

વિવિધઅંશમાળા: અંશાંક ૧૮૬ થી ૧૯૦, વર્ષ ૧૬ મું, સંવત ૧૯૮૨

શુભસંગ્રહ-ભાગ વીજો

(ટુંકા અને ઉપયોગી ૨૬૦ લેખો)

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
સંપાદક અને પ્રકાશક: બિશુ:-અખંડાનંદ
સ્થળ: અમદાવાદ અને સુબર્બ-૨

આવૃત્તિ પહેલી, પ્રત ૬૦૦૦, પ્રસિદ્ધ થયો-કાર્તિક સં. ૧૯૮૪ માં
મૂલ્ય રૂ ૨) પાકું પૂકું રા।

આમદાવાદમાં-શાયખામાં ' સમુદ્ધ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ' માં
વિશ્વ-અખંડાત્મક પ્રબંધથી મુદ્રિત

હવેનું પુસ્તક વી. પી. થશે, ઈ૦ સૂચનાઓ

૧-વિવિધ અંશમાળાનું આ પછીનું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલાશે. મહાભારત અને રામાયણની કાણુ વગેરેને લીધે વિવિધ અંશમાળામાં વધારે દીલ થઈ છે. સંવત ૧૯૮૨નાં એ માળાનાં પુસ્તકોમાં નવીર કાર્નેગીવાળું પુસ્તક ચોથા ભાગ જેટલું છે, અને આ પુસ્તક (તેનાં પૃષ્ઠ દોઢ મોટાં (વાથી) અર્ધા વર્ષ જેટલું છે. આથી હજુ પણ એક પુસ્તક (લગભગ દાનવીર કાર્નેગીના કદ જેટલું) એ વર્ષ ખાતે ખાકી રહેલું છે. એ પુસ્તક (આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા-ભાગ બીજો) હવે છપાવા માંડ્યું છે, એટલે ધણું કરીને ૧૯૮૪ ના પોષમાસમાં તે વી. પી. થી મોકલાશે અને તેના દ્વારા નવા પર્વનું-એટલે કે સં. ૧૯૮૩ નું વાર્ષિક મૂલ્ય (સાદાં પૂંદાંના ગ્રાહકો પાસેથી રૂ. ૪ અને પાકાં પૂંદાંના ગ્રાહકો પાસેથી રૂ. ૫) મંગાવી લેવાશે. એ ઉપરાંત મ. ઓ. ચાર્જનાં બે આના પોસ્ટમાળાને જૂદા આપવાના છે. માટે એ વિષે નીચલા પૈકી જેમને કંઈ પણ લખવાકારવવાનું હોય તેમણે તે આ પુસ્તક પહેંચેથી આઠ દિવસસુધીમાં લખી મોકલવું.

ક-જેમને નવા વર્ષથી નવા ગ્રાહક થવું હોય.

ख-જેમને નવા વર્ષથી ગ્રાહકમાંથી નીકળી જવું હોય.

ग-જેમને સાદાં પૂંદાંમાંથી પાકાં પૂંદાંના વર્ગમાં જવું હોય.

घ-જેમને પોતાના શિરનામામાં ફેરફાર કરાવવો હોય.

च-જેમને દરેક પુસ્તક રજીસ્ટર બુકપોસ્ટથી મેળવવા માટે રૂ. ૦૧૧ વધારે ભરવો હોય.

૨-ઉપલું વી. પી. પાછું વાળનાર એ પુસ્તક ખોશે. ઉપર મુજબ સૂચના અપાયા જતાં જેઓ સવેળાથી તે મુજબ ન કરતાં અત્ર તરફનું વી. પી. નહિ સ્વીકારે, તેઓ તે ૧૯૮૨ ના વેલ્લા પુસ્તક ઉપરનો સર્વ હક્ક ખોશે.

૩-અમદાવાદનાં ગ્રાહકોને પણ વ્યવસ્થાની સુગમતા માટે ઉપલું પુસ્તક અન્ય સર્વ ગ્રાહકની પેઠે ક્રમશઃ વી. પી. થી મોકલાશે. રૂબરૂ લવાજમ ભરીને થોડાક આના બચાવવા જતાં જે ભાગ અને કાળજી તેમને રાખવી પડે છે તેમજ સંસ્થાને પણ સળંગ વ્યવસ્થામાં જે અગવડ આવે, તેના અનુભવ પછી વી. પી. મોજ રસ્તા વધારે ઠીક જણાયો છે. આમ છતાં જેમને રૂબરૂમાંજ સા ભરવા હશે, તેઓ ૧૯૮૪ના માગસર સુદ ૧૫ સુધીમાં પોતાના રજીસ્ટરનંબર દર્શાવીને ભરી જઈ કશે. આથી તેમને બચાવ તો માત્ર ઉપર જણાવ્યું તેમ વી. પી. ખર્ચનાં બે આના જેટલોજ થશે.

૪-વી. પી. થી કોને નહિ મોકલાય ? જે સજ્જનોએ નવા વર્ષથી ગ્રાહકમાં રહેવાની લખી હશે તેમને, તેમજ વડોદરાનાં “ પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ ” દ્વારા જે લાભ-રીઓ પૈસા ભરે છે તેમને ઉપલું પુસ્તક વી. પી. થી નહિ મોકલતાં સાદી રીતેજ મોકલાશે.

૫-આફ્રિકા તેમજ બીજાં દેશાવરનાં ગ્રાહકોને દરેક પુસ્તક (ત્રણ આનાના વધુ ખર્ચે) રજીસ્ટર કરાવીનેજ મોકલાતાં હોવાથી તથા ત્યાં માટેનું ટપાલખર્ચ પણ દરેક વીસ તોલા દીઠ પૂર્ણ આનાને બદલે બે આના જેટલું આવતું હોવાથી તથા શિક્ષણના પોસ્ટલ ઓર્ડર બદલ હીં શિક્ષીંગ દીઠ દશથી સાડાદશ આના મળતા હોવાથી દેશાવરના ગ્રાહક મહાશયોએ પોતાના કાં પૂંદાં સાથેના વાર્ષિક લવાજમ બદલ રૂ. ૭ અથવા ૧૨ શિલિંગ મોકલી આપવાના છે.

૬-વિવિધ અંશમાળામાં એક વર્ષનો ખાડો પડી ગયો છે; તે ખાડો સંવત ૧૯૮૪ માં નહિ ભરેલો હોય તો ૧૯૮૫માં પૂરાઈ રહેવા સંભવ છે. માટે વાંચનાર બધુએને પણ એ (૧૯૮૪-૮૫) બે વર્ષો દરમિયાન (૧૯૮૩ ના વર્ષ સાથે) કુલ ત્રણ વર્ષનું લવાજમ ભરવાનું આવશે.

૭-એ ત્રણ વર્ષો દરમિયાન વિવિધ અંશમાળાદ્વારા નીચલામાંનાં તેમજ નવી પસંદગી થશે તેમાંનાં તકો નીકળશે.

મુસ્લીમ મહાત્માઓનાં ચરિત્ર, શુભસંગ્રહના નવા ભાગ, આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળાના નવા ભાગ, ગ્રાહ અને અસહકાર, ટુંકી વાર્તાઓના નવા ભાગ, ભારતીય નીતિકથાઓ, સ્વામી વિવેકાનંદનો યોગ, સુબોધ રતનાકર, વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીનું ચરિત્ર, પદિયારનું અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો, કવિવર

સ્વીદ્રનાથ ઠાકુરના લેખો, સંતમહાત્માઓની વાણીનાં પુસ્તકો, સુભાષિત રત્નભાંડાગાર, તથા:—

નીચલાં પુસ્તકોની પુનરાવૃત્તિઓ વિવિધગ્રંથમાળામાં આપવી કે કેમ તે વિષે આગળ દાનવીર કાર્તેગીવાળા પુસ્તકદારા દરેક આલકને પોતાનો વિચાર દર્શાવવા સૂચવેલું, તેના પરિણામે જણાવવાનું કે ભારતના વીર પુરુષો, મહાન શીખ ગુરુઓ, કાશ્મીર કેમિયન, ભારતના સંત પુરુષો, બુદ્ધચરિત્ર, મૉક્ટેટીસ, બુકર ટી. વૉશિંગ્ટન, દેશદેવી જોન ઑફ આર્ક, કાર્લોઇલ, વિલિયમ વૉલેસ, એમાંનાં પણ અને તેટલાં પુસ્તકો એ ત્રણ વર્ષ દરમિયાન નીકળશે.

૮-સં. ૧૯૮૧ માં વિવિધ ગ્રંથમાળાનો બીજો વર્ગ શરૂ કરેલો, તેને લગતું ૧૯૮૧ નું જે પુસ્તક બાકી છે; તે અનેતાંસુધી ૧૯૮૪ ના ફાગણ સુધીમાં છપાઇ જવા આશા છે. એ પછીને માટે તો એ વર્ગ હાલ બંધજ રખાયો છે. માટે જેમણે એ વર્ગનું બીજા વર્ષનું પણ લવાજમ ભર્યું હશે, તેમને તે ચાલુ વર્ષના નવા વર્ષના લવાજમમાં જમા અપાશે, અને ગ્રાહક માગશર સુદ ૧૫ સુધીમાં લખશે તો પાછું મોકલી અપાશે.

૯-મહાભારત તેમજ રામાયણ વગેરે જે જે પુસ્તકો સં. ૧૯૮૪ ના પોષસુધી ખાસ કિફાયત-થી આપવાનું રાખ્યું છે; તે તરફ આ વખતે પણ દરેક વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવા માટે એને લગતી હકીકત આ પછીના પૃષ્ઠમાં અપાઇ છે.

૧૦-અગવતી ભાગવત-આ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ છપાવી શરૂ થઇ છે, તે આવૃત્તિ ઉત્તરાણથી હોળીસુધીમાં બહાર પડી જવા આશા છે. મૂલ્ય રૂ. ૫) અને તરત માટે જા રહેશે.

૧૯૮૪ ના પોષસુધી ખાસ કિફાયત

૧-સંપૂર્ણ મહાભારત--મોટા સાત ભાગોમાં નીકળી ચૂક્યું છે.

એમાં ઉત્તમ ભાષાંતર, પૃષ્ઠસંખ્યા ૫૨૦૦, ચિત્રસંખ્યા ૩૦, મજબૂત અને બહા સ્વદેશી કાગળ, ખાદીનાં મજબૂત પૃંઠો, મૂલ્ય ૩૬; પરંતુ બહાર પડવામાં વધુ દીલ થવાથી કિફાયતની મુદત પણ વધુ લંબાવીને ૧૯૮૪ ના પોષ સુધી અમદાવાદમાં રૂ. ૩૨) અને સુબંધમાં ૩૩) રખાઈ છે. વળી મહાભારતચિત્રાવલિ મફત મળશે. ચિત્રાવલિ સાથે કુલ વજન બાવીસ શેર હોવાથી પોસ્ટેજ તથા વી. પી. ખર્ચ રૂ. ૫) ચઢશે. મૂલ્ય તથા પોસ્ટેજ બંને પ્રથમથી મોકલીને અથવા પોસ્ટેજ વી. પી. દ્વારા ભરવાનું રાખીને પોસ્ટરસ્તે મંગાવવું. રેલ્વે રસ્તે મંગાવનારે કિંમત પ્રથમથી મોકલી આપવી.

૨-શાન્તિપર્વ-મહાભારતનું--નવી આવૃત્તિ-ભાષાંતર પણ નવું છે.

સર્વ તાપને શાન્ત કરવાવાળો આ ઉત્તમ ધર્મગ્રંથ મહાભારતના છઠ્ઠા ભાગ તરીકે હોવા છતાં છૂટો પણ મળી શકશે. આમાં લીભપિતામહ, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, દેવર્ષિ નારદ અને અન્ય પણ અનેકાનેક ઋષિમુનિઓના કથ્યાણુકારી સંવાદો તથા ઉપદેશો છે. કદ ૬૧૧×૧૦, પૃષ્ઠસંખ્યા ૬૨૮, પાકાંપૃંઠો, મૂલ્ય ૫, પોષ સુધી જા, પોસ્ટેજ ૧)

૩-શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ--નું ઉત્તમ ભાષાંતર-આવૃત્તિબીજી

આમાં પૃષ્ઠ ૧૩૪૦, ચિત્ર ૩૨, કદ ૬૧૧×૧૦, મજબૂત પાકાં પૃંઠો, સ્વદેશી કાગળ, મૂલ્ય ૬), જે ભાગમાં ૬૧, પોષસુધી ૦૧૧ કમી, પોસ્ટેજ ૧. એમાં હનુમાન ઇત્યાદિ પણ હતા કે મનુષ્ય? રાવણને માથાં દશ હતાં કે એક? હનુમાન સમુદ્રને કૂદેલા કે તરેલા? ઇત્યાદિ બાબતો પર નવાજ પ્રકાશ પાડનારા તથા રામાયણનો પ્રભાવ અને ઉપકારકતા દર્શાવનારા અનેક લેખો છે.

૪-શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ-ઉત્તમ ટીકા અને ૪૦ ચિત્રો સાથે
આમાં મૂળ દોહા ચોપાઈઆવા મોટા અક્ષરમાં અને ગુજરાતી ટીકા આવા અક્ષરમાં છે.
પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૪૨૦, કદ ૬૧૧×૧૦, પાકાં પૂઠાં, સ્વદેશી મજબૂત કાગળ, તથા વિદ્વાનોના ઉપર
જણુવેલા ઉત્તમ લેખો ઉપરાંત ક્ષેપક કથાઓ, લવકુશકાંડ, તુલસીદાસ ઇત્યાદિ ચાર
મહાત્માઓનાં બોધપ્રદ ચરિત્ર, હનુમાનચાલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકાપ્રશ્ન અને
રામાયણમહાત્મ્ય તથા બીજી પણુ પુષ્કળ બાબતો અપાઈ છે. મૂલ્ય રૂ. ૬,
બે ભાગમાં બાંધેલાના ૬૧, ૧૯૮૪ના પોષ સુધી ૦૧૧ કમી, પોસ્ટેજ ૧૧.

૫-શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-મોટા બેભાગમાં-ત્રીજી આવૃત્તિ
વેદાન્તના આ સર્વોપરિ ગ્રંથમાં આવા મોટા અક્ષર, વેદધર્મસલાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર,
પૃષ્ઠ ૧૯૦૦, કદ ૬૧૧×૧૦, મજબૂત કાગળ, પાકાં પૂઠાં, મૂલ્ય ૧૦, પરંતુ
૧૯૮૪ ના પોષ સુધી રૂ. ૮ અને મુંબઈમાં ૮૧૧ પોસ્ટેજ રૂ. ૨)

૬-૭-મહાભારત ચિત્રાવલિ તથા રામાયણ ચિત્રાવલિ
એ પૈકી રામાયણચિત્રાવલિમાં રામાયણને લગતાં ૩૬ ચિત્રો છે; તથા મહાભારતચિત્રાવલિમાં મહા-
ભારતનાં ૨૬ ચિત્રો ઉપરાંત ભારતસાવિત્રી-સ્તોત્ર, મંગલાચરણ, વૈદિક પ્રાર્થના, મહર્ષિ-
ઓને સ્મરણાંજલિ, શ્રીમહાભારતમહાત્મ્ય, ઇત્યાદિ મહત્વના વિષયો આપ્યા છે. આટલું
પેપર ઉપર છપાયા છતાં દરેકનું મૂલ્ય ૦૧૧ પાકું પૂઠું ૧) પોષસુધી ૦૧૧ ને ૦૧૧, પોસ્ટેજ ૦૧

૮-મહાભારત અને રામાયણવિષે કેટલાક વિચાર તથા સૂચનાઓ
વિવિધ ગ્રંથમાળાના ગયા અંકતરીકે નીકળેલા આ ૨૦૦ પૃષ્ઠના અને ૮ ચિત્રવાળા પુસ્તકનું
મૂલ્ય ૦૧૧ છતાં પોષ માસ સુધી છ આનામાંજ મળશે તથા પોસ્ટેજ પણ નહિ આપવું પડે.

૯-શુભસંગ્રહ ભાગ બીજો (આ પુસ્તક પોતેજ)
આ પુસ્તક પોષમાસ સુધીજ પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૨) માં મોકલાશે. વી. પી. ખર્ચ રૂ. ૦૧, એ પછી પો. જૂડું.

૧૦-મહાભારતવિષે-અનેક વિદ્વાનોના વિચાર

મહાભારતના પહેલા ભાગમાં મહાભારત અને રામાયણને લગતી બે ખાસ હકીકતો અપાઈ
છે, તેનું આ જૂડું પુસ્તક હોઈને એમાં પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૨૮, મૂલ્ય ૧૧, પાકાં પૂઠાં સાથે ૧૧,
પરંતુ પોષ આખર સુધી ૧) અને ૧૧ પો. વી. ખર્ચ ૦૧

૧૧-બીજી નવી આવૃત્તિઓ ઇત્યાદિ

શુભસંગ્રહ ભાગ પહેલો, દયાળુમાતા, સદ્ગુણી બાળકો, બાળસદ્બોધ, બાળકોની વાતો, દુઃખમાં
વિદ્યાર્થાસ, આ પ્રત્યેકનું મૂલ્ય ૦૧, પણ કોઈપણ એક જાતની પાંચ પ્રતનો રૂ. ૧, તથા એમાંની
એક કે વધુ જાતની મળીને રૂ. ૧૦૦ ની પ્રત ૬૦૦ તથા મુંબઈમાં ૪૫૦ અપાશે.

મફત કે ઓછા મૂલ્યે માગનારને વિનતિ

આ સંસ્થાનાં પુસ્તકો માટે ઉપલા પ્રકારની માગણીઓ હજી આવ્યા કરતી હોવાથી જણાવવાનું કે:— આ સંસ્થામાં વગરકિંમતે કે નિર્ણિત કરતાં ઓછી કિંમતે પુસ્તકો આપવાનાં સાધન, સગવડ કે રિવાજ નથી. કોઈવાર કોઈ સંજ્ઞાન તરફથી આર્થિક સગવડ આવી પડવાથી જ્યારે કોઈ અમુક પુસ્તક હરકોઈ માગનારને આપવાના સંયોગો ઉભા થાય છે, ત્યારે તે પ્રકાર પ્રથમથી જ જાહેર કરી દેવાય છે. માટે જ્યાંસુધી એવું જાહેર કરાયું હોય નહિ, ત્યાંસુધી કોઈએ પણ એવી માગણી કરવી નકામી છે. આ સિવાય કોઈ કોઈ વાર અલ્પ-સ્વલ્પ આર્થિક સગવડ આવી મળતાં તેમાંથી તો માત્ર એટલું જ બચી શકે છે કે, ખાસ અમુક કોડીના અને અમુક સ્થિતિવાળાને તથા અમુક રૂપે જ આપવાનું હોય છે; અને તે પણ એવા પ્રકારનાં યોગ્ય પાત્રોને શોધી શોધાવીને વગર માગે જ અપાય છે, અને રૂપરૂમાં કે પત્રથી માગનારને તો શબ્દથી કે અનુતરથી નકાર જ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ વાર કોઈને વગર માગે કાંઈ અપાયું હોય તે ઉપરથી તે પોતાની લાયકાત અને હક્ક સુધાં માની લે છે કે, હવે તો આપણી આવા પ્રકારની સેવા આ સંસ્થાએ શરૂ કરી દીધી છે, અને તેથી જ્યારે જે પણ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરશે, અથવા જે પણ આપણે જોઈતું હશે તે આપ્યા કરશે. કેટલાક માનવો વધારે સમજી હોવાથી તેઓ પોતે તો એવું સમજી લેતા નથી; પણ તેમને અપાયેલું જોઈ-સાંભળીને બીજા માનવો તો અનેક માગવા આવે છે; અને પરિણામે નારાજ થાય છે !

આગળ નાગપુરની જેલમાં ગયેલા બંધુઓ માટે કેટલાંક પુસ્તકો અંતર્યામીની આજ્ઞાથી વગર-મૂલ્યે અપાયલાં, તે ઉપરથી અનેક સમજી માનવાને પણ જે દષ્ટિથી ધનવાનો પાસે માગવા જાય, તે દષ્ટિથી માગવાની વૃત્તિ થઈ આવી હતી. ધનવાનો પાસે તો ભલે સમાજસેવકો માગી શકે; પણ આ સંસ્થા કેવી સ્થિતિ વચ્ચે અને કેવી નીતિરીતિથી ચલવાતી હોય, અને આ સેવક અન્નભિક્ષુ હોવા છતાં ગૃહસ્થાશ્રમીઓને બીજી વસ્તુઓના પણ દાતાપણનો દારૂ પાવો, એ વાત તેને ગમતી નહિ હોવાથી એ નાકાયકી બદલ તેના પ્રત્યે માગણી કરવારૂપી સજ્જ નહિ કરતાં તેને ક્ષમા જ આપવી જોઈએ.

જેઓ આ સેવકને ધનવાન કે સંસ્થાનો માલિક માનવાના ભ્રમથી કે બીજી કોઈ સમજણથી, પોતામાટે કે પોતાની સંસ્થામાટે કે બીજા કોઈ માટે સુક્રત કે ઓછા મૂલ્યે મેળવવાની આશા રાખતા હોય તેમને વિનતિ છે કે એવો ભ્રમ તેઓ કાઢી નાખે. વળી આ સેવકની તો હજી પણ એવી માન્યતા છે કે, “માત્ર ઇચ્છાને જ ધર્મગ્રંથની કિંમતરૂપે સમજવી જોઈએ” પરંતુ તેવી માગણીઓ પૂરી પાડવા પાછળ લાખો કરોડોની રકમો જોઈએ; અને સુપાત્રોને શોધનાર પરખનારા અનેક ઉચ્ચકક્ષા કર્મધોગીઓ જોઈએ; તે આ સંસ્થા ધરાવતી નથી. માટે આ સંસ્થાની મદદ તો માત્ર પુસ્તકોની કિંમતમાં જે કાંઈ સરતાપણું લાવી શકાય, તેમાં જ સમજવાની છે; અને એ રીતે જે કાંઈ કિંમત અર્ચવાની રહી, તેટલી પણ સગવડ જેમની પાસે ન હોય, તેમણે તો પછી તે આ સ્થળેથી માગવાને બદલે ધનપતિઓ પાસે અથવા તો પોતે જે રાષ્ટ્રસેવકોની આગેવાની નીચે કે રાષ્ટ્રીય ફંડની રાહત નીચે દેશસેવા બળવતા હોય, ત્યાં જ માગવી જોઈએ. આ સેવક પાછેપાછે એવું માને છે કે, પૈસાની ચાચના કરી જાણનાર કોઈ પણ માનવ, બીજી કોઈપણ આખત કરતાં જ્ઞાનદાયક ગ્રંથોને ખાતર જોઈતાં નાણાં વધારે સહેલાઈથી મેળવી શકશે. વળી જેઓ મહિને રૂપ-૫૦ પણ એક યા બીજી રીતે મેળવતા હોય, તેઓ જે અન્નવસ્ત્ર કરતાં પણ જ્ઞાનનું મહત્ત્વ વધારે સમજતા હોય તો તો બીજી આજ્ઞામાં થોડીક કરકસર કરીને પણ ગ્રંથપરીદીની સગવડ ઉભી કરવી, એ તેમને માટે અશક્ય નથી. બાકી આ સેવકને તો જે પણ સંયોગો વચ્ચે જે કાંઈ કરવાનું હોય તે યથાવત વર્ણવવા બેસવું, તેના કરતાં તો “મજ્જીમ્મસ” “સંસ્થાનો માલિક” “લૂંટારો” “દશલાખનો માલિક થઈ બેઠેલો” “ખાઉવરો” “સરતું” શબ્દ તરફ ધ્યાન આપે પણ “સાહિબ” શબ્દ તરફ ધ્યાન નહિ આપનારો” “કુલહીન” “વ્યભિચારી” તેમજ એથી પણ વધારે ઉદાર શબ્દો મળે એ જ તેને વધારે ગમે છે.

લિં. અવગુણસાગર લિખુ-અખંડાનંદ.

મહાભારત લેનાર તથા લેવા ઇચ્છનારને સૂચના

૧-મહાભારત જેવો આ અતિ હિતકારક ધર્મગ્રંથ સમજી માણસોને તો વહેલો મોડો પૂરી કિંમતે પણ લેવોજ પડશે; તો પછી તે સવેળા અને કિફાયતી કિંમતેજ તેમણે શામાટે ન લેવો? ગુજરાતી પ્રેસનું આખું મહાભારત જ્યારે ૭૫) થી પણ મળતું નહિ, ત્યારે તેનું બીજું કનિષ્ઠ લાપાન્તર રૂ. ૫૦)થી પણ અનેકાને લેવું પડેલું. માટે આ મહાભારત વેચાઈ ગયા પછી પાછું એવું ન કરવું પડે તેટલા માટે, તથા આવા મોટા ગ્રંથ ફરી ફરીથી છપાવા સહજ નથી તેટલા માટે પણ જેમનાથી અને તેમણે આવી વિરલ તકનો લાભ અને તેમ તરતમાં લઈ લેવો ઘટે છે.

૨-મહાભારતના પહેલા ભાગમાં પુષ્કળ લેખો ઉમેરવા દરવાથી ભાદ્રપદ આખરેજ બધા ભાગ તૈયાર થઈ શક્યા; અને તેથી આસોમાંજ વિવિધ ગ્રંથમાળાનો અંક નીકળી શક્યો, તેથીજ મહાભારતનું તૈયાર થયા પછીનું કિફાયતી મૂલ્ય ૧૯૮૪ ના પોષમાસ સુધી લંબાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત એ સમયસુધી અમદાવાદના કાર્યાલયમાં ૩૨) થી અને મુંબઈના કાર્યાલયમાં ૩૩) થી અપાસે, તથા મહાભારતચિત્રાવલિ મફત અપાશે. પોટેસ્ટ રૂ. ૫)

૩-અગાઉ જેઓ આ ખાતાનાં શાંતિપર્વને તથા આદિ અને સભાપર્વને ખરીદી ચૂક્યા હોય, તેમણે પણ તે તે ગ્રંથ આ સાત ભાગના પેટામાં નવાજ લેવા દીક છે. છતાં જેમને તે એક અથવા બંને ગ્રંથ નહિજ લેવા હોય તેમની પાસે તે દરેક ગ્રંથ દીઠ ખર્ચાચલા પૈસા બદલ રૂ. ૨૦) એછા લેવાશે.

૪-મુંબઈના ગ્રાહકોએ ભરેલાં નાણાંની પાવતી મુંબઈમાં કાલ્યાદેવીના મંદિર સામેના કાર્યાલયમાં મોકલી આપીને તેમજ અમદાવાદના કાર્યાલય બેઠાં ગ્રાહક થનારે અમદાવાદના કાર્યાલયમાં પાવતી મોકલી આપીને મહાભારત મંગાવી લેવું. જેમની પાવતી ગેરવહેલે ગઈ હોય, તેમણે પોતાની સહીવાળો કાગળ તથા પાવતીનો નંબર, તારીખ, ઠેકાણું અને નામ વગેરે લખી મોકલવું જોઈએ; અને ઘણી હયાત ન હોય તો તેવા શેરા સાથે તેમના વતી વંશવારસે લખવું જોઈએ. એ કે વધારે માણસો માગનારા નીકળશે તો તે આપવામાં ગુંચવાડો અને દીલજ થશે.

૫-રેલ્વેરસ્તે મંગાવનારને આ ગ્રંથ બહુ એછા ખર્ચે આવશે અને પેકીંગ ઇં પણ નહિ ચઢતાં માત્ર રેલ્વેખર્ચજ રૂ. ૧ થી ૨ જેટલો ભરવાનો રહેશે. પરંતુ એ રસ્તે મંગાવનારે સ્ટેશનનું નામ અને રેલ્વે સીટ મોકલવાના શીરનામા ઉપરાંત મૂલ્ય પણ પ્રથમથીજ મોકલવું.

૬-મહાભારતનું વળન પેકીંગ સાથે શુભારે ૨૬ રતલ થવાને લીધે રેલ્વે પાર્સલથી મોકલવામાં અંગાળી ૨૦ શેરનો ચાર્જ ભરવાનો આવશે. માટે જેમને એના ભેગાં આ સંસ્થાનાં બીજાં પુસ્તકો પણ પંદર રતલ સુધી મંગાવવાં હશે, તેમને તે વિનાખર્ચે મંગાવવાની તક છે. મંગાવતી વખતે આ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી કે:-આ સંસ્થાસિવાયનાં બીજાં પુસ્તકો લાવી મોકલવાનું એક નિયમતરીકેજ બંધ છે, અને કમીશન હાલ નીચેના નિયમ મુજબ અપાય છે.

પુસ્તકોમાં અપાતા કમીશનના હાલના નિયમ

૧-અમદાવાદના કાર્યાલયમાંથી મહાભારત સિવાયનાં પુસ્તકો કમમાં કમ રૂ. ૨૫) કે વધુનાં લેવાથી ૧૨૧૧ ટકા, અને ૧૦૦) કે વધુનાં લેનારને ૧૫ ટકા અપાય છે. ૨૫) નાં કે ૧૦૦) નાં પુસ્તકો ઉપરાંત મહાભારતની એક પણ પ્રત લેવાઈ હશે, તો તેમાંથી પણ ઉપલા ટકા કપાત થશે.

૨-એકલું મહાભારતજ લેવા ઇચ્છનાર માટે કમમાં કમ ત્રણ પ્રત લીધી હશે તોજ ૧૨૧૧ ટકા અને દશ પ્રત એકસાથે લીધી હશે તોજ ૧૫ ટકા કપાશે.

૩-મુંબઈમાં પણ ઉપલાજ ધોરણથી કમીશન અપાશે; પરંતુ તે ૧૨૧૧ ને બદલે ૬૧ ટકા, અને ૧૫ ટકાને બદલે ૬૦ આનો અપાશે.

૪-કોઈ પણ પુસ્તકની કિંદ્રાયતી કિંમતમાંથી કોઈ પણ કમીશન કપાતું નથી.

૫-આફ્રિકા વગેરે દૂર દેશોવરથી મંગાવનારે પણ ૧૯૮૪ ના પોષ માસ સુધી રૂ. ૩૬) ને બદલે ૩૨) અથવા તો પચાસ શીર્ડીંગ મોકલવા, અને પોસ્ટેજ ૪૦ બદલ અગિયાર શીર્ડીંગ અથવા રૂ. સાત મોકલવા એ સમય પછી તો પૂરેપૂરી કિંમત તથા પોસ્ટેજ ઉપર મુજબ મોકલવું.

૬-રામાયણ તેમજ મહાભારતમાંનાં થોડાંક બહારનાં ચિત્રાસિવાયનાં બાકીનાં જે પણ ચિત્રો વહેંચવા કારવવા સારૂ છટાં લેવાં હશે, તેનું મૂલ્ય નીચે મુજબ છે:—

૧ થી ૧૦ પ્રતસુધી.....	દર પ્રત દીઠ.....	૭ પાઇ
૧૧ થી ૫૦ „	„ „ „ „ „ „	ચાર પાઇ
૫૧ થી ૧૦૦ „	„ „ „ „ „ „	ત્રણ પાઇ
૧૦૦ થી વધુ પ્રત લેવાથી	... „ „ „ „	અઢી પાઇ
૫૦૦ થી વધુ પ્રત લેવાથી	... „ „ „ „	એ પાઇ

પ્રકાશકનું નિવેદન

૧૯૮૨ ના ત્રૈતીય શ્રાવણ સુધીના વિવિધ ગ્રંથમાળાના અંકતરીકે “શુભ સંગ્રહ”નો આ બીજો ભાગ શુભાકાંક્ષી વાંચનાર બંધુઓની સેવામાં છેક ૧૯૮૪ ના કાર્તિકમાસ મોકલવા નેગ આવ્યો છે.

આ પુસ્તકમાં સંગ્રહાયેલા જૂદી જૂદી બાબતોને લગતા જાણવાવિચારવા જેવા લેખો સાથે તેના લેખકોનાં નામ તેમજ જે જે સામયિક પત્રો ઉપરથી તે લેવાયા છે તેમનાં નામ પણ બનતાં સુધી અપાયાં છે. આ સ્થળે તે.તે તમામ લેખકો, સંપાદકો તેમજ પ્રકાશક મહાશયોનો આભાર માનવામાં આવે છે.

શુભસંગ્રહના આ બીજા ભાગનું કદ જેમ મોટું (વિવિધ ગ્રંથમાળાના અર્ધા વર્ષ જેટલું) અથવા સામાન્ય કદનાં ૮૦૦-૯૦૦ પૃષ્ઠ જેટલું થયું છે; તેમ તેમાં લેખસંખ્યા પણ ૨૬૦ જેટલી થઈ છે. એના અંગે સામયિક પત્રો વગેરેમાં જે મોટી સંખ્યાના લેખો જોવાયા-વંચાયા, તેમાંથી સેંકડે જે એકાદ બે લેખો વિશેષ ઉપયોગી જણાયા તેજ આમાં સંગ્રહાયા છે. એમાંના કેટલાક લેખ ગુજરાતીમાં જ હતા; કેટલાક અનુવાદરૂપે લીધા છે; અને કેટલાક જેમના તેમ હિંદી ભાષામાં છપાયા છે.

સામયિક પત્રોદ્વારા અનેકવિધ લખાણોનો જે બહેજો પ્રવાહ વહા કરે છે; તેમાં કોઈ કોઈ લેખ રત્ન જેવા હોય છે તેપણ બીજાં સામાન્ય લખાણો ભેગા સ્વરૂપ સમયમાં હમેશ માટે નષ્ટ થઈ જાય છે. એ વિશેષ ઉપયોગી લેખોને ચુંટતા ચાલી તેને સંગ્રહગ્રંથરૂપે દીર્ઘાયુષી અને જનસમાજના સદામાટે વક્રાદાર સાથી બનાવવા; એ પણ આ સેવકને મન એક અગત્યનું સેવાકાર્ય છે. તેથી આજથી આરંભ કરીને વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા એક લેખસંગ્રહ ગુજરાતી લિપિમાં અને હિંદીભાષામાં છપાવે હોતો. એના નિવેદનમાં બીજી હકીકત ઉપરાંત એવા સંગ્રહોની આવશ્યકતા અને હિતાવહતાવિષે તેમજ તે દેશભાષા(હિંદી)માં પ્રસિદ્ધ કરવાના વિશેષ લાભોવિષે કેટલુંક જણાવાયું હતું; તેથી આ સ્થળે પણ તેમાંનો ઘણો ખર્ચો ભાગ આ સેવકની તેની તેજ ભાગી તૂટી હિંદી ભાષામાં આ નીચે (સહજ ફેરફાર સાથે) અપાય છે.

“તેથી કોટી જનસંખ્યા કો ધારણ કરનેવાલા યહ વિશાલ ભારતવર્ષ કો અપને હી પૈદા કિયે હુએ ઔર બદાયે હુએ ભેદભાવ, સ્વાર્થચિત્તિ ઔર દ્વેષાદિ દેવોં કી દુષ્ટતા સે કૈસી કૈસી કાતિલ દુર્દશાયેં ધ. સ. ૧૦૦૦ કે બાદ ભોગની પડી; ઔર ઉનકે મારે વહ અપની અસલી દશા કો તો કયા, પરંતુ તત્કાલીન દુર્દશા કો ભી ભૂલતા હુઆ કૈસી બેહોશી મેં ગીર પડા થા, યહ દુઃખપ્રદ ખાત યહાં યાદ આ જાતી હૈ.”

“કોઈ ભી વ્યક્તિ અથવા પ્રજા કે ઉપર કિસી મહાપીડા કા આ પડના ખુદ ઉનકા હી કોઈ ભારી દોષ વા પાપકે બિના નહીં બન સકતા. જહાંતક ઉનકે અપને અંગ મેં કોઈ મુખ્ય અવગુણ-રૂપી અંતઃશત્રુ ઉદ્ભિત હોકર બદજનતા નહીં; વહાંતક મકદૂર નહીં કિસી બાહ્યનિમિત્ત કી કે વહ આકર ઉનકો સતા સકે. સ્થૂલદષ્ટિ સે ભલે હી કહા જાવેં કિ ભારત કો સતાને ઔર ગીરાને-વાલી અમુક બાહર કી પ્રજા અથવા વ્યક્તિયાં થી; પરંતુ યથાર્થ દષ્ટિ સે દેખા જાય તો વહ સખ માત્ર બાહ્યનિમિત્તરૂપ હી થી ઔર સચ્ચે શત્રુ તો વહ અંદર કે હી શત્રુ થે. ઉન શત્રુઓં કે વશ હોકર જખ ઉનકે મુખ્ય અંગબૂત પ્રાન્ત હી એકદૂસરે સે લડલડતે હુએ નિર્બલ હો ચલે થે; તખ ફિર કિસી બાહર કી લોભી પ્રજા આ ચઢેં ઔર નિર્બલતા કા લાભ અચ્છી તરહ ઉઠાવેં યહ ખાત સ્વાભાવિક હી થી.”

“જયચંદ અગર અપને પડોશી દેશબંધુ પૃથ્વીરાજ કે પ્રતિ અતિદ્રેષી નહીં બનતા; બન કરકે ભી દેશકે ભીતર હી ભીતર કામ લેતા ઔર શાહખુદ્દેન ઘેરી કો બાહર સે નહીં ખુલાતા; તો પૃથ્વીરાજ ચહુઆન કી ગૌ બન કર છૂટનેવાલા વહ બાદશાહ કી મકદૂર હી કયા થી જો ફિર યહાં આ સકે? વહ ચઢ ભી આયા, પરંતુ પૃથ્વીરાજ કી વિલાસપ્રિયતા અગર ઉતની બદ મઘ નહીં હોતી ઔર સામના કરને મેં વહ ઇતના પ્રમાદ નહીં કરતા, તો સાક્ષાત્ રુદ્ર જૈસા મેવાડેશ્વર રાના સમરસિંહ જૈસા સહાયક હોને પર ભી ઉન પૃથ્વીરાજ કી હાર કૈસે હો સકતી થી? તાતપર્ય યહ કિ અવ-

गुणरूप अतःशत्रुओं के यह जने से ही देश को सेंकड़ों वर्ष तक आबलशत्रु के अधीन होकर महादुर्दशा भोगनी पड़ी थी. देश के पुनरुद्धार के अलिवाणी सुपुत्र अकबर और शिवाजी जैसे कोषकोष सितारे भारत के काले आकाश में यमक भी चूके; परंतु जहांतक ज्ञानरूप सूर्य का उदय तथा उनही सहगुणरूपी किरणों का अभवी प्रकाश दूर था; जहांतक अज्ञानरूप काली रात्रि हर जगह अपना अभल यत्रा रही थी; जहांतक उन अतःशत्रु रूप निशाचरों का काष्ण देशव्यापी हो रहा था; वहां तक उन सितारों का प्रकाश स्थायी और सुखसंपत्तिदायक कैसे हो सकता था ? कुछ आश्वासनरूप हो कर के भारत के वह प्यारे सितारे भी एक पीछे एक आये, और अपनी अशाश्वत यमक हमक दृष्टि कर यत्र भसे. अस हो चूका; अथ वह निशाचर सणका सण जेरे लगाते हुये विशेष पीडा देने लगे.”

“महाराष्ट्रीय सेनानायकों के आन्तरिक द्वेष के भारे अंतिम भारतीय महायुद्ध में दुरानी के हाथ लक्षवधि भारतीय वीरों का नष्ट होना, तथा इनके भारे लक्षवधि स्त्री, वृद्ध और बालकों का अनाथ, अनाश्रित होकर अति आकंद करना; यह भारत के लिये थोड़े दुःख की बात नहीं थी.”

“एक दूसरी अंतःपीडा ने भारत का दुःख और भी बढ़ा दिया. महान मोगलसम्राटों की दरबार में अपनी वज्रमय छाती निकाव कर बैठनेवाला; उनका दक्षिण हस्तरूप बन कर अपने आकुण्डल से सारे भारत में और काबूल-कंधार में भी उनकी आदशाही को ईशानेवाला वो वीरभूमि राज्यस्थान; पिछले जुल्मी सम्राटों की ही दुष्ट असख यातनाओं को सह कर के भी अतक अपनेको थोड़ा बहुत समाज सकनेवाला वह राज्यस्थान; इनको अपने ही छोटे भाग महाराष्ट्र के हाथ से लूटा जना, जलाया जना और प्रयत्नहलाकांड मचाया जना! लखा घिस से यह करके विशेष घेटपीड यह भारतपिता के लिये दूसरी कौन हो सकती थी ?”

“परंतु धननी महापीडा सह करके भी भारत का छूटका कहां हो सकता था ! अंदर अंदर की फुट-काट तथा संशीर्णता के लोये हुये जीवों से जना हुआ ‘अंतर्द्वेष’ नामक वृक्ष, जो अथ सारे भारत को अपनी विषमय छाया में ढगा चूका था, इनके और इतनी भी इनको लुगतने आकी थे.”

“सोमनाथ जैसे धर्मस्थान का लूटे जना तो यह भारत शुरु में ही भोग चूका था; परंतु वह तो विदेशी-विधर्मी के हाथ से हुआ था ! अथ किसी हिंदु के हाथ से भी तो होना चाहिये ! होकर के हाथ से वह भी हो चूका. नाथद्वारे के हिंदुधर्मतीर्थ पर उन हिंदु के हाथ से ही अत्याचार होना, श्रीकृष्ण की मूर्ति को गाली और तिरस्कार से अपमानित करना तथा उन मंदिर को लूटा जना भी जन चूका !”

“पाहं ! गलराधये मत, धितने से छूटकारा नहीं. धेर होय-पाय तो प्राणु को ले करके ही पक्षा छोड सकते हैं. जैसा न होवे वहांतक एक से एक अद्विया प्रयोगों का उनके पास धाटा नहीं था. अतक तो हुआ था मात्र श्रीकृष्ण का ही अपमान. अथ कृष्ण की भी दृष्टा होनी चाहिये न ! आपने पढा होगा कि भारत के अधःपात का यंत्ररूप वो प्राचीन भारतीय युद्ध की जड, वह भारत के शीत-सौंदर्य की मूर्ति कृष्ण(द्रौपदी)के धेर अपमान से छि शुरु हुआ थी. निर्दोष स्त्रीजति के जैसे ही गहरे शापही जल की उन दुर्गुण-द्वैत्यों को अथ आवश्यकता थी. इसी कृष्ण अथवा द्रौपदी से भी अत्यंत निर्दोष षोडश वर्षीया कुमारिका-मेवांडेश्वर राना भीमसिंह की पुत्री “कृष्णा-कुमारी” थी. इनके लिये दो प्रयत्न राजपूत राज्यों की उम्मीदवारी आ चूकी थी, और इसी कारण से किसी न किसी एक उम्मीदवार के हाथ राना का आबलस्वार्थ नष्ट होनेवाला था. इससे अचने के लिये वह सिसोहियाकुलदुबारी, रपगुण की पिटारी कृष्णाकुमारिका का वध अपने ही स्वार्थी पिता के हाथ होना ! परंतु इनके अपने हाथ न चले सके. तथ अपने कुटुंबी पटावत को आज्ञा दी गध ! वह धर्मवीर राजसेवक कलता है:—“शमझा से ली धर्माज्ञा विशेष है, धर्माज्ञा के अनुकूल आज्ञा होवे, तथ तो उनके लिये शिर ली दे देना मंजूर है; परंतु धर्मविरोधी आज्ञा के पालन में उंगली ली नहीं खिलेगी.” दूसरे कुटुंबी पटावत को आज्ञा होती है. धर्म से भी राजज्ञा को अही माननेवाला वह धर्महीन कटार भोंकने के तत्पर होता है. स्वर्गीय गुणसौंदर्य की देवी अजय लाव से पितृहित के लिये प्राण देने को सामने पड़ी है. कन्या की माता योगमाय की तरह वहां पड़ी पड़ी गंगायमुना नदी अत्रवाह बहा रही है, और शिर को पटकती दुष्ट ब्रह्मांडभेदी आकंद कर रही है. अंतःपुर की

તમામ સ્ત્રીઓં કા, રાજમહાલય કે તમામ પુરુષવર્ગ કા, તમામ દાસદાસી ઔર બાલબચ્ચોં કા બી હૃદયદાટ રોદન સમગ્ર રાજમહાલય મેં હાહાકાર વર્તા રહા હૈ.”

“કન્યા કે નિર્દોષ મુખને ઔર અડગ તત્પરતા ને ઉસ નીચ કા હૃદય બી હિલા દિયા ! કટાર ગીર પડી, મારનેવાલા દૂર જા ગૈહા. હાથ મેં કલમ લિયે હુએ વિધાતા બી અદશ્ય ભાવ સે યહ સખ દેખ રહે હૈ. યહ ધોરાતિધોર પાપ અગર બન હીં જાયગા, તખ તો ભારત કે ભાવી મેં જો શબ્દ લિખના પડેગા, ઉનકો સોચ કરકે વો કાંપ રહે હૈ. કટાર કા ગીરના માનો ઉનકી કલમ કા હી ગીરના થા. વિધાતાજી ને ઉન ખૂરે ભાવી કા હટાને કે લિયે અપને યોગબલ સે ઐસે ત્રીન પ્રયોગ તૌ નિષ્ફલ હી કર દિયે. અબ યૌથે પ્રયોગ મેં જહર કા પ્યાલા દિયા ગયા ! કૃષ્ણાકુમારી અપને પિતા કા જીવન તથા શ્રીવૃદ્ધિ કી પ્રાર્થના કરતી હુઇ સરલ-અચલ ભાવ સે વિષ કા પ્યાલા પી કર, અપને પલ્લે સે અપની માતા કે આંસુ પોંછતી હુઇ ધીર નમ્ર ભાવ સે કહતી હૈ:-“મૈ ! કયા મૈં તેરે ઉદર સે નહીં જન્મી હું ? કયા તેરી પુત્રી હો કરકે બી મૈં યહ સંસારપીડા સે છુડાનેવાલે મૃત્યુદેવતા સે ડર સકતી હું ?” પ્યાલાં તો કન્યાને પી લિયા, પરંતુ વહાં બી વિધાતાજી ને અદશ્ય ભાવ સે યોગબલ દે કર ઉનકે પ્રાણ બચા લિયા. દૂસરે ઔર ત્રીસરે પ્યાલે કા બી વહી પરિણામ હુઆ. વિધાતાજી ને ચકિત હો કર અંતર્દષ્ટિ સે દેખા તો માલૂમ હુઆ કિ જખ ખુદ ભારતવાસી હી ભારત મૈયા પર ધોર પાપ બટાનાં ચાહતે હૈં, તખ તો ફિર યહ અધર્મરૂપી શત્રુ ઇન કૃષ્ણા કા બલિદાન બી લેગા હી લેગા ! બસ, સમગ્ર પ્રયોગરૂપ કાલિલ વિષ કા ચતુર્થ પ્યાલા સફલ હો ચુકા !”

“રાજમહિષી કે રૂપ મેં બડી હુઇ યોગમાયા અબ શાપ દે કર અપને પતિ કો, સારે રાજસ્થાન કો અથવા ભારત કો બી નષ્ટ કર સકતી થી; પરંતુ વો તો થી અપને પત્નીધર્મ કો તથા દેશધર્મ કો સમજનેવાલી મહાન આર્યદેવી ! ઉસને ખિચાર લિયા કિ યહ સખ અનર્થ કા કારણ અપના પતિ, પ્રદેશ અથવા ભારત નહીં હૈ; પરંતુ દેશસંતાનોં કે હૃદય મેં અહા જમાએ હુએ નીચ સ્વાર્થ ઇન શત્રુ હી હૈ. બસ, વો ભારત કે સચ્ચે શત્રુ કો હી યોગમાયા ને શાપ દે દિયા કિ ‘ભારત સે તેરી હી જડ ઉખડ જાય.’ બસ, વિધાતાજી રાજ રાજ હો ગયે. ગીરી હુઇ કલમ ઉઠાકર ભારત કે ભાગ્યાકાશ મેં “સુખ” કે દો અક્ષર લિખ કર વહ સર્વાતીત પરમ પિતા કા મહિમા ગાતે હુએ નાયતે-કૂદતે બ્રહ્મલોક મેં ચલે ગયે. યહાં માતાજી કા બી દેહાન્ત હો ગયા. ધન્ય માતા ભારતેશ્વરી !

વંદે માતરમ્”

“અસ્તુ: યે તો ભાવી કી ખાત રહી. તત્કાલ કે લિયે તો ઉક્ત ઘટના અતિપીડિત ભારતપિતા કે કલેજે મેં અત્યંત ગદરા આઘાત પહુંચાનેવાલી હુઇ. હાડપિંજર બના હુઆ વૃદ્ધ ભારત મેં અબ યહ નિર્દોષ કૃષ્ણા કી ઘાત કા આઘાત સહને કી તાકત નહીં રહી થી. રાજમહિષી કે ગીરતે હી વો બી અપની શુધ્ધ ખુશી કર ગીર પડા ! ગીરતે ગીરતે ઇનકે મુંદ સે બડી દુઃખભરી આહ અપને સંતાનોં કે લિયે નીકલ પડી.”

“ધોર બેહોશી મેં પડને કે બાદ યા તો જનન કા નીકલ જના, યા તો વ્યાધિસુધાર કી શરૂઆત હોના; દો મેં સે એક ખાત અકસર હુઆ કરતી હૈ. ભારત કા ભારતીયત્વ-ભારત કા સર્વશ્વ-ભારત કા જી જનન અથવા જી જનન સે બી અધિક પ્રિય અગર કોઈ ચીજ ઉનકે લિયે થી તો વહ ઉનકા ‘ધર્મ’ હી થા. યહ પુરાને જગદ્ગુરુ કે લિયે ઔર સખ ખાતે ધર્મ કે પીછે હી રહ સકતી હૈ. બસ, ચાહે યહ ધર્મરૂપી પ્રાણ અબ ભારતપિતા કા ચલા જાય, ચાહે વ્યાધિરૂપ આન્તરિક શત્રુ પિછે હકતે ચલે ! દો મેં સે કોઈ બી એક ખાત હોની અબ અનિવાર્ય થી.”

“ભારત કા યહ ધર્મરૂપી પ્રાણ તૌ નિકલ બી કૈસે સકતા થા ? જો પ્રાણ ઉનકી હડ્ડી હડ્ડી તક-ઉનકી સમઘાતુ તક-પ્રવેશ કર ચુકા થા; જીસ પ્રાણ હો બ્રહ્મવિદ્યારૂપી અમૃત-વહ્ની કા સહારા અબ બી કાયમ થા; વહ કૈસે નીકલ કર જા સકતા થા ? વૃદ્ધ હુઆ હૈ તખ બી ભારતપિતા ને અપને ધર્મ-પ્રાણ કો અન્ય પ્રજાઓં કી તરહ વ્યવહારસિદ્ધિ કા સાધન નહીં સમજ રખ્યા થા કિ જીસકે મારે વહ ઐસી આપત્તિઓં સે ભયભીત હો કર બિલકુલ નિકલ જાવે ઔર અપની આશ્રિત આર્ય-હિંદુપ્રજા કે નામનિશાન તક મિટા દેવે ! ધર્મજી ભારતપિતા ને તો યહ ધર્મ-પ્રાણ કી અબેક્ષા

यावत् व्यावहारिक सुभ-संपदाओं का तुच्छाति-तुच्छ मान रक्खा था। शतकों के शतकों तक उन आन्तर्मात्र महाशत्रुओं की घातक पीड़ायेँ सहता आया था तौ भी अपने धर्मरूपी प्राण को, यह बूढ़ा भारत अपने हाडपिंजरवत् शरीर के प्रत्येक अंग में किसी न किसी ढंग से कायम रक्ख सका था। किसी न किसी सुभ अंग में तो यह प्राण की पूर्य और शुद्ध मात्रा भी उसने ज्वा रक्खी थी, कि जे मात्रा कुछ शांति का भौका आते ही अपना महाप्रलाव द्दिभा देने की योग्यता रक्खती थी।

“जुव का शिव-नर का नरायण” जना देनेवाली वह अहविघ्ना को, तथा अपने वह धर्मरावतार और महर्षिगण की यरणधूसि को शिरोधार्य करना, अतक भारतवर्ष बूझ नहीं सका था। उन पुरषोत्तमों ने प्रदान किये हुये शुभ संस्कार और महोपदेशों को वह अतक भी थोड़े जहुत याद रक्ख सका था। व्यास-वसिष्ठादि के भरितष्करणी हिमालयद्वारा ज्ही हुध वह गंगा-यमुना को, और सरस्वती जैसी वेदोपनिषद्णी ज्ञानसरिता को वो अपने हृदयप्रयागणी अहवेत्ताओं में अतक ज्ही रक्ख सका था। प्राचीन महाजनों के यादित्य-यश को सिंधु और अहपुत्रा की तरह विसृत रूप से धारण करती हुध रामायण और महाभारत की कथायेँ, व्याधिग्रस्त नाडियों की तरह संझण्य और मंद प्रवाह से भी भारत के भरितष्क, हस्त और ज्जरप्रदेशों में (आहण, क्षत्रिय और वैश्यों में) थोडा जहुत धर्मप्राण का दान दे रही थी। स्मृति और पुराणरूप नर्मदा और गोदावरी का प्रवाह भी अधोवाहिनी नाडियों की तरह उनही ज्धा से लेकर पादतल तक (शूद्र और अत्यजवर्ग तक) किसी न किसी अंश में धर्म-प्राण पहुंचा रहा था। प्रातःस्मरणाय शुभ और जनक की तरह अहनिष्ठा को प्राप्त करके निवृत्ति या प्रवृत्तिपूर्वक प्रारंभ व्यतीत करनेवाले गौरांग, रामानुज, रामानंद, कपीर, नानक, तुलसीदास, ज्ञानदेव, तुकाराम, अकनान्ध, रामदास, नरसिंह, मीरां धियादि सेंकडे महात्माओं की परंपरा जरी रहती हुध, भारत के ज्ण्य प्राण में जेतना सिंघन करती हुध तथा समयानुसृत संस्कार देती हुध हिमालय की तरह अडग लाव से भारत के भरितष्कस्थान को शोभा रही थी। इन महात्माओं ने तथा प्राचीन महर्षि और राजर्षिओं ने जोध किया हुआ व्यवहारधर्मरूपी वायु, वो भरितष्कस्थान पर भीली हुध अहविघ्ना के प्राणपोषक भीजों को ज्हाता हुआ मंद गति से भी भारत के प्रत्येक अंगपर छीडक रहा था। इन भीजों की तासीर के साथ भारत में जन्मे हुये शतावधि पुत्र-पुत्रियों ने पानी की जगह अपना झूत, जाद (जातर) की जगह भांस, वायु की जगह प्राण, प्रकाश की जगह रूप-सौंदर्य और आधार की जगह अपनी हडी-भोपरी तक को भी दे करके भारत के यह धर्मरूपी प्राण-पमेर को कायम कर रक्खा था। कृष्णाकुमारी भी भारतपिता के यह धर्मरूपी सन्धे प्राण कायम रक्खने के ही लिये अपने नश्वर शरीर का अलिदान दे चुकी थी।

“जवन की ऐसी ऐसी संगीन सामग्रीयों को थोड़ी जहुत भी लुगतता आया हुआ यह प्रभु का प्यारा-अक समय का देवदुलारा जगतलर का महान गुरुरूप वृद्ध भारत का सर्वप्राचीन धर्मप्राण उसे छोड कैसे ज सकता था? अस, अत यही मार्ग रहा था कि उन प्राण के जदले में वह महाअंतःशत्रु-वह निशायरगण का अभल हटता यलें, और अंत में पूरा नष्ट हो कर के भारतप्रदेश में ज्ञानसूर्य और सुभसामर्थ्य ज्दने का पूरापूरा अवकाश भिज जवे!”

“कुदरत का कानून है कि—

अमल किसी का कभी यकसा जमा रहता नहीं, चढा बादल सदा युं ही बना रहता नहीं; गौर पडालडका हो चाहे अपनी गलती के सबब, आहको सुन ली पितानें फिर पडा रहतानहीं.

महाराज तुलसीदासज ने भी इरमाया है कि:—

तुलसी हाय गरीब की, कभी न खाली जाय; मुवे ढोर के चाम से, लोहा भस्म हो जाय.”

“क्योंकि कोह भी व्यक्ति अथवा समाज की अंतिम आह ज्ही गहरी और ज्जरदार होती है। ज्जे ज्जे कर राक्षस, कोट्याधिपति धनिक, पराक्रमी राज-महाराज और यकवर्ती सभ्राटों को, यह विधुत से भी महाजलवती आह ने उनके अपार धनवैभव, सेनासमूह और ज्ही ज्ही आदशाहीओं के साथ ज्जेड डाला है। किसी व्यक्ति अथवा समाज की गहरी आशिष भी

ऐसा ही महान प्रभाव रखती है। उस तरह दुःखी की आह, समय आने पर लुप्त हो जाती है; जैसे किसी दुःखी प्राणी अथवा समाज की शुभाशुभा की स्वर्ग-रुद्र के स्वर्ग तक और निष्काम के मोक्षतक पहुँचा देने की ताकत रखती है। जगतभर की तमाम लौकिक-अलौकिक विद्याओं पर अपना प्रभावपूर्वक जुँटा इहराती हुई अक्षयविद्या धरती सभ्यता से उन्मूलित और मुक्तकंठ से अपना गंभीर आदेश सुना रही है कि:—“अपरिहार! अथ संपत्तिवानो! अपने धन, कुल, विद्या अथवा सत्ता धर्म के भद्र में भक्त जन के कष्टों की प्राणी अथवा समाज पर अन्याय वा अत्याचार मत करो। तुम्हारे पास याहो आकाश के समान पुण्य होगा; याहो विश्वव्यापी सत्ता और मेरुसमान संपत्ति होगी; तब भी इनकी आह इन सारे प्राणी पदार्थों के अकथ्य नष्ट-वृष्ट कर देगी, और तुमको महानारकी बना देगी। जगत के धितलास का प्रतिप्रकरण तुमको यही ज्ञात जाता रहा है।”

“अस, भारत की वो अंतिम आह ने भी वही काम किया। वह गहरी आह को इन परम पिता ने सुन लिया, और—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

यह अपने महाव्रत के अनुसार आपने इन दुर्गुण-द्वैतद्वल को हटाने की दान ली।”

“वह धर्मप्राण नम्रशरीरी भारत की आरत (दुःख) शान्त करने में सज्जक पहिले यह आवश्यक था कि इनको, इनके सज्जतीय और सजेत प्राणी (आह के दूसरे चैतन्यवान देश) इनको अपने अंक में (जोनामें) उठा लेवे और अपने ताजे अंग की गरमी पहुँचा कर इनके जकड़े लुप्त हो गये में चेतना देवे। मुसलमान जति तो इनको पापप्रारब्ध लुगताने में निमित्त-भूत बन ही चुकी थी। अशिया की और प्रणये तौ अथ तक इस कार्य के लायक ही नहीं हुई थी। मात्र यूरप के ही देश इस कार्य के लिये कुछ योग्य होते सके थे। सर्वज्ञ परम पिता को सज्ज कुछ ज्ञात था। उन्होंने भारत को धन यूरोपीय जतियों की हँक में रज दिया और इनकी जेहोशी दूर करा के चेतना प्रदान किया।”

“यह यूरोपीय जतियों की व्यापारी-स्वार्थी तो थी ही। इन जे जे जति ने भारत के जे जे अंगों पर (प्रदेशों पर) अपनी कुछ कुछ हँक-गरमी पहुँचायी; उसपर उन्होंने अपना कालु भी जमाना आला। व्यापारी के नाते से सहायक पद को प्राप्त होनेवाली यह स्वार्थी प्रणयों ने अथ भालिक-ली जन ऐदना आला, और पुन इनके ही अंगों को हथियार बना कर लड़ना लड़ाना सला दिया ! परंतु यह गरज से भी आभिर वह कृपालु पिता का कुछ हितवह उद्देश ही निकल आया !”

“अन्य सज्ज यूरोपीय जतियों की अपेक्षा ख्रिस्टनजति इनको विशेष योग्य दिखाना दी। हजरे के पार दूर तथा यूरप के भी परले छेउ पर रहनेवाली यह विदेशी गौर जति की अलिप्तता, कणाकौशल्य, ऐकता और महत्वाकांक्षा देवकर परमात्मा ने इनको ही सज्ज यूरोपीय जतियों पर विजयी बना दिया और भारत की रक्षा-चिकित्सा का भार उन्हीं को सौंप दिया गया ! ख्रिस्टन वैद्यराज ने उन त्रिदोषावस्था में ऐक-दूसरे से लड़ते लुप्त अंगों को लड़नेवाले तत्त्वों से अलग कर दिये, और इनको अपने प्रयत्न काल में दया करके यह विनाशक जपेजों को यूप कर दिये ! सज्ज अंगों के भीय में मध्यस्थ पद का राजदंड यह ख्रिस्टन प्रण ने धारण करके उन सज्ज उपर अपनी शांतिमयी छत्रछाया फैलाते फैलाते सारे भारत को इस छाया के नीचे ला दिया ! !”

“इन ख्रिस्टन जति की छत्रछाया में आ करके, सो वर्ष तक इनका ऐक्य, स्वातंत्र्य, सेवा-व्रत धत्यादि देवते रहने से भारत को भी अपनी दुर्दशा का कुछ कुछ ज्वाल आने लगा ! धरती कारण से भारतवासीयों में ऐक्य और हक का ज्ञान अथ भीसों वर्ष से जने लगे हैं और स्वातंत्र्य का नकारा भी अथ आरते आरते गज रहा है। यह भारत असल में कोष छोटा सा लडका नहीं है; यह तो पक्व वय को पहुँचा हुआ और ऐक समय का सर्व देशों का शिरमोर है। सिर्फ निज-पुत्रों की आंतरिक शत्रुता की ही व्यथा से ज़िमार हो कर गिरा था। इनके वह दोष-पाप के लोग भी पूर्ण हो कर सुजस्य का प्रभाव भी आना चाहिये। इनको अथ उदयस्य का सुजानुलव कराना

અધરી સંકેત સે મુકરર હો ચૂકા હૈ. મહાન પ્રિટનજાતિ ઇસ કાર્ય મેં નિમિત્તભૂત બનકર. “અતિ મહાન” કી પદવી લેના ચાહતી હૈ અથવા અધર્મ બદાકર પ્રિટિશ સામ્રાજ્ય કો ડૂબાના ચાહતી હૈ; ઉસકી પૂરી ખબર તો વિધાતા કો હી હો સકતી હૈ. પરંતુ ભારતવાસીયોં કી તો અપની ઉન્નતિ કે લિયે યહી ફર્જ હૈ કે અંદર કે સમ્યે મિત્ર-શુભેચ્છકરૂપી સહયુજ્યસમૂહ કો (બાતોં કે સાથ અમલ લી કરતે રહ કર) અચ્છી તરહ બદાતે ચલે. વહ મિત્રોં કે નામ સંયમ, સેવાભાવ, સ્વાર્થત્યાગ, ભાષાઐક્ય, ધર્મનીતિ કી વિશુદ્ધિ, જ્ઞાનચારિત્ર્ય કી ઉન્નતિ, આચારવિચારોં કા સુધાર, દીનવાત્સલ્ય, અંતરૈક્ય ઇત્યાદિ અનેકાનેક હૈ. સખ રથૂલ સંપત્તિયોં કા મૂલ્ય ઐસી અંતરસંપત્તિયોં હી હૈ. વિશ્વ કા અખાધ્ય નિયમ હૈ કે જો લી વ્યક્તિ અથવા સમાજ ઇન અંતરસંપત્તિરૂપ મણિયોં કો પ્રાપ્ત કર લેતા હૈ, ઉનકે પાસ ઉન રથૂલ બાહ્યસંપત્તિયોં કો લી જાયા કી તરહ અપને આપ આના પડતા હૈ. જગત-મેં કોઇ લી બાહ્ય ચીજ ઐસી નહીં હૈ કે જો ઇસ પરિણામ પ્રાપ્ત કરને મેં બાધા કાલ સકે.”

“દેશોદય કો સત્તર આકર્ષનેવાલે અનેકવિધ કાર્યોં મેં “દેશભાષા કા પ્રચાર” લી એક મુખ્ય વિષય હૈ. પ્રાન્તિક ભાષાઓં કા ભેદ જગત કે સભી બડે સભ્ય દેશોં મેં પાયા જતા હૈ; પરંતુ ઇનકે સાથ ઐસે દેશોં મેં સખકી અનુકૂલતા ઔર ઐક્ય બદાને કે લિયે એક “દેશભાષા” લી મુકરર રહતી હૈ કે જસકો દેશ કે પ્રત્યેક પ્રાંત મેં ફરજિયાત પદાઇ જતી હૈ. ઇસલિયે ભારત કો-યાને ઇનકે અંગરૂપ પ્રત્યેક પ્રાંત કો ઇસ માર્ગ કા લી અવલંબન કરના આવશ્યક હૈ.”

“અંગ્રેજી કા શિક્ષણ પાયે હુએ સદસોં મનુષ્ય પ્રત્યેક પ્રાંત મેં મિલેગે. હમારી એકતામૂલક નેશનલ કૉંગ્રેસ લી ઇસા ભાષા કે પ્રતાપ સે શુરૂ હો સકી. લિન્ન લિન્ન પ્રાંતવાસી અંગ્રેસર લી ઇસી ભાષાદ્વારા અપને હૃદયભાવ પરસ્પર કો દિખા સકે. પરંતુ કયાયહ વિદેશી ભાષા કલી ભારત કે તીસ કોટી સંતાનોં મેં પ્રચલિત હો સકતી હૈ? માન લિયા જાવે કે હો લી સકતી હૈ; તો કયા દેશી ભાષાઓં કે સાથ ગાઢ સંબંધ રખનેવાલી હિંદી કી અપની અનૂકી પ્રજાકીયતા તથા ધાર્મિકતા ફિર કાયમ હો સકેગી? ઇસી લિયે દેશભાષા કી પસંદગી દેશ કી હી કિસી ન કિસી વર્તમાન ભાષા-કો દેની પડેગી. સખકે પહિલે દષ્ટિ જરૂર સંસ્કૃત કી ઔર જા સકતી હૈ. પરંતુ ઉનકો દેશભાષા બનાને કે લિયે અખતક યહ બૂઠે ભારત કા કોઇ લી અંગ ન તો લાયક હુઆ હૈ, ન તો નજદીક કે સમય મેં હોનેવાલા હૈ. તામિલ ઔર દ્રાવિડ કા તો વિચાર લી નહીં હો સકતા. રહી અબ હિંદી, બંગલા, મરહટી ઔર ગુજરાતી. ઇન ચારોં મેં સરલતા, સુલભતા, જ્ઞેશ, મિષ્ટતા, પ્રચાર, ઇન સભી દષ્ટિ સે દેખને પર સિવાય હિંદી કે ઔર કોઇ લી ભાષા “દેશભાષા” કે લાયક નહીં જાન પડતી. ઔર પ્રાંત તો કયા, મદ્રાસ હોતે તક લી થોડે બહુત યહ ભાષા કે સમજનેવાલે મિલ સકતે હૈ. ભારત કી કરીબ આધી જનસંખ્યા યહ ભાષા કો થોડી બહુત સમજ સકતી હૈ. ઇસ વારતે હિંદુસ્તાન કે લિયે હિંદી હી “દેશભાષા” હો સકતી હૈ. ઇતના હી નહીં પરંતુ હોને લી લગી હૈ. ગુજરાત મેં તો અનપદ સ્ત્રીઓં ઔર અંલજ લોગોં મેં લી ઐસે મનુષ્ય થોડે હી હોગે જો હિંદી કો બીલકુલ સમજ ન સકતે હો. ફિર ત્રિખને પદનેવાલોં કા તો કહના હી કયા?”

“વિવિધ ગ્રંથમાલા કે ગુર્જર પાઠકગણ ઉત્તમ વિચારોં કે સાથ સાથ અપની યહ “દેશભાષા” સે લી વિશેષ પરિચિત હોવે, યહી યહ પુસ્તક હિંદી ભાષા મેં નિકાલને કા મુખ્ય આશય હૈ. કોઇ ઐસાં મત સમજે કે ઉનકી માતૃભાષા “ગુજરાતી” કો છુડા દેના ચાહતે હૈ. યહ સેવક કી લી માતૃભાષા ગુજરાતી હી હૈ. માતૃભાષા કે સાથ સાથ “દેશભાષા” કા લી મુંહાવર બદાયા જાવે, યહી ઉદ્દેશ હૈ.”

“હિંદી ભાષા કે અચ્છે અચ્છે વિદ્વાનોં કે હિંદી માસિકપત્રોં મેં જોયે હુએ અનેક ઉત્તમોત્તમ લેખ જો કે કંઇએક હિંદી માસિકપત્રોં કે પદને કે સિવાહ કલી લી નહીં અવગત હો સકતે હૈ; વહ ઇસ ગ્રંથદ્વારા સંગ્રહિત હો કર પાઠકબંધુઓં કી સેવા મેં સાદર કિયે ગયે હૈ; સો ઉપરોક્ત હેતુ સે હી કિયે હૈ. હો સકા વહાંતક બહુત સે લેખ સરળ હિંદી ભાષાવાલે દિયે ગયે હૈ; તખ લી કંઇએક પાઠકોં કી સમજ મેં કોઈ કોઇ શબ્દ નહીં આવે, વહાંપર ઉનકો આસપાસ કે સંયોગ સે હી સમજ લેના પડેગા. પરંતુ જખ વહ ઇસ ખાત કા ખ્યાલ કરેગે કે આપ ઉમદા વાચન કે સાથ સાથ અપની દેશભાષા કા અભ્યાસ લી બદા રહે હૈ; તખ ઉનકો યહ શ્રમ કુજ લી

ગિનતી કા નહીં લગેગા. કયોંકિ અબ્યાસ કા આત્મા “શ્રમ” હી હૈ ઔર માત્ર શરૂ મેં હી વહ કઠિન લગતા હૈ. ખુદ યહી પુસ્તક કા દો મહિને કે બાદ પુનઃ પઢને મેં પહિલે કે જૈસા શ્રમ નહીં પ્રતીત હોગા. ઈશ્વરેચ્છા સે ઐસી દો-ચાર પુસ્તકોં નિકલને કે બાદ તો આપકો ગુજરાતી કે જૈસા હિ હિંદી કા મુંહવરા હો જમગા તથા ઐસી સુમિષ્ટ, જોશદાર ઔર સખ પ્રાન્તોં મેં ચલ સકને-વાલી દેશભાષા આપકો અચ્છી તરહ અવગત હો જમંગી.”

“ભાષા કી તરહ લિપિ કા અક્ય ભી દેશ કે લિયે બહુત ઉપકારક હો સકતા હૈ, પરંતુ યહ વિષય કુછ વિશેષ શ્રમસાધ્ય ઔર મતભેદ કા હૈ. ગુજરાતી ઔર નાગરી લિપિ કે તીન હિસ્સે કે અક્ષર તો માત્ર ઉપર કી લકીર કે સિવાહ ઔર કોઇ ભી ફર્ક નહીં રખતે. યહ સેવક કા મંતવ્ય ઐસા હૈ કે નાગરી લિપિ મેં સે ઉપર કી લકીર નિકલ જનની ચાહિયે ઔર થોડે અક્ષરોં મેં સુધારણા ભી હોની ચાહિયે. જૈસે કિ ર, વ, મ, ણ, યે. બહુમતિ કે અનુસાર અગર મુકરર હુઆ તો ગુજરાત-વાસી ભી નાગરી લિપિ કા સ્વીકાર કરને મેં બાધા નહીં માનેજે. યહ અંથ કી લિપિ હિંદી નહીં રખતે કા સખખ યહ ભી હૈ કે ભાષા ઔર લિપિ કા એકસાથ હિંદી હોના અનેક ગુજરાતી પાઠકોં કે લિયે દુષ્કર હો જતા હૈ. સીધા સીધા લિખા જાવે ઇસી લિયે લકીર કી ઉત્પત્તિ માલૂમ પડતી હૈ. ગુજરાતી મેં ભી લકીર કે સાથ હી લિખા જતા થા; ઔર છાપાખાને નિકલે તખ સે ઉપ-રોક્ત કારણ દૂર હુઆ, તખ લકીર ભી દૂર હો ગઇ હૈ.”

“નાગરી અક્ષરોં મેં ઉચ્ચાર કા અમુક ભેદ દિખાના હો, વહાં પર નીચે બિંદુ (ટપકુ) લગાને કી રીતિ થોડે સમય સે ચલાઈ ગઇ હૈ; પરંતુ ગુજરાતી લિપિ મેં યહ પ્રકાર વ્યાપક ન હોને સે યહ પુસ્તક મેં નહીં લિખા ગયા. હિંદી લેખકગણુ વિશેષતઃ પૂર્ણવિરામ કે જગહ (।) ઐસા ચિન્ન કિયા કરતે હે; ઇસકે બદલે મેં ભી ઇસ પુસ્તક મેં ગુજરાતી રદ્ધિકા પૂર્ણવિરામ ચિન્ન દિયા ગયા હૈ.”

“દૈનિક, સાપ્તાહિક ઔર માસિકપત્રોં કા સંબંધ સામયિક લેખોં કે સાથ જ્યાદા હોને પર ભી કંઈએક લેખ ઉસમેં ઐસે આતે હૈં કે જો કિસી અચ્છે અંથ કી તરહ સંગ્રહ ઔર ઉપકારક માલૂમ હોતે હૈં. અંગ્રેજ સંપાદક ઔર પ્રકાશકગણુ અપની ભાષા કે ઐસે અચ્છે સુપાઠ્ય લેખોં કે સંગ્રહ સમય સમય પર પ્રસિદ્ધ કિયા કરતે હૈં ઔર વહાંકે પાઠકગણુ ભી ઉન સંગ્રહઅથો કા બડા આદર કરતે હૈં.”

x

x

x

x

“દેશી ભાષાઓં કે સામયિક પત્રોં સે ભી ઐસે ઉત્તમ વ ઉપયોગી સંગ્રહ તૈયાર હો સકતે હે; પરંતુ “ઐસે દિન કહાં કે મીયાં કે પાઉં મેં જૂતી !” શિક્ષાપ્રચાર કી વર્તમાન પદ્ધતિયાં ઔર ન્યૂનતાયેં ખુદ ઉન દેશી ભાષા કે પત્રોં કી ગ્રાહકસંખ્યા ભી ઠીક ઠીક નહીં બઢને દેતી; વહાં લેખ-સંગ્રહ કી તો ખાત હી કયા ! ગુજરાતી મેં પાંચ-સાત સાલ પર નિકલા હુઆ ‘સુદર્શન’ કા એક અચ્છા સંગ્રહ કે વિષય મેં સુના ગયા હૈ કે ઇનકી એક સહસ્ત્ર પ્રતિયાં ભી અખતક નહીં ખીક સકી ! પાઠકગણુ કે પુણ્ય સે “વિવિધ અંથમાલા” કા પરમાત્મા ને યહ કઠિનાઇ સે મુક્ત રખ્ખી હૈ, ઇસી સખખ સે કોઇ ભી વિષય અથવા યોજનાયુક્ત અંથ ઉપકારક પાયા જાને પર ફોરન ગ્રાહકગણુ કી સેવા મેં હાજર કર દિયા જતા હૈ, ઔર ઉસકી ચાર પાંચ હજાર પ્રતિયાં પ્રચલિત હો જતી હૈ. વિવિધ વિષયક સારભૂત લેખોં કા પરિચય દેનેકે સાથ સાથ “દેશભાષા” કા અબ્યાસ ભી બઢાને-વાલા યહ હિંદી લેખસંગ્રહ યહી સુખીતા કે પ્રતાપ સે પ્રસિદ્ધ હો સકા હૈ.”

“ચુને હુએ અચ્છે અચ્છે ગુજરાતી લેખોં કા ભી એકાદ પુસ્તક “વિવિધ અંથમાલા” દ્વારા પ્રતિવર્ષ નિકાલા જાવે તો પાઠકોં કે લિયે વહ બડા રોચક વ ઉપયોગી હો સકતા હૈ; પરંતુ સંસ્થા કે અનેકવિધ કાર્યવશ અખ તક ઐસા એક ભી પુસ્તક નહીં નીકલ સકા. એકસાથ દો હેતુ સિદ્ધ હોને કી લાલચ સે હી યહ હિંદી લેખસંગ્રહ કિસી પ્રકાર તૈયાર હો ગયા હૈ. વૈસે તો એક એક દિન મેં એક એક સંગ્રહ ભી ઇકઠા કર દેના બડી ખાત નહીં હૈ. પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન સામ-યિક પત્રોં કે સૈકડોં અંકોં મેં હજારોં લેખ દેખતે-ઉલટાતે હુએ સો-દોસો લેખોં કા પઢને યોગ્ય નીકલ આના ઔર ઉસકો પઢને કે બાદ દસ-બીસ લેખ વિશેષતાયુક્ત મિલ જાના; ઔર ઇસી તરહ મિલે હુએ સો દોસો લેખ એકત્ર કરને કે બાદ ઉનકો કંઈએક બાર પઢ પઢ કે ઉનમેં સે અધિક ઉપયુક્ત ખીસ

તીસ લેખ ચુને જના; એસા કામ જસને કહી ક્રિયા હોગા વહી જન સકતા હૈ. યહ સેવક કી તરહ જનકો યાદશક્તિ કી કમી ઔર પ્રકૃતિ કી જડતા ઇલાદિ હરકતે ન હોવે, ઉનકી ખાત દૂસરી હૈ.”

“ યહ સેવક કી માતૃભાષા હિંદી નહીં હોને સે ઇસ નિવેદન મેં ગલતિયાં દિખ પડે સો ક્ષમા કર કે સુધાર લીજયેગા.” ઓં તત્સત્

સંવત ૧૯૭૩ માર્ગશીર્ષ શુક્લપંચમી.

નવેમ્બર ૬. સ. ૧૯૧૬.

}

ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

મંત્રી-સ. સા. વ. કાર્યાલય.

ઉપલા લેખમાં આવા સંગ્રહો દરવર્ષે પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર જણાવવા છતાં અભારસુધી અત્ર તરફથી તે મુજબ બન્યું નથી. આ સંગ્રહ વખતે પણ મનમાં એમ થયા કર્યું છે કે, વિવિધ ગ્રંથ-આજ્ઞાદાર: અથવા જૂદા માસિકરૂપે ઉત્તમ લેખોના આવા સંગ્રહોજ માત્ર આપ્યા કર્યા હોય તો કેવું સાઈ! ગુજરાતી કરતાં હિંદી માસિકોમાં કેટલાક લેખ વધારે મહત્વના અને અસરકારક શૈલીમાં આવતા હોવાથી માત્ર તેવા હિંદી લેખોના સંગ્રહ પણ ગુર્જર લિપિમાં નીકળ્યા કરે તોપણ તે માનસિક ખોરાક ગુર્જર પાઠકોમાટે મહત્વનો, રસગ્રહ અને ઉત્સાહવર્ધક નિવડે, અને તેની સાથે તેમને દેશભાષા પણ સારી પેઠે આવડતી ચાલે. ગુજરાતી પાઠકોમાટે હિંદી ભાષા સમજવામાં જેમ સુગમ છે, તેમ તે યાત્રામાં અને ખીજી રીતે પણ ઉપયોગી થાય તેવી છે. ધ્વજ-રેખા હોય તો અત્ર તરફથી પણ વહેલે મોટે આ ગ્રંથમાળાદારા એવા સંગ્રહોજ મોટે ભાગે નીકળતા ચાલે, એ અશક્ય નથી. આ સંગ્રહમાં પણ લગભગ ત્રીજા ભાગ જેટલા (૯૦) લેખો હિંદી ભાષામાં અપાયા તે ઉપલીજ સમજણથી અપાયા છે.

આમાંના લેખોની પસંદગી અને છપાઈ સવા વર્ષ પર શરૂ થઈ ચૂકેલી, તેથીજ એમાં કનખલના રામકૃષ્ણ મિશનવાળો લેખ લેવાયો હતો.

હરકોઈ પુસ્તકની પેઠે આ પુસ્તક પણ પ્રથમ શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધાર્યા પછીજ વાંચવું જોઈએ.

આ લેખસંગ્રહમાંના દરેકે દરેક વિચાર સાથે આ સેવકને સંમત સમજવાનો નથી; તેમ સંમત કે અસંમત વિચારો માટે તે વાદવિવાદમાં પણ ઉતરે તેવો નથી.

આ સંગ્રહો પડવાળી પત્રાવલિમાં જે જે વાનીઓ સમાયલી છે, તેમાં કાંઈપણ હિતાવહતા જણાય, તો તેનો સર્વ યશ તેને તૈયાર કરનારા વિદ્વાનોનેજ અપાવો જોઈએ. કેમકે આ સેવકે તો તેમની તૈયાર કરેલી વિવિધ પ્રકારની હજારો વાનીઓમાંથી યથામતિ જે જે પીરસવા જેવી લાગી, તે માત્ર પીરસવાનુંજ કામ બજાવ્યું છે. કથી ચીજ જમવી ને કથી ન જમવી, કથી ચીજ સારી લાગવી ને કથી ખરાબ લાગવી; એ તો પ્રત્યેક જમનારની પોતાની સ્થિતિ અને રુચિ ઉપર છે.

પસંદગી કરાયા પછી તેનાં પ્રૂફ જોવાનું આ સેવકથી બનતું નથી, આથી તેમજ બીજાં કારણોથી પણ આ સંગ્રહમાં કોઈ અગત્યની ભૂલચૂકો આવેલી જણાય તો તે સ્વાભાવિક સમજીને સજ્જનોને તે યોગ્ય સુધારણા સાથે લખી મોકલવા વિનંતિ છે.

આ સંસ્થા તરફથી શુભસંગ્રહનો પહેલો ભાગ ૧૯૮૨ ના બીજા ચૈત્રમાં નીકળેલો, તેની બાંને આવૃત્તિ સત્તર ખૂટી જવાથી ત્રીજી આવૃત્તિ પણ છપાઈ ચૂકી છે. એ તેમજ બીજાં પણ થોડાંક ખાંસ વહેંચવા જેવાં પુસ્તકો સામટાં લેનારને ખાસ કિંદાયતે આપવાની જે ગોઠવણ કરાઈ છે; તથા સં. ૧૯૮૪ પોષ માસ સુધી મહાભારત, રામાયણ, યોગવાસિષ્ઠ, ચિત્રાવલિઓ વગેરે ખાસ કિંદાયતે આપવાનું ઠરાવ્યું છે; તેને લગતી હકીકત તેમજ હવેનું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલવા વિષે, મફત કે ઓછા મૂલ્યે માગનારને વિનંતિ, મહાભારત લેનાર તથા લેવા ઇચ્છનારને સૂચના, પુસ્તકોમાં અપાતા કમીશનના હાલના નિયમ, એ હકીકતો આ પહેલાંનાં પૃષ્ઠોમાં અપાઈ છે, તે તરફ પુનઃ પણ પ્રત્યેક વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

શુભસંગ્રહના આ બીજા ભાગની પ્રતો તો ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકો ઉપરાંત માત્ર એ હજારજ વધુ છપાઈ છે. અને તે ૧૯૮૪ ના પોષ માસ સુધી કાંઈપણ પોસ્ટેજ લીધા સિવાય મોકલવાનું રાખ્યું છે.

સર્વના પરમ સુહૃદ સર્વેશ્વરના સ્મરણપૂર્વક ઓં તત્સત્

સંવત ૧૯૮૩-આસો વદી ૯

અવગુણસાગર ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

ઉત્તમ ગ્રંથોના સેવનનો મહિમા

(અનેક ઉત્તમ પુરુષોના ઉદ્દગાર)

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવાવિચારવાનું સદ્ભાગ્ય મળેલું હોય, તેને ચપળાના (લક્ષ્મીના-ઓના) શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

“તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને ખીનું જે આન્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચો તેજ સારું. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં ખીનું પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની આખા જીવન સુધી જરૂર છે.”

“પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયેલો રહી શકતો, તેથી મને એ માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર નહિ થાત; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખચેનમાં રહેત. હું માતું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તેજગ્યા-એ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેડી શકે. x x એક પછી ખીનું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંતર્વિચાર પણ કરી શકશો.”

“મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં ખીન કોઈ પણ કામથી નથી મળતો. x x x માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી. x x x અધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પણ આદિના જેવી ઈંદ્રિયતૃપ્તિસિવાયનું ખીનું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ ખતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. x x x સાહિત્ય-ઉદ્ધાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્યસિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે.”

“ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાંઓનું દર્દ બૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને ખીજી કોઈ યીજમાં નથી.”

“જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે અને પુસ્તકો તે એ સમુદ્રનો લાભ લઈ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને પુસ્તકો એ આપણા ધરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી ખનાવેલા આપણને અંધમેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો એ આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ચલાવી ઠંડક આપનારા પંખા છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો એ આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી તૈયાર થયેલા રોટલા છે; જ્ઞાન એ મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ધરમાં રહી શકે તેવાં પાણીભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન એ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે તથા પુસ્તકો એ તે પરમાત્માનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે.”

“પુસ્તકોપ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઈશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે.”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવાસમાન છે.”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“ખોરાકવિનાના શરીરની પેટે જ્ઞાનવિનાનું મન પણ નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી જે ધરમાં સારાં પુસ્તકો નથી, તે ધર ધર નહિ પણ નિર્માલ્ય તનમનવાળાં જીવતાં મુઠ્ઠાંઓને રહેવાની ધોર છે.”

એક વિદ્વાન ઠીકજ કહે છે કે, “વાંચવાની હોંશ છોડી દેવાના બદલામાં કોઈ મને આખા

હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને કદી છોડું નહિ. ”

“પુસ્તકો તરુણવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે આપણી ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાંત કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે. ”

“એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો તો એટલે સુધી મત છે કે:-‘માણસને લુગડાંલત્તાંની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે.’ તે પોતે પણ જરૂરનાં પુસ્તકો ખરીદી લેતાંસુધી લુગડાં લેવાનું મુલતવી રાખતો. તેને સિસેરોનાં પુસ્તકો બહુ ગમતાં હતાં. તે વાંચતો ત્યારે ત્યારે ‘હું’ વધારે સારો થયો છું’ એમ તેને લાગતું. ”

“ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરોપકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે; અને જેમ જેમ એ દેવી ગુણોની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી લાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે.”

“સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના પ્રેમીઓએ તો જરૂર પુસ્તકોના શોખ રાખવો. ”

“ગ્રંથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તો એ ગ્રંથોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે:-‘અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લ્યો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે.’ શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે ? ”

ઉત્તમ જીવનચરિત્રોનો મહિમા

“જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ અરીસામાં મનુષ્ય પોતાની મુખાકૃતિમાં ખાંપણ જુએ છે, ત્યારે તે ખાંપણને કાઢી નાખવા અને કાંતિમાં વધારો કરવામાટે પ્રયત્ન કરે છે, તેમ ચરિત્રરૂપી આરસીથી પોતાના સ્વભાવમાં વળગેલાં ભૂપણદૂષણ-ગુણદોષ-તેના જીવનમાં આવે છે અને તેમ થતાં દૂષણનો ક્ષય અને ભૂષણમાં વૃદ્ધિ કરવાને તે જાગૃત થાય છે. વળી જે કામ ઉપદેશ અથવા બોધ કરવાથી નથી બનતું, તે કામ જીવનચરિત્ર સહેલાઈથી પાર પાડી શકે છે. અતિ શ્રમ લઈ વિદ્યા ભણી, દેશાટન કરી, સ્વદેશહિતેચ્છુ થાઓ, પ્રેમશૌર્ય દાખવો, એવા એવા ઉપદેશો મુખે અથવા પુસ્તકદ્વારા કરવાથી જેવી અને જેટલી અસર થાય છે; તેના કરતાં એવા ગુણોથી અંકિત થઈ પ્રખ્યાતિમાં આવેલા મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચી સમજવાથી અધિક અસર થાય છે. વાંચનારના સ્મરણસ્થાનમાં તેની આબાદ ઊંડી જાપ પડે છે અને પછી તે તેને અનુસરીને ઉત્તેજિત થઈને બહાર પડે છે. ”

“ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને બતાવી આપે છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલી હદસુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે અને જગતમાં કેટલી બધી સારી અસરો ફેલાવી શકે. ”

“ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે; આપણી આશામાં જીવન આવે છે; આપણામાં નવું કૌવત, હિંમત અને શ્રદ્ધા આવે છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ; આપણામાં મહત્વાકાંક્ષા જાગે છે; આપણે રૂઝાં કાર્યોમાં જોડાઈએ છીએ; અને મોટાઓનાં કામોમાં તેમની સાથે હિસ્સેદાર થવાને પ્રેરાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે જીવનચરિત્રોના સહવાસમાં રહેવું, જીવવું અને તેમાંના દાખલાઓ જોઈને સ્ફુરણાયમાન થવું, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મંડળમાં સહવાસ કરવા બરાબર છે. ”

“મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન કરાય છે, ત્યારે બરાબર સમજી શકાય છે કે, મહત્તાનો દરવાજો સર્વને માટે ઉઘાડો છે. ”

“શિક્ષણનું મોટામાં મોટું લક્ષ્ય ચરિત્રસંગ્રહન છે અને ચરિત્રસંગ્રહનમાં મોટામાં મોટી મદદ મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોના અભ્યાસથી મળે છે; માટે જીવનચરિત્રોના અભ્યાસ કરવો એ શિક્ષણનું એક મોટામાં મોટું અંગ માનવું જોઈએ. ”

“માનવજાતિના વર્તનને ઉચ્ચ સ્થિતિએ લાવવામાં રૂઝાં મનુષ્યોનાં જીવનચરિત્રોએ જે અસર નિપજાવી છે, તેનું મૂલ્ય જેટલું આંકીએ તેટલું થોડું છે. ”

શુદ્ધિપત્ર

પાસ	મુધારી	લેવા	યોગ્ય	અશુદ્ધિઓ
૫૪	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	
૧૫૧	૩૫	વય	વય-	
૧૫૨	૬	સ્તાવન	સ્તાવન	
૧૫૨	૨૮	પાંથિ	પાંથિ	
૧૫૩	૨૦	વિપદગ્રીષ્મ	વિપદગ્રીષ્મ	
૧૫૮	૮	ત્રમ્યુત્થાન	અમ્યુત્થાન	
૧૮૫	૩૪	હુકમથી	હુકમથી	
૧૮૬	૪૧	ધરભાગ	ધટ્ટભાગ	
૧૮૪	૧૯	પીઓ છે	પીઓ છે	
૨૦૮	૩૫	રક્તપિંજ	રક્તપિંજ	
૨૦૮	૩૫	ઝવરચ્છર્દિ	ઝવરચ્છર્દિ	
૨૦૯	૧૬	અષ્ટાહુદયના	અષ્ટાંગ હુદયના	
૨૧૧	૪૪	સ્વાધ્યાયામ્યા	સ્વાધ્યાયાન્મા	
૨૧૧	૪૫	ત્રમદિતવ્યમ્	ત્રમદિતવ્યમ્	
૨૧૧	૪૫	ધર્માન્ન	ધર્માન્ન	
૨૧૪	૨૮	આકૃણવાની	આળકૃણવાની	
૨૩૬	૧૮	પાવા	પાવા	
૨૪૪	૨૮	આયાત	આયાત	
૩૩૯	૧૦	બંધુ	વધુ	
૩૪૦	૯	મુક્ત-કંઠ	મુક્ત-કંઠ	
૩૯૬	૪૦	તયાર	લિયે તયાર	
૩૯૮	૩૬	માતાવે	માતાકે	
૪૧૪	૨૮	દષ્ટિપાત	દષ્ટિપાત	
૪૧૫	૫	નાનુજાનમિ	નાનુજાનામિ	
૪૧૫	૫	હ્યમે	હ્યમે	
૪૩૬	૨૨	પ્રમવતિ	પ્રમવતિ	
૪૩૮	૩૩	અવશ્યમેવ	અવશ્યમેવ	
૪૪૩	૪	માતિ	ન માતિ	
૪૫૦	૨૫	૧૬૦૨	૧૬૦૨	
૪૮૯	૪૦	મહજ	સહજ	
૪૯૭	૨૩	એવ	એવી	
૫૦૧	૬	રાગઓનો	રગઓનો	
૫૦૯	૨૭	નીકરતાં	નીકળતાં	
૫૩૧	૩	મરણાષ	મરણાષ	
૫૪૪	૨૦	કરન	કર ન	
૫૬૫	૩૯	બોજના	યોજના	
૫૬૮	૪૩	કારણ	કરુણ	
૫૮૭	૨૮	હી	ભી	
૬૧૫	૧૪	દરિદ્ર	દરિદ્ર	
૬૪૦	૧	દાસત્વ કા	સ્વામી વિવેકાનંદની	
		અંત હો ચુકા	૨૫મી સંવત્સરી	
૬૪૯	૨૯	બહુધાપ્યકં	બહુધાપ્યેકં	

અક્ષરો	ભાગવા-તૂટવાથી થયેલી અશુદ્ધિઓ
૫૪	પંક્તિ અશુદ્ધ શુદ્ધ
૧૩૦	૯ વર્ષમાં વર્ષમાં
૧૩૦	૩૭ કથું કથું
૧૩૩	૭ ધળમાં ધૂળમાં
૧૩૭	૩૪ પારિભ્રમણ પરિભ્રમણ
૧૪૫	૧૬ સ્વરૂપમ સ્વરૂપમાં
૧૪૫	૧૯ સાંભળાને સાંભળીને
૧૪૬	૨૩ દવસ દિવસ
૧૫૫	૧૧ આપધાલય ઔપધાલય
૧૫૫	૩૬ આર ઔર
૧૫૭	૫ ભળસેળ ભેળસેળ
૧૮૫	૧૪ નાહ નહિ
૧૯૦	૨૬ જાડાયાં જોડાયાં
૨૪૫	૧૦ ધમને ધર્મને
૨૫૯	૪૫ જા જો
૨૬૩	૩ મહર્ષિ મહર્ષિ
૨૮૩	૩૯ ('આગળધસો'માંથી ('આગળધસો'માંથી))
૨૮૭	૬ ફળદ્રુપ ફળદ્રુપ
૨૮૯	૧૯ વર્ષની વર્ષની
૨૮૯	૨૨ કહેવા કહેવાય
૨૮૯	૪૦ સ્થાય સ્થાયો
૨૯૮	૩ અંકમાંથી અંકમાંથી
૨૯૮	૨૩ કીર્તિ કીર્તિ
૨૯૯	૧૧ માસાઅખસ મૌસાઅખસ
૩૨૦	૬ થાત તથા
૩૨૧	૩૩ ગવથી ગવંથી
૩૩૬	૨૩ હે. હે.
૩૩૭	૫ મ મે
૩૩૮	૧ સંક્ષિપ્ત સંક્ષિપ્ત
૩૩૮	૨૮ હે; હે;
૩૫૧	૧૯ ૧૫ હોય
૩૫૧	૩૮ શાક્તનોજ શાક્તનોજ
૩૫૬	૫ ધર્તવૃત્તિ ધર્તવૃત્તિ
૩૫૬	૫ હિંદુસ્થાનમાં હિંદુસ્થાનમાં
૩૬૦	૪૪ સ્વર્ગ સ્વર્ગ
૩૬૧	૪૨ આદર્શ આદર્શ
૩૬૫	૧૦ વર્ષ વર્ષ
૩૬૬	૪૧ આર ઔર
૩૮૦	૯ નિર્વર્ધ્ય નિર્વર્ધ્ય
૩૮૨	૨૪ દ્રૌપદીજીએ દ્રૌપદીજીએ
૩૮૫	૮ રા રો

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૮૬	૨૯	કાય	કાર્ય
૩૮૮	૨	હિમ યતી	હિમાયતી
૩૮૮	૨૮	સામગામન	સામગામના
૩૯૧	૩૩	સેવ	સેવક
૩૯૬	૨૩	ચાથેપન મેં	ચૌથેપન મેં
૩૯૯	૨૩	હ;	હે;
૪૦૦	૨૦	નિષ્કર્ષ	નિષ્કર્ષ
૪૦૦	૨૮	કાયકર્તા	કાર્યકર્તા
૪૦૫	૩૬	આદર્શ	આદર્શ
૪૦૫	૩૭	આર	ઔર
૪૦૮	૧૩	આર સંસ્કૃતિ	ઔર સંસ્કૃતિ
૪૦૯	૧૫-૧૬	કર્તવ્ય-પથ	કર્તવ્ય-પથ
૪૧૭	૩૧	માન	મનિ
૪૪૧	૧૮	કણ	કણ્ઠ
૪૫૧	૫	આર	ઔર
૪૫૧	૨૬	૧૬ વર્ષ	૨૫ વર્ષ
૪૫૫	૩૨	નશ્વર	નિશ્વર
૪૬૨	૩૧	કર્તુ,	કર્તુ,
૪૭૦	૧૨	સાત્ત્વક	સાત્ત્વિક
૪૭૦	૧૭	સિસોદિયા	સિસોદિયા
૪૭૯	૨૩	શવ	શિવ
૪૮૨	૪૫	હદ્સે	હદ્સે
૪૮૪	૪૨	અવધતના	અવધતના

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૮૫	૪૪	કયાઓ	ક્રિયાઓ
૪૯૨	૩૭	ધ્રુવવા	ધ્રુવવા
૪૯૪	૪૧	બબલાની	બબલીની
૪૯૫	૩૧	પસા	પૈસા
૫૨૬	૧૩	આર	ઔર
૫૩૮	૪૬	બં	બેં-
૫૪૨	૨૪	આર	ઔર
૫૪૫	૪	આર	ઔર
૫૪૫	૨૮	મિટ્ટીયોં	મિટ્ટી યોં
૫૬૨	૨૬	ઔર-આર	ઔર-ઔર
૫૬૮	૩૧	ટટ	ટ્ટ
૫૭૭	૧	છત	છૂત
૫૭૭	૩૧	એક જમાત	એક હી જમાત
૫૭૮	૫	આદર્શ	આદર્શ
૫૭૮	૧૫	વ્યાકત	વ્યક્તિ
૫૮૪	૧	અછત	અછૂત
૫૯૦	૨૧	હિંદુ-ધર્મ	હિંદુ-ધર્મ
૫૯૩	૧૧-૧૨	અનાય	અનાય
૫૯૩	૨૦	છતે	છૂતે
૫૯૩	૩૧	છત	છૂત
૫૯૩	૪૩	છત કે	છૂત કે
૬૦૨	૧૭	અછત-આલિકા	અછૂત-આલિકા
૬૧૫	૧૪	મરુભમિ કે	મરુભૂમિ કે
૬૧૬	૧૯	શક્ત કે	શક્તિ કે

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	સાહિત્યનો એક અસામાન્ય હયાત સેવક-જદુનાથ સરકાર...	૧૨૯
૨	આર્યસંસ્થાનોના પ્રાચીન મહાન સંસ્થાપક-મહર્ષિ અગસ્ત્ય ...	૧૩૬
૩	મહાત્મા જાનકીવર શરણુજી ...	૧૪૨
૪	જગદ્ગર ભટ્ટનું દીનાકંદન...	૧૫૦
૫	સાહિત્યનો સાચો સેવક-હુએનસંગ	૧૫૪
૬	કુંભનો મેજો (હિંદી ભાષા) ...	૧૫૫
૭	મહાન પુરુષોના ઉપદેશ...	૧૫૬
૮	જળવિષે ...	૧૫૭
૯	આઓ કૃષ્ણ ! (હિંદી ભાષા) ...	૧૫૮
૧૦	આરોગ્યને માટે ૩૨ દિવસનું લંધન	૧૬૦
૧૧	અમેરિકાની એક જાણવા જેવી સંસ્થા	૧૬૯
૧૨	લોકસેવાના સાચા ઉમેદવારો માટે ઉત્તમ તક ...	૧૭૫
૧૩	સંવેદન-સંહિતા ...	૧૭૮
૧૪	દુર્ગુણોનો અસરકારક ઉપાય ...	૧૮૪
૧૫	આખનો આખાદ ઉપાય...	૧૮૬
૧૬	મધની સેવાવૃત્તિ ...	૧૮૭
૧૭	મહાન શોધક એડીસન બહેરા કેમ રહ્યા છે ? ...	૧૮૯
૧૮	જગદ્ગુરુનું આગમન ...	૧૯૦
૧૯	વિજળીથી સાવચેત રહેવાની જરૂર...	૧૯૧
૨૦	જંગલની જડીબુટ્ટી-આંગણુમાંની દવા	૧૯૧
૨૧	કનકદાસ ...	૧૯૨
૨૨	માખાપમાટે પ્રશ્ન ...	૧૯૪
૨૩	જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ...	૧૯૫
૨૪	પ્રજાપણુનો વિનિપાત ...	૧૯૭
૨૫	આમ્યજીવન ...	૧૯૮
૨૬	સર્પદંશનાં લક્ષણ ...	૨૦૦
૨૭	રાષ્ટ્ર-દેવતા કેવા હોય છે ! ...	૨૦૧
૨૮	વડોદરાનો લાલ માણસોરે લીધો !	૨૦૨
૨૯	ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ ને અધમાધમ કોણ ? ...	૨૦૨
૩૦	દાસબાણુનું સમાધિમદિર ...	૨૦૩
૩૧	મુંગો સમર્પણુધર્મ ! ...	૨૦૫
૩૨	દિનચર્યા ...	૨૦૬
૩૩	અમતકારી સ્વામી ...	૨૧૨
૩૪	જેવું ઇચ્છો અન્યનું, તેવું આપનું થાય.	૨૧૩
૩૫	મજરથી બચવાનો ઉપાય ...	૨૧૪
૩૬	બેબિલોનની કેટલીક હકીકત ...	૨૧૫

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૭	વિજળીની મદદથી પાકમાં થતો વધારો	૨૧૭
૩૮	નિર્વાણમાર્ગ ...	૨૧૮
૩૯	હસી દ્યોને ! હસી દ્યોને !! ...	૨૧૯
૪૦	શારીરિક નબળાઈ અને તેના ઉપાયો	૨૨૦
૪૧	સિંહણની છાતી ...	૨૨૨
૪૨	આ દેશની દુર્દશાનું દિગ્દર્શન ...	૨૨૩
૪૩	આધુનિક કેળવણી-યુવાનો પર માહી અસર ...	૨૨૪
૪૪	બ્રહ્મચર્યાશ્રમની જરૂર ...	૨૨૫
૪૫	આરોગ્યવિજ્ઞાન ...	૨૨૬
૪૬	ઉચ્ચ દિવેશવાળું જીવન...	૨૨૮
૪૭	ભાગ્ય ઉદય કય હોગા ? (હિંદી ભાષા)	૨૨૯
૪૮	રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના ...	૨૩૦
૪૯	એક પુરાતન ગ્રંથસંગ્રહ ...	૨૩૧
૫૦	ગાંડાઓને ડાહ્યા બનાવવાનો ઇલાજ	૨૩૨
૫૧	મહત્તાનાં માપ ...	૨૩૩
૫૨	રે હિંદુ સંસાર ! ચેત ! ચેત !!	૨૩૫
૫૩	સાચા માળીની પરખ ...	૨૩૬
૫૪	સંતાનસંરક્ષણ ...	૨૩૭
૫૫	વાળાના અનુભવેલા ઉપાયો ...	૨૩૯
૫૬	ગુરુજીએ કયાંથી અને કેવી રીતે મેળવ્યું!	૨૪૦
૫૭	ઈશ્વરપ્રાર્થના ...	૨૪૨
૫૮	રશિયાની વીરપૂજા ...	૨૪૩
૫૯	શુકનમાં લાપસી શામાટે ? ...	૨૪૫
૬૦	જુઓ જાપાનનું શિક્ષણ ! ...	૨૪૬
૬૧	ગરીબોના ઉદ્ધારક બનો ! ...	૨૪૭
૬૨	વધારે મરણો શાથી થાય છે ? ...	૨૪૮
૬૩	તપસ્વીની તેજધારાઓ ...	૨૪૯
૬૪	રાષ્ટ્રધર્મનો સાચો પેગમ્બર કેવો હોય ?	૨૬૪
૬૫	ખાદીનો પ્રચાર ...	૨૬૫
૬૬	બેકુતોને કેળવવામાં ચિત્રપટોનો ઉપયોગ	૨૬૮
૬૭	રેડીઓ જગત... ...	૨૭૦
૬૮	મહાન દેશસેવક કેવા હોય ?-દયુથર બુરખેન્ક ...	૨૭૧
૬૯	હરિનામરૂપી રસાયણસાથે પાળવાનું પથ્થર	૨૭૭
૭૦	ધર્મવીર હકીકતરાય ...	૨૭૮
૭૧	શ્રીરામતીર્થ-યશોગાન (હિંદી ભાષા)	૨૭૯
૭૨	“ સારસનો મેળાવો ”...	૨૮૦
૭૩	એવીસ ઈશ્વરાવતારનું નામસ્મરણ(હિંદી)	૨૮૧
૭૪	નવી મા હોય તો નવો બાપ પણ થાય ને ? ...	૨૮૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭૫	એક પ્રચંડ વ્યાયામસંઘ ...	૨૮૨
૭૬	આનું નામ તે રામરામ્ય ! ...	૨૮૪
૭૭	દાંતની ઉપયોગીતા અને તેની સ્વચ્છતા ...	૨૮૬
૭૮	શક્તિવર્ધક પાકો ખનાવવાની રીતો ...	૨૯૦
૭૯	મહાત્મા અગસ્ત્ય કી મહત્તા (હિંદી ભાષા) ...	૨૯૪
૮૦	પાંજરામાંનું પક્ષી (હિંદી ભાષા) ...	૨૯૭
૮૧	ઉસ્તાદ મૌલાવિ-અશ (હિંદી ભાષા) ...	૨૯૮
૮૨	તુલસીદાસ (હિંદી ભાષા) ...	૩૦૧
૮૩	કાલી કમલીવાલે બાપા કી લોકો- પયોગી સંસ્થાએ (હિંદી ભાષા) ...	૩૦૩
૮૪	અસિધારા-વત (હિંદી ભાષા) ...	૩૦૬
૮૫	ખેતીવાડી અને બાગબગીચો ...	૩૦૬
૮૬	શારીરિક સુખાકારીવિષે થોડીક સચનાઓ ...	૩૧૨
૮૭	હૂધ કેવી રીતે વાપરવું ? ...	૩૧૪
૮૮	શરીરસુખાકારીભવનવવાનો અમૂલ્ય ઉપાય ...	૩૧૬
૮૯	હિંદુઓને પડકાર ...	૩૧૭
૯૦	શાસ્ત્રોક્તા અપર અથવા આપરીઆની ઓળખ ...	૩૧૮
૯૧	દર્દીઓને સલાહ ...	૩૨૨
૯૨	ખોરાકમાં ઉતરતું વાસણનું ઝેર ...	૩૨૩
૯૩	ભગવતી સાવિત્રીનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત (હિંદી) ...	૩૨૬
૯૪	હૃદયોદ્ધાર (હિંદી ભાષા) ...	૩૪૧
૯૫	ગામડાંની શારીરિક અવદશા ...	૩૪૨
૯૬	ચીચોડના મિયાંઓનું દીપડા સાથે દ્રંદયુદ્ધ ...	૩૪૬
૯૭	એક મદ્રાસી સ્ત્રીની વીરતા ...	૩૪૮
૯૮	હિંદુભતિની મહત્તા ...	૩૪૯
૯૯	લોકમાન્ય તિલકનાં થોડાંક સંસ્મરણો ...	૩૫૦
૧૦૦	આત્મજ્ઞાન અથવા 'આપણે કોણ?' ...	૩૫૧
૧૦૧	હિંદુઓની સચ્ચાઇ ...	૩૫૪
૧૦૨	ગુરુ ગોવિંદસિંહ ...	૩૫૬
૧૦૩	'માનવજીવનનું ખ્યેય અને સાક્ષ્ય ...	૩૬૦
૧૦૪	પુરોહિતનું બલિદાન ! ...	૩૬૩
૧૦૫	ખોરાક, રીતરિવાજ અને તંદુરસ્તીના નિયમો ...	૩૬૪
૧૦૬	નવયુવકોં કો અસ્વાની કા સદેશ (હિંદી) ...	૩૬૫
૧૦૭	ધસાધ્યોં કા પ્રચાર (હિંદી ભાષા) ...	૩૬૬
૧૦૮	દર્દીઓને સલાહ ...	૩૬૭
૧૦૯	સ્ત્રીઓની શોભા ...	૩૬૯
૧૧૦	મંત્રશાસ્ત્રની આલોચના ...	૩૭૦
૧૧૧	સાપ ઉતારવાનો ધરગથ્થુ ઉપાય ...	૩૭૭

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૧૨	વીણા કી ઝનકાર (હિંદી ભાષા) ...	૩૭૮
૧૧૩	કોને પડી છે ! ...	૩૭૯
૧૧૪	હોલી આજ મનાતે હૈં (હિંદી ભાષા) ...	૩૮૦
૧૧૫	ખરો કમયોગી કેવો હોય ? ...	૩૮૧
૧૧૬	"લહેરાતી હૈ ખેતી દયાનંદ કી" ...	૩૮૪
૧૧૭	ઘેરાનું પંચ ...	૩૮૬
૧૧૮	દીવાતળે અંધાર ! ...	૩૮૭
૧૧૯	શ્રદ્ધાનંદને શ્રદ્ધાંજલિ ...	૩૮૯
૧૨૦	હે રામ ! (હિંદી ભાષા) ...	૩૯૬
૧૨૧	રામનવમી (હિંદી ભાષા) ...	૩૯૯
૧૨૨	શ્રીરામચંદ્ર (હિંદી ભાષા) ...	૪૦૦
૧૨૩	શ્રીરામચંદ્ર કા અર્ધસાવાદ (હિંદી) ...	૪૦૩
૧૨૪	શ્રીરામચરિત્ર ઔર વર્તમાન હિંદુભતિ (હિંદી ભાષા) ...	૪૦૪
૧૨૫	વીરલક્ષ્મણ કે પ્રતિ સૂર્યનખા- કી ચિત્રી (હિંદી ભાષા) ...	૪૧૬
૧૨૬	રામ-નામ (હિંદી ભાષા) ...	૪૧૭
૧૨૭	શંભુકવચ (હિંદી ભાષા) ...	૪૨૦
૧૨૮	રામ ! તુમ કહાં હો ? (હિંદી ભાષા) ...	૪૨૫
૧૨૯	ભગવાન રામ (હિંદી ભાષા) ...	૪૨૮
૧૩૦	રામાયણકાલ મેં પરદાપ્રણાલી (હિંદી) ...	૪૩૧
૧૩૧	શ્રીરામ કા આદર્શ જીવન ...	૪૩૫
૧૩૨	અશ્રૂત-પંચક- (કાવ્ય) ...	૪૪૨
૧૩૩	ખારા ભારત (કાવ્ય) ...	૪૪૨
૧૩૪	શ્રીરામચંદ્ર કી ખિત્તા ...	૪૪૩
૧૩૫	રામ કા આયકોટ ...	૪૪૫
૧૩૬	હરદ્વાર મેં કુંભ કા મેળો ...	૪૪૬
૧૩૭	સંકેત ...	૪૪૮
૧૩૮	કાંગડી કા ગુરુકુલ ...	૪૪૯
૧૩૯	પૂનામાં આવી વસેલો એક પંચોપ- કારી પરદેશી ...	૪૫૩
૧૪૦	હિંદુસંસારનું ધોરતમ અધઃપતન ...	૪૫૪
૧૪૧	ભીલકોકોનો રામનવમીનો મેળો ...	૪૫૬
૧૪૨	ઓ હિંદુ બેઝાંઓ ! વાંચો, વિ- ચારો અને રડો ! ...	૪૫૮
૧૪૩	મરી એ અનેક પ્રકારના રોગ ઉપર અમૂલ્ય દવા છે. ...	૪૬૬
૧૪૪	શ્રી શિવાજી જીતપતિ ...	૪૬૭
૧૪૫	રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ ...	૪૬૮
૧૪૬	હિંદુપતનો તારણહાર ...	૪૭૦
૧૪૭	હિંદુવતનો રક્ષણહાર ...	૪૭૩
૧૪૮	હિંદુવતને હાકલ ! ...	૪૭૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૪૯	છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ ...	૪૭૬
૧૫૦	છત્રપતિ શિવાજી (હિંદી ભાષા) ...	૪૮૭
૧૫૧	દુનિયાં કે રંગ-દંગ ,, ,, ...	૪૮૯
૧૫૨	હિંદુજાતિ ! શે આંસુ ચોધાર, કેવો તારો સળગતો સંસાર !! ...	૪૯૧
૧૫૩	ગ્રામ્યવાસીઓનાં સહભાગ્ય અને નગર-વાસીઓનાં દુર્ભાગ્ય ! ...	૪૯૫
૧૫૪	જગતનો મહાન સંગીતાચાર્ય ...	૪૯૬
૧૫૫	એક અતિ અગત્યની કળા-જુજુત્સુ ...	૪૯૯
૧૫૬	ઘટાલીની એક વર્તમાન મહાન વ્યક્તિ-એન્રીકો ફેરી ...	૫૦૦
૧૫૭	અખંડ સુખશાન્તિ મેળવવાના ઉપાય ...	૫૦૩
૧૫૮	છોકરાઓને છાના ઉપદેશ-નંદારી સોળતનું ફળ ...	૫૦૪
૧૫૯	હિંદુઓ, સાવધાન ! ...	૫૦૬
૧૬૦	ભગવાન જીહ્વની સાધના, સિદ્ધિ અને ઉપદેશ ...	૫૦૭
૧૬૧	‘આલોચક’ કે પ્રતિ વિયોગી હરિજી કે સુંદર વાક્ય (હિંદી ભાષા) ...	૫૧૯
૧૬૨	સિદ્ધાર્થ રાજન અને યશોધરાદેવી ...	૫૨૦
૧૬૩	પૂર્વજોનું ગૌરવ ...	૫૨૨
૧૬૪	હજરત મોહમદ સાહબ ઔર હલીમા (હિંદી ભાષા) ...	૫૨૩
૧૬૫	રાજા મહેંદ્ર પ્રતાપ કા પત્ર (હિંદી) ...	૫૨૪
૧૬૬	ભારતીય સંસ્કૃતિના સંરક્ષક શિવાજી મહારાજ ...	૫૨૫
૧૬૭	ગોસ્વામી તુલસીદાસ કા જીવન-કાર્ય (હિંદી ભાષા) ...	૫૨૬
૧૬૮	રામાયણકાલ મેં મહિલાઓ કી દશા (હિંદી ભાષા) ...	૫૨૯
૧૬૯	બાલ-શિષ્ટાચાર (હિંદી ભાષા) ...	૫૩૫
૧૭૦	વૈરાગી કી ક્ષમતા (હિંદી ભાષા) ...	૫૩૭
૧૭૧	હિંદુસમાજ અબ લી નહીં સમ-જેગા, તો જરૂર અગ્નિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા. (હિંદી ભાષા) ...	૫૪૦
૧૭૨	ધુંટણુભર પ્રાર્થના ...	૫૫૦
૧૭૩	અજ્ઞાતજાતિ કી પરમાત્મશ્રદ્ધા (હિંદી) ...	૫૫૧
૧૭૪	દેખો, અંત્યજો મેં લી કૈસે કૈસે સંત ઔર ભક્ત હુએ હૈ. (હિંદી) ...	૫૫૬
૧૭૫	અજ્ઞત ઔર હિંદુસમાજ (હિંદી ભાષા) ...	૫૬૪
૧૭૬	એક ચમત્કાર ...	૫૬૭
૧૭૭	વિસર્જન (હિંદી ભાષા) ...	૫૬૮

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૭૮	જ્ઞાત કિસ બાત કે, અજ્ઞાત કિસ બાત કે ? (હિંદી ભાષા) ...	૫૭૭
૧૭૯	શિક્ષા કા આદર્શ (હિંદી ભાષા) ...	૫૭૮
૧૮૦	વિશ્વાસ-ધાત ...	૫૭૯
૧૮૧	હિંદુજાતિનો નાશ થવાનાં હવે દે-ખાતાં ચિન્ન (હિંદી ભાષા) ...	૫૭૯
૧૮૨	અજ્ઞત ઔર વ્યભિચાર (હિંદી ભાષા) ...	૫૮૦
૧૮૩	અજ્ઞત-નારી કી દુર્દશા (હિંદી ભાષા) ...	૫૮૧
૧૮૪	અજ્ઞત-નારી કા સમુદ્ધાર ,, ,, ...	૫૮૪
૧૮૫	હિંદુભાષ્યો કા ચેતાવની ,, ,, ...	૫૮૬
૧૮૬	પરિરમ્ભ (કાવ્ય) ,, ,, ...	૫૮૭
૧૮૭	ચાદ કરો અજ્ઞતો કે આભાર કિતને કિતને હુએ હૈ ઔર હોતે હૈ ? (કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૫૮૮
૧૮૮	હિંદુધર્મ મેં અજ્ઞતો કા સ્થાન (હિંદી) ...	૫૮૯
૧૮૯	સનાતની કે નામ સે કૂપમંડૂકો કી પુકાર (કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૫૯૦
૧૯૦	આપણી ભાવના દદ છે, તો વિજય પણ આપણે જ છે ! ...	૫૯૧
૧૯૧	પવિત્રતાની પ્રાપ્તિનો એક આબાદ ઉપાય ...	૫૯૨
૧૯૨	છુઆ-જ્ઞાત (આભડછેદ) (હિંદી ભાષા) ...	૫૯૨
૧૯૩	ઘુણા કરના પાપ હૈ. ,, ...	૫૯૪
૧૯૪	વર્ણવ્યવસ્થાવિષે મહાજનોના ઉદ્દગાર (હિંદી ભાષા) ...	૫૯૬
૧૯૫	ભારતવર્ષ કે પ્રાચીન જાતીય ચરિત્ર ચિત્રણ (હિંદી ભાષા) ...	૫૯૯
૧૯૬	સમાચારસંગ્રહ (હિંદી ભાષા) ...	૬૦૧
૧૯૭	એક વીરાત્મા કા વૃત્તાંત અથવા કુદરત કા કાનુન (હિંદી ભાષા) ...	૬૦૫
૧૯૮	ભારત કે બાહર રામાયણી કથા કા પ્રચાર (હિંદી ભાષા) ...	૬૧૧
૧૯૯	હમારા કર્તવ્ય (હિંદી ભાષા) ...	૬૧૪
૨૦૦	રાષ્ટ્ર કે યુવકો કા આવાહન (હિંદી) ...	૬૧૫
૨૦૧	ઉપવાસ કી અવધિ ,, ...	૬૧૭
૨૦૨	પ્રજ્ઞસેવક-સમિતિ ,, ...	૬૧૮
૨૦૩	ગીતાજી સાચો માર્ગ બતાવશે. ...	૬૧૮
૨૦૪	નિર્જાતાનાં કારણો અને તેના ઉપાયો ...	૬૧૯
૨૦૫	અસ્પૃશ્યતા શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે ? ...	૬૨૫
૨૦૬	કયા યહ કૂર કર્મ હી સનાતન ધર્મ હૈ ? (હિંદી ભાષા) ...	૬૨૬
૨૦૭	અખતાયે સખલા બનેગી, તલી દે-શોદ્ધાર હોગા (હિંદી ભાષા) ...	૬૨૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૦૮	હિંદુસમાજ! તને સમર્પણ! ધૂળ પડે! તારા હિંદુપણા ઉપર!! ...	૬૨૭
૨૦૯	દરરોજ ૬૦ હજાર ચોપડીઓ! ...	૬૨૭
૨૧૦	શુલાભીની ભાવના છોડે! ...	૬૨૮
૨૧૧	ગૌમાતા કી મહત્તા (હિંદી ભાષા) ...	૬૨૮
૨૧૨	જ્ઞાતિના નારાયણ ...	૬૨૯
૨૧૩	અરીઠાનો ઉપયોગ ...	૬૩૦
૨૧૪	શિવાજીનો સંદેશ-તેમના આત્મા સાથે વાતચીત... ...	૬૩૧
૨૧૫	ધર્મને નામે અધર્મ! ...	૬૩૨
૨૧૬	આતે પુરુષવર્ગનાં પરાક્રમ કે કાળાંકર્મ! ...	૬૩૪
૨૧૭	“ચન્દા” (કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૬૩૬
૨૧૮	ગારત ભારત કી આરત (કાવ્ય)(હિંદી) ...	૬૩૬
૨૧૯	બુદ્ધિમાન દેશભક્તો પ્રત્યે એક ખાસ મહત્વની સૂચના ...	૬૩૭
૨૨૦	અછૂત ભી હૈં હરિ હી કે દુવારે (હિંદી) ...	૬૩૮
૨૨૧	સ્વામી વિવેકાનંદની ૨૫ મી સંવત્સરી ...	૬૩૯
૨૨૨	મહારાની દુર્ગાવતી કા પ્રોત્સાહન (કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૬૪૧
૨૨૩	તક્ષશિલાનું પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ ...	૬૪૨
૨૨૪	પ્રભુપ્રાર્થના-(કાવ્ય) ...	૬૪૫
૨૨૫	પાણીના અનુભવી ઉપાયો ...	૬૪૬
૨૨૬	વિધવા આશ્રમ (આર્યસમાજ) કાશી (હિંદી ભાષા) ...	૬૪૭
૨૨૭	જ્ઞાનના દીપક પ્રગટાવો... ...	૬૪૮
૨૨૮	પરપ્રાંતના યુવકોને શિક્ષક બનાવવાના ખાસ વર્ગ ...	૬૪૯
૨૨૯	જગતમાં મિત્ર-રત્ન અણુમૂલ! (કાવ્ય) ...	૬૫૦
૨૩૦	સર્વ દુઃખોની દવા અથવા માલ-વીઆ-સ્મૃતિ ...	૬૫૧
૨૩૧	વિધવાવિવાહ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય? ...	૬૫૩
૨૩૨	ઉદ્દેશોધન-(કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૬૫૪
૨૩૩	મુસ્લીમ બિરાદરોને લલામણુ ...	૬૫૫
૨૩૪	ધર્મને નામે લડી મરતા ભારતવાસી-ઓને સમર્પણ! ...	૬૫૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૩૫	ભારતવર્ષના ભાવિ વિધાયકોને ...	૬૫૭
૨૩૬	ભારતવર્ષની જનનીઓને ...	૬૫૮
૨૩૭	હિંદુજાતિ કે આદર્શપુરુષ શ્રીકૃષ્ણ (હિંદી ભાષા) ...	૬૬૦
૨૩૮	હિંદુસમાજ માટે લાલજના ઉદ્દગાર ...	૬૬૧
૨૩૯	ઈદાર મેં અહલ્યાબાઈ કા સ્મૃતિ-દિવસ (હિંદી ભાષા) ...	૬૬૨
૨૪૦	ગૌવધની ચેળ ઉપર રામબાણુ દવા-કુચ્છરનું તેલ ...	૬૬૩
૨૪૧	અયોગ્ય સમાલોચકો (હિંદી ભાષા) ...	૬૬૩
૨૪૨	જેલડરટનનાં કેટલાંક બોધવચનો ...	૬૬૪
૨૪૩	દરિદ્રતામાંજ રત્નમાનવો વધારે પાડે છે. (હિંદી ભાષા) ...	૬૬૬
૨૪૪	પ્રભુપ્રસાદ પામનારા ભક્તના ઉદ્દગાર ...	૬૭૦
૨૪૫	અનુરોધ (કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૬૭૦
૨૪૬	આજનું શિક્ષણ એ શિક્ષણ નથી. ...	૬૭૨
૨૪૭	નેવનાં પાણી મોભે ચઢ્યાં!! ...	૬૭૨
૨૪૮	દૂધમાં સાકર ભળી! ...	૬૭૨
૨૪૯	હિંદ હજી પણ જગતને સંસ્કૃતિના પાઠ આપી શકે તેમ છે. ...	૬૭૩
૨૫૦	સૂર્યનો સાચો ઉપાસક ...	૬૭૫
૨૫૧	ઐ વીર હિંદુઓ! હોશ કરો. (હિંદી) ...	૬૭૬
૨૫૨	કુલીનતાનો કાળો નાગ ...	૬૭૭
૨૫૩	સંતસમાગમનો મહિમા... ...	૬૮૦
૨૫૪	નવું કાટ ખાય નહિ તેવું પોલાદ... ...	૬૮૦
૨૫૫	રક્તપિત્તના ઉપાયની ડૉ.રાવની શોધ ...	૬૮૦
૨૫૬	દેશોદ્ધારની સાચી બુદ્ધિ આવેલી ક્યારે ગણાય? પરોપદેશ પાંડિત્યને બદલે જ્યારે ઘેરથીજ આચરણ થાય. ...	૬૮૧
૨૫૭	ધર્મની અંકિમ પરીક્ષા... ...	૬૮૫
૨૫૮	ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનાં વચનામૃત (હિંદી ભાષા)... ...	૬૮૭
૨૫૯	રક્તપિત્તના ઉપાયની ડૉ.રાવની શોધ ...	૬૮૮
૨૬૦	ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનાં વચનામૃત (હિંદી ભાષા)... ...	૬૮૮

સાહિત્યનો એક અસામાન્ય હયાત સેવક

જદુનાથ સરકાર

હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓનાં દુર્ભાગ્ય છે કે, તેઓને પોતાની જન્મભૂમિનો ઇતિહાસ પારકી આંખે જોવાયેલો, પારકે ત્રાજવે જોખાયેલો અને ગૌરવશૂન્ય શૈલીમાં લખાયેલો પાઠ્ય પુસ્તકરૂપે મગજમાં ઠાંસવો પડે છે. ભારતના ભૂતકાળની અનેકાનેક વાતો આજે ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી સંશુદ્ધ કરી આપનારા સમર્થ ભારતીય વિદ્વાનો મોજુદ હોવા છતાં એક વખતના રૂઢ થઇ ગયેલા, અનેક દોષોવાળા, સાહેબશાહી ઇતિહાસો અંગ્રેજીમાં તથા પ્રાંતિક ભાષાના અનુવાદોરૂપે હજી આપણી ઉગતી પ્રજાનું માનસ ભંભેર્યા કરે છે. નથી હોતી તેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ કે સંસ્કારની લાગણી, નથી હોતી તેમાં ભારતીય નરરત્નોમાટે માનદષ્ટિ કે નથી હોતું તેમાં સ્વદેશનું ગૌરવ. ‘કલકત્તાના કારાગૃહ’ જેવી ઠોકી ખેસાડેલી ઘણી વાતો વિદ્વાનોએ ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી ખોટી સાબીત કરી આપી, છતાં આપણા એ ઇતિહાસો હજી જેવા ને તેવા અચળ રહ્યા છે.

એ ઇતિહાસોમાંથી જે શિવાજીને લૂંટારાતરીકે અને જે ઔરંગઝેબને ધર્મોધ જીલમી બાદશાહ-તરીકે આપણું બાળકો માનતાં થાય છે, એજ ઔરંગઝેબ અને શિવાજીવિષે સાચી ગૌરવભરી માહિતીવાળા, બંને દિવસે દિવસની હકીકત નજરે જોઇને લખી હોય એવી બારીક ચોકસાઇવાળા તેજસ્વી ઇતિહાસગ્રંથો, ભારતીય વિદ્વાન જ્ઞાનવર્ચસ અધ્યાપક જદુનાથ સરકારે જગતને આપ્યા છે. એ સમર્થ ઇતિહાસવેત્તાના ગ્રંથો આપણને આપણા દેશ, જનતા અને સંસ્કૃતિમાટે ગૌરવ અને ઊર્ધ્વદષ્ટિ આપે છે. એટલી સમતાથી એઓ ભૂતકાળ અવલોકે છે ને પ્રત્યેક વિગત એટલી ચોકસાઇથી તપાસીને તેને યોગ્ય રીતે સાંકળે છે, કે એ વાંચતાં બંને ઇતિહાસના એ કાળમાંજ આપણે જીવતા હોઇએ એમ લાગે છે.

અં સરકાર આજે માત્ર હિંદમાંજ અગ્રગણ્ય વિદ્વાન ગણાય છે એમ નથી; જગત આખાના ઇતિહાસવેત્તાઓમાં એમનું બહુ ઉચ્ચ સ્થાન છે. નીચેના એમના નાનકડા પરિચયથી સમ-બંધે કે, એ સ્થાન મેળવતાં એમણે કેટલો સંયમ, કેટલું તપ ને કેટલી એકાંત ઉપાસના સેવ્યાં છે.

કરચમડિયા ગામ બંગાળાની ઉત્તરે રાજશાહી જીલ્લામાં નાટોરના સ્ટેશનથી દશ માઇલ દૂર આવેલું છે. આજથી અર્ધી સદી ઉપર એ ગામમાં એક નાના કાયસ્થ જગીરદાર રહેતા હતા; તેમનું નામ બાબુ રાજકુમાર સરકાર. એ વિદ્વાન, સંસ્કારી અને પ્રતિષ્ઠાવાન પુરુષ હતા. કળા અને ઇતિહાસમાટે તેમને અનહદ પ્રેમ હતો; એટલો કે દેશને એક આથે ખૂણે પોતે પડ્યા છતાં પચાસ વરસ પહેલાંના એ જમાનામાં પણ ઇંગ્લેંડનું ‘ઇલસ્ટ્રેટેડ લાંડન ન્યુસ’ એ મંગાવતા અને ફેસલ કંપની તરફથી નીકળતું અગ્રગણ્ય ‘કલામાસિક’ એમણે ચાલુ રાખ્યું હતું. પૂર્વની કળા તરફ પણ તેમનો અતિશય પ્રેમ હતો અને અત્યંત દુર્લભ થઇ પડેલા, બર્જસના લખેલા પૂર્વના સ્થાપત્યના ગ્રંથો તથા ગ્રીસ કંપનીવાળાં શિલ્પકળાનાં ખોટાં સુંદર આલ્બમો એમના ગ્રંથસંગ્રહમાં એમણે કાળજીથી સંઘર્યાં હતાં. દેશદેશના ઇતિહાસગ્રંથો એમનું માનીતું વાચન હતું. નવલકથાને તો એ કદા હાથ સરખોએ અડકાડતા નહિ.

આવા સંસ્કારી, વિદ્વાન ને કળા તથા ઇતિહાસપ્રેમી પિતાને ત્યાં ૧૮૭૦ ના ડિસેમ્બરની ૧૦મી તારીખે ભારતનો ભાવિ સમર્થ ઇતિહાસવેત્તા અવતર્યો. જદુનાથના જન્મ અને સંસ્કારની ભૂમિકા કુદરતે જાણે અગાઉથીજ કરી રાખી હતી. સાદું એકાગ્ર જીવન, ચુસ્ત રીતભાત અને સરળ રહેણીકરણોનો પિતાનો અણીશુદ્ધ વારસો જાણે પુત્રમાં ઉતર્યો હોય, એમ જદુનાથ નાનપણથીજ સરળતાની ભૂર્તિ હતા. રમતિયાળપણ કે દૂદાદૂદ, સ્વચ્છ વર્તન કે તોફાન કથંજ એમનામાં ન મળે. વાંચતાં આવડતું ગયું તેમ તેમ પહેલાં પિતાનાં ચિત્રાનાં પુસ્તકો અને પછી ઇતિહાસના ગ્રંથો એમણે જોવા ને વાંચવા માંડ્યા. ધીમેધીમે પિતાની આખી અભરાઇ અને કબાટો ખલાસ થયાં. બધાં ચોપાનિયાં જોવાઇ ગયાં. બધાં સુલભ પુસ્તકો વંચાઇ ગયાં.

રાજશાહીની કોલેજમાં અંગ્રેજી અભ્યાસ કરી જદુનાથે સોળમે વર્ષે એન્ડ્રુસ(મેટ્રિક)ની

પરીક્ષા માન સાથે પસાર કરી. એ વર્ષે પાસ થયેલા સર્વ વિદ્યાર્થીઓમાં એમનો નંબર છઠ્ઠો હતો; અને તેમને ‘પ્રમથનાથ પારિતોષિક’ મળેલું.

ઉપર જોયું તેમ નાનપણથીજ રમતગમતથી અલગ રહેલા જદુનાથનું શરીર આ વયસુધી નબળું રહ્યા ક્યું; પણ ૧૮ મે વર્ષે તેમના જીવનમાં એક અગત્યનો ફેરફાર થયો અને વ્યાયામે તેમના જીવનક્રમમાં પ્રવેશ કર્યો. એ હકીકત તો એમના પોતાના નીચલા શબ્દોમાંજ સાંભળવા જેવી છે.

“૧૮ વરસનો થયો ત્યાંસુધી તો ઉત્તરબંગાળામાં મારા વતનમાં રહ્યો અને ભણ્યો; તે દરમિયાન હું દરવરસે બે અઢી મહિના તો મેક્સેરિયાથી પટકાતોજ; પણ ૧૮૮૯ના જૂનમાં હું કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમાં ત્રીજા વર્ષમાં દાખલ થયો અને ઇડન હિન્દુ હૉસ્ટેલમાં જોડાયો ત્યારથી આ સ્થિતિ ફરી ગઈ.

અમારી હૉસ્ટેલના કમ્પાઉન્ડમાંજ એક સાઈ જેવું ડ્રુટબૉલનું મેદાન હતું. અત્યારે બંગાળ ડ્રુટબૉલમાં મોખરે છે તેવું એ વખતે નહિ; માત્ર થોડીથોડી શરૂઆત થયેલી. અમારી હૉસ્ટેલના મેદાનમાં ડ્રુટબૉલ રમાતો. તેમાંનો સૌથી અચ્છો કુસ્તીયાજ ખેલાડી સુરેશચંદ્ર ચક્રવર્તી ને હું બંને એક ઓરડીમાં રહીએ. એ ભાઈ હમણાંજ ‘રાય બહાદુર’ નો ખિતાબ મેળવી બિહારના ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટના હોદ્દાપરથી ફારગ થયા છે. એણે મને ડ્રુટબૉલ રમવા લલચાવ્યો ને રમતાં શીખવ્યું. ખરું કહું તો એણે મારી જીંદગી બચાવી.

કેમકે કલકત્તામાં મારા એ પહેલાંજ વરસના આખા વસવાટદરમિયાન મને મેક્સેરિયાનો માત્ર એકજ હુમલો થયો-ત્રણ દિવસનો; તે આજની ઘડી ને કાલનો દહાડો. ત્યાર પછી મેં ભારે ભારે આકરી પરીક્ષાઓને માટે જીવંતોડ મહેનતો કરી છે, પણ માઈં માયું સરખું એ નથી દુખ્યું. ઉલટો હું મજબૂત ને ખડતલ બન્યો અને લેશમાત્ર થાક્યાવિના કલાકોના કલાકોસુધી બેળાં પાકી બપો એવી મહેનત કરવાની શક્તિ મેળવી.

વરસ આખું એ અમે ડ્રુટબૉલ રમતા. અમારામાંના એક ભાઈ સાહેબે (જે અત્યારે ઢાકાના એક સારા જમીનદાર છે) તો ‘મધરાતિયા મંડળી’ કહેલી. અમે કેટલાક જણ વાળુ કરીને વાંચવા બેસતા, તે ઠેક મધરાત સુધી અને પછી બારનો ટકારો થાય એટલે ચોપડીઓ બંધ કરી હૉસ્ટેલના મેદાનમાં ઉતરી પડીએ ને પાએક કલાક તદ્દન ચુપકીદી અને શાંતિથી ડ્રુટબૉલ ખેલીએ. આ રમતથી અમારાં થાકેલાં મગજને બહુ વિશ્રાંતિ મળતી અને ત્યારપછી અમે મીડી ઘેરી નિંદર ભોગવતા.

પણ દુનિયામાં બધીજ સારી વસ્તુઓનું આવરદા બહુ દુનું હોય છે. એક દહાડો મધરાતે અચાનક અમે રમતા હતા તેજ ટાણે હૉસ્ટેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટનું બારણું ઉઘડ્યું. રમતના મેદાન પર તેમની બત્તી પ્રકાશી.....અને અમારી મધરાતિયા મંડળી ભાંગી પડી. કોઈ અદેખાએ ચાડી ખાધેલી.

આ તો બધું ડ્રુટબૉલની રમતનું જમા પાસું. એનું ઉધાર પાસું પણ છે. એક વખત બરાબર બી. એ. ની પરીક્ષાને બેજ માસ હતા; એવામાં રમતમાં માઈં ગળાનું હાડકું ભાંગી ગયેલું ને મારે ત્રણ અઠવાડિયાં પથારીવાસ કરવો પડેલો.

પણ એથી કોઈ વ્યાયામનો મહિમા ઘટતો નથી. કૉલેજ છોડીને અધ્યાપક થયા પછી હું ડ્રુટબૉલ ન રમી શકતો તે વેળાએ પણ મેં ‘ઇંગ્લિશ ડ્રુટબૉલ શીડ’ ના સેક્રટરીતરીકે તથા અનેક મંચોમાં ‘રીફરી’ તરીકે રહીને જીવાનિયાઓને ઉત્તેજન તો દીધાજ ક્યું છે. ઉંમરે પહોંચ્યા પછી એ રમતની જાહેમત વેઠવા જેવી સ્થિતિ ન રહી, ત્યારે પણ વ્યાયામ મેં તજ્યો નથીજ; એક નહિ તો બીજી રીતે પણ ચાલુ રાખ્યો છે;—નાની નાની રમ્મઓમાં રાજગિરિ, ગયા, શેષરામ, પારસનાથ વગેરે ટેકરીઓના પ્રવાસો કરીને તથા દીવાળીની લાંબી રમ્મઓમાં માળવા, રજપૂતાના, દિલ્હી અને દક્ષિણમાં મરાઠી પ્રદેશમાં મારી ઐતિહાસિક યાત્રાઓ કરીને. આ વ્યાયામનેજ પ્રતાપે અત્યારે પંચાવન વર્ષની ઉંમરે પણ હું જાતે નરવો રહી શક્યો છું અને મગજનું કામ કરનારા ઘણાખરો (ગોખલે જેવા) હિંદી મદાન પુરુષો જે રોગ અને મૃત્યુના ભોગ થઈ પડે છે, તેમાંથી બચી શક્યો છું.”

કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમાંથી ૧૮૯૧ માં અંગ્રેજ અને ઇતિહાસના વિષયો લઈ તેમણે

બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી અને માસિક રૂ. ૫૦ ની શિષ્યવૃત્તિ (સ્કૉલરશિપ) મેળવી. બીજે-જ વર્ષે તેઓ અંગ્રેજી સાહિત્યનો વિષય લઈ એમ. એ. ની પરીક્ષામાં બેઠા; અને પહેલા વર્ગમાં પહેલે નંબરે આવી રૂ. ૧૦૦ નું ધનામ તથા સોનાનો ચાંદ મેળવ્યાં. એ પરીક્ષામાં નિબંધ-માટે તેમણે સેંકડે ૯૫ ટકા માર્ક મેળવ્યા. કલકત્તા યુનિવર્સિટીની એ પરીક્ષામાં એટલા ઉંચા માર્ક હજીસુધી કોઈએ મેળવ્યા નથી.

તરત તેઓ કલકત્તાની રિપન કૉલેજમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક નિમાયા. અંગત અભ્યાસ તો હજી પણ ચાલુ જ હતો. ૧૮૯૭ માં તેમણે પ્રેમચંદ રાયચંદની અંગ્રેજી અને ઇતિહાસની વિષ્ણુવત પરીક્ષા પસાર કરી સાત હજાર રૂપિયાનું ધનામ મેળવ્યું. ઉપરાંત કલકત્તા યુનિવર્સિટી માટે ‘ઔરંગઝેબના સમયનું હિંદુસ્તાન, તેની હકીકત અને ભૂગોળ’ નામનું એક મૌલિક પુસ્તક લખી ‘પ્રેમચંદ રાયચંદ સ્કૉલર’ ની માનવંતી પદવી પામ્યા.

૧૮૯૮ માં તેઓ સરકારી કેળવણી ખાતામાં નોકરિયા અને તેમને પટણા કૉલેજમાં ઇતિહાસના અધ્યાપકની જગ્યા મળી. અહીં તેઓ જે ૧૯ વર્ષના લાંબા ગાળા સુધી રહ્યા તે દરમિયાન કૉલેજના કામ ઉપરાંત એમણે બાકીનું ખાનગી જીવન પણ અત્યંત અભ્યાસપરાયણ ગાળ્યું. કલકત્તા કૉલેજમાં લણુતા વિદ્યાર્થી જુહનાથની એક અંતરની મહત્વાકાંક્ષા હતી કે, હિંદુસ્તાનનો એક સવિસ્તર અને પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ રચવો. એ મહત્વાકાંક્ષા પાર પાડવાનો અનુકૂળ યોગ એમને પટણાના શાન્ત અધ્યાપક જીવનમાં સાંપડ્યો.

રાતદિવસ એમણે ઇતિહાસનું અન્વેષણ સતત ચાલુ રાખ્યું. રાતના બાર વાગ્યાસુધી એમનો દીવો બળતોજ હોય. આ કડક સાધનામાટે એમણે સમાજના જલસા, મેળાવડા, ઓળખાણો, વિનોદો-બધાનો ભોગ આપ્યો છે: કેવો તે એમના નીચેના શબ્દોપરથી સમજશે. એમણે ઓગણીસ વર્ષના અધ્યાપકજીવન પછી પટણા પહેલી વાર છોડ્યું, ચારે લાંબા લોકોએ એ પ્રસંગને અસાધારણ ગણીને એમને પ્રજા તરફથી માનપત્ર આપેલું. એનો જવાબ વાળતાં એ બોલેલા કે:—

“મારા ઓગણીસ વર્ષના અહીં કરેલા કાર્યસંબંધી વિચાર કરતાં, આ પટણા શહેર છોડતી વખતે મને દિલ્લીની સાથે માલૂમ પડ્યું છે કે, મારી સામાજિક ફરજો બજાવવામાં હું તદ્દન નિષ્ફળ નિવડ્યો છું. ખરું છે કે મેં કૉલેજમાં અથાગ કામ કર્યું છે, હિંદના ઇતિહાસ અને અર્થ-શાસ્ત્રના પ્રદેશમાં ઘણીજ શોધખોળો કરી છે. આ કાર્યો કરવા સારૂ રાત અને દિવસ મેં સરખાંજ ગણ્યાં છે તથા રજાઓના દિવસોમાં પણ મેં આરામ ભોગવ્યો નથી. આ બધું મેં કર્યું તે ખરું, પરંતુ સંસ્કારી સમાજમાં અન્યોન્ય વ્યવહારમાટે જે સામાજિક ફરજો મારે બજાવવી જોઈએ તે હું બજાવી શક્યો નથી.”

“હું કોઈ પણ ગૃહસ્થને ઘેર મળવા સરખો પણ જઈ શક્યો નથી, કે નથી કોઈ પણ જાહેર મેળાવડામાં પણ હાજર રહી શક્યો. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, અત્રેના કોઈપણ મનુષ્યની ઓળખાણમાં હું નથી આવી શક્યો. મહાન પુરાતત્ત્વવેત્તાઓ, હિંદના ઇતિહાસના તનતોડ અભ્યાસીઓ, સાહિત્યપ્રેમી જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓ અને મારા અંગત મિત્રોસિવાય બીજી કોઈપણ વ્યક્તિના સહવાસમાં હું નથી આવ્યો. આનું કારણ આપ રખે એમ માનો કે, હું મનુષ્યદ્રેષી છું. ખરું કારણ એ છે કે, મારા પોતાના કામ આગળ મને લેશમાત્ર અવકાશ નથી રહ્યો; અને મારા આ દોષને માટે હું આપ સૌની ક્ષમા માગું છું. અહીં મને મારું ખાસ કાર્ય કરવાનો ઘણોજ ઉત્સાહ મળ્યો છે. જોકે મેં ફારસી લખાણો અભ્યાસ અત્રે આવ્યા પહેલાં કર્યો હતો; પરંતુ તે અભ્યાસનો ઉપયોગ સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક કાગળપત્રો, દસ્તાવેજો તેમજ હિંદના ઇતિહાસસંબંધી શોધખોળને માટે કરવાની પૂરતી સગવડ તો મને અહીંજ મળી છે. વરસમાં છ મહિના સુધી રહેતી પટણાની સૂકી, ઠંડી અને યુષ્ઠિકારક હવા તેમજ અત્રેનાં પ્રથમનાં દશ વર્ષમાં કૉલેજના કામમાં મને મળેલી ઘણીજ કુરસદ, એ બે કારણોને લીધે મારો અભ્યાસ વધારવાની તેમજ જૂના લેખો અને ગ્રંથો વગેરે તપાસવાની ઉમદા તક મને અહીં લાધી છે. મારી ઘણીખરી શોધ-ઓળખ મેં અહીંજ પૂરી કરી છે. આ સર્વ કારણોને લીધે હવે પછી મારે જ્યાં જ્યાં જવાનું થશે, તે સર્વ જગ્યાએ પટણા શહેરને હું ઘણા માનપૂર્વક યાદ કરીશ.”

“જે કોઈ હિંદવાસી અત્યારે જ્ઞાનમાં આગળ વધેલા જગતના બીજા દેશોની પંક્તિએ પોતાના દેશને પહોંચાડવા ઉમેદ રાખતો હોય, તેણે આરામ તો લેશમાત્ર લેવો ઘટતો નથી. સ્વાર્થને તેણે દૂર ધક્કેલી દેવો જોઈએ અને સામાજિક કાર્યો પડતાં મૂકવાં જોઈએ. હું તો કહું છું કે, કુટુંબ તરફ પણ દુર્લક્ષ કરવું જોઈએ. જે કે આ ઘણો ભારે લાગ છે; પણ જો પશ્ચિમના દેશોમાં હિંદ-વાસીઓનું મોં ઉજળું રાખવું હોય તો આ ભારે લાગ તેમણે પ્રસન્ન ચિત્તે આપવો જોઈએ.”x

અધ્યાપકતરીકેની એમની કારકીર્દિ ઘણી સફળ થઈ છે. કોઈપણ વિષય સમજાવતાં પહેલાં તેઓ તેને લગતી છેક અંતસુધીની રજેરજ માહિતી મેળવી લે છે અને પછી તેને સુંદર રીતે સાંકળીને અતિશય મધુર અને સરળ ભાષામાં તેનું નિરૂપણ કરે છે.

૧૯૧૭ માં પટણમાંથી છૂટા થઈ ૧૯૧૯ સુધી તેમણે બનારસ હિંદુ કોલેજમાં અધ્યાપક-તરીકે કામ કર્યું. ત્યાં તેઓ એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને ઇતિહાસનો વિષય શીખવતા. ૧૯૧૯ માં બનારસથી કટકની રાવણેશ્વર કોલેજમાં અધ્યાપકતરીકે ગયા અને ત્યાં ૧૯૨૩સુધી કામ કરી ફરી પાછા પટણ કોલેજમાં આચાર્ય (પ્રિન્સિપાલ) તરીકે આવીને વિરાજ્યા.

આજ વર્ષે તેમને ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના માનનીય સભ્યતરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા. આ મંડળમાં દુનિયા આખીમાંથી માત્ર ત્રીસજ વિદ્વાનો ચૂંટાય છે. હિંદુસ્તાનમાં આજસુધીમાં આ માન એક અધ્યાપક સરકારને અને બીજું મહામહો-પાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીનેજ મળ્યું છે.

૧૯૨૬ માં શહેનશાહ જ્યોર્જે તેમને સી. આઇ. ઈ. (કમ્પેનિયન ઓફ ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયર) ના ઇલકાબથી નવાજ તેમની વિદ્વત્તાની કદર કરી; અને એજ સાલના જૂન માસમાં મુંબાઈની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીએ એમને સર જેમ્સ કેમ્પબેલ સુવર્ણચંદ્રક આપી વિભૂષિત કર્યાં. આ ચાંદ દર ચોથે વર્ષે કોઈ જગતવિખ્યાત વિદ્વાનનેજ અપાય છે.

આ ઉપરાંત સરકાર તરફથી તેમને હિંદુસ્તાનનાં ઐતિહાસિક દ્રશ્યો તપાસનાર મંડળના એક ખાસ સલાહકારતરીકે પણ નિમવામાં આવ્યા છે; પરંતુ એથીએ વિશેષ માન તો એમને હમણાં મળ્યું છે. આ વર્ષે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચેન્સેલર (કુલનાયક) તરીકે એમની નિમણૂક થઈ છે અને એકનિષ્ઠ અધ્યાપકજીવનના ફળરૂપ જે ઉંચામાં ઉંચી મહાન પદવી મળવી જોઈએ તે મળી ચૂકી છે.

આ પદવીએ પહોંચ્યા છતાં, આજ ૫૫ વર્ષની ઉંમરે પણ હજીયે તેમનું અભ્યાસકાર્ય તો હજી જેવું ને તેવું ચાલુજ છે. એક તરફથી ઐતિહાસિક કાગળપત્રો અને જૂના ગ્રંથોનું અન્વેષણ કર્યું જાય છે; બીજી તરફથી અનેક નવા ગ્રંથોનાં સમર્થ અવલોકનો અને વિવેચનનું કામ પાર વગરનું કર્યું જાય છે.

સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, અંગાળી, હિંદી, ઉર્દુ, પર્શિયન, મરાઠી, ફ્રેન્ચ અને પોર્ચુગીઝ-આટલી ભાષાઓ તો એમણે સિદ્ધ કરી છે. અભ્યાસમાં જેમ જેમ જે જે ભાષાની જરૂર પડતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓ તે તે ભાષા શીખી લેતા ગયા; કારણ કે ઇતિહાસ લખવાના પૂરાવામાટે મૂળ દસ્તાવેજો અને ગ્રંથો જાતેજ વાંચી તપાસી ચોક્કસાઈ કરવાનો તેઓ આગ્રહ રાખે છે.

અંગત ખર્ચમાટે જરૂર કરતાં વધુ જેમણે પાઠસરખીયે ખર્ચ્યું નથી, અને મોજશોખ-માટે એક દમદીસરખી પણ બગાડી નથી, એવા અં સરકારે જૂના ઐતિહાસિક ગ્રંથો અને લેખો પ્રાપ્ત કરવાને પોતાનું અંગત પુષ્કળ નાણું ખર્ચ્યું છે; અને ઐતિહાસિક સ્થળોના પ્રવાસો પોતાના ખાનગી ખર્ચે કર્યા છે. પોતાના ઇતિહાસમાં એવી એક પણ વાત કે માહિતી તેઓ લખવાનાજ નહિ કે જેને માટે તેમની પાસે ચોક્કસ સમગ્ર પૂરાવા ન હોય. ઘણીયે વાર એવો એકાદ સચોટ પૂરાવો, દસ્તાવેજ કે ગ્રંથ લેવાને માટે હિંદુસ્તાનના કોઈ આઘા અમલયા ખૂણાઓમાં પોતાને ખર્ચે તેઓ ગયેલા છે.

મોગલ સમયના અતિદુર્લભ, અસલ હસ્તલિખિત પુસ્તકો પારીસના સંગ્રહસ્થાનમાંજ માત્ર છે; અને પ્રો. સરકારને પોતાના ગ્રંથ લખવામાટે તેની જરૂર. એમણે સેંકડો રૂપિયા પદરના ખર્ચેને એ ગ્રંથોના પાનેપાનાના ફોટોગ્રાફ લેવડાવી મંગાવ્યા! કલકત્તા, મુંબઈ ને લંડન તથા ફ્રાન્સના જૂની ચોપડીઓ વેચનારા બધા અં જદુનાથ સરકારનું નામ જાણેજ; અને એમના ખપની

x બુદ્ધમંકાર (ફેબ્રુ ' ૧૮) માંના પુનમચંદ શાહના લેખપરથી

કોઇપણ ચોપડી હાથ આવે કે તરત પહેલાં ખખર એમનેજ આવે.

ઇતિહાસનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવા સાર એમણે દરેક યુગની કલાકૃતિ સમજવાનો પણ ખૂબ ચત્ર કર્યો છે. મોગલસમયનાં ચિત્રો ઓળખનારતરીકે એમની ભારે ખ્યાતિ છે. નકલી ચિત્રો તેઓ પલકવારમાં પારખી કાઢે છે. કળાપ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ પણ એમના પિતાના જેટલોજ છે. તેઓ કહે છે કે, દેશનો ખરો વૈભવ તે દેશની કળા ને તત્ત્વજ્ઞાનજ છે. મોટાં રાજ્યો હતાં ન હતાં થઇ ગયાં છે ને તેમની નિશાનીઓ ઘણમાં રગદોળાઈ છે; પણ તેમની કીર્તિ જીવતી રાખી હોય તો તેમની કળા ને તત્ત્વજ્ઞાનજ.

દેશો પછીની દીવાળીના તહેવારોની લાંબી રજાઓમાં તેઓ પોતાની કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓને લઈને નાના પ્રવાસો કરે છે; પણ એ પ્રવાસોમાં ઠાઠ કે ધમાલ બીજકુલ નહિ. દરેક જણ પોતાના સામાન અને પોતાની જાતની વ્યવસ્થા સાચવે, મજૂર કે નોકર સાથે લેવો નહિ તેમ ભાડે મેળવવો નહિ. ધર્મશાળામાં ઉતરવું ને પગે ચાલીને બધા ભાગો જોવા.

૧૯૦૮માં વડોદરામાં જ્યારે સ્વ. રમેશચંદ્ર દત્ત દિવાન હતા, ત્યારે તેઓ ગુજરાત તરફ પ્રવાસે આવેલા. તે વખતે તેમણે મર્ગમાં આવતું દરેક ઐતિહાસિક સ્થળ નિરખેલું. તે એવા રીતે કે રાતના ભાગમાં રેલ્વેની મુસાફરી કરી દિવસે કોઇ સ્થળે પહોંચવું. તે જોઈ પાછો રાત્રે મુસાફરી. એ રીતે વખત અને પૈસા બચાવી તેમણે ઉજ્જૈન, સાંચી, ભોપાળ વગેરે જોયાં.

ફતેહાબાદ આગળ ઔરંગઝેમે કાસીમખાને જે સ્થળે હરાવ્યો હતો તે જગ્યાએ પહોંચવામાટે પોતાનો સામાન સ્ટેશનના વેઇટિંગ રૂમમાં રાખી પરભાર્યાજ ઉપડેલા અને ખરી યુદ્ધભૂમિ ઉપર પગે ચાલી નદીકાંઠાની બધી જગ્યા જોઇ ઇતિહાસની રેખા કલ્પેલી. એક વખત બુદ્ધગયાના આવા પ્રવાસમાં ભગિની નિવેદિતા તથા કવિવર રવીન્દ્રનાથ પણ તેમની સાથે હતા. પ્રવાસમાં તેઓ દૂધ અને રોટીથીજ માત્ર ચલાવી લે છે. તેઓ કહે છે કે, ખાવાપીવાના સ્વાદ અને વૈભવથી જ્ઞાન તથા અનુભવ ગુમાવાય છે.

પ્રવાસ કરવાવિષે તેઓ બહુજ ભાર મૂકીને કહે છે કે, પ્રવાસ હમેશાં પગે ચાલીને કરવો અને દરેકદરેક સ્થળ તથા ચીજનું અધ્યયન તથા અવલોકન કરવું. ભગિની નિવેદિતાનું એક વાક્ય તેઓ વારંવાર સંભળાવે છે કે, ‘તમારા દેશને ચાહતા પહેલાં તેને પૂરો નિરખજો.’ વિદ્યાર્થીઓને તેઓનો સંદેશ છે કે:—‘મોજશોખને પિચ્કારજો અને સાદું કર્તવ્યપરાયણ જીવન કેળવજો.’

એમના એકધારા, સાદા ને અભ્યાસપરાયણ જીવનમાં તો મોજશોખને સ્થાન ક્યાંથીજ હોય! નવ વર્ષની નાની વયે એક વાર એમણે બંગાળી નાટક જોયેલું; પણ પછી જ્યારે તેમને ખખર પડી કે, રંગભૂમિ ઉપર તો વેસ્યાઓ ઉતરે છે, સારથી તે આજસુધી એમણે કદી નાટક જોયું નથી! એમના કડક જીવનનું આથી સુંદર બીજું દષ્ટાન્ત કયું હોઈ શકે? બંગાળાની રંગભૂમિ આજે તો વિખ્યાત થઈ છે અને ઉચ્ચ કોટિના સંસ્કારી પુરુષો તેમાં ભાગ લઇ રહ્યા છે; તોપણ આપણા વિનોદને ખાતર સ્ત્રીજાતિને રંગભૂમિપર આવવું પડે એ તેમને ઇષ્ટ નથી લાગતું.

તેઓ કહે છે કે, આપણા બધાજ જીવાનિયાઓએ કૌલેજની કેળવણી લેવાની કશી જરૂર નથી. સર્વ વિષયોનું સામાન્ય વ્યવહાર જ્ઞાન બધાને માટે જરૂરનું છે. એથી આગળ જવાની દરેકને જરૂર પણ નથી, ને દરેકમાં લાયકાત પણ હોતી નથી. કૌલેજની શી તથા પુસ્તકો પાછળ નાણાં અને જાંદગી ખર્ચી નાખવા કરતાં સૌએ વિવિધ વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે તેટલી કેળવણી લઇ પોતપોતાને ફાવતા ઉદ્યોગધંધા પાછળ લાગી જવું બહેતર છે, એમ તેઓ માને છે. જે પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિવડે આગળ જતાં દેશને કે જ્ઞાનભંડારને કંઈક પણ લાભ આપી શકે, તેવા હોય એમણેજ આગળ કૌલેજનો અભ્યાસ કરવો.

કેટલાક શ્રીમાનો વિદ્યાર્થીઓને યૂરોપ વગેરે દેશોમાં ભણવા મોકલે છે. તે વિષે અ. સરકાર કહે છે કે, જેને ને તેને મોકલવા ઠીક નથી. વિલાયતના પ્રાંદેસરો વારંવાર ફરિયાદ કરે છે કે, હિંદના વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય કેળવણી પણ પૂરી લીધાવિના અહીં આવે છે, તેથી તેમનાં શરૂઆતનાં બે ત્રણ વર્ષ તો એ ઉણપ પૂરવામાંજ જાય છે. ખરું જોતાં હિંદુસ્તાનમાંજ અને તેટલી પૂરી કેળવણી લઈને બહાર વિલાયત જાય તો વખત બચે અને સાફ તથા પૂરું શીખી આવે. યૂરોપ વગેરે દેશોના પ્રવાસ-

થી ખાસ કરીને તો માણસમાં સ્વમાન અને સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાઓ આવે છે, જીવનવિષે એમને વિશાળ દૃષ્ટિમંત્ર છે અને દુનિયાની ધક્કામુક્કી તથા હાડસેવા વચ્ચે ઉભા રહેવાની શક્તિનું ભાન થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓને રાજદારી ચળવળોમાં લાગ લેતા જોઈ અં સરકાર બહુ નારાજ થાય છે. તેઓ કહે છે કે, માત્ર જીવેશ ઉઠાવ્યે કશું વળવાનું નથી. લોકજીવનમાટે કોઈ ગંભીર અને સંગીન કામ જેઓને કરવું નથી તેમનો રાજકીય જુસ્સો ખાલી વેગમાત્ર છે. સમાજસુધારણા, લોકશિક્ષણ અને જ્ઞાનના અન્વેષણ પાછળ શાંતિ ને દૃઢતાથી કામ કરનારા સંખ્યાબંધ માણસોની દેશને જરૂર છે. જીવનની અનેક બાબતોમાં હજી વિકાસ સાધ્યાવિનાની અધુરી પડી છે; ત્યાં એકધાઈ અને સંગીન કામ કરનારાઓની ખોટ છે. એ પૂર્ણવિના સ્વાતંત્ર્યનું સ્વરૂપ સમજવાનું નથી. એમના આ વિચારો જોડે સૌ સંમત હો કે ન હો, પણ એમનું જીવન તથા ચારિત્ર્ય તો આ દરેકદરેક વિચારની સચોટ સાક્ષી પૂરે છે.

શાહજહાંના સમયથી માંડીને તે ટૂંક મોગલસામ્રાજ્યના અંતસુધીને રજેરજ વિગતથી ભરેલો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ એમણે લખ્યો છે. મોગલ બાદશાહોના સમકાલીન રજપૂતો તથા તેમનાં રાજ્યોની હકીકત એમણે બરાબર લખી છે. દુર્ગાદાસવિષે અં સરકાર વાત કરતા હોય ત્યારે આપણને જાણે એમજ લાગે કે એ પોતે દુર્ગાદાસના જાની મિત્ર હશે! એટલી હદસુધીની એની ઝીણી અને ખાનગી હકીકતો રજુ કર્યે જાય. એમણે દરેક બાબત નિષ્પક્ષપાત તુલા રાખીને જોખી છે અને સમતાપૂર્વક રસિકતાથી લખી છે. ઔરંગઝેબને થતો અન્યાય એમના ઇતિહાસથી અનેક રીતે દૂર થાય છે. શિવાજીને આઠ રાણી હતી એ વાતની તો આપણને આટલા જમાના વીત્યા પછી જાણ થઈ; -એમનાજ તરફથી. કોઈપણ મહારાષ્ટ્રીય ગ્રંથકાર તરફથી એ હકીકત બહાર પડી નહોતી. કલકત્તાના કારાગૃહ જેવો કોઈ પ્રસંગ અન્યોજ નથી, એ પૂરવાર કરનાર પ્રો. સરકાર છે, એ વાત તો હવે મશહૂર છે.

મોગલસમયની તવારીખો ઉપરાંત તેમણે ‘શ્રીચૈતન્ય પ્રભુની યાત્રા તથા ઉપદેશામૃત’ નામનો એક ધાર્મિક ગ્રંથ પણ લખ્યો છે. તેમાં ઇ. સ. ૧૫૦૦ના સમયના હિંદુસ્તાનની સ્થિતિનું આખેહુલ વર્ણન છે. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર પણ એમણે એક ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં એમણે પેદાશ, ઉદ્યોગધંધા, સગવડ, જમાબંધી, મજૂરી, કાયદા, નાણું વગેરે પર વિસ્તારથી જોમદાર ભાષામાં લખ્યું છે. આ સિવાય પુસ્તકોનાં અવલોકનો તથા ખીજા વિષયો ઉપર છૂટક છૂટક લેખો પણ તેમને હાથે ચાલુ લખાયાજ કરે છે. કૉલેજોમાં ઇન્ટરમીડિયેટ સુધીનું શિક્ષણ માતૃભાષાદ્વારા અપાવું જોઈએ, એવો તેમનો મત છે; અને એ વિષે એમણે એક નિબંધ પણ લખ્યો છે.

એમનાં આ બધાં લખાણો તથા અંગત અધ્યયન વગેરેનું કામ કૉલેજની જવાબદારીઓ પૂરી કર્યા પછીના ખાનગી વખતમાં અને રજાઓમાંજ એમણે કર્યું છે. આટલા કાર્યનિમગ્ન રહેતા હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓને તે પોતાના જીવનમાં છૂટથી લળવા દે છે. પોતાના ગાંઠના ખર્ચે એમણે સારા વિદ્યાર્થીઓને ઘેર રાખી ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાટે તૈયાર કરી બહાર પાડ્યા છે. ઘણાં તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ તેમના હાથ નીચે રહીને કામ કરી ગયા છે. બંગાળના અત્યારના કેટલાએક પ્રસિદ્ધ પુરુષો તેમના શિષ્યગણમાં હતા. તેમનામાંના શ્રી રાધાકૃષ્ણ મુકર્જી તથા રાખાલદાસ બેનરજીએ તો પોતાની વિદ્વતામાટે સારી નામના મેળવી છે. એમના અંગત સહવાસમાં કેળવાયેલા તથા એમના કામની દિશા સંભાળી રાખનારાઓમાં એક પ્રો. કાલિકારજન કાતુંગ હાલ દિલ્હીમાં પ્રોફેસર છે અને એમણે ‘શેરશાહની તવારીખ’ તથા ‘જાટલોકોનો ઇતિહાસ’ નામનાં ઉપયોગી પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે. ખીજા એક શ્રી બ્રિજેન્દ્રનાથ બેનર્જીએ ‘ઇર્લેન્ડમાં રામ રામમોહનરાય’ ‘બંગાળની બેગમો’ ‘મોગલ વિદુષીઓ—નૂરજહાં અને જહાંઆરા’ વગેરે લખ્યાં છે. અત્યારે પણ બે શિષ્યો તેમના સહવાસમાં કામ કરે છે, જેઓ ‘ટીપુ સુલ્તાનની રાજ્યનીતિ’ પર લખી રહ્યા છે. આવી રીતે એમણે એવી પરંપરા બાંધી દીધી છે કે ઇતિહાસસંશોધનનું કામ પાછળથી પણ એકધાઈ ચાલ્યાજ કરશે.

કૉલેજમાં પડતી ઉનાળાની લાંબી રજાઓ વખતે મેદાનના પ્રદેશોમાં અસહ્ય ગરમીને લીધે હાથવા-વાંચવા-વિચારવાનું અશક્ય થઈ પડે છે. તથા ચાલુ કામ અટકે છે, આ કારણથી અં

સરકાર ઉનાળાને માટે દાર્જિલિંગમાં રહેવાનું રાખે છે. ત્યાં એમણે બંગાળી લક્ષ્મીમાં ઘણાં વર્ષોથી પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણેનું એક સાદું મકાન કયું છે, ને એનું નામ 'સરકાર આવાસ' રાખ્યું છે. નામ ઉપરથી કોઈને મોટા મહાલયની કલ્પના આવી જાય; પણ એ તો આગગાડીના ડબ્બા જેવી પાટયાંની સાદી બંગલોજ માત્ર છે. તેના એ ભાગ કરેલા છે અને દરેક ઓરડી આઠ આઠ ફુટ લંબાઈપહોળાઈની છે. આગલી ઓરડીમાં બારી આગળ ટેબલ છે ત્યાં પોતે લખવાવાંચવાનું અને લોકોને મળવાનું રાખે છે. બીજી ઓરડીમાં સૂવામાટે પાટિયાંનો ખાટલો અને પરચુરણ સામાન રહે છે. ચોપડીએનાં તો બધે વન ! જ્યાં જુઓ ત્યાં ચોપડીઓ અને અવલોકનમાટે ટપાલમાં આવેલા ગ્રંથોપરથી ઉકેલેલાં કાગળીઆં પડ્યાં હોય !

એમના જીવનની સાદાઈ જોઈને તો ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવી શકે, કે તેઓ કોઈ મહાવિદ્વાન કે પ્રિન્સિપાલ કે સી. આઈ. ઇ. નો ખિતાબ ધારણ કરનાર વ્યક્તિ હશે ! એમનું લખવાનું ટેબલ જુઓ તો સાદાં પાટિયાંનું બનાવેલું સાવ મામુલી ! એજ ટેબલપર શિવાજી અને ઔરંગઝેબના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસના પાંચ ગ્રંથો લખાયા હતા. ટેબલપર સગવડ પડતી ઉંચાઈએ ગોઠવેલી એક વિજળીની બત્તી નજરે પડે છે; એ હમેશાં રાતના બાર વાગ્યા સુધી બળતારી. અધ્યાપક સરકારનાં બધાં પુસ્તકો અહીં દાર્જિલિંગમાંજ લખાયેલાં. માત્ર કેટલીક બાબતોના પૂરાવા જોઈએ તે પટણા જઈને લાયબ્રેરીનાં પુસ્તકોમાં જોઈને ગોઠવી લેતા.

રોજ સાંજે ચાર વાગે એટલે એ નિયમિત રીતે ફરવા નીકળવાના. એ વખતે સાદાં કોટપાટલુન હેટ વગેરે પહેરે છે; પણ તેમાં જરાયે આછકડાઈ ન લાગે. મળવા આવનાર માણસ સાથેના વર્તનમાં પણ સભ્યતા અને નમ્રતા એટલા કે એ જોઈને આપણા દેશના સામાન્ય ગ્રંથજુએટને પણ પોતાની અકડાઈમાટે શરમાવું પડે. ફરવા નીકળતી વખતે કોઈપણ એકાદ સોબતી સાથે હોય તો તેને નિભાવી લે. તે જ્ઞાનમાં ગમે તે કોટિનો હોય, તોપણ તેની જોડે મિત્રની પેઠે સંભાળણ ચાલુ રાખે અને રખેને સાથે આવનારને પોતાના અતડાપણાથી અટલું ન લાગે એ ખ્યાલે લગભગ બધો વખત પોતેજ વાતચિતનો રસ ટકાવી રાખે. આ ગુણ બહુ ઓછા વિદ્વાનોમાં મળૂં પડે છે.

આપણામાં 'વૃદ્ધ' લેખાતી આજ એમની પંચાવન વર્ષની ઉંમરે પણ એ સ્ફુર્તિવાળા, તંદુરસ્ત અને સચ્ચિર મિનનજવાળા છે. તેમના દાંત બધા સાચુત છે, ટટાર ચાલે ઘણું ચાલી શકે છે અને ખડતલપણે લાગટ કામ ખેંચી શકે છે. એમના પિતા ઠેઠ ૧૯૦૪માં ૭૫ વર્ષનું લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી ગુજરી ગયેલા. દીર્ઘજીવન અને તંદુરસ્તીની એમના કુટુંબની આ ઈશ્વરી બક્ષિસની ખરી ચાવી તો એમની સાદી અને સરળ રહેણીકરણી તથા ચુસ્ત અને એકાગ્ર જીવનમાં છે.*

આર્યસંસ્થાનોના પ્રાચીન મહાન સંસ્થાપક

મહર્ષિ અગસ્ત્ય

વેદકાળના મંત્રદ્રષ્ટા મહાન ઋષિઓમાંના અગસ્ત્યઋષિ આર્યોવર્તની બહાર આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવામાટે જાણીતા છે. રામાયણ અને પુરાણોમાં એમને દક્ષિણાપથના ભયંકર રાક્ષસોમાં જઈ તેમને વશ કરવા અને સુજન બનાવવામાટે બ્રાહ્મણધર્મપ્રચારકોમાં અગ્રેસર ગણેલા છે. વેદમાં એમની ઉત્પત્તિને માટે એમ કહેલું છે કે, એક વાર યજ્ઞ ચાલતો હતો તેવામાં ઉર્વશી અપ્સરા ત્યાં આવી. તેને જોઈ મિત્રનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ એક ઘટમાં પડ્યું, તેમાંથી આ ઋષિ ઉત્પન્ન થયા. આથી તેઓ ઘટોદ્ભવ, કળશયોનિ મૈત્રાવરુણી અને ઔર્વશ્ય વગેરે નામેથી ઓળખાય છે. એ લોપામુદ્રા-કૌશિતકીને પરણ્યા હતા અને તેમને દ્વિધાસ્ય તથા દ્વિધાસ્યુ નામે એ પુત્રો થયા હતા. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે, તે પુલસ્ત્ય ઋષિના કુળમાં જન્મ્યા હતા અને કૃદ્ધમની હવિર્ભૂ કન્યાને પરણ્યા હતા. ગમે તેમ હોય; પરંતુ દક્ષિણાપથને સંસ્કૃત કરી ત્યાં આર્ય સંસ્થાનો સ્થાપવામાટે અગસ્ત્ય પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીનોમાં મુખ્ય અગ્રેસર, આર્યધર્મપ્રચારક અને પ્રસારક ગણાય છે.

ઔદ્ધોના પહેલા બ્રાહ્મણો દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ પોતાનો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ લઈ ગયા હતા. સપ્તસિંધુ પ્રદેશમાંના આર્યો પ્રથમ પૂર્વ તરફ ગંગાચમુનાના પ્રદેશમાં ગયા. ત્યાં પોતાની સંસ્કૃતિ ખીલવી અને કાશીને બ્રાહ્મણવિદ્યાનું તથા શૈવધર્મનું મુખ્ય મથક બનાવ્યું. અગસ્ત્ય ઋષિ કાશીમાં રહેતા ત્યારે ત્યાં ઠેકઠેકાણે એટલાં બધાં શિવલિંગ સ્થપાયેલાં હતાં કે ઋષિને ગંગાસ્નાન કરવા જતાં શિવલિંગને ઠેસ વાગે નહિ તેની સંભાળ રાખવી પડતી. કાશીમાં તેઓ ઝાઝો વખત રહ્યા નહિ, એટલામાં તો આર્યવિદ્યા, કળા, ધર્મ અને સંસ્કૃતિના પ્રચારમાટે તેમને દક્ષિણ તરફ જવું પડ્યું. વિંધ્યાચળ ઓળંગીને હજી આર્યસંસ્કૃતિ દક્ષિણમાં ગઈ ન હતી; અને કંઈક ગઈ હતી તો તેને ત્યાં રહેતા રાક્ષસો અને જંગલી લોકો વારંવાર ઉચ્છિન્ન કરતા હતા. અગસ્ત્યે દક્ષિણમાં જતાં વિંધ્યપર્વત જે પૌરાણિક કથા પ્રમાણે ઉંચો ને ઉંચો વધતો હતો, તેને દંડવત નમસ્કાર કરી લાંબો થઈને પગે પાડ્યા પછી, ઋષિએ ઉભા થવાની આજ્ઞા આપી નહિ; પોતે પાછા ફરશે ત્યારે ઉઠાડશે, એમ તેને કહ્યું. તે ફરીને પાછા ફર્યા નહિ અને વિંધ્યાચળ ઉભો થવા પામ્યો નહિ. આ ઉપરથી ‘જનાર પાછું ન આવે’ એવા પ્રસંગને માટે ‘અગસ્ત્ય યાત્રા’ અને ‘અગસ્ત્યના વાયદા’ એવી કહેવતો નીકળેલી છે.

બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિ લઈ જનાર ઋષિમુનિઓને દખ્ખણમાં રહેતા જંગલીઓ-રાક્ષસો, વાનરો અને શીંછો વારંવાર પીડા કરતા હતા. દખ્ખણમાં સુશીલ ને સુધરેલી આર્યપ્રજાએ જવું અને રહેવું એ મોટી મુશ્કેલી અને જોખમદારીનું કામ હતું; તેથી ઉપલી પૌરાણિક કથાને એવી રીતે ઘટાવવામાં આવે છે કે, પહાડ જેવી મુશ્કેલીને અગસ્ત્યે દૂર કરી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને આર્યોને નમતી બનાવી. રામાયણમાં તપોવનો અને આશ્રમેનો જંગલીઓને હાથે કેવો નાશ થતો હતો તે બતાવેલું છે. દખ્ખણમાં વિંધ્ય પછી તરતજ જે સંસ્થાન વસાવવામાં આવ્યું તે અગસ્ત્યનું વસાવેલું હોઈ તેમાં આર્યઉપદેશકો વગેરે રહેતા. આને “જનસ્થાન” કહેવામાં આવ્યું. તેની દક્ષિણે અર્ધ-સુધરેલા પણ પાશવમાં રહેલા વાનરોનું સંસ્થાન હતું; અને તેની પેલી તરફ વધારે દખ્ખણમાં રાક્ષસો રહેતા હતા. આ ક્રમ આપણે રામપ્રવાસ પરથી જાણીએ છીએ. વિંધ્યામિત્ર પ્રથમ પોતાના યજ્ઞને રાક્ષસો બાધ કરે નહિ તે માટે, રામચક્રમણને બાળપણમાંજ રક્ષકતરીકે લઈ ગયા હતા; અને તેમણે રાવણની બહેન તાડકા અને તેને સહાયક રાક્ષસોને મારી યજ્ઞ ભંગ થતો અટકાવ્યો હતો. અરણ્ય-કાંડમાં દક્ષિણાપથ જે ગાઢ જંગલો અને જંગલીઓથી ભરેલો હતો, તેને અગસ્ત્યે કેવા શ્રમે ઋષિમુનિઓને વસવા યોગ્ય બનાવ્યો, તે વર્ણવેલું છે. બ્રાહ્મણો અને તેમનાં યજ્ઞયાગાદિ કાર્યના કટ્ટા શત્રુ-રાક્ષસોને અગસ્ત્યે પોતાના ઉપદેશથી અને ચમત્કારી ઔશ્વર્યથી નમાવી દીધા હતા. રાવણને મારી સીતાને લઈ પાછા ફરતાં રામ સીતાને સંબોધીને કહે છે કે:—

નિર્જિતાસે મયા મદ્રે શત્રુહસ્તાદમર્ષિણા । અગસ્ત્યેન દુરાધર્ષા મુનિના દક્ષિણેવદિક્ ॥

“હે ભદ્રે! અગસ્ત્યમુનિએ દુરાધર્ષ દક્ષિણદિશા જતી હતી (રાક્ષસોને વશ કરી સુજનને રહેવા યોગ્ય બનાવી હતી), તેમ અમર્ષવાળા શત્રુના હાથમાંથી હું તમને જતી લાવ્યો છું.” ઉત્તરા-પથમાંથી આર્ય મિશને નીકળેલા અગસ્ત્યમુનિ જેમ જેમ દખ્ખણમાં આગળ વધતા જતા હતા, તેમ તેમ આર્ય આશ્રમો-થાણાં-નાખતા જતા હતા. આવાજ એ મુનિએ સ્થાપેલા કુંજ પર્વત આગળના એક આશ્રમમાં વનવાસદરમિયાન સીતા ને લક્ષ્મણ સાથે રામ રહ્યા હતા.

મુનિ મૈત્રાવરુણીને આશ્રમો ખાંધતા જતાં પણ રાક્ષસો જપીને ખેસવા દેતા નહિ. એવલીનો ઇલ્લવ અને બદામી-વાતાપિપુરનો વાતાપિ, આ બે કૂર રાક્ષસો દાંડકારણ્યની ઉત્તરે રહેતા બ્રાહ્મણ મુનિઓને વારંવાર સતાવતા હતા-અરે સતાવતા હતા એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમને ખાધ જતા હતા. બદામીથી ત્રણેક માઇલપર માલકૂટ પર્વત ઉપર અગસ્ત્યે તેમને વશ કર્યો હતા. વાતાપિપુર, જેને હાલ બદામી કહેવામાં આવે છે તે, આ મુનિના રહેવાથી એક વિદ્યાપીઠ બની રહ્યું હતું અને અત્યારે પણ દક્ષિણાપથના કાશીતરીકે જૂના પાંડિતો તેને માને છે. ઐહોલ અને બદામીનાં કેટલાંક પ્રાચીનતર ખંડેર અત્યારે પણ તેનું પુરાતનપણું દર્શાવે છે. સન ૧૫૦ માં ટોલેમીએ બદામીને (બડિઆમાંઓધ) એ નામે જણાવ્યું છે.

આર્યધર્મ અને આર્યસંસ્કૃતિ દક્ષિણાપથમાં પ્રસારવામાટે સાંના નાનામોટા રાજાઓ અગસ્ત્યમુનિએ આશ્રય લીધા હોય, એમ પણ જણાય છે. સ્કંદપુરાણની કેટલીક આખ્યાયિકાઓમાં અને લેખોમાં આ વાત જણાવેલી છે. વજ્રાંગદ નામના એક પાંડવ રાજાએ એકવાર ઝનુને ચઢી દ્રાવડદેશમાં આવેલા સોન પહાડ ઉપરનાં દેવળોને અપમાન આપ્યું હતું. ઘોડાપર બેસી તેણે દેવાલયને ‘ખુંદી નાખ્યું’ હતું. મૈત્રાવરુણી કુભોદ્ભવ મુનિ અગસ્ત્યે તેને તે પછી એવે. તો નરમ બનાવી દીધો હતો કે, જે દેવાલયનો તેણે નાશ કર્યો હતો તે દેવાલયના દેવતા સોનેશ્વર મહાદેવનો તે ભક્ત બન્યો; એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાનું સર્વસ્વ તેમને અર્પણ કરી ઋષિ અને ઋષિપત્નીના આશીર્વાદ મેળવ્યા. દક્ષિણાપથમાં વિદ્યાકળાના આદિપ્રવર્તક અગસ્ત્ય મુનિ છે. તેમણે વૈદિક, વ્યાકરણ, વેદ અને ધર્મ લોકોને શીખવાડીને કામળ સુજન બનાવ્યા તથા આર્યધર્મને લગતા સિદ્ધાંતો અને બધી પરંપરા પણ તેમને આપી. એમણે પોતાનું ગોત્ર સ્થાપ્યું કે જે ગોત્રના બ્રાહ્મણો અઘાપિ હયાત છે. દખ્ખણના વયોવૃદ્ધ વિદ્વાનો અત્યારે પણ એમ કહે છે અને માને છે કે, તામિલભાષા, દ્રાવેડિયન લિપિ, વ્યાકરણ, પ્રતિમા બનાવવાનું (પ્રતિમાલેખન) શાસ્ત્ર-શકલાધિકાર વગેરે ગ્રંથો અને વિદ્યાઓ, એજ આદિ ધર્મપ્રવર્તકના જ્ઞાન અને શ્રમને આભારી છે.

અગસ્ત્યમુનિ દક્ષિણાપથને આર્ય બનાવતા બનાવતા છેક કેપકુમારીન સુધી પહોંચી ગયા હતા. એ ભૂશિર નજીક આવેલા પાયોધી પહાડ ઉપર તેમને અર્પણ થયેલાં આલયો આવેલાં છે. એમ કહેવાય છે અને શ્રદ્ધાળુઓ માને છે કે, પ્રાકૃત આંખને નહિ જણાય એવે રૂપે અઘાપિ તેઓ એ શિવાલયોમાં આવે છે અને પૂર્વકાળે જેમ દખ્ખણમાં આવતા અને વળી અલોપ થઈ જતા, તેમ હાલ પણ તેઓ કોઇવાર દેખાવ દે છે અને કોઈવાર અદશ્ય રહે છે; પણ દક્ષિણમાં પારબ્રમણ્ય તો રાખે છેજ.

મુનિથી સંસ્કૃત થયેલી દખ્ખણની પ્રજાએ તેમને દેવતારૂપ માની બદલો વાળી આપ્યો છે, એમ કલ્યાણગર ચાલતું નથી. ડુંધણાં મંદિરો અને આલયોમાં તેમની મૂર્તિનું લોકોએ સ્થાપન કર્યું હતું. ઘણે ઠેકાણે તે દેવતુલ્ય પૂજાય છે, અગસ્ત્યપૂજન પૌરાણિક કાળનું છે. અગસ્ત્ય દેવનું પૂજન કરવાનો વિધિ અગ્નિ અને સ્કંદ પુરાણમાં બતાવવામાં આવેલો છે. પૂજનવિધિ પછી ધ્યાન માટેના સ્લોકમાં કહે છે કે:-“હું લયોનિ ! તમે અગ્નિમરુતથી ઉપજેલા, મિત્રાવરુણના પુત્ર, કાશ્યમંજરી જેવા સ્વેત વર્ણાંગ અને જગતવ્યાપી છો. વળી આપ કે જેઓ મુનિલક્ષક વાતાપિને જમી ગયા હતા, જે સમુદ્રને પી ગયા હતા તે અગસ્ત્ય મુનિ, તમેને નમસ્કાર છે.” કેપકુમારીન આગળના પાયોધી પહાડ ઉપર તેઓ અદ્ભુત ચરિતરૂપે રહેલા છે. કારોમંડળ કિનારાના

ડુંધણાંડિયના અગસ્ત્ય મુનિને એક ઇશ્વરતરીકે પૂજે છે. તેમનાં દેવાલયો બાંધેલાં છે અને તેમને પોતાના ઇષ્ટદેવ માને છે. દક્ષિણાપથમાં તેમના નામનો સંવત્સર પણ ચાલેલો. અગસ્ત્ય સંવત્સર ઈ સ. પૂર્વે છઠ્ઠા કે સાતમા સૈદ્ધમાં ચાલ્યો થયેલો, એવો યુરોપિયન વિદ્વાનોને મત છે. અગસ્ત્યમુનિએ જે પ્રયાસો કરેલા છે તે, આગલા ઋષિમુનિઓ કેવા ખંતી અને સાહસિક હતા તે દર્શાવી આપે છે.

દક્ષિણપૂર્વ પ્રાંતપર આવેલા વેદારણ્યમાં તેઓ સુંદર મૂર્તિરૂપે રહેલા છે. મૂર્તિ સુંદર કારીગરીનો નમુનો છે. તેમના હાથમાં કમંડળુ, અક્ષમાળા અને માથે જટા છે. આવા અલૌકિક મૂર્તિસ્વરૂપે તેઓ દ્રાવિડોથી પરમેશ્વરરૂપે અઘાપિ પૂજાય છે.

આ પ્રમાણે દખ્ખણને આર્યસંસ્કૃતિ અને આર્ય-બ્રાહ્મણધર્મ આપ્યા પછી અગસ્ત્ય ઋષિએ સમુદ્રની પેલી પારના લોક તરફ નજર પહોંચાડી. વિન્ધ્યપર્વતની આડને લીધે જે મહર્ષિ દખ્ખણમાં જતાં અટક્યા ન હતા, તે સમુદ્રની આડથી આગળ વધતા અટકે, એ સંભવિત ન હતું. પુરાણોમાં તેમના આ સાહસને ચમત્કારરૂપે વર્ણવતાં જણાવ્યું છે કે, સાગરે તેમને માર્ગ આપ્યો નહિ; ત્યારે તેઓ એક અંજલિમાં તેને પી ગયા-અર્થાત્ અગસ્ત્ય મુનિ સમુદ્ર ઓળંગી સામી પાર ગયા અને ત્યાં પણ આર્યસંસ્કૃતિ અને બ્રાહ્મણધર્મનો ઉપદેશ કરી લોકોનો ઉદ્ધાર કર્યો. ઉપલબ્ધ ઇતિહાસો ઉપરથી જણાય છે કે, જે જે પ્રજાઓ સ્વદેશ છોડી બહાર નીકળી છે, તે સર્વે ધર્મોપદેશ કરનારા સાહસિકોથીજ સ્વદેશબહાર જઈ પોતાનાં સંસ્થાનો અને રાજ્યો સ્થાપી શકી છે. સમુદ્રનું પાન કરી કુંભયોનિ લગવાનું અગસ્ત્ય જે દેશોમાં ગયા, તે દેશો તે બીજા કોઈજ નહિ, પણ દક્ષિણવર્મા, સુમાત્રા અને સુંદરીપસમૂહમાંના જવા, બોર્નિયો અને બાલી વગેરે દ્વીપો હતા. સમુદ્રપરના આ પરાક્રમથી તેઓ ‘પીતસમુદ્ર’ વગેરે નામે ઓળખાય છે.†

દખ્ખણમાં શિવાલયો બંધાવી તથા પોતાનાં ગોત્રની પરંપરા ચલાવી અગસ્ત્ય મુનિ પૂર્વ તરફ ગયા અને ત્યાં પણ તેમણે સુંદર શિવાલયો બંધાવી શૈવધર્મ પ્રવર્તાવ્યો. “શિવારાધનતત્પર” એવા નામે ત્યાં તે કહેવાયા અને બ્રાહ્મણધર્મ તથા આર્યસંસ્કૃતિના પ્રચાર ઉપરાંત કેમ્બોડિયામાં જઈ ત્યાં એક રાજ્યવંશ પણ ઉભો કર્યો-કેમ્બોડિયાના મહીસિદ્ધ કુટુંબની એક સુંદર કન્યાને તેઓ પરણ્યા અને તેને નરેન્દ્રવર્મા નામે પુત્ર થયા. તે કેમ્બોડિયાની ગાદીએ બેઠો. કંબુ-કેમ્બોડિયા-ના અંકારવતમાંથી મળેલા એક શિલાલેખમાં તેમનેમાટે આ પ્રમાણે લખાયેલું છે:- “આર્યભૂમિમાં જન્મેલ અગસ્ત્ય નામે બ્રાહ્મણ, જે શિવારાધનતત્પર છે તે અધ્યાત્મવિદ્વાન અદ્ભુતબળે શ્રીભદ્રેશ્વર મહાદેવની આરાધનામાટે કેમ્બોડિયા આવ્યા અને દીર્ઘકાળપર્યંત શિવનું આરાધન કરી નિઃશ્રેવસ-મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયા.” બીજા એક લેખમાં-“અગસ્ત્ય નામે એક પ્રખ્યાત બ્રાહ્મણ જે વેદનિષ્ણાત હોઈ આર્યલોકોની ભૂમિમાં જન્મેલ છે તે અહીં (કંબુ દેશમાં) આવ્યા, મહીસિદ્ધ કુટુંબની એક સુંદર કન્યાને પરણ્યા; તેથી એક પુત્ર થયો તે નરેન્દ્રવર્માને નામે લોકમાં વિખ્યાત છે.” આ વંશાનુક્રમ બીજા શિલાલેખોમાં પણ લખાયેલો છે; એટલે એમ માનવામાં વાંધો નથી કે, લોકમાં સારી રીતે જાણીતી વાત-દંતકથા ઉપરથીજ તે લેખમાં કોતરાયેલ છે. આ લેખોને લગતું શિવાલય કેમ્બોડિયામાં બહુજ સુંદર બાંધણીએ બંધાયેલું છે અને તે અગસ્ત્યમુનિના પરિશ્રમનું ફળ છે, એમ કહેવાનું રહેતું નથી. જે રાજ્યવંશને તેઓ જન્મ આપનાર હતા, તે રાજ્યવંશ એ શિવાલયને મોટી મોટી હેજીગીઓ દ્ધ નિભાવતો હતો.

કેમ્બોડિયામાંજ નહિ, પરંતુ શ્યામદેશ-સિયામમાં પણ દખ્ખણના જેવી પંચધાતુની પ્રતિમાઓ તામિલ ભાષાના લેખોસાથે મળી આવે છે. તામિલ રથપિત-સલાટોની કારીગરી સિયામ, ચંપા, કંબુ અને સુંદરીપોમાં ગયેલી જણાય છે. શિવારાધના અને બ્રાહ્મણી આચારવિચાર વગેરેનો એ દેશો સાથેનો દખ્ખણનો સંવ્યવહાર ઘણા લાંબા કાળનો હોવાનું જણાય છે. આર્ય સંસ્કૃતિને પૂર્વ તરફ ખરેખરી ખીલવનાર અગસ્ત્ય મુનિ હતા, કે જેમણે મેકોંગ નદીના કિનારા ઉપર જઈ આર્ય-આશ્રમ-થાણું નાખી આર્ય રાજ્યવંશ સ્થાપ્યો હતો. સ્કંદ પુરાણમાં સોન પહાડ ઉપરના મંદિરને ખુંદનાર પેલો આર્યદ્રૌપી રાજા ‘કામ્બુજ હય’ ઉપર સવાર થયેલો હતો એમ જણાવેલું છે. આ રાજાને શૈવ બનાવી કામ્બુજને શિવધર્મની દીક્ષા આપવાનું મહાન કાર્ય અગસ્ત્યમુનિએ બજાવ્યું હતું. એકલો ધર્મજ તેમણે પ્રસાર્યો નથી, પણ લોકોને લગભગ આર્ય-

† સમુદ્ર માર્ગ નહિ આપવાથી તેમણે કોઈ ભરાઈ તેનું પાન કર્યું, એ વાતો ઉપરાંત બીજી વાર્તા એવી છે કે, કાલેય નામના રાક્ષસો સમુદ્રમાં સંતાઈ રહેલા અને વખત આવ્યે બહાર નીકળી ગ્રંથે જગતને સંતાપતા હતા. ઈદ્રે આ રાક્ષસો સામે લડાઈ ઉભી કરી, ત્યારે તેને સહાય કરવા કાલેયોને સંતાઈ રહેવાના સ્થાનરૂપ સમુદ્રને મુનિ પી ગયા; અને પછી સંતાવાનું સ્થાન નહિ રહેવાથી ઉઘાડ પડેલા રાક્ષસોને ઈદ્રે હરાવ્યા. આથી તેઓ પીતાબ્ધિ અને સમુદ્રચુક વગેરે નામોથી પુરાણોમાં વર્ણવાયા છે.

સમાન બનાવી બધી રીતભાતે આર્ય જેવાજ બનાવી દીધા હતા. હાલના યુરોપીયનો અને અન્ય મુસાફરો મુક્તકંઠે પોકારીને કહે છે કે, ત્યાંના લોકોનાં બોળિયાં હાલ મુસલમાન બની જવા છતાં તેમનાં ઘર (સમાજ) અને હૃદય તો બ્રાહ્મણ જેવાં રહેલાં છે.

આ મુનિ આર્યસંસ્કૃતિ અને બ્રાહ્મણધર્મના ઉપદેશમાટે ક્યાં ક્યાં ય હતા, તે વાત પુરાણમાં જણાવેલું છે. અહિંનદ્રીપ-બોર્નિયો, કુશદ્રીપ, વરાહ ને સૌખ્યદ્રીપ-આ દ્રીપો સુંદરદ્રીપ-સમૂહમાંનાજ છે. બીજા દેશો અને બેટામાં તેઓ ફર્યા હતા. તે મહામલયપર્વત ઉપર રહેતા હતા. સુમાત્રામાં આ નામનો એક પર્વત છે. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત શિક્ષાલેખો ઉપરથી જણાય છે કે, ઔદ્યોતના જતા પહેલાં સૈકાઓ પૂર્વે બ્રાહ્મણ (મિશનરીઓ) ઉપદેશકો ચીન અને પૂર્વ તરફના દ્રીપસમૂહો ઉપર ફરી વળ્યા હતા.

ઇ.સ. ૭૩૨ નો એક સંસ્કૃત લેખ દક્ષિણ કોડોઇમાંથી મળી આવ્યો છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે મધ્ય જાવામાં સંજય નામે એક રાજા હતો. સંસ્કૃત લેખ આ પ્રમાણે છે:-“ જવા નામે એક ઉત્તમ દ્રીપ છે, ચોખ્ખા અને બીજાં અનાજોના અખૂટ ભંડારરૂપ અને સોનાની ખાણોવાળા તે દ્રીપમાં એક સુંદર અને ચમત્કારી શિવનું ધામ છે, જેનો હેતુ આ જગતમાં પરમ સુખ મેળવવાનો છે. એ ધામ કુંજર-કુંજરદેશમાં રહેતી એક જાતિનાં મંદિરોની પ્રતિકૃતિરૂપે બંધાયેલું છે. ” આ લેખ ઉપરથી એમ માનવાને પૂરતાં કારણો છે કે, દખ્ખણમાં કુંજર-કુંજર નામે એક પવિત્ર ધામ હતું. તેરમી શતાબ્દિના વિજયનગરના લેખો ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે, તુંગભદ્રાના કિનારા સામે હાલના હેમ્પીની ઉત્તરે ‘ કુંજરકોણ ’ નામે એક ધામ હતું. આ રમણીય પહાડ ઉપર કોણ રહેતું હશે ? આનો ઉત્તર આપણને હરિવંશમાંથી એવો મળે છે કે, કુંજર પહાડ ઉપર અગસ્ત્ય મુનિનો પવિત્ર આશ્રમ હતો. ઉપલા લેખો અને આ એતદેશીય પૂરાવાઓ ઉપરથી એમ પૂરવાર થાય છે કે, કુંજરકોણ દેશના લોક જવા ગયા હશે અને ત્યાં તેમણે પોતાના દેશમાં તુંગભદ્રાના તીર ઉપર જેવાં શિવાલય હતાં તેવાં શિવાલયો જવામાં બાંધ્યાં હશે, કે જેનો ઉપલા લેખોમાં ઇસારો છે. બીજા શિલાલેખ આનાથી આગળ વધી એમ બતાવે છે કે, અગસ્ત્યે પોતે જવા જઈ શિવાલય બંધાવ્યું હતું. કળશજે (અગસ્ત્યે) પોતે શિવાલય બાંધી તેને ‘ ભદ્રાલોક ’ નામ આપ્યું હતું. તેમના બધા વંશજો ત્યાં તમામ સુખો અને શાંતિ મેળવો ! અગસ્ત્ય ગોત્રના શૈવ બ્રાહ્મણોએ જવા જઈને એક સંસ્થાન વસાવ્યું હતું. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રપરથી જણાય છે કે, વૈદિકકાળે મૈત્રાવરુણીએ પોતાનું ગોત્ર પ્રસ્થાપિત કર્યું હતું. જવામાં પોતાનાં ગોત્ર ઉભાં કરનાર અને શિવાલયો બંધાવનારતરીકે અગસ્ત્ય જાણીતા હતા; એટલુંજ નહિ પરંતુ દખ્ખણની માફક તે મૂર્તિને રૂપે ચાલ્યોમાં સ્થપાઈ લોકોથી પૂજાતા પણ હતા. શરૂઆતમાં સુખડના લોકોની તેમની પ્રતિમા બનાવવામાં આવતી, પરંતુ તે પછી સુંદર પથ્થરની બનાવવા માંડી. સન ૭૬૦ ના એક શિલાલેખમાં જણાવ્યું છે કે, જવાના એક રાજાએ જોયું કે, તેના બાપદાદાઓએ બનાવેલી અગસ્ત્યની સુખડની મૂર્તિ જમીન ઉપર પડી જીર્ણ થઈ ગઈ છે, ત્યારે તેણે સલાટને ચમત્કારી કાળા પથ્થરમાંથી અગસ્ત્યમુનિની એક પ્રતિમા બનાવવાનું ફરમાવ્યું. જવા અને બાલીદ્રીપમાં અઘાપિ પણ ધર્મના સોગનનામામાં અગસ્ત્યનું નામ લેવાવાય છે. “ જ્યાંસુધી ચાંદો સૂરજ તપે છે અને જ્યાંલગી પવન વાય છે, ત્યાંસુધી તેમના નામની મહત્તા-આમન્યા ચાલે છે. ” આ ઉપરથી એમ કહેવું જોડું નથી કે, ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકા પહેલાં અગસ્ત્યની પૂજા જવામાં ચાલુ થયેલી હતી. તે દખ્ખણમાંથી ત્યાં ગયેલી હતી. એમના જેવી પ્રતિમા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંથી મળી આવે છે, તેવી ને તેવીજ કવચિત્ સહેજસાજ ફેરફારવાળી તેમની પ્રતિમાઓ સુમાત્રા, કેમ્બોડિયા, એનામ-ચંપા, બોર્નિયો, જવા અને બાલી વગેરે દેશો અને દ્રીપો કે જ્યાં તે મહાત્મા ધર્મોપદેશ કરતા અને આર્યસંસ્કૃતિનો વાવટો ફરકાવતા ફરેલા, તે તે સ્થાનોમાંથી મળી આવવા માંડી છે. જવામાં તેમની મૂર્તિ લોકમાં ચાલતા શિવગુરુ અથવા ભદ્રારક ગુરુને નામે ઓળખાય છે. જવાની પ્રોગો નદી આગળથી ભગવાન અગસ્ત્યની એવી સુંદર કારીગરીવાળી એક મૂર્તિ મળી આવી છે, કે જેની બરોબરીમાં બીજી કોઈ પણ મૂર્તિ મૂકાય નહિ. સમુદ્રપાર આવેલા દૂરના જવા જેવા બે-૮માંથી મળી આવેલી આ પ્રતિમા જવા અને હિંદના તે વખતના સંમેલને તેમજ હિંદના શિષ્ય-

શાસ્ત્રને જેવું આપે એવી રીતે બરોબર બ્રાહ્મણધર્મના યોગીના સ્વરૂપની આબાદ છાપ પાડે એવી રીતે બનાવેલી છે. બુદ્ધદેવની એ તરફ મળી આવતી પ્રતિમાઓ કરતાં આની કારીગરી અત્યુત્તમ હોઈ બૌદ્ધકાળની શિલ્પવિદ્યાની અસરનો સાવ અભાવ દર્શાવી આપે છે.

મહાન શિવભક્ત મુનિ અગસ્ત્યનું ચરિત્ર તેમના શિષ્યો અને સહાયકોના નામનિર્દેશવગર અપૂર્ણ જ કહેવાય, માટે હવે તેમના શિષ્યો અને સહાયક ઉપદેશકોસંબંધી એ અક્ષર લખીશું. તેમને સહાય કરનાર અથવા તેમના જેટલોજ ખંતથી પરદેશમાં ફરી આર્યસંસ્કૃતિ અને બ્રાહ્મણધર્મ ફેલાવનાર તૃણખિંદુ નામે એક ઋષિ હતા. તૃણખિંદુ અગસ્ત્યના જેવાજ નિષ્ણાત અને પ્રચાર-કાર્યમાં તેમની સ્પર્ધામાં ઉભા રહે એવા ખંતી હતા; જો કે પ્રથમ તે અગસ્ત્યના શિષ્ય હતા અને અગસ્ત્યેજ તેમને ધર્મપ્રચારમાં પ્રેયો હતા. ઉત્તરાપથમાંથી તેઓ બન્ને ગુરુશિષ્ય સાથેજ દક્ષિણ-પથની યાત્રાએ નીકળ્યા હતા. દખ્ખણમાં તે તૃણધૂમાગ્નિ નામે ઓળખાતા અને તામિલભાષાનું બ્યાકરણ રચવામાં અગસ્ત્યને તેમણે સહાય આપી હતી. આ સહાયક શિષ્ય અને તેમના સંબંધને લગતી એક રમુજ અને રસપ્રદ વાર્તા આ પ્રમાણે છે:—

એકવાર અગસ્ત્યમુનિએ પોતાના શિષ્ય તૃણખિંદુને પોતાનાં પત્ની લોપામુદ્રાને તેડવા ઉત્તરાપથ છોડ્યા ને એવી આજ્ઞા કરી કે, તેણે (તૃણખિંદુએ) લોપામુદ્રાથી હમેશ એક વાંસજ દૂર રહ્યા કરવું, તેને અડકવું નહિ. ઋષિપત્નીને લઈ દખ્ખણમાં જતાં રસ્તામાં વગાઈ નદી ઉતરતાં લોપામુદ્રા માથોડું ઉપરાંત પાણીમાં સપડાઈ ગયાં. તૃણખિંદુએ તરત છાદ વાપરી બાહોશીભેર તેમને પકડી લીધાં ન હોત તો તે નદીના ઉંડાણમાં ડૂબીને તણાઈ જાત. આશ્રમે પહોંચ્યા પછી મુનિને આ અકસ્માતની વાત જણાવવામાં આવી, એટલે તે પોતાની આજ્ઞાનો ભંગ થવાથી પોતાના શિષ્ય તૃણખિંદુ ઉપર ગુસ્સે થયા અને તેને શાપ દીધો કે, સ્વર્ગનાં દ્વાર તારેમાટે બંધ થયે—અર્થાત્ તને સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિ થશે નહિ. તૃણખિંદુએ કહ્યું કે, આ શાપ અન્યાયી છે તેથી હું પણ તમને એવોજ સામે શાપ દઈ છું કે, તમને પણ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે નહિ. આ ઝઘડામાંથી ગુરુશિષ્ય વચ્ચે અંટસ અને સ્પર્ધા ઉત્પન્ન થયાં. આ વાર્તા ખરી હોય તો આપણને એમ માનવુંજ પડે કે, તૃણખિંદુએ પણ અગસ્ત્ય સામે સ્પર્ધા કરવામાં જવા જઈ તેમના જેવાં કાર્ય આરંભેલાં. જવામાંથી આના પૂરાવા પણ મળી આવ્યા છે. એક મૂર્તિ ઉપર દેવનાગરી લિપિએ એવો લેખ લખેલો છે કે:—ભગવાન તૃણખિંદુ મહર્ષિ. બીજી એક પ્રતિમા ઉપર મરીચિ ઋષિનું નામ છે, એટલે આપણે ખુશીથી એમ કહી શકીએ કે, સુંદરીપોમાં આર્યસંસ્કૃતિ ફેલાવવા અને આર્ય સંસ્થાનો સ્થાપવામાં અગસ્ત્ય સાથે બીજા ઋષિઓ, તેમના શિષ્ય અને સહાયકતરીકે ગણેલા હતા.

બહુ પ્રાચીન કાળમાં બ્રાહ્મણઋષિઓ હાલના ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની માફક પ્રાણ સંટો-સટનાં જોખમ વહેરી લઈ પરદેશ જતા. ત્યાંના જંગલી લોકોને કેળવતા અને ઉપદેશથી સુધારી ધર્મબોધ કરતા તથા તેમનાથી અલગ નહિ રહેતાં તેમની સાથે લોહીનો સંબંધ બાંધી રાજ્યસ્થાનો પણ ઉભાં કરતા; એ વાત ભગવાન અગસ્ત્ય મહર્ષિ અને તેમના શિષ્યો તથા સહાયકો, મુનિ તૃણખિંદુ સરખા સાહસિક અને નિડર પ્રગ્નઉદ્ધારકોના ચરિત્રપરથી સિદ્ધ થાય છે. હાથપગ જેટીને ખેસી રહેવામાં, લંબાણ ક્રિયાઓની અનુલોચનામાં, સ્વાર્થમાં, મમતામાં, પોતાનીજ મોટાઈમાં અને ખોટા મિથ્યાભિમાનમાં માણસથી કંઈજ બનતું નથી. પાછલા વખતમાં હિંદુસ્તાન આવી હાલતમાં જેમનું તેમ અમુક સરહદમાં બંધાઈ રહેવાથી દુનિયાની સર્વે પ્રજાને દયા આણવા જેવી સ્થિતિએ આવી ગયું. વર્તમાન સ્થિતિમાંથી તેનો ઉદ્ધાર, તેનાજ પૂર્વજોનાં આવાં સાહસ અને પરાક્રમોનાં વૃત્તાંતમાંથી થશે, માટે આવાં વૃત્તાંતો લોકની જાણમાટે જેમ બને તેમ વધારે બહાર લાવવાં જોઈએ. અલખત, આમાં એટલું યાદ રાખવાનું કે, આગળ જેમ ટોલ્કાબાજી-ગણેગણ ચલાવવામાં આવતી, તેમ થવું જોઈએ નહિ. એકટગિયા લોક જેઈ આવનાર ભોળા ને વહેમી યાત્રીઓના ગપાટાથી પ્રવાસવાર્તાઓ ચિતરાતી જોઈએ નહિ. એમાં ચોકસાઈથી ખરી હકીકતો તેના મૂલાધારો સાથે પ્રજા આગળ રજુ કરવી જોઈએ. જો આવાં ચરિત્રો લોકોના વાંચવામાં આવે તો ‘અટકે અટકી પડ્યા’ જેવું થાય નહિ. કેળવણી, માણસાઈ, ધર્મ અને સ્વાર્થ સૌ આમાં સમાઈ જાય છે. હિંદના મહા સ્વીશ્વર ટાગોરના પૂર્વ તરફના પ્રવાસ પછી, પૂર્વતરફ એટલે જાપાન, ચીન અને મસાલાના દાણોમાં આર્યોની સંસ્કૃતિ નષ્ટપ્રાય થતાં થતાં પણ કેવી પ્રજા છાપ ત્યાંના લોકપર પાડી રહેલી

છે, તેના હેવાલો 'ત્રિમાસિક વિશ્વભારતી' અને તેનાં 'યુલેટીન'માં ઘણા આવ્યા છે. ગયા એપ્રિલના ઐતિહાસિક ત્રિમાસિકમાં પણ ખરમા, સિયામ, કેમ્બોડિયા, એનામ, સુમાત્રા, જાવા, બોર્નિયો અને બાલી વગેરે માટે કંઈક જાણવા જેવા હેવાલો આવ્યા હતા અને આવે છે. એ બધા ભાગો, ક્ષીપ્રો વગેરે હાલ બેલજીયમ, હોલાંડ, ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ વગેરેને તાબે વહેંચાઈ ગયેલા હોવાને લીધે, તેમજ તેમની રાજભાષા-દેશભાષામાં ત્યાંના હેવાલો લખાયા છે તથા પરદેશી મુસાફરોએ પોતપોતાના દેશની ભાષામાં પોતાના પ્રવાસો લખ્યા છે, એટલે આપણે એ જૂદી જૂદી ભાષાઓ જાણતા નથી તેથી તે જાણવા પામ્યા નથી; પરંતુ વિશ્વકોશ અને બીજાં સાધનો ખુદ હિંદીઓના ચાલુ થયેલા પ્રવાસોમાંથી હાલ આપણે આપણી સંસ્કૃતિ, બહારના દેશોમાં આગળ કેવા માનભર્યા આતિથ્યે પૂજાતી હતી તે જાણવા માંડ્યું છે. બહુ સારી ખાત્રીભરેલી રીતે કહેવાય છે કે, જાવાની પૂર્વે આવેલો એક નાનો બેટ જે 'બાલી'ને નામે ઓળખાય છે, ત્યાં અઘાપિ બ્રાહ્મણો વસે છે અને શિવધર્મ પાળે છે. તેઓ મનુસ્મૃતિના આચારવિચારે અને રીત-રિવાજે ચાલે છે; જો કે તેમનો ઉપલો જખ્ખો તો મુસલમાની કાપે વેનરાઈ ગયો છેજ. બાલિયન બ્રાહ્મણો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવને માને છે અને બ્રહ્મને લગતી તાત્ત્વિક ભાવના રાખે છે. આ બાલીના બ્રાહ્મણો જાવાથી ત્યાં ગયેલા છે. આખા સુંદકીપ જૂથમાં બ્રાહ્મણધર્મની ત્રિમૂર્તિનું પૂજન અર્ચન ચાલે છે. જાવામાં દખ્ખણના બ્રાહ્મણો અને લોકોજ જઈ વસેલા ન હતા, પણ દખ્ખણની રાજ્યોએ ત્યાં જઈ રાજ્યાધિકાર ભોગવી આજ લગી-૧૪ મા સૈકા લગી હિંદુત્વને જાળવી રાખ્યું હતું. ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યમાં જાવા અને મસાલાના બેટો તરફની સફરોના ઠેકઠેકાણે ઇસારા છે. ગુજરાતમાં તો જાવા સમૃદ્ધિનું ધામ ગણાઈ જાવે જઈ આવનાર મોટો ધનાઢ્ય થઈ જતો એવી કહેતી પણ ચાલેલી છે.

આ હકીકત રૂપમાં નિબંધરૂપે અને વિશ્વભારતીમાં તે ઉપરથી એક ટુંકા પણ ચાનકદાર લેખતરીકે આવેલી તેના આ સારમાત્ર, ગુજરાતીઓ કે જેઓ અગાઉ એ તરફ જવા આવવાને માટે જાણીતા છે, તેમને પ્રોત્સાહન મળે અને કોઈ વીર વિદ્વાન, કોઈ ધાર્મિક ઉપદેશક કે કોઈ વીર વેપારી સુંદ ટાપુઓ તરફ જવા તત્પર થાય અને હોલવાઈ જતી આર્યસંસ્કૃતિને પુનરપિ પ્રબલિત-કરે, એવા શુભાશયે લખાયો છે.†

મણિલાલ છપ્પારામ ભટ્ટ

મહાત્મા જાનકીવર શરણજી*

ભારતવર્ષ ધર્મપ્રધાન દેશ છે અને એજ કારણે ભારતવાસીઓ સેંકડો આધાતો સહન કરવા છતાંય પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી શક્યા છે. રામ, કાર્થેજ, યૂનાન, બેબિલોન વગેરેનાં તો નામજ રહ્યાં છે. તેમની પુરાતન ભૂમિ ઉપર આજે જે લોકો વસે છે તેમને અને મૂળનિવાસીઓને કંઈજ સંબંધ નથી. તેમનો તે ધર્મ પણ નથી અને તે ગૌરવ પણ નથી. ધર્મ અને જાતીયતા બન્ને પદ્ધતિ થઈને ધૂળમાં રોળાઈ ગયાં છે; પરંતુ ભારતવર્ષના ધર્મનો પ્રભાવ તો તેને નષ્ટબ્રષ્ટ કરવામાં કંઈ બાકી ન રાખનારાઓ ઉપર પણ પડ્યો છે; તેનું એક દષ્ટાંત જોઈએ. આપણા લોકોમાં તુલાદાનનું માહાત્મ્ય બહુ ભારે ગણાય છે. ઓડિયાના પ્રસિદ્ધ મહારાજ વીર-સિંહદેવે મથુરામાં ‘વિશ્રાંત’ ઉપર સોનું, ચાંદી, અન્ન, ઘી, તેલ વગેરે મળીને ૮૧ મણનું તુલાદાન કર્યું હતું; અને જે ત્રાજવાએ તેઓ તોળાયા હતા તે હજુસુધી ત્યાં પડ્યાના ઘરમાં રાખી મૂકવામાં આવ્યાં છે. ઔરંગઝેબે આપણા ધર્મને નષ્ટબ્રષ્ટ કરવામાટે જે જે કર્યું છે, તે તેના સમકાલીન બે હિંદુકવિઓની નીચેની ઉક્તિઓથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે:-

દેવલ ગિરાવતે ફિરાવતે નિસાનઅલી, જૈસે ડૂબે રાવ-રાને સખી ગયે લખડી;
ગારા ગનપતિ આપ ઔરન કો દેત તાપ, આપકે મકાન સખ મારિ ગયે દખડી;
પીરા પૈગંબરા દિગંબરા દિખાઈ દેત, સિદ્ધકી સિધાઈ ગદ રહી ખાત રખડી;
કાસિહુડી કલા જાતી મથુરા મસીદ હોતી, સિવાજી ન હોતો તો સુનત હોત સખડી.
(ભૂપણ)

જખતે સાહ તખત પર બૈઠે, તખ તૈ હિંદુ ન સાં ઉર બૈઠે;
મહુંએ કર તીરથન લગાયે, બેદ દિવાલે નિદર ઢહાયે;
ઘર ઘર બાંધિ જેજિયા લીન્હે, અપને મન લાયે સખ કીન્હે.

(લાલ કવિનું છત્રપ્રકાશ)

હવે જુઓ કે એજ ઔરંગઝેબ આ તુલાદાનવિષે શું કહે છે. તે પોતાના પૌત્રને એક પત્રમાં લખે છે કે:-

“જે કે સોનું, ચાંદી, ત્રાંબુ, અનાજ, તેલ વગેરેથી આપણે તોળાવું એ આપણા દેશની પરિપાટી નથી, તેમજ ઇસ્લામની પણ એ રીતિ નથી; પરંતુ આ કાર્યનું પ્રસાદદાન અનેક દીન દુઃખીઓને મળે છે, તેથી હું પોતે પણ વર્ષમાં એવાર મારા પવિત્ર શરીરને તોળાવીને તેના ભારો ભાર સામગ્રી યોગ્ય લોકોને દાન કરું છું. તું પણ વર્ષમાં એ વાર અને દરેક તુલામાં સાત વાર જૂદી જૂદી ઉપરોક્ત વસ્તુઓથી તોળાઈને વહેંચી દીધા કરજે. આ કાર્ય શારીરિક અને માનસિક બન્ને પ્રકારની આપત્તિઓનું દમન કરવામાટે અત્યંત જરૂરનું છે.”

આ તો ધર્મની વાત થઈ. એ સિવાય ચિત્તની શાંતિ પણ છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, આ બાબતો શીખવનાર કોણ હશે? સાધારણ બ્રાહ્મણ પંડિત ઉપદેશ કરે તો ધણાખરા લોકો કહેશે કે, એ તો પોતાના સ્વાર્થને સાર કહે છે. આથી આપણા દેશમાં આપણને ઉપદેશ આપનાર કેટલાક એવા મહાત્માઓ હોય છે કે, જેઓએ સ્વાર્થને તિલાંજલિ આપી હોય છે. ધર્મને ઉપદેશ કરવો, શાંતિના ઉપાય બતાવવા અને તે ઉપરાંત ભગવદ્ભક્તિના અધિકારીઓને તેમનો માર્ગ બતાવવો એ મહાત્માઓનું કાર્ય હોય છે. તેઓમાં કેટલાક એવાયે મહાપુરુષો થઈ ગયા છે, કે જેમણે લાખો માણસોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે અને જેમના અમૃત-મય ઉપદેશ હજુસુધી લોકોને આ સંસારયાત્રામાં માર્ગદર્શક થઈ પડે છે. એવા એક મહાત્માનું ચરિત્ર અમે વિવિધ ગ્રંથમાળાના વાચકવર્ગને ભેટ કરીએ છીએ. તેમનું નામ મહાત્મા જનકી-વર શરણ અને તેઓ શ્રી અયોધ્યામાં કિલ્લાપર રહેતા હતા. તેમના શિષ્યવર મહાત્મા રામ વલ્લભ શરણજી તેની નીચે ‘સદ્ગુરુ સદન’ માં નિવાસ કરે છે. ફૈઝાબાદ જિલ્લામાં શ્રી અયો-

* શ્રીમાન બાબુ પ્રભુદલાલ શરણજીના ‘શ્રી સદ્ગુરુ ચરિત’ નામના પુસ્તકને આધારે લખાયેલા શ્રી અવધવાસી સીતારામજીના ‘સરસ્વતા’ માંના એક લેખ ઉપરથી અનુવાદિત

આથી સાત કોશ પશ્ચિમે મુખારકગંજની સાથેજ કલાકરપુર નામે એક ગામ છે. તેના એક ભાગને 'મહેરખાન મિશ્રનું' પરં' કહે છે. ત્યાં મહેરખાન મિશ્ર નામના એક સરવાર-દેશી બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. તેમનાજ નામથી તે પરં વસ્યું હતું. મિશ્રજ એક ધનવાન ગૃહસ્થ હતા. તેમના ચાર પુત્રો બન્ને ત્રણ ત્રણ વર્ષના થઇને મૃત્યુ પામ્યા હતા. પુત્રશોક બહુ ભારે હોય છે. આથી મિશ્રજ બહુ દુઃખી રહેતા હતા. ઘણા દિવસ પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં જ્યારે મિશ્રજને કંઈ પણ આશા નહોતી, તેવામાં અનાયાસે ભગવદ્ધર્યાએ ઉપયુક્ત મહાત્માજીએ મિશ્રજને ત્યાં સંવત ૧૮૭૯ માં જન્મ લીધો. તે વર્ષે મિશ્રજની ખેતીમાં વીધે બમણું ચારઘણું અન્ન પાક્યું. મિશ્રજએ ભારે ઉત્સવ કર્યો. તેમણે શ્રોત્રવ્યવહારને અનુસરીને માનતા માની હતી તેથી તેમની વર્ષગાંઠને દિવસે તેમને ટોપલામાં બેસાડી ઘસડ્યા હતા અને ઉત્સવ કર્યો હતો. તેમની માતા તેમનું બહુ પ્રેમપૂર્વક લાલનપાલન કરતાં.

ત્રીજે વર્ષે બાધા ઉતરાવી માથાના વાળ લેવડાવ્યા અને પાંચમે વર્ષે કાન વિંધાવીને તેમની મેંડ વધારવામાં આવી અને તેમનું નામ રમેશ પાડવામાં આવ્યું. છઠ્ઠે વર્ષે વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેઓએ પંડિત ઇશ્વરદત્તજીપાસે સંસ્કૃત અને એક મોલવી સાહેબ પાસે ફારસી ભણવાનું શરૂ કર્યું. તેઓની શુદ્ધ એટલી પ્રબળ હતી કે થોડાજ દિવસોમાં તેઓ તેમની પહેલાંના ભણુનારાઓ કરતાં આગળ વધી ગયા. મોલવી સાહેબ અને તેમનાં કુટુંબીઓ તેમના ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતાં. જે દિવસે તેઓ મુખારકગંજમાં મોલવી સાહેબને ત્યાં ભણવા નહોતા જતા, તે દિવસે તેઓ ૧૫ અથવા તેમનો પુત્ર કારણ પૂછવા આવતા. પછી નવમે વર્ષે તેમને યજ્ઞોપવીત દીધું. અગીઆરમે વર્ષે રમવાક્રૂદવામાં ભારે ધામધૂમપૂર્વક તેમનું લગ્ન થયું. તેમને રુચિ નહોતી; પરંતુ હથિયારો અને ઘોડે-સ્વારીનો ભારે શોખ હતો, તેથી પિતાજીએ તેમને એક ઘોડો લાવી આપ્યો હતો અને નાનાં નાનાં હથિયાર પણ કરાવી આપ્યાં હતાં. તેઓ તમચો રાખતા અને નિશાન ખેલતા હતા. એક દિવસ એક પક્ષી તેમના નિશાનથી ઘાયલ થયું, તેજ દિવસથી નિશાન તાકવું તેમણે છોડી દીધું.

એજ ગામમાં એક ગણેશી બાપા નામના ગોસાંઘ રહેતા હતા. તેમના સંસર્ગથી તેઓ શિવ-પૂજન કરવા લાગ્યા.

મુખારકગંજમાં શ્રી સરયુજીની પાસે ઘૃતાચીકુંડ છે. સ્વામીશ્રી યુગલાનન્ય શરણુ શ્રી અવધથી આવ્યા, ભારે તેઓ કેટલાક સમય ત્યાં રહ્યા હતા. તે દિવસોમાં સ્વામીજીએ મૌનવ્રત ધારણ કર્યું હતું. સીતારામસિવાય પાંચમો અક્ષર તેઓ મુખથી કહી શકતા નહિ. માત્ર સંકેતથી અથવા જમીન ઉપર લખીને આવશ્યક વાતચીત કરતા હતા; અને પાંચ સાત ઘેરથી ભિક્ષા માગી લાવીને ભોજન કરતા હતા. મહારાજજી પણ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા ગયા. પૂર્વસંસ્કારે કરીને સ્વામીજી મહારાજજીને બહુ ચાહવા લાગ્યા. સ્વામીજીએ પોતે મોહિત થઈ જઈને અને આગ્રહ કરીને તેમને યુગલ મંત્ર આપ્યો અને ચૈદ મહિના ત્યાં રહીને તેઓ અવધ પાછા ફર્યા.

ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ બાદ પંડિત ઇશ્વરદત્તજીનો મહારાજજીની સમાન ઉંમરનો એકનો એક પુત્ર મરી ગયો. પંડિતજીને ભારે શોક થયો. તેમણે મહારાજજીના પિતાને કહ્યું કે, મારો વિચાર કેટલાક દિવસમાટે બહારગામ જવાનો છે, જે આપ રમેશદત્તને મારી સાથે મોકલો, તો તેનો અભ્યાસ પણ ચાલુ રહેશે અને મારાથી પુત્રશોક પણ ભૂલી જવાશે. મહારાજજીના પિતાએ એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને પંદર વર્ષની ઉંમરે તેઓ પંડિતજીની સાથે કાયલ ગયા.

કાયલમાં એક સુબેદાર પંડિતજીના સ્નેહી હતા. તેમની પ્રેરણાથી પંડિતજીની કથા પલટનમાં થવા લાગી. એ સિવાય અહીં પંડિતજી પલટનના કેટલાક અંગ્રેજોને નાગરી શીખવવા લાગ્યા. કેટલાક દિવસ પછી પંડિતજી અને સુબેદાર વચ્ચે મેળ ઘટી ગયો. સંયોગવશાત્ સુબેદારને તાવ આવવા લાગ્યો. લોકોએ સુબેદારને કહ્યું કે, આપને પંડિતજી સાથે વિરોધ થયો ત્યારથી આપ માંદા પડ્યા છો. સુબેદાર પંડિતજીને નિવાસરથાને ગયા. તે વખતે પંડિતજી ત્યાં નહોતા. ફક્ત મહારાજજી આસન ઉપર બેઠા હતા. સુબેદારની માંદગીની હકીકત સાંભળીને એક કાગળ ઉપર 'શ્રી સીતારામ' લખીને તે કાગળ તેમને આપ્યો અને કહ્યું કે, આને માદળીઆમાં ધાલીને ગળે

ખાંધજો, તાવ નહિ આવે. બન્યું પણ તેજ પ્રમાણે; એટલે તો સુમેદાર પંડિતજી ઉપર અતિક સ્નેહ રાખવા લાગ્યા. હવે એ વાત આખી પલટન અને શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ કે પંડિતજીના એક વિદ્યાર્થીએ સુમેદારને સાગ્ન કરી દીધા.

આ વાત પલટનના અગ્રેજ અમલદારના સાંભળવામાં આવી, ત્યારે તેણે મહારાજજીને બોલાવીને દર્શન કર્યો અને તેઓ સાથે વાતચીત કરીને તે બહુ પ્રસન્ન થયો. તેણે પંડિતજીને કહ્યું કે, આજથી અમે તેમની પાસેથી લણીશું. તે દિવસથી તેઓ સાહેબને લણાવવા લાગ્યા.

કેટલાક દિવસ પછી પલટન કોયલથી અચાનક બદલવામાં આવી. અચાનક કલકત્તાથી ૭ કોશ છે. મહારાજજી રામલીલા જેવામાટે કલકત્તા ગયા. બીજે વર્ષે સાહેબે મહારાજજીને કહ્યું કે, અહીં પલટનમાં રામલીલા કરાવો. મહારાજજીએ ત્યાંજ રામલીલા કરાવી. પલટનના સિપાઈ લાલ અને કાળા પોષાક પહેરીને વાનર અને રાક્ષસો થયા, વાજાંત્ર-હથિયાર વગેરે સાથેની ખતાવટી લડાઈ ખતાવી અને ભારે આનંદ થયો.

તેજ સમયમાં મહારાજજીના પતાનો દેહાંત થયો. પંડિતજી ઈશ્વરદત્તજી પોતાને ઘેર ગયા અને મહારાજજી ત્યાંથીજ કાશી તરફ ચાલી નીકળ્યા.

કાશીમાં તેઓ વિદ્યાધ્યયન કરવા લાગ્યા. તેજ સમયનો તેમના હસ્તાક્ષરનો લખેલો એક પત્ર મળી આવ્યો છે, તેમાં તેઓ પંડિત ઈશ્વરદત્તજીને લખે છે કે:—‘આપની કૃપાથી એક નાનકડો ગ્રંથ પૂર્વમાંસાતો, એક સાંખ્યનો, એક પતંજલિનો અને એક ન્યાયનો થઈ ગયો છે; અને થોડુંક શ્રીરામાનંદજી લાખ્ય પણ જોયું છે.’

૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેઓ વિદ્યાભ્યાસ કરીને ત્યાંથી પાછા ફર્યા. તેજ અરસામાં તેમની પત્નીનો દેહાંત થઈ ગયો. તેઓને ફરીથી લગ્ન કરવામાટે ખૂબ કહેવામાં આવ્યું; પરંતુ તેઓએ કોઈનું ગણકાયું નહિ. તેઓનું મન પહેલેથીજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં ચોટતું ન હતું. કેમકે સ્વામી શ્રીયુગલાનન્ય શરણુજીએ તેમને મંત્રજ નહોતો આપ્યો પણ તેમના હૃદયમાં વૈરાગ્યનું બીજ પણ વાવી દીધું હતું, તેથી પત્નીના દેહાવસાનથી તેઓનું મન ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી પૂર્ણરૂપે ઉઠી ગયું.

સારખાદ તેઓ વારંવાર શ્રી અવધની વિહાર-ભૂમિ જોવા અને ગુરુદર્શન કરવા ચાલ્યા જતા અને તેમના ભાઈ તેમને પાછા વાળી લાવતા.

તેજ અરસામાં સ્વામી શ્રી યુગલાનન્ય શરણુજી અવધથી ચિત્રકૂટ ચાલ્યા ગયા. ત્યાંથી તેમણે મહારાજજીને એક પત્ર લખ્યો કે:—‘એક સપ્તાહમાં આવો તો ઉત્તમ, પંદર દિવસમાં આવો તો મધ્યમ અને મહિના પછા આવશે તો નિકૃષ્ટ.’ તેઓ આ પત્ર મળતાંજ સંસારને સત્તામ કરી, સમસ્ત બંધન તોડી નાખી, ઘરનો ત્યાગ કરી ચિત્રકૂટ તરફ પધાર્યા અને એક અઠવાડિયાની અંદરજ સ્વામીશ્રીની સેવામાં હાજર થયા.

સાં કામાદ્રિની પરિક્ષા (પરક્રમ્મા) નાં સ્થાનોનાં દર્શન અને સંતોનાં સંભાષણથી તેમને ભારે આનંદ થયો. ત્યાંજ સ્વામીશ્રીએ તેમને કહ્યું કે ભિક્ષા લઈ આવો. તેઓએ કહ્યું કે, મેં તો કોઈ દિવસ ભીખ માગી નથી, હું કેવી રીતે ભીખ માગું? સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “તમારે માગવું નહિ પડે. તમે ભિક્ષામાટે જશે કે તરતજ લોકો જાતેજ આપી દેશે.” બન્યું પણ એજ પ્રમાણે અને અનેક દિવસોસુધી ગુરુશિષ્ય બન્ને ખૂબ આનંદપૂર્વક મંદાકિનીને કિનારે રહ્યા.

ચિત્રકૂટથી તેઓ કલકત્તા ગયા. ત્યાંથી જગદીશપુરીની યાત્રા કરી. પુરીથી નીકળીને કામીન પહોંચ્યા. ત્યાંના ભગવતીના મંદિરના પૂજારી સાથે તેમને ખૂબ સ્નેહ બંધાયો. તેણે વિવિધ પ્રકારે તેમની સેવા કરી. એક દિવસ તેઓને તે પોતાના પૂજસ્થાનમાં લઈ ગયો. ત્યાં અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્ર હતાં; અને એક મનુષ્યના કાપેલા મસ્તકમાંથી લોહી નીતરતું જેવામાં આવ્યું, પણ તેમના ચિત્તમાં જ્ઞાનિ થઈ અને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાની ઈચ્છા કરી, ત્યારે તેણે તેમને રોક્યા અને પડો પાડી દીધો. તે સંધ્યું સુગંધિત પુષ્પો અને માનભોગ વગેરેમાં ફેરવાઈ ગયું. તેણે તેમને બીજી અનેક ચિત્રચિત્ર વસ્તુઓ ખતાવી અને કહ્યું કે, “શું કરે? તમે વૈષ્ણવ સાધુના ચેલા છો, નહિ તો હું તમને શક્ત ખતાવત અને ખૂબ મગ્ન કરાવત.” મહારાજજી કહેતા હતા કે, “એ શક્ત સિદ્ધપુરુષ હતા.” ત્યાંથી તેઓ ચિત્રકૂટ આવ્યા; પરંતુ તેમના ગુરુજી અવધ ચાલ્યા ગયા હતા, તેથી તેઓ પણ તેમની પાસે આવીને નિર્મળીકુંડ ઉપર રહ્યા.

તેઓના આવ્યાના સમાચાર જાણીને તેમના ભાઇ આવ્યા અને તેમને ઘેર લઇ ગયા; પરંતુ ત્યાં તેમનો જીવ ન ચોટયો અને અયોધ્યા પાછા આવી સ્વામીજીને કહ્યું કે, “મારે ત્યાંથી દૂર થઇ જવું જોઇએ, કેમકે ત્યાં રહેવાથી કુટુંબીઓ વારંવાર ડખલ કરશે.” એ પ્રમાણે કહીને, સ્વામીજીની આજ્ઞા લઇને ચાર વર્ષ કાશીજીમાં રહી વિદ્યાધ્યયન કરવા લાગ્યા. તેઓનું તેજ એટલું બધું હતું કે તેઓ જે વિદ્યાલયમાં ભણવા જતા હતા, ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને જે કંઈ વહેંચાતું તે વહેંચનાર તેમના તેજથી અંગાઇ જઇને તેમને કંઈ પણ આપી શકતો નહિ. કોઈ પૂછતું કે, તેમને કેમ ન આપ્યું? તો તે કહેતા કે, “ભાઇ! એ મહાપુરુષ આપણી વસ્તુ શામાટે લે?”

એકવાર શ્રીકાશીજીમાં રામાયણના ટીકાકાર બંદન પાઠક અભિમાનપૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે, એસ્વામીજીની વાણીના અર્થ જેટલા હું સમજ્યો છું, તેટલા કોઇ સમજ્યું નહિ હોય. આથી બાબા રઘુનાથદાસજીએ કહ્યું કે:—“ભદ્ર રઘુપતિપદ પ્રીતિ પ્રતીતી, દારુણ અસંભાવના વીતી.” આ ચોપાઈમાં દારુણ અસંભાવનાનો શું અર્થ છે? પાઠકજી ચૂપ થઈ ગયા; એટલે બાબાજીએ ફરીથી કહ્યું:—“મેં તકથી પ્રશ્ન નથી કર્યો,” પણ મને એ વાતની ખબરજ નથી. તે સભામાં શ્રીમહારાજજી પણ હતા. તેઓએ કહ્યું કે મારી સમજ આ પ્રમાણે છે:—

“ભગવાન ન હોવાની શંકા કે જે નાસ્તિકોને હોય છે, તેને અસંભાવના કહે છે. ભગવાનનાં અનેક ચતુર્ભુજ આદિ સ્વરૂપોમાંથી શ્રીરામચંદ્રના એ હાથવાળા શ્યામ સુંદર સ્વરૂપમાં પરાત્પર સ્વરૂપનો નિશ્ચય ન થાય તે દારુણ અસંભાવના છે. તે શિવજીનાં વચનથી શ્રીસીતાજીની દારુણ અસંભાવના નાશ થઇને, શ્રીદશરથરાજકુમારમાં પરાત્પર સ્વરૂપ નિશ્ચય થઇને પ્રીતિ પ્રતીતિ થઈ.”

આ ભાવ સાંભળીને બંને મહાત્માઓએ શ્રીમહારાજજીની પ્રશંસા કરી.

મુસાફરીમાં તેઓ ગૃહસ્થોના મકાનમાં નહોતા ઉતરતા. દેવાલયમાં, તીર્થના કિનારે કે વસ્તી બહાર વાડી-બગીચામાં પોતાનો મુકામ જમાવતા હતા. લોકો ત્યાં પણ પહોંચી જતા અને તેમની સેવા કરતા. કોઇ નિર્ધન માણસ આગ્રહ કરે તો પોતે તેને ઘેર ચાલીને જતા; પણ ધનવાનોને ઘેર નહોતા જતા. તેઓ કહે છે કે:—

“હે સાધુ! વૈરાગ્ય એ શું છે? રાજ અને ધનવાન પાસે કંઈ પણ ન માગવું. રાજને બારણે ન ચઢવું, તેનું મોં ન જોવું, કરોડોનો ખજાનો આપે તોપણ તે તરફ દ્રષ્ટિપાત પણ ન કરવો.”

તેઓ મનુષ્યમાત્રને વહાલા લાગતા; મનુષ્યમાત્રને તો વહાલા લાગતા, પણ જંગલી જંતુઓ પણ તેમને પીડતાં નહિ. અનેક વર્ષોની મુસાફરીમાં તેમને દિવસોના દિવસસુધી જંગલમાં યાત્રવું પડ્યું; પણ તેઓ સદા ક્ષેમકુશળજ રહ્યા. ઇન્દ્રિયદમન તેમનામાં પૂર્ણપણે હતું. યુવાન, સુંદર અને સ્વતંત્ર હોવા છતાં પણ હજારો ધનભંડારો આગળ તેમની કોઇ પણ ઇન્દ્રિય મનની આજ્ઞા બહાર નથી થઇ કે નથી મન ઇન્દ્રિયોને વશ વર્ત્યું. કેટલીએ જગાએ સુંદર અને ધનવાન સ્ત્રીઓ તેઓઉપર મોહિત થઇ ગઈ હતી અને અનેક છળપ્રપંચથી પોતાના મનોરથ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છતી; પણ તેઓ તો જેમ શ્રીનારદજી ઇન્દ્રપ્રેરિત કામદેવના કૌતુકથી બચ્યા હતા, તેજ પ્રમાણે નિર્લેપ રહ્યા હતા.

ભાગ્યવશાત્ જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતોષ માનવાનો અનુભવ પણ તેમને ખરાબર થયો હતો. એકવાર આખો દિવસ ભૂખ્યા રહ્યા પછી કુરુક્ષેત્રમાં એક મોગલે તેઓને બે જમરૂખ આપ્યાં. આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં તેઓ કહેતા હતા કે, “કડકડતી ભૂખમાં બે જમરૂખ મળ્યાં, તે પણ એવાં લાગ્યાં કે જાણે રાજ્ય મળી ગયું.” મુસાફરીમાં તેઓ ઘણેભાગે એકલાજ રહેતા અને પોતે ઉંચકી શકે તેટલોજ સામાન સાથે રાખતા. તેઓ કલા કરતા કે:—

તલાશે ચાર મેં કયા હુંદિયે કિસીકા સાથ, હમારા સાયા હમેં નાગવાર રાહમેં હૈ.

બળવા પછી તેઓ કાશીથી કલકત્તા થઇને ગંગાસાગર પહોંચ્યા. શ્રીગંગાજીનાં દર્શનથી તેઓના મનમાં એવો ઉત્સાહ આવ્યો કે ગંગાજીને કિનારે કિનારે શ્રીરઘુવીરનું સ્મરણ કરતા કરતા અયાચક વૃત્તિ સાચવી પગપાળાજ ગંગોત્રી જવું જોઇએ. તેઓ તરતજ ચાલી નીકળ્યા અને ‘સુંદર વન’ ની શોભા જોતા જોતા ત્રીજે દિવસે કલકત્તા પહોંચ્યા; ત્યાંથી શ્રીરામપુર આવ્યા.

ત્યાં ગંગાકિનારે એક બંગાળીબાણના બાગમાં તેઓ ઉતર્યા. તે બાણ મહાસજ્જન હતા. તેમણે તેમની ખૂબ સેવા કરી અને એક વર્ષસુધી તેઓ પાસેથી કર્મ, જ્ઞાન અને ઉપાસનાનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. એક દિવસ ત્યાંથી તેઓ ચૂપચાપ ચાલી નીકળ્યા અને ચાર દિવસ ચંદ્રનગરમાં રહીને ચિંચુડા ગામમાં એક મંદિરમાં રહ્યા. ત્યાંના મહંતે તેમનો બહુ આદરસત્કાર કર્યો. તેઓ કહેતા હતા કે, ચિંચુડાના મંદિરની શ્રીકિશોરીજીની કે શ્રી રઘુનાથજીની મૂર્તિ જેવી મૂર્તિ સમસ્ત બંગાળમાં ક્યાંયે નથી. તેમાં એક ચિત્ર પંચવટીનું છે. એક કુટીમાં શ્રી યુગ્ત સરકાર (શ્રીરામચંદ્રજી) વિરાજ્યા છે. એક કુટીમાં સૌમ્યમૂર્તિ લક્ષ્મણજી ભોજન કરી રહ્યા છે અને દૃષ્ટિ સરકારનાં ચરણોમાં લાગેલી છે. એ ચિત્ર ખૂબ ચિત્તાકર્ષણ કરે એવું છે. કેટલાય હજાર રૂપિયાની આવકવાળી જગ્યા મંદિરના ખર્ચના નિભાવમાટે છે.

ત્યાંજ તેમણે રથયાત્રા કરી. લોકોએ તેમને ઉંચા સિંહાસન ઉપર શ્રીરઘુનાથજીની સાથે-સાથ ખેસાડ્યા અને સેંકડો બંગાળીઓ ઉઘાડે માથે અને ખુલ્લે પગે રથને ખેંચતાં હતા. આ કૌતુક જોઇને તેઓ ખૂબ પ્રસન્ન થયા.

ત્યાંના મહંત તેઓના ગુણ અને સ્વરૂપ ઉપર એટલા બધા મુગ્ધ થયા હતા કે, જો શ્રી મહારાજજી ત્યાંજ રહે તો મંદિર અને જગ્યા વગેરે તેમના નામ ઉપર ચઢાવી દેવા તેઓ તૈયાર હતા; પરંતુ શ્રી મહારાજજીએ તેનો સ્વીકાર ન કર્યો અને ત્યાંથી પણ તેઓ ચૂપચાપ ચાલ્યા ગયા.

ચિંચુડાથી મુર્શિદાબાદ આવીને તેઓ મહંત ગોપાળદાસને ત્યાં ઉતર્યા. તેમની પણ ઈચ્છા હતી કે, તેઓ ત્યાં રહે અને મંદિરના મહંત થાય. તેઓ પ્રતિજ્ઞાની ખૂબ નિંદા કરતા અને કહેતા કે:-

અમિમાન સુરાપાનં ગૌરવં ધાર રૌરવમ્ । પ્રતિષ્ઠા શૂકરી વિષ્ઠા ત્રિર્ણીં ત્યક્ત્વા સુખી ભવેત્ ॥

એક દિવસ ત્યાંથી પણ તેઓ ચૂપચાપ ચાલી નીકળ્યા. મુર્શિદાબાદથી ચાલી નીકળીને ભાગલપુર, રાજમહલ, મુંગેર વગેરે સ્થાનોમાં નિવાસ કરતા કરતા તેઓ પટણા પહોંચ્યા અને ઉદાસીઓની ‘સંગત’ (જમાત)માં ઉતર્યા. ત્યાં ઉદાસીઓ અને ગ્રામવાસીઓએ તેઓની ખૂબ સેવા કરી. પછી તેઓ સુલતાનગંજ આવીને કેટલાક દિવસ પહોંચી ગયા.

સુલતાનગંજથી ઉપડ્યા તો ચૌદ કોશસુધી વસ્તી ન મળે. ત્યાંજ વનમાં તેઓ એક ઝાડની નીચે ૧૫ રજા એટલામાં લગભગ ચૌદ-પંદર વર્ષની ઉંમરના બે બાળક-એક શ્યામ અને એક ગૌરવર્ણવાળા-દેખાયા. તેમણે તેમને કહ્યું:-“બાવાજી ! ભૂખ્યા છો કે?” તેઓએ કહ્યું:-“હા.” થોડીવાર પછી એ બાળકોએ બે હાંદવી અને દાળ ચોખા લાવી, જંગલમાંથી લાકડાં વીણી લાવી દળભાત બનાવી તેમને કહ્યું:-“બાવાજી ! ઉઠો, પ્રસાદ તૈયાર છે.” તેઓ ઉઠ્યા, પ્રસાદ જમ્યા. તે બાળકોને કહ્યું:-‘તમે પણ જમો.’ તેઓએ કહ્યું:-‘અમે અમારે ઘેર જમીશું.’ એમ કહીને તેઓ અતર્ધાન થઇ ગયા. પ્રાતઃકાળમાં તેમણે તપાસ કરી, ગાઉના ગાઉસુધી વસ્તીનો પતો ન હતો. શ્રી મહારાજ કહેતા હતા કે, એ દાળભાતનો સ્વાદ અલૌકિક હતો.

એ પ્રમાણે લીલા કરતા કરતા શ્રીકાશીજી, મીરજપુર, કાનપુર, ફર્રીઆબાદ ઇત્યાદિ શહેરોમાં રોકાતા રોકાતા તેઓ શ્રીહરિદ્વાર પહોંચ્યા અને ત્યાંથી ગઢવાલ થઇને શ્રીગંગોત્રી પહોંચી ગયા.

ગંગોત્રીથી પાછા ફરતાં હથીકેશમાં અયોધ્યાજીના કેટલાક સંત મળ્યા. તેમની મારફત સ્વામીજીએ એક પંખો મોકલ્યો હતો અને એક પત્રમાં લખ્યું હતું કે, “આ પંખો નથી, પણ પંખ મળતાંજ ઉડી આવો. ધણા દિવસથી તમને જોયા નથી.” પંખો અને પત્ર મળતાંજ તેઓ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને રેલમાર્ગે અયોધ્યા આવીને ગુરુજનાં દર્શન કર્યાં.

કેટલાક દિવસ ગુરુ સેવામાં રહ્યા પછી તેઓએ વિચાર્યું કે:-

દરવેશખાં રહે તો બેહતર, આખે દરિયા વહે તો બેહતર.

અને ચૂપચાપ જનકપુર ચાલી નીકળ્યા. આગ્રા શહેરમાં જઈને રાધાસ્વામીને ત્યાં ઉતર્યા. તેમને રાય વૃંદાવન બહાદુરના પત્ર મારફત તેઓના આગમનની સૂચના મળી હતી. રાય શાલીગ્રામ બહાદુરને તેમની સેવામાં રોકવામાં આવ્યા; અને તેમની સેવા તેમણે ખૂબ લાવપૂર્વક કરી.

એક દિવસ રાય શાલીગ્રામ બહાદુરે તેમને પૂછ્યું કે, ‘આપ અમારા સ્વામીજીને કેવા સમજો

છો ?' તેઓએ કહ્યું:—‘સારા સંત છે.’ તેમણે કહ્યું:—‘હા, સારા સંતજ જાણો છો. તેઓ તો આ સમયમાં ભગવાનના અવતાર છે.’ તેઓશ્રીએ કહ્યું:—‘તમે ગુરુભક્ત છો, તમારે એજ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ.’

ત્યાંથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણાવન પધાર્યા. કેટલાક મહિના ત્યાં રહ્યા. ઉર્દુભાષામાં ભક્તમાળ રચનાર શ્રી તુલસીરામજી તથા શાહ કુંદનલાલજી સાથે તેમને ખૂબ સ્નેહ બંધાયો. જ્યારે શાહજી ‘શ્રી રાધેશ્યામ’ કહેતા અને તેઓશ્રી ‘સીતારામ’ કહેતા, ત્યારે પરસ્પર ખૂબ આનંદ થતો. ત્યાંના ખાસ સ્થળોના ખૂબ ફરી ફરીને દર્શન કર્યાં. ત્યાંની ઠાકોરસેવાની તેઓ પ્રશંસા કરતા હતા. શ્રી ગોસાંઈ મધુસૂદનદાસજીની શ્રીમદ્ભાગવતની કથા તેમણે સાંભળી હતી. તેની પણ તેઓ પ્રશંસા કરતા હતા.

ત્યાંથી તેઓ દિલ્લી પધાર્યા. નિઝમુદ્દીન ઓલિયાની સમાધિ તથા ખીજાં પ્રસિદ્ધ સ્થાનો જોયાં. ત્યાંજ પૂર્વપરિચિત અને ઘણો વખત અવધમાં રહેલા ડેપુટી ભાસ્કરરાવ સાથે તેમનો ભેટો થયો. તેમણે તેમની ખૂબ સેવા કરી અને તેઓનો પંજાબ જવાનો વિચાર જાણીને ઉચ્ચ દરજ્જાના ડાયામાં બેસાડીને તેમને પંજાબ પહોંચાડ્યા.

પંજાબમાં જમને અમૃતસરના શીખોનું ગુરુદ્વાર જોયું. તે સ્થાન બહુ રમણીય છે. તેઓ કહેતા હતા કે, અહીં પહોર ઉત્સાહ તો માત્ર ત્યાંજ રહ્યા કરે છે. ત્યાંથી તેઓ લાહોર આવ્યા. લાહોરમાં બાબા અટલસિંહજીની સમાધિનાં દર્શન કર્યાં; બાબા અટલસિંહજીનો ઇતિહાસ તેઓશ્રીજી વારં-વાર કહેતા હતા.

કેટલાક દિવસ પંજાબમાં રહીને તેઓ કૃષ્ણાવન આવ્યા અને થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા બાદ અવધ પાછા ગયા. અવધમાં થોડા દિવસ રહી ફરીથી મિથિલા ચાલ્યા ગયા. રસ્તામાં મધોલ જમને બાબુ ભીષ્મસિંહજીની વાડીમાં ઉતર્યા.

આ યાત્રામાં શ્રીમહારાજે એક મંદિરમાં શ્રીકૃષ્ણશરીજીની મૂર્તિનું નાક ખંડિત જોયું. તેની હકીકત પૂછતાં માલમ પડ્યું કે, “મહાત્મા શ્રીસૂરકૃષ્ણજી જનકપુરમાં રહેતા હતા; તેમની સેવા-પૂજાની તે મૂર્તિ છે. તેઓ બહુ ભાવિક સંત હતા. શ્રીકૃષ્ણશરીજીને પોતાની પુત્રી માનતા હતા. એક દિવસ ભાવાવસ્થામાં તેમને જણાયું કે, શ્રીકૃષ્ણશરીજી કહે છે કે, ‘બાપુ! મારી નથ બહુ ભારે છે, મારાથી તેનો ભાર સહન થતો નથી.’ તેમણે પૂજારીને મંદિરના દરવાજા ખોલી નાખવા કહ્યું. દરવાજા ખોલ્યા પછી જોયું તો શ્રીકૃષ્ણશરીજીનું નાક ખંડિત થઈને નથ નીચે પડી છે.” ધન્ય છે ભાવિક સંતોનાં ચરિત્રને! તેમનીજ વાત છે કે, તેઓ એકવાર શ્રીઅયોધ્યાજી આવ્યા હતા, પણ સરથૂજીને આ કિનારે એટલાજ ખાતર ન રહ્યા કે જમાઈના રાજ્યમાં પાણી શી રીતે પીવાય! રાત્રે શ્રીકૃષ્ણશરીજી તેમની પાસે પધાર્યાં. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણશરીજીએ સફેદ વસ્ત્ર અને ફૂલોનાં ધરેણાં ધારણ કર્યાં હતાં. તેઓએ એ જોઈને કહ્યું:—“અમે તો દશરથજીને ભારે ઐશ્વર્યવાન જાણીને સંબંધ કર્યો હતો. શા કારણથી પુત્રીને ધરેણાં પહેરાવતા નથી?” એટલે શ્રીકૃષ્ણશરીજીએ કહ્યું:—“બાપુ! અહીં ધરેણાંની અછત નથી. ગરમીને કારણે મેં જાતેજ તે ઉતારી મૂક્યાં છે.”

તે મહાત્માના એક પ્રયાગદાસ નામના એક શિષ્ય બહુ ભાવિક હતા. તેઓ શ્રીરઘુનાથજીને પોતાના અનેની માનતા હતા. બાળકાંડથી આગળની રામાયણ પણ સાંભળતા નહિ. એક દિવસ સયોગવશાત્ કોઈ જગ્યાએ વનવાસનું ચરિત્ર સાંભળ્યું, ભારે તેઓ બેચેન થઈ ગયા હતા! તરતજ શ્રી ચિત્રકૂટ તરફ તેઓ ચાલી નીકળ્યા. રસ્તામાં શ્રીરઘુનાથજીને ગાળો દઈને કહેતા જતા કે, “તમે તો ગયા તો ગયા, પણ મારી રાજકુલારી બહેનને શામાટે લેતા ગયા?” ચિત્રકૂટ પહોંચ્યા તો જોયું કે શ્રીરઘુનાથજી અને શ્રીલક્ષ્મણજી ઘોડાઓ ઉપર સવાર થયેલા છે, ખીજા રાજકુમારો પણ સાથે છે, શ્રીકૃષ્ણશરીજી પાલખીમાં છે, બધો રાજસી ઠાઠ છે. તેમણે કહ્યું:—“અમે તો સાંભળ્યું હતું કે, આપ રાજ્ય છોડીને વનમાં ચાલ્યા ગયા છો.” શ્રીરઘુનાથજીએ કહ્યું:—“હું તો તમારેમાટે તમે જેવી ભાવના કરશો તેવોજ સદાયે છું.”

શ્રીપ્રયાગદાસજીના એક ગુરુભાઈ હતા. તેઓ શ્રીરઘુનાથજીના ઘોડાઓના અશ્વપાલ થવાની ઇચ્છા કર્યા કરતા હતા. હમેશાં લીલું ઘાસ વાઢીને મેદાનમાં રાખી મૂકતા, આગળ પાછળ ખીલીઓએ

અરાબર બાંધતા અને ખરેખર ફેરવીને ઘોડાઓને પ્રેમપૂર્વક સ્વચ્છ રાખતા. એક દિવસ એજ પ્રમાણે કરતા હતા, તેવામાં કોઈ રાજની સ્વારી ત્યાં આવી પહોંચી. તેમણે પડકારીને કહ્યું:—“અબર-દાર! અહીં આવ્યા તો, રાજકુમારના ઘોડા બાંધેલા છે.” રાજના નોકરોએ કહ્યું:—“રાજ સાહેબ! અહીં ઘોડા ટંદુ કંઈપણ નથી, એક ચખાવલો માણસ ખરેખર લઇને ફરે છે અને આગળપાછળ ખીલીઓ ઠોકેલી છે.” રાજએ તે તરફ સ્વારી આગળ ચલાવી. જુએ છે તો સેંકડો ઘોડા દોરડાં તોડીને લાતો મારવા લાગ્યા. રાજના બધા નોકર ધાયલ થયા. રાજ શરમિંદો થઈ તે મહાત્માના ચરણોમાં પડ્યો અને અપરાધમાટે ક્ષમા માગી. મહાત્માએ કહ્યું કે, અમારી ઘોડાળની ઘૂળ બધા ઉપર લભારાવે એટલે બધા સાળ થઈ જશે. બન્યું પણ તેજ પ્રમાણે.

યાત્રા પૂરી થયા પછી તેમણે એક સંતની સાથે જનકપુરનાં જંગલોની મુસાફરી કરી. ત્યાં સીતામઢીમાં ઉતર્યા. સીતામઢીમાં કેટલાક દિવસ રહ્યા બાદ અહલ્યાસ્થાને ગયા. તે જગ્યાએ રામશાસ્ત્રીજી નામના એક પ્રસિદ્ધ મહાત્મા રહેતા હતા. તે મહાત્માજીને અહલ્યાસ્થાન ઉપર ખૂબ પ્રેમ હતો. એકવાર તેઓ રાજ ઉદયનારાયણસિંહની સાથે કાશીજી આવ્યા. કાશીમાં એકવાર તેઓ માંદા થયા, ત્યારે રાજજીને કહ્યું કે, “મને જલદી અહલ્યાસ્થાને લઇ જાઓ. માંડ શરીર અહીં છૂટી જાય એવું ન બને તો સાંડું.” લોકોએ વિવેક કર્યો કે, “મહારાજ! કાશીપુરી મુક્તિ આપનારી છે, અહીં દૂરદૂરના લોક મરવામાટે આવે છે.” તેઓશ્રી બોલ્યા કે, “માંડ હૃદય પથ્થર જેવું છે, મારી સદ્ગતિ અહલ્યાસ્થાનસિવાય બીજી જગ્યાએ નહિ થાય, કે જ્યાં શ્રીરધુનાથજીએ પથ્થર ઉપર વિશેષ કૃપા કરી છે.” તરતજ તેમને શ્રી અહલ્યાસ્થાને પહોંચાડ્યા.

અહીં કેટલાક કાયસ્થો તેમનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા. તેમને કહીને તેઓશ્રીએ શાસ્ત્રીની સમાધિ અને તેમનાજ નામે એક ધર્મશાળા બંધાવી આપી.

અહલ્યાસ્થાનથી આવીને શ્રી અયોધ્યાજીમાં કેટલાક દિવસ ગુરુસેવા કરીને બ્રીનારાયણની યાત્રા કરી. ત્યાંથી પાછા ફરીને ઘોડા દિવસ પછી જનકપુર પાછા ગયા. આ યાત્રામાં શ્રીકમલા નદીના તટ ઉપર કુટી બનાવીને ત્યાં નિવાસ કર્યો.

તેજ કુટીમાં એક દિવસ શ્રીરામશોભાદાસજી સંત (જેઓ ઘોડા દિવસથી શ્રી અયોધ્યાજીમાં મોટી ઊવણીમાં રહેતા હતા) પોતાના ગુરુજી તથા બીજી સોળ મૂર્તિઓને સાથે લઈ તેમનાં દર્શને આવ્યા. દિવસના ચાર વાગ્યાનો સમય હતો, સત્સંગમાં તો રાત પડી ગઈ. બધા સંતો ત્યાંજ રહ્યા. પ્રાતઃકાળમાં સંતો શ્રીકમલાજીમાં સ્નાન કરવા ગયા. શ્રી મહારાજજીના મનમાં થઈ આવ્યું કે, “રાત્રે સંતો અહીં રહ્યા, કંઈ પ્રસાદ ન થયો, આ વખતે કંઈ હોત તો દીક.” સંતો સ્નાન કરીને પાછા ફર્યા અને તેઓશ્રી પાસે રજ માગી; ત્યાં તો એક આશ્ચર્ય ચરિત્ર દેખાયું. એ ચરિત્ર અમે શ્રીરામશોભાદાસજી પાસેથીજ સાંભળ્યું છે.

એક આઠ નવ વર્ષની ઉંમરની કુમારિકા એક નાની ટોપલીમાં પુરી અને ખાંડ તથા એક હાંડીમાં દહીં લઈને હાજર થઈ. બધી વસ્તુઓ શ્રીરામજી સમક્ષ મૂકીને બોલી:—‘મારી માતાએ કહ્યું છે કે, બાવાજીને આપી આવ.’ એમ કહીને અંતર્ધાન થઈ ગઈ. સઘળા સંતો ચકિત થઈને તેઓશ્રીને ચરણે ઢળી પડ્યા અને કહ્યું:—‘ધન્ય છે આપને!’

શ્રી મહારાજજીએ એજ પદોથી સંતોને આરોગાવ્યા. શ્રીરામ શોભાદાસજી કહેતા હતા કે, “મિથિલાજીવું દહીં ધણેલાગે સ્વાદિષ્ટ તો હોય છેજ, પણ આ દહીંનો સ્વાદ કંઈ જૂદોજ હતો.” બધા સંતો કહેતા હતા કે, ‘અમે જન્મભરમાં આવું દહીં ચાખ્યું નથી.’

દિલ્લીવાસી મોલવી અબ્દુલ રહેમાન સાહેબ બળવા પછી રૂઢાલીમાં રહેતા હતા. તેઓ શ્રી અયોધ્યાજી આવ્યા અને શ્રીમહારાજને મળ્યા. શ્રીમહારાજજીએ તેમને મોટા મહારાજશ્રીનાં દર્શન કરાવ્યાં. એ મોલવી સાહેબ સંત હતા, મૌલાના રૂમની મસનવી મધુર સ્વરે વાંચતા હતા અને મુંદર અર્થ કરતા હતા. તેમણે એ આખું પુસ્તક મોટા મહારાજશ્રીના દરબારમાં સંભાળીયું. મહારાજશ્રી પણ સાંભળતા હતા. એક દિવસ મોલવીસાહેબે મોટા મહારાજ સમક્ષ નીચેના લાવની શેર વાંચી:—

હયાની આંખ ઉઘડી હોય તો એવી માથુકને જુઓ કે પ્રત્યેક સૂર્યોદયનો પ્રકાશ તેના

મુખનું દૂર (પ્રતિબિંબ) અથવા પ્રત્યેક સાયંકાળનો અંધકાર તેની લટોની છાયા છે. ” શ્રી મહારાજજી પણ ત્યાંજ બેઠા હતા. તેમણે કહ્યું:-મોલવી સાહેબ ! તેનો અર્થ તો આ પ્રમાણે છે કે:-“હૈયાની આંખ ઉઘડી હોય તો એકજ માથુકને જુઓ. પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે તેનુંજ મુખ જુઓ અથવા પ્રત્યેક સાયંકાળે તેનીજ લટોને જુઓ. કોઇ વખત કોઇ અંગની ઝલકથી ઉન્મત્ત બને તો કોઇવાર બીજી અંગની દમકથી મસ્ત રહો. ” આ અર્થ સાંભળીને મોલવી સાહેબ સ્તબ્ધ થઇ ગયા અને કહ્યું કે, “ કાજળ તો સર્વ કોઇ આંજો છે, પણ અંજન અંજનમાં ફેર હોય છે ને ”

... ... મહારાજશ્રીએ સ્વામીજી તરફ જોઇને કહ્યું:-
“ તેરે હી સુઝાયે સુઝે અસુઝ સુઝાવસોં; તેરેહી જુઝાયે જુઝે અજુઝ જુઝાવસોં. ”

સંવત ૧૯૩૨ માં તેઓશ્રીએ પંજાબની છેલ્લી યાત્રા કરી. તેઓ મુલ્તાન થઇને કાશ્મીર ગયા. ત્યાંથી પાછા ફરીને લાહોર આવ્યા. ત્યાંજ તેમને શ્રી મોટા મહારાજની માંદગીનો તાર મળ્યો. તેઓશ્રી ત્યાંથી તરતજ શ્રીઅવધ ચાલી નીકળ્યા. શ્રી સ્વામીજીના સ્વર્ગવાસને દિવસે સાયંકાળે પહોંચ્યા. ત્યારથી અવધમાંજ નિવાસ કર્યો. મહા વદી અમાસ સં ૧૯૫૮ ને રોજ તેઓશ્રીના સ્વર્ગવાસ થયો. મહાત્મા જાનકીવરશરણુજી પ્રેમમાર્ગના સાધુ હતા. સ્વામી વલ્લભાચાર્યે ચલાવેલો પ્રેમમાર્ગ સુપ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ શ્રી મર્યાદા પુરુષોત્તમ અને લીલા પુરુષોત્તમમાં ભારે અંતર તો એ છે કે, લીલા પુરુષોત્તમ સ્ત્રીનાં સ્મરો મૂર્તિમાન હતા. શ્રીરધુનાથજી સાથે એવો પ્રેમ કરવામાટે શ્રીમિથિલેશનંદિનીની સખી બનવાની આવશ્યકતા છે. આ માર્ગમાં આપણા મહાત્માજીનો ભગવત-પ્રેમ અખંડ હતો. તેઓશ્રીએ કદાપિ કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા નથી કરી, કોઇ પાસે કંઈ માગ્યું પણ નથી કે પોતા પાસે કંઈ પણ રાખ્યુંએ નથી.

તેમના ઉપદેશ મેં અનેકવાર સાંભળ્યા છે. તેમનાં વચનામૃતો દુઃખી હૃદયને શાંતિ આપતાં, એ ચાળીસ વર્ષની વાત છે. મહારાજ જંગલદાદુરનાં સંગાંને નેપાળમાંથી દેશપાર કર્યો, ત્યારે તેમનાં કેટલાંક કુટુંબીઓ શ્રીઅવધમાં રહ્યાં અને તેમને દર્શાને ગયાં. તેઓશ્રીએ શ્રીરધુનાથજીના ચરિત્રનાં દષ્ટાંત આપી તેમને એવો ઉપદેશ આપ્યો કે જેથી પ્રસન્ન થઇને બધાં મહારાજશ્રીની મહત્તાનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યાં. એક દિવસે તેઓશ્રીએ કહ્યું કે, સાધુ થવા ઈચ્છો તો ત્રણ વાતોના મનમાં નિશ્ચય કરી લેજો. (૧) આપીશું બધાને, પણ કોઇની પાસેથી કશુંયે લઇશું નહિ. (૨) બીજાઓને કામ કરી આપીશું, પણ પોતાનું કામ કોઇની પાસે નહિ કરાવીએ. (૩) સઘળાં દુઃખ ભલે અમારા ઉપર આવી પડે પણ લોકો સુખી થાઓ. તેઓશ્રીનું ચરિત્ર પણ આજ આદર્શને અનુસરવું હતું. હિંદુ-મુસલમાન સર્વની સાથે તેઓ ખૂબ પ્રેમપૂર્વક મળતાહળતા અને મૌલાના રૂપનાં વાક્યો એવી ઉત્તમતાથી સમજાવતા કે, મોલવી સાહેબ પણ આશ્ચર્યચકિત થઇ જતા.

તેઓશ્રીના શિષ્યવર મહાત્મા રામવલ્લભ શરણુજીની ગુરુભક્તિ એટલી બધી છે કે તેમણે શ્રીઅવધમાં ગોલાધાટ ઉપર સદ્ગુરુ-સદન નામે એક પરમ સુંદર મંદિર અને પાંડો ઘાટ બંધાવ્યાં છે. આ મંદિરમાં તેઓએ પોતાના ગુરુશ્રીના ચિત્રપટની સ્થાપના કરી છે.

જગદ્ગરભટ્ટનું દીનાકંદન

(‘સરસ્વતી’ જુલાઈ, ૧૯૨૬ માંના મહાવીરપ્રસાદજી દ્વિવેદીના લેખ ઉપરથી)

કાશ્મીરના મહા કવિ જગદ્ગરભટ્ટની સ્તુતિ કુસુમાંજલીમાં ૩૮ સ્તોત્ર છે. તે બધાની ‘લોક-સંખ્યા ૧૪૦૦ ઉપર છે. કોઈ સ્તોત્રનો વિસ્તાર વધારે છે, તો કોઈનો ઓછો. કેટલાંક સ્તોત્રોમાં તો સો સો, દોઢ દોઢસો શ્લોક છે. જગદ્ગર મહા કવિ હતા; પરંતુ તેમણે પોતાની કવિત્વ શક્તિનો ઉપયોગ માત્ર શિવસ્તુતિ કરવામાં જ કર્યો. બીજા કોઈ પણ વિષય ઉપર તેમણે કવિતા ના કરી. આ વાત તેમના આ પુસ્તકની અંતિમ ઉક્તિઓથી સ્પષ્ટ મालુમ પડે છે. તેમણે વાઙ્દેવીને સંબોધન કરીને કહ્યું છે કે, “તું ભયભીત અને ત્રાસ પામતી હશે કે બીજા કવિઓની જેમ કદાચ આપણું નાના નાના નરેશો અને હકોર-દરબારોની મિથ્યા પ્રશંસા કરીને મને વધુ બ્રહ્મ ના કરે તો મારું. તું તારા એ ડરને છોડી દે. આનંદથી પ્રસન્ન વદન કર. જો, મેં તારો ઉપયોગ શિવસ્તુતિમાં કરીને તને કૃતાર્થ કરી છે. ”

સંસ્કૃત ભાષામાં સ્તુતિ વિષયક સાહિત્ય ઘણું જ છે. સેંકડો નહિ, હજારો સ્તોત્રો, જૂદા જૂદા દેવોની સ્તુતિનાં મળી આવે છે; પરંતુ જે રસ, ભાવ અને ઉક્તિની વિલક્ષણતા જગદ્ગર ભટ્ટની કવિતામાં છે, તે મને તો બીજે ક્યાંય દેખાયાં નથી. તેમની કવિતાનો વારંવાર પાઠ કરવા છતાંયે મન કંટાળતું નથી. મનમાં એમજ થયા કરે છે કે, હમેશાં તેના પાઠ કર્યો કરીએ. એકાન્તમાં આંખો બંધ કરીને ભક્તિભાવપૂર્વક તેમની સ્તુતિઓનો પાઠ કરવાથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો ખ્યાલ તો સહુદય ભાવિકનેજ આવી શકે. વાંચનાર સહુદય હોય તો તેની આંખોમાંથી આંસુ ન ટપકે એ અસંભવિત વાત છે. જગદ્ગરે સ્તુતિકુસુમાંજલિના અંતમાં એ સ્તોત્રોની સરસતા વિશે જે કંઈ કહ્યું છે, તે અક્ષરશઃ સત્ય છે તેમનું કથન છે કે:-

इमां घनश्रेणिमिवोन्मुखः शिखी चकोरकः कार्तिकचन्द्रिकामिव ।

रथाङ्गनामा तरणेरिव त्विषं स्तवावलीं वीक्ष्य न कः प्रमोदते ॥

વર્ષાકાળની મેઘમાળાઓને જોઈને આકાશ તરફ ઉંચી ડોક કરી રહેલો મયૂર આનંદથી જેવો પુલકિત થઈ ઉઠે છે, કાર્તિકમાસના પૂર્ણચંદ્રની ચંદ્રિકાના દર્શનથી ચકોરપક્ષી જેવું પ્રમોદ-મત્ત થઈ જાય છે, પ્રાતઃકાળની સૂર્યપ્રભાતાનાં દર્શનથી ચક્રવાકનું ચિત્ત જેવું આનંદમગ્ન થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે મારી આ સ્તવાવલીનો પાઠ કરીને એવો કયો ચૈતન્યવાન માણસ હશે કે જે તેના અલૌકિક રસ અને સાંદર્ય ઉપર મુગ્ધ ન થાય ?

मनस्विनीनामिव साचि वीक्षितं स्तनघ्नयानामिव मुग्धजल्पितम् ।

अवदयमासां मधु सूक्तिवीरुधां मनीषिणां मानसमार्द्रयिष्यति ॥

માનિની કુલકામિનીઓનાં કુટિલ કટાક્ષ જેવી રીતે કામીઓના હૃદયને પાણી પાણી કરી નાખે છે અને બાળકોનાં મધુર મધુર વચ્ચો જેવી રીતે માણસના હૃદયને હલમલાવી દે છે, તેજ રીતે મારી આ સુંદર ઉક્તિશ્રી લતાઓનાં ફૂલોનું મધ યાને રસાયન પણ સહુદય માણસોના અંતઃકરણને જરૂરજ પીગળાવ્યા વિના નહિ રહે.

પરાંપર વાત છે. જગદ્ગર ભટ્ટે વાપરેલા ‘અવશ્ય’ શબ્દ તરફ તો જુઓ. તેમને વિશ્વાસ હતો કે તેમની સૂક્તિઓ સરસ હૃદયવાળાઓનાં હૃદયપર અસર કર્યાવિના નહિજ રહે. તેમની આ ભાવના સોળે સોળ આના સાચી છે. સહુદયોને રડાવનારી-તેમના હૃદયને પાણી પાણી કરી નાખનારી જગદ્ગર ભટ્ટની વાણીના કેટલાક નમૂના આજે અમે વાંચકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરીએ છીએ.

સ્તુતિ કુસુમાંજલિના દશમા સ્તોત્રનું નામ કશ્ણાકંદન છે; તેમાં ૯૧ શ્લોક છે. તેમાં તેના નામ પ્રમાણે કવિએ ભારે કશ્ણાજનક રૂદન કર્યું છે. સ્તુતિ, પ્રશંસા, ઉપાલંભ સર્વ કંઈ કરીને તેમણે શિવજીના હૃદયમાં કશ્ણા ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન કર્યો છે. તેની આગળના અગીઆરમા ‘સ્તોત્રનું’ નામ તેમણે દીનાકંદન રાખ્યું છે. તેની શ્લોકસંખ્યા ૧૪૧ છે. તેમાં પણ આલંબ રૂદન

રૂદન અને રૂદનજ છે. કેટલાક શ્લોકો તો એટલા કરૂણ છે કે કઠોર હૃદયોને પણ હલમલાવી દે. કરૂણાકંઠન-સ્તોત્ર સમાપ્ત કરતાં જગદ્ગરભટ્ટ કહે છે:—

**અજ્ઞાનાન્ધમબાન્ધવં કવલિતં રક્ષાભિરક્ષાભિઃ શ્લિષ્ઠં મોહમહાન્ધકૂપકુહરે દુર્હૃદ્ભિરાભ્યન્તરૈ ।
ક્રન્દન્તં શરણાગતં ગતધૃતિં સર્વાપદામાસ્પદં મા મા મુચ્ચ મહેશ પેશલદશા સત્રાસમાશ્વાસય ॥**

આનો ભાવાર્થ સમગ્રજ કે ન સમગ્રજ. તેની શબ્દરચના, તેનું શબ્દલાલિત્ય, તેના અનુપ્રાસયુક્ત શ્લોકોથીજ ધણોખરો આનંદ મળી રહે છે; અને વારંવાર વાંચવાનું મન થયા કરે છે, એ બહુજ કોમળ કૃતિ છે—બહુજ કોમળ-કાન્ત-પદાવલી છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.

હું અજ્ઞાનથી આંધળો થઈ રહ્યો છું, મારી સદ્વિચાર શક્તિ જતી રહી છે, હું સગાં સંબંધીઓવિનાનો છું, મારે કોઈ સહાયક નથી, મને આશ્વાસન આપનાર કોઈ નથી, ઈશ્વરો નામના રાક્ષસો મને ખાઈ જાય છે, શરીરમાં રહેલા કામ-ક્રોધાદિ શત્રુઓએ મને મોહરૂપી મહાઅંધારા કુવાના પોલાણોમાં ઘુસાડી દીધો છે; તેથીજ હું ત્યાં પડ્યો પડ્યો રૂદન કરું છું. મારી ધીરજ ખૂટી ગઈ છે. જન્મ-જરા-મરણરૂપી અનેક દુઃખોએ મને ઘેરી લીધો છે. હું ધણોજ અકળાયો છું, બહુજ ગભરાયો છું, તેથી આપને શરણે આવ્યો છું. મારે ખીન્નું કોઈ ઠેકાણું નથી, જે રીતે થઈ શકે તે રીતે મારી રક્ષા કરો. મને તજશો નહિ. મારાં જેવા ભયભીત, દુઃખી અને ત્રાસી ગયેલા પાપીને આપ આપની કોમળ અને કરૂણાભરી દષ્ટિથી કંઈક આશ્વાસન તો આપો.

પરંતુ ત્યાંથી જ્યારે કંઈ પણ આશ્વાસન-આશ્વાસન ન મળ્યું, ત્યારે તેઓ કહે છે કે:—

યદ્વિશ્વોદ્ધરણક્ષમાપ્યશરણત્રાણૈકશીલાપિતે ।

મામાર્ત્ત દગુપેક્ષતે સ મહિમા દુષ્ટસ્ય મે કર્મણઃ ॥

દેવ્યાં દિવ્યતમૈઃ પયોધરભૂતૈઃ પૃથ્વીં પૃણત્યાં કળા ।

દ્વિત્રાશ્ચેન્ન મુખે પતન્તિ શિશ્વિનઃ કિં વાચ્યમેતદિવઃ ॥

આપની દષ્ટિ કંઈ ગમે તેવી નથી. તે માંડેજ નહિ પણ આખા વિશ્વનો પણ ઉદ્ધાર કરી શકે તેવી છે. તેણે તો નિરાશ્રિતોને આશ્રય આપવાનું—જેને કંઈ ઠામઠેકાણું નથી તેઓનું રક્ષણ કરવાનું—ખીડુંજ ઝડપેલું છે. એમ હોવા છતાં પણ તે મારા તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખી રહી છે, તેમાં તેની કૃપણતા નથી. તેમાં તેનો કંઈ દોષ નથી. આ બધો દોષ મારાં કુકર્મોનોજ છે. જે આકાશ વાદળોં મારફતે અમૃત જેવા જળની વૃષ્ટિ કરીને આખી પૃથ્વીને ભિંજવી દે છે તેનાં ખે ચાર બિંદુ પણ જો મથૂરના મુખમાં ના પડે તો તેમાં તેનો શો દોષ? દોષ તો એ અભાગીઆ મથૂરનોજ ગણવો જોઈએ.

આ રીતે રૂદન કરીને જગદ્ગર ભટ્ટ પોતાનું કરૂણાકંઠન સમાપ્ત કર્યું છે. ત્યારપછી તેઓ પોતાના દીનાકંઠનની શરૂઆત કરીને પોતાની દીનતા બતાવવાનું ચાલુ રાખે છે. ૧૩૨ શ્લોકો સુધી તેઓ પોતાનો આ ક્રમ ચાલુ રાખે છે. સ્તોત્ર સમાપ્ત થવા આવ્યું, ત્યારે તેમણે રૂદનની હદ આણી દીધી છે. આ સ્તોત્રના પાછલા ભાગના કેટલાક શ્લોકો ચૂંટી કાઢીને નીચે આપવામાં આવે છે.

નાથ પ્રાથમિકં વિવેકરહિતં તિર્યગ્વદસ્તં વય ।

સ્તારુણ્યં વિહતં વિરાધિતવધૂવિસ્મમ્ભનારમ્ભણૈઃ ॥

સ્વામિન્ સંપ્રતિ જર્જરસ્ય જરસા યાવન્ન ધાવન્નયં ।

મૃત્યુઃકર્ણમુપૈતિ તાવદવશં પાદાશ્રિતં પાહિ મામ્ ॥

નાથ, હું મારી દુર્ગતિનું શું વર્ણન કરું? આત્માવસ્થા તો મેં ખેલકૂદમાં ગુમાવી. તે અવસ્થામાં તો કાર્યાકાર્યનું મને કંઈ પણ જ્ઞાન ન રહ્યું, એટલે પણ પક્ષીઓની જેમ ખેલવા કૂદવામાં અને ખાવા પીવામાંજ તે ઉંમર ગુમાવી દીધી. ત્યાર પછી યૌવન આવ્યું. તે ઉંમરનો નાશ મેં પ્રેમમાં કોપાયમાન થયેલી શ્રેષ્ઠ પ્રેમવાળી સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન કરવામાં અને મનાવવા-સમજાવવામાં કર્યો. હવે આ વખતે હું વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યો છું. માંડે શરીર જીર્ણ થઈ ગયું છે.

અંગ પ્રત્યંગ સિધિલ થઇ ગયું છે. મોત દોડતું ચાલ્યું આવે છે; એટલે જ્યાં સુધી તેના આ-ક્રમણનો અવાજ મારે કાને અથડાયો નથી, ત્યાં સુધીમાંજ મારા રોગનો કંઈ પણ ઇલાજ થાય તેમ છે. આપને ચરણે પડેલા મારા જેવા પરતંત્ર અને આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયેલાને તેના આ-ગમન પહેલાંજ ખચાવી લ્યો. દોડો. વાર ના લગાડશો.

આસીઘાવદસ્તર્વગર્વકરણગ્રામાભિરામાકૃતિ સ્તાવનમોહતમોહતેન ન મયા શ્વશ્રં પુરઃ પ્રેક્ષિતમ્

અઘાકસ્મિકપાતકાતરમતિઃકં પ્રાર્થયે કં શ્રયે કિં શક્તોમિ કરોમિ કિં કુરુ કૃપામાત્મદ્રુહં પાહિ મામ્

મારી ઇદ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ નહોતી થઇ, ત્યાંસુધી તેઓ તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હતી; ત્યાંસુધી મારા ગર્વનું ઠેકાણુંયે નહોતું. હું મારી જાતને ખુબજ પ્રેમભૂર્તિ-ખુબજ રૂપવાન સમજતો હતો. તે કાળે અત્તાનરૂપી અધિકારમાં પડવાથી હું આંધળો થઇ ગયો હતો; અને આંધળાને તો સામેની ચીજ પણ દેખાતી નથી. આથી મને મારી દષ્ટિ સામેનોજ ખાડો ન દેખાયો. પરિણામ એ આવ્યું કે હું તેમાં અકસ્માત પડી ગયો અને હવે અત્યારે અત્યંત લય-ભીત થઇને રહન કરું છું. હાય ! હવે આ વખતે હું કોને પોકારું ? કોનો આશરો શોધું ? કોની પ્રાર્થના કરું ? મને કંઈ પણ સૂઝતું નથી. ભગવાન, હવે તો આપજ મારો ઉદ્ધાર કરો તો થાય. કૃપા કરીને મારો ઉદ્ધાર કરો. મને-આત્મશત્રુ-આત્મદ્રોહીને ખચાવી લ્યો.

જાત્યન્ધ્રઃ પથિ સંકટં પ્રવિચરન્હસ્તાવલંબં વિના ।

યાતશ્વેદવટે નિપત્ય વિપદં તત્રાપરાધોઽસ્ય કઃ ॥

ધિગ્ધિગ્ધ્ માં સતિ શાસ્ત્રચશ્તુષિ સતિ પ્રજ્ઞાપ્રદીપે સતિ ।

સ્ત્રિગ્ધ્રે સ્વામિનિ માર્ગદાર્શિનિ શઠઃ શ્વશ્રે પતર્ત્યિચ યઃ ॥

કલ્પના કરજો કે કોઈ જન્માંધ મનુષ્યને કોઈ ભારે જરૂરી કામમાટે એક મહા ધનધોર રસ્તે જવું થયું. દુર્ભાગ્યવશ તેને કોઇ હાથનો સથવારો આપી તે રસ્તેથી દૂર લઇ જતાર પણ ના મળ્યું. માર્ગદર્શક સિવાયજ તેને તે રસ્તે જવું પડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં એક ઉંડો ખાડો આવ્યો. તેમાં પડીને તે મરી ગયો. તે સ્થિતિમાં તે બિચારોનો શો અપરાધ ? શું કોઈ તેનો દોષ કાઢી શકે ? પરંતુ મને શકને તો જુઓ. હું આંધળો નથી. એ સ્વાભાવિક આંખો સિવાય ત્રીજી શાસ્ત્રરૂપી આંખ પણ મને પ્રાપ્ત થયેલી છે. બુદ્ધિ-વિવેકરૂપી દીવો પણ મારા હાથમાં છે. આપ જેવા દયામય સ્વામી મારા માર્ગદર્શક પણ મોજુદ છે, તોય પણ હું દોડીને ઉંડા ખાડામાં જઇ પડ્યો છું, તેથી મારા જેવા મહા મૂઢમતિને ધિક્કાર હો ! અનેકવાર ધિક્કાર હો !

ત્રાતા યત્ર ન કશ્ચિદસ્તિ વિષમે તત્ર પ્રહર્તું પાંથિ ।

દ્રોગ્ધારો યદિ જાગ્રતિ પ્રતિવિધિઃ કસ્તત્ર શક્યક્રિયઃ ॥

યત્ર ત્વં કરુણાર્ણવસ્ત્રિભુવનત્રાણપ્રવીણઃ પ્રમુ- ।

સ્તત્રાપિ પ્રહરન્તિ ચેત્પરિમિલઃ કસ્યૈષ ગદ્ધાવહઃ ॥

માની લ્યો કે કોઇને એવા કોઇ વિષમ માર્ગેથી જવાનું છે કે, જ્યાં વધ કરનારાઓ, ચોરો અને લૂંટારાઓનો ખૂબ લય છે અને રક્ષણનો કંઈ પણ ઉપાય નથી. આ દશામાં જો મુસાફર લૂંટાઇ જાય અથવા જાનથી હાથ ઘોઇ એસે તો કોઈ શું કરે ? કેમકે આવી મુશ્કેલીઓનો કંઈપણ ઉપાયજ નથી; પરંતુ કર્ણના મહાસાગર અને એકનાજ નહિ પણ ત્રણે ભુવનોનું રક્ષણ કરવામાં પરમ પ્રવીણ આપ જેવા જે માર્ગના રક્ષક છો, તેજ માર્ગેથી જનારો કોઇ મુસાફર લૂંટાય કે જાનથી જાય તેમાં લથુતા કોની છે ? તેમાં નિંદા કોની છે ? તે મુસાફરની નહિ. પરાજયનો જવાબદાર તે કદાપિ નથી. જવાબદાર તો રક્ષકજ ગણાશે; અને એ પરાજય પણ તેનોજ ગણાશે.

કિં શક્તેન નયસ્ય પૂર્ણકરુણાપીયૂષસિક્તં મનઃ ।

કિં વા તેન કૃપાવતા પરહિતં કર્તું સમર્થો નયઃ ॥

શક્તિશ્ચાસ્તિ કૃપા ચ તે યમમવાદ્મીતોઽપિ દીનો જનઃ ।

પ્રાપ્તો નિઃશરણઃ પુરઃ પરમતઃ સ્વામી સ્વયં જ્ઞાસ્યતિ ॥

જે પુરુષનું મન પૂર્ણ-કર્ણાવરૂપ અમૃતથી ભિંજાયેલું નથી, તેનું શક્તિમાન હોવું પણ

ખિલકુલ કામનું નથી અને કૃપાળુ હોઇને પણ જે પરમાર્થ સાધન નથી કરી શકતો-જે પારકાનું હિત કરવામાં સમર્થ નથી નિવડતો તેની તે કૃપાળુતા પણ કંઈ કામની નથી. આપમાં તો શક્તિ પણ છે અને કૃપા પણ છે. આ તરફ ગરીબમાં ગરીબ હું, યમરાજના ભયથી ભયભીત થઇને આપને શરણે આવ્યો છું; અને આપની સમક્ષ હાજર છું. આ દશામાં મારા જેવા આશ્રયરહિત સાથે આપને કેવી રીતે વર્તવું જોઇએ, તે આપ પોતેજ જાણતા હશે. મારે તેના ઉશ્કેળ કરવાની જરૂર નથી.

આર્તિ: શલ્યનિમા દુનોતિ હૃદયં નો યાવદાવિષ્કૃતા ।

સૂતે લાઘવમેવ કેવલમિયં વ્યક્તા સ્વલસ્યાગ્રતઃ ॥

તસ્માત્સર્વવિદઃ કૃપામૃતનિધેરાવેદિતા સા વિભો- ।

ચંદુક્તં કૃતમેવ તત્પરમતઃ સ્વામી સ્વયં જ્ઞાસ્યતિ ॥

જન્મ-જરા-મરણનાં દુઃખોની વાત જ્યાંસુધી મુખે નથી કહેવાતી ત્યાંસુધી તે હૃદયમાં એટલું દુઃખ આપે છે કે જાણે કાળજમાં તીર પેસી જવાથી વેદના ન થતી હોય, પરંતુ કોઈ સહાય અને સમર્થની સમક્ષજ તે વાત કહી શકાય છે; કેમકે ત્યારેજ તે દુઃખની વેદના કંઈ ઓછી થાય છે. દુર્જન અને હૃદયહીનના આગળ કહેવાથી લાલ તો કંઈ થતો નથી, પણ ઉલટાં હલકા પડાય છે, મશ્કરી થાય છે; તેથીજ આપને સર્વસમર્થ, સર્વજ્ઞ અને કૃપામૃતના મહા સાગર સમજીને મેં મારા દુઃખની કથની કહી સંભળાવી છે. બસ, મારું કર્તવ્ય પૂરું થયું. જે કંઈ યોગ્ય હતું તે મેં કરી દીધું. ત્યારપછી શું કરવું તે તો આપ જાણો અને આપનું કામ જાણે. મને વિશ્વાસ છે કે, આપથી આપનું હવેનું કર્તવ્ય ગુપ્ત નથી. આપ તેને સારી રીતે સમજતા હશે. **વિશ્રાન્તિર્ન ક્વચિદપિ વિપદગીષ્મમીષ્મોષ્પતત્તે ચિત્તે વિક્તે ગલતિ ફલતિ પ્રાક્ષપ્રવૃત્તે કુવૃત્તે । તેનાત્યન્ધં સપદિ પતિતં દીર્ઘદુઃસ્વાન્ધ્રકૂપે મામુદ્ધર્તુ પ્રભવતિ ભવ ત્વાં દયાધિં વિના કઃ**

દુઃખરૂપી ત્રીષ્મઋતુના બીજાણ તાપથી તપેલા મારા મનને ક્યાંય પણ આરામ નથી. મારી પાસે પૈસા નથી, ધન ધાન્યનો પણ નાશ થઇ ગયો છે. પૂર્વજન્મ સંચિત દુર્વૃત્તિઓ, આ જન્મમાં તેના માઠાં પરિણામ ખૂબ આપી રહી છે. એ દુઃખપરંપરાઓથી આંધળો બનેલો હું ધોર દુઃખરૂપી અંધારા કુવામાં પડી ગયો છું; તેમાંથી મને બહાર કાઢવાનું બળ આપ સિવાય બીજા કોઈની પાસે નથી, કેમકે આપ કશાસાગર છો-આપ દયાસાગર છો. આપ સિવાય બીજા કોઈની પાસે હું ઉદ્ધાર માટે પ્રાર્થના કરું. હે પ્રભો! આ ધોર યાતનાઓમાંથી જે કોઈ મારો છૂટકારો કરી શકે તેમ હોય તો તે એક માત્ર આપજ છો.

જાનુશ્યામુપસૃત્ય રુગ્નચરણઃ કો મેરુમારોદ્ધતિ ।

દ્યામાકામુકવિમ્બમમ્બરતલાદુત્પ્લુત્ય ગૃહ્ણતિ કઃ ॥

કો વા બાલિશભાષિતૈઃ પ્રભવતિ પ્રાપ્તું પ્રસાદં પ્રમો- ।

રિત્યન્તર્વિમ્શન્નપીશ્વર બલાદાત્યાસ્મિ વાચાલિતઃ ॥

શું કદિ કોઈએ લાંગડાને ઘુંટણીએ ઘુંટણીએથી સુમેરૂપવર્તના શિખર ઉપર પહોંચેલો જોયો છે? અથવા શું કદિ કોઈપણ માણસને આકાશમાં ઉડીને રજની પતિ ચંદ્રમાને ખેંચી લાવતો જોયો છે? કોઈએ નહિ. એ વાત સંભવિતજ નથી. એ રીતે મારા જેવો મૂઠ માણસ આ સ્તોત્રોમાં કરવામાં આવેલા મૂર્ખતાપૂર્ણ અકવાદથી આપને પ્રસન્ન કરવા-આપનો પ્રસાદ પામવા-પ્રયત્ન કરે છે, તે પ્રયત્ન સફળ થવાનો સંભવ નથી. હે ઇશ્વર, હું એ સારી રીતે જાણું છું. હું જાણું છું કે, આ રીતના નીરસ શબ્દવિલાસ અથવા મિથ્યાપ્રલાપોથી હું આપને પ્રસન્ન નહિ કરી શકું; પણ હું તો કર્યે શું? હું વેદનાઓથી ગભરાઈ ગયો છું, દુઃખોથી તરફડીઆં મારું છું. તેજ મને જોર જીલમથી વાચાળ બનાવે છે-તેજ મને બોલવાની ફરજ પાડે છે.

અત્તે પૌંડકશર્કરાપિ કદુતાં કંઠે ચિરં ચર્ચિતા વૈરસ્યં વરનાયિકાપિ કુરુતે સક્તયા મૃશં સોચિતા । હદ્વેગં ગગનાપગાપિ જનયત્યન્તર્મુહમ્જ્જનાદ્ વિશ્રદ્ધાં મધુરાપિ પુષ્યતિ કથા દીર્ઘેતિ વિશ્રમ્યતે ॥

અનેક દિવસસુધી ખાતા રહેવાથી અત્યંત મીઠી શેરડીના રસની બનેલી સાકર ઉપર પણ અરૂચિ થાય છે. અલૌકિક સુંદરી નાયકાનું પણ અતિ સેવન કેટલાક સમય પછી નીરસ થઇ

જાય છે, તેનાથી પણ કંટાળો આવી જાય છે. ભગવતી ગંગામયાના જળમાં અનેક ડૂબકો ખાવાથી—તેમાં વારંવાર સ્નાન કરવાથી મનમાં ઉદ્વેગ થયાસિવાય રહેતો નથી. એજ રીતે મહામધુર અને મનોરંજક વાતો પણ, બહુ લખાવીને કહેવામાં આવે તો તેમાંથી સાંભળનારની શ્રદ્ધા જરૂર ઉડી જાય છે, એમ સમજીને હું મારી આ કશ્ણ-કથાને હવે સમાપ્ત કરું છું.

इत्थं तत्तदनन्तसन्ततलसाश्चिन्ताशतव्यायतव्याभोद्वयसनावसन्नमनसा दीनं यदाकन्दितम् ।

तत्कारुण्यनिधे निधेहि हृदये त्वं ह्यन्तरात्माखिलं वेत्स्यन्तः स्थमतोऽहंसिप्रगयिनः क्षन्तुं ममातिक्रमम्

હે કશ્ણાસાગર ! મને એક બે ચિંતાઓ નથી સતાવતી. હું તો સેંકડો ચિંતાઓનો શિકાર થઈ ચૂક્યો છું. વળી એ ચિંતાઓ એવી નથી કે જે બે ચાર ઘડી કે દિવસસુધીજ મને સતાવતી હોય નહિ, તેમ નથી. તેનો હુમલો તો મારાઉપર સતત ચાલુજ રહે છે, તેથી એ કારણોને લીધે મારા હૃદયમાં જે મહાભોહનો વંટોળ ભરાયો છે તેણે મારા મનને બહુજ દુઃખી અને છિન્ન વિચિન્ન કરી નાખ્યું છે. મારું આ દીનાકંદન તેનુંજ પરિણામ છે. તે આપ દયા કરીને, મારી આ રોકકળને સાંભળીને યોગ્ય લાગે તેમ કરજો; તે ઉપરાંત હું ખીજું શું વધારે કરું ? આપ તો પ્રાણીમાત્રના અંતરાત્મા છો, સૌના મનની વાત જાણો છો, તેથી મારી-દાસની-પ્રેમીની આ વાચાળતારૂપ.....ને ક્ષમા કરજો.

ભગવાન સદાશિવ જગદ્ગરભટ્ટની કહેલી ઉક્તિઓમાં એક ઉક્તિનો થોડો ભાગ બાદ કરીને બાકીની બીજી મારા તરફથી પણ કહેલી સમજવાની કૃપા કરજો. તે એક ઉક્તિના એક ભાગથી મારી કહેવાની મતલબ જ્ઞાનરૂપી નેત્ર સાથે છે. જગદ્ગરને તે ત્રીજું નેત્ર હતું; પણ હું તો એનાથી સર્વથા વંચિત છું, તેથી હું આપની સવિશેષ કૃપાનો અધિકારી છું કે નહિ તેનો ચુકાદો આપજ આપશે.

સાહિત્યનો સાચો સેવક-હુએનસંગ

(લેખક:—ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોષી)

બૌદ્ધધર્મના મૂળ ગ્રંથો મેળવીને અભ્યાસ કરવાના હેતુથી શ્રી હર્ષના સમયમાં ચીનથી એક મુસાફર આવ્યો હતો. તેનું નામ હુએનસંગ. તે પંદર વર્ષસુધી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યો ને પછી ચીનમાં ગયો. બુદ્ધદેવની ૧૫૦ યાદગાર વસ્તુઓ, એક સોનાની મૂર્તિ, એક ચંદનની મૂર્તિ, એક ચાંદીની મૂર્તિ ને ૬૫૭ પુસ્તકો: આટલો સામાન લઈ તે ચીનમાં પાછો વળ્યો. ચીનના શહેનશાહે તેને એક પ્રાંતના હાકેમની જગ્યા આપવા કહ્યું; પણ હુએનસંગે જવાબ વાળ્યો:—“ મારે તો ચીન દેશની સેવા કરવી છે. ”

હુએનસંગે પોતાનું કામ એક ચિત્તથી શરૂ કર્યું. બરાબર બીજા ૨૦ વર્ષસુધી એણે બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકોનો ચીનાઈ ભાષામાં અનુવાદ કર્યો. આવી રીતે એણે ૭૪ પુસ્તકોનો અનુવાદ કર્યો. બ્યારે એને લાગ્યું કે હવે વખત ભરાઈ ગયો છે ને શરીરમાં શ્રમનાં ચિન્હ જણાય છે, ત્યારે પોતાના એક મિત્રને બોલાવી તે બધા અનુવાદો સાંભળવા લાગ્યો. જે દિવસે પોતાના બધા અનુવાદો સાંભળી રહ્યો તે દિવસે શાન્તિથી પોતાની જન્મભૂમિ માતા-ચીનના ખોળામાં એ સૂઈ ગયો. બસ, આ એનો છેલ્લો દિવસ બન્યો. પોતાના સાઠ વર્ષના જીવનમાંથી પહેલાં પચીસ વર્ષ વિદ્યાભ્યાસમાં ને છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષ દેશસેવામાં ગાળનાર હુએનસંગની સમાધિ હજી ચીનમાં ભક્તિપૂર્વક સત્કારવાઈ રહી છે.

ખરેખર, શુભ સંકલ્પમાં અપાર શક્તિ છે. ફળ મળે વા ન મળે, પણ મનુષ્યમાં ઈશ્વરે જે અમર સંસ્કાર મૂક્યો છે. તેને ઇશ્વરી ન્યાય (ચાપલુ) માની, એ સંસ્કારને વિકસાવી, તેને માનવજાતના હિતમાં મદદગાર બને તેમ કરવા, એ સનાતનધર્મ હુએનસંગના જીવંત ઇતિહાસમાં લખ્યો છે.

ચાલુસાલે હરદ્વારમાં ભરાનારો કુંભનો મેઝો

(ત્યાંના રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમ તરફની અપીલ)

પૂર્ણ કુંભ જો હરિદ્વારમાં ૧૮૨૭માં ખારહ વર્ષકે પીછે લગેગા. હિંદુઓંકે લિયે-ગૃહસ્થી ઔર સાધુઓ-બઝાહી આકર્ષક હોગા. અત એવ મેલેકે દિનોંમે હરિદ્વારમે બડી ભીડ હોગી. પ્રાયઃ ઉચિત પ્રબંધ ન હોને કે કારણ અનેક સંહારક રોગોં ઉત્પન્ન હો જાતે હૈં, ઔર અપને ધરોં ઔર નિવાસ-સ્થાનસે દૂર પડે હુએ અભાગે યાત્રિયોંસે સેંકડોંકી સંખ્યાએ અપના કર વસૂલ કરતે હૈં. પ્રયાગ ઔર કુંભસે પ્રાપ્ત અનુભવસે હમેં નિશ્ચય હૈં છી આગામી કુંભમે હરિદ્વારપર ઔર સ્થાનોંકી અપેક્ષા કહીં અધિક ભીડ હોગી. પહિલે કે અનુસાર રક્ષા વ સહાયતાકે લિયે સેવાશ્રમ અપને કેંદ્ર ખોલેગા ઔર કાર્યકી વ્યવસ્થા નિમ્ન પ્રકાર હોગી.

(૧) સ્થાયી ઔષધાલય રક્ષક વિભાગ:—ઇસમેં એક ડૉક્ટર, દો કમ્પાઉન્ડર, એક મલહમપટ્ટી કરનેવાલા ઔર બહુતસે સેવક હમારે સ્થાયી ઔષધાલય ચિકિત્સાલયમે અધિકારમે હોંગી. (હૈંજેકા વિભાગ ઇસસે ભિન્ન હોગા.)

(૨) સામયિક રક્ષક વિભાગ:—ઇસ વિભાગમેં એક ડૉક્ટર, એક કમ્પાઉન્ડર ઔર દો સેવક હોંગે જો પ્રતિદીન ઠહરનેકે સ્થાનમેં જાકર ઉન રોગીયોંકા ઇલાજ કરેંગે, જો સેવાશ્રમમેં આનેમેં અસમર્થ હૈં વે યદિ ઉન્હેં કોઈ એસા રોગી મિલા જો ચિકિત્સાલયમેં લાયા જા સકતા હૈં તો ઉસકી સુચના મુખ્ય કેંદ્ર કેા દેંગે.

(૩) વિશેષ હૈંજા વિભાગ:—ઇસ વિભાગમેં સ્વયંસેવકોંકી ભિન્ન ભિન્ન ટોલિયાં રહેંગી.

અ-સ્વયંસેવકોંકી એક ટોલકિ સુપુર્દ રાત્રિ ઔર દિન હૈંજેકે રોગીયોંકી સેવા સુશ્રુષાકા વિશેષ વાડ હોગા.

બ-સ્વયંસેવકોંકી દુસરી ટોલીકા કાર્ય રોગીયોંકે લાનેવાલી ગાડી મેં હૈંજેકે રોગીઓંકા ચિકિત્સાલયમેં લાના ઔર યદિ કોઇ મર જાય તો ઉસકા અંતિમ સંસ્કાર કરના હોગા.

ક-તીસરી ટોલી ચાર કાર્યકર્તાઓંકી હોગી જનકા કામ સંક્રામક રોગોંકે સ્થાનોંકા રોગોંકે કીડોંકા નાશકર શુદ્ધ કરના હોગા.

(૪) ભોજન વિભાગ:—ઇસ વિભાગકે કાર્યકર્તા રસોઇ ઔર સામાન આદિકા પ્રબંધ કરેંગે ઔર રોગીયાં કાર્યકર્તાઓ તથા અતિથિઓંકે પથ્ય તથા ભોજન આદિકી દેખરેખ કરેંગે.

ઇસ કાર્યકે સફળતાપૂર્વક કરનેકે લિયે હમકો ખાહરસે કાર્યકુશળ કાર્યકર્તાઓ ઔર ડૉક્ટરોંકા લાના હોગા; કારણ કિ સેવાશ્રમ કે થોડેસે કાર્યકર્તાઓસે સ્થાયી ઔષધાલયકા કાર્યભી બડી હી કઠીનતાસે ચલ સકેગા. ઇસકે અતિરિક્ત ઔષધિ, પથ્ય ઔર દુસરી આવશ્યક વસ્તુઓંકી બડી સંખ્યામે આવશ્યકતા હોંગી. વિશેષકર કુંભકે અવસરકે લિયે બહુતસે અતિથિઓંકે આનેકી સંભાવના હૈં. જો ઇસ અવસરપર યહાં હી રહેંગે. અત એવ ઇસ સ્થિતિપર સફળતાપૂર્વક ઔર સુચારૂ રૂપસે કાર્ય કરનેકે લિયે કમસે કમ ૧૦૦૦૦) દશહજાર રૂ. છી આવશ્યકતા હોગી. સેવાશ્રમ કે લીએ અપની થોડી ઔર નિયમિત પુજી સાથ ઇસ કાર્યકા કરના અસંભવ હૈં, યહ જાન કર હમ વિનીત ભાવસે ઉદાર તથા ધાર્મિક જનતાસે પ્રાર્થના કરતે હૈં કિ વહ કૃપા કર અપના દાન, ધન વા અન્નકે રૂપમે વિના અધિક વિલંબ કિયે હુએ ભેજનેકી કૃપા કરે. ઇસકે લિયે હમ ઉનકે અત્યંત અનુગ્રહિત આર આભારી હોંગે.

ઇસ અપીલ કે પ્રકાશન કે સાથ હમ ઉન મહાનુભાવોંકા જનહેંને કિસી પ્રકારકી ભી સહાયતા આશ્રમકો પ્રદાન છી હૈં ઉસીકો ધન્યવાદ દેતે હૈં. પૂર્વમે સેવાશ્રમકો જો સહાયતા જનતાસે પ્રાપ્ત હુઇ હૈં ઉસકા વિચાર કર હમારા પૂર્ણ વિશ્વાસ હૈં કિ હમારી ભવિષ્યકી માંગ ભી પુરી હોગી ઉપર લિખીત આવશ્યકતાઓંકી પૂર્તિ કે લિયે દિયા ગયા છોટેસે છોટા દાન ભી ધન્યવાદપૂર્વક સ્વીકાર કીયા જાવેગા ઔર ઉસકી રસિદ નિમ્ન લિખીત સ્થાનોંસે દી જાવેગી.

(૧) સ્વામી કલ્યાણાનંદ—રામકૃષ્ણ મિશન સેવાશ્રમ—મુ. કનખલ (હરદ્વાર)

(૨) સેક્રેટરી ઉદ્બોધન—૧ મુકરજીલેન, ખાગ ખાજીર મુ. કલકત્તા

(૩) સેક્રેટરી, રામકૃષ્ણ મિશન—પોસ્ટ ઓફિસ—ખેલુરમઠ મુ. હૌડા (બેંગાલ)

મહાન પુરુષોના ઉપદેશ

(“વિશ્વામિત્રમાંથી” સંગ્રહકર્તા-રામનાથ શર્મા-“કુમ્ભચેશ” વિશારદ)

“ઉત્તમ કુળમાં જન્મવા કરતાં ઉત્તમ અને ગૌરવપૂર્ણ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં વધારે મહત્તા રહેલી છે”

“મહાન કાર્યોના પ્રતિપાદનમાં જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય સમાઈ જતું નથી; પરંતુ જાતેજ મહાન થવું એજ કર્તવ્ય છે.”

“ઉત્તમ ચારિત્રની કિંમત હીરા, માણેક, સુવર્ણ, રાજ્યસત્તા અને સિંહાસન કરતાં અનેક ગંભીરી વધારે છે.”

“જે મનુષ્ય સદાચારી નથી, તે ઇશ્વરને વિદ્યાદ્વારા પણ નથી મેળવી શકતો.”

“માણસની રહેણી કરણીજ દર્શાવી આપે છે કે આ માણસ સારા કુળનો છે કે નહિ. શર-વીર છે કે કાયર અથવા પવિત્ર છે કે અપવિત્ર.”

“સદાચારજી વિદ્વાનનું ભૂષણ છે અને તેની જીવન-યાત્રાને સુગમ કરનાર છે.”

“જે પરોપકારમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે, ઇશ્વરમાં જેને વિશ્વાસ છે અને સત્યને જે અનુસરે છે, તેને માટે આ પૃથ્વીજ સ્વર્ગ સમાન છે.”

“સાચા મનુષ્યના રક્તનું એક બિંદુ પણ મહા સમુદ્રના અગાધ જળ કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે.”

“સંસારની સર્વ પદવીઓમાં મનુષ્યનું પદ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.”

“મનુષ્યોની સંખ્યા, નગરોનો વિસ્તાર અને તેમની સમૃદ્ધિ એ કોઈપણ દેશની સાચી ઉત્કૃષ્ટતાનું પ્રમાણ નથી; પરંતુ તે દેશ જે જાતનાં માણસો ઉત્પન્ન કરે છે, તેજ તેનું સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણ છે.”

“પુરુષ અથવા સ્ત્રીની સત્કીર્તિજ તેના આત્માનો સર્વશ્રેષ્ઠ અને પ્રથમ શલુગાર છે.”

“‘સદ્ગુણ’ મનુષ્ય માટે પડતાં તેની સાથે માંદાચે નથી પડતા અને તેની મૃત્યુ સાથે નાશ પણ પામતા નથી.”

“મહાન પાંડિત્ય અને વિદ્વત્તા તેમજ તર્કશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી મનુષ્ય મહાન નથી થઈ શકતો. મહત્તાને માટે તો સુચારિત્યનીજ આવશ્યકતા છે.”

“મહાન કુખેર લાંડારી જેટલા દ્રવ્યવાન થવા કરતાં કીર્તિ અને પ્રેમના લાંડારી થવું વધારે મહત્વનું છે.”

“તમે ધનપતિ હો કે ગરીબ, અમીર હો કે ફકીર, એ બધું સો વર્ષ પછી બૂલાઈ જશે. પરંતુ તમારાં સદાચરણુ યા દુરાચરણુનો પ્રભાવ હજારો વર્ષસુધી રહેશે.”

“ગરીબાઈનો વારસો મળવો એ સદ્ગુણોનો વારસો મળવો જેવું છે.”

“ધનની જરૂર નથી, સત્તાની જરૂર નથી, સ્વતંત્રતાની જરૂર નથી અને આરોગ્યની પણ એટલી જરૂર નથી-માત્ર સુચારિત્યનીજ જરૂર છે.”

“મનુષ્યના જીવનનું ‘માપ’ તેનાં કરેલાં કાર્યોથી થાય છે, ઉંમરથી નહિ. વિચારદ્વારા તેના જીવનનું ‘માપ’ થઈ શકે છે, નહિ કે શ્વાસોચ્છવાસદ્વારા. તેના હૃદયની લગનીથી જીવનનું માપ થાય છે, નહિ કે ઘડિયાળનાં કાંટાથી. જે માણસ સારામાં સારા વિચાર રાખે છે, ઉત્તમ મનોવૃત્તિ-ઓવાળો છે અને જે સારાં કામ કરે છે, તેજ માણસ સૌથી વધારે જીવે છે.”

“દેશની પ્રત્યેક પાઠશાળા, પ્રત્યેક ઘર, પ્રત્યેક રસ્તાની બાજુએ અને પ્રત્યેક યુવક યુવતીના અચનાગરમાં એ સૂત્રો ટાંગેલાં હોવાં જોઈએ કે:-

સુચારિત્યજ શક્તિ છે, સુચારિત્યજ દ્રવ્ય છે, સુચારિત્યજ ધર્મ છે, સુચારિત્યજ મોક્ષ છે; અને સુચારિત્યજ બધી ઉન્નતિઓનું મૂળ છે.”

જ઼લ વિષે

(“કૈલાસ” માંથી મૂળ લેખક શ્રીયુત વિજયસિંહજી વૈદ્યશાસ્ત્રી)

મનુષ્યે સ્વાસ્થ્ય રક્ષાને માટે શુદ્ધ જળ, વાયુનું સેવન કરવું અત્યંત જરૂરનું છે. આજે વૈદ્યકશાસ્ત્ર પ્રમાણે વાંચકોના લાભાર્થે જળવિષે કંઈક વર્ણન કરું છું:—

શુદ્ધ જળ:—જે પાણી ગંધવિનાનું, કોઈ રસના ભળસેળ વગરનું, શીતળ, તરસ મટાડનાર, નિર્મળ, હલકું અને હૃદયને પ્રિય લાગે તે ગુણકારી છે.

અશુદ્ધ જળ:—જે પાણી મેલું, ગંધાતું, જીવજંતુવાળું, પાન, સેવાળ તથા કાદવથી ડહોળાયેલું. વર્ણવિનાનું, રસવિનાનું, બડું અને દુર્ગંધવાળું હોય તે નુકસાનકર્તા છે. ડહોળાયેલું, કમળપત્ર, સેવાળ તથા તણખલાંથી છવાઈ રહેલું, ખરાબ જગ્યાનું, સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં કિરણ પડ્યા વિનાનું, ઋતુવિનાનું, વરસ્યા પછી ત્રણ દિવસ રાખી મૂકેલું અને બગડેલું પાણી વાપરવું ના જોઈએ, એવું પાણી પીવાથી સધળા દોષો કાપાયમાન થાય છે. એવા પાણીના રસના અને સેવનથી તરસ, આફરો, જીર્ણિવર, ખાંસી, મંદાગ્નિ, અભિષ્યન્દ, કંઠૂ તથા ગલગંડ વગેરે રોગો થાય છે.

પાણી પીવાની જરૂર:—પાણી એ પ્રાણીઓના જીવનસ્વરૂપ છે. પાણી પીવાની ઇચ્છા કદાપિ રોકવી ના જોઈએ; કેમકે હારિત મુનિ કહે છે કે:—

તૃષ્ણા ગરીયસી ધોરા સઘઃ પ્રાણવિનાશિની । તસ્માદ્દેયં તૃષ્ણાર્તાય પાનીય પ્રાણધારણમ્ ॥

અર્થ:—તરસ્યા માણસને જરૂર પાણી પાવું જોઈએ; કેમકે તરસ એ મહાભયંકર અને પ્રાણનાશિની હોય છે. તરસથી મોહ વધે છે અને મોહ વધવાથી પ્રાણનાશ થાય છે; તેથી પાણીનો લાગ ન કરવો જોઈએ.

પાણી પીવાની વિધિ:—અધિક પાણી પીવાથી અન્ન સારીરીતે પચતું નથી, તેથી અગ્નિ પ્રબળ કરવા માટે થોડું થોડું પાણી વારંવાર પીવું જોઈએ.

વાસી પાણીના ગુણ:—જે માણસ સૂર્યોદય પહેલાં વાસી પાણીની આઠ અંજલિ નિયમ પૂર્વક પીએ છે, તે રોગ તથા વૃદ્ધાવસ્થાથી મુક્ત થઈ સો વર્ષ સુધી જીવે છે. ભોજનનું કથન છે કે, રાત્રિને અંતે પાણી પીવાની ટેવ પાડવાથી હરસ, સોજો, સંગ્રહણી, તાવ, જઠર, વૃદ્ધાવસ્થા, કોહ, મેદવિકાર, મૂત્રાધાત, રક્તપિત્ત, કાનનાં દરદો, ગળાનાં દરદો, માથાનાં દરદો, કટીશળ, નેત્રરોગ, બીજા વાયુપિત્ત, ક્ષત અને કંઈથી પેદા થયેલા રોગો નાશુદ થાય છે.

જે માણસ પ્રાતઃકાળે ઉઠીને નાક મારફતે હમેશાં ત્રણ અંજલિ પાણી પીએ છે, તેની શુદ્ધિ તીવ્ર થઈને આંખોનું તેજ વધે છે; અને બળવૃદ્ધિ થઈ રોગ, ભૂતપલિત કોઈ તેની પાસે આવતું નથી. શરીરમાં કરચલી પડવી, પીનસ, સ્વરભંગ, ખાંસી અને સોજો મટી જાય છે.

જેણે તેલ યા ઘી પીધું હોય, ઘા થયો હોય, રેચ લીધો હોય, પેટમાં આફરો ચઢ્યો હોય, મંદાગ્નિવાળો હોય, હેડકાંઠો આવતી હોય તથા કંઈ અને વાયુના રોગવાળો હોય તેણે નાકવાટે પાણી પીવું ના જોઈએ.

ઠંડાપાણીના નિષેધ:—ખાંસળીનાં દરદોમાં, પ્રતિસ્થામાં, વાયુસંબંધી રોગોમાં, આફરો અને બંધકાશમાં, રેચ તથા તરતના તાવમાં, અગ્નિ અને સંગ્રહણીમાં, ગુદ્મરોગમાં, શ્વાસ અને ખાંસીમાં, વિદ્રધિ અને હેડકાંઠામાં તથા ચિકાસવાળા પદાર્થો સાથે પીવામાં ઠંડું પાણી તજવાયોગ્ય છે.

થોડું પાણી પીવું:—અરુચિ, મંદાગ્નિ, શોથ, ક્ષય, મુખ-પ્રસેક ઉદરરોગ, નેત્રરોગ, તાવ, અને મધુમેહમાં થોડું પાણી પીવું જોઈએ.

દુષિત જળને થોડું કરવાની વિધિ:—પ્રથમ પાણીને ચોખ્ખા કપડાથી ગાળી લેવું જોઈએ. પછી ગરમ કરીને અથવા સૂર્યના તાપમાં તપાવીને શુદ્ધ કરવું જોઈએ; અથવા સોનું, ચાંદી, પથ્થર અને રેતીને સાતવાર ગરમ કરી પાણીમાં ઠારી દેવાથી પાણી શુદ્ધ થાય છે.

આઓ કૃષ્ણ !

(“ વિશ્વામિત્ર ”ના અગ્રણેયમાંથી)

આઓ કૃષ્ણ કનૈયા, આઓ. ત્રિવિધ તાપસે સંતૃપ્ત હમારે હૃદય મન્દિરકો એક બાર અ-
મૃતબાણીસદિર ભી સિંચિત કર દો. હમારી આશાલતાયેં મુરઝા રહી હૈં કર્મયોગરૂપી વારિકી
દૃષ્ટિ કર ઉન્હેં એકવાર ફિર હરાભરા બનાદો.

હમ તુમ્હેં અકારણ નહીં પુકાર રહે હૈં. તુમ્હેં કષ્ટ દેનેકા હમેં બિલકુલ સાહસ નહીં હોતા,
યદિ કુરુક્ષેત્રકે મેદાનમેં તુમને

यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । ऋभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

કી આશા નહીં દિલાયી હોતી ? ખ્યારે કૃષ્ણ ! કયા અપની પ્રતિજ્ઞા ભૂલ ગયે જો આજ હમેં
યાદ દિલાનેકી આવશ્યકતા ઉપસ્થિત હુઠ હૈં ? તુમ તો સર્વજ્ઞ હો, ફિર કયોં આંખ મૂદે પડે હો ?
કયા ભારતકો અર્તમાન દશા કા ઓર ભી પતન દેખના ચાહતે હો ? ભગવન્ એસી નિષ્કુરતા તુ-
મમેં કયસે ઉત્પન્ન હુઠ ? કયા કરુણાસાગર નામકા તુમને બહિષ્કાર કર દિયા ? કયા તુમ્હારી ક-
રુણાકા અગાધ સમુદ્રભી સૂખ ગયા ? નહીં તો એક બાર ભારતમેં આકર અપને બચનકી રક્ષા
કયોં નહીં કરતે ? એક દ્રૌપદીકી લાજ રખનેકે લિયે તુમ કિતને ચિન્તિત હુએ થે, આજ તો ભા-
રતભૂમિમેં લાખોં દ્રૌપદી વ્યાકુલ હોકર તુમ્હેં પુકાર રહી હૈં. એક કંસકો મારને કે લિયે તુમને
કયા કયા ખેલ દિખાયે થે ? આજ દેખો સૈફકોં કંસ તુમ્હેં ચુનોતી દે રહે હૈં. એક સુદામાકી દીન
દશા દેખકર તુમને આંસુઓંસે ઉનકે ચરણ ધો ડાલે થે, આજ તો લાખોં સુદામા તુમ્હારે દ-
ર્શનકે લિયે વ્યાકુલ હો રહે હૈં. તુમ્હારે લિયે તો અનન્ત કાર્યક્ષેત્ર પડા હુઆ હૈ. ફિર બતાઓ
તુમ્હારે નહીં આનેકા ડૉનસા કારણ હો સકતા હૈ ? કયા કાર્યભારસે ડર તો નહિ ગયે ?

તુમ્હારી લીલાભૂમિ ભારતમહી કે આજ વિદેશીયોંને પદ્દલિત કર રખા હૈ, જીસ બ્રજભૂમિકી
ગાઓં તુમ્હારે જૈસે સેવક કે પાકર ભારતમેં દૂધકી નદિયાં બહાતો થીં ઉન્હેં અબ ભરપેટ ચ-
રનેકી ભી સુવિધા નહીં નહૈ. હે ગોપાલ ! લિખતે લેખની કોપતી હૈ, તુમ ભી સુનકર એક બાર
થરોં જાઓગે કિ જીસ ભારતમેં ગોબધકા નામ નહીં થા વહાં યવનોં ઓર બિદેશી ગોભક્ષકોંકે
લિયે પ્રતિ પ સેકંડમેં એક ગાય કસાઇયોંકે છુરે કે નીચે પડ કર હિંદુઓંકા કેસતી હુઠ તુમારે
ધામકો ચલી જ રહી હૈ. કયા ભારતવાસીયોંકે ઉત્કટ પાપ કર્મસે કુદ્દ હો તુમને સભી ગૌઓંકી
ગોશોકહી મેં મગા લેનેકા નિશ્ચય કિયા હૈ ? નહીં તો, જહાં એક નિદોષ ગજરાજકો ગ્રાહકે
મુખસે બચાનેકે લિયે તુમ નડગે પાંચ દૌડ પડે થે, વહાં પ્રતિદિન હજારોં ગૌઓંકે રક્તપાતસે
ભારતભૂમિકા કલુષિત હોતે દેખકર ભી તુમ્હારી નિદ્રા ભંગ કયોં નહીં હોતી ? તુમને ભારતકો
સુજલા, સુદલા ઓર શસ્ય સ્યામલા દેખકર અપની પ્રિયતમા લક્ષ્મીકે નિવાસકે લિયે યહી સ્થાન
ઠીક કિયા થા, પર તુમ્હાર આને મેં દેર દેખકર વે ભી ઇસકર સાત સમુદ્ર પાર તુમ્હારી બોજમેં
ભટક રહી હૈ. શીઘ્ર આકર ઉન્હેં સાન્વના કયોં નહીં દેતે ?

યોગિરાજ ! તુમને અર્જુનકો જીસ કર્મયોગકી શિક્ષા દેકર મહાભારતકે યુદ્ધને પ્રવૃત્ત
કર યા થા, ઉસકા આજ સર્વથા લોપ હો રહા હૈ. લોગોંકો કર્મ અકર્મકા જ્ઞાન હી નહીં હૈ,
ફિર ઉસકો કુશલ રીતિસે સંપાદન કિસ પ્રકાર કરે ? તુમ્હેં તો માલમહી હોગા કિ આજ
ભારતમેં કિતને મનુષ્ય બ્રાહ્મી સ્થિતિકો પ્રાપ્ત હોકર અમૃતત્વકે અધિકારી બને હૈં ! તુમને
' કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે માફલેષુ કદાચન । મા કર્મફલ હેતુર્મ માતે સંગોસ્ત્વ કર્મણિ ॥ કા
ઉપદેશ દેકર નિષ્કામ ભાવસે કર્મ કરનેકા આદેશ દિયા થા-પર ભારતબાસી ઉસે ભૂલકર દુઃખોંકે
ભંવરમેં પડે હુએ હૈ. અબ તો યહાં સભી કામ ટકે સે તૌથે જાતે હૈ. ' પદ બેટા ચંડી, જીસસે
ચઢે હંડી ' ઓર ' પદો ચંદ્રિકા, જીસસે ચઢે હંડિકા ' કા નિનાદ સર્વત્ર ગૂંજ રહા હૈ.
કર્તવ્યકર્મકી દૃષ્ટિસે કામ કરને વાલે સરલ પ્રકૃતિ કે યા સાદે શબ્દોંમે બે સીંગ કે ગધે
સમઝે જ રહે હૈ. ' નિરાશી ઓર નિર્મમ ' હોકર કામ કરનેવાલે કહાં દિખાયી દેતે હૈ ? ફલ
ચહી હુઆ હૈ કિ સમાજકી સભી વ્યવસ્થાઓંમે ગડબડ લાલા મચ ગયા હૈ. સમાજરૂપી

ગાડીકે સભી પહિયે આજ બેકાર હો. રહે હૈ—ગાડી ઉન્નતિકે પથમે સરપટ કૈસે દોડ લગાવે ? સમાજકે શીર્ષસ્થાનીય આહ્વાનદેવતા જ્ઞાનબલસે બલી હો. સમાજકા સંચાલન કહાં તક કરેગે વે પાની પોંડે, રસોધયે ઔર ન માલમ કયા કયા બનકર શુદ્ધત્તિકા અવલમ્બન કર રહે હૈ. ક્ષાત્ર-ધર્મકા તો ભારતસે લોપ હી હો રહા હૈ—નહીં તો તુમહારી લીલાભૂમિ ઇસ પ્રકાર પરાધીનતાકી કાલિમા સે કલકિત કયોં હોતી ? વૈશ્યોંકી ચર્ચા તુમસે કયા કરે ? જનકે હાથોં કૃષિ, ગોરક્ષા ઔર વાણિજ્યકા ભાર તુમને સોંપા થા, વે આજ વિદેશી વ્યાપારકા જૂઠન ચાટનેમેં હી અપનેકો કૃત-કૃત્ય સમજ રહે હૈ. પ્રતિ વર્ષ એક કરોડ પશુઓંકા બધ દેશમેં હો જતા હૈ, પર ઉનકે કાનમેં જૂં ભી નહીં રેંગતી. બહુત હુઆ તો ગ્રાહકોંસે ધર્મખાતે કે નામ પર ચંદા લેકર કહીં પિંજ રાપોલ ખોલ દિયા ઔર ગોલકત હોનેકા સાટિંફિકેટ પાગયે. ભગવન ! તુમહેં જનકર આશ્ચર્ય હોગા કિ બહુતસે કુલાંગાર તો ઇન ધર્મખાતોંમેં એકત્ર દ્રવ્યોંકો ભી અપના હી સમજ મનમાને તૌરસે અપવ્યય કરતે હૈ. દેશકા વાણિજ્ય મિટ્ટીમેં મિલ ગયા હૈ ઔર કરોડોં ભારતવાસી ભૂખોં મર રહે હૈ; પર ઉનહેં પૂછનેવાલા કોઇ નહીં હૈ. તુમને કહા થા, ‘**દરિદ્રાન મર કૌન્તેય**’ પર ચહાં તો લાટ ગવનશોંકો દાવતેં દેકર હી શેઝ કૃતકૃત્ય હોતે હૈ. કહી તક સુનાયેં; આજ તુમહારે ગીતાધર્મકા માનનેકા ટોંગ કરનેવાલે, ખડે ખડે તિલક લગાનેવાલે ઔર અપનેકો ધર્મા-વતાર માનનેવાલે લોગ **શુનિચૈવ સ્વપાકે ચ પંડિતા સમદારીનઃ** કે જનતે હુએ ભી અછૂતોંકો કુતોંસે ભી વદતર સમજતે હૈ. કુતે તો ઉનકી ગોદમેં, ઉનકે કન્ધોં પર, ઉનકી સુખશૈથ્યાપર વિરાજ સકતે હૈ; પર અછૂતઃ સૌ હાથ દૂર તક નહીં ફટકને પાતે. કહોં ફિર ભારતમેં શુદ્ધ વર્ણ-શ્રમ ધર્મકી પ્રતિષ્ઠા કૈસે સ્થિર રહ સકતી હૈ ? શિલાધાર હી લોપ હો જન સે ભવન કબ તક ખડા રહેગા. ઇસીસે આજ હિન્દૂ મન્દિર ધ્વંશ હોને પર હૈ. વાસુદેવ ! એકબાર આકર ઇસકી મરમ્મત કર જાઓ નહીં તો ઇસે દહા કર કોઈ નયા હી મન્દિર ખડા કર દો. યદિ દેર કરોગે તો તુમહેં પહચાનનેવાલા ભી કોઇ નહીં મિલેગા.

ભગવન ! તુમને ગીતામેં ધર્મકા સાર તો ભર હી દિયા હૈ, પર ઉસે સમજાનેવાલા ઔર સમજકર ઉસકે અનુસાર ચલનેવાલે નહીં દિખાયી દેતે ? આઓ, એકબાર અપની જાદૂ ભરી ખંશી ફૂંક દો, જિસસે હજારોં વર્ષકી હમારી મોહનિદ્રા ટૂટ જાય ઔર હમ કર્મયોગકે માર્ગમેં પ્રવૃત્ત હો જાય. આજ ભારતમેં વહી સમસ્યા ઉપસ્થિત હૈ જિસકા સમાધાન કર તુમને અર્જુનકા મોહ ભડગ કિયા થા. એકવાર આ જાઓ ઔર હમેં રાહ દિખા કર ગન્તવ્ય સ્થાન તક પહુંચા દો ? સ્વાધીન ભારતહી તુમહારા શિક્ષાકા મર્મ સમજ કર સંસારમેં ઉસકા વિસ્તાર કર સકતા હૈ. યદિ તુમપ્રતિજ્ઞાકી રક્ષા કરના ચાહતે હો તો એકબાર અવશ્ય આઓ, નહીં આના હો તો હમેં ઇસ તરફ ધુલા ધુલા કર મત મારો. એક વાર હી પ્રલયકી ભયંકર લીલા દિખાકર ભારત ભૂમિકો મહાસાગરમેં પ્લાવિત કર દો.

આરોગ્યને માટે ૩૨ દિવસનું લંઘન

(ઔધનિવાસી શ્રી ૦ પં ૦ નારાયણ ભટ્ટ પાઠકે હમણાંજ મેળવેલા
જાતિ અનુલવનો લેખ વૈદિકધર્મમાં છપાયેલો તે ઉપરથી અનુવાદિત)

૧-પૂર્વવૃત્તાન્ત

આ વખતે મારી ઉંમર ૪૯ વર્ષની છે. શરૂઆતથીજ માઈ સ્વાસ્થ્ય ઉત્તમ પ્રકારનું હતું; પરંતુ છેલ્લાં ૧૦ વર્ષથી પેટની બિમારીને લીધે અને પેટમાં વાયુ વધી જવાને લીધે મારી તંદુરસ્તી બગડી અને હું માંદો પડ્યો. ૩૮, ૩૯ વર્ષની ઉંમર સુધી મારી તંદુરસ્તી ઘણી સારી હતી અને હું બળવાન હતો તથા ઉદરરોગ શું છે તે જાણતો પણ નહોતો.

હું શ્રી ૦ મહારાજસાહેબ ઔધનરેશના મંદિરમાં પૂજારી છું અને મને પૂજા, અર્ચન, અનુષ્ઠાન, પાઠ ઇત્યાદિનું કાર્ય બહુજ રહે છે. મારે એ નિત્યકર્મ ઉપરાંત કોઈ કોઈ વખતે નૈમિત્તિક ધર્મકાર્ય પણ કરવું પડે છે, તે તો વળી બહુ. આ સર્વકાર્ય ધર્મવિધિ પ્રમાણે સાંગોપાંગ કરવાને માટે મારે કોઈ કોઈ વખત રાત્રીના ૨-૨૧ વાગે ઉઠવું પડે છે; કારણ કે જે હું તે વખતે નહીં શકું તો ઉપર જણાવેલું માઈ પૂજાપાઠનું કાર્ય સંપૂર્ણરીતે થઈ શકતું નથી.

૨-બંધકોષની શરૂઆત

સાધારણ રીતે માણસને ઉઠવાનો યોગ્ય સમય ૪-૪૧ વાગ્યાનો હોય છે. આ સમયને બ્રાહ્મ-મુહૂર્ત કહેવામાં આવે છે. આ સમયે જાગ્રત થવાથી મળશુદ્ધિ વગેરે સારી રીતે થાય છે. હું પણ જ્યાં સુધી ૪ વાગ્યે ઉઠતો હતો, ત્યાંસુધી મને ઝાડો ખુલાસાથી આવતો હતો અને કોઈપણ પ્રકારની બિમારી ઉત્પન્ન થતી નહોતી; પરંતુ જ્યારથી મારે ૨-૨૧ વાગ્યે ઉઠવાનું થયું અને પૂજા પાઠનું કાર્ય વધારે કરવાનું થયું, ત્યારથી દસ્ત ખુલાસેથી આવતો બંધ થયો; કારણકે ૨-૨૧નો સમય શૌચશુદ્ધિને છેજ નહિ, તોપણ તે સમયે ઉડીને સ્નાનાદિ ક્રિયાથી પરવારીને પૂજામાં જોડાઈ જતો હતો. આ સમયથી તે બે પહોરનું ભોજન થાય તે સમયસુધી મારે પૂજાપાઠમાં રહેવું પડતું હતું અને તેને લીધે ૪-૫ વાગ્યે શૌચ જવાનો વેગ આવે તોપણ મારે તે વેગને રોકવો પડતો હતો; કારણ કે પૂજાપાઠના સમયમાં ઝાડે ફરવા જવું તે અશક્ય હતું. આ પ્રમાણે દરરોજ બનતું હતું. આથી રાત્રિના બે વાગે શૌચ જવું પડતું હતું કે, જે સમય શૌચવિધિને માટે બિલકુલ પ્રતિકૂળ હતો અને તેથી મારે તે વખતે બળપૂર્વક દસ્ત લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો પડતો. જે વખતે એટલે ૪-૫ વાગ્યે જ્યારે મને કુદરતી રીતે દસ્તની હાજત થતી હતી, તે વખતે મારે બળજોરીથી તે વેગને અટકાવવો પડતો હતો. આ ક્રમ નિત્યનો થઈ પડ્યો અને તેથી આજથી ૧૦ વર્ષ પહેલાં મને અવશ્યતી રોગની શરૂઆત થઈ, કે જેને બંધકોશ, કબજાઆત અથવા મલાવરોધના નામથી ઓળખવામાં આવે છે; અને જે સર્વ રોગો ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ કારણ છે. કેમકે:-**નવેગાન્કાર-ચેદ્ધીમાન । ન વેગાન્ધારચેદ્ધીમાન ॥** અર્થાત્ “બળપૂર્વક વેગને ઉત્પન્ન કરવો નહિ; તેમજ ઉત્પન્ન થયેલ વેગને અટકાવવો નહિ” આ આરોગ્યનું સૂત્ર છે; પરંતુ મારી દિનચર્યા એવી જાતની બની ગઈ હતી કે મારે તો પ્રતિદિન આ બંને નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવું પડતું હતું. હું ૨-૨૧ વાગ્યે બળપૂર્વક દસ્ત લાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો અને ૪-૫ વાગ્યે જ્યારે મને કુદરતી રીતે દસ્તની હાજત થતી હતી, ત્યારે તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. આ ટેવને લીધે મને બંધકોશનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો અને ઉત્તરોત્તર તે વધવા લાગ્યો.

પ્રતિદિન અનિયમિત વખતે અર્થાત્ બે પહોરના ભોજનની પછી અગર તો રાત્રિનું ભોજન લીધાબાદ શૌચનો વેગ આવતો હતો અને તે સમયે શૌચ થતો પણ હતો. ભોજનની પછી શૌચનું આવવું એ બિમારીની નિશાની છે; અને આથી ઉપરનાં બે કારણો જે કુપચ્ચનાં જણાવ્યાં, તે ઉપરાંત આ ત્રીજું કારણ પણ ઉત્પન્ન થયું. આ પ્રમાણે થવાથી પેટ બગડે તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું? પરંતુ શરૂઆતમાં આ બાબત મારા ધ્યાનમાં આવી નહિ કે અસ્વાભાવિક ક્રિયા એ કોઈ મોટી બિમારીનું બીજ છે; અને આથી ધીમે ધીમે બંધકોશ વધવા લાગ્યો અને પેટમાં વાયુ પણ ધીમે ધીમે જોર પકડવા લાગ્યો.

૩-પેટમાં દરદ થવું

ઉપર જણાવેલું બંધકાશનું દરદ વધવાથી નાભિની નીચેના ભાગમાં જોરથી દર્દ થવાની શરૂઆત થઈ; અને પ્રતિદિન આ દરદ વધવા માંડ્યું અને થોડા મહિના બાદ તો ગંભીર રૂપ પકડ્યું. આ પછી નાભિની ઉપરના પેટના ભાગમાં પણ દર્દ થવાની શરૂઆત થઈ. આ વખતે માંડે પેટ સખ્ત રહેતું હતું. આ બંને સ્થાનનું દર્દ વધવા લાગ્યું. આ બંને સ્થાનમાં વાયુનો ગોળો ચઢીને દરદને પેદા કરતો હતો.

આ સમયે વૈદ્ય અને ડૉક્ટરના ઘણા ઉપાયો કર્યા, અનેક પ્રકારના શેક કર્યા, બંધારણ કર્યા અને દવાઓ પણ ખાધી; પરંતુ ઉપર જણાવેલી વ્યથામાં કંઈપણ ફરક પડ્યો નહિ.

આ પછી નાભિની નીચેના ભાગ કંઠણ થવા લાગ્યો અને થોડા દિવસમાં તો આ સ્થાન એટલું બધું કંઠણ થઈ ગયું કે કમરનું હલનચલન પણ લગભગ બંધ જેવું થઈ ગયું. આ ઉપરથી અનુમાન બાંધવું કે, મને તે વખતે કેટલું કષ્ટ થતું હશે? આ સ્થાન કંઠણ થવાને લીધે મૂત્ર થવાનું પણ અટકી ગયું અને શૌચસિદ્ધ્ય ખીજે વખતે પેશાબ ઉતરતોજ નહિ; જેથી મારાં દુઃખ અને દરદ ઘણાંજ વધી ગયાં.

૪-વાયુવિકાર

આ પછી પેટમાં વાયુ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. આને વાનો ગોળો કહેવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ વખતે આ ગોળો એકજ જગ્યાએ રહેતો હતો અને ઘણું કષ્ટ પેદા કરતો હતો; તેમજ કોઈ કોઈ સમયે તો તે આખા પેટમાં ફરતો હતો. આ બંને રીતોથી પેટમાં અસહ્ય દરદ પેદા થતું હતું.

૫-તૃષણવૃદ્ધિ

આ પછી જમણી તરફના અંડનો આકાર વધવા લાગ્યો. બે-ચાર માસ પછી બીજી તરફનો અંડ પણ વધવા લાગ્યો. અંડની અંદર જે ગોળી રહે છે તે વધીને મોટા પથ્થર જેવી સખ્ત બની જતી હતી. આ કારણથી બેસવું/ઉઠવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. આ વખતે મારું શારીરિક કષ્ટ એટલું બધું વધી ગયું હતું કે મને મૃત્યુની છાયા દેખાવા લાગી.

આ સમય પછી હું મીરજશહેરમાં ગયો અને ત્યાંના સુપ્રસિદ્ધ અમેરિકન મિશનના ડૉ. વાલનેશ અને વેલને મેં મારી ખિમારી બતાવી. આ લોકોએ જણાવ્યું કે, આ રોગમાં શસ્ત્રક્રિયાની બીલકુલ જરૂર નથી. આથી આ ડૉક્ટરો પણ કોઈ ઉપાય કરી શક્યા નહિ. તે પછી ત્યાંના બીજા અનેક વૈદ્યો અને ડૉક્ટરોના ઇલાજ કર્યા; પરંતુ તેથી જરાપણ ફાયદો થયો નહિ.

૬-ઓપરેશન (શસ્ત્રપ્રયોગ)

આ પછી ઘણાજ પ્રયત્નને અંતે અને કેટલીક લાગવગને લીધે ડૉ. વાલનેશ પાસે ઓપરેશન કરાવ્યું અને તેથી અંડવૃદ્ધિમાં થોડો લાભ જણાયો અને ૪-૫ માસમાં મારું અંડકોશ પૂર્વવત્ સાઈ થઈ ગયું; પરંતુ બીજી ખિમારીઓ તો જેવી ને તેવી કાયમજ રહી.

૭-અગ્નિમાં

જેમ જેમ ઉપર જણાવેલ વિકાર વધવા લાગ્યો, તેમ તેમ મારો જઠરાગ્નિ મંદ પડવા લાગ્યો અને અનાજ પણ થોડું લેવાતું ગયું. સાંજના વખતનું ભોજન તો લગભગ બંધ કરવું પડ્યું. કોઈ વખતે લેવાય તો કોઈ વખતે ન લેવાય એવી સ્થિતિ ચાલુ થઈ. આ કારણથી અશક્તિ વધવા લાગી. આ પ્રમાણે લગભગ ૭-૮ વર્ષ દુઃખ ભોગવવું પડ્યું.

૮-હમેશની અવસ્થા

પ્રતિદિન સાંજે લગભગ પાંચ વાગ્યે મારાં વાયુ ઉત્પન્ન થતો હતો અને તે વેગથી ઉપર ચઢતો હતો. જ્યારે આ વાયુ છાતીમાં પ્રવેશ કરતો હતો, ત્યારે તો મારું મગજ સ્થિર રાખવું અશક્ય બનતું. આ વખતે મને કોઈ કંઈ પૂછે અગર તો કોઈ બોલાવે તો મારું ધ્યાન તે તરફ આકર્ષાતુંજ નહોતું. હું મારી ખિમારી અને દુઃખમાંજ લીન થઈ જતો હતો. મારી આ સ્થિતિ એક બે કલાક રહેતી હતી. કાંઈ ખાવામાં આવતું અગર ભોજન કરવામાં આવતું તો થોડા સમયસુધી આરામ રહેતો હતો; પરંતુ બાકી પછી શૌચ થઈ જતો હતો અને શૌચ થયા પછી તરતજ પૂર્વોક્ત વાયુનો દોષ વધી જતો હતો. આ સર્વ દરદ નિદ્રા ન આવે ત્યાંસુધી રહેતું હતું. નિદ્રા આવ્યા

પછી દરદ બંધ પડી જતું હતું. આ પ્રમાણે સવારે તથા સાંજે પ્રતિદિન ચાર કલાક સુધી અસલ દુઃખ ભોગવવું પડતું હતું અને એક દિવસ પણ આરામ જણાતો નહિ.

૯-લંધનની શરૂઆત

સર્વ ઉપાય અજમાવી જોયા; પરંતુ વ્યાધિ મટવાનું ચિન્ન જણાયું નહિ. આથી ઉપવાસ અગર લંધન શરૂ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. એટલામાં મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે, પાસેના બુધ-પાત્રગ્રામના રહીશ એક ગુજરાતી રોગ લંધન કરવાથી દૂર થયો. આ ઉપરાંત બીજી વાત એ પણ સાંભળવામાં આવી કે, ઔધ રિયાસતના એક કારકુનની ખિમારી પણ અપવાસથી મટી ગઈ. આ હકીકતો સાંભળીને માઈ સ્વાસ્થ્ય સુધારવાને મેં પણ લંધન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એટલામાં શ્રી ૦ ઔધનરેશની પાસે કોઈ કાર્યવશાત્ લોણાવડાના સુપ્રસિદ્ધ નિસર્ગોપ-ચારક અથવા લંધનચિકિત્સક શ્રીયુત બીવજકર આવી પહોંચ્યા. તેઓશ્રીએ મારી તબિયત તપાસીને કહ્યું કે ૧૦-૧૨ દિવસ લંધન કરી જુઓ. હું માનું છું કે, તમે આરોગ્ય મેળવી શકશો. આથી મને ધીરજ મળી. સાથે સાથે મેં લંધનવિષયનું પુસ્તક વાંચી તે વિષયની માહિતી મેળવી અને લંધન કરવાની તૈયારી કરી.

ગયા અષાઢ સુદ બીજને દિવસથી મેં અપવાસ કરવાનું શરૂ કર્યું. આ વખતે મને સખત સજેખમ થયું અને તેની સાથે જોરથી ખાંસી ઉપડી; પરંતુ ઘણાજ આશ્ચર્ય સાથે જણાવવું પડે છે કે, બે-ચાર દિવસ લંધન કર્યા પછી સજેખમ તથા ખાંસી ક્યાં ચાલ્યાં ગયાં તેનો પત્તો પણ લાગ્યો નહિ.

૧૦-લંધનની દિનચર્યા

લંધન કરવાના દિવસોમાં હું ફક્ત ઠંડું પાણી પીતો હતો. દરરોજ પાકું પાંચ અથવા છ શેર (૮૦ રૂપીઆભારનો એક શેર) પાણી પીતો હતો. આ પાણીમાં થોડો લીંબુનો રસ નીચોવતો હતો. કોઇએ મને તેમાં થોડું સિંધાલુણ નાખવા કહેલું, પરંતુ હું તે નાખતો નહિ. આ સિવાય હું કંઈ પણ લેતો નહિ હતો. લીંબુના રસથી પેટમાં આરોગ્ય રહે છે અને પીવામાં કંઈક સ્વાદિષ્ટ પણ લાગે છે.

શરૂઆતમાં મારો વિચાર એવો હતો કે, હું બે-ચાર દિવસ લંધન કરી જોઉં; પરંતુ બ્યારે ૪-૫ દિવસ પસાર થઈ ગયા, ત્યારે મને વધારે ધીરજ મળી અને મેં અપવાસ વધારે વખતસુધી લંબાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેર દિવસ પસાર થયા છતાં પણ મારો દૈનિક વ્યવહાર વિનાકળે ચાલ્યો જતો હતો. સવારમાં વહેવું ઉઠવું, સ્નાન, સંધ્યા અને પૂજાપાઠ છતાંદિ મૂલપીઠ પહાડપર ચઢીને કરવાનું નિયમપૂર્વક ચાલ્યા કરતું હતું. મૂલપીઠના પહાડપર ચઢવું અને પાછું ઉતરવું એમાં સારી રીતે દોઢ કલાકની કસરત મળતી હતી. તેરમે દિવસે પણ મને જરાએ થાક જણાયો ન હતો. આખા દિવસમાં ૩-૪ માર્ગલવું ભ્રમણ કરવું પડતું હતું. તેર દિવસ ફક્ત પાણી ઉપરજ ગુન્નચી છતાં મારામાં એટલી શક્તિ રહી હતી કે લંધન કરવાથી મારી શ્રદ્ધા વધારે અને વધારે વધવા લાગી અને મેં લંધન લંબાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

બ્યારથી લંધન શરૂ કર્યું, ત્યારથી નવસેકા પાણીની બે વખત અસ્તિ લેતો હતો. આ બંને વખતની પ્રતિદિવસની અસ્તિથી આંતરડાંની શુદ્ધિ થતી હતી અને જે હું પાંચ છ શેર (પાકું) પાણી પીતો હતો તેથી પણ પેટની શુદ્ધિ થતી હતી. દરરોજ અસ્તિમારફતે મળતી ગાંઠો નીકળતી હતી. આ જોઇને મને આશ્ચર્ય થતું હતું કે, જો આટલો બધો મળ પેટમાં ભરેલો રહે તો તો પછી વાયુનો આફરો ન ચઢે તો બીજું શું થાય ?

તેર દિવસ લંધન કરવાથી મને બીજકુલ શ્રમ જણાયો નહિ; તેમજ માઈ પ્રતિદિનનું કાર્ય સારી રીતે ચાલતું હતું તેથી, મેં બીજ આઠ દિવસ લંધન આગળ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ચૌદમે દિવસે મારી જીભ કાળી પડી ગઈ અને મને તાવ પણ આવવા લાગ્યો. આ વખતે મારી ધીરજ ખૂટી અને લંધન બંધ કરવાનો વિચાર પ્રબળ થવા લાગ્યો. આગળ ઉપર મારી સ્થિતિ કેવી રહેશે તે વિષે મને સંદેહ પેદા થયો; છતાં ઉપર પ્રમાણેજ લંધન આગળ ચલાવ્યું. ચાર પાંચ દિવસમાં તાવ ઉતરી ગયો; તેમજ જીભનો કાળો રંગ પણ ધીમે ધીમે મટી ગયો.

આ પ્રમાણે અઢાર દિવસ પસાર કર્યા. પ્રતિદિન પાકા પાંચ છ શેર પાણી પીવાનું અને બે વખત નવસેકા પાણીની ખાસ્ત લેવાનું ચાલુ રાખ્યું. અઢારમે દિવસે પણ મળની ગાંઠો હમેશ મુળબળ પડી. આ જોઈને તેમજ પેટમાં વાયુનું કષ્ટ પણ જેવું ને તેવુંજ કાયમ રહેતું હતું તે જોઈને મનમાં ગભરાટ પેદા થયો અને આરોગ્યપ્રાપ્તિને માટે મને અસંભવ લાગ્યો; તેમજ આગળ ઉપર આ સર્વ કેવી રીતે સંમપ્ત થશે તે વિષયમાં પણ ચિન્તા ઉભી થઈ. આ વિષે ઘણી શંકાઓ આવવાને લીધે હું ગભરાયો અને તેથી પૂના ગયો; અને ત્યાંના પ્રસિદ્ધ લંઘનચિકિત્સક શ્રીયુત કિનરેજીને મળ્યો. તેઓશ્રીએ મને બહુજ ધીરજ આપી કહ્યું કે:—“તમે લંઘન આગળ ચલાવો, બીલકુલ ડરો નહિ. લંઘન કરવાથી મનુષ્ય મરતું નથી; પરંતુ લંઘન કર્યા પછી અયોગ્ય રીતે ભોજનાદિ સેવન કરવાથી મરે છે. આથી તમારે બીલકુલ ગભરાવું નહિ. લંઘન આગળ ચલાવો અને તમે જરૂર આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરશો. પૂનાથી હું લોણાવલા ગયો અને ત્યાંના નિસર્ગોપચારક શ્રી. બિવલકરજીને મળ્યો. તેમણે પણ મને ધીરજ આપી અને લંઘન આગળ ચલાવવા ઉત્સાહ આપ્યો. આથી મેં વધારે વખત લંઘન લંબાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

જ્યારે લંઘનના અઢાર દિવસ વ્યતીત થયા, ત્યારે મને એક પ્રકારની દુર્ગંધ આવવા લાગી. પહેલાં તો મને એવો ખ્યાલ થયો કે, કોઈ બીજા સ્થાનમાંથી આ દુર્ગંધ આવતી હશે; પરંતુ રાત્રિદિવસ આ દુર્ગંધની સાથે સાથે રહેવાને લીધે મને વિચાર આવ્યો કે, આ દુર્ગંધ મારા શરીરની અંદરનીજ છે. આ દુર્ગંધને લીધે મને બહુજ કષ્ટ પેદા થયું; કારણ કે તે અતિ અસહ્ય હતી અને વળી રાત્રિદિવસ સાથેની સાથે રહેવાથી વધારે દુઃખ દેતી હતી; પરંતુ તે પોતાની મેળેજ સંચિત થયેલી હતી અને ભોગવની આવશ્યક હતી; કારણ કે આપણે સંચિત કરેલાં કર્મોનો ભોગ આપણા સિવાય કોણ કરે ?

એટલામાં લંઘનનો ૨૪મો દિવસ આવી પહોંચ્યો. આ દિવસે મારી માતાજીનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. આથી તેના અંત્યેષ્ટિ તથા બીજી આવશ્યક ક્રિયાઓ કરવામાં થોડા દિવસ ગયા અને તેને લીધે પરગામ પણ જવું પડ્યું. આ સર્વ દિવસોમાં લંઘન તો ચાલુજ હતું; અને છતાં પણ કોઈ જાતનો વિશેષ શ્રમ માત્રમ પડ્યો નહિ.

આ પ્રમાણે ૨૭ દિવસ વીતી ગયા. હવે થોડો થોડો થાક જણાવા લાગ્યો. ખેંઠો હોઈ તો ઉડવાનું મન થાય નહિ. સૂતકને લીધે પૂનપાઠનું કાર્ય બંધ રાખવું પડ્યું અને તેથી મૂળપીઠવાળા પહાડ ઉપર ચઢવાઉતરવાની કસરત પણ બંધ રહી હતી. આ સિવાયનો બીજો તમામ વ્યવસાય ચાલુજ હતો.

૨૮મે દિવસે થાકની અસર બહુજ જણાવા લાગી અને મારી ધીરજ ખૂટી ગઈ, મન પણ ગભરાવા લાગ્યું તથા હું ઉત્સાહહીન બની ગયો. આ વખતે મારા મિત્રોની સલાહથી મેં એક પાશેર (૨૦ રૂ. લાર) દૂધ લીધું. આ દૂધમાં દૂધના જેટલુંજ પાણી મેળવ્યું અને તેને ઉકાળીને એકેક ચમચો લેવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રમાણે ૨૮મે દિવસ વ્યતીત થઈ ગયો અને ૨૯મા દિવસે મનમાં ફરીથી ઉત્સાહનો સંચાર થયો અને લંઘનક્રિયા આગળ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ દિવસે પણ પૂર્વની પેઠેજ નાકમાર્ગે ખરાબ ગંધ આવતી હતી. આ બદલે ૩૦મે દિવસ સમાપ્ત થયો ત્યાંસુધી અર્થાત્ છેલ્લા ૧૨ દિવસ સુધી કાયમ રહી.

૩૦ મા દિવસ પછી તો દુર્ગંધ બંધ થઈ ગઈ અને તેને ઠેકાણે સુગંધ આવવા લાગી. આ સુગંધ ઘણીજ મનોહારી હતી.

આ પ્રમાણે ૩૨ દિવસસુધી લંઘન ચલાવ્યું. પછી તો લંઘનક્રિયા આગળ ચલાવવાનું અશક્ય લાગ્યું; આથી લંઘનની સમાપ્તિ કરવાનો વિચાર કર્યો. આ ૩૨ મા દિવસે પણ અસ્તિમારકતે મળની ગાંઠો શૌચમાં નીકળી હતી. આ સર્વમાં પહેલા ૧૫ દિવસસુધી મળની લીંદીઓ પીળા રંગની નીકળતી હતી અને ૧૭ મા દિવસથી કાળા રંગની પડવા લાગી. વાસ્તવમાં મારો વિચાર જ્યાંસુધી શૌચમાં મળની ગાંઠો નીકળતી બંધ પડે ત્યાંસુધી લંઘન કરવાનો હતો; પરંતુ હવે ઉત્સાહ રહ્યો નહિ. આથી મેં લંઘન બંધ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ખરી રીતે તો જો મેં ૮-૧૦ દિવસસુધી અપવાસ લંબાવ્યા હોત તો મારાં આંતરડાં તદ્દન વિશુદ્ધ થઈ જાત; પરંતુ આ સર્વ બાબત મનના ઉત્સાહ ઉપરજ આધાર રાખે છે અને જ્યારે મનની ધીરજ ખૂટે છે, ત્યારે આવી વાતો સિદ્ધ થઈ શકતી નથી; આથી લંઘન બંધ કરવાનુંજ મને ઉચિત લાગ્યું.

આ ૩૨ દિવસના લંધનમાં માર્ગ વળન ૪૯ શેર (ખંગાળી) હતું, તે ૪૦ શેર થઇ ગયું.

૧૧-લંધનની સમાપ્તિ

૩૨ મે દિવસે ખોરાક શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કરીને એક સંતરાનો રસ લીધો. આ રસમાંથી પણ એકેક ચમચોળ લેતો હતો. ૩૩ મે દિવસે બે સંતરાનો રસ લીધો. આ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે સંતરાં વધારીને ૮ દિવસમાં ૩૬ સંતરાનો રસ પીધો. આ પ્રમાણે કુલ ૪૦ દિવસ પસાર થયા છે. આ ૪૦ દિવસોમાં મને તરસ લાગતી તો હું માત્ર ૬'૬" પાણી પીતો. તે સિવાય કંઈપણ લેતો નહિ.

૪૧ મે દિવસે શરૂઆતમાં પાંચેર (૨૦ રૂ. ભાર) દૂધમાં તેટલુંજ પાણી મેળવી ઉકાળાને લીધું અને પછી થોડું થોડું વધારતે ચાલીને અર્ધો શેર (૪૦ રૂ. ભાર) દૂધ સમાનભાગે પાણી મેળવીને લેવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રમાણે ૪૮ દિવસસુધી કર્યા પછી દૂધ અને પાણી સાથે મેળવીને તેના ઉપર રહેવાનું અશક્ય લાગતાં ૪૯ મે દિવસે કેવળ ગાયનું દૂધ થોડું થોડું લેવાનું શરૂ કર્યું. દિવસમાં ચાર વખત દૂધ પીતો હતો અને આખા દિવસમાં દોઢશેર દૂધ (પાકું) ગાયનું પીતો હતો. આ સિવાય જ્યારે તરસ લાગતી ત્યારે જરૂર જેટલું પાણી પીતો હતો. લંધનની શરૂઆતથી દશરોના તહેવારસુધી લગભગ ૪ માસ થયા. આમાંથી પ્રથમના લંધનના ૪૮ દિવસ બાદ કરવામાં આવે તો બાકીના લગભગ અઢી માસસુધી ગાયના દૂધ ઉપર રહ્યો. વચમાં વચમાં કોઇ કોઇ વખત સફેદ કંદનું અથવા ભીંડનું શાક ખાતો અને કોઇ કોઈ વખત ઘરમાં કદની મિઠાઇ ખનાવીને તે પણ ખાતો. આ સિવાય કંઈ પણ અન્ન લેતો નહિ.

દશરોને દિવસે મારા મિત્રોના આગ્રહને વશ થઇને થોડુંક અન્ન ખાધું અને દિવાળીના દિવસોમાં પણ થોડુંક અનાજ ખાધું. આ ખાવાથી થોડુંક દરદ થવા લાગ્યું; પરંતુ જ્યાંસુધી લંધન કર્યાબાદ એકલા ગાયના દૂધ ઉપર રહ્યો હતો ત્યાંસુધી શરીરનું સ્વાસ્થ્ય સંપૂર્ણ રહેતું હતું. પેટમાં વાયુ, દરદ અગર કોઇ પ્રકારની પીડા નહોતી અને સંપૂર્ણ આરોગ્ય હતું. કહેવાની મતલબ કે લંધન કરવાથી અને લંધન કર્યાબાદ ઉપર પ્રમાણે પથ પાળવાને લીધે મારું શરીર તદ્દન નિરોગી બની ગયું.

મારું શરૂઆતનું વળન ૪૯ રતલ હતું. તે લંધન કરવાથી ધીરે ૪૦ રતલ થયેલું, પરંતુ હાલમાં ૫૧ રતલ છે. શરીરમાં ઉત્તમ પ્રકારની શક્તિ આવી ગઇ છે, મનનો ઉત્સાહ પણ ઘણોજ વધી ગયો છે અને ચિત્તની પ્રસન્નતામાં પણ વધારો થયો છે. પહેલાં માથામાં ચક્કર આવતાં હતાં અને માથું ભારે તથા ગરમ પણ રહેતું હતું. હવે આ સર્વ શાંત થઇ ગયું છે. પહેલવહેલાં કોઈ પણ અધ્યયનમાં ચિત્તની એકાગ્રતા થતીજ નહોતી. હવે પૂર્ણ રીતે એકાગ્રતા થવા લાગી. પહેલાં કોઇ પણ નવીન વિદ્યાનું અધ્યયન કરવું એ મારેમાટે અશક્ય હતું; પરંતુ હમણાં વિદ્યાધ્યયનમાં ચિત્ત એવું તો એકાગ્ર થઈ જાય છે કે જે વિષય આવતો હોય તે સારી રીતે સમજવામાં આવે છે.

પહેલાં જે વખતે ગિમરી વધી ગઇ હતી તે વખતે હું અભ્યર્થ પાળીજ શકતો નહોતો; પરંતુ લંધન કર્યા પછી ત્રીજા દિવસથીજ હું સંપૂર્ણ રીતે અભ્યર્થ પાળી શક્યો છું અને મારા મનની વૃત્તિઓ પણ અભ્યર્થસિવાય બીજા વિષય તરફ દોરાતી નથી.

આ પ્રમાણે હું અસંત માંદગીની અવસ્થામાંથી ફક્ત લંધન કરવાથીજ લગભગ નિરોગી અવસ્થામાં આવી ગયો છું. છેલ્લાં દશ વર્ષો મારી ગિમરીમાં ગયાં. તે વખતમાં મારે જીવી શકવાનું બીજકુલ દુઃખદાયી હતું; પરંતુ લંધનક્રિયાથી મને નવજીવન પ્રાપ્ત થયું છે.

આ લંધન કરવાના દિવસોદરમિયાન મને વચમાં એક બે વખત તાવ આવી ગયો હતો; પરંતુ લંધન ચાલુ રાખવાથી તે પોતાની મેજેજ ઉતરી ગયો હતો. આ ચાર-પાંચ મહિનામાં મેં લંધનનો જે અનુભવ લીધો છે તેથી મને માલમ પડે છે કે, માત્ર લંધનથી મનુષ્યની હરકેઇ ગિમરી દૂર થઈ શકે છે. લંધન કરવામાં પૈસા છતાં કોઇ પ્રકારનું ખર્ચ થતું નથી; પરંતુ લંધન કરવાવાળાને લંધન મૂકી દીધા બાદ જે પથ પાળવાનું હોય છે તે ચોક્કસ રીતે પાળવું જોઈએ; કારણ કે લંધન પછી જે પથ સંભાળવામાં નથી આવતું તો લાભને બદલે ગંભીર હાનિ થાય છે. લંધન છોડ્યા પછીનું પથ આ પ્રમાણે છે:- (૧) પહેલાં કેટલાક દિવસ સુધી માત્ર ફળો રસ લેવો; (૨) કેટલાક દિવસ દૂધ અને પાણી મિશ્ર કરીને પીવું; (૩) એકલા દૂધ ઉપર

રહેતું અને (૪) હલકું લોગન લેતું. આ સર્વ અકેકા નિયમને માટે ૮ થી ૧૫ દિવસની અવધિ હોવી જોઈએ. જો આ સમયમાં કુપથ્ય કરવામાં આવે તો ફાયદાને બદલે નુકસાન થાય છે. આ પ્રમાણે લંધન ઘણુંજ લાભદાયી છે; પરંતુ તે પછીનું પથ્ય સંભાળવું જરૂરનું છે.

આશા છે કે પેટના દરદીઓ મારા અનુભવ ઉપરથી લાભ લેશે.

(ઔધ, કાર્તિક સુદ ૪ સંવત ૧૯૮૩)

લંધનના વિષયમાં “વૈદિક ધર્મ” ના સંપાદકના વિચારો

પૂર્વોક્ત લંધનનું વૃત્તાન્ત જેવું બન્યું છે તેવુંજ આપવામાં આવ્યું છે. પંડિત નારાયણ ભટ્ટજીનું મકાન સ્વાધ્યાયમંડળથી બે મિનિટના અંતરપર આવેલું છે અને જ્યારથી લંધનની શરૂઆત કરવામાં આવી ત્યારથી લગભગ દરરોજનું વૃત્તાન્ત અમે ખાસ ધ્યાન રાખીને સાંભળતા હતા. એક તો અમારે લંધનનું પરિણામ જોવું હતું અને બીજું તેમનું સ્વાસ્થ્ય સુધરે તે પણ જરૂરનું હતું. એટલા માટે લગભગ દરરોજ તેમને મળીને આ અનુભવનો વિચાર કરતા હતા.

આ સંબંધમાં અમારા વિચાર એ છે કે, અહીંયાં કુદરતી રીતે અપાડ, આવણ અને ભાદરવો, આ ત્રણ માસમાં ઘુઘા ઓછી થઈ જાય છે અને હવા શરદીવાળી રહે છે, તેથી લંધનને માટે આ મહિનાઓ ઉત્તમ છે. જેવી રીતે આ વર્ષાઋતુમાં દીર્ઘ લંધન કરવું શક્ય છે, તેવી રીતે શરદી અગર ગરમીની ઋતુમાં (શિયાળા કે ઉનાળામાં) લંધન કરવું શક્ય નથી; કારણ કે તે વખતે જઠરાગ્નિ તેજ હોય છે. આ સાથે પંડિત નારાયણ ભટ્ટજીની પાચનશક્તિ પહેલાંથીજ ઘણી મંદ પડી ગઈ હતી. આ સર્વ કારણોને લીધે તેઓ આટલા દીર્ઘકાળયુગી લંધન કરી શક્યા. અમારા વિચાર પ્રમાણે તે હજુ ૮-૧૦ દિવસના વધારે અપવાસ કરી શકત; પરંતુ અહીંયાં તેમને ધૈર્ય દેનાર કોઈ સારો લંધનચિકિત્સક નહોતો. અમે સર્વે આ વિષયથી અજાણ હતા અને તેથી લંધનની સમાપ્તિ કરતી વખતે અમને સર્વને ઘણોજ ગભરાટ થયો હતો. તેમને કોઈ ધીરજ દેનાર નહોતું; પરંતુ તેમના પોતાનામાંજ કોઈ વિવક્ષણ પ્રકારનું ધૈર્ય હતું, કે જેને લીધે તેઓએ દીર્ઘ લંધનની સમાપ્તિ ઘણીજ ઉત્તમ રીતે કરી. આને માટે અમે લંધનકર્તાને અંતઃકરણથી અભિનંદન આપીએ છીએ.

લંધન કરવામાં શરીરની વાત, પિત્ત અગર કફની પ્રકૃતિનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. પિત્ત પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો દીર્ઘ લંધનને માટે અયોગ્ય નિવડ્યા છે. બીજી પ્રકૃતિનાં માણસો કરી શકે છે.

લંધનવિષયમાં અમારો અનુભવ એવો છે કે, તરસના પ્રમાણમાં છૂટથી પાણી પીવાથી લંધનમાં શ્રમ-થાક જણાતો નથી; પરંતુ થોડું પાણી પીવાથી બહુજ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. પિત્ત પ્રકૃતિવાળા મનુષ્ય પણ જો ખૂબ પાણી પીએ તો તે દીર્ઘ લંધન કરવાને સમર્થ બને છે—અર્થાત્ પાણીના આશ્રયથી પ્રાણ ટકી રહે છે, માટે લંધનમાં પાણી પીવાથી કોઈ પ્રકારનું નુકસાન થતું નથી.

લંધન કરનારાઓએ એક વાત અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી કે, લંધનમાં કોઈ પણ કારણસર દવા લેવી નહિ. જો દવા લેવામાં આવે તો તેનું બહુજ ખરાબ પરિણામ આવે છે; એટલા માટે આ વિષયમાં બહુજ સાવધ રહેવું—અર્થાત્ શુદ્ધ જળ, થોડો લીંબુનો રસ અને સિંધાકુણ કે મીઠું આ સિવાય બીજા કોઈપણ પદાર્થ પેટમાં નાખવો નહિ.

આજ પ્રમાણે ચિંતા, ફિકર, શ્રમ, તડકા, રાત્રીનાં જાગરણ, ઇલાદિ ક્રિયાઓ કરતી નહિ. દિવસમાં વાતચીતથી કે બીજી સાત્વિક રીતે આનંદ મેળવવો. પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી તે સર્વથી ઉત્તમ છે; કેમકે એથી અફલુત લાભ મેળવી શકાય છે. દુનિયાદારીનાં કામકાજ મૂકી દઇને લંધન-ક્રિયામાં જો આત્મિક ઉન્નતિને માટે પરિશ્રમ લેવામાં આવે અને બાકીનો સમય આનંદમાં વ્યતીત કરવામાં આવે તો ઘણોજ લાભ થાય.

“ હવે લંધન મારાથી થઈ શકશે નહિ ” એવો ભાવ મનમાં ઉત્પન્ન થયા પછી જખર-જસ્તીથી લંધન આગળ ચલાવવામાં નુકસાન છે. આવે વખતે આગળ જણાવી ગયા તે પ્રમાણે ધીમે ધીમે ક્રમશઃ લંધન તોડવું સારું છે. ધ્યાનમાં રાખવું કે, લંધન કરી રહ્યાના પછી મનનો સંયમ રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે; કારણકે ભૂખ લાગે છે તે વખતે જીભ ઉપર (સ્વાદ ઉપર) સંયમ રાખવો કઠિન થઈ પડે છે. અમારા કેટલાએ મિત્રો જેઓએ ૧૦-૨૦ દિવસના અપવાસ ઉત્તમ રીતે કર્યા હતા તેઓએ પાછળથી એકદમ અનાજ ખાવાનું શરૂ કરી દીધું—અર્થાત્ લંધન પછીનું પથ્ય પાળ્યું નહિ અને તેથી એક બે માસમાં પેટની વ્યથા થઇને તેમનાં મૃત્યુ થઈ ગયાં.

આથી સર્વ વાયકોએ લંઘન પછીનું પથ્ય પાળવું ખાસ આવશ્યક છે અને તેમાં જરાપણ ભૂલ ન કરવી એ ખાસ યાદ રાખવું.

કેટલાક લોકોને આશ્ચર્ય થાય છે કે, ૨૦ અગર ૩૦ દિવસના અપવાસ કરવાથી એટલે તેટલા દિવસ ખીલકુલ ભોજન ન કરવા છતાં મળતી ગાંઠો ક્યાંથી નીકળે છે ? આ સંબંધમાં જણાવવાનું કે, પેટની અંદર જે નાનાં આંતરડાં રહેલાં છે તેની લંબાઇ લગભગ ૩૦ ફીટ (વીસ હાથ) છે. આ સર્વ મળથી ભરપૂર રહે છે. આ આંતરડાંમાં દરેક જગ્યાએ થોડો કે વધારે મળ ભરાઇ રહે છે, એ વાતમાં સંદેહ નથી. આ પ્રમાણે પ્રતિદિન અંધાં હાથની લંબાઇનું આંતરડું સાફ થતું રહે તોપણ લગભગ ૩૦-૪૦ દિવસનુધી મળ નીકળે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

જો નિત્ય સારી રીતે ખસિત લેવામાં આવે તો આશરે એક માસના લંઘનમાં આંતરડાંની શુદ્ધિ થઇ જાય અને તેથી સંપૂર્ણ નિરોગી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય.

અમારા ધાર્મિક આચારોમાં કેટલાએક વારો અને તિથિઓમાં અપવાસ કરવાનું ફરમાવ્યું છે. જેઓ જૂના વિચારના શ્રદ્ધાળુ માણસો છે તે સોમવાર, મંગળવાર કે શનિવારને દિવસે એકજ વખત જમે છે. યુધ, શુરુ અને રવિવારને દિવસે પણ કોઇ કોઇ તો અપવાસ કરે છે અથવા તો એક વખત જમે છે; ઘણું કરીને અઠવાડીયામાં એક અથવા બે વખત એકટાણું કરે છે.

તિથિઓમાં એકાદશી કે શિવરાત્રી (ચૈદ્રશ) અગર ઉપોષણ પ્રસિદ્ધ છે. આ દિવસો સંપૂર્ણ અપવાસના છે. આ સિવાય ચોથ કે એવી બીજી તિથિએ એકટાણું પણ કરવામાં આવે છે. વળી આ ઉપરાંત ખાસ હેતુસર પણ કેટલાક લોકો અપવાસ કરે છે. નવીન વિચારના લોકો જૂના લોકોની અપવાસ કરવાની વાતોની હાંસી કરે છે અને અપવાસથી મુક્તિ મળે છે એ બાબતને હસી કાઢે છે; પરંતુ વિચાર કરવાથી માલમ પડે છે કે, જૂના વિચારના લોકોએ અઠવાડીયામાં એકાદ અપવાસ કરી જે સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યું હતું તે સ્વાસ્થ્ય નવીન સુધારકને પ્રતિદિન ભોજન કરવાથી પણ પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી. અમોને વિશ્વાસ છે કે, સાપ્તાહિક કે પાશ્વિક અપવાસ અગર એકટાણું કરવાની પદ્ધતિ શરીરસ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ એક વિચારણીય અને ઉપદેશ વાત છે. જો નવ-સુધારક પોતાના સ્વાસ્થ્ય-અસ્વાસ્થ્યનો વિચાર કરી તેની સાથે સાપ્તાહિક લંઘનનો સંબંધ જોશે તો તેને ઘણું સમજવાનું મળશે.

સાપ્તાહિક કે પાશ્વિક એકટાણું અગર અપવાસથી આત્મિક મુક્તિ મળે કે નહિ તે એક વિવાદાસ્પદ વિષય છે; પરંતુ તેના લંઘનથી રોગોમાંથી “મુક્તિ” મળે છે તે વાત તો નિર્વિવાદ છે. એટલા માટે આ વિષય ઉપર વાયકવર્ગ શરીરસ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિથી વિચાર કરે એજ વાત અહીં વિશેષ રૂપથી કહેવી જરૂરી છે.

લઘુલંઘનને માટે કેટલીએક વિધિ પ્રાયશ્ચિત્તના ગ્રંથોમાં આપવામાં આવી છે. તેમાંથી કેટલીએક અહીં જણાવી છે.

(૧) ચાંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત:-પૂનેમને દિવસે ૧૫ કોળીઆ ભોજન કરવું અને તે પછી દરરોજ અંકેક કોળીઓ ઓછા કરતાં કરતાં અમાસને દિવસે પૂરું લંઘન કરવું. પાછું સુદ એકમથી એક એક કોળીઓ વધારતા વધારતા છેવટે પૂનેમને દિવસે ૧૫ કોળીઆ અન્ન ઉપર આવી જવું. એક કોળીઆની માત્રા એટલીજ સમજવી કે જેટલું અન્ન એક વખત મોંમાં મૂકીને સારી રીતે ચાવી શકાય તેટલું અન્ન ખાવું.

(૨) યવાગ્રુ લઘુણુ:-ચોખા વગેરે ધાન્યને ઉકાળીને તેનું ઓસામણ કે પાતણું સત્વ અગર રસો બનાવીને તે પીવું. આ પણ એક શરીરશુદ્ધિનું સાધન છે.

(૩) કેવળ દૂધ ઉપર રહેવું.

(૪) કેવળ ફળ ઉપર રહેવું.

(૫) કેવળ એકજ અનાજ ખાવું.

આ સિવાય અનેક પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવ્યાં છે કે જે શરીરશુદ્ધિને માટે બહુજ લાભદાયક છે. આજકાલ નવશિક્ષિત લોકો પ્રાચીન ગ્રંથોનો અભ્યાસ વધારે કરે છે; પરંતુ તેમાં જણાવેલાં પ્રાયશ્ચિત્તોનો આરોગ્ય સાથે શો સંબંધ છે તથા તે વાતથી આપણે આપણું આરોગ્ય કયી રીતથી સિદ્ધ કરી શકીએ એ બાબતનો અભ્યાસ કરતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ તે લોકો સાપ્તાહિક

કે પાક્ષિક અપવાસની હાંસી કરે છે અને પ્રાયશ્ચિત્તની વાત તો દૃઢામાંજ કાઢી નાખે છે. અમોએ આ ઠેકાણે તે વાતને આરોગ્યની સાથે શું સંબંધ છે તેનો વિચાર કરવાની સૂચના કરી છે. એ વાત ઉપર પણ કેટલાએક લોકો ક્રોધ કરશે; પરંતુ પ્રસંગવશાત્ સત્ય હકીકત આપણી સમક્ષ રજુ થઇ ગઇ છે તેથી તે જોવી છે તેવી લખવી પણ જોઇએ. આથી અમો તદ્દન નિરૂપણની વાચકો ને નિવેદન કરીએ છીએ કે, જો તેઓ આરોગ્યની દૃષ્ટિથી અપવાસ અને પ્રાયશ્ચિત્તનો વિચાર કરશે તો તે ઘણુંજ લાભદાયક થઇ પડશે.

સળેખમ, ખાંસી, ગળાના યોગીઆ આવી જવા, સામાન્ય તાવ, અપચો, પેટના દોષો, માથાનાં દરદો, આંતરડાંના રોગો વગેરે કેટલાંએક એવાં દરદો છે કે જે યોગ્ય અપવાસ કરવાથી ઔષધવિનાજ મરી જાય છે; પરંતુ આજકાલના નજીવા રોગોમાં પણ ડૉક્ટરની પાસે જવાનો અભ્યાસ પડી ગયો છે, તેથી આપણી કુદરતી શક્તિથી આરોગ્ય મેળવી શકાય એવો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. વળી આ ઘાતક પ્રવૃત્તિમાં નવશિક્ષિતોની ઉચ્છ્રંખણ વૃત્તિને લીધે આપણા રીતરિવાજોનો ઉપહાસ કરવાની ટેવ વધી પડી છે અને તેથી નરસાની સાથે સાથે પણ વગોવાય છે. આથી જો વાચકવર્ગ આ બાબત ઉપર શરીરસ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિથી અને અંદરનું રહસ્ય સમજવાની વૃત્તિથી વિચાર કરશે તો જરૂર લાભ થશે.

આ સર્વ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે, સાપ્તાહિક અગર પાક્ષિક અપવાસની પ્રથા આરોગ્ય વધારવાની દૃષ્ટિથીજ શરૂ કરવામાં આવી હતી; મતલબ કે તેનો ઉપયોગ આરોગ્યની દૃષ્ટિથીજ કરવો જોઇએ; પરંતુ કેટલાએક જૂના વિચારના અને ધર્મોંધ લોકો આ અપવાસની પ્રથાઓનો પણ ઘણો દુરુપયોગ કરે છે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં કેટલાએક લોકોને વીર વૈષ્ણવ કહે છે. તેઓ એકાદશીને દિવસે બીલકુલ આહાર કરતા નથી, તેમ પાણી પણ પીતા નથી. તેઓ તે દિવસે કોઇપણ જાતનો બીજો પદાર્થ પણ મોંમાં નાખતા નથી. બીજો દિવસે એટલે આરશને દિવસે સવારમાં સ્નાનાદિથી નિવૃત્ત થઇ પૂજાપાઠ કરી સૂર્યોદય થયા પહેલાંજ પૂર્ણ ભોજન કરે છે. આ ભોજનમાં તેઓ એવા તો ભારે પદાર્થો ખતાવે છે કે જે સારા જઠરાગ્નિવાળા માણસો પણ પચાવી શકતા નથી. આ કારણથી તે અપવાસ તે લોકોને આરોગ્યસાધક થતો નથી; કારણકે અપવાસના સમયમાં આંતરડાંની શુદ્ધિને માટે શીતળ જળ, વરસાદનું પાણી, ગંજોદક કે ડિસ્ટિલ કરેલું પાણી પીવું જોઇએ; આથી કોહાની શુદ્ધિ થાય છે. લંધનને બીજો દિવસે પણ હલકું, સાત્ત્વિક અને પુષ્ટિકારક ભોજન કરવું જોઇએ, કે જેથી તે સહેલાઈથી પચી શકે. ધર્મોંધ લોકો આ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને તેથી તેઓનો અપવાસ કરવાનો પરિશ્રમ નકામો જાય છે.

કેટલાક લોકો અપવાસને દિવસે ફળાહાર કરે છે. આ ફળાહારમાં તેઓ એવા ભારે પદાર્થો વાપરે છે કે તે તંદુરસ્ત માણસ પણ પચાવી શકે નહિ. આથી તે લોકો પોતાનાં આંતરડાં અને પેટને બગાડે છે. આ કારણથી ધાર્મિક પદ્ધતિ પ્રમાણે અપવાસ કરવાના રિવાજો એટલા બધા બગડી ગયા છે કે તેનો વિચાર કરતાં એવા નિશ્ચય ઉપર આવવું પડે છે કે, ધાર્મિક અપવાસ કરવાવાળા અપવાસના મૂળ ઉદ્દેશથી ઘણા દૂર ચાલ્યા ગયા છે. આ કારણથી સાપ્તાહિક, પાક્ષિક કે માસિક નિયમસર અપવાસ કરવાવાળાઓનાં આરોગ્ય સુધરવાને બદલે બગડતાં ચાલ્યાં છે.

જો લોકો આરોગ્યને માટેજ અપવાસ કરે છે, તે લોકોએ એકટાણું અથવા તો અપવાસ આરોગ્યની દૃષ્ટિથીજ કરવાં. લંધનના દિવસોમાં ગંગાજળ, વરસાદનું પાણી કે ડિસ્ટિલ કરેલું પાણી જેટલા વધારે પ્રમાણમાં પીવાય, તેટલા પ્રમાણમાં આંતરડાંની શુદ્ધિ કરવાનો ગુણ આવે છે. જો આવી જાતનું પાણી મળી ન શકે તો ઉંડા ફૂલાઓનું પાણી પીવું. તે પણ ન મળે તો સાધારણ પાણી પણ ચાલે.

આ બાબતમાં નિયમ એ રાખવો કે, જેટલા દિવસ લંધન કર્યું હોય તેથી જમણા દિવસ-સુધી ફક્ત દૂધપરજ રહેવું—અર્થાત્ (૧) એકટાણામાં એક દિવસ દૂધપર રહેવું. (૨) એક દિવસના અપવાસમાં બે દિવસ દૂધપર રહેવું. (૩) ત્રણ દિવસના અપવાસમાં છ દિવસ દૂધપર રહેવું.

લંધન તોડવાનો વિધિ ઉપર જતાવી ગયા છીએ. આ પ્રમાણે કરવાથી જો માણસો લાંબા અપવાસો કરી નથી શકતા, તે લોકો આવાં નાનાં લંધન પ્રણ વારંવાર કરે તો આરોગ્ય મેળવી

શકે છે. ખાસ કરીને આવા અપવાસો પેટનાં દરદો મટાડે છે. લંધન પછી દૂધ ઉપર રહેવાનું કહ્યું છે તે દૂધ પણ થોડું જ લેવું. જેટલું પચી શકે તેટલું અને મળી શકે તો તાલુ દૂધ લેવું તે ઉત્તમ છે.

ચાંદ્રાયણ ધ્યાદિ બીજા પ્રકારે પણ આરોગ્યને માટેજ છે.

જો પાંડકોમાંથી કોઈ કદાચ આ પ્રાયશ્ચિત્તના ગ્રંથો વાંચે અને તેમાં જણાવેલાં ગપ્પાના ભાગે કાઢી નાખી આરોગ્યસાધક બાબતજ સ્વાસ્થ્યવૃદ્ધિને માટે લે તો તે રીતોથી પણ આરોગ્યવૃદ્ધિ થઈ શકે છે. જે લોકો એક દિવસનો પણ અપવાસ કરી શકતા નથી, તે કો જે ચાંદ્રાયણ પદ્ધતિ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે ભોજનની ન્યૂનાધિકતા કરે તો તેઓ પણ પોતાનું આરોગ્ય જાળવી શકે. જેઓ આમ કરી ન શકે તેઓ અનાજોનાં એસામણ કે પાતળા રસાઓ પીએ અને ભારે ખોરાક ન લે તો તે રીતે પણ આરોગ્ય મેળવી શકે. જેઓ આમ પણ ન કરી શકે તેઓ ફક્ત એકલાં ફળો ઉપરજ રહે તોપણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ સિવાય ફળ, અદ્ય ભોજન કે થોડા દૂધ ઉપર રહીને પણ શરીરને નિરોગી બનાવી શકાય છે.

આ પ્રમાણે અપવાસ અને પ્રાયશ્ચિત્તનાં વ્રતો ફક્ત આરોગ્ય સાચવવાને માટે બનાવ્યાં છે. આજકાલ તેનો ઉપયોગ તેનો ઉદ્દેશ સમજ્યા વગર થાય છે. તેમાં દોષ તે વ્રતોનો નથી પણ વ્રત કરનારાઓનોજ હોય છે. એટલા માટે વાચકોને માફ નિવેદન છે કે, વ્રતનો વિચાર તેઓએ આરોગ્યની દૃષ્ટિથી કરવો; અને જે ભાગ પોતાના આરોગ્યને માટે સાધક હોય તેનેજ ગ્રહણ કરવો અને બીજાને તથા દેવો.

અનુવાદક-વૈદ્ય મણિશંકર મૂળશંકર ત્રિવેદી-અમદાવાદ

શુરુઓ, પંડિતો કે વક્તાઓ ઉપર પણ પથરા તો ફેંકાશેજ, પરંતુ તેથી ડરવાનું નથી.

‘સ્વર્ગના પ્રકાશ’

‘નૈસર્ગિક સુંદરતાપર કૃત્રિમતાનો ઢોળ ચઢાવવાની જરૂર નથી.’

‘સત્યવેદી’

‘પુરુષોનો એ સ્વભાવ હોય છે કે સદાસર્વદા તેઓ વિપથગામી બની જાય છે, પરંતુ તેમની પત્નીઓએ પોતાના બળ, છળ અને કૌશલ્યથી ગમે તેમ કરીને પણ તેમને સીધા માર્ગપર રાખવા જોઈએ.’

‘બાળુ રમીંદનાથ ટાગોર’

‘બને તેટલી રીતે લોકો પાસેથી ઓછી સેવા લેવી અને તેમની અધિક સેવા ઉઠાવવી.’

‘મો ટાલ્સ્ટોય’

‘મનુષ્ય પોતાનું જીવન કોઈ ઉપયોગી કાર્યમાં રોકે છે કે નિરપયોગી કાર્યમાં રોકે છે, એટલા ઉપરથી તેના જીવનનું ખર્ચ મૂલ્ય નક્કી કરી શકાતું નથી; પણ તે કેટલે દરજ્જે ત્યાગી થયો છે અને નિરભિમાની બન્યો છે તે ઉપરથીજ તેના જીવનનું મૂલ્ય આંકવું જોઈએ.’

‘મો ટાલ્સ્ટોય’

‘અતિ ઉચ્ચ સાધ્ય સિદ્ધ કરવામાટે કષ્ટ સહન કરવા ઉપરાંત લોકોનો ઉપહાસ પણ સહન કરવો પડે તો એનાથી અધિક શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ નથી.’

‘માર્કસ ઓરેલિયસ’

‘સુખી થવાનો સરળ માર્ગ પરોપકારાર્થે દેહ અર્પણ કરવો એજ છે.’

‘મો ટાલ્સ્ટોય’

‘પોકળ દંભરૂપી દુર્ગુણ અન્યને વિશેષ અપાયકારક નથી, પણ પોતાનેજ તે અત્યંત નુકસાનકારક છે.’

‘મો ટાલ્સ્ટોય’

‘જોતી દાનત શુદ્ધ હોતી નથી તેનાથી કદીપણ મહત્કાર્ય સાધ્ય થતું નથી.’

‘મો ટાલ્સ્ટોય’

‘હાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં બાળકોમાટે શિક્ષકો નથી, પણ શિક્ષકોમાટે બાળકો ઉત્પન્ન થયેલાં છે.’

‘મો ટાલ્સ્ટોય’

‘આપણને અર્વાચીન કાવ્ય પસંદ પડે છે તો તે અતિ રમણીય અને શુદ્ધ છે એ કારણથી નહિ, પણ આપણી બુદ્ધિ બ્રષ્ટ થઈ છે તેથીજ બ્રષ્ટ કાવ્યો પસંદ પડે છે.’

‘મો ટાલ્સ્ટોય’

‘જાણે માણસોના સમૂહના આંતરભાગમાં નિદ્રાધીન પડેલી શક્તિ જે સાહિત્યથી જાગ્રત થાય છે, તેજ સાહિત્ય કળાની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ છે; માટેજ સામાન્ય સમાજના મુખે હમેશાં ગદ્યાનાં પદ અથવા વાતોજ પસંદ કરવા જેવાં છે.’

‘મો ટાલ્સ્ટોય’

(હિંદુસ્તાનના સં. ૧૯૮૨ના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

અમેરિકાની એક જાણવા જેવી સંસ્થા

‘ખરાબ’ કહેવાતા બાળકો માટેનું આદર્શ આશ્રમ

(અનુવાદક:-શ્રી દિલ્હિપુશ બ. દિવાનજી-હિંદુસ્થાનના ૧૯૮૨ ના દીપોત્સવી અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

“ નિરૂપયોગી થઈ પડેલા આ દિવસોના શુષ્ક અરણ્યમાં ભટકતો હું તમારી સંસ્થા જોવા આવી ચડ્યો અને ત્યાં તો એ શુષ્ક અરણ્યમાં ઝળકી ઉડેલું જીવનનું ચૈતન્ય ઝરણું મેં નિહાળ્યું. મોટી કહેવાતી બીજ વસ્તુઓ ભૂલાઈ જશે, પરંતુ તમારી નાનકડી શાળાનાં સ્મરણો તો મારા જીવનમાં વણાઈ ગયેલાંજ રહેશે; કારણ કે તમારી શાળામાં મને સત્યનું દર્શન થયું છે-અને લાંબી આવ્યા પછી મારા જીવનમાં કંઈક અલૌકિક વસ્તુ હું અનુભવી રહ્યો છું.”

મિ. ફ્લૉઈડ સ્ટાર માને છે કે:-

“ ખરાબ બાળક જેવી વસ્તુજ દુનિયામાં નથી. જેને આપણે ‘ખરાબ’ કહીએ છીએ તે તો અવળે માર્ગે વળેલા બાળકની વૃત્તિમાત્ર છે. સુજનતા અને પ્રેમના અનુકૂળ વાતાવરણમાં રહેનાર સર્વ બાળકો હમેશાં સારાજ નિવડે છે.”

અને એ ફ્લૉઈડ સ્ટાર કોણ છે ?

સમાજને બાળકોને વંદી ગણેલાતરીકે ફેંકી દીધા હોય તેવા “ખરાબ” બાળકોમાંથી સરસ પુરુષો બનાવવા સાર ફ્લૉઈડ સ્ટારે ૧૨ વર્ષ અગાઉ પોતાનું આશ્રમ ખોલ્યું હતું અને આજે તે આશ્રમ જગતમાં ‘સ્ટાર કૉમનવેલ્થ’ તરીકે મશહૂર છે. “ખરાબ” બાળક હોય છે એવું ફ્લૉઈડ માનતાજ નથી અને એવા એમના વિચારોપર એમણે સ્ટાર કૉમનવેલ્થની ભવ્ય સંસ્થા રચી છે. સમાજના અસહ્ય ત્રાસથી બાળકમાં સર્વ સદ્વૃત્તિઓ સર્વાંશે કચરાઈ ગઈ ન હોય તો એ “ખરાબ” કહેવાતા બાળકોમાંથી સરસ, ચારિત્રવાન બુદ્ધિશાળી પુરુષો પ્રગટ થઈ શકે છે. એ સલની પ્રતીતિ ફ્લૉઈડ દરવર્ષે આશ્રમમાંથી નીકળતા બાળકોદ્વારા આપી રહ્યા છે.

અને એ બાળકોનાં શરીર અત્યંત નિરોગી હોય છે. કવચિતજ તેઓ માંદગીથી પીડાય છે. સ્ટાર કૉમનવેલ્થ શરૂ થયાને આજે બાર વર્ષ વહી ગયાં અને કેટલાયે બાળકો તેમાં રહી ગયાં અને રહે છે; છતાં એકપણ મરણ ત્યાં થયું નથી. સ્ટારનો અનુભવ એવો છે કે, તંદુરસ્ત શરીરમાંજ તેજસ્વી મન તથા પવિત્ર આત્મા નિરંતર વસેલા હોય છે.

શરૂઆતનાં થોડાં વર્ષોસુધી એ ખીલતી સંસ્થામાં છથી બાર બાળકો રહી શકતા. અત્યારે બાળકોની સંખ્યા ૬૦ ની છે. છેલ્લાં બાર વર્ષોમાં સમાજના “વંદી ગયેલા” કહેવાતા ૩૦૦ બાળકોને ફ્લૉઈડ સ્ટારે પોતાની સંસ્થામાં આશ્રય આપ્યો છે અને જ્યારે એ બાળકો સંસાર છોડી બહાર જીવનક્ષેત્રમાં પડે છે, ત્યારે સર્વ કોઈ સ્ટાર કૉમનવેલ્થની યશપતાકામાં તેજસ્વી રંગ પૂરી તેના સત્કાર્યના સ્મરણસ્થળો થઈ પડે છે. હજીસુધી સ્ટાર કૉમનવેલ્થનો બાળક નિષ્ફળ નથી નિવડ્યો અને એમાંજ સ્ટારની તેજસ્વી ભાવનાઓનો વિજય પ્રકાશે છે.

સ્ટાર હજી યુવાનજ લાગે છે અને એનામાં એ યુવાવસ્થાનો ઉજળતો ઉત્સાહ એટલો પ્રબળ છે, કે એ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ કરશે કે કેમ એજ શંકા છે. સ્ટારની કારકીર્દિમાં કાર્યપરાયણતા પ્રથમથીજ ઝળકી ઉડે છે.

જ્યારે તે બાળક હતા ત્યારે તેમની પડોશમાં પતિપત્ની વાતો કરતાં હતાં કે:-“ આ બિચારાં બાળકોને કોઈ બોલાવતું નથી અને સર્વ કોઈ એને વંદી ગયેલાં ગણી ફેંકી દે છે. આપણે એને રાખીશું અને એમનું જીવન સુધારવા પ્રયાસો કરીશું.” પાછળથી ફ્લૉઈડ જોઈ શક્યા કે એ પડોશી દંપતિએ ખરેખર પેલા નિરાધાર બાળકો રાખ્યા અને સમાજે જેમને કંટાળી વંદી ગયેલા તરીકે ફેંકી દીધા હતા તેજ બાળકોને તેમણે ચારિત્ર્યવાન પુરુષો બનાવ્યા અને તેમ કરવામાં એમણે એકજ વસ્તુપર ખાસ ધ્યાન આપ્યું. તેમનું વાતાવરણ એટલું શુદ્ધ બનાવી દીધું કે તેમનામાં એકજ વસ્તુપર ખાસ ધ્યાન આપ્યું. તેમનું વાતાવરણ એટલું શુદ્ધ બનાવી દીધું કે તેમનામાં છુપાયેલી સદ્વૃત્તિઓ ખીલવા લાગી. બાળક ફ્લૉઈડપર આ અખતરાઓની ઉંડી અસર થઈ—એના અંતરમાં પ્રેરણા જાગી—કે ‘અસ, આવા શિક્ષણકાર્યમાં જીવન સમર્પણ કરવામાં કેટલો

અધો આનંદ પડશે! અને તેજ દિવસથી ફ્લોરિડાનાં લાવિ સ્વપ્નાંઓનું કેન્દ્રસ્થાન એજ પ્રેરણાએ લઇ લીધું. આશ્ચર્યની મહાવિદ્યાલયમાંથી સ્નાતકની પદવી મેળવી તેમણે પ્રસિદ્ધ મેક્સિકોનની વ્યાયામશાળામાં કામ કર્યું. તે સમય દરમિયાન ફ્લોરિડા મેક્સિકોનના શરીરવિકાસના નિયમોવિષે જે દૃઢ અભિપ્રાયો બાંધી લીધા તે જીવનપર્યંત તેમણે આજ લગી સાચવી રાખ્યા છે અને તેમના શિક્ષણકાર્યમાં તે દૃઢ માન્યતાઓને યોગ્ય સ્થાન મળી ગયું છે.

વારસામાં મળેલી કંઈક મિલકતના પર ફ્લોરિડા એમના જીવનનાં સ્વપ્નાંઓનો કાર્યપ્રદેશ રચવા માંડ્યો. એમણે આશ્ચર્યની પાસે ૪૦ એકરનું ખેતર ખરીદ્યું અને તે પર એક નાનકડું મકાન બંધાવ્યું. એ મકાનને એમણે આનંદ કુંજ (પ્લેઝમ કોર્ડ)નું નામ આપ્યું; કારણકે તેઓ માને છે કે, તે દિવસે તેમના જીવનમાં સર્વોત્તમ આનંદની શરૂઆત કરી દીધી હતી. હજી મકાન તો પૂરું બંધાયું ન હતું એટલામાં ફ્લોરિડા શાળા ખોલી અને ત્રણ બાળકોને દાખલ કરી દીધા. મકાન બંધાયું હતું તે દરમિયાન બાળકો પાસેના તળેલામાં સૂતા. વખત જતાં એમણે તે ખેતર અને મકાન એક મંડળને સોંપી દીધાં અને પોતે તો પેલા બાળક જેટલા ગરીબ થઇ રહેવા લાગ્યા! અને જે પુરુષ આવા અભિદાનપર પોતાનું જીવનકાર્ય શરૂ કરે છે તેની સફળતાવિષે કોઈકનેજ શંકા આવે.

મીશીગાનની અદાલતોના ન્યાયાધીશે સમજી ગયા કે, સ્ટારની શાળા સુંદર કાર્ય કરી રહી છે. આથી તેમની પાસે આવતા વંદી ગયેલા બાળકોને તેમણે સ્ટાર પાસે મોકલવા માંડ્યા. સ્ટારની શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ ઉભરાવા લાગ્યા, એટલે સ્થળસંકાયની મુંઝવણ વધતી ગઇ. ફ્લોરિડા બીજું મકાન બંધાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. વખત જતાં નાણાં મળી રહેશે એ આશામાં એમણે તે મકાન પાછળ ખર્ચ કરવા માંડ્યો; પરંતુ આખરે તો એ ખર્ચ કરતાં હજાર ડોલરનું દેવું થઇ ગયું અને સ્ટાર પાસે તો કંઈ રકમ રહી ન હતી. એક દિવસે તો એમના ગળવામાં કુલ ૩.૪૬ ડોલરજ રહ્યા. નિરાશ થઈ સ્ટાર વિચાર કરવા લાગ્યા અને એવા પંદર પુરુષોની યાદી બનાવી, જે દરેક એમને સો સો ડોલર આપી શકે. એમણે વિચાર કર્યો કે જો આ પંદરમાંથી પાંચ પુરુષો પણ ન આપે તોયે હજાર ડોલર મળી જશે; પરંતુ કદાચ પાંચથી વધુ ના પાડે તો ? અને બધાજ ન આપે તો ?

એ ડોલર ઉધરાવવા સ્ટાર તૈયાર થયા એટલામાં ટપાલી આવ્યો અને ટપાલમાંથી હજાર ડોલરનો ચેક નીકળ્યો! ચેક મોકલનાર બહેન લીલી જી. ન્યુટન હતાં. કાગળમાં લખ્યું હતું કે સ્ટારના કાર્યથી તેમને ખૂબ સંતોષ થયો હતો અને જો સ્ટાર સંસ્થા શીલાડેલ્સીઆમાં ખસેડવામાં આવે તો પોતાનાં સર્વ નાણાં એમાં રોકવા એ બહેન તૈયાર હતાં.

સ્ટારે જવાબ લખ્યો કે, સંસ્થાને શીલાડેલ્સીઆમાં લઈ જઈ શકાય એમ છે નહિ; અને જો એ શરત સિવાય નાણાંની મદદ એ બહેન તરફથી મળશે તો સંસ્થાના બીજા મકાનને તેમનું નામ આપવામાં આવશે. જ્યારે ટપાલી જવાબ લાવ્યો, ત્યારે લીલી ન્યુટન મરણપથારીપર પડ્યાં હતાં અને કાગળ વાંચી તરતજ તેમણે બે હજાર ડોલરનો ચેક મોકલી આપ્યો. લીલી ન્યુટનનું એ છેલ્લુંજ કાર્ય હતું. આવી રીતે “ન્યુટન હોલ” માં એ બહેનના ડોલર ખર્ચાયા હતા, જેમણે સ્ટાર અથવા એમની સંસ્થાનાં કદી પણ દર્શન કર્યાં ન હતાં.

દિવસો પસાર થયા અને સ્ટાર સંસ્થાના ફાળામાં ઉમેરો થતો ગયો; પરંતુ એનો ખર્ચ તો ફાળાથી કંઈક વધારેજ રહેતો; એટલામાં કોઇ બીજી ભત્રી બહેને એક નવું ઘર બાંધવા નાણાં આપ્યાં. મીશીગાનના કેટલાક પ્રદેશોએ કાયદા પસાર કરી સ્ટાર સંસ્થાના નિભાવમાટે ખાસ નાણાં ભૂદાં કાઢ્યાં. “ગ્રાંડ રેપીડ્સ” સંસ્થાનાં બહેન એમીલી જ્વેલ ક્લાર્ક શાળાના મકાન સાર ૩૦,૦૦૦ ડોલર આપી દીધા. વળી જૂદે જૂદે કેકાણેથી ફર્નીચર, વાજાંત્રો, ચિત્રો વગેરે ઉપયોગી વસ્તુઓ આવવા માંડી અને સ્ટાર સંસ્થા ખીલતી ગઇ. અત્યારે જમીન, મકાન ઇત્યાદિ મિલકતના કિંમત ૧૫૦,૦૦૦ ડોલર છે.

ફ્લોરિડા સ્ટારે પ્રથમથીજ એટલું તો સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે એમની સંસ્થા કંઈ દવાખાતું નથી કે જેમાં ગમે તેટલા ખરાબ થઇ ગયેલા બાળકો દાખલ થઇ શકે. દાખલ થતી વખતે દરેક બાળકને બેનેટે યોજેલી માનસિક પરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડે છે. વર્ષસુધી તો કોઈ પણ પ્રકારની ડબલગીરીવિના વડીલ અથવા ન્યાયાધીશેને બાળકની સર્વ જવાબદારી સ્ટારને સોંપી દેવી.

પડે છે. સ્ટાર એટલી પણ કાળજી રાખે છે કે, અદ્યતનની શિક્ષાત્મક બાળકો આવી જાય તે પહેલાં એમને સંસ્થામાં લઈ લેવા જોઈએ. આથી પેલી અદ્યતનની શિક્ષાની નૈતિક અસરમાંથી બાળકો મુક્ત રહે છે.

શરીર, મન અને આત્માનો એકસાથે વિકાસ થવો જોઈએ, એ સત્યનું પૂર્ણ જ્ઞાન સ્ટારને જોડતું થયું છે તેટલું લાગ્યેજ બીજાને થયું હોય. સ્ટાર માને છે કે, તેજસ્વી બુદ્ધિ અને પવિત્ર આત્મા રોગી શરીરમાં રહી શકે નહિ અને તેથીજ બાળકના વિકાસમાં નિરોગી શરીરને પ્રથમ સ્થાન મળે છે. સ્ટારનાં મકાનો હવાઉત્સરથી ઉભરાઈ ગયેલાં હોય છે અને જળાશયો કદ પણ બારી જોડતું હોય છે. સ્વચ્છ પથારીમાં બાળકો ઉઠે છે અને તેમને ખૂબ સારી નિદ્રા મળે છે. સૂતી વખતે બાળકો તકીઆ વાપરતા નથી. નાનાં બાળકો રાતના ૮ વાગે સૂઈ જાય છે અને કોઈ પણ બાળક દાઢી મોઢી સૂતો નથી. સવારના ૬ વાગતાં ઉઠવાનો ઘંટ વાગે અને પથારી-ઓ યોગ્યાનમાં મૂકી દેવામાં આવે છે. પછી બાળકો ઠંડા પાણીમાં નહાવા દોડી જાય છે. ૬-૩૦ વાગે નાસ્તો થાય છે અને પછી દરેક બાળક પોતાની પથારીને પાછી યોગ્ય સ્થળે મૂકી દે છે. બાળકોને દરરોજ વારાફરતી કંઈ ને કંઈ કામ કરવાનું હોય છે. કોઈક પવાલાં સાફ કરે છે તો કોઈક આડુથી ઓરડાઓ સાફ કરે છે. તે સિવાયના બાળકો રમવા દોડી જાય છે. ૮ વાગે એટલે પછી અભ્યાસનો સમય શરૂ થાય છે. પછી બાગમાં કંઈક કામ નીકળે અને પાછો અભ્યાસ શરૂ થાય. વળી સાંજ પડતાં રમતો શરૂ થાય. ૪૦ એકર જમીન ખેતીના ઉપયોગમાં લીધી છે અને લગભગ બધા વિદ્યાર્થીઓ તેમના ખોરાકની વસ્તુઓ ખેડી લે છે. વર્ષદરમિયાન વિધિવિધ જાતનાં ફળ અને વીસેક જાતનાં શાક ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. વાસી વનસ્પતિને રસોઈઓ શિયાળા સાફ સાચવી રાખે છે.

સ્ટાર અથવા બાળકો કોઈને માંસ ખાવાની ટેવ નથી એટલે ખાટકીને કંઈ આ સંસ્થામાંથી લાલ નથી મળતો. ૧૨ વર્ષ અગાઉ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ તે સમયે ખોરાકમાં માંસને સ્થાન ન હતું; પરંતુ બહારથી ખૂબ ટીકા થવા લાગી કે સ્ટાર બાળકોને ભૂખ્યા રાખે છે એટલે ત્યાંના ખોરાકમાં માંસને કોઈક વખત સ્થાન મળવા લાગ્યું. થોડા સમયસુધી આમ ચાલ્યું. પછી તો આંતરના અવાજને માન આપવાનો નિશ્ચય કરી માંસનો સદંતર બહિષ્કાર થયો; જો કે સ્ટાર કેવળ વનસ્પતિ-આહારમાં માનતા નથી. માંસ હંમેશાં હાનિકારક છે એમ એ માનતા નથી, છતાં એટલું તો એ કબૂલ કરે છે કે, માંસ ન લેવાય તો વિશેષ સાફ; પરંતુ માંસાહારની નૈતિક અસર એટલી ખરાબ છે કે બાળકોમાટે તો એ ત્યાજ્યજ ગણવામાં આવે છે. “બાળ-દૃષ્ટિમાં વિકારોનું સ્થાન જેવું તેવું” નથી અને માંસાહાર એ વિકારોને જરૂર ઉત્તેજિત કરે છે. વનસ્પતિઆહાર તથા માંસાહારના પ્રયોગો મેં દૂરથી કરી જોયા છે અને છેવટે એજ નિર્ણયપર હું આવ્યો છું કે, વિકારોના દોષમાંથી બાળકોને બચાવવા વનસ્પતિ આહારનું ઔષધ રામબાણુ ઔષધ છે. આથી જ્યાં-સુધી મારા હાથમાં એ સંસ્થા છે ત્યાંસુધી માંસાહારને લેશ પણ સ્થાન બાળકોના ખોરાકમાં નહિજ મળે. જો પાછો હું માંસાહાર દાખલ કરું તો એ વિકારોદોષનાં દર્શ્યો પાછાં શરૂ થઈ જાય.

અમારી સંસ્થામાં આવનારા લગભગ બધાજ બાળકોને પ્રથમથીજ માંસાહારની ટેવ હોય છે. મલિન વાતાવરણમાંથી આવેલા એ બાળકો દુઃખી હોય છે; પરંતુ વનસ્પતિ આહારની એમને ટેવ પડતી જાય છે તેમ તેમ તેઓમાં ઇષ્ટ પરિવર્તન થઈ રહે છે. આ કદાચ અકસ્માત પણ હોય. વનસ્પતિ આહારથી ટેવાયેલા એ બાળકો અમારે ત્યાં આવ્યા તે વખતે પ્રવેશપરીક્ષામાં તેમની બુદ્ધિ અત્યંત તેજસ્વી માલમ પડી.

અમારી શાળામાં અમે વિદ્યાર્થીઓનું સ્વરાજ્ય ચલાવીએ છીએ. આથી જ્યારે મેં માંસાહારનો સદંતર બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ કર્યો, ત્યારે મેં વિદ્યાર્થીઓ આગળ એ ઠરાવ મૂક્યો. માંસાહાર વિષેના મારા અનુભવો મેં એમને કહી સંભળાવ્યા અને તરતજ એમણે સર્વાનુમતે મારા ઠરાવને સંમતિ આપી. તેઓ માંસાહાર જવલ્લેજ કરતા એટલે એમને તેનો ત્યાગ બહુ આકર્ષ ન લાગ્યો. રસોઈઓ પણ શાક અને ખાવાની વાનગી એટલી સ્વાદિષ્ટ બનાવતા કે વિદ્યાર્થીઓના સ્વાદને સંપૂર્ણ સંતોષ મળતો. તેમને માંસાહારની ખોટ જણાતી નહિ. બાળકો એ સ્વાદિષ્ટ ભોજનમાં ખૂબ રસ લેતા. હું હિંમતપૂર્વક કહી શકું છું કે, મારી પાસે છે એવા બળવાન, નિરોગી અને

સ્વચ્છ બાળકો કેઠકે ટેકાણે હશે.

જે કે અમારા શિક્ષકબંધુએને તેમના ઘરમાં માંસાહારની છૂટ છે છતાં બાળકોના વનસ્પતિ આહારમાં હું જોડાયો છું એટલે તેઓને માંસ ખાવાનું મન થતું નથી. અમારા આશ્રમના રસોડા-માંથી અમે સર્વ તામસી પદાર્થોના અહિંકાર કર્યો છે. પ્રથમ ચાલ તથા કોરીને તિલાંજલિ મળી અને પછી ધીમે ધીમે મરી, રાઇ વગેરે મસાલાઓનો લાગ થયો. બીજાઓ વાપરે છે તેનાથી મીઠું પણ અમે ઓછું વાપરીએ છીએ.

ફળ, શાકભાજી, દૂધ અને ઘઉંની રોટલી એજ અમારો મુખ્ય ખોરાક છે. શિયાળામાટે ઉનાળામાં સાયવી રાખેલાં ફળ તથા શાકભાજી અમને ખૂબ ખપ લાગે છે અને ખિરમીસ, ખજૂર, અંજીર વગેરે સૂકા મેવો ખાવાથી અમારામાં તાકાત હીક આવી રહે છે. કેળાના લુમખાના લુમખા લાવવામાં આવે છે અને જ્યારે ખરાબર પાકે છે ત્યારે તેનો ઉપયોગ થાય છે. ખોરાકમાં મધ પ્રિય થઇ પડ્યું છે. પીણામાં દૂધસિવાય અમે છાશ અને પુષ્ટિકારક કોકો જેવી નિરોગી વસ્તુઓ વાપરીએ છીએ. ”

સામાન્ય તંદુરસ્ત બાળકમાટે નિયમિત કસરતની જરૂર રહેતી નથી; પરંતુ તેમના શરીરનો વિકાસ વ્યવસ્થિત રીતે થાય અને તેમાં અંદરના અવયવોને પણ યોગ્ય કસરત મળી રહે તે દૃષ્ટિથી સ્ટારે કુશળ વ્યાયામશિક્ષક પાસે કસરતનું નિયમિત શિક્ષણ રાખ્યું છે. શિયાળામાટે વ્યાયામશાળા તો છેજ. બહારની સર્વ રમતો સારૂ પૂર્ણ વ્યવસ્થા છે અને વિદ્યાર્થીઓમાં કસરત તથા રમતોને લગતાં વિધિવિધ મંડળે છે.

પાસેની ટેકરીઓપર બાળકોને ચઢવાની ગમ્મત પડે છે અને ખેતર પાસે આવેલું રમણીય સરોવર તરવા સારૂ તેમજ બરફપરથી સરવા સારૂ ઉપયોગી થઇ પડે છે. માર્ચ મહિનામાં હજી બરફ પૂરી રીતે ઓગળ્યા ન હોય ત્યાં તો કસરતશાળામાંથી થાકેલા બાળકો તળાવ તરફ દોડતા આવે છે. જ્યારે બરફ પૂરતા પ્રમાણમાં પડે છે, ત્યારે બાળકો સ્ટાર પાસે બરફસ્નાનની માગણી કરે છે. સંમતિ મળતાંજ બાળકો બરફમાં આળોટે છે અને પછી અંદર જઇ ઉના પાણીથી નાહી લે છે. પછી તેઓ સૂવાની તૈયારી કરે છે. આવા બરફસ્નાનથી કાઢને હજી શરતી નથી લાગી.

શરીરવિકાસને આટલું સ્થાન અહીંજ મળે છે, એટલે આ બાળકોની તંદુરસ્તીવિષે સાંભળી સર્વ અન્યથા થાય છે. કોઇ બાળકને સહેજ પણ તાવ આગ્યો હોય એવું લાગ્યેજ બન્યું હશે. કોઈ બાળકને શીતળા કઢાવવા નથી પડ્યા. ઓરી, અછબડા કે શરદીના રોગમાંથી સ્ટાર કોમનવેલ્થ મુક્ત રહી છે. અત્યારસુધી ત્યાં કોઈનું મરણ થયું નથી અને બાર વર્ષો વધી ગયાં છતાં ત્રણજ વખત ડૉક્ટરને બોલાવવો પડ્યો છે. એક વખત કોઇક બાળકને હૃદયનો દુખાવો હતો. બીજી વખત ઘેરથીજ માંદા આવેલા બાળકને ડૉક્ટરની જરૂર પડી હતી અને છેલ્લી વખત કંઈક ઇન્ફ્લુ-એન્ઝાથી પીડાતા બાળકો સારૂ ડૉક્ટર આવ્યા હતા.

યોગ્ય ખોરાક મળતો હોય, ખૂબ ઉંઘ મળતી હોય, હવાઉજાસની સંપૂર્ણ સગવડ હોય અને શરીરની તંદુરસ્તીને અનુકૂળ પરહેજ પળાતી હોય ત્યાં આવાં આશ્ચર્યજનક પરિણામ આવેજ !

સ્ટાર કોમનવેલ્થમાં બીજી વસ્તુ પણ તરી આવે છે. જ્યાં નિરોગી શરીર અને તેજસ્વી બુદ્ધિ હોય છે, ત્યાં પ્રેમ અને પ્રેમપૂર્વક થયેલી દલીલો ખરાબ બાળકોમાં અન્ય પરિવર્તન પ્રકટાવે છે. વાતાવરણ અનુકૂળ હોય અને વિશ્વાસ ને પ્રેમથી બાળકો સાથે વર્તન રાખવામાં આવે તો ઘણા બાળકોમાં સત્ય, પ્રેમ, વિવેક અને સંસ્કારિતા એની મેળે કેળવાઈ રહે છે.

સ્ટાર એમ માને છે કે, સૈકાંઓ થયાં બાળકની માનસિક સૃષ્ટિની કોઇએ શોધખોળ કરીજ નથી અને તેથીજ બાળકવિષે ભારે ગેરસમજ ઉભી થાય છે.

“ બાળક તેના જીવનના વિકટ સમયમાંથી પસાર થાય છે, એટલે તેની તો પૂર્ણ કાળજી લેવામાં આવે છે; પરંતુ માયાપ શામાટે સમજતા નહિ હોય કે બાળકો પણ એવીજ દશામાંથી પસાર થાય છે. તેમને ક્યાં ખબર છે કે, યુવાવસ્થામાં કેટલાક બાળકોમાં એક પ્રકારનું ક્ષણિક ગાંડપણ જાગે છે. ”

દૃષ્ટાંતથી સમજાવતાં સ્ટાર જણાવે છે કે, બાળક તેના શૈશવમાં સુશીલ અને વિવેકી હોય છે; પરંતુ યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ તે ઉદ્વિગ્ન અને ખરાબ બની રહે છે; પરંતુ જ્યારે

યુવાવસ્થામાંથી તે પસાર થાય છે ત્યારે તે પાછો વિવેકી, સુશીલ, સત્યવાદી અને ચારિત્ર્યવાન બની રહે છે.

સ્ટાર જણાવે છે:—“પરંતુ વિચિત્ર વાત તો એ છે કે, બાળકની સદ્વૃત્તિઓ મનુષ્યની સદ્વૃત્તિઓથી તદ્દન જૂદી હોય છે. જે યુવાવસ્થાના મંથનકાળમાં તે બાળકને અનુકૂળ વાતાવરણમાં ન રહેવા દીધો હોત અને તેની દુષ્ટ મલિન વૃત્તિઓપ્રતિ સદ્વર્તન રાખવામાં આવ્યું ન હોત તો શ્રીશીગાનમાં અત્યારે તે બાળક વંદી ગયેલામાંજ ખપી જત.”

સ્ટારની મોટામાં મોટી ફરિયાદ એ છે કે, પિતાઓ બાળકના શિક્ષણની સર્વ જવાબદારી માતાઓપર નાખે છે.

“ પિતાઓ તેમનાજ બાળકોને ઓળખતા નથી. ઘણી વખત બાળક અને પિતા એકલા રૂબરૂ મળતાં મુંઝાય છે; કારણ કે તેઓ એકબીજાથી અજાણ્યા છે.

ઘણા પિતાઓ તેમનાજ બાળકને મારી પાસે લાવે છે; પરંતુ તે બાળકનો અભ્યાસ કેટલો થયો છે તેની તેમને ખબર હોતી નથી. ખરી રીતે કેવળ માતાઓપરજ બાળકોની સર્વ જવાબદારી ન નાખવી જોઈએ.

ગમે તે રીતે ગમે ત્યાંથી જીવનના વિકટ પ્રશ્નોનું જ્ઞાન બાળક મેળવી લે એના કરતાં પિતાઓજ એમને એ અગત્યના પ્રશ્નોનું શિક્ષણ પ્રથમથીજ આપે એજ ઇચ્છે. બાળકો સાથે મિત્ર થઈ રહેતાં પિતાને આવડ્યું જોઈએ. તેમની સાથે માછલી પકડવામાં, દરીઆમાં તરવામાં અને ક્રિકેટ રમવામાં પિતાએ ખૂબ ઉત્સાહ દર્શાવવો જોઈએ; અને એવી રીતે બાળકના આંતર જીવનનો નિકટ પરિચય મેળવી લેવો જોઈએ. જે પિતા બાળકના અંતરને ઓળખી લઈ તેનો ઉત્સાહ મેળવી લેશે, તો પોતાના આયુષ્યને લંબાવી પોતે તો સુખી થશેજ; પરંતુ બાળકનું લવિષ્ય પણ તેનું સુધરી જશે.”

ન્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે સ્ટાર બેદરકાર માબાપોની સખત ઝાટકણી કાઢે છે. એક વખત એક માતા તેના વંદી ગયેલા બાળકને સ્ટાર પાસે લઈ આવી. વાતો કરતાં સ્ટારને ખબર પડી કે, બાળક ૧૨ વર્ષ ઉપરની ઉંમરનો હતો છતાં માતાએ તેની અર્ધી ટીકીટ લીધી હતી. સ્ટાર એકદમ બોલી ઉઠ્યા:—

“તમે પણ બાળકપર સંસ્કાર ઠીક પાડતાં લાગો છો. એકાદ બે ડૉલરમાટે તમે બાળકના દેખતાં જૂઠું બોલતાં બીલકુલ અચકાતાં નથી ! ”

આ પ્રસંગનું પુનઃ સ્મરણ થતાં સ્ટાર જણાવે છે:—“ખરેખર દેશની ઉન્નતિ સાર તો હવે માબાપને સાર આશ્રમ બોલવું પડશે ! હું આ કંઈ મસ્કરીમાં નથી કહેતો. મને એટલેસુધી કહેવાને મન થાય છે કે, બાળકની માનસિક દશાનું જેને લાન નથી, તેમને લગ્ન કરવાની પણ છૂટ ન મળવી જોઈએ.

પ્રથમ તો પરણતાં પહેલાંજ સ્ત્રીપુરુષોએ એક પ્રકારની પરીક્ષા પસાર કરવી જોઈએ. શિક્ષકોને તેમના ધંધા સાર તૈયાર કરવા આપણે અંયાપન મંદિરો બોલીએ છીએ, આપણાં પશુપક્ષીની કેળવણીમાટે પણ આપણે એટલાજ ઉત્સુક હોઈએ છીએ; પરંતુ ન્યારે માબાપની વાત આવે છે, ત્યારે ગમે તેવાં મૂર્ખ માબાપને પણ આપણે ચલાવી લઈએ છીએ.

એક દિવસ એવો પણ આવશે કે ન્યારે લગ્નના પરવાના પ્રમાણે માબાપ થવાના પરવાના પણ રાખવા પડશે; અને ન્યારે પરવાના આપવાની કચેરી બોલવામાં આવશે, ત્યારે પ્રવેશદ્વારપર મોટા અક્ષરે લખવામાં આવશે:—

‘જીવન અને નાણાયક સ્ત્રીપુરુષોએ પરવાના સાર અરજી કરવાની તસ્દી પણ ન લેવી.’”

સ્ટાર કૉમનવેલ્થની મુલાકાત લેનારપર બાળકોના વિવેકી પુરુષાર્થની ઉંડી છાપ પચાવિના નહિ રહે. આશ્રમમાં સ્વછંદી વર્તન તો નહિજ દર્શાવે; એમ છતાં તેમની ઉછંળતી સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ કંઈ શિક્ષકો કચેરી નથી નાખતા. ફનીયર બરાબર ગોઠવાયું હશે, દિવાલ તથા જમીન પણ સ્વચ્છ હશે અને મંકાનની સુધ્ધતા પણ આકર્ષક લાગશે. આ પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થઈ જશે કે, જે બાળકોની આસપાસ યોગ્ય વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો તેઓ કંઈ ધાંધલીઆ અને તોફાની નથી નિવડતા.

રસોડામાં ડોકીકે કરીશું તો જણાશે કે, ત્યાં પચાસ સાંઠ બાળકો ગમ્મત કરતા બાણના ટેબલ આગળ ગોઠવાઈ ગયા છે. રસોડામાં સૂર્યનો પ્રકાશ ખૂબ આવે છે, ટેબલપર સુંદર ફૂલનાં કુંડાં

ગોઠવાયાં છે અને સ્વચ્છ ચાદર ટેબલ પર પાથરેલા છે. એવા ટેબલ પર પગ ખાણું પણ એટલી-જ કાળજીથી અને સ્વચ્છતાથી પીરસાય છે. દરેક ટેબલ સાથે એક અનુભવી યુવાન બેસે છે અને બાળકોને તેમના વર્તનમાં જરૂર પડતી સૂચના કરે છે. બાળકોમાં હલકું વર્તન જણાતું નથી, છતાં તેમની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ કચડાઈ નથી જતી.

સાંજના મોટા ખંડમાં બાળકો એકઠા થાય છે અને કોઈક પુસ્તકો વાંચે છે, કોઈક સંગીત ચલાવે છે અને કોઈક રમતોમાં ગુંથાય છે. નિયમન અને વ્યવસ્થા જાળવવા સારૂ પણ બાળકોને જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે. બાળકોનું એક મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે અને તેમાં સામાન્ય ગુન્હાઓની તપાસ વિદ્યાર્થીઓ પોતેજ કરે છે અને તેનો નિકાલ પણ એ મંડળજ કરી નાખે છે. સ્ટાર કૉમનવેલ્થમાં આથી નિયમન એટલું સરસ જળવાય છે કે માખાપોને ખખર પડતાં તેઓને એ સુંદર વ્યવસ્થાની અદેખાઈ આવે છે. જ્યારે બાળકો સંસ્થા છોડી જાય છે, ત્યારે પણ દીર્ઘ કાળસુધી એમનામાં પોતાની સંસ્થાપ્રતિ પૂજ્યભાવ અખંડ રહે છે.

સંસ્થાની દિવાલોપર સુંદર ચિત્રો મૂકેલાં હોય છે અને દર સાંજે ફોનોગ્રાફ તથા પીઆનો બાળકોને સંગીતની સારી પ્રસાદી આપે છે. એક દિવસ કોઈક કુશળ “પીઆનીસ્ટ” એ ખરાબ કહેવાતા બાળકો આગળ પીઆનો વગાડવા આવી અને નવીનતા સારૂ એક નવોજ સૂર શરૂ કર્યો. બાળકોમાં એકાએક ખળભળાટ જાગ્યો અને પેલી “પીઆનીસ્ટ” તેનું કારણ પૂછ્યું; ત્યારે સ્ટારે જવાબ આપ્યો “બાળકોમાં કિલકિલાટ થઈ રહ્યો છે, કારણ કે તેઓને તમારા એ નવીન સૂરની ખખર છે. બાળકોને એવા સુંદર અને શ્રેષ્ઠ સૂરોજ સાંભળવા ગમે છે. જ્યારે તેજસ્વી ભુદ્ધિના પરિચયમાં બાળકો આવે છે, ત્યારે તેમને અઘૌકિક પ્રેરણા મળી રહે છે અને-પછી તે તેજસ્વિતા કોઈક ચિત્રકારમાં હોય કે કોઈ સંગીતશાસ્ત્રીમાં હોય-બાળકોને એ અઘૌકિક પ્રેરણા મળતાં તેમની ભુદ્ધિને તથા તેમના નિરોગી શરીરને અજબ રીતે પોષણ મળી રહે છે. ઉત્તમ સંગીત, સુંદર ચિત્રો અને સંસ્કારી સાહિત્યથી ખરાબ દેખાતા બાળકોમાં જે પરિવર્તન થાય છે, તે કદી પણ સોડીના ચમકારાથી થતું નથી. મારા બાળકોને હું સદૃશ્યો જતાવવા માગું છું અને તે માટે આવા સંસ્કારી વાતાવરણની ખાસ જરૂર છે.

છેલ્લાં વર્ષોમાં ૧૭ સંસ્થાઓ તરફથી હજાર બાળકોને બચાવી લેવા સારૂ સ્ટારને આમંત્રણ મળ્યાં છે. સ્ટારની સમય-શક્તિને મર્યાદા હોય છે, એટલે બહારના બાળકોની વ્યવસ્થા કરવા તે અશક્ય છે; એટલુંજ નહિ પણ મીશીગન સંસ્થાના બાળકોને પણ એ પૂરા પડી શકતા નથી.

એક અંગ્રેજ બહેન સ્ટારની સંસ્થાની મુલાકાત લઈ ગયાં અને તેની છાપ એ બહેન પર એટલી ઉંડી પડી કે તે ઇચ્છતું ગયાં અને સ્ટાર કૉમનવેલ્થની યોજના પ્રમાણે સેન્ટ હીલેરી આગળ એમણે એક સંસ્થા હમણાંજ ખોલી છે. સ્ટાર કૉમનવેલ્થની સંસ્થામાં આવેલું તેનું પ્રમાણપત્ર નથી.

પરંતુ સ્ટાર પર તો હજારો પ્રમાણપત્રો આવ્યા કરે છે અને તેમાં સ્ટાર પોતે સર્વોત્તમ સ્થાન તો પૂર્વના ઈવ અને તત્ત્વજ્ઞાની રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના પ્રમાણપત્રને આપે છે. ટાગોર બાળકોના મિત્ર છે અને થોડાજ સમય પર તે સંસ્થામાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંના બાળકો સાથે તેઓ દોસ્તી બાંધી ગયા. ટાગોરે પછી સ્ટારને એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં જણાવ્યું:—

“નિરપેક્ષ રીતે પહેલાં આ દિવસોના શુદ્ધ અરણ્યમાં ભટકતો હું તમારી સંસ્થા જોવા આવી ચઢ્યો; અને ત્યાં તો એ શુદ્ધ અરણ્યમાં ઝળઝળાઈ ઉઠેલું જીવનનું ચૈતન્ય અરણ્ય મેં નિહાળ્યું. મોટી કહેવાતી બધી વસ્તુઓ ભૂલાઈ જવાશે, પરંતુ તમારી નાનકડી શાળાનાં સ્મરણ તો મારા જીવનમાં વણાઈ ગયેલાંજ રહેશે; કારણ કે તમારી શાળામાં મને સત્યનું દર્શન થયું છે અને ત્યાંથી આવ્યા પછી મારા જીવનમાં હું કંઈક અઘૌકિક વસ્તુજ અનુભવી રહ્યો છું.”

“આપણને એવા સુધારાની જરૂર છે કે જેથી આપણામાં ભ્રાતૃભાવની લાગણી પરસ્પર વધે, આતિથ્યસત્કારની તીવ્ર પ્રેમભાવના આપણામાં ઉદ્ભવે અને વડીલોની આમન્યા-આજ્ઞાનું પાલન થાય.”

‘દિવ્યરશ્મિ’

“સ્વધર્મના ગ્રંથોનો ત્યાગ કરી સૌ પહેલાં અંગ્રેજ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી અમારું વિ-શેષ અનિષ્ઠ થયું છે.”

‘બાણ બંકિમચંદ્ર’

(હિંદુસ્તાનના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

લોકસેવાના સાચા ઉમેદવારો માટે ઉત્તમ તક

(મુંબઈ સમાચાર ના ૧૯૮૨ ના દીપોત્સવી અંકમાં-લેખક:-શ્રી. અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર)

આપણા આપદાદાઓએ અધ્યાત્મિકતાને માર્ગે હિંદમાં ઉતરી આવી વસવાટ કર્યો, તે વખતે આ દેશ ઉજ્જડ ન હતો. આર્યો હિંદુસ્થાનમાં અથવા ભારતવર્ષમાં આવ્યા તે પહેલાં આ દેશમાં ઘણી કોમો વસતી હતી અને રાજ્ય પણ કરતી હતી; પણ નવા આવનાર આર્યો પુરાણી વસ્તીના કરતાં વધારે શુદ્ધિમાન, વધારે હિંસક હથિયારોથી સજ્જ અને વધારે સ્વરક્ષાને બહાને લગાયક હોવાથી અસલી કોમોને ક્ષણરૂપ પ્રદેશોમાંથી મારી મારીને ઉજ્જડ અને ટેકરાવાળા તથા જંગલવાળા ભાગોમાં નસાડતા ગયા. આ અસલી કોમોના લોકોને રાક્ષસ, દાનવ, દર્યુ, વાંદરા (એટલે વાનર-મુખી), અનાય અવાં નામેથી આર્યો ઓળખવા લાગ્યા. ખારમા સૈકામાં પંચજ તરફથી રાજપૂત લોકોએ ઉતરી આવીને રાજપૂતાનામાં પોતાનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં, તે વખતે ત્યાંના અસલી ભીલ રાજ્યોને મારી હરાવ્યા, તેના વિજયચિન્હતરીકે હજુ કેટલાક રજપૂત રાજ્યો ગાદીનશીન થાય છે, ત્યારે ભીલની આંગળી કાપીને તેમાંથી નીકળેલા લોહીથી ટીકા અથવા ચાંદલો કરે છે. સુરત પાસે ગંગના જંગલમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં, તે ચાલુ સૈકાની શરૂઆતમાંજ વધારે સારો રાજ્યવલિવટ ચલાવવાને બહાને અંગ્રેજ સરકારે લઈ લીધાં. આસામના પહાડીઓમાં નાગા, લુ-શાઈ, ખાસી વગેરે અસલી કોમોનાં રાજ્યો ગયા સૈકામાંજ, જૂદે જૂદે બહાને લશ્કર મોકલાવી લઈ લીધાં છે તેનું વર્ણન ગેઝીટિયરોના પાનામાં મોજુદ છે. મધ્યહિંદના ગોંડ રાજ્યો એક ઉદાર અંગ્રેજ સિવિલિયનના કહેવા પ્રમાણે મહારાજ્યો હતા અને તેમનું રાજ્ય મધ્યપ્રાંતના મોટા ભાગપર મોગલ શહેનશાહતના વખતમાં હતું.

રાક્ષસ મટીને દુખળા

સમયના વહેવા સાથે આ જૂની કોમો રાક્ષસ મટીને ‘દુખળા’ થયા, રાજ મટીને હમાલ થયા અને માલીક મટીને ગુલામ થયા. તેમની જૂની મહત્તા ભૂલાઈ ગઈ અને જાણે કે તેઓ આર્યોનું દાસત્વ અને હલકું કામ કરવા હજારો વર્ષથી સરખા હોય એવી માન્યતા થઈ ગઈ. કે-ટલીક કોમોને અંત્યજનું, મુએલાં દેર દસડવાનું અને મનુષ્યોનાં મળ-મૂત્ર ઉડાવવાનું કામ ગળે ઘાલવામાં આવ્યું, જેથી તેઓ અસ્પૃશ્ય થઈ ગયા. આજ મિતિએ પણ સાબરમતીની પ્રસિદ્ધ જેલમાં પંચમહાલના જે ભીલોને કેદીતરીકે જવા પ્રસંગ આવે છે, તેમની પાસે ઘણેભાગે પાયખાનાં સાફ કરાવવાનું કામ કરાવાય છે. ગઈ મોટી યુરોપીય લડાઈમાં આસામમાં ‘નાગા’ કોમના મ-જુરો મોકલવામાં આવ્યા તેમને ફ્રાન્સમાં, મેસોપોટેમીઆમાં અને ખ્રીજ સ્થળોએ લશ્કરના સિપાઈઓના ભંગીતરીકે મેલું ઉપાડવાને જખરજસ્તીથી કામે લગાડ્યા. આવી રીતે વધારે સંસ્કારી મનાતી જતો પછાત પડેલી કોમોને આજ પણ દાખીને, કચરીને, નીચ મનાતું કામ જખરજસ્તીથી કરાવતાં જરા પણ પાછું વાળી જોતી નથી.

આસામનો ચોથો ભાગ ‘જંગલી’

પણ કોઈ કહેશે કે એ તો બહુ જુજ સંખ્યાની, કે છેક જંગલી લોકો જેઓ, ઓસ્ટ્રેલિયાના કે અમેરિકાના અસલ વતનીઓની માફક નાશ થવાને સરખાયેલા છે, તેમની આ વાત છે અને તેને અણુઘટનું મહત્ત્વ આપવાની કાંઈ જરૂર નથી; પણ આપણા વસ્તીપત્રકના આંકડાઓ આ દલીલનું પોકળ ખતાવી આપે છે. મધ્યપ્રાંતની ૧ કરોડ ને ૬૦ લાખની વસ્તીમાં પૂરા ૩૨ લાખ, એટલે આખી વસ્તીનો પાંચમો ભાગ આવી અસલ વતની ગોંડ, હલકા વગેરે લોકોનોજ છે. આસામની ૮૦ લાખની વસ્તીનો ચોથો ભાગ, એટલે પૂરા ૨૦ લાખ નાગા, ખાસી, લુશાઈ, અખોર, મીશ્મી, કાચારી, ગારો એવી પુરાણી જાતિઓના છે. મુંબઈ ઇલાકાની લગભગ બે કરોડ ૬૭ લાખની વસ્તીમાં ૧૮ લાખ ઉપર ભીલ, કાળીપરજ, હાકુર, વારલી, કોકણા, કાતકરી એવી વસ્તીની સંખ્યા છે. આખા દેશની ૩૨ કરોડની વસ્તીમાં તેમની કુલ સંખ્યા ૧ કરોડ ૬૦ લાખની, એટલે સેંકડે પૂરા પાંચ ટકાની છે. એટલે દર સોની વસ્તીમાં પાંચ માણસ ‘જંગલી’

અથવા ‘રાની’ કહેવાતી જાતોના લોકો છે. આ સંખ્યા નાની કહેવાય ? આ વસ્તી ગણતરીમાંથી કાઢી નાખવા જેટલી છે ? આસામ પ્રાંતની કુલ વસ્તીથી આ કોમોની વસ્તીસંખ્યા ખમણી થાય છે. કચ્છ અને કાઠિયાવાડ ખંતેની વસ્તી કરતાં આ વસ્તી પાંચગણી કરતાં પણ વધારે છે અને મુંબઈ શહેરની પચરંગી વસ્તી કરતાં તેરગણી છે.

આપણે જાણદાર

હવે આટલી મોટી અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી મહત્વવાળી પ્રજા, અથવા પ્રજાઓ તરફ આપણે આજસુધી કેવી વર્તણૂક ચલાવી છે ? ખરેખર તે આપણને શોભાવે તેવી તો નથીજ, બલકે શરમાવે તેવી છે. આપણે તેમની સારી ખેડેલી જમીનો-જંગલો કાપીને ખેડવાણુ બનાવેલી જમીનો પડાવી લીધી છે. તેમને શાહુકારી ધંધામાં સારી રીતે છેતર્યા છે અને એક વખત થોડી રકમ લાભ કે એવાજ કામને માટે આપી જીંદગીભરના કે એચાર પેઢીસુધીના પણ ગુલામ બનાવી લેવામાં આપણું બધું બુદ્ધિબળ વાપર્યું છે, તેમને દારૂના વ્યસને ચઢાવીને પશુ જેવા બનાવી મૂક્યા છે. લાઠી વાપરનારા ભૈયા કે પડાણુને લાઠે રાખી તેમને લયબીત બનાવી મૂક્યા છે, ટુંકમાં તેમને ગુલામ અથવા પશુની સ્થિતિમાં લાવી મૂક્યા છે. કોઈ પરોપકારી ખ્રિસ્તી પાદરી કે અંગ્રેજ અમલદારની દયાથી તેમની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્નો થયા હશે, પણ આપણા ધનાઢ્યોએ, આપણા ધર્મીઓએ, આપણા પંડિતોએ, આપણા જીવદયાના હિમાયતી જૈન લાઠ્યોએ કદી તેમના તરફ નજર સુઢાએ કરી છે ? કદી તેમને માટે ધર્મીય દવાખાનાંઓ, કદી ધર્મનાં સ્થાનો, કદી જ્ઞાન મેળવવાની શાળાઓ આપણા વૈષ્ણવોએ કરી છે ? ઉલટું વ્યારા તાલુકાના વૈષ્ણવ કપોળો ત્યાંના કાળીપરજોની જમીનો પડાવી લેવામાં કુશળ ગણાયા છે, નવસારી જીવજ્ઞાના પારસીઓ રાની ગામડાંઓમાં દોરી લોટા લઇને જાય છે અને ત્યાં થોડાં વર્ષમાં જગીરદાર, દારૂનો દુકાનદાર અને ‘કાળીપરજો’ ના રાજા બની જવાને પંકાએલા છે. સુરતજીવજ્ઞાના અનાવલા તથા પાટીદારો “ધણીયામા” બનીને પોતાના “દુબળાઓ” ને નાસી જાય ત્યારે માર મારીને પાછા પકડી આણવામાં પોતાની બધી બુદ્ધિ, કુશળતા અને કાર્યદક્ષતા વાપરે છે. વડોદરા રાજ્યે ગઈ સાલમાં કાળીપરજોની સ્થિતિ તપાસવા એક કમિટી નીમી હતી તેની પાસે એક વણીક વેપારીએ સાક્ષી આપી હતી કે, “આવા ભોળા, અજ્ઞાન અને બુદ્ધિહીન લોકોને છેતરીને પૈસાદાર થવાની કોને ઇચ્છા ન થાય ?” આ કથી જાતનું મનુષ્યબંધુત્વ ? આ તે આર્યત્વ કે રાક્ષસત્વ ? પ્રભુ હિંદુસ્થાનને આમાંથી બચાવો.

મીશનરીઓ પાસેથી શીખો

આથી ઉલટું પરધર્મ-પરદેશી ખ્રિસ્તી મિશનો આ કોમોને માટે કેટલું બધું કરી રહ્યા છે, તે આંખો ઉઘાડીને જોવાની પણ આપણે તરદી લેતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ આના દાખલાઓ આપણા કાને અથડાય છે, ત્યારે પણ “તેઓ તો પોતાના સ્વાર્થમાટે, પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવામાટે તેમ કરી રહ્યા છે” એવી બેશરમી દલીલો કરતાં આપણે અચકાતા નથી; પણ તમે તમારા સ્વાર્થમાટે, તમારા ધર્મમાટે, તમારા દેશમાટે આ જૂની કોમોને માટે પારમાર્થિક કામો કેમ કરતા નથી ? હજારો ગાઉથી, બીજા ખંડોમાંથી પરધર્મી લોકો આવીને તમારા દેશના લોકોને જ્ઞાન આપે, કરોડોની સહાય આપે, ધર્મને માર્ગે ચઢાવે અને તે માટે પોતાની જીંદગી આ દેશમાં ખપાવી દે, અહીંનાં મરવાની, દટાવાની હોંસ રાખે પણ તમારું તો રવાડું સરખુંએ ન ફરકે ? જૂની વસ્તીને તેમનાં જંગલોમાં જઈ સહાય તો ન કરો, પણ તેમનાં લોહી ચૂસવાને અને ગુલામી દુનિયામાંથી નાશુદ થયે છતાં તમે ગુલામગીરીમાં તેમને સગડાવો એ શું તમારી પ્રજાતરીકેની લાયકી છે ? ગિહારના સાંતાલ પ્રગણામાં ૪૦ વર્ષથી કામ કરતો નોર્વેનો રેવ. બોર્ડિંગ કે ગરીબ સાંતાલોના લોહી પર ચુંથનારા ડૉક્ટર મેકફેલ કે તેની પત્ની ડૉક્ટર મેકફેલ કે હમણાંજ પોતાને સ્વદેશ અમેરિકા સીધાવેલ અહમદનગરના ડૉક્ટર મની જોરીમાં મૂકી શકાય એવો એક પણ હિંદી નર તમે બતાવી શકો તેમ છો ? “પર દુઃખે ઉપકાર કરે તોયે મન અભિમાન ન આણે” એ વૈષ્ણવની વ્યાખ્યા એક વૈષ્ણવને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે એમ જાતી ઠોપીને કોઈ કહી શકશે ?

પોતપોતાની જ્ઞાતિમાટેજ ?

આપણો દેશ અનેક ધર્મ, અનેક જ્ઞાતિ અને પેટાજ્ઞાતિ તથા ટોળામાં વહેંચાઈ ગયેલો છે. તેમાં સુધરેલા પ્રકારના ‘કોમ્યુનાલીઝમ’—પોતપોતાના વાડવાળામાટે કામ કરવાની ભાવનાએ તો હ્રદય કરી છે. હિંદુ તે હિંદુનેજ માટે, મુસલમાન તે કેવળ મુસલમાનનેજ માટે અને પારસી તો નાની કામ રહી તેથી પોતાના અસ્તિત્વને માટે કામ કરી રહ્યા છે. હિંદુઓમાં વળી નાગર બ્રાહ્મણ પોતાની જ્ઞાતિવાળાઓમાટે, વાણીઆ વાણીઆમાટે, ભાટિયા ભાટિયામાટે, પાટીદાર પાટીદારમાટે એમ સૌ પોતપોતાને માટે ફેાડી લેવાની પદ્ધતિપર કામ કરી રહ્યા છે; પણ આ તો જે કોમો જગતી છે, આગળ પડતી છે, બુદ્ધિમાન છે તેની વાત થઈ; પણ જેઓ ઘોર નિદ્રામાં છે, જેમને દેશનું કે પ્રજાપણાનું ભાન સુધ્ધાં નથી, જે કેવળ પોતાનું પેટ ભરવામાંજ ગુચ્ચ-વાઈ ગઈ છે, જે દારિદ્ર્યમાં ડૂબી ગયેલી છે તેનું કોણ? નાગરોનાં મંડળો કોળાઓને સહાય કરવામાટે બંધાયાં સાંભળ્યાં નથી, વાણીઆ કે ભાટિયાઓએ હલકી ગણાતી જ્ઞાતિઓને માટે શાળાઓ ખોલી નથી, (બલ્કે પોતે સ્થાપેલી સંસ્થાઓ ફક્ત ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓમાટે છે એમ આકાશગર્જના કરતાં લગ્નિજત થતા નથી.) પાટીદારોએ અત્યંતે સારી સ્થિતિએ ચઢાવવા પ્રયત્નો કર્યાનાં આપણને સ્વપ્નાં પણ આવ્યાં નથી. નોર્વે-સ્વીડનના કે કેનેડાના પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો કે ક્રાન્સના કે ઇટલિના રોમન કેથેલીકો, કે ખ્રિસ્તીધર્મના સેંકડો પથોના અનુયાયીઓ હિંદના લોકોને ખ્રિસ્તીધર્મનું જ્ઞાન આપવા કરોડો રૂપિયા એકઠા કરી મોકલે અને વાપરે; પણ અમારાજ દેશના, અમારાજ ધર્મના, પોતાને ઉચ્ચ કહેવરાવતા લોકો અમારાજ ધર્મથી અજ્ઞાન ભાઈઓને માટે પૈસા પણ ન ખર્ચે, દવાખાનામાં તેઓને પેસવા પણ ન દે તથા શાળાઓમાં પરદેશી સરકારના હુકમ છતાં પણ અલંબ બાળકોને દાખલ ન થવા દે એ જેટલું શરમાવનારું છે, તેટલુંજ સત્ય છે. એકઠો શિદ્ધ પોતાને અત્યંતેના કલ્યાણના કામમાં ખપાવી દે, કે એકઠો નીલમણિ અકવર્તી આસામની ખાસી ટેકરીમાં પોતાના બુદ્ધાપમાં પણ સેવાકાર્ય કરે તેથી દેશનું દળદર શીટવાનું નથી.

પરાઈ પીડ જાણો

પ્રાંતે પ્રાંતે અસલ વતની કોમોમાટે કલ્યાણકારી મંડળીઓ સ્થાપવાની જરૂર છે. તેને અંગે આખી જીંદગીભર સેવા કરનારા હિંદી મિશનરીઓ—સેવકો—કોઢીબંધ અને સેંકડો જોઈએ. સેવા કરનારા ડૉક્ટરો, લાખો રૂપિયા મેળવીને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરનારા નહિ, પણ ગરીબોની સેવા કરી ખ્યાતિ પામેલા મીરજના ડૉક્ટર વાનલેસ કે બામદાના ડૉક્ટર-યુગલ મેંકફેલની માફકના કાર્યકર્તાઓ જોઈએ છે. પોતાની વિદ્વત્તા ગરીબોનાં બાળકોને તેમની ઝુંપડીઓમાં, પહોડોનાં શિખર ઉપર કે ગાઢ જંગલમાં જઈને જ્ઞાન આપનારા અધ્યાપકો અને આચાર્યો જોઈએ છે. કોઢીયા (પતિયા), લૂલા, લંગડા, આંધળા અને નવારસ બાળકોની સેવા કરનાર ડૉક્ટરો અને દુનિયાદારીમાં પીઠ થયેલા ગૃહસ્થો જોઈએ છે. ભીલ, ચોધરી, ગામીટ, દુબળા, વારલી, કાતકરી, વડર, વાદી, રાવળ, દાકુર, ટેડ, ચમાર, ભંગી, શેણવા, કાયુડીઆ, કોટવાળીઆ વગેરે એવી એવી કોમોનાં સ્થાનો શોધી કાઢી, તેમની વચમાં જઈ વાસ કરી, તેમની બોલી શીખી, તેમને જ્ઞાનવાન, ધાર્મિક તથા ધંધાદારી બનાવનારા સેંકડો બલ્કે હજારો કાર્યકર્તાઓ જોઈએ છે. આવા સેવકો ભાડુતી કે સારા પગારની લાલચે મળી શકશે નહિ. જેને ઈશ્વરી સંદેશો મળશે, કે જેને પોતાના દેશના કલ્યાણમાટે ધગશ હશે, કે જે ખરો બ્રાતૃભાવ સમજતો થશે, કે જે યજુર્વેદના વાક્ય પ્રમાણે “હું મારા દેશને માટે અનેક કષ્ટો સહેવાને તૈયાર છું” એમ કહેશે; એટલુંજ નહિ પણ ખરેખર મનથી આચરશે તેજ આવું કાર્ય કરી શકશે. અલબત્ત, આવા લોકોને તથા તેમનાં બાળબચ્ચાંને ખાવાને રાંદણો તો જોઈએજ અને તે પ્રજાએ-એકલા શ્રીમંતવર્ગે નહિ પણ સાધારણ જનસમૂહે પણ-પૂરો ખાડવોજ જોઈએ. આ યુગને કળિયુગ માનનાર કળિયુગ પ્રમાણે આચરણ કરે અને બીજાઓ ના જુએ; પણ સત્યયુગના આચરણ કરનાર માણસ આજે પણ સત્યયુગ છે, એમ માને અને મનાવે. “પરાઈ પીડ” જાણવાને દિવ્ય ચક્ષુની જરૂર નથી. માનવી ચક્ષુ અને અનુકંપાવાળું હ્રદય બસ છે. એવાને પરાઈ પીડના ઉપાય કરવાનાં સાધન મળીજ રહેશે-પ્રભુ પૂરાં ખાડશે.

સંવેદન—સંહિતા

(લેખક:-૨૧૦ સૌં કનુભેન દવે, ‘મુ’અઈસમામાર’ ના ૧૯૮૨ ના દીપાત્સવીઅંકમાંથી)

જગતજ જગતને છોડવશે, મંબુભાઈ ! સારાએ જગતનાં પાપથી ત્રાસી તમે તે જગતપરનો મોહજ ઉઠાવી લેશો. તેની ઝીણી ઝીણી ‘વડલ્લીનેસીસ’ને નહિજ ગણી રહેા. એ તો સાવ સ્વાભાવિકજ છે. એક બાબુ જગત ને બીજી બાબુ જગન્નાથ. એકમાં પડ્યા ને લખદાયા ત્યારે બીજાને ખોયો. એકમાં અલિપ્ત રહ્યા ત્યારે બીજાને મેળવ્યો; અને તે મેળવ્યો એટલે બીજું કંઈજ નહિ, પણ જીવન સારી રીતે જીવતાં-પ્રભુરાહમાંજ પરાવતાં આવડ્યું, એ ચોક્કસ થયું. આત્માને તારવાને માટે હરેક જે પળો ચોવીસે કલાક કાયમ નિકટજ વસી રહે છે, તે પ્રત્યેક પળનો ઉપયોગ કર્યો એજ ‘પ્રભુમય જીવન’-એજ જગન્નાથને મેળવવાનું મંગલાચરણ !

સૌ કામ તેનીજ ખાતર ને તેને અનુલક્ષીને કરવાં એ બાબત તો ક્યારનીયે હું જીવનમાં વણી રહી છું. પુત્રીને પણ મારો એજ આદેશ છે, ને તે સંપૂર્ણપણે સમજી ગઈ છે, એટલે મને સંતોષ છે. આથીજ હારજિતના ઓળા તેને નહિ અડકી રહે, તે તેથી નહિ લોભાય, તે તેનીપાર સમ્બિદાનંદનું સત્ય વિલસે છે તે પ્રત્યેજ વળશે ને તેનેજ સત્કારી સ્વીકારશે ને સન્માનશે.

“ હારોની હાર, લલાટ લખી હારોની હાર. ”

એ તમારું ગીત મને તો જરિયે પસંદ ન પડ્યું. પ્રત્યેક મોટા માણસો-સંતો ને મહંતો-જગતની દૃષ્ટિએ હારેલજ છે. ભગવાન બુદ્ધ તથા ઈસુ ખ્રિસ્તને વિષે જગતનો પામર વર્ગ શું ધારતો હશે ? રાજપાટનાં વૈભવી સુખ છોડનાર એક રાજકુમારને જગતનીજ હારજિતમાં રચ્યો પચ્યો વર્ગ કેની દૃષ્ટિથી જોતો હોવો જોઈએ ? તે તો એમજ માને કે, આ મિથ્યા દુઃખ શામાટે વહોરી રહેલ છે ? તેવીજ રીતે ભગવાન ઈસુનું. જગતની દૃષ્ટિથી તો તેને વધસ્થંભપર ચઢવાનું શું પ્રયોજન હતું ? એમજ કહી શકાય !

આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો સંસારના ઇતિહાસમાં તો સચોટ નિર્દેશાયાંજ છે. જેણે જેણે અહીંનું સુખ વહાલું કર્યું છે, તેણે તેણે ત્યાંના ‘ટૂંકર’ ગુમાવ્યાજ છે. જગતના માછીઓ ન્યારે જગતનાં માછલાં મારવાથી છૂટ્યા, ત્યારેજ માનવ માછલાંઓનો ઉદ્ધાર કરી શક્યા. અલબત્ત, આ ઈશ્વરી ‘ટૂંકર’ તમે કહો છો તેમ ‘ટેન્જબલ’ કદાચ ન દેખાય, પ્રસંગે તેમાં ‘અન્યાય’ જેવુંજ જણાય; છતાં તેમ તે નથીજ. ઘણાકેને એમ લાગે છે કે કેવળ નિષ્પાપ એવા ભગવાન ઈસુને વધસ્થંભ શે ? પણ એ તો રૂપરૂપિ ઉકેલશે તો તરતજ જણાશે કે સત્યતા, સૌંદર્યતા ને સારપના મંત્રોમાટે ‘કુસીરીકેશન’ સહન કરવુંજ પડે. તે દ્વારાજ તેમની ગણના થાય તેમ કોઈ મહાન ઘટનાની ખાતરે આવા પ્રસંગો મહાન પુરોષોના જીવનમાં યોગ્યેલા છે. કોઈક પ્રાચીન મહત્તમ ભાવનાને જગતમાં બસવતી કરવાના કારણે-એટલે દેખીતી હારોમાંજ હું તો તેનાજ ‘જય જયકાર’ ન્યાળી રહી છું !

અલબત્ત, કદાચ આપણું ધૈર્ય ખૂટી જતું જણાય છે; કદાચ આપણી બળસંપત્તિ નષ્ટપ્રાય થતી લાસે છે; કદાચ આપણા અધિકારથી વધુ પડતું કાર્ય આપણે ઉઠાવી રહેલ છીએ એમ જણાય છે; પરંતુ તે સૌ તેમ લાસેજ છે, જણાયજ છે; નહિ કે તે તેમજ છે. ‘સોઈગ મશીન’ ના ખે ઉત્પાદકો તો સાવ ગરીબડી માડીના નયાઓ હતા. એક મધરાતે તેમને વિચાર થયો કે, “સૌગ ઓફ ધી શર્ટ” ની ગાનારી બિચારી ગરીબડી તેમની બહેનોને માટે તેમણે કાંઈક ચંત્ર તો જોતવુંજ; અને અનેકાનેક વિદ્નો આગ્યા છતાંય તે તેમણે જોત્યું ને સારી સ્ત્રીજાતનો આશીર્વાદ ઝીલ્યો.

લ્યુથર કોણ ? એક ખાણ ખોદનાર માખાપનો પુત્ર. “ રાજસભાને જાપરે જેટલાં નળીયાં છે, તેટલા ભલે મારા દુસ્મનો હો, તોપણ હું તો સત્યને માર્ગેથી નહિજ ચળું ” એ ટંકાર એક આ-ણખોદનો છોકરો બોલી ઉઠ્યો ને જગતે તે ઝીલ્યો. એને તાપ ને કષ્ટ સહવાં પડ્યાં; પણ પાછળથી આજ પાંચસો વર્ષનો ઇતિહાસ તપાસશે તો માલૂમ પડ્યાવિના નહિજ રહે કે, રાજસભામાં લ્યુથરનો ઉકેલેલો પ્રકટ પ્રતિષેધનોજ પ્રભાવ જ્યાં ને ત્યાં વિજયી થયેલ છે. અસત્તાની સામેનો પ્રકટ પ્રતિષેધ અને તેમ કરી સંતનું સંસ્થાપન-એજ છેલ્લાં પાંચસો વર્ષના દુનિયાના ઇતિહાસનું ગંભીર-

માં ગંભીર તારતમ્ય નીકળી શકે છે. ગાંધીના ‘સત્યાગ્રહ’ ને ‘અસહકાર’ પણ તેનાજ ફળગામાત્ર છે-તેજ પ્રમાણે અન્ય દેશોના રાજવિપ્લવો પણ તેનેજ આભારી છે. એકલા રાજવિપ્લવોજ નહિ પણ સમાજ ને ધર્મ પણ તે ‘આઉટસ્પોકન એમફેટીક પ્રોટેસ્ટ’ જ આજ જ્યાં ને ત્યાં આદરી રહેલ જણાય છે; અને એ રીતે ગીતાવાક્યની સિદ્ધિ કરી રહ્યા છે કે:—

જ્યારે જ્યારેજ અન્ધાર ધર્મનો થાય, ભારતી; જામે અધર્મનાં જૂથ, સારે હું નિજને સજીવું. સંરક્ષા કાજ સાધુની, પાપીના નાશકારણે; ધર્મ સુસ્થાપવા માટે “જન્મુ” છું હું યુગે યુગે.”

“જન્મુ છું હું ક્ષણે ક્ષણે” એજ વાક્ય મને તો ત્યાં યોગ્યત્વ હોત તો અતિપ્રિય લાગત. આપણે જોતા નથી, જાણતા નથી, પણ તે તો ક્ષણે ક્ષણેજ જન્મે છે. સત્તા જયતી ખાતર અને અસત્તાના પરાજયની ખાતર; અને એનું સત્ તે સાચું છે, જગતનું નહિ. જ્યારે એના ને જગતના સ્વીકારેલા સત્તની વચમાં ફેરફાર હોય છે, ત્યારે જગતનું સત્ તે અસત્ છે, એમાં લેશમાત્ર પણ સંશયને સ્થાન નથી. શ્પિયા, આના ને પાછની ગણકવૃત્તિમાં રચ્યાપચ્યા જગતને તે મહાન કાનુનના મહાન સત્તની કેવી રીતે ઓળખ હોઈ શકે?

પણ આપણે જ્યારે તે સંખંધી કંઈક જાણીએ છીએ, જગતથી પર ઉઠવાને કંઈક પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છીએ, સારે આપણો તો યોગ્યો ધર્મજ છે, મંજુભાઈ! કે જેમ અને તેમ જગતની સમવિષમતાએને ગળીજ જવી, ને તેની પાર પ્રકટ પરમાત્મતત્ત્વનાં સંદોહિત જય જયકારનુંજ નિશ્ચય સ્વરૂપ નિહાળવું. વધુ શું લખું?

ક્રોધને છોડો, મંજુભાઈ! તો ઉંડામાં ઉંડું ને મહાનમાં મહાન કામ કરી શકશો. મિથ્યા ચીડ તો નજ થવી જોઈએ. તે સર્પને તો માથાપરથી ઉતારી-ઉછાળી કાઢ્યેજ છૂટકો.

શમતા-શાન્તિને અત્તકર્મમાં પહેલું સ્થાન ગીતાકારે આપેલું છે. એ શાન્તિ આપણે ન સમજીએ તો અત્તકર્મમાંથી ચલિત-પતિત થઈએ છીએ, એમજ ગણાય.

સમત્વ-સામ્ય-શાન્તિ-એ સૌ તેના યોગનાંજ પગથિયાં છે, અત્તનિષ્ઠ થવાનાં તે સાધન છે.

પ્રભુજીના આશીર્વાદ ઉતરો ને સૌને જગ્યાવી લો; ઉગારી-ઉદારી રહો.

કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણેને નર્કદાર ગીતાકારે કહ્યાં છે, તેમાં શું ખોટું છે? તેમાં પ્રવેશ કરનાર મનુષ્ય સીધો નર્કમાંજ પડવા તૈયારી કરી રહેલ છે એ સાવ સાચું છે. “ધર્મા વિરુદ્ધ કામાંડહમ્”-એ પણ તેનુંજ કથન છે, અને તે સત્ય છે. સજ્જવનને પોખતી, ઉચ્ચ કરતી, પવિત્ર કરતી, જે જે કાંઈ પ્રેરણાઓ, ભાવનાઓ, કામનાઓ, ઇચ્છાભિલાષાઓ ચિત્તસ્થળે જામે તે સૌ તેનાજ સ્વરૂપમાત્ર છે. તેજ તેમનો સૌનો પ્રેરક, ચાલાક ને શાસક પિતા છે; પરંતુ તેથી વિરુદ્ધ જે જે કાંઈ ભાવ અસજ્જવનને પોખતા તે સૌ નર્કદારજ જાણવા. આજ પ્રમાણે ક્રોધનું ‘પુણ્યપ્રકોપ’ એ વ્યાજબી છે. દેવાવિદેવ પણ એવો પુણ્યપ્રકોપ ધારણ કરી રહે છે. સાધુની સંરક્ષા કાજે અને પાપીના નાશને કારણે તેનેય પ્રકોપ ધારણ કરવાની ફરજ પડે છે; અને તેવો પ્રકોપપ્રસંગે મનુષ્ય ધારણ કરે તો તેમાં અડચણ નથી. અન્યાયની સામે, અધર્મની સામે, દુષ્ટતાની સામે, ન્યાય, ધર્મ ને પવિત્રતાનું સંસ્થાપન કરવા-કરાવવા ગમે તે કક્ષામાં રહેલ મનુષ્ય પુણ્યપ્રકોપ ધારણ કરવા શક્તિમાન છે—રાજ્ય, સંસાર કે ધર્મ—ગમે તે માર્ગમાં. આમાંય ક્રોધ પ્રાણીપ્રતિ ન હોવો જોઈએ. અન્યાય, અધર્મ અને દુષ્ટતાના ભાવપ્રતિજ તે હોવો જોઈએ; યાત્રી નાની નાની બાળ-તમાં ક્રોધ કે ચીડ થઈ આવી કપાળ કે માથાં ફૂટવા જેવી સ્થિતિ થાય તે તો દુઃસહજ ગણાય. તે ક્રોધ પુણ્ય નથી, અપુણ્ય માત્ર છે. તે ક્રોધ તામસી છે, તે યોગ્યું નર્કદારજ છે. અસંયમી માણસોજ તેને વશવર્તા થઈ રહે છે ને પાપને માર્ગે પળે છે. આત્માને તારવો તેમજ ડૂબાડવો આપણેજ હાથ છે. સંયમ તે તારનાર છે, અસંયમ તે ડૂબાડનાર છે. સંયમ તે સ્વર્ગ છે, અસંયમ નર્ક છે. પુણ્યપ્રકોપ દેવને વહાલો છે, ને તેથી દૈવી છે. કેવળ ક્રોધ દેવને અપ્રિય છે અને તેથી તે આસુરી છે. હવે લોભવિષે વિચારીએ. તેનું પણ તેમજ છે. પુણ્યલોભ, અપુણ્યલોભ, ઉચ્ચોચ વધવાની પ્રત્યેક આશાભિલાષ ને ધ્યેયને મેળવવા માટેના પ્રયત્નો તે પુણ્યલોભનાજ ગણી શકાય; પરંતુ મંકમેયનો લોભ તે તેમ નજ ગણાય. તે તો યોગ્યું નર્કદારજ કહેવાય. આજ પ્રમાણે ધનલોભ, શ્રીતિલોભ એ સૌ એકજાઓનું સમજી શકાયે. કોઈનું ખૂંડ કરી પોતાનું લાડું કરવાની ઇચ્છાથી જે

રહો; પણ હજી તે કદ્યાણુ-તે શાશ્વત સુખ દૂર છે.

આ પૃથ્વીની સ્થાપના તો પ્રભુએ ઉડેરા આશય સાથે કરી; પરંતુ તેમાં થયું વિચિત્ર. બીજા જ્યોતિર્ગોળના વાસીઓ ડૂબવાની સ્વતંત્ર ઇચ્છા છતાંય ન ડૂબ્યા. જ્યારે પૃથ્વીપરના વધારે ને વધારે તે મર્ગેજ નવા લાગ્યા; અને ઈશ્વરની કરણીના અર્થનો અનર્થ થઇ રહ્યો. વળી પાછી ખુશી પણ એ થઈ કે દેખીતી રીતે પુણ્યાણુઓ-ધર્મીઓને ત્યાં ધાડ-દુઃખનાં વાદળ વધુ ને વધુ છવાવા લાગ્યાં; જ્યારે પાપીઓ-અધર્મીઓને ત્યાં સુખની દેખીતી વૃદ્ધિ થઇ રહી! પરંતુ વૃદ્ધિનો પરિપાક અમૃત મીઠો નથી, તે ભાન તે વૃદ્ધિ જીવનારાને ન રહ્યું. તે તો ફળ આવ્યેજ નળ્યાયું; અને એ ફળ એટલે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજસાથેનું ઈશ્વરી કાનુનનું ઉત્સાધન કર્યાનું દુઃખ. આનું નામજ વિચારફળ. પ્રભુએ તેથીજ કહ્યું, રૂડા વિચાર, રૂડી વાણી ને રૂડું વર્તન; નેક મનસની, નેક ગવસની ને નેક કુનસની; એનાં ફળ સુખથી ભરપૂરજ હોય. ભુંડા વિચાર, ભુંડી વાણી ને ભુંડા વર્તન ખદમનસની, ખદગવસની, ખદકુનસની એનાં ફળો દુષ્ટ ને દુઃખકરજ હોય. એ ને એ ચાર જેવીજ આ વાત. યુક્તાય વાવો ને યુક્તાયજ પામી રહ્યો. કૌચ વાવો ને કૌચને ઉછેરી રહ્યો. માટેજ તેણે કહ્યું: “પોતાને માટે જેવું ઇચ્છો તેવુંજ સામાને માટે પણ ઇચ્છો.” તમને કોઇ બીજા કહે ને ગમે-ન ગમે, તેજ રીતે તમે પણ બીજાને માટે તેને ગમતું-ન ગમતું વિચારીનેજ વિચાર, વાણી ને વર્તન આદરી રહ્યો. તમને શુભ ગમે છે તો બીજાને શુભ થાય તેવુંજ તમે કરી રહ્યો. તમે તેનું અશુભ ઇચ્છશો, તો તેનો ખદલો અશુભજ તમને મળશે. આજ કે કાલ કે પરમ દિવસે-પણ નિશ્ચય મળશેજ મળશે. અશુભ કદીય શુભમાં નહિ ફેરવાય-તેમ શુભ અશુભમાં. એ તો ‘નાસતો વિચતે ભાવો નાડાભાવો વિચતે સતઃ’

“સમત્વં યોગમુચ્યતે”

—આ સમત્વને ધારણ કરવું, એ ભારેમાં ભારે દુઃખની, કટુતાની, ઝહરની, ઝડીઓ વરસી રહે તોએ સમત્વનો લાગ ન કરવો, શાન્તિ પકડી રાખવી અને તેમાંય-ઉંડામાં ઉંડા એ કટુતાના વર્ષાભાંય-અમીવર્ષા પરમાત્મનું રાજી રહેવું છે, એવો સાક્ષાત્કાર કરવો તેજ અહીંના માનવજીવનને સર્વથા ઉચિત છે; અન્ય માર્ગ-તરવાનો-ભવખંધ પાર જવાનો-નથીજ.

દુઃખ આવશે-શોક ઉતરશે; અશાન્તિ ઉત્પન્ન થવાનાં અનેકાનેક કારણો હશે; ગ્વાનિ, વિપાદ અને ઉદાસિતા ચિત્તને ઘેરી લેશે; વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યના વિચારો, સંકલ્પો, તર્કવિતર્કો મનને હેલાયમાન કરી મૂકશે; મનુષ્યો-સર્ગાસંબંધીઓ-મિત્રો, સૌ પ્રત્યે કદાચિત્ પદ્મા-મરજી પણ થઇ આવશે; તેમના કડવા બોલ સાંભળવા પડશે;—આમજતાં જાતે તો પાપમાં ન પડાય, જાતે તો સમત્વને નજ છંડાય એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે. ઈશ્વરે જીવંતી દીધી છે, તો તેની ખાતર, તેના સમત્વના કાનુનને વશવર્તી જતી જીવવાની ખાતરજ જીવાવી જોઇએ છે. ક્રોધ, અસૂયા, ઈર્ષ્યા, ધિક્કાર, દ્વેષ એવા દુર્ગુણો તો ત્યાં નજ હોવા જોઇએ-શું પ્રાણી કે શું પદાર્થપ્રત્યે.

ગીતાકારે જે યોગ જમાવવાની સૂચના કરેલી છે, તે વ્યાજબી છે. સ્થિર આસન માંડી સ્વસ્થ ચિત્તે એક સ્થળે બેસી યોગ માંડવો એ આજના પ્રવૃત્તિમય જમાનામાં અને એકાગ્રતાવિરુદ્ધના જીવનક્રમમાં સાવ જરૂરનું છે. ચોવીસ કલાકમાંથી આવો એક કલાક જૂદો મૂકાય તોયે ઘણું સાફ. હું તો એ કલાકને ‘મહાલક્ષ્મી’ સમોજ ગણી લઉં. એ લક્ષ્મીની ઘડીને જીવન સરસી વધાવીજ લઉં. સ્વભાવપુરઃસરની શાન્તિ અને અભ્યાસ તથા યોગવડે કેળવેલી શાન્તિ એ બેમાં ફેર છે. પહેલી શાન્તિનો કદાચ લગ થવા પામે; પણ સદૃઢ થયા પછીબીજી શાન્તિ તો નિશ્ચય ને અડગજ રહે. અનેક ખડકો ને વિકટ પ્રસંગો વટાવીને જીતેલી શાન્તિ-સમતા સદૈવ અજેયજ રહે. વિષમતાના કોઇપણ નાના કે મોટા પ્રસંગે તેને નજ છોડી રહે. તેનો કિલ્લો સદાસર્વદા સુસજ્જ ને વિજયવંતજ રહે.

સમત્વ રાખવા માટે એક માન્યતા—સાબીતી મેળવેલી માન્યતા ખાસ આવશ્યક છે. તે માન્યતા આ છે કે, ઇન્દ્રિયાર્થો સૌ શીત અને ઉષ્ણુસમા સુખદુઃખવન્તા છે, અનિલ છે, આવતા ને જતા છે અને તેમને સહી લેવાને તેમ કરી તેમનાથી પર ઉભવું એજ સાવ શ્રેયસ્કર છે—એકનું એક દુઃખ, એકનો એક શોકનો પ્રસંગ, એકનો એક વિષમ બનાવ ઝાત્રી વેળ નહિજ ટકે અને તેથીજ તે પ્રત્યે ઉદ્—આંસીનતા (ઉંચે બેસણે બેસવાની રીતજ) અખલાર કરવી જરૂરની છે. કુદ-

રતને કુદરતનો કર્તા એ વિષમ પ્રસંગની ઘટતી ઉકેલણી કહીજ રહેલ છે, ને જેવા સારા પ્રસંગે આવ્યા ને ગયા તેવીજ રીતે આ નરસો પ્રસંગ પણ આવ્યો છે ને જતો રહેશે, એ નિઃશંક છે એમજ માનવાનું છે. એવોજ ક્રમ-સર્વત્ર પ્રવર્તી રહેલ જોવાનો જાણવાનો છે અને એ રીતે સાચા યોગીને જાણે એવું જીવન જીવવાનું છે. ‘સંસારમાં સરસો રહે ને મન મારી પાસ’ તો આજ રીતે થઈ શકે. જનક ઇત્યાદિઓ આજ માર્ગે જીવન જીવતા ને જીવી તેને જીવતા. સંસારનાં કાર્યોનો નિકાલ તેઓ આ એકાગ્ર વૃત્તિવડેજ લાવી શકતા. તે તેને બાધક નહિ પરંતુ સાધક નિવડતી અને આ પાર તથા પેલીપાર બન્નેની સિદ્ધિ સ્થાપતી.

x x x x x

આનંદ એ પરમાત્માનું પરમસ્વરૂપ છે. એક તારાના પ્રદેશમાંથી બીજાપર પ્રવેશ આદરતી વેળાના તેના ભવ્ય દિવ્ય સંચલનનો આનંદ કંઈક અનૈરોજ છે. સૃષ્ટિક્રમમાં જ્યોતિર્ગોળ ગળડા-વવાનો-ગોઠવવાનો તેનો જીવન્ત આનંદ પણ અદ્ભુતજ છે. તેનું સાકારનિરાકારત્વે અસૌકિક આનંદલક્ષણ લક્ષ્ય રહે છે. તેના મૂળનું નાનકડું મરકલડું, તેના નેત્રની નાનકડી અમૃતરેખા, તેની સમસ્ત સૌન્દર્યવતી પ્રતિભાપ્રભા—અજળ અજળ છે. વેદોએ તેતિ નેતિ કહ્યા તે વ્યાજબીજ છે. એ અવર્ણ્યનું વર્ણન કેણુ કરી શકે? તેમ એના અવર્ણ્ય આનંદનું વર્ણન કેવી રીતે થઈ શકે?

જ્યાં જ્યાં જીવન ત્યાં ત્યાં આનંદ. જ્યાં જ્યાં આનંદ ત્યાં ત્યાં પરમાત્માનો વાસ. આપું વાતાવરણ કેવળ તેના સંગીતાનંદના રણકારોજ રમી રહ્યું છે. વાયુની પ્રત્યેક લહરિમાં લોકલોકાન્તરમાં પ્રસરી રહેલ જેની આનંદછોળજ ઉછળી-ઉભરી રહી છે.

સ્નેહ, સત્ય, સૌન્દર્ય—એ આ આનંદનાં ત્રિવિધ અંગો છે, અને ઈશ્વર તે ત્રણેયંત્ર છે—ત્રણેથી આતપ્રાત છે—તે જાતે સ્નેહસાગર છે. તે જાતે સત્યનારાયણ છે. તે જાતે સૌન્દર્યધામ છે; અને આથી તે સચ્ચિદાનંદ છે. તેને જોવો, જાણવો ને અંતે પ્રવેશવો એ કંઈ આશ્ચર્ય આશ્ચર્ય નથી.

મનુષ્યોને જાણ નથી એવાં અસંખ્ય સૃષ્ટિધામો આ પૃથ્વીની પાર છે; ને તેના સૌ પાલકો-નો એ રાજાધિરાજ તે પરમાત્મા છે. નરી પ્રકાશપૂર્ણ તો તેની નગરી છે, નર્યો પ્રકાશપૂર્ણ તો તેનો દિવ્ય મહાલય છે, તે સર્વ ચક્ષુ ને સર્વશ્રોત્ર તે સર્વતો પાણિવાયુ—સર્વત્ર વિશ્વવિશ્વાની-રમાં એકમદ્વિતીયમ્ રૂપે વિચરે છે—વિદરે છે. તે આનંદ પાગવાર પ્રકટાવી રહે છે. તેના આનંદમાંથી આનંદજ સર્વત્ર પ્રસરે છે—પ્રકાશમાંથી પ્રકાશજ સરે છે, તેમ ચંદ્રમાંથી ચંદ્રિકા ને સૂર્યમાંથી સૂર્યતેજ પ્રસરે છે—પ્રકટે છે તેમ આનંદચિહ્નોણી તેની દૃષ્ટિજ નથી. જ્યાં જ્યાં આનંદ નથી ત્યાં ત્યાં તે નથી—તેની અમૃતમીડી દૃષ્ટિ નથી. ઉંચો ને ભવ્ય આનંદ, આત્મિક ને પ્રેમલ આનંદ તેને રચે છે, પરમ સેવાભાવી આનંદ તેને આનંદે છે, કૌટુંબિક આનંદ તે પોષે છે, સત્ય, શ્રીમદ્ ઉર્જાત એ સર્વ જ્યાં જ્યાં છે ત્યાં ત્યાં તે ઉમેલ છે. મજૂરની મજૂરીનો આનંદ તેનોજ છે; કારણ તે જાતેજ અનન્ય સેવક છે. સાચો સ્વામી તેજ કે જે સાચો સેવક છે. તેના સ્વામિત્વનો આનંદ તેજ તેના સેવકત્વનો ઉદ્વસિત આનંદ છે.

તેની ધુસરી નરમ છે. તે નરમ ધુસરીને જે કાંઈ ધારણ કરે છે—શાન્તિથી અને બીજન-ફરિયાદે—તેનાં યોગક્ષેમ તે વહી રહે છે. વણમાગ્યાં અતીવ શ્રેયસ્કર મહાદાનોતેજ રમરણમાં લાવીએ તોયે તેણે ઉપજાવેલો પ્રત્યેક ચિત્તનો આનંદ નિરવધિ થઈ પડશે—આ પ્રાણ, આ આકાશ, આ પ્રકાશ, આ સૌ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય, આ જીવની કાળપરંપરા.

શિકાયત—ફરિયાદ તો માણસને ઘટતીજ નથી. તેણે એટએટલું આપ્યું છે—અદ્યું છે—વર્ષ્યું છે—કે વધુ માગી શકીએજ નહિ. ‘પેરેડાઈઝ લોસ્ટ’ આપણેજ કર્યું છે, બાકી તેણે તો સ્વર્ગ-રાજ્યના ધણીરણી આપણને ઠેરવ્યા હતા—સ્થાપ્યા હતા. એજ ‘પેરેડાઈઝ રીગેઈન્ડ’ પણ આપણેજ કરી શકીએ છીએ—તેના આનંદના માર્ગે વહીને, તેના સુરચિત ભવ્ય શાસનને અનુસરી-ને—તેની આશ્વાસન નરમ ધુસરી ધારણ કરીને.

x x x x x

ઉચ્ચિષ્ટ અને અમેદ્ય અનનની માફક આત્માને ત્રાસક એવા સર્વ કાંઈ વિચારોનો સર્વથા

ત્યાગજ ઘટે છે. નહિતર વિશેષ પ્રકારનાં તેમનાં અધન, વૃત્તિ, વાણી ને કૃતિ સદાસર્વદા નીચાતિ-નીચજ કરતાં રહે છે-સંપૂર્ણ અવસાદન સ્થાપી રહે છે. જેમાં આત્મા સ્વભાન ભૂલે છે, ને અંતે વિનાશને પામી રહે છે. સ્મૃતિભ્રમ અને બુદ્ધિનાશ તો તેના અનુષંગી ને વશવર્તી ભાવો છેજ.

જેણે જીવન જેવી મહાન બક્ષિસ દીધી છે-વિનાશાયે-તે તેને પોષવાની સામગ્રી પણ પૂરી પાડીજ રહેલ છે. પદ્માલયનાં સૌ પદ્મોત્તો વિકાસ ને વિલાસ વણુમાગ્યેજ પ્રાપ્ત થઈ શક્યો છે. જે કાળે જે યોગ્ય હશે તે કાળે તે થઈજ રહેશે. આપણે ઇચ્છશું વા અનિચ્છશું તોય.

આથી કરીને હું કનિષ્ઠ છું, હું નીચ છું, હું બેનશીબ છું, હું નતશીર છું અને તેમજ રહેવા સરજાયેલ છું, એવું એવું ફૂર ભાન કે એવી કઠોર વાણી તો કદી પણ ન થવાં જોઈએ. ઇચ્છિતે તો કીડીથી કુંજર તેમજ મનુષ્યથી મહાન દેવોપર્યંતની સર્વની ફિકર છે. તેણે આ પૃથ્વી તેમજ ઇતર ગ્રહોપગ્રહની સૃષ્ટિઓ વિનાહેતુએ વા વિનાઆશયે તો નથીજ સ્થ. નાતુંસૂતુંયે કાંઈ તેના ભવ્ય વિશ્વમાં નિરર્થક નથી; તેમ નિરર્થક રહેવાયે સરજાયું નથી. એક કૂતરાને પણ પુરુષાર્થ કરવાની તક મળી છે, એ કહેણી કાંઈ ખોટી નથી. મનુષ્યોની કને પુરુષાર્થ મૂક્યો છે, તે તે વડે જે જે ભાવનાઓ ઘડે છે તેને પ્રાપ્ત કરવાની પરમ પ્રયત્નશીલતાય તેનામાં અક્ષાયેલી છે. હવે કહો કે મનુષ્ય કયી રીતે કનિષ્ઠ ને નીચ છે? ઉચ્ચ-નીચતાના ભાવો તો પોતાના મનના છે, જેને મિથ્યા શોભન વસ્તુઓપ્રત્યે ધસડાતું અટકાવવું અને નિશ્ચલ રાખવું એજ ઉંડું કર્તવ્ય છે.

× × × × ×
શાન્તિના સર્વ કોઈ માર્ગો ઇષ્ટ છે. અશાન્તિ જે વડે ઉત્પન્ન થાય તેમાં સર્વ કોઈ વિચારો, શબ્દો ને કાર્યો સર્વથા અનિષ્ટ છે. શાન્તિમાંજ પરમાત્મપ્રાપ્તિની ભાવના છે, અશાન્તિમાં આસુરપ્રધાન રાક્ષસ ઉભો છે ને સર્વસ્વનું પ્રાશન કરી રહ્યો છે.

મોટમોટા ખડકો તૂટી પડે, મોટમોટાં વિંદોતો આવી પડે, મોટમોટી દેખાતી હારો ને પરાજયો આવી પડે, આવી જાતના સૌ કિલ્લા જમીનદોસ્ત થાય તોય આત્મશાન્તિ તો નજ તજવી એવો સાચો સંકલ્પ સદાને માટે હોવોજ જોઈએ.

કોઈજ કોઈનું ખગાડી શકતું નથી. નાતું તૃણસરખુંય તેની ઇચ્છાવિના ઉપાડી શકાતું નથી. પોષક તેમજ સંહારક કાર્ય તેનાંજ છે. વૈર તેનું છે અને તેને તે અદા કરશે. મનુષ્ય નહિ; ઇતર કે પ્રાણીય નહિ.

× × × × ×
મનુષ્યજન્મ તેના સ્વરૂપમાં તો અલીંગે ધન્યજ છે, જે સાચી રીતે જીવાય તો-જીતાય તો. **इह ते जितः स्वर्गः** અહીંજ તેમને માટે સ્વર્ગ જીતાયેજ છે, જે જાતે આત્મજિત છે. કામ, ક્રોધ, રાગ, દ્વેષ, લોભ, હિંસાભાવ ઇત્યાદિને જે ચિત્તમાં જરાપણ સ્થાન નથી આપતા તે સૌ આત્મજિતજ છે-તે સૌ અહીંજ ધન્ય છે. વર્તમાન સંઘો ધન્યતા માનીને ઉજળાં રહેલજ તેઓ છે. ભવિષ્યની તેમને દરકાર નથી. ત્રિકાળ તેમને માટે એક જીવંત વર્તમાનમાંજ ઓતપ્રોત થયેલ છે.

‘બુદ્ધિવાદની બાહોશીવાળા વિદ્વાનો બહુધા કર્તવ્યશૂન્ય હોય છે.’ ‘મ૦ ટાલ્સ્ટ૦ય’

‘ઉચ્ચ કોટિના માણસો કોઈનુંય ધ્યાન ખેંચવા મથતા નથી. કોઈની આગળ હાથ ધરવાનું કે ખુશામત કરવાનું તેમને પસંદ હોતું નથી. આથીજ અલ્પ બુદ્ધિવાળા અને ખુશામતની ટેવવાળા લોકો ગમે તે મેળવી શકે છે.’ ‘બોમાર્ક’

‘લાયકાત વગર ઇશ્વરી જ્ઞાન મળતું નથી.’

‘બીજાના દોષ જોવામાં ન રહી જતાં આગળ વધો.’

‘ધાર્મિક વાતો કરવી એ કાંઈ ખોટી વાત નથી, પરંતુ સંકટના વખતમાં પણ બરાબર ધર્મ પાળવો એજ મુશ્કેલ છે.’

(હિંદુસ્તાનના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

દુર્ગુણોનો અસરકારક ઉપાય

(“સાંજવર્તમાન” તા. ૧૨-૯-૧૩ ના અંકમાંથી-લખનાર-મીં બેહમન શા. જા. બનાજી)

માણસગત અપૂર્ણ છે અને તેથી ભૂલચૂકને પાત્ર છે. કમનસીબે કેટલાંક માણસો ખરાબ સોગતથી અથવા કુદરતી ખરાબ મનની વલણને લીધે કેટલીક ખરાબ ટેવો અને દુર્ગુણોનો ભોગ થઈ પડે છે અને પોતાના નસીબનું નખખોદ વાળે છે અને બીજાઓને દુઃખી કરે છે; તેમજ આપણે સઘળા અપૂર્ણ હોવાથી આપણા સર્વમાં કાંઈ ને કાંઈ ખોડખાંપણ તો હોયજ. નવા વર્ષના પવિત્ર દિવસે આપણી ખોડખાંપણ અને આપણા દુર્ગુણો ઉપર વિચાર કરવાની અને તેઓને દૂર કરવાની આપણી ફરજ છે.

સાધારણ રીતે જોતાં પતેતીનો દિવસ ખાસ એવીજ રીતે પસાર કરવાની આપણી ફરજ છે. આવી નેમથી તમે સન્મુખ આ અગત્યની બાબત વિશે સૂચના કરવાની રજા લઉં છું.

પશ્ચાત્તાપ—પશ્ચાત્તાપ એ બંદગીનો એક ભાગ છે. પશ્ચાત્તાપ કરતી વખતે બંદગી કરનાર પોતાથી થયેલા બાબતો-અબાબતો ગુનાહોને માટે ખુદા આગળ પોતાની દિલગીરી જણાવે છે અને ફરીથી આવા ગુના ન કરવાને ઈશ્વરને વચન આપે છે; અને એ ગુના માફ કરવાને ખુદાને વિનંતિ કરે છે. બંદગીનો આ ભાગ કેટલો ફાયદાકારક છે તે આપણને સહેલાઈથી માલમ પડે છે. બંદગીના આ ભાગથી માણસ દર દિવસે વધારે ને વધારે સદ્ગુણી થવાની કોશીશ કરે છે અને ગુના કરતો અટકે છે. ગુનાભરેલાં કામોથી દૂર રહેવા અને સદ્ગુણોમાં વધારો કરવા બંદગી કરનારે આ ભાગ ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપવું જોઈએ છીએ. હવે બીજા ગુના કરીશ નહિ એવું વચન દરરોજ આપવામાં આવે છે, તે પાળવાની કોશીશ કરવી જોઈએ; તોજ આપણે ઈશ્વરની કૃપા મેળવી શકીએ છીએ, એવો ખ્યાલ કુદરતી રીતે બંદગી કરનારના મનમાં આવે છે, તેથી તે ગુના કરતો અટકે છે. સદ્ગુણી બની સુખી થવાની આ રીત કેટલી સહેલી અને ફાયદાકારક છે ! જેઓ બંદગીના ફાયદા માનતા નથી તેઓને સલાહ કરવામાં આવે છે કે, તેઓની પાસે કાંઈ બીજું એવી સહેલી રીત છે કે જેથી માણસો ગુના કરતાં અટકે ? જેને ઈશ્વરનો ડર હોય છે તેજનાની તેમજ મોટી ચીજોમાં ગુના કરતો અટકે છે; પણ જેઓને ખુદાનો ભય હોતો નથી અને બંદગી ઉપર ઇત્તિઆરહોતો નથી તેઓ દરરોજ ગુનાભરેલાં કામો કરે છે અને છેવટે દુઃખી થાય છે. માણસગત ગુનાને પાત્ર છે; પણ જેઓ પોતાનો જે રીતનો ગુના થયો હોય તેનો ખરા અંતઃકરણથી પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને હવેથી એ ગુના ન થાય તે વિશે ખુદાને વચન આપે છે, તેથી તે ખુદાની કૃપા મેળવે છે અને તે ખુદાના રક્ષણમાં રહે છે. તે દિનપરદિન ગુના કરતો અટકે છે અને છેવટે સદ્ગુણી બની ઉત્તમ સુખ મેળવવાને શક્તિમાન થાય છે. બંદગીના બળથી કેટલાક માણસોએ પોતાની દુર્ગુણી ટેવો કેમ દૂર કરી હતી તેના બાબતોવાચક દાખલા વાંચનારની ખાત્રી કરવા અહીં આ રજુ કરવામાં આવે છે.

બંદગીના બળથી એક વિદ્યાર્થીએ પોતાના દુર્ગુણો ઉપર મેળવેલી ફતહ

એક ચોપાનીઆમાં એક વિદ્યાર્થીએ પોતાની દુર્ગુણી ટેવો બંદગીના બળથી કેમ સુધારી તેનો નીચે પ્રમાણે હેવાત આપ્યો છે:-

“હું બાળુ છું કે હું એક ખ્રિસ્તી છું, પણ ખ્રિસ્તીતરીકેના સદ્ગુણો ધરાવતો નથી. વારં-વાર પેલો લલચાવનારો સેતાન મને લલચાવી જતો હતો. મારા મનમાં સતત પાપી અને દુર્ગુણો વિચારો આવ્યા કરતા હતા અને મને એમ લાગતું હતું કે, આવા વિચારો કરવા ન જોઈએ. આંખમાં આંસુ સાથે રડતો અને ખુદાને બંદગી કરતો કે, મને પવિત્ર બનાવ. પહેલાં થોડાક મહિના સુધી મને એમ લાગતું કે, મારાથી અંતરમાં મારી તપાસ કરવા, વાંચવા અને બંદગી કરવા સિવાય બીજું કાંઈ કરી શકાતું નથી; અને જેમ જેમ હું મારી તપાસ કરતો ગયો, તેમ તેમ પેલા લલચાવનારો સેતાનની ઝળ વધારે ને વધારે માલમ પડતી ગઈ અને વધારે ને વધારે જાણ્યું કે, તેઓને દૂર કરવા મારેમાટે અશક્ય છે, પણ ઈશ્વર મારી નજદીક હતો અને તેની ફક્ત એક નજર પૂરતી હતી. હું પાપોથી દૂર રહી પવિત્ર બંદગી ગુનારવાની કોશીશ કરતો હતો. આવી

જાંદગી ગુન્હરવાને માટે હું આંખમાં આંસુ લાવી ઇશ્વરની બંદગી કરતો હતો. કેટલાંક અઠવાડિયાં સુધી આ પ્રમાણે મેં બંદગી કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. રફતે રફતે મને રાહત મળવા લાગી. વસંત ઋતુમાં પેલા લલચાવનારા સેતાન સાથે ખૂબ લડત ચલાવ્યા પછી અને ઘણીક રીતે હલકી સ્થિતિમાં આવ્યાપછી એ અઠવાડિયાં સુધી પૂરતી શાંતિ મળી. ત્યારપછી વળી બીજી લાલચોની સામે લડત ચલાવવી પડી હતી, પણ ખુદાની કૃપાથી તેમાં ફતેહ મળી હતી. સઘળો વખત ખુદાની કૃપાને માટે કેટલો બધો નાલાયક છું તેનો મને ખ્યાલ આવતો, ત્યારે મારી આંખમાં આંસુ આવતાં હતાં. જૂન મહિનાના પહેલાં અઠવાડિયામાં અમે બંદગી કરવા ભેગા મળ્યા, મને ઘણોજ આનંદ લાગ્યો, જે કે હું નાલાયક હતો. અમારી બંદગી વારંવાર થતી અને સઘળાએને આશિષ મળતી હતી.

એક વખત રવિવારે અમારા પેગમ્બરે મરતી વખતે જે પ્યાર સઘળાઓ ઉપર નહરે કર્યો હતો, તે વિષે અમે બંદગી કરતા હતા. બંદગી ખલાસ થયા પછી લગ્ન ગાતા હતા તેટલામાં મારાં હૃદયમાં એકદમ એવી તો રોશની પ્રકટી નીકળી અને તેનો ઝળકાટ એટલો તો હતો કે હું લગ્ન ગાઈ શક્યો નહિ અને મોટેથી બોલી ઉઠવાને અંકુશ રાખી શક્યો નહિ. કેટલાક દિવસો સુધી મને બીજું કંઈ કરવાનું ગમ્યું નહિ કે રખેને જે આનંદ મેળવ્યો છે તે ખુદાને ગુસ્સે થવાનું કારણ મારી તરફથી મળે તો જતો રહે; પણ રફતે રફતે મને મજબૂતાર્થ આવી; મારો આનંદ નદીની માફક વહેવા લાગ્યો અને વર્ણુવી ન શકાય એવી ખુશાલી અને ઇશ્વરની આશિષ મારામાં પ્રકટ થયાં. ચૌદ મહિના પસાર થઈ ગયા છે તે છતાં મારામાંથી કદી પણ આવો આનંદ જતો રહ્યો નથી. શરીરની નબળાઈ સિવાય આ આનંદનો બીજો કંઈ પણ રીતનો અટકાવ થયો નથી. સઘળો આનંદ ખુદાની મરજીને આધીન થવાનો છે.

બંદગીના બળથી એક બાનુએ ચીડીઆ સ્વભાવ ઉપર કાબુ મેળવ્યો.

એક બાનુનો સ્વભાવ ઘણો ચીડીઓ અને ગુસ્સાવાળો હતો; તેણી કેટલીક વખતે એકદમ પોતાનો મિજાજ બોઈ દેતી, જેથી તેણી ઘણી દિલગીર થતી હતી; કારણ તેણીને એમ લાગતું હતું કે, આવા સ્વભાવથી તેણી સદગુણી બાનુ કહેવાય નહિ. આ પ્રમાણે નબળા છતાં તે પોતાના સ્વભાવપર કાબુ રાખી શકતી ન હતી. પોતાના આવા સ્વભાવને લીધે તેણી પશ્ચાત્તાપ કરતી અને ખુદાને બંદગી કરતી હતી; પણ બંદગીપર અને ખુદાપર જે રીતનું આકીન રાખવું જોઈએ તે રીતનું તેણીમાં ન હોવાથી તેણીની બંદગી અને તેણીની કોશીશો નિષ્ફળ નિવડતી હતી. બાનુઓની બંદગીને માટે સલા મળી હતી. તે વખતે તેણીને ખુદાપર અને બંદગીપર પ્રત્યું આકીન રાખવા અને ખુદાને પોતાને સોંપી દેવાને સઘળાંએ તાકીદ કરી હતી. તેણીએ એ પ્રમાણે કર્યું અને ઘેર જતાં જતાં તેણીએ બંદગી કરી કે તેણીને ફતેહ મળે. તેણી બાણુતી હતી કે પોતે કુટુંબમાં વારંવાર ગુસ્સે થતી હતી અને કોઈપણ રીતે પોતાનો ગુસ્સો અટકાવવાનું તેણી અશક્ય ધારતી હતી; પણ હવે તેણીએ ખુદાપર ઇત્યાદિ રાખ્યો હતો. તેણી, હવે માનતી હતી કે ખુદા સર્વશક્તિમાન છે અને તેની શક્તિ આપણી ઉપર રહે છે. ઘેર પહોંચીને પોતાનું બારણું ઉઘાડતાં તેણીએ જોયું કે, તેણીનો નોકર તેણીના આપેલા હુકમથી નાદરમાન થઈ આગલા દાદરથી પાણીનું વાસણ લઈ જતો હતો. આ ખામોશ કરવાનું તેણીને ઘણુંજ મુશ્કેલ માલમ પડ્યું; પણ સૌથી વધારે ખરાબ તો એ થયું કે, પેલા નોકરે પોતાની બાઈને આવી રીતે ઓચિંતી આવી લાગેલી જોઈ અને પોતાને તેણીના હુકમથી વિરુદ્ધ કામ કરતાં જોયો, ત્યારે પેલો નોકર એકદમ ગભરાઈ ગયો અને આવા ગભરાટમાં તેના હાથમાંનું પાણીનું વાસણ ઓરડાના ગલીયાપર ઢોળાઈ ગયું. પેલી બાનુ એક બોલ બોલી નહિ પણ પોતાના મનથી ખુદા મને મદદ કર! ખુદા મને મદદ કર! એમ બોલવા લાગી. તેણીએ પોતાના સ્વભાવપર કાબુ રાખી સઘળું સાફસુફ કરાવી નાખ્યું. બંદગીના બળથી બાનુ શિક્ષણ મળેલું જોઈ, તેણીને પોતાના સ્વભાવ ઉપર કાબુ મેળવવાને પહેલાં અશક્ય લાગતું હતું તે હવે તેણીને લાગ્યું નહિ.

બંદગીના બળથી દાડ-તંબાકુની ટેવો દૂર થઈ.

વિલિયમ એ નામનો ધર્મગુરુ, એક છાકટા માણસે બંદગીના બળથી પોતાની એ માડી ટેવ કેમ છોડી હતી તેનો નીચે પ્રમાણે હેવાલ આપે છે. પચીસ વરસથી વધુ વખતની તેને છાકટાપ-

જ્ઞાની માદી ટેવ હતી. જ્યારે તે એ ટેવ છોડવાની કાશીશ કરતો હતો તે વખતે એ ટેવની તલબ બહુજ જોરાવર થવા લાગી અને કેટલાંક વરસો સુધી કંટાળો લાગ્યો. એક દિવસે જ્યારે ઘણીજ ઠંડી પડતી હતી, તે વખતે તે બખરમાંથી માલ ખરીદી ઘેર પાછો ફરતો હતો. રસ્તામાં એક દારૂની દુકાન આગળથી પસાર થવાનું હતું. જેમ જેમ તે દુકાનની નજદીક આવતો ગયો, તેમ તેમ તેની આગલી ટેવ વધારે ને વધારે જોર કરવા લાગી અને તેને એવું લાગ્યું કે, હવે આગળ પસાર થઈ શકવાનું નથી. તેને એવું લાગ્યું કે તે દારૂની દુકાન આગળથી પસાર થઈ શકાતુંજ નથી. પોતે ખરીદેલો માલ બાજુ મૂકી દીધો, પાસેના જંગલમાં ગયો અને ગોઠણે મંડળે પડી ખુદાને કાંકલુદીથી બંદગી કરી કે, આ ખરાબ તલબમાંથી તેને છોડવે. તે કહે છે કે:—“ખુદાએ મારી બંદગી સાંભળી અને તેનો મને જવાબ મળ્યો. હું જમીનપરથી ઉઠ્યો તે વખતે આ ટેવથી છૂટો થયેલો માણસ થયો અને તે વખતથી તે આજસુધી હું છૂટો છું.”

બીજો દાખલો

ટેનીસીમાં એક અધિપતિ કે જે તંબાકુનો ગુલામ થઈ ગયો હતો, તે પોતાનો હેવાલ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—“તંબાકુની ટેવ છોડવાને હું દૈનિક મનથી વારંવાર નિશ્ચય કરતો હતો. કોઈ કોઈ વખત થોડાક મહિના અથવા અઠવાડિયાં. એક વખત ખાર મહિનાસુધી તંબાકુથી દૂર રહ્યો, પણ એ ચીજની તલબથી તદ્દન છૂટો થયો ન હતો.”

“તા. ૧ લી ડીસેમ્બર ૧૮૫૦ ને રવીવારે સવારે હું એકાંત જગ્યામાં ગયો. મારા ગોઠણે પડ્યો અને ખુદાને અરજ કરી કે, આ ટેવ છોડવાને મને મદદ કર. ત્યાં ને ત્યાં તેણે પાંકા નિશ્ચય કર્યો કે, ખુદાની મદદથી આ શાપપાત્ર ચીજને કદી પણ અડકીશ નહિ; અને તે દિવસથી આજસુધી મને બીડી પીવાની અથવા તંબાકુ ખાવાની તલબ થઈ નથી. જ્યારે પણ હું તંબાકુ જોતો તે વખતે ઈશ્વર તરફ મારું અંતઃકરણ રાખી, આ ચીજથી દૂર રહેવાને મને મદદ કરવાની તેને આજીજી કરતો હતો. હું આજે ૨૩ વરસ થયાં એ ચીજની ઈચ્છાથી દૂર થયો છું.”

પ્રિય વાંચનારને છેવટે મારી એટલીજ સૂચના છે કે, કોઈ ખરાબ ટેવ પડી હોય તો તે એકદમ દૂર થઈ શકશે નહિ, ઘણીક વખતે એ ટેવ ઉપર કાણુ મેળવવામાં નિષ્ફળતા મળશે, તેથી કાશીશ છોડી દેવી નહિ; પણ ખંત રાખવી અને જ્યારે પણ ખરાબ ટેવ હુમલો કરે, તે વખતે બંદગી કરવી ચાલુ રાખવી. ઘણીક કાશીશો પછી બંદગીનું બળ જોરાવર થશે અને છેવટે એ ખરાબ ટેવથી દૂર રહેવાની પૂરતી શક્તિ મળશે. છેવટે એટલુંજ ઇચ્છું છું કે, આ પતેતીના શુભ દિવસે સર્વ કોઈ પોતાની ખોડખાંપણ તપાસી બંદગીના બળવડે તેઓને દૂર કરી ખરે સુખ ભોગવવાને શક્તિવાન થાય ! આમીન !

આંખનો આખાદ ઉપાય

આખરાના મૂળનો અર્ક—આ અર્કને સુરમો આંખવાની સળાવડે આંખમાં આંખવાથી આંખની જાંબ, ખીન્ન, પડળ, ધુલું, જારી વળવી, મોતીઓ, ઝામરવા વગેરે આંખનાં તમામ દરદોમાં ફાયદો થાય છે. આ દવા થોડા દિવસ આંખમાં આંખવાથી આંખનું એટલું બધું તેજ વધી જાય છે કે, ઘણા વિદ્યાર્થીઓનાં ચક્ષુ ઉતરી જાય છે. આ દવા આંખનાં દરદોમાટે ખાસ અનુભવસિદ્ધ અને અકસીર છે.

આખરાનાં મૂળના લાંબા લાંબા પાતળા ટુકડા કરીને એક હાંપામાં ભરીને એક શકારાથી તેનું મોં બંધ કરી દેવું. પછી જમીનમાં એક ખાડો ખોદી તેમાં કલાઈવાળું અથવા માટીનું રીડું વાસણ મૂકવું અને તેની ચારેબાજુએ પાણી ભરી રાખવું. પછી બંધ કરેલા હાંપાને કાણું પાડી તે કાણું નીચેની તરફ રહે તેવી રીતે ખાડામાંના વાસણ ઉપર મૂકી સજ્જ બંધ કરી તેની ચારે તરફ અડાયાં-જાણુંનો તાપ કરવો. આથી મૂળાંનો અર્ક છિદ્રવાટે નીચેના વાસણમાં ટપકશે. જે ધરભાગ હોય છે તે નીચે જમી જશે અને પાતળો અર્ક ઉપર રહેશે. તે પાતળા અર્કને ગાળી લેવો અને તેનો અંજનતરીકે ઉપયોગ કરવો. આથી ઉપર જણાવેલાં આંખનાં તમામ દરદો માં ફાયદો થશે.

મધની સેવાવૃત્તિ

(“બુદ્ધલીલા સારસંગ્રહ” નામના પુસ્તકમાંથી)

હજારો વર્ષપૂર્વે મગધ દેશમાં મચ્છવ નામના એક ગામડાંમાં એક ખેડુતના કુટુંબમાં મધ જન્મ્યો હતો. તે જ્યારે ઉંમરલાયક થયો, ત્યારે પોતાના ગામના લોકોની સ્વાર્થપરાયણતા જોઈ મનમાં ખુબ ખિન્ન થયો. તે પોતાના ગામના રસ્તા સાફ કરવાનું, ગંદવાડ વહી વહીને બહાર ફેંકવાનું, પીવાના પાણીમાં ગંદુ પાણી જલ નહિ માટે ફૂવાને પાળ બાંધવાનું, વગેરે બીજાં એવાંજ લોકોપયોગી કામો કરતો; પરંતુ તેના આ કામથી રાજ થવાને બદલે ગામના લોકો તેને દોષ દેતા. તેઓ ચોરાઓપર કે દારૂનાં પીઠાંપર ભેગા થઈ કહેતા કે, “અરે! આ પેલો ગાંડીઓ મધ! પોતાના ઘરનું કામ છોડીને ચાલ્યો નકામી માથાફેડ કરવાને! એકલાથી તે કદી આખા ગામનું હિત થયું છે કે? આપણે ભલા ને આપણું કામ ભલું! તેને બદલે આ તો ગામનું ભલું કરવા નીકળ્યો છે? શું કરવું છે આપણે આખા ગામને! મધને પોતાની મૂર્ખાઈ સાર કોઈક દિવસ પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે.”

મધની છઠ્ઠોડ નિંદા થતી, એટલુંજ નહિ પણ તેનાં સગાંઓ પણ તેની વિરુદ્ધ હતાં; તોપણ તેણે પોતાનું કર્તવ્ય છોડી દીધું નહિ. મધ એક દિવસ એકાદ રસ્તો સાફ કરે અને બીજેજ દિવસે આસપાસનાં ઘરમાંથી સ્ત્રીઓ કચરો નાખી જાય. કોઈ વ્રદ્ધ કહે કે, આ ગંદવાડ શું કામ કરો છો? તો તેઓ કહેતી:—“તમારે શું? પેલો મધ મુઓ છેને! તે આવશે અને કરશે સાફ!”

મધના આત્મસંયમનું પરિણામ જૂના જમાનાના લોકો ઉપર તો કંઈ પણ થયું નહિ; પરંતુ મધનો આ માર્ગ સારો કેમ ન હોય એવી એક બે તરુણીને શંકા આવવા લાગી.

ગામના બે તરુણ મિત્રો મધથી આકર્ષાઈને તેને ગુરુ કરવાના ઇરાદાથી તેની પાસે ગયા અને બોલ્યા:—“આજસુધી અમે તારી ઉપેક્ષા કરી, એ માટે અમને અસંત દુઃખ થાય છે. અભાગીને પોતાને ઘેર પડેલી થાપણની જેમ ખજાર ન પડે, તેમજ તારા સહયુગીની તું અમારી પાસે હોવા છતાં અમને ખજાર પડી નહિ. આજથી અમે તારા શિષ્ય થઈ તારું અનુકરણ કરી સત્કૃત્યમાં કાળ ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.” મધ બોલ્યો:—“મિત્રો! સદાચરણમાં કાળનો સહયય કરવાની તમારી ઇચ્છામાટે તમને ધન્ય છે; પરંતુ આમાટે મારું શિષ્યત્વ સ્વીકારવાની આવશ્યકતા નથી. મારા જેવા તો મર્ત્ય-નાશવંત છે, એ તમે જાણોજ છો; માટે આવા ક્ષણભંગુર પ્રાણીનું શિષ્યત્વ ન સ્વીકારતાં આપણે બધા ધર્મનું શિષ્યત્વ સ્વીકારીએ તો સાફ; કારણ ધર્મ શાશ્વત છે. તે અનાદિ છે, તેને આપણી પાસેથી કોઈપણ દૂર કરી શકે એમ નથી.”

“કુમાર્ગથી નિવૃત્તિ અને સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ એને સાધુ લોક ‘શીલ’ કહે છે. પ્રાણીનો ધાત ન કરવો, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો, અસત્ય ભાષણ ન કરવું અને માદક પદાર્થનું સેવન ન કરવું—એ પાંચ નિયમ એકનિઘાથી પાળીએ તો આપણે કુકર્મથી બચી જઈએ અને પરોપકારાદિ સત્કૃત્યમાં આપણા કાળનો ઉપયોગ કરી શકીએ.”

તરુણ બોલ્યા:—“આજથી આ પાંચ નિયમો અમે ખરાખર શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળીશું અને ઘરકામથી બચેલો કાળ સત્કર્મમાં ગાળીશું.”

આમ ધીરે ધીરે મધને ત્રીસ અનુયાયી મળ્યા. તે સૌએ મળી રોગી લોકોમાટે અને અનાથ અપંગ લોકોમાટે એક ધર્મશાળા સ્થાપન કરી. આસપાસના ગામના રસ્તા સાફ કર્યા, નાના નાના પૂલો બાંધ્યા, તળાવો ખોદ્યાં અને એવાં બીજાં લોકોપયોગી કામો કર્યાં. આ ઉપરાંત તેઓ પોતાના પરગણાના લોકોને પંચશીલનો ઉપદેશ કરતા. તેમના આ કાર્યનું આખા પરગણા ઉપર એવું પરિણામ થયું કે, થોડા અપવાદ બાદ કરતાં ત્યાંના બધા લોક સદાચારી બન્યા. દારૂનાં પીઠાંવાળાને પોતાની દુકાનો બંધ કરવી પડી અને લાંબા મુખી-ન્યાય અને વસુધૈ અમલદાર-ને દંડના રૂપમાં ઘણીજ મોટી પ્રાપ્તિ થતી, તે નહિ જેવી થઈ ગઈ.

આ પરગણાના લોકોમાં પહેલાં એટલા ટૂંટા થતા કે તેનો નિકાલ કરતાં મુખીને જમવાની સુધાં દુરસદ મળતી નહિ; પણ હવે મુખીને આખો દિવસ તપ્પીઆને અદેશી વાતો કરતાં બેસવું અને કચેરીનો વખત પૂરો થતાં ઘેર જવું, એટલેજ ઉદ્યોગ રહ્યો. પોતાના પરગણામાં સ્થિતિ આવી

કેમ પલટાઈ ગઈ, તેની તપાસ કરતાં મધ અને તેના ત્રીસ અનુયાયીઓએ આ બધી ક્રાંતિ કર્યાનું મુખીને જણાવ્યું. આ ત્રીસને આ પ્રદેશમાંથી ઉંચકી લીધા સિવાય લોકો પહેલાંના જેવી સ્થિતિમાં આવશે નહિ એમ વિચારી કાંઈ જરૂરી કામમાટે પોતે મગધદેશના રાજાને મેળવા જાય છે એમ પોતાના હાથ નીચેના લોકોને જણાવી તેણે રાજધાનીનો રસ્તો પકડ્યો.

રાજાને મળી મુખી બોલ્યો:—“મહારાજ શું કહેવું? અમારા દેશમાં ત્રીસ તોફાનીઓ અને તેમના નાયકે ઘણાજ ઉત્પાત મંચાવી મૂક્યો છે. બધા લોક ગામ છોડી નાસે છે અને હરામખોરાના ડરથી અમારા પ્રદેશમાં બીજા લોક આવતા નથી; આ પ્રમાણે ખેતી, વેપારરોજગાર બધું બંધ પડી ગયું છે. હવે આપને અમારા પરગણામાંજ નહિ, પણ આસપાસના સૌ પ્રાંતમાં પણ કર વસુલ કરવો અશક્ય થઈ પડશે.”

રાજા અતિશય સંતાપ પામી બોલ્યો:—“આ વાત તમે મને જણાવી એ બહુ સાઈ થયું; તમારી સાથે હું નાની ફોજ આપું છું, તેની સદાયથી તમે તે તોફાનીઓને પકડી લાવો.”

મુખીએ પોતાના પરગણામાં જઈ, મધ અને તેના સાથીઓને પકડ્યા. તેઓએ મુખીનો કાંઈ પણ વિરોધ કર્યો નહિ. તેમને પકડવામાટે રાજાનો હુકમ છે, એમ કહેતાંની સાથેજ તેઓ પોતાની મેજે સ્વાધીન થયા, તેમના હાથપગમાં બેડીઓ ધાકી દીધી અને તેમને પકડી આણ્યાના સમાચાર રાજાને આપ્યા. રાજા તે વખતે અંતઃપુરમાં હતો. આ દરોહાખોરાને જેવાની તેને પૂરસદ ન હતી. તેણે ત્યાંથીજ હુકમ છોડ્યો કે, તોફાનીઓને મહેલના આંગણમાં ઉંધા સૂવાડી તેમના શરીરપર હાથી ચડાવો.

રાજાના હુકમ પ્રમાણે મધ અને તેના સાથીઓને મુસ્કેટાટ બાંધી ઉંધા સૂવાડામાં આવ્યા. પછી હસ્તીશાળામાંથી, એક મહોન્મત હાથી તેમનાપર છોડવાને સજ્જ કરવામાં આવ્યો.

મધે પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું:—“લાઇઓ! આજમુઘી આપણે સદાયારમાં કાળ ગાળ્યો છે. હવે આપણામાંના કોઈને એમ લાગવાનો સંભવ છે કે, સદાયરણથી મનુષ્ય મુખીજ થાય છે એમ નથી. અમે અમારું જીવન સત્કર્મમાંજ ગાળ્યું છે, છતાં અમારાપર આ સંકટ કેમ આવ્યું? પણ મિત્રો! આ સમયે એવા વિચારનો સ્પર્શ પણ તમારા દિવને થવા દેશો નહિ. આ લોકમાં ન્યાયયુક્ત વ્યવહાર નહિ હોય, છતાં પરલોકમાં આપણાં કર્મોનું યોગ્ય ફળ આપણને મળવાનું છે. આ લોકમાં કોઈ લુચ્ચો માણસ પુષ્કળ સંપત્તિ મેળવે છે અને કોઈ સત્પુરુષ દારિદ્ર્યમાં દળાય છે, એટલે આ લોકમાં તો માણસને ન્યાય મળતો નથી, એ ખુલ્લું છે; પરંતુ આપણાં કર્મોથી આપણે એટલા બધા બંધનમાં આવી જઈએ છીએ કે તેને લીધે પરલોકમાં આપણો ફટકારો થવો અત્યંત અશક્ય થઈ પડે છે; માટે આપણાં કુકર્મોજ આપણા રક્ષક અને આપણાં સત્કર્મોજ આપણા ન્યાયાધીશ થશે, એ ચોક્કસ ધ્યાનમાં રાખજો. વળી તમારા મનને ખોટું લાગતું હોય તે વખતે જો તમારું મરણ થશે તો તેનું પરિણામ અત્યંત અનિષ્ટ આવવાનું, કેમકે મનુષ્યનું મન અસ્થિર હોય તેવે વખતે જો તેનું મરણ થાય તો પુનર્જન્મમાં તે હીન યોનિમાં જન્મે છે, એવાં ઋષિમુનિઓનાં વચન છે; તેથી આ પ્રસંગે તમારી મૈત્રીલાવના દઢ કરો. જેવો તમારો લોકપર પ્રેમ હતો, તેવાજ તમારી ઉપર ફરિયાદ કરનાર મુખીપર, તમને મારવાનો હુકમ કરનાર રાજાપર અને તમને મારવાને પ્રવૃત્ત થયેલા આ હાથીપર તમારો પ્રેમ થવા દો. શત્રુ, મિત્ર, તટસ્થ અને હું એવા લેહો મનમાંથી કાઢી નાખી સર્વની ઉપર મૈત્રી થવા દો. એક દેહનાં જેમ ભિન્ન ભિન્ન અંગો હોય છે, તેમજ આપણે એક વિશ્વનાં અંગો છીએ, એ સમજ લીધી પડવા દેશો નહિ. આજપર્યંત કરેલાં સત્કૃત્યોનું તમે આ સમયે ચિંતન કરો.”

હવે જ્યારે મધ અને તેના સાથીઓને મારવામાટે માવતે હાથીને આજળ આણ્યો, ત્યારે તે મોટેથી કીકીઆરી પાડી એકદમ પાછળ હટ્યો! કેમે કર્યો તે તેમના શરીરપર પગ દેજ નહિ. ફરી બીજો, ત્રીજો, એમ બેચાર હાથી આણ્યા; પરંતુ તે સર્વ માવતના અંકુશના મારની દરકાર ન કરતાં કીકીઆરી કરી પાછળ હટ્યા, એકે હાથીએ મઘને અને તેના સાથીઓને ઉપદ્રવ કર્યો નહિ!

આ સમાચાર રાજાને મળતાંજ તે બોલ્યો:—“આ લોકો હાથીનો મંત્ર જાણતા હોવા જોઈએ કે તેમની પાસે કંઈ જડીબુટ્ટી હોવી જોઈએ.”

મધ બોલ્યો:—“મહારાજ! અમારો મંત્ર કહીએ તો આજમુઘી અમે એકનિષ્ઠાથી શીલનું

પાવન કરતા આવ્યા છીએ. જાણીપુત્રીને અમે કોઈ પ્રાણીનો ઘાત કર્યો નથી, પરંતુ અમે માતા-સમાન માનીએ છીએ, અસત્ય ભાષણ અમે કદીએ કર્યું નથી અને મદાદિ માદક પદાર્થોથી અમે અલિપ્ત રહ્યા છીએ. આ સિવાય આપની પ્રજ્ઞની સેવા અમે યથામતિ કરતા આવ્યા છીએ, અમારાપર એકાએક જ્યારે આ પ્રસંગ આવ્યો; ત્યારે મેં મારા મિત્રોને હિંમતથી કહ્યું કે, આપણને પકડનાર મુખીપર, મારવાનો હુકમ આપનાર મહારાજપર અને મારનાર હાથીપર આપણે બધાએ મૈત્રીની ભાવના રાખવી. કોઈપણ પ્રકારે દ્રેષ્ટો સ્પર્શ આપણા મનને થવા ન દેવો. અમારા આ શીલનો અને મૈત્રીનો પ્રભાવ એજ અમારો મંત્ર છે.”

રાજ્યએ પોતાના દૂત મોકલ્યાને મધના ગામની અને આસપાસના ગામની ખરી સ્થિતિ શું છે, તેની ખાતરી કરી; ત્યારે તેને જણાયું કે, મધ અને એના સાથીઓએ તે પ્રાંતની ઉત્તમ સુધારણા કરી છે. ત્યાંના લોક સુખી હોઈ પરસ્પર અત્યંત પ્રેમથી વર્તે છે. ચોરી, મારામારી, ટંટાફિસાદ વગેરે વસ્તુઓ તે પ્રાંતમાં નામશેષ થઈ છે. આ જાણીને રાજ્યએ ખોટી ફરિયાદ કરનારા પેલા મુખીને પકડીને એકદમ ધાંસી દેવાનો હુકમ આપ્યો અને તેની જગાએ મધને નીમવામાં આવ્યો; ત્યારે મધ રાજપાસે ગયો અને મુખીને મારી આપવાની વિનંતિ કરી તે બોલ્યો:—“મહારાજ! આ મુખી ન હોતો અમને આપના દર્શનનો યોગ ન મળ્યો હોત; અમારા શીલને અને મૈત્રીને કસોટીએ ચલાવી જોવાની સંધિ એણે મેળવી આપી તેથી તે અમને પ્રિય છે. મહારાજે એને જીવતદાન આપ્યું એવી અમારી નમ્ર વિનંતિ છે.”

મધની વિનંતીને માન આપી રાજ્યએ મુખીને છોડી મૂક્યો.

મહાન શોધક એડીસન બહેરા કેમ રહ્યા છે ?

(લેખક-જી. હ. ‘મુંબઈ સમાચાર’ તા. ૫-૧૧-૨૬ ના અંકમાંથી)

આ મહાપુરુષને નાનપણમાં કોઈએ માથા ઉપર જોરથી પ્રહાર કરવાથી એ બહેરા થઈ ગયા. તેમનાં પત્નીને તેમને માટે બહુજ લાગણી થતી હોવાથી તેમણે ડૉક્ટરોની સલાહ લીધી. મહા મહા પ્રયત્ને મીં એડીસને કાન બતાવવાની હા પાડી. ડૉક્ટરોએ કહ્યું કે, એક નાતું સરખું આપ-રેશન કરવામાં આવે તો કાન સાંભળ થઈ જાય. આ સાંભળી તેમનાં સ્ત્રી બહુજ ખુશી થયાં. પ્રયોગ-માટે દિવસ નક્કી થયો; પણ તે દિવસેજ મીં એડીસને પોતાની ઔશીસમાં આવીને પોતાના મદદનીશને કહ્યું કે:—“ ડૉક્ટરને ટેલીફોન કરી આજે ઓપરેશન બંધ રખાવો.”

તેમનાં સ્ત્રીને કાને આ વાત આવી ત્યારે તે બિચારાં બહુ નિરાશ થઈ ગયાં. તેમણે પટાવી પટાવીને કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેમના પતિએ જણાવ્યું કે:—

“ આસપાસની ગરબડ અને અવાજોની પીડા ટળી જવાથી હું વિચાર કરતાં શીખ્યો છું. હજી મારે મરતાં પહેલાં ઘણી બાબતો વિચારવાની છે. જે મારા કાન સુધરે તો મારે વિચાર ક-સ્વાતું બંધ પડી જાય ને નવી ટેવ પડે, માટે તેવી ટેવ પાડવા જેટલો હવે મને અવકાશ નથી; તેથી ભલે છે તેમજ રહે.”

ફોનોગ્રાફની શોધ કરીને જગતમાં અવાજ પ્રસરાવી દેનાર તથા ટેલીફોનદ્વારા દૂરસુધી અવાજ પહોંચાડનાર આ મહાપુરુષે પોતે આ પ્રમાણે પદ્ધતિઓનાં મધુર ગાયન અને મનુષ્યોનું મોહક સંગીત કે બાળકોના કાલાકાલા બોલ સાંભળવાનો આનંદ લેવામાટે જાણીજોઈને પ્રયત્ન કર્યો અને તે લાભ બોયો એ ઓછો આત્મભોગ કહેવાય ? પરોપકાર આપી બીજાને વધારે ક્યો ?

એમને મોટરમાં ફરવાનો બહુ શોખ છે અને પ્રખ્યાત ફોર્ડ મોટર બનાવનાર કરોડાધપતિ તેમના ગાઢ સ્નેહી છે. બોરાકમાં પોતે રોટલી અને દ્રાક્ષજ લે છે. ઘણીવાર રાતના બે વાગ્યાસુધી વાંચ્યા કરે છે ને સવારે સાત વાગે તો પાંચ કામે વળગે છે.

પુખ્તોની સુવાસ અને તેમના ખીલતા વિવિધ રંગ તેમને બહુ પ્રિય છે, તેથી પોતાના સુંદર બગીચામાંજ તેઓ ઘણીવાર પોતાના મિત્ર મિં ફોર્ડ સાથે વિવિધ ચર્ચામાં આનંદ લે છે.

જગદ્ગુરુનું આગમન

(હિંદુસ્તાન તા. ૬-૬-૨૬)

આ વીસમી સદીના યુગમાં દુનિયા જડવાદના મહાસાગરમાં ઉંડે ને ઉંડે ધસતી જાય છે. એ સમયમાં અધ્યાત્મવાદના કે નૈતિક ઉન્નતિમાર્ગે એ દુનિયાને દોરવામાટે કોઇ મહાપુરુષ કે મહાશક્તિ ઉભી થાય એ આધ્યાત્મિક ભાવનાપ્રાધાન્ય હિંદુ જેવા દેશને અને જેમના ધર્મનાં મંડાણો, જેમની સંસ્કૃતિના પાયાઓ ધ્વજરના અસ્તિત્વની માન્યતા ઉપર રચાયા છે એવા હિન્દીઓને સદા આવકારદાયક તો થઈ જ પડે; પરંતુ હવે અંધશ્રદ્ધાનો યુગ ગયો છે અને હિન્દીઓ પણ તર્કશાસ્ત્રની તુલનાએ જે યીજ કે સિદ્ધાંત માન્ય થઈ શકે એવામાં જ શ્રદ્ધા રાખવાની વૃત્તિ ધારણ કરવા લાગ્યા છે. ૧૯ મી સદીના અંતમાં હિંદીઓને અધ્યાત્મજ્ઞાનની ઝાંખી કરાવવા અને હિંદને પશ્ચિમના દેશોના વ્યક્તિવાદમાંથી બચાવવા હિંદમાં ત્રણ મહાન હિંદીઓ સ્વામી દયાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ અને સ્વામી વિવેકાનંદે અગ્રણ્ય જગાવી હતી. તેમના અસાધારણ પરિશ્રમ અને પ્રચારની અસર માત્ર હિંદમાં જ નહિ, પણ અમેરિકામાં પણ થઈ અને ત્યાંના પણ ધણા સંસ્કારી જનોની વૃત્તિ અધ્યાત્મવિદ્યા તરફ વળી. હિંદને અત્યારે કોઇ સંત કે મહાપુરુષની જરૂર હોય તો ઉપરોક્ત ધર્મપ્રચારકોના જેવાની છે અને તેવા પુરુષના અભાવે હિંદનું નૈતિક અવપતન થતું જાય છે.

આ સન્નિગોમાં થીઓસોફીકલ સોસાયટીનાં પ્રમુખ શ્રીમતી એની બેઝંટ એક નવા કૃત્વે બહાર પાડી શ્રી ૦ જે ૦ કૃષ્ણમૂર્તિ નામના એક હિંદી યુવકને નવા જગદ્ગુરુતરીકે ઓળખાવ્યા છે. શ્રી ૦ બેઝંટ કંઈક વર્ષો થયાં પોતાના ભાષણોમાં જણાવ્યા કરતાં હતાં કે, દુનિયામાં થોડાં વર્ષમાં એક મહાન નર જગતના ગુરુતરીકે પાડશે, અને દુનિયાને સન્માર્ગે દોરશે. આટલું કથન કોઈને પણ વાંધાભર્યું લાગ્યું ન હતું; પણ આશરે ૧૫ વર્ષ ઉપર તેમણે એક કૃષ્ણમૂર્તિ નામના બાળકને તે જગદ્ગુરુ થશે, એમ માની તેને તે મહાકાર્ય માટેનું યોગ્ય શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ કરી, ત્યારે ઘણાંઓને હાસ્યાસ્પદ લાગેલું; અને વળી જ્યારે મદ્રાસ હાઈકોર્ટમાં એ જ કૃષ્ણમૂર્તિના પિતાએ શ્રી. બેઝંટ સામે મુકદ્દમા માંડી, તે અને તેના બીજા એક ભાઈને પોતાને કબજે સોંપવાની માગણી કરી હતી, ત્યારે જ થીઓસોફીની વિચિત્ર માન્યતાઓ અને શ્રી. બેઝંટના અનુયાયીઓની અંધશ્રદ્ધામાટે ઘણાંને તર્કવિતર્ક આવતા. ત્યાર પછી તો જગદ્ગુરુની વાતો બંધ પડી અને મી-સીસ બેઝંટ બનારસની સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજની કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિમાં બગડ્યાં અને પછીથી તો તેમણે સમસ્ત દેશમાં વ્યાપી રહેનારી અને દેશના રાજકીય જીવનમાં ઘણી ખળભળાટ મચાવનારી હોમરૂલ લીગની ચળવળ ઉપાડી. એ ચળવળનો ઓસરતો જુવાળ ૧૯૧૯માં આવ્યો અને ત્યાર પછી મીસીસ બેઝંટનું રાજકીય ક્ષેત્રમાં સ્થાન પણ મહત્વનું રહ્યું નહિ. અસહકારની ચળવળ દરમિયાન તેમણે પોતાની લેખિની અને વક્તૃત્વશક્તિનો ઉપયોગ એ ચળવળ તોડવા કર્યો. છેલ્લાં બે વર્ષ થયાં તેમણે બે પ્રશ્નો હાથ ધર્યાં છે; અને તેમાંનો દેશની દૃષ્ટિએ અગત્યનો પ્રશ્ન તો “ હોમનવેલ્થ ઓફ ઈન્ડિયા બીલ ” ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવાનું અને બીજો પ્રશ્ન તે જગદ્ગુરુના આગમનનો દંદેરો પીટવાનો છે. ડૉ. બેઝંટ જગતને મનાવવા મથે છે કે, દુનિયામાં જગદ્ગુરુનું આગમન થશે તે શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિની કાયાદારા થશે; અને તે એ કૃષ્ણમૂર્તિ નામના યુવકની મારફતે જગતમાં પ્રચાર કાર્ય કરશે. ડૉ. બેઝંટ કહ્યું છે કે, આ ઘટનાની તેમને ખબર તો તેમના ગુરુ હિંદુ ઋષિમુનિઓ તરફથી અલૌકિક રીતે મળી છે. ડૉ. બેઝંટ ગયે મહિને હિંદ-થી વિલાયત ગયાં ત્યારે શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિને સાથે લઈ ગયાં છે અને તેને દેશદેશાંતરમાં જગદ્ગુરુના વાહનતરીકે ઓળખાવવાનું પ્રચારકાર્ય કરનાર છે. શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિની ફ્રાંસમાં એક વર્તમાનપત્રના પ્રતિનિધિએ મુલાકાત લીધી તે દરમિયાન શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિના જે વિચારો જાણવા મળ્યા તે ઉપરથી તો તેઓ એક સાધારણ સંસ્કારી સુશિક્ષિત યુવક ઉપરાંત કાંઈ અધિક જરાએ માલમ પડતા નથી.

હિંદના ઇતિહાસમાં શંકરાચાર્ય જેવા જે મહાપુરુષો થઈ ગયા તે સર્વેએ પહેલેથી જ પોતાની મહત્તાનો ખ્યાલ સમાજને પોતાના આચરણ અને સ્વભાવથી આપેલો અને તેઓ સાધારણ દુનિયાદારી જેવા ન હતા; પરંતુ દુનિયાની સેવા કરવા જન્મેલા એટલે તેની પ્રતીતિ તેમની નાની વયમાં જ સર્વેને થયેલી. શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિએ અત્યારસુધીમાં સમાજની શું અનુપમ સેવા કરી છે

અથવા તેમણે પોતાનાં મંતવ્યોનો પ્રચાર કરવા શા શા પ્રયાસો કર્યો છે? એ દુનિયાને ખબર નથી. પોતે પણ જણાવે છે કે, તેઓ એક સામાન્ય વ્યક્તિ છે અને ટેનીસ જેવી રમતોમાં રસપૂર્વક મગ્ન રહે છે અને તેમને જે અસાધારણ મહત્તા આપવામાં આવી છે, તે માટે તેઓ યોગ્ય નથી. લંડનમાં થીઓસોફીસ્ટોની સભામાં એક જણાએ ડૉં બેઝન્ટના નવા ફતવાનો વિરોધ કર્યો, એટલે ડૉં બેઝન્ટ એટલાં છેડાઈ પડ્યાં કે, તેમણે થીઓસોફીકલ સોસાયટીના પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપવાની ધમકી પણ આપી હતી. આ બધું શું સૂચવે છે? અમને તો લાગે છે કે ડૉં બેઝન્ટ નિર્દોષતાથી અને અગ્નણતાં પોતાનાં મંતવ્યોમાં પોતાના અનુયાયીઓને અને દુનિયાને અધશ્રદ્ધાથી મનાવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યાં છે. શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિ એ જગદ્ગુરુનું વાહન છે, એ માનવાને આ યુગમાં દુનિયા તૈયાર નથી. એઓશ્રી એક સારા ધર્મપ્રચારક હશે તેમજ તેમનું જીવન ઉચ્ચ શ્રેણીનું હશે, એટલુંજ નહિ પણ તેમના પ્રત્યે અંગત અમારે લેશ પણ વાંધો કે વિરોધ નથી; પરંતુ તેમને જગદ્ગુરુના વાહનતરીકે ઓળખાવવા, એ વાત ગળે ઉતરતી નથી. ડૉં બેઝન્ટ આવી રીતે અધશ્રદ્ધાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તાવવાના પ્રયાસ કરે એ શું હાસ્યાર્પદ નથી લાગતું?

વિજળીથી સાવચેત રહેવાની જરૂર

(ગુહલક્ષ્મી-૧૭ મું વર્ષ-અંક ૪-૫ માંથી)

આકાશમાં ધનધોર વાદળ છવાયાં હોય અને વિજળી ચમકાર કરી રહી હોય, ત્યારે કોઈ પણ અગાશીમાં નહિ જવું જોઈએ.

યાદ રાખવું કે ઉંચી ચીજો, જેવી કે ઝાડ, ધ્વજ યા કોઈ ઉંચી ઇમારત વિજળીને પોતાની તરફ ખેંચે છે, માટે આ ચીજોથી દૂર રહેવું જોઈએ. જો તમે કોઈ ઝાડવાળી જગ્યામાંજ હો તો ઝાડની પાસે ન જવું. જો એકલા અને ખીમ્મોથી જૂદા ઉભા હો તો ઝાડના ઝુંડમાં રહેવું, ઉંચાં ઝાડથી દૂર રહેવું.

વરસાદ વરસતો હોય અને વાદળ ગાજી રહ્યું હોય તો દોડીને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ન જવું; દોડવાથી હવામાં હલનચલન પેદા થાય છે, તેનાથી થતા વેગને લીધે વિજળી તેના તરફ ખેંચાઈ આવશે.

આવે વખતે તમે કોઈ ઘરમાં હો તો ખારીએથી દૂર રહેજો અથવા તો ખારીઓ બંધ કરી દેજો. ધનધોર વરસાદ, વાદળોની ગર્જના અને વિજળીના કડાકા થતી વખતે છત્રી ઓઢીને કોરા રહેવા કરતાં ભીંમન જવું સાફ છે. કોરી ચીજો વિજળીને વધારે ખેંચે છે.

જંગલની જડીબુટ્ટી-આંગણામાંની દવા

(દલિત કોમના એક અંકમાંથી)

ધૂપતરીકે ખાળવામાં આવતા યુગળથી તો ભાગ્યેજ કોઈ અગ્નિજ્યુત્ હશે. આ યુગળની એક સરસ અને અકસીર બતાવટ છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

આસંધ, અતિવિષ, પીપર, શતાવળી, કાંટાશેળીઆનાં મૂળ, ગળો, વરધારો, વરીઆળી, હરડે, ચવક, નાગરમોથ, કચોરા, વજ, અરકશીનાં પાન, ખિલી, એરંડાનાં મૂળ, રાસના અને ધમાસો, આ અઢાર ચીજો બે બે તોલા લેવી અને તેમાં શુદ્ધ કરેલો યુગળ ચાર તોલા મેળવી, બધાને અધકચરૂં ખાંડી નાખી દરરોજ એક તોલો સવારે ને એક તોલો સાંજે પાશર પાણીમાં ખૂચ ઉકાળી અઘોળ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળીને પી જવું. આ ઉકાળો એટલો બધો તો અકસીર છે કે એથી ગમે તેવો લકવો અગર સંધીવા હોય અગર અધુરું અંગ પથ્થર જેવું બંધાઈ ગયું હોય તોપણ તે દરદ નાશુદ થઈ જાય છે.

પેટની કબજીયત રહેતી હોય તો બે ત્રણ દિવસે એરંડીઆ તેલનો બુલાખ લેવો.

બરોળની ગાંઠ વધેલી હોય તો તે ઉપર યુગળ અને ચૂનો એકઠો કરી લઈ મારવામાં આવે છે.

કનકદાસ

(લેખક-દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર, નવજીવન-તા-૨૭-૯-૨૫)

કુદરતમાં નૈતિક નિયમો અને ભૌતિક નિયમો વચ્ચે સંબંધ હોવાનું જોઈએ એવી શ્રદ્ધા માણસના હૃદયમાં છે. આ શ્રદ્ધા સર્વ દેશોમાં છે અને સર્વ કાળે છે. પ્રજાને અભાવે માણસ આ જોના સંબંધ વિચિત્ર રીતે ખેસાડવા માગે છે અને તેથી અનેક જ્ઞાતના વહેમો પેદા થાય છે. માણસ અસત્ય બોલ્યો અને થોડાજ વખતમાં એને ઠોકર લાગી, કે તરતજ એને કહેવાનું મન થઈ જાય છે:-“જોયું” પાપનું પરિણામ ! હજી દુનિયામાં સત રહ્યું છે.” લાલાજીને પંખાખતો લેવું ગવર્નર હદપાર કરી બ્રહ્મદેશમાં મોકલે અને થોડાજ દિવસમાં જો તે લેવું ગવર્નર મરી જાય, તો લોકો જરૂર કહેવાના, “જાય ક્યાં ! સાધુજનને હેરાન કરવા એ કંઈ સહેલી વાત છે ?” પુરાણોમાં પણ કેટલાંયે પાત્રો હાથમાં પાણી લઈને કહે છે કે:-“જો અત્યારસુધી હું અસત્ય ન બોલ્યો હોઉં, અથવા તો પૂર્ણ બ્રહ્મચારી રહ્યો હોઉં તો આકાશમાં સૂર્ય થોભી જાયો અથવા તો મરી ગયેલો બ્રહ્મણુ જીવતો થાયો.” આની પાછળની શ્રદ્ધા સાચી છે, પણ પ્રજા સાથે એનો યોગ થવો જોઈએ.

પશ્ચિમસાગરને કિનારે માલપે બંદર પાસે ઉડખી કરીને એક વૈષ્ણવ ક્ષેત્ર છે. ભક્તિયોગ-ધુરંધર શ્રીમદ્વાચાર્યને લીધે આ સ્થાન બહુજ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. કાઈ વેપારી દારિકાંથી ખુબ કિંમતી માલ ભરીને દક્ષિણ તરફ જતો હશે. માલપે બંદર પાસે એનું વહાણ આવ્યું ને દરિયાએ રુદ્રાવતાર ધારણ કર્યો. ખારવાઓએ હદ કરી, પણ ખચવાતો રસ્તો ન મળે. એકએક મોજાં જાણે મોતની ભૂખડી જીભ. કિનારાપર ઉભેલા એક મહાપુરુષે આ દશ્ય જોયું. એના હૃદયમાંથી કારુણ્યની સરિતા છૂટી. એણે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે: ‘બ્રહ્મા, આ અનાથોને સહાય થા. એમને ઉગારી લે.’ એક ક્ષણની અંદર દરિયા શાંત થયો. જાણે કોઈ વીતરાગ યોગીનીજ મુખમુદ્રા! વહાણ સહીસન્નામત કાઠે આવી પહોંચ્યું. આ મહાપુરુષનીજ આ કૃપા હતી એમ ઓળખી લેતાં લોકોને વાર ન લાગી. નૌકાપતિએ મહાપુરુષને પગે લાગી કહ્યું:-“મહારાજ ! આ નૌકામાં જે માંડ સર્વસ્વ છે, એ આપનુંજ છે. આપના આશીર્વાદથી હું ફરીથી વેપાર કરીશ અને ગમે તેટલું મેળવીશ; પણ આ વખતે આપે મને જીવિતદાન આપ્યું છે. આ ધન લઈને મારાપર અનુગ્રહ કરો.” નિત્ય-તૃપ્ત સંન્યાસીને ધનનો લોભ શાનો હોય ? પણ બિચારા શ્રેષ્ઠીને સંતોષવો રહ્યો એટલે એણે કહ્યું:-“આ નૌકામાં આ જે આટલું ગોખીયંદન પડ્યું છે તે આપી દે એટલે અમને સંતોષ છે, બાકીનું તાંડ ધન તુંજ લઈ જા, અમે લઈને કરીએ શું ?”

એ ગોખીયંદનના દગલામાંથી દેવવશાત્ એ મૂર્તિઓ નીકળી. સ્વામીએ એકને તો ત્યાં ને ત્યાંજ માલપેન કિનારે સ્થાપન કરી અને બીજી ત્યાંથી દોઢેક ગાઉ ઉપર ઉડખીમાં પધરાવી. ઉડખીના શ્રીકૃષ્ણની એજ મૂર્તિ જોવા અમે ગયા હતા. મંદિર છે તો નાનું, પણ પ્રમાણસર છે. ત્યાં અમે એક વિચિત્ર વાત જોઈ કે મંદિરનું મહાદ્વાર હમેશાં બંધ રહે છે; કેમકે મહાદ્વાર તરફ અંદરની મૂર્તિની પીઠ છે. પાછળની બાજુની દીવાલમાં પથરાની એક જાળી છે. તેમાંથી દર્શન થાય છે અને અંદર જવું હોય તો મંદિરની ડાબી બાજુએ એક ખારણું છે ત્યાંથીજ જવાય છે. ગમે તે માણસ અંદર જઈ ન શકે. અમે અંદર ગયા ત્યાં એટલું તો ઘોર અંધારું અને એટલી બધી ઝોંધાયેલી હવા કે પરસેવાની સેરો છૂટી. જીવ ગભરાઈ ગયો. જાણે ગર્ભવાસનો બીજો અનુભવ ! અકળામણમાં ને અકળામણમાં પ્રાર્થના કરી કે:-‘હૈ વૈદ્યઠનાયક ! બીજવાર ગર્ભવાસનો અનુભવ ન થાય.’ મૂર્તિના નાક ઉપર સોનાનો કકડો કેમ જડ્યો હશે એ કંઈ ધ્યાનમાં ન આવ્યું. કાઠીઆવાડની આ મૂર્તિ અહીં દક્ષિણમાં ક્યાંથી આની ગઈ એ વિચાર મનમાં આવ્યો; પણ મુખ્ય કુતૂહલ તો મૂર્તિ મહાદ્વારથી વિમુખ કેમ એજ હતું. તપાસ કરતાં અંત્યજ સાધુ કનકદાસની વાર્તા હાથ આવી.

૨

સંત કવિ કનકદાસ મૂળ ધારવાડ તરફના બાડ નામના ગામડાના રહીશ. એમનું અસલ નામ વીરનાયક. ધંધો શિકારીનો. અચૂક બાણ મારી લક્ષ વેધવામાં એને તોલે આવે એવો એના વખતમાં બીજો ન હતો. (એ વખતે કાણે ધાર્યું હશે કે આ અરુપશ્યોનો સરદાર ઉપનિષદમાં

ખતાવેલી પ્રણવો ધનુઃ શતેહ્યાત્મા બ્રહ્મ તલ્લક્ષ્યમુચ્યતે । અવમત્તેન વેદ્યવ્યં શરવત્ તન્મયો મંવત્ ॥ એવી દેવી તીરંદાજમાં પણ પ્રવીણ થવાનો છે ? ચિત્રકલ્પગુર્ગ (હાલનું ચિત્રકલ્પગુર્ગ)ના રાજની નોકરીમાં એ સેનાપતિના યોદ્ધાસુધી ચઢ્યો. પૈસા અને પ્રતિષ્ઠાનો એ સ્વામી અન્યો; પણ એક વખતે એક લડાઈમાં એને ઉપરતિ થઇ. અંદરના અવાજે પડકાર કર્યો કે:—“બાપ ! આ બધી દુનિયાની માયા છોડી દે અને એકતારી તથા ભિક્ષાપાત્ર હાથમાં લઇને ઘસ થા. આત્મવીરોનું લક્ષણુજ એ છે કે જીવનમાં ફેરફાર કરતાં તેમને મન સાથે ઝાઝું લડવું પડતું નથી અને લડવું પડે તોયે તેમાં તેઓ હારી જતા નથી. વીરનાયકે ગૃહસંસાર છોડ્યો અને એ યાત્રાએ ઉપડ્યો. તિરપતિ, કાંચી, કલહટ્ટી વગેરે ફરી વિજયનગર ગયા. એ વખતે મહાન કૃષ્ણદેવરાય રાજ્ય કરતા હતા. અહીં એમને એમના ગુરુ મળી ગયા. એમણે મધ્વસાંપ્રદાયની દીક્ષા લીધી અને ફરી યાત્રાએ ઉપડ્યા.

ચિદાંબરમ્, શ્રીરંગમ્, મદુરા, રામેશ્વર, અનાંતશયન, કન્યાકુમારી, ગોકર્ણ વગેરે યાત્રાઓ કરી અનેક જાતનાં કષ્ટ વેદી કનકદાસ ઉડી આવી પહોંચ્યા. ઉડી એટલે સુસ્ત સનાતની બ્રાહ્મણોનું થાણું. કનક જેવા અંત્યજને ઉભા રહેવા પણ કોણ દે ? પછી ભિક્ષા મળવી તો દૂરજ રહી. અનેક સાંસા પડ્યા પછી વાદિરાજ સ્વામીનું ધ્યાન એના તરફ ગયું. ઉડીના મંદિરની વ્યવસ્થા જૂદા જૂદા આઠ મઠના સ્વામીઓ પાસે છે. એમાંના સોડે મઠના મુખ્ય તે વાદિરાજ સ્વામી. અસાધારણ વિદ્વાન અને ધર્મશીલતરીકે તેમની ખ્યાતિ છે. તેમણે જોઇ લીધું કે કનકદાસ તો પોતાના કરતાં પણ ચઢે એવો છે. મંદિરની પૂજા થયા પછી વાદિરાજ સ્વામી રિવાજ પ્રમાણે હસ્તોદક આપે અને પછીજ બધા બ્રાહ્મણો જમવા બેસે. આ હસ્તોદક તો પ્રતિષ્ઠાના ક્રમ પ્રમાણે અપાય. કનકની યોગ્યતા જણ્યા પછી વાદિરાજ મંદિરમાંથી નીકળે કે પ્રથમ કનક પાસે જાય; એને હસ્તોદક આપે ત્યાર પછીજ બીજા બ્રાહ્મણોને મળે. બ્રાહ્મણો આથી ખૂબ ચીડાયા. વાદિરાજે કહ્યું:—“અરે, કનકદાસ મારા કરતાંએ મોટો છે. એને ચરણામૃત પ્રથમ ન આપું તો અધર્મ થાય, બ્રાહ્મણોએ પ્રમાણ મળ્યું, વાદિરાજ મંદિરમાં ગયા અને જમણા હાથની મુઠ્ઠી વાળી બહાર આવી બ્રાહ્મણોને પૂછે છે:—“બ્રાહ્મણો ! મારા હાથમાં શું છે તે કહો.” દરેકે જૂદા જૂદા જવાબ આપ્યા. છેવટે કનકનો વારો આવ્યો. એ તો ભક્તિમાં મગ્નજ થઈ ગયા. એમના કંઠમાંથી ગાન સ્પ્રુયું, “એ તો વાસુદેવ પરમાત્માજ છે.” જેમ જેમ ગાન વધ્યું તેમ તેમ વાદિરાજના હાથનો બોળે વધવા લાગ્યો. તેઓ તે ખમી ન શક્યા. તેમણે મુઠ્ઠી ઉઘાડી તો તેમાં શું હતું ? એક શાળી-ગ્રામ અને તુલસીપત્ર.

વાદિરાજ સ્વામીએ એક દવસે બ્રાહ્મણોને એક એક કેળું આપ્યું અને કહ્યું:—“આજે એકદશી છે, કોઇ જુએ નહિ એવે કેકાણે જઇને આ ખાજે.” અર્થાત્ કનકને પણ એક કેળું આપ્યું હતું. સાંજે બધા ભેગા થયા, પોતાની આજ્ઞાનું પાલન કેવું થયું છે એ જોવા વાદિરાજે દરેક જણને પૂછ્યું. દરેક જણે ક્યાં ક્યાં એકાંત શોધ્યો ? આ જાણી લઇએ તો ખૂબ રમુજ પડે. એકલા કનકદાસના હાથમાં કેળું એમ ને એમ રહ્યું હતું. એણે કહ્યું:—“જ્યાં જાઉં ત્યાં વાસુદેવ છેજ. એકાંત મળે ક્યાં એટલે હું કેળું એમ ને એમ લઇને બેઠો છું.”

એજ દિવસે કનકદાસને મંદિરના તળાવમાં નાહી દર્શન કરવાનું મન થઇ આવ્યું. વાદિરાજ ઉડીમાં ન હતા. કનકના કોડ પૂરા કરે એવું બીજું કોઇ ઉડીમાં ન હતું. જેટલી વાર દર્શન કરવા જાય તેટલીવાર બ્રાહ્મણો એમને કાઢી મૂકે. આખરે નિરાશ થઇને કનક મંદિરની પાછળ ગયો અને ગાવા લાગ્યો. કરણમાં એણે પોતાનું આખું હૃદય ફલવી દીધું. પરમાત્માથી એ સહેવાયું નહિ. મૂર્તિ એકાએક પેના કર્મકાંડી બ્રાહ્મણોથી વિમુખ થઈ પાછલી બાજુએ મોં ફેરવી ઉભી.

આ થયું શું ? હવે કરવું શું ? કોઇને સૂઝે નહિ, વાદિરાજ આવ્યા. એમણે બનેલી બીના જણતાંવેત કહ્યું:—“અરે, તમે કનકદાસનો કંઈક ચુન્હો કર્યો છે તેથીજ વાસુદેવે આપણા આચાર-ધર્મતરફ પૂંડ ફેરવી છે.” આખરે એમણે મંદિરની પાછલી દીવાલમાં ઉપર કહ્યું છે તેમ, પથરાની જળી ફેરાવી અને કનકને દર્શન થયાં ! આજે પણ એ બારી ‘કનકની બારી’ નામે ઓળખાય છે. એ બારી પાસેજ કનકની કુટિ છે. આજે ત્યાં એક સંસ્કૃત વર્ગ ચાલે છે.

એક રથયાત્રાને પ્રસંગે કોણ જણે શાથી, પણ રથ કેમે કર્યો ખસે નહિ. આખરે વાદિરાજે કહ્યું:—“એમજ દેખાય છે કે કનકના સ્પર્શવગર રથ ચાલવા દેવાની પરમાત્માની મરજી નથી.”

ધન્ય છે વાદિરાજ સ્વામીને કે જેમણે જોઈ લીધું કે, અંત્યજ્ઞેના સ્પર્શ વગર સમાજનું ગાહું ચાલવાનું નથી. આજે કલ્યાંટકમાં ચુસ્તમાં ચુસ્ત મરજદી વૈજ્ઞવ આત્મણે કનકનાં સ્વેદાં લજ્જનો ગાહને લક્તિરસ કેળવે છે; એને સંતતરીકે સ્વીકારી એનું ચરિત્રામૃત ગાવામાં પોતાને પાવન થયા માને છે અને છતાં એજ કનકદાસનાં જાતભાઈઓને હૃદયતના હૃદયતજ રાખે છે. હિંદુધર્મનો ખ્યાવ કરનાર વા દરાજ સ્વામી દરેકના હૃદયમાં અતરે નહિ તો હિંદુધર્મનો રથ ચાલવાનો નથી અને પરમાત્મા હિંદુસમાજથી વિમુખજ રહેવાનો.

માખાપમાટે પ્રશ્ન

(કૃ. જો. બાગલ. વ્યાયામના એક અક્રમાંથી)

- ૧ છોકરાંઓએ સવારમાં વહેલાં ઉઠવું, પણ તમે વહેલાં ઉઠો છો કે કેમ ?
- ૨ ઉઠતાં વેંતજ આળસને અલગ કરી, ઝાડે ફરી આવી, ડોગળા કરી નાખી દાતણપાણી પરવારી લેવું; પણ તમે તેમ કરો છો કે કેમ ?
- ૩ સવારમાં છોકરાં પાસે લક્તિરસનાં લજ્જનો અથવા સ્વેડો તમે બેઝાવો છો કે કેમ ? આપ પોતે કદી બેઝો છો કે કેમ ?
- ૪ છોકરાંઓએ કસરત કરવી; પણ તમે તેમને કોઈ વખતે ઉત્તેજન આપો છો કે કેમ ? તમે જાતે વ્યાયામ કરો છો કે કેમ ?
- ૫ જીવન ગાળવામાં ડગલે ડગલે શક્તિની જરૂર પડે છે. તમે તેવું કોઈ વખતે છોકરાંઓને સમજાવ્યું છે કે કેમ ?
- ૬ તમે છોકરાંઓનાં દેખતાં ચાહ પીઓ છે અને ધનપાન કરો છો કે કેમ ?
- ૭ છોકરાંઓને સાંઈ તાજું દૂધ મળે તેવી વ્યવસ્થા તમે કરી છે કે કેમ ?
- ૮ છોકરાંઓની સમક્ષ તમે ઘરગથ્થુ કંઈ વાત કરો છો કે કેમ ?
- ૯ પોતાનું કામ જાતે કરવું, કોઈના ઉપર આધાર રાખવો નહિ. તે મોટાઈ અને ડાહ્યાપણું લક્ષણ છે એવું તમે તેમને સમજાવ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૦ નહાતી વખતે શરીરનો કયો ભાગ કાળજી રાખી ધોવો જોઈએ તે તમે તેમને કોઈ વખતે કહ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૧ ટાઢા પાણીથી નહાવાના ફાયદા તમે કોઈ વખતે છોકરાંઓને સમજાવ્યા છે કે કેમ ?
- ૧૨ પથ્થરથી શરીર ધસવું નહિ તેવું તમે તેમને કહ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૩ છોકરાંઓને તરતાં તમે શીખવ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૪ શરીરે તેજ ચોળવાથી ચું ફાયદો થાય છે, તે તમે છોકરાંઓને સમજાવ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૫ હમણાં જે તેલો બજારમાં વેચાય છે તે નુકસાનકર્તા છે, તેવું તમે તેમને કોઈ વખતે કહ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૬ નહાયા પછી શરીરે તેજ ચોળવાથી અથવા માથામાં તેલ નાખવાથી કેવા પ્રકારની ગંધ ઉઠે છે, તે તમે તેમને કહ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૭ નહાયા પછી શરીરનો કયો ભાગ ખૂબ ધસીને લૂછવો જોઈએ તે તમે સમજાવ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૮ હમેશાં પ્રથમ ટાઢા પાણીથી માથું, દુડીની આસપાસનો ભાગ, શુદ્ધ, જનનેન્દ્રિય અને તેની પાસેનો ભાગ તમે ધુવો છો કે કેમ ?
- ૧૯ આંખને શી રીતે ધોવી તે તમે જાણો છો કે કેમ ?
- ૨૦ આંખો ધોવાની રીત તમે છોકરાંઓને શીખવી છે કે કેમ ?
- ૨૧ આંખો ધોવાથી થતા ફાયદા તમે છોકરાંઓને કોઈ વખતે કહ્યા છે કે કેમ ?
- ૨૨ તમારાં બાળકો દાતણ શાનાં કરે છે ?
- ૨૩ દાંત સાફ કરવામાટે દાતણ અથવા મંજન તમે તેમને અમુક સાંઈ છે એવું કહ્યું છે કે કેમ ?
- ૨૪ દાંતનો અને આરોગ્યતાનો સંબંધ તમે છોકરાંઓને કોઈ વખતે સમજાવ્યો છે કે કેમ ?
- ૨૫ થુંક અને લાળનો આરોગ્યતા સાથેનો સંબંધ આપ જાણો છો ? છોકરાંઓને તમે તે કોઈ વખતે સમજાવ્યો છે કે કેમ ?

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન

(લેખક:—‘ જીનો જોગી ’ હિંદુસ્થાન તા. ૨૯-૭-૨૬ના અંકમાંથી)
પાણી કેટલું

આપણા શરીરમાં ૩ ભાગ પાણી છે અને તેટલા માટેજ શરીરને પાણી ની ઘણી જરૂર રહે છે. માણસ ખોરાકસિવાય લાંબો વખત ચલાવી શકે; પરંતુ પાણીસિવાય ચલે નહિ. આપણા ખોરાકની ઘીનેમાં કેટલું પાણી છે તે વાચકોની જાણ માટે નીચે ટાંક્યું છે:—

દૂધ	૮૭ ટકા.	છાશ	૯૪ ટકા.
માખણ	૯ ”	ધડે	૧૨ ”
ચોખા	૧૨ ”	લીલા વટાણા	૭૮ ”
ફણરી	૯૦ ”	કાકડી	૯૬ ”
ખરેટા	૭૮ ”	ગાજર	૮૫ ”
હુંગળી	૮૯ ”	સકરીઆં	૭૩ ”
કોખી	૯૦ ”	કોલી ફલાવર	૯૭ ”
મેથી	૯૦ ”	ટમેટાં	૯૨ ”

ઉપરના કોષ્ટક ઉપરથી સહેલાઈથી સમજાશે કે, કયી યીજમાં કેટલું તત્વ છે.

ચામડીનાં દરદો

સાધારણ રીતે ચામડીનાં દરદો થવાનું મુખ્ય કારણ અસ્વચ્છતા છે. ચામડીની પૂરેપૂરી દર-કાર રાખવામાં આવે તો ચામડીનાં દરદો જેવાં કે દાદર, ગુમડાં, ખસ, ખરજવું વગેરે થવા પામેજ નહિ. ધાંચીને ચામડીનાં દરદો સાધારણ રીતે થતાં નથી તેનું મુખ્ય કારણ તેની ચામડીને તેલનું મર્દન મળી જતું હોવાથી તે સૂકી થઇ જતી નથી તે છે. ચામડીનાં દરદો અટકાવવાને માટે એ ઉપાય સૂચવવામાં આવે છે કે, શરીર ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડવા દેવાં. આ કિરણોથી શરીરની ચામડી સાફ રહે છે, તેમજ પાંચનશક્તિ પણ વધે છે. આપણા આપદાઓ ઉઘાડે શરીર એક ક્ષણિયું ખભા ઉપર નાખી બજારમાં ફર્યા કરતા તેનું રહસ્ય આ કેમ ન હોય? સુરેલા કહેવાના પશ્ચિમના દેશોના સમાગમથી આપણા આપદાઓને નાગા કહેવા લાગ્યા અને આપણે બીનજરૂરી કપડાં શરીરપર ધાલવા માંડ્યાં. તેને લીધે ચામડીને પોષણ ન મળવાથી ચામડીનાં દરદો થવા માંડ્યાં. પૂજ્ય ગાંધીજીની લંગોટી આ દૃષ્ટિએ ઉત્તમ તો ખરીજ ને? દાદરનું દરદ સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોને વધારે થાય છે અને તેનું મુખ્ય કારણ પહેરવેશ છે. સ્ત્રીઓના પહેર-વેશને લીધે સાથળસુધી હવાની આવ-જા થઇ શકે છે, જ્યારે પુરુષોના ચોરણા કે કછોટા મારેલા ઘોતીઓમાં પૂરતી હવા જઇ શકતી નથી. આ ઉપરાંત બીજું કારણ એ કહેવાય છે કે સ્ત્રીઓ જ્યારે નહાય છે ત્યારે હમેશાં બધે જગ્યામાં નહાય છે, જેથી સાથળના મૂળ વગેરે ખરાબ થસીને સાફ થઇ શકે છે. પુરુષોને જાહેર રસ્તા ઉપર નહાવાનું હોય છે, જેથી તે ભાગે ખરાબ સાફ થતા નથી અને આ કારણેને લઇનેજ સેંકડે તેવું ટકા જેટલાને દાદરનું દરદ સાથળના મૂળ-માંજ ઉત્પન્ન થાય છે. આવાં સાધારણ દરદોમાંથી બચવામાટે આપણા પૂર્વજો નદીનાળામાં નહાવા જતા, જેમાં પાણીની અંદર બેસી શરીરના ભાગ સાફ થઇ શકતા; પણ કમનસીમે હવે નદી-નાળાનાં નીર પણ સૂકાઇ ગયાં છે. પાણીના અભાવે જ્યારે બની શકે ત્યારે શરીરના ભાગ ઉ-પર તડકો આવવા દેવો તે જરૂરનો છે, તેમજ હવા પણ જેટલી ખુલ્લા શરીરને મળે તેટલી આવ-વા દેવી જોઇએ. ગુલ્લ ભાગોને પણ ખરાબ સાફ નહિ રાખવાથી પણ ઘણાં ભયંકર દરદો થાય છે. આ બધું અટકાવવા એકજ રસ્તો સહેલો અને સરળ છે. તે એ કે, શરીરના ભાગ ઉપર ત-ડકો અને પ્રકાશ પડવા દેવો. એક લંગોટી પહેરી અર્ધો પેણો કલાક સૂર્યનારાયણની પૂજા કરવા-થી આ નેમ પાર પડી શકે તેવું છે. મુંબઇ જેવાં મોટાં શહેરમાં જ્યાં હવા, પ્રકાશ કે તડકાનું નામજ નહિ ત્યાં દાદરના દરદોઓ સંખ્યાબંધ હોય એમાં નવાઇ શું? ચામડીની સ્વચ્છતા પહેલથી રાખવા બાળકોને શીખવવું જોઇએ અને બાળકોને તો નાગાં રજળવા દેવાં તેજ ઉત્તમ છે.

લોખંડનાં મકાન

પથ્થર, ઇંટ, લાકડાં વગેરેનાં બનાવેલાં મકાનોને બદલે થોડો વખત થયાં સીમેન્ટના બ્લોક-નાં મકાનો થયેલાં આપણે જોઈએ છીએ. હાલમાં વિદ્યાવતની મ્યુનીસીપાલિટીમાં લોખંડનાં ઢાળાનાં મકાનો બાંધવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ મકાનોમાં ખાસ સગવડ તો એ છે કે, તે તરતજ ઉભું થઈ શકે છે; તેમજ બીજી જગ્યાએ ખસેડવું પડે તોપણ કાંઈ પણ નુકસાની-સિવાય ખેસતી શકાય છે. સાધારણ અનુમાન એવું થાય કે, આવા લોખંડનાં મકાનોમાં ગરમી ઘ-ણીજ લાગે; પરંતુ આ લોખંડનાં બીડ એવી વસ્તુનાં બનાવવામાં આવે છે કે તેમાં ઠંડી-ગરમી પણ ઇંટચુનાના મકાનમાં લાગે તેવાંજ લાગે છે. ટુંકામાં આ લોખંડનાં મકાનો પથ્થર, ઇંટ, ચુના અને લાકડાંનાં બનાવેલાં મકાનો કરતાં વધારે સુગમતાવાળાં અને સગવડવાળાં ગણાય છે. હજુ આ મકાનોની શરૂઆત થઈ છે; પરંતુ એકાદ દશકાની અંદર તો આવાં મકાનો ફેર ફેર થઈ જવા પામશે. ખિચારા ! કહીઆસુનારનું શું થશે ? તેની રોજી લાંગી પડશે કે શું ? એ તો પછી લોખંડનાં મકાનોના બોલ્ટ ફેરવતા થઈ જશે. પ્રભુએ દાંત આપ્યા છે તો ચાવણું આપી દે છે. જમાનો પ્રગલ્ભો છે તેમાં નવીનતા તો દિનપ્રતિદિન થયાજ કરવાની !

તંદુરસ્ત બીડી ?

ઘણા બીડીના બંધાણી શોખની ખાતર બીડી શરૂ કરે છે. બીડીની અંદર રહેલી સુગંધ ઉ-પર ઘણા રીઝા થઈ જાય છે; પરંતુ કમનસીબે બીડીમાં જે ‘નીકોટીન’ ઝેર છે તે બીડી પીનારને મુખેથી જાં પડવા દેતું નથી. આ નીકોટીન ઝેરને લઈને બીડી પીનારને ઉવડી થાય છે, માથું ફરવા માંડે છે અને બેચેની ઉત્પન્ન થાય છે. બે-ચાર વખત માથું મારીને બીડી પીવાથી મગજને ટેવ પડી જાય છે અને છેવટ માણસ બંધાણી બની જાય છે. બીડી બનાવવાવાળાએ આવા કુમળા મગજવાળા કે જેઓ બીડી એક વખત મોઢામાં નાખે કે ઉવડી થાય તેવા ખિચારા બીડીની લહેજત લઈ શકે તેટલા ખાતર તેમની દયા (?) ખાઈને બજારમાં તંદુરસ્ત બીડી-એટલે કે જે બીડીની અં-દરથી ઝેર-નીકોટીન કાઢી નાખવામાં આવ્યું છે, એમ કહીને નવી બીડીઓ દાખલ કરી. આ બીડી-ઓમાં ઝેર-નીકોટીન-સિવાય બીજી બધી લહેજત છે એમ કહેવામાં આવે છે, જેથી કેટલાક દરદી-ઓને માનસિક સંતોષની ખાતર ડોક્ટરો આવી બીડી પીવાની સલાહ આપે છે; પરંતુ હમણાં આવી તંદુરસ્ત બીડીની તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું છે કે આવી બીડીની અંદરથી સેંકડે માત્ર ૧૦ થી ૨૦ ટકા નીકોટીન ઓછું કરી શકાયું હોય છે. વળી કહેવાનાં કેટલીક તંદુરસ્ત બીડીની અં-દર તો સાધારણ નીકોટીનના પ્રમાણ કરતાં વધારે નીકોટીન માલૂમ પડ્યું હતું. આતું કારણ એમ કહેવામાં આવે છે કે, નીકોટીનરહિત તમાકુ બનાવવાને માટે તેને ભીની હવામાં લાંબો સમય રાખવામાં આવે છે અને પછા તેને તદ્દન સૂકવી નાખવામાં આવે છે. આ ક્રિયામાં ભીની હવાને લીધે નીકોટીન ઓછું ન થયું હોય તો તે જ્યારે તમાકુ સૂકવવામાં આવે ત્યારે તે સૂકી તમાકુમાં વધારે પ્રમાણ જતાવે છે. ગમે તે કહેા, પરંતુ આવી તંદુરસ્ત બીડીથી પ્રભુએ કે ડોક્ટરોએ ઠગાવું નહિ. તંદુરસ્ત રહેવાનો સરસ ઉપાયજ એ છે કે બીડી પીવંજ નહિ. કુદરત પહેલી યુક લેતી વખતેજ ઉવડી કરાવે છે તે ચિદ્રૂં ચોખ્ખું છે કે તમારે લાયક તે ચીજ નથી.

જ્ઞાનભંડાર

પૃથ્વીના મધ્યભાગમાં લોખંડ છે; એટલે ૪૦૦૦ માઇલ ઉંડે લોખંડ છે. આ લોખંડનો થર ૨૦૦૦ માઇલ સુધી છે. ત્યાર પછી લોખંડ અને પથ્થર છે. ઉપરના ભાગમાં પથ્થર છે. પૃ-થ્વીની સપાટીના થરમાં જે ચીજ મળે છે તે થર તો માત્ર ૮ થી ૧૦ માઇલજ ઉંડો છે.

માણસો સામાન્ય ઔસ એટલે કે લગભગ ઔદ તોડા ઘી એક દિવસમાં પચાવી શકે છે. આથી વધારે ખાવામાં આવે તો તે ઝાડમાં નીકળી જાય છે. મથુરાના ચોખા શું ૧૪ લાખ ૫-ચાવી શકતા હશે ?

એકલું દૂધ ખાવા કરતાં તે રોટલો કે રોટલી સાથે ખાવું જરૂરનું છે. એકલું દૂધ હોજરીમાં પહોંચે છે ત્યારે ત્યાં તેનું દહીં થઈ જઈ લોદો જમી જાય છે જેને પચતાં વખત લાગે છે.

પોલકું કે કમખો ?

માણસો સાધારણ રીતે શરીરને સુરક્ષિત રાખવાને માટે કપડાં પહેરે છે. જંગલી અવસ્થામાં આપણે કપડાંનો બહુજ ઉપયોગ કરતાં ! હવે સુધારાના વહેનમાં જરૂર કરતાં વધારે કપડાં શરીર ઉપર ધાતવા મંડવા છીએ. પરિણામે ઘણાં દરદો થવા લાગ્યાં છે અને ચામડીની ‘સન બાથ’ આપવાની ભલામણો યુરોપાદિ દેશોમાં થવા લાગી છે. ઉપરાંત જર્મની આદિ દેશોમાં તો નસા-વસ્થામાં રહેનારાઓની મંડળીઓ સ્થપાઈ છે. તે આપણા પુરુષવર્ગમાં કપડાંમાં યુરોપની નકલ થવા લાગી છે. જ્યાં એક ખાદીના ઝબ્મા અને એક ખાદીની પોતડીથી ચાલે ત્યાં કોટપાટલુન, શર્ટ, જેકેટ, અંડરવેર વગેરે અનેક કપડાં પહેરી શરીરને કુદરતી હવાથી દૂર રાખીએ છીએ. સ્ત્રીઓ તો ફેશનમાં ધુધારી જાય તેવો તેમનો કુદરતી સ્વભાવ હોય છે; એટલે આંધળું અનુકરણ કરવામાં તે બુદ્ધિનો બીલકુલ ઉપયોગ કરતીજ નથી. એક સ્ત્રીએ અમુક ફેશનનું કપડું લીધું એટલે બીજી પોતાના ધણીનો છવ ખાઈને પણ તેવી ફેશન ધરમાં ધાતવાતીજ. પછી ભલેને પતિ વિચારો પાંચ પૈસા પણ કમાઈ શકતો ન હોય ! આવી રીતે આપણી સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં પોત્તા યોગ્ય થઈ રહ્યાં છે. અગાઉના જમાનામાં કમખા કે ચોળી પહેરવામાં આવતી. હજુ પણ સુધારાની સરહદ નહિ બેનારી સ્ત્રીઓમાં આ જનતા પહેરવેશ કમખો, કાંચળી, ચોળી વગેરે નજરે પડે છે. શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ ડાકટરોએ એવો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો છે કે, પોત્તા પહેરવાથી છાતી-સ્તન-ને બહુ લટકવું પડે છે. આવી રીતે રહેવાથી સ્તનની અંદરની દૂધની નળીઓ લંબાઈ જાય છે. સાધારણ રીતે લટકતા સ્તનવાળી સ્ત્રીઓની ધાંધમાંથી દૂધ બહુ નીકળતું નથી અને તેને સ્તનના રોગો થઈ આવે છે. આટલા માટેજ આપણા બાપદાદાએ કમખો કે ચોળી શોધી લીધી, કે જેથી સ્તન બરાબર જમ્યાએ રહે. ખાસ કરીને જે નાના બાળકવાળી સ્ત્રી કમખો કે ચોળી ન પહેરે, તો તેની ધાંધ દૂધના વજનથી લટકતી રહેવાને લીધે દૂધની નળીઓ તણાઈને સાંકડી થઈ જાય છે અને દૂધની આવક બંધ થઈ જાય છે. પછી બાળકોને શીશીથી દૂધ પાવાની અને આયાઓ રાખવાની ફરજ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા આપણા સાધારણ વાંધાને લીધેજ બચ્ચાંઓનું મરણપ્રમાણ વધી પડે છે. જે સ્ત્રીઓ કમખા કે ચોળી પહેરે છે તેની છાતી મજબૂત અને ઉંચી હોય છે, જ્યારે ક્રૌંક કે પોત્તા પહેરનારની છાતી તદ્દન સપાટ હોય છે. ફેશનમાં તણાઈ જતી સ્ત્રીઓ કાંઈક સમજે અને શરીરરક્ષણનો વિચાર કરી વસ્ત્રો ધારણ કરે તો સાઈ !

પ્રજાપ્રાણનો વિનિપાત

(વૈદ્યકલ્પતરુ-આકાંક્ષા ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

માનુષ્યમિના પ્રેમને લઈને વિલાયતથી હું વારંવાર હિંદુસ્તાનમાં આવું છું અને જોઈ છું તો દશકે દશકે અને પેઢીએ પેઢીએ હિંદનો પ્રજાપ્રાણ નિસ્તેજ જનતા જાય છે અને હિંદનું પ્રજા-શરીર દુર્બળ બનતું જાય છે. જાહેર પુરુષો અને સરકાર આ દુર્દશા સામે નહિ જુએ તો હિંદનું આવી શોચનીયજ નિર્માયું છે.

અત્યારની રાજદારી લડત કરતાં પ્રજાજીવનના સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નો વધારે મહત્વના ગણવા જોઈએ. હિંદમાં બાળકોનું મરણપ્રમાણ ભયંકર છે. હાલ અને પ્રેમગીઆ હિંદની જનતાને વેરાન બનાવી રહ્યા છે. આટલા વેગવંત વિનાશનું એકજ કારણ છે અને તે એ છે કે, આપણી પ્રાણશક્તિ ઘણીજ હાણ બની ગઈ છે અને આપણે તદ્દન માયકાંગલા બની ગયા છીએ.

ગરીબાઈ, પૌષ્ટિક ખોરાકનો અભાવ, હવા ઉગ્રશવાનાં મકાનોની અચૂત અને પશ્ચિમનું આંધળું અનુકરણ આપણી પ્રાણશક્તિ ઘટાડી રહ્યાં છે. અભ્યાસનો ખોળો, બાળકો અને સાંસારિક બંધનથી આપણાં બાળકો હાલના ભોગ બની મરે છે; અગર હાણવાળી પ્રજાનો વારસો મૂકી જાય છે.

હિંદમાં દરવર્ષે ૧૦ લાખ માણસો એકલા હાથથીજ મરે છે. તેનો એકજ ધ્યાન છે અને તે એક નાનાં નાનાં ગામડાંઓ વસાવી ત્યાં પ્રકૃતિ દેવીને પ્રસન્ન કરનાર ઉદ્યાનો બનાવવાં જોઈએ.

* આ વિષય હિંદુસ્તાન તા. ૧૧-૧૨-૨૬ માંથી લેવામાં આવ્યો છે.

આમ્યજીવન

(લેખક:-ધૂમકેતુ; સૌરાષ્ટ્ર તા. ૨૦-૨-૨૬)

પ્રજા ઉપર એકજ ઘરેડમાં રહેવાનો દોષ આવે ત્યારે એ પ્રજા મૃત્યુ પામે છે, એમ કહી શકાય; પરંતુ એકજ ઘરેડમાં રહેવાનો અર્થ એમ નથી કે યોગ્ય હોય અથવા ન હોય, છતાં ફેરફારની ખાતર ફેરફાર સ્વીકારવો. ફેરફારની ખાતર ફેરફાર સ્વીકારનાર પ્રજા કરતાં, જૂના ચીજામાંથી ખસવાની ના કહેનાર પ્રજામાં શ્રદ્ધાનું જળ વધારે છે. રાજદ્રોહી પરિસ્થિતિને અંગે કેટલાક અનિવાર્ય યોગ્ય ફેરફારો કરવા એ પ્રજાનીય જીવનમાં રહેલી પ્રમંથોને સમજી લેવાની વિવેકબુદ્ધિ છે; પરંતુ વિવેકબુદ્ધિ જ્યારે ખુલાસાતનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે ફેરફારો આંધળા અનુકરણ જેવા બની જાય છે. આપણે આમ્ય જીવનમાં ફેરફાર કરવાની વિવેકબુદ્ધિ ન દર્શાવતાં, યુરોપીય શહેરી જીવનનું આખાદ અંધઅનુકરણ કરવાની ખુલાસાત કરી છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે જીવનમાં કોઈ દિવસ ઉભા ન થયેલા અનેક વિકટ પ્રશ્નો પોતાનો જવાબ મેળવવા અધીરા બની રહ્યા છે. કાં તો આપણે એમાં હોમાજ હમેશને માટે પ્રમુદીય વિશેષતા ગુમાવી એસવાના; અથવા તો આપણા વિચારોના પુનર્વિધાનથી નવુંજ જળ જમાવવાના. જીવન અને મૃત્યુસિવાય ત્રીજો માર્ગ નથી, માટે વિકાસ કે વિકાસિવાય ત્રીજું પરિણામ નથી.

ઘણી વખત યુરોપ-અમેરિકાના દાખલાથી એમ સમજાવવાનેયત્ન કરાય છે કે, માત્ર આપણેજ જૂના ચીજાના રહેવાસી પછાત પડ્યા છીએ; અને હજી પણ જે આગળ નહિ વધીએ તો વધારે પછાત રહેવાના. માત્ર આપણી રાજ્યદ્રોહી નહિ પરંતુ સામાજિક પ્રગતિને માટે આમ્યજીવનજ, આપણે વિકાસ સાંધે, એવું ઘણા માને છે અને એ માન્યતા વિશ્વસનીય છે.

પુરાતન ગામડું

હિંદનું ગામડું એ આજે પાંચ હજાર વર્ષનું પુરાણું મંદિર છે. જેક ઋગ્વેદના સમયમાં ગામ, ગોપાળ અને ગોંદેરા સામાજિક જીવનમાં આગળ તરી આવે છે; ત્યાર પછીના બધા સમયમાં ગામડું આખાદ ઋગ્વેદનીજ ઋચાની જેમ પ્રજાજીવનમાં વળાતું આવે છે. આજે યુરોપની છેલ્લામાં છેલ્લી પ્રવૃત્તિ સમાજવાદ છે. સમાજવાદના વિચારોથી ત્યાંનું વાતાવરણ ભર્યું છે; પરંતુ પ્રગતિના આ છેલ્લા પગથીઆમાં, નીચે પડી જવાનાં અનેક કાણો છે. એમાં માનવજીવનનાં કેટલાંક સુંદર તત્ત્વોના વિનાશનું જેર ભર્યું છે; પરંતુ એજ પ્રશ્ન જે જે યંત્રવાદના જન્મની સાથે જન્મ પામ્યો છે, તેનું નિરાકરણ હિંદનાં ગામડાંમાં છે; કાગળકે ગમડાંનું જીવન સમાજવાદના ધાર્મિક અંગ જેવું છે. સમાજવાદના વિનાશક સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યાવિના આમ્યજીવન ધાર્મિક સમાજવાદ સ્થાપે છે.

ઇ. સ. ૨૦ પૂર્વે ૩૨૭ માં મહાન સિંકદર આવ્યો. પૃથ્વીને નંદકુલવિહીન કરનાર સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં મેગાસ્થીનીસ એલચીરપે રહ્યો છે તે લખે છે કે, સિત્તેરથી ઝેંશી ટકા લોક ગામડાંમાં રહે છે, રાજદ્રોહી અને સામાજિક સર્વ જીવનનું મૂળ આમ્યજીવનમાં ન રોપાય ત્યાંસુધી હિંદુસ્થાનમાટે કોઈ જીવન શક્ય નથી. આમ્યજીવનના પુનરુદ્ધારમાં સ્વાયત્ત શાસન આવી જાય છે.

રોગનો ઉપાય કરવો એ તંદુરસ્તી નથી. રોગ ન હોય તે તંદુરસ્તી છે. રોગ લાગ પડ્યા પછી કામચલાઉ થીંગણાં લગાવવામાં એતે પ્રગતિ કહેનાર સત્તા કાં સ્વાર્થી અથવા દંભી હોય.

આજના શાસનમાં તે સમાજમાં પ્રગતિમય તત્ત્વો હોવાનો દાવો કરવામાં આવે છે, તે વસ્તુના આ દેશના મૂળ પાયારૂપ આમ્યજીવનના વિનાશથી થયેલી અપૂર્વ ગેરવ્યવસ્થાને પહોંચી વળવા તૈયાર કરી રાખેલાં થીંગણાં છે!

વિનાશનાં બીજ

જે રીતે આ શાસનપદ્ધતિ નિયમિત પોલીસ રાખે છે તેમ પોલીસ નહિ હોય; અને શક્ય છે કે જે રીતે આજની કેળવણી અપાય છે તેમ કેળવણી પણ નહિ હોય; પરંતુ પ્રજાની સ્વાધીનતાપર આ કેટલો અનિવાર્ય બોલે છે? પ્રજાને રેસી નાખવાનોજ આ પ્રયોગ નથી? અત્યારે પ્રજાનીય જીવનમાં રસાયન ક્યાં છે અને ક્યાંથી હોય?

પ્રાચીન હિંદુસ્થાનનાં ગામડાંમાં દરેકે દરેક કુળીમાં સ્વાયત્ત શાસનના સિદ્ધાંતો હતા. સ્વાધીનતા, સાદાઈ ને સરળતા આ ત્રણ ધર્મની પ્રજા બનેલી હતી.

અને એ ઇતિહાસ સાંભળતાંજ નદીપર લિલોળા દેતી ભેંસો યાદ આવે છે. અંગેઅંગમાંથી નવજીવનની તાજી સેર ધ્રુટતી હોય તેવા કનૈયા જેવા બાળકો, વડની વડવાઈપર જીવનનું પ્રભાત શરૂ કરતા; ખોટી ચિંતા નહિ અને નિરર્થક ધમાક નહિ; ઘેર ઘેર ધંડીના સૂર ગાળે; ફળીએ ફળીએ ગાયના જાણુમૂત્રથી ધ્રાવે પડે; નદી નદીપર રખારીની ખંસીના નાદ સાંભળાય.

એ ગામડાના ઉત્સવોમાં રસ અને રસાયનની તો છોળ ઉડે; પેલાં ધમધમાટ દેતાં જડાં લૂગડાં, ભરતભરતમાં તોળી ભાત; ઉગતા ચૌવનના તનમનાટ જેવી પેલી કાપડાની ખાંભો; અને જીવનને રસરૂપે નીચોવી નીચોવીને રંગેલી, ઉડીને વળગે તેવી કસુંબલ ચુંદડીઓ; અરે! આજે પ્રજામાં ચૌવનનો રસ કયાં છે? આજે સાચો વિરહ, સાચો પ્રેમ ને સાચી મદાંતગી કયાં છે? આજે હવે જીવનમાંથી પ્રેમની મીઠાશ ચાલી ગઈ છે. સીમસીમમાં મોરના ટોકાર વચ્ચે ગાજતા મોલ-માં પહેલાંના જેવી લીલી મોસમ રહી નથી. આજે આમ્યજીવનમાં ઘાટાં દૂધ, દહ્યાં દહીં, તાજાં શાક ને મીઠાં ગંગાજળીઆનાં પાણી ખેસ્વાદ બની રહ્યાં છે, અરે! પ્રજાકીય ચિનાશનાંજ બધાં બીજ આપણી વચ્ચે છે!

આમ્યજીવન અને ધાર્મિક સમાજવાદ

ગામડામાં મનુષ્યનું રહેડાણ પોતેજ સમાજવાદના સિદ્ધાંતો સાચવી રહેલ છે. આમ્યજીવનમાં એકજીવનનાં ઘર સહિયારા ફળીમાં હોય છે.

શેરી વાળવામાં પુણ્ય મનાય છે, ને એક ઘરનો મહેમાન બીજા ઘરનો અતિથિ મનાય છે. આ પડોશધર્મ એ સમાજવાદનુંજ અંગ છે. એ ઉપરાંત ગૌચર, ગોપાળ ને ગોંદરા; આ ત્રણે સૌનાં સામાન્ય છે. ગોપાળને તો જે રીતે જીવનનિર્વાહ થાય છે, તે આખી રીતજ અત્યંત સુંદર મનોવૃત્તિ દર્શાવે છે. રસ્તાઓનું સમારકામ ને ઝાંપાનું રક્ષણ, અતિથિનો સત્કાર ને ગામ-ઝાંપો; ચોરા ને ચંચુતરે દૂતરાંના શેટલા ને ગોંદરાનું ખડ; મેઘવજ ને સામાન્ય તહેવાર; આમ્યજીવનના કુપ્ત બનતા આ બધા સંસ્કારોમાં સમાજવાદનાંજ બીજ છે; પરંતુ આ સમાજવાદ યૂરોપના સમાજવાદની પેઠે, વ્યક્તિત્વના દક્ષપર ચણાવાને બદલે, દયાધર્મપર ચણાયો છે; ને તેથી તેની સંભાળ દૂતરાં, કાગડા ને કચુતર સુધી પહોંચી છે. એક ગામની રસભૂમિમાં જે ઉત્પન્ન થાય, તેમાં માત્ર મનુષ્યોનોજ નહિ, પણ પશુઓનો દક્ક છે; એવો દયાધર્મ આર્યસંસ્કૃતિમાં જોવાજીત લયોં છે.

આર્થિક સમાનતા

મેગાસ્થિનીસના સમયમાં કલકત્તાથી કંદહાર ને હિમાલયથી કચ્છસુધીમાં ભાગ્યેજ વીસ શહેરો હતાં. આ સ્થિતિજ એવી હતી કે પૈસાની વહેંચણી લગભગ સરખી થાય. આજે જે જળર-ગસ્ત દાનની રકમો વાંચી આપણે આશ્ચર્યમુગ્ધ બનીએ છીએ, એવા દાનશીલ શ્રીમંતો ત્યારે નહિ હોય; પરંતુ આજનાં સુવાવડખાનાં, પાંજરાપોજો ને અનાયાશ્રમે, આપણી પ્રજાકીય હીન અવસ્થા દર્શાવે છે, તેમ આજનાં દાનો આપણી આર્થિક અસમાનતા દર્શાવે છે. જે ગેરવ્યવસ્થાને પરિણામે એ શ્રીમંત બન્યો છે, તેમાં એણે એક થીંગડું વધારે માર્યું. આર્થિક સમાનતાને પરિણામેજ ન્યાયકોર્ટનો બહુ ખપ પડતો નહિ; કારણકે ન્યાયકોર્ટ માત્ર એટલુંજ કરે છે કે, જે અસમાનતા મનુષ્યને મનુષ્ય તરફ ધિક્કારથી જોતાં શીખવે છે, તે અસમાનતા, બળતી રાખવામાં મદદ કરે છે, તેથી મેગાસ્થિનીસે લખેલી વાત હવે બરાબર સમજાશે. જ્યાં અસમાનતા ધૃતિયો ઉત્પન્ન કરે એટલી લયંકર નથી હોતી, ત્યાં ગુન્દાનો સંભવ તદ્દતજ ઓછો છે.

ગામડાંની સ્વાધીનતા

દરેક ગામડું પોતપોતાનું રાજ્ય ભોગવતું. મુખ્ય વહીવટ કરનાર પટેલની નિમણુંક રાજ્ય તરફથી થતી નહિ. આ એકજ ઘટના એમ દર્શાવે છે કે, ગામડું પોતાનો પટેલ પોતે ચૂંટતું. આ પટેલનું મુખ્ય કામ ગામડાની વ્યવસ્થા રાખવાનું હતું. રસ્તા સુધારવા, અતિથિસત્કાર કરવો, કોઈ વિદ્વાન આવે તો માન આપવું અને રાજ્યસાથેનો લોકોનો સંબંધ જાળવવો. ખેડુતોપર વેદ હતી નહિ એટલે ખેડુતો રાજ્યના સીધા સંબંધમાં ન આવતાં, પટેલ મારફત મહેસુલ ભરી દેતા; પરંતુ બીજા બધા કામમાં તેઓ સ્વાધીન હતા. જતકમાળામાં લખ્યું છે કે, લોકો ગામડાની બહાર બ-ગીચો કે વાડી બનાવતા ને તે કાર્યમાં સ્ત્રીઓ પણ મદદ કરતી; પરંતુ રાજ, લોકશાસનમાં કેળ-

વણી વગેરે સામાન્ય જવાબદારી સ્વીકારતો નહિ; અને પ્રાંત જદુનાથે આ દલીલ પર મોગલ સમયના ગામડાનું સ્વાયત્તશાસન બહુ ઉદારનીતિ દર્શાવતું નથી, એમ કહ્યું છે; પરંતુ ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં, એક જનકમાળામાં લખ્યું છે કે, આટલી જમીન ગુરુને અર્પણ થાય છે, એવી શરતે કે તેનાં ગૌચર ને જંગલ રહેવાંજ નોંધએ. ગૌચર કે જંગલ વેચાય નહિ. એનો ખીજો અર્થ એટલોજ થાય છે કે, જમીન લોકોની મનાતી અને રાજ્ય જમીનનો માલિક ન હતો. ગમે તેમ છતાં ગામડાંઓ સ્વતંત્ર, સુખી ને સમૃદ્ધિવાન હતાં તે વિષે શંકા નથી.

દૈવી જીવન

પરંતુ આ સર્વ સ્વાધીનતા જો ગામડામાં દૈવી જીવન ન હોય તો નિરર્થક છે. ગ્રામ્ય જીવનના કેટલાક પ્રસંગોજ એવા છે કે, માનવજીવનને ઉન્નત બનાવે. માનવજીવનનો બધો સરવાળો પ્રેમધર્મમાં આવી જાય છે, જ્યાં પશુપર પ્યારથી બાંધેલ ટોકરીઓ અવાજ કરી રહી હોય; ને જ્યાં ઘેરઘેરથી ગાયો કંકુના ચાંદલા કરી બહાર નીકળે ત્યાં, સાધારણ પ્યારની તો વાતજ શી કરવી? ગામડાંઆને જેટલાં પશુ વહાલાં છે તેટલી જમીન વહાલી છે; એટલાંજ વહાલાં ઝાડવાં ને ખેતર છે. ઋગ્વેદમાં વર્ણન છે કે:-“તે પ્રમાણે જ્યાં જમીનપર આવો પ્યાર રહેતો હોય, ત્યાંથી રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઉદ્ભવ શક્ય નથી? ગામડાંમાં પિતાના મૃત્યુ પછી ભાઈઓ સાથે રહેતા ને મોટો ભાઈ પિતાનુસ્ય મનાતો. યુરોપનો અત્યંત ચર્ચામાં પડેલો પેકો પ્રશ્ન, જેને એવન કી ‘ધ યુમન કંવેશન’ કહે છે તેનું સુંદર નિરાકરણ ગ્રામ્યજીવનમાં હતું. યુરોપમાં સ્ત્રીઓને તેમના રક્ષણમાટે કામ આપવાની વાત થાય છે, તેમાં સર્વત્ર ‘હોમલેસનેસ’ પ્રવર્તવાની બીક લાગે છે. આ રહ્યું એનું નિરાકરણ. સ્ત્રીધનતરીકે દીકરીને જે આપવામાં આવતું તે તેના રક્ષણપૂરતું હતું અને માતાનો બધો વારસો દીકરીને નહિ પણ દીકરીને મળતો; પરંતુ પ્રજાકીય જીવનમાં મુખ્ય વાત તો એ હતી કે:-કોઈ પણ પ્રજાને મહાન થવામાટે જે તાલીમ જોઈએ-કામનું મદત્વ-તે આ ગામડાંઓમાં હતી. આપણાં વીસમી સદીનાં બધાં કારખાનાં વચ્ચે જેટલી ગરીબાઈ ને હીન અવસ્થા આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ, તેટલીજ અધમ મનોદશા પણ કામના કલાક બાંધીને આપણે કેળવતી છે. વસ્તુતઃ પ્રજાના નાશમાટે જેટલાં તત્ત્વો જોઈએ, એટલાં આપણી વચ્ચે છે. આપણી સમક્ષ એકજ સવાલ છે. ગ્રામ્યજીવનના પુનર્વિધાનથી આપણે ફરી પ્રજા બનશું કે વિનાશી તત્ત્વો વચ્ચે આપઘાત કરશું?

સર્પદંશનાં લક્ષણ

(લેખક: અયોધ્યાનાથ શર્મા, કેલાસ તા. ૮-૧૧-૨૬)

સાપના કરડ્યા પછી ઘણેભાગે નીચેનાં લક્ષણો દેખાય છે:-

૧-કાળા ધામાંથી ધીરે ધીરે ગુલાબી લોહી વહે છે.

૨-કરડેકે સ્થળે સોજો આવે છે.

૩-કોઈવાર ધાની ઉપર ફાટ ઉપડે છે અને તેથી દરદી એવેન થઈ જાય છે.

૪-કોઈ કોઈવાર અત્યંત કમજોરી દેખાય છે, શરીર પીળું પડી જાય છે અને મોં અને જીભ સૂકાવા માંડે છે. વહેવા માંડેલું લોહી ઘટ્ટ રહે, લોહીનું વહેવું બંધ રહેવાથી વિષ શરીરમાં ન ફેલાઈ જાય.

૫-સાપના ઝેરથી બચવાના કેટલાક ઉપાયો અને ઔષધિઓનો અમે નીચે ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. તેનો ઉપયોગ લાભદાયક સિદ્ધ થયો છે; પણ કોઈ અનુભવી ડોક્ટરની સંમતિ લઈને તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

૧-હુઝાનું પાણી વારંવાર પીવડાવવું.

૨-એજ રીતે આવવાની તંબાકુ ૬ રતી પીસી થોડા ઘીમાં નાખીને વારંવાર પીવડાવવી.

૩-ખૂબ ગરમ દૂધમાં ઘી નાખીને પાવું જોઈએ.

રાષ્ટ્ર-દેવતા કેવા હોય છે !

(સૌરાષ્ટ્ર-તા-૨૪-૪-૨૬નું મુખપૃષ્ઠ)

એ નરવીરનું નામ ડૉ. બાસન. તેની ઉંમર આજે ૭૨ વર્ષની છે. તે જ્યારે વિવના નગરની શેરીઓમાં એકલો ચાલ્યો જતો હોય છે, ત્યારે ધરધરમાંથી નાનાં બાળકો બહાર દૂદી આવી, તેની રૂપેરી દાદી સાથે ગેલ કરવા માંડી જાય છે. તે જ્યારે વિવનાના રાજમાર્ગો ઉપરથી પસાર થાય, ત્યારે તેને એક પણ માનવ એવો સામો ન મળે કે જે અતિ આદરપૂર્વક પોતનું માથું નમાવી એ દાદાને પ્રણામ ન કરે. ડૉ. બાસન લીયુઆનીઆ દેશનો તારણદાર છે. લીયુઆનીઆનાં પચાસલાખ નરનારીઓનો એ જીવતો જંગતો રાષ્ટ્ર-દેવતા છે. ડૉ. બાસનની જીંદગાનીના પરિશ્રમને પરિણામે-એ પુરુષવરની અર્ધી સદીની જહંમતના પરિપાકરૂપ આજનું આઝાદ, તવંગર અને ખુશખુશાલ લીયુઆનીઆ ખડું થયું છે.

ઇસુની પંદરમી સદીસુધી, રશીયાના હુમલા સામે, સ્વાધીનતાની દેવીના ચરણમાં અસંખ્ય ખ્રીસતીદળના પુત્રોનું અલિદાન દીધા પછી, આખરે લીયુઆનીઆનું કૌવત ખૂટ્યું. તે રશિયન સામ્રાજ્યનો માત્ર તારુકો બની ગયું.

લીયુઆનીઆનો હેઠ્ઠા પાંચ મૈકાનો ઇતિહાસ એ લીયુઆનીઆનું પ્રજ્ઞના લોહીના અક્ષરે લખાયેલો દુઃખનો અને યાતનાનો, આત્મસમર્પણનો અને શર્હીનો રોમાંચકારી ઇતિહાસ છે. રશિયન ખિતાબ અને માન-અકરામતા મોદમાં પડેલા લીયુઆનીઆના ખુશામદખેર અમીરો-ઉમરાવોના દેશદોહનો એ ઇતિહાસ છે. રશીયન સરકારે લીયુઆનીઆ રાષ્ટ્રનું નામનિશાન ભૂસી નાખવાને લીયુઆનીઆ ઉપર વરસાવેલા સીતમેનો એ ઇતિહાસ છે. ઝારોએ લીયુઆનીઆના કોઇ પણ ગામગામડામાં, કોઇ પણ મકાનઝૂંપડામાં લીયુઆનીઆનું ભાષા ન બોલાવી નેદીએ એવું ફરમાન કાઢ્યું.

એ વખતે મોસ્કોની વિદ્યાપીઠમાં એક લીયુઆનીઆનું તરણ ડાક્ટરીનો અભ્યાસ કરતો હતો. તેની વય ૨૨ વર્ષની હતી. તેની જીદ્દિપ્રતભા અને તેની ડાક્ટરી-કુશળતા ઉપર તેના અધ્યાપકો વારી જતા. તેને રશીયન શહેનશાહના ઉમરાવ બનાવવાના તેના શુભેચ્છકોના અલિલાપ હતા; પણ તે તરણને માત્ર તે કોઇ અનોખું લાગીજ નિર્માણ થયું હતું.

તે ડૉ. બાસન મોસ્કોની વિદ્યાપીઠના ઝોરડામાં ડાક્ટરીની પદવીને માટે મુઠ્ઠાઓની શસ્ત્રક્રિયા કરતાં કરતાં તેમના અંતરમાં સ્વદેશ-પ્રેમ અને સ્વાધીનતાનો આતશ પ્રગટ્યો. તેજ ધડીએ તેણે તેનાં શસ્ત્રો છોડી દીધાં. ભાવના અને આવેશથી ઉભરતા તરણ ડૉ. બાસને આખી જીંદગાની દેશને ચરણે ધરી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને ફકિરના વેશમાં મોસ્કોનો ત્યાગ કર્યો.

ડૉ. બાસને રાષ્ટ્રોદ્ધારના મહાકલ્પિત કાર્યની તૈયારીઓ માંડી. સ્વભાષાના ઉદ્ધારવિના રાષ્ટ્રોદ્ધાર અશક્ય છે એમ નિરાધાર રચી, તેમણે પ્રથમ અંગ્રેજીઆમાં બજવાખેરોનું થાણું નાખ્યું અને લીયુઆનીઆનું ભાષામાં વર્તમાનપત્ર કાઢવું શરૂ કર્યું. એ પત્રનું નામ ઉષા. ઉષા એટલે નવજીવનનો પ્રેરણાસંદેશ. ઉષા લીયુઆનીઆને ગામડે ગામડે પહોંચી ગયું.

ડૉ. બાસનની આસપાસ તેમના જેવાજ શક્તિશાળી મરણીઆ સાથીઓનું જૂથ જામવા માંડ્યું. તેમણે રાષ્ટ્રભાષાના ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિ વધારે જોશથી ધપાવવા માંડી. લીયુઆનીઆમાં નવા પ્રાણ આવ્યા. કોઇ ચોક્કો નિદ્રામાંથી જાગે, તેમ આખો દેશ ટટ્ટાર થઈ ગયો. એ ૧૯૦૫ ની સાલ.

ડૉ. બાસને હવે બીજી દિશાઓમાં ઝુકાવ્યું. તેમણે દેશપરદેશમાં વસના દેશબંધવો જોગ એક નિવેદન પ્રકટ કરી, રાષ્ટ્રોદ્ધારને માટે જાનની માગણી કરી. પિતૃભૂમિના પ્રેમથી પ્રેરાઈ, દુનિયાના પિંધવિધ ભાગોમાં વસના લીયુઆનીઆનોએ નેદીતી લોનો કાઢી આપી. ડૉ. બાસને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ કાઢી, ગામડે ગામડે નિશાળ મૂકી.

૧૯૧૮ ની સાલ આવી. રશિયન સામ્રાજ્યના ચૂરેચૂરા અને ભૂકેભૂકા કરતું મહાપ્રલયનું મોજું રશિયા ઉપર ફરી વળ્યું. લેલીન અને કરેન્સ્કીની સરદારી નીચે રશિયાની પ્રજાએ ઝાર-શાહીને જમીનદોસ્ત કરી. લીયુઆનીઆ સ્વતંત્ર થયું. ડૉ. બાસન ૪૫ વર્ષની દેશનિકાતી પછી

પાછા સ્વદેશ પધાર્યાં. તે દિવસ ૧૯૧૮ ના ફેબ્રુઆરીની સોળમી તારીખ. તે દિવસ લીધુઆનીઆ સ્વાધીનતાના ઉત્સવ-દિનતરીકે ઉજવે છે.

ડૉંગ બાસને સ્વરાજની સરકાર સ્થાપી અને અધુરું રહેલું રાષ્ટ્રવિધાન પૂરું કર્યું. આજે લીધુઆનીઆ કક્ષેશ અને કલ્લહની દોઝખ સમી દુનિયામાં સુખ અને શાંતિના સ્વર્ગસમું બની રહ્યું છે. તેના રાષ્ટ્રીય વાવટા ઉપર સાવચેતીના અક્ષરો લખ્યા છે:- ‘સામ્રાજ્યો અને શહેનશાહ-તોનો સંહારજ સર્જાયો છે. લીધુઆનીઆ ! તું એ વિનાશને માર્ગે જઈશ નહિ !’

વડોદરાનો લાલ માઈસોરે લીધો !

(વૈદ્યકલ્પતરુમાંથી)

“સયાહવિજય” પત્ર જણાવે છે કે વડોદરા ઉપર હમેશનો એક આક્ષેપ છે કે, ઘણીવાર તેની કિંમતી અને ઉપયોગી યોજનાઓ અને પ્રયત્નોનો લાલ ખીજ લઇ જાય છે. શારીરિક કેળવણીના સંબંધમાં લાલ તેણે થયું છે. શ્રીમંતની ખાસ ઇચ્છાનુસાર પ્રૌઢ માણેકરાવજીએ આરોગ્ય મંદિરની યોજના તૈયાર કરી. શ્રી૦ સરકારમાં રજુ કરેલી જે અભિપ્રાયમાટે ખાતામાં જતાં મહુમ મેઠ કલાર્ક સાહેબની સૂચનાઓ પ્રમાણે ફેરફાર સાથે ફરીથી રજુ થઇ હતી. તે રેડ-ટેપીઝમના પ્રભાવે અઘાપિ જુમ્મા દાદા વ્યાયામશાળા અને ખાતાં વચ્ચે ઝોલા ખાતી પડી રહી છે. મુંબઇની યુનિવર્સિટી પણ તેવીજ રીતે તેનો લાલ લેવા લગુ વિચાર કરે છે. દરમિયાન તે બાબતની જાણ માઈસોર રાજ્યને થતાં તેણે એ યોજના તુરતજ મંગાવી જ્ઞેઢ અને તે પસંદ પડવાથી પોતાને ત્યાં દાખલ કરવા હુકમ કર્યો છે; અને તે માટે પ્રૌઢ માણેકરાવજીને સલાહ આપવા ફગર માઈસોર બોલાવેલા છે. શારીરિક શિક્ષણની આવી પદ્ધતિસરની યોજના દાખલ કરવાની પહેલ કરવામાટે માઈસોર રાજ્યને મુબારકબાદી ઘટે છે. લગુ પણ વડોદરા તુરત અનુકરણ કરે તો મોડું થયું નથી. “સૌરાષ્ટ્ર પત્ર” જણાવે છે કે, વડોદરાના વ્યાયામવીર બંધુ માણેકરાવે આજે આટલાં વર્ષો સુધીની ગાયકવાડ સરકારની ઉપેક્ષા સહા પડી, એના જીવન-કાર્યને એક મહાન સફળતા વરી છે. જુમ્માદાદા વ્યાયામ મંદિરની અંદર લગભગ અર્ધી શતાબ્દી થશે એ પુરુષે મથી મથી, દેશના દેહ-દારિદ્ર્યને ઇલાજ શોધવામાં ઉંમર ગુજરી દીધી છે; અને એ પ્રયત્નમાંથી પોતે એક વ્યાયામ વિશ્વવિદ્યાલયની આખી યોજના તૈયાર કરી કાઢી છે. એ યોજના શ્રીમંત સયાહરાવ મહારાજે પોતેજ શ્રી. માણેકરાવ પાસેથી માગેલી હતી, પણ તેને અમલમાં મૂકવા જેટલાં નાણાં શ્રીમંતને ગળેથી છૂટ્યાં નહિ. વીરવની વાટ શ્રીમંતને સૂઝી નહિ. અખાડો કરવાની કટકો જમીન અગર તો ખીજ રંચ માત્ર પણ રાજસહાયની આશાવગર પ્રભુપર વિશ્વાસ અને માનુભૂમિપર મમતા ધરીને વૃદ્ધ માણેકરાવે જે સાધના જારી રાખી હતી, તેનાં મૂલ આજે માઈસોર રાજ્યે મૂલવી લીધાં છે; માઈસોરે એ આખી યોજનાને પોતાને આંગણે અપનાવી લીધી છે, એ વાત સાંભળતાં અમારા દિલમાં ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનો આર્તરવ ઉઠે છે કે:—

“તુલસી કબૂ ન જાડએ, જહાં આપકો ગામ; “તુલસી તુલસી સખ કહે, દૂસરે તુલસીરામ.”

ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ ને અધમાધમ કોણ ?

(મનહર છંદ-સંત ગરીબદાસજી કૃત)

અર્થ જે પોતાનો છોડી પર ઉપકાર કરે, જન તે જગતમાંહે ઉત્તમ જણાય છે; પરંતો પોતાનો એકે જણનો સુધારો કરે, લક્ષ્મણમાંહે તે તો મધ્યમ જણાય છે. અર્થ જે પોતાનો સધી બીજાને બિગાડે તેવા, અવિદ્યાના ઓથ માંહે, અધમ જણાય છે; પરંતુ પોતાનું એકે જણનું બિગાડી નાખે, અધમાઅધમ દસ ગરીબ જણાય છે.

દાસબાબુનું સમાધિમંદિર

(સૌરાષ્ટ્ર તા. ૨૪-૪-૨૬)

કુદરતે કેવાં જોડલાં સરજ્યાં છે ! આકાશના અંતરમાં વિજળીના અંગારા અને પ્રશાન્ત તારા એકીસાથે પ્રકાશે છે. પૃથ્વીના ઉદરમાં ખદખદતો ધાતુ-રસ અને શીતળ ઝરાઓ, બન્ને જોડાજોડ વહે છે. પવનની પાંખોમાંથી પ્રચંડ વાવાઝોડાં અને મંદ મંદ સુગંધીમય લહરીઓ, બન્ને વછૂટે છે. સમુદ્રના પાણી ઉપર કૈંક વદાણો રૂપે છે ને સાથેસાથ કૈંક સાચાં મોતીની છી-પલીઓયે તરે છે. એવાં દંડોની લીલા ઈશ્વરે કલકત્તામાં પણ હજી હમણાંજ કરી લીધી. હિંદના એ ગઢ કાવના પાટનગર કલકત્તાના હૈયામાં એક પડખે ન્યારે લિંદુમુસલમાનો એકબીજાની ગરદનો ઉડાવી રહ્યા છે, ત્યારે એના ક્ષેત્રની બીજી બાજુએ ભવાનીપુરના રસ્સા રોડ ઉપર કોમી લાઇબ્રેરીના કોલ સરખી અને મરતાઓને આવરદા દેવા સરજાયેલાં એક સંસ્થાનાં દાર ખુલ્લાં મૂકાય છે.

એ સંસ્થાનું નામ ‘ચિત્તરંજન સેવા-મંદન.’ હિંદના એ હરિશ્ચંદ્રાવતારનો એક સમયનો રાજમહેલ ગયે ગુરૂવારે દેશના દરિદ્ર-નારાયણનું દેવાવ્રથ બની ગયો. ઘણાં વર્ષોસુધી ન્યાં એક રાજેશ્વરી વાસન્તી દેવીનાં શયન તથા પ્રસૂતિનાં બિહાનાં પથરાયાં, તેજ ખડોમાં હવે પ્રગ્નની ગરીબ ગર્ભિણી માતાઓનાં સુવાવડખાનાં ખોલાયાં છે. તેલ, અત્તરો અને અગર-ચંદનની સુગંધે મધમધેલાં એ લક્ષ્મીનંદનનાં દિવાનખાનાંઓમાં આજે દીનદરિદ્રોની પ્રાણુદાત્રી ઔષધિઓ પોતાની ગંધ પ્રસારી રહી છે. ચિત્તરંજનનાં બે-ચાર પુત્રપુત્રીઓને રમવાની એ કૂલવાડીમાં વસી ગરીબોનાં સંખ્યાબંધ મેલાંધેલાં ને રોગી હ બચ્યાંઓ નિરંકુશ વિહાર કરશે. એના દરવાજા ઉપર કોઈ એને અટકાવશે નહિ. પ્રજાની દુઃખી દરિદ્રી માતાઓને વિસામાનું એ ધામ સેંકડો રાજદારી કાર્યક્રમોના સરવાળા કરતાં વધુ મહત્ત્વનું બની ગયું છે.

અને એ શી રીતે બની ગયું ? વિક્રમપુરના એ અવતારી ગોપીચંદ ચિત્તરંજનના અંત-રાતમાની માંહેથી પણ ૧૯૨૫ ની એક પ્રભાતે સ્વરો ઉઠ્યા કે:—

“એ રે સેજડીએ અમને નીંદરા ન આવે રે !

“તાં સેજડીએ અમને નીંદરા ન આવે રે !

“મારે મન રાજ ન લાવે એ જી !”

એ નિદ્રાહીને પોતાનું વસિયતનામું લખાવ્યું:— ૨ લાખ અને ૨૦ હજારનો આ બંગલો દેશની માતાઓને અર્પણ કરું છું. મારી પડદે પુરાયત્રી એ પાંખિણી બહેનોને, કશાયે કોમી બેદ-વિના, આ બંગલાના ઉત્પન્નમાંથી શરીર અને આરોગ્યનાં સત્યો શીખવત્તે. સંજીવન અને સુખા-કારીની દૂતિકાઓ બતાવીને એ બહેનોને દેશનાં ગામડામાં તંદુરસ્તીના મંચા રટવા મોકલજો. કુલોની કળી જેવી હિંદી ગૃહ-લક્ષ્મીઓને અજ્ઞાનવશ બની કૃતાંતના પંખમાંથી બચાવજો. ’

એટલું કહીને એણે પોતાની આશેશાન મહેલાતને છેલ્લા રામ રામ કર્યાં, એના પડખાયા જેવી દેવી વાસન્તી પણ પોતાનાં બચ્યાઓને આંગળીએ વળગાડી રસ્સા રોડની પગથી ઉપર આવીને હલાં રજાં. પછી એનો આત્મારામ પણ તેટલીજ સહેલાઈથી એ દેવમુવતશા શરીરને ત્યજી શાંત પગથે ચાલી નીસર્યો; પરંતુ બંગલાનાં દાન કરી જનાર એ બંધુને પોતાની મસ્તીમાં એટલીએ ધુરસદ ક્યાં હતી યાદ કરવાની, કે પોતાને માથે માથાના વાળ જેટલું-૨ લાખ અને ૯૦ હજારનું કરજ મોટા ટુંગર કરીને ઉભું હતું ! એના દુસ્તીઓને ખબર પડી. કરજ પેટે બંગલો મૂકાર્યો ગયો. એની ચિતા ઉપરથી મહાત્માજીએ સારાયે દેશ પાસે દશલાખ રૂપીઆનો સવાલ નાખ્યો. સમયનો દેવ પો ના પાંચાની આંગળી ઉ ૨ હજુ તો આઠ વેદા ગણે છે ત્યાં તો એ દશે લાખ રૂપીઆ હાથ જોડીને હાજર થયા અને બીજી બાજુએ લેણદારોમાંહેલા એક મદે તો પોતાના માગણીની સાઠ હજારની કમ એ સથે દેશબંધુના નામપરથી ભૂંસી નાખી. બાકીનું કરજ પતાવાયું, બંગલો છોડવી લેવાયો અને રા. સાત લાખની અનમનના વ્યાજમાંથી આજે ત્યાં માતાઓને દેહવિદ્યા દેવાનું વિદ્યલય તથા વિનામૂલ્યનું રંક પ્રસૂતિ-મંદિર ખુલ્લું થયું. હિંદુ, મુસ્લીમ કે ખ્રિસ્તી કોઇને માટે ત્યાં કોમી મનાઇનું “પાડીયું” નથી લટકાયું.

આધુનિક યુગના કોઈ પણ રાજદારી અગ્રેસરનું આવું ઉચિત સ્મારક થયું હોય એવું આપણી યાદદાસ્તમાં નથી. ઘણાંયે વિદેહ પુરુષસિંહોની આરમ-પ્રતિમાઓ ઘણાંયે હિંદી નગરોનાં ચોકચૌકોને શોભાવતી હશે. મેદાનો, રાજમાર્ગો, જળાશયો, નિશાળો, ધર્મશાળાઓ અને કેંક વ્યાખ્યાન-મંદિરો ઉપર દેશસેવકોનાં નામની તખ્તીઓ વિરાજતી હશે; પરંતુ દેશબંધનું આ સમાધિમંદિર તો એ સૌમાં અનેરી ભાન પાડે છે. એના જીવનમંત્રનો અને એના મૃત્યુ-સંદેશનો એ વફાદાર શિક્ષણ છે. રાજદારી વિગ્રહોનાં ધમસાણોમાં અંપલાવીને એક પ્રકારની પટ્ટાખાજ ખેલનારા એ ચિત્તરંજનનું ચિત્ત તો જળમાંહેતા કમળસરિખું કેવળ એક જૂદીજ દૂનિયા ઉપર ચોંટયું હતું. રાજકારણના અવળા સવળા દોરપર નાચ કરી રહેલા એ નટવરની નજર તો માત્ર આંધે આંધેના એક જ બિંદુ ઉપર ટરેલી હતી. પક્ષાપક્ષીના સ્પર્ધા-ખેલો, ચુંદણી અને ધારાસભા-પ્રવેશની ધમાલો, મહાસભાને હસ્તગત કરવાનાં રમખાણો, લખાણો અને ભાષણોની ટપ્પાટખીઓ; એ બધી સુષ્ટિમાં ચિત્તરંજનના હૃદયનો તાર-સાચો સૂર પકડતો ન હતો. એની આનમ-વીણાનો મેળ તો આમ્ય-જીવનના પુનરુદ્ધારમાંજ મળતો હતો. એના જીવને અંપવામાટે આમ્ય-સુધારની યોજનાઓ રચાતી હતી. એના અંતઃકરણને ગામડાંનોજ મહાપ્રશ્ન વચોવી રહ્યો હતો. અને ગામડાં એટલે ? આરોગ્ય, શરીર-સુખાકારી, વેદક જ્ઞાનનો પ્રચાર તથા બાલ-સંરક્ષણના વિદ્યવિસ્તાર. આજ એની આ બધી ભાવનાઓની સિદ્ધિનું સ્થંભારોપણ થયેલું જોઈતજ કેમ જાણે અમરલોકના એ નિવાસીએ આત્માના સુખની અશુભારો ટપકાવી હોય તેમ સેવા-સદનના સમારંભની ઘડીએ આકાશ અચ્છી રીતે વરસ્યું હતું—નં. ૧૪૬ રૂસ્સારોડની ઘરની ભોંઠાજ હતી.

સેવા-સદનની દિવાલોનાં કણેકણમાં કેવળ એક દેશબંધુનીજ સાધના નહિ, પણ સારાંયે દેશની ભાવના ઝુંકાઈ ગઈ છે. એના અયુષ્યભરમાં એને દારે ખેસીને મદદ પામેલાં સેંકડો અનાથોની આંતરડીના આશીર્વાદ, એ બંગલામાં એકઠી મળેલી સંખ્યાબંધ દેશભક્તોની મંડળીઓના મહાજિલાય, કેંક સાધુરોના શબ્દોચ્ચાર કે પુણ્ય-ચિચાર અને ખુદ એના પોતાનાજ આત્મ-હતાશનમાંથી પ્રજ્વલતી લગ્નરે: મહે જ એની જ્વાળાઓ; એ તમામનું એક અખંડ ધૂપસરીખું મંગળ વાતાવરણ એ મહાનનાં પુહલોને પાવન કર્યોજ કરશે.

અને એથીયે ઉચેરી પુનિતતા તો એ પતિદેવના સમાધિ-મંદિરને ગંગાસ્વરૂપિણી વાસન્તદેવીની આત્મ-સૌરભમાથી સાપડી રહેશે. ભરથારને પગલે પગલે ભેખ ધરી ચાલી નીકળનારી એ ભગવતી આજ પતિદેવના અવસાન પછી જીવે છે, કેવળ પતિદેવના જીવન-કાર્યને પાર લઈ જવાની આકાંક્ષાએ. સેવા-સદનના સદિમા એ અવિષ્કારી દેવી બની ઉભી છે. પતિ પુરુષવર બનીને ધૂમ્મે, તો સતી 'જનના' શબ્દનું સાર્થક સમજાવવા શ્વાસો ભરે છે. સેવા-સદનને દારેથી દેશની સો સો વાસન્તીઓને ઘેરે એ સતી માતૃત્વની ચેતના ઝુંકવા ખેસી ગઈ છે. હિન્દની પ્રજાને, પૂર્વે કદી ન જોયેલું એવું મહિમામય દ્રશ્ય જોવાનું સાંપડ્યું છે. હિન્દનાં સૌ રાજદારી પક્ષોને માટે એ દેવ-ધામ બન્યું છે, વાદવિખવાદ અને પક્ષાપક્ષીમાં ખરડાઈ રહેલાં કેંક અલ્પ માનવ-પ્રાણીઓને પોતાના મૃત્યુપર કેવી સમાધિ મંડાય તે સમજવાનું આ રહસ્ય-મંદિર ખુલ્લું થયું છે. માનવી જીવે છે ત્યાંવળી તો એના ઘણાંયે શ્વાસોચ્છ્વાસ ઝેરનીજ ઝુંકો મારી વાતાવરણને વિષયુક્ત બનાવે છે. અમૃતની ઝુંકો તો દેશબંધુ સરીખાના મૃત્યુને મુખેથી જ નીકળવાની. જીવનના સંદેશા ફેંકે છે—જો મૃત્યુ પછી એ શાંત પડી જાય તો દેશબંધુનું મૃત્યુ એ સેવા-સદનની અંદરથી સંજીવનની ઝુંકો નાખશે. ચિત્તરંજનના રાજદારી સંદેશાઓ એ સેવા-મંદિરમાં થકનેજ આમવર્ગને પહોંચશે. સહગતી એ સમાધિ ઉપર આપણી પણ પ્રખ્યાંજ્ઞિ અર્પણ થતે !

આંખો ઉઘાડી રાખવામાં આવશે તો ત્યાં ત્યાં તક જોવામાં આવશે. કાન ઉઘાડા રાખવામાં આવશે તો મદદ માગતાં માગતાં મરી જનારની ખૂસો સાંભળવામાં આવશે. કથી લાયક બાળકોમાં મદદ આપવી તે માટે ખુલાં દિલને ખોટ પડશે નહિ, હાથ ઉઘાડા હશે તેને ઉદારતાભર્યા કામ કરવાની ખોટ પડશે નહિ.

(આગળ ધસોમાંથી)

મુંગો સમર્પણધર્મ !

(સૌરાષ્ટ્ર તા-૨૬-૫-૨૬ માંથી)

વસવાણીજીને તેમના પ્રવાસમાં લાઘેલો અને તેમની રાજનીતીમાં નોંધાયેલો આ એક પ્રસંગ છેઃ વાચ્યસ્પતિ અને વિદ્યાભાર્તૃડ જેવા વિદ્વાતાના અનેક અલંકારોથી વિભૂષિત એક પંડિત હતા. તેમની લેખિનીએ પાંડિત્યનાં અનેક પુસ્તકો લખી લખીને જગતની જનતાને ચરણે ધર્યાં હતાં અને એ પુસ્તકોની કિંમતતરફે પંડિતજીને વિશ્વવ્યાપી કીર્તિ અને અદ્યત્નક દ્રવ્ય સાંપડ્યાં હતાં. પંડિતજીના શિરપેચમાં કીર્તિનાં અનેક સુવર્ણરંગી પીઠાંઓ ચોઢાયાં હતાં.

એ પંડિતજી એક દિવસ તેમના મિત્રજનને ઘેર એક ગામડે ગયા. થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા. દરમિયાન ધરની એક બાલિકા સાથે તેમને ગાઠ મૈત્રી જતમી. ગ્રામ્ય કૂવવાડીના ઉચડતા કૂવસમી નિર્દોષ અને તોયે ચતુર એ બાલિકા અને દુનિયદારીમાં પાવર્યા એ પંડિતજી વચ્ચે અનેક અવનવી ગોઠીઓ થઈ. પંડિતજીને જવાની વેળા આવી. વિદાયની ઘડીએ બાળા પંડિતજીની કોટે વળગી પડીઃ “ દાદા ! તમે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં, પણ તેનું પરિણામ શું ? ”

“ મારે કીર્તિની વાંચના હતી. તે વાંચના સંતોષાઈ. આજે હું જગદિખ્યાત છું. ખેટા ! તારી શી ઇચ્છા છે ? ” દાદાએ પૂછ્યું.

બાળાએ પંડિતજીની કોટેથી લાય ઉઠાવી લીધા. તે થોડે દૂર જઈ ઉભી રહી. થોડી પળ તાજુબીના મૌનમાં સ્તબ્ધ બની ગઈ. પંડિતજીના પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધતી હોય તેમ તેણે તેના અંતરમાં ઉઠી શોધ કરવા માંડી. આખરે કંઈ જવાબ મળ્યો હોય તેમ તે બોલીઃ-

“ હું ? હું તો તમે જશો, એટલે આ પડખેની ઝુંપડીમાં જઈ મારા કામમાં લાગી જઈશ. એ મદુલીમાં એક વૃક્ષ વિધવા વસે છે. તે ગરીબ છે, બિમાર છે, પથારીવશ છે. તેની સારવાર કરવા કોઈ તેની પાસે નથી જતું. અમારા ગામનાં માણસો તેના ઘર પાસેથી પસાર થાય છે, ભારે તે ડોસી ઉપર તિરસ્કારની-અવગણનાની એક કઠોર નજર ફેંકી ચાલ્યા જાય છે; પણ કોઈ એ વિધવાને મીઠા શબ્દોનોયે દિલાસો નથી દેતું. હું એ વિધવા પાસે જઈશ. હું તેનું ઘર વાળીઓળીને સાફ કરીશ, તેને માટે રસોઈ કરી આપીશ, તેની પથારીએ બેસી તેનું માથું આંપીશ, તેને માટે ઔષધિ લાવી આપીશ.....અને ત્યાં તો સાંજ પડી જશે. ”

પંડિતજી ગયા; પણ એક ક્ષણના એ વાર્તાલાપથી તેમનું અંતર વસોવાવા લાગ્યું. એ ગ્રામ્ય બાલિકાના શાંત, નિર્દોષ શબ્દોદ્વાર કોઈ ઈશ્વરી ઠપકો તેમના હૃદયમાં વ્યથા મચાવી રહ્યો. “ તમે કીર્તિને માટે તલસો છો, હું શાંત આત્મ-સમર્પણ માયું છું. ” એ સ્વરો પંડિતજીના મગજમાં ધુંટાવા લાગ્યા.

“ કીર્તિની ઝંખના નહિ, પણ શાંત આત્મ-સમર્પણ ” એ શબ્દો પંડિતજીના કાનમાં રણકી રહ્યા. તેમની છાતીમાં એ શબ્દો કોતરાઈ ગયા. પંડિતજીએ પુસ્તકો લખવાનું છોડી દીધું. તેમણે કીર્તિને માટે વલખાં મારવાનું મૂકી દીધું. તેમણે તેમનો જરીનો શિરપેચ અને સુવર્ણનાં કીર્તિ-પદ્ધકો ઉતારી નાખ્યાં. “ કીર્તિની ઝંખના નહિ, પણ શાંત આત્મ-સમર્પણ ” ની સાધના તેમણે આદરી.

કીર્તિ નહિ, પણ મુંગો ત્યાગજ આજના ભારતનું-તરુણ હિન્દીઓનું જીવનધ્યેય હોવું જોઈએ. આત્મ-સમર્પણની ભાવનાજ આ યુગનો જીવનમંત્ર હોવો જોઈએ. એ મંત્રમાંજ આજના ધવાયેલા, ઝખ્મી ભારતવર્ષને નવજીવન અર્પવાનું બળ છે. કીર્તિના કામી નહિ, પણ શાંત સમર્પણ-ધર્મનાજ અનુયાયી કેટલા હિન્દીઓ આજે ભારતમાતાની મદુલીમાં ચૂપચાપ સેવા-કાર્ય કરવા તૈયાર છે ?

દિનચર્યા

(લેખક—વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર; ગુજરાતી પંચના દિવાળીના ખાસ અંકમાંથી)

“રાત્રે વહેલા જે સૂઈ, વહેલા ઉઠે વીર; બળ, બુદ્ધિ, બહુ ધન વધે, સુખમાં રહે શરીર.”

કર્તાશ્વર દક્ષપતરામનો આ દોષરો કોના વાંચવામાં આવ્યો નહિ હોય ? પણ વાંચ્યાથી સાર્થક થતું નથી. તે પ્રમાણેનું વર્તન કરવાથીજ લાભ થાય છે. આ વિષે વૈદકશાસ્ત્રમાં કેવો વિધિ છે તે ખતાવવાને અત્રે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આયુઃ કામયમાનેન ધર્મર્થસુખસાધનમ્ । આયુર્વેદોપદેશેષુ વિધેયઃ પરમાદરઃ ॥ (વાગ્ભટ્ટ)

ધર્મ, અર્થ અને સુખના સાધનરૂપ આયુષ્યની ઇ-છાવાળાઓએ આયુર્વેદ શાસ્ત્રની આજ્ઞાઓ ઉપર અત્યંત આદર રાખવો યોગ્ય છે. ‘ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવાને શરીરની આરોગ્યતાની મુખ્ય જરૂર છે. આરોગ્ય જળવવાનાં સાધન જેમ અને તેમ પ્રત્યેક મનુષ્યે સંપાદન કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ. જ્યારે કોઈ પ્રકારનો વિકાર શરીરમાં ન જણાય, ત્યારે તે શરીર નિરોગી કહેવાય છે; અને તે બાળન લાવમિશ્ર વૈદ્યે લાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે—**દિનચર્યા નિશ્ચર્યા ઋતુચર્યા યથોદિતાં । આચરન્પુરુષઃ સ્વસ્થઃ સદા તિષ્ઠતિ નાન્યથા ॥** દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા તથા ઋતુચર્યાને આચરવાથી મનુષ્ય સદા નિરોગી રહે છે, બીજી રીતે નહિ; તેવી રીતે જેના શરીરમાં વાતાદ દોષ, જઠરાગ્નિ, રસાદિ ધાતુ તથા મળમૂત્રની ક્રિયા સમાન હોય—અર્થાત્ કોપ પામ્યાં ન હોય અને આત્મા, ઇન્દ્રિય અને મન જેનાં પ્રસન્ન હોય તે પણ નિરોગી કહેવાય છે. હાલ દિનચર્યાસંબંધી પ્રથમ આરંભ વૈદ્યશાસ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ આચાર્ય વાગ્ભટ્ટે પોતાના અષ્ટાંગહૃદય ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે કહેલું છે કે—

બ્રાહ્મેમુહૂર્તે ઉત્તિષ્ઠેત્સ્વસ્થોરક્ષાર્થમાયુષઃ । શરારંચિતાં નિર્વર્ત્ય કૃતશૌચવિધિસ્તતઃ ॥ નિરોગી મનુષ્યે આયુષ્યની રક્ષામાટે પાછલી ચાર ઘડી રાત્રિ હોય ત્યારે ઉઠવું ને શરીરસંબંધી ચિંતા છોડી ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરી મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો. સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠવાથી શરીરમાં સ્ફુર્તિ સારી રહે છે ને આળસ આવતું નથી. સારી સ્ફુર્તિથી શરીરની સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયને પોતપોતાનું કાર્ય કરવામાં વિશેષ સામર્થ્ય આવે છે. વિશેષ સામર્થ્યથી ધારેલું કાર્ય સારી રીતે કરી શકાય છે અને મન હમેશાં પ્રભાતસમયે શાંત રહેવાથી, મનની અસર તન ઉપર સારી થાય છે. એ પ્રમાણે વહેલું ઉઠવું એ વહેલાં સુવા વગર બની શકતું નથી; કેમકે થાકેલી સર્વ ઇન્દ્રિયોને અમુક સમયનુબી આરામ આપવાની જરૂર પડે છે. તે જો યથાર્થ ન અપાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થઈ હાનિ કરે છે. મનુષ્ય જેમ જેમ મોટું થતું જાય, તેમ તેમ તેની ઉંઘ થોડી થતી જાય છે; કારણ જેમ જેમ ઇન્દ્રિયો દૃઢ થતી જાય, તેમ તેમ તેમને થાક થોડો લાગવાનો સંભવ છે; તેમજ જેમ જેમ વૃદ્ધ થતું જાય, તેમ તેમ પાછી ઉંઘ વધતી જાય છે; કેમકે ઇન્દ્રિયો નબળી પડી જવાથી જલદી થાકી જાય છે. બાળકને ઉંઘવાની ઘણી જરૂર પડે છે, કેમકે તેની ઇન્દ્રિયો કોમળ હોવાથી વારંવાર થાકી જાય છે, જેથી સહેજ ધાવતાં ધાવતાં પણ ઉંઘી જાય છે. વળી બાળકની વિચારવૃત્તિ અનેક સંકલ્પવિકલ્પરહિત હોવાથી સહેજમાં સ્થિર થાય છે, જેથી પણ તે વારંવાર ઉંઘી જાય છે. મોટા મનુષ્યની વિચારવૃત્તિ વ્યાવહારિક અનેક સંકલ્પવિકલ્પોથી યુક્ત હોય છે, જેથી સહેજ વારમાં સ્થિર થઈ શકતી નથી; એટલે મોટા માણસને ઉંઘ થોડી આવે છે. એ ઉપરથી વિચારવૃત્તિ સ્થિર થવી, એજ ઉંઘનું ખરું કારણ જણાય છે; માટે સૂતી વેળા સંકલ્પવિકલ્પનો ત્યાગ કરી મનને સ્થિર કરવું, જેથી ઉંઘ તુરત આવી જાય છે. યુવાવસ્થામાં આવેલા મનુષ્યને શરીરનો થાક ઉતારવામાટે ઓઝામાં ઓઝા સાત કલાક ને વધુમાં વધુ આઠ કલાક ઉંઘવાની અલંત જરૂર છે, તેથી ઓઝી ઉંઘ થાય તો શરીરની આરોગ્યતા સચવાતી નથી, માટે આગલી રાત્રિએ નવથી દશ વાગતાં ઉંઘવું ને પાછલી રાત્રિના એકથી બે કલાક રહે તો અર્થાત્ ચારથી પાંચ વાગે ઉઠવું સાઈ છે. આગલી રાત્રિની એક કલાક ઉંઘ પાછલી રાત્રિની બે કલાકની ઉંઘ સમાન છે—અર્થાત્ જેટલો થાક ઉતારવા આગલી રાત્રિની એક કલાક ઉંઘ સમર્થ છે, તેટલોજ થાક ઉતારવા પાછલી રાત્રિની બે કલાકની ઉંઘ સમર્થ થાય છે; માટે મનુષ્યે આગલી રાત્રે વહેલા સૂઈને પાછલી રાત્રિએ વહેલા ઉઠવું યોગ્ય

છે, જેથી શરીરે આરોગ્ય રહીને સુખી અને વિચારશીલ થવાય છે. વહેલા ઉઠ્યા પછી પ્રથમ મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવા કહેલ છે; કેમકે જે ખાનપાન કરવામાં આવે છે, તેનું જઠરાગ્નિવડે પચન થઈ તેમાંથી જે ઉપયોગી રસરૂપ સાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે શરીરના પોષણમાં વપરાય છે અને જે અનુપયોગી મળમૂત્રરૂપ પસાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો ઉઠ્યા પછી તરતજ ત્યાગ કરવાની જરૂર પડે છે અને જરૂર પડે કે તુરત તેનો ત્યાગ કરવો એ સૃષ્ટિનિયમ છે. એ નિયમથી ઉલટી રીતે ચાલનારને તે સંબંધી વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તે બાબત માધવનિદાનમાં કહ્યું છે કે:-

સર્વેષામવ રોગાणां निदानकुपितामलाः । तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥

ધાતું કરી સર્વ પ્રકારના રોગનું કારણ કોપ પામેલા મળજ છે; ને તેના પ્રકોપનું કારણ નાના પ્રકારના અહિત પદાર્થોનું સેવન છે. વળી શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા મળમૂત્રાદિક વેગોને ન રોકવામાટે ચરકસંહિતાના સૂત્રસ્થાનના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:-**नवे गान्धारयद्वी-मान् जातान्मूत्रपुरीषयोः । नरेन सोनवातस्य नवभ्याः क्षवधानं च । नोद्वारस्य न जंभायान वेगान्क्षुप्तिं पासायसोः । ननाव्यस्य न निद्राया न श्वासस्य श्रमेण च ॥ वेगनिग्रहजारोगा मये च परिकीर्तिताः । इच्छं सोसामनुपततिवेगानेतान्नधारयेत् ॥** વિદ્વાન માણસે મૂત્ર, મઢ, વીર્ય, વાહ્યુટ, ઉલટી તથા છીંકના ઉત્પન્ન થયેલા વેગને રોકવા નહિ, તેમજ ઓડકાર, બગાસું, ભૂખ, તૃષ્ણા, આંસુ, ઉંઘ તથા મહેનતથી થયેલા શ્વાસના વેગને પણ રોકવાં નહિ; કારણ એટલાના વેગ રોકવાથી જે જે રોગો ઉત્પન્ન થવાના કલ્પા છે તે થાય છે, માટે તે રોગોને નહિ થવાને ઇચ્છતા માણસોએ વેગ રોકવા નહિ. મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી દંતધાવન (દાનણ) કરવાનું કહેલ છે, પણ જે ઉઠતાં વાર મૂત્રત્યાગ કરવાની જરૂર પડે તો તે કરીને દાનણ કરવું ને જરૂર જણાય તો મળનો પણ ત્યાગ કરવો; કેમકે જ્યારે મળ વા મૂત્ર ત્યાગ કરવાની જરૂર જણાય તો તેનો ત્યાગ કરવો, પણ બળાત્કારથી ત્યાગ કરવો નહિ; કારણ સ્વાભાવિક વેગ ઉત્પન્ન થયાવિના તેનો ત્યાગ યથાર્થ થઈ શકતો નથી, જેથી જોરથી કરાંછને ત્યાગ કરવા જતાં શરીરમાં તે સંબંધી પીડા થાય છે. ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે:-**नवंगितोऽन्यकार्यः स्यान्नवेगानिरवेद्वलात् । कामशोकभयक्रोधान् मनोवेगान्विधारयेत् ॥** મળમૂત્રના વેગવાળા મનુષ્યે તેનો ત્યાગ કર્યા પહેલાં બીજું કાંઈ કામ કરવું નહિ-અર્થાત્ તેના વેગને રોકવાં નહિ; તેમ બળાત્કારથી તેનો વેગ ઉત્પન્ન કરવો નહિ; પણ કામ, શોક, ભય તથા ક્રોધરૂપ મનના વેગને રોકવા. મળમૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી તે તે ઇંદ્રિયોનાં દ્વાર જળવડે સ્વચ્છ કરવાં, જેથી તે સંબંધી ગ્લાનિ ન થતાં મન પ્રસન્ન રહે છે ને શરીરમાં તેની દુર્ગંધી સંબંધી કાંઈ પીડા થતાનો સંભવ રહેતો નથી. ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે:-**गुदादिमलमार्गणां शौचं यातंप विमलत् । प्रक्षालनं मत्तपाण्योः पादयोः शुद्धिकारकम् ॥** ગુદાદિ મળમાર્ગોને શૌચં યાતંપ વિમલત્ । પ્રક્ષાલનં મત્તપાણ્યોઃ પાદયોઃ શુદ્ધિકારકમ્ ॥ ગુદાદિ મળમાર્ગોને જળથી ધોવું તે પવિત્ર કરનાર કહ્યું છે ને હાથપગનું ધોવું તે શુદ્ધિકારક માન્યું છે.

દંતધાવન

હવે દાનણ કરવાનું કારણ એવું છે કે, આગલા દિવસ તથા રાત્રિ મળી, ખાનપાનાદિક કરવાથી સુખની અંદર જે દાંત તથા જીભ ઉપર મેલ ચઢ્યો હોય તે મેલ તેવડે ઘસી કાઢી નાખીને સુખ સ્વચ્છ જળથી સાફ કરવું જોઈએ; અને તેમ ન કર્યું હોય તો સુખ ગંધાય છે ને તેમાં સંબંધી મોહાના અગર દાંતના અનેક વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે તે સ્વચ્છ રાખવા વિષે ભાવપ્રકાશના એજ ભાગમાં કહ્યું છે કે:-**लक्षयेदंतधवनं द्वायशांगुलमायतम् । कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलमृज्व ग्रंथितमात्रणम् । एकैकं वर्षयेदंतं मृदुना कूर्चकेणवा । दन्तशोधनं चूर्णेन दंतमांसान्यवाधयन् ॥ जिह्वानिलेखनं हैमराजतंताम्र जंचवा । पाटितंमृदुतत्काष्ठं तेन जिह्वां लिखेत् सुखम् ॥ तज्जिह्वय मंलवैरस्य दुर्गंध जडताहरम् ॥ नखदिद्वलतालवोष्ठ जिह्वां दंतगदे तु च । मुखस्य पाके शोथे च दंतकाष्ठं कदाचन ॥ गंडूषमपि कुर्वीत शीतेन पयसामुदुः ॥ कफतृष्णा मलहरं मुखान्नः शुद्धिकारकम् ॥ सुखोष्णादकं गंडूष कफा सम-लापहः ॥ दन्न जाडय हर्श्चनपि मुखलाघवकारकः ॥** પ્રથમ બાર આંગળ લાંબુ, ટચટી અગળીના અગ્રભાગ જેવું બાકું, સરળ અને ગાંઠ તથા સળાવિનાનું દાનણ ચાવવું. પછી તેના આવેલા કોમળ અ ભાગવડે અગર તો દાંત સાફ કરવાની મશીવડે દાંતના પેદાના માંસને

ધળ ન થાય તે રીતે એક એક દાંત ધસવો. પછી સોના, રૂપા અગર ત્રાંખાની જીમી અથવા તો કામળ દાંતણને ચીરી તે વડે ધળ ન આવે તે રીતે જીભને ધસવી, એટલે ઉલ ઉતારવી; કારણ તે જીભના મેઝ, વિરસતા, દુર્ગંધ તથા જડતાને નાશ કરનાર છે; પણ કંકે, તાણુ, હોડ, જીભ તથા દાંતના રોગસમયે તેમજ મુખના પાક તથા સોજાસમયે કઠી દાંતણ કરવું નહિ, દાંતણ કર્યા પછી ઠંડા જળવડે વારંવાર ડોગળા કરવા; કેમકે તે કંકે, તૂપા તથા મેઝને નાશ કરનાર અને મુખને અંદરથી શુદ્ધ કરનાર છે. તેમજ સડન થાય એવા ગરમ પાણીના ડોગળા, કંકે, અરુચિ, મેઝ તથા દાંતની જડતાને હરનાર ને મુખને દઢકુ કરનાર છે, અને એ પ્રમાણે ડોગળા કર્યા પછી આખું મુખ સાથે જળથી સારી રીતે ધોવું ને રાત્રે ઉંઘતાં આંખની અંદરનો જે મેઝ, પીયા વગેરે ઉઠવા પછી બહાર પાંપણ આગળ એકઠો થઈ બાજી રહેલા હોય તે પણ ધોઈ નાખીને આંખને સ્વચ્છ રાખવી; અને ત્યાર પછી આંખને સુરમાનું અંજન કરવું. તે વિષે એજ ગ્રંથમાં એજ દેકાણું કહ્યું છે કે:—

અંજન

સૌવીરમંજન નિત્યં હિતમક્ષ્ણોસ્તતો મજેત્ । લોચનેભવતસ્તેન મનોજ્ઞે સૂક્ષ્મદર્શને ॥
પંચરામાન્નલક્ષમશ્ચ કેશરોમાણિ કર્તયેત્ । કેશશ્ચન્દ્રનચ્ચાદિના કર્તનં સંપ્રસાધનમ્ ॥
ઉત્પાટયે જુલોમાનિના સાયાન કદાચ્ચત્ । તદુત્પાટન તા દૃષ્ટદૌર્બલ્યં ત્વરયા ભવેત્ ॥
કેશપાશે પ્રકુર્વીતં પ્રસાધન્યા પ્રસાધનમ્ । કેશપ્રસ્તદનકંશ્યં રજોજન્તુ મલા પદમ્ ॥

અર્થ:-આંખને હમેશાં સુરમાનું અંજન દિતકારી છે, કેમકે તે વડે આંખ સુંદર તથા સૂક્ષ્મ જોનારી થાય છે, માટે તેનું અંજન કરવું. પાંચપાંચ રાત્રિ ગયા પછી નખ, દાદી, મૂઝ, કેશ તથા રોમ કતરાવવા; કારણ કે તેમને કાતરાવાથી સુશોભિત થાય છે; પણ ક્યારેય નાકના વાળ ખુટાવવા નહિ; કારણ તેમ કરવાથી દષ્ટિ ઝાંખી થાય છે. વળી નિત્ય તેજ નાખી કાંસડાવડે કેશ ઓળી સમા કરવા, કેમકે તે કેશને અનુકૂળ તથા તેમાંની રજ, જંતુ અને મેઝને નાશ કરનાર છે. ત્યાર પછી નિરંતર શરીર દઢ રહેવા સાર સડન થઈ શકે તેવી કસરત કરવી.

વ્યાયામ

કસરત કરવામાટે વાગ્બહુના અષ્ટાંગ હૃદયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—

લાઘવં કર્મસામર્થ્ય દીપ્તોર્મિર્મદસઃ ક્ષયઃ । વિમક્તવનગાત્રત્વં વ્યાયામાદુપજાયતે ॥
વ્યાયામદૃઢગાત્રાણાં વ્યાધિ નૈવોપજાયતે ॥ કસરત કરવાથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ કરવાનું સામર્થ્ય, જડરાગિની વૃદ્ધિ, મેદનો ક્ષય અને શરીરના તમામ અવયવો છૂટા તથા દઢ થાય છે; અને કસરતથી જેમનાં શરીર દઢ હોય છે તેમને વ્યાધિ ક્યારેય પણ થતો નથી. આ વિના કસરત કરનારને વિરુદ્ધ અથવા કાચું આવેલું અન્ન પણ જલદી પચી જાય છે ને એના દેહને વિષે કોઈ વખત જરાવસ્થા અને શિથિલતા આવતી નથી, પણ તુરત ભોજન કરેલા, સંભોગ કરેલા તથા શ્વાસરોગી, કાસરોગી, ક્ષયરોગી, રક્તપિત્ત, ઉરક્ષત, શોષી તથા શોથરોગી દુર્બળ એટલાઓએ ક્યારેય કસરત કરવી નહિ. તેમ શરીર ખમી ન શકે તેવી રીતે કસરત કઠી કરવી નહિ, કેમકે વાગ્બહે અષ્ટાંગ હૃદયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—તૃણા ક્ષયઃ પ્રતમકો રક્તપિજં શ્રમઃ ક્રુમઃ । અતિ વ્યાયામતઃ કાસોજ્વરત્રણ્દિશ્વજાયતે ॥ વ્યાયામ જાગરાધ્વલ્લી હાસ્ય ભાષ્યાદિ સાદસમ્ । ગર્જં સિંહ દ્વાકાકષન્ મજન્નતિ વિનશ્યતિ ॥

અતિ કસરત કરવાથી તૂપા, ક્ષય, પ્રતમક નામનો શ્વાસ, રક્તપિત્ત, થાક, ગ્લાનિ, કાસ, જ્વર તથા ઉલટી થાય છે; કેમકે કસરત, જગરણ, પંથ, સ્ત્રીસંગ, હાસ્ય તથા લાખણુદિ આ દશને અતિ સેવનાર મનુષ્ય હાથીને ખેંચનાર સિંહની પેઠે નાગ પામે છે; માટે અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ એ નિયમને અનુસરવું યોગ્ય છે, એ પ્રમાણે કસરત કર્યા પછી

અભ્યાંગ

કરવાની ખાસ જરૂર છે અને તે બાબત લાવપ્રકાશના પૂર્વખંડમાં કહ્યું છે કે:—

અભ્યાંગં કારયેન્નિત્યં સર્વેષ્વંગે તુ પુષ્ટિદોશિરઃ શ્રવણપાદેષુ તં વિશેષેણ શીલયેત્-ઇત્યાદિ નિરંતર શરીરમાં અભ્યાંગ એટલે તેજ યોગવાથી શરીરને પુષ્ટિ મળે અને તેમાં મસ્તક, કાન તથા પગને વિષે તેલનું મર્દન કરાવવું; કેમકે અભ્યાંગ શરીરને પુષ્ટિ આપવા સાથે વાત-કંકે દોષને નાશ

કરે છે; ને થાકની શાંતિ, બળ, સુખ, નિદ્રા, વર્ષુ, કામળતા અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે. માથામાં કરેલ તેલનો અભ્યંગ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તૃપ્તિ કરનાર છે અને મસ્તકના તમામ વ્યાધિઓને દૂર કરનાર છે. તેવી રીતે નિલ કાનમાં તેલનાં ટીપાં નાખવાથી કાનમાંના રોગ, મેલ ને ઓડ તથા દાઢીનું જઘાઇ જવું વગેરે થતાં નથી; સારી રીતે શબ્દ સંભળાય છે અને બહેરાપણું થતું નથી. તેમજ પગે કરેલ તેલનો અભ્યંગ પગની સ્થિરતા, નિદ્રા તથા દૃષ્ટિ દેનાર છે અને પગનો થાક, પગનું કંપન નસો ચઢી જવી તથા પગની ફાડતોડ, કળતર વગેરેનો નાશ કરે છે; માટે સ્નાન કરતાં પહેલાંનો અભ્યંગ શેમ, છિદ્ર, નાડીઓ અને નસોદારા શરીરને તૃપ્ત અને બળવાન કરે છે; કારણ જળથી સિંચન કરેલાં મૂળવાળાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં વગેરે જેમ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમજ મનુષ્યનાં તેલથી સિંચન કરેલ ધાતુ વૃદ્ધિ પામે છે; પણ તુરત તાવ આવેલાં, અજીર્ણવાળાં, જીવાળ લીધેલાં, ઉલ્લેખ કરેલાં તથા અસ્તીકર્મ કરેલાં મનુષ્યે કોઈ રીતે પણ અભ્યંગ (તેલ યોગનું) કરવું નહિ. એ પ્રમાણે શરીરે તેલનું મર્દન કર્યા પછી થોડીવાર તે તેલ શરીરની નસોમાં પ્રસરવા દઈ જે ચૂર્ણ વગેરે લેપથી શરીર ઉપરનો મેલ તથા ચીકણાશ દૂર થાય એવી વસ્તુ (સાણુ વગેરે) જળ-મિશ્રિત કરી શરીરે યોગત્રી ને શરીરે સહન થાય તેવા ટાઢા અગર ઉષ્ણ જળથી સ્નાન કરવું.

સ્નાન

અને તે બાબત વાગ્બટ્ટે અષ્ટાહદયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—

ઉદ્યત્તનં કપહરં મેદસઃ પ્રવિલાપનમ્ । સ્થિરિકરણમંગાનાં ત્વક્પ્રસાદકરં પરં ॥ દીપનં વૃષ્વમાયુષ્યં સ્નાનપૂજાં બલપ્રદમ્ । કંઙ્ગમલશ્રમ સ્વેદ તંદ્રા તૃહ્દાહવાપ્મજિત્ ॥
 इत्यादि શરીરને મસળાંને મેલ કાઢવો, એ કફને નાશ કરનાર, અવયવને દૃઢ કરનાર તથા ચામડી-ને અતિ સ્વચ્છ કરનાર છે અને સ્નાન જઠરાગ્નિ વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર ને ઉત્સાહને બળ આપનાર છે; ખજવાળ, મેલ, થાક, પરસેવો, સુસ્તી, તૃષ્ણા, દાહ, તથા મનના મેલને ટાળનાર છે. ઠંડા પાણીનું સ્નાન રક્તપિત્ત રોગને શમાવનાર છે; ને જે ઉના પાણીએ કર્યું હોય તે બળ આપનાર અને વાત તથા કફને ટાળનાર છે, પણ હમેશાં ધણું ઉના પાણીવડે માથું પલાળવું એ નેત્રનાં તેજને નુકસાન કરે છે; પણ તે વાત તથા કફપ્રકોપસમયે હિતકારક કહેલ છે. સ્નાન કર્યા પછી સારી રીતે શમાવથી શરીરને લોહી નાખવું, એ શરીરને કાંતિ આપનાર તથા શરીરના દોષને ટાળનાર છે. એ રીતે સ્નાન કરી રહ્યા પછી દેશકાળને અનુસરી ઘટે તેવાં શુદ્ધ ને સુગંધીદાર વસ્ત્ર ધારણ કરવાં અને ત્યારપછી પરમાત્મા ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરી સુખડ, કેસર, કપૂર વગેરે સુગંધી દ્રવ્યોવાળાં ચંદન તથા પુષ્પની માળાઓ વગેરે ધારણ કરી અગરબત્તી, ધીનો દીવો વગેરે કરી, મન પ્રવૃત્તિ રાખી, ભગવાનનાં નામ, મંત્ર વગેરેનો ૧૦૭ એકસો સાત વખત જપ કરવો, એથી મન પ્રસન્ન થાય છે અને પરબ્રહ્મ પરમાત્માની કૃપાથી વિન્યપ્રાપ્તિ થાય છે.

ભોજન

ત્યારપછી બ્યારે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય—અર્થાત્ ભૂખ લાગે ત્યારે આહાર કરવો યોગ્ય છે; કેમકે સારી રીતે પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ધી, જેમ પોતે બળી જઈ અગ્નિને ઉત્તેજન આપે છે, તેમ સારી રીતે ભૂખ લાગ્યા પછી કરેલો આહાર પોતે પાચન થઈને પાંચી ભૂખને તાજ કરે છે; પણ જે યથાર્થ ભૂખ લાગ્યાવિના ખાધું હોય, તે તે કરેલો આહાર, જેમ સારી રીતે નહિ પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ધી, પોતે બળી ઉત્તેજન આપવાને બદલે અગ્નિને ઠારી નાખે છે, તેમ પોતે પાચન થઈ ભૂખને તાજ કરવાને બદલે જઠરાગ્નિમાં રહેલી પાચનશક્તિને મંદ કરી, ભૂખને મારી નાખે છે અને શરીરમાં અજીર્ણ આદિ રોગો થવાનું કારણ આવી પડે છે. તેવી રીતે બરાબર ભૂખ લાગી હોય ને ખાધું ન હોય તોપણ ભૂખ મરી જાય છે, ને ભૂખ મરી ગયા પછી ખાધેલું અન્ન બરાબર પાચન થતું નથી. વળી વધારે યા ઓછું ખાવાથી પણ નુકસાન થાય છે, તે વિષે સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય ૪૬ માં કહ્યું છે કે:—

“અપ્રાપ્તકાલો ભુજાનઃ શરીરે હલધૌ નરઃ । તાંસ્તાન્વ્યાધીનવાપ્નોતિ મરણં વાધિગચ્છતિ ॥

अतीतकाले भुंजाना वायुनोपहतेऽनले । प्लच्छाद्विपच्यते मुक्तं द्वितीयं च न कांक्षति ॥

ભૂખ લાગ્યા વગર જન્મનાર દૃઢ શરીરવાળો મનુષ્ય પણ, અનેક વ્યાધિને । મરણના શરણને પામે છે; તેમજ ભૂખ મારીને જન્મનાર મનુષ્યને બીજી વાર ભોજન કરવાની રુચિ થતી નથી; કેમકે વાયુથી નષ્ટ થયેલા જઠરાગ્નિસમયે આધેલું અન્ન કષ્ટથી પચે છે, તેમ રુચિ છતાં થોડું ફરેલું ભોજન તમ કરતું નથી અને બળતો ક્ષય કરે છે; અને રુચિવિના આધેલું ભોજન આગસ, જડતા, પેટમાં ગડબડાટ તથા થાક ઉત્પન્ન કરે છે; સ્વાદિષ્ટ અન્ન હમેશાં સંતોષ, બળ, પુષ્ટિ, ઉત્સાહ, હર્ષ તથા સુખ ઉત્પન્ન કરે છે; અને અસ્વાદિષ્ટ અન્ન હમેશાં એથી ઉલટું કરે છે, માટે ઉપરના દોષોથી રહિત અને પાકશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે રાંધેલું ભોજન હમેશાં જમવું યોગ્ય છે. બીજું એક પહોરમાં જમવું નહિ, તેમ જ પહોરસુધી ભૂખ્યા રહેવું નહિ; કેમકે એક પહોરમાં રસની ઉત્પત્તિ થાય છે, ને એ પહોરસુધી ભૂખ્યા રહેવાથી બળતો ક્ષય થાય છે. જ્યારે રસદોષ તથા મળતો પાક થાય છે, ત્યારે ભૂખ લાગે છે; અને તેજ અન્ન ખાવાનો વખત કહેલ છે, એટલે જેને જેટલીવાર ભૂખ લાગે તેને તેટલી વખતે ખાવું યોગ્ય છે. પાચન આધારની ખાખતમાં ભાવમિશ્રે ભાવપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે:-**ઉદ્ગાર શુદ્ધિરુત્સાહો વેગેત્સર્ગો યથોચિત ।**

લઘુતા ક્ષુત્પિપાસાચર્જાણિહારસ્ય લક્ષણમ્ ॥ શુદ્ધ ઓડકાર, ઉત્સાહ, મળમૂત્રનું સાદ્ધ આવવું, શરીરમાં હલકાપણું અને ભૂખ તથા તરસ લાગવી, એ પાચન થયેલા આધારનું લક્ષણ છે. જઠરાગ્નિ આધારને પચાવે છે; પણ તે વખતસર ન મળે તો ક્ષદિ દોષોને પચાવે છે. દોષને ક્ષય થવાથી ધાતુને; અને ધાતુના ક્ષય પછી પ્રાણને પચાવે છે, માટે આધાર એ સંતોષ અને શાંતિ આપનાર છે, દેહને નિભાવનાર છે અને સ્મૃતિ, આયુષ્ય, શક્તિ, વર્ણ, તેજ, સત્વ તથા શૈભા વધારનાર છે; પણ અત્યુષ્ણ અન્ન ખાવાથી બળતો નાશ થાય છે, તેમ કંડું તથા સૂકું અન્ન તુરત પચતું નથી અને શરીરને વ્યાધિ કરનાર થાય છે, માટે હમેશાં રીતસર ભોજન કરવું જોઈએ. આધાર હમેશાં એકાંતમાં કરવો તે વ્યાજબી છે; કારણ ઘણા માણસોની દૃષ્ટિ આગળ કરેલા આધાર અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે વિષે ભાવમિશ્રાચાર્યની ખાસ આત્મા છે કે:-**“આહારનિર્હારાવિહારયોગાઃ સદૈવસાન્નિર્વિજને વિધેયાઃ”** આધાર, મળમૂત્રનો ત્યાગ તથા વિહાર સદા સમજી મનુષ્યે એકાંતમાં કરવા યોગ્ય છે; કારણ એટલાં વાનાં ખુટી રીતે કરવાથી લાજ આવે છે ને લાજથી જે સ્વાભાવિક વેગ ઉત્પન્ન થયો હોય તેને એકાએક આંચકા આવતાં તે ક્રિયામાં ફેરફાર પડે છે, જેથી તે સંબંધી શરીરમાં રોગ થવાનો સંભવ રહે છે.

આહારના છ પ્રકાર

બીજું આધાર કરવાની વસ્તુ જે કે અનેક પ્રકારની બતાવી છે, તોપણ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તે સર્વને છ વર્ગમાં સમાવી છે. યોષ્ય (ચુસવા લાયક આધાર), પેય (પીવા લાયક), લેહ્ય (ચાટવા લાયક), ભોજ્ય (ભોજન કરવા લાયક), ભક્ત્ય (ભક્ષણ કરવા લાયક), ચર્ચ્ય (ચાવવા લાયક), એ પ્રમાણે છ પ્રકારનો આધાર ઉત્તરોત્તર એકબીજાથી ભારે છે, એમ જાણવું. તેમાં ભાત તથા દાળ આદિ ખાવાના પદાર્થો ભોજ્ય, લાડુ તથા મંડકાદિ ભક્ષણ કરવાના પકવાન્ન ભક્ત્ય, પૌઆ, ધાણી તથા દાળિયા આદિ ચાવવાના પદાર્થ ચર્ચ્ય, કઢિ આદિ ચાટવાના પદાર્થો લેહ્ય, ફેરી, તથા શેરડી આદિ ચુસવાના પદાર્થો યોષ્ય અને સાકરનું પાણી આદિ પીવાના પદાર્થો પેય કહેવાય છે. સૃષ્ટિમાં કોઈપણ પદાર્થ એવો નથી કે જેમાં ગુણ ન હોય. એ નિયમ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારની આહારની વસ્તુમાં પણ ગુણ રહેલા છે, જેથી કોઈ પ્રકારનો આધાર કરતાં શરીરને લાભ અને અલાભ થાય છે. અનુદ્રૂણ પરિણામને લાભ અને પ્રતિદ્રૂણ પરિણામને અલાભ કહેવાય છે; અને તે ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થોમાં રહેલા રસ છે અને તે રસ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં છ પ્રકારના કહેલા છે. વાગ્બલદે અષ્ટાંગ હૃદયના સૂત્રસ્થાનમાં કહ્યું છે કે:-**રસાઃ સ્વાદ્વ લ લવણ તિક્તોષ્ણ કષાયકાઃ । પટ્ટ્ર-વ્યમાશ્રિતાસ્તે તુ યથાપૂર્વ કલાવહા ॥** મીઠો, ખાટા, ખારો, કડવો, તીખો તથા તુરો એ છ રસો પદાર્થોનો આશ્રય કરીને રહ્યા છે. પૂર્વાપર એકબીજાથી બળવાન છે. દરેક વસ્તુમાં રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક તથા શક્તિ, એ પાંચ પદાર્થો હોય છે; જે પોતપોતાનું કામ કરે છે, જેથી પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત સ્વભાવથી જે ગુણવીર્યોદ રહેલા છે, તે પણ પોતપોતાની શક્તિ મુજબ ગુણ-અવગુણ ઉત્પન્ન કરે છે, માત્ર એક રસ ઉપર આધાર રહેતો નથી; માટે જેના શરીરને અનુદ્રૂણ જે

આવે તેવા પદાર્થોના તેણે આહાર કરવો, પ્રતિકૂળ પદાર્થોના આહાર કરવો નહિ; કેમકે શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ પ્રકારના દોષો રહેલા છે. તે જો ત્રણ નિયમમાં હોય તો આરોગ્ય કહેવાય છે ને તેમાંથી એક પણ જો દોષ કાપે તો તે રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. એ બાબત વાગમદે સૂત્રસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:-

વાયુઃ પિત્તં કફશ્ચેતિ ત્રયોદોષાઃ સમાસતઃ । વિકૃતાઽવિકૃતાદેહન્ધતિ તે વર્તયંતિ ચ ॥

શરીરમાં વાયુ, પિત્ત તથા કફ, એ ત્રણ દોષો સંલેપથી કલા છે, જે વિકાર પામતા દેહને નાશ કરે છે ને અવિકારી દેહને નિભાવે છે; માટે એ ત્રણ દોષને નિયમમાં રાખવા સાર અનુકૂળ આહારવિહાર વગેરેની જરૂર રહે છે. હવે આહારની પેઠે પાણી પીવાની પણ જરૂર પડે છે, જે તૃષ્ણ લાગતાંજ પીવું; કેમકે તૃષ્ણ લાગે ને પાણી ન પીવામાં આવે તો લોહીનું શોષણ થાય છે. જમતાં પહેલાં પીધેલું પાણી શરીરને કૃશ કરી જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે, વચમાં પીધેલું પાણી સારી રીતે ખાધેલા ખોરાકને પાચન કરી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે, ને અંતે પીધેલું પાણી શરીરની સ્થૂલતા સાથે કફ કરનાર છે અને તેની રીતે તરસ્યાએ ખાવું નહિ; ને ભૂખ્યાએ પાણી પીવું નહિ; કેમકે તરસ્યા ખાય તો તેને હુલ્મરોગ થાય છે ને ભૂખ્યા પાણી પીએ તો જલંદર નામનો રોગ થાય છે; પણ પાણી પીવું તે દુર્ગંધવિનાશ, રસવગરનું, તૃષ્ણ ટાળનારું, ગાળી શુદ્ધ કરીને શીતળ કરેલું, નિર્મળ એવું જળપાન કરવાથી હૃદય પ્રસન્ન થાય છે. હવે ભોજન કર્યા પછી પ્રથમ કોગળા કરી મુખ સ્વચ્છ કરવું, કેમકે જમતી વેળાએ દાંતમાં જે અન્ન ભરાયું હોય તે કાઢી કોગળા કરવા, નહિ તો દાંતમાંથી ન કાઢેલું અન્ન મુખમાં ખરાય ગંધ ઉત્પન્ન કરે છે અને દાંત સડી જાય છે તથા તેમાંથી દંતરોગ થવા સંભવ છે. ત્યારપછી મુખશુદ્ધિ કરવામાટે તાંબુલ વગેરે સુગંધીદાર પદાર્થોનું સેવન કરવું અને ત્યારપછી સો પગલાં ફરીને ડાબે પગે સહજ સ્થ રહેવું, પણ દિવસે નિદ્રા ન કરવી; કેમકે તેથી કફ વધે છે, માટે ગ્રીષ્મઋતુસિવાય બીજી ઋતુઓમાં દિવસે સૂવાનો નિષેધ કરેલો છે.

ઉદ્યોગ

ઘાણું કરીને દિવસનો સમય સર્વને નિર્વાહ સાર ઉદ્યોગ કરવા માટેનો છે અને રાત્રિનો સમય ઉદ્યોગથી થાકી ગયેલાને આરામ માટેનો છે; માટે દિવસે સૂવું નહિ ને રાત્રિએ જાગવું નહિ, પણ જમનો ઉદ્યોગ રાત્રિએ છે તેમણે સુપેથી દિવસે સૂવું ને રાત્રિએ જાગવું. ઉદ્યોગ માટે અગર તો બહારની સ્વચ્છ હવા લેવા માટે ધરથી બહાર જવું પડે છે ત્યારે દેશકાળને અનુસરી સ્વચ્છ વસ્ત્ર, પાદ્મડી, પગે જોડા, હાથમાં લાકડી તથા છત્રી વગેરે ગ્રહણ કરવાં પડે છે અને તે વિષે વાગલદ્યાયાર્થે સૂત્રસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં આજ્ઞા કરી છે કે:-**ઉષ્ણીષં કાન્તિકૃત્કેશ્યં રજોવાત-કફાપહમ્ । લઘુતત્ત્વસ્યતે યસ્માદ્ગુરુ પિત્તાક્ષિરોગપ્ત્ । ઉપાનદ્ધારણં નેત્ર્યામયુષ્યં પાદરોગ-હત્ । સુલપ્રચારમોજસ્યં વૃષ્યં ચ પરિકીર્તિતમ્ ॥** **ઇત્યાદિ ॥** પાદપી કાંતિ આપનાર, કેશને દિતરૂપ અને ધૂળ, વાયુ તથા શરદીને રોકનાર છે, પણ તે હલકી હોવી જોઈએ; કેમકે ભારે હોય તો પિત્ત તથા નેત્રરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. જોડાનું પહેરવું પણ નેત્રને દિતકારક, આયુષ્ય વધારનાર, પગનારોગને હણનાર, સુપેથી ચલાવનાર, બળ આપનાર તથા ધાતુ વધારનાર છે. હાથમાં લાકડી રાખવી એ પણ સત્ત્વ વધારનાર છે. ટેકો આપનાર અને ભયને નાશ કરનાર છત્રી ઓઢવી એ વરસાદ, તડકો, વાયુ, રજ તથા હિમને રોકનાર, આંખને હલકારક ને મંગલિક કહી છે. એ પ્રમાણે દિવસે દરેક મનુષ્યોએ પોતપોતાની સ્થિતિના પ્રમાણમાં રહી વૈદ્યકશાસ્ત્રના નિયમોને માન આપી વર્તવું જોઈએ. આ પ્રકરણની સાથે આચારનો પણ નિત્ય સંબંધ છે. આચારના સદાચાર ને દુરાચાર એ બે ભેદ છે. સદાચારણથી ઉચ્ચ રીતે વર્તવું તેને દુરાચાર કહે છે. જેમ જગતમાં જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે, તેમ સદાચાર જાણીને તે પ્રમાણે વર્તવાની ખાસ જરૂર છે. સદાચાર એ સર્વ-શક્તિમાન પરમેશ્વરને ઓળખવાનું પહેલું પગથાયું છે, માટે સદાચાર જાણનાર તે પ્રમાણે વર્તવાથી આસ્તિક બની પરમેશ્વરના શરણમાં રહી શાંતિરૂપ સુખને પામે છે; અને તે બાબત કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શિક્ષાવદનીમાં આચાર્યે શિષ્યને સદાચારુવિષે નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે:-**સત્યં વદ । ધર્મં ચર । સ્વાધ્યાયામ્યાપ્રમદઃ । આચાર્યાય પ્રિયધનમાહુત્ર પ્રજાતંતું માઘ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાન્નમદિતવ્યમ્ । ધર્માગ્રિ પ્રમાદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમાદિતવ્યમ્ ।**

મૂલ્યેનં પ્રમદિતવ્યમ્ । ચાન્યવદ્યાનિ કર્માણિ તાનિસેવિતવ્યાનિ નોં હતરાણિ । ચાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ તાનિવ્યોપાસ્યાનિ નોં હતરાણિ ॥ સત્ય બોલ, ધર્મનું આચરણ કર, વિદ્યાભ્યાસમાં પ્રમાદ ન કર, વિદ્યાગુરુને પ્રિય દાન આપી પ્રજાતંત્રનો ઉચ્છેદ ન કર, તારે સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્રમાદ ન કરવો, જે અનિર્દિત કર્મ હોય તે કરવાં, બીજાં નહિ અને જે અમારાં સારાં આચરણ હોય તે તારે પ્રહણ કરવાં, બીજાં નહિ. એ પ્રમાણે “દિનચર્યા” એટલે પ્રાતઃકાળથી આરંભીને સાયંકાળસુધી મનુષ્યને વર્તવાના નિયમો સંક્ષેપમાં બતાવ્યા છે, તે મુજબ વર્તનાર મનુષ્ય દીર્ઘાયુષી થાય છે. વિદ્વત્સ્વતિશયેન કિં. ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

ચમત્કારી સ્વામી

(દૈનિક હિંદુસ્થાન તા-૬-૧૦-૨૬)

પ્રોફેસર રામમૂર્તિના ખેડમાં ચમત્કાર-હળાહળા જેર પીવાનો પ્રયોગ,
લલલલા ડોક્ટરોની મુંઝવણ

ગ્રાંટરોડપર બાલીવાળા થીએટરમાં પ્રો. રામમૂર્તિના આશરો હેઠળ થયેલા અંગ્રાજી તથા કસરતના ખેડમાં સૌથી ધ્યાન ખેંચનારી બાબત સિદ્ધપુરુષ સર્વલક્ષક શ્રી સ્વામીજીના પ્રયોગો હતા. આ સ્વામી ૮૦ વરસની ઉંમરના છે; છતાં જુવાન દેખાય છે. તેઓ શરૂઆતમાં કાચના કંકડા બીરકીટની માફક ખાઈ ગયા હતા અને ત્યાર પછી પાસેનું નાદટ્રીક એસીડ પી ગયા હતા. તે બાદ તેમણે એક લોખંડી વાટકી દેવાપર મૂકી તેમાં સીસું નાખ્યું હતું અને તે ઓગળીને રસ થતાં તે ગરમ ગરમ પોતાના મોઢામાં રેડીને ગળી ગયા હતા. પ્રો. રામમૂર્તિએ પ્રેક્ષકોમાંથી ડોક્ટરો તથા બીજા ગૃહસ્થોને ખાત્રી કરવા રોજ ઉપર બોલાવ્યા હતા. તેમણે સ્વામીજીનું મોઢું, દાંત વગેરે તપાસી જાહેર કર્યું હતું કે, આમાં કોઈ જાતનો દગો કે તદબીર નથી. ત્યાર બાદ ડૉ. પાવરીએ પુસીક એસીડની એક બાટલી કાઢી સ્વામીજીને પૂછ્યું કે, આ પી જશો? સ્વામીજીએ તરતજ તેમાંથી થોડુંક પોતાની હથેળીમાં કાઢ્યું અને તે દૂધની પેઠે ઠંડે કંચેજે પી ગયા હતા; ત્યાર પછી તેઓ બીજાને ડોઝ પણ એજ પ્રમાણે પી ગયા હતા; પણ તેમનાપર કોઈ જાતની અસર થઈ નહોતી. આ પ્રયોગથી ડોક્ટરો ઘણા અન્યય થયા હતા. પછી ડૉ. જી. ટી. મોદીએ પ્રેક્ષકોને સમજાવ્યું કે, પુસીક એસીડ ઘણું જલદ અને કાતીલ જેર છે અને તેનાં થોડાં ટીપાં લેવાથી તેમજ તેની વાસ પણ મુંઝવાથી માણસ મરી જાય છે; પણ સ્વામીજી એ વાર તેનો ડોઝ લઈને કંઈ પણ ઈજા પામ્યા વગર જીવતા રહ્યા એ અજેબો ચમત્કાર છે.

સ્વામીજીની શક્તિનું રહસ્ય

તે બાદ પ્રો. રામમૂર્તિએ સ્વામીજીવિશે ખુલાસો કરતાં કહ્યું કે, તેમણે ૧૫ વરસ હિમાલયમાં તપશ્ચર્યા કરીને ઉપાસનાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. જૂના વખતમાં શંકરાચાર્ય તથા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી પારો તથા જેર પી ગયાની વાત આપણે માનતા નથી, પણ પૂરતી લાયકાત મેળવી માણસ તેમ કરી શકે છે, તેનો સ્વામીજી જીવતો જાગતો પૂરાવો છે.

પ્રો. રામમૂર્તિના ચેલાઓ તથા બીજા પહેલવાનોની જોવા લાયક કસરતો પણ હતી. તેમાં પ્રો. બાલમૂર્તિ ૫૦૦ રતનનો પથ્થર જ શ્રીટની ઉંચાઈએથી પડતો પોતાની છાતીપર ઝીંકે છે તથા એક મજબૂત લોખંડી સાંકળ પોતાના ખભા અને પગ વચ્ચે ખેંચીને તોડી નાખે છે, તે ખાસ વખણાયા હતા. તે સિવાય દેશી દબની આસનની કસરતો, કુસ્તી વગેરે પણ હતાં.

છેવટમાં પ્રો. રામમૂર્તિએ પ્રેક્ષકોનો આભાર માનતાં જણાવ્યું કે, આ ખેડની આવક હું કંઈ પોતે વાપરવાનો નથી, પણ પ્રજાને દેશી કસરત શીખવવાને મેં જે સંસ્થા કાઢી છે, તેના ખર્ચામાટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. પછી તેમણે દેશી કસરતોના ફાયદા સમજાવતાં કહ્યું કે, આસનોની કસરતથી અપચો, કબજાબાદ વગેરે રોગો મરી જઈને અંદરના અવયવો બળવાન થાય છે. વળી દેશી કુસ્તીથી જે શરીરની ખીલવણી તથા બળ મળે છે, તે યુરોપીયન પદ્ધતિથી મળતાં નથી.

જેવું ઇચ્છો અન્યનું, તેવું આપનું થાય

(લેખક: રા. જયમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા એમ. એ. ‘ગુણસુંદરી’ માસિકમાંથી સાહ્યાર ઉદ્ધૃત)
 પ્રભુ ખ્રિસ્તનો એક શિષ્ય પીટર તેની પાસે એક વખત ગયો અને પૂછ્યું:—“પ્રભુ! મારો લાઇ મારી સામે કેટલી વખત ગુન્હો કરે ત્યાંસુધી મારે એને મારી આપ્યા કરવી નોંધએ? “સાત વખત સુધી?” પ્રભુએ એને જવાબ વાળ્યો. “સાત વખત નહિ પણ સિત્તેર ગુણ્યા સાત.” તે પછી પ્રભુએ પીટરને એક વાત કહી. એક રાત્રીએ એમ ઠરાવ કર્યો કે, પોતાના નોકરો જે તેના દેવાદાર હોય તેનો બધાનો હિસાબ લેવો. તેના નોકરોમાં એક નોકર એવો મળી આવ્યો જેણે રાત્રીની પાસે દશ હમ્મર ડ્યુકેટ (એક જાતનું નાણું) ઉઝીના લીધા હતા. તે નોકરની પાસે તો એક પાઇ પણ હતી નહિ; એટલે રાત્રીએ હુકમ કર્યો કે તે નોકરને, તેની સ્ત્રી અને છોકરાઓને બધાંને વેચી નાખવાં તથા તેની માલમિલકત પણ વેચી નાખવી અને તે બધાંના વેચાણમાંથી જે આવે તેનાથી પોતાનું દેવું વસુલ કરવું. તે નોકર રાત્રીને પગે પડ્યો અને આજીજ કરી કે, તેને છૂટો કરવો અને તે પોતાનું દેવું ભરશે. રાત્રીને તેના ઉપર દયા આવી અને છૂટો કર્યો. તે નોકર છૂટો થયો કે તરતજ એક બીજો નોકર કે જે તેની પાસેથી ફક્ત થોડા પૈસા લઇ ગયો હતો તેની પાસે ગયો અને પોતાના પૈસા પાછા માગ્યા. તે નોકર તે થોડા પૈસા પણ પાછા આપવાની સ્થિતિમાં નહોતો અને તેથી તેણે પેલા બીજાને આજીજ અને કાલાવાલા કર્યો કે, તેને થોડો વખત પણ જતો કરવો; પણ પેલા પહેલાં નોકર માને એમ ન હતો અને તેણે તો પેલાને કેદમાં નાંખાવ્યો. આ વાતની રાત્રીને ખબર પડી એટલે તેણે પેલા નોકરને કહ્યું કે:—“અરે દુષ્ટ નોકર! મેં તારું બધું દેવું માફ કર્યું અને તું આટલું દેવું પણ માફ કરી શકતો નથી!” એમ કહી તે રાત્રીએ તે નોકરને જોલમાં મોકલાવી દીધો. આ વાત ઉપરથી પ્રભુ ખ્રિસ્તે સાર સમજાવ્યો કે:—“જો તમે તમારા લાઇને ખરા અંતઃકરણથી મારી નહિ આપો તો પરમેશ્વર પણ તમારા ગુન્હા માફ નહિ કરે.” જો આપણે આપણા લાઇને એક નાના ગુન્હાને માટે પણ મારી આપી શકીએ નહિ તો જે આપણા જીવનમાં સેંકડો પાપો કરીએ છીએ તેને માટે પ્રભુ કેવી રીતે આપણને મારી આપી શકે? પણ આપણે બધા આ વાત ભૂલી જઇએ છીએ અને આપણા લાઇ, આપણા મિત્ર, આપણા પડોશી, આપણાં સગાંવહાલાંઓએ આપણો કંઈ નાનામાં નાનો ગુન્હો કર્યો હોય તે મનમાં યાદ કર્યા કરીએ છીએ અને વખત આવ્યે તે નાના ગુન્હાનું પણ વેર લેવા ચૂકતા નથી.

પડ્યો શું છે તે તો બધાંને ખબર હોવીજ નોંધએ. નિર્જન અરણ્યમાં કે પર્વતની ખીણોમાં કે જીર્ણ મકાનોમાં કે વિશાળ દેવાલયોમાં આપણે કાંઈ પણ બોલીએ ત્યારે તેનો પડ્યો સંભળાય છે. જે પ્રમાણે આ પડ્યો પ્રકૃતિમાં સંભળાય છે, તેજ પ્રમાણે આપણા લાઇઓની સામે કંઈ પણ વેરની લાગણીઓ રાખી હોય તેનો પડ્યો પડ્યા વિના રહેતો નથી અને તે પડ્યો આપણને નુકસાન કરે છે. આરટ્રેલિયામાં એક જાતનું લાકડાનું હથિયાર છે, જેને સુમરેન્ગ કહે છે. આ સુમરેન્ગ કાઢના તરફ ફેંક્યું હોય તો તે ત્યાં જઈને પાછું ફેંકનારના હાથમાંજ આવે છે.

આ પ્રમાણે વૈરભાવ રાખ્યો હોય તો તે વૈરભાવ વધારે ભયંકર પરિણામ સાથે આપણા ઉપર આવીને અથડાય છે. પ્રભુએ તો એક વખત કહ્યું હતું કે, જો તારે તારા લાઇ સાથે કંઈ થયો હોય તો પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા આવે ત્યાર પહેલાં તે કંઈએ પતાવીનેજ આવજો; પણ આપણે તો દેવદર્શન કરીએ છીએ, શ્રીનાથજી અને પવિત્ર ગંગાજીએ યાત્રા કરવા જઈએ છીએ ત્યારે પણ વૈરનું પોટલું હૃદયમાં રાખીનેજ જઈએ છીએ. સર્વે ધર્મોનું મૂળ તત્ત્વ એ છે કે, પ્રભુ તે પ્રેમ છે અને જગતમાં બધાં તરફ પ્રેમ રાખવો એ મૂળ કર્તવ્ય છે. તેને બદલે નજીવાં કારણોથી આપણે વૈરભાવને સંધરીએ છીએ અને “તુ હિ તુ હિ” પોકારવાને બદલે આપણા નવા નવા કંઈઆ અને વૈરભાવોથી જીવનને કલુષિત કરીએ છીએ. એક કુટુંબ સુખમાં રહેતું હોય છે અને કાંઈક નજીવ કારણ અને છે કે તરતજ તે લીલી વાડીઓ સૂકાઈ જાય છે અને તેને બદલે ખાવા ધાતી મરુભૂમિ ઉભી થાય છે. જીવનનું રહસ્ય જીવનને એકતાર બનાવવાનું છે. સંગીતશાસ્ત્રીઓ પોતાનું સંગીત શરૂ કરે ત્યાર પહેલાં બધાં વાજાંત્રોને એકસર કરવાનો યત્ન કરે

છે અને એકસૂર થાય ત્યારેજ હૃદયને દ્રવી નાખતું અને પ્રભુ સાથે એકમય કરતું સંગીત શક્ય છે. તેજ પ્રમાણે જીવનને સંગીતમય બનાવવું હોય તો તે એકસૂર હોતું નેહએ અને તે એવી રીતે એકસૂર ત્યારેજ બને કે જ્યારે જૂદા જૂદા કલ્પે નષ્ટ થયા હોય જ્યાં કલ્પે શરૂ થાય કે તરતજ એકસૂરતા ચાલી જાય અને સંગીત બંધ પડે.

“ત્રુટયો મારો તંજુરાનો તાર ને, લગન અધુરું રે રહ્યું ભગવાનનું.”

એમ એક કવિએ ગાયું છે તે બરાબરજ છે. હિંદુ સંસારનાં દુઃખદ ચિત્રો ઘણાં છે. તેમાંનું એક દુઃખદ ચિત્ર સગાંબાલાંઓ વચ્ચેના અંધડાનું છે. આ અંધડા મહત્વના હોતા નથી, સિદ્ધાંતના હોતા નથી પણ બહુ હુલ્લક અને નજીવા હોય છે. હૃદયનું વિશાળપણ હોતું નથી, ક્ષમા આપવાની તૈયારી હોતી નથી. મનુષ્યોનાં શરીરો પ્રભુનાં મંદિરો ગણાય છે. તે મંદિરોમાં પ્રભુની પ્રતિમાને માટે જે ગોખો હોવા નેહએ તેને બદલે તેજ ગોખોમાં આપણા છોકરવાદી કજીઆઓને સ્થાન આપીએ છીએ અને પ્રભુની પ્રતિમાને ચંદનપુષ્પ ચઢાવવાને બદલે આ ગોખોમાં મૂકેલા આપણા કજીઆઓને સવાર ને સાંજ વંદન કરીએ છીએ. જેવા દેવ તેવા પૂજારી. ને હૃદયમંદિરમાં પ્રભુની મૂર્તિની સ્થાપના થાય તો જીવનમાં શાંતિનાં ઝરણાં રેલાય; પણ પ્રભુની મૂર્તિને બદલે કજીઆ અને વૈરોની સ્થાપના થાય તો શાંતિનાં ઝરણાં સૂકાઈ જાય અને મૃત્યુના ભયંકર ઘટેા વાગવા માંડે. મૃત્યુ એટલે એકલું શરીરનું મૃત્યુ નહિ, પણ ઉચ્ચ આશાઓનું, મહત્વાકાંક્ષાઓનું, પવિત્રતાનું અને સર્વોચ્ચ આદર્શોનું. શબ્દો અને લાગણીઓ નિર્જીવ નથી. જે શબ્દો મુખમાંથી છૂટે છે અને જે લાગણીઓ હૃદયમાં થાય છે તેની અસર થયા વગર રહેતી નથી. ને તે પવિત્ર શબ્દો અને લાગણીઓ હોય તો તેનું પરિણામ સુંદર આવે છે. ને તે વૈરભાવથી ભરેલા શબ્દો અને લાગણીઓ હોય તો તેનું પરિણામ ભયંકર આવે છે. ઘણીવાર જોવામાં આવે છે કે, જે કુટુંબમાં ક્લેશ શરૂ થાય છે તે કુટુંબમાં એક બે મૃત્યુ થયા વગર રહેતાં નથી. તેનેજ મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ જીમરેન્ગ કહ્યું છે. જે વૈરભાવો આપણે રાખ્યા અને જે દ્વેષની લાગણીઓને સંઘરી તેનાથી સામાવાળાને તો નુકસાન થાય કે ન થાય પણ આપણાં પોતાના ઉપર તેનો ફટકો આવીને પડે છે અને એક બે વહાણાંઓને ઉપાડી જાય છે. ભરત આગળ નર્મદા નદીને એક ઓવારે સંધ્યાકાળે એક વખત હું ઉભો હતો. તે દિવસે કાંઈ પર્વ હતું અને નાના દીવડાઓ પડીઆમાં રાખી લોકો નદીમાં તરવા મૂકી દેતા હતા. આવા દીવડાઓની હારમાળ ચાલી જતી હતી. ગુજરાતના બીજા એક શહેરમાં એક રસ્તા ઉપર છેડે ઉભો હતો અને જોઈ છેું તો ખાટૂળવાની હારમાળ લાગી રહી હતી. દરેક મનુષ્યે વિચાર કરવાનો છે કે, પોતાને તે નર્મદા નદીમાં તરતો અને જીવનને ઉન્નવવ કરતો એક દીવડો થવું છે કે વૈર, દ્વેષ અને ક્લેશથી ભરેલો એક ખાળદૂવો થવું છે ?

મગરથી બચવાનો ઉપાય

(લેખક:-જેઠાલાલ મોતીલાલ. ‘ગુજરાતી’ તા. ૧૦-૧૦-૨૬)

સાહેબ, ‘ગુજરાતી’ પત્રતા તા. ૩-૧૦-૨૬ ના અંકમાં પાનાં ૧૫૦૧ માં લખ્યું છે કે, ચોમાસાની ઋતુમાં નરીનાળાં ઉતરતાં કંઈક માણસો મગરના ભોગ થઈ પડે છે, તો તે દૂર રહે ને માણસ પાસે આવે નહિ તેવો ઉપાય કોઈ ખતાવશે તો જનસમાજમાં ઉપકાર થશે; તો તેનો ઉપાય ચોક્કસ નીચે મુજબ છે.

જ્યાં મગરનો ભય છે ત્યાં ઉતરતાર માણસોએ આકડાના ઝાડનું એક ડાળખું પાસે રાખી ઉતરવું, જેથી મગર જીવ લઇને નાસી જાય છે ને પાસે બીલકુલ આવશે નહિ. મગરને જો આકડાના દૂધનું એક ટીપું અડકી જવાથી કોષ કોષ મરી જાય છે, તે બીકથી મગર જીવ લઈ નાસી જાય છે.

બેબિલોનની કેટલીક હકીકત

(લેખક—રા. નરેન્દ્ર. ગાંડીવાના ૧૯૮૨ ના દિવાળીના અંકમાંથી)

જે હિંદુસ્તાનના વતનીઓ દુનિયાની પ્રગતે ઢાંકતા હતા, તેને પોતાનાં અંગ ઢાંકવાને આજે પરદેશી કાપડ આયાત કરવું પડે છે ! જે આર્યો દૂરના દેશોમાં વ્યાપાર ખેડતા, વસાહત કરતા હતા અને રાજ્યો સ્થાપતા હતા, તેજ આર્યોનાં સંતાનો આજ સેંકડો વર્ષોથી વિદેશીઓની ઝુંસરીતળે નિર્મોહ્ય જીવન ગુજારી જેમ તેમ દિવસો કાઢે છે. જે મિસરવાસીની સત્તા, સમૃદ્ધિ અને વિદ્યા દુનિયાની દૃષ્ટિએ અમોઘ ગણાતી હતી, તે મિસરવાસીઓ આજે પોતાનું તંત્ર પોતાના હાથમાં લેવા તરફડીઆં મારી રહ્યા છે. જે ચીનની પ્રજા પોતાના હુન્નર અને સંસ્કૃતિથી દુનિયામાં ખ્યાતિ મેળવી ગઈ હતી, તેજ પ્રજા આજે એકબીજાનાં ગળાં કાપી પોતાના લોહીથી તરબોળ થઈ રહી છે. જે ધરાનીઓએ પોતાનો વિજયવાવટો (સથિયા, મિસર, આરમિનિયા, મકદુનિયા, ગ્રીસ અને હિંદની હદસુધી ફરકાવી પોતાની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠાથી દુનિયાને છક કરી નાખી હતી, તેજ દેશ આજે એક અગર બીજી રીતે પરદેશી પ્રજાના પંજમાં સપડાયેલો છે.

ઈસ્લામી ઝુંડો એશિયા અને યુરોપના મોટા ભાગ ઉપર ફરકાવનાર તુર્કો આજે નાનકડા અગેરા જેવા પ્રાંતમાં ભરાઈ પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવવા ફાંફાં મારી રહ્યા છે.

આ બધું શું ? કેવળ વિધિની વિચિત્રતા. એજ વિધિની એ ઘટના કે અર્ધનમ્ર સ્થિતિમાં રહેનારી જંગલી પ્રજાઓ જે સુધરેલી પ્રજાને ત્રાસરૂપ હતી, તેજ આજે દુનિયાના મોટા ભાગ ઉપર સર્વોપરિ સત્તા ભોગવે છે; તે બંને વખતે પશુખળથી; પણ વિદ્યા, કળા અને શોધક-શુદ્ધિમાં પણ આજે તે અગ્ર ગણાય છે.

એજ એ વિધિએ, જેનું આજે માત્ર નામજ રહ્યું છે, પણ નિશાન તો પુરાણી જગાના શોધકોના કોદાળી પાવડાના અથાગ પ્રયત્ને રહ્યાંસહ્યાં મળે છે, તે બેબિલોન જેવા અજિત શહેરને ધરાનીઓને હા પાચમાલ કરાવ્યું.

આદિ તવારીખનવેશ હીરોડોટસે આપેલું બેબિલોનનું વર્ણન વાંચતાં, એ શહેરની રચના, મકાનોની ભવ્યતા, શહેરની સુંદરતા અને તેના કિલ્લાની મજબૂતી તે વખતના બેબિલોનીઓની કલારસિકતા, શુદ્ધિચાતુર્ય અને સાહસનું આખાદ દિગ્દર્શન કરાવી આજના આગળ વધેલા જ-માનાના વિદ્વાનોને પણ અજાયબીમાં ગરક કરે છે; અને તેના વિનાશનો વિચાર આવતાં સહજ બે આંસુ ટપકી આ દુનિયામાં કોઈ વસ્તુ ચિરસ્થાયી નથી, તેનો પ્રત્યક્ષ પૂરાવો આપીને ધડીભર તો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવે છે.

બેબિલોન ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ૨૨૦૦ વર્ષપર વસેલું ગણાય છે; પણ ઇતિહાસકાર તેનું જે વર્ણન આપે છે તેવી સ્થિતિમાં તો તે ઇ. સ. પૂર્વે ૬ ટ્રા સૈકામાં આવ્યું અને તેનું માન નૈનસની રાણી સેમીરામીસને ઘટે છે. રાણી સેમીરામીસ પછી રાણી નાઇટીટીસે શહેરની સુંદરતા અને તેના ખ્યાવના કામોની મજબૂતીમાં વધારો કર્યો હતો.

હીરોડોટસ લખે છે કે, આ શહેર ચતુષ્કોણ હતું અને તેની દરેક બાજુની લંબાઇ ૧૨૦ ફૂલોંગ એટલે ૧૫ માઈલ હતી. એની બાજુબાજુ દિવાલ હતી અને તેના ફરતી ઘણી ઉંડી અને પહોળી ખાઈ હતી. તેમાં યુફ્રેટીસનું પાણી ભરેલું રાખવામાં આવતું હતું.

આ ખાઈની પાર પાછી બીજી દિવાલ હતી. તેની પહોળાઇ ૭૫ ફીટ અને ઉંચાઈ ૩૦૦ ફીટ હતી. આ દિવાલપર ચાર ઘોડાની ગાડી સહેલાઈથી ફરી શકે તેટલું અંતર રાખી એક માળાનાં મકાનો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. આ દિવાલમાં ૨૦૦ દરવાજા હતા અને દરેક દરવાજાનાં બારણાં અને બારસાઓ તદ્દન પિત્તળનાં બનાવેલાં હતાં.

જાણે આ ખ્યાવનાં સાધનો પૂરતાં ન હોય તેમ યુફ્રેટીસ નદીનું વહન ફેરવી તેમાં કમોમ વાંકો દાખલ કરી તેની લંબાઈ અને વિકટતા વધારવામાં આવી હતી, જેથી હલ્લો લાવનાર લ-શ્કરને એક કરતાં વધારે વખત તેને ઓળંગવી પડે અને તેને ગમે તે બે વાંક વચ્ચે અટકાવી મહાત કરી શકાય.

શહેરની અંદરની રચના તેથી પણ અદ્ભુત અને કળાપૂર્ણ હતી. તેનું વર્ણન વાંચતાં

સ્વાભાવિક હાલનાં આપણાં શહેરસુધારક ખર્ચાળ ખાતાઓ માટે દયા આવ્યા વગર રહેતી નથી. શહેર યુકેટીસના બન્ને કિનારા ઉપર વસેલું હતું એટલે કે એ નદી ગામની મધ્યમાં વહેતી હતી અને તે પશુ કિલ્લાની દિવાલોમાં થઇને પસાર થતી હતી અને રક્ષાયેલી હતી. વળી આવી મોટી નદીને પશુ જરૂર પડતાં સૂકવવાને ખાતર દિવાલ બહાર આવન માઇલના ઘેરાવાનું એક તળાવ બનાવી તેમાં નદીનું પાણી બેઠએ ત્યારે ભરી શકાય, તેની નહેરની યોજના કરી હતી. આથી બે કાર્ય સરતાં. પાણીનો સંગ્રહ થઈ શકતો. તે ઘેરાના સમયમાં કામમાં આવતો તથા શહેરીઓને નાવની સહેલગાહનું સાધન ઉભું થઈ શકતું હતું.

આ નદીના બંને કાંઠા શહેરની અંદરના ભાગમાં ઈંટની દિવાલથી રક્ષાયેલા હતા અને તેના ઉપર એક પૂલ પશુ ખાંધવામાં આવેલો હતો.

શહેરની બંને બાજુના મુખ્ય રસ્તાઓનો સામસામે આ નદીના બંને કાંઠે અંત આવતો અને તે છંડાઓ પિત્તળના દરવાજાથી રક્ષાયેલા રહેતા.

શહેરના બધા રસ્તાઓ સીધા એકજ માપના હતા; અને જ્યાં જ્યાં એકબીજાને મળતાં ત્યાં એક સુંદર વિશાળ ચોક બનતો. રસ્તાની બંને બાજુએ ત્રણ ત્રણ માળનાં એકસરખાં મકાનો આવી રહેલાં હતાં.

નદીથી શહેરના બે ભાગ પડી જતા હતા અને દરેક ભાગમાં એક રાજનો મહેલ અને એક દેવ, બીલસનું દેવળ આવી રહેલાં હતાં. આ બંને બહુજ લગ્ય મકાનો હતાં. તેમાં દેવળની તમામ બાજુઓ બે ફ્લોંગ લાંબી હતી અને વચ્ચે એક મિનારો ચોરસ આવી રહેલો હતો. તેને સાત માળ હતા અને દરેક માળ ફરતું છત્તું ઝુકાવી પ્રેક્ષકોને બેસવામાટે ને હવા ખાવામાટે સવડ કરવામાં આવી હતી. છેક છેલ્લા માળ ઉપર દેવળ હતું. તેમાં મૂર્તિ ન રહેતી, પણ તે ઓરડો બહુજ કાળજીપૂર્વક શણગારવામાં આવતો અને તેમાં એક સોનાનો પલંગ અને સોનાનું ટેબલ રાખવામાં આવતાં. છતાં આ ખાલી દેવળનો લપડો પ્રેક્ષકોને આંત્ર નાખતો.

તેની નીચેના માળમાં દેવ ઝિયસની સદંતર સુવર્ણની ૧૨ હાથ ઊંચી પ્રતિમા સુવર્ણના પાટપર પધરાવેલી હતી અને સામે સાવ સુવર્ણનું એક ટેબલ મૂકેલું રહેતું. તે પરની ધૂપદાનીમાં દર જયંતીપર એક હજાર ટેલન્ટ લોખાન બાળવામાં આવતો. આ બધો લોખાન અરબસ્તાનને રસ્તે આવતો. પાટનાં પગથીયાં અને દેવળનો બધો શણગાર અને સરસામાન કેવળ સુવર્ણનો બનાવેલો હતો.

આ દેવળો લુંટવા ડરાયસે પ્રયત્ન કરેલો, પણ એટલે દરબજે જવું તેને દુરસ્ત ન જણાયેલું. આખર ઝરકસીસે દેવળો લૂંટી બધી સમૃદ્ધિ પોતાની રાજધાનીમાં વિદાય કરી દીધી હતી.

એ સમૃદ્ધિશાળી અને સુંદર શહેરને ઇ. સ. પૂર્વે. ૫૩૮ માં સાયરસે સર ક્યું, પણ ખંડુણી લઈ સંતોષ પામ્યો.

તેના પછી ડરાયસે પાછો આ શહેરને ઘેરા લીધો; પરંતુ કિલ્લાની નબળાઇને લાલ સાયરસે લીધો હતો તેથી અને બેબિલોનના વતનીઓએ બચાવનાં સાધનો ગજબૂત કરવાના સખબે, ડરાયસ વીસ મહિનાના ઘેરા પછી પોતાનું અતુલ સન્ય અને અવનવી તદબીરો છતાં કિલ્લો સર કરી શક્યો નહિ અને હતાશ થઈ પાછો ફરવાનો વિચાર કરતો હતો. તે વખતે તેના એક સરદાર ઝોપીરસે પોતાને હાથે પોતાનાં નાકકાન કાપી બેબિલોનનીઓને એમ મનાવ્યું કે, ડરાયસે બીનસખબે માફ અપમાન કરી આ સજા કરી છે અને તેથી તે ડરાયસપર વૈર લેવા બહુ આતુર છું; બેબિલોનના વતનીઓએ તે વાત માની તેને શહેરમાં લીધો.

પોતાનાપર પૂર્ણ વિશ્વાસ બેસાડવાને ખાતર ગોઠવેલી બાજી પ્રમાણે ડરાયસે સેમીશમીટના દરવાજા એક હજાર સૈનિકો હલ્લો કરવા મોકલ્યા અને ઝોપીરસે તેમને હરાવવાનું બીડું ઝડપ્યું. આ સૈનિકોને હલાક કરવાજ મોકલ્યા હતા. ઝોપીરસે તેમને ઝબે ક્યાં ને વિજયવંત શહેરમાં આવ્યો. વળી સાત દિવસ પછી બે હજાર સૈનિકો નીનેટીસને દરવાજા હલ્લો લઈ આવ્યા અને તેમને પણ ઝોપીરસે હરાવ્યા. બેબિલોનના વતનીઓની શ્રદ્ધા ઝોપીરસપર બેઠી, છતાં આ પ્રપંચી સરદાર અને તેના માલીકે ઉતાવળ ના કરી અને તે પછી વીસ દિવસ બાદ ધરાની સૈન્યના ચાર હજાર સિપાઇઓ ચાલદીયન દરવાજા હલ્લો લઈ આવ્યા. તેનો નિકાલ પણ ગોઠવેલી

આજ પ્રમાણે થયો. પરિણામે ઝાપીરસ બેબિલોનનો મુખ્ય સરદાર નીમાયો અને કિલ્લાનો અચાવ તેને સોંપાયો.

તુરતજ ડરાયસે શહેરની નજદીક લશ્કર દોર્યું અને ચારેબાજુ હલ્લો શરૂ કર્યો. બેબિલોનનું લશ્કર લડવામાં મશગુલ હતું તે વખતે ઝાપીયસે બીલસ અને સીસસના દરવાજા ખોલી નાખી ડરાયસને શહેરમાં દાખલ કર્યો. પછી શહેર પડયું-લૂંટાયું-શહેરીઓના લોહીથી નદીનું પાણી રક્ત થયું અને સમૃદ્ધિ લૂંટાઇ. હજારો સ્ત્રીપુરુષોને ડરાયસ કેદીતરીકે લઇ ગયો. છતાં શહેર હયાત રહ્યું.

પણ બેબિલોન પડ્યું તે પાછું ઉઠ્યું નહિ. તે ધરાની ઝુંસરી નીચે કચરાતું ચાલ્યું અને ડરાયસ પછી તેના વારસ ઝરકસીસે તેા તેનાં દેવળો અને મહેલો લૂંટી તોડી પાધર કર્યાં અને ધાતકીપણે બેબિલોનના વતનીઓને તારાજ કર્યાં.

આજ એ બેબિલોનની ખ્યાતિજ રહી છે. બેબિલોન ફરી બંધાયું નથી ને બંધાશે નહિ.

જે વખતે યાત્રિક અને વિજળિક શક્તિઓનો અભાવ હતો, જે વખતે રસ્તા અને મુસાફરીનાં કે માલ લાવવાનાં સાધનો કેવળ સામાન્ય હતાં, જે વખતે ગુરુવાકષણના સિદ્ધાંતો અને ત્રિકોણમિતિની ઝીણી ગણતરી કરી પ્લાન એસ્ટીમેટ કરનાર ઇજનેરો નહોતા, તેવા વખતે આવું જગતવિખ્યાત શહેર રચનાર કલારસિક રાણી સેમીરામીસ કે તેના અચાવની મજબૂત યુક્તિઓ યોજનાર રાણી નાઇટીટીસના ગુણ ગાઇએ કે આવા સુવિખ્યાત શહેરને જેર કરનાર લોભી સાયરસ અને ડરાયસ કે ધન અને સત્તાલોભી ઝરકસીસને શાપ આપીએ ? કે, જે વખતે રેલ્વે, ટપાલ કે તારનાં સાધન નહોતાં, જે વખતે એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવામાં જવનું જોખમ હતું, મુસાફરી મોંઘી, કંટાળાભરેલી ને લાંબી થઇ પડતી, જે વખતે વર્તમાનપત્રો ન હતાં અને એક સ્થળની બીજા સ્થળે માસો કે વરસો વીત્યે પહોંચતી અને તે પણ અધુરી કે મીઠું મરચું ભરેલી; જે વખતે લેખનકળાનો વિકાસ નહોતો અને કાગળોની વિપુલતા નહોતી, જે વખતે એક વરસમાં વીસ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી કમાઇ કરવાને અવકાશ નહોતો તેવે વખતે દેશદેશના રીતરિવાજો, ખનાવો અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓની શોધ કરી કેવળ પરાપકારાર્થે પદ્ધતિસર તવારીખ લખી ભવિષ્યની પ્રગ્નને વારસામાં આપી જનાર હીરોડોટસને વંદીએ ?

બેબિલોન સેમીરામીસ, નાઇટીટીસ, સાયરસ, ડરાયસ ને ઝરકસીસ એ બધા આ મહાન ઇતિહાસકારને લઇનેજ આજ જીવે છે. હીરોડોટસ ન હોત તો જૂતકાળના ઉંડા ઉદ્વેગમાં એ બધાં સમાઇ ભૂંસાઇ ગયાં હોત, માટે એ મહાન વ્યક્તિને વંદી વિરમીશ.

વિજળીની મદદથી પાકમાં થતો વધારો

(ખેતીવાડી-તા-૨૩-૮-૨૫)

ફ્રાંસના એક શોધક ક્રિસ્ટો ફ્લૉરોએ વિદ્યુતશક્તિનો ઉપયોગ કરીને પાકમાં કદવી પણ ન શકાય એટલો વધારો કરી બતાવ્યો છે. હવામાંની વિદ્યુત, પૃથ્વી ઉપરનું લોહચુંબક અને સૂર્ય-પ્રકાશમાંની વિજળીનો ઉપયોગ કરીને તે ઝાડની પેદાશ વધારે છે. તેણે સાદા ઝાડની પેદાશ વધારી છે અને વાંઝીઓ ઝાડોને ફળફૂલવાળાં બનાવ્યાં છે. ૨૫ ફીટ ઉંચા થાંભલા જમીનમાં દાટીને તેણે પોતાનું યંત્ર બનાવ્યું. દક્ષિણ તરફ પગ રાખી સતારાઓને ધસધસાટ ઉઘ આવે છે, એ કદપનાના આધારે ક્રિસ્ટો ફ્લૉરે પોતાનું યંત્ર દક્ષિણોત્તર ગોઠવ્યું. દરેક થાંભલા ઉપર એક ધાતુનો કાંટો દક્ષિણ તરફ ફેરવી રાખેલો હોય છે. આ કાંટાવતી હવાના જૂદા જૂદા પ્રવાહોનો ફાયદો લઇ શકાય છે. દરેક થાંભલાને એક એટીના હોય છે અને તે હવામાંની વિજળી એકઠી કરે છે. એ સિવાય તે થાંભલા ઉપર એક ધાતુની નળી હોય છે. ત્રાંખાના અને જસતના ટુકડા ભેગા બાંધીને તે બનાવેલી હોય છે. આ નળી સૂર્યની ગરમીમાંથી વિદ્યુત બનાવે છે. એ યંત્રવડે એક પ્રવાહ ચાલુ થાય છે. એના સિવાય બીજો પ્રવાહ નળીની અંદર અને વાયુગતિદર્શક ગોળ ગોળ ફરનારા પદાર્થવડે બહાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે જે શક્તિ હવામાંથી, પૃથ્વીમાંથી અને સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, તે લોખંડના તારદ્વારા જમીનમાં લઈ જવામાં આવે છે. આ વિજળી જમીનમાંનાં જીવડાંને મારી નાખે છે અને પાકમાં વધારો કરે છે.

નિર્વાણમાર્ગ

(લેખક:-ચંદુલાલ કેશવલાલ અમીન. ‘બુદ્ધિ પ્રકાશ’ના એક અંકમાંથી)

“મારી પાસે આવ, હું તને દુનિયાનાં દુઃખોમાંથી મુક્ત થવાય એવી વાત સમજાવું.”- બુદ્ધ આર્થધર્મની માફક બૌદ્ધમાર્ગીઓ આત્માને શાશ્વત માને છે. આપણે ક્યાંથી આવ્યા તેની આપણને ખબર નથી. આપણું હાલનું જીવન, આપણા અનંત જીવનનો એક ભાગ, એ જીવન-નાટકનું એક દૃશ્ય છે. દરેક શરીર આત્માને રહેવાનું ઘર માત્ર છે અને પ્રાણીની સ્થિતિ તેણે પહેલાં કરેલાં સુકૃત અને દુષ્કૃત ઉપર આધાર રાખે છે. હાલમાં જે સુકૃત અથવા દુષ્કૃત કરશે, તે ઉપર લવિષ્યતા જીવનનો આધાર છે. માણસો મૂર્ખ કે શાણા, પાપી કે પુણ્યશાળી, જનરા કે નબળા અકસ્માત નથી જન્મતા. તેમની સ્થિતિ, ‘વાવે તેવું લણે’ એ આધારે થયેલી હોય છે અને જેવું તે લણે છે તેવુંજ તેણે વાવેલું હોય છે. તેથી જો માણસની ઇચ્છાઓ પાપ તરફ વળેલી હોય તો તેનો અર્થ એ કે, તેણે પહેલાંની જીવનમાં પાપકૃતિ કેળવેલી છે; અને માણસ પુણ્યશાળી, દાનશીલ, સહનશીલ અને પ્રેમમય હોય છે, તેવું કારણ એજ કે તેણે પહેલાંના જીવનમાં એ સદ્ગુણ કેળવેલા છે. તેણે ભલાઇ આચરેલી અને તે એના આત્માની ટેવ થઇ રહેલી છે.

આમ દરેક માણસ પોતેજ પોતાનું કારણ થઇ પડે છે; પોતાના સદ્ગુણ તેમજ પોતાની ખામીઓનું કારણ તે પોતેજ છે. જગતના શાશ્વત નિયમો પ્રમાણે માણસ પોતેજ પોતાનો અને પોતાના લવિષ્યનો ધડનાર છે. લવિષ્યમાં તે કેવો થશે તે નક્કી કરવાનું તેની શક્તિની અંદર છે અને તેવા થવામાટે તેણે કામ કરવુંજ જોઈએ, નહિ તો તેનાથી આગળ નહિ વધાય.

દરેકને સરખી તક મળેલી છે. હાલ સરખી ન લાગે પણ તેવું કારણ તે પોતેજ છે. તે પોતાની સ્થિતિ સુધારી શકે એમ છે; આ જન્મે નહિ તો આવતે જન્મે; તેમ નહિ તો પછીના જન્મે. માણસ એકદમ પૂર્ણ નથી બનેલો. કિંમતી વસ્તુઓની માફક તેને પૂર્ણ થતાં વાર લાગે છે. પુણ્ય-શાળી માણસ એક દિવસમાં ન નીપજે, બી વાવતાંની સાથે જાડની આશા ન રખાય. આમ માણસ પોતાની પહેલાંનાં કૃત્યો, લાગણીઓ ને વિચારોનો ખતોલો છે અને તેનાં હાલના જીવનમાં તે પોતાનું લવિષ્યનું જીવન ધડતી કરે છે. યુરાઇ આચરો અને તમારા આત્માને યુરાઇની ટેવ પડશે. ભલાઈ આચરો અને તમારો આત્મા સુંદર બનેલો જશે. આમ પ્રગતિનિયમનો સિદ્ધાંત આત્માને લાગુ પાડેલો છે, એટલુંજ નહિ પણ એ પ્રકૃતિબુદ્ધિ ભાનપૂર્વક થયેલી વર્ણવેલી છે.

આમ દરેક માણસ પોતાને ધારે તેવો બનાવી શકે અને દરેકને સુખની ઇચ્છા હોય છે, તેથી સુખ કેમ મેળવવું એ જાણે તો તે તરત મેળવે. તેથી સુખદુઃખ શું છે તે જાણવું જોઈએ, જેથી સુખ મેળવી દુઃખ દૂર રખાય.

દુનિયા દુઃખ, દોગાઇ, લગાઇ, ટોટો, ધિક્કાર એવાં એવાં અનિષ્ટોથી ભરેલી છે, એવું ઘણા ધર્મોમાં લખેલું છે. ઘણા પંથ તો એ સિદ્ધાંત ઉપરજ રચાયા છે. દુનિયા સુખી હોત તો પછી ધર્મની જરૂર શી રહેતી? બૌદ્ધ ધર્મમાં કહેલું છે:-‘જીવંતીને દુઃખ નામનો રોગ લાગુ પડેલો છે. માણસે તેવું કારણ જાણી, તે રોગ મટાડી તેમાંથી છૂટવું જોઈએ.’ ‘સંસારમાં જીવન જીવવું એજ દુઃખ છે, જીવન અને દુઃખ બે એકજ વસ્તુ છે. વિચાર અને બુદ્ધિપૂર્વક તપાસ કરનારને એ સ્પષ્ટ માલમ પડશે. વિચારો કે:-

“દુનિયામાં કયા માણસને લાગ્યું કે તેને સંપૂર્ણ સુખ છે, તેની સ્થિતિ છે એમ ને એમ રહે તો સારું? કદાચ માણસને એમ લાગ્યું નથી. માણસને ફેરફારની ઇચ્છા થયા કરે છે અને તે વર્તમાનથી કંટાળે છે અને લવિષ્યની ઇચ્છા કરે છે; અને ઇચ્છેલો લવિષ્યકાળ આવતાં તો તે પહેલાંના વખત કરતાં સારો નથી લાગતો. ગઇ કાલમાં ને આવતી કાલમાંજ તેને સુખ માલમ પડે છે, અજમાં નહિ. જીવાનીમાં આવવાના વખતની રાહ જોવાય છે, ધડપણમાં ગત કાળનું સ્મરણ થયાં કરે છે. ફેરફાર એટલે શું? હાલની સ્થિતિનો નાશ અને જીવંતી એટલે ફેરફાર અને ફેરફાર એટલે નાશ એમ બૌદ્ધમાર્ગી કહે છે. માણસને મૃત્યુની બીક લાગે છે, તેનાથી ધરથરે છે, છતાં મૃત્યુ અને જીવન એકજ છે, તેમાં જરાપણ અંતર નથી. દુઃખ પણ તેજ છે. તૃષ્ણાથી પીડાયેલા જેમ સાગરનું પાણી પીએ, તેમ માણસ જીવનની ઇચ્છા કરે છે. જેમ એ જીવન-વારિ વધારે પીવામાં

આવે છે તેમ તેમ તૃપ્તા વધે છે, છતાં માણસો તે પીધાજ કરે છે.”

બૌદ્ધમાર્ગી આમ વસ્તુસ્થિતિ સમજાવે છે, દુનિયામાં દુઃખ છે તેનું કારણ તેમાં જીવન છે. તેથી જીવનમાટે નહિ-ફેરફાર, ઉતાવળ, અસંતોષ, મરણને માટે નહિ-પણ નિવૃત્તિ, શાંતિને માટે પ્રયત્ન થવો જોઈએ. માણસનું એજ ધ્યેય હોયું જોઈએ; તેથી જો માણસને સુખ જોઈતું હોય તો તેણે મહાન શાંતિ-નિર્વાણ મેળવવું જોઈએ. જેમનાં નેત્ર સ્વચ્છ થયાં છે-પડળ દૂર થયાં છે-તેને આ સસ્ય મધુર લાગશે. ‘ધર્મ’ મધુરી વસ્તુ છે, તે હૃદયને આનંદથી ભરી દે છે.’

નિર્વાણ મેળવવું એ બૌદ્ધમાર્ગીનું ધ્યેય છે. તેના પોતાના પ્રયત્ન ઉપરજ નિર્વાણ મળવાનો આધાર છે.

નિર્વાણ કેવી રીતે મળે એ સલાહ હવે આવે છે. માણસ કેવી રીતે વર્તે, વિચારે, કે જેથી તે નિર્વાણમાં ભળે ? સુકૃત અને સુવિચારણી દરવાજામાં થઈને તે માર્ગે જવાય. આજરદાર અને પ્રમાણિક બનો, દયાળુ બનો, સત્યને ચાહો ને અસત્યથી અળગા રહો. સુખના માર્ગની આ શરૂઆત છે. સામાનું ભયું કરો; એટલામાટે નહિ કે તે તમારું ભયું કરે, પણ તેથી તમે તમારા આત્માનું ભયું કરો. દાન આપો, દાતાર બનો. એ માણસને માટે જરૂરનું છે. પ્રેમ અને બ્રાતૃભાવ શીખો. બીજાની લાગણીઓ સમજો, તમારામાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરો અને તમારામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે. પ્રેમ, બીજાનો આપણા ઉપરનો પ્રેમ નહિ, પણ આપણો બીજા ઉપરનો પ્રેમ, તેના જેવું દિવાસારૂપ બીજાનું કયું નથી. આખી દુનિયા સાથે પ્રેમમય થાઓ, બધાં પ્રાણીઓ સાથે, ઘાસમાંનાં જીવજંતુ સાથે પણ પ્રેમમય થાઓ. આત્મા બધે સરખો છે. માણસના પ્રાણ બીજાના પ્રાણથી જૂદા નથી, પણ એકજ છે; તેથી જો માણસ પોતાનું હૃદય પૂર્ણ બનાવવા માગે તો તેણે આખી દુનિયા સાથે સમ-ભાવ રાખવો જોઈએ અને દુનિયાને બરાબર જોળાવી જોઈએ; પણ તેમાં પોતે આગળ થવું જોઈએ. બીજાને ન્યાયી બનાવવા પોતાને ન્યાયી થવું જોઈએ; બીજાને સુખી કરવા પોતે સુખી થવું જોઈએ. બીજાનો પ્રેમ મેળવવા પોતે પ્રેમ રાખવો જોઈએ.

ઘણા ધર્મવેત્તાઓએ આવું શીખવ્યું છે; પણ તે ઉપરાંત બૌદ્ધ-માર્ગી શીખાવે છે:-

પુણ્ય અને માન આપવું તે, સસ્ય અને પ્રેમ એ બધી ઘણી સુંદર ચીજો છે, પણ તે તો શરૂઆત છે-તે તો માત્ર અંદર પેસવાનો દરવાજો છે. ફક્ત તેથીજ માણસ નિર્વાણ ન મેળવી શકે, એટલાથીજ દુનિયાના દુઃખોમાંથી મુક્તિ ન મળે-પવિત્રતા અને પુણ્ય ઉપરાંત માણસે ઘણું કરવાનું છે. પ્રેમથી હૃદય શુદ્ધ કર્યું હોય, સારાં કાર્યોથી હૃદયની કુદૃષ્ટતા દૂર કરી હોય, ત્યારે માણસને આગળ જવાનો માર્ગ સૂઝે છે. ત્યારે તેને માલમ પડશે કે, જીવન એજ દુઃખ છે અને પાપ તથા દુઃખથી દૂર થવા માણસે જીવનથી દૂર થવું જોઈએ-તે મરણ પામીને નહિ; કારણકે આ જન્મનું મરણ તે બીજા જન્મની શરૂઆત છે. હાલના જીવનનો અંત લાવવો એટલે બીજા લાંબા દુઃખી જીવનની શરૂઆત કરવી એમ છે. દુઃખનો અંત નિર્વાણમાં છે. સંસાર જે દુઃખરૂપ છે તેથી તેણે અલગ થવું જોઈએ અને આત્માને એવો કેળવવો જોઈએ કે દુઃખરૂપ સંસાર દુઃખરૂપ દેખાય; તેથી તે પછી તેનું લક્ષ્ય નિર્વાણ ઉપર ચોંટી અને તે નિર્વાણ મેળવે.

તે નિર્વાણમાટે દરેક પ્રયત્ન કરવાનો છે અને દરેકે તે મેળવવાનું છે અને વખત થતાં દરેક તે નિવૃત્તિગૃહ મેળવશે.

હસી લ્યોને ! હસી લ્યોને ! !

(લેખક:-રા. ગરીશ. ‘શારદા’ના એક અંકમાંથી)

જહાંમાં ઝિંદગી ટૂંકી નકામાં અશ્રુ આંખે શાં ? જયું ક્યારે ન જાણો છો, મુસાફરજી, હસી લ્યોને ! સુખોની રાશની ચમકે અગર દુઃખો સદા પજવે, જહાંગીર કે ફકીર હો પણ, બિરાદર ઓ, હસી લ્યોને ! હૃદયમાં દુઃખ માનો તો, બધી આલમ દીસે રડતી, દુઃખદ એ દુઃખમય છોડી, છૂટા કરે હસી લ્યોને ! કરાંતે સોગિધું મોહું, ફર્યે શું આફતો જાશે ? વિપત્તિ દૂર કરવાને, હૃદય હળવે હસી લ્યોને ! હસે તેનું વસે છે ને, રહે રાવું સદા ખોવું, ઉરે લોકોક્તિ એ સમજી, મળે તક ત્યાં હસી લ્યોને ! પ્રભુનો વાસ ત્યાં ત્યાં છે, હસિન હૈયાં વસે જ્યાં જ્યાં, પ્રભુ પધરાવવા દિલમાં, પ્રભુભૂખ્યાં, હસી લ્યોને ! હસે આ વક્ષ ને સરિતા, હસે વાયુ અને વિજળી, ધુધવતો ત્યાં હસે સાગર, તમે પણ તો હસી લ્યોને ! હસે ચાંદો અને સૂરજ, હસે પંખી પણે પેલાં, હસે કુદરત અમલહાસ્યે (તેમાં) પૂરાવી સૂર હસી લ્યોને !

શારીરિક નબળાઈ અને તેના ઉપાયો

(પ્રો. રામમૂર્તિના જાણવાનું વિચારો 'હિંદુસ્થાન'ના એક અંકમાંથી)

તંદુરસ્તી તથા તાકાતભાટ માંસાહારની જરૂર છે કે ?

હાલના જમાનામાં ભીમતરીકે પ્રખ્યાત થયેલા અને યુરોપઅમેરિકામાં પણ પોતાના અપૂર્વ શારીરિક બળમાટે નામના મેળવી આવેલા જાણીતા હિંદી પહેલવાન પ્રો. રામમૂર્તિ હાલમાં મુંબઈમાં આવ્યા છે અને મુંબઈગિરાઓને પોતાના બેક્ષે બતાવવાની તક આપી રહ્યા છે. તેમણે હાલમાં ગીરગામ બેક્ટરોપર કૉંગ્રેસ હાઉસમાં એક કસરતશાળા સ્થાપી છે, જે થોડા દિવસ પર મી. જી. જી. ઓર્ડરના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયેલી મોટી ગંજવર સભા સમક્ષ ખુલી મૂકવામાં આવી છે. તેઓએ આ શાળામાં દેશી કસરત પદ્ધતિથી રોજો મટાડવા તથા શારીરિક બળ ખીલવવાના વર્ગો ખોલ્યા છે અને તેનો લાભ ઘણા જણોએ લેવા માંડ્યો છે. પ્રો. રામમૂર્તિએ દેશી હિંદી કસરત પદ્ધતિને ઉડો અભ્યાસ કરીને તેને સારા પાયા પર મૂકી છે.

તંદુરસ્તી તથા અંગબળ મેળવવાસંબંધી તેમના વિચાર જાણવાનું હોવાથી અમારા પ્રતિનિધિએ તેમને ઇન્ટરવ્યુ લીધો હતો.

પ્રો. રામમૂર્તિએ જણાવ્યું કે, આપણી દેશી કસરત પદ્ધતિ દરેક રીતે આપણા લોકોને અનુકૂળ અને તેથી તથા તંદુરસ્તી અને શરીરબળ આપનારી હોવા છતાં હાલમાં આપણા લોકો તે છોડી દઈને યુરોપીયન પદ્ધતિ તરફ જાય છે તે દિલગીરીભર્યું છે. યુરોપમાં સેરો, સોમસન વગેરે પહેલવાનોએ પોતાની પદ્ધતિ કાઢી છે; પણ તેથી ફક્ત શરીરના સ્નાયુઓ (મસલ્સ) મોટા થઈને શરીર જાડું અને બેડોળ થઈ જાય છે; પણ તેથી હોજરી, ફેક્સાં વગેરે શરીરની અંદરના અવયવો મજબૂત થતા નથી, જ્યારે આપણી દેશી કસરતથી અંદરના અવયવો બળવાન થાય છે અને તેથી ખરી તંદુરસ્તી તથા તાકાત આવે છે. વળી યુરોપીયનો હમણાં જે રમતોમાં આગળ વધ્યા છે તેમાંની કેટલીક તો આપણી કસરતનું અનુકરણ છે. દાખલાતરીકે બાકસીંગ. આપણી “ મુષ્ટિયુદ્ધ ” નામની કુસ્તી ઉપરથી તેઓએ લીધું છે. વળી જાણીતી જાપાનીઝ કસરત “ જો-જુ-સુ ” હિંદી બાક કુસ્તી ઉપરથી આપણી દેશી કસરતનું અનુકરણ કરીને પરદેશી લોકોએ પોતાની પદ્ધતિ રચી છે.

શરીર, મન અને આત્માની ખીલવણી

પ્રો. રામમૂર્તિએ આગળ ચાલતાં જણાવ્યું કે, આપણી દેશી કસરતની પદ્ધતિ શરીરની અંદરના અવયવોને મજબૂત બનાવી તંદુરસ્તી અને શરીરબળ આપે છે; એટલું જ નહિ પણ તેથી આત્મા અને મનની ખીલવણી પણ સારી રીતે થાય છે. આથી તે દરેક રીતે સાયન્ટીફિક એટલે સાયન્સના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને રચાયેલી છે. આપણી પદ્ધતિના બે ભાગ છે. પ્રાણાયામ અને વ્યાયામ. વ્યાયામ, એટલે શરીરને મજબૂત બનાવવાની કસરત. પ્રાણાયામ એટલે પ્રાણ, મન તથા આત્માને ખીલવનારી કસરત. પ્રાણાયામ કરવાથી ફેક્સાંમાં શુદ્ધ હવા જાય છે અને તેથી લોહી શુદ્ધ થાય છે; તેથી કામ કરવામાં સારી રીતે ધ્યાન આપી શકાય છે, એટલે કે મનની એકાગ્રતાની શક્તિ વધે છે અને એ રીતે અમુક બાબત ઉપર એક ચિત્ત રાખવાથી મનને તથા આત્માને શાંતિ મળે છે અને ફિકરચિંતા દૂર થઈ સુખ મળે છે. વળી પ્રાણાયામ તથા ધ્યાનથી પ્રાણશક્તિ અને શરીરની તથા મનની તાકાત વધી આવરદા લાંબો થાય છે. આ રીતે આપણી કસરતપદ્ધતિ શરીર, મન અને આત્માને ખીલવી આપણને સુખનું પરમ સાધન બક્ષે છે.

પ્રો. રામમૂર્તિના અદ્ભુત બળનું રહસ્ય

તેઓ તેમના અદ્ભુત પ્રયોગો કેવી રીતે કરે છે; એમ પૂછતાં પ્રો. રામમૂર્તિએ જવાબ આપ્યો કે, તેનું રહસ્ય પણ આપણી પ્રાણાયામ અને ધ્યાનની પદ્ધતિમાં છે. જ્યારે મારી છાતીપરથી મોટર લઈ જવાની હોય કે ભારે પથરા તોડવાનો હોય, ત્યારે હું માંડે બધું ચિત્ત છાતી ઉપરજ રોકું છું અને જાણે સમાધિ ચઢાવી દીધી હોય તે પ્રમાણે ખીજ દરેક ખ્યાલ તથા વિચારો ભૂલી

જાઉં છું. આ રીતે હું ખીલકુલ ઇન્જનવગર આ બધા પ્રયોગો કરી શકું છું; કારણકે મન એ સૌથી સર્વોપરિ સત્તા છે અને તે શરીરને કાણુમાં રાખી શકે છે.

શરીરબળ તથા તંદુરસ્તીને માટે માંસાહારની જરૂર છે કે નહિ? એમ પૂછતાં પ્રો. રામમૂર્તિ-એ જણાવ્યું કે, અનાજ તથા વનસ્પતિથી જેટલું બળ તથા શક્તિ મળે છે, તેટલું માંસાહારથી મળતું નથી. તેમાં સાત્ત્વિક ગુણો રહેલા હોવાથી મન મજબૂત થાય છે અને શરીર ઉપર કાબૂ રાખી શકે છે; પણ માંસાહારમાં રહે અને તમોગુણ હોવાથી મન તામસી પ્રકૃતિનું બને છે અને શરીર ઉપર તે સત્તા ચલાવી શકતું નથી.

વળી ઘઉં, કઠોળ વગેરે અનાજમાં પુષ્ટિ આપનારાં તત્ત્વો જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં છે. તેમાં અહની દાળ એટલીબધી પુષ્ટિકારક છે કે તેને માંસદાળ કહેવામાં આવે છે, તેમજ ઇંડાંમાં જે તત્ત્વ છે તે બદામમાં પણ છે. એકંદરે આપણો અનાજ અને વનસ્પતિનો ખોરાક માંસાહાર કરતાં ચઢીઆતો છે. આપણે હિંદીઓ હાલમાં નબળી દશામાં છીએ તે કંઈ માંસાહાર નહિ કરવાને લીધે નથી; પણ આપણા ઉત્તમ જૂના રિવાજો તથા આપણું શૌર્ય તથા વીરતા બૂલી જવાથી આપણે આવી રિથિતિમાં આવી પડ્યા છીએ. તેમાં આપણા ખોરાકનો દોષ નથી. આપણો ખોરાક તો એટલો ઉત્તમ છે કે યુરોપઅમેરિકાના ઘણા લોકો હવે માંસાહાર છોડીને અનાજ તથા વનસ્પતિનો ખોરાક લેવા લાગ્યા છે.

મુંબઈમાં રહીને શું કરવા માગે છે ?

હવે ભવિષ્યમાં તમે શું કરવા માગો છો ? એ સવાલના જવાબમાં પ્રો. રામમૂર્તિએ કહ્યું કે, મેં માઈ સરકસ ગયે વરસે બંધ કરી નાખ્યું છે અને હવે હું આપણી પ્રજાની તંદુરસ્તી તથા શારીરિક બળ ખીલવવાના કામમાં મારી જીંદગી ગુજારવા માગું છું. તે કારણથી મેં મુંબઈમાં કૉંગ્રેસ હાઉસમાં એક કસરતશાળા ખોલી છે; તેમાં હું રોગ સારા કરવાની તથા શરીરબળ ખીલવવાની કસરત પ્રજાને શીખવવા માગું છું. તે સિવાય હું કેટલાક જણાને મારી પદ્ધતિની તાલીમ આપી શિક્ષકો તૈયાર કરવા માગું છું, કે જેથી તેઓ જૂદા જૂદા ભાગોમાં જઈને આપણી દેશી પદ્ધતિનો દેશને લાભ આપી શકે. મેં મુંબઈમાં હાલમાં શરૂઆત કરી છે તેનું કારણ એ છે કે, બીજાં બધાં શહેરો કરતાં મુંબઈમાં લોકો વધારે નબળા અને રોગી છે, તેથી તેમની તંદુરસ્તી ઉપર પહેલાં ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. મારો હેતુ અહીં શારીરિક ખીલવણીમાટે મોટી કૉંગ્રેજ સ્થાપવાનો છે; અને હું આશા રાખું છું કે, તે માટે જોઈતી જમીન તથા બીજી સગવડ અહીંની સરકાર, મ્યુનિસિપાલિટી તથા પ્રજા તરફથી મળી શકશે. વળી જે વરસ પછી આખી દુનિયાના કસરતબાજો અને ખેલાડીઓને અહીં ખોલાવી એક રમતગમતનો મેળાવડો કરવાની પણ મારી ઇચ્છા છે. શરીરબળ મેળવવા તરફ તમારું ધ્યાન કેવી રીતે વળ્યું ? આના જવાબમાં પ્રો. રામમૂર્તિએ જણાવ્યું કે, હું નાનો હતો ત્યારે મારાં સગવડાં મને રામાયણ તથા મહાભારતની કથા સાંભળવા લઈ જતાં હતાં. ત્યાં ભીમ, અર્જુન, દુર્યોધન, હનુમાન વગેરેનાં પરાક્રમો સાંભળી મને પણ તેમના જેવા બળવાન થવાની ઇચ્છા થઈ અને મેં અખાડા તથા કસરતશાળામાં તાલીમ લેવા માંડી.

પ્રો. રામમૂર્તિએ આગળ ચાલતાં જણાવ્યું કે, દુનિયામાં કામ કરવાને તથા તંદુરસ્તી અને સુખ ભોગવવાને શારીરિક કસરતની ખાસ જરૂર છે; એટલુંજ નહિ પણ આપણું સ્વમાન તથા મોભો બળવવાને માટે પણ તેની જરૂર છે.

યૂરોપે પ્રો. રામમૂર્તિની કરેલી કદર

પ્રો. રામમૂર્તિની કારકીર્દિ પહેલેથીજ યશસ્વી નિવડી છે. તેઓ ઇ.સ. ૧૮૮૩માં મદ્રાસ ઇલાકાના વિજયાનગર પાસેના ગામમાં જન્મ્યા હતા. શરૂઆતથીજ તેમનું ધ્યાન શારીરિક ખીલવણી તરફ હોવાથી તેમણે બહુ અભ્યાસ કર્યો ન હતો. સને ૧૯૦૫ માં યૂરોપનો પ્રખ્યાત સેંડો મદ્રાસમાં આવ્યો, ત્યારે પ્રો. રામમૂર્તિએ તેના ખેલ કરી બતાવવાની ચેલેન્જ આપી હતી; પણ સેંડોએ તે કબૂલ રાખી નહોતી. ત્યાર પછી પ્રો. રામમૂર્તિ પણ પોતાની પાર્ટીસાથે હિંદમાં ફરીને પોતાના ખેલો દેખાડવા લાગ્યા. સને ૧૯૦૯ માં તે જાપાન જવા નીકળ્યા, પણ મલાક્કામાં ત્યાંના કોઈ અદેખા ખેલાડીએ ઝેર આપવાથી તેમની તબિયત બગડી અને તેઓ હિંદ પાછા

આવ્યા. બાદ સને ૧૯૧૧ માં રાજ્યાભિષેકપ્રસંગે તેઓ વિલાયત ગયા હતા અને ત્યાં ભેગા થયેલા રાજા, મહારાજા તથા અમીરઉમરાવો આગળ પોતાના ખેલો બતાવી મોટી નામના મેળવી હતી અને તેમને કેટલાક સોનાના ચાંદો તથા સર્ટિફિકેટો મળ્યાં હતાં. ત્યારપછી તેઓ ફ્રાન્સમાં ગયા હતા. ત્યાં પણ તેમની સારી કદર થઈ હતી અને ત્યાંનાં છાપાઓએ તેમની તારીફ કરી જણાવ્યું હતું કે, પ્રો. રામમૂર્તિ આગળ યુરોપના સેંડો, સેમ્સન વગેરે કંઈ વિસાતમાં નથી અને તેમની જૂના જમાનાના હરકયુક્તિસ, ભીમ વગેરે દેવી બળવાળા પુરુષો સાથે સરખામણી કરી હતી.

ફ્રાન્સમાં પ્રો. રામમૂર્તિને એક અકસ્માત નડવાથી હિંદ પાછા ફરવું પડ્યું. તેઓ પોતાની છાતીપરથી હાથોને જવા દેવાનો ખેત્ર કરતા હતા એટલામાં ત્યાંના કોઈ યુરોપીયન હરફે તેમની છાતીપર મૂકેલા પાટીઆને છેડવાથી પાટીયું તૂટી ગયું હતું અને હાથોને પગ પ્રો. રામમૂર્તિની છાતી ઉપર પડવાથી તેમની પાંસળાઓ ભાંગી ગઈ હતી. આથી પ્રો. રામમૂર્તિને કેટલાક મહિના માંદા રહેવું પડ્યું અને તેઓ હિંદ પાછા ફર્યા હતા.

સિંહણની છાતી

(રાષ્ટ્રશક્તિ-તા. ૧-૯-૨૬)

એ જીવમી રાજાનો મદ તોડવા એણે શસ્ત્ર ઉપાડ્યાં. જેની જાંયા હેઠળ શીતળ શાંતિ પામવાને બદલે લોકોના હૈયામાં ભડભડ દ્રેષ સળગતો. તેની સત્તાને ધૂળમાં રગદોળવાને શિરને સાટે એણે રણધેન્ના પ્રજાજનોની સરદારી સ્વીકારી અને ચીનના એ મહાગ્નિભિમ સમ્રાટને યુદ્ધનાં કહેણ કહાવ્યાં, સમ્રાટે દરબાર ભર્યો. “કોણ છે આ પત્રનું લખનાર મગતફ ? ચીનના સાર્વભૌમ સત્તાધારી શહેનશાહ સામે ઉઘી આંખો કરનાર કોણ છે આ, જેને માથે કાળ ભમી રહ્યો છે ? યમરાજનાં એને તેડાં આવ્યાં છે કે શું ? ”

સેનાપતિએ પડકાર કર્યો:—“મહારાજ ! એની માતા તો આપણા કેદખાનામાં સળગે છે. હુકમ કરો, કે તેનું ધડ શિરથી જૂદું પડે.”

સમ્રાટે ફરમાન કાઢ્યું:—“જણાવો એ ડોશીને કે તારા પુત્રને તરવાર મ્યાન કરવાનું ફરમાવ, નહિ તો તારું ડોકું ધડથી જૂદું થશે.”

હાથમાં ખંજર લઈ સેનાપતિ ડોશીના કેદખાનામાં ચાલ્યો.

નાનકડી કોટડીમાં એક ખૂણે એ બેઠી હતી. ગાત્ર એનાં ગળવા લાગ્યાં હતાં. શરીર હાડ-ચામનો માળો હતું પણ એ હાડચામના માળા પાછળ બ્રહ્માંડને ડોલાવે તેવો આત્મા ભલુકતો હતો. બાર ઉધડ્યાં ને ખંજરસહિત સેનાપતિએ આવી સમ્રાટનો સંદેશો કહ્યો.

“તરવાર મ્યાન કરવાનું ફરમાવ તારા પુત્રને એ ડોશીમા ! નહિ તો, આ ખંજર તારી છાતીમાં ભોંકાઈ તને પળવારમાં હતી નહતી કરશે.

પણ જગતના ઇતિહાસે જેનાં નામ જાણ્યાં નથી એવી એ તો સિંહણ હતી ! એ નનામી વીરાંગનાની ગગનભેદી ગર્જના ચીનના ઇતિહાસમાં સદાયે સુવર્ણાક્ષરે રહેશે !

“નરાધમ ! નરાધમોના સરદાર તારા સમ્રાટને કહેજે કે, સિંહણનાં જાળક સિંહ નિવડે છે. શમશેરની ધારે તું મને ડરાવવા ઇચ્છે છે ? મારા સ્થિરની નીક મારા દેશને કાળે ભલે વહો ! ” વૃદ્ધ વીરાંગનાએ સેનાપતિના હાથમાંથી ખંજર ઝુટવી લીધું ને પોતાની છાતીમાં આરપાર ભોંકી દાધું.

“નીચ ! તારામાં કંઈ પણ હૈયું હોય, તો લઈ જજે આ રક્ત ગળતું ખંજર, ને સંભળાવજે મારો છેલ્લો ખોલ મારા સપુત્રને કે “બેટા ! જલિમને કાળે તારી સમશેર સદા ભલુકતી રહે. તારી માતાના દેહની તને બીક હતી તે હવે ટળી છે. પ્રજાનાં દુઃખદર્દમાં તારી ભાગીદારી સદાય અવિચળ રહે અને પુત્ર સુખી કરો માંડે જન્મસ્થાન, મારી માતૃભૂમિને સ્વતંત્ર કરો ! ”

આ દેશની દુર્દશાનું દિગ્દર્શન

(લેખક:-વૈદકવિ દુર્લભ શ્યામ ક્રુપ બાનોસા. પો. દરીઆપુર, વરાડ.)

વાતાવરણની અસર

વાતાવરણની કેટલી હદસુધી અસર થાય છે તે સંબંધમાં હું તમને મારા અનુભવનો દાખલો આપીને તેનું રહસ્ય સમજાવવા માગું છું. એક દિવસ સુંદર પ્રભાતે હું અલંકૃત આનંદની સાથે નિદ્રામાંથી જાગ્યો થયો. આ સમયે મારા શરીરમાં સ્ફુર્તિ હતી અને મારું મન આનંદથી ઉભરાઈ જતું હતું. મારે અમુક ઠેકાણે જવાનું હતું. હું તરતજ સ્વીટકારમાં બેઠો. આ કારની અંદર મારી બાજુમાં એક ચિંતાતુર માણસ અગાઉથી બેઠો હતો. તેની કોઈ ઉંડી ચિંતા (વ્યથિત્તો) એ મારા મન ઉપર એટલી બધી અસર કરી કે મારે આખો દિવસ ગમગીનીમાં જ ગયો ! પ્રથમ મને ખબર નહોતી કે એ માણસ શોકગ્રસ્ત હશે. તે એટલો બધો શોકમાં હતો કે તેની આવી સ્થિતિનાં આંદોલનો આસપાસ પ્રસરી રહ્યાં હતાં. આ વખતે મારા મનમાં કશાય વિચારો નહિ હોવાથી તેના શોકમય વિચારે મારા મન ઉપર ભારે અસર કરી ! તમે મને પૂછશો કે, હું જ્યારે એટલો બધો આનંદના આવેશમાં હતો ત્યારે તે માણસના મન ઉપર મારા આનંદની અસર હું કેમ ન કરી શક્યો ? આ તમારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે. મારા આનંદની અસર તેના શોક ઉપર થવી જોઈતી હતી, તેને બદલે તેના શોકની અસર મારા આનંદની ઉપર થઈ એ શું ! આનું સ્પષ્ટીકરણ હું કરું છું તે તમે ધ્યાન દઇને સાંભળો. એ માણસના અંતઃકરણમાંથી શોક(ગમગીની)નો બળવાન ધોધ (પ્રવાહ) કાયમ વહા કરતો હતો. કહેવાની મતલબ એ છે કે, તે શોકમાં જ મગ્ન બની ગયો હતો અને શોકસિવાય તેના મનમાં બીજો વિચારજ ન હતો; જ્યારે હું કોઈ પણ વિચારમાં એકાગ્ર નહોતો. રસ્તામાં જે જે દ્રશ્યો આવતાં તે તરફ હું આમતેમ જોયા કરતો, તેથી તેના શોકમય પુહ્લોએ મારા ઉપર અસર કરી.

ઔજસ્વીના શરીરમાંથી ઔજસ્વ વહે છે.

તમે જ્યારે ભાષણ સાંભળવા જાઓ છો, ત્યારે તમને આટલો અનુભવ તો થતોજ હશે કે, કેટલાક વક્તાની શ્રોતાઓ ઉપર સયોટ અસર થાય છે અને કેટલાકની નથી થતી. જે ઔજસ્વી હોય છે તેના શરીરમાંથી ઔજસ્વ સતત વહાજ કરે છે. જેમ પુષ્પમાંથી સુગંધ વહે છે અને લોહચુંબકમાંથી અમુક પ્રવાહ વહે છે, તેમ ઔજસ્વીના શરીરમાંથી ઔજસ્વ વહે છે. ઔજસ્વ પોતાની આસપાસનાં માણસો ઉપર અજબ અસર કરે છે ! આવી રીતે પેલા ગમગીન માણસના શરીરમાંથી વહેતા પ્રવાહે મારા શરીરપર અસર કરી હતી.

વિચાર ગમે ત્યાં અસર કરી શકે છે.

આ ઉપરથી જોડાજોડ બેસવાથીજ આપણા મન ઉપર અસર થાય છે અને બીજી રીતે નથી થતી, એમ સમજવાનું નથી. વિચારની પ્રેરણા ઘણે દૂરસુધી પણ પહોંચી શકે છે. શાપના કે આશીર્વાદના વિચારોથી તમે માણસનું ભુંડું અગર ભડું કરી શકો છો. એક હીલર પોતાના ઘર આગળ બેઠો બેઠો આરોગ્યના પ્રમુખ આંદોલનોથી દૂરના દરદીને રોગમુક્ત કરી શકે છે. હિમાલયના શિખર ઉપર જવાથીજ કલ્યાણ થઈ જાય છે એમ ન સમજશો. તે માણસ પણ વિચારોના આકારોથી છટકી જઈ શકતો નથી. જેવા અને જેટલા વિચારો, તેવી અને તેટલી તેની અસર.

કોઈની ઈર્ષ્યા કે નિંદા ન કરો.

દરેક માણસ પોતાના દોષો ભલે ઓછાવત્તા પણ છુપાવવા માગે છે અને બીજાના દોષો ઉઘાડા કરવા માગે છે. આવી રીતે પરાયા દોષનું દર્શન કરવું તે સાહે નથી. આ ટેવ બીજાકુલ ખરાબ છે. આવા પારકા દોષનું દર્શન કરનારા માણસો પોતાના અંતઃકરણને ઈર્ષ્યાળુ અને સંકુચિત બનાવે છે. કોઈની નિંદા અગર ઈર્ષ્યા પોતાને તથા સામાને શું નુકસાન કરી રહ્યાં છે તેની તેને ખબર નથી હોતી. કોઈની નિંદા કરવી અગર કોઈનું વાંકું બોલવું એ મોટામાં મોટો દુર્ચલ છે. આપણે જેને માટે જ્યારે ખરાબ વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે તે વિચારમાં તેને નુકસાન કરવા થોડું ઘણું તત્ત્વ તો એની મેળેજ સમાઈ જાય છે. આ પ્રવાહ જેની આપણે નિંદા કે ઈર્ષ્યા કરવાનું

ધાર્યું છે તે તરફ વળે છે અને તેને નુકસાન પણ કરે છે. જે આપણા આ પ્રવાહની સામે માણસ ઉપર અસર ન થઈ તો તે પ્રવાહ ત્યાંથી ઉઠીને પાછો આપણી તરફ વળે છે અને આપણને નુકસાન કરે છે. આ એક કુદરતનો ખાસ નિયમ છે કે, સારા વિચારોથી આપણી આસપાસ ફિરસ્તાઓ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ; ત્યારે ખરાબ વિચારોથી આપણે આપણી આસપાસ સેતાનો પેદા કરીએ છીએ. તમારા શત્રુની પાસે સારા વિચારનાં આંદોલનો મોકલવાથી સમયપરત્વે તેજ માણસ તમારો શત્રુ મટીને મિત્ર બની જાય છે. સુવિચાર કરવામાં આપણને કશુંય ખર્ચ કરવું પડતું નથી, કે વધારે તકલીફ ઉઠાવવી પડતી નથી. રંકમાં રંક પણ સુવિચારથી સમાજનું કલ્યાણ કરી શકે છે.

સારા થવું હોય તો સત્યને શોધો.

અંતમાં એટલું સાંભળજો તથા સાંભળજો કે, તમે ખરાબ વિચાર નથી ધરાવતા. ભલે ન ધરાવતા હો, એટલા તમે પ્રશંસાપાત્ર છો; તોપણ એટલું સમજજો કે, મહાપુરુષે એ સત્યની કિંમત બહુ ભારે આંકી છે. તમે એકાગ્ર બની પ્રેમપૂર્વક તથા સાચી શ્રદ્ધાથી સત્યની ઉપાસના કરો. જે તમે સત્યની શોધમાં હશો, તો તમને તમારી ઇચ્છાનુસાર કાંઈ પણ ઠેકાણે કાંઈ સાચો માર્ગદર્શક પણ મળી જશે. જગતના ગુરુઓ અને પ્રભુતા પ્રિય ભકતો કહી ગયા છે કે, જીવનના ભોગે પણ સત્યને ચૂકશો નહિ. આ સત્ય તમને સારાના સંગથી મળશે અને તેથી તમે સુખી થશો.

આધુનિક કેળવણી-યુવાનોપર માઠી અસર

પ્રો. રાધાકૃષ્ણનો મત.

(હિંદુસ્થાન તા. ૨૨-૧૧-૨૬)

કલકત્તા યુનીવર્સિટીના પ્રોફેસર એસ. રાધાકૃષ્ણ, જેઓ ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાનો પ્રવાસ કર્યા પછી મદ્રાસ થઈને આજે અહીં પાછા ફર્યા છે, તેમની મુલાકાત એસોસિએટેડ પ્રેસના પ્રતિનિધિએ લીધી હતી. તે મુલાકાતદરમિયાન તેમણે જણાવ્યું હતું કે, જે આપણા જુવાની-આઓને પોતાની જ સંસ્કૃતિ તરફ ધિક્કાર દેખાડવાની તાલીમ મળતી રહેશે, તો આપણો દેશ કે જે ક્યારેય બહારથી ભાંગી ભુકડો થયો છે, તેના પુનરુદ્ધારની આપણે થોડીજ આશા રાખવી રહી. પોતાના વ્યક્તિત્વમાટેનું માન આપણે આમર્ત્યજ કરવાના નૈતિક સુધારા અને શિક્ષણના સંગીન પાયારૂપે છે. કમનસીબે આપણી કેળવણીની પદ્ધતિએ આપણી સંસ્કૃતિના માટે પ્રેમ ધરાવતા ક્યાં નથી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, આપણામાંના ઉત્તમ પુરુષો પણ પ્રાચીન પ્રમાણેના આધારે આગળ વધવાને બદલે આગલી વાતોથીજ અટકે છે. જે આપણી કેળવણી આપણા જીવનમાં ઉતારી હોત, તો આપણે આપણા વહેમો કે જેમાં આપણને હજીએ વિશ્વાસ છે તે દૂર કર્યાં હોત. આપણી કેળવણીના અદ્યતિત સાહિત્યના સ્વરૂપે આપણા જીવનના સવાલોનો સામનો કરવામાટે આપણને નાલાયક બનાવ્યા છે. આપણા ગ્રેજ્યુએટો ફક્ત કાયદા અને જાહેર નોકરીમાટે લાયક છે તેમાં તેઓ લાગેલા ન હોય ત્યારે તેઓ રાજદારી ચળવળમાં કંપડાવે છે. હાલની આર્થિક અસ્વસ્થતા ટાળવી હોય તો દેશના અગ્રણી બુદ્ધિજીવને દેશનાં મોટાં રાષ્ટ્રીય સાધનો ખરીદવાના ઉપયોગમાં લેવાની કોઈ રીત અખસાર કરવી જોઈએ. કેળવણીમાટે આપણે ત્યાં અત્યંત રખાતું નાણું પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની કેળવણીમાટે તે રીતના રખાતા નાણાંના પ્રમાણમાં કાંઈ હિસાબમાં નથી. કેળવણીના વિષયમાં એક મહાન રાષ્ટ્રીય પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે.

અહમ્યાશ્રમની જરૂર

(ડૉ. કલ્યાણદાસ દેસાઈ. હિંદુસ્થાન તા. ૩૦-૩-૨૬)

ગુજરાતમાં અહમ્યાશ્રમનું મીંડુ છે. સ્વામીશ્રી નિત્યાનંદજી મહારાજ વ્યાખ્યાન આપતાં વારંવાર કહેતા કે, “ગુજરાતીઓ લડકે લડકી કી પ્રજા છે.” તમારામાં શૌર્ય, નિડરતા તથા સાહસ ક્યાંથી હોય! ગુજરાતીઓ બુદ્ધિવાન છે, રસિક છે, વ્યાપારકુશળ છે; પણ તેઓમાં જ્ઞેશ, ઝનુન કે કોઈ-પણ કાર્ય પાછળ મરી શીટવાની તેમનામાં શક્તિ નથી. અનેક મુસલમાન બાદશાહોએ, અનેક મરાઠા સરદારોએ આવા આ પ્રાંતપર ઘા કર્યા કે તેને શરણ ગુજરાત થયું છે. અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું; ભરૂચ, સુરત અને ખંભાતના નવાબોએ નવાબશાહી ચલાવી. અનેકવાર આ શહેરો લૂંટાયાં. આખરે અંગ્રેજોે માલીક થઈ બેઠા, પણ તેનો બચાવ કરવા ગુજરાતીઓ આ છેલ્લા થોડા સૈકામાં મરણીઆ થઈ લડ્યા નથી. દુર્બળ તથા કાયર પ્રજા શી રીતે લડી શકે? આ સર્વ દોષોનું મૂળ અહમ્યાશ્રમનો અભાવજ છે. અહમ્યાશ્રમ એટલે વિવાહ ન કરવો અને લગ્નથી દૂર રહેવું એટલુંજ નથી. અહમ્યાશ્રમ એટલે ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, તપોમય તથા કઠણ જીવન છે. મોજશોખ-એશઆરામથી દૂર રહેવું, નિયમિત તથા સાદું જીવન ગાળવું એમાંજ અહમ્યાશ્રમ છે. અહમ્યાશ્રમી કુદરતનાં બાળક છે અને કુદરત માતાના સ્વાભાવિક નિયમો પાળી જીવન ગાળે છે, ત્યારે આપણું જીવન બનાવરી, કપરી અને વ્યવહારને અવગંબીને હોય છે.

અહમ્યાશ્રમ પાળવામાટે નિત્ય નિયમપૂર્વક બ્રાહ્મ મુદ્દર્તમાં ઉઠવું જોઈએ. સૂર્યોદયસમયે સ્નાન ઇત્યાદિથી નિવૃત્ત થઈ સંધ્યા, અગ્નિહોમ વગેરે કરવાં જોઈએ, નિત્ય વ્યાયામ કરી શરીરને વજન જેવું બનાવવું જોઈએ, સાદો પણ પૌષ્ટિક આહાર કરવો જોઈએ, નમ્રતા, વિનય, સત્યતા, સાધુ-તા ખીલવવાં જોઈએ અને વિદ્યાભ્યાસમાં મસ્ત બની શરીર, બુદ્ધિ તથા આત્માને પુષ્ટ કરવાં જોઈએ. કુદરતનાં સુંદર દર્યોની વચમાં રહીને તેના નિયંતાની અનોખી કૃતિઓ નિરખી તેની સાથે આનંદની ગોળિટ કરતાં શીખવું જોઈએ. આની અવસ્થાનું નામ અહમ્યાશ્રમ છે. આ જીવન કંઈ ગૃહસ્થાશ્રમીઓની વચમાં રહી ગાળી શકાય નહિ.

અર્થ તથા કામમાં ચકચૂર ગૃહસ્થીઓની વચમાં અહમ્યાશ્રમના આદર્શો ફળીભૂત ક્યાંથી થાય? વળી ગૃહસ્થીને પોતાનું જીવન નિભાવવાની ફિકર હોય, રાતદિવસ તેના પ્રયાસમાં રોકાયેલા હોય, એવા તે ગૃહસ્થીને પોતાના બાળકને અહમ્યાશ્રમ પળાવી, નિયમપૂર્વક સાદું જીવન ગળાવી, વિદ્યા આપવાની પૂરસદજ ક્યાંથી હોય? રંગરાગમાં અને અનેકવિધ ભોજન તથા અનેક રીતે શોભતા વસ્ત્રાલંકારમાં ચકચૂર તે ગૃહસ્થીઓ અહમ્યાશ્રમને સાદાઇનો, ઈન્દ્રિયનિગ્રહનો પાઠ શી રીતે શીખવી શકે? વળી શીખવે તો તે પાઠની અસર પણ અહમ્યાશ્રમીપર કેટલી પડે? એ તો પોથીમાંનાં રીગણાં જેવુંજ થાય! વળી બીયારા શહેરીઓની ગંદા હવામાં કોઈ ખૂણામાં જ્યાં રોટલો આપે પણ ઓટલો ન આપે એવી સાંકડી જગ્યામાં માંડ જીવન ગાળતા હોય; જ્યાં સૂર્ય, ચંદ્ર તથા તારાનાં દર્શન અશક્ય હોય, તેવા સ્થાનમાટે અહમ્યાશ્રમી કુદરતનો બાળક હોઈજ ન શકે. ખરો મનુષ્ય પેદા કરવો એ કાંઈ જેમ અનાયાસે માતાપિતાના વિકારોથી બાળક સૃષ્ટિમાં આવે છે તેમ સહેલું નથી. ખર-મનુષ્ય પેદા કરવા હોય તો હાલની રીત ઠીક છે, પણ જે નર-મનુષ્ય પેદા કરવા હોય તો તેના સાંચો તો જૂદોજ છે. આપણા પૂર્વજોએ નર બનાવવાનો એક સાંચો પેટંટ કયો હતો, એમાંથી દરેક બાળક પસાર થતું હતું. એ સાંચો તે ગુરુકુળ છે. જે આર્થપ્રજ્ઞ એક વખત જગતની શિરતાજ હતી; જેની સંસ્કૃતિ તથા વિદ્યાનાં બ્યુગલ દુનિયાના એક છેડાથી બીજા છેડા-સુધી વાગી રહ્યાં હતાં; જેના બ્રાહ્મણો પાસે પૃથ્વીભરના માનવો શિષ્ય બની જ્ઞાનપિપાસા તૃપ્ત કરતા હતા; જેના યોદ્ધાઓનાં રણવાદ્ય પૃથ્વીપરની દરેક જાતિપર જીતના જોસદાર ઘોષો સંભળાવતાં; જેના વૈશ્યો સમુદ્રમંથન કરી, ન્યાપાર બેઠી, પોતાના હુન્નરોથી કાંચનમયી લક્ષ્મી-દેવીને પોતાને ઘેર લાવી વસાવતા; તે આર્થપ્રજ્ઞ? તે શૂર, વીર, ધીર, સ્ત્રીપ્રહી, ઐક્યના બળથી સર્વપર ઝંઝૂમતી, સર્વની પર પોતાની હાક વર્તાવતી, તે ઉપદેશ્ય આર્થપ્રજ્ઞ આજે છે નહિ; કારણ કે તે આર્થપ્રજ્ઞનો ઉત્પન્ન કરનાર ઋષિઓનો પેટંટ સાંચો ગુરુકુળ નષ્ટ થયો. તે સાંચાનો ચલાવનાર

ગુરુ છે. ગુરુ બાળકને સાત આઠ વરસની ઉંમરે યજ્ઞોપવીત આપી તેને દિવ બનાવે છે-તેને બીજો જન્મ આપી તેનો બીજો જન્મદાતા બને છે. ઓછામાં ઓછું ૨૫ વરસની ઉંમર સુધી બ્રહ્મચર્ય પળાવી, વિદ્યા ભણાવી, ઉત્તમ સંસ્કારો આપી, નિર્મળ વાતાવરણ રાખી તેને નર બનાવી પ્રજાને અર્પણ કરે છે. આ પ્રાચીન પ્રથાએજ આપણને એક જીવતી જગતી પ્રજા બનાવી હતી. આ પદ્ધતિના નષ્ટ થવા સાથે આપણું પ્રજાત્વ નષ્ટ થયું, ગાઢ અજ્ઞાને પ્રજામાં વાસ કર્યો અને અધર્મપરંપરા શરૂ થઈ. પ્રજાનાં ભાષાઐક્ય, ધર્મઐક્ય તથા વિચારઐક્ય દૂર થયાં અને અવસ્થા છિન્નભિન્ન થઈ. ગુજરાતી ભાષાએ ! આપણામાં જે કાયરપણું-નિર્ણસાહ છે, આપણે કાર્યો આરંભ કરી પાછળ પડીએ છીએ તેનું કારણ આપણામાં શરીરબળ નથી.

હિંમત, અડગતા, વૈર્ય અને ખંત નથી તથા આપણા વૈદિક ધર્મની વિજળી આપણામાં ચમકારો જગાડી, પાછી મંદ પડી જાય છે તેનું કારણ તપાસો તો આજ છે. બ્રહ્મચર્યનો અભાવ તથા તેને પોષનાર કૃત્રિમ જ્ઞાતિઓનાં બંધનો એજ આપણી અધોગતિનું કારણ છે. શું આપણી સંતતિને આપણે તેમાંથી ઉગારી શકીશું ? શું તેઓને દંડ તથા આગ્રહી બનાવવા આપણે ઇચ્છીએ છીએ ? શું તેઓ દેશનો ઉદ્ધાર કરી શકે એમ આપણી સતત લાગણી છે ? જો તેમ હોય તો બ્રહ્મચર્યાશ્રમની પુનરુદ્ધાર કરનારી ગુરુકુળ સંસ્થાજ તે કાર્ય કરી શકશે. તે સંસ્થામાં આપનાં બાળકો મૂકો, તેનું પોષણ કરો તથા તેના અગ્રગન્તા બનો ! ઉત્તિષ્ઠિત ! જાગ્રત ! પ્રાપ્ય વરાન્નિ-બોધત ઐ રામ !

આરોગ્યવિજ્ઞાન

(દૈનિક હિંદુસ્થાનના એક અંકમાંથી)

મેલેરીઆ અને ક્વીનાઇન

‘લીટરરી ડાયજેસ્ટ’માં આ વિષય ઉપર નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:-

ક્વીનાઇનથી મેલેરીઆના જંતુઓ નાશ થઈ જશે; પણ મેલેરીઆના જંતુને શરીરમાં આવતા અટકાવવાની શક્તિ નથી-અર્થાત્ મેલેરીઆનાં જંતુઓને તે મારી નાખશે, પણ એની અસર માટે મેલેરીઆનાં જંતુઓ શરીરમાં હોવાં જોઈએ.

વળી ક્વીનાઇન થોડા પ્રમાણમાં આપ્યું હોય તો તે વધારે અસર કરે છે. જ્યારે ક્વીનાઇન વધારે પ્રમાણમાં અપાય ત્યારે માણસના ઉપર વધારે અસર કરે છે; પણ સૌથી અન્યથા સત્યો આ વિષયમાં તો ગાંડાની ઇસ્પિતાલના કેસોના મળેલા અનુભવોપરથી રચાયેલાં છે. અન્યથાબીલરી વાત એ છે કે માણસનું ગાંડપણ, તે માણસના શરીરમાં મેલેરીઆના જંતુઓ દાખલ કરવાથી મરી જાય છે. હાલના જમાનામાં ગાંડપણ અને પક્ષાઘાતને અટકાવવાને માટે અને મટાડી દેવાને માટે આ રીતજ વપરાય છે; એટલે કે તે માણસના શરીરમાં મેલેરીઆનાં જંતુઓ બહારથી દાખલ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારે ઘણા દરદીઓ સાજા થઈ ગયા છે. આ સત્ય કંઈ નવું શોધાયું નથી; પણ પુરાતન કાળના વૈદ્યો જેવા કે, હાપોક્રિટ અને ગેલેનને પણ આ માહિતી હતી. મેલેરીઆનાં જંતુની મગજ ઉપર થતી અસર તો ઘણા કાળથી જાણીતી છે.

છોટાંડની ગાંડાની ઇસ્પિતાલમાં ઘણા રોગીઓને આ પ્રકારની દવા આપવામાં આવી હતી અને તેમાંથી ૨૦ ટકા તો તદ્દન સાજા થઈ ગયા હતા. ત્યારથી ડૉક્ટરો અને રોગચિકીત્સકો મેલેરીઆના જંતુને રોગનાશકતરીકે વાપરવા તથા એવા બીજા જંતુઓ શોધી કાઢવા પ્રેરાયા છે. આ પ્રકારે લેખેરિટરીમાં મેલેરીઆનાં જંતુ શરીરમાં બહારથી દાખલ કરવાથી શરીર ઉપર થતી પ્રત્યેક અસર તેઓ નોંધી શક્યા છે અને સંપૂર્ણ અભ્યાસ થઈ શક્યો છે. લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ. પી. જેમ્સ કહે છે કે, મચ્છરમાં માણસથી જંતુ પેદા થાય છે કે પછી મચ્છર માણસના શરીરમાં જંતુ પેદા કરે છે, તે કહેવું અસંભવિત છે. તે કહે છે કે, જે મચ્છરો બંધ તળાવમાં રહેતા હોય તેઓમાં મેલેરીઆનાં જંતુઓ હોતાં નથી. આથી તેઓ માણસને કરડે તોપણ માણસને મેલેરીઆ થાય નહિ, પણ જે મચ્છરો આપણી આજુબાજુ રહે છે અને કંઈક જૂદીજ રીતિમાં જેઓ રહે

છે, તેવા મચ્છરોમાં મેલેરીઆનાં જંતુઓ પેદા થાય છે; અને પછી આ મચ્છરો જ્યારે માણસને કરડે છે, ત્યારે તેમનામાંથી મેલેરીઆનાં જંતુઓ માણસના લોહીમાં ભળી જાય છે. પછી તેઓ વધવા માંડે છે અને પછી એટલેસુધી વધી જાય છે કે માણસને તાવ આવે છે.

કર્નલ પી. જેમ્સના કહેવા પ્રમાણે તો દરેક ઘરમાં મેલેરીઆનાં જંતુઓ પેદા થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ એકબીજાને મેલેરીઆના જંતુઓ લાગતા હોય તોપણ ત્યાંથીજ.

વળી કહે છે કે, આપણા ઘરની પાસે અને અંદર જે મચ્છરો રહે છે તેમના જીવનનો અભ્યાસ આપણે કરવો જોઈએ.

વળી દરેક માણસના લોહીમાં કેટલાક પદાર્થો હોય છે, કે જે આ જંતુઓ આવે એવા ને એવા ખાય જઈ છે. આ પદાર્થો કાઢતા લોહીમાં ઓછા હોય અને કાઢતામાં વધારે હોય; ઓછા હોય તો જંતુઓ ખવાઈ નહિ જતાં થોડાં થોડાં વધવા માંડે અને આખરે એટલાં બધાં વધી જાય કે મેલેરીઆ તાવ આવે; માટે હવે પછી દરેક મનુષ્યનું લોહી તપાસી આ જંતુઓ દાખલ કરવાં જોઈએ.

લીવરપુલના વિશ્વવિદ્યાલયનો જંતુશાસ્ત્રનો પ્રોફેસર કહે છે કે, બહારથી દાખલ કરેલા જંતુવડે આવતો તાવ કવીનાઇનના નાના પ્રમાણથી મટી જાય છે; પણ જ્યાંસુધી મેલેરીઆજંતુ શરીરમાં ન હોય ત્યાંસુધી કવીનાઇનની કશી અસર થતી નથી.

વળી તે લોકો કહે છે કે, માણસ કવીનાઇન લેતો હોય અને પછી મેલેરીઆનાં જંતુઓ અંદર દાખલ કરવામાં આવે તોપણ મેલેરીઆનો તાવ માણસને આવશે. કવીનાઇન હમેશાં ઓછા પ્રમાણમાં આપવાથી વધારે જલ્દીથી અસર કરે છે; પણ વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી તેમ થતું નથી.

પણ આમ કેમ થાય છે? વધારે લેવાથી સામું નુકસાન કેમ થાય છે? આના જવાબમાં તે જણાવે છે કે, કવીનાઇનને મેલેરીઆના જંતુને મારી નાખવામાં આપણા શરીરના લોહીના કેટલાક પદાર્થો મદદ કરે છે. આ મદદ જો કવીનાઇન ઓછા પ્રમાણમાં અપાયું હોય તોજ બની શકે; પણ જ્યારે કવીનાઇન વધારે પ્રમાણમાં અપાયું હોય ત્યારે આ કેટલાંક જીવનબિંદુઓ જે મેલેરીઆના જંતુઓનો નાશ કરે છે તે જીવનબિંદુઓ મરી જાય છે; એટલે મેલેરીઆના જંતુઓ એકદમ આગળ વધી શકે છે અને પરિણામે તાવ ઉતરતો નથી અને ફરી પાછો આવે છે. તે કહે છે કે, લડાઈમાં અને ખાનગી ઢવાખાનામાં ઘણીવાર આ પ્રકારના તાવ (ચક્ષુ ઉતરતા) કવીનાઇન વધારે પ્રમાણમાં લેવાથી થાય છે.

કવીનાઇનની ઓળખ

સિન્કોનાનામનું ઝાડ થાય છે, તેનું વર્ણન નીચે મુજબ ઔષધીગુણદર્શ(મેલેરીઆ મેડીકા)માં આપેલું છે. આ ઝાડ આપણા દેશમાં આસામ અને બિહાર તરફ થાય છે; પણ વધારેમાં વધારે હોન્ડાન્ડમાં થાય છે અને કવીનાઇનનો વ્યાપાર મુખ્યત્વે ડચ લોકોના હાથમાં છે. ડચ લોકોની સીન્કોકેટના હાથમાં આ વેપાર છે અને વિશ્વમાં વપરાતું ઘણુંખરું કવીનાઇન એજ કંપની પૂરું પાડે છે.

આ ઝાડની છાલમાં કેટલાંક તત્ત્વો રહેલાં છે. આ બધાં તત્ત્વોમાંથી કવીનાઇન એ એક તત્ત્વ છે. કવીનાઇનના બે ક્ષાર આવે છે. કવીનાઇન હાઇડ્રોક્લોરાઇડ અને કવીનાઇન સલ્ફેટ. તેની માત્રા ૧ થી ૧૦ ગ્રેન સુધીની છે. આ બંને ક્ષાર પાણીમાં ઓગાળી શકાતા નથી, માટે તેમને ઓગાળી નાખવામાટે તેમજની જરૂર છે; પણ તેમજમાં પાણી પુષ્કળ રેડતું જોઈએ. કવીનાઇનનો સ્વાદ ઘણો કડવો હોય છે. હમણાં બજારમાં યુ. કવીનાઇનની નવી જાત નીકળી છે. તેનો સ્વાદ બીલકુલ હોતો નથી; પણ આ ક્ષાર પહેલાના જેટલો અસરકારક નથી. કવીનાઇન હમણાં હમણાં બહુ વપરાય છે. ૧૫ ગ્રેનની માત્રામાં તે શક્તિસુધારક છે !

શીતળા કઢાવવા કે નહિ ?

છાંડાં અને વેલ્સમાં છેલ્લાં એકત્રીસ વર્ષમાં શીતળા માતાથી પાંચ વર્ષની નીચેનાં માત્ર ૬૦ છોકરાં મરણ પામ્યાં છે. ત્યારે શીતળા કઢાવવાથી ૨૦૨ મરણ પામ્યા છે. આવા કારણે ઘણા માણસો શીતળા કઢાવવાની વિરુદ્ધ છે.

વાદળી વાપરવાથી કંણુ થઈ જાય તો તેને ગરમ પાણીમાં ઓળી રાખવાથી પછી સારી અને પોચી થઈ જાય છે.

ઉચ્ચ ઉદ્દેશવાળું જીવન

(ચિત્રમયજગત-જુલાઈ ૧૯૨૬)

જગતમાં અસંખ્ય મનુષ્યો એવાં હોય છે કે જેઓ પોતાના જીવનમાં કયા ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા ધારે છે તેનો કદી વિચાર સરખો પણ કરતાં નથી. મનુષ્યજીવન એ એક સર્વોત્કૃષ્ટ જીવન છે અને તેમાં મનુષ્ય ધારે તેવા અનેક ઉદ્દેશોને સિદ્ધ કરી શકવા સમર્થ છે; પરંતુ જ્યાંસુધી મનુષ્ય પોતે એક પણ ઉદ્દેશને નક્કી કરતો નથી, ત્યાંસુધી તેના જીવનની સ્થિતિ સુકાનવિનાની નૌકાના જેવી થાય છે અને તેના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળતામાંજ પરિણમ પામે છે.

મનુષ્ય પ્રતિદિન બળના એક અસાધારણ સમૂહસાથે જાણતાં કે અજાણતાં એકતા પામે છે અને તેમાંથી થોડા અથવા ઘણા પ્રમાણમાં બળ મેળવે છે. આ બળનો તે ઉદ્દેશવિનાનાં કાર્યો કરવામાં ઉપયોગ કરે છે-અર્થાત્ મેળવેલા બળનો દુરુપયોગ કરી તેનો નાશ કરે છે.

આપણે જોઈએ છીએ કે, જગતમાં કોઈ પણ પ્રકારના બળનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં મનુષ્યો તેને કયા કામમાં ઉપયોગ કરવો છે તે નક્કી કરે છે. એક અજ્ઞાન રાંડીરાંડ ડોશી પણ ચૂલો કે સગડી સળગાવતાં પહેલાં તેના ઉપર શું મૂકવું છે તેનો નિર્ણય પ્રથમથી કરે છે. જો કંઈપણ નિર્ણય અગાઉથી કરવામાં આવ્યો ન હોય તો તે લાકડાં અથવા તો કાલસાનો દુરુપયોગજ થઈ તેનો નાશ થાય છે. આજ પ્રમાણે વિદ્યુત, વરાળ વગેરે વધારે બળવાન સામર્થ્યોના ઉપયોગનો પણ મનુષ્યો એક ઉદ્દેશ નક્કી કરી તેને ઉપયોગમાં લે છે અને તેમ કરવાથીજ મનુષ્યો તે સામર્થ્યવડે સામાન્ય નહિ પણ અસામાન્ય કાર્યો પણ કરી શકે છે.

મનુષ્ય પોતે ઉદ્દેશવિનાનું જીવન ગાળવામાં અસાધારણ બળનો નિત્ય આવી રીતે દુરુપયોગ કરે છે એવું તેને લાગ્યેજ જ્ઞાન હોય છે. તે પોતાના નિત્યના વ્યવહારો અજ્ઞાનના પટમાં રહીને ક્યો કરે છે. અનેક ઉદ્દેશવિનાની ક્રિયાઓમાં બળનો ક્ષય કરે છે; પરંતુ કેવું અસાધારણ બળ તેને પ્રાપ્ત છે અને તેનાવડે તે કેવાં અમત્કારિક કાર્યો કરવા સમર્થ છે, તે તે સમજતો નથી! અજ્ઞાન! અજ્ઞાનનીજ એ બલિદારી છે!

આમ છતાં કેટલાક પોતાનાજ હઠાપણને સર્વોત્કૃષ્ટ માનનારા પણ હોય છે અને પોતાના જીવનમાં શું પ્રાપ્તવ્ય છે અથવા પોતાના જીવનનો શો ઉદ્દેશ છે, તે પોતે સમજતા હોય તેમ માની ઠંઘઠાવિનાનાં કોઈ કોઈ લક્ષ્ય બાંધે છે અને તેનાથીજ રાજ થઈ સંતોષ માને છે. તેઓ ઘડીમાં એક વસ્તુપ્રતિ પોતાના પ્રયત્નને દોડાવે છે, તો ઘડીમાં બીજી વસ્તુને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન આદરે છે. વળી કંઈ નવું જાણતાં કે સાંભળતાં ત્રીજામાં મનને દોડાવે છે; પરંતુ એક સ્થાયી ઉદ્દેશ-એક અચળ લક્ષ્યને તે ધારણ કરી તેનેજ સિદ્ધ કરવા આગ્રહ સેવતા નથી. માનસશાસ્ત્રના વિદ્વાનો મનની આવી અસ્થિર અવસ્થાને પણ આ સંબંધમાં નીચા પ્રકારની ગણે છે. એક અચળ ઉદ્દેશને દૃઢતાથી વળગી રહેવું; એજ મનની બળવાન અવસ્થા છે.

મન જ્યારે એક આવા ઉદ્દેશથી ઓતપ્રોત થાય છે; મનના પ્રત્યેક અંશમાં આપણા ઉદ્દેશની છાપ સ્પષ્ટ પડી રહે છે, ત્યારે મન આપણા જાણતાં અને અજાણતાં બળને તેજ દિશામાં વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે અને આપણા બળનો સદુપયોગ થાય છે, જેથી જીવનના એક મહાન કાર્યને આપણે સાધી શકીએ છીએ.

આપણા ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ બને તેટલું વધારે સ્પષ્ટ રચવું, એજ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. ઉદ્દેશનું જાણું સ્વરૂપ રચવાથી કંઈજ ફળ નથી. આવા મનુષ્યોમાટે એમજ કહી શકાય કે, તેઓ પોતાની સ્થિતિ સમજતા નથી. પોતે ક્યાં છે, શું કરવું છે, ક્યાં જવું છે, તેનું કથુંજ તેમને લાન નથી. આવા મનુષ્યો જગતમાં શું એક પણ મહત્ત્વનું કાર્ય સાધી શકશે? જીવનના મહાન ઉદ્દેશોમાંનો એક પણ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરી શકશે? મનુષ્યજીવનમાં અનુભવતાં અસંખ્ય ઉચ્ચ સુખોમાંના એક પણ ઉચ્ચ સુખને અનુભવી શકશે? અફલુત સામર્થ્યને ધારણ કરવાના અનુપમ લાભને પામી શકશે? તમારું હૃદય આનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપે છે કે, આવું મહાન ફળ તે કદી પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ.

ધરમાંથી બહાર નીકળી ક્યાં જવું છે, તેનો સ્પષ્ટ વિચાર ન કરનાર રસ્તા ઉપર આમથી તેમ

ધક્કા ખાઇ પગનાં તળીઆં ઘસીને, ટાંડીઆ નરમ કરીને અને મગજને અસ્વસ્થ કરીને જ્યાંનો ત્યાં પડયો રહે છે. જીવનપ્રવાસે નીકળનાર મનુષ્ય પણ ઉદ્દેશવિનાનાં કર્તવ્યો કરવામાં આવીજ રિથિતિનો અનુભવ કરે એમાં આશ્ચર્યસરખું શું છે ?

મનુષ્યજીવન એટલું અદ્ભુત છે, તેમાં એટલા બધા સંભવો રહેલા છે, તેમાં એવાં અસાધારણ કાર્યો થઈ શકે એમ છે, કે તેની કલ્પના થઈ શકે તેમ નથી. અનેક પ્રજાઓમાં થયેલા અસંખ્ય મહાપુરુષોનાં જીવનનું અવલોકન કરો અને તમને જણાશે કે, જીવનમાં અનેક ઉચ્ચ અને ઉજ્જવલ કર્તવ્યોવડે મનુષ્યોએ પોતાનાં જીવન વિભૂષિત કર્યાં છે; પોતાના જીવનનાં જ્વલંત ઉદાહરણોથી અનેક અજ્ઞાન પ્રાણીઓના માર્ગને પ્રકાશિત કર્યાં છે; અનેક દૃષ્ટાંતરૂપ પ્રવૃત્તિઓથી કર્તવ્યની દિશા દર્શાવી છે. આમાંની કોઈએક દિશાના, આ કર્તવ્યોમાંના કોઈ મહાન અને તેજસ્વી કર્તવ્યને, આ અસાધારણ ઉદ્દેશમાંના કોઈએક અપૂર્વ ઉદ્દેશને ધારણ કરો અને તેને સિદ્ધ કરો; એટલે તમે મનુષ્ય નહિ પણ દેવ ગણાશો, દેવ નહિ પણ ઈશ્વર ગણાશો !

પણ એ સર્વ કયારે ? આવા કોઈ મહાન ઉદ્દેશને ધારણ કરી તેમાં પ્રયત્નને વાળશો ત્યારે. કોઈ મહાન ઉદ્દેશનેજ લગ્ન ધારણ કરતાં તમને આવડતું ન હોય તો તે પ્રથમ શીખો. મહાન ઉદ્દેશને ધારણ કરી તેને વળગી રહેનાર અવશ્ય તેને સિદ્ધ કરે છે, અવશ્ય મહાપદને પામે છે. પ્રથમ એક ઉદ્દેશને નષ્ટી કરો—સારી રીતે—સ્પષ્ટપણે નક્કી કરો.

વિજય કહો કે સિદ્ધિ કહો, જીવનની સફળતા કહો કે ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિ કહો, એ સર્વ ઉદ્દેશને અનુસરે છે—ઉદ્દેશની પાછળ ખેંચાય છે. ઉદ્દેશને ધારણ કરવામાં જેણે વિજય મેળવ્યો તે વીર વિજયીજ છે.

ઉદ્દેશના નિર્ણયવિના મનુષ્યના કર્મે નિષ્ફળતા લખાયેલી છે. બે સુંદર ઘાસની ગંજીઓ વચ્ચે ઉભેલો એક ગધેડો નિર્ણય કરી ન શક્યો કે આ બેમાંથી કયો ઘાસની ગંજીમાંથી ઘાસ ખાવું ? અને આખરે ભૂખે મર્યો ! રમણીઓનાં વિશાળ ટોળાંમાં સ્વજંદે વિહરતી કયી મનોહરિણી સ્ત્રીને લઉં ? એનો નિર્ણય ન કરી શકનાર યુવક પોતાની કલ્પનાની સુંદર સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહિ. દ્રવ્યના પર્વતમાંથી શું લઉં ? શું ન લઉં ? એવી મૂઠ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો મૂર્ખ દરદ્રીજ રહ્યો. તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય ! કયું ઉચ્ચ લક્ષ્ય ધારણ કરું એના નિર્ણયની કલ્પનામાંજ રમતાસુધી તારું જીવન નિષ્ફળજ છે ? ગમે તે એક ઉચ્ચ ઉદ્દેશને ધારણ કરી તેને સિદ્ધ કર. પુનઃ એથી ચઢતું લક્ષ્ય જણાય તો તેને ધારણ કર; એમ આગળ વધી પરિણામે મહાપદને પ્રાપ્ત કર. પરમાત્માના અવર્ણનીય પદનો અનુભવ કર. એજ તારા જીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ, એજ તારા કર્તવ્યની પરાકાષ્ટા.

ભાગ્ય ઉદય કય હોગા ?

(લેખક:-અવધીય, રામપ્રિય શરણસિંહ “ રત્નેશ. ” વિશ્વામિત્રમાંથી)

તેરા ભારત ! ભાગ્ય ઉદય કય હોગા, મંગલમય જગદીશ સદય કય હોગા; છૂટેગી કય ઘર કી દુસલ લડાઈ, જીસને તેરી યહ દુર્દશા કરાઈ.

કાલા કુલી રહેગા કય તક ભારત ? વ્યાધિ-અસ્ત, બલહીન, દીન અતિ આરત.

કલહ શ્યામ મુખ લેકર કય ભાગેગા ? સોકર કય યહ દેશ પુનઃ જાગેગા.

ઉપજોગે કય ફિર આદર્શ-સુધારક ? મર્યાદા કે રક્ષક, દુષ્ટવિદારક.

અડિયત્ર ટટ્ટૂ કય તક અડે રહેજે, કય તક પુનરુત્થાન ન હોને દેજે.

કય ગૂંજેગા રાગ સ્વદેશીપતકા, હોગા કય સ્વરાજ્ય લક્ષ્ય જીવન કા;

કય ભાઈસે ભાઈ ગલે મિલેજે, આપસ મેં હો અક, બલાએ લેજે.

પલોગેગા કય સુખદ અસન્ત તુમહારા, હોગા કય કષ્ટોં કા અન્ત તુમહારા;

જીસને કબી નહીં દેશી પર તાકા, સમજેગે કય મર્મ દેશ સેવા કા.

અભૂંન સે બર ખીર વ્યાસ વિજ્ઞાની, જન્મેજે કય હરિશ્ચન્દ્રસે દાની;

હોંગે કય શુકદેવ જનકસે યોગી, કય તેરી આદર્શ-સખ્યતા હોગી.

રાવણારિ કય આ ભૂ-ભાર હરેજે, કય ‘ રત્નેશ ’ તુમહારા કોય ભરેજે;

આયેજે કય કૃષ્ણ ગોદમેં તેરી, કાટેજે કય પરાધીનકી બેરી.

રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના

(સૌરાષ્ટ્ર-તા-૨૦-૨-૧૯૨૬)

ઇસુનો ધર્મ પ્રચારવા દુનિયાના ખૂણે ખૂણામાં પહોંચેલા પાદરીઓને હાથે ખ્રિસ્તીધર્મની દીક્ષા લઇ, તેમની નિશાળમાં દશ વર્ષસુધી ચીની અને અંગ્રેજી શિક્ષણ લઇ એક ચીની તરુણ સત્તર વર્ષની ઉંમરે આગળ અભ્યાસ કરવા અમેરિકા ગયો. અમેરિકાની એક વિદ્યાપીઠમાં તેણે ચાર વર્ષસુધી ઔદ્યોગિક વિષયનો અભ્યાસ કર્યો અને તે દરમિયાન તેણે અમેરિકાનું જીવન ત્રીણવટથી નિહાળ્યું. અમેરિકાની શક્તિ, અમેરિકાનોની આબાદી અને દુનિયામાં અમેરિકાના પુત્રનું ઉચ્ચ સ્થાન, એ બધાની પાછળ કયું પ્રેરણાબળ ઉભું છે, તે પણ તેના અંતરમાં ખરાબર ઉતરી ગયું.

તે ચાર વર્ષ પહેલાં ચીનથી આવ્યો ત્યારે તેના મોં ઉપર ઇસુએ પ્રભોધેલી નમ્રતા વિરાજતી, તેના મુખમાંથી બાઇબલનાં સુવચનો ઝરતાં અને તેણે તે અમેરિકાને ઇસુના પગલે ચાલનારો અને વિશ્વપ્રેમ તથા અહિંસાનાં પૂજન કરનારો પરમ પવિત્ર સાધુ-દેશ કહી લીધેલો. તે આવ્યો ત્યારે મનમાં નિર્ધાર રચીને આવેલો કે, અમેરિકામાંથી ઉચ્ચ શિક્ષણ અને 'ખ્રિસ્તી' જીવનનો આદર્શ મેળવી હું ચીન પાછો આવીશ અને પાદરી બની એક શાળામાં જીવન સમર્પી ઇસુ પિતાનાં બોધવચનોનો પ્રચાર કરીશ.

પણ અમેરિકામાં ચાર વર્ષ રહ્યા પછી તેનું એ સ્વપ્ન ઉડી ગયું. અમેરિકામાં તેણે ઇસુની પૂજા નહિ, પણ કોઇ બીજી પૂજા જોઇ, તેના મોં ઉપરથી નમ્રતા અદૃશ્ય થઈ. તેની જગ્યાએ દૃઢતા અને નિશ્ચય ગોઠવાયા. તેની આંખોમાંથી વિશ્વપ્રેમ અને માનવ-બંધુતાની કાવ્યમય મધુરતા ચાલી ગઇ અને તેને બદલે તેમાં ઝનુન અને આગ ચમકવા લાગ્યાં, તેણે જીવનનું નવું જ સ્વપ્ન રચ્યું.

અમેરિકાથી ઉપડતી વેળાએ તેના એક મિત્ર-અધ્યાપકે તેને જીવનની યોજના પૂછી. તેણે જવાબ આપ્યો કે:—“ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિને આ દેશમાં મેં ચાર વર્ષસુધી નિરખી નિરખીને જોયાં અને એ મહાન ધર્મનાં અને એ વિશ્વવિસ્તૃત સંસ્કૃતિનાં મેં જે સ્વપ્નાં રચ્યાં હતાં તે બધાં ઓસરી ગયાં. એ મારો ભ્રમ હતો. હવે મને સાચી સ્થિતિનું ભાન થયું છે. આજ સુધી મેં આકાશમાં કલ્પનાનાં ઉદ્ભવનોનો આનંદ લીધો; અને હું આ નક્કર પૃથ્વી ઉપર મારા પગ સ્થિર કરી આ દુનિયાના રંગ જોવા માગું છું.”

“ચીનમાં હતો ત્યાંસુધી અજ્ઞાનની ભ્રમણા નીચે એમજ સમજતો કે, ચીનમાં લૂંટ ચલાવતા યુરોપીયન વેપારીઓ તે કોઇ રજાખજા ધર્મચૂકયા ખ્રિસ્તીઓ હોવા જોઇએ. આખી ખ્રિસ્તી પ્રજા એવી નહિ હોય; પણ અમેરિકાના મારા અનુભવે મારી એ માન્યતાને ભૂલસરેલી ઠરાવી. હવે તો હું અહીંથી એકજ નિર્ધાર રચીને જાઉં છું કે, જાંદગીમાં પગલે પગલે નફાતોટાનીજ ગણતરી કરનારી યુરોપની પ્રજાઓના ત્રાસમાંથી મારા પ્યારા વતન ચીન દેશને મુક્ત કરવા, એ સામે જોરાવર બળવો ઉઠાવવા હું મારા દેશભાઇઓને તૈયાર કરવામાં આખી જાંદગાની સમર્પીશ. યુરોપની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની પવિત્ર મુરદો અને પુણ્ય પ્રવચનોમાં શ્રદ્ધા મૂકવી એ આત્મદ્રોહ છે. હવે તો અમે તમારી સાથે લડીનેજ અમારી સ્વાધીનતા પાછી મેળવશું.”

“હું માનતો હતો કે, ઇસુના અનુયાયી કહેવડાવનારી પશ્ચિમની પ્રજાઓએ ઇસુના નવા કરારને જીવનના પાયામાં પધરાવ્યો હશે. આખા સમાજની રચના એ પાયાઓ ઉપર હશે; પણ મેં જોયું કે, પશ્ચિમની પ્રજાઓ કોઈ જૂદીજ ભાવનાઓને પૂજે છે. હું ચીનમાં જઈને એ ભાવનાઓ પ્રચારવાનો છું.”

“એ ભાવના તે રાષ્ટ્રવાદની ભાવના-પ્રથમ મારો દેશ અને પછી આખી દુનિયા-એ ઉછળતા દેશપ્રેમની જ્વલન્ત ભાવના. એ ભાવના ચીનના યુવાનોમાં થનગનાટ મચાવતી ચીનના ખૂણે ખૂણામાં પ્રસરી જશે ત્યારેજ હું જાંબીશ.”

“એક વાત ચોક્કસ છે કે, જ્યાંસુધી ચીનનો મંજબૂત અને શક્તિશાળી ન અને ત્યાંસુધી દુનિયામાં ચીનની કોઈ કોડીની પણ કિંમત કરવાનું નથી; અને મંજબૂત તથા શક્તિશાળી એટલે શબ્દોનો પશ્ચિમ જે અર્થ કરે છે તે. એ મંજબૂતી અને એ શક્તિ રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાવિના સુજા

સુધ્વા મહાયજ્ઞ શીતજ્ઞા માતાને નામે કેસરિયાં કરવા પ્રેરતી એ માતૃપ્રેમની ભાવના વિના કદીએ આવવાની નથી. એટલે અમેરિકામાંથી હું એ સંદેશ ઝીલીને જાઉં છું અને જીવનભર એ સંદેશ મારા પ્રિય સ્વદેશમાં ફેલાવ્યા કરીશ. એ ભાવનાને બળે જાંખાને જોનજોનામાં પોતાને માટે જે મગરૂબ સ્થાન મેળવ્યું છે, તેવુંજ સ્થાન ચીન પણ મેળવશે અને એ રીતે પોતાનું અકિત્તવ ખીસવી-ને-પોતાનું વિશિષ્ટત્વ જાળવીને તે જગતની ઉત્કાન્તિમાં પોતાનો ભાગ ભજવશે.”

એ પ્રકારના વાર્તાલાપને અંતે તે યુવકે અમેરિકા છોડ્યું અને તે ચીનમાં અદૃશ્ય બની મુંગો મુંગો તેની રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાને ફેલાવવા મંડ્યો.

આ દશ વર્ષ પહેલાંની વાત. આવા આવા ભાવનામસ્ત યુવકોનાં જૂથ જમાવી ડૉ.સુન-પાટ-સેને ચીનમાં રાષ્ટ્રીયતાનો શંખધ્વનિ ગજવ્યો. એ ભાવના ઝીલીને મહાસાગર ભરતીને તોફાને ચઢ્યો હોય, તેમ આજે ચીન ઉછળી રહ્યું છે. એ ભાવનાને પ્રતાપેજ શાંગહાઇના મીલમજુરોની કતલ થતાં વિદ્યાર્થી-યુવકોનાં ટોળેટોળાં નીકળી પડ્યાં, નિશાળોને તાળાં દેવાયાં, ચીનમાં ભારે હડતાળો પડી અને જંગી સરઘસો નીકળ્યાં તથા વિદ્યાર્થીઓએ અંગ્રેજ સિપાઇઓની ગોળીએ વિધાઇ જાતની કુરબાની કરવાનું પસંદ કર્યું. એજ ભાવનાનાં પ્રેર્યા યુવકોએ ૧૯૦૯માં જાપાની માલના બહિષ્કારની હીલચાલ આખા ચીનમાં ફેલાવેલી અને એજ ભાવનાને વશ બનીને ચીની જુવાનો પરદેશી આગ-ખેટોને સળગાવી મૂકે છે અને વિદેશી વેપારીઓને નિરાંતે જાંપવા દેતા નથી. જ્યાંસુધી ચીનની બેરીઓ નહિ તૂટે, જ્યાંસુધી ચીનાઓ સાથે યૂરોપીયનો સમાનતાનો વર્તાવ નહિ આદરે, ત્યાંસુધી આ ભાવનાનો દાવાનળ વધારે ને વધારેજ પ્રસરતો જશે.

હિંદના યુવાનો આવી રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાએ રંગાય અને તેમની પ્યારી ભારતમાતાની જાંજીરો તોડવાના ભગીરથ કાર્યમાં ચીનના યુવાનોની જેમ ઝુકાવે એ વેળા ક્યારે આવશે?

“ એક પુરાતન ગ્રંથસંગ્રહ ”

(ઑક્ટોબર ૧૯૨૫ ત્રિમાસિક ‘પુસ્તકાલય’માંથી)

“નામદાર નિઝામ સરકારના રાજ્યમાં પારચરજ હોલના મુખ્ય જાગીરદાર હકીમ સેયદ કાસીમને ત્યાં એક ઘણોજ કિંમતી પુરાતન ગ્રંથસંગ્રહ છે.” એ સંગ્રહમાં હજારો પુસ્તકો અને કળા, વિજ્ઞાન, વૈદ્યક વગેરેને લગતાં તાડપત્રો વગેરેપર લખેલા હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે. કેટલાક તો છેક વેદના વારાના દેખાય છે. પુસ્તકોમાં નીચે જણાવેલા વિષયોને લગતાં પુસ્તકો છે:—

(૧) સડો નહિ લાગવામાટે મસાલો ભરવાસંગ્રહી-છજીપ્તમાં જોવામાં આવ્યું છે તેમ શબને સડો લાગ્યા વગર જેમનાં તેમ હજારો વર્ષસુધી રાખી શકાય છે.

(૨) લાલ, પીળું, કાળું વગેરે કાંઈપણ રંગનું ૩ ઉગાડવાની કળા.

(૩) અજાયબ કાચ—એવો કાચ તૈયાર બતાવીને તેને દરિયાની સપાટીપર ધરવામાં આવે તો સમુદ્રના તળિયાની વસ્તુઓ સ્પષ્ટ દેખી શકાય.

(૪) હજારો ધાતુમાંથી સોનુંરૂપું બનાવવાની વિદ્યા; લોહું ગાળવાની વિદ્યા; ઝવેરાત અને મોતીને ગાળીને મનપસંદ આકાર, કદ તથા રંગ બનાવવાની વિદ્યા; નીચી સપાટી ઉપરથી મોટા પર્વત ઉપર પાણી વહેવડાવવાની વિદ્યા, હજારો વર્ષોસુધી સતત પાણી ગરમ રાખી મૂકવાની વિદ્યા, આ સિવાય બીજી ઘણી નવાઈ ઉપજાવે તેવી બાબતોસંગ્રહી માહિતી આપનારાં પુસ્તકો તેમાં છે. જ્યારે આપણા હિંદુસ્થાનના રાજાઓમાંથી ભાગ્યેજ કોઈ નરેશ આવી વસ્તુઓમાં રસ લે છે, ત્યારે જર્મનો અને અમેરિકનો જેવા પરદેશીઓ આવા પુરાતન ગ્રંથો હિંદુસ્થાનમાંથી ખરીદી લઈ જાય છે એ શોચનીય છે. પહેલાં કરતાં હાલ સમય અદલાયો છે; પરંતુ હજી એ દિશા તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવાની ખાસ અગત્યતા છે.

ગાંડાઓને ડાહ્યા બનાવવાનો ઇલાજ

(હિંદુસ્થાન તા. ૨૬-૫-૨૩)

બેલ્લશ્યમવાસીઓ શું કરે છે ?

‘ ગાંડાઓને કેદમાં ન નાખતાં સ્વતંત્ર રહેવા દે ’

‘ માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન ’ માં નીચેનો લેખ જોવામાં આવે છે:-લડાઈની શરૂઆતથી યુરોપમાં ગાંડાઓની સંખ્યામાં ભારે વધારો થયો છે. કેટલાંક ગામોમાં તો આવા સખસો એટલા બધા વધી ગયા છે કે ગાંડાઓની ઇસ્પીતાલમાં જગ્યા પહોં નથી. આથી બેલ્લશ્યમના એક નાના ગામ-નો દાખલો ટાંકવો અહીં રમુજ થઈ પડશે. ૧૭ મી સદીથી ત્યાં એવો રિવાજ થઈ પડ્યો છે કે, ત્યાં ગાંડા માણસોને ગામનાજ લોકોએ પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપવો પડે છે. ગામના લોકોને સરકાર તરફથી નીચેનો જે ટાઇટલ મળ્યો છે, તે માટે તેઓ મગર છે. આ ગામને ‘ ગાંડાઓને કૌટુંબિક આશ્રય આપનાર લોકોની ’ અથવા કેટલાકે ‘ ગાંડાઓનું ગામ ’ એ નામથી ઓળખે છે. આ ગામનું નામ ‘ ઘીલ ’ છે અને તે એન્ટવર્પ શહેરથી ૧૨ માઈલને અંતરે આવેલું છે. આ ગામમાં ૩૦૦૦ કુટુંબો વસે છે અને કુલે ૧૫ હજાર માણસોની વસ્તી છે. લોકો સંતોષી, તંદુરસ્ત અને આનંદી સ્વભાવવાળા છે. છઠ્ઠા સૈકામાં સેન્ટ ડીક્રિત જે પાપી પિતાનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો, તેની કબર ઘીલમાં આવેલી હોઈ તે સ્થાન ત્યારથી ગાંડાઓમાટે યાત્રાનું ધામ થઈ પડ્યું છે.

અહીં આવતા નવત્રાગુઓને દેવળના એક ભાગમાં ઉતારો આપવામાં આવતો. એ ભાગને ‘ દરદીઓનું ગૃહ ’ એ નામથી ઓળખવામાં આવતું. એવો વખત આવી લાગ્યો કે, ઘીલમાં યા-ત્રાગુઓની સંખ્યા એટલી બધી વધી પડી કે તેમને માટે ઉતારાની સગવડ કરવી પણ મુશ્કેલ થઈ પડી, જેથી પાસેનાં ગામોમાં લોકોએ પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપવા માંડ્યો. આથી કરીને ઘીલના લોકોનો ગાંડાઓ સાથેનો સમાગમ ઘાટો અને નિકટ થવા લાગ્યો; અને સૈકાઓ જતાં આવા લોકોને કુટુંબોમાં આશ્રય આપવાનો રિવાજ દાખલ થયો અને તેની વૃદ્ધિ થતી ગઈ. અલારે જે રિવાજ જોવામાં આવે છે, તેની શરૂઆત આવી રીતે થઈ હતી. સૈકાઓસુધી આવા કમનસીબ સખસો સાથે સ્વાભાવિક રીતે દયા અને પરોપકાર વૃત્તિ બતાવવામાં આવતી; પણ ૧૮૫૨ થી સર-કારે આ સંસ્થા પોતાના હાથમાં લીધી ત્યારથી બેલ્લશ્યમમાં આવા માણસોની દરકાર રાખવા માટે ખાસ માણસો રોકવામાં આવ્યા છે.

આ કૌટુંબિક રીતે ઉપાયો લેવાથી દરેક ખસી ગયેલા મગજવાળાઓને ફાયદાકારક રીતે દેકાણે લાવી શકાય. માત્ર જોઓનું ભેળું ઘણુંજ ચસ્કેલ હોય, તેવાઓ ઉપર થોડોઘણો દાખ રાખવાની જરૂર છે. અનુભવથી એમ માલમ પડ્યું છે કે, જે ગાંડાઓ પોતાનાજ કુટુંબમાં લયરૂપ થઈ પડતા હતા તેઓ આ સ્થળે એકદમ શાંત અને કલ્યાણરા થઈ ગયા છે. ગાંડાઓના મન ઉપર સ્થળાંતર અને ભવનસાધભરેલી વર્તણૂકની આટલી બધી અસર થઈ શકે છે.

જેવો ગાંડો આવે છે એટલે તેને મુખ્ય હોલમાં પરીક્ષાને માટે લઈ જવામાં આવે છે, જ્યાં તેના મનની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે. આવી રીતે ગાંડા માણસને ખીજા કુટુંબ ભેળો મૂકવો એમાં અલગત ઘણી મુશ્કેલીઓ રહેલી છે. સાધારણ રીતે ગાંડાને કાઢપણ કુટુંબ ભેળો રાખવાને માટે તે કુટુંબને જે કિંમત આપવી પડે છે, તે નક્કી કરવામાં આવે છે. લડાઈ પહેલાં ૬૦૦ ફ્રાંક આપવા પડતા હતા. અલારે ૧૦૦૦ આપવા પડે છે. ગાંડાઓને તેમના સગાંવહાલાંઓ તથા મિત્રો ગમે તે વખતે મળી શકે છે. ગાંડાઓને કુટુંબમાં દરેક છૂટ લેવા દેવામાં આવે છે. તેમને તેમની ઇચ્છા મુજબનું કામ સોંપવામાં આવે છે. કલ્યાણરા ગાંડાઓને તો મેળાવડામાં ચાહ-પાણી-નાસ્તો પણ સૌની સાથે ખેસીને લેવા દેવામાં આવે છે. શીઆળામાં ચાર વાગતા પછી અને ઉનાળામાં આઠ વાગતા પછી તેઓને ઘરની બહાર જવા દેવામાં આવતા નથી. આરીતે ગાંડાઓની જેવી માવજત ખીજા દેશોમાં કરવામાં આવે છે તેના કરતાં જૂદાજ પ્રકારની માવજત બેલ્લશ્યમમાં કરવામાં આવે છે. અહીંની માફક તેઓને ગોંધી રાખવામાં આવતા નથી. તેમને જેલને બદલે સ્વ-તંત્રતા આપવામાં આવે છે. એટલે કે ગાંડાને દરેક કાર્ય કરવાની છૂટ મળે છે. તેને કૌટુંબિક જીવનથી વિમુખ રાખવામાં આવતો નથી. માત્ર તેના ઉપર સરકાર તરફથી ચક્રોર આંખ રાખવા-

માં આવે છે. ખરી રીતે ધીલવાસીઓને તો ગાંડાઓ તરફની એક જાતની ઉપજ છે અને ધીલવાસી-ઓ આ ધંધો ચલાવવામાં માન સમજે છે.

ગણુની ઉપરથી માલમ પડે છે કે, ગાંડાઓના ૨૫ ટકા જેટલા માણસો સુધરી પોતાને ઘેર જાય છે. સરકારના આંકડા સાથે સરખાવતાં આ પ્રમાણ અગત્યનું છે. ધીલની ખુફી હવાને લીધે ગાંડાઓમાંથી પાંચ પાંચ ટકા જેટલાનું મરણ નીપજે છે, જ્યારે સરકારી ગાંડાઓની ઇસ્પીતાલમાં મરણનું પ્રમાણ વધી જાય છે. આ રીત નમુનેદાર છે. ધીલવાસીઓને આ વારસામાં મળેલી છે. ધીલમાં જો કોઈ જાય તો તેને ગાંડાઓને ડાહ્યા માણસોમાંથી પારખી કાઢવાનું કામ ધણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, કેમકે સાધારણ માણસ કરતાં ગાંડો માણસ ડાહ્યા જેવો વધારે લાગે છે.

મહત્તાનાં માપ

(લેખક:-રા. “કુમુદકાન્ત.” ‘શારદા’ના એક અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

લોકો કહેતા, “કેવો મૂર્ખ! આટલાટલું દુઃખ પડ્યું છતાં તેની અસર તેને કેંએ છે? વળી કહે છે ‘લલું થયું, જન્મજામાંથી છૂટ્યા.’ તેને તેના પરિવારનીય પરવા છે?”

સોમપુરનું વાતાવરણ જ્યારે આમ ચકડોળે ચઢ્યું હતું, ત્યારે જગદીશનું હૃદય આત્માના અવ્યક્ત ગાનમાં લીન થયું હતું.

x

x

x

ગરીબ માયાપતો જગદીશ જન્મથીજ દુઃખી હતો. માયાપતિ સુખની તો તેને ઝાંખી થઈ જ નહોતી. અને દુઃખ એ તો ગરીબાઈની પ્રકૃતિજ હોય તેમ તેની સ્ત્રી ચાર બાળકોને મૂકી ગુજરી ગઈ હતી. આથી તેની ગરીબાઈ બેવડાઈ હતી; એ બેવડી ગરીબાઈમાં જગદીશ આનંદ માનતો. સગાંઓના હાથમાં ઉછરેલ જગદીશ બાળ-ઉછેરના નિયમોથી અજાણ હતો, એટલે તે પોતાનાં બાળકોની પૂરતી સંભાળ લઈ ન શકતો.

પોતાના પડોશીને દુઃખી જોઈ પોતાને સુખી માનવા એ માનવ-જીવનની પ્રથા પડી રહી છે; અને એ મુજબ ગરીબ જગદીશ જ્યારે પોતાનાં દુઃખી બાળકોની પૂરતી સંભાળ લઈ શકતો નહિ ત્યારે સગાંઓ દૂર રહી જગદીશનું દુઃખ જોઈ પોતાને સુખી ગણતાં. અહા! માનવજીવનની મહત્તા ન સમજાય તો મનુષ્ય કેટલો અધમ બને છે, તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

જગદીશને હમેશાં સવારના ત્રણ કલાક ને સાંજના પણ તેટલાજ કલાક ઈશ્વરસ્મરણમાં ગાળવાનો નિયમ હતો અને તે છ કલાકદરમિયાન તે કોઈને જવાબ દેતો નહિ.

લોકો પૂછતા:-“જગદીશ! એ છ કલાક તું શું કરે છે?”

જગદીશ કહેતો:-“ઈશ્વરસ્મરણ ને જીંદગીનું સાર્થક.”

અને લોકો હસી પડતા ને કહેતા, “કેવો મૂર્ખ! એમ ઈશ્વર મળી જશે?”

લોકોની એ નિંદાનો જવાબ જગદીશ નિર્દોષ હાસ્યથીજ વાળતો અને તે હાસ્યમાં તેના આધ્યાત્મિક-અભ્યાસના પડા પડતા.

x

x

x

આજે જગદીશનાં ચારેય બાળકો બિમાર હતાં. તે બનતી સંભાળ લેતો ને ઈશ્વરસ્મરણ ન ચૂકતો. લોકો કહેતા, “કેવો મૂર્ખ! બાળકો બિમાર હોય ત્યારે ઈશ્વરસ્મરણ ન થાય તોય શું? એમ ઈશ્વર મળી જશે?”

દુઃખીનું દુઃખ હમેશાં ભયંકર હોય છે; તેજ પ્રમાણે જગદીશનાં બાળકોની બિમારી વધી પડી ને તેણે પોતાનાં વહાલાં બાળકોને પોતાને હાથે એક એક દિવસને અંતરે ચિતામાં સુવાઝાં. જગદીશ પોતાનું ચોથું બાળક ચિતામાં સુવાડ્યું ત્યારે આકાશ વાદળોથી ઘેરાઈ ગયું હતું, જાણે કુદરત પણ તેનું દુઃખ રડતી હતી. તે દિવસે આખા ગામનું હૃદય કંકળી ઉઠ્યું. “ગજબ થયો, પ્રભુએ પડતાને પાટું મારી!”

લોકો અરઅરો કરતા:-“ભાઈ! બાળકોવિના ઘર સુનું થયું!”

જગદીશ કહેતો, “એ સુનકારમાં ઈશ્વર જેટલો નજીક છે, તેટલો આ જન્મજામાં નથી. લલું

થયું, ઈશ્વરે મારો માર્ગ સરળ કર્યો.”

લોકો કહેતા:—“કેવો મૂર્ખ! કહે છે ‘લડું થયું.’ તેને તેના પરિવારનીય પરવા છે?”

ને જગતની નરી આંખે દેખાતી એ મૂર્ખાઈ પાછળ જગદીશની ઈશ્વરી પ્રેમગાથાનાં ગહન જ્ઞાન હતાં. લોકનિંદાને ન ગણુકારતાં તે આધ્યાત્મિક ગૂઢ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં મશગૂલ રહેતો.

જગદીશ પોતાને આંગણે રોવાફૂટવાની મના કરી. સગાંએ તેને સમજાવી કહ્યું:—“એમાં ચાલેજ નહિ. આ તો તારું જીવન ધૂળ થયું, તારે લોકાચાર કરવાજ જોઈએ. ફૂલ જેવાં બાળકો આમ નજર સામેથી દૂર થાય ત્યારે લોકરૂઢિને અનુસરવુંજ જોઈએ.”

જગદીશે કહ્યું:—“પ્રભુ ન્યાયી છે, તેણે જેમ ધાર્યું હોય તેમજ થાય છે; માટે તેના એ ન્યાય-માટે આપણે શોક કરવાનોજ ન હોય. તમે કાંઈ એમ ન ધારશો કે, મારાં બાળકોમાટે મને કેં લાગશી નહોતી. તમે જેઓ રોવાફૂટવાની સલાહ દેવા આવ્યાં છો તેઓના કરતાં મારાં વહાલાં બાળકોમાટે મને ખુબ લાગે છે.”

તેજ વખતે જગદીશની આંખમાંથી પહેલીજવાર આંસુનું એક ટીપું પડ્યું.

જગદીશનું હૃદય પિતાહૃદય બન્યું હતું અને તેને સાંસારિક માયાના આછા રંગ લાગ્યા હતા, એટલે તે ક્ષણભર દ્રવ્ય. જગદીશે તરતજ લાગણીઓ કબજે કરીને સગાંએને રીતરિવાજમાટે મના કરી વિદાય કર્યો.

સગાંએ કહ્યું:—“રોવાફૂટવાનીય મનાઈ! કેવો મૂર્ખ!”

હવે તો આખું ગામ કહેતું, “મૂર્ખનો સરદાર!” ગામમાં કાંઈ મૂર્ખ નીકળતો તો લોકો કહેતા:—“આ મૂર્ખ પણ જગદીશથી સારો!”

ઘરે ઘરે, શેરીએ શેરીએ ને ચોટે ચોટે એજ ગવાતું, “ઓ જગદીશ! કેવો મૂર્ખ!”

સગાં વીખેરાયાં ને જગદીશ એકલો પડ્યો ત્યારે સંધ્યામાં નીસવણું આછા રંગ પૂરાતા હતા. જગદીશ ઈશ્વરસ્મરણમાં બેઠો તે પહેલાં તેને વિચાર આવ્યો, ‘હજીય આ હૃદયમાં સંસારમાટે મમતા છે ને આંખમાં તેની માયા ભરી છે; નહિ તો હૃદય દ્રવે નહિ, આંખમાંથી આંસુ સરે નહિ. તે સર્વ જ્યારે તૂટી જશે ત્યારે ઓ પ્રભુ! તું દૂર નથી!’

ને ઈશ્વરી પ્રેમે જગદીશને ગળગળો કર્યો. જાણે કે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતો હોય!

જગદીશ હવે દિવસોના દિવસ ઈશ્વરસ્મરણમાંજ ગાળતો. જગતની દૃષ્ટિએ મૂર્ખ ગણાતો જગદીશ હવે આત્માના ઉંડાણમાંથી ઉઠતા અવાજનો અટક અબ્યાસી બન્યો અને તેમાંજ તેને જીંદગીનું સાર્થક લાગ્યું—આધ્યાત્મિક અભ્યાસ તેનાં જ્ઞાનપાત્ર બન્યાં.

કાંઈ પૂછતું, “જગદીશ ક્યાં?” તો લોકો કહેતા, “એ તો ઈશ્વરસ્મરણ ને જીંદગીનું સાર્થક કરે છે.” પૂછનાર જવાબની ઢબથીજ હસી પડતો.

કાંઈ અળણ્યો પૂછે, “એ જગદીશ કાણ?” તો લોકો કહેતા, “ચાર ચાર બાળકોને ચિત્તામાં સુવાડનાર લાગણીહીન નરપથુ!”

અળણ્યો ચરચરી બોલી ઉઠે, “કેવો મૂર્ખ?”

x

x

x

આજે જગદીશનું ઘર લોકોનાં ટોળાંથી ભરાઈ ગયું હતું ને જગદીશનું નિર્જીવ શરીર એક ખૂણામાં પાટલા ઉપર આસનવાળી બેઠું હતું. આંખોમાં તેજ, ચહેરા ઉપર હાસ્યમિશ્રિત યુક્તાબ્ધિ આછી છાયા ને શરીરના દરેક અવયવનું સામ્ય. એકદા થયેલા સર્વ લોકોને શોક અને આશ્ચર્યમાં રૂખાડવાને બસ હતાં. તે શોક ને આશ્ચર્યમાં જગદીશની કહેવાતી મૂર્ખાઈમાટે વિક્કાર તરી આવતો હતો.

દરેક માણસના મરણ પછી એક સમય એવો આવે છે, કે જ્યારે સર્વ કાંઈ તેના દુર્ગુણો ભૂલી જઈ તેના મરણમાટે શોક દર્શાવે છે અને તેના સહુગુણો ગાય છે; પણ જગદીશનું તેમાં સ્થાન ન હતું, તેની કહેવાતી મૂર્ખાઈથી સોમપુરનું બાળક પણ અળણ્ય ન હતું. હજીય લોકોએ કહ્યું:—“કેવો મૂર્ખ! અંતે જીવ ખોયો!”

ને મહત્તાને મંદિરીએ પગલાં માંડનાર દરેક આત્માની પાછળ જગબત્રીસીનું અટ્કહાસ્ય હોય છે; ન ગણુકારનારો આગળ વધે છે, ગણુકારનારો અધમતાના ઉંડાણમાં ગબડે છે.

રે હિન્દુ સંસાર ! ચેત ! ચેત !!

(ગાંડીવ. તા. ૨૧-૧૧-૨૬ ના અંકમાંથી)

(બાળલગ્નની ચિતામાં બળીને લસીભૂત બનેલા એક ગુજરાતી હિંદુ નવલુવાને આપઘાત કરતાં છેલ્લી ઘડીએ કરેલા નિવેદનમાંથી કાળજી કરી નાખે તેવા ફક્ત આજના હિંદુસમાજને અમે ભેટ કરીએ છીએ.)

મારી સાત વરસની વય હતી. દીંગલાદીંગલીના ખેત ખેતતો હતો, આછા ઝાંખા એકડા પાડીપર આલેખતો હતો. અરે ! ગુલઝારના ગુલ જેવો હતો. હૈયે તેવું હોડે ઉચરનારો બાળક હતો. કવિશબ્દોમાં કહું તો પ્રભુવિહોણા સંસારમાં પ્રભુનો પયગંબર હતો. દેશનું નાનું જ્વાહિર હતો. દેશના ઉદયની દોરી મારા હસ્તમાં હતી. સારે સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે, દીંગલાદીંગલીની રમત રમનાર પોતેજ દીંગલાદીંગલીના સ્વરૂપમાં મૂકાશે, ગુલના ગુલબદનપર વજનો બોલે મૂકાશે. આછા ઝાંખા એકડા ઘુંટનારને પ્રેમના પાડો શીખવવા શરૂ થશે ! અફસોસ ! એકાદ સાંજે આવી બાપાએ મોંમાં ગોળ ખવરાવ્યો-રે, ઝેર ખવરાવ્યું અને કહ્યું કે 'બેટા ! તારું વેવિશાળ કર્યું છે !' આમ કહી બાપાએ પોતે મારા નખોદના નગારાપર પહેલી ઢાંડી પછાડી !!

મારી બા મને અને મારી બાળકપત્નીને ઉભેલાં કે હસતાં દેખી હાસ્ય સાથે-રુદનમય હાસ્ય સાથે-કહેતી કે 'બેટા ! આ તારી નાની વહુ થાય !' અહા ! ત્યારે તે કેવી હરખાતી ! એ બહા હરખમાં મારી મા મારી પાયમાલીનીજ પપુડી વગાડતી; થોડા દિવસ ગયા. દશ વરસની ઉંમરે પહોંચ્યો. બીજી ચોપડી પૂરી કરી હતી. એક સાંજે ચાર વાગે ઘરમાં મંગળ મંગળ વર્તી રહ્યું. બંદા વરરાજ બન્યા. લગન-અરે વણલડકે ને વણધુમાડે બાળી નાખનારી અગત આવી. કપાળમાં મોટો ચાંદલો ને અક્ષત ચોઢી ગધેડાની માફક ડોકમાં ઘરેણાંનો જખરો બોળે લાદી ઘોડલે ચઢ્યો. હું પરણ્યો !

હું વાંચવા બેસતો ત્યાં તે આવી મારી ચોપડી ખુંચવી લેતી અને મને વાતોમાં કે અડપલે વળગાડતી. જે બાપાનું ધ્યાન દીકરાને ઘોડે બેસાડી ગીત ગવડાવીને વાળ વગાડાવવામાં પડ્યું-જે બાપાનું ધ્યાન ન્યાતવરામાં પડ્યું, તે મારી નિશાળની સ્થિતિની તપાસમાં ક્યાંથી પડે ? નિશાળ ગઈ. વિદ્યાર્થીજીવન તૂટ્યું. મારા નખોદના નગારાપર ફરી મેંજ ઢાંડી લગાવી !

થોડા દિવસ વીત્યા. બાપ ગયો, મા ગઈ. જીંદગીના સંગ્રામની ઘંટીમાં હું પીસાવા લાગ્યો. અધુરામાં પૂરું દેશનું દારિદ્ર્ય વધારનાર એકાદ બે બાળકનો પિતા થયો. એ સંતતિ ! પહેલો પુત્ર જન્મથીજ આંધળો અને પાંગળો હતો ! હાય ! રે, ગુલામ દેશનાં ગુલામ સંતાન !

મારી સ્ત્રી પણ કાચના વાસણ જેવી નાજુક હતી. સંતોષથી કંઠી હું કેમ ખાઈ શકું ? બિમારીનો મેં ઈજરો રાખેલો ! બાપીકી મુડીનો અર્ધો ભાગ ડોકડેરા ખાઈ ગયા. પૂલપરના પથરા દિવસે દિવસે લાંબે વખતે ધસાઈ જાય, તેમ મારી સ્થિતિ પણ દિવસે દિવસે ધસાતી હતી ! હાય ! અલારે મારા ઘરમાં ચારેખૂણે ભૂખજ ડોકીઆં કરે છે. જોવી હોય તો આવો, બતાવું. ક્ષયરાજની સવારી પત્ની પાસે ક્યારનીય આવી પહોંચી છે. પ્રભુ ! દુઃખનો પાસીશીક તે મારા પરજ ઢાળ્યો ! ના, ના ! મારા હિતેચ્છુઓએજ હવે તો જીવન અકારં છે !

પિતા, પિતા ! તારા લાડલહવાનો ભોગ થઈ પડેલો પુત્ર હવે તમને ત્યાંજ રડાવવા આવે છે ! હાય ! દુનિયા ! હું તો જઈ છું ! ચેતજે ! ચેતજે ! ઓ બચ્યાનાં પિતાઓ ! ઓ વડીલો ! મારા આ લોહીનાં આંસુથી ચેતજે !

પ્રભો ! તારે શરણે. (આત્મઘાત)

(જાગૃતિ માસિકપરથી)

સાચા માળીની પરખ

(લેખક:-ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, બાલજીવન-નવેમ્બર ૧૯૨૬ના અંકમાંથી)

સાચો નામનો એક માળી હતો. તે અને તેની સ્ત્રી વૃદ્ધ થયાં. તેમને પેટે કાંઈ સંતાન નહોતું અને જીંદગીસુધી ખાઈ શકાય તેટલું ધન તેમની પાસે હતું.

એક વર્ષે પૂરો વરસાદ પડ્યો નહિ અને દેશમાં દુકાળ પડ્યો. સાચાએ વિચાર્યું કે, પોતે વૃદ્ધ થયો છે અને કાંઈ ધન રળવાની હવે જરૂર નથી; તો આ દુકાળના વખતમાં લોકોનું કાંઈ ભણું પોતાને હાથે થાય તો ઠીક.

આ વિચારથી તેણે પોતાના ગામથી દૂર ત્રણેક ગાઉપર એક દૂવાને કાંઠે પરખ બાંધી અને તે તથા તેની સ્ત્રી રાતદિવસ ત્યાં રહીને વટેમાર્ગીઓને તથા દેરદાંખરને પાણી પાવા લાગ્યાં. સાચાની સ્ત્રીએ સ્વામીના ધરાદાને અનુકૂળ મત આપ્યો હતો, એટલે તે પણ રાતદિવસ પરખમાં સ્વામીની સાથે રહેવા લાગી.

તે દૂવામાંથી પાણી ખેંચતી અને માટલાં ભરતી. સાચો પણ પાણી ભરતો અને પાતો; પરંતુ જેવી શુદ્ધિ સાચામાં હતી, તેવી તેની સ્ત્રીમાં નહોતી. કોઈ ઢેડનો છોકરો પરખે પાણી પીવા આવે તો સ્ત્રીના નાકનું ડીચકું ચડતું. પરખથી દૂર પાણી પાવા જતું પડતું, પોતાના ગામનો કોઈ વટેમાર્ગી પાણી પીવા આવતો અને તેની સાથે સાચાની સ્ત્રીને કાંઈ અણુબનાવ ભૂતકાળમાં થયેલો હોય, તો તે પાણી પાવા ઉઠતીજ નહિ; અને સાચો સ્ત્રીના સ્વભાવને સમજી પોતાની મેળે પ્રેમ-ભાવથી પાણી પીવા ઉઠતો.

તેના ગામનો કોઈ શેઠ કે ગરાસીઓ પાણી પીવા આવતો ત્યારે સ્ત્રી ખુશામત કરતી; અને કોઈ તરસ્યાં દેર આવતાં, ત્યારે તેની મોજમાં આવે તો પાણી પાતી અને નહિ તો ચોખ્ખી ના કહેતી. સાચા માળીને પોતાની સ્ત્રીનો આ સ્વભાવ ગમતો ન હતો; પણ કંકાસ નહિ થવા દેવાને ખાતર તે ચૂપ રહેતો; અને પોતાથી બનતી સેવા સર્વ કોઈની કરતો.

એક વાર એક કુંભારનાં દશ ગધેડાં ઇટેા લાધેલાં નીકળ્યાં. કુંભારે પરખે આવીને ગધેડાને થોડું પાણી પાવા માગણી કરી. ત્યાં સ્ત્રી બોલી ઉઠી, ‘હજી માણસોને પાણી પહોંચતું નથી ત્યાં ગધેડાને પાણી શાનું પાઈએ? તારે ગામ જઈને પાજો.’ કુંભારે કહ્યું કે, ગધેડાં બહુ તરસ્યાં છે; ને પાણી પાશો તોજ ગામભેગાં થશે, નહિ તો મરી જશે.

પણ સ્ત્રીએ માન્યું નહિ. સાચાને દયા આવી અને તે પાણી પાવા ઉઠ્યો; પણ તેની સ્ત્રી ખૂબ ચીઢાઈ. તેણે પાણીનાં માટલાં ઝુંટવી લીધાં અને સ્વામીને ટપકો દીધો. સાચો બહુ દુઃખી થયો. તે તુરતજ દૂવાપર ગયો અને પાણી ખેંચી ખેંચીને ગધેડાને પાવા લાગ્યો. ગધેડાં બહુ તરસ્યાં હતાં. પાણી ખેંચતાં ખેંચતાં તે થાક્યો; પરંતુ સેવાશુદ્ધિથી થાકને ગણકાર્યો નહિ.

સાચો પાણી પાઈ રહ્યો ને પાછો પરખમાં આવ્યો અને જરા આરામ લેવાને સૂતો. તુરતજ તેને તાવ ચઢ્યો અને રાતે તો તે મરણ પામ્યો.

ખીજ બાજુએ તેની કોંવી સ્ત્રીએ પરખની ચોકડીમાં જઈને ફાંસો ખાધો હતો. પોતાની ના ઉપર થઈને સ્વામીએ ગધેડાને પાણી પાવા માંડ્યું તેથી તે અભિમાની સ્ત્રીને બહુજ ગુસ્સો ચઢ્યો હતો અને તેથીજ તેણે એ કુકર્મ કર્યું હતું !

સાચાની સ્ત્રીજ સેવા, તેની પાછળ રહેલી સેવાશુદ્ધિ કે જેમાં મૈત્રી તથા કરુણા રહેલાં હતાં અને તેથી ઉત્પન્ન થતી સ્ત્રીની વૈતરાણી સેવા, કે જેની પાછળ સેવાશુદ્ધિ તથા તેને અનુકૂળ આંતર્યુણ્યો નહોતા, તે બેઉનું સ્વરૂપ ખીજ દિવસના પ્રભાતમાં વટેમાર્ગીઓના સમજવામાં આવ્યું. સાચો માળી ગરીબ કે તવંગર, નાના કે મોટા, ઢેડ કે બ્રાહ્મણ, ગાય કે કૂતરું, ગમે તેવા પ્રાણી-પરવે કેવી સેવાશુદ્ધિ ધરાવતો હતો અને તેમને પાણી પાઈ સંતોષ આપતો હતો, તેમજ તેની સ્ત્રી પાણી પાતી હતી છતાં તેની સેવાની પાછળ કેવી કટુતા, ભાવહીનતા વગેરે અવગુણો હતા, તે લોકો તો બહુતાજ હતા; પરંતુ એકજ કામ કરનાર બેઉ જણની સેવાનાં બે જૂદાં જૂદાં પરિણામો આવેલાં બોધને તેમનું હૃદય દ્રવ્યું.

ગામલોકોએ એકઠા થઈને બેઠેલો અગ્નિસંસ્કારક થોં અને સાચાની પરખ જ્યાં હતી, ત્યાંજ પાકી પરખ બાંધાવી ‘સાચા માળીની પરખ’ ને નામે તેનું નામ અંમર કર્યું.

સંતાનસંરક્ષણ

(અનુવાદક:—શ્રી. ઇન્દિરપ્રસાદ જોષી—સુરત. એમ. બી. એ. એસ. (લંડન.)

(“હિંદુસ્થાન” તા-૫-૧૧-૨૬ ના અંકમાંથી)

જ્ઞાનની જોટલી જરૂર સ્ત્રીપુરુષોને છે, તેટલીજ જરૂર બાળકોને પણ છે. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે, સર્વ અનિષ્ટનું મૂળ અવિદ્યારૂપ અંધકાર છે. મનુષ્યનું ભાવિ ફક્ત તેના જ્ઞાન ઉપરજ નહિ; પરંતુ તેના આપદાદા, માતાપિતા, ગર્ભધારણ, ગર્ભધાન અને એવીજ અનેક વાતો ઉપર રહેલું છે. બાળકની શારીરિક પ્રકૃતિની માફક તેની માનસિક પ્રકૃતિનો આધાર પણ તેના કુળ, શિક્ષણ, પોષણ, તેના વંશના ગુણ અને બાલ્યાવસ્થાની માવજત ઉપર છે.

એક રશિયન વિદ્વાન લખે છે કે, મારાં માતાપિતાએ એક વેશ્યા બાલિકાને બાળપણમાંથીજ ખોજે લીધી હતી. આ બાલિકાના જન્મ પછી ટુંક સમયમાંજ તેની વેશ્યા માતા પરલોકવાસિની થઈ હતી. તેમણે આ બાલિકાનું પોષણ પોતાના પુત્રોની માફકજ કર્યું હતું. બાળકો પણ તેને સગી બહેન ગણતાં. બાલ્યાવસ્થાથીજ આ બાલિકાના હૃદયમાં કુતકેરોએ સત્તા જમાવી હતી; પરંતુ તેની સાથે રમતાં પેલાં બાળકોમાં તેનો સર્વથા અભાવ હતો. તે જૂકું બોલવા લાગી. નિર્દયતા-ભય આચરણ કરતી હતી. તેમાં તેને આનંદ જણાતો. માતાપિતાએ સાવધાનતાથી શિક્ષણ આપ્યું, પરંતુ તેણે તો પોતાની માતાનોજ ધંધો યુવાવસ્થામાં હસ્તગત કર્યો અને ફક્ત બારીસ વર્ષના વયે તે ચોરીઓ અને હત્યાઓ કરવા લાગી. આવાં કર્મોથી તેને દેશનિકાલની સજા થઈ. આનું તાત્પર્ય એ નથી કે, વેશ્યાનાં સંતાન ખરાબજ હોય છે; પરંતુ કહેવાનો આશય એ છે કે, માતાના ગર્ભમાંથીજ તે બાળક દુર્વાસના અને દુશ્વરિત લઈનેજ સંસારમાં આવે છે. તે બાળકને ઉત્તમ શિક્ષણ આપવા છતાં તે દુર્વૃત્તિઓનું સમૂળ ઉત્તેજન થઈ શકતું નથી.

વિલિયમ રોજર પોતાના અનુભવથીજ લખે છે કે, જો આ અસ્વાભાવિક દશા વીસ છોકરાંઓમાં જણાય તો તેજ દશા એંશી છોકરાંઓમાં જણાય છે. ઓછામાં ઓછી ઉંમર કે જેમાં પુત્રી ગર્ભવતી થઈ હોય તો તે આઠ વર્ષની વય છે અને પુત્ર તેર વર્ષમાં સંતાન ઉત્પન્ન કરી શક્યો છે. જે વર્ષના બાળકમાં પણ કામાસક્તિનાં ચિહ્ન જણાયાં છે. એ બાળક કામના આવેગથી છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ તરફ ખેંચાતો હતો અને મન તથા શરીરથી કામચેષ્ટા પ્રકટ કરતો હતો. જે જ્ઞાન બાળક, મિત્રો અને અશિક્ષિત વર્ગ પાસેથી લે છે, તે ગટરના ગંદા પાણી જેવું છે, જેનું પાન કરવાથી હાનિ થાય છે; પરંતુ જે જ્ઞાન શિક્ષિત માતા અગર અધ્યાપિકા આપશે, તે જ્ઞાન નિર્મળ હશે.

આજકાલ શાળાઓમાં લણતા વિદ્યાર્થીઓની કેવી ખરાબ હાલત છે, તે દેખતા પુરુષથી છુપી નથી. ઇંદ્રિયોની પવિત્રતા, વાસ્તવિક ધર્મ અને શુદ્ધ જ્ઞાન ન હોવાને લીધે હજારો વિદ્યાર્થીઓ તેનો દુરુપયોગ કરીને જાતજાતના રોગોમાં ફસાય છે. માતાપિતા એમ જાણે કે, “અમારો બાળક ભોજો છે, અમારો છોકરો તો એવું કંઈ સમજતોજ નથી;” પરંતુ એજ બાળક પોતાના દુષ્ટ સાથીઓદ્વારા કુચેષ્ટાઓ શીખી પોતાનું સલામત વાળે છે. જો તેનાં માતાપિતા પહેલેથીજ તેને સ્ત્રીપુરુષના ધર્મનું જ્ઞાન આપી, તેના મનપર બ્રહ્મચર્યની રક્ષાની આવશ્યકતા દર્શાવે, તો તે દુષ્ટતા કરી પોતાના જીવનરક્ષમાં કદી પણ પ્રહાર નહિ લગાવે; અને દુષ્ટોની જાળમાં પણ નહિ ફસાય.

પુત્રીઓને પણ જો માતૃત્વની પવિત્રતા અને જોખમદારીનું જ્ઞાન માતા અથવા શિક્ષિકા આપે તો તેને પણ પડતી બચાવી શકાય. ‘હું ક્યાંથી આવ્યો? મારી બહેન મારા ઘરમાં ક્યાંથી આવી?’ વગેરે પ્રશ્નો બાળકોના મનમાં સાધારણ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રણચાર વર્ષનાં બાળકો આવા પ્રશ્નો પિતાને પૂછે છે. આવા સમયે તેને અયોગ્ય પ્રત્યુત્તર ન આપવો, પરંતુ તેની સમજ અને જ્ઞાનપિપાસા મુજબ સરળ જવાબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવવો જોઈએ. ઉત્તર આપતી વખતે લજ્જા કે સંકોચનો ભાવ કદીપણ ન થવો જોઈએ, નહિ તો બાળક ઉપર ઘણી ખરાબ છાપ પડશે; પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે, બાળકની અવસ્થા અને યોગ્યતાથી વધારે વાત ન જણાવવી.

જેમ જેમ તે બાળક મોટું થાય, તેમ તેમ તેને વધારે હકીકત સમજાવવી. છ વર્ષની ઉંમરે સ્ત્રી-પુરુષના ધર્મનું જ્ઞાન તેને કરાવી દેવું જોઈએ. બાળાઓને આ જ્ઞાન આપવાની જરૂર બાળકો કરતાં વધારે છે.

જર્મન વિદ્વાન શ્રીયુત મોલનો મત એવો છે કે, ‘સ્ત્રીપુરુષના જ્ઞાનસંબંધી બોધ પ્રત્યેક બાળકને એકંતમાં આપવો જોઈએ. બાળકોને આ જ્ઞાન આપવા માતાજી યોગ્ય વ્યક્તિ છે. તે જ્ઞાન કોઈપણ ઉંમરે આપી શકાય છે. કેવળ એટલુંજ યાદ રાખવું કે, તેને યોગ્ય ઉપદેશ ઉંમરના પ્રમાણમાં આપવો. આ દૃષ્ટિએ માતાજી બાળકની આલશિક્ષિકા છે. આ વિષયમાં સર્વથી પ્રથમ જરૂરી વાત એ છે કે, ગુપ્ત ભાગોનાં નામ સારાં રાખવાં. જેમ કે ગુદા, જનનન્દ્રિય વા મૂત્રન્દ્રિય, ગર્ભાશય વગેરે. આ વિભાગોનાં નામો તમારે એવી રીતે લેવાં કે જાણે તમે લાથપગ કે મોઢાનાં નામો લેતા હો, જેથી બાળક પણ આ નામોનો ઉપયોગ નિઃસંકાય ભાવથી કરે. જે માતાપિતા આ નામો લેતાં સંકાય કરશે, તો બાળક એથીયે વધુ સંકાય કરશે અને પોતાના હૃદયની વાત બતાવશે નહિ. માતાપિતા બાળકના વિશ્વાસપાત્ર થયાવિના તેને સુધારી શકશે નહિ.

ઈદ્રિયશ્ચિતાના ઉપદેશમાં સારાં પુસ્તકોની ઘણી સહાય લઈ શકાય છે. અજ્ઞાની માબાપો બાળકને લજ્જાથી આ વિષયો સમજાવતા નથી. તેઓ બાળકની પવિત્રતાનું રક્ષણ કરવાને આ વિષયનું કોઈ સારું પુસ્તક પણ આપતાં નથી. તેઓ બાળકને અધિકારમાં રાખી નિશ્ચિંત રહે છે; પરંતુ આમ કરવાથી બાળક દુષ્ટ સોજનને લીધે ખરાબ પુસ્તકો વાંચવા માંડે છે અને તે ખરાબ ગ્રંથકારોની કામોદીપક ભાષાના ભોગ થઈ પડે છે. આવા વાચનથી તે બાળકને ભયંકર હાનિ થાય છે. જે માતાપિતા આ વિષયવિષે સારા વિદ્વાનની કલ્પમયી લખાણો ચોપડી બાળકને આપે તો બાળક કુમાર્ગે જતાં જરૂર અટકશે. અંગ્રેજીમાં તો બાળકોને માટે એવાં ઘણાંય પુસ્તકો મળી શકે છે; પરંતુ ગુજર્જરિગામાં આવાં પુસ્તકો ભાગ્યેજ દૃષ્ટિએ પડે છે. ‘ઓલ્ફોર્ડ ફોરગીન’ નામનું અંગ્રેજી પુસ્તક આ વિષયમાં સારું છે.

પુસ્તકો આપવા પહેલાં બાળકોને બાળજન્મને લગતાં ચિત્રો બતાવવાં જોઈએ. એ વડે તેને ઘણી વાતો સમજાવી શકાય છે. બાળકને આ વિષયનું જ્ઞાન વનસ્પતિના ઉદાહરણથી આપવાનું શરૂ કરવું કે પુંકેસર સ્ત્રીકેસરમાં પડવાથી બી બને છે. પછી પક્ષી, માછલી, પશુ અને છેવટે સ્ત્રીના ગર્ભાવાનની માહિતી વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સમજાવી શકાય છે. વળી વાતો તથા કહેવતોમાં પણ આ વિષય સમજાવી શકાય છે. આ મહત્ત્વપૂર્ણ વિષયનું જ્ઞાન ન હોવાના કારણે ભયંકર મેથુન-રોગોમાં અસંખ્ય યુવકો ફસાય છે.

એક વિદ્વાન કહે છે કે:—“જે માબાપ પોતાનાં સંતાનોને આ પવિત્રધર્મશિક્ષા નથી આપતાં તેઓ સંતાનદ્રોહી છે.” આ અજ્ઞાનને લીધેજ કેટલીક કુલીન કન્યાઓ પાપપંકમાં પડી પોતાની અને પોતાનાં માતાપિતાની લજ્જાની કારણબૂત બને છે. અનુભવથી જણાય છે કે, જે બાળાઓ વેશ્યાવૃત્તિ ધારણ કરે છે તેમાં ખરાબીનું બી ઘણુંખડું બાર વર્ષની ઉંમર અગાઉ રોપાયું હોય છે.

આથી માબાપે બાળકને આ જ્ઞાન આપી તેના વિશ્વાસપાત્ર બની તેના હૃદયની ગુપ્ત વાતો જાણી લેવી. શરીર નિરોગી રાખવામાટે કસરતની જોટલી જરૂર છોકરાને છે, તેટલીજ જરૂર છોકરીને પણ છે; પરંતુ આપણી કન્યાશાળાઓમાં તેનો અભાવ છે. આથી કેટલીક બાળાઓ રોગગ્રસ્ત જણાય છે. તરવું, દોરડાં ફેંદાં, ગુલકાર્ય વગેરે હલકી કસરતો પણ લાભદાયક છે. ચૂરોપમાં ખુટ-બાલ, ક્રિકેટ વગેરે પણ સ્ત્રીઓને શીખવાય છે; પરંતુ અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે કે, ભારે કસરત સ્ત્રીને હાનિકારક છે.

બાળક દશ વર્ષે જે વાત બરોબર સમજી શકે, તે વાત છ વર્ષની ઉંમરે તેને નકામી છે. તેનું કારણ એ છે કે, બાળકની જૂદી જૂદી શક્તિઓ જૂદા જૂદા સમયે ખીસે છે; માટે સ્ત્રીપુરુષના ધર્મનું જ્ઞાન આપતી વખતે ઉંમરનું પ્રમાણ ખાસ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. આદર્શ સંસારનું દર્શન યુવાવસ્થામાંજ થાય છે; સૌંદર્યનું જાહેર, લજ્જાના ભાવ, આત્મસંયમનું સ્વભાવિકપણું, સ્વાર્થહીન પ્રેમ, કર્તવ્યનો અર્થ, કાવ્ય અને કળા ઉપર રસ, ધાર્મિક કલ્પનાઓની ઇચ્છા, આ બધું શુદ્ધ બાળકોમાં પોતાની મેળેજ જાગ્રત થાય છે. સ્ત્રીપુરુષના ધર્મમાં તો આયુષ્યનું પ્રમાણ જરૂરનું છે, પરંતુ જે ધર્મશિક્ષામાં પણ વયનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં લેવાય તો વધુ સફળતા મેળવી શકાય.

શહેરી બાળકોમાં લગ્ન (બહારની અગર અંદરની) ગ્રામ્ય બાળક કરતાં વધારે હોય છે. સ્ત્રીપુરુષના ધર્મવિષયની વાતો કરતાં શહેરી લોક પોતાના વિચાર છુપાવે છે. શહેરોમાં નીચ પંક્તિના લોકો પણ અધિક સંયમી અને સારી ભાષામાં બોલે છે. આથી જો શહેરનાં બાળકો પાસે આ વિષયની વાત કહેવાય તો કદાચ તે બાળક સમજી પણ ન શકે. કહેવાય છે કે, શહેરોની બ્રષ્ટતા ભલે ઓછી હોય, પરંતુ તે ઉંડી હોય છે. આમ હોવું શક્ય છે; પરંતુ એ ગુપ્ત રહેવાથીજ બાળક બચે છે. એક રશિયન લેખક કહે છે કે, ‘ગામમાં રહેનાર બાળક કરતાં શહેરવાસી બાળકને સ્ત્રી-પુરુષના ધર્મવિષયક જ્ઞાનથી દૂર રાખવું સુગમ છે.’ આથી જણાય છે કે, આ વિષયના જ્ઞાનની જરૂર દરેકને સમાન છે.

વાળાના અનુભવેલા ઉપાયો

(લેખક:-જુહારામ રવિશંકર ત્રિવેદી. ગુજરાતી તા. ૧૨-૯-૨૬)

૧ જ્યાં ડાંગર પાકે છે, ત્યાં ક્યારડાઓમાં આસોથી માગશરસુધી ડાંગરના છોડવા ઉભા હોય છે. તેની ઉપર લટકતો કોશેટો હોય છે. તે કોશેટાને સૂકવીને, વાટીને, ગોળમાં તેની છ ગોળી બનાવવી અને દરેકજ છ દિવસ સુધી રોજ સવારના દાતણ કરીને એક ગોળી ખાવી. એના ઉપર પરેજ પાળતી પડતી નથી. આ એક અકસીર ઉપાય છે. એક કોશેટાની છ ગોળીજ આ દરદ મટાડવામાટે પૂરતી છે, આ દવાથી વાળો ફરીથી થશે નહિ.

૨ બાદીઆના તોલો ન થોડા દહીં સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર ત્રણ દિવસસુધી ખાય તો વાળો ગળી જઈ આરામ થાય છે.

૩ વાળાના મોઢા ઉપર ભેરવશીંગ (કૌચાંની શીંગ) ની રૂવાંટી ચીમટાવતી ઉપાડી મૂકવી; એટલે વાળો તુરંત બહાર નીકળે છે.

૪ એળાઓ, હીંગ, અશીણુ, કબૂતરની હગાર (ચરક), આ ચારેને સરખે વજને લઈ અરીઠાના પાણીમાં વાટી વાળા ઉપર ચોપડવી. તે પર આકડાનું પાન બાંધવાથી ૨૪ થી ૩૬ કલાકમાં વાળો નીકળી પડે છે. આ દવાથી ઘણાજ માણસોના વાળા મટયા છે.

૫ સરગવાના ઝાડનાં મૂળાં છાશમાં ઘસી જે જગોએ વાળો નીકળ્યો હોય, તે જગાએ બડો લેપ કરવાથી વાળો બળી જશે.

અમરવેલ, તે તાંતણા જેવી પીળા રંગની વેલ થોરની વાડો ઉપર થાય છે. તે વાટીને તેની છુગદી જે જગાએ વાળો થયો હોય તે જગ્યાએ મારવાથી મટી જાય છે અને એની મેળે બહાર નીકળી જાય છે.

(લેખક:-કાલીદાસ રાજભાઈ. ‘ગુજરાતી’ તા. ૨૫-૭-૨૬)

૧ મીણો હરમો નામે ઝેરી વનસ્પતિ થાય છે, તે એટલી બધી ઝેરી છે કે તેની નીચે કોઈ કોઈ વેળા નાનાં પક્ષીઓ મરેલાં જોવામાં આવે છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ કપાડી લોકો વાળામાટે ઘણીવાર વેચવા આવે છે. વાળાવાળી જગો ઉપર આ મૂળ ઘસીને કે વાટીને લગાવતાં વાળો પાંચ મિનીટમાં બહાર આવી પડે છે.

૨ જે જગ્યાએ વાળો નીકળ્યો હોય તે જગોપર ત્રાંબાનું પત્તં વેઢવાનું રાખી તેમાંથી વાળાને બહાર કાઢવો. તે જગોપર વીંછીનો ડંખ અપાવવો. ત્રાંબાનું પત્તં રાખવાનું કારણ ફક્ત વાળાવિનાની કોઈ જગોપર વીંછી ડંખ ન મારી શકે. બની શકે ત્યાંસુધી વાળાપરજ ડંખ આવવો જોઈએ.

૩ અરીઠાં, ઝેરકચોલાં, અશીણુ, ખાખરાનાં બીજ, (પીતપાપડો) સાદું કપૂર-ગુગળ વગેરેને વાટી, પીંપળાનાં પાનપર લેપ કરી લગાવતાં વાળો બહાર આવી પડે છે.

૪ ભેરવશીંગ (કૌચાં) ની રૂવાંટી પાડી વાળા ઉપર દબાવવી, જેથી વાળો બહાર આવી પડે છે. ઉપરના ચાર ઉપચારો અમારા જાતિ અનુભવના છે.

વાળો ખરાબ પાણી પીવાથી અને તામસી ખોરાક લેવાથી કાપે છે. વાળાનું દર્દ ચોમાસાની એસતી ઋતુમાં ઘણું લયંકર નિવડે છે, વાળા લુછતી પીડા હજાર મૃત્યુની પીડા બરોબર છે; માટે સંભાળીને રહેતાં અને ખાનપાનનો યોગ્ય વિચાર કરી ચાલતાં એ પીડા દૂર થાય છે.

ગુરુજીએ ક્યાંથી અને કેવી રીતે મેળવ્યું !

(સૌરાષ્ટ્ર તા-૩૧-૧-૨૫)

(વિજ્ઞાનાચાર્ય શ્રી જગદીશચંદ્ર બોસ્ને કલકત્તાની પ્રેસીડન્સી કૉલેજના ભૌતિકશાસ્ત્રના અધ્યાપકતરીકે આઘીસ વર્ષ પૂરાં થયાં. એ પ્રસંગે કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ તેમને માનપત્ર આપ્યું અને શ્રી જગદીશચંદ્રે તેનો જે જવાબ આપ્યો, તે અમે આ નીચે આપીએ છીએ.)

ગુરુજીને ચરણે

ગુરુજી,

આપનું કાર્યક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે કે આપને વર્ણવવાને પણ અમે અસમર્થ છીએ. આપને શું કહીએ ? આપને ઉદ્ભિન્નશાસ્ત્રી કહીએ કે ભૌતિકશાસ્ત્રી ? આપની અર્ચના પ્રાણીશાસ્ત્રી-તરીકે કરીએ કે માનસશાસ્ત્રીતરીકે ? એ સૌ આપને તેમના હોવાનો દાવો ધરાવે છે. એશિયાના એ વિજ્ઞાનચક્રચૂડામણિ ! આપની યુગપ્રવર્તક શોધો જગતભરની પ્રશંસા પામી છે. આપના વિજ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના એ ભારતના ઇતિહાસમાં સ્થાન પામનારો બનાવ છે, આપની શોધો એ વિજ્ઞાનના ઇતિહાસને ઉજ્જવળ બનાવનારી ઘટનાઓ છે. વૈજ્ઞાનિકની તીકણ મર્મદ્રષ્ટા દૃષ્ટિની સાથે આપનામાં કવિની મુગ્ધકર કૃપનાનું મિશ્રન થયું છે.

વ્યોવૃદ્ધ અને માનતૃપ્ત આપને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. મારકોનીના પ્રતિસ્પર્ધી ન્યુટનના સ્વજન, આપનામાં અમે ગર્વ ધરીએ છીએ. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીતરીકે મહાન અને મનુષ્યતરીકે તો એથીયે વિશેષ મહાન, આપના ચરણમાં અમારાં પ્રીતિ-પુષ્પો ભેટ કરીએ છીએ. પ્રકાશના એ દિસ્તા! વિજ્ઞાનની દુનિયાના એ પુરુષવર! આપનું અમે સ્વાગત કરીએ છીએ.

આપના પ્રેમપાત્ર શિષ્યો.

ગુરુજીની આશા

પશ્ચિમમાં પૂર્વજ્ઞેને ગૌરવે પુત્રપરિવાર ગૌરવવંતો બને છે. પૂર્વમાં પુત્રો અને અનુજ્ઞેની મહત્તા પૂર્વજ્ઞેને ગરવા બનાવે છે; એટલે મારા ભૂતકાળના અને અત્યારના વિદ્યાર્થીઓ તેમની સિદ્ધિઓની મહત્તાવડે મને જે માન આપે, એના કરતાં વિશેષ માન બીજું કયું હોય ? હિંદુ-સ્થાનમાં સર્વત્ર વિદ્યાર્થીઓ મારાપ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિભાવ ધરાવે છે અને મને તેમના શિક્ષક-તરીકે સ્વીકારે છે, એના કરતાં કયી વસ્તુ મારા હૃદયને વિશેષ સ્પર્શી શકે ? મને જે સફળતા મળી છે, તે મારી અંગત મહત્ત્વકાંક્ષાને તૃપ્ત કરવાને તો નેહાએ તે કરતાંયે ઘણી વધારે છે; પણ તમારે માટેની મારી મહેન્ટાએતે તો કોઈ સીમાજ નથી, કારણ કે અમે જે જે કામ અધુરું મૂકીએ, તેને આગળ ધપાવનારા તો તમે-આજનો યુવકવર્ગ છે. જીવનની ત્યાગભરી તપશ્ચર્યાઓ તપીને ભાવિ મહા ભારત સર્જવું એ જીમ્મેદારી તો તમારી છે.

તમે પૂછો છો કે, મેં જીવનમાં આ બધું બળ ક્યાંથી મેળવ્યું ? તમે જાણવા ઇતેજ્ઞર છો કે, મારા માર્ગમાં પથરાયેલા એ અસંખ્યાત અંતરાયોને હું કેમ જીતી ગયો ? મારા જીવન ઉપર મોટામાં મોટી અસર મારા પિતાની છે. માંડ આ જીવન તેમની દુરંદેશીનો પ્રતાપ છે. મારા બાળ-પણમાંથીજ તેમણે મને સામાન્ય જનસમાજની સાથે મહોખ્યત શીખવી. સાથે સાથે તેમણે મને ભૂતકાળના એ વીર્યવાન ભારતનું અને ભવ્ય આદર્શોનું દર્શન કરાવ્યું. તે ત્યારે જીજ્ઞાના સર્વશ્રેષ્ઠ દરજ્જાના અમલદાર હતા, તેમના હાથ નીચેના નોકરો તેમનાં બાળકોને શ્રીમંતોમાટેની અંગ્રેજ નિશાળમાં મોકલતા, ત્યારે મારા પિતાએ મને ગામડી નિશાળે મોકલ્યો. ત્યાં દિવસરાત કાળી મજૂરી કરનાર મજૂરોના અને આજે જેમને હલકાં વર્ણો ગણવામાં આવે છે, તેમનાં સંતાનો મારા સાથીઓ થયા. તેમની પાસેથી હું ખૂબ શીખ્યો. માછીમારોના છોકરાઓ પાસેથી મોટી મોટી નદીઓના ભીતરમાં વસતા વિચિત્ર મગરોની હું વાર્તાઓ સાંભળતો. તેમના સહવાસથી હું કુદરતનો પ્રેમી બન્યો. અને જે ભાવનાવાદ યુવકોને કૂદતા બનાવી મૂકે છે, તે મને વીર ભારતના એ મહા વીરકાવ્ય મહાભારતના દૈનિક પાઠથી મળ્યો. તેમાંથી હું શીખ્યો કે, જીવન એટલે સંગ્રામ-પ્રેમશૌર્યના ઉચ્ચતમ કાનૂનોની મર્યાદામાં રહીને ચાલ્યે જવું અવિરત યુદ્ધ.

એ ગામડી નિશાળમાંથી મને શહેરની નિશાળે મૂકવામાં આવ્યો અને પછી જીંદગીની

એથીયે મોટી શાળામાં, જીંદગીની લડત લડવાને ઉભો રાખવામાં આવ્યો. કલકત્તાની એ હિંદુ સ્કૂલમાં મારા જેવો અજાણ્યો છોકરો આવે, એ લાંબા વિદ્યાર્થીઓને અવરિત લાગ્યું. તેમણે તેમના નાયકની સાથે યુદ્ધ કરવાને મને ખીડું મોકલ્યું. મારે એ સ્વીકાર્યેજ છૂટકો હતો, સદ્ભાગ્યે હું જીત્યો. અમે બન્નેએ હાથ મીલાવ્યા અને ત્યારથી સાચા મિત્રો બનીને રહ્યા. લડાઈનો એ નિયમ છે કે, લડાઈ પૂરી થઈ રહ્યા પછી મનમાં કોઈને માટે કશો વસવસો ન રાખવો; વિજય કે પરાજય એ વિધિના હાથની વાત માની તેને વિસારી મૂકવી. તમે આજે વિજયને દ્વારે ઉભા છો અને હું કદાચ કાલે તમારો સંગાથી બનું; પણ તે દરમિયાન આપણા મનને તો આપણે નિર્મળજ રાખવું, એ મારા આખા આ જીવનના અનુભવે આપેલું જીવનસૂત્ર છે.

મને જીંદગીમાં કશુંજ સરળ કે સુગમ નથી લાગ્યું, ડગલે ડગલે અને પગલે પગલે મારે લડાઈ લડીને અને જીત મેળવીનેજ આગળ વધવું પડતું અને આ લડાઈઓએજ મારામાં બળ પૂર્યું છે. જ્યાં જ્યાં મારે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું છે, ત્યાં લડાઈને અંતે એકેય પક્ષમાં જરાય કડવાશ અમે નથી રહેવા દીધી. મારા પ્રતિપક્ષીઓ આજે મારા સર્વોત્તમ મિત્રો બન્યા છે.

ચાળીસ વર્ષ પહેલાં લૉર્ડ રીપનની સરકારે, પ્રેસીડન્સી કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મી. ટોની અને ડીરેક્ટર આર્થ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન સર આલ્ફ્રેડ ક્રાફ્ટનો સખ્ત વિરોધ છતાં મને ભૌતિકશાસ્ત્રના અધ્યાપકની જગ્યા આપી. સર આલ્ફ્રેડ ક્રાફ્ટે નિખાલસ દીલે મને કહ્યું કે, હિન્દી અભ્યાસના વિજ્ઞાનને ચોકસાઈપૂર્વક શીખવવાને સ્વભાવથીજ નાલાયક છે; અને ઉપરાંત, પ્રેસીડન્સી કૉલેજના તોફાનીતરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલા વિદ્યાર્થીઓને કાબુમાં રાખવા એ મારાથી નહિ બની શકે. તેના એ અજ્ઞાનને કારણે બંધાયેલા વિરુદ્ધ મતને માટે મેં જરાયે માફું ન લગાડ્યું. મારે તો, તેઓ એવો મત બાંધવામાટે શરમોંદા બને, એ કરવાનું હતું અને મેં એ કયું. પરિણામે પ્રિન્સિપાલ અને ડીરેક્ટર બંને મારા સરસ મિત્રો બન્યા, એટલુંજ નહિ પણ તે મારા દૃઢ પક્ષપાતી થયા.

પછી હું ભૌતિકશાસ્ત્રીઓની દુનિયામાં પેડો. ત્યારે પણ મારે એજ મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડ્યો. કોઈ અજાણ્યો તેમના ટોળામાં પેસી જાય એ તેમને નહોતું પાલવતું. મારી વૈજ્ઞાનિક શોધો વિજ્ઞાનના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતોને ખોટા દરાવનારી અને તેથી કોઈ ન માની શકે એવી હતી. મારાં યંત્રો કામ કરતી સ્થિતિમાં જાહેરમાં બતાવવાનું મને આમંત્રણ થયું. હું સાધનો લઈને વિલાયત ગયો; પણ મજુરની બેદરકારીથી એ નાજુક યંત્ર નાંદવાઈ ગયું અને એ વખતે તો પૂરેપૂરો પરાજય પામીને, મોટું આર્થિક નુકસાન સહીને, હું પાછો ફર્યો.

ખીજ વખતે મેં વધારે મજબૂત યંત્ર બનાવ્યું અને તે મારી સાથેજ રાખીને હું વિલાયત ગયો. તે યંત્રનું નામ મેગ્નેટીક ફ્રેક્ચાઈઝ, કે જે વસ્તુને દશકરોડગણી મોટી કરીને બતાવી શકે છે. આ સિદ્ધાંતતરીકે પણ અસંલવિત છે, એમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ માનતા; એટલે આ પ્રયોગ જોવાને જગતના મોટા મોટા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ લંડનમાં ભેગા થયેલા. હું એ યંત્ર લઈને ત્યાં ગયો; પણ દરવાજે મોટરમાંથી ઉતરતાં, જરાક હડદો લાગવાથી તેનો અતિ નાજુક દોરો તૂટી ગયો. વિદ્યાર્થી એટલી અનુકૂળ કે મારા ખીસ્સામાં 'સેક્રેટાઇન કેપસલ' હતું. તેના વતી મેં દોરો તત્કાળ પાછો સાંધી લીધો અને બધા પ્રયોગો કરી બતાવ્યા. આ બધા ઉપરથી તમને સ્પષ્ટ જણાશે કે, સામાન્ય અજ્ઞાનની સામે ઝુઝીને માન્યતા મેળવવી કે સફળતા સાધવી, એમાં કેટલી ધીરજ અને કેટલો સતત પરિશ્રમ જોઈએ છે !

જગતનાં રાષ્ટ્રોના સંઘમાં હિન્દને માટે માનભર્યું આસન મેળવવાના ઉદ્દેશમાં આપણે બધા એક છીએ. આપણે તે એકત્રિત અને અથાગ પ્રયત્નોથી, તેમજ યુદ્ધના નિયમોનું બરાબર પાલન કરીને, જરૂર સાધીશું. શરતમાં ઉતાવળાઓ નહિ, પણ ડાહ્યો જીતે છે; પણ ડહાપણ એટલે નિર્બળાની પરાધીન વિવેકશુદ્ધ નહિ, પણ ડહાપણ એટલે શક્તિની અસ્મિતામાંથી જન્મતી કાર્યની અતુરાર્થ. હિંદુસ્થાન સંત્રામ ખેલીને સ્વાધીન બને કે તેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને વધારે અનુરૂપ બીજા માર્ગોએ સ્વતંત્રતા પામે, પણ તેના ભાવિને માટે તો કશો સંદેહજ નથી; કારણ કે ભારતની સંસ્કૃતિમાં કંઈક એવું તત્ત્વ છે કે જેમાં કોઈ અસામાન્ય અને અતંત ગુપ્ત શક્તિ ભરી છે અને તેને પ્રતાપેજ જગતભરને ખેદાનમેદાન કરી મૂકનારાં કાળનાં આક્રમણો સામે ભારતની સંસ્કૃતિ આજત અને અજેય ઉભી છે. સાચેજ, આટલા બધા ફેરફારો અને હુમલાઓ સામે દૃઢ રહેવાની

તાકાત તો એજ મહાસંસ્કૃતમાં વસેલી હોય, કે જેણે નાઇવ નદીના તીરે મધ્યાહ્ન તપેલા એ મીસરના છુદ્ધિવૈભવને, એખીસેન અને આસરીઆનાં સમર્થ સામ્રાજ્યોને વિનાશ પામતાં જોયાં અને જે આજે એની એજ અજેય શ્રદ્ધાપૂર્વક ભાવી તરફ મીટ માંડતી ઉભી છે.

ઈશ્વરપ્રાર્થના

(આર્યપ્રકાશ તા-૧૩-૬-૨૬ના અંકમાંથી)

વ્યાખ્યાન-હે સહનશીલેશ્વર ! આપ અને અમે પરસ્પર પ્રસન્નતાથી રક્ષક થઇએ, આપની કૃપાથી અમે સદૈવ આપનીજ સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને ઉપાસના કરીએ તથા આપનેજ પિતા, માતા, બાપુ, રાજા, સ્વામી, સહાયક, સુખદ, સુહૃદ, પરમચૂર્વાદિ જાણીએ; ક્ષણમાત્ર પણ આપને ભૂલીએ નહિ, આપની તુલ્ય અથવા આધિક કોઇને ન જાણીએ. આપના અનુગ્રહથી અમે સર્વ પરસ્પર પ્રીતિમાન, રક્ષક, સહાયક, પરમપુરુષાર્થી થઇએ, એકબીજાનું દુઃખ ન જોઇ શકીએ, સ્વદેશસ્થાદિ મનુષ્યોને અલંત પરસ્પર વૈરરહિત, પ્રીતિમાન અને પાખંડરહિત કરીએ, ‘સહનોમુનક્તુ’ તથા આપ અને અમે લોક પરસ્પર પરમાનંદનો ભોગ કરીએ, અમે લોક પરસ્પર હિતથી આનંદ ભોગવીએ કે આપ અમને આપના અનંત પરમાનંદના ભોગી બનાવો. તે આનંદથી અમે લોક એક ક્ષણ પણ અલગ ન રહીએ. “સહવીર્યમ્ કરવાવૈ” આપની સહાયતાથી પરમવીર્ય જે સત્ય વિદ્યા તેને પરસ્પર પુરુષાર્થી પ્રાપ્ત થઇએ. “તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ” હે અનંત વદામય ભગવન ! આપની કૃપાદૃષ્ટિથી અમારા લોકોનું પદનપાદન પરમ વિદ્યાયુક્ત થાઓ તથા સંસારમાં સર્વથી અધિક પ્રકાશિત થાઓ અને અન્યેન્ય પ્રીતિથી પરમવીર્ય પરાક્રમથી નિષ્કંટક ચક્રવર્તી રાજ્ય ભોગવીએ. અમારામાં સર્વ નીતિમાન સજ્જન પુરુષ થાઓ અને આપ અમારા પર અત્યંત કૃપા કરો, કે જેથી અમે લોકો નાના પ્રકારનાં પાખંડ, અસત્ય, વેદવિરુદ્ધ મતોને ઝટ છોડીને એક સત્ય સનાતન મતરથ થઇએ. કે જેનાથી સમસ્ત વૈરભાવનું મૂળ જે પાખંડ મેત, તે સર્વ તત્કાળ પ્રલય થઇ જાય. “મા વિદ્વિષાવૈ” અને હે જગદીશ્વર ! આપના સામર્થ્યથી અમારા લોકોમાં પરસ્પર દ્વેષ ન રહે-એટલે કે અમે પરસ્પર દ્વેષ ન કરીએ, કિંતુ સર્વ તન, મન, ધન અને વિદ્યાને પરસ્પર સર્વના સુખોપકારમાં પરમ પ્રીતિથી લગાવીએ. ઐશાન્તિઃ ! શાન્તિઃ ! શાન્તિઃ !” હે ભગવન ! ત્રણ પ્રકારના સંતાપ આ જગતમાં છે. એક આધ્યાત્મિક એટલે જે જ્વરાદિ પીડાથી થાય છે તે; બીજો આધિભૌતિક એટલે જે શત્રુ, સર્પ, વ્યાધિ, ચોર આદિથી થાય છે તે; તથા ત્રીજો આધિદૈવિક એટલે મન, ઇદ્રિય, અગ્નિ, વાયુ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, અતિશીત, અત્યુષ્ણતા ઇત્યાદિથી થાય છે. હે કૃપાસાગર ! એ ત્રણે તાપોની જલદીથી નિવૃત્ત કરો, જેથી અમે અત્યાનંદમાં અને આપની અખંડ ઉપાસનામાં સદા રહીએ. હે વિશ્વગુરો ! મને અસત (મિથ્યા) અને અનિત્યપદાર્થ તથા અનિત્ય કામથી છોડાવીને સત્ય તથા નિત્યપદાર્થ અને શ્રેષ્ઠ વ્યવહારમાં સ્થિર કરો. હે જગન્મંગલમય ! સર્વ દુઃખોથી મને છોડાવીને સર્વ સુખો મને પ્રાપ્ત કરો. હે પ્રભુપતે ! મને સારા પ્રજાપુત્રાદિ, હસ્તિ, અશ્વગવાદિ ઉત્તમ પશુ, સર્વોત્કૃષ્ટ વિદ્યા અને ચક્રવર્તી રાજ્યાદિ પરમૈશ્વર્ય જે સ્થિર સુખકારક છે, તે શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરો. હે પરમવૈદ ! સર્વથા મને સર્વ રોગોથી છોડાવીને પરમ વૈરાગ્ય આપો. મહારાજાધિરાજ ! જેથી હું શુદ્ધ થઇને આપની સેવામાં સ્થિર થાઉં. હે ઇશ્વર ! કુકામ, કુલોભાદિ પૂર્વોક્ત દુષ્ટ દોષોને કૃપાથી છોડાવીને દ્રેષ્ટ કામોમાં યથાવત્ મને સ્થિર કરો. હું અત્યંત દીન થઇને એજ માગું છું કે, હું આપ અને આપની આજ્ઞાથી ભિન્ન પદાર્થમાં કદાપિ પ્રીતિ ન કરું. હે પ્રાણુપતે ! પ્રાણુપ્રિય ! પ્રાણુપિતા ! પ્રાણુધાર ! પ્રાણુજીવન ! સુરાન્યપ્રદ ! મારા પ્રાણુવાળા આપજ છો, મારો સહાયક આપનાવિના અન્ય કોઇ નથી. હે મહારાજાધિરાજ ! જેમ સત્ય, ન્યાય અને રાજ્ય અમારા લોકનું પણ આપના તરફથી સ્થિર થાય. આપના રાજ્યના કિંકર આપના કૃપાકટાક્ષથી અમને શીઘ્ર બનાવો. હે ન્યાયપ્રિય ! અમને પણ ન્યાયપ્રિય યથાવત્ કરો. હે ધર્મોદીશ ! અમને ધર્મમાં સ્થિર રાખો. હે કરુણામય પિતા ! જેમ માતાપિતા પોતાનાં સંતાનોનું પાલન કરે છે, તેમ આપ અમારું પાલન કરો !

રશિયાની વીરપૂજા

(સૌરાષ્ટ્ર-તા-૧૯-૬-૨૬ના અંકમાંથી)

પશ્ચિમનું ગોડ જગત આજે પૂર્વની મૂર્તિપૂજાને ધિક્કારે છે. મૂર્તિપૂજા એને મન અસંસ્કારી-જંગલીઓ છે; પરંતુ અનુભવે એ મૂર્તિભંજકોમાંથી એક પ્રકારની મૂર્તિપૂજા તો પ્રવર્તે છે. રાષ્ટ્રવીરો દેવલોક પામ્યા પછી જાહેર સંસ્થાઓમાં કે ચૌટે ચૌટે એમની પ્રતિમા ઉભી કરી, તેને હારતોરાથી શણગારવી, શેક્સપિયર કલ્પે સ્થાપી, શેક્સપિયરની મૂર્તિ કે જામીને માન આપી એની સંવત્સરીઓ ઉજવવી, પેટ્રન સેન્ટની જામી આગળ કે ભગવાન ખ્રિસ્તના પથ્થરચણ્યા ક્રૉસ આગળ શિર ઝુકાવવું, એ મૂર્તિપૂજા નહિ તો ખીજું શું છે? સ્મૃતિદ્વારા કે પ્રતિમાને માન અપી-ને પુરુષવરોની પૂજા કરવી, એ તો માનવજીવનનો સ્વભાવ છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી તે આજ-દિનસુધી એ સ્વભાવ અચૂક રીતે પ્રભવતો આવ્યો છે. પુરાતન કાળમાં જ્યાં લોકો વીરનરને દેવ-તરીકે પૂજતા, ત્યાં આજે તેજ મહાનુભાવ અથવા તો તેના જેટલોજ ગૌરવવંતો પુરુષ માત્ર નર-વીરતરીકેજ સન્માન પામે છે. એ પણ ઉંચી ક્રાંતિની પૂજા-અર્ચનાજ છે. પશ્ચિમમાં રશિયાની આ જાતની વીરપૂજા સૌથી જ્વલંત દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે.

અટારીએ અટારીએ

અપ્રતિમ આંગ્રજ નવલકાર એચ. જી. વેલ્સ ૧૯૦૨માં રશિયામાં પ્રવાસે નીકળ્યો, ત્યારે ગામે ગામે રશિયાનો રાષ્ટ્રવિધાતા કાર્ગ માર્ક્સની પ્રતિમાઓ હારતોરામાં શોભતી દીડી. દુકાનોમાંથી એની મૂર્તિઓની હારો વિક્રયમાટે ખડકલાખંધ એણે જોઈ. અંગ્રેજ નવલકારને રસ પ્રગ્નની આવી ભક્તિપ્રત્યે સૂઝ ચઢી; પણ એને ખબર નહિ હોય કે રશિયાની સાચી વીરપૂજા તો એ વખતે માત્ર નમ્ર સ્વરૂપે દેખાતી હતી. આજે, મોસ્કો, વૉરસો કે સેન્ટ પિટર્સબર્ગમાં જનારા ગોરાઓ સદ્-ગત મજૂરવાદી રાષ્ટ્રનેતા લેનિનપ્રત્યે પ્રગ્નનો છલકાતો ભક્તિભાવ નિરખીને દંગ થાય છે, વક્ષ-દારીની જ્વલંત નિશાનીતરીકે લોકો દુકાનોમાં અને ઘેર ઘેર એ મજૂરોના રક્ષણહાર પિતાની તસ્વીરને દીપકમાળથી ઝાકમઝોળ શણગારે છે. સમાજવાદીઓ એ તસ્વીરને સમાજવાદના મૂર્તિ સ્વરૂપતરીકે ધરઆંગણે રાખે છે, સામ્યવાદીઓ એની પ્રતિમાને સમાનતાનું રાષ્ટ્રચિહ્ન ગણે છે. કોઈ સ્ટીમશીપ કંપનીની અટારીઓમાં તો કોઈ વ્યાપારી પેઢીઓમાં અને મજૂરસંઘોના કંકેરાપર ખસ, એ એકજ આરસની પ્રતિમા શણગારાયેલી દેખાય છે. ચોકલેટ વેચનાર દેરીઓ પોતાની ગાડીના હુકાપર એ મૂર્તિને પધરાવી રાખે છે. દરજીના સંચા ઉપર લેનિનનું સ્થાન અવિચળ છે. પુસ્તકાલયો અને પુસ્તકવિક્રેતાઓને મકાને એ તસ્વીર અનિવાર્ય છે. ધર્મમંદિરો અને ધાર્મિક ક્રિયાઓનો સામાન વેચનારી દુકાને પણ પુષ્પહારવડે દીપતી લેનિનની જામી કોઈ ગોખમાં પધરાવેલી હોય છે. વીંટીમાં હીરાથી મઢેલી સૂક્ષ્મ તસ્વીરથી માંડીને હેલસમાન મૂર્તિઓ મોસ્કોમાં આંગણે ને અટારીએ, મજૂરવાદનો મૂક સંદેશ સુણાવતી ખડી છે.

લેનિન-મંદિરો

ધર્મ-શ્રદ્ધાળુ લોકો ભગવાન ખ્રિસ્તની, કોઈ ધર્મોલ્લેખોની અને કોઈ ધર્મગુરુઓની જામીઓ ધરમાં અમુક નિયત સ્થળે ગોઠવી, તેને મંદિરસમાન બનાવે છે અને સવારસાંજ ત્યાં મસ્તક નમાવી કિરતારની બંદગી કરે છે. શું ઇંગ્લંડ કે શું હિંદ-બધેજ આવી અનન્ય ભક્તિ શ્રદ્ધાળુ વર્ગમાં હોય છેજ. રશિયામાં આજે લોકો એ તસ્વીરોના ધર્મમંદિરને કેકાણે પોતાને ઘેર એલાય-દું લેનિનમંદિર રાખે છે. ધર ધર તો ફીક, પણ કારખાનાંઓમાં અને ઑફિસોમાં પણ અમુક ભાગ લેનિનની પ્રતિમામાટે નિરાળો રાખવામાં આવે છે અને એની બીંતોપર ‘લેનિનનાં અમર જીવન-સૂત્રો’ ચિતરવામાં આવે છે. ‘લેનિન આજે દિવ્ય ધામમાં છે, પણ તેનો આત્મા રસભૂમિના રક્ષ-ણુર્થે અહીં મૌલુદ છે!’ એવાં ભક્તિવાક્યો પણ એ દિવાલોને અને તેનાં તોરણોને શણગારી રહ્યાં છે. શહેરી લોકો જે કે લેનિનની પ્રતિમા આગળ ક્રૉસની જેમ પોતાના હાથની ચોકડી ચિતરતા નથી, તોપણ એમનાં અંતરનો પૂજ્યભાવ નિઃશબ્દતામાંથી જણાઈ આવે છે. ગામડાંનાં ભોળાં ખેડુત નરનારીઓ તો માથું નમાવીને એ પ્રતિમાઓ સમક્ષ ક્રૉસ સુદ્ધાં કરે છે! રોશને રોશને પણ રશિયાના આ નિર્ધનતાપ્રિય તારણહારને ગોખ-મંદિરોમાં પધરાવવામાં આવ્યો છે. એનાં

દર્શન કરીને ગામડીઆઓ પોતાની મુસાફરી શરૂ કરે છે. જાણે રશિયાનો એ પ્રસ્થાનમંગળનો ગણેશ!

તીર્થયાત્રા

પણ આના કરતાંયે વધારે છક કરનારી ભક્તિ તો લોકોની લેનિન-યાત્રાઓમાંથી સાંપડે છે. આજે એના સ્વર્ગપ્રયાણને માત્ર બે-ચઢી વરસોજ વીત્યાં છે. જાનેવારીની એ અમંગળ પ્રભાતે વરસાદ અને ખરફમાર વચ્ચે ભક્તિમતી જનતા પોતાના રાષ્ટ્રવીરનો દેહાવશેષ નિરખતી, અબોલ બંદગી કરતી ઉભી હતી. એ ભવ્ય દરુણ દશ્ય આજે બે વર્ષ પછી વધારે ભવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. મોસ્કોમાં એની મૃત્યુસમાધિ ઉપર આજે શસ્ત્રધારી સૈનિકો પહેરો ભરે છે અને વિશાળ રશિયાનાં દૂર દૂરનાં ગામોમાંથી શ્રદ્ધાળુ જનો સમાધિનાં દર્શને ટોળાંબંધ આવ્યે જાય છે. એની મરણાતથિને દિને તો ત્યાં આખાયે યુરોપના મજુરવાદી પ્રવાસી જનો ધ્વજપતાકા લઈને મેદની જમાવે છે અને 'જય હો મહાત્મા લેનિનનો! જય બોલ્શેવિકમનો!' એવા સૂર ગુંજતા ગુંજતા ફરે છે. સમરકંદમાં એક કાળે તેમરલેનની કબ્રની લોકો યાત્રા કરતા. આજે જેક્સલેમની પુણ્યભૂમિ ઉપર ખ્રિસ્તીઓ પ્રવાસે સંચરે છે. અખિલ આલમના ઇસ્લામીઓ મક્કા શરીફે પૂજ્યભાવે હજ કરવા જાય છે; રશિયાના-અરે, યુરોપ સમગ્રના-લાખો મજુરવાદીઓનું જીવંત તીર્થધામ એ મહાનુભાવ લેનિનની મૃત્યુસમાધિ છે.

દેવમાનવ

ગઈ સાત લેનિનની સંવત્સરી કોઈ અદ્ભુત રીતે ઉજવાઈ હતી. મોસ્કોને ચોટે ચોટે લોકો એ રાષ્ટ્રવીરની જીવી ખરીદીને મદાયતા હતા. આજે પ્રજા એને માનવકોટિથી પર માને છે. રશિયાનો એ દેવમાનવ છે. લોકસભામાં એની ખુરશી ખાલી રહે છે. એના પ્રત્યે પ્રજાની માનની લાગણી એટલી ઉત્કટ છે કે એ ખુરશીપર એની પ્રતિમા પધરાવી ફૂલમાળાઓવડે અનુગામી પ્રમુખો તેની અર્ચના કરે છે; એની આરામગાહ હજુ અપૂર્ણ છે, તોયે એની જાળીએ ને અટારીએ દર રાત્રે લોકો રોશની પ્રકટાવે છે. આરામગાહની ઇમારતમાટે દેશવિદેશના રથપતિઓ પાસેથી રૂપાંક નમુના મંગાવાયા છે. લેનિન આજે લોકસાહિત્યનો કોઈ અદ્ભુત નાયક બનતો જાય છે. એના જીવનની આસપાસ કેટલીયે અદ્ભુત રસિક કથાઓ ગુલાઈ ગઈ છે. એક જંગી મંડળ એનાં લેખનો અને ગ્રંથોને જગતની વિધવિધ ભાષાઓમાં ઉતારવાનું અવિરત કાર્ય કર્યે જાય છે. આખા યુરોપીય ઉપરાંત કાલમુક, અફિકર, ખિરગીદ, યાકુત અને તાત્તર પ્રજા આજે એ મંડળના પ્રયત્નદ્વારા પોતાની ભાષામાં લેનિનના મનન-સાહિત્યનું રસપાન કરે છે. લેનિનનાજ સહકર્મીઓએ લેનિનનાજ પૂજક બન્યા છે. એમને મન લેનિનનો શબ્દ બ્રહ્મવાક્ય કે કુરાનની ખાયાત છે. આજે તો જાણે રશિયામાં દેવમાનવ લેનિનનો કોઈ નવીન ધર્મ ફેલાયો છે. રૂસભૂમિનો એ ધરખમ અને પ્રતિભામાન મહાન પીટર પણ આટલો નહોતો પૂજ્યો. રૂસ સ્વાધીનતાનો સ્થાપક લેનિન, દલિત મજુરોનો ઉદ્ધારક લેનિન, જગતભરમાં સાચી સમાનતાને ઉતારનાર લેનિન, અવસાન પામીને આજ રશિયાનો આરાધ્ય દેવ બન્યો છે.

ઉંચામાં ઉંચી ટાચે—ઉંચામાં ઉંચા શિખરે તમારે પહોંચવું હોય તો તમારા ઉદ્વોગની નીચામાં નીચી જગાએથી કામ શરૂ કરો. તમારા ધંધા સાથે જેનો સંબંધ હોય એવી કોઈપણ ખાખતને નજીવી કે નિષ્પ્રયોગી નહિ સમજતાં તેને લગતી એકે એક વિગતનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન મેળવો.

x

x

x

એક માર્ગ અથવા ધંધો પસંદ કરો, તેની સઘળી વિગતોનો અભ્યાસ કરો, તેનેજ માટે કામ કરો.

x

x

x

તમારે શું કરવું તે વિષે જગત કાંઈ કહેતું નથી; પણ તમે જે કંઈ કરવાનું માથે લો તેમાં સર્વોપરિ શ્રેષ્ઠ બનો, એમ તેવું કહેવું છે. ('આગળ ધસો'માંથી)

શુકનમાં લાપસી શામાટે ?

(હિંદુસ્થાનના એક અંકમાંથી)

હિંદુસંસારમાં સાધારણ રીતે સારા પ્રસંગે હમેશાં શુકનમાં ધડેની લાપસી કે ઓરમુ કરવામાં આવે છે. આ શુકનમાં બીજા કોઈ પકવાનને બદલે લાપસીને શામાટે પસંદગી આપવામાં આવી હશે, તે વાત સમજવા જેવી છે. અત્યારના જમાનામાં તો લાપસી કે ઓરમું એ ગામડાનું પકવાન ગણાય છે; અને સારા જમણુવારમાં તે સ્થાન ભોગવતું નથી, છતાં પણ આપણે વિચારીશું તો જણાશે કે, આપણા આપદાદાઓ મૂર્ખ ન હતા.

નૂના કાળમાં જે જે રીતરિવાજો દાખલ કરવામાં આવ્યા છે, તે તે રિવાજો સારા હોવાથીજ ધમને નામે દાખલ થયા છે. ખાવામાં, પીવામાં, આચારમાં જ્યાં જ્યાં જે રિવાજો છે અને તેને ધર્મની બીક લગાડી દેવામાં આવી છે, તેમાં પણ ચતુરાઈજ છે. અત્યારના અર્ધદંડ્ય આપણે પૂરું રહસ્ય સમજ્યા સિવાય બુઢા માખાપો બેવકુફ હતાં એમ કહી તેનું પાલન કરતા નથી. પરિણામ આપણે જોઈ ચૂક્યા છીએ કે, આપણા આપદાદા કરતાં આપણે ઓછું ખાઈ શકીએ છીએ, ઓછું પાચન કરી શકીએ છીએ, ઓછી શક્તિવાળા થઈ ગયા છીએ અને ઓછું આયુષ્ય ભોગવીએ છીએ.

જે જે વહેમ ગણી કાઢી તુચ્છકારવામાં આવે છે, તે વહેમ નથી; આવા વહેમની હકીકતમાં આગળ ઉપર ઉતરીશું ત્યારે તે સમજાશે. રત્નસ્વત્તા સ્ત્રીને ન અગય; સુવાવડીનાથી આભડછેટ લાગે; નાહાધોયા સિવાય મંદિરમાં ન જવાય; વગેરે રિવાજો છે તે વહેમ નથી; પરંતુ શારીરિક તંદુરસ્તીને અંગે વિચારીને દાખલ કરેલા રિવાજો છે. તેનું પાલન ન કરનારા અદે-ખાઈ કરે છે.

હવે અસલ વાતપર આવીએ. ધડેની અંદર જે પોષક તત્ત્વ છે, તે તેની અંદરના બીજમાં છે. આ બીજ ખાવાથી માણસની જીવનશક્તિ વધે છે. જે અનાજ જીવનતત્ત્વ-વીટેમીન્સ કહેવામાં આવે છે, તે આ બીજમાં છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ તથા ખેરાકીને લગતી શોધખોળ કરનારાઓએ એકમતે જાહેર કર્યું છે કે, જેમ જેમ ધડેનો લોટ ખારીક કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ તેના બીજનો નાશ થાય છે. બીજનો નાશ એટલે તેની અંદર રહેલાં જીવનતત્ત્વ વીટેમીન્સનો પણ નાશ થાય છે. આવો લોટ તે આપણો પરસુદી મેદો છે. આ લોટ શરીરને લાલ કરવાને બદલે નુકસાન કરે છે. એવા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે કે, એક માણસને ભુખ્યો રાખવામાં આવ્યો જ્યારે બીજા માણસને માત્ર પરસુદીની રોટલી આપવામાં આવી. પરિણામે પરસુદીની રોટલી ખાનારનું વજન અપવાસી કરતાં ઘણું ઘટી ગયું. એ સૂચવે છે કે, પરસુદી શરીરને પોષવાને બદલે શરીરને નાશક છે. લાપસી કે ઓરમાની અંદર ધડે જડા ભરડવામાં આવે છે. આવા જડા લોટની અંદર તેનું બીજ જળવાઈ રહે છે અને એ બીજ શરીરને પોષણ આપે છે. આંડે દિવસે તો તમે આવો પૌષ્ટિક ખોરાક ન ખાઓ, પણ શુકનતરીકે સારે પ્રસંગે આ લાપસી કે ઓરમું ખાઓ; તેટલા માટે બુઢા બાપાએ શુકનમાં લાપસી રાખી છે. તલધારી લાપસી, અંદર ગોળ અને ઘીના ખોરાકને બીજું કોઈ પણ પકવાન પહોંચે તેમ નથી. પછી ભલે તે દૂધપાક, શીખંડ, બાસુંદી, ઘેંચર, મેસુર વગેરે ગમે તે કહો. આ લાપસી અને ઓરમું ખીનજીભમી અને પૌષ્ટિક છે. સુધરેલા લાઈઓ આ બાબતની તોંધ લે તેટલામાટે આટલું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. બચ્ચાંનું નામ પાડતી વખતે ખારમે દિવસે તો આખા ધડેને ખાશી તેની ધુધરી કરવાનો રિવાજ છે. આ ધુધરીમાં પણ ગોળ-ઘી નાખીને ખાવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ તો લાપસી-ઓરમા કરતાં પણ આ ધુધરી અદે તેમ છે; પરંતુ હવે ધુધરી તો જંગલીનો ખોરાક ગણાય છે. સુધરેલા માણસોને પાછા જંગલી થયા સિવાય છૂટકો નથી એમ અસારના ખોરાકશાસ્ત્રીઓ અને મોટા ડૉક્ટરો યૂરોપમાં ખૂબ પાડી રહ્યા છે. ખોરાકની અંદર આપણે ત્યાં ધાલમેઝ હળુ પ્રભુકૃપાએ ઓછી છે. યૂરોપાદિ દેશોમાં તે ટોચે પ્રહોંચવા આવેલ છે, એટલેજ ત્યાંના ડૉક્ટરો તે તરફ વધુ ધ્યાન આપવા માંડ્યા છે.

વિલાયતમાં ફળાહાર

હિંદુસ્થાનના ખેરાકમાં જે કાષ્ટ ચીજની ખામી હોય તે તે ફળની છે. આપણને જોઈએ તેટલાં ફળ ખાવાનાં મળતાં નથી. ગરીબાઇને અંગે આપણે ફળ ખાઈ શકતા નથી. ઉપરાંત ફળ ખાવાં એ જરૂરીઆત નહિ પણ મોજશોખ છે, એમ આપણામાં ખોટો ખ્યાલ પેસી ગયો છે. આપણે ત્યાં જે ફળો થાય છે, તેનોજ આપણે છૂટથી ઉપયોગ કરીએ તો આપણો ખેરાકકમ વ્યાજબી ગણાય. આપણે ત્યાં લાલ પાકાં ટામેટાં, પોપૈયાં, પાકાં ચીલડાં વગેરે થાય છે; પરંતુ આપણે જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં તે ખાતા નથી. વિલાયતના આંકડા બહાર પડ્યા છે, જે જાણવા જેવા છે. યુનાઇટેડ કીંગડમમાં એક માણસે એક વરસમાં ૧૦૦ સફરજન, ૭૫ નારંગી અને ૩૦ કેળાં ખાધાં. એક વરસમાં ૪૮૩૦૦,૦૦૦ પાઉંડની કિંમતનાં ફળ યુનાઇટેડ કીંગડમમાં આવ્યાં. આપણે ત્યાં તો માણસ આટલાં બધાં ફળ ખાતો નથી. વ્યાજબી રીતે જે ફળની જે વખતે મોસમ હોય, ત્યારે તેણે તે ફળ ખૂબ ખાઈ લેવાં જોઈએ. હિંદુસ્થાનમાં સુભાગ્યે કેરીની મોસમમાં માત્ર કેરીઓ પુષ્કળ ખાવાની મળે છે અને ત્યારેજ ગરીબ તેમજ તવંગર તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. માણસોએ ધ્યાન રાખી ફળ ખાવાં જોઈએ; કારણ કે ફળની અંદર જીવનતત્વ-વીટેમીન્સ હોય છે. કેરીની મોસમમાં માણસને નવું લોહી આવી જાય છે, તેનું કારણ આ જીવનતત્વ છે.

જીઓ જાપાનનું શિક્ષણ !

(ગાંડીવ તા. ૫-૯-૨૬ ના અંકમાંથી)

(ટોકીઓની કન્યાશાળાઓમાં ત્યાંની બુદ્ધિમતી સંચાલિકાઓએ કન્યાઓ સમક્ષ એક સુંદર પ્રશ્ન રજૂ કરેલો 'તમને પુરુષત્વ ગમે કે સ્ત્રીત્વ ?' ૬૬૦ જવાબ આપનારી બાળાઓમાં ૨૩૬ બાળાઓએ પુરુષ થવા-પ્રત્યે પસંદગી બતાવી હતી અને ૨૮૮ બાળાઓએ અમુક સંજોગોમાં સ્ત્રી રહેવાની અને અમુક સંજોગોમાં પુરુષ થવાની રુચિ પ્રદર્શિત કરી હતી. માત્ર ૧૩૬ બાળાઓએ સ્ત્રીત્વ પસંદ કર્યું હતું. પેલી ૨૩૬ બાળાઓમાંની એકનો જવાબ અહીં રજૂ કરીએ છીએ.)

નારીપણું નથી ગમતું, શુરુમાતા! નારીપણું નથી ગમતું. દેશની માટીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ તેનાં અન્નજળવડે દેહ પોષી, એજ દેહને પ્રાણથી પણ ખ્યારી જન્મભૂમિ કાળે કુરબાન કરી નાખવાનું ન મળે તો જીવનનું સાર્થક શું ? રણાંગણમાં માતૃભૂમિના સ્વાતંત્ર્યજ્યોતથી ઝળહળતા વાવટા નીચે ખખ્તર અને કવચ સજ્જ પોતાનાં ખૂન વહાવવાની તક ન મળે તો એ જન્મવાં શાં ખપનાં ? પુરુષોને માયાજળમાં ફસાવનારી, ધર્મપંથથી બ્રષ્ટ કરનારી મોહક પૂતળી બનવાનું, વિલાસ અને મોહમસ્તીની પ્રતિભાસ્પી દીંગલી બની રમાડાયા કરવાનું જે અવતારે કપાળમાં લખ્યું, તે અવતાર એજે નહિ તો બીજું શું ? જ્યાં તોપોની ગગનભેદી ગર્જનાઓ જાણે સારા અક્ષાંડને હચમચાવી મૂકતી હોય, મ્યાનમાંથી કેસરીઆં કરવા નીકળી પડેલી ખુદ્ગ-સુંદરીઓનો ચક્રચકાટ વિજળીના ચમકારાનેજે ભૂલાવી દેતો હોય, માતૃભૂમિને કાળે ધા ઝીલવાની અને ધા કરવાની જ્યાં હોડ બકાઈ રહી હોય, એ સ્થાને માથાને હથેળીમાં લઇને ઘૂમવાના લહાવા, એ રણ-સંગ્રામની રમતોનાં ખેલન જે દેહે ન ભોગવાયાં તે દેહે સૂર્યનો પ્રકાશ દીડો તોયે શું-ન દીડો તોયે શું ? ખ્યારી નીપોનમૈયાના (જાપાન) દિગ્વિજયનો કીર્તિસ્તંભ જે રુધિરવડે ચણાઈ રહ્યો હોય, તે રુધિરમાં જે દેહનાં રક્તબિંદુઓ ન ભળે, એ દેહ કરતાં તો ધન્ય એ લોખંડી ચોસલાઓને, જેની તોપ ને તરવાર બને છે !

માતા ! દેશને કાળે કુરબાની કરવાનો હક્ક પુરુષો ભોગવે છે. એ લહાવો લેવા મને પુરુષત્વ જોઈએ છે. નિર્જાળતાની પ્રતિમા સરખું આ નારીપણું નથી ગમતું-નથી ગમતું.

ગરીબોના ઉદ્ધારક બનો !

(‘સ્વામી રામતીર્થ’ ના સદુપદેશ’ માંથી ‘દ્વિતકોમ’ માં લેવાયેલું, તે ઉપરથી)

સ્ત્રીઓ, બાળકો અને મનુરવર્ગની કેળવણીપ્રત્યે બેદરકારી રાખવી એ તો જે શાખાપર આપણે આધાર હોય, તેજ શાખાને કાપી નાખવા સમાન છે; એટલુંજ નહિ પણ ખુદ પ્રગતિપી વૃક્ષના મૂળમાંજ ઘા કરવા બરાબર છે.

હિંદુસ્થાનમાં અનેક દિલ્લયાસો વિજયી ન નિવડવાનું કારણ એજ છે કે, કાર્ય કરનાર લોકોએ પોતાની સર્વ શક્તિ મૂળ તરફ ન વાપરતાં માત્ર ફળ અને પાંદડાંઓ-જેવા મોટા કહેવાતા લોકો-ને પાણી છાંટવામાં ગુમાવી દીધી છે; ખરી રીતે તો રાષ્ટ્રવૃક્ષના આધારરૂપ બિયારા શુદ્રોનેજ પ્રકાશ અને ચૈતન્યની જરૂર છે.

આજ આપણા આ કમનસીબ દેશમાં એમની કિંમત મીઠા જેટલી ગણવામાં આવે છે અને આવાં ગરીબગુરુઓની સેવા કરવા તમે બહાર પડશો, તેમના લઘા કાજે ચિંતા કરશો એટલે લોકો તમને ઠપકો પણ દેશે, કેટલાક મસ્કરી કરવા લાગશે; પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે, આ મીઠાને એકડાની જમણી બાજુએ મૂકવાથી એકડાની કિંમતને દશગણી વધારવાની તેમનામાં શક્તિ છે.

કમનસીબે હાલના ઉપદેશકોની વૃત્તિ એવી છે કે, સરકારી અમલદાર વગેરે મોટા લોકો પોતાના વ્યાખ્યાનમાં આવે એટલે તેઓ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. એ ખરું છે કે, સરકારી નોકરો બીજા માણસો કરતાં વધુ હોશિયાર હોય છે અને તેથી તેઓ થોડાઘણા ઉપયોગી પણ છે; પરંતુ તેમનો જુસ્સો હમેશના ઘસડબોરાથી મંદ પડી ગયેલો હોય છે. એ લોકોને તેમના માનમતબાઈથી કેદખાનાના શ્રેષ્ઠ આસન ઉપરજ બેસી રહેવા દો; કારણ દેશનો ખરો ઉદ્ધાર તો દેશરૂપી ઝાડનાં ગરીબ મૂળોથી થવાનો છે. એ બરાબર ધ્યાનમાં રાખજો કે, ગરીબ લોકો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોના હાથથીજ સસતી સ્વારી આગળ વધશે.

લોકોની હાલની ધર્મશુદ્ધિ અને દાન કરવાની વૃત્તિ પણ બહુ બગડી ગયેલી છે. ભૂખમરાથી ટળવળતા ગરીબ લોકોની આપણે જરાયે ચિંતા કરતા નથી. માત્ર ભરેલાં પેટવાળાઓ, નિરુદ્યોગી અને આજસુએનેજ લોજનનું દાન કરવાથી સ્વર્ગ પહોંચી જવાય છે એમ માનીએ છીએ; અને આ દાનસંજ્ઞે પણ લોકોના વિચાર એવા થઈ ગયા છે કે સમાજના એક ભાગને છેક નીચોવી નાખી, તેને તદ્દન કંગાળ બનાવી દઈને મેળવેલા ચૈસામાંથી નહિ સરખો ભાગ દાનતરીકે પાછો આપવો. પોતેજ નીચોવી લીધેલા ગરીબો તરફ તેમની ઘણી દુઃખી હાલતમાં કીર્તિ કે હોદ્દાને ખાતર એકાદ તુચ્છ કકડો ફેંકી દેવો એજ જાણે કે મોટું ધર્મ-દાન ન ગણાતું હોય, એમજ એ બિયારા-ઓ સમજે છે; પરંતુ ખરી ઉદારતા શું છે તે તમે જાણો છો? દીન-ગરીબ અને પતિત-નીચે પડેલા લોકો તરફ સાચી લાગણીથી જે જુએ છે, તેજ ખરો ઉદાર મહાત્મા છે !

હિંદુસ્થાનના રાજરજવાડાઓ ! ધનાઢ્યો ! ધર્મગુરુઓ અને રાજકર્તાઓ ! થોડાંજ વર્ષોમાં શું પરિણામ આવશે તેનો તમને ખ્યાલ છે ?

આજ અસંખ્ય જાતિભેદ અને ચોડાધર્મથી શું પરિણામ આવ્યું છે તે જાણો છો ? એ સાચું છે કે, યુરોપઅમેરિકાની જેમ અસંખ્ય હડતાળો નથી પડતી, પરંતુ આખો દેશ દુર્બળ અને મુંગા મેઢાથી પણ વધારે બીકણ બની ગયો છે. હાલના જરીપુરાણા થઈ ગયેલા ન્યાત-જાતરૂપી વસ્ત્રની નીચે શું છે ?-ગરીબ અને ભૂખે મરતા સાક્ષાત્ નારાયણસ્વરૂપ હિંદી બેકુતો !

કટોકટીના સમયમાં આપણે જન્મેલા હોવાથી દેશસેવા કરવાના પ્રસંગ જોઈએ તેટલા છે. આજ તમને દેશધર્મ આજ્ઞા કરે છે કે, રાષ્ટ્રાય બંધુભાવ આગળ તીવ્ર જાતિભેદને ગોણુ માનો ! પોતાનાં નાનાંમોટાં સંઘર્ષાં બાળકોપર એકસરખો પ્રેમ રાખનારી માતાના જેવું આપણા અંતઃકરણને બનાવવું એજ જીવનની સફળતાનો સાર છે.

અને એ જીવન સફળ કરવા કાજે તમે જીંદગીને તિલાંજલિ આપવા તૈયાર છો એટલી શક્તિ અને હિંમત તમારામાં હોય તો ઉઠો અને ગરીબોના ઉદ્ધારક બનો !

વધારે મરણો શાથી થાય છે ?

(લેખક:-વિજયશંકર જયશંકર. 'હિંદુસ્થાન' તા-૨૪-૫-૨૬ ના અંકમાંથી)

દેશી વૈદાને ઉત્તેજન આપો.

એપ્રિલ ૧૯૨૬ ના વૈદ કંપતરુમાં 'દેશી વૈદ' એવા મથાળા નીચે જે હકીકત છપાઈ છે તેમાં લખેલું છે કે:-

“આ ધારાસભામાં (મુંબઈની) જે મેંબરો આયુર્વેદ અને યુનાની વૈદકની સીપારસ કરતા હોય તેમને હું પૂછું છું કે, પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ શિક્ષણ મેળવેલા ડૉક્ટરોની ખાત્રી કરી આપવી નેહએ કે, દેશી વૈદ પાશ્ચાત્ય વૈદ કરતાં કોઈ પણ રીતે ઉતરતું નથી અને ત્યારેજ આ આખી સભા સમજી જશે કે, દેશી વૈદ પાશ્ચાત્ય વૈદ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.”

આ ઘણો ગંભીર સવાલ છે. કરોડો માણસોની જીંદગી તથા તંદુરસ્તી સાથે તેનો સંબંધ છે; તેથી લખવાની રમ્મ લઉં છું કે, વિદેશી દવાઓમાં ઘણી દવાઓ જેવી કે શીતળાની રસી વગેરે જનાવરોનાં લોહી-પરેશમાં બનાવવામાં આવે છે અને તેથી હજારો તંદુરસ્ત બાળકો તેમજ મોટી ઉંમરના મનુષ્યો તેવી દવાના ઝેરથી બીમાર પડી મરી જાય છે, અથવા તો કાંઈ ભયંકર દરદોથી પીડાય છે. તે સંબંધી સત્તાવાર હકીકતો પ્રસિદ્ધ કરવામાટે કૃપાળુ અંગ્રેજોએ તથા અમેરિકનોએ ખાસ મંડળોએ સ્થાપી છે અને તેમનાં માસિકોમાં ઘણી ચોકાવનારી હકીકતો વખતોવખત ઉઘાડી પાડવામાં આવે છે.

ઉપર જણાવેલી જાતની ઝેરી વિદેશી દવાઓ માણસજાતમાટે કેવી જીવલેણ છે, તેનો ખ્યાલ કરવામાટે-“શીતળાની રસી” એવા મથાળા નીચે એક ઘણો ચોકાવનારો લેખ નવસારીમાં પ્રસિદ્ધ થતા ચેરાગ નામના માસિકના ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો તે ધ્યાનથી વાંચવા આપને અરજ કરું છું.

અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ કુલીજના જુવાન દીકરાને શીતળાની તેમજ ટાઇફોઇડની રસીઓ મૂકી. તેને પરિણામે તે હતભાગી જુવાન પુરુષ તરફડી તરફડીને મરી ગયો. તે લેખમાંથી નીચેના શબ્દો ટાંકું છું.

“આવાં મરણો સાધારણ માણસના ઘરમાં થાય છે, ત્યારે તો રસીને બદલે બીજા રોગનું નામ નોંધાવી દબને દરદીના સગાને ઠગીને ડૉક્ટરો એ મરણ બીજા કારણથી થયેલું ગણાવે છે; પણ આ તો પ્રેસિડેન્ટનો દીકરો હોવાથી પોગળ પુટયું.”

તા. ૧૭-૪-૨૬ ના જામે જમશેદમાં “પેટન્ટ ડ્રુડને આગ લગાડો” એવા મથાળા નીચે એક લેખ છપાયો હતો તેમાંથી નીચેના શબ્દો તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચું છું.

“પેટન્ટ ડ્રુડ અને દવાવાળા ગરીબ હિંદમાંથી દરવર્ષે એક કરોડ રૂપિયા લૂંટી જાય છે અને આપણે ઘેર દુઃખદરદો સોંપે છે.”

કરોડો રૂપિયાનો આ વેપારી તથા ધંધાદારી સવાલ હોવાથી શીતળાની રસી વગેરે ઝેરી દવાઓથી નીપજતાં હજારો મરણોનાં ખરાં કારણ છુપાવીને જૂઠાં કારણો પ્રસિદ્ધ કરીને માણસ-જાતને વિલાયત તથા અમેરિકા જેવા દેશોમાં પણ દગવામાં આવે છે; તેથી આ દેશના ઘણા સત્તાવાળાઓ એમ માને કે, વિદેશી દવા બહુ સારી છે-એ કુદરતી છે.

વિદેશી ઝેરી દવાઓ માણસ જાતમાટે કેવી ભયંકર છે, તે સંબંધી સત્તાવાર રીતે પ્રખ્યાત કેળવનારા દયાળુ અંગ્રેજો તથા અમેરિકનોની મંડળોએનું સાહિત્ય, મુંબઈની શ્રી જીવદયા મંડળી (૧૪૯, શરાદ્બજાર મુંબઈ,) ના સેક્રેટરી પાસેથી મળે છે. તે વાંચીને જે પોતાની ખાત્રી થાય કે, દેશી દવાઓ કરતાં વિદેશી દવાઓથી ઘણાં વધારે મરણો તથા જીવલેણ દરદોના કેસો થાય છે, તો તેવી ઝેરી વિદેશી દવાઓનો ઉપયોગ આ દેશમાં કાયદાથી બંધ કરવાની તથા નિર્દોષ દેશી દવાઓને ઉત્તેજન આપવાની નામદાર મુંબઈ સરકારના અમલદારો મહેરબાની કરે, અને તેથી લાખો મનુષ્યોના તેમને આશીર્વાદ મળે, એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

તપસ્વીની તેજધારાઓ

(સૌરાષ્ટ્ર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘ઝંડાધારી’ નામના પુસ્તકમાંથી)

(મહર્ષિજીનું જીવનચરિત્ર વીરવત્ની વિચરિત્ર ધરનાઓથી ભરપૂર છે. મણિ-રત્ન જેવું એ માનવ-જીવન પોતાના પ્રત્યેક પાસામાંથી કેવું ઝળકી રહ્યું છે ! જગતના રોષતિરસ્કાર અને વિદ્વેષનું ઝેર ઘોળી ઘોળીને પીતાં પીતાં તેના બદલામાં એ યોગીવરે પોતાના આત્મ-મંથનમાંથી કેવું અમૃત વલોવી વલોવીને આપ્યું છે, તેની સાક્ષી હેતા આ જીવન-પ્રસંગો હતા છે. આચરણની ઝીણવટમાંજ મહત્તાની કસોટી છે. એ કસોટીની જ્વાળા વચ્ચે સળગતા મહર્ષિ કેવા દીપી હશે છે ! એમના સિદ્ધાંતો સાથે મતભેદ સેવનારાઓને પણ એમની મહાનુભાવતાની આ ધરનાઓ સત્યનું ભાન કરાવે છે. મતભેદો તો જગતમાં પડ્યા રહેશે, ગગનમાં ચરશે કેવળ આવી જીવન-ફેરમો.)

જ્ઞાનપિપાસા

સિદ્ધપુરના મેળામાં લગવી કંથાઓનો જળે કે મહાસાગર ઉત્તર્યો છે. ભોળો બાળક પોતાના ગુરુપદને યોગ્ય એવા કોઇ યોગીરાજને ઢુંડી રહ્યો છે. રોજ રોજ વીસ વીસ ગાઉની મજલ કાપતો એ અરણ્યો વિધીને બાવી પહોંચ્યો છે, અચાનક એના આવડા ઉપર એક વજ્રપંજો પડ્યો ! ઉંચું જુએ ત્યાં પોતાના પિતા !

“કુલાંગાર ! તેં મારો વંશ લખવ્યો ?” એવાં કેં કેં વચન-પુષ્પોની વૃષ્ટિ એ કોપાયેલા પિતાની જીભમાંથી ચાલવા લાગી. બાળકનું માથું નીચે ઢળી રહ્યું. એની પાંપણો ધરતી ખોતરવા મંડી, આખરે ન સહેવાયું ત્યારે દોડીને પિતાના પગ ઝાલી લીધા. જીભથી જવાબ દીધો કે “હવે હું નહિ કંઈ ?” પિતાએ તો દીકરાને માથે કડક ચોકીજ લગાવી દીધી. રાત્રિને ત્રીજે પહોરે, ઝાલાં ખાતાં પહેરેગીરોને “લઘુશંકા કરવા જાઉં છું” એવું સમજાવી એ નવયુગનો ગૌતમ ચાલી નીકળ્યો, લોટા સાથે બાકીની રાત એક દેવાવ્રયના ધુમટપર ચઢીને વીતાવી. રાત્રિભર અખોલ તારાઓની સાથે જળે ગુપ્ત વાર્તા ચલાવી. પ્રભાતે સંસારની છેલ્લી ગાંઠ છોડી નાખીને એણે દુનિયાની બહાર દોટ દીધી.

“આ કુટી કાયાનું પિંજરું હવે ક્યાંસુધી વેડું ? દેહ પાડી નાખું તો ? હિમાલયનાં હિમ-ભયોં શિખરોપર જઈને ગાત્રને ગાળી નાખું તો ?”

“ના ના ! જીતવા ! એક વાર તો આ દેહદ્વારા પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લઉં. અંદરના મળ-મેલ સાફ કરી નાખું અને હિમાળે શા સાર ગળું ? લોકોનાં દુઃખોની સળગતી ભટ્ટીમાં જ ન ઝંપલાવું ? ચાલો આત્મારામ, ચાલો આ પહાડી શિખરો ઉપરથી ધરતીનાં સડબડતાં માનવીઓની વચ્ચે !”

ત્રાણુસાગરથી ઉતરીને યુવાન યોગી જ્ઞાનની શોધમાં ચાલ્યો. આપઘાતના મનસુખા છોડી દીધા; પણ પુસ્તકોનાં લફરાં હજી લાગ્યાં હતાં. ગંગાના કિનારા ઉપર એ પોથીઓનાં પાંદડાં ઉમેળતાં ઉમેળતાં યોગાભ્યાસના અટપટા કોયડા ને નાડીચક્રનાં લાંબાં વર્ણનો વાંચ્યાં. એની શુદ્ધિની સરાણુ-પર એ નાડીચક્રનો વિષય ચઢી ગયો. અંતરમાં સંદેહ જાગ્યો અને જ્ઞાનની સળગતી પ્યાસ એમ તે શે શાંત થાય ? એક દિવસ ગંગાના નીરમાં એક મુડદું તરતું જાય છે. પોથીઓનાં થેથાંને કિનારે મેલી શોધકે પ્રવાહમાં ઝંપલાવ્યું. શયને બહાર ખેંચી આણ્યું. ચપ્પુ લઈને ચીરી નેચું. ચીરીને હૃદયનો ભાગ બહાર કાઢ્યો ! એની આકૃતિ, સ્વરૂપ અને લંબાઈપહોળાઈ પુસ્તકોનાં વર્ણનોની સાથે મેળવી નેચાં. પુસ્તકનાં વર્ણનોની સાથે બીજાં પ્રત્યેક અંગની સરખામણી કરી; પણ પુસ્તકોમાં લખેલા પેલા નાડીચક્રના બ્યાન સાથે દેહના ચક્રનો મેળ નજ મળ્યો. પુસ્તકને ગુર્તજ તોડી ફાડી એ શયની સાથેજ પાણીમાં પથરાવી દીધું, શુદ્ધિનો વિજય થઈ ગયો !

સોળ સોળ વર્ષના રઝળપાટને અંતે છત્રીસમા વર્ષની વયે ગુરુજ્ઞાનને માટે તલસતા એ દયાનંદને ગુરુ લાખ્યા. ગુરુ વિરજનનંદની સેવા એ તો અસિધાર જેવી હતી. અંધ ગુરુજી દુર્વાસાનો જ અવતાર હતા ! ધમકાવે, ગાળો લાંડે, મારે અને પીટે. એક દિવસ તો દયાનંદને માત્ર અચુક

પાઠ ન આવડવાને કારણે વિરજનદંડજીએ પિત્તો ગુમાવ્યો. કોધાંધ બનીને એમણે દયાનંદને એક લાકડી દહાડી. દયાનંદજીના હાથ ઉપર પુટ થઇ લોહી વહેવા લાગ્યું; પરંતુ સત્યનો શોધક એટલે-થી કેમ છેડાય ! એ હાથ જોડેને સુકોમળ અવાજે એ બોલ્યા:-‘મહારાજ ! માફ શરીર કઠોર છે; એટલે મને મારતાં તો ઉઘટો આપનો સુવાળો હાથ સમસમી ગયો હશે. મને આપ ન મારો, કેમકે આપને ઇચ્છ થાય છે.’

દંડીજી નામના શિષ્યે ગુરુજીને એમની આ નિર્દયતા બહુ ઠપકો દીધો. ભોળા, બોલિયા જેવા ગુરુને જ્ઞાન થયું; પરંતુ આ; બોલ્યા કે: ‘ભાઈ, હવે પછી નહિ માફ.’ આ વાતની દયાનંદને બહુ થતાંજ એમણે જમને દંડીજીને કહ્યું: ‘શામાટે ગુરુજીને તમે મારે વાસ્તે ઠપકો દીધો ? એ શું કાંઈ મને દ્રેષ્યથી મારે છે ? એ તો કુભાર જેમ માટીને ટીપી ટીપી તેમાંથી સુંદર ઘાટ બનાવે છે, તેમ મને પણ મનુષ્ય બનાવવામાટેજ શિક્ષા કરી રહ્યા છે.’

એ લાકડીના પ્રદારનો ડાઘ, દયાનંદજીના હાથ ઉપર જીવનભર રહ્યો હતો અને જ્યારે જ્યારે પોતાની દષ્ટિ ત્યાં પડતી, ત્યારે ત્યારે પોતાના ગુરુજીના ઉપકારોની સ્મૃતિઓથી એમનું અંતર ગદ્-ગદિત થઇ જતું હતું.

ગુરુજીના સ્વભાવની ધખધખતી ભટ્ટીમાં અઢી વર્ષસુધી તવાઈ તવાઈને એ કંચન નિર્મળ બની ગયું. રહાસિયાં પાપની ભરમ થઇ ગઇ. અઢી વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો થતાં સ્વામીજીએ ગુરુને ચરણે પડીને વિદાય માગી કે: ‘મહારાજ ! મારાં રોમેરોમ આપને ધન્યવાદ દઇ રહ્યાં છે. આપે મને સાચું વિદ્યાદાન દીધું. હવે હું દેશાટનમાટે આપની આજ્ઞા લેવા આવ્યો છું; હું આપને ગુરુદક્ષિણા-માં શું આપું ? મારી પાસે રાત્રી પાઈ પણ નથી. આ ચપટી લવંગ છે. તે આપના ચરણોમાં ધરું છું.’

દયાનંદના મસ્તક ઉપર શીતળ હાથ મેલીને ગુરુજી ગદ્ગદ કહે બોલ્યા: ‘બેટા ! મેં તને બહુ-જ સંતાપ્યો છે. હવે મને તારાસરખો તેજસ્વી અને સાગરપોટો શિષ્ય ક્યાં મળવાનો હતો ? જાણેટા ! તારી મંગળ કામનાઓ પૂરી થયો. મારે તારી ગુરુદક્ષિણા ન જોઇએ. ગુરુદક્ષિણામાં હું એટલુંજ માગી લઉં છું કે વત્સ ! તું આ દુઃખી ભારતવર્ષની સેવા કરજો.’

ગુરુની મહત્તાનું રટણ કરતો દયાનંદ સંસારની રણવાટમાં ચાલી નીકળ્યો.

હજારો વર્ષ થયાં અબોલ બની ગયેલા ગંગાજીના કિનારાઓ ઉપર ફરીવાર શુદ્ધ વેદ-મંત્રેષ ગુંજી ઉઠ્યા છે. ઋષિમુનિઓના વારસદાર વીર દયાનંદ રાજપૂતોનાં ગામડે ગામડાં ચીરતો ધૂમે છે. ચાલીસ ચાલીસ, પચાસ પચાસ રજપૂતો પકિતમાં જોડવાઈને ગંગાતીરે ખડા થાય છે. એ તમામને યજ્ઞોપવિત પહેરાવતા દયાનંદજી ગાયત્રીના સિંહનાદ ગજવે છે અને કેટલાય કાળ વીત્યા પછી પહેલીજ વાર, સંસ્કૃતિ માતાનાં સ્તનપરથી દૂર દેવકાંચેલાં, ધાવણાં, નિ સહાય સંતાનોસરખી સ્ત્રીજાતિને આજ ગાયત્રી-જપ કરવાનો અધિકાર પણ મદધિ દયાનંદજી અર્પણ કર્યો.

ક્ષમાવીર

સોરો ગામમાં એકવાર સ્વામીજી ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. તે વખતે એક કદાવર, પહેલવાન, વિકરાળ જાટ આવી પહોંચ્યો. મોં ઉપર રોષ સળગે છે; ભવાં ચઢી ગયાં છે; ખભાપર ડાંગ રહી ગઇ છે; લાલધૂમ નેત્રો ફાડતો ને હોઠ પીસતો એ રજપૂત સભાને ચીરીને સડસડાટ સ્વામીજીની સન્મુખ આવી ઉભો રહ્યો. એના મોમાંથી અંગાર ઝરવા લાગ્યા કે ‘રે ધૂર્ ! તું સાધુ થઇને મૂર્તિ-પૂજનનું ખંડન કરે છે ? ગંગામૈયાને નિંદે છે ? દેવોની ચિરુદ્ધ બકવાદ કરે છે ? હવે બોલ જલદી, તારા ક્યા અંગ ઉપર આ ડાંગ લગાવીને તને પૂરો કરી નાખું ?

આખી સભા થરથરી ઉઠી; પણ સ્વામીજીએ તો રતિમાત્ર ચઢાયમાન થયાવિના, એની એજ ગંભીર મુદ્રા રાખીને હસતાં હસતાં ઉતર આપ્યો કે: ‘ભાઈ ! ને મારો ધર્મપ્રચાર તને અપરાધ લાગતો હોય તો એ અપરાધ કરનાર તો માફ મસ્તકજ છે. એ માથુંજ મને આવી વાતો સૂઝાડે છે; માટે તારે સજ કરવી હોય તો એ માથા ઉપરજ તારી ડાંગ ઝીંકી દે બેટા !’

એ ક્ષમા-વીરનાં નેત્રોની જ્યોત પેલા જાટનાં નેત્રોમાં પડી. ધગધગતો અંગાર બહાર કાઢે જળ-ધારાવડે ખૂંચાઈ ગયો. સ્વામીજીના ચરણોમાં એ ઢળી પડ્યો. રડવા લાગ્યો. સ્વામીજી બોલ્યા: ‘વત્સ !

તે' કશું નથી કયું. મને કદાચ માર્યો હોત તોપણ શી ચિંતા હતી? જા, પ્રભુ તને સન્મતિ દેજે !

સેંકડો રાજપૂતોને યજ્ઞોપવિત દેતા દેતા સ્વામીજી ગામેગામ ધૂમી રહ્યાહતા. એક વખત કર્ણુવાસ-
માં એમનો પડાવ હતો. ગંગાસ્નાનના મેળાપર હજારો માનવી એકઠાં થયેલાં હતાં. બરોલીના ઠા-
કાર રાવ કર્ણુસિંહ પણ આવેલા. આ રાવને વૈષ્ણવ પંથનો એવો તો નાદ લાગેલો કે પોતાના
નોકરચાકરોને-અરે ગાય, ભેંસ અને ઘોડાઓને કપાળે અને કંઠે પણ તે બળાત્કાર કરીને તિલક
કંઠી લગાવી રહ્યા હતા. એક રાત્રિએ એના મુકામપર રાસલીલા રમાતી હતી. 'સ્વામીજીને પણ પં-
ડિતો બોલાવવા આવ્યા. સ્વામીજીએ કહ્યું 'એવા હલકા કામમાં હું ભાગ ન લઈ શકું. આપણા
પૂજનીય પુરુષોનો તમે વેશ લજવી રહ્યા છો એ ધિક્કારને પાત્ર કૃત્ય કહેવાય.' રાવ કર્ણુસિંહને
આ અપમાનનો ધા વસમો લાગ્યો. બીજે દિવસે સાંજે પોતાના મંડળને લઈ રાવ આવી પહોંચ્યો.
સ્વામીજી ઉપદેશ કરી રહ્યા છે. શ્રોતાઓ તક્ષીન છે. રાવને આવેલા જોઈ સ્વામીજીએ સત્કારકર્યો કે 'આવો'

'ક્યાં બેસીએ?' કડક સ્વરે રાવ ગર્જા ઉઠ્યા.

'જ્યાં આપની ખુશી હોય ત્યાં.' હસીને સ્વામીજી બોલ્યા.

'તમારી પડખેજ બેસીશું.'

'ખુશીથી; આવો, બેસો.' કહી સ્વામીજીએ પોતાના આસનપરથી પોથી હઠાવી લીધી.

પણ રાવને તો ટૂંટી મચવવા હતો; એના મદોન્મત કંઠમાંથી વચનો નીકળ્યાં કે 'સંન્યાસી
થઈને રાસલીલામાં હાજરી ન આપી તેની લજ્જા નથી આવતી?'

'રાવ મરાશય, આપા! પૂજ્ય પૂર્વજોના વેશ લઈને હલકાં મનુષ્યો નાચે અને આપ ક્ષત્રિયો
બનીને બેઠા બેઠા એ નાટક ઉપર ખુશી થાઓ, એની લજ્જા તો આપનેજ આવતી થતે! કોઈ
સાધારણ લોકો પણ પોતાનાં કુટુંબીજનોના વેશ જોઈને ખુશી ન થાય.'

'અને તમે ગંગામૈયાની પણ નિંદા કરો છો, કેમ?'

'ના ભાઈ, હું ગંગાની નિંદા નથી કરતો; પણ ગંગા જેવી અને જેટલી છે તેવી અને તે-
ટલીજ હું એને વર્ણવી બતાવું છું.'

'એટલે! ગંગા કેટલી છે?'

કમંડળ ઉઠાવીને સ્વામીજી બોલ્યા, 'જુઓ, મારેમાટે તો આ કમંડળ ભરાય તેટલીજ.'

કર્ણુસિંહના હોઠ કંપી રહ્યા હતા. સ્વામીજી ફરોવાર બોલ્યા, 'રાવ સાહેબ, આપના કપાળ-
માં આ તિલક શાનું?'

'એ 'શ્રી' છે. એને ધારણ ન કરનાર ચંડાળ છે.'

'આપ ક્યારથી વૈષ્ણવ થયા?'

'કેટલાંક વર્ષો થયાં.'

'અને આપણા પૂર્વજો પણ વૈષ્ણવ હતા?'

'ના.'

ત્યારે આપના કથન પ્રમાણે તો આપણા પૂર્વજો તેમજ થોડાં વર્ષપૂર્વે આપ પોતે પણ
ચંડાળજ હતા એમ ઠર્યું!'

રાવનો હાથ તરવારની મૂઠ ઉપર ગયો અને એણે ત્રાડ દીધી, 'મોં સંભાળીને બોલો!'

બીજા દશબાર હથિયારબંધ લોકો હતા, એમના પંજા પણ પોતપોતાની તરવારપર ગયા.
શ્રોતાઓ ડરી ગયા; પણ સ્વામીજીએ પોતાની સદાની ગંભીર વાણીમાં શરૂ રાખ્યું કે 'શીદને ડરો
છો? કશી ચિંતા નથી, મેં સત્યજ કહ્યું છે.'

રાક્ષામાંથી લજ્જાતા ક્ષિપ્રરની માફક રાવ કર્ણુસિંહ ધ્રુંકાર કરતા ગાળોનો વરસાદ વરસા-
વવા લાગ્યા. એનો જમણો હાથ વારંવાર ખડ્ગની મૂઠપર જવા માંડ્યો; પરંતુ સ્વામીજીએ તો મોં
મલકાવીનેજ શાંત વાણી ઉચ્ચારી કે 'રાવ સાહેબ, વારંવાર ખડ્ગ શામાટે ખખડાવો છો? જો
શસ્ત્રાર્થ કરવો હોય તો આપના ગુરુજીને તેડી લાવો; પણ શસ્ત્રાર્થજ કરવો હોય તો પછી અમ
સંન્યાસીને શીદ ડરાવો છો? જઈને જયપુર જોધપુરની સાથે બાખડોને!'

કોપ-જ્વાળામાં સળગતો રાવ તરવાર ખેંચીને સ્વામીજીની સામે ધસ્યો. એકવાર તો સ્વામી-

જીએ ધક્કો દબને દુશ્મનને પાછો નાખ્યો. ત્યાં તો યોગણી કોપ કરીને રાવ ફરીવાર ધસ્યો. જરાયે વાર નહોતી; પણ સ્વામીજીએ ઉભા થઈને ઝપાટામાં પોતાનો પંજો પહેળો કરી રાવના હાથમાંથી તરવાર ઝાલી ઝુંટવી લીધી અને તરવારની પીંછીને જમીન ઉપર ટેકવી. મૂંઝપર એક એવો દાખ દીધો કે, ‘કડાક!’ કરતા એ તરવારના એ ટુકડા થઈ ગયા! રાવનું કાંડું પકડીને સ્વામીજીએ કહ્યું:—‘કેમ, હવે હું તમારાપર પ્રહાર કરીને બદલો લઉં, એવી તમારી ઇચ્છા છે?’

રાવનું મોં ઝંખવાણું પડ્યું.

‘તમારા અત્યાચારથી ચીઠાઈને હું તમારું ભુંડું ચિંતવું નહિ. હું સંન્યાસી છું. જાઓ, પ્રભુ તમને સન્મતિ આપે!’

તરવારના બંને ટુકડા સ્વામીજીએ દૂર ફેંગવી દીધા. રાવ વિદાય થઈ ગયા. આ ક્ષોર ઘટના બની તે વેળા પચાસ માણસો સ્વામીજી પાસે એકા હતા. તેઓએ આશ્ચર્ય કયો કે રાવને અદાલતમાં ધસડવા નેહએ. સ્વામીજી કહે કે, ‘એ કદી ન બને. એ બિચારો તો પોતાની ક્ષત્રિવટ ચૂક્યો, પણ હું મારા બ્રાહ્મણત્વમાંથી શામાટે લથડું?’

લક્તજનોએ આવીને સ્વામીજીને વિનવ્યા કે લોકો આપની જીંદગી લેવા વારંવાર હુમલા કરે છે. તો આપ આંહી ઉઘાડા સ્થાનમાં ન રહેતાં તમારા અંદરના ખંડમાં રહો.’

સ્વામીજી કહેતા, ‘ભાઈ! અહીં તો તમે રક્ષણ કરશો, પણ બીજે જમણ ત્યાં કોણ બચાવવાનું હતું? મને તો પ્રભુ જેવડો મોટો યોદ્ધાદાર મળ્યો છે. મને કશો ભય નથી.’

એક દિવસ સલાની વચ્ચેવચ્ચ એક કાલિનો ઉપાસક બ્રાહ્મણ નશામાં ચકચૂર થઈને આવ્યો અને ગાળો દેતાં દેતાં સ્વામીજીની સામે પગરખું ફેંક્યું. પગરખું તો સ્વામીજીને ન વાગતાં વચ્ચેજ પડી ગયું; પણ ત્યાં એકેલા સાધુઓની આંખોમાં ખૂન ભરાઈ આવ્યું. તેઓ આ બ્રાહ્મણને પકડીને મારવા મંડ્યા. સ્વામીજીએ તેઓને અટકાવીને કહ્યું કે ‘શા માટે? મને કંઈજ દુઃખ નથી અને કદાપિ બેઠો મને વાગ્યો હોત તોપણ એ ક્યાં રામબાણ હતું?’

‘મહારાજ! એકલા એકલા આપ કાં હસી રહ્યા છો?’ લક્તોએ પૂછ્યું.

‘જુઓ, એક માણસ અહીં ચાલ્યો આવે છે. હમણાં તમને એનો તમારો બતાવું.’ સ્વામીજીએ જવાબ દીધો.

ત્યાં તો એક બ્રાહ્મણ મિષ્ટાન્ન લઈને આવી પહોંચ્યો. ‘સ્વામીજી, નમો નારાયણ’ કહીને એણે મિષ્ટાન્નની ભેટ ધરી.

સ્વામીજીએ કહ્યું:—‘હ્યો, થોડું તમે પણ ખાઓ; હું પણ ખાઉં’.

પરંતુ પેલા માણસે મિઠાઈ ન લીધી. સ્વામીજીએ ત્રાડ મારીને કહ્યું, ‘ખાઓ, કેમ નથી ખાતા?’ બ્રાહ્મણ કાંપી ઉઠ્યો. એણે બે હાથ નેડ્યા, સ્વામીજીએ પાસે એકેલા એક કૂતરાને બટકું ખવડાવ્યું. તરત કૂતરો દગી પડ્યો.

પોતાના લક્તોને સ્વામીએ બતાવ્યું કે ‘આટલામાટે હું હસતો હતો. આ વિષ-પ્રયોગ નેયો?’ લક્તો પોલીસને બોલાવવા ઉઠ્યા. સ્વામીજી કહે કે ‘એ નજ બને. જુઓ આ બાપડો થર-થર છે. એને એટલી સત્તજ બસ થશે.’

બ્રાહ્મણને છોડી દેવામાં આવ્યો.

અમૃતસરમાં એક દિવસ એક પાંડશાળાના શિક્ષકે પોતાના નાની વયના વિદ્યાર્થીઓને શીખવ્યું કે ‘ચાલો, આજે આપણે એક કથા સાંભળવા જવાનું છે. તમે તમારાં દફતરોમાં ઇંટોના ટુકડા ભરી લો. ત્યાં હું ઇંસારો કરું કે તરતજ તમે કથા કહેનારની ઉપર ઇંટોનો મારો ચકાવજો. કાલે તમને લાડુ આપવામાં આવશે.’

એ કથાકાર મહર્ષિ દયાનંદવિના બીજો કોણ હોય? બાળકોસહિત પંડિત કથામાં ગયા.

સાંજ પડી અને અંધારું થયું કે તત્કાળ ગુરુજીએ ઇશારત કરી. સ્વામીજીના માથાપર ઇંટોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. આખી સભા બળભળી ઉઠી, પણ સ્વામીજીએ સૌને શાંત પાડ્યા.

પોલીસના અધિકારીઓએ એ બાળકોમાંના કેટલાએકને પકડીને સ્વામીજીની પાસે હાજર કર્યા. પોલીસના પંખમાં સપડાયેલાં એ બટુકા ચોધાર રડતાં હતાં. ઘૂસકા ભરતાં ભરતાં તેઓએ કબૂલ કર્યું કે, પડિતે લાડુની લાલચ દબને આ કૃત્ય અમારે હાથે કરાવ્યું હતું.

સ્વામીજીએ એજ પળે લાડુ મંગાવ્યા. બાળકોને વહેંચી દીધા અને કહ્યું કે, ‘બચ્ચાઓ ! તમારા પડિતજી તો કદાચ તમને લાડુ ન આપે, એમ સમજીને હુંજ આપી દઉં છું. ખાઓ અને આનંદ કરો !’

એક વખત વ્યાખ્યાન ચાલી રહ્યું છે, ઇસ્લામ ઉપર નિખાલસ દિલે શાંત ચર્ચા થાય છે. એવામાં એક તરુણ મુસલમાન ત્રાડ દેતો ઉભો થઇ ગયો. તરવારની મૂંઢપર હાથનો પંજો પસારીને એ બોલ્યો:—‘સ્વામી, મોં સંભાળીને બોલજો. ખખરદાર અમારા ધર્મવિષે કાંઈ બોલ્યા તો !’

અત્યંત કોમળ સ્વરે સ્વામીજી બોલ્યા:—‘બેટા ! તારા મોંમાં તો હજુ દુધીઆ દાંત છે. જો હું તારી એવી ત્રાડોથી ડરતો હોત તો આટલું જોખમ શિરપર શીદ ઉઠાવત ? ખેંસી જા ભાઈ !’

લજ્જા પામીને યુવક ખેંસી ગયો.

અજમેરનો પાદરી શૂદ્રવ્રેડ સાહેબ સ્વામીજીનાં નિખાલસ સત્યોની ઝાળને સહન ન કરી શક્યો. એણે રાત્રી પીળી મુખમુદ્રા કરીને ચેતવણી ઉચ્ચારી કે:—‘કેદમાં પડશો, કેદમાં !’

સ્વામીજીે હસીને જવાબ દીધો: ‘બંધુ ! સત્ય ખાતર કેદ તો લગારે લજ્જાની વાત નથી. એવી વાતોથી તો હું હવે નિર્ભય બની ગયો છું. મારા વિરોધીઓ કદાચ મને તુરંગની કોટડીમાં નખાવશે તો એ વેદના સહેતાં સહેતાં ન તો હું મારા પ્રતિપક્ષીઓનું જીવં વાંચવાનો, કે ન તો મારા દિલમાં કશી દિલગીરી થવાની પાદરીજી ! લોકોનો ડરાવ્યો હું સત્યને નહિ છોડું. ઇસુ ભગવાનનેય ક્યાં નહોતું લટકવું પડ્યું !’

એક દિવસ એક બ્રાહ્મણે આવીને સ્વામીજીને પાનનું બીડું અર્પણ કર્યું. ભાવિક મનુષ્યનીં સ્નેહ-ભેટ સમજીને સ્વામીજીએ બીડું મોંમાં મૂક્યું, લગાર રસ લેતાંજ પોતે પામી ગયા કે પાનમાં ઝેર છે, એ પાપીને કશુંયે ન કહેતાં પોતે ગંગા-કિનારે જઈ, ઉલટી કરી, ઝેર ઉતારી નાખ્યું. કાંઈયે ન બન્યું હોય તેમ આવીને પાછા આસનપર શાંત મુખમુદ્રા લઇ બેઠા; પણ પાપ ન છુપ્યું. અપરાધી ઝલાયો. તહસીલદારે એ પાપીને પકડી ગિરફતાર કર્યો. તહસીલદારે માન્યું કે, સ્વામીજી પ્રસન્ન થશે, પણ સ્વામીજીએ એની સાથે બોલવુંએ બંધ કર્યું. ચકિત બનેલા તહસીલદારે સ્વામીજીની નારાજીનું કારણ પૂછ્યું. જવાબ મળ્યો કે ‘ભાઈ ! મારે ખાતર તમે એક પામર મનુષ્યને કેદમાં પૂર્યો તેથી હું ઉદાસ છું, હું અહીં મનુષ્યોને બાંધવા નથી આવ્યો, મુક્ત કરવા આવ્યો છું. બીજાઓ પોતાની સજ્જનતા ત્યજે, પણ હું મારી ખાનદાનીને શા સાડે ગુમાવું ?’

તહસીલદારે બ્રાહ્મણને છોડા દીધો.

કાશીના મહારાજની સરદારીનીચે બનારસી પંડિતોએ આવીને એકવાર દયાનંદજીને શાસ્ત્રાર્થને માટે ઘેરી લીધા. પોતાના વિજયની જૂડી તાળીઓના હર્ષનાદ કરીને સંધ્યાકાળે પંડિતોની ટોળીએ શોર મચાવ્યો. ગડબડ મચી ગઇ. પચાસહજાર શ્રોતાઓની મેદનીમાંથી સ્વામીજીને શિરે ઘીંટો, પથ્થરો, છાણ અને ખાસડાંની તડાપીટ થઇ. સાધુવર શબ્દ સરખોએ ન બોલ્યા. ફૂલો વરસતાં હોય તેવી પ્રસન્ન મુખમુદ્રા રાખી, પંડિતો ચાલ્યા ગયા. ઇશ્વરસિંહજી નામના એક પંડિતે જ્યારે દયાનંદ ઉપર આવું તીવ્ર વીત્યાની વાત સાંભળી, ત્યારે એણે મનસૂયો કર્યો કે:—‘ચાલો જોઈએ. અત્યારે આ અપમાનની શી અસર દયાનંદ ઉપર થઇ છે ? એના બ્રહ્મજ્ઞાનીપણાનું માપ કાઢીએ.’ ઇશ્વરસિંહજી ઉદ્યાનમાં પહોંચ્યા. જુએ તો ચાંદનીમાં સ્વામીજી કુંજર શી’ ગતિએ ટહેલી રહ્યા છે. પંડિતનો સ્નેહભાવે સત્કાર કરીને સ્વામીજીએ જ્ઞાન-વાર્તાઓ માંડી. મધુર વિનાદ રેલાવ્યો. ન મુખપર ઉદાસીનો છાંટો, ન વ્યાકુળતા. ન ખેદ, કે ન લગારે છુપો રોષરાગ ! જાણે કશુંયે બન્યું નથી. ઇશ્વરસિંહજીએ એવી વિજયવંત સાધુતાનાં દર્શન કર્યાં. યોગીવરના નિર્મળ ચિદાકાશમાં

નિરાશાની નાનીસરખીયે વાદળી ન લાળી, પંડિતજીથી બોલાઈ ગયું, “મહારાજ ! આજમુઘી આપને પંડિતજી માનતો હતો, આજે એ પંડિતાઈને પેલે પાર જઈને મેં જાણે કે સાચા વીતરાગનાં દર્શન કર્યા !”

મથુરાપુરી આખી ખળભળી ઉઠી છે. જાણે કોઈ શયતાન આવીને ધર્મને નરકમાં ઘસડી જતો હોયતી એવી વ્યાકુળતા મથુરાના પંડાઓમાં મચી રહી છે. સ્વામીજીએ આજ્ઞાન દીધું કે સુખેથી શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવો. પાંચસો પંડા આવ્યા, પણ શાસ્ત્રાર્થ કરવા નહિ, ગાળાગાળી અને મારામારી મચાવવા ! અગાસી ઉપર ઉભા ઉભા સ્વામીજી મોં મઝકાવી રહ્યા છે અને નીચે જમાવટ કરીને ઉભેલા લાદીદાર ચોખાઓ ગાળેનો મારો ચલાવે છે. મકાન ઉપર ચોક્કી કરતા ક્ષત્રિય સેવકોએ કહ્યું કે:—“મહારાજ, રમ્મ આપો, આ પંડાઓને પાંસરા કરીએ.”

સ્વામીજી કહે છે કે “ના લાઈ ! આ ધર્મોંધતા ઉપર દયા ઘટે, કોપ ન ઘટે. ખાકી તો મારા અહીં આવવાનો આટલો એ લાલ શું ઓછો છે, કે આ આળસના પીર, ઉંઘતા, પશુવત્ પંડાઓમાં આટલી પણ જગૃતિ તો આવી ! આટલી સંજ્યામાં એ બાપડા એકઠા મળ્યા, એ કાયદો કાંઈ કમ નથી !”

સ્વામીજી વ્યાખ્યાન દઈ રહ્યા છે. એવે ભરસલામાં એક કસાઈએ અને એક કલાલે આવી ખૂમો પારીને ઉધરાણી કરવા માંડી કે:—“સ્વામીજી ! હવે તો બહુ દિવસ વાયદા દીધા, આટલો બધો આંકરો ચટ્યો છે. હવે તો ચૈસા ચૂકાવો !”

આવું સાંભળીને સેવકોની આંખોમાં ખૂન ભરાયું. સ્વામીજી બોલ્યા કે:—“ખામેશ પકડો, શબ્દ પણ ન કહેજો હો !”

સભા જેમની તેમ ચાલુ રહી. વ્યાખ્યાન શાંતિથી ખતમ થયું; એટલે એ બન્ને જણાને પોતાની પાસે બોલાવીને પૂર્ણ વાતસલ્યથી બન્નેને ગળે પોતાના હાથ વીંટી પૂછ્યું ‘લાઈ ! સાચું કહેજો હો, આ તમને કાણે શીખવેલું ?’

હાથ જોડીને બન્ને બોલ્યા “બાપુ ! માંગીલાલ મુનીમે. અમને બદલો દેવાનું પણ એમણે વચન દીધું છે.”

હસીને સ્વામીજીએ બન્નેને છોડી દીધા.

મુંબઈમાં દયાનંદનાં પગલાં થયાં. વક્ત્રી સંપ્રદાયના ગોસાંઈ મહારાજેએ માન્યું કે, આપણો કાળ આવ્યો. સ્વામીજીને સલાહો મળી કે “મહર્ષિજી ! વક્ત્રલપંથીઓની છેડ ના કરતા હો ?”

દયાનંદજી કહે છે કે:—“લાઈ ! અસતને તો ઇંદ્રના આસનપર પણ દીકું નહિ મેલું. થવું હોય તે થાઓ ?”

“બળદેવસિંહ ! બચ્યા ! તારી આંખોમાં આજ હું માઈ મોત ઉકેલી રહ્યો છું.” સ્વામીજી એક દિવસ બોલ્યા.

બળદેવને માથે વિજળી પડી.

“બોલ બચ્યા ! આજ ગોસાંઈને ત્યાં ગયો હતો ?”

બળદેવે ચક્રિત બનીને ડોકું ધૂણાવ્યું.

“શી શરતે મને વિષ દેવાતું હતું ?”

“એક હજાર રૂપિયો.” બળદેવે અંતર બોલી નાખ્યું.

“જો બચ્યા ! પરમેશ્વર જેનો રખવાળ છે એને કોઈ ન મારી શકે હો ! કાશીમાં મને હળા-હળા ઝેર દીધેલું હતું. રાવ કર્ણસિંહે પાનમાં વિષ ભેળવીને ખવાડ્યું હતું. ખીજા કેકે એ પ્રયોગો મારાપર અજમાવ્યા છે, પણ હું જીવું છું; ને યાદ રાખજો, હું હમણાં નથી મરવાનો.”

બળદેવસિંહ સ્વામીના ચરણોમાં લોટી પડ્યો.

મુંબઈમાં વ્યાખ્યાન ચાલી રહ્યું છે. વક્તવ્યસંપ્રદાયના ટોળાએ ઇંટ, પથ્થર અને ધૂળના પ્રહારો સ્વામીજીના માથાપર શરૂ કરી દીધા. સૌએ સ્વામીજીને વ્યાખ્યાન બંધ કરવાની સલાહ દીધી. જવાબમાં સ્વામીજી બોલ્યા:—

“મારા ભાંડુઓએ ફેંકેલા ઇંટપથ્થર તો મારે મન કૂચોની વૃષ્ટિસમા છે અને વ્યાખ્યાન તો ઉચિત સમયેજ સમાપ્ત કરીશ, અધુરું નહિ મેં કાપ્યું. ભલે પથ્થરો વરસતા.”

મારો સહેતાં સહેતાં સ્વામીજીએ બરાબર મુકરર સમયેજ સમાપ્તિ કરી.

x

x

x

૧૮૭૫માં સ્વ. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ સ્વામીજીને પૂનામાં નિમંત્ર્યા. ત્યાં જઈને સ્વામીજીએ પંદર વ્યાખ્યાનો દીધાં. વિદ્યાર્થી દિવસે પ્રજાએ પાલખીમાં—વેદ પધરાવી, હાથીને હેઢે સ્વામીજીને બેસાડી ધર્મ—સવારી કાઢી. નગરની બદમાશ ટોળીએ આની સાથેસાથ ‘ગર્દભાનંદ સવારી’ ચઢાવી કોલાહલ કર્યો, અપશબ્દોની ઝડી વરસાવી. વરસાદમાં ભીંજેલી ધરતીપરથી કાદવ ઉપાડી ઉપાડીને છાંટ્યો. સ્વામીજી અને સ્વ. જસ્ટીસ રાનડે બંને જણા કાદવમાં ખરડાયા. જસ્ટીસ રાનડેએ હુકમ આપ્યો હોત તો પક્ષકમાં એ ટોળું તુરંગનાં દ્વાર દેખત, પણ સ્વામીજીએ હસીને કહ્યું “રાનડેજી ! કશી ચિંતા નહિ. કશુંએ કષ્ટ આ બાપડાઓને દેશો નહિ.”

x

x

x

મિરજાપુરમાં છોટુગિર નામનો એક ગુસાંઈ રહેતો હતો. ભારી જલદ પ્રકૃતિનો એ આદમી હતો. એક વખત જબરદસ્ત ટોળું લઈને એ સ્વામીજીના મુકામપર ચઢી આવ્યો. આવતાંની વારજ સ્વામીજીના પગ ઉપર પગ રાખીને એ તો બેસી ગયો અને કાલે તેમ બકવાદ કરવા લાગ્યો. સ્વામીજીએ પૂછ્યું “આ કોણ છે?”

“કાશી વિશ્વનાથ જેવાજ અહીંના એક ખુટ્ટા મહાદેવના પૂજારી છે.”

સ્વામીજી સમજી ગયા કે આ ભાઈ લડાઈ મચાવવાજ આવ્યા છે. એટલે પોતે તો વધુ નિર્ભય બનીને કાશી વિશ્વનાથનું ખંડન કરવા મંડ્યા. સ્વામીજીની પાસે પતાસાંનો ડબો પડ્યો હતો. તેમાં હાથ ધાલીને આ ગુસાંઈ એક એક પતાસું ઉઠાવીને અજીઠે હાથે પતાસાં છુકડાવવા લાગ્યો.

સ્વામીજી શાંત સ્વરે બોલ્યા “ભાઈ ! પતાસાં ખાવાં હોય તો મૂકો ભરીને એકસામટાં લઈ લે; પણ મારાં બધાં પતાસાં અજીઠાં શીદને કરી રહ્યો છે?”

ગુસાંઈએ માન્યું નહિ. એટલે સ્વામીજીએ ત્રાડ નાખીને સેવકોને આજ્ઞા કરી: “બહારનો દરવાજો બંધ કરી દો. હું એકલોજ આ બધાને હમણાં સીંધા કરી નાખું છું.”

વિકરાળ આકૃતિને દેખીને છોટુગિરનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. એણે પોતાનો કાળ ભાળ્યો. ખસીને એ બેસી ગયો. ટોળું દિગ્મૂઢ બની ઉભું રહ્યું.

છોટુગિરનો ધમંડ તે વખતે તો તૂટી ગયો, પણ એની દ્રેષજ્વાળા હોલવાઈ નહિ. એક રાત્રિએ એણે બે પહેલવાનોને સ્વામીજીપર હુમલો કરવા મોકલ્યા. સ્વામીજી એક ભક્તને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવી રહ્યા હતા, એવામાં એ ગુંડાઓએ આવીને હકામત્કરી આદરી દીધી. એક—બે વાર તો સ્વામીજીએ એમને કોમળ વાણીવડે સમજાવ્યા પણ જ્યારે જોયું કે ભલમનસાઈ ફોગટ બળ્ય છે, ત્યારે પોતે સિંહજર્જના કરી અને એ તો આત્મસિદ્ધ બ્રહ્મચારીની ત્રાડ ! છાતીવિનાના એ બંને માનવ-પશુઓ કાંપી ઉઠ્યા. પરસેવે ભીંજાયા. પેશાબ છૂટવાથી વસ્ત્રો પણ બગડ્યાં.

સ્વામીજીએ સૌમ્ય સ્વરે કહ્યું:—“જાઓ, સુખેથી ચાલ્યા જાઓ. અમે સંન્યાસી ! અમારો ધર્મ કોઈને મારવાનો નથી, બચ્ચાઓ !”

x

x

x

કર્ણવાસમાં સ્વામીજી ફરીવાર આવી ચઢ્યા છે. બરૈલીના પેલા ઠાકોર રાવ કર્ણસિંહ પણ શરદ્પૂર્ણિમાનું સ્નાન કરવા આવ્યા છે. એની રસાયત સાથે તો નાચરંગને માટે વેશ્યાઓ પણ શામલ રહેલી છે ! સ્વામીજીના મુકામથી દોઢસોજ કદમપર રાવનો ઉતારો છે.

આગલા પ્રસંગનું વેર રાવના અંતરમાં ખટકતુંજ હતું. મતિ ગુમાવીને એણે પોતાના ત્રણ નોકરોને ચક્રચકતી તરવારો આપી સ્વામીજીનો વધ કરવા મોકલ્યા.

મધરાતનો સમય છે. ચોમેર ચુપકીડી જવાયેલી છે, કેવળ ગંગાનો મંદ સ્વ ગુંજે છે અને વાયુની કોઇ કોઇ લહરિમાં ઝાડપરનાં પાંદડાં ખડખડે છે. સ્વામીજી ધ્યાનમગ્ન છે, થોડે અંતરે ભક્ત કૈથલસિંહ ગાઠ નિદ્રામાં પડ્યા પડ્યા નરકોરાં બોલાવે છે.

એ સમયે કર્ણુસિંહના ત્રણ નોકરો હાથમાં નાગી તરવાર લઇને ચૂપચાપ ચાલ્યા આવ્યા, પણ અંગો ચરચર થતો છે. કલેબાં ધમકારા મારે છે. તરવારો તો તીક્ષ્ણ છે, પણ એક નદોષ વીતરાગપર એ તરવારો ચલાવવા જેટલી હિંમત તેઓના હાથમાં નથી.

બહુ વારસુધી તેઓ ઉભા રહ્યા. આખરે થાક્યા. છાતી ન ચાલી. પાછા વળીને રાવની પાસે આવ્યા. રાવે ધમકાવીને ફરીવાર મોકલ્યા. તે વખતે સ્વામીજીની સમાધિ ઉતરી ગઇ હતી અને રાવે પોતાના નોકરોને દીધેલી ધમકી પણ સ્વામીજીએ કાનોકાન સાંભળી હતી. બીજી વાર પણ નોકરો પાછા વળ્યા; પણ રાવની જીદ તો આજે ઋષિના દેહની સાથે મોતની હીચકારી રમત રમી નાખવા ચાલતી હતી. એણે ફરીવાર ધમકાવીને નોકરોને ધક્કા.

એ આવ્યા. સ્વામીજીએ બીજું કંઈજ ન કયું. ઉડીને ગગનભેદી હુંકાર ગજવ્યો. જમીન-પર એક લાત મારી. તરવારધારીઓની ભુજઓમાંથી તરવારો પડી ગઇ, એ નાહા.

કૈથલસિંહજીની આંખ પણ ઉઘડી ગઇ. સ્વામીજીને એણે વિનવ્યા “હત્યારાઓ હજી ફરીવાર આવશે હો. મહારાજ ! માટે ચાલો, ક્યાંક છુપાઇને રાત વીતાવીએ.”

સ્વામીજીના મુખમાંથી ગીતાપાઠ ગુંજ ઉઠ્યો કે

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥

‘કૈથલ ભાઈ ! સંન્યાસી તે ગદ્યગુદના આશરા ક્યાંસુધી શોધતો ફરશે ? મારો રક્ષણ-હાર તો પ્રભુ જેવડો હજાર હાથવાળો બેઠો છે. તું ગભરા નહિ. ભાઈ ! હું જે ધારત તો એ ત્રણે-ના હાથમાંથી તરવારો છીનવીને તેઓનાં માથાં વાટી લેત.”

x

x

x

તે દિવસેજ રાજધાટ ઉપર પંખખી સેનાની એક ટુકડીનો પગલ હતો. તે લોકોને રાવ કર્ણુસિંહના આ અલાયારની જાણ થઇ ગઈ. તેઓનું ખૂન તપી આવ્યું. પચીસ પંખખી વીર શસ્ત્રો બાંધીને સ્વામીજીની પાસે આવી ગળ્યા અને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યા કે:-“એક વાર અમને આજ્ઞા આપો ને પછી જોઇ લો, કે અમે એ સાધુઓના શત્રુને કેવો સ્વાદ ચખાડીએ છીએ. ભલે અમારો નોકરી તૂટી જાય, પણ એને તો પૂરો કરીનેજ પાછા ફરીશું.”

પ્રેમભરપૂર શબ્દોવડે સ્વામીજીએ એ સૈનિકોને શાંત કર્યા અને સત્સંગમાં બેસી એક શીતળ ઉપદેશ સંભળાવ્યો.

x

x

x

અમૃતસરમાં જ-સાત હજાર મનુષ્યોની મેદની જામી છે. આજે પંડિતો અને મહર્ષિજીની વચ્ચે પ્રશ્નોત્તરીનો મામલો મચવાનો છે, મહર્ષિજી બેઠા છે. થોડીવારમાં પંડિતોનું ટોળું જય-જયનાદ ગુંજતું દાખલ થયું. તિલકધારી સાત-આઠ પંડિતો બગલમાં પુસ્તક દાવીને સન્મુખ બેસી ગયા. હાં તો ચારેઆજુથી પંડિતાના ચેલાઓએ ઈટપથ્થરનો મારો ચલાવ્યો. સભા-મંડપમાં ધૂળની મોટી ડમરી ચઢી. પોલીસો દોડ્યા આવ્યા. એટલે પંડિતો પલાયન કરી ગયા. સેવકો કોપાયા. ટોળાને ખીટવા ઉઠ્યા.

સ્વામીજીએ સૌમ્ય નેત્રે આનંદભર વાણી કાઢી કે, “ગરમ ન થશે, બચ્યાઓ ! આ તો મદિરા-પાનનો નશો કહેવાય અને મારું કાર્ય તો વૈદનું ગણાય. દારૂડીઆને વૈદ મારે નહિ, ઔષધ આપે. વળી હું તો આર્યધર્મની ફલવાડીનો પામર માળી છું. ફલવાડીમાં ખાતર પૂરતાં પૂરતાં માળીનાં અંગ ઉપર પણ ધૂળકચરો જવાય, એમાં શી તાજજીભી છે ! મને એની ચિંતા નથી. હું તો જંખું છું એટલુંજ કે, આ ફલવાડી સદા લીલીજમ રહે અને ફાલ્યા કરે.”

ત્યાગ-વીર

પિંજરે પડેલો રાજહંસ ઉઘાડું દાર દેખીને માનસરોવરના પંથપર ધસવા માંડે તેમ, મૂળ-શંકરે પોતાનાં માતાપિતાના પ્રેમ-પિંજરમાંથી છૂટીને જે દિવસ સત ધામના કેડા ઉપર વેગવંત ડગલાં ભરવા માંડ્યાં હતાં, તે દિવસની આ કથા છે, દિવસ બધો ભયાનક અટવીઓ વિધતો

વિધતો એ ધસ્યે જાય છે અને રાત્રિયે કાઠી હનુમાનનાં કે દેવીઓનાં ઉજ્જડ મંદિરોમાં લપાઇ રહે છે. ત્રીજે દિવસે માર્ગમાં એક સાધુવેશધારી ધૂતારાઓનું ટોળું મળ્યું. આ એકલ વિદ્યારત્ન કારણ પૂજાતાં ભગવાં વસ્ત્રોપ્રત્યે પૂજ્યભાવે જોનારા એ બાળકે પોતાનો સાચો મનોભાવ કહી બતાવ્યો.

“જોઇ લેજો આ મહેરબાનને !” સાધુ વેશધારીઓએ ટોણો માર્યો:—“ભાઇ સાહેબ જાય છે ત્યાગી બનવા, અને શરીર ઉપરથી તો હજુ સોનાનાં વેદવીટી તો છૂટતાં નથી !”

“આ હ્યો ભારે, પહેરજો હવે તમે !” એમ કહીને બાળકે પોતાની વીટીઓ અને વસ્ત્રાભરણો એ ટોળાની સામે ફગાવી દીધાં. છાતી ઉપરથી પ્રચંડ શિક્ષાઓનો બોલો ઉતરી ગયો હોય તેવો સુખનો નિઃશ્વાસ મેલીને મૂળશંકરે મહાપંથપર ધસવા માંડ્યું.

x

x

x

સંન્યાસી જીવનની શરૂઆતમાં ભટકતાં ભટકતાં આ તરુણ ત્યાગીએ એક દિવસ ઓખી મહામાં મુકામ ફીધો. મહતી જાકમછોળ સમૃદ્ધિ ત્યાંના સાધુઓના વિદ્યાસોની ઉપર ટોળાતી લાળી રજવાડી ઠાઠમાઠમાં મહાત્મો મહંત આ તેજસ્વી બ્રહ્મચારીને દેખી મોહાયો.

“બેટા ! તું મારો ચેલો બની જા. આ ગાદીનો તને વારસ બનાવું, લાખોની સંપત્તિ તારા ચરણોમાં લોટશે.”

આ દરખાસ્તને ધ્યાનદે તત્કાળ તિરસ્કારથી વધાવી. કાચા સૂતરને તાંતણે એ ઐરાવત નહિ બંધાયો.

x

x

x

વડોદરા રાજ્યના દિવાન બદાદરે એક દિવસ સ્વામીજીને જમવા બોલાવ્યા. જમાડીને વિદાય દેતી વખતે એ દિવાને એક હજાર રૂપિયા એ સ્વામીજીના ચરણમાં ભેટ ધર્યાં. સ્વામીજીએ થેલીને પાછી ઠેલી કહ્યું:—“ભાઇ ! હું તો કુ-રીતિઓનું ખંડન કરી રહ્યો છું. હું પોતેજ ઉડીને જો આ સ્વીકારીશ તો પેલા ગોસાંધરોને પોતાની પધરામણીઓનો કેવો મહેનો બચાવ મળી જશે !”

x

x

x

સ્વામીજીના પ્રભાવમાં અંગયેત્રા તે કાળના એક વાઇસરૉય સાહેબે સ્વામીજીની વિપત્તિઓની કથા જ્યારે સાંભળી, ત્યારે સ્વામીજીના રક્ષણમાટે કાયમી સિપાઇઓ નીમવાની તેમજ રેલ-ગાડીની મુસાફરીમાટે પહેલા વર્ગનો પાસ કઢાવી આપવાની એ નામદાર ઇચ્છા બતાવી. સ્વામીજીએ આભાર માનીને ઉત્તર દીધો કે, ‘સહાયને હું નહિ સ્વીકારી શકું. એથી તો લોકો મને રાજસત્તાનો નોકર અથવા તો ખ્રિસ્તીઓનો પાદરી માની બેસે !’

વાઇસરૉય ‘તો શું આપ રાજ્યની નોકરીમાં કાંઈ જુદું સમજો છો ?’

સ્વામીજી:—‘હું તો સંન્યાસી છું. મેં તો પરમેશ્વરરૂપ સાચી સરકારની નોકરીજ સ્વીકારી લીધી છે.’

વાઇસરૉય:—‘ત્યારે શું અત્યારની સરકારને આપ સાચી નથી માનતા ?’

સ્વામીજી:—‘એટલે કે આ સરકાર પરિવર્તનશીલ છે અને મારી ઇશ્વરી સરકારનો નિયમ તો અટક અને એનો ઇન્સાફ અદલ છે. મનુષ્યોના ન્યાયનિયમો સમયાનુસાર બદલાય છે.

x

x

x

ઉદેપુરમાં મહર્ષિજી એકાંતમાં બેઠા છે. ત્યાં મહારાણા પધાર્યાં. એમણે આવીને કહ્યું “સ્વામીજી ! જો મૂર્તિ-પૂજનનું ખંડન છોડી દો તો એકલિંગ મહાદેવના મહંતની ગાદી આપને સોંપી દઉં. લાખોની નીપજના આપ ધણી થશો. આખું રાજ્ય આપને ગુરુ કરી માનશે.”

દુભાયેલા મહર્ષિએ ઉત્તર દીધો:—‘રાણાજી ! આવી લાઘવ્ય બતાવીને મને મારા પ્રભુથી વિમુખ બનાવવા ચાહો છો ? આપનું આ નાનકડું રાજ્ય અને કુળા જેવડો એ શિવ-મઠ, કે જેમાંથી તો હું એકજ દોટ દહને બહાર નીકળી જઈ શકું છું, તે શું મને અનંત ઇશ્વરની આજ્ઞા ઉઠાવવા જેટલો નિર્બળ બનાવી શકશે ? ફરીતાર મને આવું કહેવાનું સાહસ ન કરના. લાખો મનુષ્યોનો પ્રભુપ્રત્યેનો વિશ્વાસ કેવળ મારા વિશ્વાસપરજ ટકી રહ્યો છે, જાણો છો રાણા ?’

રાણાજી ચારથી સ્વામીજીના પરમ ભક્ત બની ગયા.

x

x

x

લાહોરમાં આર્ય-સમાજનું અધિવેશન ભરાયું. સમાજોએ દરખાસ્ત કરી કે આર્ય-સભાના સંસ્થાપકને કંઈક પદવી આપવી. બીજાઓએ અનુમોદન આપ્યું.

હસીને સ્વામી બોલ્યા:—“લાહોરમાં, મેં કોઈ નવો પંથ ચલાવવામાટે ગુરુ-ગાદીનો મઠ નથી સ્થાપ્યો. હું તો ઉત્તરદેશી બોળા મતવાદીઓને મોકળી અને મહંતોથી સ્વતંત્ર બનાવવા મથું છું. મને કે અન્ય કોઈને પણ પદવીઓ ન ઘટે. પદવીઓનાં પરિણામ છુરો સમજવાં.”

બીજી દરખાસ્ત પડી “સ્વામીજીને આ સમાજના ‘પરમ સહાયક’ સ્થાપવા.”

સ્વામીજી કહે “તો પછી પરમ પિતા પરમેશ્વરને કયા પદે સ્થાપશે? પરમ સહાયક તો એ એકજ છે. માઈ નામ લખવું હોય તો ફક્ત અદના સહાયકોના પત્રકમાંજ લખજો.”

સામર્થ્ય-વીર

એક દિવસ દયાનંદજી યમુનાતીરે ધ્યાન ધરીને બેઠા હતા. એવામાં કોઈક સ્ત્રીએ સ્નાન કરીને આવતાં પદ્માસન વાળીને બેઠેલા સ્વામીજીને લાલ્ચા અને એમને પરમહંસ સમજી એમના ચરણો-પર પોતાનું મસ્તક ઢાળી નમસ્કાર કર્યા. પગ ઉપર કોઈ મનુષ્યના માથાનો બીનો સ્પર્શ થતાં સ્વામીએ નેત્રો ખોલ્યાં. ચમકીને અરે માતા! અરે મૈયા!” એવા શબ્દો ઉચ્ચારતા ઉભા થઈ ગયા અને ગોવર્ધન પર્વત તરફ જઈને એક મંદિરના ભીષણ ખંડિયેરમાં ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત એમણે અનન્યજનનિના, કેવળ ધ્યાનચિંતનમાંજ તન્મય રહીને એ સ્ત્રી-સ્પર્શના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

x

x

x

એક દિવસ કેટલાંએક સ્ત્રીઓ મોહક શણગારો સજીને સ્વામીજીની પાસે આવી. સ્વામીજીએ પૂછ્યું, ‘બહેનો! ક્યાંથી આવો છો?’

‘મહારાજ! સાધુઓની પાસે થઈને અહીં આવીએ છીએ.’

‘સાધુઓની પાસે શામાટે?’

‘આપ કહો તો આપની પાસે આવીએ.’

‘મારી પાસે શામાટે?’

‘ઉપદેશ લેવામાટે’

‘બહુ સારું. તો તમારા પતિઓને જ મોકલજો. એ અહીંથી ઉપદેશ લઈ જઈને તમને સંભળાવજો. તમે પોતે હવે પાછી અહીં ન આવજો.’

ત્યાર પછી સ્ત્રીઓ કદી પાછી ન દેખાઈ.

x

x

x

પોપમાઘની કડકડતી ઠંડીમાં, જ્યારે ઝાડપાનપર ઠાર પડતો હોય, ઝરાતાં નીર જમીને ખરફ બની જતાં હોય, સુસવતો પવન કાતિલ શરની માફક શરીરને વિંધતો હોય, તેવે સમયે ગંગાની હીમ જેવી રેતીમાં કેવળ એક કૌપીનભર, પદ્માસન વાળીને સ્વામીજી આખી રાત બેઠા રહેતા. એમને આવી દશમાં દેખીને કોઈ ભક્તજન એમની કાયા ઉપર કામળી ઓઢાડી જતો. સ્વામીજી તરત એ કામળીને અળગી કરી નાખતા. એવી એક રાત્રિયે, બદાયુનાં ગોરા કલેક્ટર સાહેબ તેમના મિત્રની સાથે ગંગાકિનારે ફરવા નીકળ્યા હતા. એમનાં શરીરો તો ગરમ વસ્ત્રોમાં દટાઈ ગયાં હતાં, જ્યારે તેઓએ ગંગાના તટપર આ લંગોટધારી તપસ્વીની પ્રચંડ તેજસ્વી કાયાને સમાધિની હોરમાં વિરાજમાન દીડી. બંને અંગ્રેજો ટગર ટગર નેંઠ રહ્યા. સ્વામીજીની સમાધિ છૂટી ત્યારે કલેક્ટર સાહેબે પૂછ્યું:—‘આપને ઠંડ નથી લાગતી?’ સ્વામીજી જવાબ દેવા જતા હતા ત્યાં બીજો અંગ્રેજ વચમાં બોલી ઉઠ્યો ‘એને ઠંડ શાની લાગે? રોજ માલ માલ ઉડાવતો હોયને?’

હસીને સ્વામીજી બોલ્યા:—‘સાહેબ! અમે હિંદુઓ તો દાળ રોટલી ખાઈએ એમાં માલ માલ શો હોય? પણ આપ તો ઇંડાં જેવો પૌષ્ટિક માલ આરોગો છો અને શરાબ પણ ઉડાવો છો; એટલે

જો માલમાલ ખાવાથીજ હંડી સદન કરી શકાતી હોય તો ચાલો, કપડાં ઉતારીને થોડાવાર મારી ખાલુમાં બેસી જુઓ.’

ઝંખવાણે પડીને અંગ્રેજ આડી વાત નાખવા લાગ્યો કે ‘તો પછી આપ બતાવો, આપને હંડી કેમ નથી લાગતી ?’

સ્વામીજી બોલ્યા, ‘આપજ કહો, આપનું મોં ઉઘાડું રહે છે તેને કેમ હંડી નથી લાગતી ? ખુલ્લું રાખવાની સતત આદતને લીધેજ ! એજ પ્રમાણે મારા દેહને આદત પડી છે. એમાં ખીલું કશુંય જાડું નથી.’

નમસ્કાર કરીને બંને ગોરા ચાલ્યા ગયા.

x

x

x

નદીના દૂર દૂરના કોઇ નિર્જન સ્થળપર જઈને સ્વામીજી સ્નાન કરતા. કૌપીન એકજ હોવાથી પ્રથમ કૌપીનને ઘોષ, સૂકવો, પોતે સિદ્ધાસન વાળીને રેતીમાં બેસી જતા. કૌપીન સૂકાઈ જાય ત્યારે પોતે હંડીને સ્નાન કરી કૌપીન બાંધી પોતાને મુકામે જતા. એક દિવસ કેટલાએક મલ્લો સ્વામીજીના શરીરજળની નામના સાંભળીને એમને શોધવા ચાલ્યા. સ્વામીજી તે વખતે સ્નાન કરવાની તૈયારીમાં હતા. મલ્લરાજેને નિહાળી પોતે વાતનો મર્મ સમજી ગયા. કૌપીન તે વખતે બીનું હતું. જમણે હાથે કૌપીનને જોરથી નીચોવીને મલ્લોને કહ્યું:—‘તમારામાંથી જેને પોતાના કૌવતનું ગુમાન હોય તે આ કૌપીનમાંથી નીચોવીને પાણીનું એક પણ ટીપું કાઢી બતાવે.’

બધાએ એક પછી એક કૌપીનને નીચોવી જોયું. એક પણ ટીપું ન પડ્યું !

x

x

x

કાશીમાં સ્વામીજી મુસલમાન મતની પણ તુટિઓ બતાવી ખંડન કરતા હતા તેથી મુસલમાનોને એમના ઉપર ભારે રોષ ચઢેલો. એક દિવસ સાંજે ગંગાતટ પર સ્વામીજી આસન લગાવીને બેઠા હતા. દૈવ્યોએ મુસલમાનોની એક ટોળી ત્યાં થઈને નીકળી. પોતાના ધર્મના ટીકાકારને ઓળખ્યો, બે પહેલવાનો ધસી આવ્યા. સ્વામીજીને ઉપાડીને ગંગામાં ફેંકવા લાગ્યા. બંને જણાએ બંને હાથવતી સ્વામીજીનાં બે બાવડાં પકડ્યાં અને એ રીતે એમને ઝુલાવીને પ્રવાહમાં ફગાવી દેવા જતા હતા, ત્યાં તો સ્વામીજીએ પોતાની બંને બુઝાઓ સંકોડીને પોતાના શરીરની સાથે દબાવી દીધી. બંને મલ્લોના ચારે હાથ સ્વામીજીની બગલમાં સપડાઈ ગયા ! પછી તો મગદુર શી કે હાથ સરકાવી શકે ? એમ ને એમ સ્વામીજીએ જોરથી ઉછાળો મારી ગંગામાં ઝંખાવ્યું. પેલા બંને જણ પણ સાથેજ ધસડાતા ગયા. પોતે પાણીમાં ડૂબકીઓ મારીને બંને મલ્લોને થોડાં ગળકાં ખવડાવ્યાં અને પછી છોડી દીધા. મુશ્કેલીથી બંને જણ બહાર નીકળ્યા. કાંઈ ઉભેલું ટોળું આથી ખૂબ ચીઠાઈ ગયું. બધાએ હાથમાં પથ્થરો લઈને સ્વામીજીના બહાર નીકળવાની રાહ જોઈ. સ્વામીજી સમજી ગયા, એટલે પોતે શ્વાસને રૂંધીને પગાસન લગાવી પાણીપર બેઠક જમાવી. બધાએ થઈ ગયું. પેલા સમજ્યા કે બાવો ડૂબી ગયો. ચાલ્યા ગયા. એટલે સ્વામીજીએ પણ પાણીમાંથી નીકળીને અધુરી રહેલી સમાધિ ફરીવાર લગાવી.

x

x

x

એક દિવસ બજારમાં એક માતેલો સાંઢ લોકોની પજવાડે દોડતો, કેંકને કચરતો ને પટકતો દોડ્યો આવે છે. લોકો ઓટલાપર ચઢી ગયા છે અને ‘સ્વામીજી ! ખસી જાઓ, ચઢી જાઓ,’ એવી ચીસો પાડે છે. વગરથડકયે સ્વામીજી સીધા ને સીધા સાંઢની સામે ચાલ્યા ગયા. તદ્દન નજીક ગયા એટલે સાંઢ પોતાની મેળે રસ્તો છોડીને ગરીબ ગાયની માફક ચાલ્યો ગયો. લોકોએ આવીને પૂછ્યું કે:—‘મહારાજ ! સાંઢ શીંગડે ચડાવત તો ?’

‘તો ખીલું શું ? શીંગડાં પકડીને દૂર ધકેલી દેત !’

x

x

x

જોધપુરમાં એમણે મુસલમાન મતનું ખંડન ચલાવ્યું. તે સાંભળી ફૈજુલાખાં નામના એક મુસ્લીમના રોમેરોમમાં જવાળા હડી. રોષે ભરાઈને એ ગાજી ઉડ્યા: ‘સ્વામી ! અત્યારે જો મુસલમાનોની રાજસત્તા હોત તો તમે જીવતા ન જાત.’

સ્વામીજીએ ખાં સાહેબને ધીરેથી ઉત્તર દીધો કે:—‘જો એવો અવસર આવે તો હું કદી

થરથરી ન જાઉં કે ન તો ચૂપચાપ બેઠો રહું; પણ બે-ચાર વીર રજપૂતોની પીઠ થાપીને એવાં તો શરતન ચઢાવું કે મુસલમાનોના હોશ ઉડી જાય. ખચર છે ખાં સાહેબ ?”

ખીજે બળતા ખાં સાહેબ શું બોલી શકે ?

એક દિવસ સ્વામીજી ગંગાના ઉંડા જળમાં લોટતા હતા. એવામાં એક મસ્ત મગરમચ્છ તેમની લગોલગ થઇને નીકળ્યો. કિનારેથી ભક્તજનોએ જૂમ પાડી કે: ‘મહારાજ, ભાગ્યે; મગર આવે છે.’ લગારે ખસ્યા વગર સ્વામીજીએ મસ્ત દશામાં પજા પજા જવાબ દીધો કે ‘દિફર નહિ. હું જો એને નથી સતાવતો તો પછી એ મને શામાટે છેડવાનો હતો ?’

એક ગામડામાં સ્વામીજીએ ઉતારો કર્યો. લોકોએ હોંશો હોંશો પરાણાગત કરી. એવે તેઓનો કાઠી ઉત્સવ-દિન આવી પડ્યો. રાત્રિયે તેઓએ સ્વામીજીને પણ મંદિરે બોલાવ્યા. નગરખંડારના એક ઉજ્જડ સ્થળે આવેલા મંદિરમાં ભયાનક દેવી-પ્રતિમા ઉભી છે. પાસે ઉઘાડી તરવારે એક કાળભેરવ શો’ પૂજારી ઉભો છે. મઘમાંસની સામગ્રી તૈયાર છે. અશ્વીત નૃત્ય-લીલા ચાલે છે. સ્વામીજી પામી ગયા કે આ તો શક્તધર્મીનો અખાડો !

પૂજારી સ્વામીજીને કહે “દેવીને નમન કરો !”

સ્વામીજી કહે “આ જન્મે તો એ નહિ બને.”

“એ...મ !” કહી પૂજારી ધસ્યો. સ્વામીજીની બોચી પકડી શિર નમાવવા મથ્યો. ચકિત સ્વામી ઉઘે જુએ તો ચોમેર ઉઘાડી તરવારવાળા નર-પિશાચો ઉભા છે. તરવાર ચઢાવે તેટલીજ વાર છે.

સ્વામીજીએ ઇશંગ મારી. પૂજારીના હાથમાંથી તરવાર ઝુંટવી લીધી. ડાબા હાથનો ધક્કો મારીને પૂજારીને દિવાલ સાથે અડળાવ્યો, તરવાર વીંઝતા વીંઝતા મંદિરના યોગાનમાં જઈ પડ્યા. ત્યાં જુએ તો કુદાડા અને ઇરા ઉગામીને ‘ટાણું ઉલું’ છે. ખારણા ઉપર તાણું મારેલું છે. મોતને અને સ્વામીજીને અદી આંગળનું અંતર છે. કેસરી ફૂટે તેમ સ્વામીજી ફૂધા. દિવાલ-પર પહોંચ્યા. બહાર ભૂસ્કો માર્યો, આજુબાજુના ઘીચ જંગલમાં દિવસભર છુપાઈ રહ્યા. ખીજ રાત્રિએ પોખાર ગણી ગયા.

એકવાર છ સાત અઘમસ્ત મિત્રોએ જઈને સ્વામીજીને કહ્યું: “મહારાજ ! આપના પગ દાખવાના ભાવ થાય છે.’ સ્વામીજી સમજી ગયા: ‘છોકરાઓ માંડે શરીર-બળ માપવા માગે છે!’ તેઓ બોલ્યા “પગ તો પછી દાખજો, પ્રથમ તો તમે બધા ભેળા મળીને મારા આ પગને ભોંય-પરથી જરા ઉઠાવી જુઓ !”

સ્વામીજીએ પગ પસાર્યો. સાતઆઠ યુવકો મંડ્યા જોરે કરવા. પરસેવે નીતરી ગયા. પગ ન ચસકયો.

“મહારાજ !” રાવળપીંડીના સરદાર વિક્રમસિંહજીએ કટાક્ષ કરી, “આપ કહો છો કે, શાસ્ત્રોમાં અહ્યયર્થનો બહુ મહિમા ગાયેલ છે, આપ પોતે પણ આપને અખંડ અહ્યયારી કહેવરાવો છો; છતાં આપના દેહમાં એ વજ્રકછોટાનો એવો કશો પ્રતાપ અમે તો ભાળતા નથી !”

મહર્ષિજીએ તે વખતે તો એ સમસ્યાનો કશો ઉત્તર ન દીધો. એમનું ફંવાડુયે ન ફરક્યું. લાંબી વારસુધી સરદાર સાહેબની સાથે વાતોચાપ ચલાવ્યો. પછી જ્યારે નમસ્કાર કરીને સરદાર પોતાની ઘોડાગાડીમાં બેસી ગયા, ત્યારે મહર્ષિજીએ જાતામાના જઈને પાછળથી ગાડીને પકડી લીધી.

ડુંગર જેવડા ઘોડા ચસકતા નથી ! સરદાર ચાબૂક લગાવે છે. ફરી ફરી ચાબૂકના પ્રહાર કરે છે; પણ ઉછળી ઉછળીને ઘોડા થંભી જાય છે. ગાડી જાણે કે ધરતીની સાથે જડાઈ ગઈ છે. સરદાર પાછળ નજર કરે ત્યાં હનુમાનજીતિ શા’ સ્વામીજીને હસતા જોયા. ગાડી છોડી દઇને સ્વામીજીએ કહ્યું: “હવે તો સમસ્યા ટળીને ?”

વિસ્મય પામતા સરદાર ચાલ્યા ગયા.

“આજે મારી અવસ્થા પચાસ વર્ષ ઉપર થઈ ગઈ છે; પરંતુ તમારામાંથી કોઈ પણ માધને પૂત હોય તે ચાલ્યો આવે; કાં તો હું એનો હાથ પકડું ને એ છોડાવી દે, અગર હું મારો હાથ અક્કડ રાખું તે કોઈ વાળી આપે. ચાલ્યા આવો, બ્રહ્મચર્યના પરચા બતાવું.”

ગુજરાનવાલાની એ ગંભીર સલામાંથી એક પણ શીખ બચ્યો, એક પણ મદલરાજ મહર્ષિનો આ પડકાર ગ્રીહવાની હામ ભીડી શક્યો નહોતો.

મેરઠ નગરમાં મહારાજે શ્રાદ્ધનું ખંડન કરનાર એક જાહેર ભાષણ દીધું. ત્યાંના બ્રાહ્મણો ખીબન્યા. જે માર્ગેથી સ્વામીજી પોતાના ઉતારાપર જવાના હતા, તે માર્ગે ડાંગો લઇ લઇને ચોડા બાંધી બેસી ગયા. કહેવા લાગ્યા કે “આજ દયાનંદ નીકળે તો જીવતો ન જાય.”

સ્વામીજીના પ્રેમીઓને આ વાતની જાણ થઈ. વ્યાખ્યાન પૂરું થયે ભક્તોએ વિનવ્યું કે, “થોડી વાર ઠેરી જાઓ. રસ્તે જોખમ છે.”

હસીને સ્વામી બોલ્યા “ના રે ! એ બાપડા કશુંય કરી શકવાના નથી. હું તદ્દન બેધડક છું; ને વળી મેં એક માણસને સમય આપ્યો છે, એટલે હું રોકાઈ ન શકું.”

એમ કહી એજ ગલ્લી વિધીને મહારાજ પોતાની હમેશની ગંભીર ગતિથી ચાલ્યા ગયા. ડાંગબાળે એકબીબનનાં મોં સામે જોતા રહ્યા. કોઈએ ઉચ્ચાર સરખો ન કર્યો.

x

x

x

“સ્વામીજી ! જોધપુર જવાનો વિચાર છોડી દો, એ લોકો આપને ઈજ્જત કરશે.”

“મારાં આંગળાંને જલાવીને મશાલ બનાવે તેયે શું ? હું જઈશ, અને સત્યનો સંદેશો આપીશ.”

વિનોદ-મૂર્તિ

કાશીમાં મહર્ષિનો પડાવ હતો ત્યારે ત્યાંના પંડિતોએ દરાવ કર્યો હતો કે, કોઈએ એ પાપીની પાસે ન જવું; એનું મોં પણ ન જોવું. એક મહામહોપાધ્યાયજીને ગર્વ રહ્યો હતો કે, જે મારી સાથે વાદવિવાદ થાય તો હું તો એ દુષ્ટને સીધો કરી નાખું ! પરંતુ એમનું મોં જોવાથી તો પાપ લાગે, તેથી એ બાપડા પંડિત સ્વામીજીની પાસે જઈ શકતા નહિ; પણ આખરે મોં જોવુંજ ન પડે તેવી યુક્તિ એમને એકાએક સૂઝી ગઈ. એક દિવસ રાત્રિએ અંધારામાં એ સ્વામીજીની પાસે આવીને ચર્ચાનું આજ્ઞાન દેવા લાગ્યા. એણે શર્ત મૂકી કે ‘હું’ આ છરી લાવ્યો છું. આપણામાંથી શાસ્ત્રાર્થમાં જે હારે તેનાં નાકકાન એ વડે કાપી નાખવાં.’

હસીને સ્વામીજી બોલ્યા, “પંડિતજી ! મારી પણ એક શર્ત છે. આ ચપ્પુ પણ રાખીએ. આપણામાંથી જે હારે તેની જલ પણ આ ચપ્પુવડે કાપી લેવી; કેમકે નાકકાન તો બિચારાં આ વાતમાં નિર્દોષ છે. વાદવિવાદમાં જે કાંઈ દોષ થશે તે તો જલનોજ થશે !”

છપરા ગામના પંડિતો પણ સ્વામીજીની સામે ઉઠ્યા અને એક પ્રસિદ્ધ પંડિત જગન્નાથની સહાય લેવા ગયા. પંડિત બોલ્યા: “હું તો દયાનંદનો સામનો કરવા તૈયાર છું, પણ મારે એ દુષ્ટનું મોં જોવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે એજ મોટી પીડા છે ને !”

આ સમાચાર જાણીને સ્વામીજી હસતા હસતા બોલ્યા: “અરે, એવું હોય તો મારા મોં પર પડેલો ઢાંકો દેજો, પણ એને જરૂર આંહી તેડીજ લાવજો.”

સ્વામીજી સિંહાસન ઉપર બેસીને ઉપદેશ દેતા અને ઉપદેશ પૂરે થયે કોઈને પ્રશ્નો પૂછવા હોય તો તેને બેસવામાટે પોતાની સન્મુખ ખુરશી મૂકાવતા. એક દિવસ એક પંડિત કહેવા લાગ્યા કે:—“અમને નીચું આસન શામાટે આપો છો ? તમારા આસન જેટલીજ ઉંચી ખુરશી અમને પણ મળવી જોઈએ.”

સ્વામીએ હસીને કહ્યું:—‘લાઈ! હું તો વ્યાખ્યાન દેવાની મુગમતા ખાતરજ ઉંચે બેસણું બેસું છું; છતાંયે જો આપને અપમાન લાગતું હોય તો સુખેથી એ ખુરશીને મેજ ઉપર ચઢાવી, મારા કરતાંયે ઉંચેરા બની આપ બેસી શકો છો. બાકી તો શું કોઈ ચક્રવર્તી રાજાના મુગટ ઉપર બેસનારી માખી અથવા મચ્છર કંઈ ઉંચા બની જતાં હશે ? આસનની ઉંચાઈ નીચાઈ વિચારવાં આપને ન શોભે.’

x

x

x

અલીગઢમાં એક દિવસ એક પંડિત મંદિરના ચખૂતરા ઉપર બેસીને સ્વામીજી સાથે શાસ્ત્ર-
ર્થ કરવા મંડ્યો. સ્વામીજીના કરતાંયે ઉંચા બેસણાનો આ ધગંડ યીજ સજ્જનોથી ન સહેવાયો.
પંડિતને સખ્યતાની રીત સમજાવવા લાગ્યા, પણ હડીલો પંડિત પલ્લયો નહિ. સ્વામીજીએ પ્રસન્ન
વાણીમાં લોકોને કહ્યું “શા સાર એ બિચારા જીવને સતાવો છો ? કશી હાનિ નથી. ભલે એ પં-
ડિત ઉંચે આસને બેઠા. ઉંચા આસનથીજ કંઈ કાઢને મહત્તા મળી જતી નથી. એમ તો જુઓને
પેલો કાગડો તો પંડિતજીના કરતાંયે ઉંચેરો પેલા ઝાડની ડાળીએ બેઠો છે !”

x

x

x

દાનાપુરમાં મુસલમાનોએ સ્વામીજીના આંદોલન ઉપર કોપ-દષ્ટિ કરવા માંડી. ભકતોએ કહ્યું:-
“મહારાજ ! એ લોકોની વિરુદ્ધ કાંઈ ન બોલશો. વાતવાતમાં તેઓ લડવા ખડા થઈ જાય છે.” તે
વખતે તો સ્વામીજી કાંઈ ન બોલ્યા, પણ સાંજે ભરસલામાં એમણે ઉચ્ચાણું કે:-

“છોકરાઓ મને કહે છે કે, મુસલમાન મતનું ખંડન ન કરો; પણ હું સત્યને શી રીતે છુપા-
વું ? અને જ્યારે મુસલમાનોનું ચાકતું હતું ત્યારે તેઓએ તો આપણું ખંડન ખડગથી કર્યું હતું;
પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે આજે મને તો શબ્દોથીયે ખંડન કરવાની મના થઈ રહી છે !”

x

x

x

“સ્વામીજી !” એક કૃષ્ણભક્ત ચપરી ધૂળ લઇને આવ્યો. “સ્વામીજી ! કૃષ્ણ ભગવાને બા-
ળપણમાં માટી ખાધી હતી, એટલે હું એ બાળ-સીંચાની આ પ્રસાદી આપને ચખાડવા આવ્યો છું.”

હાજરજવાબી સ્વામીજી બોલ્યા:-“ભોળા ભાઈ ! છોકરાં તો માટી ખાય ? કૃષ્ણે પણ નાનપ-
ણમાં ખાધી હશે, પણ એટલામાટે આપણાથી-ઉંમરલાયક મનુષ્યોથી તે એવી નાદાની થાય ખરી !”

x

x

x

મધપૂડાને મધમાખીઓ વળગે તેમ દિલ્હીમાં સ્વામીજીની યોગરહમ મનુષ્યોની ગિરદી વિંટ-
ળાવા લાગી. મૂર્તિપૂજના ખંડનથી ખુશી થનારા ઈસ્લામીઓ પણ દોડ્યા આવ્યા; પણ સ્વામી-
જી તેઓના અજ્ઞાનને ઓળખતા હતા. એક મુસ્લીમ સજ્જને આવીને કહ્યું:-“આપ હિંદુઓની
મૂર્તિ-પૂજનનું ખંડન કરો છો એ બહુ સારું કાર્ય છે, અમારા મહાજનને અનુકૂળજ થઈ રહ્યું છે.”

“ભાઈ ! તમે ભૂલો છો.” સ્વામીજીએ જવાબ વાળ્યો “હું તો તમામ મૂર્તિ-પૂજનનું ખંડન
કરું છું; અને ઇસ્લામનેય મૂર્તિ-પૂજન કયાં નથી ? હિંદુઓની પ્રતિમા તો ચાર આંગળથી માંડીને
બહુ તો એક હાથ જેટલી ઉંચી હોય છે. એને તો હરકોઈ પ્રકારે હટાવી શકાશે; પરંતુ મુસલ-
માનોની મૂર્તિઓ તો કપર, હજારા અને મિનારાને સ્વરૂપે મોટાં મોટાં મકાનો જેવડી ઉભી છે.
એટલે ખરી મુશ્કેલી તો એ તમારી મૂર્તિ-પૂજને હટાવવામાંજ પડે છે !

ચક્રાર મુસલમાન આ શબ્દોના આંતરિક મર્મને સમજી ગયો, ચૂપ જાન્યો.

સ્વમાન-પ્રેમી

જમાલપુર જંકશનના યોગાનની અંદર સ્વામીજી એક વાર ગાડીની રાહ જોતા જોતા ટહેલી
રહ્યા છે. એક અંગ્રેજ એન્જિનિયર પણ પોતાની પત્નીસહિત ત્યાં ઉભો હતો. આ વેષધારી
સાધુને પોતાની સમક્ષ નિર્જનજપણે ટેકતો! દેખીને મડમ સાહેબને ગુસ્સો ચડ્યો. તેના ગોરા ભર-
ચારે સ્ટેશન માસ્તરને આજ્ઞા કરી કે ‘આ નાગડાને અહીંથી હટાવો.’

સ્ટેશન માસ્તર તો મહર્ષિને ઓળખતો હતો. એણે આવીને સ્વામીજીને યુક્તિપૂર્વક વિનવ્યા
કે ‘મહારાજ ! ગાડીને હજુ વાર છે, આપ પેલી બાજુ આવીને ખુરશીપર જરા આરામ કરશો?’
સ્વામીજી સમજી ગયા; બોલ્યા કે ‘જેણે આપને મારી પાસે મોકલ્યા છે તેમને જઈને કહો
કે, અમે તો એ યુગના મનુષ્ય છીએ, કે જે યુગમાં તમારા દાદા આદમ અને દાદી હાવાં
મડનના બગીચામાં તદ્દન નમ્ર શરીરે રજાવામાં જરાયે લજ્જા નહોતાં પામતાં !’

આટલું કહીને સ્વામીજીએ તો લટાર મારવાનું ચાલુજ રાખ્યું. પછી જ્યારે પેલા ગોરા
એન્જિનિયરને સ્વામીજીના નામની ખબર પડી, ત્યારે તો એણે તત્કાળ સ્વામીજીની પાસે આવીને
વિનયથી વંદન કરી ભાવભર્યા શબ્દો ઉચાર્યા કે ‘આપશ્રીનાં દર્શનની ધણી કાળની ઉમેદ આજે
તૃપ્ત થઈ !’

x

x

x

આગ્રામાં ખ્રિસ્તી ધર્મના ખિશપની સાથે સ્વામીજીને ચર્ચાના પ્રસંગો પડેલા હતા. ઉદાર દિલના મહર્ષિ એક વખત ખ્રિસ્તીત્વ દેવળ જોવા ગયા; અંદર દાખલ થાય છે ત્યાં દરવાજે ઉભેલા ખ્રિસ્તીએ કહ્યું ‘મહારાજ ! પાઘડી ઉતારીને પ્રવેશ કરો.’

સ્વામીજીએ થંભીને ઉત્તર દીધો: ‘અમારા દેશની રીતિ પ્રમાણે તો માથાપર પાઘડી ખાંધીને જવું એજ સભ્યતાતું ચિન્હ છે. એટલે મારા દેશની સભ્યતાવિરુદ્ધ હું નહિ વળું.’ હા, આપ કહો તો જોડા ઉતારી નાખું.’

ખ્રિસ્તીએ કહ્યું:—‘તારે તો બંને ઉતારી નાખો.’

સ્વામીજી દરવાજેથીજ પાછા ફરી ગયા. સ્વમાનનો ભંગ એજ એમને માટે તો જીવતું મોત હતું.

x

x

x

જયપુર રાજ્યના એક મોટા અધિકારીને એક સન્નજને કહ્યું કે,—‘ચાલો સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા.’

પેલા અધિકારીએ જવાબ દીધો કે, ‘તમે તો દર્શનતું કહો છો, પણ હું જો માફ ચાલે તો એને ફતરારને મોંઘે ફાડી ખવરાવું?’

શ્રાદ્ધ અને મૂર્તિપૂજના ખંડનથી જયપુર-નરેશ પોતે પણ સ્વામીજી ઉપર ખીજવાયા. સ્વામીજીને માથે રાજ-રોપતું ચક્કર ફરવા લાગ્યું.

હાકુર લક્ષ્મણસિંહજી નામના ભાવિક ક્ષત્રિયે જયપુર રાજના કચવાટની વાત જાણ્યા પછી મહર્ષિજીને વિનવ્યા કે, ‘આવી હાલતમાં આપને આંહી રહેવું ઉચિત નથી. આપના શિરપર જે-ખમ ભમે છે.’

સ્વામીજી બોલ્યા, ‘હાકુર ! મારે માટે ના ડરો; પણ આપને પોતાનેજ જો જયપુરપતિની નારાજીનો ડર હોય તો સુખેથી આપ મારી કને આવવું બંધ કરી શકો છો. આપ રાજ્યના તાબેદાર છો; પણ હું તો કોઈ માનવીનો નોકર નથી. મારા આત્માને તો કોઈ મનુષ્ય છીનવી શકવાનો નથી. તો પછી મારી કને ખીજ એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જે છીનવાઈ જવાનો મને ડર હોઈ શકે ?’

x

x

x

લાહોરમાં નવાખ નિવાજિશ અક્ષીખાતની કોઠીમાંજ મહારાજનો ઉતારો હતો. ત્યાંજ બેસીને મહારાજે લોકો સમક્ષ મુસલમાન મતની વિવેચના ચલાવી. નવાખ પોતે પણ એ વ્યાખ્યાનમાં આવી ચડ્યા. વ્યાખ્યાન ચર્ચ રહ્યા બાદ એક સન્નજને સ્વામીને કહ્યું:—‘આપને કોઈ હિંદુ, મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી પણ ઉતરવાનું મકાન દેતો નથી! ઉપકાર માનો નવાખ સાહેબનો કે એમણે ઉતારો દીધો; છતાં ઉલટું આપે તો એને દુઃખ લાગે તેવી રીતે એનાજ છાંયડાતળે મુસ્લીમ પંથની ચર્ચા કરી. નવાખ સાહેબ પણ એ સાંભળી રહ્યા હતા !’

સ્વામીજી બોલ્યા,—‘ભાઈ ! હું તો આંહી કાંઈ મુસલમાન ધર્મની કે ખીજ કાંઈ ધર્મની યશ-ગાથાઓ ગાવા નથી આવ્યો; હું તો આવ્યો છું વેદધર્મનો ખુદશો પ્રચાર કરવા અને નવાખને ભાળ્યા પછી તો ઉલટો હું જાણી જુઝીનેજ આર્યધર્મની મહત્તા સમજાવી રહ્યા હતા. એનો મને શો ડર છે ? એક નારાયણસિવાય મને કોઈની ધાસ્તી નથી.’

x

x

x

એક દિવસ સ્વામીજીના રસોઈયાનો કાકો મહેમાન આવ્યો. એ પોતાના ભત્રીજાને ભંભેરવા લાગ્યો કે—‘તારે તો સ્વામી જમી રહ્યા બાદ જમવું પડતું હશે. એ રીતે તો રસોઈ અજીઠી બની ગઈ ગણાય; માટે હવેથી તું ચોકા બહાર બેસાડીને સ્વામીજીને ભોજન દેતો જાજે.’

ત્યાં તો સ્નાન કરીને સ્વામીજી આવી પહોંચ્યા. આવીને પોતાની મેજેજ ચોકા બહાર બેસી ગયા. બહારજ થાળી મંગાવી.

રસોઈયો પૂછે છે:—‘મહારાજ, બહાર કેમ બેસા ?’

‘ભાઈ, તને અને તારા કાકાને તો ન્યાત બહાર મૂકાવાનો ભય છે; પણ હું તો હરકોઈ ટેકા-જો ભોજન પામી શકીશ. મને કશો ડર નથી. તમને હું શામાટે નાહક જેખમમાં ઉતારું ?’

રસોઈયો તાજજીવ બન્યો, ‘સ્વામીજીએ વાત શી રીતે જાણી લીધી !’

રાષ્ટ્રધર્મનો સાચો પેગમ્બર કેવો હોય ?

(મુખ્ય સમાચાર તા. ૯-૫-૧૯૨૬ના અંકમાંથી)

ગણીતા વિચારક સાધુ વસવાણીએ જીવપતિ શિવાજી મહારાજવિષે નીચેનો લેખ લખ્યો છે. શિવાજી મહારાજની જયંતિ તાજેતરમાં રાયગદના કિલ્લામાં ખૂબ ધામધૂમથી ઉજવાઈ હતી, તે મહત્ પ્રસંગે આ લેખ લખાયો હતો.

જીવપતિ શિવાજી એ કંઈ મહારાષ્ટ્રની મીઠકત નથી. શિવાજી એ હિંદનું અમૂલ્ય રત્ન છે અને એક દિવસ એવો પણ આવશે કે શિવાજી જગતજ્યેષ્ઠતરીકે લેખાશે.

ખોટા ઇતિહાસ-શિવાજીનો વિચાર કરતાંજ મને કોમ્પેલ, ગેરીબાલ્ડી કે અબ્રાહમ લીંકન જેવી સમર્થ વ્યક્તિઓનો વિચાર આવે છે. આપણા ઇતિહાસે આપણા મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોમાં જીવરડો વાળી મૂક્યો છે. મહાન દેશભક્ત અને શૂરવીર શિવાજીને “કુંગરના ઉંદર” અથવા “લૂંટારા” કહે છે. વીન્સન્ટ સ્મીથે પણ એ મહાન વ્યક્તિને એક લૂંટારાની ટોળીનો સરદાર કહ્યો છે, પણ મરાઠાઓ લૂંટારા ન હતા પણ દેશભક્તો હતા, અને શિવાજી એવા પંખર દેશભક્તો અને દેશને માટ મરી શીટનારા લોકોનો સમર્થ નાયક હતા.

હિંદનું દરદ-જ્યારે શિવાજી મહારાજ હિંદમાં પ્રકટયા; ત્યારે હિંદની સ્થિતિ દયાજનક હતી. ઇસ્લામના મહાન આદર્શો ભૂલાયા હતા. પહેલાંના ખરીફાઓ પવિત્ર સત્યવક્તા અને પેગમ્બર સાહેબનાં ઇસ્માનેને અનુસરનારા હતા. એટલે કે તેમનામાં સહિષ્ણુતા હતી; પરંતુ હિંદમાં મોગલોની પડતીના જમાનામાં એ ઇસ્લામના ઉચ્ચ આદર્શો ભૂલાયા. લોકો કરતા બોગમથી અને રાજકર્તાઓના જીવલેથી ત્રાસી રહ્યા હતા. પેગમ્બર સાહેબના નામે હિંદનાં કેટલાંક સુંદર શિલ્પ અને સ્થાપત્યના નમુના જેવાં સ્થાનો એ અરસામાં નષ્ટ કરવામાં આવ્યાં. આ પ્રસંગે શિવાજી અને તેના બહાદુર મરાઠા સાથીઓએ જીંડો ઉઠાવ્યો અને તેમણે દક્ષિણમાં સ્વરાજની સ્થાપના કરી.

હિંદુ સંસ્કૃતિનો પૂજારી-શિવાજીને હિંદુ ધર્મરક્ષક કહેવામાં આવે છે અને તે તદ્દન સાચું છે. એ કાળમાં શિવાજી મહારાજ ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ કહેવાતા, પણ સાથે એ વાત યાદ રાખવાની છે કે, શિવાજીએ એક પણ મસ્જિદનો નાશ કર્યો ન હતો અને એ માટે તેણે કંઈક ઇસ્માને કાઢેલાં હતાં. હિંદુ ધર્મનું સાચું રહસ્ય એના દિલમાં ઉતરેલું હતું. હિંદુ સંસ્કૃતિનો એ અનન્ય પૂજારી હતો અને જ્યાં એકજ પ્રભુ પિતાનાં સંતાનો છે, એમ એ માનતો.

એની બહાદુરીનાં કારણો-એ ખાસ કારણોથી શિવાજી અદ્વિતીય છે. એ બે કારણો માનુ-ભક્તિ અને ગુરુભક્તિ. એમના ગુરુ અને માતાએજ એમના જીવનને આવું ઉત્તમ બનાવ્યું. એમણે રાજામાં કેળવણી નહોતી લીધી; પરંતુ એમની માતા રામાયણ અને મહાભારતમાંથી વાતો કહેતાં અને હિંદના મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો સંભળાવતાં. આ શિક્ષણમાંથી શિવાજીએ આત્મસન્માન, સાદાઈ, હિંમત અને સ્ત્રીસન્માનના પાઠ શીખ્યા હતા.

જ્યારે કલ્યાણનો કિલ્લો શિવાજીએ જીત્યો, ત્યારે તેના એક સેનાપતિએ શિવાજીને ખુશ કરવા ખાતર એ ગદના કેદ થયેલા મુસ્લીમ સુબ્બાની સુંદર પુત્રીની શિવાજીને ભેટ ધરી; એટલે શિવાજીએ દરબાર ભર્યો. એ સુંદર યુવતીને ત્યાં બોલાવવામાં આવી. દરબારીઓ એ સૌંદર્ય જોઈ આભા થઈ ગયા. તે પછી શિવાજીએ એ યુવતીને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“એ મારી બહેન છે. રાવણ બળવાન હતો, પણ સીતાની લાલસામાં તેનો નાશ થયો. શાસ્ત્રો પુકારે છે કે, સ્ત્રીઓનું સન્માન કરવું જોઈએ.” આમ કહીને શિવાજીએ એ મુસ્લીમ યુવતીને મુક્ત કરી તેને ભેટ સોગાદો આપી તેના માખાપ પાસે સહિસલામત રીતે મોકલી હતી.

શક્તિધર્મનો પેગમ્બર-એના જીવનમાં બીજું પ્રેરક બળ તે ગુરુભક્તિ. ગુરુ રામદાસ જેવા સમર્થ યોગી એના ગુરુ હતા. એમના પ્રત્યે એની અવિચળ ભક્તિ હતી. આ ગુરુ રામદાસનું અસલ નામ નારાયણ હતું. નાનપણમાં એ હિંદની મુસાફરીએ નીકળી પડ્યા અને હિંદની પ્રજાની દુઃખી અને દિન સ્થિતિ જોઈ એમનું હૃદય ધ્રુવાયું એટલે એમણે સાધુ જીવન ગાળવા અને આખા દેશમાં વિચરવાનો નિશ્ચય કર્યો. લક્ષ્મી ચોરીમાંથી એ માખાપના પંજમાંથી ભાગ્યા પછી

તો ઘરના મરી પ્રજના બન્યા. નારાયણ મરી રામદાસ થયા. રામદાસ એટલે ભગવાન રામના સેવક અને શ્રીરામ એટલે શક્તિનો અવતાર અને તેજ પ્રમાણે સ્વામી રામદાસે પણ શક્તિધર્મ-મહારાષ્ટ્રધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. મહારાષ્ટ્રની નિંદમાં પડેલી પ્રજા એ સાધુના અહાલેકથી ગળી.

હિંદુધર્મના રક્ષણમાટે રામદાસે પડકાર કર્યો. ૧૬૫૯ માં સ્વામીજી અને શ્રી શિવાજીનો ભેટો થયો. શિવાજીએ એમને ગુરુ કર્યા. એક દિવસ રામદાસ સ્વામી ઘર ઘર ભીખ માગી રહ્યા હતા. શિવાજી પાસેના ઘરમાં હતા. તેમણે ગુરુનો સાદ સાંભળ્યો. શિવાજી આવ્યા, ગુરુને વિનતી કરી પોતાને ઘેર તેડી ગયા. શિવાજીએ એમના ભિક્ષાપાત્રમાં એક રૂપિય કરેલો દસ્તાવેજ મૂક્યો. સ્વામીએ કહ્યું:-“આ તો અજબ આતિથ્ય ! મને લાગી છે ભૂખ ત્યારે તું રોટલાને બદલે મને કાગળનો ટુકડો આપે છે ?” તે પછી શિવાજીએ કાગળ વાંચી બતાવે છે. તેમાં શિવાજી પોતાનું આપું રાજ્ય સ્વામીને ચરણે ધરી દીધું હતું. સ્વામીએ જરા હસીને પૂછ્યું:-“તમે મને બધું આપી દીધું ત્યારે તમારે શું કરવાનું રહેશે !” શિવાજીએ જવાબ આપ્યો:-“હું આપનો દાસ થઈ રહીશ. તે પછી સ્વામીની આજ્ઞા મુજબ સાધુવેશ ધારણ કરી શિવાજી ભિક્ષા માગવા નીકળે છે. આ નિષ્ઠા જોઈ સ્વામી પ્રસન્ન થાય છે અને તેને પોતાના રાજ્યમાં જઈ રાજ્ય ચલાવવા આજ્ઞા કરે છે. શિવાજી વાંધો ઉઠાવે છે પણ સમર્થના સેવકતરીકે-ધર્મના સેવકતરીકે તે રાજકારભાર હાથમાં લે છે. શિવાજીની ગુરુભક્તિનું આ અનુપમ અને જવલંત દષ્ટાંત છે.

એ પછી તો શિવાજીએ પ્રજાને મુક્ત કરી. શિવાજીએ હિંદુધર્મ અને સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કર્યું. દુઃખી અને દીનનો એ બેલી બન્યો. વિધવા અને અનાથનો એ તારણહાર થયો. અને એણે હિંદુ સમક્ષ એકજ આદર્શ-એકજ સંદેશ મૂક્યો અને તે “ધર્મની સેવા”

ખાદીનો પ્રચાર

(લેખક-રા. રા. કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય બી. એ. મુંબઈ સમાચાર તા. ૧૨-૫-૨૬)

(૧) પ્રથમ પ્રશ્ન તો એ ઉપસ્થિત થાય છે કે ખાદી શામાટે વાપરવી ને તે વાપરવાથી શા લાભ થાય છે.

(૨) સાંપ્રત સમયનો મનુષ્ય, પાંચ કે દશ શનકના મનુષ્ય કરતાં સર્વ દિશામાં ઘણોજ આગળ વધ્યો છે. મી. લુજસ નામના એક સુપ્રસિદ્ધ ઇંગ્લીશ સંશોધકે એવી અદ્ભુત શોધ કીધી છે કે “સુધારા” નો આરંભ ડેલ્યુજ પછીથી થયો તે વાત સાચી નથી. તે સંગીત પૂરાવાની સહાયથી એમ સિદ્ધ કરે છે કે આ સુધારો લગભગ ત્રીસહજાર વર્ષ પહેલાં અમેરીકામાં આવેલા કાર્બોન સમુદ્રની આસપાસના પ્રદેશમાં પૂરજોસમાં ચાલતો હતો. તે વખતના મનુષ્ય-પ્રાણીમાં મી. લુજસ કહે છે કે, સુખ કે દુઃખ જાણવાની લાગણીનો અભાવ હતો. આ વાત એમ સાબીત કરે છે કે જેમ સમય જતો જાય છે, તેમ તેમ માણસના શરીર બંધારણ અને મન-અંતઃકરણ-ચેતનામાં સદાકાળ ફેરફાર થતો જાય છે. એક હજાર વરસ પહેલાં જે મનુષ્ય હતો તેના કરતાં આ જમાના-આ ક્ષણનું મનુષ્યપ્રાણી તદ્દન નીરાળુંજ છે એમ કહેવામાં બીલકુલ અતિશયોક્તિ નથી. આજનો માણસ બુદ્ધિવિશાળતા અને સંગીનતામાં ઘણો આગળ વધ્યો છે. આ વાત સ્વતઃ સિદ્ધ છે કે આખી સૃષ્ટિનાં ઘટતર જંતુઓ અને પ્રાણીવર્ગમાં માત્ર મનુષ્ય પોતાના બુદ્ધિવિકાસથી કુદરત ઉપર પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા જમાવે છે. આવા પ્રકારની સત્તા મનુષ્યે કુદરત ઉપર ક્યારનીએ જમાવી છે. આકાશ, વાયુ, જળ, તેજ અને પૃથ્વીઆદિ પાંચમહાભૂત તત્ત્વો ઉપર મનુષ્યે અરબક્ષિત અને સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવ્યો છે. અફસોસની વાત એ છે કે આ બધી સત્તા મેળવ્યા છતાં આજના મનુષ્યમાં એવો શોચનીય ફેરફાર જોવામાં આવે કે તે પોતે પોતાનો વધારેને વધારે ગુલામ બનતો જાય છે. ટુંકામાં કહીએ તો સાંપ્રત સમયના સમાજની સર્વ પ્રકારની પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરનારને એમ જણાય છે કે મનુષ્ય-જીવન વિકારનાં મૂળમાંજ સજો પેડો છે. આર્યાવર્તના મનુષ્યપ્રાણીનો મૂળ સ્વભાવ-ગુણ એ નિવૃત્તિ પરાશ્રયતા. આ નિવૃત્તિ-પરાશ્રયતા એ અભારે પોતાની જગા ખાદી કીધી છે અને

તેની જગા આધુનિક યુગમાં પ્રવૃત્તિએ લીધી છે. પ્રવૃત્તિની ધમાકમાંથી પ્રગતિને બદલે વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યારે મનુષ્ય એક વાત કે કામ પૂરું ન કરે ત્યાં હઝર રીતે એના જીવનમાં ફેરફાર થઈ જાય છે. આપણા દેશના યુવકો અને વૃદ્ધોમાં મનનો વેગ અતિશય વધ્યો છે. આનાં પરિણામ શુભ કે અશુભ, એ વાતનો નિર્ણય તો પરિણામ ઉપર આધાર રાખે. યુરોપના એક વખત સત્તા અને સમૃદ્ધિના શિરોબિંદુએ પહોંચેલા સઘળા દેશોની સ્થિતિ તો અત્યારે શોકજનક અને ભયંકર બની છે; પણ જ્યારે અમુક દેશ કે તેની પ્રજા અમુક શુભ દેખાતા માગ ઉપર જોસબેર ધસતી હોય ત્યારે જો તેના આ વેગને રોકવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે, તો પૂરજોસમાં દોડતી મોટરના જે હાલ થાય તેવા તે પ્રજાના પણ હાલ થાય.

આજે સંસ્કૃતિના ચિન્હતરીકે યંત્રોની ધમાલ આગળ ધરવામાં આવે છે. આજથી સો વરસ પહેલાં યુરોપમાં પણ એમજ હતું; પણ તે ખંડમાં તો એવો કડવો અનુભવ થવા લાગ્યો છે કે, આ દુનિયાને જેટલા કાચા-પાકા માલની જરૂર છે, તેના કરતાં પ્રમાણમાં ઘણો વધારે માલ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે; અને પ્રતિદિન તે માલમાં વધારો થતો જાય છે. મુંબઈ શહેરનું તાબું દૃષ્ટાંત લઈએ. આ શહેરની મીલોએ પેદા કરેલો કરોડો રૂપિયાનો માલ શીલીકમાં પડેલો છે અને મીલોની સ્થિતિ એવી ગંભીર બની છે કે એકસાઈજ જગત કાઢી નાખવામાં આવી છે; છતાં મીલોની સ્થિતિમાં લેશમાત્ર પણ લાભપ્રદ ફેરફાર જોવામાં આવતો નથી. આવી સ્થિતિ દશ વર્ષ ચાલે તો મુંબઈ શહેર તારાજ થઈ જાય. આખા દેશની વ્યાપાર-સમૃદ્ધિનો મુખ્ય આધાર માત્ર એકલા મુંબઈ શહેર ઉપર રહ્યો. એટલે થોડા સમયમાં આખા દેશની પણ દયાજનક હાલત થાય. ત્યારે કરવું શું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર વિકટ છે પણ અમે તે ઉત્તર આપવાની હિંમત કરીએ છીએ.

જોને જોડો ખૂંચે તેને તેની વેદનાની ખરી ખબર પડે. જેમને મીલના હથેલાના માર વાગ્યા છે તે તો હવે કબૂલ કરે છે કે, સાયંકાળથી બહુ ઝાઝો લાભ નથી. આ મીલો કરતાં તો સો વરસ ઉપરના આપણા રેંડીઆ હઝર દરજ્જે સારા હતા. આ ધમધમ કરતી મીલોના કરતાં સુરત શહેરના હાથવણાટનાં કારખાનાં સો ઘણાં સારાં હતાં, તે શહેરનો કીનખાખ અને ઉમદા ઝરીવાળું રેશમી કાપડ આખા યુરોપમાં જતું હતું અને તે વખતની આખી દુનિયામાં વખણાતું પણ હતું, આ બધાનો નાશ થયો. દુર્દૈવે તેનો સદંતર નાશ કર્યો અને તેનું સ્થાન મીલસંચાએ લીધું. આપણા દેશના પુનરોદ્ધારના બે રસ્તા છે અને તે બન્ને રસ્તા ઉત્તમ છે. તે રસ્તા નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) આપણે પશ્ચિમના સુધરેલા દેશોની અહિતકર સંસ્કૃતિને દેશવટો આપવો જોઈએ અને આપણા ઋષિ-મુનિ પ્રણીત સાદા જીવનનો પ્રારંભ કરવો. શ્રીયુત વિકૃતલાઘ પટેલની માફક પોતે હિંદી રાજકીય કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ થાય તોપણ 'આદીનું ધોતીયું', 'આદીનો ઝબ્બો' અને 'આદીની પીછોડી પહેરી ખુદ નામદાર વૉઇસરોય પાસે જવું. શ્રીયુત વિકૃતલાઘના દાદા હતા. તે ટેડની વણેલી ખાદી પહેરતા હતા. 'આદીનું' એક અંગરખુ દેશી ગામડીઆ દરજ્જા પાસે શીવડાવે અને તે સાચવીને રાખી મૂકે. જ્યારે રાજદરબારમાં જવું હોય અથવા વિવાહ વાજનમાં ઘૂમવું હોય, ત્યારે બાપા થોડો સમય તે કેડીઉં પહેરે અને આ કામ પૂરું થયું કે તુરત તે સાચવીને પેડીમાં મૂકી દે. આ રીતે માત્ર બે જાડાં ખાદીનાં ધોતીયાં અને એક જુની પાંચડીવડે આપણા વૃદ્ધો આખી જીંદગી કાઢતા. આપણા દેશના ૯૦ ટકા લોકો એમ કહે છે કે વીસ વરસ પહેલાં અમારી જે સ્થિતિ હતી તે અમને હાલની ભપકાદાર દેખાતી સ્થિતિના પ્રમાણમાં સોગણી સારી હતી એમ અમને અત્યારે લાગે છે.

(૨) બીજો રસ્તો એ કે આપણે ખાદીનો બહોળો ઉપયોગ કરતાં અને કરાવતાં શીખવું જોઈએ. ખાદીના સંબંધમાં આ હતભાગી દેશના દરેક માણસની બે પ્રકારની ફરજ છે. પહેલી તો એ કે પોતે ખાદીના પોષાકનોજ ઉપયોગ કરવો. બીજી ફરજ એ કે ખાદીપ્રચાર કાર્ય યથાશક્તિ યથામતિ કરવું. જો આ દેશનો મોટો ભાગ આ બે કામ માથે લે તો આખા દેશને લાભ થાય. મુદલ ગેરલાભ તો નજ થાય.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેમ આજે જીવનનો હેતુ ક્યો છે. જીવનની હાલની વ્યાખ્યા એ કે જીવન એટલે પ્રવૃત્તિ-પ્રગતિ; પરંતુ એ પ્રગતિ આધ્યાત્મિક નહિ. મનુષ્યના સદાકાળ અભિવૃદ્ધ થતા વિદ્યાસી સ્વભાવને જે સૌથી સારી રીતે પોષી શકે તેનું નામ આધુનિક પ્રગતિ. મુંબઈની ધણી મીલિના એજન્ટો દિવસના ૨૪ કલાક આત્મ-સ્વાર્થપરાયણતા અને આત્મ-હિત તરફ જ પોતાની દષ્ટિ રાખે છે. તેઓ મીલમંજુરોના કલ્યાણતરફ એક ક્ષણભર પણ જોતા નથી. ખૂદ ગ્રેટબ્રીટનમાં પણ આના જેવીજ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ છે. પ્રગતિની ભાવના સંકુચિત બની છે; અને તેથી મનુષ્યના જીવનમાં વ્યવહારિક અને આધ્યાત્મિક દોષ પેડા છે.

વરસો પહેલાં તો મનુષ્યો પોતાની જરૂરીઆત સમજીને સાદા ખેતરમાંથી હમેશાં સંતોષ ભર્યું જીવન ચલાવતા. એ મનોદશા અત્યારે આ દેશના કોઈ સ્થળમાં પ્રદર્શિત થતી નથી. જે મહાન ધમાલ મુંબઈ શહેરમાં ચોવીસ કલાક ચાલતી દેખાય છે, તેવીજ ધમાલ-શારીરિક અને માનસિક બંને ગામડાઓમાં પણ જાણે અજાણે ધુસી ગઈ છે. આ બધો સમયનો પ્રભાવ છે એમ કહીએ તો ચાલે, સારાંશ એકે મનુષ્યનો વિકાસ જેમ આગળ આગળ વધે છે તેમ એ વિકાસથી મનુષ્યવ્યક્તિ દૂર ને દૂર થતી જાય છે.

એક મનુષ્ય જથ્થાબંધ જમીનનો કે મીલનો માલિક બને અને બીજો પ્રતાપની માફક સ્વ-બાળ-વૃદ્ધના રોટલાના ટુકડાવિના પોતાનાં આંસુડાં પાડે એવી દયાજનક સામાજિક સ્થિતિ ક્યાં સુધી ટકવાની! આનું પરિણામ તો નજીકના ભવિષ્યમાં એ આવવાનું કે આધુનિક સમાજના ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિનાં વ્યક્તિસમૂહોવચ્ચે અત્યારે સોનાની સાંકળની જે અંથીઓ નેડાયેલી છે, તે પહેલી કે મોટી તડ દઈને તૂટવાની-જરૂર તૂટવાની અને સમાજના હાલના સ્વરૂપમાં મહાન પરિવર્તન થવાનું. સામાન્ય જનસમાજ અને મજૂર વર્ગનું ઐક્ય એ શ્રીમંત વર્ગના નાશનું મુખ્ય કારણ બનવાનું જે શ્રીમંતવર્ગ વખતસર ન ચેતે તો હાલના સમાજની “શેડીઆ ચાકર અને ચાકર શેડ” એવી વિપરીત દશાના ગણેશ અવશ્ય બેસવાના. રૂશીઆએ આ વાત સિદ્ધ કરી. ગ્રેટબ્રીટનની રંગભૂમિ ઉપર આવા પ્રકારનો વેશ લજવવાનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો છે. હાલના બ્રિટીશ પ્રધાન મંડળે મંજૂરો માથું ન ઉંચકે તે માટે નાણાંની મોટી લાક્ષ્ય મંજૂરવર્ગ આગળ ધરી; પણ શાશ્વત ગૌરવણવિના ભૂખે મરતા મંજૂરો કદીપણ સંતુષ્ટ થાય તેમ નથી. ફ્રાન્સના રાજકીય પરિવર્તને આખા યુરોપની સમાજને ઉપર પોતાની ઝાયા પાથરી હતી. તે પ્રમાણે ગ્રેટબ્રીટનના મંજૂરવર્ગો દંભવિત દાવાન-બળના ઝાંટા આ દેશની સમાજ ઉપર કાં ન પડે? આ ભાવી આફતમાંથી બચવાનો ઉપાય માત્ર એકજ અને તે ઉપાય એ કે આખા દેશના ધરેધરમાં ખાદી પ્રચાર ખાદીઉપયોગ થાય અને લોકો સાદું જીવન ગાળતાં શીખે એવો પ્રયત્ન સત્તર થવો જોઈએ. નર્મદા કે જમનાના ચોમાસાના અપ્રતિબંધ પ્રવાહને રોકવાની મનુષ્યમાં શક્તિ છે, તો પછી મનુષ્ય મન-વિચાર-ઓધને મનુષ્ય પોતાની અગાધ અને તીવ્ર બુદ્ધિવડે અવશ્ય રોટી શકે. આ કાર્યમાં માત્ર લગીરથ પ્રયાસ અને અત્યુચ્ચ ઉત્સુકતાનીજ ખાસ જરૂર છે. સમાજ જે કાંઈ સાંખી શકે તે એટલુંજ કે દરેક મનુષ્ય, પોતાની જરૂરીઆતના પ્રમાણમાં, જમીનના કકડા કે મીલ-ઉદ્યોગ નીતિ લાભનો ભાગી થઈ શકે, કારણકે સ્વરક્ષણ (આમાં સ્વકુટુંબરક્ષણનો સમાવેશ થાય છે) કરવું તે પ્રત્યેક મનુષ્યનો સ્વાભાવિક હક્ક છે. તે હક્કના ઉપર ઈતર મનુષ્ય-સમૂહ કે રાજકીય સંસ્થા વ્યાજબી રીતે ત્રાપ મારી શકે નહિ. “આત્મરક્ષણા હી કર્તવ્યા યેન કેન પ્રકારેણ” એ આર્ય-ધર્મ-સૂત્ર સર્વાંશે સત્ય છે. આ મર્યાદા ઓળંગાઈ કે ભોગ મળ્યા સમજવા. એ જમીનના નાનકડા કકડા ઉપર ભલે તે મનુષ્ય-વ્યક્તિ યથોચિત પ્રગતિ કરે. તેમાં ઇતરજન આડે આવે નહિ. ભલે તે મનુષ્ય સ્વક્ષેત્રમાં, પોતાના બચ્ચા સાથે વરસતા વરસાદમાં પ્રમાણિક મંજૂરી કરી, અથવા મંજૂરી કરાવી, ઇશ્વરદત્ત શુદ્ધ અને સાદો ખોરાક સહકુટુંબ આરોગે. આવાં અનેક આર્યગૃહો બંધાય ત્યારે દેશમાં સત્ય-ગતિ પુનરાવર્તન થાય.

ખેડૂતોને કેળવવામાં ચિત્રપટોનો ઉપયોગ

(લેખક:-હેલન. ઇ. ગ્રાહ. હિંદુસ્થાનના તા. ૫-૧૧-૨૬ના અંકમાંથી ઉતારો.)

મોસ્કો! માત્ર એજ અક્ષરો? પણ શું તેમનો પ્રભાવ કે તેમણે આખા ઇતિહાસમાં કંઈક નવીજ રાશની પૂરી છે. આ દિવ્ય અક્ષરોએ ધર્મ, લક્ષ્ય ને સાધ્યના દષ્ટિબિંદુ આમુલાગી ફેરવી નાખ્યા છે. તેના નવા ધર્મમાં મરનારનાં મંદિરો પૂજવાનાં હોતાં નથી, જીવંત ધ્યેયવાદ આગળ મસ્તક નમાવવાનું હોય છે.

ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સામાજિક જીવન એ સર્વેમાં પૂરેપૂરે ફેરફાર થઈ ગયો છતાં મોસ્કોના દેખાવ કંઈ થોડોજ બદલાયો છે? રસ્તા હતા તેવાજ છે. ત્યાંના નગરજનો તો થોડાજ દિવસ પર થયેલી જગતને ધૂળવતી ક્રાંતિની વિસ્મૃતિજ પમાડે છે. ક્રાંતિના કંઈક અવનવાં દૃશ્યો જોવાના હેતુસર જો કોઈ મોસ્કોમાં જાય તો તેને ખાટું મોં કરીનેજ પાછું આવવું પડશે. પણ છતાં તે ક્રાંતિની સુખાકારી અસરો અનુભવી તે આનંદ અને અભિમાનથી ધ્રુવાઈ જશે તો ખરોજ.

પરોપજીવી વર્ગ

સાંતો બીજાની મજૂરીથી અનેલો હરામનો રોટલો ખાનાર પરોપજીવી વર્ગ તો હવે સમૂળગો નષ્ટ થઈ ગયો છે. હાલના જમાનામાં એકવારના જાહેરાતવાળા ગણુતાં જુકેનન રસ્તાપર એકેય માણસ ભપકાદાર કિંમતી પોષાકમાં આમતેમ ટોળટપ્પા કરતો દેખાશે નહિ. રસ્તે જનાર નમાલા જેવો એકેય માણસ હવે કોઈ શેઠ શાહુકારો જેવાને જતા આવતા ધુંટણે પડી કુરનીસ કરશે નહિ. ત્યારની શેઠાણીઓ હવે કયાંય કામમાં રોકાયેલી હશે ને ત્યારનાં ખુશ મસ્કરીઓ હવે મજૂરી કરી પરીનો ઉતારતા હશે.

નવા જમાનાનો નવો પ્રભાવ

એક દિવસ અમને ત્યાંની એક માલદાર સ્ત્રી સાથે અયાનકરીતે મેળાપ થયો. ત્યારે તેના વિચારો સાંભળી અમે તો દિહંગમૂઢજ થઈ ગયા. આ સ્ત્રીએ ઘણો ખર્ચ કરી કેળવણી મેળવી હતી. તે અનેક ભાષાઓ પ્રવાહની માફક બોલી શકે છે. બહોળી મુસાફરી કરી છે. રાજક્રાંતિના નવા જમાનામાં તેની બધી માલમતા સ્વર્ગ ઉગતાં જેમ બરફ પીંગળી જાય તેમ એકજ રાતમાં તેની નજર આગળજ નષ્ટ થઈ ગઈ; છતાં પણ તેથી હાય નહિ ખાતાં તે તો ઉમંગીજ રહી છે. તે હાલ સહકારી ચળવળના પરદેશ ખાતામાં કામ કરી રહી છે; ને અહીં તેના વિવિધ ભાષાના જ્ઞાનનો ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. આખી માલમતા નષ્ટ થઈ જતાં આ બાઈના વર્તનમાં જરાય નિરાશા કે ક્ષોભ દેખાયો નથી.

તેને ચિંતા તો માત્ર એકજ પડી છે. સોવીએટ સરકારની સારી અસર થવી જોઈએ. તે અમને એક ચિત્રપટ જોવા લઈ ગઈ હતી. આ ચિત્રપટ પ્રચાર કાર્ય માટેજ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું; તેની ઉમંગી આતુરતા, કદર અને મહેમાનગીરી અમે સહેજમાં ભૂલીએ તેમ નથી. અમે લાંડનથી રશીઆ જવા ઉપજ્યા ત્યાં કેટલાક માલદાર લોકો ખૂબ સામાનસુમાન સાથે પોતાના રમના દિવસો મોજશોખમાં ગાળવા બહાર ગામ ઉપડી જતા હતા.

અમે ઘેર આવી પહોંચ્યા ત્યાં તો કશું બદલાયું હતું નહિ. તવંગર વર્ગો રસ્તે રખડતાજ હતા ને લાખો કામદારો ભૂખમરાથી ટળવળતા હતા, પણ અહિંસાત્મક પ્રેમસત્તાની અસર થવા કંઈક કાળ તો જોઈએજ.

મોસ્કોના ભિખારી

મોસ્કોમાં આ એક સવાલજ છે, અમે ત્યાં જવા નીકળ્યા ત્યારે એક રશીઅન ગૃહસ્થે અમારી પાસે આવીને કહ્યું-“મોસ્કોમાં ભિખારી નજરે પડે તો નવાઈ પામશે નહિ હો.”

પણ અનુભવથી અમે જાણ્યું કે ગંજાસગો કરતાં અહીં ભિખારીઓ ઘણાં ઓછાં દેખાય છે. વળી તેઓ રસ્તામાં નથી ગાતાં કે નથી વગાડતાં. તેઓ ફક્ત માગે છે, બગીચામાં અને ઘણું કરીને દેવળોનાં પગથીઆંપર તેઓ ઉભેલાં દેખાય છે.

પૂર્વમાં ભીખ માગવી એ પણ એક ધંધો ગણાય છે, પણ હવે સરકાર આ સવાલનો સમાધાનકારક કૃત્યો આણવા વિષે ઉચ્ચતપૂર્વક પ્રયાસ કરી રહી છે. વિશેષે તેને યુવાન ભિખારી માટે ખાસ લાગણી રહે છે.

રૂશીઆમાં લગભગ ત્રણ લાખ જેટલા નિરાધારોની વસ્તી માનવામાં આવે છે, ને તેમાં મોટો ભાગ તો જેઓ છેલ્લી લડાઈમાં અને રાજ્યક્રાંતિમાં માર્યા ગયા તેમનાં બાળકોનો છે, તેમની માતાઓ ભૂખમરાથી મરણવશ થઈ ગઈ હતી. ઘણીવાર સરકાર આમાંના કેટલાકને વીંછી વીંછીને જૂદી જૂદી સંસ્થાઓમાં મોકલી આપે છે. વળી તેઓ સાંથી શહેરોમાં નાસી આવે છે, ઘણે ભાગે ઉનાળાના દિવસોમાં તેઓ ત્યાં આવી પહોંચે છે ને સખ્ત ઠંડી પડે સાંસુધી ફૂલો, વર્તમાનપત્રો કે દીવાસળીઓ વેચી જેમ તેમ ગુજરાન ચલાવે છે.

આ જવાન ભિખારીઓ ઘણી સાવચેતી રાખે છે. એક મધુરી સાંજે અમે ફરતા હતા ત્યારે એક જવાન બાઈએ અમને તેની પાસેનાં ફૂલ ખરીદ કરવાની ફરમાસ કરી, અમે તેને ઇચ્છીશમાં કહ્યું કે, અમને ફૂલની જરૂર નથી. તેને તો અમારી પારકી જગ્યાન સાંભળી પહેલાં તો મૂંઝવણ થઈ; પણ પળવારમાં તેણે કહ્યું:—‘શિટીશ છો ત્યારે’ ને ધીમે રહીને હસ્તે મોંઢે એક પૈસો માગ્યો. કેટલાક ભિખારીઓ તો વળી પાંચ પાંચ ભાપા બાણનારા હોય છે. આંતર રાષ્ટ્રીયતાનો આ એક વિનયજનક કહેવાય ?

ખેડુતો આગળ કસોટી

ખેડુતો એ એક ત્યાંનો બીજો મોટો સવાલ છે. સોવીએટના ટીકાકારો એમજ માની રહ્યા છે કે ખેડુતોની લાગણીને અંગે સોવીયટ પદ્ધતિમાં કંઈક પરિવર્તન થશે. નવી પદ્ધતિની “દિવ્ય પરીક્ષા” તો ખેડુતો આગળજ થનાર છે.

ખેડુત વગર રૂશીઆ ટકેજ કેમ ? તે સહેજમાં આ નવું રાજ્યતંત્ર ઉથલાવી પાડી શકે એટલે ખેડુતો સહકાર મેળવવો હોય તો તેની સાથે ક્રમે ક્રમે સમાધાની કરવીજ જોઈએ.

અમારા મોસ્કોના પ્રવાસમાં આ સવાલ પર ઘણીજ તમતમતી ચર્ચા થતી. કૉમ્યુનીસ્ટ પક્ષના કેટલાક સલાહદાઓ (અને તેમાં જીનોવીક્ષ પણ હતો) કહ્યું હતું કે ‘ખેડુતોનું’ બળ ક્રમે ક્રમે વધતુંજ જાય છે, એટલે તો હવે સવાલ એજ રહ્યો કે આ બળને ઉપયોગિતાની નહેરમાંથી શીરીતે લઈ જવું કે જેથી પ્રગતિને જરાય ધોકડો પહોંચે નહિ. ખેડુત લખી શકતા નથી, વાંચી શકતા નથી; છતાં પણ લવિષ્યનો તે આધારભૂત છે. માત્ર સરકાર ધ્યેયવાદી હોવાથી કદી નિરાશ થતી નથી, ખેડુતને કેળવવો એજ તેનો સિદ્ધાંત છે અને કદાચ વાર લાગે પણ અંતમાં તો તે સંગીનજ નીવડશે.

ખેડુતોની ભાવના ઉસ્કેરવામાટે હવે મોસ્કોમાં ‘ખેડુત ભવન’ સ્થાપવામાં આવ્યું છે આ જગ્યામાં લડાઈ પૂર્વકાળમાં એક બાદશાહી હોટેલ હતું.

નવી જાતની સંસ્થાઓ

અહીં ગ્રાન્ડ ડયુકની કોલસાની ઓરડીઓ હતી. તે હવે વ્યાખ્યાન હોલમાં ફેરવી નાખવામાં આવી છે. લેનીન જેવાઓનાં ચિત્રો તે જગ્યાને હવે શોભાવે છે. તેની નીચે ‘લેનીન એજ નેતા’ એવા અક્ષર કોતરવામાં આવ્યા છે. અહીં ખેડુતોને નવા રાજ્યતંત્રના ચિત્રપટો બતાવવામાં આવે છે. ખેતીવાડીને લગતા જે કંઈકાં ઉભા થાય તે વિષે મફત સલાહ આપવા જોડેની ખોલીમાં વક્રીલાત રાખવામાં આવી છે. વળી જેઓ દૂરથી આવ્યા હોય તેમને સુવામટે ત્યાં જોગવાઈ રાખવામાં આવે છે. ત્યાંની હાઉસીંગ કમીટીઓ આવી વ્યવસ્થા પૂરી પાડે છે. ત્યાંના નોકરોએ અમને જણાવ્યું કે શરૂઆતમાં તો ખેડુતોને આ જોગવાઈનો ઉપયોગ કરવા પણ ઘણાજ મનાવવા પડતા. તેઓ તો ત્યાંની સફેદ પથારીઓ જોઈ મુઝવાતા ! આ ખેડુત ભવનમાં એક સુંદર પ્રદર્શનાલય છે ને ત્યાં ખેતીવાડીને લગતાં સાધનો ખુલાં મૂકવામાં આવ્યાં હોય છે. અમુક જાતના પાકમાટે જમીનો કેવી હોવી જોઈએ, કયાં પક્ષીઓ અને કીડાઓ ઉપયોગી છે ને તેમને કેમ ઉછેરવા, નુકશાનકારી કીડકોનો નાશ કેવી રીતે કરવો, કપડાં કેમ પહેરવાં વગેરે ઉપયોગી જ્ઞાન ચિત્રપટો મારફતે આપવામાં આવે છે. ત્યાં દરેક જીવજાતી બતાવેલો સંગ્રહી રાખવામાં આવે છે. છેક હજી માંડીને મશીનગત સુધીની, આનો અર્થ તો તરવારને હળ એક સામટા વાપરવાનીજ તાલીમ ને ! આવી આવી જાતની સંસ્થાઓ દેશભરમાં ખોલવામાં આવે છે, તેમાં ઘણા હેતુઓ રહ્યા છે. શહેર અને ગામડાઓમાં સંબંધો વધારવા, જીલ્લા જીલ્લાઓમાં લેવડદેવડ વધારવી અને ખેડુતને તેના લવિષ્યનાં સ્થાનનું ભાન કરાવવું. આવા અદ્ભુત પ્રયોગને સફળતા ન ઇચ્છવી એ તો તેને માટે જેમણે ધ્યેયવાદમાં જાન ખોયા તેમને અપમાન કરવા સમાન છે.

રેડીઓ જગત

(દૈનિક હિંદુસ્થાન તા-૨૭-૭-૨૬)

રેડીઓ પેનહોલ્ડર

રેડીઓવડે શું શું કામ થઇ શકે, તેની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. હાલ તુરત-માંજ એક વધારો થયો છે અને તે રેડીઓ પેનહોલ્ડર નીકળ્યું છે, કે જેવડે દૂરથી રેડીઓ યંત્ર-વડે “હાઉ-કાસ્ટ” કરવામાં આવેલા નકશાઓ, હાસ્યચિત્રો, કાર્ટુનો કે લખાણ, તરતજ તે પેન-હોલ્ડરવડે બીજા ઠેકાણે મૂળના જેવાજ આકારમાં નોંધાય જાય છે. આ નવી શોધ કરનારનું નામ મી. સી. એફ. જેન્ડીન્સ છે કે, જેઓએજ રેડીઓવડે ચિત્રો મોકલવાની શોધ કરી છે. આ યંત્ર બહુ ગુપ્તવાડાભર્યું નથી. એની ગોઠવણ એવી છે કે જ્યાં સંદેશાઓ લેવાના હોય ત્યાં એક પતરાનો ૬ ઇંચ લાંબો કટકો એક ટેલીફોનની કાન આગળ ધરવાની ડબ્બી જેવા આ-કારની ડબ્બીમાં લગાડેલો ઉચો ટાંગવામાં આવે છે. તેની સાથે એક લોખંડનો તાર ઢળતી સપાટીપર મૂકવામાં આવેલા કાગળને અડકેલો હોય છે અને તેનો સંબંધ સાધારણ જાતના રેડીઓ રીસીવર સાથે તારવડે રાખવામાં આવેલો હોય છે. આ લોખંડનો તાર તે “રેડીઓ-પેનહોલ્ડર” લખવાની કલમનું કામ કરે છે. રેડીઓવડે ચાલતા એક પાસેના યંત્ર ઉપર દૂરથી જે સંદેશાઓ આવે તેની અસર થાય અને તેવડે આ રેડીઓ કલમ ઉચી નીચી થાય અને નીચે મૂકવામાં આવેલા કાગળ ઉપર આકૃતિઓ થાય છે, કે જે મોકલવામાં આવેલી આકૃતિના જેવીજ હોય છે.

આ નવો સંચો કાંઈ ઘણો કિંમતી નથી હોતો અને તેનો ઉપયોગ એક સાધારણ “રેડીઓ-રીસીવર” સાંભળવાના યંત્રતરિકા સહેલાઈથી થઇ શકે, માત્ર તેના ઉપર “લાઉડ-સ્પીકર” (ધ્વનિપ્રસારક) ભુગળું મૂકવાની જરૂર રહે છે.

રેડીઓવડે કાકડીના પાક

નોટીંગહામ ખાતેના એક ખગીયાના માળીએ વિચિત્ર હકીકત રજુ કરી છે, તે જણાવે છે કે કાકડીના અને ટોમેટાના છોડવા પાસે રેડીઓ યંત્ર અને તેના થાંભલા અને તાર રાખવાથી કાકડીના ૧૬ ફૂટ લાંબા ઝાડ ઉપર બપોલે ફૂટ લાંબી ૩૫ કાકડીઓ ઉતરી હતી. આ બાબતમાં એક રેડીઓ-ઇન્સ્પેક્ટરે તપાસ કરી હતી અને જણાવ્યું હતું કે થોડા વખતપર એવા અખતરા કરી જેવામાં આન્યા હતા કે અનાજનો પાક વધારે અને જલદી ઉતારવામાટે રેડીઓ યંત્ર કામમાં આવી શકે કે કેમ ? તે અખતરાઓ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થયું હતું કે જો છોડવાઓ ઉપર રેડીઓ યંત્ર અને તેના થાંભલા તથા તાર-એરીઅલ-રાખવામાં આવે તો પાક ઉપર તેની અસર તો જરૂર થાય; પરંતુ સંતોષકારક અસર કરવામાટે ઘણા મજબૂત પાવરની-લાંબો વોલ્ટની-વીજળી જોઈએ, અને તેની ગોઠવણ કરવામાં ખર્ચનો ઘણો વ્યય થાય. વળી રેડીઓ રીસીવર એટલે માત્ર સાંભળવાના યંત્ર રાખવાથી પાકઉપર અસર થવાનો સંભવ નથી; પરંતુ “ટ્રાન્સ મીટર” એટલે સંદેશા ફેલાવવાના યંત્રની અસર થાય.

રેડીઓવડે આગની આગાહી

અમેરીકા અને કેનેડાનાં જંગલખાતામાં કેટલોક વખત શોધખોળ કર્યાના પરિણામે જણાય છે કે, રેડીઓ યંત્રનો ઉપયોગ જંગલોમાં લાગતી આગની અગમચેતી આપવામાટે થઇ શકશે. એમ ધારવામાં આવે છે કે હવાના ભેજ (હુમીડીટી) તથા દબાણને અને જંગલની આગને સંબંધ છે અને રેડીઓના “સ્ટેટીક”ને અને હવા નીચે ભેજને સંબંધ છે. બ્યારે જંગલમાં ભેજનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું થઈ જાય ત્યારે આગ લાગવાનો સંભવ છે અને તેથી ઓછો ભેજ થયો છે એ રેડીઓ યંત્રથી જણાઇ શકે. એવી કરામત કરવામાં આવી છે. આ ઉપરથી ચેતીને આગળથી જુલવવાનાં સાધનોની તૈયારી કરવામાં આવે તો રેડીઓના “સ્ટેટીક” વડે વાવાઝોડાં અને તો-ફાનોની આગાહી પણ ૨૪ કલાક પહેલાં કરી શકાય છે એમ વિજ્ઞાનીઓનું માનવું છે. આવા યંત્રની શોધ હજી પૂર્ણ થઇજ નથી; પરંતુ તે થોડા સમયના પરિશ્રમ પછી અવશ્ય થશે એવો સંભવ લાગે છે અને જો આવું યંત્ર ખાત્રીપૂર્વક કામ કરે તો, હવે પછી લાગનારી આગો અને થનારાં તોફાનોથી હાનિમાં જે નુકશાની થાય છે, તેટલી નુકશાની ભવિષ્યમાં થવાનો સંભવ નથી.

મહાન દેશસેવક કેવા હોય ?-લુથર બુરખેન્ક

(લેખક:-વિદ્યાર્થી. સાહિત્ય-ગ્રન્થુઆરી ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

“ જરાક નીચા નમીને પેલા આંખા ઉપરથી એ ચાર ફેરીઓ તોડી લ્યોને.” કોઈ તમને એમ કહે તો તમે શું ધારો ? લુથર બુરખેન્કના જીવનચરિત્રના લેખકને એવોજ પ્રસંગ આવ્યો હતો. માત્ર આંખાને બદલે ‘ચેસ્ટનટ’ ની વાત હતી. સાધારણ રીતે ‘ચેસ્ટનટ’ નાં ઝાડ થાય છે ઉંચાં, અને ઉંચે જોતાં ડોક રહી જાય, ત્યારેજ તેનાં ફળ મેળવી શકાય, અગર નીચે પડેલાં વીણી લઇ સંતોષ માનીએ ત્યારે. લુથર બુરખેન્કે એવી એક જાત ઉગાડી છે, કે હીંચણીસરના ઝાડ ઉપરજ ફળ ખેસે અને ઝાડ એનાથી ઉંચાં વધેજ નહિ. ઝાડ નાનાં એટલે ફળ પણ નાનાં કે એાછાં એવું નહિ. સારાં, મોટાં અને મીઠાં ફળ જથાખંધ એ ઝાડ ઉપર ખેસે એવી ટેવ એ ઝાડને એણે પાડી છે. ખીજા પ્રયોગથી ‘ચેસ્ટનટ’ ને રોપ્યા પછી છઠ્ઠેજ મહિને ફળ ખેસવા માંડે, એવા પ્રકારનાં ઝાડ તૈયાર કર્યાં છે. ગોઠ્ઠો વાવીને છઠ્ઠે મહિને આપણને ફેરીઓ મળે તો ? પણ આપણે બહુ ઉતાવળ કરીએ છીએ.

મી. બુરખેન્કના કાર્યની સમાપ્તિ આટલેથીજ નથી થતી. ઠળિયા વગરનાં ‘ક્લમ’ (જરદ આલુની જાતનાં ફળ), ખસેર ત્રણશેર વજનની કુંગળી, કાંટા વગરના ફાફડા થોર, કાંટા વગરનાં ‘ખેરી’ નાં ઝાડ (ચણીખોરની જાતનાં ઝાંખરાંવાળાં ઝાડ), અદાર ઇંચ વ્યાસનાં સૂર્યમુખી અને ખાર ઇંચ વ્યાસનાં ‘એમેરીલીસ’ એ અનેક પ્રકારનાં ફળ અને ફૂલમાં સુધારાવધારા કર્યાં છે. કોઈ ઝાડને તેણે મોટાં કર્યાં છે, કોઈને નાનાં બનાવી દીધાં છે, કોઈનાં પાંદડાંનો રંગ ફેરવ્યો છે, તો ખીજાનાં પાંદડાંનો આકાર ફેરવ્યો છે, કોઈના થડના કાંટા કાઢી નાખ્યા છે, તો કોઈનાં થડખિમ્મરતી કામમાં આવે એવાં કર્યાં છે. રંગ વગરનાં રંગ અને ગંધ વગરનાં સુગંધ આપી ફૂલ પણ ફેરવ્યાં છે. મોટાં ઝુમખાદાર, સુગંધી, સારી આકૃતિનાં સુંદર રંગોવાળાં એમ અનેક તરેહનાં નવીન પુષ્પો આપ્યાં છે. ફળમાંથી ઠળિયા કાઢી નાખ્યા છે, શીઝાં ને મીઠાં કર્યાં છે, નાનાંને મોટાં કર્યાં છે, કઠણ જાડનાંને કુમળાં કર્યાં છે, મોસમમાં ફળનારને ખારમાસી કર્યાં છે. જંગલીને શહેરવાસી કર્યાં છે. ટુંકામાં એણે ઝાડનાં મૂળને, થડને, પાનને, ફૂલને અને ફળને હતાં તેથી સારાં અને વધુ ઉપયોગી બનાવવામાં જીંદગી ખર્ચી છે અને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે એવી સફળતા પણ મેળવી છે.

તમને એમ થશે કે આ બધાં ગપ્પાં છે, ઠંડા પહેારમાં બાળકોને કહેવાની વાતો છે, ઍરેખિયન નાઇટસના જમાના હવે તો વહી ગયા છે અને આવી જાદુઇ વાતો આ જમાનામાં કોઈ માનવા તૈયાર નથી. ખરેજ આ વાતો જાદુઇ છે અને બુરખેન્કને અમેરિકાના લોકો ‘સાન્ટારોઝા’ ના જાદુગરતરિકે ઓળખે છે. આપણે ત્યાં તો એનું નામ જાણનાર પણ કોઇક અને અમેરિકામાં એને ન ઓળખનાર કોઇક. ‘કેલીફોર્નિયા’ માં એના જન્મદિવસે શાળાઓમાં રજા પાડે છે; એટલો એ લોકપ્રિય અને જાણીતો છે. એ દિવસે હજારો બાળકો એને મળવા જાય છે અને લાખો એને પત્ર લખે છે, એવો એનાપ્રત્યે બાળકોનો અને બાળકોપ્રત્યે એનો પ્રેમ છે. ઝાડપાન પછી ખીજે નંખરે બુરખેન્કને બાળકો ગમે છે અને એમના ‘ઉછેર’ માટે એણે વિચાર કર્યાં છે.

‘માસાચુસેટ્સ’ પરગણામાં એનો જન્મ થયો. એના પિતાનું એ તેરમું બાળક અને શરૂઆતથી એની તબિયત નાજુક-આ ત્રણથી ચોથી વાત એના અંગત જીવનસંબંધી એના ચરિત્રકારે નથી લખી. સાડાત્રણસો પાનાનું પુસ્તક એણે એના જીવનકાર્યની હકીકતથી લખ્યું છે. અમેરિકામાં જીવનચરિત્રો હમણાં હમણાં આ ટથથી લખાય છે; પણ આ તો આ કથા થઇ. નાજુક તબિયતે એણે શાળામાં પૂરી કેળવણી લેવાનાં દાર બંધ કર્યાં અને એજ નાજુક તબિયતે એને કારખાનામાં લીધેલી નોકરી છોડાવી. નાનપણથીજ એનો શોધક સ્વભાવ હતો, સ્ટીમથી ચાલતી હોડીનું એણે રમકડું બનાવેલું અને કારખાનામાં પણ એક બે યાંત્રિક શોધ કરેલી, પણ એના પ્રારબ્ધમાં ખુદાં મેદાન અને ખેતરોમાં શોધખોળ કરવાનું લખેલું, એટલે નાજુક તબિયતે એને બાગ અને ખેતીના કામમાં પડવાની ફરજ પાડી. ચોખ્ખી હવા અને ઉજ્જશ તથા કસરત, એ બધું એ સિવાય એને મળવાનો સંભવ નહોતો.

એક દિવસ અગીયામાં કામ કરતાં એક બટાકાના છોડ ઉપર બેઠેલા જીંડવા ઉપર એની અચાનક નજર પડી. સામાન્યરીતે બટાકાના છોડને જીંડવાં નથીજ બેસતાં અને કોઈક વાર બેસે તો તેના ઉપર નજર પડતી નથી અને નજર પડે તો એ મૂળમાંજ નફો દેખી રહેલી વૃત્તિ જીંડવાંની કિંમત સમજતી નથી. બટાકા એટલે આંખોવાળા કટકા રોપીનેજ ઉગાડવાની વસ્તુ, એમ સૌ કોઈ જાણે; એટલે બીજી રીતનો વિચાર પણ ન કરે. બુરખેન્કે તો એ જીંડવું જીવપેડે સંભાળ્યું અને એનાં ત્રેવીસે ત્રેવીસ બાજુ બૂઠાં રોપી એનું કાળજીથી જતન કર્યું. એમાંથી બે છોડના મૂળમાં એવા મોટા અને સારી જાતના બટાકા બેઠા, કે બાકીનાને પડતા મૂકી એ બે છોડના બટાકાનું ધર કરી વધારે પ્રમાણમાં એજ જાત ઉગાડી. બજારમાં એનો પ્રચાર કર્યો. આજે એ જાત ‘બુરખેન્ક બટાકા’ ને નામે પ્રખ્યાત છે અને જથ્થાબંધ પ્રમાણમાં એની ખેતી ત્યાં કરવામાં આવે છે. એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે આજસુધી ઉગાડેલા બટાકાના દર ‘બુરખેન્ક’ એક ‘સેન્ટ’ જે બુરખેન્કને આપવામાં આવે, તો એ કોટલાધિશમાં પણ સર્વોપરી થાય અને તોયે સરકારે તો ૧૫૦ જ ડૉલર ઇનામ આપ્યું; પણ ‘કેલીફોર્નિયા’ માં જઈ વસવામાટે બુરખેન્કને તે રકમ પૂરતી હતી. ત્યાં જમીન લઈ ફળપ્રલના બાગ-બાનનો ધંધો શરૂ કર્યો. ૧૮૭૫ થી આજ સુધી એણે એટલું બધું કરી બતાવ્યું છે અને એટલું બધું કરી બતાવવા તૈયારી કરે છે, કે ‘બુલ્ડોગર’ કહેવાવાને એ તદ્દન લાયક છે.

‘ફળ’ ની દિશામાં એના પ્રયાસ અનેક છે. સફળતાઓ પણ આશ્ચર્યચકિત કરે તેવી છે. ‘પ્લમ’ અને ‘એપ્રિકોટ’ નામનાં બે ફળનું મિશ્રણ કરીને બનેલી બૂદું છતાં બનેલા સારા ગુણોવાળું ‘પ્લમકોટ’ નામનું તદ્દન નવું ફળ તેણે તૈયાર કર્યું છે. હમેશ કાળાંજ થતાં ‘બ્લેકબેરી’ એણે સફેદ ફળજેવાં બનાવ્યાં છે. મગફળીની છાલજેવી પાતળી છાલનાં અખરોટ-અખરોટ સામાન્ય રીતે કેટલાં સખ્ત પડમાં ઢંકાયેલાં હોય છે તે સૌ જાણે છે અને ઈંગ્લિયા વગરનાં પ્લમ એની જાણીતી નવાઈઓ છે. કડવાં અને અખાદ્ય, કાંઈક અંશે ઝેરી-‘નાઇટ શેડ’ નાં ફળ મીઠાં અને સ્વાદુ બનાવ્યાં છે. બદામતી ઉપર છાલ થાય છે. એ છાલ ખરી પડ્યા પછીની બદામ આપણે ત્યાં આવે છે. તેને ભાગીને આપણે મીઠા કાઢી ખાઈએ છીએ. બદામ ઉપરની છાલ નકામી હોય છે, અને ‘પીચ’ (આડુ)નો ઈંગ્લિયા આપણે ફેંકી દઈએ છીએ. એણે એવું ફળ તૈયાર કર્યું છે, કે ‘પીચ’ નું ફળ અને ઈંગ્લિયા એજ બદામ, જેમ જરદાલુમાં હોય છે. તેમ, એટલે મિશ્રણથી બદામના ઉપર ગલ ઉગાડ્યો કે, ‘પીચ’ ની અંદર બદામ લગાવી દીધી. ગમે તેમ કહો પણ એક ફળ એવું બનાવ્યું કે એનું કાંઈ નકામું ન જાય. જેનાં નામથી આપણને કાંઈ સમજણ ન પડે એવાં અનેકવિધ ફળ એણે બનાવ્યાં, સુધાર્યાં, વધાર્યાં અને આકર્ષક કર્યાં છે; પણ તેમના વિષે ગુજરાતીમાં લખવાથી કાંઈ ફાયદો હાંસલ થાય તેમ નથી; જાપાન, ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા કે આફ્રિકા જ્યાંથી મળે ત્યાંથી ફળ, ઝાડ કે બીજ મંગાવવાં, એના ઉપર પ્રયોગ કરવા અને કદમાં, મીઠા-શમાં, જથ્થામાં પોતાને સંપૂર્ણ ખાતરી ન થાય ત્યાંસુધી એને સુધારવાના પ્રયાસ છોડી ન દેવા, એ મી. બુરખેન્કનો કાર્યક્રમ અને પરિણામે લોકો આંગળાં કરે એવી નવાઈ.

‘પુલ’ નું પણ તેમજ. જેને સ્વપ્નેએ રંગ હશે એમ ન લાગે તેને રંગીન કરવાં. જેવો રંગ જે જાતમાં હોયજ નહિ એમ લોક માને તેવો રંગ તે જાતને અર્પવો. ગંધ ન હોય તેને સુગંધી બનાવવાં એ બધું એને મન રમત. ખસખસનાં પુલ ભુરાં થતાં નથી. બુરખેન્કે તે ઉગાડી બતાવ્યાં. ‘કાલા’ ને ગંધ હોતો નથી. એમાંની સુગંધી જાત બુરખેન્કે માળી લોકોને અને તેદ્વારા શાખીનોને અર્પણ કરી. ‘લીલી’ ની તો એણે અનેક જાત ઉગાડી છે. “હુનિયાલરમાં” આજસુધી ઉગી નહિ હોય એટલી જાતની ‘લીલી’ મારા અગીયામાં ઉગે છે, એવું એ અભિમાન લઈ શકે છે અને “હજી તો લાખો જાતો અણઉગાડી શોધવાની પડી છે” એમ કહે છે, ત્યારે આશ્ચર્ય થાય છે. ગુલાબ ઉપર કયા બાગવાને અખતરો નહિ કર્યો હોય! બુરખેન્ક પણ કાંઈ અપવાદ નથી. અનેક જાતનાં નવાં ગુલાબ એણે ઉગાડ્યાં છે. કેટલાંક એના રંગમાટે તો બીજાં એની ખુશબોમાટે, કોઈક તેના કદમાટે તો કોઈક મોટા જથ્થામાં ઉગવામાટે પ્રખ્યાત છે. જંગલી પુલને તેણે સુધારી વધારીને અગીયામાં અને શાખીન લોકોના બટન હોલમાં સ્થાન અપાવ્યું છે. “શાસ્તા ડેઈ-ઝી” નામનાં મોટાં, ઘણાં જથ્થામાં ઉગતાં, સફેદ ચાંદની જેવાં પુલની જાત નવી ઉગાડીને અગી-

ચામાં શોભા કરનારાઓ ઉપર મોટા ઉપકાર કર્યો છે. યુલનું કદ વધારવું એ પણ એનું એક કાર્ય છે. અઢાર ઈંચ વ્યાસનાં સુરજમુખી અને બાર ઈંચ વ્યાસનાં “આમાકીલીસ”નાં યુલ એણે આપેલી નવાઇ છે. જ્યાં એક ડાંખળે એક એ યુલ ખેસતાં, ત્યાં જ્યાંય ખંધ ઝુમખાં ખેસતાં કર્યાં છે. સીંગલ પાંદડીનાં ફળને ભરાવદાર ગોટા જેવાં બનાવ્યાં. એમ રૂપ, રંગ, ગંધ, કદ અને જથ્થો બધામાં એણે સુધારો કર્યો છે.

શાકભાજીની દિશામાં પણ એણે ઘણું કર્યું છે. શિયાળામાં ‘રૂબાઈ’ ઉગતું નથી. તેને શિયાળામાં ઉગતું કર્યું છે; એટલુંજ નહિ પણ આરેમાસ ઉગતું કર્યું છે અને તે પણ મોટી સ્વાદિષ્ટ જાતનું. ‘રૂબાઈ’ વટાણાના એક વેપારીની ખાહેશથી સરખા દાણાના આખા ખેતરમાં એકો વખતે પાકી જાય તેવા અને દરેક છોડે ઘણો ફાલ આવે એવી જાતના વટાણા તૈયાર કરી આપ્યાનો દાખલો જાણીતો છે. બટાકાની વાત આપણે ઉપર વાંચી ગયા; પણ બટાકાના છોડ ઉપર ટમેટાની કલમ કરી એકજ છોડના મૂળમાં બટાકા અને છોડ ઉપર ટમેટાં એમ બેવડો પાક લીધો. ગરમત અથવા પ્રયોગને ખાતર એજ વખતે એણે ટમેટાના છોડ ઉપર બટાકાની કલમ કરી. ન તો ટમેટાનાં મૂળમાં બટાકા ખેસે ન બટાકાના છોડ ઉપર ટમેટાં થાય; એટલે કુદરતે ત્રીજેજ માર્ગ લીધો; અને બટાકાના છોડની શાખામાંથી વડવાઈ જેવાં મૂળ યુટી તેના ઉપર બટાકા લટક્યા. ધંધાની અગર શાકની દૃષ્ટિએ યુરખેન્કને આ અખતરો નકામો લાગ્યો; પણ શ્રાવક ભાઈ-ઓ આ અખતરોના ઉપાયથી ધર્મના બાધસિવાય બટાકાનો સ્વાદ ન લઈ શકે? બગીચામાંજ ઉછેરાતાં સુંદર યુલવાળાં કેટલીક જાતનાં ઝાડનાં મૂળને નીચે કાંદા થાય છે. (યુગળી જેવા) એ કાંદા કડવા અને ખેસ્વાદ હોય અખાદ હોય છે. મી. યુરખેન્ક એને ખાદ્ય બનાવી બગીચાને શાકભાજી આપતો બનાવ્યો. આપણે હમેશાં જોઈએ છીએ તેવી યુગળીની ગંધ એણે દૂર કરી; એટલુંજ નહિ પણ એનું કદ વધારી બશેર ત્રણશેરની બનાવી અને એટલુંજ જાણે એમણે હોય તેમ એના ઉપર સુંદર ભુરા રંગનાં યુલ આપી બગીચાને પણ શોભાવે એવી બનાવી. ‘કામાસી-આ’ નામનાં સુંદર યુલ પણ ખેસ્વાદ મૂળના છોડનાં મૂળ સુધારી, બટાકાની લરીફાઈ કરે તેવાં બનાવ્યાં. આમ એણે સૌંદર્ય અને ઉપયોગ બન્ને તરફ નજર રાખી સુવર્ણ અને સુગંધ એકઠાં કર્યાં. મોટી શીંગો, મીઠી શીંગો અને અનેક જાતનાં ખાદ્ય ફળપુલ કંદ (શાકભાજીનાં) એણે ઉગાડ્યાં. ‘કાલી ફલાવર’ ‘કામેજ’ ટમેટાં, વટાણા, પાપડીયં અનેક જાતની ચીજોમાં ફેરફાર કરી મોટા મીઠા આરમાસી શાકભાજીના પદાર્થ ઉગાડ્યા.

ધાસ, પાલા અને શોભાનાં ઝાડ ઉપર પણ એણે પોતાનું વ્યસ્ત જમાવ્યું છે. ‘લોન’ ઉપર ઘીચ ઉગે, ઝાડું કાપવું ન પડે, ઉતાળે ઝાડું પાણી ન માગે, ચોમાસે કહેવાઈ ન જાય, એવી જાતનાં ધાસની જાત તૈયાર કરી છે. પાંદડાંના ઉપર પણ પ્રયોગ કરી રંગબેરંગી, વિચિત્ર આકારનાં, વળવાળાં, ફળવાળાં, કાંટા જેવી ધારોવાળાં ઇંજી જાતજાતનાં આકર્ષક આકારોનાં પાંદડાં બનાવી બગીચાની ધારે ઉગાડવાના રોપમાં શોભા અર્પી છે. રંગબેરંગી (હાંદ્રધન્યુરંગી) પાંદડાંનાં અનાજ ઉગાડ્યાં છે, જેનાં પાંદડાં શોભા આપે, સાંદા દોર ખાય અને કણસલાં માણસને ઉપયોગી થઈ પડે. બગીચાના રસ્તાની વાડોમાંટે મેદીની પેઠે લીલાંછમ પાંદડાંથી ભરચક અને કાતરથી કપાય એવા છતાં સુંદર યુલ કે સ્વાદુ ફળવાળા જાતજાતના છોડ તૈયાર કરી બગીચાની શોભા અને આવકમાં વૃદ્ધિ કરી છે. થોરીમાંથી, ફાફડ થોરીમાંથી કાંટા કાઢી નાખી મનુષ્ય અને દોર ઉપર એણે જે ઉપકાર કર્યો છે, તે માટે તો જુદો લેખ લખાવો જોઈએ. દુકાળનાં વર્ષોમાં આપણે જોયું છે કે, કાંટા ન હોય તો થોરી દોરને પૌષ્ટિક ખોરાક પૂરો પાડે છે. કાંટા બાળીને અથવા ચપ્પુથી દૂર-કરીને દોરને ખવડાવ્યાના અનેક પ્રયોગ થઈ પણ ગયા છે. થોરી એવા પ્રકારનું વૃક્ષ (છોડ!) છે, કે જેને પાણી ન પાઓ તોય મરુભૂમિમાં પણ ભરઉતાળે લીલું રહે. બીજી કેમ જાતનું ધાસ ન હોય ત્યારે આવો લીલો પૌષ્ટિક ખોરાક કેવળ કાંટાને લીધે આપણે જોતા કરવો પડે એ ખરેખર ખેદજનક છે. આ કાંટા મી. યુરખેન્કે કાઢી નાખી આપણી હથેલી જેવી લીસી અને સાફ પાંદડીની થોરી બનાવી છે. આટલેથી તે અટક્યો હોત-એણે બીજું કાંઈ ન કર્યું હોત-તોએ એણે ઘણું કર્યું કહેવાત; પણ એટલેથી અટકે તો એ ‘સાન્ટાઓઝા’નો ‘જાદુગર’ શાનો? એણે થોરી ઉપરનાં ફળને ખાદ્ય બનાવવાનું જાદુ રાખ્યું છે. એનાં ફળ ઉપર પણ કાંટા હોય છે.

આજ તે પણ દૂર થઈ ગયા હશે. એ કાંટા ન હોય તો કંઈક અંશે એ ખાંચ અને સ્વાદિષ્ટ પણ હોય છે. આપણે ત્યાં ગરીબ લોકોને એ સ્વાદથી ખાતાં જોઈએ પણ છીએ; પરંતુ ખરા સ્વાદથી ધનવાનો પણ સફરજન-નારંગી જોડે પોતાના લાણમાં એને એસાડે એવાં ખતાવવા મી. ખુરખેન્કનો પ્રયત્ન છે અને એ ફળ એસે છે કેટલાં ? એકેક ફાકડે સો સો. એક એકરમાં સો ટનથી વધુ અને સુંદર દેખાવ ન આપે તો ખુરખેન્કનો લાથ કેમ ઓળખાય ? અત્યારસુધીમાં (૧૯૦૭ સુધીમાં) ઘોળાં, પીળાં, જાંબુડીમાં એમ અનેક રંગનાં અને કંઈક સ્વાદવાળાં ફળની જાત તૈયાર થઈ છે. કેવળ ફળની દૃષ્ટિથી પણ કાંટાવગરની થોરીનાં ઝાડ દરેક અગીચામાં રોપાવાં જોઈએ.

ઝાડના થડને પણ એણે વશ કર્યું છે. ધાર્યું મજબૂત લાકડું ખનાવવું, તેને જલદી ઉગાડવું, એને ઇમારતી કામમાં આવે એવું કરવું, નાનું કરવું, મોટું કરવું, એ સૌ એના હુકમ પ્રમાણે જ જાણે અને છે. ‘એક’ ઈં પોણોસો-સો વર્ષ તૈયાર થતાં ઝાડનો ઇમારતી લાકડાતરીકેના વાપરમાં ઘણો નાશ થઈ ગયો છે અને અત્યારે એવી ઝડપે દુનિયા ચાલે છે કે, ઇમારતી લાકડા-માટે પચાસ-પોણોસો વર્ષ વાટ જોવી તેને પાલવતી નથી. મી. ખુરખેન્કે નવ વર્ષમાં તૈયાર થઈ જાય અને ઇમારતી કામમાં આવે એવું પાકટ અને કદમાં મોટું થાય એવું ઝાડ ખનાવ્યું છે-ખનાવ્યું એજ શબ્દ એને માટે જુગતો છે. ઇમારતી કામમાં આવે એટલુંજ નહિ પણ પુષ્કળ જગ્યામાં એને ખવાય એવાં ફળ એસે છે. અખરોટનુંજ એ ઝાડ. ‘રોયલ વૉલનટ’ નું ઝાડ મોટું થાય છે, જલદી થાય છે, ફળ સારાં અને મોટા પ્રમાણમાં આવે છે અને ‘એક’ જેવું લાકડું આપે છે. ‘બેરી’નાં ઝાંખરાં દૂર કર્યાંની અને એસ્ટનટનાં ઝાડ નીચાં કર્યાંની વાત આપણે વાંચી ગયા.

અનાજ ઉપર એનો લાથ ન કર્યો હોય એમ તે કાંઈ જાણે ? અમેરિકા મહાદ્વીપીક પ્રમાણમાં ઉગાડે છે. એક સાંડે પંદર પંદર ટોણ એસે એવી જાત તેણે ખનાવી છે. મીઠાશ વધારે હોય, ટોણ દીક દાણા વધારે હોય એવી જાત, દાણામાં ‘સ્ટાર્ચ’ વધારે હોય એવી જાત, પીળા, લાલ કે સફેદ દાણા એસે એવી જાત એમ અનેક જાત તેણે ઉગાડી છે. ઘઉંની જાત પણ નવીન ખનાવી છે. કણસકા દીક દાણા વધારે ઉતરે, રોગની સામે ટક્કર ઝીલે અને બધી જાતનાં લવાપાણીને અનુકૂળ હોય, એવી જાત ખનાવી છે. “રાઈ” ના દાણા પણ એવડા મોટા થાય એવું કર્યું છે. જંગલી ધાન્ય સુધારીને નવી જાતનું ધાન્ય ખનાવવાનું હાથપર લીધું છે. અગીચામાં આંતરે આંતરે શોભાના છોડતરીકે અનાજના ક્યારા કરવા એની લજામણ છે. આથી પ્રયોગ, શોભા અને ખોરાક ત્રણેની અનુકૂળતા થાય છે.

એ જે જે વસ્તુ લાથમાં ઝાલે છે, તેમાં તેની સર્વગામી દૃષ્ટિ હોય છે. એ જાણે છે કે, એકજ વસ્તુ અનેક કારણે કિંમતી ગણાતી હોય છે. કોઈકને કદ મોટું હોય તે પસંદ, તો બીજાને મીઠાશ પસંદ, ત્રીજાને ફાવ મોટો એસે તે ઉપર લક્ષ્ય ને ચોથાને એના સ્વરૂપનો મોહ. ખુરખેન્કે જ્યારે પ્રયોગ કરે છે, ત્યારે આ કારણે એ ચાર જાતોની પાળે છે અને જાણે ત્યાંસુધી જાણે તેટલા બધાએ સારા ગુણ એકમાંજ એકત્રિત કરી શકાય તેવી તજવીજ કરે છે. આજ કારણે ફૂલ શોભીતાં અને છોડ ખાંચ મૂળવાળા જાણે, થડ ઇમારતી લાકડું આપે અને ફળ ખજારમાં પૈસા અપાવે એવાં ઝાડ ઇં તરફ એનું લક્ષ્ય વધારે હોય છે.

પણ આ બધું અને આટલું બધું એ કરે છે શી રીતે ? એના લાથમાં કોઈ જાદુઈ વિંદી કે લાકડી આવી ગઈ છે, કે જેથી ફળ, પુલ, ઝાડ એના હુકમમાં રહી તેનું કંઈ કરે ? કે એ કાંઈ રસાયણી પ્રયોગો અજમાવે છે ? કે એ કરે છે શું ? એણે શું કર્યું છે, તે જાણવા કરતાં શી રીતે કર્યું છે તે જાણવું આપણને વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે. એણે જીવનભરમાં કશું ખાનગી નથી રાખ્યું. જે કાંઈ એણે કર્યું છે, કરે છે કે કરવા ધારે છે, તે સઘળું બધાની આગળ જરાએ સંકોચવગર રજુ કરી દે છે. પૂરી માહિતીની જેને ઇચ્છા હોય તે એનાં પુસ્તકો વાંચી શકે છે; પણ આ લેખમાટે તો એજ શબ્દોમાં એની કીમી આગરી જણાવી શકાય; તિયંકજનન (ફાસ બ્રીડીંગ) અને વીણામણ (લાઈન બ્રીડીંગ). બે જૂદી જૂદી જાતનાં પુષ્પોના પુકેસર અને સ્ત્રીકેસરના સંયોગથી ત્રીજી જાત ઉત્પન્ન કરવાની કળાને તિયંકજનન કહે છે અને એકજ જાતમાંથી સાંઈ બીજાઉ વીણી તેમાંથી છોડ ઉગાડી, તે પૈકીનાં સાંઈ બીજ સંગ્રહી, વળી ફરીથી તેમાંથીજ પાક લેવો, એમ બે પાંચ સાત પેઢીસુધી વીણી વીણીને બીજ સંધરવું એ વીણામણ (લાઈન બ્રીડીંગ).

આ બંને વાત સાદી અને સૌને જાણીતી છે. ‘દાસ બીડીંગ’ તો કુદરત રોજ પવન, માખી અને પતંગીઆ મારફત કરે છે અને ‘ડાર્વિન’ને માટે તો એજ રીતે નવી નવી જાતો-શું જાડ-પાનની કે પશુ ધનની-પ્રથમ પેદા થયેલી. ‘લાઇન બીડીંગ’ પણ જૂની કરામત છે; પણ બંનેનો સુયોગ સાધવો અને તેની પાછળ અથાગ પરિશ્રમ, સતત ખંત અને અખૂટ ધીરજ એ જોઈતા પ્રમાણમાં રાખવાં એ ‘બુરમેન્ક’ની સફળતાની કુંચી આજસુધીમાં આ રીતે સેંકડો નહિ, હજારો નહિ, પણ કરોડો પ્રયોગો ‘બુરમેન્ક’ કરીને અનેકવિધ જાડપાન, ફળ, ફુલ આખ્યાં છે, આખે જાય છે અને આપવા ધારે છે. બીજા જેટલેથી સંતોષ પામે, અહો હો ! એમ ધરાઈ જાય, તેનાથી વધારે કરી બતાવવાની એની વૃત્તિ છે. પોતાનું ‘ધાર્યું’ પરિણામ ન આણી શકાય, પોતાનું મન પરિપૂર્ણપણે સંતોષ ન પામે, ત્યાંસુધી બીજાને મન અપૂર્ય એવા છોડ પણ તે બજારમાં વેચવા કાઢે નહિ, એવી તેની ખાસિયત છે. નાની જગ્યા-એની પાસે બધું થઇ માત્ર ખાવીસ એકર જગ્યા છે-અને લાખો છોડ પ્રયોગમાટે ઉછેરવાના એટલે થોડા ઉપયોગી છોડ કે ધર વીણી કાઢી બાકીના એ બાળી મૂકે છે. બજારભાવે એની એવી એક એક હોળીની કિંમત દશ-હજાર ડોલર થાય છે. આપણે ત્યાં અને અમેરિકામાં એ બીજા પ્રયોગ કરનારાઓને એમ કરવાની જરૂર ન પડે અને થોડીક મહેનત અને જાજા ખંતે સારાં પરિણામ આવી શકે; પણ બુરમેન્કને તો પોતાનું ‘ધાર્યું’ કરવાની અને તે ન થાય ત્યાંસુધી પૂરી ધીરજથી પ્રયોગ કર્યા કરવાની ટેવ છે. દરેક વર્ષે લાખો બીજાનાં ધર કરે, તેમાંથી પરાણે પાંચ-પચીસ છોડ પસંદ કરે અને તેનાં જતન કરી મોટાં થાય, સારે તેનાં બીજ ઉતારી તેનાં કરી લગાવધિ ધર ઉછેરે. એમ પાંચસાત પેઢીસુધી મહેનત કરે, ત્યારે એકાદ છોડ એને મનપસંદ પરિણામ આપે. ઉપર જણાવી ગયેલા વટાણા પાછળ એને છ પેઢીના પ્રયોગ કરવા પડેલા, કેટલાકને માટે તો એને પચીસ પચીસ વર્ષનાં વટાણાં વાતાંસુધી ધીરજ રાખવી પડેલી. બટાકાની પેઠે સહેજમાં તો કાઠકજ વાર એ ફાવે છે, બાકી એને ખંત-ધીરજ બહુ રાખવી પડે છે.

મોટાં ફળ-જાડ જેમને દરેકને બીજમાંથી ઉગી ફળ આવે, ત્યાંસુધી બોજામાં બોજાં દશ-બાર વર્ષ જોઈએ. તેના પ્રયોગો પાંચસાત પેઢીસુધી કરવામાટે મનુષ્યની જીંદગી પૂરતી નથી અને બુરમેન્કને નામે તો એવાં અનેક નવીન ફળજાડ ચઢી ચૂક્યાં છે; પરંતુ તેથી આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી. અનેક પ્રયોગને ખંતે એણે સિદ્ધ કર્યું છે કે, બીજમાંથી જરાક મોટું જાડ થાય એટલે એજ જાતના મોટા વૃક્ષ ઉપર તેની કલમ ચઢાવી દેવાથી એ વર્ષમાં ફળ બેસે છે અને તેથી લગભગ ત્રણ પેઢીના અખતરા એકજ પેઢી જેટલા વખતમાં થઈ શકે છે. જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં અખતરામાટેનો સમય બને તેટલો ટુંકો કરવાની એની એક ખાસિયત છે. સતત પ્રયત્નથી એની આંખ, એની ઢાણેદ્રિય એવાં ટેવાઈ ગયાં છે કે હજારો નમુનામાંથી એને જોઈતા ચાર-પાંચ નમુના એ પાંચદશ મીનીટમાં જૂદા પાડી શકે. હજારો ફુલમાંથી સહેજ જૂદી પડતી ગંધવાળું કે સહેજ જૂદા પડતા રંગની જાંબવાળું ફુલ તેને એકદમ જડી આવે. આમ પણ એ સમયનો બચાવ કરી શકે છે. ધરના ઉછેરમાં, એને ખાતરપાણી આપવામાં અને હવા તથા ગરમી આપવામાં જાતે ઝીણવટથી તકેદારી રાખે છે. બીજ પણ પોતાની નજર આગળ સંગ્રહે છે. આમ પ્રયોગ નિષ્ફળ ન જાય, જલદી થાય, એ માટે બધી ઝીણી વિગતો ઉપર એ જાતે ધ્યાન આપે છે.

દરેક જાડ કે છોડમાં સૌથી પહેલી વાત એ નિરોગીતાની બુએ છે. જરાય રોગી, નમાહું કે તાકાતવગરનું ધર એ તરતજ ઉપાડી નાખે. ગમે તેવું સુંદર ફુલ કે સ્વાદિષ્ટ ફળ થવા સંભવ હોય, પણ જો જાડ કે છોડ રોગ સામે ટક્કર ઝીડે તેમ ન હોય તો એ આખો અખતરો ફરીથી કરે. જો જાંતુ તેનો નાશ કરી શકે, જો બેજ કે ઉખાથી તેને હરફત આવે, તો ગમે તેટલા જથા-બંધ કે ગમે તેવાં સુંદર ને સ્વાદિષ્ટ ફુલ કે ફળ આપનાર જાડને તે પોતાના બગીચામાંથી દેશપાર કરતાં અચકાય નહિ. બુરમેન્ક પોતાને ત્યાં કોઈ પણ જાતની જાંતુનાશક દવા કે પદાર્થ વાપરતા નથી. એને દરેક રોગ સામે ટક્કર ઝીડી શકશે એવી ખાત્રી થવા પછીજ એ જાડ બજારમાં મૂકે છે.

આપણે બુરમેન્કના ચરિત્રમાંથી શું શીખીએ? આપણે ત્યાં હવાપાણીની અનુકૂળતા છે, સૂર્યનારાયણની આપણા ઉપર મહેર છે, અનેકવિધ વનસ્પતિ આપણે ત્યાં ઉગે છે, ઉગી શકે છે. આપણે વધારે સારાં ફળ નથી જોઈતાં, વધારે મીઠાશ આપણાથી નથી જીરવાય એવી, આપણને

વધારે પેદાશ નથી ગમતી, એવું તો કોઈજ નહિ કહે. આપણને હાનિયાવગરનાં જાંબુ કે ગોટલા-વગરની કેરી નથી લાવતી એમ નથી. પીચના હાનિયામાંથી બદામ નીકળે એ સૌને ગમે. બટાકાના છોડ ઉપર ટમેટાં ઉગે એ શાકભાજીના બગીચાવાળાને ગમે. બોરસડીને ચીકુનાં ફળ બેસે (બન્ને એકજ ગત હોવાથી આ ખ્યાલ દવાઈ નથી) તો સુગંધી પુષ્પ અને સ્વાદુ ફળનો સુ-યોગ થાય. બોરના કાંટા અને હાનિયા બન્ને કાઢી નાખવા જેવી વસ્તુ છે. કાંટાવગરના થોર દાખલ કરવા જેવી વનસ્પતિ ગણાય. આમાં કશું અશક્ય નથી. કાંટાવગરનાં ગુલાબ આપણે ત્યાં ઉછરતાં જોયાં છે. રાયણ ઉપર ચીકુની કવચ લાગે થઈ છે. તે કીમીઓ હવે સૌ જાણી શકે તેટલો સહેલો થયો છે. રણોલી બોરની કવચે સફર થયું, તે સૌ જાણે છે. આજે ગુજરાતમાં ફળ-ઝાડનો શોખ વધ્યો છે, પણ આવડત વધી નથી. થોડા ધનવાનોના બગીચા વગરબીજેથી પો-પાણના અભાવે ફળની ખેતીની પીછેહઠ થશે અને વળતાં પાણી સાંડે હશે તેવે ઘસડી જશે. આવે વખતે સારા અનુભવી અખતરા કરનારાઓ, આપણાં ખેતીવાડી ખાતાંઓ, આપણા ખેતીવાડીના ગ્રેજુએટો, આપણા અનુભવી ખેડુતો અને આપણા શોખીન ધનિકો થોડા થોડા પ્રયોગો કરે, થોડાંક પણ સાચે વળતર આપે એવાં ફળાઉ ઝાડો ગુજરાત-ને આપે, તો આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં લક્ષ્યાવધિ નાણું પેદા કરવાની અને બચાવવાની તક ગુજરાતને મળે. અરે, નવા પ્રયોગો ન કરવા હોય તો જે પ્રયોગો સફળ થયા છે, તેજ દા-ખલ કરે અને વિસ્તારે તોયે ઘણું છે. માત્ર એ દિશામાં કોઈ પહેલ કરે તેની ખોટ છે. આ-પણા ખેડુતો ઉદ્યોગી અને મહેનતુ તો છેજ. અજ્ઞાન હશે, જરા નવી ધરેડમાં પડતાં વાર લગાડે એવા જૂના મનના પણ હશે; પરંતુ પરાશમાં નવી ગતના પ્રયોગ થતાં જુએ અને પોતાનીજ જેવી જમીનમાં પોતાને મળે તે કરતાં વધારે નફો થતો જુએ તો એ નવા પ્રયોગનો લાભ ન ઉઠાવે એવા મૂર્ખ નથી અને અહીંજ સરકાર અને ધનવાનોનું કાર્યક્ષેત્ર છે.

યુરબેન્કને હજુ ઘણું કરવાની ઉમેદ છે. હજુસુધી જે ક્યું છે, તે કરવા ધાર્યું છે તેના દિસાએ કાંઈજ નથી; અને જે કરી શકાય તેવું છે તેનું ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ છે, એમ એ આજે એની ૭૮ વર્ષની ઉંમરે કહે છે. “હજુ તો મેં મારું કાર્ય માત્ર આરંભ્યું છે. ઝાડને માણસના ઉપયોગમાં લાવવાના કામની હજુ શરૂઆત છે. ભવિષ્યમાં હું ઝાડ અને છોડ ઉપર વધારે ફળ બેસે એમ ક-રવા ઇચ્છું છું, પણ એના કરતાં તેમને અધિક મિષ્ટ, અધિક સારવાન અને ખુશનુમા બનાવવા ઇચ્છું છું. એમાં એવા ગુણો ઉતારવા ઇચ્છું છું, કે જેથી તે બહુ દિવસસુધી સુરક્ષિત રહી શકે, સડે નહિ, એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ મોકલતાં ખરાબ ન થાય અને એમાંનો પ્રત્યેક ઝેરી કે હાનિકારક અંશ દૂર થઈ જાય. લાગ્યે એવો કોઈ દિવસ વીતતો હશે, કે જ્યારે કાંઈ ને કાંઈ નવી વાત હું ન શીખતો હોઉં. કામ કરનારે છોડને ઝાળખવા એ અત્યંત આવશ્યક વાત છે. આવતા પાંચ વર્ષમાં આજસુધી નથી ક્યું એટલું કામ કરવા ધાર્યું છું.”

યુરબેન્ક કેવળ બગીચાવાળો નથી. એને હૈયે દેશદાજ છે. એણે પ્રયોગો કરીને ઝાડપાન ઉછેરવા ઉપરાંત મનુષ્યની (એ “માનવ-છોડ” કહે છે) ઉછેર ઉપર પણ વિચાર કર્યો છે. એના મત પ્રમાણે જન્મ અને વૃદ્ધિ વનસ્પતિ-પશુ-મનુષ્ય ત્રણેમાં એકજ રીતે થાય છે. નરમાદા-નો સંયોગ એ ત્રણેમાં ઉત્પાદનકારણ છે. દવાપાણી અને બરદાસ્તથી ત્રણે વૃદ્ધિ પામે છે. બીજગત ગુણ-અવગુણ પેદાકરનાર ત્રણેમાં ઉતરે છે. ‘ફોસ બ્રીડીંગ’ અને ‘લાઇન બ્રીડીંગ’ પશુમાં આપણે અજમાવીએ છીએ, વનસ્પતિમાં અજમાવીએ છીએ, મનુષ્યમાં અજમાવી શકીએ-અજમાવી જોવાં જોઈએ. વનસ્પતિ અગર પશુની પેઢે મનુષ્યોની પ્રયોગશાળા તો નજ થાય, પણ લગ્ન વખતે યોગ્ય કાળજી રાખવામાં આવે તો પ્રજા જરૂર સુધરે. કોની સાથે લગ્ન કરવાં એના કરતાં કોની સાથે ન કરવાં, એ વાત ઉપર વધારે કાળજી રાખી શકાય; અને બીજી વાત રહી ઉછેરની. એમાં જરૂર આપણે વધારે ધ્યાન આપવું ઘટે. જેટલાં જતન ઝાડ કે પશુનાં કરીએ, જેટલી કાળજી આપણા માનીતા ગુલાબ કે મોગરાના ખાતર પાણીની રાખીએ, તેટલી અને તેથી અનેકગણી વધુ કાળજી આપણા ભવિષ્યના પ્રજાજનની ન રાખીએ, એ મૂર્ખાઈ નહિ તો બીજું શું? પેદાકરના ગુણ સચવાય, દુર્ગુણ નાશ પામે, પ્રજા સશક્ત અને સુંદર બને, એ બધા તરફ નજર રાખવી ઘટે અને વનસ્પતિ અને પશુઉછેર શાસ્ત્રમાંથી શોધેલાં સર્વો શક્ય હોય

તાં માનવભૂતિ સુધારવાને અર્થે ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ. છોડ પંજી ખીજે નંબરે બાળકો શુર-
જેન્કની પ્રીતિનાં પાત્ર છે. માનવજોડની માવજત એ એનો પ્રિય વિષય છે. બાળકો આપણી
સ્નેહભરી ચિંતાનાં અધિકારી છે-કોઈ પણ જાતનાં દુઃખ કે કુદ્વંતો છોડ કરતાંય એમનો હક્ક
આપણા ઉપર અધિક છે, એ શુરજેન્ક માને છે; અને બાળકો ઉપર એનો સ્નેહ અને પક્ષપાત
મજબૂત છે. અમેરિકાની પ્રજા કેમ સુધરે, એના લોહીમાં ઇટાલી, ઇંગ્લંડ કે જર્મનીથી આવના
લોહીનો અંશ ફેટલે અંશે મળવા દેવો છું પણ એના વિચારના વિષય છે; પણ આ લેખમાં
એ બધું અપ્રસ્તુત છે.

હરિનામરૂપી રસાયણ સાથે પાળવાનું પથ્ય

(સત હરિદાસકૃત)

(એસા ધ્યાન શિવ હરીહર કા ધરકર આસન વાધંબર કા, -એ રાત્રી)

- હરિતું નામ રસાયણ સેવે પણ એ પથ્ય પળાય નહીં,
- નામ રટણનું પ્રજા નવ પામે ને ભવરોગ ટળાય નહીં.
- પહેલું પથ્ય અસત્ય ન વદવું નિંદા પરની થાય નહીં,
- નિજવખાણ કરવાં નહીં સુણવાં વ્યસન કશુંએ કરાય નહીં. ૨
- હરિજનને દુભાય ન જરીએ હરિજન નિંદા થાય નહીં,
- ખળ આગળ હરિનામ તણા ગુણ ભૂલે પણ વરણાય નહીં. ૩
- હરિહર માંહે ભેદ ગણીને વિતર્ક વાદ વદાય નહીં,
- વેદશાસ્ત્ર આચાર્યવરોનાં વચનો ઝોલંધાય નહીં. ૪
- નામતણા અતુલિત મહિમાને વ્યર્થ વખાણ ગણાય નહીં,
- છે હરિનામ હવે ડર શો એમ જાણી પાપ કરાય નહીં. ૫
- છે હરિનામ હવે ડર શો એમ નિજ કર્તવ્ય તખય નહીં,
- નિજ વર્ણશ્રમ ધર્મ સાચવી દુર્જન સંગ સજય નહીં. ૬
- પરનારી માતા સમ લેખી કદી કુદૃષ્ટિ કરાય નહીં,
- ત્યમ, પરધન પાપાણ ગણીને નિજ અભિલાષ ધરાય નહીં. ૭
- જીવ સઘળા હરિના જાણીને કોઈને કષ્ટ અપાય નહીં,
- મન વાણી કાયાથી કાઢતું કિચિત કુડું થાય નહીં. ૮
- હું હરિનો હરિ છે મમ રક્ષક એહ ભર સૌ જાય નહીં,
- જ હરિ કરશે તે મમ ક્રિતનું એ નિશ્ચય બદલાય નહીં. ૯
- ધતર નામ સરખું સાધારણ હરિતું નામ ગણાય નહીં,
- લૌકિક ધર્મની સાથે નામને કદીએ સરખાવાય નહીં. ૧૦
- કર્યું કરું છું ભજન આટલું જ્યાં ત્યાં વાત કરાય નહીં,
- હું મોટા મુજને સૌ પૂજ એ અભિમાન ધરાય નહીં. ૧૧
- આ સૌ પથ્ય દૃઢ્યમાં રાખી કદીએ પણ છુટાય નહીં,
- નામ રસાયણ સુખથી સેવે તો તે એળે જાય નહીં. ૧૨
- સ્વદપ કાળમાં સિદ્ધિ મેળવે ત્યાં સંદેહ જરાય નહીં,
- શ્રી હરિદાસ તણા સ્વામીને મળતાં વાર જરાય નહીં. ૧૩

ધર્મવીર હકીકતરાય

(‘ જન્મભૂમિ ’ તા. ૧૧-૧-૨૭ ના અંકમાંથી)

ધર્મવીર બાળક હકીકતરાયજીનો જન્મ કર્ણાટકના આદિવાસી શાસનકાળમાં સંવત ૧૮૨૦ માં પંજબના પ્રસિદ્ધ નગર સિયાલકોટમાં થયો હતો. એના પિતાનું નામ વાઘમલ અને માતાનું નામ ગોરાં હતું. એ ક્ષત્રિય જાતિનો પુરુષ હતો. વાઘમલજી સિયાલકોટના હાકેમના દરબારમાં એક ઉચ્ચ પદ પર નોકર હતા. ઉચ્ચ પદ અને ઉત્તમ જ્ઞાતિના હોવાથી હકીકતરાયજીનો વિવાહસંબંધ સિંહસંપ્રદાયના એક ઉચ્ચ કુળના ક્ષત્રિયની પુત્રી સાથે થયો હતો. (જ્યારે હકીકતરાય પોતાને સાસરે ગયા ત્યારે તેમના સસરાએ પોતાને ત્યાં રાખી ધર્મની મહત્તાનું જ્ઞાન આપ્યું. આ ઉપદેશની તેમને ઘણી અસર થઈ. તે ધર્મપ્રેમી અને સત્યવીર બની ગયા.ત્યાંથી પોતાને ઘેર આવી શાળામાં ભણવા જવાનું શરૂ કર્યું.) આ વખતે હકીકતરાયની ઉંમર બાર વર્ષની હતી.

શાળામાંથી એક દિવસ મોલવીસાહેબ બહાર ગયા હતા, એ લાગ જોઈ મુસલમાનના છોકરાઓએ હકીકતરાયની છેદણી શરૂ કરી. તેમણે સતીશિરોમણિ સીતાજીને ગાળો દેવા માંડી અને જૂઠું કલંક ચઢાવવા લાગ્યા. હકીકતરાયથી હવે શાંત ન રહેવાયું. તેમણે પણ તેના ઉત્તરમાં મહમદ સાહેબની છોકરી ફાતમામાટે (જે શબ્દોનો પ્રયોગ મુસલમાન છોકરાઓએ સીતાજીને માટે કર્યો હતો.) તે શબ્દોનોજ પ્રયોગ કર્યો. આથી મુસલમાન છોકરાઓએ મળીને હકીકતરાયને ખૂબ માર્યો. મોલવી સાહેબ આવ્યા કે તરતજ તેમને મુસલમાન છોકરાઓએ કહ્યું કે, કાફર હકીકતે રસુલે અલ્લાહની શાતજાદી ક્રાંતિમાને ગાળો દીધી. હકીકતરાયે તેના જવાબમાં કહ્યું કે, પહેલાં એમણે મહારાણી સીતાપર જૂઠું કલંક લગાવી ગાળો દીધી, તેજ શબ્દો મેં ક્રાંતિમાને માટે કહ્યા છે. એ સાંભળતાંજ મોલવી સાહેબનો પારો ચઢી ગયો. હકીકતરાયને લાત, મુકા,સોડીઆથી ખૂબ માર્યો અને પછી તમામ હકીકત લખીને તેને કાજની પાસે મોકલી આપ્યો.

કાજએ હુકમ કર્યો કે, જે હકીકતરાય તોખાહ પોકારીને મુસલમાન થઈ જાય તો તેને છોડી દેવો; નહિ તો તેને ગદ્દન મારવો. આ હુકમ સાથે લઈ મુકદ્દમો ચલાવવા સિયાલકોટના હાકેમ અમીરખેગની પાસે મોકલી આપ્યો.

અમીરખેગે કાજ અને મોલવીના મોંએથી સર્વ વ્રત્તાંત સાંભળીને ઉત્તર આપ્યો કે:-“બાળકોનું લડવું, ઝગડવું અને ગાળાગાળી કરવાનું હમેશ થયાંજ કરે; માટે એવી બાળકોમાં સારા અને વિચારશીલ માણસોએ ધ્યાન આપવું ઉચિત નથી; માટે આપ એ ઝગડાને વધારે ના જગાડો. છોકરાઓને ધમકાવી છોડી મૂકી હકીકતરાયને પણ મારી રીતે ધમકાવી જવા દો.

કાજએ કહ્યું કે, ધર્મની આજ્ઞામાં શુદ્ધિ અને ન્યાયનો અવરોધ નથી આવી શકતો. એણે તો કુરાન અથવા તરવારને આધીન થવું જોઈએ. અમીરખેગ આ ઘોર અલાચાર કરવાનું ચાહતો નહોતો, એટલામાટે તેણે પોતાને માથેથી આ બલા ટાળવામાટે હકીકતરાયનો મુકદ્દમો લાહોરના સુમેદારની પાસે મોકલી આપ્યો.

હકીકતરાયની સાથે તેની મા, બાપ, નાનકડી વિવાહિતા સ્ત્રી અને નગરનાં સેંકડો માણસો લાહોર ગયાં.

જ્યારે કાજઓએ કોઈ પ્રકારથી માન્યું નહિ, ત્યારે લાચારીથી સુમેદારે હકીકતરાયનું શિર કાપવાની આજ્ઞા કરી. આ આજ્ઞા સાંભળતાંજ હકીકતરાયની મા ગાંડાની પેટે દોડી અને હકીકતરાયને છાતીસરસો ચાંપી રોતી રોતી કહેવા લાગી-‘એટા! મુસલમાન થઈ જા; જીવતો હોઈશ તો તારી પૂંઠ જોઈને પણ મારી આંખો ઠરશે! તારાસિવાય અમારી-વૃદ્ધોની સેવા કોણ કરશે?’

હકીકતરાય હાથ જોડી મોલ્લો કે:-“માતાજી! જે મળમૂતના શરીરને માટે આપ આટલું રુદ્ધ કરો છો અને મને ધર્મથી પતિત કરવાનું ચાહો છો, તે એક દિવસ માટીમાં મળી જવાનું ને? જનની! આપણો આર્યધર્મ છોડીને તારી કુખને અને પિતાજીના વંશને કલંકિત કરવા નથી

ચાહતો ! હું સિંહપુત્ર છું ! ગીધને મોતે મરીને જાતિને બદનામ કરવાની મને જરા પણ ઇચ્છા નથી. આપ મારા આ નાશવંત શરીરની ચિંતા છોડી દો અને પરમાત્મામાં ધ્યાન લગાવો. ”

x

x

x

જક્ષાદ હકીકતનો હાથ પકડી વંધસ્થાને લઇ ગયો; પરંતુ હકીકતની ગોરી ગોરી સુરત, વિશાળ નેત્રો અને હસમુખો ચહેરો જોઇને તેના હાથમાંથી તરવાર પડી ગઇ. હકીકતરાયે તરવાર ઉઠાવી જક્ષાદના હાથમાં આપી કહ્યું કે:—“ભાઈ ! એમાં તારો કંઈ દોષ નથી. તું તારા સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કર.’ ઇશ્વરધ્યાનમાં તદ્દલીન થઇ હકીકતરાયના શિરપર આંખ મીંચીને જક્ષાદે તરવાર ચલાવી ! ધડથી માથું જૂદું થઇ ગયું !! ધર્મવીર હકીકતરાયનો આત્મા આ નશ્વર વિશ્વ-માંથી પરલોકમાં પ્રયાણ કરી ગયો. અહા ધન્ય છે એ ધર્મપરાયણ વીર હકીકતરાયને !

આર્યજનનિ ! ભરતભૂમિ ! તું હકીકતરાય જેવા સાચા ધર્મશીલ સંતાનોને ઉત્પન્ન કરી પોતાના નામને એકવાર પુનઃ સંસારમાં વિખ્યાત કર ! !

હે ઇશ્વર ! પરમાત્મનું ! તું આર્યોના હૃદયમાં હકીકતરાય જેવા સાહસની સ્થાપના કર, કે જેથી અમે તારા પવિત્ર વૈદિક ધર્મના મહત્વને જાણી સાચા આર્ય બનવાની યોગ્યતા મેળવી શકીએ !!!

શ્રીરામતીર્થ-યશોગાન

(લેખક-‘વિયોગી હરિ’-માધુરી-વર્ષ ૩, ખંડ ૨ માંથી)

(છાંપય)

(૧)

જયતિ દેશ ઉદ્ધરન, મોહ-તમ-હરન કલાધર, સૌમ્ય મૂર્તિ, નિર્ઘ્રાંત, શાંત, સમ, દાંત, દયાકર;
ઓજસ્વી, મતિમાન, ધ્યાન-રત, બ્રહ્મ-પરાયન, બ્રહ્મચર્ય-વ્રત-ખીર, ધીર-બર, જ્ઞાન-રસાયન.

અતિ ઉદ્દભટ નિગમાગમ-સુભટ, શુભ્ર તપોધન, જય-જયતિ;

જય બ્રહ્મ-બિમલ-પંકજ-રસિક, રામતીર્થ-મધુકર જયતિ.

(૨)

જયતિ એક જાતિય ભાવ-ભાવક, બુધ-નાયક, રાષ્ટ્ર-માદ-આચાર્ય, રાષ્ટ્ર-ગૌરવ-ઉન્નાયક;
દેશ-ભક્તિ-રસ-મધુપ, દેશ-કલ્પ-કીર્તિ-કલાપી, સ્વર્ગાધિપ સ્વાતંત્ર્ય-મંત્ર-સ્વર મધુર-અલાપી.

ભુવિ-ભારત-જનની-પ્રિય-સુવન, જીવન-ધન, સહદય, સદય;

જય બંધન મત્ત-ગયંદ-હિત, રામતીર્થ-મૃગપતિ અભય.

(૩)

જયતિ કૃષ્ણ-પદ-પદ્મ-સરસ-મકરંદ-મધુશ્રત, શ્રીગૃંદાબ્જન-રસિક, ભાવના-ભરિત, રાસ-રત;
જય હિમાદ્રિ-શિત-શિખર-રમણ, કૈલાસ-ઉપાસી, ‘સોડહમસ્મિ’ ઇતિ-શ્રુતિ-બિમલ-ગિરિ-ગુહાનિવાસી.

નિત પરમ પૂત, અવધૂત-બર, સુંદર, સહજ સમાધિમય,

સુરસરિતા-ગંગ-તરંગ-કલ-કેલિ-કલોત્ત-મરાલ જય.

(૪)

નિખિલ શાસ્ત્ર-નિષ્ણાત, બદ-બેદાંત-બિભૂષિત, તમ સ્વર્ણ-સમ શુદ્ધ, શુદ્ધ, અતિ અમલ, અદૂષિત;
ભાનુ પ્રયંડ, અખંડ દંભ-પાખંડ-બિનાસક, દિવ્ય જ્યોતિધન, કર્મ-કુશલ, સદ્કર્મ-પ્રકાશક.

પરિપૂરન પ્રતિભા-પ્રભા-ધર, પરાપરા-પંડિત-પ્રબર;

જય આર્ય ઇષ્ટ-પથ-પથિક ઋષિ રામતીર્થ કલિ-કલુષ-હર.

(૫)

દિયો ત્યાગિ સરખસ્વ ધારિ કૌપીન કર્મંડલ, હાય અસત-ગદ સત્ય-ધુળ રોપી મહિ-મંડલ;
ક્રિયા બિજય મદ-સ્રોભ, કામ કૌ અજય સમર મુનિ, સત્ય-સેતુ બનિ યા ભૂતલ પૈ ભયો અમર-મુનિ.

નિત-નિત નૂતન તવ ગુન-ગનનિ ગાવૈ હમ સખ દ્રોહ તજ્જિ;

સખ સદાચાર-રત રહૈ નિત લહિ સ્વતંત્રતા-સુખ સહજિ.

“ સારસનો મેળાવો ”

(લેખક:—નારણદાસ જમનાદાસ મહેતા—પ્રાંતિજ. ‘ગુજરાતીપંચ’ ના એક દિવાળીના અંકમાંથી)

સારસનો સ્નેહ કવિઓએ જગતપ્રસિદ્ધ કર્યો છે; કારણ તે સ્નેહ નૈસર્ગિક અને સ્વાભાવિક છે. આવા શુદ્ધ સ્નેહનું પાત્ર કરતા સારસના બેડાને બેડાબેડા ધીમી ચાલે ચાલતાં અને પળે પળે પોતાના સાથીના સામી અમીભરી દષ્ટિ નાખતાં જોઈ ક્યા સહૃદય મનુષ્યને અસર નહિ થાય ?

મનુષ્ય માખાપો પોતાનાં બાળકોનાં દીંગણદીંગણીના જેવાં માત્ર લડાવો લેવામાંડેજ કરેલાં લગ્નોથી જોડેલાં વય, જ્ઞાન અને સ્વભાવનાં કબ્જેડાંને વ્યાવહારિક ખડકોથી ભરપૂર આ સંસારના સમુદ્રમાં હડસેલી મૂકે છે અને તે ફૂટાતાં, પીટાતાં, ગળાં ખાતાં ખાતાં, છેવટે એક દિવસ પણ આરામનો ભોગવ્યાવિના, વિદીર્ણ હૃદયે સંસાર છોડી જાય છે. આવાં કબ્જેડાં જોઈએ તેટલાં નજરે પડે છે. તેમાં શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્નેહનું તો નામજ ક્યાંથી હોય ? પરંતુ ઉત્તરો અભાવ અવધિવગરનો હોય છે. એક તરફથી મનુષ્ય જે પોતાના જ્ઞાનને લઈને પ્રભુની સર્વ ચૈતન્યકૃતિમાં સર્વોત્તમ હોવાનો દાવો કરે છે, તેજ બીજી તરફથી દુનિયામાં સર્વ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ વસ્તુ જે “સ્નેહ” તેમાં એક પક્ષીથી ઉતરે છે !

સારસનો સ્નેહ એવો તો સચોટ છે કે એકનો લય થતાં બીજું પાછળજ મરે છે. આવો સ્નેહ સહજ પ્રાપ્ત થતો નથી. ખરૂં પતિવ્રત સારસ માદાનું છે અને ખરૂં પત્નીવ્રત સારસ નરનું છે; એટલુંજ નહિ પણ સારસના આખા જીવનનું અવલોકન કરીશું તો જણાશે કે, તેનું સર્વ જીવનજ સ્નેહમય છે.

એકલાં પતિપત્નીમાંજ સ્નેહ છે તેમ નહિ, પણ પોતાના બાળકપ્રત્યેની માયા અને તેના જીવનની કાળજી તેમનાં અતુલ સ્નેહનું દર્શન કરાવે છે.

વાવણીની મોસમ પછી તુરત સારસ ઈંડાં મૂકે છે. ઈંડાં મૂકવાને માટે બનતાંસુધી બાણ અને ખાલાના મૂળની જમીન પસંદ કરે છે. આ જગ્યાએ હંચાણ હોવાથી પાણી નડતું નથી અને બાણ અગર પાણાનું ઓથું મળવાથી કાંઈક લપાવાનો આધાર મળે છે. ઘણેભાગે એક સારસ-માદા બે ઈંડાં મૂકે છે, કોઈકજ એક મૂકે છે; પણ બેથી વધારે કોઈ મૂકતી જણાઈ નથી.

ઈંડાં મૂક્યા પછી ચારામાટે એકજ જાય છે. એક તો વારાફરતી બેંદાની સંભાળ રાખવા લાંજ રહે છે. આવે વખતે કોઈએ આવી જગ્યા પાસેથી વગર લાકડીએ નીકળવું બહુ ખોટું છે; કારણ સારસ તુરત શંકાશીલ થાય છે ને તેની લાંબી ચાંચથી એવો તો સખ્ત હુમલો કરે છે કે તેમાંથી બચવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

આવા કોઈ પ્રસંગે જાતનો બચાવ કરવા જતાં અગર કોઈ વાઘરી અગર બજાણીઆ ઈંડાનાં કોચલાં, જે દવાના ખપમાં આવે છે, તેને ખાતર કદી ઈંડાં અથવા બચ્ચાંનો વધ કરે છે તો તેવે વખતે આ ગરીબપણ મમતાળુ પક્ષીનું આકંઠ વગરસમજે પણ જોનારને કરુણાજનક લાગે છે અને જોનાર સહેજ આંસુ અણુધ્વજ્યાં પણ સારે છે. જ્યારે આવો માણસ એ જગ્યાએથી ખસે છે ત્યારે આ બેડું તે જગ્યાએ જઈને ભુએ છે અને જો ઈંડું અથવા ઈંડાનો ભાગ કે મરેલ બચ્ચું ત્યાં હોય છે તો આસપાસથી જીણાં લાકડાં અગર રાડાંના કટકા લાવી તેનાથી તે નિર્જીવ વસ્તુને ઢાંકે છે; એટલુંજ નહિ પણ તેવે વખતે ક્યાંય ધૂણી નજરે પડે છે તો તેવી જગ્યાએ જઈ માણસ ન હોય તો સળગતું ફીટીઉં ચાંચમાં પકડી લાવી લાકડાં-રાડાંના ટગલાપર મૂકે છે અને સળગે તો તુરત ત્યાંથી ચાલવા માંડે છે. ફરી આ જગ્યાપર તે બેડું કદી આવતું નથી, હમેશ-માટે તે સ્થાનનો ત્યાગ કરે છે.

એપ્રિલ મહિનામાં બચ્ચાં મેટાં થયાં ગણાય છે. આ મહિનાની આખર અને મે મહિનાની શરૂઆતમાં આ પક્ષીનો મેળાવો થાય છે. મેળાવાની જગ્યા જળાશય અને સહેજ ટેકરાટેકરી-વાળી પસંદ કરે છે. ખારી નદીપર, મહેસાણા લાઇનપર દેત્રોજમહેસાણા વચ્ચે અને કટોસણથી થોડે છેટે આવા મેળાવા જોવામાં આવેલા છે. આ મેળાવામાં આસપાસનાં બધાં સારસ પક્ષીઓ બચ્ચાં સાથે આવે છે. બધાં રાતના એકજ જગ્યાએ જમા થાય છે. સવારમાં બહાર ચારામાટે

નીકળે છે અને બચ્ચાઓના ભેળાઓ ત્યાં એકબીજાના પરિચયમાં આવે છે. આ મેળાવા આ પ્રમાણે હયાં આઠ દિવસ ચાલે છે. તેમના નિયમાનુસાર તેનો અંત આવતાં છેલ્લે દિવસે સવારના પક્ષીઓ વેરાવા માંડે છે, ત્યારે બપોળે બપોળે પક્ષી પોતપોતાની મનપસંદ દિશા લે છે; ને જોને જોડી ના મળી હોય તેજ છેવટે એકલું ચાલ્યું જાય છે. આવાં એકલવાયાં પક્ષીઓ ધણી વખત જોવામાં આવે છે. તે જોડી નહિ મળવાના સમયે રહેલાં હોય છે તેજ.

આ પ્રમાણે દરવર્ષે નિયમિત જગ્યાની આસપાસ સારસ પક્ષીની ન્યાત મળી પોતાના બચ્ચા-ને પોતાનો સાથી પસંદ કરવાની તક આપે છે અને સાત-આઠ દિવસનો પરિચય થયા બાદ પસંદ પડતા સાથી સાથે જીવન સાંધી આપી સર્વે છૂટાં પડે છે.

ક્યાં સારસ પક્ષી અને ક્યાં હિંદુ જનસમાજ!! એક પક્ષી હોવા છતાં પોતાના બચ્ચાનું જીવન સુધરે તેને માટે આટલી કાળજી રાખે છે, ત્યારે બીજું મનુષ્ય હોવાનો દાવો કરતાં છતાં લાકડેમાંકડું વળગાડી બંનેનું જીવન દુઃખમય બતાવવા બનતું કરે છે. એકનો સ્તેહ કહેવતરૂપ થઈ પડે છે, ત્યારે બીજામાં સ્તેહનો છાંટો દેખાતો નથી. એકના મોતથી બીજું સારસ દેહ સમ-ર્પણ કરે છે, ત્યારે ધણી અગર સ્ત્રીના મરણમાં સ્ત્રી અગર પુરુષ છૂટકારો સમજી સંતોષ માની ઓચરે છે કે:—“લલું થયું ભાગી જન્મળ, સુખે ભજીશું શ્રીગોપાળ.”

આ પણ એક કુદરતની અજબ બલિહારી છે.

ચોવીસ ઈશ્વરાવતારનું નામસ્મરણ

ગંભીર ચૌપાઈ.

જય જય આદિ વરાહ, મીન વામન મન્વંતર; સનકાદિક નરસિંહ દેવ, વર ધ્રુવ ધન્વંતર;
કપિલ કમઠ હયગ્રીવ, હંસ હરિ નર નારાયન; ઋષભદેવ રઘુવીર, કૃષ્ણ પરિબ્રજ પરાયન.
બુદ્ધ નિકલંકી વ્યાસ, પૃથુ પૃથવી કે ઇશ; પરસુરામ અભિરામ, યજ્ઞદત્ત એ ચાવીશ;
તિલકે પદ અરવિંદ, વંદ પુનિ વંદન કરહોં; તિનહિ ચરનકિ રેતુ, સદા મેરે શિર ધરહોં.
પાદકિ રેતુ પ્રસાદ, ખુલેં અનુભવકે લોચન; દેખ્યા ચેતન બ્રહ્મ, ભયા જિનતેં ભવ મોચન;
અખ ન પેરોં ભવકૂપ, રૂપ નિજ અપના પાયા; દેવા ગુરુ દયાલ દયા, કરી મોહિ બતાયા.

નવી મા હોય તો નવો બાપ પણ થાય ને?

(હિંદુસ્થાન તા. ૩-૮-૨૬ માંથી.)

[બાપદીકરો ઓટલાપર બેસી વાતો કરતા હતા. બાપે છોકરાને કહ્યું કે:—“આ તારી નવી માને તારે બા કહેવી.”]

છોકરો:—બાપા! તમે મારેમાટે નવી મા કેમ લઈ આવ્યા?

બાપ:—તારી બુની મા મરી ગઈ એટલે તને ગમે નહિ તેમાં.

છોકરો:—ત્યારે બાપા તમે મરી જશો, ત્યારે મારી આ નવી મા મારેમાટે કેમ નવો બાપ લઈ આવશે કે?

બાપ:—મેર ગધેડા, એમ તારાથી બોલાય કે?

છોકરો:—કેમ બાપા! એમાં ખોટું શું?

બાપ:—તારી માથી બીજવાર પરણાયજ નહિ.

છોકરો:—ત્યારે બાપા! તમને પરમેશ્વરે પરવાનગી આપેલી કે તમારાથી મારેમાટે જોઈએ તેટલી મા અણાય?

એક પ્રયંત્ર વ્યાયામસંઘ

('હિંદુસ્થાન' તા. ૮-૧૧-૨૬ના અંકમાંથી)

ગુજરાતમાં તેનું અનુકરણ થવાની જરૂર

હેલ્થી લગાઇ પછી એકારસોવાડીઆ એ દેશ સ્વતંત્ર થયો છે. તે પહેલાં બોહેમીઆના એક ભાગતરીકે તે ઑસ્ટ્રીઆના તાબામાં હતો; અને ઑસ્ટ્રીઆના તાબામાં હતો ત્યારથીજ ત્યાં વ્યાયામ સંઘની ચળવળ શરૂ થઇ હતી. હાલમાં હિંદમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં વ્યાયામ તરફ લોકાભિરુચિ વધતી જાય છે તેવે વળતે, એકારસોવાડીઆમાં ઉભી થયેલી પ્રયંત્ર વ્યાયામ સંસ્થાની ચળવળ ઉપરથી એની સંસ્થાઓની સંઘટના કેવી રીતે કરવી તે સંબંધમાં વાચકોને ઠીક જાણવાનું મળશે, એમ સમજીને આ લેખ આપવામાં આવે છે.

આ સંઘટનાનું 'સોકોલ સંઘટના' એવું નામ છે. સોકોલ એટલે કાકાકૌઓ અને સંઘના પ્રત્યેક સભાસદની ટોળીમાં સંઘના પ્રત્યક્ષતરીકે કાકાકૌઆનું અંકેકું પીછું હોય છે, તેથી એ ચળવળનું નામ 'સોકોલ ચળવળ' એ નક્કી થયેલું છે.

‘બળવાન શરીર’

આ ચળવળના પ્રવર્તક ડૉ. મીરોસ્લાવ ટીરશ એ એક જૂની-નવી કળાના અભ્યાસી અને તત્ત્વજ્ઞાની હતા. ગ્રીસ અને ઇટલીનો સ્ફુર્તિમય પ્રાચીન ઇતિહાસ વાંચીને એક રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા ઘેર કરવા સારૂ માનસિક અને શારીરિક તૈયારી કરવી એ હેતુથી તેમણે આ ચળવળ શરૂ કરી. ઇ. સ. ૧૮૬૦માં ઑસ્ટ્રીઆની આખંડ સત્તાનું જોર કમી થયું તે વખતે ડૉ. ટીરશ માત્ર ૨૮ વર્ષના જુવાન હતા. તે પછી એ વર્ષ પૂર્ણ તૈયારીમાં ગાળી ૧૮૬૨ની સાલમાં પોતાના ધ્યેયનું નાનકડા પ્રમાણમાં દિગ્દર્શન કરવામાટે તેમણે એક વ્યાયામ મંડળ સ્થાપન કર્યું. ડૉ. ટીરશની કલ્પના અને ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ માન્ય કર્યા અને તેમણે તાબડોતોળ તેના પ્રચાર કર્યો. દેશનો પરતંત્રતામાંથી ઉદ્ધાર વ્યાયામ સંઘટનાની મારફત કરવો, એ કલ્પના જર્મનીની એપ્રીકરણની ચળવળમાં ‘ટર્નવેરીન’ નામની વ્યાયામ સંસ્થાના કામ ઉપરથી ડૉ. ટીરશને સૂઝેલી હોવી જોઈએ; પણ ટીરશે જર્મન સંઘટનામાંના વધારાના કડક નિયમોનો ભાગ કાઢી નાખીને તેને બદલે સ્વયંસ્ફુર્ત સદકારી ખાતાના તત્ત્વ ઉપર આ ચળવળ શરૂ કરી. વ્યાયામની સાથે સાથે માનસિક ઉન્નતિને પણ તેટલુંજ મદદરૂપ આપવાથી તેને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. ‘બળવાન શરીર’ એવું આ સંસ્થાનું ધ્યેય હોવાથી એક એકલાથી કશું વળે નહિ, સઘળા લોક આ સંઘટનામાં સામેલ થાય તોજ કામ પાર પડી શકે. એવું સમુદાયમાટેનું ધ્યેય પણ આ ઘટનામાં સભાસદો સમક્ષ હોવાને લીધે તેને પ્રબળીય સ્વરૂપ પણ સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રાપ્ત થયું.

પાંચ લાખ સભાસદ

ડૉ. ટીરશને પહેલા કુન્નર નામના એક શ્રીમાન વેપારીની સહાયતા મળી. એ વેપારીએ પોતાનું તમામ નાણું ગ્રેગમાં મધ્યવર્તી વ્યાયામશાળા આંધવા સારૂ આપ્યું. એજ વેપારીની પુત્રીએ ડૉ. ટીરશની સાથે લગ્ન કર્યું અને ૧૮૮૪ ની સાલમાં ટીરશ ગુજરી ગયા પછી આ સોકોલ ચળવળ તેની પત્નીએ પૂરેપૂરી ખંતથી ચાલુ રાખી. હાલમાં આ ચળવળના અધ્યક્ષ ડૉ. જોસફ સીનર છે અને એ સંસ્થાના કુલ ૫,૦૦,૦૦૦ સભાસદો હોઇ તેમાં અડધોઅડધ સભાસદો પુરુષ, ૧ લાખ સ્ત્રીઓ, ૯૦ હજાર તરુણ સ્ત્રીપુરુષો અને ૨૨ હજાર બાલકબાલિકાઓ છે. આ સંઘટનાની સગવડમાટે ૫૩ જૂદા જૂદા પ્રાંતવિભાગો કરેલા હોઇ તેના તાબામાં એકંદર ત્રણ હજાર કરતાં પણ વિશેષ સ્થાનિક સોકોલ સંસ્થાઓ છે. પ્રત્યેક સભાસદને વાર્ષિક લગભગ ૭ શિલિંગ જેટલી શી આપવી પડે છે. તેમાંનો ૧ શિલિંગ પ્રાંતિક સંસ્થાઓમાટે જાય છે અને તે સંસ્થા તેમાંથી ૪ પેન્સ મધ્યવર્તી સંસ્થા તરફ મોકલે છે.

ખાસ મહોત્સવ

આ સંઘનો દર પાંચ-છ વર્ષે એક ખાસ મહોત્સવ કરવામાં આવે છે અને તે માટે સભાસદ દીઠ ૨ શિલિંગ જેટલો ફાળો એકઠો કરવામાં આવે છે. ચાલુ સાલમાં એવો મહોત્સવ થયો હતો.

તેમાં એક લાખ પાઉન્ડ જેટલો ફાળો ભરાયો. એ ફાળામાંથી હજારો પ્રેક્ષક, હજારો લોકોની મેદાની ક્વાયત નેઈ શકે એવો એક મોટો ગોળ મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. તેમાં શારીરિક શ્રમનાં અને મનુરીનાં કામ સલાસદોએ હોંસથી અને કશા પણ બદલાની આશા નહિ રાખેલી હોવાથી ખર્ચ ઓછો થયો; કારણ મહોત્સવનું તમામ ખર્ચ-સલાસદોને રહેવા તથા જમવાની સગવડ વગેરે ખર્ચ-કાઢીને બાકી કેટલાંક નાણાં વધ્યાં તે ગ્રેગ ખાતેના મધ્યવર્તી વ્યાયામ મંડળનો વિસ્તાર કરવામાં ખર્ચાવાના છે.

પ્રશંસનીય તાલીમ

આ વાર્ષિક ઉત્સવમાં વીકહેમ સ્ટીડ નામનો લેખક હાજર હતો. તેણે ‘રીઝ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ’ માસિકના ગયા મહિનાના અંકમાં આ સંબંધમાં લેખ લખ્યો છે. તેમાં પ્રસ્તુત ઉત્સવનું વર્ણન કરતાં તે લખે છે કે, પા માઈલ લાંબા અને ૩૦૦ યાર્ડ પહોળા મેદાનની આસપાસ ૯૦,૦૦૦ પ્રેક્ષકોથી ભરાયેલો મંડપ માનવમેદનીથી ખળભળી રહેલો, તેમ છતાં બીબ્બ ૬૦,૦૦૦ માણસો ઉભાં ઉભાં નેઈ શકે તેવી બીજી વ્યવસ્થા કરેલી હતી. સમારંભના આરંભમાં ચારે તરફ ચાર કમાનદાર દરવાજામાંથી ઇશારત મળતાંજ પડદા બાજુએ હઠાવીને પ્રત્યેક દરવાજામાંથી ૨૦x૧૮૦ એમ ૩૬૦૦ માણસોની ચાર ટોળી બેન્ડના અવાજોમાં કૂચ કરતા મેદાનમાં દાખલ થયાં. પ્રત્યેક દરવાજા ઉપર એકેક બેન્ડ રાખવામાં આવ્યું હતું. સફેદ સદરા, જમલી ઇબ્ર, કાળી ટોપી અને તેમાં કાકાકોઆનું પીછું, એ સોકોલ સંઘટનાનો પહેરવેશ છે. બેન્ડના તાલમાં તેમણે જૂદી જૂદી ભતની કસરતો કરી બતાવી. સૌની હિલચાલ સહજ હોવા છતાં એકજ સમયે, એકજ સરખી થતી. આ સમારંભના પહેલા દિવસે વાદળ ચઢી આવ્યાં અને ક્વાયત ચાલુ હતી. તેવામાંજ નેસખંધ વરસાદ પડ્યો અને સઘળા લોકો ભીંજાઈ ગયા.તેમના પગ નીચે કીચડ કીચડ થઈ ગયો, પણ તેમાંથી કોઈએ હું કે હાં ચુદાં કયું નહિ. જાણે કશું બન્યુંજ ન હોય એવી બેફિકરાઈથી સઘળી ક્વાયત પાર પડી. આજ વખતે મંડપની બહાર સ્ત્રીઓ પણ ઉભી હતી. તે પણ વરસાદથી સહેજ પણ ડગી નહિ. પુરુષોની ક્વાયત થઈ રહ્યા પછી ૧૨,૮૦૦ સ્ત્રીઓએ એજ પ્રમાણે વરસાદ કે કીચડની પરવા ન કરતાં ક્વાયત કરી. આ સંઘટનામાં માત્ર બાહ્ય દેખાવ અથવા તો સમારંભપૂરતુંજ લક્ષ્ય અપાતું નથી; પરંતુ ‘સોકોલ’નો પ્રત્યેક સલાસદ દંઢ વફાદાર અને સદાયરણી થવો નેઈએ, એવી વ્યવસ્થા છે. આ સમારંભ જોયા પછી વીકહેમ સ્ટીડના મુખમાંથી સાહજિક એવા ઉદ્ગાર નીકળી ગયા કે:-“ આ વ્યાયામ સંઘટના નથી પણ એક ફોજ છે; અને મધ્ય યુરોપમાં ઉત્પન્ન થયેલ આ સંઘટના યુરોપના ભાવિ ઇતિહાસપર ભારે અસર કરનારી નિવડશે.” જુનરાત્રીઓ કોઈ પણ સમારંભ વખતે વરસાદ પડે ત્યારે કેવળ ભીંજવાના ડરથી જે અકળાટ-ગભરાટ બતાવી દોડાદોડ કરી મૂકે છે, તેમણે આ સોકોલના સ્ત્રી-સલાસદો પાસેથી પણ તાલીમનો એટલો પાઠ શીખવા જેવો છે !

“કોઈ પણ વસ્તુ પૂરી રીતે અને બરાબર રીતે કરવાઉપરજ તે સારી થવાનો આધાર રહે છે.”

“પ્રકાશ મેળવવા મહેનત કરનાર આત્માની પોતાની અંદરજ પ્રકાશ રહેલો હોય છે.”

“જેઓ ભૂતકાળનો ખેદ ક્યાં કરે છે અને લવિષ્યથી બીધા કરે છે, તેઓ વર્તમાન જીવનની પવિત્ર પળોનો લાભ લઈ શકતા નથી.”

“આપત્તિ હીરાકણીસમાન છે-જેનાવડે ઈશ્વર પોતાનાં જ્વાહિરોને ઓપ આપે છે.”

“કોઈ પણ શુભ કાર્યમાં તમારો પરાજય થાય ત્યારે તમારે સમજવું કે, હવે વિજય સમીપમાં છે.”

“આગ્રહ અને દંઢ નિશ્ચયની ખરી કસોટી નિષ્ફળતા છે.” (‘આગળ ધસો’માંથી

આનું નામ તે રામરાજ્ય !

('હિંદુસ્થાન' ૨૪-૧૨-૧૯૨૨ ના અંકમાંથી)

ઝાપાટાલેન્ડ-એક ઉદ્યોગવાદી પ્રજાસત્તાક

જ્યાં ખાનગી મિલકત, નાણું, ખરીદ-વંચાણ જીવું કાંઈજ નથી-મોટા પ્રમાણમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

એક લાઈ અમને ૪૦૦૦૦૦૦ માગસોના ખતેલા એક ઉદ્યોગી પ્રજાસત્તાકનો નીચેનો હેવાલ મોકલે છે. એની શરૂઆત ૧૯૧૧ માં દક્ષિણ મેક્સિકોમાં કરવામાં આવી હતી. અહિંવાલ ૧૯૧૯ માં પ્રકટ થયો હતો.

આ પ્રજાસત્તાકનું અસ્તિત્વ હવે છે કે નહિ તે અમે જાણતા નથી.

નામ

(ઝાપાટાલેન્ડ નામ અહીં એક દક્ષિણ મેક્સિકોના મધ્યમાં આવેલા ઉદ્યોગી યુનિયનને આપવામાં આવેલું છે. પ્રજાસત્તાકના લશ્કરના કમાન્ડર-ઇન-ચીફ જનરલ ઝાપાટાના નામ ઉપરથી આ નામ પડ્યું છે. જનરલ ઝોગ જેઓ હાલ કેલીફોર્નીયા યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરે છે તેમના મોઢાનો નીચેનો હેવાલ છે. એના પોતાના દેશમાં લશ્કરના ઇજનેર ખાતામાં તેઓ મેજર જનરલ છે.)

તમે અમારા પ્રજાસત્તાકને ઝાપાટાલેન્ડ કહો છો; કારણકે અહીં અમેરિકામાં હજી વીરપૂજા છે; પણ અમે તો એને ' ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાનું ઉદ્યોગી યુનિયન ' એવું નામ આપ્યું છે. એક માણસની વ્યક્તિપ્રતિભાથી ચાલતો આ દેશ નથી; પણ આચરણમાં મૂકેલું એ સમાજવાદી રાજ્ય છે.

નાણું, ખૂન, છૂટાછેડા વગેરેનો અભાવ

નાણુંવગર, રાજતંત્રવગર અને તકરાર કર્યા વગર સાત વર્ષસુધી ૩૦ લાખ માણસો કેમ રહ્યા હશે, એ તમારામાં અજાણ્યો બની કરશે. ત્યાં દરેક વસ્તુ પુષ્કળ છે; જ્યાં કોઈ માણસને એ કલાકથી વધુ કામ કરવાની જરૂર નથી-જો કે છૂટાછેડાની સ્વતંત્રતા છે, પણ હજી એકે નોંધાયો નથી-દરેક સ્ત્રીપુરુષ અંદુક સાથે તાલીમ લે છે, પણ આ વખતદરમિયાન એકે ખૂન થયું નથી; એ સાંભળી અજાણ્યો લાગશે. આ તો અમારે મન સાધારણ વાત થઈ ગઈ છે. એથી અમને અજાણ્યો ઉત્પન્ન થતી નથી. અમે તો એ પ્રમાણે રહીએ છીએ.

અમારા સોલ્જરો કમાન્ડરને ખબર આપીને ગમે તે વખતે રજા લઈ શકે છે; અમારી ગાડીઓ જ્યાં જોને ઉતરવું હોય ત્યાં બની રહે છે; જ્યારે સમાચાર હોય ત્યારેજ અમારાં જાપાં પ્રકટ થાય છે. જ્યારે હું આ બધી વાત અમેરિકાનોને કહું છું ત્યારે તેઓ હસી પડે છે.

લૂંટ શું ?

અમારો વગર લખેલો એક કાયદો એવો છે કે કોઈ માણસ બીજાને ધૂતી શકે નહિ. આજ અમારું બંધારણ અને રાજ્યતંત્ર છે. જ્યારે કોઈ સ્ત્રીપુરુષ લક્ષ્મણે પોતાનાં નામ નોંધાવા બંધ, ત્યારે તેઓ લક્ષ્મણી પ્રાર્થનામાં કહે છે કે:-

‘ વર અને વડુતરીકે રહેવા અમે કષ્ટ થઈએ છીએ અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરીને તેમને લૂંટ નહિ કરવાનું શીખવવાની અમે આશા રાખીએ છીએ. ’

સરકાર અને કાયદાવગર કોઈ દેશને ચાલે નહિ, કોઈ સત્તામાં જોઈએ નહિ તો ચુંચવાડો થાય, એવું જ્યારે અમે લોકોને કહેતાં સાંભળીએ છીએ ત્યારે અમને હસવું આવે છે.

પણ બધો વખત લોકો કહે છે કે, ઝાપાટાલેન્ડ નામનું ઉદ્યોગી યુનિયન છે.

તંદુરસ્તી અને પૈસો

યુનિયનમાં દાખલ થવા માગનાર કોઈ અમેરિકન આવો વિચાર કરે:- ‘ આ લોકો તંદુરસ્ત અને સુખી તો જણાય છે; પણ તેઓ વધુ સમૃદ્ધિવાન નથી. ઘણા લોકોના ઘરમાં તો ફરસંબંધીએ નથી અને જાડાં કપડાંસિવાય તેઓ બીજું કંઈ પહેરતાં નથી. ’ ઘણા મેક્સિકોના જાણી જોઈને આવી રીતે રહે છે, એ વાત અમેરિકનોએ ભૂલવી નહિ. અમેરિકનોના રહેવાના ખર્ચ સાથેજ તેમના ખર્ચની સરખામણી કરવી જોઈએ નહિ; પણ કરંઝાના નોકરો સાથે તેમજ રાજ્યક્રાંતિ

પહેલાં એજ યુનિયનીસ્ટો સાથે કરતી જોઈએ. અમેરિકામાં રાજ્યક્રાંતિ થાય તો પરિણામે રહેવાના અર્થમાં ફેર પડી જાય.

નવા માણસે યુનિયનમાં એક વાત ખાસ જોવી જોઈએ. સાત વર્ષની ઉપરનાં છોકરાંઓ ફિક્કાં માલમ પડશે અને એજ કુટુંબમાં એનાથી નાનાં છોકરાંઓ મજબૂત અને તોફાની જ-ણાશે. છોકરાંના ચહેરા ઉપરથી તેઓ કહી શકે કે, સાત વર્ષ ઉપરજ માખાપોને પુષ્કળ ખોરાક અને આરામ મળવા લાગ્યો હશે. જાપાટાને પોતાને દશ વર્ષનો નખજો છોકરો છે અને સાત વર્ષની અંદરના બે નાના તોફાની છોકરા છે.

દરેક સ્થળે દરેક ઉદ્યોગની પોતાની સત્તા છે, કોઈ મધ્યસ્થ સત્તા નથી. બધા ખાણ ખોદનારાઓ એક ખાણમાં મળે છે અને પોતાના ફેરમેનને ચુંટે છે. તેમની મરજી પડે તો તેજ દિવસે ફરીથી મળી તેઓ તેને કાઢી બીજાને ચુંટે છે, પણ પ્રગ્નસત્તાકની સ્થાપના વખતે ચુંટેલા કેટલાક ફેરમેન એટલા હોશિયાર અને એટલા માનીતા થઈ પડ્યા છે કે તેઓ હજી ફેરમેનતરીકેજ કામ કરે છે, એ કુદરતીજ છે ! અમુક ઉદ્યોગના ડાયરેક્ટરને (માલિક નહિ પણ ખરો ડાયરેક્ટર) માથે સાધારણ કામદાર કરતાં વધુ જવાબદારી છે. વધેલું કામ તેણે રાત્રે પોતાની સાથે પણ લઈ જવું જોઈએ.

પગાર જેવી વસ્તુ નથી.

તેથી જે સમાજમાં ડાયરેક્ટરને પોતાના કામમાટે કાંઈ મળતું નથી અને જ્યાં એની શક્તિ ઉપર સારા કામનો આધાર રહે છે, ત્યાં લાયકાતવગરનો મણસ પોતેજ તે જગ્યાએથી ખસી જશે. ડાયરેક્ટરની પસંદગી બહુમતિથી થાય છે, પણ જો લઘુમતિને અસંતોષ હોય તો તે બીજી ખાણમાં અથવા બીજા ઉદ્યોગમાં કામ કરવા જાય.

બીજા ઉદ્યોગો પણ એજ રીતે ચાલે છે. સોદજરો એક ટેકાણે મળે છે અને પોતાના ઑફિસરને નીમે છે. રેલના કામદારો એક ટેકાણે મળી પોતાના ઇન્જનેરને નીમે છે. અમુક ખાણમાં કામ કરનાર ખેડુતો એક ટેકાણે મળી પોતાના મુખ્ય ખેડુતને નીમે છે. ડૉક્ટર ઇસ્પીતાલ ઉઘાડે અને નર્સ તથા દરદીઓ પસંદ પડે તો ત્યાં જાય. શિક્ષક નિશાળ ઉઘાડે છે. બીજા માણસ ધંધો કરે છે. દરેક જણ પોતાની હોશિયારીથી ફાવે છે. કોઈ માણસ બીજાને શેઠ કહેતો નથી અથવા તેના નફામાટે કામ કરતો નથી. તે મુખ્ય કામદારના હાથ નીચે કામ કરે, પણ તે પોતે પસંદ કરેલા માણસના હાથ નીચેજ કામ કરે છે. તે કામ અથવા તે માણસ ગમે તે વખતે છોડી શકે એમ છે.

કામ કરવાનો વખત.

દરેક ઉદ્યોગના કામદારો તે ઉપયોગસંબંધી ધારા ઘડે છે અને કામ કરવાના કલાક નક્કી કરે છે. સખત અને કંટાળો આપે એવા કામમાટે ઓછા કલાક રાખવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે દિવસમાં ઇન્જનેર બે કલાક કામ કરે છે, ફેરમેન ફક્ત એક કલાકજ કામ કરે છે. કોઈ માણસ કામ કરવા ન ઇચ્છે તો તેને ફરજ પાડવામાં આવતી નથી. અમુક માણસ કેટલા કલાક કામ કરે છે, તેનો હિસાબ રાખવામાં આવતો નથી.

આળસુની મરકરી !

કામ છોડી જનાર માણસ સામે ઉપલાસસિવાય બીજું શસ્ત્ર નથી; પણ એ શસ્ત્ર પૂરતું છે. કામને માટે દિવસના બે કલાક સરેરાશ વખત છે; પણ પાક વખતે ખેડુતોને ૧૪-૧૫ કલાક કામ કરતા મેં જોયા છે; પણ તેમને પાછળથી રજા મળે છે. નર્સ બે અઢવાડીઆંસુધી એક-સામટું ૧૨ કલાક કામ કરે છે અને પાછળથી મરજી પડે ત્યાંસુધી આરામ લે છે.

સાટાંતું અનસ્તિત્ય

અમારે ત્યાં સાટાંની સીધી પદ્ધતિ નથી. દાખલાતરીકે ખાંડના દાગીનામાટે એક બુશલ બટાકા. ગામડામાં લોકો ખેતરમાં જઈને જોઈતો ખોરાક લાવે છે. શહેરમાં ખેડુતો લોકોની સગવડ-માટે બજારમાં ઉત્પન્ન લાવે છે. અમુક લક્ષ્યાંખમાં ખાંડની જરૂર જણાય તો પાસેની મીલમાંથી મંગાવે છે. એક મોટી ખાંડની મીલમાં મોકલવામાં આવતી ખાંડનો હિસાબ રાખવામાં આવે છે. આનો હેતુ બીજા લક્ષ્યાંખ પર દેખરેખ રાખવાનો નથી, પણ કોઈ લક્ષ્ય રહી ન જાય એ જાણવા-

નો છે. વારંવાર કોઈ લક્ષ્યાંશી ખબર મળે છે કે, અહીં ખાંડ પુષ્કળ છે અને બીજાની જરૂર નથી.

સોનું અને આયાત

જ્યારે અમે બીજા દેશમાંથી ખરીદીએ ત્યારે તો અમારે નાણું વાપરવું જોઈએ; એટલે અમારી ખાણોમાંથી સોનું વાપરવું જોઈએ. ધારો કે બટાકા ઉગાડતા એક વર્ગને ખેતરનું યંત્ર જોઈએ છીએ અને તે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં જ મળી શકે એમ છે. એ વર્ગના લોકો એક કેકાણે મળી ખરીદ કરવા એક માણસને નીમે છે. સ્ત્રીપુરુષ અને કામ કરવા અશક્ત બનેલાં વૃદ્ધ પણ મત આપી શકે છે; પણ વિદ્યાર્થીઓનો અવાજ નથી. અમુક માણસને મોઢલવા ધારતા લોકો એક ખૂણે જતા રહે છે, બીજાને મોઢલવા ધારતા બીજા ખૂણે જાય છે અને આવી રીતે ખરીદ કરનાર સુંઢાય છે. ત્યારપછી પાસે ખાણમાં કામ કરતા વર્ગ પાસે તે જાય છે અને જોઈતું સોનું મળે છે ત્યાં સમા ભરાય છે અને લોકો તેને સોનું આપવા મત આપે છે, જેથી યુનિયન વધુ સમૃદ્ધિવાન થાય એવી વસ્તુઓ દુનિયાબહારથી મેળવવા સિવાય એ સોનાનો શો ઉપયોગ છે ? આવી રીતે તે માણસ સોનું લઈને યંત્ર ખરીદ કરે છે. આ યંત્ર બટાકા ઉગાડતા વર્ગની માલકીનાં થઈ જતાં નથી, પણ જ્યારે બીજા લક્ષ્યાંશી જરૂર પડે ત્યારે તેને આપવામાં આવે છે.

મફત મકાનો

અમારા યુનિયનના કોઈ માણસને ઘરની જરૂર હોય તો ખાંધકામના ખાતા પાસે જઈ પોતાની ઇચ્છા દર્શાવે છે. ખાતું તેને કદાચ ખબર આપે કે, ફલાણા મહોલ્લામાં એક સુંદર ઘર ખાલી છે. ઘરને જોઈને તે કહે કે આ ઘર પસંદ નથી તો તેઓ તેને કહે કે ભલે, તમારી ચો-જના મૂકી જાઓ અને તમારા વારો આવશે ત્યારે તમારે માટે અમે મકાન તૈયાર કરીશું.

નાનું અથવા મોટું મરજી કાવે તેવું ઘર તેને મળી શકે, પણ અલગત મોટા ઘરની સંભાળ રાખવી મુશ્કેલ હોવાથી તથા ગમે તેને એટલું મોટું ઘર મળી શકતું હોવાથી મોટા ઘરમાં કાંઈ લાભ નથી. ૬૦ એકરની હવેલી જોઈએ તોયે મળે પણ કદાચ બીજા ૨૦ કુટુંબો અંદર રહે.

દાર અને ઉપદેશકાર્ય સૌથી ઓછું

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં જે કામ માટે પૈસા આપવામાં આવે છે તેનો યુનિયનના કામમાં સ્વીકાર થતો નથી. દાખલાતરીકે ઉપદેશકાર્ય અને દારૂ બનાવવાનું કામ બેમાંથી એકકે સામે કાયદો નથી; પણ નિયમિત કામ પૂરું થયા પછી એ કામ કરવાનું હોવાથી અને પૈસા જેવી વસ્તુ નહિ હોવાથી ઉપદેશ અને દારૂનું કામ સૌથી ઓછું થાય છે. રાજ્યકાંતિ વખતે અમારા ધર્મગુરુઓ નાસી ગયા. થોડા રહ્યા છે અને અમારી સાથે રહી કામ કરે છે અને જો કે તે ઓ ધારે તેમ ઉપદેશ કરી શકે; પણ અમારા પ્રજાસત્તાક ધર્મસ્થાનની સ્થાપના થઈ નથી.

વકીલો નથી

વકીલો કે રાજકીય પુરુષો નથી, તેમને માટે લૂંટ ચલાવવા કાંઈ નથી. ઉલટું જેન્ડ વગાડવું, સીનેમાનો ખેત્ર દેખાડવો અને શુલકાઈટમાં ભાગ લેવો તેને કામ ગણવામાં આવે છે.

ઘરના કામકાજનો કામમાં સ્વીકાર થાય છે. આ કામ સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ જ કરે છે; કારણ કે એવી જાતની મજબૂત લાગણી છે કે એમને માટે યોગ્ય જગ્યા ધરજ છે. જો તેઓ વિરોધ દર્શાવે તો તેમને બીજું કામ કરવા દેવામાં આવે છે. આરામને ખાતર કેટલીક સ્ત્રીઓ આજ ઉત્પન્ન કરે છે.

સ્ત્રી અને પુરુષોનું સ્વયંસેવક સૈન્ય

સ્ત્રી અને પુરુષો બંને સ્વયંસેવકતરીકે કામ કરે છે અને દરરોજ નિશાન તાકવાની તાલીમ લે છે. યુનિયન પાસે લોકોનું ખરેખરું સૈન્ય છે. આ સૈન્ય કોઈ સુડીવાદી લશ્કરી સત્તાનો ભય હશે ત્યાં-સુધી ચાલુ રહેશે. બધા સૈનિકો સ્વયંસેવકો છે. તેઓ પોતાના ઔશીસરોને નીમે છે. આ ઔશીસરો પોતાના ઉપરી જનરલને સુંટે છે, તેઓએ જાપાટાને નીમ્યા છે. તે હાલ લશ્કરના કમાન્ડર-ઇન-ચીફ છે. જો જનરલ પશ્ચિમ યુનાઇટેડ સ્ટેટના રાજકર્તા કહેવાય તો તેમને રાજકર્તા કહી શકાય.

મુલકનો વિસ્તાર

સિપાઇઓ હમેશાં સરહદનું રક્ષણ કરવામાં રોકાયેલા રહે છે અને કરંજાના મુલકમાં સરહદ વધાર્યો જાય છે. આ સિપાઇઓ આગળ વધે એટલે રક્ષણમાટે વધુ સિપાઇઓ જોઈએ.

પાસેના લતામાં અમુક સંખ્યાની માગણી કરવામાં આવે છે. માગ્યા કરતાં હમેશાં વધુ આવે છે તેથી કેટલાકને પાછા મોકલી દેવા પડે છે. તેઓ એક દિવસ, કદાચ એક અઠવાડિયું એ અઠવાડિયાં જરૂર પ્રમાણે કામ કરે છે. કેટલી ઝડપથી બંદુક વગેરે સાથે તેઓ તૈયાર થઈ શકે છે તે જોવા તેમને કેટલીકવાર એકદમ બોલાવવામાં આવે છે.

ન્યારે અમે કરંજાના દેશમાં અમારી સરહદ વધારીએ છીએ અને કદાચ ફળદ્રુપ ખીણ સરજ કરીએ છીએ ત્યારે અમને લાગે છે કે, અમે સ્વતંત્રતાની હદ વધારીએ છીએ; પણ અમે જાણીએ છીએ કે, જ્યાંસુધી આખી દુનિયા સ્વતંત્ર થાય નહિ ત્યાંસુધી અમે તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ શકીએ નહિ.

૯૫૦૦૦ ચોરસમાઈલ

અમારો મુલક હવે ૯૫૦૦૦ ચોરસમાઈલ છે. ૫૫૦ માઈલ લાંબી અને આશરે ૧૭૦ માઈલ પહોળા એ એક પટી મેક્સિકોની વચમાં થઈ પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ વળે છે અને પૂર્વના ભાગમાં પહેલાંના મીકોન, ગુરેરા અને ઓક્ષાકા રાજ્યોના સમાવેશ કરે છે. અમારી આબુઆબુ કરંજાનું મેક્સિકો આવી રહેલું છે. અમારા મુલકમાં બંદર નથી અને અમારે જોઈતું પણ નથી; કારણ તેમ હોય તો કોઈ મોટી લશ્કરી સત્તા અમારો વિનાશ કરી શકે. અમારા દેશમાં પર્વતો અને જમીનનો નીચો ભાગ પણ છે અને આના મોટા ભાગમાં ખેતી થાય છે. આબોહવા ઉપજીથી માંડીને સમશીતોળુ છે અને વસંતઋતુમાં દક્ષિણ કેલીફોર્નિયા જેવી છે.

૪૦૦૦૦૦૦ ની વસ્તી

અમારે ત્યાં વસ્તીપત્રક નથી; પણ અમે જાણીએ છીએ કે, અમારી વસ્તી ૩૦ લાખથી વધુ છે. આમાં ફક્ત ૨૦૦૦ યુરોપીયન છે અને આમાંના ઘણા મેક્સિકન અને યુરોપીયન મિશ્ર પ્રજા છે.

પરદેશીઓ-શંકાની દૃષ્ટિએ

અમારા દેશમાં પરદેશીઓને હમેશાં લૂંટ ચલાવનારતરીકે ગણવામાં આવે છે. વળી કેટલાક પરદેશીઓને સોનું આપી અમેરિકામાં ખરીદ કરવા અમે મોકલ્યા હતા, પણ તેઓ પાછા ફર્યા નથી. આ કારણથી પરદેશીઓ તરફ હજી શંકાની નજરથી જોવામાં આવે છે. જો કરંજા તેમને આવવા દે તો પરદેશીઓના વસવાટમાં વાંધો નથી. અમારા દેશમાં ફરવા આવનાર ઘણાને તેણે પાછા કાઢ્યા છે. અમારા ધારવા પ્રમાણે એને બીક એ છે કે, એના દેશ કરતાં અમારા યુનિયનના સારા રિપોર્ટ બહાર જાય.

શાળાશિક્ષણ-એક રોગ

અજ્ઞાન અને રોગ સમાજવાદી રાજ્યમાંથી જતાં રહે છે. અમારી રાજ્યક્રાંતિ પહેલાં ૯૪ ટકાથી વધુ અભણ હતા. હવે ૪૦ ટકા સિવાય બીજા પોતાનું નામ તો લખી શકેજ છે. શિક્ષકોએ પોતે રચેલી ટાઈપથી લખેલી ચોપડીઓથી તેમને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. બાળકો દિવસે શાળામાં જાય છે અને સ્ત્રીપુરુષો સાંજે જાય છે. જે માણસો ટપાલ લખ જાય છે, તેઓ દરેક કાગળની પાછળ પોતાનું નામ લખે છે. તેમ કરવામાં તેઓ અભિમાન ધરાવે છે. કદાચ લખવાની ટેવ પડે માટે પણ તેમ હોય; પણ ટપાલ ઘણી હોતી નથી. મફત મુસાફરી અને પુષ્કળ વખત હોવાથી ઘણા લોકો પોતાના મિત્રોને મળવાજ નય છે અને જે કહેવું હોય તે મોઢે કહે છે.

પાછા જમીન તરફ

આતુ' એક વિચિત્ર પરિણામ એ આતુ' છે કે, જમીન તરફ પાછા ફરવાની ચળવળ શરૂ થઈ ગઈ છે. રાજ્યક્રાંતિની શરૂઆતમાં અમારા મોટામાં મોટા શહેરની વસ્તી આશરે ૧૦૦૦૦ હતી. હવે એથી ત્રીજા ભાગથી પણ ઓછી છે.

૧૯૧૧ ની શરૂઆતમાં જ્યારે અમારી રાજ્યક્રાંતિની શરૂઆત થઈ ત્યારે અમારા પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના થઈ એમ કહેવાય.

પોરફીરીઓ ડી આઝ બીજી વાર પ્રમુખ થયા. એ બંધારણવિરુદ્ધ હતું. ત્યાર પછી દરેક વર્ષે સો કે તેથી વધુ રાજ્યક્રાંતિકારો ઉભા થયા અને તેમને મારી નાખવામાં આવ્યા; પણ ૧૯૧૦ની અંતમાં જ્યારે ડી આઝ અને મેડેરા બંને પ્રેસીડન્ટમાટે ઉમેદવાર હતા ત્યારે લોકો ઉસ્કેરાયા.

ચુંટણીનો ફાર્સ થયો અને ડી આજે પ્રેસીડન્ટતરીકે પાછી જગ્યા લઈ; પણ જ્યારે મેડેરાએ જાહેરનામું બહાર પાડી જણાવ્યું કે, કોઈ પણ જગ્યામાટે ફરી ચુંટાઈ શકાય નહિ. ત્યારે લોકો નિશાન નીચે બેગા થયા. મુડીવાદ સામે થવા મજુર હમેશ તૈયાર હોય છે; કારણ કે તેને ખખર હોય છે કે, મને લૂંટવામાં આવે છે. તેને આ વખતે એમ માલમ પડ્યું કે, જમીન પાછી આપે એવો આગેવાન મળ્યો છે. અમે તેને ફરીથી ચુંટણી નહિ કરનાર લશ્કર કહેતા. ૧૯૧૧ ના મેમાં ડી આઝ નાસી ગયો. ડીલા બરાને તેની જગ્યાએ કામચલાઉ પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યો અને બધે શાંતિ પ્રસરી. મેડેરા અને ખીજા બુદ્ધિશાળી વર્ગને લાગ્યું કે રાજ્યકાંતિ પૂરી થઈ ગઈ છે.

પણ જ્યારે મજુરોને માલમ પડ્યું કે, જે જમીનમાટે તેઓ લડત લડતા હતા તે મેડેરા આપવાના નથી, ત્યારે તેઓને માલમ પડ્યું કે રાજ્યકાંતિની શરૂઆત હમણાંજ થઈ છે. ત્યાર પછી ખરી રાજ્યકાંતિની શરૂઆત થઈ. ડી આઝ, મેડેરા, હુઅર્ટા, કરંઝા અને જેઓ મજુરોની સામે થયા તેમની સામે ત્યાર પછી અમે લડવા માંડ્યું. પહેલાં અમે આપખુદ ડી આઝ સામે લડ્યા, ત્યાર પછી મેડેરા જેવા મારા મિત્ર હતા અને ફક્કડ માણસ હતા છતાં મજુરોના શત્રુ હતા તેમની સામે અમે લડ્યા; ત્યાર પછી અમારા હુશ્કરના ધજગેર હુઅર્ટા સામે લડ્યા અને હવે ઘોળી દાદી-વાળા, સુંદર ચહેરાવાળા વકીલ અને પહેલાં ચૌઆલા રાજ્યના પ્રમુખ કરંઝા સામે અમે લડીએ છીએ.

પ્રમુખ કરંઝા

મેક્સિકોના સમાજવાદ પક્ષના કરંઝા એક સભ્ય છે; છતાં તેઓએ લોકોની જમીન લૂંટ ચલાવનારાઓને વેચી દીધી છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના કોઈપણ પ્રમુખ કરતાં તે વધુ મુડીવાદી છે. તેમની વય ૮૦ વર્ષની છે. દેખાવમાં તે નીચા બાદ છે, ચરમા પહેરે છે અને સારી રીતભાતવાળા છે. પૈસાથી તેમને લલચાવી શકાય તેમ નથી; પણ લોકોપણ તેમને ચલિત કરી શકે એમ છે.

વીલા

વીલા એ કુમળા હૈયાનો સમાજવાદનો આદર્શવાદી છે; પણ રેડીકલ નથી. પ્રગતિપયોગી સાધનો સરકારની માલકીનાં હોવાં જોઈએ એમ તેઓ માને છે; પણ નાણું કે ખાનગી મિલ્કત રદ કરવાની તરફેણમાં નથી. જે હુમલાથી યુનાઇટેડ સ્ટેટ એની પાછળ લાગી હતી તેમાં એ નિર્દોષ હતા અને તેથીજ અમેરિકનોએ એમને પકડ્યા નહિ. તેમને માલમ પડ્યું કે, જે માણસને તેઓ ખાળે છે તે આ નથી. તેમ મેક્સિકોમાં હવે જે રાજ્યકાંતિ થશે તેમાં વીલા કરંઝાની સામે પડશે પણ પાછળથી જીતનાર એને બૂલી શકશે નહિ.

ઝાપાટા પોતે

ઝાપાટા જાતે ઉંચો, મજબૂત, ૪૦ વર્ષનો મેક્સિકન છડીયત છે. જ્યારે રાજ્યકાંતિ થઈ ત્યારે તેઓ દરરોજ ૧૦ પેન્સના પગારે તખ્તેલામાં કામ કરતા હતા અને તે વખતે લખીવાંચી શકતા પણ નહિ; પણ એ કઢાવર માણસ છે એ દાંકયું રહે એમ નથી. તેમનામાં તીવ્ર બુદ્ધિ છે, તેઓ જન્મવક્તા અને કુદરતી રીતે માણસના નેતા છે. તેઓ દેશલક્ષ, નમ્ર હૃદયના અને નિરભિમાન છે. વળી તેઓ સારી રીતભાતવાળા છે. જે તમે એને દિવાનખાનામાં હમેશના પોશાકમાં જુઓ તો તમને માલમ પડે કે, તેઓ કેમ્પમાં હોય છે તેવાજ વિનોદી છે. અમારા પ્રિય સરદાર છેલ્લી રાજ્યકાંતિના નેતા ઝાપાટા છે પણ તેઓ યુનિયનના રાજકર્તા નથી.

પરદેશી દખલ

અમારા પ્રગતિસત્તાકને બહારનાં રાજ્યો કચડી શકે, પણ તેમણે યુનિયનના એકેએક સ્ત્રીપુરુષની સામે ઝુઝવું પડે; પણ આખરે અમે છેલ્લી રાજકાંતિ પૂરી કરી છે. અંદર અમારો કોઈ દુશ્મન નથી.

દાંતની ઉપયોગીતા અને તેની સ્વચ્છતા

(લેખક-શ્રી ગોપીનાથજી વર્મા 'ચાંદ' ૧૯૨૬ ના એપ્રિલના અંકમાંથી)

સાધારણ રીતે દાંતથી આપણને ત્રણ લાભ છે:—

૧-દાંત આપણા ખાદ્ય પદાર્થોને સારી પેઠે ચાવીને પચવાયોગ્ય બનાવે છે. જો ખાદ્ય પદાર્થો નિયમિત પચ્યા કરે તો ઘણાખરા રોગ તો આપણી પાસે ડોકીયું કરવા પણ ન આવે. નિરોગી શરીરથી કોઈ પણ કામ કરવામાં ચિત્ત ચોંટે છે અને જીવનમાં આનંદ આવે છે. એથી વિરુદ્ધ રોગગ્રસ્ત શરીર દુઃખદાયક તથા જીવનમાં બેભાન થઈ પડે છે.

૨-દાંતથી બીજો લાભ એ છે કે, તે બોલવામાં મદદ કરે છે. જેમને દાંત હોતા નથી તેમની વાણી શ્રવણ-મધુર અને સ્પષ્ટ લાગતી નથી. વાત કરવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ બીજાઓને સંતુષ્ટ કરવાનો અને પોતાના મનના ભાવને પ્રકટ કરવાનોજ હોય છે. દાંતવિનાનો માણસ આ બંને લાભોથી વંચિત રહે છે.

૩-મુખની સૌંદર્યવૃદ્ધિ પણ દાંતનું મુખ્ય કામ છે. કોઈ દાંત પડી ગયા હોય તો ચહેરા એટલોજ અને વિકૃત થઈ જાય છે.

દાંત આપણા જીવનમાં બે વખત આવે છે. પહેલા આલ્પકાળમાં જેને 'દુધીઆ દાંત' કહે છે. દુધીઆ દાંત બાળકોને ૬-૭ મહિનાથી અઢી વર્ષની ઉંમરસુધીમાં પડે છે. તે ઘણેભાગે વીસ હોય છે. તે દાંત સાધારણ રીતે અતિ સુંદર અને નાના નાના હોય છે. સ્થાયી દાંત ન આવે ત્યાં સુધી આ દાંતજ કામ આપે છે.

ઘણું કરીને ૬-૭ વર્ષના ઉંમરમાં દુધીઆ દાંત પડવા માંડે છે અને તેની જગ્યાએ સ્થાયી દાંત આવવા લાગે છે. સ્થાયી દાંત ઘણેભાગે ૩૨ હોય છે-અર્થાત્ ૧૬ નીચે અને ૧૬ ઉપર. આ દાંત દુધીઆ દાંતથી મોટા હોય છે. આ દાંતોમાં થોડાકને ગઠના દાંત કહે છે અને તે ૧૭ થી ૨૧ વર્ષની ઉંમરસુધીમાં આવે છે. કહેવા છે કે, આ દાંત મૃત્યુસુધી સ્વસ્થ અને સખળ રહે છે.

બધા દાંત એકસરખા નથી હોતા. કોઈ તેજદાર, કોઈ શુદ્ધ, કોઈ તીક્ષ્ણ અને કેટલાક કુંઠિત અને પહોળા હોય છે. પ્રત્યેક દાંતનું નામ જૂદું જૂદું છે. દાંતથી વિવિધ પ્રકારનાં કામ કરવામાં આવે છે, તેથી દાંત વિવિધ પ્રકારના હોય છે. કેટલાક દાંતથી કોઈ ખાવાની ચીજ કરડવામાં સગવડ હોય છે, કેટલાક કોઈ વસ્તુને તોડવામાં તેજદાર હોય છે અને કોઈ કોઈ દાંતથી ભોજનની કોઈ વસ્તુ તરતજ ચાવી નખાય છે. દાંતના ઉપલા ભાગ સમતલ નથી હોતા, તેથી પણ કામમાં એક સગવડ થાય છે.

નિયમ પ્રમાણે વ્યવહાર નહિ કરવાથી દાંત કમજોર થઈ જાય છે. દાંતમાં મેક્ષ જામી જવાથી દાંતનાં મૂળમાં એક પથ્થર જેવી કંઈક વસ્તુ પેદા થાય છે, તે દાંતને હાનિકર્તા છે. કોઈ કોઈ વિજ્ઞાનવેત્તાનો એવો અભિપ્રાય છે કે, દાંતમાંથી લોહી નીકળવાનું કારણ એજ છે. દાંતને સારી રીતે સાફ નહિ કરવાથી બે દાંતની વચ્ચે ભોજનની નાની કણિકાઓ રહી જાય છે તે દાંતને સડાવે છે. તેનાથી બદબો આવે છે અને દાંત અકાળે પડી જાય છે. દાંતના રક્તજામારે કેટલીક બાણુવા જેવી બાબતો નીચે આપવામાં આવે છે. આશા છે કે, તેથી અનેક જણને લાભ થશે.

૧-બાળપણથીજ છોકરા અને છોકરીઓને દાંત સાફ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આ કામ માતાનું છે. એકવાર ટેવ પડી ગયા પછી કોઈપણ પ્રકારની અડચણ કે અગવડ નહિ આવે. ઘણેભાગે એવુંજ જોવામાં આવે છે કે, જેમને નાનપણથી દાંત સાફ કરવાની ટેવ પડી નથી હોતી, તેઓ મોટા થયે પણ દાંત તરફ ધ્યાન નથી આપતા. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, અદ્વાવસ્થામાંજ કેટલાયના દાંત પડવા લાગે છે.

૨-જ્યારે દુધીઆ દાંત પડી જાય છે તથા સ્થાય દાંત આવવા લાગે છે, ત્યારે માતાએ છોકરા-છોકરીઓના દાંત તરફ ખાસ નજર રાખવી જોઈએ. હાલતા દાંતને ઉખાડી નાખવા જોઈએ. કેટલાક છોકરા-છોકરીઓ દુઃખવાના ભયથી હાલતા દાંતને ઉખાડતા નથી. પરિણામે દુધીઆ દાંત

રહેવા છતાં સ્થાયી દાંત નીકળી આવે છે. આવા દાંત ખેડોળ થઈ જાય છે અને વિચિત્ર દેખાય છે. પછી અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ તે દાંત જલદી સાફ થતા નથી.

૩—વધારે ગરમ તથા વધારે ઠંડી ચીજો ન ખાવી જોઈએ; કારણ કે બન્ને સ્થિતિઓ દાંતને હાનિકર્તા છે.

૪—લીમડો, વડ, ખાવળ વગેરે ઝાડની કોમળ ડાળખીઓના ટુકડાથી દાંત સાફ કરવા જોઈએ. ઘસ વગેરેથી પણ દાંત સાફ કરી શકાય છે.

૫—દાંતથી તથા ઘસથી દાંતને અંદર તેમજ બહાર તથા વચ્ચેથી એમ દરેક જગ્યાએથી સાફ કરવા જોઈએ. જો અવાળાંમાંથી લોહી નીકળે તો તે જોઈને ડરવું નહિ; પરંતુ વધારે જોસથી સાફ કરવા જોઈએ.

૬—દાંત ધસવાના પણ નિયમ છે. ઉપરના દાંત સાફ કરતી વખતે અવાળાં તરફથી શરૂ કરીને નીચેની ખાલુસુધી ધસવા જોઈએ અને નીચેના દાંત ધસતાં અવાળા તરફથી ધસતાં ધસતાં ઉપરની ખાલુસુધી ધસવા જોઈએ. આ પ્રમાણે ધસવાથી દાંત સહેજે સાફ થઈ જાય છે. બીજી રીતે ધસવાથી દાંત જલદી સાફ નથી થતા. આ પ્રમાણે દાંત સાફ કરવાનો અભ્યાસ કેટલાક દિવસસુધી હમેશાં પાડવાથી દાંત સાફ કરવામાં જરા પણ દુઃખ નથી થતું.

૭—રોજ દાંતને બે વાર સાફ કરવા જોઈએ. સવારે ઉઠી ઉઠ્યા પછી તથા રાત્રે વાળુ કર્યા પછી અને સૂઈ જતા પહેલાં. બે દાંતની વચ્ચે ઘણેભાગે ખાઘ પદાર્થની કોઈ કોઈ કણો રહી જાય છે. તેને સાફ નહિ કરવાથી રાત્રે દાંતની અંદરજ તે સડી જાય છે અને દાંતને નુકસાન પહોંચાડે છે. ઘણાખરા માણસો રાત્રે દાંત કચડના દેખાય છે અથવા તેમના મોંમાંથી લાળ નીકળવા લાગે છે. તેનું કારણ પણ દાંતમાં રહેલો મેલજ છે. રાત્રે ખાધા પછી દાંત સાફ કરવાથી દાંતમાં કોઈ જાતનો મેલ નથી રહેતો અને આનંદપૂર્વક નિદ્રા પણ આવે છે.

૮—દાંત સાફ કરવાને માટે કોઈ મૂલ્યવાન દાંતમંજનની ખાસ આવશ્યકતા નથી. થોડું મીઠું, ફટકડી અને ચાકની ભૂકા એકસાથે મેળવીને ધસવાથી દાંત સારી રીતે સાફ થાય છે.

૯—કોઈ દાંત ખરાબ થઈ જાય તો તેને પડાવી નાખવો જોઈએ અથવા કોઈ યોગ્ય વૈદ પાસે તેની દવા કરાવવી જોઈએ.

૧૦—સંયોગવશાત્ દાંત લાગી જાય તો કૃત્રિમ દાંત બેસાડી લેવો જોઈએ, તેમાં વિલાંબ કરવો ઉચિત નથી.

૧૧—કેટલાય પદાર્થો દાંતને સહેજે સાફ કરે તેવા હોય છે. જેમકે અનેક પ્રકારનાં શાક, ફળ વગેરે. જમ્યા પછી દાંતને પુષ્ટિ આપે એવાં ફળનું સેવન કરવું જોઈએ.

૧૨—મળમૂત ત્યાગ કરતાં દાંત બીડેલા રાખવા જોઈએ અને શૈયાદિમાટે બેસવું પડે ત્યાં સુધી તેજ પ્રકારે બીડેલા રાખવા જોઈએ. આમ કરવાથી દાંત મજબૂત થાય છે. તરતજ પડી જતા નથી અને લાંબા કાળસુધી કામ આપે છે.

શક્તિવર્ધક પાકો બનાવવાની રીતો

(લેખક—સદ્ગત વૈદ અમૃતલાલ સુંદરજી પટિયાર—“સુંદરી સુખોદ” માસિકના અગાઉના અંકમાંથી)

હવે ધીમી ધીમી યુવાબી ઠંડી પડવા લાગી છે, એવા વખતમાં શક્તિ વધારનારા કોઈ સારા પાક અથવા એવીજ બીજી કંઈ ઉત્તમ પ્રકારની દવા ખાવામાં આવે તો તે બહુ જલદીથી પચી જાય છે અને તેથી બહુ સારો ફાયદો થાય છે. ઉનાળામાં ગરમીને લીધે પાક બગડી જાય છે; તેમજ ચીકણી ગરમ વસ્તુઓ ખાવી ફાવતી નથી. એજ પ્રમાણે ચોમાસામાં પણ દરદોનું જેર વિશેષ હોય છે અને જરૂરિયાત મંદ હોય છે, એટલે ચોમાસામાં પણ બધા માણસોને પાક ખાવાનું અનુકૂળ આવતું નથી; પણ શરીરમાં ઝમઝમારી આપવાવાળી ગરમ, ચીકણી, ઘાતુ વધારનારી તથા મગજને તાજગી આપનારી પૌષ્ટિક દવાઓ ખાવાને માટે શિયાળાનો વખત બહુ અનુકૂળ છે, માટે ઘણા લોકોથી પોતાને ઘેર બહુ સહેલાઈથી અને ઓછા ખર્ચમાં બની શકે તેવા કેટલીક જાતના

પાકો બનાવવાની રીતિ સમગ્રવવાની જરૂર છે. આ બાબત લખવાનું મને મન થયું છે તેનું બીજું કારણ એ છે કે, તુલસીનાં બીનો પાક, પીંપળાના ફળનો પાક તથા હાથલાનાં ડોડવાનાં રસનો પાક વગેરે બાબત ઉપર મુંબઈ વૈદ્યસલામાં મેં લાપણ આપ્યું હતું, તે ઉપરથી એ બધા પાક કેમ બનાવવા એવો સવાલ પૂછનારા સેંકડો કાગળો મારી ઉપર આવેલા છે. એટલે મને લાગ્યું કે, પાક બનાવવાની રીતો જાણવાની હજારો લોકોની ઇચ્છા છે, માટે એ પ્રયોગો ખુલા દિલે જાહેરમાં મૂકવા જોઈએ. આમ લાગવાથી પાક બનાવવાની વિધિનો આ લેખ હું લખું છું.

૧-તુલસીનાં બીનો પાક અને તેના ફાયદા

ઘણાએ હિંદુલોકો પોતાને ઘેર કુડામાં તથા બગિચામાં તુલસીના છોડ રોપાવે છે. એ તુલસી એ જાતની હોય છે. તેમાં જે તુલસીનાં પાન બહુ લાંબાં હોય છે તે લીલી તુલસી કહેવાય છે અને જે તુલસીનાં પાન જરા કાળાશ પડતાં હોય તે કૃષ્ણતુલસી કહેવાય છે. એ બન્ને તુલસીનાં બી પાક બનાવવામાં કામ લાગી શકે છે; પણ એ બંને જાતના બ.મ. કાળી તુલસી બી વધારે સારાં ગણાય છે. તુલસીના બી એટલે તુલસીની ઉપર જ મંજરી થાય છે, તે જેને લોકો માંજર કહે છે તે સૂકાયા પછી તેનું ચોળા ખંખેરવાથી તેમાંથી ખસખસતા દાણા જેવડાં, રાઈના જેવા રંગવાળાં બી નીકળે છે તે. એ બી કંઈ ઠેકાણે ઠેકાણે મળતા નથી; પણ ખાસ ચાહીને, ચોકસાઈ રાખીને કોઈ બગીચામાંથી મેળવાએ ત્યારે તે બી મળે છે. ગાંધી લોકોની ફકાને તુલસીનાં બીને નામે કોઈ બીજી જાતનાં બી બાધી આપે છે; પણ એ બાધી કંઈ તુલસીનાં બી જેટલો ફાયદો થતો નથી. આપણી તરફ તુલસીનાં ખેતરો લોકો વાવતા નથી. એટલે તુલસીનાં બી જથ્થાબંધ મળી શકતાં નથી; પણ મેં સાલબયું છે કે, બંગાળામાં તુલસીનાં બી મળી શકે છે અને મથુરા પાસે વૃંદાવન છે ત્યાં તુલસીનાં ખેતરો છે તે મેં જોયાં છે. એ લોકોને મેં પૂછ્યું કે, તુલસીનાં ખેતરો રાખ્યાં તમને કેમ પાલવે છે? ત્યારે એ લોકોએ કહ્યું કે, તુલસીની ખેતી કરવામાં બહુજ મોટો ફાયદો છે; કારણ કે તુલસીના એક ક્યારામાંથી આખું વરસ તુલસી ઉતારે તેની કિંમત રૂ. ૧) એક મળે છે અને એક વાધા જમીનની અંદર ઘણા ક્યારા થઈ શકે છે. એ તુલસી દેવને ચઢાવવામાટે તેનાં પાંદડાં તોડી લેવામાં આવે છે. એ પછી કાતકમાસમાં તેનાં બી તૈયાર થાય છે. એ એક રત્ન બીની કિંમત એક રૂપિયાથી માંડી ચાર રૂપિયાસુધી ઉપજી શકે છે. એ સિવાય તુલસી સૂકાઈ ગયા પછી તેનાં જે લાકડાંઓ રહે તે લાકડાંઓનાં કિંમત પણ ઘણી ઉપજે છે. એ લાકડાંઓ માળા તથા કંઠી બનાવવાના કામમાં લોકો વાપરે છે અને તે લાકડાંના બંગાળી એક મણના વીસ રૂપિયા કિંમત ઉપજે છે. આવી રીતે તુલસીનાં પાંદડાંમાંથી પણ પૈસા ઉપજે છે ને તુલસીનાં બીમાંથી પણ પૈસા ઉપજે છે; તેમ તુલસીનાં લાકડાંમાંથી પણ બહુ મોટી કિંમત ઉપજી શકે છે, માટે તુલસીનાં વાવેતર કરવા ગુજરાતના ખેડુતો ધ્યાન આપે તો તેઓને બહુ ફાયદો થઈ શકે તેમ છે.

લીલી અને કાળી તુલસીસિવાય બીજી એક જંગલી જાતની તુલસી થાય છે. તે પોતાની મેળે જંગલોમાં ઉગી નીકળે છે. તેનાં પાંદડાં બહુ મોટાં હોય છે અને તેનાં બી પણ રાઈના દાણા જેવાં હોય છે, તેનો રંગ પણ ઘણું કરીને રાઈના દાણાને મળતોજ હોય છે. એ તુલસીને કેટલાક લોકો રામ તુલસી કહે છે અને કેટલાક લોકો તેને રાન તુલસી પણ કહે છે. તેના છોડ કૃષ્ણતુલસી કરતાં મોટા થાય છે અને એ તુલસીમાંથી બી પણ વધારે નીકળે છે. તે બીનો પણ પાક બની શકે છે અને તેનાં બીની તપાસ ને આસો માસમાં કરી હોય તો તે વખતે ઘણાં બી મળી શકે છે; પણ અફસોસની વાત એ છે કે, જે ઠેકાણે એવી ઉત્તમ વસ્તુઓ થાય છે ત્યાંના લોકોને એ વસ્તુઓની કંઈ કિંમત હોતી નથી. એટલે તેઓ એ બીને સાચવી રાખવાની તજવીજ કરતા નથી. તેથી તે કિંમતી બી પોતાની મેળે પાકીને જમીન ઉપર ખરી જાય છે અને ત્યાંજ તેનો નાશ થાય છે, માટે આવી ઉત્તમ વસ્તુઓનો નાશ ન થાય ને તેનો કંઈ સદુપયોગ થાય તેમ કરવાની સૌ ભાઈબહેનોએ કાળજી રાખવી જોઈએ.

તુલસીનાં બીને ખાંડી, વાટી, અગર ઘંડીએ દળાવીને તેનો લોટ જેવો બારીક ભૂકો કરવો. તે ભૂકો શે. ૦ લેવો. મરી તો. ૧, ભાંગ તો. ૦ા, કેસર તો. ૦ા, એતચી તો. ૧, બદામનો મગજ શેર. ૦ા, માવો શે. ૦ા, ચણાનો લોટ શેર ૪ા, સાકર શે. ૧ાા, ઘી શેર ૧૧; એટલી વસ્તુ-

એ તૈયાર રાખવી. પછી પ્રથમ ચણુના લોટમાં સારી પેટે ઘીનું મોણુ દઈ તેમાં જરા દૂધ છાંટવું. એ પછી લોખંડ અગર પિત્તળના વાસણમાં ઘી મૂકી, ઘી ગરમ થાય ત્યારે તેમાં ચણુનો મોણુ દીધેલો લોટ નાખી ધીમી આંચે શેકવો અને જ્યારે અડધો શેકાઈ રહે, ત્યારે તેમાં માવો નાખવો અને એ લોટની સાથે માવાને પણ શેકાવો દેવો. માવાને તેમાં નાખ્યા અગાઉ છૂટો પાડી નાખવો. લોટના જેવો એમ ને એમ નાખવો નહિ. એ પછી જ્યારે માવાની અંદરનું પાણી બળી જાય ને માવો શેકાઈ રહે, ત્યારે તેમાં બદામના મગજનો ભૂકો નાખવો. બદામનો મગજ રીતસર પાકી જાય, ત્યારે તેમાં તુલસીનાં બીનો ભૂકો નાખવો. એ ભૂકામાં લાંગ ને એકચીનો તથા મરીનો ભૂકો પણ મેળવી દેવો અને તે પછી તુરંતજ ઉતારી લેવો. ત્યારબાદ સાકરની ચાસણી તૈયાર રાખવી. તેમાં કેસર નાખવું. એ ચાસણી કેવી રાખવી તેનો આધાર જૂદી જૂદી ઋતુઓ ઉપર છે. જેમકે શિયાળામાં ચાસણી જરા નરમ હોય તો પાક રીતસર રહે છે; પણ જો આકરી ચાસણી થાય તો પાક બહુ કઠણ બની જાય છે; તેમજ ચોમાસામાં જો નરમ ચાસણી રહે તો પાક બહુ જલદીથી બગડી જાય છે અને લીધો પડી જાય છે, પણ જો આકરી ચાસણી હોય તો પાક સારો થાય છે. બીજું એ કે, પાકની અંદર ઝાઝું ઘી સમાવવું હોય તો જરા આકરી ચાસણી લેવી પડે છે અને થોડા ઘામાં કામ ઉકેલવું હોય તો નરમ ચાસણી રાખવી જોઈએ. આ બધી બાબતો વારંવાર પાક બનાવનારા વૈદ્યોને તથા મિઠાઈ બનાવનારાઓ સમજે છે; પણ ઘણા લોકોને આવી ઝીણી ઝીણી બાબતોની ખબર હોતી નથી અને આ લેખ તો સામાન્ય લોકોને માટે છે, એટલે આ બધી બારીક વિગત કહેવી પડે છે. એ પછી તૈયાર થયેલી ચાસણીમાં તૈયાર થયેલા પાકને મીઠાવવો અને સારી રીતે લગાવવો. એ પછા દરવા જેવું થાય, ત્યારે તેને થાળીની અંદર દારી દેવું. એ પછા તેમાં ચણુવડે કાપા પાટી પોતાની મરજી પ્રમાણે નાના કે મોટા કકડા બનાવવા. એ પાક દરરોજ એ તોલાથી દસ તોલાનુકૂળ સૌ સૌના જરૂરમિના જોર પ્રમાણે ખાઈ શકાય છે. એ પાક સવારના પહેરમાં ખાવો અને તેની ઉપર પાશોર કે અડધો શેર દૂધ પીવું. એ પાક ખાતી વખતે તેલ, મરચું, ખટાસ વગેરે ચીજો ન ખાય તો એ પાક ઘણાજ વધારે ફાયદો આપી શકે છે અને જો શાકભાજીમાં બહુ મસાલાઓ ખવાય તો તે પાક ઓછો ગુણુ આપે છે; માટે પાક ખાતી વખતે તેલ, મરચું, આમલી, ગરમ મસાલો વગેરે વસ્તુઓ ન ખાવામાં આવે અગર ઓછી ખાવામાં આવે તેવી તજવીજ રાખવી જોઈએ.

તુલસીનાં બીનો વૈદકશાસ્ત્રમાં એમ કહેવું છે કે, એ બી બહુજ શક્તિવર્ધક છે. એ બીથી ધાતુ બંધાય છે અને વીર્ય વધે છે. શરીરમાં સાચી ગરમી આવી જાય છે અને વાયુના તથા કફના ઘણી જનના રોગ મટી જાય છે. જો એ પાક વિધિપુરઃસર બનાવ્યો હોય અને પોતાની પ્રકૃતિ સમજીને રીતસર ખાધો હોય તો તેથી એકદમ ફાયદો થાય છે અને બીજી ઘણી જનના રોગો એ પાક ખાધાથી મટી જાય છે.

તુલસીનો પાક બનાવવાની ઉપર જે રીત બતાવેલી છે, તે રીત સહેલામાં સહેલી અને ઉત્તમોત્તમ છે; કારણકે એમાં ઘણું ખર્ચ લાગતું નથી કે ઘણી મહેનત પડતી નથી; તેમજ તેમાં કોઈ કોઈ નહિ મળી શકે તેવી અઘણી વસ્તુઓ પડતી નથી અને તેની બનાવટ પણ બહુ સહેલી છે. એટલે ઘણા લોકોથી બહુ સહેલાઈથી તે બની શકે તેમ છે. એ સિવાય તુલસીના બીનો પાક બનાવવાની બીજી પણ ઘણી રીતો છે અને એ પાકમાં બીજી પણ ઘણી જનની દવાઓ નાખી શકાય છે; પણ એ બધી વાતો કંઈ આ કેકાણે લખી શકાય નહિ; કારણકે જૂદી જૂદી પ્રકૃતિના માણસોમાટે અને જૂદા જૂદા રોગોમાટે જૂદી જૂદી દવાઓ મીઠાઈને સેકડો પ્રકારના પાક થઈ શકે છે અને પાક બનાવવાની રીતઓ પણ ઘણી હોય છે. એટલે એ બધી વાતો લખતાં કંઈ પાર આવે નહિ. એ તો દરેક માણસોએ પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે યોજનાઓ કરી લેવી જોઈએ. તુલસીનાં બી પૌષ્ટિક છે અને ચીકાશવાળાં છે તથા તેલવાળાં છે; એટલે તેમાં દરતને બાંધવાનો ગુણુ છે. એથી જોને વધારે દરત થતા હોય તેને એ પાક બહુ સારો ફાયદો કરે છે; પણ જો દરતની કબજીબત હોય તેને કોઈ કોઈ વખતે એ પાકથી ઝાડો શકાય છે, માટે એવે વખતે એવા માણસોએ પાક બનાવતી વખતે તેમાં ઝાડો સાફ લાવવામાટે નસીતરનો ભૂકો અગર સાટો-

ડીનાં મૂળનો ભૂકો મીઠાવવો જોઈએ. એમાં સાટોડીનાં મૂળ એ વધારે સારી ચીજ છે. x

૨-પીંપળાની પેપડીનો પાક અને તેના ફાયદા

પીંપળાને જે ફળ થાય છે તે ફળને પેપડી કહે છે. તે ફળ પક્ષીઓ ખાય છે; અને જ્યાં ગામને ઝાંપે પીંપળાઓ હોય છે, સાં છોકરાંઓ પણ એ ફળ વીણી વીણીને ખાય છે. એ પાકેલી પેપડી લાવી તેને છાંયે સૂકવવી, પછી તેને ફૂટવી અગર દળાવીને લોટ બનાવવો અને તે લોટને તુલસીનાં બીની માફક પાક બનાવવો અને તેમાં પણ એજ પ્રમાણેની વસ્તુઓ નાખવી તથા વજન પણ તેજ પ્રમાણે સમજવું. તે સિવાય કોઈ માણસને માવો પસંદ ન હોય, અગર કોઈને બદામની જરૂર ન લાગે તો એ વસ્તુ નાખ્યાવિના પણ ચકાવી શકાય છે; તેમજ પેપડીનું તથા તુલસીના બીનું વજન પણ પોતપોતાના શરીરની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ઓછું વધતું કરી શકાય છે. જેમકે ઉપર જણાવેલ વજનના પાકમાં નવટાંક પેપડી પણ નાખી શકાય, પાશૈર પેપડી પણ નાખી શકાય અને એથી વધારે પણ નાખી શકાય; પણ એ પ્રમાણે જેમ પેપડી વધારે કે ઓછી નાખીએ તે પ્રમાણે પાકના ગુણમાં તથા સ્વાદમાં ફેર પડે છે અને બહુ દવાવાળો પાક ઘણા લોકોને ખાવો ભાવતો નથી; તેમજ પચવામાં પણ મુશ્કેલી પડે છે. તેથી ઉપર જે વિધિ બતાવેલી છે, તે સ્વાદ તથા ગુણ બંને વસ્તુ સચવાય અને સૌને માફક આવે તથા સહેલાઈથી બની શકીને ઓછા ખર્ચમાં થઈ શકે તેવી છે; માટે જેનાથી બની શકે તેણે તેનો લાભ લેવો જોઈએ. પીંપળાની પેપડી પુરુષોને તાકાત આપવામાં અતિશય ફાયદાવાળી વસ્તુ છે અને સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયના ઘણી જાતના દોષો એથી દૂર થાય છે. વળી પીંપળાની પેપડી ખવરાવવાથી બાળકોની ભાષા સુધરી જાય છે અને તેને જગદીથી બોલતાં આવડી જાય છે તથા તેઓના શરીરમાંથી ઘણી જાતના રોગો ફક્ત પેપડી ખાવાથી જ મરી જાય છે. એવી ઉત્તમ વસ્તુઓ માત્ર પક્ષીઓજ ખાઈ જાય છે તથા નીચે ખરીને ધુળમાં મળી જાય છે. જે દવામાં તેના કરતાં સોમા ભાગ જેટલો પણ ગુણ ન હોય તેવી દવાઓ બહુ મેંઘી કિંમતે ઘણા લોકો વાપરે છે ને ઉઝટા દાખી થાય છે. એમ ન થાય માટે આવી સાદી સાદી નિદોષ ધરગતુ વસ્તુઓના લાભ લેતાં શીખવું જોઈએ.

૩-હાથલાના ફળના રસનો પાક

ગામડાંઓમાં ખેતરોની વોડોમાં હાથલાના થોર નામે કાંટાવાળા થોર થાય છે. તેનો આકાર હાથના પંજ જેવો હોય છે, તેની ઉપર બહુ કાંટા હોય છે અને તેમાં લાલ ડોડવાં થાય છે. તેની ઉપર પણ બહુ બારીક કાંટા હોય છે. એ પાકેલા ફળને લાવી તેની ઉપરની છાલ કાઢી નાખવી અને અંદરથી જે ગર્ભ રહે તે ગર્ભને છુંદી નાખવો. એટલે તેમાંથી રસ નીકળશે. એ રસને જડા કપડાવડે બે વખત ગાળી લેવો. તે રસમાં સાકર નાખી તેની ચાસણી બનાવવી. મતલબ કે ચાસણી બનાવવા માટે સાકરમાં જેમ પાણી નાખીએ છીએ, તેમ પાણી નહિ નાખતાં તેને બદલે હાથલાનાં ડોડવાંનો રસ નાખવો અને તેની ચાસણી બનાવવી. એ પછી ચણાનો લોટ શે. ૧ લઈ તેને ઉપર મુજબ મોણ દહ તથા દૂધનો ધ્રાવો દઈ ઘીમાં મોહનથાળની પેટે શેડી લેવો. તેમાં પણ ઉપર પ્રમાણે ભાંગ તથા મરી મીઠાવવાં અને ખરોખર લોટ શેકાઈ રહે, ત્યારે પેલી ચાસણીમાં મીઠાવી દેવું. એ પાક ખાંસી તથા દમના દરદવાળાઓને બહુ ફાયદો કરે છે અને જેના શરીરમાં બહુ શરદી રહેતી હોય અને બહુ ટાઢ વાયા કરતી હોય તેને પણ એ પાકથી બહુ ફાયદો થાય છે. એ પાક લાલ રંગનો થાય છે. એ હાથલાનાં ડોડવાંનો રસ કાઢતી વખત બહુ સંભાળવું જોઈએ; કારણ કે તેની ઉપર બહુ કાંટા હોય છે. એ કાંટા પાકની અંદર ન આવી જાય તેની ખાસ સંભાળ રાખવી જોઈએ. એ પાક ખાવાથી પણ અજબ જેવો ફાયદો થાય છે. એ ડોડવાં લગભર ખાંડી મક્કત મળી શકે તેમ છે; કારણકે કોઈ પણ લોકો તેમાંથી કોઈ ખાસ ચીજ બનાવતા નથી, પણ જે કોઈ રસાયણશાસ્ત્રી શોધ કરે તો હાથલાનાં ડોડવાંમાંથી જોળ તથા સાકર બહુ સહેલાઈથી બનાવી શકાય તેમ છે. એ સિવાય બીજી પણ ઘણી જાતની દવા તેમાંથી મેળવી શકાય તેમ છે. તેમાં ખાસ ખુખીની વાત એ છે કે, એના

x પૌષ્ટિક પાકોમાટે જે-ક પદાર્થ વિશેષી ગુણવાળા હોવાથી તે એવા પાકોમાં નખાવા જોઈએ નહિ, એવા ભાવવું એક અગત્યના દેશી વૈદ્યકતા ગ્રંથમાં વાંચેલું યાદ છે, માટે આવી બાબતમાં અનુમતિ વૈદ્યને સત લઈ તે મુજબજ વર્તવા બલામણુ છે.

ભિક્ષુ: અખંડાનંદ

જાને પાણી પાવું પડતું નથી કે તેની ઉપર કંઈ મહેનત લેવી પડતી નથી; પણ ખરાબમાં ખરાબ જમીનમાં પણ પોતાની મેળે તે ઉગી નીકળે છે. જ્યાંય ઈળ આપ્યા કરે છે, માટે એવી અમૂલ્ય વસ્તુઓ ફેકટ ન જાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ અને એવી ફેકટ જતી વસ્તુઓમાંથી પણ દેશની સમૃદ્ધિ વધે એવા ઉપાયો કરવા જોઈએ.

૪-હાથલાના અને બીજા બીજાના પાકો વગેરેની રીત

હાથલાના ફળનો રસ કાઢી લીધા પછી તેમાંથી જે બીજ રહે તે બી પણ બહુ ગુણકારી વસ્તુ છે. એ બી કઢાવી તેને પાણીથી ઘોંધને સૂકવી રાખવા પછી તેને ખંડાવવાં, તે બી બહુ સખ્ત હોય છે. તેને ફૂટી તેના ભૂકા કરતાં બહુ મહેનત પડે છે. એ બીમાંથી પણ બહુ મહેનત લોટ નીકળે છે. એ લોટનો પણ ઉપરની વિધિ મુજબ પાક થઈ શકે છે અને એ પાકના ગુણ પણ ઘણા સરસ છે. ખાસ કરીને ધાતુપુષ્ટિની બાબતમાં પણ આ પાક બહુ સાઈ કામ આપે છે અને શરીરમાં ગરમી રાખવાની બાબતમાં પણ એ પાક અજબ જેવો ફાયદો કરે છે.

આ બધી વસ્તુઓના જેમ પાક બની શકે છે, તેમજ તેમાંથી તેના પેંડા પણ બનાવી શકાય છે. એ પેંડા બનાવવાની રીત એવી છે કે, એક શેર માવો લેવો. તેને ગરમ કરી પેંડા બનાવવા જેવો થાય, ત્યારે તેમાં પાશેર તુલસીનાં બીનો ભૂકા નાખવો તથા એક તોલો એલચીનો ભૂકા નાખવો અને તેમાં પાવત્રીભાર લાગ તથા એક તોલો મરી મીઠાવવાં અને સવાશેર સાકર નાખવી ને પેંડા વાળી લેવા. તે પેંડા દરરોજ એક તોલાથી પાંચ તોલાસુધી ખાઈ શકાય છે. એજ પ્રમાણે પીપળાની પેંડાના પેંડા પણ બની શકે છે તથા હાથલાના બીજના લોટના પેંડા પણ બની શકે છે. એ સિવાય શિવલિંગી તથા બીલીના ફળની અંદરથી જે બીજ નીકળે છે, તેના પેંડા પણ એ રીતે બની શકે છે. એ બંને જાતના પેંડા પણ અતિશય ગુણુ કરે છે. એ સિવાય શિવલિંગીના બીનો તથા બીલીના બીનો પણ ઉપરની રીત મુજબ પાક બની શકે છે અને તે પાક પણ બહુ સારો ફાયદો આપે છે. આવીજ રીતે સફેદ ઘ્રોનો પાક બનાવાય છે અને તે પણ લોહી સુધારવાના કામમાં અતિશય ઉપયોગી છે; તથા સ્ત્રીઓનાં ટેટલાંક ખાસ દરદોને પણ એ પાક બહુજ ગુણકારી છે, માટે આવી સાદી સાદી ને મફત મળતી વસ્તુઓમાંથી પોતાની તંદુરસ્તી સુધારવાનો મહાન લાભ લોકો લે; અને આવી જાતના સહેલા સહેલા પ્રયોગો સૌના તરફથી વધારે વધારે જાહેરમાં આવે એમ હું ઇચ્છું છું.

મહાત્મા અગસ્ત્ય કી મહત્તા

(લેખક-‘ ડા ’ સરસ્વતી ડીસેમ્બર ૧૯૨૬ માંથી)

કૃપમંદુકતા બી હી આનેષ્ટકારિણી કયા એક પ્રકાર સે વિનાશકારિણી હોતી હૈ. મનુષ્ય યદિ અપને હી ઘર, ગ્રામ યા નગર મેં આમરણુ પડા રહે તો ઉસકી બુદ્ધિ કા વિકાસ નહીં હોતા, ઉસ કે જ્ઞાન કી વૃદ્ધિ નહીં હોતી, ઉસકો દષ્ટિ કે દુરગામિની ગતિ નહીં પ્રાપ્ત હોતી. દેશ-વિદેશ જાને, ભિન્ન ભિન્ન જાતિયોં ઔર ધર્મોં કે અનુયાયિયોં સે સમ્પર્ક રખને, દૂર દેશોં મેં વ્યાપાર કરને આદિ સે વિદ્યા, બુદ્ધિ, ધન ઔર ઐશ્વર્ય કી વૃદ્ધિ હોતી હૈ, મનુષ્ય મેં ઉદારના આ જાતી હૈ; જો આચાર-વિચાર ઔર રીતિ-રસમ અપને સમુદાય મેં હાનિકારક હોતે હૈ ઉન્હેં છોડ દેને કી પ્રવૃત્તિ હુકમ મેં જાગૃત હો ઉત્તી હૈ. જો ખાત એક, દો યા દસ-બીસ મનુષ્યોં કે લિએ હિતાવહ હોતી હૈ વહી એક દેશ કે લિએ બી હિતાવહ હોતી હૈ. ઇંગ્લેંડ એક છોટા સા ટાપૂ હૈ. ઉસકા વિસ્તાર યા રકબા હમારે દેશ કે સૂએ અવધ સે બી શાયદ કમ હી હોગા; પર ઉસ છોટે સે ટાપૂ કે પ્રગતિશીલ નિવાસિયોં ને હજારો ક્રોડ દૂર આસ્ટ્રેલિયા ઔર કેતાડા તક મેં અપકે પ્રભુત્વ જમા લિયા હૈ. દૂર કી ખાત જાને દીખિએ, અપને દેશ ભારત કે બી પાઠાવનન કરકે વે આજ ઉદ સો વર્ષ સે યહાં રાજ્ય કર રહે હૈ. યદિ વે કૃપમંદુકતા કે કાયલ હોતે તો ન ઉતકે પ્રભુત્વ ઔર ઐશ્વર્ય કી ઇતની વૃદ્ધિ હોતી ઔર ન ઉતકે રાજ્ય કી સીમા હી કા વિસ્તાર ઇતના અહતા. ઉતકી વર્તમાન ઉન્નતિ ઔર બિજ્ઞતાવસ્થા કા પ્રધાન કારણુ ઉતકી પ્રગતિશીલતા આંસ

અધ્યવસાય હી હૈ. જિસ મનુષ્ય યા જિસ દેશ મેં મહત્ત્વાકાંક્ષા નહીં વહ કહી ઉન્નતિ નહીં કર સકતા. ઇસે અબાધ સત્ય સમજિએ.

યદ્યપિ કુછ સમય સે ઇક્કે દુકકે ભારતવાસી વિદ્યોપાર્જન ઔર વ્યાપાર કે લિયે ઇસ દેશ કે પ્રાયઃ પ્રત્યેક પ્રાંત સે અબ વિદેશોં કે જાને લગે હૈં તથાપિ અધિકાંશ મેં સમુદ્ર-પાર કરના યહાં વાલે બહુત બડા પાપ ઔર ધર્મચ્યુતિ કા કારણ સમજતે હૈં. જો રાજપૂત, કિસી સમય, જરૂરત પડતે પર, ઘોડે કી પીઠ સે ભાલે કી નોંક સે છેદ કર નીચે જાગ મેં રોટિયોં પકાતે ઔર ખાતે થે વે તક ઇસ સમય ચોરપ ઔર અમેરિકા આદિ કી યાત્રા કરને મેં ધર્મહાનિ સમજતે હૈં. ફ્રાંજ મેં ભરતી હોકર અરબ, મિસ્ર, ફારિસ, ફાંસ, ઇંગ્લેંડ ઔર હાંકકોંગ જાને મેં હમ લોગોં કી જાતિ ઔર ધર્મ કી હાનિ નહીં હોતી, પર અન્ય ઉદ્દેશ સે જાને સે હમ ડરતે હૈં. યહ પ્રવૃત્તિ ધીરે ધીરે કમ હો રહી હૈ, પર ઉસકે સમૂહ જાતે રહને મેં અભી બહુત સમય દરકાર હૈ.

હમારી ઇસ દૂપમંડૂકતા ને હમારી જો હાનિ કી હૈ ઉસકી ઇયત્તા નહીં, ઉસકે કુદરત હમ પદ પદ પર ભોગ રહે હૈં. ઉસને હમેં કિસી કામ કા નહીં રકખા, પરંતુ દુર્દૈવ હમેં ફિર ભી સચેત નહીં હોને દેતા. ઉસને હમેં યહાં તક અંધા બના દિયા હૈ કિ હમ અપને પૂર્વ પુરુષોં કે ચારિત ઔર ઉનકે દષ્ટાન્ત ભી ભૂલ ગયે હૈ. હમારે જિન ધર્મધુરીણુ પ્રાચીન ઋષિયોં ઔર મુનિયોં ને દ્રીપાન્તરોં તક મેં જાકર આર્યોં કે ધર્મ, જ્ઞાન ઔર ઐશ્વર્ય કી પતાકા ફહરાઇ ઔર બડે બડે ઉપનિવેશોં તક કી સ્થાપના કર દી, ઉનકી ચરિતાવલી આજ ભી હમેં અપની પુરાની પેશિયોં મેં લિખી મિલતી હૈ; પરંતુ ઉનકી ઔર કિસી કા ધ્યાન હી નહીં જાતા. ઉનકે કાર્યોં કા અનુસરણ કરના તો દૂર કી ખાત હૈ.

“ રૂપ્ય ” નામ કા એક સામયિક પત્ર અંગ્રેજી મેં નિકલતા હૈ. ઉસમેં બડે હી મહત્ત્વ કે લેખ ઔર ચિત્ર પ્રકાશિત હોતે હૈં. ઉસમેં ઓ. સી. ગાંગૂલી નામ કે એક મહાશય ને એક લેખ અગસ્ત્ય-ઋષિ કે સંબંધ મેં પ્રકાશિત કરાયા હૈ. યહી લેખ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કી વિશ્વભારતી નામક પત્રિકા કે ગત જુલાઇ માહને કે અંક મેં ઉઢ્ઠન હુઆ હૈ. ઉસ લેખ મેં યહ લિખા ગયા હૈ કિ હમારે પ્રસિદ્ધ ઔર પ્રાચીન અગસ્ત્ય-મુનિને કમ્બોડિયા હી મેં નહીં, સુમાત્રા, જવા ઔર બોર્નિયો તક મેં જાકર વહાં પર ભારતીય સભ્યતા કા પ્રચાર કિયા થા. યહ વહી અગસ્ત્ય-ઋષિ જાન પડતે હૈં જિનકે વિષય મેં કહા જાતા હૈ કિ ઉન્હોંને સમુદ્ર કે અપને ચુદ્ગ્ર મેં ભર કર પી લિયા થા. ઇસ અતિશયોક્ત યા રૂપક કા મતલબ શાયદ ઇતના હી હૈ, કિ જીસ સમુદ્ર કે પાર જાના લોગ પાપ સમજતે યા જીસકે સન્તરણ સે લોગ ભયભીન હોતે થે, ઉસી કે પાર વે ઇસ તરફ ચલે ગયે, જીસ તરફ લોગ ચુદ્ગ્ર ભર પાની કે પાન કર જાતે હૈં. અગસ્ત્ય કે આપ કલ્પનાપ્રસૂત પુરુષ ન સમજ લીજએગા. ઉનકા ઉદ્દેશ આશ્વાસન-ગૃહસ્થોં તક મેં હૈ; પુરાણોં મેં તો ઉનકી ન માલૂમ કિતની કથાયેં પાઇ જાતી હૈ. ઉનકે યજ્ઞાયે હુએ અગસ્ત્ય-જોત મેં ઇસ સમય ભી સહસ્ત્રશઃ મનુષ્ય વિદ્યમાન હૈં. પૂર્વાય દ્રીપોં મેં પાયે ગયે એક શિલાલેખ તક મેં ઇસ ખાત કા નિર્દેશ હૈ.

અગસ્ત્ય-ઋષિ કા નિવાસસ્થાન કાશી થા. વે મહાશૈવ થે ઔર કાશી કે એક શિવ-મંદિર, બહુત કરકે વિશ્વનાથ કે મંદિર સે સંબંધ રખતે થે. વે બડે વિદ્વાન ઔર બડે તપસ્વી થે. ઉનમેં ધર્મ-પ્રચાર-વિષયક ઉત્સાહ અખંડ થા. શૈવ-મત કી અભિવૃદ્ધિ કે લિયે ઉન્હોંને દક્ષિણપથ કે પ્રાન્તોં મેં જાને કા નિશ્ચય કિયા. ઉસ સમય વિંધ્ય-પર્વત કે પાર દક્ષિણી પ્રાન્તોં મેં જાના દુષ્કર કાર્ય થા; ક્યોંકિ ઘોર અરણ્યોં કે પાર કરકે જાના પડતા થા, પરંતુ સ્પૂરી કઠિનાઇયોં કે દલ કરકે મહામુનિ અગસ્ત્ય વિંધ્યાચલ કે ઉસ પાર પહુંચ ગયે. વહાં જાકર ઉન્હોંને દૂર દૂર તક કે જંગલ કટવાકર વહ પ્રાન્ત મનુષ્યોં કે જસને ઔર આવાગમન કરને યોગ્ય બના દિયા. વાલ્મીકિ-રામાયણ કે અરણ્યકાણ્ડ મેં લિખા હૈ, કિ ઉસ પ્રાન્ત કે મનુષ્યોં કે જસને યોગ્ય બનાને મેં દંડકારણ્ય કે અસભ્ય જંગલી લોગોં (રાક્ષસોં) ને અગસ્ત્ય કે કામ મેં બડી બડી બાધાયેં ડાલી; પરંતુ અગસ્ત્ય ને ઉન સબકા પરાભવ કરકે કિતને હી આશ્રમોં ઔર નગરોં કી સ્થાપના કર દી. ઇરાવલ ઔર વાતાપિ નામ કે દો રાક્ષસ (શાયદ અસભ્ય જંગલી લોગોં કે સરદાર) ઉસ સમય વહાં બડે હી પ્રબલ થે. ઉનકે ઉત્પાત સદા હી જારી રહતે થે. ઉન્હોં

ભી અગસ્ત્ય સે હાર ખાતી પડી. ઇસ ખાત કા ભી ઉલ્લેખ પૂર્વેકત રામાયણુ કે લંકાકાંડ મેં હૈ. વર્તમાન ઐપોલ ઔર આદમી નગર ઉન દોનોં રાક્ષસોં કી યાદ અખ તક દિલા રહે હૈ.

અગસ્ત્ય-ઋષિ ને દક્ષિણ મેં અપને મત હી કા પ્રચાર નહીં કિયા, ઉન્હોંને વહાંવાહોં કા કલા-કૌશલ ભી સિખાયા. કિતને હી નરેશોં તક કા ઉન્હોંને અપને ધર્મ મેં દીક્ષિત કિયા. પાંડ દેશ કે અધીશ્વરોં કે યહાં તો ઉતકા સખસે અધિક સમ્માન હુઆ. ઉનકા વે લોગ દેવતા કે સદશ પૂજને લગે. અગસ્ત્ય હી ને વહાં પહલે પહલ આયુર્વેદ કા પ્રચાર કરકે રોગ-નિવારણુ કી વિદ્યા લોગોં કા સિખાઇ. કહતે હૈ કિ ઉન્હોંને તામિલ-લાખા કા પ્રચાર યા સુધાર કિયા. દ્રવિડદેશીય વર્ણુમાલા કા સંશોધન ભી ઉન્હીં કે દ્વારા હુઆ માના જતા હૈ. ઉસકે વ્યાકરણુ કા નિર્માણુ ભી ઉન્હીં ને કિયા. ઉન્હીં કે નામાનુસાર વહ અગોથિયમ આખ્યા સે અભિહિત હૈ. મૂર્તિ-નિર્માણુ-વિદ્યા પર ભી અગસ્ત્ય-ઋષિ કે દ્વારા નિર્મિત એક સલિતા સુતી જતી હૈ. મતલબ યહ, કિ ઇસ મહર્ષિ ને દક્ષિણપથ કા મનુષ્યોં કે નિવાસયોગ્ય હી નહીં ખત્તા દિયા, કિન્તુ ઉન્હોંને વહાં કે નિવાસિયોં કા ધર્મ, વિદ્યા ઔર કલાઓં આદિ કા ભી દાન દેકર ઉન્હેં સખ્ય ઔર શિક્ષિત ભી કર દિયા.

પરંતુ અગસ્ત્ય કા ઇતને હી સે સંતોષ ન હુઆ. ઉપનિવેશ-સંસ્થાપન ઔર સખ્યતા-પ્રચાર કી પિપાસા ઉનકે હૃદય સે ફિર ભી દૂર ન હુઇ. ઇસ કારણુ ઉન્હોંને સમુદ્ર-ખંધન કા તોડકર દ્વીપાન્તરોં કા જાને કી ઠાની. ઉન્હોંને સમુદ્ર કા પી ડાલા. અથવા આજ-કલ કી લાખા મેં કહના આદિયે કિ તરણુ-યોગ્ય યાન યા જહાજ ખતવા કર ઉતરી સદાયતા સે વે ઉસે પાર કરકે ઉસકે પૂર્વતટવર્તી દ્વીપોં યા દેશોં મેં જ પહુંચે. વહાં ઉન્હોંને હિન્દૂ યા આર્યધર્મ કા પ્રચાર આરંભ કર દિયા. શિલાલેખોં સે જ્ઞાત હોતા હૈ, કિ ધીરે ધીરે વે દૂરવર્તી કમ્બોડિયા તક મેં પહુંચ ગયે. ઉસ દેશ મેં એક જગહ અંકાર-વટ નામક હૈ. વહાં એક દૂટા-ફૂટા શિલાલેખ મિલા હૈ. ઉસમેં લિખા હૈ:—

“આજાણુ અગસ્ત્ય આર્ય-દેશ કે નિવાસી થે. વે શૈવમત કે અનુયાયી થે. ઉનમેં અત્રૌ-કિક શક્તિ થી. ઉસી કે પ્રભાવ સે વે ઇસ દેશ તક પહુંચ સકે થે. યહાં આકર ઉન્હોંને ભદ્રશ્વર નામક શિવલિંગ કી પૂજન-અર્યા ખહુત કાલ તક કી. યહીં વે પરમધામ કા પધારે.”

કમ્બોડિયા મેં અગસ્ત્ય ઋષિ ને અનેક ખડે ખડે શિવમંદિરોં કા નિર્માણુ કરા કર ઉનમેં લિંગ-સ્થાપના કી. વહાં ઉન્હોંને એક રાજવંશ કી ભી નીચ ડાલી. ઇસ પ્રકાર ઉન્હોંને કમ્બોડિયા કે તત્કાલીન નિવાસિયોં કા અપને ધર્મ મેં દીક્ષિત કરકે ઉન્હેં સખ્ય ઔર સુશિક્ષિત ખત્તા દિયા.

યહ સખ કરકે ભી અગસ્ત્યજી કા શાન્તિ ન મિતી. વાયુ-પુરાણુ મેં લિખા હૈ, કિ વે અર્હિદ્વીપ (બોર્નિયો), કુશદ્વીપ, વરાહદ્વીપ ઔર શાંખ્યદ્વીપ તક મેં ગયે, ઔર વહાં અપને ધર્મ કા પ્રચાર કિયા. યે પિછલે ત્રીનોં દ્વીપ કૌન સે હૈ, યહ નહીં ખત્તાયા જ સકતા; તથાપિ ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ યે બોર્નિયો કે આસપાસવાલે દ્વીપોં હી મેં સે કોઇ હોંગે.

અગસ્ત્ય કે વિષય મેં જો ખાતે જ્ઞાત હુઇ હૈ ને યથાપિ કહાનિયાં સી જાન પડતી હૈ; તથાપિ શિલાલેખોં, મંદિરોં, મૂર્તિયોં ઔર પરંપરા સે સુતી ગઇ કથાઓં કે આધારપર માલૂમ યહી હોતા હૈ, કિ ઇતમેં તથ્ય કા કુછ ન કુછ અંશ જરૂર હૈ. જવા, કમ્બોડિયા ઔર ભારત કે પ્રાચીન ગ્રંથોં ઔર શિલાલેખોં મેં જીસ અગસ્ત્ય કા ઉલ્લેખ હૈ, સંભવ હૈ, વહ એક હી વ્યક્તિ ન હો—જુદે જુદે કઇ વ્યક્તિ એક હી નામ કે હો; ક્યોંકિ અગસ્ત્ય ઋષિ કા ગોત્ર ભી તો પ્રચલિત હૈ. હો, સકતા હૈ કિ ઉસ ગોત્ર કે અન્ય લોગ ભી અગસ્ત્ય હી કે નામ સે પ્રસિદ્ધ હુએ હો; તથાપિ ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ અગસ્ત્ય નામધારી ભારતવાસિયોં ને અપને દેશ કે દક્ષિણી ભાગોં તથા કમ્બોડિયા ઔર જવા આદિ દૂર દેશોં મેં ભારતીય ધર્મ કા પ્રચાર કરકે વહાં કે નિવાસિયોં કા ભારતીય સખ્યતા પ્રદાન કી.

કિતને પરિતાપ કી ખાત હૈ કિ ઉન્હીં અગસ્ત્ય કે દેશવાસી હમ લોગ અખ કૂપમંડૂક ખત્ત કર દુર્ગતિ કે ગર્ત મેં પડે હુએ સડ રહે હૈ.”

પાંજરામાંનું પક્ષી

(લેખક-ઈશ્વરીપ્રસાદ શર્મા. સરસ્વતી ડીસેમ્બર ૧૯૨૬ માંથી)

ખડે પ્યાર સે પ્રાણોં કે પિંજરે મેં બંદ કર એક પંછી પોસ રકખા થા. વહ કહતા-તુમ કયોં મુઝે ઇસ સોને કે પિંજરે મેં બંદ કિયે હુએ હો ? મુઝે છોડ દો, મુક્ત કર દો, સ્વતંત્રતા દે દો-મૈં ઉડ જાઉં-ઉડકર ઉ-મુક્ત આકાશ મેં નિમુક્ત વાયુ કા સેવન કરતા હુઆ, નીલ નલો-મંડલ કો અપને કરુણ-કંઠ સે નિકલી હુઈ સંગીત-ધારા સે ગુન્જયમાન કર હું. વહ સ્વતંત્ર હૃદય કા સ્વાતંત્ર્યગાન સુનકર તુમ સુખી હોગે, જગત સુખી હોગા, ચરાચર સુખી હોગે. ઇસ પરાધીનતા મેં તો મેરા કંઠ હી નહીં ખુશ્તતા, મૈં ગાના કયા ગાઉં ?

પરંતુ ઉસકે લાખ કદને પર ભી મૈંને ઉસે પિંજરે સે બાહર નહીં નિકાલા. પ્રાણોં કે ભીતર ભી જો પ્રાણુ હૈં, ઉનકે અંદર ભી જો સખસે અંતરતમ પ્રદેશ હૈ, ઉસે વહીં લુકાકર-સખડી નજરોં સે બચા કર છિપા રકખા. સોચા કિ અજ ઇસ અંધીરી કોહરી સે-ઈસ નિરાશે કૈદખાને સે વહ પંછી કબી કહીં ઉડ કર નહીં જ સકેગા. મૈં જો કુજ ઇસે ખાને કો હૂંગા વહી ખાયગા, પીને કો હૂંગા વહી પીયેગા, મૈં જજ જો સિખાકેંગા વહી ગાના ગાયેગા; પરંતુ ન જને કયોં મેરે લાખ સેવા-ચત્ન કરને પરભી, હૃદય કે પ્રેમ કા સમસ્ત સાગર ઉસી પર ઉડેલ દેને પર ભી, પંછી કિસી દિન સુખી નહીં દિખાઇ દિયા. પ્રતિદિન ઉસકે મુખડે પર એક પ્રકાર કી ઉદાસી કી છાપ દિખાઇ દેતી-ઉસકે ગાન મેં વેદના કા સ્વર બજતા હુઆ માલૂમ પડતા. મૈં જો ગીત ગાને કો કહતા વહી ગાતા, તો ભી ન જને કયોં વહ સંગીત ન તો હૃદય કો સંતોષ પ્રદાન કરતા, ન કાનંતોં મેં અમૃત ટપકાના. આંખોં સે ઉસકા જો વેદના-પિંજરિન વિષ સા વદન-મંડલ દેખ પાતા ઉસી સે સારા આનંદ લવા હો જતા. હર્ષ કી એક હલકી સી તરંગ ભી હૃદય-સાગર મેં નહીં ઉઠ પાતી.

એક-દો દિન, માસ, વર્ષ કરતે-કરતે એક યુગ બીન ગયા નિલ વહી વેદના, વહી અંત-દોહ, વહી હાહાકાર ઉસ પંછી કે પ્રાણોં સે પ્રકટ હોતે માલૂમ પડતે. માયા કે મારે-મનુષ્ય-હૃદય કી દુર્બલતા કે કારણુ મૈં ઉસે મુક્ત ન કર સકા, અંધન-હીન ન બના સકા. હરદમ ઉસે પ્રાણોં કી પેટી મેં બંદ કિયે હી રહા.

પર ઐ ! વહ કયા ? એક દિન સવેરે હી ઉઠ કર દેખા, કિ વહ પંછી તો મેરા પિંજરા ખાલી કર કે ઉડ ગયા ! મેરા ભૂત, ભવિષ્યત, વર્તમાન-તીનો કાલ અંધકારમય બનાકર વહ પ્રાણુ-પ્યારા પંછી ન જને કબ, કિસ રાસ્તે સે ઉડ કર નીકલ લાગા ! ઉસકે લિયે ત્રિભુવન જાન ડાલે પર કહીં ઉસકા પતા નહીં પાયા. પ્રાણોં કે પ-દે-પરદે મેં, હૃદય કે કોને-કોને મેં હુંદા, પર વહ કહીં ન મિલા. જગત કા સાહિત્ય-સાગર મંથન કર ડાલા, પર કિસી ને ઉસકા સંકેત નહીં બતલાયા. મૈં રો પડા. રોતે-રોતે આંસુઓં કી ગંગા બહા દી-હૃદય ને ઉસી અશ્રુતીર્થ મેં સ્નાન કર દિવ્ય દષ્ટિ લાભ કી. ઉસને દેખા કિ મેરા વહ પ્રાણુ-પ્યારા પંછી દૂર-અહુત દૂર-જહાં તક ઉસ દિવ્ય દષ્ટિ કી સીમા હૈ, ઉસી કે છોર પર વિમલ આકાશ મેં, સ્વતંત્ર વાયુ મેં, અપને ઉભય પક્ષ વિસ્તારિત કર સૂરીયે કંઠ સે ગાના ગા રહા હૈ ! વહ સંગીત કિતના મધુર, કિતના પ્રાણુ-સ્પર્શી, કિતના હૃદયહારી ઔર કિતના લોકોત્તર આનંદ-દાયક હૈ ! પ્રાણુ સુખી હો ગયા-ઉસે હુંદને કી ચાહ મિટ ગઇ-ઉસે પાને કી લાલસા જતી રહી-ઉસે પુત: પ્રાણોં કે પિંજરે કે અંદર બંદ કર રખને કી અભિલાષા નષ્ટ હો ગઈ. અજ સમજા, મેરા વહ પ્યાર નહીં, અસાચાર થા-ઉસ સ્વતંત્ર પક્ષી કી સ્વતંત્રતા પર નિર્મમ કુહારાવાત થા. આજ મેરા પંછી સ્વતંત્ર હૈ, મુક્ત હૈ, સ્વાધીન હૈ, સુખી હૈ ! ઇસસે બદ કર સુખ કી ખાત ઔર કયા હોગી ? ઉસને પ્રાણોં કે અંદર પિંજરે મેં બંદ હોકર પડે-પડે તો કિસી દિન મંદાકિની કી નિર્મલ ધારા કી તરફ ઔસી સ્વર-સહરિ નહીં બહાઈ થી ! મેરે સ્વાર્થમય, ગોહમય, માયામય, આત્મસુખમય, અનુરાગ કી વેદી પર તિલ તિલ કરકે ઉસકે સમસ્ત સુખોં કા બલિદાન હો રહા થા ઔર મૈં સમજતા થા કિ મૈં ઉસકા વહ અત્યંત આદર કર રહા હું-હૃદય કા નિઃસીમ પ્રેમ ઉસ પર વર્ષણુ કર રહા હું; પર આજ જાના કિ વહ સખ કોરા અત્યાચાર થા. આજ મેરા પંછી સ્વાધીન હો ગયા. ઇસ સે બદકર આનંદ ઔર કયા હોગા ? ઇસ આનંદ કો, ઇસ હર્ષ કો તો રખને યોગ્ય ઇસ નન્હે-સે હૃદય મેં પર્યાપ્ત સ્થાન ભી નહીં.

उस्ताद मौलायज्ज

(अनुवादक-सुरजप्रसाद शुक्ल. 'सरस्वती' १९२६ ना जीसेम्बरना अंकमांथी)

किसी समय हमारे देश में संगीत का बहुत आदर था, किंतु अजब वे दिन नहीं रहे। भारतीय संगीत की प्रतिध्वनि तो कहीं कहीं सुनाई भी पड़ जाती है, किंतु वीणा अजब भी धूलझण्डित पड़ी हुई है। इसी अनादृत वीणा को पुनः एक बार सुन्नित करने के हेतु उन्होंने अपना समस्त जीवन लगा दिया—उनमें मुसलमान उस्ताद मौलायज्ज भी एक थे।

सन १८३३ में दिल्ली में किसी सम्पत्तिशाही जमींदारवंश में आपका जन्म हुआ था। धनवान व्यक्ति की संतति होने के कारण आपके विषे सुअवसरों का अभाव नहीं रहा। जेल, कुस्ती आदि में ही अपना समय व्यतीत कर दिया करते थे। यदि कोई विदेशी आप के शहर में आता तो उसकी यथासाध्य सेवा और सहायता करना मौलायज्ज अपना कतव्य समझते थे। आप को कुस्ती लड़ने की विशेष रुचि थी। एक बार एक विदेशी इकीर के आने पर मौलायज्ज यथारीति उसकी सेवा करने गये। इकीर यिस्ती दल का सूत्री था। उसने मौलायज्ज से एक गीत गाने का अनुरोध किया। मौलायज्जने कहा कि मैंने संगीत की शिक्षा नहीं पाई, तो भी मुझे कुछ एक गीत मालूम हैं। यह कह कर वे गाने लगे। इकीर उनका गाना सुन कर घतना मुग्ध हो गया कि उसने उनसे कुस्ती आदि छोड़ देने का अनुरोध किया। उसने कहा कि कुस्ती आदि की अपेक्षा एक मद्दत उद्देश के विषे तुम्हारा जन्म हुआ है। मौलायज्ज का नाम था जेवज्ज। इकीरने उनका नाम मौलायज्ज रख दिया। उसने लविष्यत्वाणी की, कि तुम्हारे नाम की महिमा यारों और ध्वनित हो उठेगी। इकीर के उपदेश के अनुसार मौलायज्ज ने भी संगीतयर्था में अपना सारा जीवन लगा दिया।

उस समय भारतवर्ष के गुलामी दूसरे आदमी के सम्मुख अपनी विद्या का प्रकाश नहीं करते थे। वे धने-गिने हो ही यार शिष्यों को, जो उनकी लज्जित करते थे, छिपकर विद्यादान करते थे। उसी समय किसी शहर में धसीटेभां नामक एक बहुत बड़े उस्ताद थे। उनकी कीर्ति सुनकर मौलायज्ज उस शहर को गये। वहाँ उन्हें मालूम हुआ कि उस्तादज्ज समस्त विद्यार्थियों को लौटा देते हैं। किंतु मौलायज्ज निराश होनेवाले लोगों में नहीं थे। उन्होंने प्रयत्न करके मालूम कर लिया कि उस्तादज्ज अर्धरात्रि के समय संगीत का अभ्यास करते हैं। उस्तादज्ज का एक दर्यान अशीमज्जर था। मौलायज्ज ने उसमें किसी प्रकार भिन्नता कर ली। अर्धरात्रि को जाकर गंधे लड़ाने के विषे एक साथी पाकर दर्यान भी बड़ा सुभी हुआ। इस तरह कुछ मास तक वे उस्तादज्ज का अलापना सुनते रहे। जो रात्रि को चोरी करके सुनते थे, दिन को वही अभ्यास करते थे। कुछ दिनों तक इसी प्रकार करने करने वे उस्तादज्ज के गानों की हज़ू नकल करने लगे। आपके गानों में उस्तादज्ज के गानों की प्रतिध्वनि आने लगी। एक बार उनकी कुटि के पास से जाते समय उस्तादज्ज भी उनका गाना सुनकर यकित हो गये। शहर में अपना एक प्रतिद्वंद्वी पाकर उस्तादज्ज उनकी कुटि में गये और ठीक अपना ही जैसा गाना सुन कर बहुत विस्मित हुये।

मौलायज्ज का परियय पाये बिना अजब उस्तादज्ज से न रहा गया। मौलायज्ज ने कहा "कृपया यह प्रश्न न पूछिये। यह एक गोपनीय कथा है।" उस्तादज्जने पूछा—"अपने उस्ताद का नाम अतलाने में तुम्हें कौन सी आपत्ति है?" मौलायज्ज ने कहा—"देवल यही अतलाने से लविष्य में मेरी उन्नति का पथ एक-दम अंद हो लयगा। इसलिये उस्ताद का परियय गोपनीय ही रहने दीजिये, किंतु उस्तादज्ज मौलायज्ज के व्यवहार और विद्यापर अत्यंत मुग्ध और आकृष्ट हो गये थे। आभिर उन्होंने मौलायज्ज का पीछा न छोड़ा। मौलायज्जने कहा—"यदि उस्ताद का नाम अतलाने पर वे मुझसे नाराज हो कर विद्यादान करना छोड़ दें तो आप वादा दीजिये कि मैं सहायता करूंगा।" उस्तादज्ज के राज होने पर मौलायज्ज ने कहा—"आप ही मेरे उस्ताद हैं।" उस्तादज्ज तो अवाक रह गये। उस्तादज्जने बड़े आश्चर्य से कहा:—

“आज यँ तुमं देभने का मेरा यह पहला ही अवसर है, जैसे भग्नक से काम न चलेगा.” मौलायज्ज ने कहा:—“मैं सत्य ही यह रहा हूँ कि आप ही मेरे गुरुदेव हैं.” इस के बाद उन्होंने सारी कहानी सुना दी. अली तक उस्तादजी किसी को अपना शिष्य बनाने के लिये राज न हुआ था, किंतु मौलायज्ज ने उन्हें घतना मुग्ध कर दिया कि उन्होंने उसी दिन से मौलायज्ज को अपना शिष्य बना लिया.

कुछ वर्ष बाद मौलायज्ज एक असाधारण गवैये हो गये. उनके उस्ताद की मृत्यु होने पर उत्तर-भारत छोड़ कर वे दक्षिण की ओर चले गये. असाधारण गायक होने पर भी उन्हें अलिमान देशमात्र को भी न छू गया था. इसी कारण देश-विदेश घूमने पर, पूछ प्रशंसा होने पर, कुछ ध्यान न दिया.

व्यवसाय करनेवाले उस्तादों के पास भी मौलायज्ज कुछ न कुछ सीख ही लिया. यही नहीं, यदि हृद्र शिशु के पास भी कुछ सीखने योग्य वस्तु होती तो उसके सीखने के लिये वे संकोच न करते थे. ज्ञानी, भूष, धनि, दरिद्र-सभी से वे प्रेम से आत्मीय करते थे. मानव-जवन के सभ्य और देवता ही उनका उद्देश था.

दक्षिण-भारत जाने पर मौलायज्ज को यह पूर्णतया मालूम हो गया कि उत्तर-भारतीय संगीतपर अरब और फारस के संगीत का यथेष्ट असर पड़ चुका है, द्रविड़ों का कर्नाटक संगीत अली गिबकुल विशुद्ध है. उस पर विदेशी प्रभाव नहीं है. भिन्नता सरगम के ऊपर अधिकार भी और ही ढंग का है. यह देख कर मौलायज्ज त्यागराज और दीक्षित प्रभृति दक्षिणदेशीय संगीत-रचनाकारों की कृतियों के अत्यंत पक्षपाती हो गये. मौलायज्ज ने मैसूर के राज-दरबार में गायन नाम कमाया. हिंदुस्तानी संगीत को उत्तर-भारत से दक्षिण भारत की ओर अग्रसर करनेवाले प्रथम वही थे. उस समय रत्न-पथ न होने के कारण उनके मध्य किसी प्रकार का सम्बंध नहीं था. राज-दरबार की ओर से मौलायज्ज को एक पुरस्कार देना निश्चित हुआ था. किंतु इसी भीषण में वहाँ के सल्तनत की पुत्री का वीणावादन सुनकर अब गीत गाने के समय की अपूर्व संगीत-रचना देखकर वे मुग्ध हो गये; और उससे सीखने के लिये अपनी छिछा प्रकट की. उस कुमारी ने कहा:—“संगीत हमारी आत्मा-जनि की वंशगत संपत्ति है! अन्य कोष आदरी जति इसके विज्ञान और अनर्निहित तत्त्व के सीखने का अधिकारी नहीं. यदि आपने सीखने की छिछा ही की है तो आगामी जन्म में आत्मा के धर जन्म ले.” यह बात मौलायज्ज के सुल गछ; इस अपमान से अपमानित हो वे राजदत्त पुरस्कार को वहीं छोड़ मैसूर से चले गये. “गृहीपर आत्मा छोड़ कर और किसी की आत्मा संगीत का अधिकारी है या नहीं” इसी समस्या के हल करने में वे अपना समय गिताने लगे.

मौलायज्ज चलेते समय कह गये थे कि इस शास्त्र पर पूर्ण अधिकार कर के ही मैसूर लौटूंगा. यह संवाद सुनकर महाराज से लेकर उनका एक साधारण लक्ष्य तक अत्यंत दृष्टित हुआ. उन्होंने अंगद्वार, मलबार प्रभृति नाना स्थानों में घूम कर तन्त्र के एक आत्मज्ञ के निकट संगीत के लांछार का आविष्कार किया. वह आत्मज्ञ अपने कडे विचार का था, कि वह स्वगतिओं को भी संगीत की शिक्षा नहीं देना चाहता था. और अपनी इस विषय की पुस्तकें किसी विश्वसनीय पुरुष को भी नहीं देता था.

इस आत्मज्ञ के साथ परित्यक्त मौलायज्ज ने संगीत-शास्त्र के अमूल्य रत्नों का संग्रह कर लिया. उन्होंने आत्मज्ञों-द्वारा रचित सभी श्रेष्ठ रचनाओं को पढ़ा अब रागप्रस्ताव, ताल-प्रस्ताव, स्वर-प्रस्ताव, गायन-कला, गति, लय, संधिप्रभृति संगीत-विज्ञान के नाना अंशों का अध्ययन किया. उन्होंने अत्यंत निराश होकर जिस मैसूर को छोड़ दिया था, सकल शास्त्रों में सुपंडित हो पुनः उस मैसूर को गये. महाराज कृष्णराज ने उनकी परीक्षा देने के लिये दक्षिण के समस्त संगीतज्ञ आत्मज्ञों को आमंत्रित कर एक सभा की. उस सभा में मौलायज्ज गान की रचना अब सर और ताल में सर्वश्रेष्ठ उतरे. उस समय की प्राचीन हिंदु-प्रथा के अनुसार जत्र, यामर, कन्नगी, सिरपेय आदि वस्तुओं से सम्मानित किये गये. इसके पार किसी प्राचीन उच्च वंश की कन्या के साथ उन्होंने विवाह कर लिया. इस गौरव के समय देश-विदेश में उन की

भूय भ्याति इष्ट. अनेक देशी रणवाडों ने उन्हे निमंत्रित किया; पर वे सभ निमंत्रणों की रक्षा न कर सके. हों, यडोदा के महाराज भंडेराव की अतुरोधरक्षा अवश्य की. दुःख का विषय है कि इन महाराज के राज्य में नकर वे संतुष्ट नहीं हो सके. वहाँ जने पर उन्हे मावूम हुआ कि महाराज ने उनके गुण-नैपुण्य के कारण नहीं बुझाया है, किंतु राज-सभा अशंकृत करने के लिये बुझाया है. महाराज मौलाज्जश को इस प्रकार स्वाधीन-प्रिय दण निराश हो गये. उन्होंने देखा कि अन्यान्य गायकों की तरह मौलाज्जश केवल महाराज के महैमान होकर रहने के लिये राख नहीं.

एक दिन महाराज ने अपने सभासदों से पूछा कि एक-मात्र गायक होकर मौलाज्जश किस अधिकार से राज्यत्रिभूषण धारण करते हैं? मौलाज्जश ने कहा कि शासनकर्ता का मान केवल उसके शासन में ही है, राज का मान केवल उसके राज्य में ही है, किंतु विद्वान सर्वत्र पूज्य जाता है. इसी से मैं राज्यत्रिभूषण धारण करता हूँ.

मौलाज्जश का गर्व तोड़ने के लिये महाराज ने एक उपाय सोचा. उन्हे एक संगीतज्ञ सभा में आह्वान किया. उनके राज्य में उस श्रेष्ठी का काष्ठ उस्ताद न था, अतएव भारत-वर्ष के अन्यान्य प्रदेशों से कदमहुसेन, अलीहुसेन, कन्हाडी, नसीदभां प्रभृति विख्यात गवैयों को बुलाया. ये सभी अपनी अपनी विद्या में भूय पंडित थे, किन्तु मौलाज्जश की तरह सर्वशास्त्र-निपुण नहीं थे. भारतवर्ष के गवैयों में एक जडा लारी होय यह है कि जो नाद में भूय दक्ष है वे विद्वान के सारे नहीं बजते, जो भूय जडे वैज्ञानिक हैं वे नाद की ओर अपना ध्यान नहीं देते, उनके पास गदा है वे गाना हाक तरह से नहीं गानते, जो भूय भरती से गाते हैं, उनका सुकंठ से सम्पर्क नहीं. मौलाज्जश में ये काष्ठ होय नहीं थे. इसी से उन्होंने पुनः नय प्राप्त की, एवं उस्तादों के सकल दोषों को उनके सम्मुख रख दिया. इस परीक्षा से उन्हे अच्छी तरह मालूम हो गया कि संगीतशास्त्र का देश में कितना पतन हो चुका है.

इससे मौलाज्जश हिंदुस्तानी और कर्नाटक संगीत के पार्थक्य को अच्छी तरह समझ गये. उन्होंने यह तर्क निकाला कि आर्य-संगीत के उपर अरब और पारस्य के संगीत का प्रभाव यथेष्ट रूप में पड़ने से हिंदुस्तानी संगीत में मोहिनी-शक्ति भूय यह गर्भ है; किंतु कर्नाटक का संगीत छंद, ताल, लय आदि के नियमों में उत्तर-भारत की अपेक्षा बहुत आगे है. दक्षिण में संगीत एक पवित्र विद्या है. संगीतकार उसका पूजारी रूप में सम्मानित है; किन्तु उत्तर-भारत में संगीत आभोद-प्रभोद-मात्र रह गया है. यही कारण है कि संगीत और उसके लक्ष्यों का लोग धृती नीची निगाह से देखते हैं. मौलाज्जश ने उत्तर और दक्षिण की दोनों प्रणालियों को मिला कर एक नूतन प्रणाली का प्रवर्तन किया. उन्होंने कलकत्ते के महाराज मणुिन्द्र मोहन की सहायता से गवर्नर जनरल से मुलाकात की; और दिल्ली-दरबार में अपनी दक्षता दिखा कर भूय सम्मान प्राप्त किया. फिर यडोदा के महाराज सयाज राव गायकवाड के यारप से लौटने पर मौलाज्जश को अपनी छच्छा के पूर्ण होने की आशा दिखा दी. उन्होंने महाराज के नेतृत्व में एक शिक्षात्रय का स्थापन किया. मौलाज्जश ने भारतीय संगीत की स्वर-लिपि पर अधिकार जमाने के लिये एक संकेत-माला की भी सृष्टि की; किंतु संगीतलक्ष्यों ने उनके इस कार्य में बहुत बाधायें डालीं. उन्होंने कहा, कि भारतीय संगीत के सौन्दर्य का नियम के अधीन नहीं कर सकते. उनके प्रतिद्वन्द्वियों ने उनकी संगीत-माला की शिक्षा देकर नूतन नूतन संगीतमालाओं की सृष्टि कर दी. प्रत्येक निरन्तरित संकेत-मालाओं के प्रचार का छच्छुक हो गया. इस प्रकार मौलाज्जश के उपर एक नवीन आपत्ति सी अव दी.

मौलाज्जश के अभ्यास करने का ढंग भी विचित्र था. वे प्रतिदिन ६ घंटे से लेकर ८ घंटे तक वीणा-वादन एवं संगीत का अभ्यास करते थे. ६० वर्ष की अवस्था तक वे इसी प्रकार सरस्वती देवी की आराधना करते रहे. वे संगीत के स्वर्गिय सौन्दर्य पर इस प्रकार मुग्ध

हो जाते थे कि वीणा से सुंदर राग-रागिनियों का अवाप करते समय उनकी आंखों से आंसू बहने लगते थे।

भौलाभूषण अत्यंत दयालु थे। उनका गृहेरा प्रतिभावान था। उनकी जातशीत में भी जाने की तरह माधुर्य था। उन्होंने संगीत-शिक्षाविषयक बहुत सी पुस्तकें लिपी हैं। प्रायः सभी रागों और तालों पर कुछ न कुछ लिखा है। सन १८८६ में भौलाभूषण की मृत्यु हुई। उनके दोनों पुत्र, पौत्र एवं परिवारस्थ सभी संगीत में गूढ़ निपुण हैं। उनके ज्येष्ठ पुत्र सु-तर्जनों भडोदा की राजसभा के गायक एवं भडोदा के संगीत विद्यालय के शीर्षस्थानीय हैं और द्वितीय पुत्र डाक्टर ओ० एम० पठान लंडन के 'रायल एकेडमी ऑफ् म्यूजिक' से थियरीय संगीत में निपुण हुआ।*

तुलसीरहस्य

(लेखक—गणेशदास प्रामाणिक, 'सरस्वती' दिसम्बर १९२६ का अंकमांथी)

जिन सत संग जिनके न होई, राम कृपा जिन सुख न सोछ। १

सत संगति मुद भंगल भूला, सोछ इत सिधि सय साधन भूला। २

महात्मा तुलसीदास ने उपर्युक्त यौपाध्यायों सतों की वंदना में कही है।

इसके पूर्वसतों के लक्षण इस प्रकार जनवाये हैं—

जस पुरुष में लगवप्रेम हो, जे सदा लगवदकथा की चर्चा करता हो, लगवान पर उसका पूरा लोसा हो और जे स्वयं दुःख सहकर भी दूसरे का दुःख दूर करने में तत्पर हो, वही सत्पुरुष कहा जाता है। गृही और त्यागी दोनों श्रेणियों में ऐसे सत्पुरुष होते हैं। धनमें विशेषता घतनी ही है कि त्यागी सत्पुरुषों में उक्त लक्षणों का अभावरूप से प्रकाशित होना सरल है, किन्तु गृही सत्पुरुषों में संसार के जंजट उक्त लक्षणों के पूर्यरूप से प्रकाशित होने में आवक हैं। इस विशेषता के कारण गृही 'सत्पुरुष' की और त्यागी 'संत' की संज्ञा प्राप्त करता है।

तुलसीदास स्वयम् त्यागी संत थे, अतएव उनकी कही हुई यौपाध्यायों में आया हुआ 'सत्संग' शब्द का अर्थ 'सन्तों की संगति' करना हीक होगा। जैसे हो-यार संत जहाँ एकत्र होंगे वहाँ लगवान की ही कथा की चर्चा होगी; अतएव लगवचर्चा ही 'सत्संगति' है। उक्त यौपाध्यायों में जे 'सत्संगति' शब्द आया है उसका अर्थ 'हरिकथा' होना चाहिये। तुलसीदास ने सन्तों की वंदना में एक यौपाध्याय में कहा भी है—'हरिहर कथा विराजत जेनी'। अथ हम यहां उक्त यौपाध्यायों में प्रत्येक का अलग अलग अर्थ देते हैं। प्रथम यौपाध्याय का अर्थ इस प्रकार है—

(१) संत पुरुष के संग जिन सत-असत् का ज्ञान (विवेक) नहीं होता। और ये दोनों-संत और विवेक लगवान की कृपा के जिन सरलता से प्राप्त नहीं होते।

टीका—जैसा हमने में आता है कि संत-समागम से किसी श्रोता में विवेक उत्पन्न होता है, किसी में नहीं भी होता। अतएव संत पुरुष का भिन्न ज्ञान ही विवेक का कारण नहीं है। किसी ने हीक कहा है कि 'नौ नेज पानी चढ़े तौ न लीजै डार'। अतएव श्रोता का हृदय भी कामज होना चाहिये, जिससे उस पर हरि-कथा की छाप पड़ सके। हृदय की इस प्रकार कामलता और शुद्धि की निर्मलता के लिये लगवत-कृपा आवश्यक है।

अथ दूसरी यौपाध्याय लीजिये। इसका अर्थ करने में किसी ने इसे उपेक्षित माना है और किसी ने इसे उपमा माना है। अतएव दोनों दृष्टियों से इसका अर्थ करना चाहिये। इससे तुलसीदास की गूढ़ कवित्व-शक्ति का महत्त्व ही व्यक्त होगा।

* अंगला के एक लेख का अनुवाद।

पहले हम ३५३ की दृष्टि से अर्थ करते हैं—

सत्संगति याने हरिकथाशी भेलि की जड आनंद और कल्याणशी है। उसीके दूध सारे साधन हैं और दूध सिद्धि याने लगवदलकति है।

टीका:—सत्संगति-संतसमागम में गुरुस्थों का जो हरिकथा-लगवान की चर्या-सुनने का मिलती है, उसकी जड आनंद और कल्याण है। जैसे जड के कारण वृक्ष भेलि आदि उत्पन्न रहते हैं, उसी तरह हरिकथा का श्रवण याने प्रवाह या चर्या आनंद और कल्याण पर स्थिति रहता है। लगवान की कथा सुनने में तत्क्षण आनंद मिलता है और श्रोता के मन में यह भावना होती है, कि इससे मेरा कल्याण होगा। अतएव संसार में लगवचर्या के रहने के कारण प्रत्यक्ष आनंद और लक्ष्मण कल्याण ये दोनों भाते सत्संगति की जड कही गयी। यदि ये दोनों भाते न हों तो काय लगवकथा क्यों सुनता ? और श्रोता के अभाव से उसकी चर्या ही अर्थ हो नगयी।

मुक्ति या लगवान की प्राप्ति के लिये श्रुतने साधन हैं—कर्म या आचरण हैं—वे इस सत्संगतिशी भेलि के दूध हैं। अपने कल्याण की कामना से लगवकथा के श्रवण से श्रोता में लगवदलकति प्राप्त करने की जो चेष्टा उत्पन्न होती है, उससे धर्म-संयम और नाम-जप आदि जो कर्म करने पड़ते हैं, वे साधन कहलाते हैं। धर्मी साधनों से कल्याणशी दूध की प्राप्ति होती है, इस लिये ये साधन दूध कहे गये, और ये सत्संगतिशी भेलि के ही दूध दुधे, क्योंकि सत्संगति से ही धनकी उत्पत्ति दुध।

दूध से दूध उत्पन्न होता है, अतएव साधनाशी दूध से सिद्धिशी दूध उत्पन्न होगा। वृक्ष या भेलि का जो दूध सतेज रहता है याने जड से इसमें रस अत्यन्त पहुँचता रहता है, उस दूध में दूध लगता है। उसी तरह इसकी साधना में आनंदानुभूति और कल्याण का भावनाशी रस पहुँचता रहता है, उसे लगवत्-प्राप्ति, लगवान की लक्ष्मि की प्राप्ति, ज्ञान की प्राप्ति, श्रवण-मुक्तिशी दूध की प्राप्ति होती है। यह सत्संगति का उचित परिणाम होने से यह सत्संगतिशी भेलि का ही दूध दुध।

वृक्ष के जो दूध निस्तेज हो जाते हैं उनमें दूध नहीं लगते। उसी तरह जो व्यक्ति कल्याण की कामना से साधन में प्रवृत्त होकर भी, अपनी साधना में आनंद नहीं पाता और कल्याण की भावना उसमें सदा नहीं आती रहती, उसका सिद्धि नहीं मिलती।

अथ हम उपमा की दृष्टि से अर्थ करते हैं—

यह सत्संग आनंद और कल्याण की जड है, वही सत्य साधनों का दूध है, वही सत्य सिद्धियों का दूध भी है।

मनुष्य के लिये दुनिया में जो सच्चा आनंद है, वह हरिकथा में ही है। लगवचर्या से ही मनुष्यों का यथार्थ कल्याण होता है; अतएव आनंद और कल्याण का मूलकारण सत्संग ही है।

मनुष्यों ने अपने कल्याण के लिये श्रुतने प्रकार के साधनों का अथ तब आज निकाला है, उनमें सत्संगशी साधन याने हरिकथा की चर्या ही दूध के समान सुगंधित और सुंदर साधन है, क्योंकि इसी से अनायास आनंद की प्राप्ति और तृप्ति होती है।

नाना प्रकार की साधनाओं से श्रुतने प्रकार की सिद्धियाँ मनुष्यों को प्राप्त हो सकती हैं, उनमें लगवदलकति ही श्रेष्ठ सिद्धि है, क्योंकि अन्य सिद्धियों में काय मृत्यु के साथ लय हो जाती है, तो काय केवल परलोक में काम देती है; परन्तु लगवदलकतिशी सिद्धि श्रवण में आनंदप्रद और मृत्यु के बाद कल्याणकारक होती है। ऐसी लगवदलकतिशी सिद्धि सत्संग का परिणाम होने पर भी। इससे पुनः सत्संग ही उत्पन्न होता है। इसी लिये सत्संग दूध भी कहा गया। धर्तर सिद्धियों का इरस्थ परिणाम भी लगवदलकति ही है, इस लिये लगवदलकति सत्य सिद्धियों का दूध है। हरिकथाशी सत्संगति जैसे स्वयं अक्ष साधना है, जैसे ही वह स्वयं ही उसका आनंदोपभोगशी दूध भी है। आनंद का उपभोग ही सच्चा कल्याण है। अतएव लगवचर्या स्वयं ही मूल आनंदभग्न, मनोहर और सरल साधना एवं सच्ची सिद्धि है।

કાલી કમલીવાલે બાબા કી લોકોપયોગી સંસ્થાએ

(લેખક-અમૃતલાલ શીલ. ' સરસ્વતી ' ડીસેમ્બર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

ક્યા સાધારણ ગૃહસ્થ, ક્યા ધનવાન, ક્યા રાજમહારાજ, ક્યા ત્યાગી સાધુ-સંત, જિન મુ-હોદયોં ને હરિદ્વાર, હૃષીકેશ, કેદાર, બદરિકાશ્રમ, ગંગોત્તરી આદિ હિમાલય કે તીર્થ-સ્થાનોં કા દર્શન ક્રિયા હૈ, ઉનમેં શાયદ હી એસા કોઇ હો જસકા કાલી કમલીવાલે બાબા-દ્વારા સ્થાપિત સંસ્થાઓં-દાતવ્ય-ચિકિત્સાલયોં-ધર્મશાલાઓં આદિ સે કુછ ન કુછ ઉપકાર ન હુઆ હો. અત-એવ ઉનકી ઇન સંસ્થાઓં કે નામ તો લોગોં ને ધર ઐકે હી સુને હોગે.

આજ સે ૪૦-૫૦ વર્ષ પહેલે હૃષીકેશ મેં એક ઉચ્ચ કોટિ કે સાધુ રહતે થે. વે પૂર્વાશ્રમ મેં પંજાબ-દેશ-વાસી થે ઔર સંન્યાસ-અશ્રમ મેં ઉનકા નામ શ્રીપાદ વિશુદ્ધાનંદગિરિ થા; પરંતુ સેર્વસાધારણ મેં વે કાલી કમલીવાલે બાબા કે હી નામ સે પ્રસિદ્ધ થે. એક બાર વે હિમાલયવાસી સાધુઓં ઔર યાત્રિયોં કી દુર્દશા ઔર કબ્જે ડેખ કર બહુત દુખિત હુએ. અતએવ વે કલકતે ગયે ઔર વહાં કે ઉદાર હિંદુઓં સે ઉપયુક્ત સાધુઓં ઔર યાત્રિયોં કી દુર્દશા કા હાલ કહા. ફલતઃ દાનવીર શેઠ સૂરજમલ ઝુનઝુનાવાલા ઔર અન્ય વ્યાપારી, વિશેષ કર ભારવાડી વ્યાપારી, સહાયતા કરને કો તૈયાર હો ગયે. ઇનકી સહાયતા પાકર ઉક્ત કમલીવાલે બાબા ને હૃષીકેશ, હરિદ્વાર, કેદાર, ગંગોત્તરી આદિ સ્થાનોં મેં ધર્મશાલાયે, દાતવ્ય ચિકિત્સાલય આદિ સ્થાપિત ક્રિયે ઔર ઉસ પ્રદેશ મેં રહ કર તપસ્યા કરનેવાલે સાધુ-તાપસોં કે નહને, ખાને, ઓઢને, તાપને આદિ કા પ્રબંધ કર ગૃહસ્થ ઔર ત્યાગી સાધુ-સંતોં તથા તીર્થ-યાત્રિયોં કો અપને અશેષ ઋણજન મેં આબદ્ધ કર લિયા. ઇસકે ઉપરાંત ઉન્હોંને ઉપયુક્ત શેઠ સૂરજમલજી સે પ્રચીન લક્ષ્મણમૂસા કે સ્થાન પર લોહે કા પૂજા બનવા દિયા. (આજ કઈ સાલ હુએ, વહ પુજા ટૂટ ગયા ઔર ઉસકો ફિર બનવાને કી ચેષ્ટા કી જ રહી હૈ.) ઇસ પ્રકાર ઉત્તરાખંડ મેં લોક-સેવા કે કાર્ય કો પુરઃસર કર વે હૃષીકેશ મેં અપના જીવન ઉપ-યુક્ત સત્કાર્યોં કે સંચાલન મેં સદા લગાયે રહતે. અંત મેં જળ વે સમાધિસ્થ હો ગયે, તથા ઉનકે એક-માત્ર શિષ્ય શ્રીપાદ નારાયણગિરિ કી ઝોજ કી ગઢ. શ્રીપાદ નારાયણગિરિ અપને પૂર્વાશ્રમ મેં વંગદેશ-વાસી થે, અંગ્રેજી ઔર સંસ્કૃત મેં ઉચ્ચ કોટિ કે વિક્તાન થે, પરંતુ બે વિકૃત ઔર પરિવ્રાજક બી થે. ૧૯૦૮ કે લગભગ ઉન્હોંને મદ્રાસ-નગર મેં અપના આશ્રમ સ્થાપિત ક્રિયા થા, વહાં ઉનકે સૈકડોં ભક્ત ઔર શિષ્ય હો ગયે, જો ઉનસે દર્શન, વિશેષતઃ વેદાન્ત કી શિક્ષા લેતે થે. મદ્રાસ મેં ઉનકે સ્થાન કા નામ ' નારાયણધામ ' પડ ગયા. ઉન્હોંને વહીં ૧૯૨૩ મેં મહાનિર્વાણ લાલ ક્રિયા. જળ ઉનકા પતા નહીં મિલા, તથા બાબાજી કે પહેલે સે હી આશ્રિત નાથ-સંપ્રદાયી રામનાથજી ઔર ઉદાસી-સંપ્રદાયી આત્મપ્રકાશજી ને ઇસ બી સંસ્થા કા સારા પ્રબંધ અપને હાથ મેં લે લિયા. ઇનકે પ્રબંધ-કાલ મેં ભારતવર્ષ કે દૂસરે નગરોં કે અન્ય સંપ્રદાયોં ઔર જાતિયોં કે દાનવીર બી સહાયતા કરને લગે. ઇન સહાયકોં મેં સૂર્યવંશાવતંસ હિન્દૂપતિ રાજપૂત-કુલ-ગૌરવ મહારાણા ઉદયપુર કા બી નામ હૈ. યાત્રિયોં કી ભેટ સે બી અછી રકમ આને લગી. હિમાલય-પ્રદેશ કે ક્ષેત્રોં કે ઉપરાંત પ્રયાગ, કાશી, ગયા, કુરુક્ષેત્ર આદિ ક્ષેત્રોં મેં બી બાબાજી કે નામ સે અન્નસત્ર ઔર આશ્રમ સ્થાપિત હુએ ઔર હૃષીકેશ મેં એક આયુર્વેદ વિદ્યાલય બી સ્થાપિત હુઆ. ઇસ આયુર્વેદ-વિદ્યાલય કો સરકાર બી આર્થિક સહાયતા દેતી હૈ. કુછ દિનોં કે બાદ ઉપયુક્ત દોનોં મહાત્માઓં મેં કુછ વિરોધ હો જાને સે દોનોં અલગ હો ગયે, ઔર હૃષીકેશસ્થ ' સ્વર્ગાશ્રમ ' નામ કી ધર્મ-સંસ્થા કી અધ્યક્ષતા આત્મપ્રકાશજી ને લે લી, જો આજ બી ઉન્હીં કે હાથ મેં હૈ, ઔર બાકી સંસ્થાએ રામનાથજી કે અધીન રહીં. ઇન દોનોં મહાત્માઓં ને બી અપને કો કાલી કમલીવાલે કે હી નામ સે પ્રસિદ્ધ ક્રિયા. અબી કુછ દિન હુએ કિ રામનાથજી કા સ્વર્ગવાસ હો ગયા. (૧ ફેરવરી, ૧૯૨૬). ઉનકે દેહાન્ત હો જાને પર રામનાથજી કે સમય કે કર્મચારી હી ઉનકી સંસ્થાઓં કા અબી તક થોડા-બહુત કામ ચલા રહે હૈ, સુનતે હૈ, રામનાથજી ને અપને જીવન-કાલ મેં એક ટ્રસ્ટ સ્થાપિત કરના ચાહા થા. ઔર ઉસકા મસવિદા બી બન

गया था, परंतु उसका इस कुछ नहीं हुआ। आज-कल रामनाथजी के आश्रमवासी गृहस्थ कर्म-यारी मनीरामजी अपने को 'आया मनीराम' के नाम से उत्तराधिकारी कह रहे हैं और अदालत से सारी संपत्ति अपने नाम करा देने की चेष्टा भी कर रहे हैं।

हमको निश्चय रूप से मायूम है, कि कुछ दिनों के लिये प्रयाग के दारागंज में स्थित उनका अन्नसत्र बंध हो गया था। धीरे वरु अन्न फिर चलने तो लग गया है, परन्तु भेद ही जात है कि कर्मचारियों के कठोर व्यवहार से केवल प्रयाग के नहीं, बल्कि सभ्य स्थानों के अन्नप्रार्थी साधु दुःखित होते हैं। रामनाथजी की श्रुति अवस्था में ही उनके कर्मचारी अन्नप्रार्थी साधुओं से प्रायः कठोर व्यवहार करते थे, और कभी कभी तो उनके उपर लाथ तक चला देते थे, यही नहीं, उनको सजा-गवा और कल्याणला भोजन तक देते थे। पिछले दिनों साधुओं ने कितने ही दिन तक जो सत्याग्रह कर अन्न नहीं स्वीकार किया था, उसका कारण यही अन्याय-पूर्ण व्यवहार था। उसी समय ट्रस्ट हत्यादि की कल्पना की गई थी। जय ट्रस्ट का नाम सुन कर अकाध अद्विंसक साधु-संत फिर अन्न स्वीकार करने लगे, तब ट्रस्ट की कल्पना भी शून्य में मिल गई। कर्मचारियों के दुष्ट व्यवहार से ही दुःखित होकर इस घटना से कुछ वर्ष पहले पञ्जब और सिंध के दाताओं ने इस संस्था से अपना संबंध लंग कर अपने बंधे के धन से एक दूसरी ही धर्मशाला और अन्नसत्र जोल दिया था। जैसे ही कर्मचारियों में एक महात्मा आज-कल इस संस्था के प्रधान अध्यक्ष बने हुए हैं, उनमें कितने ही गुण कथों न हों और कितने ही प्राचीन कर्मचारी कथों न हों, वे हैं तो उन्हीं कर्मचारियों में से एक। अतएव ऐसी दशा में उनको इस संस्था का पूर्ण अधिकार देना कभी उचित नहीं हो सकता; परंतु वे तो अन्न अपने को रामनाथजी-द्वारा नियुक्त उनके उत्तराधिकारी के रूप में प्रकट कर रहे हैं। परंतु आत्मप्रकाशजी का तो यह कथन है कि रामनाथजी उनको एक वसीयतनामाद्वारा केवल भैरवजी बना गये हैं। इसी कारण उन्होंने अपना दावा अदालत में दायर किया है। तो अन्न ऐसी लोकोपयोगी संस्था के लिये अदालत होगी !

यदि इसका कुछ उचित प्रबंध जल्दी न किया जायगा, तो उस प्रातःस्मरणीय महात्मा के अनुष्ठित इन तमाम परमोपकारी कार्यों के अंद हो जाने का भय उर है। सुनते हैं कि रामनाथजी के समय में इस साधु-सेवा के काम के लिये नौ बंधा भिक्षु था वह सभ्य अर्थ नहीं हो जाता था। अन्त के कारणों इधे अंको अथवा सेठों के पात जमा हैं। यह भी सुनने में आता है, कि इस काम के लिये दाताओं ने धन-दान किया था, उसके उपरांत अन्ना हुआ धन दूसरे कामों में भी उठ रहा है। हमारी सुदृढ़ बुद्धि में यह पद्धति ठीक नहीं है। इस उद्देश से दाताओं ने दान दिया उसी प्रकार के काम में अर्थव्यय करना चाहिये-अर्थात् साधु-संतों और तीर्थ-यात्रियों की सहायता और उपकार के लिये ही धन का व्यय होना चाहिये। यदि दूसरे उपकारी कामों के लिये धन की आवश्यकता हो तो प्रयोजन जाता कर उसके लिये अलग बंधा भागना चाहिये।

उपयुक्त संस्था की रक्षा के दो उपाय हमारे ध्यान में जायते हैं। एक तो नियम के अनुसार उसे ट्रस्ट के सौंप देना, जो एक उपयुक्त वैतनिक अध्यक्ष-द्वारा उसके कार्यों का संचालन करावे; परंतु इस उपाय के अवलम्बन से एक लागी संन्यासी-द्वारा स्थापित संस्था में सांसारिक लाव का दोष लग जायगा। इसके सिवा ऐसा करना उचित भी नहीं है। परलोकवासी नारायणगिरिजी अपना एक-मात्र शिष्य छोड़ गये हैं, उनका नाम श्रीपाद आनंदगिरिजी है। कुछ दिन हुये महाराज में हमको आपका दर्शन मिला था। आप संस्कृत, अंग्रेजी आदि भाषाओं के विद्वान्, कर्मठ, उदारभावापन्न हैं। आप किसी विशेष संप्रदाय अथवा पंथ के पक्षपाती अथवा विरोधी नहीं हैं, और इस काम के संपूर्ण उपयुक्त हैं। यह भी हमको ज्ञात है कि आपके पूर्वजन्म का वंश परोपकार के कामों के लिये आज भी प्रसिद्ध है। अतएव आपको दूढ़ कर कादी कमलीवाले आया की गद्दी पर बिठाना चाहिये और आपसे इस संस्था का काम लेना चाहिये। ऐसा होने से इस संस्था का धार्मिक रूप भी नहीं नष्ट होगा। इसके सिवा ऐसी संस्थाओं की अध्यक्षता के लिये भारत में विरक्त साधु-संप्रदाय में भी शिष्य-प्रशिष्य

હી સનાતન-કાલ સે અધિકારી માને જાતે રહે છે. ઇસ કારણ ઇસકી અધ્યક્ષતા કે લિએ આનંદ-ગિરિજા ન્યાયતઃ અધિકારી હી નહીં, કિન્તુ ઉસકે ઉપયુક્ત પાત્ર બી હૈ. યદિ આપ ઇસ ભાર-કો અદણ કરના અસ્વીકાર કરે, તો બી આપસે અનુરોધ કર અપને પરમગુરુ કે સુનામ-રક્ષ કે લિએ આપકો આધ્ય કરના ચાહિએ.

ઉપયુક્ત સંસ્થા કા સંચાલન કેવલ પરિશ્રમ-સાધ્ય હી નહીં હૈ, કિન્તુ દાયિત્વપૂર્ણ બી હૈ. યદિ ઉસકા કામ કિસી ગૃહસ્થ કો સૌંપ દિયા જાયગા તો ઉસે ઉપયુક્ત વેતન દેના પડેગા, કયોંકિ એસે કર્મચારી કો નિજ કા ખર્ચ ચલાને કે ઉપરાંત અપને ખાલ-ખર્ચોં કે લિએ બી કુછ પ્રયત્ન કરના આવશ્યક હૈ. યદિ ઉસકો અચ્છી રકમ વેતન મેં ન મિલેગી તો ઉચિત તથા અનુચિત ઉપાયોં સે ધન-સંગ્રહ કરને કા ડર લગા હી રહેગા; પરંતુ યદિ ઉસકા કામ એક લાગી સાધુ કો સૌંપ દિયા જાયગા તો ધન નષ્ટ હોને કા ડર નહીં. એક ખાત યદ બી હૈ કિ જ્યાં યહ દાન એક વિરક્ત સાધુ કો ઉત્સર્ગ કિયા જાયુકા હૈ ત્યાં ઉસકી અધ્યક્ષતા કિસી ગૃહસ્થ કો નહીં મિલ સકતી ઔર ઉનકે પ્રશિષ્ય કે રહતે હુએ કિસી દૂસરે સાધુ-સંન્યાસી કો બી નહીં મિલ સકતી. આજ-કલ ઇસ સંસ્થા કે જો જીતને કામ કી અધ્યક્ષતા કર રહા હૈ વહ ઉતને હી કા સ્વતંત્ર માલિક ખનને કી ચેષ્ટા કર રહા હૈ. યદિ એસા હુઆ તો યહ મહાન પરાપકારી સંસ્થા છિન્ન-ભિન્ન હોકર અનેક છોટી છોટી સંસ્થાઓં મેં પરિણત હો જાયગી ઔર ઇનકે અધ્યક્ષ યાત્રિયોં સે પૈસા કમાના અપના ધર્મ સમજને લગેંગે. આજ-કલ ઇસ સંસ્થા કી દશા શાયનીય હો રહી હૈ. પિછલે દશહરા કે દિનોં હમારે કુછ પ્રેમી હરિદ્વાર-હૃષીકેશ ગયે થે. વહોં વે દો-એક ધર્મશાલાઓં મેં બી ગયે થે, જહોં ઉન્હે કુછ પ્રસાદ દેકર ઉનસે દક્ષિણ લી ગઇ. ઇસસે માલુમ હોતા હૈ કિ ઇન સ્થાનોં મેં દેવાલયોં કે પૂજારિયોં અથવા પંડોં કી તરફ યાત્રિયોં સે ભેટ લેને કી પ્રથા બી પ્રચલિત હો ગઇ હૈ. ઇસ પ્રકાર સે બાબાજી કા નામ ચાહે ખતા રહે, પરંતુ ઉ-નકી સંસ્થા કા મહાન ઔર ધાર્મિક ભાવ નષ્ટ હો જાયગા. ઇસ કામ પર યદિ કોઇ દૂસરે સં-પ્રદાય કા સાધુ બી નિયુક્ત હો તો બી વહ કબી એસે નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ સે ઔર એસી જાન ખપા કર પરિશ્રમ નહીં કર સકતા, જૈસા બાબાજી કે પ્રશિષ્ય અપને પરમ ગુરુ કે સુનામ સ્થાપી રખને કે લિએ કરેંગે. અતએવ ઇસકા પ્રયત્ન બહુ જલદી કરના ચાહિએ, કયોંકિ યાદ દાતાઓં કો વિશ્વાસ હો જાયગા કિ કામ ઠીક નહીં ચલ રહા હૈ ઔર જો રૂપયા હમ દે રહે હૈં વહ કહીં કા કહીં જા રહા હૈ ઔર સાધુસંત જૂઓં મર રહે હૈં, તો સંભવ હૈ કિ વે દાન દેના હી બંદ કર દે, ઔર એક બાર બંદ કર દેને કે ઉપરાંત ફિર આરંભ કરના યદિ અસંભવ નહીં તો કઠિન નિ-સંદેહ હૈ. અતએવ ઇસ સંસ્થા કો જીવિત રખને કે લિએ કેવલ ચંદાદાતા હી નહીં, બલકિ સા-ધારણ ધર્મપ્રાણ હિન્દુ સજ્જનોં કો કષ્ટ સ્વીકાર કર ઉદ્યોગ કરના ચાહિએ, કયોંકિ ચંદે કે ઉપરાંત તીર્થ-યાત્રિયોં સે જો ભેટ ઇસ સંસ્થા કો મિલતી હૈ વહ બી આમદાની કા એક ખડા હિસ્સા હૈ. ઇસ કારણ સારે ભારત કે તીર્થ-યાત્રિયોં કો ઇસ કામ મેં હાથ ખેટાના ચાહિએ. કિસી કારણવશ ઇસકે બંદ હો જાને સે કેવલ પરાપકારી પરલોકવાસી બાબાજી કી હી આત્મા દુઃખી નહીં હોગી, બલકિ સાધારણ ધર્મપ્રાણ હિન્દુઓં કી બી.

હમ આનંદગિરિજા કો જાનતે હૈ. યહી નહીં, ઉનકે પૂર્વાશ્રમ કા બી હાલ હમેં જાત હૈ. અતએવ હમ નિરપેક્ષ ભાવ સે કહ સકતે હૈં કિ યદિ ઉન્હોંને ઇસ કામ કો સ્વીકાર કર લિયા (કયોંકિ જો કર્મદે વિદ્વાન અપને પૂર્વાશ્રમ કે ધન ઔર ઐશ્વર્ય કો વિષ્ટા કી તરફ લાગ કર એક માત્ર લંગોટી પર સંતુષ્ટ હો જાતા હૈ વહ જલદી એસે જમેઓં મેં નહીં ફૂંસના ચાહતા) તો વે ઇસકી ઉન્નતિ ઔર પ્રયત્ન કરને મેં અપની ઔર સે કુછ ઉઠા ન રકમેંગે. અવશ્ય હમ યહ બી ચાહતે હૈં કિ ઉનકે ગદી પર બેઠને કે બાદ ઇસ મહત્તી સંસ્થા કી રક્ષા કે લિએ એક સલા ખતા કર ઉસકી રજીસ્ટરી કર દી જાય, ઔર સમય સમય પર ઉસકી આમદાની ઔર ખર્ચ કે હિસાબ કી જાંચ બી કી જાયા કરે.

ઇસ સંબંધ મેં સંવાદ-પત્રોં મેં જો નાના સંવાદ છપે હૈં, ઔર અપને ઉન ઇષ્ટ-મિત્રોં સે જો તીર્થાટન આદિ કે વિચાર સે હરિદ્વાર-હૃષીકેશ ગયે હૈં, જો કુછ સુના હે ઉન સંબંધે આ-ધાર પર દુઃખિત હોકર હમને નિરપેક્ષ ભાવ સે યહાં યહ લિખા હૈ. આશા હૈ, સર્વસાધારણ

કી દષ્ટિ ઇસ ઔર આકર્ષિત હોગી, છસસે જલદી અર્થોર આનેવાલે કુંબ (ચેત્ર) સે પહલે હી ઇસકા સુધાર ઔર અચ્છા પ્રબંધ હો જાય.

અસિધારા-વ્રત

(લેખક-સોચનપ્રસાદ, 'સરસ્વતી' ના ડીસેમ્બર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

અસિધારા-વ્રત કા ઉલ્લેખ 'રઘુવંશ' કે ૧૩ વેં સર્ગ મેં આયા છે. 'કથાસરિત્સાગર' ઔર 'પંચતંત્ર' મેં ભી ઉસકા વર્ણન છે. મક્ષિનાથ ને ઇસ પદ કી જો વ્યાખ્યા કી છે વહ ઠીક નહીં જાયતી, કિન્તુ 'દિનકર' કી ટીકા સે ઉસકા પ્રકૃત અર્થ જ્ઞાત હોતા છે. 'દિનકર' કહતે હૈં:—

एकस्यामेव शय्यायां मध्ये खड्गं निधाय स्त्रीपुंसौ यत्र ब्रह्मचर्येण शपति तदसिधाराव्रतम् ॥

અર્થાત્ સ્ત્રી ઔર પુરુષ જબ એક હી બિઝોને પર અપને ખીચ મેં તલવાર રખકર બ્રહ્મચર્યપૂર્વક શયન કરતે હૈં તખ ઉનકા વહ વ્રત અસિધાર હોતા છે.

જર્મની મેં ભી યહ પ્રથા પ્રચલિત થી, જેકબ ગ્રિમ અપને 'ડયુસ રેસાલ્ટરથમર' કે ૧૬૮ વેં પૃષ્ઠ પર લિખતે હૈં:—

यदि कोई आदमी किसी स्त्री के साथ सोवे और उसे वह स्पर्श करना न चाहे तो वह भीय में एक तलवार रख कर सोवेगा. यह एक प्राचीन प्रथा थी.

ઇસ ખાત સે બહુત વિકાનોં કે ઇસ અનુમાન કી પુષ્ટિ હોતી હૈં કિ આર્ય-જાતિ કી ભારતીય જર્મનશાખા કે પૂર્વપુરુષ એક હી સ્થાન કે નિવાસી થે.

ઇસકા વિશેષ વિવરણ નવમ્બર, સન ૧૮૮૮, કે ઇન્ડિયન એન્ટ્રીક્વેરી કે ૩૨૨ પૃષ્ઠ પર મિલેગા.

ખેતીવાડી અને બાગબગીચો

('હિંદુસ્થાન' દૈનિક તા. ૨૮-૫-૧૯૨૬)

નાળીએરની ખેતી અથવા

અઢાર માસમાં ફળનાર નાળીએરની ખેતી.

[લેખક:—ડાહ્યાભાઈ છોટાભાઈ અમીન એમ. એ. એચ. એસ (ઇડીયા),

એફ. આર. એચ. એસ. (લંડન)]

આ લેખમાં દુનિયાનાં સઘળી જાતનાં નાળીએર અને તે દરેક જાતનું વર્ણન તથા તેની ખેતી એ વિષય ટુંકાણુમાં સમજાવવામાં આવ્યો છે. સૌથી નવાઈ પમાડનારું તે એ છે કે, જમીનને લગભગ અડકીનેજ નાળીએરનાં ફળ આવે છે. એવી જાતનું વર્ણન સાંભળીને જરૂર અજ્ઞય થવા જેવું છે, તમે ખોટું નહિજ માનતા. આ માટે અમોએ બહુ ચોકસાઈથી તેના પૂરતા નિષ્ણુતાના અભિપ્રાય મેળવ્યા છે અને ત્યારપછી લોકોને તે માટે લલામણુ કરીએ છીએ. અઢાર માસમાં નાળીએરીને ફળ આવે છે એ તમે જાણશો, ત્યારે નવાઈ પામશોજ; અને તેની મોટા પાયા ઉપર ખેતી કરનારે અમોને લખવાથી તેમને તેના છોડમાટેની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવશે તથા નમુનામાટે જેને રોપવા હોય તેમને અમીન નરસરી ગીરગામ બેકરોડ ઉપર લખવાથી મળી શકશે.

નાળીએર

૧-ઝાડનો એળખ, વર્ગ અને જાતો

(ગુ). નાળીએર, (સ). નારીકેવ, (મ). નારંગ, (હિં). નારીકેળ, (ઇ). કોકોનટ, (બ). કોકસ-ન્યુસીકેરા.

આ તાડના વર્ગનું ઝાડ છે અને તે વર્ગમાં તાડ, ખજૂરી, સોપારી વગેરે જાતો આવી જાય છે. નાળીએરના ઝાડના તમામ ભાગો મનુષ્યના ઉપયોગમાં આવે છે અને તેથી હિંદુઓમાં અને મુખ્યત્વે કરીને કોકણ અને મલબારકિનારાઓ ઉપર એવી માન્યતા છે કે, શ્રીપરશુરામે બ્રાહ્મણોને આપેલું આ એક કલ્પવૃક્ષ છે. આ માન્યતા યથાર્થ છે, કારણુ કરોડો લોકોને તેની ખાસ જરૂર જણાય છે અને તેના વખર ચાલે તેમ નથી. જે પ્રાંતમાં આની મોટા પ્રમાણમાં

ખેતી છે એટલે કે મલબારકિનારા ઉપરના ત્રાવણકોર જીલ્લાના વતનીઓ આ જાડમાંથી તેમનું ઘર, ઘરમાંની ઉપયોગી ચીજો, ખેતીનાં ઓળરો વગેરે બનાવી બજા છે અને તે બાજુમાં પાંચ માણસોના કુટુંબને ૧ એકર નાળીએરીની વાડી હોય તો પોતાનું યુજ્જરાન સારી રીતે ચલાવી શકે છે. આનું મૂળ વતન હિંદી અને પાસીફિક મહાસાગરમાંના ખેટા છે. ગરમ પ્રદેશોમાં આની જબરજસ્ત પ્રમાણમાં ખેતી થઈ રહી છે. આ પછી હિંદુસ્થાનમાં મલબારકિનારા અને માટે ખાસ વખણાય છે.

એકલા ત્રાવણકોર જીલ્લામાં આની ખેતી આશરે ૪૦૦,૦૦૦ એકર જમીનમાં થાય છે અને તેની વાર્ષિક ઉપજ લગભગ રૂ. ૫૦,૦૦૦,૦૦૦ ની છે.

૨-જમીન અને માવજત

હિંદુસ્થાનમાં એમ માલૂમ પડે છે કે, દરિયાની સપાટીથી એકદમ ઉંચા પ્રદેશોસિવાય બધે આની ખેતી થઈ શકે છે. કાળા અને ચીકણી જમીન આને માફક નથી આવતી; કારણ કે તેનાં મૂળોમાં રેપાવાળાં ન હોવાથી સમી બધા છે. મરડ તથા કાંકરીવાળી જમીનમાં પણ એને સાંડ પોષણ મળતું નથી, પણ જે જમીનમાંથી બીલકુલ પાણી ન મળે એવી રેતાળ જમીન આને માટે ઉત્તમ છે. આની જમીનમાં ખારા પાણીનો અંશ અને મીઠા પાણીની ચીકાશ ન હોવાથી તે માફક આવે છે. આને સમુદ્રના પવનથી પણ વધારે ફાયદો થાય છે. સાધારણ રીતે સમુદ્રનો પવન જ્યાં લાગે છે અને જ્યાં ઉપલા પ્રકારની જમીન છે, ત્યાં નાળીએર થઈ શકે છે અને તેથીજ મલબારકિનારા આજે સારી રીતે માફક આવે છે.

૩-રોપ તૈયાર કરવા અને રોપણી

બીજને માટે, નાળીએરના જાડ ઉપરથી સૂકાયેલાં નાળીએર ભેગાં કરી ઉપરથી ફેંકી ન દેતાં ધીમે રહીને નીચે ઉતારવાં, નહિ તો અંદરના ભાગને ઈજા પહોંચે છે. તેથી ઉપર જાળી રાખી તેમાં મૂકી ઉતારવામાં આવે છે. આમ ઉતાર્યા પછી જેમાં પાણી સાધારણ અને હલાવવાથી ધાતુ જેવો અવાજ થતો હોય તેવું નાળીએર બીજને માટે પસંદ કરવું જોઈએ. જેમાં પાણી વધારે હોય અથવા તદ્દન ઓછું હોય તેવાં નાળીએર બીજને માટે નકામાં છે; કારણ પહેલામાં કાચું હોવાને લીધે ઉગી શકતું નથી તેમજ બીજનો ફૂલગો મરી ગયેલો હોય છે તેથી તેની ઉગવાની શક્તિ નાશુદ થઈ છે. ઉપર પ્રમાણે પસંદગી કર્યા પછી મૃગનક્ષત્રમાં, છાયાવાળી અને પાણીની નજીકની જમીન પસંદ કરીને તેમાં રોપવા. તે એવી રીતે કે પ્રથમ જમીનમાંથી સર્વ કચરો વગેરે કાઢી સાફ કરવી અને તેને એકદમ પોચી બનાવવી. પછી દોઢ ફુટ ઉંડી અને દોઢ ફુટ પહોળા નીકો બનાવી તેને એક બે દિવસ સુધી પાણી પાઈ તર કરવી અને ત્રીજે દિવસે તેમાં નાળીએર રોપવાની શરૂઆત કરવી. નાળીએર જેવી રીતે જાડ ઉપર લાગે છે, તેવી રીતે નીકમાં રોપવાં. માથા ઉપર વધારે માટી નાખવી નહિ, પછી તેને પાણી પાવું અને આબુઆબુએ પાણી છાંટી જમીન ઠંડી રાખવી તથા હમેશાં ઠંડક રહે તેવી ગોઠવણ કરવી. ત્રણ-સાડાત્રણ મહીના પછી ફૂલગો નીકળે છે. આ પછી પાણીનું પ્રમાણ વધારવું. આને જ મહીનામાં ત્રણ પાનાં ફૂટે છે અને આમ ૩ પાન ફુટયા પછી તેને કાયમની જમીનમાં રોપવાને દરકત નથી. આમ બીજે ઠેકાણે રોપવા-માટે મધ્ય નક્ષત્રથી તે વૈશાખ મહીનાસુધી રોપવાને દરકત નથી; પણ કેટલાક પાણીની મહેનત બચાવવા ચોમાસાની શરૂઆતમાં રોપે છે; પણ એટલું યાદ રાખવું કે, ૩ પાન ફુટયાસિવાય છોડને કાયમને ઠેકાણે રોપવા નહિ.

એક એકરમાં ૨૦ ફુટને અંતરે છોડ વાવવાથી ૯૦ છોડ વાવી શકાય છે; માટે જ્યાં આગળ નાળીએરીનું વાવેતર કરવું હોય ત્યાં વાવતા પહેલાં એક માસ અગાઉ (ઉનાળામાં) ખાડા ખોદાવી તપવા દેવા, ખાડાનું માપ ૬ ફુટ ઉંડા, ૬ ફુટ પહોળા અને ૩ ફુટ લાંબા એ પ્રમાણે ખોદાવવા. એક મહીનો તથા પછી તેમાં નીચેનું ખાતર નાખી ખાડા ભરી દેવા. ખાતર ખાડામાંથી નીકળેલી માટીમાં મેળવી પછી ખાડા ભરવા.

ખાતર:-૨ પાઉંડ રાખોડો, ૧૧ પાઉંડ મીઠું અને ૨૧ પાઉંડ ચૂનો(કળી) ખાડામાં છોડ મૂકતા પહેલાં તેમને એક બે દિવસ મીઠાના પાણીમાં પલાળવા મૂકવા; એટલે એક મોટા વાસણમાં મીઠાનું પાણી કરી તેમાં પેલા છોડો મૂકી રાખવા. આમ કર્યાથી આગળ ઉપર તેમને ઉધાઈતો ઉપ-

દ્રવ થતો નથી. હમેશાં યાદ રાખવું કે, છોડ ખાડામાં મૂકવામાટે સંખ્યાકાળ (સાંજ) ઉત્તમ છે. ખીજું ખાડામાં છોડો એવી રીતે મૂકવા કે તેમના ફલગાઓ દક્ષિણદિશા તરફ રહે. આમ કર્યાથી પવનનો ભય રહેતો નથી. ખીજું જે જગ્યાએ નાળાએર રાખ્યા હોય તે જગ્યાએ જે વરસાદમાં પાણી ભરાઈ રહેતું હોય તો દરેક છોડના થડ આગળ માટીનો ઢગલો વાળવો, જેથી તેને પાણી લાગે નહિ અને તે કોહી જાય નહિ. છોડ રાખ્યા પછી એ વરસસુધી તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. તેને ખૂબ તડકા ન લાગે તે માટે તેના ઉપર છાંયો કરવાની ખાસ જરૂર છે. કાકણમાં તાડના કે નાળાએરીના પાનનો છાંયો કરે છે. વરસાદની મોસમમાં છાંયો કાઢી નાખવો. આ રીતે રોપ રોપ-વાથી આગળ સાંઈ ઉત્પન્ન લેવાની આશા રાખી શકાય છે.

પાણી

છોડને પાણી આપવાને માટે ખાસ કરીને જૂદી રીત છે. તે એ કે, છોડની ચોતરફ ખામણું કરવું અને તેમાં પાણી રેડી ભરવું. રાખ્યા પછી પહેલાં એ અઠવાડીયાં તેમને દિવસમાં એ વાર પાણીની જરૂર છે. પછી ખીજાં એ અઠવાડીયાં દિવસમાં એકજ વાર આપવું. આ પછી તેનાં મૂળીયાં જોર પકડશે. પછી એ અઠવાડીયાં એક દિવસ છોડને પાણી આપવું. આ પછી જ્યાં જેવી લવા હોય તેમ તે પ્રમાણમાં પાણી આપવું. સાધારણ રીતે પહેલાં વર્ષે રોજ એક ઘડા, બીજા વર્ષે એ ઘડા, ત્રીજા વર્ષે એ દિવસના અંતરે ૩ ઘડા, ચોથા વર્ષે ૩ દિવસના અંતરે ૪ ઘડા, આ પ્રમાણે પાણી આપવું; અને આ રીતે પાણી વધારવું. કેસ કે પંપથી પાણી આપવું હોય તો ખામણું ભરાય ત્યાંસુધી પાણી એકાંતરે આપે તોપણ ચાલે. બીજા વર્ષે ત્રણ દિવસને અંતરે અને ત્રીજા વર્ષે ચાર દિવસને અંતરે અને આ પ્રમાણે આગળ કરવાનું છે. સામાન્ય રીતે તેનાં મૂળીયાં વધારે પાણી મળવાથી કોહી ન જાય તે સંભાળવાનું છે અને આનાં મૂળીયાં હમેશાં ખીજાં ઝાડની માફક બહુ ઉંડાં જતાં નથી, તેથી સપાટી આગળ પુષ્કળ પાણીની જરૂર હોય છે. તેની સાથેજ મૂળીયાંમાં ઘણો વખત પાણી ભરાઈ રહે તેમ હોવાથી તેની સંભાળ લેવી. એટલે પાણીની બરાબર ગોઠવણ કરવી અને પાણી, ખાતર અને માવજત હોય તોજ સાંઈ ઉત્પન્ન આપે છે.

ખાતર

નાળાએરની ખેતીમાં ખાતરથી ઘણોજ ફાયદો થાય છે. ખાડામાં નાખતી વખતે જે નાખવામાં આવે છે તેનો ઉપયોગ ખાતર કરતાં ઉધાઈથી છોડનો બચાવ કરવામાં વધારે થાય છે; માટે નીચે ખાતર આપવાની જૂદી જૂદી રીતો આપી છે. ત્રાવણકાર અને મજબારકિનારા ઉપર નીચેનું ખાતર આપે છે.

પહેલી રીત:—રાખોડો, ખોળ, મીઠું અને હાડકાંનો ભૂકો દરવર્ષે નાખે છે અને ૧૦ વર્ષની ઉપર જાણ, બકરાંની લીંડી, લીંડાં પાન અને થોડુંક મીઠું આપવડાં રિવાજ છે. આ ખાતર બનાવવાની રીત આ પ્રમાણે છે:—જાણ, લીંડી વગેરેને સારી રીતે ભેગાં કરી જરા ભીંજવી થોડું મીઠું અને ચૂનો નાખી પછી આપવું. ખીજું:—નાળાએરીના છોડ નાના હોય ત્યારે તેનાં જે ઠેકાણે પાંદડાં પુટે છે ત્યાં મીઠું અને રાખોડો મિશ્ર કરીને લગાવે છે તેથી ભમરાનો ઉપદ્રવ થતો નથી અને વળી તે અવાઈને નીચે આવી ખાતરતરીકે ઉપયોગમાં આવી જાય છે. આમ એક ઘાથી બે પક્ષી મરે છે.

આ જીલ્લામાં નીચેનું કૃત્રિમ ખાતર વપરાય છે:—એક સારી રીતે ખીસેલા ઝાડને ૧૦ શેર (પાઉંડ) ખોળ, ૨ શેર રાખોડો, ૨ શેર માછલીનો સૂકો ભૂકો અને ૧ શેર મીઠું મેળવીને થડ આગળ નાખી ઉપર માટી વાળી દે છે. આ દર વરસે કરે છે અને જે માછલાંનો ભૂકો ન મળે તો હાડકાંનો ભૂકો વાપરે છે. ખીજું જે જમીનમાં ચૂનાનું પ્રમાણ ઓછું માલમ પડે તો બે ત્રણ વરસે એક વાર ૧૦ થી ૧૫ શેર કળાચૂનો પણ આપે છે. ઉપલા મિશ્રણમાં નીચેના અંશો રહેલા છે:—નાઇટ્રોજન ૦.૫૩ ટકા, ફોસ્ફરીક ૧.૦૧ ટકા અને પોટેશ ૭૪ ટકા. જે જે જમીનમાં આ તત્વોની કમતરતા હોય તેમાં આ ખાતરથી સારો ફાયદો થાય તેમ છે. ધારો કે, એક એકરે ૨૫૦૦ નાળાએર ઉતરે તે જમીનમાંથી ૧૮ શેર નાઇટ્રોજન, ૫ શેર ફોસ્ફરીક એસીડ, ૩૮ શેર પોટેશ. આ ઉપરથી જે ઝાડને પોતાને જે ખોરાકની જરૂર છે તે પણ ગણીએ તો દર વરસે એક એકરે ૨૪ શેર નાઇટ્રોજન, ૧૨ શેર ફોસ્ફરીક એસીડ, ૬૦ શેર પોટેશ અને ૧૦૦ થી ૨૦૦ શેર કળાચૂનો.

આ પ્રમાણથી ઓછું ખાતર નહિ ચાલે. અહીંનાં બીજાં પણ એક બે રીતો આપીએ છીએ. (આ ખાતર ૧ વીધાનું સમજવું.)

૧-સફેટ ઓફ એમોનીયા ૧૦૦ રતલ, ૨-હાડકાંનો ખારીક ભૂકો (ખોન-મીઠ) ૧૫૦ રતલ, ૩-સુપર ફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ ૫૦ રતલ, ૪-કોઇનીટ ૧૦૦ રતલ, ૫-મ્યુરીયેટ ઓફ પોટેશ ૫૦ રતલ=કુલ ૪૫૦ રતલ.

આ રસાયણિક ખાતરોઆ પછી પહેલાં છ વરસ અગર ફળ આવતાં સુધી આપવાનો રિવાજ છે.

ખાતર-બીજું

૧-સફેટ ઓફ એમોનીયા ૧૨૦ રતલ, ૨-ખોન મીઠ ૨૮૦ રતલ, ૩-કોઇનીટ ૧૦૦ રતલ, ૪-સુપર ફોસ્ફેટ ૬૦ રતલ, ૫-મ્યુરીયેટ ઓફ પોટેશ ૭૦ રતલ=કુલ ૬૩૦ રતલ.

આ ખાતર બ્યારે ફળની શરૂઆત થાય, સારે વાપરવું એમ જણાવવામાં આવે છે.

ખાતર-ત્રીજું

૧-એરડોનો ખોળ ૨૫૦ રતલ, ૨-તળાવની માટીની ઉપરની પોપડી ૫૦૦ રતલ, ૩-રાખ ૨૦૦ રતલ, ૪-ચામડીઆને ત્યાંનો મેલ તથા સૂકાયેલું લોહી ૧૦૦ રતલ, ૫-હાડકાંનો ભૂકો ૧૦૦ રતલ=કુલ ૧૧૫૦ રતલ.

ઉપરનું વિલાયતી ખાતર મળવાને મુશ્કેલી નડે છે અને મોંઘું પડે છે. તે માટે આનો ઉપયોગ કરવાની કેટલાકો લલામણ કરે છે.

ઉપરનાં કોઇપણ ખાતરોમાંથી જે વાપરવું હોય તેજ દર વરસે વાપરવું અને તે ઝાડને કેમ આપવું તે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:—

મધ્ય નક્ષત્રમાં પહેલા પંદર દિવસ ઝાડનાં મૂળોઆં ઉઘાડાં કરી જે આગળ પુટતાં હોય તેમને કાપી નાખવાં અને ખામણું બરાબર કરવું અને તેમાં ઉપરનું કોઇપણ ખાતર નાખવું અથવા તો નીચેનાં ખાતરો પણ વપરાય છે:—ખામણામાં જાણ નાખી તેના ઉપર દીવેલીના ઝાડનાં પાન અને ઝળો વગેરે તોડી નાખે છે અને બે ત્રણ દિવસ પછી ખામણું માટીથી ઢાંકી દે છે. જાણને બદલે ખારી માટી પણ વપરાય છે અગર તળાવના કે ખામોચીઆની માટીની પોપડી પણ નાખે. વિષ્ઠાના ખાતરથી પણ લાભ થાય છે. ગોવા તરફ ધાસનો રાખોડો અને મીઠું નાખે છે અને ૩-૪ દિવસ પછી માટીથી ઢાંકી દે છે. અહીંનાં બીજું એક વિલાયતી ખાતર પણ જણાવવામાં આવે છે.

૧-જાણ ૨૫ રતલ, ૨-પોટાસીયમ સફેટ ૩ રતલ, ૩-પોટાસીયમ ક્લોરાઇટ ૧ રતલ, ૪-હાડકાંનો ભૂકો ૪ રતલ, ૫-દીવેલીનો ખોળ ૪ રતલ=કુલ ૩૭ રતલ.

આ ખાતર પણ માફકસર આવે છે એમ કહેવાય છે.

પણ ઉપર કહી ગયા તેમ એટલું યાદ રાખવું કે, કોઇ પણ એકજ જાતનું ખાતર વાપરવું, નહિ તો ઝાડ કેમજેર થશે.

દુર્યમ પાકોવિષ

નાળાએરીની વાડીમાં કોઇપણ જાતના દુર્યમ પાકો લેવા સલાહકારક નથી; કારણ આમ કરવાથી જમીનનો કસ કમતી થાય છે અને તેથી કરીને મૂળ પાકને (નાળાએરીને) બરાબર પોષણ નહિ મળે; માટે જો કંઈ દુર્યમ પાકતરીકે વાડીમાં વાવવું હોય તો તે ફક્ત અઢાર માસમાં ફળે તેવી નાળાએરો હાલ બહાર પડી છે; અને તેનો સારો જથ્થો અમારી પાસે સ્ટોકમાં હોય છે (નહિ તો ઓરડર લઇ મંગાવી આપવામાં આવે છે.) તેજ છે. આ નાળાએરો રોપવાથી ફાયદો એ થશે કે, આને માટે ખાતર નાખવું પડશે. તેનો ઉપયોગ જમીનનો કસ વધારવામાં થશે; બીજું મોડાં ફળનારાં નાળાએર તૈયાર થાય ત્યાંસુધી તો આના ૮ થી ૧૦ પાકો આપણને લેતાં ફાવે છે. આ નાળાએરો પથરાવાળી જમીનમાં પણ થઇ શકે છે. આ તેનો મોટો લાભ છે. આવી જમીનમાં પ્રથમ થોડી મહેનત કરી, છ પુટ લાંબા, પહોળા અને ઉંડા ખાડા ખોદાવી ૩ મહીના તપવા દેવા. પછી તેમાં નીચેનું ખાતર નાખી છોડ રોપવા. આને રાખા તારીખથી ૧૮ માસ પછી ફળ આવે છે.

તેને આપવાનું ખાતર:—ખાડા તપી રહ્યા પછી તેમાં સડેલું જાણનું ખાતર અને રેતી અગર તળાવ અગર ખામોચીઆની માટીની સૂકાએલી પોપડી અને તેમાં ૬ શેર (પાઉંડ) કળીચુનો, ૧

શેર મીઠું મેળવીને ખાડામાં નાખવી. તેના ઉપર લીલાં પાંદડાંને એક થર આપવો અને તેની ઉપર ખાડામાંથી નીકળેલી માટી નાખી ખાડો ભરી દેવો. પછી ત્રણ મહીનાસુધી અઠવાડીઆમાં એક વાર પાણી આપતા રહેવું અને ત્યારબાદ ૬ મહીનાનો ફળુગો ડુટેલો રોપો ખાડામાં ઉપર મુજબ રોપવો. (મોટા નાળીએરો માટે જે રીત કહી છે તે રીતે) આની આસપાસ પણ ઉપર મુજબ ખામણું કરવું અને વચ્ચે થડની પાસે માટીનો ઢગલો કરવો. આ નાળીએરો ૧૫ ફુટને આંતરે વાવી શકાય છે. દર વરસે ઉપરની માફક ખાતર-પાણી બધું આપવું. આ પ્રમાણે બે માવજત કરવામાં આવશે તો ૧૮ મહીનામાં જરૂર ફળ મળશે. બીજું માવજતમાં આવે થોડું વધારે પાણી બેઘએ તેમજ છાંયે પણ બેઘએ. પાણી પાઈ રહ્યા પછી ખામણું ઉપર ઘાસ અગર પરાળ નાખી ખામણું ઢાંકી મૂકવું, જેથી પાણી જલદી સૂકાઈ જાય નહિ.

આજ સુધીમાં આપણે કોઈએ આમ અઢાર મહીનામાં ફળ આવે તેવી નાળીએરીનું નામ સાંભળ્યું નથી. તેથી નવાઈ લાગે તેમ છે; પણ આ છેક ગપાટા નથી અને આનો અનુભવ તો દરેક નાળીએરીની વાડીવાળાએએ કરી પોતાના ઉત્પન્નમાં વધારો કરવાનો રહ્યો; માટે અમારી ખાસ લલામણુ છે કે, દરેક વાડીવાળાએ બીજા પાકો લઈને જમીનને કસરહિત કરવા કરતાં એનો પાક લઈ તેને માટે જે ખાતર વાપરવામાં આવે તેનાથી જમીનને જે સહેજે લાલ થવાનો છે તે કરી આપવો. છેવટે અમો કહેવા માગીએ છીએ કે, જે કોઈને બીજા કોઈ પાકો લેવાના હોય તો ફક્ત વટાણુની જતોનાજ પાકો લેવા. આનાથી જમીનમાં નાઇટ્રોજનનો વધારો થશે અને સહેજે નાળીએરીને તેનો ઉપયોગ થશે; માટે બીજા કોઈ પાક લેવાની લાલચ રાખવી નહિ.

નાળીએરીના રોગો

(૧) પાનનો રોગ (૨) બડ-રોગ (૩) શરીઓ રોગ (૪) મૂળીઓ રોગ. આ સિવાય બે જાતના ભમરાઓનો પણ નાળીએરીને ઉપદ્રવ થાય છે તે. (૧) કાળો શીંગડાવાળો ભમરો અને (૨) લાલ ભમરો (ધનેડું).

રોગોને અટકાવવાના ઇલાજ

(૧) પાનનો રોગ:-આ રોગ પ્રથમ ટોચ ઉપરનાં ફળાં પાંદડાંને થાય છે અને ત્યાંથી બીજા પાન ઉપર આની અસર થઈ ફેલાવો થાય છે. આને લીધે ઝાડની શુવનશક્તિ નબળી પડે છે અને ફળ મોટાં થતાં નથી તથા ખરી પડે છે. આ રોગવાળાં પાંદડાં કાળાશ પડતાં જણાય છે અને આખરે ચીમળાઈને જમીન ઉપર પડી જાય છે. આનો નાશ કરવામાટે, ચિપ્પો દેખાવ કે તરતજ પાન કાપી બાળી મૂકવાં જેથી ફેલાવો અટકશે. આ અનુસવસિદ્ધ ઇલાજ છે.

(૨) બડ-રોગ:-આ રોગ પ્રથમ કુમળાં પાનને (અગર ડુંકને) લાગુ પડે છે. પ્રથમ ત્યજીને તરીકે કુમળાં નાળીએરો કંઈ પણ ખાસ કારણસિવાય એની મેળે ખરી પડે છે. પછીથી અર્ધાં પાકાં ફળો પણ આવી રીતેજ પડી જાય છે; પણ ઘણું કરીને પાકેલાં નાળીએર ઉપર ને ઉપરજ મરી જાય છે. ફક્ત પણ કાળાં પડેલાં જણાય છે. આમ રોગ વધતો જઈ આખું ઝાડ મરી જાય છે. આ રોગોનો દેખાવ માલુમ પડે કે તરત બોરડોમિશ્રણ નામની દવા તેનાં છેક ઉપલાં કુમળાં પાન ઉપર છંટાવી આ ક્રિયા રોગ નાશુદ્ધ થતાં સુધી ૬ થી ૮ મહીનાના આંતરે છાંટવી.

આમ અઠવાડીઆમાં એક વાર બીજી પણ ચીજ મેળવીને મિશ્રણ બનાવવું અને તે રેડવું. એવી રીતે કે કુમળાં પાન ઘોવાઈને નીચે પણ તે મિશ્રણ ઉતરે. મિશ્રણ:-૬ રતલ મોરથુથુ, ૪ રતલ કળીચુનો અને ૫૦ ગ્રેલન પાણી એકત્ર કરી ઉપર કલા મુજબ અઠવાડીઆમાં એકવાર રેડવું.

(૩) શરીઓ રોગ:-આ રોગના ચિહ્નતરીકે થડમાંથી લાલાશ પડતો રસ ગળે છે. આમ દેખાવ થાય કે તુરત તે જે જગ્યાએથી નીકળતું હોય તે કાપી કાઢવી અને બાળી મૂકવું; અને કાપી કાઢેલા ભાગને ડામર ચોપડવો; જેથી ભમરાઓનો ઉપદ્રવ તે ઠેકાણે નહિ થાય. બે રોગ વધારે હોય તો બ્યાંથી ફાટ પડી હોય ત્યાં આપણો હાથ જાય એટલું મોટું કાણું પાડવું અને તેમાંથી તમામ સડેલો ભાગ કાઢી નાખવો. પછી તેમાં મીઠું ભરવું. ત્યારપછી રેતી-સીમેન્ટથી બધો ભાગ ભરી કાઢવો અને ગરમ ડામરથી કાણું પૂરી દેવું. રોગ લયંકર હોય તો ઝાડને બાળી મૂકવું.

(૪) મૂળીઓનો રોગ:- આ રોગ મુખ્યત્વે કરીને બેળતનો છે અને ફક્ત ફળ આપનારાં

ઝાડોનેજ લાગુ પડે છે. પ્રથમ નિશાનીતરીકે ઝાડનાં કુમળાં પાન ચીમળાઈ જાય છે અને પીળાં પડી છેવટે કાળાં પડે છે અને પડી જવા જેવાં લટકી પડે છે. આમ પાન ઉપર અસર થતા પછી ફળો એક પછી એક પડવા માંડે છે અને છેલ્લે ઝાડનું આખું મથાણું પડી જાય છે. બીજા પ્રકારના રોગોમાં જૂતાં પાનને પ્રથમ અસર થાય છે અને છેવટે પરિણામ તો પ્રથમના જેવુંજ આવે છે, એટલે આખું મથાણું તૂટી પડે છે. આમાં પ્રથમ રોગ લગભગ અસાધ્ય અને બીજો જરા કષ્ટસાધ્ય છે. આ પ્રમાણે મરી ગયેલા ઝાડનાં મૂળીઆંનો બહારનો ભાગ સડેલો હોય છે, તેમજ થડની અંદરનો બે-ત્રણ ફુટ સુધીનો ભાગ પણ રતાશ પડતો જણાય છે. કેટલીક વખતે થડની બહાર પણ કુંડાળાંના આકારની લાલ નિશાનીઓ જણાય છે. આને માટે કાંઠાઆસ ઉપાયો લાગુ પડતા નથી; પણ વાડીની આરોગ્યતા ખાતર વગેરે ઉપાયોથી ખરોખર સાચવવી. રોગી ઝાડને બોરડો મિશ્રણથી ઘોતાં રહેવું અને ઉપર બતાવેલા ચુનો અને મોરચુચુના મિશ્રણનો પણ ઉપયોગ કરવો અને છેલ્લે રોગી ઝાડને તદ્દન નાશ કરવું—એટલે બાળી મૂકવું. આવા ઝાડને છાણનું ખાતર આપવું નહિ; તેમજ જે જમીનમાં ઝાડ ઉભું હોય તેના ખાડામાં ચૂનો ભરવો અને ખાડાની આબુઆબુ બેથી ત્રણ ફુટ જગ્યા છોડી તેનો કોઈપણ કામમાં ઉપયોગ કરવો નહિ; કારણ તેમાં જંતુઓ હોવાનો સંભવ રહે છે.

જંતુઓના ઉપદ્રવવિષે

(૧) કાળો શિંગડાંવાળો ભમરો—આ ભમરો રાત્રે નીકળે છે અને નાળિયેરીની ટાયમાં નીકળતાં કુમળાં પાન તોડી કાઢી કાઢે છે, એટલે ઝાડ વધતું અટકે છે અને મરી જાય છે; કારણ તેણે કાચેલા કાણામાં પાણી જામી જાય છે અને આખું ઝાડ સળી જાય છે. આથી ખરાબ વાસ મારે છે. આ ભમરાની માદા સડેલા ખાતરના ઢગલામાં અગર સડેલા ઝાડમાં અગર સડેલા ભાજી-પાલાના ઢગલામાં પોતાનાં ઇંડાં મૂકે છે. કેટલીક વાર નાળિયેરના થડમાં કાણાં કરીને પણ માદા પોતાનાં ઇંડાં ત્યાં મૂકે છે. તેની યેળ થઈ થોડા દિવસમાં તેનો ભમરો થાય છે. થડમાંનો ભમરો કાઢવામાટે અમારો ખાસ અનુભવસિદ્ધ ઇલાજ આ પ્રમાણે છે:—એક લાંબો લોઢાનો સળીઓ લઈ તેની અણી કાઢી તે અણીવાળો ભાગ સહેજ વાંકો વાળવો. (અર્ધ ગોળાકાર માફક) આ સળીઓ ધીમે રહીને કાણામાં નાખવો અને પોચા હાથે એક ગોળ ચક્કર પેલા સળીઆને આપવું. પછી સળીઓ બહાર કાઢવો, તેની સાથે આ ભમરો બહાર નીકળશે. તેનો નાશ કરવો અને કાણાની અંદર એળીઆના પાણીની પીચકારી મારવી, જેથી અંદરની યેળ તથા ઇંડાં મરી જાય છે. પછી ડામર અને રેતીથી કાણું બંધ કરવું. આ ઇલાજથી અમોએ વાંસદા રોટમાં ઘણી નાળિયેરી બચાવી છે. આ ભમરો ઘણી ઝડપથી થડ કાચીને અંદર ઉતરી શકે છે; માટે હમેશાં ઝાડ તપાસતા રહેવું.

બીજો ઇલાજ:—રાત્રે એક છાછડું વાસણ લઈ તેમાં ગ્યાસલેટ અને પાણી ભેળું કરીને રેડવું પછી તેમાં એક સળગેલી બત્તી (ફાનસ વગેરે) મૂકવી અને આ વાસણ બત્તી સાથે વાડીમાં મૂકવું. ઉપર કહેલું છે કે, આ ભમરો રાત્રે બહાર નીકળે છે. તે બહાર નીકળ્યા પછી બત્તી ઉપર મોહ પામીને ઝડપ મારશે તેવાજ વાસણમાં પડી ગ્યાસલેટ હોવાને લીધે મરણ પામશે. બીજો ઇલાજ:—દી-વેલાંનાં બીજાં તળી તેના ભૂંડા બનાવવો અને ઉપર મુજબ છાછડું વાસણ લઈ પાણીમાં મેળવી તે વાસણ મૂકી દેવું. તેની વાસથી પણ ભમરો અંદર આવીને પડી મરી જાય છે. ૧૦-૧૫ ઝાડ દીઠ ઉપરના ઇલાજવાળું એક વાસણ મૂકવું. ચોથો પણ એક ઇલાજ છે તે એ કે, વાડીમાં જૂદી જૂદી જગ્યાએ જૂના પડીઆનો ઢગલો કરવો. આમાં માદા પોતાનાં ઇંડાં મૂકશે. તે ભેગાં કરી બાળી મૂકવાથી તેમનો નાશ થશે.

(૨) લાલ ભમરો (ધનેડું):—આ ભમરો લાલ રંગનો હોય છે અને ઉપરના ભમરો જેટલોજ નુકસાનકારક છે, એટલુંજ નહિ પણ જરા વધારે નુકસાનકારક કહીએ તોપણ ચાલે. આ ભમરાઓ ઝાડના દરેક જાતના ભાગમાં તેમજ સડી ગયેલા ભાગમાં પોતાનાં ઇંડાં મૂકે છે. આ જાતના ભમરાઓ ઝાડના નરમ અને કુમળા ભાગોને ખાધને અને કાણાં પાડીને પુષ્ટ થાય છે અને તેમાંજ ફરી પોતાનાં ઇંડાં મૂકે છે અને વખતસર ઇંડાંમાંથી બીજા ભમરાઓ બની પાછો ઉપદ્રવ કરે છે. એમ ચાલ્યાજ કરે છે અને આમ ઝાડોને મોટા પ્રમાણમાં સડો લાગે છે. આને ઓળખવાની રીત એ છે કે, જ્યાં આગળ કાણું હોય તેની પાસે કાન ધર-

વાથી એક જાતનો અવાજ નીકળે છે. આનો ઉપાય જ્યાં કાણું હોય ત્યાંથી તેટલો ભાગ કાપી કાઢવો અને ઉપર મુજબ ડામરથી ધા ભરી કાઢવો. ડામર અંદર જાય તેમ ન હોય તો ડામરનું પોતું પલાળી કાણુમાં ખોસી દેવું અને ઉપરથી સીમેન્ટથી બંધ કરી દેવું. રોગ ભયંકર હોય તો ઝાડ કાપી બાળી મૂકવું. સારાં તંદુરસ્ત ઝાડોને આ રોગ લાગુ પડતો નથી; માટે તેમની તંદુરસ્તી ઉપલા ઉપાયોથી સાચવવાને કાળજી રાખવી. ઝાડને હમેશાં તપાસતાં રહેવું અને જરા પણ રોગની નિશાની જણાય તો દુરત ધવાજ કરવો. આમ કરવાથી પણ રોગોનો અટકાવ થશે. બીજું વાડીમાં મરી ગયેલાં ઝાડો અગર બીજી વસ્તુઓના કટકા કરી ટેકડેકાણે રાખી મૂકવા. તેમાં ઉપલાં જંતુઓ કદાચ થયાં હોય તો તે તપાસતાં રહેવું અને તેવું માલમ પડે કે તુરત તેમનો નાશ કરવો.

નાળિયેરની ઉપયોગીતા

ઉપર શરૂઆતમાં કહ્યું છે કે, નાળિયેરની કલ્પવૃક્ષ માનવામાં આવે છે તે બીજકુલ યથાર્થ છે; કારણ નાળિયેરના ઝાડમાંથી, ઘરસંસારની ઉપયોગી ચીજો બને છે. જેવી કે સાવરણી. (પાનના રેષામાંથી,) ઘર ઉપર નળીઆંતરીકે આનાં પાનને એક પ્રકારથી ગુથીને ગરીબ લોકો ઉપયોગ કરે છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્રાવણકોર એટલે મલબારકિનારા ઉપરના લોકો આ ઝાડમાંથી પોતાની ઉપયોગની ધણીખરી ચીજો બનાવી જાણે છે. અહીંનાં તેમાંથી નીકળતા કાચા પદાર્થો જેવા કે કોપર, કૃણની ઉપરની છાલ, કાચલીઓ વગેરેનું શું શું બને છે તે તપાસીએ. ઉપરની ચીજો સારા પ્રમાણમાં પરદેશ ખાતે જાય છે અને ત્યાં આપણને નવાઈ પમાડે એવી રીતની ચીજો તેમાંથી બને છે, જે આપણે ત્યાં પાછી આવે છે અને મોઢી કિંમતે વેચાઈ આપણી જરૂરીઆતો પૂરી પાડે છે.

કૃણ ઉપરની છાલનું રૂપાંતર

જે નાળિયેર આપણને બજારમાં વેચાતું મળે છે તે તેવીજ સ્થિતિમાં ઝાડ ઉપર નથી હોતું; પણ તેના ઉપર કુદરતે સખત રેષાવાળી છાલ ચઢાવેલું હોય છે. જો કે તે બહારથી સુંવાળી અને ખુબસુરત દેખાય છે પણ તે રેષાઓ બહુ ચીકણા હોય છે. આ રેષાઓને ખરા પાણીમાં ઘણો વખત રાખી કઢોવડાવવામાં આવે છે. પછી તેને મોગરીથી કૂટીને રેષા છૂટા પાડી શકાય છે. તેની અહીંનાં અમુક જાતના લોકો (ખારવા વગેરે) દોરડીઓ જેને આપણે કાથીની દોરડી કહીએ છીએ તે બનાવે છે. દોરડીઓ કેટલી ઉપયોગી છે તે કાંઈ પણ હિંદવાસીથી અજાણ્યું નથી. ઘર બાંધવામાં, ઘરમાંની ચીજો જેવી કે ખાટલા વગેરે ભરવામાં આનો મોટા પ્રમાણમાં હિંદુઓ ઉપયોગ કરે છે. આ દોરડીની ખરોખરી લાગ્યેજ કાંઈ બીજી જાતની દોરડી કરી શકતી હશે; પરંતુ આ કરવાનું કામ ઘણી સખત મહેનતનું છે, આને માટેજ આપણી સરકારે અંદામાન જેવા બેટામાં મોકલવામાં આવતા જનમટીપના કેદીઓને કૂટવાનું કામ સોંપ્યું છે. ત્યાં આને માટે તેમના ઉપર કેવી રીતે જુલમ ગુજારવામાં આવે છે, તે અહીં બીજકુલ અસ્થાને હોવાથી લખ્યું નથી અને બીજા પ્રાંતોમાં જ્યાં આ ઝાડોની ખેતી છે ત્યાંના સખત મજુરીના કેદીઓને પણ આ કૂટવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે. તેના આમ કૂટી તૈયાર કરેલા રેષા પરદેશ ખાતે પણ ચઢે છે. ત્યાં આધુનિક મશીનરીની સહાયથી મોટાં દોરડાંઓ (જેવાકે કેસમાં વપરાય છે તેવાં) બનાવવામાં આવે છે. આ રેષાઓનું પૃથક્કરણ કરી દોરડાંઓ બનાવવાના, પાથરવાની કંતાન બનાવવાના, બ્રશ બનાવવાના, વાળવાની સાવરણીઓ બનાવવાના, એમ જૂઠા જૂઠા વર્ગ પાડે છે અને છેલ્લા વર્ગના એટલે નરમ વર્ગના રેષાઓ ગાદલાં, મોટર ગાડીના તકીઆ, કાચો વગેરે ભરવામાં વપરાય છે અને એકદમ ભૂકા રહે તેનો ઉપયોગ ખાતરમાં થાય છે.

શારીરિક સુખાકારીવિષે થોડીક સૂચનાઓ

(લેખક-એન. ડી. “દૈનિક હિંદુસ્થાન” તા. ૧૦-૧-૨૭ માંથી)

જ્યારે તબિયત અગડે ત્યારે દવાની દરકાર નહિ રાખતાં દવાવગરના કુદરતી ઉપચારો અજમાવો. લાંબા સમયની કાંઈ વેદના હોય તો એમ નહિ ધારવું કે, અઠવાડીઆમાં સાજા થવાશે. નિયમિત વ્યાયામ ચાલુ રાખી મગજશક્તિનો ઉપયોગ કરવો.

તાપના વખતમાં કાળાં કપડાં પહેરવાં નહિ. તે ખરાબ દેખાય છે તથા તાપને ખેંચે છે. શરીરપર અંદરના ભાગમાં ગરમ-ઉનનું કપડું સારા અસ્તરવગર પહેરવું નહિ. તબિયતની સંભાળની પણ દરકાર ન રહી શકે એટલા ઉદ્વોગમાં અહોરાત્ર મગ્યા રહેવું નહિ. ઉંડા શ્વાસ લેવાની કસરત હરગીઝ બૂલવી નહિ. કદી ઉન્માદકારક કેશી પીણાં પીવાં નહિ.

તદ્દન બંધ અંધારી જગ્યામાં રહેવું નહિ. તદ્દન બંધ ઓરડામાં સૂવું નહિ. પૂરતો પ્રકાશ અને સ્વચ્છ હવા બંને એટલી છૂટથી લેવાં.

આઠ કલાકથી વધારે નિદ્રા લેવી નહિ.

કોઇ પણ પ્રકારનો મહેન્ટ-માંસાહાર-ખોરાક ભૂલેચૂક સહેજ પણ લેવો નહિ.

એડીવાળા ખૂટ પહેરવા નહિ, તેમજ એકદમ સંકુચિત ટાઇટ કપડાં પહેરવાં નહિ.

દરરોજ થોડો પણ શારીરિક વ્યાયામ લેવાને ચૂકવું નહિ.

ઉતાવળે જમવું નહિ. ચાવીને ખાતાં પ્રસન્ન મનવડે પૂરતો સમય લો અને દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવો.

પુષ્કળ પાણી પીવાને જરા પણ અચકાતા નહિ.

જમતાં એક કલાક પહેલાં અથવા જમીને તરત કસરત કે મહેનતનાં કામ કરવાં નહિ.

કોઇ પણ રીતે તંબાકુનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

માંદાને ખાવા કાંઈ પણ આપવું નહિ; માત્ર પ્રવાહી દૂધ, કાંજી, હલકો જીજ ખોરાક આપી અંદરના અવયવોની શુદ્ધિ સ્વરૂપ સમય થવા દો.

દરરોજ નહાવાને અચકાવું નહિ.તેમ ન બને તો અઠવાડીઆમાં ત્રણ વખત પણ ચૂકવું નહિ.

ચાહ, કૌશી, ભાંગ, ચરસ, ગાંજો, ધૂમ્રપાનનું નિત્ય અતિસેવન જીવલેણ છે.

કળજીઅતમાટે જીલાબ લેવો નહિ. એનીમા-પાણીથી કોઠો ઘોષ નાખવો.

તમારા અથવા તમારા કુટુંબમાટે દવા વગરનાં ઉપચારો અજમાવવાને ડરતા નહિ. જ્યારે કૂતરાખિલાડાંને મારવા માગતા હો તો તેને લગતી દવા કરજો.

પેટના વિકાર-મળનો નાશ કરવા અવયવોની નિયમિત ગતિ-ચલનવલનમાટે જીલાબ આદિ-નો ઉપયોગ નહિ કરતાં થોડે દિને તદ્દન નિરાહાર અપવાસનો અચૂક અખતરો અજમાવો.

તંદુરસ્તી, સુખ અને દવાવગરના ઉપચારોને લગતું સર્વ સાહિત્ય વાંચવાને આળસ રાખવું નહિ.

ખાળકને નવ માસસુધી માત્ર દૂધ તથા પાણીસિવાય કાંઈ આપવું નહિ.

જ્યાંસુધી સ્ત્રીપુરુષોના શરીરના બાંધા સખળ ન હોય, લાંસુધી તેમનો લગ્નસંબંધ થોજવો નહિ.

કોઇના પણ હોઠ ઉપર ચુંબન લેવા કદી લલચાતાં નહિ.

ગમે ત્યાં ખુરસીમાં ઢીલા થઈ બેસવું નહિ, હમેશાં ટટાર સીધા બેસવાની ટેવ રાખવી.

જ્યારે સામાને હૃદયવેદના જેવી કાંઈ શિથિલ બેચેન પ્રકૃતિ જેવું લાગે, ત્યારે તેની સાથે કુસ્તી કરવા યા બાથ બીડવા યા ભેટવા જરા પણ હુંશિયારી દાખવવી નહિ.

સર્વદા સૂર્યોદયપૂર્વે નિદ્રાલાગ કર્યા બાદ બીજાનામાં આળસથી ન આજોટતાં શૌચ, દંતધાવન ઇંડું શુદ્ધિક્રિયાથી મુક્ત થઇ સ્નાનસેવાસ્મરણમાં સજ્જ રહેો. એ નિયમિત અનુષ્ઠાન શરીર, મન, આત્મોન્નતિના અપૂર્વ આદેશ સહજ સાધ્ય કરશે.

સર્વે ઇન્દ્રિયોને સ્વાધીન રાખો. કોઈ પણ પ્રકારે તેને સ્વાધીન થવું નહિ. મનને સદા આનંદ સાથે અંકુશમાં રાખી, ઉજ્જવળ જીવન-ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત કરો.

ગૃહશુદ્ધિ અર્થે ધૂપ વગેરે સાહિત્યોવડે માર્જન કરો. અઠવાડીએ એકવાર હવન કરવો.

પ્રાતઃકાળે તેમજ સાયંકાળે ખુદ્લી હવામાં ફરવાની ટેવ શરીરસુખમાટે અત્યંત હિતાવહ છે.

ભૂખતરસ વેઠી, મારવી નહિ. શરીરની પાચનશક્તિના પ્રમાણમાં નિયમિત ખોરાક લેવો.

મળમૂત્રાદિ નૈસર્ગિક હાજતોમાં અવરોધ પાડવો નહિ.

માનસિક આધિ ઉપાધિમાં કિંચિત ઉદ્વેગ રાખવો નહિ. ‘જે થાય તે સારાને માટે’ ધૈર્ય અને શૌર્યથી સદા સંતોષનું સખળ સેવન ચાલુ રાખવું. જેથી પહાડ સરખાં સંકટો ક્ષણમાં તૂટી પડશે.

દૂધ* કેવી રીતે વાપરવું ?

(લેખક-મજમુદાર 'ગુજરાતી કેસરી' તા. ૧૨-૧૧-૨૫ ના અંકમાંથી)

“આપણા શરીરનો વિકાસ કરવા અને ટકાવી રાખવા જે જે પદાર્થોની અગત્ય છે તે સર્વ પદાર્થો એકલા દૂધમાંથી મળી શકે. આથી આપણે દૂધને એક સંપૂર્ણતા પામેલા ખોરાકતરીકે ઓળખી શકીએ; અર્થાત્ દૂધના જેવો ઉત્તમ ખોરાક બીજો એક પણ નથી. દૂધમાં મુખ્ય બે વસ્તુઓ હોય છે:-ઘી (ફેટ) અને દૂધમાંથી બનતી ખાંડ. ઘી-માખણને આપણું શરીર એકદમ ઉપયોગમાં લઈ લે છે અને મીલ્કશુગર ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

મીલ્કશુગર (દૂધમાંથી બનતી ખાંડ) શરીરના વિકાસને અર્થે ઉત્તમ જણાય છે. આપણી શરડીની ખાંડમાં જે હાનિકારક તરવે છે તે બધાંથી આ ખાંડ તદ્દન મુક્ત છે; પણ આ ખાંડ (મીલ્કશુગર) પ્રાણીઓના દૂધસિવાય કુદરતના બીજા કોઈપણ ખૂણામાંથી જડી શકી નથી.

આપણે જાણીએ છીએ કે, દૂધ વાસી થાય છે ત્યારે ખાટું થઈ જાય છે, પણ માંસની પેઠે બગડી જતું નથી. આનું કારણ આ ખાંડજ છે. મીલ્કશુગર ધીમે ધીમે પાચન થાય છે અને માલ્ટશુગર કરતાં ચોથા ભાગના વખતમાં શરીરમાં શોષાય જાય છે. એ વળી ધીમેથી પચતી હોવાથી જઠરની આગળ વધીને આંતરડા લગી જાય છે. ત્યાં લગણમાં ધીમે ધીમે પચે છે અને ત્યાં લેક્ટીક એસીડના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. આ લેક્ટીક એસીડ શરીરમાં થતા બિગાડને અટકાવી ક્રોડો મનુષ્યોના પ્રાણ બચાવે છે. આ મીલ્કશુગરને લીધેજ દૂધ બગડતું નથી; ફક્ત ખાટું થઈ જાય છે, જ્યારે માંસ બગડી જાય છે. ડૉ. કેલોગ લખે છે:-“દશ વર્ષો પૂર્વે મેં એક માંસનો ટુકડો જાશની બરણીમાં નાખી મૂક્યો. આ ટુકડાને કોઈપણ જાતની જંતુવિનાશક દવા લગાડ્યાવગરજ નાખ્યો હતો; છતાં આજે દશ વર્ષ પછી જોતાં એ એમનો એમ બગડ્યાવગર નીકળ્યો ! આ બધા પ્રતાપ પેલી મીલ્કશુગરના અને એસીડ (ખટાશ) ઉત્પન્ન કરનાર જંતુઓનાજ છે; એટલે નાનાં બચ્ચાંની પાચનક્રિયા વગેરેને સંભાળવાનું કામ કુદરતજ દૂધની મારફત કરે છે.

દૂધમાં કેસીન નામનો જે પદાર્થ છે, તે શરીરનો વિકાસ અને મરામત ઘણું જલ્દી કરી ખોરાકને બરાબર પચાવે છે અને પોષણુર્થે શરીરમાં ભળી જાય છે. આ સિવાય દૂધમાં બીજાં પ્રોટીન્સ પણ છે. એ પણ ઉપર પ્રમાણેજ કામ કરે છે.

વળી ગાયના દૂધમાં માતાના દૂધ કરતાં ચારગણા હાર છે. દૂધમાં મુખ્યત્વે કરીને ચૂનો વધારે છે. એક પીટ ચૂનાના પાણી(લાઇમ વોટર) માં જેટલો ચૂનો હોય છે તેના કરતાં ૧૧ થી ૧૬ ગ્રેન જેટલો વધારે ચૂનો એક પાંટ દૂધમાંથી મળી આવે છે. આ જગાએ માંસાહાર અને વનસ્પતિ આહારનો ફેર પ્રત્યક્ષ થાય છે. માંસમાં દૂધથી ડબ્બ ચૂનો હોય છે, છતાં શરીરમાં તે તે ફક્ત અડધો ગ્રેનજ ભળવા દે છે. હાડકાંના વિકાસનો મુખ્ય આધાર ચૂના ઉપરજ છે; એટલે આખા શરીરના વિકાસમાટે કુદરતે દૂધ જેવો ઉત્તમ ખોરાક બીજો એકે બતાવ્યો નથી. ચૂનો હાડકાંના વિકાસમાટે અને પ્રોટીન માંસપિંડના વિકાસમાટે વપરાઈ જાય છે.

એક બીજું અગત્યનું સત્ત્વ દૂધમાં છે. તેને વીટામીન કહે છે અને આ સત્ત્વને લીધેજ દૂધ ઉત્તમમાં ઉત્તમ ખોરાક કહેવાય છે. દરેક વનસ્પતિ પોતપોતાનું વીટામીન જમીનમાંથી સત્ત્વ કાઢી બનાવી લે છે, પણ ગાય કંઈ તેને બનાવી શકતી નથી. ગાય તો આવી જૂદી જૂદી જાતની વનસ્પતિ જે પોતાને ઉપયોગી જણાય તે ખાય છે અને બધાં વીટામીનનો સામટો જથ્થો દૂધવાટે બહાર કાઢે છે. અલબત્ત, આ જગાએ દૂધ તદ્દન ચોખ્ખું અને તાજુંજ દોહાણું સમજવાનું છે, નહિ કે ઉકાળેલું અથવા જંતુવિનાશક દવાઓના ભેગવાળું (મુંબના દૂધ જેવું).

દૂધમાં કેટલાક પાચક રસો પણ છે-ગાઇજેસ્ટીવ, ફરમેન્ટસ, ગેલક્ટોઝ, ઓક્સીડેઝ અને રીડક્ટેઝ. આ બધા પાચનક્રિયામાં ખાસ મદદ કરે છે. દૂધ ઉકાળવાથી આ બધા રસોનો નાશ થાય છે. આ રસોનો નાશ થાય છે કે નહિ તે જોવા સ્ટોર્ચ નામના વિદ્વાને નીચે પ્રમાણે અખતરો અજમાવ્યો છે. એક કાચની કસનળી (ટેસ્ટ ટ્યુબ) માં પાંચ ક્યુબીક સેન્ટીમીટર દૂધ લઈ તેમાં એક

* અમેરિકાના ગોવાળીઆઓ અને ખેડૂતો આગળ ડૉ. જે. એચ. કેલોગે આપેલા ભાષણનો તરજુમો આખ્યાનકર્તાના ‘ઓટો ઈન્ટેલેક્સીકેશન’ નામના પુસ્તકમાં આ આખું વ્યાખ્યાન છપાયું છે.

ટીપું એ ટકા હાઇડ્રોજન પેરોક્સાઇડ અને એ ટીપાં એ ટકા સોલ્યુઝ. પેરોક્સાઇડની ડીથામીન નાખી લવાવવું. જો દૂધ ઉકાળેલું નહિ હોય તો ઘેરો જામલી રંગ દેખાશે અને ઉકાળેલું હશે તો ક્રાઇમ રંગ જ થશે નહિ.

દૂધને આપણે પ્રવાહી 'ડીથ્યુ' પણ કહી શકીએ; કારણ એ લોહીમાંથી જ બનેલું છે અને તાજું દોહેલું, શરીરની ગરમીથી ગરમ લાગતું ધારોણ દૂધ લોહીની માફક જંતુઓને મારી નાખવાની શક્તિવાળું હોય છે. લોહીમાં દેખાતા એન્ટીબોડી, એન્ટીટીન, એન્ટીટોકસીન અને ઓપ્સેનીન દૂધમાં પણ હોય છે. બધા એન્ટીબોડીઝનો જૂદો જૂદો ઉપયોગ માલમ પડ્યો નથી, પણ રોગને અટકાવવામાટે એ બધી ધણી તૈયારીઓ કરી મૂકે છે. એમ માનવાને સબળ કારણો મળી આવ્યાં છે.

દૂધ તાજું દોહેલું અને વગર ઉકાળેલું જ વાપરવું જોઈએ. દૂધને ૧૫૮ ડિગ્રી ફેરનહીટ સુધી ગરમ કરવાથી એમાંના એન્ટીબોડીઝ મરી જાય છે અને ૧૭૬ ડિગ્રી ફેરનહીટ એમાંના પાચક રસોનો નાશ થાય છે. તેથી દૂધ ઉકાળ્યાવગરનું જ વાપરવું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ ઉંદર ઉપર દૂધના અખતરા અજમાવ્યા છે. થોડાક ઉંદરો પકડી અમુક વખત સુધી કેટલાકને ફક્ત ઉકાળેલું દૂધ ખોરાકતરીકે આપ્યું ને થોડાને વગરઉકાળેલું દૂધ આપવામાં આવ્યું. ઉકાળેલું દૂધ પીનારા ઉંદરો અમુક મુદત પછી તપાસતાં, જેવા હતા એવા ને એવા માલમ પડ્યા અને વગર ઉકાળેલું દૂધ પીનારા જડા, જબરા અને હૃષ્ટપુષ્ટ માત્રમ પડ્યા. આ અખતરો કુદરતી-ધારોણ-દૂધ વાપરવાની બાબતને પુષ્ટિ આપે છે.

વગરઉકાળેલા દૂધમાં ખટાશ ઉત્પન્ન કરનાર બેક્ટીરીઓ હોય છે. તે હાનિકારક જંતુઓની સામે થાય છે, તેથી દૂધ માંસની પેડે ગંધાઇને બગડી જતું નથી; પણ દૂધ ઉકાળવાથી એ જંતુઓ મરી જાય છે, તેથી દૂધને બગડતાં વાર લાગતી નથી અને હાનિકારક જંતુઓ પણ વગર-અડચણે તેની અંદર ઉછરી શકે છે.

ખરેખર, કુદરતે ઉત્પન્ન કરેલું દૂધ વીટામીન અને એન્ઝાઇમથી ભરપૂર છે. એમાંના પ્રોટીન મગજને તથા સ્નાયુઓને પોષણ આપી વધારે છે; સોલ્ટ્સ શરીરમાં રહેલા હાઇડ્રોજનને પુષ્ટિ આપે છે અને ફેટ્સ-ધી-(સ્નેહ) વિકાસક્રમની ગતિને આગળ ધપાવે છે; પણ અફસોસની વાત છે કે આપણા લોકો એ દૂધને ઉકાળીને એટલે એમાંનાં ખાસ અગત્યનાં તત્વોનો નાશ કરીને જ વાપરે છે !

ઉકાળ્યા વગરનું દૂધ પણ ચોખ્ખું તો હોવું જ જોઈએ. ઠેઠ ગાય બાંધવાના તબેલા આગળથી સ્વચ્છતાની કાળજી રાખવી જોઈએ. ગાય, ભેંસ વગેરે પ્રાણીઓ પણ નિરોગી હોવાં જોઈએ. રોગી પ્રાણીઓનું દૂધ અસંખ્ય રોગોને જન્મ આપે છે અને કરોડો મનુષ્યો આ રોગોના ભોગ થઈ પડે છે. ધણીવાર એમ જણાયું છે કે, ગંદા તબેલાની ગાયભેંસના દૂધથીજ ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો હતો.

હવે દૂધ કેવી રીતે ખાવું જોઈએ ? દૂધને જો આપણે નાના ઘુંટડા ભરીને તથા 'ચાવી ચાવી'ને ગળે ઉતારીએ તો એ 'સલામત' લાળ સાથે લળી જઇ મોઢામાં પાતળું થઇ પેટમાં જાય છે, તેથી એને પચતાં વાર લાગતી નથી; પણ એમ ને એમ ગળે ઉતારવાથી જઠરમાં પહોંચતાં પહોંચતાં જઠીને દહીં બની જાય અને તેથી પચતાં ઘણો વખત લાગે.

જ્યારે નાનાં બચ્ચાંએ માતાના દૂધને બદલે ગાયના દૂધથી ઉછેરવાનાં હોય, ત્યારે ગાયના દૂધને માફકસર પાતળું અને માતાના દૂધ જેવું બનાવી આપવું જોઈએ. અમેરિકામાં દર વર્ષે નવાં જન્મતાં પચીસ લાખ બાળકોમાંથી અઠી લાખ બાળકો દૂધની આ પ્રકારની સંભાળ નહિ લેવાથી મરણને શરણ થાય છે. ગાયના દૂધમાં માતાનાં દૂધ કરતાં ચારગણો ચૂનો, ત્રણગણો પ્રોટીન અને બેતૂટીઆંશ જેટલી ખાંડ હોય છે.

આંચળવાળાં પ્રાણી પોતાનાં બચ્ચાંનાજ વિકાસમાટેજ ઉપયોગી થાય એવું દૂધ ઉત્પન્ન કરે છે. ગાયનો વાછરડો બે વર્ષે જુવાન બળદતરીકે બોળખાય છે એટલે કે ગાયનું દૂધ એનાં બચ્ચાંને બે વર્ષે જુવાન બનાવે છે. માણસોમાં સોળ વર્ષે જુવાની આવે છે, એટલે ગાયના કરતાં

આઠમા ભાગની પાચનશક્તિ ઈશ્વરે માણસને આપી છે. માતાનું દૂધ માફકસર અને સોળ વર્ષે જીવવાનું બનાવી શકે એવું બનાવ્યું છે, તેથીજ ગાયના દૂધને માફકસર પાતળું કરી નાનાં બચ્ચાંના ઉપયોગમાં લેવું. માફકસર પાતળું કરવાની સહેલી રીત નીચે પ્રમાણે છે:-જેટલું દૂધ હોય તેટલુંજ ચોખ્ખું પાણી લઈ એક શેર અથવા બે આંડ નાખી ઉપયોગમાં લેવું.

કેટલાક માણસોને દૂધ ઉપર કુદરતી અણુગમે ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે; એટલે દૂધની સામે નજર સુધ્ધાં કરતાં, એમનો જાણે જીવ ઉડી જાય છે. આવા માણસો ડાકટરની દેખરેખ નીચે પહેલાં એક શેર પાણીમાં એક ચમચો દૂધ, પછી બે ચમચા, એમ ધીમે ધીમે પ્રમાણ વધારી દૂધ પીતાં શીખી શકે છે અને અણુગમે દૂર કરી શકાય છે.

શરીરની ચરખી વધારવા તથા શરીરનો બાંધો મજબૂત કરવા ડાકટરો દૂધને દવાતરીકે વાપરે છે તે એમાં એમને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે.

દૂધ એ માંસ તથા ઇંડા કરતાં ઘણો સસ્તો અને સલામતીભર્યો ખોરાક છે અને માંસ કરતાં વધારે ગુણકારી અને સલામતી ભર્યો છે. એટલે માંસાહારી લોકો, માંસ ત્યજી, ગાયેને પાણી-પોષી દૂધજ ખાય--પીએ તો ઘણો ફાયદો થાય. સરકાર પણ કતલખાનાં તરફથી લદ્દા આપે છે જોરફાના પ્રચારને ઉત્તેજન આપે તો નિર્દોષ પ્રાણીઓની હિંસા થતી અટકે અને ઠેર ઠેર નમાલાં અને માઈકાંગલાં મનુષ્યોને બદલે હજુપુણ (ચોખ્ખા જેવાં!) મનુષ્યોજ નજરે પડે.

શરીરસુખાકારી જળવવાનો અમૂલ્ય ઉપાય

(લેખક:—રમણલાલ જયકીશનદાસ બી. એ.-વડોદરા. ‘વ્યાયામ’ માંથી)

દુનિયામાં એવો કયો મનુષ્ય છે કે જે તંદુરસ્તી જળવવા ન ઇચ્છે? સૌ કોઈને સુખ પ્રિય હોય છે. કહ્યું છે કે:—“આપ સુખી તો જગ સુખી!” સુખના સંગી થનાર અસંખ્ય મજા, પણ દુઃખમાં ભાગ પડાવનાર ક્વચિત્તજ નજરે પડે છે; તોપછી પ્રશ્ન એજ રહે છે કે, ખરો સુખી કોણ? સાર્વભૌમ રાજા, તવંગર શેઠીઓ, જંગલનો જોગી કે રસ્તાનો બીખારી? આ બધામાં સુખી કોણ? આ પ્રશ્નનો એકજ ઉત્તર કે, સુખી એજ હોઈ શકે કે જે શરીરે તંદુરસ્ત છે. દુનિયાનાં સુખો પૈકીનું પહેલું સુખ તે “જાને નર્મ” એમાં બે મત સંભવતાજ નથી. હરકોઈ આ વાત જાણે છે અને માને છે; પરંતુ ઘણેભાગે મનુષ્યો આ સુખ મેળવવા તથા જળવવાના સહેલા ઉપાયોથી અજાણ હોય છે અગર જાણતા હોવા છતાં તે પ્રમાણે વર્તવાની ટેવ વગરના હોય છે.

શરીરના કુદરતી સંચાને ચાલુ સ્થિતિમાં રાખવાને દરેક માણસે ખોરાક લેવો પડે છે; પરંતુ આ ખોરાક પણ શરીરને રચતો અને માફકસરજ લેવાની જરૂર છે. ખોરાક પેટમાં ગમે તે પ્રકારે ઘોંચ્યો એટલાથી કાંઈ શરીરની સુખાકારી જળવાતી નથી; પણ જે ખોરાક શરીરમાં દાખલ થાય તેને પચાવવાની શક્તિની ખાસ આવશ્યકતા છે અને જે માણસની પાચનશક્તિ સતેજ હોય તેજ માણસ તંદુરસ્ત રહી શકે છે. ખોરાકનો અપચો અટકાવવાને અને આ પાચનશક્તિને હમેશાં સતેજ રાખવાને ફક્ત એકજ અને સહેલો ઉપાય છે અને તે એજ છે કે, “તમારા ખોરાકનો દરેક કેળાવો તેમાંનો તમામ રસ ચુસાઈ જાય ત્યાંસુધી ચાવવાની ટેવ પાડો.” આ કાંઈ હાલમાંજ થયેલી નવીન શોધ નથી. આશરે સો વર્ષ પહેલાં “સ્પેલ્નઝાની” નામના મનુષ્યે પોતાની જાત ઉપરજ અખતરો કરી પૂરવાર કર્યું હતું કે, સારી પાચનશક્તિમાટે પૂરેપૂરું ચાવવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. દરેક ખોરાકમાં જૂદો જૂદો સ્વાદ રહેલો છે અને આ સ્વાદથી થતો આનંદ, તેમ પેટની તંદુરસ્તી આજ એક ટેવથી વધારી શકાય છે. તો શામાટે સહેલથી મેળવી શકાતી તંદુરસ્તીમાટે દરેક માણસે નાનપણથીજ આ ટેવ પાડતાં ન શીખવું? ચાવવાની ટેવ સારી હોય તો ગમે તે ચીજ વગરનુકસાન કર્યે શરીરમાં ગમડાવી શકાય. ગયા સૈકામાં ગુલામ વેચવાનો ધંધો કરનારા પણ પોતાના ગુલામોના દાંત તરફ ખાસ કાળજી રાખતા હતા અને ગુલામનો એક એક દાંત ઓછો થતાં તેની કિંમતમાં પણ તે પ્રમાણે ઘટાડો થતો હતો. મોટા મોટા ડાકટરો પણ પોતાના દરદીને ચાવવા તરફ સંપૂર્ણ લક્ષ આપવા ખાસ બલામણુ કરે છે અને કહે છે

કે, અપચો થવાનું મૂળકારણ અપૂર્ણ ચાવવું એજ છે. મહારાણી વિક્ટોરિયાના ડૉક્ટર સર એન્ડ્રુ કલાર્કે પણ કહ્યું છે કે, આપણને પ્રભુએ બત્રીસ દાંત આપ્યા છે તો આપણે ખાતી વખતે દરેક કોળીઆને બત્રીસ વખત ચાવવો જોઈએ. આટલુંજ નહિ પણ મોટી મોટી વીમા કંપનીઓ પણ વીમો ઉતારતી વખતે આ બાબત પણ ધ્યાનમાં રાખે છે.

આશરે પચાસેક વર્ષ ઉપર વેનીસમાં વસતા એક અમેરિકન વેપારીનો, શરીરમાં વિશેષ વધી ગયેલા વજનને લીધે, તેની ઉંમર પહોંચતી હોવા છતાં વીમા કંપનીએ વીમો લેવાની ના પાડી. આથી તેણે પોતાની તંદુરસ્તી વધારવા અનેક નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યો. પછી એક અનુભવ કરી જોવા ખાતર સંપૂર્ણ રીતે ચાવવાની ટેવ પાડવા માંડી અને તેને ફક્ત થોડાજ વખતમાં તેનો મીઠો અનુભવ થવા લાગ્યો. તેની તબિયત સુધરવા માંડી. આ ઉપરથી ચાવવાના ગુણોનો ઉઠો અભ્યાસ કર્યો અને એક-એ વર્ષ જેટલા ટુંકા સમયમાં તો તેણે અન્યથા લાયકાત, તંદુરસ્તી અને શક્તિ મેળવી. ત્યારપછી તો તેણે આજ વિચારોનો બહોળો ફેલાવો કરવાનો ધંધો લાથ લીધો અને તેનાં લખાણો વાંચીને અને લખણો સાંભળીને સેંકડો માણસો પોતાનો ખોરાક સંપૂર્ણ રીતે ચાવવા લાગ્યા અને સહેજમાં અન્ય તંદુરસ્તીનો લાભ મેળવી શક્યા. આ અનુભવસિદ્ધ વાત દરેક જણે ધ્યાનપર લેવા જેવી છે.

વળી ખોરાક સંપૂર્ણ ચાવવાથી શરીરમાં રહેલા “સેલીવા” વગેરે પાચનક્રિયાને મદદ કરતા રસોને ખોરાકસાથે એક રસ થઇ આ ક્રિયાને સતેજ કરવા તક મળે છે, તેમજ આ ટેવને લીધે ખોરાકનો જોઈતો સ્વાદ ચાખી આનંદ મેળવી શકાય છે; એટલુંજ નહિ પણ ખોરાક જ્યારે ચવાતો હોય છે, ત્યારથીજ આપણે જેને “પાચન રસ” (એપીટાઇટ જ્યુસ) કહીએ છીએ, તે પેટમાં પડવા માંડે છે અને એ રીતે ખોરાક એકરસ થઇ પેટમાં જતાંની સાથેજ તેને પચાવવાની શરૂઆત કરવા પેટ તૈયાર થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે લેવાયેલો ખોરાક પાચન કરવા પણ ઘણાજ થોડો વખત લાગે છે અને તંદુરસ્તીમાં પાચનશક્તિ સતેજ હોવાને લીધે કાંઈ પણ જાતનો સડો પેસવા પામતો નથી; પરંતુ જ્યારે ખોરાક સંપૂર્ણ રીતે ચવાયા પહેલાં પેટમાં દાખલ થાય છે, ત્યારે આપણી પાચનક્રિયા કાંઈક મંદ થાય છે અને ખોરાક એજ સ્વરૂપમાં જોઈએ તે કરતાં વિશેષ વખતસુધી પેટમાંજ પડી રહે છે. આમ થવાથી વખતસર ભૂખ લાગતી નથી અને પેટમાં ડુખાવો થઇ અનેક રોગો જન્મ થવા પામે છે.

ચાવવાની ક્રિયાને પેટમાં રહેલાં આંતરડાં સાથે પણ સીધો સંબંધ હોય છે. આ ક્રિયા એકલા પેટનેજ તેનું કામ કરવા સતેજ કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ જ્યાં જ્યાં ખોરાકનાં પરમાણુઓને ફરવું પડે છે, તે સઘળા અવયવોને ઉત્તેજિત કરી બળવાન બનાવે છે.

માટે શરીરની તંદુરસ્તી જળવવા તથા વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર દરેક મનુષ્યે જેમ બને તેમ સત્તર સંપૂર્ણ રીતે ખોરાક ચાવવાની ટેવ પાડવા પ્રયત્ન શરૂ કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે વર્તવાથી વખતોવખતનાં ડૉક્ટરોનાં બીલ ચૂકવવાનો કડવો અનુભવ સહેજમાં દૂર થઇ જશે. દરેક સમજી પુરુષે આ ટેવ પાડી પોતાની જાતને તંદુરસ્ત કરી અન્યને પણ તેનો લાભ લેવા પોતાથી બનતો બોધ આપવો.

હિંદુઓને પડકાર

(‘ગુજરાતી’ તા. ૨૩-૧-૨૭ ના અંકમાંથી)

હાકા જીલ્લાના હિંદુઓની પરિષદના પ્રમુખપદેથી ડૉ. મુંજેએ જણાવ્યું કે, જ્યાંસુધી ધર્મ-મંદિરો અને અનાથ અબળાઓનું રક્ષણ કરી શકવાની આપણામાં શક્તિ નથી ત્યાંસુધી સ્વરાજ્યની વાત કરવી નિષ્ફળ છે. જ્યારે ધર્મનો તદ્દન વિધ્વંસ થવાની પળ આવે, ત્યારે હિંદુઓને સ્વરાજ્યના વિચારો પણ ન આવવા જોઈએ. સ્વામીજીનું મહાન કાર્ય તપાસો અને તરતજ આપણને માલમ પડશે કે, હિંદુ હિંદમાં સ્વરાજ્યની સ્થાપના એજ એમના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો; તેમજ જ્યાંસુધી આપણે અંસજોદ્ધાર ન કરી શકીએ, ત્યાંસુધી એ સ્વરાજ્યની સ્થાપના સ્વપ્ના-

સમાનજ રહેવાની. અંગાળમાં સ્ત્રીઓની જે પતિત દશા આપણે જોઈએ છીએ તે ઉપરથી દરેક નેતાએ સમજવું જોઈએ કે, સ્વરાજ કરતાં પણ વધુ જરૂર આપણને એ માતાઓની છે. ભગવદ્-ગીતામાં હું તો માનું છું અને સીતા ચોખ્ખું કહે છે કે શક્યપ્રત્યે શકતાનુંજ અનુકરણ કરવું.

શાસ્ત્રોક્ત અર્પર* અથવા ખાપરીઆની ઓળખ

(વૈદ્યકદપતરુના એક અંકમાંથી)

હાલ કેટલાક માસથી “અનુભૂત યોગમાલા” નામના પાક્ષિક હિંદી પત્રમાં શાસ્ત્રોક્ત ખાપરીયાસંબંધી ઘણી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેમાં કેટલાએક વિદ્વાન વૈદ્યરાજોએ એવું સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે, અર્પર એટલે તુત્યભેદ અને તે તુત્યભેદ મળતો ન હોવાથી તેને બદલે મોરચુતુ(તુત્ય)નો ઉપયોગ કરવો. અર્પર એ તુત્યભેદ છે એવું બતાવનારાં પ્રમાણો તેમણે ભાવ-પ્રકાશ, ધન્વંતરિનિઘંટુ, રસમંજરી વગેરે ગ્રંથોમાંથી આપ્યાં હતાં. હવે આ બાબતમાં મોટા મોટા પ્રમાણુભૂત રસગ્રંથોનો આધાર લઈને હું મારો વિચાર આપ સર્વ વિદ્વાનો સમક્ષ રજુ કરું છું. પ્રથમ તો રસશાસ્ત્રમાં અર્પરનાં કયાં કયાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે તેનો વિચાર ઉપયોગી થઈ પડશે.

૧-રસકેજસદં ચૌરં સીસકાકારસત્વકમ્ । રસકામધેનુ

આમાં અર્પરનું નામ જસદ છે એવું સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

૨-સ્વર્પરો નેત્રરોગારી રીતિકૃત્તામ્રરંજનઃ । રસાર્ણવ

આમાં રીતિકૃત્ અને તામ્રરંજનઃ એ બે શબ્દોથી નિઃસંદેહ સિદ્ધ થાય છે કે, ગ્રંથકારને જસદ અર્થે અભીષ્ટ છે. રીતિકૃત્ એટલે પિત્તળ બનાવનાર અને તામ્રરંજનઃ એટલે ત્રાંબાને રંગ આપનાર. આ કાર્ય જસદથી થાય છે, પણ તુત્ય અથવા તુત્યભેદથી થતું નથી.

૩-જસદં દ્વિવિધં પ્રોક્તમ્ જસદં સસ્યકં તથા । ઘાતુરત્નમાલા

આમાં પણ જસદ શબ્દ સાદ્ લખ્યો છે.

૪-રસકો રસકં ચૈવમતંયશદ કારણમ્ મૃત્તિકાભશ્વપીતામ્ । રસતરંગિણી (નવીન)

આમાં યશદ કારણમ્ આ શબ્દ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

આ ગ્રંથકારે જેમાંથી અર્પર ઉત્પન્ન થાય તેવી માટીને અર્પર માની છે.

૫-કાઠીઆવાડ પ્રાંતમાં જસદને ખારીપારી કહે છે. ખારીપારી શબ્દ અર્પરનો અપભ્રંશ છે.

હવે આપણે અર્પરના ગુણધર્મસ્વરૂપનો શાસ્ત્ર પ્રમાણે વિચાર કરીએ. રસશાસ્ત્રના અનેક ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે, અર્પરમાંથી કલઈ જેવું અથવા સીસા જેવું સત્વ નીકળે છે.

૬-વંગામં પતિતં સત્ત્વં સમાદાય નિયોજયેત્ । રસરત્નસમુચ્ચય

આમાં કલઈ જેવું સત્વ નીકળવાનું કહ્યું છે.

૭-સત્ત્વં કુટિલસંકાશં મુચ્યતેનાત્રસંશયઃ । રસાર્ણવ

આ પ્રમાણમાં સીસા જેવું સત્વ નીકળવાનું લખ્યું છે.

૮-સત્ત્વંવંગાકૃતિગ્રાહયમ્ રસકસ્યમનોહરમ્ । રસરત્નાકર

આ ગ્રંથકાર પણ કલઈ જેવું સત્વ નીકળવાનું લખે છે.

૯-તદાસીસોપમ સત્ત્વં પતત્યેવનસંશયઃ । રસપ્રકાશસુધાકર

આમાં પણ અર્પરનું સીસા જેવું સત્વ નીકળવાનું માન્યું છે.

જો અર્પરનો અર્થ માત્ર તુત્યભેદ અથવા તુત્ય એવો માનીએ તો તુત્યભેદ અથવા તુત્ય-માંથી નાગ વંગ જેવું સત્વ નીકળવાનો કેવળ અસંભવ છે. તુત્ય અથવા તુત્યભેદમાંથી તો તામ્રજ નીકળે.

* જયપુર નિઃ ભા.૦ વૈદ્ય સંમેલનમાં વલ્લરાજ ગંગકલાલ ત્રિભુવનદાસ મુનિએ “શાસ્ત્રોક્ત અર્પર” એ વિષય ઉપર આપેલું બાંધન.

૧૦—વળી અર્પરનો એવો સ્વભાવ છે કે, અગ્નિ ઉપર રાખવાથી તેમાંથી ધૂમ નીકળે અને બીજા ધાતુઓની જેમ અગ્નિ ઉપર સ્થિર રહે નહિ.

અસ્થિરોડગ્રિગતોડ્યથ્યં દહ્યતે ક્ષણમાત્રનઃ । રસરાજસુંદર

૧૧—નાગાર્જુનેનકથિતૌ શુદ્ધૌશ્રેષ્ઠરસાવુભૌ । કૃતૌ યેનાગ્નિસહનૌ રસસ્વર્પરકૌશુભૌ ॥

તેનસ્વર્ણમયીસિદ્ધિર્જિતાનાત્ર સંશયઃ । રસપ્રકાશસુધાકર

અર્થઃ—નાગાર્જુને પારો અને અર્પર આ બે રસોને શ્રેષ્ઠ ગણ્યા છે અને આ બંનેને જે કાંઈ અગ્નિ સહન કરે એવા બનાવે તેણે સુવર્ણસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી એમાં કંઈ સંદેહ નથી.

૧૨—આ નીચેનો શ્લોક પણ ધણા રસગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે:—

રસશ્વરસકથોભૌ યેનાગ્નિસહનૌકૃતૌ

દેહલોહમયીસિદ્ધિર્દાસીતસ્ય ન સંશયઃ ॥ રસરત્નસમુચ્ચય રસાર્ણવ.

રસકામધેનુ. ટોડરાનંદ. આયુર્વેદપ્રકાશ. રસરાજસુંદર—

અર્થઃ—પારોને અને અર્પરને જે અગ્નિ સહન કરે એવા બનાવી શકે તો દેહસિદ્ધિ અને લોહસિદ્ધિ દાસી છે.

૧૩—રસ કામધેનુમાં પણ અર્પરમાંથી ધૂમ નીકળવાનું લખ્યું છે.

યદિવન્હૌ વિનિક્ષિપ્તઃ સ્વર્પરોધૂમવાન્ ભવેત્ પૃષ્ઠ ૧૫૧

અર્પરનો એક એવો ગુણ છે કે, તાત્ર આદિ ધાતુઓને રંગ આપે છે. તેમને સુવર્ણસમ પીતવર્ણ બનાવે છે.

૧૪—શુદ્ધં તામ્રં રસં તારં ભવેત્સ્વર્ણપ્રભં યથા । રસરત્નાકર

રસાર્ણવમાં તો તેનું નામજ તામ્રરંજન એવું આપ્યું છે.

હવે અર્પરના વર્ણ અને સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ. કેટલાક રસગ્રંથોમાં તેનો વર્ણ પીત લખ્યો છે અને કેટલાક આચાર્યોનો મત છે કે, શોધન પછી તે પીતવર્ણ થાય છે.

૧૫—કડુકાલાણુનિર્યાસેના લોહયરસકંપચેત્ ।

શુદ્ધોદોષવિનિર્મુક્તઃ પીતવર્ણસ્તુજાયતે । રસાર્ણવ.

અર્થઃ—કડવી તુખડીના રસમાં અર્પરને પકાવવું તેથી શુદ્ધ દોષરહિત પીતવર્ણ થાય છે.

૧૬—પારદટંક એકઃ સ્યાદ્ દ્વિપલંપીતસ્વર્પરમ્ । આયુર્વેદ પ્રકાશ.

આમાં પીતવર્ણ અર્પરનો પ્રયોગ કર્યો છે.

જો કે ભાવપ્રકાશમાં અર્પરના ગુણ તુલ્ય સમાન લખ્યા છે તોપણ અન્ય ગ્રંથો જોવાથી એવું દેખાય છે કે, અર્પરમાં તુલ્યથી જૂદા બીજા ગુણો છે.

૧૭—રસકઃ સર્વમેહઘ્નઃ કફાપિત્તવિનાશનઃ નેત્રરોગક્ષયઘ્નશ્ચ લોહપારદરંજનઃ ।

ત્રિદોષઘ્નં ચ તત્સત્ત્વં નેત્રરોગવિનાશનમ્ । રસકામધેનુ.

૧૮—ત્રિદોષજિમ્મિત્તકફાતિસાર ક્ષયજ્વરઘ્નોરસકોતિરૂક્ષઃ

નેત્રામયાનાં પ્રકરોતિ નાશં સ્યાદ્રંજકઃ કામલનાશનશ્ચ । રસરાજસુંદર.

અર્થઃ—અર્પર સર્વ પ્રમેહને મટાડે છે તથા નેત્રરોગ, ક્ષયરોગ અને કફપિત્તનો નાશ કરે છે. તાત્ર તથા પારદનું રંજન કરે છે (તેને રંગ આપે છે). તેનું સત્ત્વ ત્રિદોષ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે.

ભાવપ્રકાશે અર્પરના જે વામક અને ભેદક ગુણો લખ્યા છે, તેનો આમાં ધસારો પણ નથી અને તુલ્યના ગુણોથી ભિન્ન બીજા ગુણોનું વર્ણન છે.

૧૯—અર્પરમાં નવીનજ્વર મટાડવાનો વિલક્ષણ ગુણ છે.

ત્રિઃસપ્તજંભજલભાવિતસ્વર્પરસ્ય ચૂર્ણં નિશોત્યનવનીતિવિમાર્દિતં સ્યાત્ ।

વલ્લદ્વયં હરતિશર્કરયાનુપાનં સઘોજ્વરંજ્વરમુશારિસશ્વપુંસામ્ । નિઘંડુરત્નાકર.

અર્થ:—તાળ માખણમાં અર્પરનું મદન કરી તેને એકવીસ વાર લીંબુના રસની ભાવના આપવી. આ જ્વરચુરારિ નામનો રસ બે વાલ પ્રમાણમાં સાકરના અનુપાન સાથે આપવાથી નવીન જ્વરને મટાડે છે.

આમાં નવજ્વર મટાડવાનો ગુણ અર્પરમાં હોવાનું લખ્યું છે.

હવે લઘુમાલિની વસંત જે બે ભાગ અર્પર અને એક ભાગ સફેદ મરીને માખણ થાત લીંબુના રસમાં ઘુટવાથી બને છે તેના શાસ્ત્રોક્ત ગુણોને પણ લક્ષમાં લેવા જોઈએ.

૨૦—જીર્ણે જ્વરે ધાતુગતેતિસારેક્રાન્વિતેતક્રમભેવિકારે ।

ધોરવ્યથે પિત્તમથે ચ દોષે વલ્લદ્યંદુગ્ધયુતં ચ પથ્યમ્

પ્રદરનાશયત્યાશુતથાદુર્નામશોણિતમ્ । વિષમં નેત્રરોગં ચ ગર્જેદ્રપિવકેસરી

વસંતોમાલિનીપૂર્વઃ સર્વેરોગહરઃ શિશોઃ ગર્ભિણ્યૈસચદયોવૈજયત્યાઃ પુષ્પકૈઃ સહ

સર્વજ્વરહરઃ શ્રેષ્ઠો ગર્ભપોષણઉત્તમઃ । યોગરત્નાકર.

અર્થ:—આ માલિની વસંત જીર્ણજ્વર, ધાતુગતજ્વર, રક્તાતિસાર, રક્તવિકાર, અતિશય પીડાવાળો પિત્ત દોષ-એમાં બે વાલ આપવો અને દૂધસહિત પથ્ય આપવું. તે પ્રદરને તથા અર્શના લોહીને મટાડે છે અને જેમ સિંહ હાથીનો નાશ કરે છે તેમ વિષયનેત્ર રોગોનો નાશ કરે છે. આ માલિની વસંત બાળકોના સર્વ રોગોનું હરણ કરે છે. ગર્ભિણીને બર્ધના ફૂલ સાથે આ દવા આપવી. આ શ્રેષ્ઠ રસ સર્વજ્વરનો નાશ કરનાર તથા ઉત્તમ રીતે ગર્ભનું પોષણ કરનાર છે. હવે આ રસમાં આપણે બે અર્પરના સ્થાનમાં તુત્ય ભસ્મ નાખીએ તો શું ઉપર કહેલા સર્વ ગુણો થવાનો સંભવ છે? વળી મોરચુરુ જેવી વામક, ભેદક અને જીવ ગભરાવનાર વસ્તુ બે વાલ પ્રમાણમાં બાળકોને અને ગર્ભિણીને આપી શકાય? તે શું ગર્ભનું પોષણ કરે?

૨૧—તુત્યં ટંકણસૂતસ્વર્પરવિષં સ્યાદ્રંધકં તાલકં । સર્વંસ્વલ્વતમેવિમર્ધધટિકાંતત્કાર વહ્નીરસૈઃ॥

ગુંજૈકાગુટિકાસુશર્કરયુતાસજીરકેણથવા । એકીદ્વીત્રચતુર્થશીત હરણઃશીતાંકુશાનામતઃ ॥

યોગરત્નાકર.

અર્થ:—મોરચુરુ, ટંકણ, પારો, અર્પર, વજનાગ, ગંધક, હડતાળ; આ સર્વ વસ્તુઓ શુદ્ધ લઈ પ્રથમ કન્જવી કરી બીજી વસ્તુઓ મેળવી એક ધડીસુધી કરેલીના રસમાં ઘુટવું. પછી ગુંળ પ્રમાણ ગોળી બનાવી સાકર કે જીરાના અનુપાનમાં તે આપવી. આ શીતાંકુશ નામનો રસ એકાહિક, ધ્વાહિક, આહિક, ચાતુર્થિક અને શીતજ્વરોનો નાશ કરે છે.

આ શીતાંકુશ નામના રસમાં અર્પર અને તુત્ય આ બંને વસ્તુઓ વાપરી છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે આ બંને વસ્તુઓ એક નથી તેમજ એકને બદલે બીજી પણ વાપરી શકાય નહિ.

૨૨—વળી રસશાસ્ત્રવેદા પડિત યશોધરે પોતાના રસપ્રકાશ સુધાકર નામના ગ્રંથમાં અર્પરની શુદ્ધિ લખી છે તે નીચે પ્રમાણે.

કાંજિકેવાયતક્રેવાનુમૂત્રમેષમૂત્રકે

દ્રાવિતોઢાલિતઃ સમ્યક્સ્વર્પરઃ પરિશુદ્ધયતિ । રસપ્રકાશસુધાકર

અર્થ:—અર્પરને સારી રીતે ગાળીને કાંજમાં, ઝાશમાં, માણસના મૂત્રમાં તથા ઘેટાના મૂત્રમાં ટાળવું. એ પ્રમાણે કરવાથી અર્પરની સારી રીતે શુદ્ધિ થાય છે. આમાં ગાળવાનું અને ટાળવાનું જે લખ્યું છે તે ધાતુઓનું બની શકે પણ તુત્ય અથવા તુત્યભેદનું બની શકે નહિ.

ઉપર આપેલાં બધાં પ્રમાણોથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે અર્પર શુદ્ધનો અર્થ જસદ અથવા જેમાંથી જસદ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી માટી અથવા પથ્થર એવા માનવો જોઈએ.

અર્થમાં ભ્રમ થવાનું કારણ.

ખરી વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે અર્પર શુદ્ધના બે અર્થ છે. ૧-જસદ, ૨-અર્પર તુત્ય. આ પ્રમાણે હોવાથી આ સર્વ મતભેદ ઉત્પન્ન થયો છે.

સ્વર્પરં દ્વિવિધં પ્રોક્તં જસદં સસ્યકં તથા । ધાતુસ્ત્નમાલા.

અર્થ:—અર્પર એ પ્રકારનું. એક જસદ અને બીજું તુત્યભેદ. રસકામધેનુમાં તુત્યના એ ભેદ કહ્યા છે. એક મધુરતુત્ય (મોરયુથુ) અને બીજો ભેદ અર્પરીતુત્ય. તુત્યં તુ દ્વિવિધં પ્રોક્તં માયૂરં સ્વર્પરં તથા આ એ પ્રકારમાં મોરયુથુ તો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે; પણ બીજો તુત્યભેદ કહ્યો છે તેનો કોઈ આચાર્ય, ગ્રંથકારે કે ટીકાકારે સ્પષ્ટતાથી નિર્દેષ કર્યો નથી કે તે કયી વસ્તુ છે.

મારી કલ્પના એવી છે કે, જે વસ્તુને શીરંગદાના દાનહ ફરંગ કહે છે તે આ બીજો તુત્યભેદ હોવો જોઈએ તેમ માનવાનાં કારણો પણ છે. શીરંગદાના મેડા લીલા રંગની વસ્તુ છે. સાફ લોખંડ ઉપર લીંબુનો રસ લગાડી જો શીરંગદાના ધસવામાં આવે તો ત્રાંખાનો કસ આવે છે, એટલે જેમ મોરયુથુમાં તાત્ર છે તેમ આમાં પણ છે. હવે પ્રશ્ન એવો ઉભો રહે છે કે, જ્યાં અર્પર કે રસકે શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં કયી વસ્તુનો ઉપયોગ કરવો. જસદનો કે અર્પરી તુત્યનો ? ઉપર કહેલાં લઘુમાલિની વસંતનો વિચાર કરીએ. તેના ગુણોમાં લખ્યું છે કે, તે જીર્ણ-જ્વર, ધાતુગત જ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, પિત્તજન્ય દોષ, સ્ત્રીઓનો પ્રદરરોગ, રક્તાશં, એ સર્વ રોગોને મટાડે છે. સર્વ પ્રકારના જ્વરોને દૂર કરે છે. વિષમ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. આ રસ જામના ફૂલની સાથે ગર્ભિણીને આપવો. તે ઉત્તમ રીતે ગર્ભનું પોષણ કરે છે અને બાળકોના સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. તે એ વાલ પ્રમાણમાં આપવો. પથ્યમાં દૂધ આપવું. શાસ્ત્રમાં તુત્યના ગુણ વામક, લેખન અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર (વમનદ્રારા) એવા લખ્યા છે. આ બાબતનો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, મોરયુથુ જેવી તીવ્ર વસ્તુ ગર્ભિણી તથા બાળકને આપવા યોગ્ય નથી. શું એ વાલ પ્રમાણમાં આપવાથી તુત્ય ભસ્મ કે શુદ્ધ તુત્ય અતિસાર કે રક્તાતિસારને મટાડી શકે છે ? અથવા શું તે બાળક અને ગર્ભિણીને પોષણ આપી શકે છે ? આવો વિચાર કરવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ પ્રયોગમાં જસદની માટી કે જસદની ભસ્મનો ઉપયોગ કરવો ઉચિત છે. જસદના પૌષ્ટિક ગુણો આયુર્વેદ અને આંગ્લ પદ્ધતિમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે સુવર્ણમાલિની વસંતનો વિચાર કરીએ. આ પ્રયોગ જ્વરપ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યો છે. વેદગણુ શક્તિ વધારવા માટે તથા ક્ષયાદિ રોગોમાં ખુદણુ કાર્યમાટે તેનો ઉપયોગ કરે છે. આમાં પણ જસદનો ઉપયોગ કરવો ઉચિત છે. આવા પ્રયોગમાં ઘણા વૈદો જસદની ભસ્મ કરીને વાપરે છે. બીજા કેટલાએક વૈદો જસદની માટી જેને અંગ્રેજીમાં કાલામીના પ્રીપેરેટા કહે છે તે વાપરે છે. આ માટી તે એક પ્રકારની જસદની ભસ્મજ છે. તેને અંગ્રેજીમાં ‘ઇમ્પ્રિયોર કારબોનેટ ઓફ ઝીંક’ એવું બીજું નામ આપવામાં આવ્યું છે; માટે આવા પ્રયોગોમાં તે વાપરવામાં કંઈ પણ શંકા કરવા જેવું નથી.

હે હિંદુસ્તાનના વીરપુત્ર ! તું બહાદૂર થા, હિંમતવાન થા, તું હિંદુ છે તે માટે મગર થા ! અને જગતને જાહેર કર કે “હું હિંદુ છું, હિંદુસ્તાનમાં જન્મ્યો છું અને દરેક હિંદવાસી-હિંદનો આત્મણુ અને લગ્ની પણ-મારા ભાઈઓ છે.”

ઓ હિંદવાસી ! તારી કેડ ઉપર એકમાત્ર લંગોટી રહેલી હોય તોપણ તું ગવથી મોટે સાદે કહેજે કે “હિંદનું જીવન એજ માઈ જીવન છે; હિંદના દેવોજ મારા ઉપાસ્ય છે; હિંદની સમાજ એ મારા બાળપણનું પારણું, જીવાનીની વિદ્યાસભૂમિ અને ઘડપણની સ્વર્ગસમી કાશી છે.”

ઓ મારા ભાઈ ! તું જગતને કહેજે કે “હિંદુસ્તાનની પવિત્રભૂમિ એજ મારી સ્વર્ગભૂમિ છે અને હિંદુસ્તાનનું કલ્યાણ એજ માઈ કલ્યાણ છે.”

હે ભારતીય ! આ મહામંત્રનો તું રાતદિવસ જપ કરજે કે “હે લક્ષ્મીપતિ ! હે ગૌરીપતિ ! હે જગદંબા ! મને ખરું પુરુષત્વ આપજો. હે સર્વ પ્રકારના બળ-ઐશ્વર્યના ભંડાર ! મારી નિર્થ-જતાનો, મારી ભીરુતાનો નાશ કરજો અને મને ખરો મર્દ બનાવજો.”

(સ્વામી વિવેકાનંદ)

દર્દીઓને સલાહ

(સલાહકાર:-બ્રહ્મચારી આત્માનંદ ત્રિવેદી. 'દૈનિક હિંદુસ્થાન'ના એક અંકમાંથી)

મૂત્રાધાત (પેશાબ બંધ થઈ જવો.)

આ દરદ જે વખતે ઉપડે છે તે વખતે દરદીનો પ્રાણ છૂટી જશે એવો બનાવ બનો નય છે; અને થાય છે પણ તેમ, કે ઘણો વખત થઈ જવાથી દરદી દેહ છોડી પણ દે છે. આવાં દરદોમાં વિલાયતના મોટા પાસ થએલા (એમ. બી. બી. એસ.) ડૉક્ટરો ફક્ત ઑપરેશન અને ઇન્જક્શન મૂકાવવા માટે ભત્રામણ કરે છે કે, સારસિવાય મટરોજ નહિ; પણ અમારા ઇંડીઆની વનસ્પતિમાં શું ગુણ છે તે જ્યારે અધાર જંગલોમાં ભટકે તોજ સમજી શકાય એમ છે. જુઓ સાહેબો, નાંચેનો સહેલો સટ જેવો ઉપાય છે.

કાપડ બનતા અગર કપાસ પીલતા એન્જનમાં જ્યાં સ્ટીમ તૈયાર થાય છે, ત્યાં પાણીનો ખાર ખાંડે છે. તે ખારમાંથી એક ચોખાપુરથી ચણોડીપુર સુધી રોગીનું બનાબળ બોધ પાણી સાથે આપવાથી વગરછળએ તુરત પેશાબ છૂટે છે અને સળી મૂકવાની જરૂર રહેતી નથી. આ આર ઘણો ઉત્તમ છે.

બરોલ (પ્લીહા) બરોલ

આ બરોલ નામનું દરદ તાવ આવવાથી ઉપડી આવે છે અને દરદીના પેટમાં જાણે પથ્થર ઘાલ્યો હોય તેમ થઈ જાય છે અને રીખાઈને મરણનુદય થઈ જાય છે, તો તેનો અનુભવસિદ્ધ ઉપાય બનાવી વાપરોને દુઃખથી પીડાતાઓમાટે જાહેર જીવનમાં મૂક્યો છે.

ખડખડાની છાંત્રો દ્વાર (દ્વાર કાદવાની રીત વૈચને પૂછી લેવી) કાઢીને તે દ્વાર અર્ધી રતીની માત્રાથી દરરોજ ઉંટરીના મૂત્ર અથવા ગરમ પાણીમાં જમ્યા પછી-ખોરાક પચી ગયા પછી અથવા સવારમાં લેવાથી ગમે તેટલી જૂની બરોલ હોય તોપણ સાત દિવસમાં મટી જાય છે, માત્રા ઉંમરના પ્રમાણમાં અર્ધી રતીથી બે રતીસુધી લેવી જેથી મટી જશે. ઇતિ શિવમ.

સંઘ્રહણી

અસાધ્ય સંઘ્રહણીનો અનુભવસિદ્ધ ઉપાય:-સંચળખાર તોલો ૧, અરીણ તો. ૧, ઉચી હિંગ તો. ૧, એક કળીનું એલેલું લસણ તો. ૧, સુંકેનો વજ્રગાળ ભૂકો તો. ૧, એ બધાં ઔષ્ધોને સાથે વાટી કાગદી લીંબુના રસમાં ખૂબ ઘુંટી એક એક વાલની ગોળી કરવી. સવારસાંજ ગાયના દહીં સાથે અગર જાશ સાથે અગર પાણી સાથે એકેક ગોળી ખાઈ જવી, જેથી જૂના કે નવાં ઝાડા, દોષજન્ય અતિસાર, આમાતિસાર, રક્તાતિસાર, મરડો, વાયુ, કૃમીના ઝાડા અને વૈદો અને ડૉક્ટરોએ લાગ કરેલી એવી અસાધ્ય દરેલી સંઘ્રહણી ઉપર કદી નિષ્ફળ ન નિવરે એવો અને પંચામૃત પરપટી તથા ગ્રહણી કપાટરસ, જે રોગી ઉપર નષ્ટળ નિવડેલા તેવા ઘણા રોગીઓ આ ગોળીથી સારા થયા છે. પરંતુ, ઘઉંનો ખોરાક, વાસી અન્ન, ખીચડી, કઠોળ, દૂધ અને મૈથુન, એટલાનો લાગ કરવો. પથ્ય:-જાશ, સાડી જૂના ચોખા, સિંધવ, જરૂં, મરી એટલું ખાઈ શકાય છે.

ખાંસી, શ્વાસ, દમ.

આ ઉપાય ધરડા, જીવાન, બાળક વગેરે પીડાતાઓને આશીર્વાદ થઈ પડે છે. બનાવીને વાપરો, પછી જુઓ કે તે શું કામ કરે છે !

ગોળીની બનાવટ

લીંડીપીપર બંગાળી તો. ૫, સફેદ મરી તો. ૫, શુદ્ધ વજનાગ તો. ૨, આ ત્રણ વસ્તુ ખારીક ખાંડી ચૂર્ણ કરી કપડાણ કરવું. પછી કાળીદ્રાક્ષ તો. ૫, ઠળીઆ કાઢીને લેવી અને તેમાં કાળી તમાકુનાં ડાંખળાંની રાખ (કાયલા) કરવી. એ સર્વે વસ્તુનું મિશ્રણ કરી તેમાં એલચી, નયકળ, લવીંગ, એ ત્રણે એકેક તોલો નાખી ખૂબ ઘુંટી ગોળી મગના દાણા જેવડી બનાવી તેમાંથી સવાર-સાંજ એકેક ગોળી ગરમ પાણી સાથે લેવી. કફ છૂટો થઈ ખાંસી મટી જશે. તે લાંબો વખત લેવાથી શ્વાસ, દમ સારો થઈ જશે.

ખોરાકમાં ઉતરતું વાસણું ઝેર

(લેખક:-શ. મોહનલાલ માણેકલાલ ઝવેરી-પેટલાદ. 'ગુજરાતી' તા. ૧૩-૨-૨૭ માંથી)

જૂદી જૂદી ધાતુઓનાં વાસણો ઉપર ખોરાકની વસ્તુઓની શી અસર થાય છે અને એ વાસણોની ધાતુ એ ખોરાકમાં કેટલે અંશે ઓગળે છે, તે સંબંધમાં કેટલીક જાણવાજોગ હકીકત અમેરિકાના સરકાસંબંધી અને ફોનાના મુરખ્યા વગેરે બનાવવાના વિષયોને લગતા એક માસિક-ના જન-યુઆરીના અંકમાં એક લેખ આવેલો, તેના ઉપરથી નીચેના લેખ ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે. એ લેખ ન્યુ જર્સી અને પેન્સીલવેનિયાના સ્ટેટ કેમિસ્ટ અને ન્યુયૉર્કના ખોરાક તપાસનારા કેમિસ્ટ શ્રી. આર. ઓ. જુકસ. બી. એસ. સી. એ લખેલો છે.

કર્ટીસ એ કેમીકલ કંપનીમાં ફોનાના રસ, સરકો વગેરે એક પીપમાંથી બીજા પીપમાં લઇ જવા માટે નળ, વાદવ અને કોક અનેક ધાતુઓના વાપરી જોવામાં આવ્યા; અને કેટલીક ધાતુ-ઓને વાસ્તે તો તેના બનાવનારાઓએ ખાત્રી આપેલી કે, એ ધાતુઓ ઉપર ખટાશની કશીજ અસર થતી નથી. ધાતુઓનાં કેટલાંક મિશ્રણો ખાખત મોટી મોટી જાહેર ખખરો આપીને એમ કહેવામાં આવે છે કે, એ ધાતુઓ ઉપર ખટાશની કશીજ અસર થતી નથી; પણ પૌંલ હેસાક નામનો એક સરકાસંબંધી રસાયનશાસ્ત્રી કે જેણે ઘણાં કારખાનાં આંધ્યાં છે તે કહે છે કે, એવી એકેએક ધાતુ મીઠાં ફોના માંહેલી સહેજ ખટાશને લીધે પણ ખવાઇ જાય છે અને તેથી દરેક જગાએ હવે ધાતુને બદલે કડક રખર વાપરવું પડે છે. સરકો બનાવનારાં અને ફોનાના રસ, મુરખ્યા વગેરેનો વેપાર કરનારાં સઘળાં મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ હવે કોઇ પણ જનની ધાતુને બદલે ર-ખર અને લાકડુંજ વાપરે છે. વાસણો, નળ, પંપ, ટાંકીઓ, બધુંજ રખરનું બનાવવામાં આવે છે; અને હાલ તરતને વાસ્તે એમ મનાય છે કે, રખરથી શરીરને નુકસાનકારક કોઇ પરિણામ ખો-રાકની કોઇ વસ્તુમાં આવતું નથી.

દરેક ધાતુ ખોરાકમાં રહેતી સહેજ પણ ખટાશમાં ઓગળે છે અને તે ખોરાકની સુખંધ, તેનો રંગ અને તેનો સ્વાદ, એ ત્રણેને ખગાડે છે; એટલુંજ નહિ પણ સ્વાસ્થ્યને એથી ઘણું નુક-સાન થાય છે. કારખાનાંઓમાં મોટે જથ્થે તૈયાર કરાતી ખોરાકની વસ્તુઓમાં અમુક પ્રમાણથી વધારે ઓગળેલી ધાતુનો ભાગ જણાય તો તે ખોરાક નષ્ટ કરવાની અને તેવો ખોરાક વેચનારાને ફોજદારી કાયદા પ્રમાણે સજા કરાવવાની વ્યવસ્થા સુધરેલા દેશોમાં કડકપણે જાળવવામાં આવે છે.

દાખલાતરીકે પારસીઓ, મુસલમાનો અને અંગ્રેજો જે જીલેટિનની જેલી બનાવીને ખાય છે તેમાં જો એક લાખ ભાગે ત્રણજ ભાગ ત્રાંસુ ઓગળેલું જણાય, તો તે જીલેટિન નષ્ટ કર-વામાં આવે છે. જો જસતનાં વાસણોમાં અથવા જસત ચઢાવેલાં લોખંડનાં પતરાંની જેલેનાઇઝડ ટાંકીઓમાં જીલેટિન બનાવવામાં આવ્યું હોય; અને તેમાં એક લાખ ભાગે માત્ર દશ ભાગ જ-સત ઓગળ્યું હોય તો તે જીલેટિન નષ્ટ કરવામાં આવે છે અને તેના બનાવનારને સજા કરાવવા-માં આવે છે. આપણે અહીં ફેરીનો રસ, જીવન અથવા બીજાં ચાટણો, મુરખ્યા વગેરે દીનના ડાઆઓમાં પેક કરીને વેચાય છે તેમ સુધરેલા દેશોમાં સહેલાઇથી વેચી શકાતું નથી. અમેરિકાના ડુડ ઇન્સ્પેક્શન ડીસીશન નં. ૧૨૬ પ્રમાણે દીનના ડાઆઓમાં પેક કરેલા ખોરાકમાં જો એક ભાગે ત્રીસ ભાગ દીન (કલ્ક) ઓગળ્યું હોય તો તે નષ્ટ કરવામાં આવે છે. અહીં તો જીવનના ડાઆની અંદરની કલાઇજ નહિ, પણ લોખંડ સુદાં ઓગળીને ડાઆની અંદર પા પા ઇંચ જેટલું જીવન કાળાશ પડતા રંગનું થઇ ગયેલું હોય એવા ડાઆ વેચાતા આ લેખકે નજરે જોયેલા છે.

વિલાયતી ખોરાકની ડાઆઓ પણ આવાજ બગાડવાળા હિંદુસ્તાનમાં ઢગલાખંધ વેચાય છે. બેકિંગ પાઉડર એટલે પાઉ બીસ્કુટ વગેરે બનાવનારાઓ લોટ આંધીને તેમાં આથો લાવવા વાસ્તે જે સફેદ ખાર-બેકિંગ પાઉડર-વાપરે છે તે ઘણી વખત સીસાના ખારના ભેગવાળો હોય છે અને એક લાખ ભાગે બે ભાગ સીસાનો ખાર મળેલો હોય તોપણ તેવો બેકિંગ પાઉડર સુધરેલા દેશોમાં દાખલ સુદાં થવા દેવામાં આવતો નથી તો વેચાય તો ક્યાંથીજ! અહીં તો કલાઈ કરનારાઓ કલાઇની સાથે સારી પેકે સીસું મેળવી તેનાથી વાસણોને કલાઇ કરી જાય છે અને ગામડાના તેમજ શહેરના નિર્દોષ વસનારાઓ અજાણતાં રસોઇમાં ઝેર ખાય છે.

શહેરોના હેલ્થ ઓફીસરોએ આવા ઝેર ખવડાવનારાઓની કદી પણ ખબર લીધી હોય એવું હિંદુસ્તાનમાં વર્તમાનપત્રોમાં વાંચવામાં આવ્યું નથી. એક રીતે નહિ પણ હજારો રીતે શહેરોની અંદર મોટા પગાર લેતા તંદુરસ્તીના સાહેબશાહી અમલદારોની આંખમાં ધૂળ નાખીને ઝેર ફેલાવવાનું કામ વેપારીઓ, કારીગરો, ખોરાકી વેચનારાઓ, ડોક્ટરો, સુગંધીદાર પદાર્થો વેચનારાઓ, રંગ વેચનારાઓ, દવા વેચનારાઓ અને એવાજ બીજા અનેક જણ અનેક રીતે કરે છે અને કોઈ પણ તંદુરસ્તીના અમલદારમાં એટલી હિંમત આવેલી જોવામાં આવી નથી કે તે આવા એકાદ પણ ખુનીને પકડીને સજા કરાવે ! ' સડેલું ખજુર અથવા સડેલા ઘઉં વેચનારાને સુરત અને દિલ્હીના તંદુરસ્તીના અમલદારે કનડીને ખજુર અને ઘઉં ફેંકાવી કે ડટાવી દીધાનું સાંભળ્યું છે, પણ વિલાયતી વેપારી અથવા તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઝેર ફેલાવનાર એકે માણસને કોઈ અમલદાર પકડતો નથી.

ઝેર ફેલાવવાનું કામ કરનારા દૂધવાળાઓ તો મુંબઈ જેવા શહેરમાં પણ છોડ્યોક વેપાર ચલાવે છે, જ્યારે ન્યું પાણી મેળવનાર પણ અંગ્રેજી ન જાણનાર પરદેશી લૈયો ઇનસ્પેક્ટરને આજીજી ન કરે તો માર્યો જાય છે. ટંકણખાર અને ફોર્મેલ્ડી હાઇડ અને બીજા અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ મેળવેલું દૂધ મોટાં શહેરોમાં છોડ્યોક વેચાય છે; પણ એ આગળ વધેલા, સભ્યતા શીખેલા અને કાયદામાંથી કેમ છટકવું તે જાણનારા વેપારીઓનું નામ દેવાની કોઇની તાકાત નથી. નેશનલ બેન્કી વીકમાં પણ દૂધમાં જોડેલી ધૂળનાં રજકણો ખતાવવા વાસ્તે રીડર પેપરો (ચપરી ધૂળ ઉમેરીને) બગાડવામાં આવ્યા હતા અને આ લેખક આખા સ્ટોલમાં ચરમાં પહેરીને ખૂણે ખૂણે શોધી વળ્યો; છતાં દૂધમાં મેળવતાં આવાં ઉપર કહેલાં અંગ્રેજી ઝેરાનું દિગ્દર્શન કરાવનાર કશુંએ તેના જોવામાં આવ્યું નહિ ! બેન્કી વીકની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં એક કરતાં વધારે રાજમાન્ય ડોક્ટરો હોવાનું આ લેખક સારી રીતે જાણે છે; છતાં અખચખીની વાત છે કે, એ ડોક્ટરોને દૂધમાં મેળવતી ઝેરી વસ્તુઓ બાળમરણ અને બાળકોની માંદગીમાં કારણભૂત જણાઈ નથી. શું એના પરથી એમ સમજવું કે, હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં મુશ્મ ?

કોઈ એમ ધારવાની બૂલ ન કરે કે, વાસણની ધાતુ માત્ર ખટાશથીજ ઓગળે છે. જસતને ઓગાળવાને ગરમ પાણી પણ બસ છે. ખોઇલરમાં જસતના પતરાના કટકા નાખવામાં આવ્યા હોય તો તે ઉના પાણીમાં ઓગળતાં પાણીમાંનો હાઇડ્રોજન છૂટો પડી આખા ખોઇલરને ફાડી નાખે છે. આવા દાખલા સત્તાવાર રીતે નોંધાયેલા છે. ગેલ્વેનાઇઝ કરેલી લોખંડની બાલ્ડીઓ અને ટબ કદી ચૂસે ચડાવતા નથી, છતાં માત્ર ઇંડા પાણીમાંજ તેનું જસત વખત જતાં ખવાઇ જાય છે. એજ પ્રમાણે ગેલ્વેનાઇઝના પતરાની ટાંકીઓમાં તૈયાર કરવામાં આવેલાં સરખતો, ચાટણો, મુરબ્યા, સરકા, આસવો, અથાણાં અને માખણ, તેજ વગેરે બધામાં જસતનું ઝેર વ્યાપે છે. ઇંડામાં જરાએ ખટાશ હોતી નથી, છતાં જસતના વાસણમાં રાખવામાં આવે તો ઇંડાની સફેદી વગેરે ઝેરી બને છે, ને હજારો રૂપિયાનો એવો માલ સુધરેલા દેશોના તંદુરસ્તીના અમલદારો દરીઆમાં હોમાવી દે છે.

સફરજન, પીચ, વગેરે મીઠાં ફળોમાં રહેલો મેલીક એસીડ, નારંગી, રોઝબેરી, ક્રીસમીસ, ટમેટા, વગેરેમાં રહેલું સાઇટ્રીક એસીડ તથા દ્રાક્ષ અને આમલીનું તારતરીક એસીડ તો ધાતુઓ ઉપર જખરી અસર કરે છે. જીવનમાં વપરાતાં આમળાંમાં દ્રાક્ષ અને આમલી કરતાં ઓછું એસીડ (ખટાશ) હોતું નથી. અને આ બધી ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓ જૂદી જૂદી ધાતુઓનાં વાસણોમાં રંધાતા કટાણો સ્વાદ પેદા કરે છે. વિલાયતી વટાણા કે જે ડબાઓમાં પેક થઇને આવે છે તે લીલા દેખાય એટલા માટે ત્રાંખાના ક્ષારથી રંગવામાં આવે છે. એ રંગવાના કામમાં ઘણાંજ થોડો, સ્વાદવગરનો અને અદ્રાવ્ય ક્ષાર વપરાય છે; છતાં સુધરેલા દેશોના તંદુરસ્તીના અમલદારો એ વટાણુને પોતાના દેશમાં પેસવાને નાલાયક અને ઝેરી ગણે છે તો જે હુંટેલો, લોન્ને, વીશી-ઓ વગેરેનાં ખોરાકો, સવારથી સાંજસુધી ઉકળતું 'ચહાતું' વાસણ અને ચાટણો, અવજોહો, આસવો વગેરે સીસું મેળવેલી કલાઇથી સસ્તામાં કલાઇ કરાવેલાં વાસણોમાં અથવા સદંતર કલાઇ-વગરનાં ત્રાંખાનાં વાસણોમાં કલાકોસુધી ઉકાળ ઉકાળ કરવામાં આવે છે, તેના ઝેરીપણાની હદ કેટલી હોવી જોઇએ તે સહેલાઈથી સમજાય એકું છે. મુંબઈમાં રોજના હજાર હજાર માણસો જ્યાં જમે છે, એવાં હોટેલો કે લોન્નેનાં દાળશાક મુંબઈના હેલ્થ ઓફીસરે કોઈ દિવસ પૃથક્કરણ

કરી જોવા લીધાં હોય એવું કોઈએ કદી સાંભળ્યું છે ?

ઈ. સ. ૧૯૨૨ ના જુલાઈ માસના અમેરિકન વીનીગર ઈન્ડસ્ટ્રી એન્ડ ફૂડ પ્રોડક્ટસ જર્નલમાં મિ. બુક્સે લખેલા એક લેખમાં સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ કર્યું હતું કે, સરકારમાં ચારથી ખાર ટકા એસેટિક એસિડ આવે છે અને સરકારી સીસાને, ત્રાંબાને, પિત્તળને અને જસતને પણ ઓગાળીને ઝેરી બને છે. દ્રાક્ષાસવ કે જે એક જાનનો સરકોજ છે, તે ક્યાં, કેવી પરિસ્થિતિમાં બને છે, એ જોવા તપાસવાની આપણી તેમજ આપણા વૈજ્ઞાની પડેલી ફરજ છે. અચા-માં અને શાકભાજીમાં રોજ સરકો ખાનાર મુસલમાન અને પારસી બંધુઓ પણ આવી બાબતોમાં ઘણા બેદરકાર રહે છે. શહેરોમાં વસતા લોકો ઓક્સીજનની અને સાફ સફાઈની વાતો કરે છે, તે કરતાં ખોરાકમાં અને બીજી રીતે રોજ દાખલ થતાં ઝેરા અટકાવે તો મારા ધારવા પ્રમાણે, અડધી બિમારીઓ ઓછી થઈ જાય.

હરડેનો અને આમળાંનો મુરખો અને ચ્યવનપ્રાશ અવલેહ દીનના ડબ્બામાં પેક કરી વેચાય છે. એ વસ્તુઓમાં રહેતું ટેનીન દીનના ડબ્બામાંની કલ્પને પ્રથમ ખાઈ રહ્યા બાદ લોખંડને અડતાં તેને ઓગાળીને બ્લુ-લેક સાદી બનાવે છે. [બ્લુ-લેક સાદી હરડાંના સત્વ-ટેનીન-અને લોખંડના ખાર (હીરાકદી)થી બને છે.] તેથીજ એ વસ્તુઓ ડબ્બામાંથી કાઢતી વખતે કાળી પડી ગયેલી જણાય છે. જો ડબ્બાનું લોખંડ ઓગળ્યું ન હોત તો એ વસ્તુઓ કાળી પડત નહિ. ગંધકમિશ્રિત પદાર્થો અથવા જે વસ્તુઓમાં કુદરતી રીતે ગંધક રહેલો છે, તેવા પદાર્થો પણ ડબ્બાના રેણમાં સીસું ભેળવેલું હોય તો તે સીસા સાથે એ ગંધક મળતાં કાળો રંગ બની જાય છે; જેને લેડ સલ્ફાઇડ કહે છે. આપણે ચલામાં (ધરમાં બનાવેલી ચલામાં) આવતાં ચોખ્ખાભાર અથવા રતીભાર ટેનીનના હિસાબ કરી તેની ઉપર મોટા મોટા લેખ ચીતરીએ છીએ; પણ હરડાં, ત્રિકાળાં, કાથો, ખદિરાદી વડી, ખેરસાત, વગેરે પુષ્કળ જથ્થામાં ટેનીન ધરાવતા પદાર્થો રાતદિવસ જરાએ ધારતી-વગર ખાઈએ છીએ અને કદી પણ તેની વિરુદ્ધ કોઈ બોલતું નથી. ટેનીન તો એક નજીવી વસ્તુ છે પણ ઉપર જણાવેલાં ધાતુઓ અને ખોરાકની વસ્તુઓના સંમેલનથી ઉપજતાં ઝેરા કે જેનાથી બહુ બીવાતું છે તેના કદી ખ્યાલ સરખો કરતા નથી; એવું કારણ વિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્ર સાથે આપણે દુશ્મનાવટ રાખી છે તેજ છે.

ઉપર જણાવેલાં કારણોસરજ બહારની બનાવેલી વસ્તુઓ ખાવાની મનાઈ આપણાં શાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવી છે. જલેબીનો આથો જે વાસણમાં નાખવામાં આવે તેમાંનું ઝેર જલેબીમાં નહિ આવતું હોય, એમ આપણે કેમ માની શકીએ ? ઢોકળાંના લોટમાં આથો લાવવા માટે જે વાસણમાં ભિંજવવામાં આવે છે તેનું ઝેર પણ ઢોકળાંમાં ન ઉતરતું હોય એ કોણ માની શકે એમ છે ? અને બજાર દુકાનદારો શુદ્ધ કલાઈવાળા અને રોજ રોજ માંજેલાં વાસણોમાંજ જલેબી અને ઢોકળાંના આથો નાખે છે, એમ કોણ કહે છે ? પાંઉ અને બીસ્કુટનું ખમીર પણ કેવી સ્થિતિમાં લાવવામાં આવે છે, તે જો નજરે જોવામાં આવે તો કોઈ ગંદામાં ગંદો માણસ પણ એ વસ્તુઓને હાથ લગાડતાં કંપી ઉઠે.

વિલાયતી નોવેકાને બદલે જો અંગ્રેજી ભણેલાઓ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય વાંચતાં શીખે, તો દુનિયામાં તંદુરસ્તી સાથે કેમ જીવતા રહેવું તે જાણી શકે.

હજારો બાબતો તો હેલ્થ ઓફિસરો જાણે છતાં બોલેજ નહિ. નોટો, સિક્કા, રેલ્વેના ડબ્બા, વિલાયતથી આવતાં જૂતાં કપડાં, મોટરો, આ બધી ચીજો, રોગના જંતુઓ અને ઝેરી ગેસ ફેલાવવામાં હદ ઓળંગી જાય છે. હજમો તો રોગીનો ચેપ અસ્ત્રાપર લઈ બીજા તંદુરસ્ત માણસના શરીરમાં દાખલ કરતોજ આવે છે. કોઈ દિવસ અસ્ત્રાને સ્ટરીલાઇઝ કરતોજ નથી અને હુદ્હણું શુદ્ધતારા તો સુંબઘની મ્યુનિસિપાલિટીની છાતીપરજ વિજળીના સંચાલક પાતાનો ધંધો ચારેતરફ શુદ્ધતારા તો સુંબઘની મ્યુનિસિપાલિટીની છાતીપરજ વિજળીના સંચાલક પાતાનો ધંધો ચારેતરફ એકે પડદો રાખ્યા વગર ચલાવે છે. એકના લોહીમાં બોળેલી સોય તરતજ બીજાના લોહીમાં બોળાય છે. તેને નથી ટીટેનસના જંતુની બીક કે નથી બીજા કોઈ રોગની બીક અને છતાં તંદુરસ્તીના અમલદારો બધું જોઈ હવા ખાય છે ! માત્ર જુએ એજ કે લેવાના દૂધમાં પાણી ન હોવું જોઈએ ! આ દંડ તે કેવી જાતનો કહેવાય ? કાયદો ન હોય તો કાયદો કરાય તેવી પરિસ્થિતિ કોણ ઉઠી કરે ?

પોતાના યોગસામર્થ્યવડે વિધાતાના લેખ પણ ભુંસાવી નાખનાર

લગવતી સાવિત્રીનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત*

(લે:-શ્રી ૦ ચંડીપ્રસાદજી, 'હૃદયેશ', બી. એ. 'ચાંદ' કેશુઆરી ૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

સતી પાર્વતી, સીતા ઓર સાવિત્રી ઇન ત્રીનોં કો હમ હિન્દૂ, લગવતી કો અવતાર માનતે હૈ. હમારા વિશ્વાસ હૈ કિ, લગવતી આદિશક્તિ ને ઇન ત્રીનોં અવતારોં કે દ્વારા સ્ત્રી-ધર્મ કે વિશુદ્ધ સ્વરૂપ કો પ્રકટ કિયા થા. ઇસી કિએ ભારત-માતા કી સમસ્ત દુહિતાએ ઇન ત્રીનોં કો અપના આરાધ્ય ઓર અનુકરણીય માનતી હૈં ઓર ઇનકે પુણ્ય ચરિત્રોં કી નિરંતર આદત્તિ કરકે અપને હૃદયોં કે શીતલ ઓર શાન્ત કરતી હૈં. ઇન ત્રીનોં મહિમામયી દેવિયોં કે પવિત્ર ચરિત્રોં સે હમારા સમસ્ત ધાર્મિક-સાહિત્ય સમુજ્જવલ હો રહા હૈ ઓર હમ યહ નિઃસંકોચ ભાવ સે કહ સકતે હૈં કિ, ઇન ત્રીનોં કે મહિમામય ચરિત્રોં કી સમતા કરને વાલા દૂસરા ચરિત્ર હમારે હી કયા, અખિલ વિશ્વ કે સાહિત્ય-મંદિર મેં નહિ હૈ. મહામાયા કી યહ પવિત્ર સુંદર ત્રિમૂર્તિ, પુણ્ય-સલિલા ત્રિવેણી કો ભૈતિ હમારે ધાર્મિક સંસાર કો સદા પરિષ્કાવિત કરતી હૈં. ઇસી કિએ હમારે દેશ કે જગજગથી કવિયોં ને ઇનકે પુણ્ય ચરિત્રોં કો અપની દિવ્ય વાણી કા વિષય બનાકર અક્ષય પુણ્ય કી ઉપવ્રજ્ઞ કી હૈ. અસ્તુ. યે અમર ચરિત્ર હૈં, ઇનકી દિવ્ય આત્મા સે ધર્મ કા પથ સદા સમુજ્જવલ રહતા હૈ. ઇસી કિએ આજ હમારા પરમ સૌભાગ્ય હૈ કિ, હમેં લગવતી સાવિત્રી કે પુણ્ય ચરિત્ર કો વિવ્રત કરને કા મંગલમય અવસર પ્રાપ્ત હુઆ હૈ. આજ હમારી લેખની કા સુદિન હૈ, હમારી પ્રતિભા કા મંગલ મુહૂર્ત હૈ ઓર હમારી કલ્પના કા આજ મહોત્સવ હૈ. જસકે મંગલ-ચરિત્ર કો અપની આર્ષ-વાણી કા વિષય બનાકર લગવાન વ્યાસદેવ કૃતકૃલ હુએ થે, ઉન મંગલ-ર્ત લગવતી સાવિત્રી કે અપૂર્વ ચરિત્ર કે અકિત કરને કા અવસર પા કર યદિ હમારા સમસ્ત કલ્પના-લોક અભિનવ વસન્ત-શ્રી કો ધારણ કરકે આનન્દમય હો ઉડે, તો ઉ-સમેં આશ્ચર્ય હી કયા હૈ! જનકી અલૌકિક શક્તિ કે સંમુખ સ્વયં ધર્મરાજ તક કો નતશિર હોના પડા, જનહોંતે અપને અખંડ તપોબલ સે ત્રિધિ કે વિધાન કો ભી પત્રટ દિયા, જનહોંતે અપને અપૂર્વ પાતિવ્રત સે અપને આરાધ્ય પતિ કો મૃત્યુ કે પાશ સે છુડા કિયા, જનહોંતે અપની દિવ્ય તેજોમયી સાધના કે બલ સે અપને દષ્ટિ-વિહીન સાસ-સસુર કી આંખો મેં જ્યોતિ ઉત્પન્ન કર દી, ઉન વેદ-માતા સાવિત્રી કો સાકાર-મૂર્તિ લગવતી સાવિત્રી કે શ્રીચરણોં મેં પ્રણિ-પાત કરકે હમ ઉનકે પુણ્ય-મધુર ચરિત્ર કો વિવ્રત કરતે હૈં. ભારત-માતા કી પ્યારી પુત્રિયોં ! તુમ ભી લગવતી સાવિત્રી કે શ્રીચરણોં મેં પ્રણામ કરો. ઇન્હી કી કૃપા સે તુમ ધર્મ કે કડિન પથ પર અગ્રસર હોને મેં સમર્થ હો સકોગી. જય ! સાવિત્રી દેવી કી જય !

x

x

x

x

હજારોં વર્ષ પહિલે કી કયા હૈં. ઉસ સમય મદ્રદેશ મેં અશ્વપતિ નામક રાજા રાજ્ય કરતે થે. રાજા અશ્વપતિ સત્યવાદી, ધર્માત્મા ઓર જિતેન્દ્રિય થે. વે રાજા હોકર ભી અત્યંત સરલ જીવન વ્યતીત કરતે થે ઓર પ્રજા કી રક્ષા ઓર ઉન્નતિ મેં સદા પ્રયત્નશીલ રહતે થે. ઉનકે રાજ્ય કોલ મેં પ્રજા કો કિસી પ્રકાર કા દુઃખ નહીં થા; રાજ્ય મેં કિસી પ્રકાર કી વિશૃંખલતા ભી નહીં થી. રાજા પુણ્યાત્મા થે, ઇસી કિએ ઉનકે રાજ્ય મેં યથા સમય પર વર્ષા હોતી થી ઓર વસુન્ધરા સદા ધન-ધાન્યપૂર્ણ રહતી થી. ઉનકી રાજમહિષી ભી સદા જાયા કે સમાન ઉનકા અનુકરણ કરતી થીં આર પતિ કે મંગલ કે કિએ સદાવ્રત, નિયમ એવં તપ કા અનુષ્ઠાન કિયા કરતી થીં. વે મૂર્તિમતી અન્નપૂર્ણા કી ભાંતિ, અતિથિ-ધર્મ કા પરિપાલન કરતી થીં ઓર પ્રજા કો અપને પુત્ર કે સમાન માન કર સદા ઉસકો સુખી રખને કા પ્રયત્ન કરતી થીં.

x મહાભારત નામક મહાન ગ્રંથમાં આવાં અતિ ઉત્તમ વૃત્તાંતો અને અસરકારક દૃષ્ટાંતો તથા ઉપદેશો એવાં વિગતવાર તથા એટલાં બધાં સમાયલાં છે કે જેની ઉપકારકતા જોતાં ખાનપાનમાં કસર કરીને પણ આવો ગ્રંથ ધરમાં વસાવવો એ હિંદુસ્તાન કરતાં પણ ચઢીઆંતો ખળેનો વસાવવા તુલ્ય છે. વધુ માટે વાંચકે અન્યત્ર આપાવલી બંહેર ખબર.

ભગવતી સાવિત્રી:—આ મહાસતીએ મૃત્યુના દેવ યમરાજને પોતાનાં જ્ઞાનચારિત્ર્યવડે એવા તો પ્રસન્ન કર્યા, કે તેઓ પાસે વિધાતાના છઠ્ઠીના લેખ પણ રદ્યાતલ કરાવીને પતિદેવના લીધેલા પ્રાણ પણ પાછા મૂકાવ્યા; પુત્રરહિત માતૃપિતાને સો પુત્રા અપાવ્યા; અને સાસુસસરાનાં ગયેલાં ચક્ષુ તથા રાજપાટ સુદ્ધાં અપાવ્યાં ! હે હિંદુ બહેનો અને બંધુઓ ! આપણે મહાન પૂર્વજેના આવા ઉત્તમોત્તમ આચારવિચાર ભૂલતાં ચાલ્યાં તેથીજ આવી અવદશાને પામ્યાં છીએ. જો હજી પણ ચેતીએ તો એવાં જ્ઞાનચારિત્ર્ય મેળવી ફેલાવીને ઉન્નત થવાની તક છે. હજી પણ કાંઈ અચ્છલ હોય તો આવાં આવાં માનવરત્નોનાં નામ અને કામ નિલપ્રતિ સ્મરણ કરો; સાંભળો—સંભળાવો; તથા બંને હાથ જોડીને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક તે દિવ્યાત્માઓના શ્રીચરણમાં નમસ્કાર કરીને પ્રાર્થો કે તેમનાં જ્ઞાનચારિત્ર્ય પાળવા—પળાવવાનું બળ અને આશીર્વાદ તમને પ્રાપ્ત થઇ તમારાં સુખ—સૌભાગ્ય પ્રકાશી ઉઠે !! જય ! ભગવતી સાવિત્રીની જય ! મહાસતી પાર્વતી, સીતા, અનસયા અને દમયંતી ઇલાદિની જય ! રામકૃષ્ણાદિ પુરુષોત્તમોની જય ! મહાન પૂર્વજે અને ઋષિમુનિઓની જય ! ભારતમયાની જય !

पर धितने पर ली यह राजदंपति पुरुष से सुणी नहीं थे. राज्य था, वैभव था, धर्म था, पुण्य था; पर, एक आत का अभाव था, और यह अभाव उनके हृदय के सभस्त आनंद के अपनी विषाद-छाया से सर्वदा आच्छादित किये रहता था. और यह अभाव था सन्तान का. राज-रानी सन्तान के न होने से सदा दुःखी रहते थे. हमारे पीछे छसि राज्य को कौन संभालेगा? हमारे परदेकप्रस्थान के अनन्तर कौन हमें और हमारे पूर्व-पुरुषों को ज्वांजलि देगा? हमारे कुल को कौन विभूत होने से अयावेगा-यही प्रकार के सोच-विचार में रात-दिन राज और उनकी परम सुशीला महिषी पड़ी रहती थीं; और सज प्रकार के सुख और आनंद के साधन प्राप्त होते दुखे ली, उनके हृदय भिन्न और मुष भजित रहते थे. यौवन का समु-ज्ज्वल युग समाप्त हो गया और धीरे-धीरे राज और रानी दोनों के उपर वृद्धत्व का प्रभाव परिक्रित होने लगा. पर, उनकी आशा पूर्ण नहीं हुई; उनके राजप्रासाद में आलक का मधुर स्वर सुनाई नहीं दिया; उनके हृदय का दारुण अधकार और ली धनीभूत हो उठा. राज और राजमहिषी दोनों ही अत्यंत उद्विग्न हो उठे.

एक दिनकी आत है. हो घड़ी दिन यह यूँ था, सारा संसार सूर्यकान्ति की धारा में स्नान कर रहा था. राज ली अपनी नित्यनैमित्तिक क्रियाओं में निवृत्त होकर राजप्रासाद के एक शून्य कक्ष में बैठी दुखे अपने दुर्भाग्य के दारुण विधान की आत सोच रहे थे. उसी समय प्रतिहारी ने आ कर निवेदन किया:—“महाराज ! राजपुरोहितजी पधारें हैं.”

महाराज ने कहा:—“आदरपूर्वक से आओ !”

धीरे-धीरे राजपुरोहित ने उस शून्य कक्ष में प्रवेश किया. राज ने आसन से उठकर प्रणाम किया; और उन्हें आसन प्रदान करके आप उनके सामने बैठ गये. राजपुरोहित ने एक बार राज के मुखमंडल की ओर देखा. उन्होंने देखा कि, महाराज के मुखमंडल पर विषाद की धनी छाया छाई हुई है. राज-पुरोहित उस विषाद-छाया का मूल रहस्य जानते थे; उन्हें विदित था कि, सन्तान के शोक में ही महाराज और महिषी दोनों रात-दिन चिन्तित रहते हैं. राज-पुरोहित ने धीरे गंभीर वाणी में कहा:—“महाराज ! राजमहिषी को ली खुशवा ली-ज्ये. आज मैं आप दोनों के सामने कुछ कहूँगा.”

राजमहिषी को खुशवा भेज गया. कुछ ही मिनटों के भीतर राजमहिषी ने वहां प्रवेश किया. राजमहिषी के सुंदर मुखमंडल पर ली गंभीर विषाद की छाया छाई हुई थी; छसलिये मेवावृत अंश-मंडल के समान उनके वदन-मंडल की शोभा उस समय भजित हो रही थी. राजमहिषी ने राज-पुरोहित को लजित-भाव से प्रणाम करके अपने पति-देव के आँखें लाग में आसन ग्रहण किया. राज और रानी दोनों उत्सुक होकर राजपुरोहित के मुख की ओर देखने लगे.

राज-पुरोहित ने शान्त-स्वर में कहा:—“महाराज ! आप दोनों ही के समान मुझे ली आपके निःसन्तान होने का दुःख सदा उद्विग्न किये रहता था. अनेक तेजस्वी ऋषियों और महात्माओं से मैं ने छस दुःख को निवारण करने की प्रार्थना की; पर मुझे सद्गता नहीं प्राप्त हुई. अन्त में मैं ने आदि-शक्ति का आश्रय लिया. मैं ने उनके चरणों में अपने हृदय की अलिखाया निवेदन की. अन्त में लगवती का करुणा-पूर्ण हृदय मेरे चित्त निवेदन पर द्रवीभूत हुआ और जगज्जननी ने मुझे कल रात्रि को स्वप्न में दर्शन देकर मे आदेश दिया है, उसी को निवेदन करने के लिये मैं आज प्रातःकाल ही आपके पास उपस्थित हुआ हूँ.”

राजपुरोहित के धन मधुर वचनों को सुन कर राज और राजमहिषी दोनों ही के हृदय आनंद से उत्फुल्ल हो उठे. उस प्रकार गंभीर महासागर में डूबना हुआ मनुष्य सहसा तट-भूमि पर आ जाने से उत्फुल्ल हो उठता है; उस प्रकार महादरिद्र, वनप्रान्त में पड़े दुखे अ-पुत्र वैभव को सहसा पा कर आनंद से उन्मत्त हो उठता है; वैसी ही दशा राज और रानी की भी हुई. वे सज आशाओं को त्रिजंजलि दे बैठे थे; उन्होंने निश्चय रूप से समझ लिया था कि, उनके भाग्य में सन्तान-सुख नहीं है; पर उस पुण्य प्रलात में परम पूज्य राजपुरोहित के उन आशापूर्ण वचनों को सुनकर राज और रानी के आनंद का पारावार नहीं रहा. दोनों के मुख-मंडल पर से विषाद की छाया दूर हो गई, और दोनों के वदन-

મંડલ, મેઘ-નિર્મુક્ત ચન્દ્ર-મંડલ કી ભૂતિ પ્રગુલ્બ હો ઉઠે. રાજા ને કહા:—“ પૂજ્યવર ! આજ આપને મુઝે જો આશા પ્રદાન કી હૈ, ઉસકે લિએ મੈં આપકા પરમ કૃતજ્ઞ હૂં. વાસ્તવ મેં આપને હમારે કુલ કો વિનાશ સે બચા લિયા હૈ; આપને હમેં વહ નિધિ દી હૈ, જીસકે પાને કી સખ આશાએં હમ છોડ બેઠે થે. ”

ઇતના કહકર રાજા ઔર ઉનકે સાથ હી રાની ને બી રાજપુરોહિત કે પવિત્ર ચરણોં મેં પ્રણામ કિયા.

રાજપુરોહિત ને કહા:—“ ભગવતી ને આજ્ઞા દી હૈ કે, આપ એક વર્ષ તક નિયમિત રૂપ સે સાવિત્રી-મન્ત્ર કા જાપ કીજીએ, નિત્ય પ્રતિ સાવિત્રી-મન્ત્ર કી સદસ્ય આહુતિ અગ્નિ મેં દીજીએ ઔર કેવલ એક બાર, દિને કે છઠે ભાગ મેં, સાત્વિક આહાર કીજીએ. રાજમહિષી કો બી યહી સખ કરના હોગા. એક વર્ષ કે ઉપરાન્ત ભગવતી કી કૃપા સે આપકા મનોરથ સફલ હોગા. ”

રાજા ને કહા:—“ ભગવતી કી આજ્ઞા કા મੈં રાજમહિષી સહિત પાલન કરને કો ઉદ્દત્ત હૂં. મંગલમુહૂર્ત કા નિર્ણય કીજીએ ગુરુદેવ ! ”

રાજપુરોહિત:—“ પરસોં ત્રયોદશી હૈ. ઉસી દિન સે આપ દોનોં ઇસ મંગલમય અનુષ્ઠાન મેં પ્રવ્રત્ત હો જાઇએ. ”

ઇતના કહકર રાજપુરોહિત ઉઠ ખડે હુએ. રાજા ઔર રાની દોનોં ને ફિર ભક્તિ-ભાવ સે ઉનકો પ્રણામ કિયા. રાજ-પુરોહિત આશીર્વાદ દેકર ચલે ગયે.

ભગવતી કી કરુણા કી શીતલ ધારા મેં દુર્ભાગ્ય કા દારુણ દુર્વિધાન નિમગ્ન હો ગયા.

રાજ્ય-સંચાલન કા ભાર પ્રધાન અમાત્ય કે હાથોં મેં દેકર રાજા રાજમહિષી સહિત તપોવન મેં ચલે ગયે ઔર વહોં જાકર દોનોં હી સંયમ ઔર નિયમ કે સાથ સાવિત્રી-મન્ત્ર કા અનુષ્ઠાન કરને લગે. બ્રહ્માપત્ની ભગવતી સાવિત્રી કી માનસિક આરાધના મેં વે દોનોં રાત-દિન તક્લીન રહતે; નિયમિત રૂપ સે એક બાર આહાર કરતે; સંયમપૂર્વક તપોમયી સાધના મેં પ્રવ્રત્ત રહતે, ધીરે-ધીરે એક વર્ષ વ્યતીત હો ગયા. અનુષ્ઠાન કી સમાપ્તિ પર રાજાને યજ્ઞ કિયા ઔર જીસ સમય રાજા ને રાજમહિષી કે સાથ, પ્રગ્વલિત યજ્ઞ-અગ્નિ મેં શ્રદ્ધા ઔર ભક્તિ સહિત, ભગવતી સાવિત્રી કા ધ્યાન કરકે પૂર્ણાહુતિ દી, ઉસી સમય યજ્ઞ-અગ્નિ કી શિખાઓં કે બીચ મેં પરમ તેજ-મયી ભગવતી સાવિત્રી દેવી આવિર્ભૂત હુઇ. ઉનકે પ્રદીપ્ત પ્રકાશ કે સામને અગ્નિ કા પ્રકાશ મન્દ હો ગયા. રાજા ઔર રાની દોનોં ને ભગવતી કે પાદારવિન્દ મેં પ્રણામ કિયા. ભગવતી સાવિત્રી ને દોનોં કો આશીર્વાદ દેકર કહા:—“ વત્સ ! મੈં તુમ્હારી અખંડ આરાધના સે અત્યંત આનન્દિત હુઈ હૂં. તુમને બડી શ્રદ્ધા ઔર વિધિ કે સાથ મેરા પૂજન કિયા હૈ. વર મૌંગો ! ”

રાજા ને કહા:—“ આપ અંતર્યામિની હો. આપસે મેરી મનોવાચ્છા જિણી નહીં હૈ. બ્રાહ્મણોં ઔર ઋષિયોં કા કથન હૈ કે, સન્તાન પરમ ધર્મ હૈ. મુઝે કોઈ સન્તાન નહીં હૈ, મેરા રાજવંશ સન્તાન કે બિના શીઘ્ર હી વિનષ્ટ હો જાએગા. ઇસ લિએ માત ! યદિ આપ મુઝ પર પ્રસન્ન હૈ તો મુઝે વર દીજીએ કે, મેરે બહુત સે પુત્ર હોં. ”

ભગવતી સાવિત્રી ને કહા:—“ વત્સ ! મੈં ને પહિલે હી તુમ્હારે અભિપ્રાય કો જાન લિયા ઔર પરમારાધ્ય બ્રહ્માજી મેં તુમ્હારે પુત્ર કે નિમિત્ત કહા થા; પર બ્રહ્માજી ને કહા હૈ કે, તુમકો એક તેજસ્વિની કન્યા હોગી. વહ કન્યા સાધારણ કન્યા નહીં હૈ, સદસ્ય પુત્રોં કી અપેક્ષા વહ કન્યા શ્રેષ્ઠ હૈ. ઉસ કન્યા સે તુમ્હારા રાજવંશ પવિત્ર હોગા ઔર તુમ્હારે કુલ કી કીર્તિ અમર હો જાવેગી. તુમ પુત્ર સે બી અધિક માનકર ઉસ કન્યા કા પાલન કરના. ઉસી કન્યા કે આધ્યાત્મિક બલ સે એક દિન તુમ સૌ પુત્રોં કે પિતા હોગે. ”

રાજા ને કહા:—“ જૈસી ભગવતી કી આજ્ઞા. ” ઇસકે બાદ ભગવતી અન્તર્હિત હો ગઈ; ઔર ઉસી પુણ્ય રજની કો રાજમહિષી ને ગર્ભ ધારણ કિયા. ચન્દ્રમા કી કલાઓં કી ભૂતિ વહ ગર્ભ ધીરે-ધીરે બઢતે લગા. નૌ માસ બીતતે પર રાજમહિષી ને એક કન્યા-રત્ન પ્રસવ કિયા. જીસ સમય ઉસ કન્યા કા જન્મ હુઆ ઉસ સમય સારા ગૃહ સહસા પ્રકાશમાન હો ઉઠા. ઉસ કન્યા કે દિવ્ય તેજ કો દેખકર રાજા ઔર રાની દોનોં પરમ પ્રસન્ન હુએ; ઉન્હોંને દેખા કે, માનોં સાક્ષાત્ ભગવતી સાવિત્રી હી શિશુ-રૂપ ધારણ કર કે અવતીર્ણ હુઈ હૈ. વહી તેજસ્વી

सौंदर्य, वही विशाल अरुण कमल-लायन, वही जाल-सूर्य की-सी दिव्य कान्ति. राज और रानी दोनों ही उस दिव्य-लक्षणा कन्या को पाकर परम आनन्दित हुये. उन्होंने मन ही मन लगवती सावित्री को प्रणाम किया. वह वास्तव में साधारण कन्या नहीं थी; वह लगवती की तेजोमयी शिशु-भूर्ति थी !

राजपुरोहित ने भी कन्या को देखकर यही कहा कि, वह लगवती के तेजोमय अंश से समुद्भूत हुई है. राजपुरोहित ने कहा:—“ राजन्! आप वास्तव में अडे सौभाग्यशाली हैं और आप से भी अधिक सौभाग्यशालिनी हैं राजमहिषी, उनके गर्भ से साक्षात् जन्म-माता लगवती सावित्री ने जन्म लिया है. ऐसा तेज, ऐसा लावण्य और ऐसा मनोहर स्वरूप क्या साधारण कन्याओं में पाया जाता है ? सावित्री देवी की कृपा से आपको यह दिव्य कन्या प्राप्त हुई है, सावित्री देवी के ही विशिष्ट तेजोमय अंश से यह कन्या उत्पन्न हुई है, इसी लिये इसका नाम भी ‘सावित्री’ ही दीजें होगा.”

धतना कहकर राजपुरोहित ने उस नवजन्त कन्या के पाद-पद्म पर अपना जटानूटशोभा भस्तक रण दिया. कन्या के मुखमंडल पर एक अलिनव आला प्रकट हुई. सारा उपस्थित ऋषि-समाज एक स्वर से निनाद कर उठा:—“ लगवती सावित्री की जय.”

राजदंपति भी कह उठे:—“ लगवती सावित्री की जय.” हम भी कहते हैं—“ लगवती सावित्री की जय.”

शुक्ल पक्ष के शारदीय यन्त्रमा की लैति सावित्री पहले लगीं; पर जैसे ही जैसे वे अवस्था में पहुँची जाती थीं, वैसे ही वैसे उनके शरीर की दिव्य-तेजोमयी कान्ति भी प्रदीप्त और प्रसृष्ट होती जाती थी. राज और रानी दोनों ही ऐसी तेजोमयी किशोरी को पाकर परम प्रसन्न रहते थे. जय लगवती सावित्री पाँच वर्ष की हुई, तब उन्हें पढ़ाने के लिये अडे-अडे प्रसिद्ध विद्वान नियुक्त किये गये. थोड़े ही समय में सावित्री ने सय विद्याओं में पारदर्शिता प्राप्त कर ली; वेदवेदांग, उपनिषद्, साहित्य, धर्तिलास, संगीत, चित्रकला धत्यादि समस्त विषयों में कुमारी सावित्री की अथाध गति हो गई. वह तो सय पूर्ण लीलाभात्र थी, नहीं तो वेद-माता सावित्री के लिये विद्याओं में पारदर्शिता प्राप्त करने की क्या आवश्यकता ! उसके शीयरणों से विद्या की मन्दाकिनी सबस-सबस धाराओं में विलकत होकर प्रवाहित होती है, उसके मुख से निकलनेवाली वाणी ही वेद का स्वरूप धारण करती है और उसके वीणा के स्वरों में सदा दिव्य संगीत अंकुरित होता रहता है, उसे गुरु-मुख से विद्या सीखने की आवश्यकता क्या है ? पर, जय मर्त्यलोक में अवतार लिया है, तब पूर्ण रूप से समस्त प्रकार की लीलाओं करनी ही होंगी. अस्तु.

राज-रानी दोनों ही कुमारी सावित्री की उस दिव्य प्रतिभा की आत जनकर और भी उत्कृष्ट हो उठे. कुमारी सावित्री भी उनके सय प्रकार से परिणुष्ट करने लगीं. शारदीय कौमुदी की धारा में स्नान करते हुये, उपवन की विकसित लता के पास बैठकर जय कुमारी सावित्री वीणा के स्वर में स्वर मिठाकर सामवेद के पवित्र मन्त्रों का गान करतीं, तब ऐसा प्रतीत होता था मानों स्वयं वेद-वाणी ही शरीर-धारिणी जनकर गा रही हो; जय वसन्त के सुरलित प्रभात में युवाय के दूलों से लगवती की सौन्दर्यमयी प्रातमा का आरु शृंगार कर के, कुमारी सावित्री स्वरचित स्तोत्र का गायन करतीं, तब लगवती की प्रतिभा भी विमुग्ध लाव से सुनने लगती. हेमन्त के मध्याह्न में जय तपोवन की कुटीर के सम्मुख आसीन होकर कुमारी सावित्री विनय-मधुर वाणी में ऋषियों के साथ उपनिषद् के मूलतत्त्वों की विवेचना करने में प्रवृत्त होतीं, तब उनकी उस अगाध विद्वता को देखकर ऋषिगण उन्हें साक्षात् सरस्वती के समान मानकर मन ही मन उन्हें प्रणाम करते थे. और जय ग्रीष्म की शीतल अरुणुरागमयी सन्ध्या के समय कुमारी सावित्री अपनी सभियों के साथ उपवन में विहार करतीं, उस समय वे भूर्तिमती सौन्दर्य-लक्ष्मी के समान प्रतीत होतीं. इस प्रकार सय विद्याओं में पारदर्शिता प्राप्त करके, समस्त कलाओं में प्रवीण होकर, तेज और तप की भूर्तिमती प्रतिभा के समान, कुमारी सावित्रीने यौवन के समुज्ज्वल युग में पदार्पण किया.

साक्षात् महालक्ष्मी के समान कुमारी सावित्री का सौन्दर्य-तेज उस समय समुद्भासित हो रहा था।

x x x x x
यौवन-युग में पदार्पण करते ही कुमारी सावित्री का सौन्दर्य भूषा-सूर्य की विभल कान्ति के समान समुद्भासित हो उठा। उनके समस्त परिपुष्ट अंगों से प्रकाश की ऐसी वेगवती धारा निकलने लगी थी, जिसके सामने दृष्टि करने से आँख तित्त्वमित्रा उठती। उनका विशाल ललाट यज्ञ-अग्नि की समुज्ज्वल कान्ति के समान ज्वलज्वल करता था; उनका प्रसन्न मुष्मत्पल प्रभाकर के समान प्रभा विकीर्ण करता था। कुमारी सावित्री अतिमती सूर्यकान्ति के समान प्रतीत होती थीं।

पर, यह प्रदीप्त लावण्य उनके माता-पिता की चिन्ता का प्रधान कारण हो गया। कन्या युवती हो गर्भ, अथ उसका विवाह कर देना चाहिये-यह विचार कर महाराज अश्वपति ने कितने ही राजकुमारों के साथ उनका विवाह कर देने का प्रयत्न किया। पर, कोष्ठ राजकुमार उन्हें अपनी पर्यङ्कशायिनी बनाने का प्रस्तुत नहीं हुआ। उनके उस दिव्य तेजोमयी लावण्य-लक्ष्मी को देखकर किसी राजकुमार का यह साहस नहीं हुआ कि, वह कुमारी सावित्री को अपनी अर्द्धांगिनी बनाता। जो कोष्ठ सावित्री को देखता, उनके प्रदीप्त सौन्दर्य पर दृष्टि डालता, वही उनसे विवाह करने से धिक्कार कर देता। वह क्या साधारण सौन्दर्य था? क्या साधारण राजकुमार के भोगने योग्य वह लावण्य था? वह तो सूर्य के समान-प्रभर अग्नि के समान प्रज्वलित लावण्य था। तब साधारण राजकुमार उसको कैसे अपना उपभोग्य बनाता? उसकी ओर दृष्टि कर के देखना तक कठिन था, उसके प्रदीप्त लावण्य पर दृष्टि डालने ही से आँखें तित्त्वमित्रा उठती थीं, उससे विवाह करने के लिये लो किसी परम तेजस्वी तपस्वी की आवश्यकता थी। लगवती की आध्यात्मिक शक्ति के यमत्कार को दिष्टाने के ही लिये वह अवतार दिव्य स्वरूप धारण करके प्रकट हुआ था। तब उस परम तेजस्विनी कन्या के पाल्पिग्रहण के लिये साधारण राजकुमार कैसे साहस करता?

पर, इससे महाराज अश्वपति और उनकी राजमहिषी अड़ी चिन्तित हो उठीं। एक दिन या जय वे दोनों सन्तान के लिये उद्विग्न रहते थे; आज सन्तान है, तो उसके विवाह की चिन्ता में दोनों व्यथ रहते हैं। आत तो यह है कि, माता-पिता का सारा जीवन सन्तान के हितचिन्तन ही में व्यतीत होता है। अश्वपति और उनकी राजमहिषी ने इस विपत्ति से उद्धार पाने के लिये फिर जगज्जननी जगद्धम्मा की शरण ली। वही सजका निस्तार करती है; वही सजकी माता है।

एक दिन की आत है। कुमारी सावित्री ने एक अनुष्ठान किया था; उस दिन अनुष्ठान की समाप्ति पर शेष स्नान करके कुमारी सावित्री ने अपने छष्टिदेव का ध्यान किया। उसके उपरान्त आत्मणों से स्वस्तिवाचन कराया और उनके आशीर्वाद को शीघ्र पर धारण करके वह एक सव्यःप्रस्रुटित युवाय-मात्रा को लेकर अपने पिता के घरों में उपस्थित हुए। पिता के घरों में प्रणाम करके कुमारी ने वह पवित्र मात्रा पिता के हाथों में दे दी, और आप स्वयं एक ओर को अवनत मस्तक करके बैठ गध। उस समय प्रभात-सूर्य कि किरणें सावित्री की ही लुभ मात्रा का युष्मन् कर रही थीं, दूध भी लूस-लूस कर उनका अभिनन्दन कर रहे थे। पिता ने एक पार अपनी उस दिव्य तेजोमयी कन्या की ओर देखा। उन्होंने देखा, कुमारी सावित्री का समस्त अंग यौवन की अभिनव तरंगों से उसी प्रकार दित्त्वोजित हो रहा है, उस प्रकार सूर्य की प्रसन्न कान्ति में मानसरोवर का शुभ्र स्वच्छ सलिल दित्त्वोजित होता है; पर जय उनके हृदय में यह लाव उठा कि, उनकी उस लक्ष्मी-स्वरूपा युवती कन्या से विवाह करने के लिये कोष्ठ राजकुमार उद्यत नहीं होता है, तब उनका मुष्मत्पल सहसा मलीन हो गया। कुछ देर तक राग धसी विचार में पड़े रहे कि, अथ क्या करता चाहिये और किसी प्रकार कन्या के लिये वर की योजना करना चाहिये? सहसा उनके मन में एक विचार उत्पन्न हुआ और उस विचार ने उनके विवाह को अहुत अड़े आंश में कम कर दिया। राज ने शान्ति लंग करते लुभे कहा-
“मेरी सावित्री!”

सावित्री ने वीणा के समान मधुर स्वर में कहा:-“ आज्ञा पिताछ ! ”

राज ने गम्भीर वाणी में कहा:-“ भेटी ! तू अज युवावस्था के प्राप्त हो गछ है. तत्त्व-दर्शी ऋषियों का कहना है कि, जे पिता अपनी युवती कन्या का विवाह नहीं करता है और जे पुत्र अपनी माता की रक्षा नहीं करता है, वर निन्दा के योग्य है और उसे नरक भोगना पडना है. देवता और मनुष्य सभा उसे खुरी दृष्टि से देखते हैं. भसखिजे भेटी ! तू स्वयं ज, और अपने अनुश्रुप अपना पति ढूँढ ला. मैं तो सज कुछ प्रयत्न करके हार गया; अज तू ही चेष्टा कर और मुझे पाप से जया. भेटी ! तू ही अज धस जटिल समस्या के सुत्रज्ञा ! ”

कुमारी सावित्री पिता के जयनों के सुनकर लज्जित हो गछ; उसके अरुण नयन और ली अरुण हो गये. उसने कुछ उत्तर नहीं दिया; पर उसका मौन ही उसकी स्वीकृती का निदर्शन था.

कुमारी सावित्री रथ पर आरुढ होकर वृद्ध भन्त्रियों के साथ जिना जने मार्ग पर चल दी. चलते समय उसने जडे लज्जित-भाव से माता-पिता के श्रीचरणों में प्रणिपात किया. पिता ने नयनों में आंसू भर कर, माता ने लोचनों से नीर जलाकर, कुमारी सावित्री के जिदा किया. कुमारी सावित्री अपनी भगव-यात्रा पर चल दी.

पिता-माता का शुभ आशीर्वाद उनके पथ के परिष्कृत करता हुआ आगे-आगे चल रहा था.

x

x

x

x

सावित्री के गये हुये कितने ही दिन व्यतीत हो गये. राज और रानी दोनों उत्कंठा-पूर्वक पुत्री के लौटने की प्रतीक्षा करने लगे.

मध्याह्नकाळ का समय था. सारा विश्व सूर्यदेव की कान्ति-भन्दाकृती में स्नान कर रहा था. महाराज अश्वपति अपने प्रासाद के एक सुसज्जित कक्ष में बैठे हुये थे और उनके सामने ही उनसे छ दूर आसन पर आसीन थे योगिवर नरद. योगीश्वर नारद अपनी अमृतमयी वाणी से महाराज अश्वपति का हृदय शीतल कर रहे थे. महाराज अश्वपति के वामपार्श्व में सुशोभित थी पतिगत-प्राणा महाराणी. वे ली लज्जित-यूगमयि नारद की रसमयी वाणी के शीतल प्रताप में आनंदपूर्वक अवगाहन कर रही थीं. लज्जितर लगवान का गुण-गान कर रहे थे.

उसी समय कुमारी सावित्री ने उस कक्ष में प्रवेश किया. राज और रानी सहसा पुत्री के देखकर आनंद से उत्फुल्ल हो गये. कुमारी सावित्री ने पहिले लज्जितर नारद के, आर तत्पश्चात् माता-पिता के लज्जितपूर्वक अलिवादन किया. तीनों ने उसे आशीर्वाद दिया. कुमारी सावित्री माता के पास जकर बैठ गछ.

महर्षि नारद ने पूछा:-“ राजन् ! तुम्हारी धस कन्या की समता करने वाली कन्या धस समय त्रिभुवन में नहीं है. मुझे तो ऐसा प्रतीत होता है कि, कुमारी सावित्री के रूपा में साक्षात् लगवती सावित्री ने अवतार धारण किया है. पर, मैं देखता हूँ कि, तुमने अभी तक धसका विवाह नहीं किया. कन्या युवती हो गछ, अतः अज तो धसके विवाह की आयोजना तुम्हें शीघ्र ही करनी चाहिए. ”

महाराज ने उत्तर दिया:-“ महर्षिवर ! मैं जहुत चेष्टा करने पर ली धसके अनुश्रुप वर के प्राप्त न कर सका. तज मैं ने सावित्री के ही अपने आप अपने अनुश्रुप वर भोजने के लिजे वृद्ध अमात्यों के साथ भेज था. आज वर कछ महीनों के उपरान्त लौट कर आछ है. धसने किस युवक के अपना पति वरण किया है, सो सज कथा वर स्वयं ही कहेगी. ”

धसके उपरान्त कुमारी सावित्री अपने पिता की प्रेरणा से लगती दुर्घ कहने लगी:-“ आज्ञा पिता पा कर मैं जिना जने हुये मार्ग से चल दी. मैं कितने ही राज्यों की राजधानी में गछ, कितने ही तपोवनों की मैं ने यात्रा की; पर कहीं मुझे मेरे अनुश्रुप वर की प्राप्ति नहीं हुछ. अंत में मैं एक तपोवन में पहुँची. वहाँ पर शास्त्र देश के राज घुमत्सेन अपनी महाराणी और अपने पुत्र के साथ तपोभय जवन व्यतीत करते हैं. वे जडे धर्मात्मा, ब्रह्मज्य, उदार, प्रणपात्रक, सत्यवादी, न्यायी, जितेन्द्रिय, संयमशील, नियमवान वृष थे; पर इछ दिन पीछे वे अन्धे हो गये और उनकी उस अन्धावस्था से अनुचित लाभ उठाकर उनके भेरियों ने उनका राज्य हर लिया. महाराज घुमत्सेन अपने पुत्र और पत्नी के साथ तपोवन में यडे

गये और वहाँ तपस्वी-जवन व्यतीत करने लगे. वहाँ पर महर्षि-वर गौतम जी भी रहते हैं तथा और भी बहुत से ऋषिजन निवास करते हैं उनके ही गीय में महाराज छुमसेन भी रहते हैं और उनकी अमृतमयी वाणी से अपने हृदय को परितोष प्रदान करते हैं. उन्होंने पुत्र सत्यवान को मैं ने अपना पति वरण किया है. वे ही मेरे अनुग्रह हैं और उन्होंने श्रीचरणों में मैं ने अपने आपका समर्पित कर दिया है.”

कुमारी सावित्री के अचन सुन कर पिता-माता को तो परम हर्ष हुआ; परंतु महर्षि-वर नारद का प्रपुत्र मुष्मन्तल सहसा गंभीर विषाद की छाया से आवृत हो गया. थोड़ी देर के उपरान्त लक्ष्मण नारद ने कहा:—“राजन्! तुम्हारी कन्या ने सत्यवान को पतिरूप में निर्वाचन करके परम अनर्थ किया है.”

राज और रानी दोनों ही व्यक्त और उद्विग्न होकर महर्षि के मुष्मन्तल की ओर दृष्टि डाले. उन्होंने देखा कि, महर्षि के चिर-प्रसन्न वदन-मंडल पर, विषादमयी चिन्ता की रेखा प-रिस्पृष्ट हो रही है. महाराज ने व्याकुल भाव से पूछा:—“सो क्यों? क्या सत्यवान के कुल अथवा माता-पिता में कुछ दोष है?”

महर्षि ने कहा:—“सो आत नहीं है. छुमसेन अडे सत्यवादी एवं धर्मात्मा हैं. उनके अ-कांत सत्यवादी होने के कारण ही ऋषियों ने उनके पुत्र का नाम सत्यवान रखा है. उसका नाम चित्राच ला है क्योंकि आर्यकाल में घोड़ों से उसे विशेष प्रेम था और वह घोड़ों के चित्र बनाने में अडा कुशल था. उनका वंश भी ऐकान्त पवित्र और प्रतिष्ठित है.”

तब महाराज ने फिर पूछा:—“तब क्या सत्यवान में कुछ हूषण है?” महर्षि ने कहा:—“सो आत भी नहीं है. मैं जनता हूँ कि. सत्यवान सूर्य के समान तेजस्वी, अहस्वपति के स-मान विद्वान्, धृति के तुल्य वीर और पृथ्वी के समान क्षमाशील है. वह ऐकान्त पितृवत्सल है और सदा पिता-माता की सेवा में सतत संलग्न रहता है. दृष्टने में भी वह परम सुन्दर है; वह ऐकान्त ब्रह्मण्य है, उदार है, धर्मनिष्ठ है. सत्यवान में इस प्रकार का कुछ दोष नहीं है.”

तब तो महाराज और महारानी की उत्कंठा तथा उद्विग्नता और भी बढ़ गई. महाराज ने कहा:—“लक्ष्मण! तब क्या आत है? कृपया स्पष्ट रूप से कह हमारे हृदयों की उद्विग्नता दूर कीजिये.”

महर्षि ने कहा:—“सत्यवान में वैसे कुछ हूषण नहीं है, वह कुमारी सावित्री के ऐकान्त अनुग्रह है; पर उसमें एक दोष है और उस दोष का दूर करना असंभव है. वह दोष यह है कि, वह ही क आन से एक वर्ष के उपरान्त, आज ही के दिन, इसी समय मृत्यु को प्राप्त हो जायगा. यही उसका सग से अडा हूषण है.”

यह सुनकर राज और रानी दोनों ही अडे चिन्तित और दुःखी हो गये. राज ने कहा:—“भेटी! जग्न ऐसी आत है, तब तू किसी दूसरे वर की ओन कर. उसका एक ही हूषण उसके समस्त गुणों का तिरस्कार किये देता है.”

तब सावित्री ने मुष्मण उपर उठाकर, शान्त किन्तु स्थिर स्वर में, वेद्विष्य वचन उच्चारण किये, उन्हें प्रत्येक रमणी को अपने हृदय-पटल पर दिव्य वल्लों में अंकित कर रचना आ-दिये. सावित्री देवी ने कहा:—“पितृदेव! वृक्ष एक ही आर पतित होता है, पर्वत एक ही आर अडित होता है; इसी प्रकार रमणी का हृदय-दान भी एक ही आर होता है. मैं ने उन्हें अपना पति निर्वाचित कर लिया है; मैं ने अपने मन से उन्हें अपना परमाराध्य बना लिया है. सग याहे कुछ हो, याहे उनमें एक भी गुण न हो; पर मैं तो उन्हें अपना पति बना चुकी. आर्य-कन्या का एक ही आर पालि-ग्रहण होता है; आर्य-कुलिता संकल्प और कार्य में विवेक नहीं करती. इस विषे पूज्यवर आप इसमें आधा मत दीजिये. मैं सत्यवान ही को अपना धृष्टदेव बनाऊँगी, कुछ दूसरा किसी लांति इस शरीर और मन का स्वाभी नहीं हो सकता.”

अस समय कुमारी सावित्री के मुष्मन्तल से यह तेजोमयी वाणी विनिर्गत हो रही थी,

उस समय जैसा प्रतीत होता था मानों साक्षात् जगदीश्वरी भोल रहीं हों। सावित्री के मुखमंडल पर एक अलिनव दिव्य प्रकाश प्रतिबिंबित हो रहा था और उस दिव्य तेज के सम्मुख लज्जित नारद की भी दृष्टि तिलमिला उठी थी। महर्षि ने उस दिव्य कन्या से कहा:-“ मेरी ! क्या यह तुम्हारी अटल प्रतिज्ञा है ? ”

कुमारी सावित्री ने कहा:-“ हाँ, ऋषिवर ! हिमायल के कौन शिखर से भी ऐकान्त अयल है। उस अयल लाव से एक दिन लगवती सती ने शंकर का वरण किया था, उसी अटल प्रतिज्ञा के साथ मैं ने भी सत्यवान का वरण किया है। विश्व की कोष्ठ शक्ति, स्वर्ग का कोष्ठ व्याघात, विधि का कोष्ठ विधान, मेरी इस अटल प्रतिज्ञा का विचल नहीं कर सकता। देव ! आप आशीर्वाद दीजिये कि, आपकी पुत्री का पातिव्रत अमंड रहें। ”

धतना कल कर कुमारी सावित्री ने फिर एक बार महर्षिवर नारद के शीखरों में प्रणाम किया। महर्षि ने अडे प्यार से उठाकर कुमारी सावित्री का अपने पास बैठा लिया। उसके उपरान्त उन्होंने कहा:-“ राजन् ! अडे सौभाग्य से आपको ऐसी कन्या प्राप्त हुई है। वास्तव में कोष्ठ भी कुमारी सावित्री का उसकी प्रतिज्ञा से विचल नहीं कर सकता। तब होने दीजिये, सत्यवान और सावित्री का मंडल-मिलन होने दीजिये। पातिव्रत में अमंड अजेय शक्ति है और इसमें सन्देह नहीं कि, कुमारी सावित्री में उस शक्ति का पूर्ण विकास हुआ है। ”

राज और रानी ने कहा:-“ महर्षि का आदेश परिपालनीय है। ”

आर्य-कन्या का हृदय-दान एक ही प्यार होता है; यह विधाता के विधान से भी अधिक अयल है।

राज अश्वपति ने विवाह की सामग्री एकत्रित की और एक दिन वृद्ध ब्राह्मण, अमात्य, ऋत्विज और राज-पुरोहित का संग लेकर वे कन्या सहित राज घुमत्सेन के आश्रम में गये। उस समय उन्होंने राजसी आडम्बरों का तिलांजलि दे दी थी; और वे राजपुरोहित और अमात्य का लेकर राज घुमत्सेन के पास उपस्थित हुये। एक प्रहर दिन व्यतीत हो चुका था और सूर्यदेव की विभल कान्ति-धारा में तपोवन का प्रत्येक पल्लव स्नान कर रहा था। राज घुमत्सेन अपने नित्यनैमित्तिक कर्मों से निवृत्त होकर एक शाव-वृक्ष के नीचे बैठे हुये थे। राज अश्वपति ने उनके पास जकर अपना नाम उच्चारण करके उन्हें प्रणाम किया और यथायोग्य पूजन करके उन्होंने जरी सावधानी से अपना परिचय दिया। राज घुमत्सेन ने भी अर्ध और आसन देकर उन्हें परितुष्ट किया और उनके आने का अलिप्राय पूछा। तब महाराज अश्वपति ने शान्त, विनीत, मधुर वाणी में इस प्रकार अपना अलिप्राय प्रकट किया:-

“ पूज्यवर ! मेरी सावित्री नाम की कन्या है। मैं ने लगवती सावित्री की आराधना करके उसे प्राप्त किया है। आप मेरे उपर अनुग्रह करके उसे अपनी पुत्र-पधू बनाना अंगीकार दीजिये। ”

राज घुमत्सेन ने कहा:-“ राजन् ! हम आजकल राज्यहीन हैं और वनवासी जीवन व्यतीत कर रहे हैं। सावित्री आपकी धकड़ौती कन्या है; अडे स्नेह और आदर से सुभ में पड़ी है। तब उसे हमारे आश्रम में अडे क्लेश उठाने पड़ेगे। ”

अश्वपति ने विनयपूर्वक कहा:-“ पूज्यवर ! मैं और मेरी पुत्री धल्लौकिक सुभ और दुःख का अस्थिर और विनाशशील मानते हैं। इसलिये आप इसकी चिन्ता मत दीजिये। सावित्री आपके यरलों की सेवा का मंगलमय अवसर पाकर परम प्रसन्न होगी और मुझे विश्वास है कि, आप भी उसकी तन्मयी सेवा से सदा परितुष्ट होंगे। मैं जरी आशा लेकर आया हूँ; मुझे निराश न दीजिये देव ! ”

राज घुमत्सेन ने कहा:-“ वैसे तो मैं स्वयं ही आपके कुल से सम्बन्ध करना चाहता था; पर जय मैं राज्य-व्रण्ट हो गया, तब वैसा करने का मुझे साहस नहीं हुआ; पर जय आप स्वयं आग्रह कर रहे हैं, तब मुझे भी धनकार नहीं है। मैं आनंदपूर्वक कुमारी सावित्री का अपनी पुत्र-पधू बनाऊँगा। ”

छतना! कહ कर राज छुमत्सेन ने स्नेहपूर्वक राज अश्वपति के आश्विगन किया। छसके उ-
परान्त आश्रमवासी ऋषियों के आभंत्रित करके विधिपूर्वक कुमारी सावित्री का सत्यवान के
साथ विवाह कर दिया गया।

गुरुजन और ऋषियों के आशीर्वाद के सादर स्वीकार करके कुमारी सावित्री ने सत्यवान
के वाम-पार्श्व में आसन ग्रहण किया।

अपने पति की साधना-कृती में प्रवेश करते ही कुमारी सावित्री ने अपने समस्त आ-
भूषण और वस्त्र उतार डाले और मुनिजनोचित वस्त्र धारण कर लिये। वह रात-दिन भूति-
भती अन्नपूर्णा की भांति अपने पूज्य सास-ससुर की सेवा किया करती और अपने भधुर
स्वभाव, स्नेहमय व्यवहार से समस्त आश्रम-वासियों के सदा प्रसन्न रहती। सत्यवान तो कु-
मारी सावित्री जैसी दिव्य लावण्यमयी गणवती लार्थों के पाकर ऐकान्त प्रसन्न हुआ। राज
छुमत्सेन और उनकी महाराणी भी इपवती, सुशीला, सेवामयी पुत्रवधू के पाकर परम प्रसन्न
हुए। कहे के तात्पर्य यह है कि, सावित्री देवी ने तपोवन की अन्नपूर्णा का आसन ग्रहण
किया; तपोवन उनकी सेवा, साधना और सौंदर्य की पवित्री त्रिवेणी से परिष्का-
वित होने लगा।

छसी प्रकार समय व्यतीत होने लगा; पर सावित्री के हृदय में नारदजी का कथन रात-दिन
अटकता रहता था। वह एक-एक दिन गिनती थी और जैसे-जैसे वह दिन निकट आता जाता
था, वैसे-वैसे वह और भी उद्दिग्ध और चिन्तित होती जाती थी। उसने अपना जीवन ऐकान्त
साधनामय बना लिया था और वह नित्य तपोवन के वट-वृक्ष के नीचे बैठकर ऐकान्त मन से
लगवती की आराधना किया करती थी। वह आदि जन्म से अपने पति के दीर्घ जीवन को कामना
किया करती थी और अपने सौभाग्य के सुरक्षित रहने के लिये वह चिर-सौभाग्यदायिनी
लगवती की आराधना किया करती थी; पर वह अपनी चिन्ता और व्यग्रता के अपने अन्दर
ही में छिपाये रहती; एक सूक्ष्म विषाद-रेखा तब उसके मुखमंडल पर प्रतिक्षिप्त नहीं होने
पाती। उसके मुख पर सदा प्रसन्नता का प्रकाश चित्रित होता रहता था और वह सदा
अपने कर्तव्य-कर्मों का ऐकान्तानुभयता और प्रसन्नता के साथ प्रतिपादन किया करती थी; पर
उसका हृदय सदा चिन्तित रहता; उसका मनोमन्दिर पति की आगत मृत्यु की लपटें बिलीषिका से
सदा व्याकुल रहता।

अन्त में वह लयंकर दिन अत्यन्त सन्निकट आ पहुँचा। केवल चार दिन शेष रह गये।
और दिन सत्यवान की छहवींला का अन्तिम दिन होगा। तब तो सावित्री का हृदय अत्यन्त
व्याकुल हो उठा; पर उसने अपनी विषम व्याकुलता को प्रकट नहीं होने दिया। पति की आगत
मृत्यु से रक्षा करने के लिये वह ऐकान्त उद्दिग्ध हो उठी।

तब उसने त्रिगुत्रि (तीन रात्रि का) व्रत का संकल्प किया। यह एक अत्यन्त कठोर व्रत
था। जब उसने सास-ससुर ने छस व्रत की बात सुनी, तब तो वे अत्यन्त भिन्न हुए
और महाराज छुमत्सेन ने उसे स्नेहपूर्वक सावित्री के पास बुलाकर कहा:—“भेरी! तीन
रात, तीन दिन तक निराहार रहना ऐकान्त कठिन है। तू छस व्रत के मत अंगीकार कर।”

महाराज छुमत्सेन की महाराणी ने छसी भाँति बहुत कुछ कहा, पर सावित्री अपने व्रत
पर अटल रही। उसने कहा:—“तात! आप छसका संताप मत कीजिये। आप के श्रीयरणों की
कृपा से मैं अवश्य छस व्रत के सफलतापूर्वक सम्पादन करूँगी। व्रत का लंग करना पाप है।”

देवी सावित्री के धर्म पर ऐसा आश्चर्य देखकर सास-ससुर के अंत में आत्मा देती ही
पड़ी; और ऋषियों ने व्रत की सफल समाप्ति का आशीर्वाद दिया। देवी सावित्री संयमपूर्वक
लगवती की मानसिक आराधना करने लगी। अंत में वह काव-रात्रि आ पहुँची। उसने दूसरे
दिन सत्यवान की छहवींला की समाप्ति का विधान था। उस रात्रिले सावित्री देवी ने जगरण
किया और रातभर वह लगवती के श्रीयरणों का ध्यान करती रही। रातभर मन ही मन उसने
महामाया के गुहारा; रातभर वह जगज्जननी की करुणा की याचना करती रही।

प्रभात-काल हुआ. आज ही लयंकर दिन है; आज ही उसके पति की छहवींवा का अन्तिम दिवस है. उसने प्रहर दिन यद्ये तक पूर्वाह्निक किया की; और अग्नि के प्रणवलि कर्के उसमें होम किया. उसके उपरान्त उसने उठकर ज़ारी-ज़ारी से ऋषियों के, गुरुजनों के और वृद्ध ब्राह्मणों के प्रणाम किया. सन ने व्रत की सख सभापति पर उसे सौभाग्यवती रहने का मंगलमय आशीर्वाद दिया. तब सावित्री ने ध्यान-योग के द्वारा उन शुभ आशीर्वादों के हृदय में धारण किया और लगवती से उन आशीर्वादों की सखता के लिये विनय की; पर जैसे ही जैसे वह समय उसका निर्देश नारद ने किया था, सन्निकट आता जाता था, वैसे-वैसे वह परम उद्भिन्न होती जाती थी.

उसके उपरान्त उसके सास-ससुर ने उसने कहा:—“भेरी ! तेरा व्रत सख हुआ; तेरा उद्योग पूरा हुआ. अब तू भोजन कर और व्रत का पारण कर. अब विद्यम्य करने की आवश्यकता नहीं है.”

सावित्री ने कहा:—“मैं सूर्यास्त होने पर भोजन करूंगी. मैं ने मन में यही संकल्प किया है.”

सास-ससुर खूब हो गये. सावित्री उस दारुण मुहूर्त की प्रतीक्षा करने लगी.

सती की चिन्ता भी साधना की ओर विशुद्ध मंगल-भूति है.

x x x x x

थोड़ी देर के उपरांत सत्यवान कुंधे पर इसी रूप कर वन की ओर जाने के प्रस्तुत हो गया. तब सावित्री ने कहा:—“नाथ ! आज आप अकेले-अकेले वन के नहीं जाने पावेगे. आज मैं भी आप के साथ चलूंगी. न जाने क्यों आज आपको अकेला छोड़ने के लिये मेरा मन नहीं चाहता. मुझे भी साथ लेते चलिये.”

सत्यवान ने कहा:—“ले चलने में तो मुझे कुछ धनकार नहीं है; पर आज तुम्हारा शरीर दुर्बल है, तुमने तीन दिनों से कुछ भी खाकर नहीं किया है. वन के भीतर चलने में बड़ा श्रम होगा. तुम उसे कदाचित् सहन नहीं कर सकोगी.”

सावित्री ने हँसकर कहा:—“जैसी बातों में मैं नहीं आऊंगी. मुझे तो कुछ भी दुर्बलता प्रतीत नहीं होती है. वन बहुत दूर थोड़े ही है. यहाँ पर लैडे-लैडे मेरा मन नहीं लगता है. आप मुझे निषेध मत कीजिये.”

सत्यवान ने कहा:—“तुम्हारी भ्रष्टा; पर माता-पिता से आज्ञा ले लेना आवश्यक है.”

सावित्री अपने सास-ससुर के पास गई. उन्हें लज्जितपूर्वक अलिखित करके उसने कहा:—“तात ! माता ! वे इल और समिधाओं लेने के लिये वन के जा रहे हैं. मैं भी उनके साथ वन की शोभा देखने के लिये जाना चाहती हूँ. आप यह न समझे कि, मैं व्रत के कारण दुर्बल और शक्तिहीन हो रही हूँ. मुझे कुछ भी कष्ट नहीं है. आज न जाने क्यों मेरा मन वन की सुन्दर शोभा के देखने के लिये आकुल हो उठा है. आज आप मुझे आज्ञा दे दीजिये कि, मैं उनके साथ जाकर पुष्पित वन के देख आऊँ.”

सास-ससुर ने ओकाह बार मना भी किया, पर सावित्री के अनुनय और अनुरोध से अन्त में उन्हें आज्ञा देनी ही पड़ी. सावित्री के लेकर सत्यवान वन की ओर चले.

सती मृत्यु के कराव हाथों से अपने सौभाग्य की रक्षा करने के लिये चली !

x x x x x

कुसुमसन्निता वनवेलियों के, शीतल सुरलित लता-कुन्ने के, लिये-लिये इलित वृक्षों के, हरे-हरे मैदानों के देखती हुई देवी सावित्री अपने पति के साथ धर-धर वन में घूमने लगी. यद्यपि सावित्री का हृदय आगत-विपत्ति की आशंका से ओकांत उद्भिन्न हो रहा था, पर पति के मनोरंजन के लिये उसके मुख पर ज़राज्जर हास्य-रेखा लीला कर रही थी. सत्यवान ने अ-पनी उलिया में बहुत से मधुर और भीड़े इल तोड़कर भर लिये और सभी लुई समिधाओं का ओक गढ़ा भी आध लिया. उसी समय सखता उसका शरीर टूटने लगा और शिर में शल उठे अजा हुआ. दारुण मुहूर्त सन्निकट आ पहुँची.

सत्यवान ने सावित्री से कहा:—“ प्रिये ! आज मुझे नैसी शिथिलता प्रतीत हो रही है वैसी कभी नहीं हुई थी. मेरा सारा शरीर द्रुत रहा है और मेरा शिर पीडा से दृढ न रहा है. मुझे तो अथ अडा होना तक दुष्कर हो गया है. अथ मैं खेतना चाहता हूँ. ”

क्षुण्णर के लिये सावित्री का हृदय स्तम्भित हो गया. वह ज्ञान गर्भ कि, लयंकर समय सन्निकट है; पर अपने हृदय को अडे संयमपूर्वक शान्त करके वह बैठ गई और उसने अपने पति सत्यवान का शिर अपनी गोद में रम लिया. धीरे-धीरे वह काव-मुहूर्त सन्निकट आने लगा. सावित्री व्याकुल होकर किन्तु धैर्यपूर्वक उस मृत्यु-मुहूर्त की प्रतिज्ञा करने लगी.

x x x x x

थोड़ी देर के पीछे उसने देखा कि, उसके पति के परिपार्श्व-प्रान्त पर सहसा एक पुरुष प्रकट हुआ. वह बाव कपडे पहिने हुआ था; उसकी आँखों की आंगारे के समान लाल-लाल थीं; उसका शरीर स्याम था; वह देखने में परम तेजस्वी प्रतीत होता था; उसके एक हाथ में एक पाश था. वह अपनी बाव-बाव आँखों से सत्यवान के शरीर की ओर देखने लगा. तब तो देवी सावित्री धीरे से पति का मस्तक पृथ्वी पर रमकर पड़ी हो गई और उन्होंने उस तेजस्वी पुरुष को प्रणाम किया. उस समय लय और व्याकुलता से उनका हृदय अत्यन्त उद्विग्न हो रहा था. उन्होंने पड़ी चेष्टा करके कहा:—“ मैं ज्ञानती हूँ कि, आप कोष्ट देवता हैं. आप का दिव्य शरीर है. कृपा करके जताओ कि, आप कौन हैं और क्या करना चाहते हैं ? ”

तेजस्वी पुरुष ने कहा:—“ तू पतिव्रता है और तपस्विनी है; इसी लिये तूने मुझे देख पाया है. मैं यमराज हूँ; तेरा यह पति सत्यवान क्षीणआयु था; आज इसकी मृत्यु का दिन है; मैं इसे अपने पाश में बाँध कर ले जाऊँगा. ”

सावित्री ने कहा:—“ महाराज ! मैंने सुना था कि, मनुष्यों का प्राण देने के लिये आपके हृत् आया करते हैं; पर मेरे पति का प्राण हरने के लिये आप स्वयं क्यों आये हैं ? ”

यमराज:—“ राजकुमारी ! तेरा पति सत्यवान, गुणवान और धर्मात्मा है. वह मेरे हृत्तों के ले जाने योग्य नहीं था इसी लिये मैं स्वयं आया हूँ. ”

धतना कलकर यमराज ने अवपूर्वक सत्यवान के शरीर से एक अंगुष्ठमात्र शरीर निकाल लिया और अपने पाश में बाँधकर दक्षिण की ओर चल दिये. सत्यवान के शरीर की सारी शोभा जाती रही और वह श्वास-रहित होकर श्रीविहीन दिग्भाष पडने लगा. देवी सावित्री भी अत्यन्त दुःख से परिपीडित होकर यमराज के पीछे-पीछे चल दी.

थोड़ी दूर चलने के उपरान्त यमराज ने देखा कि, उसके पीछे-पीछे देवी सावित्री भी आ रही है. तब उन्होंने कहा:—“ सावित्री ! अथ तू लौट जाओ और अपने पति की और्ध्वदै-हिक क्रिया करो. अथ तू अपने पति से अन्ध हो गई; यही तक चलना अद्भुत है ”

सावित्री ने कहा:—“ महाराज ! स्त्री की गति ही पति है; जहाँ मेरा पति जायगा वहीं मैं भी जाऊँगी. यही सनातन धर्म है. तप, पातिव्रत, गुरुभक्ति और आपकी कृपा से मेरी गति रुक नहीं सकती. महाराज ! तत्त्वदर्शी ऋषियों ने कहा है कि, सात पग साथ चलने ही से मित्रता हो जाती है, सो इसी नियम के अनुसार मित्रता के नाते मैं कुछ आपसे कहती हूँ सो सुनिये. धर्म ही प्रधान है; क्योंकि धर्म के बिना मानवगति नहीं है. ऋषियों ने भी यही कहा है:—सर्वा को अपना-अपना धर्म पालन करना चाहिये. मैं भी अपना धर्म-पालन करूँगी. पति का साथ न छोड़ना ही रमणी का परम-धर्म है. ”

यमराज सावित्री के वचन सुनकर परम प्रसन्न हुआ. उन्होंने कहा:—“ सावित्री ! मैं तेरे वचनों को सुनकर परम प्रसन्न हुआ हूँ. अपने पति के जवन को छोड़कर जो चाहे सो माँग ले. ”

सावित्री ने कहा:—“ महाराज ! मेरे अन्धे श्वसुर राजन्य-ब्रष्ट होकर तपोभय जवन व्यतीत कर रहे हैं. उनके नयनों में फिर से ज्योति उत्पन्न हो जाय-यही मैं आपसे पर माँगती हूँ. ”

यमराज ने कहा:—“ तथास्तु; पर अथ तू लौट जा. तू दुर्बल है; अद्भुत दूर चलने से थक जायगी. ”

સાવિત્રી ને કહા:-“ યહ કૈસે હો સકતા હૈ ? જહાં મેરે પતિ જયંગે વહીં મૈં બી જાગી; પર, મૈં આપસે એક બાત કહતી હૂં, સુનિએ. સત્પુરુષ એક બાર કે મિલને હી સે દયા કરને લગતે હૈ. સત્પુરુષ કા સત્સંગ સ્વર્ગ સે બી બઢકર હૈ-ધસી લિએ સત્સંગ કી અપાર મહિમા હૈ.

યમરાજ સાવિત્રી કે મધુર વચનોં સે અલંત આનંદિત હોકર કહને લગે:-“ બેટી ! મ તુઝસે બહુત પ્રસન્ન હૂં. તેરા કથન અલંત હિતકર હૈ. સત્યવાન કે જીવન કો છોડકર તૂ ઔર એક વર માંગ.”

સાવિત્રી ને કહા:-“ આપ પરમ દયાલુ હૈ. મુઝે વર દીજીએ કિ, મેરે શ્વસુર અપના લુપ્ત સામ્રાજ્ય પાવેં ઔર ધર્મ મેં ઉનકી મતિ દઢ રહે.”

યમરાજ ને કહા:-“ એવમસ્તુ ! તેરા શ્વસુર અપના લુપ્ત રાજ્ય પાવેગા ઔર ધર્મ મેં ઉસકી સદા દઢ રતિ રહેગી; પર અબ તૂ લૌટ જા, કયોં વ્યર્થ મેં શ્રમ ઉઠાતી હૈ ?”

સાવિત્રી ને કહા:-“ મહારાજ ! યહ તો કિસી ભૌત નહીં હો સકતા; પર, આપ મેરી ઔર એક બાત સુનિએ. સત્પુરુષોં કા સ્વભાવ બડા દયાલુ ઔર મધુર હોતા હૈ. વે શત્રુ પર બી દયા કરતે હૈ; કિસી સે કબી દ્રોહ નહીં કરતે હૈ. ઇસ લિએ સત્પુરુષ ધન્ય હૈ. ઉનકા પરિચય ઔર મિલન બડે પુણ્ય સે પ્રાપ્ત હોતા હૈ.”

યમરાજ ને કહા:-“ સાવિત્રી ! તેરે વચન અમૃત સે બી અધિક મધુર હૈ.તેરે વચનોં મેં ધર્મકા શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ હોતા હૈ. ઇસલિએ તૂ સત્યવાન કે જીવન કો છોડકર ઔર એક વર માંગ.”

સાવિત્રી ને કહા:-“ આપ વાસ્તવ મેં બડે કરુણામય હૈ. મેરે પિતા કે કોઇ પુત્ર નહીં હૈ-સો કુત્ર કી કીર્તિ બઢાને વાલે ઉનકે સૌ પુત્ર ઉત્પન્ન હોં-યહી વર દીજીએ દેવ !”

યમરાજ ને કહા:-“ એસા હી હોગા. તેરે પિતા કે સૌ પુત્ર હોંગે; પર અબ તૂ લૌટ જા, તૂ બહુત દૂર ચલી આઈ હૈ.”

સાવિત્રી ને કહા:-“ પતિ કે સાથ રહકર મુઝે રત્નીભર થકાવટ નહીં પ્રતીત હોતી હૈ. મેરા મન તો મેરે પતિ હી કે સાથ હૈ. મહારાજ ! આપ બડે ધર્માત્મા હૈ. આપ વિવરવાન જગદાત્મા સૂર્ય-દેવ કે પુત્ર હૈ; ઇસી સે આપકો ધર્મરાજ કહકર પ્રજા આપકી પૂજા કરતી હૈ. સત્પુરુષ હી વિશ્વાસ કે યોગ્ય હૈ, કયોંકિ વે સદા પ્રીતિ કરને વાલે હોતે હૈ. ઉન પર મનુષ્યોં કો ઇસી લિએ અપની આત્મા સે બી અધિક વિશ્વાસ હોતા હૈ.”

યમરાજ ને કહા:-“ સાવિત્રી ! તૂ ને ઠીક કહા. વાસ્તવ મેં તૂને ધર્મ કી બાત કહી હૈ, સૌ મૈં તુઝ પર પરમ પ્રસન્ન હૂં. તૂ અપને પતિ કે જીવન કો છોડકર ઔર જો વરદાન આહે સૌ માંગ લે.”

સાવિત્રી ને કહા:-“ મહારાજ ! મેરે પતિ સત્યવાન સે મેરે સૌ ઔરસ ઉત્પન્ન હોવેં, યહી મુઝે ચૌથા વરદાન દીજીએ.”

યમરાજ ને કહા:-“ એસા હી હોગા. તેરે સૌ પરાક્રમી ઔર પુણ્યાત્મા પુત્ર હોંગે; પર અબ તૂ શ્રમ મત કર. જા લૌટ જા.”

સાવિત્રી:-“ મહારાજ ! સંત સદા નિર્લિપ્ત રહતે હૈ. ઉન્હેં દુઃખ-સુખ નહીં વ્યાપતા હૈ. સન્તોં કે સત્ય સે હી સૂર્ય સ્થિત હૈ, સન્તોં કે તપ સે પૃથ્વી સ્થિત હૈ, ભૂત-ભવિષ્ય કી ગતિ બી સન્ત હી હૈ. ઇસી લિએ સત્પુરુષોં કી પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરની ચાહિએ; કયોંકિ વહ કબી નિષ્ફલ નહીં જાતી હૈ.”

યમરાજ સાવિત્રી કી એસી ધર્મમયી મધુર વાણી સુનકર વિમુખ હો ગયે. ઉન્હોને કહા:- “બેટી ! તૂ તો બડે સુંદર વચન કહતી હૈ; મેરે મન કો તેરે વચન બડે મધુર ઔર પ્રિય પ્રતીત હોતે હૈ. ઇસલિએ અબ તૂ અન્તિમ વર માંગ લે !”

સાવિત્રી બોલી:-“ મહારાજ ! મૈં ચાહતી હૂં કિ, મેરા પતિ સજીવ હો જાય, જસસે મેરે સૌ પુત્ર ઉત્પન્ન હોવેં. મહારાજ ! પતિ કે બિના મૈં મૃતક કે સમાન હૂં; પતિ કે બિના મુઝે સ્વર્ગ ઔર અપવર્ગ તક કી ઇચ્છા નહીં હૈ.”

એસી તપોમયી પતિવ્રતા કે સામને અંત મેં યમરાજ કો હાર માનની હી પડી; ઔર ઉન્હોને પાશ મેં સે સત્યવાન કા અંગુષ્ઠમાત્ર શરીર બોલ દિયા. ચલતે સમય ઉન્હોને કહા:-“ ધન્ય હો રા. ભ

भेटा सावित्री ! तुम पतिव्रताओं की यूगमणि हो। तुमने विधि के अभांजनीय विधान को भी पलट दिया। नमो ! अथ लौट नमो ! मेरे आशीर्वाद से तुम बार सौ वर्ष तक अपने पति के साथ रहकर आनंद भोगोगी।”

घतना कड़कर यमराज अंतर्हित हो गये। अभांज पातिव्रत ने मृत्यु को जत लिया।

x

x

x

x

देवी सावित्री जल्दी-जल्दी चैर जटाती कुछ वहाँ पहुँची, जहाँ उनके आराध्य पति-देव का मृतक शरीर पृथ्वी पर पड़ा था; पर जल्द तक वे वहाँ पहुँची, तब तक प्राणुवायु ने उस शरीर में प्रवेश कर लिया था और सत्यवान की देह फिर वैरी ही सुंदर और श्रीमती प्रतीत होने लगी थी। शव की लयंकरता दूर हो गयी थी, और जवन की आला उसपर विवसित होने लगी थी। देवी सावित्री ने धीरे-धीरे पति के शिर को उठाकर अपनी गोद में रख लिया और वे उनके जगने की प्रतीक्षा करने लगीं। धधर धीरे-धीरे रात्रि का अंधकार घनीभूत होने लगा।

लगभग एक घड़ी के उपरांत सत्यवान जगे। वे सहसा धनडाकर उठ बैठे और सावित्री की ओर देखकर कहने लगे:—“प्रिये ! आज मैं ने क्या लयंकर स्वप्न देखा है। उसकी स्मृतिमात्र से मेरा हृदय काँप उठता है।”

सावित्री ने इसका कुछ उत्तर नहीं दिया। सत्यवान ने फिर कहा:—“जड़ी देर तक मैं सोता रहा। अब तो रात्रि हो गयी। सारा वन अंधकारमय हो उठा है और धधर-धधर हिसक पशु भी घूमने लगे हैं। अब कैसे मार्ग भीखेगा ?”

सावित्री ने कहा:—“मैं धधर-धधर से सूझी पत्तियाँ जटोर लाती हूँ। न हो, आज रात्रि को यहीं विनाश हो जाये। मैं आग जलाकर रातभर आपकी सेवा करूँगी। अग्नि के लय से काँध हिसक पशु हम लोगों के पास नहीं आयगा। आपका शरीर भी आज अच्छा नहीं है।”

सत्यवान ने कहा:—“प्रिये ! ऐसा करना उचित नहीं है। मेरे पिता-माता जडे ही चिन्तित होंगे। मुझे जल्द कभी देर हो जाती थी, तब वे दोनों व्याकुल होकर मुझे दूँदते फिरते थे। मेरी माता तो मुझे सायंकाल के उपरांत घर से बाहर निकलने की नहीं देती है। यदि हम लोग रात में यहाँ रहें, तो मेरे पितामाता अवश्य दुःखी होकर प्राणुत्याग कर देंगे। वे भेयारे इस समय भी दुःखी हो रहे होंगे और मुझे धधर-धधर दूँदते फिरते होंगे। इसमें सहिष् नहीं कि, मेरा शरीर इस समय अत्यंत शिथिल हो रहा है और मुझे आज दो पग चलना भी दुष्कर-सा प्रतीत होता है; पर किसी प्रकार तो चलना ही होगा। सावित्री ! यज्ञो अब देर-न करो।”

सावित्री ने कहा:—“अच्छी बात है। यह इलों की जलियायली वृक्ष पर टँगी रहने दी जाये, छन्दे कल ले जायेंगे। आधये, आप मेरे कन्धे पर हाथ रख ली जायें; मैं आपको धीरे-धीरे ले चढ़ूँगी। वह देखाये ! सौभाग्य से आज पूर्णिमा है और आकाश में चंद्र-देव भी उदय हो रहे हैं। अब तक यह जडे-जडे पेड़ों के पीछे थे, अब तो उनकी आदनी से सारे वन-पथ स्पष्ट रूप से दिखाई पड़ रहे हैं।”

सत्यवान ने सावित्री के कन्धे पर हाथ रख लिया। सावित्री ने एक हाथ उनकी कमर में डाल लिया और दोनों टुटि की ओर चल दिये।

धन्य सती ! आज बार दिन से अन्न का एक कौर भी तुम्हारे मुँह में नहीं गया है; पर तब भी तुम कितने साहस से अपने पति को लिये जा रही हो। यह तो फिर भी सांसारिक पथ है, तुमने तो परलोक के पथ पर भी उनकी साथ नहीं छोड़ा और उन्हें यमराज के पास से छुड़ा ही लिया ! धन्य हो तुम और धन्य हमारी यह सुवर्णमयी वसुंधरा जिसकी गोद में तुमने जन्म लिया था !

पातिव्रत की कैसी अजोय शक्ति है ?

धधर जल्द सूर्यास्त हो गया और पुत्र और पुत्र-जधू नहीं आये, तब तो महाराज घुम-त्सेन और उनकी महाराणी जडे ही दुःखित और उद्विग्न हो उठे। लगवान यमराज के भगवत्-भय आशीर्वाद के पुण्यप्रभाव से उनकी आँखों में फिर ज्योति उत्पन्न हो गयी थी और इस

તથા ગૌતમ ઋષિ ને કહા—“બેટી સાવિત્રી! ક્યા તૂ ઇસકા કારણુ જનતી હે?”

સાવિત્રી ને કહા:—“હાં તાત! મੈં ઇસકા સખ કારણુ જનતી હૂં.”

સખ ઋષિયોં ને ઉસકા સુનને કી ઉત્કંઠા પ્રકટ કી; તથા સાવિત્રી ને વિનમ્ર ભાવ સે સખ હાલ કહા. કિસ પ્રકાર નારદ જી કે મુખ સે અપને પતિ કી મૃત્યુ કી ખાત સુનકર ઉસને ઉસકે સાથ વન મેં જનને કા આગ્રહ કિયા, કીસ પ્રકાર ચમરાજ સે ઉસને વરદાન પ્રાપ્ત કિયે ઔર અપને પતિ કે પ્રાણોં કી રક્ષા કી, ઇલાદિ સમસ્ત કથા સાવિત્રી ને વિનમ્ર, શાંત, મધુર સ્વર મેં કહે-કર સુનાઇ. ઇસ વિવક્ષણુ કથા કેા સુનકર સારા ઋષિમંડલ ચમત્કૃત હોા ઉઠા. સખને એક સ્વર સે સાવિત્રી કે અખંડ તપ ઔર પતિવ્રત કી મુઝ-કંઠ સે પ્રશંસા કી. સખને ઉસે આશી-વાદ દિયા. સખને સાવિત્રી કી જયજયકાર કી.

રાજા દુમત્સેન ઔર ઉનકી રાની ને એસી તેજસ્વિની પુત્ર-વધૂ કેા રૂપ મેં પાકર અપને આપકો કૃતાર્થ માના. ઉન્હોંને ખાર-ખાર ઉસકે મસ્તક પર હાથ ફેરા; ખાર-ખાર ઉસકે શિર કેા સૂંઘા ઔર ખાર-ખાર ઉસકી સ્નેહપૂર્વક પ્રશંસા કી. સાવિત્રી ને પતિ-કુલ ઔર પિતા-કુલ દોનોં કેા પ-વિત્ર કિયા ઔર દોનોં કી રક્ષા કી.

એકાંત મેં મિલને પર સલવાન ને સ્નેહપૂર્વક સાવિત્રી કા હાથ અપને હાથ મેં લેકર કહા—“ખારી ! વહ સ્વપ્ન નહીં, સલ થા ?”

સાવિત્રી ને લજ્જાપૂર્વક કહા:—“લગવતી ને ખડી રક્ષા કી.”

સલવાન ને ઉસે હૃદય સે લગાકર કહા:—“તુમ વાસ્તવ મેં મેરી પ્રાણેશ્વરી હો, ક્યોંકિ તુમને મેરે પ્રાણોં કી રક્ષા કી હે.”

સાવિત્રી ને પતિ કે ગલે મેં હાથ ડાલ દિયે. ઉસને ઉન્હે આગે કુછ નહીં કહને દિયા.

વહ રાત્રિ વ્યતીત હુઇ. પ્રાચી દિશા મેં મંગલમય સૂર્યદેવ પધારે ઔર સારા વિશ્વ ફિર જગત હોકર હૈસને લગા. તપોવન આજ આનંદ કી રંગભૂમિ-સા હો રહા થા. સખકે સખ આનંદ કી ધારા મેં અવગાહન કર રહે થે. જીધર દેખો ઉધર સાવિત્રી કી પુણ્ય-કથા હો રહી થી; ઔર સભી સાવિત્રી કે અખંડ પાતિવ્રત કી પ્રશંસા કર રહે થે.

ઉસી સમય શાલ્વ દેશ કે પ્રજનજન આએ ઔર ઉન્હોંને મહારાજ દુમત્સેન કેા શુભ સ-માચાર દિયા કિ, ઉનકે મન્ત્રી ને ઉનકે બેરી કેા પરાસ્ત કરકે ઉસકો યુદ્ધ મેં નિહત કિયા હે. પ્રજા કે પ્રતિનિધિ ને કહા:—“તથા મહારાજ ! આપ પધારિયે. સેના ઔર સામંતગણ તપોવન કે બાહર આપકે પધારને કી પ્રતીક્ષા કર રહે હે. શાલ્વ દેશ કે રાજ-સિંહાસન કેા ચત્ર કર અલંકૃત કીજયે. હમ સખ આપકી સેવા મેં ઇસીલિયે ઉપસ્થિત હુએ હે.”

રાજા કેા નેત્રવાન દેખકર પ્રજનજન બડે ચકિત ઔર પ્રસન્ન હુએ. સારા તપોવન ‘મહારાજ દુમત્સેન કી જય’ સે મુખરિત હોા ઉઠા; ઔર ઉસી સમય ઋષિ-મંડલ કી ઓર સે ‘સાવિત્રી દેવી કી જય’ કી ધ્વનિ ઉત્થિત હુઇ.

તદનંતર રાજા દુમત્સેન આશ્રમવાસી ઋષિયોં કેા પ્રણામ કરકે અપની મહિષી, પુત્ર ઔર પુત્ર-વધૂસહિત અપની રાજધાની કેા પધારે. સાવિત્રી કી તપોમયી પાતિવ્રત-સાધના કી ચકિત કા વિલક્ષણુ ચમત્કાર દેખકર પ્રજનજન ને ભી સાવિત્રી કી જય-જયકાર કી. વહ પ્રભાત મંગલ-પ્રભાત મેં પરિણુત હો ગયા.

કાલાન્તર મેં મહારાજ અધ્યપતિ કે ભી સૌ પુત્ર ઉત્પન્ન હુએ. દેવી સાવિત્રી કે ભી સૌ ઔરસ પુત્ર ઉત્પન્ન હુએ ઔર ચાર સૌ વર્ષ તક ઉન્હોંને અપને પતિ કે સાથ આનંદપૂર્વક દામ્પત્ય-સુખ ભોગા. સારા વિશ્વ સાવિત્રી કી જનતી-રૂપ મેં પૂજા કરને લગા.

ઔર આજ ભી હિન્દુ-સલના દેવી સાવિત્રી કા પૂજન કરતી હૈં ઔર ઉનસે અપને સૌ-ભાગ્ય કી રક્ષા કી પ્રાર્થના કરતી હૈં. દેવી સાવિત્રી ભારતીય સતી-મંડલ કી જ્યોતિર્મયી મણિ હૈં; ઉનકી અમર કીર્તિ સે આજ ભી હમ ગૌરવાન્વિત હૈં ઔર હમારા ધાર્મિક ઇતિહાસ ઉનકે પુણ્ય-ચરિત્ર કી પવિત્ર અક્ષય આભા સે પ્રોજ્જવલ હૈ.

धन्य है देवी सावित्री ! और धन्य है हमारी मातृभूमि ! उसकी गोद में देवी सावित्री ने जन्म लेकर विश्व के मातृ-मंडल के सम्मुख धर्म के विशुद्ध स्वरूप को प्रकट किया था. आज इस दुर्दिन में भी भारत को इस आत का गौरव है कि, सावित्री देवी नैसी पतिव्रताओं की समता करने वाली महिला विश्व के किसी भाग में उत्पन्न नहीं हुई. विश्व के किसी इवि की कल्पना तक धतनी उँची नहीं उठ सकती. सावित्री समस्त संसार की है पर, उनकी जननी है भारत-माता ! यह क्या कम गौरव की आत है ?

स्वर्ग और सौभाग्य उसकी चरण-रंज को शिर पर धारण करके पवित्र होते हैं; स्वयं यमराज उसकी अतुल्य-शक्ति के सामने नतशिर होते हैं; उन पतिव्रताओं की यशमणि देवी सावित्री भारतीय लवनाओं की इस दुर्दिन में पथ-प्रदर्शिका हो, यही हमारी लगवती राजराजेश्वरी कल्याण-सुन्दरी के श्रीयरणों में प्रार्थना है.

हृदयोद्धार

(लेखक:-आशावादी-‘सरस्वती’ जन्मशुआरी-१९२७ ना अंक उपरथी.)

लगवन् ! मेरी विनय-अनुनय आपके कर्ण-गोचर होने पर भी निष्कल दुःख ! सारा रोना-घोना वृथा गया ! याचना का मैं सदा से विरोधी था, किन्तु यह समझ कर कि आप जैसे उदार स्वामी के निकट कोष्ठ वस्तु अर्पण न होगी, मैंने अपना हृदय भी छोड़ा; पर उसका भी कुछ असर न हुआ. आप जैसे धीर-वीर अजन आदकों के करुण-कन्दन से क्या विचलित होते हैं ? इत-प्राप्ति की मुझे विशेष आद न थी, किन्तु उसकी अप्राप्ति ने मेरा चित्त व्यथित कर दिया. जब तक याचक नहीं बना था तब तक संतोष था. दाथ पसार कर असह्य मनोरथ रहने को मैंने आपकी अप्रसन्नता का द्योतक समझा-अपनी अयोग्यता का नहीं ! क्योंकि जितनी आपने कृपायें की हैं उनमें मैं किसके योग्य था !

प्रभो ! आपकी दयालुता में सन्देह करना मेरी नीयता थी. तुम्हें सांसारिक लाभ के अर्थ आपका दोषी हलराना अपनी लज्जा में कलंक लगाना है. यदि मैं आपके निकट अपने अर्थ कोष्ठ वस्तु अर्पण नहीं मानता, तो आपकी कृपा के सम्मुख मेरे लाल की कोष्ठ ऐसी वस्तु नहीं, उसका आपकी प्रसन्नता के लिये मैं सद्धर्ष लाग न कर सकूँ. फिर रोना किस आत का ? दुःख और दोषारोपण केवल धरती लिये था कि मैं अपनी लज्जा से सांसारिक अर्थ का आपके प्रेम और अनुग्रह का सूचक समझता था. कदाचित् धरती लज्जा का संशोधन करने के अर्थ आपने मुझे धमिष्ठ वस्तु की सिद्धि से वंचित रक्खा. अथवा इस असह्यता का यह कारण हो कि मैं अपने को आपका कृपापात्र समझता था और आप मुझे इस अनुचित अलिमान से मुक्त करना चाहते हों. प्रभो ! आप इस अभोध आदक को सांसारिक मिठाई पिवाकर पिगाउना नहीं चाहते. नहीं नहीं, आप अपने प्रिय शिष्य को शायद यह उपदेश देना चाहते हैं कि वह कायरों की शिक्षा-वृत्ति छोड़ शूरों की लौति युद्धक्षेत्र में आवे. प्रभो ! शिक्षा-वृत्ति का तो मैं विरोधी था ही. आपने अपने लज्जा के विचारों की और भी पुष्टि कर दी. इस असह्यता ने मुझे निष्काम-सेवा के दृढ मार्ग पर अग्रसर कर दिया. आपकी कृपाओं की लौति मैं अपनी लज्जा के सहज और कामना-रहित बनाने की चेष्टा करूँगा. आपकी पुत्री में अपनी पुत्री समझूँगा. अपने हित को आपके हाथ में सौंप दूँगा. इस आत के लिये आप मुझे अनधिकारी समझेगे, आपकी प्रसन्नता के हेतु उसकी अप्राप्ति को अपना परमहित मान सदा प्रसन्न रहूँगा. किन्तु लगवन् ! मैं आपसे युद्ध न करूँगा. मैं भीष्म नहीं हूँ, जे केवल आपका प्रणु छुड़ाने के लिये आपसे लड़ूँ. मैं स्वयं अपना सर्वस्व छोड़ने को तैयार हूँ. मैं अर्थुन नहीं हूँ, जे दार्शनिक पहेलिकाओं के यच्छर में आकर कर्तव्य-परायण योद्धा जनने की प्याति के अर्थ मनुष्योचित भाया-मोह को छोड़ भेदूँ. मैं रात्रण भी नहीं हूँ, जे विरोध-द्वारा लज्जा करूँ. आपका मारना हो तो गिना युद्ध के ही मार लीजिये. ‘सत्संगजानि निधनान्यपि तारयन्ति.’ आपके सम्मुख नतमस्तक हो दीन-लाव से अपने अस्त्र-शस्त्र समर्पण करने में ही मैं अपना परम श्रेय समझता हूँ. प्रेम की हार को मैं जित से बढ़कर मानता हूँ.

ગામડાંની શારીરિક અવદશા

(લેખક:-મિહારી-‘પ્રભાંધુ’ ના રૌપ્ય-મહોત્સવ વિશેષાંકમાંથી)

ગુજરાતી હિંદુઓ દિવસે દિવસે નબળા થતા જાય છે અને મોટા તેમજ નિશાળે જતા કુમળા હિંદુ બાળકો અન્ય કામના તેમના બિરાદરો જેવા તંદુરસ્ત કે મજબૂત નથી, તે વાત જગ-જાહેર છે. આપણા કયા દોષોની આ સજા છે તે જાણવાને શાંત ચિત્તે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. બાળવિવાહ, બાળલગ્ન, બાળકોને ગૃહસંસારમાં નાખવા, ગરીબાઈ, હાલનું શિક્ષણ વગેરે વગેરેને શિરે સધવો દોષ દેવાય છે; પણ તેમાં બધાં કારણો આવી જતાં નથી. ગુજરાતી હિંદુઓ એવા ગરીબ નથી કે તેમને ખાવાના સાંસા પડે. હાલનું શિક્ષણ એટલું બધું અધરું નથી કે તેથી તબિયત આમ છેક લયડી જાય. થોડે ઘણે અંશે તેથી ઉપજતી ચિંતાને લીધે શરીર બગડે છે એમાં શક નથી, પણ બધો દોષ તેને દર્દી શકાય તેમ નથી. વળી આ ચિંતા શહેરીઓને વધારે છે અને ગુજરાતી સાત ચોપડી સુધી ભાગ્યેજ પહોંચનારા ગામડાના હિંદુ બાળકોને તેવી ચિંતા બહુ નહીં પડતી નથી. બાળલગ્ન અને બાળસંસારની માડી અસરો ઘણીજ થાય છે, એ વાત બેશક છે. આ રસમ એકદમ નાબુદ થઈ શકે એમ નથી, પણ આ ઉપરાંત કેટલાક ખરાબ રીતરિવાજોને એવા છે કે જે નાબુદ થઈ શકે એમ છે. તેની માડી અસરો ગામડાંના બાળકોપર થવા લાગી છે; અને તે એટલી બધી હદે કે જ્યાં ત્રણ પેઢી જોવામાં આવે છે ત્યાં મોટાં હાડકાંવાળા, ભરાકે શરીરવાળા, મજબૂત અને કઠાવર દાદાના પૌત્ર લખોટી જેવાં મોંવાળા, સૂકલકડી ને માઈકાંગલા જેવામાં આવે છે.

ગુજરાતના ઘણા ભાગોમાં હું ક્યો છું અને ત્યાંના રીતરિવાજોને તપાસી જોયા છે. હું ખાત્રીથી કહી શકું છું કે, નીચે જણાવેલાં કારણોની અસર થોડી માડી નથી થતી. એ કારણો એવાં છે, કે જે લોકો તરત દૂર કરી શકે. લગ્નને ધર્મ સાથે જોડેલું છે, પણ આ કારણો દૂર કરવામાં ધર્મનો એ બાધ આવી શકે તેમ નથી. જેટલી એ બાળસંસારની માડી અસર થાય છે તેથી અધિક માડી અસર આ રિવાજોની થાય છે. એ રિવાજો છોડવાનો પ્રયત્ન કરી છોડી ન દેનાર પ્રજા આત્મઘાતી છે.

ખાતળા સોટા જેવા શરીરવાળા, પોતાના હાડકાંના માળાને ઢાંકી દેવા જોઈતાં પુરતાં ચરખી-માંસ વગરના, બેસી ગયેલાં ડાયાંવાળા, નિસ્તેજ આંખો અને ફિક્કા હોડાવાળા, આનંદ, ઉમંગ, આશા વગેરે સદ્ગુણોથી વિમુખ થયેલા ગામડાંના યુવકો અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ભરેલા આ સંસારને માટે ધીમે ધીમે નાલાયક અને છે; અને જો આજ પ્રમાણે ઘણો વખત ચાલ્યું તો ગામડાંનો ગુજરાતી સમાજ નષ્ટ થશે. શહેરીઓની ખરી હરકતો ઘણી છે, પણ ખરી હરકતોની સાથે દેખાડવાની ખોટી હરકતો બતાવી તેઓ શરીર સુધારવા તરફ લક્ષ દેતા નથી. તેમને અને તેમની હરકતોને બાબુપર મૂકીએ; પણ જે ગામડાઓમાં ચોખ્ખાં હવાપાણી ને ખોરાક સહેલાઈથી મળી શકે છે, ત્યાં તેમના પારસી અને મુસ્લીમ બિરાદરો કરતાં હિંદુ બાળકો નબળાં, ફિક્કાં અને શરીરે વજનમાં હલકાં માલમ પડે છે. આને માટે તેમનો ખોરાક અને તેમની રહેણીકરણી પણ જવાબદાર છે. મુસલમાન કે પારસી ભાઈઓમાં નાનાં કુમળાં બાળકોને સંસારમાં ધકેલી દેવામાં નથી આવતાં તેથી પણ તેમનાં શરીર સારાં રહે છે.

હાલના હિંદુઓએ કેવો હલકા પ્રકારનો ખોરાક ખાતા માંડ્યો છે, તે તપાસીએ. પહેલાંના હિંદુ બાળકો સવારમાં ઉઠી રોટલો કે ભાખરી ખાતા અને જોડે ગોળ યા અથાણું, પાપડ કે દૂધ કે જાશ ખાતા ને પછીથી નિશાળ હોય તો નિશાળે જતા અથવા પોતાનાં માબાપોને ખેતરના કામમાં મદદ કરવા જતા. બપોરે પાછા આવી દાળભાત, ખીચડી, કુરીઓ કે થુલી ખાતા. જુવારના ફાણોને દાળના પાણીમાં સંધવાથી કુરીઓ બનતો અને ઘઉંના ફાણોને પાણીમાં સંધવાથી થુલી બનતી. કુરીઓ સુરત જીલ્લાના કણુખીઓ વગેરે ખાતા અને થુલી અમદાવાદ જીલ્લામાં ખવાતી. પછીથી તેઓ પાછા નિશાળે જતા અને સાંજે છૂટતા. નિશાળમાંથી છૂટ્યા બાદ ગામને પાદરે ગેડીદડા, આમઝીપીપઝી વગેરે મરદાની રમતો રમી ચાકચા પાકચા ઘેર.

આવતા અને ભૂખ્યાંસં જેવા થયા હોય, ત્યારે રોટલા-રોટલી અને દૂધ કે શાક એ બંનેનું વાળુ કરતા. કેટલાક વળી ખીચડી પણ ખાતા.

જ્યારે છોકરાઓ આ પ્રમાણે રમતા અને ફૂંદતા ત્યારે છોકરીઓ પણ રમતી-ફૂંદતી. અંબો-લાડીની, ફેરકુદડીની બળદાયક રમતો રમતી. આનંદદાયક અને બળવર્ધક આ તેમની રમતોની અસર બાલિકાઓના શરીરપર અને મનપર થતી. વળી તેમનાં ઘર એક નાનકડી કસરતશાળા જેવાં હતાં. તેમને ત્યાં વાસણ માંજવાનાં, કપડાં ધોવાનાં, દાણા દળવાના કે ભરડવાના, ભાત ખાંડવાનું વગેરે કામ કરવાનું હતું. દરેક બાલિકાને પોતાની શક્તિ મુજબ કામ કરવાનું હતું. તેઓ પણ પોતાના ભાઈઓના જેવોજ પુષ્ટિકારક ખોરાક ખાતી. બાળકગ્નથી થતી માદી અસરોથી થયેલાં કમતાકાત શરીરો આને લીધે પાછાં કૌવતવાન થતાં.

ત્યારે આજે કેમ આમ છે ? નવી રૂઢિઓ દાખલ થઈ અને ખોરાક બગડ્યો ને કસરત ગઈ તેથી, એમ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. નવી દાખલ થઈ પડેલી રૂઢિઓએ તો બાળકોનાં લોહી સોસવા માંડ્યાં છે. પ્રથમ જવાબદાર રૂઢિ તો ચાલ પીવાની ટેવ છે. જે ચાલ પહેલાં ફક્ત વારતહેવારે થતી તે ચાલ આજ સામાન્ય ચીજ થઈ પડી છે. ગામડાંમાં કંઈ ઉંચી જાતની ચાલને થોડો વખત પાણીમાં પલાળીને ચાલ થતી નથી, પણ હલકી યા મધ્યમવર્ગની ચાલને પુષ્કળ લઈ પુષ્કળ ઉકાળી તેમાં પુષ્કળ ખાંડ નાખી પુષ્કળ પીવામાં આવે છે. સવારના પહેરમાં ચાલના કડવા ઉકાળાએ નાસ્તાનો પગ ટાળ્યો છે. આવી સખત ચાલ જેને ગામડાંના લોકો ‘સટોંગ’ કે ‘રોંગ’ ચાલ કહે છે, તે સવારમાં અનેક વખત લેવાય છે. કોઈ મળવા આવે કે ચમચીના માપે નહિ પણ બાયકાને માપે નખાતી ચાલના ઉકાળા મોટાનાના સર્વે પીએ છે. આથી તેમની ભૂખ મરી જાય છે. આ ચાલપર અગીઆર-આર વાગ્યા લગી બાળકો મગજમારી કરે છે. પછીથી તેમને દાળભાત રોટલી કે રોટલા ખાવા મળે છે. બપોરે પાછી ચાલ મળે અને સાંજે રોટલારોટલી કે ખીચડીદૂધ મળે છે. સવારનાં રોટલોરોટલી તેમનાં ગયાં તે ગયાં અને તેને બદલે ઝેરપાન થયાં, એ એક નુકસાન. મરી ગયેલી ભૂખને લીધે બપોરે ને સાંજે ઓછું ખવાય એ બીજું નુકસાન. આ ઉપરાંત ભાતદાળ, રોટલા, રોટલીની બનાવટમાં એ ફેરફાર થયો. પ્રથમ હાથગડના અને તે વળી એકવડી ઘડનો બેડો ઓરેલો ભાત ખવાતો ત્યારે હાલ મીઠાગડના પોલીશ કરેલા ચોખ્ખાને ઘણા પાણીમાં બાપી ઓસાવી નાખી સફેત બનાવી ખાવામાં આવે છે; જેથી પાણીમાં ઓગળી શકે એવાં સઘળાં પૌષ્ટિક તત્ત્વોરહિત તેમનો એ ખોરાક છે. આ ઓસામણ પહેલાં કાઢતા તો તેને દાળ કે કઢીમાં નાખતા અથવા તેનાથી રોટલા બાંધતા, પણ હવે તો તે ઓસામણને બાળમાં ફેંકી દેવામાં આવે છે. ઘઉં કે બાજરીના રોટલોરોટલી બનાવવા સાથે તેને દળી મોટા વેલની ચાળણીમાંથી ચાળી તેને વાપરવામાં આવતો, જેથી ફક્ત વગર દળાયેલા દાણા કે છેકળ જડું ચળામણ નીકળી જતું. આ પણ પાછું તે પછીથી દળવાના દાણા ભેરું નખાતું. હાલમાં લોટને ઝીણા હવાલાવતી ચાળી બધું થુકું બહાર ફેંકી દેવામાં આવે છે. ઘઉં વગેરેમાંથી આમ હાડકાં બાંધનાર પૌષ્ટિક તત્ત્વોને રસ્તામાં ફેંકી દેવામાં આવે છે. જાડી દાળની ધીમે ધીમે પાતળી દાળ થવા માંડી છે. શાકને પહેલાં તેલમાં વધારી તેમાં પાણી નાખી બાફવામાં આવતાં તેને બદલે હવે તેને તેલમાં તળી ઉપરથી સહેજ કાળા કરી ખાવામાં સ્વાદથી ખાધું ગણાય છે. આથી શાકમાં રહેલી કુદરતી સુવાસ ઉડી જાય છે. આ પ્રમાણે પાણીમાં ઓગળી શકે એવાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો બાળમાં જાય છે, હાડકાં બાંધનાર પૌષ્ટિક તત્ત્વો રસ્તામાં પડે છે અને સુવાસિક તત્ત્વો આકાશમાં ઉડી જાય છે. આ ઉપરાંત આવી રીતે તૈયાર કરેલા ખોરાક-માંથી વાછટામીન નામનું તત્ત્વ પણ ઉડી જાય છે. હાલના હિંદુઓ પેટ ભરે છે ખરા, પણ તેમનો ખોરાક કમપૌષ્ટિક છે. મોટા તેમજ નાના આવા ખરાબ ખોરાક અને ચાલના ઉકાળાની અસરથી હેરાન થાય છે. ગામડાંના હિંદુઓને પુકારીને કહેવાની જરૂર છે કે, ચાલમાં રહેલા થીઈન, કેરીઈન, અને ટેનીનથી ભૂખ મરી જાય છે અને તેથી બદલકમી થાય છે. આવી બદલકમીથી પીડિત નરનારીઓની પ્રજા નબળી હોય તેમાં નવાઈ શી ? અને વળી આવાં નબળાં જન્મેલાં બાળકને નાનપણથી જ ચાલના ગરાડી બનાવવાને તેમને લાડ લડાવનાર તેમનાં માબાપો પ્રયત્ન કરે તો પ્રજા મજબૂત ક્યાંથી થાય ?

આ ઉપરાંત વળી લોકો ખાંડસાકરને પૌષ્ટિક ખોરાકમાં ગણવા લાગ્યા છે. નાના બાળકના શરીરમાં અતિ મીઠું દૂધ કે અતિ મીઠી ચાહ પડે છે, અને તે ઉપરાંત છૂટા પતાસાં કે સાકર પણ બાળકને ખવડાવવામાં આવે છે. છેક નાનાં બાળકને સાકર કે પતાસાનું પાણી છીપી તેમને રડતા જાના રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. મોટા માણસને ખાંડ પચવી મુશ્કેલ છે, તો પછી નાનાં બાળકોની શી દશા ? તે તેમના પેટમાં ખદખદી ઉઠે છે, જેથી ત્યાં ખટાશ પેદા થાય છે અને અંદરની પાતળી ત્વચાને નુકસાન કરે છે. બાળકોના ઘણા રોગોનું આ એક કારણ છે.

બાળકોનો ખોરાક બગાડવાના બીજા અનેક રસ્તા પણ લેવાય છે ને તેમાં મુખ્ય ખોરાકમાં નખાત્ત મરીમસાલા છે. શું હિંદુઓ એમ સમજે છે કે, ચાહનો કડવો ઉકાળો, પુષ્કળ ખાંડ, કમપૌષ્ટિક ખોરાક અને મસાલા નાખીને તમતમાટ બનાવેલી વાનીઓ કોઈ અકળ ક્રિયાને લીધે જઠરમાં બદલાઈ તેનું ચોખ્ખું લોહી, મજબૂત હાડકાં અને માંસ બનશે ? જે હિંદુઓ ખારે માંસ આવી ચીંતેનું સેવન કરી અર્ધ માંદા થયા હોય છે, તે હિંદુઓ શ્રાવણ અને ભાદરવા માસમાં જ્યારે તેમના અનેક તહેવાર આવે છે ત્યારે મિઠાઈ વગેરે પુષ્કળ ચાંપી માંદા પડે છે. ચોમાસામાં જ્યારે ભેજ વગેરે કુદરતી કારણોને લીધે પાચનક્રિયા મંદ પડે છે, ત્યારે તેઓ આમ કરે તે શું ઓછી ખેવકુશી છે ? તેઓ પેટને લોહાની નળી માનતા હોય એમ જણાય છે.

જે હિંદુઓ મદિરાપાન કરતા હોય છે તેમની દશા તો તેથીએ જુરી હોય છે. તે પૈકીના ઘણા તો ગરીબાઈને લીધે મદિરા અને ખોરાક બે લઈ શકતાજ નથી, તેથી નશાની ચીજ લે છે અને ખોરાક વગર કે થોડા ખોરાકે ચલાવી લે છે.

તેમની નબળાઈનું બીજું કારણ રમતગમત અને કામકાજનો અભાવ છે. પહેલાંની બળદાયક અને ચપળતાવર્ધક દેશી રમતો રમવામાં છોકરાઓ આનંદ માનતા, પણ હાલમાં એવી રમતોની સાથે જે અવાજ થાય છે, તે અવાજથી કંટાળો ખાનાર માથાપો અને તેમને ખુશ રાખવા પ્રયત્ન કરનાર કેટલાક શિક્ષકો આવી રમતો તરફ તિરસ્કાર દેખાડી તેમને તે રમતો રમતા અટકાવે છે. જ્યાં એવી રમતો રમાતી બંધ થઈ કે આનંદ, ઉત્સાહ વગેરે નષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે માથાપો અને તેમના મળતીઓ બાળકના જીવનને ખારું ખનાવી દે છે. કમપૌષ્ટિક ખોરાક અને કમતાકાત કરનારાં પીણાંઓના ભોગ થઈ પડેલા બાળકોની રમતગમત છીનવી લીધાથી તેઓનાં શરીર સુધરી શકતાં નથી. વળી માથાપો પણ જાણે છોકરો ભણે છે એટલે શું ! તેમ સમજી રવિવાર કે રવિને દિવસે તેને પોતાનું કામ-ખેતરનું કામ-પણ સોંપતાં આંચકો ખાય છે. છોકરીઓની દશા તો એથીએ જુરી છે. છોકરાઓ તો બહાર પણ જઈ શકે છે અને થોડી ઘણી પણ સારી હવા લઈ શકે છે ને થોડું કદાચ કદાચ રમી શકે છે; પણ બિચારી છોકરીઓને દોડવું ફૂદવું હવે દુર્લભ થઈ પડ્યું છે. એવી રમતો ન જાજતી ગણાય છે. વળી પહેલાં ગૃહવ્યાયામ-શાળામાં દળવાખાંડવાનું હતું તે બંધ થયાં છે. સંચા દળે છે ને ખાંડે છે. ફક્ત ન છૂટકે પાણી ભરવાનું રહ્યું છે; અને તે પણ જ્યાં કોળી, ભીલ, દુબળા, ધારાળા વગેરે જાતના લોકો પાણી ભરનારા ન મળે ત્યાંજ. પોતે નાનપણમાં રમીફૂદી કામ કરી આનંદમાં ઉછેરેલી માતા પોતાના બચપણનો વખત ભૂલી જઈ પોતાની બાળકીઓને તેમ ન કરવા દેવામાં મોટાઈ મારે છે. આમ કસરતના અભાવે તે બાળકીઓ પાછળથી માતા થવાને નાલાયક અને છે અને પહેલીજ પ્રસૂતિ-એ તે પૈકી કેટલીક ગુણે ગુણાય જેવી દેખાતી બાળાઓનાં બદન તૂટી જાય છે અને ખખળી ઉઠે છે. આનંદે ઉભરાતાં અને સુખી ગૃહોને બદલે નાદુરસ્તોને રહેવાનાં શાન્ત નિવાસસ્થાનો જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે, જ્યાંના દુર્ભાગી લોકો તંદુરસ્ત, મજબૂત અને આનંદી માતાઓને બદલે ફિક્કી, માંદલી અને દુબળી માતાઓને તેમનાંજ જેવાં ફિક્કાં બાળકોને ઉછેરતી જુએ છે.

આ ઉપરાંત ગામડાંની પ્રજાની જંગલી રીતભાતો પણ તેમની તંદુરસ્તી બગાડવામાં મદદગાર થઈ પડે છે. જ્યાં ત્યાં ગંધાતા પાણીનાં તળાવડાં જોવામાં આવે છે, જેમાં ખારે માંસ રસોડામાંથી વહી જતું પાણી ભરાઈ રહે છે અને તેમાં કીડા પણ ખદખદે છે. ઘરોની પાસે કે પાછળ ઉકર-ડાના ઢગલા જોવામાં આવે છે અને અંધારા કોદારામાં રહેલાં ઢોરોનાં જાણુમૂતરની વાસ પણ ઘરમાં પ્રસરી રહેલી હોય છે. ગામડાંની ચોખ્ખી હવા, ચોખ્ખું પાણી વગેરેનાં વખાણ કરનારાઓને

આ ગામડાંઓમાં ફેરવવામાં આવે અને ત્યાં રહેલાં માખી, મચ્છર, ચાંચડ વગેરેનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો દેખાડવામાં આવે અને તેમાંથી નીકળતી બોની તેમને લહેજત લેવા દેવામાં આવે તો તે પછી વખાણુ ગાવાનાં છોડીજ દેશે. આ ઉકરડા તેમનાં ધરની પાસેનાં જળાશયો ખગાડે છે. તે ઉપરાંત તેઓ ધણી વખતે તળાવની પાળે કે તેની અંદર અને નદીના ભાઠાની અંદર દિશાએ જાય છે અને ત્યાં પણ ખગાડ કરી મૂકે છે. જે લોકોને ત્યાંનાં જળાશયો આમ થોડાં ધણાં ખગડે અને જ્યાં પ્લેગ, કૌસેરા વગેરે રોગોને આણુનાર અને ફેલાવનાર માખી, ચાંચડ, મચ્છરની ફોજો હોય ત્યાં રોગચાળા વખતે ધણા માણસનો કચ્ચરધાણુ નીકળી જાય તેમાં નવાઈ શી! આ જંગલી રૂઢિઓ પ્રમાણે ચાલનારા ગામડાંમાં વસતા આપણા ભાઈઓને થોડીક આરોગ્યવિદ્યા શીખવવાની જરૂર છે.

ગામડાંમાં વળી પ્રસૂતિના સમયે જે બેદરકારી બતાવવામાં આવે છે તેવી શહેરોમાં ધણા ભાગે હવે દેખાડવામાં નથી આવતી. શહેરો છેકજ સુધરી ગયાં છે એમ તો કહેવાનું છેજ નહિ; ત્યાં પણ તેટલાજ બેદરકાર લોકો વસે છે, પણ જરૂર પડે ત્યારે સાધનો મળે છે જેથી તેનો ઉપયોગ કરે છે. જેમ શહેરોના ધણા ભાગમાં જોવામાં આવે છે તેમ ગામડાંઓમાં બધે પોતાના ધરને થોડાક સમયમાં ઉજ્જવલ કરનાર છે તેવી સદ્ભાગી સ્ત્રીના તરફ તેનાં સગાંવહાલાં ઓછી નિર્દયતા નથી વાપરતાં. બ્યારે પ્રસૂતિને સમયે ચોખ્ખામાં ચોખ્ખો હવાઉજાવવાનો ઓરડો બેઠ્ઠાએ, પહેરવાને સાર તફન ચોખ્ખાં કપડાં બેઠ્ઠાએ, ત્યારે હિંદુ માતાઓને નસીબે અંધારો ઓરડો જેમાં બહારની હવા પ્રવેશ કરીજ ન શકે તેવો ચોટેલો હોય છે, તેમને ગંદાં જૂનાં કપડાં પહેરવા મળે છે અને ગંદો બેદરકાર હજમડીઓ પાસે તેમને લગતું સમગ્રું કામ કરાવવામાં આવે છે. નવાઈની વાત એ છે કે, સ્ત્રીની હત્યા કરવા માટે આટલા બધા ઉપાયો લીધા છતાંએ તેઓ પૈકી ધણી જીવતી રહે છે; પણ જે માતાઓ જીવતી રહે છે તે પૈકી ધણીનાં શરીર પ્રસૂતિના આંચકા બાદ ખખળી ગયેલાં લાગે છે. જે હિંદુ પ્રજા તેમના તરફ બેદરકારી અને નિષ્કૃષ્ટતા બતાવે છે, તે હિંદુ-પ્રજાની નજરે તેમનાં કરેલાં પાપોની એંધાણીરૂપ માંદલી માતાઓના ઢિલ્લા અને નિસ્તેજ ચહેરા, ઉદાસી આંખો અને માંહી રહેલા હાડકાના માળા ને જાણે મોટી પડતી હોય એવી તેમની ઝુલી ગયેલી ચામડી નજરે પડે છે. આ નખળી થયેલી અને નખળી થતી માતાઓ નખળાં બાળકોને ઉછેરે છે. શું હિંદુઓને આથી શરમાવા જેવું નથી?

બચપણથી પ્રજાદોષે નખળાં થયેલાં આ બાળકોને તેમના પિતાઓનાં ચોખ્ખી હવા વગેરેથી વિમુખ એવાં ઘરોમાં ઉછરવાનું છે, ત્યાં અર્ધ ખેડાગર જાંઘગી ગાળવાની છે, વાઈટામીન વગરનો અને ધણાં પૌષ્ટિક તત્વો જેમાંથી કાઢી નાખેલાં છે એવો કમકૌવતદાર ખોરાક ખાવાનો છે, મરીમસાલા ગળી જવાનાં છે, રોજના અનેક પ્યાલા ભરી ચાહના કડવા ઉકાળા ગટગટાવવાના છે અને જે ઠેકાણે માંકડ, મચ્છર, ચાંચડ વગેરે મનુષ્યના દુસ્મનોનો વાસ હોય ત્યાં સૂવાનું છે. હવે કોણ કહેશે કે ગામડાંની લવિષ્યની પ્રજા મજબૂત થશે?

હવે એક કારણ રહ્યું. જ્યારે શહેરના લોકો સાંસારિક, ધાર્મિક, રાજદારી વગેરે અનેક આબતોપર ચર્ચા કરે છે, તેમને તેવી આબતોપર વારંવાર એ સાંભળવાનું પણ મળે છે અને તેથી તે ઉપર વિચાર કરવાનું તેમને મન થાય છે; ત્યારે ગામડાંમાં તેવું નથી, જેથી તેઓ અંદર અંદરની ખટપટની કે વિવાહ, લગ્ન, સીમંત વગેરેના ઉપર વાતો કરે છે. આવી વાતો કરતી વખતે ધણીક વખત તો જે ભાષા વપરાય છે તેમાં બીભત્સ ભાવ ધણો જોવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે ઉજરતાં બાળકો પાસેજ હોય છે અને એવી ભાષાની અસરથી તેમના વિચારો ખગડે છે. જે બિચારા આત્માઓ કમનસીબે હિંદુમાં અવતરે છે તેમના જન્મથી નાકૌવત થયેલા અને પાછળથી કમતાકાત ખોરાક વગેરેથી ખગડેલા શરીરપર આવા વિષયાસક્ત વિચારોની અતિ માહી અસર થાય છે.

સંસારસુધારકો શહેરોમાં પરિવ્રજો ભરી સમજેલાને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેને બદલે ગામડાંમાં જઈ સાદાં અને જીદુષ જ્ઞાનસોની મદદવતી ભાષણો કરી ત્યાંની રહેણીકરણી, આણીપીણી વગેરેની શી માહી અસરો થાય છે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કરે અને ત્યાંના લોકોના ખાસ સહવાસમાં આવી તે બદલાવે તો તેઓ બળહીન થયેલી અને થતી પ્રજાને પાછી બળવાન કરવાને ભાગ્યશાળી નીવડશે અને હિંદુપ્રજાને નષ્ટ થતી અટકાવશે.

ચીચોડના મિયાંઓનું દીપડા સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ

(સૌરાષ્ટ્ર તા. ૨૭-૩-૨૬ ના અંકમાંથી)

શિયાળાની સુસવતી ઠંડી અને પરોઢીઆનો પહોર ! વજાંગ મારુતિસરખા જીવાનોનાંયે હાજી ગગડી જાય એવું એ કાળઝળ હીમ ! સવારના પાંચ વાગ્યાને સુમારે જ્યારે મેઘલીનાં અંધારાં ભળભાખળાંથી ભેદાવા લાગ્યાં ત્યારે ગોંડળ રાજ્યના પાટણુવાવથી એ કેસ દૂર ચીચોડમાં એક ભરવાડના આંગણુમાંથી ગોડારો ઉઠ્યો કે,

‘ ઘોડાનેયો રે, આંધ દીપડો એડો સે. ’

કેસ, કેદાળી ને કડીયાળી ડાંગો લઇને જીવાનીઆઓ ભેગા થયા, ત્યાં તો દીપડો કામ પતાવીને-ઘોડાને ચીરીને ફાળ ભરતો નાડો. અંધારામાં પત્તો લાગ્યો નહિ.

ઉગમણી દિશામાં સૂરજ નારાયણની લાલ લાલ કિરણુ ઝૂરીયું, એટલામાં તો ગામમાં વાત ફરી વળી કે પેલા ફાટેલ-પેધી ગએલ દીપડાએ આજે ભરવાડની ઘોડી ઉપર મારણુ કયું. આ ઉન્મત્ત દીપડાને ત્રાસ ત્રણ ત્રણ ચોમાસાથી ચાલુ હતો. એને મારવાના પ્રયત્નો બધાજ નિષ્ફળ ગયેલા. ગઈ સાલ એણે દોરઢાંખરતો દાળોવાટો કાઢ્યો હતો. એકાંતરે સવાર પડે ને ડોઢીના બળ-દ-ઘોડા-ગાય-ભેંસની ગળકા ચૂસાયાની રાડ પડીજ હોય !

પણ આજે તો એને ગોતીને દાર કરવાને નિરધાર કરી ગામલોક ચાલી નીકળ્યા અને એ ગામલોકને અગ્રે કોણુ કોણુ ? ચીચોડના મીયાંજતિના જીવાઇદાર ગિરાસીયા-જીવાન અને વૃદ્ધ સાથે સાથે. આ લોકો ચીચોડના ગામેતી કહેવાય છે. દીપડાને સગડે સગડે આદમીઓનું ટોળું આગળ ને આગળ ચાલ્યું. સૂરજદેવ આલામડળમાં એ ત્રણ નાડાવા ઉંચા ગયા, અને દશ વાગ્યાને સુમારે એક ખેતરમાં દીપડો દૂર દૂર તબક્યો. ગામેતીઓએ ચીસ નાખી “ એલા, એ રિયો ” અને બધાએ પૂરપાટ દોટ દીધી. આડા ફરીને ‘હુડ્યો, હુડ્યો’ કરતાં દીપડાને ચીચોડની આથમણી દશમાં તગડ્યો. ત્યાં ખેતરમાં જનવર ઢીલાનાંગળ કરીને એરંડાના છાંયડામાં ‘ભસાક કરતો’ બેસી ગયો અને લાંબો લસ થઇને સૂતો. જણે આદમીનાં ટોળાંની બીકજ નહિ !

પંદર આદમીના ટોળામાંથી જીવાનીના ખમીરવડે ત્રસત્રસતી લાંબી ભુગવાળા, ગામેતી ખીમા ડોસાએ આગળ ડગ ભરી જમગરી સળગાવી અને ગોળી ‘સણણણ’ કરતી જઇને ઘોડી દીપડાના પડખામાં. પેટાળ નીચે જરડો કરતીક ને પેલી મેર ચાલી ગઈ.

પણ દીપડો તો જણે ફૂલ પણ ન ફરક્યું હોય તેમ નિરાંત કરીને પડ્યોજ રહ્યો. પાંચ મીનીટ, દશ મીનીટ, પંદર મીનીટ વીતી પણ એ તો ન હાલે કે ન ચાલે. માત્ર ઘડી બે ઘડીએ પટપટ પૂછડી હલાવે ! એટલે બીજા જીવાન ગામેતી રામા સાંગાએ ફરીને જમગરી ચેતાવી, અને અંદુક પુટી ન પુટી, કાન આગળ દારનો ધુમાડો ઉઠ્યો, એટલામાં તો દીપડો ‘હૂ હૂ હૂ હૂ’ કરતો ફાળ દધને રામા સાંગા ઉપર ત્રાટક્યો ને તરાપ મારીને રામાને ધરતી ઉપર ફેંકી દીધો. નીચે પટકતાવેંત એક થાપો મારી એના થંભામાં તોર ખુતાડી દીધા.

રામાના આપ ધરડા ડોસા સાંગાએ જોયું કે, ‘હાય હાય ! રાવણુ જેવા મહાજોધ દીકરાને હ-મણાં મારી નજર આગળ આ દીપડો વિંખી નાખશે, મારા જીવતરમાં ધુડય પડી !’ સાંગાની વૃદ્ધ નસોમાં ઝનુન ધૂપકા ઉઠ્યું અને તેણે એકજ દૃઢકે દીપડાની ડોડી પકડી, મરડી તેને રામા ઉપરથી ઉંચકી નીચે નાખી દીધો. તરતજ દીપડે એના ઉપર તરાપ મારી. દીપડો એના ઉપર આવે ચાર પહેલાં તો સાંગાએ રામાની નીચે પડેલી અંદુક ઉંચકી લીધી અને દીપડાનો થાપો પડતાં પ-હેલાં તો તે આડી ધરી દીપડાના મોઢામાં ખોસી દીધી. સાથે થોડોક હાથ પણ દીપડાના મો-ઢામાં ચાલ્યો ગયો.

દીપડો હવે તો વિક્કર્યો. તેણે કારમી ત્રાડ નાખી, જોરથી દાંત ભીંસી ‘કચ કચ કચ’ કરતી અંધુકને ને સાંગાના હાથને અન્નેને ચાવી નાખ્યાં અને સાંગાના પડખામાં એક પ્રચંડ થાપો મારી તેને નીચે પટક્યો. નીચે ડોસો સાંગો અને ઉપર જમદૂત સરખો રાવણુમથથો દીપડો !

એય જામગરી ખાલી ! હવે શું થાય ? કોઈની પાસે બીજું હથિયાર ન મળે. સાંગાના દીકરા રામાના હાથમાં માત્ર એક કાટલી જીનવાણી છુટી તરવાર હતી અને કરુણા ગામેતીના હાથમાં હતી એક ખોખડાળ કડીઆળી ડાંગ. તરવારનો ધા કેમ થાય ? નીચે પડેલા ડોસાને વાગે તો ?

કરુણા ગામેતીને શરૂ ચઢ્યું. એણે હાકલ દીધી: “થાજે માટી” અને પોતાના માથા ઉપર ત્રણવાર ફેરવીને કડીઆળી ડાંગ ભડ લઇને દીધી દીપડાના કપાળમાં.

ડાંગનો ધા પડતાં દીપડો રથવાયો બન્યો ને સાંગા ગામેતી ઉપરથી ઉઠી એણે કરુણા ઉપર લાય સાંધી. કરુણાએ ટાંપ ચૂકાવી પોતે શુલાંટ ખાઈ દીપડાની પુઠે જઈ ઉભો. દીપડાની વડઝમાં આવ્યો ગામેતી ખીમા રૂડા ને એક થાપા ભેગો જઈ પડ્યો હો.

દીપડો એના ઉપર ચડી બેસવા જતો તો એટલામાં તો ખાહોશ બનેલા રામા ગામેતીએ પોતાની જીનવાણી તરવાર ફેરવી સોઢ ઝાટકીને ઝીંકી દીપડાની ખોપરીમાં, ને ભડસ કરતી ખોપરીમાં સોઢવઢ ફાટય પડી ગઈ. સાથે તરવારના બે કટકા ખણખણાટ કરતા બે બાજુએ ઉડી પડ્યા. દીપડો પણ પડ્યો. ત્યાં તો પેલા ખારેય જણ કેદાળી, બરછી ને કુહાડી લઇને અડખી પડ્યા.

પેલા થાપા ખાઇને નોર ખુચી જવાથી ધાયલ થયેલા રામા સાંગા અને ખીમાને લોહી ઉપાડીને ગામમાં લાવ્યા અને પડે નાખ્યા.

દીપડા સામેની આ ત્રણે જણની સમરલીલા કાંઈ કલાક બે કલાક નહોતી ચાલી; ત્યાં તો ફાટેલા, રથવાયા થયેલા હિંસક પ્રાણીની ફૂર વિજળીક ગતિ સામે એટલીજ ત્વરાથી દાવપેચ બેલવાના હતા; એટલે તો આ ભયંકર, જીવસંટોસટની રમતમાં બ્રહ્માની ઘડી જેવી દશ મીનીટો વીતી; પણ એ એક એક મીનીટ એટલે તો પેલા બહાદુરોને મન હશે એક એક યુગ !

ચીચોડના મીયાંઓ કહે છે કે, “ જે જગ્યાએ દીપડો માર્યો એ ધરતીજ નગદ શરવીરા-ઇતું પુરાતન ક્ષેત્ર છે. અમારા પંદરે ભડવીરામાંથી એકેય પાછો હલ્યો નહિ, એટલેજ એક-બીજાની હરમતવડે અમે સાંગોપાંગ ઉત્યાં. અમે આ કંઈ પહેલવહેલો દીપડો નથી માર્યો. આમ ને આમ પૂરા સત્તરને અમે રામશરણ કરી દીધા છે.” પણ આ દંદયુદ્ધ તો અનોખું જ છે. આ તો—

“ કાઠી ખસીયા વરયા શર રજપૂત જ્યાં, મીર આહીર ગોહીલ વંકા;

ખડગના બેલની રંગભૂમિ મહીં, જંગના વાજતા નિત્ય ડંકા.

સિંધુડો સૂર જ્યાં ભીરને ભડ કરે, ધડુકતા ઢોલ ત્રાંબાળુ ધણણી;

ધન્ય હો ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર—ધરણી. ”

એવી-શૌર્યનાં અગણિત સંસ્મરણોવડે જહેકતી સોરઠની અમર ભોમકાનો એટલોજ અમર શૌર્યપ્રસંગ છે.

દીપડા સાથે ભીષણ અથગાથા કરી, લોથ યઇને ઘેર આવેલા આ શરવીરોને દેખતાંજ ધોમ ધખતે ખપોરે ચીચોડનો પસાયતો સતરાખાજ દોડતો પાટણવાવ પૂગ્યો અને ફોજદારને ખબર કર્યાં. ફોજદારે ટેલીફોનથી ગોંડળનરેશને સમાચાર મોકલ્યા અને ધાયલ થયેલાઓને અને મરેલ દીપડાને લઈ પાટણવાવ આવવા હુકમ મોકલ્યો.

ફોજદારે તેમનો ધોરણસર પંચકયાસ કરી તેમને ઇસ્પતાલમાં જવાની પરવાનગી આપી; પણ હવે તો તેમના ધા દરતા હતા અને ત્યાં અસહ્ય વેદના થતી હતી. દરદ વધવા માંડ્યું, અને સાંજ પડી. ત્રણેને ચીચોડ મોકલવામાં આવ્યા.

અને આ શરવીરાની કદર ગોંડળના રાજવીએ ટેવી રીતે કરી ? તેમને ઇનામ અકરામ કે સારો હોદ્દો આપીને નહિ. એમણે તો દીપડા સાથે મલ્લકુસ્તી કરનારાઓને બહાદુરી બદલ દીપડાનું ચામડું એનાયત કરવાનું નમુનેદાર ફર્માન કર્યું. ફોજદારે ઢેઢો પાસે ચામડું ઉતરાવી તે નરવીરોને આપ્યું, પણ ચામડુંયે અનેક છોડા અને વીંધોવાળું હોવાથી તફન નકામું નિવડ્યું. અલારે તે વ્યાઘ્રચર્મ પાટણવાવના પોલિસ થાણામાં ચીચોડના શરવીર ગામેતીઓની સ્મૃતિને પણ વિસરાવતું એક અંધારે ખૂણે સડી રહ્યું છે.

ચીચોડના શરવીર મીયાંઓએ કંઈ બદલા કે ઇનામ અકરામની અપેક્ષાએ દીપડા સાથે રણ-જંગ નહોતો જમાવ્યો. એમને આવી જાહેરાતની પરવાહ પણ નહિ હોય; પણ સમજી માનવીની

સામાન્ય શુદ્ધ આવી બહાદુરીની કદરદાની જોવા હંમેશાં આતુર હોયજ. ઇંગ્લેન્ડ કે અમેરિકામાં આવી વીરતા કોઈએ દાખવી હોય તો તેની ફિલ્મો લેવાય, જાહેર પ્રગ્ન તેની પાછળ ઘેલી ફરે, રાજ્ય તેના ઉપર માન-ચાંદ-કિતાબ ને ઇનામની નવાજેશો વરસાવે, વર્તમાનપત્રોનાં એ અદ્ભુત પ્રસંગના લાંબા અગમગતા અહેવાલો છપાય, સાપ્તાહિકો ને માસિકોને પાને પાને તેમની તસ્વીરો ઉભરાય, ને કંઈ કંઈ થાય; પણ આ નિઃસ્પૃહી ને નિરભિમાની ગામડીઆ તો રહ્યા કોઈ અજાણ્યે ખૂણે સડતા હેમ્પડનેા, કોમ્બેલો, એટપાડો અને યુજેન સેન્ડાઓ. તેમને માત્ર આમડાથી નવાજવા સિવાય, શુદ્ધ સ્વરૂપમાં દુનિયા સમક્ષ કોણ મૂકે? ગરવા સોરઠમાં એક કાળે ધરણી ધ્રુન્નવતી વીરતા અને અંગાર સરીખાં ખમીર આજે એસરી પડ્યાં છે. તેનું મૂળ રાજવીઓની અને પ્રજાની આ વીરનરોપ્રવેતી જડતાભરી બેદરકારી-ખીન-કદરદાનીમાંજ છે.

એ માસ અગાઉ આ બનાવ ગોંડળની હદમાં બનેલો. ત્યારપછી ગોંડળના કુમારશ્રી નટવર-સિંહજી એ બાબુ રંગાડ કરતા એક ખીજ દીપડાને મારવા સારૂ તા. ૧૭-૧-૨૬ ના રોજ સી-ધાવેલા. પાટણવાવના ફોજદારે તેમને પેલી ભાંગેલી તરવારના ટુકડા અને જામગીરીવાળી બંદુક બતાવ્યાં, ત્યારે કુમારશ્રીએ દિગ્મૂઢ બની પૂછ્યું, “શું? શું? આ હથિયારથી દીપડો માર્યો?” ફોજદારે મારી માગીને કહ્યું “બાપુ! ક્ષમા કરજો એ તો મજબૂત ને અનાડી જાત રહી એટલે દીપડાને માત્ર અથથાઅથથા કરીને પૂરો કરી નાખ્યો.” કુમારશ્રી સાશ્વર્ય નયને જોઈ રહ્યા.

પછી કુમારશ્રી નટવરસિંહજી પચાસ માણસોના રસાલા અને બંદુક ગોળાના ગાડીભર સરં-જામ સાથે ચીચોડ આગળ એસામના કુંગરોમાં રખડી રખડીને ચાક્યા, પણ શિકાર ન થવાથી પાછા સ્વગૃહે સિધાવ્યા.

એક મદ્રાસી સ્ત્રીની વીરતા

(લેખક:-ગોપીનાથ વર્મા-‘શૃલલક્ષ્મી’ હિન્દી માસિક ઉપરથી)

એક મદ્રાસી યુવક ઘણા દિવસથી જમશેદપુરમાં રહે છે. સ્થાનિક કંપનીમાં નોકર છે. આ યુવક તા. ૨૩ મી જુલાઈને દિવસે રાતના ૧૦ વાગ્યાથી સવારના ૬ વાગ્યા સુધી નોકરી ઉપર હતો. તે રાત્રિએ તે પોતાને કામે થોડો વહેલો જઈ પહોંચ્યો. ઘેર સ્ત્રી એકલી હતી. પહેલે-થીજ દાવ શોધતો એક નરપિશાય પંજાબી લાગ મળતાં તે મદ્રાસી યુવતીના ઘરમાં ઘૂસ્યો. મદ્રાસી યુવતી ભણેલી ગણેલી તથા શુદ્ધિમાન હતી. ઘરમાં ઘુસતાંજ તે પંજાબી તેને ડરાવવા ધમકાવવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, ઘરમાં જોટલા પૈસાટકા હોય તે બધું હાજર કરી દે નહિ તો તારું ખૂન કરીશ અને આજર લઈશ. યુવતીએ પોતાની શુદ્ધ પ્રમાણે તરતજ જવાબ આપ્યો, “અરે! આપ આટલા નાપુશ શમાટે છો, ઉભા રહો, હું આપના આગળ ઘરની સઘળી અમૂલ્ય વસ્તુઓ હાજર કરી દઉં છું. મારા પતિ મને બહુ દુઃખ દીધા કરે છે. હું જાતેજ તમારી સાથે આવી નીકળીશ. લો આ ઘરેણાં છે તે બાંધી લો. થોડાઘણા રૂપીઆ પેલા ખૂણામાં દોટલા છે તે હમણાંજ ખોદીને કાઢી લાવું છું.” આટલું સાંભળતાં તો તે પાખી પંજાબી અતિશય પ્રુલાઈ ગયો. ઘરેણાં તથા બીજી અમૂલ્ય વસ્તુઓ એક પોટલીમાં બાંધવા લાગ્યો. યુવતી ખૂણામાં ગઈ. તેણે પેટીમાંથી એક ધારવાળો છરો કાઢીને પોતાના પાલકમાં સંતાડ્યો. કેટલાક રૂપીઆ પણ સાથે લીધા. પંજાબીના આગળ રૂપીઆ મૂકીને તેને ગણી જોવાને કહ્યું. તે દુષ્ટ રૂપીઆ ગણવા લાગ્યો. બરાબર લાગ જોઈને સ્ત્રીએ તેની છાતીમાં છરો ઘોસી ધાલ્યો અને તે બેહોશ થઈ નીચે પડ્યો. યુવતીએ તાણું વાસીને સ્થાનિક થાણામાં જઈને પોલિસને ફરિયાદ કરી. પોલીસના માણસો તેજ રાત્રે ૧૧ વાગે તે જગાએ આવ્યા. યુવતીએ કહેલી સઘળી બાબત જોમની તેમ મળી આવી. તે રાત્રિએ યુવતી કોઈ નજીકના સગાને ત્યાં સૂઈ રહી. સવારે જ વાગે તેનો પતિ પણ આવી પહોંચ્યો અને સઘળી હકીકત સાંભળી. આ બનાવ નજરે નજર જોયેલો છે. સંભળાય છે કે તે સ્ત્રીને ઇનામ આપવામાં આવશે. શહેરમાં આ બનાવે સણસણાટ ફેલાવી દીધો છે. તે દુષ્ટ પંજાબી મરી ગયો છે.

હિંદુ જાતિની મહત્તા

(લે:-એન્થ્રોપોલોજીકલ સર્વેયર ડૉક્ટર 'હિંદુસ્થાન' તા. ૨૪-૧૨-૨૭ ના અંકમાંથી)

જગતભરની તમામ સંસ્કૃતિઓમાં હિંદુ સંસ્કૃતિનું સ્થાન ઉંચામાં ઉંચી કોટિએ પહોંચેલું છે. ક્ષમા અને ત્યાગની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિસમી એ સંસ્કૃતિની છાપ એટલી સજ્જડ પડે છે કે જે વ-રસો સુધી ભુંસાતી નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની ભાવનાઓ એટલી પ્રબળ હોય છે કે હિંદુ-ધર્મમાંથી પતિત થયા પછી પણ તે વિશુદ્ધ ભાવનાઓના રણકારા તેના હૃદયને ઝમઝમાવે છે. અસારે એવા હનરો અને લાખો, પતિત થયેલા હિંદુઓ પોતાને હિંદુધર્મમાં પાછા દાખલ કરવા પોકારી રહ્યા છે. કારણ? કારણ એજ કે, તેમના હૃદયમાં હિંદુ સંસ્કૃતિની ઉંડી છાપ પડેલી હોય છે. કેટલાંક કારણોને વશ થઈ જેઓ અત્યારે હિંદુધર્મ સ્વીકારી શકતા નથી, તેવા પરકામમાં ભળી ગયેલા પણ અસારે આપોકાર જાહેર કરે છે કે, અમે પણ એક વખત હિંદુ હતા અને હિંદુના પુનિત નામથી પોતાનું ગૌરવ સમજે છે. હિંદુ સંસ્કૃતિની પ્રબળ ભાવના ઉપર વિધર્મિઓના અનેક પ્રહારો પછી પણ તે અજોડ અને અજોય ઉભેલી છે અને તેના ગૌરવમાં દિનપ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે.

આત્મશુદ્ધિનું ભાન થયેલ હનરો અને લાખો પતિત હિંદુઓનો સ્વધર્મમાં પાછા આવવાની પ્રબળ ઇચ્છાનો વેગ એટલો વધ્યો કે હિંદુધર્મમાં ધુરંધર નેતાઓનું લક્ષ તે બાજુ ખેંચાયું અને હિંદુત્વના છૂટાછવાયા થઈ ગયેલા અંગ-ઉપાંગોને એકત્ર કરવા શુદ્ધિ અને સંગઠનની દીક્ષાલના પ્રયત્ન પાયા મંડાયા અને તે ધર્મકાર્ય કરતાં કરતાં અનેક સંકટો અને મુશ્કેલીઓ સહેતાં સહેતાં, ચૂસ્ત હિંદુત્વના આક્ષેપો અને પ્રહારોની દરકાર નહિ કરતાં, વિધર્મિઓ તરફથી આપવામાં આવતી પ્રાણાંત દંડની ધમકીઓ નહિ લેખવતાં, રાજ્યની પણ ખફગી વહોરીને, એ ધર્મકાર્ય અપનાવવા સતત પ્રયત્ન કરતાં એક મહાન રાષ્ટ્રવિધાયક નરવીર ક્ષત્રીઓ, હિંદુત્વના ગૌરવ સમે આત્મા, એક કુર અત્યાચારી મુસ્લીમના હાથે હણાયો. ધર્મચર્યાના બહાને બિહાનાવશ મહાન નરનું સ્વાગત, સ્વીકાર્યા પછી તે નરપિશાએ પાંચ પાંચ ગોળીબારથી જન લીધો. આ મહાન નરનું સંસારી નામ મુન્શીરામ હતું, જે દુનિયાભરમાં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદને નામે વિખ્યાત હતું. એવા ભડવીર એ હતા કે જેણે મૂર્ખાઓની સંગીનો અને મશીનગતો સામે પોતાની છાતી ખુદી કરી પોતાના અડગ ધૈર્યનો પરિચય આપ્યા જગતને કરાવી દીધો અને ઈશ્વરમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા દાખવી પોતાનું શ્રદ્ધાનંદજીતરીકેનું નામ દીપાવ્યું. આ મહાન નરની ખોટ એકલી હિંદુ કોમને નહિ પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષને ન પૂરાય તેવી પડી છે; પરંતુ હિંદુધર્મ આવા અત્યાચારીઓને પણ શિક્ષા કરવા ના પોકારે છે અને ક્ષમા આપવાના પોતાના પવિત્ર સિદ્ધાંતને વળગી રહે છે.

ઈ. સં ૬૦૦ ની સાલથી એક એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે, કાફરનું ખૂન કરવાથી બેહસ્ત અને હુર પ્રાપ્ત થાય છે; અને એ માન્યતા ખોટી હોવાનો એકરાર અમુક ગણ્યાગાંઠવા મુસ્લીમ બંધુઓને બાદ કરતાં કેટલાઓએ કર્યો છે? અને તે ધર્મધેલી ભાવનાઓને પોશી આ પરિણામ આવ્યું છે. ઈ. સં ૬૦૦ થી તે આજ દિનસુધી લગભગ ૧૩૦૦ વર્ષના ગાળામાં એવો એક પણ બનાવ નથી બન્યો કે કોઈ ધર્મધેલા હિંદુએ પ્રમાણિક ધાર્મિક મતભેદના કારણે કોઈ વિધર્મિનું ખૂન કર્યું હોય.

દરેક હિંદુભાઈઓ પોતે પોતાનો “ફર્ગીવ એન્ડ ફર્ગેટ” અર્થાત “ક્ષમા કરો અને ભૂલી જાઓ”નો સિદ્ધાંત ન ભૂલે અને ગમે તેવા અપકૃત્ય તરફ પણ ક્ષમા બતાવી હિંદુધર્મને અને તેનીજ સંસ્કૃતિને શોભાવે.

લોકમાન્ય તિલકનાં થોડાંક સંસ્મરણો

(દૈનિક “ હિંદુસ્થાન ” ના એક અંકમાંથી)

લોકમાન્યનાં સૌથી મોટાં દીકરી પાર્વતીબાઈ કેતકર લખે છે કે:— ‘ હું ’ શીમેલ હાઇસ્કૂલમાં જતી ત્યાં મરાઠી ચોથા ધોરણ નેડે અંગ્રેજી પહેલી ચોપડી પણ શરૂ કરાવતા. ૧૨ મા વર્સ પછી છોકરીઓ પરણે છે ને ત્યાંસુધીમાં મરાઠી પણ તેમનું પૂરું થતું નથી. ત્યાં અંગ્રેજી પણ ટ, ફ, જ. થાય; તેથી પ્રથમ મરાઠી પૂરું પાડું થયા વગર અંગ્રેજી નજ શીખવવું, એમ દાદા કહેતા ને એજ કારણથી દાદાએ અમારી નિશાળમાં આવીને અંગ્રેજીના કલાક વખતે મને બીજા એકાદા ગણીત કે સંસ્કૃતના વર્ગમાં બેસવા દેવી એવી ગોઠવણ કરી હતી. આથી તે વખતના શાળામાંના કેટલાક શિક્ષકો દાદાને ‘ ચસ્કેલ ’ કહેતા ને ટીકા કરતા.

હું નિશાળેથી ઘેર આવું એટલે મારે સાડી બદલવી પડતી; તેથી એકવાર મેં દાદાને કહ્યું કે ‘ મને છીંટનો સાળુ લઈ આપો. ’ દાદાએ જવાબ આપ્યો ‘ છીંટનો સાળુ ન લેવાય. બધાં વિલાયતી હોય છે. ’ આમ કહીને લંબાણપૂર્વક સ્વદેશીનો મહિમા મને કહી સંભળાવ્યો. ત્યારથી સમજતી થઈ કે, નિશાળમાં બીજી છોકરીઓ જે લલકામધ કપડાં પહેરીને આવે તે બધા વિલાયતી કપડાંનાં બનેલાં હોય છે. અમારા ઘરમાં સુતરાઉ બધું થાણા કલ્કાય અને ગરમ કાપડ વુલન મીલોને બદલે ધાબળીઓનું વપરાતું.

ઘરમાં બે વખત ચઢા થતી પણ આઈ અમને કદી ચઢા આપતી નહિ. અમને દૂધજળ આપાતું. અમે દાદાને પૂછીએ ‘ તમે કેમ ચઢા પીઓ છો ? ’ દાદા કહેશે ‘ ટેવ પડી; તમારે તે-માંથી બચવું નોંધ્યે. બાપ દારૂડીઓ હોય તોપણ છોકરાઓએ દારૂ પીતાં કદી ન શીખવું નોંધ્યે. ’ વિશ્વનાથ (લોકમાન્યનો સ્વર્ગસ્થ જ્યેષ્ઠ પુત્ર) ને જનોઈ દીધા પછી દાદા રોજ તેની પાસે સંધ્યા કરાવતા. કોઈવાર ન કરી હોય તો ગુસ્સે થતા. એક દિવસ વિશ્વનાથ કહે ‘ ત્યારે તમે કેમ સંધ્યા નથી કરતા ? ’ દાદા કહે ‘ હું તારા જેવડો હતો ત્યારે રોજ કરતો, હવે તો હું રોજ વેદ વાંચું છું એટલે સંધ્યા નથી કરતો. ’ અમને એમના ઉપર વિશ્વાસ બેઠો નહિ એમ નોંધ મેક્સમૂલર સાહેબે કરેલાં વેદાના લાપાંતરનાં બડાં બડાં પુસ્તક દાદાએ અમને દેખાડ્યાં ને કહે ‘ પૂર્વે દૈત્યો વેદને ચોરીને લઈ ગયા હતા. હવે જર્મનો લાપાંતર કરીને ધોળે દહાડે લઈ ગયા છે. ’

સવારે ચઢા પીતી વખતે દાદા રોજ ટપાલ જેતા અને વિનોદ કરતા. ૧૯૦૮ ના સુરતના બબેડા પછી મોડરેટ તેમજ એક્સ્પ્રીમીસ્ટ ડાખાંઓ વચ્ચે સારી પેડે ગાળો ચાલતી. એક દિવસે ચઢા પીતી વખતે અમને પૂછવા લાગ્યા ‘ તમે બધાં રોજ ચઢાની સાથે કંઈને કંઈ ખાઓ છો: ’ હું શું ખાઉં છું તે કહો નોંધ્યે ? ’ દાદા ચઢા સાથે કોઈ દિવસ કશું ખાતા નહિ, તેથી અમે કહ્યું કે, ‘ તમે તો કોઈ દિવસ કશું ખાતા નથી. ’ દાદા હસીને કહે ‘ કેવું અજ્ઞાન ! અરે, હું રોજ ચઢા સાથે ગરમાગરમ ગાળો ખાઉં છું ! ’

સને ૧૯૦૬-૭ ની સાલમાં સ્વદેશી હીલચાલ ઉપડી અને સરકારની દમનનીતિ શરૂ થઈ તે વેળા બીબીન બાણુએ ડાખાંઓદારો જાહેર કર્યું કે, જેમને જેલની તૈયારી કરવી છે તેમણે અગાઉથીજ ઘરમાં જરબંદીના રોટલા વગેરે ખાવાની તાલીમ લેવાનું શરૂ કરી દેવું નોંધ્યે. આ વાંચીને લોકમાન્યે કહેલું કે, જેલને સારજ શું આવડી તૈયારી કરવાની ? જેલ મળો કે ન મળો. દેશને સારા દિવસ ન આવે ત્યાંસુધી આ જેલજ છે, એમજ માનીને દેશભક્તે ચાલવું નોંધ્યે. જેને જેલમાં જવું પડે એટલા ખાતર જરબંદીના રોટલાની તાલીમ લેવી પડે એણે કમયોગ જાણ્યોજ નથી એમ સમજવું. જરબંદી ખાઈને ભલે તે ચાહે તેટલી તૈયારી કરે, તેને હાથે કાર્યસિદ્ધિ થવાની નહિ.

આત્મજ્ઞાન અથવા ‘આપણે કોણ ?’

(લેખક:-આલકવિ-‘વિશ્વજ્યોતિ’ સં. ૧૯૮૨ ના ફાગણ માસના અંકમાંથી)

સુખ મેળવવા માટે મથતા રહેવું એ મનુષ્યનું જીવનકાર્ય નથી. પણ ‘આપણે કોણ ?’ એ જાણવું તેજ મનુષ્યનું સાચું ધ્યેય હોઈ શકે. સઘળા પ્રાણીઓમાં વસવા છતાં તે પરમાત્મા મારા અંતઃકરણમાં પણ વસેલ છે; તેજ પ્રમાણે સઘળા પ્રાણીમાત્રમાં પણ હું છું અને મારામાં સર્વ ભૂતમાત્ર છે (સર્વભૂતદયમાત્માનં સર્વ ભૂતાનિચાત્મનિ). આ બાબતનો અનુભવ લેવો એજ દરેક માનવીનું કર્તવ્ય છે. આ તત્ત્વનો જેને સાક્ષાત્કાર થાય, તેના હાથે સર્વ પ્રાણીનું હિત જેનાથી સંધાય એવાંજ કામો થાય છે. આખા જગત તરફ આત્મોપમ્ય દૃષ્ટિથી જેનારનો આ સહજ સ્વભાવ બને છે. પછી ભૂતમાત્ર ઉપર પ્રેમ કર, અગર તો પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ કરનાર કાર્ય કર; એવું તેને કહેવાની અગત્ય રહેતી નથી.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી તેને પોતાને માટે કરવાનું એવું કંઈ રહેતું નથી, તોપણ સાચો જ્ઞાની પુરુષ હાથપગ જેડીને કોઈ દિવસ ખેડો રહે એ બનવું શક્ય નથી. કર્મ સાથે મારે કંઈ લેવા દેવા નથી, હું તો સંન્યાસી થયો છું, એવું કહેનાર પુરુષોએ સંન્યાસીના વેષમાં રહીને પ્રાણી-માત્રનું પરમ હિત સંધાય એવાં કાર્યો આજન્મ કર્યાં છે.

હમરો માણસોમાં ‘આપણે કોણ ?’ એવું જાણવાની ઇચ્છા કોઈકનેજ થાય છે અને તે સિદ્ધિ મેળવવાનેજ પ્રયત્ન કરતો થાય છે. એવા પ્રયત્નો કરનારાઓમાંથી કોઈકજ મને આની મજે છે એવું લગવાને કહ્યું છે. આવા આ અદ્ય માણસોમાંથી આત્મજ્ઞાન થયા પછી કર્મનો બંધી રીતે ત્યાગ કરીને જગતમાં જઈ વસનારો કોઈ હોય તો અપવાદતરીકે તેના તરફ ધ્યાન આપવામાં કંઈ હાંસલ નથી. આત્મજ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાની મહાત્માએ શું કરવું ? એ વિચારવાનું આ સ્થળ નથી અથવા એવા જ્ઞાતાઓએ આમજ કરવું જોઈએ, એવું પ્રતિપાદન કરવું એ પણ કઠિન છે; પરંતુ જગતનો સર્વસામાન્ય અનુભવ જોઈએ તો આવા બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ, સંસાર-સાગરમાં ડૂબકો ખાતા પોતાના બંધુઓને સન્માર્ગ બતાવવામાં પોતાનું ખાડીનું આયુષ્ય સમર્પે છે. આ વાત ઇતિહાસ-પુરાણો ઉપરથી અને અર્વાચીન સમયના મહાન પુરુષોના વર્તન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણમાટે મથતા રહેવું એ જ્ઞાનીપુરુષોનો જેવી રીતે સહજ ધર્મ થઈ પડે છે, તેજ પ્રમાણે આ બ્રહ્માનુભવની સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક રહેવું આત્મતિક સુખ પણ તેને જોગવવા મજે છે. આ આત્મતિક સુખ તે જ્ઞાનનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. આત્મજ્ઞાની બ્રહ્માનંદમાં તરંગવા લાગ્યો; માટેજ એવી જાતના આનંદની પ્રાપ્તિ થાય એ ઇચ્છાથી જ્ઞાની પુરુષે પ્રથમથીજ પ્રયાસો કર્યા, એવું કહી શકાશે નહિ. ઓગણપચાસમો સિદ્ધાન્ત ભૂમિતિકાર યુક્તિલક્ષી છોડવાયો, તે સાથે તેને પોતાના દેહનું લાન રહ્યું નહિ અને પ્રમેયસિદ્ધિના આનંદથી તે ગોડો થયો, ત્યારે આ અનુપમેય આનંદ મેળવવામાટેજ યુક્તિલક્ષે દિવસોના દિવસો વિચાર કરવામાં કાઢ્યા અને મગજને થકવી દેવામાં કાઢ્યા એમ કહી શકાશે નહિ. સુખ અને સુખની ઇચ્છા કરનાર, એવું દૈત ઉત્પન્ન થયા પછી એકત્વથી મળનાર બ્રહ્મસંસ્પર્શજન્ય સુખ મળવુંજ મુશ્કેલ છે.

સુખ શોધવાની પાછળ લાગેલી મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ થયું નથી; પણ મનુષ્યોની તૃણાઓ અને લાજતો હદથી વધારે વધી છે; અને સુખપ્રાપ્તિ એ મનુષ્યનું ધ્યેય નથી. આ સિદ્ધાંત વધારે ને વધારે માણસોને અનુભવમાં આવવા લાગ્યો છે. આ દૃશ્ય જગતની પેલીમેરની અતકર્ષ શક્તિનું જ્ઞાન પોતાને થાય, એ શક્તિનોજ હું પણ એક અંશ હોઈને પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ પોતે જાણવું અને તેની પ્રતીતિ મેળવવી એજ માણસનું અંતિમ ધ્યેય છે. આધિભૌતિક શાસ્ત્રો એક વિશિષ્ટ મર્યાદા ઓળંગીને માણસ જઈ શકે એ શક્ય નથી, એમ કહેવા માંડ્યાં છે. ઇંદ્રિયથી પર-અતીત એવો આ જ્ઞાનનો પ્રદેશ કેવળ બુદ્ધિજ કળી શકે ! આ જૂનું તત્ત્વ ફરી એક વધારે ઠોકર ખાધા છી માણસને સમજવા લાગ્યું છે. સુખપ્રાપ્તિ એ માણસનું ધ્યેય નથી, પણ આત્મસ્વરૂપને ઓળખવું એજ સઘળાઓનું અંતિમ ધ્યેય છે. આ વાત સર્વને માન્ય હોય, તો

પણ એ ધ્યેય કેવી રીતે સાધવું આ સવાલ બાકી રહે છે અને આ પ્રશ્ન યોગ્ય રીતે જે વખતે માણસ ઉકેલી શકશે, તે વખતે આપણું આ જગતપરતું જીવનકાર્ય કર્યું તેનો નિશ્ચય કરી શકશે.

આત્મસ્વરૂપને ઓળખવું, સર્વ ભૂત એક આત્મા છે આ તત્વનો અનુભવ કરવો એજ માણસનું અંતિમ ધ્યેય છે. આ વાત પાશ્ચાત્ય કે પૂર્વના સઘળા વિદ્વાનો આજે કમૂલ કરે છે. પરમેશ્વર છેજ નહિ આવા નાસ્તિક વિચારો પ્રગટ કરનારા કાલા આજે પણ નથી એમ નથી; અને આ વિચારો નવીન પણ નથી. અધ્યાત્મજ્ઞાનનો જે વખતથી ઉદય થયો, તે સાથેજ આ નાસ્તિક તત્ત્વજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થએલ છે. ગુલાબના ફૂલને તેની સુંદર પાંખડીઓના નીચેજ કાંટા હોય છે. આ કાંટા જેમ ગુલાબને છોડીને જતા નથી, તે મુજબ માનવીના ધ્યેયનો નિર્ણય કરનારા તત્ત્વજ્ઞાન સાથે ચોંટી રહેલા આ નાસ્તિક વિચારો કોઈએ પ્રકાશિત કર્યા હોય તો તે માટે ખોટું લગાડવાનું કાંઈ કારણ નથી.

માણસની વૃત્તિ બહિર્મુખ હોય ત્યારે તેના વર્તનને પોષક હોય એવું આ તત્ત્વજ્ઞાન વાંચીને થોડો વખત તેને સમાધાન થાય, પણ તે સમાધાન કાયમ ટકનારું નહિ. માણસ તુરત અંતર્મુખ થાય છે. વિષયોની ક્ષણભંગુરતા તેના જાણવામાં આવેલી હોય છે. સુખના ઉપભોગ કરતાં તૃષ્ણા-ઓ અને હાજતોનો છેદ ઝપાટાથી વધતો જાય છે, એનો અનુભવ તેને આવેલો હોય છે. આવે વખતે નાસ્તિકવાદીઓનું તત્ત્વજ્ઞાન સમાજમાં મૂળ ઘાસી બેસશે અને કોઈક વખતે તેનું વૃક્ષ થશે, એવી જરાપણ ભીતિ રાખવાનું કારણ નથી. એ તત્ત્વજ્ઞાન લૂઠું હોય છે. માનવનીતિનો ઇતિહાસ આ વાત કહેતો આવ્યો છે, તેથી આવા મિથ્યાવાદીના તત્ત્વજ્ઞાનમાટે વિચાર કરવો એટલે ફોગટ કાળસેપ કરવા જેવું છે.

આત્મસ્વરૂપ ઓળખવું એજ માનવીનો સાચો ધર્મ એવું મનમાં નિશ્ચિત થયા પછી તે કેમ આચારમાં મૂકવો એનો વિચાર કરવો એજ યેચસ્કર છે.

ધર્મનાં જે અંગ માની શકાય. એક તો એ ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન અને બીજું તે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ આચારમાં મૂકવા માટે કરી આપેલ નિયમ. જગતમાંના જૂદા જૂદા ધર્મોમાં જે બ્રાહ્મવિધિ નિર્માણ થયા, તેનો મૂળ ઉદ્દેશ આજ હતો. આ બ્રાહ્મવિધિ શુદ્ધ શુદ્ધિથી આચરણમાં મૂકવા એટલેજ તે નીતિ. ધર્મ એટલે અંતિમ તત્ત્વજ્ઞાનનું ધ્યેય અને નીતિ એટલે એ ધ્યેય સાધવાને માટે મનુષ્યોએ પોતાના પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં રાખેલું વર્તન. ધ્રુવજીની જેમ અચલ અને નિષ્કંપ ધ્યેય સામે રહ્યાવિના માણસની સંસારસાગરમાંની આ નૌકા સુરક્ષિત ચાલવી એ શક્ય નથી. નાવિક ગમે તેટલો કુશળ હોય, તેપણ હોડકાર્યત્રની સહાયવિના હું મારી નૌકા ચલાવીશ આ તેનો ફારસફોગટ છે.

માનવીજીવનનું સાર્થક કરવાને આવી રીતે ધર્મ અને નીતિ એ બન્ને અત્યાવશ્યક છે. ધર્મનો નાશ થવા લાગ્યો, સમાજનું સંગઠન તૂટવા લાગ્યું, સાધુ પુરુષોની હેરાનગતિ થવા લાગી, દુષ્ટાનું જોર વધવા માંડ્યું, આવું જે જે વખતે કહેવાય; ત્યારે ધર્મ અને નીતિને ફારગતી અપાઈ છે, એવોજ તેમાંથી અર્થ નીકળે છે.

હોડકાર્યત્ર તેની જગા ઉપર છે, પણ આગબોટનો કેપ્ટન દારૂના નિશાને લીધે ટેકાણા ઉપર ન હોય, તો હોડકાર્યત્ર શું કરી શકશે ? જગતમાં પ્રચલિત છે એવા સઘળા ધર્મોની અત્યારે આવીજ દશા થઈ છે. ધ્યેયની બાબતમાં કોઈને મતભેદ નથી, પણ આ ધ્યેય સાધ્ય કરવાને માટેનો જે બ્રાહ્મવિધિ એટલે નીતિ, જે આચરણ માણસે રાખવું જોઈએ, તેનું યોગ્ય જ્ઞાન નહિ હોવાથીજ આજે માનવીઓમાં જૂદી જૂદી તકરારો, દ્રેષ, તિરસ્કાર, અસહિષ્ણુતા વગેરે દુર્ગુણોનું જોર વધ્યું છે.

ભૂતમાત્રમાં એક આત્મા છે, સઘળી માનવજાતિ એકજ પરમાત્માનાં બાળકો છે, જ્યારે આ વાત ખરી છે ત્યારે આ વિચારને અનુસરીને માનવજાતિએ પરસ્પર વર્તન ન રાખવું જોઈએ ? આ આચરણને અમલમાં લાવવાને સઘળા ધર્મમાંના તાંત્રિક બ્રાહ્મ વિધિને સંકેલી મૂકવા જોઈએ. આ તાંત્રિક બ્રાહ્મ વિધિને આચારમાં મૂકવા એટલેજ ધર્મનું પાલન થાય છે. આ દુષ્ટ કલ્પનાએજ મનુષ્યના અત્યંત હિતનું નખોદ વાળ્યું છે ! આ બ્રાહ્મવિધિ ઉપરથી માણસનું મન જેટલું પાછળ ખેંચાશે, તેટલો તેટલો તે પોતાના ધ્યેયની નજીક જશે, એમાં શંકા નથી. મનુષ્યનું આત્મિક કલ્યાણ સાધવાને સહાયભૂત થાય એવાજ બ્રાહ્મ આચાર હોવા જોઈએ.

એમ નિશ્ચય થયા પછી બાહ્યવિધિનું ખરું શુદ્ધ સ્વરૂપ કયું, એ શું સમજવું ન જોઈએ ?

પુરાણ મતાભિમાન, પરંપરા, સંપ્રદાય, પૂર્વગ્રહ વગેરે અનેક બાબતો આ વર્તનમાં આડે આવશે; પણ આમહિત સાધવાનો ખરો તનમનાટ ઉત્પન્ન થયો હોય તો આ આડે આવનારી બાબતોનું મહત્ત્વ ઓછું કરવું જોઈએ. સવારે ઉઠ્યા ત્યારથી રાત્રે સૂતાસુધી આપણા ધર્મમાં જે બાહ્યવિધિ કહ્યા હોય તેમાંથી કોઈ આપણાથી કદાચ ન બની શક્યા, તો તેનામાટે દિલગીર થવાનું કારણ નથી; પણ સર્વ ભૂતમાત્રમાં એક આત્મા છે, સઘળા જગતનો પિતા એક પરમાત્મા છે, એ દૃષ્ટિએ આપણા દેશબંધુઓ સાથેના વર્તનમાં આપણા હાથે અપરાધ તો થતો નથી ને? આ વિચાર પ્રત્યેકે પ્રથમ કરવો જોઈએ. કોઈને હાનિ પહોંચે એવું કોઈ કૃત્ય મારા હાથથી થયું નથી ને? કોઈના મનને દુઃખ થાય અથવા તો કોઈને ઉદ્વેગ થાય એવું તો હું બોલ્યો નથી ને? સ્વાર્થ સાધવાને અસત્યનું તો અવલંબન કયું નથી ને? મારા હાથે કોઈને અન્યાય તો થયો નથી ને? કાયાથી, વાણીવડે અગર મનથી કોઈના અહિતના વિચાર તો કર્યા નથી ને? કોઈના પર મેં ભુલમ કર્યો નથી ને? અથવા ભુલમગારેને મદદ થાય એવું કોઈ કૃત્ય મારાથી થયું નથી ને? પોતાના અને પોતાનાં બાળકોના ભરણપોષણમાટે પૈસા કમાવાની નજરે પ્રમાણિકપણાને તિલાંજલિ તો નથી આપી? બિચારા ગરીબોને સુકી ભાખરીનો કટકો મળતો નથી એવું નજરે જોવા છતાં મારા પોતાના દૂધચોખામાં જરાપણ કમતરતા ન આવે તે માટે પૈસાના ઢગલે ઢગલા તો બેળા કરી રાખતો નથી ને? પોતાનાં જ દરવાજા આગળ ગરીબોનાં બાળકો બિચારાં નાગાં ઉઘાડાં રખડતાં અને ટાઢથી ધ્રુજતાં-થરથરતાં જોવા છતાં પોતે સુટ ઉપર સુટ શીવડાવીને ચેન-બાજી તો ઉડાવતો નથી ને?

ગરીબોને ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર ટંકના ખોરાકના ફાંફા થાય છે; શરીરના અંગને ઢાંકવા જેટલોએ કપડાંનો કકડો મળતો નથી; ટાઢ-તડકાથી થાકેલું શરીર રાતની વખતે લાંબું કરવાને કચાંચથી જમીનનો કટકો પણ નથી મળતો; એવી દેશની સ્થિતિ જોવા છતાં, પરસ્પર સ્પર્ધાને ભોગ પડીને 'અમુક ભાઈથી હું શ્રીમાન' એમ બતાવવાને-લાખો રૂપિયા ખર્ચાને માળ ઉપર માળ ચઢાવીને બંગલા તો નથી બનાવતો ?

ધર્મ પ્રમાણેનું આચરણ પોતાથી થાય એવી મુશુદ્ધિ છે; પણ ધર્મનું ખરું-મુખ્ય અંગ તેને જ ભૂલીને તાંત્રિય બાહ્યવિધિ આચરવામાં જ ભૂથણ અને સમાધાન માનવાની ભાવના જે વખતે માણસના મનમાંથી તદ્દન નિર્મૂળ થશે, ત્યારે ઉપરોક્ત વિચારો તેના મનમાં ઉત્પન્ન થયાવિના કદી રહેશે નહિ.

ત્યારે 'સર્વ ભૂતમાત્રમાં એક આત્મા છે' આ રહસ્યને વર્તનમાં ઉતારવું એ જ માનવીનું જીવનકાર્ય છે, એમ સિદ્ધ થઈને- 'હું પ્રભુનો છું અને બીજાં પ્રાણીઓ પણ પ્રભુનાં જ છે' આ ભાવના નિશ્ચિત થયા પછી તેના હાથથી સર્વનું હિત જોનાથી સધાય એવાં જ કર્મો હમેશાં થયાવિના રહેશે નહિ. સર્વમાં તે પોતાપણું સમજશે.

હિંદુઓની સમ્બાધ

(લેખક:-જમનગરવાળા નાગેરી મનસુખલાલ મગનલાલ-‘ગુજરાતી’ તા.૨૭-૯-૨૫ના અંકમાંથી)

પૃથ્વીમંડળપરની સર્વ જાતોમાં જેવી સમ્બાધ હિંદીઓમાં છે તેવી ખીજ કોઈ પણ મનુષ્ય-સમુદાયમાં છે નહિ. આ વાત મનઃકલ્પિત નથી. આ વાતના સમર્થનમાટે અનેક અબ્રાન્ત પ્રમાણો છે. હિંદુનીતિ સંસારમાં અત્યંત પ્રાચીન છે. હિંદુજાતિના જીવનકાળમાં અનેક પ્રાચીન જાતિઓ વિનષ્ટ થઈ ગઈ છે. અનેક નવી જાતિઓનો પ્રાદુર્ભાવ પણ થઈ ગયો છે. હિંદુજાતિની સમ્બાધની આલોચના કરીએ, ત્યારે માત્ર તેની વર્તમાનદશાપર ધ્યાન નહિ આપતાં તેના પ્રાચીન ઇતિહાસપર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ઈ. સં ૧૦૦૦ સુધી હિંદુજાતિ માનમર્યાદાથી ભૂષિતા થઈ પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં હતી ત્યારપછી વિદેશીઓએ ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું; અને ક્રમશઃ તેઓ ભારતવર્ષાધિપતિ બની ગયા. ત્યારથી આજસુધી આ દેશપર વિદેશીઓજ શાસન ચલાવે છે. વિદેશીઓના શાસનકાળ-દરમિયાન ભારતવર્ષની પ્રાચીન સભ્યતાપર અનેક આઘાત-પ્રત્યાઘાત થયા છે, તેનું પ્રાચીન સ્વરૂપ અત્યારે રહ્યું પણ નથી; તદ્દપિ હિંદુજાતિ પોતાના પ્રાચીન આદર્શોને ખીલકુલ ભૂલી નથી, અઘાપિ પોતાના માન અને ગૌરવની રક્ષા કરી રહી છે. હિંદુઓ હજાર વર્ષ પૂર્વે કેટલા સાચા હતા તેનું કિંચિદપિ વૃત્તાંત અમે અહીં કહીએ છીએ.

અધુના તે સમય પણ નથી રહ્યો કે નથી રહી હિંદુઓની સમ્બાધ. આ વૈદેશિક સંસર્ગનું ફળ છે. દંધક સમયનો પણ પ્રભાવ છે. જુઓ, આંગ્લ ન્યાયાલયોનો ઉદ્દેશ ન્યાય કરવાનો-સત્યા-સત્યનો નિર્ણય કરવાનો છે. અત્યારે ન્યાયાનુસંધાનમાં, ધારાશાસ્ત્રીઓ ઇત્યાદિની મોટી આવ-સ્થકતા છે. ધારાશાસ્ત્રીઓની મદદવિના કોઈ કેસ જીતી શકાતો નથી; કિંતુ કોણ કહે છે કે, ધારા-શાસ્ત્રીઓ સત્યમાર્ગપ્રદર્શક છે? આથી તો લોકમત વિરુદ્ધ છે. મુસલમાનોના શાસનકાળમાં હિંદુપ્રજા અત્યાચારથી પીડિત હતી. સ્વરક્ષણને માટે તેને અનેક પ્રયત્નો કરવા પડતા હતા; કિંતુ આંગ્લશાસ્ત્રમાં તે ભય નથી, તદ્દપિ પોતાના જીવનનિર્વાહમાટે મનુષ્યોને અનેક ઉપાયો કરવા પડે છે. તે ઉપાયો કેવળ સાચા નથી હોતા. અઘાપિ શહેરમાં રહેતા મનુષ્યો કરતાં ગ્રામવાસીઓ સત્યપર અધિક પ્રેમ ધરાવે છે. ગ્રામપંચાયતોમાં અઘાપિ ‘દૂધનું દૂધ’ અને ‘પાણીનું પાણી’ થઈ જાય છે. શહેરોની લીલા અકથનીય છે! અનેક કારણોથી તેની સમ્બાધ જેવી જોઈએ તેવી નથી રહી. અઘાપિ ભારતવાસીઓ અન્ય દેશવાસીઓ કરતાં વધુ સાચા છે. અસત્ય વદ્યું એ એક મહાપાપ છે, એવી માન્યતા અઘાપિ ભારતવર્ષમાં છે.

પ્રાચીન ભારતવાસીઓની સત્યનિષ્ઠાનું વર્ણન અમે નહિ કરીએ. આ માટે તો તે વિદેશી-ઓનું જ કથન અધિક પ્રમાણિક છે. તેમાંથી થોડાં પ્રમાણો નીચે લખવામાં આવે છે.

પ્રાચીન હિંદુસાહિત્યમાં સત્યની જેવી પ્રશંસા કરી છે, તેને લીધે પણ હિંદુઓની સત્ય-પ્રિયતા વધુ પ્રમાણિત થાય છે. સારાંશ કે, હિંદુજાતિની સત્યનિષ્ઠામાટે ત્રણ પ્રકારનાં પ્રમાણો છે.

(૧) યૂતાન, ચીન, આદિ દેશવાસીઓનાં લખાણો

(૨) મુસલમાન અને આંગ્લ લેખકોએ કરેલું વર્ણન

(૩) હિંદુસાહિત્યનું અંતર્ગત પ્રમાણ

આ પ્રમાણો અમે નીચે આપીએ છીએ:-

(૧) ઈસુથી પાંચસો વર્ષ પહેલાં કેશિયસ નામક એક યૂતાની, ઈરાની બાદશાહના દરબારમાં હકીમ હતો. તેણે હિંદુઓના સત્ય વ્યવહારના વિષય ઉપર પોતાના ગ્રંથોમાં થોડું ઘણું લખ્યું છે. તેણે ભારતવાસીઓની ન્યાયશીલતાની પ્રશંસા કરવામાંજ એક પ્રકરણ લખી કાઢ્યું છે. સર્વથી પહેલાં ભારતવાસીઓના વિષયપર તેણેજ લખ્યું છે.

(૨) પાટલીપુત્રમાં સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં સિલ્યૂસ નિકેટરનો યૂતાની એલચી મેગા-સ્થનીસ હતો. તેણે લખ્યું છે કે:-“ભારતમાં ચોરીઓ બહુજ થોડી થાય છે. મનુષ્યોને સત્ય અને ધર્મવિષે બહુજ માન છે. અહીંના લોકો ચોરના ભયથી પોતાનાં દારો બંધ નથી કરતા અને તેઓને

પોતાના કેપરક્ષણને માટે તાળાંઓની આવશ્યકતા નથી પડતી.”

(૩) ઇસ્વીસન પૂર્વે દ્વિતીય શતાબ્દીમાં થયેલો ઍરિયન લખે છે કે:-“ હિંદુસ્તાનમાં ગામો અને શહેરોની સ્થિતિ જાણવામાટે નિરીક્ષકો નીમવામાં આવે છે. તેઓ સ્થાનોની મુલાકાત લઈ સંલ હેવાલ રાજન પાસે રજુ કરે છે. અસત્ય બોલવાનો આરોપ કદાપિ કોઈ પણ ભારતવાસીપર મૂકવામાં આવ્યો નથી. ”

(૪) હુ ઍન સાંગ ઍક ચીની યાત્રી હતો. તે સાતમી શતાબ્દીમાં બૌદ્ધધર્મનું અધ્યયન કરવા ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો. તે લખે છે કે:-“ ભારતવાસીઓમાં સન્માધ અને ધર્માનદારી ઍ બે મોટા ગુણો છે. તેઓ કોઈનું પણ ધન અન્યાયથી નથી લેતા. તેના રાજ્યશાસનમાં સત્ય પ્રધાનપદ ભોગવે છે. ”

(૫) ભારતવર્ષપર સર્વથી પ્રથમ પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપનાર મુસલમાનોની પણ આ વિષયમાં જે સંમતિ છે તે અગીઆરમી શતાબ્દીમાં થયેલા ઇબ્રસી નામે મુસલમાન લેખકના પુસ્તકમાં આપેલી છે. તેનો સારાંશ આ છે:-“ હિંદુઓ ન્યાયપરાયણ છે. તેઓ ન્યાયપથથી કદાપિ વિચલિત થતા નથી. પોતાના આ ગુણોને લીધે તેઓ ઍટલા બધા પ્રસિદ્ધ છે કે તેમના દેશમાં સર્વ દેશના અનેક મનુષ્યો આવે છે. ”

(૬) તેરમી શતાબ્દીમાં માર્કોપોલો નામે યાત્રી ભારતવર્ષમાં આવેલો હતો. તે કહે છે કે, “ ભારતવાસીઓ આખા જગતમાં શ્રેષ્ઠ વ્યાપારીઓ છે. તેઓ મહાસત્યનિષ્ઠ છે. કોઈ પણ ચીજની લાલચથી તેઓ કદાપિ અસત્ય બાણજી નથી કરતા. ”

(૭) ચૌદમી શતાબ્દીમાં થયેલો ફાયર જેડેનસ નામક ઇસાઈ ભિક્ષુક લખે છે કે, “ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ હિંદમાં રહેવાવાળા મનુષ્યો મહાસત્યવક્તા અને ન્યાયપ્રિય છે. ”

(૮) પંદરમી શતાબ્દીમાં કમાલુદ્દીન અબ્દુલ રઝાક સમરકન્દી ખુતનનરેશના પ્રતિનિધિતરીકે કાલીકટ અને વિધાનગરના દરબારમાં આવ્યો હતો. તે લખે છે કે, “ આ દેશમાં (હિંદુસ્તાનમાં) વ્યાપારીઓ અને દુકાનદારો ખૂબ મોજમજાલ ભોગવે છે. અહીં ચોરીનો લય નથી. ”

(૯) સોળમી શતાબ્દીમાં અકબર બાદશાહનો વજીર અબુલફઝલ આઘન-ઇ-અકબરીમાં લખે છે કે, “ હિંદુઓ મોટા ધાર્મિક, શિષ્ટાચારી, પ્રસન્નચેતા અને ન્યાયપરાયણ છે. તેઓ વધુ પ્રમાણમાં હળવુંમળવું પસંદ નથી કરતા. પોતપોતાના કાર્યમાં સર્વ કુશળ હોય છે. સર્વ સત્યપથ ગ્રહણ કરે છે. તેઓ અન્યના ઉપકારોનું વિસ્મરણ નથી કરતા. પોતાના ઉપકારીઓપ્રત્યે તેઓ બહુ કૃતજ્ઞ હોય છે. તેઓ અત્યંત સ્વામીભક્ત હોય છે. હિંદુસૈનિક તો સમરાંગણમાંથી ભાગી જવાનું શીખ્યોજ નથી. ”

(૧૦) પાછલા સમયમાં હિંદુઓનો પ્રેમ મુસલમાનો તરફ પણ ઍવોજ હતો. કર્નલ સ્લીમેન લખે છે કે, “ મેં સલામત અલ્લી નામે ઍક મહાપ્રતિષ્ઠિત મુસલમાન અફસર સાથે વાતચીત કરી. તેણે કહ્યું કે, મુસલમાનોમાં ૭૨ ફિરકાઓ છે. દરેક ફિરકાનો આદમી પોતાનાજ ફિરકાવાળાઓ સાથે રહેવાનું પસંદ કરે છે. હિંદુઓ ઍવા નથી. તેઓ મુસલમાન સાથે પણ રહેવાનું પસંદ કરે છે. ”

(૧૧) સર જોન માલ્કમ સાહેબ લખે છે કે:-“ હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું કે, હિંદુઓમાં અસત્ય બાણજી કરવાની ટેવજ નથી. જો તેઓ જૂઠું બોલે છે તો બીકથી વા કેવળ નહિ સમજવાથી. જો તેઓને વાત સમજાવી દેવામાં આવે તો તેઓ કદાપિ અસત્ય બોલશે નહિ. ”

(૧૨) પ્રોફેસર વિલ્સને હિંદુઓની સત્યપ્રિયતા અને તેમના સદ્વ્યવહારની મહાપ્રશંસા કરી છે. તે લખે છે કે, “ હું કલકત્તાની ટંકશાળમાં હિંદુ કારીગરો સાથે ઘણો વખત રહ્યો છું. હું તેઓની સ્થિતિ સંપૂર્ણરીતે જાણું છું. તેઓ ઘણા મળતીયા, હસમુખા અને સ્વામીભક્ત હોય છે. તેઓ દાડ નથી પીતા, નથી ટંટા શીસાફ કરતા કે નથી સ્વામીની આજ્ઞાનો અવરોધ કરતા. તેઓ સ્વકાર્યમાં ઘણા કુશળ હોય છે. જ્યારે તેઓ કોઈનો વિશ્વાસ કરે છે, ત્યારે પોતાનું હૃદય તેની પાસે ખાલી કરે છે. ” વિલ્સન સાહેબ હિંદુ પંડિતોના સહવાસમાં પણ આવ્યા હતા; કારણ કે તેઓ તેમની પાસેથી સંસ્કૃત ભાષા શીખ્યા હતા. પંડિતોના વિષયમાં પણ તે લખે છે કે:-“ તેઓ પરિશ્રમી, બુદ્ધિમાન, પ્રસન્નચિત્ત અને સરળ હૃદયના હોય છે. તેઓ આજક જેવા સરળ હોય છે. ”

કામકાજ અને ખીજા લૌકિક વિષયોથી તેઓ અપરિચિત હોય છે.” આ તો તેમણે પાંડિતોવિષે કહ્યું; પણ ભારતવાસીઓમાટે તેમણે લખ્યું છે કે, “તેઓ શિષ્ટાચારી, સભ્ય, શુદ્ધિમાન, ઉદારચેતા અને નિયમોનું અનુસરણ કરવાવાળા હોય છે.”

(૧૩) કર્નલ સ્લીમેન ધર્તવૃત્તિ અટકાવવામાટે હિંદુસ્થાનમાં ધણું વર્ષોસુધી કમીશનર-તરીકે રહ્યા. તેમણે ‘માઈ બ્રમ્હુ’ (માય રેમ્બ્રસ) નામનું એક પુસ્તક લખ્યું અને સને ૧૮૪૪ માં પ્રકટ કર્યું. તેમાં ભારતવાસીઓની ખરી સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે. સ્લીમેન સાહેબ પોતે સત્યપ્રિય હતા. આ પુસ્તકમાંથી થોડુંક નીચે આપવામાં આવે છે.

“ગ્રામવાસીઓમાં અસત્યનો અંશમાત્ર પણ નથી. તેઓ અસત્ય વદવાનું તથા છેતરવાનું જાણતા નથી. અસભ્ય ભીલોમાંના કેટલાક તો એવા છે, કે જેઓ અસત્ય કદી નહિ ઉચ્ચારે અને ચાહે તેવા મનુષ્યની હત્યા કરતાં સંકોચ નહિ પામે. ગામમાં પિંખળાનું ઝાડ હોય છે. હિંદુઓ આ ઝાડને પવિત્ર માને છે. તેઓ કહે છે કે, આ ઝાડમાં અમારા દેવ રહે છે. કોઈપણ ગામવાસી આ ઝાડ નીચે ઉભો રહી અસત્ય ભાષણ નહિ કરે. ગામ પંચાયતોમાં સર્વ મનુષ્યો સત્ય વદે છે. મારી પાસે સેંકડો એવા મનુષ્યો આવ્યા હતા, કે જે અસત્ય વદવાથી અપરાધમુક્ત બનતા હતા અને તેમના ધનની અને પ્રાણની રક્ષા થતી હતી; પણ તેમણે અસત્ય બોલવાનો અસ્વીકાર કર્યો. જે મનુષ્યો શહેરની અદાલતોમાં આવી અસત્ય બોલે છે, તેઓ પણ ગામપંચાયતોમાં કદાપિ અસત્ય બોલતા નથી. જે તેમના હાથમાં ગંગાજળ રાખવામાં આવે અથવા તો તેમને તેમના દેવતા સોગંદ આપવામાં આવે તો તે લોકો કદાપિ અસત્ય નહિ બોલે.”

(૧૪) મૉન્ટ રુઝર્થ એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબ પોતાના ‘ભારતના ઇતિહાસ’ માં લખે છે કે, “અમારાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં જેવા બુચ્ચાલકોના મનુષ્યો મળે છે તેવા હિંદુઓમાં નથી. ગામોમાં પ્રાયઃ સર્વ મનુષ્યો ભક્ષાળ હોય છે. પાંડોશીઓની સાથે તેઓ સ્નેહપૂર્ણ વ્યવહાર રાખે છે. ખીજાઓની સાથે પણ તેઓ અસહવ્યવહાર રાખતા નથી. ભારતવર્ષમાં હજો અને હાકુઓનાં પાપકાર્યોની ગણતરી કરીએ તોપણ ઇંગ્લંડમાં જેટલા અપરાધો થાય છે તેટલી સંખ્યામાં નથી થતા. હિંદુઓ સરળ અને સાચા છે. તેઓ ફેદીઓપ્રત્યે જેટલી દયા બતાવે છે તેટલી દયા એશિયામાં કોઈપણ ખીજા જાત બતાવતી નથી. તેઓ વ્યભિચારી નથી. આ વાતને લીધે તેનું સ્થાન ખીજા દેશો કરતાં અપ્રમુખ ઉચ્ચ છે. તેના શુદ્ધ ચારિત્ર્યથી અમને પણ ધડો મળે છે.”

(૧૫) હિંદના આદિગવર્તર જનરલ વૉરન-હેસ્ટિંગ્સ સાહેબ લખે છે કે:—“હિંદુઓ સન્નત છે. તેઓ ખીજાઓ ઉપર દયા કરે છે. જે કોઈ તેમનાપર ઉપકાર કરે છે તો તેઓ કૃતજ્ઞ થાય છે. જે કોઈ તેઓની સાથે ખુરાદ કરે તોપણ તેનો ખદસો લેવા અન્ય દેશવાસીઓ જેટલે દરજ્જે ઉન્નત થાય છે તેટલે દરજ્જે તો તેઓ ઉન્નત નથી બતાવતા. તેઓ સ્વામીભક્ત હોય છે. સર્વ સાથે સ્નેહ રાખે છે. રાજાનાં કદાપિ ઉલ્લંઘન નથી કરતા.”

(૧૬) ગિરશ પહેર લખે છે કે, “હિંદુ લોકો વીર, સભ્ય અને શુદ્ધિમાન છે. વિદ્યા અને સુધારાપર ખુબ પ્રેમ રાખે છે. તેઓ ગંભીર અને મિલનસાર છે. માતાપિતાની સેવા કરે છે. સદા ધૈર્ય અને શિષ્ટાચારથી કામ લે છે. જે તેઓ સાથે થોડી પણ દયાથી વ્યવહારમાં ચલાવવામાં આવે તો તેઓ મોટી કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરે છે. આ હિંદુઓ જેવા મનુષ્યો મેં કદી પણ જોયા નથી.”

(૧૭) પ્રોફેસર મેઝસમલર લખે છે કે, “હું વીસ વર્ષો થયાં હિંદુઓના એટલા બધા પરિચયમાં આવ્યો છું કે જે તેમનામાં કોઈ કુટેવ હોય તો તે પણ મારાથી છાની ન રહે. જ્યારે તેઓ પરસ્પર એવા અંગ્રેજ સાથે વાદવિવાદ કરે છે, ત્યારે તેઓ સર્વ સત્ય બોલવાની ચેષ્ટા કરે છે અને ઉદારતાપૂર્વક અન્ય સાથે વર્તે છે. મેં યુરોપ અને અમેરિકાના લોકોમાં આવો સહવ્યવહાર નથી દીઠો. તેઓના તર્કમાં ઉદ્ધતાઈ ન હતી, પ્રત્યુત સહનશીલતા રહેતી હતી. હું એમ પણ કહું છું કે, જ્યારે સંસ્કૃતજ્ઞ આંગ્રજ વિદ્વાન તેમને ‘અસભ્ય’ કહી મેણાં મારતો હોય, વા દુર્વાચ્ય શબ્દ બોલતો હોય (જે દુર્વાચ્ય શબ્દોને લીધે તેની પોતાની અનભિજ્ઞતા અને શિક્ષાવૃત્તિ પ્રકટ થાય છે) ત્યારે તે મનુષ્યોને આશ્ચર્ય થતું. જ્યારે તેઓ બૂલ કરતા ત્યારે પોતાનો અપરાધ કબૂલ કરવા તત્પરજ રહેતા. જ્યારે તેમની વાત સપ્રમાણ સિદ્ધ થાય, ત્યારે તેઓ પોતાના આંગ્રજ મિત્રોની સાથે કદીપણ તાણતોડ કરતા નહિ. તેઓ પોતાની વાત સાચી કરવા

માટે કદિ પણ હા કરતા નથી. અસત્ય ત્યાજ્ય છે, એમ તેઓ સદૈવ માને છે. જેવી લુચ્યાઈ અન્ય મનુષ્યોમાં નજરે પડે છે તેવી લુચ્યાઈ તેઓમાં નથી દેખાતી. કોઈની ચીજ લઈને છુપાવી દેવી, પછી સામા માણસને જ ભૂંડો પાડવો અને આવી રીતે બીજાને ધક્કા દઈ પોતાની પ્રશંસા કરવી આવી સઘળી વાતો તેઓમાં નથી હોતી. આવા હિંદુ વિદ્યાર્થીઓદ્વારા અમને પણ લાલ થાય છે. ”

વળી પ્રો. મેક્સમ્યુલર પોતે જ કહે છે કે, “ મને અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ વારંવાર કહ્યું છે કે, જેવી વ્યાપારિક શાખા ભારતવર્ષમાં છે તેવી બીજા કોઈપણ દેશમાં નથી. ભારતવર્ષમાં હુંડી સ્વીકારાયજ છે. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એમ નથી થતો કે, ભારતવર્ષના સર્વે ૩૩ કરોડ મનુષ્યો દેવતાજ છે; પરંતુ હું આપને એમ દસાવવા માગું છું કે, હિંદીઓપર અસત્ય વદવાનો આરોપ મૂકવો એ તો તદ્દન મિથ્યાજ છે.

ઈસ્વીસન ૧૦૦૦ પછી ભારતવર્ષપર વિદેશીઓ આક્રમણ કરવા લાગ્યા. મુસલમાનોના રાજ્યમાં હિંદુઓપર જે અત્યાચાર થયો તે બધી મને તો એટલું આશ્ચર્ય થયું કે, ભારતવાસીઓમાં આટલી બધી સમ્યાઈ અને સન્નનતા કયી રીતે રહી ગઈ? બિલાડી સામે ઉદર કદી પણ સાચું નથી બોલી શકતો. આ રીતે હિંદુ પણ મુસલમાન અમલદાર સામે સાચું બોલવાની હિંમત કરીજ શકે નહિ. જો આપણે કોઈ બાળકને ધમકી આપીએ તો બાળક ધમકીથી ડરી જઈ જૂઠું બોલશે. એજ રીતે જો આપણે લાખો મનુષ્યોને લયબીત કરીશું તો આપણા પંજામાંથી છૂટવા અસત્ય પણ બોલશે, એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. ઇંગ્લંડ જેવા સ્વતંત્ર દેશમાં સાચું બોલવું કંઈ કઠિન નથી જતાં હું જેમ જેમ વૃદ્ધ થતો જાઉં છું, તેમ તેમ નવન સત્ય બોલવું કઠિન થતું જાય છે. અત્યાચારથી પીડિત હિંદુઓને પણ હવે ખચર પડી હશે કે, દુર્દિવસોમાં સર્વથા સત્યજ ઉચ્ચારવું એ કેટલું કઠિન છે. ભારતવર્ષમાં વિદેશીઓનાં આક્રમણો થયાબાદ નિરંતર અત્યાચાર થવાથી હિંદુઓ અને સત્ય વચ્ચે અંતર પડવા લાગ્યું. ”

હિંદુઓની સમ્યાઈના વિષયમાં હિંદુ સાહિત્યમાં પણ અનેક પ્રમાણો મળે છે. એવો કયો હિંદુગ્રંથ છે, કે જેમાં સત્યનો મહિમા વર્ણવ્યો ન હોય? આ વિષયનાં અગણિત પ્રમાણોમાંથી થોડાં પ્રમાણો નીચે ઉદ્કૃત કરવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતમાં સત્ શબ્દનો અર્થ ‘હોયું’ થાય છે. જે વાસ્તવિક છે તે સત્ય છે. આવી રીતે ઋત્ નો અર્થ સીધો થાય છે. જે વાત મીઠુંમરચું ભભરાવ્યાવિનાની, દગાફટકાથી નિરાળી હોય છે, તે ઋત અથવા સત્ય કહેવાય છે. આ શબ્દોથી માલૂમ થાય છે કે હિંદુઓ સત્યને સરળ, સ્વાભાવિક અને સીધી વાત સમજે છે. હિંદુઓમાટે સત્ય બોલવું અને સત્ય વ્યવહાર ચલાવવો એ વાત બહુજ સરળ હોય છે.

પોતાના દેવતાઓને હિંદુઓએ સત્, ઋત્ આદિ વિશેષણો વારંવાર આપ્યાં છે. તેમણે પરમાત્માને સત્ ચિત્ આનંદનું અભિધાન આપ્યું છે.

ઋગ્વેદના સાતમા મંડળમાં ૧૦૪ અને ૧૧૪ મંત્રોમાં વસિષ્ઠજીએ કહ્યું છે કે, ‘જૂઠા મનુષ્યો નાશ પામે.’

અથર્વવેદના (૪) ૧૫ માં કહ્યું છે કે, ‘જે મનુષ્યો અસત્ય બોલતા હોય તેમને તું તારા યાશમાં બાંધી લેજે અને અસત્યવક્તાઓથી સદા દૂર રહેજે.’

શતપથ બ્રાહ્મણમાં ઘણાં સ્થળોમાં સત્યની ઘણી પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. (અધ્યાય ૨, ૩) ભાવાર્થ એ છે કે, જે સત્યવાદી હોય છે તેનો પ્રભાવ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે અને તેની ઉન્નતિ નિરંતર થાય છે. અસત્યવક્તાઓનું આથી વિપરીત હોય છે. આને લીધે મનુષ્યોએ સર્વત્ર સત્યજ બોલવું જોઈએ.

અસત્ય બોલવાથી મનુષ્ય અપવિત્ર અને પતિત થઈ જાય છે. તૈત્તિરીય અરણ્યકના દશમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, ‘જેવી રીતે ખાડાપર રાખેલી તરવારપર ચાલતો મનુષ્ય ડરે છે કે ‘આ પડ્યો, હમણાં પડ્યો’ અને સાવધાન રહે છે, તેવી રીતે મનુષ્યોએ અસત્ય વક્તાઓથી સાવધાન રહેવું જોઈએ.’

કરોપનિષદમાં પિતાપુત્રનું એક આખ્યાન છે. જેમાં પિતાએ પોતાના સત્યવ્રતાનુસાર યજ્ઞમાં

પુત્રનું બલિદાન આપી દીધું. જ્યારે પુત્ર યમરાજ પાસે ગયો, ત્યારે યમરાજે તેને ત્રણ વરદાન આપવાનું વચન આપ્યું. આ ત્રણે વરમાં એક એવો વર હતો, કે જે આપવા યમરાજ બીલકુલ ઇચ્છતા ન હતા; પરંતુ વચનબદ્ધ થઈ જવાથી યમરાજને દેવોજ પડ્યો. આ વર ‘મૃત્યુ બાદની વાતો જાણવાનો’ હતો.

રાજા દશરથ કૈકેયીને વચન આપે છે તે આખા રામાયણનો મુખ્ય આધાર છે. જે કે વિવશ થઈને વચન દેવાઈ ગયું છતાંય તે પાળવું એ પરમાવશ્યક હતું. જ્યારે રાજા દશરથના વચનાનુસાર કૈકેયીએ રામચંદ્રને વનવાસ દેવાનું કહ્યું, ત્યારે રામને વનવાસ જવાની આજ્ઞા રાજાએ આપીજ પડી. આવી આજ્ઞા આપવાથી રાજાને એટલું તો દુઃખ થયું કે પોતાના પ્રાણ પણ સમર્પી દેવા પડ્યા. સસજ કહ્યું છે કે,

રણકુલ રીતિ સદા ચલી આઈ । પ્રાણ જાહિ અરુ વચન ન જાઈ ॥

રાજા દશરથના દેહાવસાન બાદ જ્યારે ભરત રામચંદ્રજી પાસે ગયો અને તેમને અયોધ્યા આપવાનું કહ્યું, ત્યારે રામચંદ્રજીએ કહ્યું કે:-“ચૌદ વર્ષસુધી વનમાં રહેવાની પિતાજીની આજ્ઞા છે, એટલે પિતૃરાજાનો ભંગ કરી શકતો નથી.” ત્યારબાદ જાપાલિકૃષ્ણએ પણ રામચંદ્રજીને બહુ સમજાવ્યા, પણ રામચંદ્રજી તો દઢ રહ્યા. આ વખતે રામચંદ્રજીએ સત્યની જે પ્રશંસા કરી છે, તે વાંચવા યોગ્ય છે.

મહાભારતમાં પણ આવીજ રીતે સત્યનો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞા હતી કે, સ્ત્રીપર હું શસ્ત્રપ્રહાર કરીશ નહિ. આ પ્રતિજ્ઞાનુસાર ભીષ્મે શિખંડીનાં બાણો સહીને પોતાના પ્રાણ ત્યજી દીધા; પરંતુ શસ્ત્ર ચલાવ્યું નહિ. આજ મહાભારતમાં વળી પણ લખે છે કે, સહસ્ત્ર અશ્વમેધ અને એક સત્ય ત્રાજવામાં તોળવામાં આવે તો સત્યનું પલ્લું ભારે થશે અને સહસ્ત્ર અશ્વમેધથી ચઢી જશે. જ્યારે દુષ્યંત શકુંતલાને ઝોળખી શક્યો નહિ અને પોતાની પત્ની-તરીકે તેનો અંગીકાર કર્યો નહિ, ત્યારે શકુંતલાએ દુષ્યંતને કહ્યું કે:-“હે રાજા! આપના અંતઃકરણને પૂછી જુઓ. સમજતા નહિ કે હું એકલી છું. આપ આપના હૃદયસ્થ પુરુષને ઝોળખતા નથી. તે આપનાં દુષ્કર્મોને જાણે છે. તેની સામે આપ પાપ કરી રહ્યા છો. પાપી મનુષ્ય એમજ સમજે છે કે, પોતાને કોઈ દેખતુંજ નથી. આ ખોટું છે તેને પોતાના હૃદયસ્થ સનાતન પુરુષ અને દેવતાઓ દેખે છે.”

શતપથ બ્રાહ્મણમાં અરુણ-ઔપવેશીએ પોતાના મિત્રના પ્રશ્નનો જવાબ દેતાં કહ્યું કે, “ગર્હસ્થ અગ્નિ રાખવાવાળાઓને તો મૌનવ્રતજ ધારણ કરવું પડે છે; કારણ કે તેમને માટે અસત્ય ત્યાજ્ય છે અને જ્યારે મૌનવ્રતનુંજ અવલંબન કરી શકાય, ત્યારેજ અસત્ય ત્યાજ્ય થઈ શકે છે.”

સ્મૃતિઓમાં પણ આવાજ પ્રકારનો સત્યનો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે. યાજ્ઞવલ્ક્યજી કહે છે કે, “વનમાં આશ્રમો બાંધી રહેવાથી, સાંપ્રદાયિક વિધિઓનું પાલન કરવાથી કે શ્વેત-કૃષ્ણ વર્ણના થવાથી ધર્મ થતો નથી. ધર્મ તો કર્મથીજ થાય છે. જે કાર્ય તમે તમારામાટે ન ઇચ્છતા હો તે અન્યમાટે પણ કરતા નહિ.”

મનુસ્મૃતિમાં પણ લખ્યું છે કે, “દુષ્ટો એમ સમજે છે કે અમારાં પાપકર્મોને કોઈ જાણતું નથી; પરંતુ તેમને તો તેમનું અંતઃકરણ અને દેવતાઓ દેખે છે.”

ભલેને તમે તમારી આખી જીંદગીસુધી સત્કાર્યો કર્યાં હોય; છતાંય તે બધાં અસત્ય બોલવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. વસિષ્ઠસ્મૃતિમાં લખ્યું છે કે, “સત્ય વ્યવહાર કરો, અસત્ય નહિ. દૂર દષ્ટિ રાખો, નજદીક નહિ. સત્ય બોલો, અસત્ય નહિ. પરમાત્મા તરફ દષ્ટિ રાખો, નીચેના મહિન પદાર્થો તરફ નહિ.”

હિંદુ સાહિત્ય સાથે પરિચય રાખવાવાળો એવો કોણ છે, કે જેણે સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્રનું ચરિત્ર સાંભળ્યું ન હોય કે વાંચ્યું ન હોય? હરિશ્ચંદ્રે તો સત્ય ખાતર રાજપાટ, સ્ત્રીપુત્રાદિ ત્યજી દીધાં. હિંદુ ઇતિહાસ, પુરાણ, કાવ્ય, ગ્રંથ-સર્વેમાં સત્યની પ્રશંસા ઘણી સારી રીતે કરી છે. જ્યાં દેખો ત્યાં સત્યનો જ્વલંત આદર્શ દેહીપ્યમાન છે.

(હિંદી ઉપરથી)

ગુરુ ગોવિંદસિંહ

(શ્રીમાન ડી. એલ. વાસ્વાની, એમ. એ. ના “પ્રચારક”માં છપાયેલા ભાષણ ઉપરથી)

તમે કહો છો કે, તમને ગુરુ ગોવિંદસિંહજીનું અભિમાન છે. શું તમને ખરું અભિમાન છે ?

અમને એક ખિમારી લાગુ પડી છે અને તે ભૂલી જવું તે છે. અમે પોતાને ભૂલી ગયા. અમારા ઐતિહાસિક વીરોને ભૂલી ગયા અને આપણી જાતિના આદર્શોને ભૂલી ગયા.

હું બધા ધર્મો અને બધી જાતિઓનું જ સન્માન કરું છું, પણ નમ્રતાની સાથે માફ કરેલું એ છે કે, સમ્યક્તા અને આદર્શવાદિતામાં ભારતના ઇતિહાસની ખરોખર બીજા કોઈ દેશનો ઇતિહાસ નથી, ભારતનો ઇતિહાસ મને શાસ્ત્રોની સમાન પુનિત છે. તે મારેમાટે પંચમ વેદ છે. તમારામાંથી કેટલા લોક એ જાણતા હશે ? કેટલા પોતાના જીવનમાં તેની કદર કરતા હશે ?

ઇજમ્ના એક વીરે એક સભામાં બોલતાં બેઠી સાથે કહ્યું હતું:—‘હું સંતાનહીન છું. માફ હૈય એટલા માટે દુઃખી છે કે જાતિસેવામાટે અર્પણ કરવા મને પુત્ર નથી.’ ઘણા પુત્રકાંક્ષે ઉડીને એકદમ ઉત્તર આપ્યો:—‘મહાશય ! અમે આપના પુત્ર છીએ.’ તમારામાંથી કેટલા જણા ગુરુ ગોવિંદસિંહના પુત્ર થવા ઇચ્છુક છો ?

કેટલાએક આવીને મને કહે છે:—‘હવે તો આ દશ ગુરુઓની વાતો ભૂતકાળની થઈ ગઈ છે.’ હું નમ્રતાપૂર્વક કહીશ કે, ‘આ વાતો નાશ પામેલાં પુસ્તકોની નથી, પરંતુ જીવંતી જગતી ભેરી છે.’ ગુરુ ગોવિંદસિંહના જીવનમાં વર્તમાન ભારતમાટે એક જીવંત અપીલ છે.

કેવું મહાન ચરિત્ર છે ? ગુરુના જીવનને વાંચો ! તેઓ પહાડપર ધ્યાન કરે છે. આકાશવાણી થાય છે:—‘પુત્ર ! સંતોની રક્ષા અને પાપીનો નાશ કરો.’

ગુરુ ગોવિંદસિંહના કાળમાં ભારતપર ઔરંગઝેબ રાજ્ય કરતો હતો. તે ઘણી વિચિત્ર વ્યક્તિ હતી. તે શાકાહારી હતો. દારૂનો તિરસ્કાર કરતો હતો. વ્યક્તિગત જીવનમાં તે બહુ સદો હતો. તે ભક્તિભાવથી કુરાન ભણતો; પરંતુ તેણે એ અનુભવ નહોતો કર્યો કે, ધર્મ બળથી નથી ફેલાતો, કારણ કે ધર્મ તો પ્રેમ છે.

અઢીસો વર્ષ પહેલાંની વાતોને સાંભળીને મને આશ્ચર્ય થાય છે કે, ઔરંગઝેબદારા કરા-યેલા અનાચારો અને અસાચારોને હિંદુઓએ કેવા સહ્યો હતા ! ! ! હિંદુસમાજમાં એ અદ્-ભુત શક્તિ શામાટે છે ? એણે ઘણું સહન કર્યું છે અને ઘણું જીત્યું છે. હિંદુસમાજની આ શક્તિ આજે દબાઈ ગઈ છે. વાસ્તવિક રીતે તમે કમજોર નથી, પણ તમારી શક્તિ કેદમાં છે. તે સાંકળોથી બંધાયેલી છે. આ સાંકળો ફૂર રિવાજોની છે. મિથ્યા અભિમાનની છે. આ સાંક-જોને તોડી નાખો તો તમે હિંદુજાતિનો પુનરુદ્ધાર કરી શકશો.

જંજીરોને કાણ તોડશે ? ગુરુ ગોવિંદસિંહ. જેમના સંબંધમાં તમારી સામે હું ભાષણ દઈ રહ્યો છું, તેમણે રાષ્ટ્રને અચાવવાને માટે પોતાનું સર્વસ્વ બલિદાન કરી દીધું. તેમણે પોતે પો-તાના પિતાને પ્રજાને માટે બલિદાન કરવાનું કહ્યું. ગુરુએ પોતાના પિતાને કહ્યું કે:—‘તમારા કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ બીજું કોઈ નથી.’ અને જ્યારે ગુરુ તેગબહાદુરના શહીદ થવાના સમાચાર આવ્યા ત્યારે ગુરુ ગોવિંદસિંહને જરા પણ દુઃખ થયું નહિ. વીરોના શબ્દકોષમાં ‘ઉદાસી’ શબ્દ છેજ નહિ. તેઓ કેવળ એકજ મંત્ર જાણે છે અને તે મંત્ર છે શક્તિનો. ગુરુ ગોવિંદસિંહ બહાદુર હતા. તેઓ પોતાના પિતાના મૃત્યુને ઈશ્વરીય ઉદ્દેશ્ય સમજતા હતા. તેમણે ગુરુ પાસેથી ૯ વર્ષની ઉંમરમાં પોતાના ધર્મ અને રાષ્ટ્રની રક્ષામાટે તરવાર ધારણ કરી હતી. ગુરુ ગોવિંદ-સિંહે પિતાને જે વચન આપ્યાં હતાં, તે તેમણે પૂરાં કર્યાં. ગોવિંદસિંહ એક વીર યોદ્ધા હતા. તેમણે પોતાના આદર્શની રક્ષામાટે પોતાનું સર્વસ્વ અને છેવટે ચાર પુત્ર સુદ્ધાને બલિદાન કરી દીધા.

પોતાના પાંચ પ્રિય ચેલાઓને ગુરુએ કહ્યું છે:—‘પહેલાં મૃત્યુને સ્વીકારો. દરેકની રજ બની જાઓ અને પછી મારી પાસે આવો.’ શું આ શબ્દોમાં આજના ભારતમાટે સંદેશ નથી ?

ગુરુ કહે છે:—‘મૃત્યુનો સ્વીકાર કરો.’ જે કોઈ રાષ્ટ્ર જીવિત રહેવા ઇચ્છે તેણે હોય તો તેણે મૃત્યુથી ન ડરવું જોઈએ; પણ તેણે મુક્તિની દૈવી યુક્તિ સમજવી જોઈએ. કપ્ટો સહન કરવામાંજ રાષ્ટ્રોનો પુનર્જન્મ છે, કામળતાજ અમારું પાપ છે. જેઓ ખરું જોતાં વિનમ્ર હોય છે, તેઓ

કમજોર નથી હોતા. ‘પહેલાં મૃત્યુનો સ્વીકાર કરો, રજા બની જાઓ’ એ સિદ્ધાંત આપણામાંથી કેટલા માને છે ? સેવાના સન્માર્ગ પર ચાલનાર કેટલા પુરુષો છે ? અમારા લાગણી ને અદારસો તડોના મૂળમાં અહંકાર છે. આથી એક જાતિ બીજી જાતિ સાથે, એક વર્ગ બીજા વર્ગ સાથે, એક સમાજ બીજા સમાજ સાથે અને એક લાઈ બીજા લાઈ સાથે મળીને નથી રહેતો-અલગ પડી જાય છે. અહંકાર રાખીને અમે દીન અને નિર્બળોને વિમારી દીધા છે. ગુરુ દીન અને દુઃખીઓને પોતાના પુત્રની પેઠે જાતીએ લગાવતા હતા. ગુરુ તેમને કેટલો પ્યાર કરતા હતા ! જો ગુરુના બતાવેલા માર્ગ પર અમે ચાલવા ઇચ્છતા હોઈએ તો અમારે દુઃખીઓની સેવા કરવી જોઈએ. ગુરુના પરિવારમાં અસ્વસ્થતા નહોતા, બધા લાઈ લાઈ હતા. તેમણે કહેલો મૃત્યુનો સ્વીકાર અને પ્રેમ તથા વિનમ્રતાની સાથે ગરીબોની સેવા કરવાના મહાન સંદેશમાં ભારતના કલ્યાણની આશા છે.

તેમનો સંદેશ છે:- ‘પહેલાં મૃત્યુનો સ્વીકાર કરો, પત્યેક રજા બની જાઓ અને પછી મારી પાસે આવો.’

‘માનવજીવનનું’ ધ્યેય અને સાહિત્ય’

(લેખક:-રામદાસ જે. રૂપરેલ. ‘સાહિત્ય’ માસિકમાંથી)

વિશ્વમાં દરેક માનવપ્રાણીને જન્મીને અનેક કાર્યો કરવાનાં હોય છે અને તેમાં તે સાહિત્ય પામવાની આકાંક્ષા રાખે છે; પરંતુ કેટલાએકોનું જીવનધ્યેય અચોક્કસ હોવાને કારણે, તેઓ પોતાનાં કાર્યોમાં પાર પડી શકતા નથી. કોઈ પણ કાર્યોમાં ધ્યેયનું દૃઢપણું આવશ્યક છે.

મનુષ્યજીવન શામાટે ? જન્મીને શું કરવાનું છે ? વગેરે વિષયોપરતે, ઘણાં થોડાંજ મનુષ્યો વિચાર કરતાં હશે; જ્યારે કેટલાકો ફક્ત લૌકિક વ્યવહારમાં રચ્યાંપચ્યાં રહી, પોતાનું જીવન કંગાલ રીતે પસાર કરે છે. નથી હોતાં તેમનાં જીવનમાં આનંદ કે ઉલ્લાસ, કે નથી હોતા કોઈ પણ પ્રકારના અભિલાષ. કારણ ? તેમનો જીવનક્રમ નિયમિતપણે રચેલો હોતો નથી. કમબલ્ક જીવનજ માનવાને ઉન્નતિને શિખરે પહોંચાડે છે.

મનુષ્યજીવન પર ચર્ચા કરતાં પહેલાં, મનુષ્યોત્પત્તિવિષે વિચાર કરવાની અને જાણવાની આ રથે જરૂર પડશે અને તે અત્રે યોગ્ય ગણાશે, એમ હું માનું છું.

સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રજનપતિના શરીરમાંથી ચાર વર્ણો તથા આદિદેવોની ઉત્પત્તિ થઈ છે, એમ હિંદુધર્મના શાસ્ત્રકારો કહે છે; અને સૌ કોઈ માને છે તથા તેને મહાભારતાદિક ઇતિહાસોમાંથી પણ પુષ્ટિ મળે છે, કે જેમાં “નારદ વગેરે દશ ઋષિઓ, બ્રહ્માના જૂદા જૂદા અવયવોમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે” એમ જણાવેલું છે. તે પરથી માની શકાય છે કે, સૃષ્ટિના આરંભમાં સૃષ્ટિ મૈથુનધર્મ-વિનાની હતી. મનુ ભગવાન તથા શતરૂપાથી મૈથુનસૃષ્ટિનો આરંભ થયો છે-અર્થાત્ મનુ ભગવાન સૃષ્ટિના સરજનહાર થયા. જગતનું જનકત્વ મનુભગવાનને મળેલું છે અને એમ પણ કહેવાય છે કે:-“મનુભગવાન થઈ ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રજા, “મનુજ” મનુ થઈ જન્મેલી કહેવાય છે અને તે પરથી “મનુષ્ય” કહેવાય છે.” આ પરથી મનુભગવાન સૃષ્ટિને મૈથુનધર્મવડે ઉત્પન્ન કરનારા પિતા છે, એમ માનવાને સમજ કારણ મળે છે. અસ્તુ: આ પ્રમાણે સૃષ્ટિનો તેમજ ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ છે.

આર્યવર્તમાં પુનર્જન્મની ભાવના ઘણી મહત્ત્વની અને મનુષ્યજીવન સાથે સંબંધ ધરાવનારી છે. “જેવી મતિ, તેવી ગતિ”-અર્થાત્ મન, વાણી તથા કાયાથકી જેવાં કર્મો કરવામાં આવે તેના પ્રમાણમાં શુભાશુભ ફળ મળે; અને તેને અંગે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરવો પડે તથા તે “જન્મ” ને “પુનર્જન્મ” કહેવાય. પુનર્જન્મ મનુષ્યની વાસના પર આધાર રાખે છે અને તેટલામાટે વાસના પર વિજય મેળવવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

ગત જન્મનાં કર્મો પ્રમાણે આત્માને આગામી જન્મમાં કાર્યો કરવાનાં હોય છે અને તે કર્મોનો વ્યવસ્થિત કાળ, તેજ “જીવન.” જીવન એટલે આયુષ્યનો ક્રમ, મૃત્યુલોક પર અમર આત્માની સફર. મૃત્યુલોક કર્મભૂમિ છે અને સ્વર્ગલોક ભોગભૂમિ છે. કર્મભૂમિમાં કરેલાં કામો પ્રમાણે ભોગ ભોગવવા, સ્વર્ગ અને નર્કની યોજના યોજાઈ છે. “જો નર કરણી કરે, તો નરનો

નારાયણ થાય.” અર્થાત્ સર્વોત્તમ કાર્યો કરીનેજ મનુષ્યમાંથી “દેવ” થઇ શકાય છે. કર્મવિના મુક્તિ નથી અને તેટલાજ માટે કર્મો કરવા માનવજન્મની જરૂર છે.

જીવન એ યાત્રા છે અને તેમાં અનેક પ્રકારની પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અનુભવ થાય છે. પ્રવૃત્તિ-મય જીવનને ધણીવાર ચાલુ સ્થિતિ કરતાં, ઉચ્ચ સ્થિતિની અપેક્ષા થાય છે; અને તે જીવનના ઉત્તમ ધ્યેયોમાંહેનું એક ધ્યેય છે. જીવનમાં અનેક અનંત શક્તિઓ સમાઈ છે. તે જાણવામાટે, ખીલવવામાટે, અસાધારણ જુદીની જરૂર છે. પક્ષીઓને ઉડવામાટે જેમ બે પાંખો છે, તેમ મનુષ્યને જીવનસાફલ્યમાટે “જ્ઞાન” અને “કર્મ” સમી બે પાંખોની આવશ્યકતા છે.

માનવપ્રાણીનાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એ બંને શરીરો તેના અંતઃકરણને આધીન રહે છે. સારા-સારનો વિચાર કરવો, વસ્તુને જાણવી, ઝોળખવી, મનન કરવું અને પોતાપણનું અભિમાન ધરવું એ બધાં અંતઃકરણનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એવા ચાર વિભાગો તત્ત્વ-જ્ઞોએ યોજ્યા છે. જીવનસાફલ્યમાટે અંતઃકરણ સંસ્કારી બનાવવું જોઈએ. માનવીઓપર જન્મતાં-નીજ સાથે અનવલોભન, જાતકર્મ, નિષ્કમણાદિક સોળ પ્રકારના સંસ્કારો થાય છે; પરંતુ તે અંતઃકરણશુદ્ધિમાટે, મારા મત મુજબ જરાએ ઉપયોગી નથી.

મનુષ્યજીવન પરોપકારી, નૈતિક, ધાર્મિક અને આદર્શ હોવું જોઈએ. પરોપકાર એજ જીવનનો સુંદર રાહ છે.

“સંસારસુ સરસો રહે, ને મન મારી પાસ; સંસારમાં લેપાય નહિ, તે જાણ મારો દાસ.”

જેવી રીતે કમળપત્ર પાણીમાં હોવા છતાં પાણીથી દૂર છે, તેજ પ્રમાણે જો સંસારી સંસારમાં રહીને તેના મોહપાશથી દૂર રહી સંસાર પાર ઉતરે, તો તે આદર્શ સંસારી છે.

મનુષ્યધ્યેયના પ્રકાર ખાસ કરીને સંસ્કાર પ્રમાણે ઘડાય છે અને તેની સાથે દેશકાળ પણ જોણુ લાગ લગવે છે. કેટલાંક ભોગી અને વિલાસી હોય છે, તેમજ કેટલાંક સ્વાર્થી અને પર-માર્થી હોય છે, ત્યારે કેટલાંક ત્યાગી અને મુમુક્ષુ હોય છે.

આદર્શ લૌકિક વ્યવહાર, એ મોક્ષપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે. “મોક્ષ” એ જીવનનું સર્વોત્તમ અને સર્વામાન્ય ધ્યેય છે અને તેની પ્રાપ્તિ સંયમી તથા સંસ્કારી જીવન ગાળવામાં સમાઈ છે અને ધણુજ થોડા પ્રમાણમાં મનુષ્યો તેને પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી નિવડે છે; કારણ કે મનુષ્યોનો સામાન્ય સ્વભાવ ભોગી અને વિલાસી તથા સ્વાર્થી હોય છે, પરંતુ જો મનુષ્ય ધારે તો તે સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકે ખરો, એ નિર્વિવાદ છે. સાંસારિક વિષયોમાં જે નિષ્ણાત હોય છે, તેજ પરમાર્થ સાધી શકે. સ્વાર્થ અને પરમાર્થ, એ સંસારના માર્ગો છે. અંતઃકરણ એ દેહરથનો સારથિ છે. સારથિ સંસ્કારી હશે તોજ જીવનનું સાર્થક થશે.

અંતઃકરણ સંસ્કારી બનાવવા માટે, પ્રથમ સંયમની જરૂર પડશે. વાસનાનો નાશ કરવો પડશે. સંયમ, શાંતિ, વિવેક, ભક્તિ, શ્રદ્ધા, જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય, એ જીવનસાફલ્યના અનુપમ માર્ગો છે અને તેનાજ થકી સંસ્કારી થઇ શકાશે. તથા આદર્શ ધ્યેય તો પ્રભુના પાદમાં વિરમવામાં સમાયું છે અને તે સંયમી મનુષ્ય સહજમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સાંસારિક કર્મો નિષ્કામપણે કરવાથી આત્માની શુદ્ધિ થાય છે. વાસનાનો નાશ, એજ જીવનસાફલ્યનો સુંદર રાહ છે. પુરુષાર્થ પણ જીવનનું ધ્યેય ગણાય છે; અને તે ધર્મ, અર્થ, તથા કામ તેમજ મોક્ષની ક્રમવાર પ્રાપ્તિમાં સમાયેલું છે.

મનુષ્યપ્રાણીની મહત્તા મહાન છે. સૃષ્ટિની શરૂઆતથી તે અલારસુધીની મહાન શોધખોળો તથા સુધારા મનુષ્યોને આભારી છે અને તેટલામાટે માનવયોગિની મહત્તા વિશાળ છે.

મનુષ્યજન્મ, મોક્ષની ઇચ્છા અને મહાપુરુષોનો આશ્રય, દેવનો અનુગ્રહ હોય તોજ પ્રાપ્ત કરી શકાય; છતાં પણ પુરુષાર્થી પુરુષ પોતાના પ્રભાવથી તેને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આદર્શ સંયમી થવાને સંસારલાગની જરૂર પડે છે, પરંતુ સંસાર ભોગવ્યાવિનાનો ત્યાગ નિરર્થક ગણાય છે. સંસાર સેવ્યા પછીનો ત્યાગ આદર્શ હોઈ શકે; કારણ તે સમયે વાસના તૃપ્ત થયેલી હોય છે, ભોગની ઇચ્છા હોતી નથી અને તેથી કરીને ત્યાગીના નિયમો સહેલાઈથી પાળી શકાય છે.

સામાન્ય રીતે મનુષ્ય સંસારમાં રહીને સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગી થઈ શકતો નથી, ફક્ત કેાઠ વિરલજ તેમ કરી શકે છે. સામાન્ય પ્રકારના માનવાને માટે સંસાર સેવ્યા બાદ ચતુર્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરી નીતિમય જીવન ગાળીને, જીવનનું પરમ ધ્યેય પ્રભુપ્રાપ્તિ મેળવવાનું છે. તે પ્રાપ્ત કરવા ઉત્તમ રાહ સમજપૂર્વકનો ત્યાગ છે અને તેમાંજ જીવનની મુક્તિ સમાઈ છે. તેજ જીવનનું સાક્ષ્ય છે.

સંસારી જે સંસારનું વિધિપૂર્વક સેવન કરે, તે તે ત્યાગીના કરતાં વહેલો સંસારસાગર તરી જાય; પરંતુ કમલાગ્યે વર્તમાનકાળમાં એવો વિધિયુક્ત આદર્શ સંસારસેવનમાં રહ્યો નથી. એજ ભારતવર્ષ છે, કે જેના ભૂતકાળમાં અસંખ્ય પુરુષો પોતાને તથા દેશને અપનાવી ગયા છે અને વિશ્વને કર્મ તથા ત્યાગના પાઠો શીખવી ગયા છે. તેજ આજનો ભારતવર્ષ કેવી દશામાં છે ! પરદેશીઓના પાદપ્રહાર સહન કરી રહ્યો છે અને જીવનનું ધ્યેય ફક્ત કંગાલ રીતે જીવવામાં મનાય છે. એ કોનો વાંક ? દેશનો કે દેવનો ?

દેવોને પણ દુર્લભ એવા મનુષ્યાવતારને પ્રભુપ્રાપ્તિ અર્થે ઉપયોગમાં લેવો, એજ માનવીની પવિત્ર ફરજ છે, એજ સર્વોત્તમ જીવનનું સાક્ષ્ય છે. માનવજીવનની સાર્થકતા તેમાંજ સમાઈ છે.

નીતિ અને ધર્મમાટે જે નિયમો ઘડાયા હોય છે, તે ધર્મ કહેવાય છે અને તેને અનુસરનાર મનુષ્ય ધાર્મિક કહેવાય છે. તેમ ન કરનાર સમાજનો તેમજ પ્રજાનો ગુન્હેગાર ગણાય છે. યાદ રાખવું કે, ધર્મ રક્ષણમાટે છે, નહિ કે ભક્ષણમાટે. ધર્મ ધર્મનું રક્ષણ કરે છેજ. કેાઠ પણ મનુષ્ય જે ધર્મનું યથાર્થ રીતે પાલન કરે, તેા ધર્મ તેનું અવસ્ય રક્ષણ કરે. આ સનાતનસિદ્ધ સિદ્ધાંત છે. ધર્મપાલન એ અંતઃકરણ પવિત્ર કરવાનું સાધન છે અને તેજ પ્રમાણે સંયમ તથા નીતિ મનુષ્યજીવનને ઉત્તમ, સંસ્કારી અને સફળ બનાવવાનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

ધ્યેય અને તેના સાક્ષ્ય સાથે, મનુષ્ય પોતાનું જીવન સંસારમાં કેવી રીતે પસાર કરે છે ? તે જાણવાની પણ અત્યારે ખાસ જરૂર છે. આ વિષે આ સ્થાને યથાશક્તિ વિવરણ કરીશ તેા અસ્થાને નહિ ગણાય.

મનુષ્યજીવનપર દેશકાળનું વાતાવરણ ઘણી સારી રીતે અસર કરે છે. પાંચ હજાર વર્ષો-પૂર્વેના મનુષ્યનાં ધ્યેયો અને આધુનિક માનવીઓનાં ધ્યેયો ! ! ! એ બંનેમાં ઘણા તફાવત નજરે પડે છે. તેનું કારણ ? દેશની આધુનિક દશા. આપણે હવે પાંચહજાર વર્ષો પૂર્વેના માનવજીવનપર અને તેમની દશાપર ઉડતી નજર નાખીએ.

તે સમયના મનુષ્યો સંપીલા અને કળાકૌશલ્યમાં પ્રવીણ હતા. સંસ્કૃત વાણીનો પુષ્કળ ફેલાવો હતો. લોકો આધ્યાત્મિક વિષયના અભ્યાસી હતા. પરદેશસાથેના વાણિજ્ય થઈ, આર્થિક સ્થિતિમાં સુંદર વધારો કરતા હતા. રાજ્યવ્યવસ્થા ઘણી ઉત્તમ હતી. લોકો ચતુર અને સુધરેલા હતા. સમૃદ્ધ અનહદ હતી અને ભરતખંડની કીર્તિ સમસ્ત ભૂમંડળમાં સર્વોત્તમ હતી.

હવે અર્વાચીન સ્થિતિ લાળીએ.....

રાજ્યક્રાંતિને અંગે મનુષ્યજીવનમાં અજબ ફેરફાર થયો છે. પરદેશી, વિલાસી અને સ્વાર્થી રાજ્યકારોના કારણે મનુષ્ય તથા દેશની સર્વ રીતે સંપૂર્ણ પાપમાત્રી થઈ રહી છે. “યથા રાજ તથા પ્રજા” ના ન્યાય પ્રમાણે, પ્રજામાં પરદેશીઓના તમામ દુર્ગુણો પ્રવેશ્યાં છે. પ્રજા વિલાસી, સ્વાર્થી અને નિર્વીર્ય બની છે; અને લોકોમાં આત્મવિધિત્સા, અભિમાન વગેરે દુર્ગુણો વધ્યા છે; તેથી કરીને પ્રજાના આયુષ્યના ક્રમનો ભંગ થયો છે—અર્થાત્ પ્રજા અદ્વાયુષી થઈ છે.

આવા સંજોગોમાં મનુષ્યો ધ્યેયવિનાના જીવે છે; અને ધ્યેયવિનાનું “જીવન” ઘણી-વિનાના ઢોર જેવું છે. મનુષ્યજીવનની ઉન્નતિમાટે, ખરૂં જીવન જીવી જાણવામાટે, તેમજ જીવન સાર્થક કરવામાટે કેાઠ મહાપુરુષની જરૂર છે.

વેદવેદાંતનાં રહસ્યો સમજાવવા, સમાજનો સડો દૂર કરવા, કર્મસૂત્રના મંત્રો સુણાવવા, કેાઈ જ્ઞાનીઓની આવશ્યકતા છે.

દેહનૌકાને સંસારસાગરમાંથી તારીને મોક્ષકિનારે પહોંચાડનાર જ્ઞાનરૂપી સુકાનીની જીવન-સાક્ષ્યમાટે જરૂર છે. પ્રભુ તે પાર પાડે, એજ અભ્યર્થના.

પુરોહિતનું બલિદાન !

(‘પ્રતાપ’ તા. ૫-૩-૧૯૨૭ ના અંકના મુખપૃષ્ઠપરથી સાભાર ઉદ્ધૃત)

પુરોહિત:-રાણાજી ! તમને બળને આ શું સૂઝ્યું ? ક્ષત્રિયની તરવાર લાઇ લાઇના ગળાપર ! હા ! આ નરવીરોની ભૂમિને આ શો અધઃપાત ! રાણાજી ! ચિતોડનું સત્યાનાશ વળી જશે. આ તરવારના ધા લાઇને ગળે નથી, એ ચિતોડને ગળે બળુએ. દુશ્મનો ઝગમગી રહ્યા છે; ચિતોડ ઉપર ધોર આક્રમક લટકી રહી છે; આ વખત લાઇલાઇનાં ગળાં કાપવાનો ? પૃથુરાજે અને જયચંદે લડીને આર્યાવર્ત ગુમાવ્યું, એ યાદ છે ? યાદ કરો ! તમારા પ્રતાપી પૂર્વજોનું વીરત્વ સંભારો ! ચિતોડ તમારો મોંઘો વારસો છે. બલિદાન અને શિરસમર્પણની આ ભૂમિ ભારતની કીર્તિનો ખન્નનો છે. લાઇ લાઇ કપાઇ મરશે, તો એની રક્ષા કોણ કરશે ? એના રક્ષકો એકએકના ટોટા પીસશે તો ચિતોડનું શું થશે ? તમારી સમશેરો-તમારું વીરત્વ-તમારી શક્તિ શત્રુઓ સામે વાપરજો ! લાઇ લાઇની આ તકરાર ચિતોડના નાશની ધોર ખોદે છે. જો ચિતોડની દાઝ હૈયે હોય, તો આ હાથ આ રીતે લોહીથી ખરડાતા બચાવો અને વેર ભૂલીને લાઇએ લાઇ બેટો ! આ બ્રાહ્મણના આશીર્વાદ છે કે...

શક્તસિંહ:-ચિતોડ ! અરે ચિતોડ તો હવે મોગલોનું છે. ગોરદેવ ! એ વિદ્વાતાનાં શાસ્ત્રો ચોરીના માંડવામાં સંભળાવજો. શક્તસિંહ હવે આ વેર નહિ ભૂલે. કાં તો હું નહિ કે કાં તો આ મિથ્યાભિમાની પ્રતાપ નહિ. ચિતોડ જશે તો એવાને પાપે જશે. આ અપમાન કરતાં ચિતોડ દુશ્મનનું થાય, એ શું બહેતર નથી ? જાઓ, દૂર જાઓ; નહિતર તમે નાહક ઘુંદાઈ જશો. (પુરોહિતને હડસેલે છે.)

પુરોહિત:-અધધધ ! આ શું સાંભળું છું ? આ બ્રાહ્મણનું અપમાન ? ઓ નરાધમ ! લે ! હું આ ઉભો ! ચક્ષાવ તારી એ પાપિણી તરવાર, આ ગળે ચક્ષાવ ! ક્ષત્રિયો ધર્મ ભૂલ્યા, જાત ભૂલ્યા, ટેક ભૂલ્યા, દેશ ભૂલ્યા, સાં બ્રાહ્મણની જાંદગી શા કામની ? હાય ! રજપૂતાનાનો વિનાશ હવે અચૂક છે ! ઓ ઉંચા આકાશ ! તારા વજ્રનિપાતો વરસાવ ! ઓ પ્રતાપી માર્તંડ ! તારી આગની જવાલાઓ પ્રકટાવ ! ઓ મેઘ ! તારા પ્રજ્વલ્યથી આ ધર્મબ્રષ્ટ ભૂમિનો નાશ કર ! ઓ ઉડુગણો ! આ પતિત ભૂમિ ઉપર તૂટી પડો ! ઓ દિગ્ગજો ! આ હૃદયશૂન્ય માનવજાતિનો ભાર હલકો કરો ! ઓ શેષ ! તારી ફણા સળકાવ ! ઓ દેવાધિ દેવો ! તમારાં આયુધોથી આ આર્યત્વવિહોણી ભૂમિને આસુરી તત્ત્વોથી ઉગારો ! ઓ નવખંડ પૃથ્વીને વિંટાયેલા અપાર રત્નાકર ! તારાં અમાપ જળમાં આ અધર્મી જાતિને સમાવી દે ! તપસ્વીઓની યોગસમાધિશા, માનવલોક અને સ્વર્લોકની સીડીશા, ઓ ધુર્જટિ હિમાદ્રિ ! તારી અચલતા છોડ અને આ આચાર, કર્મ અને ધર્મબ્રષ્ટ મનુષ્યો ઉપર તૂટી પડ ! ઓ કૈલાસવાસી ત્રિપુરારિ ! તમારું ત્રીજું લોચન ખોલો અને ભારતમાંથી અધર્મને બાળીને ભસ્મ કરી નાખો ! નથી-નથી-ભારતમાં હવે આર્યત્વ નથી, ક્ષત્રિયોમાં ક્ષત્રિયત્વ નથી, બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મત્વ નથી, આર્યત્વનાં ઓજસુ નથી ! જે ભૂમિમાં નરરત્નો પાક્યાં, તે ભૂમિમાં પથરા નીકળ્યા ! જે આર્યબાળાને-સતીને ખોળે વીર કેસરી ધર્મમૂર્તિ અમર પુરુષો જન્મ્યા, તેખોળે લાઇ લાઇના વેરી જન્મ્યા ! એ સતીઓ-એ શૂરી ક્ષત્રાણીઓ ચોધાર આંસુએ રડે છે ! ભડભડાટ બળતી આગમાં હસતે મોટે દેહ સળગાવી દેનાર એ ભારતની દેવીઓ આજે લાજે છે ! હા ! ભારત એના શત્રુઓનું વિદારલુવન થશે. આજે એક શત્રુ હશે, પણ યાદ રાખજો એ એકના અનેક તમારે પાપે આ ભૂમિમાં ઉભરાશે ! આજે પ્રતાપ અને શક્તસિંહ કપાઈ મરશે; પણ યાદ રાખજો કે એ આગ સમસ્ત ભારતમાં, કોમેકોમમાં અને ઘેરેઘેર સળગશે ! અને લાઇ લાઇના વિનાશના એ દાવાનળમાં આ પ્રાચીન ભૂમિનાં પુરુષાર્થ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો નાશ થશે. ઓહ ! આ મારાથી નથી જોવાતું ! ચિતોડની ભસ્મ ચોળીને, ચિતોડની ધૂળ માથે ચઢાવીને, ચિતોડના કાંકરાની શિવપૂજા કરીને, ચિતોડની રિદ્ધિસિદ્ધિના અભિલાષ સેવીને હું મોટો થયો, એ આશાઓના આજે ચૂરેચૂરા થઇ ગયા ! બસ ! હવે હદ થઇ ! તમારામાંથી એક મરે તે પહેલાં હું આ ભૂમિનો ત્યાગ કરીશ. (પુરોહિત પોતાના શરીરમાં ખંજર ભોંકી દે છે.)

ખોરાક, રીતરિવાજ અને તંદુરસ્તીના નિયમો

તે પાળવાથી સારણુમાં હર થાય છે !

(લેખક:-સર ડબ્લ્યુ. આરબુથ નોટલેન.-‘ હિંદુસ્થાન ’ તા. ૭-૩-૨૭ ના અંકમાંથી)

સારણુમાં હરદ વધારે પ્રમાણમાં પ્રચલિત થતું જાય છે, એ વાત તે દરદમાટે જે ઓપ-રેશનો આજકાલ કરવામાં આવે છે તે પરથી સિદ્ધ થઈ જાય છે. ઘણાં માણસો પેટમાં દુઃખવા માંડે છે ત્યારે આ દરદ થતું હોય એમ માને છે. આ પેટના દુઃખારા સાથે માંદગીની અન્ય નિશાનીઓ પણ હોય છે. આ દરદીઓને તાકીદે ઓપરેશન કરાવવાનું કહેવામાં આવે છે; અને જો કેસ બહુ ખરાબ ન હોય તો દરદીની સગવડે ઓપરેશન કરાવવાનું કહેવામાં આવે છે. પ્રજ્વળી બહુમતિને “ એપેન્ડીક્સ ” શું હોય છે તથા મનુષ્યની શરીરરચનામાં તે કેવો ભાગ ભજવે છે, તેની માહિતી હોતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ કયી સ્થિતિમાં સારણુમાં હરદ વધવા પામે છે, તે પણ એ જાણતા નથી. તેઓ એમ સમજે છે કે, એ એક સાધારણ જાતનું દરદ છે; અને જ્યારે તેમને ખબર પડે છે કે, આરોગ્યતાના નિયમ પાળતી અને સ.દો ખોરાક લેતી અસલની પ્રજાને આ દરદ થતું નહોતું, ત્યારે તેઓ અજાણ્ય થઈ જાય છે. તેમના પોતાનાજ વડવાઓ કે જેઓ આ નિયમોનું પાલન કરતા તેઓને આ રોગ થતો નહિ.

દેશી જાતિ માં બચી જાય છે ?

એક ડૉક્ટર કે જે ૩૪ વર્ષ લગી દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહ્યો હતો અને ગોરી ચામડીવાળા-ઓમાં જે દુર્ગુણો જલદીથી પ્રવેશ પામે છે, તે એનામાં ન હતા. તેણે મને ખાત્રી આપી કે, તેણે આ દરદનો એક પણ કેસ દક્ષિણ આફ્રિકાની દેશી પ્રજામાં જોયો નથી. તેણે કહ્યું કે, એક દેશી, ગોરી ચામડીવાળાને ત્યાં નોકર રહ્યો હતો અને આ લોકોનો ખોરાક લેતો હતો તથા એમના રીતરિવાજોનું અનુકરણ કરતો હતો. તે જલદીથી ગોરી ચામડીવાળી પ્રજાઓનાં આંતર-ડાંમાં થતા રોગોનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો. આ રોગોમાંનો જાણીતો રોગ સારણુમાં હરદો છે. એપેન્ડીક્સ કીડાના આકાર જેવી વસ્તુ છે. તેની લંબાઈ બેથી પાંચ ઇંચની હોય છે. એ એક જાતની નળી છે, કે જેની અંદર પાતળું પડ આવેલું હોય છે. આ પડમાં ચીકણો પદાર્થ ઝરવે છે. આ નળી મોટા આંતરડાના શરૂઆતના ભાગમાં ઉઘડે છે, કે જ્યાં આગળ નાના આંતરડાનો ખોરાક મોટા આંતરડામાં દાખલ થાય છે.

શરીરને ઝેરી બનાવે છે.

જે ખોરાક નાના આંતરડામાંથી મોટા આંતરડામાં જાય છે, તેમાંથી પૌષ્ટિક તત્ત્વો કાઢી લેવામાં આવેલાં હોય છે અને બાકી રહેલો ખોરાક મોટા આંતરડામાંના જીવો ભાગી નાખે છે. પછી આ ખોરાક શરીરમાંના નુકસાનકારક ઝેરી તત્ત્વોની ગરજ સારે છે. મોટા આંતરડામાંનો ખોરાક જે જલદીથી અને સમયાનુસાર બહાર કાઢવામાં ન આવે, તો તે પાતળા પડને નુકસાન પહોંચાડી તેમાં સોજો ચઢાવે છે. વૈદક ભાષામાં આ સોજાને ‘ કૉલાઇટીસ ’ કહેવામાં આવે છે. આ સોજો એપેન્ડીક્સ પર અસર કરે છે; કેમકે એપેન્ડીક્સ આ ક્ષેત્રની નજીક આવેલું છે અને આને લીધે ઘણી વખત “ એપેન્ડીક્સ ” નું દ્વાર બંધ થઈ જાય છે તથા કંઈ ખોરાક તેમાંથી બહાર નીકળી શકતો નથી. કંઈ જાડાના દબાણને લીધે કે શરીરમાંથી નીકળતા રસોના એકઠા થવાને લીધે આખી નળી ઉપર સોજો આવી જાય છે. આ સોજા સામાન્ય પણ હોય. કેટલીક વખત આ સોજો ઘણું તીવ્રરૂપ લે છે, જેના પરિણામે એપેન્ડીક્સ ફાટી જાય છે, અગર તેમાં “ ગેનગરીન ” થઈ જાય છે.

આ બંને આક્રમક તરતજ ઓપરેશન કરાવવાનું સૂચવે છે. જ્યારે વચલી સ્થિતિ હોજરીમાં થતા દુઃખારાતરીકે ગણી કાઢવામાં આવે છે. ગમે તે પ્રકારના સારણુમાં હરદો રોગમાં જીવતું જેખમ સમાયેલું છે, તેથી ગમે તેવા સંજોગોમાં વૈદક સલાહ લેવાની ખાસ અગત્યતા છે; અને સારી વૈદક સલાહ લીધાવગર મિત્રો કે માયાપોએ જીવાળ વગેરે આપવા નહિ. કેટલીક વખત જીવાળ

લેવાથી ઝેરી પદાર્થો “એપેનડીક્ષ” માંથી બહાર નીકળી આવે છે અને આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. આથી મરણ થવાનો ભય પણ ઉભો થાય છે. બીજા કોઈ પણ દરદમાં સારણુ-ગાંઠના દરદ જેટલી તાબડોતોમ વેદક સલાહ લેવાની જરૂર ઉભી થતી નથી અને આ સલાહ લેવામાં આવે તો ઘણી વખત દરદીએને મરણના મુખમાંથી બચાવી લેવાય છે. વચલી સ્થિતિમાં સારણુગાંઠનો અટકાવ કરી શકાય છે; પણ આમ કરવાથી કબજીયાત અને “ટોનસીલાઇડીસ” દેખાવ દે છે. આવી વખતે જેમ ઘણી વખતે કરવામાં આવે છે, તેમ દરેક ભોજન પછી ટરાવેલા વખતે આંતરડાં ખાલી કરવાં જોઈએ. આમાં કંઈ નવું નથી; પણ તે એજ છે કે, આપણે આપણા વડવાઓની સાદી રીતભાત અને સાદો ખોરાક ભૂલી ગયા છીએ. કેટલાકોએ આ વાત ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે ગ્રીકો પર ટસાવી હતી અને તે પણ ઘણાજ સરળ શબ્દોમાં. તેઓએ કહ્યું હતું કે, “પ્રમાણસર ખોરાક એક વખત સાફ ઝાંડો લાવે છે અને અમારી તો તે એક આદત થઈ છે.” આ વાત આપણામાટે અને આપણા બંધુઓમાટે પણ સગવડભરી છે.

આપણે એટલા બધા ઉલોગી છીએ અને એ પણ નિરાશાજનક છે કે, આપણે આપણા બાળકોમાટે પાણીના કુંડ પણ શાળાઓમાં રાખી શકતા નથી. આ એક દુર્ગુણ છે કે જેનો નિષેધ ફક્ત છોકરાઓના માબાપોએજ નહિ પણ સમસ્ત સમાજે કરવો જોઈએ. આપણે આપણો ખોરાક અને રીતરિવાજો એવી રીતે બદલવા જોઈએ, કે જેથી આપણને રોગો અને અકાળ મૃત્યુ જેવો દંડ ન આપવો પડે. નવી આરોગ્ય સંસ્થા કે જેને વર્તમાનપત્રો ટેકા આપે છે તે પ્રગ્નને આરોગ્યતાના ફાયદાઓ સમજાવવાનું ચાલુ રાખશે કે જે પ્રમાણે વર્તીનેજ પ્રજા રોગોને ટાળી સંપૂર્ણ આરોગ્ય, સુખ અને આનંદ મેળવી શકશે. સારણુગાંઠના દરદમાટે લોકોને કહો કે અને અટકાવ તમારા હાથમાંજ છે.

નવયુવકોં કે અસ્વાનીકા સંદેશ

(‘વર્તમાન’ તા. ૨૭-૩-૨૭ ના અંકમાંથી સાહાર ઉદ્ધત)

યુરુકુલ જ્યોતિ કે અખિલ-ભારતીય યુવક સંમેલન મેં આચાર્ય અસ્વાની ને સ્પૃતિપ્રદ વાણી મેં કહી કે, હમ લોગ સ્વામિસુન્દર કૃષ્ણ કે સેવક હૈ. વહી હમારા ઈદદેવ હૈ, ઔર હમ ચાહતે હૈ કી શ્રીકૃષ્ણ કે સંદેશ સે હમારે નવયુવકોં કા હૃદય ભર જાય.કોઈ કહતા હૈ કે યહ શાંતિ યુગ હૈ; કિન્તુ મેરા વિશ્વાસ હૈ કે, યહ શાંતિ કા યુગ નહીં. યુવકોં કે કર્મ કા યુગ હૈ. મૈં હમેશ સે યુવકોં કે ખ્યાર કરતા રહા હું, ઔર મેરે હૃદય મેં અખ બી યુવકોં કે પ્રતિ ધોર-પ્રેમ કા સાગર લહરા રહા હૈ. મેરા વિશ્વાસ હૈ કે, પરમાત્મા કી અતુલ અનુકમ્પા સે યુવક હી નવિન રાષ્ટ્ર કે નિર્માતા હો સકતે હૈ. લોગ કહતે હૈ કે, ભારતીય યુવક ભટક રહે હૈ, નષ્ટ હો રહે હૈ ઔર ઉનસે કોઈ આશા નહીં; પર મૈં આશાવાદી હું. ઔર મૈં ભારત કા ઉદ્ધાર નવયુવકોં દ્વારા દેખતા હું. મૈં રાત્રિ મૈં એકાન્ત મેં આકાશ કે તારોં કો દેખતા હું, ઔર ઉસ સમય હમારે હૃદયસે દર્દભરી આવાજ નિકલતી હૈ, ઔર સોચતા હું કે ઇન્હી તારોં ને રામ, કૃષ્ણ કે ભારત કો, ગૌરવમય ઔર સમ્પન્ન ભારત કો, બલશાળી ઔર જગત્પુરુ ભારત કો દેખા હૈ, ઔર આજ યે દરિદ્ર, પરતંત્ર, ધૃણિત ઔર અછૂત ભારત કો દેખ રહે હૈ. ઉસ સમય હમ અપની માતા સે પૂછતે હૈ કે, ઐ માં, તુને હમારે નવયુવકોં કી ઔર સે કયોં મુખ દેર લિયા હૈ? માતા કહતી હૈ કે, ભારત કે યુવક ઔર યુવતિયોં કી ઔર દેખો. વહી ભારત કા ઉદ્ધાર કરને વાલે હૈ. ઉન્હીં કે હાથોં મેં ભારત કા ભવિષ્ય હૈ, ઔર વે હી ભારત કી આશાલતા હૈ. ઇસ પ્રેમ કે બદલે મેં મૈં ઉનસે યહી ચાહતા હું કે, વે સત્ય ધર્મ પર આશ્ર રહે.

એક જમાના થા કે, જખ ભારતવર્ષ સારે સંસાર કા યુરુ થા, કિન્તુ આજ વહ અછૂત માના જતા હૈ. હજારોં વર્ષ પૂર્વ ભારત સૈકડોં દેશોંપર શાસન કરતા થા. ભારત કો, સ્વતંત્રતા કોસિયોં ઔર પાર્લામેન્ટ સે નહીં પ્રાપ્ત હોગી, વરન્ વહ યુવકોં કી શક્તિ કે હી ખૂતે મિલેગી. ઇસ હેતુ યુવકોં કો નવચિન્તિત હોને કી અત્યંત આવશ્યકતા હૈ. આપને આદેશ કિયા કે દેશ કે હર ભાગ મેં, આશ્રમ ખોલે જાને ચાહિયે, જહાં પર યુવકગણ સત્ય ધર્મપર ડટ કર ભારત કા ભાગ્ય-નિર્માણ કરને કે લિએ શિક્ષા પાકર તૈયાર હો સકે, જે ભારતીય ધર્મ કે ફેલાને મેં સહાયક હોં. ભારતવર્ષ કેવળ અપને હી લિએ નહીં જતા, વરન્ વહ સંસાર કી માનવતા કી-ભલાઈ

કે લિયે જતા હૈ. યદપિ ભારત માતા આજ મલિન ઔર દલિત હૈ, તથાપિ મેરા વિશ્વાસ હૈ કિ, વહ અમિટ ઔર અમર હૈ.

આશ્રમોં કે ચલાને કે લિયે પ્રોગ્રામ કા જિક કરતે હુએ આચાર્યને કહા કિ, આશ્રમ કે પ્રત્યેક મનુષ્ય કે પ્રાચીન ભારતકા સંદેશ અવશ્ય પઢના ચાહિયે. પ્રત્યેક આશ્રમવાસી કે દઢ ઔર સરલ હોના ચાહિયે; ક્યોંકિ સરલતા મેં હી ખલ ઔર જીવન વાસ કરતે હૈ. સાદગી મેં શક્તિ હૈ, ખલ હૈ, ઝોજ હૈ. દેશ કે નવયુવક ફ્રેશન કે ચુલામ હૈ, પર ફ્રેશન મૂર્ખતા હૈ ઔર ઇંસ પ્રકાર મૂર્ખતા કે પીછે હમારે નવયુવકોં કે નવીં પડના ચાહિયે. હમારે ઋષિમુનિ, ઔર પૂર્વજ સાદે થે. x x x x x યુવકોં કે ફ્રેશન કા દાસ ન હોના ચાહિયે, ક્યોંકિ ફ્રેશન કા અર્થ મૂર્ખતા હૈ. પ્રત્યેક નવયુવક કે મહાપુરુષોં કી જીવનિયોં કા અધ્યયન કરના ચાહીયે ઔર ઉનકે પદચિન્હોં કા અનુસરણ કરના ચાહીયે. મહાત્મા સુકરાત ને યુવકોં કે યહી ઉપદેશ દિયા થા કિ, અપને કે પહિચાનો. હમ આજ દેખતે હૈ કિ, હમારે નવયુવક અપને દેશ કે પ્રાચીન ગૌરવ કે જૂલતે જ રહે હૈ. પર ભારત કી સ્વતંત્રતા કે લીઝે નવયુવકોં કે ઉંસ પ્રાચીન ગૌરવ કે અપનાના હોગા. ઉન્હેં રામાયણ, મહાભારત, ગીતા આદિકા અધ્યયન કરના હોગા; ઔર પાંચવાં મંત્ર-અન્તિમ પદ સખસે મુખ્ય સેવા હૈ, ઔર આશ્રમ કે પ્રોગ્રામ મેં ઇસકા મહત્વ બહુત હી અધિક ખદા હુઆ હૈ, રાષ્ટ્ર-નિર્માણ બ્રહ્મચર્ય-નિર્માણ કે અતિરિક્ત અન્ય વસ્તુ નહીં હૈ. અતએવ યુવકોં કે બ્રહ્મચર્ય કે દઢ કરના ચાહિયે.

ભારત મેં યહ એક ભારી દુર્ગુણ હૈ કિ, વહ પશ્ચિમ કા ઉપાસક બનતા જ રહા હૈ. મેં પશ્ચિમકી સ્વાધીનતા, કારીગરી, બુદ્ધિચમત્કાર-સખડો પ્યાર કરતા હું, પરન્તુ જો પશ્ચિમ હમારે પૈરોં મેં બેઠિયોં ડાલતા હૈ, ઉંસકી કઠોર ઔર કરુણાહીન સભ્યતા કે મેં સહન નહીં કર સકતા. મેં ચાહતા હું કિ, પ્રત્યેક યુવક પાશ્ચાત્ય-સભ્યતા કે સમસ્ત ચિન્હોં ઔર વિચારોં કે અપને ઉપર સે ઉતાર ફેંકે, ઔર ભારતીયતા કે ગ્રહણ કરે. (હર્ષ) અંત મેં આચાર્યને હૃદય-ખીણા કે તારો કે ભણુકાર દેને વાલે મર્મસ્પર્શી શબ્દોં મેં યુવકોં સે અપીલ કી કિ, “જઓ, પ્રિય નવયુવકો ! ગ્રામોં કે જઓ ! સત્યતા, ધર્મ ઔર પ્રેમ કે રાજ્ય મેં જઓ! અપને દેશ કી ઇજ્જત કે સ્થાનોં કે જઓ ! જઓ, ઔર ખતા દો પીડિત ભાઇયોં કે કિ, ભારત અખ તક ક્યોં જીવિત હૈ, જખ કિ, રોમ, ગ્રીસ ઔર મિસર ત્રિયમાણ હોકર ગંભીર સમાધિ મેં સુપ્ત હો રહે હૈ ! હે રાષ્ટ્ર કે વીર યુવકો ! જઓ ! જઓ ! ઔર સમસ્ત ભારત કે મંત્ર-મુજબ કર દો, ઉંસે જગા દો ! (હર્ષ) ઇંસકે બાદ પ્રિન્સિપાલ બસ્વાનીને નિમ્નાશય કી કવિતા કે પદ કર અપના ભાષણ સમાપ્ત કિયા:-

“ જગો ! જગો ! હે પૂર્વ દેશ કે ઋષિયોં કી સન્તાનો, જગો ! કખ તક નીંદ કી ખુભારી મેં પડે રહેજે ? કયા જગોજે અથવા યશ આનંદ કે સપને હી દેખા કરોંજે ? ”

ઇસાઇયાં કા પ્રચાર.

(“ ઉદ્દોગ ” તા. ૨૧-૩-૨૭ ના અંકમાંથી)

પાદરીલોક હિંદુસ્તાન કે ઇસાઇ બનાને કે લિયે કિતના પ્રયત્ન કર રહે હૈ. યહ ઇસ ખાત સે જાના જ સકતા હૈ કિ ઉન્હોને જૈસા કિ ઇસાઇયાં કે ‘ પ્રચાર ’ નામક અખબાર સે પ્રકટ હોતા હૈ. ૧૯૨૭ ઇ. મેં ધર્મપ્રચાર કે લિયે ૫૬૮૨ પાદરી નિયુક્ત કિયે હૈ, ખર્ચ કે લિયે ૭૦ કરોડ રૂપિયોં કી મંજૂરી દી ગઇ હૈ ઔર અખતક સખ મિલકર ૨૨૨૨૭૬૮ આદમી ઇસાઇ બનાયે જ ચૂકે હૈ. પ્રચારકી શિક્ષા દેને કે લિયે ૧૦૭ વિદ્યાલય ખોલે ગયે હૈ. ઇસાઇ હોને વાલે અધિકતર લોક હિન્દૂ હી હૈ. યહ તો ઇસાઇયાં કા કામ હુઆ, ઉધર મુસલમાનોં કી તબલીગ દેખિયે. કિસ પ્રકાર હિન્દુઓં કે હડપ કર રહી હૈ. એક હમારી હિન્દૂ મહાસભા હૈ, જો સાલ ભર મેં એક ખાર કિસી જગહ અપના મહાધિવેશન કરને કે હી સફલતા કા સારાંશ સમજતી હૈ. હમ નહીં જાનતે કિ વહ મહાસભા કિસ લિયે કાયમ હુઈ હૈ આર અખ તક ઉંસને કયા કિયા ? કયા સભા અપને ઉદ્દેશ્ય કી પૂર્તિ મેં કુછ ક્રિયાત્મક કાર્યવાહી કરને કે તૈયાર નહીં હૈ ? અગર સભા કે જીવિત રહને કી ઇચ્છા હૈ તો ઉંસે જાતિઉન્નતિ કે લિયે કુછ કામ કરના ચાહિયે, નહીં તો ઇંસ પ્રકાર કી ગિભાવટી સભાઓં સે કોઇ લાભ નહીં.

દર્દીઓને સલાહ

(લેખક-બ્રહ્મચારી આત્માનંદ ત્રિવેદી-દૈનિક 'હિંદુસ્થાન' તા. ૨૬-૩-૨૭ ના અંક ઉપરથી)

હરસ-તેની ચિકિત્સા અને ઉપાય

વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, ત્રિદોષનો, લોહીનો અને વારસામાં મળેલો એટલે જન્મનો, એ પ્રમાણે હરસ રોગના છ પ્રકાર ગણેલા છે. સાધારણ લોકો જેને અરસ-મસા તથા બવાસીરના નામથી ઓળખે છે, તેને હરસ રોગ કહે છે. એ રોગમાં છ જાત કલ્પેલી છે; પરંતુ તે ખુની અને બાદી એવા બે ભાગમાં વહેંચાયેલી છે અને તે એકેક જાતના ગુદાના પહેલા, બીજા અને ત્રીજા આંટામાં (વળીમાં) થાય છે, તેથી ખુની અને બાદી એવી બે જાતોના ત્રણ ત્રણ સ્થાન ગણતાં છ પ્રકાર થાય છે. ખુની હરસમાંથી લોહી પડે છે અને બાદીમાંથી લોહી પડતું નથી, પણ તેમાં ફાટ ચાલે છે. તે ખુની અને બાદી બે પૈકી કોઈ પણ જાતના હરસ, ગુદાની પહેલી વળીમાં થયા હોય તો તે બહાર દેખાયા કરે છે અને બીજી વળીમાં થયા હોય તો ઝાડો થતી વખતે તે બહાર નીકળે છે અને પાછા ઉપર ચઢી જાય છે, પણ ત્રીજી વળીવાળા મસાઓ કોઈ પણ વખતે બહાર નીકળતા નથી; પરંતુ અંદર રહીનેજ પીડા કરે છે. તે ઉપરથી એટલું કહી શકાય છે કે, પહેલી વળીવાળા હરસ સાધ્ય છે અને ત્રીજી વળીમાં થયેલા અસાધ્ય છે, એ પ્રમાણેનું વિવેચન અમારા અનુભવ પ્રમાણેનું કર્યા પછી, શાસ્ત્રીય રીતે હરસના રોગનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર જણાતી નથી; કારણ કે માધવનિદાને જૂદી જૂદી જાતના ખોરાકથી અને જૂદી જૂદી જાતનાં કારણોથી છ પ્રકારના હરસનું વર્ણન કરેલું છે. જેને જાણવાની ઇચ્છા હોય તેણે આયુર્વેદના ગ્રંથો જેવા કે માધવનિદાન, ભાવપ્રકાશ, વાગ્બટ, ચરકસંહિતા, સુશ્રુતસંહિતાનું નિદાનસ્થાન ૪૦ નોંધ લેવું. આ રોગના ઔષધ-માટે શાસ્ત્રોમાં બહુસાલગુડ, સુરણવટક, અમૃતલક્ષ્મીતકાવલેહ, લોહલક્ષ્મીતકાવલેહ, બૃહત્ કચ્ચાદરસ વગેરે ઘણા ઉપાયો બતાવેલા છે; પરંતુ તે બાબતમાં અમારો અનુભવ નહિ હોવાથી તેનો ઉતારો કરી વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો નથી, પણ એ રોગને માટે જે અનુભવ અમને થયો છે, તે લોકોની જાણમાટે નીચે આપીએ છીએ. જે ગુદાની ત્રીજી વળીમાં બાદીના મસા થયા હોય તે ઝાડો ઉતરતો ન હોય એટલે તેમાં વિશેષ ફાટ ચાલતી હોય તો-કાળી દ્રાક્ષ, સોનામુખી, રેવંચીની ખટાઇ, હરડાં, ખેડાં, આમળાં, ઇન્દ્રજવ, વાવડીંગ, એ દરેક તોલો તોલો લઈ તેને અધકચરાં ખાંડી રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી મૂકવાં, સવારે તે ભૂકાને યોળીને તેમાં બે રૂપિયાભાર ગોળ મેળવીને કપડે ગાળી તે પાણી પીવાથી ત્રણ દિવસમાં ફાટ મટી જશે. વળી જ્યારે બે-ચાર મહીને ફાટ ઉભળી આવે ત્યારે એ પ્રમાણેનું હીમ બનાવી દિવસમાં એક વાર સવારે ત્રણ દિવસસુધી પીવું. જે મસામાંથી લેલો પડતું હોય અને મસા બહાર દેખાતા ન હોય તો ઇન્દ્રજવ, વાવડીંગ, લીંબોળી, કાચકાની મીંજ અને દીકામાળી, સરખે ભાગે લઈ, તેની ફાફી રૂપિયા અર્ધાભારની ઠંડા પાણી સાથે દિવસમાં બે વાર લેવાથી, લોહી પડતું અટકી જાય છે. જે ઝાડે જતા મસા બહાર નીકળતા હોય અને હાથ પાણી લીધા પછી ઉપર ચઢી જતા હોય, અગર મસા બહારજ રહેતા હોય અને તે ખુની કે બાદી ગમે તે જાતના હોય તો વરખી હડતાલ તોલા બેને પ્રથમ ખુબ ખારીક વાટી તેમાં ચોખ્ખો કાથો તોલા ચાર ઉમેરીને વાટવું. પછી છ તોલા ઘીને સો વાર પાણીથી ઘોઈ તેમાં તેને ખલમાં ઘુંટવો, એટલે વધારાનું પાણી નીકળી જશે અને મલમ તૈયાર થશે. એ મલમ ડબ્બીમાં રાખી મૂકવો. જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે બહારના મસા ઉપર તે મલમ ચોપડવો અને અંદરના મસા હોય તો મસા બહાર આવે ત્યારે એ મલમ ચોપડી મસા ઉપર ચઢાવી દેવા. એ મલમથી મસા કરમાઈ જાય છે અને પાછા ભરાતા નથી. (હડતાલ અશુદ્ધ પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે. આમાં કોઈ પણ જાતનો ભય નથી હોતો.) જે ખુની કે બાદી મસા થયા હોય, લોહી પડતું હોય અથવા ન પડતું હોય તો વવળતુ સુરણ લાવી તેને છાલીને છીણી તડક સૂકવવું. પછી તેવું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી મૂકવું. એટલું ચાદ રાખવું કે, આ ચૂર્ણ જીભને કે ગળાને લાગે તો જીભ અને ગળામાં અસહ્ય વેદના થાય છે. તે જ્યાંસુધી લીંબુની, દહીંની કે હીમજ હરડેની ખટાશ જીભને ન લગાડીએ ત્યાંસુધી મટતી નથી. એવું જોખમભરેલું આ ચૂર્ણ છે, એટલામાટે અંગ્રેજ દવા વેચનારાઓને ત્યાં 'એમ. ટી. કેમ્સલ' નામની જલેટાઇનની અનેલી ખાલી લંબગોળ ગોળીઓ મળે છે. તેમાં આ સુરણનો ભૂકો ભરીને તેવું

લોકોએ બંધ કરી પાણી સાથે ગળવાથી ગળામાં કે જીભમાં ચૂર્ણ લાગતું નથી, પણ પેટમાં જઈને તે ગોળી ફાટી જાય છે અને હરસ ઉપર તાત્કાલિક અસર કરે છે. એ કેપ્સુલ નંબર એક, નંબર એક સુંન, એ સુંન અને ત્રણ સુંનસુધી આવે છે; તેમાં નંબર એ સુંનની કેપ્સુલ-ધણી સગવડવાળી છે, તેમાંની બન્ને ગોળી દિવસમાં ત્રણવાર ગળવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. બીજું હરસના રોગો-માટે આસોમાસમાં આવતા નવરાત્રિનું વ્રત કરવાનો અમે ખાસ આગ્રહ કરીએ છીએ; પણ તે માતાની પ્રસન્નતામાટે નહિ, પરંતુ હરસના રોગને નાશુદ્ધ કરવાને માટે છે. જો કોઈની ઇચ્છા હોય તો નવરાત્રિના નવ દિવસસુધી નવ અપવાસ કરીને, નવે દિવસ વવળતું સુરણ બાપી અથવા મીઠા સુરણના કકડા કરીને પાણી નાખ્યા વગર મીઠું, હળદર, ધાણા-જરૂર નાખી તેલમાં પકાવી ઘણું કકડ ન થઈ જાય અથવા કાચું ન રહી જાય એવું બનારીને પેટ ભરીને ખાવું. એ સિવાય નવ દિવસમાં પાણીસિવાય બીજા કોઈપણ જાતનું ખાનપાન લેતું નહિ. આ પ્રયોગથી હરસ નાશુદ્ધ થાય છે.

આ હરસનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, સારથીજ તે કષ્ટસાધ્ય થાય છે અને જ્યારે હરસના રોગીનો અગ્નિ મંદ પડી જાય છે અને શરીર ઉપર સોજા આવે છે; આંખ, નખ, જીભ પીળાં, ઘોળાં, કાળાં પડી જાય છે, ત્યારે એ રોગીની આશા છોડી દેવી પડે છે; પરંતુ આ લખેલા ઉપાય સચોટ છે, છતાં મારી પાસે ખાસ સંગ્રહ કરેલા દુઃખીજનોને માટે જાહેર જીવનમાં મુકું છું, જેથી તેનો ઉપયોગ કરી પોતાના દરદમાંથી મુક્ત થવાને અનુભવશે.

ઉપાય ૧ લો

નાગલા દુધેલી (વાડ દુધેલી) અને ચમાર દુધેલી એવાં જેનાં નામ છે, તેના વેલા બારે માસ થાય છે. એનાં પાંદડાં ગોળાકાર લેતાં અને સામસામાં હોઈ તે બેથી પાંચ ઇંચ લાંબાં અને ચારેક ઇંચ પહોળાં હોય છે. લીલાશ લેતાં ઘોળા રંગના ફૂલનાં ઝુમખાં આવે છે અને એની શીંગો ઉપર કાંટા હોય છે. એ વેલાનો કેષ્ઠ પણ લાગ તોડતાં તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. એ બધે ટેકા-જી થાય છે. આ વનસ્પતિમાં દિવ્ય ગુણ છે. એનાં પાંદડાં બે તોડાના આશરે લઈ ઝીણા ટુકડા કરી ઘી સાથે તળીને ખાવાથી અરશમાં પડતું લોહી એકદમ બંધ થઈ જાય છે. ઘણાએક અરશના દરદીઓ કે જેમનું લોહી બીજા કોષ્ઠ પણ ઉપાયથી અટકતું નહોતું, તેમને આ પાંદડાં પાંચ-સાત દિવસ ચવરાવવાથી હમેશા માટે લોહી પડતું બંધ થયું છે; માટે રક્તારશના દર્દીઓને બીજા કોષ્ઠ પણ ઔષધનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં આનો અનુભવ લેવા સલાહ આપવામાં આવે છે.

ઉપાય ૨ જો

ઢોરનાં શીંગડાના પોલાણમાં ઉધાઈ લાગવાથી તેનાં ચીંથરા જેવાં ઘર બાકે છે, કે જે શીંગડાં મૂળીઆંતરીકે ઓળખાય છે. તે મૂળીઆં પાંચ તોલા લાવીને તેમાં મરી ને સૂકાઈ ગયેલા વગડાઉ ઉંદરનું માંસ પાંચ તોલા ઉમેરીને ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં બે તોલા હીંગ ઉમેરીને પછી એક નાના ખાડામાં કોલસાના અંગારા ભરી તેના ઉપર આ બૂકામાંથી થોડોક ભૂકો નાખીને ગુદાને ઘૂમરી આપવી, જેથી બહારના હરસ નિર્ગળ થઈ જશે; એટલુંજ નહિ પરંતુ અંદરના અરશ પણ બહાર નીકળી આવશે. આ પ્રમાણે તમામ અરશ ચીમળાઈ ગયા પછી ખેરવી નાખવાનો ઉપાય કરવો. સાજીખાર અને કળીચૂનો સરખાલાગે લઈને તેને પાણીમાં કાલ-વીને લેપ કરવો, જેથી સઘળા અરશ ખરી પડશે. આ અરશ ખરી પડવાની જગ્યાએ ચાંદું પડે તો ત્રિકુળાં એટલે હરડાં-બેડાં અને આમળાં તથા ગુગળ એ ચીજો સરખા લાગે લઈ તેઓને બાળીને રાખ કરી ઘોંચેલા ઘી સાથે મેળવીને તે જગ્યાએ ચોપડવી, જેથી થોડા દિવસમાં ચાંદું રૂઝાઈ જશે. આ ઉપાય નિશ્ચય છે અને અનુભવસિદ્ધ છે. કેટલાક વૈદો અને હકીમો આ ઉપચારથી મટારી સો-બસો રૂપિયા લે છે. ઇતિ શિવમ.

શ્રીઓની શોભા

(લેખિકા:-સૌ. પાર્વતીબહેન પુરુષોત્તમદાસ (બાવળાવાળાં) 'ચિતન' પોષ ૧૯૮૩માંથી)

કેળવણીના અભાવે ઘણી સ્ત્રીઓ ઘરેણુંકપડાંથી શરીરને શોભાવવામાં ખરી શોભા માને છે. પોતાના ગળ ઉપરાંત પોતાના પતિ પાસે નકામો ખર્ચ કરાવે છે અને પોતાના ઘણીને ઘણી મુશ્કેલીમાં લાવી મૂકે છે; પરંતુ બહેનો ! ખરી શોભા શરીર શોભાવવામાં નથી, પણ સદ્ગુણરૂપી શણુગાર અને શિયળરૂપી સાડીમાં જેની શોભા છે તેવી ગમે તેવા અમૂલ્ય દાગીના કે સાડી પહેરવામાં નથી. સ્ત્રીઓએ શુદ્ધકાર્યમાંથી પરવારી જેટલો નવરાશનો વખત મળે તેટલો વખત સારા ઉદ્યોગમાં ગાળવો; જેમકે આપણને ઉપયોગી થાય તેવાં હુન્નરકામ શીખવાં, શિખામણ લેવા યોગ્ય હોય તેવાં ગીતો ગાવાં, સારાં પુસ્તક વાંચવાં વગેરે. પોતાના મનને અવળી અસર થાય તેવાં પુસ્તક કદાપિ વાંચવાં નહિ, કેમકે ખરાબ ચોપડીનું વાચન ઝેર પીવાસમાન છે. અસહની મહાન સતીઓ આપણામાટે અમૂલ્ય જ્ઞાનરૂપી વારસો મૂકી ગઇ છે અને પોતાનો જન્મ સફળ કરી પોતાનાં નામ અમર કરી ગઇ છે. અસહની સ્ત્રીઓ સદ્ગુણ અને શિયળરૂપી શણુગારમાં એટલી બધી શોભા માનતી હતી કે જસમા ઓડણુ કે જે ઓડજેની મજુર અને હલકી વર્ણમાં અવતરી હતી, છતાં પોતાના શિયળરૂપી શણુગારમાટે સિદ્ધરાજ જેવા મહાન પરાક્રમી રાજાની સમૃદ્ધિને પણ તુચ્છ ગણી પોતાનું નામ અમર કરી ગઇ છે.

પતિને બોજરૂપ ન થઇ પડતાં આપણાથી બને તેટલી તેમના કાર્યમાં મદદ કરવી. તેમના મનને આનંદમાં રાખવું. વ્યાવહારિક ઝગડાવાળા વાતો કરી તેમના મગજને અશાંતિ કરવી નહિ. પતિ કામથી પરવારી ઘેર આવે ત્યારે તેમને કેવી રીતે આનંદ આપી શકાય એનો વિચાર કરવો. પતિ પાસેથી જ્ઞાન લેતાં શીખવું. ઘણી બહેનોને એવી કુટેવ પડી હોય છે કે પારકાની નિંદા અને કુથલીમાંજ પોતાનો અમૂલ્ય વખત ગાળે છે; પરંતુ વખત અમૂલ્ય છે. કરોડ રૂપિયા ખર્ચતાં પણ ગયેલો વખત ફરી મળતો નથી, તેનું તેમને ખિલકુલ ભાનજ હોતું નથી. ડાહ્યા માણસો કરોડ રૂપિયા ગુમાવવા કરતાં એક પણ સેકંડ જવા દેવામાં વધારે નુકસાની સમજે છે. પહેલાંના વખતમાં સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને મિત્રની ગરજ સારતી; પરંતુ હાલ તો બોજરૂપ થઇ પડે છે.

બહેનો ! આ એક વાત વળી ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. બાળકને બાળપણમાં સારી કેળવણી નહિ મળવાથી જોઇએ તેવાં સદ્ગુણી બની શકતાં નથી. પોતાની આવક કરતાં ખર્ચ ઓછો રાખવો. કરકસર કરવી, પણ કંજુસાઇ દરવી નહિ. જેટલો વખત લેખે કાઢ્યો હોય તેટલો આપણને લાલ છે; પણ વખત નકામો કાઢ્યો હોય તો તેટલું નુકસાન થયું સમજવું.

જેટલી શોભા આપણે શરીરની વધારવા મધીએ છીએ એથી કરોડગણી શોભા આત્માની વધારવા મહેનત કરવી. હાડ, માંસ અને રુધિરથી ભરેલા આ દેહને શણુગારી શું લાલ કાઢવો છે? આપણા મનની અંદર ભૂતપ્રેત જેવા ભ્રમ, દોરા, ચિદ્વી, બાધા જેવા અનેક જાતના વહેમ ધર કરી બેઠા છે, તેને જ્ઞાનરૂપી પાણી સિંચી મગજમાંથી ભ્રમરૂપી કચરો કાઢી નાખવો. ઘણી સ્ત્રીઓ તો વળી પોતાના પતિથી ખાનગી રીતે બાધાઓ રાખે છે, દોરાચિદ્વી કરાવે છે. આવી અજ્ઞાનતાને લીધે ઢોંગી ધૂતારા ફાવી જાય છે. જેટલે અંશે અજ્ઞાનતા વધારે તેટલે અંશે બાલ વસ્તુઓથી શરીર શોભાવવાનો શોખ વધારે હોય છે. ખરી શોભા તો સદ્વર્તનમાં રહેલી છે.

મંત્રશાસ્ત્રની આલોચના⁺

(લેખક:-ગિરિજાપ્રસાદ ભોળાનાથ ભટ્ટ-‘સાહિત્ય’ માસિકના એક અંકમાંથી સાભાર ઉદ્ધૃત)

આજકાલ અંગ્રેજી ભણેલા કેટલાકે ભારતવાસીઓને માંત્રિક વિષયો ઉપર શ્રદ્ધા નથી. તેને તેઓ ઉપેક્ષાની દૃષ્ટિએ જુએ છે. કેટલોક આસ્તિક અને ભાવિક વર્ગ તે ઉપર વિશ્વાસ અવશ્ય બતાવે છે, કિંતુ તદ્વિષયક સાધારણ સિદ્ધાંતોને પણ તે સમજી લેવાની પરવા કરતા નથી. આથી આ વર્ગના લોકોને કોઈવાર કોઈ માયાવી અગર ધૂર્તની જાળમાં ફસી પડવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે. આવે સમયે મંત્રતંત્રના વિરોધીઓને કુત્સિક ટીકાટીપણી કરવાનો અનાયાસે અવસર મળી જાય છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે, શ્રદ્ધાળુ વર્ગને પણ તંત્રમંત્ર ઉપર અશ્રદ્ધા સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે.

મંત્રશાસ્ત્રનો વિષય ગહન અને જટિલ છે. તેને સમજવો એ સાધારણ વાત નથી. તેના સંબંધમાં એટલેસુધી લખ્યું છે કે, **एतद्गोप्यं महागोप्यं न देयं यस्य कस्यचित् ।** તથાપિ આ વિષયનું શાસ્ત્રમાં જે વિવેચન કરેલું છે તે અત્યંત સુંદર, બુદ્ધિપુરસ્કર અને મનનીય છે; એટલા માટે આ લેખદ્વારા શાસ્ત્રસંમત વિચારોને પ્રકટ કરવા એ ઇષ્ટ ગણ્યું છે.

ભારતીય વાક્યમયમાં મંત્રવિધાનું આસન સર્વ વિદ્યાઓ કરતાં ઉંચું છે. વૈદિક સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં આ વિષય ઉપર સ્વતંત્ર ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે. જેવીરીતે કાવ્ય, કેાપ, અલંકાર, વ્યાકરણ, ન્યાય અને છંદ આદિ વિષયોમાટે સ્વતંત્ર અલગ અલગ ગ્રંથો રચાયેલા છે, તેવી રીતે મંત્રાવધાના સંક્રો સ્વતંત્ર ગ્રંથો છે. જૈન સાહિત્યમાં નમસ્કારમંત્ર કલ્પ, પ્રતિષ્ઠા કલ્પ, ચક્રેશ્વરી કલ્પ, જ્વાલામાલિની કલ્પ, પદ્માવતી કલ્પ, સૂરમંત્ર કલ્પ, વાગ્વાદિની કલ્પ, શ્રીવિદ્યા કલ્પ, વર્ધમાન વિદ્યા કલ્પ, રોગાપહારિણી કલ્પ આદિ અનેક કલ્પગ્રંથ વિદ્યમાન છે. તેવી રીતે બૌદ્ધસાહિત્યમાં તારા કલ્પ, વસુધારા કલ્પ, ઘંટાકર્ણ કલ્પ આદિ અનેક ગ્રંથ મોજુદ છે. વૈદિક સાહિત્યમાં આ શાસ્ત્રનો અલગ ભંડારજ છે; તેમાં કાટ્યાયની, નિર્વાણ, કુલાર્ણવ આદિ અનેક અપરિમિત તંત્રગ્રંથ છે. ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા ગ્રંથોમાં કેટલાક છપાઇ ગયા છે; પરંતુ આ વિષયના અધિકાંશ મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ હજી અપ્રકાશિત રહી ગયા છે અને દિનપ્રતિદિન દુર્લભ બનતા જાય છે. આ ત્રણે સાહિત્યોના મંત્રશાસ્ત્રસંબંધી ગ્રંથોની નામાવલિમાત્રથી એટલું જણાઇ આવે છે કે, કોઇએક સમયે આ વિષયની ભારતમાં મહાન ઉન્નતિ થયેલી હોવી જોઇએ.

કલ્પગ્રંથ—જેમાં મંત્રવિધાન, યંત્રવિધાન, મંત્રગંત્રાદ્ય, બલિદાન, દીપદાન, આવાહન, પૂજન, વિસર્જન અને સાધન આદિ વિષયોનું વર્ણન કરેલું હોય તે ગ્રંથને કલ્પગ્રંથ કહે છે.

તંત્રગ્રંથ—જેમાં ગુરુશિષ્યસંવાદરૂપે તથા શિવપાર્વતીસંવાદરૂપે મંત્ર, તંત્ર અને ઔષધિ-વદલી આદિ દ્રવ્યોનું વર્ણન હોય તેને તંત્રગ્રંથ કહે છે.

પટલગ્રંથ—કોઇ એક દેવતાને આરાધ્યમાન કરી તે દેવતા સાથે સંબંધ રાખનારી મંત્ર, યંત્ર આદિ સાધનવિધિઓ જેમાં લખી હોય, માંત્રિક ભૂમિકાઓનું વર્ણન પણ હોય તથા અનેક કામ્ય કર્મોમાં નિષ્ણાત થવાના સર્વ વિષયોનું વર્ણન હોય, તેને પટલગ્રંથ કહે છે.

પદ્ધતિગ્રંથ—જે ગ્રંથોમાં અનેક દેવદેવીઓની સાધનાના પ્રકાર બતાવ્યા હોય તેને પદ્ધતિગ્રંથ કહે છે.

બીજકોશ—મંત્રોના પારિભાષિક શબ્દો સમજવાની તથા એક એક અક્ષર અને બીજની અનેક વ્યાખ્યાઓ જે ગ્રંથોમાં લખેલી હોય, તેને મંત્રકોશ યા બીજકોશ કહે છે.

આ પ્રકારે કલ્પ, તંત્ર, પટલ, પદ્ધતિ અને બીજકોશ વગેરે ગ્રંથોમાં મંત્રશાસ્ત્રનું સાહિત્ય વિભક્ત છે અને તેના આ ક્રમ વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણે પ્રકારના સાહિત્યમાં વિદ્યમાન છે.

મંત્રસાધન કયા માર્ગદ્વારા કરવું જોઇએ-અર્થાત્ કયા માર્ગદ્વારા મંત્ર સિદ્ધ થઇ શકે છે એ પહેલું જાણવું જોઇએ. આ સંબંધમાં મંત્રશાસ્ત્રમાં ત્રણ માર્ગોનો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે, જેને દક્ષિણ, વામ અને મિશ્ર કહે છે. સાત્વિક દેવતાની સાત્વિક ઉપાસના સાત્વિક મંત્ર અને સાત્વિક સામગ્રીદ્વારા કરવાનો જે માર્ગ છે, તેને દક્ષિણ યા સાત્વિક માર્ગ કહે છે. મદિરા, માંસ, મીન, મેથુન અને મહિલા આદિ પાંચ વસ્તુઓથી યુક્ત ભૈરવભરવી આદિ તામસ પ્રકૃતિનાં દેવદેવી-

+ શ્રી બાલચંદ્રાચાર્યના એક લેખને આધારે

ઓનાં સાધના અને ઉપાસના જે માર્ગદ્વારા કરાય છે, તેને વામમાર્ગ કહેવાય છે. તેવીજ રીતે જે માર્ગમાં મીન, માંસ, મદિરા આદિ પદાર્થોને પ્રત્યક્ષરૂપે ન ગ્રહણ કરી તેમના પ્રતિનિધિઓથી ઇષ્ટની સાધના કરવામાં આવે છે, તેને મિશ્ર માર્ગ કહે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે દક્ષિણ અને વામ, એ બેજ માર્ગો છે. વામમાર્ગ પ્રાયઃ તંત્રશાસ્ત્રનો વિષય છે. કલ્પગ્રંથોમાં તેનું વર્ણન કરેલું નથી. વામમાર્ગી કેવળ ભૈરવ અને કાલિ આદિ દેવી-દેવતાઓના ઉપાસક હોય છે. નવનાથને ગુરુ માને છે. ગુરુચરણપાદુકા, શ્રીચક્ર તથા ભૈરવીચક્રની તેઓ પૂજા કરે છે; પરંતુ મંત્રશાસ્ત્રના વિષયમાં એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે, વામમાર્ગનો પ્રભાવ મિશ્રમાર્ગ ઉપર તો પડ્યો છે; એટલુંજ નહિ પણ દક્ષિણમાર્ગ ઉપર પણ તેનો થોડો ઘણો પ્રભાવ અવશ્ય પડેલો છે. આથી દક્ષિણમાર્ગ-વાળા પણ તામસ પ્રકૃતિવાળા દેવતાઓની આરાધના કરવા લાગ્યા છે. પુરુષાકૃતિની આત્મશક્તિ એજ સાચી શક્તિ છે. આથી આત્મવસ્તુ ઉપર વિશ્વાસ રાખી, તેનો પ્રભાવ જાણી મંત્રસાધના કરનાર દક્ષિણમાર્ગનો પણ સાધક શક્ત કહેવાય છે. આથી તે પોતાને શક્ત કહેવડાવવામાં સંકોચ નથી કરતો; પરંતુ વામમાર્ગી તથા કૌલ પોતાને વામમાર્ગી તથા કૌલ કહેવડાવવામાં ભય ધરે છે. દક્ષિણમાર્ગ સાત્ત્વિક હોવાને લીધે પ્રકટ માર્ગ છે, ત્યારે વામમાર્ગ અસાત્ત્વિક હોવાને લીધે ગુપ્ત માર્ગ છે. ‘ગોપનીયં ! ગોપનીયં ! ગોપનીયં પ્રયત્નતઃ’ ની શિક્ષા તે પ્રથમથીજ આપે છે. તંત્રગ્રંથમાં એમ પણ લખેલું છે કે, ‘સર્વે જ્ઞાત્કા દ્વિજાઃ પ્રોક્તા ન ચ શૈવા ન ચ વૈષ્ણવાઃ’ અત્યેવ એ વાત પ્રમાણસિદ્ધ છે કે, તંત્રશાસ્ત્ર પ્રાયઃ વામમાર્ગને પુષ્ટ કરવાવાળો ગ્રંથ છે. ગમે તેમ હોય, પરંતુ વામમાર્ગનું બળ અધિક વધી પડવાથી સાત્ત્વિક મંત્રો અને સાત્ત્વિક દેવતાઓનું સિદ્ધ થવું દુઃસાધ્ય થયું અને તેથી કેટલાકનો સ્વયં મંત્રશાસ્ત્રમાંથી વિશ્વાસ હટી ગયો. મંત્રશાસ્ત્રમાં કેરલ, કાશ્મીર અને ગૌડ નામક ત્રણ સંપ્રદાયો પ્રચલિત છે. વૈદિક ધર્માવલંબી માંત્રિકામાં પ્રાયઃ કેરલ સંપ્રદાય છે, બૌદ્ધોમાં ગૌડ અને જૈનોમાં કાશ્મીર સંપ્રદાય છે. કાશ્મીર-સંપ્રદાયી સરસ્વતી વગેરે સાત્ત્વિક દેવતાઓના ઉપાસક અને દક્ષિણમાર્ગી હોય છે. ગૌડસંપ્રદાયી તારા તથા કાલિ આદિ તામસ પ્રકૃતિ દેવતાઓના ઉપાસક અને વામમાર્ગી હોય છે. કેરલ સંપ્રદાયી મિશ્રમાર્ગી હોય છે; તેમાં પ્રકટરૂપે દક્ષિણ અને ગુપ્તરૂપે વામમાર્ગનું અવલંબન કરાયેલું હોય છે. આ સંપ્રદાયના સાધક મહાલક્ષ્મી આદિ રજસ્ પ્રકૃતિના દેવતાઓના ઉપાસક હોય છે. સંપ્રદાયના સંબંધમાં લખ્યું છે કે,

સંસાર સારભૂતત્વાત્ પ્રકાશનન્દદાનતઃ ।

યજ્ઞઃ સૌભાગ્યકરણાત્ સંપ્રદાય इतीरितઃ ॥ (કુલાર્ણવ)

ગુરુહીનાત્ ક્રમસ્ત્યાગાત્ સંપ્રદાયવિયોગતઃ ।

દારિદ્ર્યં પ્રથમં ભૂયાન્નાન્ન કાર્યા વિચારણા ॥ (શકિતસંગમ)

આ બંને શ્લોકો અત્યંત વિચારણીય છે. કોઈ પણ સંપ્રદાયની દીક્ષા લીધાવગર મંત્ર સિદ્ધ થતો નથી; એટલા માટે સંપ્રદાયનું અવલંબન કરવું, એ સાધનને માટે પરમાવશ્યક છે.

વેદાગમ, બૌદ્ધાગમ અને જૈનાગમ આ પ્રકારે મંત્ર શાસ્ત્રમાં ત્રણ આગમ છે. જૈનાગમ દક્ષિણ માર્ગાવલંબી અને કાશ્મીર સંપ્રદાયમાં પ્રધાન છે. બૌદ્ધાગમ વામમાર્ગાવલંબી અને ગૌડ સંપ્રદાયમાં પ્રધાન છે તથા વેદાગમ મિશ્રમાર્ગાવલંબી અને કેરલ સંપ્રદાયમાં પ્રધાન છે. વૈદિક મતાવલંબીમાંત્રિક વર્ગ વેદાગમને શૈવાગમ પણ કહે છે. આનું કારણ એ બતાવાય છે કે, મંત્રશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ શિવજીથી થયેલી છે. આ માટે તંત્રશાસ્ત્રમાં શિવપાર્વતીના સંવાદરૂપે મંત્ર-યંત્ર-તંત્રોનું વર્ણન કરાયેલું છે.

મંત્રશાસ્ત્રના સંપ્રદાયોને ચક્રપૂજા પણ માન્ય છે. જૈનોના કાશ્મીર સંપ્રદાયમાં ‘સિદ્ધચક્ર’ની (નવપદ મંડલ ચક્રની) સાત્ત્વિક પૂજાનું વર્ણન છે. કેરલ સંપ્રદાયમાં ‘શ્રીચક્ર’ની પૂજાની વિધિ છે. ગૌડ સંપ્રદાયમાં ‘ભૈરવીચક્ર’ નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ‘ભૈરવીચક્ર’ નું પૂજન કરનારાઓનો એ સિદ્ધાંત છે, કે ‘પ્રાપ્તે ભૈરવી ચક્રે સર્વે વર્ણા દ્વિજોત્તમાઃ’ ચક્રપૂજાની કલ્પના બ્રહ્માંડપૂજા યા વિશ્વપૂજા, વિશ્વપ્રેમ અને વિશ્વસેવા ધર્મસૂચક છે.

મંત્રદીક્ષા—ગુરુસમીપ યથાવિધિ મંત્રોપદેશ લેવો તેને દીક્ષા કહે છે. જે સંપ્રદાયની વિધિ અનુસાર મંત્રદીક્ષા લીધી હોય, તે સંપ્રદાયના પ્રકારથી સાધના કરવાથી મંત્ર સિદ્ધ થાય છે; અર્થાત્ મંત્રદીક્ષા શિષ્યની યોગ્યતા સૂચિત કરે છે.

મંત્રપીઠિકા—મંત્રશાસ્ત્રમાં ચાર પીઠિકાઓનું વર્ણન છે. પીઠિકાસિવાય મંત્ર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. શ્મશાનપીઠ, શવપીઠ, અરણ્યપીઠ અને સ્થામા પીઠ, એ પ્રમાણે ચાર પીઠ છે.

પ્રત્યેક રાત્રે શ્મશાનભૂમિમાં જઈ યથાશક્તિ વિધિથી મંત્રનો જપ કરવો, તેને શ્મશાન-પીઠ કહે છે. જેટલા દિવસનો પ્રયોગ હોય, તેટલા દિવસ મંત્રની સાધના યથાવિધિ કરવી જોઈએ. જૈન ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે, શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના લઘુભ્રાતા ગજસુકુમાલ મુનીશ્વરે આ પીઠિકાથી પરમેષ્ઠી મહામંત્રની સાધના કરતાં આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધિ અને મુક્તિ મેળવી હતી. આને પ્રથમ પીઠિકા પણ કહેવાય છે.

કોઈ મૃતક કલેવર ઉપર બેસી અગર તેમાં પ્રવેશ કરી મંત્રાનુષ્ઠાન કરવું તેને શવ-પીઠિકા કહે છે. આ પીઠિકા વામમાર્ગીઓની પ્રધાન પીઠિકા છે. કર્ણ-પિશાચિની, ઉચ્છિષ્ટ ગણપતિ કર્ણેશ્વરી, ઉચ્છિષ્ટ ચાંડાલિની આદિ દેવતાઓની સાધના તથા અધોર પંથીની સાધનાઓ આ પીઠિકા દ્વારા કરવામાં આવે છે.

અરણ્ય પીઠિકા—મનુષ્યજાતિનો ન્યાં સંચાર ન હોય, સિંહ, શ્વાપદ, સર્પ આદિ હિંસક પશુ પ્રાણીઓનીજ ન્યાં વિશેષતા હોય, એવા નિર્જન વનસ્થાનમાં કોઈ વૃક્ષ અગર શૂન્ય મંદિર આદિનો આશ્રય લઈ મંત્ર સાધના કરવી અને નિર્ભયતાપૂર્વક મનને એકાગ્ર કરી તલ્લીન થવું, તેને અરણ્ય પીઠિકા કહે છે. નિર્વાણ મંત્રની વિધિમાં લખ્યું છે કે ‘નિર્વાણમંત્રં यदि साधको जपेत् अरण्यभूमौ शिवसन्निधौ स्थितौ ।’ અર્થાત્ અરણ્યમાં જઈ શિવમંદિરમાં નિર્વાણ મંત્રને જપ કરવાથી શીઘ્ર સિદ્ધિ થાય છે. ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન સમયમાં આત્મસિદ્ધિ કરવાને માટે નિર્જન વનમાંજ રહેવાની પ્રથા હતી. તેઓ નગર, ગ્રામ આદિમાં અગર તેની સમીપમાં પણ રહેતા નહોતા. સદા એકાંત વનમાં રહીને આત્મધ્યાન કર્યા કરતા હતા, ત્યારે તેમને અનેક સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત થતી હતી. જ્યારથી ત્યાગી વર્ગ વનવાસ ત્યાગી નગર, ગ્રામ આદિનો આશ્રય લેતા થયા, ત્યારથી સર્વ સિદ્ધિઓ નષ્ટ થવા લાગી; અને માયાભોલમાં ફસી તેમનું જીવન ભ્રષ્ટ થતું ગયું અર્થાત્ ત્યાગી જીવનને માટે એકાંતવાસ શ્રેષ્ઠ છે.

સ્થામા પીઠિકા—આ કદિનથી કદિનતર છે. કોઈ વિરહા મહાપુરુષજ આ પીઠિકાથી ઉત્તીર્ણ થઈ શકે. એકાંત સ્થાનમાં ષોડશવર્ષો, નવયૌવના, સુંદર સ્ત્રીને વચ્ચરહિત કરી તેની સન્મુખ બેસી સાધક મંત્ર સાધવામાં તત્પર થાય અને મનને ચત્કિચિત્ પણ ચલાવમાન ન થવા દે અને બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિર થઈ મંત્રનું સાધન કરે, તેને સ્થામા પીઠિકા કહે છે. જૈન ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે દ્વૈપાયન-પુત્ર મુનીશ્વર શુકદેવ, રથુડી ભદ્રાચાર્ય અને હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરેએ આ પીઠિકાનું અવલંબન કરી મંત્રસાધના કરી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

અહીં સુધી મંત્રશાસ્ત્રની બહિરંગ આલોચના થઈ-અર્થાત્ મંત્રની સાધનામાં કયાં કયાં જરૂરીઆતો છે, તે સંક્ષેપમાં બતાવ્યું. હવે તેની અંતરંગ આલોચના કરવામાં આવે છે.

મંત્ર કેાને કહેવાય ? મંત્ર એ શી વસ્તુ છે ? તેનાથી લાભ શો ? કયે પ્રકારે લાભ થાય ? તેમ થવાનું કારણ શું ? તેવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ પ્રશ્નોના સમાધાનને માટે મંત્ર શબ્દની પરિભાષા જાણી લેવી આવશ્યક છે. આ વિષય વ્યાવહારિક નથી. આનો સંજ્ઞ માનસશાસ્ત્રથી છે. મનની એકાગ્રતા તે એનો પાયો છે. ઇદ્રિયોના વિષયો ઉપરથી લક્ષ્ય લક્ષી લઈ, મનને એકાગ્ર કરી મંત્ર સાધના કરવાથી મંત્રસિદ્ધિ થાય છે. મનની ચંચળતા જેટલી જલદીથી દૂર થાય તેટલીજ વહેલી મંત્રસિદ્ધિ થાય. મંત્ર શબ્દ નો શબ્દાર્થ પણ મહર્ષિઓએ એવો કર્યો છે કે, ‘મનનાત્વાયતે યસ્માન્તસ્માન્મન્ત્ર પ્રકીર્તિતઃ ।’ (ક. ઘ. ૬૧૭) અર્થાત્ ‘મ’ કારથી મનન અને ‘ત્ર’ કારથી રક્ષણ એટલે જે વિચારોથી આપણું કાર્ય સિદ્ધ થાય તે મંત્ર. મંત્રવિદ્યા એ યોગનો ઉચ્ચ કાંટિનો વિષય છે. હીપ્નોટિઝમ, મેસ્મેરિઝમ વગેરે આ વિદ્યા આગળ તુચ્છ છે. મનથી વર્ણોન્નિયારોનું ઘર્ષણ થવાથી એક દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકટ થાય છે. આજ વર્ણોના સમુદાયનું નામ મંત્ર છે. આ વિષયનો જ્ઞાતા સંપૂર્ણ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે; તેટલા માટે શાસ્ત્રકારોએ મંત્ર શબ્દનો અર્થ ‘વિચાર’ કર્યો છે. આથી રાજનીતિશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, જે વિચારોને ગુપ્ત રાખી રાજ્યતંત્ર ચલાવાય તેને મંત્ર કહે છે; એટલા માટે રાજ્યતંત્રના પ્રધાન સંમ્બલકનું નામ ‘મહામંત્રી’ અને તેની સાથે કામ કરનાર સમૂહને ‘મંત્રીમંડળ’ કહેવામાં આવે

છે. પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન હેમચંદ્રાચાર્યે લખ્યું છે:—

તન્મંત્રાદ્યવદ્ઽક્ષીણં યત્તૃતીયાદ્યગોચરં ।

રહસ્યાલોચનં મન્ત્રો રહસ્યજ્ઞમુપવૃદ્ધરમ્ ॥ (શ. ક. ૬૧૬)

મંત્ર સાધકની યોગ્યતાનુસાર સિદ્ધ થાય છે, તેથી માંત્રિક કહ્યા કરે છે કે ‘જપાત્સિદ્ધિઃ જપાત્સિદ્ધિઃ’—જપતાજ નાઓ, અવશ્ય સિદ્ધિ મળશે.’ મંત્રનું રહસ્ય બતાવવાને માટે એક મનો-રંજક દૃષ્ટાંત અહીં આપ્યું છે.

પ્રસિદ્ધ મીમાંસક માધવાચાર્ય ગૃહસ્થાશ્રમમાં દરિદ્ર હતા, પણ પોતે મહાન વિદ્વાન હતા. તેમણે વિચાર કર્યો કે, ગાયત્રીનું પુરસ્કરણ કરી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવી નોંધએ. આ વિચાર થતાં તેમણે ગાયત્રીના પુરસ્કરણનો પ્રારંભ કરી દીધો. એક પુરસ્કરણ પૂર્ણ થયું; પરંતુ લક્ષ્મી ન મળી. તેમણે બીજા પુરસ્કરણનો આરંભ કર્યો. આ વખતે પણ લક્ષ્મી ન મળી. હતાશ ન થતાં તેમણે ચોવીસ પુરસ્કરણ કર્યાં, છતાં એ દરિદ્રતા ન ગઈ. અંતમાં સ્ત્રી, પુત્ર અને ઘરખાર છોડી દેશાંતરમાં જઈ તેમણે સંન્યાસ લીધો. તેજ રાત્રિએ લક્ષ્મી માધવ પાસે આવી કહેવા લાગી કે, ‘વર માગ !’ માધવે કહ્યું:—“ તું કોણ છે ? ” લક્ષ્મીએ કહ્યું:—“ તું વર્ષોથી મને યાદ કરતો હતો. હવે હું આવી છું. હું લક્ષ્મી છું.” માધવે કહ્યું:—“ હવે મને કંઈ ન નોંધએ. જ્યાંથી આવી હોય ત્યાં ચાલી જા.” લક્ષ્મીએ કહ્યું:—“ માંડે દર્શન કદાપિ નિષ્ફળ ન જાય, માટે કંઈ માગી લે.” માધવે કહ્યું:—“ આટલા દિવસ ક્યાં હતી ? ” લક્ષ્મીએ કહ્યું:—“ તમારાં પૂર્વકર્મ જાડું મંજિત હતાં તેથી તમારું મન પુરસ્કરણ ઉપર પુરસ્કરણ કરવા છતાં શુદ્ધ ન થયું; પરંતુ સંન્યાસ લેવાથી તે પવિત્ર થઈ ગયું અને તેથી હું આવી. તમારો મંત્ર હવે સિદ્ધ થયો.”

આ દૃષ્ટાંતનો સાર એ છે કે, મનની શુદ્ધિ ઉપર મંત્રશાસ્ત્રનો આધાર છે. જ્યાંસુધી માધવને દ્રવ્યની લાલસા હતી, ત્યાંસુધી શુદ્ધિ ઉપર પડેલો પડેલો હતો; પરંતુ લાલસાથી પડેલો હતાંજ મંત્ર સિદ્ધ થઈ ગયો. એટલા માટેજ કહ્યું છે કે, યદિ કોઈ કાર્ય કરવું હોય તો વાસના, રહિત થઈ કાર્યમાં તક્ષીન થયું નોંધએ, ત્યારેજ કાર્ય શીઘ્રતર સિદ્ધ થાય છે. મંત્રનો જપ તક્ષીન બની કરવાથી મંત્ર સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ મંત્ર સાધતાં સાધનીય કાર્ય તરફ લક્ષ આપતાં મંત્રમાં તક્ષીનતા રાખી શકાતી નથી અને એકાગ્રતાવગર મંત્ર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. આ મંત્રશાસ્ત્રનું રહસ્ય છે. વાસનારહિત બની તક્ષીનતા-એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવી એ સહજ વાત નથી. તે મહાન જટિલ પ્રશ્ન છે.

હવે યંત્રસાધનની વાત લઈએ. અષ્ટગંધ, સુરભીદ્રવ્ય આદિની શાહી બનાવી ભોજપત્ર, કાગળ યા સુવર્ણ, રજત, તામ્ર આદિ ધાતુપત્ર ઉપર પટદલ, અષ્ટદલ, શતદલ, સહસ્રદલ તથા ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ યા વર્તુળ રેખાઓની અંદર અક્ષર યા અંકો લખવા અને તેનું યથાવિધિ પૂજન કરી સાધના કરવી, તેને ‘યંત્રસાધના’ કહે છે. સિદ્ધચક્ર યંત્ર, શ્રીચક્ર યંત્ર, ભૈરવીચક્ર યંત્ર, ઋષિમંડલ યંત્ર, વિજય યંત્ર આદિ હજારો યંત્ર છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ મંત્ર અને યંત્ર એ સાથે કરવાં પડે છે. યંત્રવિદ્યા એ મંત્રશાસ્ત્રનું એક અંગ છે. વર્ણો યા અંકોને એકાગ્રતાપૂર્વક લખવાં, તે આ સાધનાની મુખ્ય ક્રિયા છે.

ઔષધિદ્રવ્યોદ્ધારા કાર્ય સિદ્ધ કરવું તેને તંત્રસાધના કહે છે. કેટલાંક તંત્રોમાં ઔષધિ દ્રવ્યોના મિશ્રણની સાથે મંત્રયંત્રનો પણ ઉપયોગ થાય છે. જડ અને ચેતનશક્તિના સંયોગદ્વારા કાર્યસાધના કરવી તે તંત્રસાધનાનો વિષય છે. મંત્ર, યંત્ર તથા તંત્રનો એકબીજાની સાથે સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે, તેથી તંત્રસાધન પણ મંત્રશાસ્ત્રનું એક અંગ છે.

મંત્ર, યંત્ર અને તંત્રથી શું શું કામ થાય છે, તેને માટે માંત્રિકાએ કામ્યકર્મોના પ્રયોગોનું એક વર્ગકરણ કયું છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

સ્તમ્ભનં મોહમુઞ્ઞાટં વશ્યાકર્ષણજૃમ્ભણમ્ ।

વિદ્વેષણં મારણં ચ શાન્તિકં પૌષ્ટિકં તથા ॥

વિદ્યા પ્રવોદ પૂર્વસ્ય તૃતીય પ્રાશ્નતાદયમ્ ।

ઉદ્ધૃત કર્મધાતાય શ્રીવૈર સ્વામિ સૂરિભિઃ ॥ (મંત્ર દાંત્રિશિકા)

અર્થાત્-સ્તંભન, મોહન, ઉચ્ચાટન, વશ્યાકર્ષણ, જૂમ્ભણ, વિદેષણ, મારણ, શાંતિક અને પૌષ્ટિક, આ પ્રકારે નવ પ્રકારના મંત્રપ્રયોગો કહેલા છે. કોઈ કોઈના મત પ્રમાણે શાંતાનિક એ દશમો પ્રયોગ મનાય છે.

જે મંત્ર, યંત્ર અગર તંત્ર કરવાથી ચોર, સર્પ, શ્વાપદ અને પરચક (શત્રુસેના) વગેરેના આક્રમણલય મટી જાય અને તે જ્યાં ને ત્યાં અટકી જાય, તેને 'સ્તંભનપ્રયોગ' કહે છે. જે પ્રયોગ કરવાથી સાધક કોઈને પણ પોતાને વશીભૂત કરી લે તેને 'મોહનપ્રયોગ' કહે છે. રાજ-મોહન, સભામોહન અને સ્ત્રીપુરુષમોહન, એમ મોહનપ્રયોગના ત્રણ પ્રકાર છે. આ ત્રણેની સાધનાઓ પણ પૃથક્ પૃથક્ છે. જે પ્રયોગ કરવાથી વિદેષી રોગાક્રાંત બની જાય અને સ્થાનેથી પદબ્રજ બની જાય, તેને ઉચ્ચાટનપ્રયોગ કહે છે. જે પ્રયોગ કરવાથી ધ્વંષિત પદાર્થ સાધકની પાસે સ્વયં ચાલ્યો આવે, કદાચ ચેતન પ્રાણી હોય તો તેનું વિપરીત મન પણ અનુકૂળ બની સાધકને શરણે જાય, તેને વશ્યાકર્ષણ પ્રયોગ કહે છે.

જે પ્રયોગ કરવાથી શત્રુ આદિ સાધકથી ડરવા માંડે, લયભીત બની જાય, દયાઈ જાય, કાંપવા લાગે તેને જૂમ્ભણ પ્રયોગ કહે છે. જે પ્રયોગબળથી દેશ, કુટુંબ જાતિ યા સમાજમાં પરસ્પર વિદેષ, ઝુટ, કલહ થવા લાગે, તેને વિદેષણ કહે છે. આતતાથી અને અન્યાથી આદિને આત્મ-શક્તિપૂર્વક મંત્રપ્રયોગદ્વારા સાધક પ્રાણદંડ આપી શકે, તે પ્રયોગને મારણ પ્રયોગ કહેવાય છે.

જે પ્રયોગ કરવાથી મહામારી, રાજલય પરચકલય આદિ રોગ અને વિપ્લવોની શાંતિ થાય, તેને શાંતિક પ્રયોગ કહે છે. વૈદક શાસ્ત્રમાં પણ લખ્યું છે કે 'સિદ્ધ વૈદ્યસ્તુ માન્ત્રિકઃ' અર્થાત્ ઔષધવગર મંત્રપ્રયોગથી જે રોગની શાંતિ કરે તે ચારે પ્રકારના વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ અને સિદ્ધ વૈદ્ય કહેવાય છે.

જે પ્રયોગ કરવાથી ઐશ્વર્ય વધે, સુખપ્રાપ્તિ થાય, દેવ-દર્શન થાય, શુભાશુભ લવિષ્ય પ્રતીત થાય, સર્વ કામનાઓ સિદ્ધ થાય, તેને પૌષ્ટિક પ્રયોગ કહે છે.

કેટલાકના મત પ્રમાણે દશમો શાંતાનિક પ્રયોગ ગણવામાં આવે છે. જે પ્રયોગથી વધ્યાને પુત્રલાભ થાય, વંશની વૃદ્ધિ થાય તેને શાંતાનિક પ્રયોગ કહે છે. મૃતવત્સા રોગ આદિનો ઉપાય આ પ્રયોગમાં છે.

આ વર્ગીકરણમાં દશ પ્રયોગો બતાવ્યા છે; પણ કેટલાક તાંત્રિક-સંપ્રદાયો કેવળ છ પ્રયોગ-જ માને છે અને ઉપર્યુક્ત દશે પ્રયોગોનો છ પ્રયોગોમાં અંતર્ભવ કરી લે છે.

પહેલાં ભારતમાં આ વિદ્યાનો અધિક પ્રચાર હતો; પરંતુ જ્યારથી દેશમાં માનસિક દુર્બળતા વધતી ચાલી, ત્યારથી આ વિદ્યા પણ કમી થતી ગઈ.

મંત્રવિદ્યા જેવી ઉપયોગી વિદ્યાના પૂર્ણતાતા આજ દષ્ટિગત કેમ નથી થતા? ભારતીય સંપ્રદાયોમાં જેટલા સંપ્રદાય છે, તે સર્વમાં ધર્મગુરુદ્વારા મંત્રદીક્ષા લેવાનો પ્રચાર હજી સુધી પ્રચલિત છે; તથાપિ તે ધર્મગુરુઓમાં અગર તેમના આપેલા મંત્રોમાં 'કર્તુમકર્તુમન્યથા કર્તુ' નું સામર્થ્ય કેમ નથી? મંત્રદાતા ગુરુ અને મંત્રદીક્ષા લેનાર શિષ્ય કેવા જોઈએ? સાધના કેવા પ્રકારની જોઈએ? આદિ સર્વ સમજવાથી ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નોનું સમાધાન સ્વયં થઈ જાય છે.

મંત્રદાતા ગુરુ અને દીક્ષા લેનાર શિષ્ય કેવા હોવા જોઈએ, તે સંબંધમાં મંત્રશાસ્ત્ર કહે છે કે:-

પૂર્વમાત્મહિતં જ્ઞાત્વા સૂરિણઃ ગુણશૂરિણઃ ।

શિષ્યસ્યાપિ હિતં ચિન્ત્યં દાતુ કામે ન કાશ્ચનમ્ ॥ (મદ્રગુપ્તાચાર્ય)

અર્થાત્ ગુરુએ પોતાનું તેમજ શિષ્યનું હિત વિચારી નિઃસ્પૃહભાવે મંત્રદાન કરવું, કિંતુ કાંચન આદિના લોભે કરી ન કરવું.

મંત્રાધિકારી માટે લખ્યું છે:-

દક્ષો જિતેન્દ્રિયો ધામાન્ કોપાનલ જલોપમઃ ।

સત્યવાદી વિલોભશ્ચ માયામદ વિવર્જિતઃ ॥

માનત્યાગી દયાયુક્તઃ પરનારી સહોદરઃ ।

જિતેન્દ્ર ગુરુભક્તશ્ચ મન્ત્રગ્રાહી ભવેન્નરઃ ॥ (મદ્રગુપ્તાચાર્ય)

અર્થાત્ ચતુર, જિતેન્દ્રિય, બુદ્ધિમાન, શાંત, અક્ષોધી, સત્યવાદી, નિર્દોષી, કપટ, અદંકાર અને અભિમાનથી રહિત, દયાયુક્ત, પરસ્ત્રીત્યાગી, જિતેન્દ્ર અને ગુરુભક્ત હોય તેજ શિષ્ય મંત્રદાનને યોગ્ય છે. આ પ્રકારે બીજી કેટલીએ મહત્ત્વપૂર્ણ બાબતો છે કે જેની ઉપેક્ષાથી મંત્રશાસ્ત્રની અવનતિ થઈ રહી છે.

તંત્રગ્રંથના કર્તા માંત્રિકાએ આ શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ શિવજીથી થઈ છે, એમ બતાવ્યું છે. કલ્પગ્રંથોના કર્તા માંત્રિકાએ એની ઉત્પત્તિ ‘પૂર્વધરો’ થી થઈ છે, એમ માન્યું છે; અને આ વિદ્યાના અધિકારીતરીકે ફક્ત ત્યાગી વર્ગને ગણ્યો છે. વેદોના મંત્રવિભાગના જે મંત્રો સંહિતા-બદ્ધ છે તેના સંબંધમાં અનેક મત છે. કેટલાક તેને બ્રહ્માના મુખમાંથી નીકળેલા માને છે, તો કેટલાક તેને અનાદિ કહે છે. કેટલાક ઋષિપ્રણીત કહે છે, તો કેટલાક તેને અવિદ્યાત્મક માને છે. આ રીતે મંત્રશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિવિષે અનેક મત છે; તથાપિ એટલું નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે કે, ભારતની ઉન્નતિના પૂર્ણ વિકાસસમયે આ વિદ્યા પ્રચલિત હતી. પછીથી વિદ્યાધર આદિ કુલોમાં પહોંચી. અંતમાં તેનાં અનેક રૂપાંતર થયાં અને આજે તે લિન્ન લિન્ન દશામાં યત્કિંચિત્ અવશેષ રહી ગઈ છે.

આજકાલ માંત્રિક કહેવડાવનારાઓ મંત્રાધિષ્ઠાયક દેવતાના દાસ બની પૂજા-સ્તુતિ-ભક્તિ કરે છે અને દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા ચાહે છે; પરંતુ ત્યાગીવર્ગ આ પ્રમાણે નહોતો કરતો. ત્યાગી મંત્રાક્ષરોનો જપ અવશ્ય કરતા હતા, પરંતુ મંત્રાક્ષરોના સર્વ વર્ણોના લોભ-વિક્રોભ સન્નિપાત કરી તે મંત્રસ્વરૂપ બની જતા અને તેથી તેમની તપશ્ચર્યા અને એકગ્રતાથી આત્મિક સ્વરૂપ પ્રગટ થવાને લીધે-મંત્રાધિષ્ઠાયક દેવતા સ્વયં આવી તેમની સેવાભક્તિ કરવા લાગી જતા અને તેમનેજ આધીન રહેતા. જે કાર્યમાં તેમની ઇચ્છા જણાતી તે કાર્ય તેમના કબ્જા વગર દેવતાઓ સ્વયં કરી નાખતા. આ બાબત બહુ ઉચ્ચ કોટિની છે. આવા મહાત્માઓને માટે લખ્યું છે કે, દેવાડપિ તં નમસ્યાન્તિ યસ્ય ધર્મસહાયકઃ ’ આ પ્રકારે તંત્રોમાં પણ લખ્યું છે કે:-

दैवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनश्च देवता ।

ते मन्त्राः ब्राह्मणाधीनाः तस्मात् ब्राह्मणदेवताः ॥

તેની મતલબ એ છે કે, મંત્રને આધીન મંત્રાધિષ્ઠાયક દેવતા છે અને તે મંત્ર બ્રહ્મજ્ઞાની (આત્મજ્ઞાની) મહાપુરુષોને આધીન છે, તેથી આત્મજ્ઞાની મહાપુરુષ સ્વયમેવ સાક્ષાત્ દેવસ્વરૂપ છે. તેને અન્ય દેવતાઓની ઉપાસના કરવાની કંઈ જરૂર રહેતી નથી. કેટલાએક બ્રાહ્મણકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓ શ્લોકનો આશય સમજ્યાવગર એમ કહેવા મંડી પડે છે કે, અમે બ્રાહ્મણકુળમાં ઉત્પન્ન થયા છીએ, માટે અમે સર્વ બ્રાહ્મણ દેવતા છીએ; પણ આ પ્રમાણે કહેવાથી કંઈ તેઓ દેવતાઓ થઈ શકતા નથી. વળી ઉપલા શ્લોકમાં જે બ્રાહ્મણ શબ્દ છે તે જાતિવિશેષ નહિ, પણ ગુણવિશેષ છે. જે અધ્યાત્મવિદ્યાનો જ્ઞાતા હોય તેજ મંત્ર સિદ્ધ કરી શકે છે. કાશ્મીર સંપ્રદાયી માંત્રિક સરસ્વતીના ઉપાસક હોય છે. ‘મુખે પ્રસરણં યસ્યાઃ સા સરસ્વતી’ એ સરસ્વતી શબ્દની બ્યુત્પત્તિ છે. અર્હન-મુખપદ્મમાં વાસ કરનારી, ભગવદ્વાણીનું નામજ સરસ્વતી છે. તે સાત્વિક ઉપાસના છે. તે સિદ્ધિ અને મુક્તિદાતા છે. રાજસ અને તામસ ઉપાસના કરવાથી લૌકિક કાર્ય થઈ જાય, પણ પરલોકસિદ્ધિ નથી થતી; પરંતુ કલિકાલનો મહિમા અગમ અને અપાર છે. ભારતીય સંપ્રદાયોના આચાર્યોએ પણ મોહમાં ફસી આવી ઉપાસના કરવાનો પ્રારંભ કર્યો છે. સર્વ-સંગપરિત્યાગી સંન્યાસીઓ પણ માયાદેવીની ઉપાસના કરવા મંડ્યા છે. એક દિવસ એક ભારત-પ્રસિદ્ધ મહાધીશ આચાર્યને હું મળવા ગયો. તે સમયે તે અનેક બ્રાહ્મણો સાથે દેવપૂજા કરી રહ્યા હતા. હું ત્યાંજ બેસી ગયો. પૂજા સમાપ્ત થયા પછી તેમની સાથે બહુ જ્ઞાનગોષ્ઠિ થઈ. તેઓ અગ્રેજ અને સંસ્કૃતના મહાન વિદ્વાન હતા. મેં પૂછ્યું:-“સ્વામીજી! આપ સંન્યાસીઓના આચાર્ય છો. આપના શાસ્ત્રમાં સંન્યાસીઓમાટે કર્મ કરવાનો નિષેધ ગણ્યોયેલો છે અને આપ ખુદ પૂજા આદિ કામ્યકર્મ કરી રહ્યા છો એમ કેમ ?” ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે, “આપનું કહેવું યથાર્થ છે. શાસ્ત્રની આજ્ઞા એવીજ છે, પણ મહાધીશ આચાર્યમાટે એ પ્રમાણે કરવાની પરંપરાથી રીતિ છે અને તે રીતિ એક પ્રકારની રૂઢિ બની ગઈ છે. તેને જો અમે છોડી દઈએ, તો અમારા ભક્ત અમને નાસ્તિક કહે, એ ભયને લઈને અમારે આ કરવું પડે છે.” પછી મેં તેમને

કંઈ કહુંજ નહિ. આ ઘટનાને અહીં લખવાનું તાત્પર્ય એટલું છે કે, જ્યારે સંપ્રદાયના આચાર્યો પણ માનસિક દુર્બળતાને કારણે ગભરાઈ રહિયું સન્માન કરી રહ્યા છે, ત્યારે મંત્ર સિદ્ધ ક્યાંથી થાય? જે અખંડ ધૈર્યવાન હોય, તેજ મંત્ર સિદ્ધ કરી શકે અને તેને સાચો આચાર્ય ગણી શકાય. આવા હાલ સર્વ સંપ્રદાયોના આચાર્યોના છે! જૈનાચાર્યો ઉપર પણ વામમાર્ગીઓનો થોડો ઘણો પ્રભાવ પડી ગયો છે. કેટલાંએ ગરુડોમાં જ્યારે નવીન આચાર્યનો પટ્ટાભિષેક થાય છે, ત્યારે શ્રીપૂજ્ય કોઈને કોઈ દેવસ્થાન ઉપર જઈ તેલ ચઢાવે છે. તપગચ્છના શ્રીપૂજ્ય મધરવાડા (ગુજરાત) જઈ મણિભદ્રની મૂર્તિને તેલ ચઢાવે છે. મંડોઅરા ખતરગચ્છના શ્રીપૂજ્ય મંડોર (જોધપુર રોડ) જઈ ભૈરવને તેલ ચઢાવે છે. લાપસી વગેરે કરી પૂજારી વગેરેને પ્રસાદી જમાડે છે. તેવીજ રીતે ગુર્જરીય લુકેગચ્છના શ્રીપૂજ્ય સોનારાય ભૈરવને તેલ અને પ્રસાદ ચઢાવે છે; પરંતુ આ પ્રમાણે કરવાની કોઈ જૈન શાસ્ત્રની આજ્ઞા નથી. આ પ્રથા આધુનિક છે, અજ્ઞાનસૂચક છે. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે, ભારતીય જનતામાંથી મંત્રશાસ્ત્ર જાણનારા ઘટી ગયા છે અને ઐહિક કામનાઓનો અભિલાષી વર્ગ વૃદ્ધિ પામ્યો છે. માંત્રિક સ્વયં મંત્રસ્વરૂપ બની દેવતાઓને પોતાના આજ્ઞાકારી બનાવવાનું ભૂલી ગયા છે અને ખુદ પોતે આજ્ઞાકારી બની બેઠા છે.

ગુરુકુળ કાંગડીમાં રાજેન્દ્રબાબુએ અધ્યક્ષપદેથી આપેલા ભાષણમાંથી થોડાક ફક્કરા

(‘નવજીવન’ તા-૨૭-૩-૨૭ ના અંકમાંથી)

“પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનવિજ્ઞાનને તન્ને એમ માઈ કહેવું નથી, પણ એ જ્ઞાનવિજ્ઞાનને લોકહિતકારી બનાવવાં અને તેને અનુદ્રુગ મનોત્રત્તિ રાખવી; પરંતુ જ્યાંસુધી આપણી ભોગ અને વિલાસની પ્રવૃત્તિ ઉચિત સીમામાં મર્યાદિત ન થાય, જ્યાંસુધી યમનિયમની કડંણુ સાધનાથી આપણે દન્દિય-નિગ્રહ ન કરીએ, જ્યાંસુધી ત્યાગ અને સેવાથી આત્માને પુટ ન કરીએ ત્યાંસુધી જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને લોકહિતકર કરવાં અશક્ય છે. આપણાં ગુરુકુલો અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયોનો ઉદ્દેશ એ હોવો જોઈએ કે આવશ્યક જ્ઞાનવિજ્ઞાનની ચર્ચા અને સંપ્રદાયની સાથેસાથે આપણને આત્મનિગ્રહ, સાગ અને સેવાની દીક્ષા આપે.”

“ભારતની કોઈપણ સંસ્થા રાષ્ટ્રીય અથવા ભારતીય કહેવડાવવાને માટે અધિકાર ધારેજ રાખી શકે કે જે તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ભારતવર્ષની વર્તમાન સ્થિતિને, આવશ્યકતાઓને, હીનતા અને દીનતાને-દુઃખદારિદ્ર્યને અનુભવ કરાવે; જે એ દુઃખદારિદ્ર્ય દૂર કરવાનો, દેશની દુર્બળતા દૂર કરવાનો, વિખરાયેલી શક્તિનો સંચય કરવાનો અને નવજીવન સંચાર કરવાનો માર્ગ બતાવે; અને તે માર્ગપર સંકંપ, સાહસ, દૃઢતા અને એકાગ્રતાની સાથે ચાલવાની યોગ્યતા વિદ્યાર્થીઓમાં ઉત્પન્ન કરે.....૧૯૨૧માં વસ્તીના ૯૦ ટકા માણસો ગામડામાં રહેનારા હતા, અને ૧૯૮૧થી ૧૯૨૧ સુધીમાં ગ્રામવાસી વસ્તીનું પ્રમાણ સેંકડે એક ટકો વધ્યું છે. જે આ ક્રમ ભરી રહ્યો તો ભારતીય લોકોને નગરવાસી બની જવાને માટે ત્રણ હજાર વર્ષ જોઈએ. આ કારણે આપણે એ વસ્તુ સ્વીકારવી જોઈએ, ગ્રામ અને ગ્રામીણ જીવનજ ભારતવર્ષની સમ્યક્તાનો આધાર માનીને આપણે આપણી શિક્ષણશૈલી નિર્માણ કરવી જોઈએ.”

“આજે મેટ્રિકયુલેટો અને ગ્રેજ્યુએટોની વીસ-પચીસની મામુલી નોકરીમાટે સેંકડો અને હજારો અરજીઓ થતી આપણે જાણીએ છીએ. સરકારી શિક્ષાલયોમાં ભણવાથી નોકરી મળીજ શકે છે, એ દાવો તો મિથ્યા છે. સરકારી વિદ્યાલયોનાં, સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિના મોટામાં મોટા અને કટ્ટામાં કટ્ટા પક્ષપાતીઓને હું પૂછું છું કે, શું તેઓ બતાવી શકે છે કે ત્યાં કેળવાયેલા અધ્યાપિકા વિદ્યાર્થીઓને નોકરી મળીજ જાય છે અથવા તેમની રોટલીનો સવાલ ટળી જાય છે? જે તેમ ન હોય તો શા સાઈ આપણને પૂછવામાં આવે છે કે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષાલયો-ગુરુકુલો સુઢાં-ના વિદ્યાર્થીઓનું ભવિષ્યમાં શું થશે? બંને કેકાણે રોટીનો સવાલ સરખોજ મુશ્કેલ હોય તો લોકો રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયોને શા સાઈ નથી અપનાવતા? કારણ આમાંથી નીકળીને તો વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રસેવા અને સમાજસેવાનો અવસર મળશે, જ્યારે સરકારી વિદ્યાલયોમાં રહીને તો સરકારી ચક્કી ચલાવવાની છે, સરકારને શુભામીનું રાજ્ય કાયમ રાખવામાં મદદ કરવાની છે.”

સાપ ઉતારવાનો ધરગથ્ય ઉપાય

(‘મોડર્ન રિવ્યુ’ માંથી અનુવાદક:-ચુ. ધ. પટેલ)

સ્વામી વિવેકાનંદના શિષ્યોદ્વારા ચાલતા ‘ પ્રભુદ્ ભારત ’ નામના માસિકમાં સાપ ઉતારવાનો સાદો ઉપાય નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે. આશા છે કે, સુસ્ત માણસો તેનો ઉપયોગ કરી જનસમાજને આવા ધરગથ્ય ઉપાયોથી પરિચિત કરશે.

“ હિંદુસ્તાનમાં સાપ કરડવાથી જોડાં મરણ થતાં હશે તેટલાં મરણ બીજાં ભાગ્યેજ થતાં હશે. આજકાલ સાપ, વિંછી ઇં નો ઉતારવાની રામચાણુ દવાઓ જાહેરખબરોદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે; પણ આમાંની ઘણી દવાઓ નિરર્થક હોઈ ફક્ત પૈસા કમાવા માટે પ્રાસદ્ધ કરવામાં આવે છે. બીજી મુશ્કેલી એ પણ છે કે, સારી દવાઓની જાહેર ખબર નિરક્ષર ગરીબ ગામડાની પ્રજાને પહોંચતી નથી; જ્યારે સાપ, વિંછી ઇં નો ઉપદ્રવ ગામડાંઓમાં વધુ પ્રમાણમાં હોય છે. અમો પણ જે અહીંનાં લખાએ છીએ તે ગામડાંઓમાં નહિ પહોંચે, તોપણ અમારા ઉપાયો એટલા બધા સાદા અને ધરગથ્ય છે કે, સુસ્ત માણસો જીવદયાની ખાતર પણ આ ઉપાયોની અજમાયશ કરશે; અને જે આ ઉપાયો ફળીભૂત થાય તો તેનાથી જનસમાજને અને તેટલો પરિચિત કરશે.”

“ થોડા વખત પહેલાં અમારા આશ્રમમાં ખબર આવી કે, પાસેના એક ગામમાં કોઈને સાપ કરડ્યો છે. તુરતજ એ સ્વામીઓ તે ગામમાં ગયા અને નીચે પ્રમાણેનો ઉપાય અજમાવ્યો. સારા ભાગ્યે ત્યાંના માણસો જાણતા હતા કે, ડાંખ ઉપરના ભાગને મજબૂત બાંધી લેવામાં આવે તો લોહીદારા સાપનું જેર શરીરમાં પ્રસરી જશે નહિ; તેથી તેઓએ દરદીને જ્યાં સાપ કરડ્યો હતો, ત્યાંથી થોડે છેટે ઉપરના ભાગને મજબૂત બાંધી લીધો હતો, પણ આ ઉપાય લેવામાં બહુ ટીલ થયેલી હોવાથી જેર આખા શરીરમાં વ્યાપી ગયેલું હતું અને સ્વામીઓ જ્યારે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે દરદી પૂરેપૂરી બેભાન સ્થિતિમાં હતો. તેઓએ તુરતજ તુલસીનાં પાંદડાંનો અને કેળનો રસ કાઢ્યો. તુલસીનો રસ માથે, કપાળે, ગળે, છાતીએ, નાભિએ વગેરે જગ્યાએ ઘસવા માંડ્યો અને કેળનો રસ પાંચ દશ મિનિટે ચમચો, અડધો ચમચો પાવા માંડ્યો. છ-સાત કલાકના આ પ્રમાણેના સતત પ્રયાસ પછી દરદીને કંઈક ભાન આવવા માંડ્યું. આટલી બધી મોટી અસર થવાનું ઘણું કારણ તો એક છે કે, આ ઉપાયની અજમાયશ સાપ કરડ્યા પછી લગભગ આઠ કલાક પછી લેવામાં આવી હતી. લગભગ સવારમાં ૬ વાગે આ ઉપાયની શરૂઆત થઈ હતી. જ્યારે ધીમે ધીમે ભાન આવતું ગયું, ત્યારે વળી એક બીજા ઉપાયની અજમાયશ કરવામાં આવી. ડાંખ ઉપર એક ચીરો કરવામાં આવ્યો અને પછી એક નાના મરઘાના ખચ્ચાની ગુદા ઉપર પણ એના જેવો બીજો ચીરો કરવામાં આવ્યો. પછી મરઘાની ગુદાવાળો ચીરો પેલા ડાંખના ચીરા સાથે જોડવામાં આવ્યો. આવી રીતે પાંચ મરઘાં સાપના જેથી મરી ગયાં. છઠું મરઘું જીવ્યું અને દરદીને પણ ભાન આવી ગયું. પછી ગુદાવાટે જળપ્રયોગથી (એનીમાર્થી)ઝાડો કરાવવામાં આવ્યો. દરદીને ધીમે ધીમે સાઈ થતું ગયું અને ૨૪ કલાકમાં તે પહેલાંના જેવો સાજો થઈ ગયો.”

“ ઉપર પ્રમાણેનો ઉપાય કેટલાકને ગુંચવણભરેલો લાગે અને વળી મરઘાનાં ખચ્ચાનાં ઉપયોગથી કેટલાક ડરી જઈ આ સાદા અને ધરગથ્ય ઉપાયનો ઉપયોગ ન કરે; પણ તેમને માટે અમો ભાર દબાને કહીએ છીએ કે, એકલા તુલસી અને કેળના રસના પ્રયોગથી સાપનું જેર પૂરેપૂરું નાશ થતું જોવામાં આવ્યું છે. મરઘાના પ્રયોગથી તો કદાચ જલદી જેર ઉતરી જાય એટલુંજ. સાથે સાથે બીજા સ્વામીઓએ સાપ ઉતારવાના બીજા ધરગથ્ય ઉપાયોની અજમાયશ કરી છે, તેની તોંધ લેવી ઠીક થઈ પડશે.”

“ તુલસીને બદલે કમળના મૂળનો (પદમ મૂળ) અથવા રાખ્યાનો અથવા કુંવારના શાદાનો રસ અને કેળના રસને બદલે કપાસનાં પાંદડાંનો રસ હોય તોપણ ચાલશે; પણ એક વસ્તુ ખાસ યાદ રાખવાની છે કે, કમળના મૂળનો રસ ફક્ત માથા ઉપરજ લગાડવો. જે આમાંની કોઈ પણ વસ્તુ ન મળી આવે તો પછી ફક્ત તુલસીનો રસ ચોપડવો અને પાવો. આથી આરામ થશે. જ્યારે દરદીની સ્થિતિ હાથથી ગઈ હોય તે વખતે પણ દરદીના શરીરને તુલસીનો રસ ચોપડવાથી કંઈક ભાન થયેલું જણાશે.”

“ જો કે કમળ અને કુંવારનું પાહું ઝેરનો નાશ કરે છે, તોપણ અમે આ બીજી ઉપાયોમાટે અભિપ્રાય આપી શકતા નથી. અવખત, તુલસીથી ઝેર નાશુદ થાય છે અને જૂના વૈદિક ગ્રંથોમાં પણ ઝેર નાશુદ કરનારતરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. અમારામાંના એક સ્વામી-એ વિંછીના ઝેરી ડાંખ ઉતારવામાં તુલસીના રસનો પૂરેપૂરો ફાયદો જોયો છે. સામાન્ય રીતે હિંદુઓનો તુલસી એ પવિત્ર છાંડ છે અને તે મેળવવો સહેલો થઈ પડે છે.”

“ જે ભાઈઓ આ ઉપાયની અજમાયશ કરી સફળતા-નિષ્ફળતાની ખબર અમારા આશ્રમ-માં પહોંચાડશે, તેમનો ઉપકાર માનવામાં આવશે. ”

પત્ર લખવાનું શિરનામું:—તંત્રી ‘પ્રભુદ્દ ભારત’ અલમૌડા-માયાવતી. (હિમાલય)

વીણા કી ઝનકાર

લેખક ‘નારદ’ અર્જુન તા. ૧૭-૩-૨૭ માંથી)

દુનિયા મેં સખ સે અધિક ધર્મપરાયણ જાતિ યદિ કોઈ હૈ તો હિંદુજાતિ હૈ. ઇસ કે ધર્મ કી મહિમા દેખની હો તો ચલો વૃન્દાવન કો, જહાં બડા ભારી મેઝા હો રહા હૈ, અગર વહાં ન જ સકો તો ચલો હરિદ્વાર કો, જહાં કુમ્ભ કા મહામેઝા હોતેવાલા હૈ.

વહાં ધર્મ કે બડે અદ્ભુત નમૂને દિખાઈ દેંગે. ઐસી ઐસી ખાતે દિખાઈ દેંગી, જિન્હે સીધી ખોપડી કે આદમી સમજ ન સકે.

જો જો કુછ દિખાઈ દેગા, ઉસકે કુછ નમૂને સુનિયે. આપકો વહાં ઐસે મહાત્મા મિલેંગે જિન સે નમ્મર દસિયે ભી શર્મા જાય.

વહાં આપકો ઐસે ત્યાગી દિખાઈ દેંગે જિન કે તબેલો મેં દસ દસ હાથી ખડે હૈ. દસ દસ નૌકર સોને ઔર ચાંદી કે બર્તનો મેં ખાના ઔર પાની લેકર તૈયાર ખડે રહતે હૈ.

વહાં આપ ઐસે ઐસે જતી દેખેંગે જિનકે ઘરોં મેં દો દો તીન તીન ભગતનિયાં રહતી હૈ, ઔર ઉનકી વાસનાઓં કો વૃત્ત કરતી હૈ.

વહાં આપકો ઐસે ઐસે મહન્ત ભી દિખાઈ દેંગે જિનકા જીવન મેં જો કોઈ કાંમ હૈ તો ગરીબોં કી મહેનત કી કમાઈ કો ઉડાના ઔર મજે ઉડાના, ઔર સ્વયં દંડ પેલના ઔર ખાએ હુએ માલ પચાના.

ઉસ કુમ્ભ મેં આપ ઐસી ઐસી કુલાંગનાઓં કો દેખોંગે જો મુંહ પર હાથભર કા લમ્બા ધુંધટ કાંઠે બિના ઘરસે બાહિર નહીં નીકલતી, પરન્તુ હુઓં ઔર બદમાસોં કી આંખોં કે સામને નજે બદન નહા કર મોક્ષ પાના ચહતી હૈ.

વહાં આપકો ઐસે ઐસે ધર્માત્મા શેઠ ભી દિખાઈ દેંગે જો ઘર મેં અનાથાલય કા ચન્દા આને પર વહી સે સાબિત કર દેતે હૈ કિ ઉનકે પાસ દાન દેને કે લિએ એક કૌરી ભી નહીં હૈ, પરન્તુ નિહલ્લે અન્નમય કોષોં કે ચરણોં મેં હજારો કી થેલિયાં રખને કો તૈયાર હો જાયંગે.

જિસ જાતિ કે પાસ ઐસે ઐસે ધર્મ કે નમૂને હો, ઉસકે બરાબર ધર્માત્મા જાતિ સંસાર મેં કહાં મિલેગી? બસ વહાં તો જો કુછ હોતા હૈ. ધર્માનુકૂલ હોતા હૈ. ચોરી, બદમાસી, ગરીબોંકી લૂંટ, દુરાચાર ઔર મુક્તખોરી- સખ ધર્મ કે નામપર બોલો ધર્મ કી જાય!

કોને પડી છે !

(લેખક:-આપુલાલ. વી. ગામી. ' ચેતન ' પોષ-૧૯૮૩)

દુનિયામાં આપણે જોઈએ છીએ કે, કોઈને કોઈની પડી હોતી નથી. સૌને પોતપોતાની પડી હોય છે. બહારથી પરાર્થ દેખાતા પ્રયત્નોનું કેન્દ્ર જો તપાસીએ તો તે સ્વગામીજ હોય છે. પરાર્થે પીડા વહોરનારા અને તેમાં માનનારા વીરલાજ હોય છે અને આવા વીરલાઓજ સમાજ અને દેશનું કંઈ ભણું કરી શક્યા છે.

અત્યારે આપણા સમાજમાં જે દાવાનળ સળગી રહ્યા છે, જે દાવાનળની પીડાથી હબ્બરો કુટુંબો પાયમાલ થતાં જાય છે, જેના ત્રાસથી પુરુષ, સ્ત્રી અને છોકરાંનાં જીવન ચિન્નભિન્ન અને અધોગામી બની રહ્યાં છે, તે દાવાનળને ઠારવામાં તેની ભલુકતી જવાળાઓને શાંત પાડવામાં કેટલા બધા પ્રયત્નની જરૂર છે અને કેટલા ત્યાગની આવશ્યકતા છે, તે યથાર્થ જાણી લઈ તે પ્રમાણે કાર્યો ઉપાડી લેવાની દરેક સમાજસેવકમાં જો લાગણી થઈ આવે તો તે કાર્ય સુલભ થઈ પડે. અનેક કુરિવાજો, વહેમો અને અજ્ઞાનાંધકારને ભોગ થઈ પડેલો આપણો સમાજ દિનપ્રતિદિન તેજ-વિહીન; શક્તિવિહીન અને નમાલો બનતો જાય છે. તેમાંથી તેને ઉગારવાનો ધલાજ નથી વાતો-માં રહ્યો, નથી ભાષણોમાં રહ્યો, નથી લેખોમાં રહ્યો કે નથી ઠરાવોમાં રહ્યો. તેને માટે તો ધન, માન અને કીર્તિનો ભોગ આપી જગતથી અજ્ઞાત એકાદ ખૂણામાં પડ્યા રહી શાંતિથી કાળજીતૂટ કામ કરવાની જરૂર છે. હુન્નર, ઉદ્યોગ અને કેળવણીના નવાં નવાં ક્ષેત્રો ઉઘાડી, તેને વિકસાવી દિનપ્રતિદિન તેને આગળ ને આગળ ધપાવી મંડ્યા રહેવામાંજ આપણો ઉદ્ય સમાયો છે. તમસ-માં ઘેરતા આપણા સમાજ આગળ કામનાઢંગેટળ રજુ કરવાની જરૂર છે. આવડતને અલાવે તેની શક્તિનો વેગ વિરુદ્ધ દિશામાં વહી જાય છે. કુસંપ, છપ્પો અને અજ્ઞાનમાં રીબાતા સમાજને તારવાનો ઉપાય તેની આભુખાભુ સંસ્કાર અને ઉદ્યોગનું વાતાવરણ બદલું કરવામાં રહેલો છે.

પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે, આ બધું કરે કોણ ?

અજ્ઞાનાંધકારમાં ભટકતો સમાજનો વિશાળ સમૂહ એ કામ સ્વયં ઉપાડવા, યથાર્થ જ્ઞાનને અલાવે અશક્તિમાન છે; ત્યારે સમાજના કેળવાયેલા આ કાર્ય ઉપાડી શકે? કેળવાયેલાને સમાજની કંઈ પડી છે ? તેમનાં હૃદય સમાજનાં દુઃખો અને વહેમો જોઈ બળભળી ઉઠ્યાં છે ? પોતાના સમાજને જગતમાં ઉચ્ચ સ્થાન અપાવવા તેમના હૃદયમાં તનમનાટ વ્યાપી રહ્યો છે? સમાજનું ઋણ વાળવા તેમનું હૃદય તૈયાર છે ? ધન, માન, કીર્તિનો ભોગ આપવા તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે ? યજ્ઞાર્થે કર્મ કરવામાં તેમને આનંદ મળે છે ? એક નાનું શું ભીંતડું ચણવું કંઈ છે; જ્યારે મોટાં મકાનો તોડવાં એ સહેલું છે; એ તો જેને અનુભવ થયો હોય એ જાણી શકે છે.

સામાન્ય અનુભવ એવો છે કે, જે કાર્યમાં હાડકાં નમાવ્યા સિવાય કીર્તિ, માન અને મોટાઈ મળતી હોય છે, તે કાર્યનાં યશોગાન ગાવા, તેનું અગ્રપદ લેવા સૌ કોઈ તૈયાર થઈ જાય છે. જ્યાં ફક્ત બોલીને, ઠરાવો કરીને કે વાહ વાહ કહીને કામ કરવાનું હોય છે, ત્યાં જરૂર આપણા કેળવાયેલા આગળ પડતા હોય છે. જ્યાં સત્તાની લગામ મળવાનો સંભવ જણાતો હોય છે, ત્યાં બેલાશક આપણા કેળવાયેલા તૈયારજ હોય છે. કાર્યનું ગમે તે થાય પણ પોતાનો માનમરતબો જળવાતો હોય તો કોઈ પણ કામ કરતાં ન અટકવામાં હમેશાં આપણા કેળવાયેલા તૈયારજ હોય છે.

યાદ રાખવાની વાત એ છે કે, કોઈપણ કાર્ય બોલવાથી થતું નથી. કાર્ય ઉપર એકનિષ્ઠા કે ભક્તિ-સિવાય તે કાર્ય ફળતું નથી. તેને માટે સતત વિચાર કર્યા સિવાય કાર્યની પ્રગતિ થતી નથી, તે પોપાતું નથી અને ખીલતું પણ નથી. આખાં વર્ષમાં એ-ચાર દિવસ તે ઉપર વિચાર કરવાથી શું કરી શકવાના હતા ? એવીસે કલાક પોતાની જાનજીવનમાં મચી રહેનારા યજ્ઞાર્થે કર્મ કરવાના રહસ્ય-ને શું સમજી શકે ? જાનજીવનમાં ચુંચવાયેલી અને તેમાંજ રમખાણ થતી બુદ્ધિ સ્પષ્ટ શું જોઈ શકે ? એને તો જ્યાં ત્યાં પોતાના જેવાજ વ્યવહાર દષ્ટિએ પડે તેમાં શું આશ્ચર્ય ! સ્વચ્છ બુદ્ધિ સ્વચ્છ કાર્યોને જોઈ શકે. સ્વાર્થના આવરણથી ઢંકાયેલી બુદ્ધિને સર્વત્ર સ્વાર્થ દેખાય, સારામાં પણ ખોટાનો ભાસ થાય, ગુણોને ન પારખી શકે, છિદ્રો ઝટ શોધી કાઢે અને છિદ્રોને દૂર કરવાનો ઉપાય ન લેતાં આખીયે વસ્તુનો નાશ કરવા તૈયાર થઈ જાય.

આવી સ્થિતિમાં કેને કેની પડી હોય ? બીજાનું ગમે તે થાય, પણ તેમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મને શો ફાયદો મળવાનો છે તેનોજ વિચાર કરવામાં આવે છે.

“ ભાષણો કરવામાં માફ શું જાય છે ? લાવને પચીસ પચાસ વાક્યો પોપટની માફક બોલી નાખી ક્યાં એ મારા હૃદયને ઓડે છે ? ક્યાં મને એ લાગુ પડે છે ? ભલે, લોકો તે પ્રમાણે વર્તે કે ન વર્તે તેમાં માફ શું જવાનું છે ? આપણને માન મળે છે, મોટામ મળે છે, પછી બીજું શું જોઈએ ? આપણી વાહવાહ ગવાય છે. ભલેને પડે બીજા ઉંડા ધરામાં ! તું તારું સાધી લેને ! ” આવી વિચારપરંપરાથી જ્યાં કાર્યો થતાં હોય તે કેટલા દિવસ ટકે ? તેની અસર કેના ઉપર થાય ?

“ બાળકથી સમાજ નિર્વીર્ય અને નમાલો બની જતો હોય તેમાં મારે શું ? આરમાંઆમાં હજારો રૂપિયા ચટણી થઈ જતા હોય અને ધરનાં ધર ઉપડી જતાં હોય તોયે શું ? આખું જીવન મીઠું ને રોટલો ખાધને અને કૂતરાના જેવું જીવન ગાળીને સંસારયાત્રા પૂરી કરવામાં આવતી હોય તેમાં મારે શું ? સામાન્ય સિપાઈને જોઈ કાળજી થડકતું હોય, નીચું મોં કરી તેની બે-ચાર ગાળો સહન કરી લેવાતી હોય તોયે શું થઈ ગયું ? શું મારા છોકરાંઓને એશઆરામી કેળવણી નથી મળતી ! નિરાંતે હાડકાં નમાવ્યા સિવાય મને તો રોટલો મળ્યે જાય છે. મારી કીર્તિ અને વાહવાહ સમાજ આખામાં ગવાઈ રહી છે. મોટી મોટી સલાઓના પ્રમુખ થવાનું મને માન મળે જાય છે. સમાજના કોઈ પણ કાર્યમાં મારો અગ્ર દિરસો તો હોયજ છે. સર્વ મારી તરફ માન અને ડરની દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા છે. તેમની દૃષ્ટિએ હું કેટલો બધો મોટો લાગું છું ? ટાઢા લોહીનો રોટલો મને મળી રહ્યો છે, તો પછી મારે શું જોઈએ ? ”

સૌને પોતપોતાની લાગી હોય છે. ત્યાં કેણું કેને સંભારે ? પોતાનું કાર્ય સાધવા જતાં કદાચ અડક્ટે સમાજનું કામ આવી જાય તો ઠીક છે. બે-ચાર વાક્યો બોલી હા ના કરી મોટા થવાનું માન લેવામાં શું જવાનું છે ? જ્યાં આવુંજ ચાલી રહ્યું હોય ત્યાં ઉન્નતિની શી આશા રખાય ? જ્યાં જ્ઞાતિહિતમાટે ધગશ અને બળતરા ન હોય, ત્યાં કેવાં કાર્યો થઈ શકે ? પોતાનું પડતું મૂકી, રજળાવી, સમાજનું કે દેશનું હિત સાધવા જ્યાંસુધી યુવકો ન નીકળી આવે, ત્યાંસુધી જે કાંઈ બોલવું તે થુંકે ઉડાડવા બરાબર છે, લખવું તે ખાલી લીટા કર્યા સમાન છે અને દરાવો કરવા તે ખાલી દંભ છે. પરમાત્મા આપણુ સર્વને યજ્ઞાર્થે કામ કરવાની પ્રેરણા આપે !

હોલી આજ મનાતે હૈં

(તા. ૧૮-૩-૨૭ ના ‘અર્જુન’ ઉપરથી)

સુતો લીડરો કે દિલ કી, કુછ ખાતે તુમ્હેં બતાતે હૈં; રંગ કી પિચકારી ભર ભર કર, હોલી આજ મનાતે હૈં. ગાંધી બાબા સખ સે અચ્છે, ઇકલે મોજ ઉડાતે હૈં; ચખે ખદર કી મુરલી પર, સખકો નાચ નચાતે હૈં. પંડિત મોતીલાલ જીદાપે, કે દિન શેષ ખિતાતે હૈં; જોડ વજીલી અખ અપની, ઉન કરની પર પછતાતે હૈં. શ્રી આયંગર દે ધક્કા બસ, આગે બઢતે જાતે હૈં; ઇંધર ઉંધર દાયેં આયેં, સખ ઓર સે ટાંગ અડાતે હૈં. પંડિત માલવી તીસમારખાં, ખાતેં બડી બનાતે હૈં; લલ્લો ચપોં સખકી કરતે, સખ સે પ્રેમ નિલાતે હૈં. લાલા લાજપત બડે કષ્ટ સે, જીવનભાર ઉઠાતે હૈં; હુએ ત્રિશંકુ સમાન વ્યોમ મેં, ઇંધર ઉંધર મંડરાતે હૈં. મીયાંમોહમ્મદઅલી તુમહારી, સબી મઝાક ઉડાતે હૈં; ધરકેરહેન ઘાટકે અખ, તો બગલેં આપ બઝતે હૈં. બડેમિયાં ધન દિનો કિધરકી, હવા આપબી ખાતેહૈં; હુઆ ખિલાફત ફંડહજમ અખ, નથીકૌનસી ધાતેહૈં. મિયાં આસિફઅલિ રંગીલે, હુધતુમહારે સાથ જુરી; મૂંડ મુંડાતે પડગયે આવે, અખ તકસિર ખુજલાતે હૈં. ખવાજ સાહિબ કહિએ અખ, કયું હુયસે હોતે જાતે હૈં; સોતે જાગતે યમહૂતો ખવાખ, લલાખુ આતે હૈં. હુટોહુટોમીસ્ટર જયકરહેં, બડી ઠાટસે આતે હૈં; ગિટ પિટ ગિટ પિટ બોલે કેસા, અચ્છાઅસર જમાતેહૈં. સ્વામી સત્યદેવજી દેખો, ફર્સ્ટક્લાસ મેં જાતે હૈં; કોઈ સુનતા નહીં મગર વહ, બિગુલ બઝતે જાતે હૈં. કોઈ રોવે કોઈ ચીખે, હમ તો અપની ગાતે હૈં; હોલી હૈ ફિર હોલી હૈ, હમ હોલી આજ મનાતે હૈં.

ખરો કર્મચોગી કેવો હોય ?

(કીર્તિપ્રિયી કાંઈ કર્મચોગી નથી; પણ એ તો એક પ્રકારના લૌકિક વિષયનો ભોગી છે અને કેવો પૂર્ણ નિરપેક્ષ તથા ત્યાગી હોય તો કર્મચોગી ગણાય, તે સમજવામાટે આ લેખ ઉપયોગી હોવાથી તે ‘સુવર્ણમાળા’ માંથી લીધો છે. લેખકનું નામ મળ્યું નથી.)

તેને સૌ પાગલ કહેતાં. તે કાણુ હતો ને કયાંથી આવ્યો હતો, તે કોઈ જાણતું નહિ; પણ દોઢે સૌ તેને ઓળખતા. તેને માટે જાતજાતની વાતો પ્રચલિત હતી. કોઈ કહેતું કે, એ જાદુગર છે. કોઈનો મત પડતો કે, વ્હાલાના વિયોગમાં એનું મગજ સાવ ગયું છે. કેટલાક એમ કહેતા કે, તે શ્રીમંત છે પણ ગરીબીનો ઢોંગ કરે છે. વળી કેટલાક તેને તદ્દન મુશ્કેલીસ માનતા. ઘણાની નજરે એ ઉસ્તાદ ઉદાવગીર લાગતો ને ગામના એક એ પોલીસ સિપાઈઓ તેની પર નજર પણ રાખતા. કોઈનો મત હતો કે એ તરંગી છે. તેની ઉદારતાની ઘણાને પિછાન થઈ હતી. ગામમાં બાળકો તો તેની પછવાડેજ ભમતાં હતાં, કારણુ તેઓને પીપરમીંટ, અખરોટ, કાણુ કે એવુંજ કંઈક મળ્યા કરતું. પાગલતાં ખીસ્સાં આ વસ્તુઓથી સદાએ ભરેલાંજ રહેતાં.

પણ એક વાત તો હું કહેતાંજ ભૂલી ગયે. કોઈ કોઈ વખત સ્મશાનમાંથી કે નદીકિનારેથી કે એવીજ કોઈ એકાંત જગ્યાએથી મધ્યરાત્રિની શમશમાકાર નિરવ શાંતિમાં દિલના તાર હલાવે ને મૃત આત્માઓ પણ અનંત નિદ્રા ત્યાગે એવું અદ્ભુત સંગીત સંભળાતું. બીકણુ લોકો એ ગાન યદ્દાણીઓ ને ડાકિનીઓ ગાય છે, એમ કહી ફફડી ઉઠતાં. માત્ર કોઈક કોઈક દિંમતવાન ગામડીઆઓજ જાણતા કે એ ગાન ગાનાર પાગલ હતો.

+ + + + +

એક સાંજે હું ફરવા નીકળ્યો. રાસ રમવા નીકળનાર બાળાઓની માફક સમીરલહરિઓ સ્વચ્છંદે વિહરવા લાગી હતી. ગામબહાર થોડે છેટે ઉભેલા કોઈ ભૂતપૂર્વ વીરના સ્મારકચિહ્ન-સમા એકાદ પાળીયા પાસે કેટલાક મોટા પથ્થરો પડ્યા હતા, એમાંના એકપર હું બેઠો; ને વિચારવા લાગ્યો કે, બહારના પાગલ દેખાવ નીચે મનુષ્યજાતનું કોઈ બેમૂલું છુપું રત્ન તો નહિ હોય! કદાચ એમ પણ સંભવ છે કે એ ખરેખરો બદમાસ પણ હોય. જે હોય તે તપાસ તો કરવીજ જોઈએ. આમ નિશ્ચય કરી મેં આસપાસ નજર ફેરવી, ખેતરથી પાછા વળતાં એક ખેડુતપર મારી દષ્ટિ પડી.

“એકા, હે...એ...એ અહીં આવ તો.” મેં હાક મારી. ખેડુ પાસે આવ્યો.

“આ ગામમાં એક પાગલ રહે છે, તેને તું ઓળખે છે ?” મેં પૂછ્યું.

“પાગલ ! હા, હા, ઓલ્યો ગાંડીઓ. એને કાણુ ન ઓળખે ! એનું કામ પડ્યું !” કહેતાંની સાથેજ તેના મોઢાપર હાથ છવાયું; પણ મારા સભ્ય દેખાવપર નજર પડતાંજ તે પાછો ગંભીર થઈ ગયો.

“ખાસ કામ તો નહિજ, પણ એ કયાં રહે છે તે મારે જાણવું છે. તને ખબર છે ?” મેં કહ્યું.

“હા, જુઓ આ પાછળ નદીની પેલી તરફ વડો છે તેની પાછળ જે ઝુંપડી જેવું દેખાય છે ત્યાં રહે છે, પણ..... આ એજ આવે.” એમ કહી ખેડુતે ગામ તરફ દષ્ટિ કરી અને પછી ચાલતો થયો.

જે તરફ એણે દષ્ટિ કરી તે તરફથી એક માણસ ચાલ્યો આવતો હતો. એક-બે છોકરાં તેની પછવાડે આવતાં હતાં. મુઠ્ઠી ભરી કાંઈક આપી તેમને વિદાય કરી એ પાળીયાની દિશામાં ચાલ્યો આવ્યો. પાસે આવ્યા પછી મેં તેને ધારીને જોયો. તેણે માથાપર એક પટકો જેમ તેમ બાંધ્યો હતો. શરીરે ઘોળી કફની પહેરી હતી. તેનું મોઢું લંબગોળ ને આકર્ષક હતું. એ બાબત એકદમ ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. એક તો તેના હોઠ આસપાસ રમી રહેલું સ્મિત ને બીજી તેની દૂર-સૂદૂર કાંઈક જોયાં કરતી હોય તેવી ઘેનઘેરી આંખો. તે સ્મિત બેજ માણસોમાં હોય છે. કાં કોઈ ગાંડામાં અથવા તો કોઈ અવધૂતમાં.

તે ઝપાટાબંધ મારી પાસેથી પસાર થઈ ગયો. હું પણ તેની પાછળ ચાલ્યો. થોડી વારે ઝુંપડી આવી. તેમાં એ પેઠો.

“હું અંદર આવું ?” મેં વિવેકથી પ્રશ્ન કર્યો.

“આવો ને ભાઈ” જવાબ મળ્યો.

હું અંદર ગયો. અંદર ઝાઝો સામાન નહોતો. ખૂણામાં એક પાણીનો ગોળો; થોડાંક દામ; વચમાં એક સાદડી ને એક તરફ એક ભૂતી પુરાણી દિવર્યા; અસ આટલુંજ રાચરચીલું હતું.

“કંઈ કામકાજ” તેણે મારા તરફ નેધ પૂછ્યું.

“કામકાજ તો ઘણુંએ હતું; પણ તમે કાંઈક ઉતાવળમાં છો એટલે હવે પછીજ વાત” મેં કહ્યું.

“હા, મારે ઉતાવળથી એક ઠેકાણે જવું છે.” તેણે કહ્યું.

“હું સાથે આવું?” મારાથી પૂછાઈ ગયું.

તે એક ક્ષણ મારી તરફ નેધ રહ્યો, પછી કહ્યું “મારી સાથે? મને બધાય શું કહે છે તે જાણો છો ને? મારી સાથે આવવામાં શો લાલ મળશે? મારા માર્ગ ન્યારા છે.”

“ન્યારા ભલે બીજાને માટે રહ્યા. મને એ એવા નહિ લાગે; પણ તમને ખાસ વાંધો ન હોય તો મારી એટલી વિનંતિ સ્વીકારશો.”

“હીક ચાલો” કહી તેણે એક કપડામાં દિવર્યા વિંટાળીને બગલમાં મારી. અમે બે નદીને માર્ગે ચાલ્યા. પાએક કલાક ચાલ્યા પછી એક જીર્ણ થયેલું મકાન આવ્યું. ખડકી ધીમેથી ઉધાડી અમે અંદર ગયા. એકજ ઓરડો હતો, અંદરના ભાગમાં એક અર્ધ તૂટેલી ખાટલીમાં એક ડાશીમા સૂતાં હતાં.

“કાં મા! આજ કેમ છે?” કહી પાગલે તેને કપાળે હાથ અરાડ્યો.

“બેટા! કાલ કરતાં કાંઈક ઠીક છે.” ડાશીમાએ ક્ષીણ સ્વરે જવાબ આપ્યો.

“મા! આજ એરી દવા આપું છું, કે જેથી તાવ નહિ રહે” એમ કહી પાગલ ખાટલી પાસે બેઠો અને દિવર્યા કાઢી, તાર મેળવ્યા ને એક ભજન ઉપાડ્યું. હું સંગીતશાસ્ત્રથી સાવ અજ્ઞાણો નહોતો. નાનપણમાં કેટલાએ તાનપલટા મારી લીધા હતા. અનેક ઉસ્તાદોના પણ સમાગમમાં હું આવ્યો હતો, પણ આ ભાવ મેં કદી પણ જોયો નહોતો. પાગલે એકતાન થઈ ભજન છોડવા માંડ્યું. વાતાવરણમાં ભકિતરસની છાંયો ઉડવા માંડી. મકાનની બહાર હાલતાં વૃક્ષો સ્થિર થઈ ગયાં. અનીલ પણ થંભી ગયો હોય તેમ લાગ્યું. ભજન અર્ધ પહોંચ્યું ત્યાં ડાશીમાને કપાળે આછો આછો પરસેવો થવા માંડ્યો. ભરસલામાં દ્રાપદીએ ચીર ખેંચાતી વખતે કરેલી પ્રાર્થના કે નરસિંહ મહેતાએ કટોકટીને પ્રસંગે કરેલું સ્તવન ક્ષી ભતનાં હશે તેનો કાંઈક ખ્યાલ મને પહેલવહેલો આવ્યો. એ તો દિલના તાર પરમારા પરમશક્તિ સાથેજ નેડાતા હોય તેમ લાગ્યું. થોડી વારે ભજન પૂરું થયું, પણ આ શું? ડાશીમા ખાટલીમાં એકદમ બેઠાં થઈ ગયાં.

“વાહ પ્રભુજી વાહ, બેટા! મારો તાવ ગયો. દીનોનાથ તાર લડું કરે” કહેતાંની સાથેજ મા ઉભાં થઈ ગયાં. દીવાસળી માટે થોડી શોધ કરી દીવો પ્રકટાવ્યો. પછી પાગલ પાસે આવી તેનું મોઢું ધારી ધારીને નેચું. આંખમાં આંસુ ઉભરાણાં. ગદગદ કંઠે તેણે કહ્યું:—“પેટનો દીકરો-એ ન કરે એવું તે કયું. શું આપું? મારી પાસે કાંઈ ન મળે. થોડીક મીઠી રાખ કરી આપું?”

“ના, મા! મારે કાંઈ ન નેધએ. મોઢું થયું છે એટલે જશું” કહી પાગલ ઉપડ્યો. હું પણ બહાર પડ્યો. થોડેક ચાલ્યા પછી પાગલે મને કહ્યું:—

“બિચારીની સંભાળ રાખનાર કોઈજ નથી.” હું તો ત્રણ બાળતોથી અજબબીમાં ગરકાવ-જ થઈ ગયો હતો. પાગલની સહૃદયતા, તેણે સાધેલી અદ્ભુત કલા ને સંગીતનો દર્દપર પ્રભાવ. થોડી વાર રહીને મેં કહ્યું:—

“તમારી પાસે આવી કળા છે તો કોઈ અમીરઉમરાવ.....” હજી હું વાક્ય પૂરું કરું તે પહેલાંજ એ બોલી ઉઠ્યો:—

“શું? એ તમારા ઉમરાવોની વાતજ કરશો નહિ. પચીસ વર્ષ એ સાધનમાં ગાળ્યાં તે મુઠ્ઠીભર નિષ્કુર અમીરોને ખુશ કરવા નહિ, પણ ગરીબ નિરાધારોની સેવાર્થે.”

“પણ ક્યાં બીમારી ને ક્યાં સંગીત!” મેં પૂછ્યું.

“સંગીતની દરદોષર શું અસર થાય છે, એ વાત તો પશ્ચિમના વિદ્વાનો તમને જણાવશે ત્યારેજ તમે જાણશો. મેં જે જાણ્યું ને અનુભવ્યું, તે તમે નહિજ માનો. બાકી જગતભરના કળાભક્તોને કહેજે કે, તમારું લક્ષ્યબિંદુ કળાજ નહિ પણ તે દ્વારા સેવા છે.” તેણે કહ્યું.

ત્યાં તો ઝુંપડી આવી. હું તેનાથી છુટો પડ્યો. મારા મનમાં એકજ વિચાર ધૂમતો રહ્યો.

“કળાનો ઉપયોગ સેવા, માત્ર રંજન નહિ.” અરે, શાસ્ત્રોમાં ને ઇતિહાસમાં આપણી સમક્ષ પડેલા દાખલાઓ આપણે કાં ન સમજીએ ?

લોકો મને તે કહે પણ પાગલની સાચી પ્રવૃત્તિઓ થોડી ને ટુંકમાં કહેવાય એવી હતી. કોઈ અત્યંત કંગાળ કે નિરાધાર આદમી ખિમાર હોય ત્યાં પાગલ પોતાની દિલ્લૂઆ લઈ પહોંચ્યોજ હોય. આજનું પૈસા ખીરસામાં હોય તો તે ચાર આપી દેતાં ખંચાતો નહિ. કોઈ દુખળી ગાય કે એવુંજ કોઈ પ્રાણી જુએ તો તે તેને ગળે હેતથી હાથ ફેરવી કાંઈક વાત કરવા લાગી જતો. તે હમેશાં શ્રીમંત, લપકાદાર કે અધિકારી જેવા માણસોથી ભડકીને દૂરનો દૂરજ નાસતો. કોઈ કોઈ વખત તો ખેતરે પણ જઈ ખુલ્લું સૂરે દુહાપર દુહા લલકારી ખેડુઓ કે કણબણોનાં મોઢાં હસતાં કરી આવતો. બાકી તેને પધારેમાં વધારે આનંદ ત્યારેજ મળતો કે જ્યારે એ કોઈ ગરીબ દરદીની મેલી પથારી પાસે ખેસી કોઈ ધુળીયાં મકાનમાંથી આલ સાથે હાથતાળી લેતી ભૈરવી કે કલ્યાણની તાન ઉપર તાન લેતો હોય.

તરંગ ચઢે તો કોઈ કોઈ વખત સામેથી હાંફતાં હાંફતાં આલ્યાં આવતાં કોઈ મજુર કે મજુરણના માથાપરથી બોલે પોતાને માથે થોડો વખત લઈ પાગલ તેઓને રાહત આપતો. આમ જ્યારે થાય ત્યારે બોલે ઉપાડનાર વ્યક્તિ આ અણુધાર્યાં સહાયક તરફ ડોળા ફાડી જોઈ રહે ને પાછળથી “સાવ પાગલ” કહે તો એમાં એનો શું વાંક ? પણ આવી બાબતો ક્યાં ગણાવવા બેસું ?

તેનું મૂળનામ અમૃતપ્રસાદ હતું. ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં કોઈ શહેરમાં તેનો જન્મ શ્રીમંત મા-આપને ત્યાં થયો હતો. નાનપણથીજ તેને સંગીતનો શોખ હતો. તેના પિતા એને વેપારી બનાવવા માગતા હતા; પણ વેપારમાં પ્રસાદનું ચિત્ત બિલકુલ લાગતું નહિ. જન્મથીજ તેની મનોવૃત્તિ તોખી હતી. જે મોજશોખના વાતાવરણમાં એ ઉછર્યો તેનેજ એ અંતઃકરણથી ધિક્કારવા લાગ્યો. આરજ વર્ષની વયે કોઈ ઉસ્તાદની સાથે એ ભાગી ગયો. તેના પિતાએ બહુએ શોધખોળ કરી, પણ પત્તો નજ લાગ્યો. એ ઉસ્તાદજ પાસે પચીસ વર્ષસુધી રહી તેણે સંગીતશાસ્ત્રનાં મૂળતરવા ધુંટી ધુંટીને પીધાં. ઉસ્તાદજ પણ શિષ્યની તેજસ્વી બુદ્ધિથી તાજબુખ થયો. ચારપછી ઉસ્તાદજએ પોતાના માનીતા શિષ્યના લાહોરમાં જલસાઓ કરાવ્યા.શ્રોતાજનો એનો અદ્ભુત કાણુ જોઈ દિવ-મૂઠ થયા, ચારે તરફ વાહવાહ થઈ રહી.

પછી કોઈ અમીરે તેની દીકરીને સંગીત શીખવવા પ્રસાદને રાખી લીધો. પાછળથી ઘણીએ વાતાંઓમાં બને છે તેમ બન્યું. એ બાળા પ્રસાદની સાથે પ્રેમમાં પડી—ના, ના, મોહમાં પડી એમ મારે કહેવું જોઈએ; કારણ પ્રેમ શબ્દ તો બહુજ પવિત્ર છે. પ્રસાદ તેને બેટી કહીનેજ બોલાવતો. જ્યારે જ્યારે પ્રેમ આપવા-લેવાની હમેશની જાણીતી વાત નીકળતી, ત્યારે પ્રસાદ આટલુંજ કહેતો:—“બહેન ! કળાને અલગવાય નહિ, સાચી કળાનો ભક્ત હમેશ સ્ત્રીઓને ભાન ભૂલાવે છે, પણ ધિક્કાર લગે જે કળાભક્ત ભાન ભૂલે તેને ! તું તો મારી દીકરી જેવીજ છે ને રહેવાની. બહેન ! તારે પૂજન કરવી હોય તો કળાના શુદ્ધ સ્વરૂપની કર, તેના ભક્તની નહિ.” જેને મોહજ થયો હોય તે પ્રસાદના સિદ્ધાંતો શે સમજે ? પરિણામ એ આવ્યું કે એ બાળાએ ઝેર ખાઈ આત્મ-હત્યા કરી. પ્રસાદ તેને એક પિતાના જેવા નિર્ભળ પ્રેમથી હૃદયપૂર્વક ચાહતો હતો. તેના આવી રીતના અવસાન પછી પ્રસાદ પલટાઈ ગયો. તેણે લપકાદાર વસ્ત્રા ત્યાગ્યાં. એક સાદી કફની ને માથે જેમ તેમ વિંટાળેલો પટકો, આ એનો પહેરવેશ બન્યો. અમીરઉમરાવો કે રાજમહારાજ-ઓને ત્યાં થતા જલસાઓમાં જવાનું તેણે માંડી વાળ્યું. આગલા જલસાઓને લીધે તેની પાસે જે કાંઈ નાણું થયેલું તે તેણે છૂટે હાથે ગરીબ ને દુઃખી લોકોને વહેંચવા માંડ્યું. બસ, તેણે પોતાની રાજ-ખુશીથીજ મુફ્તીસ હાલત પસંદ કરી લીધી.

એ પછી તે કોઈ પણ એક સ્થળે લાંબો વખત તે રહેતો નહિ. કોઈ કોઈ વખત તો એ સાવ ફના થઈ જતો; છતાં ખુબી એ હતી કે, એવી મુફ્તીસીમાં પણ દેવી અન્નપૂર્ણા તેના પર કૃપા રાખતી.

એક પ્રજાતે બખર મળી કે એ ઓચીતોજ આ ગામમાંથી ક્યાંય ઉપડી ગયો હતો. એ ક્યાં ગયો તેની કોઈને બખર પડીએ નથી ને પડવાનીએ નથી.

હજુએ કોઈ કોઈ વાર એકાંતમાં એ વિચિત્ર વ્યક્તિની મૂર્તિ નજરસમક્ષ તરે છે અને સારી સ્મૃતિમાં પડ્યા પાડતો સ્વર સંભળાય છે કે “કળા એટલે સેવા !”

“ લહેરાતી હૈ ખેતી દયાનંદ કી ”

(લેખક:-શ્રીસત્યવ્રત. ‘પ્રચારક’ના એક અંકમાંથી)

મનુષ્યસ્વભાવ અસંત વિલક્ષણ અને વિચિત્ર છે. જનસમાજમાં અનેક મહાન પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તેમની હૈયાતીમાં તેમની ખરી કિંમત આંકવાની કૃતજ્ઞતા અને વિવેકબુદ્ધિ સમાજમાં નથી. તેમના મરણ પછી જનસમાજને આંચકા લાગે છે અને પછી તેમની ખરી કિંમત આંકવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે. આવું જ સ્વામી શ્રીદયાનંદજી મહારાજના વિષયમાં પણ બન્યું છે. તેમના જીવતાંસુધી તેમનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો. પૌરાણિકોએ તેમને નાસ્તિક ઠરાવ્યા, બીજાઓએ તેમને છુપા ખ્રિસ્તી પ્રચારક ગણ્યા, ત્રીજાઓએ તેમને વર્ણાશ્રમભંગકર્તારીકે પિછાન્યા, કોઈએ તેમને ધર્મના દુશ્મનતરીકે ગણ્યા અને કોઈએ કંઈ. કોઈએ તેમના પ્રાણ હરવામાટે પાનના બીડામાં હળાહળ દીધાં, કોઈએ ધર્મ રક્ષવા એ એકાકી સંન્યાસી ઉપર તરવારના પ્રહાર કર્યા, કોઈએ મશ્કરી કરવા ગઘેડાપર સ્વારી કરાવી, કોઈએ ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો તો કોઈએ છંટ-પથ્થરોનો ઉપહાર આપી પોતાની કૃતજ્ઞતા (!) પ્રગટ કરી. આમ તેમની બહેર જીંદગીના પ્રભાવથી ઝેરથી પ્રાણ લીધાની અંતિમ સંખ્યા હાણસુધી એ એકલ મદ્દ સંન્યાસીને અન્યાય અને ઘોર અન્યાય દેશભરમાંથી મળ્યા કર્યો; પણ આખી જીંદગીસુધી ઘોર તપ તપેલો એ સંન્યાસી, પોતાના મૃત્યુને એવું વિદ્યુતશક્તિવાળું-ઝેરદાર બનાવી ગય છે કે તેમના મૃત્યુ પછી તેમનાં અનેકવિધ કાર્યો એવા અપારાથી ચાલ્યાં કે આજનો ભારતનો બચો એ ઋષિના પુણ્યલોક નામ ઉપર કૃતજ્ઞતાથી અશ્રુઅંજલિઓ આપતો અને પોતાના પૂર્વજોએ કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત આદરતો અનુભવાય છે. આજ એજ ઋષિના તપ:પ્રભાવથી પ્રભાવિત થયેલો ભારત-તરણ નવજીવનના સંદેશાઓ તેમના મૃત્યુ-પ્રસંગમાંથી વીણી વીણી પોતાનો ભાવીમાર્ગ ઘટે છે અને સમાજ શું કે ધર્મ શું, રાજકારણ શું કે વિશ્વભ્રાતૃત્વ શું-દરેક દિશામાં ઋષિએ મૂકેલ પગલાંને અનુસરવા આતુર અને ઉમંગભર્યો દેખાય છે. ઋષિએ જીવનભરમાં જનતાને મૂર્તિપૂજથી મુક્ત કરવા અનેક ઉપદેશો આપેલા, પણ તેમાં વિદ્યન નાખનાર સનાતનીઓના ચિરંજીવીઓ એજ પથ્થરોને આજ પણ ગંગા-યમુનામાં પથરાવી રહ્યા છે. પિંડદાન અને તર્પણનાં શાસન હવે ભારતના ધર્મ-પટલપરથી ઝાંખાં થવા લાગ્યાં છે. ધર્મગુરુઓનાં ધર્તિંગો જે દયાનંદે કડવી રીતે ખતાવેલાં, તેના કરતાં શતગણાં વધુ તીવ્ર અને અસહ્ય કડુ ધર્તિંગો આજ ચોમેર ઉઘાડાં પડી રહ્યાં છે. સ્ત્રીઓની તેમણે કરેલી વફાલાત આજે પુષ્પિત થઈ રહી છે. વર્ણાશ્રમધર્મના તે વેળાએ ગણાતા એ ઉચ્છેદક-નેજ આજનો હિંદુ ચાતુર્વર્ણ્યનો સુયોગ્ય રખેવાળ માની તેમનાં અદશ્ય ચરણમાં પોતાનું માથું ભક્તિભાવથી નમાવે છે. સર્વ રોગોની રામબાણ મહૌષધિ બ્રહ્મચર્યસેવનનાં ડિઝિમધોષો કેવળ આ દેશમાં જ નહિ, સમસ્ત સંસારભરમાં ઉદ્ધોષિત થઈ રહ્યા છે. સનાતનીઓના અજ્યે દુર્ગ કાશી-ધામમાં આજ શુદ્ધિના ગણેશ મંડાયા છે; અને સમસ્ત દેશે આજ દયાનંદને અનેક રીતે પહેલાં નિંદેલ, છતાં અસ્પૃશ્યતાનું ધર્મ-મહાપાતક ટાળવા તે પ્રતિજ્ઞા લઈ રહેલ છે. પચાશ વર્ષ-અડધી સદીના નાનકડા ગાળામાં દયાનંદના તેજસ્વી અને વીર્યવંતા સિદ્ધાંતોના આ ચોમેર સમગ્ર પરિવર્તનકાળ અદ્ભુત વિજય નથી સૂચવતો ? દયાનંદે સહેલાં ઘોર કળો અને તપેલાં અદ્ભુત તપોનો શું આથી વધુ યોગ્ય વિજય બીજો કોઈ હશે ખરો ? જેમને અર્ધી સદી પહેલાં, જે સિદ્ધાંતોમાટે મારી નાખવામાં આવ્યા, આજ તેનાજ તેજ સિદ્ધાંતો સમગ્ર દેશ સ્વીકારે એ, તે ધર્મવીર મહાત્માનું સર્વોત્તમ માહાત્મ્ય નથી સૂચવતું શું ? “ લહેરાતી હૈ ખેતી દયાનંદ કી ” ની સત્યતા પ્રતીત નથી થતી શું ?

આજ અમે તેમના સિદ્ધાંતોની બધી બાજુ ઉપર આ સ્થળે વિચાર કરી શકતા નથી. કેવળ એક જ પ્રશ્નની ગદી ઉકેલવા પ્રયત્ન કરીશું અને તે એજ કે, જેમને સમગ્ર દેશે ખંગાળથી સિંધુ નદીસુધી અને હિમાચળથી કન્યાકુમારીસુધી તાત્કાલિક અત્યંત મહત્વ આપ્યું છે, તે પ્રશ્ન એટલે અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનો મહાપ્રશ્ન. મહાસલાના ચોપડેથી માંડી છેલ્લામાં છેલ્લી હિંદુસલાની નાની શાખાના ચોપડાસુધી અને તે દ્વારા પ્રત્યેક હિંદુ આબાલવૃદ્ધ નરનારીના કોમળ હૃદયમાં જે પ્રશ્ન આગ લડકાવી છે, તે પ્રશ્ન એટલેજ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો માર માર કરતો આજનો કાળધર્મ થઈ

પરેલો મહાપ્રશ્ન ! આ પ્રશ્નને હાથમાં લઈ કેવળ પંપાળી હાથ ફેરવી પાછો મૂકી દેવાય એવો નિ-
માંત્ય હવે નથી રહ્યો. એ પ્રશ્ન આજ છેવટનો હિંદુધર્મનો ફેસલો કરી નાખવા તૈયાર થયો છે. તે
કહે છે કે, માર્ગ-અસ્પૃશ્યતાનું-નિવારણ કરી હિંદુજાતિ અમર થાઓ અથવા આ સંસારમાંથી તેનું
નામનિશાન નાશુદ થાઓ. કાં તો તેના નિવારણથી ફરી આર્યસંસ્કૃતિ અને હિન્દવી સ્વરાજ્યને
હાંસલ કરે અગર ઋષિમુનિઓના નાનાવિધ તપસંચિત અમર વારસાને દફનાવી વિધર્મી-
ઓના પગતળે છુંદાઈ અદૃશ્ય થઈ જાઓ. આ મહાપ્રશ્ન હવે સમાધાનનીતિ-આંધછોડની
નીતિ નથી ચાહતો. તે એક ધાએ ચોખ્ખા બે કટકા કરવા માગે છે. તે તો આજ રા
સ્વરે ગગન ગળવતો કહે છે કે, કાં તો જીવો અને જીવાડો અથવા મરો અને નાશુદ થાઓ.
હા કે ના એકજ સ્પષ્ટ ઉત્તર. ચોખ્ખો અને ચટ ફેસલો તે પ્રશ્ન માગે છે અને તે પણ તુર્તજ. તે
અમુક મુદતને હવે ઓળખવા ના પાડે છે. તે પ્રશ્ને આજ રુદ્રસ્વરૂપ ધારણ કરી ભયંકર વિ-
ક્રાળતા ધારણ કરી છે. તેના ઉકેલમાંજ આર્યજાતિ-હિંદુજાતિનું જીવન છે, તેના નકારમાંજ તેનું
મૃત્યુ ઉભું છે. તેના નિવારણથી આવતા નવજીવનને ખાળવા ઇસાઇયત કે મુસલમાનીયત જરાય
શક્તિમાન નથી અને તેના નકારથી હિંદુજાતિના આવતા મહામૃત્યુને પણ ખાળવા કોઈ ધનવંતરી
સમર્થ નથી. એવો અનનુભૂત અને અશ્રુન મહાપ્રશ્ન આજ ભારતના સામાજિક, ધાર્મિક, રાજ-
નૈતિક પ્રત્યેક ગગનમાં ગાળે છે અને દરેક ક્ષેત્રને પોતાના સૂરથી તે તરફજ ટકટકી લગાવતું આ-
કર્ષિત કરી રહ્યો છે. સંસારના ઇતિહાસમાં આ મહાપ્રશ્નની મહત્તાની જેઠીનો ખીજો પ્રશ્ન નહિજ
હોય. જે પ્રશ્ને જીવન અને મૃત્યુની ઘાંડી કેવળ હા કે ના ઉપર ધરી હોય તેવો પ્રશ્ન સમગ્ર સં-
સાર આજ પહેલ વહેલો ભારતમાં અનુભવે છે. આ સ્થિતિ છે માટેજ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો
પ્રશ્ન એટલે ભારતના જીવન-મરણનો મહાપ્રશ્ન. અમે નિર્ભય થઈ એ પણ કહી શકીશું કે, આ પ્ર-
શ્નની મહત્તા પાસે સ્વરાજ્ય અને ચરખાના પ્રશ્નો સૂર્ય આગળ પતંગિયાસમાન તુચ્છ છે. જેનો
નિકાલ સૌથી પહેલો કરવાનો છે તે આજ, અને આ એકજ મહાપ્રશ્ન છે. અસ્તુ. આ પ્રશ્નની
ગંભીરતા આજથી પચાસ વર્ષો પૂર્વે તે અદ્ભુત દ્રષ્ટા મહર્ષિ દયાનંદે પારખેલી, જેને આજ અમે
હજી પણ તેટલી ગંભીરતાથી અનુભવી શકતા નથી. તેમણે તર્કથી અને દલિલોથી, શાસ્ત્રોથી અને
વેદોથી, મનુષ્યતાના નામથી અને દયાના નામથી, પાપના પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રકારથી અને ઉજ્જવળ ભાવિ
થવાના સદ્ભિપ્રાયથી એનો નિકાલ કર્યો કે, અસ્પૃશ્યતા-એક ભાઈ જેવા ભાઈને-એકજ પરમ પિતાના
અમૃતસંતાનને અડકવા ના પાડવી, અડકતાં અલડાઈ જવાની વૃત્તિ રાખવી, તે પ્રભુ પિતાનું ભયં-
કર અપમાન કરવા બરાબર છે. કોઈ વેદ, કોઈ ધર્મગ્રંથ મનુઆંધવતો બહિષ્કાર કરવા ના પાડે
છે અને જે તેમ કરવા કહે છે તે શાસ્ત્રજ નથી. તે ધૂર્ત-પ્રપંચ છે. માયાવી રાક્ષસની દાનવી-લીલા
છે. અધોર નરકાસુરનું ઘોર નર્ક-તાંડવ છે ! કોઈ જન્મમાત્રથીજ અસ્પૃશ્ય નથી, તેમ કોઈ જન્મ-
માત્રથીજ સ્પૃશ્ય નથી. સત્ય, ન્યાય, સમભાવ, પ્રેમ, પવિત્રતા, સદાચાર, એ જેમાં જેમાં હોય,
ગમે તે દેશની ગમે તે જાતિમાં-તે તે સ્પૃશ્ય છે; અને તદ્વિપરીત-અનાચારયુક્ત જાતિ કોઈ પણ
દેશની ધર્મંડોર કાં ન હોય-તે તે અસ્પૃશ્ય છે. જન્મ અમુક જાતિમાં થવો એનો કંઈ દિસાવ
નથી. ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ એજ પ્રધાન વિચારણીય છે. ટુંકમાં ધર્મ એ સ્પૃશ્ય અને અધર્મ
એ અસ્પૃશ્ય છે. ધર્મ કોઈ એકજ દેશની એકજ જાતિની બાપુકી મિલકત નથી. જે ધારણ કરે
તે ધાર્મિક અને જે ધાર્મિક તેજ સ્પૃશ્ય.

આ તે આદ્ય દ્રષ્ટાની આજના મહાપ્રશ્નપરતે ૫૦ વર્ષ પૂર્વેની મીમાંસા હતી, જે આજ
પણ જેવી ને તેવીજ ઉભી છે. બદલે આજ તે મીમાંસા વધુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં નજરે તરવરવા લાગી
છે. અર્ધી સદી પૂર્વે દયાનંદની આ મીમાંસા તે સમયના જનસમાજને કડવી લાગી, પણ આજે
તે મહોષધિસમાન તેને નવજીવન દઈ રહી છે. એને માટેજ અમે આજના અમારા લેખનું મથાળું

‘લહેગતી હૈ સેતી દયાનંદ કી’

એ રાખ્યું છે. અસ્તુ. આ મહાપ્રશ્ને આજે કેવું ગંભીર રૂપ લીધું છે અને તેના નિરાકરણમાંજ
અમારું જીવન તથા મુક્તિ છે, તે બતાવવા અને તે સાથે દયાનંદના ઉપદેશનો વિજય સૂચ-
વવા હું નીચડું બ્યાન (સ્થલાભાવ બ્યાનમાં હોવા છતાંયે) રજુ કરીશ.

શુભરે એ માસ પૂર્વે મધ્યપ્રાંતના છત્તિસગઢ વિભાગમાં દુર્ગ (દુગ) જીલ્લાના મહાર-
અસ્પૃશ્ય લાઇઓએ હિંદુધર્મ છોડી ધર્મોન્તર કરવા વિચાર કર્યો. તેમની સંખ્યા ૧,૨૦,૦૦૦
એક લાખ અને વીસ હજારની હતી. ધર્મોન્તર કરવાનો-મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી થઇ જવાનો
વિચાર એટલા માટે તેમને નિરૂપાયે કરવો પડ્યો કે ત્યાંના ધોખી, હજમ વગેરે લોકોએ તેમનાં
કામ છોડી દીધાં. આટલાથી શાંતિ ન થઇ કે ઉચ્ચ વર્ણોએ તેમને પીવાના પાણીમાટે પણ તંગ
કર્યા. આ અન્યાય અને ઘેર અત્યાચારના ઉપાયતરીકે તેમણે ધર્મોન્તરનું શસ્ત્ર ઉગાર્યું અને
અનેક પાદરીઓ, અનેક મુલ્લાં મોલવીઓ આ પંખીડાંઓને જળમાં સપડાવવા આખા જીલ્લામાં
દોડધામ કરવા લાગ્યા. હિંદુધર્મ ઉપર એ ભયંકર સંકટની વેળા હતી. હિંદુધર્મનું નાક કપા-
વાની એ વિપત્તિપૂર્ણ ક્ષણ હતી; પણ હિંદુધર્મનાં સમગ્ર પુણ્યો ખતમ થયાં નહોતાં; થોડાંક પુણ્યો
બાકી હતાં. ઋષિ દયાનંદે તપેલાં તપો ક્ષિત થવાનાં હતાં, તેથી હિંદુધર્મની લાજ રહી. ત્યાંના
હિંદુ કાર્યકર્તાઓએ કલકત્તા, ઉમરાવતી વગેરે સ્થળોની હિંદુસભાઓને તારથી ખબર કર્યો અને
ત્યાંના કાર્યકર્તાઓનું મંડળ ગયા ઇસેમ્બરની ૨૭ મી તારીખે એ જીલ્લાનાં ગામડાંઓમાં ધુસ્સું.
ઠામઠામ વ્યાખ્યાનોની ઝડી લાગી અને એક દિવસ હિંદુધર્મની ઉદારતા, શ્રેષ્ઠતા અને સમા-
નતાવિશે ઉપદેશના ધોષ ફાટી નીકળ્યા. ખીજા દિવસે અસ્પૃશ્યો સાથે કરેલા અત્યાચારના પ્રાય-
શ્ચિત્તરૂપે બહારથી આવેલા આગેવાનોએ સ્વયં તે મહારખંધુઓની હજમત પોતાના હાથે
કરી, પોતાના ઉપદેશની સત્યતા સિદ્ધ કરી આપી, ધર્મોન્તર કરવા ઇચ્છનારાઓને પાછા વાળ્યા.
શ્રીધનશ્યામસિંહ ગુપ્ત, સુદરલાલ શર્મા, પં. રત્નાકર, જા. પં. જંગીલાલજી, શ્રી ઓગલે વગેરે
મહાશયોએ જનસમાજના દેખતાં તેમની મૂછો કરી દીધી. તળાવમાં તેમની સાથે બધાએ સ્નાન
કર્યું અને કેટલાક આગેવાનોએ અસ્પૃશ્ય ગણાતા લાઇઓનાં ધોતિયાં પણ ધોઈ આખ્યંતર અલિ-
માનમળ દૂર કર્યો. આટલાથી કામ અટક્યું નહિ. ડિસ્ટ્રીક્ટ ઝૉર્ડના જાહેર રૂવા ઉપર બધા ગયા
અને અસ્પૃશ્ય લાઇઓએ તેમાંથી જળ કાઢ્યું, જે આગેવાનોએ પીધું. ક્યાં અફતોને રૂવા ઉપર
ચઢવાની મનાઈ અને ક્યાં તેમના હાથથી કાઢેલું પાણી પીવાનો મનોહર પ્રસંગ ! અસ્પૃશ્યતાનું
નિવારણ સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું. અનેક શતકોના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આરંભાયું અને ઋષિના ઉપદેશે
ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ લીધું; માટેજ ત્યાંના સવાલાખ લાઇઓએ ધર્મોન્તર કરવાનો વિચાર છોડી દીધો
અને હિંદુજાતિના પુત્રોજ બની રહેવાનો નિર્ધાર કર્યો. પાદરીઓ અને મુલ્લા-મોલવીઓ, મૌલા-
નાઓ અને અનેક અલીઓને હાથ ધસી, નાક ચઢાવી પાછા ફરવાનો સમય આવ્યો; માટેજ
વાચક ફરી એક વાર બોલ અને આનંદથી ગરજી ઉઠ કે—**लहेराती है खेती दयानंद की !**

વાચકજંધુ ! દરોડો કરી આશ્વાસન આપવાનો જમાનો હવે નથી. હવે ક્રિયાત્મક કામ
કરવાનો સમય આવ્યો છે. જે તને તે મહાન ઋષિ દયાનંદના સિદ્ધાંતોનો પ્રેમ હોય અને શ્રદ્ધા-
નંદજીના ખૂનનો બદલો સરસ રીતે લેવા માગતો હોય તો આજથી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કર કે, અસ્પૃશ્યો
મારાજ લાઇ છે, તેમને હું ખુશીથી સ્પર્શશિ અને મારામાં મેળવીશ. યાદ રાખ આ દલિતોના
ઉદ્ધાર વખતેજ તારા શ્રદ્ધાનંદનો ઘાત કરવામાં આવ્યો છે. હુતાત્મા શ્રદ્ધાનંદ તારામાં અછૂતોદ્ધાર
કરવાનું સામર્થ્ય આપે ! આમીન.

ઐરાનું પંચ

(લેખક:-આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત-‘પ્રચારક’ના એક અંકમાંથી)

‘મુસલમાનના હિંદુ ? બાપ રે બાપ ! !’

‘ઓ બહેન ! સાંભળ્યું કેની ? આજે ગામમાં શાસ્ત્રી ધ્રુવશંકરજીએ હોમ કરીને મુસલમાનો-
ને હિંદુ કરી નાખ્યા ! ! ! મુસલમાનના હિંદુ કર્યા, બાપ રે ! એ તે કેમ થાય ? કોઇપણ કાળે
મુસલમાનના હિંદુ ના થાય. કદી ગધેડાની ગાય તે થતી હશે ?’ એમ સુભદ્રા ડોશી તપખીરની
ચપટી લેતાં લેતાં બોલ્યાં.

સીતાબા બોલ્યાં:-‘કાંઈ હિંદુ કરવાથી હિંદુ થઈ શકે ખરા ? તેમના હિંસક રિવાજે કદી

સુધરેજ નહિ. રહેવા દોને. આજલગી હિંદુના મુસલમાન થતા તો અમે જોયા, પણ મુસલમાનના હિંદુ તો થતા ક્યાંય જોયા નહિ. તેનું બધું ખાધેલુંપીધેલું જીંસાય નહિ. કામડાનો વળા હંસ તે ક્યાંથી ?

છઠ્ઠા ધોરણમાં ગયેજ વરસે પાસ થયેલી લક્ષ્મી બોલી ઉઠી: 'સુભદ્રા કાકી ! ગધેડાની ગાય તો નજ થાય, પણ એ તો કહેની, ગાયનો ગધેડો પણ થાય કે ?'

'હંહં.....ગાયનો ગધેડો કોઈ કાળે થાય ના' સુભદ્રા ડોશી બોલ્યાં.

'વાર ! ત્યારે હંસનો કાગડો થાય કે ?' લક્ષ્મી બોલી. 'ના, ના. તું જાણે છે તો ખરી. એટલું પણ સમજતી નથી ?' સીતાબા બોલ્યાં.

લક્ષ્મી:-કીક ! એક રજપૂત હોય કે એક બ્રાહ્મણી હોય, તમે તેને હંસ માનો છો, ગાય માનો છો. જો તેઓ મુસલમાનના ઘરનું પાણી પીએ અથવા બ્રાહ્મણી મુસલમાનના ઘરમાં બેસે, તો એ વટલે કે ?

સીતાબા:-હારતો. મુસલમાનનું ખાધું એટલે વટલેતો.

લક્ષ્મી:-પછી આ તો હંસ, કાગડો થયો બા !

સુભદ્રા:-લક્ષ્મી ! તારી વાત તો ખરી છે; પણ આ કેમનું થતું હશે ? કાલુ જાણે ! આપણે તો એટલુંજ જાણીએ-હિંદુ વટલી શકે છે.

લક્ષ્મી બોલી ઉઠી:-કાકી ! જે વટલે છે તે સુધરી પણ શકે છે. પગે કાદવ ચોટ, ધોધએ તો નીકળી જાય; તો પછી બીજા ધર્મમાં જવાથી જે વટાળ લાગે છે તે પણ કાઢી શકાય છે, અને શુદ્ધ આચારવિચારવાળા હિંદુ બનાવી શકાય છે.

સુભદ્રા ડોશી:-હા ! હા ! બહેન, તારી વાત ગળે તો ઉતરે છે; પણ કોઈ વાર આપણે મુસલમાનને હિંદુ થતા જોયા નથી એટલે આપણને નવાઈ લાગે છે.

લક્ષ્મી:-શાંધ નહિ કાકી, હવે હિંદુઓ, મુસલમાનને હિંદુ કરે છે. આ ક્રિયાને શુદ્ધિક્રિયા કહે છે. એક ખ્રિસ્તી કે મુસલમાનની શુદ્ધિ થાય છે તો તે પછી આપણા સમાજમાં આવે છે અને તેને હિંદુતરીકેના બધા હક્કો આપવામાં આવે છે.

સુભદ્રા:-ચલો બહેનો ! આપણા ગામની મોલેસલામ મરાસણીઓ હિંદુ થઈ છે. તેને મળવા જઈએ.

લક્ષ્મી:-પુત્રાકાકાએ હમણાંજ કહ્યું કે, સવારે તે બધા હિંદુ થયાં છે. તેમાંની કેટલીકે તો ઈશ્વર પહેરતી છોડી દીધી. કેટલીકે શુદ્ધિ પછી મારીનાં જૂતાં બેઠાં ફેડી નાખ્યાં ને કેટલીકે તો ધરતી થાપ સુદ્ધા ઉમેડી નાખી. પેલી સમજીયાએ તો ચૂલે ચઢાવેલી હાંસી પણ ચકલે મૂકી દીધી.

સુભદ્રા:-વિધર્મીને પાવન કરવાથી મોટું પુણ્ય છે એ ચંદ્રાનંદશંકર કથામાં કહેતા હતા, તે આજ ખરેખર મને સાંભરે છે. બીજું બધું જવા દઈએ, પણ એકેક ગાય તો મરાતી બચીને ?

લક્ષ્મી:-હવે તો ધડાધડ બીજાં બધાં ગામો શુદ્ધિમાં પડવાનાં. શુદ્ધિનો જખરો પવન વાયે છે. કોઈ મોડું હિંદુ થશે તો કોઈ વહેલું.

સીતાબા:-સમજણુને ફેર પડેતો.

દીવાલળે અંધારું !

(લેખક:-આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત-પ્રચારક 'ના એક અંકમાંથી')

ટેડવાડાની સભામાં પીરોજપુર ગામના ચોખડીઆટો જઈ પહોંચ્યા. બાપણોની ધમ્માલ મચી રહી હતી. રા. મારુતીશંકરે તો ગજગળા થઈ હિંદુ ટેડોની સુગ લેવાની પેટ ભરીને વાતો કરી. બધામાં ઉત્સાહ રેડાયો. લોકોનાં મન ઉછાળા મારવા લાગ્યાં. સભા શાંતપણે પાર પડી. લોકો પછી વિખરાયા. મારુતીશંકરે પોતાની પાંધરી ને ખેસ જમાલમિયાને ત્યાં મૂક્યાં. જમાલમિયાં તેને અડક્યા ને તે પાછું આપ્યું. મારુતીશંકર ઘેર પહોંચ્યા તો તેમનાં દેવી તાંબાકુડી ભરી પાટલો નાખી બહાર ઉઠ્યાં હતાં. મારુતીશંકરે સ્નાન કર્યું ને ઘરમાં પેઠા ત્યાં તો દૂર ઉભેલા ટીખળીખોર જવાનીયા બોલી ઉઠ્યા-આ શું દીવાલળે અંધારું કે ?

x

x

x

x

x

મેં ઓઘડભાઈ સુધારક છે. વિધવાવિવાહના ચુસ્ત હિમયતી છે. ઇશ્વરકૃપાએ તેમના પ્રતાપથી અનેક વિધવાઓ સધવા થઈ છે. તેમની પુત્રી બહેન ચંચળનાં લગ્ન વસંતપંચમીએ ધામધૂમથી થયાં, પણ એક અડવાડીઆમાં જ યમરાજે ચંચળનું સૌભાગ્ય ઝુંટી લીધું. વિધવા ચંચળે ફરી પરણવાની ઇચ્છા બતાવી, પણ તેના વિરોધમાં ઓઘડ ડોસાએ સાબીત કરી બતાવ્યું કે દીવાતળે અંધારું !!! એક જણને વાત કરતાં તે બોલ્યા, ‘બીજાનાં પુનર્લગ્ન બદો કરાવી આપે, પણ ભા ! ધરમાં જ એવું થાય તોપણી આપદાદાની કીર્તિ પર પાણી ફરી વળે એનું કેમ ? પછી રબું રમોળું એકજ.’

કરુણાશંકર મહારાજ કળિકાળમાં વર્ણશ્રમધર્મનું પૂજકું પકડીને બેઠા છે. તે દિવસે કથામાં તેમણે આર્યસમાજીએની સખ્ત શબ્દોમાં ખૂબ ઝાટકણી કાઢતાં કહ્યું કે એ લોકો વર્ણશ્રમધર્મમાં જરાય માનતા નથી. શ્રોતાજનેએ દરેજની ધૂતમાં પેકારી દીધું કે સસવચન, મહારાજ! ગોવિંદાય નમોત્તમઃ મહારાજની સફેદ દાદી લકતજનોની ‘હાથ બાબા, હા’ની લહેરમાં ફરકવા લાગી. હરિદાસ મહારાજ કરુણાશંકર મહારાજની સફેદ દાદી જેઠ વિચારમાં પડી ગયા કે, વર્ણશ્રમધર્મની બાંજો પેકારનારા મહારાજ હજી સુધી કેમ ગૃહસ્થી રહ્યા છે? સંન્યાસી કેમ નથી? પાસે બેઠેલા શંકરભાઈ કહેવા લાગ્યા, ‘ભાઈ ચૂપ રહો ! એ તો દીવાતળે અંધારું !’

સાવત્રી ગામ ૬ કુલીન ગામોમાં ગણાય છે. મોરાર પટેલ પોતાના પટાવાળા હમીદખાન સાથે ‘હટો બાપજી ! હટો બાપજી !’ ના પેકારો વચ્ચે વાંકી પાંચડી મૂકી જઈ રહ્યા છે. સામે ગમત્રી ઢેડી છાંદ લઈ આવે છે. પગ જતા વાંકે પડવાથી મોરાર પટેલને અડી પડી. પટેલે પાટીદારી દોડા ઉગામી રામલીના માથામાં જેરથી ઠોકરો, ને રામલીને લોહીલુહાણ કરી મૂકી. ગામમાં પટેલ વખણાયા કે, હિંદુ ઢેડી તે વળી કેમ અડી ગય ? હમીદખાન મિયાં એવામાં બીબીની શોધમાં હતા, ને ઘણા ફિકરમાં ફરતા હતા. છેવટે થાકીને આંખ આડા કાન કરીને શિવલી ભંગી-ચણને રાખી બેઠા. શિવલી પછી તો મરીયમ બની. મિયાંની બીબી બન્યા પછી મોરાર પટેલની બીડીઓ વાળવામાં એણે ખૂબ મદદ કરી. લોકો કુલીનતારૂપી દીવાની નીચે અંધારું જેઠ શકયા.

તે દિવસે કંલેજ હોલમાં ભાષણ કરતાં મી. ચંદુભાઈએ વરવિક્રય ને કન્યાવિક્રય પર ખાસ મજબૂત લાંછું વિવેચન કરેલું હતું. બી. એ. પાસ કરી ચંદુભાઈ ઘેર આવ્યા હતા. સામગામન સોમાભાઈ પોતાની પુત્રીનું લગ્ન તેમની સાથે જેડવાની આતુરતાથી તેમને મળવા આવ્યા હતા. ચંદુભાઈ, સોમાભાઈની પુત્રી સાથે લગ્નની ગાંઠથી જેડાવા રાજી તો થયા; પણ લગ્ન એજ શરતે સ્વીકારવાની વાત કરી કે તેમના સસરા ભાઈસાહેબને વિચારત મોકલી તેમનો બેરીસ્ટર થવો ખર્ચ આપે. એને વિક્રય કહેવો કે કેમ એ પ્રશ્ન ઘણાના મનમાં ઘોળાયો; સોમાભાઈ સમજ્યા કે ખરેખર દીવાતળે અંધારું છે.

વૈષ્ણવોના આચાર્ય શ્રી. ગોકુલપતિ કળિયુગમાં સાક્ષાત્ કૃષ્ણ અવતાર બની બેઠા છે. તેમને ત્યાં ચીરહરણ, માખણચેરી, ગેપીઓ સાથે રાસક્રીડા વગેરે અનેક લીલાઓની દરેજના ધમાક રહે છે. મોટા મોટા શેઠ અને શેઠાણીઓ આ કૌસ્તુભમણિ કલિયુગના શ્રીકૃષ્ણના અનેક જાતના સ્પર્શથી પરમાનંદિત થાય છે. અમરપુરીના ક્ષત્રિય રાજ ગોસ્વામી મહાપ્રભુની લીલાઓ જેઠ ખુશ થયા. મહારાજને અશરરીઓની થેલી ભેટ કરી. મહારાજે આશીર્વાદનો વરસાદ વરસાવી દીધો. એક દિવસે મહારાજની લીલાઓ પૂરી થવા આવી હતી કે ક્ષત્રિયરાજ કહેવા લાગ્યા કે, હે કૃષ્ણના સાક્ષાત્ અવતાર ! આ બંતી લીલાઓ કરી આપ સાક્ષાત્ કૃષ્ણચંદ્ર ભગવનના સ્વરૂપ થઈ રહ્યા છો; પણ હવે ફક્ત ગોવર્ધન લીલા બાકી રહી છે. મારા સેવકો ગાડામાં ૧૫ મણુનો પથ્થર લાવ્યા છે. આપ હાથ ઉચો કરો, નેથી આજે ગોવર્ધન-લીલા પણ થઈ રહે.

ગોસ્વામી મહાપ્રભુ આ સાંભળી આભા બની ગયા; પણ પછી તો તે ક્ષત્રિયરાજએ તેમના હાથ વાંસ સાથે બાંધી તે પર પથ્થર મૂકાવ્યા. તેઓ કચડાયા. આ કૃષ્ણરૂપી દીવાતળે કેટલું અંધારું હતું એ હિંદુસમાજે ત્યારેજ જોયું!

શ્રદ્ધાનંદને શ્રદ્ધાંજલિ

(‘ સુવર્ણમાળા ’ માગશર ૧૯૮૩ ના અંકમાંથી)

વેદધર્મની વિજયપતાકા ફરકાવનાર, મહર્ષિ દયાનંદનો સાચો વારસદાર, દલિતોનો ઉદ્ધારક અને રાષ્ટ્રીયતાનો તપસ્વી આજે પરધર્મના ઝવૂટી હુતાશનમાં હોમાઈને અમર નામના મૂકી ગયો છે. એ તપસ્વીનું નામ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ. આર્યોચિત અતિથિધર્મના પાલનમાં એના પ્રાણ હરાયા છે. કાફિરની કતલ કરીને બેલિસ્તમાં હુરાઓની બાથમાં બીડાવાની મુરદ સેવનાર એક ધર્માન્ધ મુસ્લીમ અબ્દુલ રશીદ હિંદુવટની એ ગૌરવમૂર્તિને આંગણે અતિથિ બને છે અને પછી લાગ જોઈ નિઃશસ્ત્ર, નિર્દોષ અને સહિષ્ણુ સ્વામીજીને પાંચ પાંચ ગોળાએ વિંધી નાખે છે. એ માર્ગ-ભૂલ્યા મુસ્લીમ એટલુંયે નથી જોતો કે જેને તે પોતાના દીનનો અને ઇસ્લામી આલમનો શત્રુ ગણીને સંહારવા આવ્યો છે, એ તો મુસ્લીમોનોય બાંધવ છે. દિલ્લીમાં લોહીતરસ્યા ગુરખાઓની ખંદુકા સામે તેના જાતભાઈઓને કાળે-ઈસ્લામીઓને માટે-પણ પોતાની પહોળી છાતી ધરી દેનાર મિત્ર છે. અરે ! એટલી ઉદાર ને કદરદાન દષ્ટિ તો વેગળી રહી; પણ એને માનવતાસુક્ષ્મ સુદ્ધિ પણ નથી સૂઝતી કે, શ્રદ્ધાનંદ બિમાર છે, અશક્ત છે, અસાવધ છે, માટેજ આ સંહાર વધારે હીચકારો બની રહે છે. સ્વામીજી પાસે પાણી માગનાર એ માનવપશુ પાણીનો તરસ્યો નહોતો. એને તો દીનના શત્રુ એક કાફિરના રુધિરની પ્યાસ હતી અને એ તેણે જોતજોતામાં છીપાવી લીધી.

સુધારકનું જીવનજ નોખમોની એક જવતી પરંપરાસમું હોય છે. ધર્મસુધારક કે સમાજ-સુધારક, ગમે તે સુધારકની રચના એકવાર તો પુરાણી રૂઢિના સંહારપર મંડાયેલીજ રહે છે; એટલેજ બંડ જગાવનારની સામે પ્રારંભે ધોધમાર બંડ જાય છે. મહર્ષિ દયાનંદનું જીવન આવા આઘાત અને પ્રત્યાઘાતનો ગૌરવભર્યો ઇતિહાસજ છે. એ રદાવતારની સામે ખુદ હિંદુસમાજના સનાતનવાદીઓએ બીપણ પડાવત્રો રચી, વિષપ્રયોગવડે એનો જીવ ચૂસી લીધો હતો, તે માર્ગ-ભૂલ્યા ઝવૂટી પરધર્મને હાથે તપસ્વી શ્રદ્ધાનંદનું ખૂન કેટલું આશ્ચર્ય ઉપજાવી શકશે ? મહર્ષિના જાગૃતમાન શિષ્યને ઉચિત મરણ, કાંગડીના તપોધનને સાંપડ્યું છે. આ વીરોચિત અવસાન થકી તો આર્યસમાજ અધિક ઉજ્જમાળો બની રહે છે. એની જે કંઈ ખામીઓ હશે, હિંદુવટની જે કંઈ જડતા રહી ગઈ હશે તે સર્વ આ શહીદની શોણિતધારાવડે ધોવાઈ જાય છે. વિજયી વેદ-ધર્મનો અને સમાજસેવાનો ઝંડો ફરકાવનાર આર્ય શહીદોની પરંપરામાં સ્થાન પામીને ઋષિ શ્રદ્ધાનંદજી આજે હિંદુવટને અને હિંદી રાષ્ટ્રીયતાને અસ્ખલિત જગૃતિનો અબોલ પડકાર આપ્યો જાય છે.

શહીદ શ્રદ્ધાનંદજીના ઉજ્જવલ મૃત્યુપર અભિમાન લેતાં તો સાત સાત દાયકાઓપર પથરાયેલું એમનું સેવાજીવન નજર સમીપ તરવરી ઉઠે છે. સમાજની બધીઓ સામે, આર્યજનનીનાં સાંસારિક બંધનો સામે, અસ્પૃશ્યતા સામે, રાજદારી પરાધીનતા સામે, ધર્મના નામે માનવ-જીવન ઉપર જડવામાં આવતી શૃંખલાઓ સામે અને હિંદુવટ ઉપર દારણ આક્રમણ કરતી વિધર્મી પ્રવૃત્તિઓ સામે શ્રદ્ધાનંદજીનું સિત્તેર વર્ષનું આયુષ્ય પોણી સદીનાં રણસંગ્રામસમું જીવન હતું છે. સ્વદેશ, સ્વધર્મ અને સ્વજાતિમાટે આખી જીંદગી ખર્ચી, આખરે એ સેવાપ્રતિ-ધારી જીવનની કુરબાની કરી દેનાર તપસ્વીની મહત્તા પ્રીતિવામાટે પુસ્તકો આલેખવાં પડશે. અહીં એ તપોધનના જીવનની આછી આછી તેજછાયાઓનું અપૂર્ણ ચિત્ર દોરવાનો માત્ર પ્રયત્ન થાય છે.

શૈશવ અને કૌમાર

સંવત ૧૮૩૬ માં મહર્ષિ દયાનંદે વાંસજરેલીમાં આ વચનો ઉચ્ચાર્યા હતાં, “ મારા આત્માને હણવાનો દાવો કરનાર શરવીર નર મને કોઈ તો બતાવો. ” સમાજના ઉદ્ધારકની કાયા હણનાર ખુની એના આત્માની અખંડ જ્યોત જગતપર પ્રકટાવી દે છે. શ્રદ્ધાનંદજીના ખૂનનું પણ એજ ઉજ્જળું રહસ્ય છે. શ્રદ્ધાનંદજીનો સંહાર કરીને ખુની અબ્દુલ રશીદે માન્યું હશે કે, તેણે હિંદુવટના પોષક ને પ્રેરક બળનો વિધ્વંસ કર્યો છે, પણ એજ ખૂન આજે જાણે કે હજારો જીવ

ધારણ કરીને વીરહાક બોલાવે છે કે શ્રદ્ધાનંદ અમર છે, અમર છે. શહાદત સ્વીકારનાર એ વૃદ્ધ તપસ્વીનો આત્મા હવે બેવડા બેસથી હિંદુવટના ઉત્થાનની જ્વાળા પુકે છે અને દયાનંદનાં સુવર્ણ-વચનોની યાદ તાજ કરે છે.

પંચનદના વેદપ્રાચીન પ્રદેશમાં જ્યાં શતદ્રુ (સતલજ)નાં નીર ભૂમિને હરિયાણાં હાસ્ય બક્ષે છે ત્યાં જલધર પરગણાને છેડે તાલવન ગામમાં એક પ્રતિષ્ઠિત ક્ષત્રિયકુળમાં આજથી ઇકો-તેર વર્ષપૂર્વે એક બાળકે પહેલીજવાર દુનિયાનાં અજવાળાં નીરખ્યાં. એનું નામ મુનશીરામ રાખવામાં આવ્યું.

પંજાબની વીરભૂમિમાં સતલજને કિનારે બાળક મુનશીરામનો શૈશવકાળ વીત્યો. એ વખતે એમના પિતા નાનકડાંદ્રની સ્થિતિ સંકટામણમાં હતી અને હાડમારીના દિવસો ચાલતા હતા; પણ મુનશીરામના લાગ્યેતેજે કુટુંબની સ્થિતિમાં પલટો આવ્યો અને સંવત ૧૯૨૨ માં નાનકડાંદ્ર કાશીના પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર નીમાયા. સતલજનાં ઉછળતાં નીરની પ્રેરણા પીતો કુમાર મુનશીરામ ભાગીરથીને તીરે કંઈ ઓરજ પ્રેરણા પામ્યો. શાળાની કેળવણી એણે આ તીર્થધામમાં જ લીધી. એક પોલીસ અધિકારીના લાડકવાયા પુત્રની જીંદગી કોઈ જૂદીજ દિશામાં વહી રહી હતી. પ્રથમ તો એને રામભક્તિનો નાદ લાગ્યો. માણુભટ્ટોને મોંએ રામકથાની કરુણ પ્રશસ્તિઓ સાંભળી તે ડોલતો. એના આત્માના સંસ્કાર જગૃત થતા. એવા આર્દ્ર હૃદયના આ કુમારને બુધ્ધુ નામે એક વણિક રામભક્તનો સમાગમ થયો. આત્માને આત્મા મળ્યો અને એ સુભગ સંગમમાંથી મધુર ભક્તિ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, સેવા અને સૌજન્યના ભાવો મધમધી ઉદ્યા. એ રામરસની છોળો તો શ્રદ્ધાનંદજીના અવસાનકાળસુધી રેલાયાજ કરી. ગઈ સાલજ ટંકારામાં એમના બુદ્ધ અવાજે રામકથા અને રામાયણરહસ્યની મોહિનીમાં સૌરાષ્ટ્રની જનતાને સાંકળી લીધી હતી.

એજ અરસામાં મુનશીરામે મહર્ષિ દયાનંદનું પુણ્યનામ સાંભળ્યું. નવજીવાનના દિલમાં એ નામે અવનવી ભાવનાઓની જ્વાળા પ્રકટી. ભાગીરથીનો પવિત્ર તટ, કાશીવિશ્વનાથનું ભવ્ય દેવ-મંદિર, પંડ્યાઓની પૂજાઅર્ચના, એ સૌની છાપ એના હૃદયમાં કોઈ અગમ્ય ને નાસ્તિક ભાવ-નાઓ કોતરી રહી હતી. એને ધર્મના આવા આવા બાહ્યોપચારો ઉપર અનુરાગ નહોતો પ્રકટતો. અંતઃપ્રદેશમાં ઉંડે ઉંડે કોઇ ગૂઢ ને અકથ્ય ઊર્મિઓનું મંથન વલોવાતું હતું. એ અંતઃક્ષોભના પ્રતાપે એનો અભ્યાસ અવરોધાયો. ઇન્ટરમીડીએટથીજ એણે કૉલેજ-જીવનને છેલ્લી સલામ ફરમાવી. એ પછી જીવાન મુનશીરામનું ચિત્ત ધંધાપર યોંટાયું, એટલે એણે વકીલાતની પરીક્ષા પાસ કરી જલધરમાંજ અટપટા વ્યવસાયની ખારીઓ ખુલ્લી મૂકી.

શક્તિનો વિજય સર્વ દિશાઓમાં નિર્માયો હોય છે અને શક્તિશાળી મુનશીરામને પણ વકીલાતના ધંધામાં ફતેહ સાંપડી. ન્યાયની અદાલતમાં એની પ્રતિભા તેજસ્વી મુદ્રા આંકતી. પૂરાં સત્તર વર્ષોસુધી એણે કાયદાની આંડીધુટીઓ ઉકેલ્યા કરી. જે ધંધામાં કાવાદાવા અને કુનેહની કરામતોવડે અપરાધીને પણ ઇન્સાફના સાણુસામાંથી બચાવી લેવાના અનેક પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે તે રોજગારીમાંયે મુનશીરામની પ્રમાણિક સમ્યાધ ને અડગ નીતિ તેને ધડીભર પણ જાંડી જતી નહિ; અને સત્તર સત્તર વર્ષની આ પ્રવૃત્તિમાં તેનું આત્મમંથન તો અવિરત ચાલ્યાજ કરતું હતું. એક પળ પણ એવી નહોતી વીતતી કે જ્યારે એને સમાજસેવા અને ધર્મસંસ્કારની ધગશ કોઈ કલ્યાણ-પ્રવૃત્તિમાં પેરાવી ન દેતી. એને ચરણે સમૃદ્ધ ધંધાની લક્ષ્મી લોટતી આવતી, પણ એ ઉપર તેને ધણીયે વાર નિર્વેદ વ્યાપતો. એનો આત્મા ઉચેરી ભૂમિકામટે અંતરથી તલખતો હતો. અંતરમાંથી દિવ્ય જ્યોતના દર્શનની ઝંખનારૂપ અકથ્ય ચીસ ઉઠતી હતી.

ગુરુની ખોજ

ઇશ્વર શું, શાસ્ત્ર શું, પાપાણની મૂર્તિઓમાં વળી શી ચેતના છે ? આવા આવા પ્રશ્નોપર તેનું હૃદય ઉકળતું હતું. રામાયણનો અનુરાગ વીરપ્રશસ્તિ જોવામાં બુદ્ધિવાદને ભેટયો હતો. એને સર્વત્ર અંધકારજ લાસતો. માત્રસેવાભાવના ઉદ્દામ બનતી જતી. નાસ્તિકતા સખળ બનતી ચાલી. એ માર્ગે દેખાડનાર ગુરુની ખોજમાં હતો. કાશીના પંડિતોની પ્રમાણિકતા ઉપર તેને ઇતખાર નહોતો. આખરે એની દષ્ટિ રૂદ્રાવતાર દયાનંદ ઉપર ઠરી. વારાણસીમાં એણે યોગીવર દયાનંદને જઝ સનાતનવાદનું

વિજયી ખંડન કરતા જોયા. એમના વેદટંકાર આગળ શાસ્ત્રોની ચર્ચા છોલીલી પડતી નિહાળી અને એમના અભ્યર્ચ્યોતેજ રાચતા પ્રચંડ દેહની પ્રતિભા આગળ સ્થૂલકાય ને દુર્બળ પડિતોને અલ્પતા અનુભવતા પેખ્યા. વેદધર્મના જંડાધારીના દેહમાં એણે પરમાત્મજ્યોતનાં દર્શન કર્યાં. તેના તેજ-અંબારમાં મુનશીરામના અંતઃપ્રદેશનો અંધકાર ભેદાયો અને એણે આર્યધર્મની દીક્ષા લીધી. પરમ જીવનના ગેખીદારની ચાવી એને સાંપડી ગઈ. હવે એને પોતાની સંપત્તિ પર સાચેજ નિર્વેદ આવ્યો. સેવાજીવન એજ એનું ઐહિક ધ્યેય બની રહ્યું.

શિક્ષણસુધારણા

પ્રમુદ્ધ મુનશીરામે રાષ્ટ્રવિધાયકની આર્થ દૃષ્ટિથી જોયું કે, સરકારની શિક્ષણપદ્ધતિ દેશમાં સ્વા-વર્ણથી ને સ્વમાની નવયુવકો ઉત્પન્ન કરવાને બદલે કેવળ મહેતાગીરીમાં રાચનાર ચેતન્યહીન ઓડાંજ ધડી કાઢે છે. રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો વિકાસ એને શિક્ષણક્રમમાં અનિવાર્ય જણાયો. તરુણ જનતાની મહાનગી વૃથા ગોખણપટ્ટીમાં હીણાતી જોઈ એનો આત્મા કંકળી ઉઠ્યો. એ અરસામાં લાહોરમાં એંગ્લો-વેદીક કૉલેજની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી. (ઇ. સ. ૧૮૮૫) ધર્મગૌરવ અને રાષ્ટ્રગૌરવને પ્રેરનાર પુસ્તકો પર મુનશીરામનું લક્ષ્ય ચોંટ્યું. એણે સુલંદ અવાજે જાહેર કર્યું કે, કૉલેજ અને શાળાની અભ્યાસક્રમમાં વેદોને પ્રધાનપદ મળવું જોઈએ. આ વ્યવહાર મંતવ્યપર તેને પં. ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીનું સમર્થન મળ્યું; પણ મુનશીરામનો અગ્રાજ કાને ધરાયો નહિ, એટલે તેને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું નિર્માણ કરવાની નવી ભાવના જાગી. શિક્ષણશાસ્ત્ર ઉપર એણે વર્ષોસુધી મનન કર્યું. પરિણામે એક અપૂર્વ અને સબળી યોજના તૈયાર થઈ. પંજાબના આર્યસમાજના પ્રભાવશાળી નેતા ગુરુદત્ત શાસ્ત્રીનું અવસાન થયું અને મુનશીરામને સરદારી સાંપડી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વિધાનની ધડી આવી લાગી.

ગુરુકુળની સ્થાપના

પરદેશી શિક્ષણપટ્ટીમાં પીસાઈને ચેતના પરવારતી તરુણ જનતાનો ઉદ્ધાર સાકાર કરવા મુનશીરામે કમર કસી. એણે વકીલાતનો ધંધો ફગાવી દીધો અને સર્વ શક્તિ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યોજના પર દાલવી. ભવ્ય ભૂતકાળની અભ્યર્ચ્યાશ્રમની શિક્ષણપ્રથાને પુનર્જીવન આપવાની યોજના એણે જનતાસમક્ષ ધરી દીધી. પછી એણે ગુરુકુળ સ્થાપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી; પણ તેની સિદ્ધિઅર્થે તો હજારો રૂપિયાની આવશ્યકતા ખડી થઈ. સરકારી મદદની એને ઉપેક્ષા નહોતી. ઉલટું સરકારી શિક્ષણપ્રણાલીની અનિષ્ટ પ્રથા સામે એને ખેડો બળવો સળગાવવો હતો. અભ્યર્ચ્ય, પવિત્રતા અને ધર્મભાવનાને પોષણ આપે એવું સ્થળ શોધાયું. હીમાચળની અડીખમ બલદિઓ વટાવી, લાગીરથી જ્યાં સપાટ પ્રદેશને લીલોછમ કરે છે, ત્યાં પુણ્યક્ષેત્ર હરદ્વાર નજીક કાંગડીપર એ સમાજસેવકની નજર ફરી. જ્યાં અભ્યારીઓને દુન્યવી માનવીઓના વિકારો અભડાવી ન શકે, જ્યાં કુદરત, કિરતાર અને નિર્દોષ માનવજીવનનો એકાંત સંયોગ વિદ્યાર્થીજીવનની પવિત્રતાને આડે પહોર પોષ્યા કરે, જ્યાં નિર્જનતાને રમ્ય બનાવતો કવિત્વભર્યો પશુપંખીઓનો સંગાથ જીવનની મધુર ને મહાંભરી ટશરો ફુટાવે, ત્યાં ગુરુકુળનું ખાતમુહૂર્ત નિર્માયું. ત્રીસ હજારનો અંદાજ બંધાયો. માનવતાનો સેવ બનીને, હિંદની તરુણ જનતાનો સાથી બનીને, મુનશીરામ ઝાળી લઈને ગામેગામ ભટક્યો. થાકને એણે ગણકાર્યો નહિ. વિટંબણાઓ એની વિસાતમાં નહોતી. એ તો દિનરાત એક નિયત કર્તવ્યપથ ઉપર મજલ દર મજલ ધપે જતો હતો. દેશભરમાં ધૂમીને એણે જીજ્ઞાસીનામાં આવડી રકમ ઉધરાવી લીધી. જે જમાનામાં પ્રજાને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું લગારે ભાન નહોતું જાગ્યું અને આર્યસમાજની સામે ધનાઢ્ય સનાતનવાદીઓની લાલ આંખ ફરકતી હતી, એ જમાનામાં આ ફતેહ અદ્ભુત લેખાઈ ગઈ.

પ્રાણવાન શિક્ષણ

સેવાવ્રતધારી શ્રદ્ધાનંદની ભાવના ફળી અને ૧૯૦૨ માં કાંગડીમાં ગુરુકુળ ખુલ્લું મૂકવાનો વિધિ ઉજવાયો. એમેર વિસ્તરતી ભયાનક વનધટા, હિંસક પ્રાણીઓનો સતત ઉપદ્રવ, જંગલી માતંગોનાં વારં-વાર આક્રમણ-આવા વીરત્વપોષક વાતાવરણવચ્ચે એણે અભ્યારીઓનું બૃથ વસાવ્યું. ત્યાં હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું નવસર્જન થવા લાગ્યું. માતૃભાષા તમામ શિક્ષણનું વાહન બની રહી. પરબ્રહ્મ

વાદી વેદોના અધ્યયનને પ્રધાનપદ અપાયું; છતાં એ શિક્ષણક્રમ સંકુચિત નહોતો. પશ્ચિમની વિદ્યાનેય તેમાં સમીચીત સ્થાન હતું. અભ્યાસસેવન અને વ્યાયામવડે વિદ્યાર્થીઓની કાયામાં ઓજસ અને વીર્યનો સંગ્રહ થયો. પ્રાણવાન શિક્ષણ એ સંસ્થાનું ધ્યેય બની રહ્યું. આ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાને નિરખવા આવનાર તેનાં ભવ્ય સંસ્મરણો લેતા ગયા. યુરોપી અને અમેરિકન વિદ્વાનો તે જોઈને હેરત પામ્યા. ટાલ્ટડકા અને વરસાદમાં ખુલ્લા શરીર ધૂમતા, જાડૈયામાં પ્રભાતસ્નાન લેતા, પહાડોને પગતળે કાઢતા અને કુદરતના સૌંદર્ય સાથે મસ્ત ખેલન કરતા અધ્યાપકોની દર્શન કરી પરદેશીઓ પણ પ્રેરણા પામ્યા. અમેરિકન કેળવણીકાર મહાશય ફર્પ્સે તો અહીં ત્રણ ત્રણ માસપર્યંત નિવાસ કરી, કાંગડી ગુરુકુળની શિક્ષણપ્રણાલિની તારીફ જગતને એક પુસ્તકદ્વારા સુણાવી છે. આવી સ્વાધીન અને જીવનઘોત કેળવણી આગળ એણે વંદના ઝુકાવી છે. લૉર્ડ ઇસ્ટીંગ્ટન, માઇકલ સેડ્વર, લૉર્ડ મેસ્ટન, રામસે મેકડોનલ્ડ-કેટકેટલા વિદ્યાવતી અમીરોએ આ સંસ્થાનાં દર્શન કરી પ્રશંસાના સૂર કાઢ્યા છે ! અરે, બ્રિટીશ તાજના પ્રતિનિધિ વાઇસરોયો પણ એનો પરિચય સાધવાનું ચુક્યા નહોતા. રામસે મેકડોનલ્ડે તો એનાપર એક પુસ્તકમાં જ્યવંત સંસ્કારચિત્ર આલેખ્યું છે. મુનશીરામજીના વેદસ્તવનના ખુલ્લું નાદોએ એની હૃદયતંત્રીઓ ઝળઝળાવી મૂકી છે. કાંગડીના કુલપતિની દેહલતામાં એણે ભગવાન ગિસસ અને સેન્ટ પિટરનાં દિવ્ય તેજ વિક્ષેપ્યાં. આ સર્વ વાતોનો એકરાર તેણે એક ગ્રંથમાં વેગવતી વાણીમારફત કર્યો છે.

નવું સર્જન

ગુરુકુળના અધ્યાપકોએ વચ્ચે મુનશીરામ વાતસલ્યમૂર્તિ માતાસમા વિરાજતા. લાક્ષા મુનશીરામની કીર્તિ મહાત્મા મુનશીરામનું પદ વરી લાવી. એનો માંસલ દેહ, રાષ્ટ્રોત્તતિની ભાવનામાં સળગી ઉઠતાં એનાં જ્યવંત નેત્રાં અને એનો ખુતસભર્યો ચહેરો નીરખનાર એની સત્સતતા નિદાણોને તાલુકા થતો. એના જીવનમાં વીરત્વ સાથે ક્ષમાનો સંગમ થયો, ઉગ્ર તેજ અને રુદ્રતા સાથે સૌજન્ય અને સુકુમાર સ્નેહની ફેરમ પ્રકટી. વજ્રાદિપિ કઠોરાણિ મૃદનિ કુસુમાદિપિ એવું દેયું એને પ્રાપ્ત થયું; અને એ હુંફની છાયામાં તરુણોતા જીવનનું એક નવું અને પ્રાણવાન સર્જન રચાઈ રહ્યું; પણ મહાત્મા મુનશીરામનો માર્ગ કંઈ ગુલાબોવડે નહોતો પથરાયો. પ્રજાવિધાનના દુર્ગમ રાહપર તો કંઈક શુભા વેરાયા હતા. એમની શિક્ષણપ્રવૃત્તિમાંય ‘ચારચક્ર’ સરકારે રાજદ્રોહની ઘેર વાળી-ઓ ઘેરાયેલી દીડી. ગોરા દેવાધિદેવોની ખફા એનાપર ધુરકવા લાગી. એના પંથ આડે અનેક-વિધ આવરણો ખડાં થયાં; છતાં એ ભડરીર નજ ડગ્યો. એ તો વિજયને વરવા નીસરેલો આ-જીવન લડવૈયો હતો. એની છાતી લોખંડની ઘડાઈ હતી. સત્તર સત્તર વર્ષોસુધી તે પારાવાર આપ-ત્તિઓ સામે નિરપદ જુઝ્યો. ઝોંખ, રિવોલ્વર અને કારાગારની એણે ગણતરી ન કરી અને એણે વિજય મેળવ્યો. ગુરુકુળની સંસ્થા એના વિરાટસ્વરૂપે આજે મુનશીરામની ભાવનામૂર્તિસમી નિ-શ્ચળ ઉભી છે. ત્રીસ વર્ષને અંતે આજે એ સંસ્થાની પંખખસરમાં પથરાયેલી શાખા-પ્રશાખાઓ-માં દોઢ હજાર કન્યા-કુમારો સ્વાધીનતાનું શિક્ષણ મેળવી રહ્યાં છે. પોણોસો સ્નાતકો એમાં શરીર અને માનસ કેળવીને સંસારમાં આજે સ્વમાન અને ધર્મભાવનાથી મહેકતું જીવન ગુન્નરી રહ્યાં છે.

મહિલાશિક્ષણનો નિર્માતા

કેળવણીકાર મુનશીરામની શિક્ષણભાવના વિરાટ હતી. એણે કામેજ શિક્ષણશાસ્ત્રીની નજર-વડે વિક્ષેપી લીધું હતું કે, રાષ્ટ્રની ઉન્નતિની ખરી ચાવી મહિલાશિક્ષણમાં છે. બાળક એ જો ભાવી પ્રજા છે, તો એ પ્રજાની ધડનાર તેની જનનીજ છે. માતાના કુસંસ્કારો ભાવી પ્રજાના વિધાતક નીવડવાના, માટેજ પ્રજાવિધાન સારૂ પ્રથમ દરજ્જે મહિલાશિક્ષણની જરૂર છે, એમ જાણી લઈ તેણે જન્મધરમાં કન્યાઓનું મહાવિદ્યાલય ઉભું કર્યું. સ્ત્રીજીવનની ઉન્નતિમાટેની એની ધગશ પંખખમાં ઠામઠામ પથરાયેલાં કન્યાશિક્ષણાલયો અને દિલ્હીના કન્યાગુરુકુળરૂપે સાકાર ઉભી છે.

સમાજસુધારણા

પણ એણે રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું નિર્માણ કરીનેજ ઇતિહાસગ્રંથતા નથી માની. હિંદુ સમાજનાં અહુવિધ રૂપણો સામે એની ઝુંબેશ એટલીજ ધોધમાર હતી. જ્ઞાતિ-પેટાજ્ઞાતિના સાંકડા વાગા એના દિલને ડાખ દેતા હતા. એ બંધને તોડી વછોડી, એ કાળે તો લગભગ વિશ્વવકારક ગણાય

એવું આચરણ એણે અખત્યાર કર્યું. પોતાનાં સંતાનોને એણે પરજ્ઞાતિમાં વરાવી વર્તનનો મજબૂત દાખલો બેસાર્યો. જ્યારે ગાંધીજીની અસ્પૃશ્યતાનિવારણની પ્રવૃત્તિનો હિંદને ખ્યાલ નહોતો ત્યારે હિંદુસમાજના વિરોધવચ્ચે સામી છાતીએ ચાલીને અંત્યજેનું અધુત્વ રાખનાર આ એકલ સમાજસુધારક હતો.

મુનશીરામમાંથી શ્રદ્ધાનંદ

ધીમે પણ અચૂક પગલે જરા એના ઉપર ધસી આવતી હતી. એણે જીવનનો નમતો પહેાર નીહાળ્યો અને પોતાની તમામ પ્રવૃત્તિઓપરથી સર્વ અનુરાગ સમેટી લીધો. એણે સંન્યાસ ધારણ કર્યો. મહાત્મા મુનશીરામ મટીને તે સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ બન્યા. હાથે સર્જેલી નવી સૃષ્ટિનો અનુરાગ વિશ્વગ્રેમમાં પરિણમ્યો. લગવાં પહેરીને એ તો જગતનું કટ્યાણ કરવા બહાર પડ્યા.

રાષ્ટ્રવિધાન

વાનપ્રસ્થ જીવનમાં મુનશીરામે બ્રહ્મચર્ય અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું સ્વપ્ન સફળ કરીને આત્મનિમજ્જનની સંન્યસ્થ જીંદગી સ્વીકારી; પણ એટલામાં તો સંન્યાસી શ્રદ્ધાનંદને કાને પરાધીનતાનું રુદન કરતી ભારતમાતાનો આર્તસ્વર અથડાયો. એણે નિશ્ચય કર્યો કે, જ્યાંલગી માતૃભૂમિ વેદના અનુભવે છે, ત્યાંલગી મારે આત્મકલ્યાણની નિવૃત્તિ કશા ખપની નથી. રાષ્ટ્રનો સાદ જો પુત્રને ન જગાડે તો એ પુત્ર નથી, પણ પથ્થર છે. વિરક્તિ અને સંસારત્યાગના ઓઠાતળે એને વનવાસમાં ઝોડાં ખાવાની મતિ નજ સૂઝી. એ તો વૃદ્ધવસ્થામાંયે જીવાનજોધ લડવૈયાના સાજ સજીને બહાર આવ્યા અને પોતાની જાતને રાષ્ટ્રોત્થાનની અવિરત ઝુંબેશમાં ડૂબાવી દીધી. ત્યારથી એના જીવનની પ્રત્યેક પળ પરાધીનતાની શૃંખલા તોડવામાં ખર્ચાવા લાગી. રાષ્ટ્રવિધાન એજ એનો જીવનમંત્ર બની રહ્યો.

વીરત્વની પરાકાષ્ઠા

કાંગડીની વનરાજીમાં મત્ત મતંગો ને હિંસક ગ્રાણીઓનો સામનો કરનાર જીવાન મુનશીરામને હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં એથીયે અધિક શૌર્ય દાખવવાના પ્રસંગો ખડા થયા. ૧૯૧૯ ના કાળા સંવત્સરમાં પંજાબના રૌલેટ કાયદાએ દેશભરમાં અરેરાટી પ્રસારી દીધી અને પડતાપર પાટુ લગાવવા જલ્લીઆનવાલા બાગનો પૈશાચિક હત્યાકાંડ ખેલાયો. પ્રજા સમગ્રનાં હૈયાં થરથરી ઉઠ્યાં. દિલ્હી નગરમાં ભયંકર ઉત્ક્રેસ્ટની લાગણી પ્રસરી રહી. હિંદુ-મુસ્લીમ સર્વ કોષ એ જુઝમજહાંગીરી સામે પોતાનો વિરોધ દાખવવા ટોળે મળ્યા. વચ્ચે શ્રદ્ધાનંદજીનો સિંહનાદ ગર્જી ઉઠ્યો: “બસ, નિર્દોષ માનવતાનો સંહાર નહિજ થવા દઇએ.” હજારો હિંદુમુસ્લીમ જનોને પોતાની વિરાટ હુકમાં સંઘરી એ બીખસમો અણુનમ અને અડગ સંન્યાસી ચાંદનીચોકમાં આવી ઉભો. લશ્કરી કાયદાના સાજ સજીને સરકારની ગુરખા ટુકડી વિરોધ પોકારનાર જનતાની મેદની વીખેરવા મારમાર કરતી ખડી થઈ. વીખરાઇ જવાના લશ્કરી આદેશની અવગણના કરી સંન્યાસી સ્વસ્થ ઉભો રહ્યો. હિંદુ-મુસ્લીમો કંપી ઉઠ્યા: “હમણાં આ મશીનગનો અમારા ઉપર હલવાઇ જશે!” પણ શ્રદ્ધાનંદજીને આત્મખળમાં અવિચળ શ્રદ્ધા હતી. ગુરખા સોલજરો સંગીન લખને હલ્લો કરવા ધસ્યા. મેદનીને મોખરે જઇ શ્રદ્ધાનંદ છાતી કાઢીને ઉભા રહ્યા. “વિંધી નાખો, તાકાત હોય તો સંગીન ચલાવી દો.” ગુરખાઓ સ્તબ્ધ બનીને ઉભા રહ્યા. તપોધન સંન્યાસીનું એ તાપસતેજ, એની કાયામાંથી નીસરતાં પ્રતિભાકિરણો, એની આંખની સૌમ્ય ને જ્વલંત ધૃતિ-આત્માના ઓજસ આગળ પશુખળ અંખવાણું પડ્યું. યુગ યુગ સુધી આ ઘટના ભારતવાસીઓનાં સંતાનો પોતાની જનનીનાં ધાવણમાં ધાવશે.

પંજાબીઓનો વિશ્વાસ

પંચનદના દેશને એ સંન્યાસીના નામની લગની લાગી હતી. એના શબ્દે પંજાબીઓ ઘેલા થતા. શ્રદ્ધાનંદની સેવા ઉપર તેઓ મુગ્ધ બન્યા હતા; એટલેજ જ્યારે અમૃતસરમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા મળી અને અતિથિઓનાં જૂથ આવી ઉતર્યાં, ત્યારે મુસળધાર વરસાદની વચ્ચે સરકારની કડક નીતિની ખીકે પ્રજાજનો મકાન આપવાને તૈયાર નહોતાં. એવી વિકટ વેળાએ એક શ્રદ્ધા-

નંદના અવાજને પંખળીઓએ પોતાને મસ્તકે ચઢાવ્યો અને અકેક ઘરે પચાસ પચાસ અતિથિ-ઓને સાચવી લીધા.

હિંદુવટનો ઉદ્ધારક

એને વેદધર્મ અને હિંદુવટ ઉપર પ્રેમ હતો, પણ એ તેણે રાષ્ટ્રભાવનામાં મિલાવી દીધો હતો. હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્ય સાધવામાં એની ઝુંબેશ અત્યેક હતી. એ યોગીવરજ એક એવા હિંદુનેતા હતા કે જેને મુસ્લીમ જનતાએ પોતાનીજ સલામાં વ્યાસપીઠપરથી સાંભળવાની સહિષ્ણુતા દાખવી હતી. આ એકજ ઘટના એની ઉદાર રાષ્ટ્રભાવનાની જીવંત સામિતી છે. એને કદર કેમવાદી કહેનારાઓ આત્મવંચનામાં ગોથાંજ ખાય છે. અમૃતસરના ધોર હત્યાકાંડ પછી હંટર કમીટી સમક્ષ બળતી લાખામાં જુબાની આપનાર શ્રદ્ધાનંદનું હૃદય હિંદુમુસ્લીમ બન્ને કેમ ઉપર ઉતરેલી આફતની કરુણ ચીસો સંભળાવતું હતું. અસહકાર અને ખિલાફત પ્રવૃત્તિમાં એનો કેમવાદનો એક પણ સૂર કોઇએ કદી સાંભળ્યો છે? પણ અસહકારના જુવાળ એસરાઇ ગયા અને ખિલાફતની ઝુંબેશ ઉપરથી પ્રજાને ધિતિયાર ઉડી ગયો, ત્યારે હાડવૈરીઓની જેમ હિંદુ-મુસ્લીમોએ રમખાણો મચાવ્યાં. મલખાર, કોહાટ, મુલતાન, પીંડી, સહરાનપુર, મથુરા-કેટલે કેટલે કેકાણે કેમી પાશવતાએ કચ્ચરધાણુ વાળ્યો! મલખારમાં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદે બળીઆ મુસ્લીમોને હાથે નિર્જળ ને અસહાય હિંદુજનતાને મેંદાની માફક રહેંસાઈ જતી નીરખી. એમના હૃદયમાં હિંદુઓની એકસંપીના અભાવપર, હિંદુઓની અરક્ષિત અને પરાવલંબી દશાપર, હિંદુઓની આત્મરક્ષણની અશક્તિ ઉપર લન્ગ ઉપજી. એ બન્ને કેમનું ઐક્ય ચાહતા હતા, પણ તે સમાનતાના ધોરણે, એક કેમ પોતાના પશુબળથી બીજીની ગરદનપર ચઢી બેસે ને તેનો અવાજ ગુંગળાવી નાખે એવા અન્યાયી અને એકપક્ષી ધોરણપર નહિ. સાચો ભાધિયારો એ બળવાનો-વચ્ચે સંભવે. નામદ અને શરવીરતાનો કૃત્રિમ સંગાથ કેટલીક ઘડીઓ લગી ટકી રહે? એક બાજુથી હિંદુઓ ઉપર લોહીતરસ્યા મુસ્લીમોનું આક્રમણ, બીજી બાજુથી તેમની સામે ધસ્યે આવતી મુસ્લીમોની ધર્માન્તરણ ને વટાળકાર્યની પ્રવૃત્તિ, ત્રીજી બાજુ હિંદુજનતામાંથી ખિસ્ત-ધર્મમાં ખેંચાઈ જતો એક જખ્ખર વર્ગ અને ચોથી બાજુ ખિસ્તધર્મને ભેટલા હજારો જાતિયાં-ધવોની હિંદુવટમાં પુનઃ આવવા ઇંતેજરી છતાં તેમને સદા અસ્પૃશ્ય અને મ્લેચ્છ માનનાર હિંદુ-સમાજની મંડૂકવૃત્તિ-આમ ચોગરદમથી એણે હિંદુવટને કાળના ઝપાટામાં ઝંપલાતી નિહાળી. એટલે એણે વટલેલાની શુદ્ધિ કરવાની અને સ્વધર્મીઓનો દુર્ગ દુર્ભેદ બનાવવાની શુદ્ધિ-સંગઠનની આત્મરક્ષક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી. હીણાતી હિંદુવટને ઉદ્ધારવાની અને સખળ સંધ કરી લીધા પછી મુસ્લીમોની સંગાથે સમાનતાને નાતે સંપ રચવાની ભાવના આચરણમાં મૂકી. સાથે સાથે અંત્યજેદાર અને દલિત કેમના ઉદ્ધારની હીલચાલ પણ એણે જોસભર આદરી દીધી. એક વેળા ‘સદ્ધર્મપ્રચારક’ અને ‘શ્રદ્ધા’ નામે પત્રો શરૂ કરીને રાષ્ટ્રીય લડતમાં વેગળાં મૂકેલાં એ સાક્ષાત્કોને ‘લીબરેટર’ રૂપે પુનઃ પ્રકટાવ્યાં. એ ‘લીબરેટર’ ને પાને પાને દલિત વર્ગનાં આંસુ લૂછતા પરમાર્થી સાધુની વેદના સદેહે આલેખાઈ રહી છે. કવચિત એમાં શુદ્ધિ સંગઠનની પ્રચારણુયે ચિતરાઈ છે; છતાં એનો પ્રધાન સૂર રાષ્ટ્રભાવનાનુંજ સંગીત ગુંજે છે. એમાં શરૂ કરેલી ‘ઇન ઍન્ડ આઉટ ઍફ ધી કૉંગ્રેસ’ લેખમાળા સ્વામી શ્રદ્ધાનંદના વેધક ને વિવેચક રાજદ્રારી વિચારોથી પ્રચુર એક બહુમૂલ્ય મીમાંસા છે. હિંદુવટના એ ઉદ્ધારકની ઉદાર રાષ્ટ્રભાવના તો જુઓ. છેક ૧૯૨૪ માં તેણે હિંદુ મહાસભામાંથી રવાનગી લીધી. શાને કાળે? ત્યાં લાલાજી અને પંડિત માલવીજી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાંયે કેમીવાદ દાખલ કરવાની અને કેમી ધોરણે હિંદુમહાસભા તરફથી ધારાસભાના સભ્યો દોડાવવાની યોજનાઓ ઘડતા હતા. હિંદુ-મુસ્લીમ એકદિલી સર્જવા ઇચ્છનાર સંન્યાસીને એ કેમવાદ ન રચ્યો. એણે હિંદુમહાસભાને સલામ ફરમાવી. આવા ઉદાર ને પરધર્મના સહિષ્ણુ રાષ્ટ્રવિધાયક સ્વામીને કદર કેમવાદી અને ઇસ્લામનો શત્રુ ગણનાર મુસ્લીમો ખરેખર ભયંકર અન્યાય આચરી રહ્યા છે.

આફત

શુદ્ધિનું સંચલન ઉઠાવ્યા પછી સ્વામીજી ઉપર નિરંતર આફત તોળાઈ રહી હતી. એમના-પર કંઈક જસા-ચિટ્ટીઓના વરસાદ વરસ્યા હતા; પણ બોમ્બ,રિવોલ્વર ને છુરીસામે સદેવ પુક્ષી

છાતી રાખીને અડગ ડગ ભરનાર તપોધન એમ શાનો યજ્ઞ ? તેમાંયે છેલ્લા છ માસથી ખુનીની છુરી એની આંખ સામેજ ચળકાટ કરી રહી હતી. જે અસગરી બેગમે ખાનગી રીતે વૈદિક સાહિત્યનું અધ્યયન કરી વેદધર્મનું ગૌરવ પરખ્યું હતું, તેને તેની સ્વેચ્છાથીજ આર્યા બનાવી હિન્દુ-વટમાં લાવનાર સ્વામીજીનું મરણ બહુ દૂર નહોતું. મુસ્લીમ બંધુઓએ સ્વામીપર પરણેલી સ્ત્રીના અપહરણનો આરોપ ઢોળી અદાલતનાં પગથીયાં અનેકવાર ધસડી નાખ્યાં હતાં; પણ અદાલતને આંગણે તો શ્રદ્ધાનંદજી નિર્દોષ ઠરીને બહાર આવ્યા. એ ધડીએથી એમું રુધિર ચાખવા કેટલાંક ખુની હૈયાં તલસી રહ્યાં. સ્વામીજી સર્વ ધર્મક્રીઓને મધુર રમતે હસી કાઢતા; પણ આખરે એ જનસા-ચિટ્ટીઓ સાચી ઠરી. ધર્મોંધ મુસ્લીમવર્ગ શુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ કે હિંદુઓની જગૃતિ સહી ન શક્યો. અને ત્રેવીસમી ડિસેમ્બરના નમતા બપોરે ખિમાર, ખિજાનાવશ, અશક્ત, નિર્દોષ ને એકલ સ્વામીજી ઉપર એક નામદર્ મૂર્ખ મુસ્લીમે, સ્વામીજીનું આતિથ્ય સત્કાર્યા પછી, બેવફા બનીને પોતાની રિવોલ્વર છોડી મૂકી. વીરનરને વીરોચિત અને સુમહોજ્જ્વલ અવસાન સાંપડ્યું; પણ સાધુસુના હિંદોનો એક વિરલ સાધુ જતાં તો આર્યોવર્ત માર્મિક જન્મની વેદના અનુભવી રહ્યો.

ખૂનની વિચારણા

શ્રદ્ધાનંદજી કંઈ ધર્મોંધ કે અનુદાર આચાર્ય નહોતા. સનાતનવાદની જડમાં સડી સડીને સમાજમાં પોતાના દુરાચારોની બદલો ફેલાવનાર મહંત, શર્મા કે ચુસાંઈ નહોતા. એ તો સૌમ્યતાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હતા. રાષ્ટ્રવિધાયક અને ધુરંધર સમાજસુધારક હતા. હિંદુ-મુસ્લીમ એકદિલીની ભૂમિકા તૈયાર કરનાર દેશનેતા હતા. મુસ્લીમો વચ્ચે તેઓ કેટલાયે મિત્રો સર્જી શક્યા હતા. હિંદુવટના ઉદ્ધારની લાવનારે અને કોમવાદને તેઓ રાષ્ટ્રવાદમાં સહેજે ડૂબાવી શકતા; એટલેજ એમની ખોટ સારા ભારતને, હિંદુ-મુસ્લીમ સકળ જનતાને સાથે તેવી છે, તેથીજ આજે ગઝનવી, અલીભાઇઓ, સર મહમદ શરી, ઝીણા અને અબ્દુલ કાદિર જેવા ધરખમ મુસ્લીમ નેતાઓ આ હિંચકારા ખુનીના ધર્મજનુન ઉપર ધ્યાનત પોકારી રહ્યા છે અને એમ છતાંએ કોમી એકચની સર્વ સંભાવના છુદાઈ ભુસાંઈ ગઈ છે. જે ધડીએ કોમી કલહને ત્યજી પરસ્પર તડ-જોડતી તૈયારીઓ થતી હતી, તે અણીની પગે આ અશનિપાત કોમી હુતાશનનું બીજોરોપણ કરે છે. મુસ્લીમ નેતાઓનાં આશાવાન વચનો તો હજુયે કોમી એખલાસની સંભાવના ઉપસ્થિત કરે; પણ જે કોમમાં સર અબ્દુલ રહીમ જેવા નેતા શ્રદ્ધાનંદના ખૂનને, દિલ્હીના ચોકમાં કોપાયમાન જનસમૂહને હાથે વૈરતુષ્ઠિ અર્થે હણાયેલા એક મામુલી મુસ્લીમના મરણ સાથે સરખાવી, આ હીંચકારા ખુનીને તિરસ્કારવાને બદલે શ્રદ્ધાનંદજીનું અવસાન ગળી જવાની મૂર્ખાઈભરી શિખામણ આપે છે, જે કોમમાં એક જગખર ને જનુની વર્ગ ખુની અબ્દુલને ગાઝી બનાવી તેનાં પ્રશસ્તિ ચિત્રો દિલ્હીની બજારમાં વેચી ખુનનેજ આદરણીય ગણે છે, તે કોમ સમાનતાના ધોરણે કથી પેરે હિંદુઓ સાથે એકદિલી સ્થાપી શકશે ? કુરાન શું જગખરસ્તીથી વટાળકાર્ય કરવાનું ફરમાવે છે ? હદિસ અને કુરાનમાં શું બિનચુનાલ કાફિરની કતલ કરવાનું શાસન છે ? કુરાન જે બુદ્ધિવાદને બાબુએ મૂકી એકલી સમશેરનું શાસન આપતું હોય તો હઝરત મહમદ પેયગમ્બરને કોઈ બીજીજ આલમ શોધવી પડશે. તખલીફ પરિષદને પ્રમુખપદેથી એક મુસ્લીમ બેરિસ્ટર ધગધગતી વાણીમાં સદેશ આપે છે કે, દશ વર્ષમાં કુલકપટ હિંદુઓને અલગાવી મુસલમાન બનાવી મૂકવા અને બ્યારે સ્વરાજ્ય સાંપડે ત્યારે એકલા મુસ્લીમોએજ સ્વાધીન શાસનની લગામ હાથ ધરવી. તંગ વાતાવરણમાં આ અજબામણી ને અઝલશૂન્ય મનોદશાની બુલંદ બહિરાત કેટલી બધી હાનિકારક નીવડશે ? આ પરિસ્થિતિમાં તો હરેક મુસ્લીમ નેતાની ફર્જ છે કે, તેણે કુરાને શરીફની આજ્ઞા સ્વચ્છંદી રીતે કોઈપણ માનવનો વધ કરવા નથી ફરમાવતી, એમ સાફ સાફ પોતાના ધર્મબાંધવોને સંભળાવી દેવું. કુરાનના ફર્માનવટિક અન્ય કોઈ દલીલને કે બુદ્ધિવાદને લાત મારવાનો મહાવરો પામેલી મુસ્લીમ જનતાને ખ્યાલ હસન નિઝામી કે સર અબ્દુલ રહીમ કુરાનનું સાચું રહસ્ય ક્યારે ચીંધાડશે ? ગાંધીજીને ખુની અબ્દુર રશીદની દયા આવે છે. સર્વ કોઈને આવશે; પણ કેવળ કુરાન-અધીન મુસ્લીમ મનોદશાનું નિદાન કરી એ ભીષણ વ્યાધિમાટે ઓસડ શોધનાર ઉદાર મુસ્લીમ નેતાઓ પ્રાંતે પ્રાંતે નહિ પાકે, ત્યાંસુધી આ પ્રજળતા કોમી વડવાનલનું શમન સ્વપ્ન બેટ-ભુંચે સિદ્ધ થવાની આશા બાંધવી વ્યર્થ છે.

હે રામ !

હે રામ !

(ગહિ દુપથના તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

‘ શ્રીરામઃ શરણં સમસ્તજગતાં રામં વિના કા ગતિ ।

રામેણ પ્રતિહન્યતે કલિમલં રામાય કાર્યં નમઃ ॥

રામાત્ ત્રસ્યતિ કાલપ્રીમભુજગો રામસ્ય સર્વં વશે ।

રામે ભક્તિરખંડિતા ભવતુ મે રામ ત્વમેવાશ્રયઃ ॥”

પ્રભો ! આજ કા હી વહ દિન થા, જ્ય તુમ અયોધ્યા કે રાજમહલોં મેં માતા કૌસલ્યા કે ગર્ભ સે પ્રકટ હુએ થે. યહી ચેત્ર શુક્લા નવમી કી પુણ્ય-તિથિ થી, એસી હી મધુમાસ કી મધુર મલય-વાયુ પ્રવાહિત હો રહી થી. જગત મેં ઋતુરાજ વસન્ત કી નિરાલી શોભા છાથી હુઈ થી. વૃક્ષ-વૃક્ષ મેં નયે પતે, ડાલ-ડાલ મેં નયે ફૂલ નિકલ આયે થે. મજ્જરિત રસાલ કી ડાલપર એહી હુઇ પ્યારી કોકિલાએ પ્રાણુ-મન-વિનોદિની સૂરીલી તાનેં છોડ રહી થી. હૃદય-હૃદય મેં નયી ઉમંગે લહરેં લે રહી થી ઔર દશરથ કે આગનમેં તો—

“પારાવાર પૂરન અપાર પરબ્રહ્મ-રાસિ, કોસિલા કે કોર એક વાર હી કુરૈ પરી.”

ઉસ સમય પૃથ્વી પાપ કે બોઝ સે દબી હુઇ થી, ઋષિ-મુનિયોં ઔર સાધુ-સતોં કા પૂજન-પાઠ બી નિર્વિઘ્ન નહીં હોને પાતા થા, કુલ-લક્ષ્મણોં કા સતીત્વ દુષ્ટ રાક્ષસોં કી કીડા કી સામગ્રી હો રહા થા, ચારોં એર અત્યાચાર નસ મૂર્તિ ધારણ કરતાંડવનૃત્ય કરતા દિખાઇ દેતા થા. લંકા મેં રાવણુ નામકા રાક્ષસોં કા રાગ અન્યાય, અધર્મ, અત્યાચાર, અતિચાર ઔર અવિચાર કી સદેહ-મૂર્તિ બનકર ધર્મ ઔર ધર્માત્માઓં કે ધ્વસપર તુલા બેઠા થા. પ્રતિકાર કા કોઈ ઉપાય દષ્ટિ-ગોચર નહીં હોતા થા. સિવા અન્યાય કે સામને સિર ઝુકા દેનેકે કિસીમેં વહ શક્તિ નહીં રહ ગયી થી, જો સંસાર કો ઇસ પ્રબલ ધૂમકેતુ કે ઉપદ્રવ સે બચા દે.

ઉસી સમય હે રામ ! તુમ ધરાધામપર આયે. દશરથ ને સોચા, કિ ઉનકે જીવનવ્યાપી ધર્મોચરણ કે ફલ સે, પુણ્યોં કે પ્રતાપ સે, ચાથેપન મેં ઉનકો પુત્ર-રત્ન પ્રાપ્ત હુઆ હૈ; પરંતુ રામ ! તુમ તો કેવલ દશરથ યા કૌશલ્યાકી હી સમ્પત્તિ નહીં થે—તુમ તો અખિલ બ્રહ્માંડકે નાયક થે, પરમાત્મા કે અવતાર થે, જગત કે અસંખ્ય જીવોં કો અત્યાચાર કી ચક્ષી મેં પિસને સે બચાનેકે લિયે નરરૂપ મેં અવતીર્ણ હુએ થે. ઇસી સે ભરી જવાની મેં, જ્ય સંસાર કે સાધારણ સે બી સાધારણ શ્રેણી કે યુવક જીવન કી સખસે પ્યારી ઘડિયોં કો આનંદ કે સાથ,હસીમુશી મેં હી ખિતા દેતા ચાહતે હૈં,તુમને સસાગરા પૃથ્વી કે ચક્રવર્તી-રાજ્યપર લાત મારકર ચૌદહ વર્ષોંકે લિયે કઠિન વનવાસ કા વ્રત અંગીકાર કર લિયા.

રાજતિલક કી પૂરી તૈયારી હો ચૂકી થી,સારે અવધ મેં બધાવે બજ રહે થે,ધર-ધર મંગલ કે ગીત ગાયે બ રહે થે,ગતઃકાલ હી રામ કો યુવરાજ કા પદ દિયા બયેગા, યહ નિશ્ચિત હો ચૂકા થા; પરંતુ કાએક સુધા-કલશ મેં ઘિપ કી ખૂંદ પડ ગયી. સૌતેલી માતા કૈકેયી કે મનમેં કુટિલા મંથરાકી કપટ-મંત્રણા કે કારણ કુમતિ ઉત્પન્ન હુઇ ઔર ઉન્હોને સત્યવ્રત રાજા સે રામ કે વનવાસ કી આજ્ઞા માંગલી. પુત્ર-વત્સલ પિતાને અપને મુઠ્ઠા સે વહ કકોર આજ્ઞા જારી નહીં કી—યહ કામ બી ઉનકી ઔરસે કૈકેયીને હી ક્રિયા; પરંતુ નિર્દોષપર વજ્ર-પ્રહાર કરતે હુએ એક વાર ફર સે બી ફર આત્મા બી કાંપ જતી હૈ. કૈકેયી સે તુરત હી કુછ કહતે ન બન પડા. રામ કે યહ પૂછનેપર કિ પિતાજી એકાએક એસે દુઃખી કયોં હો રહે હૈં ? ઉનકે મનમેં કૌનસા કષ્ટ હૈ ? કૈકેયી ને કહાઃ “પુત્ર ! ન તો મહારાજ કો કોઇ દુઃખ હે, વે તુમસે અસંતુષ્ટ હૈં; પરંતુ ટાઇ ખાત એસી ઉનકે મનમેં અવશ્ય હૈ, જિસે વે સંકોચકે મારે તુમસે નહીં કહ સકતે. યદિ તુમ ઉનકી ખાત માનને કે તૈયાર હો, તો અબી તુમસે મેં સખ ખાતેં ખોલકર કહ સકતી હું.”

યહ સુન, રામને કિસ શાંતિ ઔર ગંભીરતા કે સાથ ઉદારતા એવં વીરતા સે ભરે હુએ ચચન કહે થે, વહ સુનિયે:—

“અહો ! ધિગ્ ! નાર્હસે દેવિ ! વક્તુમામીદશં વચઃ । અહં હિ વચન્નાદ્રાજ્ઞઃ પતયેમપિ ચાર્ણવે ॥

મન્થયેયં વિષં તદ્વિષં પતયેમપિ પાવકે । નિયુક્તો ગુરુણા પિત્રા નૃપેણ ચ હિતેન ચ ॥
તદ્બ્રૂહિ વચનં દેવિ ! રાક્ષો યદમિકાંક્ષિતમ્ । કરિષ્યે પ્રતિજ્ઞાનીહિ રામો દિનામેભાષતે ॥”

“માતા ! યહ તુમ કયા કહ રહી હો ? મેરે લિયે તુમહેં એસા કહના ઉચિત નહીં હૈ. કયા તુમહેં માલૂમ નહીં હૈ, કિ મૈ મહારાજ કી આજ્ઞા પાઉં, તો ધધકતી આગ મેં દૂદ પડૂં, સમુદ્રમેં ડુબ જાઉં ઓર હસતે હસતે ભયંકર વિષ કા પ્યાલા પી લૂં ? વે મેરે પિતા, ગુરુ, રાજા ઓર હતૈથી હૈ-ઉનકી આજ્ઞા મેરે લિયે વેદ-વાક્ય સે ભી બદલકર હૈ. શીઘ્ર કહો, વે કયા ચાહતે હૈ ? વે જો કહેં, વહ કરને કે લિયે મૈ તૈયાર હું. ઠીક જન લો, રામ દો ખાતેં નહીં કરતા, જો કહતા હૈ, ઉસે પૂરા કર દિખાતા હૈ.”

ઇસ પ્રતિજ્ઞાવચન કો સુનકર કૈકેયી ને અપને તરફસ કે વે દોનોં તીર નિકાલે; જો કદાચિત્ જાડે સે જાડે ધીર પુરુષ કા હૃદય ચીર ડાલતે; પર રામને ઉનહેં કૂલ કી તરફ સ્વીકારકર મુસકરાતે હુએ કહા-“મૌ ! ઇતની સી ખાત કે લિયે મહારાજ કો ઇતના દુઃખ હૈ? લો, મૈં અભી વન જતા હું. ભાઇ ભરત કો ગદી મિલે, ઇસસે બદલકર આનંદ કી ખાત મેરે લિયે ઓર કયા હોગી? હાં, યહ દુઃખ મુઝે અવશ્ય રહ્યા, કિ ભરત કી રાજગદી મૈં અપની આંખોં ન દેખ સકુંગા.”

યહ કહ રામ, ખિના ક્ષણુ-ભરકા વિચંબ કિયે, વન જાને કો તૈયાર હો ગયે. કૈકેયી કે કોપ-ભવન સે એસા વજ્ર સા કઠોર આદેશ લેકર બાહર આનેપર ભી કિસીને ઉનકે તેજેમય મુખમંડલ કી કાંતિ મેં તનિક ભી કમી નહીં દેખી. કિસીકો યદ અનુમાન કરને કા ભી અવસર નહીં મિલા, કિ અભી-અભી ઇસ કેમલતા કી ખાનપર છંદ્ર કા ભયાનક વજ્ર ખરસ પડા હૈ.

પિતા કા વહી આદેશ રામને એક દિન, દો દિન નહીં, ચૌદહ વર્ષોં તક સિર-આંખોંપર રખ્યા. હજારોં તરફ કે કષ્ટ ઉઠાયે, પર એક દિન કે લિયે ભી પીછે ફિરકર નહીં દેખ્યા; પિછત્તે દિનોં કે લિયે પશ્ચાત્તાપ તક નહીં કિયા-સામને આયે હુએ નીરસ ઓર કઠોર કર્તવ્ય કે પાલન મેં હી પ્રાણુ-પણુ સે લગે રહે.

કિતને પરિવર્તન હુએ; પરંતુ રામ ! તુમહારે રૂપ મેં તો કબી કોઇ પરિવર્તન નહીં દિખાઇ દિયા. વહી સાગરસા અગાધ અનંત ગગનસા ઉદાર-હૃદય જીવન કે સુખમય પ્રભાતસે લેકર જીવનાન્ત કી અંધેરી સંધ્યાતક સદા કામ કરતા રહ્યા. માનોં જગત કો યહી શિક્ષા દેને કે લિયે તુમ ઇસ પૃથ્વીપર અવતરિત હુએ થે, કિ જીવન કા સમર-સ્થલી મેં નિરંતર યુદ્ધ કરના હી વીર કે જીવન કી સાર્થકતા હૈ. ઉસે એક દિન કે લિયે ભી વિશ્રામ, સુખ યા સુવિધા કા મુંહ જોહને કી આવશ્યકતા નહીં. યુદ્ધ હી ઉસકી પ્રકૃતિ હૈ, કષ્ટ સહના હી ઉસકા પુરસ્કાર હૈ.

ઓર, તુમહીને પહલે-પહલ હમેં યદ સિખલાયા, કિ જગત મેં કોઇ જીવ છોટા યા નીચ નહીં હૈ. સભીમેં ઉસ પરમાત્મા કા અંશ વર્તમાન હૈ, જો સૂર્ય કી કિરણોં કી ભાંતિ આત્રાભણુ-ચાંડાલ સખકે ભીતર ઝેંઘા હુઆ હૈ. એસા ન હોતા, તો નિષાદોં કે રાજા ગુહ કો તુમ કયોં પ્યાર સે અપનાં સખા ખનાતે ઓર ઉસે ગલે લગાતે ? જિન બન્દરોં કા સવેરે-સવેરે કોઇ નામ ભી નહીં લેતા, ઉનહીં કો અપના મિત્ર કયોં કર ખનાતે ? વિભીષણુ કો અપના પરમ સખા કલકર કયોં કર આલિંગન કરતે ? લીલની કે જૂઠે ખેરોં કો કયોં સરાહ-સરાહ કર ખાતે ? નાથ ! ઇસી લિયે તો હમ તુમહેં પરમાત્મા કહકર જાનતે, માનતે ઓર પૂજતે હૈં. ઇસીસે તો હમારા યહ વિશ્વાસ હો ગયા હૈ કિ-

“રામ-ભક્તિ-મણિ ઉર ખસ જાકે, દુઃખ-લવલેસ ન સપનેહુ તાકે.”

હે પ્રભો ! હે રામ ! આજ ઇસ રામનવમી કે દિન હમેં તુમહારે કૌન-કૌનસે ચરિત નહીં યાદ આતે ? પરંતુ દેવ ! સચ જાનના, હમ આજ એસે પતિત હો ગયે હૈં, કિ તુમહારે ઉપાસક કહલાકર ભી હમ થોથે અભિમાન ઓર ઝુડે ધર્મોડંબર મેં પડકર જગતભર સે નિંદિત ઓર ઉપહાસારૂપ હોતે હુએ ભી ન જાને કૌનસા ધુરા ભક્ત દિન દેખને કે લિયે અખ ભી અપનેકો આચાર્ય ઓર હિંદુ કહતે હુએ પૃથ્વી કા ભાર બઢાયે હુએ હૈ. શતાબ્દી કે બાદ શતાબ્દિયાં ખીતતી ચલી ગયી-હમને દાસતા કે દિન બેડે સુખ સે કાટ ડાલે ઓર આજતક ઉસકે સાથ નાતા જોડે બેડે એક બાર શતસહસ્ત્ર કંઠ મિલાકર તુમહારે ચરણોં મેં અપની વિપત્તિ કી કથા ભી નિવેદન કરના નહીં ચાહતે. ભાઇ ભાઇ કા જો પ્રેમ તુમ દિખા ગયે હો, આજ યદિ હમમેં ઉસકા શતાંશ કયા સહ-સ્રાંશ ભી હેતા, તો ન જાને હમારે યે દુઃખ કે દિન કયકે બિદા હો ગયે હોતે. તુમને તો વાન-

રોં કે સખા ખતાયા થા ઔર આજ હમ સ્વયં વાનરોં સે ભી ગયે-ખીતે હોકર અપને હી ભાઇ-યોં સે ઇતની ઘૃણા કરતે હૈ, ઉનકી વિપત્તિ દેખકર મન હી-મન ઇતને પ્રસન્ન હોતે હૈ, કિ હિંસ પશુ ભી કદાચિત્ અપને કિસી સન્મતીય પશુ કી પીઝા દેખકર ઉતના પ્રસન્ન નહીં હોતા હોગા ! સ્વાર્થ, આત્માર્થાપન ઔર નિર્લજ્જ હૃદયહીનતાકે હમ પુત્રસે બને હુએ હૈં ! નાથ ! ઇસ પાપ-પકસે, ઇસ અધમ દશા સે કૌન હમારા ઉદ્ધાર કરેંગા ? દયામય ! કયા ફિર એક બાર આકર અપને ખ્યારે ભારત કી વર્તમાન દયનીય દુર્દશા કે દૂર ન કરેંગે ?

કયા ચાહતે હો ? હમારે અસ્તિત્વ કા લોપ ? નાથ ! વહી હોતા, તો ફિર રોના કાહેકા થા ? ફિર તુમ્હે ઉલાહના દેનેકા હી કયા કામ થા ? તખ તો હમ પોથીપુરાણોં કે પન્ને ઉલટકર યહ નહીં દેખને જાતે, કિ તુમને એક સમય ઉસી હિંદુજાતિ કે અપને જીવન સે પવિત્ર ક્રિયા થા, જિસકે નામપર કલંક કી કાલિમા લગાનેવાસે આજ એક કી જગહ હજારોં રાવણુ હમારે હી ધર કે અંદર મુછે ફટકારતે હૈં ! કિસ દિન કે લિયે પ્રભો ! તુમને હમેં નિર્દીર્ઘ હોતેસે ખયા રખા હૈ ? કૌનસા દિન દેખના બડા હૈ, જિસકે લિયે શત-શત વર્ષોંસે પતિત દશાકો પ્રાપ્ત હુઇ યહ હિંદુજાતિ પૃથ્વી કે ઉપર જીતી-જાગતી દિખાઇ દે રહી હૈ ? જાપાન મેં ઇતને ભૂકંપ આતે હૈં ! પરંતુ પ્રભુવર ! હમારે લિયે કોઇ એસા ભૂકંપ કયોં નહીં આતા, કિ હમ સખ એકસાથ હી અરબ-ઉપસાગર યા બંગાલ કી ખાડી મેં ડૂબ મરતે ? ઇસ જીવન સે મૃત્યુ કયા સહજવાર વરણીય નહીં ? યહ તિલ-તિલ કરકે જલના, તપેદિક કે બિમાર કી તરહ રોજ ધુલ-ધુલ કર મરના, યહ પ્રતિદિન એક કે બાદ દૂસરી વિપત્તિ ઉઠાતે રહના કયા કોઇ સુખ કા જીવન હૈ ?

આઓ, પ્રભો ! એક બાર ફિર આઓ ! હે રામ ! માતા આદ્યશક્તિ કે સાથ એક બાર ફિર ભારત મેં આઓ ! હિંદુ-જાતિકો, હિંદુધર્મ કે ઇસ પ્રકાર ડૂબનેસે ખયાઓ ! હિંદુ હી હિંદુ-ધર્મ ઔર હિંદુ-જાતિ કે ડૂબો રહે હૈ ! ધર્મ-કર્મ કા લોપ હોતા જાતા હૈ ! અધર્મ ખટતા જાતા હૈ. રહ ગયા હૈ કેવળ સૂખી શાન ઔર મુહમેં રામ, ખગલમેં છૂરી ! પરંતુ નાથ ! કયા સચમુચ તુમ કહી આઓગે ? તુમ ખડે હી નિષ્કુર ન્યાયકર્તા, વિકટ વિચારક હો ! તુમને “ઝુકે હી કલંક સુનિ સીતાસી સતી સાગી, હમ સાચે દૂં કલંકિનકો કેસે અપનાઓગે ?”

પરંતુ રમાનાથ ! સચમુચ તુમ્હારે ચરિત્ર ખડે હી વિચિત્ર હૈ ! હમ છુદ્ર માનવ ઉન્હે કેસે સમજ સકતે હૈ ? કૌન જાણતા હૈ હમારે સામને જે વિકટ વર્તમાન મુહ ફેલાયે નજર આ રહા હૈ, ઉસકે બીતર તુમ્હારી કૌનસી મહતી લીલા છિપી હુઇ હૈ ? ઇસ જગતમેં જે કુછ હો રહા હૈ, જે કુછ હો ચુકા હૈ ઔર આગે જે કુછ હોનેવાલા હૈ, વહ સખ તો તુમ્હારી હી લીલાઓં કે ભિન્નભિન્ન રૂપ હૈ ! હમ ઇસી સત્ય કે ભૂલ ગયે હૈ, ઇસીસે તો હમ જે નીચે ગિરે હૈ, સો ઉપર ઉડેનેકા નામ-તક નહીં લેતે ! યદિ હમ યહ જાન લેં, કિ હમેં ઇસ અવરથા મેં પટકકર તુમ્હીં હમેં ઇસ ખાત કી શિક્ષા દે રહે હો, કિ ગિરકર ઉક ખડે હોના હી સમ્મી મનુષ્યતા હૈ. તો ફિર હમારે ઉઠતે દેર ન લગે ! પરંતુ હમારે પાપોં ને હમારી મનોવૃત્તિપર, હમારે જ્ઞાનપર, હમારે વિવેકપર, હમારી શુદ્ધિ-પર, તમ કા વહ પરદા ડાલ દિયા હૈ, કિ હે અનંત ! હમ ઇસ અનંત બ્રહ્માંડ મેં સર્વત્ર તુમ્હારે હો અનંત રૂપ કે વિઘ્નમાન નહીં દેખતે ! યદિ દેખતે, તો પ્રહ્લાદ કી તરહ હમ ભી અપને મેં, પરાયે મેં, ખગડ મેં, ખંબ મેં, પૃથ્વી મેં, આકાશ મેં, મિત્ર મેં, શત્રુ મેં, સ્વજાતિ મેં, વિજાતિ મેં, બ્રાહ્મણ મેં, શૂદ્ર મેં, પતિત મેં, પુણ્યાત્મા મેં, ધર્મ મેં, અધર્મ મેં-સર્વત્ર, સખ સમય, તુમ્હારી હી વ્યાપક રૂપ દેખ પાતે.

કૌનસી સાધના કરનેસે હે રામ ! હમ ભી પુલસીદાસ કી તરહ ભાંગ સે પુલસી હો સકતે હૈ, યહ ખતલાઓ ! પ્રભો ! તુમ્હારે ખિતા હમારે ઉદ્ધારકા ઔર કૌનસા પંથ હૈ ? જ્ઞાનકા અંજન હમારો આંખોંમેં દેકર હમારી દૃષ્ટિકી સારી મલિનતા દૂર કર દો. હે સીતાપતે ! જિસમેં હમ માતાવે અતુલનીય રત્નેહ-સાગર મેં, પિતા કે અતુપમ વાત્સલ્ય મેં બ્રાતા કે નિષ્કપટ બંધુત્વ મેં, સખાઓં કે સુખદ સખ્ય-લાવ મેં, સ્વજાતિ મેં, અભિમાન મેં, સ્વધર્મ કે ગર્વ મેં તુમ્હારી હી મંગલમય રૂપ દેખે ઔર અખિલ વિશ્વપર અપને હૃદય કા સમસ્ત પ્રેમ ડાલકર સખકા અપના સગા સમજના સીખ જાયે. હમમેં વહી ભાવના ભર દો, ભગવન્ ! જિસસે હમ ઉસી તરહ અપને પરમ શત્રુવે ઉપર ભી દયા કરે ઔર કુછ ઉસી આંતરિકતા કે સાથ ઉસ કે નિધનપર અશ્રુ-વિસર્જન કરે; જૈસી સહૃદયતા કે સાથ અપને પરમ વૈરી આતતાથી રાવણુ કે રણુ-શય્યાપર અનંત શયન કરતે દેખ તુમ્હારી આંખેં

ભર આવી થી ! હમેં એસા કઠોર બના દો, દયામય ! કિ તુમહારી હી તરહ હમ બી જગત-ભર કે કષ્ટોં કા પર્વત સિરપર ઉઠાયે હુએ કર્તવ્ય કે પથ સે પગભર બી ધર-ઉધર ન હોં ! ઉસકે લિયે હમ રાજ્ય લાગ દેં, પ્રાણ દે દેં, પ્રાણપ્યારી કે ! બી આંખોં ડી આંટ કર દેં ! ધર્મકા પાલન કરને કે પથ મેં કોઈ બાધા હમેં રોક ન પાયે—અવિરામ ગતિ સે હમ નિરંતર આગે હી બઢતે ચલે જયેં !

રામ ! હમ ચાહે લાખ ગિર ગયે હે. પરંતુ તુમહેં અભીતક નહીં ભૂલે ! જન્મ લેકર મરણુ પર્યંત હમ તુમહેં નહીં ભૂલતે પ્રતિદિન, પ્રતિક્ષણ કિતને બહાનેસે હમ મેંકડો બાર તુમહારા નામ લેકર અપને હૃદયમેં હર્ષ, શોક, ધૃણા, નિર્વેદ, કરુણા આદિ લાવ વ્યક્ત કરતે હે ! મરને પર 'રામનામ સત્ય હે' ડી ધ્વનિ કે સાથ હી હમારી જીવન-લીલા કા અંત હોતા હે ! ઉસી દિન સખસે અધિક પ્રખરતા કે સાથ હમેં યહ વિદિત હોતા હે, કિ ઇસ સંસાર મેં રામ-નામ હી સત્ય હે ઔર સખ કુછ મિથ્યા હે ! ઉસી દિન હમ ઇસ સત્ય કી ઉપલબ્ધિ કરતે હે, કિ તુમહીં ઇસ જગત કી સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ઔર સંહાર કે કારણ હો ! તુમહીં માતા હો, તુમહીં પિતા હો, તુમહીં બ્રાતા હો, તુમહીં બંધુ હો, તુમહીં સ્વામી હો, તુમહીં સેવક હો ! માતાપિતા હો કર તુમહીં સંતાન કે ઉપર સ્નેહકા સુધા-કલશ ઢાલતે હો ઔર સંતાન બનકર તુમહીં ઉસ સ્નેહ-વાતસલ્ય કા ઉપભોગ કરતે હો, પ્રભુ હોકર તુમહીં દાસપર શાસન કરતે હો ઔર દાસ બનકર તુમહીં પ્રભુ કી સેવા મેં અપના અસ્તિત્વતક બૂલ જાતે હો, તુમહીં ધની હોકર દાન દેતે ઔર યાચક બનકર ભિક્ષા-પાત્ર ફેલાતે હો, તુમહીં નાયક-નાયિકા કે પ્રાણોં કે અંદર બેઠકર ઉનસે પ્રેમ-લીલા કા સરસ અભિનય કરાતે હો, તુમહીં સકલ કર્મોં કે કર્તા, સકલ ધર્મોં કે ધાતા, સખ વિધિયોં કે વિધાતા ઔર નિખિલ વિશ્વ કે નિર્માતા હો.

હે રામ ! હમારે બેડે લાગ્ય થે, જો તુમને હમારે દેશ મેં, હમારે સમ્પત્તી ઔર સહધર્મી બનકર જન્મ ગ્રહણ કિયા, ઔર હમેં હી કયા, સારે સંસાર કા અપને આદર્શ દિખા ગયે, ઉન આદર્શોં કા હમ ભૂલ ગયે, ઇસી લિયે હમ આજ છુદ્ર હે, છુદ્રાદપિ છુદ્રતર હેં મિટ્ટી કે ઢેલે સે બી તુમ્હ એવં અપદાર્થ હ; પર જિસ દિન હમ અપને આપકો પહચાનકર ફિર ઉઠે બેડે હોંગે, ઉસી દિન હમારે મહાં ફિર દશરથ હોંગે, કૌસલ્યા હોંગી, અયોધ્યા હોંગી, ભરત હોંગે, લક્ષ્મણ હોંગે, સતીશિરોમણિ સીતા હોંગી ઔર હોંગે રણ-કુર્મદ રાવણ કે અત્યાચાર સે ઇબી હુધ પૃથ્વી કા ભાર હટાનેવાલે અશરણુશરણુ, અધ-હરણુ, તરણુ-તારણુ, વિદ્ધન-વિદારણુ, જાનકી-રમણુ ભગવાન રામચંદ્ર !

ઓ રામચંદ્ર હી જય !

રામનવમી

(લેખક:-શ્રીયુત કુમાર ગંગાનંદસિંહજી-તા.૭-૪-૧૯૨૭ ના “હિંદુપંચ”ના અંકમાંથી)

આજ કા દિન હમેં શ્રીરામચંદ્રજી કી શક્તિ કી ઉપાસના કરને કા સ્મરણુ કરાતા હે. અલાચાર શ્રમન કરને કે લિયે યદિ હિંદુઓં કે આદર્શ રામચંદ્રજી કી શક્તિ કી ઉપાસના કરને કી આવશ્યકતા પ્રતીત હુઈ, તો ન માલૂમ આજ નિર્બલ-નિરીહ હિંદુઓં કી શક્તિ કી ઉપાસના કરને કી કિતની અધિક આવશ્યકતા હે. હમારે જીવન કે પ્રત્યેક શ્વાસપ્રશ્વાસ સે અધિકાધિક સ્પષ્ટ હોતા જાતા હે, કિ પ્રત્યેક પલ હમારી શક્તિ કા કેવલ હાસ હી નહીં હો રહા હે, વરન હમારી શક્તિ-સંચય કરને કી ક્ષમતા બી નષ્ટ હોતી જ રહી હે. યહી કારણ હે, કિ હમ હિંદુ-સંગઠન કે વિષયમેં ઇતની મત-વિલિનતા પાતે હેં ઔર ઉદાસીનતા હમ પર અધિકાર જમાયે હુઈ હે.

બહુધા દેખા જાતા હે, કિ જહાં કહીં હિંદુ સભા સ્થાપિત હુઈ ઔર કાર્યકર્તા ચુને ગયે, કિ અવશિષ્ટ વ્યક્તિ સમઝતે હે, કિ યહી ઉનકે ઉત્સાહ કી પરાકાષ્ટા હે. કાર્યકર્તા યા તો અપની પદ-પ્રાપ્તિ સે હી સંતુષ્ટ હો જાતે હે યા અવશિષ્ટ જનતા કે નિરુત્સાહ ઔર નિરુદ્ધમ કે દેખકર કિંકર્તવ્ય-વિમૂઢ હો, ચુપચાપ બેઠ રહતે હે. કહનેકા તાત્પર્ય યહ હે, કિ કબી કાર્યકર્તાઓં કી અ-કર્મણ્યતા કે કારણુ ઔર કબી જનતા કી અકર્મણ્યતા કે કારણુ હમ અપને લક્ષ્ય કા સાધન નહીં કર પાતે. મેં માનતા હું, કિ કાર્યકર્તાં કે સિરપર બહી ભારી જિંમેદારી હે. વહ આન્દોલનરૂપી રથ કા

સારથિ હે; પર જિસ પ્રકાર રથ કે અંગ યદિ સુદૃઢ ન હોં, તો ચતુર-સે ચતુર સારથિ બી ઉસે દક્ષતાપૂર્વક નહીં લે જા સકતા, વૈસે હી કુશળ કાર્યકર્તા બી જનતા કે વાસ્તવિક સહયોગ કે વિના આંદોલન કે ખજા નહીં રખ સકતા.

આજ હિંદુજનસમુદાય કે અતિરિક્ત હિંદુજાતિ કે હાથ મેં કોઇ શક્તિ નહીં હૈ. યહ ભલી ભાંતિ જાનતે હુએ બી યદિ વિલિન્નતાઓં કે એકતા મેં વિલીન કરને કા કોઇ હાર્દિક પ્રયત્ન હમ ન દેએ, તો ઇસ કે સિવા કયા કહના પડેગા, કિ હમમેં યથેષ્ટ ક્ષમતા નહીં હૈં, કિ હમ અપને વિખરે હુએ અંગોં કેા ઇકકૂા કરેં !

દો ખાતેં તો હમારે સામને પ્રાયઃ પ્રત્યક્ષ હૈ:—

(૧) હિંદુસંગઠન કિસી અન્ય આન્દોલનપર અવલમ્બિત નહીં હૈ. ચાહે કોઇ આન્દોલન ચલે યા ન ચલે, ચાહે અવસ્થા કિતની હી કયોં ન બદલ જાયે જગતકે હિંદુ-સભ્યતા, હિંદુ-આદર્શ તથા હિંદુ-ઉત્કર્ષ કી રક્ષા કરને કી આવશ્યકતા હૈ, તખતકે હિંદુ-સંગઠન કે આન્દોલન કી આવશ્યકતા બી નિર્વિવાદ હૈ.

(૨) હિંદુ-જાતિ કેા અપને આપ ખજા ઉપાર્જન કરના હૈ. ઉસકા એસા સોચના વૃથા હૈ કિ વહ કીસી દુસરી જાતિ કે અસહયોગ યા સહાનુભૂતિ સે કુછ પાયેગી યદિ ઉસકે અપને પૌરુષ સે, અપને ઉચ્ચમ સે, અપને અધ્યવસાય સે કુછ લાભ નહીં હુઆ, તો વહ નિશ્ચય જાને કિ ઉસે કિસી દુસરે કા મુંહ તાકને સે કુછ લાભ હોને કા નહીં.

સારા સંસાર અપની જાતિ, અપને દેશ ઔર અપને ધર્મ કી ઉત્કૃષ્ટતા જગત મેં સ્થાપિત કરને કે વિષે ઘટપટા રહા હૈ. હમ ઉન જાતિયોં કી પ્રતિદ્વિંદિતા દેખ રહે હૈ. એસે સમય મેં જજ હિંદુ-જાતિકો અપની વિભિન્નતા ખનાયે રખને કી હી લગન લગી હુઇ હૈ, તખ હમ ઇસસે કયાનિષ્કષ્પ નિકાલે?

ભારતવર્ષ મેં આજ દો વાતોંપર વિશેષ જોર દિયા જા રહા હૈ. એક તો ‘હિંદુ ઔર મુસલમાનોં કે ખીચ એકતા’ ઔર દુસરી-‘સ્વરાજ્ય’ પર જજતકે હિંદુઓં કી આવાજ એક નહીં હોંગી, ઉનકી ક્રિયા એક મનસે નહીં કી જાયેગી, તખતકે મુસલમાનોંસે સમજૂતા કરેંગા તો કૌન ઔર સ્વરાજ્ય મિલેગા તો કિસે ?

હિંદુ-જાતિ આજ કે દિન કા મહત્વ સમજે, શક્તિ કી ઉપાસના કરે. ઉસે અપની રક્ષા આપ કરની હૈ. શક્તિસંચય કરને કે વિષય મેં ઉદાસીનતા દીખાના માનોં અપને આપહી આત્મચાત કરના હૈ. શક્તિ-સંચય કર લેને પર હી હમ ‘રામરાજ્ય’ સ્થાપિત કર સકતે હૈં. હિંદુ-જાતિ નિરીહતા છોડે, અવિશ્વાસ છોડે, હિંદુસભાકે કાર્યકર્તા નિરુત્સાહ ઔર નિરુચ્ચમ કે વશીભૂત ન હો તબી લગવાન હમારા સહાયક હોગા ઔર હમ અપને લક્ષ્યકી પૂર્તિ કરેંગે.

શ્રીરામચંદ્ર

(લેખક:—આબુ કેશવચંદ્ર ગુપ્ત-તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના “હિંદુપંચ” ના અંકમાંથી)

ચૈત્ર કી શુભ રામનવમી! આજકે દિન દીન ભારત, રઘુકુલકે ચંદ્ર શ્રીરામચંદ્રકી પુણ્ય-સ્મૃતિખહનેકો અપને સ્મૃતિ-ભાંડારકી એક શ્રેષ્ઠ સમ્પત્તિ લેકર, ઐશ્વર્ય કે મદ મેં અપની હીનતા, હીનતા ઔર જજતા કી અનુભૂતિ સે બી પરે હો ગયા હૈ. હો ભત્રા કયોં નહીં ? પ્રાચીન ઔર નવીન કે મધ્યમેં ભાવકા એક સ્રોત તો નિરંતર ખહતા હી રહતા હૈ. જિસ પ્રકાર કિસી વ્યક્તિ કે સમસ્ત જીવનકે લિન્ન-લિન્ન-સ્તર, લિન્ન લિન્ન યુગોં કી ભાવના ઔર કલ્પના, ધ્યાન ઔર ધારણા તથા કૃતકર્મા કે કર્તૃત્વ કે આભમાન કે ઉપર હી ઉસકા વ્યક્તિત્વ પ્રતિષ્ઠિત હૈ. વૈસેહી જાતીયતા કે અંતઃસ્રોત કી વિશિષ્ટતાકી અનુભૂતિકા મૂલ્ય બી લિન્ન લિન્ન યુગોંમે અપને સંઘ કે કર્તૃત્વ કા અભિમાન હી હૈ. અનેક સામાજિક અનુષ્ઠાન આંશિક ભાવ સે દેખનેપર તખતકે વિચારાનુમોદિત નહીં માલુમ પડતે, જજતકે ઉન્હેં પૂર્ણ સમાજ કે અંગસ્વરૂપ માનકર ઉનપર વિચાર નહીં ક્રિયા જાતા. શ્રીરામચંદ્ર કા વનવાસ, લક્ષ્મણ કા ત્યાગઆદિ અનેક ઐસી ઘટનાઓં કા ઇસ ક્ષત્રિય-અવતાર કે જીવન કે સાથ ધનિષ્ઠસંબંધ હૈ, કિ ઉન્હેં સમજનેકે વિષે અહિંદુઓં કા બહી કદિનાઇકા સામના કરતા પડતા હૈ; પરંતુ આર્ય-જાતિકે સમસ્ત સંસાર કે અંતસ્તત્ત્વ-નિહિત આદર્શ કી દષ્ટિ સે દેખને પર ઇસમેં તનિદ બી સ હ

नहीं रह जाता, कि श्रीरामचंद्र के समान आदर्श महापुरुष का शरीर धारण कर लगवाने ने लोकशिक्षा प्रदान की है, वह यही ही अमूल्य है।

लगवाने के दसों अवतारों में श्रीरामचंद्र कर्म के अवतार हैं वे क्षत्रिय थे और कर्म ही क्षात्र-धर्म का भीष्म है। शोकपर शोक आकर धर्मराजपुत्र के पैरोंपर पड़ा आ-आकर गिर पड़े और चूर-चूर हो गये—कमल के पत्ते पर पड़े हुआ जल-भिन्दु की तरह अनाद्रुत, असंलग्न और विजित हो गये ! किसी प्रकार का शोक उनके अभिभूत कर अकर्मण्य नहीं बना सका। यह था सहिष्णुता, क्षत्रिय-तेज, निष्काम-कर्म अथवा शम-दमनतितिक्षा से पुष्ट हुआ विक्रम। धर्म के उपर प्रतिष्ठित कर्तव्य की साधना का अभाव ही शायद धर्म की गतानि है। यही बात उस समय हुई थी, धर्म के लिये नारायण ने अपने को श्रीरामचंद्र के रूप में प्रकट किया था। सीता लक्ष्मी है, स्वर्ग की सम्पदा है—नन्ही को पाने के लिये धर्म क्षत्रियवीर को शिव-धनुर्बल-रूपी शिवशक्ति की परीक्षा देनी पड़ी थी; परंतु धर्म ही दुर्लभ नारी-रत्न को जिसने वनवास दे दिया, वह और भी उंची शक्ति थी—निर्लो-भिता, देव-दुर्लभ संयम और सत्य के चरखोंपर आत्म-अविदान ! आसुरी विक्रम के आदर्श रावण ने उसी सीता को हरण कर लिया। प्रभु ने पुनः अपने क्षत्रियविक्रम की परीक्षा दी—धर्म के सामने अधर्म पराजित, विध्वस्त और लज्जित हुआ। फिर धर्म सीता का उद्धार लाल के लिये नहीं, कर्तव्य-पालन के लिये किया गया। फिर उसी रत्न को क्षत्रिय-राज के उच्च कर्तव्य के आदर्श की रक्षा करने के लिये वनवास करने को भेज दिया गया। प्रगल्भनुराग के उच्च आदर्श के लिये—मूर्ध और मिथ्या संदेह में पड़कर अपनी युद्धि और ज्ञान को जो देनेवाली प्रण की प्रति के लिये—धर्म निष्काम कर्म-वीर नरपति की आज्ञा से उस रमणी-रत्न की वनवासिनी बनना पड़ा। 'राम' यह शब्द मुँह से निकलते ही हम एक आदर्श कर्तव्ययुद्धि और प्रगाढ़ संयममूलक नीतिज्ञान के मानी समझते हैं। नवीन जगत में भी अठारहवीं शताब्दी में ऐसी ही एक समस्या उठ खड़ी हुई थी। राज-पत्नी मेरी ऐन्टनी को मूर्ध और प्रतिहिंसापरायण प्रण के कारणों से कटवाना पड़ा था। आधुनिक इस के प्रतिपाद में भी ऐसा ही हुआ। धर्म के लिये "डिप्लोमेसी" (दूत-नीति) के हिसाब से भी राम-युद्धि पड़े उँचे दर्जे की राजनीति है। प्रण के विद्रोही हो जानेपर तो महारानी को जो ही देना पड़ता। मैं यह नहीं कहता, कि सीता के वनवास के मूल में लय था; परंतु मेरे कहने का मतलब यह है, कि यदि राजनीति के हिसाब से भी देखा जाये, तो धर्म कार्य से उच्च श्रेणी की नीति का परिचय प्राप्त होता है।

हिंदुओं के समस्त अनुष्ठानों का आदर्श पृथ्वी के अमूल्य पुराण 'रामायण' में है। जिन सभ्य नीतियों के अनुशासन को विधिबद्ध करने के लिये वर्तमान सारा जगत लावराज्य में यज्ञर काट रहा है, उन्हीं सभ्य नीतियों से लगे हुए कार्यों के दृष्टांत श्रीरामचंद्र और रघुवंश के प्रतिपाद में लगे पड़े हैं। कौलिक धर्म या यज्ञ के साथ राष्ट्र का किस प्रकार समाधान हो सकता है ? उसकी भीमांसा रामायण में है। वसिष्ठ और विश्वामित्र नैतिक और धार्मिक लावा के नमूने हैं। वह शक्ति राजशक्ति की तलवार और कर्म के उपर निर्भर करती है—क्रियाकांड के प्रवर्तन के लिये, अन्याय के शक्ति के द्वारा दमन करते समय। परंतु राजशक्ति का नीतिज्ञान न्यायविचार के लिये धार्मिक आदर्श के सामने ही घुंटेने टेकता है। ताडका-रूपिणी अधर्म-मूर्ति के विनाश करने की मानसिक वृत्ति तो ब्राह्मण की थी; परंतु बुद्धिमान क्षत्रिय की थी। अहत्या के स्थविरता-रूप छोड़े हुए पापों का अंत करने की चेष्टा और संधान तो ब्राह्मण का था, परंतु उस प्रस्तरीय अन्त्याय का अंत किया क्षत्रिय अवतार के चरखों के स्पर्शने !

अरपृथ्वी के जिस अज्ञानाधिकार में आज हिंदु-संसार डूबा हुआ है, रघुकुणभूमि श्रीरामचंद्र की तेजोमयी दीप्ति उसके लिये रोशनी का काम कर सकती है। गुह्य व्याजल था; परंतु पूर्ण-ब्रह्म राम उसके मित्र थे, यज्ञ का दासत्वधर्म उसको घृणा का पात्र नहीं बनाता—अज्ञानता है। पूजनीय बनाता है—धर्म नीति के निदर्शन श्री हनुमान है। ये दास थे, सेवक थे; परंतु उसी अटल लक्ष्मिने हनुमान को ऐसा बना दिया, कि ब्राह्मण भी उन्हीं प्रणाम करते हैं। फिर द्वापर-में गोकुलचंद्र श्रीकृष्ण ने विदुर के घर जा, अपने साग-पात आकर, धर्म नीति का प्रचार किया था, धर्म लक्ष्मि ने विभीषण को वरेण्य बना डाला है, विभीषण के हात बाँका के सिंहासनपर गड़े हुए थे, वह स्वर्गति-द्रोही, अंधु-विरोधी था। आतृत्सल श्रीरामचंद्र ने क्यों धर्म राक्षस को अपना

अनुसर जनाया था, यह सोचकर जड़तसे लोग अथले में पड जाते हैं; परंतु इसका कारण असब में यह था, कि विभीषण प्रभु के अंकित लक्ष्य थे. ऐसी अथवा लक्षित को तुच्छ सम-जने से लक्ष्य की जे छहय को आधनेवाली शक्ति है, उसका अपमान करना होता, इसीसे रघुकुल-मण्डि ने विभीषण को अपने शिगिर में स्थान दिया था. विभीषण अनार्य राक्षस थे. आर्यों के विधानियम की तराजूपर विभीषण को तौलने से तो न्याय की भयोदा अलुपण नही रहती. व्याघ्र या सर्प का विचार मनुष्य के नीतिशास्त्र के अनुसार करना, व्याघ्र या सर्प के उपर धार अविचार करना है. राक्षस स्वभावतः क्रूर, अत्याचारी, मायावी था-उसकी अभिव्यक्ति में क्रमशः लक्षित और महत् की सेवा आ पड़ी; अत्याचार के विरोध में छहनेवाली तरवार ने राक्षस को अभिव्यक्ति के उंचे स्तरपर पहुँचा दिया था. उसी माप-दंड से मापने से समझ में आ सकता है, कि क्यों विभीषण के चरित्र के महत्त्व, उदारता और ऐकान्तिक लक्षित ने उसको हनुमान आदि उंचे दर्जे के लक्षितों की श्रेणी में पहुँचा दिया था ?

आसुरी संपत् और सात्विक संपत् का पार्थक्य रामायण में ही चित्रित कर के दिखलाया गया है. अयोध्या और सेने की लंका इस तुलना के दृष्टांत है. अन्य दृष्टांत राजकुमार राम-लक्ष्मण और छंद्रजित आदि राजकुमार हैं. वीरत्वमें छंद्रजित आर्य-राजकुमारों के समकक्ष था, परंतु क्षमता का अंत यही हो जाता है. शेष जे कुछ है, वह प्रकृति की विभिन्नता का निदर्शन है.

प्राचीन भारत का समाज-शरी मूल पारिवारिक जवन की धनिकता के ही उपर प्रतिष्ठित था. वह प्राचीन जगत का ही विशेषत्व था. संघर्षरुद्धता की लक्षित जोत्र में थी. पदवे-पदव यूरोप ने ही इसमें गडगड घोटाळा किया है. वहां के स्त्री-पुरुष आणकड़ अपनी मनोवृत्ति के उपर संघ की स्थापना करते हैं-वहां सभी स्वतंत्र है, कोछ किसी के साथ अंधा हुआ नहीं है. सभ अपनी अपनी रचि और वासना के ही अंधन में अंधे हुए हैं. वंश की धारा वंश के नाम के साथ ही पर्ववसित हो जाती है. मनुष्य आहें तो उसको ली अदल दंड. छंद्रजित में पिता की स्थावर संपत्ति का उत्तराधिकारी केवल उसका जडा भेटा ही होता है. विवाह के नियमों में सपिंड, सगोत्र, समा-क्षोयक आदि के जगडे-जंजट नहीं है. लाघ-अलन में ज्याल नहीं होता और लोग यदि जुआ या मासी के साथ ज्याल कर लें, तो उनकी संतान नरन भानी जगेंगी; परंतु आर्यावर्त के इस दूटे-कूटे समाज में ली सपिंड और सगोत्र का ज्याल हटा देना जडी मुश्किल जात है. सभ लाघों को छकटे एक परिवार में रहना पडता है, इस यौथ-परिवार का रहस्य समझ लेने से ही राम, लक्ष्मण, भरत और शत्रुघ्न के स्नेह की शिक्षा समझ में आ जाती है. तली समझ में आता है, कि क्यों युवक भरत ने एक छतने जडे राज्य को अकरमात हाथ में पाकर ली वन में जडे हुए अपने सौतेले लाघ की जडा सिंदासनपर रण दी और आणकड़ की नीति के अनुसार अपने को पूरा भूर्भ अमालित कर दिया. इस आतृप्रेम के महत्त्व और उदारता को वडी लवी लांति समझ सकता है, जिसने पारिवारिक प्रेम को ही समाज की लक्षित के रूप में देभना सीखा है. यह अनुष्ठान हिंदु-समाज के मूल में है-इसी जिये जिस ग्रंथ ने इस अनुष्ठान को उच्च स्थानपर जिठा रखा है वह ग्रंथ हिंदु के जिये आदर्श ग्रंथ है.

और रामायण की महावक्षी जननी-चिरदुष्पिनी सती, गृहलक्ष्मी, राज्यलक्ष्मी, विष्णुप्रिया, सीता सतीत्व की मुकुटमण्डि और कामवता के आवरण के भीतर हिमालय की तरल दृढ है, वे चिरचिर-हिंसी हैं, तो ली सना ही श्रीरामचंद्र के छहय के पवित्र से ली पावत्र गुप्तस्थल में वे कमल के सिंदासनपर भैरी छुई हैं. जननी को उस अमल-शुभ्र मन की न्योत्सना की छटा ने अंधकार से मलिन जने हुए आर्यावर्त को युग-युगांत से उदलसित कर रखा है. जननी का नाम लेते ही सभसे पहले माँ जननी की वात याद आती है. पूर्णब्रह्म के नाम के साथ नाम लेते हुए आण ली हम सीताराम कहते हैं-श्रीरामचंद्र के पवित्र नाम का उच्चारण करने के पहले हम कल्याणमयी माता जननी का पवित्र नाम लेते हैं. सीता के दुष्म की कथा स्मरण कर जगत के जव कितना सुभ पाते हैं! क्योंकि जगन्माता के सामने दुष्म को सदा पराजित होना पडा था.

इस शुभ रामनवमी के दिन भैने स्वजति और स्वदेश की भंगल कामना से प्रेरित होकर ही उस रघुवंश की कथा की आशोचना करने का दुस्साहस किया है, जिस रघुवंश की कथा कहते समय

अमर कवि कालिदास ने हताश लाव से कहा था:-

क सूर्यप्रभवः वंशः क चाल्पविषया मतिः । तितीर्षु दुस्तरं मोहादुद्धेपनास्मि सागरम् ॥

उन्हीं रघुकुलमण्डि के श्रीचरित्रों में प्रणाम कर मैं प्रार्थना करता हूँ, कि उनका आदर्श फिर भारत में दिशा देने लगे, धन धर्म ध्यान के द्विों में वे फिर सबीके हृदय में उतर आये और अपने अभोध भाषों से जडता, अज्ञता, हिंसा शोष और बीरुताइपी राक्षसों का वध कर डालें।

श्रीरामचंद्रल का अहिंसावाद

(लेखक—श्रीयुत पं० अदरीनाथ लहृ जी. जे. 'हिंदुपत्र' ता. ७-४-२७ ना अंकमांथी)

आजकल हमारे देश में अहिंसावाद की धूम मची है। किसी जति की अधोगति का यह सत्यसे प्रत्यक्ष प्रमाण है कि वह 'अहिंसा' 'अहिंसा' चिन्ताओं और करे विपरीत आचरण, महात्मा गांधी के कहने से लोग और भी अधिक अहिंसावाद-वादी बन गये, यद्यपि महात्माजी के सिद्धान्त का भर्म विरसे ही समझ सके। लला सोचने की आत है जिसे संसार में कुछ काम करना हो, वह ऐसा कैस कर सकता है कि किसी के तन या मन को न दुभावे ? जो किसी के तन या मन को न दुभावगा वह तो कुछ भी न कर सकता। यहांतक कि उसके लिये भोजन करना भी असंभव हो जायेगा; क्यों की अन्न में ही जिव है, और दूध दुहना गौ की सन्तान का भोजन छीनना है ! देखिये, कैसा धर्मसंकट है ! यदि हम देश की उन्नति की ओर ध्यान देते हैं तो 'वसुधैव कुटुंबकम्' नीति से लष्ट होते और अलुत से विदेशियों के स्वार्थों का हानि पहुँचाकर उन के तन और मनको कष्ट पहुँचाते हैं। यदि हम समाजसुधार के काम में लाय जायते हैं तो पुराने विचार के लोगों के ल दुभाते हैं ! जो जन्म के कायर हैं, वे धर्मी प्रकार के विचार किया करते हैं। जिस जति के लोग धर्महि का रूपा पया जय, दिनभर अही-आते में जुके हिसाब लरे, अपने लाभ का गला काटने और उसे तयाह करने के लिये जल और धरेय रये, भेद्यमानी का आसरा लेकर दीनजनोंपर डिकी करा लें और उस के वर्तन-लांटे चिकवाकर उनके अन्धों और स्त्रियों के घर के बाहर निकलवा दें, वे सांज के आँटियों के दाना डालें और मंदिर में धंटा हिलावे और अहिंसावादी कहलावे ! मर्यादा-पुरुषोत्तम श्रीरामचंद्रल इस प्रकार के ढोंग के पूरे विरोधी थे। मर्यादा की रक्षा के लिये हिंसा का सहारा लेकर छल-अल-कौशल से लोकहित करना ही उनका उद्देश्य था और वह उन्हींने उके की स्याट पूरा किया। आजकल की विचारपरंपरा तजसे अलुत कुछ अदल गयी है। धर्मलिये उनके कुछ कामों से हम लये ही सहमत न हों, पर अधिकांश में उनका चरित्र आदर्श ही था, धर्ममें सदेह नहीं। उन्हींने हमें दिशा दिया है, कि मर्यादा की रक्षा और ढोंग का विनाश कैसे करना चाहिये।

स्त्रीपर शस्त्र उठाना वीर के शोभा नहीं देता, पर यदि स्त्री दुराचारिनी हो और लसे आदमियोंपर व्यर्थ टूटी पडती हो, तो उसे उद्वल जनाना या उचित शिक्षा देना पाप नहीं। शर्पणुभा के साथ यही किया गया।

यदि उपासना में लोग विघ्न जायते हैं, तो उनका पूरा विनाश कर डालना धर्म है, ऐसा न करनेसे अधर्म जडेगा और मनुष्य का—अपने विश्वास के अनुसार उपासना करने का—जन्मसिद्ध अधिकार छिन जायेगा और दुष्टों के अपनी दुष्टता की आनगी दिभाने का हौसला अढ जायेगा; यही सोचकर रामचंद्रल ने यज्ञों के विध्वंस करने और ऋषियों की पूजा में आधा डालनेवाले राक्षसों का निर्दयतापूर्वक वध करके भारत की लावी संतान के रास्ता दिभाया। यदि उन्हींने ऐसा न किया होता, तो आर्यजति का राक्षसों ने लुभंडल से कभीका शोष कर दिया होता।

चरित्रहीन व्यक्ति के सुधारने का पूरा प्रयत्न किया जायँ; यदि वह न माने तो उसे पूरा हंड दिया जायँ, और धिस बात का कभी विचार भी न किया जायँ, कि वह धनी है या निर्धन, राज है या रंक, उन्ही जति का है या नीची का। प्रलुता, धन या उन्मू जति की आड में डिये गये पापों का सहन करनेवाली जति के लोग 'मनुष्य' कहलाने के दावा नहीं कर सकते; क्योंकि वे पशुओं से भी

गये हैं। अछुत उच्चकुल का ब्राह्मण, जडा ही विद्वान, तपस्वी, महापत्नी रावण जग हूँसरे की स्त्री को लेकर लागता है, तो कुत्ते की मौत मारा जाता है, और ब्राह्मण होने के कारण जन्म से ही अग्रज होने की बात धूल में मित्रा दी जाती है ! जग हूँसरे की स्त्री को लगानेवाला वेदज्ञ पंडित रावण इस व्यवहार का पात्र समझा गया, तो और लोग ने ऐसा करें, क्यों न सीधे उसी घाट उतारे जायें ? यह जे ब्राह्मण, जे क्षत्रिय, जे वैश्य और जे शूद्र अपनी स्त्रियों का अपमान होता देख सकते हैं, वे किस भिरतेपर रामचंद्र का भ्रंश और मर्यादा-पुरुषोत्तम मानते हैं, यह समझ में नहीं आता! समर्थ आदिमियों की क्षमा 'क्षमा' कहलाती है, कायरों की क्षमा 'क्षमा नहीं' कहला सकती।

श्रीरामचरित्र और वर्तमान हिंदुजति

(लेखक—श्रीयुक्त-गोवर्द्धनलाल ऐम. ऐ. बी. ऐल. 'हिंदुपंथ' ना ता. ७-४-२७ ना अंकमांथी) पर्वों या त्योहारों की जतीयता के साथ धनिष्ठ संबंध है, हम किसी जति के पर्वों का ऐक ऐसा आधना कह सकते हैं, जिसमें उस जति के ध्येय और आदर्श, उसकी वासनाओं, उसके भाव और विचार ही-हीक प्रतिबिम्बित होते हैं। पर्वों में किसी जति का मन और हृदय ज्वाल कर रखा हुआ होता है। ध्यान-पूर्वक देखने से हम इन पर्वों के द्वारा किसी जति के मन में उठने-वाली विचार-लहरियों का स्पष्ट अवलोकन कर सकते हैं तथा उस के हृदय-रूपरेखा का साक्ष्य सुन सकते हैं। पर्व जतीयता की वह डोरी है, जे सभी व्यक्तियों का ऐकसाथ बांधकर सुसंगठित र-अती है; परंतु यह प्रेम की डोरी है-बोले की शुष्मता नहीं। इसका आधार दयाव या जल-प्रयोग नहीं, वरन स्नेह और श्रद्धा होती है। यह स्वेच्छा की जेरी है। यह जतीय ऐकता का चिह्न और जतिय धृष्टाशक्ति का द्योतक है। पर्व सामूहिक जवन का सङ्घ और यथार्थ जनाने के साधन होते हैं। यह ऐकता और विशुद्धता का दूर हटाये रखते हैं। किसी जति के हजनों और जाणों मनुष्यों का ऐक जनाने रखने में यह प्रधान भाग लेते हैं। इन पर्वों में जतियों का व्यक्तित्व केन्द्रित होता है। किसी जति का पर्व वह स्त्रोत है, जिसके मध्य से जतीय जवन, भरसाती न-दी की तरह, गरजता और उलय कुओं से टकराता हुआ प्रवाहित होता है।

जति और राष्ट्र के निर्माता-व्यक्तियों के हृदय में जतीय भावों का दृढ़ करने, जतीय आदर्शों और महत्वाकांक्षाओं का गहरे तौरपर अंकित करने-समस्त मनुष्यों का ऐक और सुसंगठित करने तथा जति के सभी लोगों का ऐक हूँसरे के प्रेम में शराभार रखने के लिये ही, पर्वों और त्योहारों की सृष्टि हुई है। अक्सर पर्वों में संक्षिप्त रूप से किसी जति का इतिहास भी निहित होता है, अक्सर पर्वों के मध्य से हमें धनुषों की टंकार, वीरों के हुँकार, सेनाओं के चीन्कार, विजय के गंभीर अट्टहास या पराजय के करुण आर्तनाद की ध्वनि सुनाई देती है। जैसे पर्वों पर ध्यानपूर्वक विचार करनेसे हम देख सकते हैं, कि विपत्ति के घने और काले आदलों ने किस प्रकार देदी-प्यमान जतीय गौरव और वैभव को अधकाराच्छन्न करना चाहा था—जतीय नौका किस प्रकार लहर में पड़ गयी थी—किस प्रकार जतीय स्वतंत्रता का सूर्य अस्तायल का जनेवाला था तथा किस जल और पौरुष, किस उत्साह और उमंग, किस उत्सर्ग और अविद्वान, किस सम्येष्टता और सज्जता, किस धीरता और अध्यवसाय, किस उपाय और प्रयोग के द्वारा जति ने उसका सामना किया और विजय प्राप्त की ? शायद देवताओं और असुरों तथा राम और रावण के युद्ध का भी यही तात्पर्य है, अक्सर पर्व ऐसी ही विजयों की जयंतियों या जति के लाउले-आं-ओं के तारे हृदय के स्वामी-वीर नेताओं के स्मारक हुआ करते हैं। जैसे पर्व हमारी आंओं के सामने इन नेताओं के धवल-निर्मल चरित्र उनके देवदुर्लभ गुण, उनकी निरपेक्षता और सदाचार, उनकी सच्ची लगन और अदम्य उत्साह, उनकी विचार-गंभीरता और दूरदर्शिता, उनकी तन्म-यता और कार्य-क्षमता, ऐव सभसे बढ़कर जति के प्रति उनकी प्रगाढ़ प्रेम,—जतीय आदर्श के प्रति उनकी समुद्रवत् गहरी और अथाह लज्जित के उपस्थित करते हैं; पुरानी स्मृति का ताज कर के हमें जतीयता के पवित्र सुधा-पान से विभोर, उल्लास से शराभार और उत्साह से ओत-प्रोत

करते हैं, वह हमारी तुच्छता और संकीर्णता, हमारे भ्रम और कापुरुषता का हरण करके हमें उच्च और विशाल बनाते हैं। उनके द्वारा हमारे सभी पाप और संताप नष्ट होते हैं, हमारी कान्ति और निश्चिन्ता दूर होती है और हममें अल और उत्साह का संसार होता है। हम निर्मल, शुद्ध और स्वच्छ बनते हैं, उनके द्वारा हमें जति से पृथक् अपने अस्तित्व तक का भी ज्ञान नहीं रह जाता। उनके द्वारा हमारी नसों में उस विद्युच्छक्ति का, हमारे हृदय में उस उमंग का, संसार होता है, कि हम जति के कल्याण, जतीय आदर्शों की रक्षा के लिये भर भिड़ने तक का तैयार हो जाते हैं। उनके द्वारा हमारे हृदय में जतीय व्यक्तित्व की जड़ें मजबूत होती हैं—जतीय आत्मा के साथ हमारी क्षुद्र वैयक्तिक आत्मा का साक्षात्कार होता है और हमारी क्षुद्र आत्माओं अपने अलग-अलग अस्तित्व को छोड़कर विराट जतीय आत्मा में—समुद्र में जल मिलनेवाली नदियों की तरह—विलीन हो जाती हैं।

मेरा विश्वास है, कि जिस तरह प्रत्येक मनुष्य को एक भास व्यक्तित्व या विशेषता प्राप्त है—ज्यों कि कोई हो मनुष्य सिर्फ इपरंग, आकार और आकृति में ही नहीं, वरन स्वभाव और गुण धर्मादि में भी—ही एक एक दूसरे की तरह नहीं होते—प्रत्येक मनुष्य किसी-न-किसी प्रकार दूसरों से भिन्न होता ही है और यही उसका व्यक्तित्व है—उसी प्रकार जतियों का भी एक व्यक्तित्व या विशेषता होती है, जिस प्रकार भारत सिर्फ छट या नूने धर्मादि का ढेर नहीं है, जिस प्रकार कोई चित्र सिर्फ नाना प्रकार के रंग या कागज—मात्र नहीं है, जिस प्रकार कोई संगीत सिर्फ सारि-ग-म धर्मादि नहीं है, जिस प्रकार कोई वृक्ष सिर्फ डालों या पत्तियों धर्मादि का समूह मात्र नहीं है, जिस प्रकार धन सभी वस्तुओं का एक संगठन, एक रचनात्मक एकता, एक विशेषत्व प्राप्त है—उसी प्रकार जति की भी एक विशेषता, एक आत्मा होती है। जतियों केवल—मात्र व्यक्तियों का समूह नहीं है, अनेक होते हुए भी जति के सभी मनुष्य, जति के नाते, एक-दूसरे के साथ एक लापा, एक प्रकार के वसनभूषण, रहन-सहन, एक धर्मसिद्धांत या धित्वास, एक भूत, वर्तमान या भविष्य परंतु सगसे जुड़कर एक आदर्श, सभ्यता या संस्कृति के सूत्र में जड़े हुए होते हैं। अपने आदर्श और संस्कृति की रक्षा करना प्रत्येक जतिकी पवित्र कर्तव्य है। ऐसा करके ही वह अपने को और समस्त संसार को संपूर्ण, समुन्नत और सुखी बना सकती है, जिस प्रकार प्रत्येक जति में दूसरों का अनुकरण करनेवाला तथा अपना कोई भास सिद्धांत न रचनेवाला मनुष्य अवज्ञा की दृष्टि से देखा और तुच्छ अनुमान किया जाता है, उसी प्रकार अपने जतीय आदर्श और सिद्धान्तों पर न यत्ननेवाली जति भी धृष्ट और अवज्ञा की पात्री बनती है।

हम अभी कह चुके हैं, कि जिस प्रकार प्रत्येक मनुष्य को एक भास व्यक्तित्व, विशेषता या आत्मा प्राप्त होती है—जिस प्रकार प्रत्येक मनुष्य भिन्न-भिन्न भावों, जज्जातो, उमंगों, कामनाओं और अभिलाषाओं से बना होता है—जिस प्रकार प्रत्येक मनुष्य जवन का भिन्न-भिन्न उद्देश रचता है और संसार को एक ही दृष्टि से नहीं देखता,—जिस प्रकार विविध घटनाओं का विविध मनुष्यपर एक ही प्रभाव नहीं पड़ता,—जिस प्रकार एक ही तरह के भोजन, वस्त्राभरण और अध्ययन सभी मनुष्यों को रुचिकर नहीं प्रतीत होते,—जिस प्रकार प्रत्येक मनुष्य की विचार-धारा समान वेग और एक ही पथ से प्रवाहित नहीं होती,—उसी प्रकार भिन्न-भिन्न जतियों की भी भिन्न-भिन्न अंतरात्माओं, भिन्न-भिन्न आदर्श, संस्कृति और विचार दृष्टि होती है, विश्वभर संसार को भिन्न-भिन्न जतियां अपने भास दृष्टिकोण से देखती हैं। संसार में अपने स्थान और कर्तव्य, जवन के उद्देश और लक्ष्य के संजघ में प्रत्येक जति के अपने भास विचार या सिद्धान्त होते हैं, इसी विशेषता को मनुष्य या जति का स्वभाव, व्यक्तित्व, धर्म या संस्कृति कहते हैं, अतएव अपने व्यक्तित्व को विकसित करना, अपने लक्ष्य को प्राप्त करना, अपने स्वभाव को उन्नत बनाना प्रत्येक जति का अधिकार ही नहीं, वरन कर्तव्य ही है—क्योंकि नानात्व असादृश्य या विविधता ही संसार का आधार है, इसी में जवन का स्वाद और सौंदर्य है, स्वर्ग की भिन्नता, परिवर्तन और उतार-चढ़ाव में ही संगीत का आनंद है, कथ रंगों का मिलावट अथवा उन-के कहीं-पर गहरे और कहीं-पर प्रीति होने से ही चित्रों की शोभा है। विविधता ही संसार और सृष्टि का आश्रय है, जवनका रहस्य इसीमें केन्द्रीकृत है, पूर्ण एक-रूपता, अटूट समानता, अवि-

खिन्न सादृश्य, मृत्यु या प्रलय के लक्षण हैं, धर्मविधे मनुव-समाज की उन्नति और पूर्ण विकास में सभी जातीय विन्नताओं और विवक्षितताओं की आवश्यकता है, धर्मों से किसी एक के नष्ट हो जाने से मनुष्य की पूर्ण उन्नति में बाधा पड़ती है; मनुष्य का पूरा विकास नहीं हो सकता, धर्म विशेषताओं से किसी एक के नष्ट हो जाने पर समस्त मानव-समाज दरिद्र हो जाता है।

अतएव जातीयता की रक्षा करना, जातीय संस्कृति को जग्यये रखना, जातीय आदर्श पर चलते रहना, प्रत्येक जति का धर्म है। यह केवल जातीय गौरव का ही अनुरोध नहीं है, सार्वभौम दृष्टि-समस्त मनुष्यता की दृष्टि से भी ऐसा करना हमारा पवित्र कर्तव्य है।

हम अभी हमें यह बूझें कि पर्वों के द्वारा अद्वितीय रूप से जातीयता की रक्षा होती है। पूर्ण उत्साह और श्रद्धा के साथ धर्म पर्वों का मनाये बिना जातीय आदर्श और संस्कृति की रक्षा होनी असंभव है; परंतु धर्म पर्वों का यंत्रवत् पालन करने से काम न चलेगा, हमें उनपर विचार भी करना होगा। अपने मस्तिष्क और हृदय दोनों से हमें धर्म का मनाना पड़ेगा। बिना ज्ञान के—बिना जातीय आदर्श और संस्कृति पर अच्छी तरह गवेषणा किये और उनके यथार्थ तत्त्व को हृदयंगम किये—बिना उनके महत्त्व को अच्छी तरह समझे—उनके प्रति यथार्थ लक्षित या श्रद्धा नहीं उत्पन्न हो सकती, इसी प्रकार बिना श्रद्धा और लक्षित के सिद्ध ज्ञान का भी कोष्ठ मूल्य या महत्त्व नहीं है, अतएव महापर्वों के दिन केवल भूमे रहने से या विशेष प्रकार का भोजन करने से, या किसी पुराण या धर्म-ग्रंथ से कुछ कथाओं के सुनने से, धर्म पर्वों का वास्तविक पालन नहीं हो सकता। हमें बूझना नहीं चाहिये, कि पर्वों का यथार्थ महत्त्व जातीय है, पारलौकिक नहीं; परंतु इस अन्वेषण के जमाने में हम जातीयतापिहीन श्रद्धालुकिहीन, ज्ञानशुद्धिहीन, जलपौरुषरहित, निर्लज्ज, आत्म-समान-शून्य हिंदुओं ने धर्म पर्वों को केवल परलोक की सीमा, मुक्ति या स्वर्ग प्राप्त करने का साधन मात्र बना रखा है। धर्म पर्वों के जरी करने में हमारे दूरदर्शी पूर्वजों का जो अलौकिक या उद्देश था, उस को हम अकेल बूझ गये हैं। सभी सांसारिक सुखों से वंचित, अनशन से मरनेवाली, “कटिमात्र पञ्चावृत” दासता की जंजलों से जकड़ी कुछ वर्तमान हिंदु-जति समस्त सांसारिक उन्नति—सभी जातीय महत्त्वाकांक्षा को व्यर्थ समझती है! उस के लिये देश, समाज या मनुष्य को भी सीमा नहीं है। संसार क्षणभंगुर है, जीवन अस्थायी—नहीं—नहीं, पानी का फुलफुला है। सांसारिक सुख नश्वर और नरक में खेले जाते हैं। पत्नी—पुत्र, कुटुंब-परिवार, सभ्य-सभ्य असभ्य में हमारे शत्रु ही हैं क्यों कि ये सब हमें माया-भ्रमता में इसाये और परलोक से भ्रमण पर करते हैं! काम, अर्थ, धर्म, मोक्ष सभी में समान रूप से विश्वास करनेवाली तथा वर्णाश्रम-धर्म का आविष्कार करनेवाली प्राचीन हिंदु-जति की सभ्य-की-सभ्य संतानों—सभी अवस्था और सभी आयु के लोग—आज लाज, वैराग्य, योग और सन्यास का स्वप्न देख रही हैं। हम आध्यात्मिकता या दार्शनिकता का आह्वान कितना ही देंगे क्यों न करें, इससे हमारी नपुंसकता, अधर्मियता और पुच्छता ही प्रकट होती है। हम अपनी अज्ञानता या दृष्टमंशुता के कारण अपनी हीनावस्था की कितनी ही विशद व्याख्या क्यों न करें, परंतु हम संसार के लिये धृष्टा, अवज्ञा और हसी के पात्र हैं और सदैव ऐसे ही बने ही रहेंगे।

जिस धर्म की व्याख्या करते हुये हमारे शास्त्रकार कहते हैं, कि इससे संसार या समाज का धारण हो वही धर्म है—अर्थात् जो धर्म केवल पारलौकिक ही नहीं, बल्कि इसका सामाजिक महत्त्व भी अधिक था।

“यस्माद्धारण संयुक्त स धर्म इति निश्चयः”

“प्रमथार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम्।” “धर्मेण विधृताः प्रजा।”

धर्त्यादि, धर्त्यादि (महाभारत, शां०) —धर्म या आचार ही इस धर्म, और समस्त संतों और महान् पुरुषों का लक्षण है।

“आचार लक्षणो धर्मः संतस्त्वाचार लक्षणाः। आगमानां हि सर्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते ॥”

(—महा० अनु०)

अब जो आचारधर्म समस्त आगमों में सर्वश्रेष्ठ गतज्ञाया गया है—जिस निष्काम धर्म की प्रशंसा स्वयं भगवान् ने भी अपने श्रीमुख से की है—जो धर्म स्वाध्याय परता का विरोधी, मनुष्यता का

प्रेमी, सेवा का चिरसंगी, प्रेम और सहानुभूति का आगार और क्षुद्रता और सङ्कीर्णता का शत्रु है—जो धर्म दृढवाद, अधविश्वास या मज्जल से उतना ही दूर है जितना कि पृथ्वी से सूर्य,—जो स्वतंत्रता और ज्ञान का मित्र और उन्नति का मार्ग तथा जीवन और विकास का नियम है—वही धर्म समय के दौर से आगे धीरे स्वारथपरता, नतीय द्वेष, कर्तव्य-विभ्रमता, अज्ञानता, कर्मशून्यता और नपुंसकता के अर्थ में प्रयुक्त हो रहा है। (धर्म और मज्जल के भेद और अर्थपर यहाँ अधिष्ठान के स्थान नहीं है। देखकर हमें इस की व्याख्या अन्यत्र और अपने “नीति-विज्ञान” नाम की पुस्तक में की है, जो पाठक आहो! तो देख सकते हैं।) किसी धीरे अधोगति, कितना लयानक पतन है! “हरिया में रहकर मगर से भैर” इसी का नाम है। हम जति में, समाज में रहते हैं; पर उसके प्रति अपना कोई दायित्व या कर्तव्य नहीं समझते। हम अपनी जिता स्वयं आप ही निर्माण कर रहे हैं। हम जिस जालपर भरो हैं उसी का काट रहे हैं। उस समाज की गोद में पलकर हम भरो और पुष्ट हुये हैं, उसीका हम हनन कर रहे हैं। क्या हमसे बढ़कर भ्रमता या कृतघ्नता का अनुमान भी किया जा सकता है ?

हमारे धर्म के अनुसार मनुष्य से बढ़कर कोई देवता नहीं है। हमारा धर्म ही मानव-समाज से प्रेम करता है, वह ही मनुष्यसमाज में मनुष्य की ही तरह अवतरित होता है। कर्तव्य की शिक्षा देने के लिये ही अनन्त ही अपने को अधनों से युक्त करता है। देशकाल-हीन होकर ही वह अपने को नतीय और सामाजिक नियमों की जालों से जकड़ होता है। वह स्वदेश-प्रेम, स्वधर्म-प्रेम, स्वजति-प्रेम की शिक्षा देता है। सभी वासनाओं और कामनाओं से रहित होकर ही वह कर्म में रत होता है; वह साधुओं का परित्राण और दुष्टों का विनाश करता है; आततायियों का दंड देकर वह नतीय संस्कृति, “श्रुतिमार्ग” की रक्षा करता है।

हमारी सभी देवदेवियों किसी-न-किसी प्रत्यय, किसी न-किसी आदर्श की उत्तीर्णगती भूतियाँ हैं। उनकी स्तुति और वंदना के द्वारा ज्ञान कर्तव्य, समाज-सेवा और सहानुभूति की शिक्षा प्रदत्त करना ही उनकी यथार्थ पूजा है। हमारे पूज्य पूर्वजों ने सिद्ध स्वर्ग या मुक्ति प्राप्त करने के अलिप्राय से कभी उनकी पूजा नहीं की; उन्होंने अपने सामाजिक कर्तव्य का विस्मरण ही नहीं किया; उन्होंने कभी संसार या समाज का ध्यान नहीं मारी।

अतएव निष्कर्षता के साथ केवल मज्जली हृदय समझकर, स्वार्थ के वशीभूत होकर जति और समाज से दृष्टा करके, सिद्ध मोक्ष, मुक्ति या स्वर्ग-प्राप्ति के अलिप्राय से, पर्वों का मनाना कदापि क्षम्य और न्याय नहीं है। केवल कुछ दिवसों में लूने रहकर या विशेष वस्तुओं का आकर; कानपर जल रम्यकर या दाढ़ों में राणी आँधकर या रामजीवा या रासजीवा देखकर ही हम धन पर्वों के महत्त्व और लक्ष्य से अलग नहीं हो सकते।

हमें धन पर्वों पर विचार और गवेषणा करनी होगी। हमें उन सिद्धांतों और आदर्शों का, उनका रक्षा के लिये धन पर्वों की सृष्टि की गयी थी, समझने का प्रयत्न करना पड़ेगा। हमें उन नतीय वीरों के, उनके उपलक्ष्य में, उनकी स्मृति के तात्पर्य करने के लिये पर्व मनाये जाते हैं चरित्र और गुण का श्रद्धा और स्नेहपूर्वक अध्ययन करना पड़ेगा और धन वीरों ही के समान हमें ही नतीय क्षितिके लिये अक्षरपरिहर होना पड़ेगा। हमें नतीय धनिलास का भनन करना पड़ेगा—हमें देव और दानव, सुर और असुर, आर्य और अनार्य के युद्धों पर विचार करना होगा।

पृथ्वी का भार धरण करने, दुष्टों का हनन और यज्ञों की रक्षा करने, आसुरी सभ्यता का मिटाने तथा आर्य-सभ्यता का स्थापन करने के लिये ही प्रत्येक अवतार में लगवान का आविर्भाव हुआ था। अतएव कर्तव्य-क्षेत्र से मुँह मोड़ने से और दायरसुलल त्याग और वैराग्य का ढोंग रचने से काम न चलेगा। ऐसा करना हमारी सभ्यता और संस्कृति के अक्षय विरुद्ध है। नतीय धनिलास के अध्ययन से साह्य विहित होता है, कि दासता के जमाने में, नतीय गौरव और कीर्ति के क्षीण और निस्तेज हो जानेपर, इस पाभर नीति का जन्म हुआ था। संसार का धनिलास हमें स्पष्ट तौरपर जतलाता है कि केवल दुर्बल और पौरुषहीन नतियाँ ही मज्जल, त्याग, वैराग्य धर्मादि की शरण लेती हैं। वीर और जलवान नतियों केवल कर्तव्य के अनन्त हैं। उनका समस्त जीवन अन्याय और अत्याचार, शोष और संताप, दुःख और दारिद्र्य से

युद्ध करने, जाति का मुष्ण विनश्यत करने, उसका सम्भ्रान्त और श्रीसंपन्न बनाने तथा उसका उत्तरोत्तर उन्नत करनेमें व्यतीत होता है।

विशेषकर वर्तमान समय में हमारे लिये अपने आदर्शों का समझने और उनपर ठीक गौर से चलने की ज़रूरी आवश्यकता है। इस समय हमारा जातीय जीवन संकट में है। आज हिन हमारे ऊपर एक-न-एक अत्याचार हुआ ही करता है। हमारी जन और माल, धन्य और सम्मान, हमारे नेताओं की श्रद्धा और हमारी कुलवधूओं का सतीत्व सगंके सग्न भूतरे में हैं। हमारी देव-देवियों की अवज्ञा हो रही है, हमारे मंदिर और मूर्तियों टूट रही हैं और नाना प्रकार से हमारी स्वतंत्रता का अपहरण हो रहा है। इस समय पृथ्वीपर हमारा अस्तित्व तक संदिग्ध हो रहा है। विधर्मी हमें अहिंदु बना छोड़ने की ही मानों प्रतिज्ञा किये हुआ है। इस समय हमारे सामने केवल दो ही उपाय हैं। या तो अपनी अकर्मण्यता और कायरता, अपने मिथ्या और जुके धर्म, त्याग और वैराग्य का त्याग करके हम कर्मक्षेत्र में उतर पड़ें और आर्य-सभ्यता और संस्कृति के लिये विरोधी शक्तियों के साथ मोर्चा दें, या नहीं तो हम सगंके सग्न अपने धर्म, सभ्यता और संस्कृति का ज्वांजलि देकर किसी प्रकार अपना और अवज्ञा, घृणा और लांछन सहते हुये अपनी कायर सुलभ आराम की श्रद्धा गिताते हुये परदेस की खिंता में विभोर रहें और समस्त जाति का अपनी सभ्यता और संस्कृति से विमुष्ण तथा विधर्मी होने दें। धन दौड़ सिवाय कुछ तीसरा रास्ता नजर नहीं आता।

इसी लयानक परिस्थिति का देखते हुये, जिसरी कुछ जातीय शक्ति का ऐकत्रित करने के निमित्त, कुछ महामना जातीय नेताओं ने संगठन का प्रियुल बनाया है। इसकी आवाज का सुनकर निःसंदेह कुछ जातीय सभ्यता और संस्कृति के अलिमानी सैनिक उनके अंड के नीचे आ ली उठे हैं। कार्यतः इस समय हमारे मन में तरल-तरल के संकल्प-विकल्प, नाना प्रकार के उद्धान और आवेग उठ रहे हैं। कुछ लोग तो इस पवित्र उत्साह से अक्षरशः उन्मत्त ली हो रहे हैं। इसी लिये हममें से बहुत से लोग आज अपने पिछड़े हुये लाभों का पुनः शुद्ध कर रहे हैं। इसी लिये आज हम अपने उन लाभों का प्रेम से आविगन करना चाहते हैं, उनके स्पर्शमात्र से हम पहले कलुषित हो जाते थे, शरी-भेरी के संघर्ष का तो नाम देना ही वृथा है। इसी लिये हम में से बहुत से लोगों ने जाति-पांति-तोडक-मंडलतक स्थापित कर लिया है। गरज यह कि अन्याय और अत्याचार से पीड़ित होने के कारण हममें पुनः जागृति आयी है और हम अपनी इस पतितावस्था का अंत करना चाहते हैं।

परंतु हममें से बहुत से लोगों का हमारा यह कार्य धर्म-विरुद्ध प्रतीत होता है। उनका इसमें पाश्चात्य देशों के अनुकरण की जू माहूम होती है। इस लिये वह भीत हो रहे हैं। उन का समस्त आर्य-सभ्यता और संस्कृति के मिट जाने तक का लय हो रहा है।

यह कदापि अस्वीकार नहीं किया जा सकता, कि परिस्थिति के अनुसार अपने में, अपने विचार में, अपने भोजन-छाजन, वस्त्राभूषण-नहीं नहीं-अपने समाज और आदर्शतक में किंचित परिवर्तन करना ही विश्व का धर्म है। परिवर्तन तो प्रकृति का अटल नियम ही है। निःसंदेह इसी प्राकृतिक नियम के वशीभूत होकर संसार के प्राणियों ने अपने आकार-प्रकार, अपनी देह और ध्रियों, अपने अंगों और अवयवों तक में परिवर्तन किया है; परंतु यथार्थ परिवर्तन और नकल में बहुत अंतर है। अंध-अनुकरण मृत्यु का लक्षण है; परंतु यथार्थ परिवर्तन जीवन का नियम है। परिवर्तन के अंदर से स्वतंत्र जल और धृच्छाशक्ति से युक्त आत्मा की जंप्पी होती है; परंतु अनुकरण के मध्य से मृत आत्मा के मृतक शरीर की दुर्गंध होती है। नृसा कि स्वामी विवेकानंद उल्ला करते थे, जीव पृथ्वी में जल दिया जाता है; मिट्टी, हवा और जल के साथ उसका संसर्ग होता है; परंतु वह स्वयं इनमें से किसी एकने अपने स्वतंत्र अस्तित्व को विलीन नहीं करता, वह इन सगंके अपने काम में लाता है और उसी से वृक्ष की उत्पत्ति होती है, जे मिट्टी, जल या वायु सग्न से लिन है।

अतएव अपने अस्तित्व को कायम रखकर ही अपने धर्म और संस्कृतिद्वारा दिग्गलये हुये भागों का अनुसरण करके ही-शुद्धि प्रदर्शित रास्तेपर चलकर ही-हम यथार्थ उन्नति कर

सकते हैं। केवल अधविश्वास या अध-अनुकरण से कदापि काम नहीं चल सकता।

तब क्या संगठन और शुद्धि के विरोधियों का नतीज उन्नति, हिंदु-धर्म और हिंदु संस्कृति के प्रचार और प्रसार के विपक्षियों का कहना हीक है, या उनका लय मिलकुल ही निर्मूल है? क्या हम अपनी नयी जगृति, नूतन स्रुति में प्राचीन पथपर चल रहे हैं? या उतावले होकर हम अपने नतीज आदर्श और संस्कृति तथा धर्म के विरुद्ध, सिर्फ पाश्चात्य नतियों या अन्य नतियों का अनुकरण कर रहे हैं? नतीज आदर्शों के पालन करनेमें असमर्थ भेव आत्मिक अवसे रहित होकर, दुःख और दारिद्र्य से तंग आकर हम अन्य नतियों की तरह, नतीज उन्नति, नतीज गौरव और नतीज प्रसार के विपक्षपूर्ण रास्तेपर सरपट दौड़े चले न रहे हैं?

प्रश्न अद्भुत अडा और व्यापक है और इस लेख में इसकी संपूर्ण और सर्वांगीण भीमांसा ली असंभव है; तो ली आज हम जिस महान आत्मा का जन्मदिवस मना रहे हैं, उसके कृत्य और चरित्रपर ध्यानपूर्वक विचार करने से हमारी वर्तमान समस्याओंपर अद्भुत कुछ प्रकाश पड सकता है और उनके हल हो जानेकी ली अद्भुत अडी संभावना है।

इसलिये आधये, अज हम उस वीरात्मा के—आज सदस्यों वधों के आद ली हम जिस का जयघोष करते हैं—चरित्रपर विचार और उसके महत्त्व का मनन करें ऐसा करनेसे ही हमें कत-व्य-पथ विहित हो सकता है। हमारी समस्याओं सुलझ सकती है। हमें हेम्पना चाहिये कि उसने क्यों किस हेतु सर्वशक्तिमान होकर ली हमारे घर में जन्म लिया था? धृष्टि मनुष्य क्यों बना और मनुष्य बनकर उसने कानसे काम किये थे? वह कौनसी जातों के पसंद करता था और कौन काम उसे अच्छे नहीं मालूम होते थे? इन सज्ज जातों के जनकर ही हम उसकी यथार्थ पूज करने में समर्थ हो सकेगे।

वह ली भूरे दिन थे.उस समय ली नतीज जवन संकट में था. रावण नामक के प्रजण प्रतापी असुरने समस्त पृथ्वीपर अपना अधिकार जमा लिया था. वेद और पुराण की उस समय चर्चा ली न हो सकती थी. यज्ञ और योग उस समय निषिद्ध कर दिये गये थे. आर्य-सभ्यता और संस्कृति का सूर्यास्त हो रहा था.पृथ्वी उसके लय से थर-थर कांपती थी. उर के भारे देवताओं का कोष वश न चलता था. यह सज्ज उससे पराजित हो चूके थे.ऋषि और मुनिगण सली भयैन हो रहे थे.उसने अपनी नीति और धर्म की धाक पूरे तौरपर फैला दी थी.सली परवश हो रहे थे.

अहमसृष्टि जहं लगि तनु-धारी, दशभुज वशवती नर-नारी.

सूर्य, चंद्र, ग्रह, नक्षत्र, वायु और वरुण सली उस की आज्ञा का पालन कर रहे थे. कोर्ध रक्षक और उद्धार-कर्ता नहीं था. आर्यजति, आर्य धर्म और आर्य-संस्कृति निराश्रित और निर्जल हो रही थी.

ऐसे ही समय में देवताओं की प्रार्थना और वंदना से प्रलुने नर-तनु धारण करने तथा असुरों और दुष्टों के दमन करने का धर्म के संस्थापन करने का निश्चय किया. पांडक ! क्या यह क्या हमारे मृतक शरीरों में प्राणवायु पुकने के लिये काशी नहीं है?क्या धृष्टि सर्वशक्तिमान नहीं है? क्या उसकी धृष्टिमात्र से ही,उसके जरा सी ब्रकुटि हिलानेसे ही रावण का नाश नहीं हो सकता था? तब उससे धतना कष्ट करने.मनुष्य के घर जन्म लेने, अकारण, स्वतंत्र होकर ली सांसारिक मनुष्यों की तरह कार्य और कारण के सत्र में अधने की क्या जरूरत थी? तात्पर्य स्पष्ट है.धृष्टि लज्जित और नामस्मरण के नहीं, वरन कर्म के पसंद करता है. धृष्टि दिग्गजाना चाहता है, कि विना चेष्टा, प्रयत्न और कर्म के कोष इल प्राप्त नहीं हो सकता. पंगु और पुंस्त्व विहीन होकर हाथ पर हाथ धरकर बैठने तथा सिर्फ धृष्टि का नाम रटनेसे कली मनस्सकामना पूर्ण नहीं हो सकती. कार्य और कारण का सिद्धसिवा कली तोडा नहीं न्न सकता. हमारी वर्तमान अच्छी या खुरी अवस्था हमारे पूर्व के अच्छे या खुरे कर्मों का इल है. अतभेव जिना कर्म के हमारी खुरी अवस्था का निराकरण नहीं हो सकता. पंगु और हिजडे बनकर सिर्फ धृष्टि का नाम रटकर अलीष्ट प्राप्त कर लेने का स्वप्न हेम्पना अक्षयूनियों की पिनक के सिवा और कुछ नहीं कहा न्न सकता है.कर्म का प्रभाव सिर्फ कर्म से ही मिटाया न्न सकता है. कार्यकारण की जंजूर कली तोडी नहीं न्न सकती. भस लिये धृष्टि के ली संसार में मनुष्य बनकर मनुष्यों की तरह आचरण करने,मनुष्यों की ही तरह

येष्टा, उद्योग और कर्म करने की जरूरत होती है। कर्म की मददता को दिग्भ्रान्ते अथवा मनुष्य को ज्ञातीयता और कर्मक्षमता की शिक्षा देने के लिये ही अवतारों का प्रादुर्भाव होता है। ईश्वर हमें यह ज्ञानदाना यादता है, कि स्वयं वह भी कार्य-कारण के लिलसिले का अंग नहीं कर सकता।

पाहक ! हमारी इस भीमांसा से असंतुष्ट होकर तुम यह कह सकते हो, अवतारों का यह यथार्थ अलिप्राय और तात्पर्य नहीं है। ईश्वर संसार में लीला करने और लकनों को सुख देने के लिये आया करता है। चूंकि कर्म, योग और ज्ञान का पथ लयकर और दुर्गम है और इनके द्वारा मुक्ति प्राप्त करना अत्यंत दुस्तर है; इसीलिये मुक्ति-पथ को सुलभ बनाने के निमित्त, ईश्वर संसार में आता और लीलाओं किया करता है, ताकि लोग इन लीलाओं की कथाओं को पढ़ और सुनकर “अनि प्रयास” लवसागर से पार उतर लयें; परंतु पाहक ! मैं तुम्हारी ही न्याय-शुद्धि से प्रार्थना करता हूँ, कि क्या यह ईश्वर की ईश्वरता को न्यून नहीं करता ? क्या ईश्वर स्तुतिप्रेमी, भुशामद-पसंद है ? क्या वह ईश्वर और स्तुति होने के लिये ही वह सृष्टि-रचना किया करता है ? जय तुम्हें मनुष्य भी भुशामद और स्तुति को पसंद करने के कारण नीय और धृष्टित अनुमान किया जाता है, तब क्या ईश्वर को भुशामदपसंद और स्तुति-प्रेमी बनाना उनकी धार अवज्ञा करना नहीं है ?

और लीला ? इसके संबंध में कुछ नहीं कहना ही अच्छा है क्या अरु और आकाश, सूर्य और चंद्र, जल और स्थल, प्राणी और उद्भिद्, पुष्प और लता, पहाड़ और समुद्र, नदी और प्रणत, कमल और ब्रमर, प्रेम और सौंदर्य—नहीं नहीं विविध, विराट और रक्ष्यमयी प्रकृति ही उसकी यथेष्ट लीला नहीं है ? दशरथ के घर जन्म लेकर उसने ऐसी कौन सी लीला की है, जो इस मजान लीला से महत्तर है ? क्या ईश्वर की इस विशाल लीला का स्मरण और चिंतन कर लवसागर से पार होना असंभव था ? वह आया; मनुष्य की तरफ आया मनुष्यों के साथ समवेदना और सदानुभूति प्रकट की, मनुष्य की ही तरफ सुख-दुःख के वशीभूत हुआ। मनुष्य की ही तरफ वह गृह-परिवार, पिता-पुत्र, नारी और कुटुंब, पंडु और पांडव, धर्म और कर्म, युद्ध और लड़ाई, देश और जति के पाश में आवद्ध हुआ उसने कीर्ति और जयाति प्राप्ति की, जति का मस्तक उठा दिया, आर्य सभ्यता और संस्कृति का विस्तार किया और इस से जति के प्रत्येक व्यक्ति के हृदय सिंहासनपर आरुढ़ हुआ। उसने न तो कोछ व्यक्तिकार दिग्भ्रान्ता और न कोछ लीला की की। वह साधारण मनुष्य की तरफ जन्मा और साधारण मनुष्य की ही तरफ संसार में विदा भी हुआ।

अतएव इसने स्वयं अपने जीवन के द्वारा जिस कर्म-पथ का निर्देश किया है उसपर चलना ही—उसने जिन कर्मों को दिया है उनका करना ही—जतिप्रेम और स्वदेशप्रेम का जो व्यवसाय उदाहरण उसने हमारे सामने रखा है, उसी के अनुसार जति और देश की सेवा करना ही उसकी यथार्थ पूजा है। वह स्वयं मनुष्य था, इसलिये वह मनुष्योचित कर्मों से ही प्रसन्न हो सकता है। वह स्वयं कर्मात्मी, इसलिये कर्मवीर ही उस की प्रसन्नता प्राप्त कर सकते हैं। वह वीर योद्धा और सहायारी था, इसलिये वीर योद्धा और सहायारी ही उसकी कृपा प्राप्ति कर सकते हैं। वह स्वयं अक्षिप्त, दृढांक और नीरोग था, इसलिये ही जल नपुंसकों, रोगियों, निर्जलो और कायरों को उसमें कोछ आशा नहीं रखनी आदिये।

परंतु हाय री ! हमारी भूर्भुता और जडता आज हम लहजे और साडियोतक पदनकर अक्षरशः स्त्री बनकर और स्त्रियोयिन कामों को करके योत्री और सिंहरतक धारण कर के—आंभों में सुर्मा और कण्ठजल, हाथों में सूडियों, नभों में मेल्दी, पैरों में महावर लगा कर के—आल को संवारकर और—नुडायोत्री बनाकर—केशों में पुष्प धारण करके—स्त्री बनने के ज्येश में अपने पुरुषस्यक नामोतक को त्याग कर के अथवा स्त्रीका सा नाम बदल करके—नहीं नहीं, अहुत दृष्टि स्त्रियों की तरफ कटाक्ष यत्नाकर और स्त्रियों की ही तरफ बटक-भटक कर और नयनपाल यत्नाकर तथा नभरे करके—उसकी दया और करुणा को अपनी और आकर्षित करना आदते हैं ? हाय ! कैसा लयानक पतन है ! वीर और देशविजयी तथा लंकापर्यन्त समस्त दक्षिणी भारत में आर्य-संस्कृति के द्वैतानेवाले उद्भवत रण-राजनीति-निपुण राम के वंशजों की कैसी दुरवस्था है ! ! आह ! क्या उस पूज्य योद्धापर हमें रहम भी नहीं आता ? हम अपने वर्तमान आयरण

द्वारा उनका भर्मान्तक दुःख पहुँचा रहे हैं ! वह हमें देखकर लज्जा से जमीन में गड़ा न रहता है। शर्म से आभेत्तक ऊपर नहीं उठा सकता !!!

आततायी, अन्यायी, अत्याचारी और उच्छृंखल शासकगण भी आरतोंपर हाथ नहीं उठाते; शायद इसी कारण हमने भी श्री जनना आरंभ किया था। श्री जनकर अधिक रक्षा प्राप्त करने के अलिप्राय से ही शायद हमने पूज्य की धस परिपारी का आविर्भाव किया था ! उच्छृंखल और अन्यायी राज्यों का आज्ञापात्रन करते-करते तथा उनकी पुशामद-पसंदी और नियम-विलीनता उनकी अस्थिरता और अनियन्त्रित कार्यों के अवलोकन करके ही, शायद हमने धर्म के भी एक दूसरा अनियन्त्रित और उच्छृंखल राज मान रखा है और इसीलिये उसकी पुशामद और स्तुति किया करते हैं; परन्तु राम कर्तव्य-पथ के द्विपत्राने के लिये, गति और धर्म की रक्षा करने के लिये अवतरित हुआ था; स्तुति और पुशामद करने के लिये—वीजा करने या लवसागर से पार उतारने के लिये नहीं, देवताओंद्वारा स्तवित होने तथा अपने धर्मरत्न के संरक्षक में याद दिलाये जानेपर वह स्वयं ही कहता है—“आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम्” (मैं अपनेको दशरथ का पुत्र राम नाम का एक मनुष्य समझता हूँ।)

कर्तव्यशून्य पराधीन जतियां ही हमारी तरह धर्म की पूजा करती हैं। वीर और जलवान जतियों कभी पशु और अपाहिज जनकर धर्म की आराधना नहीं करती। जलवान और कर्मवीर जनना-यथार्थ मनुष्य जनना ही राम की असल पूजा है।

राम मनुष्य और पूरुषमनुष्य था। वह मनुष्यत्व के आदर्श और आर्य-सत्यता और संस्कृति का व्यक्तिकरण—उसका ज्ञातव्यता चित्र था। वह आर्यों की भूतिमान जतीय आत्मा था। राम के स्वर्ण में, आर्यों की समस्त कामनाओं और अलिवापियों ने उनके जवन के ध्येय और आदर्श तथा उनकी सारी शुल कल्पनाओं ने पार्थिव रूप धारण किया था। वह एक जवन—आर्य-जति का जूत, वर्तमान और लविष्य जवन-सभी कुछ था। उस एक मनुष्य के जवन में समस्त आर्यों के अपनी जतीय आत्मा की जाँकी लुप्त थी।

वर्तमान समय में भी हम गेहक राम की पूजा करते हैं, हम राम-चरित्र का पाठ और उस का अलिनय ला करते हैं; परन्तु हम रामचरित्र के वास्तविक रहस्य से अनभिज्ञ हैं; हमारी पूजा-स्तुति और अलिनय से रामचरित्र की वास्तविक महत्ता, राम का यथार्थ संदेश कदापि प्रकट नहीं होता। इस का एकमात्र कारण हमारा ज्ञान-हीनता ही है। श्रीरामचरित्र के आरंभ में ही आदिकविने रामचरित्र के वास्तविक रहस्य, राम के यथार्थ संदेश की स्पष्ट व्याख्या कर दी है। महर्षि नारद के साथ आदिकवि का प्रथम प्रश्न यही है:—

कांवास्मिन्लां प्रतं लोके गुणवान्कश्चवीर्यवान् । धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥
चारत्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः । विद्वान्कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ॥
आमवान्को जितक्रोधो द्युतिमान् कोऽनसूयवः । कस्य विभ्यात् देवाश्च जात-रोपस्य संयुगे ॥
अर्थात् इस संसार में गुणवान और वीर्यवान कौन है ? धर्मज्ञ, कृतज्ञ, सत्यवादी और दृढव्रत कौन है ? चरित्रवान और सभी प्राणियों का हित करनेवाला कौन है ? कौन पुरुष विद्वान, सामर्थ्यवान और प्रियदर्शन है ? आत्मवान, द्युतिमान और मत्सर-रहित कौन है ? किसने क्रोध के ज्वर किया है और रणभूमि में किसके कुपित होनेपर देवता भी भीत होते हैं ? (पाठक ! धन पंक्तियों के जरा ध्यानपूर्वक पढ़ता और “वीर्यवान,” “दृढव्रत,” “चरित्रवान,” “विद्वान,” “सामर्थ्यवान” और “आत्मवान” ध्यादि शब्दोंपर विचार करना।) कहने का तात्पर्य यह, कि वास्मीकि दिव्य और पुरुषार्थपूर्ण गुणों की एक सूचि बनाकर नारद से पूछते हैं, कि यह सत्य के सत्य गुण एकसाथ किस मनुष्य के अवलंबित कर रहे हैं ? नारद का उत्तर भी ध्यानपूर्वक मनन करने योग्य है। इस से विदित होता है, कि हमारे पूर्वजों का मनुष्यत्व का आदर्श कैसा था। वह कौन से गुणों के पसंद करते थे और किस प्रकार का जवन गिताना यादते थे। नारद कहते हैं:—

बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः । मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्या तैर्युक्तः श्रूयतां नर ॥
इक्ष्वाकु-वंश-प्रभवो रामो नाम जनैः भुतः । नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान्द्युतिमान्वशो ॥

बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमाञ्छत्रुनिर्बहणः । विपुलांसो महाबाहुः कम्बुप्रीवो महाहनुः ॥
 महोरस्को महेष्वासो गूढयन्त्ररिन्दमः । आजानुबाहुः सुशिरः सुललाटः सुविक्रमः ॥
 समः समविभक्तांगः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् । पीनवक्षो, विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ॥
 धर्मज्ञः सत्यसंधश्च प्रजानां च हिते रतः । यशस्वी ज्ञानसम्पन्नः शुचिर्वैश्यः समाधिमान् ॥
 प्रजापतिसमः श्रीमान् धाता रिपुनिवृद्धनः । रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥
 रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता । वेदवेदांगतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥
 सर्व-शास्त्रार्थ-तत्त्वज्ञः स्मृतिवान्प्रतिमानवान् । सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः ॥
 सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः । आर्यः सर्वसमश्चैव, सदैव प्रियदर्शनः ॥
 स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानन्दवर्द्धनः । समुद्र इव गांभीर्यं धैर्येण हिमवानिव ॥
 विष्णुना सदृशो वीर्यं सोमवत् प्रियदर्शनः । कालाग्निसदृशो क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ॥

अर्थात् हे मुनि ! तुमने उन गुणों का वर्णन किया है उनका पाया जलता दुर्बल है, तो ली धन गुणों से युक्त जो पुरुष है, उसके बारे में सोचकर कहता हूँ. मुने ! धिवाकुवंश में उत्पन्न राम नाम से विख्यात एक पुरुष है, जो नियतात्मा, (स्थिर-चित्त, विचलित नहीं होनेवाले) भलावीर्य, धृतिमान्, नीतिमान्, धैर्यसंपन्न और आकर्षणशील है. वह बुद्धिमान्, नीतिमान् (राजनीति प्रवृत्ति सभी नीतियों के जानने और पालन करनेवाले), सुयुक्ता, श्रीमान् और शत्रुओंपर विजय प्राप्त करनेवाले है. उनके रक्षक जैसे, लुग्नमें लंगी, कठ शंभु के समान और ठोड़ी गड़ी है. उनकी छाती अति विशाल है. वह अपने धनुष को धारण करनेवाले है और उनके जत्रु गूढ़ है. उनकी लुग्नमें धुतनों तक लंगी, उनके शिर और ललाट उन्नत तथा सुंदर है. वह पराक्रमी है. उनके सभी अंग सुंदर और प्रमाणानुसृत हैं. वह स्निग्ध-वर्ण और प्रतापवान् है. उनका वक्षस्थल मोटा और आंगे गड़ी है. वह लक्ष्मीवान् और सभी शुभ लक्षणों से युक्त है. वह धर्मज्ञ, सत्य के मूर्तिमान् स्वर्ण और सदैव प्रगल्भितमें लगे रहते हैं. वह यशस्वी, ज्ञानसंपन्न निर्मल और समाधिमान् हैं. वह प्रजापति (ब्रह्मा) के समान श्रीमान् और पालनकर्ता है और वह शत्रुओं का गंजन करते हैं, वह ज्यों की रक्षा करनेवाले और धर्म के भी रक्षक है, वह स्वधर्म और स्वजनों के रक्षक हैं, वह वेद-वेदांगों के तत्त्वों का जाननेवाले और विशेषकर धनुर्वेद के प्रेमी हैं, वह सभी शास्त्रों के यथार्थ अर्थ का जाननेवाले है, उनकी स्मृतिशक्ति गड़ी तीव्र है और वह प्रतिभाशाली है. वह सभी लोगों के प्रिय और साधुस्वभाव हैं. उनका हृदय अत्यंत उदार है और वह अद्वितीय यत्नर हैं. जिस प्रकार नदियों समुद्र के पास जमा करता है, उसी प्रकार सभी साधु लोग निरंतर उनके पास जमा रहते हैं. वह आर्य, समदर्शी (समपर ऐकदृष्टि रखनेवाले) और दृष्टने में सदैव सुंदर हैं. वह कौसल्या के आनंद का भटानेवाले हैं. उनमें सभी गुणों का ऐकत्रीकरण हुआ है, उनमें समुद्र की तरह गांभीर्य और हिमालय की तरह धैर्य है, वह वीर्य में विष्णु और सुंदरता में चंद्रमा के सदृश हैं. क्रोध में वह ही कालाग्नि के तुल्य और क्षमा में पृथ्वी के समान हैं.

धसपर किसी शीका की आवश्यकता नहीं है. पाठक ! उस अवतरण के ध्यानपूर्वक पढ़ना और प्रत्येक शब्दपर विचार करना. हेमो, नारद सर्वप्रथम शारीरिक अल और सुंदरता की ही व्याख्या करते हैं. धससे विदित होता है, कि हमारे पूर्वज सर्वप्रथम शारीरिक अल और सुंदरता के ही उपासक थे. वे अल-रक्षित, क्षीण-शरीर और कुश्च से घृणा करते थे; परंतु धस अधोगति के जमाने में हम लजवान के सिद्ध अल-स्वर्ण का ध्यान करते हैं. हमने उनके हाथों से धनुष-आण तो नहीं छीन लिये हैं; परंतु उन्हें स्त्रियों के संगान वस्त्राभूषणों से जरूर सज्ज दिया है हमने उनकी नाक में सुवास और घेरा में कड़े तक पहना दिये हैं ! क्या हमारी असंज्य हाकुआडियों की असंज्य मूर्तियों में से किसी एक के द्वारा भी राम के धस स्वर्ण की शीकी से भी शीकी अंकी होती है. जिसका भर्षि नारद ने वर्णन किया है ? क्या हमारे अभिनयों द्वारा नारदकथित अल और भनुष्योचित सुंदरता की हलकी सी भी गंध आती प्रतीत होती है ? हमारी मूर्तियों, चित्रों या रामलीलाओं के रामचंद्र के हाथ का धनुष वीरता का द्योतक-अलका परिभाषक-नहीं है ?

વહ એક બાલક કે હાથમે ખિલોને કે સદશ પ્રતીત હોતા હૈ. હમારે બાલક અકસર એસે-એસે ખિલોનો-છોટી-છોટી બંદુકો, તલવારોં ઓર તોપોં સે ખેલા કરતે હૈ; હમારી રામલીલાઓં ઓર મંદિરોં કે રામચંદ્ર કે હાથ કે ધનુષ્ય-બાણુ કા મૂલ્ય ઇન બાલકોં કે ખિલોનોં સે કિસી અંશ મેં અધિક નહીં પ્રતીત હોતા !

ઉક્ત ઉદ્ધરણુ સે સ્પષ્ટ પ્રકટ હોતા હૈ, કિ હમારે પૂર્વજ સંસાર સે ઉદાસીન, પરલોક કી ધૂન મેં મસ્ત, સોલહોં આને લાગી ઓર વૈરાગ્ય-નિરત ન થે. ઉનકા આદર્શ કેવલ મોક્ષ ઓર મુક્તિ ન થા. વહ પ્રતિમા, કીર્તિ, ખ્યાતિ, યશ્વ ઓર સમ્માન કી બી કામના કરતે થે. વહ કર્મવીર, રણુ-દુર્દાન્ત ઓર બહાદૂર હોતે થે. ઇસી લિયે ઇન સગ્ન ગુણોં સે અલંકૃત પુરુષ કે હી વે આદર્શ માનતે થે.

પરંતુ આજ અવસ્થા એકદમ વિપરીત હૈ. હમ તો ગિર ગયે હી હૈં, સાથ-હી-સાથ હમને અપને આદર્શ કા બી બહુત નીચ બના ડાલા હૈ. હમ સ્વયં ઉન્નતિ કરકે દેવતા ઓર ઈશ્વર ઓર રામ કે સમાન ધૈર્યબલગુણસંપન્ન તો હો હી નહીં સકે હૈં, ઉલટે હમને અપને દેવતાઓં ઓર અવતારોં મેં બી અપને સબી દૌર્બલ્યોં કા આરાપ કર ડાલા હૈ ! સ્વયં પૂર્ણ ઓર ઉન્નત હોને કે બદલે હમ અપને આદર્શોં ઓર દેવતાઓં કા બી અપની હી તરહ નીચે ઘસીટ લાયે હૈ.

ભગવાન રામ પૂર્ણ મનુષ્યત્વ કે અવતાર—આર્ય-ગૌરવ કે પ્રખર દેહીપ્રમાન માર્તંડ તો થે હી; પરંતુ ઉનકી અતુલ કીર્તિ ઓર સુયશ કા મુખ્ય સ્તંભ ઉનકા સ્વભાવિ, સ્વધર્મ ઓર સ્વસંસ્કૃતિ સે પ્રેમ હી હૈ. મુઝે દુઃખ હૈ, કિ ઇસ લેખ મેં રામ કે સમસ્ત કાર્યોં-ઉનકે પૂરે જીવન-ઉનકી અથાહ રાજનીતિ-ઉનકે અપૂર્વ દેશ-ભક્તિ ઓર સમાજ-નીતિ કી આલોચના નહીં કી જ સકતી. તો બી મુઝે પૂરા વિશ્વાસ હૈ, કિ પાઠક યદિ ઉપર કિયે ગયે સંકેતોં કે આધારપર રામ કે કાર્યોં ઓર ચરિત્ર કે સંબંધ મેં વિચાર કરેંગે, તો ઉનકા મેરા કથન અક્ષરશઃ સત્ય પ્રતીત હોગા. અપને વૈયક્તિક ગુણોં કે કારણ તો રામ શ્રદ્ધા કે પાત્ર હૈ હી; પરંતુ ઉનકા વાસ્તવિક મહત્ત્વ જાતીય હી હૈ. આહ ! કેસા વિશાલ ઓર ભરા-પૂરા જીવન થા ! કેસી અનોખી સૂઝ, કેસી તીવ્ર દષ્ટિ, કેસા અદ્ભુત ઉત્સાહ, કેસા વિલક્ષણ ધૈર્ય, કિતની બડી કર્મનિષ્ઠા, કિતના વિરાટ આત્મવિશ્વાસ થા ! વહ રાજનીતિ કા કિતના બડા પંડિત ! સૈદ્ધાન્તિક રાજનીતિ કે અલાવે વ્યાવહારિક રાજનીતિ મેં બી વહ કીતના કુશલ થા. વહ અકેલે નિકલા ઓર અકેલે હી ઉસને લંકાપર્યંત સમસ્ત દેશોંકો પરાજિત કિયા ! ઇતના હી નહીં, ઉસને કિતની જાતિયોં કા આર્ય સંસ્કૃતિ કા અનુવર્તી બના ડાલા ! વર્તમાન પાશ્ચાત્ય જગત કે રાજનીતિજ્ઞોં ઓર યોદ્ધાઓં કા અપને જ્ઞાન ઓર કૃતિપર બડા ગર્વ હૈ ઓર વહ સમસ્ત પ્રાચ્ય જાતિયોં કા રાજનીતિક જ્ઞાન-સે હી વિહીન અનુમાન કરતે હૈ; પરંતુ એક રામ-અકેલે રામને સુગ્રીવ ઓર વિભીષણ પ્રભૃતિ કિતને સહાયક પ્રાપ્ત કિયે, કિતની બડી સેના એક ત્રિત કી, કિસ પ્રકાર દુર્ગમ પહાડોં, વિકટ વનોં ઓર અથાહ સમુદ્ર કે મધ્ય સે ઉનકા સંચાલન કિયા એવં કિતને બડે રાજનીતિજ્ઞ, સેનાનાયક ઓર રણનિપુણ વિરોધી રાજા કે ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કી ! કયા સિકંદર ઓર સીઝર, નેપોલિયન ઓર હનિબાલ પ્રભૃતિ સબી વીરોં કે કાર્યોં કા યોગ બી અકેલે રામ કે કૃત્યોં કે સામને તક આને કા સાહસ કર સકતા હૈ ? બિસ્માકં યા રિશ્સો, ઈન્જેલી યા લોઇઝ બ્રૉન્ઝ કોઇ કૂટ-રાજનીતિ કા પંડિત કયા રામ કે સાથ બરાબરી કરને કા દાવા કર સકતા હૈ ? વ્યાવહારિક ઓર સૈદ્ધાન્તિક રાજનીતિ કા કેસા અપૂર્વ સમ્મિલન થા !

પાઠક ! આઓ, હમ જરા વિશ્લેષણાત્મક દષ્ટિ સે ઉસકે જીવન ઓર કૃત્યોંપર એક સરસરી નજર દોડા જાયે. રામ કી ઇસ લોકપ્રિયતા ઓર ઉસકી ઇસ અપૂર્વ ખ્યાતિ કા કયા કારણ હૈ ? એક શબ્દ મેં ઇસ કા ઉત્તર હૈ—ઉસકા “મર્યાદા-પુરુષોત્તમ” હોના, ઇસ શબ્દ કો હમ બી સાધારણુતઃ વ્યવહાર કરતે હૈં; પરંતુ હમ ઇસકા વાસ્તવિક ઓર યથાર્થ અભિપ્રાય નહીં સમજતે, હમ ઇસકા અધુરા હી અર્થ કરતે હૈં. હજારોં વર્ષોં સે દાસતા મેં જકડે રહને ઓર કાર્યતઃ સબી ગૌરવ, કીર્તિ, ખ્યાતિ, સુયશ ઓર સંભાન સે વંચિત રહને કે કારણ રાત-દિન અપમાનિત ઓર પદદલિત હોને કે કારણ—હમ સમજતે હૈં, કિ નિરીહ તૌરસે, નિર્જીવ ઓર નપુંસક કી તરહ, વિના કિસી “કર્યોં ઓર કાહે” કે, પ્રચલિત રીતિનીતિ, વિધાન ઓર પરિપાટી કા નિઃશબ્દ પાલન કરના હી ઇસ

शब्द का अर्थ है, परंतु धृतिना ही किसी मनुष्य को “पुरुषोत्तम” कर्षणकर जना सकता है? केवल धृति-नेसे ही कोई मनुष्य-जति की आंशों का तारा कर्षणकर जन सकता है? यदि आत धृतिनी ही हो, तो शायद हमारे वर्तमान समाज के अधिकांश मनुष्यों को इस विशेषण से विभूषित करना होगा; क्योंकि हमसे अधिक भयांदा का-छुआ छुत, भान-पान के नियमों धृत्यादि का पालन करनेवाली और कोई जति संसार में नहीं पायी जायेगी। भयांदा का अर्थ धृतिना संकुचित नहीं है। भयांदापालन के साथ-साथ संस्कृति के लिये प्रगाढ़ प्रेम—उसके विस्तार और प्रसार की लगन—जति को उत्तम, संमान-सं-भ्रमसंपन्न जनाने की उत्कट अभिलाषा भी होनी चाहिये। लगवान राम में यह गुण अत्यंत अधिक मात्रा में थे और इसीलिये जति ने उनको धृतिना सम्मानित किया है; इसलिये वह आज हमारे हृदयमन्दिर के अधिकारी और आर्य-जति के प्राण हो रहे हैं। राम हिंदूसंगठन के प्रथम प्रवर्तक, शुद्धि मत के प्रथम प्रचारक, असभ्य और विधर्मी जतियों के प्रति आर्य-धर्म और संस्कृति के प्रथम सन्देशवाहक थे। उन्होंने आर्य-धर्म और संस्कृति को सुदूर प्रदेशों तक फैलाया था; सं-स्कृत के समय जति और धर्म की रक्षा की थी, उन्होंने सुदूर लंकातक आर्यपताका इबारा दी थी, उन्होंने असभ्य जतियों की कौन कहे, अंदरों और रीछों को भी आर्य-धर्म और संस्कृति में दाक्षित किया था।

उनमें अतुल जतीय प्रेम, अहलुन लगन थी। इसलिये वह अकेले जंगलों में जाने से न हिचकें। यद्यपि पिता ने स्पष्ट शब्दों में कोई आज्ञा नहीं दी थी; यद्यपि कौसल्या माता की है-सियत से, उन्हें वन में न जानेकी ही आज्ञा देती रही; यद्यपि उनके वनगमन के धरोहरों के लक्ष्मण कायरता और कापुरुषता ही कहते रहे; तथापि वह अपने निश्चय से न डिगे। यद्यपि ल-रत ने उन्हें वापिस लाने की सख तरल से चेष्टा की, तथापि वह न लौटे। आह लगवन! तुम में कितनी दूरदर्शिता थी, कितना जडा आत्म-विश्वास था, कैसी सच्ची लगन थी,—तुम्हारी राज-नीतिक दृष्टि कितनी तीव्र थी! इस चौदह वर्ष के अकेले वनवास में तुमने जिस धृति का धटिक किया, जिस असंभव को संभव बनाया, यमत्कार और जहू दिप्लवाया, वह तुम अयोध्या के सिंहा-सनपर बैठे-बैठे, अयोध्या की समस्त सेना और धन-वैभव की सहायता से जंगलीभर में भी न कर सकते। अहा! तुम में अपने धर्म और संस्कृति के प्रचार की कैसी दुर्दमनीय धृष्टि थी। तु-मने आर्यसभ्यता और संस्कृति का द्वार सख के लिये खोल दिया, किसी को उससे वंचित न रखना चाह। तुमने पराश्यों को यकांतक अपनाया, कि एक लीजनी के जूठे भैरोंतक को जाने से न हिचकें! परंतु हाय! आज तुम्हारी संताने तुम्हारे जवनपर दण्डिपात न कर अपने विछुड़े लुअे लाठियों तक को गले लगाने के लिये शास्त्रों और स्मृतियों से प्रमाण लुंढ रही है! उन्हें यह काम भयांदा-विरुद्ध प्रतीत हो रहा है। हाय! कितनी जड़ी नशुर्द्धिता है, तुमने तो अकेले ही समस्त आर्य-जति को संगठित कर जाला था। अनार्यों को पराजित कर लोभगर्जन के साथ आर्य संस्कृति की पताका गगन में उड़ियमान की थी; परंतु आज तुम्हारी करोंको संताने धृतिनी स्त्रेणु हो रही है कि वह एक उंगलीतक नहीं उठा सकती! प्रभो! हममें सुशुद्धि हो, हमें ज्ञान प्रदान करो, कि हम तुम्हारे वास्तविक सन्देश को समझ सकें।

हमरों वर्ष की पराधीनता के कारण हम राजनीति, समाजनीति और जतीयता को कोई महत्त्व नहीं देते और पदवर्धित और अपमानित होकर भी हम केवल स्वर्ग और मोक्ष-पर ही लक्ष्य रखते हैं; परंतु राम का आदर्श संन्यास और तपस्या नहीं था। वह जतीयता और राजनीति का मात्र जपा करते थे और इस क्षेत्र में अपने अनमोल कार्यों के कारण ही वह हमारे हृदयाधीश्वर जने लुअे हैं, नहीं तो आर्य-जति के अंदर से उन के समान जवन जितानेवाले अनेक पुरुष जेज कर जाहर निकाले जा सकते हैं। क्या उनकी ज्यति और सम्मान का कारण पिता का आज्ञापालन था? यदि यहा कदा जये, तो वह माता की आज्ञा के उल्लंघन करने के दोषी भी अवश्य हलरेजे। क्या स्नेहमयी कौसल्या के प्रेममय अनुरोध का उल्लंघन करना उनके लिये उचित था? क्या माता-प्रसव और पालन करनेवाली माता-का हमपर कोई छक नहीं है? क्या धन धर्मपूजु और भर्भजेदी वयनों की अवज्ञा की जा सकती है?

“न दृढं पूर्वकल्याणं सुखं वा पातिपौरुषे । अपि तु पुत्रे तु पश्येयमिति रामस्तथा” मया ॥

अत्यन्तं निगृहीतास्मि भर्तृर्ज्यममन्त्रिताः । परिवारणं कैकेय्या समवाप्यथ वा वरां ॥
न चाधर्म्यवचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम् । विहाय शोक-संतप्तां गन्तुमर्हसि मामितः ॥
धर्मज्ञ यदि धर्मिष्ठा धर्मं चरितुमिच्छति । शुश्रूषमभिहस्थस्त्वं चर धर्ममनुत्तमम् ॥
यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहमे । त्वां साहं नानुजानामि न गन्तव्यमिता वनम् ॥
त्वाद्वियोगान्नमे कार्यं जीवितेन सुखेन च । त्वयासह मम श्रेयस्त्वृणानामपि भक्षणम् ॥
यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोक-छातसाम् । अहं प्रायः महासिष्ये न च शक्यामि
जावितुम् ॥

पुनः क्या आर्य-जति के मध्य अंकेले राम ने ही पिता का आज्ञा-पालन किया है? भीष्म ने पिता के लिये कितना कठोर व्रत धारण किया था? पुरने ययाति के लिये कितना जडा उत्सर्ग किया था? परशुराम ने पिता की आज्ञा से अपनी माता तक का वध कर जाला था, क्या राम का आज्ञापालन धन लोगों के आज्ञा-पालन से अधिक महत्त्व का है? और यदि अघे की तरह पिता का आज्ञा-पालन ही आर्य-जति की नजरों में सत्य से जडा शुष्ण होता, तो फिर प्रस्ताव धतना सम्मान क्योंकर प्राप्त कर सकता था? क्या राम की ज्ञ्याति और सम्मान का मूलस्तरल उन के अक्षय्य या ऐकनारी-व्रत के कड़ोगे? क्या धस शुष्ण में राम से जडकर केध उन्नवव उदाहरण हमारे पास नहीं है? ऐक कयां, हजरो; सिद्ध ऐक वार अपने पुरानों के पन्ने और ऋषियों और राज्ञों के चरित्रोंपर दृष्टिपात करो, और क्या सीता-रनेहमथी सीता-धरित्री के समान विपत्तियों के सहनेवाली और उद तक न करनेवाली सीता—प्रेम, लज्ज, क्षमा, दया और पातिव्रत की साक्षात् प्रतिरूपिणी सीता के प्रति राम का व्यवहार पूर्णतः न्यायानुसूल था? क्या आदर्श लाध होने के कारण रामने धतनी प्रतिष्ठा प्राप्त की है? ब्रातृ-रनेह के कध उन्नवव उदाहरण तो राक्षसों में भी पाये जाते हैं; परंतु अन्य किसी पुरुष के राम का सा सम्मान क्यों नहीं प्राप्त हुआ? क्या सत्यप्रतिज्ञता या धर्मनिष्ठा धत्यादिक में हरिश्चंद्र प्रभृति से भी राम किसी भी अंश में जडकर थे? राम की ज्ञ्याति और सुयश का ऐक ही कारण है, और वह है उनकी दुर्दन्त वीरता. लगवान श्रीकृष्ण भी, जहां वह सभी उत्तम और श्रेष्ठ वस्तुओं का वर्णन करते हैं, कहते हैं कि—“रामः शस्त्रभृतामहम्” (अर्थात् शस्त्रधारीओं में राम मैं हूं). राम आदर्श राजनीति-परायण राज्ञ और प्रज्ञपालक थे. इसी कारण वह आर्य-जति के पूज्य हैं, इसी कारण आज विजतीय राज्य में भी हम “राज रामचंद्र की जय” गोलते हैं. हिंदू असंज्य देवदेवियों की पूजा करते हैं और जय-जयकार मनाते हैं; परंतु उनका जतीय अतिकार “राज रामचंद्र की जय !” ही है. राम का महत्त्व और विशेषत्व उनकी जतीयता में ही केन्द्रीकृत है. उनके पूजनीय होने का कारण उनकी अहलुत दूरदर्शिता, उनकी गौरव-पूर्ण राजनीति, उनका जतीय अलिमान और जतीय संस्कृति का प्रसार और विस्तार और उनका हिंदुसंगठन ही है. कैसी तीव्र दृष्टि थी ! कैसा दृढ निश्चय था ! कितना धैर्य और गालीय था, कैसी अविचलितता थी ! कैसा अनुपम साहस, कितनी जडी प्रज्ञा और विवेक-शक्ति थी, कितना जडा आत्म-विश्वास था, जिसे छुआ, उसे ही सोना जना जाला !! असक्षलता उनके सामने से जन लेकर लागी झिरती थी !! प्रेमा ! धतने पत्नों के अपने आवेगमय प्रलाप से रंगने के पश्चात् भी तुम्हारे गुणानुवाद से ज नहीं जयता, परंतु अज में पाइकों के जडुत सता यूका और मेरी जकवाद से अज वह तो जनःसंदेह जय गये होंगे ! इसलिये हे लगवन ! अंत में तुमसे यही प्रार्थना करना हूं, कि तुमने जिस पवित्र भूमि में जन्म लिया था, तुमने जिस का उद्धार किया था, वह आज धीर संकट में हैं. उसका भार जडुत जडा गया है. वह निराश्रित और निरवलम्ब सी हो रही है. जडा लयंकर समय उपस्थित हो गया है. तुम्हारी प्रिय संतानें आज नपुंसक जन रही हैं, उनकी हृदय-विदारक दुर्दशा हो रही हैं. वह सभी आत्म-सम्मान से वंचित होकर अव्यक्तों से मुंह ढांककर तुम्हारी पूजा करती हैं. तुम जिस धर्म और संस्कृति का संस्थापन करने आये थे, वह मिटती छुध प्रतीत होती है. तुमने जिस जतिक मुज उन्नवव किया था, वह आज मृत-प्राय हो रही है. लगवन ! क्या तुम के हमपर दया नहीं आती ? अज जडुत हुआ, रते-रते अज आंजो में आंसू भी नहीं है; या यों कहो, कि नि-

लज्जता के कारण हम रोना भी बूल गये हैं। लगवन्! छतनी निष्कुरता क्यों? अपने पूर्ण मनुष्यत्व की एक चिनगारी भी तो हमारे हृदयों में डाल दो, ताकि योग्य संतान की तरह हम तुम्हारा भी मुख उज्ज्वल करें और तुमने तो आर्य-जति के इरेरे का सिर्फ बंका में ही डोया था, हम उसे समस्त संसार में उड़ीयमान करें-तुमने तो सिर्फ निषादों, बीलों, रीछों, अंदरों घलादि को अपने अंडे के नीचे एकत्रित किया था। हम समस्त संसार और सभी सम्म जतियों को तुम्हारे अंडे के नीचे ले आये-समस्त संसार को आर्य-धर्म और संस्कृति से अलंकृत करें। लगवन्! हम स्वर्ग, मोक्ष और मुक्ति, किसी वस्तु की कामना नहीं करते। तुम हमारे हृदयों को केवल जति-प्रेम, स्वधर्मप्रेम से भर दो। हमें अपने ही समान वीरता, धीरता प्रदान करो। एक शब्दों में लगवन्! हमें मनुष्य बनाओ। अस, मेरी यही एक याह, यही एक कामना है। क्या तुम मेरी पुकार सुनेगे? क्या तुम हमें छिछित वरप्रदान करोगे? यदि तुमने इस आह की पुकार नहीं सुनी, यदि तुम कानों में तेल डाले सोये रहें, तो हम भी कहे देते हैं, कि हम तो भरेगे ही; किंतु साथ-साथ तुम्हारा भी नाम लेनेवाला इस संसार में कोछ न आयेगा-तुम्हारा भी इस वसुंधरापर कोछ निशान पाओ न रह जायेगा!

वीर लक्ष्मण के प्रति सूर्यनभा की चिट्ठी

(लेखक:—श्रीयुत मनसुभा-‘हि’दुपय’ना ता. ७-४-२७ ना अंकमांथी सालार उद्धृत)

माध डियर लैप्समैन,

आप का ज्यूटीकुल चेहरा उस दिन शिकार के वक्त देखने को मिला था, जब आप एक माछसूर-टाछगर के पीछे हवा के माझिक दौड़े जा रहे थे। हलो! मुझको ज़री पुरी दुध, कि आप इस जंगल में आये हैं। सय जिनिये, मैं अभी तक अन-मैरीड हूँ, और आपपर मेरी तबियत भयल पड़ी है। हमारे मुहक में ऐसा ही स्वाज है, कि जे नौजवान औरत जिस किसी मर्द का हाथ पकड़ कर कोर्टशिप का धनवीटशन देती है, वह उसको मंजूर करना ही पड़ता है।

लेकिन नहीं, आप किसी अनजान मुहक का आडमी भालूम पड़ता है, इसलिये मैं अपनी इमिली के मुतखिक कुछ धनक्षरमेशन दे देना मुनासिब समझती हूँ। हिज मैजिस्ट्री रावण दि आप्रेशर की मैं यंगर सिरटर हूँ, इसलिये मेरा अर्थ रायल-इमिली में हुआ है। आजकल मैं अपने लाछ हिज रायल हाउसेस जेर-ड्यू-सेन और प्रिन्स ट्रि-शिरी के साथ आगहवा तण्डील करने के वास्ते वहां आयी हूँ। मेरी शादी के वास्ते जहुते रे प्रिन्स धूमते-झिरते हैं। मगर उनकी नामाङ्कल सरते मुझको पसंद नहीं। बंका में मुझसे ज्यादा ज्यूटीकुल और कोछ लेडी नहीं है। इस लिये, आप को किसी जात की शिकायत रखने का मौका नहीं दिया जा सकता। इस लेटर को आप कोर्टशिप का पैगाम समझिये। यह अपनी तकदीर समझिये; जे मैं लेडी होकर, आप को यह लव-लेटर लिख रही हूँ। मैं क्या करूँ? मेरा दिल माउन्टेन एक्वेस्ट की उंचाई से उछल रहा है। लेकिन, आप को शादी करने के बाद, अपने अदर और सिरटर-धन-ला से अलग होकर मेरे साथ जंगले में रहना पड़ेगा। और दूसरी शर्त यह होगी, कि आप-हासे आप को अपना इस भी येन्ज करना पड़ेगा। यह घाती और काछनी छोडकर कुल इस साहज के माझिक पहिनुना पड़ेगा! हमारे मुहक में मर्दों को हाई-नेकड रहने की सभ्त मना ही है। इस शादी के वास्ते हमने तुम्हारे लिखे व्हाइट-वे-लेड-लॉ के यहाँ एक अढिया पंप-शू का आर्डर लेज दिया है। लॉर्ड-ऑड आस्किवथ का ट्रावलिंग एजेंट आप के पास आज हो पहर को आयेगा। उस को अपने इस का माप दे देना पड़ेगा। टाछम जहुत कम है, इसलिये हमने अजेंट आर्डर देकर स्पेशल आर्जेस देना भोला है।

हमारी आभिरी शर्त यह है, कि अकसर हम लोग पहाड पर जाता है। उस वक्त आप को यहाँ जंगले की हिजाजत के वास्ते रहना पड़ेगा। दूसरी जात यह; कि हमने रायल-इमिली में अर्थ लिया है, इसलिये अकसर जे-जे सरदारों के यहाँ दावत और डान्स में भी जाना पड़ता है। इस वास्ते आप को हमारे पर्सनल मामले में कोछ धन्टर-झियर नहीं करना होगा।

તીસરી વાત યહ, કિ હમ આપ કી સિસ્ટર-ઇન-લા સીટા (નામ કેસા બદા હૈ) કો નહીં દેખતે સકતા. આપ કા એલ્ડર બ્રદર રામ ભી કુછ હૈ'સમ નહીં હૈ. ઇસ વાસ્તે ઉન દોનોં કા બાયકાટ કરના પડેગા. મૈરિન્-સેરિમની કે વક્ત આપ કો હમારે સાથ નાચના પડેગા; ઇસ વાસ્તે આજ શામ સે, આપકો હમસે ઇસકા લેસન લેના પડેગા. અગર ડાન્સિંગ મેં, આપ કા-મયાબ નહીં હુઆ તો હમારા ડિસ-ગ્રેસ હોને સકતા હૈ.

માઇ ડિયર, હમ કી પૂરી ઉમ્મેદ હૈ, રાદર આઈ એમ ક્વાઇટ સ્યોર આફ ઇટ, દેટ, આપ મેરા ઇનવિટેશન, મંજૂર કરેંગે. બાકી વાત શામ કો. જવાબ-વિલા કી ધની ઝાડિયોં કે પાસ મૈં ખડી રહુંગી, જરૂર તશરીફ લાઇયેગા.

સિર્ફ આપ કી—હર રાયલ હાઇનેસ, મૂર્ખના એચ. બી. એ. સી. વાઇ. એડ. રાયલ કેપ (ઇન્કાર્પ)

રામ-નામ

(લે. —શ્રીયુત પંડિત કિશોરીલાલજી ગોસ્વામી “હિંદુપંથ” તા. ૭-૪-૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

“ આપદામપદન્તારં દાતારં સર્વસંપદામ્ । લોકામિરામં શ્રીરામં મૂયા મૂયો નમામ્યહમ્ ॥

ઇસ રસમય રામ-નામ કી મહિમા કો યોગીરાજ શંકર ને શ્રીમુખ સે કહા હૈ, શેષ ને સહ-સ્ત્ર-મુખ સે ગાયા હૈ, બ્રહ્મા ને ચતુર્મુખ સે સુનાયા હૈ, ઔર સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ભગવાન ને લક્ષ્મી કો નિજ મુખ સે ખતાયા હૈ, કિ:—

“ રામરામેતિ રામેતિ રમે ! રામે ! મનોરમે ! સહસ્રનામતત્તુલ્યં ‘રામનામ’ વરાનને ॥”

અહા ! ઇસ વૈજ્ઞાનિક શબ્દ ‘રામ’ કો વૈયાકરણ-કેસરી મહામુનિ પાણિનિ ને ‘રમુ-ક્રીડાયામ્’ ઇસ ધાતુ સે સિદ્ધ કર યહ અર્થ દરસાયા હૈ, કિ રમન્તે યોગિનો યસ્મિન્’ અર્થાત્ જો યોગિયોં કે મનોવિનોદ કા સાર પદાર્થ હૈ ! સત્ય હૈ, જિન્હે સંસ્કૃત-વ્યાકરણ કા કુછ બી જ્ઞાન હૈ ઔર જો વર્ણોં (અક્ષરોં) કે ઉચ્ચારણ કે ‘સ્થાન-પ્રયત્ન’ કે જ્ઞાતા હૈ, વે ઇસ નાત કો ભલી ભાંતિ સમજ સકતે હૈ, કિ ઇસ ‘રામ’ શબ્દ કા ઉચ્ચારણ કરને મેં ‘અભ’ કો જરા બી કષ્ટ નહીં હોતા. જરાસી ‘અભ’ હિલી કી ‘રા’ નિકલા ઔર તનિક ‘ઓઠ’ મિલકર બિલગે, કિ ‘મ’ બન ગયા; ઔર વિના કિસી કષ્ટ કે ‘રામ’ નામ કા ઉચ્ચારણ સુખપૂર્વક હો ગયા. એસા મંગલમય નામ હ્રસરા હૈ કૌન ? ઔર ઇતના વ્યાપક હી કૌન હૈ ? બાબા તુલસીદાસને ખૂબ હી જાંચ-પડતાલ કે બાદ યહ સિદ્ધ કિયા હૈ, કિ—

“ ભાવ કુલાવ અનખ આલસહ્, નામ લેત મંગલ દિસિ દસહ્.”

સત્ય હૈ, લોગ આપસ મેં મિલતે હી “રામરામ” કરતે હૈ. ત્રિયાં બી પરસ્પર ભેટતે હી “રામરામ” કહતી હૈ. કિસી કા કોઇ કષ્ટ સુના કિ, ચટ મુંહ સે નિકલ ગયા—“રામરામ !” કંઠા-ગતપ્રાણુ જીવ બી ઇસ રામ-નામ કો બિના કષ્ટ કે હી કહ સકતા હૈં.

“રામનામ-માન-દીપ ધર, જહ દેહરી દાર; તુલસી ભીતર બાહિરે, જો ચાહસિ ઉજિયાર.”

ઔર કંઠાવરોધન હોનેપર બી, ‘મનસા સ્મરન્ મુચ્યતે’ અર્થાત્ પ્રાણી ઇસ રામ-નામ કો મન સે સ્મરણ કરતે હી મુક્ત હોતા હૈ. યહી ‘તારક મંત્ર હૈ’ જિસે સ્વયં શંકર અંતસમય મેં કાશીવાસિયોં કો દેકર ઉનકી મુક્તિ કરતે હૈ. ભલા, ઇસ સીધે “રામ” નામ કી ખાત તો દૂર રહે, શ્રીગુસાંઇજી લિખતે હૈ, કિ—

“ ઉલટા નામ જપત જગ જના, વાલ્મીકિ ભે બ્રહ્મસમાના.”

અહા, વાલ્મીકિજી બૂલકર ‘મરા-મરા’ જપતે થે, સો વહ ઉલટા નામ હી કુછ દિનોં મેં સીધા-અર્થાત્ “રામ-રામ” હો ગયા ! આજ બી જિસકા જ ચાહે દસ પાંચ બાર શીઘ્રતા સે ‘મરા-મરા’ કહે ઔર દેખ લે, કિ વહ કિતની જલ્દી સીધા હોકર “રામ-રામ” બન જતા હૈ !

યોં તો કિસી-ન-કિસી રૂપ મેં સારા સંસાર ‘રામ’ કો જાનતા-માનતા હૈ, પર ભારતવર્ષ કે હિંદુ, વિશેષકર સનાતનધર્માવલમ્બી ઇસ રામરસ મેં પગે હુએ હૈં. ઉનમેં બી એક બહુત બડા

દલ વહ હૈ, જો અનન્ય-રામોપાસક હૈ.

ઇસ રામ-નામ કી મહિમા સર્વપ્રથમ મહર્ષિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિને ઘોષિત કી, જિન કા આદિકાવ્ય “વાલ્મીકિ રામાયણ હૈ” જિસે રચકર વે અમરકવિ સંસાર કે ‘આદિકવિ’ કે સમુન્નત સિંહાસનપર સમાસીન હુએ. ફિર શ્રીશંકર ભગવાનને ‘અધ્યાત્મ-રામાયણ’ કહી ઔર કવિ-કુલચુર ગોસ્વામી તુલસીદાસ ને તો સારે સંસાર કો અપને અનૂકે કાવ્યામૃત કા રસાસ્વાદન હી કરા છોડા. ઇસ સમય સસાગરા પૃથ્વી મેં કૌન ઐસા સુહૃદ્ય હૈ, જો તુલસી કી સુંદર ઔર સરસ કવિતા કા કોયલ નહીં?

મહાત્મા કબીરદાસ કહતે હૈ:-

‘રામ કહત કોઠી તરત, જાકે તન નહીં ચામ; ખાલી જિભિયા પાછકૈ, કયોં ન ભજસિ સિયરામ.’

ભક્ત દાદુદયાલ કહતે હૈ:-

“રામ રામ કહતે રહૌ, જળ લગિ ઘટ મેં પ્રાન; કબહુ તો દીનદયાલ કે, ભનક પરૈગી કાન.”

મુસલમાન-કુલ-દીપક, મહાકવિ રહીમ ખાનખાના કહતે હૈ:-

“પ્રિર ઉઝાવત સીસ પૈ, કહ રહીમ કેહિ કાજ; જિહિ રજ ઋષિપત્ની તરી, તિહિ દુદત ગજરાજ.”

મુસલમાન મહાકવિ મૌલાના ‘નજર’ ગાતે હૈ,-

‘રામ’ કહતે કી મઝા, જિસ કી જાંપર આ ગયા, મુક્તજીવન હો ગયા, ચારોં પદારથ પા ગયા.’

‘કુમરી’ કે આઘાચાર્ય ઔર લખનૌ કે મશહૂર બાદશાહ વાજિદઅલીશાહ કી યહ કુમરી હૈ:-

(રાગ ખમ્માચ)

‘રામ લખન પ્રલન ખીનત લખિ, જાન, જાનકી રીઝિ ગઇ,

પહિરાવત જૈમાલ રામ કોં, રાજમંડલી ખીઝિ ગઇ;

પરસુરામ કી આજ સલી, મનમાની મનસા સિઝિ ગઇ,

વાજિદઅલી સુતુ મેરી અલી, રાવન કી મહિમા છીઝિ ગઇ.’

કહાંતકે ગિનાવે, હિંદુ તો કયા; અનેકાનેક મુસલમાન કવિયોં ને ભી રામનામ કી મહિમા ગાયી હૈ. સુનાં હૈ, એક મુસલમાન કવિને તુલસીકૃત રામાયણ કો શેરો મેં કહા હૈ, જો લખનઉ મેં છપ ભી ગયી હૈ.

ભારત કે સુપ્રસિદ્ધ યવન-સમ્રાટ શાહેજહાંકે જ્યેષ્ઠ પુત્ર શાહજાદા દારાશિકોહ ને વેદોપનિષદોં કે સાથ-સાથ વાલ્મીકિ રામાયણ કા ભી અનુવાદ (ફારસી કે છંદોં-શેરોં મેં) ફારસી ભાષા મેં કરાયા થા. કાશી કે કવીન્સ કૉલેજ કે પ્રિન્સિપાલ સ્વનામધન્ય મહાત્મા ગ્રાઉસ સાહબ ને વાલ્મીકિ રામાયણ કા છંદોળ્ય અનુવાદ અંગરેજ મેં રચકર છપાયા થા. વહ અંગરેજ અનુવાદ યત્રત્ર ઉપલબ્ધ હોતા હૈ.

યહ સમય કુછ હૈ, પર ઇસ મહતી રામનામ કી મહિમા કે વિશ્વવ્યાપી પ્રચાર કા સારા શ્રેય મહાકવિ તુલસીદાસ કો હી હૈ. મહાત્મા મૈકસમૂદર સાહબને વાલ્મીકિ રામાયણ કા તુલ-નાત્મક આલોચન કરકે યહ સિદ્ધ ક્રિયા હૈ કે, રામ કી રામતા દરસાને મેં તુલસીદાસ વાલ્મીકિ સે ખુબ ઉંચે પહુંચ ગયે હૈ.

એક દૂસરે પાદરી સાહબ ને અકુલાકર યહ ‘સત્ય’ કહ ઝાત્તા હૈ કે, —“તુલસીકૃત રામાયણ કા પ્રચાર બાઇબલ સે કમ નહીં હૈ.”

અસ્તુ. યદિ રામ-નામ કી મહિમા ગાયી જાપેગી, તો કર્પાન્ત-પર્વત ભી વહ સમાપ્ત ન હોગી; કયોં કે—‘રામ ન સકહિં રામ ગુન ગાઇ.’ અતએવ અજ હમ યહાં સંક્ષેપ મેં હી કુછ પંક્તિયાં લિખકર ઇસ છોટે સે પ્રબંધ કો સમાપ્ત કરેંગે.

સંસર્ગ-દોષ સે ‘રામ’ નામ મેં ભી કુછ દોષ આ ગયા હૈ. વહ યહ હૈ, કે યદ્યપિ ધર્માત્મા હિંદુ ‘રામ’-નામ કો ‘સત્ય’ માનતે હૈં, કિન્તુ યદિ કોઈ આદમી કોસિ મંગલ-કાર્ય મેં ‘રામ-નામ-સત્ય-હૈ’ ઐસા કહ દે, તો લોગોં કો ખુબ હી ખુરા ઔર અશુભ માલૂમ હોગા ઔર વહ આદમી ઉસ મંગલ-સ્થાન સે અપમાનપૂર્વક નિકાલ બાહર ક્રિયા જાવેગા. ઉસ બેચારે કે સાથ ઐસા ખુરા વર્તાવ કયોં ક્રિયા જાવેગા? ઇસ કા સીધા-સાદા ઉત્તર યહી હૈ, કે યહ વાક્ય, અર્થાત્ “રામનામ સત્ય હૈ” કેવલ શવયાત્રા કે સમય હી લોગોં કે મુખ સે ઉચ્ચારિત હોતા હૈ, અન્ય સમય નહીં; મગર મુદ્દે કો ‘રામ’-નામ સુનાને સે કયા લાભ હૈ? ઇસ પર ‘ઋષ્યામલ-

તંત્ર' સે એક શ્લોક યહાં લિખ દિયા જતાહે:-

‘શિવે ! શવે ન સઞ્જારો, મહેત્પ્રેતસ્ય કસ્યાચિત્ અતસ્તદ્વાહપર્યન્તં રામનામ જપો વરસ્ ॥’

શ્રી શંકર ભગવાન પાર્વતી સે કહતે હૈ—‘હે શિવે ! શવ (મુર્દે) કે શરીર મેં કોઈ પ્રેત ન ધુસ જાયે, ઇસલિયે જખતક વહ મુર્દા જલાકર ભસ્મ ન કર દિયા જાયે, તખતક ‘રામ’ નામ કા જપ કરના ઉત્તમ હૈ.

ઇસી કારણ લોગ કિસી વ્યક્તિ કે પ્રાણાન્ત હોને કે પહલે સે હી ઉસે “રામ”-નામ સુનાને લગતે હૈં. ઔર ‘રામ’-નામ કા ઉચ્ચારણ કરતે હુએ શવ કા સ્મશાન મેં લે જાકર પુક દેતે હૈ. યદિ એસા ન હો, તો શવ-શરીર મેં કોઈ પ્રેત અજ્ઞાતરૂપ સે ધુસ જાંડતા ઔર ઉસકી ‘અં-ત્યેષ્ટિ’-ક્રિયા મેં ખડેખડે વિઘ્ન ઉપરિચિત કર ઉસ મૃત વ્યક્તિ કા અપને અધીન કર કે પ્રેત-યોનિ મેં લે જતા હૈ. ઇસી કારણ લોગ ઉસ સમય ‘રામનામ સત્ય હૈં’—યહ વાક્ય કહતે હૈ, જો હસરે અવસરપર ઇસી રૂપ મેં નહીં કહા જતા. ઇતના કહને કા તાત્પર્ય યહી હૈ, કિ રામ-નામ પરમ મંગલમય હૈ ઔર ઇસસે ધોરાતિધોર પ્રેત-આધા દૂર હોતી હૈ. યહ પ્રાયઃદેખા જતા હૈ, કિ ઇસી બાલક કાં યદિ ‘પ્રેતઆધા’ હોતી હૈ, તો “રામરક્ષા”—મંત્ર પઢકર ઝાડ દેને સે વહ તત્ક્ષણ દૂર હો જતી હૈ; કયાંકિ “રામ”-નામ કે સુનતે હી ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, ડાકિની, શાકિની, અભરાક્ષસ આદિ અપયોનિજ જીવ લયભીત હોકર પલાયન કર જતે હૈં. ઉપર્યુક્ત તંત્ર મેં, પ્રેતસાધન-પ્રકરણ મેં એક સ્થલપર કહા હૈં,—

“શવસાધનવેલાયાં રામનામ વિવર્જયેત્”

અર્થાત યદિ કોઈ કાપાલિક (કૌલ) સાધક સ્મશાન મેં જાકર અથવા નિજ નિવાસ-સ્થાન મેં હી પ્રેતસાધન કરતા હો ઔર વહાં કોઈ ‘રામ’ નામ કહને લગે, તો ઉસ સાધક કી સારી ક્રિયા અસિદ્ધ રહ જાયેગી, કયાંકિ ‘રામ’ નામ સુનતે હી ભૂત, પ્રેત, પિશાચ આદિ અપ-દેવતા લયભીત હોકર પલાયન કર જતે હૈ.

અતએવ, ઇન સજા બાતોં સે યહી સિદ્ધાંત હોતા હૈ, કિ ‘રામ’ નામ ત્રિકાલ મેં સત્વ, પવિત્ર, પાવન ઔર મુક્તિપ્રદ હૈ. હમારા તો એસા હી દૃઢ નિશ્ચય હૈ.

એસે બી હિંદુ હૈં; બહિક સનાતન ધર્મ કી દુમ લગાયે હુએ અધમ હિંદુ હૈ, જો ‘રામ’ નામ સે ધોર વિદ્રેષ રખતે હૈં. એસે આસુર જનોં કે લિયે ગીતા મેં શ્રીભગવાનને સ્પષ્ટ કહ દિયા હૈ કિ:-

“તાનહં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્ સંસારેષુ નરાધમાન્ ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભા—નાસૂરીષ્વેવ યોનિષુ ॥

અર્થ—“હમ ઉન નરાધમ, ક્રૂર દ્રેષી આસુર જનોં કા સંસાર મેં બરાબર અશુભ ઔર આસુરી યોનિ મેં હી ફેંકા કરતે હૈં. યહ તો શ્રીભગવાન કા કથન હૈ ઔર હમારા યહ કહના હૈ કિ:-

કવિત્

“નિપટ નિકામ, કામ દાનિ નિસિન્નમ એસો, બામ કો ચુલામ હૈં અગોરૈ ધન-ધામ કો.

નામ કો નસાવૈ, બદનામ થોં કહાવૈ ગુન—ગ્રામ કો મિટાવૈ માલ મારત કુડામ કો.

દેવ-પિત્ર-વિપ્ર કે ન નામ કબોં દાન દેત, મરે પૈ બિકૈ ના ચામ એક હૂ છદામ કો.

સુકવિ કિશોરીલાલ ભાષત હમારે જાન, રામ કો ન જાનૈ તાકોં જાનિયે હરામ કો.”

અતએવ ‘રામ’ કો પ્રણામકર ઔર ‘પંચદેવતા’ સે ‘રામરામ’ કર હમ બી ઇસ હોટે સે નિબંધ કો અખ સમાપ્ત કરતે હૈં.

રામાય રામચંદ્રાય રામમદ્રાય વેદસે, રઘુનાથાય નાથાય સીતાયાઃ પતયે નમઃ ॥

શંખુકવધ

(એકાંકી નાટક લે:-૫૦ રાધામોહન 'કાવ્યતીર્થ' "હિંદુપંચ" તા. ૭-૪-૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

પહલા દૃશ્ય (સ્થાન-સરયૂ કે કિનારે રાજેધાન)

(શ્રીરામચંદ્ર કા પ્રવેશ)

રામ:—જીવન ભાર હો ગયા. રાજપુરી રાક્ષસી કી તરહ મુંહ ફાટે મુઝે ખાને કો દૌડતી હૈ. અહોરાત્ર હૃદય મેં હાહાકાર મચા રહતા હૈ. જનકી કે સાથ હી માનોં મેરે જીવન કે સભી સુખોં ને મુઝસે સદા કે લિયે બિદાય લે લી.

(મંત્રી કા પ્રવેશ)

કયોં મંત્રી! કયા સમાચાર હૈ?

મંત્રી:—મહારાજ! કયા બતાઉં? ચારોં ઓર અનાવૃષ્ટિ કે મારે પ્રજા ત્રાહિવાહિ પુકાર રહી હૈ. લોગ અન્ન બિના મર રહે હૈં.

રામ:—મંત્રી! ન માલૂમ મૈને કૌન એસા અધર્મ કિયા હૈ, જિસસે મેરી પ્યારી પ્રજા કો ઇન દિનોં એસે-એસે કષ્ટ ભોગને પડ રહે હૈં. અચ્છા, તુમ સર્વત્ર ચતુર મનુષ્યોં કો બેજકર અકાલ-પીડતોં કો સલાયતા પહુચાને કા કામ જરી કર દો. જિતના લીખર્ય હો સકે, દિલ ખોલ-કર કરો-પ્રજા કો કષ્ટ મત પાને દો.

મંત્રી:—જૈસી આજ્ઞા મહારાજ કી. મૈં અબી ઇસકા પ્રયત્ન કરતા હું. (પ્રસ્થાન)

રામ:—રાજ્ય! પ્રજાપાલન! કુછ હંસી-ખેલ નહીં હૈ. ન માલૂમ કયોં, લોગ લાલચ-ભરે લોચનોં સે સિંહાસન કી ઓર દેખા કરતે હૈ. વહ નહીં મોચતે,કિ વહ ફૂલોં સે નહીં,કાંટોં સે ભરા હૈ. ઇસ રાજ્ય ઓર શાસન કો લેકર મૈને તો અપના સર્વસ્વ હી નષ્ટ કર ડાલા,પ્રજા કો પ્રસન્ન રખને કે હી લિયે મૈને અપની દેવી સી જનકી કો જંગલ મેં બેજ દિયા-અપને પ્રાણોંપર આપ હી વજ્ર-પ્રહાર કર લિયા; પરંતુ હાય! ઇતનેપર લી નિષ્કુર વિધાતા કો દયા નહીં આતી. વહ મેરી સહસ્ર-સહસ્ર પ્રજા કે નાશપર તુલા હુઆ હૈ. રાજ્ય મેં ચારોં ઓર અનાવૃષ્ટિ કે ભારે લીપણુ હાહા-કાર મચા હુઆ હૈ. અબ મૈં કયા કર? મેરે પાસ ઓર કૌન સી અતુલનીય નિધિ રખી હૈ, જિસે દેકર મૈં પ્રજા કો ઇસ કષ્ટ સે બચાડોં?

(દ્વારપાલ કા પ્રવેશ)

દ્વારપાલ:—મહારાજ! એક બ્રાહ્મણ આપ સે મિલને આયે હૈં. પૂરે પાગલ માલૂમ હોતે હૈં. આજ્ઞા હો તો ઉન્હે લિવા લાજોં, નહીં તો વે ધક્કામુક્કી કરને કો તૈયાર હૈ—કિસી કે રોકે રકને વાલે નહીં માલૂમ પડતે.

રામ:—જનઓ, ઉન્હે બંટ આદર સે તુરત લે આઓ.

(દ્વારપાલ કા જના)

ન માલૂમ યે બ્રાહ્મણ કૌન હૈ. ઇસ સમય ન જાને કયા સદેસા લે આયે હૈં!

(બ્રાહ્મણ કા પ્રવેશ)

બ્રાહ્મણ:—મહારાજ! મેરા જવાન બેટા મર ગયા! મુઝ બૂઠે કી જિંદગી કા મહારા જિન ગયા. મહારાજ! એસા કયોં હુઆ? આપ કે રાજ્ય મેં અકાલ મૃત્યુ કયોંકર હુઇ? સૂર્યવંશીય કિસી રાજા કે રાજ્ય મેં એસા નહીં હુઆ. આપકે હી શાસન મેં એસા અનર્થ કયોંકર હુઆ? મેરે પુત્ર કી અકાલ મૃત્યુ કે લિયે આપ હી ઉત્તરદાયી હૈં.

રામ:—બ્રાહ્મણ-દેવતા! આપકો નહીં માલૂમ, મૈને પ્રજા કે લિયે અપને હાથોં અપના કલેજ કાટકર ફેંક દિયા હૈ. કયા ઉસકી યહી ઇનામ હૈ?

બ્રાહ્મણ:—મહારાજ! યદિ આપ અકાલ-મૃત્યુ કો નહીં રોક સકતે, તો ફિર કયોં સિંહાસન-પર બેઠે? કેવલ અપની સ્ત્રી કો નિકાલકર જંગલ મેં બેજ દિયા,અસ યહી બહુત બડા પ્રજા-રંજન હો ગયા? આપ નહીં જાનતે, પ્રજાતુરંજન બડી ભારી સાધના હૈ. મહારાજ! પતા લગાઇયે, યા તો આપને હી કોઇ બહુત બડા પાપ કિયા હૈ યા આપકે રાજ્ય મેં હી કહીં ઘોર પાપાચાર હો

રહા છે. ઇસીસે આજ મેરા પ્યારા લાલ લૂટ ગયા.

રામ:—અચ્છા, દયા કર કે મેરા આતિથ્ય ગ્રહણ કરીજીયે. મેં ઇસકા પતા લગાકર ઉચિત વિચાર કરુંગા.

બ્રાહ્મણ:—મેં તુમ જૈસે અનાચારી રાજા કે ઘર અતિથિ હોકર નહીં રહ સકતા.(પ્રસ્થાન)

રામ:—બ્રાહ્મણ ને બિલકુલ હી સચ્ચી ખાત કહી છે. મેં સચ્ચી બી બહુત બડા પાપી હૂં. મૈને બિના અપરાધ કે હી અપની સતી-સાધ્વી સહધર્મિણી સીતા કે ત્યાગ દિયા છે.અપને સૌભાગ્ય કે આપ હી અપને પૈરોં સે રૌદ ગલા છે. (વસિષ્ઠ કે પ્રવેશ)

વસિષ્ઠ:—રામ !

રામ:—ગુરુદેવ ! મેં બડા પાપી હૂં. મેરે હી પાપોં કે કારણ આજ મેરે રાજ્ય મેં ધોર અનર્થ હો રહે છે.એચારે બ્રાહ્મણ કે જવાન બેટા મર ગયા.અગ આપ હી કહે, મેં ઇસકા કયા પ્રાયશ્ચિત્ત કરું ? યહિ મેરે જીતે-જી આગ મેં જલ જાને સે લી પ્રજા કી લલાઇ હો,તો મેં સહર્ષ વૈમા કરને કે તૈયાર હૂં.

વસિષ્ઠ:—પ્યારે રામ! તુમ કયોં વ્યર્થ હી મન-હી-મન પછતાતે હો ? ન તો તુમ પાપી હો, ન દુરાચારી. તુમ કર્તવ્યતા પાલન કરનેવાલે, સત્ય કે સેવક હો-તુમહેં તો પાપ છૂ ભી નહીં સકતા. મેં ઇન સખ અનાર્થોં કે કારણ તુમહેં અતલાતા હૂં. મુઝસે ગોદાવરીતીરનિવાસી કુછ મહર્ષિયોને કહા છે, કિ વહાં શંખુક નામક કિસી શૂદ્ર ને અપના કામ છોડકર બ્રાહ્મણોં કે કામ અપના લિયા છે ઔર યાગ-યજ્ઞ કર રહા છે. ઇસીલિયે આજ રાજ્ય મેં યે સખ ઉપદ્રવ હો રહે છે. વહ વર્ણાશ્રમ-ધર્મ કે વિરોધી દંડકારણ્ય મેં છિપા હુઆ યજ્ઞ કર રહા છે. ઉસને સમાજ કી શૂંબલા તોડ દી છે. વહ પૂરા-પૂરા દંડ પાને યોગ્ય છે. તુમ રાજા હો; જાકર ઉસે દંડ દો, બસ સારા અમંગલ દૂર હો જાયેગા.

રામ:—ગુરુદેવ! શંખુક કે અપરાધ મેરી સમજ મેં નહીં આયા ! એચારા એક કોને મેં બેઠા હુઆ જપ-યજ્ઞ કર રહા છે, ઉસસે બ્રાહ્મણ કે બેટા કયોંકર મર ગયા ? મેં તો ઉસ નિર્દોષ કે કુછ ભી દંડ દેના નહીં ચાહતા. ઉસ એચારે કે કોઈ અપરાધ નહીં છે. વહ બ્રાહ્મણ-બાલક મેરે હી પાપોં કે કારણ મરા છે. મેં હી ઇસ પાપ કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરુંગા.

વસિષ્ઠ:—રામ ! મેં તુમ કે યહ અતલા દેના ચાહતા હૂં,કિ તુમહારા કોઇ અપરાધ નહીં છે. સારા અપરાધ ઇસ વર્ણાશ્રમધર્મ કે વિરોધી,સમાજ કે નિયમ કે ભંગ કરનેવાલે, ધર્મદ્રોહી શંખુક કે હી છે. શાસ્ત્ર યહી અતલાતે છે, ઋષિ-મુનિ એસા હી કહતે છે. શંખુક કે દંડ દેકર તુમ ધર્મ કી સ્થાપના કરો.

રામ:—અચ્છા, મેં લલીલાંતિ વિચાર કર કે યદિ ઉસે અપરાધી સમજુંગા, તો અવશ્ય હી દંડ હૂંગા.

(દારપાલ કે આના)

દારપાલ:—મહારાજ ! યમુના કે તીરપર રહનેવાલે, ઋષિ-મુનિ લવણ નામક રાક્ષસ સે સતાયે જાકર આપ કે પાસ શરણ લેને આયે છે.

રામ:—જાઓ, શીઘ્ર હી શત્રુઘ્ન કે રાજદરબાર મેં આને કે લિયે કહો.

(દારપાલ કે જાના)

જિંધર દેખો ઉંધર હી અત્યાચાર, અનાચાર, વ્યભિચાર, અશાન્તિ, ઉપદ્રવ, વિદ્વ-બાધા, વિપત્તિ ઔર ઉચ્છૃંખલતા ફેલી હુઇ છે ! મૈને કયા ખાક પ્રજાપાલન કિયા ? ગુરુદેવ ! યલિયે, મેં શત્રુઘ્ન કે લવણ કે સંહાર કે નિમિત્ત શીઘ્ર હી પ્રસ્થાન કરને કે કહ હૂં.

(રામ ઔર વસિષ્ઠ કે જાના)

દ્વૈસરા દૃશ્ય (સ્થાન-દંડકારણ્ય)

(રામ ઔર લક્ષ્મણ કે પ્રવેશ)

રામ:—લક્ષ્મણ ! યહી વહ પંચવટી છે, જહાં પિતા કે વચન કે પૂરા કરને કે લિયે હમ લોગોં ને અપને પ્રથમ યૌવન કે કિતને હી દિન જંગલ મેં મંગલ મનાતે હુએ ખિતાયે થે. ઇસકે

સાથ હનરો-લાખો સ્મૃતિયાં જુડી હુધ છે. ઉસ સમય હમ વનવાસી હોતે હુએ લી સુખી થે. આજ અયોધ્યા કે સિંહાસનપર બેઠકર લી મુઝે વહ સુખ નહીં હૈ. મેરે જીવન મેં માનોં દાવાનલ ધધક રહા હૈ. સ્મૃતિ કા વૃશ્ચિક-દંશ ને મુઝે નિત્ય, પ્રતિદિન કાટ-કાટકર રાજ્યલક્ષ્મી કે રોગી કી ભાંતિ પ્રતિપલ મૃત્યુ કે નિકટ પહુંચા રહા હૈ. સુખ ગયા, શાન્તિ ગયી; રહ ગયા કેવલ સ્મરણ-કેવલ ઉન પિછલે દિનોં કી યાદ !

લક્ષ્મણ:—આર્યપુત્ર ! જો સુખ ફિર કભી લોટકર નહીં આતા, ઉસ કે લિયે હૃદય ઇસી પ્રકાર અધીર હોતા રહતા હૈ—

રામ:—લક્ષ્મણ ! પુણ્ય-સલિલા ગોદાવરી સે પવિત્ર કી હુધ યહી વહ પંચવટી હૈ, જો જનક-નાંદિની કે ચરણોં કે સ્પર્શ સે પરમ તીર્થ બન ગયી હૈ. ઇસ જમિ કી મિટ્ટી કા એક-એક જરોં મુઝે પ્યારા હૈ; કયોં કિ ઇસ કે સાથ જનકી કે ચરણોં કી રજ કા સંબંધ હૈ. આઓ, લાઇ ! આજ ઇસ મૃતિકા કા શરીર મેં લગાકર મેં અપની અંગજવાલા શાંત કરે. (અંગમેંમિટ્ટી ભલતે હૈ)

લક્ષ્મણ:—આર્યપુત્ર ! વહ દેખિયે, વહી પ્રસ્તવણ-ગિરિ હૈ. કિસ તરહ ગર્વ સે આકાશ મેં સિર ઉઠાયે ખડા હૈ. ઉસકે નીચે ગોદાવરી કલકલ-ધ્વનિ કરતી હુધ પ્રવાહિત હો રહી હૈ. ચલિયે, વહીં મેરા પરમ પ્રિય સીતા-તીર્થ હૈ. વહીં ચલિયે.

રામ:—ચલો, લાઇ ! વહીં ગોદાવરી સે મેં સીતા-હરણ કી વહ દુઃખદાયિની કહાની સુનુંગા. ઓહ ! ઉસ દુષ્ટ પાપી રાવણ ને જળ જનકી કા હરણ કર લિયા થા, તખ ગોદાવરી કી ધારા મેં હમ દોનોં લાઇયોં ને અપની આંખોં કી અશ્રુધારા મિત્રાકર ઉસે પૂરી ત્રિવેણી બના દિયા થા. લાઇ ! આજ વહ રાવણ નહીં હૈ; પરંતુ મેંને અપને-આપ હી અપની ઉસ અમૂલ્ય નિધિ કા વિસર્જન કર દિયા હૈ.

લક્ષ્મણ:—આર્યપુત્ર ! આપ અધીર ન હોં. આપને જો કુછ કિયા હૈ, વહ કર્તવ્ય કે અનુરોધ સે, રાજધર્મ કી રક્ષા કે લિયે કિયા હૈ. અભી તો આપ એક ઔર નીરસ ઔર કઠોર કર્તવ્ય-પાલન કરને કે લિયે યહાં આયે હૈ !

રામ:—હીક હૈ. મુઝે તપસ્વી શંખુક મુનિ કો-શ્વર-તાપસ કો પ્રાણદંડ દેના હૈ. બડા હી અપ્રિય કાર્ય કરના હૈ; પરંતુ લાખ-લાખ પ્રજા-જનોં કે મંગલ કે નિમિત્ત ઇસ કામ કો તો પૂરા કરના હી હોગા. ચલો, શ્વર મુનિ કે આશ્રમ મેં ચલે. (પ્રસ્થાન)

ત્રીસરા દશ્ય (સ્થાન-દંડકારણ્ય કા દૂસરા હિસ્સા)

(શ્વર-મુનિ શંખુક કી યજ્ઞશાલા. શંખુક યજ્ઞ કે લિયે વેદી બના રહા હૈ. ઇસી સમય ઉસકી સ્ત્રી તુંગલદ્રા આતી હૈ.)

તુંગલદ્રા:—આર્યપુત્ર !

શંખુક:—પ્યારી ! મેં આર્યપુત્ર નહીં, ઘોર અનાર્યપુત્ર હૂં. કયા તુમ નહીં જનતીં ? મેરે પિતા એક બ્રાહ્મણ કે ઘર રહકર ગૌએ ચરાયા કરતે થે ? વે બારહ બરસતક ઉન કે યહાં રહે, તો લી ઉનહેં ઉનકે ઘર પાની કા ઘડા છૂને કા લી અધિકાર નહીં થા.

તુંગલદ્રા:—આપ યહ કયા કહતે હૈ ? કયા પાની કા ઘડા લી છૂને સે અપાવત હો જતા હૈ ?

શંખુક:—જિન્હોને શાસ્ત્રોં કી રચના કી હૈ, ઉનકા યહી કહના હૈ. હાં, આધારભેદ સે ઇસમેં કમી-બેશી હોતી હૈ. ઘડે કા પાની છૂને સે અપવિત્ર હો જતા હૈ; પર તાલાખ કા નહીં !

તુંગલદ્રા:—અચ્છા, તો કયા તુમને ઇતની વિદ્યા પઢી, ઇતને યાગ-યજ્ઞ કિયે, તો લી તુમ આર્ય નહીં હો સકતે ?

શંખુક:—નહીં, બ્રાહ્મણ લોગ ઇસ બાત કો કભી નહીં માન સકતે. હાં, મેં અપને જોર સે ચાહે જિસ સે જો કુછ કહલા લૂં.

તુંગલદ્રા:—બૈર, બ્રાહ્મણ લોગ તુમહેં આર્ય કહેં યા અનાર્ય; પર મેં તો આર્યપુત્ર હી કહુંગી ! મેં તો યહ બાત કભી નહીં માન સકતી, કિ મેરે સ્વામી કિસી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય યા વૈશ્ય સે કિસી દર્જે કમ હૈં.

(शंभुक के सेवक का आना)

शंभुकः—क्यों ? क्या समाचार है ?

सेवकः—महाराज ! दंडकारण्य के ऋषियों ने आपके नाम की राजदरबार में नाविश की है, कि आपने शास्त्र की भर्थादा लंग कर डाली है.

शंभुकः—अच्छा ! अयोध्यातक यह नाविश पहुँच गयी ? और, घसके आगे का हाल कह सुनाओ.

सेवकः—सुना है, आपको दंड देने के लिये स्वयं महाराज रामचंद्र यहां आ पहुँचे हैं.

शंभुकः—अस ! छतनीही सी आत है ? ज्ञानो—अरे लाग्य, जे घर जैसे महाराज के दर्शन होंगे !

(सेवक का जाना)

तुंगलद्राः—स्वामी ! तुमने यह यज्ञ क्यों डाला ? शास्त्र के नियम की क्यों अवहेलना की ?

शंभुकः—प्यारी ! लय न करो. मैं कैसे शास्त्र के सामने सिर झुकाना नहीं चाहता, जे मनुष्य को उसके जन्मसिद्ध और न्यायसंगत अधिकार से भी वंचित करता है. महाराज आते हैं, तो आने दो. उर क्या है ?

तुंगलद्राः—यदि महाराज का डोप हो ?

शंभुकः—उसकी मुझे परवा नहीं है. तुम्हारा स्वामी कायुरुष—कायर नहीं है. आज मेरे यज्ञ की पूर्णोद्दिष्टि है. तुम जल्द गोदावरी—तीरपर सीता—तीर्थ में नहा आओ, यज्ञ की भीर यहीं लेती आओ. तबतक मैं वेदी बनाता हूँ.

तुंगलद्राः—अच्छा, जाती हूँ. लगवान तुम्हारे मनोरथ पूरे करें. (जाता)

शंभुकः—आज मेरा ऐक्यारगी नये दंग का यज्ञ होगा, जिस में एक ही ब्राह्मण नहीं सम्मिलित होगा, शूद्र ही होता, और शूद्र ही उद्दिष्टता, शूद्र ही ऋत्विक् होंगे. क्या आर्यावर्त में, क्या दक्षिणायन में, कभी किसीने ऐसा यज्ञ नहीं किया होगा.

(घसी समय अद्भुत से निमज्जित स्त्री—पुरुष आते और वेदी—रचना में लग जाते हैं. शूद्र—ऋत्विक् वेदी के चारों ओर बैठ जाते हैं. शंभुक आदि मिलकर वेद—गान करते हैं. शूद्र नर—नारियों का समूह जलपूर्ण मंगल—कलस वेदी के किनारे—किनारे रखकर एक ओर अडा हो जाता है. वेदमंत्र पढ़ते हुआ शूद्र—मुनि ने यज्ञाग्नि में पूर्णोद्दिष्टि देने की आह्वी, घसी समय राम और लक्ष्मण आते हैं.)

शंभुकः—ओह ! यह क्या ? अकस्मात् दशों दिशाओं प्रलामय क्यों हो गयी ? ओह ! यह श्याम—सन्तोने कौन है ? क्या मेरे यज्ञ का कल शरीर धारण कर मेरे आंभों के सामने आ गया ? ओह ! घसी भूर्ति के दर्शनों के लिये तो मैं सारा जीवन तपस्या करता रहा हूँ.

(कुछ लोगों ने आगे बढ़कर राम और लक्ष्मण की अगवानी की. लक्ष्मण एक जगह अडे रहे. राम शंभुक के सामने आ पहुँचे.)

रामः—शंभुक ! तुम तो समझ ही गये होंगे, कि मैं किस लिये आया हूँ. मैं तुम्हारा काल हूँ—तुम्हें प्राण—दंड देने आया हूँ.

शंभुकः—प्राण—दंड ! हे ससागरा पृथ्वी के अधिपति ! मैंने ऐसा कौनसा अपराध किया है, जिस के लिये आप मुझे प्राण—दंड देने आये हैं ?

रामः—तुमने वर्णाश्रम—धर्म की भर्थादा तोड़ी है, समाज की शृंखला तोड़ी है. तुम्हारे ही यज्ञ करने से ब्राह्मण का जवान भेटा भर गया है—दक्षिणप्रदेश में अकाल हैला हुआ है.

शंभुकः—प्रभो ! क्या आपको हीक मालूम है, कि मेरे ही कारण अकाल हैला हुआ है ? मेरे ही करते ब्राह्मण का आलस भर गया है ? नरपति ! आपने यह युक्तिहीन आत कैसे मुँह से निकाली ? अथवा लगवती सीता का निर्वासन करने के साथ ही साथ आपने सारी भक्ति—शुद्धि और न्याय—निष्ठा को भी हृदय से निकाल आकर कर दिया है ?

रामः—शूद्रराज ! आत का अतंगड करने से कोष्ठ भतवण नहीं है. विचार किया न चूका है. मैं तुम्हें प्राण—दंड देने आया हूँ.

शंभुकः—प्रभो ! मुझे मालूम है, कि जय राम लुक्म देते हैं, तब मुझे भरना ही पड़ेगा; परंतु यह कैसी आत है, कि अपराधी को तो अपने दोष की आत मालूम ही नहीं हुई और

ઉસ કા વિચાર ચુપચાપ ઉસ કી પીઠ પીછે હો ગયા? યહ તો બડા હી અનોખા ન્યાય હૈ. આપ કા યહ અધઃપતન દેખકર તો બડા હી દુઃખ હોતા હૈ. રાધવ! કયા આપકી યૌવન કી સારી પ્રતિભા એકબારગી નષ્ટ હો ગયી? કુછ ભી બાકી નહીં રહ ગયી? માલૂમ હોતા હૈ, જિસ સતી કે તેજ સે આપ તેજસ્વી બને હુએ થે, ઉસે ખોકર આપને સખ કુછ ખો દિયા!

રામ:-શંભુક! તુમ મેરે ન્યાયાન્યાય કા વિચાર કરનેવાલે કૌન હો? મૈં તુમસે બહસ કરને નહીં આયા. યુક્તિ-તક મેરે મન મેં હૈ. મૈં જો કુછ કરને આયા હૂં, વહ શાસ્ત્ર કે અનુકૂલ હૈ. તુમ પ્રાણદંડ કે લિયે પ્રસ્તુત હો જાઓ! ખોલો, લડોગે યા ચુપચાપ શિર ઝુકા દોગે?

શંભુક:-યુદ્ધ કા કયા કામ હૈ? આપ બડે ભારી વિશ્વવિજયી વીર હૈં, આપ સે લડાઇ મેં મૈં થોડે પાર પાઉંગા? દંડ દેને આવે હૈં, તો ફિર યુદ્ધ કે લિયે કયોં લલકારતે હૈં?

(તુંગભદ્રા કા પ્રવેશ)

તુંગભદ્રા:-તુમહીં રાજા રામચંદ્ર હો? પ્રભો! તુમહારા નામ તો મૈં અચપન સે હી સુનતી આતી હૂં-મન-હી-મન તુમહારી પૂજા કરતી હૂં; પરંતુ આજ તુમહારા યહ કેસા અપૂર્વ ન્યાય હૈ, દેવ? તુમ બિના અપરાધ કે હી મેરે સ્વામી કા મારને આવે હો?

રામ:-દેવિ! તુમહારે સ્વામીને શાસ્ત્ર કે સાથ, સમાજ કે પ્રતિ બિદ્રોહ કિયા હૈ. ઉનકા અપરાધ બહુત બડા હૈ. તુમ સ્ત્રી હો, તુમ ઇસે કયા સમજોગી?

તુંગભદ્રા:-પ્રભો! યદિ સચમુચ વે દોષી હૈં, તો ઉન્હેં ક્ષમા કર દો. મૈં નારી હોકર આંસુ-ભરે નેત્રોં સે આપ સે ક્ષમા માંગતી હૂં. રાજા કા બૂબલુ ક્ષમા હૈ. ક્ષમા કે હી પ્રતાપ સે રાજા કે લિયે યહ પૃથ્વી સ્વર્ગ બન જતી હૈ. રાજેન્દ્ર! ક્ષમા કરો.

રામ:-બહુત બડા અપરાધ તુમહારે સ્વામીને કિયા હૈ. વહ ક્ષમા કે ચોગ્ય નહીં. તુમહારે પતિ કે હી કરતે દાક્ષિણાત્ય કે લોગોં ને ખેતી-બારી છોડ બ્રાહ્મણ કે કર્મ કરને શુરુ કર દિયે હૈ. ઇસ સમાજ-વિપ્લવ સે બડે-બડે અનાર્થ હો રહે હૈં.

શંભુક:-પ્યારી તુમ કયોં વ્યર્થ હી ક્ષમા-ક્ષમા ચિલ્લા રહી હો? મૈંને ન તો કોઇ અપરાધ કિયા હૈ, ન ઉસકે લિયે ક્ષમા માંગતા હૂં. મૈંને કેવલ અપની જાતિ કી ઉન્નતિ કી હૈ, ઉસે ઉત્તમ કર્મ સિખાયે હૈં. બ્રાહ્મણોં ને ઉસે જિન અધિકારોં સે વંચિત કર રખા થા, વે હી અધિકાર મૈંને ઉસે દે દિયા હૈં. માનવ કી ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ-નીતિ કો કુચલકર ઇશ્વર કે વિધાન કો પ્રધાનતા દી હૈ. રધુનાથ! આપ કો પ્રાણ-દંડ હી દેના હૈ, તો ખુશી સે દીજિયે, વ્યર્થ કયોં દેર કર રહે હૈં?

(શંભુકને ગર્વ સે છાતી તાન દી. રામચંદ્ર ને કમર સે તલવાર નિકાલ લી. તુંગભદ્રા ખીચ મેં હી આકર ખડી હો જતી હૈ.)

તુંગભદ્રા:-નિર્દય રાજા! મેરે સ્વામી કો મારને કે પહલે, મેરી ગરદન ઘડ સે અલગ કર દો. ચુપ કયોં હો રહે? હાથ કયોં રોક લિયા? તુમને ન જાને જંગલ કે કિતને હિરન મારે હોગે. લલાટપર સિકુડન કયોં પડ ગયી? લો, તલવાર ચલા દો. નારી-વધ કરને સે હિચકતે કયોં હો? અચપન મેં હી તુમને તાડકા કા વધ કિયા થા. રાજસિંહાસનપર બેઠકર તુમને સતી સાધ્વી સીતા કો નિરપરાધ ધર સે બાહર કર ઉસકે હૃદય કે પરદે-પરદે મેં આગ લગા દી હૈ. લાખોં રાક્ષસિયોં કી માંગ કા સિન્દૂર પોંછ ચુકે હો. આજ મેરે હૃદય મેં ભી તલવાર ઘુસેડ કર જગત મેં અમર કીર્તિ લાલ કર લો. દેર કયોં કરતે હો?

રામ:-લક્ષ્મણ! તુમ ઇસ નારી કો મેરે સામને સે હટા દો.

(લક્ષ્મણ આગે બઢે)

તુંગભદ્રા:-કિસકી સામર્થ્ય હૈ, જો મુઝે યહાં સે હટા લે જાવે? રામ! યદિ તુમ મુઝે નહીં મારતે, તો લો, મેરે સામને હી મેરે સ્વામી કો માર ડાલો. સતી કે સામને હી ઉસકે પતિ કા સંહાર કર ડાલો. મૈં ભી દેખું, કિ તુમહારા હૃદય કિસ પથ્થર કા બના હૈ!

રામ:-સચ કહતી હો, દેવિ! મેરા હૃદય પથ્થર કા હી બના હૈ. ઇસ પથ્થર કો પસીજને કી આદત નહીં હૈ. સત્ય કે કારણ હી મૈંને શ્વક પિતા કો રોતા-બિલખતા છોડ જંગલ કી રાહ લી, સત્ય કે હી લિયે મૈંને જાનકી કા વિસર્જન કર દિયા ઓર આજ સત્ય કી હી રક્ષા કે લિયે મૈં શમ્ભુક કા વધ કરને આયા હૂં.

શંખુક:—ઝૂંઝી ખાત. રઘુનાથ ! તુમ સત્ય કી નહીં, સત્ય કી ઠઠરી કી પૂજા કરતે હો. સત્ય તો તુમસે કબી કા વિદા હો ચુકા. અપને જીવન કે આરંભ મેં તુમને અલગત સત્ય કા પાલન કિયા થા. જખ ગુહ ચાંડાલ કો છાતી સે લગાયા થા, અનાયઃ વાનરોં કો સખા ખનાયા થા, રાક્ષસ વિભીષણુ કો મિત્ર ખનાયા થા, શયરી કે જૂઠે ખેર પ્રેમ સે ચખે થે; પરંતુ આજ રાજધાની મેં આકર રાજસિંહાસનપર બેઠકર તુમને સત્ય કો ત્યાગ દિયા—અખ વહ તુમહારે પાસ નહીં આને કા. રાધવ ! તુમ ખડે અભાગે હો. પર તો બી મેં તુમહેં પ્યાર કરતા હું. પ્રથમ યૌવન સે હી રામ કા નામ જપતા આતા હું. તુમહારે રૂપ કા અખતક ખ્યાન હી કરતા થા. આજ તુમ મેરે સામને હો—લો, મેરા સિર ઉતાર લો. મેં એક ખાર તુમહારા યહ સાંવઝા—સલોના રૂપ ભર—આંખે દેખકર આંખે બંદ કિયે લેતા હું, તુમ અપના કામ કરો. (આંખે બંદ કર લેતા હૈ, રામ ઉસકા સિર ઉતાર લેતે હૈ. તુંગલદ્રા મૂર્ચ્છિત હો ગિર પડતી હૈ.)

તુંગલદ્રા:—(મૂર્છા ટૂટનેપર) પ્રભો ! પ્રાણેશ્વર ! મૃત્યુજયી પુરુષ—પ્રવર ! આજ તુમને ખડે ભારી સત્ય કી રક્ષા કે લિયે મૃત્યુ કો ગલે લગાયા હૈ. મેં વીરનારી હું—તુમહારે લિયે મેં તનિક બી શેક નહીં કરતી. નાથ ! સ્વર્ગ મેં શીઘ્ર હી મેરા તુમહારા મિલન હોગા ! પરંતુ નિર્દય રાધવ ! ઇસ અભિશપ્ત જીવન મેં તુમ ઘડીભર કે લિયે બી ચૈન નહીં પાઓગે. ક્ષણક્ષણ ચિંતા કરતે હી તુમહારા જીવન જાચેગા. ફૂલોં કી સેજ તુમહેં કાંટે કી સેજ માલુમ પડેગી. ચૈન કી નિંદ કિસી દિન ન લે સકેગે. જાગતે—જાગતે બી સપના હી દેખતે રહોગે—હજારોં લોગોં સે ધિરે હુએ હોનેપર બી એકાંતતા કા અનુભવ કરોગે. કોઇ તુમહારે પ્રાણોં કી પીર નહીં સમજેગા. સામને મરીચિકા કી તરહ સુખ દેખતે હુએ બી તુમ સુખ કા સ્પર્શ બી ન કર સકેગે—જ્યોં હી ઉસકી ઓર ખડોગે, ત્યોં હી વહ હવા મેં મિલ જાચેગા. ખડી નિરાશા, ધોર યાતના ઓર લયાનક હૃદયવેદના કે સાથ તુમહારી બી મૃત્યુ હોગી. તુમ ભલે હી પરમાત્મા કે અવતાર, સાક્ષાત્ નારાયણ હી કયોં ન હો, સતી કા યહ શાપ તુમહેં લોગતા હી પડેગા.

રામ:—દેવિ ! ખડે આદર કે સાથ રામ તુમહારા યહ શાપ શિરોધાર્ય કરતા હૈ. (સિર ઝુકા લેના !)

રામ ! તુમ કહો હો ?

(લેખક—પં. પ્રદુમ્નકૃષ્ણ કૌલ. “હિંદુપંથ” તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

ગોપાલદાસ ખડે હી નેમી—ધર્મી થે. અપને ઉદરપોષણ કે બંધ કે પશ્ચાત્ ઉન્હેં જો અવ-કાશ મિલતા થા, ઉસે વે ઇશ્વરોપાસન-મેં હી વ્યતીત કરતે થે. ઉનકા રહન—સહન એકદમ સાદા થા. દુનિયા કે છલપ્રપંચોં કી ઉન્હેં હવાતક નહીં લગી થી. ઉનકે કુટુંબ મેં કેવલ ચાર પ્રાણી થે—વે, ઉનકી સ્ત્રી, ઉનકા દશ વર્ષ કા પુત્ર મુરલી તથા ઉનકી વિધવા ભાભી.

ગોપાલદાસ પ્રતિદિન રાત્રિ કે સમય ભોજન કરને કે ઉપરાંત ઘડે આધ-ઘડે રામાયણ પઢા કરતે થે. જિસ સમય ગોપાલદાસ રામાયણ પઢતે, ઉસ સમય મુરલી ઉનકે પાસ આ બેઠતા ઓર ખડે પ્રેમ સે રામચરિત્ર સુના કરતા થા. જહાં કહીં ઉસકી છોટી બુદ્ધિ સે પરે કોઇ ખાત આ જાતી, વહાં વહ ખિના કિસી સંકાચ કે અપને પિતા સે અપની શંકા કા સમાધાન કરા લેતા થા. ગોપાલદાસ બી અપને પુત્ર કા ઇશ્વરાતુરાગ દેખ, ખડી પ્રસન્નતા સે ઉસકી શંકાઓં કો દૂર કર દિયા કરતે થે.

એક દિન અપને નિયમ કે અનુસાર રાત્રિ કો ગોપાલદાસ રામાયણ પઢ રહે થે ઓર મુરલી ઉનકે પાસ બેઠા હુઆ ખ્યાન સે રામગુણ—ગાન સુન રહા થા. ગોપાલદાસ ને પઢા:—

જડ ચેતન જગજીવ—જન, સકલ રામમય જાનિ; બન્દઉં સખકે પદ—કમલ, સદા જોરિ જુગપાનિ.

ઇસ દોહ્રે કો સુનતે હી મુરલી બોલ ઉઠા:—“ બાબુજી ! કયા સચમુચ હી ઇસ સંસાર કે જડ—ચેતન સભી પદાર્થોં મેં શ્રીરામચંદ્ર રહતે હૈ ? ”

ગોપાલદાસ—“ હા. ”

મુરલી:—“ પર મુઝે વે તો કહીં નહીં દિખાઈ દેતે ! ”

ગોપાલ:—“ બેટા ! નિશ્ચય હી ભગવાન રામચંદ્રજી સારે સંસાર કે જડ ઓર ચેતન પદાર્થોં

મેં, જલચર, નલચર ઔર થલચર સભી પ્રાણિયો મેં વ્યાપ્ત રહે હૈ. હમ મેં ભી રામ હૈ, તુમ મેં ભી રામ હૈ, ચૌકી મેં ભી રામ હૈ ઔર છાતે મેં ભી રામ હૈ; પર રામ કા દર્શન હોના સહજ નહીં હૈ. ઇસકે લિયે ખડે ધૈર્ય, વિશ્વાસ તથા તપસ્યા કી આવશ્યકતા હૈ.”

મુરલી:—“ તો ફિર તપસ્યા કરને કે લિયે ઋષિ-મુનિયોં કી નાંધ જંગલ મેં ચલા જના હોગા ? ”

ગોપાલ:—“ વહ આવશ્યક નહીં. જિસ મનુષ્ય કા હૃદય શુદ્ધ હૈ, ઉસે જંગલ ઔર મકાન દોનોં હી ખરાબર હૈ. ઘરપર ઈશ્વરોપાસના કર વહ ઉસી પ્રકાર ઉનકા દર્શન કર સકતા હૈ, જિસ પ્રકાર જંગલ મેં. ”

મુરલી:—“ તો ફિર મેં ઉનકા દર્શન યહીં ખેડે કર સકતા હૂં ? ”

ગોપાલ:—“ નિશ્ચય. ”

મુરલી:—“ પર ઉસ દિન તો આપને કહા થા, કિ ખાલક ધ્રુવ કો લગવાન કે દર્શન જંગલ મેં જાકર ઘોર તપ કરનેપર હુએ થે. ”

ગોપાલ:—“ હાં. ધ્રુવને તો જંગલ મેં જાકર હી તપ કિયા થા; પર પ્રલ્હાદને તો ઘરપર હી દર્શન પાચે. લગવાન ને ઉસકી લક્તિ સે પ્રસન્ન હો પગ-પગપર ઉસકી રક્ષા કી. ઉસે તો સારા સંસાર હી ઈશ્વરમય દિખાઇ દેતા થા. વહ ઊધર દેખતા, ઉધર હી રામ કે હી દર્શન હોતે થે. ”

મુરલી ને ઇસ ખાત કો સુનકર એક ઠંડી સાંસ છોડી ઔર કહા:—“ હા ! મેં ધ્રુવ થા પ્રલ્હાદ કયોં ન હુઆ ? ”

* * * * *

આજ ખંખઈ કી ન્યૂ આલ્ફ્રેડ કંપની મેં ‘લક્ત-પ્રલ્હાદ’ કા તમાશા હૈ. ગોપાલદાસ ને ખાલક મુરલી કે હૃદયપર રામલક્તિ કા ઔર ભી ગહરા પ્રભાવ ડાલને કી ગરજ સે ઉસે તમાશે મેં લે જાને કા નિશ્ચય કિયા. યથાસમય વે મુરલી કો સાથ લેકર નાટકશાલા મેં ગયે.

ખડી ભીડ થી. હોલ દર્શકોં સે ખયાખય ભરા થા.

યથાસમય નાટક આરંભ હુઆ. મુરલી ખડી ઉત્સુકતા સે નાટક કા પ્રત્યેક દ્રશ્ય દેખ રહા થા. રામ કે પ્રભાવ સે કુમ્હારી કે જલતે ઑંવે મેં સે બિહી કે અચ્ચોં કા ઊવિત નિકલતા, પ્રલ્હાદ કે ઉંચે પર્વત કે શિખર સે નીચે ગિરવાયે જાનેપર લગવાન કા પ્રકટ હોકર ઉસકી રક્ષા કરના, વિષ કા અમૃત હો જાના તથા જલતી હુઇ અગ્નિ મેં સે ઉસકા સુરક્ષિત ખચકર નિકલના આદિ દ્રશ્ય ખાલક મુરલી કે હૃદયપર ગહરા પ્રભાવ ડાલ રહે થે. મુરલી કા પ્રેમ ઈશ્વર કી ઔર ખઠતા જાતા થા. ઈશ્વર-દર્શન કી અભિલાષા ઉસે કઠિન તપસ્યા કરને કે લિયે પ્રોત્સાહન દેતી જાતી થી. સંપૂર્ણ પદાર્થોં મેં ઈશ્વર કી સર્વવ્યાપકતા કા વિશ્વાસ ઉસ કે હૃદય મેં દઢ હોતા જાતા થા.

લગભગ દો ખજે નાટક સમાપ્ત હુઆ.

પિતા-પુત્ર દોનોં ઘર આયે. મુરલી પ્રસન્ન થા. ઉસે સફલતા કા રહસ્ય માલૂમ હો ગયા.

* * * * *

મુરલી સંસાર સે વિરક્ત હો ઉઠા. ઉસને ખેલના-ફૂંદના ખંદ કર દિયા. અચ્છે અચ્છે કપડે પહિનના ઉસે અરુચિકર માલૂમ હોને લગા. ઇચ્છા-ભોજન કરને કી ઉસકી રચિ જાતી રહી. વહ દિન-રાત એકાન્ત મેં બેઠા હુઆ ન જાને ક્યા સોચને લગા. વહ પાગલોં કી નાઈ ઈધર-ઉધર ઘૂમતા, ખાગોં કી સૈર કરતા ઔર કભી ઘંટોં ગંગાતટપર બેઠ ગંગ-તરંગ કે સાથ અપની લક્તિ કી લહરોં કો નિશ્ચિત સ્થાનપર પહુંચાને કા પ્રયત્ન કરતા. આઠોં પહર ઉસ કે મુખ સે રામ કા હી નામ નિકલને લગા. કભી-કભી વહ જ્વેર સે સૌંસ છોડતે હુએ કહ ઉઠતા:—“ રામ ! તુમ કહોં હો ? ” રાત્રિ મેં સોતે-સોતે ભી વહ ઇસી પ્રકાર પ્રલાપ કર ઉઠતા થા.

ઇસી પ્રકાર ખહુત સમય ખીત ગયા. મુરલી કે હૃદય મેં અટલ વિશ્વાસ થા; અતએવ ઉસને અપના ધૈર્ય ન છોડા. વહ ઔર ભી દઢતા સે ઈશ્વરોપાસના કરને લગા.

* * * * *

સંધ્યા કા સમય થા. ભગવાન ભાસ્કર કા રથ અસ્તાચલ કે શિખરપર પહુંચ ચૂકા થા. લોખ ઠંડી વાયુ સેવન કરને કે લિયે બાહર નિકલ પડે થે. મુરલી ભી એક બાગ મેં પહુંચા ઔર એક ઝાડી કે નીચે પડી હુધ બેંચપર બેઠકર ધ્યાનાવસ્થિત હો ગયા.

એકાએક ઉસી ઝાડી મેં એક ટહનીપર બેઠી હુધ શ્યામા મધુર શબ્દોં મેં બોલ ઉઠી. ઉસકી સૂરીલી આવાજ ને મુરલી કા ધ્યાન ભંગ કર દિયા. વહ એકાએક ચૌંક ઉઠા. ઉસે ઐસા વિદિત હુઆ, માનોં કોઇ ઉસે રામ કે દર્શન હોને કા પતા ખતા રહા હૈ.

વહ ચક્રપકાકર ધધર-ઉધર દેખને લગા. કહીં કોઇ દિખાઇ ન દિયા. કેવલ ઉસી ઝાડી કી એક ટહનીપર બેઠી હુધ શ્યામા સૂરીલી તાન છોડ રહી થી.

“તબ કયા ઇસી પક્ષીને ભગવાન કે સ્થાન કા પતા ખતલાયા હૈ ?”-મુરલીને સોચા. “સંભવ હૈ, વહ પક્ષી ઉડતે-ઉડતે કિસી ઐસે સ્થાનપર પહુંચા હો, જહાં ઇસે ભગવાન કે દર્શન હો ગયે હોં. તભી તો વહ અભી મુઝસે ઉસ સ્થાન કા પતા ખતલા રહા થા.”

યહી સોચ મુરલી ધીરે-ધીરે અપને સ્થાન સે ઉઠા ઔર ઉસ પક્ષી કો પકડતે કે લિયે આગે બઢા. મુરલી કે ઉસ ટહની કે પાસ જતે હી વહ પક્ષી ઉડ ગયા. મુરલી મન મારકર અપને સ્થાનપર આ બેઠા.

“ભગવાન ! ધ્રુવપ્રદહાદ કી નાંખ મેં ભી તો બાલક હી હું. મેં ભી તોં તુમ્હારા નામ પ્રેમ સે લિયા કરતા હું, મેં ભી તો તુમ્હારે દર્શનોં કા ઉત્સુક ઔર ઇચ્છુક હું; ફિર મુઝસે ઇતિની ધૂણા કયોં ? પ્રદહાદ ઔર ધ્રુવ કી તો તુમને રક્ષા કી, સ્વયં આકર ઉનકે કષ્ટ હરે, ઉન્હેં હૃદય સે લગાયા; પર મુઝે હૃદય લગાના તો દૂર રહા, દર્શન તક નહીં દેતે. રામ ! તુમ કહાં હો ? એકબાર-કેવલ એકબાર-મુઝે અપની મધુર મૂર્તિ કા દર્શન કરા દો.”

ઇસી પ્રકાર મુરલી દેરતક બકતા રહા. ઉસકે નેત્રોં મેં આંસુ થે ઔર હૃદય મેં ધડકન ધીરે-ધીરે અંધેરા બઢતા જ રહા થા.

એકાએક વહી પક્ષી આકર મુરલી કે હાથપર આ બેઠા. મુરલી હડબડાકર ખડા હો ગયા; પર ઇસ બાર વહ પક્ષી નિડરભાવ સે બેઠા હી રહા. મુરલી ને બડે પ્રેમ સે પક્ષીપર હાથ ફેરતે હુએ કહા:—“પ્યારે પક્ષી ! તુમ મુઝે દેખતે હી કયોં ઉડ ગયે થે ?”

પક્ષી:—“તુમ મુઝે પકડના ચાહતે થે. કયોં-કિસ લિયે ?”

મુરલી:—“તુમ્હારે તો મુઝે ભગવાન કે મિલને કા ઠિકાના ખતલાયા થા. મેં તુમ સે વહી ખાત ફિર પૂછના ચાહતા થા. મેં તુમ્હેં કોઇ કષ્ટ ન દેતા. બસ, રામ કા પતા પૂછના હી મેરા અભીષ્ટ થા.”

પક્ષી:—“રામ કા પતા ! વાહ ! ખૂબ પૂછા. અરે, રામ કા પતા કોઇ ખાસ થોડે હી હૈ ? વહ તો ઘટ-ઘટ-બ્યાપી હૈ.”

મુરલી:—“પર મુઝે તો કહીં નહીં દિખલાઇ દેતા, મેં ઉસકે દર્શનોં કે લિયે બ્યાકુલ હું. ખતલા દો, પ્યારે પક્ષી ! રામ કે દર્શન પ્રાપ્ત હોને કા ઉપાય ખતલા દો.”

પક્ષી:—“સારે સંસાર કે જીવોંપર પ્રેમ કરને લગો. શુદ્ધ અંતઃકરણ સે મિલો ઔર ઉન્હેં અપનાઓ. બસ, રામ કે દર્શન પ્રાપ્ત હોને કા સખ સે સરલ ઉપાય યહી હૈ.”

મુરલી:—“મેં તો સારે સંસાર કો પ્રેમ કી દૃષ્ટિ સે દેખતા હી હું.”

પક્ષી:—“ઔર મુઝે ?”

મુરલી:—“તુમ્હેં ભી.”

પક્ષી:—“તબ ફિર સમજ લો, કિ મેં હી રામ હું.”

મુરલી કી નિદ્રા ભંગ હુધ ઉસને દેખા, કિ સંચમુચ હી ધનુષ-બાણ-ધારી સૌન્દર્યશિરોમણિ શ્રી રામચંદ્રજી ઉસ કે નેત્રોં કે સમ્મુખ ખડે હૈં.

મુરલી પુલકિત હો, સખ સુધ-સુધ જો, ઉસ દિવ્ય મૂર્તિ કે ચરણોંપર |ગર પડા.

લગવાન રામ

(લેખક—પં. ધ્રુવદત્ત શર્મા. ‘હિંદુ પંચ’ તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

યોં તો બહુત દિનોં સે રામનૌમી કી ચર્ચા સુનાઇ દેતી થી; કિંતુ જ્ય હોલી સમાપ્ત હો ગયી ઔર રામનૌમી કે દિન પાસ આને લગે, તખ રામનૌમી કા મેલા દેખને કે લિયે મેરી આંખેં ચકોર હો ગયીં. મેં બીસ વર્ષ સે દિલ્લી મેં રહતા હૂં; પર એસી ઉમંગેં આજતક નહીં ઉઠીં. ફિર આજ હી અસાધારણ ઉમંગેં કી પ્રજલ તરંગે કયોં હૈં? રામનૌમી કે દિન મૈને કોઈ કામ નહીં કરને કા ફૈસલા તો કર લિયા; મગર કઇ આદમિયોં કો ઉસ દિન જતે તૈયાર કર કે દેને કા વાદા કર ચુકા થા. ઇસલિયે રામનૌમી સે દો દિન પહલે મૈં રાત કો બિલકુલ હી નહીં સોયા. તમામ રાત બરાબર જૂતે બતાતા રહા. મેરી ઘરવાલી બી બરાબર મેરે હી સાથ કામ કરતી રહી. યહ કોઈ વિશેષ ખાત ન થી. ઇસ સે પહલે બી કઇ બાર વહ મેરે સાથ કામ કર ચૂકી થી; પરંતુ ઇન દોનોં રાતોં કી વિશેષ ખાત યહ થી, કિ મેરા સાત સાલ કા બચ્ચા બી એક મિનટ નહીં સોયા. કલ રામનૌમી કા મેલા દેખને કા ધ્યાન ઉસકે સર મેં એસા ધૂમ રહા થા, કિ વહ બાર-બાર ઉસી કા જિકર કરતા થા. મૈને ઔર ઉસકી માંને બહુત કહા, કિ બેટા! સો જ; મગર વહ ન સોયા.

રામનૌમી કા શુભ દિન થા. મૈને સ્નાન કિયા. ઉસ દિન મૈને અપની રાંખી-સુતારી કો બિલકુલ હાથ ન લગાયા. મેરે બચ્ચે કા યહ હાલ થા, કિ ઉસે દિન કાટના મુશ્કિલ હો ગયા, ‘મેલા દેખને કય ચલેંગે? કયા અલી રામ કી સવારી નહીં નિકલી?’ ઇસી પ્રકાર કે દજનોં પ્રશ્ન વહ કરતા થા. મેરા ઘર કહો યા દૂકાન ઉસી સડકપર થી, જિસ સે હોકર લગવાન રામ કી સવારી નિકલા કરતી થી. ઇસલિયે મુઝે દર્શન કી કોઇ ફિક ન થી. દિન કે ૩ બજે કે કરીખ અંગ્રેજ બાજેં કી આવાજ મેરે કાન મેં પડી ઔર થોડી હી દેર બાદ લગવાન રામ કા જીલૂસ મેરી દૂકાન કે સામને સે ગુજરા. જ્ય લગવાન કી ગાડી આયી, તખ મૈને ઝુકકર બડી અતિષ્ઠા કે સાથ પ્રણામ કિયા. મેરી આંખોં કે તારે બચ્ચે ને બી હાથ જોડ કર કહા:—“બોલો, રામચંદ્ર કી જ્ય.” જીલૂસ આગે બઢ ગયા. મેરે બચ્ચે કે લિયે દૂકાન પર બૈઠના મુશ્કિલ હો ગયા. “ચલો, ચલો” કી વહ રટ લગાયી, કિ મૈં બી ઉસે લેકર જીલૂસ કે સાથ હો ગયા. રાસ્તે મેં ઉસને મુઝસે લગવાન રામ કે વિષય મેં એસે એસે પ્રશ્ન કિયે, કિ અગર કોઇ રામાયણ કા પૂરા પડિત બી હોતા, તો ધમરા જતા. મૈને અપની બુદ્ધિ કે અનુસાર ઉસકે પ્રશ્નોં કા જવાબ દેકર ઉસકા મુંહ બંદ કર દિયા. લગવાન રામ કી મનોહર મૂર્તિ મેરે ઔર મેરે બચ્ચે કે હૃદયપર જમ ગયી.

મેરી ઔર મુઝસે બી બઢકર મેરે બચ્ચે કી યહ ઇચ્છા થી, કિ જિસ સ્થાનપર લગવાન રામ કી સવારી બડી હો, ઔર રામ-રાવણ બુદ્ધ હો, ઉસ દ્રશ્ય કો દેખેં; પરંતુ અલી ઇસમેં કુછ દેરી થી. હમ અચ્છી જગહ ટુંટતે હુએ ચારોં તરફ લાગે ફિરતે થે. હમેં અચ્છી જગહ કોઇ જાને હી નહીં દેતા થા. હમ ચારોં તરફ ધૂમતે ફિરે; પર કોઇ અચ્છી જગહ નહીં મિલી. એક તરફ થોડી સી જગહ નજર પડી, અસ મેરા બચ્ચા લાગકર વહાં જાને લગા, ઇતિને મેં રાય બહાદુર ઝીંઝકમલ કી ગાડી કા ઘોડા ઉસપર ચઢ ગયા. ઇસ મેં ન તો રાયબહાદુર સાહય કા કોઇ કુસર થા, ન ઉન કે સાધસ કા. કમ સે કમ મુઝે ઉનકે ખિલાફ કોઇ શિકાયત ન થી. લડકે કી ટાંગ મેં સખત ચોટ આયી. શરીર કે ઔર હિસ્સોંમેં બી ચોટ લગી, ટાંગ કી ચોટ કે કારણ લડકા બેહોશ હો ગયા. રાયબહાદુર સાહય ગાડી સે ઉતરે ઔર લડકે કો દેખકર અફસોસ કરને લગે. સાઈસ સે કહા:—“ઇસે ગાડી મેં ખિલાકર ફોરન હી અસ્પતાલ લે જાઓ.” મગર ઇસી બીચ કિસીને કહા:—“હુજૂર! યહ ચમાર કા લડકા હૈ.” ઇન શબ્દોં કા સુનતા થા, કિ રાયબહાદુર સાહય કે ચેહરે કા રંગ બદલ ગયા. લડકે કી શોચનીય દશા કી ઉનકો ચિંતા નહીં રહ ગયી, માનોં કોઈ ખાત હી નહીં હુઈ.

મૈને હોડકર લડકે કો ગોદ મેં ઉઠાના ચાહા, તો રાયસાહય કડક બોલે:—‘હરામખદે! યહાં ચમાર કા કયા કામ હૈ?’ મેરે દિલ મેં આયા, કિ કહ હૂં, કિ કયા લગવાન રામ કી

लीला देखने का हमें अधिकार नहीं है? परंतु दुःख और डर के कारण मेरी जुमान न जुली. रा-यसाहब अपनी गाड़ी लेकर चले गये. हमने हिंदुओं ने यह दृश्य देखा; परंतु रायसाहब के पिता के किसी की जुमान न जुली. मैं लगवान की लीला देखने आया था. मेरा अच्छा भी घसीलिये आया था; परंतु अपनी ही यह लीला देखकर संसार मेरी आंखों में शूल की तरह भटकने लगा. हे राम! तुमने यह क्या किया! मैं यह सोच ही रहा था, कि एक तरह से आवाज आयी:—‘परे छोटा, परे छोटा, स्वयं आ रहे हैं.’ एक नवयुवक हिंदु ने, जो सेवा-समिति का स्वयं-सेवक मालूम होता था, मेरी पीठ में एक हॉटर मारकर कहा:—‘छोटा छोटा घस लाश को! रास्ता साफ करो.’ मैंने अपने कलेजे के टुकड़े को उठाकर छाती से लगाया और सड़क से दूर ले जा कर उसे होश में लाने की चेष्टा करने लगा. लड़के की टांग से झूत यह रहा था, मेरे चारों ओर बहुत से लोग जमा हो गये; परंतु उनमें कोई ऐसा न था, जो मेरी कुछ भी सहायता करता. थोड़ी ही देर के बाद उस जगह एक पादरी साहब आये. उन्होंने मेरी ओर देखा, और बोले:—‘घस तरह क्या तुम लड़के की जान ले लेना चाहते हो? घस छोटा और तुरंत अस्पताल ले जाओ.’ मैंने आंखों में आंसू भरकर कहा:—‘हुजूर! आप कहते तो सत्य हैं, मगर अस्पताल दूर है. मैं किस तरह ले जाऊँ?’ पादरी साहब को मुझपर दया आ गयी. बोले:—‘घमराओ मत, मेरी गाड़ी खड़ी है. उसी में बैठ जाओ.’ मैं उठा और अपने ओहोश लड़के को गाड़ीपर सवार कराया. कायवान ने घाटे को तडाके के साथ हॉटर मारा और गाड़ी तुरंत ही अस्पताल की तरफ रवाना हो गयी. पादरी साहब ने रास्ते में मुझ से कुछ भी न कहा; परंतु मेरे हृदय का सिंहासन, जहां ‘लगवान राम की’ मूर्ति स्थापित थी, कुछ-कुछ हिलने लगा. मुझे ऐसा मालूम होने लगा, कि राम की जगह वहां एक और ही मूर्ति विराजमान है. अस्पताल में जो दिन गुजरे, उनकी कथा बहुत लम्बी है. एक मास के बाद मेरा अच्छा अच्छा छोटा अस्पताल से घर आया. घस एक महीने में मैंने और मेरी पत्नी ने जो-जो त-कलीक उठाया; उन का यदि वर्णन करें तो हिंदुमात्र की आंखें शर्म से नीची हो लगेगी.

यहांपर मैं केवल एक ही बात सुनाना हीक समझता हूँ. जो पादरी साहब मेरे अच्छे को अस्पताल पहुंचा आये थे, मेरे अच्छे की भिमारी के दिनों में भी पांच छः बार उसकी भयर खेने गये; पर जिन रायबहादुर साहब की गाड़ी से उसकी टांग टूटी थी, उन्होंने शायद ही कभी घस घटना को याद किया न होगा.

घस घटना को दुआे १० वर्ष हो गये. मेरा लड़का अब मेरे पास नहीं रहता, पादरी साह-ब ने उसे मिशनस्कूल में दाखिल करा दिया था. अब वह अंग्रेज-पास कर के अंग्रेज वाय० अंग्रेज में पढ रहा था. उसकी धिनी उन्होंने देवदर मेरे चित्त में प्रसन्नता की अपरिमित लहरें उठा करती थीं. मेरे हृदय के सिंहासन से राम की मूर्ति बिल्कुल उठ गयी थी और उसकी जगह प्रभु घस मसीह विराजमान हो चुके थे. धीरे-धीरे मेरे ओठों में अंग्रेज की परीक्षा पास कर ली और पादरी साहब की शिक्षा से वह पुलिस विभाग में नौकर भी हो गया. यह १५ वर्ष पीतते दुआे मुझे कुछ भी मालूम न हुआ. मैं तमाम पिछली बातें भूल गया. घस भीय में हर साल रामनौमीपर लगवान राम का जुलूस मेरी हकान के आगे से निकलता रहा; पर मैंने कभी उसकी तरह ध्यान भी नहीं दिया. आज्ञों की आवाज से मेरे दिलपर कुछ भी असर नहीं पड़ता था और जुलूस की जय-ध्वनि मेरे हाथ से मेरी रांपी को अलग नहीं कर सकती थी.

जयतक मेरा लड़का पढता रहा, तयतक नूते जनाकर अपना गुजरा करता रहा; पर जब नौकर हो गया और उसने अपने रहने के लिये अलग कोठी ले ली, तब मैं भी उसके पास ही रहने लगा. मैं अब जुड़ा हो गया था और मेरी स्त्री भी खुदिया हो चुकी थी. हम दोनों अपने ओठ के पास ही रहते थे. उसकी हर तरह से सेवा करते थे; परंतु स्त्री ओठ का निगाहें हमें कुछ भी बदलती दुर्घ मालूम पडने लगी. कभी-कभी वह हमें खुद-खुदिया, सुस्त, काहिल आदि शब्द भी कहने लगा.

यही रामनौमी के दिन थे. मिस्टर डेविड (यह मेरी आंखों के तारे का नाम है) ખુશી

ખુશી ઘર મેં આયે ઔર જટ-પટ કપડે બદલે. મૈને પૂછા:—“કયા બાહર જા રહે હો? કયા આયોગે? ખાતા કયા આયોગે?” વહ બોલા:—આજ મૈં ઘર મેં ખાતા ન ખાઉંગા. અબી સેઠ ઝીંઝકમલજી કી મોટર આનેવાલી હૈ. આજ મૈં ઉનહી કે ઘર દાવત મેં જાઉંગા. સેઠ કા નામ સુનકર મેરી આંખોં કે સામને વહી આજ સે ૧૫ વર્ષ પહેલે રામનૌમી કા દશ્ય બાય-સ્કોપ કી ભાંતિ ધૂમને લગા, જખ કિ મેરા બચ્ચા ઇસી સેઠ કી ગાડી કે નીચે જખમી હુઆ થા. મૈને આકાશ કી ઔર દેખતે હુએ સર ઉઠાકર કહા:—‘ઇસામસીહ! તૂ બડા હી કૌતુકી હૈ. જિસ ઝીંઝકમલ ને ઉસ સમય મેરે લડકે કી ચીટ કી જરા ભી પરવા ન કી થી ઔર યહ ભી ન સોચા થા, કિ વહ મરતા હૈ યા જીતા હૈ, આજ વહી સેઠ ઉસે અપને ઘર દાવત મેં બુલા રહા હૈ. ઔર ઉસકે લિયે અપની મોટર ભેજતા હૈ. મૈને અપને પુત્ર સે કુછ ન કહા. વહ ચલા ગયા ઔર રાત કે ૧૦ બજે વાપિસ આયા.

ઘર આ કર વહ ચુપચાપ અપને પલંગપર લેટ ગયા, મૈં ઉસકે પાસ ગયા, તો ઉસકે મુંઢ સે શરાબ કી બદ્દખૂ આ રહી થી. મૈને પૂછા:—‘બેટા! યહ કયા ખાત હૈ? કયા તુમને આજ શરાબ પી હૈ?’ વહ કડકકર બોલા:—‘હા, સેઠજી કે લડકે ને એક પેગ પિલા દિયા હૈ.’ યહ સુનકર મેરે હૃદય કે બડા ભારી ધક્કા લગા; પરંતુ મૈં ચુપ હો રહા!

રામનૌમી કા દિન થા. શામ કે પાંચ બજે ડેવિડ કે લિયે સેઠ ઝીંઝકમલજી કી મોટર આયી. વહ ઉસમેં બેઠકર મેલા દેખને કે લિયે જાને લગા, તો અપની અમ્માં સે બોલા:—“અમ્માં! અગર તુમહેં ભી આતા હો, તો તાંગા કિરાયે કર કે આ જાના.’ મૈં ઉસ ઘટના કે બાદ કભી મેલા દેખને ન ગયા થા; પર આજ મેરી ઘરવાલી ને બહુત કુછ કહા, તો મૈં ભી ચલને કે લિયે તૈયાર હો ગયા. મેરી ઘરવાલી કા વાસ્તવ મેં મેલા દેખને કા ચાલ ન થી, ઉસે તો અપને બેટે કી શાનદાર હાલત દેખને કી સાધ થી. મૈને તાંગે કે લિયે બહુત કોશિશ કી; પર કોઈ તાંગા ન મિલા. મેરી ઘરવાલીને બહુત કુછ કહા, તો હમ દોનોં પેદજ હી ચલને કે લિયે તૈયાર હો ગયે ઔર મેલે કી તરફ ચલ દિયે. જખ મેલે કે પાસ પહુંચે તો સડકપર લોગોં કી ઇતની ભીડ થી, કિ ચલને કા રાસ્તા ભી નહીં મિલતા થા. ગાડિયોં, મોટરોં ઔર તાંગોં કા બડા જોર થા. ઇતને મેં એક મોટર બડી તેજ સે હમારે પાસ સે હોકર નિકલ ગયી.

મૈં તો ન દેખ સકા; પર મેરી સ્ત્રી ને કહા:—‘દેખો, દેખો, વહી મેરા બેટા જા રહા હૈ. અપને બચ્ચે કા સેઠ ઝીંઝકમલ ઔર ઉનકે સાહબ લોગોં કે સાથ દેખકર મેરી ઘરવાલી કા ઇતની ખુશી હુઇ, માનોં ઉસે સારે સંસાર કા રાજ્ય મિલ ગયા હો. હમારે દેખને-દેખને થોડી દૂર કે કાસલેપર હી વહ મોટર બડી હો ગયી.

એક ગરીબ બ્રાહ્મણ, જિસે આંખોં સે બહુત હી કમ નજર આતા થા, લકડી કે સહારે સડક કે કિનારે-કિનારે મેલા દેખને જા રહા થા. તેજ સે જાતી હુઈ મોટર ઉસકી લકડી સે ટકરાયી ઔર વહ ધમ્મ સે જમીનપર મુંઢ કે બચ ગિર પડા. ઉસ કે મુંઢ મેં બહુત ચોટ લગી. ખૂન બહને લગા. ડેવિડ મોટર સે નીચે ઉતરા ઔર હંટર સે ઉસ બુઢે બ્રાહ્મણ કી કમરપર મારતા હુઆ બોલા:—“નાલાયક! તૂ સડક કે બીચ સે કયાં જા રહા થા, બુલાઓ સિપાહી કો. અબી ઇસકા ચાલાન કરો.’ બુઢે બ્રાહ્મણ ને કહા:—“હુબૂર! મેરા કુછ ભી કસૂર નહીં હૈ. મૈં તો એક તરફ સે જા રહા થા.” લેકિન ડેવિડ કે ક્રોધ કી કોઈ સીમા ન રહી. વહ હંટર ફટકારતા ઔર મુંઢ સે ગાલિયોં બકતા જાતા થા. સેઠ ઝીંઝકમલ કે બેટે મોટર મેં સવાર થે. અપને બેટે કી યહ દશા દેખકર મુઝે બહુત દુઃખ હુઆ. મૈને ઉસકે પાસ જાકર કહા:—‘બેટા! યહ કયા કરતે હો? કયા ઇસ ગરીબ બુઢે કા માર હી ડાલોગે?’ ડેવિડ ને મેરી ઔર દેખકર હાથ નીચા કર લિયા ઔર મોટર મેં બેઠકર વહાં સે ચલ દિયા.

મૈને ઉસ બુઢે બ્રાહ્મણ કા સડક કે એક તરફ ખિડાકર ઉસકા મુંઢ અપને રમાલ સે સાફ કર દિયા. ખૂન બંદ હુઆ, તો માલૂમ પડા કિ ચોટ અધિક નહીં હૈ. બ્રાહ્મણ ને કહા, “બાબા! તુમહારા ભલા હો, તુમ જાઓ, અજ મૈં ચલા જાઉંગા.” યહ દશ્ય દેખકર મેરા ચિત્ત બહુત દુઃખી હુઆ. મૈને અપની સ્ત્રી સે કહા, કિ અજ મૈં આગે નહીં જા સકતા. ઉસને જવાબ દિયા:—“થોડી દૂર ઔર ચલો ફિર લૌટ આયોગે.” મૈને ઉસકી પ્રાર્થના સ્વીકાર કર લી, મેરી આંખોં ખુશી હુઇ થી; મગર કુછ દિખાઇ ન પડતા થા. પાંચ ચલ રહે થે; પર દિલ બૈઠા જાતા થા.

ઇતને મેં મુઝે ઐસા માલૂમ હોને લગા, કિ એક સુંદર નવયુવા મેરે સાથ ચલ રહા હૈ. ફિર મેરે કાનોં મેં આવાજ આવી:-

“લક્ષ્મી રામદાસ! દેખ યહ માયા કા જલ કૈસા ભયાનક હૈ! જમ ઇસ માયા કા ચક્ર ચલતા હૈ, તમ મનુષ્ય કહીં સે કહીં જ ગિરતા હૈ. ફિર તો ઉસે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ઇસાઇ, યહૂદી કા જ્ઞાન નહીં રહતા. જો ભગવાન કે ચરણોં સે દૂર હો જાતા હૈ, વહ અભિમાન ઔર સ્વાર્થ મેં ફસકર નાશ કી તરફ દોડતા હૈ.”

મૈને યહ સુરત દેખી, યહ શબ્દ સુને; પર મૈં યહ ન પહચાન સકા, કિ વહ કૌન હૈ ઔર ન યહી સમજ સકા, કિ ઉસકા ક્યા મતલબ હૈ? મૈં થોડી દૂર ઔર ગયા, ફિર મૈને અપની સ્ત્રી સે કહા કિ અમ મૈં આગે નહીં જ સકતા. હમ દોનોં ઘર લૌટ આયે.

ઘર આયા તો મુઝે ઐસા માલૂમ હોને લગા, કિ કોઇ મુઝે નરક કી તરફ ઘસાંટે લિયે જ રહા હૈ. મૈને ઘરવાલી સે કહા:-“દેખો! મૈં અમ ઇસ ઘર મેં, જહાં કેવિડ રહતા હૈ, કભી નહીં જાઉંગા. અગર તુમ બેટે કે સાથ રહના ચાહો, મુઝે કોઇ આપત્તિ નહીં; મગર મૈં તો અપને પહલે હી મકાન મેં જાકર જૂતિયાં ખનાને કા કામ કરૂંગા ઔર અપના બાકી જીવન ઉસી તરફ ખિતાઉંગા.” મેરી ઘરવાલી કો મેરી ઇત ખાતોં સે બડા દુઃખ હુઆ.

પર વહ મેરે સાથ હી ચલી આઈ, મૈને અપના પહલા મકાન ફિર કિરાયેપર લે લિયા ઔર જમ સુખહ કે વક્ત અપની રાંપી સે ચમડા સાફ કરને લગા, તમ ફિર એક સુંદર યુવા કો અપને સમીપ દેખા, જો મીઠે શબ્દોં મેં મુઝસે કહ રહા થા:-

“લક્ષ્મી રામદાસ! તૂ ધન્ય હૈ, કિ માયા કે જલ મેં નહીં ફસા. દેખ, અગર તુઝે મેરી સહાયતા કી જરૂરત હો, તો મૈં હાજિર હૂં!” યહ વહી સુરત થી, જિસે મૈને એક દિન પહલે સડક કે કિનારે ચલતે હુએ અપને સાથ દેખા થા; યહ વહી આવાજ થી, જો ઉસ દિન પહલે-પહલ મૈને સુની થી. અમ મૈને પહચાના, કિ યહ તો લક્ષ્મીવત્સલ ભગવાન રામ હૈ, જો મુઝે સાક્ષાત્ દર્શન દે રહે હૈ. મૈને હાથ જોડ કર કહા:-“ભગવાન! મુઝે કુછ બી નહીં ચાહિયે, યદિ આપ દયા હો કરના ચાહતે હૈ, તો મેરે બેટે કો નરક કે રાસ્તે સે બચાધયે. જસ તરફ વહ જ રહા હૈ, વહ બડા હી ભયંકર રાસ્તા હૈ. ઔર મૈં તો તુમહે અપને હૃદય કે પ્રેમસિંહાસન સે કભી દૂર ન કરૂંગા.

(ઓ હિંદુ કહેવાતા અને મોટા મહાત્મા, ઉપદેશક, લક્ષ્મી અને જ્ઞાનીમાં ખપતા બંધુઓ! આ વાર્તા ઉપરથી તમારી અક્ષલ કાંઇ ટેકાણે આવશે ખરી? કે પછી અક્ષલના બારદાન રહી તમારી હિંદુજાતિને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાનેજ રસ્તે રહેશે?)

રામાયણકાલ મેં પરદાપ્રણાલી

(લેખક:-એક “પુરાની લકીર કા ફકીર.” “હિંદુધર્મ” તા. ૭-૪-૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

આર્ય-જાતિ કે પ્રાચીનતમ ઇતિહાસ શ્રીમદ્ભગ્ગિ-રામાયણ મેં, આર્ય ઔર અનાર્ય દોનોં હી જાતિયોં મેં, પરદાપ્રથા કે પ્રચલિત હોને કા ઉદ્દેશ્ય કિતને હી સ્થલોંપર પાયા જતા હૈ. સંસ્કૃત-સાહિત્ય-ગ્રંથોં મેં રાજદારીઓં કો “અસૂર્યમ્પશ્યા” કા વિશેષણ દિયા ગયા હૈ-અર્થાત્ આર્ય-રાજાઓં કી રાનિયોં મેં પરદાપ્રથા કા પાલન ઐસી કડાઇ સે હોતા થા કિ, પર-પુરુષ કી તો ખાત હી ક્યા, સર્વગત સૂર્ય ભગવાન બી ઉનકો નહીં દેખ પાતે થે. ઇસી સે જિસ સમય શ્રીરામચંદ્રજી ઔર લક્ષ્મણજી કે સાથ જનકનાંદિની જાનકીજી વનવાસ કે લિયે નગર મેં હોકર નિકલીં, ઉસ સમય અયોધ્યાવાસિયોં ને અત્યંત દુઃખી હો, કહા થા:-

“યા ન શક્યા પુરા દ્રષ્ટું મૂર્તૈરાકાશગૈરિપિ । તામચ સીતાં પશ્યંતિ રાજમાર્ગગતા જનાઃ॥”
(અયો. સર્ગ ૩૩, શ્લોક ૮.)

અર્થાત્ જન સીતા મહારાની કો આકાશચારી જીવ બી નહીં દેખ સકતે થે, ઉનહીં સીતાજી કો આજ રાહ ચલતે લોગ દેખ રહે હૈ. ઇસ પરદાપ્રણાલી કી સુરક્ષા કે લિયે તટકાલીન રાજાઓં કે રનવાસોં મેં પૂરી-પૂરી સાવધાની રખી જતી થી. યહાંતક કિ રનવાસોં મેં કઇ યોગદિયોં

होती थी और उनका भास उयोढीपर पहुँचारी का काम स्त्रियों, वृद्ध-पुरुषों और आलकों से लिया जाता था. यह बात हमें निम्नोद्धृत श्लोक से अवगत होती है:-

“प्रणम्य रामस्तान्वृद्धांस्तृतीयाया ददर्श सः। स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च द्वाररक्षणतत्पराः॥”
(अयो० सर्ग २०, श्लो० १२.)

अर्थात् श्रीरामचंद्र (दूसरी उयोढीपर भडे) वृद्ध ब्राह्मणों का प्रणाम कर (अपनी माता कौशल्या के लवन की) तीसरी उयोढीपर पहुँचे, जहाँ स्त्रियों, वृद्ध पुरुषों और आलकों का पहरा था. इसके अतिरिक्त रामायण से यह भी पता चलता है, कि आर्य-राज्यों के रनवास में हर एक पुरुष जने नहीं पाता था. जे पुरुष वृद्ध और राज के विश्वस्त होते थे, वे ही न सकते थे. रनवास में जने का अधिकार महाराज दशरथ ने वृद्ध एवं विश्वस्त सुभंत का दे रखा था. यथा:-

“स्तुवन्नुपतिशर्दूलं प्रविवेश निवेशनम्। तं तु पूर्वोदितं वृद्धं द्वारस्था राजसंमतम्॥”
(अयो० सर्ग १४, श्लो० ४४.)

अर्थात् महाराज की नै-नैकार करते सुभंत राजलवन में गये. महाराज दशरथ ने वृद्ध और विश्वस्त होने के कारण उनका उयोढी माई कर दी थी. उनका हर समय बिना रोक-टोक रनवास में जने का अधिकार प्राप्त था.

रनवास में रहनेवाली रानियों ही में परदाप्रणाली प्रचलित थी और जनसाधारण में घसका चलन न था-जे लोग यह कहते हैं, उनका समझ लेना होगा कि, प्रथम तो “यथा राज तथा प्रज” का लोकोक्ति उनके कथन के विरोध में कही न सकती है. द्वि अयोध्याकांड में जहाँ किसी सार्वजनिक उत्सव का वर्णन आया है, वहाँ स्त्रियों के छज्जे, जराँओं ही में जैदने का वर्णन आदिकविने किया है. रामायण में हम देखते हैं, कि जिस समय दोनों राजकुमार जनकीसहित वनवास के लिये अयोध्या से रथ में जैडकर रवाना होते हैं, उस समय लानी वियोग से विकल अयोध्यावासी उनके रथ का घेरकर रथ के साथ दौडते हैं. धन दौडनेवालों का वर्णन करते दुजे आदिकवि ने रथ के साथ पुरुषों ही का जना लिखा है. यथा:-

“ततः स बालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता। राममेवामिदुद्राव धर्मात्ता सलिलं यथा॥”
(अयो० सर्ग ४०, श्लो० २०.)

अर्थात् अयोध्यावासी क्या आलक, क्या जूटे और क्या युवक-सभी अत्यंत विकल हो, श्रीरामचंद्र के रथ के पीछे वैसे ही दौडने लगे, जैसे धाम से सताया जव पानी की ओर दौडता है. रामायण के अयोध्याकांड से यह भी अवगत होता है, कि उस समय परदे के आहर कुमारी कन्याओं का छोड अन्य कोई कुल-स्त्री नहीं निकलती थी. यह बात निम्न श्लोक से स्पष्ट अवगत हो जाती है:-

“नाराजके जनपदे उद्यानानि समागताः। सायाह्ने क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभूषिताः॥”
(अयो० सर्ग ६, श्लो० १७)

अर्थात् उस राज्य में राज नहीं रहता, वहाँ सुवर्ण के आभूषणों से लुपित कुमारियों उद्यानों में जैदने नहीं जाती. रामायणकाल के आर्यों में स्त्रियों के लिये पर्दे में रहने की प्रथा तो थी ही; साथ ही अवसर उपस्थित होनेपर, वे आर्योतरों के साथ व्यवहार करते समय परदाप्रथा का पूर्ण सम्मान करते थे. यह बात हमें रामायण के उस स्थल का देखने से अवगत होती है, जिस स्थलपर कुछ लक्ष्मण के वानरराज सुग्रीव के अंतःपुर में जने का वर्णन दिया हुआ है. आदिकवि कहते हैं:-

“चारित्र्येण महाबाहुरपकृष्टः स लक्ष्मणः। तस्यावेकान्तमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः॥”
(किष्कि० सर्ग ३३, श्लो० २७)

अर्थात् लक्ष्मण (जन्म सुग्रीव के रनवास की भास उयोढीपर पहुँचे, जहाँ से स्त्रियों के आभूषणों की जनकार सुन पडती थी) श्रीरामचंद्र के कथन से कुछ होने पर भी रनवास के भीतर घडघडये दुजे घुस नहीं गये, किन्तु घस विचार से कि रनवास की परदा-प्रणाली का लंन करने के कारण उनके चरित्रपर धज्जा न लग जये, वे भास उयोढीपर, एक और किसी

सुन सान जगहपर भडे रहे. फिर श्रीरामजीने स्त्रियों के दिन समर्थों में परदा नहीं करना चाहिये यह स्वयं अतलाया है. उस समय विभीषण महारानी जनकी के बहुत अच्छी परदे से ढकी पालकी में बिठा आनरशिबिर में पहुँचे, उस समय पालकी के साथ रभवाली के लिये आये हुये राक्षस जोड़े, (जो शिरोंपर पगडियां बांधे थे और हाथों में भेत लिये हुये थे) आरों और धूम-धूमकर सग के हटाने लगे. उन के हटाने से रीछों, आनरों और राक्षसों के जुँड के जुँड वहाँ से हटकर दूर भडे हो गये. उस समय अपने पीछे प्राण्य होमनेवाले वानरा-दिकों का ऐसा तिरस्कार देण, श्रीरामचंद्रजी ने विभीषण से कहा था:—“जिना मुझ से अनुमति लिये तुम धन सगको क्यों कष्ट दे रहे हो? इस दुष्ट के (हटा-अये की बिछाहट के) भिटाओ, क्यों कि ये सग तो मेरे ही स्वजन हैं.” फिर—

“न गृहाणि न वस्त्राणि न प्राकारस्तिरस्क्रिया । नेदशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियः ॥
व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयंवरे । न क्रतौ नो विवाहे वा दर्शनं दृष्यते स्त्रियः ॥
सैषा विपदगता चैवं कृच्छ्रेण च समन्विता । दर्शने नास्ति दोषोऽस्या मत्समीपे विशेषतः ॥”
(युद्ध० सर्ग ११४, श्लो० २७-२८)

अर्थात् स्त्रियों के लिये न घर, न परदा (कनात), न आटारी, न चिक और न इस प्रकार का (आडंबरपूर्ण) राजसत्कार आड करनेवाला है, जैसा कि इस समय तुम कर रहे हो. उनका परदा तो उनका आचरण है. कहा जा सकता है कि श्रीरामचंद्रजी इस उक्ति से तो स्त्रियों के लिये परदे की आवश्यकता का अंजन होता है; किन्तु इसी लिये तो श्रीरामचंद्रजी अपने आंतरिक उद्देश के स्पष्ट करने के लिये आगे कहते हैं, कि विपत्तिका, पीडा, युद्ध, यज्ञ और स्वयंवर-सला में स्त्रियों का पुरुषों के सामने प्रथमपुत्रा निकलना-पैटना दोषावह नहीं है. (अर्थात् धन के छोड़कर अन्य सग दशाओं में स्त्रियों का परदे के बाहर निकलना (दोषावह है). फिर कहते हैं, सीता भी विपत्ति में इसी दुर्घटने दुःख में है, अतएव यदि इस के ये सग लोग देण दें तो इस में कोई शराध नहीं. फिर मेरी उपस्थिति में तो इस समय सीता का सग के सामने निकलना नितान्त दोषावह नहीं है.

श्रीरामचंद्रजी के उक्त कथन में परदा, कनात, चिक आदि सभी बातों का उल्लेख होने से स्पष्ट है, कि स्त्रियों का आड में रहने के लिये रामायणकाल में आर्य एवं सभ्य कल्लाने-वाली जातियों में साधारणतया कनात तानी जाती थी, परदा डाले जाते थे और चिकें काम में लायी जाती थी. उस काल में केवल २८ वें श्लोक में वर्णित अवस्थाओं में कुल स्त्रियों का परदे के बाहर निकलना जनता में निंद्य समझा जाता था. उस जमाने में भी जे प्रतिष्ठित लोग थे, उनको अपनी स्त्रियों का परदा “झाड” डालना बहुत शुरा भावूम पड़ता था. वे लोग अपनी उन स्त्रियोंपर जे परदाप्रथा के लंग करती थी, कुछ होते थे. यह बात रावण की पटरानी, महोदरी की उस समय की उक्ति से स्पष्ट हो जाती है, जिस समय वह रणक्षेत्र में अपने मृत पति रावण के शव के देण शोकसंतप्ता हो विलाप कर रही थी. महोदरी रावण के शव के संभोधन कर कहती है:—

“दृष्ट्वा न स्वल्भिकुद्धो मामिहानवगुण्ठिताम् । निर्गतां नगरद्वारात्पद्भ्यामेवागतां प्रभो ॥
पर्येष्टदारदागंस्ते अष्टलज्जावगुण्ठनान् । वहिर्निष्पातितान् सर्वान् कथं दृष्ट्वा न कुप्यसि ॥”
(युद्ध० सर्ग १११, श्लो० ६१-६३)

अर्थात् हे स्वामिन! मैं जिना धुंधट के नगर के झटक से होकर यहाँ पैदल गयी आयी हूँ. क्या इस प्रकार मेरे आने से तुम मुझ से ईड गये हो और इसी से मुझ से नहीं मोलते? हेभो, ये तुम्हारी सली प्यारी स्त्रियां लज्जान्त्याग और परदा “झाड” रनवास के बाहर निकल आयी हैं. धनको इस प्रकार आयी दुष्ट देण, तुम धनपर क्यों नहीं क्रोध प्रकट करते?

इसी प्रकार रामायण के अन्य स्थलों में भी, स्त्रियों का उस काल में धुंधट काटना और परदे के भीतर रहना मिलता है. उपर जे अवतरण दिये गये हैं, उनसे तो रामायणकाल

में स्त्रियों का धुंधट काटना और परदे में रहना निरसदेह सिद्ध होता है।

अतएव भारतवर्ष में, जे सभ्यता की जन्मभूमि है, स्त्रियों के लिये परदा तानना और धुंधट काटना आदि-काल से प्रचलित है। रामायणकाल के आदि ऐतिहासिक मध्यकाल में भी भारत की कुल-स्त्रियों में परदा-प्रणाली का प्रचलित होना, हमें यितौर की महारानी के प्रति-वृत्त से अवगत होता है। अतः आज स्त्रियों के लिये परदा और धुंधट की जे प्रथा छस आर्यभूमि में देणी जाती है, वह महात्मा गांधी के अविवारित एव आवेशपूर्ण शब्दों में न तो—“पाशविक” है, और न स्मृतिकारों के मतानुसार, जिलकुल “भेकार” ही है। हमें तो, महात्माजी के—“हिंदी नवजवन” में “परदे का झाड़ झेंका” शीर्षक में परदा-प्रथा के लिये “पाशविक” और “जिलकुल भेकार” लिखा हुआ देख, अत्र आश्चर्य हुआ। जे परदा-प्रथा आर्यजति में यिरकाल से प्रचलित है और जिसकी आवश्यकता का अनुभव कर, आज तक सभी श्रेष्ठ एव सभ्य जन, जिसका आदर करते खले आते हैं, उसी परदाप्रथा के लिये महात्माजी जैसे एक उत्तरदायी व्यक्ति के मुख से जैसे असंगत और तथ्यशून्य विशेषणों का निकलना—किस विचारवान् का आश्चर्य में न डालेगा ?

महात्माजी तथा उनके छस विचार से सहमत लोगों से हमारा सातुरोध यह आग्रह है, कि वे ठीक हिमाग से जरा सोचें कि जे प्रथा युग-युगान्तर से हमारी जति में प्रचलित है, वह “पाशविक” कैसे है ? यदि यह प्रथा “पाशविक” है, तो क्या छस प्रथा के प्रचलित करनेवाले “पशु” थे ? यदि नहीं, तो फिर यह प्रथा “पाशविक” किस अर्थ में है ? क्या पशुओं में यह परदा-प्रथा प्रचलित है ? यदि नहीं, तो फिर यह प्रथा “पाशविक” क्यों अतलायी गयी ? हम तो देखते हैं, कि पशुओं और पशुवत् आचरणशील जंगली जतियों में ही स्त्रियों के लिये परदा-प्रथा का विधान नहीं है। अतएव “परदे का झाड़ झेंका” वाली प्रथा का ही हम निःसंकाय लाभ से यदि कहना चाहें, तो “पाशविक” कह सकते हैं। फिर परदाप्रथा के संबंध में एक बात और भी कही गयी है। वह यह, कि यह प्रथा “जिलकुल भेकार” है और “छस से देश की असंख्य हानियां हो रही हैं।” यह देख देखकर और सागरमती-आश्रम की घटनाओं के लिये प्रायश्चित्त-स्वर्ष महात्माजी के कुछ दिनोंतक अनशन-व्रत धारण करने की बात का हठात् स्मरण होते ही हमें तो कहना पड़ता है कि, महात्माजीने जिस समय परदा-प्रथा की निंदा की, उस समय निःसंदेह वे राप के वशवर्ती हो गये थे। नहीं तो जिन महात्माजी के परदाहीन घरों की कितनी शान्ध घटनाओं का रती-रती हाल मालूम है, उन महात्माजी के मुख से ऐसी आते कभी नहीं निकलती। जिन देशों में परदा-प्रथा प्रचलित नहीं है, उन देशों की स्त्रियों की नैतिक और चारित्रिक निर्मलताओं की अश्राव्य पाप-कथाओं लोगों से छिपी हुई नहीं है। उनका महाविस्तारित वर्णन कर के हम पाठकों का समय नष्ट करना उचित नहीं समजते। हम यह नहीं कहते कि वर्तमान युग में, जिसके लिये महात्मा तुलसीदासजीने लिखा है:-

“कविकाल भिहाल किअ मनुज, नहीं मानत कोउ अनुग्न तनुग्न।” और जिस युग के लोगों का—“परतिय-लपट कपट-सयाने” अतलाया है, परदा की प्रथा से, स्त्रियों दोषों से भरी रहती हैं,—नहीं, नहीं—“परदे की ओट” में भी शिकारियों की ‘ओट’ होती ही है; किन्तु जितना अवसर और अवकाश परदा-प्रथा द्वारा गुराधियों का हार रपने का है, उतना परदा “झाड़ झेंकने” से नहीं। हमारी धारणा तो ऐसी है, कि जे लोग स्त्रियों के लिये “परदा-झाड़ झेंकने” की व्यवस्था देते हैं, वे जति के हितचिंतक नहीं, अरि “परतिय लपट कपट सयाने”—स्वलावसंपन्न लोगों के वकील हैं।

एक बात और है। वह यह कि, रामायण-काल में स्त्रियों के द्विष्य, निर्भय चरित्र हमें तभी देखने का मिलते हैं, जज हम उस काल में लक्ष्मणजी जैसे आत्मसंयमी महात्माओं के दर्शन पाते हैं। छस एक महान् आत्मा के चरित्र की उत्कृष्टता उस समय हमारे नेत्रों के सामने आ पड़ी होती है, जिस समय हम उसके उस कथोपकथ का पढ़ते हैं, जे धनिके और सीताजी के बीच तज हुआ था, जज लक्ष्मणजी अपने अडे लाछ की आजा शिरोधार्य कर

सीताजी के वाक्मीडि के आश्रम में छोड़ने गये थे। सीताजी लक्ष्मणजी से कहती हैं:—

निरिक्ष्यमाद्य गच्छत्वमृतुकालातिवर्तिनीम् ।

(उत्तरकांड, सर्ग ४८, श्लो० १६)

अर्थात्—हे लक्ष्मण ! तुम अग्न जग्यो, किंतु यह देखते जग्यो, कि इस समय मैं गर्भवती हूँ। यदि आजकल का कोष्ठ युवक लक्ष्मण की जगह होता, तो अपनी मातृसभा लौजध के पेटपर हाथ डेर गर्भ के अग्न के टटोले जिना थोड़े ही मानता ? किंतु वहाँ थे लक्ष्मण। अतएव लौजध की इस उक्ति के सुन वे अवाक् हो गये। आदिकवि कहते हैं—लक्ष्मणजी—

“व्याहर्तुं न शशाक ह”

अर्थात् वे कुछ भी न कह सके। विचार में पड़ गये। कुछ देर जाद सोच कर बोले,—

× × × किं मां वक्ष्यसि शोभने । दृष्टपूर्वं न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवामधौ ॥

कथमत्र हि पद्यामि रामेण रहितां वने ॥

(उत्तर० सं० ८४, श्लो० २१-२२)

हे लाज्यवति ! यह तुम क्या कह रही हो कि मुझे देखते जग्यो ? हे सुकृतिनि ! मैंने तो आज तक यह भी नहीं देखा कि तुम्हारा रूप कैसा है—तुम काही हो कि गोरी ! तुम के अपनी पूज्या समझ, मेरी दृष्टि तो संदा तुम्हारे चरणों की पर पड़ी है। फिर श्रीरामचंद्रजी के पीछे पीछे और सो भी इस निर्जन वन में मैं तुम्हें क्यों कर देख सकता हूँ ? आदिकवि ने लिखा है, कि यह कहकर लक्ष्मणजी सीताजी के उत्तर-प्रत्युत्तर की प्रतीक्षा न कर तुरंत नावपर सवार हो गंगा के इस पार चले आये।

अब विचारने की बात है, कि रामायणकाल में, जिस समय लक्ष्मणजी जैसे भयोदारक्षक आदर्श पुरुष थे, उस समय भी परदा-प्रथा इस देश में प्रचलित थी। इस जमाने में पुराणों के लविष्य कथानुसार, कलियुगी प्रण के मन से धर्म का उर जलजोरी दूर किया न रहा है और वह पापपरायणता में दिन-दिन डूबती चली न रही है, तब भी परदा-प्रथा के “गिलकुल अकार” समझना, या समझाना। इस परिणामदर्शी के निकट विचारणीय विषय न समझा जायेगा ? हमारा साग्रह अनुरोध है, कि भारतवासी अपने समाज का छिटाछित लकी लांति विचारकर महात्माजी के उक्त कथन के कार्य-रूप में परिणत करें; क्यों कि जिस प्रकार महात्माजी ने आवेश में भर यह बात कह डाली है, उसी प्रकार अधलजित के आवेश में भर, महात्माजी के लक्ष्य, यदि परदे के झाड़ झेंके के उघन हो जायेगे, तो आगे की पीढ़ी अपने इन पूर्वपुरुषों की समझपर पश्चात्ताप किये जिना न रहेगी। कहा भी है:—

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ॥”

श्रीराम का आदर्श जीवन

(लेखक:—श्रीयुत प्रोफेसर लौदूसिंहजी गौतम, पी० ए०, काव्यतीर्थ, अम० आर० ए० असे)

प्रत्येक समय में, प्रत्येक देश में, मानवसमाज का यही उद्देश्य होता आया है, कि उसे सुख मिले और दुःख की निवृत्ति हो; इस दुःख-अदुल संसार में उसे कोष्ठ ऐसी अद्वैत औषधि मिल जाये, जिससे वह दुःखरूपी रोग के पास न दृढ़कने दे। “दुःख का नाश” “सुख की प्राप्ति”—इसी उद्देश की सिद्धि के लिये इस संसार में लयंकर कांड लुअे; अनेक मत-मतान्तरों का जन्म हुआ; अनेक दर्शनों की स्थापना हुई; ब्रिज-ब्रिज मार्गों से उद्देश की सिद्धि जतायी गयी; इन मार्गों के अज्ञ पथिकों में वाद—विवाद लुअे; मत-भेद अथवा मार्ग-भेद के कारण अनेक युद्ध भी लुअे; रुधिर की नदियाँ जहलीं; शान्ति के स्थान में अशान्ति, सुख के स्थान में दुःख, अमृत के स्थान में शत्रुत्व, संगठन के स्थान में विघटन लुअे; प्रकृति के काहीरूप धारण करना पड़ा; अज्ञानी मनुष्यों में पाशविक वृत्ति आ गयी; उनका विकास रुक गया; मानवी अधन जकड़ गये और सुख स्वप्न हो गया।

सुख प्राप्त न होने के कारण हो ही हो सकते हैं—या तो पथ ही ही न था या उस पथ

के पथिक ने हीक या सच्चे पथ का त्याग किया। जे कुछ हो, यह बात निर्विवाद सिद्ध है, कि सुख की प्राप्ति के लिये आनन्दमय पान करने के लिये, निर्वाण अथवा ब्रह्म-निर्वाण-प्राप्ति के लिये स्वर्ग, जैकुंठ, जिह्वास्त अथवा देव-स तर्क पटुयने के लिये, ओक कल्याण-पथ की आवश्यकता है, जिसका अनुसरण करने से मनुष्य को अपने लक्ष्यतक-मंजिले-मकसद तक पटुयने में सहेद न रहे।

जिन धार्मिक नियमों के अनुसार चलने से हम उद्देश्यतक पटुयेगे, उनका नाम वेदों में “ऋत” कहा गया है। वही वरुण, सविता आदि देवों की नित्य-सत्य-प्रवर्तक शक्ति है। उसी शक्ति को उपनिषदों में “दैवी शक्ति” की संज्ञा दी गयी है। उसी शक्ति के अनुसार चलने से मानव-अपने असीम स्थानतक पटुय सकता है। ब्रिन्न-ब्रिन्न नामों से उसी ऋत-शक्ति की उपयोगिता बताया गया है। संसार में उसी शक्ति के अनुसार जीवन का नियमन करना ही सच्चा “सदाचार” है-वास्तविक धर्म है। उस ऋत-शक्ति के प्रतिद्वन्द्व कार्य करना “दुराचार” है-पाप है। “सदाचार मूलो हि धर्मः” अर्थात् धर्म का मूल सदाचार है। सच्चा “सदाचार” क्या है? इसकी भीमांसा करने में अरे-अरे वाद-विवाद उठ अरे होते हैं। हमने जन-जुद्धर सच्चा “सदाचार” लिखा है; क्योंकि मिथ्या “सदाचार” जे वास्तव में असदाचार है, कली-कली सदाचार का रूप धारण कर लेता है। जघन्य कार्यो को “सदाचार” की संज्ञा देने में सारी मानवी-बुद्धि का दुरुपयोग किया जाता है। निरीह निर्जल पशुओं की हत्या, कपटव्यवहार, मानव-समाज में आतंक पैदा करना, मनुष्यत्व-हीन नृशंस आचरण आदि भी “सदाचार” के अंतर्गत रमे जाते हैं। इसलिये “सदाचारः अलक्षणः” कहा गया है-अर्थात् सदाचार हीक-हीक क्या है, इसकी परिभाषा नहीं दी जा सकती। महाभारत ने इस विषय में हीक कहा है:-

“न हि सर्वहितः कश्चित् आचारः संप्रवर्तते। येनान्यो प्रभवति सोऽपरात् बाधते पुनः ॥”

अर्थात् कोछ भी आचार ऐसा नहीं है, जे सभके लिये समान हितकर हो। जिससे किसी का उत्कर्ष है, उसी से दूसरों को बाधा पटुयती है। तो फिर ‘आचार’ सदाचार अथवा सच्चा “सदाचार” क्या है?

अधिकांश मानव-समाज ने यह मान लिया है, कि “महाजनो येन गतः स पन्था” अर्थात् अवतारी-पुरुष, ऋषि-महात्मा जिस मार्ग से चले, उसी पथ का पथिक जनता सदाचार है; क्योंकि “तर्कोऽप्रतिष्ठः स्मृतयो विभिन्नाः नासौ मुनिः यस्य मतं न भिन्नम्” अतः “धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्” औसी दशा में जग धर्म का हीक-हीक बोध अपनी परिमित बुद्धि से नहीं हो सकता, तब निर्दिष्ट मार्ग का अवलम्बन ही हमारे उद्देश्य का ओक-मात्र साधन है।

ब्रिन्न-ब्रिन्न धर्मों अथवा मतों में धन पथ-प्रदर्शकों की-धन आचरण-निर्देशकों की-आता और उनके आचरण ही उन पथों के अनुयायियों के लिये अंतिम शब्द मान लिये गये हैं। हिंदु-धर्म तथा उस के अनेक संप्रदायों में सभ से जड़ी विशेषता यह है, कि तर्क को उचित स्थान दिया गया है। और इसी कारण “हिंदु-धर्म” का स्रोत निरंतर प्रवाहित है। ब्रिन्न-ब्रिन्न समय में ब्रिन्न-ब्रिन्न अवतार दुजे हैं। यदि गौतम बुद्ध ने “अहिंसा परमो धर्मः” की गुरुत्व जड़ी शान से अन्तकर अहिंसात्मक कर्मवाद की स्थापना की; यदि अति-हासिक काल में महावीर वर्द्धमान ने अपनी तपस्या के उदाहरण से आध्यात्मिक विशेषता की यरभसीमा प्राप्त की, यदि भगवान् श्रीकृष्ण ने मनोमोहिनी अंसी अन्तकर संसार को प्रेम का पाठ पढ़ाया और उच्चतम भगवद्भक्ति का रहस्य स्वर्गीय शब्दों में गाकर हृदयंगम कराया, तो भगवान् राम ने संसारी पुरुषों के लिये ओक अत्यंत उन्नत आदर्श दिया। जिस के आचरण से संसारी पुरुष-मायाबद्ध, सत्व, रज, तम आदि गुणों से वेष्टित, विषयों के प्रतल, धृष्ट और वासनाओं के दास-आदर्श जीवन जीता सकते हैं। और भी अवतारी पुरुष दुजे हैं। जिनसे आदर्श की स्थापना हुई है, उनके विशेष विवरण का यहां स्थान नहीं है; परंतु धन अवश्य पुनः कथनीय है, कि ब्रिन्न-ब्रिन्न अवतारी पुरुषोंने ब्रिन्न-ब्रिन्न प्रकृतिवाकों के लिये मार्ग अताये हैं। अहिंसावाद, उचित हिंसावाद, ब्रिन्न-ब्रिन्न प्रकार के ज्ञानवाद, कर्मवाद, भक्तिवाद, सभी अताये

गये हैं। हिंदु-धर्म धन अवतारों, ऋषियों और महात्माओं की कृतियों से आदर्श का कोष है।
“अधिकारीभेदेन अधिकारभेदो भवति”—यह हिंदु-धर्म का एक अमरनीय अटल सिद्धान्त है।

अन्य भक्तों में इस सामयिकता का लेश भी नहीं है। तत्कालीन अरण्य के रहनेवालों के लिये जिस मार्ग का अनुसरण हजूरत मुहम्मद साहबने अताया, वही मार्ग इस वैज्ञानिक समय में भी धरलाभी संसार का ध्येय मार्ग बन रहा है। औद्ध-मत से प्रभावित धर्मार्थ-मत की भी वही दशा है। मुहम्मद साहब अथवा इसस ने देश और समय की परिस्थिति देखकर अपनी समझ, विद्या और तपोबल के अनुसार बिनन्त बिनन्त पथों की स्थापना की थी। विज्ञान धर्म में सुधार करने के तकावे कर रहा है। हम साधारण हिंदु धर्म मार्गों का कोष जैसा होना नहीं समझते। अन्ततः गत्वा मुहम्मद साहब ने द्वैध-लक्षित की उपासना अतायी और इसस ने विशिष्ट द्वैध-लक्षित की। ‘धर्म-जुव नित्य दो पदार्थ है, धर्म उपास्य है, जुव उपासक है’—यही मोहमदी मत है। ‘धर्म और पुत्र में भेद होता हुआ भी भेद नहीं है, पर दर्शन के उच्च-तम प्रकाश में धर्म भक्तों की निर्जलता स्पष्ट दिग्दर्शक पड़ेगी।’ इस का अर्थ यह है, कि धर्म भक्तों में अन्तिम मानवी विकास के लिये स्थान नहीं है और भी बहुत सी आत्माएँ धर्म भक्तों में हैं, जिनके इस समय के लिये तो उपयुक्त थी; पर आज नितान्त हानिकारक हैं। ‘कादिर’ और “हीदेन” शब्दों के अर्थ इस पुराने कोष के अनुसार लगाना आज राष्ट्रीय विचार से ‘कुई’ हो रहा है, तभी तो हमें खिचना पड़ता है, कि आज ‘श्रीराम का जवन’ ही हम सत्य संसारी प्राणियों के लिये, समस्त जगतीतल के सत्यतालिमानी मानव-समाज के लिये, “आदर्श” जवन होना चाहिये; क्योंकि प्रथमतः श्रीराम का जवन करुण-रस का भूतिमान जवन है। जन्म में करुण-रस, आजवन करुण-रस, स्वर्गारोहण में करुण रस, वीरता और शृंगार में करुण-रस! जहाँ देखिये, वहाँ करुण-रस स्थायी लाव से वर्तमान है। अन्य रसों का पर्याप्त प्रवर्तन है; पर करुण-रस का प्राबल्य है। राम का जवन वर्णन करते हुये महाकवि लवभूति ने करुण-रस की सुधा-सरिता में अद्वैत हुये यहाँतक डूब डाला है:-

“एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद् भिन्नः पृथक्पृथग्विश्रयते विवर्तितः ।

आवर्त बुद्बुदतरंगमयान् विकारान् अम्भो यथा सलिलमेव तु तत्समग्रम् ॥”

अर्थात्-रस वास्तव में एक ही है। अपरथाभेद के कारण अन्य रस अन्य रूप धारण कर लेते हैं। अतः करुण-रस ही प्रलय की नांछ नाम-रूप के भेद से वीर-शृंगारदि शेष आठों रसों का रूप धारण करता है।

जिस जति और मनुष्य में करुण-रस की गति निश्चित करता है-अर्थात् करुण-रस से प्रेरित होकर उन्नति की जाती है, वह जति और वह मनुष्य सत्ये विकास के मार्ग पर स्थित है। इस कारुणिक दृष्टि से संसार के धतिहास में श्रीराम का जवन सत्यमुख निराशा है। संसार के प्राचीन, मध्यकालीन और आधुनिक धतिहास के डोने-डोने भोज उलिये, श्रीराम के जवन की आध्यात्मिक यमक, नैसर्गिक सुगंध, वीरान्वित उत्कर्ष, दैवी आदर्श, प्रशंसनीय विश्व-अधुता, निष्कपट सहृदयता, सत्यी पवित्रता, पूत लाविता तथा सांसारिकता में भी स्वर्गीयता ऐकसाथ कहीं न मिलेगी और स्मरण रणिये, न मिलेगी। यूनान के धतिहास में सिकंदर; रोम के धतिहास में सीजर; आधुनिक यूरप के धतिहास में नैपोलियन; धर्म तीन प्रधान वीरों पर सारा यूरप धतराता है। ये संसार लर के परम वीरपुरुष समझे जाते हैं; पर क्या धर्म वीरों ने संसार का अधिक समृद्ध और सुखी अनाया? पर क्या धर्मोंने विकास की गति में सहायता दी? प्रसिद्ध ऐतिहासिक ऐय० ज० वेल्स अपने ‘धी आइटलाध-स आइ लीस्टरी’ में हीक पूछता है-अर्थात् मानव-समाज के लिये धर्मोंने क्या कार्य किये? इसके कोष में धर्मोंने क्या दान दिये? महाशय वेल्स का उत्तर यों है-“सिकंदर भूय शराय पीता था; निर्दय हत्या करता था। हाँ, इसने दाही अतवाने की प्रथा लवे ही चलायी। इसी प्रकार सीजर भी ५४ वर्ष की अवस्था में इक्षिओपेट्रा के साथ एक वर्षतक रागरंज में भस्त रहा। वह आहता तो संसार का लवा करता; पर विषय का दास अना रहा।” यही दशा नैपोलियन की थी। सुविद्या भिल जने से वह

भी व्यक्तिगत स्वार्थ में खूब हो गया—धत्यादि। अशिया के अंग्रेज और तैमूर लंग का उद्देश्य पशु-जल से एक साम्राज्य स्थापन करना था, व्यक्तिगत वासना पूरी करनी थी; परंतु संसार का कोष्ठ वीर राम के पास अट्टे होने की योग्यता नहीं रखता; क्योंकि राम के स्वार्थ की निःस्वार्थता में; वीरतादि की कुरुणा में, पशुजल का आध्यात्मिक जल में और निजत्व का परत्व में लीन कर दिया था। विकास करना ही उनका ध्येय था। संसार में सच्ची शान्ति स्थापित कर उसे अधिक सुखी बनाना उनके जीवन का उद्देश्य था। सदाचारण की भर्थादा स्थापन करना उनका अभीष्ट सिद्धान्त था और मानवी जीवन का अभिलक्ष्य—जीवन के राग में लय करना आदर्श था। संभव है किसी के जीवन में ऐकाग्र गुणों का विशेषत्व पाया जाये; परगुणों की समष्टि के विचार से श्रीराम का जीवन आदर्श जीवन है और “यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले,” तब तक राम-जीवन आदर्श-जीवन ही बना रहेगा।

धृतिदास तो राम-जीवन की महत्ता प्रमाणित कर ही रहा है, धर्मशास्त्र भी उसका समर्थन करता है। स्वयं कृष्ण भगवान ने अपने को, “रामः शस्त्रभूतामहम्” कहकर हमारे कथन की पुष्टि की है। शस्त्रधारियों में—स्मरण रहे, हमारा संसारी जीवन शस्त्र-धारी जीवन है—भगवान् श्रीकृष्ण ने अपने को “राम” अतर्थात् है। वैज्ञानिक संसार का अन्वया-अन्वया जनता है, कि हमारा जीवन ही एक संग्राम है—जने के मानी शस्त्रधारी होना है। इसलिये जनेवालों के लिये ‘राम’ ही आदर्श है! सतों की रक्षा और दुष्टों का नाश शस्त्र के बिना नहीं हो सकता। शस्त्र से रक्षित राज्य में ही शान्ति हो सकती है, अतः जीवन को सार्थक करने के लिये शस्त्रधारी जनता ही पड़ता है। “अहिंसा परमो धर्म” का सिद्धान्त अवस्था-विशेष के लिये ठीक हो सकता है; पर साधारण संसारी मनुष्य के लिये उचित हिंसा अनिवार्य है। अस्तु—

स्वयं श्रीराम अपने कथन के अनुसार हम संसारी मनुष्यों के आदर्श हैं। अध्यात्म राभायण के अध्यात्मिकांड के प्रथम सर्ग में नारद—मुनि का शुभाग्रमन होता है। भगवान् श्रीराम कहते हैं:—

“उवाच नारदं रामः प्रीत्या परमाय युतः । संसारिणां मुनिश्रेष्ठ, दुर्लभं तव दर्शनम् ॥ किं कार्यं ते मया कार्यं ब्रूहि तत्करवाणि भीः॥”

नारद उत्तर देते हैं—

“किं मोहयसि मां राम, वाक्यैर्लोकानुसारिभिः। सत्यार्थहमिति प्रोक्तं सत्यमेतत् त्वया विभो॥ जगतामादिभूता या सा माया गृहिणि तव । त्वत्सन्निकर्षाज्जायन्ते तस्यां ब्रह्मदयः प्रजाः॥”

अर्थात् राम ने कहा, “हम संसारियों के लिये आप मुनियों का दर्शन दुर्लभ है। जो आशा हो, करे।” नारद मुनि कहते हैं, कि “लोका के अनुसार आतों से आप मुझमें मोह क्यों पैदा करते हैं?” धृतिदास कहते पर नारद समझल जते और फिर कहते हैं, “राम! आप अपने को संसारी कहते हैं, यह सत्य ही है; क्यों कि जगत की प्रथम जननी माया आप की गृहिणी है और आप ही के सन्निकर्ष से सृष्टि होती है। अतः आप अथश्वमेव संसारी हैं।” अतः यह निश्चय हुआ कि “शस्त्रधारी राम हम संसारी मनुष्यों के लिये आदर्श हैं। उनका जीवन एक महाकाव्य है। संसार के लिये जता-जगता भूतिमान धर्म है। सक्षलता और अमरत्व प्राप्त करने की कुंज है! वही राम “यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदुनवर्तते” उनके जीवन के महाकाव्य से जो संसारी मनुष्य अपने जीवन का नियमन करेगा, वही सदाचारी है; वही धार्मिक है। उसी का जीवन सक्षल है।”

श्रीराम के जीवनश्री महाकाव्य की ध्यता साधारण मनुष्य नहीं कर सकते। अक्षांड-पुराण में स्वयं अक्षाने कहा है, कि राम—गीता—माहात्म्य को शंकर भगवान ही पूरा जनते हैं, देवी जगज्जननी पार्वती उस माहात्म्य का आधा जनती हैं, उसका आधा स्वयं वे (अक्षाने) जनते हैं। ऐसी स्थिति में अक्षाने नारद से स्पष्ट कह दिया कि, “तत्ते किंचित् प्रवक्ष्यामि कृत्स्नं वक्तुं न शक्यते” अर्थात् उसे मैं थोड़ा कहूंगा; कुल कहने की मुझ में सामर्थ्य नहीं। इसी राम-जीवन की कथा लिख कर आदिकवि वाल्मीकि ने अपनी लेखनी अमर की। इसी की

गाथा अध्यात्म-रामायण में शिव ने पार्वती से कही-छसी श्रीरामजीवन की ओर जलक लकट-शिरामणि तुलसीदास के 'रामचरितमानस' में पायी जाती है और रामजीवनपर छसी प्रकार अनेक भाषाओं में अनेक विचार हुए हैं। यहांपर भी कुछ विचार-पुष्प राम के चरित्रोंपर अर्पण किये जाते हैं। सत्य का सारांश यही है, कि राम का जीवन मानव-समाज के लिये, न कि केवल हिंदू-धर्मानुयायियों के लिये, आदर्श जीवन है। "हरि अनंत हरिकथा अनंत" वाला सिद्धांत राम के जीवनपर पूरा लागू है। ऐसी दशा में श्रीराम के जीवनपर याहें कितनी भी ऐतिहासिक, साहित्यिक, राजनीतिक, सामाजिक और धार्मिक भीमांसा की जाये, तो भी श्रीरामजीवन-रूपी महाकाव्य की अंतिम टीका नहीं पायेगी। अतः इस लेख का उद्देश्य यही है, कि हमलोग श्रीराम के जीवन को आदर्श जीवन समझ कर उसके अनुसार अपने जीवन का नियमन करें। हम उपर कह आये हैं, कि ऋतु से परियालित मार्ग ही सच्चा कल्याण-पथ है और उसी पथपर चलना सच्चा सदाचार है। "सदाचार" के प्रदर्शक अवतारी पुरुष और महात्मा यों होते हैं। उनमें राम ही संसारी पुरुषों के लिये पथ-प्रदर्शक हैं। इस कथन की पुष्टि इतिहास, धर्मशास्त्र और श्रीराम के कथनानुसार की गयी है।

श्रीराम का ही जीवन हमारे लिये क्यों आदर्श-जीवन है? क्या ही अच्छा होता, यदि यहांपर हम श्रीराम-जीवनपर अपनी तुच्छ बुद्धि के अनुसार पूर्ण भीमांसा करते और यह द्विपलाते, कि कैसे श्रीराम के जीवन की छोटी-छोटी घटनाओं भी आदर्श-स्थापन करनेवाली हैं, कैसे श्रीराम के जीवन में कहीं समाजवादी के लिये आदर्श हैं, तो कहीं धर्मवादी के लिये; कहीं राजनीति की प्रतिमा यदम सीमातक पहुँच गयी है, तो कहीं मानवी उत्कर्ष का अंत हो गया है; सारांश यह कि मानव-समाज के लिये उसमें कैसे कैसे आदर्श (मोजूद हैं, वह मैं पूरा पूरा यहांपर) लिख सकता तो अच्छा होता; पर लेख बहुत जटिल जाता है इसलिये और स्थानाभाव अथवा अपनी परिमित बुद्धि का विचार कर श्रीराम-जीवन की कुछ ही घटनाओं की भीमांसा की जायेगी।

श्रीरामजीवन की मोटी कथा हिंदू समाज के आभाल-वृद्ध सभी जनते हैं और संसार के अन्य धर्मावलम्बियों में से कितने ही, जो मानव-समाज-शास्त्र के छात्र हैं, वे भी इसे जनते हैं। राम-जीवन की अत्यंत संक्षिप्त कथा सती सीताजी ने स्वयं हनुमान से यों कही है:—“निर्भल रघुवंश में राम का जन्म हुआ। राम ने यज्ञरक्षा में विश्वामित्र की सहायता की। अहल्या का शाप छुड़ाकर शिव-धनु तोड़कर सीता देवी का पाणि-ग्रहण किया, परशुराम का भद्र उतारा, अयोध्या-नगर में बारह वर्ष तक वास किया, पिता की आज्ञा से दंडकारण्य की राह ली, विराध का वध किया; भरहृषणुदि का संहार किया और स्वांग बनाये लुब्धे मारीच का वध किया। इस के पश्चात् नकली सीता का हरण हुआ, कण्ठ और जटाओं का मोक्ष हुआ, राम ने शवरी की पूजा स्वीकार की, सुग्रीव से मित्रता की, आलिका वध किया, सीता की ओज कराई, समुद्र में पूल आंधकर लंकापर आक्रमण किया गया, दुष्टात्मा रावण का संहार कर विभीषण को राज्य देकर पुष्पक-विमान से राम, सती सीता के साथ अयोध्या लौट आये और फिर राज्य करने लगे। समयानुसार अष्टिक लीला-संवरण की। यह तो कुछ संक्षेप कथा; पर यदि गूढ़ दृष्टि से देखा जाये तो 'आठै कथा पार नहीं लहई'।”

राम के जन्म से लेकर उनके स्वर्गारोहणतक उनके जन्म की छोटी-से छोटी घटना आदर्श का जलानेवाली है। एक-एक घटना बिल्ल-बिल्ल दृष्टिकोण से देखी जातेपर बिल्ल-बिल्ल अर्थ देती है। अच्छा, कुछ घटनाओं का विशेष विचार सुनिये: जन्म श्रीराम का जन्म होता है, तब संसार में आनंद की अभूतधारा बहने लगती है। लकटशिरामणि तुलसीदासजी राम का जन्म-वर्णन करने में अपने को भूल जाते हैं। इन लकटों की समझ में प्रकृति की गति विवक्षण्य हो जाती है। सूर्य तक अपना मार्ग भूल जाते हैं। संसार में ओके नये युग के श्रीगणेश का उंका युपके-युपके पिट जाता है, आनेवाले लविष्य की आभा दिभाई पड़ने लगती है।

જળ શ્રીરામ લડકે હી થે, તબી એક દિન વિશ્વામિત્ર દશરથ કે યહાં ઉપરિચિત હોતે હે
 ઔર રાક્ષસોં કે બધ કે લિયે રામ કે લે જાને કા આગ્રહ કરતે હૈં. મહર્ષિ વસિષ્ઠજી અકેલે મેં
 દશરથ કે ઉપદેશ દેતે હૈં કિ આપકે યહાં રામ કા અવતાર “મૃમેર્મારાવતારાય” હુઆ હે,
 અતઃ ઉન્હેં જાને દીજિયે. પૃથ્વી કા ભાર ઉતારના હી રામ કે જીવન કા આદર્શ થા વ્યક્તિગત સ્વાર્થ
 ન થા, રાજનીતિક શક્તિ બઢાકર રુધિર ચૂસના ન થા. ઉનકા ઉદ્દેશ પૃથ્વી કા બોઝ હલકા
 કરના થા. નિશાચરોં દ્વારા સ્થાપિત અરાજકતા કા અંત કરના થા. અતઃ દશરથને દોનોં પુત્રોં
 કે વિશ્વામિત્ર કે સાથ ભેજ દિયા. રાક્ષસ મારે ગયે.

રાક્ષસોં કે મારને ઔર શિવ-ધનુષ કે તોડને મેં રામ ને કિસ નૈસર્ગિક બલ કા પરિચય
 દિયા, યહ સખપર જ્ઞાત હૈ. સીતા કે સંગ વિવાહ હોતેપર રામ અયોધ્યા લૌટે ઔર સાનંદ
 રહને લગે. કુછ દૈવી ચક્ર અથવા ભારતીય વસુધરા કે ભાગ્ય સે રામ કી વિમાતા કૈકયી કી
 ખુદ્દિ મોહાચ્છન્ન હુઇ. ઉસને રામ કે વનવાસ ઔર ભરત કે રાજ્ય દેને કી પ્રાર્થના દશરથ સે
 કી, દશરથજી સ્ત્રીજિત થે. વે રોને લગે. જળ રામ ને આકર કૈકયી સે અપને પિતા કી દશા
 જાનની ચાહી, તબ કૈકયી ને દો વરદાનોંવાલા કન્યા ચિક્ષા સુનાકર કહા—

“સત્યપાશેન સંબદ્ધં પિતરં ત્રાતુમર્હસિ” રામને દુઃખ સે કહા—

“પિત્ર્યર્થે જીવિતં દાસ્યે, પિતૃવંતં વિષમુલેક્ષણમ્ સીતાં ત્યક્ત્વેડથ કૌસલ્યાં રાજ્યં ચાપિ ત્યજામ્યહમ્ ||
 અતઃ કરોમિ તત્સર્વં યન્મામાહ પિતા મમ । સત્યં સત્યં કરોમ્યેવ રામો દ્વિર્નામિમાષતે ||”

(અ. ૨૦)

ભગવાન રામ ને અયોધ્યા છોડી. સો બી કિસ શાન સે ઔર કિસ વીરતા સે, વહ બી
 સુનિયે. સીતાજી કે પૂછનેપર મુસ્કુરાતે હુએ રામ કહતે હૈ:—

“રાજા મે દળ્ડકારણ્યે રાજ્યં દત્તં શુભેઽસિલમ્ ।”

અયોધ્યાવાસી રામ કે પ્રેમ કે કારણ ઉનકે સાથ લગ જાતે હૈં. રામ કિસી પ્રકાર ઉનસે
 પીછા છુડાતે હૈં.

ભરત અપને નનિહાલ સે આકર અપની માતા કા દુષ્કૃત્ય સુનકર જીસ ભ્રાતૃભક્તિ કે
 ભાવોં કી જિસ સુધા-મન્દાકિની કા-પરિચય દેતે હૈં, વહ મીઠી સ્વર્ગીય ભક્તિ માનવ-સમાજ
 કે લિયે સ્થાયી એવં અમૂલ્ય રત્ન હૈ.

“અસ કી જીવ જંતુ જગ માહી, જેહિ રધુનાથ પ્રાણપ્રિય નાહી;”

“ભે અતિ અહિત રામ તેહિ તોહી, કે તુ અહસિ સલ કહુ મોહી.”

માતા કે અપરાધ ભરત અપને શિરપર લેતે હૈં:—

“રામ-વિરોધી હૃદય તે, પ્રકટ કીન્હ વિધિ મોહિ;

“મો સમાન કે પાતકી, વાદિ કહોં કછુ તોહિ.”

અયોધ્યા સે આગે બદનેપર ગંગા-તટપર પહુંચકર શ્રીરામ મક્ષાહ સે નાવ માંગતે હૈં.
 મક્ષાહ કેવલ ઐરંગ ઉત્તર દેતા હૈ—“નાવ નહીં લાઉંગા, જાજતક આપ પદ-પદમ ન પખાર ને
 દેંગે.” યહી થા હિંદુ-સંગત કા ભાવ ! યહી થા હૃદય કા પ્રેમ ! ઉંચ-નીચ કા વિચાર ઉંચે
 મસ્તિષ્ક મેં નહીં હોતા ! “નીચ” કહનેવાલા કબી ઉંચા હો હી નહીં સકતા. ઉંચે કે તો
 સખ ઉંચા સમજતે હૈં. વહ સ્વયં અપને કે જાતિ, ધર્મ ઔર માનવ-સમાજ કા સેવક સમજતા
 હૈ. “મેં સેવક સચરાચર” કહકર રામને અપના પરિચય હનુમાન કે દિયા થા.

“સ્વમાગમૃત્યા દાસ્યત્વે પ્રજાનાં ચ નૃપઃ કૃતઃ બ્રહ્મણા સ્વામિરૂપસ્તુ પાલનાર્થં હિ સર્વદા ||”

અર્થાત-હમારે યહાં રાજા કે જ્ઞાને સ્વામીરૂપ બનાયા; પર વાસ્તવ મેં વહ પ્રજા કા
 સેવક હૈ ઔર ઉસકી રક્ષા કે લિયે રાજા અપના ભાગ કર-રૂપ મેં લે લીધા કરતા હૈ.

યહી પ્રેમ ઔર કર્તવ્ય કા ભાવ થા, જિસને આર્યજાતિ કે સંસાર-શિરોમણિ બનાયા
 થા. ઇસી કે અભાવ ને અભી કલ કી જંગલી જાતિયોં મેં ઇતના દમ્ભ ભર દિયા હૈ, કિ વે હમે
 બખર ઔર જંગલી સમજને લગી હૈં. યહ હમારે કુકર્મોં કા પરિપાક હૈ, બચંકર પતન હૈ !
 શોક-જનક દશા હૈ !! અસ્તુ. પ્રેમ કા બંધન તોડના માનવી શક્તિ કયા, પશુ-શક્તિ કે બી
 બાહર હૈ. અતઃ રામ—

“સુનિ કેવટ કે જૈન, પ્રેમ લપેટે અટપટે !

વિહંસે કરુણા-ઐન, ચિતય જનકી લપણુ તનુ !

“વેગિ આનિ જલપાત્ર પખાઈ, હોત વિલંબ ઉતારહુ પાઈ.”

કહતે હૈં ઔર ઉસ પાર જાતે હૈં. ચક્રવર્તી રામ કો સંક્રાંચ હોતા હૈ, કિ મલ્લાહ કો કુછ ન દિયા ગયા. સતી સીતા પતિ કે મન કી ખાત તાડ જાતી હૈ ઔર અપની મુન્દરી મલ્લાહ કો દેને લગતી હૈ; પર મલ્લાહ નહીં લેતા.

“ફિરતી ખાર મોહિ જો દેવા, સો પ્રસાદ મોહિ સિર ધરિ લેવા.”

યહ કહકર મલ્લાહ મુંદરી લેના સ્વીકાર નહીં કરતા, ખેગાર ન થી, વર્ણાશ્રમ કી પતિતા-વસ્થા કા લેશ-માત્ર બી ન થા. સ્વત્વ ઔર કર્તવ્ય સાથ-સાથ ખર્તે જાતે થે. ઈસી આધાર-પર વર્ણાશ્રમ-ધર્મ રહ સકતા થા ઔર અખ બી રહ સકેગા.

કઈ ઘટનાઓં કો મુનિ-મિલન, વિરાધ-ખરફણુ-વધ, સીતા-હરણુ, સુગ્રીવમિત્રતાદિ છોડ કર હમ ઉસ સ્થાનપર પહુંચ જાતે હૈં, જહાં શ્રીરામ કી રાજનીતિક પટુતા કા ઉદાહરણુ મિલતા હૈ. સુગ્રીવ સીતા કી ખોજ કરા રહે હૈ. હનુમાન લંકા જા ચૂકે હૈ. વિભીષણુ રામ સે મિલતા હૈ. સુગ્રીવ જૈસે સ્વાર્થી જન કો ચિંતા હોતી હૈ, કિ કહીં વિભીષણુ રાવણુ કા બેદિયા તો નહીં હૈ ? રામ કહતે હૈં:—

“કોટિ વિપ્ર વધ લાગિ જહૂ, આયે સરન તજૈ નહિ તાહ;

ભેદ લેન પઠવા દસસીસા, તખલુ ન કછ લય હાનિ કપીસા.

જગ મહં સખા નિસાચર જોતે, લજમન હને નિમિષ મહં તેતે;

જો સભીત આવા સરનાઈ, રખિહૌં તાહિ પ્રાનકી નાઈ.”

રામ ને વિભીષણુ કો “ભુજ વિસાલ ગહિ હૃદય લગાવા” ઔર ખડી સહૃદયતા સે પૂછા:—

“ખલમંડલી ખસહુ દિનરાતી, સખા ધર્મ નિખહે કેહિ લાંતી ?”

ઔર—

“અસ કહિ રામ તિલક તેહિ સારા, સુમન-દૃષ્ટિ નલ ભધ અપારા.”

કૈસી અપ્રતિમ આત્મવિશ્વાસ હૈ ! કૈસી સહૃદય રાજનીતિક ચાલ હૈ ! કૈસી પ્રશંસનીય સન્નજનતા હૈ ! કૈસે સાર્વભૌમિક લાવ હૈ ! રામને વિભીષણુ કો ગણે લગાયા. શત્રુ કો મિત્ર મેં પરિણત કિયા. અપને અનુયાયી વાનરોં કો ઉત્સાહિત કિયા. લક્ષ્મણુ કા માન ખઠાયા. લંકા ગયે. રાવણુ કો કુલપરિવારસહિત મટિયા-મેટ કિયા. આર્ય-સભ્યતા કા ઝંડા ગોડ દિયા. અપના લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કિયા. પૃથ્વી કા ખોજા હલકા હુઆ. અરાજકતા મિટ ગઈ. રાક્ષસી લીલા કા અંત હુઆ ઔર ભારત મેં ફિર શાન્તિ કી ખંસી ખજને લગી.

રામને પુત્ર, પિતા, ભાઈ, સમ્રાટ, મિત્ર આદિ કે કર્તવ્યોં કા આદર્શ સ્થાપિત કિયા. ખાલિ-ખધ, શૂદ્ર-તપસ્વી-વધ ઔર સીતા પરિત્યાગ કે વિષય મેં લિત્ર લિત્ર મત હૈં. યદિ સમય મિલા તો કિસી ઔર લેખ મેં ઇનપર વિવેચન કિયા જાયેગા. આજ ઇતિના હી કહના પર્યાપ્ત હૈ કિ રામ કે જીવન કા અનુસરણુ હી ભારત કે લલિષ્ય કે લિયે કલ્યાણુકર હૈ. હમેં અપને ધર્મ કા પાલન કરના ઔર ઇસ પ્રકાર અપના જીવન સફલ કરના હૈ.

આજ સંસાર મેં અશાંતિ હૈ, આજ અનાથ નારી-ખચ્ચોં કે કંદન સે સંસાર શ્મશાન હો રહા હૈ-ધર્મસંકટ મેં હૈ, માનવ-સમાજ કે અધિકારોંપર ધાર્મિક ઉન્માદ કા અત્યાચાર હો રહા હૈ, પશુ-ખલ કી વૃદ્ધિ હૈ, હૃદય-હીન રાજનીતિ ને અપને તાંડવ-નૃત્ય સે સંસાર કો નરક મેં પરિણત કર દિયા હૈ, અતઃ હમેં રામ-જીવન કો આદર્શ માનના કર્તવ્ય હૈ. પર સ્મરણુ રહે, કિ હમ કિસી કો અપના શત્રુ ન સમજે. ઉન્માદ કે વશીભૂત મનુષ્ય હમારી કૃપા કે પાત્ર હૈં. “રામ-જીવન” કો આદર્શ માનનેવાલોં કે કોષ મેં ઘૂણા શબ્દ કે લિયે સ્થાન નહીં હૈ:—

“ઉમા જો રામ-ચરણુ-રત, વિગત-કામ-મદ-કોધ;

નિજ પ્રભુ સમ દેખહિં જગત, કા સન કરહિં વિરોધ.”

રામ કે જીવનપર અપના જીવન નિયમન કરનેવાલા મનુષ્ય અગ્રતા, મોહ, સ્વાર્થ, ઈર્ષ્ય-ક્ષોભપતા, ધર્માન્ધતા કા શિકાર નહીં બનતા. કયા હમ વિશ્વાસ કરે, કિ હમારે ભારતીય ભાઈ

શ્રીરામ કે જીવન કે આદર્શ માનકરે સંસાર મેં ફિર રામ-રાજ્ય સ્થાપિત કરેંગે ઔર ઇસ પશુબલ સે દુઃખી સંસાર કે ફિર આધ્યાત્મિક વિકાસ કે ઉચિત માર્ગ પર રખ સકેંગે? ઐસા કરને હી સે ભારત સંસાર કે પ્રતિ અપના કર્તવ્ય નિભા સકેગા ઔર હમ ભારતીય અપની સ્થાયી કીર્તિ, યશ-વિરુદ્ધાવલિ ઔર ઇતિહાસ કી રક્ષા કર સકેંગે? ભગવાન વિશ્વનાથ હમેં શક્તિ દે, કિ હમ અપને કર્તવ્ય શ્રીરામ-જીવન કે પ્રકાશ મેં પૂર્ણતા પાલન કર સ્વયં સમ્યે કલ્યાણતક પહુંચે તથા અપને ભાઈઓ કે-સચરાચર જગત્ કે-ઉસી કલ્યાણતક પહુંચાયે, જસ સે 'હમ' 'તુમ' કા ભેદ મિટકર બ્રહ્માનંદ કા અનુભવ હો.

અધૂત-પંચક

(લે:-શ્રીયુત “કંટક” તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના “હિંદુપંચ” ના અંકમાંથી)

જે પ્રાણુ સે પાલા કિયે, સત્ય સનાતન ધર્મ; બતલાતે સખકા રહે, સદા કર્મકા મર્મ. ૧
જાતિ જિલાતે જે રહે, દેકર જીવન-દાન; જિન્હેં પ્રાણુ સે પ્રિય રહા, ઋષિ-મુનિયોં કા માન. ૨
જે સખકી સેવા સદા, કિયા કરે સાનંદ; તન-મન સે માના કિયે, વેદ-વિપ્ર-વ્રજ્યંદ્ર. ૩
હુએ અહિંદુ કિસ તરહ, ઐસે પૂત અધૂત; સદા સચ્ચિદાનંદ કે, વે હેં પ્યારે પૂત. ૪
અપનાને કે આજ ભી, ઉન્હેં ન લો તૈયાર; વે પાપી હૈં આપ હી, ઉનકો સનક સવાર. ૫

પ્યારા ભારત

(લે:-શ્રીયુત બાબુ ગંગાપ્રસાદ બી. એ. એલ. ટી. “હિંદુપંચ” તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી.)
હમેં હૈ પ્યારા ભારત દેશ!

(૧)

સૌરભ-સિન્ધ સમીર પ્રવાહિત, ‘કલ-કલ’ સરિતા-નાદ,
વન-પર્વત કી રચિર રમ્યતા, વિવિધ ફલોંકા સ્વાદ;
કલિસ કુસુમોંકા શુચિ આર્દ્રાન, બ્રમરકી મીઠી ‘ભન-ભન’ તાન,—
સભી પ્રકૃતિકા કીડાયલ હૈ, કેસા ભારત-દેશ!
હમેં હૈ પ્યારા ભારતદેશ!

(૨)

સખસે પહલે જ્ઞાન-ભાનુકા મિલા હમેં આલોક,
કિયે ઉન્હીં કિરણોંસે હમને આલોકિત સખ લોક;—
વહી અખ હા ! હમ હૈં પરતંત્ર, જગતકે સારે દેશ સ્વતંત્ર,—
કિન્તુ ન ક્યા ફિર જગકર જગકો, દેંગે ‘સુખ-સન્દેશ’?
હમેં હૈ પ્યારા ભારત દેશ!

શ્રીરામચંદ્ર કી ખિન્નતા

(લે. શ્રીયુત પં. ગંગાપ્રસાદજી અગ્નિહોત્રી “હિંદુધર્મ”ના તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

નૂનમર્થવતાં મધ્યે મમવાક્યમનુત્તમમ્ । ભાતિ કાલેઽભિહિતં તેનાસ્મિ હરિણઃ કૃશઃ ॥

ત્રૈલોક્ય કા પરિભ્રમણ કરતે-કરતે અત્યંત થકે હુએ હોનેપર બી જ્યોં હી નારદજી કો યહ સ્મરણ હો આયા, કિ આજ ભારત કે સનાતન ધર્મ-પ્રેમી સજ્જન મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રીરામચંદ્રજી કી જ્યન્ટી મનાને કા સમારોહ કર રહે હોગે, ત્યોં હી ઉનકે હૃદય મેં શ્રી રામચંદ્રજી કી ભક્તિ કા રતનાકર ઉમડ ઉઠા, ઉસકી તરંગોં મેં ઉનકી પરિશ્રમજન્ય થંકાવટ ન જાને કહાં બહ ગધ. વે બડે ઉત્સાહ સે શ્રી રામજન્મોત્સવ દેખને કે લિયે ભારત કી ઓર ચલ પડે. ભારત કે બમ્બઈ, કાનપુર, કરાંચી, દિલ્લી ઓર કલકત્તા આદિ નગરોં મેં બસનેવાલે પરમ ધાર્મિક ધનવાનોં કે ભવનોંપર નારદજી ને પધારકર વહાં શ્રીરામચંદ્ર કે જન્મોત્સવ કો દેખ, ઇતના સુખ પાયા, કિ ઉસ કા વર્ણન કરને કે લિયે ક્ષીરસાગર ગયે બિના ઉનસે નહીં રહા ગયા. વે કલકત્તે સે સીધે ક્ષીરસાગર કે લિયે રવાના હો ગયે. વે મન મેં સોચતે જાતે થે, કિ જખ શ્રીરામચંદ્રજી ભારતવાસિયોં કી ભક્તિ કા વર્ણન મુઝસે સુનેગે, તખ વે નિઃસંદેહ બહુત પ્રસન્ન હોગે.

ક્ષીરસાગર મેં પહૂંચકર જ્યોં હી નારદજી ને અપને પહૂંચને કે સમાચાર ભગવાન રામચંદ્રજી કે પાશ ભિજવાયે, ત્યોં હી ભક્તવત્સલ શ્રીરામજી ને આપ કો ખુલવાયા. આપ કે ભગવાન કે સમીપ પહૂંચતે હી ભગવાન ને આપ કા સ્વાગત કર આપસે કુશલ પૂછી ઓર આપ કો બેઠને કે લિયે આસન દિયા. આસનપર બેઠકર નારદજી ને ભારતીય ભક્તોં કી ભક્તિ કા વર્ણન ભગવાન કો કહ સુનાયા. ઉસે સુનકર ભગવાન કા વર્ણુ કુછ પીલા સા હો ગયા ઓર વેદુઃખી સે દીખ પડે. શ્રીરામચંદ્રજી કી ઉક્ત અવસ્થા દેખ, નારદજી ને બડી આતુરતા કે સાથ પૂછા, કિ ભગવન! વર્તમાન ભારતીય ભક્તોં કી ભક્તિકથા સુનકર આપ કી યહ દશા કયોં હો ગઈ? ઉત્તર મેં શ્રીરામચંદ્રજી ને બડે દુઃખ કે સાથ કહા કિ:-

“નૂનમર્થવતાં મધ્યે મમ વાક્યમનુત્તમમ્ । ન ભાતિ કાલેઽભિહિતં તેનાસ્મિ હરિણઃ કૃશઃ ॥

હે નારદજી ! મૈને નરદેહ ધારણ કર ભારતવાસિયોં કો ઉનકે કલ્યાણુર્થ જો અબોધ ઉપદેશ દિયે થે, ઉનકો વર્તમાન ભારતવાસી હિંદુમાત્ર બી નહીં માનતે. અપને ઉપદેશોં કી અવજા હોતી હુઇ દેખકર મૈં બહુત હી દુઃખી હો જાતા હૂં !”

ઉક્ત બાત કો સુનકર નારદજી આશ્ચર્યચકિત સે હો રહે. ઉનહોંને, બડી નમ્રતા કે સાથ શ્રીરામચંદ્રજી સે પૂછા કિ, ભગવન! આપને અપને પરમ પ્યારે ભારતીયોં કો કૌનસા ઉપદેશ દિયા થા, જિસ કી અવજા કર વે શ્રીમાન કો ઇસ પ્રકાર દુઃખી કર રહે હૈં? ઉત્તર મેં શ્રીરામચંદ્રજી ને કહા કિ મૈને રામાવતાર મેં ભારતીય જનોં કો યહ ભલીભાંતિ સમજા દિયા થા, કિ ભારતકો ધનધાન્ય તથા સુખ-સંપત્તિશાલી બનાયે રખને કે લિયે ઉનહેં ગોરક્ષા, કૃષિ ઓર વાણિજ્ય કી રક્ષા ઓર વૃદ્ધિ કરતે રહના હોગા. ઇતના હી નહીં; કિન્તુ કૃષ્ણાવતાર મેં મૈને સ્વયં ગોપરિપાલન કર ઉનહેં પ્રત્યક્ષ શિક્ષાદ્વારા સમજા દિયા થા, કિ તુમ લોગ કલ્યાણુપર-પરા કી દાત્રી કલ્યાણી ગૌ કી સેવા સદા કરતે રહના, મેરે ઇસ હિતકર ઉપદેશ કા યથેષ્ટ આદર કરતે રહના. મૈને ઉનસે કહા થા:-

ક્ષીરન્તુ બાલવત્સાનાં યે પિબન્તીહ માનવાઃ । ન તેષાં ક્ષીરપા કેચિત્ જાયન્તે કુલવર્દનાઃ ॥

(અ. પ. ૧૨૫-૬૬)

અર્થાત્ જો લોગ છોટે બચ્ચેવાલી ગૌઓં કા દૂધ પી જાતે હૈં, ઉનકે વંશ મેં દૂધ પીનેવાલી ઓર કુલ કી વૃદ્ધિ કરનેવાલી સન્તાન નહીં હોતી.

નારદજી ! મેરા યહ ઉપદેશ ભારતવાસિયોં કી મંગલકામના સે ઓત-પ્રોત ભરા હુઆ હૈ; પર પરમ ખેદ ઓર સન્તાપ કા વિષય હૈ, કિ વર્તમાન ધનવાન ભારતવાસી મેરે ઇસ ઉપદેશ કા સોલહો આને અનાદર કર રહે હૈં. છોટે બચ્ચોં કે હિરસે કા દૂધ પી જાતે કી વાત કૌન કહે, વે ઉન ગૌઓં કા દૂધ પીતે હૈં, જિન કે દૂધમુઠે બચ્ચોં કો લાલચી બાલે માર કાલતે હૈં. ઉનહી ગૌઓં કે દૂધ ઓર ઘી સે બનાયે હુએ પકવાનોં કા મુઝે નૈવેલ દિખાકર મુઝે ‘વદતો વ્યાધાત’

દોષ કા દોષી બનાવકર મુકે પ્રસન્ન કરતા ચાહતે હૈં. વે અપની ઇસ નિંદ્ર ભક્તિપર તનિક ભી લગિજત નહીં હોતે. નારદજી ! યસ મેરી ઉદ્વિગ્નતા કા યહી કારણુ હૈં.

શ્રી ભગવાન રામચંદ્રજી કે શ્રીમુખ સે ઉક્ત વાક્ય કો સુન, નારદજી ભી બહુત દુઃખી હુએ ઔર ભારતવાસિયોં કી મંગલકામના સે પ્રેરિત હો કર આપને પૂછા, કિ ભગવન્ ! અખ તક જો હો ચૂકા સો તો હો ચૂકા, પર અખ આગે ભારતવાસિયોં સે ઇસ જવન્ય પાપ કી પુનરાવૃત્તિ ન હો, ઇસકા કોઈ સરળ ઉપાય હો, તો ઉસ કા વર્ણન કીજિયે. મૈં ‘હિંદુપંચ’ દ્વારા ઉસ ઉપાય કો ઉનપર પ્રકટ કર દુંગા. ભક્તવત્સલ ભગવાન ને નારદજી કી ભારત-હિતકામના સે પ્રસન્ન હોકર કહા કિ, ભારત કે ધનવાનોં કો સમજા દો, કિ વે ધનહીનતા કે બહાને કો બહાકર અપની અપની કોઈયોંપર ગોસાહિત્ય કા સદાવર્ત્ત ખોલ દેં. કુમ્ભ આદિ પર્વોંપર ગોસાહિત્ય કા દાન કિયા કરેં. અપને બહે-બૂટોં કે શ્રાદ્ધ મેં ગોસાહિત્યકા પ્રચૂર માત્રા મેં દાન કિયા કરેં. લડ કે-લડકિયોં કે વિવાહોત્સવોંપર ગોસાહિત્ય કા વિતરણુ કરેં. ઇતના દાન કરકે હી વે ચૂપ ન રહ જાયે. ઉન્હેં સ્થાન-સ્થાનપર આદર્શ ગોશાલાએ ખોલકર, ઉનમેં ગવાયુર્વેદ કી શિક્ષા કે અનુસાર ગોપરિપાલન કરના ચાહિયે. અખ તો ભારતવાસી તબી સુખી હોંગે-તબી મનુષ્યપદ કે યોગ્ય હોંગે, જખ મેરે આજ્ઞાનુસાર ગોપરિપાલન કર ભારતીય ગોધન કો હૃષ્પુષ્ટ ઔર સુખી બનાયેંગે.

પરાનુગ્રહકાંક્ષી નારદજીને શ્રીરામચંદ્રજી કે મુખ સે ઉક્ત કથ્યાણુપ્રદ ઉપદેશ કો સુન, ભગવાન કો પ્રણામ કિયા ઔર કહા કિ ભગવન્ ! આપ કી ઇસ મંગલમયી આજ્ઞા કા પ્રચાર જૂઠ્ઠન કે ભય સે અન્ય પત્ર સંપાદક ભલે હી ન કરેં, પર ‘ભારત ધર્મ’ ઔર ‘ગોગ્રાસ’ તો ઇસકે મહત્વ કો જનકર ઇસકા પ્રચાર અવશ્ય હી કરેંગે.

ભગવાન સે વિદા હોતે સમય નારદજી ને બહુત ધીમે સ્વર મેં કહા, કિ મૈં અનુમાન કરતા થા, કિ આપ બમ્બધ, કલકતા ઔર દિલ્લી કે પિંજરાપોલ કે સંચાલકોં કી ગોભક્તિ સે બહુત પ્રસન્ન હોંગે; પર આપને ઉનકી ચર્યાતક નહીં કી. ઉત્તર મેં ભગવાન ને કહા, કિ પિંજરાપોલવાલે ઉલટી ગોભક્તિ કર રહે હૈં—અર્થાત્ વે ગૌ કી સેવા તખ કરતે હૈં, જખ વહ દુષ્ટોંદ્વારા નિરુપયોગી બના કાલીં જતી હૈ. ઉન્હેં ઐસા પ્રખંધ કરના ચાહિયે, કિ ગોવંશ કા એક ભી પ્રાણી નરાધમોં દ્વારા નિરુપયોગી ન બનાયા જાયે. વે ગોપરિપાલન કી શિક્ષા કા યથેષ્ટ પ્રચાર કરેંગે તો ઉસ સે ભારતીય ગોધન કા પ્રત્યેક પ્રાણી ઇતના સ્વસ્થ ઔર ચિરંજીવી હોગા, કિ વહ જન્મ-ભર ભારતવાસિયોં કા હિત કરતા રહેગા ? ઉન્હેં ઉન સાત્વિક ભોજ્યાનોં કો દેતા રહેગા, જિન કે સેવન સે મનુષ્યોં મેં સાત્વિક શુદ્ધિ, સાત્વિક ધૃતિ ઔર સાત્વિક જ્ઞાન કા ઉદય ઔર વિસ્તાર હોતા હૈ ઔર ઉનકી કૃપા સે વહ મનુષ્ય-જન્મ કે પ્રધાન-હેતુ કથ્યાણુ કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

નારદજી ને ભગવાન સે વિદા હોતે સમય યહ વર પુનઃ માંગા કિ ભગવન્ ! અખ ભારત કે ધનવાનોં કો ઐસી સુશુદ્ધિ દીજિયે, કિ ‘હિંદુપંચ’મેં આપ કે ઉપદેશ કો પઢકર ઉસે કાર્ય કા રૂપ દે, અપને હિત કા સાધન કરને લગે. ભગવાન ને ‘તથાસ્તુ’ કહકર નારદજી કો વિદા કિયા.

નારદજી કી હી પ્રેરણા સે યહ લેખ છપવાયા ગયા હૈ. ઇસકા આદર કરના સમજદાર, ભગવદ્ભક્ત, ધનવાન ભારતીયોં કે અધીન હૈ.

રામ કા આયકાટ

(લેખક:—બાબા બાલદેવસજી “હિંદુપંચ” તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

“મૈં કટ્ટર સનાતનધર્મી, મેરા લડકા મહાકટ્ટર સનાતન ધર્મી ઔર મેરી સ્ત્રી મહામહાકટ્ટરા-ધન સનાતનધર્મીશી. મેરે જીતે જી તો એસા કદાપિ નહીં હો સકતા, અગર મૈં અપને સચ્ચે આપ કા ખેટા હૂંઠ અગર મેરી જાન મેં અયોધ્યા બાબા ઔર સરયૂ મૈયા કા ઘર હૈ, અગર હમારી પંચાયત કે ઇસ હુકમે મેં (હુકા ઝિયા કર કે) અશુદ્ધો કો શુદ્ધ કરને કી તાકત હૈ, તો રામ કો જાતિ સે અલગ કરાયે બિના અન્ન ખાને કી કૌન કહે બુધુઆ ગદહાપર લાદી લાદના બી હરામ હૈ !”

ઇતના સુનતે હી ધોખીયોં કી અખિલ ભારતવર્ષીય ધોખી-મહાસભા મેં પ્રસન્નતા કી વર્ષા હોને લગી-સભી કે હુકમે ઝિયે હો ગયે. સભા કયા થી, માનોં દસ ખીયે મેં હુકમોં કી ખેતી લહલહા રહી થી. ચારોં ઔર સે “દીક-દીક” કા નારા ગૂંજ ઉઠા. ઇતને મેં દુસરે ધોખી ને તમકકર કહા-“મૈં ખૂદા હૂં, પરંતુ મેરી ઉત્ર નૌજવાન, દાંત હંસતે-ખેલતે પટ્ટે, આંખેં મસ્તાની ભૌરિયાં. અધર્મ કી ખાત કહના મેરે લિયે હંસી-મગ્ગક નહીં. ખડે મહારાજ સ્વર્ગીય રાજ દશરથ ને એસા અધર્મ દિલ-ખહલાવ કે લિયે બી નહીં કિયા થા. ફિર ઇસ શાહી ખાનદાન કે સ્લાહજદે ને ત્રેતા-યુગ મેં એસા અધર્મ કયોં કિયા ? ગદીપર ઐતને સે કયા હોતા હૈ ? યહ કોઇ કોહેકાફ નહીં, શંકર કા ધનુષ નહીં, કિ જીસે હમલોગ ન તોડ સકેં ! રાવણ કી ખાતોં મેં આકર, ફિર ઉસકે કંઘેપર ઐઠ કર, આકાશ કી હવા ખાતે-ખાતે ઉસકે ઘર જના, ફિર ખગીયે કે ખંગલે મેં ઠહરના-એસી સ્ત્રી કો ફિર સ્વીકાર કર લેના ઔર ખુદ શવરી જૈસી નીચ સ્ત્રી કે જૂડે ઔર ખાના, ધર્મ કી નાક કાટના હૈ, નાક ! ફિર કોઇ એસાએસા ધર્મ હોતા તખ તો ખાત દૂસરી થી. યહ તો હૈ “સત્ય સનાતનધર્મ !” જિન કે પુરુષાધર્મીયારી, ઉન કે ખેટા ખંટાદારી !

ઇતને મેં તીસરે ને અપને દોનોં હાથ ઉચે કર સર હિલાતે હુએ “પંચો ! મેરી બી પ્રાર્થના સુનના” કહના શુરુ કિયા. યહ ધર્મ-સફાયટ મામલા યહીંતક હોકર ન રહેગા; અલિક હમલોગ ભંગી, ચમાર, નાઈ, કહાર-સખકી અલગ અલગ સભા કરાયેજે ઔર ઉન સભાઓં મેં બી ખાય-કાટ કા પ્રસ્તાવ પાસ કરાયેજે. યદિ કિસી સભા કે માનનીય સદસ્ય હમારે ધર્મરક્ષક પ્રસ્તાવ કા વિરોધ કરેજે, તો હમલોગ એકદમ ઉસ જાતિભર કે કપડે ધોના ખંદ કર દેજે, ઉનકે દરવાજે અપને ગદહે કો પેશાખ બી ન કરને દેજે. (કરતલધ્વનિ)

અંત મેં ઇનકી સભા મેં “લગવાન રામ કા આયકાટ” વાલા પ્રસ્તાવ સર્વ-સંમતિ સે પાસ હુઆ ઔર નિશ્ચિત હુઆ, કિ પ્રાતઃકાલ રાજપ્રાસાદ કે સામને સખ લોગ એકત્રિત હોકર ઇસકી સૂચના દેં ઔર ઉનકી ઇચ્છા જાન લેં. ધીરે-ધીરે યહ ખબર લગવાન રામ કે પાસ બી પહંચી-વે બેચારે ખહુત ધખરાયે. કુછ સિપાહિયોં સે કહા, કિ આજ રાત્રિ મેં યહ બી દેખતે રહના કિ ધોખીયોં કે મુહલ્લે મેં કેસા રંગ હૈ ? લોગ અપને-અપને ઘરોં મેં કયા ખાતચીત કરતે હૈં ? ઉસી રોજ રાત મેં આશ્ત કી મારી, ધર્મ કી સતાવી એક ઘટના બી ઘટ ગઇ. એક ધોખી કી સ્ત્રી, પતિ કી આજ્ઞા કે બિના કહીં બાહર ચલી ગઇ થી. ઉસ કે આનેપર પતિને ડાંટકર કહા, “સુનતી હૈ ? તૂ આજ મેરી આજ્ઞા કે બિના કહાં ગઇ થી ? અખ મનમાના ઇધર-ઉધર આને-જાને સે કામ નહીં ચલેગા. મૈં રામ નહીં હૂં, કિ રાવણ કે વહાં ગયી ઔરત કો ફિરસે કખૂલ કર લું, મારે ડડોં કે કચૂમર નિકાલ લુંગા ઔર ઘર સે નિકાલ દૂંગા. કયા મેરા બી જાતિભાઈયોં સે ખાયકાટ કરાયેગી ? યહ સારી ખાતેં પહરેદાર સુન રહા થા. ઉસને જાકર રામજી સે કહા. તખ તો વે ખડે દુઃખી હુએ. પ્રાતઃ રાય લેને કે લિયે ચુરુજનોં કો ખુલવાયા. સભી રાયખહાદુર ઇકેટ્ટે હુએ. ઇધર ધોખીયોં કો સનાતનધર્મી દલ અપને-અપને ગદ્દહોંપર સવાર ઔર હાથ મેં ડેઢ ડેઢ હાથ કા એક-એક હુકા લિયે આ પહંચા. હજારોં કી તાદાદ મેં રાજપ્રાસાદ કે સામને એકત્રિત હોકર “શેમ-શેમ”, “ધિઝાર-ધિઝાર” કી આવાજ સે ક્રોધ પ્રકટ કરને લગે, અંત મેં વસિષ્ઠજી ને સખ કો-શાન્ત કિયા. સખ ઐઠ ગયે ઔર હુકમોં કી ધનધોર ગુડગુડાહટ હોને લગી. સર્વ-સંમતિ સે વસિષ્ઠજી સરપંચ બનાયે ગયે. મુકદ્દમા પેશ હુઆ. બેચારે રામચંદ્રજી ને અગ્નિપરીક્ષાદિ કી તમામ પુરાની મિસાલેં ઔર મિસલેં પેશ કીં;

મગર ઘોખિયોં કે ધૂમ કે આગે કિસીકી ન ચલી.બેચારે ખૂટે વસિષ્ઠજી કી ભી બોલી બંદ હો ગયી. એક ઘોખી ને ખડે હોકર ઔર રામજી કી ઔર અંગુલી હિલા-હિલાકર સાફા સમ્હાલતે હુએ કહા:- ‘મનહોંને શવરી કે ખૂટે ખેર કયોં ખાયે? કયા યહ ક્ષત્રિયોં કે લક્ષણ હૈ? કયા યહી સનાતન-ધર્મીયોં કે લક્ષણ હૈ? જાજ રાવણ કંધેપર સીતાજી કે લેકર ભાગા, તબ સદાઈ કયોં નહીં પેશ કી ગયી? અબ અગર હમારે મન કે મુતાલિક ફેંસલા નહીં હુઆ, તો હમ લોગ અવધ કે રાજ મેં એક ભી નિંદ નહીં લેંગે-સરયૂજલ સે અપને હુકકે ભી ન ધોવેંગે. હમ લોગોં કે લિયે ડબલ રિયા-યત કરના દુવાર હૈ.’

અંત મેં ઘોખિયોં કે ઇચ્છાનુસાર ઔર બહુમત હોને કે કારણ “સીતા-પરિત્યાગ”કા પ્રસ્તાવ પાસ હુઆ. રામજી કે લિયે રાજ હોને કે કારણ રિયાયત કી ગયી કિ તીર્થયાત્રા ઔર યજ્ઞ તથા બોજન-ભંડારા કર કે અપના દોષ મિટા લેં.

ચલતે-ચલાતે એક ઘોખી ને વસિષ્ઠજી સે કહા:-“મહારાજ! હમ લોગ ગદહે હૈ-કોઇ ખ્યાલ ન કરના.” વસિષ્ઠજી ને ક્રોધ મેં કહા:-“અગર ગદહે નહીં હો, તો સદૈવ ગદહોં કી સંગત મેં રહોંગે-ઉન્હીં કી કમાઇ કે ભરોસે તુમહારા યુજર હોગા.”

યહ વિશેષ પ્રતિનધિ કી પુરાની રિપોર્ટ સે જાન-બીનકર નિકાલી હુઇ “લગવાન રામ કે આયકાટ” કી કથા હૈ, ‘હિંદુ-પંચ’ કે પાઠકોં કી પંચાયત મેં પેશ કી ગતી હૈ.

હરદ્વાર મેં કુંભ કા મેળા

(પ્રસ્તાવક:-ડૉ. હરિદ્વારી સિંહજી-‘અર્જુન’ ઉપરથી)

હિંદુ ધર્મ કા કાયાપલટ-સનાતન ધર્મસંમેલન-અગૃતિ કે ચમકદાર ચિર્ણ-લોકમત કી જીત-વિરાટ શુદ્ધિસંમેલન કે ડરાવ

કાયાપલટ

કુંભ કે મહાપર્વ કા આજ અંતિમ દિન હૈ. જિસ મનુષ્ય ને ભીમગોડે સે લેકર કનખલ તક ફેલે હુએ મેલે કો સપ્તાહભર દેખા હૈ, વહ કહ સકતા હૈ કિ હિંદુધર્મ કા કાયાપલટ હો રહા હૈ. યહ ઠીક હૈ કિ હરિદ્વાર વહી હૈ, મહન્તોં ઔર સાધુઓં કી બીડ વૈસી હી હૈ, મોક્ષાર્થિયોં કા જ-માવ વૈસા હી હૈ, પરંતુ ઇસ શરીર કે અંદર જો આત્મા કામ કરતી હૈ, યહ બદલ રહી હૈ. જિસ ને ૧૨ વર્ષ પૂર્વ કા કુંભ દેખા હો, વહ ૧૮૨૭ કે કુંભલ કો દેખ કર અનાયાસ કહ ઉઠેગા કિ ૧૧ વર્ષ મેં હિંદુજાતિ કી દશા મેં બહુત પરિવર્તન આ ગયા હૈ.

પરિવર્તન કે ચિર્ણ

પરિવર્તન કે ચિર્ણ અનેક ઔર સ્પષ્ટ હૈ. કઇ મીલોં મેં ફેલે હુએ મેલે મેં કમસે કમ ૧૦૦ ઐસે સ્થાન બને હુએ હૈં, જહાં ઉપદેશ પ્રચારક કથા કા પ્રબંધ હૈ, વ્યાખ્યાન ઔર ભજન હોતે હૈ, સનાતન ધર્મ કે ત્રીન પંડાલ હૈ, આર્ય સમાજ કે ત્રીન પંડાલ હૈં, સિક્કોં કે કઇ પંડાલ હૈ. હર એક અખાડે કે સાથ પ્રચાર કા સ્થાન બના હુઆ હૈ, જહાં દિનભર ભજન ઔર વ્યાખ્યાન હોતે હૈં. સખ જગલ પ્રચાર કી એક હી સ્વર હૈ, એક હી તાન હૈ. હિંદુજાતિ કી રક્ષા કરો, વિધર્મ કે આક્રમણ સે ઉસે બચાઓ, અછૂતોં કે પ્રતિ અપને કર્તવ્ય કા પાલન કરો, વિધવાઓં કી રક્ષા કરો-યહ આવાજ થી, જો સખ પંડાલોં મેં સુનાઈ દેતી થી. સર્વસાધારણ જનતા કેવલ ખંડન યા નોક ઝોક સે સંતુષ્ટ નહીં હોના ચાહતી થી. દેશહિત તથા જાતિહિત કી ખાતોં કો પસંદ કરતી થી. કુંભસ્નાન કે ખૂટે શરીર મેં ભી સમય સે ઉત્પન્ન પરિવર્તન કે ચિર્ણ દિખાઇ દિયે.

સનાતન ધર્મ કોન્ફ્રન્સ

પરિવર્તન કા સખ સે બડા ચિર્ણ વહ સનાતન ધર્મ કોન્ફ્રન્સ થી, જિસકા અધિવેશન ભીમ-ગોડે કે પાસ હો રહા થા. વહાં ખૂબ બીડ રહતી થી. બડે બડે મહાપુરુષોં ને ઉસમેં હિસ્સા લિયા. યહ તો માનના પડેગા કિ કઇ વક્તાઓં ને બેલજૉવ(નિરંકુશ) ભાષા કા પ્રયોગ કિયા, ઔર કબી

અકાલિયોં પર, કભી આર્યસમ્રાજિયોં પર ઓર કભી અન્ય સુધારકોં પર વાક્યબાણોં કી વર્ષોં કી, પરંતુ ઉન કુછેક અદ્વરદર્શિયોં કા કાર્ય દેખકર યહ નહીં જૂલા દેના ચાહિયે કિ સામાન્યતયા સનાતન ધર્મ કાન્ક્રેન્સ કી પ્રવૃત્તિ સુધાર સભા કી ઓર થી. સનાતનધર્મ સભા કા જો મહાનુભાવ ઇસ સમય સંચાલન કર રહે હૈં, વહ કિસી ન કિસી સમય આર્યસમ્રાજી રહ ચૂકે હૈં. કોઈ રૂઠ કર ઓર કોઈ કીસી ગૌણ મતભેદ સે પ્રેરિત હોકર સનાતન ધર્મ સભા કે કર્ણધાર બન ગયે હૈં. ઉનકા જુકાવ સુધાર કી ઓર હૈ ફિર સમય બડા બલી હૈ. વહ મનુષ્ય કો કાન સે પકડ કર પરિવર્તન કે લિયે તૈયાર કરતા હૈ. હિંદુમાત્ર પર સમય કા પ્રભાવ પડા હૈ; પરિણામ યહ હૈ કિ આજ કા સનાતન ધર્મ બી સુધાર કે લિયે ઉતાવલા હોતા હૈ. સનાતનધર્મ સંમેલન કે સખ પ્રસ્તાવોં પર દ્રષ્ટિ ડાલિયે. વહ ખૂબ ઉન્નતિશીલ હૈ. ઉનમેં સનાતન મુદ્રા કો તોડ દિયા ગયા હૈ. મંદિરોં કા, તીર્થોં કા, સાધુઓં કા ઓર ગોશાલાઓં કા સુધાર કિયા જાય, અછૂતોં કી દશા કો સંભાલા જાય, વિધવાઓં કી ઓર ધ્યાન દિયા જાય—યહી ધ્વનિ થી, જો ચારોં ઓર સે ઉઠ રહી થી. કુંભપર સનાતનધર્મ કે નામ પર જો પ્રચાર હુઆ હૈ, ઉસકા સારાંશ યહ હૈ કિ હિંદુધર્મ મેં પરિવર્તન કી જબરદસ્ત માંગ પેદા હો ગઇ હૈ. પ્રત્યેક સુધારક કા હૃદય ઇસ દશ્ય કો દેખ કર પ્રસન્ન હોના ચાહિયે.

લોકમત કી જીત

બ્રહ્મકુંડ પર યોરપીયન અફસરોં કે બૈઠને કા જો મામલા થા ઉસમેં લોકમત કી જીત હુઇ. હિંદુ મહાસભા કી ઓર સે દો મહીને સે યહ લિખા જ રહા થા કિ બ્રહ્મકુંડ પર પૂલ બનાકર વિધર્મી અફસરોં કે બૈઠને સે હિંદુઓં કા બિલકુલ દિલ દુખતા હૈ, ઇસ કારણ ઉસે ન બનાયા જાય; પરંતુ અફસરોં ને ન માના. ગત સપ્તાહ પ્રગ્ન કા અસંતોષ બહુત બઢ ગયા. જિસ પર સ્વામી વિશ્વાનંદજી ને આદેશન શરૂ કિયા સત્યાગ્રહ કા નિશ્ચય હો ગયા. ઓર સ્વામી વિશ્વાનંદ, પ્રો. ઇંદ્ર, સ્વા. રામાનંદ, સ્વા. ઝંકારાનંદ, પં. ગોવિંદલાલ માલવીય, લાલા ચમનલાલ આદિ ને સત્યાગ્રહ કે લિયે નામ લિખવા દિયે. ધીરે ધીરે ચાર પાંચ સૌ સ્વયંસેવકોં કે નામ ભર્તી હુએ જિનમેં સે બહુત સી સ્ત્રીયાં બી થી. માલવીયજી ને વાયસરાય કો તાર દિયા ઓર સ્થાનીય અફસરોં કી ચિઠ્ઠી બી લિખી. ઇસ સારે શોર કા પરિણામ અચ્છા નિકલા, સ્થાનિય આધિકારિયોં ને ઉસ પૂલ પર બૈઠને કા વિચાર છોડ દિયા, ઓર ઇસકી સૂચના પત્રદ્વારા માલવીયજી કો દે દી. લોકમત કે ઇસ વિષય પર હિંદુ બધાઇ કે પાત્ર હૈ.

વિરાટ શુદ્ધિસંમેલન

તા. ૯-૪-૨૭ કો ઉપદેશક મહાવિદ્યાલય કે આચાર્ય શ્રીસ્વામી સ્વતંત્રાનંદજી મહારાજ કે સભાપતિત્વ મેં લા. હિં. શુદ્ધિ સભા કી ઓર સે શુદ્ધિ સંમેલન ૧૨ બજે દિન સે બડે હી સમારોહ કે સાથ આરંભ હુઆ. મનોહર ભજનોં દ્વારા મંગલાચરણ હોને કે પશ્ચાત્ સભાપતિજી કા પ્રભાવશાલી ભાષણ હુઆ, જિસમેં ઉન્હોંને બતલાયા કિ શુદ્ધિ નઇ બાત નહીં હૈં, બલ્કિ પ્રાચીન કાલ સે ચલી આતી હૈ. ઐતિહાસિક ઘટનાઓં દ્વારા ઇસે પુષ્ટ કરતે હુએ, અંત મેં શુદ્ધિ કી ગતિ કો તીવ્ર કરને કા આદેશ કિયા.

ઇસકે પશ્ચાત્ ક્રમશઃ ચાર પ્રસ્તાવ સર્વાનુમતિ સે પાસ હુએ.

પ્રસ્તાવોં કા રૂપ નીચે લીખે અનુસાર હૈ. પ્રસ્તાવ ઇસ પ્રકાર હૈ:—

(૧) કયોંકિ બહુત સે મુસલમાન ઓર ઇસાઇ સાધુઓં કા વેશ ધારણ કર કે હિંદુ મહિલાઓં તથા બચ્ચોં કો પ્રસલા કર મુસલમાન બના રહે હૈં. ઇસલિએ સાધુ મહાત્માઓં સે યહ સંમેલન સંગ્રહ નિવેદન કરતા હૈ કિ વે અપને કર્તવ્ય કો સમજતે હુએ, હિંદુ જાતિ કી રક્ષા કે લિએ શુદ્ધિકાર્ય મેં યોજ દેવે ઓર જહાં કોઇ (જૂલા ભટકા) અહિંદુ અપને ધર્મ કો ગ્રહણ કરને કી ઇચ્છા રખનેવાલા મિલે, વહીં ઇસકા જાતીય પ્રવેશસંસ્કાર કર કે આર્ય જાતિ મેં સમિલિત કર લેવે.

(૨) યહ સંમેલન પ્રત્યેક હિંદુઓં કો અપની સ્પષ્ટ સમ્મતિ બતલાતા હુઆ, ઇસ બાત કો માનને કે લિએ અનુરોધ કરતા હૈ કિ યદિ કોઈ ગલતી સે યા મજબૂરી સે દૂસરે ધર્મવાલોં કે હાથ કા ખાન પાન કર લે ઓર ઉસ પર પશ્ચાત્તાપ કરે તો ઉસે પૂર્વવત્ સ્વધર્મી સમજના ચાહિયે.

સંકલ્પ

(લેખક:—શ્રીયુત રમૈયા બાબા—“હિંદુપંથ” તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

પહેલા દર્શન-સ્થાન અન્નપૂર્ણા પાઠશાલા

સમય—સંધ્યા કે ૭ બજે

(શ્રીરજસ્તંત્ર ચતુર્વેદી, પં. સત્સંગી પાન્ડેય તથા ચૂહડરામ બેઠે ખાતે કર રહે હેં. ઇસી સમય એક ભિક્ષુક કા વહાં આના ઔર એક ડફતી બળકર ગાના.)

ગાના

ભિક્ષુક:—જય-જય જય! અખંડ મંડલાકાર, જગ-આધાર, સુખદાતાર, બિનવેં તોહિં ખાર-ખાર; નિર્મિત રજત અખંડ હો, સુન્દર, સધર, સુગોલ, તવ માયાવશ જગ ફિરત, મહિમા-અમિત અતોલ. યાની, ધ્યાની, સંયમી, પંડિત ઔર પ્રધાન, ધર્મ સમાજ અરુ ભતિ કે, અગુચ્છન કે તૂ પ્રાન; તુમહારી જગ યશ-કીર્તિ અપાર, હમપર કૃપા કરો કરતાર-જય.

બાબુ સાહબ! એક પૈસા.

રજસ્તંત્ર ચતુર્વેદી:—યહ લો, ઔર ઝટ યહાંસે સિધાર જાઓ.

(ભિક્ષુક કા પૈસા લેકર પ્રસ્થાન)

ચૂહડરામ:—ચતુર્વેદીજી! આપને નાહકે ઉસ ભિક્ષુક કા ઇતની જલ્દી યહાં સે લગાયા! સુના, ઉસને કેસા અચ્છા ગાના ગાયા? મેરા તો દિલ ચાહતા થા, કિ ઉસકે દો-એક ગાને ઔર સુન.

ચતુર્વેદી:—ઉસને ક્યા ગાયા, મૈને તો કુછ ખ્યાલ હી નહીં કિયા.

સત્સંગી પાન્ડેય:—ઔર મૈને ભી ખ્યાન નહીં દિયા. અગર તુમહેં જરા-તરા સ્મરણ હો, તો સુનાઓ. જરા મૈં ભી સુનું, કિ ઉસને એસા ક્યા ગાયા, છસપર તુમ ઇતને લદ્દ હો રહે હો?

ચૂહડરામ:—ભાઇ! મૈં તો ગાને કા શૌકીન હું. જહાં કહીં મન-ભાયા ગાના સુના, કિ ઝટ યાદ કર લિયા.

(ગાના ગાકર સુનાના)

સત્સંગી:—વાહ! ખૂબ! બડી ગલતી હો ગયી. જરૂર ઉસસે દો-એક ગાને ઔર સુનને થે. ઉસકે ગાને તો બડે મજેદાર ઔર માનીદાર હૈં.

ચૂહડ:—ખેશક, તભી તો મૈં અફસોસ કર રહા હું. ઉસને ગાના ક્યા ગાયા, ટકેકા સચ્ચા યશ સુનાયા. સચ્ચા અજકલ જો કુછ હૈ, ટકા હી હૈ. ઇસ કે બિના મનુષ્ય કી દિન-રાત ટકટકી લગી રહતી હૈ; પર ભાઇ! ઇધર તો ઇસ કે દર્શન હી દુર્લભ હૈં. ખસ, જયોં-ત્યોં કર કે પેટ પાલતા હું. વહ ભી નમક ચાટ-ચાટકર. દેખો ન, હમ સે કિતને ગયે-ગુજરે ઇસી કલકતા-શહર મેં ચાંદી કાટ રહે હૈ. અંટી ગરમા રહે હૈ, મનમાના મતલબ ગાંઠ રહે હૈં ઔર સાથ હી ધલુએ મેં નામ ભી કમા રહે હૈ; મગર અપને રામ કે ઇસ સે ક્યા ગરજ? યહાં તો સંતોષ ઔર સાધુતા કા પાઠ પડે બેઠે હૈં. ભૈયા! અખ વહ જમાના નહીં રહા. અખ તો દગા, ફરેખ, ઢોંગ, ખુશામદ, દુકરસુહાતી ઔર “ઉપર સે કુછ-ભીતર સે કુછ” કા પાઠ સીખો, તખ તો ગુજર હૈં ઔર નહીં, તો મારે-મારે ફિરો કૌડી કે તીન-તીન બનો.

ચતુર્વેદી:—આપ કા કહના અક્ષરશઃ સત્ય હૈ, કિન્તુ હમ લોગોં કા કિયા કુછ હો નહીં સકતા. કારણ, હમ મેં વૈર-વિરોધ ઔર દુટ-વૈમનસ્ય કા ઇતની અધિક માત્રા હૈ, કિ હમ કોઇ કામ હી નહીં કર સકતે. ચૌવીસ ઘંટે મેં એક મિનટ ભી તો આપસ કી શિકવા-શિકાયત સે ધુરસત નહીં મિલતી. કોઈ કામ કરે તો ક્યા ખાક કરે?

સત્સંગી:—ઠીક કહા. મુઝે ભી અપને બનને કા કોઇ સુરત નજર નહીં આતી. જહાં ઇતના મનોમાલિન્ય હૈ, કિ એક દુસરે કો દેખ-દેખકર જલા કરતે હૈ, વહાં યહ કેસે આશા કી જાયે, કિ હમ સખ મિલકર કોઇ કામ કર સકેગે?

ચૂહડ:—ઇસ કી ચિંતા છોડો. વૈરવિરોધ કહાં નહીં હૈ? યહ રોગ તો ઇસ સમય ભારત-વ્યાપી હી ક્યા, વિશ્વવ્યાપી હો રહા હૈ. ઇસ સે કોઇ ધર ખાલી નહીં. મગર કામ ભી તો હો હી રહા હૈ. અરે ભાઇ! યહ સખ વ્યર્થ કા તર્ક-વિતર્ક છોડકર આઓ, એક ખાર હમ ભી અપના કરમ ઠોકકર મૈદાન મેં દૂદ પડે. જરૂર કુછ-ન-કુછ હાથ લગ હી જાયેગા. ‘કર્મણ્ય-

वाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन'

* यतुर्वेदी:—हहहह ! भूय कही, 'जावन तोवे पाव रत्ती' हीक. जैसी जड़े जमार, पीठ तय तैसी दीजे. यही यतुरों की रीति है और सजसे उत्तम नीति है. तो फिर जैसा कोछ काम सोचो. उस में हरे लगे न छिटकरी और रंग ली जोगा होय. भुज टका जनाया जये और साथ ही नाम ली कमाया जये.

यूहः—सज सोचा-विचार. तैयार है, केवल काम शुरु करने की हरकार है. आछये, हम लोग ली जेक संस्था जोल हें और उसी के जरिये जे याहें सो कर लें.

सत्संगी:—(तोहपर हाथ डेरते और नायने का लाव दिभाते हुये) अस-जस, वही कहा जे मैं याहता था. अगर हमारी ली जेक सला भुल जये, तो मैं वह-वह करामात कर दिभाऊँ, कि देभकर दुनिया हंग हो जये. लेकयर देना मैं जनुं, जात जताना मैं जनुं, माया ईलाना मैं जनुं, मानको पीछे और अपमानको आगे कर के अपना काम संवारना मैं जनुं; छतना ही क्यो, मुऊसे जढकर कोछ अरुछा लेभ लिभ ले, तो जनुं ! छतना होनेपर ली मुऊ कोछ न जने ? आप रे आप ! नौकरी करते-करते सारी जित जीत यही; मगर टकेका दर्शन दुर्लभ ! मेरी कही पूछ ही नहीं. जैर, लाछ ! अज तुम्हारी ही राय पक्की रही, लेकिन लाछ ! देभना, पीछे कदम न रचना. भुज तैयार होकर मैदान में उतरना, क्यो कि काम तो सज मैं कर जालूंगा, तुमलोग सिर्फ मेरी पीठ ठोकते और काम पडनेपर हमी लरते रहना.

यूहः—हां-हां, हमलोग आप के पीछे जराजर कदम जढाये यत्रेजे. कही पाठ न दिभायेगे.

सत्संगी:—तो कहां, किस रोज सला छकटी की जये ?

होनों:—जस रोज आप कहे.

सत्संगी:—अरुछा, तो छस का लार मेरे ही जपर छोड दो. मैं तुम लोगों का जपर दे दूंगा. लेकिन जेक जार लाछ ! आओ, हम सज मिलकर टके का जान कर के अपना-अपना रास्ता लें.

होनों:—हां; हीक हीक है.

(सज का जेक साथ जाना)

जगत में टका धर्म औ' कर्म, टका ही नर-जवन का भर्म.

जडे-जडे जुष्टि-जनको देभा, पंडित औ' विद्वान सुवेभा,

धीर, वीर, धर्म-ज्वज सारे, नहीं कोछ है छस से न्यारे;

गंवावे सली टकाहित, लरम टकाही नर-जवन का भर्म.

नर नहिं जिस का जिगडा पानी, पानी जिना व्यर्थ जूंदगानी,

जैसी यारों और कहानी, यूह-भांग जय यल पानी;

हमें तो करना मुट्टी गर्भ, टका ही नर-जवन का भर्म.

जेम. जे. जी. जे. लट्ट, विशारद, पगड-धारी पोथी-गारद,

धनि कों के नित तेल लगाये, यरजु यूमने जपटें-धाये;

छोडकर सली हया औ' शर्म, टका ही नर-जवनका भर्म.

कांगड़ी का गुरुकुल

(लेखक:—पंडित वीरेश्वर शर्मा जी. जे.—'हिंदुपत्र' ता ७-४-२७ ना अंकमांथी)

आलास

अली उस दिन कांगड़ी के गुरुकुल की रजत-जुबिली जडी धूम-धामसे मनायी गछ है. गत १६ वीं मार्यसे २१ वीं मार्यतक गुरुकुल लारत के गएय-मान्य महापुरुषों और शिक्षा-प्रेमियों के आगमन से मानों सहस्रकंठ होकर उस स्वर्गीय महात्मा का यशोगान करता हुआ गगन विक-म्पित कर रहा था, जिसके उदार हृदय और विशाल मेधाने छस प्राचीन शिक्षा-पद्धति के नवीन आदर्श की कल्पना की थी. छस गुरुकुल की स्थापना हुये २५ वर्ष हो गये, छसी लिये छस वर्ष उसकी रजत-जयन्ती मनाने की जहुत पहलसे तैयारियां हो रही थीं. यों तो हर साल ही

ઈન્દી' દિનો ગુરુકુલ મેં ખાસા મેલા લગ જતા હૈ; પરંતુ ઇસ સાર્વજનિક-જન્યન્તી કે કારણ ચહલ પહલ ખૂબ ખાસી રહી. ખાસ કર કે ઇસ આદર્શ વિશ્વવિદ્યાલય કે સંસ્થાપક સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ કે એક આત્મીયો કે હાથોં મારે જાને સે આસમુદ્ર-હિમાલય સમસ્ત ભારત કે હિન્દુઓં કી દષ્ટિ ઇસ કી ઓર વિશેષ રુપસે આકર્ષિત હો ગયી. મહાત્મા ગાંધી, કૉંગ્રેસ કે અધ્યક્ષ શ્રીયુત શ્રીનિવાસ એયંગર, બાજુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, સાધુ વાસ્વાની આદિ બડે-બડે આદમિયોં કે પહુચ જાને સે ઇસ વારકે જલસે મેં બહી અપૂર્વતા આ ગયી. કહીં હિંદી-સાહિત્યસન્મેલન હો રહા હૈ, કહીં કવિસન્મેલન હો રહા હૈ, કહીં વિદ્વાન-પરિષદ હો રહી હૈ, કહીં વ્યાખ્યાન હો રહા હૈ, કહીં હવન હો રહા હૈ-ચારોં ઓર પૂરી ચહલ-પહલ દિખાઇ દેતી થી. હરએક હૃદયમેં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ કી યહ અપૂર્વ જીતિ-જગતી સ્મૃતિ વહ અસર ડાલ રહી થી, જે શાયદ ઉન કે જીવન-કાલ મેં ઇતની પ્રખરતા કે સાથ હૃદયપર આધિ-પત્ય ન જમા સકતા.

સ્થાપના

ભારત કે વિશ્વવિદ્યાલયોં મેં જે શિક્ષાપ્રણાલી પ્રચલિત હૈ, ઇસ કી બહુત બાર બહુત લોગોને બહુત હી કહી અલોચના કી હૈ. ગત અસહયોગ-આંદોલન કે સમય તો એસા માત્રમ પડતા થા, કિ યે સારે વિશ્વવિદ્યાલય ખાલી હી હો જાયેંગે; પરંતુ એસા નહીં હુઆ ઓર હોના અસંભવ બી થા, કયોં કિ ઇન વિશ્વવિદ્યાલયોં સે હટાકર છાત્રોં કે કિસી ઉત્તમ શિક્ષા-પ્રણાલી કે અનુસાર શિક્ષિત કરને કા કોઇ ઉદ્યોગ નહીં કિયા ગયા. જે હો, યહ તો સભી સ્વીકાર કરતે હૈ, કિ આજ કલકી યૂનિવર્સિટીયોં ક્લાઈક યા વકીલ-મુખતાર-ડાક્ટર પદા કરનેવાલી મશીને હૈ. ઇન મેં પડે હુએ છાત્ર અપના સ્વાસ્થ્ય ખો દેતે હૈ-દિમાગ ખરાબ કર લેતે હૈ, અગર કહીં નોકરી મિલ ગયી યા ઉપર લિખે વ્યવસાયોં મેં સફલતા મિલી, તો કીક હૈ; નહીં તો પદ-લિખકર ચોપટાનાથ હી હો જાતે હૈ. ફિર વે કિસી કામ લાયક નહીં રહ જાતે. સાથહી ઇસ શિક્ષા-પ્રણાલી સે થોડા-બહુત બુદ્ધિ-વિકાસ ભલે હી હો જાયે; પરંતુ ધાર્મિક યા નૈતિક શિક્ષા તો કુછ બી નહીં મિલતી.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદને ઇસી ત્રુટિ કે લક્ષ્યકર પ્રાચીન ગુરુકુલોં કે ઢંગપર ઇસ વિશ્વવિદ્યાલય કી સ્થાપના કરને કા સંકલ્પ કિયા ઓર અપને જીવન મેં હી અપના સંકલ્પ સિદ્ધ કર કે દિખલા દિયા. સન. ૧૬૦૨ ઇ. સ. ૨૨ વીં ફેબ્રુઆરી કે ગુરુકુલ કી સ્થાપના હુઇ થી, યદ્યપિ પંજાબ-પ્રાંતીય આર્ય-પ્રતિનિધિ-સભા કા ઇસ મેં હાથ થા, તથાપિ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ (ઇસ સમય મહાત્મા મુંશી-રામ) હી ઇસ કે પ્રધાન નેતા થે.

અવસ્થિતિ

હરદ્વાર સે ૫ મીલ ઓર કનખલ સે ૩ મીલ દૂર, ગંગા કે દક્ષિણ-તટપર કાંગડી નામ કા ગાંવ મેં યહ વિશ્વવિદ્યાલય અવસ્થિત હૈ. પાસ હી ગિરિરાજ હિમાલય કા મનોહર પર્વતી દ્રશ્ય દિખાઇ દેતા હૈ. કલ-કલ-નાદિનિ જાણવી કી ધારા નેત્રોં કે આનંદ દેતી હૈ. જંગલ, પહાડ ઓર નદી કે શાન્તિમય સુંદર પ્રાકૃતિક દ્રશ્યોં કે બીચ અલ્પચારિયોં ઓર ઉન કે ગુરુઓં કે લેકર યહ વિશ્વવિદ્યાલય માનોં જગત કે સમસ્ત ઝગડે-ઝઝટ, પાપતાપ, માયા-મોહસે અલગ હોકર કેવલ સરસ્વતી-સમારાધન ઓર પરમાત્મા-ચિંતન કે હી જીવન કા લક્ષ્ય બનાયે હુએ એકાન્તવાસી યોગી કી તરહ સખસે ન્યારા હોકર બૈઠા હૈ. વિદ્યાર્થી વહાં જીવન કે લિયે ઉપયોગી નાના પ્રકાર કી ઉંચીસે ઉંચી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરતે હૈ. ઇસકે સ્નાતક કિસી વિશ્વવિદ્યાલય કે ગ્રેજુએટોં સે યોગ્યતામેં કમ નહીં હોતે. યહાં સભી વિષયોં કી શિક્ષા કા માધ્યમ માતૃભાષા હિન્દી હૈ. જે લોગ કહતે હૈ, કિ સભી વિષયોં કી શિક્ષા હિંદી કે માધ્યમ દ્વારા નહીં દી જ સકતી, ગુરુકુલ ઉન કી આત કા સપ્રમાણ એવં સોદાહરણ ખંડન કરતા હૈ.

જન દિનો સ્વામીજીને ઇસ ગુરુકુલ કી સ્થાપના કા ઉપક્રમ કિયા થા, ઉન દિનો જનતા મેં ઇતની જાગૃતિ નહીં થી, જીતની આજ હૈ. આજ તો ઇસ જાગૃતિ કી બહોલત લાખોં-કરોડોં કે ચંદે આતકી આત મેં ઇકઠે હો જાતે હૈ. લોગ ચંદા ખા બી જાતે હૈ, તોબી ઉન્હેં નયે-નયે ફંડ ખોલકર ચંદા જમા કરને સેં સફલતા મિલ જાતી હૈ, પર ઇસ સમય ઇસ કે લીયે ડર હજાર રુપયે ઇકઠે કરને મેં હી સ્વામીજી કે એડી-ચોડી કા પસીના એક કર દેના પડા થા. સૌભાગ્ય સે મુંશી અમન સિંહ નામક એક ઉદાર સજ્જન ને વહ જમીન જસ પર ગુરુકુલ ખડા હૈ ઓર અપની

બહુત સી સમ્પત્તિ પંખખ-પ્રતિનિધિ સભા કેા દાન કર દી.ઇસી સમ્પત્તિસે ગુરુકુલ કી તીંચ પડી. ફિર તો કમસે દેશને ગુરુકુલ કી ખરાખર સહાયતા કી હૈ,જસકા પરિણામ યહ હુઆ હૈ, કિ ગુરુકુલ ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ કરતા ચલા ગયા હૈ.ઇસ સમય ગુરુકુલ-કોલેજ મેં ૨૨ ભવન ઓર દો બડે-બડે હાલ હૈ, જનમેં એકમેં પુસ્તકાલય આર દૂસરેં મેં રસાયનશાલા હૈ.ઇસ કે સિવા છ સૌ જાત્રોં કે રહને યોગ્ય જાત્રાવાસ ભી તૈયાર હો ગયા હૈ.એક ભવન મેં ધનુર્વિદ્યા સિખલાઇ જતી હૈ. કીડા શાલા ભી તૈયાર કી ગયી હૈ. ઇસ કે સિવા યજ્ઞ-શાલા, અતિથિશાલા, રન્ધનશાલા, અધ્યાપકોં કે નિવાસ-સ્થાન, ઔષધાલય ઓર ભોજનશાલા આદિ કે લિયે ભી અલગ-અલગ મકાન બને હુએ હૈ. કેવલ કોલેજ કે હી મકાનોં મેં ૫૦ હજાર રૂપયે ખર્ચા હુએ હોંગે. ગુરુકુલ કા અપના પ્રેસ ભી હૈ, જસ મેં ૨૦ હજાર રૂપયે કા સામાન હોગા. ઇસ મેં ગુરુકુલ કે પાઠ્ય-ગ્રંથ ઓર અન્યાન્ય ઉપયોગી ગ્રંથ છપા કરતે હૈ.

પ્રવેશ-નિયમ

છ સે આઠ વર્ષતક કી અવસ્થાવાલે બાલક ગુરુકુલ મેં ભર્તી કિયે જાતે હૈ. ખાસ-ખાસ હાલતોં મેં ૧૦ વર્ષતક કે બાલક ભી લે લિયે જાતે હૈ. ઇસ સે અધિક અવસ્થા કે તો કભી લિયે હી નહીં જાતે. પ્રત્યેક બાલક કે માતા-પિતા યા અભિભાવક કેા યહ શર્તનામા લિખ દેના પડતા હૈ, કિ વે ઉસ બાલક કા બ્યાહ ૨૫ વર્ષ કી અવસ્થાસે પહલે નહીં કરેંગે.ગુરુકુલ-વિદ્યાલય મેં ૧૦ કક્ષાએં હૈ. ઇન સભી મેં પાસ હોતેચલે જાતેપર જાત્ર કેા કોલેજ મેં ભર્તી કીયા જાતા હૈ.વહાં ૪ વર્ષ પઢતેપર વહ સ્નાતક-શ્રેણીમેં પઢતે જાતા હૈ. યહાં રહતે સમય બિના પૂરી પઢાઈ સમાપ્ત કિયે કોઇ જાત્ર ગુરુકુલ કે અધ્યક્ષ કી આજ્ઞા કે બિના ઘર નહીં જ શકતા-કાં ઉસે જાતે કી આજ્ઞા ભી માતા-પિતા યા અન્ય કિસી ગુરુજન કી બીમારી યા ઇસી પ્રકાર કે અન્ય આવશ્યક કાર્યોં કે હી નિમિત્ત મિલતી હૈ. નહીં તો યહાં રહતે સમય ગવંધ-ગાંવ યા શહરસે કોઇ સરોકાર નહીં રખના પડતા ! હાં, પ્રત્યક્ષ અનુભવ કે લિયે અધ્યાપક ઇન્હે અપને સાથ કહી લે જાય, તો ભલે હી લે જાયેં.જાત્રોં કેા મહીને મેં એક બાર અપને અભિભાવક યા માતા-પિતા કે પાસ ચિઠ્ઠી લિખ-ને કી આજ્ઞા મિલતી હૈ. ઉન્હે યહાં પઢતે સમય નિરામિષાહારી બ્રહ્મચારી હોકર રહના પડતા હૈ.

શિક્ષા-પ્રણાલી

પ્રત્યેક બ્રહ્મચારી કેા ગુરુકુલ મેં ૧૬ વર્ષ કી ઉત્તરતક શિક્ષા દી જાતી હૈ.ઇસકી દસ ત્રિણિ-યાં મેં સાંગોપાંગ વેદ, સંસ્કૃત-સાહિત્ય, અંગરેજી ભાષા ઓર સાહિત્ય, પદાર્થવિજ્ઞાન, દર્શન, અંક-ગણિત, બીજગણિત, વ્યાવહારિક ઓર સિદ્ધાન્તાત્મક બ્યામિતિ, વ્યવસાય-વાણિજ્ય, કૃષિ ઓર ચિકિત્સા-શાસ્ત્ર કી શિક્ષા દી જાતી હૈ.જૂઠી શ્રેણી સે બાલકોં કેા અંગ્રેજી પઢાવી જાતે લગતી હૈ ઓર તીસરી શ્રેણી સે હી વેદોં કા અધ્યયન આરંભ હો જાતા હૈ.

નવમ્બર મહિને સે પ્રત્યેક બ્રહ્મચારી કેા કૃષિ કી શિક્ષા દી જાતી હૈ.ગુરુકુલ કે પાસવાલે ખેતોંમે સે એક-એક ખંડ સખ વિદ્યાર્થિયોં કેા દિયા જાતા હૈ, ઉસમેં વે અધ્યાપક કે ઉપદેશાનુસાર અપને હાથોં ખેતી કરતે હૈ. ઇસ સે દો લાભ હોતે હૈ-એક તો ઉન કા સ્વાસ્થ્ય ઉન્નત હોતા હૈ; દૂસરે ઉન્હે કૃષિ કા વ્યાવહારિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

દિનચર્યા

સવેરે ૪ બજે હી ગુરુકુલ કા ધંટા બજતા હૈ.ઉસી સમય બડી ઉમરવાલે જાત્રોં કેા શર્યા છોડ દેતી પડતી હૈ. છોટે-છોટે જાત્રોં કે લિયે ૪૫ બજે દુસરા ધંટા બજતા હૈ, ઉસી સમય વે સ્તોત્રપાઠ કરતે હુએ ગંગા-સ્નાન કરને જાતે હૈ. બહુત ઠંડ પડતેપર વે સ્નાનાગાર મેં હી નહાતે હૈ. સ્નાન કે પહલે પ્રત્યેક બ્રહ્મચારી કેા અધ્યાપક કે ઉપદેશાનુસાર વ્યાયામ કરના હોતા હૈ,ઇસકે બાદ પાા સે ૬ બજે તક ઉન્હે શાસ્ત્ર-વિધિકે અનુસાર સધ્યા, પ્રાર્થના, ઉપાસના ઓર હવન કરના પડતા હૈ. ફિર પાઠ શુરુ હો જાતા હૈ, ઇસકે બાદ ઉન્હે ખાને કે લિયે છુટી મિલતી હૈ.યહાં કભી કોઇ જાત્ર માંસ નહીં ખા સકતા. ભોજન કે બાદ ઉન્હે થોડી દેર વિશ્રામ કરને દિયા જાતા હૈ. ઇસી સમય કોઇ-કોઇ પુસ્તકાલયસે પુસ્તક લેકર પઢતે હૈ. દિન કેા કભી કોઇ સોને નહીં પાતા. ૨૫ બજે સખ કેા દૂધ પીને કેા મિલતી હૈ.

પૌને તીન બજેસે ફિર પાઠ શુરુ હોતા હૈ ઓર ૪ બજે સમાપ્ત હો જાતા હૈ, તખ સખ

छात्र भेदान में खेलने जाते हैं और वहाँसे लौटकर सायंकाल की संध्या, होम या प्रार्थना आदि करते हैं। छस के बाद उन्हें रात का भोजन दिया जाता है। पा-पीकर वे आध घंटे तक अगीये में टहलते हैं। वहाँसे लौटकर दिन का पाठ स्मरण करने के बाद वे रात के ६ अन्ते तक सो जाते हैं। भोजन और पाठारंभ के समय उन्हें यह श्लोक पढ़ना पड़ता है:—

‘सहनाववतु सह नौ भुनक्तु सहवीर्यं करवावह । तेजस्विनावधीममस्तु मा विद्विषावहै।’

“सर्वशक्तिमान् भगवान् एव गुरु और शिष्यों की रक्षा करें। उनकी कृपासे हमें परम आनंद प्राप्त हो। वे हमारी शारीरिक पढ़न-पाठन सक्षम कर हमें एक दूसरे को प्यार करना सिखायें।”

गुरुकुलकी-विशेषतायें

गुरुकुल की अद्भुत जड़ी विशेषता यह है, कि आधुनिक, स्कूल कालेजों की तरह उसमें शरीर-सम्पत्ति का उपेक्षा नहीं की जाती। प्रत्येक छात्र के स्वास्थ्य की ओर ध्यान दिया जाता है। छसी से वहाँ रोग व्याधि का शीघ्र पता नहीं लगता, घन रूप वर्षों के अंदर अचानक वहाँ केवल एक ही आदमी मरा है। स्वास्थ्य की ओर गुरुकुल के अधिकारियों का कितना ध्यान है, वह छसी से समझ लिये की वहाँ दो सौसे भी अधिक दुधारी गौयां पाली जाती हैं, उनके दूध, घी, मकज्जन और गुरुकुल की भूमि में उत्पन्न साग-सज्जसे छात्रों के शरीर पुष्ट होते हैं।

दूसरी विशेषता हिंदी के माध्यमद्वारा सभी विषयों की शिक्षा देना है। छसके लिये गुरुकुलने अद्भुतसी परिभाषायुक्त पुस्तकें तैयार कर जाली हैं। छस विषय में गुरुकुल की अराजरी की कोई संस्था भारत में नहीं है।

तीसरी बात गुरुकुलके आदर्श की महत्ता और प्राचीन संस्कृति का सज्ज रूप है। एक बार महात्मा अर्जुन साहयने गुरुकुल का देणकर लिखा था,—“गुरुकुल के छोटे-छोटे अन्त्ये जग्य वेदमंत्र पढ़ते हैं और छस वर्ष के छात्र भी संस्कृत में वातचीत करते हैं, तब यही भावभूष पड़ता है की भारत के प्रति सच्चे प्रेम की नींव यही जाली जाती है ”

चौथी विशेषता यह है, कि यहाँ प्राच्य और प्राश्चात्य—प्राचीन और नवीन का अपूर्व संमेलन हुआ है। छात्रों का हिंदी के सहारे आधुनिक सभी विषयों की शिक्षा दी जाती है। छस लिये जहाँ वे वैदिक साहित्य में व्युत्पन्न होते हैं, वहाँ अंगरेज के भी पूरे पंडित और सभी आधुनिक विषयों के ज्ञानकार ज्ञान जाते हैं। पांचवी विशेषता यह है, कि आशकों के चरित्र-गठन की ओर जग्य ध्यान दिया जाता है।

कुछ संभतियां

भारत के-भूतपूर्व वाधसराय लॉर्ड चेम्सफोर्डने गुरुकुल का निरीक्षण कर जड़ी प्रसन्नता प्रकट की थी और छस के सिद्धान्तों की उच्चता की मुक्तकंठ से प्रशंसा की थी। महात्मा गांधीने गुरुकुल का निरीक्षण कर लिखा है,—“गुरुकुल आर्यसमाज के कार्यो में सर्व श्रेष्ठ है और यह वास्तव में एक जड़ी लारी जालीय संस्था है।”

साधु अर्जुन साहय कहते हैं,—“छसी प्रकार की संस्थाओं के भीतर से नवीन भारत की प्राण-शक्ति स्थायी और द्रढ भिक्ति के उपर दिभाध दे रही है।”

छंगल्ल के भूतपूर्व प्रधान मंत्री मि० रामसे मैकडोनाल्डने लिखा है,—“जालीय शिक्षा के भतिहास में गुरुकुल अपूर्व कीर्तिस्तम्भ के समान है।”

उपसंहार

गुरुकुल के अनुकरणपर देश में और भी कितनी ही संस्थाओं जाली और अग्य काम कर रही हैं, पर कांगड़ीका गुरुकुल सर्वोपरि है। आशा है, छस बार रजत-जयंती के अवसरपर देशने नैसी सलानुभूति छस आदर्श संस्था की ओर प्रकट की है, वह अनुदिन वृद्धिगत होगी और छसे और भी उंचे शिखरपर पहुंचाने का प्रयत्न देश की ओरसे किया जायेगा। स्वामी अहानंद की अमर कीर्ति के सारे देश को अपनी सज्जसे जड़ी धरोहर समजना चाहिये।

પુનામાં આવી વસેલો એક પરોપકારી પરદેશી

(લેખક:—અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર-નવચંપનના તા. ૨૪-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

પૂના શહેરમાં થોડાક મહિના થયાં એક અમેરિકન આવીને વસેલ છે. તેનો ધર્મો માંદાઓને ઔષધપાણી આપવાનો તથા ભૂખ્યાને ભોજન આપવાનો છે. તે પરદેશી ગેરો છે તેથી સૌને વહેમ પડ્યો હતો કે તે ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચારક કોઈ પાદરી હશે અને વટલાવવા આ કામ કરતો હશે; પણ મુંબાઈના રોજીંદા પત્ર ‘ઇન્ડિયન ટેલી મેલ’ના એક ખબરપત્રીએ થોડા દિવસ પર તેની મુલાકાત લીધી. તે ઉપરથી માલમ પડ્યું કે તે ખ્રિસ્તીધર્મના કોઈ પણ પંથનો પાદરી કે મિશનરી નથી. વળી જે પરમાર્થનું કામ તે નિરાભિમાને કરી રહ્યા છે, તે હિંદુઓને ખ્રિસ્તી બનાવવાના ઉદ્દેશથી નહિ; પણ કેવળ સેવાભાવે, નિર્ભેળ સેવાભાવે કરી રહ્યા છે.

તેણે સદરહુ ખબરપત્રીને જણાવ્યું કે, “મને કોઈ પણ મિશને ધર્મપ્રચાર અર્થે આ દેશમાં મોકલ્યો નથી અને હું દીક્ષા મેળવેલો મિશનરી નથી. હું હિંદુઓને ખ્રિસ્તી બનાવવાના વિચારને ધિક્કારું છું અને તે ઉદ્દેશથી જે જે પ્રયત્નો કે કાર્ય કરવામાં આવે છે તેને વખોડું છું. જે ધર્મોંધ ખ્રિસ્તીલોકો ધર્મોંતર કરાવવાનું (ખ્રિસ્તીઓ કરવાનું) કામ લઈ એકા છે, તેઓ પોતાના ખરા ખ્રિસ્તી ધર્મને પણ અન્યાય કરે છે.” વળી તેણે કહ્યું કે, “હું તો શ્રીમંત અને ગરીબ બન્નેને દાકતરી મદદ આપું છું. તેના બદલામાં જેઓ આપી શકે તેમની પાસેથી દાનની ભિક્ષા માગું છું; અને જે કંઈ મળે છે, તે ગરીબોમાં વહેલું છું. મારો પોતાનો કોઈ અમુક ધર્મ નથી, પણ બધા ધર્મને માટે મને બહુ માન છે.”

ગમે તે જ્ઞાતિના કંગાલો ને ભૂખે મરતાને આ પરદેશી પેટ ભરીને ખવરાવે છે, ન્યાત કે ધર્મના ભેદ વિના સર્વની ક્ષુધાશાન્તિ કરે છે; ઉપરાંત દર્દીઓની સારવાર કરે છે. આથી તે પૂનાના દક્ષિણીભાગમાં ખુબ ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે. સાધારણ રીતે દક્ષિણીઓ ગુજરાતી કરતાં વધારે શંકાશીલ ગણાય છે. તેમના પ્રદેશમાં વસી એક અમેરિકન-એટલે અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોનો નાગરિક-વિશ્વબંધુત્વના પદાર્થપાઠ પૂનાવાસીઓને શીખવી રહ્યો છે. પ્રભુનાં બાલ, ગમે તે દેશમાં, ગમે તે ધર્મમાં, ગમે તે સ્થિતિમાં જન્મેલાં હોય તો પણ તે એક વિશ્વપિતાનાં બાળકો હોઈ બંધુજ છે. એક ભાઈ બીજા ભાઈને જમાડે કે તેની સેવા કરે તેમાં કંઈ તાલુખી ન લાગે; તેમ એક અમેરિકન એક હિંદીની સેવા કરે, એક હિંદી એક આફ્રિકાના સીદીભાઈની સેવા કરે કે એક ઉનના જેવા વાળવાળો પરમાર્થી સીદીભાઈ ચીનાની સેવા કરે તેથી આપણને તાલુખી ન લાગવી જોઈએ કે શંકા ન આવવી જોઈએ; પણ આવા ભાઈચારાના દાખલાઓ એટલા જૂજ આપણી નજરે પડે છે કે આપણને સહેજે શંકા આવે છે કે આવા કાર્યમાં તેનો કંઈક તો સ્વાર્થ હશે.

આવી સ્થિતિ સાધારણ-વયલા વાંધાની-જનસમાજની છે, તો પછી આપણા દક્ષિતભાઈઓની તો શી અવસ્થા? કોઈ પણ ઢેડ, ખાલપાકુટુંબની કે ભંગીભાઈની, અરે, કોળી દુબળાની પણ સેવા કરવા કોઈ બ્રાહ્મણ, વાણિયો કે પારીદાર જાય તો તે ગરીબ ભાઈના મનમાં કંઈક કંઈક વિચાર આવે ! કંઈક ઉપકારમાં દબાઈ જાય, કંઈક તેના માન્યામાં પણ ન આવે કે મારા માંદા બાળકને વગરપૈસે, મારે ઘેર ચાલી આવીને, આ મોટું માણસ આમ દવા આપે. કંઈક ઊંડો ઊંડો વહેમ પણ આવે કે આજે નહિ તો થોડા દિવસ પછી મારી પાસે દવાનો પૈસો માગશે કે તેનું ખાતું પડાવી લેશે. પ્રભુજ જાણી શકે કે કંઈક કંઈક ગડમથલ તેના દિલમાં થતી હશે.

પણ આપણામાં ગરીબોની, પતિતોની, કંગાલોની સેવા કરનારા છે ક્યાં? આપણામાં ધરથી હજારો માઇલ દૂર જઈને પરદેશી પરધર્મીઓની નિઃસ્વાર્થ સેવા કરનારા છે ક્યાં? અરે, ધરને આંગણે, શીળે છાંયડે, વગર પૈસાની પણ સેવા કરનારા, મીઠી વાતો કહેનારા, દરદીને દિલાસો દેનારા, મરતાને પ્રભુનું સ્મરણ કરાવી દેનારા, દારૂડિયાનું ઘેન ઉતરી જાય ત્યારે ઉપદેશ કરનારા, ગામડામાં ભાદરવા-આસોના તાવમાં લોકલએઈની કિવનાઈનની ઝોળીઓ વહેંચનારા, ગરીબ ચોધરા, ગામીત કે ભીલને જંગલખાતાના કે પોલીસખાતાના ત્રાસથી ઝુંપડે ઝુંપડે ફરીને બચાવનારા, અમેરિકન ભાઈ તો બાજુએ રહ્યા પણ રવિશંકર વ્યાસો કે સુખદેવો ને જુગતરામો ક્યાં

છે ? લાખે એક પણ નથી મળતો. આ તો આપણા દેશના, પ્રાંતના સ્વજનોની સેવા કરવાની વાત થઈ. આપણે જેને સૈકાઓ થયાં દબાવ્યા છે, જેમની જમીનો આપણે આંચકી લઈને ગણોત્તિયા કરી મૂક્યા છે, અથવા જેમને જન્મભરના આપણા યુવામ જેવા ‘દુબળા’ બનાવી મૂક્યા છે, અથવા જેને અડકીને દવા આપવાથી પણ અભડાઈ જઈએ છીએ, અને તેવી મદદ વિના જેમનાં સંકડો માણસોને કૂતરાને મોતે મારી નાખીએ છીએ તેની સેવા કરવાની વાત થઈ. જેના બળથી સ્વરાજ લેવું છે, જેને હિંદુ ‘ઇલેક્ટોરેટ’માં ગણાવી આપણી સંખ્યા મોટી દેખાડવી છે તેની સેવાની વાત થઈ; તો પછી આફ્રિકાના પછાત દેશોમાં કે દક્ષિણ સમુદ્રના ટાપુઓના કે બોર્નિઓના ટાપુના જંગલી લોકોમાં વસીને તેમની સેવા કરવાનું તો સ્વપ્નનું કયાંથી આવે કે તેમના માટે પૈસાની અપીલ કેાણ કરે ? આવાં ઘેલાં માણસો, આવા કાધર ડમિયનો હિંદમાં પ્રભુ કયારે પેદા કરશે ?

હિંદુ સંસારનું ધોરતમ અધઃપતન

બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓની અન્નયબલરી કહાણી

(લેખક:-શિવદાસ ચાંપસિંહ ઠક્કર-‘હિંદુસ્તાન’ના તા. ૧૪-૪-૨૭ના અંકમાંથી)

રેસ્કયુ હોમની જરૂર

મુંબઈમાં થોડા પંખવાદીઆ પર હિંદુસભાદ્વારા જે કાસ્મીરી હિંદુ વિધવા બાંધને શુદ્ધ કરી લેવામાં આવી હતી તેમાં માટુંગા સમાજનો મુખ્ય હિસ્સો હતો. આ બાંધની ખર્ચ મેળવનાર અને તેને ભારે ખટપટ અને મરદામરદીથી મોટી જેહેમતે માટુંગે લઈ આવનાર માટુંગા સમાજના ભૈયાઓજ હતા.

સંયુક્ત પ્રાંતની બ્રાહ્મણબાઈનો ઉદ્ધાર

હમણાં આ સમાજે હિંદુ પ્રજાની એક બહુ મોટી કીર્તિબલરી સેવા બળવતાં સંયુક્ત પ્રાંતની એક યુવાન બ્રાહ્મણ બાઈનો ઘણીજ ગૌરવલરી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો છે. જેની ખેદ અને આશ્ચર્યલરી બીનાઓ નીચે મુજબ છે:-

સંયુક્ત પ્રાંતમાં એક ગામે વસતા એક બ્રાહ્મણ યુવાને પોતાની ૧૩-૧૪ વર્ષની પરણેતર સ્ત્રીને તેના માવિત્રે મૂકી અને મુંબઈ આવી નોકરીએ લાગી લગલગ ૩૦ વર્ષસુધી તેની કશી બાળ લીધી નહિ.

આ બાઈને ત્યાંના કોઈ ધૂર્તે ફાસલાવી તેની સાથે આટો વ્યવહાર કર્યો, તેથી બાઈને ગર્ભ રહી ગયો.

આ બાઈ માવિત્રાથી કેમ ત્યજાઈ ?

તેનાં માવિત્રાને તેની ખર્ચ પડતાં તેઓ નાતજાતથી બહિષ્કારને પામે તેટલા માટે તેઓએ તેને અહીં લાવી તેના પતિને દવાલે કરી. તેના પતિએ તેના આ કારણે અસ્વીકાર કર્યો; છતાં તેઓ તેને તેની પાસેજ છોડી ગયા.

ભણેલા પતિએ શું કર્યું ? હાથે મુસલમાનને આપી દીધી.

તેના પતિએ એ બાઈ કોઈને આપી દેવાનો નિર્ણય કર્યો અને મુસલમાનને અપાય તો પછી કોઈ વાતે કયારે પણ ખટપટ થાય નહિ, વારસા હિસ્સાનો પ્રશ્ન પણ નડે નહિ, તેથી તેણે કોઈ મુસલમાનને આપી દેવાનો ઇરાદો કર્યો.

આ વાતની આ સમાજના ભૈયાઓને ખર્ચ પડતાં તેઓ તેની પાસે ગયા અને અત્રેની હિંદુસભાને અથવા તો આર્યસમાજને આપવાને તેને સમજાવ્યો. તેણે વિચાર કરી ૩-૪ દિવસ પછી જવાબ આપવાનું કહ્યું; તેટલામાં એમને ખર્ચ મળી કે ભાવબાલાના કોઈ મુસલમાનના ઘરમાં કોઈ બ્રાહ્મણ હિંદુ છોકરીને લાવવામાં આવી છે અને તેણી બહુ રોકકળ કરે છે.

ભૈયાઓની કમાલ

આ પરથી આ લોકો ત્યાં એકદમ તપાસ કરવા પહોંચી ગયા; ત્યાં તેમને જણાયું કે આ બાઈ તેજ છે કે જેને તેના પતિ કોઈ મુસલમાનને આપી દેતો હતો.

તેઓ તુરતજ ત્યાં બે લૈયાઓને મૂકી મારી પાસે આવ્યા અને મને આ સઘળી હકીકતથી વાકેફગાર કર્યો.

અમે એક અરજ તૈયાર કરીને તેમાં બાઈની સહી લાવવાની તથા એ બાઈની સાથે નેકાહ કરી લેવામાં ન આવે અગર કયાંય લઈ જવામાં ન આવે; અને જો લઈ જવામાં આવે તો તેને લઈ આવવાની ખટપટો શરૂ કરી દીધી.

તુરતજ પાંચ લૈયા બાઈના ઘરની આબુઆબુ ફરતા થઈ ગયા. લાગ સાધી તેઓ ગઈ પરમે એ બાઈના મકાન પર ચઢી ગયા. ત્યાં એ જેના કબજામાં હતી તે મુસલમાન હાજરજ હતો, તેથી તેણે તેને ઘાયલ કરી નાખી. લોકો ભેગા થઈ ગયા; તકરાર પર વાત પહોંચી તેથી એ લૈયાઓ નીચે ઉતરી આવ્યા.

એક ભલા મુસલમાનની સહાયતા

આ ધાંધલમાં તે તરફ રહેનાર એક મુસલમાન કે જે આર્યસમાજપ્રત્યે સદ્ભાવ ધરાવે છે, તેને બાઈને કબજે ધરાવનાર મુસલમાનની રીત ઠીક નહિ લાગતાં તેણે ઈન્સાનિયત ભરી રીતે લૈયાઓના કાર્યની પ્રત્યે પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવી અને કહ્યું કે, બાઈની સંમતિ વગર નેકાહ નહિ થાય. આ બાઈ જે તેમની સાથે આવવા ખુશી હોય તો તેને મુક્ત કરવાને પોતાથી બનતું કરવાને તેણે તેમને કબુલાત આપી.

તેણે તે માટે કોશિષ કરી પણ તે મુસલમાને માન્યું નહિ અને તેણે નેકાહ કરી લેવા માટે તુરતજ એક મોલવીને બોલાવી મંગાવ્યો. તે મુસલમાને લૈયાઓને ખબર કરી દીધી.

તુરતજ એક મોલવી આવી પહોંચ્યો કે જે સાથે આ લૈયા પણ ઉપર ચઢી ગયા. એમણે તેને બાઈની વાત કરી, તે રાજ હોય તો નેકાહ કરવાની દરખાસ્ત કરી અને બાઈ ઓધાન-વાળી હોવાથી મુસલમાની સરાહ મુજબ તેની સાથે નેકાહ થાય નહિ તે પણ તેમણે મોલવીને જણાવી દીધું.

આ પરથી કેટલીક રકઝકને અંતે બાઈને આ લૈયાઓની રૂબરૂ પૂછવાનું નક્કી થયું ને તેમ થતાં બાઈએ રો કકળાટમાં અહીંથી મુક્ત થવાની આજીજ કરી, તેથી મોલવી ચાકી ગયો; પણ બાઈને લાવનાર મુસલમાને બાઈને મુક્ત કરી નહિ. હવે શું કરવું? તેનો લૈયાઓને વિચાર થઈ પડ્યો; પણ વચ્ચે પડી પેલા મુસલમાને બન્ને બાબુને સમજાવ્યા અને લૈયાઓને આવતી કાલે બનશે તો હું બાઈને જરૂર મુક્ત કરાવીશ એવો ભરોસો આપ્યો તેથી લૈયાઓ નીચે ઉતરી આવી આબુઆબુ ફરતા રહ્યા.

બીજે દિવસે એટલે ગઈકાલે ત્યાં દશ લૈયાઓ એકત્રિત થઈ ગયા અને એ બાઈના બીજા લાગતાવળગતાને અને તેના ગામવાળાને શોધી તૈયાર કરી તેમાંથી પાંચ સાતને પોતાની સાથે તેડતા ગયા. ત્યાં તેમને સામીઆબુથી ત્રણ પહાણુ પણ રોકેલા જેવામાં આવ્યા. જેમને એમણે પોતાનો નશ્વજ જાહેર કરી દીધો કે, મોલવીએ આમાં હાથ ધાલ્યો નથી. આમ પહાણુને સમજાવ્યા તેથી પહાણુ નરમ પડી ગયા.

થોડીવાર પેલા ભલો મુસલમાન નીચે આવ્યો અને કહ્યું કે તે પુરેપૂરું માનતો નથી, પણ કંઈ નરમ પડ્યો છે. હવે તમને ગમે તેમ કરો. આ પરથી આ લૈયાઓએ એક વિક્ટોરીઆ બોલાવીને બાઈના તે લાગતા વળગતામાંથી બે જણ સાથે આઠ લૈયા ઉપર ચઢી ગયા. બાઈની સાથે વાતો કરવાની હુજૂત કીધી. બાઈની સાથે વાતો થઈ. બાઈએ પોતાની પાપમરી ગફલત પર પુષ્કળ રોષને તેમની સાથે આવવા કાલાવાલા કર્યો. બાઈને એક ઘેતી આપવામાં આવી. બાઈએ ઘેતી પહેરી લીધી ને ચોરણી પહેરાવવામાં આવી હતી તે ફેંકી દીધી. પગમાં ચાંદીનો કોઈ મુસલમાની દાગીનો હતો તે પણ ઉતારી નાખ્યો અને લૈયાઓ સાથે આવવા ઓરડીની બહાર નીકળી. ખટપટ-રકઝક ઘણી થઈ પણ બાઈ નીચે આવી ગાડીમાં તેમની સાથે બેઠી, બે લૈયા ગાડીમાં બેઠા, એક ઉપર બેઠો બાઈના પગે ચાલતા આગળ વધ્યા; પણ મામલો ઠીક ન લાગી રસ્તામાં આવતાં એક લૈયાના ઘરમાં ઉતરી પડ્યા. ચાર કલાક બાદ મામલો સહિસલામત દેખાતાં તેઓ બાઈને લઈ રેલ્વેદ્વારા સાંજે સાત વાગે માદુંગે આવી પહોંચ્યા અને આ બાઈનો ઉદ્ધાર કર્યો.

બાધની કરવામાં આવેલ શુદ્ધિ

આ બાધ અહીં એક બૈયાની વૃદ્ધ માતા સાથે રહે છે અને એની વૈદિકવીધિ અનુસાર શુદ્ધિ કરવામાં આવી છે.

આવી રીતે નાનકડો માટુંગા આર્યસમાજ ધર્મ અને પૂરતી જાતિભક્તિસહિત પરાક્રમ ભરી રીતે પોતાનો પાઠ ભજવી રહેલ છે.

આ બાધ મુસલમાનના ધરમાં ત્રણ રોજ રહી તે દરમિયાન પોતાને હાથે રાંધી ખાતી હતી. જે ધરમાં બાધને રાખવામાં આવી હતી તેમાં હિંદુ લોક પણ રહે છે; પણ જાત્યાભિમાનની જ્યોતિ વગર તેઓ કાંઈ ઉપયોગી થયા હતા નહિ.

આ બાધને મુસલમાનને સોંપી દેનાર ધણી ઇંગ્રેજ લણ્ણેલો ને કલાર્કતરીકે માસિક રૂ. ૮૦) પગાર મેળવનાર છે.

હિંદુ પ્રજાને અપીલ

મુ'બધમાં આટલી વસ્તી છતાં આવે વખતે ઉપયોગી થઇ પડે તે માટે તેમનો હજી એક પણ રેસ્કયુ હોમ સ્થપાયો નથી. સેંકડો મંદિરો અને તેમના પૂજારી મહારાજો કે માલિકોનાં ઘરો આવી દયાપાત્ર સ્ત્રીઓ માટે નકામાં છે. પશુઓ માટે પાંજરાપોળો અને પક્ષીઓ માટે કબુતરખાનાં છે; પણ આવા નિરાધાર ગભરૂ માનવો માટે બદમાસોનાં શિકારસ્થાન સિવાય કશું પણ પરિણામ નથી. આ દશા ધણી ખામીભરી છે. આને માટે મહાન સ્વર્ગસ્થ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી છેલ્લી ફેરે મલબાર જતાં અહીં પધારેલા ત્યારે તેમણે તુરતમાંજ અહીં રેસ્કયુ હોમ સ્થાપવાની આગ્રહ ભરી અપીલ કરેલી. વળી છેલ્લી પ્રાંતિક હિંદુપરિષદ થઇ હતી ત્યારે તે માટે એક દરાવ પણ થયેલો. તે બાદ સ્વામીજીના યુન પછી તેમના નામથી તે સ્થાપવા અહીં નિર્ણય પણ થયેલો. કંડની શરૂઆત પણ થયેલી, પણ પૂરતું ઉત્તેજન ન મળવાનાં કારણે તે હજી સ્થાપાયું નથી. આ મુ'બધની હિંદુપ્રજા પર અત્યંત કાળા ડાઘસમાન કલંક છે, તે તેણે કોઇ પ્રકારે સત્વર ધોષ કાઢવું. આ માટે પૈસાનો વર્ષોદ વરસાવી દેવો જોઇએ અને આ બાધના પતિએ ખતાવી આપેલી હિંદુઓની ધર્મજ્ઞાન, શૂન્યતા, અચેતનતા અને જાતિયઅભિમાન વીલિનતાની દશા સુધારવા માટે તેણે પૂરતો ઉંડો વિચાર કરવો જોઇએ તથા જાતિધર્મની આવી કમજોરીઓ અને ખેવકુદાધઓ દૂર કરવા યત્ન કરી રહેનાર ભારતની આર્યસમાજને અને હિંદુસભાઓને તેણે સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ અને તન-મન-ધનથી સહાયક થઇ પોતાની દશાને સુધારવી જોઇએ. ઇત્યાદિ.

ભીલલોકોનો રામનવમીનો મેળો

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૨૩-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

સંવત ૧૯૭૯ ના દુષ્કાળમાં સંકટનિવારણનું કામ કરતાં ગુજરાતની બાદશાહતના પાછલે દરવાજે, ગુજરાત માળવાના ઘેરી માર્ગમાં પથરાયેલા પંચમહાલના પ્રદેશમાં, શ્રી. ઠક્કર બાપાને એક ધરડી નગનાવસ્થામાં રજાગતી ભીલબાધનાં દર્શન થયાં. એ દર્શનની પ્રેરણામાંથી દાહોદ ભીલ-સેવા મંડળ જન્મ પામ્યું. પંચમહાલના પછાત પ્રદેશના દાહોદ અને ઝાલોદ તાલુકાઓના ૬૦૦ ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં અત્યંત દયામણું જીવન ગાળતા એક લાખ ભીલોનું-ઋષિ વાલ્મિકી અને શયર્નીના એ વંશજોનું-મનુષ્યત્વ વિકસાવવા શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કરે થાણું નાખ્યું. એના ફળ રૂપે, ભીલોના પ્રભુ રામચંદ્રજીનો જન્મોત્સવ આજે છેલ્લાં બે વર્ષથી ભીલોના ધામમાં ઉજવાવો શરૂ થયો છે.

યશવાટિકા આશ્રમમાં

દાહોદથી આઠ માઈલ નૈઋત્યમાં આવેલું, દેવગઢ બારીઆના દેશી રાજ્યને સ્પર્શીને ઉમેલું, જેસવાડા નામનું એક ગામડું છે. એ ગામથી અર્ધો માઈલ દૂર, મુ'બાધવાળા શેઠશ્રી જીવણલાલ વલ્લભદાસની સંખાવતથી ‘યશવાટિકા’ આશ્રમ બંધાયો છે. આશ્રમના આંગણમાંજ ગદ્ય રામનવમીના દિવસે રામમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી; અને ભીલોમાં ધર્મસંસ્કાર ઉગે એ હેતુથી-તેઓ તેમના ‘રામબાબા’ ની વિશેષ નિકટમાં આવતા થાય એ નેમથી-રામનવમીનો ભીલમેળો પણ ભરવામાં આવેલો. એ મેળો અત્યંત સફળ અને અર્થસાધક નીવડેલો. તેમાં દાહોદ-ઝાલોદ તરફ ના શેઠ

શાહુકારો, સરકારી અમલદારો, ગુજરાતના અગ્રેસરો અને સૌથી વિશેષ લીલ લાઇઓએ બહુ સારી સં-
ખ્યામાં ભાગ લીધેલો. ત્યારેજ લાગેલું કે લીલોના ઉત્થાનમાં આવા મેળા ભારે ભાગ ભજવી શકશે;
એટલે રામનવમીનો મેળો ભરવો-લીલો પાસે તેમના પ્રભુજી રામચંદ્રજીનો જન્મોત્સવ ઉજવાવો
-એ લીલ સેવા મંડળનાં કાર્યોમાંહેતું એક મહત્વનું કાર્ય બની ગયું. આમ, આ વર્ષનું રામનવમી
પર્વ પણ લીલ-મેળો યોજાનેજ ઉજવાયું. આ બીજો મેળો પણ પહેલા જેટલોજ સફળ અને
અર્થસાધક નીવડ્યો.

મેળાનો મંડપ

મેળાને માટે યશવાટિકાઆશ્રમના આંગણમાંજ આંખાના પાનથી છાયેલો નાનો મંડપ
ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. મંડપને સ્થંભે સ્થંભે નાની નાની ધ્વજો ફરફરાતી હતી. મંડપના
મુખ પાસે તેમજ રામ-મંદિરના દરવાજા સમીપ કેળના સ્થંભોની જુક્તિભરી ગોઠવણ કરવામાં
આવી હતી. ચારેતરફ રાષ્ટ્રીયધ્વજનાં તોરણો, તુળસી રામાયણની ચોપાઇઓ અને દુહાઓની
કપડાની ઝાલરો પવનમાં હીંચકા ખાતી હતી. મંડપના મુખ પાસેજ બાળવીરોની (સ્કાઉટોની) ઊવણી નાની રાવટીઓ કરીને પડી હતી. એ રાવટીઓની વચ્ચે યશવાટિકા સેનાધ્વજની ભગવી
ઝુંડી ઉડતી હતી. સામેજ રામમંદિરની “રામ લક્ષ્મણ જનકી, જય બોલો હનુમાનકી” નો
જયધોષ ગાતી ઝંડી ગગનવિહાર કરી રહી હતી. મંડપની વચ્ચે મત્સ્યવેધ કરવા એક લાંબો
દંડ રોપવામાં આવ્યો હતો. આ બધું દસ્ય જોઇને મેળામાં ભાગ લેવા આવનારાં લીલ લાઇઓએ
કે ઉજળીયાત નરનાર જાણે કોઇ વિશુદ્ધ, પાવનકારી વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરતાં હોય એવું તેમને
સહેજે લાગતું હતું.

રામનવમીની પ્રભાતે

મહેમાનોની એક ટુકડા લઇને ઠક્કરખાપા તો આઠમના દિવસેજ યશવાટિકામાં પહોંચી ગયા
હતા. રામનવમીનું સોનેરી પ્રભાત પ્રગટ્યું. રામજન્મની જયનોખતો વાગવી શરૂ થઇ. દાહોદની
બીજી શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ, આ ઉત્સવના પ્રમુખ શ્રી. નારાયણ મલકાની સાથે, ઠેઠ દાહોદથી
દ્રવ્ય કરતા ગાજતે વાજતે આવી પહોંચ્યા. લીલલોક, સ્કાઉટોનું ટુપબ્યુગલ વગેરે રણુવાદોના
સંગીતથી તેમનું સ્વાગત થયું. ત્યારબાદ કલાકેક બાળવીરોની રમતો ચાલી. પછી સત્યાગ્રહાશ્રમ-
વાળા પરમ રામભક્ત પંડિત ખરેજીએ, અગીઆર વાગ્યે, રામચંદ્રજીની જન્મકથા માંડી. ‘શ્રીરામ,
જય રામ, જયજય રામ’ ની ધૂનથી મંગળાચરણ થયું. કથાનો પ્રવાહ ચાલતાં તો, ગામનાં ઝુંપડે
ઝુંપડેથી લીલ સ્ત્રી-પુરુષો ઉભરાવા લાગ્યાં. કથા પૂરી થઇ. આરતી પ્રગટી. પ્રસાદ વહેંચાયો.

ઉત્સવની કાર્યવાહી

પછી ચાર વાગતાં, દાહોદથી આમંત્રિત મહેમાનો અને શહેરીઓ આવી પહોંચ્યા. લીલોની
પણ સારી મેદની જામી. ૨૦૦૦ ઉપર માનવ-સંખ્યાથી મંડપ ચિહ્નકાર ભરાઇ ગયો. ઉત્સવનો
આરંભ થયો. યશવાટિકાઆશ્રમના આચાર્ય લાઇ વાણીકરે આશ્રમનો અહેવાલ વાંચ્યો, ગીતાજીના
બારમા અધ્યાયનું લીલ લાઇઓએ શ્લોકોચ્ચારણ કર્યું. સંગીતશાસ્ત્રી ખરેજીએ ‘તુમ ગાઓ
પ્રભુ કે ધન્યવાદ’ ગાઇ સભાના કામની શરૂઆત કરી. બાદ જે જેવા શ્રોતૃવર્ગ અધીરો બન્યો
હતો તે ભાઇ જેઠીસીંગના બંદુકની નિશાનખાજના ખેલો શરૂ થયા. ગયે વર્ષે પ્રો. દેશમંદુએ
તીરકામકાની નિશાનખાજ બતાવી પ્રાચીન હિંદી કળાનું દર્શન કરાવેલું. આ વેળા ભાઇ જેઠીસીંગે
શબ્દવેધ, ચક્ત્રવેધ, પાદવેધ વગેરે વેધો કર્યા બાદ, નીચે પાણીમાં ઉંધું જોઈ ઉપરના મત્સ્યને
વેધી નાખી મત્સ્યવેધ પણ કરી બતાવ્યો. તેમના એક આઠ વર્ષના પુત્રે તરવારની પટ્ટાખાજ
ખેલી બતાવી.

મલકાનીજીનું પ્રવચન

આ પ્રસંગે પ્રમુખ મલકાનીજીએ અતીવ સુંદર પ્રવચન કર્યું. તેમાંથી સારભાગ લઇએ.
“આજના રામનવમીના મેળાના પ્રમુખસ્થાને મને બેસાડ્યો તે માટે હું તમારો ઉપકાર માનું
છું....તમે હિંદુસ્તાનની અસલ વતની કોમ છો. આપણા પુરાણોમાં તમારા જેવી અનેક કોમે
વિશે ઉલ્લેખ છે. તે પ્રાચીન ઇતિહાસમાં તમે શરીરે મજબુત, ચપળ અને હિંમતવાન આલેખાયા
છો. તમારા વડવાઓએ મધ્ય હિંદમાં સૈકાંઓ સુધી રાજ્ય કર્યું છે. ત્યાંથી તમે ગુજરાત, ખાન-

દેશ અને રજપુતાનામાં પ્રવેશ કર્યો. હજી એ રજપૂત રાજાઓને રાજ્યારોહણ પ્રસંગે તમારા અંગુ-
ઠાના લોહીથી રાજ્યાતિથક કરવાનું માન તમે ભોગવો છો... ભૂતકાળનો વિચાર છોડી આજનો
વિચાર કરતાં તમારી સ્થિતિ દયાજનક લાગે છે. તમારા કથીરના દાગીનાથી કોષ્ટ બહારનાને
કદાચ તમારા ભૂખમરા ને ગરીબાઇનો ખ્યાલ ન આવે, પણ મને લાગે છે કે તેથી તમારી દીન
અને દીન સ્થિતિ વધારે સ્પષ્ટ રીતે નજરે ચડે છે. તમે તીરકામમાં હાથમાં રાખો છો, પણ સર-
કારના અમલદારો અને સિપાઈસિપરાંથી ડરો છો; શાહુકાર આગળ ગરીબ બકરી જેવા બની
જાઓ છો; અને છતાં યે લોકો તમને લુટાડ્યો તથા ચોરો તરિકેજ ઓળખે છે... તમારે હવે ખેતીમાં
સુધારો કરવો જોઈએ અને બીજા કામધંધે અથવા મજૂરીએ લાગવું જોઈએ. હવે જમાનો બદ-
લાતો જાય છે તીરકામમાંનો જમાનો હવે નથી રહ્યો. તમે વેળાસર નહિ જાગો તો આવનાં પણ
સાંસા પડશે. તમારી દશા બદલાય છે, એવો સમયનો ઘંટનાદ વાગે છે. એ સાંભળો અને જાગો
દાર (હરો) છોડો. છોકરાઓને નિશાળે ભણવા મોકલો. કરજ કરવાની જુરી ટેવમાંથી છૂટો.
આજસ મરડી કામ ધંધે મંડ્યા રહો. ”

મહેમાનોમાંથી ડૉ. ચંદુલાલ, છોટલાલ પુરાણી, પંડિત ખરેજ, રકાઉટોના ઉત્તરવિભાગ
માટેના વ્યવસ્થાપક ગુણવંતરાય વગેરેએ પણ પ્રાસંગિક ભાષણો કર્યાં.

‘રઘુપતિ રાઘવ રાજરામ’ ની ખરેજએ ધન મચાવ્યા પછી સભા પૂરી થઈ.

રાત્રિનો ક્રમ

રાતે, ભીલોને જમાડ્યા બાદ, તેમને દારૂયાગ ઇત્યાદિ સહ્યોધ આપવા જાદુઈ કાનસની
તકતીઓ બતાવવામાં આવી. બીજી તરફ સંગીતશાસ્ત્રી ખરેજએ ‘ધુધટકે પટ ખોલે રે તેરે રામ
મીલેંગે’ એ ધીમી દલકે ગાઇ આખી મંડળી ઉપર જાણે વર્ષાકરણ કરી લીધું. એવા ભકિતભા-
વથી ઉભરાતા વાતાવરણમાં એ કલાક સુધી ખરેજએ સંગીતનો પ્રવાહ વહાવ્યો.

છેલ્લો કાર્યક્રમ ‘કેમ્પ ફાયર’ નો હતો તેમાં તો ચારેતરફ આનંદની છાંયો ઉડી. જુગતરામ
દેવેનું ‘આંધળાનું ગાવું’ ભજવાયું. ચારે પ્રહસનો ભજવાયાં. મોડી રાતે આખી મંડળી ‘રામ
આખા’ નો જયકાર ગળવી વિખરાઇ.

રામનવમીનો મેળો પૂરો થયો.

ઓ હિંદુ બહેનઓ ! વાંચો, વિચારો અને રડો

અને જો એટલું પણ હવે તમારા નસીબમાં રહેલું ન હોય તો નક્કી
જાણજો કે, તમે છેક રસાતાળમાંજ જવાને સૂઝાયેલા છો.

લેખ પહેલો

(લેખક:- ઢેડગોર-શ્રી અમૃતલાલ વિઠ્ઠલદાસ ઠક્કર-‘નવજીવન’ તા. ૧૩-૩-૨૭ ના અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

[આ લેખનું મથાળું મેં ધરાદાપૂર્વક મૂક્યું છે. લેખ નતામો છે પણ ‘ઢેડતા ગોર’ કંઈ
શેરીયે શેરીયે ભટકતા જેવામાં નથી આવતા. એટલે આ અભિમાની ‘ઢેડતા ગોર’ પોતાનું નામ
છુપાવવાનો ઢોંગ કરીને આપણને સૂચ્યું છે કે ઢેડતા સેવક ભલે ઘણા થાય પણ ‘ઢેડતા ગોર’
તો એક ઠક્કરઆપા જ રહેશે. લેખ લાંબો છે તેથી વાંચનાર ન કંટાળે. જો તેનામાં જરાએ
લાગણી હશે તો વાંચવાનો આરંભ કર્યો પછી તે તેને છોડી નહિ શકે. આ લેખની લીટીએ લીટીએ
દક્ષિતા પ્રત્યેનો પ્રેમ ટપકી રહ્યો છે. એમાંથી થોડાં બિંદુ લઈને પણ જો આપણે આપણા
હૃદયને ભીનાં કરીએ તો દક્ષિતાનું ને આપણું બંનેનું દુઃખ ભાગે. **મોઠ કંઠ ગાંધી]**

(આ લેખમાં અંગત વાતો છે, પણ જાહેર કાર્યને લગતી હોઇને ખાનગી નથી; છતાં
અંગત વાતો જાહેરમાં ન મૂકવાના શિષ્ટાચારને લીધે લેખકના પ્રત્યે વાંચનારને અણુગમો થવા
સંભવ છે. આ જોખમ વેઠી પણ આ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવો મને દુરસ્ત લાગ્યો છે. **લેખક**)

તા-૧૫-૨-૨૭ ની રાત્રે અત્યંત સેવામંડળના આઠ સેવકો ખોરસદ તાલુકાના બોદાલ ગામે
એકઠા મળ્યા હતા. જુડીજુડી ખાખતોની ચર્ચા કરી સોળ ઠરાવો કર્યા હતા અને તે ઠરાવો
પ્રોસીડીંગની ચોપડીમાં લખાયા હતા. આ આઠ પૈકી પાંચ સેવકોને સવારમાં રવાના થઇને પો-
તપોતાને સ્થળે-નવસારી, નડિયાદ, માણસા-પહોંચી જવાનું હતું. સૌને પોણા છ વાગે જગાડ્યા.

શૌચ દાતણ કરી, ચા પી, એક ભાડાની ફ્રેઈમોટરમાં પાંચે ભાઈઓ સાત માઇલને રસ્તે વાસદ રોશને જવા નીકળ્યા. અમે ત્રણ પરીક્ષિત, ચુનીભાઈ પટેલ અને હું ચાલતા આશરે ૧૧, ૨ માઇલ દૂર પામોલ ગામે જવા નીકળ્યા. આ ગામના અંત્યજ ભાઈઓની ઘણા વખતથી માગણી હતી કે તેમને અમારે એક શાળા કાઢી દેવી, એટલે એક શિક્ષક મોકલી કેવળ અંત્યજો દેડ, ચમાર, ખાલપા, ગરોડા (પણ ભંગી નહિ, કારણ ભંગીઓ દેડને પણ અસ્પૃશ્ય છે!)ના બાળકોને મફત શિક્ષણ આપવું અને અંત્યજોને અન્ય રીતે ઉપયોગી થઈ પડવાનું સાધન પૂરું પાડવું. આશરે ૧૦-૧૨ માસ પહેલાં તેમને આવી શાળા આપવાની વ્યવસ્થા થોડી હતી; પણ જે પાટીદાર શિક્ષકને ત્યાં મોકલવા ધાર્યો હતો, તે બિચારો ક્ષયરોગનો ભોગ થયો. આથી આ શાળા બોળાંબે પડી હતી; કારણ અંત્યજબાળકોને શિક્ષણ આપવાને હોંશ ધરાવનારા (પૂરું વેતન લઈને પણ) બહુ દુર્મિત્ર હોય છે.

પામોલનો ઢેડવાડો

આ ગામ મોટું છે. વસ્તી ૧૭૦૦ની આશરે છે. તેમાં ઢેડભંગીનાં ઘર આશરે ૭૫, એટલે વસ્તી ૩૦૦થી પણ વધારે છે. ઢેડવાડાના રસ્તા બંદે ગલીઓ, બહુ જ સાંકડી, આશરે દશ પુટની હશે. તેમાં દરેકના ઘર સામે સામી લાઇનના ઘરની પછીતે ખુંટા ઠોકાને તેની સાથે ભેંસો, પાડીઓ દારબંધ પુષ્કળ બાંધેલી હતી. ચોમાસામાં તો આ ગલીઓમાં છાણમૂતરની નદીઓ જ વહેતી હશે. આજે શિયાળા ઉનાળાની સંધીએ પણ ગંદકીનો પાર નહોતો. શહેરના સુધરાઈ વહેતી હશે. આજે શિયાળા ઉનાળાની સંધીએ પણ ગંદકીનો પાર નહોતો. શહેરના સુધરાઈ ખાતા વાળાઓ અને તંદુરસ્તીના અમલદારો ટીકા કરે છે કે, હિંદીલોકોને સુધરાઈથી રહેતાં આવડતું નથી; પણ જ્યાં નગરરચના આવી, એટલે કે બિલ્ડકુલ વાડા નહિ અને ગલીઓ દશ પુટથી પહોળી નહિ, ત્યાં બિચારા અંત્યજોને લાગે તો પૂરતી રહેવા જગ્યા પણ આવે નહિ. પોતાને રહેવાને પૂરું પાડે ઘર ન હોય, ત્યાં વળી પોતાનાં દોર, ભેંસ, ગાય, ઈં ને રાખવા તો જુદાં ઘર અથવા છાપરાં ક્યાંથી જ હોય? ગરીબીનો અને દરિદ્રતાનો ખ્યાલ સેંકડોના પગાર ખાનાર અમલદારો અને ચૂરોપના ધનિક દેશોમાંથી આવતા મુસાફરોને ક્યાંથી આવે?

પામોલ અંત્યજશાળા

અમારા મંડળને અત્રે શાળા કાઢતાં વખત લાગ્યો, તેથી આઈ. પી. મિશને અત્રે છેલ્લા પંદર દિવસ થયાં એક શાળા ઉઘાડી છે, તે અમે જોઈ. સવારના નવેક વાગ્યા હતા, તેથી શાળા તો ચાલતી ન હતી; પણ ત્રણ ચાર છોકરાઓ એકઠા થયા હતા. તેમને એક છોકરો ભીંતઉપર મૂળાક્ષરો લખ્યા હતા તેના ઉપરથી 'ધમણુનો ધ' અને 'નગારાનો ન' એમ બોલાવતો હતો. આઠ દશ દેડ ભાઈઓને એકઠા કરી શાળા સંબંધી ચર્ચા કરી. અમારી શાળા-ગાંધીજીની હિંદુ શાળા-તમારે જોઈએ છે? એમ પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે, 'અમને તો જે અમારા છોકરાને લણાવે, સુધારે, તેવી નિશાળ જોઈએ. અમારે તો પાદરીની નિશાળ હોય તોયે ઠીક, પણ પાદરીની નિશાળમાં સાઈં લણાવતા નથી. માસ્તર જે ત્રણ કલાક થોડુંક જ લણાવી, જે ચાર ગીતો ગવડાવી, પોતાને ગામ ચાલતો થાય છે. તે જો અહીં કામ કરીને રહેતો હોય તો છોકરા કાંઈક રજે. અમે તો ચાર છ આનાની મજૂરી બોલાવીને છોકરાંને નિશાળે મોકલીએ, અને તોય માસ્તર ન શીખવાડે, તો અમારું બેય બગડે. તમે સાઈં લણાવતા હો તો અમારે તમારી નિશાળ જોઈએ. પહેલાં અમારે ત્યાં પાદરીની શાળા હતી. તે ઉઠી ગઈ. પછી મુક્તિદેજની આવી તેય ઉઠી ગઈ. પછી વળી રોમન કેથોલીકની આવી. અમે જાણતા હતા કે રોમન કેથોલીક તો પેસાવાળા, તેની શાળા આવશે તો નહિ ઉઠી જાય; પણ તેયે ગઈ. ગરીબનાં નસીબ ગરીબ. આ વળી પાદરીની ૧૦-૧૨ દિવસ થયાં આવી છે. તે કેટલા દહાડા ટકશે તેની કોને ખબર? તમારી શાળામાં પાછું આમ જ નહીં થાય ને?' અંત્યજોને લણવાની ગરજ નથી, તેઓ બહુ અજ્ઞાન છે, તેમને પોતાના સ્વાર્થની પણ ખબર નથી, એવું કહેનાર ઉંચ વર્ણના હિંદુઓને હું પૂછવાની હિંમત કરું છું કે, તેમણે કોઈ દિવસ અંત્યજના વાસમાં જઈ, તેમના ખાટલા પર બેસી, તેમનો વિશ્વાસ મેળવી, બેઘડી નિરાંતે વાતચીત કરી, તેમના છોકરાઓને લણાવવા માટે શાળા કરી આપવા કે એવા કાંઈ સેવાકાર્ય માટે વાતચીત કરી છે? હજારો ગાઉથી, પરદેશથી, પરંપરી લોકો, તમોએ ધૂતારેલા લોકોને લણાવવા, તેમને બે અક્ષર કે બે આંકડા શીખવાડવા પ્રયત્ન કરે છે, તેના દસમા હિસ્સાનો પ્રયત્ન તમારા પોતાના ધર્મના લોકો-આ કમનસીબ અંત્યજોને માટે

તમે ક્યાં છે? વળી પાદરીઓ તેમને વેડ-બેગરમાંથી બચાવે છે, રક્ષણ આપે છે, તેવા માનવધર્મ તમે કદી બળવ્યો છે? આ સંબંધમાં આ અંત્યજ્ઞાઓમાંથી એકે કહ્યું કે, 'જ્યારે અમારા પડખેના ગામમાં વધારાની પોલીસનું થાણું હતું ત્યારે અમારામાંથી ૧૦-૧૫ માણસને, સિપાઇઓ અમારા ગામમાં આવે ત્યારે કાયમ ચોરામાં તેમની તહેનાતમાં બેસાડી રાખતા હતા. પાદરીને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે અમારી વારે ચઢીને તેમણે તે સિપાઇઓના જમાદારની ધૂળ કાઢી નાખી હતી. હવે તો અમને પહેલાના જેવો વેડનો ધમાસો નથી; પણ પાદરીની ઓથ હોય છે ત્યારે કોઇ અમારું નામ લઇ શકતું નથી.' આવી રીતે ક્યા હિંદુ જ્ઞાઓ, ક્યા શેહેરી સેહેલાણીઓ, ક્યા મોટી શી મેળવનારા વકીલો કે ક્યા હિંદુપંથના ખાવા, બ્રહ્મચારીઓ કે સંન્યાસીઓ તેમને મદદ આપે છે, અને હલકા સિપાઇઓના જીલ્લમમાંથી બચાવે છે?

ઉપર પ્રમાણેની નહિ ધારેલી દલીલો આ બુદ્ધિમાન અને ડાહ્યા અંત્યજ્ઞાઓને મ્હોંએથી સાંભળ્યા પછી મારાથી તેમને શાળા આપવાની ના પાડવાની હિંમત કેમ ચાલી શકે? શાળાને માટે એક ઓશરી તેમણે બતાવી તે જોઈ. તે નાની હતી. તેથી બે ઓશરીઓમાં મળીને શાળા બેસે એમ દરાવી, ૧૦-૧૫ દિવસમાં શિક્ષક મોકલી આપીશ એવું વચન આપી હું બીજા કામે વળ્યો.

અંત્યજ્ઞેનું પાણીનું દુઃખ

અંત્યજ્ઞેને પાણીનું જે દુઃખ, હાડમારીને ત્રાસ પડે છે, તેની તો નજરે જોયા વિના વાંચનારને કલ્પના ન આવી શકે. પાણીના કુવાની આસપાસ એક, બે કે ત્રણ કલાક સુધી, કોઇ દયાળુ અંતઃકરણવાળી ઉંચ કહેવાતી હિંદુવર્ણની પાણી ભરનારી બાઈ પાણી નામશે એવી આશાએ બેસી રહેતું પડે, સંધ્યાસમયે કે રાત્રે દોરને પાણી પીવાના હવેડામાંથી પણ ચોરીજી-પીથી ઘડા ભરી લાવવા પડે, આમ કરતાં પણ કોઇને કોઇ ઉણું પડે તો ગાળોને! વરસાદ વરસે, તે સામે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો વિના સાંખી લેવી પડે. આ શિક્ષા પ્રભુ દુષ્ટમાં દુષ્ટ જનને પણ ન આપે.

પામોલના લોકો બેરસદની તાલુકા બોડની સહાયથી એક કુવો દાલ બાંધી રહ્યા છે. બોડે તેમને એક હજાર રૂપિયા મદદ દાખલ આપવા કહ્યું છે, તેમાંથી અરધી રકમ કુવાનું અરધું કામ બોદાણુ અને ચણતર સહિતનું થઇ રહે ત્યારે મળે અને બીજી અરધી કુવાનું કામ પુરું થઇ રહે અને ઉપરનું મથાળું બંધાઇ રહે ત્યારે મળે એ શરત છે. તે પ્રમાણે પ્રથમથી અરધી મદદ મળી ગઇ છે. અત્યારસુધી કુવાનું કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૮૦૦ થઇ ચૂક્યું છે. પાંચસો મળેલા તે બાદ કરતાં બાકીના ૧૩૦૦ રૂ. તેમણે અનેક કષ્ટથી એકઠા કર્યા હતા. કોઇ સાહુકારની પાસેથી વ્યાજે લઇ આવે અને તે ભરવા માટે પોતપોતામાં ઉઘરાણું કરે. આવી રીતે ત્રણ વખત ઉઘરાણું કરવું પડ્યું હતું. તે ઉઘરાણું એકઠું કરનાર આગેવાન મોરાર તેજ આ ઉઘરાણુના પૈસા એકઠા કરવામાં તેને પડેલી તકલીફ માટે અતિશય જૂમ મારતો હતો, અને સોગન બાંધને કહેતો હતો કે ફરીને હું આવું કામ ન્યાતવું હોય તો પણ કરવાનો નથી; પણ બીજા જ ક્ષણે તેણે પોતાનો વિચાર બદલ્યો, કારણ કે તેણે જાણ્યું કે વગર વ્યાજે સાત માસસુધી હું તેમને રૂ. ૫૦૦ અંગઉધાર ઉછીના આપવા તૈયાર હતો.

સાહુકારી કે પઠાણી વ્યાજ ?

આ ઢેડપંચે ત્રણ વખત મળીને રૂ. ૧૩૦૦ એકઠા કર્યા હતા. તેમાં પેટલાદવાળા પ્રસિદ્ધ દાનવીર નારણભાઈ શેઠે રૂ. ૨૫૦ બક્ષીસ આપેલા તેનો સમાવેશ થયેલો હતો. બાકીના રૂ. કટકે કટકે વ્યાજે કાઢી લાવી વાપરેલા, તે પાકની મોસમ વખતે કે મજૂરી કરી લોકો કમાઇને ભરી દેતા; પણ જ્યારે વ્યાજે સાહુકાર પાસેથી લઇ આવતા ત્યારે વટાવતા એટલે કે કોથળી છોડામણના, સેંકડે રૂપિયા ત્રણ તેમને ભરવા પડતા. તે ઉપરાંત મહિને રૂપિયે દોઢ દોઢડાનું વ્યાજ, એટલે કે દરવર્ષે દરસેંકડે ૧૮ ટકાનું વ્યાજ જૂદું. આવા પ્રમાણિક માણસો પાસેથી, તેઓ વખતસર પૈસા પાછા પહોંચાડે છે એવી શાખવાળા હોવા છતાં પણ, આટલું જામરું વ્યાજ લેવામાં આવે છે, તેનું કારણ કે તેઓ ગરીબ અસ્પૃશ્યો છે. ખેડા જીલ્લામાં સાધારણ વ્યાજનો દર હલકો છે; પણ ગરીબો પાસેથી અને વળી ઢેડની પાસેથી વધારે વ્યાજ ન લેવાય તો કોની આસેથી લેવાય? ગરીબોને નીચોવવામાં, પડેલાને પાટુ મારવામાં, રીયાતને રીખવવામાંજ આપણા

વૈશ્યોની વૈશ્યવૃત્તિ સમાયેલી છે ?

મારી પાસેના જાહેર ફંડમાંથી રૂ. ૫૦૦ વગરબ્યાજે આવતા ભાદરવા માસસુધી ઉછીના આપવાનું મેં વચન આપ્યું. આ સાંભળી તેઓ ખુશ ખુશ થઇ ગયા. અને 'નવો કુવો બંધાવી આપવા જેટલું' તમને પુણ્ય થશે' એવા ઉદ્ગારો રહેજે તેમના માંએથી નીકળ્યા. 'આ વખતે અમારી પાસેથી કોઇળીછોડામણના સંકડે પાંચ રૂપિયા લેત અને વ્યાજના રૂપિયા પચાસેક થાત. આ આશરે રૂ. ૭૫ ની રકમ તમે બચાવી, તેથી પ્રભુ તમારું લલું કરશે.' આવા ઉદ્ગારો તેઓમાંથી વૃદ્ધ હતા તે કાઢતા હતા. પાસેના બોદાલ ગામે પાછા ફરી, ત્યાંના કાર્યકર્તાઓ સમક્ષ આ બાબતનું લખાણ કરાવી, સદરહુ પંચની સહીઓ લઈ મારી મુસાફરીને અંતે ચારપાંચ દિવસમાં ફૂંડી મોકલી આપવાનું વચન આપી ખુદાના આ કમનસીબ બંદાઓથી અમે જૂદા પડ્યા.

જગતમાં આવું ક્યાંએ હશે ? અસ્પૃશ્યોના અસ્પૃશ્ય !

બોદાલમાં ભંગીઓના કુવાનું પ્રકરણ જાણવા જેવું છે, સાંભળીને રડવા જેવું છે, આપણી સમાજની સ્થિતિ જાણી આંસુ ઢાળવા જેવું છે. હિંદુસમાજનો મોટો ભાગ એમ સમજે છે કે અંત્યજ એટલે એકજ કોમ, એકજ જ્ઞાતિ અને બંધાજ સરખા; પણ આ માન્યતા સત્યથી કેટલી વેગળા છે ? અંત્યજોમાં ઢેડ અથવા વણકર, ચામડીયા અથવા ચમાર અથવા ખાલપા, ગરોડા, તુરી, શેણવા, થોરી, ભંગી અથવા ઝોળગાણા, નાડીયા ભંગીઓ, તથા મહારાષ્ટ્રમાં મહાર, મોચી, ઠેર અને માંગ જ્ઞાતિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. પણ અસ્પૃશ્યોમાં પણ અસ્પૃશ્ય તે ભંગી ! ગરીબ બિચારા ભંગી. તેમણે તો આપણું મેલું ઉઠાવવાનો ધંધો સ્વીકાર્યો, આપણા શહેરોની શેરીઓ અને રસ્તાઓ સાફ કરવાનું સ્વીકાર્યું તે દિવસથી, ન્યારથી આ મહાન સેવા કરવાનું તેમણે કબૂલ કર્યું કે તેમની પાસેથી જળરજસ્તીથી કે તરવારને ગોદે કબૂલ કરાવ્યું ત્યારથી તેઓને હમેશને માટે આપણે ખાડામાં હડસેલ્યા, પતિતના પતિત માન્યા. ગામડાંઓમાં તેમને મેલું સાફ કરવાનું કે એવું કામ કરવાનું કવચિતજ હોય છે, તેમનું ગુજરાન વાંસના ટોપલા, સુપડાં બનાવી વેચવાનું કે ખેતરમાં મજૂરી કરવાનું હોય છે; છતાં તેમના આપદાદાઓને આપણે જે અમાપ ઉંડા ખાડામાં હડસેલી પાડ્યા હતા તે અધમ માનેલી સ્થિતિમાંથી તેમનાં વંશજો અનેક જમાના પછી પણ નીકળી શકતા નથી, બદલે આપણે તેમને નીકળવા દેતા નથી.

સાતેક વર્ષ પહેલાં કાઠિયાવાડમાં કોઠીનાર તાલુકામાં હું ખાદીના કામે ફરતો હતો, ત્યારે કેટલાંક ગામોમાં ઢેડ અંત્યજોના માટે જુદો કુવો હોય, તે ઉપરાંત ગાયકવાડ સરકારે ભંગીનો કુવો પણ જુદો બંધાવી આપેલો મેં જોયો હતો. તે વખતે મારા અજ્ઞાનને લીધે મને એમ લાગેલું કે ગાયકવાડ સરકાર આવા પૈસા શીદ બગાડતા હશે ? અને ઢેડોને તેમના માટે બંધાવેલા જુદા કુવામાંથી ભંગીઓને પાણી ભરવા દેવાની ફરજ કેમ નહિ પાડતા હોય ? પણ આજે બોદાલમાં જોયેલી હકીકતથી અને સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓએ કહેલી હકીકતથી જાણ્યું કે ગાયકવાડ સરકારે ગરીબોનાં દુઃખોનો ઉંડો અભ્યાસ કરી, પછીજ આવો હુકમ છોડ્યો હોવો જોઈએ.

બોદાલ ગામમાં ભંગીનાં ઘરો આશરે ૨૦-૨૫ છે. એકજ ગામમાં ભંગીવાડો આટલો મોટો હોય એવાં ગામો બહુ થોડાં હોય છે; પણ તેમને પીવાના પાણીનો જુદો કુવો આજસુધી નથી સાંપડ્યો, તેથી તેમની મુશ્કેલીનો પાર નથી. તેમાંનાં ઘણાં કુટુંબો અમદાવાદ, મુંબઈ, વડોદરા એવાં મોટાં શહેરોમાં આ દુઃખને લીધે ચાલ્યાં ગયાં છે. ઢેડને માટેના ત્રણે કુવા આ ગામમાંજ હોવા છતાં તેમાંથી એકે કુવામાંથી તેમને પાણીનું ટીપું પણ ભરી જવાની પરવાનગી નથી. આમાં ઢેડભાઈઓનો હું ખાસ દોષ નથી કાઢતો, કારણ કે તેમણે તો કેવળ વાણિયાબ્રાહ્મણનું અનુકરણ કરેલું છે. જેવું આપણે તેમના પ્રત્યે કર્યું, તેવું તેમણે ભંગીઓ પ્રત્યે કર્યું. " શ્રેષ્ઠો જે જે આચરણ (કે દુરાચરણ) કરે તેવું ઇતર જનો કરે " એ ગીતાવાક્ય પ્રમાણે થયું છે. ઇતર જનોનો બિચારોનો શો દોષ ? કહેવાતા શ્રેષ્ઠો સુધરશે, પછી ઇતર જનો લાંબા વખતે સુધરશે. આજે તો એવી સ્થિતિ છે કે કોઈ અંત્યજ વિદ્યાર્થીઓના આશ્રમમાં ભંગીનો છોકરો દાખલ થાય છે કે તરત ઢેડ અથવા ખાલપા વિદ્યાર્થીઓ કે તેમનાં માબાપો કોલાહલ કરી મૂકે છે ! અંત્યજ કામમાં રંગાયેલ અને ઓતપ્રોત થયેલ મામા ફડકે પણ ભંગીના

છોકરાઓને પોતાના આશ્રમમાં આકર્ષવા નિષ્ફળ નીવડ્યા છે અને ખ્રિસ્તી મિશનને પણ લંગી ખ્રિસ્તીને ઢેડ ખ્રિસ્તીઓથી જુદા રાખવા પડે છે ! પામેલના અંત્યજના કુવા માટે રા. ૫૦૦) વગર વ્યાજે ઉછીના આપવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે મેં ટકોરમાં પૂછ્યું કે “ આ કુવે લંગીના પાંચ સાત ઘરો છે, તેમને પાણી પીવા દેશોને ? ” લોકો ચમકી ઉઠ્યા, “ હેં એ શું કહ્યું ? ” એમ મોટે સાદે અનેક મુખેથી ઉચ્ચારણ થયું, અને એકે તો એમ પણ કહ્યું કે:- ‘ એમ હોય તો તો અમારે તમારા પૈસા ન જોઈએ. ’ મારે પાંચડી ફેરવી પાંધવી પડી કે:- ‘ એ તો હું જરા મશ્કરી કરું છું. અમે લોકો અમારે કુવે તમને પાણી નથી ભરવા દેતા, તોપણ તમે લંગીને શેના ભરવા દો ? ’ આમ કહી વાત બદલી નાખી.

“ બહેન, આ લંગીબાઈને પાણી નહિ નામે ? ”

લંગીઓને પાણીને માટે કેટલો ત્રાસ પડે છે, તે મારે નજરે જોવું છે, એમ કહેતાંજ સ્થાનિક કાયકતાં ભાઈ અંબાલાલ મને ગામને કુવે લઈ ગયા. ત્યાં એક લંગીબાઈ બે ત્રણ કલાકથી પાણીના બે ઘડા ભરવા આવેલી, કુવાથી થોડે દૂર પોતાના બચ્ચાંને ધવરાવતી બેઠી હતી. તેને મેં પૂછ્યું કે:- ‘ બાઈ તું ક્યારની અંહી બેઠી છે ? ’ તેણે કહ્યું:- ‘ ભાઈ, સવારની બેઠી છું. ’ તે વખતે સવારના અગ્યાર વાગ્યા હતા. તેના કહેવામાં અતિશયોક્તિ હશે એમ શંકા થતાં, તે કુવા ઉપરજ એક પાટીદારની ૧૨-૧૩ વર્ષની છોડી પાણી ભરતી હતી તેને આ વાત ખરી છે કે એમ પૂછ્યું. તેણે કહ્યું કે:- ‘ હા ’ એ બહુ વખતથી બેઠી છે. ’ હવે સ્થિતિ એમ છે કે લંગીઓના ઘડા કે માટલામાં સીધું કાંઈ પાણી રેડતું નથી, રેડી શકતું નથી. અમારા શિક્ષક યુનિભાઈ પટેલે એક વખત પોતાની ડોલમાંથી લંગીના માટલામાં પાણી રેડવાની ધૃતતા આ કુવા ઉપરથીજ કરી હતી, અને તેના ઉત્તરમાં તેમને સખત ચેતવણી મળી હતી કે, ‘ માસ્તર, આવું અમારા ગામમાં નહિ ચાલે. ’ કુવાના પડથારની નીચે એક નાની કુંડી પાંધેલી હોય છે, તેમાં જેને દયા આવે, જેના હૃદયમાં પ્રભુ વાસો કરતો હોય, તે બાઈ પાણી રેડે. કુંડીમાંથી બહાર એક વાંસના કટકાની નળી નીકળતી હોય છે, તેની નીચે લંગી પોતાનો ઘડો મૂકે, અને તે પાણીથી તે બિચારીનો ઘડો અરધે કે એક કલાકે ભરાય; પણ તેમાંએ વળી આ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આખો ઘડો પાણી આ કુંડીમાં રેડવા જેટલી દયા બતાવનાર બાઈ તો કાંઈ ભાગ્યેજ નીકળે. પોતાના માટલામાં રેડતાં થોડું ઘણું વધે તેટલુંજ, કળશો-બે કળશો જેટલું, પાણી આ કુંડીમાં નાખે. ફેંકી દેવાને બદલે આ કુંડીમાં રેડે એટલી તેમની મહેરબાની! બેઠેલી લંગી બાઈ પાણી (ભરીને નહિ પણ) દયાથી મેળવીને, પોતાને ઘેર છોકરાને લઈને જલદી પહોંચી જાય તે મતલબથી ઉપર જણાવેલ પેલી પાટીદારની ૧૨-૧૩ વર્ષની કન્યાને મેં વિનંતિ કરી:- ‘ બહેન, આ લંગીબાઈને પાણીના બે ત્રણ ઘડા તું કાઢી ન આવે ? ’ તેના કુમળા હૃદયમાં દયા આવી. કુવો ૬૦-૭૦ પુટ ઉંડો હતો; છતાં આ બાળાએ આ ધર્મકાર્ય કયું, અને અમે રસ્તે પડ્યા. અહીં લંગીના કુવાના ખોદાણુ માટે રા. ૧૫૦) દોઢસો સુધી આપવાનું વચન આપી, તેનું ખોદાણુકામ ઉધડું કાંઈ પાસે કરાવી લેવા સ્થાનિક ભાઈઓને વિનંતિ કરી બીજું કામ હાથમાં લીધું.

અંત્યજઆશ્રમ યોજ્યું

ખોરસદ તાલુકાનાં ગામોમાં ઢેડવાડાઓ બહુ મોટા છે. ૪૦-૫૦ ઘરની વસ્તી એ તો સાધારણ. સો સવાસો ઘરના ઢેડવાડાવાળાં ગામો પણ ખરાં. લંગીનાં ઘરો પણ તેટલા પ્રમાણમાં નહિ, છતાં બીજા જીલ્લાનાં ગામડાંએ કરતાં અત્રે વધારે છે. આટલી મોટી અંત્યજોની વસ્તી આ તરફ કેમ થઈ હશે તેનો ઇતિહાસ કાંઈ શોધી શકે તો તેમાંથી કાંઈ અતિ ઝનુની અને જીલમગાર હિંદુરાજની કે પાટીદાર ‘બાપા’ ની કહાણી બહાર આવે; પણ મારે તેનું શું કામ ? આ તાલુકામાં અને આખા ખેડા જિલ્લામાં ખ્રિસ્તી મિશનને મોટો પથારો છે અને તેને પરિણામે ખ્રિસ્તી અંત્યજો-ઢેડ અને લંગીઓની મોટી સંખ્યા છે, એ તો નિર્વિવાદ વાત છે. આવી મોટી અંત્યજ વસ્તીમાં ‘ ગાંધી બાપુ ’ નું એક પણ અત્યંત વિદ્યાર્થીનું આશ્રમ નહિ, એ મને ઘણા વખતથી સાલ્યા કરતું હતું. આણંદ મુકામે મળેલી સને ૧૯૨૨ ની અંત્યજ પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી મેં પોદારીને કહ્યું હતું કે, “ આવતા બાર માસની અંદર આણંદમાં, છેવટ ખેડા જિલ્લામાં એકાદું અંત્યજ આશ્રમ સ્થાપીશ. ” પણ તે વચન તો મારા મોંમાંજ રહ્યું હતું, તે પણ

યાદ હતું. આવો એકાદો આશ્રમ પોતાના ગામને પાદરે નીકળે એવો અહીંના સ્થાનિક કાર્ય-કર્તાઓનો આગ્રહ છેલ્લા બાર માસથી ચાલુ હતો. આથી ભાઈ અંબાલાલને કહ્યું કે ગામની નજીકમાં એવી કોઈ જમીન ખતાવો કે જેમાં આશ્રમ બાંધી શકાય અને થોડી ખેડ પણ થઈ શકે. આશરે એક વીધાની ‘સન’દિયા’ જમીન તેમણે ખતાવી અને તે મને પસંદ પડી. ત્યાં આશ્રમ સ્થાપવા માટે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની મંજૂરી માગવા માટે થોડી મોટી વિગતોવાળો યોજનાનો પત્ર તૈયાર કર્યો. આ આશ્રમ થોડા વખતમાં ચાલુ થઈ જશે, એમ કહી શકાય. અંત્યજ્ઞતા કામ માટે જોઈતા પૈસા મેળવી આપવાની જવાબદારી તો શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ અને ગાંધીજી ઉપર છે. તેની તો મારે કંઈ ચિંતા નથી. યોગ્ય કાર્યકર્તા મેળવી લેવાની જ જવાબદારી મારા ઉપર છે અને ભાઈ પરીક્ષિત અને હરિવદન જેવા ઉત્સાહી યુવકોનો મને ટેકો છે, તો તેથી હું ગમે તેટલા અંત્યજ્ઞ કામનો બોલને લઉં તોપણ ઉપાડી શકીશ. આશ્રમ બાંધવામાટે લાલ તુરત ત્રણ ચાર હજાર રૂપિયા જોઈશે. તેમાં હરકત નહિ આવે અને આશરે ત્રીસ વિદ્યાર્થીનો ચાલુ ખર્ચ પણ ત્રણથી ચાર હજાર રૂપિયા દર સાલ લાગશે. હિંદુ જનતા તેની અસહ્ય બેદરકારી, સ્વાર્થપરાયણતા અને ટુંકી દષ્ટિ હોવા છતાં, ગાંધીજીને લીધે એટલી તો જાગૃત થઈ છે કે કાર્યકર્તા ચારિત્રવાન હોય તો આટલી રકમ તો દર સાલ આપી શકે.

અંધ વિદ્યાર્થી વહાલાભાઈ

મિત્રોએ આપેલા બે બળદના ડમણિયામાં બેસી બોદાવથી બોરસદ થઈને વાસણે આવ્યો. અહીંની અંત્યજ્ઞશાળા તંપાસી. વિદ્યાર્થીઓની હાજરી ઓછી હતી. ફક્ત ૧૦ હાજર હતા. ચાર પાંચ છોકરાઓ જનમાં મજૂરીએ ગયા હતા. કપાસની મોસમ શરૂ થતાં ૧૨ વર્ષની ઉપરના છોકરાઓ જનના સંચામાં કપાસ ઓરવા પુરુષો કરતાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે. મોટી ઉંમરના પુરુષો કરતાં તેઓ વધારે કલાક કામ આપે છે અને મજૂરી થોડી માગે છે. આથી જનો શરૂ થઈ જતાં અંત્યજ્ઞના બાળકોની માગ સારી જાગે છે ને નિશાળનું ભણતર છોડાવીને તેમનાં માબાપો તેમને આ મજૂરીએ તેડી જાય છે, કે મોકલે છે. તેમને છથી આઠ આનાનું રોજ મળે છે; અહીંનો શિક્ષક ખિસ્તી, પણ હિંદુધર્મ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરાવનાર છે, તેથી તેની જોડે મુશ્કેલી આવતી નથી. આ શાળામાં એક અંધ છોકરો વહાલાભાઈ આવે છે. તે પ્રથમ અનિયમિત આવતો પણ તેને અહીં લઈને શીખવાડવાની વ્યવસ્થા બોરસદ સત્યાગ્રહ છાવણીવાળા નારણભાઈ પટેલની સાથે કરી દીધાથી તે નિયમિત થયો છે અને છ માસના અરસામાં બાવીસ મોટાં લઈને સસ્તા સાહિત્યના ‘લજ્જન સંગ્રહ’માંથી તેણે મોંઝે કરી નાખ્યાં છે. અમને ‘મારી હુંડી સ્વીકારો મહારાજ રે, શામળા ગિરધારી’ એ ઘણું લાંબું ૧૫-૧૬ કડીનું લજ્જન તેણે એક પણ ભૂલ વિના ગાઈ ખતાવ્યું. તેના કેટલાક અશુદ્ધ ઉચ્ચારો સુધારવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. તેની સ્મરણશક્તિ બહુ સારી છે. આંધળો દળે કે ગાય. તેનો બાપ તેની પાસે કોદરી ભરડાવે છે ને મેં લજ્જન શીખવાડવાની ગોઠવણ કરી આપી છે. એક છોકરાને પાંચ વંચાવતાં હાથના નખ જીલ વતી કેટલાક છોકરાઓ ઉતારે છે એમ તેમાં આવતાં પરીક્ષિતભાઈની દષ્ટિ તેજ છોકરાના નખ ઉપર પડી, અને તે મેલથી ભરેલા અને લાંબા વધેલા જોયા. આથી બધા છોકરાઓના નખ મેં અને પરીક્ષિતે તપાસ્યા ને અમારાં ખીસાંનાં ચપ્પુઓથી જેના લાંબા હતા તેના ઉતાર્યાં. અંધ વહાલાભાઈને પોતાને હાથે પોતાના નખ ઉતાર્યા હતા પણ બરાબર ઉતાર્યાં ન હતા, તે પણ મેં દીક કર્યો. વહાલાભાઈના બાપ શાળામાં બેઠા હતા, તેના મોંમાંથી રહેજો નીકળી ગયું કે:-‘બરા બાપ તો આ છે, હું નહિ.’ મને કંઈક સંતોષ થયો, બોરસદ ચઢ્યો.

સીતાની પર્ણકુટી

વાસણાથી પગે ચાલતા બોરસદ આવતા હતા, ત્યારે રસ્તામાં નારણભાઈ પટેલ પોતાની ઝુંપડીએ અમને લઈ ગયા. ત્યાં જવાની મારી ઇચ્છા બહુ નહતી, પણ તેમના આગ્રહને માન આપી ગયા. ગયા પછી એમ લાગ્યું કે ન ગયો હોત તો મોટી ભૂલ થાત. તે સાધારણ ઝુંપડી નહિ, પણ ખરેખરી પર્ણકુટી, ઝાડનાં પાંદડાં અને ડાંખળાઓની જ અનાવેલી ઝુંપડી હતી. આંબાના મોટા વૃક્ષની નીચે પણ સહેજ ઉગમણમાં આ કુટી બાંધી હતી; પણ તે સાથે તેમાં એક સીતા-નારણભાઈનાં પત્ની-પણુ હતાં. આવા ખેતરમાં, એક કુટીમાં, હાથમાં પુસ્તક લઈને વાંચતી,

એક આધેડવયની, બહુ બીર નહિ તેમ બહુ વાચાળ નહિ એવી પાટીદાર કોમની સ્ત્રી જોઈ, ત્યારે પચાસેક વર્ષ પર મારી મોટી બહેને મને વાંચી સંભળાવેલ સીતાની પર્ણકુટીનું ચિત્ર તરત જ ખડું થયું; પણ મને લાગ્યું કે આ બાળને આવા એકાંતમાં કેઈ પણ જાતના પાડોશ વિના, સગાંસાંઘથી દૂર, બાળબચ્ચાંની પણ સોજત વિના, કેઈ પણ સ્ત્રીમિત્ર (કે શત્રુ) વિના કેમ જોઈતું હશે ? તેના દીવસ કેમ નિર્ગમન થતા હશે ? નારણભાઈએ તરત ખુલાસો કર્યો કે પ્રથમ તો તેમને અહીં આવવું પોસાતું નહતું. તેઓ વસો છોડીને મારી ઝુંપડીમાં વાસ કરવા આવવા ખુશી નહોતાં; પણ નાગપુર સત્યાગ્રહમાં હું જઈ આવ્યા પછી, તેમને મારાપ્રત્યે વિશેષ લાગણી થવાથી તેઓ મને સાથ આપવાને છેલ્લા અઢાર માસથી આવ્યાં છે, અને હવે તો તેમને અહીં જોઈ છે. હું કેઈ દિવસ રોત્રે બોરસદ કે વાસણાથી આઠ નવ કે દશ વાગે આવું છું, ત્યારે પણ તેને એક-લીને મૂંઝવણ આવતી નથી.

આવી કુટીમાં રાચરચીયું, જીંદગી ભોગવવાની ચીજો કંઈ કંઈ હશે તે જોવાનું કુતૂહલ મને થઈ આવ્યું અને તે દાખી શક્યો નહિ. તે બહેનની પરવાનગી બધીં પર્ણકુટીમાં દાખલ થયો. ત્રણ દેવદારી પાટીઆની પેટીઓ, એક લોઢાના પતરાની ટ્રંક, પાંચ સાત ટીનના ડબ્બાઓ, કેસરી (મરાઠી)ના કેટલાક અંકે, નવજીવન પ્રકાશન મંદિરનાં કેટલાંક પુસ્તકો, રસોઈનો ચુલો, હાંદલાં તથા થોડાં તપેલાં અને લોટા ખ્યાલાં, લીંબુના અથાણાની બે ત્રણ માટલીઓ, બે ચાર ગોદડાં અને એવી બહુજ સાદી ધરવખરી હતી. કુટીની ભોંય બહુજ સ્વચ્છ રીતે લીંપેલી હતી, ને કુટી પણ વિશાળ હતી. ૧૬ ફુટ લાંબી અને ૧૫ ફુટ પહોળી હતી. આંખાની છાયાનું તો પૂછવુંજ શું ? રજા લેતાં દિવસગીરી થઈ. અત્રે શાંતિ મેળવવા ખાતર, નિઃસંગ દશા ભોગવવા અને કુદરતનું સાન્નિધ્ય અનુભવવા, “અનુભવીને એકબું આનંદમાં રહેવું” એ સત્ય કરવા, એકાદી રાત્રિ રહેવા મન બહુ લલચાયું; પણ લોભ-સેવાનો પણ લોભ. આવતી કાલે વાંકળના બીલ આશ્રમની મુલાકાત લેવાનો લોભ ન રોકી શક્યો અને મૂંઝાયેલા હૃદયે સીતા તથા રામની-બન્નેની રજા લીધી. ‘રામ’ (નારણભાઈ) તો ઠેક બોરસદ સુધી મૂકવા આવ્યા, અને વાસદ સ્ટેશન (૧૧ માઇલ દૂર) જવાની મોટરમાં અમને રવાના કરી પછી પોતાની પર્ણકુટીએ આશરે ૬૫ વાગે પાછા ફર્યા.

નારણભાઈની ને મારી નબળાઈઓ

ચાલતાં ચાલતાં મેં નારણભાઈને પૂછ્યું હતું કે, “તમારે કાર્ય કરવું ગામલોકોની સાથે દિવસ આખો બહાર; એટલે કે બોરસદ કે વાસણામાં ફરીને કામ કરવું, તો પછી ગામમાં ઘર લઈને ન રહેતાં, આમ કોઈના ખેતરમાં એકાંતવાસમાં કોઈના સંગ વિના, ઝુંપડીમાં રહેવાનું શું કારણ ?” તેમણે કહ્યું:—“ પ્રથમ હું ગામમાં રહેતો હતો. ત્યાંના વાસથી મારા મનની કેટલીક નબળાઈઓ બહાર આવી. ગાંધીજીના શિષ્યના શિષ્યને બોરસદ સત્યાગ્રહ છાવણીના આજીવન સભ્યને આવી નબળાઈ ન હોવી જોઈએ, તેથી મેં મારી નબળાઈ ટાળવા, મારા મનને સંયમી કરવા, ગામ છોડી આ ઝુંપડીમાં રહેવા આવવા ઠરાવ કર્યો અને આજે ત્રણેક વર્ષથી રહું છું. પ્રથમ તો એકલો રહેતો હતો; પણ હવે તો મારાં પત્ની પણ સાથે રહે છે. માનસિક નબળાઈઓ ત્યાગી શક્યો છું અને હવે તો આ ઝુંપડી છોડવી કેમ ગમે ?” આવા નિર્વાહસપણે પોતાની નબળાઈઓનો દરેક માણસ એકરાર કરતો હોય, છેવટ, થોડા મિત્રોને પણ વાત કરતો હોય તો તેના સુધરવાનો માર્ગ કેટલો સહેલો થાય ? અને આ તકનો લાભ લઈને, હું મારી પણ એક નબળાઈનો એકરાર કરી દઉં તો પ્રભુ જરૂર મને માફી આપશે.

હું ધંધે ઇજ્જતેર હતો. બંગલા, સડકો, મહેલો બાંધવાનું કામ તે સાથે કંટ્રાક્ટરોની સાથે રાજનો પરિચય. હજારો રૂપિયા કમાવી આપવાની કે બોવડાવવાની જેના હાથમાં સત્તા હોય છે, તે સત્તાનો કાયમને માટે કેઈ દુરપયોગ ન કરે એ તો કેમ અને ? વેશ્યાની સાથે પોતાના ધંધાને અંગે ઘણો વખત પરિચયમાં આવવાનું બને અને તેના પ્રલોભનમાં ન પડવું, એ જેટલું એક સાધારણ મનુષ્યને માટે દુષ્કર છે, તેટલુંજ એક ઇજ્જતેર કંટ્રાક્ટર પાસેથી લાંચ ન લેવી એ દુષ્કર છે. મેં મારી ૨૩ વર્ષની ઇજ્જતેર તરીકેની નોકરીઓમાં ફક્ત બે વખત લાંચ લીધી હતી, એમ મને યાદ છે. એક વખત પોરબંદર રાજ્યમાં ભાદરવીયર (બંધ) ના એક કંટ્રાક્ટર પાસેથી રૂ. ૪૦૦ ચારસેં લીધા હતા. તેમાં મારો બચાવ એટલોજ છે કે, તે વખતનું

તેનું કામ પૂરું થઇ ગયું હતું. છેવટનું બીલ પણ બની ગયું હતું અને પછી તેણે લાંચ આપી હતી, અને મેં લીધી હતી. બીજી વખત પોરબંદર રાજ્યને માટે આરિયુઆની બનાવટની નેતરની ખુરસીઓની મોટી ખરીદી કરવા મુંબઇ ગયો હતો. તે ખરીદીમાંથી આશરે ૩૦૦ રૂપિયા વધારે કિંમત બતાવી મારી ખાધા હતા. આ બે વખત પછી કેાઇ વખત લાંચ લીધેલી મને યાદ નથી. આમ આ મારી નબળાઇનો જાહેર એકરાર કરી જાહેર મારી માગી શકું.

ટુંકમાં આ દિવસે નીચે પ્રમાણેનાં સેવાકાર્ય કરવા હું લાગ્યશાળી થયો:-

૧ પામોલ ગામમાં અંત્યજનોના કૂવા માટે રૂ. ૫૦૦ વગરવ્યાજે અપાવવા વ્યવસ્થા કરી, તેમનાં બાળકો માટે શાળા કઢાવી આપવાનું વચન આપ્યું.

૨ ખોરસદ ગામમાં ભંગીના કૂવાના ખોદાણુ માટે રૂ. ૧૫૦ સુધી આપવાનું વચન આપ્યું. ભંગીઓને પડતો પાણી માટેનો ત્રાસ નબરે જોયો.

૩ ખોદાલમાં ૩૦ વિદ્યાર્થીઓના અંત્યજ આશ્રમમાટે યોજના કરી મંજૂરી માગી.

૪ વાસણાની અંત્યજશાળા તપાસી. છોકરાઓના વધેલા નખ ઉતાર્યા, અંધ છોકરાને ભજનો શીખવા ઉત્તેજ્યો.

૫ નારણભાઇની નબળાઇનો નિખાલસ એકરાર સાંભળી, મારી નબળાઇનો એકરાર કરવા પ્રેરાયો.

આ દિવસને અંતે રોજે ૯ થી ૧૧ સુધી વડોદરામાં શારદા-સુમંત એ મુખી યુગલ સાથે બે કલાક શાંતિથી જાહેર વિષયોની ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો, એ તો દૂધઓખામાં સાકર ભળવા જેવું થયું. અંગત વાતો લખવા માટે, વાચક મારી આપશે ?

લેલુ વીજો

(લેખક:-અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર-‘નવજીવન’ તા. ૨૪-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

કાઠિયાવાડના એક ગામમાં અંત્યજ શાળા છે, લાંબા શિક્ષક ભાઇ.....સંસ્કારી, સેવા-ભાવવાળા અને જન્મે વણકર (અથવા ઢેડ) છે. ગાયકવાડ સરકારની ફરજિયાત કેળવણીની નીતિથી તેઓ લણ્યાગણ્યા છે; અને પોતાની જ્ઞાતિની ઉન્નતિમાટે પોતાથી બનતું કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેઓ સુધ્ધ, સુવિચારના અને તેમની રહેણીકરણી ઉપરથી કેાઇ ઢેડતરીકે ન ઓળખાય તેવા છે; છતાં પુરાણપ્રિય કાઠિયાવાડના એક નાના ગામમાં રહી તેમને પોતાની જ્ઞાતિનાં બાળકોને ભણાવવાનું લાગ્ય કે કમલાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી લાંબો દરેક માણસ તેમને ઢેડતરીકે ઓળખે છે અને અસ્પૃશ્ય ગણે છે, પણ તેઓ તેવીજ રીતે પોતાનું કાર્ય મુંગે મોઢે કર્યેજ જાય છે; પરંતુ આવી અસહ્ય સ્થિતિ સહેતાં સહેતાં કેાઇ વખત માણસનો ગુસ્સો, બળાપો ને દુઃખના ઉદ્ગાર બહાર આવી જાય છે, તે આ ભાઇના નીચેના પત્રોથી જાણવામાં આવશે. તેના દરેક ટુંકા વાક્યમાં કરુણકથા ભરી છે. ગામનું નામ, ડોક્ટરનું નામ, લેખકનું નામ, સજ્જન નગરશેઠ અને ગરાસિયાભાઇનાં નામો, જાણીજોઇને આપ્યાં નથી. આપવાથી કદાચ લેખક-શિક્ષકને કેાઇ નુક-સાન કરે એમ જાણી આપ્યાં નથી.

. ૧

તા. ૯-૪-૨૭

નમસ્કાર સાથે વિ. કે તા. ૫-૪-૨૭ને રોજ મારી વહુને સુવાવડ થઇ. તા. ૭-૪-૨૭ના રોજ બપોર પછી મારી સ્ત્રી બહુ બિમાર થઇ ગઇ. ઝાડા થયા ને બોલવાનું બંધ થયું, શ્વાસ વધારે ચઢ્યો, છાતી સૂજ ગઈ, પાંસોડાં બીંસાતાં હતાં. હું અત્રેના મે. ડૉ.....ને બોલાવવા ગયો, પણ તેઓશ્રીએ કહ્યું કે:-‘હું ઢેડવાડામાં આવવાનો નથી. ઢેડને અડીને તપાસવાનો પણ નથી.’ છેવટે નગરશેઠ.....તથા ગરાસિયા દરબાર.....ને હું ડૉ. સા. પાસે તેડી ગયો. ત્યારે રૂ. ૨) શીના નગરશેઠ પાસે કબૂલ કરાવ્યા; તે પછી આવવાને શરત કરી કે ઢેડવાડા બહાર દઈને લાવો, તો આવું. ડૉ. સા. આવ્યા. ઢેડવાડા બહાર બે દહાડાની સુત્રાવડી બાઇને કાઢી. પછી ડૉ. સાહેબે મુસલમાનને થર્મોમિટર આપી ને તેમણે મને આપી. મેં મારી સ્ત્રીની કાખમાં મૂકી. ત્યારપછી થર્મોમિટર મેં મુસલમાનને આપી, તેમણે ડૉ. સા. ને આપી. તેઓશ્રીએ

રા. સ

અંધારે દીવે જોઈને કહ્યું કે:-‘ન્યુમેનિયા ને મુંજરો થયો છે.’ રાતના આઈનો વખત હતો. ડૉ. સાહેબ ગયા, દવા લાવ્યા. અળશીના લેપનો ડબ્બો હતું દુકાનેથી લાવ્યો. દવા કરીએ છીએ. ડૉ. સાહેબે શારીરિક તપાસ કરી નહિ, છેટથી જોઈ ગયા. રા. ૨) શીના આપ્યા. આવી ગંભીર બિમારી છે.થી મારા કુટુંબની ખબર કાઢવા આવ્યા છે. ઇશ્વર સુવાણુ કરે તો થાય. આ બદલ શું કરવું તે આપ જણાવશો. લી. સેવક

૨

વિ. કે મારો દીવો હોલવાઈ ગયો છે. મારી સ્ત્રી આજે બપોરના બે વાગે સ્વર્ગવાસી થઈ છે. લી. સેવક

ઉપરના પત્રો ઉપર ચર્ચા કરતી કે બળાપા કાઢવા નકામા છે. ભણેલગણેલ ડૉક્ટર એક મુસલમાન લાઈને વચમાં રાખવાથી અત્યંતજને અડાડેલા કાચ અને પારાના થર્મોમિટરને શુદ્ધ થયેલું માને, બે દિવસની સુવાવડી અને માંદી બાઈ તરફ દૂતરાબિલાડાં કરતાં પણ વધારે ખરાબ રીતે વર્તે, એ નિર્દય ડૉક્ટરને શું કહેવું? ને જે સમાજ આવી નિંદા વર્તાણુક સહન કરી લે, તેને શું કહેવું? તેને માટે તો વિચારીને રડવું એજ માર્ગ દેખાય છે.

મરી એ અનેક પ્રકારના રોગ ઉપર અમૂલ્ય દવા છે.

(વાયડા મિત્રમાંથી-લેખક અ. સૌ. તિલોત્તમા ત્રીકમલાલ કે. શાહ, વડોદરા)

હમેશાં ધરઉપયોગમાં વપરાતી આ નજીવી ચીજ ઘણા રોગને નાશુદ્ધ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેમાંના થોડાક પ્રયોગો નીચે આપ્યા છે.

- ૧ મંદાગ્નિ ઉપર-મરી ભાંગ સાથે લેવાથી તે સખ્ત ભૂખ લગાડે છે.
- ૨ „ મરી પાન સાથે લેવાથી તે સખ્ત ભૂખ લગાડે છે.
- ૩ જ્વાનવિષ ઉપર-મરીનું સંચળ સાથે સેવન કરવાથી તે હડકાધું કુતરું કરડ્યાનું ઝેર ઊતારે છે.
- ૪ કમળા ઉપર-મરીનું કરીઆતા સાથે સેવન કરવાથી તે કમળાને મટાડે છે.
- ૫ બરોળ ઉપર-મરી ટંકણખાર સાથે લેવાથી તે બરોળને મટાડે છે.
- ૬ વીંછી ઉપર-મરી થોડાવજ સાથે ઘસીને લેપ કરવાથી વીંછીનો ડંખ ઊતરી જાય છે.
- ૭ ભગંદર-મરીને દેવદારના લાકડા સાથે ઘસી લેપ કરવાથી ભગંદર થયેલા રોગીને ફાયદો કરે છે.
- ૮ રક્તપિત્ત-મરીનું ઊરા સાથે સેવન કરવાથી તે રક્તપિત્ત મટાડે છે.
- ૯ ઉધરસ-મરીનું ખેડાં સાથે સેવન કરવાથી ઉધરસ મટાડે છે.
- ૧૦ પિત્ત ઉપર-મરીનું આંબળા સાથે સેવન કરવાથી પિત્ત મટાડે છે.
- ૧૧ વાયુ ઉપર-મરી પીપર સાથે લેવાથી તે વાયુ મટાડે છે.
- ૧૨ પ્રમેહ ઉપર-મરી સુંઠ સાથે લેવાથી તે પ્રમેહ મટાડે છે.
- ૧૩ વાંઝીઆપણા ઉપર-મરી કસ્તૂરી સાથે લેવાથી તે વંધ્યત્વદોષ મટાડે છે.
- ૧૪ ધાતુપુષ્ટિ માટે-મરી ઘોળી મૂસરી સાથે લેવાથી તે પુષ્ટિ આપે છે.
- ૧૫ વીર્યસ્તંભન માટે-મરી અક્કલગરા સાથે સેવન કરવાથી સ્તંભન કરે છે.
- ૧૬ કમળા ઉપર-મરી કાકડાસીંગ સાથે લેવાથી કમળા મટાડે છે.
- ૧૭ ઝાડા ઉપર-મરી ભાંગરાના રસ સાથે લેવાથી અતિસાર મટાડે છે.
- ૧૮ કમળા ઉપર-મરી બાળી નાખી ભાંગ સાથે લેવાથી કમળા મટાડે છે.
- ૧૯ રક્તપિત્ત-મરી અરણીના રસ સાથે સેવન કરવાથી રક્તપિત્ત તથા તેને લગતા રોગો મટાડે છે.
- ૨૦ કમળી-મરી દારૂળદર સાથે સેવન કરવાથી તે કમળી મટાડે છે.

શ્રી શિવાજી છત્રપતિ

(“રાષ્ટ્રશક્તિ” ના તા. ૨૧-૪-૨૭ ના અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

આ મહાન પુરુષનો જન્મ ત્રણસો વર્ષ પહેલાં થયો હતો.

એક કવિ કહે છે કે:-

“કાશીકી કળા જાતી મથુરા મસીદ હોતી, શિવાજી ન હોત તો સુન્નત હોત સખડી.”

ઓ મહાન્ આત્મા ! તને અમારાં ઢાઢી ઢાઢી વંદન હોજે !

ત્રણસો વર્ષ અગાઉ હિંદમાં મોગલસમ્રાટ ઔરંગઝેબના ધર્મોપણાના ત્રાસે હિંદુસમાજ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી ઉઠેલો, હિંદુસમાજના વિનાશનાં ભયંકર વાદળો ચઢી ચૂક્યાં અને સનાતન વેદધર્મના વિનાશના ડંકાઓ આ પવિત્ર ભારતવર્ષમાં વાગી રહ્યા હતા. મોલવીઓ, મુઘ્લાંઓ, રાજ્યકર્મચારીઓ અને ખુદ એ ધર્મોપ શહેનશાહ ઔરંગઝેબે પક્ષો નિશ્ચય કરેલો કે, હિંદુસ્થાનમાં હિંદુત્વને નષ્ટ કરીને હિંદુસ્થાનને મુસ્લીમસ્થાન બનાવવું.

પરંતુ એ પામર મનુષ્યો બિચારા શું કરી શકે ?

હિંદુસમાજ પરમકૃપાળુ પ્રભુને રડતા દૃઢયે કરુણાજનક સ્વરે પ્રાર્થનાઓ કરી કે, “ઓ પ્રભુ ! અમારા દેશના, અમારા ધર્મના, અમારા સમાજના રક્ષણમાટે તું આ પવિત્ર ભારતમાં જન્મ ધારણ કર.”

પ્રભુએ આ પ્રાર્થના સ્વીકારી અને એ ભયંકર આત્મસમયે હિંદુસમાજ, હિંદુ-ધર્મ અને હિંદુદેશના રક્ષણમાટે એ દિવ્ય પુરુષને-એ આજનબાહુને ભારતના ઉદ્ધાર અર્થે મોકલી આપ્યો.

એજ આપણો પ્યારો રાષ્ટ્રદેવ ગૌત્રાભણુપ્રતિપાલ છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ !

રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ

(“ સૌરાષ્ટ્ર ” તા. ૩૦-૪-૨૭ ના અંકનો મુખ્ય લેખ)

ભારત-ઇતિહાસના અધોર અને અત્યંત અટપટા અરણ્યપથો ઉપર પોતાનો પરમ તેજસ્વી પ્રકાશ પાથરતા જે અનેક ઐતિહાસિક પુરુષવરો ખડા છે, તે પુરુષવરોની પુનિત નામાવલિમાંથી એવો નરસિંહ કયો છે કે જેના માત્ર નામસ્મરણેજ, આજની પરાધીન દશામાં, આપણે ઘડીભર આપણા લોહીમાં વસી ગયેલી દીનતા અને દાસત્વને જાણે ભૂલી જઈએ ? અને સ્વાધીન, સ્વમાન-પ્રેમી, સ્વદેશપ્રેમી મનુષ્યોત્તરો કે શ્વાસોન્નિદાસ ખેંચવા મંડીએ ? ભારતની ઐતિહાસિક વિભૂતિઓમાંથી એવી વિભૂતિ કયો છે, કે જેની કલ્પનામૂર્તિ આપણાં ચક્ષુઓ સમીપ ખડી થતાં, આપણે ઘડીભર તો આ દુનિયાનાં દુઃખોને ભૂલી જઈએ, આપણી બધી નિર્જળતાઓને ખંખેરી નાખીએ અને દૃઢતા તથા નિશ્ચય, કોઈ વિશુદ્ધ ધ્યેય અને એ ધ્યેયની સાધનાનો પુરુષાર્થ, આપણા આખા જીવનનો જાણે કપાળે લઇ લેતાં હોય એવી પ્રેરણા અનુભવીએ ? એવા નરસિંહો, એવી વિભૂતિઓ, ભારત-ઇતિહાસમાં કેટલીક છે ? અને તેમાંયે ભારતની ઉત્તરની કિલ્લેબંદી તોડી, મુસ્લીમોએ આપણા ઉપર ઘસારો કર્યો અને અહીં સમ્રાટોત્તરો કે વાસ કર્યો તે કાળથી, છેલ્લી આડેક શતાબ્દિઓમાં, એવા નરસિંહો આપણી વચ્ચે કેટલાક નીપળ્યા છે ? આંખો ઇતિહાસની આખી અટવીમાં એ શોધને માટે વ્યર્થ લટકી લટકીને પાછી ફરે છે; અને અંતર કરુણ સ્વરે પોકારી રહે છે કે, માંડ ત્રણ-ચાર વિભૂતિઓજ એવી હાથ લાગે છે, કે જે પોતાનું પુનર્વિધાન સરજી રહેલા આજના ભારત-વર્ષને અને ભાવી ભારતવર્ષને માટે પ્રેરણામૂર્તિ બની શકે ! એવી એક પ્રેરણામૂર્તિ જીવંત શિવાજી મહારાજ !

સત્તરમી સદીનો સૂર્યોદય થતો હતો. લોહીથી ખરડાયેલા, મુઠ્ઠાઓથી ઢંકાયેલા, લૂંટારાઓથી છવાયેલા આ દુર્ભાગી ભારતના માર્ગો ઉપર તે કાળે પણ સવિતાદેવ તેમનાં તેજ વરસાવતા ભારતીય પ્રજાની દુર્દશાના સાક્ષીસમા આકાશભ્રમણ કરતા હતા. મુસ્લીમ શહેનશાહત બરાબર જામી ગઈ હતી. તલવારની અણી ભોંકીને ખીન-મુસ્લીમને મુસ્લીમ બનાવવાની વટાણ-પ્રવૃત્તિ પૂર-જોસમાં ચાલતી હતી. હિંદુ દેવાલયો અને હિંદુ તીર્થધામો જમીનદોસ્ત બની રહ્યાં હતાં અને તે જમીન ઉપર, તેજ પથ્થરોથી નવી મસ્જિદો રચાઈ રહી હતી. હિંદુપ્રજાનું અસ્તિત્વ કોઈ હજાર માર્ગોએ ભૂંસાઈ રહ્યું હતું. પરદેશી પ્રવાસીઓ પણ એ ત્રાસ અને એ અત્યાચાર જોઈ કંપી ઉઠતા હતા. કોઈ રામદાસસ્વામી સમા વિચારસૃષ્ટિમાં બળવો માંડી રહ્યા હતા; પણ વસ્તુતઃ તમામ મોટાં હિંદુરાજ્યોનો કચારનોગે લય થઈ ચૂક્યો હોવાથી અને ‘હિંદુપતનો તારણહાર’ બનવાના દુઃસાધ્ય જીવન-કર્તવ્યને જીંદગીનું નિશાન બનાવી-જીવનની પળેપળની સાધનાનું ધ્યેય બનાવી-રહે ચઢે એવો અસ્મિતાવાન કોઈ નરવીર જાગતો ન હોવાથી, ‘હિંદુ’ નામનો પણ નાશ થવાની વેળા આવી પહોંચી હતી. એવે સમયે શિવરાજનો અવતાર થયો. તેણે જીવનાન્તસુધી, ભવાની તલવારની અને તેના માવળ સરદારોની સહાયને બળે, જીવંતજાત માતાની તથા રામદાસ સ્વામીની પ્રેરણાના બળે, મહાભારત અને રામાયણના પ્રતાપી વડવાઓનાં પરાક્રમેની સ્મૃતિઓના બળે, અને સૌથી વિશેષ, આત્માભિમાન અને અદમ્ય મહેશ્વરના બળે, અત્યાચારી સત્તાઓની સામે સંગ્રામ ખેલ્યો અને તેમના આક્રમણને થંભાવી દીધું-અને એટલુંજ નહિ પણ એ આક્રમણનાં પૂર પાછાં વાળી હિંદુઓમાં સ્વતંત્રની રક્ષાની નવી ભાવના કુંકડી, તેમને શરા સમરવીરો બનાવી, હિંદુ મહારાજ્યની સ્થાપના કરી. એ શિવાજી મહારાજનું જીવનકર્તવ્ય ! શિવાજી મહારાજે યુગપત્રો સાધ્યો, ઇતિહાસનો ક્રમ બદલી નાખ્યો. કશાજ પ્રતિરોધવિના કચરાતી, પીડાતી, છુંદાતી આ ભારતવર્ષની પુરાણી આર્યપ્રજામાં પ્રબળ વિરોધનો જુસ્સો જન્માવ્યો. એ શિવાજી મહારાજની સ્વદેશસેવા ! શિવરાજની ત્રણસોએકમી જન્મજયંતિનો ઉત્સવ આવતા મંગળવારથી સમસ્ત ભારતવર્ષમાં મંડાય છે. એ શિવરાજની આ મહાસેવાઓનો સ્વીકાર કરવા અર્થે, આજે ફરીવાર નવપ્રેરણાની ભારે જરૂર ખડી થઈ છે ત્યારે એ પ્રેરણામૂર્તિમાંથી નવું પ્રેરણાદોહન કરવા કાળે.

શિવરાજની કર્મલીલા મહારાષ્ટ્રમાં ભજવાઈ, શિવરાજના ભગવી ‘ઝુંડા’ નીચે ઉભી એ

સ્વરાજ-યુદ્ધમાં સાથ પૂરવાનું માન વિધિએ એક મરાઠાઓનેજ આપ્યું; પણ એટલા માટે કાંઈ શિવરાજ એક મહારાષ્ટ્રનીજ મિલકત બની શકે છે? શિવરાજના વડવાઓ રાજપૂતાનાના રક્ષણ-હારે હતા અને એ ક્ષત્રિયકુળ મૂળ તો ગુજરાતમાંથી મેવાડ તરફ સંચરેલું, એ દાવે શિવરાજને કાંઈ એકલા ગુજરાતની પુણ કહી શકાય છે? એ આંક ખોટા છે, એ મૂલ્ય અધુરું છે. શિવરાજ તો જગત સમસ્તની વાત ન કરીએ તોયે, અખિલ ભારતવર્ષની પૂણ છે. પંજાબ, અંગાળ, મહારાષ્ટ્ર, મદ્રાસ, ગુજરાત, રાજપૂતાના એ તમામ પ્રાંતોની, પ્રાંતીય નહિ પણ રાષ્ટ્રીય દૌલત છે. શિવરાજ આખી હિંદી પ્રજાની-હિંદુ, મુસ્લીમ, શિખ વગેરે તમામ કોમોની બનેલી હિંદી પ્રજાની સંપત્તિ છે. શિવરાજને રાષ્ટ્રવીરનુંજ સ્થાન શામે. એ સિવાય એ નરસિંહને નાનપ એસે. શિવરાજના જીવનની નિર્મળ ભાવે તુલના કરનારાઓ, એ ‘ભગવા ઝુંડા’ના સેવકનો જીવન-આદર્શ પ્રાપ્તિ, એ સ્વરાજ્યવીરની જીવન-સાધના નીરખી, એ પરમ વિરાગી સાધુપુરુષની સર્વ ધર્મોપદેશની વિરલ સન્માનવૃત્તિ જાણી, એ રાજપુરુષ-યોદ્ધાનો સ્વદેશને અત્યાચારો અને સીતમો-માંથી મુક્ત કરવાનો સર્વોપરિ અભિલાષ તુલામાં મૂકી, ફેંસલો લખે છે કે, ‘શિવ જન્મે હિંદુ છે, કરણીએ હિંદુત્વની રક્ષા અર્થે ઝુઝ્યો છે; પણ એના જીવનની સિદ્ધિ, એ આજે ત્રણસો વર્ષના કાળવહન પછી આપણી સમક્ષ ઉભી છે, તે તેને રાષ્ટ્રવીરના ગરવા સિંહાસન ઉપરજ સ્થાપે છે.’ શિવરાજનું જીવન એવું ભવ્ય છે અને તેનાં કાર્યોમાં એવી પ્રખળ રાષ્ટ્રભાવના, એવી વિશુદ્ધ ધર્મ-ભાવના, એવી પુનિત કર્તવ્યભાવના ઝળહળે છે કે ભારતવર્ષ એને ભારતવીરતરીકે ન આરાધે તો ભારતવર્ષ ગુમાવે-શિવરાજ કે મહારાષ્ટ્ર નહિ, હિંદુ જાતિ કે હિંદુ ધર્મ નહિ.

અને હિંદુજાતિ તો જગતના મહાજનોના કાર્તિકમંદિરમાં નેપોલિયનો અને ગેરીબાલ્ડીઓના સાથે આસન પામી શકે એવા પ્રતાપી પોતાના આ પુત્રને-શિવરાજને-ખતાવી ગર્વ લઇ શકે, કે હિંદુજાતિ વધ્યા નથી, હિંદુજાતિ હજીયે ભારતીય ઇતિહાસમાં અને જગતની તવારીખમાં આવાં સમૃદ્ધ અર્પણોના પોતાનો ફળો પૂરવાને બરાબર સમર્થ છે. હિંદુજાતિના ગગન-સ્પર્શી જંગી વટવૃક્ષની ડાળીઓનું છેદન ગમે તેટલા જોરથી ચાલી રહ્યું હોય, જગતભરમાં શાખા-ખાડુઓ પ્રસારતા હિંદુ-જાતિના તરુનાં મૂળ બાળી નાખવા ગમે તેવા જલદ પ્રયાસો ચાલતા હોય, સદીઓ થયાં પરાધીનતાની તોપ હિંદુજાતિના આત્માને ગમે તેવા જોરથી કચડી રહી હોય; પણ એ બધું છતાં શિવરાજે તો હજી હિંદુજાતિમાંથીજ પાકે છે. એવો ગર્વ બીજી કયી જાતિ લઇ શકે તેમ છે? એવો ઇતિહાસ બીજી કયી જાતિ ખતાવી શકે તેમ છે? હિંદુઓ આજે કહી શકે કે, શિવરાજના જીવનના પ્રસંગે પ્રસંગમાંથી એકજ ઘોષણા ગાજ રહી છે; અને તે એ કે, હિંદુત્વ અમર છે; શતાબ્દોના રાજકીય પરાધીનતાની બેડીઓના ગમે તેવી પ્રાણવાન જાતિને પણ ટેંક પાતાળમાં હડસેલી દે એવા જીવલેણ દબાણ નીચેથી પણ તે મરતક ઉઠાળી શકે છે; તેના અંગે અંગને છેદી નાખી તેમને છુટાંછવાયાં રજળતાં કરી નાખ્યા છતાં, તે અંગે ફરીવાર સંયોજન પામી, તેમાંથી ફરીવાર પ્રાણવાન અને પ્રતાપી આત્માની યુગંદ ખાંગ ઉઠી શકે છે; હિંદુત્વ તેની ભુજાઓના બળે ગમે તેવાં વિદ્યો અને અંતરાયોને ભેદી શકે છે, ગમે તેવાં આક્રમણોની સામે તરવાર વિંઝી શકે છે, અને એમ વીરતાપૂર્વક પ્રતિ-બળને શમાવી દીધા પછી ફરીવાર ફૂલેફૂલે છે; હિંદુત્વ અમર છે, અજર છે. હિંદુઓ આજે ટટાર મસ્તક રાખી એટલું કહી દે.

હિંદુત્વની આવી અખુટ શક્તિની સૌ કોઇને પ્રતીતિ કરાવનારા આ શિવાજી મહારાજનો ઉત્સવ એ સમસ્ત ભારતવર્ષનો અને અખિલ ભારતીય પ્રજાનો ઉત્સવ છે. જીવાનોનો જીવન-આદર્શ બની શકે એવા એ વીરનો ઉત્સવ એ સર્વ ધર્મોના અને સર્વ વર્ગોના ભારતીય યુવકોનો ઉત્સવ છે. ગુજરાત, ગુજરાતના યુવકો, એ ઉત્સવદિને-આવતા મંગળવારના પર્વદિને-શિવરાજની જીવન-કથાની ઝાંખી કરજો. જે આદર્શોને માટે અને જે ભાવનાઓને માટે શિવરાજ ઝુઝ્યો છે, એ આદર્શો અને એ ભાવનાઓમાંથી એકાદને, આજી અધુરી, જીવનમાં પધરાવજો. પુરુષવરોની જ્યોતિ-નો એ અર્થ છે. રાષ્ટ્રવીરોના જન્મોત્સવનો એ અર્થ છે. એવી જ્યોતિઓ અને એવા જન્મો-ત્સવો વેળા, એવાં પ્રતાપી જીવનોમાંથી, એ જીવોને પ્રતાપી બનાવનારી ભાવના અપનાવી લેવાની હોય છે; અંથીજ એ ઉત્સવો સહેતુક અને સાર્થક બને છે. ગુજરાત ! શિવરાજની જીવન-ભાવના તું અપનાવી લેજો; શિવરાજનો ઉત્સવ ઉજવી એટલી કમાઇ કરી લેજો; અને ગુજરાતી

નરનારો ! શિવરાજના જયજયકારથી ગુજરાતને ગમ્મવી મૂકજો; એ વીર યોદ્ધાની, એ ઉજ્જવળ દેશભક્તની તમારા હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠા કરજો.

હિંદુપતનો તારણહાર

(લેખક:-નાનાલાલ કવિ-‘સૌરાષ્ટ્ર’ તા ૩૦-૪-૨૭ ના અંકમાંથી સાહ્યર ઉદ્ધૃત)

(૧)

એક ગુજરાતીતરીકે એ મહારાષ્ટ્રીય વીર શિવરાજ મહારાજની ત્રિશતાગ્રિહની જયંતિમાં ભાગ લેતાં આજ હું ગૌરવ માનું છું.

હિંદુપતની પુત્ર-સ્થાપનાના વીરને મારી વંદના છે, સારા ગુજરાતની વંદના છે. ગુજરાતના-મહાગુજરાતના પ્રતિનિધિતરીકે આજ આ સમારંભ વચ્ચે ઉભી વંદન વંદું છું, એ ભારતવીરને.

ગુજરાતીઓને કાજે તો આજ સાત્ત્વક અભિમાનનું પર્વ છે.

આપ પૂછશો કે, આજ મહારાષ્ટ્રનો ઉત્સવ છે, એમાં ગુજરાતીઓને શું ? ગુજરાતને શું ઇતિહાસ અનોખીજ વાત ઉચ્ચારે છે.

ચિતોડના રાજપુત સજનસિંહની અગિયારમી પેઢીએ શિવરાજ મહારાજ થયા એ જો એતિહાસિક સત્ય હોય:

શિવરાજ મહારાજ સિસોદિયા કુલના-આપ્પા રાવળના વંશના હતા એ જો ઇતિહાસ હોય: તો-તો

ચિતોડનેયે એ આપ્પા રાવળ ઇડરે-ગુજરાતે દીધા. ચિતોડને પણ ઘેલોહી-સિસોદિયા વંશ ગુજરાતે દીધો: એ ઇતિહાસ છે.

શિવરાજ મહારાજના વડિલોનું વતન ચિતોડ હોય, તો ચિતોડના મહારાણાઓના વડિલોનું વતન ગુજરાત હતું, એમ ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે.

એટલે ઇતિહાસ કહે છે કે, શિવરાજ મહારાજના પૂર્વજોનું મૂળ વતન ઇડર તે વલ્લભીપુર-ગુજરાત હતું.

કાશીપ્રયાગના ગંગાતીર્થમાં ન્હાઓ છો એ ઋષિકેશ: મહારાષ્ટ્રહરદ્વાર આગળનાં ગંગા-તીર્થ એ ચિતોડ: ત્યાં ગંગાજીએ ગિરિમાળ છોડી, ત્યાં ગંગાજી ધરતીના સપાટ પ્રદેશમાં ઉતર્યાં.

શિવરાજ મહારાજની કુલગંગાના મૂળવતનનાં તીર્થક્ષેત્ર એમ અમારા ગુજરાત દેશમાં.

મહારાષ્ટ્રીઓ ! ગુજરાતના પ્રતિનિધિતરીકે ગુજરાતીતરીકે હું આજના ઉત્સવમાં સાચ્યેજ ગૌરવ લઉં છું.

(૨)

ખીનું: શિવરાજ મહારાજને કોણે કોણે ઘડ્યા ?

આપ તો જાણોજ છો એ કાળિદાસ કહે છે,

જગત: પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ

જગતમાત્રના પિતરૌ, પાર્વતી ને શંકર ભગવાનસમાં, સૌ-સૌનાં માતપિતા.

તે તેમને હોય સૌના જીવનની પ્રથમ વંદના.

શ્રુતિ ભગવતી ઉચ્ચારે છે કે, માતૃદેવો મઘ, પિતૃદેવો મઘ

શિવરાજ મહારાજનાંયે પ્રથમ ગુરુઓ એમનાં માતપિતા,

શાહજી ને જીમખાઈ.

સિંહાદ્રિની શિલાસમા શાહજી હતા. વજ્રના વીર, મહારાષ્ટ્રના આત્મણીવંશના ઇસ્લામી નરેશોના સરદાર; પણ ગૌરવવંતા, સ્વમાનવંતા, ટેકીલા રજપૂતસમા કરડા, એ સમશેરિયા હતા.

દેવગિરિના જદવવંશની, ને એમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ચંદુકુળની જીમખાઈ હતાં વેલડી.

એ માતાપિતાએ શિવરાજને સરખ્યા.

પિતાએ પુત્રરૂપે પુનર્જન્મ લીધો, માતાએ હૈયાનાં હીર પાઈ ઉછેર્યો, ને ભર્યોવનમાંયે આલવત શિખામણો દીધી.

પુત્રનો રાજ્યાભિષેક નિરખી, જીવનની પરમ કૃતકૃત્યતા પામી, યતિકંચિત્ જીવનધર્મ અવશેષ નથી રહ્યો માની, જીવનચક્ષત્રી બળે પૂર્ણહૃતિની આરતી ઉતારી, જગતભરમાં ડંકો ગળવી, જીભાષ્ટ મોક્ષમાર્ગે સંચર્યાં.

એ માતાએ તો જીવનમાં જંદગીનો મોક્ષ સાધ્યો. એ માતાએ મનના પરમ મનોરથ ધરતી-ખોળે પૂરા કીધા.

(૩)

શિવરાજ મહારાજના ત્રીજા ગુરુ એમના ધર્મપિતા શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી.

જંદગીનો પાયો ધર્મ છે, રાજ્યનો પાયો ધર્મ છે, સારા સંસારનો પાયો ધર્મ છે: એ સનાતન આર્યભાવના.

શિવરાજ મહારાજમાં એ આર્યત્વ સિંચનાર ને મહારાવનાર શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી.

ગ્રાન્ટ ડે કહે છે તેમ શિવરાજ મહારાજ જન્મે હતા સિંહાદ્રિના વાઘ ! સ્થૂલદ્રષ્ટ ગ્રાન્ટ ડે એયું નથી. તે એજ કે, એ વાઘના આર્યવીર સરજ્યા હતા શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ.

શિવરાજ મહારાજ હતા ગાંડીવધન્વા અર્જુન: એમને નિષ્કામ ધર્મ સહ્યોધ્યો શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ. શિવરાજ મહારાજના જીવનમાં ગીતાજીના યુગયુગજૂના જગતસંદેશ ઉતાર્યો શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ.

શિવરાજના રણધ્વજ ઉપર લગવો ઝુંડો આરોપ્યો શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ.

ગ્રાન્ટ ડે નથી પૂરા ઓળખ્યા રામદાસ સ્વામીને કે રામદાસ સ્વામીના નિષ્કામ સહ્યોધને. રામદાસ સ્વામીને, એમની ચીંદડીને ગ્રાન્ટ ડે પૂરાં પારખ્યાં-પિછાન્યાં હોત તો, લખ્યું છે તે કદાચ ન લખત કે, 'શિવરાજ એટલે સિંહાદ્રિનો વાઘ; 'શિવરાજ એટલે સિંહાદ્રિનો લૂંટારો.'

સિંહાદ્રિમાં તો સિંહ પાકતા અને શિવરાજ એટલે સિંહાદ્રિનો ગાંડીવધન્વા. ને શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી એટલે એ અર્જુનના શ્રીકૃષ્ણદેવ.

શિવરાજના સંગ્રામોને યજ્ઞસ્વરૂપ કીધા, શિવરાજના રણધ્વજને ધર્મધ્વજ કીધો શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ.

શ્રી રામદાસ સ્વામી શિવરાજના ધર્મપિતા ને ત્રીજા ધડનાર.

(૪)

ને શિવરાજને ચોથા ધડનાર તુળબુરનાં ત્રિભુવનેશ્વરી મહાશક્તિ જગદંબા તુળબલવાની. એમણે શિવરાજને સમશેર દીધી.

દંડકારણ્યમાં પ્રવેશતાં રામચંદ્રજીને અગસ્ત્યઋષિએ બ્રહ્માસ્ત્ર દીધું હતું.

શિવરાજ મહારાજને એમ તુળબલવાનીએ દીધી સમશેર. શિવરાજ મહારાજની સ્વરાજ્ય-સદ્ધિની એ મહાશક્તિ, હિંદુપતની પુન: સ્થાપનાની એ મહાદેવી, શ્રી શિવરાજ મહારાજની સમશેર ભવાની.

એ આર શિવરાજ મહારાજનાં સર્જનહારાંઓ.

(૫)

શિવરાજ મહારાજના જીવનમાંથી મારી આંખ આગળ તો આજ પ્રસંગ તરવરી રહે છે.

કોઇની આંખે તોરણા લીધો એ પ્રસંગ તરવરતો હશે; કોઇની આંખે સિંહગઢ જીત્યો એ તરવરતો હશે; ગઢ આલા, પણ સિંહ ગેલા; કોઇની આંખે આત્રાનો દરબાર, તો કોઇની આંખે રાયગઢનો રાજ્યાભિષેક તરવરતો હશે.

મારી એ આંખો સમક્ષ એ પ્રસંગો આજ તરવરે છે.

એક તો રામદાસ સ્વામીને રાજ્યસમર્પણ.

ઇતિહાસને ચોપડે કંઈ કંઈ દાન નોંધાયાં છે: પણ આ સમર્પણની જોડ જડવી દુર્લભ છે.

એ તો હતાં જીવનસિદ્ધિનાં પરમ સમર્પણ. જંદગીભરનાં સાધનસિદ્ધિનાં એ હતાં મહાદાન.

એ અવસરે તો શિવરાજ મહારાજ જીવનનાં પરાક્રમ, જીવનનાં મહાશ્રમ, જીવનનાં સકલ

રણસંગ્રામ, જીવનની સર્વેયે મહાશક્તિઓ, જીવનસર્વસ્વ ગુરુદેવને સમર્પતા હતા.

ઓ આર્યજનતા! શિવરાજ મહારાજ શ્રીસમર્થ સ્વામીને શું સમર્પતા હતા? સકલ જીવનધન, પરમ આત્મભંડાર ગુરુચરણારવિન્દે ત્યારે તે ધ્વજતા હતા.

એ જીવનસર્વસ્વનાં મહાદાન આંખે આજ તરવરે છે.

(૬)

ને ખીજે પ્રસંગ: એ આળંદીની પર્ણકુટિ, એ તુકારામની સુદામાજીના જેવી જુ'પડી. સુદામાજીને ત્યાં ગળે કૃષ્ણદેવ પધાર્યા હોય ને!

પૂનાને શણગારવાની ભાવના શિવરાજને જન્મી. 'પૂનાને સંસ્કૃતિનું તીર્થ કરું; પૂના માં થાય મહાશક્તિઓનું ધામ; મહારાષ્ટ્રની રાજધાની બને; મહારાષ્ટ્રના પરમ આત્મભંડારની અલકાપુરી.' શિવરાજ મહારાજને એ સંસ્કારભાવના જન્મી.

અષ્ટપ્રધાનમંડળીને પાઠવી આળંદી. એ કવિવરને, એ ભક્તરાજને જઈ વિનવે મારા પુણ્યપત્રનમાં આવીને વસવા.

અષ્ટપ્રધાનમંડળી આળંદી સંચરી. પ્રણિપાતો કરી રાજસંદેશ લાખ્યો કે, 'મહારાજ વિનવે છે, પુણ્યપત્રન પધારો.'

એ સુદામાએ કહ્યું કે 'દારિકાના વૈલવધામમાં-દારિકાની રાજમંત્રણાઓમાં અમારાં કામ નહિ. મહારાજને આ એક અલંગ આપજો ને કહેજો કે જીવનાં જતન કરે છે એવાં ધર્મનાં જતન કરે.'

એથી શું મહારાજને માહું લાગ્યું કે એ સુદામાએ કૃષ્ણદેવનાં રાજઆમંત્રણનાં અપમાન કીધાં? નહિજ. શિવરાજ મહારાજ દેવમાટીના ઘડેલા મહાપુરુષ હતા.કવિજનના સુદામામંદિરિયે પોતે સંચર્યા: 'ભક્તરાજ! પધારો મારે પુણ્યપત્રને. કવિવર! આવો ને શાભાવો મારી રાજસમૃદ્ધિને.'

ભક્તરાજે મહારાજનેયે નકાર્યા, કવિવરે રાજવૈલવનીયે ના પાડી. 'રાજ! માણ તારા રાજવૈલવને ને ખેલ તારાં સંસાર કુરુક્ષેત્ર. ગળવજો જીવથીયે અદકરો એક તારા સ્વધર્મને.'

આજેયે શિવાજી મહારાજને પગલે પગલે પુણ્યપત્રનથી આળંદી પાલખી પરવરે છે એ ભક્તજનની વંદનાએ, એ કવિવરના અભિનંદનાર્યે.

ને ત્રાતાજો હો! ત્રણ ત્રણ સદ્દીઓથી-આજ ત્રીજી સદ્દી પૂરી થાય છે, એથી સદ્દીનું પ્રભાત ઉગે છે-ભારતવર્ષ કેને પૂજે છે? એ દેહધારી શિવરાજની વ્યક્તિને? કે સંગ્રામજયિતી એ શિવરાજની સમશેરને?

ના, ના: એ દેહધારીને એ ભારતજનતા પૂજતી નથી આજ; એ સંગ્રામ સોહાવતી વિજય-વરશાહિતી સમશેરનેયે આરાધતી નથી આજ.

ભારતજનતા એ વીર હૈયામાંની ભાવનાને વંદન વંદે છે.

(૭)

સજ્જનો! શિવરાજને ઓળખો છો? શિવરાજ એટલે કોણ?

શિવરાજ મહારાજ એટલે ધી ઍસ્ટ હિંદુ સી-સ પૃથ્વીરાજ ઔઠાન! છેલ્લી સાત સાત સદ્દી-ઓમાંનો હિંદુપતનો રાજમુગટ, હિંદુત્વનું રાજતિલક.

૧૧૯૩ માં પૃથ્વીરાય ઔઠાણ પડ્યો; દિલ્હી પડી; સાથે હિંદુપત પડી. હિંદુ પાદશાહત આથમી.

શિવરાજ મહારાજને હિંદુ પાદશાહતની પુન: સ્થાપનાનું સ્વપ્ન સાંપડ્યું: 'દિલ્હી જતું; ભારતના એ સનાતન સિંહાસને હિંદુપતની પુન: સ્થાપના કરું.'

હૈયાની ઝાળ સમી એ મહાભાવના શિવરાજ મહારાજ ન સાધી શક્યા. એમના પૌત્રના મંત્રીકુલદીપકે, એક ક્ષણભરના લીંછુઉછાળ રાજપદની પેડે, ઘડીક દિલ્હી જતી; ઘડીક એ પાંડવ-જૂના કિલ્લાઓને કાંગે ભગવો ઝુંડો ફરકાવ્યો; ઘડીક ભારતવર્ષને સનાતન સિંહાસને હિંદુપતની પુન: સ્થાપના કીધી; ઘડીક શિવરાજ મહારાજનું સ્વપ્ન સાચ્યું પાડ્યું.

વિધિના આંક અવળા હશે. એ બધું સ્વપ્નવત ક્ષણજીવી નિવડ્યું.

ભારતનું હિંદુત્વ એના હૈયામાંના અણુતત્ત્વો હતાશને આજ પૂજે છે: શિવરાજ મહારાજની સ્તોત્રાભાવનાને પૂજે છે.

એના રોમેરોમ ઉચ્ચરતા હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપનાઃ એના છિદ્રછિદ્રમાંથી નિર્જરેતો હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપનાનો મહામંત્ર.

ભારતનું હિંદુત્વ આજ પૂજે છે છેલ્લી સાતસાત સદીઓના એ હિંદુકુલતિલકને.

મેવાડનો રાણો પ્રતાપ, પંજાબકેસરી રાજ રણજિતસિંહ, વેદટંકારકારી બ્રહ્મચર્યાબિરદયશસ્ત્રી મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીઃ એ ત્રણ એવીજ મહાભાવનાના વારસો, એવીજ મહા-પ્રેરણાના પ્રેરિતો.

પણ શિવરાજ મહારાજ તો હિંદુપતની એ મહાત્રિપુટિનાયે મુગટમણિ.

રાણા પ્રતાપની 'નંગેટીવ' ભાવના હતી, 'ન નમું.' રાણા પ્રતાપની પ્રતિજ્ઞા હતી 'મેવાડ મુગલોને નહિ જાય.' મહારાણા પ્રતાપને પૌઝીટીવ કંસ્ટ્રકટીવ મહાભાવના ન હતી કે, 'દિલ્હીને જીતું, દિલ્હીને તખ્તે હિંદુપતને સ્થાપું', ભારતવર્ષમાં હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપના કરું.'

પંજાબકેસરી રણજીત, શીખોનો સિંહ, ગુરુઓનો વીર, એ તો પંજાબકેસરીજ રહ્યો, ભારતકેસરી ન થયો. એને એ ભાવ નહોતા જાગ્યા કે પંજાબકેસરી ખીલી ભારતકેસરી થાઉં.

ને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી? સ્વામીજીને સ્વપ્નાં પડ્યાં હતાં આર્ય-સંસ્કૃતિને પુનર્જન્મ-અવતારવાનાં. ભારતનું સનાતનત્વ, ભારતની સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કારિતા, ભારતની વેદબ્રાહ્મીન સંસ્કૃતિ, ભારતનું કાળજૂતું આર્યત્વ આંગણે આંગણે રોળવાનાં એ સંન્યાસીને પડ્યાંતાં સ્વપ્નાં.

જગતમાં આર્યત્વ અમર છે; ને સાચ્યાં પડશે અધ્યાત્મખૂંડે સ્વામીનાં એ સ્વપ્નાં, ક્યારેક ને પૃથ્વીભરમાં.

પણ આજ તો સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી એટલે શિવરાજવિહોણા શ્રીરામદાસ સ્વામી. ૧૯ મી સદીમાં મહર્ષિ દયાનંદજીને શિવરાજ મહારાજ ન સાંપડ્યા. પોતે શ્રીસમર્થના સમો-વડિયા ખરાઃ એમને ન લાધ્યા શિવરાજ મહારાજ.

ઇતિહાસની સારવણી સારવતાંયે એમ શિવરાજ મહારાજ એટલે છેલ્લી સાત સાત સદીઓના હિંદુત્વના મંદિરના ધર્મધ્વજ.

જનતા આજ એમના હિંદુત્વને પૂજે છે, એમની એ મહાભાવનાને પૂજે છે.

શિવરાજ મહારાજનો સારોયે જીવનસમારંભ હતો હિંદુત્વનો મહાયજ્ઞ, ને એ મહાયજ્ઞની વેદીના હુતાશની કાળીકરાળી જીલ્લાઓ ઉચ્ચારતી ને રટતી ને ફડફડતી હતી એકજ મહામંત્રઃ હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપના, હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપના.

આજ એ યજ્ઞભસ્મને ભારતનું હિંદુત્વ લલાટે આંકે છે, ભાગ્યદેશે ચડાવે છે, આત્મ-વંદના વંદે છે.

એ હૈયાના હુતાશને અભિવંદવા આ સમારંભે આજ એકઠો મળ્યો છે.

આપ સૌની સંગાથે મારી યે શિરસા વંદના છે, આત્મ દાળીને અભિવંદના છે એ ભારતવીરના હૈયાના હુતાશને, એ ધર્મધ્વજની મહાભાવનાને, સત્તરમા સૈકાના એ હિંદુ-પતના ગાંડીવધન્વાને.

હિંદુવટનો રક્ષણહાર

(લેખકઃ-સાધુ વાસવાણી-‘સૌરાષ્ટ્ર’ તા. ૩૦-૪-૨૭ માંથી સાભાર ઉઠત)

દક્ષિણના કુંગરાઓમાં જાણે આજે એકલા અટુલા ભટકતા દેખાતા એ પુરુષવરનું-શિવાજી મહારાજનું-પ્રાતઃસ્મરણીય નામ સ્મરણે ચડતાં, ઇંગ્લાંડના એ કૉંગ્રેસ અને ઇટાલીના એ ગેરીબાંદી, અમેરિકાના એ અબ્રહમ લીંકન અને હંગેરીના એ ડીકની મૂર્તિઓ આંખ સામે ખડી થાય છે. ત્રણસો વર્ષ પહેલાં, મહારાષ્ટ્રમાં સ્વાધીનતાનો ભગવો ઝંડો ફરકતો કરનૌર એ રાષ્ટ્ર-વીર નરસિંહની રોમાંચકારી જીવનલીલા અંતર-ચક્ષુથી નીરખતાં, ધડીભર એમજ મનમાં વસી જાય છે કે આજે યે, તેના જીવન-સાથી ઘોડા ઉપર પગાણેસો એ પુરુષ, પૂનાના રાજમાર્ગ ઉપર એકાકી ઉભો ઉભો, શીરંગીઓનું પ્રખલ સામ્રાજ્ય અને હિંદીઓની એટલીજ નિરાધાર.

નિર્બળતાને લાલ આંખે જોતો જોતો, તેના મરાઠા સરદારોને પકડારી રહ્યો છે કે, ‘અય મદોં, ફરી એકવાર સંઘબળ જમાવો અને સમરાંગણની વાટ લ્યો !’ આટલું પ્રેરણાદાયી, આટલું પ્રતાપી જીવન હિંદના ઇતિહાસમાં બીજા કયા નરનું છે ?

એ વિભૂતિ એક મહારાષ્ટ્રનીજ દૌલત નથી; પણ તે સમસ્ત હિંદુસ્થાનની અને સકલ માનવ-જાતની સમૃદ્ધિ છે. એ નરશાહૂલ એક મરાઠા કોમનીજ નહિ, એક હિંદુજાતિનીજ નહિ, પણ દુનિયાના પડ ઉપર જ્યાં જ્યાં સ્વાધીનતાના પૂગરી અને શરવીરતાના ભક્તો વાસ કરતા હોય, જ્યાં જ્યાં સ્વાર્થત્યાગનો મહિમા મનાતો હોય—ત્યાં ત્યાંની તમામ પ્રજાઓની એ મિલકત છે.

*

*

*

*

*

અને છતાં, ક્રૉમ્વેલ અને ગેરીઆદીની ગુણુ-ગાથાઓ અજબ ભક્તિભાવપૂર્વક ગાનારા એના એ અંગ્રેજ ઇતિહાસકોએ આ પુરુષને કેવો કદૂષો ચિતર્યો છે ? એક અંગ્રેજે, એ અનન્ય દેશભક્તને અને સમરવીરને લૂંટારાઓનો સરદાર આલેખ્યો છે, ત્યારે બીજાએ તેને રખકુ મવાલી માન્યો છે, અને ત્રીજાએ ‘કુંગરનો ઉંદર’ કહ્યો છે; અને એ આપણાં બાળકો, આપણી શાળાઓમાં, આપણા દેશના ઇતિહાસતરીકે લખે છે !

શિવાજીનો અવતાર થયો, ત્યારે ભારતવર્ષની અતિકરુણ દુર્દશા હતી. ઇસ્લામની ઉજ્જવલ પ્રણાલીઓ ભૂંસાવા માંડી હતી. મોગલોના અંતિમ દિવસોમાં, પ્રજા અરાજકતાના અને અસ્તવ્યસ્તતાના ત્રાસ નીચે, જુદમજલંગીરી અને કરવેરાની અતિશયતાના ભારણ નીચે પીલાતી હતી. મુસ્લીમ ખલીફાઓની સાદગી અને પવિત્ર જીવનની પરંપરા તૂટી હતી અને ઇસ્લામનાં અનિયંત્રિત બળો હિંદુ શિષ્ટપદના સર્વોત્તમ નમુનાઓને પચગંબરને નામે જમીનદોસ્ત કરવામાં મચ્યાં હતાં. એ વખતે શિવાજી અને તેનું મરણીયું મરાઠી કટક દક્ષિણની ક્ષિતિજ ઉપર દેખાયું. એ વખતે શિવાજીએ તેના અનુપમ બાહુબળથી, હિંદુત્વની અને હિંદદેશની રક્ષા કરી અને ‘રક્ષણહાર’નો ગૌરવપ્રદ ખિતાબ તેના નામ સાથે જોડાયો.

હિંદુઓ તેને હિંદુવટના રક્ષણહારતરીકે પિછાની ગૌરવ લે છે અને એ પણ સાચુંજ છે. તેણે મુસ્લીમ આક્રમણકારીઓ સામે તેના સૈનિકોની કિલ્લેબંદી રચી, મહારાષ્ટ્રની રક્ષા કરી એ નિર્વિવાદ છે; પણ શિવાજી મહારાજની પૂજા તો એક હિંદુતરીકે કરતાં એક હિંદીતરીકે થવી ઘટે છે. આજે જો જૂનાં મરાઠી દક્ષતરોમાંથી એ શિવાજીએ તેના સિપાઈઓને સંબોધેલાં ફરમાન નીકળે છે કે, ‘મુસ્લીમોના હિંદુમંદિરના હલ્લા વખતે સામે થજો, પણ કદી મુસ્લીમ ફરીર કે મુસ્લીમ મસ્જદ ઉપર હાથ ઉગામશો નહિ.’ શિવાજીની રજેરગમાં હિંદુ સંસ્કૃતિનાં અમૃત વહેલાં હતાં; એટલેજ તેની દૃષ્ટિ રાષ્ટ્રવિધાતાની હતી.

અને આ મહાનુભાવના હૃદયમાં કેવા કેવા ઉદાત્ત ગુણોનું સંમિશ્રન થયું હતું ? કદાચ એજ શક્તિ તેના બધા વિજયોની અને તેની જ્વલંત જીવનલીલાની વિધાત્રી છે. એ ઉદાત્ત ગુણોનાં અનેક દૃષ્ટાંતો મશહૂર છે; પણ એ માહેના એ શિરોમણિ પ્રસંગો નોંધવા જેવા છે.

*

*

*

*

શિવાજીએ કલ્યાણનો કિલ્લો સર કર્યો. કલ્યાણનાં મુસ્લીમ કુટુંબો શિવાજીના સૈન્યની સત્તા નીચે આવ્યાં. એક સૈન્ય-નાયકે શિવાજી મહારાજને ખુશ કરવા, તેની અદ્વ્ય મતિ મુજબ, કલ્યાણના પરાસ્ત થયેલા સરદારની પુત્રીને પકડી, શિવાજીને ભેટ ધરી. એ મુસ્લીમબાળા અત્યંત રૂપવતી હતી. શિવાજીએ તેનાપ્રત્યે એક પવિત્ર નજર નાખી, તેને બહેનના વહાલભર્યા સંબોધને બોલાવી, પોતાની માતા પાસે દીકરીતરીકેનું લાલન-પાલન પામવા મોકલી દીધી. પછી બીજે દિવસે પોતાના સિપાઈઓનો અને સરદારોનો દરબાર ભર્યો. તે બાળાને દરબારમાં બોલાવી. આખી સભા સ્તબ્ધ બની ગઈ. બાળાને ઢળેલે નેત્રે સભામાં પ્રવેશ કરતી જોઈ, શિવાજી તેના માનમાં ઉભા થયા, અને સૌથી ઉંચેઈ આસન એ યુવતીને આપ્યું.

‘આ મુસ્લીમ બાળા મારી ધર્મ-ભગિની છે. મારી માતાએ માઈ પારણું ઝુલાવતાં હાલરડાં ગાયેલાં કે રાવણ મહાન હતો, પણ તેણે સીતાપ્રત્યે કુદૃષ્ટિ કરી અને તેનો નાશ થયો. માતાનું એ વચન મારે મારે શાસ્ત્રાચાર છે.’ શિવાજીએ એની ધર્મ-બહેનને પહેરામણી કરી, અને પછી

તેના પિતા પાસે સહિસલામત પહોંચાડી. શિવાજીને ખુશ કરવા આ અપકૃત્ય આચરનાર પેલો સૈન્ય-નાયક આખી સભાના ફિટકારનો માર્યો બાણે ત્યાં ને ત્યાં જમીનમાંજ સમાધ ગયો !

* * * * *
જેવું શિવાજીનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ હતું, તેવીજ ઉચ્ચતમ ધર્મમયતા અને નિરપૃહતા તેના જીવનમાં છલોછલ ભરી હતી.

મહારાષ્ટ્રના નવજન્મમાં અપ્રકટ છતાંયે અત્યંત જખ્ખર હિસ્સો આપનાર, ભગવા ઝુંડાના સંસ્થાપક સ્વામી રામદાસ શિવાજીના ગુરુ હતા. શિવાજીએ તેની જીવનદીક્ષા આ ગુરુને ચરણે લીધેલી. એ જીવનદીક્ષાને પ્રતાપે શિવાજીના ભાગમાં મહાન મરાઠા સામ્રાજ્યનું વિધાન કરવાનું સાંપડ્યું. મોગલસમ્રાટ જેને નામે કાંપી ઉઠે, એવા એક બલિષ્ઠ હિંદુસમ્રાટતરીકે સારા દેશમાં તેની ગણના થવા માંડી હતી. શિવાજીના જીવન ઉપર કીર્તિનો કળશ ચઢી ચૂક્યો હતો. ગૌ-બ્રાહ્મણપ્રતિપાલ શિવાજી મહારાજના નામની છડી મહારાષ્ટ્રમાં ઠેકાણે ઠેકાણે પોકારાતી હતી.

એ સમયમાં એક દિવસ શિવાજી, સમ્રાટને શોભે એવા રસાલા સાથે સતારા ગયા. ત્યાં તેના ગુરુજી વસે છે એવા તેને સમાચાર મળ્યા અને અચાનક તેના ગુરુદેવને પાસેના આંગણમાં ભિક્ષાપાત્ર ઢાળને 'મૈયા ભિક્ષા દે' નો અવાજ દેતા જોયા. શિવાજી ગઈગદિત થઇ ગયા. તેની આંખો સજળ બની. શિવાજી દોડ્યા. રામદાસજીના ચરણમાં કોટી પડ્યા.

'પ્રભુ મારું આંગણું પાવન કરો' અતિશય નમ્રભાવથી શિવાજીએ પ્રાર્થના કરી. ગુરુ રામદાસ શિવાજીની સાથે ચાલ્યા. શિવાજીએ ગુરુદેવનું પોતાના આંગણમાં સ્વાગત કરતાં એક કાગળ તેમના ભિક્ષાપાત્રમાં મૂક્યો.

'આ શું છે ? હું ભૂખ્યો છું. મારે તો ભિક્ષા જોઈએ છે, અને તું તો કાગળનો ટુકડો આપે છે !' ગુરુદેવ બોલ્યા.

ગુરુજીએ કાગળ ઉપાડ્યો, ઉંઘો-અવળો ફેરવ્યો. તેમાં શિવાજીએ લખ્યું હતું કે:-'હું આપને નમ્ર સેવક છું. આ સામ્રાજ્ય આપને અર્પણ છે.'

રામદાસજી ખડખડાટ હસ્યા: 'ત્યારે હવે તું શું કરીશ ?'

'આપની સેવા.'

'તારાથી આ ભગવાં અને ભિક્ષાપાત્ર ધારણ થઇ શકશે ?'

'આપની કૃપાથી થશે.' શિવાજીએ નમ્રભાવે નમસ્કાર કર્યા.

શિવાજીએ ભગવી કંથા પહેરી અને હાથમાં સંન્યાસીનું કમંડળ ઉપાડ્યું. મરાઠાસામ્રાજ્યને સ્થાપક ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવા તૈયાર થયો. રામદાસ અત્યંત પ્રસન્ન થઇને શિવાજીને જોઈ રહ્યા.

'બેટા ! તને આ ન શોભે. તું તો ક્ષત્રિય છે. તારો ધર્મ રાજ્ય કરવાનો છે. લે, આ રાજ-મુકુટ પહેરી લે.'

'જી, મેં રાજ્ય આપને અર્પણ કર્યું છે. હવે હું આપનો સેવક છું.'

'દીક, લે તો હું તને આજ્ઞા કરું છું કે રાજ્યતરીકે નહિ, પણ ધર્મના સેવકતરીકે આ રાજ્યનો વહિવટ કરજો.' શિવાજીએ ફરીવાર મસ્તક નમાવ્યું.

અને ધર્મના સેવકતરીકે-ભગવા ઝુંડાના રક્ષકતરીકે-શિવાજીએ કેવો ઉજ્જવળ કારભાર ચલાવ્યો તેનો સાક્ષી ઇતિહાસ છે.

હિંદુવટને હાકલ !

(‘સૌરાષ્ટ્ર’ ના તા. ૨૩-૪-૨૭ ના અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

‘હિંદુ સંગઠન એટલે હિંદુ નામ ધરાવતા આ આર્યભૂમિના એક એક પુત્રને હિંદુત્વના ભગવા ઝુંડા નીચે ખડો કરવો તે. હિંદુ સંગઠન એટલે ગમે તે પંથ કે શીરકાનું તિલક કરતા પણ દિલમાં હિંદુત્વનું ઉજ્જવળ અભિમાન સંધરતા બાવીસ કરોડ આર્યોને હિંદુત્વની દુહાધ સ્વીકારતા કરવા તે. આવી આત્મસંરક્ષક પ્રવૃત્તિને જો કોઈ આક્રમણ કહેતું હોય તો હું કહું છું કે, અમે આક્રમણકારી છીએ.

‘કેટલાક શુભેચ્છકો કહે છે કે, સંગઠનની હલચલ દિવસે દિવસે અસહિષ્ણુ બનતી જાય છે. એ બિરાદરોને મારો પ્રશ્ન છે કે, તમે સહિષ્ણુતા કેને કહો છો? જો સહિષ્ણુતા એટલે નીચી મુંડીએ દલ્લો સહી લેવો એમ હોય, જો સહિષ્ણુતા એટલે તમારું જીવન હણી નાખવાને પ્રવૃત્ત થયેલાં બળો સામે પણ તમારે ચૂપ રહેવું એમ અર્થ થતો હોય, તો હું કહું છું કે, હિંદુ હવે એ સહિષ્ણુતામાં નથી માનતો. એ સહિષ્ણુતા નથી. એ આત્મ-સંહાર છે. કોઈ કોમ આત્મ-સંહારમાં નજ માની શકે.

‘હિંદુઓને હું એટલુંજ કહેવા માગું છું કે, તમને આ પૃથ્વી ઉપરથી સાફ કરી નાખવા જખ્ખર પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. એ આક્રમણકારી પ્રવૃત્તિની હાજરીમાં તમે નિષ્ક્રિય રહેશો એ નહિ ચાલે. હિંદુની આજની લાચાર દશા એ તેની નિષ્ક્રિયતાનુંજ પરિણામ છે. કોઈ ન માનજો કે, હિંદુધર્મ અપમાનો બરદાસ્ત કરી લેવા સૂચવે છે. હિંદુઓ! વસ્તુસ્થિતિને ઓળખો અને તેનો મહાનગીપૂર્વક સામનો કરો.

‘દુનિયાની કોઈ પણ પ્રજા જેને માટે મગર જની શકે એવા તમારા વિશિષ્ટ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ ઉપર આજે આક્રમક ઝડપી રહી છે. કાં તો તમે તમારા મનુષ્યત્વની ઘોષણા કરો અને આક્રમક ટાળી નાખો; અને કાં તો તમારી ગરબી સંસ્કૃતિને અને તમારા પ્યારા ધર્મને બીરુતા-પૂર્વક નાશ પામવા છો. હિંદુઓની જો આજની મનોદશા નહિ બદલાય તો હિંદુ કોમ અને હિંદુ-ધર્મ તથા હિંદુસંસ્કૃતિનો આ પૃથ્વી ઉપરથી લોપ થશે.....હું દુનિયાના દેશ દેશમાં ભટક્યો છું અને મેં તમામ પ્રજાઓના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનું અવલોકન કર્યું છે. એ બધા પછી, હું પ્રમાણિક-પણે માનું છું કે, હિંદુસંસ્કૃતિ અને હિંદુ જીવનની ક્યાંય જોડી મળે તેમ નથી. મને શ્રદ્ધા છે કે, એક દિવસ આખું જગત આ હિંદુસંસ્કૃતિની ઉપાસના માંડશે; પણ એ શુભ દિવસ ઉમે ત્યાંસુધી, હિંદુઓ! તમે તમારી સંસ્કૃતિને જીવતી રાખી શકશો?’

(લાલા લજપતરાયના લાખણમાંથી)

છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ

(‘સૌરાષ્ટ્ર’ ના તા. ૩૦-૪-૨૭ ના અંકમાંથી સાલાર ઉદ્ધૃત)

‘હિંદવી સ્વરાજ્ય’ નો સ્વપ્નદ્રષ્ટા

પૂનાની પશ્ચિમે, અરબી સમુદ્રને બરાબર સમાંતરે પશ્ચિમ ઘાટને નામે ઓળખાતી આશરે ૯૦ માઈલ લાંબી અને ૧૨ થી ૨૪ માઈલ પહોળી ડુંગરાઓની એક લાંબી હાર દોડી જાય છે. એ ડુંગરાઓની કુદરતી રીતેજ એવી ગોઠવણ થયેલી છે કે આસપાસનો માવળ દેશ એક અલેક્ષ કિલ્લેબંદી બની જાય છે. આજથી બરાબર ૨૮૨ વર્ષ પહેલાં, ઉતાળાની એક સાંજે, અઢાર વર્ષનો એક જુવાન ઘોડેસ્વાર, પશ્ચિમ ઘાટની એ ડુંગરમાળ ઉપર પોતાનો પાણીપંથો ઘોડો દોડાવ્યે જતો, આથમતા સૂરના ઘેરા લાલ રંગનાં કિરણોથી રંગાઈ ધડીલર આકર્ષક બનતો આસપાસનો તળેટીનો મુલક અતિ ઝીણી નજરે જોઈ રહ્યો હતો. એ સૂક્ષ્માવલોકનની સાથે સાથે, તેના મનમાં એ બધું ધીમે ધીમે સર કરવાની સ્પષ્ટ યોજના ઘડાયે જતી હતી. ઠીંગણા બાંધાનો, બાંધી દડીનો, પશ્ચિમઘાટની વેરાન પહાડી જમીનના રંગ જેવા વર્ણનો, માથે પટકું બાંધેલો અને કેડે લાંબી સીધી તલવાર ધારતો, કોઈ અસામાન્ય તેજથી ચમકતી ઉંડી

આંખોવાળો એ જીવાન, એ ધડીએ, તેની કદપનાની પાંખોને છૂટી મૂકી દઇ, અનેક મનોરથો ધડતો હતો; અને સાથે સાથે તલવાર ઉપર હાથ નાખી, તે મનોરથોને સિદ્ધ કરવાનો નિરધાર રચતો હતો. યૂરોપના ઇતિહાસમાં અમર બની ગયેલા સ્પાર્ટાની આખેડુ પ્રતિકૃતિસમાં મહારાષ્ટ્રના આ પ્રદેશમાં ઉભો ઉભો તે, મોગલોના પાટનગર આગ્રા ઉપર હલ્લો કરી ‘હિંદવી સ્વરાજ્ય’નો ઝુંડો ફરકાવવાનાં અને આખા ભારતવર્ષ ઉપર પોતાની આજીવ વર્તાવવાનાં સ્વપ્નો જોતો હતો. ભારતવર્ષની માટીમાંથી પકેલા અને ભારતવર્ષના અન્નજળથી પોષાયેલા ભારતવર્ષના પુત્રોનું ફરીવાર સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના જીવનકર્તવ્યનો જાણે તેને સાદ સંભળાતો હતો....એવાં સ્વપ્નોઓ જોનાર અને એવા મનોરથો ધડનાર અદાર વર્ષના એ જીવાને-એ શિવાજી મહારાજે, એ સ્વપ્નો અને મનોરથોની સિદ્ધિ પાછળ આખી જીંદગી કુરબાન કરી દીધી. નેપોલિયનના અપૂર્વ યુદ્ધકૌશલથી અને ગેરીઆદીના અદ્વિતીય સ્વદેશપ્રેમથી, લોહીના પરમાણુએ પરમાણુમાં હિંદુત્વનું અભિમાન અનુલવતા એ યોદ્ધા-રાજપુરુષે તેનું સ્વરાજ્યનું સ્વપ્ન સાચું કર્યું અને ભારતીય ઇતિહાસનો આખો કમ બદલી નાખ્યો. સમસ્ત ભારતવર્ષ આ ૩૭ મે ને દિવસે એ પ્રજેદારક પુરુષવરની ૩૦૧ મી જન્મજયંતિ ઉજવે છે.

શિવનેરના કિલ્લામાં જન્મ

શિવાજીનો જન્મ ૧૬૨૭ ના મે માસની ૩૭ તારીખે શિવનેરના કિલ્લામાં થયો. એની જન્મદાત્રીનું નામ માતા જીજ્ઞાબાઈ. શિવાજીના જન્મ પહેલાં, જીજ્ઞાબાઈના પિતા લુકજી જધવરાવ અને જીજ્ઞાબાઈના સ્વામી શાહજી વચ્ચે વિખવાદ થતાં, શાહજીએ નાસભાગ માંડેલી અને જધવરાવ પાછળ પડેલો. એ વેળા શાહજીની સાથે ગર્ભવંતાં જીજ્ઞાબાઈ અને નાનો પુત્ર સંભાળી પછી ઘોડેસ્વારી કરી દૂર કરી રહ્યાં હતાં. શિવનેરના કિલ્લા પાસે આવતાં, પ્રસવનો સમય આવી પહોંચ્યો જાણતાં, શાહજીએ જીજ્ઞાબાઈને એક મિત્રના રક્ષણ નીચે ત્યાં રાખ્યાં અને પોતે આગળ દોડ માંડી. શાહજી ઉપડ્યા પછી થોડીજ વારે જધવરાવનું કંટક આવી પહોંચ્યું. જધવરાવના માણસોએ તેને સમજાવ્યો કે, ‘તારી પુત્રી આ કિલ્લામાં એકલી પડી છે. તારે શાહજી સાથે લડાઈ છે, જીજ્ઞાબાઈ સાથે નહિ. જીજ્ઞાબાઈને કોઈ મુસલમાન સતાવશે તો તારી આખી જરો. જીજ્ઞાબાઈને તારે સલામત સ્થળે લઈ જવાંજ નોંધ્યો.’ જધવરાવ જીજ્ઞાબાઈ પાસે ગયો. પોતાની સાથે આવવા આગ્રહ કર્યો; પણ શિવાજીની એ અડગ ટેકલી માતાએ તેના પતિના શત્રુનો આશ્રય ન સ્વીકાર્યો. જીજ્ઞાબાઈએ જધવરાવના ગમે તેવા સુરક્ષિત, સુખદાયી મકાન કરતાં શિવનેરનો અંતરિયાળ અને અરક્ષિત કિલ્લો વધારે પસંદ કર્યો. જીજ્ઞાબાઈ તે ધડીએ તો જધવરાવ સાથે ન ગયાં, પણ તેમણે પછી આખી જીંદગીમાં પણ કદી પિતૃગૃહ સામુંજ નોંધ્યું નહિ. એવી વીર નારીની કુખનું સંતાન તે શિવાજી.

રામાયણ અને મહાભારતનું શિક્ષણ

શિવાજીના જન્મ પછીનો આખો દશકો શાહજીને રખડપાટમાંજ ગાળવો પડ્યો; એટલે જીજ્ઞાબાઈ અને શિવાજીને શિવનેરના કિલ્લામાં એકલાંજ રહેવું પડ્યું. એમ પણ કહેવાય છે કે, જધવરાવ સાથેના કલહને કારણે શાહજીએ જીજ્ઞાબાઈનો પણ ત્યાગ કરેલો, અને તેને શિવનેરમાં રહેવા દઈ, પોતે તુકાબાઈ મોહિતે નામની નવી સ્ત્રી કરેલી. ગમે તેમ, જીજ્ઞાબાઈને પતિની અવગણના પામેલી સ્ત્રીની દશામાં રહેવાની વેળા આવી, એટલે એ પતિવ્રતા નારીએ એક પાસ પોતાનો બધો પ્રેમ નાના શિવાજી ઉપર ઢોળવા માંડ્યો અને બીજી પાસ વૃત્તિઓને અંતરાભિમુખ બનાવી મનને ધર્મમાં પરોવવા માંડ્યું. શિવનેરના એકાંત કિલ્લામાં માતા અને પુત્ર વર્ષોસુધી એકલાં સાથે રહેવાથી બન્ને વચ્ચે અજબ પ્રેમગાંઠ બંધાઈ. શિવાજી જીજ્ઞાબાઈને જગદંબાસ્વરૂપે પૂજવા લાગ્યો. તેની આજ્ઞાઓને અને તેના ઉપદેશને જીવનનું સર્વસ્વ સમજવા લાગ્યો, અને જીજ્ઞાબાઈની આંખો સમક્ષ પણ એક નાનો શિવાજીજ દેખાવા માંડ્યો. તેણે તેને મહાભારત અને રામાયણની કથાઓનું વારંવાર પાન કરાવી, તેનામાં ઉંડા ધર્મસંસ્કાર પાડવા માંડ્યા અને ધર્મના ઉદ્ધારની દીક્ષા આપવા માંડી. જીજ્ઞાબાઈએ શિવાજીની મનઃસૃષ્ટિમાં મહાભારતના વીર યોદ્ધાઓ ખડા કર્યા અને રામાયણના ઉત્તમોત્તમ આચારધર્મની સજ્જ છાપ પાડી દીધી. ભાઈ, બહેન, પિતા કે કોઈ એકલોહીઆ આમજનની સોજતવિનાના, કોઈ સાથીવિનાના, એક માટ-પ્રેમનુંજ પાન કરીને

દિવસો સુખમય બનાવતા આખક શિવાજીમાં, તેને માટે નિર્માણ થયેલા જીવનકાયને અર્થે અનિવાર્ય એવાં અનેક તત્ત્વો ખીલવા માંડ્યાં. શિવનેરના કિલ્લામાં અને આસપાસના ટેકરાઓ ઉપર એકસો ભટકતો આદેક વર્ષનો એ બાળક સ્વાવલંબન અને સ્વાશ્રય શીખતો ગયો, કોઈની મદદવિના ગમે તેવી મુંઝવણમાંથી માર્ગ કાઢવા લાગ્યો, મરાઠાની સ્વભાવગત સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા અને સાદગી-નિખાલસતા તથા નિડરતા-જમાવતો ગયો, માઇલોના માઇલોસુધી અને દિવસોના દિવસોસુધી અવિરત ઘોડેસ્વારી કરી શકે એવું સુદૃઢ શરીર ધડતો ગયો; અને સૌથી વિશેષ, તેના પોતાના મનોરથોને એકદમ આચરણમાં ઉતારવાની અને ગમે તે ભોગે તે સિદ્ધ કરવાની અસામાન્ય સાહસિકતા તેના સ્વભાવ બનતી ગઈ. પુત્રમાં આ ગુણોની ખીલાવટ થતી જોઈ જીજ્ઞાસાના હર્ષનો પાર ન રહેતો. શિવનેરના કિલ્લા ઉપર, શિવાજીના જન્મ પછી શિવાજી અને જીજ્ઞાસાએ જે નવ વર્ષો ગાળ્યાં, તે સમયમાં ભાવી છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનું પ્રારંભિક ઘડતરકાર્ય થયું.

ગુરુદેવ દાદાજી કોંડદેવની છાયામાં

સને ૧૬૩૬ માં જીજ્ઞાસા અને શિવાજી શિવનેરથી પૂના આવ્યાં. શાહજીની આજ્ઞાથી શિવાજીની સંભાળ દાદાજી કોંડદેવ નામના શાહજીની પુત્રાની જગીરના કારભારીને સોંપાઈ. દાદાજી કોંડદેવ કારભારીતરીકે અત્યંત સમર્થ અને મનુષ્યતરીકે ઉજ્જવળ ચારિત્ર્યવાન હતા. તેમની વ્યવહાર વિચાર-સરણીમાં ઉંચી ભાવનાઓને કે સ્વપ્નાઓને સ્થાન નહોતું; પણ સદાચારી અને ધર્મનિષ્ઠ જીવન ગાળવામાં તથા ન્યાયપરાયણતામાં અને સર્વપ્રત્યે સમાન દષ્ટિ રાખવામાં તે એકલા ગણાતા. તેમના શ્રમ તથા શાણપણથી, શાહજીની ઘોડ, ભીમા અને નીરા નદીઓ વચ્ચેની પુનાની જગીર ખૂબજ આખાદ બની અને તેમની ન્યાયપરાયણતાના સંબંધમાં તો કહેવાય છે કે ‘એક વખત દાદાજી તેમની વાડીમાં ફરતા હતા. તેમણે પોતે નિયમ કરેલો કે, એ વાડીમાંથી પાંદડું સરખું તોડનારને સખ્ત નશ્વત થશે. ફરતાં ફરતાં, દાદાજીથી એક ફળ તોડાઈ ગયું. ફળ તોડ્યા પછી તો તરતજ દાદાજીને પોતે કરેલા ગુન્હાનું ભાન થયું; પણ શું થાય ? ગુન્હો થઈ ચૂક્યો હતો. દાદાજીએ તરતજ જે હાથે ફળ તોડ્યું હતું તે હાથ છેદી નાખવા તલવાર કાઢી. માણસોએ ખૂબ સમજાવ્યા, પણ દાદાજીએ પોતાના કાયદા પોતે પાળવાજ જોઈએ એવો દૃઢ આગ્રહ ધર્યો; પરંતુ માણસોએ માત્ર શરતચૂકથી થયેલી આ ભૂલ માટે આવી સખ્ત શિક્ષા નજ સહવા દીધી. આખરે દાદાજીએ પોતાના અંગરખાની જમણી બાંધ તોડી નાખી અને તે દિવસથી જાંદગી સુધી એક બાંધવાળુંજ અંગરખું પહેર્યું. એવા ગુરુદેવના હાથનીયે શિવમાં જીવનના નિયમો નિર્દય સખ્તપૂર્વક પાળવાની શક્તિ જન્મી. માતાએ દીવેલા ધર્મ-સંસ્કારો, ધર્મપ્રેમ અને ન્યાયશક્તિ વિશેષ દૃઢ બન્યાં. શિવમાં અસમાનતા સામે અને અસાચાર સામે પુણ્યપ્રકાપની ભાવના પ્રકટી. શિવમાં નિરાધારતા અને નિર્બળતાપ્રત્યે દયાની લાગણી પૂટી. તેનામાં તેના દેશબંધોની દરિદ્ર દશા, મુસલમાનોના ધર્મજનુનમાંથી નીપજતા જૂઠ્ઠો, હિંદુ-ત્વને ભૂંસી નાખવા ઠેર ઠેર મંડાયેલા જખ્ખર પ્રયત્નો, એ બધી આસપાસની દુઃખસૃષ્ટિ જોઈ, એ દોઝખનો નાશ ન કરે ત્યાંસુધી ન ખૂઝાય એવો પ્રલયકારી આતશ સળગ્યો. સત્તર અઢાર વર્ષનો એ જીવાન, આપની નાની જગીરની આવક ઉપર સુખચેનની જાંદગી ગાળવાની નિર્વાર્ય વાસના ઉપર ધિક્કાર વરસાવવા માંડ્યો અને પોતાના જેવી આગથી સળગતા સાથીઓ શોધી દુષ્ટોનું દમન કરવા અધીરો બન્યો. જીજ્ઞાસાએ શરૂ કરેલું શિક્ષણ કોંડદેવ પૂરું કર્યું. હિંદુવના રક્ષણહાર બનવાની તાલાવેલીએ ગાંઠ અનેલા એ જીવાને પોતાનો ઘોડો, તલવાર અને માવળસૈનિકોનું દળ લઈને કેસરીયાં કરવા નીકળી પડવાની તૈયારીઓ માંડી.

માવળ સાથીઓના સંગાથ

શિવનો શિક્ષણ-કાળ પૂરો થયો. જાંદગીના ખડખડા માર્ગ ઉપર ઘોડો ફૂંકાવવાની તેણે તાલીમ લઈ લીધી અને શિવની તાલીમ એટલે ? શિવના ઇતિહાસકારો કહે છે કે, શિવને ખિલકુલ અક્ષરજ્ઞાન નહોતું. ઇતિહાસમાં પોતા જેવી કારકીર્દિ નોંધાવી જનારા પુરુષોની જેમ શિવને લખતાંવાંચતાં ખિલકુલ ન આવડતું. ત્યારે શિવે કયી તાલીમ લીધી ? શિવાજીએ બહાદુર લડવૈયાની તાલીમ લીધી. ઘોડેસ્વારીમાં અને તીરંદાજીમાં, તલવારની પટ્ટાબાજી ખેલવામાં અને યુદ્ધના વ્યૂહો ઓઠવવામાં, વીર સૈનિક અને કુશળ સેનાપતિની કળામાં શિવ અન્નેડ બન્યો. મહાભારત અને

રામાયણનાં એ વીરકાવ્યોનાં અનંત શ્રવણથી, ધર્મયુદ્ધનાં અને ધર્મને કાળ આત્મસમર્પણનાં, યુદ્ધકળાનાં અને રાજધર્મનાં શૌર્યપ્રેરક દૃષ્ટાંતોથી તેણે તેના યુવાન હૃદયને ખરાખર રંગી નાખ્યું. શિવ કર્મવીર બન્યો અને બીજી તરફથી તેણે તેની કર્મની આરાધનાને માટે યોગ્ય ક્ષેત્ર અને લાયક સાથીઓ શોધવા માંડ્યા. તેની નજર પશ્ચિમઘાટના ડુંગરાઓ ઉપર ઠરી. એ મુલક અને એ મુલકના વાસીઓ તેણે તેના કાર્યની આરંભભૂમિતરીકે સ્વીકાર્યાં. એ માવળદેશના માવળ લોકોમાંથી શિવે પોતાના પહેલા સિપાઈઓ પોતાના જીવનભરના સાથીઓ અને માયું કાપી આપીને સ્વામીભક્તિ સિદ્ધ કરનારા સેવકો મેળવ્યા. માવળો મુખ્યત્વે પશ્ચિમઘાટ અને અરબીસમુદ્ર વચ્ચેના કોંકણ નામે ઓળખાતા મુલકમાં વસતા-આજે એ કોમ ત્યાં વસે છે. કોંકણ આખી પટ્ટી, પહાડો અને ઘાડાં જંગલોથી છવાયેલી હોવાથી, માવળો બહુ ગરીબ, અજડ અને જંગલી હાલતમાં જીવતા; પણ, એ છતાં, પહાડોમાં રહેલા જીવો હોવાને કારણે અને પશ્ચિમઘાટની અમેઘ કિલ્લેબંદી ભેદીને કોઈ મોગલ શહેનશાહ કે મુસ્લીમ સરદાર તેમના સ્વાધીન આત્મા ઉપર જંગલો ન પહેરાવી શક્યો હોવાને કારણે, માવળો તેમની ચીથરેહાલ દશામાં પણ, વીર કોમને શોભા આપે એવું જૂનું ખમીર જાળવી રહ્યા હતા. તેમનામાં સ્વાશ્રય અને સાહસ, હિંમત અને ખંત, સાદાઈ અને તોજડાઈ લાગે તેવી સ્પષ્ટવક્તૃતા, માણસ વચ્ચેની સમાનતા અને ગરીબાઈમાં પણ ગૌરવભરી મગજબી-એ બધા મનુષ્યત્વ અર્પનારા ગુણો ખરાખર ઝળકી રહ્યા હતા. એવી એ પાણીદાર મરાઠા કોમને કબજે લેવા શિવે પ્રથમ એ માવળોના સરદાર યેસાજી કંક, તાનાજી માલસુરે, બાજી કલસકર વગેરેને મિત્રો બનાવ્યા; અને પછી, તેમની મારફત માવળોનું દળ જમા કરી તેમને લશ્કરી તાલીમ આપવા માંડી.

કિલ્લાઓ અને જંગલોનું અવલોકન

મહારાષ્ટ્રના એ આખા મુલકની કેડીએ કેડી અને માર્ગે માર્ગના ભોમીઆ માવળ સૈનિકો સાથે શિવે સલાહિની ગિરિમાળાના ડુંગરાઓ ઉપર અને જંગલોમાં અવિશ્રાંત ભટકવા માંડ્યું. તેણે એ આખા દેશના કિલ્લાઓ અને ગામો તથા લોકોની જાત-માહિતી મેળવવા માંડી. શવ જેમ જેમ તેની જન્મભૂમિમાં અસંખ્ય ગામગામડાંઓમાં ભટકતો ગયો અને માતૃભૂમિની તથા દેશબંધુઓની દુર્દશા સગી આંખે નિરખતો ગયો, તેમ તેમ મુસ્લીમ સત્તાધીશોને હાથે ગરીબ હિંદુજનતા ઉપર ગુજરતા સીતમોના જાત-અનુભવે તેની આંખોમાંથી લોહી ઝરવા માંડ્યું. શિવને સમકાલીન તેનો એક પોર્ટુગીઝ જીવનકથાકાર કહે છે તેમ, આસપાસની ભૂમિની દુર્દશા જોઈ શિવનું રિમત એકાએક અદસ્ત થઈ જતું; અને તેના ચહેરા ઉપર ઘેરો શોક છવાઈ જતો. તેના સાથીઓમાંથી કોઈ તેને આ એકાએક પલટાનું કારણ પૂછવાની હિંમત કરતું, ત્યારે શિવ ચૂપ બેસી રહેતો. તે મુંગો મુંગો પાસે ખેદાનખેદાન ઉભેલાં હિંદુ દેવાલયો તરફ આંગળી ચીંધતો અને પાછો ઉંડા વિચારમાં ગરકાવ બની જતો...પછી એકાએક વિચારનિદ્રામાંથી જાગી તે એકદમ હાકોટો પાડતો: 'ઓ મારા સાથીઓ! જીંદગીભર મારો સાથ ન છોડવાનું તમે મને વચન આપો. હું મારું જીવન ધર્મને ચરણે ધરી દેવાનો તમને આજથી કોલ આપું છું.' ફરી-વાર શિવ ઘોડા ઉપર ચઢતો અને લવાનીની જય બોલાવતા માવળ સિપાઈઓની સાથે પાછો ડુંગરાઓમાં ભટકવા નીકળી પડતો. સત્તરમી સદીના પ્રારંભમાં કોઈની કલ્પનામાં પણ ન સંભવી શકે એવી ઉન્નત ભાવનામસ્તી અનુભવતા શિવે પોતાને માટે મુગલાઈ સામે બહારવટાની જીંદગી નક્કી કરી. તેણે સ્વાધીનતાની તપશ્ચર્યામાં વધારે સુખ જોયું; અને એ રણશીંગડું ધુંકવા લાગે શોધવા માંડ્યો. પણ શિવની આ વૃત્તિઓ કોંડદેવને ન ગમી, તેણે શિવને એ માર્ગેથી વાળવા અને વ્યવહાર જીવન ગાળી બને તેટલું લોકકલ્યાણ કરવાને પથે ચઢાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ ભાવિનો ગહન સંદેશો ઉકેલતા શિવે એ સલાહ ન સ્વીકારી. તેણે તો સાહસ અને સ્વાતંત્ર્ય-સાધનાનું જ જીવન પસંદ કર્યું. શિવે આખરે ૧૬૪૬માં માતા જાળખાઈની આશિષ મેળવીને સ્વાધીનતાના ભેરીનાદથી આખા મહારાષ્ટ્રને ગળવી મૂક્યું.

આઝાદી જંગને આરંભ

સને ૧૬૪૬નું વર્ષ દક્ષિણના ઇતિહાસમાં અનેક રીતે યાદગાર રહી જાય તેવું છે. એ વર્ષમાં ત્રણ મહત્વની ઘટનાઓ બની. એક વિજાપુરના મહમદ આદિલશાહ બિમાર પડ્યા-એટલા બિમાર

થયા કે પથારીવશ બની ગયા અને વિજ્ઞપુરમાં સત્તા માટે મોટી ખટપટો શરૂ થઈ. બીજું, આ વર્ષમાં-પોતાના મૃત્યુ પહેલાંના વર્ષે દાદાજી કોંડદેવે પુનાની જગીરની લગભગ ૧૯ વર્ષના શિવના હાથમાં મૂકી અને શિવ કેવો કારભાર કરે છે, તે પોતે દૂર ઉભા રહીને જોવા માંડ્યું. ત્રીજું, આમ એક તરફથી વિજ્ઞપુરમાં સોયના મોમાંથી હાથીઓ ચાલ્યા જતા હોવાથી અને બીજી તરફથી પોતાના હાથમાં સત્તા આવવાથી શિવે પોતાનો સત્તા-પ્રદેશ વધારવાનું શરૂ કર્યું. શિવે સ્વરાજ્ય-સ્થાપનાનો આરંભ કર્યો. સૌથી પ્રથમ શિવે પોતાના સરદાર બાજી ફલસકર, જેસાજી કંકે અને તાનાજી માલસુરેને માવળ લડવૈયાઓના કંટક સાથે તોરણા ઉપર મોકલી, કિલ્લાના રખેવાળને ગભરાવી એક પણ સિપાઈના મૃત્યુ કે કશીયે મારામારી વિના, એ કિલ્લો હાથ કર્યો. તોરણામાંથી શિવને બે લાખ હોન (એટલે દશ લાખ રૂપિયા) નો ખમનો મળ્યો. શિવે એ કિલ્લાને નવું નામ આપી તેને પ્રચંડગઢ કહેવા માંડ્યું. પછી તોરણાથી પાંચજ માઇલ ઉપર, ઉગમણી દિશામાં રાજગઢ નામનો નવો કિલ્લો બાંધ્યો. શિવના આ આક્રમણની ફરિયાદ વિજ્ઞપુર પહોંચી; પણ શિવે વિજ્ઞપુરના ઉમરાવોને હાથ કરી લઈ, આગળથીજ પોતાનો પક્ષ મજબૂત કરી રાખેલો, તેમ શાહજીએ પણ કંઈ સાચાખોટા ખુલાસાઓ કરી વાતને પતાવી દીધી; એટલે શિવના આ ‘ગુન્હા’ની આદિ-લશાહની કચેરીમાં બહુ નોંધ ન લેવાઈ. શિવ આ બધા ‘રાજરંગો’ જોઈને મનમાં હસ્યો. તેણે, જ્યાંસુધી ચાલે ત્યાંસુધી, વિજ્ઞપુરને પોતાની યોજનાનો ખ્યાલ આવવા દીધાવિના કિલ્લાઓ જીત્યે જવાનો વિચાર કર્યો; પણ ત્યાં તો શાહજીનો દાદાજી કોંડદેવ ઉપર કાગળ આવ્યો કે, ‘શિવને કબજામાં રાખો, આવી રંગડ કરે એ ન ચાલે.’ દાદાજીએ ફરીવાર શિવને શીખ આપી. શિવે ફરીવાર એ દુનિયાડાણા પુરુષનાં વચનોનો અસ્વીકાર કર્યો. દાદાજીએ શાહજીને એ સ્થિતિથી વાકેફ કર્યો; પણ શાહજીએ ફરીવાર કંઈ લખ્યું-કર્યું નહિ, એટલે કોંડદેવે મૌન સેવવા માંડ્યું અને શિવે પોતાની વિજયપરંપરા ચાલુ રાખી. ત્યાં તો ૧૬૪૭માં કોંડદેવ અવસાન પામ્યા.

શિવ સંગઠિત રાજ્ય સ્થાપે છે.

કોંડદેવના અવસાન વેળા તો વીસ વર્ષનો શિવ તેની જગીરના કારભારની બધીજ જવાબદારીઓ સંભાળવા બરાબર તૈયાર થઈ ગયો હતો. શિવને યુદ્ધ ખેલતાં પણ આવડતું હતું અને રાજ્યનો કારભાર ચલાવતાં પણ આવડતું હતું. શિવને ન્યાય તોળતાં પણ આવડતું હતું. માતા જીજ્ઞાબાઈએ અને ગુરુ કોંડદેવે, છેલ્લાં પાંચ વર્ષોસુધી, શિવને દરેક કામમાં સાથે રાખી, તેને બરાબર પક્ષોટ્યો હતો. એટલે શિવે પોતાની જગીરનો કારભાર સંભાળતાં, પ્રથમ તો, શાણા રાજપુરુષને શોભે એવી રીતે, આખા રાજતંત્રની પુનઃ રચના આરંભી દીધી. તેણે પોતા તરફ અગાધ ભક્તિભાવ ધરાવતા અને સાથે સાથે રાજકાજમાં કુશળ એવા માણસોને જવાબદારીને પદે મૂકવા માંડ્યા. આ કામ પૂરું થયા પછી, તેણે શાહજીની આખી જગીર-તેના છૂટાછવાયા તમામ કિલ્લાઓ અને ગામો-એક સત્તાનીચે લાવવાની અને એક સંગઠિત રાજ્ય સ્થાપવાની શરૂઆત કરી. એ અર્થે, તેણે પ્રથમ સુપા સર કર્યું. સુપાનો વહિવટ શાહજીની નવી સ્ત્રી તુકાબાઈ મોહિતેના ભાઈ સંભાજી મોહિતેના હાથમાં હતો. સંભાજી મોહિતેએ શિવની આજ્ઞા માનવાની ના પાડતાં શિવે એક દિવસે અચાનક તેના ઉપર છાપો માર્યો અને તેને કેદ કર્યો. સુપા સર કર્યો પછી, ચાકણના કિલ્લા ઉપર પોતાની આણ વર્તાવી. પછી બારામતી અને ઇંદાપુરનાં થાણાં હાથ કર્યાં; અને વિજ્ઞપુરના રખેવાળ પાસેથી કોંડાણુનો કિલ્લો કળથી પડાવી લીધો. પુનાથી ૧૯ માઇલ ઉપર આવેલા વિજ્ઞપુરના પુરંદર નામના કિલ્લા ઉપર પણ શિવરાજે સ્વરાજનો વાવટો ચઢાવી દીધો. પછી રોહિરા, તિકોણા, લોહગઢ વગેરે વિશેષ કિલ્લાઓ પોતાની જગીરમાં ઉમેરી દઈ, શિવે બે વર્ષમાં તો પુનાને ફરતી કિલ્લાઓની એક સુદઢ કતાર બંધી કરી દીધી.

શાહજી વિજ્ઞપુરની કેદમાં

પછી શિવે પશ્ચિમઘાટના ડુંગરાઓ ઓળંગ્યા અને કોંકણ સર કરવા તત્તવાર ખેંચી. તેણે માહુડી, કલ્યાણ, સુરગઢ, વીરવાડી, તાલા, ઘોંસલગઢ, રાયગઢ વગેરે કિલ્લાઓ અને ગામો, એક પછી એક, એકદમ ઝડપથી કબજે લઈ લીધાં; અને થોડા માસમાં તો ઉત્તરકોંકણ ઉપર પોતાની આણ વર્તાવી, પોતાનો સુભો મૂકી શિવ પાછો પણ ફર્યો; પણ શિવે પુના પહોંચી હજી જરા શ્વાસ ન ઉતર્યો, ત્યાં તો તેને ચોકાવનાર ખબર મળી કે તેનાં આ બધાં આક્રમણોથી ગુસ્સે

થઈ વિજયપુરના મુખ્ય સેનાપતિ મુસ્તફાખાને, આદિલશાહની આત્મથી, શાહજીને કેદ કર્યા છે; અને તેની બધી મિલકત જપ્ત કરી છે. શિવને થોડા દિવસ પછી, વળી વિશેષ ચોકાવનારા સમાચાર મળ્યા કે, શાહજીને બેડીઓ પહેરાવી વિજયપુર લાવ્યા છે; અને જો શિવ તેનું આ બહારવટું બંધ ન કરે અને વિજયપુરની કચેરીમાં હાજર ન થાય તો શાહજીને ફરતી દિવાલો ચણી તેને જીવતા દફનાવી દેવામાં આવશે. થોડા દિવસ પછી ત્રીજીવાર માઠા સમાચાર આવ્યા કે, શાહજીને ફરતી દિવાલો ચણવાનું કામ શરૂ થઈ ગયું છે. શિવ ખૂબ મુંઝાયો. તેનાથી વિજયપુરની તાબેદારી સ્વીકારાય નહિ અને એ રીતે તેની આખી સ્વરાજ્યની યોજના ઉપર પાણી ફેરવાય નહિ; અને બીજી તરફથી પિતાને એવી દશામાં મરવા પણ દેવાય નહિ. શિવે આખરે, ખૂબ વિચારને અંતે માર્ગ શોધી કાઢ્યો. તેણે મોગલ શહેનશાહનું રક્ષણ માગવાનું નક્કી કર્યું. તેણે જોયું કે, આદિલશાહ પાસે કોઈ ધાતુ કરાવી શકે તો તે મોગલ શહેનશાહજી. વિજયપુર તથા દિલ્હી વચ્ચે બહુ બનાવ ન હોવાથી પોતાની વિનંતિને તરતજ સ્વીકાર થવાની પણ શિવને આશા હતી. શિવે શાહબદા મુરાદખાને પત્ર લખ્યો. મુરાદખાનદારા શિવે શહેનશાહ શાહજીહાને વિનંતિ સુન્દરી કે, ‘મારા પિતાને વિજયપુરની સરકાર મારી નાખવાનો મનસુબો કરી રહી છે. તેમને ગમે તેમ મુક્તિ અપાવો. એ બદલ હું આપની નોકરી સ્વીકારવા તૈયાર છું.’ શિવના ઇતિહાસકારોની એક ટુકડી કહે છે કે, ‘શિવના એ પત્રથી શાહજીહાએ આદિલશાહ ઉપર દબાણ કર્યું અને શાહજી છૂટો થયો;’ ત્યારે ઇતિહાસકારોનું બીજું જૂથ કહે છે કે, ‘શાહજીહાં તે વચ્ચે ન પડ્યો, પણ વિજયપુરના એ ઉમરાવોના પ્રયત્નથી શાહજીને અમુક શરતોએ છૂટકારો થયો.’ એ શરતો મુજબ શિવને ૧૬૪૯ થી ૧૬૫૫ નાં છ વર્ષ સુધી શાંત રહેવું પડ્યું. એ છ વર્ષો શિવે, પોતે જીતેલા મુલકમાં સુવ્યવસ્થિત તંત્ર સ્થાપવામાં અને બીજા વહિવટવિષયક સુધારાઓ કરવામાં વીતાવ્યાં.

શિવના નવા વિજયો

૧૬૫૫ માં શિવે ફરીવાર તેની તલવાર મ્યાનબંધાર કાઢી; અને તેના માર્ગમાં આડબીલી. રૂપ થઈ પડેલા જાવલી ગામને જીતવા ફર્ય કરી. જાવલીના સુખાનું યુક્તિપ્રયુક્તિથી મરણ નીપજવી, શિવે આખું જાવલી સંસ્થાન કબજે કર્યું અને જાવલી હાથ આવતાં દક્ષિણકાંકણ અને કોલ્હાપુર ઉપર પોતાની વિજયનોખત વગાડવા શિવને માટે દાર ખુલ્લા થયાં; એટલુંજ નહિ પણ જાવલીમાં તેને અદળક ખખડો હાથ લાગ્યો અને કસાયેલા હજારો માવળ સિપાઇઓ મળ્યા. પછી શિવે જાવલીથી બે માંહણ ઉપર પ્રતાપગઢ નામનો નવો કિલ્લો બાંધ્યો અને ત્યાં માતા ભવાનીની મૂર્તિની સ્થાપના કરી. પછી આગળ વધતાં શિવે અર્ધો રત્નાગિરિ જલ્લો જીતી લીધો... આમ તોરણના કિલ્લાની પ્રાપ્તિથી શરૂ થતી શિવની વિજયપરંપરાએ એક દશકામાં તો-૧૬૫૬ના આરંભ સુધીમાં તો-તેનું રાજ્ય કેટલુંય વધારી દીધું. શિવના સત્તા-પ્રદેશના સીમાડાઓ દક્ષિણમાં ઠેઠ રત્નાગિરિ અને કોલાબા સુધી પહોંચવા લાગ્યા. આખા કાંકણ ઉપર શિવની આજુ ફરવા લાગી. નાનામોટા અને નવાનૂના મળી ૪૦ કિલ્લાઓ ઉપર શિવની પતાકા ફરફરવા લાગી. શિવનું સૈન્યબળ પણ ખૂબ વધી ગયું. દશહજાર ઘોડેસ્વારોનું હલદળ અને વીસ હજાર માવળ સૈનિકોનું પાયદળ શિવની આજ્ઞા ઝીલવા તૈયાર રહેવા લાગ્યાં.

અફઝલખાન રોળાયો

આજસુધી શિવે મોગલ શહેનશાહના મુલકને પોતાના હસ્તાઓમાંથી બહુજ કાળજીપૂર્વક બાદ રાખ્યો હતો. શિવ સમજતો હતો કે, તેની સત્તા હજી જામતી હતી એ સમયે મોગલ શહેનશાહને અને વિજયપુરના આદિલશાહને-એ બંનેને એકસાથે ઉસ્કેરવામાં ડહાપણ નથી; પણ ૧૬૫૬માં મહમદ આદિલશાહના મૃત્યુ પછી, શિવે મોગલ શહેનશાહતના મુલક ઉપર પણ ચડાઈ કરવા માંડી. ત્યાં તો વિજયપુરના સત્તાધીશોએ ગમે તે ભોગે શિવને પરાજ્ય આપવાની-તેને કેદ પકડવાની કે તેનો જાન લેવાની-તૈયારીઓ માંડેલી જોઈ, શિવે ફરીવાર મોગલો સાથે દોસ્તી બાંધી. દરમિયાન વિજયપુરની કચેરીમાં શિવને નમાવવાનું બીડું ફર્યું. અબ્દુલ લિતારી અફઝલખાન નામના એક ઉમરાવે તે બીડું સ્વીકાર્યું. અફઝલખાને શિવની સાથે દોસ્તીનો દંભ કરી, તેને જાળમાં ખેંચી કોઈ કરામતથી તેને કેદ પકડવાનો અથવા મારી નાખવાનો મનોરથ ધડ્યો. એ સંકલ્પથી તેણે પુના તરફ ફર્ય માંડી. માર્ગમાં તુઝગપુરમાં શિવની કુલદેવી ભવાની માતાની મૂર્તિ તેણે લંગાવી અને તેને ઘંટીમાં

પીલાવી તેના રજકણે રજકણ જૂદાં કરી નાખ્યાં. આવી રીતે મૂર્તિઓ ભાંગતો અને મંદિરો તોડતો અફઝલખાન આગળ વધતો હતો તે જોઈ, શિવે તેના સામનો કરવા સામાં પગલાં માંડ્યાં. તેણે પ્રતાપગઢ આવી ત્યાં મુકામ નાખ્યો. અફઝલ પણ માણિકેશ્વર, પંદરપુર અને મહાદેવમાં ફિંદુઓ ઉપર અલાચાર ગુજરતો પ્રતાપગઢ પહોંચ્યો. ત્યાં કિલ્લાની તળેટીમાં પાર ગામે તંથુ તાણ્યા. શિવ અને અફઝલ વચ્ચે સંદેશો આપ્યા. રાજકારણના શેતરંજના અને કુશળ ખેલાડીઓએ એકબીજાને ફાવવા ખૂબ જાણે પાથરી અને દૂતોદ્ધારા અલંકાર મીઠા સંદેશો આપ્યા-લીધા. શિવે જોયું કે, તેના જીવનમાં આ કટોકટીની ઘડી છે-એ હારજીત ઉપર તેની ભાવી સફળતા-નિષ્ફળતા નક્કી થવાનાં છે. શિવે પોતાના મંત્રીઓની સાથે મંત્રણા કરી, માતા જીજ્ઞાષાની આશિષ લીધી, ભવાની માતાની સહાય માગી; અને આખરે અફઝલને અફઝલનાં શસ્ત્રોથી રોળવાનો નિર્ધાર કર્યો. ...આખરે, સંદેશોએ અને અફઝલ અને શિવની મુલાકાત નક્કી થઈ. શિવે અફઝલના સંદેશવાહક પાસેથી જ જાણી લીધું કે, એ મુસલમાન સરદાર તેના ઉપર દગો રમવા માગે છે. એટલે શિવે પણ તેનાથી સલામ ઉતરવાની તૈયારી કરી. તેણે પોતાના મૃત્યુના કિસ્સામાં, પાછળથી રાજ્ય કેમ ચલાવવું અને સ્વરાજવિસ્તારનું ધ્યેય કેમ સિદ્ધ કરવું, એ સંબંધમાં તેના સરદારોને જીણામાં જીણી સૂચનાઓ કરી; અને પછી અફઝલને મહાત કરવાનો વ્યૂહ રચવા માંડ્યો. શિવે, પોતે અફઝલથી બહુ ડરે છે એવો દેખાવ કરી, અફઝલને પ્રતાપગઢ ઉપર મુલાકાત આપવા આવવા વિનંતિ કરી. શિવની એ વિનંતિથી ફૂલાઈ મુસ્લીમ સરદારે એ માગણી સ્વીકારી. શિવે પ્રતાપગઢના ઉંચામાં ઉંચા શિખર ઉપર અફઝલનો સત્કાર કરવા, ઝરીનો શમીયાનો રચ્યો. પોતે, ઉપરના સાદા પોશાકની નીચે સુદૃઢ બખ્તર પહેલું. પ્રતાપગઢની તળેટીમાં, ઝાડીની પાછળ, પોતાના માવળી સિપાઈઓને સંતાડ્યા અને પછી અફઝલને આવકાર આપવા તૈયાર થઈને બેઠો.....અફઝલ, ગજરાજની માફક જીવતો જીવતો શમીયાણામાં આવ્યો અને આસન લીધું. અફઝલની કમરે તલવાર લટકતી હતી. તેની પાસે તેના ચાર ખાસ સુલોટો ઉભા હતા.....પાદશાહની તાબેદારી સ્વીકારવા કોઈ બહારવટીઓ આવતો હોય તેમ શિવે નિઃશસ્ત્ર દશામાં શમીયાનામાં પ્રવેશ કર્યો. અફઝલના સિંહાસનનાં પગથીયાં ચઢી, તેને નમન કર્યું. અફઝલ ઉભો થયો અને શિવને ભેટવા બંને બાહુઓ પ્રસાર્યા. કશું જ જાણતો ન હોય તેમ શિવ એ બાહુઓમાં ભીડાયો. તત્કાળ અફઝલે શિવને ભીંસ દીધી, પડખેથી તલવાર કાઢી અને શિવના માથામાં ઝીંકી. શિવના માથા સાથે પછડાઈ તલવાર પાછી ફરી, ત્યાં તો શિવે અફઝલના પેટમાં વાઘનખ ભરાવી તેનાં આંતરડાં બહાર કાઢી નાખ્યાં. શિવ આંચકો મારી અફઝલની ભીંસમાંથી છૂટી ગયો અને પોતાના માણસો તરફ દોડ્યો. ઝપાઝપી મચી, શિવના સરદારોએ અફઝલનું માથું કાપી શિવની પાસે મૂક્યું. ‘અફઝલ મરાયો’ ના પોકારથી શિવની જાણી ગાજી રહી. વિજયી શિવસૈન્યે મુસ્લીમો ઉપર હલ્લો કર્યો. મુસ્લીમો નાહા. નાસતાં નાસતાં ૩૦૦૦ મરાયા. ૬૫ હાથી, ૪૦૦૦ ઘોડાઓ, ૧૨૦૦ ઉંટો અને દશ લાખ રૂપિયાનો ખજાનો શિવના હાથમાં આવ્યો. અફઝલના બે દીકરાઓ, તેના બે સરદારો, તેની બેગમે અને બાળકો કેદ પકડાયાં. શિવે બેગમે અને બાળકોને તત્કાળ છોડી મૂક્યાં અને તેમને સલામત વિજ્ઞપુર પહોંચાડ્યાં.....અફઝલની આ હારથી વિજ્ઞપુરની રહી સહી આખરે પણ સાફ થઈ ગઈ અને મરાઠાઓની નવી ઉદય પામતી અતિ જોરવાર સત્તાતરીકે, સારા ફિંદુસ્થાનમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રસરી ગઈ. આ પ્રસંગને મહારાજના ઇતિહાસમાં અનેક સ્થાન છે. મરાઠાઓ તે દિવસને પોતાની સ્વાતંત્ર્યસ્થાપનાના સુવર્ણદિનતરીકે લખે છે....આ વિજયથી હરખાતા અને ગર્વમાં મસ્તક ઉછાળતા મરાઠા લશ્કરોએ દક્ષિણ કેંકણમાં ફૂંચ કરી, પન્હાલાનો દુર્ગ સર કર્યો અને વિજ્ઞપુરી લશ્કરોને બીજી હાર આપી તથા બીજા અનેક નવા વિજયો મેળવ્યા.

સાહિત્યખાનનો પરાજય

શિવનો આ વિજય, તાગ્નજ મથૂરાસન ઉપર ચઢેલા ઔરંગઝેબથી ન સહાયો. તેને ભીતિ લાગી કે, એ બળવાખોર કદિક મોગલ મુલક ઉપર પણ હાથ નાખશે; એટલે એણે શિવને દાખી દેવા પોતાના સરદાર સાહિત્યખાનને દક્ષિણમાં મોકલ્યો. સાહિત્યખાને ૧૬૬૦ ના આરંભમાં દક્ષિણમાં આવી, શિવ ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યું અને બીજી તરફથી વિજ્ઞપુરનાં લશ્કર હલ્લે

માંડે એવી ગાંઠવણ કરી. લાગલાગટ ત્રણ વર્ષસુધી લડાઈ ચાલી. શિવ કિલ્લાઓ ગુમાવતો અને પાછા મેળવતો. સાહિસ્તખાન પોતાની ફતેહો જોઈ હરખાતો. તેણે ૧૬૬૦ ના મે માસથી, પુના છતી લઈ, પુનામાં નિવાસ કરેલો અને ત્યાંથી ફરમાનો છોડી માણસોદારા શિવની સાથે ઝપા-ઝપીઓ ખેલતો. ત્રણ વર્ષના ગાળામાં, શિવને થકેલો જોઈ સાહિસ્તખાન પણ આરામ તરફ વળ્યો. તેણે પુનામાં પોતાની બેગમે સાથે ખૂબ સુખચેતનામાં રહેવા માંડ્યું. તેની એ ગાંઠિયતનો શિવે બરાબર લાલ લીધો. શિવે એક ઘાટ ઘડ્યો-એ ઘાટના ઘડતરમાં રહેલી હોશિયારી માટે અને તેના અમલમાં જોઈતી સાહસિકતામાટે ઇતિહાસમાં યાદગાર રહી જાય એવો હતો. શિવે એક રાતે એકાએક એ મોગલ સરદારના મહેલમાં પહોંચી, તેના શયનગૃહમાં પ્રવેશી, તેના દેહરક્ષકો અને દાસીઓનું કુંડાળું ભેદી, બેગમ સાથે પલંગમાં પોદેલા સાહિસ્તખાનની છાતી ઉપર તલવાર ધરી અને એક ઝટકાથી તેની જાંઘ વાઢી નાખી. શિવનો આ હલ્લો સફળ થતો જોઈ તેની સાથે આવેલા તેના સુનંદા ચારસો સાથીઓએ મહેલમાં મુંઝા મુંઝા કતલ ચલાવી. પછી તો ખૂબ કોલાહલ મચ્યો. મુસલમાન સિપાઈઓ જાગી ઉઠ્યા. સાહિસ્તની સહાયે દોડ્યા. રમખાણ મચ્યું. સાહિસ્તનો પુત્ર મરાયો. ખીજા મુસલમાન સરદારો કપાયા. દરમિયાન, મુસલમાન લશ્કરને તૈયાર થયેલું જોઈ, અને પોતાની શોધ ચાલતી દેખી, શિવ અજબ કળાપૂર્વક લશ્કર વચ્ચે ઘૂમને અદસ્ય થઈ ગયો. આ હલ્લામાં શિવે છ સૈનિકો ગુમાવ્યા, ત્યારે મુસલમાનોના પક્ષે સાહિસ્તખાન ધવાયો અને તેનો પુત્ર, તેની બેગમે, તેનો મુખ્ય સરદાર અને તેના ૪૦ દેહરક્ષકો-એટલા મરાયા; ઉપરાંત સાહિસ્તના બે ખીજા પુત્રો અને આઠ સ્ત્રીઓ ધાયલ બની. શિવની આ છતનો દિવસ એ ૧૬૬૩ ના એપ્રિલની પાંચમી તારીખની રાત્રિ....પછી તો સાહિસ્તખાન, શોક અને શરમમાં માથું નીચું નાખી, વધારે સલામતી અર્થે તરતજ ઔરંગઝેબને પહોંચતાં સાહિસ્તખાનને દક્ષિણમાંથી પાછો બોલાવી લેવામાં આવ્યો....સાહિસ્તખાન ૧૬૬૪ ના જાન્યુઆરીમાં પાછો ફરતો હતો, ત્યાં તો શિવે ગુજરાતમાં પહોંચી, સુરત ઉપર છાપો મારી, ફરીવાર મોગલોની આખર પાડી. સુરતમાં, સુરતના સુબા ધનાયતખાને શિવનો જાન લેવા પ્રયાસ કરી જોયો; પણ શિવ તેને પણ પૂરો પડ્યો. પછી ૧૬૬૫ માં દક્ષિણની સુબાગીરી કરવા અને શિવ પાસે મોઝલ શહેનશાહની આજુ મનાવવા જયસિંહ આવ્યો; ત્યાંસુધી શિવે મોગલોના ઉપર હલ્લાઓ કરી, મોગલોને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવી મૂક્યા. દક્ષિણમાં ઠેર ઠેર શિવરાજનો જય ગવાવા લાગ્યો. શિવને પોતાનું જીવનકાર્ય સિદ્ધ થતું જતું દેખાયું.

શિવ ઔરંગઝેબના કારાગારમાં

સાહિસ્તખાનના પરાજયથી અને પછી તો, સુરતનું સત્યાનાશ નીકળ્યાથી, ઔરંગઝેબના રોષનો કોઈ પાર રહ્યો નહિ. તેણે એ ‘લુટારા’ ને જબ્બે કરવા જયસિંહ અને મીરજી રાજને મોટા લશ્કર સાથે દક્ષિણમાં રવાના કર્યો. જયસિંહે બહુજ કુશળતાથી યુદ્ધના વ્યૂહ રચ્યા અને શિવને ખૂબ હાર્યા; પણ જયસિંહની કુશળતા અને તેની સમૃદ્ધ સૈન્યસામગ્રી પાસે શિવની કારીગરી ન ફાવી. આખરે શિવને, સમય વર્તી, જયસિંહ સાથે પુરંદર મુકામે સુલેહ કરવી પડી. એ સુલેહ-ખતને આધારે શિવને તેના ૨૩ કિલ્લાઓ મોગલ શહેનશાહને આપવા પડ્યા અને શહેનશાહની નોકરી સ્વીકારવાની કબજાત આપવી પડી. પછી તો શિવે મોગલોને વિજાપુર સાથેની લડાઈઓમાં પણ સહાય આપવા માંડી; પણ જયસિંહને એમ લાગ્યું કે, શિવ વખતે મોગલસૈન્યને ઉધે માર્ગે દોરશે, એટલે તેણે શિવને બાદશાહ ઔરંગઝેબને મળવા આગ્રા મોકલવાની યોજના ઘડી કાઢી. શિવ ઔરંગઝેબ પાસે જવાને બિલકુલ ખુશી નહોતો; પણ જયસિંહના ખૂબ આગ્રહને તે ન નકારી શક્યો. શિવને મુસલમાન શહેનશાહ પાસે માથું નમાવવું બિલકુલ પસંદ નહોતું; પણ આખરે જયસિંહે ખુદ ઔરંગઝેબના આગ્રહના ખરીતાઓ બતાવવાથી, શિવ ૧૬૬૬ ના માર્ચ માસમાં, પોતાના વડા પુત્ર સંભાળ, સાત મુખ્ય સરદારો અને ૪૦૦૦ સૈનિકો લઈ, આગ્રા જવા ઉપડ્યો. મેની ૯ મી તારીખે તે આગ્રા પહોંચ્યો. શિવને આગ્રામાં પ્રવેશ કરતો જોવા-દક્ષિણના એ નરવ્યાધને નીરખવા ઔરંગઝેબના જનાનખાનની બેગમે અને શાહજહાંઓ, આકાશ-સ્પર્શતી મહેલાઓની અટારીઓમાં ગોઠવાઈ ગઈ હતી. રસ્તા ઉપર માણસો ટોળે મળ્યાં હતાં. એ સત્કાર સ્વીકારતો શિવ પોતાને ઉતારે પહોંચ્યો. ૧૧ મીનો

દિવસ ઔરંગઝેબની મુલાકાતનો નક્કી થયો. નિયત સમયે ઔરંગઝેબના દરબારમાં શિવે પ્રવેશ કર્યો. સિંહાસન પાસે જઈ મરતક નમાવ્યું અને નજરાણું ધર્યું. ઔરંગઝેબે શિવની સલામો બાદશાહી ગૌરવપૂર્વક સ્વીકારી અને ઇશારતથી શિવને સાધારણ દરબારના સરદારો સાથે ઉભા રહેવાની આજ્ઞા કરી. શિવે એ જોયું. દક્ષિણના નરસાઈલની આંખો ફાટી પડી. ઔરંગઝેબ તેને પોતાના મિજબાનતરીકે નિમંત્રી, આવી રીતે અપમાન, એ તેનાથી સહાયું નહિ. શિવે છલંગ મારી, કમરેથી તલવાર ખેંચી. દરબારમાં ગભરામણ થઈ પડી. ઔરંગઝેબના માણસો હોંશિયારીપૂર્વક શિવને આંધી તેને ઉતારે લઈ ગયા. પાછળથી શિવે જાણ્યું કે, તે ઔરંગઝેબના કારાગારમાં છે.

શિવાજી કારાગાર તોડે છે.*

ઔરંગઝેબે પોતાને આપેલા આવા જાહેર અપમાનથી હાંડીમાં કદી ન અનુભવેલી એવી નાનપ અને શરમ અનુભવતો, રોમરોમ કોંધથી સળગતો અને ઔરંગઝેબનું કારાગાર તોડી, ફરીવાર પોતાના પહાડી નિવાસમાં પહોંચી, ફરીથી પણ મુગલાઈ સામે બમણા જોરથી ખાંડાં ખણું-ખણાવવા દાંત કચકચાવતો શિવ, આ દરબારના પ્રસંગ પછી, કેટલાય દિવસસુધી ઉંડા વિચારમાં ડૂબી ગયો. દિવસ અને રાત તેના મગજમાં એક ઘાટ ઘડાયા કરતો-પાંચ હજાર મોગલ સિપાઈઓના સખ્ત પહેરા વચ્ચે થઈને નાસી છુટવાનો અને રાજકારણની શેતરંજમાં ઔરંગઝેબ કરતાં અનેકગણા કુશળ ખેલાડીતરીકે તેના મદનું મર્દન કરવાનો શિવે આખરે ઘાટ ઘડ્યો. શિવે પ્રથમ ઔરંગઝેબ સાથે સંદેશાઓ ચલાવ્યા. ગોવળકોંડા અને ખિન્નપુર મોગલાઈમાં ઉમેરી દેવાની લાલચ આપી. ઔરંગઝેબે એ ‘મહેર’ માટે શિવનો ‘અહેશાન’ માન્યો. શિવ પામી ગયો કે, ઔરંગઝેબ કોઈ પણ હિસાબે તેને કારાગારમાંથી મુક્ત કરવા માગતો નથી, પણ શિવ એમ નિરાશ બને એવો કાપુરપ નહોતો. તેણે શેતરંજ ફરીવાર રમવા માંડી, નવો પાસો નાખ્યો, નવી ચાલ ચાલી. તેણે પ્રથમ પોતાની સાથેનું મરાઠાદળ પાછું મહારાષ્ટ્ર મોકલી દીધું અને પોતે ત્રણેક સાથીઓ સાથે એકલો રહ્યો. એથી એક તરફથી ઔરંગઝેબને શાન્તિ થઈ કે, હવે માત્ર ચાર મરાઠાઓનીજ સંભાળ રાખવી રહી; અને બીજી તરફથી શિવને પણ ચાર માણસોનો છુટકારો મેળવવા પૂરતીજ ચિંતા રહી. પછી શિવે પોતાને આગ્રાનાં હવાપાણી માફક નથી આવતાં અને પોતે ખિમાર છે એવો દેખાવ કરવા માંડ્યો. શિવની ખિમારી વધતી ચાલી. શિવે દેવદેવીઓની પૂજા કરાવવા માંડી અને બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન દેવા માંડ્યાં. શિવે, જાણે પોતાનો અંતકાળ આવી પહોંચ્યો હોય, તેમ મોગલ સરદારોને અને બ્રાહ્મણ-પુરોહિતોને હમેશ મીઠાઈના ટોપલાના ટોપલા મોકલવા માંડ્યા. શિવને ઉતારેથી સવાર અને સાંજ, વળીની વચ્ચે લટકાવેલા મિઠાઈના ટોપલાઓને કાંધે ઉંચકી જતારી મજુર-ખેલડી-ઓની હારની હાર ચાલવા માંડી. પ્રથમ તો દરવાજે બધા ટોપલાઓ ચોકીદારો તપાસતા, ધીમે ધીમે તપાસ મોળી પડી અને શિવની માંદગી વધતી જતી હોવાની વાત ચાલવા માંડી. ૧૯ મી ઓગસ્ટના મધ્યાહને શિવના એક અનુચરે દરવાજે જઈ પહેરગીરોને સંદેશ પહોંચાડ્યો કે, શિવ ખૂબજ ખિમાર છે, પથારીવશ છે; માટે તેને મળવા કરવા કોઈ ન આવે એવો બંદોબસ્ત રાખજો. શિવની સાથે ચહેરાનું ખૂબજ મળતાપણું ધરાવતો શિવનો ઔરમાન ભાઈ હીરાજી ફર્જંદ શિવને જદ્દે શિવની પથારીમાં સૂતો; અને શિવે એ અવસરનો લાલ લઈ, પહેરગીરોને બરાબર થાપ દીધી. તે અને સંભાળ એજ સાંજે, મિઠાઈના સંખ્યાબંધ ટોપલાઓમાંથી બેમાં બેસી, આગ્રાના કિલ્લાની બહાર સન્નામત નીકળી ગયા. ઔરંગઝેબના બધા મનોરથોને ધૂળ મેળવી, ઔરંગઝેબનું અભેદ કારાગાર તોડી, શિવ નાસી છુટ્યો. પછી તો છુટી ગયેલા શિવ-શાહજીના દેહ ઉપર ફરીવાર ફાંસલા નાખવા પ્રયત્નકુશળ ઔરંગઝેબે ખૂબ માણસો દોડાવ્યા, ખુબ ફાંફાં માર્યાં; પણ શિવ તો હિંદુસંન્યાસીના વેશે, મથુરા અને બીજાં તીર્થધામોની યાત્રા કરતો કરતો, કશીજ આંચવિના, રાયગઢ પહોંચી ગયો; અને એવાજ અવધતના વેશમાં માતા જીજ્ઞાષાનાં ચરણમાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. અહિંસુત ઇશ્વરી કૃપાથી અંકિત એ શિવ-પલાયનના પ્રસંગની સ્મૃતિઓ આજે પણ મરાઠાઓને હર્ષ-રોમાંચ અનુભવાવે છે.

*ગાહીથી આ લેખ પૂરો થતાં સુધીનું લખાણ ‘સૌરાષ્ટ્ર’ ના તા. ૭-૫-૧૯૨૭નાં અંકનું છે.

જયસિંહના નવા દાવ-શિવની યુદ્ધબોધણા

શિવને આગ્રા મોકલ્યા પછી જયસિંહની બધી ધારણાઓ અને યોજનાઓ વ્યર્થ ગઈ હતી. તેનો વિજ્ઞપુર ઉપરનો હક્કો નિષ્ફળ નીવડતાં, એ હાર બદલ, ઔરંગઝેબ તેના ઉપર રોષે ભરાયો હતો. ત્યાં શિવ ઔરંગઝેબના પહેરાઓથી તોડીને પાછો રાયગઢ પહોંચ્યો, એથી તો જયસિંહની ચિંતાઓ ખૂબ વધી ગઈ. તેમાં વળી તેના પુત્ર રામસિંહ ઉપર શિવને નસાડવાનું આજી મૂકાયું, એટલે જયસિંહને પોતાની જીવનસંધ્યા ઘેરા સ્થામ રંગોથી જવાતી લાગી. જયસિંહને તેના છેલ્લા દિવસો બગડતા દેખાયા. જયસિંહે શિવને ફરીવાર પિંજરામાં પૂરવા, રાજપૂતને ન શોભે તેવી બાજી રચવા માંડી; પણ શિવનું જીવનકાર્ય હજી અધૂરું હતું. તેની રક્ષાધિકારી ભવાનીનું છત્ર હજી તેની રક્ષા કરી રહ્યું હતું; એટલે શિવ તેના આ હિંદુ ભ્રાતાના હુમલામાંથી પણ સલામત છટકી શક્યો. પછી તો ઔરંગઝેબે જયસિંહથી કંટાળી તેને પાછો બોલાવ્યો. વૃદ્ધાવસ્થા અને અવિરત પરિશ્રમ, ઔરંગઝેબની અકૃપા અને કૌટુંબિક ઉપાધિઓથી સાવ સત્વહીન બની ગયેલો જયસિંહ ૧૬૬૭ ના મેની આખરમાં ઘર તરફ પાછો ફર્યો અને અસહ્ય માનસિક વેદનાથી પીડાતો, રસ્તામાંજ બહાનપુર પાસે, ૨ જુલાઈને દિવસે મરણ પામ્યો. જયસિંહની જગ્યા સ્વચ્છંદી મુઆઝમ અને મિત્ર જેવા જસવંતસિંહે સંભાળી; એટલે શિવ એકદમ નિશ્ચિંત બની ગયો. શિવે પ્રથમ પોતાનું આખું રાજતંત્ર સુવ્યવસ્થિત કર્યું, જૂના કિલ્લાઓ સમરાવ્યા અને વિજ્ઞપુર અને જજીરાના મુલકમાંથી જેટલો પડાવી શકાય તેટલો પ્રદેશ પોતાનામાં ઉમેરી દીધો; અને પછી પોતાનું લશ્કર જેટલું વધારી શકાય તેટલું વધારી, યુદ્ધસામગ્રી જેટલી વધારે ભેગી કરી શકાય તેટલી ભેગી કરી, શિવે ૧૬૬૮ના ડિસેમ્બર માસની ૧૧ મી તારીખે મોગલો સાથે લડાઈનું ફરીવાર રણુશીશું વગાડ્યું. શિવનાં કટકોએ મોગલ મુલકમાં લૂંટફાટ માંડી, પુરંદરની સંધિથી મોગલોને માંડી આપેલા કિલ્લાઓ એક પછી એક પાછા જીતવા માંડ્યા. પ્રતિદિન મોગલોના નવા નવા કિલ્લા અને ગામો શિવના હાથમાં ગયાના આઘાતજનક વર્તમાન ઔરંગઝેબને પહોંચવા માંડ્યા. શિવની નવી વિજયપરંપરાએ ઔરંગઝેબને ગભરાતી મૂક્યો. આમ ૧૬૭૪ની આખર સુધી શિવે ચોમેર હુમલાઓ અને ચડાઈઓ કરી, દક્ષિણમાં તો મોગલસત્તાને સાવ નામનીજ બનાવી દીધી અને બીજાં બધાં મુસલમાન રાજ્યોને એકદમ નબળાં કરી નાખ્યાં.

શિવ 'છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ' અને છે.

શિવના 'સ્વરાજ્ય' ના સીમાડા હવે તો ઠેઠ કણીટક અને કાનરા સુધી પ્રસરવા લાગ્યા. તેના નામનો પ્રભાવ ઉત્તરહિંદમાં પણ પડવા લાગ્યો. શિવની 'હિંદુ મહારાજ્ય' સ્થાપવાની મહેત્ત્વા ફળતી લાગી. શિવે કલ્પેલા 'મહારાજ્ય' ના પાયા સુદૃઢ નખાઈ ગયા. શિવે ઘણો મુલક જીત્યો અને અઢળક દ્રવ્ય એકઠું કર્યું. મોગલ શહેનશાહના સૈન્યની સાથે પણ સરળતાથી તલવારો ભટકાવી શકે એવું તેણે લશ્કર જમાવ્યું અને ભગવો ઝંડો ફરકાવતી યુદ્ધનૌકાઓનું પ્રબળ નૌકાસૈન્ય પણ તેણે તૈયાર કર્યું; છતાં ઔરંગઝેબ તેને પોતાની રૈયત ગણવાની-પોતાનો નાનો જગીરદાર માનવાની ધૂણતા કરતો અને વિજ્ઞપુરના આદિલશાહ તેને બહુ તો પોતાના ખંડિયા જગીરદારનો બળવાખોર પુત્ર ગણવાનું માન આપતા. શિવને એ બહુ સાલતું. મુલક, સામર્થ્ય અને સત્તાની દૃષ્ટિએ તે મોગલનો સમોવડીઓ હતો. દક્ષિણમાં તો તેનું સ્થાન મહારાજનું-છત્રપતિનું હતું. શિવને હવે પોતાના છત્રપતિપદની ધોષણા કરવાની તાલાવેલી લાગી. શિવે, 'હિંદવી સ્વરાજ્ય' ના સ્થાપકને શોભે એવો અભિષેક-ઉત્સવ ઉજવવાની તૈયારીઓ માંડી. ૧૬૭૪ ના પ્રારંભમાં ઉત્સવ મંડાયો. સમસ્ત ભારતવર્ષમાંથી ૧૧૦૦૦ જેટલા અહમદેવાઓ સહક્રુદ્ધ આવી વેદોની ઋચાઓની અને શાસ્ત્રોનાં સૂત્રોની ગગન ગજવતી ધોષણાઓથી રાયગઢના કિલ્લાને ચાર માસ સુધી ડોલાવી મૂક્યો. શિવે, કણુદેવની ઉદારતાપૂર્વક અહમદેવોને દાન દેવા માંડ્યાં. તેણે સોનાથી અને બીજી સાત ધાતુઓથી પોતાનો તોલ કરાવ્યો; અને એ ધાતુઓ અને બીજા દશ લાખ રૂપિયા આહણોને વહેંચી દીધા. આખરે અભિષેક-ઉત્સવની પૂર્ણાહુતિને દિવસ આવી પહોંચ્યો. ૧૬૬૪ ની ૫ મી જુનના દિવસે શિવાજી મહારાજના અભિષેકની છેલ્લી ક્રિયાઓ થઈ અને તેમણે છત્રપતિતરીકે રાયગઢના રાજભુવનમાં પ્રથમ કચેરી ભરી.

અભિષેક-ઉત્સવની પૂર્ણાહુતિ-જીજ્ઞાસાનો સ્વર્ગવાસ

શિવાજી મહારાજના રાજ્યાભિષેકનો પાંચમી જુનનો છેલ્લો દિવસ ખૂબ ધામધુમથી ઉજવાયો. શિવાજી મહારાજના ઇતિહાસકારોએ એ દિવસના સમારંભનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે જોતાં એમજ લાગે છે કે, એવો લઘાલો ખીન્ન થોડાજ હિંદુ છત્રપતિઓએ લીધો હશે. તે ધન્ય દિવસે બહુજ વહેલા ઉઠી, સૂર્યોદય થતાં પહેલાં, શિવાજી મહારાજે પવિત્ર ગંગાજળથી સ્નાન કર્યું અને સ્નાન કરાવનાર બ્રાહ્મણોને અર્ધા લાખ નિષ્કાનું દાન દીધું. શિવાજી મહારાજ બત્રીસ મણ સોનાના સુવર્ણસિંહાસન ઉપર ગાજતેવાજતે વિરાજ્યા, લવાની તલવાર અને ધનુષ્યબાણ વગેરે વિજયનાં આયુધોની પૂજા કરી. પછી, ઉપર ગુલાબી મખમલથી છવાયેલા અને નીચે બાધચર્મથી આવ્રાદિત થયેલા એ છત્રપતિના સિંહાસન ઉપર, શિવાજીની ડાબી બાજુએ મહારાણી સોયરાબાઈએ પતિની સહધર્મચારિણીતરીકે આસન લીધું અને જમણા હાથ ઉપર જરા આગળ પાટવીકુમાર સંભાજી બેઠા. બન્ને બાજુએ અષ્ટપ્રધાનો ચાર ચારની હારમાં બે હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા. તેમની પાછળ શિવાજીના સરદારો, સામંતો, સૈનિકો વગેરે ગોઠવાયા. શિવાજી ઉપર સંમિલિત જનોએ રત્નજડિત સુવર્ણનાં કમલપુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. આખો ખંડ શિવરાજ મહારાજની જયથી ગાજી રહ્યો. એજ સમયે, શિવાજી મહારાજના દરેક દરેક કિલ્લામાંથી તોપોના ભગડા થયા. પછી પ્રધાનમંડળી શિવાજીના ચરણ પાસે આવી ઉભી રહી. તેમને શિવાજીએ દ્રવ્ય, અશ્વો, હસ્તિઓ, રત્નો અને શસ્ત્રોની બક્ષીસ આપી. તેમને તેમના અધિકાર અને હોદ્દાને શોભતી સંસ્કૃત પદવીઓ અપાઈ. તે દિવસથી શિવાજી મહારાજનાં પ્રધાનો અને અધિકારીઓનાં નામ સંસ્કૃતમાં યોગ્યતાં ફારસી લાપાને તિલાંજલિ અપાઈ. આભષેક-સમારંભ પૂરો થયો.

શિવાજી મહારાજના ઇતિહાસકારો કહે છે કે, આ મહોત્સવમાં શિવાજીને એક કરોડ અને બેતાળીસ લાખ હોન(એટલે લગભગ સાત કરોડ રૂપિયા)નું ખર્ચ થયું. આમ મહોત્સવ પૂરો થયો અને શિવાજી મહારાજે જગત પાસે પોતાનો છત્રપતિતરીકે સ્વીકાર કરાવ્યો. ત્યારપછી આદ્યેજ દિવસે માતા જીજ્ઞાસાઈએ, પુત્રને 'હિંદવી સ્વરાજ્ય'ની સ્થાપના કરતો અને 'હિંદુ છત્રપતિ'નું બિરુદ ધારતો, એંશી વર્ષનાં વૃદ્ધ નયનોએ નિરખતાં નિરખતાં અને સંપૂર્ણ આત્મસંતોષ અનુભવતાં અનુભવતાં સ્વર્ગનો કેડો લીધો. પોતાના પતિ શાહજીની અવગણના પામેલાં અને પુત્રના પ્રેમ ઉપર જ આવરદા ટકાવી રહેલાં જીજ્ઞાસાઈએ, પુત્રને ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાલ મહારાજ બનતો જોઈ અને માનવમહત્તાના ઉંચામાં ઉંચા શિખર ઉપર શોભતો જોઈ, છેલ્લી વાર આંખ મીંચાતી વખતે પરમ સુખ અનુભવ્યું.

શિવાજી મહારાજનો સ્વરાજ્ય-વિસ્તાર

રાજ્યાભિષેક પછીની વિજયાદશમીએ વિજયદાથી શસ્ત્રોની પૂજા કરીને શિવાજી મહારાજ ફરીવાર સ્વરાજ્ય-વિસ્તાર-અર્થે નીકળી પડ્યા. કર્ણાટક ઉપર ચડાઈ કરી. એ સફળ ચડાઈથી શિવાજીમહારાજના ભંડારમાં વાર્ષિક એક કરોડ રૂપિયા આવતા થયા અને તેમના 'સ્વરાજ્ય'માં સો નવા કિલ્લાઓ ઉમેરાયા. ત્યારપછી પણ તેમની ચડાઈઓ ચાલુજ રહી અને ૧૬૮૦નું વર્ષ ઉગતાં સુધીમાં તો-મહારાજને માટે એ કાળ વર્ષનો ઉદય થતાં સુધીમાં તો-તેમણે તેમના સ્વરાજ્યના સીમાડાઓ ક્યાંય સુધી વિસ્તારી દીધા. મૃત્યુકાળે શિવાજી મહારાજની સમગ્ર ભારતવર્ષના હિંદુસમ્રાટ બનવાની ધૃષ્ટિ તો અણપૂરાયેલીજ રહી; પણ તેમને એક મહારાજ્યના મહારાજ બનાવવા પૂરતો તો તેમનો રાજ્યવિસ્તાર થઈજ ચૂક્યો હતો. શિવાજીના મહારાજ્યનો ઉત્તર સીમાડો ડેક ગુજરાતમાં સુરતજિલ્લાના ધરમધુર સંસ્થાન સુધી પહોંચતો હતો. દક્ષિણસીમાડો ડેક કારવાર અને ગોદાવરીના તીરસુધી વિસ્તરતો હતો. પૂર્વની હદ નાસિક અને પુના તેમજ સતારા અને કોલ્હાપુરના જિલ્લાઓને પાસમાં લેતી ડેક બાગલાણને સ્પર્શતી હતી. દક્ષિણમાં કાનડી લાપા બેઠતો પશ્ચિમકર્ણાટકનો પ્રદેશ-ડેક બેત્રગામથી શરૂ થઈને મદ્રાસ ઈલાકાના બેવારી જિલ્લા સામેના તુંગભદ્રાના તીરસુધી પ્રસરતો એ પ્રદેશ-પણ શિવાજી મહારાજના મહારાજ્યનો એક ભાગ બની ગયો હતો. શિવાજી મહારાજનું એ મહારાજ્ય, એ હિંદુપત પાદશાહી.

દીપક જુઝાયો

ભારતવર્ષમાં ૧૬૮૦ મું દસ્વી વર્ષ મંગાડું. શિવાજી મહારાજના જીવનનું એ ૫૩ મું

વર્ષ. એ વર્ષનો પ્રારંભ થતાંજ શિવાજી મહારાજના જીવન-દીપકની જ્યોત ઝાંખી પડવા માંડી. શિવાજી મહારાજના વજ્રદેહને તેમના મહારાજ્યના ભાવી સંબંધની ચિંતાઓના સતત હલ્લાએ ખળભળાવવા માંડ્યો. શિવાજી મહારાજની સેના જેવી કાયદે વૃદ્ધાવસ્થાએ અને રોગે વિદારવા માંડી. એ માસમાં મહારાજનો દદ, સખ, ગૌરવભર્યો ચહેરો સાવ બદલાઈ ગયો. મોં ઉપર કરુણાપ્રેરક દુઃખની છાયા પ્રસરી રહી અને માર્ચ મહિના બેસતાં તો મહારાજ અત્યંત દુર્બળ બની ગયા, માર્ચની ચોવીસમી તારીખથી પથારીવશ થયા. પ્રધાનોએ જોયું કે, મહારાજનો અંતકાળ આવી પહોંચ્યો છે. મહારાજ પોતે પામી ગયા કે, દીપકમાં દિવેલ ખૂટ્યું છે, ઓલવાઈ જવાની ઘડી આવી પહોંચી છે. મહારાજે માંદા માંદા પણ, છેલ્લા બાર દિવસ સુધી, સૌને એક પછી એક પાસે બોલાવી જૂઠી જૂઠી ભલામણ કરવા માંડી. મહારાજે તેમના પ્રધાનોને અને પરિવારને, તેમના સરદારોને અને સૈનિકોને, તેમના ઉમરાવોને અને આશ્રિતોને-સૌને પાસે બોલાવી બોધ દીધો કે, ‘આ દેહ નાશવંત છે; એ શિવાજી સમજતો હતો. એટલે એણે કદિયે નહોતું માન્યું કે આ રાજ્ય અને આ રાજભંડાર શિવાજીના છે. શિવાજી માનતો કે એ બધું ધર્મનું-પ્રજનું છે. શિવાજી તો માત્ર તેનો સેવક છે, એટલે શિવાજીનો દેહ પડે તેની સાથે આ રાજ્ય ન પડતું ઘટે, તેની સાથે આપણા ભગવા ઝુંડાનું નૂર ન હણતું ઘટે. એ રાજ્ય અને ઝુંડો તો અવિચળ તપવાં જોઈએ. હવે એ કર્તવ્ય તમને સૌને ભજે છે.’ એવી મતલબનો કર્તવ્યબોધ કરી, હિંદવી મહારાજ્યના સ્થાપકે પોતાનું છેલ્લું કતવ્ય બજાવી લીધાનો સંતોષ લીધો. એ બોધ સાંભળનાર સમુદાયમાં જાણે નવી જીવનદીક્ષા લીધાનો ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો. આખરે એ ઘડી આવી પહોંચી. વર્ષ ૧૬૮૦ના એપ્રિલ માસની પાંચમી તારીખના મધ્યાહ્નની એ ઘડી. એ ઘડીએ મહારાજનો આત્મા જાણે સમાધિસ્થ થયો-અને સમાધિ થોડી-વારમાં મૃત્યુમાં પલટાઈ ગઈ. મહારાજનું આત્મતત્ત્વ પરમાત્મતત્ત્વમાં લય પામી ગયું. હિંદુપતને તારણહાર હિંદુઓ વચ્ચેથી ઉપડી અગોચર ધામને પંથે પડ્યો. શિવાજી મહારાજ, હાથે સ્પર્શી શકાય, આંખોએ નિહાળી શકાય એવી પાર્થિવ મૂર્તિ મટીને ઇતિહાસની વિભૂતિ બની ગયા.

છત્રપતિ શિવાજી

(‘હિંદુપંથ’ ના તા. ૭-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

આજ સે ત્રીન સૌ વર્ષ પહલે છત્રપતિ મહારાજ શિવાજી હિંદુસ્તાન કી ધરતી પવિત્ર કરને કે લિયે ભૂમંડલપર અવતીર્ણ હુએ થે. જીસ સમય ઔરંગઝેબ અપને પિતા કે આંસુઓ ઔર ભાઈ-ભતીજો કે ખૂન સે સિંચે હુએ સિંહાસનપર બેઠકર મહામહિમ સમ્રાટ અકબર કી ઉદાર નીતિ કી હત્યા કર ભારત કે એક છોર સે દ્વસરે છોરતક અપની સંકીર્ણ નીતિ કા પ્રસાર કર રહ્યા થા, સર્વત્ર હિંદુઓપર અત્યાચાર ઔર મંદિર-મૂર્તિયોં કે ધ્વંસ કી લીલા જરી થી; ઉસી સમય શિવાજી જૈસે એક મહાન પુરુષને હિંદુ-જાતિ મેં જન્મ-ગ્રહણ કર ઇસ અખાંધ ગતિ સે ચલનેવાલે અત્યાચાર કે સોતે કી રાહ મેં વહ કઠિન શિક્ષા રખ દી, જે ફિર હટાયે ન હટી ઔર અંત મેં મુસલમાની સલ્તનત કી જડ ઐસી લિક્ષી, કી ઉસકા નાશ અવશ્યમ્બાવી હો ગયાં. શિવાજીને હિંદુઓં કે લિયે મુક્તિ કા દાર ખોલ દિયા ઔર યદિ વે સ્વયં મહાન પતિત ન હોતે, તો ભારત મેં કબી કી હિંદુ-સામ્રાજ્ય કી પુનઃ સ્થાપના હો ગયી હોતી. હમ હિંદુ હૈં, હમે અપની કમજોરી ઔરોં કી અપેક્ષા અધિક માલૂમ હૈ. યહ તો કહો, કિ કબી-કબી હમ મેં પ્રતાપ, શિવા, યુરુગોવિંદ, તિલક, ગાંધી ઔર શ્રદ્ધાનંદ પૈદા હો જાતે હૈં, નહીં તો હમારી આત્માએ ઇતની પતિત હો ગયી હૈં; કિ હમ અપને ઘર કા સત્યાનાશ આપ અપને હાથોં સે કરને મેં જીતને બહાદુર હૈ, વૈસી બહાદુરી શાયદ હી સંસાર કી કોઇ જાતિ દિખવા સકતી હો. ઇસલિયે શિવાજી કા સ્થાપિત હિંદુ-રાજ્ય ટિકાઉ નહીં હો સકા ઔર હિંદૂ ભી કબી સિર નહીં ઉઠા સકે જે ઇસકી આશા ગોદાવરી કે ગર્ભ મેં લીન હો ગયી.

આજ સે કુજ દિન પહલે શિવાજી કા નામ લેના રાજવિદ્રોહિયોં મેં નામ લિખાના સમજા જતાં થા. બડે-બડે ઐતિહાસિકોં ને કાગજોં કે ખંડક ઔર સ્વાહિયોં કા સમુદ્ર ખર્ચ કર કે લિખ

મારા, કિ શિવાજી ગદ્ ગદ્ થા, હુરરા થા, ફિર હિંદુસ્તાન કે ભવે આદમી ઇસ ગદ્ ગદ્ કા કયોં નામ લે ? પરંતુ સમય બદલા ઔર શિવાજી કે નામ પર લગાથી હુઝ કલંક-કાલિમા પ્રમાણિક ઇતિહાસ કે આધારપર ઘો ગલી ગયી. સરકાર ને ભી શિવાજી કે સ્તાવકોંપર કડી નિગાહ રખની બંદ કી ઔર જો શિવાજી-ઉત્સવ કિસી દિન અધિકારિયોં કી દષ્ટિ મેં ભય કી ચીજ થા વહ અબ અબાધ ગતિ સે ઉચિત ઉત્સાહ કે સાથ મનાયા ગતા હૈ. સય પૂછિયે તો ઉસ દિન હમારે આનંદ કી સીમા ન રહી, જસ દિન હમારે સમ્રાટ કે જ્યેષ્ઠ દુમાર પ્રિન્સ-આફ વેલ્સ ને પૂતે મેં બડે આદર કે સાથ શિવાજી કી મૂર્તિ કી પ્રતિષ્ઠા કી.

હાલ મેં શિવાજી કી ૩૦૦ વીં વર્ષગાંઠ મહારાષ્ટ્ર મેં સર્વત્ર ઔર ભારત કે અન્ય પ્રાંતો મેં ભી થોડી-બહુત હર જગહ મનાયી ગયી હૈ. ઇસ સે માલુમ હોતા હૈ, કિ ભારતવર્ષ કે લોગોં ને અબ અપની યહ ભૂલ ભલી ભાંતિ સમજ લી હૈ, કિ શિવાજી ગદ્ ગદ્ નહીં થે. વે જન ગયે હૈં, કિ વે ધર્માત્મા, હિંદુ-ધર્મ-રક્ષક ઔર ગો-બ્રાહ્મણ-પ્રતિપાલક થે. એસે મહાવીર કી જન્મતિથિ કેા જૂઝ ધૂમધામ સે મનાને કા સમારંભ સ્વર્ગીય લોકમાન્ય તિલક ને કિયા થા ઔર મહારાષ્ટ્ર મેં નવી જગૃતિ ઉત્પન્ન કર દી થી. ઉનકે હી ઉદ્યોગ સે શિવાજી કે સંબંધ મેં લોગોં મેં ફેલા હુઆ બ્રમ બહુત કુછ દૂર હુઆ ઔર આજ હમ ઉન્હેં સચમુચ ધર્માવતાર કે રૂપ મેં પૂજતે હૈં.

પરંતુ અભીતક શિવાજી-ઉત્સવ બહુત કુછ મહારાષ્ટ્ર કી સીમાતક હી આબદ્ હૈ. યદ્યપિ શિવાજી કે પ્રતાપ સે સારે ભારત કે હિંદુઓં કી ભલાઈ હુઝ થી. ઇસલિયે હમ કેા ઉચિત હૈ, કિ પ્રતિવર્ષ ઉનકી વર્ષ-ગાંઠ સર્વત્ર જૂઝ ધૂમધામ સે મનાયે, જસ સે હમારે સોયે હુએ પ્રાણોં મેં સ્વ-દેશ, સ્વધર્મ, ઇશ્વર, દેવી ઔર દેવતાઓં કે પ્રતિ ભક્તિ ઉત્પન્ન હો ઔર કિસી દિન હમ અપની પતિત અવસ્થા સે નિકલકર સુખ-સૌભાગ્ય કે પ્રખર સૂર્યલોક મેં આકર પ્રકાશ ઔર ગરમી કા આનંદ લે સકેં.

શિવાજી હિંદુ-ધર્મ કે રક્ષક થે. ઉસકી રક્ષા ઉન્હોંને સખ પ્રકાર સે કી; પરંતુ વહ કાર્ય કરતે સમય ઉન્હોં ને કબી કહીં મુસલમાનોં કે ધર્મ-સ્થાનોંપર આક્રમણ નહીં કિયા. કબી અનાથ સ્ત્રીયોં ઔર બચ્ચોંપર હાથ નહીં ઉઠાયા. મુસલમાન ઇતિહાસ-લેખકોં ને ભી ઉનકે ઇસ ભાવ કી પ્રશંસા કી હૈ. હમેં ચાહિયે, કિ અપને ધર્મ કી રક્ષા કરતે હુએ હમ કબી કિસી કે ધાર્મિક ભાવપર આઘાત ન કરેં. ધાર્મિક સહિષ્ણુતા હિંદુ-જાતિ કા સદૈવ ગુણ રહી હૈ. આજદેશ કે દુર્ભાગ્ય સે હિંદુ ઔર મુસલમાનોં મેં ભયાનક સંઘર્ષ મચા હુઆ હૈ, ઇસ સમય દોનોં દાસતા મેં દિન બીતા રહે હૈં, તો ભી એક સમજતા હૈ, કિ દૂસરા ઉસકે ધર્મ કા સફાયા કરને કેા તૈયાર હૈ; પરંતુ ધર્મ એસી વસ્તુ નહીં, જસકા કોઇ મનુષ્ય સફાયા કર સકે. યહી બ્રમ સંસાર કે યુદ્ધ-વિગ્રહોં કા કારણ અતીત કાલ મેં ભી રહા હૈ ઔર આજ ભી બન રહા હૈ; પરંતુ ન તો ઇન અધાર્મિક ઝગડોં ને-વ્યર્થ વિતંડાવાદ ને-પહલે હી કબી કિસી કેા લાભ પહુંચાયા હૈ, ન અસી પહુંચા સકતા હૈ. ખાસકર ધર્મ કી આડ મેં સ્વાર્થસાધન કા પ્રયાસ કરના અતિશય અનુચિત હૈ. હમારે બંગાલ કે ભૂતપૂર્વ ગવર્નર લાર્ડ લિટન ને જાતે-જાતે હી કહા હૈ, કિ આજકલ કે યે ઝગડે ધાર્મિક નહીં, રાજનીતિક હૈ. ખાત એક બાર સખ કે વિચાર કરને કી હૈ.

અસ્તુ; યહ વિષય અપ્રાસંગિક હોને કે કારણ યહી છોડકર હમ પુનઃ હિંદુજાતિ સે પ્રાર્થના કરના ચાહતે હૈ, કી વહ શિવાજી કે જન્મદિવસ કી જયંતિ પ્રતિવર્ષ પૂર્ણ ઉત્સાહ કે સાથ મનાયા કરે, તો ઉસકા બહુત કુછ કલ્યાણ હોગા. હમારી યહ રામનવમી કયા હૈ ? હમારી જાતિ કે એક સર્વશ્રેષ્ઠ વીર, રામચંદ્ર કે, જનકો હમ ઇશ્વર કા અવતાર માનતે હૈં, ઉસકી જન્મ-દિવસ કી સ્મૃતિ હી તો હૈ ? ઇસ દિન ઉનકે નામપર પ્રતોપવાસ, પૂજન-ભજન આદિ કર કે હમ ઉનકે ગુણોં કેા અપને આચરણ મેં લે આને કા પ્રયાસ નહીં કરતે, યહ હમારી મરી હુઝ આત્મા કા અપરાધ હૈ, નહીં તો ઇસ પર્વ કા પ્રધાન ઉદ્દેશ્ય તો યહી થા. ઉસી પ્રકાર હમેં છત્રપતિ શિવાજી કે જન્મ-દિવસ કી સ્મૃતિ મનાને કા ભી પૂરી લગન કે સાથ ઉદ્યોગ કરના ચાહિયે.

દુનિયા કે રંગ-ઢંગ

(લેખક:-સંસાર-જવાલા-દગ્ધ દાસ—‘હિંદુપંથ’ તા. ૭-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)
અંગ્રેજ ઓર હિંદુસ્તાની

વહ મૂર્ખ હૈ, જો સોચતા હૈ,—

(૧) કિ અંગ્રેજ અપના ઇતની મિહનત મશકકત સે ગઢા હુઆ રાજ્ય ચૂપટ કરને કે લીયે હિંદુસ્તાનિયોં કે હાથ મેં દે દેગે.

(૨) કિ અંગ્રેજોં કે ચલે જાનેપર વહ દેશ એક દિન કે લીયે લી કિસી કે રહને લાયક રહ જાયેગા.

(૩) કિ જીતને દિન નૌકરી કા બિક્ષાપાત્ર લિયે હિંદુસ્તાની અંગ્રેજોં કે દરવાજે કી ખાક જાનતે ઓર લખી સલામી દાગતે રહેંગે, તખતક અંગ્રેજોં કે મન મેં ઉનકે પ્રતિ કોઇ સમ્માન કા લાવ ઉત્પન્ન હોગા.

(૪) કિ અંગ્રેજોં કા પ્રિય-પાત્ર હોને કે લિયે સ્વમ્મતિ કી ચુગલી ખાના જરૂરી હૈ.

(૫) કિ અંગ્રેજ દેહ, મન યા ચરિત્ર કે બલકી શ્રદ્ધા નહીં કરતે.

(૬) કિ હિંદુ-મુસલમાન યા બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણ કી સ્ત્રી છોકરોં કી સીલગાઈ દેખ હંસતે-હંસતે અંગ્રેજોં કે પેટ મેં બલ નહીં પડ જાતે ઓર ઉનકે હાથ કા ચુરુટ જમીને મેં નહીં ગિર પડતા.

(૭) કિ અંગ્રેજ આદમી હી નહીં હૈ ઓર કલ્મ મેં, સમાજ મેં યા અપને દેશ મેં હિંદુ-સ્તાનિયોં કા કબી કોઇ શુક હી નહીં કરતે.

(૮) કિ અંગ્રેજ અંગ્રેજ-પદે ઓર દેશી પોશાક પહને હુએ દેશી આચાર-વિચાર માનને-વાલે હિંદુસ્તાની કી કદર નહીં કરતે.

(૯) કિ વે અપની નકલ કરનેવાલે હિંદુસ્તાની કો અપની બરાબરી કે આસનપર બેઠાયેગે યા અપને સમાન અધિકાર ખુશી ખુશી દે ડાલેંગે.

(૧૦) કિ અંગ્રેજ હિંદુસ્તાનિયોં કી અપેક્ષા સ્થિતિશીલ નહીં હૈં અથવા વે અપના આચાર, વ્યવહાર, ચાલ-ચલન, આહાર યા વેશ-ભૂષા કીસી દેશ મેં, કીસી હાલત મેં છોડના ચાહતે હૈ ?

(૧૧) કિ હિંદુસ્તાની શરાબ લી પીતા હૈ ઓર કામ લી કરતા હૈ અથવા વહ કામ કર કે મરના હી નહીં જાનતા-કુછ લુટ્ક લી ઉઠાને કી ચેષ્ટા કરતા હૈ.

(૧૨) કિ અંગ્રેજ હફી-તોડ મિહનત નહીં કરતે, શરાબ નહીં પીતે, ગીત નહીં ગાતે, લડકોં કી તરહ ખેલ-ફૂદ નહીં કરતે, રાત કો ખા-પી ચૂકનેપર અપની યા પરાયી મેમ કે સાથ નહીં નાચતે.

બડોં કી ચારી

વહ મૂર્ખ હૈ—

(૧) જો વહ નહીં જાનતા, કિ બડોં કી ચારી ખાલુ કી બીન હૈ અથવા ‘બડોં સે આસ રખે; પર પાસ ન જાયે.’

(૨) જો વહ નહીં જાનતા, કિ મનુષ્ય સૂર્ય કી ગરમી તો સહ લેતા હૈ; પરંતુ ખાલુ કી ગરમી સે ઉસકી જાન હી ચલી જાતી હૈ.

(૩) જિસને આજતક નહીં સુના, કિ લંકા કે રાક્ષસોં કો રામ કે બાણોં સે ઉતની ચોટ નહીં પહુંચી, જિતની વ્યથા ઉન કે પ્રાણોં કો બંદરોં કી દાંતા-કિલ-કિલ સે હુઈ થી.

(૪) જો વહ સમજતા હૈ, કિ બડે આદમી ખ્યાર દિખવા રહે હૈં, વહ ઉનકી ઉદારતા યા ગુણગ્રાહકતા હૈ.

(૫) જો વહ નહીં જાનતા, કિ બડે લોગ છોટોં કો મહજ ખયાલ કે ઝોંક મેં આકર યા અપને મતલબ કે લિયે હી અપનાતે હૈં.

(૬) જો વહ સોચતા હૈ, કિ બડે આદમિયોં કી ખુશામદ મેં ફાયદા હૈ.

(૭) જો બડે આદમિયોં કી જતજાયા મેં ખડા હોકર સંસાર કી જવાલા સે જલે હુએ કૃતી પુરુષોં કા અપમાન કરતા હૈં.

(૮) જો બે આદમિયોં કા કૃપાપાત્ર બનકર અપની બરાબરી કા અપને સે હીનં અવસ્થાવાલે અભાગે મનુષ્યોં કી હંસી ઉડાતા હૈ.

(૯) જો યહ નહીં જનતા, કિ બે ઔર છોટે કા મિત્રન તબી મંગલકારી હોતા હૈ, જ્ય દોનોં અપની-અપની અવસ્થા સમજ-ખૂઝકર મિત્રતા કરતે હૈં.

સમય

મૂઢ મનુષ્ય—

(૧) યહી સોચતા હૈ, કિ ઉમ કે યે સુખ યા દુઃખ કે દિન સદા એસે હી બને રહેજે.

(૨) યહ નહીં સોચતા, કિ ખૂરે દિન આનેપર સોના ભી છુઓ તો મિટી હો જતા હૈ ઔર અચ્છે દિન આનેપર મિટી ભી છૂને સે સોના બન જતી હૈ.

(૩) યહ નહીં સોચતા, કિ સમય કેવલ એક હી બાર આતા હૈ. ઉસ મોકે સે જો લાભ નહીં ઉઠાતા, ઉસે જન્મ-ભર પછાતા પડતા હૈ.

(૪) યહ નહીં જનતા, કિ એક દિન કી ભૂત જન્મ-ભર છ જલાયા કરતી હૈ.

(૫) પંસે બાત કો ભૂત જતાહૈ, કિ એક રાત કા પાપ તીનપુસ્ત(પેટી)નક પીછા નહીં છોડતા.

(૬) યહ નહીં જનતા, કિ ખૂરે દિન આનેપર બરી સાવચાની ઔર હોશિયારી સે રહના પડતા હૈ.

(૭) યહ ભૂલ જતા હૈ, કિ ખૂરે દિન આનેપર કિસી કો બાબા કહકર પુકારનેપર ભી વહ દસે અપના અપમાન સમજતા હૈ.

(૮) યહ નહીં જનતા, કિ ખૂરે દિનોં મેં કોઈ કિસી કા અપના નહીં હોતા.

(૯) યહ નહીં જનતા, કિ સમય કા ફલ મીઠા હોતા હૈ—સમયપર કા કિયા હુઆ કામ હી અચ્છા હોતા હૈ.

પરોપકાર

મૂઢ મનુષ્ય—

(૧) પ્રત્યુપકાર કી આશા સે અથવા કિસી કો કૃતજ્ઞતા-પાશ મેં બાંધ લેને કી ગરજ સે પરોપકાર કરતા હૈ.

(૨) સોચતા હૈ, કિ ઉસને, જિસકી ભલાઇ કી હૈ, ઉસકો ઔર ઉસકે ચૌદહ પુરુષોં કો ખરીદ લિયા હૈ.

(૩) યહ સોચકર ઉપકાર નહીં કરતા, કિ ઇસ પ્રકાર કી તો ફિર ચર્ચા હી નહીં હોગી, બલકિ ઉસને ઔર કુછ ભલાઇ ક્યોં નહીં કી, ઇસકે લિયે ઉસકી નિદા હોગી.

(૪) યહી સોચતા હૈ, કિ ઉપકાર કર કે વહ કિસી કો સંતુષ્ટ કરં સકેગા.

(૫) યહ નહીં જનતા, કિ કિસ કી ભલાઇ કરના સો અપના કર્તવ્યપાત્રન કરના હૈ, અપની સ્વાભાવિક શુદ્ધ વૃત્તિ કા અનુચીલન ઔર અપની ઉન્નતિ કા સોપાન હૈ.

(૬) યહ નહીં સોચતા, કિ ઉસને કિસકી ભલાઇ કી હૈ, ઉસકે દિન અચ્છે હોનેપર વહ ઉસકે સામને આને કો ભી સ્વાદાર નહીં હોગા; ક્યોં કિ એસા કરને સે ઉસે અપની પિછલી દુરવસ્થા યાદ આ બઘેગી યા દૂસરે લોગ જન બઘેજે.

(૭) યહ ભૂલ જતા હૈ, કિ જિસપર ઉપકાર કિયા જતા હૈ, વહ ભી મનુષ્ય હી હૈ. ઉસકે ભી સાંધ હૈ, અભિજ્ઞાપા હૈ, આશા હૈ, દુરાશા હૈ. વિંસા હૈ, દ્વેષ હૈ, તૃપ્તિ હૈ, વિરક્તિ હૈ.

(૮) યહ સોચતા હૈ, કિ જિસપર ઉપકાર કિયા જતા હૈ, વહ સભી વિષયોં મેં હીન હૈ.

(૯) યહ નહીં સોચતા, કિ દેશ, કાલ ઔર પાત્ર કા વિચાર કર કે દાન કિયા જતા હૈ.

(૧૦) યહ ભૂલ જતા હૈ, કિ અકસર ઉપકાર પાનેવાલે (કૃપાત્ર આદમી) કે પુત્ર યા આત્મીય ઉપકાર કરનેવાલે કે પુત્ર યા આત્મીય કે શત્રુ હોતે હૈં.

(૧૧) યહ નહીં સમજતા, કિ ઉસકે બાપ, ભાઈ યા આત્મીય જો ઉપકાર કરતે હૈં, ઉસકે લિયે વહ કૃતજ્ઞતા પાને કા અધિકારી નહીં હૈ.

સ્વામી ઔર સેવક

(૧) સ્વામી ઔર સેવક કા સંબંધ મધુર નહીં હો સકતા, યદિ દોનોં કો હી અપને

વ્યક્તિત્વ કા અભિમાન હો.

(૨) સ્વામી ઔર સેવક દોનાં હી એક-દૂસરે કો મૂર્ખ આ વૈહમી સમજતે હૈ.

(૩) યહ સમજના નિરી મૂર્ખતા હૈ, કિ સ્વામી સદા, સખ સમય, સેવક સે શ્રેષ્ઠ જીવ હૈ.

(૪) યદિ અપની કુછ તરક્કી હોને કી આશા રહતી હૈ, તબી નૌકર માલિક કી ઉન્નતિ કે લિયે ભગવાન સે પ્રાર્થના કરતા હૈ.

(૫) નૌકર સોચતા હૈ, કિ માલિક કે ઘર ચોરી ન કરે, તો કયા દૂસરે કે ઘર ચોરી કર કે ચોર કહલાઉં ?

(૬) માલિક સોચતા હૈ, કિ અપને નૌકરપર ચુસ્સા ન દિખાઉં, તો કિસી ઔરપર દિખાકર કયા માર ખાઉં ?

(૭) બહુત સે બડે આદમી અપને માલિક કા ધન ચુપચાપ ચૂરાકર હી પૈસેવાલે બને હૈ.

હિંદુજાતિ ! રો આંસુ ચોધાર, કેવો તારો સળગતો સંસાર ! !

[એક સત્ય ઘટના-‘હિંદુસ્તાન’ તા. ૭-૫-૨૭ ના અંકમાંથી]

(સળગતા સંસારની આ કારમી કથા ગુજરાતના એક શહેરમાંથી એક બહેન લખી મોકલે છે. પાપી વૃત્તિનો જેઠ નામનો એક નરરાક્ષસ પોતાના પાપકૃત્યમાં કેટલે સુધી પરવરે છે અને માડી-જાનના પ્રાણ ઝુંટવી લેવા ક્યાંસુધી હામ ભીડે છે, તે કથા રોમાંચક છે. અહિંસક અને ધર્મપ્રાણુ હિંદુજાતિ ! ચેત ! અને તારા જીવનને વિશુદ્ધ અને ઉન્નત બનાવવા ધરના કચરાને સળગાવી મૂક !-ત્રી)

(૧)

આરંભમાંજ કહી દઉં કે, આ મારી પાપકથા છે, કલંકકથા છે, જીવનની કાળી બાજુની કથા છે; પરંતુ મારા જેવી અનેક ભોળી ભામિનીઓને ભરમાવનાર પાપી સ્વજનોથી આ કથા વાંચનારાં ચેતતાં રહે, એ હેતુથી પ્રેરાધને હું આજે મારી કલંકકથા કહેવા તૈયાર છું.

સંસારસાગરમાં સ્નાત્તાંતે ભરખી જવામાટે તેના નિકટના સ્વજનોજ ફર મગર-મચ્છ સ્વરૂપે કેવા તથ્પી રહેલા હોય છે, તેથી બિચારી ભોળી સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન હોય છે. એમની એ અજ્ઞાન તથા નિરાધાર દશાનો લાભ લઈ તેમને યોગ્ય માર્ગેથી કેવી રીતે ચલિત કરવામાં આવે છે, તે મારી દુઃખી કથા બતાવશે. એ જાણીને મારી બહેનો ચેતતી રહે અને તેમની અજ્ઞાનતાનો દુષ્ટો લાલ ન લે એટલી સાવધાન થાય તો મારી કલંકકથા પણ ઉપયોગી થયેલી માની મને સંતોષ થશે.

(૨)

ગુજરાતની એક સામાન્ય જ્ઞાતિમાં મારો જન્મ થયો છે. મારું જન્મસ્થાન ગુજરાતના એક મોટા શહેરમાં છે. અમારી જ્ઞાતિમાં બાળલગ્નની નવાઈ નથી! મારું લગ્ન પણ એજ રીતે મારી ત્રણ વરસની ઉંમરે કરવામાં આવ્યું હતું. મારા પતિની ઉંમર મારા કરતાં માત્ર જીઝ માસ વધારે હતી! ત્રણ વરસની વહુ અને સાડાત્રણ વરસનો વર ! આનું નામ લગ્ન ? હા, પણ ગુજરાતમાં આવી રમતોને પણ લોકો બેલાશક લગ્નનું નામ આપી, ‘લગ્ન’ એ ભવ્ય સંસ્કારની બેલાશક મસ્કરી ઉડાવી શકે છે !

પરણ્યા પછી ત્રણ વરસે હું એકડો ઘુંટતી થઈ. તે પછી ધીરે ધીરે નિશાળમાં આવતી થઈ અને થોડુંધણું અક્ષરજ્ઞાન મેળવ્યું; પણ જે જ્ઞાતિમાં ત્રણ વરસની બાળકીને પરણાવી દેવામાં આવતી હોય તે જ્ઞાતિ તેને સરસ્વતીમંદિરમાં ક્યાંસુધી રહેવા દે ? અને સાસરે વળાવવાની પણ ઉતાવળ શું કામ ન કરે ? મારે ભાગ્યે પણ વિધાત્રીએ એથી જૂદા આંકડા પાડ્યા નહોતા !

(૩)

સાસરામાં અમારું કુટુંબ ઠીક ઠીક ગણાતું. કુટુંબમાં માણસો પણ પ્રમાણમાં ઠીક સંખ્યામાં હતાં. સસરાજી તો પહેલેથી પરલોક સીધાન્યા હતા, પરંતુ સાસુ, જેઠ, જેઠાણી અને એ દીયર એ પાંચ અને અમે એ મળી એકંદર સાત માણસો ધરમાં હતાં.

સાસરે ગઈ ત્યારે મારી ઉંમર ચૌદ વર્ષની હતી. મારા પતિની વય સાડાચૌદ વર્ષ જેટલી હતી. તેમના મોટાભાઈ બે ત્રણ વરસે મોટા હતા, નાના ગુજરાતી નિશાળે જતા હતા. હિંદુસંસારમાં બીનઅનુભવી બાળકો સંસાર માંડી બેસે છે. અમે પણ તેમ કયું. અમારા જેવાં વરવહુનો સંસાર જેવા સુખથી ચાલી શકે તે રીતે અમારો સંસાર પણ સુખથી ચાલવા લાગ્યો. હું સાસરે આવી એટલે બૈરીના વર અનેકા મારા પતિને સંસારની ચિંતા વળગી. થોડા વખતમાં તેમણે નોકરી શોધી કાઢી.

અમારા સંસારના પહેલા છ મહીના આમ સારી રીતે વહી ગયા.

(૪)

પણ સંસાર સરળતાથી કદી ચાલ્યો જાયો છે ? જેમાં સરળતા ને સુખ સદા ન ટકે તેનું નામ સંસાર. મારે લાગ્યે પણ છ મહીના પછી એનો અનુભવ થયો.

હું સાસરે આવી તેને થોડા દિવસ થયા ત્યારથીજ મારા જેઠ મારી તરફ સમભાવ બતાવતા હતા; પરંતુ એ સમભાવ કેવા સ્વરૂપનો હતો, તે હું જાણતી નહોતી.

એક દિવસ મને એમની ઓળખાણ થઈ. કામપ્રસંગે સાસુજી બહારગામ ગયાં હતાં. જેઠાણી તે પહેલાંજ પિયર સીધાબ્યાં હતાં. મારા પતિ નોકરી ઉપર ગયા હતા અને બંને દિવસ નિશાળે ગયા હતા.

મારા જેઠનો જમવાનો વખત સૌથી નિરાળોજ હતો, સવારે નોકરી ઉપર જાય અને બપોરે જમવા આવે; એટલે જ્યારે તે જમવા આવ્યા ત્યારે ઘરમાં માત્ર અમે બેજ હતાં.

અમારી જ્ઞાતિમાં ધુંધેટો રાખવાનો રિવાજ છે. તે પ્રમાણે હું એમને રસોઈ પીરસીને બહાર જઈને બેસતી; પણ આજે એમનાં ચેન જૂઠાંજ જણાતાં હતાં. સ્ત્રીઓ પુરુષોની પાપી નજરને જલદી પારખી શકે છે. મેં પણ પીરસતાં પીરસતાં પારખ્યું કે, જેઠજીનાં ચેન આજે જૂઠાંજ લાગે છે; પણ પીરસ્યાવિના ચાલે ?

થાળી પીરસીને હું બહાર જવા માંડી, ત્યાં તો મારા જેઠે માઈ નામ દઈને મને ઉભી રાખી. હું ઉભી રહી, પણ અમકી ગઈ. માઈ હૈયું ધ્રજવા લાગ્યું. એકલવાઈ હું આખા ઘરમાં હતી; પણ જેઠની આજ્ઞા માન્યા સિવાય કેમ ચાલે ?

તેમણે મને કહ્યું:—“ અહીં બેસ, મારે તારી સાથે વાત કરવી છે.”

હું બેઠી.

(૫)

ઓહ, પ્રભુ ! એમની એ વાત શું હતી ?

“ મારી લાજ કાઢવાના ઢોંગ શું કામ કરે છે ? ” એકાએક એ દુર્મતિયા જેઠે ધ્રુડાકો કર્યો.

હું શું બોલું ?

પણ તે મારા બોલવાની વાટ જોવા થોભવાનો નહોતો.

“ હું તને ચાહું છું ” તેણે તડ ને ફડ સંભળાવી દીધું; અને હું સાવધાન થાઉં તે પહેલાં તો મારા માથા ઉપરનો છેડો એણે ખેંચ્યો.

હું ગભરાઈ ગઈ, અમકી ગઈ. ‘ હાય, હાય ! અત્યારે માઈ બેઠી કાણુ ? ’ એ વિચાર થતાંજ ધ્રજવા લાગી ને એકદમ ત્યાંથી છટકી જવા માટે ઉઠી, નાસવા માંડી.

પણ કામીને શું લાજ કે વિવેક હોય ? તે મારી વાંસે ઉઠ્યો અને પીઠ તરફથી મને બંને હાથના બંધનમાં મજબૂત રીતે બાંધી લીધી.

એ દુબેટ મારા અંગે અંગને લચડી નાખે તેમ મને દાખી.

મેં ખૂંસ મારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં પણ હું નિષ્ફળ ગઈ. તે દુબેટ મારા મોઢા ઉપર હાથ દાખી અવાજ નીકળવા ન દીધો.

દુષ્ટ શિકારીના હાથમાં ફસેલી હરિણી જેવી મારી દશા હતી. એના બળ આગળ હું હારી બેઠી. તે મને બીજા ખંડમાં ઘસડી ગયો.

પોતાના નાના બંધુની પત્નીને શ્રષ્ટ કરતાં એ પાપીને કશોજ વિચાર ન થયો !

(૬)

નીતિ અને અનીતિ, પાપ અને પુણ્યની વચ્ચે માત્ર એકજ સૂક્ષ્મ પડદો હોય છે, તે તૂટ્યા પછી માણસ એ જોડકાંની વચ્ચેના ભેદભેદ ભૂલી જાય છે.

મારી પણ એજ દશા થઇ. જેને દુષ્ટ ગણતી હતી, તેની તરફ પણ પછી તો આકર્ષણ થવા લાગ્યું. મારે એક ભવમાં બે ભવ થયા.

પણ પારકી સ્ત્રીની ખુબસુરતાથી મોહાંધ બનેલાને એ ખબર નહોતી કે, તે એની સ્ત્રી તરફ એવકા બન્યો તે પહેલાં એની સ્ત્રી તેનાથી એવકા બની ચૂકી હતી.

એ વાત મારા વ્યભિચારી જેઠની નજરે જણાઇ.

માણસ એ કેવું વિચિત્ર પ્રાણી છે ! અને કેવું સ્વાર્થી ! પણ પોતે લગ્નથી સાંપડેલી સ્ત્રીની સાથે દગો રમી પરસ્ત્રી ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી કુકર્મે વળેલો છતાં, પોતાની સ્ત્રીની પાસેથી વફાદારીની આશા રાખે ! રાવણ કરતાં ભુડાં લક્ષણ હોવા છતાં જનકીજના પતિ થવાના અભિલાષ રાખે એ કેટલું વિચિત્ર છે !

મારા જેઠને બહાનું જડ્યું. એણે એની સ્ત્રીને વ્યભિચારિણી કરીને ઘરમાંથી હાંકી કાઢી; પણ એજ માણસ પોતાનાજ સગા ભાઈની સ્ત્રીને વ્યભિચારને માર્ગે દોરી રહ્યો હતો ! એ વ્યભિચારિણી ઉપર દિવાનો બન્યો હતો તે ભૂલી જતો હતો ! સાચેજ દુનિયા કાચડો છે !

(૭)

જેઠાણીની આડખીલી વચ્ચેથી દૂર થઇ, એટલે મેં એક જીવનમાં બે ધર્મ કર્યાં. બિચારા મારા ભોળા હૃદયના પતિની ભલમનસાધનો અમે પૂરેપૂરો લાભ લીધો ! એ ભલા જીવે મારી ઉપર કદી વહેમ ખાધો નહિ, પણ મેં તો એમની સાથે પત્નીધર્મ બળવી, એમની નિદ્રાવસ્થાનો લાભ ખોટી રીતે લેવા માંડ્યો !

મારા કામી વૃત્તિના જેઠની સલાહ અને હિંમત ઉપર ઝુકતી હું પ્રત્યેક રાત્રે એની પાસે બાળુના ખંડમાં-અમારી પાસેનાજ ખંડમાં તે સૂતો હતો ત્યાં-ધસડાઇ જતી અને ત્યાં અમારી પૈશાચિક લીલાનો આરંભ થતો !

સાચેજ સ્ત્રીજનતિની હિંમત અજબ છે, એ ખોટું નથી. પાપમાર્ગે પગલાં પાડ્યા પછી તે ભારે નિર્ભય બને છે, એ મારાજ દાખલા ઉપરથી હું જાણી શકી.

ખીજા ખંડમાંથી પ્રાતઃકાળે પાંચ વાગે હું મારા ખંડમાં જઈ છતાં, પછી તો મને એ સ્વાભાવિક થઇ ગયું. ડરમાર મેં પાછળ નાખી દીધો હતો.

અને જાણે અમારા આ પાપકર્મમાં સરળતા કરવામાટેજ ન હોય તેમ અમારા કલંક-કથાના આરંભ પછી એથે મહીને સાસુજી પણ આ દુનિયા છોડી ગયાં.

અમારી આ શયતાન-લીલાની ઉપર આમ દોઢ દોઢ વરસનાં વહાણાં વાઈ ગયાં.

પછી તો હું સીમંતિની થવાથી પિયર ગમ્મ અને પુત્રીની માતા થઇને પાછી પણ આવી. પાપનીયે અવધિ હોય છે. એક દિવસ આકસ્મિક સંજોગોમાં એ અવધ પણ અણુ-ધારી આવી.

‘સૌભાગ્ય સુંદરી’નો ખેડ જોવા અમે ગયાં હતાં. ત્યાંથી મારા જેઠને નવીજ પ્રેરણા મળી. તેણે એ રાત્રે મને એક પડીકા આપી અને બીજે દિવસે મારા પતિને ભાત સાથે અવડાવી દેવાની સલાહ આપી !

જગતની શરમ અને નીતિનાં બંધન છોડનાર ગયડે છે, ત્યારે અધોગતિની ખીણમાં ગયા સિવાય તેનાથી અટકી શકાતુંજ નથી. મારું પણ એમજ થયું.

આટલા પાપથી ઉઘડેલી તુષણને તમ કરવા રાક્ષસી વૃત્તિના મોટાભાઈએ નાનાભાઈનો કાયમનો ઘાટ ઘડવાનો નિશ્ચય કર્યો અને બિચારા મારા પતિનો કશે પણ વાંક ન હોવા છતાં એમનો જીવ લેવા હું કાણુ જાણે કેમ તૈયાર થઇ ? હું સ્ત્રી મટી રાક્ષસિણી બની !

બીજે દિવસે મેં ભાતમાં પડીકા નાખી પણ ખરી. ભૂકી સફેદ હતી એટલે ખાનારને ખબર પડે તેમ નહોતું. માત્ર તે પેટમાં જવાનીજ વાર હતી. એટલાથીજ હું પતિહત્યારી બનત અને મારા દુષ્ટ જેઠને સ્વચ્છંદાચાર કરવાની ધારી તક મળત.

બિચારા મારા લલા પતિ મને નિર્દોષ માનીને મારી સાથે સારી રીતે વર્તતા. કાણુ જાણે કેમ પણ એમને શાક, દાળ ને રોટલી પીરસ્યા પછી માઈ હૃદય ધ્રુજવા લાગ્યું. મારા જેવી દગાબાજના દિલમાં પણ પાપનો ડંખ પીડા કરવા લાગ્યો. મારાથી રડી જવાયું. મારી આંખો-માંથી શ્રાવણ ને ભાદરવો વરસવા લાગ્યો.

મારી આંખમાં આંસુ જોતાંજ તેમણે ખાવાનું પડતું મૂક્યું.

“કેમ રડે છે !” એમણે મમતાથી પૂછ્યું.

“કશું નહિ.”

ખીજે જવાખ મને સૂઝ્યો નહિ; પણ નીચ કામને માટે હું મારા પતિને દગો દધ રહી હતી, એ ભાન મને ‘સૌભાગ્ય સુંદરી’ના નાટકથી થયું હતું.

“તું સાચું ન કહે તો બળવીના સમ.”

માતાને ખચ્યાના સોગનથી કેટલું લાગી આવે તે માતાજ સમજી શકે છે.

મારાથી એ વખતે ધૂસ્કું મૂકી દેવાયું.

(૮)

“મારું પાપ મને રડાવે છે” જેમ તેમ કરીને મેં કહ્યું.

“મને કહે, હું તારું દુઃખ નિવારીશ.”

“કહું પણ એક શરતે, મને તમે વચન આપો તો.”

“મારું વચન છે.”

“તમારે ત્રણ શરતો પાળવી પડશે.”

“બેલાશક.”

“મારા કલંકની કથા છે; પણ એ સાંભળીને તમારે મને મારવી નહિ, એ પહેલી શરત. મને કાઢી મૂકવી નહિ, એ બીજી શરત; અને જેનું નામ આવે તેની સાથે લડવું નહિ, એ ત્રીજી શરત.”

ખરેખર મારા પતિ ઉદારાત્મા છે. અમારી જ્ઞાતિમાં એવા સહિષ્ણુ પુરુષો વિરલજ છે.

એમણે મને વચન આપ્યું.

મેં મારી આ પાપકથા લગાર પણ પડદો રાખ્યાવિના એમને કહી સંભળાવી.

એ કથાનો અંતભાગ સાંભળતાંજ એમના સંયમની મર્યાદા તૂટી, ક્રોધ પારાવાર થયો અને એકદમ પ્રતિજ્ઞા લેવા લાગ્યા કે:- ‘કાં તો હવે હું નહિ કે કાં તો એ દુષ્ટ નહિ.’

‘પણ એથી આપણી આખર જશે, તમારું વચન જશે અને વાત વધી પડશે તો ખુનો બદલો ફાંસી જેવું થતાં આ લીલી વાડી ઉજડ વેરાન બની જશે.’ મેં ધબકતે હૈયે એમને સમજાવ્યા.

મારા જેવી દુષ્ટાનું વચન પણ એમણે માન્યું. ખરેખર, મારા પતિ માણસ નહિ પણ દેવ છે. એમની મહા અપરાધિણી અને લવેલવની હું ઝણી છું.

તેજ વખતે અમે એ ઘર છોડ્યું. મારા જેઠ સાથે અમારે કોઇને હવે તો બોલવાનો પણ વ્યવહાર નથી. નાનાભાઈની પત્ની તરફ કુદૃષ્ટિ કરી, માડીજવાનું ખુન કરાવવા તત્પર થનાર એ નીચની અત્યારે તો ઘણીજ ખરાબ દશા છે. એની એ દશા ઉપર અમને ઘણી વખત દયા આવે છે, પણ એનાં પાપકર્મ યાદ આવતાં તેની તરફ તિરસ્કાર થાય છે.

છૂટા થયા પછી એકાદ વર્ષસુધી તો અમારો સંસાર જેમ તેમ ચાલ્યો ! મારા પતિએ મને ક્ષમા આપી હતી; છતાં તેમનો મારી તરફ જોઈએ તેવો પ્રેમ થતો નહોતો.

પણ પછી તો સમયે ભૂતકાળ ઉપર પડદા પાડ્યા અને હવે તો અમારો સંસાર પ્રભુ-કૃપાથી સર્વોંશે સુખી છે.

જાણે મારી કલંકકથાનું સ્મરણ પણ બુંસી નાખવું હોય તેમ કુદરતે મારી બબલાની જીવનલીલાને ન્યૂમોનિયા નિમિત્તે સંકેલી લીધી છે. હાલમાં મારા બોળામાં કીકો રમે છે.

મને મારા કુકર્મનો અત્યારે પણ ભારે પસ્તાવો થાય છે. પ્રભુની દુનિયામાં મારા જેઠ જેવા નરસક્ષોને પ્રતાપે કેટકેટલાંના સંસાર સળગતા હશે ? હિંદુસંસારમાં એવા શયતાનો કેટલા બધા હશે ?

મારા પાપકર્મનો પશ્ચાત્તાપ થાય તે માટે પતિદેવની પરવાનગીથી, હું મારી કલંકકથા મારી ખુદ્દિ પ્રમાણે લખવા બેઠો છું.

આજસુધી જે વાત જગતમાં અમે ત્રણજ માણસો જાણતાં હતાં, તે ભલે જગત જાણે; અને જાણીને ઓળખી લે કે, તેના પેટમાં આવા નરરાક્ષસો વસે છે અને પડદા પાછળ આવી પૈશાચિક લીલાઓ ચાલે છે !

માનશો, આ પાપકથા લખતાં કલમ પણ કપે છે. વાચકને એટલીજ પ્રાર્થના છે કે, તે ઉદાર નજરે વાંચે. જે સંનેગને આધીન થઇ હું પાપપથે પરવરી તે જોઇ મને થોડા ન્યાય આપે અને મારા દુષ્ટ જેઠીને જે કામી વૃત્તિએ મારું જીવન કલંકિત બનાવ્યું તેની ઉપર તિરસ્કાર વરસાવે.

હિંદુસમાજ ! જાગ્રત થા અને તારી પુત્રીઓનું રક્ષણ કર.

(વાંચનાર ! હિંદુભતિ માટે ખીજ પણ કોઇ ને કોઇ ઉપકારક અને બોધપ્રદ લેખો 'હિંદુ-સ્તાન'માં આવ્યાજ કરે છે; માટે તેના દૈનિકના નહિ તો અઠવાડિકના ગ્રાહક તો જરૂર થવા જેવું છે. આ પ્રકારની ખીજ પણ વાર્તાઓ ખરા બનેલા બનાવોની તેમાં આવ્યા કરે છે.

(લિક્ષુ-અખંડાનંદ)

ગ્રામ્યવાસીઓનાં સદ્ભાગ્ય અને નગરવાસીઓનાં દુર્ભાગ્ય !

('લોહાણાહિતેન્ધુ' તા. ૨૮-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

લોકગીતોના એક લોકકવિએ સમાજને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે, શહેરના લોકો પ્રભુને દિવસમાં કેટલી વખત યાદ કરે છે ? જુઓ, ગામડાના લોકો તો લોકગીતોદ્વારાજ પોતાની સ્થિતિ-તું રસિક વર્ણન કરે છે કે:-

હું તો ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે, મારાં ઢેકાં પડી પડી જાય રે; ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે.
હું તો દાતણ કરું ને હરિ સાંભરે રે, મારાં દાતણીયાં પડી પડી જાય રે. ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે.
હું તો નાવણ કરું ને હરિ સાંભરે રે, મારાં નાવણીયાં ઠરી ઠરી જાય રે; ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે.
હું તો ભોજન કરું ને હરિ સાંભરે રે, મારાં ભોજનીયાં ઠરી ઠરી જાય રે; ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે.
હું તો પોઢણ કરું ને હરિ સાંભરે રે, મારી નિંદરડી ઉડી ઉડી જાય રે; ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે.

શેરંએ શેરંએ ચંદ્રિકા ચમકે એટલે લોકહૃદય એ ચંદ્રિકાના તેજમાં નાચી ઉઠે; ઢોલ વાગતાં લોકહૃદયમાં પ્રભુનાં મીઠાં સ્મરણાં જાગે અને ખાતાં, પીતાં, ખેસતાં, ઉઠતાં અને સૂતાં એ સ્મરણાં જાગ્યાજ કરે; એ લોકજીવન ક્યાં અને આજનું શહેરી જીવન ક્યાં ? પેટને ખાતર, કીર્તિને ખાતર, સમાજમાં જીવવાને ખાતર કે ગમે તે ખાતર સવારથી સાંજ સરવાળા અને બાદબાકી કરતો એકાદ મુંબઇ જેવી મોહમયી નગરીનો રહીશ ક્યાં ? એને જીવનની દરેક મિનિટ પસા કચી રીતે કમાવા એજ વિચાર હોય છે. કદાચ પૈસાનો વિચાર કૃણીભૂત થાય તો સમાજમાં સારો કેમ કહેવાઈ ? એ ચિંતા ઉભી થાય છે. કદાચ એમાંથી મુક્ત થાય તો સરકારદરબારમાં માનાપમાન શી રીતે પામું એની ઉપાધિઓ વળગે છે. આવી સ્થિતિમાં એ શહેરમાં રહેનારો પ્રભુને કેટલી વખત યાદ કરે છે ? એ પ્રશ્ન કોઇ દિવસ જરૂર પૂછજો. બહુ ઓછા ટકા, તમે ન માનો એટલા ટકા, માંડમાંડ પ્રભુને દિવસમાં એકાદ વખત યાદ કરતા હોય તો પ્રભુ જાણે ! બાકી ગીતા વાંચનારા, સવારમાં પૂજના પાટલા પાસે બેસી માળા ફેરવનારા પણ હરિને સાચી રીતે એક-ધ્યાનથી યાદ કરે છે કે નહિ ? એનો જવાબ તો તેઓજ આપે તો ઠીક. પ્રભુને યાદ કરવામાં જે તક્લીનતા-જે એકધ્યાનની મસ્તી જોઇએ એ તો બહુજ ઓછાના ભાગ્યમાં લખ્યું હોય છે. આનું જ્યાં સમાજની દૈનિકચર્યાનું ચિત્ર છે, એ સમાજ કોઇ વ્યક્તિ, યાત્રિ કે દેશને માટે તક્લીન બને એ ન માની શકાય એવી વાત છે.

જગતનો મહાન સંગીતાચાર્ય

[સારાથે યૂરોપ અને હિંદના સંગીતશાસ્ત્રીઓનો પ્રિય માર્ગદર્શક
જર્મન સંગીતાચાર્ય બીથોવનની જાણવાબેગ જીવનકથા]

(લેખક:-નર્મદાશંકર વ. દ્વિવેદી-એ ઘડી મોજ'ના તા. ૧-૫-૨૭ ના અંકમાંથી)

ઉત્તમ માનવોમાં અચપણમાંથીજ એકાગ્રતા હોય છે.

સંગીતશાસ્ત્રમાં હિંદીઓ સારી રીતે રસ લે છે; અને જેમને સંગીતનો ખરેખર શોખ છે, તેઓ જર્મન સંગીતાચાર્ય બીથોવનનાં ગાયનેથી એટલા બધા મોહ પામ્યા છે કે, ગયાજ એક-બે માસમાં એ સંગીતાચાર્યની પહેલી શતાબ્દી ઉજવી અને પોતાની સ્મરણાંજલિ એ મહાન ગાયકને અર્પી. હિંદમાં અને વિશેષતઃ કલકત્તા અને મુંબઈના પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કારી સંગીત શોખીનોએ બીથોવનને પોતાના સંગીતચુસ્તરીકે સ્વીકાર્યા છે. અને હિંદના અનેક મશહુર ગવૈયાઓ પણ બીથોવનની કળાપર ફીદા થઈ ગયા છે. એ મહાન સંગીતાચાર્ય વિશે યૂરોપથી પ્રગટ થતા “માઈ મેગેઝીન”માં નીચેની હકીકત આપવામાં આવી છે.

“પ્રખ્યાત જર્મન સંગીતકાર બીથોવનના મૃત્યુને હમણાંજ સો વર્ષ થયાં છે. તેના નિરાશામય, ગમગીન અને કરુણ મૃત્યુ ઉપર સો વર્ષનો પડો પડી ગયો છે.

સંગીતકારતરીકે બીથોવનની કાર્તિ અમર થઈ ગઈ છે. જગતના સંગીતના ઇતિહાસમાં તેનું સ્થાન અનંદ છે. એણે લખેલાં ‘સીમ્ફોની’ અને ‘એપીસીયોનારા’ ઉપરથી કેાંઈ એવું અનુમાન બાંધે કે તે દેવ જેવો હશે અગર તો પ્રાચીનકાળના વીરપુરુષ જેવો હશે. તે મહાન, ભવ્ય અને સુંદર હશે; પરંતુ તેનામાં ઉપર જણાવેલું એક પણ શારીરિક લક્ષણ કે ગુણ નહોતા. ચાલો, ભારે આપણે એનું જીવન તપાસીએ.

૧૭૭૦ માં બોન નામના ગામમાં ગરીબ માબાપને ત્યાં ઝુંપડામાં તેનો જન્મ થયો હતો. તેનું નામ લડવીગવાન બીથોવન હતું. તેનો પિતા અને પ્રપિતા બન્ને સાધારણ ગવૈયા હતા અને રાજદરબારમાં સંગીત કરતા હતા. લડવીગની માતા રસોઈયાની પુત્રી હતી અને તે અગાઉ રાગના નોકર સાથે પરણી હતી. લડવીગનો પિતા તેનો બીજો ધણી હતો. લડવીગની મા નન્ન અને હેતાળ હતી; પણ તેનો બાપ કડક અને મગરબ હતો. લડવીગની શક્તિ અચપણથીજ તેના બાપના જાણવામાં આવી ગઈ અને છેક નાની ઉંમરથીજ તેને સંગીતનું શિક્ષણ આપવા માંડ્યું.

ચાર વર્ષની ઉંમરે તે સારંગી બજાવવાનું શીખતો હતો. આઠ વર્ષની ઉંમરનો થયો ત્યારે તો તેને તેની ઉંમરના પ્રમાણમાં આકર્ષક કામ કરવું પડતું હતું. અક્ષરજ્ઞાન તો તેને માત્ર નામનુંજ આપવામાં આવ્યું હતું. તે સ્વભાવે અચપણથી મુશ્કેલીઓમાં આવી પડવાથી શરમાળ અને શાંત પ્રકૃતિનો હતો તથા શાળામાં પણ તેને રમતગમતમાંથી બહુ આનંદ મળી શકતો નહિ.

નવ વર્ષની ઉંમરે લડવીગના બાપના મત પ્રમાણે તેને સંગીતનું સંપૂર્ણ શિક્ષણ મળી ગયું હતું; પણ બીથોવનને પાઠ્યથી પોતાના અધુરા જ્ઞાનમાટે અફસોસ થયો હતો અને મોટા થયા પછી તેણે લેડીન, ફ્રેંચ તથા ઇટાલિયન ભાષા શીખવાની મહેનત કરી હતી.

આ ગરીબ અને કાનથી બહોરા માનવીએ પણ જગતને પોતાના

સંગીતબળવડે કેવું ઝાલાવી નાખ્યું !

આ અરસામાં એટલે ૧૦ વર્ષની વયે લડવીગે રચેલાં અમુક સંગીત કાવ્યો પ્રકટ થયાં. ૧૧ વર્ષની વયે તે રાજદરબારમાં ઓર્ગન (વાજુ) વગાડનારનો મદદનીશ નીમાયો. અને તે પછી એક વર્ષે તે નાટકશાળામાં રીહર્સલ કરવાના કામ ઉપર રોકાયો. આ બન્ને કાર્યો બદલ તેને કાંઈ રકમ મળતી નહોતી.

બીજી બાજુથી બીથોવનના કુટુંબમાં આપત્તિ આવી પડી. લડવીગનો એક ભાઈ મરણ પામ્યો, તેના બાપનો કંઈ કમાવામાટે ઉપયોગનો ન રહ્યો અને તેની કમાણી અનિશ્ચિત બની. ઘરમાં પૂરતા પૈસા રહેતા નહિ અને આ ચિંતામાંથી છૂટવા તેનો બાપ દારૂ પીવા માંડ્યો. આ પ્રમાણે કુટુંબભાર એકલા લડવીગ ઉપર આવી પડ્યો.

બીથોવનને જીવાનીમાં પડેલી મુશ્કેલીઓ જોઈ તેના પ્રશંસકોને ઘણુંજ ઝાગી આવ્યું છે.

કુદરતના સંગીતમાં મોજ લેતા આ યુવકને ગદ્યાવૈતર કરતો જોઈ કેને અફસોસ ન થાય ? સાધારણ યુવક તો આ ઉપાધિઓમાં પોતાની સ્વપ્નસૃષ્ટિ ભૂલી જાય; પરંતુ હાડવીગની મહત્વાકાંક્ષાઓ વધતી જતી હતી, તેનામાં રહેલી શક્તિ ઉદય પામતી હતી અને તેનું તેને લાન થતું હતું !

પોતાના ગામની આસપાસના રમણીય દેખાવો જોઈ તે રાયતો અને કુદરત ઉપર તેને એટલો તો પ્રેમ થયો કે, તે આખરે માતાના ખોળામાં બાળક બેસે તેમ કુદરતને બોલે જઈ બેઠો. જંગલો, ટેકરીઓ અને ખળખળ વહેતી નદીઓ તેને અવર્ણનીય આનંદ આપતાં.

ટેકરીઓમાં અને ફૂલવાળાં ખેતરોમાં થઇને વહેતી હાઇન નદીને કાંઠે ઘડીકમાં આકાશ તરફ તો ઘડીકમાં નદી તરફ તાકીને ઉભો રહેતો હશે ત્યારે તેના મગજમાં શા વિચારો આવતા હશે, તેના કણ્ઠમાં શું અજ્ઞ સંગીત રેલાતું હશે, તે કોણ કળા શકે એમ છે ? બીથોવન પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં હાઇન પ્રદેશની ટેકરીઓને યાદ કરતો અને તે વખતે તેની આંખમાં આંસુ આવી જતાં !

સત્તર વર્ષની ઉંમરે તેની માતા મૃત્યુ પામી અને તે કુટુંબમાં વડો થયો. તેના દારૂડીઓ પિતા અને કેટલાંક લાઇબ્રેરોને પોપણ કરવાનો સર્વ ભાર તેને માથે આવી પડ્યો. ધણીવાર તેણે તેના પિતાને પોલીસના પંખમાંથી છોડાવ્યો હતો; પરંતુ આ દરમિયાન એક એવો પ્રસંગ બની ગયો, કે જેથી આ સર્વ આપત્તિઓને તે સહન કરી શક્યો.

આ અરસામાં તેણે વીએનાની મુલાકાત લીધી હતી અને મોઝાર્ટની રૂબરૂ સંગીત કયું હતું. મોઝાર્ટને પ્રસન્ન કરવા તે બહુ આતુર હતો. શરૂઆતમાં તો મોઝાર્ટે બરાબર ધ્યાન આપ્યું નહિ; પરંતુ છેવટે તે બોલી ઉઠ્યો:—“આનું ધ્યાન રાખજો, કોઈ દહાડો આ છોકરો જગતમાં નામ કાઢશે.”

ચાર વર્ષ સુધી બીથોવન રાજદરબારમાં એકજ જગ્યા ઉપર રહ્યો. ત્યાં તેને સખ્ત કામ કરવું પડતું. જાત જાતનું સંગીત તે લખતો હતો.

આવીસ વર્ષની ઉંમરે સંગીતવેતાતરીકે બોનના ઇલેક્ટરે તેની ખ્યાતિ સાંભળી અને તેને વીએનાના રાજદરબારમાં મોકલ્યો. આ વખતે વીએનામાં જર્મનીના મોટા સંગીતકારો રહેતા હતા અને ત્યાં હેડન જેવા મોટા મોટા સંગીતાચાર્યો તેને મળ્યા. બીથોવનને કાંઇક પૈસા મળે એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી; પણ તે પૂરતા નહોતા, કારણ કે તેનું કુટુંબ તેની સાથેજ હતું. આ યુવાને પોતાના કુટુંબનું પોપણ કરવાની જવાબદારી અંતર્યર્થે ઉપાડી હતી.

ફ્રેંચ બળવાની ચિલ્ડગારી ઉઠતાંજ બીથોવને બોન ગામનો ત્યાગ કર્યો. શરૂઆતમાં તો તેણે આ ધાંધલ તરફ બીલકુલ લક્ષ આપ્યું નહિ, પણ પાછળથી તેણે પ્રજાશાસનનું મજબૂત સમર્થન કયું તથા તે નેપોલિયનનો જબરો પ્રશંસક બન્યો; અને તે એટલેસુધી કે તેને માટે ‘સીફીની’ સુધાં રમી કાઢી. આના પહેલા ભાગમાં બીથોવને નેપોલિયનને એક મહાન પુરુષતરીકે—બળવાના આધાર સ્તંભતરીકે ચીતર્યો હતો.

આ ‘સીફીની’ લખાતી હતી ત્યારે નેપોલિયન શહેનશાહ બન્યો છે, એવી ખબર બીથોવનને મળી; આથી પ્રજાશાસનનાં તેણે સેવેલાં સ્વપ્નાં નષ્ટ થયાં, તેથી તે ગુસ્સામાં આવીને બોલ્યો:—“નેપોલિયન તો સાધારણ માણસ છે.” આ પછી જે ‘સીફીની’ તે લખતો હતો તેમાંથી નેપોલિયનનું નામ કાઢી નાખ્યું. હાલ તે ‘ઇરાઇકા’ના નામથી ઓળખાય છે.

બીથોવન સાધારણ હિંમતવાન હતો. પોતાની નોંધપોથીમાં તેણે લખ્યું છે:—“હિંમતે મદદ તો મદદે ખુદા! મારું શરીર નિર્બળ છે, છતાં મારી હુદ્દિશક્તિ હજી પ્રકાશી ઉઠશે.”

તેનો દેખાવ આકર્ષક નહોતો અને તે રાજદરબારી સંગીતકાર હોવા છતાં તેને અંગેની સમ્યક્તા પણ તેનામાં નહોતી. તેની રીતભાત સામાને પસંદ પડે તેની નહોતી અને તેની ભાષા પણ અસરકારી હતી. જ્યારે તે કામ કરતો હોય ત્યારે જો કોઈ દબલગીરી કરે તો તે ઘણુંજ ગુસ્સે થઈ જતો.

બે વર્ષ પછી લવિબ્યમાં પડનારી આફતનાં સ્વપ્નાં તેને આવવા લાગ્યાં, રાતદહાડો તેના કાનમાં ગમગીનીના સૂરો આવ્યા કરતા, ઉંઘમાં પણ તેને એનુંજ સ્મરણ થયા કરતું અને તે સાધુ જેવો વિરસી બન્યો. ૧૮૦૧ માં આખરે તેણે પોતાનું જીવન ઉઘાડ્યું અને મિત્રને કાગળ-દારા પોતાના મનની ખરી હાલત જણાવી દીધી.

“મારી જીંદગી કેવી ખરાબ છે ? છેલ્લાં બે વર્ષ થયાં મેં કાંઈપણ પ્રકારની સોખત છોડી

દીધી છે અને મારાથી માણસો સાથે વાતચીત પણ થઈ શકતી નથી. હું બહેરો થયો છું. મારા હુશ્મનો જ્યારે આ વાત જાણશે ત્યારે તેઓ શું કહેશે ?”

આ વિપત્તિમાં જે કાંઈ સંગીત તે લખી શક્યો તેમાં પણ ગમગીની આવવા લાગી, પણ મોટે ભાગે તેનો આત્મા તેથી પરજ ઉડતો હતો. ચોક્કસ આવક ન હોવાથી અને મોટા કુટુંબનું પોષણ કરવાનું માથે આવવાથી નાણાંની મુશ્કેલીમાંથી તે કદી મુક્ત થયો નહિ. તેના ભત્રીજા કાર્લ તરફથી તેને ખાસ કનડગત ભોગવવી પડી. કાર્લ આળસુ, વિષયી અને નિંદ્રા હતો. અતે બીથોવનના છેલ્લા દિવસોમાં આથી તેને ઘણું જ દુઃખ થયું હતું. બીથોવનથી કોઈ પણ રીતે આ ઉપાધિઓમાંથી છૂટી શકાયું નહિ, છતાં તે એક વખત બાંધેલી મૈત્રી બરાબર નિભાવી રાખતો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ તે પોતાના પોષાક અને બહારના દેખાવની બીલ-કુલ દરકાર કરતો નહિ.

બીથોવને પ્રેમ કરવામાં-સ્ત્રીઓને ચાહવામાં પોતાની ઘણી શક્તિ ખર્ચી નાખી. ઘણાં વર્ષો સુધી તે એક યા બીજી યુવતીના અત્યંત પ્રેમમાં પડ્યો હોય એમજ લાગતું, છતાં તેનું ચારિત્ર નિર્મળ હતું; પણ કેટલોક સમય વીત્યા પછી તેણે સંવનન કરવાનું છોડી દેવા પ્રયત્ન કર્યો. ગરીબાઈ, બહેરાપણું અને કુટુંબભારને લીધે કોઈ સારી યુવતી તેની સાથે પરણે એવો સંભવ નહોતો. ગુલીએટા નામની યુવતીની સાથે તે પ્રેમમાં પડ્યો હતો; પણ ૧૮૦૩ માં તે તેને છોડી કોઈ પદવીવાળા માણસને પરણી ગઈ. આ બનાવથી તેને સખ્ત આઘાત થયો અને તેમાંથી તે ઉગરી શક્યો એજ આશ્ચર્ય !

૧૮૦૬ માં બીથોવનને કાંઈક સુખ મળ્યું. એક સુંદર યુવતી-થેરેસી વોન બ્રન્સ્વીકને તે પિયાનો વગાડતાં શીખવતો હતો. તેમાંથી બન્ને વચ્ચે અનુરાગ ઉત્પન્ન થતાં એકબીજાએ લગ્નસંબંધથી જોડાવાનું નક્કી કર્યું; પણ ગમે તે કારણે આ સંબંધ તૂટી ગયો, છતાં આ યુગલ અંતસુધી એકબીજાને વફાદાર રહ્યું હતું. આ બનાવ પછી અમુક સમય વીતી જવા છતાં બીથોવન પોતાના હાથમાં થેરેસીની જામી લઈ તેને વારંવાર યાદ કર્યા કરતો.

૪૦ વર્ષની ઉંમરે તેના સ્વભાવમાં અદ્ભુત ફેરફાર થયો. તે બીજાઓના વિચારોની દરકાર કરતો બંધ પડ્યો અને તેનો વાતવાતમાં ઉશ્કેરાઈ જવાનો સ્વભાવ નાણું થયો. તેના ચારિત્ર્ય અને તેનાં કાર્યોના આખરે વિજય થયો; અને બીજાં બધાંની હાર થઈ. તેને પોતાની મહત્તા સમજાઈ અને તેથીજ તે કહેતો:—‘ભલાઈ કરતાં શ્રેષ્ઠ બીજું કાંઈ નથી.’ જગતના આ સૌથી મહાન સંગીતકારના આ નમ્ર શબ્દો ખરેખર તેને શોભાવે એવાજ હતા.

આમ છતાં તેની કબ્જતમાં જીંદગી તો ચાલુજ રહી. ઑસ્ટ્રીયાના ત્રણ રાજકુમારોએ તેને પેન્શન આપવા કહેલું, પણ તે નિયમિત મળતું નહોતું. વોટલુની લડાઈના અરસામાં તે તદ્દન બહેરો બની ગયો અને લખીને વાતચીત કરવાનો વખત આવ્યો હતો. આમ ને આમ બીજાં દશ વર્ષો વીતી ગયાં. તે શિયાળાનો સમય વીએનામાં અને ઉનાળામાં ગામડામાં રહેતો હતો. કુદરતસિવાય બીજા કશાનું તેને આશ્વાસન હતું નહિ. કુદરતનો તેનો ચાહ અગાઉ જેટલોજ જખરો હતો અને ખેતરોમાં તથા ટેકરીઓમાં તે ઉઘાડે માથે રખડવા નીકળી પડતો. દુઃખથી તેના ચહેરા ઉપર ગ્લાનિની છાયા વળી હતી, છતાં ચારિત્ર્યના બળથી તે સુંદર લાગતો હતો. તે હમેશાં એકલોજ ફરવા નીકળતો. કુદરતનું આ વહાલું બાળક કુદરતના જોળામાં મીઠાશ અનુભવતું.

છેલ્લાં વર્ષોમાં તેના ભત્રીજાએ તેને ઘણી ઉપાધિ કરાવી. પરીક્ષામાં નાપાસ થવાથી તેણે આપઘાત કરવા માંડ્યો હતો, પણ પકડાઈ ગયો હતો; અને છેવટે તે લશ્કરમાં જોડાયો હતો. આ બનાવથી બીથોવનને પારાવાર દુઃખ થયું હતું, કારણ કે તેના ભત્રીજા ઉપર તેનું નિઃસીમ હેત હતું.

આ બધું છતાં તે નિયમિત કામકાજ કર્યેજ જતો. તેના એક નોકરે તેના કામકાજની નીચે પ્રમાણે વિગત આપી છે:—‘તે સાડાપાંચ વાગે ઉઠતો અને ગાતો ગાતો ટેબલ આગળ આવી બેસી લખતો. સાડાસાતે નાસ્તો કરી ઘરમાંથી બહાર ખેતરોમાં ફરવા જતો અને સ્વ-અછાપૂર્વક ફરતો તથા કોઈ કોઈવાર નાંધપોથીમાં લખતો. બપોરે ખાણું લેવા ઘેર આવતો અને ત્યારપછી ત્રણ વાગ્યાસુધી તેના ઓરડામાં બેસતો. ફરીથી ખેતરોમાં ફરતો. સાડાસાતે વાળુ કરતો અને તે પછી દશ વાગ્યાસુધી લખી સૂઈ જતો.’

તેનું છેલ્લું સંગીત ૧૮૨૬ માં લખાયું. ખુલ્લી ગાડીમાં એકવાર ફરવાથી તેને શરદી થઇ આની, ફેફસાંને સોજો ચઢ્યો; અને આમ ચાર મહીના મંદવાદ ભોગવી એચિંતો તે ફાની દુનિયા છોડી ચાલ્યો ગયો. ૧૮૨૭ના માર્ચની ૨૬મી તારીખે સાયંકાળે અતિ પીડા-કષ્ટ ભોગવી તેના આત્મા પરલોકમાં સીધાવી ગયો. મરણસમયે તેની ઉંમર ૫૬ વર્ષની હતી. તેણે ઘણું સંગીત રચ્યું છે; અને તેના જાણકારો કહે છે કે, તે સમજતાં વર્ષોનાં વર્ષો લાગશે.

એક અતિ અગત્યની કળા-જુજુત્સુ

(લેખક:-રા. લક્ષ્મણરાવ નારાયણ સપ્તે, વડોદરા-‘વ્યાયામ’આક્ટોબર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

આપણે ગમે તે કળા અગર હુનરની ઉન્નતિ કેવી રીતે થાય છે તે બાબત ખારીકાધથી વિચાર કરી જોઇશું તો જણાઇ આવશે કે, દેશની ઉન્નતિ હોય તોજ તે દેશમાં કળાની ઉન્નતિ થઇ શકે છે. તેજ પ્રમાણે જે દેશમાં તે કળા નિર્માણ થઇ હોય તે દેશના આચારવિચારની પણ તે કળા ઉપર અસર થાય છે, તેજ સ્થિતિ જુજુત્સુની બાબતમાં પણ થઇ છે.

કેટલાક લોકોનું એવું માનવું છે કે, જુજુત્સુનો જન્મ પ્રથમ ભારતવર્ષમાં થયો અને અહીંથી તે વિદ્યા નેપાળના રસ્તે જાપાનમાં ગઇ છે. એ સમજ ખરી છે કે ખોટી છે તેનો નિર્ણય કરવા હાલમાં સાધન નથી; પણ એટલી હકીકત સત્ય છે કે, આ કળા જાપાનમાં ૨૦૦૦ વર્ષથી છે. આ કળા પ્રથમ કોણે કાઢી તે જાણવાનાં સાધન ઉપલબ્ધ નથી; પણ રામાયણમાં વાલી સુગ્રીવ, લવ અને ભરત, એમના બાહુયુદ્ધનાં વર્ણનો વિસ્તારથી કરેલાં છે. તેજ પ્રમાણે ભારતના ભીમે હીડીંબ, જરાસંધ, કીચક વગેરે જોડે મલ્લયુદ્ધ કરેલું છે, તેનાં સરસ વર્ણનો વાંચવા મળે છે. તે પ્રમાણે જાપાની ભાષાના જૂના ગ્રંથોમાં આવાં યુદ્ધોનાં વર્ણનો છે. તે ઉપરથી એટલું જણાઇ આવે છે કે, ૧૦૦ વરસ પહેલાં આ કળાનો પ્રસાર ફક્ત ‘સેમ્યુરાઇ’ ન્યાતાનાજ ક્ષત્રિય જાપાનીલોકોમાં હતો.

આ વિદ્યા આ લોકોએ ગુપ્ત સ્થિતિમાં રાખી હતી. આશરે ૫૦ વર્ષ પહેલાં જાપાનમાં ખોટી કાન્તિ થઇ. શોગન ધરાણાના રાજાની સત્તાનો અંત થયો અને તે સાથેજ સેમ્યુરાઇ વર્ગનું પણ જૂઠું અસ્તિત્વ નષ્ટ થયું. તે લોકો ખીજા જાપાનીલોકોમાં સામેલ થઇ ગયા અને જાપાનમાં લોકસત્તાત્મક રાજ્યપદ્ધતિનો ઉદય થયો. જૂના વિચારો બદલાઇ ગયા અને તે કારણે ગુપ્ત રાખેલી આ વિદ્યા પણ આખા જનસમાજને શીખવવાની શરૂઆત કરવામાં આવી. પોતાનું સામર્થ્ય વધારી શત્રુ પાસેથી પોતાનો બચાવ શી રીતે કરવો, તે આ વિદ્યા શીખવાથી સમજાય છે. આ વિદ્યાનો આખા દેશમાં પ્રસાર થવાથી તેનું મહત્ત્વ લોકોના અને સરકારના પણ ધ્યાનમાં આવ્યું, તેથી આ કળાનું શિક્ષણ દરેક સ્કુલમાં, કૉલેજમાં આપવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી; તેજ પ્રમાણે પોલીસ અને લશ્કરી ખાતામાં આનું શિક્ષણ ફરજિયાતતરીકે આપવાની શરૂઆત થઇ.

જે પ્રમાણે આપણા દેશમાં મલ્લવિદ્યાની અનેક પરંપરાઓ છે, તેજ પ્રમાણે જાપાનમાં જુજુત્સુની પણ અનેક જૂદી જૂદી પરંપરાઓ અસ્તિત્વમાં હતી. તે બધી પરંપરાઓમાંથી સારો ભાગ લઇ હાલ જાપાનમાં પ્રચલિત છે તે જુજુત્સુની પદ્ધતિ સુકરર કરવામાં આવી છે. જુડો અગર જુજુત્સુ એટલે શક્તિ અને યુક્તિના યોગ્યમિશ્રણથી સામાવાળા ઉપર જય મેળવવાની કળા. ખીજા કેટલીક પદ્ધતિઓ છે, પણ તેમાં યુક્તિ કરતાં શક્તિનો વધારે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ‘કુમ્પો’ નામની એક પદ્ધતિ છે, તેમાં દરેક દાવથી સામાવાળાના શરીરને નુકસાન થાય છે. એ પ્રકારના દાવો જુજુત્સુમાં છે, પણ તેનો ઉપયોગ પોતાનો જીવ જોખમમાં હોય ત્યારેજ કરવાનો છે. ‘વેનકેશન’ નામની એક ગ્રીકપદ્ધતિ છે તે કુમ્પોને મળતી છે. એ જે પદ્ધતિઓનું એટલું તો સામ્ય છે કે તે પદ્ધતિ મૂળમાં આ તરફથી ગ્રીસ દેશમાં ગઇ હશે એવું અનુમાન નીકળી શકે.

ઇટાલીની એક વર્તમાન મહાન વ્યક્તિ-એનરીકો ફેરી

(લેખક:-રા. ચુનીલાલ મગનલાલ દેસાઈ, ‘વ્યાયમ’ ના ઑક્ટોબર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

આપણા દેશમાં હાલ ૬૦ વર્ષ થયા પછી મનુષ્યને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ ગણાય છે અને ઘણેલાગે તે ઉંમરે પહોંચેલા મનુષ્યો કાંઇ પણ મહત્ત્વનું કાર્ય કરી શકે નહિ, એમ માનવામાં આવે છે. પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશમાં ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય તો સાધારણ રીતે ગણવામાં આવતું અને તે વખતે ૬૦ વર્ષ અને તે ઉપરાંતની ઉંમરનાં મનુષ્યો પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ પોતાનાં કુટુંબીઓને તથા શિષ્યોને સારી રીતે આપી શકતા. હવે તે સ્થિતિ પલટાઇ ગઇ છે, અને ૫૦ વર્ષની ઉંમરે તો મનુષ્ય જેમ તેમ કરી પોતાનું ‘ધુન્સ’ ખેંચતો માલમ પડે છે; તો પછી પોતાના જ્ઞાન અને જુદિનો લાભ બીજાને આપવાની તો વાતજ શી? પાશ્ચાત્યદેશ આપણા ભારતવર્ષને મુકાબલે પ્રથમ ઘણોજ પછાત ગણાતો; તે હાલ સુધારાની ટોચે પહોંચતો જાય છે અને ત્યાંના મનુષ્યની સરેરાશ આયુષ્યમર્યાદા પણ હિંદુસ્થાનના મનુષ્યની સરેરાશ આયુષ્યમર્યાદા કરતાં ઘણીજ વધારે છે. ત્યાંના લોકોમાં જે સાહસ અને ઉત્સાહ ભર્યા છે, તેને પરિણામે તેઓએ દરેક દિશામાં અનેક શોધો કરી છે; અને અનેક અશક્ય ગણાતાં કાર્યોને શક્ય કરી બતાવવા માંડ્યાં છે. મનુષ્ય અમુક ઉંમરે વૃદ્ધ થઇ જાય છે અને પછી તે દુનિયાના કામને માટે નકામો થાય છે. તેણે તો એકજ સ્થળે બેસીને માત્ર જીંદગીનાં વર્ષ જેમતેમ પૂરાં કરવાં જોઈએ, એવી જે સામાન્ય માન્યતા છે તેને તેઓએ ખોટી પાડવાં માંડી છે; અને ત્યાં ૭૦ તથા તે ઉપરાંતની વયના મનુષ્યો જે કાર્ય કરી રહ્યા છે, તેનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ ત્યારે, ત્યારે આપણને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયાવગર રહેતું નથી. જર્મન-યુદ્ધમાં અગ્રભાગ લેનાર વોન લીડનબર્ગની ઉંમરનો વિચાર કરો અને તમને સમજશે કે, વૃદ્ધ ગણાતો મનુષ્ય પણ કેટલું કામ કરી શકે છે. તેવાજ એક ઇટાલીના મહાન પુરુષ એનરીકો ફેરી ૭૦ વર્ષની ઉંમરે શું કાર્ય કરી રહ્યા છે, અને તે કયા નિયમો પાળવાથી આ પ્રમાણે પોતાની શક્તિઓ જાળવી રહ્યા છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ હજી તો ઘણી આશાઓ તે પોતાને માટે રાખે છે, તે આ લેખમાં બતાવવાનો હેતુ છે.

મી. એનરીકો ફેરી એ ૭ ફુટ ઉંચો અને કઢાવર બાંધાનો મનુષ્ય છે. તેની આંખમાં અજબ તેજ રહેલું છે, તેમજ તેની રીતભાત અને બોલવાની દળ અત્યંત આકર્ષક હોઇ, તે સર્વના પ્રીતિ-પાત્ર છે. તેમની ઉંમર હાલ ૭૦ વર્ષ ઉપરાંતની છે અને હજી એ યુવાન જેવાજ લાગે છે. હેસન ઝીમરમેન નામના ગ્રંથકાર ‘પોતાના ઇટાલી ને ઇટાલીયનોમાટે’ એ પુસ્તકમાં મી. ફેરીવિષે લખતાં લખે છે કે, ‘તે એક અદ્ભુત સૌંદર્યવાન પુરુષ છે અને તેમની રીતભાત તથા બોલવાની છટા એવી મોહક છે કે તેની આગળ સર્વ પોતાનું માથું નમાવ્યા સિવાય ભાગ્યેજ રહે.’

તેમની બરફ જેવી ધોળા દાઢીથીજ તેમની ઉંમરવિષે કલ્પના કરી શકાય છે અને ઇટાલીનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તે પચાસ વર્ષથી અધ્યાપકતરીકે કામ કરે છે, તે ઉપરથીજ માની શકાય એમ છે. તેમણે ગુન્દાસંબંધના શાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કરેલો હોઇ, તેમાં તેમણે ઘણી નામના મેળવી છે; અને તેમની ૫૦ વર્ષ ઉપરાંતની તે શાળાની માહિતીને લીધે તે ફેજદારી વકીલતરીકે અત્યંત પ્રખ્યાત થયેલા છે. તેમણે ‘એન્ગ્લ ઓફ ડેપ્યુટીઝ’ માં ૩૮ વર્ષ કામ કર્યું છે, અને કાયદાના વર્તમાનપત્રના અધિપતિતરીકે ૩૩ વર્ષસુધી પોતે ચાલુ રહેલા છે.

૭૦ વર્ષે આ મહાન પુરુષ જણાવે છે કે, જીવનની ખરી ખુબીઓની હજી તો મને હમણાંજ ઝાંખી થાય છે. તેમણે લગભગ ૮૦ પુસ્તકો લખ્યાં છે અને તેમાંનાં ૮ તો ઘણાં મોટાં છે. લગભગ ૨૦૦૦ ઉપરાંત તેમણે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે તથા કાયદાના સુધારાવિષે, વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તેમજ સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તેમણે ઘણું વિવેચન કરેલું છે. ૧૮૧૯ માં ઇટાલીયન સરકારે તેમને પીનક લૉ અને પીનક પ્રોસીજરમાં યોગ્ય સુધારો કરવાનું સોંપ્યું હતું અને છેલ્લા ઑગસ્ટમાં આખરે ‘રાષ્ટ્રીય સભા’ જે લંડનમાં ભરવામાં આવી હતી તેમાં તે ઇટાલીયન સરકાર તરફથી પ્રતિનિધિતરીકે ગયા હતા. તેમને ‘વૃદ્ધ યુવાન’ અને ‘યુવાન વૃદ્ધ’ પુરુષતરીકે સંબોધ-

વામાં આવ્યા હતા. આ ઉંમરે તેઓ આટલું કાર્ય કેમ કરી શકે છે તથા તેમના આરોગ્યસંબંધી શા નિયમો છે તેનો હવે વિચાર કરીશું.

રોકા ડી પાપા નામનું ગામકું રોમથી આશરે ૧૫ ગાઉ દૂર આવેલું છે. તે ધણું ઉંચાણમાં હોય તેની હવા અત્યંત આરોગ્યમય અને શુદ્ધ છે. આવી સુંદર જગ્યાએ એન્રીકો ફેરી પોતાના ધણા દિવસો ગાળે છે. અઠવાડીયામાં છેલ્લા બે-ત્રણ દિવસ તેમજ રાત્રીઓનો ધણો ભાગ તેઓ ત્યાં ગાળે છે. ત્યાં તેઓ વિશ્રાંતિ લે છે, એટલે એમ માનવાનું નથી કે ત્યાં તે મોજમજલ અને એશઆરામમાં વખત ગળતા હશે. ત્યાં તો તેઓ જૂદા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે. શહેરની ધમાલગી દૂર હોવાથી, તેઓ અહીં અત્યંત સાદું જીવન ગાળી શકે છે. તેઓ ટેકરીઓ ઉપર ચઢે છે અને ઉતરે છે તથા લાંબી મુસાફરી પણ ચાલતી કરે છે. નજીકમાં એક સુંદર સરોવર આવેલું છે. ત્યાં શાંત ચિત્તે તેઓ ધ્યાનમાં પ્રવેશે છે અને અનેક ઉપયોગી ગ્રંથોની વિચારમણી અહીં આવી રીતે રચાય છે. પોતાના આ શાંત ગૃહને ફેરી “ધી ગ્રીન સાઇલન્સ” એ નામથી ઓળખે છે. ત્યાં આજીવનના વાતાવરણ એટલું તો શુદ્ધ અને લીલી વનસ્પતિથી ભરપૂર છે કે જે નામ તેને આપવામાં આવ્યું છે, તે સાર્થક છે. આ જગ્યા વૃદ્ધાવસ્થાના આરામગૃહતરીકે રાખવામાં આવી હશે, એમ કોઇએ શંકા કરતાં તેને જે ઉત્તર મિ. ફેરીએ આપ્યો છે, તે વિચારવા જેવો છે. સિત્તરે વર્ષ થયાં તેમાં શું ? માણસ કદી ઘરડો થતોજ નથી. માત્ર સગવડની ખાતર પંચાંગ ઉપરથી ગણતરી કરતાં એમ લાગે છે કે, મને ૭૦ વર્ષ થયાં છે તેથી મારા લવિષ્યના જીવનની સાથે તેને કંઈ સંબંધ નથી. એક ઘડાનું દૃષ્ટાંત લ્યો. સારી રીતે સાચવીને વાપરનાર મનુષ્ય એક ઘડાને અનેક વર્ષોસુધી પાણી કાઢવાના કામમાં લઈ શકે છે; જ્યારે નિષ્કાળજીવાળો મનુષ્ય થોડા વખતમાં એવા કેટલાય ઘડા લાંગે છે. તે એમ જણાવે છે કે, જે મનુષ્ય નિયમિત જીવન ગાળે અને કુદરતને અનુસરે તો તે કેટલું આયુષ્ય ભોગવે તેની મર્યાદા નથી.

કુદરતી રીતે જીવવું એટલે શું ? હાલના સંલોભમાં તે પ્રમાણે જીવવું શક્ય છે ! એ પ્રતિના ઉત્તરમાં તે જણાવે છે કે, કુદરતના યથાર્થ અર્થમાં હાલમાં સંપૂર્ણ રીતે મનુષ્ય જીવી ન શકે તો-પણ લગભગ તે પ્રમાણે જીવવાનો તે યત્ન કરી શકે, એમાં સંશય નથી. આપણે શહેરમાં રહીએ છીએ એ ખરું, રેલ્વેમાર્ગે મુસાફરી કરીએ છીએ એ પણ ખરું; પરંતુ આપણને ખરાબજ હવા શ્વાસમાં લેવાની હમેશાં કોઈ ફરજ પાડતું નથી. મારા આ રોકા-ડી પાપામાં હું ૨૫ વર્ષથી રહું છું અને જ્યારે તક મળે ત્યારે હું અહીં આવું છું તથા સારામાં સારું કામ હું અહીં કરી શકું છું. વકીલ, અધ્યાપક, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી વગેરે તરીકે જે અનેક દિશામાં મારે કામ કરવાનું છે, તેને માટે મારા શરીરમાં જીવનપ્રવાહને હું અહીંથીજ ભરું છું.

આ ઉંમરે તદ્દન સશક્ત અને આરોગ્યવાળું શરીર રહેવાનાં બીજાં કારણોમાં મિ. ફેરી જણાવે છે કે, કામ અને ઉંઘ એ બેમાં હું ખડોજ નિયમિત રહું છું અને તેથી હું સારું આરોગ્ય ભોગવું છું. તે જણાવે છે કે, હું આઠ કલાકની ઉંઘ લઉં છું અને જ્યારે જમતો હોઉં અગર કસરત કરતો હોઉં તે સમય બાદ કરતાં બાકીનો બધો વખત હું કામમાં રોકાયેલો રહું છું. માત્ર બે વખત હું જમું છું. નાસ્તો સવારમાં લેતો નથી અને બે વખત જમું છું; તે પણ પેટ તડાતુમ થાય ત્યાંસુધી જમતો નથી, માત્ર જૂખપૂરતુંજ ખાઉં છું. બીડી કે દારૂ હું ખીતો નથી. સવારમાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી હું ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરું છું અને મને સળેખમ કદી થયું નથી. તરવાનો મને ઘણો શોખ છે અને વારંવાર હું સમુદ્રમાં તરવાનો અખતરો કરું છું. હું કદી પણ માંદો પડ્યો નથી. હું ચાલવાની કસરતનો ઘણો હિમાયતી છું. તે ધણી મહેલો અને વિનામૂલ્યે કરી શકાય એવી છતાં અત્યંત આનંદ આપનારી કસરત છે. હું રોમથી મારે ગામ ઘણી વખત ચાલતોજ આવું છું અને સાથે મારો દંડ લઈને ચાલવાનું મને ધણુંજ ગમે છે. પર્વતની ટેકરીઓ ચઢવાનું મને ધણું ગમે છે અને ફેરસાંને માટે આના જેવી બીજી એકે સારી કસરત નથી.

મિ. ફેરી જણાવે છે કે, હું કુસ્તીબાજ નથી તેમજ અત્યંત શ્રમવાળી કસરતો પણ મને ગમતી નથી. ખૂબ જોરથી દોડવું, ફેંદવું, તેના કરતાં જે કસરતોથી આનંદ મળે અને કંટાળો આવેજ નહિ તે મને વધારે ગમે છે. તરવાની કસરત છે એ સર્વોત્તમ કસરત છે; કારણ કે

તેથી શરીરના બધા સ્નાયુઓને કસરત મળે છે.

‘મંકો ગ્લેન્ડ’ એટલે કે વાંદરાની અમુક ગ્રંથિનો ઉપયોગ કરવાથી મનુષ્યના શરીરમાં નવું જીવન આવે છે એવી જે હાલ નવીન શોધ વિજ્ઞાનિકેષ્યે કરી છે, તે સંબંધમાં મિ. ફેરીનો અભિપ્રાય પૂછતાં તેઓ જણાવે છે કે, “મારા શરીરની જે શક્તિઓ હું આ વયે જાળવી રહ્યો છું અને ભવિષ્યમાં જાળવવાની મારી શક્તિ અને ખાત્રી છે તે જોતાં હું વાંદરાને મારો ભાગીઓ અથવા સાથી બનાવવા માગતો નથી. ઇશ્વરે મને જે શરીરની બક્ષિસ આપી છે, તેનો સદુપયોગ કરી હું ૧૦૦ વર્ષ સુધી જીવીશજ, એમ મારી ખાત્રી છે. હું વર્ણસંકરતા કરવાની વિરુદ્ધ છું.”

પ્રોફેસર ફેરી એમ માને છે કે, ‘શારીરિક કેળવણી’ વિષે દરેક અભ્યાસક્રમમાં સારી યોજના હોવી જોઈએ; તેમજ વિદ્યાર્થીઓને (સ્ત્રી-પુરુષ બંનેને) જનનેદ્રિયની રચના તથા તેના સદુપયોગ-દુરુપયોગસંબંધી તમામ નિયમોથી તેમને સારી પેઠે વાકેફ રાખવા જોઈએ તથા શારીરશાસ્ત્ર અને પૂર્ણ આરોગ્ય કેમ જાળવવું એ સંબંધી ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. કેટલાકો એવી શંકા ઉઠાવે છે કે, આ સંબંધી માહિતી આપવી એ કેટલાક દેશોમાં અને ખાસ કરીને યુરોપ અને તેના દક્ષિણના દેશોમાં, એ સમાજના નિયમથી વિરુદ્ધ છે; પરંતુ તેના જવાબમાં તે જણાવે છે કે, “એ બાબતને યુક્ત રાખવાથીજ ઘણાં નુકસાન થાય છે, કારણ કે વિદ્યાર્થીઓ જીવનના અગત્યના કાયદાઓસંબંધી આ દિશામાં તદ્દન અજ્ઞાન રહે છે; અને પછીથી ગમે તેવા સંજોગો ઉત્પન્ન થતાં તેમાં ફસાઈ જાય છે તથા શારીરિક અને નૈતિક હાનિ વહોરી લે છે.” તેમણે પોતે તે બાબતમાં પોતાનાં બાળકોને લેખી પત્રોદ્વારા આ જ્ઞાન આપ્યું છે. તેમને બે પુત્રો અને એક પુત્રી છે. ઇટાલિયન સમાજમાં આ સંબંધી મોટેથી જ્ઞાન માળાપો પોતાનાં પુત્ર-પુત્રીઓને આપે, એ સમય હજી આવ્યો નથી; માટે મિ. ફેરીએ પત્રો લખીને પોતાનાં બાળકોને આ જ્ઞાન આપવાની પહેલ કરી છે.

મિ. ફેરી કહે છે કે, મારા પત્રોદ્વારા મેં સરળ અને સહેલી ભાષામાં કુદરતના જનનેદ્રિયસંબંધી નિયમો મારાં બાળકોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તેમાં ખાસ કરીને મારા પુત્રોને શારીરિક તથા નૈતિક આરોગ્યવિષે ખાસ સૂચનાઓ આપી. મને આ સંબંધી કંઈ જ્ઞાન મારા વડીલો તરફથી મળ્યું નહોતું; પરંતુ મોન્ટીગોઝા નામના વિદ્વાન લેખકનાં પુસ્તકો આ વિષય ઉપર મેં વાંચેલા તે ઉપરથી જાણવા યોગ્ય હકીકત મેં એકઠી કરી હતી. મારી તો ખાસ માન્યતા છે કે, આ સંબંધમાં શાળાઓમાં કંઈ શીખવવામાં આવતું નથી, એ મોટી ભૂલ છે. તંદુરસ્તી જાળવવાના મુખ્ય સિદ્ધાંતો જે તેમને જીવનભર ઉપયોગી થઈ પડનાર છે, તે સંબંધી તેમને પૂર્ણ માહિતી આપવીજ જોઈએ. જો કે આ કામ સહેલું નથી, તોપણ તે અઘરું છે; માટે કરવા જેવું નથી એમ માનવું, એ ભૂલભરેલું છે. આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો સહેલાઈથી પ્રગતિ કરી શકાય એમ છે, અને જે વિદ્વાનો પોતાનો સમય આ દિશામાં ગાળાશે, તેમને આગળ ઉપર સમજશે કે તેમનો સમય અત્યંત ઉપયોગી કાર્યમાં ગાળવામાં આવ્યો છે તથા તેનું પરિણામ અત્યંત સંતોષકારક આવેલું છે.”

પ્રોફેસર ફેરીનો અવાજ ધણેજ મધુર અને સંગીત જેવો કર્ણપ્રિય છે. આઠાસ વર્ષનો યુવાન બોલતો હોય એવું તેમાં ઓળસ છે. તે સંબંધમાં તે જણાવે છે કે, “આ અવાજ મેં કેળવ્યો છે. દરેક વસ્તુ મહેનત કરવાથી થઈ શકે છે. મારે વકીલાત અને વ્યાખ્યાનકાર બનનેતરીકે કામ કરવામાં અવાજની મધુરતાની જરૂર પડી અને તે માટે મારાં ફેફસાં પણ સારાં હોવાં જોઈએ, એમ મને લાગ્યું. તે વખતે હું વીસામાં હતો, હું ગામ બહાર જતો અને ત્યાં મારી અવાજ સુધારવાની કસરતો કરતો. જેટલે મોટેથી બોલી શકાય તેટલે મોટેથી હું બોલવાનો અભ્યાસ પાડતો અને કોઈ વિષય ઉપર જાણે વ્યાખ્યાન કરતો હોઉં તેમ મારા વિચારો મોટેથી બોલી જતો. આથી ફેફસાંને, કંઠનળીને અને મારા મગજને સારી કસરત મળતી. શરૂઆતમાં વિચારોની અવ્યવસ્થા થઈ જતી અને કેટલુંક અસંબંધ પ્રલાપ જેવું મને લાગતું; પણ જેમ જેમ મારો અભ્યાસ વધતો ગયો, તેમ તેમ મારા વિચારો વ્યવસ્થિત ગોઠવાતા ગયા, મારો શ્વાસ નિયમિત થતો ગયો અને અવાજ એવો સુંદર થયો કે ધારેલી અસર હું શ્રોતા ઉપર ઉપજાવવા શક્તિવાન થયો. આ જે શક્તિ મને પ્રાપ્ત થઈ, તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, સાત સાત કલાકસુધી પાર્લામેન્ટમાં કંઈ પણ થાકવગર તેમજ કોઈ જાતની નોંધ પાસે રાખ્યા સિવાય હું

સતત ભાષણો કરી શકેતો.”

પ્રોફેસર ફેરી ન્યારે શહેરમાં આવે છે ત્યારે આખી પ્રજાને કંઈક નવો ઉત્સાહ આવે છે. કોઈ રાજકીય સભા હોય, કે પ્રજાકીય અગત્યના પ્રશ્નની ચર્ચામાં ભાગ લેવાનો હોય, કે વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી ભાષણો આપવાનાં હોય, કે વિજ્ઞાનની કોઈ શોધ માટેની મુસાફરી હોય, કે એવા અનેક ઉપયોગી કામ માટેજ તેમનું આગમન હોય, આ બધા પ્રશ્નોની ચર્ચા તેઓ કરે તોપણ તે ઉપરાંત તેમની પાસેથી પ્રજા કોઈ ખાસ વિષય ઉપર ભાષણ પણ કરાવે તથા કોઈક ધાર્મિક સંસ્થાના લાભમાટેની સભા પણ કરાવવા ચૂકે નહિજ. લાંબું આયુષ્ય કેમ ભોગવવું તે સંબંધી તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવા તેમજ નવું નવું જાણવા અનેક મનુષ્યો તેમની સલાહ લેવા આવે તે તો જૂદુંજ. આ પ્રમાણે શહેરમાં આવે ત્યારે તેમનો આખો વખત લોકોપયોગી કાર્યમાંજ વ્યતીત થાય.

પ્રોફેસર ફેરી પૂરાં ૧૦૦ વર્ષ તો ઓછામાં ઓછું જીવવાની સંપૂર્ણ તંદુરસ્તીસહ આશા રાખે છે. રોમના વિશ્વવિદ્યાલયમાં કે જ્યાં તેમને માટે અત્યંત આદર છે, ત્યાં તેઓ વ્યાખ્યાન આપવાનું અને શીખવવાનું તો ચાલુજ રાખશે; તેમજ વકીલાત પણ કરશે અને ગુન્હા તથા ગુન્હેગારસંબંધી તેમની શોધો પણ ચાલુ રહેશેજ.

ગુન્હા અને ગુન્હેગારસંબંધી તેમના વિચારો જાણવા જેવા છે. ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરવાથી કંઈ અર્થ સરતો નથી, એમ તેઓ માને છે; પરંતુ તેમનું વલણ શાથી ગુન્હો કરવા તરફ થયું, તે વૈજ્ઞાનિકદષ્ટિએ શોધી કાઢીને તે કારણને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો એજ જરૂરનું છે, કે જેથી ફરીથી તે તેવો ગુન્હો કરવા પ્રેરાયજ નહિ. સમાજને ઉદ્ધત અને ન સુધારી શકાય એવા ગુન્હેગારોથી બચાવવી એ જરૂરનું છે, એ વાત ખરી છે; તોપણ જે સુધરી શકે એવા છે, તેમને સુધરવાની તક આપી તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ પણ એટલુંજ જરૂરનું છે, એમ તેઓ માને છે. હાલનાં કેદખાનાંને ખેતીવાડીનાં નાનાં સંસ્થાનો બનાવી દેવાની તેઓ સલાહ આપે છે; કારણ કે તેઓ એમ માને છે કે, આથીજ ગુન્હેગારની શારીરિક અને માનસિક સુધારણા થવાનો સંભવ છે.

પ્રિય વાચક ! આ ઉપરના પ્રોફેસર ફેરીના કંઈક લંબાણથી આપેલા વૃત્તાંતથી સમજશે કે, મનુષ્ય જો પોતાની ઉન્નતિ કરવા માગે તો તે કરી શકવા સમર્થ છે. હાલમાં આપણા શિક્ષિત યુવાનવર્ગની દશા જુઓ. તેમની શારીરિક સ્થિતિ જોઈ, તમને દયા આવ્યાવિના રહેશે નહિ. આપણા યુવકવર્ગનાં શરીર બગડવાનાં અનેક કારણો છે, અને તે સુધારવા શું કરવું જોઈએ તે ચર્ચવાનું આ સ્થાન નથી, તોપણ ઉપરના દૃષ્ટાંતમાંથી એટલું તો સમજશે કે, જો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો શારીરિક સુધારણા ગમે તે મનુષ્ય કરી શકે; અને પ્રથમનો પાયો સુધરતાં, આખું જીવન સુધારવાનું સુગમ થાય. પ્રોફેસર ફેરીએ કસરત અને યોગ્ય આહાર ઉપરજ ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે અને તેમાં નિયમિત રહેવાની તથા હમેશાં નિયમિત કામ કરવાની ટેવ પાડવાની કેટલી જરૂર છે, તે ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાથી તે ૭૦ વરસની ઉંમરે પણ કેટલું બધું કામ કરી શકે છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ખુદ્દી હવામાં જેટલું રહી શકાય એટલું રહેવું અને ચાલવાની તથા તરવાની બની શકે તેટલી કસરત કરવી એથી કેટલો બધો લાભ છે, તે પણ બતાવ્યું છે. આપણે તેમાંથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરીને લેવા યોગ્ય લાભ લઈએ અને આપણી તંદુરસ્તી સુધારી બીજાને સુધારવાના કામમાં મદદગાર થઈએ એજ વિનંતિ છે.

અખંડ સુખશાન્તિ મેળવવાના ઉપાય

અપકાર ઉપર ઉપકાર કરવા; અવગુણ ઉપર ગુણ કરવા; ક્રોધને શાન્તિથી વશ કરવો; કડવું બોલનારને મીઠાશથી વશ કરવો; વેરી તરફ ક્ષમા બતાવવી; હિંસા તથા નિંદા કરનાર તરફ દયા બતાવવી અને દુઃખ દેનારને પણ ધન્યવાદ આપતાં શીખવો. અખંડ સુખ તથા શાન્તિ મેળવવા માટે આ બતાવેલા સદ્ગુણો શીખવા જોઈએ.

છોકરાઓને છાના ઉપદેશ-નઠારી સોખતનું ફળ

(‘વ્યાયામ’ના ઑક્ટોબર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

જે વિદ્યાવગરના છે, કામી છે, લોભી છે, દાંભિક છે, મોજ છે અને ગર્વિષ્ઠ છે, એવા દુષ્ટ માણસોનાં સ્વપ્નામાં સુદ્ધાં નીતિ અને ધર્મ-એ બે વસ્તુ શું છે, તે સમજવામાં આવતું નથી; તેથી તેઓ જૂઠું મોલે છે, નહિ ખાવા જેવા પદાર્થો ખાય છે, નહિ પીવા જેવી વસ્તુઓ પીએ છે અને નાના પ્રકારનાં વ્યસનોને વશ થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ તેને તાબે થવાને શ્રમ કરવો પડતો નથી કે વખત વ્યતિત થતો નથી, પરંતુ ઉપર દર્શાવેલી ખરાબ ટેવો છોડવી ઘણી મુશ્કેલ પડે છે અને તેમાંએ વળી કેટલીક પડેલી કુટેવો છોડી છુટી શકતી નથી. એટલા સારૂ સૂચવવામાં આવે છે કે, આવા દુર્ગુણવાળા મિત્રોનો સંગ કદાપિ કરવો નહિ, તેમણે વિસ્તારેલી જાળમાં અંપલાવવું નહિ અને શ્રેયસ્પદાદનનાં સાધનો સાધ્ય કરી લઈ જીવનને સફળ કરવું.

આ લેખ શરૂ કરતાં પહેલાં કેટલીએક વ્યાવહારિક સૂચનાઓ છે, તે આ સ્થળે હું આપું છું. પહેલી સૂચના છે તે જેમને રાત્રે ઉપરાઉપરી સ્વપ્નાં આવે છે તેમને માટે છે. બીજી સૂચના છે તે અજ્ઞાનના કારણથી મુષ્ટિમૈથુનની ટેવ પડી જવાથી નિરંતર જેઓ તેને આધીન થયેલા છે, તેવાઓને નુકસાનકર્તા કુટેવ કાઢી નાખવાની અંતઃકરણમાં ઇચ્છા છે, તેમને સારૂ છે.

સ્વપ્નાં ઓછાં આવે તેને માટે ઉપાયો પુષ્કળ છે; પણ ખરી રીતે જોઈએ તો શરીર નિરામય રાખવું એજ મુખ્ય ઉપાય છે. શરીર નિરોગી રાખવા માટે નીચે જણાવેલી વાતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી:-

(૧) ખુલ્લી હવામાં નિરંતર નિદ્રાન નિયમિતપણે બે કલાક સુધી ખરાબર રીતે વ્યાયામ કરવો. મને એક છોકરાએ કહ્યું છે કે, રાત્રે સૂતા અગાઉ સેન્ડોના કહેવા પ્રમાણે કસરત (એક્સ-સાઈઝ) કરવાથી મને સારો ફાયદો થયો છે.

(૨) હમેશાં ટાઢા પાણીથી ન્હાવું સારૂં છે. નિરંતર ટાઢા પાણીથી ન્હાવાવડે પ્રકૃતિ ઠીક ન રહે, તો અઠવાડિયામાં એકાદ દિવસ પણ ટાઢા પાણીથી ન્હાવું જોઈએ.

(૩) રાત્રિએ ઘણું મોડું જમવું નહિ અને જૂખ હોય તેના કરતાં નિત્ય ચાર કોળીઆ ઓછા ખાવા; તેમાં પણ રાત્રે તો જેમ ઓછું ખવાય તેમ સારૂં છે. કોઈ પણ પ્રકારનો માદક પદાર્થ પીવો નહિ. (થવાનું હશે તે થશે એમ કહી ચા-કૌશી બિલકુલ પીવાં નહિ.)

(૪) હમેશાં ઝાડો સાફ આવે તેને માટે કાળજી રાખવી.

(૫) જનનેન્દ્રિયની જગ્યામાં જે વારંવાર ખંજવાળવું પડે તો વૈદ્યની સલાહ લેવી કે, ખંજવાળવું કેમ પડે છે? વૈદ્યને એમ પૂછવામાં જરાપણ ડરવાનું કંઈ કારણ નથી. ખંજવાળ આવવાનું કારણ સામાન્ય હોય છે, પણ વૈદ્યની સલાહ લેવી એ શ્રેયસ્કર છે; કારણ કે એવી બાબતમાં યોગ્ય ઉપાય યોજવા વૈદ્યવગર બીજા કોઈ ખરેખરી સલાહ આપી શકતા નથી.

(૬) હમેશાં જનનેન્દ્રિયના અગ્રભાગ ઉપરની ત્વચા પાછી હઠાવી અંદરનો ભાગ ઠંડા પાણીથી ખરાબર ધોઈ નાખવો. આ ભાગ ઉપર સફેદ રંગનો ચીકણો પદાર્થ રોજ જામે છે. જો તે ખરાબર ધોઈ નાખવામાં ન આવે તો ત્યાં આગળ ઘણી ખંજવાળ આવે છે. તે શાથી આવે છે તે ન સમજવામાં આવ્યાથી, ત્યાં આગળ હાથ લગાડવાનો અનિવાર્ય મોહ ઉપસ્થિત થાય છે. આ જો ધોળી વસ્તુ છે તે વીંચી જ છે, એમ સમજી તરુણ માણસો ઘણીવાર ગભરાય છે; પરંતુ આ પદાર્થ સાથે વીંચીને ચર્ત્કિચિત્ માત્ર સંબંધ નથી. ખરેખરો પવિત્ર માણસ હોય છે, તેનું શુદ્ધ પવિત્ર વર્તન છતાં પણ આ ટેકાણે ધોળા રંગનો થર બાકે છે; માટે જો તે ધોઈ નાખવામાં ન આવે તો તેને લીધે ત્વચાના અનેકાનેક રોગો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે.

(૭) ન્હાતી વેળાએ શુદ્ધસ્થાન નિરંતર સાણુ લગાડી ધોઈને સ્વચ્છ કરવાનો મહાવરો રાખવો. કેટલાક શરમાળ છોકરાઓ આ શુદ્ધ ભાગ ધોઈને ચોખ્ખો કરતા નથી, તેથી તેમને દરાજ, ગરમી વગેરે ત્વચાના રોગો થાય છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ જે જગ્યાએ વારંવાર હાથ લગાડવો વ્યાજબી નથી, ત્યાં આગળ ખલુલી આવવાથી હાથ લગાડવો પડે છે.

(૮) રાત્રિએ સૂતી વખતે ધોયેલો સ્વચ્છ લંગોટ પહેરીને સુઈ રહેવું. ઘણાખરા મનુષ્યો

કહે છે કે, લંગોટ પહેરીને સુષ રહેવાથી નામદીર્ઘ પેદા થવાની ધાસ્તી રહે છે; પરંતુ તેમનું આ કહેવું ઉચિત નથી. કટેવને કમી કરવાના કામમાં લંગોટ ઉપકારક થઈ પડે છે. રાત્રિદિવસ લંગોટ પહેરી રાખવો, તે અત્યંત શ્રેયસ્કર છે.

સુવાનું સ્થળ અને પથારી માટે નીચે જણાવેલી હકીકત ધ્યાનમાં રાખવી:-

- (૧) સુવાના સ્થળમાં સારી શુદ્ધ હવા આવવા દેવી. ખારીખારણું ઉધાડાં મૂકીને સુવું.
- (૨) સુતા પહેલાં પેશાબ કરી આવવો.
- (૩) વીર્યપાત વારંવાર થતો હોય તો, સવારમાં ઉઠ્યા ખરોખર પાંચ મિનિટ ઠંડા પાણીની ધાર ઇંદ્રિય ઉપર કરવી.
- (૪) સવડ હોય તો પોતાને માટે સ્વતંત્ર એકાંત સ્થળમાં પથારી પાથરવી. પાથરવાની તળાઈ સાધારણ કંઠણ કરવી પણ ખડું નરમાશવાળી રાખવી નહિ.
- (૫) ફાવે તે પ્રમાણે પાસાભેર સુષ રહેવું. ચતા અથવા ઉંધા સુષ રહેવું, એ ખરોખર નથી; કારણ કે તેથી ઇંદ્રિય ઉત્તેજિત થઈ, વીર્યપાત તરફ વૃત્તિ વાળે છે. પાસાભેર સુષ રહેવાની ટેવ પાડવી એ ઘણું સરળ છે. પાટીનો પટો અથવા ઝીણી ખારીક પટ્ટી કમરના ભાગમાં એવી રીતે બાંધવી કે, ગાંઠ પાછળના ભાગ પાસે વળી શકે. તાત્પર્ય એ છે કે, ઉંઘમાં કદાપિ ચતા થઈ જવાય તોપણ ગાંઠ ખુંચવાથી જાગી જવાય, જેથી વિક્ષેપ આવી શકે નહિ.
- (૬) ખીજો ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે, સ્વપ્નાં આવવાનો વખત જે ૨ થી ૫ સુધીનો છે, તે વખત વાંચવામાટે અથવા ખરોખરી ગાઠ નિદ્રામાટે મુકરર કરવો, એટલે સ્વપ્નાવસ્થા પ્રાપ્ત થવાનો સમય આવી શકવાનો નથી. જન્યત થવાય તે વખતે પેશાબ કરવા જવાની આદત રાખવી.

ઉપર દર્શાવ્યા ઉપરાંત ખીજ ત્રણ સાધારણ સૂચનાઓ ઉપર પણ લક્ષ આપવાની ખાસ અગત્ય છે.

(૧) ગમે તેમ થાય, પરંતુ ગુલ્મ ઇંદ્રિયને હાથ લગાડવાનો સ્વભાવ સારો નથી; માટે તેની ટેવ પાડવી નહિ.

(૨) સારા વિચારવગરના ખીજ વિચારોમાં લક્ષ લગાડવું નહિ. ઘણાં છોકરાંઓના મનમાં ખરાબ વિચારો આવે છે; પરંતુ સારા છોકરાઓ તે તરફ ધ્યાન આપતા નથી. વિશ્લેષણ ચિત્રો અથવા નકામી વાતોવિષે મનમાં વિચારો આવે તો તેને સર્પની પેઠે વેગળા કરી નાખવા. આ પ્રમાણે કરવાથી સ્વપ્નાવસ્થા બંધ થશે.

શરીરમાં ગમે તેટલી ધાતુ વધે, પણ તેનાથી કોઈ પ્રકારે ઉપાધિ થઈ શકતી નથી. જે મન સ્વાધીનમાં ન રહે અને વૃત્તિ વિહ્વલ થાય તો નિરામય શરીરવાળાને પણ વધેલી ધાતુ નુકસાન કરે છે તથા શરીરમાં રોગ કરે છે. કહેવાનો સારાંશ એ છે કે, ધાતુ વધવાથી રોગ થતો નથી; પરંતુ મનોવિકારની વૃત્તિ વિહ્વલ થવાને લીધે રોગ પેદા થાય છે.

(૩) ખાર વરસની વયથી પચીસ વરસની ઉંમર સુધી ૧-વિષયી મિત્રો સાથે ગાઠો સંબંધ, ૨-સ્ત્રીના સ્વરૂપનું અને તેના ગુણનું વર્ણન, ૩-શૃંગારિક કાદંબરીઓ, ૪-નાટક અને નૌવેદ્યો વગેરે વાંચવાં અને તેના પ્રત્યક્ષ ચતા પ્રયોગો જોવા, ૫-વિષયની વાતો હાસ્યવિનોદમાં કહેવી, વગેરે બાબતો વર્જ કરવી. શરીરમાં વધેલી ધાતુ ન વપરાવાને લીધે શરીરમાં રોગ થાય છે એવી સમજણ વિષયવાસનાને વધારનારી અને અતિશય નુકસાન કરનારી છે. સુખમય જીંદગી ગાળવાના મુખ્ય સાધનરૂપ જે ધાતુ છે, તેને જે વયમાં એકત્ર કરી લાંડાર ભરી રાખવો જોઈએ, તેને ખદલે વિષયવાસનામાં તક્લીન થઈ જઈ, જેઓ તાત્કાલિક સુખ ભોગવે છે, તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે; અને તેઓ મનોવિકારની વિફરેલી વૃત્તિને વેશ કરી, દીર્ઘાયુષ્ય સુખમય નિર્ગમન કરવા સારૂ લવલેશ પ્રયત્ન આદરતા નથી, એ અત્યંત દિલગીરી ઉપજાવનારું છે, એમ અમારે ડીડીમ વગાડીને કહેવું પડે છે.

મુષ્ટિમૈથુનની કુટેવમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય

અજ્ઞાનતાને લીધે નુકસાનકારક મુષ્ટિમૈથુનની કુટેવમાં ફસી ગયેલાઓએ તેમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા હોય તો નીચે જણાવેલી સૂચનાઓનું અવગત મનન કરવું.

(૧) પ્રથમ દર્શાવેલી પ્રત્યેક સૂચનાઓ તેમણે કાળજીપૂર્વકે પરિપાલન કરવી. સ્વાભાવિકપણે સ્વપ્નાં આવે તો વિશેષ ગભરાવાનું કારણ નથી; પરંતુ કુક્રિયાની કુટેવના અભ્યાસને લીધે રાત્રિએ જો વીર્યપાત સ્વપ્નાવસ્થામાં થતો હોય તો પ્રથમ કુટેવ કાઢી નાખી, પછી સ્વપ્નાં ન આવે તેવા યોગ્ય ઉપાયો યોજવા તજવીજ કરવી.

(૨) કુક્રિયાની કુટેવમાંથી મુક્ત થવાની જો કોઈ છોકરાના મનમાં ધ્રુષ્ટિ હોય તો તેણે તે ટેવનો ત્યાગ કરવા સારૂ અડગ નિશ્ચય આદરવો. અંતઃકરણથી બરાબર નિશ્ચય થયો નહિ હોય તો તે કુટેવ પુનઃ તેને વળગ્યા વગર રહેવાની નથી; માટે કુટેવની કુક્રિયાના બરેબરા ઘોર પરિણામનો અંતઃકરણમાં ઉઠે વિચાર કરી એક વખત દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરવી અને તે હમેશને સારૂ સ્વીકાર કરી લેવી. એ વગર અન્ય ઉપાય તેમને તેમાંથી મુક્ત કરાવનારો નથી. કુટેવ જેટલી વધારે અને જેટલા વધારે દિવસની હશે, તેટલો વધારે વખત તેને છોડવાને લાગશે; અને તે છોડવા સારૂ પ્રયાસ પણ વધારેજ કરવો પડશે. સાધારણ સામાન્ય કુટેવ ટળી જાય, તોપણ તે ટેવ જેમ અને તેમ સમુળગી અંતઃકરણમાંથી અળગી થાય તેને સારૂ જે કંઈ કરવું ધટે તે કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ; કારણ કે અઠવાડિયું, મહીનો અથવા વરસદિવસ થઈ જાય, વરસોનાં વરસો વીતી જાય તોયે કુટેવનો મોહ છોડી દેતાં છૂટી શકતો નથી. મોહ ન જાય; પરંતુ પોતાનો કરેલો દૃઢ નિશ્ચયનો ત્યાગ કરવો એ વ્યાજબી નથી. કુક્રિયાની કુટેવ કાઢવા જે પ્રમાણથી પરિશ્રમ કરવામાં આવશે, તે પ્રમાણે તેમાંથી મુક્ત થવાનો વધારે સંભવ છે.

હિંદુઓ, સાવધાન !

તમારા અંધુઓને સાચવો

હિંદુજાતિને લાગુ પડેલો જાતિક્ષય કેટલો ભયંકર, તેમજ હિંદુજાતિની આંખ ઉઘાડનારો છે, તે ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ સુધીના દશકામાં, જૂદી જૂદી જાતિઓના કેટલા હિંદુઓએ પરધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, તેના આંકડા એક પત્રે પ્રગટ કર્યા છે, તે જોતાં કોઈ પણ હિંદુના દિલને આઘાત થયા વિના રહેશે નહિ. એ આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:—

બ્રાહ્મણ	૩૪૦૭૧૭	ગવલી	૪૩૬૨૫	ઢેડ (ડામ)	૫૦૦૮૭૦
આહીર	૪૧૬૨૫	ગોલા	૧૨૧૨૬૩	દુસાય	૧૪૭૭૦૨
મહાબ્રાહ્મણ	૧૯૮૬૦૯	ગઉડ	૧૬૩૫૮	જોગી	૧૫૨૯૦૫
બાગદી	૧૪૫૪૧૫	વાણીયા(શુજર)	૧૯૧૭૧	વણકર	૧૯૦૨૬૭
વાઘરી	૪૩૩૦૨૮	નાની (હજીમ)	૧૦૭૬૭૫	માળી	૭૩૩૦૬
ભૂમીહાર	૨૧૧૨૨૭	ચમાર	૨૩૦૮૫	કંસારા	૧૩૨૪૧૫
સુતાર	૪૧૫૧૬૬	ચાવા	૯૪૫૫૨	કડીયા	૬૦૫૬૪
ફકીટર	૧૮૮૫૭૯	ચાંડાળ	૨૨૪૭૧	કેવટ	૬૫૧૭૫
ભરવાડ	૬૯૨૨૦	ઘોખી	૫૩૮૭૪	જનાવર કાપનાર	૬૭૧૩૬૫

આ રીતે પ્રત્યેક દશ વરસે લગભગ સવા કરોડ માણસો ઓછાં થતાં જાય તો ત્રણસો વર્ષમાં એક પણ હિંદુ, હિંદુઓની ભૂમિ ઉપર રહેવાનો નહિ; અને હજારો વર્ષથી જે ધર્મને લીધે આ ભૂમિનું નામ હિંદુસ્થાન પડ્યું, તે નામ પણ બદલાઈ જવાનું. શુદ્ધિ અને સંગઠનની કેટલી જરૂર છે, તે ઉપરના આંકડાજ અતાવી આપે છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

ભગવાન બુદ્ધની સાધના, સિદ્ધિ અને ઉપદેશ

(‘ચિત્રમયજગત’ના સપ્ટેમ્બર તથા નવેમ્બર ૧૯૨૬ ના અંકોમાંથી)

પ્રસ્તાવના:—દુનિયામાં આજપર્યંત અલૌકિકતરીકે મનાયેલા સાત-આઠ મહાત્માઓમાં ભગવાન બુદ્ધની પણ ગણના થાય છે; તથાપિ જેમના ગુણોથી લોભાધને તે ગુણગાન ગાવામાં આધુનિક ઇતિહાસકારોની લેખણ થતથનાટ કરવા લાગે છે એવા નરવીરોની પ્રભાવલિમાં તેમનું નામ નજરે પડતું નથી. આ માન સીઝર, અલેક્ઝાંડર, નેપોલિયન વગેરેને લાભ્યું છે. સ્પષ્ટ એજ છે ! ભગવાન બુદ્ધે પોતાનો કીર્તિધ્વજ ઉપર જણાવેલા વીરોની પેઠે ઐહિક ઐશ્વર્યના આડંબર ઉપર રોષો નથી અથવા એવી ઐશ્વર્યશી ઇમારત રચતી વેળા, તેને મજબૂતી આણવા સાર દીધેલા નરખલિના રક્તવડે નીતરતી તરવારથી ભય પામી પ્રશંસક બનેલા ભાટોની સહાયતાની પણ તેણે અપેક્ષા રાખી નથી. મહાભાગોના સામ્રાજ્યની વાતજ જૂદી. પોતાના સામ્રાજ્યની સાક્ષી પૂરનારા શિલાલેખ તેમણે જનતાજનાર્દનના અંતઃકરણશી શાશ્વત શિલાતલ ઉપર કેવળ જ્ઞાનચક્રવર્તે વાંચી શકાય એવી અદૃશ્ય લિપિમાં કેરી રાખ્યા છે. આવાં સામ્રાજ્યોની રચના આંખની કીકીનેયે પોતાના મૃદુસ્પર્શથી આલ્હાદ આપનાર છે, પરંતુ પ્રસંગે પ્રચંડ શિલાખંડને સુઢાં પોતાના અવિરત વર્ષાવથી શૂન્યવત્ કરણુક્ષમ જે નીર તદુપમ નિર્મળ પ્રેમના સામર્થ્યપર થયેલી હોય છે. આ સામ્રાજ્યની શાશ્વતિ પણ ચાર આઠ પેઢીઓ ટક્યા બાદ નામશેષ થઇ જતી શાશ્વતિ પૈકી નથી તે કલ્પકલ્પાંત સુધી ટકનારી હોય છે. આવાં અક્ષય સામ્રાજ્યોના પ્રસ્થાપકોને ચિદ્ધન ચૈતન્યના અવતાર માનવાની આપણ હિંદુઓની રીત છે.

અવતાર ધારણ કરવાના પરમેશ્વરના ઉદ્દેશ અનેક હોઇ શકે છે. ધર્મોદ્ધાર, દુઃસંહાર, શિષ્ટ-પરિપાલન, આદર્શભૂત આયુષ્યક્રમ ઇત્યાદિ મુખ્ય છે. એ પૈકી બુદ્ધનું અવતારકાર્ય ધર્મોદ્ધારનું હતું.

એ મહાભાગસંબંધી એકંદર હકીકત અહીં આપવી અશક્ય છે; તેથી તેમની આધ્યાત્મિક સાધના, સિદ્ધિ અને ઉપદેશ, આ ત્રણ બાબતોનું જ વિવેચન કરવાનું અહીં યોજ્યું છે. બુદ્ધની બાબતમાં અનેક ભ્રામક, અતિશયોક્તિપ્રચૂર ને અસંભાવ્ય કલ્પનાઓ જનસમાજમાં રૂઢ છે. પાલીભાષાના જાણકાર ને ખૌદ તત્ત્વજ્ઞાનમાં કુશળ ગણાતા સુપ્રસિદ્ધ ધર્માર્તંદ કોસંખીના લેખનાધારે ઉપરની ભ્રામક કલ્પનાઓનું નિરસન કરવાનો પ્રયત્ન પણ આ લેખમાં કર્યો છે.

અવતારી હતા છતાં પણ ભગવાને માનવદેહ ધારણ કર્યો હતો; ને પ્રથમ ક્રમે ક્રમે પોતાની ઉન્નતિ કરી લઇને છેવટે સિદ્ધાવસ્થામાંના પુરુષો પ્રમાણે પોતાનું વર્તન તેમણે રાખ્યું હતું. આથીજ તેમનાં વૈરાગ્ય, દયા, પ્રેમ ને સન્નિષ્ઠા અખિલ માનવજાતિને આદર્શભૂત થઇ રહ્યાં છે. તેઓ અવતારી પુરુષ હતા, તેથી તેમની વાત જૂદી ને આપણી જૂદી. તેમની પેઠે વર્તવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો એ અનિષ્ટ છે, એમ માનવું એ મૂર્ખાઇભરેલું લેખાશે. પરમેશ્વર જ્યારે મનુષ્યદેહમાં અવતરે છે, ત્યારે માનવદેહધારી આત્માને કયી કયી કરણી કરવી શક્ય છે, એ બતાવી આપવું એજ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે. મનુષ્યની અંતર્ગત શક્તિનો વિકાસ કેટલા પ્રમાણમાં થઇ શકે છે ને તેનું રહસ્ય શું છે, એ સમજાવવા સારજ ધ્વિર પોતે પંચભૌતિક દેહ ધારણ કરીને પૃથ્વી ઉપર અવતરે છે. બુદ્ધની સાધનાનો અભ્યાસ આપણે આજ દૃષ્ટિથી કરવો જોઇએ. તેમણે મેળવેલી સિદ્ધિ, સામાન્ય મનુષ્યને એક તો શું પણ સૌ જન્મે પણ મેળવવી શક્ય નથી; તથાપિ જે મુશુક્લ છે તેમણે, બુદ્ધે પોતાના નેત્ર સામે રાખેલું ધ્યેયજ પોતાની સામે પણ રાખવું જોઇએ. અનંત જન્મોત્તરે કાં નહિ, પરંતુ પ્રયત્ન કરનારાને મુક્તિ છેજ એવો વિશ્વાસ ભગવાને પોતેજ શ્રીમુખે ગીતામાં આપ્યો છે; તો જન્મોનો હિસાબ રાખવાનું કારણ નથી. ઉજ્જવલ ધ્યેયને આંખ સામે રાખીને તદનુસાર વર્તવું એટલુંજ આપણું કર્તવ્ય ને એજ આપણા જયનો બીજમંત્ર.

બચપણ ને અધ્યાત્મનું બીજ:—ગૌતમ શાક્ય કુળમાં જન્મ્યા. શાક્ય એ એક વિશિષ્ટ જાતિનું નામ. આશરે ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં આ જાતિના લોક આર્યાવર્તના ઉત્તરભાગમાં રહેતા હતા. આ શાક્યરાજ્યના પૂર્વ, પશ્ચિમ ને ઉત્તરભાગ નિર્જન અરણ્યોથી વ્યાપેલા હતા ને

દક્ષિણે કોસલનું બળવાન રાજ્ય પસરાયેલું હતું. ગૌતમના જન્મની વેળાએ શાક્યોને કોસલોએ જીતી લીધા હતા; તથાપિ ચાર પહેલાં તેમણે સ્વતંત્ર ગણસત્તાક-એટલે પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યનો ઉપયોગ પુષ્કળ વર્ષ સુધી કર્યો હતો. કાલાનુક્રમે એકતંત્રી રાજસત્તાક રાજ્યનું બળ વધુ ઠુલું ને કોસલોએ શાક્યને જીતી લીધા. આ આપત્તિથી શાક્ય લોકો ક્ષાત્રવૃત્તિથી વચ્ચિત થયા ને તેમના પૈકી ઘણાઓએ કૃષિવૃત્તિનો કાયમનો સ્વીકાર કર્યો. સાધારણ સો કુળનું એક ગોત્ર ને એવા એક એક ગોત્રને એક કુલપતિ, આવી તેમની સમાજરચના હતી. ફક્ત કુલપતિજ રાજકારણમાં ભાગ લેતો. ગોત્રમાંના બીજા માણસો એતીવાડી વગેરે ધંધો કરતા. આ રાજકારણ-વ્યાસંગી કુલપતિને 'રાજ' ના નામથી તેઓ સંબોધતા હતા.

શુદ્ધોદન એ આવા રાજાઓ પૈકીજ એક હતો. શાક્યોની એકવારની રાજધાની કપિલવસ્તુ નગરીમાં તે રહેતો હતો. તેને બે સ્ત્રીઓ હતી. એકનું નામ માયાદેવી ને બીજનું મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી. આ બન્ને બહેનો હતી. ઇશ્વરકૃપાએ માયાદેવી ગર્ભાવંતી થઇ. એ વખતે તેણે લુંબિની નામના પોતાની માલિકીના એક ઉપવનમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું. ત્યાંજ તેને સારા મુહૂર્તમાં એક તેજસ્વી બાળક અવતર્યું. એ બાળક તેજ ભગવાન બુદ્ધ. બુદ્ધના જન્મસમયે નાના પ્રકારના ચમત્કારો થયાના દાખલા ઠેકઠેકાણેની દંતકથાઓમાં વર્ણવેલા છે. એ બધામાં સુત્તનિપાત્રનું વર્ણન પ્રાચીનતમ છે. શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ વર્ણનનો વિચાર કરતાં "બાળક જન્મ્યા પછી બે-ત્રણ દિવસની અંદરજ અસિત નામના એક બ્રાહ્મણે કુમાર સર્વ સુવશ્નણસંપન્ન હોવાથી આગળ જતાં મહત્પદ પ્રાપ્ત કરી લેશે આવું ભવિષ્ય કહેલું" એવો થાય છે. આ ભવિષ્ય સાંભળીને, માતૃપિતાને તેમજ આમ્રવર્ગને અત્યંત આનંદ થયો; પરંતુ આ આનંદ અનુભવવાને માયાદેવી ઘણા દિવસ જીવતી ન રહી. સુવાવડના સાતમેજ દિવસે તેણે પોતાની ઇલેકની યાત્રા પૂરી કરી. માતાવિહોણા બાળકનું સંગોપન તેની માસી મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી દેવીએ સાવત્ર-ભાવ હોવા છતાંય સગી માતા જેટલા પ્રેમથી અને કાળજીથી કર્યું.

મહાભાગનાં સાત આઠ નામો પ્રચલિત છે. અમરકોષકર્તાએ—

સ શાક્યસિંહ સર્વાર્થઃ ભિદ્ધઃ શૌદ્ધાદનિશ્ચ સઃ । ગૌતમશ્ચાર્કવંશુશ્ચ માયાદેવીસુતશ્ચ સઃ ॥

આવી તેની નામાવળી આપી છે. 'સુત્તનિપાલ' નામના પાલીગ્રંથમાં બાલ્યકાળથી તે પરિવ્રાજન-કતા અંગિકાર કરી લાંસુત્રી ગૌતમ, ત્યાંથી સમાધિ થતાં સુધી બોધિસત્વ ને તદનંતર બુદ્ધ; આવી નામપરંપરા જણાઇ આવે છે. આ બીજી પરંપરા વાચકોએ વિશેષ કાળજીપૂર્વક ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. આ સિવાય ભગવાનને શાક્યસિંહ ને અર્કવંશુ આવાં નામો પણ આપેલાં જણાય છે. તેમની જાતિનું નામ શાક્ય ને ગોત્ર આદિત્ય હોવાને લીધે પણ કદાચિત્ તેમને આ નામો પ્રાપ્ત થયાં હશે.

લલિતવિસ્તર નામના સંસ્કૃત ગ્રંથમાં, બીજા અનેક પાલીભાષાના ગ્રંથોમાં ને તેજ પ્રમાણે અશ્વધોષના બુદ્ધચરિતમાં મહાભાગની બાબતમાં અનેક અદ્ભુત ચમત્કારોનું સુંદર વર્ણન નજરે પડે છે; તથાપિ તેમની અધ્યાત્મસાધના ને નિર્વાણસિદ્ધિની બાબતમાંજ અહીં લખવાનું હોવાથી એ ચમત્કારોનું વર્ણન અહીં આપી શકાતું નથી. બિદ્ધકુલ નાની ઉંમરમાં પણ બુદ્ધ ધ્યાનધારણા કરતા હોવાનો પૂરાવો મધ્યમનિકાયમાં આવેલા મહાસત્તક સુત્તમાંથી મળી આવે છે. પોતાના પિતાના બગીચામાં જાંબુડાની સવ્રત વૃક્ષજાયામાં બાલ્યબુદ્ધ ધ્યાનસ્થ થઇને બેસતો હતો, એ સંબંધી મધ્યમ નિકાયમાં નીચે જણાવેલી હકીકત આવી છે:—“હું જાંબુડાના ઝાડની નીચે જઇને બેસતો હતો, એ વાતનું મને સારી રીતે સ્મરણ છે. વિષયલંપટ ને દુષ્ટ વિચારોથી રહિત એવા નિર્મળ મનમાંના વિવેકવિકાસને પ્રાપ્ત થનારા પ્રેમાનંદનો લાભ સૌથી પ્રથમ મને આજ ઠેકાણે થયો. સંબોધન (પૂર્ણ જ્ઞાન) નો માર્ગ આજ હશે કે શું! શુદ્ધ ચિત્તવૃત્તિનો આધાર લઇને એકાગ્ર ધ્યાનમાં મગ્ન થવાને લીધેજ મને વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું; ને જ્ઞાનનો માર્ગ તે આજ, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય થયો. અગિવેસ્સા, વિષયો ને દુષ્ટ વિચારોથી અલિપ્ત રહેનારા પૂર્ણાનંદથી મારે બીવું શું? મેં એવોજ નિશ્ચય કર્યો કે, તેને લીધે મારે કદી પણ ગભરાઇ જવું નહિ.” અહીં વર્ણન કરેલું જ્ઞાન ગૌતમને બચપણમાંજ થયેલું હતું, એ કેટલાક તાર્કિકોને ખરું નહિ લાગે; તથાપિ એકાગ્રબુદ્ધિ ને એકાગ્રબુદ્ધિથી થતો આનંદ, એ બન્ને તેને અપરિચિત નહોતાં; એટલું તો ખાસ જણાવવું જોઇએ. સમાધિસુખ દેહદંડથી પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી; પણ પ્રસન્ન મનવડે ધ્યાનધારણા કરવાથીજ મળી

સકે છે, એટલું જ એનું તાત્પર્ય છે.

બ્રહ્મવિહાર:-જેના ધ્યાનમાં ભગવાન યુદ્ધ નિમગ્ન થઈ જતા હતા, તે દેવતા ક્યા હોવા જોઈએ? એ કહેવું બહુ કઠિન છે. તેમનો પ્રેમાળ સ્વભાવ, કારણ ને કામળ અંતઃકરણ ઉપરથી જેતાં વિશ્વવ્યાપક પ્રેમ એજ તેમનો ધ્યાનદેવતા થઈ રહ્યો હોવા જોઈએ. યુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ પછી ધ્યાનભાવનમાં મૈત્રી, વરુણા, મુદિતા (આનંદ) ને ઉપેક્ષા (ત્યાગયુદ્ધિ અગર ઉદાસીનતા), એવા ચાર ભાગ તેમણે પાડ્યા. આ સાધના કરનારા સાધકોનું વર્ણન આ પ્રમાણેનું મળી આવે છે:-“તેણે (સાધકે) એકાંતમાં બદ્ધાસનસ્થ થઈને જેસવું. શરીરને સમતોલ રાખીને જન્યતયુદ્ધિને ચાલના દેવી. મૈત્રીયુક્ત ચિત્તવડે એક દિશાને ભરી કાઢવી. ત્યારપછી એવીજ રીતે ચારેદિશા તથા સર્વ વિશ્વનું પોતાની મિત્રભાવનાથી આક્રમણ કરવું. પછી ક્રમે ક્રમે કરુણા, મુદિતા ને ઉપેક્ષા આ વૃત્તિઓનો મનમાં અવગળા કરવો; અને આ સાધનાવડે અખિલ વિશ્વને પ્રેમથી ભરી કાઢવું.” યુદ્ધત્રથોની અંદર આ સાધનાનું નામ બ્રહ્મવિહાર એવું રાખ્યું છે. પ્રાણાયામાદિ ધ્યાનના પ્રકાર ગૌતમને કદાચિત્ પરંપરાસંપન્ન પૂર્વજોની તરફથી જ્ઞાત થયા હશે, તથાપિ ઉપર જણાવેલો બ્રહ્મવિહારનો માર્ગ તો તેમણે પોતેજ શોધી કાઢ્યો.

વિદ્યાસ અને વૈરાગ્ય:-આ પ્રમાણે ભાવી અવતારકૃત્યની મૂળભૂત કલ્પના જે પ્રેમ અને ધ્યાન તેનો અંકુર યુદ્ધના મનમાં જયપણમાંજ ઉગ્યો હતો. ગૌતમના સમયમાં મોટા મોટા શ્રીમંત અને સરદારોના ઘરનાં માણસો પોતાનો વખત નાના પ્રકારના ઉપભોગમાં ને વિષયલોપતામાં વીતાવતાં હતાં. જૂદી જૂદી ઋતુઓમાં સુખાવહ થાય એવાં સુખોપભોગનાં સાધનોથી ભરેલા મહેલો તેમને રહેવા સારા બાંધેલા રહેતા. ગૌતમની બાબતમાં પણ આમાંની કંઈએ ઉણપ નહોતી. ફક્ત સુખોપભોગનાં સાધનોથી ફસાઈ જવા જેટલા ગૌતમ મૂર્ખ નહોતા; એટલું જ. અંગુ-ત્તરનિકાયના તિકનિપાતમાં આ સંબંધી આવે મજકુર આવ્યો છે:-“ભિક્ષુઓ, હું અત્યંત સુકુમાર હતો. મારા વિદ્યાસને માટે મારા પિતાએ કેકેકાણે નાનાંમોટાં સરોવરો બંધાવીને તેમાં અનેક પ્રકારનાં કમળોના વેલા પસરાવેલા હતા. હું ઘરમાંથી બહાર પડું કે મને તડકાનો તાપ ન લાગે એટલા સારા ચાકરલોક મારા મસ્તક ઉપર શુભ્ર છત્રચામરો ધરતા હતા. મારો પોષાક તદ્દન રેશમી વસ્ત્રોનો બનાવવામાં આવતો. શિયાળો, ઉનાળો ને ચોમાસુ, આ ત્રણે ઋતુઓમાં રહેવા સારા ત્રણ જૂદા જૂદા રાજમહેલ મારા માટે બંધાવ્યા હતા. ચોમાસાના ચાર મહીનાઓમાં હું મહેલમાંથી બિલકુલ બહાર ન નીકરતાં યુવતીઓનાં ગીતનૃત્યાદિ વિદ્યાસોપભોગમાં લીન થઈ જતો. ઇતર રાજ-ઓને ત્યાં નોકરચાકર વગેરેને હલકા પ્રકારનું અન્ન આપવામાં આવતું, પરંતુ મારે ત્યાં તેમને માંસયુક્ત મિષ્ટાન્ન હમેશાં મળતું રહેતું.”

“આવી રીતે સુખવિદ્યાસમાં જ્યારે હું ગરકાવ હતો એ વખતે મારા મનઃસરોવરમાં આ પ્રમાણેના વિચારતરંગ ઉડ્યા:-‘આપણે પોતે આગળ જતાં વૃદ્ધ થવાના છીએ એ સ્પષ્ટપણે દેખાતું હોવા છતાં માણસોએ વૃદ્ધોને શા સારું તિરસ્કારવા જોઈએ? નિદાન મને તો, હું વૃદ્ધ થવાનો છું એ સમજાતું હોવાથી બીજા સામાન્ય લોકોની પેઠે તેમનો તિરસ્કાર કરવો શાભતો નથી.’ આ વિચારતરંગોવડે મારો તારણ્યમદરૂપી પુત્રીનપ્રાસાદ નિઃશેષ ખેંચાઈ ગયો.”

“પોતે ક્યારેય ને ક્યારેય પણ રોગથી પટકાઈ પડવાના છે એવું જાણવા છતાં પણ લોકો રોગી માણસોની ધૂણા કરે છે. મારું વ્યાધિગ્રસ્ત થવું અશક્ય નથી, તો તેમ કરવું મને ઉચિત નથી, ઈલાદિ વિચારોથી શરીરસંપત્તિસંબંધી મારા ડોળદમામ તદ્દન ઓસરી ગયા.”

“આપણે પોતે ક્યારે ને ક્યારેય પણ મૃત્યુ પામવાના છીએ એવું જ્ઞાન હોવા છતાંય લોક મડાંને જોઈને દૂર દૂર લાગે છે. હું મર્ત્ય છું, એવું મને સમજાયેલું હોવાથી સામાન્ય લોકોની પેઠે પ્રેતોને જોઈને છેટે લાગી જવું મને બિલકુલ યોગ્ય નથી. આવી વિચારલહરિઓથી મારો જીવનમદાનલ પૂર્ણપણે ઠંડો થઈ ગયો.”

ઉપલા ઉતારાઓનું બરાબર મનન કરતાં વૈભવના અત્યુચ્ચ શિખરપર વિરાજતા હોવા છતાંય ગૌતમના મનમાં સર્વસાધારણ લોકોની બાબતમાં વિશિષ્ટ અનુકંપા દગ્ગોચર થતી હતી, એ સહજ લક્ષમાં આવશે.

ગરીબગરબાંઓ અને દુઃખીજનોના નિઃશ્વાસથી તેમનું કામળ અંતઃકરણ હમેશાં ભરાઈ

આવતું. ઉપર પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોપભોગમાં તે ડૂબી ગયા નહિ. દયાળુ મન દીનદુઃખીઓ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિથી હમેશાં આર્દ્ર રહેતું હતું.

તેમની આ કામળ વૃત્તિનો અધિક વિકાસ થતાં થતાં તેનું પર્યાવસાન છેવટે ગૃહત્યાગમાં થયું. લલિતવિસ્તર વગેરે ગ્રંથોમાં સારથિની સાથે થયેલા સંભાષણને યોગે અથવા એકદો વૃદ્ધ મનુષ્ય, અથવા કોઇનું પ્રેત કિંવા પશિરથ લિધુ ઇત્યાદિ દૃષ્ટિપથમાં આવવાથી તેમને સદૃઢરાગ્ય પ્રાપ્ત થયાની રસભરી, પરંતુ કાલ્પનિક કથાઓ અનેક આવી છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં તો તેઓ રાતના એકલાજ નાસ્તી ગયાનાં, સારથિની સાથે રથમાં બેસીને ગયાનાં અથવા પ્રભુ રામચંદ્રની પેઠે અશ્વારૂઢ થઇને એકલાજ ગયાનાં નાનાવિધ વર્ણનો છે. બીજાં અનેક સ્થળે ગૃહત્યાગ કરવાના દિવસેજ ગૌતમને પુત્ર-રત્ન પ્રાપ્ત થયાની હકીકત પણ આપેલી જણાય છે; પરંતુ આ બધાં યથાર્થ વર્ણનો નથી. એમાં સત્યનો થોડો અંશ હશે; પરંતુ અક્ષરશઃ સત્યતા તેમાં નથી. વ્યાધિગ્રસ્ત મનુષ્ય અથવા વૃદ્ધ અગર પ્રેત કિંવા લિધુ એ પૈકી બધી અથવા એકાદ વ્યક્તિ વયના રહ મા વર્ષપર્યાંત ગૌતમના જોવામાં ન આવી હોય, એ બિલકુલજ સંભવતું નથી. સારથિએ તેમને ગૃહપદેશ આપ્યો એ પણ ખરું લાગવા જેવું નથી. ઘર છોડીને જવાના અરસામાં તેમને રાહુલ નામનો પુત્ર હતો એ બીના ખરી હોય; તોપણ તે ગૃહત્યાગના દિવસેજ જન્મ્યો હતો, એવું અનુમાન બાંધવાને કોઇ પણ જાતનો ખાત્રીલાયક પૂરાવો નથી. મધ્યમનિકાયના અરિયપરિચેતનસુત્રમાં બુદ્ધે સ્વ-મુખે પોતાના ગૃહત્યાગની હકીકત કહી છે. તે આ પ્રમાણે:-

“લિધુઓ, હું જ્યારે જીવાન હતો અને મારા માથાપરનો એક કેશ પણ ઘોળો નહોતો થયો, ત્યારેજ આ વિચારોએ મારા હૃદયસાગરમાં ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો ને મને ઘરમાંથી બહાર ધકેલ્યો. પિતાએ ને માતાએ મને પરવાનગી આપી નહિ. તે બંનેને ઝારઝાર રહતાં મૂકી-નેજ મેં મુંડન કરી લીધું ને કાપાયવસ્ત્રો ધારણ કરીને ઘર બહાર નીકળી પડ્યો.”

વૈરાગ્યનાં કારણો:—ગૌતમે ઘરનો ત્યાગ કેવી રીતે કર્યો એ હકીકતના ક્ષરતાં, ખરી જીવાનીના બહારમાં આ સુકુમાર રાજકુમારે વિષયોપભોગોને તુચ્છ માની તમામ ઐશ્વર્યને લાત મારીને અને વૈરાગ્યદીપિકાને હાથમાં લઇ દુઃસાધ્ય નિર્વાણસુખની શોધ શા સાર આરંભી એ જાણી લેવું વધુ મહત્વનું ને બોધપ્રદ છે. ગૌતમના જન્મનામાં પોતાને ચક્રવર્તી કહેવરાવી લેવાનુંજ ધ્યેય ક્ષત્રિયમાત્રનું અત્યુચ્ચ ધ્યેય હતું. અમુક રાજાને ત્યાં કુમાર જન્મ્યો કે આગળ જતાં તે સર્વાર્ભોમ થશે કે નહિ એની ચિકિત્સા તેના જાતક ઉપરથી કરવાની શરૂઆત થતી; પરંતુ વસ્તુઓનું ઇંગિત જાણનારા બુદ્ધનું આવું ચક્રવર્તિત્વ સંપાદન કરવાની મહત્વાકાંક્ષાથી સમાધાન થાય તેવું નહોતું; કારણ ચક્રવર્તી થાય તોપણ ભય, મોહ, અશાંતિ ઇત્યાદિ શત્રુપરંપરાથી મુક્ત થવું પોતાને શક્ય નથી, એ બુદ્ધ સારી રીતે સમજતા હતા. આ શત્રુઓના ત્રાસમાંથી છૂટીને, તેનાથી દૂર રહેલા અખંડ શાન્તિસામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરી લેવી-એવી તેમની મહત્વાકાંક્ષા; ને શાન્તિસામ્રાજ્યનો માર્ગ સામાન્ય જનોને બતાવીને તેમને સંસારતાંપથી છોડાવવા-એ તેમની અંતઃકરણની ધગશ. સંસારત્યાગ કરીને પરિવ્રાજક બનેલા ને જંગલ જંગલમાં સંચાર કરનારા શ્રમણ આ સામ્રાજ્યપ્રાપ્તિના માર્ગે પોતાને લઇ જશે, એવો બુદ્ધને દૃઢ વિશ્વાસ હતો.

દંડસુત્રમાં આવેલા સુત્તનિપાતમાં ગૌતમનાં ગૃહત્યાગનાં કારણો આ પ્રમાણે આપ્યાં છે:-
“પોતાને સંતોષ-સુખ ન હોવાથી, બીજાનો દોષ કાઢીને એકબીજામાં કલહ વધારનારા લોકો તરફ જોઇને મને અત્યંત ભય લાગવા માંડ્યો. મને સંવેગ (વૈરાગ્ય) કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો તે હવે જણાવું છું. દિવસે દિવસે શુષ્ક થતા જતા સરોવરને જોઇને સરોવરમાં રહેનારાં માછલાં જે પ્રમાણે ગર્ભાલિત થઇ જાય છે, તે પ્રમાણે પોતપોતામાં ઝગડા મચાવીને પોતાનો ક્ષય કરી લેનારા જનસમૂહતરફ જોઇને હું ગભરાઇ ગયો. મને સંસાર અસાર લાગવા માંડ્યો. દર્શદિશાઓ થરથર કંપે છે એવો મને ભાસ થવા લાગ્યો. મારું પોતાનું રક્ષણ કરી શકાય એવી નિર્ભય જગ્યા મને ક્યાંઇજ નજરે પડતી નહિ; કારણ દિગંતપર્યાંત દૃષ્ટિ ફેંકું તોય કલહમગ્ન જનસમૂહનું ભયં-કર ચિત્ર મારી નજર સામે ખડું થતું. આ સ્થિતિ જોઇને મારું મન તદ્દન ગળી ગયું.” ઉપરના ઉદ્દગાર તરફ તાત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં જરામરણાદિ વ્યાધિઓવડે મૂળથીજ હતબલ થયેલા જન-સમાજને, ક્ષણભંજર ઐહિક સુખોપભોગના છદ્દે લાગી એકબીજાનો નાશ કરવાને ઉદ્બુક્ત થયેલો

જોઈને યુદ્ધતા અંતઃકરણમાં પરાકાષ્ઠાની ઉદ્દિગ્ધતા આવી હતી, એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. સ્વાર્થ, દ્વેષ, માત્સર્ય ઇત્યાદિ જનકલહોને બીજરૂપ થઈ પડેલી બાબતોમાંજ તેમની ઉદ્દિગ્ધતાનું મૂળસ્થાન છે. જીવની ને તે પ્રમાણે ઐહિક સુખની ક્ષણભંગુરતા એજ તેમના વૈરાગ્યનું મૂળ.

વૈરાગ્યજ વ્યક્તિની આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાંનું પહેલું પગલું છે. પ્રચલિત વિષયસુખમાં ને સામે નજર આગળ ચાલુ રહેલી બીજી ક્ષણભંગુર બાબતોમાં ઉદાસીનતા ઉત્પન્ન થઈને એના કરતાં શુદ્ધતર બાબતોથી થનારા આનંદનો જંદ લગાડવો, એ બીજું પગલું છે. ચર્મચક્ષુને દેખાતી બાહ્ય વસ્તુઓપર અવલંબી રહેલું સુખ એ ખરું સુખ ન હોતાં અંતઃકરણની નિત્ય પ્રસન્નતા એજ ખરું સુખ છે, એવી મનમાં ખાત્રી થઈ કે પછી તે આત્માનંદ પ્રાપ્ત કરી લેવાના પ્રયત્નમાં લાગે છે. મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો પ્રારંભ અહીંથીજ શરૂ થાય છે.

લેખાંક બીજો

લગવાને હવે સંપૂર્ણ વૈરાગ્યનો અંગીકાર કર્યો. સ્ત્રી-પુત્રધનાદિ સુખસાધનોનો ત્યાગ કરી, બચપણમાંજ જાંબુડીની છાયામાં દગ્ગોચર થયેલા નિર્વાણસુખનો અક્ષય લાભ મેળવી લેવાના પ્રયત્નમાં તે લાગ્યા. નિર્વાણસાધન ને આત્માનુભવનેજ તેમણે પોતાનાં ધ્યેય બનાવ્યાં. બોધિસત્વના વખતમાં આ ધ્યેય કંઈ નવીન આવ્યાં ન હતાં. જન્મમરણની યાચનાઓમાંથી છોડવનાર ચિરશાંતિ-સુખનું ધ્યેય ભરતખંડમાં અતિપ્રાચીન એવા ઉપનિષદકાળથી રૂઢ થયેલું છે. આજ શાંતિસુખની પ્રાપ્તિને સારૂ હિંદુ આર્યોમાંના અતિ તેજસ્વી તેમજ ઓજસ્વી ઋષિવર્યોએ પોતાના સર્વસ્વનું બલિદાન આપ્યું. આ રીતે આ ધ્યેય અનન્ય અને સનાતન છે, તોપણ તેને સાધ્ય કરવાના માર્ગ અનેક ને હમેશાં બદલી શકાય એવા છે. આ સાધનરૂપ ભિન્નતા આધુનિક નથી, પણ તે સુદ્ધ પ્રાચીનકાળથીજ શરૂ થયેલી છે. આ પ્રકારને અનુસરી ગૌતમના સમયમાં આ ધ્યેયસાધનને માર્ટે કેટલાક વિશિષ્ટ પંથ અને સાધનાઓ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. તે કયી કયી એનું આપણે સંક્ષેપમાં દિગ્દર્શન કરીએ.

જૂદા જૂદા પંથ

પાલી ભાષાના સુતનિપાત, સલિયસુત, નિભંગ વગેરે ગ્રંથોમાં આશરે ૬૨-૬૩ વૈદિકતર મતનો ઉલ્લેખ જણાય છે. કોસલ અને મગધ દેશમાં આ જૂદા જૂદા મતાનુયાયીઓનો સંચાર હમેશાં ચાલુ હતો. પ્રસંગવશાત્ આવા પાંચપચાસ શ્રમણ એક ઠેકાણે ભેગા થઈ જતાં પોતપોતાના મતની ઉત્તમતા સાબીત કરી આપવાને તેઓ તાત્વિક વાદવિવાદ પણ કરતા. યુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ પછી લગવાને તેમનું ગૌરવ કર્યાનું દષ્ટિએ પડતું નથી; કારણ તેમનો ધિક્કાર કરીને એમને સત્યનું ખરું સ્વરૂપ બિલકુલજ સમજાયું નથી, એમના સિદ્ધાન્ત જન્માંધોએ કરેલા હસ્તિવર્ણનના જેટલાજ વસ્તુસ્થિતિનિદર્શક છે, વગેરે પ્રકારના ઉદ્ગાર તેમણે એક ઠેકાણે કાઢ્યા છે. દીર્ઘનિકાયમાં આવેલા અક્ષજનસુતમાં આ ખાસ મતોનું સર્વિસ્તર વર્ણન આપેલું છે. આ મતો પૈકી બધાજ એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન હોય એ બિલકુલ સંભવતું નથી. એ પૈકી અનેકોમાં પુષ્કળ સામ્ય પણ દેખાઈ આવે છે, તથાપિ કંઈક ક્ષુદ્ર મતભેદોને લીધે તેમને મતાંતરત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું.

વૈદિક પંથ

પ્રથમ બ્રાહ્મણ અથવા વૈદિક પંથનો આપણે વિચાર કરીએ. એમાં મુખ્ય ભેદ બે. સંસારમાં રહીનેજ વેદાધ્યયન કરી યજ્ઞયાગાદિ વેદોપદિષ્ટ કર્મ કરનારા ગૃહસ્થાશ્રમી લોકોનો એક ને બીજો સર્વસંગપરિત્યાગ કરીને વનમાં રહી અગ્નિહોત્રાદિ વ્રતો ને જપતપાદિ સાધના કરનારા નિત્યસંન્યાસી તપોધનોનો. બન્નેની સામે ધ્યેય એકજ; ને તે એ કે, બ્રહ્મસાયુજ્યતા મેળવવી. આ બેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ? એ બાબતમાં પુષ્કળ મતભેદ હોવાનો ઉલ્લેખ દીર્ઘનિકાયના તે વિજયસુતમાં જણાય છે. આ ગ્રંથમાં ઉપરોક્ત પ્રશ્નના નિર્ણયસંબંધી મહર્ષિ વસિષ્ઠ ને ભારદ્વાજની વચ્ચે વાદવિવાદ થયાનું વર્ણન છે.

વૈદિકેતર પંથ

આમાં શ્રમણોને મુખ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ. એમનું મુખ્ય ધ્યેય ઐહિક દુઃખમાંથી મુક્ત થવું, એ છે; તથાપિ આ મુક્તતા મેળવવી કેવી રીતે? એ બાબતના મતભેદને લીધે તેમનામાં જૂદા જૂદા ખાસ મતભેદ થયા. એમાંથી છ મહત્ત્વના છે ને યુદ્ધના વખતમાં તેમને માન પણ સારું મળતું હતું. અક્રિયા, સંસારશુદ્ધ, ઉચ્છેદ, અન્યોન્ય, ચાતુર્યમસંવર ને વિશ્લેષ, આ એ છ વાદોનાં નામ છે.

હમણાં આ પૈકી ચાતુર્થામસંવર અથવા 'નિગ્રંથી' સિવાયના બીજા બધા પંથ નામશેષ થયેલા છે. 'સામગ્રહસુત' નામનો બૌદ્ધગ્રંથ એમ જણાવે છે કે, આ પંથ મહાવીર સ્વામીએ સ્થાપ્યો છે; તથાપિ જૈનગ્રંથોની અંદર આ બાબતમાં જૂઠાંજ વિધાનો ક્યાંતું જણાય છે. તેમના મત પ્રમાણે મહાવીરનીયે પહેલાં આશરે અઠીસો વર્ષ અગાઉ પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરે આ પંથ સ્થાપ્યો. હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય ને પરિગ્રહમાંથી નિવૃત્ત, આ એ પંથનો મૂળમંત્ર. આ નિયમ ચતુષ્ટયનેજ ચાતુર્થામ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. મહાવીરે આ ચતુષ્ટયને મૈથુનનિવૃત્તિ આ પાંચમા યામ (નિયમ) ની જોડ દીધી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં 'પાર્શ્વમહામુનિએ ઉપદેશેલો યાગચતુષ્ટયજ વર્ધમાન મુનિએ પંચશિક્ષારૂપે નિરૂપ્યો' એવું વર્ણન છે. સુત્તપિટક ગ્રંથમાં આ મતસંબંધે પુષ્કળ માહિતી મળે છે. પુનર્જન્મના તત્ત્વપર આ મતના અનુયાયીઓનો વિશ્વાસ હતો. સંયમ અને તપની સહાયતાથી કૃતકર્મકર્દમ ધોઈ નાખી મુક્ત થવાના માર્ગને તેઓ અનુસરતા હતા. બાકીના પંથને છોડી દઈ આ એકજ જૈન પંથની આટલી સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, એ ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મનીયે પહેલાંથી ચાલતો આવ્યો છે એ વાંચકોને સ્પષ્ટપણે બતાવી આપવું. ભગવાન બુદ્ધે આ પંથનાંજ અહિંસા, અસ્તેય, સત્ય વગેરે તત્ત્વો સ્વીકાર્યાં છે ને તેમાં થોડાંયજો ફેરફાર કરીને પોતાનો પંથ પ્રસ્થાપ્યો છે. એમાંના અપરિગ્રહ, મૈથુનવિરતી આ તત્ત્વોને કિંચિત્ત અદક્ષીને બૌદ્ધ ગૃહસ્થધર્મીઓ સારૂ પરસ્ત્રીવિરતિ આવું તેનું પરિવર્તન કર્યું. ઉપર જણાવેલા ફર મતો પૈકી આજની ધડીસુધી આ એકજ પંથ સારી રીતે જીવતો રહ્યો છે. હમણાં અસ્તિત્વમાં છે તે જૈનધર્મજ એ પંથ છે. તેમાંનાં અમૂલ્ય એવાં પાંચ તત્ત્વોને આધારેજ એ જીવી શક્યો છે, એ વાચકોના લક્ષ્યમાં આવ્યું હશેજ.

હવે બાકીના પાંચ પંથોના થોડા સમાચાર લઈએ. અક્રિયવાદી પંથના આઘ્યાચાર્ય પૂરણકા-સ્થપ છે. તમામ દુઃખનું મૂળ પાપપુણ્યસંબંધેની ભાવનામાં હોવાથી તે ભાવનાનેજ નષ્ટ કરી નાખીએ કે થયું, એવો તેમનો ઉપદેશ હતો. પાપપુણ્યનો વિચાર એ કેવળ ભ્રમ છે, એમ તેઓ માનતા-અર્થાત્ આ પંથ તે એક પ્રકારનો નાસ્તિકવાદજ છે, એમ કહીએ તોપણ ચાલે.

સંસારશુદ્ધિવાદી પંથનો પ્રસ્થાપક મકખલી ગોસાળ છે. આ વાદનુંજ નિયતિવાદ એવું બીજું પણ નામ છે. સૃષ્ટિમાંની અખિલ ચરાચર વસ્તુ, પ્રાણી અને જીવ, દુર્બળ ને અસ્વતંત્ર હોઈ તે બધા દૈવના તંત્રથી ચાલે છે. પોતપોતાના કર્મોનો ઉપભોગ લેતા રહેવું એજ તેમનો વ્યવસાય અને એ વ્યવસાયમાંથી તેમનો કદી પણ છૂટકારો થતો નથી, એ આ પંથનું આઘતત્ત્વજ.

ઉચ્છેદવાદી પંથ અજિતકેસકંબલીએ સ્થાપ્યો. આ નિર્ભેજ નાસ્તિકવાદી હતો. મનુષ્ય એટલે પૃથ્વી, અપ, તેજ ને વાયુ-આ ચતુસ્તત્ત્વોની બનાવેલી પૂતળી. મૃત્યુ પછી તેના દેહનું આ ચાર મહાભૂતમાં ફરીથી રૂપાંતર થઈ જાય છે ને ઇંદ્રિયો આકાશમાં લીન થઈ જાય છે. પાપપુણ્ય વગેરે જૂઠું છે. ઐહિક સૌખ્ય એ એકજ ખરું તત્ત્વ, આ એ પંથનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે.

અન્યોન્યવાદી પંથના મત પ્રમાણે સૃષ્ટિમાં પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, સુખ, દુઃખ ને જીવ, આ સાત નિત્ય તત્ત્વ છે. એનો નાશ કરે એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ નથી. મનુષ્યના મરણ પછી પણ આ તત્ત્વો અખાધિત રીતે અસ્તિત્વમાં હોય છે વગેરે સિદ્ધાન્તોપર આ પંથની રચના થયેલી હતી.

હવે બાકી રહ્યો વિદ્વેષવાદી પંથ. એનું જૈનોના સ્યાદાદની સાથે પુષ્કળ સામ્ય છે. એને નિત્યસંશયી નામ શોભવા જેવું છે. આ મત પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રશ્નને માટે દરાવિક સાત ઉત્તરો છે. દેવ છે કિંવા નહિ ? આ પ્રશ્નને દેવ છે, દેવ નથી, દેવ છે એમ પણ નહિ, દેવ નથી એવુંયે નહિ, આવા નમુનાના તેમના ઉત્તરો હોય છે.

ભગવાનના ગુરુ.

ગૌતમના વખતમાં આવા પ્રકારના જૂઠા જૂઠા પંથ પ્રચલિત હતા, એ પૈકી શાશ્વતશાન્તિ-સુખની શોધમાટે કયા પંથનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો, એ ક્યાંઈ પણ સ્પષ્ટપણે જણાવેલું નથી. ગૃહ-ત્યાગની પૂર્વે કપિલવસ્તુમાં આલારકાલામ નામના એક યોગીની પાસે તેમનું હમેશાં આવવું જવું થતું. આલારકાલામજ તેમના ગુરુ છે. પરિવ્રાજિકાવસ્થામાં ફરતાં ફરતાં એકવાર ગૌતમ કપિલવસ્તુમાં આવ્યા ને એ વખતે તેમને ઉતારવા સારૂ યોગ્ય સ્થળ તેમના કાકા મહાનામ શાક્ય શોધવા લાગ્યા, ત્યારે તેમને ભગવાનના સહપાડી ને આલારકાલામના શિષ્ય ભરંડુશ્રમણના આ-

શ્રમસિવાય બીજું સ્થળ મળ્યું નહિ, એવો ઉદ્દેશ્ય અગ્રતર નિકાષમાંના તિક્તનિપાતમાં જણાય છે. આ ઉપરથી ગૌતમ ભરડુંની પેઠેજ આહારકાલામના શિષ્ય હતા અને ભરડુંનો આશ્રમ કપિલવસ્તુમાં લાંબા સમયથી હતો, (નહિ તો ગૌતમને ત્યાં ઉતારવા શક્ય ન થયું હોત) એવું સહજ અનુમાન નીકળે છે. બોધિસત્ત્વ જે પ્રમાણે કોસલદેશાધિવાસી તે પ્રમાણે આહારકાલામ પણ કોસલદેશીયજ. અગ્રતર નિકાયાંતર્ગત તિક્તનિપાતમાં તેમના મૂળ રહેવાના ગામનું નામ કેસપુત્ત એવું આપેલું છે. ઉપર જણાવેલા છ મતસ્થાપકોના જેટલા આહારકાલામ પ્રસિદ્ધ નહોતા, તે-પણ મલ્લ અને કોસલદેશમાં ને તેમાંય કપિલવસ્તુ શહેરમાં તે તેમનું પુષ્કળ વજન હતું. પરિવ્રાજક થતાં પહેલાં ગૌતમનો આહારકાલામની સાથે પુષ્કળ પરિચય હોવો જોઈએ. અરિયપરિચેસન સુત્તમાં “પરિવ્રાજક થયા પછી કુશળનું (પરમ કલ્યાણનું) જ્ઞાન કરી લેવા સાર લોકદષ્ટિએ પ્રસિદ્ધ એવું એકાદ શાંતિસદન શોધવાના નિમિત્તે ફરતાં ફરતાં આહારકાલામવાળા કેકાણે હું આવ્યો” એવું વર્ણન છે. આહારકાલામનો આશ્રમ કપિલવસ્તુ ગામમાંજ ઘણા દિવસથી હતો અને શ્રેષ્ઠ શ્રમણતરીકે તેની ખ્યાતિ હોવાથી મુમુક્ષુ ગૌતમને તેનો પરિચય નહિ હોય એ બિલકુલજ સંભવતું નથી. પરિવ્રાજક થયા પછી પ્રથમ આહારકાલામની પાસેજ જવાથી એ પરિચય બહુ વધુ હતો, એવું સહજ અનુમાન નીકળે છે.

રાજગૃહી તરફ ગમન

આહારકાલામ એ ગૌતમના ગુરુ હતા. એ ઉપર આપેલી હકીકત ઉપરથી નક્કી થયું એમ કહેવાને હરકત નથી. હવે ગૌતમ તેમની પાસેથી કયી કયી બાબતો શીખ્યા તે તપાસીએ. આહારકાલામે બોધિસત્ત્વને પહેલાં ચાર ધ્યાનો અને આકાશાનંત્યાયતન, વિજ્ઞાનાનંત્યાયતન અને આકિંચન્યાયતન આ ત્રણ ચિદવસ્થાઓ ઉપદેશી. સમાધિશિખરે પહેાંચાડનારાં આ સાત પગથિયાં છે; પરંતુ બોધિસત્ત્વનું સમાધાન એટલાથીજ થાય તેમ નહોતું. આ યોગમાર્ગથી એકાદિ વ્યક્તિને કંઈક કાળપર્વત ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરી તેને સમાધિશાંતિમાં લીન કરી શકાય એ ખરું, પણ એકંદર જનતા સામે આચરણીયતરીકે રળુ કરવાને તે અયોગ્ય (નાયં ધમ્મો સંવોધાય) છે, એવી તેમની સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ હતી; તેથીજ તેમણે કપિલવસ્તુમાંથી ઉદ્ધકરામપુત્ર નામના સાધુપ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું. આ સાધુ પણ આહારકાલામ જે સંધનો સાધુ હતો તે પૈકીજ એક હતો. તેણે અકિંચન્યાયતનથી આગલી નૈવ સંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન નામક સાધના બોધિસત્ત્વને ઉપદેશી; પરંતુ બોધિસત્ત્વનું સમાધાન એ સાધનાથી પણ થયું નહિ, કારણ આ સાધના જે કે પાછલી સાધનાઓના કરતાં સરસ હતી, તેપણ તે તેજ માર્ગની હતી. આથી બોધિસત્ત્વે એ સમયે શ્રમણોના વિદ્યાભ્યાસનું કેન્દ્ર ગણાતી મગધ દેશની રાજગૃહી રાજધાની તરફ પોતાનો મોરચો ફેરવ્યો. બોધિસત્ત્વ રાજગૃહી તરફ કેવી રીતે ગયા અને ત્યાં ગયા પછી ત્યાંના રાજા બિંબીસારની સાથે તેમનું શું સંભાષણ થયું, વગેરે બાબતોની માહિતી સુત્તનિપાતાન્તર્ગત પખ્ખજ્જસુત્તમાં આપી છે. સંન્યાસલક્ષણસંપન્ન એવા બોધિસત્ત્વને જોઈને બિંબીસારે કહ્યું, “હાથ નીચે ગજસેના રાખીને એકાદ મહાવીરની જેમ તું મારી પાસે રહે. હું તને જોઈએ તેટલું ધન આપીશ. તેનો તું તારે જોઈએ તેવો ઉપભોગ કર. તું કેાણ ને તારે કુળ કયું છે, તે મને કહે.” બોધિસત્ત્વે ઉત્તર આપ્યો:—“ રાજા ! આ દેશની દેક ઉત્તરબાજુએ આવેલા કોસલ દેશમાં ધનધાન્યાદિ ઐશ્વર્યસંપન્ન શાક્યજાતિના લોક વસે છે. હું જાને શાક્ય, મારું ગોત્ર આદિત્ય. આવી સંપન્નસ્થિતિનો ત્યાગ કરીને હું જે પરિવ્રાજક બન્યો છું, તે કંઈ સંપત્તિને લોભે નહિ. કામોપભોગની બાબતમાંથી મારું મન ઉઠી ગયું, એકાંતવાસ મને પ્રિય લાગવા માંડ્યો અને તેથીજ તપશ્ચર્યાને માટે હું નીકળ્યો છું. મને આ એકજ વિષયની માત્ર હવે અભિરુચિ બાકી રહી છે.”

બોધિસત્ત્વને આહારકાલામનો અથવા ઉદ્ધકરામપુત્રનો પંથ સંપૂર્ણપણે માન્ય ન થવાથી અત્યંત શાન્તિદાયી ને પરમ કલ્યાણપ્રદ એવા માર્ગની શોધમાં તે રાજગૃહીસુધી ચાલી આવ્યા. ત્યાં અનેક શ્રમણોને વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરતા જોઈને એ માર્ગે જવાથી પોતાનું ધ્યેય હાથ લાગશે, એમ લાગવાથી પોતે પણ તપ શરૂ કરવું એવો નિશ્ચય કર્યો. આથી તેમણે ત્યાંથી ઉરવેલા પ્રયાણ કર્યું ને ત્યાં તપશ્ચર્યાની શરૂઆત કરી. આવું વર્ણન અરિયપરિચેસનસુત્તમાં આવ્યું છે, તે અહીં ઉતારી લેવું ઇષ્ટ જણાય છે. ભગવાન બોલ્યા:—“ ભિક્ષુઓ ! કુશલ-(પરમ, કલ્યાણ)-

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાર તપ આચરવાને નિતાંતશાંત એવું સ્થાન મેળવવા સાર મેં ચારે તરફ પુષ્કળ પ્રવાસ કર્યો ને છેવટે અહીં (ઉડ્ડેલામાં) આવ્યો. ત્યાં અતિશય રમણીય એવું એક સ્થળ મારી નજરે પડ્યું. એક અતિશય સુંદર વનમાંથી મંદમંદ ગતિએ એક નદી વહેતી હતી. નદીના બન્ને કાંઠે વિપુલ ને શુભ્ર એવી વેળુ પથરાયેલી હતી. નદીનું પાત્ર પણ વિશેષ ઉંડું ન હોવાથી એક કાંઠેથી બીજે કાંઠે સહજ લીલાથી જવાતું અવાતું. વનની ચારેબાજુએ ગામો વસેલા હોવાથી ભિક્ષાટનની ઉત્તમ સગવડ હતી. આ બધું જોઈને મને અતિશય આનંદ થયો ને ત્યાંજ મેં મારી તપ-શ્રયાનો આરંભ કર્યો.”

તપશ્ચર્યાના પ્રકાર

બોધિસત્ત્વે કયા કયા પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરી એ વિષય મહાસીદ્ધનાદસુત્તમાં આવ્યો છે; તથાપિ એ વર્ણનો વાંચવાથી એકજ વ્યક્તિએ એકજ જન્મમાં, આવાં અને આટલાં તપો આચર્યાં હોય એ શક્ય લાગતું નથી. આ વર્ણનમાં અમુક એક પ્રકારની તપશ્ચર્યા નોંધવામાં નથી આવી એમ નથી. આ ઉપરથી બોધિસત્ત્વે કયાં તપો આચર્યાં એ કહેવા કરતાં એ વખતમાં કયાં કયાં તપો પ્રચારમાં હતાં એ તપો જણાવવાનો લેખકનો ઉદ્દેશ હતો, એ સહજ ધ્યાનમાં આવે એવું છે. એ પૈકી થોડાંકને અહીં નોંધવાં ઇષ્ટ લાગે છે. લગવાન યુદ્ધે સારીપુત્તને ઉપદેશ આપ્યાનું મહાસીદ્ધ સુત્તમાં જે વર્ણન આવ્યું છે, તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે:—

“હિ સારિપુત્ત! મેં ચાર પ્રકારનાં તપો આચર્યાં મને સ્મરણ છે. હું પ્રથમ તપસ્વી બન્યો, પછી રક્ષ થયો, કેટલેક દિવસે જુગુપ્સિતાનો સ્વીકાર કર્યો ને છેવટે પ્રવિવિક્ત બન્યો. હું દિગંબર વૃત્તિથી રહેતો હતો. કોષ-પણુ જાતનું લૌકિક આચારનું બંધન પાળવાનું મેં છોડી દીધું હતું.”

“કરતલપાત્રમાં મળેલી ભિક્ષા હું ખાતો હતો; મત્સ્ય, માંસ અથવા સુરાયુક્ત આહાર હું બિલકુલજ અહણ કરતો નહિ. મને બોલાવીને આપેલું જાત્રા (મેળા)માં રાંધેલું, ગર્ભવતી સ્ત્રીએ અથવા કેડ ઉપર બાળકને તેડનારે આપેલું અન્ન હું સ્વીકારતો નહિ. ફૂતરાંએ અથવા માખીએએ અપવિત્ર કરેલી જગ્યા ઉપરનું અન્ન હું ખાતો નહિ. શાક, સ્યામાક, તીવાર, શેવાળ; યુલું, શેકેલું અનાજ, પિણ્યાક, લીલું ધાસ, ફળ, પાંદડાં, ગોમય, ચમારોએ ફેંકી દીધેલા ચામડાના ટુકડા વગેરે ખાઈને હું જીવધારણા કરતો હતો. પહેલા દિવસે એક ગ્રાસ (કાળીયો) અથવા એક કડાંજી અન્ન, એકાદ બેર અથવા મગનો એક દાણો, બીજે દિવસે બે, ત્રીજે દિવસે ત્રણ એમ સાત દિવસપર્યંત ક્રમે ક્રમે ચઢીને પછી ક્રમે ક્રમે એક એક ઉતરતો જતો હતો; અને આવી રીતે મેં જિજ્ઞાસિત્ત્વનું તપ આચર્યું. આથી મારો માંસાળ દેહ સૂકાઈ ગયો ને શરીરમાંનું અસ્થિ-પિંજર સાફ દેખાવા લાગ્યું. એક જૂના પૂરાઈ ગયેલા કૂવાને તળીયે બોળા જેટલા પાણીમાં પડેલું નક્ષત્રબિંબ જેવું દેખાય, તે પ્રમાણે ઉંડી ગયેલી મારી આંખોના તેજની અવસ્થા થઈ હતી. મારી ચામડી સૂકાઈને શુષ્ક થઈ જવાથી તે શરીરપર લખડતી હોય એવી દેખાવા લાગી. પેટ ઉપર હાથ ફેરવતાં હાથે પાંસળીઓ લાગતી હતી. મળમૂત્રવિસર્જનને માટે ઉઠીને બેસવા જેટલું પણ શરીરમાં સામર્થ્ય ન હોવાથી કોષ કોષવાર હું જે સ્થિતિમાં પડ્યો હોઉં એ સ્થિતિમાંજ એ વિધિ થઈ જતો. એકાદ ચામડાની કાચળીમાં હાડકાં મૂકી રાખ્યાં હોય એવી મારા દેહની અવસ્થા થઈ ગઈ હતી. કોષ કોષવાર હું સ્થિતિમાં પરિધાન કરતો હતો. કોષવાર ઘોડાના કેશથી બનાવેલું, ચકલી-ઓનાં પીંજાંથી બનાવેલું તો કદી કુશનું અગર મૃગાગ્નિનું વસ્ત્ર હું એડતો હતો. મૂંછો, દાદી ને માથા ઉપરના કેશ હું પોતાને હાથે ચુંટી કાઢતો હતો. આવી રીતે અનેક પ્રકારના દેહદંડનું આચરણ મેં કર્યું છે. આ મારું તપ.”

“સારિપુત્ત! હવે મારી રક્તતાનું વર્ણન સાંભળ. અનેક વર્ષની ધૂળથી મારું આખું શરીર ભરાઈ ગયું હતું, જૂના લાકડાનાં પાટીયાં ઉપર ધૂળ ચઢી ચઢીને જેવી તેની સ્થિતિ થાય તેવી મારા દેહની અવસ્થા થઈ હતી; તથાપિ તે ધૂળ મેં ઘોષ કાઢવી કે બીજા કોઈએ ઘોષ કાઢવી એવો મારા મનમાં કોઈ દિવસ પણ વિચાર આવ્યો નહોતો.”

“હવે મારી જુગુપ્સાનું વર્ણન સાંભળ, હું બહુ સાવચેત રહીને હાલચાલ કરતો હતો. પાણીના ટીપાપ્રત્યે સૂઝાં હું મોટી દયાદર્દ દષ્ટિથી જોતો! એકાદ ક્ષુદ્ર કૃમિકાટક પણ મારા હાથેથી ન માર્યો જાય એને માટે હું ખૂબજ બચ્ચરદારી રાખતો.”

“મારી પ્રવિવિક્તતાનું પણ થોડું વર્ણન તને કહું છું. એકાદ નિખીડ અરણ્યમાં જઈને હું રહેતો. પશુને પાળનારા ભરવાડો, કઠિયારા અથવા ખીજી કોઈ પણ જે ભાગમાં આવતું દેખાતું ત્યાંથી હું નાસી જતો અને તેમની દૃષ્ટિઆડે થતો. આ રીતે મેં પ્રવિવિક્તતા આચરી હતી.”

“કોઈ કોઈવાર હું ગોવત્સોનું છાણ ખાઈને રહેતો. પોતાનાં મળમૂત્ર ખાઈને પણ મેં કેટલાક દિવસો કાઢ્યા છે; આવું સૂગ ચઢે એવા પ્રકારનું મારું ખાવાનું હતું. ઘેર જંગલમાં મેં નિવાસ કર્યો હતો. ટાઢના દિવસોમાં હું ખુલ્લા મેદાનમાં સૂતો. કોઈવાર સ્મશાનભૂમિમાં જઈ મૃતોનાં હાડકાંને એસીકે મૂકીને સૂતો હતો. લોકો મારા ઉપર યુક્તા હતા; તથાપિ મારા મનમાં મેં તેમને માટે જરા જેટલો પણ ખરાબ વિચાર આવવા દીધો નથી.”

આ પ્રમાણે જૂદી જૂદી જાતનાં નિષ્કુર, કંઠોર, ઘેરતર, ભયંકર, ખીભત્સ, નિસર્ગસિદ્ધ અને નિસર્ગવિરુદ્ધ એવાં તપો એ સમયમાં પ્રચલિત હતાં. એમાંના કેટલાક પ્રકાર હમણાં સુદાં હિંદુસ્થાનના કેટલાક વિશિષ્ટ પંથોમાં પ્રચલિત છે. કાંટાની પથારી કરી તેમાં સૂવું, કાંટાવાળી ચાખડીઓ પહેરવી, સખ્ત ટાઢના દિવસોમાં ગળા જેટલા પાણીમાં જઈ ઉભા રહેવું, ઉનાળાના દિવસોમાં તપેલા શિલાખંડ ઉપર ઉભા રહી તપશ્ચર્યા કરવી, પંચાગ્નિસાધન, સ્મશાનવાસ, કેશ ચુંટી કાઢવા, ઉપવાસ, કૃચ્છ્રચાંદ્રાણુ વ્રતો વગેરે પ્રકારો હમણાં પણ રૂઢ હોવાનું નજરે પડે છે. પોતાની વિષ્ણુ અને વમન પોતેજ ખાઈ જવાનાં ઉદાહરણો અધોરપંથી લોકોની અંદર એકસરખાં ચાલુ હોવાનું દૃષ્ટિએ પડે છે. આ ઉપરથી જોતાં હમણાં પ્રચારમાં છે, તે વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યાની પરંપરા આજ ૨૫૦૦ વર્ષથી ચાલી આવી છે, એ સહજ ધ્યાનમાં આવે એવું છે.

દેહદંડની નિરર્થકતા

આ બધા પ્રકારો પૈકી બોધિસત્વનો ઉપવાસપર વિશેષ વિશ્વાસ હતો, એવું અરિયપરિચેસન તથા મહાસમ્યક સુત્ત ઉપરથી જણાય છે; પરંતુ એ પૈકી એકનાર્થીયે પણ બોધિસત્વને શાંતિસુખનો આનંદ મળ્યો નહિ. એનું કારણ આ પ્રકારોની અંદર ‘આર્થ પ્રત્તા’ નહોતી એવું વર્ણન મધ્યમ નિકાયમાં આવ્યું છે:—“તં કિંસ્સ હેતૂ । ઇમિસ્સાયેવ અરિયાય પ્રજ્ઞાય અનધિયમા” આવી રીતે શ્રમણોના માર્ગથી નિર્માણ પદવીએ પહોંચવું શક્ય નથી, એવી પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ ત્યારે પોતે બાળપણમાં જાણીની છાયામાં બેસીને કરતા હતા તે ધ્યાનમાર્ગનું બોધિસત્વને સ્મરણ થયું. ભગવાન બુદ્ધ અગ્નિવેરસાને કહે છે:—“મારા પિતાના ખેતરમાં ખેડવાનું ને વાવવાનું કામ ચાલતું હોય ત્યારે હું જાણીની છાયામાં ધ્યાનનિમગ્ન થઈને બેસતો હોવાનું મને સારી રીતે યાદ છે. એ ધ્યાનના આનંદનું સ્મરણકરણ ચિત્તાકાશમાં માત્ર ચમક્યું, ત્યાં તો બોધનો (સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો) ખરો માર્ગ તે આજ, એવી મારી. ખાત્રી થઈ ચૂકી.” મહાભાગના આધ્યાત્મિક પ્રગતિના ઇતિહાસમાંનો આ અતિશય મહત્વનો પરિવર્તનકાળ છે.

શ્રમણ સંન્યાસમાં રૂઢ એવા દેહદંડના પ્રકાર અને કંઠોર ત્યાગમાર્ગ નિર્વાણપદપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ વ્યર્થ છે, એવી ખાત્રી થયા પછી બોધિસત્વને આશ્વારકાલામે ઉપદેશેલો સમાધિમાર્ગ યાદ ન આવતાં બાળવયમાં આક્રમેલા ધ્યાનમાર્ગ તરફ તેવું મન વળ્યું. એમાંનો મર્મ શું? એ સમજવાને બોધિસત્વનું મુખ્ય ધ્યેય શું હતું, એ ખરાબર સમજી લેવું જોઈએ. સંસારસાગરમાં ગુલાંટો ખાતી દુર્બળ જનતા તરફ જોઈને મહાભાગનું અંતઃકરણ હળહળી ઉઠ્યું હતું. ઇન્દ્રિયસુખ એ સત્ય અને નિત્યસુખ નથી, એ તેમના અંતઃકરણમાં અચ્છી રીતે દસ્યું હતું; પરંતુ વૈષયિક અથવા અકુશળ (અકલ્યાણુકારક) બાબતોપર અવલંબી રહેલા સુખનો તિરસ્કાર આવવો એટલાપરજ તેમની મજલ અટકી નહોતી; પણ પ્રેમ, પ્રીતિ, કરુણા, દયા ઇત્યાદિ કુશળ (કલ્યાણુકારક) ભાવનાઓને લીધે ઉત્પન્ન થનારા શાશ્વત સુંદર સુખના બિલકુલ છેવટના પગલે તેમને પહોંચવાનું હતું. આ ઉપરથી અહંકાર, કામ, સ્વાર્થાદિકાથી ઉત્પન્ન થતી વિષયાસક્તિ ને ઇન્દ્રિયસુખપ્રત્યેનું મનનું ખેંચાણ નષ્ટ થઈને, અકુશળ વિચાર ને ભાવનાઓ નષ્ટ થાય ને શુદ્ધ પવિત્રગંધી અહંકારકંટકશૂન્ય, કલ્યાણુકુસુમમયી વાસનાવલ્લરી મનોભૂમિ ઉપર ડોલવા લાગે ને એવા પ્રકારની અકુશળ વિચારવિરતિપૂર્વક કુશળ વિચાર-પ્રવૃત્તિથી ઉદ્ભવનારા નિરતિશય-નિર્વાણસરોવરમાં મનઃકમળ વિકસે, એ બોધિસત્વનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. લોકકલ્યાણુ સાધી શકાય તો તે આજ માર્ગથી, એવી મહાભાગની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી.

લેખાંક ત્રીજો

યુદ્ધનો પંથ:-જે સાધનોવડે આત્મતિક સુખશાન્તિ સાધ્ય થાય એ માર્ગ તરફજ બોધિ-
સત્વનું મન ખેંચાવું સાહજિક હતું. દેહદંડનના માર્ગે, બળબળરીથી, ઇચ્છાશક્તિના બળવડે
છદ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને તેમની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિને તદ્દન દાબી નાખવી શક્ય નથી. આહાર-
કાલામના સમાધિના માર્ગે એકાદ મનુષ્ય પોતાની એકાગ્રતા વધારી શકશે ને અનેક પ્રહર કિં-
બહુના અનેક મહિના સમાધિસુખનો અનુભવ લઇ શકશે, પરંતુ ‘નાયં ધમ્મો સંવોધાય’ સાર્વ-
ત્રિક ધર્મપ્રસારનો એ માર્ગ નથી, એવું બોધિસત્ત્વે નિશ્ચિત કર્યું. બચપંથમાં સહજ સ્વયંસ્ફૂર્તિથી
જાંબુડીની છાયામાં બેસીને લોકહિતસંબંધી ધ્યાન કરતી વેળા જે શુદ્ધ અને પવિત્ર આનંદનો
ઝરો પોતાના અંતઃકરણમાં ફૂટ્યો, તેજ આનંદ શ્રેષ્ઠ અને સૌને સાધ્ય છે, એવો બોધિસત્ત્વે
નિર્ણય કર્યો, આજ માર્ગનું આક્રમણ કરતાં પ્રાપ્ત થતી પરમાનંદસ્થિતિમાં નિરંતર સ્થિર
રહેવું એજ નિર્વાણપદવી ને એજ સન્માર્ગ અને સદ્ધર્મ, એવો તેણે પોતાના મનનો નિશ્ચય
કર્યો. પોતે દેહદંડનના માર્ગનો ત્યાગ કરતાં પોતાના સાથીઓ અને લોકો પોતાને પતિત કહેશે,
એ ગૌતમ પોતે સારી રીતે જાણતો હતો, પણ કાષ્ઠથીયે ન ખીતાં પોતાના આત્માનુભવને
અનુસરીને પોતાનો આધ્યાત્મિક માર્ગ પાર કરવાનું વિરલ ધૈર્ય એ ગૌતમમાં હતું, એ કહેવું પડે
તેમ નથી, ભગવાન યુદ્ધ અગ્નિવેસ્સાને ઉદ્દેશીને કહે છે:-“ઇન્દ્રિયસુખ અને અકુશળ વિચાર એ
ઉભયને તુચ્છકારી કાઢી કુશળ વિચારોથી થનારા સુખથી હું કેમ ડરું? નહિ, હું કદી પણ
ડરવાનો નથી; પણ તે સુખ અત્યંત દુર્બળ સ્થિતિવાળા મને થવું શક્ય નહોતું, તેથી મેં
થોડો થોડો આહાર લેવાની શરૂઆત કરી. એ પ્રસંગે પાંચ સાધુઓ મારી સેવા કરવામાં તત્પર
હતા. બોધિસત્ત્વને જે ધર્મનો બોધ થયો, તે ધર્મનો ઉપદેશ આપણને પણ તે કરશે, એમ સમ-
જીને તેઓ ચાતકની પેઠે વાટ બેઠી રહ્યા હતા; પરંતુ મેં આહારસેવનનો આરંભ કરતાંની
સાથેજ હું તપોબ્રષ્ટ થયો, એમ કહેવાની તેમણે શરૂઆત કરી ને તેઓ મારો ત્યાગ કરીને
ચાલી પડ્યા ગયા.” વિષયસુખનો ત્યાગ કરીને પ્રાણીમાત્રના સુખને માટે કાયા, વાચા અને
મનવડે પ્રયત્ન કરતાં જે નિષ્કામ સુખ થાય છે, તેજ ખરું સુખ; અને એજ માર્ગે જવાથી સલ
જ્ઞાન થશે, એવી શ્રદ્ધાવાળો બોધિસત્ત્વ લોકોની સ્તુતિનિંદાને દાદ ન દેતાં પોતાનાજ માર્ગે
આગળ ચાલ્યો.

ઉચ્ચેલાના રમ્ય પ્રદેશમાંના નિવાસની વેળાએ દેહદંડપ્રધાન સાધનાસંબંધી તેને ત્રણ ઉપમા-
ઓ સૂઝી હતી:- (૧) પાણીમાં ભીંજાયેલા એકાદ લાકડાની ઉપર ખીજો એકાદ સૂકા
લાકડાનો કટકો ધસવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થવો કદી પણ શક્ય નથી; એવીજ રીતે કામવિકારથી
અસ્ત થયેલું મન દેહદંડથી કદી પણ શુદ્ધ થવું શક્ય નથી. આથી મનુષ્યને વ્યર્થ શ્રમમાત્ર
થશે. (૨) પાણીમાં પડેલા લાકડાના ટુકડાને પાણીથી દૂર લઈ જઈને તેની ઉપર સૂકા-
યેલા લાકડાનો કટકો જોરથી ધસીએ તોપણ અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાનો નથી એજ પ્રમાણે જેની
વિષયવાસના નષ્ટ થઇ નથી, તેને દેહદંડનાદિ તપથી કે અરણ્યવાસથી કંઈ પણ ફાયદો થવાનો નથી.
(૩) સારી રીતે સૂકાયેલો લાકડાનો કટકો પાણીથી દૂર પડ્યો હોય તેની ઉપર ખીજો કટકો
ધસવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થશે, તેજ પ્રમાણે જેની વિષયવાસના નષ્ટ થઇ છે, તેનેજ મોક્ષની આશા છે.

ઉચ્ચેલાના નિવાસદરમિયાન શારીરિક તપપ્રત્યેજ બોધિસત્ત્વનું વિશેષ લક્ષ્ય હતું, તોપણ
માનસિક તપપ્રત્યે તેમનું દુર્લક્ષ્ય નહોતું. કામ, દ્વેષ, હિંસા વગેરે મનોવિકાર પોતાના મનમાં
એકવાર પણ ન આવે એને માટે તે ખૂબજ સાવચેતી રાખતા હતા, તેવીજ રીતે એકાંત,
મૈત્રી, અહિંસા વગેરે વિચારને તે પોતાના મનમાં અત્યંત આદરપૂર્વક રાખતા હતા. ‘નિર્ભ-
યતાસિવાય તત્ત્વબોધ થવો દુર્લભ છે, એમ સમજીને રાત્રે-અર્ધરાત્રે સ્મશાનાદિ ભયાનક સ્થળો-
એ જઈને ભયભૈરવની ઉપાસના કરીને હું નિર્ભય થયો’ એવું દ્વૈધાવિતરકસુત વગેરે ગ્રંથોમાં
લખેલું જણાય છે.

અકુશળ વિચારોથી ચિત્તવિક્ષેપ થાય છે. કુશળ વિચાર સુદ્ધાં બહુ વેગથી આવે તો મનનું
સ્થૈર્ય ખગડે છે, તેથી ચિત્તનું સ્થૈર્ય ઇચ્છનારા બોધિસત્ત્વે આનાપાન સ્મૃતિ-સમાધિનો અભ્યાસ શરૂ

કર્થો.પ્રાણાયામ પણ એક પ્રકારનો દેહદંડ છે, એવી માન્યતાથી ગૌતમે આ માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો. આનાપાનસુતમાં ભગવાન યુદ્ધ કહે છે કે:—“હૃ ભિક્ષુઓ! આનાપાનસ્મૃતિસમાધિ બહુ ફળદાયી છે. એકાંતમાં બેસવું, આસનસ્થ થવું, દીર્ઘશ્વાસ લેતા હો તો ‘હું દીર્ઘશ્વાસ લઉં છું’ એવું તથા દીર્ઘશ્વાસ બહાર છોડતા હો તો ‘હું દીર્ઘશ્વાસ બહાર છોડું છું’ એવું ધ્યાન કરવું. આ સાધનાથી મન સ્થિર થાય છે. હું યુદ્ધ થયા પહેલાં આજ સાધના કરતો હતો. મારા શરીરને કિંવા ઇન્દ્રિયને કોઈ પણ પ્રકારનો ત્રાસ પહોંચતો નહિ. મારું મન વિકારમુક્ત રહેતું.” ‘સંખોધી’ એટલે પૂર્વજ્ઞાન થયા પહેલાં યુદ્ધનો મારની સાથે (કામદેવની સાથે) ધનધોર રણસંગ્રામ થયો, એવો સુતનિપાતના પ્રધાન સુતમાં ઉલ્લેખ છે. એ આધાર ઉપરથી લલિત વિસ્તર (અ. ૧૮), યુદ્ધચરિત ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં આ યુદ્ધનું મોટું રસપ્રચૂર વર્ણન આવ્યું છે. આવા પ્રકારનો ઝઘડો બહુશઃ સર્વશ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓના આત્માત્મક ઇતિહાસમાં નજરે પડે છે. ઇસુખ્રિસ્તને સુદ્ધાં સેતાનની સાથે લડવું પડ્યું, એવું વર્ણન છે. સુતનિપાતમાં આ વિષય નીચે પ્રમાણે આવ્યો છે. યુદ્ધ કહે છે કે:—“હું નિર્વાણપ્રાપ્તિ સારૂ નૈરંજરા નદીને કાંઠે અલંત ઉત્સાહથી ધ્યાન કરતો બેઠો હતો. માર મારી પાસે આવ્યો ને બોલ્યો: ‘તું કૃશ થયો છે, મરણોન્મુખ થયો છે, નકામો મર નહિ, જીવવાનો કંઈ ઉપાય કર, અગ્નિહોત્રાદિ કરીને સ્વર્ગસ્થાપ પ્રાપ્ત કરી લે. આ નિર્વાણના ફંદામાં ન પડ. નિર્વાણનો માર્ગ દુષ્કર છે.’ મેં જવાબ આવ્યો: ‘તું અહીં કેમ આવ્યો છે? મને તારા ઉપદેશની અથવા યુગ્મની જરૂર નથી. મારામાં શ્રદ્ધા, વીર્ય અને પ્રજ્ઞા છે. એમની સહાયતાથી મારું ચિત્ત સ્થિર કરી લઇને હું મારું ધ્યેય સાધી લઇશ. અરે માર! કામોપભોગ, અરતિ, ભૂખ, તરસ, તૃષ્ણા, આળસ, બીક, કુશંકા, અભિમાન એજ તારું સૈન્ય. ધૈર્યવાળા પ્રેપિતાત્મા આગળ એટલે કે નિષ્ઠાવાન મનુષ્ય આગળ તારા આ સૈન્યનું કંઈ ચાલવાનું નથી. આ જો, હું કમ્મર બાંધીને નિર્વાણ તરફ જઈ છું. પથ્થરવડે મટકાને ફેાડી નાખવાની પેઠે હું ધૈર્યથી તારા સૈન્યને વિંધીને આગળ જઈ છું. નિર્વાણમાર્ગનો ઉપદેશ કરતો હું ગામેગામ ફરીશ ને મારા ઉપદેશથી હજારો શ્રાવક નિર્ભયસ્થાને જઈ પહોંચશે.’ આ સાંભળી માર બોલ્યો:—‘આજ સાંત વર્ષથી સ્મૃતિમાન સંયુદ્ધની પછવાડે, હું ભટકું છું; પણ મને એક પણ છિદ્ર હાથ લાગ્યું નથી. હવે હું એકાદા નિરાશ થયેલા કાગડાની પેઠે અહીંથી ચાલ્યો જઈશ.’” આ રૂપક બહુજ સુંદર છે, એમાં જરાયે સંશય નથી.

સંખોધી અથવા સાક્ષાત્કાર:—એક અલંત રમણીય એવી વૈશાખ મહિનાની પૂર્ણિમાની રાત્રે બોધિસત્વને સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો. તે દિવસે સુન્નતા નામની કુટીન યુવતીએ તેમને સાત્ત્વિક ભિક્ષા આપી, એમ સુતપીટકમાં કહ્યું છે. બૌદ્ધ ચિત્રકળામાં આ સુન્નતાની પ્રતિમા ઘણે ઠેકાણે જોવાઈ આવે છે. યુદ્ધને સુદ્ધાં તે દિવસ પરમ ચિરસ્મરણીય નીવડ્યો, એમાં નવાઈ નથી. સુન્નતાએ આદરવડે અને પ્રેમથી પીરસેલી ભિક્ષા લઇને નૈરંજરા નદીના કિનારે જમીને તે રાત્રે બોધિસત્વ એક વિશાળ એવા વટવૃક્ષની નીચે બેઠા. એ રાત્રે વળી પાછો મારની સાથે ફરીથી એકવાર મોટો ઝગડો થયો, એવો સંયુત નિકાયની સગાયાવગ્ગમાં તેમજ લલિત વિસ્તરમાં ઉલ્લેખ છે. એ ઝગડા પછી બોધિસત્વને તત્ત્વબોધ થયો, સંશયની તમામ ગ્રંથિઓ છૂટી ગઈ, અંતરમાં આત્મજ્યોતિનો પ્રકાશ ચમકવા લાગ્યો ને એ દિવસથી યુદ્ધ ભગવાન નિર્વાણ-શાન્તિ-સામ્રાજ્યના સમ્રાટ થયા. સારપછી થોડાક દિવસ આ કથ્યાણુપ્રદ નવીન માર્ગ કોને, ક્યારે ને કેવી રીતે ઉપદેશવો એની વિવંચનામાં યુદ્ધ ઉર્વેલામાંજ રહ્યા. ‘લોકોને આ માર્ગનો ઉપદેશ કર’ એવો યુદ્ધને ઇશ્વરી સંદેશ આવ્યો; પણ એ માર્ગનું રહસ્ય સમજી લેવાને યોગ્ય એવો કોઈ પણ શ્રમણ તેમને જણાયો નહિ. આલારકાકામ અને ઉદ્ધકરામપુત્ર, એ બન્નેય કાળવશ થયા હતા. છેવટે જે પંચવર્ગીય ભિક્ષુ કંઈક કાળપર્યંત તેમની અરોબર રહેતા હતા, તેમનેજ ઉપદેશ આપવાનું યુદ્ધે નક્કી કર્યું. તેઓ એ વખતે વારાણસીમાં રહેતા. અષાઠ માસની પૂર્ણિમાના અરસામાં યુદ્ધ વારાણસી આવ્યા અને ‘મને સંખોધી અથવા સાક્ષાત્કાર થયો’ એમ તેમણે તે ભિક્ષુઓને કહ્યું; પરંતુ તેઓ બોલ્યા:—‘આયુષ્યમાન ગૌતમ! ખડતર તપશ્ચર્યાંથી તને જે સાધ્યું નહિ તે તમોબ્રષ્ટ થઇને સ્વાદિષ્ટ અન્નની પછવાડે પડેલા તને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે?’ તેમનું આ અજ્ઞાનભર્યું બોલવું સાંભળી લઇને યુદ્ધ બોલ્યા:—‘ઓ ભિક્ષુઓ! મેં ક્યારેય પણ તમારી

સામે બકાઈ મારી છે કે? ન મારી હોય તો મારા બોલવા તરફ ધ્યાન આપો. મને અમૃત-માર્ગ દેખાયો છે. એ માર્ગે જવાથી તમને જલદીથીજ મોક્ષ મળશે, એવી હું ખાત્રી આપું છું.' આમ કહીને ધીમે ધીમે બુદ્ધે તેમના મનમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરીને ઉપદેશ આપવાનો આરંભ કર્યો. આ ઉપદેશને 'ધર્મચક્રપ્રવર્તન' એવું નામ સમ્યક્સંયુક્તના ખીજા વગ્ગમાં, વિનય-ગ્રંથના મહાવગ્ગમાં તેમજ લલિતવિસ્તરના છઠીસમા અધ્યાયમાં આપ્યું છે.

બુદ્ધનો ધર્મોપદેશ:—ઋષિપત્તનમાં મૃગવતની અંદરના નિવાસ વખતે બુદ્ધે ઉપદેશ આપ્યો. તે આવો છે:—'ઓ ભિક્ષુઓ! કામોપભોગ અને દેહદંડ આ બન્ને અતિરેક છોડી દેવા જોઈએ. ઉપશમ, પ્રેમ ને સંયોધ આપનારે, જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘાડનારે એવો મધ્યમ માર્ગ તથાગતે (બુદ્ધે) શોધી કાઢ્યો છે. તે માર્ગ કયો? સમ્યક્સંકલ્પ, સમ્યક્વાચા, સમ્યક્કર્મ, સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્વ્યાયામ, સમ્યક્સ્મૃતિ, સમ્યક્સમાધિ આજ તે આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ છે. સંસાર દુઃખમય છે તે તેનો નિરોધ કરવો જોઈએ, એ આર્યસત્ય છે એવું સમજના પછીજ મને નવીન દૃષ્ટિ આવી ને મને નવો પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો.' બુદ્ધધર્મનો આધારભૂત ઉપદેશ તે આજ. સમ્યક્સંયુતમાં આ વિષય ઉપર ૧૩૧ સૂત્રો છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અવ્ય-ભિચાર અને અપ્રેય આ તરવો બુદ્ધકાળનીયે અગાઉથી પ્રચારમાં હતાં. નિગ્રંથોના અર્થાત્ જૈનોના જે પંચયામ તેનાજ આધારે આ ઉપર જણાવેલાં તરવો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે; પણ જે આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ છે, તે માત્ર બુદ્ધે પોતે આત્માતુલ્યવડે પ્રતિપાદન કરેલાં નવો માર્ગ છે. બુદ્ધનું વૈશિષ્ટ્ય આ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગમાંજ હતું. ખોટી દયાના નામ નીચે અપરંપાર નિષ્ક્રિયતા વધી હતી, તપશ્ચર્યાના નામે અનેક પ્રકારના દેહદંડનના માર્ગ ખૂબજ વધી પડ્યા હતા, પણ પાણીસિવાય તરફડનારાં માછલાંની જેમ વિદ્વંસ થયેલા એવા સંસારી લોકો સારૂ અઘાપિ કાઢ્યેજ વિચાર કર્યો નહોતો. દયાલાવનાને વ્યાવહારિક ને ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ આપવું એજ બુદ્ધનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. સાર્વાત્રિક શાન્તિનો પ્રસાર થવાને બુદ્ધમાર્ગજ એ વખતે અત્યંત સકારક હતો, એમ કહેવાને હરકત નથી.

આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ:—આ માર્ગ એ શું છે એનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. (૧) સમ્યક્દૃષ્ટિ એટલે જગ એ દુઃખમય છે, દુઃખનું નિરસન કરીને જગતમાં શાન્તિની સ્થાપના કરવી હોય તો લોકોએ એકબીજાની સાથે સત્યથી ને પ્રેમથી સ્વાર્થ છોડીને વર્તવું જોઈએ એવું જ્ઞાન થવું તે (૨) પોતાનુંજ સારૂ ને પોતાનુંજ કલ્યાણ થાય એવા સંકલ્પનો ત્યાગ કરીને દુનિયામાં સુખશાન્તિનું સાત્રાજ્ય સ્થપાય ને વિશ્વ પ્રેમમય બને એવો સંકલ્પ કરવો, એજ સમ્યક્સંકલ્પ. (૩) અમંગળ ને ખીજને દુઃખ દેનારા શબ્દ ન ઉચ્ચારતાં સદા સુંદર, મધુર અને પ્રેમમય વાણીનો ઉપયોગ કરવો એજ સમ્યક્વાચા. (૪) હિંસા, ચોરી, વ્યભિચારાદિને ત્યાગી દઈ લોકલિતના કામમાં હંમેશાં નિરત રહેવું એજ સમ્યક્કર્મ, (૫) લોકોને ફસાવીને ઠગબાજી-વડે કિંવા હિંસાથી પેટ ભરવાનું છોડી દઈ શુદ્ધ સાત્ત્વિક ને પ્રામાણિક માર્ગે પોતાનો ઉદરનિર્વાહ કરવો, એજ સમ્યક્આજીવિકા. (૬) હું દુર્ગળ છું, નિર્જળ છું વગેરે નિરસ્તાહીને કાર્યઘાતક કલ્પનાઓને ન સેવતાં અત્યંત શુદ્ધસાત્ત્વિક એવા ઉત્સાહથી સત્કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થવું, એજ સમ્યક્વ્યાયામ. (૭) મનમાં અકુશળ વિચારોને સ્થાન ન દેતાં કુશળ વિચારોનોજ એકસરખો પરિપોષ કરતાં રહેવું એજ સમ્યક્સ્મૃતિ. (૮) મનની ચંચળતા દૂર કરીને સ્થિર એવી શાંતિમાં મનની સ્થાપના કરવી એજ સમ્યક્સમાધિ. આવો આ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ નિવૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ એ ઉભયથી યુક્ત એવો છે. અકુશળનો પરિત્યાગ, કુશળનો પરિપોષ ને નિષ્કામતા, એ ત્રણે આ માર્ગનાં મુખ્ય લક્ષણ છે.

કેટલાક આક્ષેપકોને ઉત્તર:—બૌદ્ધધર્મને લીધે નિષ્ક્રિયતા વધી, અહિંસા તત્ત્વથી અનર્થ થયો વગેરે આક્ષેપ કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતો તરફથી અને તેમનુંજ અનુકરણ કરવામાં ભૂયણ માનનારા કેટલાક આંગ્રજવિદ્યાવિભૂષિત વિદ્વાનો તરફથી કરવામાં આવે છે; પણ એ આક્ષેપ ગિલ-કુલ ખોટા છે. જે ધર્મની સ્ફુર્તિવડે લાખો ભિક્ષુઓએ ધરત્યાર છોડીને ધર્મપ્રચારને માટે વિચરી અનેક સંકટો સહન કરીને દક્ષિણનાં સિંહલદીપથી તે ઉત્તરે બેલરિગની સામુદ્રધુનીપર્યંત ને પૂર્વે ખીણાસમુદ્રથી તે પશ્ચિમે ઇજીપ્ત દેશપર્યંત પોતાની ધર્મધ્વજ ફરકાવી, એ ધર્મને નિ-

ષ્ટિય એમ કયા મોઢે કહી શકાય? હમણાં કાળવશાત્ એ ધર્મનો વિપરીત થઈને કેટલાક લોકોએ એ ધર્મની નિવૃત્તિ બાબતે માત્ર ઉંચકી લીધી ને પ્રવૃત્તિ તરફ દુર્લક્ષ્ય કર્યું એ ખરું છે, તોપણ એનો દોષ મૂળ બૌદ્ધધર્મ ઉપર આવી શકતો નથી. ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ કહીને સ્વેચ્છાચારી બનનારા નામમાત્રના અદ્વૈતીઓનો દોષ જે પ્રમાણે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની ઉપર આવેલો શક્ય નથી, તે પ્રમાણેજ આળસુ-એદી બનીને વિહારીની અંદર અનાચારી ભિક્ષુઓ વસવા લાગ્યા હોય તો તેનો દોષ બુદ્ધની ઉપર અથવા બુદ્ધ ધર્મનાં તત્ત્વો ઉપર લાદી શકાય નહિ. મૂળધર્મ સક્રિય, વ્યાવહારિક ને કલ્યાણપ્રદ હતો, એ સંબંધે પુષ્કળ પૂરાવા આપી શકાય એમ છે. અશોક મહારાજનો જોડો શિલાલેખજ આપણે ઉદાહરણાર્થ લઈએ.

નાસ્તિ હિ મે તોસો ઉરટાનમ્હિ અથ સંતીરણાય વા। કત વ્યમતે હિ મે સર્વ લોક-
હિતમ્। તસ્સ ચ एसमूले उरटानं च अथ संतीरणा च। नास्तिहિ मे केमतरं सर्व
लोकहितेन। यच्च किंचि पराक्रमांमि अहं किति भूतानं अनंगं गच्छेयं। इध च नानि सुखा-
पयामि परत्त च स्वर्ग आराधयंतु।

અર્થ:-“ કેટલુંએ લોકકલ્યાણ કર્યું તોપણ, ને લોકોને કેટલોએ ન્યાય આપ્યો તોપણ મને તૃપ્તિ નથી. લોકહિત સાધવું એ મારું સૌથી શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે, ને તેમનું કલ્યાણ કરવું તથા તેમને ન્યાય આપવો એ તે કર્તવ્યને આધારભૂત બીના છે. લોકહિત સાધવાના કરતાં ક્ષમતર એવી બીજી ચીજજી દુનિયામાં નથી. પ્રાણીમાત્રના જાણમાંથી મુક્ત થવા સારું મારો સતત પ્રયત્ન છે. આવા યત્નના બળ ઉપરજ મને ઇહલોકમાં સુખ અને પરલોકમાં સ્વર્ગ મળે, એવું મારું માનસ છે.” લોકકલ્યાણ કરવાની આ સ્ફુર્તિ અને એને માટે અવિશ્રાન્ત શ્રમ કરવાનો ઉત્સાહ એ અશોક ચક્રવર્તીના અંતઃકરણમાં બુદ્ધધર્મના ઉપદેશથીજ ઉદ્ભવ્યાં હતાં, એ કોઈને કહેવું પડે તેમ નથી.

મહાયાન પંથના બૌદ્ધ લોકોમાં તો આને માટે કદી સંશયજ આવ્યો નથી. સાતમા સૈકામાં શાંતિદેવાચાર્યે ‘બોધિચર્યાવતાર’ નામનું એક પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં

सुखार्थं क्रियते कर्म तथापि स्थान्नावा सुखम्। कर्मैव तु सुखं यस्य निष्कर्मा स सुखी कथम्॥

એનો અર્થ “સુખોદેશથી કરેલાં કર્મોવડે સુખ થશે કિંવા થશે પણ નહિ; પણ જેને સત્કર્મ કરવાથીજ સુખ થાય છે તે નિષ્કર્મ રહેવોજ અશક્ય છે,” એવો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં ઉપદેશો લેવા નિષ્કામ કર્મમાર્ગ ને આ ઉપરના શ્લોકમાં બતાવેલો ધર્મ એમાં વિશેષ ફરક નથી, એ કોઈનાયે લક્ષમાં આવશે. આ પ્રમાણે ભગવાન બુદ્ધનો ઉપદેશ કલ્યાણપ્રદ, શ્રેયસ્કર ને સુખકર છે, એમાં લેશમાત્ર પણ શંકા નથી.

सब्व पापस्य अकरणं। कुसलस्स उपसंपदा। सचित्तपरियोदपनं। एतं बुद्धानुसासनम्॥(ધર્મપદ)

અર્થ:-પાપ ન કરવું, પુણ્ય કિંવા સારું કરતા રહેવું અને ચિત્ત શુદ્ધ કરવું એજ બુદ્ધનો ઉપદેશ. આવું સારરૂપે ધર્મપદમાં આપેલું છે. આવો ધર્મ ગમે ત્યારે પણ જગતનું હિતજ કરે એમાં શંકા નથી.

‘આલોચક’ કે પ્રતિ વિયોગી હરિજી કે સુંદર વાક્ય

‘દુસરો કી આલોચના કરને કે પહેલે સ્વયં અપની બી આલોચના તો કર લિયા કર; દિલ કી સફાઈ કર કે દુનિયા કા દૂડા કરકટ સાફ કર; ખુદી કો ખોલ કર વેખુદી મેં મસ્ત હો; આંખ પર સે એકતરફી ચશ્મા હટા કર યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર; આલોચક! જબ તેરા પ્રત્યેક શબ્દ વિવેક કે ગહરે રંગ મેં રૂખ નીકલેગા, તબી તૂ સચ્ચી આલોચના કરને કા અધિકારી હો સકેગા.’

સિદ્ધાર્થ રાજન્ અને યશોધરાદેવી

[એક સંવાદ]

(લેખક:—દેશાદિ મગનલાલ દલીચંદ. ‘ચિત્રમયજગત’ ના ડીસેમ્બર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

સિ૦—અરે ! આ ચીસ ક્યાંથી ? દેવી યશોધરા ! આ શું ? આટલી બધી આકુળ વ્યાકુળ કેમ ? અચુનો અખંડ પ્રવાહ ખાળ્યો ખળતો નથી. તારા કામળ દિલને કાણે ફુલચું છે ? ખોલ તો ખરી ? (એમ કહી યશોધરાને બાહુ-પાશમાં લઇ હૃદય સાથે દાખે છે અને આશ્વાસન દઇ ભય-મુક્ત કરે છે.)

ય૦—સિદ્ધાર્થ રાજન્ ! કંઈ નહિ, અમસ્તું ! સહેજ.

સિ૦—યશોધરા ! ‘કંઈ નહિ, અમસ્તું, સહેજ’, એ વચનો-વદવામાં તારો ધ્વનિ ન હોય, પણ તેનો પ્રતિધ્વનિ તો છેજ. મારા જેવા રાજ-રિદ્ધિવાળા રાજકુમારની રાણી હોવા છતાં, તું શામાટે શોક ધરે અને કાલ્પનિક દુઃખ ભોગવે ? એ સમજાતું નથી. મને દુઃખ થાય એવા આશયથી તું વાત છુપાવતી હોય, એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ એમ ક્યાંથી માંડે દુઃખ વિશેષ વધતું જાય અને તારૂં દુઃખ કિંચિત્ પણ ઓછું ન થાય, એ મહત્ત્વનો વિચાર તારે નથી કરવાનો એમ નથી; પણ સાથે સાથે ભયમુક્ત બની હૃદય ખોલતું ને હળવું કરતું, એ વિચારતું પણ જરૂરનું છે. અંતરની કથની કથનાર એક અંતર છે અને સાંભળનાર અન્ય અંતરજ છે. દેહે જૂદા છતાં એકજ દેહી છીએ.

ય૦—રાજન્ ! સૌભાગ્ય. અહોભાગ્ય મારાં કે જેના સ્વામીનાથ સિદ્ધાર્થ છે. આવા રાજ-વૈભવમાં મને શા પ્રકારનું દુઃખ હોય ? એ સંભવેજ કેમ ? માત્ર કાલ્પનિક સ્વપ્ન એ દુઃખની ક્ષણિક કથા. ગાઢ નિદ્રામાં ભયભયું અનિષ્ટ અમંગળ સ્વપ્ન આવ્યું; પરિણામે ઝખઝી, એકદમ જાગી ઉઠીને ચીસ પાડી.

સિ૦—સ્વપ્નનાં તો મનેય આવે છે; પણ ઠીક, તારી વાત આગળ ચલાવ.

ય૦—પ્રીતમ દેવ ! “અસો માસની શરદ પૂતમની રાત” એટલે શું ? સૈંદર્ય દેવીનો સાક્ષાત્કાર ઉદ્ઘાસવંતો ચંદ્રમા, નગર, વન-ઉપવનની શોભાને પૂર્ણ ટોચે લાવવાને પોતાની સોળે કળાનો ઉપ-યોગ કરી રહ્યો છે; અને એ ચાંદલીઓ ચોકમાં ચમકીને સન્નારીઓના મધુર કંઠમાંથી નીકળી આવતા રાસડાઓને ખીલવી રહ્યો છે. આવે સમયે હું રાજમહેલની અગાસીપરની એક ખેડકપર બેસી શીતળ શશિની શોભાને એકીટશે જોઇ રહી હતી. અચાનક જંગલના ખુદ્સા પ્રદેશપર નજર એંચાઇ. વિશેષે જોતાં જળાયું કે, હિમ જેવો સફેદ અને તેજસ્વી અથ્થ પવનવેગે દોડ્યો જતો હતો. સ્વાર પણ સ્વાંગમાં દિવ્ય યુવક હતો. તેના ફેંટાતું કુમતું પછાડી હવામાં ફરફર ફરકતું વિપ્લુતની માફક ઝખઝારા મારતું હતું.

સિ૦—દેવિ, યશુ ! આમાં ભય પામવા જેવું શું અને રડવા જેવું શું ? પ્રતાપઅંશી રાજની રાણીઓ ‘સખળા’ નામથી સંબોધાય છે, ત્યારે તું તો અખળા કે ?

ય૦—પરમદેવ ! કેસરીઆં કરી રણમાં લડનાર ને મરનાર શૂરવીર રજપૂતની અંતિમ કાળની પ્રધાન-વાસના જે રહી જાય છે, તે વાસનાને તૃપ્ત કરવાનું પછાડીનું કાર્ય—કર્તવ્ય રજપૂતારાણીઓનું હોય છે. ઝળઝળ બળતી ચિતાઓ જ્યારે એ રમણીઓનું છેવટનું આરામ-સ્થાન-રામનું સ્થાન બને છે, ત્યારેજ તેમને સખળા કહેવામાં આવે છે. ચારિત્ર્યનો મહાન પ્રશ્ન ત્યાં ઉપસ્થિત થતો અને તેનો તોડ પણ ત્યાંજ કરાતો. આ સિવાય અન્ય તમામ બાબતોમાં અમોને શાશ્વત અખળા-વાદજ ગળથુથીમાં પાયો છે.

સિ૦—(સતી થવાની પ્રથાપર ચિંતન કરતાં વદન કરુણ-મૂર્તિ બને છે.)

ય૦—આર્યકુમાર ! વાત અવળે પ્રવાહે વહી. એ પાતાળ-પ્રવેશી અથ્થ આપણી હયશાળા-નોજ; અને અશ્વારૂઢ યુવક તે એજ કે જેની સામે હું અત્યારે નિર્ભય બની વાત કરી રહી છું. જોકે આપનું મુખ જોયાનું યાદ નથી, તોપણ અથ્થપરની બેસવાની છટા અન્યતી ન દેખાઇ પણ આપનીજ. રાજમહેલ તરફ પુનઃ આવવા ધણી ધણી અરજ કરી, ખૂસો પાડી, રોષ, રડી, અનહદ આકંઠ કર્યું; પરંતુ બધું વ્યર્થ. ગયા તે ગયાજ. જંગલમાં પ્રવેશસમયે એક અણુ-ખીંચું ચુલાખનું પુષ્પ ફક્ત ફેંકતા ગયા. હૈયું હાથ ન રહ્યું ને અગાસીપરથી પડતું મૂક્યું. ચીસ

પાઠી જાગી ઉઠી ને અનિદ્ર સ્વપ્નની સમાપ્તિ થઇ.

સિં--દેવી યશુ, વાસ્તવિક રીતે સ્વપ્નમાં કશુંયે સત્ય હોતું નથી. ક્ષણ બે ક્ષણ રંક પણ રાજવૈભવ ભોગવી લે છે અને રાજ બીખારી બની જઇ ભાખરીના ટાઢા ટુકડાનો સ્વાદ અનુભવી લે છે. યશુ! સોચ મા કર, દુઃખ ના ધર, ધૈર્ય ધર અને શાંત થા. વારંવાર એની એજ વાત-પર વિચાર કરવાથી દિલની આગ ઓસવાતી નથી-બળતા અગ્નિમાં ધીના હોમની જેમ. તારી પાસેથી હું તો એટલેસુધીયે આશા રાખી શકું કે કદાચ તારું સ્વપ્ન સત્ય નિવડે, તોયે તને કંઈ આધાત ન થવો જોઇએ. નિર્મિત ને અનિર્મિત કરનાર તું અગર હું કોણ માત્ર?

યં--દિલના દેવ! કદી કોઇ કાળે નહિ પણ આ કાળે આપનાં વચનોને હૃદયમાં ઉતરતાં કેમ વાર લાગે છે? ફક્ત બે દિવસમાં બનેલી કાલ્પનિક બીનાએ જ્યારે મારી આ દશા કરી, ત્યારે આપ અચાનક મને અહીં એકલી મૂકીને ક્યાંક ચાલ્યા જાઓ તો મારી અહીંની શી ગતિ થાય? ક્ષણભરનું સ્વપ્ન આટલું બધું અકળાવે છે ને રીખાવે છે, તોપણ સ્વપ્નના સત્યે તો- (મૂર્છનાવશ થઇ જઇ સિદ્ધાર્થના ખોળામાં ઢળી પડે છે. કુમાર આશ્વાસન કરી તેને જાગ્રત કરે છે ને દૈવી નિશાનું પાન કરાવે છે.)

સિં--યશુ! તારું શરીર સાફ નથી. શરીરપરનો અધિકાર તેં ગુમાવ્યો છે; માટે હવે અન્ય પ્રસંગે આ વાત કરીશું.

યં--નહિ, નહિ નાથ! શરીર સાફ હો યા ન હો, દેહ ટકે યા છેહ દે. કોણ જાણે મારું માનસિક દુઃખ દૂર દૂર જતું દીસે છે. હૃદય કંઈક બળવાને બન્યું હોય એમ લાગે છે. મારામાં મને મજા નથી. મારી સાચી મજા આપના વચનામૃતનું પાન કરવામાં આવેલાં તથા ગર્ભ છે. આપ કહ્યું જાઓ ને હું સાંભળ્યે જઇશ ને આનંદ લઇશ.

સિં--યશોધરા, તું કંઈક સંસ્કારી છવ તો છે, છતાંયે તારી ભૂમિકા-ઉચ્ચ ભૂમિકા ન બંધાઇ. મારા સહવાસમાં તેં પૂરાં દશ વર્ષ ગાળ્યાં; પરંતુ મહત્વના ફેરફાર ન થયા...અજ્ઞાન-તિમિર દૂર ન થયું. પ્રભાતે ગગનાંગણમાં ઉગતા સૂર્યનું શીતળ મધુર તેજ પણ અંતરમાં ન ઉતર્યું. ટુંકમાં ધ્રુવનો તનખો તારામાં ન પ્રગટ્યો. કસ્તુરીની પ્રાપ્તિમાટે હજારો ગાઉનો પ્રવાસ કસ્તુરીનૃગ માટે તો તદ્દન નકામો છે. કસ્તુરી તેના શરીરમાં છે ને વાસ-ફેરમ બહાર પ્રસરી રહી છે. પરમાત્માની ફેરમ અંદર ને બહાર બધે છૂટી રહી છે. પરમાત્મા પોતે અંદર છે, એટલે બહારથી એને શોધનારની ગમે તેવી પ્રવૃત્તિ-પ્રયાસ હોય તો તે પણ અફળ જાય છેજ. છેલ્લા લાંબા સમય થયાં તું જાણે છે કે, મને રાજવૈભવ ભોગવવાની જરાએ સ્પૃહા નથી. હું જે જે વાંચતો, વિચારતો, અનુભવતો તે બધામાં તું મારું અનુકરણ કરતી અને તને લેશ પણ પ્રતિબંધ ન હતો. મારા શરીરપરનો મોહ એ તારી પ્રબળ વાસના છે અને એને તો જ્ઞાનભટ્ટીમાં ભસ્મી-ભૂત કર્યુંજ છૂટકો.

યં--સિદ્ધાર્થ! સ્વામિન! સત્ય વાત છે-આપની. આપનો અમૂલ્ય ઉપદેશ વિશેષ આકર્ષે છે. અત્યારે તો રાજ-રાણીનો મોહ તેમજ તેને અંગે ઉપસ્થિત થતા વૈભવનો મોહ સાવ ગળી ગયો છે. આપ ગગનવિહારી છો. આપની દિવ્ય ભવ્ય ભાવનાએને યત્કિચિંત સમજવાને પણ મારામાં સામર્થ્ય નથી. અલ્પમતિ અનુસાર મારી સમજમાં જે આવે છે તે એ છે કે, આપની તમામ પ્રવૃત્તિ એક યા અન્ય સ્વરૂપમાં નિવૃત્તિજ છે; અને અંતિમ હેતુ નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત કરવું, એ છે. આ ખ્યેયબિંદુ લક્ષમાં લઇ જંગલનિવાસ ઇચ્છતા હો એમ હું માનું છું. જંગલમાં ન જાઓ એમ કહેવા હિંમત થતી નથી. ઉમેદ માત્ર આટલી છે કે, આપ મને સાથે લઇ જઇ સહચરી-સહચારિણી બનાવો. ગમે તેવા પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં પણ આપને યોગ્ય અનુકૂળ સંજોગો ઉત્પન્ન કરી શકીશ એ શ્રદ્ધા આ દિવસમાંથી ખસતી નથી. જ્યાં મારા...મહારાજ ને તાજના તાજ, લાંબા આ શિર ને આ શરીર સદા સર્વદા ઝુંકેલુંજ રહેવાનું. કોઇ મહાન રાજની સામાન્ય રાણી પટ-રાણીની પદવી પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે પોતાને જેટલી લાગ્યશાળી માને છે, તેના કરતાં અનંતગણી સહલાગ્યશાળી હું પોતાને ગણું છું. અહોલાગ્ય મારાં છે, સ્વામીનાથ!

સિં--(મનમાં કંઈક ગુચવાય છે.) જંગલવાસ મારે એકલાનેજ સ્વીકારવાનો આવશે. હજી કશા નિર્ણય પર આવ્યો નથી. પ્રિયે, તારા કથનનો છેવટનો લાગ અતિ ઉક્તિભર્યો જણાય છે.

ય૦—નાથ ! નથી એમ પણ, ગત અનંત લવના સંયુક્ત પુણ્યબળના યોગે મારો સંબંધ-લગ્નસંબંધ, આપ સાથે સંધાયો છે—અંધાયો છે. આપણા બન્નેનાં લગ્નમાં કંઈક વિવિધતા છે—કળાયુક્ત વિવિધતા ને વિશેષતા છે. બળાત્કાર, હરણુ, ગાંધર્વવિધિ અગર તો (રાજકુમારીઓના) સ્વયંવરથી આપણાં લગ્ન નથી થયાં. પિયુષ! માફ કરજો. કહેતાં કહી દેવાય છે કે, આપ એક રાજકુમારિકા બન્યા ને આપે આપતો સ્વયંવર જતે યોજ્યો ને મારા જેવા રાજકુમાર (?) પર કૃપા વર્ષા. આપણા લગ્નની વિશેષતા એ છે કે, આપણું જીવન આત્મવિકાસને પથે સંચરી રહ્યું છે. વિશેષ તો હવે આપ સમજાવો, રાજન!

સિ૦—સંસ્કારી યશોધરા ! તું નથી સમજતી, એમ કહીને પણ કંઈક સમજી છે અને વિશેષ સમજવા પ્રયત્ન કરી રહી છે. તારું હવે કલ્યાણ થશે, એ ચોક્કસ છે; પરંતુ મને બરાબર જ્ઞે. મારા ખાવામાં, પીવામાં, હરવાફરવામાં, સૂત્રામાં એમ તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં ફક્ત એકજ ધ્વનિ ઘટેના ડંકાની માફક નિરંતર કણુપર અથડાય છે. શો મધુર એ ધ્વનિ: “ગૌતમ! જાગ્રત થા, ઉક્ષો થા, જંગલમાં જા અને ત્રણ જગતના તમામ જીવોના કલ્યાણનો—મોક્ષનો માર્ગ સ્થાપન કર.” આ ધ્વનિ મારું ધ્યેય છે. તું સુખી થા ને લવસાગર તરી જા, એ મારા છેવટના આશીર્વાદ છે.

ય૦—કૃપા એ સિદ્ધાર્થ દેવ રાજનની ! નાથ ! આપ મારા નાથ છો, જગતના નાથ છો અને આપ અનાથના યે નાથ છો, પ્રાણેશની આજ્ઞા હોય તો એક સંગીત ગાઉં.

સિ૦—સુખેથી ગા ને બબલ.

ય૦—

(એકજ દે ચીનગારી, વિશ્વનાભ, એકજ—એ લય)

યોગી તું, અનંત કાળનો યોગી. યુગ અનંત તરનારો, યોગી તું, યુગ અનંત તરનારો.

મન જીત્યું ને જગ જીતાયું, જગ ત્રણ પણ જીતનારો,

કર્મયોગ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો, યુગ-સિંધુ તરનારો—યોગી તું

કર્તવ્યો કંઈ કંઈ કીધાં તે, ઝળક્યો ઝગમગ તારો !

નીતિ ન્યાય પ્રભુનાં સ્થાપ્યાં, યુગ-રમતો રમનારો—યોગી તું

સમતા ભાવ સદા સુખદુઃખમાં મુખ સ્મિતમાં હસનારો,

સ્મરણ નિરંતર ચિંતન ચેતન, ગૌતમ પ્રીતમ પ્યારો—યોગી તું

પૂર્વજ્ઞેનું ગૌરવ

પૂર્વજ્ઞેનું ગૌરવ કરવું, તેમનું વર્ષમાં એક વખત પણ સ્મરણ કરવું એ ભાવિ ઉત્કર્ષનું ચ ણ છે. ઉદયોન્મુખ જે રાષ્ટ્ર હોય તેને તેની જરૂર છે.

મીઠા, સ્પેન્સરના ગ્રંથોની આપણે પારાયણો કરીએ છીએ, પણ તેના કરતાં અતિ આગળ વધેલા આપણા પૂર્વાચાર્યોની ઓળખ સુદ્ધાં આપણે વિસરી જઈએ, એથી વધુ શુદ્ધિશ્રંશની ખીજ કયી નિશાની જોઈએ ?

જ્ઞાનની વૃદ્ધિ અને પ્રચાર થવાને પૂર્વાચાર્યોએ કરેલ કૃતિઓ તથા સિદ્ધાંતોનું પુનઃ પુનઃ પરીક્ષણ થવું જરૂરનું છે.

નાના હોકરાઓને પૂર્વપરંપરાનું જ્ઞાન આપ્યાથી તેમના મનમાં ઉદાત્ત તત્ત્વો રોપાય છે, તેમનામાં અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેથી દેશની અને દેવની સેવા કરવાની તેનામાં યોગ્યતા આવે છે.

“ઉત્સવ વ્યક્તિશઃ ઉપાસના માટે નથી, સામાજિક ધર્મશુદ્ધિ જાગ્રત કરવા માટે છે.”

બરો ઉત્સવ એટલે જેથી આપણી પ્રગતિને મદદ થાય તે.

મોટા લોકોના ઉત્સવો થાય છે, તે તેમના ગુણોનો પ્રચાર કરવા થાય છે. રાષ્ટ્રમાં ઉપજોલા મોટા મોટા લોકોનો ઉત્સવ કરવાથી રાષ્ટ્રના લોકોનું કલ્યાણ થાય છે, એ નિર્વિવાદ છે.

લોકમાન્ય ટિળક

હજરત મોહમ્મદ સાહબ ઔર હલીમા

(લેખક:-જહૂરખાન 'હિંદી કોવિદ'-'મનોરમા' ના મે ૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

હમારે દેશ હિંદુસ્થાન મેં લગભગ સાત કરોડ મુસલમાન રહતે હૈં. જનતે હો, યે લોગ કૌન સા ધર્મ માનતે હૈં? યે લોગ મુસ્લિમ ધર્મ માનતે હૈં ઔર ઇસી સે મુસલમાન કહલાતે હૈં. મુસલમાન લોગ કેવલ એક ઇશ્વર કો હી માનતે હૈં ઔર હજરત મોહમ્મદ સાહબ કો ઉસકા પૈગંબર (ઇશ્વર કા હૂત) સમજતે હૈં. મુસ્લિમ ધર્મ મોહમ્મદ સાહબ હી ને ચલાયા હૈ. આપકા જન્મ લગભગ ૧૪૦૦ વરસ પહેલે અરબ દેશ કે મક્કા નગર મેં હુઆ થા. આપકે પિતા કા નામ અબ્દુલ્લા ઔર માતા કા નામ અમીના થા. આપ જિસ જાતિ મેં પૈદા હુએ થે, વહ કુરૈશ કહલાતી થી. યહ જાતિ મક્કા નગર ઔર ઉસકે આસપાસ કે પ્રદેશ મેં ખસતી થી. યહ જાતિ અરબ ભર મેં સખ જાતિયોં સે બઢ ચઢ કર થી. અરબી લોગ ઇસ જાતિવાલોં કા ખડા આદર કરતે થે.

યહાં હમ તુમ્હે મોહમ્મદ સાહબ કી એક અચ્છી કહાની સુનાતે હૈં. કુરૈશ જાતિ કી સ્ત્રિયોં મેં યહ નિયમ થા કિ વે બચ્ચે કે પૈદા હોને કે બાદ ઉસે પાલને પોસને કે લિયે મકકે કે બાહર કી કિસી સ્ત્રી કો સૌંપ દેતી થી. ઇસસે યહ લાભ હોતા થા કિ બચ્ચા મકકે કી જુરી હવા સે ખચતા ઔર મરુથલ કી અચ્છી હવા મિલને સે તંદુરસ્ત હો જાતા થા. અમીના ને બી નન્હે સે મુહમ્મદ કો હલીમા નામ કી સ્ત્રી કો સૌંપ દિયા.

હલીમા ખરીસદ જાતિ કી થી. વહ મોહમ્મદ કો મકકે સે બાહર અપને સ્થાન કો લે ગઇ. હલીમા મોહમ્મદ કો અપના દૂધ પિલાતી ઔર બડે પ્યાર સે ઉનકા પાલન-પોષણ કરતી થી. જખ મુહમ્મદ સાહબ કી ઉમર દો વરસ કી હો ગઇ ઔર ઉન્હોને દૂધ પીના છોડ દિયા, તખ હલીમા ઉન્હે લેકર અમીના કે પાસ ગઇ. મરુથલ કી હવા મિલને સે મોહમ્મદ સાહબ ખૂબ મોટે તાજે હો ગયે થે. અમીના ઉનકા દેખ કર બહુત ખુશ હુઇ. ઉન્હોને હલીમા સે કહા 'બહિન !' મેં મકકે કી હવા સે બહુત ડરતી હૂં અગર બેટા કો તુમ થોડે દિન ઔર અપને હી પાસ રકખો તો બડી કૃપા હોગી. મેં તુમ્હારી બડી ભલાઇ માનૂંગી.' હલીમા રાજી હો ગઇ ઔર મોહમ્મદ સાહબ કો ફિર અપને યહાં લે ગઇ. જખ વે ચાર વરસ કે હો ગયે ઔર કિસી તરફ કા ખટકા ન રહા તખ અમીના ને ઉન્હે અપને પાસ જીલવા લિયા.

મોહમ્મદ સાહબ હલીમા કો બહુત ચાહતે થે ઔર ઉસકો માતા કે સમાન સમજ કર ઉસકા ખડ હી આદર કરતે થે. વે હલીમા કો કબી ન બૂલતે થે, ઉસકી સેવા કે લિયે હમેશા તૈયાર રહતે થે. એક બાર અરબ મેં ભારી અકાલ પડા. લોગ ભૂખોં મરને લગે. બેચારી હલીમા પર બી આફત આઇ. તખ વહ મોહમ્મદ સાહબ કે પાસ પહુંચી ઔર બોલી:-“બેટા! અકાલ કા હાલ તો તુમ્હેં માલૂમ હી હૈ. મેરા હાલ બી ખુરા હો રહા હૈ.” મોહમ્મદ સાહબ ને જવાબ દિયા:-“મૈ! ફિકે કિસ ખાત કી હૈ? મેં તો હમેશ હી તુમ્હારી સેવા કે લિયે તૈયાર હૂં. અપને ઉસે એક ઊંટ, બહુત સી મેંદે ઔર બકરિયાં તથા કુછ રૂપયે ભી દિયે. હલીમા મોહમ્મદ સાહબ કો આસીસ દેતી હુઇ ઘર ચલી ગઇ. એક બાર કી ખાત હૈ. હલીમા મોહમ્મદ સાહબ કે યહાં આઇ. મોહમ્મદ સાહબ ઉસે દેખતે હી ઉઠકર ખડે હો ગયે. જલ્દી મેં જો આપકો ચટાઈ ન મિલી તો આપને ચટ સે સિર કા સાફા ઉતારા ઔર ઉસે બિછા કર ઉસી પર હલીમા કો બિઠાલા. ઇસ-કે બાદ આપને ખડે પ્રેમ સે ઉસકા હાથ અપની છાતી પર રકખા. મોહમ્મદ સાહબ કી ઐસી ભક્તિ દેખકર હલીમા બડી ખુશ હુઇ ઔર વહ બાર બાર આપકો ખડે પ્રેમ સે આસીસ દેને લગી.

ઉસ સમય અરબ કે લોગોં કી હાલત બહુત જુરી થી. વે યહ બી ન જાનતે થે કિ ઇશ્વર કિસ ચિડિયા કા નામ હૈ. ચોરી કરના, ઝૂંઝ બોલના, આપસ મેં લડના-ઝગડના, જરા જરા સી ખાત પર આપસ મેં મારપીટ ઔર ખુનખરાખી કરના ઔર શરાબ પીના-ઐસે હી ઐસે જુરે કામોં મેં ઉનકે દિન ખીતતે થે. ઉનકી યહ હાલત દેખકર મોહમ્મદ સાહબ કો ખડા રંજ હોતા થા. વે હમેશ યહી સોચા કરતે થે કિ યે લોગ અપની યે જુરી આદતોં કેસે છોડેંગે? અંત મેં વે હરા પર્વત પર જાકર તપસ્યા કરને લગે. બહુત દિન તપસ્યા કરને કે બાદ વે શહર મેં

લૌટ આંચે ઔર લોગોં કો ઉપદેશ દેને લગે:—“ધર્મ એક હૈ, ઉસીને હમેં તુમહે પૈદા કિયા હૈ. ઉસકી ભક્તિ કરના સખ લોગોં કા ધર્મ હૈ. દિન મેં પાંચ ખાર નમાજ પઢના ચાહિએ ઔર કબી કબી રોંગે ભી રખના ચાહિએ. શરાબ પીના, ખૂડ ખોલના, આપસ મેં લડના—ઝગડના—ખુન—ખરાબી કરના યે સખ જુરે કામ હૈ—ઇનસે ધર્મ નારાજ હોતા હૈ. સખ લોગ ભાઇ ભાઇ હૈ—ઇસ લિયે આપસ મેં પ્રેમ સે દિલ મિત્ર કર રહના ચાહિએ.”

અરબ કે લોગોં કો મોહમ્મદ સાહબ કી યે ખાતેં બહુત જુરી માલૂમ હુધ ઔર વે આપ-કો દુઃખ દેને લગે. બહુત દિન તક તો આપ દુઃખ સહતે રહે. અંત મેં આપને ઉન લોગોં કો રાસ્તે પર લાને કા બદોઅસ્ત કિયા. ઇસકે લિયે આપકો કઈ ખાર ઉન લોગોં સે લડના ભી પડા. એક ખાર કી ખાત હૈ કિ એક લડાઇ મેં મોહમ્મદ સાહબ ને બહુત સે આદમિયોં કો કૈદ કર લિયા. પૂછ તાછ કરને પર કુછ કૈદિયોં ને કહા:—“હમ લોગ બરીસદ જાતિ કે હૈ. હલીમા હમારી હી જાતિ કી થી, જિસકા દૂધ આપને પિયા હૈ.” યહ સુનતે હી મોહમ્મદ સાહબ ને ઉન લોગોં કો છોડ દિયા. ઇન કૈદિયોં મેં એક સ્ત્રી ભી થી. ઉસને મોહમ્મદ સાહબ સે કહા:—“મૈં હ-લીમા કી બેટી હૂં. છુટપન મેં તુમ મેરે સાથ ખેડા કરતે થે. દેખો, મેરે હાથ મેં ઉસ સમય તુમને કાટા થા યહ ઉસકા નિશાન હૈ.” યહ સુનતે હી આપકી બચપન કી ખાતેં યાદ હો આઇ. આપને ઉસ સ્ત્રી સે કહા:—“બહિન ! તુમ મેરે પાસ રહના ચાહતી હો તો રહો ઔર ઘર જાના ચાહતી હો તો મૈં તુમહેં આરામ સે ઘર ભેજ દૂં.” સ્ત્રીને ઘર કો જાને કા હી વિચાર કિયા તખ આપને ઉસે બહુત સા ધન દિયા ઔર દો આદમી સાથ દેકર ઉસે ઉસકે ઘર પહુંચા દિયા.

હઝરત મોહમ્મદ સાહબ મરતે મરતે તક હલીમા કા ઉપકાર નહીં ભૂયે. ઉસકે નામ પર હી ઉન્હોને ન જાને કિતને લોગોં કી ભલાઇ કી. હમ લોગોં કો ભી કિસી કી ભલાઇ ન ભૂલની ચાહીએ ઔર ભલાઇ કા બદલા ભલાઇ હી સે દેના ચાહીએ.

રાજા મહેન્દ્ર પ્રતાપ કા પત્ર

(“વિશ્વમિત્ર” ના એક અંકમાંથી)

રીંગા (લેટવિયા) હોટેલ કૉમર્સ ૪-અપ્રેલ-૧૯૨૭

આપકી સૂચના કે લિયે યહ લિખ દેના પર્યાપ્ત હૈ, કિ મૈં માર્સ્કો સે સીધે ચીન નહીં જા સકા. અખ મૈં બર્લિન ઔર જિનેવા મેં અપને કુછ મિત્રોં સે સુલાકાત કરને જા રહા હૂં. માર્સ્કો કે અપને અનુભવ મૈં ફિર કબી ધુરસત કે વક્ત લિખુંગા. વે બડે શિક્ષાપ્રદ હૈ. હમેં અપને રૂસી દોસ્તોં કે વાહોંપર અધિક ભરોસા નહીં કરના ચાહિએ. હમેં અપને આપપર ભરોસા કરના હોગા. હમેં અપને પેશોંપર ખડા હોના ચાહિએ. અપની શક્તિ કે ભરોસેપર કામ કરના ચાહિએ ઔર અપની મેહનત કા ફલ અપને એકમાત્ર સ્વામી ધર્મર યા પ્રકૃતિ સે પ્રાપ્ત કરના ચાહિએ. મુઝે હર હાલત મેં યહ વિશ્વાસ હો ગયા હૈ, કિ અખ હમારે આન્દોલન કે પ્રતિ એક સાર્વભૌમિક સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત હો રહી હૈ. દેખિયે, ગત મહાસમર ને પદ્દલિત જાતિયોં કી પરિસ્થિતિ મેં એકાએક કિતના પરિવર્તન કર દિયા. યુરોપ કે અન્યેક છોટે છોટે રાષ્ટ્ર (જિસમેં એક દેશ યહ ભી હૈ, જિસ સે પત્ર લિખ રહા હૂં) ઇસ મહાસમર કે કારણ સ્વતંત્ર હો ગયે. ઇસકે બાદ પદ-દલિતોં કો ઉત્સાહિત કરનેવાસે આન્દોલન જારી હુએ. ઇસ સમય ચીન કી ક્રાન્તિ દલિત રાષ્ટ્રો-દ્વાર કી નિશ્ચિત સંભાવના કી સબસે ખડા કામ હૈ. યહ મનુષ્ય કા કામ નહીં હૈ—યહ કામ ઉન પ્રાકૃતિક શક્તિયોં કા—પ્રકૃતિ કી ઉન શક્તિયોં કા હૈ જિન્હોને ભૂમંડલપર મનુષ્યોં કો પૈદા કિયા ઔર ઉસકે જીવન કો અખતક બનાયે રખ્યા. કોઈ ભી માનુષિક શક્તિ યહ ક્ષમતા નહીં રખતી કિ ધર્મર કી ઇચ્છા કા ઉલ્લંઘન કર સકે. યદિ હમ કુછ સમય કે લિયે કષ્ટ સહન કરતે હૈં, તો યહ હમારી ગલતી કા ફલ હૈં. ધર્મર ને જો સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કી હૈ ઉસકે સુખ કે લિયે વહ સદા પ્રયત્નશીલ રહતા હૈ. મુઝે વિશ્વાસ હૈ કિ ભાગ્ય કી સ્વાધીનતા આ રહી હૈ. ધર્મર ઉસકે લિયે પ્રયત્ન કર રહા હૈ. હમારા યહ ધર્મ હૈ કિ ડક કરોડ ભારતવાસિયોં કી સ્વતંત્રતા સુખ ઔર શાન્તિ પ્રાપ્ત કરને કે લિયે અપની તમામ શક્તિયોં કો લગાકર ઉસ દૈવી શક્તિ કે સાથ સહયોગ કરેં.

રાજા મહાપ્રતાપ

ભારતીય સંસ્કૃતિના સંરક્ષક શિવાજી મહારાજ

(‘ દલિત કોમ ’ ના તા. ૧૦-૫-૨૭ ના અંકમાંથી)

છત્રપતિ શિવાજી મહારાજના નામસ્મરણ સાથે ભારતનો ત્રણસો વર્ષ પહેલાંનો ઇતિહાસ આપણી આંખ આગળ ખડો થાય છે. રાજકારણના અભ્યાસીઓ એને રાજનીતિની કુટિલતાના સમયતરીકે ભલે ઓળખાવે; પણ અમે તો ભારતનો એ યુગનો ઇતિહાસ એટલે સમસિંધુ, અંતરવેધ અને નૈમિષારણ્યના તપોવનમાંથી પ્રસરેલી ધર્મપ્રાણ સંસ્કૃતિ સાથે અરબની મરુભૂમિની સર્વગ્રાસી સુધારણા સાથેનો મહાસંઘર્ષકાળ માનીએ છીએ. પૃથ્વીરાજના પતન પછી યમુનાતીરે ઇસ્લામી સભ્યતાનો પાયો નખાવ્યો અને પાંચ સૈકાના ગાળામાં એ સભ્યતાએ ધીરે ધીરે દૂર દૂરના પ્રદેશમાં પગપેસારો કર્યો. માર માર કરતી હુલુ-શકાદિ જ્ઞતિઓને પોતાના વિરાટ ધર્મબળે એકરંગી કરી નાખવાની શક્તિ ભારતીય જ્ઞતિમાંથી ઘટી હતી અને ભારતના પ્રાચીન ધર્મનાં સદામુક્ત દ્વાર ધીરે ધીરે બંધ થતાં ગયાં હતાં-આંતરરાષ્ટ્રીય ઔદાર્યનું તત્ત્વ નાબુદ થતું ચાલ્યું હતું. આ વખત મોગલ સલ્તનતનો કર્ણધાર બાદશાહ ઔરંગઝેબ કાશ્મીરથી ધનુષકોટીના કિનારાસુધી ઇસ્લામની એકરંગી સભ્યતાવડે સૌને રંગી નાખવાના મનોરથ રચતો હતો. એ મનોરથ સાથે સાથે મોગલ શહેનશાહતની સરહદ લંબાવવાનું પણ બીકું તેણે ઝડપ્યું હતું. આ સમયે અસહિષ્ણુતા આવી ધર્મના નાવનું સુકાન પકડી બેઠી હતી અને હરપળે લાગ્યા કરતું કે, ભારતની કોટી કોટી પ્રજાના પૂર્વપુરુષોની યુગવ્યાપી ધર્મસાધના અને સંસ્કૃતિનો લોપ થઈ ઇસ્લામના નવા કલેવરમાં તે સમાશે; પણ માનવ ઇતિહાસના પ્રારંભકાળથી શરૂ થયેલી આર્યપ્રજાની સંસ્કૃતિ અને અમૃતત્વના સંધાનમાં નીકળેલી જ્ઞતિની સાધનાનો લોપ થાય એમ ન હતું. રાજકારણના નિમિત્તમાત્ર પાછળ સંસ્કૃતિના આ મહામંથને પ્રકૃતિના ઉદ્ધાન સરખી મહારાષ્ટ્રની ભૂમિમાં એક અજર-અમર શક્તિ પેદા કરી. એ શક્તિનું કાર્ય હતું પ્રેરણા આપવાનું અને એ શક્તિ તે સમર્થ રામદાસ સ્વામી. એ પ્રેરણાશક્તિને ઝીલી કાર્યમાં ઉતારનાર વ્યક્તિની જરૂર હતી. એ વ્યક્તિ પણ મળી ગઈ. એ વ્યક્તિ તે છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ ! અને શિવાજી મહારાજનું જીવન એટલે લાગનો અળહળતો પ્રકાશ; શિવાજી મહારાજ એટલે મૂર્તિમંત શ્રદ્ધા અને કર્મ; શિવાજી મહારાજની શક્તિ એટલે કંકરને શંકર બનાવી દેવાની સિદ્ધિ. ઉદાત્ત ચરિત્ર, ચપળ બુદ્ધિ, અનંત ધૈર્ય, સર્વ ધર્મપ્રત્યેનું ઔદાર્ય અને જગતને આ ગુણોનું નવેસરથી દાન આપવા “ હિંદુપદ પાદશાહી ” સ્થાપનના એમના સફળ પ્રયાસો અને એ સૌથી વધીને ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને વિનાશમાંથી બચાવી લઈ તેને તેમણે આપેલું વ્યવહારૂપ એ સૌ દેવદુર્લભ ગુણોએ કરીને છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનો જયજયકાર યુગ-યુગ સુધી કાયમ રહેશે.

આજ ભારતની ભૂમિમાં વિવિધ સંસ્કૃતિઓનો સંઘર્ષ ચાલી રહ્યો છે. એ વખતે ભારતની પ્રજાના અને જગતની કલ્યાણકામનામાટે જે કોઈપણ સભ્યતા ઉપયોગી નિવડી શકે એમ હોય તો તે હિંદુ સભ્યતાજ છે. આ સભ્યતાને સંઘર્ષની અગ્નિક્ષોડીમાં તાવી વિશુદ્ધ સ્વરૂપ બનાવી આપવા કાળે ભારતીય પ્રજાએ પ્રાણપણે પ્રયત્ન કરવાના છે અને એ પ્રયત્નમાં શિવાજી મહારાજનું પ્રેરણાબળ સદાસહાયક નિવડવાનું. આથી આજ ત્રણસો ત્રણસો વર્ષે શિવાજી ઉત્સવના જે ધર્મસત્રનો આરંભ થયો છે, એ સદા શક્તિદાયક અને ભયવિનાશક નિવડો, એજ અભ્યર્થના ! જય મહાદેવ !

ગોસ્વામી તુલસીદાસ કા જીવનકાર્ય

(લેખક:-ગ્યોહાર રાજેન્દ્રસિંહ એમ. એલ. સી.- ‘મનોરમા’ ના મે ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

સમાજ કી વિશુદ્ધિ તથા વિષમતા કો હટા કર ઉસે એક સૂત્ર મેં સંગઠિત કરને તથા બાહરી શત્રુઓં ઔર જગત કે દુઃખદાઇ દુષ્ટોં કા દલન કરકે દેશ મેં સુખશાન્તિમય ધર્મરાજ્ય કી સ્થાપના કરને કે લિયે રામાવતાર હુઆ થા. જ્ય ઇસ પ્રકાર કી અવસ્થાએં ઉત્પન્ન હોંગી, જો કિ મનુષ્યસમાજ મેં સદા ઉપસ્થિત હોતી રહતી હૈં તથ તથ રામ કી આવશ્યકતા હોગી. ગુસાંધજી કે સમય મેં એસી અવસ્થા ઉત્પન્ન હુઇ ઔર આજ બી વૈસી હી દશા ફિર ઉપસ્થિત હો ગઇ હૈ. અપને સમય કે ધર્મ કે શત્રુઓં કે નાશ તથા વિશુદ્ધિ સમાજ મેં સુવ્યવસ્થા સ્થાપિત કરને કે લિયે ગુસાંધજી કો દેશ કે સામને કિસી વીર કે આદર્શ ઉપસ્થિત કરને કી આવશ્યકતા પડી. ઉન્હેં રામ સે બટકર દૂસરા આદર્શ દષ્ટિગોચર ન હુઆ. રામ કા આદર્શ ઉસ સમય કી આવશ્યકતાઓં કો પૂર્ણ કરને કે લિયે જિસ પ્રકાર સમર્થ હુઆ ઉસી પ્રકાર ઇસ સમય બી હો સકતા હૈ. ઉસ સમય બી દેશ મેં દો પ્રકાર કી સમસ્યાઓં થીં આર આજ બી હૈં, એક આન્તરિક ઔર દૂસરી બાહ્ય.

(૧) આન્તરિક સમસ્યા ધર્મ કે નામ પર ફૈલી હુઇ કુરીતિયોં, અનાચારોં, બ્રહ્મચારોં ઔર અત્યાચારોં કો દૂર કર અસલી ધર્મતત્ત્વ કા પ્રચાર કરના.

વિશુદ્ધિ સમાજ કો એક સૂત્ર મેં બાંધ કર એક આદર્શ કી ઝોર લે જતા.

પહિલે કો ધાર્મિક ઔર દૂસરી કો સામાજિક કહા જા સકતા હૈ; કિન્તુ ગુસાંધજી દોનોં કો ધર્મજ્ઞાનિ કે નામ સે પુકારતે હૈ.

(૨) બાહ્ય-ધર્મ શત્રુઓં સે સમાજ કી રક્ષા કરના. ઇસકે લિયે ગુસાંધજી ને “ગૌપ્ત્રાક્ષણ-પ્રતિપાલ” “સંતરક્ષા” ઔર “દુષ્ટદલન” આદિ શબ્દોં કા ઉપયોગ કિયા હૈ.

દોનોં સમસ્યાઓં એકદૂસરે પર આશ્રિત હૈં, બિના સમાજસંગઠન કે દુષ્ટદલન નહીં હો સકતા ઔર બિના દુષ્ટદલન કે સમાજ મેં શાન્તિસુખ નહીં હો સકતા, જો કિ સમાજ સંસ્કાર કે લિયે નિતાન્ત આવશ્યક હૈ. સમાજ મેં આન્તરિક શાન્તિ સ્થાપન ઔર સંસ્કાર કરને કે પહિલે શાન્તિપૂર્ણ વાતાવરણ કી આવશ્યકતા હૈ, જિસકે લિયે બાહરી શત્રુઓં કા દમન પ્રથમ આવશ્યક હો જતા હૈ. ઇસીલિયે રામ પહિલે સંત દુઃખદાઇ, દેશ-ધર્મ કે શત્રુઓં કા નાશ કરતે હૈં ઔર ફિર આદર્શ ધર્મરાજ્ય સ્થાપન કર સમાજ સંસ્કાર ઔર આન્તરિક ધર્મવ્યવસ્થા આદિ કા અસલી કાર્ય આરંભ કરતે હૈં. ઇસ રામરાજ્ય કે દ્વારા ગુસાંધજી જનતા કો ઉસ આદર્શ રાજ્ય કે આદર્શ કી ઝોર લે જાતે હૈં, જિસમેં રાજ કેવલ બાહરી શક્તિ કે બલપર રાજ્ય નહીં કરતા બલકિ પ્રજા કો પૂર્ણ સ્વાધીનતા ઔર મહાધિકાર દેતા હૈ ઔર ઉનકા સેવક બન કર ઉનકે હૃદયસિંહાસન પર રાજ્ય કરતા હૈ. યહ આદર્શ પશ્ચિમી પ્રજાતંત્રવાદ આદિ કી અપેક્ષા ભારત કે લિયે અધિક ઉપયુક્ત હૈ. યહી ધર્મરાજ્યવાદ હૈ-યહી ભારત કા સદા સે આદર્શ રહા હૈ.

હમારે યહોં કી રાજ-સત્તા કેવલ રાજસત્તા નહીં હૈ. ઉસમેં ધર્મ કો સદા પ્રધાન સ્થાન દિયા ગયા હૈ. ઇસ ધર્મરાજ્ય મેં ધર્મ ઔર રાજનીતિ કા નિલ સંબંધ હૈ. ધર્મ પ્રધાન તથા રાજનીતિ ઉસકા એક અંગમાત્ર હૈ. ભારત કી રાજનીતિક, સામાજિક ઔર ધાર્મિક પરાધીનતા સે મુક્તિ પાને કે લિયે ગુસાંધજી ને ભારત કે સામને યહી અમોઘ ઉપાય ઉપસ્થિત કિયા હૈ.

રામ કે રૂપ મેં ઉન્હેંને હમેં વહ જાતીય નેતા દિયા હૈ, જનકી છત્રછાયા મેં હમ અધમ, અત્યાચાર ઔર અનાચાર કી સખ શક્તિયોં કો દમન કર સકતે હૈં. રામ કા રૂપ ઉસ ધર્મ કા રૂપ હૈ જો સખ પ્રકાર કે અધર્મોં ઔર અત્યાચારોં તથા અધર્મિયોં ઔર અત્યાચારિયોં કે લિયે કાલરૂપ હૈ. ચાહે વે કિસી દેશ, કિસી વેષ યા કિસી રૂપ મેં પાયે જાયે. તુલસીદાસ કા “રક્ષિત” શબ્દ કિસી જાતિવિશેષ કા ઘોતક નહીં હૈ, કિન્તુ ઉન સખ જાતિયોં ઔર મનુષ્યોં કે લિયે ઉપયુક્ત હૈ, જનમેં સમાજ ઔર ધર્મ કે વિરુદ્ધ આચરણ પાયે જાતે હૈં.

જનકે અસ આચરણુ ભવાની, સો જનહુ નિશ્ચર સમ પ્રાની.

ઇસ ચૌપાઇ મેં ઉન્હોને યહ ભાવ સ્પષ્ટ કર દિયા હૈ.

ઉનકે રામરાવણુ એક વિશેષ ભાવ કે દ્યોતક હૈં. વે કેવલ વ્યક્તિ નહીં હૈં બલ્કિ ભાવ હૈં, આદર્શ હૈં, ધર્મ-અધર્મ કે મૂર્તિમાન અવતાર હૈં. રામરાવણુયુદ્ધ વ્યક્તિયોં કા યુદ્ધ નહીં કિન્તુ ઇન્હોં ભાવોં કા યુદ્ધ હૈ. બિના અધર્મનાશ કે ધર્મ કી સ્થાપના નહીં હો સકતી ઔર બિના અધર્મિયોં કે નાશ કે ઇસ અધર્મ કી જડ નહીં ઉખડ સકતી; કયોંકિ અધર્મ ઉનમેં ઇતના જ્યાદા હો જતા હૈ, બિના ઉનકે નાશ કે અધર્મ કા નાશ નહીં હો સકતા. ઇસ પ્રકાર અધર્મિયોં કા નાશ ધર્મસ્થાપન કે લિયે અનિવાર્ય હો જતા હૈ. ગુસાંઇજી ને હમેં વ્યક્તિયોં કે રૂપ મેં વે આદર્શ દિયે હૈં જો ઉન વ્યક્તિયોં કે ન રહને પર ભી હરકાલ ઔર હરસમય કે લિયે એક સે સત્ય હૈં-ત્રિકાલાબાધિત હૈં. બિના વ્યક્તિયોં કે આદર્શોં કા પ્રત્યક્ષ રૂપ જનતા કા દષ્ટિગોચર નહીં હો સકતા. ઇસી લિયે ઉન્હોને ઉન આદર્શોં કા વ્યક્તિયોં કે રૂપ મેં મૂર્તિમાન કર કે ખતલા દિયા હૈ-વ્યક્તિ ઔર આદર્શ ઇતને એકાકાર હો ગયે હૈં કિ અલગ નહીં કિયે જ સકતે. યદિ કોઇ પૂછે કિ વીરતા, ધીરતા, સત્યતા આદિ પુરુષોત્તમોં કે ગુણોં કા કયા સ્વરૂપ હૈ તો હમ અધિક વ્યાખ્યા ન કર ધીરે સે દો અક્ષરોં કા નામ ઉપરિચિત કર દેગે. ઇન્હી ગુણોં કે રૂપ હોને કે કારણુ રામ પુરુષોત્તમ હૈં. ઇસી પ્રકાર કોઇ પૂછે કિ ઇશ્વર કા કેસા સ્વરૂપ હૈ-ઉસમેં કૌન કૌન સે ગુણુ હૈં ? તો હમ વિચાર ન કર વહી સમયે રમા હુઆ અધિક સોચ દો અક્ષર કા નામ લેદેગે. જિસ ઇશ્વર કા સ્વરૂપ ખડે ખડે ગ્રન્થોં કે વર્ણન સુનને સે ભી સમજ મેં નહીં આતા વહી ક્ષમા, દયા, કરુણા, ભક્તવત્સલતા આદિ કે મૂર્તિમાન અવતાર તુલસીદાસ કે રામ કો દેખકર તુરંત પ્રત્યક્ષ હો જતા હૈ. રામ મેં ઇન ઇશ્વરીય ગુણોં કા અવતાર દેખકર કોઇ ભી યહ કહે બિના નહીં રહ સકતા હૈ યદિ ઇશ્વર હોગા તો એસા હી હોગા. ઇનસે બદકર ઇશ્વર મેં ઔર કયા હોગા ? સતીત્વ કા દૂસરા નામ સીતા કહા જ સકતા હૈ. ઇસી તરહ ભક્તિ ઔર સેવા કા અર્થ સમજને કે લિયે ભરત ઔર હનુમાન કો સમજને કી જરૂર હૈ.

ઔર યદિ ઇસસે બદકર કોઇ ઇશ્વર હૈ તો હમેં ઉસકી આવશ્યકતા નહીં. હમ સંસારી જીવોં કે લિયે એસે હી ઇશ્વર કી આવશ્યકતા હૈ જો હમારે સુખદુઃખોં સે સુખી ઔર દુઃખી હોગા. સંતોં કી રક્ષા ઔર દુષ્ટોં કે દમન કે લિયે અપના ધામ છોડ કર ખન ખન ફિરેગા ઔર છોડી સી પ્રેમ-ભક્તિ કે વશ હોકર બ્રહ્મલોક છોડ કર ઇસ દુઃખમય સંસાર મેં હમારે દુખ બટાને કે લિયે નર-તન સે કષ્ટ સહન કરેગા.

યદિ કુછ લોગ એસે ઇશ્વર કો કલ્પિત ભી માને તો હમેં પર્વાહ નહીં-ચાહે રામ તુલસીદાસ કી કોઇ કલ્પના હી કયોં ન હોં; પર દેશ, સમાજ ઔર વ્યક્તિ કી આવશ્યકતાઓં કી પૂર્તિ કે લિયે એસે હી ઇશ્વર ઔર એસે હી પુરુષ યા પુરુષોત્તમ કી જરૂર હૈ. નહીં નહીં એસે હી મનુષ્યરૂપધારી ઇશ્વર કી આવશ્યકતા હૈ જિસમેં ઇશ્વરત્વ ઔર મનુષ્યત્વ કી વિચિત્ર સામરથા હો.

જીસ પ્રકાર સમાજ કો એક આદર્શ નેતા કી આવશ્યકતા હોતી હૈ, ઉસી પ્રકાર વ્યક્તિ કો ભી અપના જીવન એક ખાસ દિશા મેં લે જાને કે લિયે એક વ્યક્તિત્વ (પર્સનાલીટી) કો સામને રખના હોતા હૈ, જો ઉસકે વાંછનીય આદર્શોં કી મૂર્તિ હો ઔર જિસસે ઉસકી વ્યક્તિગત આવશ્યકતાઓં પૂરી હો સકે. વ્યક્તિ કી આવશ્યકતાઓં ત્રીન પ્રકાર કી હૈં:—

વ્યક્તિગત, ગાર્હસ્થ તથા સામાજિક

ઇન ત્રીનોં આવશ્યકતાઓં કી પૂર્તિ કે લિયે ગુસાંઇજી ને રામ કો ઉપરિચિત કિયા હૈ ? રામ કા વ્યક્તિગત જીવન ઉન સભી ગુણોં સે યુક્ત હૈ જો હમારી વ્યક્તિગત ઉન્નતિ કે લિયે આવશ્યક હૈ. વ્યક્તિ કો પરિવાર કા એક અંગ સમજ કર પરિવાર કે પ્રતિ ઉસકા કયા કર્તવ્ય હૈ યહ ખતાને કે લિયે રામ કા પારિવારિક જીવન યથેષ્ટ હૈ. સમાજ ઔર દેશ મેં વ્યક્તિ કા કયા સ્થાન હૈ તથા સમાજ કે પ્રતિ ઉસકા કયા ધર્મ હૈ, ઇસકી શિક્ષા ભી રામ કે જીવન સે મિલ સકતી હૈ.

ઇસસે સ્પષ્ટ હૈ કિ ગુસાંઇજીને જીન રામ કો જનતા કે સામને ઉપરિચિત કિયા હૈ વે વ્યક્તિ તથા સમાજ કી સભી પ્રકાર કી આવશ્યકતાઓં પૂર્ણ કરને કે લિયે સમર્થ હૈ. દુષ્ટ દમનકારી

और धर्मरान्यस्थापक राजा के रूप में वे हमारी लौकिक आकांक्षाओं का पूर्ण करते हैं। शत्रुओं का नाश कर वे हमारे धर्म के रक्षक और संस्थापक हैं तथा उसके आद धर्ममूलक रान्य का स्थापना कर समाजसंगठन और समाज के स्थापक तथा उसी के द्वारा नवीन रूप से समाज संस्कार लोक-धर्म-व्यवस्था के व्यवस्थापक हैं। उनमें धर्मगुरु, समाजसुधारक और शासक, तीनों के कार्यकलाप अदी सुंदरता और सामंजस्या के साथ मिश्रित हैं। वे दीन दुनिया दोनों के मासिक हैं, वे प्रण के पारलौकिक मोक्षदाता धर्मरानी हैं और धर्मलौकिक कल्याणकर्ता शासक भी हैं। उनका शासन केवल अस्त्र-दंडविधानपर स्थापित राज्य नहीं है, किन्तु आन्तरिक आत्मशासन की सुदृढ़ नींव पर स्थापित है। प्रण की लौकिक विभूति बुद्धि के साथ साथ उन्हें प्रण की आत्मिक उन्नति और पारलौकिक योगक्षेम की अधिक चिन्ता है।

पंडित रामचंद्र शुक्ल ने अपनी पुस्तक “गोस्वामी तुलसीदासजी” में इस विषय पर अछा अच्छा प्रकाश डाला है। उससे कुछ अवतरण यहां देते हैं:—

“यह धर्मरान्य है-इसका प्रभाव जीवन के छोटे-बड़े सभ व्यापारों तक पहुंचनेवाला है। समस्त मानवी प्रकृति का रंजन करने वाला है! इस रान्य की स्थापना केवल शरीर पर ही नहीं होती, हृदय पर होती है। यह रान्य केवल व्यक्ती दुष्ट भरीन नहीं है-आदर्श व्यक्ति का परिचरित रूप है। इस प्रकार साथ पैर है उसी प्रकार हृदय भी है, इसकी रमणीयता के अनुभव से प्रण आप से आप धर्म की ओर प्रवृत्त होती है।

सुशीलता की पराकाष्ठा राम के रूप में हृदयाकर्षणी शक्ति होकर उनके भीय प्रतिष्ठित थी। उस शक्ति के सम्मुख प्रण अपने हृदय की सुंदर र्तियों का कर स्वरूप समर्पित थीं। भारतीय सभ्यता के भीय राजा धर्मशक्तिस्वरूप है।”

गोस्वामीजी ने देश में प्रचलित सभ धार्मिक और सामाजिक अनाचारों के दमन तथा सुखशांति के स्थापन के लिये सभ समस्याओं का हल करने के लिये “रामरान्य स्थापन” का हीं अकमात्र उपाय अताया है। सभ प्रकार के अनाचारों और अत्याचारों का समावेश उनका “धर्मज्जानि” और “भर्यादा-लग” शब्दों में हो जाता है। भर्यादालग संक्षिप्त रूप से गुसांछण ने विनयपत्रिका के अक पद में रूप दिया है। उसके द्वार वे अपने अकमात्र आधार राम का देशदशा की करण कथा सुनाते हैं।

“दीन दयाल दुरित दारित दुःख दुनी सकल तिहुं तापतछ है।

देव दुआर पुकारत आरत सभ की सभ सुख हानि लछ है।”

इसमें वे देश के तीन प्रधान कष्टों या तापों का वर्णन करते हैं। दुरित, दारिद्र और दुःख। उनके अनुसार देश इन तीन महातापों से पीडित है। उनमें प्रथम है “दुरित” अर्थात् पाप। इस ‘पाप’ शब्द में वे सभी धार्मिक, राजनैतिक और सामाजिक पाप शामिल हैं। इसका वर्णन गुसांछण आगे की लकीरों में करेगे। उन सभ पापों का हल देश में प्रचलित लयानक “दारिद्र” और “दुःख” है। गुसांछण के वर्णित ये तीन ताप आध्यात्मिक, आधिदैविक और आधिभौतिक हैं। “दुरित” आध्यात्मिक दुःख “आधिदैविक” और आधिभौतिक हैं। दुरित अध्यात्मिक दुःख आधिदैविक और दारिद्र आधिभौतिक ताप है।

इन तापों से पृथ्वी के सभ प्रकार के सुभों की हानि हो गछ। वह लगवान के द्वार पर आर्त होकर पुकार कर रही है। यहां पर “दुर्ग” शब्द लारतभूमि का है। यह दूसरे देश के लिये उपयुक्त नहीं है क्योंकि वे इस देश की दशा का वर्णन कर रहे हैं। रामायण में भी पृथ्वी गौ का रूप धारण कर लगवान के पास गछ है। गुसांछण देश के इन तापों से दुःखी और देशलक्षित से प्रेरित होकर उनका दूर करने के लिये लगवान के द्वार पर पुकार करते हैं। इस से सिद्ध होता है कि केवल हृदय महात्मा तुलसीदासजी देश के दुःख का अपना दुःख समझने वाले सभ्य देशप्रेमी हैं और देशलक्षित के प्रेरित होकर ही उन्होंने कविता की। वे देश के सभ्य प्रतिनिधि और नेता का काम करते हैं। कवि के सभ्य कर्तव्य का पालन करते हैं। अपने वर्णन से देश की दुःखिन आत्मा का करण कंदन-करुणात्मा तक पहुंचाते हैं।

आगे की लक्ष्मी में गुसांघ्र्य देश में प्रयक्षित दुरितों या भयानकता का वर्णन करते हैं। वे देश के तीन प्रधान जनसमुदायों में विभाजित करते हैं। आक्षय, राज और प्रज। आक्षय-जनके हाथ में धार्मिक शासन का काम है, राज या क्षत्रिय-जनके हाथ में प्रज का पालनभार है; तथा साधारण प्रज इसमें शेष सग आ जते हैं। गुसांघ्र्य ने आक्षयों के लुह्व और सग वर्णों में श्रेष्ठ माना है; क्योंकि वे ही भारतीय सभ्यता के सदा से मूल रहे हैं। पहिले समाज के सर्वश्रेष्ठ अंग या उत्तमांग छन्ही आक्षयों की दुर्दशा का वर्णन करते हैं।

“ प्रज के वयन वेद युध समत, भम मूरति भडिदेव भध है,
तिनकी रिस राग मोह पद, दोल लालयी लीज लध है। ”

उनके स्वयं लगवान ने अपनी भूर्ति-उप कहा है और जे यही पर देवतुल्य है छन्ही की भति जग्य क्रोध, मोह, दोल आदि ने निगल ली तग दूर दूसरों का क्या पूछना ? अग दूसरा वर्ण क्षत्रिय राज्यों का है जे लोकशासक। लोकपालन और लोकशासन के लिये जम्मेदार हैं। धसने ली अपना कर्तव्यपालन और भयानक छोड दी।

“ राज-समाज कुसाज के टिकट, कल्पत कलुप कुयाल नध है,
नीति प्रतीत प्रीतिपरिमिति पति, हेतु आद लडि हेरि लध है। ”

धन पंक्ति में देश की राजनीतिक दशा का वर्णन है। धस राजसमाज से गुसांघ्र्य का लक्ष्य उस समय के वयन महिलाओं से है उसका उद्देश्य वे धस दोहों में करते हैं:—

“ गोंड गंवार नृपाज कलि यवन भडा भडिपाज, साम न दाम न लेद कछु केवल दंड कराज। ”

ये “ यवन भडा भडिपाज ” सिवा मुगलसम्राटों के दूसरे कौन हो सकते हैं ? भराडी में श्री यादव शंकर जमदार ने तुलसीदासजी पर अेक समालोचना-मूल मानस दंस अत्युत्तम पुस्तक लिपी है। मानस की रचना के उद्देश के संघर्ष में हमारा और उनका मत मिलता है कि देश की राज-नीतिक, धार्मिक स्थिति डीक करने ली के लिये गुसांघ्र्य ने ग्रंथरचना की, गुसांघ्र्य के राजनीतिक उद्देशों के संघर्ष में उनका मत है कि मुगलराज्य को उलट कर स्वराज्य स्थापन करना ली उनका उद्देश था। रावण के यरित्र पर विचार करते हुअे उनहोंने यहां तक कह जावा है कि गुसांघ्र्य ने रावण के कृत्यों के द्वारा अकबर की और धशारा किया है। “ निशाचरों ” और राक्षसों की जगह ‘यवन’ शब्द उनके कर्मों में गिना अंतर लिये ली जडी सरलता से रकभा ज सकता है।

रामायणकाल में महिलाओं की दशा

(लेखक:—आद्यादत्त ठाकुर अम. अ. काव्यतीर्थ—‘भनारमा’ ना मे १८२७ ना अंकमांथी)

भारतीय ललनाओं की वर्तमान काल में जे अवडेलना दृष्टिगोचर हो रही है। उससे कुछ लोग यह समझ अैके हैं कि सदा से ली धन लोगों की यही दशा यली आती है। न तो धनकी शिक्षादिक्षा का समुचित प्रयत्न था और न समाज में ली उनहें कुछ अधिकार प्राप्त था। धस प्रकार के आक्षेप करनेवाले सग से अधिक धर्मशास्त्रकारों का कोसते हैं और यह सिद्ध करने की चेष्टा करते हैं कि पुरुषजति ने अपने स्वार्थ के लिये ली उनहें निम्नस्थान प्रदान किया है और उसी स्वार्थ के वश हो हमने कली उनहें पनपने का अवसर नही दिया; परंतु यह धारणा नितान्त आन्त है।

वैदिक काल में सधधर्मिणी का कितना महत्व माना जाता है यह सधधर्मिणी शब्द से ली स्पष्ट होता है। उन दिनों तो ऋषि-पत्नीयां न केवल वेदविद्या में निष्णात ली होती थीं। अपि तु अनेक स्थलों में यहां तक उद्देश्य पाया जाता है कि वे मंत्रद्रष्ट्री तक थीं। विवाह-काल में जे वैदिक मंत्र पढ़े जते हैं उनहें देवने से प्रतीत होता है कि स्त्रीपुरुष का संघर्ष अत्यंत पुनित और गौरवान्वित माना जाता रहा है। अग यदि कालदोष से लोग पथभ्रष्ट हो जयें तो धसमें शास्त्र अथवा शास्त्रकारों का क्या दोष है ? महर्षि वाल्मीकि के समय में स्त्रियों के मत का कितना प्राधान्य था, अपने मत के प्रकाश करने में उनहें कहां तक स्वतंत्रता

थी और किस प्रकार दुःखपूर्वक ये अपने अलीष्ट को सिद्ध करने की चेष्टा करती थीं। आज धसिका दृष्टिर्शन रामायण के आधारपर पाठकों को कराया जाता है। कैकेयी ने रामचंद्र को वनवास और लखन के राज्याभिषेक के लिये किस दुःख के साथ राज दशरथ को आध्य किया है यह सभी जानते हैं। कैकेयी ने किन कठोर शब्दों में राज दशरथ को धमकाया है ! विष आ कर प्राणत्याग देने की धमकी तो मानो अस्वास्व है।

‘अहं हि वर्षमद्यव पीत्वा बहु तवाग्रतः । पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते॥’

ये उनके मन हैं। धरते वर्ष व्यतीत हो गये तो भी आजकल कुल-सलनाओं को भी अपने दुःख की रक्षा करने के लिये घर की अस्वास्व का प्रयोग करना पड़ता है। इस मशीनगत के समय में भी अभी तक उनके लिये और काँच अस्व भण्ड न हो सका। वनवास के लिये कैकेयी की आज्ञा शिरोधार्य कर के रामचंद्र अपनी माता कौशल्या के पास अनुमति लेने आये, उस समय कौशल्या ने भी आत्मधातु कर लेने की धमकी दी है। उन्होंने स्पष्ट शब्दों में कह दिया कि जिस तरह राज दशरथ तुम्हारे पूज्य हैं उससे अधिक गौरव के साथ हम तुम्हारी पूज्या हैं; हम तुम्हें वन जाने के लिये अनुज्ञा नहीं देती यहाँ से वन को तुम्हें नहीं जाना चाहिये। यदि शोकपीडित मुझे छोड़ कर तुम वन गये हो तो हम लखन कर के अनामोहन के प्राण त्याग देंगी; छ न सकेगी।

यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम् । त्वां साहं नानुजानामि न गन्तव्यमितोवनम् । यदित्त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वामां शोकलालसाम् । अहं प्राय मिहासिष्ये न च शक्यमि जीवितुम् ॥

इस समय रामचंद्र कैसे संकट में पड़े होंगे। वन न जाने से कैकेयी आत्मधातु करती है, जाने से कौशल्या-पीठर कौशल्या के पक्षसमर्थक लक्ष्मण भी थे, परंतु रामचंद्र ने युक्ति से कौशल्या और लक्ष्मण को किसी प्रकार राख कर दी लिया; परंतु सीता को पास नकर उन्हें हार माननी ही पड़ी है। उन्होंने बहुत उद्योग किया कि सीता को घर में रहें, अपने वृद्ध स्वश्वशुर की सेवा करें और उनके पुत्रवियोगजन्य दुःख को शान्त करें; परंतु सीता को दृढ़ थीं। रामचंद्र को इस खुरी तरह से उन्होंने इतका है कि अन्त में उन्हें सीता को आत रीकार करनी ही पड़ी है। सीता को इतका में स्नेह की मात्रा अधिक है; पर साथ साथ आत्मगौरव भी कम नहीं है। उनके लाषण में शक्ति है। वह एक सहधर्मिणी की उक्ति है और उस उक्ति में अनुनय भी है, विनय भी है, कटुता भी है और धमकी है। प्रणय के आवेश में कुछ शब्द तो ऐसे निकल पड़े हैं जो कम से कम सीता के सदृश सतीशिरोमणि के मुख से न निकलने चाहिये थे; परंतु वह ऐसा ही समय था जब वे अपने उद्देश्य की सिद्धि करने में सभ्य प्रकार के साधनों का उपयोग करने के लिये आध्य थीं, उनके लिये वह जीवन और भरण का प्रश्न था। सीता को लाषण पढ़ने और मनन करने योग्य है। पहिले तो उन्होंने धर्मशास्त्र का आश्रय लेकर पति के साथ यज्ञाधिकार होने से-सहधर्मिणी होने के कारण पति के लाषण तथा पतिद्वारा अनुष्ठित कर्म का इवभोग पत्नी ही करती है; अन्य संबंधी तो पिता, पुत्र, आदि अपने अपने कर्म का इव भोग करते हैं। स्त्रियों के लिये तो न पिता, न पुत्र, न माता, न सप्तीजन-यहाँ तक कि अपनी आत्मा की भी गति नहीं है। इस क्षेत्र में तथा परक्षेत्र में स्त्री के लिये एकमात्र पति ही गति है।

आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वस्वं भाग्यमुपासते ॥ भर्तुर्भाग्यं तु नार्यका प्राप्नोति पुरुषर्षभ । अतश्चेवाहमादिष्टा वनेवस्तव्यमित्यपि ॥

न पिता नात्मजो नात्मा न माता न सखीजनः । इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा॥’

इसके बाद उन्होंने रामचंद्र को यह विश्वास दिलाया था कि वन में वे लार-भूत न होंगी; अपने सुख और दुःख की वे कुछ भी चिंता न करेंगी और सभ्य प्रकार से अपने पति को आराम देने की चेष्टा करेंगी। सभ्य कुछ सभ्य श्रुतकर अंत में उन्होंने उनसे प्रार्थना की है, याचना की है। वे कहती हैं हमारा चित्त केवल तुम्हीं में अनुरक्त है और किसी में हमारा लाव नहीं है। तुम्हारे वियोग में हम अपने प्राण त्यागने के लिये निश्चय किये हैं। आप हमें वन से खलिये और याचना की सक्षम कीजिये। इससे आप-

કો બોઝ ન હોગા. શ્લોક યહ હૈ:—

અનન્યભાવામનુરક્તચેતસં ત્વયાવિયુક્તાં મરણાષ નિશ્ચિતામ્ ।

કુરુષ્વ માં સાધુ કુરુષ્વ યાચનાં નાતો મયા તે ગુરુતા મવિવ્યતિ ॥

પરંતુ ઇત સખ પ્રાર્થનાઓં કા શ્રીરામચંદ્રજી પર કોઈ પ્રભાવ નહીં પડા. વે પૂર્વવત્ હી અપને મત મેં દદ રહે. સીતાજી કો શીર સમજને લગે. વે સમજતે થે જિસ પ્રકાર કૌશલ્યાજી કો સમજન ધુઝાકર રાજી કર લિયા થા ઉસી તરહ સીતાજી કો ભી રાજી કર લેગે. વન કે દોષોં કો દિખાકર ઉન્હેં ડરાને લગે. સિંહ, વ્યાધ, વૃક ઔર બરાહ કે નામ સુનાકર સહજભીરુ ભાર્યોં કો ભુલાવા દેને લગે. મત્ત ગજ ઔર નકાદિ કા ભી ભય દિખાયા. યહાં તક ડરાયા કિ માર્ગોં મેં જલ તક પીને કો ન મિલેગા. રાત મેં પત્તોં મેં સોના પડેગા, ખાને કે લિયે વૃક્ષ સે ટપકે હુએ ફલમાત્ર મિલેગે. ઔર ભી અનેક પ્રકાર સે કાન્તાર(વન)કે દુઃખોં કા વિશદપૂર્વક વર્ણન કિયા હૈ. યહ દોનોં પક્ષોં મેં હી ઠીક થા. યદિ સીતાજી ડર કર ધર મેં રહેં તો અચ્છા હી હૈ. યદિ ઇતને દોષોં કે દિખાને પર ચિત્ત સ્થિર કર કે વનગમન કે લિયે હી સનદ્દ હોં તો ઉન્હેં પીછે યહ કહને કા અવસર ન રહેગા કિ ઉન્હેં સખ ખાતેં યથાવત્ અવગત ન કરાઈ ગઈ થીં. ઇસ-લિયે શ્રીરામચંદ્રજી સે જિતના હો સકા, વનગમન કે દોષોં કા વર્ણન કર કે ઉન્હેં ભીત કરને કી ચેષ્ટા કી; પરંતુ સીતાજી ઇસ સે ભીતવસિત હોનેવાલી ન થીં. વે કહને લગીં કિ વનવાસ કે સંબંધ મેં જિત દોષોં કા અપને વર્ણન કિયા હૈ ઉન્હેં હમારે લિયે ગુણ હી સમજિયે; કયોં કિ હમારા તુમ પર સ્નેહ હૈ. તુમ્હારે ઉપર સ્નેહાધિક્ય કે કારણ હમેં કોઈ દુઃખ ન હોગા.

‘યે ત્વયા કીર્તિતા દોષા વને વસ્તવ્યતાં પ્રતિ । ગુણાનિત્યેવ તાન્વિદ્ધિ તવ સ્નેહપુરસ્કૃતા ॥’

ઇસકે અનંતર ફિર ભી અનેક પ્રકાર સે સીતાજી ને ઉતસે પ્રાર્થના કી હૈ કિ વે અવશ્ય ઉન્હેં સાથ લે જાયેં, લાક્ષણિક બ્રાહ્મણોં ને પિતૃગૃહ મેં હી ઉન્હેં ખતાયા થા કિ ઉન્હેં વન મેં ખાસ કરના પડેગા. પતિવ્રતાઓં કા ધર્મ પતિ કે સાથ રહને કા હૈ. પિતા આદિ ને જલ કે દ્વારા સંકલ્પ કર કે જિસ પુરુષ કો સૌંપ દિયા ઉસકી વહ સ્ત્રી સદા કે લિયે હો ગઈ. મરને કે બાદ ભી વહ ઉસી કી હોતી હૈ.

‘इहलोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महाबल । अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावेऽपितस्य सा ॥’

ઇસ સખકા ભી રામચંદ્રજી પર કોઈ અસર ન પડા. સીતાજી ને યહાં તક કહ ડાલા કિ યદિ મુઝ દુઃખિની કો આપ વન લે જાના નહીં ચાહતે તો મેં વિષ, અગ્નિ અથવા જલ કે દ્વારા અપને પ્રાણ ત્યાગ દૂંગી.

‘यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि विषमार्गिं जलं वाहमास्थास्ये मृत्युकारणाम् ॥’

પરંતુ યહ સખ ભી અરણ્યરોહન હી રહા. રામચંદ્રજી પૂર્વવત્ હી અટલ રહે ઔર મૈથિલી કે બાર બાર વનગમન કે લિયે યાચના કરને પર ભી ઉન્હેંને અનુમતિ ન દી. સીતાજી ચિન્તિત હુઇ ઔર અપને નેત્રોં કે ગરમ ગરમ જલ સે પૃથ્વી કો સિંચન કરને લગીં. જળ બાર બાર રામચંદ્રજી ઉન્હેં સમજાને લગે તો ઉન્હેં ક્રોધ આ ગયા. ઉસી ક્રોધ ઔર પ્રેમ કે આવેશ મેં ઉન્હેંને રામચંદ્રજી પર આક્ષેપ કરના પ્રારંભ કિયા. જો સીતાજી સતીસમાજ કી અગ્રગણ્યા થીં, જો અપને પતિ કો અપને પ્રાણોં સે અધિક પ્રિય સમજતી થીં, વહી સીતાજી પરિસ્થિત કી પ્રતિકૂલતા દેખ કર અપને પ્રાણપતિ કો કુવાચ્ય કહને મેં ભી નહીં ચૂકી. બહુત લોગ ઇસે સીતાજી કી કમજોરી સમજતે હૈં; પરંતુ વાસ્તવ મેં ઉન્હેં અપને ઉદ્દેશ્ય કી પૂર્તિ કે લિયે રામચંદ્રજી પર આક્ષેપ કર કે ઉનકે પૌરુષ કો ઉદ્દીપન કરને કે લિયે હી ઉન્હેં ઇતને કઠોર શબ્દ કહને પડે. યથાર્થ મેં યે કઠોર શબ્દ ભી સ્નેહ કી પરાકાષ્ઠા કે હી ઘોતક હૈં. જો હો, ઇતના અવશ્ય હૈ કિ શબ્દ ખડે કઠોર હૈં. શબ્દ યે હૈં:—

किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाश्रियः । राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुष विग्रहम् ॥

અર્થાત્ તુમ્હારા આકાર તો પુરુષ કા હૈ પરંતુ કાર્ય તુમ્હારા સ્ત્રિયોં કા સા હૈ. ઇસ પ્રકાર કે જામાતા પાકર હમારે પિતા વૈદેહ જનકને તુમ્હે કયા સમજા થા? અર્થાત્ જનકજી તુમ્હેં તુમ્હારે અસલી તત્ત્વ કો ન જાન સકે. યદિ જાનતે તો તુમ્હારે સાથ હમારા વિવાહ ન કરતે. કયા યે શબ્દ

સાધારણ કઠોર હૈં? ઇસકે આગે તો સીતાજી માનોં અગ્નિ કા ઉઘ્ગાર કરતી હૈં. વે કહતી હૈં:- હમ તુમારી બાર્યા હૈં. કુમારાવસ્થા મેં હી, અનન્ય પૂર્વ કા તુમને પાણિગ્રહણ કિયા થા; દિર ઇતને દિન તક હમ તુમ્હારે સાથ રહ ચૂકી હૈં ઔર સતી હૈં તમ બી તુમ ઇસ પ્રકાર હમેં દૂ-સરોં કા દેના ચાહતે હો. જૈસે કોઈ શૈવૂષ-ગ્નયાજીવ હો. ગ્નયાજીવ-અર્થાત્ જો સ્ત્રી કે દ્વારા હી અપની જીવિકા ચલાતા હો. રામચંદ્રજી કો શૈવૂષ કી ઉપમા દેના કઠોર શબ્દોં કી પરાકાષ્ઠા હૈ. શ્લોક યહ હૈ:-

‘સ્વયં તુ માર્યા કૌમારીં ચિરમધ્યુષિતા સતીમ્ । શૈલૂષ ઇવ માં રામ પરેભ્યો દાતુમિચ્છસિ ॥’

ઇસકે આગે દિર સીતાજી કી બી લગી ચોડી વકત્તા હૈ. જિન જિન વનકળોં કા રામચંદ્રજી ને ઉલ્લેખ કિયા થા ઉન સગકો ક્રમશઃ વે સુખ કા રૂપ દેને લગી ઔર એક પ્રકાર સે રામચંદ્રજી કો યહ વિશ્વાસ દિવાતી થીં કિ જિન કળોં કા આપને વર્ણન કિયા હૈ, ઉન્હેં જાનકર બી હમ ઉન કળોં કે જેઝને કે લિયે સન્નદ્ધ હૈં ઔર ઉન્હેં કળ ન સમજકર સુખ હી સમજેંગી. ખીચ ખીચ મેં વિપાન દર લેને કી ધમકી બી દેતી હી જાતી થીં. અંત મેં રામચંદ્રજી કો સીતાજી કી ખાત માનની પડી ઔર ઉન્હેં યહી કહના પડા કિ તુમ યહ જો કુછ કર રહી હો વહ તુમ્હારે ઔર હમારે દોનોં કુશોં કે સર્વથા યોગ્ય હૈ.

सर्वथा सदृशं सीरे मम स्वस्य कुलस्य च । व्यवसायमनुकान्ता कान्ते त्वमतिशोभनम् ॥

વન મેં જા કર બી સીતાજી ને સમય સમય પર અપના સ્વતંત્ર મન અનેક વિષયોં મેં બહી નિર્ભિક્તા સે પ્રકટ કિયા હૈ. દંડક વન મેં જગ્ન ઋષિલક્ષક રાક્ષસોં કા સંહાર કરને કી શ્રી-રામચંદ્ર ને પ્રતિજ્ઞા કી હૈ ઔર ઋષિયોં કો અભયદાન દિયા હૈ, ઉસ સમય સીતાજી ને રામ-ચંદ્રજી કો સમજાયા હૈ કિ તુમ યદાં વન મેં ક્ષાત્ર-ધર્મ કા પાત્રન કરને નહીં આયે હો. વન મેં રહકર મુનિ-વૃત્તિ સે હી રહના તુમ્હેં ઉચિત હૈ. વે કહતી હૈં કિ “ મનુષ્ય મેં ઇચ્છા-પૂર્વક ત્રીન પ્રકાર કે વ્યસન હોતે હૈં. એક તો મિથ્યાભાષણ, દૂસરા પરદારાભિગમન ઔર ત્રી-સરા બિનાવૈર કે રૌદ્રતા દિખાના. ઇન ત્રીનોં મેં સે મિથ્યાભાષણ તો આપમેં કબી ન થા ઔર ન કબી હોગા. પરસ્ત્રી કી અભિલાષા કરના બી ન આપમેં હૈ ઔર ન કબી થા; કયોંકિ આપ સદા સ્વદારનિરત હૈં; કિંતુ યહ જો તૃતીય વ્યસન હૈ જિસ મેં નિર્વેદ હી પર પ્રાણહિંસન હોતા હૈ, યહ આપકે સામને ઉપસ્થિત હો ગયા હૈ. આપને દંડકારણ્યવાસી ઋષિજનોં કી રક્ષા કે નિમિત્ત રાક્ષસોં કો નાશ કરને કી પ્રતિજ્ઞા કી હૈ. ઇસસે હમેં ચિંતા હો ગઇ હૈ. આપ નિષ્કારણ રાક્ષસોં કા નાશ કર કે અધર્મ કા આશ્રય લેજે. ઇસી લિયે રાજ્ય કો પાસ મેં રખના અહિતકર હૈ. પહલે એક સમય એક તપસ્વી ઉગ્ર તપસ્વા કર રહા થા. ઈંદ્ર કે મન મેં લય હુઆ ઔર ઉન્હેંને ઉસ તાપસ કે લીયે તપભંગ કરને કી ઠાન લી. વે ઉસકે પાસ ભટ કા રૂપ ધારણ કર કે ગયે ઔર એક ખડ્ગ જો સાથ લેને ગયે થે ઉસ તાપસ કે પાસ ધરોહર રખા દિયા. તપસ્વીને ઉસે રખ લિયા ઔર દૂસરે કી ધરોહર જો ન જા્ય ઇસ લય સે વન મેં ફલ-મૂલાદિ લેને જહાં જાતા, ઉસ ખડ્ગ કો સાથ લેતા જાતા થા. ધીરે ધીરે ખડ્ગ કે સાથ રહને સે ઉસકી તાપસી વૃત્તિ બદલ ગઇ ઔર વહ કૂરાચાર હો ગયા. પરિણામ યહ હુઆ કિ ઉસે નરક ભોગના પડા. ઇસ લિયે આપ બી અપને શસ્ત્રોં કો નિરપરાધ રાક્ષસોં પર ચલા કર વૃથા પાપ મત કીજયે.” ઉત્તરી યહ સલાહ કહાં તક ઠીક હૈ ઇસસે મતલબ નહીં. રામચંદ્રજી ને ઇસે માના બી નહીં; પરંતુ ઉન્હેંને અપની સમજ કે અનુ-સાર જો ખાત ધર્મમાલૂમ હુઇ સ્પષ્ટ શબ્દોં મેં કહ દિયા. રામચંદ્રજી ને તો ઉત્તર મેં યહ કહ દિયા કિ હમને પ્રતિજ્ઞા કર દી સો કર દી. ઋષિ ભોગોં કે આર્તવાક્ય સુન કર હમેં દયા આ ગઇ. અજ તો જોતે જો અપની પ્રતિજ્ઞા સે નહીં ટક સકતે. પ્રતિજ્ઞા કર કે-વિશેષ કર બ્રાહ્મણોં સે—અજ હમ અન્યથા નહીં કર સકતે. ચાહે ઇસમેં હમેં અપના પ્રાણ દેના પડે, ચાહે તુમ્હેં ઔર લક્ષ્મણ કો બી લાગના પડે. યહ ઉત્તર રામચંદ્રજી કે હી યોગ્ય થા. અસ્તુ!

ભિક્ષુ રૂપ ધારણ કર રાવણ જગ્ન સીતાહરણ કે લિયે ઉપસ્થિત હુઆ ઔર સીતાજી કો અનેક પ્રકાર કે પ્રલોભન દેકર ઉન્હેં અપની સ્ત્રી બનાવે કા પ્રયત્ન કિયા હૈ ઉસ સમય સીતાજી ને ઉસે જો ઉત્તર દિયા હૈ વહ બી ધ્યાન દેને યોગ્ય હૈ. ઉસમેં સે કુછ અંશ નીચે ઉધ્ધૃત કિયા જાતા હૈ:-

त्वं पुनः जंबुकः सिंहोमामिहेच्छसि दुर्लभाम् । नाहं शक्य त्वया स्पृष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ।
श्रुधितस्य च सिंहस्य मृगशत्रोस्तुरास्विनः । आशीविषस्य वदना दंष्ट्रामारातुमिच्छसि ॥
मंदरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि । कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमानान्तुमिच्छसि ॥

* * *
यदंतरं सिंहशालयोर्वने यदंतरं स्यन्दनिकासमुद्रयोः
सुराड्य सौवीरकयोर्यदंतरं तदंतरं दाशरथे स्ववैवच ।
यदंतरं कांचन सीसलोहयोर्यदंतरं चंदनवारि पकयोः
यदंतरं हस्तिबिडालयोर्वने तदंतरं दाशरथेस्तवैवच ॥

अर्थात्-तुम जंबुक (शृगाल) होकर मुझ दुर्लभ सिंही को प्राप्त करने की छद्मता कर रहे हो। जिस प्रकार सूर्य की प्रभा को कोमल नहीं पकड़ सकता उसी प्रकार मैं तुमसे स्पर्श नहीं कर सकती। तुम वेगवान मृगशत्रु भूमे सिंह के मुँह से तथा सर्प के मुँह से डार उछाड़ना चाहते हो। तुम पर्वतश्रेष्ठ मंदर को हाथ से उठाना चाहते हो और डालदूट विष पी कर कुशल रहना चाहते हो।

वन में सिंह और शृगाल में जितना अंतर है, क्षुद्र नाबू और समुद्र में जितना अंतर है तथा अमृत और काँच में जितना अंतर है, उतना ही अंतर दाशरथि में और तुम में है। सोने और सीसे में जितना अंतर है; यंदन, जल और कीचड़ में जितना अंतर है तथा वन में हाथी और बिडाल में जितना अंतर है उतना ही अंतर दाशरथि में और तुम में है।

यह दिग्दर्शन मात्र है। यथार्थ में वह पूरा प्रकरण ही पढ़न करने योग्य है। सीताजी पर अधिक लिखने से यह लेख पुस्तक का रूप धारण कर लेगा। इस लिये इसे छोड़ कर औरों के विषय में भी कुछ लिखना उचित प्रतीत होता है। वासीपत्नी तारा का स्थान यतुर स्त्रियों में बहुत उँचा है और उसने भी अनेक स्थलों में अपने अमाध पांडित्य का परिचय दिया है। समयानुक्रम प्रत्येक परिस्थिति पर पूर्ण विचार कर वह नो निष्कर्ष निकालती थी, वह जिस सिद्धान्त पर पहुँचती थी वह प्रायः निर्भ्रान्त रहता था और उसका पति वासी भी उसकी बुद्धिमत्ता का कायल था। वह उसे असाधारण विदुषी समझता था। सुग्रीव से युद्ध के लिये आह्वान पाने पर जय वासी जाह्नव नने के लिये अरुपरिकर हुआ है उस समय तारा ने उसे निषेध किया है, अनेक प्रकार से प्रार्थना की है, लय दिया है। अंत में यह अताया है कि रामचंद्र ने सुग्रीव से मैत्री कर के तुम्हारे वध की प्रतिज्ञा की है, इसलिये इस समय तुम्हारा युद्ध के लिये जाना हितकर न होगा। सुग्रीव तुम्हारा अनुज है। उसे बुझाकर युवराज बनाओ और उस से संधि कर लो। वासी के समान वीरवरेण्य के लिये यह प्रस्ताव कथमपि मान्य नहीं हो सकता था। वीरों का जैता उत्तर देना चाहिये तदनु रूप ही उसका उत्तर था। उसने तारा की ओर न मानी और युद्ध के लिये यत्न पड़ा। यह सत्य तो हुआ। परिणाम भी प्रतिकूल हुआ; पर वासी यह अवश्य जानता था कि तारा ने कुछ कह रही है वह सत्य यथार्थ है। इसीलिये भरते समय जय सुग्रीव को वह तारा को सौंपने लगा है उस समय तारा के संशय में उसने कहा है कि सुषेण की लड़की यह तारा हरओर आत के अत्यंत सूक्ष्म विचार करने में लगी यतुर है। अनेक प्रकार के उत्पातों से सूचित आपकाश में प्रतिविधान करने में परम प्रवीण है। जिस काम को यह 'अच्छा है' कह दे उसे संशयरहित होकर कर डालना, क्योंकि तारा का मत कभी अन्यथा नहीं निकलता।

सुषेणदुहिता चेयमर्थसूक्ष्म विनिश्चये । औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ॥

यदेषा साध्विति ब्रूयात् कार्यं तन्मुक्त संशयम् । नहि तारामतं किंचिदन्यथा परिवर्तते ॥

तारा के लिये यह काम गौरव की आत न थी। कर्तव्याकर्तव्य के विनिर्णय करने में उसे अनेक कृतविद्य भी विभूत हो जाते हैं। फिर ओर स्त्री का इस प्रकार सूक्ष्म विचार कर के निर्भ्रान्त सिद्धान्त पर पहुँचना सरल कार्य नहीं था। तारा का सौंपते समय उसके मन विशिष्ट गुणों का सुग्रीव से उल्लेख करना उसने आवश्यक समझा। रामायण में तारा के विषय में उतना थोड़ा वर्णन मिलता है उतने में भी तारा की यतुरता का पर्याप्त प्रमाण मिल जाता है। वासीवध

કે અનંતર તારા વિલાપ કર રહી હૈ. પુરાની ખાતો કી સ્મૃતિ કરા કે ઉસકા હૃદય વિદીર્ણ હો રહા હૈ. ઇસ સંસાર કો વહ અસાર સમજ રહી હૈ, અપને પ્રાણુ સે ભી અધિક પ્રિય પુત્ર અંગદ કા ભી ઉસે ઇસ સમય મોહ નહીં હૈ ઔર વહ અપને પતિ કા અનુગમન કરને કે લિયે તૈયાર બૈઠી હુઇ હૈ. જૈસે સમય મેં હનુમાનજીને ઉસે સાંતવના દેના પ્રારંભ કિયા હૈ. અપને કિયે હુએ પુણ્યપાપ કા ફલ પ્રત્યેક પ્રાણુ કો ભોગના પડતા હૈ. જ્ય જ્ય વહ શરીર હી જલ-શુદ્ધિ કે સમાન ક્ષણભંગુર હૈ તથા ઇસકે લિયે શોક કરના વૃથા હૈ; ઇત્યાદિ કહ કર અંત મેં હનુમાનજી કહતે હૈં કિ યે સજ ઋક્ષવાનર, અંગદ ઔર વહ વાનરેન્દ્ર કા રાજ્ય સજ તુમહારે અધીન હૈ. વાનરરાજ વાલી કા સંસ્કાર હોને દો ઔર અંગદ કો ઉનકે સ્થાન મેં રાજ્ય મેં અભિષિક્ત કરો. જ્ય તુમ અપને પ્રિયપુત્ર અંગદ કો સિંહાસન મેં આસીન દેખોંગી તો તુમહેં શાન્તિ મિલેગી. તારા ને ઇસકા જો કુછ ઉત્તર દિયા હૈ વહ અત્યંત યુક્તિ પૂર્ણ ઔર ઉપયુક્ત હૈ. વે કહતી હૈ:-‘અંગદ કે સમાન સૌ પુત્ર એક ઔર હેં તો ભી વધ પ્રાપ્ત ઇસ વીર (વાલી) કે ગાત્ર સંશ્લેષણ કો હમ ઉનસે અચ્છા સમજતી હૈ. અજ રહી અંગદ કો રાજ્ય મેં બૈઠાવને કી ખાત. સો ઉસ સંબંધ મેં હમ સે કુછ કહના હી વ્યર્થ હૈ. ન તો વાનરોં કે રાજ્ય પર હી હમારા કોઇ પ્રભુત્વ હૈ ઔર ન અંગદ હી પર. ઉસકે પિતૃવ્ય સુગ્રીવ પિતૃસ્થાનીય હૈ. વહી સજ કાર્યોં મેં સમર્થ હૈં ઔર હમારી અપેક્ષા આસન્નતર હૈં. હે હનુ-મન! અંગદ કે સંબંધ મેં તુમ ઐસા વિચાર મત કરો, અર્થાત્ તુમ વહ મત સોચો કિ હમ ઉનહેં રાજ્ય મેં અભિષિક્ત કર દેંગી. પુત્ર કા અંધુ પિતા હોતા હૈ, માતા નહીં. ઇસલિયે પિતા સુગ્રીવ કે રહતે હમારા કોઈ અધિકાર નહીં હૈ !’

‘સા તસ્ય વચનં શ્રુત્વા મર્ત્યવ્યસનપીડિતા, અબ્રવીદુત્તરં તારા હનુમન્તમવોસ્થતમ્ ।

અંગદપ્રતિરૂપાણાં પુત્રાણામેકતઃ શતમ્, હતસ્યાખ્યસ્ય વીરસ્ય ગાત્ર સંશ્લેષણં વરમ્ ॥

ન ચાહં હરિરાજ્યસ્ય પ્રમવામ્યંગદસ્ય વા, પિતૃવ્યસ્તસ્ય સુગ્રીવઃ સર્વકાર્યેષ્વનન્તરઃ ।

ન હ્યેષા બુદ્ધિરાસ્થેયા હનૂમઃજંગમં પ્રતિ, પિતા હિ વંધુઃ પુત્રસ્ય ન માતા હરિસત્તમ ॥

ઇસી પ્રકાર જ્ય રામચંદ્રજી કા સંદેશ લેકર વાનર નગરી મેં કોધોદ્ધત લક્ષ્મણને પ્રવેશ કિયા હૈ ઉસ સમય ઉનહેં શાંત કરને કે લિયે સુગ્રીવ ને તારા હી કો નિયુક્ત કિયા હૈ. ઉસ સમય ભી તારા ને અપની વાક્યાતુરી કા અચ્છા પરિચય દિયા હૈ. લક્ષ્મણજી ઉસકે યુક્તિયુક્ત કથન સે બહુત કુછ શાન્ત હો ગયે હૈં. ઇસમેં કોઇ સંદેહ નહિ કિ તારા કા સ્થાન વિદુષી ઔર ચતુર મહિલાઓં મેં અતિ ઉચ્ચ થા.

રામાયણ કે સ્ત્રીપાત્રોં મેં મહોદરી કા સ્થાન ભી મહત્વપૂર્ણ હૈ. ઇસલિયે ઉસકે સંબંધ મેં ભી કુછ ઉલ્લેખ કરના અપ્રાસંગિક ન હોગા. મહોદરી ભી અત્યંત શુદ્ધિમતી થી ઔર સમય સમય પર રાવણ કો વહ સત્પરામર્શ દેતી રહતી થી; પરંતુ અભિમાની રાવણ ઉસકે વચનોં કી અવહેલના કિયા કરતા થા. જિસ પ્રકાર તારા કે અનુરોધ કી રક્ષા ન કરને કે કારણ વાલી કો પ્રાણુલાગના પડા ઉસી પ્રકાર મહોદરી કે બચનોં કો તિરસ્કાર કર કે હી રાવણ ચિન્ટ હુઆ. યદિ અપની કાન્તા કે હિતકર ઉપદેશોં કો વહ માનતા, યદિ ઉનકે અનુરૂપ અપને આચરણ સુધારતા તો કદાચિત્ હી ઉસકા ઇસ પ્રકાર સર્વનાશ ન હોતા; પરંતુ વિધિવિધાન દુરત્ય હોતા હૈ. જો અવસ્થાભાવી હૈ ઉસકા પ્રતીકાર કહાં સે હોગા ? વાલ્મીકિ મહારાજ ને તો મહોદરી કે સંબંધ મેં અધિક નહીં લિખા હૈ; પરંતુ અધ્યાત્મરામાયણ મેં અનેક સ્થલોં મેં ઉસને રાવણ કો સમજાયા હૈ, હિત ઔર અહિત બતાયા હૈ. પરંતુ-જૈસા સ્વાભાવિક થા-રાવણ ને ઉસ કે વચનોં પર બહુત કમ ધ્યાન દિયા હૈ. મહોદરી રાવણ કે સ્વભાવ સે પૂર્ણતયા પરિચિત થી ઔર વહ જ્ઞાનતી થી કિ રાવણ કી કયા કમજોરિયાં હૈં. અશોકવાટિકા મેં જ્ય સીતાજી થી, રાવણ અપની અંતઃપુરિકાઓં કે સહિત ઉનકે પાસ ગયા હૈ ઔર ઉનહેં પહિલે તો સાન્તવનાપૂર્વક અપને વશ મેં કરના ચાહતા હૈ ઔર જ્ય સીતાજી ઉસે મુંઢતોડ ઉત્તર દેતી હૈં તથા વહ ક્રુદ્ધ હો જતા હૈ ઔર ખર્જ લે કર ઉનહેં મારને કો ઉદ્ધત હો જતા હૈ, ઉસ સમય મહોદરી ને રાવણ કો સમજાયા હૈ કિ તુમ ઇતદુઃખિત ઔર કૃપણ માતુષી કે પીછે કયોં પડે હો; તુમહારી તો ‘મદમત વિલોચના’ બહુસંખ્યક દેવ, ગંધર્વ ઔર નાગ કી પરાંગનાઓં મૌજૂદ હૈં જો કેવલ તુમહી કો ચાહતી હૈં.

रावणु पर धसका असर पडा और वह यह कह कर चला गया कि यदि हो महीने के भीतर अपनी धृष्टा से हमारे वश में हो जायगी तब तो सत्य सुषसहित मेरे साथ यह राज्य का भोग करेगी; और यदि हो मास के बाद भी रास्ते पर न आवेगी तो धंस मानुषी के मारकर मेरे 'प्रातराश' के लिये तैयार करना. उस समय भटोन्मत रावणु यह कम समझ रहा था कि हो महीने में वह स्वयं ही काम का कवच होगा. संसार में प्रायः वही होता है. उपकार की चिन्ता करते समय मनुष्य यह सर्वथा भूल जाता है कि ऐसी एक अचिन्तित शक्ति भी काम कर रही है, जिसके आगे मानवी बुद्धि और शक्ति सर्वथा अक्षियिंकर ही रहती है. जिस समय रावणु, मेघनाद के वध के अनंतर युद्ध में प्रवेश कर अभियार का प्रयोग कर रहा था और अंगद आदि वीर उसके पुरस्सरणु में आधा डगने के लिये बेग्रे गये थे, तब भी भटोदरी ही यथार्थ में यज्ञध्वंस का कारण हुआ है. अंगद ने भटोदरी को पकड़ लिया है और उसकी रत्नजडित कंगुड़ी धाड़ने लगा. भटोदरी विस्माप करती है; रावणु को परी पोटी सुनाती है; अंत में रावणु हवन छोडकर उसकी रक्षा के लिये उडता है, धधर वानर-गणु यज्ञध्वंस कर के नौ हो ग्यारह होते हैं. अथ पतिपत्नीसंवाद प्रारंभ होता है. रावणु कहता है 'तुम शोक मत करो, मैं अभी जाता हूं और लक्ष्मणसहित राम के मारकर आता हूं. कदाचित् रामयद्र ही वण्कट्य सायकों से मुझे मार डालें तो तुम सीता के मारकर मेरे साथ पावक में प्रवेश करना.'

धंसके उत्तर में भटोदरी कहती है:—

शक्यो न राघवो जेतुं त्वया चान्यैः कदाचन । पामो देववरः साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः॥

*

*

*

*

*

तस्य भार्या किमर्थं वा हता सीतावनाद्बलात् । मम पुत्र विनाशार्थं श्वस्यापि निधनाय च ॥
इतः परं वा वैदेहीं प्रेषयस्व रघूत्तमे । विभीषणाय राज्यं तु दत्त्वा गच्छामहे वनम् ॥

अर्थात् 'रामयद्रथ तुम्हारे अथवा और किसीके द्वारा कभी छूते नहीं जा सकते. राम-यद्रथ देवश्रेष्ठ साक्षात् प्रधान पुरुष ध्विर् हैं. तुम उनकी पत्नी सीता को, मेरे पुत्रों के तथा भुद के विनाश के लिये, वन से अन्नपूर्वक कथों हर कर ले आओ ? धंसके बाद भी वैदेही को रामयद्रथ को सौंप दो; राज्य विभीषणु के हवाले करो और हम तुम दोनों वन का रास्ता लें,' परंतु अभिमानी रावणु यह प्रस्ताव कथों मानने लगा. यथार्थ में न भी मानना चाहिये था. उसकी युक्ति भी हीन है. वह कहता है कि भ्रातृपुत्रादि सर्वस्व जैवा कर केवल अपने प्राणु के लय से अथ क्या संधि करें ? अथ तो उन्हीके हाथ से मृत्यु प्राप्त कर के परम पद की प्राप्ति करेंगे.

धन अवतरणुं से पता चलता है कि स्त्रियों-केवल पदसहित न थी; उनका मान था और समय समय पर उनका प्रभाव भी पडता था.

आल-शिष्टायार

(लेखक:-कामताप्रसाद गुरु-'भनोरमा' ना मे १९२७ ना अंकमांथी)

लडकों में जे अडुधा आपसी जगडे हो जते हैं, उनका एक मुख्य कारण उन लोगों में शिष्टायार की शिक्षा का साधारणु अभाव है. यद्यपि पाठशाळाओं में शिष्टायार की थोड़ी-अडुत शिक्षा प्रत्यक्ष और पराक्ष रूप से दी जाती है, तथापि विद्यार्थी अपनी अवस्था के प्रभाव में पडकर अडुधा व्यवहार में उस शिक्षा को लूत जते हैं. कंध विद्वानों का ऐसा मत है कि लडकों के शिष्टायार की शिक्षा देना मातों उन्हें अंधन में डालना है; पर अनुभव से धंस जात की आवश्यकता जानी जाती है कि लडकों के शिष्टायार की मोटी मोटी जाते अताछ जने और उन के अनुसार उनसे कार्य कराया जवे.

लडकों के अडुत से आपसी जगडे व्यक्तिगत मिथ्या अभिमान से उत्पन्न होते हैं. काछ लडका अपने को औरों से अधिक अलवान समझ कर उनका अनादर करता है, काछ पढने-

लिखने में कुछ अधिक खंयत्र होने के कारण दूसरों को भ्रम समझता है और कोष्ठ सीधे स्वभाववाला विद्यार्थी उपद्रवी लड़कों से मन ही मन वृणा करता है। धन अवस्थाओं में अलुधा अनपन हो जाती है और लड़के एक दूसरे को नीचा दिखाने का प्रयत्न करते हैं। कोष्ठ कोष्ठ लड़के अपने पिता के धन या उच्च पद के अलिमान में दूसरे लड़कों के सामने हून ही हांकते हैं और यदि कोष्ठ लड़का उनकी आत का भंडन कर देता है तो वे उससे जहला देने की धात में रहते हैं। किसी किसी विद्यार्थी का स्वभाव ही ऐसा दूषित होता है कि वह अपने मिथ्या भवत्व के आगे किसी भी लड़के का भवत्व सहन ही नहीं कर सकता। कछ अंकों में अपना पो-शाक ही का ऐसा अलिमान होता है कि वे दूसरे लड़कों से सीधे आत ही नहीं करते और नम्र से नम्र प्रश्न का उत्तर जड़ी अंके के साथ देते हैं। यहां कदाचित् यद जताने की आवश्यकता नहीं है कि धन दुर्गुणों से केवल लड़कों की ही नहीं, किन्तु उनके माता-पिता की जड़ी निंदा होती है।

लड़कों और विद्यार्थियों में कुसंगति से जड़े जड़े होप उत्पन्न हो जाते हैं। धसीलिये माता-पिता को यह आत अवश्य देजना चाहिये कि लड़का किन लोगों की संगति में रहता है। कुसंगति से छोटे छोटे लड़कों का जयाना चाहिये। कामलमति होने के कारण अलुधा लड़के उचित और अनुचित का शीघ्र निर्णय नहीं कर सकते और सरलता से गड़े में गिर जाते हैं। ऐसी अवस्था में उन्हें कम से कम शिष्टाचार की शिक्षा तो अवश्य ही जनों निससे लड़के जुरे आ-यरजुवाले साधियों और लोगों से अपने को जया सके।

लड़कों की अनपन का एक प्रमुख कारण एकदूसरे को जिहाना अथवा आपस में अनुचित लंसी दृष्टा करना है; धसलिये प्रत्येक समजदार विद्यार्थी का यह कर्त्तव्य है कि वह दूसरे से व्यर्थ लंसी-दृष्टा न करे। दूसरे को जिहाने या उसकी लंसी उधाने में जे मिथ्या आनंद प्राप्त होता है उसकी प्रेरणा से लड़के तो क्या जड़ी उमरवाले भी कभी कभी नहीं जय सकते। ऐसी अवस्था में यह आत अलुत आवश्यक है कि लड़कों की यह दूषित प्रवृत्ति यथा-संभव कम की जवे। यदि लड़के स्वयं धस आत को सोचें कि जसको वे जिहाने हैं उसके मन में कितना जेद न होता होगा तो वे स्वयं दूसरे के मन को व्यर्थ दुजाने से अवश्य पीछे हटेंगे। तुवसी-दास ज ने कला है कि—“ परहित सरिस धर्म नहीं भाई परपीडा सम नहीं अधमाई ” जे लड़का दूसरे को न जिहानेगा उसे संभवतः दूसरे लड़के कभी न जिहानेगे। लड़कों के चाहिये कि वे मिलकर ऐसे व्यक्ति के दोषों को रोकें जे दूसरों के साथ व्यर्थ लंसी-मनक करता है या उनको अस्तीवता सिभाता है।

लड़कों के मिथ्यालिमान से जड़े जड़े अनर्थ होते हैं। लड़के अलुधा अपनी जडा और दूसरे की निंदा करने में जडा आनंद मानते हैं। गरीज लड़के तो धन मिथ्यालिमानी लड़कों की दृष्टि में किसी प्रकार योग्य ही नहीं रहते। विद्या-संजधी मिथ्यालिमान के वशीबूत होकर लड़के अलुधा व्यर्थ वाद-विवाद में प्रवृत्त हो जाते हैं और एक-दूसरे की आत लह-पूर्वक काटने लगते हैं। कभी कभी ये लोग ऐसी गम्भतियां प्रगट करते हैं जे केवल जड़ी उमरवाले अथवा अनुभवरी लोग ही प्रगट कर सकते हैं। धतना ही नहीं, ये लोग कभी कभी अपने से अधिक ज्ञान-वाले तरुण पुरुषों से भी जलस और दुज्जत करने लगते हैं। धन दोषों से जयने के लिये विद्यार्थियों को चाहिये कि वे ऐसी आतों में अलुत सोच-समज कर जाग लेंगे।

कछ एक उदंड लड़के दूसरे लड़कों को व्यर्थ ही दजाने हैं और कभी कभी उनसे कुछ ज्ञान भी लेते हैं। दूसरे लड़कों को चाहिये कि ऐसे दुष्ट लड़कों के साथ कभी धनिष्टता न जहावे और केवल उपरी भेलजेल रकभें। कोष्ठ कोष्ठ लड़के तो यही तक नीच होते हैं कि आप तो पढ़ने में मन लगाते नहीं और धर्षा-वश दूसरे लड़कों का मन पढ़ने से हटाने का उपाय करते हैं। कोष्ठ कोष्ठ जड़े आदमियों के मंद-बुद्धि लड़कों गरीज आदमियों के तीव्र-बुद्धि लड़कों से मन ही मन धर्षा रजते हैं और उनके कामों में विध्न जलते हैं।

लड़के अलुधा छोटी छोटी आतों में एकदूसरे से अप्रसन्न हो जाते हैं और अपनी धव्ज की अपूर्ति को मानजंग समज कर परस्पर लज जहते हैं। धसलिये उन्हें उचित है कि वे किसी

સે અપ્રસન્ન હોને કે પહિલે કમ સે કમ એક ખાર ઇતના અવસ્થ સોચ લિયા કરેં કિ ઉનકા એસા કરના ઉચિત હૈ યા નહીં. લડકાં મેં બહુધા સ્વાર્થ કી ઇતની અધિક માત્રા રહતી હૈ કિ વે પ્રાયઃ પ્રત્યેક ખાત મેં અપની હી ટેક ચલાતે હૈં. ઔર દૂસરે કે હાનિ-લાભ અથવા સુખ-દુઃખ કા બહુત કમ વિચાર કરતે હૈં. યદિ કોઇ ઉનસે ઉન્હીકે લાભ કી ખાત કહે તો ઉસમેં બી વે વિશ્વાસ નહીં કરતે. યહી કારણ હૈ કિ કુસંગ મેં પડે હુએ લડકેં કઠિનાઇ સે સુધરતે હૈં. લડકાં કી બુદ્ધિ કચ્ચી હોને કે કારણ વે બહુત દૂર તક વિચાર નહીં કર સકતે, જસકે કારણ વે બહુધા ધૂર્ત લોગોં કે ટુસલાને મેં આ જાતે હૈં. યદિ લડકેં શિષ્ટાચાર કી ખાતે સ્વયં નહીં સમજ સકતે તો ઉનકે માતા-પિતા કા કર્તવ્ય હૈ કિ વે સંતાન કા સખ્ય-આચરણ કી શિક્ષા દેવેં.

વૈરાગી કી ક્ષમતા

(લેખક:-આત્મારામ દેવકર-‘મનોરમા’ મેં ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

(૧)

મજૌ મન સીતાપતિ ભગવંત

સ્વારથ સ્વારથ કો સાથી જગ પરમારથ શ્રીકંત, સુખ મેં કવહૂં નામ લેત નહીં એસો પૌરુષવંત !
ધિક ૨ તેરી ચતુરાઈકો દુઃખમેં દોષ ધરંત, તવ અવગુણ પ્રભુ તદપિ ન દેખત રાખત પ્રેમ અનંત !

મૂઢ મંદ મતિ સકલ કપટ તજી મજુ મવ-તાપ-હરંત ॥

પ્રાતઃકાલ ઉઠ કર એક વૈરાગી ધર ધર યહ ભજન ગાતા થા. ઉસકે કંઠ મેં કોમલતા, ભાવ મેં તનમયતા તથા સુલલિત વાગ્ધારા મેં અહ્ભુત આકર્ષણ થા. ક્રીડાવલંબી બાલકોં કે લિયે વહ એક અચ્છા ‘ખિલૌના’ થા. જ્યોં હી ઉસકે ભક્તિમય સુધા-સંગીત કા શબ્દ કાન મેં પડતા, બાલ-કગણુ ચારોં ઓર સે દૌડ કર ઉસે ઘેર લેતે થે. ગૃહકાર્ય વ્યસ્ત ગ્રામીજનન પિંજરબદ્ધ કીર કી નાંઘ ભલે હી ફડફડ કર રહ જાતે હોં; કિંતુ પરાયે માલ કે ભરોસે દિનભર પાંચ ફૈલાકર ઐડે ઐડે મખખી મારનેવાલે શૌકીન માનો ઉસકી તાક હી મેં રહતે થે. કોઇ કંઠર માર કર ઉસે ખિંજતા, કોઇ ગાલિયાં દેતા, કોઇ ઉસકે કંઠ કી નકલ કર અશ્લીલ ઔર ભટી તુકબંદિયા સુનાને લગતા થા; કિંતુ વૈરાગી કિસી સે કુછ ન કહતા થા. વહ ભક્તિ મેં મગ્ન હો ખડે પ્રેમ સે જુક જુક કર પદોં કેા દુહરા-તિહરા કર ગાતા થા. ઉસ સમય ઉસકી લંબી લંબી જટાયેં ખુલ કર વાયુ મેં નૃત્ય કરને લાગતી થીં યહ દેખ બાલક તાલિયાં પીટતે ઔર નાચને લગતે થે. ગુડે હંસ કર ઉસકી પીઠપર ધૂલ કી વર્ષા કર દેતે થે.

વર્ષા કા મનોમુગ્ધકર પ્રાતઃકાલ થા. આકાશ ધનધટાન્હાદિત થા. નન્હી નન્હી ખૂન્દે ધરતીદેવી કે આમવક્ષઃસ્થલ કો સિંચ સિંચ કર શીતલ કર રહી થી. ચિત્ત કો પ્રસન્ન કરનેવાલી સ્નિગ્ધ વાયુ બહ રહી થી. ગાંવ કે જમીંદાર સેઠ છુનમુન પ્રસાદ કે પુત્ર હલકૂરામ અપને ઇષ્ટ-મિત્રોં કે સાથ ઐઠક મેં ઐઠે ગપ-સપ લડા રહે થે. સડક પર મિહતર ઝાડુ દે રહા થા ઔર નાક-કાન તથા આંખોં મેં ધૂલ ભર જાને કે કારણ પાસ હી ઐઠા હુઆ ‘બીસા’ધીમી ગુરોહટ કે સાથ ઉસકી ઔર સરોષ નેત્રોં સે દેખ રહા થા. ઠીક, ઉસી સમય વૈરાગી કા કંઠ-સ્વ સુનાઇ દિયા. વહ કહરહા થા:-

‘તવ અવગુણ મજુ તદપિ ન દેખત રાખત પ્રેમ અનંત’

મોહનલાલ પાંડે ને સુનને કે લિયે સિર ઉંચા કિયા. ઇતનેમેં વૈરાગી ઉનકે પાસ હી આ ગયા. દો-ચાર છોટે છોટે બાલકોં ને ‘પરસાદ બાબાજી ! પરસાદ બાબાજી !’ કર કર ઉસકી ઝાલી પકડ લી. વૈરાગી ને થોડે સે ટુટાને નિકાલ કર ઉનકે આગે ડાલ દિયે ઔર વહ મુઠ્ઠી કી આશા સે હલકૂરામકી ઔર દેખને લગા. ઉન્હોંને મુસકુરા કર ધન્યાત્મક શબ્દોં મેં ગોરિલાલ ઔધરી સે કુછ કહા. ઔધરીજી ને હુઝા ઉઠાકર ઉસ પર ઉડેલ દિયા. ‘ગુડ ગુડ’ શબ્દ કરતા હુઆ જલ ઉસકે શરીર ઔર કપડોં કેા લિગા જમીન પર જા ગિરા. વૈરાગી ને એક વિચિત્ર દષ્ટિ સે હલકૂરામ કી ઔર દેખા ઔર ચુપચાપ આગે કા રાસ્તા લિયા. બાલકોં કી કરતલધ્વનિ એવં ધન-ધોર ક્રીડાશબ્દ સે ઐઠકખાના ગુંજ ઉઠા.

ઇસકે બાદ ઉસકે વૈરાગ કી આલોચના હોને લગી. મોહનલાલ બોલે:-‘ઇસ વૈરાગી કો એક દિન મૈંને રંડી કે યહાં ઐઠા દેખા થા.’ ગોરિલાલ ને કહા:-‘પાંડેજી ! યહ રોજ કલારી

કે યહાં જાકર શરામ પીતા હૈ. ઇસકો મુઝીલર દેતા પાપ મોલ લેના હૈ.’ ગોમતીપ્રસાદ ને હસ કર કહા:—‘ઇસકો સમ્યા હાલ મુઝે માલૂમ હૈ. લેયાજી ! આપકો યાદ હૈ’ એક વૈરાગી અનુપપુર કે ગન્ ચૌમે કો ઘોડા દે ઉનકો સારા જોવર લેકર ચંપત હો ગયા થા.’ લેયાજી ને કહા:—‘હાં, સુના તો થા. વહી ન જો દૂતા કર દેને કી શર્ત પર જોવર લેકર જમીન મેં ગાડ દેતા થા ઔર કુછ મંત્રસા પઢને લગતા થા. આંખોં પર પટ્ટી બાંધ ધીરે સે પોટલી નિકાલ રકુ-ચક્કર હો જતા થા.’ ગોમતીપ્રસાદને સિર હિલા કર કહા:—‘હાંજી, વહી તો યહ બદમાશ હૈ.’ યહ સુનકર સખ લોગ હસી કે મારે લોટ-પોટ હો ગયે !

(૨)

ઇસકે બાદ વર્ષોં કા પહલા પાની ગિરા, સેઠજી ઘર પર નહીં થે, હલદૂરામ ને હલ ચલવા દિયે. એક ખેત કે કિનારે કિસી દેવતા કી છોટી સી પુરાની મદિયા થી વહ બી બેગારી ટુંઝોં ને જોત જાત કર જમીન મેં મિલા દી. ઉસ ઔર કિસીને ધ્યાન હી ન દિયા. ઉસી દિન શામ કો હલદૂરામ કે સિર મેં દદાં હુઆ, જવર ચઢ આયા; રાતભર અંડ-અંડ બકતા રહા, હરિયા નાઇ નૌતિયા કો ખુલા લાયા. ઉસને ઝાડ પુંક કર તાળીજ બાંધ દિયા. બકતે હી બકતે હલદૂરામ ને નૌતિયા કે જોરે સે એલ ચપત જડ દિયા. નૌતિયાજી આંખેં ફેર વહીં ચિત હો રહે. બડી કઠિનાઇ સે ઉન્હે ઉઠવા કર ઘર પહુંચાયા ગયા. હલધર બ્યોતિપી ને શનિજી કી કુહતા ખતલાઇ ઔર પૂજા કે ૩-૪ રૂપયે ઐઠ ઘર કા રાસ્તા લિયા. લગોલે કાઠી ને મૂછો પર તાલ દેકર કહા:—“અબી દેખતા હું સાલે ભૂત કો છડી કા દૂધ યાદ ન કરા હું તો મેરા નામ લગોલે નહીં.” ઇસકે બાદ દીપક જલાકર વહ કુછ તીન, પાંચ કરને લગા. જખ કુછ લાભ ન હુઆ, તખ ઉસને કહા:—“ભૂત-બિત કુછ નહીં, યહ કિસી દેવતા કે ચક્કર મેં આ ગયે હૈ.” નિદાન બડી દૂર સે એક ઓઝાજી ખુલાયે ગયે. ઉન્હોંને બી ઝાડ-ફૂંક કી દો-તીન દિન વહીં પાસ હી પડે રહે. વે જ્યોં હી સ્નાન કરને કે લિયે નિકલતે ત્યોં હી લડકે ઉનકે પીછે દોડતે ઔર ચિઘતે થે. ગબડૂ પહલવાન ને અપને એક સાથી સે કહા:—“યહ ઓઝા-સોઝા કુછ નહીં, ઉસી દેવતા કા છોડા હુઆ મસાન હૈ. દેખો ન કેસે લંબે લંબે દાંત, બડી બડી આંખેં ઔર લાઝુ કેસે લયા-નક બાલ હૈ.” દૂસરે ને કહા તો ઇસકે હીક કરને કા જમ્મા મેં લેતા હું. ઉસી દિન ઓઝાજી પર માર પડનેવાલી થી. મગર હરિયા નાઇ ને સચેત કર દિયા. બેચારે ઓઝાજી બંદના-બોરિયા સમેટ રાત હી કો રકુચક્કર હુએ.

(૩)

સેઠ છુનમુનપ્રસાદ કે પાસ આદમી લેખ ગયા. વે બી દોઢે હુએ આયે. પુત્ર કી અસાધ્યા-વસ્થા દેખ સિર પીટ કર રોને લગે. પાસ જાને પર વહ ઇનકી ઔર લાલ લાલ આંખેં દિખવા કર ઇસ તરફ ઘૂરને લગા જૈસે પદદલિત સર્પ મનુષ્યપર. શેઠજી ને શહર સે એક અચ્છા ચિકિત્સક બુઝવાયા. દવા શુરુ હુઇ; પર ઉસસે રોગ ઘટને કે બદલે ઉઘટા બઢને લગા. શેઠજી બડે ગબરાયે. ઉન્હોંને ગાંવ કે બૂદે સયાને મનુષ્યોં કો બુલા કર સલાહ લી. સખને કહા:—“સાહુજી, યહ દૈવ કા કોપ હૈ. આપને કભી કિસી સાધુ-સંન્યાસી અથવા દેવતા કા અપમાન તો નહીં કિયા ?” સેઠજી ધાર્મિક મનુષ્ય થે. કભી કિસી કા અપમાન નહીં કરતે થે. જન-બૂઝ કર ઉન્હોંને કભી કિસી દીન-દુ:ખી કો નહીં સતાયા થા. કિસી અસામી કી જમીન નહીં છીની થી. કઇ સાલોં કા લગાન પડા હુઆ થા; પર વે કિસી પર કહોરતા કા ખર્તાવ નહીં કરતે થે. ફસલ અચ્છી આને પર સખ આપ હી બિનામાંગે દે જાતે થે. જો ઉનકે સાથ કપટ કરતે-ઉન્હેં વ્યર્થ તંગ કરતે, કેવલ વે હી ઉનકે કોપ કે ભાજન ખનતે થે ઔર ઐસા કરના ન્યાયસંગત હી થા. અસ્તુ. સેઠજી ને બહુત દેર તક સોચ કે મોહન પાંડે કો બુલવાયા. એકાન્ત મેં લે જાકર ઉન્હોંને ઇસ વિષય મેં પૂછ-તાજી કી. પાંડે ને પહલે તો હીલાલવાલા કિયા, પર પીછે સાધુ કે અપમાન કી ખાત ઉન્હેં કહની હી પડી. યહ સુન કર સેઠજી સન્ન હો ગયે. ઉનકે મુખ સે આપ હી આપ નિકલ પડા:—“હાય ! યદિ પહલે મુઝે માલૂમ હો જાતા તો યહ નૌખત હી ન આતી.”

(૪)

વૈરાગી કી બહુત ખોજ કી ગઇ, પર કહીં બી ઉસકા પતા ન ચલા. લોગ નિરાશ હોકર બઝ ગયે. ઇધર હલદૂરામ શીઘ્ર હી મૃત્યુ કે મુખ મેં જાને કી તૈયારી કરને લગા. સેઠજી એકદમ

पागल हो गये. वह अकेले जंगल-पहाड़ों, सुनसान स्थानों और भरघटों पर घूमते फिरते तथा साधु साधु कह कर सिद्धांते थे; पर संसार में साधु सभ जगह तो होते नहीं. उन्हें भिक्षे कहां से ?

एक दिन वह जेत के किनारे जैसे नीचा सिर डिये अपने संयित कर्मां पर पश्चात्ताप कर रहे थे कि धितने में उन्हें अकाओंक पास ही एक आडी में किसी के कराहने की आवाज सुनाई दी. वह उठकर शीघ्र ही आडी में घुस गये. वहां उन्हें एक वैरागी आडी ही दयनीय दशा में पड़ा हुआ मिला. शीत से उसका अंग हिलुर कर लकड़ी हो गया था. आस पडे वेग से चल रहा था. चेष्टा भिगड़ी लुभ थी. पूछने पर उसने उन्हें हाथ दिखा कर वहां से चले जाने को कहा; किन्तु वह स्वभाव ही से साधुवत्सल थे. उसे ऐसी असहाय दशा में छोड़ कर चला जाता उनके लिये असंभव था. निदान उन्होंने पुकार कर जेतों पर से दो-तीन किसान बुलाये और उनकी सहायता से वैरागी को घर उठावा लाये. वहां जे वैद्य हलदूराम की दवा कर रहे थे वे ही वैरागी के चिकित्सक हुआ. दवा अच्छी होने से वैरागी की दशा सुधर चली और वह होश में आकर आत-यित करने लगा. हलदूराम की भिमारी का हाल सुनकर वैरागी ने एक लंभी सांस ली और कुछ ठहर कर कहा:—“शेठ! मेरे अपमान से नहीं—देवता के अपमान से आपड़े पुत्र की यह दशा लुभ है. मैंने उसे कोष शाप नहीं दिया—न कभी उसका अभंगल आहा. मैं तो संन्यासी ठहरा. संसार के मान-अपमान से मेरा क्या वास्ता ? मैं तो निल ही ऐसी लांछनाये सहा रहा था. संसार का कहां तक अधःपतन हो चुका है यह देखने के लिये मेरे जैसे भनुष्यों को संसार में आना पड़ता है. वह भ्रमर ही की आशा है, हमारा निजका आडंबर या पाप उ नहीं. और धसी से दुःख सहकर भी हमें संसार को सम्ये कल्याण का मार्ग दिखवाना पड़ता है, उसे शिक्षा देनी पड़ती है. स्मरण रहे ‘त्याग’ अहुत ही दुःसाध्य साधन है. उसे सभ नहीं कर सकते. और भी सुनो—मैं उसी छोटीसी भटिया में रह कर वर्षा, शीत और गर्मी से अपनी रक्षा करता था; किन्तु जग से वह भिटा कर जेती में लगा दी गध; तम से वही उसी जेत के किनारे आडी में पड़ा रहता था. तुमने मेरी सहायता की तो हीक ही हुआ. समर्थ—श्रीमान धसी लिये संसारमें उत्पन्न किये गये हैं. समय पर दीन-दरिद्री की सहायता करना उनका कर्तव्य है. अग तुम शीघ्र ही उस भटिया को अनवाओ और देवता की जे भूर्ति मेरी जाती से लगी रहती थी; उसी आडी में से” दुंढवा कर फिर प्रतिष्ठित करो. सेठने पुरंत ही काम लगवा दिया. भटिया अन गध और देवता की भूर्ति जहां की तहां रप्पा दी गध. यहसभ हो जाने पर एक दिन एक वैरागी ने जकर देवता को प्रणाम किया और हलदूराम के स्वास्थ्यलाभ के लिये प्रार्थना की. कह नहीं सकते कि देवता ने उसे किस लाव से ब्रह्म किया; किन्तु लोगों ने देखा कि उसी दिन से हलदूराम की चेष्टा अदल गध और एक सप्ताह पूर्य होते न होते उन्होंने आरपाछ छोड़ दी. लोगों के हर्ष का पारावार न रहा. सेठ तो पुत्र को गले लगा किसी अक्षित स्वर्गीय प्रेमराज्य में विचरने लगे. दुःख के आद सुख का समागम पड़ा ही आनंददायक होता है, लुक्त-लोगी ही धसे जन सकते हैं. पूर्य स्वस्थ हो जाने पर वैरागी की आत्ता से हलदूराम ने भटिया की सातवार प्रदक्षिणा की और साधुभोजन करवाया. वैरागी ने पडे होकर कहा:—“आज से जे धस भटिया की सात-आर परिक्रमा करेगा, उसकी+ तिजरी जती रहेगी” सभने उनको लक्तिपूर्वक प्रणाम किया. सेठ छुनसुनप्रसाद उनके, यरखों पर दोटते हुआ शेरक बोले:—“महात्मन्! आप देवताओं के भी देवता है. देवता जस अपराध को क्षमा नहीं कर सकते, उसे आपने धस प्रकार क्षमा दिया, मानो हुआ ही नहीं.”

गोस्वामी तुलसीदासज ने सत्य ही कहा है:—

संत हृदय नवनीत समाना कहा कविन पै कहा न जना.

+ हमारी भरती के आहार यह यथुतरे के ३५ में अग तक विद्यमान है. लोगों की धारण है कि उसकी सातवार परिक्रमा करने से तिजरी समूल नष्ट हो जाती है. जे कि किसी साधु महात्मा के आशीर्वाद का फल है, छहानी सी रचना धसी आधार पर हुई है.

હિંદુસમાજ અબ લી નહીં સમજેગા, તો

જરૂર અગ્નિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા.

[એક અછૂત કી અતિકરુણ આત્મકથા]

(લે:-અધ્યાપક શ્રી૦ જહૂરખાનશાહ, 'હિંદી-કાવિદ'-'ચાંદ' ના અછૂતાંકમાંથી)

મિ૦ ટામસ ભારતીય ઇસાઈ છે. ખડે હી હંસમુખ, પ્રસન્નચિત્ત, પર રાખીલે ઓર તેજ-તરાર. શરીર ગંદા હુઆ ઓર રંગ ગેહુઆ થા. વે સાહબી ટ્રેસ મેં રહતા બહુત પસંદ કરતે છે. ઉન દિનો વે રામપુર મેં તહસીલદાર છે. ઉનકી પ્રકૃતિ મેં એક બડી હી વિચિત્રતા થી. વે હિંદુઓ સે બહુત બ્યાદા નકરત કરતે છે. હિંદુઓ કે મામલે મુકદમે મેં વે આવશ્યકતા સે કહીં બહુત અધિક સખ્તી સે કામ લેતે છે. ઉનકે અધિકાર મેં જો હિંદુ-કર્મચારી છે, વે લી ઉન-સે સુખી ન છે; પર મુસલમાનો કે પ્રતિ ઉનકે ભાવ હસરે હી પ્રકાર કે છે. જખ ઉનકે મામલે-મુકદમે હોતે, તખ ઉનકી વહ ફરતા ન જાને કહાં ચલી જતી થી! મુસલમાન-કર્મચારી યહાં તક કિ એક અદના મુસલમાન ચપરાસી લી, ઉનકા પ્રેમ-પાત્ર થા ઓર ઇસાઈ તો ઉનકે જાતિ-ભાષ હી હલરે; ઉનસે ઉનકી ગલરી જાનતી તો સ્વાભાવિક ખાત થી. ટામસ સાહબ કે ઇસિ દષ્ટિ-કોણ કી ભિન્નતા સે મેં મન હી મન ખિન્ન રહતા થા.

મેં ટામસ સાહબ કા રીડર થા. જાતિ કા હલરા બ્રાહ્મણ, ઇસલિયે જખ દેખો તખ મુજ પર ઉનકી વક-દષ્ટિ રહતી થી. મેં કિતના હી ડર કર ચલતા, કિતની હી સાવધાની સે કામ કરતા; પર સાહબ કી ડાંટ-ફટકાર સે ન ખચતા. મેરે સાથ એક મુસલમાન મુન્શી લી કામ કરતા થા. વહ એક તો લાપરવાહ થા હસરે સાહબ કે મિઝાજ કા પરિચય પા ચૂકા થા. ઇસલિયે સદા હી કામ મેં અસાવધાની કર બેડતા થા; પર સાહબ કસી ઉસે ડાંટતે ન છે. કેવલ એક મીડી ફટકાર સે હી ઉસકી ભર્તના કર દેતે છે. ઉનકા યહ દુરંગા વ્યવહાર દેખ મેરા હલ્ક જલ ઉઠતા. મેં મન હી મન સોચને લગતા, મુજ પર હી ઉનકી યહ શનિ-દષ્ટિ કયોં રહતી હૈ-મેને ઇનકા કયા ખિગાડા હૈ; પર સરકારી નોકરી મેં અધિકારી કે સામને-ઓર જખ વહ મૈજિસ્ટ્રેટ લી હો, જખાત હિલાના, વિપત્તિ ખિસાહના હૈ. લાચાર! મેં મન મારકર રહ જાતા થા.

એક બાર મેરી પત્ની ખિમાર પડી. ઉસકી દવા-દાઈ કા પ્રયત્ન કરને કે લિયે મુજે છુટી આવશ્યકતા પ્રતીત હુઇ. મેને ટામસ સાહબ સે કેવલ પાંચ દિન કી છુટી માંગી; પર સહાનુ-ભૂતિ દિખવાને કે સ્થાન પર ઉનહોને મુજે જુરી તરહ ઝિડક દિયા. એક તો પત્ની ખિમાર થી, ચિત્ત વેસે હી ખિન્ન થા, હસરે ઊપર સે યહ ફટકાર પડી-મારે ક્રોધ કે મેરા સારા શરીર ભન્ના ઉઠા, આંખે લાઘ હો ઉઠી, લાથોં કી મુટ્ટી ખંધ હો ગઇ; પર સાહબ કે રાખીલે ચેહરે પર દષ્ટિ પડતે હી ક્રોધ મન મેં હી દબા કર રહ ગયા. ફિર લી મેને નિશ્ચય કર લિયા કિ આજ સાહબ સે ઇસ અપ્રસન્નતા કા કારણ પૂછ કર હી રહંગા.

અદાલત ખંદ હોતે હી મેં ટામસ સાહબ કે ખંભે પર પહુંચ્યા. ઉસ સમય વે કુર્સી પર બેઠે આનંદ સે સિગાર પી રહે છે. મેં ઉનહેં સલામ કર ચુપચાપ ખડા હો ગયા. સાહબ હુઆં છોડતે હુએ મુજસે બોલે-પંડિત! કયા હૈ?

મેને અત્યંત હી નમ્રતા સે કહા:-હુજૂર! અપરાધ ક્ષમા હો, કુછ વિનય કરના ચાહતા હૂં! ઇસ પર ટામસ સાહબ કુછ રખાઈ સે બોલે:-મેં સમજ ગયા! તુમ લોગોં કા સિવા છુટી કે ઓર લી કિસી વરતુ કી ઇચ્છા રહતી હૈ? જખ દેખો તખ છુટી કી પુકાર! મેં કહાં તક છુટી ખાંટતા રહૂં?

મેં:-નહીં હુજૂર! ઓર હી વિનય કરના ચાહતા હૂં; પર કહતે ડર લગતા હૈ-કહીં આપ અપ્રસન્ન ન હો ઉઠેં!

સાહબ:-ડરને કા કયા ખાત હૈ? કહો!

હિંદુસમાજ અખ લી નહીં સમજેગા, તો જરૂર અમિકુંડ મેં હી જ ગિરેગા. ૫૪૧

મૈં:—હુજૂર ! જખ દેખતા હું, તખ આપકો હિંદુઓ પર અપ્રસન્ન હોતે હી દેખતા હું. મૈં જૈસા કુછ કામ કરતા હું—આપ ઉસે ભલી ભાંતિ જનતે હૈં. મૈં કભી છુટી બી નહીં માંગતા. મેરા સાથી છોટા મુન્શી મુસલમાન હૈ. આપ ઉસકા બી કામ ભલીભાંતિ જનતે હૈં. મેરી પત્ની ખિમાર હૈ—જુરી તરહ ખિમાર હૈ. મૈં આપકા તાબેદાર હું. આપસે સહાનુભૂતિ કી—સહાયતા કી આશા રખતા હું; પર ખદ્દે મેં અપમાન ઔર ખિન્નતા પાતા હું. મૈં જનના ચાહતા હું કિ હિંદુઓ પર આપકી યહ અપ્રસન્નતા કયોં હૈ ? ઉન્હોંને જૈસા કૌનસા પાપ કિયા હૈ ?

કહતે તો મૈં ઇતની ખાત કહ ગયા, પર ભય કે મારે મેરે પ્રાણ કાંપ ઉઠે ! મૈં ઉનકી ઔર દેખ તક ન સકા. નીચી દષ્ટિ કરકે ખડા રહા; પરંતુ સાહજ અપ્રસન્ન ન હુએ ! યહ દેખ મુઝે ખડા વિસ્મય હુઆ ! સાહસ કરકે મૈંને સિર જાંચા ઉઠાયા ! વે ઉસ સમય કુછ સોચ રહે થે—લલાટ પર સિકુડન પડ રહી થી ! સાહજ એક કશ ખીંચકર ખડી ગંભીરતા સે બોલે:—પંડિત ! યહ પૂછને કી ખાત નહીં હૈ. હિંદુઓ સે મુઝે ખડી ઘુણા હૈ. ઉન પર દષ્ટિ પડતે હી મેરા રક્ત જીવલ ઉઠતા હૈ. ઔહ ! તુમ પૂછતે હો, હિંદુઓ ને કયા પાપ કિયા હૈ ? હિંદુઓ કે પાપોં કી બી કોઇ ગિનતી હૈ ! મૈં સમજતા હું, હિંદુઓ કે સમાન પાપી કૌમ ઇસ વિરાટ સંસાર મેં ફસરી ન હોગી ! તુમ લોગ કહા કરતે હો, ઇસાઇ પાપી હૈં; ફસરોં કી હી સંપત્તિ પર ઉનકી દષ્ટિ રહતી હૈ ! મુસલમાન પાપી હૈં—ખડે પાપી હૈં. હિંદુઓ કા જી દુખાયા કરતે હૈં; પર પંડિત ! જુરા માનને કી ખાત નહીં હૈ. મૈં કહતા હું, ઇસાઇ ઔર મુસલમાન તુમહારે ખરાખરા પાપી હરગીઝ નહીં હૈં. યહ હો સકતા હૈ કિ વે ફસરે લોગોં કો સતાયા કરતે હોં, પર અપની કૌમ સે તો મુદખ્યત રખતે હૈં. અપને ભાઇયોં કે સુખ-દુઃખ મેં તો સંમિલિત હોતે હૈં. એક તુમહારી કૌમ હૈ, જો આપસ મેં ખ્યાર કરના જનતી હી નહીં—ઉઘટે અપને હી લોગોં કો સતાતી હૈ. અપની હી જાતિ કે દીન-દુઃખિયોં કે ગલે પર નિર્દયતા સે, કૂરતા સે, ભોથરી છુરી ચલાયા કરતી હૈ. ઉન્હોં આઠ-આઠ આંસુ રોતે દેખ આનંદ મનાતી હૈ—હંસતી હૈ. ઔહ ! ઇસ ઘોર પૈશાચિકતા કી-ઇસ ઘોર કૂરતા કી બી કોઇ સીમા હૈ. જૈસી કૂર જાતિ સંસાર મેં ઔર બી હૈ ! ફિર બી તુમ પૂછતે હો કિ હિંદુઓ ને કયા પાપ કિયા હૈ ? અરે જલિમ ! જનતા હૈ, મૈં કૌન હું ? મૈં તુમહારે ઇસી દેશ મેં, તુમહારી ઇસી જાતિ મેં ઉત્પન્ન હુઆ હિંદૂ હું. મુઝે ઇસાઇ કિસને ખનાયા ? તુમને ઔર કેવલ તુમને ! ફિર બી તુમ મુઝસે પૂછતે હો કિ હિંદુઓ ને મેરા કયા ખિગાડા હૈ ? તુમને મુઝે રામ ઔર કૃષ્ણ કી ગોદ સે ઉઠા કર ઇસા કી ગોદ મેં ફેંક દિયા—કયા યહ સાધારણ પાપ હૈ ? અખ તુમ મેરે કૌન હો ? હિંદૂ—જાતિ મેરી કૌન હોતી હૈ ? મૈં ઉસસે વૃણા ન કરંગા તો કયા ઉનસે કરંગા, જો મેરે દુદિનોં મેં મેરે સહાયક બને ઔર જિન્હોંને મુઝે પાલ-પોસ કર, લિખા-પઢાકર આદમી ખનાયા ?

મેરે હી સામને યહ મ્હેચ્છ મેરી જાતિ કો ગાલિયાં દે રહા હૈ, યહ દેખ મુઝે ઘોર સંતાપ હુઆ. ખડા હી ક્રોધ આયા, પર પરાધીન આદમી કા સ્વાભિમાન પેટ કી ઔર દષ્ટિ જતે હી કાફૂર હો જતા હૈ. મૈંને ઉનસે પૂછા:—“ હુજૂર ! આપ કયા કહ રહે હૈં ? મેરી સમજ મેં નહીં આયા. ”

સાહજ કુછ મુસકુરા કર બોલે:—તુમહારી સમજ મેં આએગા હી કયોં ! યદિ તુમહારી સમજ—તુમહારી જુદિ ઇતની તીવ્ર હોતી, તો ફિર મૈં ઇસાઈ હી કયોં હોતા ? અન્ઝા, ઐઠ જાએ; કખ તક ખડે રહેગે ?

આજ્ઞા પાતે હી મૈં જૈચ પર ઐઠ ગયા ઔર મન હી મન સોચને લગા. આજ ઇન્હે હો કયા ગયા હૈ ? જૈસી જો સિર-પૈર કી ખાતેં તો યે કભી ન કરતે થે. ઇન્હે ઇસાઇ હોના યા, હો ગએ; ઇસમેં મેરા યા હિંદુ-સમાજ કા કયા દોષ ?

કુછ ઠહર કર સાહજ ને મુઝસે પૂછા:—કયોં પંડિત ! યદિ ઇસ જૈચ પર કોઇ ભંગી યા ખસોર આ ઐઠે, તો તુમ કયા કરોગે ?

મૈંને સહજ હી ઉત્તર દિયા:—હુજૂર ! યહ બી પૂછને કી ખાત હૈ. અજ્વલ તો મૈં ઉસે યહાં ઐઠને હી ન દૂંગા; ઔર યદિ યહ ઐઠ હી જાચગા તો મૈં ઉસકી મરમત કિયે ખિના ન રહંગા ! ભંગી યા ખસોર જૈસી અજ્ઞત-જાતિ કો મેરે જૈસે કુલીન બ્રાહ્મણ કી ખરાખરી સે

પર હિંદુસમાજ અળ લી નહીં સમજેગા, તો જરૂર અગ્નિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા.

એને કા અધિકાર હી કયા ? સમાજ મેં મેરી જો મર્યાદા હૈ, વહ લાંગી-ખસોર કો કયોંકર પ્રાપ્ત હો સકતી હૈ ? હાં, ઉસકી મરમત કર મેં ઘર જાઉંગા ઓર અપની શુદ્ધિ કરંગા.

સાહબ:-આખિર તુમ ઉન ખેચારોં સે છતની ઘૂણા કયોં કરતે હો ? કયા વે મનુષ્ય નહીં હૈ ? કયા ઉનકી છાતી મેં તુમહારે જૈસા હૃદય નહીં હૈ ? કયા ઉન્હેં તુમહારે હી ઉત્પન્ન કરને-વાલે ભગવાન ને ઉત્પન્ન નહીં કિયા હૈ ?

મૈ:-હુજૂર ! ઇસ ખાત સે કૌન ઇન્કાર કર સકતા હૈ કિ ઉન્હેં ભગવાન ને ઉત્પન્ન નહીં કિયા ! ભગવાન ને તો યહ સારી સૃષ્ટિ હી ઉત્પન્ન કી હૈ; તખ લાંગી-ખસોર કહાં સે આએ ? ઉનકે બી હૃદય હોતા હૈ, પર ભગવાન ને ઉન્હેં નીચ-જાતિ મેં જન્મ દિયા હૈ. નીચ જાતિયાં હમારી સેવા કરને કે લિયે હી ઉત્પન્ન કી હૈ, હમારે ધર્મશાસ્ત્ર-પ્રણેતાઓં ને ઉનકી મર્યાદા નિશ્ચિત કર દી હૈ. ઉનકી છાયા પડતે માત્ર સે હી હમ અપવિત્ર હો જતે હૈં ઓર હમેં પાપ લગતા હૈ. ઇસકે લિયે હમેં પ્રાયશ્ચિત કરના પડતા હૈ. ઉનકી શોભા, ઉનકા કલ્યાણ ઇસી મેં હૈ કિ વે અપની મર્યાદા કે અતુલ યલતે હુએ તન-મન સે હમારી સેવા કરતે રહેં. દૂસરી ખાત યહ બી હૈ કિ શરોં કે આચાર-વિચાર લી અપવિત્ર હોતે હૈં, તખ હમ ઉનસે કયોં સંપર્ક રકમેં કયોં ન ઘૂણા કરેં ?

સાહબ:-અચ્છા, થોડી દેર કે લિયે તુમહારી હી ખાત સહી, પર સખ શરોં કે આચાર-વિચાર તો અપવિત્ર હોતે નહીં ? ખહુત સે શરોં કે આચાર-વિચાર ખડે હી પવિત્ર દેખે જતે હૈં; ઓર સહી ઉચ્ચ જાતિ કે હિન્દુઓં કે આચાર-વિચાર પવિત્ર નહીં હોતે. ખહુત સે બ્રાહ્મણ તક એસે હૈં, જો ચોરી કરતે હૈં, નિલ ઝુક બોલતે હૈં, શરાબ પીતે ઓર વ્યભિચાર કરતે હૈં. ઉનમેં બ્રાહ્મણત્વ કા કોઇ ચિહ્ન લી નહીં પાયા જતા. અળ ખતાઓ, એસા બ્રહ્મ બ્રાહ્મણ અચ્છા યા એક પવિત્રાચારી શર ?

મૈ:-બ્રાહ્મણવંશ મેં જન્મ લેને કે કારણ, એક બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણ લી સૌ પવિત્રાચારી શરોં સે શ્રેષ્ઠ સમજા જાયગા. હુજૂર ! જુરા ન માનિયે, બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ હી હૈ, શર શર હી. લલા શર લી બ્રાહ્મણ કી ખરાબરી કર સકતા હૈ ? આર મૈં શર કો હી બ્રાહ્મણ સે અચ્છા સમજ હું તો ઇસસે કયા ? સમાજ તો ઉસે શ્રેષ્ઠ ન માનેગા.

સાહબ:-ચહી તો તુમ લોગોં કી અંધ-પરંપરા હૈ. તુમ લોગ અપને હી હથોં અપને ધર્મ-શાસ્ત્રોં પર હરતાલ દેરા કરતે હો. મનુસ્મૃતિ મેં સાફ કહા ગયા હૈ, કિ જો બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ-ધર્મ કા પાલન નહીં કરતા, વહ બ્રાહ્મણ નહીં હૈ. વહ ચાંડાલ સે લી ગયા ખીતા હૈ, ઓર ચાંડાલ લી પવિત્રાચારી હોને સે શ્રેષ્ઠ પદ પ્રાપ્ત કર સકતા હૈ ! અજમિદ કૌન થા ? શખરી કૌન થી ? ઉન્હેંને શ્રેષ્ઠ પદ કેસે પ્રાપ્ત કર લિયા ? પર અળ તો સહી ઓર ઉલ્ટી ગંગા ખહ રહી હૈ. તુમ લોગોં ને કેવલ અપને સ્વાર્થ કે લિયે, કેવલ અપની શ્રેષ્ઠતા ખનાએ રખને કે લિયે શરોં કો પશુઓં સે લી નિકૃષ્ટ સમજ લિયા હૈ, જૈસે વે મનુષ્ય હી નહીં હૈં ! ફિર લી જળ દેખો તખ ધર્મશાસ્ત્રોં કી દુહાઇ દિયા કરતે હો. અચ્છા. યહ ખતલાઓ, યદિ તુમહારે મંદિર મેં કોઇ શર હાકુરજ કે દર્શન કરને જતા ચાહે તો તુમ ઉસે જાને દોગે યા નહીં ?

મૈ:-હુજૂર ! લોકશરતિયોં મેં લી તો કુછ ન કુછ તાત્પર્ય હોતા હી હૈ. શૂદ્ર આરંભ હી સે અસ્પૃશ્ય સમજે ગયે હૈં; અતએવ હમ લોગ ઉનસે ઘૂણા કરતે હૈં: યહ ભાવ કેસે મિટ સકતા હૈ ? રહી ઉનકે મંદિર મેં જાને કી ખાત, સો યહ તો એક અસંભવ ખાત હૈ. જળ વે મંદિર મેં જાયગે તખ ઉનકે સ્પર્શ સે હમ લોગ અપવિત્ર હો જાયગે, મંદિર લી અપવિત્ર હો જાયગા ઓર ઇસસે હાકુરજ કા ઘોર અપમાન હોગા. અછૂત લોગ સ્વયં અપને મંદિર ખના કર પ્રસન્નતા સે હાકુરજ કે દર્શન કર સકતે હૈં.

સાહબ:-વાહ ! કયા કહના ! ભગવાન કે દરબાર મેં લી યહ છુઆછૂત કા ભેદ-ભાવ ! અછૂતોં કી સૃષ્ટિ કરને સે ભગવાન અપવિત્ર નહીં હુએ, ઇસસે ઉનકા અપમાન નહીં હુઆ; પરંતુ તુમહારે મંદિર મેં અછૂત કા ચરણ પડતે હી મંદિર અપવિત્ર હો જાયગા-ભગવાન કા અપમાન હો ઉડેગા, ઓર કયોં જી ! જળ અછૂત મંદિર ખનાએગે, ઉસમેં ભગવાન કો સ્થાપિત કર નિલ હી ઉનકા દર્શન કરેગે, તખ તો ઉનકે અપમાન કી સીમા હી ન રહેગી ! કયા તુમ લોગ

હિંદુસમાજ અખ લી નહીં સમજેગા, તો જરૂર અગ્નિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા. ૫૪૩

ભગવાન કા એસા ઘેર અપમાન, ઓર વહ લી નિલ દેખા કરોગે? ઇસમે તો ભગવાન કે ક્રોધ કી સીમા હી ન રહેગી; ઉનકી કોપ-દષ્ટિ સે ઇસ નિખિત્ર વિશ્વ મેં પ્રત્યે કી લહરેં ન ઉઠને લગેં! તખ તુમ કહાં રહેગે?

સાહજ કી ઇસ ખાત કા મુઝે કોઇ ઉત્તર ન સૂઝ પડા, મેં હતપ્રભ-સા હો રહા! સાહજ ફિર બોલે:-તુમ લોગ એસે હી પોચ વિચારોં કે કારણ અછૂતોં પર બડા અત્યાચાર કરતે હો, ઉનકી છાયા પડને સે તુમ અપવિત્ર હો જાતે હો, વે દિન-રાત તુમહારી સેવા કરતે હેં, ફિર લી તુમ ઉનસે વૃણા કરતે ઓર ઉન્હેં ચલી-કરી સુનાતે રહતે હો. કુત્તા ભલે હી તુમહારે ખિસ્તર પર આ ખેડે, પર એક અછૂત તુમહારે મકાન કી સીઢી પર લી પૈર નહીં રખ સકતા, વે તુમહારે કૂએં સે પાની નહીં લે સકતે, તુમહારે મંદિર કી ઓર દષ્ટિ લી નહીં ઉઠા સકતે આદિ કિતને હી અત્યાચાર ઉનકી સેવા કે પુરસ્કાર હેં! જાનતે હો, તુમહારી ઇસ હૃદય-હીનતા સે ઉનકે હૃદય પર કિતના આધાત લગતા હે ઓર તુમહારી કિતની હાનિ હોતી હે?

મેં:-જી નહીં!

સાહજ:-અચ્છા સુનો, એક બહુત પુરાની ઘટના યાદ હો આઇ હૈ. કિસી છોટ સે ગાંવ મેં એક ખસોર રહતા થા. ઉસકા ટૂટા-ફૂટા ઘર ગાંવ કે બિલકુલ બાહર એક કોને મેં થા; કયોંકિ ખસોર જૈસી નીચ જાતિ કા આદમી ગાંવ કે અંદર ન્યાદા દેર તક ઠંડર લી નહીં સકતા, વહાં ઘર બનાકર રહતા તો એક અસંભવ ખાત હૈ, ઉસકે ઘર કે પાસ હી જંગલ લગા હુઆ થા. અખ તુમ જાન સકતે હો કિ જંગલ કે પાસ હી રહને સે બેચારે ખસોર કે જીવન કે દિન કેસી ભયપ્રદ અવસ્થા મેં ખીતતે હોંગે! શામ હુઇ નહીં કિ ઉસકે ઘર કે કિવાડ બંદ હો જાતે થે. પાસ હી જંગલી પશુઓં કી હુંકાર ઓર ચીત્કાર-ધ્વનિ હુઆ કરતી થી. ભય કે મારે ઉસકા પરિવાર કલી કલી જાગતે-જાગતે, કાંપતે-કાંપતે રાત બિતા દેતા થા. ઇસ ભારતવર્ષ કી અછૂત જાતિયાં નગરોં ઓર ગાંવોં કે બાહર, નિર્મલ વાયુ મેં ભય કી કિતની સાંસે ડિયા કરતી હેં! કૌન સહૃદય ઇસ ખાત કા પતા લગાતા હૈ! વે કિસ પ્રકાર અપની રાતેં બિતાયા કરતી હેં, યહ વે હી બલતા સકતી હેં. અસ્તુ.

ખસોર કા પરિવાર બહુત છોટા થા. *ઉસમેં કેવલ ત્રીન આદમી થે, પતિ-પત્ની ઓર ઉનકા એક આઠ-દસ વર્ષ કા બાલક. ફિર લી ઉસકે દિન બડી કઠિનાઇ સે કટતે થે. ઉન્હેં કલી દોનોં સમયભર પેટ ભોજન નસીબ ન હોતા થા, ન કલી અચ્છે કપડે પહનને કો મિલતે થે. ખસોર ઓર ઉસકી પત્ની પર સારે ગાંવ કી સેવા કા ભાર થા. ખસોર ગાંવ મેં શુભ-કાર્યોં કે અવસર પર બાજે બજાને જાયા કરતા થા, ઉસકી પત્ની દાઈ કા કામ ક્રિયા કરતી થી; ઇસ સેવા કે બદલે ઉન્હેં પ્રત્યેક કિસાન સે, પ્રતિવર્ષ કુછ બંધા હુઆ નાજ મિલ જાયા કરતા થા, ઓર વહ લી કિતની હી દીન-પ્રાર્થનાઓં પર-કિતને હી બાર ભટકને પર; પરંતુ ઇતિને પર લી પૂરા નાજ ન મિલતા થા. દાતા ઉન્હેં એક ન એક અપરાધ લગાકર ઉસમેં કુછ ન કુછ કમી કર હી દેતે થે. શુભ અવસરોં પર ઉન્હેં કલી-કલી ફટે-પુરાને કપડે લી દે દેતે થે. કોઇ-કોઈ દયાલુ દાતા ચાર-છ પૈસે લી દાન કરને કી ઉદારતા દિખા દેતે થે! પુરસત કે સમય મેં ખસોર સૂપ, ટોકરી, પંખે, ચટાઇ આદિ વસ્તુઓં બનાયા કરતા થા. ઇસ કાર્ય સે કલી કલી ઉસે ચાર-છ રૂપી-સૂપી ઓર ખાસીતિવાસી રોટિયોં કી આમદની હો જાયા કરતી થી. ઇસ થોડી સી આમદની સે વે અછૂત દંપતી અપની ગૃહસ્થી બડી કઠિનાઇ, પર શાન્તિ ઓર સંતોષ સે ચત્રાતે ઓર ભગવાન સે અપને દાતાઓં કે લિયે આશીર્વાદ કી પ્રાર્થના ક્રિયા કરતે થે,

એક બાર કી ખાત સુનો. ગરમી કે દિન થે. ગાંવ કે માલગુજાર કે બેટે કી શાદી થી. ખસોર કો ઉનકે યહાં બાજા બજાને કે લિયે જાના પડા! ગરીબ કી આશા ઠંડરી ઓર માલ-ગુજાર કા ભય. સરકાર કે યહાં સે અચ્છી આમદની હોગી, ઇસ આશા સે બેચારા ઉનકે દ્વાર પર દિન ભર ધૂપ મેં બેઠા-બેઠા બાજા બજાતા રહા, પર ઉસકી આશા ઉસે ધાતક હો ગઇ. બેચારે કો લૂ લગ ગઇ. શામ હોતે-હોતે ઉસે યુખાર આ ગયા. વહ ઘર આતે હી ચટાઇ પર આ ગિરા. સખેરા હુઆ, ખસોર માલગુજાર કે યહાં ન પહુંચા. ખસ, ઉનકા એક અપરાસી સાક્ષાત્ યમદૂત કે સમાન ઉસકે યહાં આ ધમકા ઓર ગર્જ કર બોલા:-“કયોં રે કમીને! તેરા

પૃષ્ઠ ૬૬ હિંદુસમાજ અખ લી નહીં સમજેગા, તો જરૂર અગ્નિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા.

ઇતના દિમાગ ! તૂ અખ તક બાળ લેકર ન આયા ! વહાં કળ સે તેરી બાટ દેખી જા રહી હૈ ?” ઉસ સમય લી ખસોર કો જોર સે ખુબાર ચડા હુઆ થા, દર્દ કે મારે ઉસકા સિર ફટા જા રહા થા, આંખેં લાલ હો રહી થી. ઉસને બડી હી દીનતા સે ચપરાસી સે કહા:-“ સરકાર ! મેં મારે ખુબાર કે મરા જા રહા હું, નહીં તો મેં અખ તક બિના બુલાએ હી પહુંચ ગયા હોતા ! મુઝમેં ચલને કી લી હિંમત નહીં હૈ.” કમીન સચ બી કહે, તો ઉસકી કૌન માનેગા, કમીન હી ઠંઠરા ન ? ખસોર કી બાત સુનતે હી ચપરાસી કે ક્રોધ કા હિકાના ન રહા, બિગડ કર બોલા:-“ સાથે, મેં ખૂબ જાનતા હું, તૂ નંખર એક કા બદમાશ હૈ ! શરાબ પી આયા હોગા ઓરે કયા ! અખ બહાને બતાતા હૈ ! ચલતા હૈ કિ નહીં ?” ખસોર કિતના હી રોયા, ગિડગિડાયા, ઉસકી પત્ની ને કિતની હી કરુણ-પ્રાર્થનાઓં કી, પર વહ ઠંઠરા માલગુજાર કા ચપરાસી ! દીનોં કી પ્રાર્થનાઓં સે યદિ માલગુજારોં કે ચપરાસિયોં કે હૃદય પિગલને લગેં તો ફિર ઉનકા રાજ્ય હી કયા રહે ! મતલબ યહ કિ દંપતી કી પુકાર વ્યર્થ હી ગઇ. ખસોર આંખોં મેં આંસુ ભર કર ચપરાસી કે સાથ ચલા ગયા ! ઉસને માલગુજાર કો જખ કઇ બાર અપના દુખડા સુનાયા, તખ ઉન્હોંને અપને સેવકોં કો આજ્ઞા દી:-“ ઇસ બદમાશ કો ગાંવ મેં કિસને ખસને દિયા ? ઇસે યહાં સે નિકાલ બાહર કરે ! ઓર નિકાલતે નિકાલતે ઇતની માર લગાઓ કિ યહ લી યાદ કરે કિ કિસી સે બદમાસી કી થી.” અખ ખસોર કયા કરતા ? જાન પર ખેલ કર શામ તક બાળાં બગ્ગતા રહા. દિયાબત્તી હોતે-હોતે લડખડાતા હુઆ ઘર લોટા ! દાર પર પહુંચતે-પહુંચતે ઉસે ચક્કર આ ગયા ઓર વહ બેહોશ હોઁકર ગિર પડા. ફિર ઉસે હોશ ન આયા. આધી રાત હોતે-હોતે ઉસકી જીવન-જ્યોતિ અજ ગઇ ! ઉસકી પવિત્ર આત્મા અજૂત કા શરીર ત્યાગ કરત જાને કિસ પાવન પ્રદેશ કો ચલી ગઇ ! બેચારે કી પત્ની વિધવા ઓર નિરાશ્રય હો ગઇ, બાલક અનાથ હો ગયા. માં-બેટે ને જંગલ કે અંચલ મેં જૈં કર વહ કાલ-રાત્રિ કૈસે વ્યતીત કી હોગી ! ઓહ !

પ્રાતઃકાલ હુઆ. ચિડિયાં ચૂ-ચૂ કરને લગી, ઠંડી-ઠંડી હવા બહાને લગી, વિશ્વ ને નવીન જીવન પાયા. ઐસે આનંદમય સમય મેં વિધવા ખસોરિન ને બિલખતા હુઆ હૃદય લેકર ઘર કા દાર બોલા. ઇસ સમય ઉસકે સામને કેવલ પતિ કે શખ કો ઠિકાને લગાને કા પ્રશ્ન થા ! પાસ મેં પૈસા નહીં હૈ, સારા ગાંવ ઉસે અપવિત્ર, અસ્પૃશ્ય સમજતા હૈ. ઉસકે પતિ કા શવ કૈસે ઠીકાને લગેગા ? ઓહ ! અજૂન કા જીવન-પથ કૈસા કંટકાકીણું હૈ ! મરને પર લી ઉસકા ઠીકાના નહીં હૈ ! ઉસકે કિયે મરણ જીવન સે લી કદિન હૈ ! ઉસ ગાંવ કે દૂસરે કોને મેં એક ઓર ખસોર રહતા થા. વિધવા ખસોરિન પતિ કે શવ કે પાસ અપને અજ્ઞાન ભોલે-ભાલે ખચ્ચે કો બિઠાકર ઉસકે પાસ ગઇ. વહ ઉસસે બોલા:-બહિન ! તુમ્હારે હી નૈસા દુઃખિયા ઓર અભાગા મેં લી હું. મેં અકેલા આદમી કયા કરે ? તુમ માલગુજાર કે પાસ ચલી જાઓ. અચ્છા, મેં લી ચલતા હું. શાયદ તુમ્હારે દુઃખ પર ઉન્હોં દયા આ જાવે ઓર વે કુછ બંદોબસ્ત કર દેવેં !

ખસોરિન ઉસ ખસોર કે સાથ માલગુજાર કે યહાં પહુંચી. ઉસ સમય માલગુજાર દાલાન મેં બૈઠા હુઆ હુકા ગુડગુડા રહા થા. ઉસે દેખતે હી ખસોરિન ચીખ મારકર રો પડી. બોલી:-સરકાર, મેં લૂંટ ગઈ ! વિધાતા ને મેરા સુહાગ છીન લિયા ! માલગુજાર થા પૂરા પશુ. ઉસકે હૃદય મેં દયા-મયા કા એક કણુ લી ન થા. બિગડ કર બોલા:-તૂ લૂંટ ગઇ તો મેં કયા કરે ? મેં તો તેરા સુહાગ લોટા નહીં સકતા. રાંડ સંભેરે-સંભેરે યહાં અપશકુન કરને આ પહુંચી ! તખ ખસોર ને હાથ જોડકર ઉસસે પ્રાર્થના કી:-સરકાર ! આપ સચ કહતે હૈં. કોઈ કિસી કા સુહાગ નહીં લોટા સકતા. જસકે ભાગ્ય મેં જો બદા હોતા હૈ, ઉસે કૌન મેટ સકતા હૈ ? અખ આપ દયા કરકે ઐસા પ્રબંધ કર દીજો, જસસે ઉસ બેચારે કી લાશ ઠીકાને લગ જાય. ઇસ પર માલગુજાર ઓર લી તીખા હોકર બોલા:-અચ્છા, તો કયા મેં ને તુમ્હારે આપ કા કર્જ ખાયા હૈ ? મેરે કિયે કુછ ન હો સકેગા ! જાઓ, અપની રાહ લો ! બેચારા ખસોર દૂસરે કે કિયે હાથ જોડ કાતર સ્વર સે, ઉસ નરાધમ સે કહને લગા:-નહીં સરકાર, ઐસા ન કહીએ ! આપ હમારે માઇ-બાપ હૈ. હમ આપકે રાજ્ય મેં રહતે હૈં. આપ હી હમારા દુઃખ ન સુનેગે, તો કૌન સુનેગા ? આપ હી હમારી સહાયતા ન કરેગે, તો કૌન કરેગા ? પરંતુ ઉસ પાપાણુ-હૃદય પર

હિંદુસમાજ અળ્ય લી નહીં સમજેમાં, તો જરૂર અત્રિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા.૫૪૫

ઇસ કાતરોક્તિ કા કોઇ પ્રભાવ ન પડા. વહ ગરજ કર બોલા:-એક બાર તો કહ દિયા, મેરે કિએ કુછ ન હો સકેગા ! સીધે-સીધે જાતે હો યા નહીં ? પરંતુ બસોરિન ન માની. વહ વિલાપ કરતે-કરતે લોટ ગઇ આર માલગુજર સે બોલી:-પિતા ! મેં આપકી બેટી હૂં, મુઝ પર દયા કીજીએ ! અળ્ય તો માલગુજર કા કોથ ઓર લી લડક ઉઠા. કહતે લગા:-હાય હાય ! સમેરે સમેરે ઐસા અપશકુન ! ઓર ઉપર સે ઇતની ચિલ્લ-પોં ! ઇન કમીનોં ને તો મેરી જાન હી ખા ડાલી. અળ્ય તો ઇનકી શરારતેં નહીં સહી જાતી. કયા ઇસ ગાંવ મેં અકેલા મેં હી રહતા હું, જો તુમ સીધે મેરે યહાં આ પહુંચે ? કોઇ હૈ, ઇન સાંશોં કો અલી માર કર હટા દો.

યહ હાલ દેખા તો બેચારે દોનોં વહાં સે આગે ચલે. ગાંવ મેં જો ઓર દો-ચાર ભલે આદમી સમજે જાતે થે, વે ઉન સળકે યહાં પહુંચે. કિસીને આખેં દિખવાઈ, કિસીને તિરસ્કાર કિયા ઓર કિસીને ગાલિયાં સુતાઈ; પર અપને કો શ્રેષ્ઠ સમજનેવાલે ઉન ભલે આદમિયોં મેં સે એક લી ઐસા ન નિકલા, જો સહાયતા ન કરતા તો ન કરતા પર ઉસ દુખિયા સે સહાનુભૂતિ સે ભરી દો મીડી ખાતેં તો કરતા ! યહ હૈ તુમહારી પવિત્ર હિંદુસમાજ કા ઉચ્ચતર કરતૂત, જો અપને હી લોગોં કે સાથ ઐસા ધૃણિત વ્યવહાર કરતી હૈ. ઉસ બસોર ને જીવનભર ઉસ ગાંવ કી, હિંદુસમાજ કી સેવા કી થી. ઉસીકી સેવા કરતે-કરતે ઉસને અપને આપકો બલિદાન કર દિયા થા. કયા હિંદુસમાજ કા યહ કર્તવ્ય ન થા કિ અપને એક સચ્ચે સેવક કી મૃત્યુ પર વહ દો ઠંડી સાંસેં લેતી, આદર સે ઉસકે શવ કી અંતિમ ક્રિયા કરતી ઓર ઉસકી વિધવા પત્ની કો સ્નેહ સે સાંત્વના દેતી ? પર નહીં, હિંદુ-સમાજ ઇસી કર્તવ્યચ્યુતિ કો કર્તવ્ય-પાલન સમજતી હૈ ઓર ઇસી મેં આનંદ માનતી હૈ. યહ ભારતવર્ષ હી એક ઐસા દેશ હૈ, જહાં મનુષ્ય કા આસન પશુ સે લી નિકુષ્ટ હૈ ઓર જહાં કી હિંદુ-સમાજ અપને એક આવ-શ્યક અંગ કો ધૃણિત સમજકર ઉસકી ઉપેક્ષા હી નહીં કરતી, બલકિ ઉસકે જીવન મેં ઉસે રુલાતી ઓર મરને પર લી ઉસકે શવ કા અપમાન કરતી હૈ. જરા તુમહીં હૃદય પર હાય ધર કર તો કહો, બસોરિન કે દુઃખ સે દુઃખી હોનેવાલા, ઉસકે કિએ અપના અપમાન કરાનેવાલા વહ નીચ બસોર શ્રેષ્ઠ થા યા અપને દો શ્રેષ્ઠ સમજનેવાલે વે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ઓર વૈશ્ય શ્રેષ્ઠ થે, જો ઉસકા દુઃખ દેખકર હંસતે ઓર ઉસકા અપમાન કરતે થે ? ખેર !

અળ્ય બેચારી બસોરિન કો ચારેં ઓર અંધેરા દીખને લગા. પતિ કા શવ કૈસે સ્મશાન મેં પહુંચાયા જાયગા, કૈસે વહ જલાયા જાયગા-યહ સોચતી-સોચતી વહ વ્યાકુલ હો ઉઠી ઓર ઉસ બસોર સે બોલી:-ભૈયા, અળ્ય મેં કયા કરે ? કયા ઇનકી યહ મિટ્ટીયોં હી પડી રહેગી ? બસોર ને કહા:-બલિત, ધન્યરાને સે કયા હોગા ? લગવાન હી હમ દુખિયોં કી લાજ રખનેવાલે હૈં ! ઉ-હેં આપ હમારી ચિંતા હોગી. મેં ધર જાતા હૂં. જીતના ઇંધન હોગા, લિએ આતા હૂં; તળ તક તુમ લી કુછ બંદોજસ્ત કરો. બસોરિન કે ધર મેં જીતના ઇંધન થા, ઉસને નિકાલ કર બાહર રખ દિયા. બસોર લી દો-તીન બાર કરકે અપને ધર કા કુલ ઇંધન ઉઠા લાયા; પર વહ ઇતના નહીં થા, જીસસે મુઠી ટુંક જાતા. તળ બસોરિન ને અપને ધર કા આધા છપ્પર લી નિકલવા ડાલા. ઇસકે બાદ દોનોં ને સળ કાઢ-કિવાડ દો-દોકર મરઘટ મેં પહુંચાયા. ફિર દોનોં જૈસે-તૈસે શવ કો સ્મશાન મેં લે ગએ ઓર કિસી પ્રકાર ઉસે ઠિકાને લગાયા ! પંડિત ! જરા સોચો તો, ઉસ દુખિયા વિધવા પર ઉસ સમય કૈસી ખીત રહી હોગી ! એક તો ઉસકા પતિ જાતા રહા, દૂસરે ગાંવવાલોં ને સહાયતા કે બદલે ઉસકા અપમાન કિયા, તીસરે શવ કી અંતિમ ક્રિયા કે લિએ ઉસે ઇતના પરિશ્રમ-ઇતના આયોજન કરના પડા-યહાં તક કિ ઉસકા ધર લી ઠિકાને લગ ગયા, ચૌથે ઉસકા છોટા-સા બાલક ભૂખ્યાપ્યાસા ઉસકે પીછે બિલબિલાતા ફિરતા રહા હોગા ! ઓહ ! વહ દશ્ય કિતના મર્મઘાતક રહા હોગા ! મનુષ્ય પર ઐસા દુઃખ પડે ઓર મનુષ્ય અપની શ્રેષ્ઠતા કે થોથે અભિમાન મેં ફૂલ કર ઐસા કરુણાર્ દશ્ય દેખતા રહે ! કૈસી પૈશાચિકતા હૈ, કિતની હૃદયહીનતા હૈ ! યહી તુમહારે હિંદુ-સમાજ કી શ્રેષ્ઠતા હૈ ? કયોં ન ?

ઇતના કહતે-કહતે સાહજ ચુપ હો ગએ ! ઉનકી આખેં સજલ હો આઈ ! દો અશ્રુબિંદુ કપોલોં પર ઢલક આએ ! ઉનકે મુખડે પર ઐસી કામલતા-ઐસી વિષાદમયી છાયા મૈને કલી ન દેખી થી ! મેં એકટક ઉનકી ઓર દેખને લગા. કુછેક ક્ષણ ચુપ રહ કર સાહજ પુનઃ બોલે:-પંડિત !

૫૪૬ હિંદુસમાજ અખ લી નહીં સમજેગા, તો જરૂર અગ્નિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા.

અપની સમાજ કી યશ-ગાથા ઔર સુનોગે ? અચ્છા સુનો, યહ કરુણ-કથા યહીં સમાજ નહીં હો જતી. અલી તુમ ઔર લી કરુણાજનક દ્રશ્ય દેખોગે. હાં, તો ગાંવવાલોં કી ઇસ કૂરતા સે વહ દયાલુ ઔર દીન અસોર વિશેષ મર્માહત હુઆ. વહ દૂસરે દિન અસોરિન કે પાસ આકર બોલા:-અહિન ! અખ ઇસ ગાંવ મેં રહને કા ધર્મ નહીં રહા. ગાંવવાલોં કી સજ્જનતા તુમ દેખ હી ચુકીં. યહાં અપની જાતિ કા કોઇ હૈ નહીં. કલ કો મર જાઉંગા તો મેરી લાશ કોવે-કુતે ચીથેંગે, સો અખ તો મેં યહાં ન રહુંગા. આજ હી યહાં સે દૂસરી જગહ જાઉંગા. તુમ લી યહાં ન રહના ! ઇસસે તો જંગલ મેં રહ કર લૂખોં મર જના અચ્છા. વહાં હમેં દેખ કર કોઇ નાક ભોં તો ન સિકોડેગા, કોઈ હમેં જિના અપરાધ કે ગાલિયાં તો ન દેગા ! અપને સુહૃદ કી યહ આકુલ વાણી સુન અસોરિન જિલખ-જિલખકર રોને લગી ઔર બોલી:-ભૈયા ! જાઓ, ઐસે લલે માતુખોં મેં હમ લોગોં કા ન રહના હી અચ્છા ! મેં અચ્ચે કો લેકર કહાં જાઉંગી ! મેરી લાજ તો લગવાન કે હાથ હૈ. અસોર કી આંખેં લી જર આઇ. ખેચારા દુઃખી હોકર બોલા:- અહિન ! મેં હી તુમ્હેં અપને સાથ લે ચલતા; પર અલી યહીં ઠીક નહીં હૈ કિ મેં કહાં કા મારા કહાં જાઉંગા. યદિ કહીં મેરે રહને-સહને કા સિલસિલા જમ ગયા તો મેં તુમ્હેં લી વહીં જુલા લૂંગા. ઇસ પ્રકાર અસોર ઉસે સમજા-જુજા કર ચલા ગયા, ફિર ઉસે કિસી ને ગાંવ મેં ન દેખા. બહુત દિન બાદ પતા ચલા કિ વહ સાત સમુદ્ર પાર ફિજ મેં પહુંચ ગયા હૈ.

અખ અસોરિન ઔર ઉસકે બેટે કા હાલ સુનો. પતિ કે મરને સે વહ બડી હી દુખિયા હો ગઈ થી, અખ ઉસકા પુત્ર હી ઉસકા એકમાત્ર આધાર થા ! વહ ઉસકી આંખોં કા તારા થા. ઉસકી આશાઓં કા કેન્દ્ર, ઉસકે સુખ કા અવલંબ કેવલ વહી પુત્ર થા. પતિ કે મરને સે ઉસકી આમદની ઘટ ગઈ થી તો લી ઉસકી બડી અભિલાષા રહતી થી કિ મેરા લાલ દુઃખી ન હોને પાવે. વહ આપ ન ખાકર પુત્ર કો ખિજાતી થી. વહ અપને બેટે પર જાન દેતી થી. ઉસકે બેટે કા નામ થા દમરુ. માતા કે લાડ-પ્યાર સે દમરુ કુછ સ્વચ્છંદ હો ગયા થા. રોડી ખાઇ નહીં કિ વહ બાહર ચલા જતા થા. માતા લી ઉસસે કુછ ન કહતી થી.

માલગુજર કે ઘર કે પિછવાડે બેર કે કઇ વૃક્ષ લગે હુએ થે. મીઠે-મીઠે બેર ખાને કે લાલચ સે દમરુ વહાં બહુત જાતા થા. માલગુજર કા એક સાત-આઠ વર્ષ કા બાલક લી બેર ખીનને આપા કરતા થા. બાલક અખેધ હોતે હૈં, વે છુઆછુત કા ભેદ-ભાવ નહીં સમજતે. દમરુ વૃક્ષ પર ચઢ જાતા ઔર ડાલિયાં હિલા દેતા, પડાપડ બેર ખરસને લગતે. માલગુજર કા બાલક બેર ખીનતા, ફિર દોનોં મિલ ખાંટ કર ખાતે. ધીરે-ધીરે દોનોં મેં બડા પ્રેમ હો ગયા. દોનોં એક-દૂસરે કી તલાશ મેં રહતે ઔર જમ મિલતે તો બહુત પ્રસન્ન હોતે. એક દિન માલગુજરને દોનોં મિત્રોં કો દેખ લિયા. માલગુજર સાહબ કો બડા અફસોસ હુઆ, સાથ હી કોધ લી આપા. ઉસને અપને બેટે કો દો ચપતેં જમાઇ ઔર ઉસસે કહા:-“બખરદાર ! જો અખ ઇસ નીચ કે સાથ રહા.” દમરુ અછુત થા ઇસલિયે બચ ગયા; પર માલગુજર ને ઉસે લી સચેત કર દિયા:-“બખરદાર ! આજે સે ઇધર ન આના, નહીં તો ચમડી ઉઘડવા લૂંગા.” માલગુજર ને તાકીદ તો પૂરી કર દી, પર બાલક રસીલે બેરોં કા સ્વાદ ચખને કા લાલચ નહીં ત્યાગ સકતે, ચાહે તુમ ઉન્હેં રોકો, ધમકાઓ, ચાહે મારો. દોનોં મિત્ર ફિર લી મિલતે રહે.

ગાંવ મેં એક છોટા સા મંદિર લી થા, જિસમેં કલી-કલી લજન-કીર્તન હુઆ કરતા થા. એક દિન માલગુજર કે લડકે ને દમરુ સે કહા:-આજ મંદિર મેં જૂન જલસા હોગા, જૂન હોગી ઔર પ્રસાદ મેં પેડે બેઠેગે. તુમ લી મેરે સાથ ચલો. પેડે કા નામ સુનતે હી દમરુ નાચ ઉઠા. વહ ખેચારા નહીં જાનતા થા કિ મેરે જાને સે મંદિર અપવિત્ર હો જાયગા ઔર મુઝ જૈસે અપવિત્ર જીવ કે લાગ્ય મેં લગવાન કા પ્રસાદ પાના લિખા હી નહીં હૈ. તાકી પીટતા હુઆ વહ મંદિર મેં જા પહુંચા ! ઉસે દેખતે હી મંદિર મેં હલચલ મચ ગઈ. નીચ હૈ, અસોર હૈ, કહતે હુએ સખ લોગ અપની પવિત્રતા કી રક્ષા કરને કે લિયે વ્યખુલ હો ઉઠે ! લોગોં કી વહ હલચલ દેખ દમરુ ભોંચક-સા બડા રહ ગયા, ખેચારા કયા જાનતા થા કિ મુઝે દેખતે હી યે લોગ ઘેર ધર્મસંકટ મેં પડ ગયે હૈં. લોગોં કી હલચલ દેખત હી પૂજારીજી ધબરા ઉઠે ઔર જ્યોં હી દમરુ પર ઉનકી દષ્ટિ પડી, ત્યોં હી વે અપના આપા ભૂલ ગયે, મારે ક્રોધ કે બોખલા ઉઠે, ઉ-

નકે મસ્તિષ્ક સે પવિત્રતા-અપવિત્રતા કે વિચાર જાતે રહે. હે ભગવન્! કલયુગ મેં કમીનોં કે હૌસલે ઇસ તરફ ખટ રહે હૈં, હમ લોગોં કી લાજ તુમહારે હી હાથ હૈ, યહ કહતે હુએ વે દમરુ પર ટૂટ પડે! ઉન્હોંને દમરુ કો ઇસ તરફ મારા કિ કોઇ પશુ કો લી ન મારતા હોતા. જિસ ભગવાન કે દરબાર મેં સભી એક ખરાબર હૈં, ઉસી ભગવાન કે દરબાર મેં પ્રસાદ પાને કી આશા સે ગયા હુઆ ખાલ દમરુ પિટતે-પિટતે મુંહ કે બલ ગિર પડા! હિંદુ લોગ અહિંસા કી ખડી દુહાઇ દિયા કરતે હૈં. છોટે-છોટે કીડોં પર અવશ્ય દયા કર સકતે હૈં; પર ઉનકે હૃદય મેં-વિશાલ ઔર કરુણાર્દ્ર હૃદય મેં સાક્ષાત્ મનુષ્ય-શરીરધારી અછુતોં કે લિખે દયા કા એક ભી કણુ શેષ નહીં હૈ; ઔર વહ કેવલ ઇસ કારણુ કિ અછુત, અછુત હૈં-અપવિત્ર હૈં, ઉનકે સ્પર્શમાત્ર સે હિંદુઓં કી ધર્મ-નૌકા અધર્મ કે તુફાન મેં જા પડતી હૈ. ખેર!

પ્રસાદ કે બદલે માર પાકર દમરુ રોતા કરાહતા ધર પહુંચા. માતા અપને લાલ કી વહ દશા દેખ અસ્થિર હો ગઇ, ઉસને દમરુ કો ગોદ મેં લેકર બડે સ્નેહ સે પૂછા:-બેટા! કયા હુઆ? ખિલખતે હુએ દમરુ ને ઉસે સખ હાલ સુના દિયા! સુનકર માતા કી આંખોં સે આંસૂ બહને લગે. ઉસને દમરુ કા મુંહ ચૂમ કર કહા:-બેટા! તુમ વહાં કયોં ગએ થે? વહાં તુમહેં ન જાના ચાહીએ. દમરુ બોલા:-મા! કયોં ન જાના ચાહિએ? વહાં તો સભી જાતે ઔર ઠાકુરજી કે દર્શન કરતે હૈં. તુમ રોતી કયોં હો? માતાને ઉત્તર દિયા:-બેટા! વે જા સકતે હૈં, પર હમ નહીં જા સકતે; કયોંકિ હમ અછુત હૈં. દમરુ માતા કી ખાત ન સમજ સકા, બડે આગ્રહ સે બોલા:-મૌ! અછુત કિસે કહતે હૈં? હમમેં-ઉનમેં કયા અંતર હૈ? મુઝે તો કોઇ અંતર નહીં જાન પડતા, કેવલ મેરે કપડે હી ખરાબ હૈં; સો વહાં બેડે હુએ કઇ લડકેં લી તો ખરાબ કપડે પહને હુએ થે. માતા ઇસ પ્રશ્ન કા કયા ઉત્તર દેતી? ઉસને કેવલ રો દિયા. તખ દમરુ બોલા:-અચ્છા મૌ, રોઓ નહીં, અબ મૈં કભી મંદિર મેં ન જાઉંગા.

દમરુ મંદિર મેં ગયા થા, ઇસ અપરાધ પર પૂજારી જી ઉસે કંઠોર દંડ દે ચૂકે થે; પર ગાંવવાલે ઇતને સે હી શાન્ત ન હુએ. ઉન્હોંને બડા વાવેલા મચાયા. માલગુજર સે શિકાયત કી ગઇ. તખ માલગુજર ને ખસોરિન કો ખુલવાયા! સભી લોગ મારે ક્રોધ કે પાગલ હો રહે થે. કુશલ ઇતની હી થી કિ વહ અછુત થી, નહીં તો વે ન જાને કયા કર ડાલતે! બેચારે ઉસે લાંતિ-લાંતિ કી ગાલિયાં સુના કર હી રહ ગએ. ખસોરિન ને ઉનસે હાથ જોડ કર બિનતિ કી:-મહારાજ! વહ અબોધ ખાલક હૈ, કયા જાને કિ ઉસે મંદિર મેં જાના ચાહિએ યા નહીં! મૈને તો ઉસમેં કહ નહીં દિયા થા. બચ્ચે કા યહ અપરાધ ક્ષમા કર દીજિએ. આગે સે જૈસા ન હોગા. ઉન લોગોં સે છુટ્ટી પાકર ઉસને દમરુ સે કહા:-દેખો બેટા! અબ કભી ન જાના. ધર હી ખેલા કરો. યદિ કહીં જાઓગે, ઔર કોઇ ઉલહના દેગા તો મૈં લીતુમહેં જુરી તરફ પીડુંગી.

બેચારા દમરુ ડર ગયા. ઉસ દિન સે વહ કહીં ન આતા જાતા થા. મૌ લી ઉસ પર ત્રિ-શેષ દેખ-રેખ રખતી થી, પરંતુ બચ્ચે બંધન મેં છટપટાને લગતે હૈં. કુજ દિન બાદ હી દમરુ કી ઇચ્છા યહાં-વહાં ધુમને-ફિરને કી હોતે લગી. એક દિન વહ અવસર પા નિકલ ખડા હુઆ. ખેલતે-ખેલતે દમરુ કો ખાસ લગી. ઉસ સમય કુએં પર દો-ચાર સ્ત્રિયાં પાની લર રહીં થીં. પાની પીને કી આશા સે દમરુ કુએં પર જા પહુંચા. ઉસને એક સ્ત્રી સે પાની માંગા; પરંતુ વે ઉસે પાની કે બદલે ગાલિયાં દેને લગીં. ઉન્હોંને અપને-અપને ઘડે પટક દિએ. યહ દેખ દમરુ ભૌંચક-સા રહ ગયા. પહલે કે સમાન હી ફિર કોઇ આફત ન આ જાવે-યહ સોચ બેચારે કે પ્રાણ કાંપ ઉઠે. વહ લાગ કર ધર મેં જા છિપા.

ઇસ બાર ગાંવ મેં પહલે સે જી જ્યાદા કોલાહલ મચા. શીઘ્ર હી માલગુજર કે યહાં ખસોરિન કી ખુલાહટ હુઇ. વહ ગરજ કર ખસોરિન સે બોલા:-અરી રાંડ! તુ બહુત બદમાશ હો ગઇ હૈ. તૂને હી લડકે કો સિર પર ચઢા રકખા હૈ. આજ ઉસને કુઆં અપવિત્ર કર ડાલા! અબ લોગ કહાં પાની પીએંગે? ખસોરિન ને યહ સુના તો બેચારી કે પ્રાણ સૂખ ગએ. હાથ જોડ કર બોલી:-માઇબાપ! મૈં તો હમેશા ઉસે આંખોં કે સામને રખતી હૂં ઔર ડાટા કરતી હૂં. આજ વહ નજર ખચા કર નિકલ ગયા. માલગુજર ઉસી પ્રકાર બિગડ કર બોલા:-મૈં તુઝે ખૂબ જાનતા હૂં, મુઝી સે ખાત ખનાતી હૈ. તૂ થોં ન માનેગી, યહ કહ કર ઉસને અપને એક ચપરાસી

૫૪૮ હિંદુસમાજ અખ લી નહીં સમજેગા, તો જરૂર અગ્નિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા.

કો આજ્ઞા દી-કમીન કી જાતિ યોં નહીં માનતી, જરા ઉસે ઠીક તો કર દો. કુછ હજી નહીં. પીછે રનાન કર ડાલના. યહ સુનતે હી ચપરાસી ઉસ અજ્ઞા પર દૂટ પડા. બેચારી કિતની રોઈ-ગિડગિડાઈ, પર ઉસકે કરુણ કંદન સે કિસીકા હૃદય ન પસીજા. કહો પંડિત! યહ તુમહારી આદર્શ-સમાજ કે અહિંસા-વ્રત કા કેસા સુંદર ઉદાહરણ હૈ ! હિંદુ-પુરુષોં કી ખીરતા કેવલ અપને હી લોગોં કો સતાને મેં-અપલાઓં કો આઠ આઠ આંસૂ રુવાને મેં હી રહ ગઈ હૈ ! ખૈર !

અસોરિન રોતી-બિલખતી ઘર પહુંચી. ઉસને વિકરાલ રૂપ ધારણ કર બાલક સે પૂછા:-તૂ કૂએં પર કયોં ગયા થા ? મારે ડરકે બેચારા થર-થર કાંપને લગા, આંખોં મેં આંસૂ ભર કર બોલા:-મૌ ! પ્યાસ લગી થી. સભી તો જાતે હૈં, ઇસીસે મેં લી ચલા ગયા. વહાં દો-તીન લડકેં ઔર થે. ઉનસે તો કોઇ કુછ નહીં કહતા; પરંતુ મૌ ને અચ્ચે કે ઇસ લોલેપન પર કુછ ધ્યાન ન દિયા. અપમાન ઔર ક્રોધ સે ઉસકા હૃદય જલ હી રહા થા. અચ્ચે કા ઉત્તર સુનતે હી વહ અપનેકો ન રોક સકી, ઉસને અચ્ચે કો પીટતા શુરુ કર દિયા. અચ્ચા:- 'નહીં મૌ, નહીં મૌ' કહતા ઉસકે પૈરોં સે લિપટ ગયા, પર ઉસકા હાથ ન રૂકા. અંત મેં અચ્ચા ભૂમિ પર ગિર પડા. રોતે-રોતે ઉસકી હિંચકી અંધ ગઈ. અચ્ચે કી યહ દશા દેખ, માતા કા હૃદય ભીતર હી ભીતર મથા જાને લગા. ઉસને અચ્ચે કો ગોદ મેં ઉડા લિયા ઔર વહ ઉસે હૃદય સે લગાકર આપ લી દૂટ-દૂટ કર રોને લગી. માતા ઔર પુત્ર ન જાને કય તક રોતે રહે. ઉસ દિન અસોરિન કે યહાં ચૂંઢા ન જવા. માતા ઔર પુત્ર દોનોં હી ભૂખે પડ રહે. તુમહારી હિંદુ-સમાજ કે ઇન નિર્મમ ઘોર અત્યાચારોં સે કિતને દીન-દુઃખિયોં કે યહાં કરુણકંદન હોતા હૈ, કિતને ભૂખે-પ્યાસે તડપ-તડપ કર રાતદિન ખીતા દેતે હૈં-ઇસકા પતા કૌન લગાને જાતા હૈ ! ઓહ, ઇન દુઃખિયોં કી સર્દ આહોં તુમહેં કય તક સુખ કી નિંદ મેં સોને દેંગી ? વહ સમય દૂર નહીં હૈ, જ્ય તુમહેં અપની ઇસ પૈશાચિકતા કા પ્રાયશ્ચિત્ત રક્ત કે આંસૂ બહા કર કરના પડેગા.

ઉસ દિન સે અસોરિન વિશેષ ચિંતાકુલ રહને લગી. વહ સદૈન યહી સોચા કરતી થી:-મેં ઇન ધર્મધ્વજિયોં કે ખીચ મેં રહતી હૂં, જિનકા ધર્મ મેરી જાયામાત્ર સે મૃત્યુ કી સાંસેં લેને લગતા હૈ. યહાં ન મેરી જાતિ કા હી કોઇ આદમી હૈ, ન કોઇ સહાયક હી હૈ; તય એસે લોગોં કે ખીચ મેં રહને સે મેરા જીવન-બેડા કેસે પાર હોગા ? અબોધ અચ્ચા અનજન મેં જરા સા હી અપરાધ કર દેતા હૈ તો યે લોગ જાન લેને પર ઉતાર હો જાતે હૈં. ઉસસે દો ખાર અપરાધ હો ચૂકા હૈ; અખ કહીં ફિર વહ કોઇ અપરાધ કર બેડા, તો યે લોગ ન જાને કયા કર બેડેંગે ! હે ભગવન ! તુમહીં મેરે અચ્ચે પર દયાદષ્ટિ કરો ! અંત મેં ભગવાન ને ઉસકી કાનર વાણી સુન લી. કુછ હી દિન પીછે ગાંવ મેં દો મિશ્નરી મેમેં આઈ. ઉન્હોંને ગાંવ કી સ્ત્રિયોં કો ભગવાન ઇસા કા સંદેશ સુનાયા. અસોરિન ને લી ઉનકા ઉપદેશ સુના. ઉનકી દયાલુ પ્રકૃતિ સે અસોરિન કો બડી આશા હુઇ. ઉસને મેમોં કો અપના સખ દુઃખડા સુનાયા. દયાલુ મેમોં કી આંખેં ભર આઈ. ઉન્હોંને અસોરિન સે કહા:-મસીહ દુઃખિયોં કા હી દુઃખ દૂર કરને કે! સંસાર મેં આયા થા. તુમ લોગ હમારે સાથ ચલો, મસીહ તુમ પર દયા કરેગા.

અસોરિન હર્ષોત્કુહ હો બેટે કો લે, મેમોં કે સાથ ચલી ગઈ. અખ ઉસકે જીવન કી ધારા દૂસરી હી દિશા મેં બહને લગી. ઉસને એક નચ્ચે સંસાર મેં પ્રવેશ કિયા, જહાં ન કોઈ બડા થા ન છોટા, ન ઉંચા થા ન નીચ-સભી બરાબર થે. સભી કો સખકે સુખ-દુઃખ કી ચિંતા લગી રહતી થી. યહાં અસોરિન કો કોઇ ખરી-ખોટી સુનાનેવાલા ન થા. સભી ઉસસે અપને આત્મીય જૈસા વ્યવહાર કરતે થે. અખ વહ અચ્ચે કપડે પહિનતી થી. અચ્ચે ભોજન પાતી થી. યહાં સભી ઉસકે પ્યારે બેટે પર પ્યાર કરતે થે, કોઇ ઉસસે ઘુણા ન કરતા થા, વહ લી અચ્ચે કપડે પહિનતા ઔર અચ્ચા ભોજન પાતા થા. ખેલને કો ઉસે સુંદર ખિલોને મિલતે થે. વહ ખુલે મૈદાન મેં, નિર્મલ વાયુ મેં સ્વાધીનતાપૂર્વક ચિડિયોં કી નાંખ પુદકતા ફિરતા થા. જિસે ચાહે ઉસે છૂ લેતા થા, ચાહે જિસસે લિપટ જાતા થા. કયા અંગલે મેં, કયા ગિરજે મેં-જહાં ચાહતા વહીં ચલા જાતા થા; પર ઇસસે ન તો કોઇ આદમી હી અપવિત્ર હોતા થા ઔર ન કોઈ મકાન હી. સચમુચ હી ઉન દુઃખિયોં-મૌ-બેટે પર મસીહ ને દયા કી. અચ્ચા પંડિત ! બતલાઓ ઇન દો આદર્શિયોં કે ઇસાઈ હો જાને સે તુમહારી કયા હાનિ હુઇ ?

હિંદુસમાજ અખ લી નહીં સમજેગા, તો જરૂર અગ્નિકુંડ મેં હી જ ગિરેગા. ૫૪૬

મૈને કહા:—હુબૂર, ઉનસે કિસી ને ઇસાઇ હોને કેા તો કહા નહીં થા. વે અપની ઇચ્છા સે ઇસાઇ હો ગએ તો કેાઇ કયા કરે? ઇસમેં મેરી યા હિંદુ-સમાજ કી હાનિ હી કયા હૈ?

ઇસ પર સાહય ખડે તપાક સે બોલે:—યહ સચ હૈ, કિ ઉનસે કિસીને ઇસાઇ હો જાને કેા નહીં કહા થા; પર તુમહારે હિંદુ-સમાજ ને ઉનસે એસા નિર્મમ વ્યવહાર કિયા થા કિ ઉનકે સામને, સિવા ઇસાઇ યા મુસલમાન હો જાને કે, જીવન-રક્ષા કે લિયે અન્ય ઉપાય હી ન થા. યદિ અછૂતોં કે સાથ તુમહારી યહી હરકતેં રહીં તો વહ દિન દૂર નહીં હૈ, જખ સખ અછૂત હિંદુ-ધર્મ કી શરણુત્યાગ, અન્ય ધર્મોં કે આશ્રય મેં જા બસેગે. ઇસસે હિંદુ-સમાજ મેં ખડી હી વિચુંબલતા ઉત્પન્ન હો જાયગી. ઉસ દિન કયા તુમહીં પાખાના સાફ કરોગે? કયા તુમહારી હી સ્ત્રિયોં દાઇ કા કાર્ય કરેંગી? કયા તુમહીં ઘોખી કા કાર્ય કરોગે? કયા ચમરોં કા સખ કાર્ય તુમહીં કર ડાલોગે? + અભી વે તુમહારે સાથ હૈં, ઇસલિયે વે તુમહેં ખુરે લગતે હૈં. જખ વે તુમસે દૂર હો જાયગે તખ તુમહીં ઉનકે લિયે આઠ-આઠ આંસૂ રોઓગે, ઓર જખ વે તુમસે અલગ હો જાયગે તખ વે હી તુમહારે શત્રુ-ધાતક શત્રુ ખન ખેડેંગે. અભી વે તુમહારે સાથ હૈં ઇસ લિયે તુમ રર કરોડ હો, ઉનકે અલગ હોતે હી તુમ કેવલ પંદ્રહ કરોડ રહ જાઓગે. કેવલ અપની નાદાની સે—અપની દુલીનતા કે જૂડે પાખંડ મેં આ કર તુમ અપના ઇતના ભારી અંશ દૂર કિએ દેતે હો. સોચો, સાત કરોડ મનુષ્યોં કા ખલ ઓર સહારા કિતના હોતા હૈ! યદિ તુમ ઉનકે સાથ પ્રેમપૂર્ણ ઓર મનુષ્યતા કા વ્યવહાર કરોગે તો વે તુમહારે પસીને કે બદલે અપના ખૂન બહાને કેા તૈયાર રહેંગે. સોચો, એસે ભારી ખલ કેા જખરદસ્તી ત્યાગ દેને સે તુમ કિતને નિર્બલ હો જાઓગે! અચ્છા પંડિત! એક ખાત ઓર ખતાઓ! વહી ઇસાઇ હુઆ દમરુ ખસોર તુમહારી ખરાખરી સે આ બેઠે, તો તુમ ઉસસે ધૂણા કરોગે યા નહીં?

મૈને ઉત્તર દિયા:—મૈં કયોં ઉસસે ધૂણા કરેંગા? કેાઇ ભી ઇસાઇયોં સે ધૂણા નહીં કરતા.

સાહય હંસ કર બોલે:—ખલિહારી હૈં તુમ લોગોં કી ખુદ્દી કી! પહલે ઉસસે ધૂણા કરતે થે, કયોં? કયોંકિ તખ વહ હિંદુ થા ઓર તુમહારે ઠાકુરજી કેા શ્રદ્ધાપૂર્વક મસ્તક ઝુકાતા થા. ઓર અખ ઉસસે ધૂણા નહીં કરોગે કયોંકિ અખ વહ હિંદુ નહીં હૈ; ઓર તુમહારે ઠાકુરજી કેા ધૂણા કી દષ્ટિ સે દેખતા હૈ! રામ-ભક્ત કે સ્પર્શ સે તુમહારા ધર્મ ડગમગાને લગતા હૈ ઓર રામ કે વિરોધી કે ચરણુ ચૂમને પર ભી તુમહારા ધર્મ પવિત્ર ઓર અચલ રહતા હૈ! કેસી મૂર્ખતા હૈ! ઓહ, તુમ લોગ આંખેં રહતે હુએ ભી અંધે હો રહે હો! પંડિત! મહાત્મા ઇસા કી શીતલ છાયા મેં દમરુ કી યથેષ્ટ ઉન્નતિ હુઇ ઓર આજ વહ ટામસ નામ લેકર, તહસીલદાર કે રૂપ મેં તુમહારા સ્વામી બના બેઠા હૈ! જિસ દમરુ કેા દેખ કર એક દિન હિંદુસમાજ કા ખૂન દંડા પડ જાતા થા, આજ ઉસી દમરુ કે સામને ખડે-ખડે ધર્મ-ધુરીણ હાથ આંધે ખડે રહતે હૈં, જિનમેં સે એક તુમ હો. બોલો, અખ ભી અછૂતોં સે ધૂણા કરોગે?

યહ સુનતે હી મૈં સન્નાટે મેં આ ગયા! પહલે તો મુઝે સાહય કી ખાત દિલ્લગી માલૂમ હુઇ; પર શીઘ્ર હી મેરી સમજ મેં સખ ખાતેં આ ગઇ. મેરી આંખોં કે સામને સે એક પરદા સા હટ ગયા. આજ મુઝે માલૂમ હુઆ કિ હમ અછૂતોં પર અત્યાચાર કયા કર રહે હૈં, અપની હી જડ પર વજ-પ્રહાર કર રહે હૈં! મૈને ઉસી સમય સાહય કે સામને પ્રતિજ્ઞા કી—અછૂત મેરે ભાઇ હૈં. મૈં ઉનસે કભી ધૂણા ન કરેંગા, ઉનસે ખ્યાર કરેંગા, ઉનકે સુખ-દુઃખ મેં સંમિલિત હોના અપના કર્તવ્ય સમજૂગા ઓર અપને અન્ય ભાઇયોં કેા ભી યહ કર્તવ્યપાલન કરને કે લિએ વિવશ કરેંગા.

*

*

*

*

*

વાંચનાર હિંદુભાઈ! આવા તો સેંકડો-હજારો બનાવો બન્યા છે ને બન્યા કરે છે. તારામાં છે કાંઈ જરા પણ અક્ષત! છે કાંઈ જરાપણ સહૃદયતા! છે કાંઈ સ્નાતસ્વતક! છે કાંઈ તારા પોતાનાજ વંશજોના હિતપ્રત્યે દીર્ઘદષ્ટિ! છે કાંઈ તમારા પૂર્વજ ઋષિમુનિ-સંતસાધુ ભક્તજ્ઞાની અને ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર અને કૃષ્ણચંદ્ર જેવાઓના ઔદાર્ય અને વિવેકવૃત્તિને

+ યદપિ સામ્યવાદ કે સિદ્ધાંત કી દષ્ટિ સે કિસી કેા યહ અધિકાર નહીં કિ વહ દૂસરોં કેા હીન સમજ ઉનસે અપની સેવા કરાએ; પર અભી ભારતીય સમાજ મેં એસા હોના અસંભવ હૈ.

અનુસરવાની ઇચ્છા? નજ હોય તો નક્કી જાણજે કે આવી પહોંચો છે તારાં નહિ તો તારાં સંતાનોના જીવનનો કે હિંદુ નામનો ખેમાંથી જે તે એક ચીજનો વિનાશ!

શિશુ-અખંડાનંદના યથાવિદિત

ધુંટણુભર પ્રાર્થના

(“ સૌરાષ્ટ્ર ” તા. ૧૪-૫-૨૭ ના અંકમાંથી)

શબ્દોમાં ન વર્ણવી શકાય એવી વેદનાથી વ્યગ્ર બનીને હું મહિનાઓ થયાં દેશભરમાં ભટક્યા કરું છું. હું જ્યાં જ્યાં જાઉં છું ત્યાં ત્યાં, મારું સન્માન કરવાને ધસી આવતા પ્રેમધેલા લોકોનાં ટોળાં જોઈ-હિંદુ અને મુસ્લીમ, પારસી અને ખ્રિસ્તી અને સૌ કોઈ ધર્મના અને કોમના લોકોને અત્યંત સહુભાવથી એકબીજા સાથે ખભેખભા મિલાવીને ઉભેલા જોઈ, મારા દિલમાં કાંઈતું કાંઈ થઈ જાય છે. હું પોકારી ઉઠું છું કે. આ લલો, ભોજો, દેશપ્રેમની ઉર્મિ અનુભવતો જનસમૂહ-આ મરીખડો લોકસમાજ, કોમને નામે જનને ચઢી રમખાણો મચાવે છે! આ પ્રજા-વર્ગ તેમની પ્યારી માતાના દેહને પોતાનું લોહી છાંટી તેને અલડાવે છે! તરતજ હૃદયમાંથી સ્પષ્ટ ઉત્તર ઉઠે છે કે, ના, એ જનસમાજ રમખાણો નથી માંડતો, એ ટોળું હિંદુ દેવાસ્યની મૂર્તિઓ નથી ભાંગતું, એ ટોળું મુસ્લીમ મસ્જિદો ઉપર હલ્લો નથી લઈ જતું. ટોળું તો સાવ નિર્દોષ છે.

ઉંડા વિચારને અંતે મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે કે, ટોળું નિર્દોષ છે, તેનામાં કોઈ જાતની અસ્મિતાજ નથી; પણ સાચા દોષિત તો હું અને તમેજ છીએ. આજે ઠેર ઠેર જે રમખાણો મચે છે અને લોહીની નદીઓ વહે છે, તેને માટે હું અને તમેજ જવાબદાર છીએ. એ બધાં રમખાણોને માટે આપણો નેતાવર્ગજ જવાબદાર છે. મને હવે રજમાત્ર પણ આશંકા નથી રહી કે, હિંદુ-મુસ્લીમ એ બે કોમો વચ્ચે ન સંધાય એવી ફાટ પડી ગયાતું કહેનારાઓ ભુલા છે. હું માતું છું અને જાહેર કરું છું કે, ભારતમાતાનાં બે ફેફસાંસમી એ બંને કોમો વચ્ચે-એ બંને કોમોના સામાન્ય જનસમુદાય વચ્ચે કરોળ કલેશ કે વિખવાદ નથી. જે કંઈ કલેશ અને વિખવાદ છે તે એ બંને કોમોના નેતાઓની વચ્ચે છે. જે કલહ દેખાય છે તે મારી અને તમારી વચ્ચે વર્તે છે-તે નેતાઓ નેતાઓની વચ્ચે વર્તે છે. એટલેજ હું કહું છું કે, લોકો તો એકત્રિત છે-માત્ર નેતાઓજ વહેંચાયેલા અને વિવાદગ્રસ્ત છે.

પણ હું આશાવાદી છું. આ સ્થિતિથી હું જરાયે નિરાશ નથી થતો. ઉલટું મને એક પ્રકારની શાન્તિ છે કે, આ વિખવાદનું ઝેર હજી જનસમૂહના લોહીમાં નથી મળી ગયું. એથીજ, હું આશાવાંત છું કે, હરકોઈ ઇલાજે, મારા બંધુ નેતાઓની સમક્ષ ધુંટણીએ પડીને પણ, તેમને શાન્તિના રાહ ઉપર હું ખેંચી શકીશ; અને આ સભાના સભાજનો, તમને તો હું અહીંજ ધુંટણુભર બનીને પ્રાર્થના કરું છું કે ખુદાને ખાતર, દેશને ખાતર, આવા ખુનખાર અંધડાઓ ટાળવાનોજ નિર્ણય કરજો.

(શ્રી નિવાસ આયંગર)

અધૂતજાતિ કી પરમાત્મશ્રદ્ધા

(લેખક:-શ્રી૦. પ્રેમચંદજી-‘ચાંદ’ના અંલગ્નકમાંથી)

(૧)

માતૃ-પ્રેમ ! તુઝે ધન્ય હૈ. સંસાર મેં ઔર જો કુછ હૈ, મિથ્યા હૈ, નિસ્સાર હૈ. માતૃ-પ્રેમ હી સત્ય હૈ, અક્ષય હૈ, અનંતર હૈ. ત્રીન દિન સે સુખિયા કે મુંહ મેં અન્ન કા ન એક દાના ગયા થા, ન પાની કી એક ધુંદ. સામને પુઆલ પર માતા કા નન્હા-સા લાલ પડા કરાહ રહા થા. આજ ત્રીન દિન સે ઉસને આંખેં ખોલી થી. કલ્હી ઉસે ગોદ મેં ઉઠા લેતી, કલ્હી પુઆલ પર સુલા દેતી. હંસતે-ખેલતે બાલક કો અચાનક કયા હો ગયા, યહ કોઇ નહીં ખતાતા થા. એસી દશા મેં માતા કો ભૂખ ઔર ખાસ કહાં ? એક બાર પાની કા એક ઘૂંટ મુંહ મેં લિયા થા; પર કંઠ કે નીચે ન લે જ સકી. ઇસ દુઃખિયા કી વિપતિ કા વારપાર ન થા. સાલ-ભર કે બીતર દો બાલક ગંગા કી ગોદ મેં સૌંપ ચૂકી થી. પતિદેવ પહિલે હી સિધાર ચૂકે થે. અખ ઉસ અભાગિની કે જીવન કા આધાર, અવલંબ જો કુછ થા યહી બાલક થા. હાય ! કયા ઈશ્વર ઇસે બી ઉસકી ગોદ સે છીન લેના ચાહતે હૈં ? યહ કલ્પના કરતે હી માતા કી આંખોં સે ઝરઝર આંસૂ બહને લગતે થે. ઇસ બાલક કો વહ એક ક્ષણભર કે લિએ બી અકેલા ન છોડતી થી. ઉસે સાથ લેકર ઘાસ છીલને જાતી. ઘાસ ખેચને બાજર જાતી તો બાલક ગોદ મેં હોતા. ઉસકે લિએ ઉસને એક નન્હી-સી ખુપી ઔર નન્હી-સી ખાંચી ખનવા દી થી. જ્યાવન માતા કે સાથ ઘાસ છીલતા ઔર ગર્વ સે કહતા:-અમ્મા ! હમેં બી બડી-સી ખુરપી ખનવા દો, હમ બહુત સી ઘાસ છીલેંગે. તુમ દારે માચી પર બેડી રહના અમ્મા, મેં ઘાસ ખેચ લાઉંગા. મો પૂછતી:-હમારે લિએ કયા કયા લાએંગે ખેટા ? જ્યાવન લાલ-લાલ સાડિયોં કા વાદા કરતા. અપને લિએ બહુત-સા ચુડ લાના ચાહતા થા. વે હી ભોલી-ભોલી ખાતેં ઇસ સમય યાદ આ આકર માતા કે હૃદય કો શૂલ કે સમાન વેધ રહી થી. જો બાલક કો દેખતા, યહી કહતા-કિસી કી ડીઠ હૈ; (કોઇકની નજર લાગી છે,) પર કિસકી ડીઠ હૈ ? ઇસ વિધવા કા બી સંસાર મેં કોઈ ખેરી હૈ ? અગર ઉસકા નામ માલૂમ હો જાતા તો સુખિયા જાકર ઉસકે ચરણોં પર ગિર પડતી ઔર બાલક કો ઉસકી ગોદ મેં રખ દેતી. કયા ઉસકા હૃદય દયા સે ન પિગલે જાતા ? પર નામ કોઇ નહીં ખતાતા. હાય, કિસસે પૂછે, કયા કરે ! !

(૨)

ત્રીન પહર રાત ખીત ચૂકી થી. સુખિયા કા ચિન્તાવ્યથિત, ચંચલ મન કોઠે-કોઠે દોડ રહા થા. કિસ દેવી કી શરણુ જાય, કિસ દેવતા કી મનોતી કરે, ઇસી સોચ મેં પડે-પડે ઉસે એક ઝપકી આ ગઇ. કયા દેખતી હૈ કિ ઉસકા સ્વામી આકર બાલક કે સિરહાને ખડા હો જાતા હૈ ઔર બાલક કે સિર પર હાથ ફેર કર કહતા હૈ:-“રા મત સુખિયા,તેરા બાલક અચ્છા હો જાયગા. કલ હાકુરજી કી પૂજા કર દે, વહી તેરે સહાય હોંગે.” યહ કહ કર વહ ચલા ગયા. સુખિયા કી આંખ ખુલ ગઇ. અવશ્ય હી ઉસકે પતિદેવ આએ થે, ઇસમેં સુખિયા કો જરા બી સંદેહ ન હુઆ. ઉ-હેં અખ બી મેરી સુધિ હૈ, યહ સોચ કર ઉસકા હૃદય આશા સે પરિપ્લાવિત હો ઉઠા. પતિ કે પ્રતિ શ્રદ્ધા ઔર પ્રેમ સે ઉસકી આંખેં સજલ હો ગઇ. ઉસને બાલક કો ગોદ મેં ઉઠા લિયા ઔર આકાશ કી ઔર તાકતી હુઇ ખોલી:-“ભગવન્ ! મેરા બાલક અચ્છા હો જાય, મેં તુમહારી પૂજા કરંગી. અનાથ વિધવા પર દયા કરો.”

ઉસી સમય જ્યાવન કી આંખેં ખુલ ગઇ. ઉસને પાની માંગા. માતા ને દોડ કર કોઠારે મેં પાની લિયા ઔર અચ્છે કા પિલા દિયા.

જ્યાવન ને પાની પી કર કહા:-અમ્મા, રાત હૈ કિ દિન ?

સુખિયા:-અહી તો રાત હૈ ખેટા ! તુમહારા જી કેસા હૈ ?

જ્યાવન:-અચ્છા હૈ અમ્મા. અખ મેં અચ્છા હો ગયા.

સુખિયા:-તુમહારે મુંહ મેં લી-શક્કર હો ખેટા ! ભગવાન કરે તુમ જલ્દ અચ્છે હો જાવ. કુછ ખાને કો જી ચાહતા હૈ ?

જીયાવન:—હાં અમ્મા ! થોડા-સા ગુડ દે દો.

સુખિયા:—ગુડ મત ખાઓ ભૈયા, અવગુન કરેગા. કહો તો ખિચડી બના હાં.

જીયાવન:—નહીં મેરી અમ્મા ! જરા-સા ગુડ દે દે, તેરે પૈરોં પડૂં.

માતા ઇસે આગ્રહ કો ન ટાલ સકી. ઉસને થોડાસા ગુડ નિકાલ કર જીયાવન કે હાથ મેં રખ દિયા ઔર હાંડી કા હક્કન લગાને જા રહી થી કિકિસીને બાહર સે આવાજ દી. હાંડી વહીં છોડ કર વહ કેવાડ ખોલને ચલી ગઇ. જીયાવન ને ગુડ કી દો પિડિયાં નિકાલ લીં ઔર જલ્દી ચટ કર ગયા.

(૩)

દિનભર જીયાવન કી તબિયત અચ્છી રહી. ઉસને થોડી સી ખિચડી ખાઇ, દો-એક બાર ધીરે-ધીરે દ્વાર પર ભી આયા ઔર હમજોલિયોં કે સાથ ખેલ ન સકને પર ભી, ઉન્હેં ખેલતે દેખ કર ઉસકા જી અલગ ગયા. સુખિયા ને સમજા અચ્ચા અચ્છા હો ગયા. દોએક દિન મેં જગ્ય પૈસે હાથ મેં આ જાગ્યો તો વહ એક દિન ઠાકુરજી કી પૂજા કરને ચલી જાયંગી. જાડે કે દિન ઝાડૂ-બહારુ, નહાને-ધોને ઔર ખાને-પીને મેં કટ ગએ; મગર જગ્ય સન્ધ્યાસમય ફિર જીયાવન કા જી ભારી હો ગયા તો સુખિયા ધખરા ઉડી. તુરત મન મેં શંકા ઉત્પન્ન હુઇ કિ પૂજા મેં વિવ્રમ્ય કરને સે હી બાલક ફિર મુરજા ગયા હૈ. અલી થોડા-સા દિન બાકી થા. અચ્ચે કો લેટાકર વહ પૂજા કા સામાન કરને લગી. ફક્ત તો જમીંદાર કે બગીચે મેં મિલ ગએ. તુલસી-દલ દ્વાર હી પર થા, પર ઠાકુરજી કે ભોગ કે લિયે કુજ મિષ્ટાન્ન તો ચાહિએ; નહીં તો ગાંવવાલોં કો ખાંટગી કયા ? ચઢાને કે લિયે કમ-સે-કમ એક આના તો ચાહિએ હી. સારા ગાંવ જાન આઇ, કહીં પૈસે ઉધાર ન મિલે. તજ વહ હતાશ હો ગઇ. હાય રે અદ્વિત, કોઇ ચાર આને પૈસે ભી નહીં દેતા. આખિર ઉસને અપને હાથોં કે ચાંદી કે કડે ઉતારે ઔર દોડી હુઇ બનિએ કે દૂકાન પર ગઇ, કડે ગિરો રખમે, બતાસે લિયે ઔર દોડી હુઇ ઘર આઇ. પૂજા કા સામાન તૈયાર હો ગયા તો ઉસને બાલક કો ગોદ મેં ઉઠાયા ઔર દૂસરે હાથ મેં પૂજા કી થાલી લિયે મંદિર કી ઔર ચલી.

મંદિર મેં આરતી કા ઘંટા બજ રહા થા, દસ-પાંચ ભક્ત-જન ખડે સ્તુતિ કર રહે થે; ઇતને મેં સુખિયા જાકર મંદિર કે સામને બડી હો ગઇ.

પૂજારી ને પૂછા:—કયા હૈ રે ? કયા કરને આઇ હૈ ?

સુખિયા ચખૂતરે પર આકર બોલી:—ઠાકુરજી કી મનોતી કી થી મહારાજ ! પૂજા કરને આઇ હાં.

પૂજારીજી દિનભર જમીંદાર કે અસામિયોં કી પૂજા ક્રિયા કરતે થે, ઔર શામ-સવેરે ઠાકુરજી કી. રાત કો મંદિર હી મેં સોતે થે, મંદિર હી મેં આપકા ભોજન ભી બનતા થા, જીસસે ઠાકુરદારે કી સારી અસ્તરકારી કાલી પડ ગઇ થી. સ્વભાવ કે બડે દયાલુ થે, નિષ્ઠાવાન એસે કિ ચાહે કિતની હી ઠંડ પડે, કિતની હી ઠંડી હવા ચલે બિનાસ્નાન કિયે મુંહ મેં પાની ન ડાલતે થે; અગર ઇસ પર ઉતકે હાથોં ઔર પૈરોં પર મૈત્ર કી મોટી તહ જમી હુઇ થી, તો ઇસમેં ઉતકા કોઇ દોષ ન થા. બોલે:—તો કયા ભીતર ચલી આવેગી ? હો તો ચૂકી પૂજા. વહાં આકર ભરબ્રજ કરેગી ?

એક ભક્તજન ને કહા:—ઠાકુરજી કો પવિત્ર કરને આઇ હૈ.

સુખિયા ને બડી દીનતા સે કહા:—ઠાકુરજી કે ચરન છૂને આઇ હાં સરકાર ! પૂજા કી સજ સામગ્રી લાઇ હાં.

પૂજારી:—કૈસે બેસમજી કી ખાત કરતી રે ? કુજ પગલી તો નહીં હો ગઇ હૈ ? ભલા તૂ ઠાકુરજી કો કૈસે છુએગી ?

સુખિયા કો અજ તક કભી ઠાકુરદારે મેં આને કા અવસર ન મિલા થા. આશ્ચર્ય સે બોલી:—સરકાર, વહ તો સંસાર કે માલિક હૈ. ઉતકે દર્શન સે તો પાપી ભી તર જતા હૈ. મેરે છૂને સે ઉન્હેં કૈસે છૂત લગ જાયગી ?

પૂજારી:—અરે, તૂ અમારિન હૈ કિ નહીં રે ?

સુખિયા:—તો કયા ભગવાન ને ચમારોં કો નહીં સિરજન હૈ? ચમારોં કો ભગવાન કોઇ ઓર હૈ? ઇસ અચ્ચે કી મનોતી હૈ સરકાર !

ઇસ પર ઉસી ભક્ત મહોદય ને, જો અખ સ્તુતિ સમાપ્ત કર ચૂકે થે, ડપટ કર બોલે:—માર કે ભગા દો ચુડેલ કો, ભરબ્રજ કરને આઇ હૈ. ફેંક દો થાલી-ખાલી. સંસાર મેં તો આપ હ આગ લગી હુઇ હૈ, ચમાર ભી હાકુરજી કી પૂજા કરને લગેગે તો પિરથી રહેગી કિ રસાતલ કો ચલી જાયગી !

દૂસરે ભક્ત મહાશય બોલે:—અખ બેચારે હાકુરજી કો ભી ચમારોં કે હાથ કા ભોજન કરના પડેગા. અખ પરલૈ હોતે મેં કુછ કસર નહીં હૈ.

હંડ પડ રહી થી; સુખિયા ખડી કાંપ રહી થી ઓર યહાં ધર્મ કે ઠેકેદાર લોગ સમય કી ગતિ પર આલોચનાએ કર રહે થે. અચ્ચા મારે હંડ કે ઉસકી જાતી મેં ધુસા જતા થા, કિન્તુ સુખિયા વહાં સે હટને કા નામ ન લેતી થી. ઐસા માલૂમ હોતા થા કિ ઉસકે દોનોં પાંચ ભૂમિ મેં ગડ ગએ હૈ. રહ-રહ કર ઉસકે હૃદય મેં ઐસા ઉદ્ગાર ઉઠતા થા કિ જાકર હાકુરજી કે ચરણોં પર ગિર પડે. હાકુરજી કયા ઇન્હીં કે હૈ, હમ ગરીબોં કા ઉનસે કોઇ નાતા નહીં હૈ? યે લોગ કૌન હોતે હૈ રોકનેવાલે? પર યહ ભય હોતા થા કિ ઇન લોગોં ને કહીં સચ્ચમય થાલી-ખાલી ફેંક દી તો કયા કરંગી? દિલ મેં ઐઠ કર રહ જતી થી. સહસાં ઉસે એક ખાત સૂઝી. વહ વહાં સે કુછ દૂર જાકર એક વૃક્ષ કે નીચે અંધેરે મેં છિપકર ઇન ભક્તજનોં કે જાને કી રાહ દેખને લગી.

(૪)

આરતી ઓર સ્તુતિ કે પશ્ચાત્ ભક્તજન ખડી દેર તક શ્રીમહાભાગવત કા પાઠ કરતે રહે. ઉધર પૂજારીજી ને ચૂલ્હા જલાયા ઓર ખાના પકાને લગે. ચૂલ્હે કે સામને બેઠે હુએ હાં-હાં કરતે જાતે થે ઓર બીચ-બીચ મેં ટિપ્પણિયાં ભી કરતે જાતે થે. દસ બજે રાત તક કથાવાર્તા હોતી રહી ઓર સુખિયા વૃક્ષ કે નીચે ધ્યાનાવસ્થા મેં ખડી રહી.

બારે ભક્ત-લોગોં ને એક એક કરકે ઘર કી રાહ લી. પૂજારીજી અંકલે રહ ગએ. તખ સુખિયા આકર મંદિર કે બરામદે કે સામને ખડી હો ગઇ, જહાં પૂજારીજી આસન જમાએ બટલોઇ કા ક્ષુધાવર્ધક મધુર સંગીત સુનને મેં મગ્ન થે. પૂજારીજી ને આહટ પાકર ગરદન ઉઠાઇ તો સુખિયા કો ખડી દેખા. ચિઠકર બોલે:—કયોં રે તૂ અલી યહીં ખડી હૈ ?

સુખિયા ને થાલી જમીન પર રખ દી ઓર એક હાથ ફેલા કર ભિક્ષા-પ્રાર્થના કરતી હુઇ બોલી:—મહારાજજી ! મેં ખડી અભાગિની હાં. યહી ખાલક મેરે જીવન કા અલમ હૈ, મુઝપર દયા કરો. ત્રીન દિન સે ઇસને સિર નહીં ઉઠાયા. તુમહેં ખડા જસ હોગા મહારાજજી !

યહ કહતે-કહતે સુખિયા રોતે લગી. પૂજારીજી દયાલુ તો થે, પર ચમારિન કો હાકુરજી કે સમીપ જાને દેને કા અશ્રુતપૂર્વ, ઘોર પાતક વહ કેસે કર સકતે? ન જાને હાકુરજી ઇસકા કયા દંડ હૈ. આખિર ઉનકે ભી તો ખાલ-અચ્ચે થે. કહીં હાકુરજી કુપિત હોકર ગાંવ કા સર્વ-નાશ કર દે, તો બોલે-ઘર જાકે ભગવાન કા નામ લે, તેરા ખાલક અચ્ચા હો જાયગા. મેં યહ તુલસી-દલ દેતા હાં, અચ્ચે કો ખિલા દે, ચરણામૃત ઉસકી આંખોં મેં લગા દે. ભગવાન ચાહેગે તો સખ અચ્ચા હી હોગા.

સુખિયા:—હાકુરજી કે ચરણોં પર ગિરને ન દોગે મહારાજજી? ખડી દુખિયા હાં, ઉધાર કાઢકર પૂજા કી સામગ્રી જુટાઇ હૈ. મૈને કલ સપના દેખા થા મહારાજ ! કિ હાકુરજી કી પૂજા કર, તેરા ખાલક અચ્ચા હો જાયગા. તભી દૌડી આઇ હાં. મેરે પાસ રૂપયા હૈ. વહ મુઝસે લે લો, પર મુઝે એક જાનભર હાકુરજી કે ચરનોં પર ગિર લેને દો.

ઇસ પ્રલોભન ને પંડિતજી કો એક ક્ષણ કે લિએ વિચલિત કર દિયા, કિન્તુ મૂર્ખતા કે કારણ ઇશ્વર કા ભય ઉનકે મન મેં કુછ-કુછ ખાડી થા. સમ્બલ કર બોલે:—અરી પગલી? હાકુરજી ભક્તોં કે મન કા ભાવ દેખતે હૈ કિ ચરન પર ગિરના દેખતે હૈ. સુના નહીં હૈ—‘મન ચંગા તો કહૌત મેં ગંગા.’ મન મેં ભક્તિ ન હો તો લાખ કોઇ ભગવાન કે ચરનોં પર ગિરે કુછ ન હોગા. મેરે પાસ એક જન્તર હૈ. દામ તો ઉસકા બહુત હૈ, પર તુઝે એક હી રૂપયે મેં દે દુંગા.

ઉસે બચ્ચે કે ગલે મેં બાંધ દેના. બસ, કલ બચ્ચા ખેલને લગેગા.

સુખિયા:—તો ઠાકુરજી કી પૂજા ન કરને હોગે ?

પૂજારી:—તેરે લિયે છતની હી પૂજા બહુત હૈ. જો ખાત કલ્હી નહીં હુધ વહ આજ મેં કર હું. ઔર ગાંવ પર કેાઘ આશ્ત-વિપત પડે તો કયા હો, ઇસે લી તો સોચ ! તૂ વહ જન્તર લે જા, ભગવાન આહેંગે તો રાત હી ભર મેં બચ્ચે કા કલેશ કટ જાયગા. કિસી કી ડીઠ પડ ગઇ હૈ. હૈ લી તો ચોંગાલ. માલૂમ હોતી છતરી-ખંસ હૈ.

સુખિયા:—જખસે ઇસે જર આયા હૈ, મેરે પ્રાન નહોં મેં સમાચે હુએ હૈં.

પૂજારી:—ગડા હોનવાર ખાલક હૈ. ભગવાન જીલા-દેં, તેરે સારે સંકટ હર લેગા. યહાં તો બહુત ખેલને આયા કરતા થા. ઇધર દો-ત્રીન દિન સે નહીં દેખા થા.

સુખિયા:—તો જન્તર કેસે બાંધુંગી મહારાજ ?

પૂજારી:—મેં કપડે મેં બાંધકર દેતા હું, બસ ગલે મેં પહના દેના. અખ તુ ઇસ વેલા નવીન ખસ્તર કહાં ખોજને જાયગી ?

સુખિયા ને ૩૧-૨) પર કડે ગિરોં રકખે થે. એક પલ્લે હી ભંજ ચૂકા થા. દૂસરા પૂજારીજી કેા ભેંટ કિયા ઔર જન્તર લેકર મન કેા સમજાતી હુધ ઘર લૌટ આઈ.

(૫)

સુખિયા ને ઘર પહુંચ કર ખાલક કે ગલે મેં જન્તર બાંધ દિયા: પર જયોં-જયોં રાત ગુજ-રતી થી ઉસકા જવર લી બઢતા જતા થા, યહાં તક કિ ત્રીન બજતે-બજતે ઉસકે હાથપાંવ શીતલ હોતે લગે. તખ તો વહ ઘખરા ઉઠી ઔર સોચને લગી:—હાય ! મેં બ્યર્થ હી સંકાય મેં પડી રહી ઔર ખિતાઠાકુરજી કે દર્શન કિએ ચલ્હી આઈ. અગર મેં અંદર ચલ્હી જતી ઔર ભગવાન કે ચરણોં પર ગિર પડતી તો કેાઘ મેરા કયા કર લેતા ? યહી ન હોતા, લોગ મુઝે ધકકે દેકર નિકાલ દેતે, શાયદ મારતે લી, પર મેરા મનેરથ તો પૂરા હો જતા. યદિ મેં ઠાકુર-જી કે ચરણોં કેા અપને આંસુઓં સે ભિગો દેતી ઔર બચ્ચે કેા ઉનકે ચરણોં મેં સુલા દેતી તો કયા ઉન્હેં દયા ન આતી ? વહ તો દયામય ભગવાન હૈં, દીનોં કી રમજા કરતે હૈં, કયા મુઝ પર દયા ન કરતે ? યહ સોચકર સુખિયા કેા મન અધીર હો ઉઠા; નહીં, અખ વિલમ્બ કરને કેા સમય ન થા. વહ અવસ્થ જાયગી ઔર ઠાકુરજી કે ચરણોં પર ગિર કર રોએગી. ઉસ અખલા કે આશંકિત હૃદય કેા અખ ઇસકે સિવા ઔર કેાઘ અવલંબ, કેાઘ આશ્રય ન થા. મંદિર કે દ્વાર બન્દ હોંગે તો વહ તાલે કેા તોડ ડાલેગી. ઠાકુરજી કયા કિસી કે હાથોં બિંક ગએ હૈં કિ કેાઘ ઉન્હેં બન્દ કર રકખે ?

રાત કે ત્રીન બજ ગએ થે. સુખિયા ને ખાલક કેા કમ્બલ સે ઢાંપ કર ગોઢ મેં ઉઠાયા. એક હાથ મેં થાલી ઉઠાઈ ઔર મંદિર કી ઔર ચલ્હી. ઘર સે બાહર નિકલતે હી શીતલ વાહુ કે ઝોંકોં સે ઉસકા કલેજ કાંપને લગા. શીત સે પાંવ શિથિલ હુએ જાતે થે. ઉસ પર ચારોં ઔર અંધકાર જાયા હુઆ થા. રાસ્તા દો ફ્લોંગ સે કમ ન થા. પગડડી વ્હોં કે નીચે-નીચે ગઇ થી. કુજ દૂર દાહિની ઔર એક પોખરા થા, કુજ દૂર ખાંસ કી કેાઠિયાં. પોખરે મેં એક ઘોખી મર ગયા થા ઔર ખાંસ કી કેાઠિયોં મેં ચુડેલોં કેા અદા થા. બાંધોં ઔર હરેભરે ખેત થે. ચારોં ઔર સન-સન હો રહા થા. અંધકાર સાંચ-સાંચ કર રહા થા. સહસા ગીદડોં ને કકંશ સ્વર સે ‘હુંઆં હુંઆં’ કરના શુરૂ કિયા. હાય ! અગર કેાઘ ઉસે એક લાખ રૂપએ દેતા તો લી ઇંસ સમય વહ યહાં ન આતી; પર ખાલક કી મમતા સારી શંકાઓં કેા દબાએ હુએ થી. “હે ભગવન ! અખ તુમહારા હી આશરા હૈં !” યહી જપતી હુધ વહ મંદિર કી ઔર ચલ્હી જા રહી થી.

મંદિર કે દ્વાર પર પહુંચ કર સુખિયા ને જંજીર ટટોલ કર દેખી. તાલા પડા હુઆ થા. પૂજારી જ બરામદે સે મિલી હુધ કેાઠરી મેં કેવાડ બંદ કિએ સો રહે થે. ચારોં ઔર અંધેરા જાયા હુઆ થા. સુખિયા ચખૂતરે કે નીચે સે એક ઇંટ ઉઠા લાઇ ઔર જોર-જોર સે તાલે પર પટકને લગી. ઉસકે હાથોં મેં ન જાને છતની શક્તિ કહાં સે આ ગઇ થી. દો હી ત્રીન ચોટોં મેં તાલા ઔર છંટ દોનોં ટૂટ કર ચોખટ પર ગિર પડે. સુખિયા ને દ્વાર ખોલ દિયા ઔર અંદર

જના હી ચાહતી થી કિ પૂજારી કેવાડ ખોલ કર હડખડાએ હુએ ખાહર નિકલ આએ ઓર ચોર ! ચોર ! કા ચુલ મચાતે ગાંવ કી ઓર દોડે. જાડોં મેં પ્રાયઃ પહર રાત રહે હી લોગોં કી નિંદ ખુલ જાતી હૈ. યહ શોર સુનતે હી કઇ આદમી ઇધર-ઉધર સે લાલટેનેં લિયે હુએ નિકલ પડે ઓર પૂછતે લગેઃ-કહાં હૈ, કહાં ? કિધર ગયા ?

પૂજારીઃ—મંદિર કા દાર ખુલા પડા હૈ. મેંને ખટખટ કી આવાજ સુની.

સહસા સુખિયા બરામદે સે નિકલ કર ચખૂતરે પર આઇ ઓર બોલીઃ—ચોર નહીં હૈ, મેં હું. ઠાકુરજી કી પૂજા કરતે આઇ થી. અલી તો અંદર ગઇ બી નહીં. માર હલ્લા મચા દિયા.

પૂજારીને કહાઃ—અખ અનર્થ હો ગયા. સુખિયા મંદિર મેં જાકર ઠાકુરજી કો ભ્રષ્ટ કર આઇ.

ફિર કયા થા ? કઇ આદમી જહાએ હુએ લપકે ઓર સુખિયા પર લાતોં ઓર ધુસોં કી માર પડને લગી. સુખિયા એક હાથ સે અચ્ચે કો પકડે હુએ થી ઓર દૂસરે હાથ સે ઉસકી રક્ષા કર રહી થી. એકાએક એક અલિષ્ઠ ઠાકુર ને ઉસે ઈંતની જોર સે ધક્કા દિયા કિ બાલક ઉસકે હાથ સે છુટકર જમીન પર ગિર પડા. મગર ન વહ રોયા, ન બેઠ્યા, ન સાંસ લી. સુખિયા બી ગિર પડી થી. સંભાલકર અચ્ચે કો ઉડાને લગી તો ઉસકે મુખ પર નજર પડી. એસા જાન પડા માતો પાની મેં પરછાઇ હો. ઉસકે મુંહ સે એક ચીખ નિકલ ગઇ. અચ્ચે કા માથા છુકર દેખા. સારી દેહ ટંડી હો ગઈ થી. એક લખી સાંસ ખીંચકર વહ ઉઠ ખડી હુઇ. ઉસકી આંખોં મેં આંસુ ન આએ. ઉસકા મુખ ક્રોધ કી જવાલા સે તમતમા ઉડા, આંખોં સે અંગારે બરસને લગે. દોનોં મુકિયાં બંધ ગઈ. દાંત પીસકર બોલીઃ—કયોં પાપિયો ! મેરે અચ્ચે કે પ્રાણ લેકર અખ દૂર કયોં ખડે હો ? મુઝે બી કયોં નહીં ઉસીકે સાથ માર ડાલતે ? મેરે છ લેને સે ઠાકુરજી કો છૂત લગ ગઈ. પારસ કો છુકર લોહા સોના હો જાતા હૈ, પારસ લોહા નહીં હો જાતા. મેરે છને સે ઠાકુરજી અપવિત્ર હો જાંચગે. મુઝે બનાયા તો છૂત નહીં લગી ? લો, અખ કલી ઠાકુરજી કો છૂતે નહીં આઝીંગી. તાલે મેં બંદ કરકે રકખો, પહરા બૈઠા હો. હાય ! તુમહેં દયા છૂ બી નહીં ગઇ ! તુમ ઇતને કઠોર હો. બાલ-અચ્ચેવાલે હોકર બી તુમહેં એક અભાગિની માતા પર દયા ન આઇ ? તિસ પર ધરમ કે ઠેકેદાર બનતે હો. તુમ સખ કે સખ હત્યારે હો—નિપટ હત્યારે હો. ડોર મત, મેં થાના—પુલીસ નહીં જાઝીંગી, મેરા ન્યાય લગવાન કરેંગે, અખ ઉન્હીં કે દરબાર મેં ફિરિયાદ કરેંગી. ”

કિસીને ચૂં ન કી, કોઇ મિનમિનાયા તક નહીં. પાપાણુ-મૂર્તિયોં કી ભાંતિ સખ કે સખ સિર ઝુકાએ ખડે રહે.

ઇતની દેર મેં સારા ગાંવ જમા હો ગયા થા. સુખિયા ને એક બાર ફિર બાલક કે મુંહ કી ઓર દેખા. મુંહ સે નિકલાઃ—“હાય મેરે લાલ !” ફિર વહ મૃત્તિજીત હોકર ગિર પડી. પ્રાણુ નિકલ ગએ અચ્ચે કે લિયે, અચ્ચે કે લિયે પ્રાણુ દે દિએ !

માતા ! તૂ ધન્ય હૈ ! તુઝ જૈસી નિષ્ઠા, તુઝ જૈસી શ્રદ્ધા, તુઝ જૈસા વિશ્વાસ દેવતાઓં કો બી દુર્લભ હૈ !

x

x

x

x

x

(ઓ અછૂતજાતિના હિમાયતીમાં પોતાને અપાવી મિથ્યાભિમાનનું સુરાપાન કર્યા કરનાર બડેખાંઓ ! “દેડના ગોર ” ની ઉપમાથી લડકીને લાગી જનાર ભારતસેવક ! જે પ્રથમ પેલા ભલા લગવાનનો મહિમા જાણી લધો હોત તો આવા સુરાપાનમાં અને લોકપ્રતિષ્ઠા નામક સુકરી વિદ્યામાં મોહિત થવું નજ પડ્યું હોત ! ! છે હજી પણ મરદમી ? આ રહ્યું ક્ષેત્ર ! હા, તે સાચો કર્મયોગ, સાત્વિક ત્યાગ, સાત્વિક દયાદાન ઇંડ માટે તીવ્ર ઇચ્છા અને યત્ન તમારા કિરમતમાં લખાયેલાં તમનેજ ન ભાસતાં હોય અને ખુશામતખોર ધનચુલામોની ટોળીના ‘મોટાભા’ બન્યા રહેવા જેટલું કમનસીબજી મીઠું મધ જેવું લાગ્યા કરતું હોય, ત્યાંસુધી તો સાક્ષાત્ શ્રીહરિ પણ તમારેજ એ કમનસીબમાંથી ઉદ્ધાર કરી શકે તેમ નથી ! ત્યાં આવા તેવા મેલા ઘેલાના શબ્દોનો શો હિસાબ ! અને તેવું જાણવા છતાં પણ આવું દોઢડાભા જેવું શામાટે લખાઇ જાય ! કારણ એજ કે, આ લખનાર અવગુણસાગર નામને પાત્ર હોઇ ‘અખડાનંદ’ નામ તો માત્ર તે આપણા સર્વના પરમ પિતામાટેજ યોગ્ય છે.)

हेभो, अंत्यन्तें में ली कैसे कैसे संत और लकत हुये है !

(लेखक-श्री० किशोरीदासजी वाजपेयी शास्त्री-ब्राह्मण अंत्यन्तेंकांथी)

१-भंगी वाल्मीकि

“हुता येक सुपय सुनाम ताको आलमीकि, श्याम लै प्रगट कियो लारत में गांधी”

आत पुरानी, दापर के अंत अथवा कवियुग के प्रारंभ की है; उस समय की, जय लारत में आर्य-साधन्य का विवास था और लगवान श्रीकृष्ण ने भीन-भीन कर दुष्टों का दहन कर, लगवती वसुंधरा को निष्कण्टक कर दिया था। धर्मराज युधिष्ठिर का धर्म-शासन था, शान्ति विराज रही थी। इसी शुल काव में, इस लारत में, जहां-तहां वर्तमान हुआ-इन का ली भीन पड रहा था और अनुकूल स्थिति पाकर अंकुरित होने लगा था !

सय काम हीक कर महाराज युधिष्ठिर ने राजसूय यज्ञ आरंभ किया। केवल इस यज्ञ के ही नहीं, किंतु पांडवों के प्रत्येक क्षेत्र के सूत्रधार थे श्रीकृष्ण महाराज। यज्ञ ली उनके ही तत्वा-वधान में शुरु हुआ। लगवान ने अपना पांयजन्य शंभ रभ दिया और कहा कि जय यज्ञ पूर्ण होगा तो यह शंभ आप ही आप भज उठेगा। सयने आत मान ली। अनुष्ठान हुआ। सय पुण्य-कर्म विधिवत् हुये। ऋषि-मुनियों की धूम थी। दौड़-दौड़ कर सय काम सामंत-नरेशगण कर रहे थे। यज्ञ की अवधि समाप्त हो गध; पर वह शंभ अभी तक मौन ही रहा। लोगों को यही शंका और कुतूहल हुआ, शंभ भज क्यों नहीं ? पांडवों के मन में द्वेष्ट और ग्लानि हुई। श्रीकृष्ण से कारण पूछा गया:—महाराज ! भज किस आत की कभी रह गध है, जो शंभ नहीं भजता ? उत्तर भिदा:—हमारा येक अकिंचन लकत तुम्हारे नगर में मौजूद है; पर तुमने उसकी आत नहीं पूछी। उसका इससे अपमान हुआ है, यद्यपि वह स्वयं मान-अपमान कुछ नहीं मानता। उसके लिये तो व्यक्तिगत प्रतिष्ठा का कोष मृत्यु नहीं है; परंतु इससे क्या ? हमें-तुम्हें तो भ्याल रचना याहीये। निश्चय समझे, जय तक उस महापुरुष के यरण तुम्हारे घर का पवित्र न करेगे, यज्ञ कभी ली सक्ष नहीं हो सकता; याहे कितने ही ऋषि-मुनि संमिलित क्यों न हों।

सुनकर लोगों के आश्चर्य का ठिकाना न रहा। लला महायज्ञ में, जहां समस्त संसार के ऋषिमुनि और लकत धकेटे हैं, इस हस्तिनापुर का ही कोष लकत रह जय; और सो ली ऐसा कि जिसके न आने से यज्ञ ही पूर्ण न हो ! किसी की समझ में कुछ न आया। तय फिर उन्हीं पतित-पावन से प्रश्न हुआ:—“महाराज ! हम लोगों की समझ में कुछ नहीं आता। आप ही कृपा कर अतलछये, कौन से लकतराज हैं ? आश्चर्य है कि इस शहर में ही रहने-वाले ऐसे लकतराज को ली हम लोग नहीं जानते ! हम लोगों के भ्याल से तो समस्त संसार के लकत-शिरामणि और ऋषि-मुनि यहां विराज रहे हैं। आप कृपा कर आदेश कीजये। श्री-कृष्ण ने कहा:—सुनो लाध ! तुम उसे नहीं जानते। हां, मैं जानता हूं—और भूय जानता हूं—कभी ली नहीं भूलता। हेभो, वह है तुम्हारा भंगी, जिसका नाम है वाल्मीकि कहे ? ”

सुनकर सय दंग रह गये। लगवान श्रीकृष्ण का वाक्य था, कुछ भणौल न थी। युधिष्ठिर ने कहा:—“तो फिर अर्जुन ! शीघ्र किसी को भेज कर.....!”

श्रीकृष्ण ने युधिष्ठिर की आत काट कर कहा:—“नहीं, यह नहीं हो सकता। यहां किसी को भेजने से काम न लयेगा। उन्हे लाने के लिये स्वयं अर्जुन और भीम को जाना होगा; और संमानपूर्वक लाकर लवन पवित्र करना होगा। साथ ही येक आत और है, उसे ली आप अभी सुनकर विचार कर लीजिये। तय फिर नैसी छच्छा हो, वैसा करना। आत यह है, कि उसके भोजन के लिये फिर से रसोय जनानी होगी और उसे जनाना पड़ेगा आस द्रौपदी को। कहीये, भंजूर है ? ”

लला इनकी आत में ना-तुकर कौन करता ? धर्मराज ने कहा:—महाराज ! और फिर पर-आत्मा ने अनुग्रह को लाथ किस लिये दिये हैं ? इसीलिये न कि उनसे लगवल्कते की कुछ सेवा

अन पडे ? आज द्रौपदी के अहोभाग्य हैं !

धसके पश्चात् अर्जुन और भीम वाल्मीकि के घर गये. घर नगर से बाहर था. घर के चारों ओर कांटों की आड थी, जिसमें एक लकड़ियों का टट्टर दरवाजे पर लगा था. दरवाजे के टट्टर का हाथ से हटाकर दोनों भीतर धुसे. हेमते हैं, एक ओर जाडू और टाकरी रक्खी है; पर भूय साक्ष की छुछ है. धधर-धधर कुछ और काम की चीजें पड़ी हैं. धस आड के आद द्विर एक और हलकी सी आड थी. उसके दरवाजे से नय्य भीतर पडुये तो हेमा कि एक छोटे से गमखे में सुंदर हरा-हरा तुलसी का पौधा लगा है. आंगन सीपा-पोता पडा है. कुटिया के द्वार पर साक्ष टाट का परदा लटक रहा है. बिलकुल शान्ति है. धस ओंपडी से थोड़ी दूर हटकर, धसकी दाहिनी ओर दो-तीन और कोठरियां अननी थीं. वे ली भूय साक्ष-सुधरी थीं. उनमें वाल्मीकि के लडके-अय्ये दीप पडे. वे भेयारे धनके हेमकर उर के भारे भीतर धुस गये. उनकी चिंता अडुत अठ गध. सोचते लगे कि आज आत क्या है ?

अर्जुन ने ओंपडी का परदा नरा सा उठाया. हेमा तो लली लंगी आसन लगाये अंडा है. सामने छोटे से सिंहासनपर शालग्रामज की मूर्ति विराजमान है. उसपर यंदन और इल यदे हैं. कोठरी में सुगंध लरी थी, जिसने दोनों का मन हर लिया. धतने में वाल्मीकि की दृष्टि धधर आध, सामने अर्जुन और भीम अडे थे. वे लन्निजत और शंकित हुये. शीघ्र ही आ-अमन कर दौडे और दूर से मस्तक पृथ्वी पर रभ कर, प्रणाम करने लगे; परंतु उनका सिर पृथ्वी तक पडुंय न पाया था, तभी दौडकर अर्जुन ने भीय में ली थाम लिया और उनहे आधिगन कर, उनकी प्रयांसा करने लगे. द्विर सभ हल कला. वाल्मीकि श्रीकृष्ण पर नरा ना-राज हुये.

दाहिनी ओर अर्जुन और आध और भीम थे. भीय में लज्जत वाल्मीकि थे. अडे आदर से राज-लवन में उनहे ले आये.

धधर द्रौपदीज भोजन अनाने में व्यस्त थीं. उनसे श्रीकृष्ण ने कल दिया था:—

“नेतिक प्रकार सभ वंजन सुधारि करौ, आज तुव हाथन की हाति सखलार्थ है.”

द्रौपदीज अपनी सभ कारीगरी अय्य करने में लगी थीं. भोजन अनने तक वाल्मीकि का कभरे में सभसे उंची गद्दी पर अंडा कर सेवा-शुश्रूषा की गध. यद्यपि वे अडुत मना करते रहे और पांव पड कर कलने लगे:—

“जूठनि लै जरौं सदा द्वार के अुदारौं.”

सो यह सभ मनुहार भेरे योग्य नहीं; पर ललां तो श्रीकृष्ण-वाक्य के धशारे से सभ हो रहा था. उसे टालता कौन ? सभ ऋषि-मुनि दंग रह गये.

भोजन अन थूका. भीतर से अयर आध. भोजन करने भीतर यौके में गये. आसन बिछा. उस पर श्वपयज अडे. भोजन युधिष्ठिरज ने स्वयं परोसा. लगवान के समर्पित कर, न्यों ही पहला आस उठाया, त्यों ही शंभ की प्रयांड ध्वनि शुरु छुध. सभका आश्चर्य के साथ आनंद की सीमा न रही; परंतु द्विर शंभ अंद हो गया. श्रीकृष्ण ने कला:—यल आत क्या है ? आस आस पर शंभ अजना याहीये. माधुम हुआ, कुछ कोरकसर है. उपर से तो सभ हीक था. मन की आत सभ से पूछी गध. द्रौपदी से ली पूछी गध. उनहेने कला कि महाराज ! भेरे मन में यह आत अवश्य आध कि यह नति का लंगी लला हमारे हाथ की परीक्षा क्या नने ? अस, श्रीकृष्ण ने कला:—धससे लज्जत का अपमान हुआ है, तुम क्षमा मांगो. अैसा ली हुआ. द्विर शंभ जरायर अजता ली रहा; और तय तक अजता रहा, नय तक वाल्मीकिज भोजन करते रहे. भोजन करने के आद उसकी ध्वनि विरत छुध. यरा पूर्य हुआ. सभ मनोरथ पूर्य हुये और सभ अपने अपने घर गये.

२-रैदास

संदेहअधिभंडननिपुन, आनि अभिल रैदास की;
सदायार, श्रुति, शास्त्र, अयन अविरुद्ध उच्यार्यो.

નીર-છીર વિવરન પરમ-હસનિ ઉર ધાયો;
ભગવત કૃપા પ્રસાદ, પરમ ગતિ ઇહિ તન પાઇ.
રાજ-સિંહાસન ઐહિ, જ્ઞાતિ પરતીતિ દિખાઇ;
વર્ણાશ્રમ અભિમાન તજિ, પદ-રજ અંદહિં જાસુ કી.
સંદેહ-અંધિખાંડનનિપુન, આનિ વિમલ રૈદાસ કી.

નાભાસ્વામી

ભક્તરાજ રૈદાસજી વર્ણ કે ચમાર થે; ઔર થે સમસ્ત હિંદુ-જાતિ કે મુકુટ-મણિ. આપકા અસ્તિત્વ-કાલ પન્દરહેવેં શતક કે પિછસે ભાગ સે સોલહવેં શતક કે મધ્ય તક હૈ. વૈષ્ણવાચાર્ય સ્વામી રામાનંદજી સે આપકો વૈષ્ણુવી દીક્ષા મિલી થી. વૈષ્ણુવધર્મ ને રૈદાસ કો ઔર રૈદાસ ને વૈષ્ણુવધર્મ કો ઉપર ઉઠાયા. યદિ કહેં તો કોઇ અનુચિત નહીં કિ રૈદાસ કો અપની ગોદ મેં લેને સે હી વૈષ્ણુવ-ધર્મ અપની ઇસ પરાકાષ્ઠા પર પહુંચા. રૈદાસજી ગૃહસ્થ થે; ઔર અપને રહને કે લિએ કાશી જૈસી જગહ ટુંદી થી, જો ઇનકે વિરોધિયોં કા કેન્દ્ર થા. યહ દિવ્ય સૂર્ય કાશી મેં હી ઉદિત હુઆ ઔર વહીં અસ્ત ભી; પરંતુ ઇસકી જ્યોતિર્માય રશ્મિયોં ને ઉસ સમય સમસ્ત ભારત કો ઝગમગા દિયા થા. યહી નહીં, અબ્બ ભી-ઉસ સૂર્ય કે ચિર-અસ્ત હો જાને પર ભી-ઉસકે દિવ્ય પ્રકાશ કી છટા લુપ્ત નહીં હુઇ ! વહ અબ્બ ભી હમેં માર્ગ ખતા રહી હૈ. હાં, યદિ હમ સ્વયં હી દિવાન્ધ બન જાયં તો ઔર ખાત હૈ !

જિસ સમય રૈદાસ કા ઉદય હુઆ થા, વહ યહ યુગ ન થા; વહ થા અબ્બ સે લગભગ ચાર સો વર્ષ સે પૂર્વ કા અંધકારપૂર્ણ કાલ ! મહાભારત કે બાદ અસ્પૃશ્યતા કા જન્મ હુઆ; ઔર રૈદાસ કે સમય મેં ઉસને યોવન પ્રાપ્ત કિયા. ઉસ સમય દેશ ઔર સમાજ મેં ભિન્ન-ભિન્ન અત્યાચાર, અનીતિ, બહિષ્કાર આદિ દુર્ગુણ ઉત્પન્ન હુએ. ઐસે સમય મેં રૈદાસ મહારાજ ને વિ-શ્વનાથપુરી કાશી મેં અપના ઝંડા ગાડા, જિસકે નીચે પ્રાયઃ અધિકાંશ ભારત આ ગયા થા. વિરોધી ભી અપની કરતી મેં ચૂકતે ન થે; પર ભગવાન ભાસ્કર કો ખેચારે રાહુ-કેતુ કિતની દેર તક રોક સકતે હૈ ? રૈદાસજી કી મહિમા તથા સદુપદેશ કી મંદાકિની ઇસ વેગ સે બહી કિ છોટે-મોટોં કી કૌન કહે, બડે-બડે દિગ્ગજ ઔર રાજા-મહારાજા તક આપકે શિષ્ય હો ગયે.

રૈદાસજી કી કીર્તિ સુનકર ચિતૌડ કી રાની સાહિબા, જિનકા નામ જાલા થા, આપકે દર્શન કે લિએ કાશી આઇ; ઔર જૈસા સુના થા, ઉસસે અધિક પાકર, ઇનકી શિષ્યા બન ગઈ. કુછ દિન રહ કર બહુત-કુછ ઉપદેશ લિયા. ઇસ સમય બ્રાહ્મણોં ને—કાશી કે અવૈષ્ણુવ, વિશેષતઃ સ્માર્ત બ્રાહ્મણોં તથા ઇતર સ્માર્તોં ને બડા બવંડર ઉઠાયા. ઉનકા એક ડેપુટેશન મહારાની સાહિબા કે પાસ ભી ગયા; પર ઉન્હોંને કહા:—યદિ તુમ ઇસ ખાત કો અનુચિત સમજતે હો તો મહારાજ(રૈદાસ)જી સે વિચાર કરો. અનૌચિત્ય સિદ્ધ હો જાને પર જૈસા કહોગે, હો જાનગા. નિદાન ઇસ જગડે મેં ભી રૈદાસજી જીતે ઔર વિરોધી જન અપના સા મુંહ લેકર રહ ગયે !

કુછ દિન બાદ મહારાની ગુરુજી સે વિદા માંગ કર ઘર ચલને લગી. ઉન્હોંને ગુરુજી સે ભી રાજધાની ચલને કી પ્રાર્થના કી; પર રૈદાસજી ને ઉસ સમય મહારાનીજી કી યહ પ્રાર્થના અસ્વીકૃત કર દી; ઔર કહા કિ ફિર કભી જાન્ય તીર્થયાત્રા કો નિકસેંગે, તો અવસ્ય આપકે યહાં આએંગે. વિદા હોતે સમય મહારાની ને ગુરુજી કો બહુત કુછ દેના ચાહા; પરંતુ ત્યાગી રૈદાસ ને કુછ ભી સ્વીકૃત ન કિયા. વે કહને લગે:—રાની સાહબ ! મુઝે યહ કુછ ન ચાહિયે. મેં તો ભગવાન કી ચાકરી સે છુટી પાકર નિત્ય દો જોડી જૂતિયાં બના લેતા હું. ઇનમેં સે એક કો ખેચકર ઉસકે ખર્ચે સે સંત-સેવા ઔર ભગવાન કી પૂજા-અર્ચા કા કામ ચલ જતા હૈ ઔર દૂસરી કે મૂલ્ય સે મેરે ઘર-કુટુંબ કા નિર્વાહ બડી અચ્છી તરહ સે હો જાતા હૈ. ઇસ ખાત કો તુમ દેખ ચૂકી હો; ફિર ભલા હમેં ઇસ ચપલા કે જંગલ મેં કયોં ડાલતી હો ? અંત મેં જાલાજી અપને દલ-બલ સહિત ચિતૌર કો ચલ પડી ઔર બીચમેં કઇ પડાવ ડાલકર યથાસમય અપની રાજધાની આ પહુંચી.

કુછ દિન ખીતને પર રૈદાસજી તીર્થ-યાત્રા કો નિકલે. માર્ગ તથા કરતે-કરતે એક દિન ચિતૌર ભી પહુંચે. વહાં ઇનકા બડા સંમાન હુઆ. ભલા રાજગુરુ કે સંમાન કા કયા પૂછના ! તભી તો નાભાજી ને લિખા હૈ:—

રાજસિંહાસન બૈઠિ જ્ઞાતિ-પરતીતિ દિખાઈ.

રૈદાસજી કે સામને હી જાલા રાની ને એક દિન શહરભર કો નિમંત્રણ દિયા. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર કે વ્યંજન તૈયાર હુએ, અચ્છી તૈયારિયાં હુધ, સખ લોગ જમા હુએ, પંક્તિ બૈઠી. સખકે ખીચમેં એક બડી સ્વર્ણ-ચૌકી પર રૈદાસજી વિરાજે. ઇસ સમય લોગોં મેં કાના-કુંસી હોને લગી. રૈદાસજી સમજ ગએ ઔર અપને દિવ્ય પ્રભાવ સે સખકા સમાધાન કર દિયા. સખ શાન્ત હો ગએ, સખને લોજન કિયા. ફિર કિતને હી ઇનકે શિષ્ય બન ગએ. ચિતૌર મેં કુજ દિન રહ કર ફિર રૈદાસજી ખાલી હાથ અપની ઉસી કાશીવાલી ઝોંપડી મેં ચલે આએ ઔર જૂતે બનાકર ખેચને તથા ભગવદ્ભજન કરને લગે.

રૈદાસજી ને સખ હિંદુ-શાસ્ત્ર અચ્છી તરહ પઢે થે. શાસ્ત્રોં કા મનન લી ખૂબ કિયા થા; તબી તો:—

“ સદાચાર, શ્રુતિ, શાસ્ત્ર, વચન અવિરુદ્ધ ઉચાર્યો. ”

ઇનકે વચન કયા થે, હંસ કી ચોંચ થે; જનસે “ નીર-છીર વિવરન ” સહજ હી હો જતા થા ઔર ઇસીલિએ “ પરમ હંસનિ ઉર ધાર્યો ” કયા કહના હૈં ? ચમાર કી ખાત કો હૃદય મેં ધારણ કિયા કિસને ? ઔર-ઔર નત્યુ-બૈરે ને નહીં, પરમહંસોં ને ! બડે-બડે રાજ-મહારાજઓં ઔર પંડિતોં કે ગુરુ ઔર ગૃહસ્થ હોકર ભી પરમહંસોં કે માનનીય ઉપદેશક ! અબ કયા ચાહિએ ? યહી નહીં; કિન્તુ કદર સે લી કદર અભિમાની

“ વર્ણશ્રમ અભિમાન તજ, પદ-રજ બન્દહિં જાસુ કી ! ”

સો યહી રૈદાસજી મહારાજ હૈં.

આપ કેવલ શુષ્ક શાસ્ત્રી હી નહીં; કિન્તુ માતૃભાષા હિન્દી કે ઉત્તમ કવિ ભી થે. કવિતા ઉપદેશપૂર્ણ ઔર પ્રસાદ-ગુણ-પરિપ્લુત હૈ. ઇનકે સખ ગ્રંથ ઔર કવિતાએં પ્રાપ્ત નહીં. કુજ પુટકર પઘ મિલે હૈં, જો પ્રકાશિત હો ચૂકે હૈં. ઇસમેં કોઇ આશ્ચર્ય કી ખાત નહીં; કયોંકિ હિંદી કે ન જાને કિતને કવિયોં કી કૃતિયાં અસ્તંગત હો ચૂકી હૈં; ફિર ભલા યે તો ચમાર થે. ઇનકી જાતિ કા નામ હી ઇનકી કાવ્ય-કલા કે લુપ્ત હોને અથવા લુપ્ત કરને કે લિએ પર્યાપ્ત કારણ થા. સૂર્ય કે અસ્ત હો જાને પર ઉસકે વિરોધી ઉદ્ભૂ જો ન કર દેં, થોડા હૈ; અસ્તુ.

અબ હમ આપકી હિંદી-કવિતા કી કુજ ચાશની પાઠકોં કો સમર્પિત કરતે હૈં:—

રૈદાસજી કી સાખી

બાહર ઉદક પરવારિએ, ઘટ ભીતર વિવિધ વિકાર;
સુદ્ધ કવન પર હોઇએ, સુચિ કુંજર વિધ વ્યોહાર. ૧
કર્મ અકર્મ વિચારિએ, સંકા સુનિ બેદ-પુરાન;
સંસા સદ હિરદે જસે, કૌન હરે અભિમાન. ૨

રૈદાસજી કે શબ્દ

નરહરિ! ચંચલ હૈ મતિ મેરી, કેસે ભગતિ કરોં મૈં તેરી,
તૂ મોહિં દેખૈ મૈં તોહિં દેખૂં, પ્રીતિ પરસ્પર હોઈ;
તૂ મોહિં દેખૈ તોહિં ન દેખું, યહ મતિ સખ બુધિ બોધ,
સખ ઘટ અન્તર રમસિ નિરંતર, મૈં દેખત નહીં જાના;
ગુન સખ તોર મોર સખ ઔગુન, કૃત ઉપકાર ન માના,
મૈં તૈં તોરિ મોરિ અસમજિ સોં, કેસે કરિ નિસ્તારા;
કહ “ રૈદાસ ” કૃષ્ણ ! કરુણામય ! જૈ જૈ જગત અધારા. ૧
આજ દિવસ લેઉં બલિહારા, મેરે ગૃહ આયા રામ કા પ્યારા,
આંગન, બગલા, ભવન ભયો પાવન, હરિજન બૈઠે હરિ જસ ગાવન;
કરં દંડવત ચરન પખાઈ, તન, મન, ધન, હન ઉપર વાઈ,
કથા કહેં અર અર્થ વિચારૈ, આપુ તરૈ ઔરન કો તારૈ;
કહ “ રૈદાસ ” મિલૈં હરિદાસ, જનમ જનમ કે કાઠૈ પાસ. ૨

૩-નાભા

નાભાસ્વામી જાતિ કે ડોમ થે, યહ પ્રસિદ્ધ હૈ. નાભાજી કી ભક્તિ અનુપમ થી. યે અનન્ય વૈષ્ણવ થે. ઇતકે ગુરુ પ્રસિદ્ધ વૈષ્ણવ શ્રી “અગ્રદાસ” જી થે. નાભાજી કે લાખો પંડિત ઓર રાજા-મહારાજા શિષ્ય થે. ઓર તો ખેર, જો કુછ હુઆ સો હુઆ; પર નાભાજી મહારાજા ને એક એસા કામ ક્રિયા હૈ, જો કિસી ભી ભક્ત, પંડિત યા કવિ ને ઉનસે પહલે અથવા ઉનકે સમય તક ન ક્રિયા થા; ઓર વહ હૈ-“ભક્તમાલ” કા નિર્માણ. યદિ ભક્તમાલ આજ હમારે સામને ન હોતી, તો સૈકડો ઓર હજારો હિંદી કવિયોં કે ખારે મેં હમેં ઉતના ભી પતા ન ચલતા, જીતના આજ ચલ રહા હૈ. યહ ખડા અપૂર્વ ગ્રંથ હૈ. ઇસમેં ભક્તિ-પુટ અવશ્ય હૈ; પર ફિર ભી ઐતિહાસિક ગ્રંથ હૈ ઓર ઉસ સમય, જય ઇસકી રચના હુઇ તખ, એસે ગ્રંથ કા જનના ખડા કહિન થા. ઇસકી ભાષા ખડી મીઠી ઓર રસીલી હૈ. અલંકારોં કા ભી સમાવેશ હૈ. સાગર કા ગાગર મેં ભરને કી નાભાજી કી આદત થી. ભક્તમાલ મેં ભી યહી ખાત હૈ; તભી તો ઇસકે પ્રધાન ટીકાકાર શ્રીપ્રિયાદાસજી ને ઇતકે ખારે મેં કહા હૈ:-

ગુન પૈ અપાર સાધુ કહૈં આંક ચાર હી મેં, અર્થ-ગિસતાર કવિરાજ ટકસાલ હૈ.

મુઝે તો ભક્તમાલ કે જોડ કા, હિન્દી હી નહીં, અપની પરિચિત કિસી ભી ભાષા મેં, ગ્રંથ નજર નહીં આતા. પ્રિયાદાસજી ને લિખા હૈ:-

જોકા જો સરપ સો અનૂપ લૈ દિખાય દિયો, ક્રિયો યોં કવિત પટ મિલીં મધ્ય લાલ હૈ.

ગુન પૈ અપાર સાધુ કહૈં, આંક ચાર હી મેં, અર્થ-ગિસતાર કવિરાજ ટકસાલ હૈ.

સુનિ સંત-સભા ઝૂમ રહી અલિ-શ્રેણી માતૌં, ઘૂમિ રહી કહૈં યહ કહા ધૌં રસાલ હૈ.

સુને હે “અગર” અખ જાને મેં “અગર” સહી, ચોવા ભાએ નાભા સો સુગંધ ભક્તમાલ હૈ.

‘ભક્તમાલ’ મેં સભી જાતિ કે ભક્તોં કા વર્ણન હૈ. જાત-પાંત કા કોઇ ખ્યાલ નહીં ક્રિયા ગયા હૈ, ઓર ઇસ સામ્ય કા જાનને કે લિએ નાભાજી ને એક ખાત ખડે ચાતુર્ય કી કી હૈ. આપને ભક્તમાલ કે આદિ મેં ભગવાન કે ચૌખીસોં અવતારોં કા વંદન ક્રિયા હૈ ઓર ઉસ મંગલ-પદ્ય મેં અપને ગુરુ શ્રી અગ્રદાસજી કા નામ દિયા હૈ. ઇસ મંગલાચરણ મેં આપને પહલે ‘રામ’ યા ‘કૃષ્ણ’ કા નામ ન લેકર “મીન” ઓર “ખારાહ” સે ઉપક્રમ ક્રિયા હૈ. ઇસકા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ જીસ પ્રકાર ભગવાન કે સખ અવતાર ખરાખર હૈ, વૈસે હી સખ ભક્ત ભી ખરાખર હૈ. ભગવાન કી ભક્તિ મેં જાત-પાંત કા કોઇ ઝગડા નહીં હૈ. કમ સે કમ ‘ભક્તમાલ’ મેં તો જાતપાંત કી વિપરીત વિષમતા ન મિલેગી. ઇસલિએ જી-હેં નાક-ભૌં ચઢાની હો, મંગલાચરણ હી દેખ કર સમજ જાય ઓર આજે ન ખડે. આપ મંગલ કરતે હૈ:-

જય જય મીન, ખારાહ, કમડ, નરહરિ ખલિ, ખાવન, પરશુરામ, રઘુખીર, કૃષ્ણ કીરતિ જગ પાવન.

યદ્યપિ ઇસ લેખ મેં ઇનકી કવિતા કા સ્વાદ કઇ જગલ પાઠક-પાઠિકાઓં કા મિલેગા; પર ફિર ભી એક પૃથક્ ઉદાહરણ દેને કા જી ચાહતા હૈ. કવિ-કુલગુરુ શ્રી સૂરદાસજી કે ખારે મેં લિખતે હુએ, આપ ઉનકી કવિતા કી થોં આલોચના કરતે હૈ:-

“સૂર”-કવિત સુનિ કૌન કવિ, જો નહિં સિર ચાલન કરૈ.

ઉક્તિ, ચોજ, અનુપ્રાસ, ખરન, સુસ્થિતિ અતિ ભારી.

ખચન પ્રોતિ-નિર્વાહ, અર્થ અહભુત તુક ધારી.

પ્રતિખિન્નિત દિવિ દૃષ્ટિ, હૃદય હરિ-લીલા ભાસી.

જનમ, કરમ, ગુન, રૂપ, સખૈ રસના પરકાસી.

વિમલ શુદ્ધિ ગુન ઓર કી, જો યહ ગુન શ્રવનનિ ધરૈ.

સૂર-કવિત સુનિ કૌન કવિ, જો નહીં સિર ચાલન કરૈ.

બેશક સિર હિલને હી લગતા હૈ. કહને કે તરીકે કી હદ હૈ.

વિરોધીઓં સે આપકા ભી ખાસા સંગ્રામ આ થા; પર વિજય-માલ પડી ભક્તમાલ કે સંગ્રહ-કર્તા કે ગણે.

૪-નામદેવ

મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત કે 'પંઢરપુર' શહેર મેં એક 'વામદેવ' નામ કે છીપી રહતે થે. વે પરમ વૈષ્ણવ ઔર ઉદાર થે. છીપિયોં કે કોઈ છૂતા નહીં હૈ; પર વૈષ્ણવોં ને ધન-હેં અપના લિયા થા. વામ-દેવજી કે એક વિધવા લડકી થી. દૈવવશ ઉસકે કિસી તરફ ગર્ભ રહ ગયા. સમય પાકર વહ બઢા ઔર લોગોં કે માલૂમ હુઆ. લોગોં ને વામદેવજી સે કહા કિ કહીં જાકર ઇસે ગિરવા દો, નહીં તો જાન-પાંત સે ભી જાઓગે; પરંતુ વૈષ્ણવ વામદેવ ને ઇન લોગોં કી એક ન સુતી. વે લડકી કી સાવધાની સે રક્ષા કરતે લગે. સમય આયા ઔર ઉસ લડકી કે પુત્ર-રત્ન ઉત્પન્ન હુઆ. વામદેવજી ને ખૂબ ઉત્સવ કિયા. ખડે ધુમ-ધડકે કે સાથ મહીનોં તક વૈષ્ણવોં કા હરિ-કીર્તન હોતા રહા. બાલક કા નામ "નામદેવ" રકખા ગયા. યહી બાલક નામદેવ હૈ, જિસને સમય પર મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત કે જગાયા. ઇસકી ઉત્ત ત્રીન-ચાર સાધુ-આત્માઓં મેં ગિનતી હૈ, જિ-હોંને અપના જીવન સમાજ કે અર્પિત કર દિયા થા.

પન્દરહેં શતક કે દુસરે ભાગ મેં આપ આવિર્ભૂત હુએ થે. ખડે હોને પર પ્રસિદ્ધ સંત શ્રી-જ્ઞાનદેવજી ને આપકો દીક્ષા દી થી. નામદેવજી ને મન લગા કર વિદ્યાભ્યસન કિયા, સદા શુદ્ધ રહે; પર કામત્યાગી 'સમર્થ' સે ભી બઢ કર કીએ. વિરોધી-દલ ને ઇન્હેં ભી બહુત સતાયા; પર યે અપને સત્યાગ્રહ પર સર્વદા અડે રહે ઔર વિજય પ્રાપ્ત કી. ઇન્હેં વિરોધિયોં ને દુઃખ ભી બહુત દિએ, યહ બાત નાભાજી કે છપ્પય કી, પ્રસાદ કી ઉપમા સે માલૂમ હોતી હૈ. ઇસી ઉપમા સે ઇનકી વિજય કી ખ્વનિ ભી નીકલતી હૈ. નાભાજી કહતે હૈ:—

નામદેવ નિર્બાહી પ્રતિજ્ઞા, જ્યોં ત્રેતા નરહરિદાસ કી ! †

ધન્ય ! જો કુછ ભી હો, અધિકાર પ્રકાશ કે સાથ બાજી નહીં લે સકતા.

મહારાજ નામદેવજી મરાઠી-ભાષા કે ગ્રંથ-લેખક ઔર કવિ તો થે હી; સાથ હી ઉસ સમય ભી, ભાવી રાષ્ટ્રભાષા હિંદી કે ભી ખડે ઉંચે કવિ થે. હિંદી પર આપકા પૂરા અધિકાર થા. શબ્દોં ઔર મુહાવિરોં કા પ્રયોગ તો આપને ઐસા કિયા હૈ કિ હિંદી-ભાષાભાષી કવિ ભી દંગ હોતે હૈ. કુછ નમૂને દેખિએ:—

બદો કયોં ના હોડ માધોં મો સોં ?
હાકુર તેં જન, જન તેં હાકુર, ખેલ પર્યોં હૈ તો સોં.
આપન દેવ દેહરા આપન, આપ લગાવૈ પૂજન,
જળ તેં તરંગ, તરંગ તેં હૈ જળ, કહન સુનન કે દૂખ.
આપહિ ગાવૈ, આપહિ નાચૈ, આપ ખમવૈ તૂરા,
કહત "નામદેવ" તૂ મેરો હાકુર, જન ઉરા તૂ પૂરા.

એક ઔર:—

હોલી

મોર પિયા બિલમ્યો પરદેશ, હોરી મૈં કાસોં ખેતોં;
ધરી પહર મોહિં કલ ન પરતુ હૈ, કહત ન કોઈ ઉપદેશ.
ઝરે પાત બન ફૂલન લાગે, મધુકર કરત ગુંગર;
હા હા કરોં કંથ ધર નાહીં, કે મોરિ સુનૈ પુકાર.
જા દિન તેં પિય ગવન કિયો હૈ, સિંદુરા ન પહિરોં મંગ;
પાન પુલેલ સઘૈ સુખ ત્યાગે, તેલ ન લાવોં અંગ.
દામિતિ દમકિ ઘટા ઘઠરાની, વિરહ ઉઠૈ ધન ધોર;
ચિત ચાતક હૈ દાદુર ખોલૈ, વહિ બન ખોલત મોર.
પ્રીતમ કે પતિયાં લિખ ભેજોં, પ્રેમ-પ્રીતિ મસિ લાય;
ખેગિ મિલો જન 'નામદેવ' કોં, જનમ અકારથ જાય.

કહિએ, કયા ભાવ હૈ, કેસી ભાષા હૈ ઔર કિસ પ્રકાર કે માધુર્ય કા પ્રસાદ હૈ ? યહ એક મહારાષ્ટ્ર કી હિંદી કવિતા હૈ.

અંત મેં યહ કહના પર્યાપ્ત હોગા કિ મહારાષ્ટ્ર કો જગાનેવાલી ધની-ગિની આત્માઓ મેં સે નામદેવજી કા એક વિશેષ સ્થાન થા.

૫-કબીર

“કબીર કાનિ રાખી નહીં, વર્ણાશ્રમ પટ દરસની;
ભક્તિ-વિમુખ જો ધર્મ, તાહિ અધરમુ કરિ ગાયો.
જોગ, જગ્ય, વ્રત, દાન, ભજન બિનુ તુચ્છ દિખાયો;
હિંદુ તુરક પ્રમાન, ‘રમૈની’ ‘શબ્દી’ ‘સાખી.’
પક્ષપાત નહીં બચન, સબહિં કે હિત કી ભાખી;
આરઠ દસા હૈ જગત પર, મુખ દેખી નાહિન ભની.
કબીર કાનિ રાખી નહીં, વર્ણાશ્રમ પટ દરસની.”

ઉપર કે છપ્પય મેં કબીરજી કી સખ હાદિક ખાતે આ ગદ્ય. ઉપર કી યે હૈં કિ આપ જાતિ કે બુલાહે થે. રામાનંદજી કે શિષ્ય થે. નિવાસ ધન્હોને ભી વહી વિરોધિયોં કી મઠી “કાશ્મી” ચુના થા. કબીરજી સ્વભાવ કે બડે ખરે થે. સીધી-સીધી સુનાતે થે. બડે પહુંચે હુએ થે. ગૃહસ્થી મેં રહતે હુએ વિદેહ થે. વૈષ્ણવ થે. અવતારવાદી થે; પર મૂર્તિપૂજક ન થે. ભગવાન કે ભજન કે બિના ઔર સખ ટોંગ સમઝતે થે. ધન્હોને ‘રમૈની’ ‘શબ્દી’ ઔર ‘સાખી’ બડી અનૂઠી કહી હૈં. ઇસી કિએ લોગોં ને કહા હૈં:—

“જો કુછ રહા સો જોલહા કહિગા, અખ જો કહૈ સો જાંઠી.”

ઇતકે વચનોં કે પ્રસિદ્ધ ગુરુ નાનકદેવજી ભી બડે કાયલ થે. કબીરજી કે બહુત અધિક વચન ‘ત્રંથ’ સાહિબ મેં ઉદ્ધૃત હૈં. યોં તો નામદેવ આદિ ઔર કિતને હી ભક્તોં કે વચનોં કો ‘ત્રંથ’ સાહિબ મેં સ્થાન મિલા હૈં; પર કબીરજી કા ઉત્કર્ષ કુછ ઔર હી હૈં. સ્વયં ગુરુ નાનકદેવજી ને કબીરજી કો અપના ગુરુ કઈ જગહ લિખા હૈં. કબીરજી કો ઇસ ઉત્કર્ષ કા ભી કુછ ઠિકાના હૈં ? હીરે કો જોહરી પરખતા હૈં. રત્ન સોને હી મેં જડા જતા હૈં.

કબીરજી કા જીવન-કાલ પન્નહવેં શતક કે ઉત્તરાર્ધ સે સોલહવેં શતક કે અંતિમ ભાગ તક હૈં. ધર્મ કે વિરોધિયોં સે કબીરજી જીસ વીરતા સે લડે, ઉસ ઢંગ સે કોઇ ન લડા. આપ બડે હી ક્રૂડઝ ઔર પહુંચે હુએ સિદ્ધ થે. બડે ભારી આત્મજ્ઞાની થે. ઔર-આર ત્રંથોં કે અતિ-રિક્ત “બીજક” નામ કા એક બડા ઉત્કૃષ્ટ ત્રંથ આપને લિખા હૈં. ઇસકી અખ તક બહુત સી અચ્છી અચ્છી ટીકાએ ભી બન ચૂકી હૈં. પ્રખ્યાત સાહિત્ય-સેવી રીવાંનરેશ શ્રી રધુરાજસિંહ દેવ કે પિતાશ્રી વિશ્વનાથસિંહ દેવજી ને ભી ઇસ પર બડી અચ્છી ટીકા કી હૈં.

બીજક અધ્યાત્મ-ત્રંથ હૈં, પર પ્રક્રિયા કહી-કહીં બિલકુલ ભિન્ન હૈં:—

“કબીર કાનિ રાખી નહીં, વર્ણાશ્રમ પટ દરસની.”

ઇસમેં અદ્વૈત વેદાન્ત કા ખંડન ભી હૈં. બીજક કા વિષય હૈં, ભક્તિ-મિશ્રિત અધ્યાત્મ જ્ઞાન. ઔર સખ ખાતે કબીરજી કી પ્રસિદ્ધ હી હૈં. કબીરજી સ્વયં ભારત કે બચ્ચે બચ્ચે સે ઇસ પ્રકાર છિપે નહીં હૈં, જૈસે ચક્ષુભાનોં સે સૂર્યદેવ. ઇસી કારણુ ઇતકી ઔર ઔર ખાતોં કે લિખને મેં ન લગ કર, કેવલ ઇતકે કુછ ઉપદેશ-બચન યહાં દે દેના આવશ્યક સમઝતે હૈં.

કબીર કી સાખી

સત્સંગ

‘કબીર’ સંગત સાધ કી, નિબ્ધલ કબી ન હોય; હોવે ચંદન વાસના, નીમ કહૈ નહીં કોય.
‘કબીર’ ખાઈ કોટ કી, પાની પિયૈ ન કોય; જાય મિલૈ જળ ગંગ સે, સખ ગંગોદક હોય.
મૂરખ સે કચા બોલિએ, સઠ સે કહા બસાય; પાહન મેં કચા મારીએ, ચોખા તીર નસાય.
દાગ જો લાગા મીઠ કા, સૌ મન સાશુન ઘોય; કોટિ જતન ભલ કીજિએ, નીમ ન મીડો હોય.

પતિવ્રતા

પતિખરતા કો સુખ ધના, જક પતિ હૈ એક; મન મેલી બિલિચારિની, જક ખસમ અનેક.
પતિખરતા મૈલી ભલી, કાલી, કુચિલ, કુરૂપ; પતિખરતા કે રૂપ પર, વારોં કોટિ સરૂપ.

પારખી

જળ ગુન કો ગાહક મિલે, તખ ગુન લાખ વિકાય; જળ ગુન કો ગાહક નહીં, તખ કૌડી બદલે જળ.
હીરા તહાં ન ખોલિએ, જહાં હો ખોટી હાટ; કસિ કે ખાંધૌ ગાઠરી, ઉડી કે ચાલૌ બાટ.
હંસા ખગલા એક સા, માનસરોવર માંહિ; ખગા ઢઢેરૌ માછરી, હંસા મોતી ખાહિં.

કખીરજી કે શખ્દ

ચેતાવની

કાનૌ ઠગવા ગઠરિયા લૂટલ હો,
ચન્દન કાઠ કે બનલ ખટોલના, તાપર દુલહિન સૂતલ હો.
ઉઠોરી સખી મોરી માંગ સંવારો, દુલહા મોંસેરસલ હો,
આયે જમરાજ પલંગ ચઢી ખેઠે, નૈનન આંસ દૂટલ હો.
ચારિ જને મિલિ ખાટ ઉઠાઇન, ચહું દિસિ “ધૂં-ધૂં” ઉઠલ હો,
કહત ‘કખીર’ સુનો ભાઇ સાધો, જરા સે નાતા છૂટલ હો.

પ્રેમ

હમન હેં ઇસ્ક મસ્તાના, હમન કો હોશિયારી કયા ?
રહેં આગલ ઇસ જગ મેં, હમન દુનિયા સે ચારી કયા ?
જો બિછુડે હેં પિયારે સે, ભટકતે દર-બદર ફિરતે;
હમારા ચાર હે હમ મેં, હમન કો ઇન્તજારી કયા ?
ખલક સખ નામ અપને કો, બહુત કર સિર પટકતા હે;
હમન ગુરુ નામ સાચા હે, હમન દુનિયા સે ચારી કયા ?
ન પલ બિછુડે પિયા હમસે, ન હમ બિછુડે પિયારે સે;
ઉન્હીં સે પ્રીતિ લાગી હે, હમન કો બેકારારી કયા ?
‘કખીરા’ ઇસ્ક કા માતા દુઇ કો દૂર કર દિલ સે;
જો ચલના રાહ નાજુક હે, હમન સિર ખોઝ ભારી કયા ?

બસ, અખ અધિક નહીં બઢા સકતે; યદ્યપિ દિલ નહીં માનતા, વહ કહતા હે:-ચલો-ચલો! ઇસી
પથ પર ચલો ચલો! પરન્તુ રર હે કિ ખાત બહુત બઢ જાયગી, ઇસ લિએ અખ ઇસે યહીં છોડતે હેં.

૬-કૂબાજી

કૂબાજી કો હુએ તીન સૌ વર્ષ કે લગભગ હુએ હેં. યે જાતિ કે કુમ્હાર થે. વૈષ્ણવ-ધર્મ
મેં આકર યહાં તક ઉત્તરિ કી થી કિ આચાર્યવત્ હો ગયે. વૈષ્ણવ ઇનકે નામકા એક દ્વારા હી
પૃથક્ માનતે હેં. કૂબાજી કા અપને સમય મેં અદ્વિતીય પ્રભાવ થા. યે ઉતને પ્રસિદ્ધ અખ નહીં
હે જિતને ઔર-ઔર ઇસ પ્રકાર કે ભક્ત. ઇસકા કારણ યહ હે કિ ઔરોં કે સમાન ઇન્હોંને ક-
વિતા આદિ કુછ ન કી થી, અતઃ નામ બિનાઆધાર કે કહાં દહરે; પર જનનેવાસે જાનતે હેં.
ભક્તમાલ મેં લિખા હે:-

કહત કુમ્હાર જગ-કુલ નિસતાર કિયો, “કૂબા” રહે નામ સાધુ-સેવા અભિરામ હે;
આયે બહુ સન્ત પ્રીતિ કરી હૈ અનન્ત, જોકો અન્ત કૌન પાવે અપૈ સીધો નહીં ધામ હે.
બહી એ ગરજ ચલે કરજ નિકાસિએ કૌ, બનિયા ન દેત કુવૌ ખોદૌ કીજૈ કામ હે;
કહી બોલ કિયો તૌલ લિયો નીકે રોલ કરી, દિનસોં જિયાંએ જન્હેં પ્યારો એક સ્થામ હે.

ઉપસંહાર

ઇન ઔર ઇન્હીં ઔર જૈસે ઔર સૈકડોં અદ્વૈત સન્તોં ઔર ભક્તોં ને જો કુછ ભારત કા
ઉપકાર કિયા હે, વહ અનવદ્ય ઔર વાક કે અગોચર હે. યદિ ઔર કિસી દેશ મેં યે હુએ હોતે તો ન
માલુમ ઇનકા કિતના આદર હોતા; ઔર બાદ મેં હોતા ઇનકે નામકા. ઉસ દેશ કે મનુષ્ય જન્મ-
જન્માન્તર ઇનકે ઋણી રહતે. ઋણી તો હમ બી હેં; પર ઉસ ઋણ કો માનતે તો નહીં. હમ તો
ઇતને કૃતદ્ધ હે, કિ આજ તક ઇનમેં સે કિસી કા બી જીવન-ચરિત હી સુસંપાદિત કરકે ભલી-ભાંતિ
પ્રકાશિત ન કર સક! ઇધર કિસીકો કબી ખ્યાન હી નહીં જતા, કૃતદ્ધતા કા બી કોઇ ડીકાના હે ?

અછૂત ઔર હિંદુસમાજ

(લેખ:-શ્રીમતી સુશીલાદેવી નિગમ, બી. એ. “ચાંદ”ના અછૂતાંકમાંથી)

આજ જ્યારે ભૂમંડલ કા પ્રત્યેક રાષ્ટ્રઉન્નતિ કે શિખર પર આસીન હો ચૂકા છે, આજ જ્યારે ઉત્તર દેશો કે સભ્ય વાયુયાનપર બેઠ કર આકાશ કી સૈર કર રહે છે, આજ જ્યારે પાશ્ચાત્ય મહિલાએ વૈજ્ઞાનિક આવિષ્કારો કે દ્વારા દેખનેવાલો કી આંખો મેં ચકાચૌધ પૈદા કર રહી છે, આજ જ્યારે શિક્ષિત દેશ મેં યુવક સ્વતંત્રતા કી હુકાર સે ભૂમંડલ કો પ્રકમ્પિત કર રહે છે, આજ જ્યારે સભ્ય દેશો કે ખરેખરે અપને માતા-પિતા કી ચિન્તા કે કારણ ન બનકર ઉનકે સહાયક બન રહે છે. ઉસ ઉન્નત ઔર વિકાસ કે યુગ મેં હમ અપને દેશવાસિયોં કો યદ બતાવને ચકી છે કે ભાઈ! અછૂતોં કા તિરસ્કાર ન કરો, ઉનસે ધૂણા ન કરો, વે બી આપકે ભાઈ છે, વે બી ઉસી મિટ્ટી ઔર પાની સે બને છે, જિસસે આપ! કેસા ધોર પતન છે!! હ-મારી સદિયોં કી દાસતા કા કેસા કરુણ ચિત્ર છે; એવં રૂઢિયોં સે ચલી આઈ કુશિક્ષા કા કેસા નગ્ન સ્વરૂપ છે!!! ઔર નમ્રતા કે ઉસ બીપણ સ્વરૂપ મેં, જ્યારે હમ અપને લયંકર હૂસ કા અન્દાજ કરતે છે, તો હૃદય સે સ્વયં હી એક ધ્વનિ નિકલ ઉઠતી છે—કયા હિંદુજાતિ કા અસ્તિત્વ સચ્ચ મુચ્છી નષ્ટ હો જાવેગા? કયોંકિ લગભગ ૨૧ કરોડ હિંદુઓં મેં આધી સંખ્યા સ્ત્રિયોં કી છે; જિનકી ઉન્નતિ, જિનકી શિક્ષા ઔર જિનકે વિકાસ કા કોઈ સાધન નહીં; વે આજ પરદે કે ભીતર અધેરે ધરોં કે તહખાનોં મેં સડ રહી છે, શેષ ખરે હુએ લગભગ ૧૧ કરોડ પુરુષ જિનમેં એક તિહાઈ હિરસા અછૂત પુરુષોં કા છે; ઇતિના હી નહીં, શેષ પુરુષોં મેં ખાલકોં કા બી સ્થાન છે, ઇસ પ્રકાર યદિ હમ ઉન શક્તિયોં કી જડ મેં જાકર ઉન કારણોં કા અનુસંધાન કરે, જિનકે દ્વારા આજ પ્રતિ-ક્ષણ હિંદુ-સમાજ કે રોમાંચકારી નાટક કા હૃદય-વિદારક અભિનય કિયા જાતા છે. યદિ આજ હમ ઉન કારણોં પર વિચાર કરે, જિનકે દ્વારા હમારે જાતીય જીવન કા અવશેષ ગૌરવ નષ્ટ હો રહા છે, યદિ આજ હમ ઉન નર-પશુઓં કે હૃદય મેં નિત્યપ્રતિ ઉઠનેવાલી ઉન ભાવનાઓં પર વિચાર કરે, જિનકે દ્વારા આજ હિંદુ સમાજ કી લગભગ ત્રીન કરોડ અભાગી બહિને વૈ-ધવ્ય કી અત્યંત તીવ્ર જ્વાલા મેં અપને જીવન-પ્રસૂન કો ઝુલસા કર હિંદુસમાજ કે અસ્તિ-ત્વ કી જડ ખોદ રહી છે, જિનકે દ્વારા પરમાત્મા કે ખનાએ હુએ એક હી રક્ત-માંસ ઔર લો-ચકે સે બને હુએ એક હી આશા, ઉમંગ ઔર ઇચ્છા કો રખતે હુએ ઔર એક હી ધર્મ કે પથ પર ચલતે હુએ સાત કરોડ અભાગે પ્રાણી ઇસલિએ પદ-દલિત હોતે છે કે કુછ લંપટ, પાખં-ડી, વ્યભિચારી પુરુષોં ને અપને હાથ મેં વિશાલ હિંદુધર્મ કા ટેકા લે ચિયા છે; યદિ હમ હિંદુસમાજ કી પ્રજ્વલિત ચિતા મેં વિદગ્ધ હોનેવાલી કરોડોં અસહાય આત્માઓં કી કરુણ કહાની કા અધ્યયન કરે, યદિ હમ નિત્યપ્રતિ સૈંકડોં હિંદુઓં કે, જો કિ ઇસલિએ ઇસાઈ હો રહે છે કે ઉસ ધર્મ મેં જિસકી નીંવ દઢ કરને કે લિએ ઔર જિસે વિશ્વ-ધર્મ ખના કર અનંત કાલ તક અમર રખને કે લિએ ઉનકે ખાપ-દાદોં ને અપને રક્ત કી નદિયાં બહાઈ થી, સ્થાન નહીં છે; યદિ હમ ઉન છોટે-છોટે દૂધમુઠેં ખાલક-ખાલિકાઓં કે ધર્મ-પરિવર્તન કી કહાની પઢેં જો કિ પેટ કી અસહ્ય યાતના સે નાચ-નાચ કર હિંદુ-સમાજ—અભાગે, પતિત ઔર કલુષિત હિંદુ-સ-માજ—કે સામને ટુકડે-ટુકડે કે લિએ ધુટને ટેક કર અંત મેં વિધર્મ કી શરણ લે રહે છે. યદિ હમ અછૂત કહે જાનેવાલે હિંદુધર્મ કે ઉન સચ્ચે ભક્તોં કા કરુણ દશ્ય દેખે, જિનકા સર્વ-સ્વ એવં વૈભવ ઉંચી જાતિ કે હિંદુઓં કા અપમાન ઔર અપની દરિદ્રતા હી છે, જિનકી સારી આશાએ દરિદ્રતા કે બીપણ અટ્ટહાસ મેં વિક્ષીન હો જાતી છે; ઔર જિનકા અખિલ સુખ અ-પમાન આર તિરસ્કાર કી પ્રજ્વલિત અગ્નિ મેં ભસ્મ હો જાતા છે; જિનહેં હિંદુસમાજ કે અ-ત્યાચાર સે ઇસાઈ-ધર્મ કી શરણ લેની પડી થી; ઔર જો આજ નિર્ભીક ભાવ ઔર હાર્દિક સહાનુભૂતિ સે દ્રવિત હોકર અછૂતોં કો ઇસાઈ ખનાને કા પ્રચાર કર રહે છે; યદિ હમ ઉન અ-ભાગિની અછૂત ભગિનીયોં કે જીવન-પરિવર્તન કી કહાની પઢેં, જિનહેં હિંદુ હો કર કેવલ ઉંચી જાતિ કે હિંદુઓં કી પાપ-વાસના ઔર વ્યભિચાર કી મહાવર્ણિ મેં અપને સુંદર જીવન કી આહુતિ કરની પડતી. આજ ઇસાઈ હોકર અપની શિક્ષા ઔર શિષ્ય-કલા કી પ્રતિમા સે દેખને-

વાલોં કે આશ્ચર્યચકિત કર રહી હૈ, યદિ આજ હમ એક ઔર હિંદુ-સમાજ કે અછૂતોં કી દશા પર વિચાર કરેં, ઔર સાથ હી ઉન્હીં અછૂતોં કી ઉસ નવીન શિષ્ટતા, સુંદર આચરણ એવં આશ્ચર્યજનક પરિવર્તન પર વિચાર કરેં, જો ઇસાઇ-ધર્મ ગ્રહણ કરને કે બાદ ઉનમેં પ્રતિષ્ઠિત હોતા હૈ; યદિ આજ હમ એક ઔર ઉન અછૂત બાલક-બાલિકાઓં કી દરિદ્રતા ઔર કુસંસ્કારોં પર ધ્યાન દેં, ઔર દૂસરી ઔર ઉન્હીં બાલકોં કી નવીન સંસ્કૃતિ, ઉનકે નવીન જીવન, ઉનકે નવ-પ્રસ્ફુટિત શુભ વિચાર, ઉનકા સ્વાલમ્બન ઔર ઉનકે નવીન નૈતિક ઉત્થાન કા, જો કિ ઇસાઈ ખન કર વે પ્રાપ્ત કરતે હૈ; યદિ હમ એક ઔર હિંદુ-જાતિ કા અછૂતોં કે પ્રતિ ભયંકર તિરસ્કાર કા ઘૃણિત દસ્ય દેખેં ઔર સાથ હી દૂસરી ઔર હિંદુ-સમાજ કે અત્યાચારોં સે જર્જરિત હોકર ઉનકે ધર્મ-પરિવર્તન કી ભયાનક લીલા તથા હિંદુ-ધર્મ કે અન્ય ધર્મોં સે હજાર બાર અચ્છા સમજતે હુએ ઔર લાખ બાર અધિક ખ્યાર કરતે હુએ બી ઇસાઇ-ધર્મ કા આલિંગન કરને કી ભયાનક ઉત્સુકતા, તો હમેં હિંદુ-જાતિ-મરણાસન્ન હિંદુ જાતિ કે મૃત્યુ-તાંડવ કા પરિચય લસી ભાંતિ હો જાવેગા; ઔર હમ ઇસ બાત કે અચ્છી તરફ સમજ સકેગે કિ ધર્મ કે નામ પર અધર્મ કા પક્ષ ઔર સત્ય, એવં ન્યાય કે નામ પર અસત્ય તથા અન્યાય કા સમર્થન કિસ ભાંતિ કિયા જન સકતા હૈ. ઉસ સમય હમેં ઇસ બાત કા લસી ભાંતિ પતા લગ જાયગા કિ હિંદુ-જાતિ કે નાશ કરનેવાલે ઇસાઇ ઔર મુસલમાન નહીં; વરન્ સ્વયં હિંદુ હી હૈ, જિસ પ્રકાર મૃત્યુ કી ધડીયોં મેં ઉન્માદ ભલે-ખુરે કા જ્ઞાન નહીં રહને દેતા; ઉસી પ્રકાર હિંદુ-જાતિ અપને જીવન કી મૃત્યુ-ઘડિયોં મેં મિથ્યાવાદ, પાખંડ ઔર ભાંતિ-ભાંતિ કે પ્રપંચોં સે વિવેક-હીન હો રહી હૈ. યહ વિવેકહીનતા આજ હમેં એક અધકારપૂર્ણ ઉદ્દેશ્ય-પથ કી ઔર લે જ રહી હૈ; ઔર હમ ઉસ પર ચલને સે અભિમાન કે મારે ફૂલે નહીં સમાતે !

હમારે સમાજ કી યહ ભયાનક અવસ્થા સંસાર કે ઇતિહાસ કે કિએ કોઈ નવીન સામગ્રી નહીં હૈ. જૂમડળ કે ઇતિહાસ મેં જાતિયોં કે ઉત્થાન ઔર પતન કી કહાનિયોં મેં ભિન્ન-સમાજોં કી કુરીતિયોં કી એસી ઘટનાઓં સહસ્રોં બાર ઘટતી આઇ હૈ. સંસાર કી કોઇ બી એસી જાતિ નહીં હૈ, જસકે ઉત્થાન કી જ્યોતિર્મય કથાઓં કે બીચ પતન કી દૂષિત કહાનિયોં કા સમાવેશ ન હો. યહ તો સ્વાભાવિક હૈ. જાતિયોં કા પતન ઉત્થાન હી પ્રાકૃતિક હૈ, જીતના કિ સૂર્ય મેં તાપ ઔર પ્રકાશ કા હોના. દૂર કી બાત કૌન કહે, આપ સ્વયં હમારે હી દેશ કી હી અવસ્થા લીજીએ. બ્રાહ્મણ-કાળ મેં બ્રાહ્મણોં કે અત્યાચાર સે જર્જરિત હોકર, હિંદુ-સમાજ કાંપ ઉઠા. ઇસ પ્રકંપન મેં, યા યોં કહિએ કિ બ્રાહ્મણ કે અસીમ અત્યાચારોં કે બીતર વિરોધ કી પ્રતિક્રિયા મૌજૂદ થી ઔર સમય પાતે હી ઉસને કાન્તિ કા ભયાનક રૂપ ધારણ કર લિયા. ઇસ વિપ્લવ કે સુંદર વાયુમંડળ મેં એક નવીન કાલ કા પ્રાદુર્ભાવ હુઆ; ઔર ઇસ નવીન કાલ મેં ભગવાન જીહ્વ ને સંસાર કે સત્ય, દયા ઔર નિઃસ્વાર્થ-સેવા કા ઉપદેશ દિયા. બ્રાહ્મણ-ધર્મ સે જર્જરિત સારે ભારત ને ઇસ સંદેશ કે સુતા. યહ સંદેશ બડા હી સુંદર, બડા હી આકર્ષક ઔર બડા હી શાન્તિપ્રદ થા. ઇસકી પવિત્રતા કે અનુપમ તેજ કે સંમુખ સ્વાર્થ, ઘૃણા, દ્રેષ ઔર આડમ્બર કી ભિત્તિ ગિર પડી ઔર ઉસકે સ્થાન મેં બૌદ્ધધર્મ કા વિશાળ ભવન બડા કિયા ગયા.

પર, પરિવર્તન કી સમાપ્તિ યહી તક નહીં હુઇ. ભગવાન જીહ્વ ને જીસ ધર્મ કે પ્રતિષ્ઠિત કિયા થા, વહ પનપા, બડા ઔર ફૈલા. ઉસ વિશ્વાસ મેં વિપ્લવ કી સારી સત્તા મૌજૂદ થી; ઔર ઉસ સત્તા મેં બી બૌદ્ધધર્મ કે વિનાશ કી સારી શક્તિયાં નિરંતર કામ કર રહી થી. ઇસકા પરિણામ યહ હુઆ કિ કુજ શતાબ્દિયોં કે બાદ બૌદ્ધ-આદર્શવાદ અપ્રતિમ હો ચલા; ઔર ઉસકે સ્થાન પર ફિર બી સુધાર કી સારી ભોજના કે સાથ બ્રાહ્મણધર્મ સમુપસ્થિત હોને લગા. કહને કા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ સંસાર મેં પતન કા ઇતિહાસ નિરર્થક નહીં હૈ. 'પતન' અભ્યુત્થાન કે લિયે અત્યાવશ્યક હૈ, યહ સુધાર કા ઉદ્ગમ સ્થાન હૈ. બ્રાહ્મણ-ધર્મ કે પતન પર બૌદ્ધધર્મ કે રૂપ મેં સુધાર કી એક નવ-યોજના હુઇ; ઔર બૌદ્ધધર્મ કે પતન મેં બ્રાહ્મણ ધર્મ કે સત્ય આદર્શ કા સંસ્કૃત રૂપ અવતરિત હુઆ. ઇસ પ્રકાર હમ દેખતી હૈં કિ 'સત્ય કે સુંદર સ્વરૂપ ઉત્થાન કે મધુર વિકાસ, ઔર વિકાસ કે સુલલિત કાલ કા નિદર્શન કરને કે લિયે 'પતન' બી એક અભિનંદનીય વસ્તુ હૈ; પરંતુ ઇસ પતન કા એક દૂસરા સ્વરૂપ બી હૈ. વહ

अधिकार से ली अधिक काजा और निष्ठुरता से ली अधिक निष्ठुर है। उस स्वयं के संभुषण आदर्श नत हो जाता है, नतीज विकास निर्गति हो जाता है और जीवन की सारी प्रयत्नशीलता कुंठित हो जाती है। वहां नति के अभ्युत्थान की सारी प्रगति प्रतिद्वन्द्व परिस्थितियों में पड़ कर प्रतिद्वन्द्व दिशा की अनुगामीनी होती है। इस दशा में वह नति अपने प्राचीन आदर्श, अपनी पुरानी संस्कृति और अपनी संपूर्ण सभ्यता को लूट कर सत्वर गति से विनाश के कुतुपित अंक में अंतर्हित हो जाती है। धृतिहास में जैसे उदाहरणों की कमी नहीं है। यूनान, मिस्र, पैसीकोन, ईरान सभ्यता की इससे उचित उदाहरण हैं। इसीलिए हम कहती हैं कि आज हमें हिंदु-समाज के लयंकर पतन के सत्य स्वयं की भीमांसा करनी होगी। हमें इस बात का पता लगाना होगा कि हमारा यह पतन उपरोक्त 'पतन' के प्रथम स्वयं की मर्यादा में आ सकता है अथवा नहीं; क्योंकि इस सत्य भीमांसा के अंतर्गत में हिंदुओं के नतीज जीवन एवं धार्मिक अस्तित्व का अत्यंत महत्वपूर्ण प्रश्न छिपा है।

वास्तव में यह प्रश्न हिंदु-नति के अस्तित्व से ली अधिक महत्वपूर्ण है; क्योंकि इससे भीतर हिंदु-नति की ली नहीं, वरन् हिंदु-आदर्श, हिंदु-सभ्यता और हिंदु-संस्कृति के अस्तित्व का ली संकटमय प्रश्न है। हमारी दृष्टि में हिंदु-आदर्श एवं हिंदु-सभ्यता का मूल्य हिंदु-नति के मूल्य से कहीं अधिक है; क्योंकि हिंदु-नति एक गौण वस्तु है। उसकी उत्पत्ति, उसका विकास और उसके गौरव का सारा श्रेय हिंदु-सभ्यता पर ली निर्भर है। यदि वास्तविक ने रामायण की रचना की थी, यदि पातञ्जलि ने योग-सूत्र की रचना की थी, यदि ऋषियों और पंडितों ने वेद और उपनिषदों की रचना की थी, तो उसका श्रेय हिंदु-सभ्यता का है। यदि लगवान श्रीकृष्ण के अमृत-संदेशों का उद्गमस्थान लगवहगीता है, तो इसका श्रेय हिंदु-धार्मिकता का है। यदि यित्तौर की वंदनीय भूमि की पावन-प्रतिष्ठा की मर्यादा का अक्षुण्ण जनाने के लिये धर्म पर भरनेवाले मुद्गलर राजपूतों ने कसरिया वस्त्र धारण किया था, यदि सतीत्व की परम उपासनामयी भावना का अनंतकाण तक न्योतिर्मय रहने के लिये हमारे हिंदु लवनाओं ने 'नैडर' की प्रणवसित अग्नि-शिखा के निर्लंकित लाव से कूट कर अपने प्राण-विसर्जन किये; यदि नर्तक, पदकवित और असंगठित हिंदुनति का राजनीति की सारी निपुणता से संगठित कर मुगल-राज्य के दह किले पर हिंदुसाम्राज्य की नींव शिवाग्र ने डाली थी, तो इन सभ्यता का श्रेय हिंदु-आदर्श का है; परंतु उस आदर्श, उस सभ्यता और उस धार्मिकता का मूलतत्त्व उदारता, सत्य और न्याय ली रहा है। हिंदु-आदर्श और हिंदु-सभ्यता के विकास की कड़ानी न्याय और सत्य के आलोक की पुण्यमयी गाथा है, इससे लगनावशेष पर पतित हिंदु-समाज आज अछूतों के मानवी अधिकारों पर असत्य और अन्याय का आवरण दे रहा है। इसलिये हमारे पतन का स्वयं लयंकर है। यह एक विश्व-प्रतिष्ठित नति के आदि आदर्श का पतन है और है यह उस सभ्यता का पतन, इसने हिंदु-नति का घटना अधिक प्रतिष्ठित किया। अतः हमारा यह पतन नतीज सुधार के लिये अनिवार्य न होकर, हमारे नाश का सूचक है। इसलिये हिंदुनति का सावधान होकर सतत परिश्रम से अछूतों पर किये गये अत्याचारों का मूलच्छेदन करना चाहिये; क्योंकि इसीमें हमारा आध्यात्मिक, नैतिक, सामाजिक एवं नतीज उत्थान है; और इस उत्थान में धार्मिकता की स्वच्छ सरिता अपने पुण्य-प्रवाह से प्रवाहित हो रही है !

हिंदु-धर्म का विश्व-धर्म के नाम से पुकारा जाता है, हिंदु का घृणा और द्वेष से जड़ित उन्मा समझा जाता है, हिंदु-धर्म साम्य भ्रातृत्व का साकार चित्र समझा जाता है, परधर्म का विश्व से सत्यानाश किया जा रहा है, घृणा और द्वेष के उन्मूलन के स्थान में उनका भीष्म भोया जाता है; और साम्य तथा भ्रातृत्व भावों का प्रतिष्ठित करने के स्थान पर इनकी समाधि पर पैशाचिकता का निष्ठुर अलिनय किया जा रहा है !

हमें अपने भोजन से कुछ लाग निकाल कर कुत्तों और कौओं के लिये जड़ित प्यार से पृथक् रख देते हैं; परंतु हम गुरुदम और संपत्ति की आड़ में उन कुराहों अभागी आत्माओं का रक्त थूस रहे हैं, जो कि मनुष्य हैं—उनका रक्त, मांस, मज्जा और वीर्य ही हमारी ली

તરહ હે ! હિંદુધર્મ બરાહ ઔર કશ્યપ મેં ભી ભગવાન કા અવતરણ સમજતા હૈ; પરંતુ આજ ઉસી હિંદુધર્મ કે માનનેવાલે મનુષ્ય મેં ચાંડાલ કા આભાસ પાતે હૈ. વિશાળ હિંદુધર્મ શિલા કે ભગ્ન ખંડરોં મેં ભી અખિલ બ્રહ્મ કી મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત પાતા હૈ ઉસી હિંદુધર્મ મેં આજ ભક્તિ કી ભાવનાઓં સે પ્રેરિત હોને પર ભી કરોડોં અભાગે ઉન શિલા-નિર્મિત મૂર્તિઓં કા દર્શન નહીં કર સકતે ! યહ ધર્મ કા ઉપહાસ નહીં, તો ઔર કયા હૈ ? હમેં મરતી હુઈ હિંદુભૂતિ કો ઇસ ઉપહાસ સે બચાના હોગા; અન્યથા ઇસકે અંતસ્થલ મેં નીરવ રુદન કા એક મૂક ચીત્કાર હોગા; ઔર ઉસ ચીત્કાર કે નિસ્તબ્ધ પ્રાંત મેં હમ હિંદુભૂતિ કો નીરવ, શાંત ઔર ચિરનિદ્રા મેં અભિભૂત પાવેંગે ! !

એક ચમત્કાર !

(‘કુમાર’ ના ફાગણ માસના અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

“ વીસમી સદીમાં દેવદેવીઓના ચમત્કારો વગેરેમાં માનનારાઓ અહુ ઓછા થતા જાય છે. બુદ્ધિથી વિચાર કરનારાઓએ ચમત્કાર જેવી જણાતી દરેક બાબતનું કંઈ કંઈ કારણ શોધી કાઢી એ ભ્રમ દૂર કર્યો છે.

અમે પણ એજ જાતની એક માન્યતા જૂઠી હોવી જોઈએ એમ ધારી, અમદાવાદથી પ્રાંતિજ-ખેડબ્રહ્મા લાઇનમાં ડભોડા સ્ટેશનથી ત્રણેક ગાઉ દૂર આવેલા પાટણ ગામમાં હોળી જોવા ગઈ કાલે બપોરે ગયેલા.

દરેક ગામમાં હોળી પ્રગટાવાય છે; અહીં માત્ર વિશેષતા એટલી સાંભળેલી કે એ હોળીનાં લાકડાં સળગી રહ્યા પછી ધબધબતા અંગારામાં થઈ ગામનાં બધાં માણસો દર વર્ષે ઉઘાડે પગે ચાલ્યાં જાય છે, તોપણ તેમને કશી ઈજા થતી નથી !

કંઈકંઈ તર્કવિતર્કો કરતા અમે ત્યાં પહોંચ્યા. સાંજે સાતેક વાગ્યે ગામના માણસો ‘કાળકા માતાકી જય ! અંજે માતાકી જય !’ એમ યોગતા એકઠા થયા. અમે પણ સાથેજ હતા. બધે સ્થળે જેમ હોળીઓ પ્રગટાવાય છે તેમ અહીં પણ હોળી પ્રગટાવવામાં આવી. સૌ પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. રાત્રે લગભગ દસ વાગ્યે હોળીની જ્વાળાઓ નીકળતી બધ થઈ; એટલે વળી પાછાં માણસો ‘કાળકા માતાકી જય, અંજે માતાકી જય’ યોગતાં ભેગાં થઈ ગયાં. બે-ચાર માણસોએ ધગધગતા કેલસાના ઢગલાને આદંદસ ધ્રુટમાં પહોળો કરી નાખ્યો; અને તે પછી લોકો એક પછી એક તે ઉપરથી પસાર થવા લાગ્યા. અમે તો જોઈજ રહ્યા !

આ ભેદ જાણવામાટે અમે અહીં આવ્યા હતા; એટલે અમે પણ એ ઢગલામાં ચાલવાનો નિશ્ચય કર્યો. બળવાની બીક અહુ લાગતી હતી; પણ હાંમત ભીડી અમે અંદર પડ્યા. બે, ત્રણ અને ચોથે ડગલે બહાર નીકળી ગયા. અમારા પગમાં લેશમાત્ર ઇજા થઈ ન હતી ! પછી ફરી એક વાર અમે બંનેએ ચાલી જોયું; પણ જરાયે ઇજા ન આવી. ત્યાંના કેટલાક માણસો જાણે પાણીમાંથી પસાર થવું હોય તેમ પગમાંથી જોડા કાઢી, કપડાં ઉંચાં લઈ ખૂબ આસ્તે, પથ્થરના ઢગલા ઉપરથી ચાલતા હોય તેમ ચાલ્યા જતા અને ખિલકુલ ઇજાવગર બહાર નીકળતા ! કેડમાં છોકરાં બેસાડીને પણ ઘણાં માણસો અંગારામાં ચાલતાં. નાનાંનાનાં છોકરાછોકરીઓ પણ અંદરથી દોડાદોડ કરતાં.

આટલી બધી હકીકત અમે અનુભવી અને નજરેનજર જોઈ. ખૂબ ધીરથી ચાલનારના પગના તળિયામાંથી પરસેવો છૂટે છે. ચાલતાં ચાલતાં જે કેલસા પગ નીચે અંદર હોમેલા નાળિયેરની કાચલી-મો અગ્નિકે એવું કંઈ આવે તો પગે ચોંટી જરા ચમકાવે, પરંતુ એનાથી પગમાં ફાલ્સો નથીજ ઉડતો.

બાળકથી માંડી વૃદ્ધસુધી ત્યાંના સૌ કોઈ આની પાછળ માતાનું સત્ માને છે. કેળવાયેલ માણસો ત્યાં અહુ થોડા છે. અમારા જેવા માતાના પરચામાં અશ્રદ્ધા રાખનારા પણ એમાંથી વગરછળએ કેમ નીકળી શક્યા ? એનું કારણ અમને કાંઈ સમજતું નથી. હોળી પ્રગટાવવાના સ્થળ સામેજ કાળકા માતાની ઓરડી છે. આ વાતની પરીક્ષા કરવા કોઈ વાર ઘર આગળ હોળી સળગાવી અંદર ચાલી જોવાનો અમારો વિચાર છે.”

विसर्जन

(लेखक:—श्री० यंडीप्रसादलाल, जी० ए० 'हृदयेश'—आनंद—मे १९२७ ना अंकमांथी)

उस समय संध्या का सुंदर समारोह था, सामने स्वच्छसखिला गोमती, भागवती करुणा की शीतल रस-धारा के समान, मंद मंथर गति से प्रवाहित होती हुई अपने प्रियतम के पास खड़ी न रहती थी; और उसके पीछे धरे-धरे भेतों की अलिनव शोभा के साथ सान्ध्यगगन की सप्त-रागराजित सुषमा गले मिल रही थी; मैं तटपर भजा होकर घस शान्त महोत्सव का दृश्य रहा था ?

उस समय जैसा प्रतीत हो रहा था, मानों काष्ठ औन्नत्यलिक शक्ति पश्चिम-गगन की सुंदर रंगमयी रंगभूमि में अपनी यमत्कारमयी लीला दिखा रही थी. क्षण क्षण में दृश्यों का परिवर्तन हो रहा था. कभी वहां कुरुक्षेत्र की शोषित-सिक्त युद्धभूमि का लयंकर दृश्य समुपस्थित हो जाता था, तो क्षणभर के उपरांत ही वहां पर रत्नजडित राजप्रासाद का आविर्भाव हो जाता था. थोड़ी ही देर के अनंतर वहां पर नीलसखिला कालिन्दी प्रवाहित होने लगती थी; और पलक मारते मारते वहां पुण्यभूमि वृंदावन की गोधूमि मुहूर्त का पुनित दृश्य आंभों के सामने समुपस्थित हो जाता था. मैं आत्म-विस्मृत हो कर लीलामयी प्रकृति की घस खलित लीला का दृश्य रहा था !

धीरे-धीरे वह सज दृश्य अधिकार में विधीन होने लगे; और एक घड़ी भीतने न भीतने पश्चिमगगन के एक छोर पर संध्या-सुंदरी के लार के समुज्ज्वल हीरे की लांति, एक निर्मल नक्षत्र उदय हो गया. उस समय समस्त गगन-मंडल में दूसरा नक्षत्र उदित नहीं हुआ था; और ज्यों ज्यों अधिकार धनीभूत होता जाता था, त्यों त्यों विपत्ति में आकांक्ष-निमग्न महापुरुष की लांति वह और भी उज्ज्वलतर होता जाता था. उसके घस समुज्ज्वल साहस का दृश्य कर मेरे हृदय में एक अपूर्व उल्लास उत्पन्न हो गया था; और मेरे कल्पनाकानन में लावों की कलकलमयी कालिन्दी प्रवाहित होने लगी थी. मेरी धन स्थूल आंभों के सामने प्रकृति के मधुर महाकाव्य का एक समुज्ज्वल अंश देदीप्यमान था; और मेरे आंतरिक बोधनों के समुज्ज्वल आध्यात्मिक जगत का एक आनंदमय दृश्य अलिनीत हो रहा था. जीवन का वह कैसा भंगल-मुहूर्त था ? संध्या के उस सुंदर समारोह में मानों मेरे आनंद का आलोकमय प्रभात उदित हो रहा था ! प्रभात और प्रदोष का वह कैसा अलिनव आश्चर्यमिलन था !!

पर उसी समय—आनंद और उल्लास के उस लीलाकाल में, प्रदोष और प्रभात की उस मिलन-मुहूर्त में, संध्या और शांति के उस मधुर समारोहपूर्ण समय में मेरे कानों में एक स्वीकार की ध्वनि पड़ी; और उसने मेरे उस सुवर्णरान्य के स्वरूप का एक पार ही नष्ट कर दिया. मैं उद्विग्न होकर धधर-धधर दृष्टि से लगा. दूसरे ही क्षण फिर वही स्वीकार सुनाई दिया. लावों की शृंखला टूट कर धधर धधर जिप्पर गध और आनंद की शीतल धारा सहसा विधीन हो गध; वह स्वीकार दक्षिण की ओर से आया था; और वह अवश्य ही किसी अजला के कंठ से विनर्गत हुआ सा प्रतीत होता था. मैं हृदय के आवेग से उसी ओर का दौड़ पड़ा !!

आनंद और आमोद कितने क्षणलंगुर हैं ?

(२)

रास्ते में कधअेक कड़ीवी आडीयां थीं; पर मुझे धनकी रत्तीभर चिंता नहीं थी. मैं दौड़ा खला न रहा था. दोअेक पार पथरों से मेरा पैर दुकरा गया; पर मैं शीघ्र ही संभल कर उसी ओर का प्रधावित हुआ, जिधर से वह स्वीकार आया था. अंत में मैं अेक जैसे स्थान पर पहुँचा, जहाँ चारों ओर अडे-अडे वृक्ष अडे थे; और जहाँ पर अधिकार की छाया विशेष धनीभूत हो रही थी.

वहाँ पहुँचते ही मैंने देखा कि अेक युवती धुटने टेकें हुई बैठी है; और उसके सामने दो विकराल नर-राक्षस अडे हैं. अेक के हाथ में छुरी थी, दूसरे के लाठी ! जिस समय मैं वहाँ पहुँचा, उस समय वह युवती हाथ जोड़ कर अडे कारण और विषादपूर्ण शब्दों में कह रही

शी:-‘मुझ पर दया करो, मैं अहुत दुःखी हूँ, मैं तुम्हारी गङ्गा हूँ; मेरा धर्म मत नष्ट करो।’

उसके धन करण शब्दों का सुनकर एक बार प्राणुत्थन पाषाण भी द्रवीभूत हो जाता; पर उन राक्षसों के कठोर मुष्ण-मंडल पर करण की एक सूक्ष्म रेखा भी आविर्भूत नहीं हुई। मैंने शीघ्र ही स्थिति के वास्तविक रहस्य का ज्ञान लिया; और चेष्ट की ओट से अहंकार निकल कर मैंने गुरुगंभीर स्वर में कहा:-‘धनधाना मत! मैं आ गया हूँ। यह पापी तुम्हारा कुछ नहीं बिगाड़ सकते।’

युवती ने मेरी ओर देखा-उसी प्रकार देखा जिस प्रकार कसावट के पाश में झंसी हुई गाय अपने परित्राणुक्तों की ओर देखती है। उसके विचलित मुष्ण-मंडल पर एक प्रकार की अलिनव ज्योति प्रकट हुई और वह सहसा ठंड कर मेरे पीछे आकर पड़ी हो गध। उसने भानों मेरे हृदय की आत पड़वान ली, उसे भानों विश्वास हो गया कि राज-राजेश्वरी लगवती कल्याण-सुंदरी ने मुझे उसके परित्राणु के लिये ही वहां लेज है। उसके सुंदर मुष्ण-मंडल पर उस समय आनंद, आश्वासन और विश्वास की जो विमल त्रिवेणी प्रकट हुई, उससे यह स्पष्ट विदित होता था कि वह मन ही मन लगवती के श्रीयरणों में अपनी कृतज्ञता की अंजलि अर्पण कर रही थी।

मुझे कहने में जितनी देर लगी है, उतनी वहां पहुंचने में और उपरोक्त शब्दों के उच्चारण करने में नहीं लगी थी। मेरे उन गुरुगंभीर शब्दों का सुनकर एक बार तो वे दोनों राक्षस स्तंभित हो गये; पर पाप शीघ्र ही पराजय स्वीकार नहीं करता है। उनमें से एक ने जिसके हाथ में तीक्ष्ण छुरी थी, कड़क कर कहा:-‘तुम कौन हो? और क्यों अपनी ज्ञान देने के लिये यहां आये हो?’

मैंने अण की बार उपेक्षाकृत शांत स्वर में कहा:-‘मैं अपना नाम-धाम जताने के लिये यहां नहीं आया हूँ। लला धृसी में है कि तुम लोग यहां से यत्ने ज्यो।’

धस पर वे दोनों अट्टहास कर उठे; और उनका अट्टहास-ध्वनि से वह स्थान गूँज उठा। उनमें से दूसरे ने, जिसके हाथ में लाठी थी, कहा:-‘क्यों यत्ने जय? यह क्या तुम्हारी अहिन है, जो तुम उसे जयाने के लिये धतने उतावले हो रहे हो? ज्यो! अपना रास्ता दो, नहीं तो भिनिटलर में तुम्हारी लाश यहां तउपती हुई पड़ी होगी।’

मैंने हंस कर कहा:-‘जो कुछ लाज्य में होगा, सो तो होगा ही; पर यह ज्ञान लेना कि तुम धस युवती के शरीर पर अण हाथ नहीं लगा सकते।’

धतना सुनते ही उसने मेरे उपर लाठी छोड दी। मैं पहले ही से धसके लिये समुद्यत था। उसके हावभाव से, उसकी आल-दाव से मैंने पहले ही यह निष्कर्ष निकाल लिया था कि वह मुझे यों ही न छोड देगा; पर मैं भी नया पित्तारी नहीं था, मेरे ताडिज ने मुझे लाठी यज्ञाने की कवा में शैशवावस्था ही से प्रवीण जना दिया था। धसीलिये मैं निर्द्वंद्व, निश्चित, निर्वि-कार लाव से अडे-अडे द्रुस्तर स्थानों में घूमा करता था; और मेरा विश्वास था कि एक-दो आदमी मुझे निहत्थे होने पर भी मार नहीं सकते। उसकी लाठी की ओर ही मेरी दृष्टि थी; ज्यों ही उसने लाठी छोडी, त्यों ही मैं थोडा सा पीछे हट गया। उसकी लाठी आली गध; और वह भी पृथ्वी की ओर लाठी के ओंक से आ पडा। यही मेरा अवसर था। मैंने शीघ्र ही आगे बढ़कर उसकी लाठी छीन ली। अण अहिंसात्मक असहयोग का समय नहीं था; लाठी छिन जने पर भी वे हो थे, और उनमें भी दोनों के पास तीक्ष्ण छुरियां थीं। धसीलिये मैंने अण संकोच और सोच-विचार का तिरांजलि देकर उसके उपर लाठी छोड दी। लाठी डीक सिर पर बैठी। रक्त की धारा जल पड़ी, और वे देवता ज पृथ्वी पर मुंड के अक्ष गिर पडे। उनका गिरना था कि दूसरे का धायल होना था। पांय भिनिट भीतते-भीतते हत्याकांड का अनुधान और समाप्ति दोनों हो गध।

अण मैं युवती की ओर मुडा। मैंने देखा कि वह पास ही हाथ में एक पथर लिये लुम्बे पड़ी थी। मैंने कहा:-‘यत्ने! यहां से जल्दी ही यत्ने यत्ने। कौन जने पीछे और कोध विपत्ति का सामना करना पडे।’

युवती ने कहा:—‘कहां चलूं?’

मैंने कहा:—‘मेरे घर!’

युवती ने यकित लाव से मेरी ओर देखा. मैं उसका आलिङ्गाय समझ गया. मैंने कहा:—‘तुम इसकी चिंता मत करो. मेरे घर पर मेरी खुदी विधवा पहिन है. वह तुम्हें अपनी लडकी के समान रखेगी. तुम्हें कुछ चिंता नहीं करनी चाहिए.’

अपकी आर युवती ने कहा:—पर क्या आप मुझे अपने घर में धुसने देंगे?

अपकी आर मैंने यकित लाव से पूछा:—क्यों? इसका क्या मतलब?

युवती के ललित मृदुल अधरों पर घृणा की ओक लंसी आविर्भूत हुई. उसने स्थिर शांत स्वर में कहा:—मतलब! मतलब यह है कि मैं जति की यभारिन हूं, और मेरी गिनती उन अछूतों में है, जिनके छू जने से आपकी जत तक यवी न सक्ती है.

इसकी इस स्पष्ट उक्ति के सुन कर मैं ओक आर तो स्तंभित हो गया; पर दूसरे ही क्षण मैंने अपना कर्तव्य निश्चित कर लिया. मैंने कहा:—तुम कुछ क्यों न हो, याहें यभार-कन्या हो, याहें यांडाल-पुत्री; पर तुम मेरी पहिन हो. मेरे घर में तुम्हें अवश्य स्थान मिलेगा.

युवती के ललित लोचनों में आंसू लर आये-उसने कृतज्ञतालरी दृष्टि से मेरी ओर देखा. मैंने उसकी अश्रुधारा में लगवती ज्योति की तरल विलासवक्षी का दर्शन किया; और उस दिन मैंने पहली आर इस आन का अनुभव किया कि रमणी की अश्रुधारा स्वर्ग-गंगा की अमृत-धारा से भी अधिक पवित्र ज्ये पावन है.

मैं आगे-आगे चल दिया. युवती मेरे पीछे चल दी. मेरे हृदय की रंगभूमि में किलोव कर रहा था दिव्य आनंद! और युवती के मन-मंदिर में लीला कर रही थी कृतज्ञता की लाव-लक्ष्मी!! दोनों आत्मविरमृत और लावविभोर थे!

पुण्यसंकल्प प्रकृत-आनंद का पूर्वरूप है!

(३)

घटनाओं की अनावच्छिन्न शृंखला के कारण मुझे रमणी के स्वरूप का वर्णन करने का अवकाश अज तक प्राप्त नहीं हुआ. मेरा ऐसा विचार है-वरन विश्वास है कि मनुष्य की आत्मा आकृति का कुछ न कुछ अंश में आभ्यंतरिक प्रकृति से संघन रहता है. इस नियम में अपवाद भी होते हैं, पर यहां पर उस सिद्धांत के विश्लेषण का अवसर नहीं है. मैं तो संक्षेप में रमणी के स्वरूप और उसकी दीनवेप-लूपा का वर्णन करके ही संतोष धारण कर लूंगा.

महादवि आण ने अपनी जगत्प्रसिद्ध कादम्बरी में जिस यांडाल कन्या का वर्णन किया है, इस युवती की रूप-राशि भी उसी लांति समुज्ज्वल और सुमधुर थी; ऐसा प्रतीत होता था, मानों किसी कोधी ऋषि के लयंकर अलिशाप से अलिशप्त होकर कुछ देव-कन्या यभार-कुल में अवतीर्ण हुई हो. उसकी अडी-अडी आंखों में करुणा, आत्म-सम्मान और सरलता की त्रिवेणी प्रवाहित हो रही थी; उसके विशाल गौर ललाट पर ओक अलिनव तेज दिव्य मणि के समान उद्भासित हो रहा था. उसके पतले-पतले अधरों पर पारिजत-पक्षव के ललित विकास की लीलामयी लक्ष्मी किलोव कर रही थी, और उसके सुंदर सुगौर शरीर में मूर्तिमान सौंदर्य अपने प्रिय सणा असंत के साथ आनंदपूर्वक विहार कर रहा था. उसे देखते ही श्रद्धा से भरतक अनंत हो जाता था; और उसके उस तेजोमय स्वरूप का अवलोकन करके मन-मंदिर में ललित की लाव-सरिता प्रवाहित होने लगती थी!

उसके उस कांत कलेवर के आच्छादित करनेवाले समस्त वस्त्र जैसे और दृष्टे लुभे थे. ऐसा प्रतीत होता था, मानों वषों से वह दुर्भाग्य-पीडिता युवती उन्हीं दृष्टे लुभे मलिन वस्त्रों से अपनी लज्ज निवारण कर रही थी; परंतु उन मलिन और दृष्टे लुभे वस्त्रों के भीतर से उसके शरीर की मधुर ज्योति उसी प्रकार विकीर्ण हो रही थी, जिस प्रकार पंक में पड़े लुभे समुज्ज्वल लीरक की प्रसन्न आला यारों ओर प्रसरित होती है. वह ओक अपूर्व दृश्य था! संध्या के उस धनीभूत अंधकार में मैंने उस युवती की जिस करुण मूर्ति का दर्शन किया था वह ओक अलिनव तेज और भाधुर्य से भंडित थी. ऐसा प्रतीत होता था, मानों हो नृशंस

राक्षसों के भीयमें ऐसी कुछ मलिन-वसना सीता लगवान की शांति-शीतल करुणा को गुहार रही थी, मानों अत्याचार और अनाचार के हाथों में किसी कुछ धर्म-नीति अपने परित्राण के लिये धर्म-स्वर्ष जगन्निधता से प्रार्थना कर रही थी, मानों पाप और प्रलोभन के पाश में आबद्ध आत्मा अपनी मुक्ति के लिये विश्वेश्वर से विनय कर रही थी, मानों साकार नरकद्वय के भीय में स्वर्ग-लक्ष्मी व्यक्ति एवं संत्रस्त लाव से उपर की ओर देखती कुछ स्वर्ग के अधीश्वर से अपनी रक्षा के लिये अनुनय कर रही थी, मानों दो नृशंस हिंसक पशुओं से घेरी जकर सरल भृगांगना करुणामय की करुणा को आतुर लाव से पुकार रही थी. विश्व के रंगमय पर धस प्रकार के अलिनय ऐक-दो नहीं है; परंतु ज्वन में मैने पड़खी ही बार ऐसा दृश्य देखा था. मैने मन ही मन उस युवती को प्रणाम किया, और मेरे मन में स्वतः ही यह लावना उत्थित हो गई कि जिस लागवती-नियम के अनुसार सदा से अंत में पाप की पराजय और पुण्य का परित्राण होता आया है, उसी नियम की सिद्धि में सहायता देने का मुझे आज अपूर्व संयोग प्राप्त हुआ है. उन नृशंस राक्षसों को देखकर मेरे मन में रत्तीभर लय का संचार नहीं हुआ, मेरा हृदय मानों ऐक दिव्य तेज से समुज्ज्वल हो उठा, और मुझे ऐसा आभासित होने लगा कि मानों मेरे रक्त के प्रत्येक परमाणु में दिव्य स्फूर्ति का संचार हो गया है, एवं मेरे मन-मंदिर के लावपीठ पर आसीन होकर लागवती-प्रेरणा मानों उस स्फूर्ति का संवाहन कर रही है. संध्या के उस क्षण-क्षण में धनीभूत होते हुये अधिकार में ली मैने उस युवती के स्वर्ष में लागवती का दर्शन प्राप्त किया !

उस दिन मैने जाना कि रमणी का रूप क्यों पूजनीय है ? उस भगवत्-मुहूर्त में मेरे हृदय निकुंज की प्रत्येक लता आनंद और आनंद से उत्प्लुत होकर जुमने लगी !

मुझे ऐसा प्रतीत हुआ, मानों उस संध्या की पुण्यमुहूर्त में मेरे ज्वन का असन्त-प्रलात उदय हुआ !

x

x

x

x

यद्यपि उस समय दिव्य आनंद के आवेश में मैने उस युवती को यह कह कर सान्त्वना दी थी कि मेरी वृद्धा अहिन उसे अपनी पुत्री से समान मान कर अपने घर और हृदय में आश्रय प्रदान करेगी; और मुझे यह ली विश्वास था कि मेरे अनुरोध और आंसुओं को अमान्य करने का साहस ली मेरी उन करुण-भूर्ति लगिनी को नहीं है; पर तो ली ज्यों-ज्यों मैं घर की ओर बढ़ता जाता था, मेरे मन में ऐक प्रकार की आशंका उत्पन्न होती जाती थी. उस आशंका का मूलकारण था मेरी अहिन का धार्मिक कट्टरपन. जज वह स्नान करने के उपरांत पूजन से निवृत्त होने के पड़ने मुझे-अपने सहेलादर को ली स्पर्श नहीं करती थी, तज लला किस प्रकार वे यमार-कन्या को अपने घर में स्थान देंगी. यह आशंका बार-बार मेरे हृदय को उद्विग्न करने लगी थी. तज क्या होगा ? क्या इस अधिकारमयी रात्रि में यह असहाय युवती अछूत होने के कारण ब्राह्मण के गृह से अनादरपूर्वक निकास दी जायगी ? जिसे मैं आज अहिन करके सम्बोधित कर चुका हूं, उसे क्या मैं अपने घर में आश्रय नहीं दे सकूंगा ? लाल के द्वार से अहिन क्या अपमानसहित निष्कासित की जायगी; और वह ली ऐसी लयकर रात्रि में ? नहीं, ऐसा नहीं हो सकता; याहें कुछ हो, याहें आज की रात्रि में मुझे अपनी सहेलादर को, जूनहोने मुझे पाल-पोस कर जडा किया है, छोड देना पडे; पर मैं इस युवती को, इस असहाय अनाथिनी अजला को, इस दुर्भाग्य-दुष्पीडिता धर्म-लगिनी को, कदापि नहीं छोड सकूंगा ! धर्म जय, याहें रहे; जति-जन्धन टूटे, याहें न टूटे; समाज मुझे अहिभूत कर दे, याहें न करे; पर मैं इस अनाथिनी अछूत कन्या को किसी प्रकार हिंसक राक्षसों की हया पर छोडने को राज नहीं हो सकता ! हिन्दुत्व को छोड सकता हूं, ब्राह्मणत्व को तिलांजलि दे सकता हूं, समाज का परित्याग कर सकता हूं; पर इस अनाथिनी अजला को मैं किसी लांति आश्रयविहीन नहीं कर सकता.

मैने ऐक बार सामने अंधार से आवृत गगनमंडल की ओर देखा-कह नहीं सकता कि वह मेरी ब्रान्ति थी अथवा सत्य; पर मैने स्पष्ट रूप से देखा कि उस अधिकारमय आकाश

કે એક પ્રાંત પર ખડી હોકર એક તેજોમયી મૂર્તિ મેરી ઓર વાત્સલ્યભરી દૃષ્ટિ સે દેખ રહી હૈ. મૈને દેખા ઓર મેરે હૃદય ને અનુભવ કિયા કિ ઉસ મંગલમયી મૂર્તિ કી મુસકાન મેં મેરે સંકલ્પ કા અનુમોદન થા, ઉસકી પ્રસન્ન મધુર દૃષ્ટિ મેં મેરે નિશ્ચય કા સમર્થન થા. અજ મુઝે કિસી પ્રકાર કી ચિન્તા નહીં રહી-અમંગલમયી આશંકા મંગલમય સંકલ્પ કે સામને હર ન સકી. મૈને દિવ્ય દૃષ્ટિ સે દેખા કિ મેરા કર્તવ્ય-પથ સામને હૈ, ઉસ પર ધર્મ કી જ્યોતિ છિટકી હુધ હૈ; ઓર સ્વયં પુણ્ય ઉસે પરિષ્કૃત કર રહા હૈ.

મૈં નિર્ભય, નિર્દોષ, નિશ્ચિત હોકર ઉસ પથ પર જાદને કે લિએ અગ્રસર હુઆ !

ઉસ સમય મેરા હૃદય-કમલ આનંદ કે આમોદ સે પરિપૂર્ણ હોકર ઉત્કૃષ્ટ હો રહા થા. ઉસકે ઉસ દિવ્ય આમોદ સે મસ્ત હોકર મેરે હૃદય કી સમસ્ત ભાવ-રાશિ ચિરક-ચિરક કર નાય રહી થી.

પુણ્યસંકલ્પ દિવ્ય સંદેશ કા રૂપાન્તર માત્ર હૈ.

(૪)

મેરે ઘર મેં મેરી વૃદ્ધા સહોદરા કો છોડ કર દૂસરા ઓર કોઈ નહાં થા-ઇસ ખાત કી સૂચના મેં ઉપર હી દે ચૂકા હાં. શૈશવાસ્થા હી મેં મેરે માતા-પિતા મુઝે ઇન્હીં દયામયી, સ્નેહ-મયી ભગિની કી કામલ વાત્સલ્યમયી ગોદ મેં દેકર, કુછ હી મહીનોં કે અંતર સે પરમપિતા પર-માત્મા કી શરણુ મેં ચલે ગયે થે. મેરે પિતા કે એક જાણ અવસ્ય હી અવશિષ્ટ થે; પર વે બાલબ્રહ્મચારી થે. ઉન્હોંને આજન્મ વિવાહ નહીં કિયા થા. માતા-પિતા કે મરને કે ઉપરાંત વે હી ઘર કે અભિભાવક બને. ઉનકી જીવિતાવસ્થા મેં તો એક પ્રકાર સે વે વૈરાગ્ય-જીવન હી વ્યતીત કરતે થે. ઉનકે શરીર મેં પ્રકાંડ બળ થા; લાડી કે વે સિદ્ધહસ્ત પડિત થે. ઉન્હોંને મુઝે વ્યાયામ કી ઓર પ્રવૃત્ત કિયા; ઓર લાડી કી સમસ્ત કલા મુઝે સિખા દી. ચાર વર્ષ હુએ ઉનકા બી શરીરપાક હો ગયા. ઇસ સમય કેવજ મેરી વૃદ્ધા સહોદરા હી મેરી અભિભાવકા થીં. યદ્યપિ ઇસ સમય મેરી અવસ્થા લગભગ ૨૦ વર્ષ કી હૈ, પર અજ બી વે દયામયી ભગિની મુઝે નિરીહ બાલક હી સમજતી હૈં; ઓર ઉસી પ્રકાર મેરા લાલન-પાલન કરતી હૈ. થોડી સી બી અધિક રાત્રિ વ્યતીત હો જતી હૈ, તો વે ચિન્તા સે આકુલ હો ઉઠતી હૈ; ઓર જુદે નૌકર કો મેરી ખોજ મેં ભેજતી હૈ. હાં, ઉન્હોંને વિવાહ કરને કે લિએ અવસ્ય મુઝસે અનેક બાર આગ્રહ કિયા, મગર મૈને સ્વીકાર નહીં કિયા, ઇસકે લિએ વે બહુત અપ્રસન્ન હુધ. કઈ બાર મુઝે લલા-જુરા કહા; પર જજ મૈને ઉન્હેં યહ ભય દિખાયા કિ મૈં ઘર છોડ-કર જકિંગા, તપ વે ચૂપ હો રહીં. ઉસકે ઉપરાંત ઉન્હોંને ફિર મુઝસે કબી આગ્રહ નહીં કિયા.

વે આદર્શ હિંદુ-વિધવા હૈ; નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી હોને કે સાથ-સાથ વે પરમ તપસ્વિની હૈ. સપ્તાહ મેં કમ સે કમ ચાર દિન ઉનકે અનાહારવ્રત મેં વ્યતીત હોતે હૈં, ઓર સાલ મેં એક નહીં, અનેક બાર વે કઈ-કઈ દિન તક જજ તક નહીં ગ્રહણ કરતી હૈં. આજ એકાદશી-વ્રત હૈ, તો કલ ચાંદ્રાયણ વ્રત; આજ શિવરાત્રિ કા અનુષ્ઠાન હૈ, તો કલ નવરાત્રિ કા નવ-દિવસ-વ્યાખી નિરાહાર વ્રત કા પ્રારંભ હૈ. ઇસા પ્રકાર ઉન્હોંને તપ, નિયમ, સંયમ, વ્રત, અનુષ્ઠાન ઇત્યાદિ કે દ્વારા અપને પવિત્ર વૈધવ્ય કો તનમયી સાધના ઓર તપસ્યા કા સ્વરૂપ રકખા હૈ; પર ઇતના સજ કુછ હોતે હુએ બી ઉન્હેં હિંદુ-ધર્મ કે પ્રચલિત આચાર-વિચાર પર એકાન્ત શ્રદ્ધા હૈ. વે દિન મેં જીતની બાર શૌચ સે નિવૃત્ત હોંગી ઉતની હી બાર સ્નાન કરેગી. ઓર કી તો ખાત હી કયા! યદિ મૈં બી ઉન્હેં પૂજા કરને કે લિએ જતે સમય સ્પર્શ કર લૂં, તો વે અવસ્ય હી ફિર સે અપને શરીર કો જજ સે પવિત્ર કરેગી; ઓર મેરે સ્પર્શરૂપી કલંક કો પ્રક્ષાલન કરને કે લિએ વે ઘોર શીત મેં બી ઠંડે જજ કે ૧૦ લોટીં સે નહાએંગી. મંત્ર-જપ કરતે સમય અથવા પૂજન કે આસન પર જૈકે સમય યદિ કોઈ એસા મનુષ્ય ઉનકી દૃષ્ટિ કે સન્મુખ આ જાય, જસે હમ શ્વેત્ર કે નામ સે અભિહિત કરતે હૈં, તો બસ અનર્થ હી હો જાય. ફિર તો ગંગાજલમિશ્રિત જલ સે સ્નાન કિએ બિના એવં કમ સે કમ એક સપ્તાહ કા નિરાહાર-વ્રત-ધારણ કિએબિના વે દૃષ્ટિ-દોષરૂપી પાપ સે પવિત્ર હો હી નહીં સકતી. ભોજન કરતે સમય યદિ ઉન પર કિસી કી પરજાઈ પડ જાય, તો બસ ભોજન કી સમાપ્તિ હી સમગ્રીએ. ઇસ

प्रकार जहाँ वे निष्ठापूर्वक तपोमयी साधना में प्रवृत्त रहती थीं, वहाँ उन पर उन अंध संस्कारों का भी ओकाधिपत्य था। जिन-होंने आज हिन्दू-समाज के मंदिर में सात करोड़ भगवत्प्रतिमाओं का अछूतों की सत्ता देणी है, वे अपने शरीर का अन्तिम वस्त्र तक दान कर सकती थीं; पर वे दुःख के सागर में निमग्न अछूतों को छूने के लिये किसी लांति समुद्यत नहीं होती थीं। उन्हें अपने ब्राह्मणत्व का गर्व था; अपनी कुलीनता को वे अपनी अभूद्य संपत्ति समझती थीं। ओक नहीं, अनेक बार अछूतों का पक्ष ग्रहण करके मैंने उनके साथ वादानुवाद किया था; पर मैं ओक बार भी उन्हें अपने सिद्धांत की सत्यता को अंगीकार नहीं करा सका। ब्राह्मण होकर शूद्र के साथ संपर्क रखना, उनकी दृष्टि में घोर पाप था; भातों धर्म की वक्षस्थली में तीव्र विषयुक्त छुरी को प्रविष्ट करने के समान था ! और ऐसी अंधपरंपरा की पक्षपातिनी सहोदरा के घर में मैं यमार-कन्या को प्रविष्ट कराने के उद्देश्य से अग्रसर हुआ—यह मेरा असीम साहस नहीं तो क्या था ?

परंपरागत संस्कार परम करुणामय हृदय को भी कितना अनुदार एवं अंध बना देते हैं—मेरी सहोदरा इसकी मूर्तिमान उदाहरण थीं !

ज्यों-ज्यों मैं घर के निकट पहुँचता जाता था, त्यों-त्यों मेरे हृदय में व्याकुल लावना का विकास होता जाता था। पुण्य-संकल्प ने मेरी निज आशंका को ओक ही प्रहार में परास्त कर दिया था, वह पुनर्ज्वित सी होती जाती थी। परिणाम की ओर से जितना ही उदासीन होने की मैं चेष्टा करता था, उतना ही वह और भी विकराज स्वरूप धारण करता जाता था। अंत में जब मैंने अपने घर की देहरी पर पैर रक्खा, उस समय मेरी आशंका ने भी मेरे हृदय-मंदिर की देहरी पर उपस्थित होकर भीतर प्रविष्ट होने के लिये उपक्रम किया। पुण्य-संकल्प इस बार पूर्णरूप से उसे व्याधा न दे सका।

उस पर भी ओक और आपत्ति ने मुझ पर आक्रमण किया। मेरी जाँघ आँध सहसा अडे तीव्र वेग से सम्पन्दित होने लगी। अमंगल की आशंका से, अनिष्ट की घस स्पष्ट सूचना से, मैं और भी उद्भ्रम हो उठा। मुझे ऐसा आलासित होने लगा, भातों शीघ्र ही कोष्ठ भयंकर विपत्ति का वज्र-प्रहार होनेवाला है; भातों मेरे हृदयमंदिर में, आशाओं और आकांक्षाओं की ओकत्रित राशि में शीघ्र ही अग्नि-संस्कार होनेवाला है। आगत आपत्ति के आक्रमण के आतंक से मेरे हृदय-मंदिर की समस्त प्रवृत्ति-मंडली आतुर और आकुल होकर धधर-धधर प्रधावित होने लगी। मैं उन्हें शान्त करने में ओकान्त असमर्थ सिद्ध हुआ।

पर अब मैं पीछे पग नहीं हट सकता था। कर्तव्यपथ को स्थिर कर लेने पर मैं उससे वियलित होना महाकायरता और नीयता का कृत्य समझता था। इसी लिये अब आगे बढ़ने के अतिरिक्त मेरे लिये और कोष्ठ उपाय नहीं था। याहें कुछ क्यों न धटित हो, विपत्ति अपने पूर्ण प्रहार से मुझे वियूर्ण क्यों न कर दे; पर उस यमार-कन्या की रक्षा और आश्रय के लार को मैं किसी लांति नहीं परित्याग कर सकता था। आशंका के आतंक से मैं आशुवन ज्ञानि की अग्नि में तिल-तिल करके जलने के लिये प्रस्तुत नहीं था।

युवती के लिये दुःखें मैंने घर में प्रवेश किया; पर सहसा उसे अंतःपुर में ले जाने का मुझे साहस नहीं हुआ। इसीलिये उसे अपने कमरे में लाकर मैंने बैठा दिया। बैम्प जला कर मेज पर रख दिया; और १०-१५ मिनट में, भीतर से लौट आने का वचन देकर मैंने प्रकम्पित हृदय से, किन्तु स्थिर गति से अंतःपुर में प्रवेश किया।

पर मैंने देखा कि मेरे कमरे से सटा हुआ जो कमरा था, उसी में बैठी हुई मेरी सहोदरा किसी धर्म-ग्रंथ का अध्ययन कर रही थीं। मैंने धीरे-धीरे उस कमरे में प्रवेश किया। मुझे देखते ही उन्होंने ग्रंथ उठाकर ओक ओर रख दिया; और वात्सल्य से परिखावित लर्त्तना के स्वर में कहा:—“क्यों रे श्याम ! छतनी देर तक तुकड़ा था ? तुझे घस पात की रत्तीलर चिंता नहीं है कि जल जोनन लिये दुःखें बैठी होगी।”

मैंने कुछ हँसकर कहा:—“जल ! तुम्हें तो सदा देर ही भालूम होती है। अबी तो आठ

હી બળ છે. અભી ક્યા દેર હુધ ?”

જી ને અબકી બાર કુછ હંસ કર કહા:-લે, આઠ બળ ગએ ઔર તેરે લિએ દેર હી નહીં છે. મૈં તો તુઝ સે સદા યહી કહતી રહતી હૂં કિ તૂ દીપક જલતે ન જલતે અપને ઘર આ બયા કર; પર તૂ મેરી કયોં સુનેગા ?

મૈંને કહા:-જી ! આજ કુછ દેર હો ગધ, વૈસે તો મૈં સદા હી જલદી આ જતા હૂં.

જી:-આજ કયોં દેર હુધ ? કોઈ ન કોઈ તો કારણ અવશ્ય હોગા.

મૈંને કહા:-હાં જી ! આજ મૈં એક આપત્તિ મેં ફંસ ગયા થા; પર તુમ્હારે ચરણોં કી દયા સે મેરા બાલ ભી બાંકા નહીં હુઆ.

ઇતના સુનતે હી મેરી સ્નેહમયી જી કા મુખ વિવર્ણ હો ગયા; ઉન્હોંને વ્યાકુલ ભાવ સે પૂછા:-ક્યા હુઆ રે ? બતા તો સહી.

મૈંને હંસ કર કહા:-કુછ નહીં, તુમ શાન્ત હો કર બૈઠો, તો મેં સુનાઉં. તુમ તો પહેલે હી સે આકુલ હો ઉઠીં; સારી કથા સુનતે પર તો ન જાને તુમ્હારી ક્યા ગતિ હોગી.

જી ને આકુલ ભાવ સે કહા:-જલદી કહ, મેરા તો જ બહુત છોટા હુઆ જ રહા છે.

મૈંને શાન્તિપૂર્વક સારી કથા જી કો સુના દી; કેવલ ઇતના હી નહીં બતાયા કિ મૈં ઇસ ચમાર-કન્યા કો અપને સાથ લે આયા હૂં; ઔર મૈંને ઉસે બાહર બૈઠક મેં બિઠા રક્ષી છે. યુવતી કી જાતિ કી ભી મૈંને સૂચના નહીં દી.

સારી કથા સુન લેને પર જી ને હાથ જોડ કર ભગવાન કો મેરી રક્ષા કે લિએ અનેક ધન્યવાદ દિએ ઔર મુઝસે કહા:-શ્યામૂ! તૂને વાસ્તવ મેં બડે પુણ્ય કા કામ કિયા; પર વહ સ્ત્રી અબ કહાં છે ?

ક્ષણભર કે લિએ મૈં ચૂપ હો ગયા, ફિર મૈંને ધીરે-ધીરે કહા:-“ઉસે મૈં અપને સાથ લે આયા હૂં. વહ પાસ વાલે કમરે મેં બૈઠી છે.”

જી ને ઉત્પુલ્ક હોકર કહા:-અચ્છા કિયા; પર તૂ ઉસે વહાં કયોં બૈઠા આયા, વહાં કયોં નહીં લાયા ?

મૈંને ધીરે-ધીરે કહા:-તુમ્હારે ભય સે !

જી ને આશ્ચર્ય પ્રકટ કરતે હુએ કહા:-મેરે ભય સે ? મેરા ક્યા ભય ? જાતી હૂં; મૈં સ્વયં ઉસે યહાં બુલાએ લાતી હૂં.

ઇતના કહ કર વે બાહર કી ઔર અગ્રસર હુધ; પર મૈંને બાધા દેતે હુએ કહા:-એક બાત મેરી સુન લો; જી ! તબ તુમ જાકર ઉસે લિવા લાના.

જી ઠિંક ગધ; ઉન્હોંને આશ્ચર્યભરે સ્વર મેં કહા:-ક્યા બાત ?

મૈંને કહા:-વહ જાતિ કી ચમારિન છે.

જી પર માતોં સહસા વજ-પ્રહાર હો ગયા. દો-તીન મિનિટ તક વે સ્તંભિત સી બડી રહીં. તબ ઉન્હોંને કહા:-ચમારિન છે ? ઔર તૂ ચમારિન કો અપને કમરે મેં બિઠા આયા છે ?

મૈંને સાહસ કરકે કહા:-ઇસિમેં મૈંને ક્યા દોષ કિયા ? ક્યા મૈં ઉસકો અસહાય અનાથ અવસ્થા મેં ઇસ અઘેરી રાત મેં છોડ આતા ?

જી ને કઠોર સ્વર મેં કહા:-સો તો મૈં ભી નહીં કહતી; પર બ્રાહ્મણ કે ઘર મેં ચમારિન કા ક્યા કામ ? શ્યામૂ ! મેરે ઘર મેં ચમારિન કો કિસી ભાંતિ સ્થાન નહીં મિલ સકતા.

અબ કી બાર મૈંને ભી ઉપેક્ષાકૃત તીવ્ર સ્વર મેં કહા:-ચમારિન ક્યા ભગવાન કી બનાઇ હુધ નહીં છે ? ચમારિન ક્યા મેરે ઔર તુમ્હારે ભાંતિ હી મનુષ્યજાતિ મેં ઉત્પન્ન નહીં હુધ છે ? જી ! મૈં ઉસે લાયા હૂં; મૈંને હિંસક પશુઓં કે હાથ સે ઉસકી રક્ષા કી છે; મૈંને ઉસે બહિન કહ કર સંબોધન કિયા છે; મૈં ઉસે અવશ્ય આશ્રય હૂંગા.

જી ને કહા:-તબ મૈં ઇસ ઘર મેં કદાપિ નહીં રહૂંગી. એક હી ઘર મેં બ્રાહ્મણી ઔર ચમારી નહીં રહ સકતીં. યદિ તૂને ઉસે બહિન બનાયા છે, તો ઉસે લેકર તૂ યુગપૂર્વક નિવાસ કર. મૈં તો ઉસે અપની ઇસ દેહરી કે બીતર કદાપિ પ્રવેશ નહીં કરને હૂંગી.

મૈંને અનુનય કરતે હુએ કહા:-તબ ક્યા મૈં ઉસે ઇસ અધિકારમયી રાત્રિ મેં ઘર સે બાહર

निकाल हूँ ? क्या राक्षसों से उसकी रक्षा करके फिर मैं उसे उन्हीं के पास भेज दूँ ? ना, ७७ ! यह मुझे नहीं होने का ! जग्य मैं उसे पहिन बना यूँ; तो मैं उसे अपने घर से धक्का नहीं दे सकता.

७७ ने गंभीर भाव से कहा:—“ सुनो श्यामू ! मेरी वृद्धावस्था है; मैंने अपना सारा जीवन इसी प्रकार आचार-विचार से व्यतीत किया है. अब अंतिम समय मैं अपने जीवन में केवल तेरे स्नेह के वशीभूत होकर कड़क न लगने दूँगी. मैं तर्क नहीं करती; पर मेरा हृदय यह मानने को कदापि तैयार नहीं कि यमारिन के स्पर्श और दर्शन से आत्मार्थ के धार्मिक कृत्यों में रत्तीभर आधा नहीं पहुँचती. आह-संघ से आह-वाले दूसरे भक्तों में, जहाँ गाय अधती है, उसे तुम रात रम सकते हो. वही पर उसे भोजन भेज दिया जग्यगा; पर मेरे होते ७ मेरे कर्मनिष्ठ आचारवान् पिता के घर में यमारिन नहीं रह सकती. कलिकाल आ गया है, यह मैं जानती हूँ. शत्रु और आत्मार्थ का विभेद थोड़े ही दिनों में दूर हो जायगा—यह भी मैं लक्ष्मी लांति देख रही हूँ; पर मैं अपने आचार को तिरांजलि नहीं दे सकती. जाती हूँ, तूने मुझे स्पर्श कर लिया है, मैं स्नान करूँगी. ज, यमारिन ने तुझे भी स्पर्श किया होगा, तू भी स्नान कर. मेरे भरने के उपरान्त जे तेरे ७ में आवे सो करना. इस कभरे को भी गंगाजल और गोबर से पवित्र करना होगा.”

छतना कह कर ७७ कभरे से आह-वाले गध. मैं स्तब्ध होकर वहीँ पड़ा रहा. थोड़ी देर तक मैं संज्ञाहीन सा हो गया.

पर, जग्य मुझे प्रकृत-स्थिति का ज्ञान हुआ, तब मैं भी कभरे से आह-वाले निकला. मैंने मन ही मन निश्चय किया कि मैं उस युवती को अपने ही कभरे में रूँगा. ७७ लाभ पड़े, मैं उनकी आज्ञा इस विषय में पालन नहीं करूँगा. यह सोच कर मैं कभरे से आह-वाले निकल कर अपने कभरे में गया.

पर यह क्या ? वहाँ तो युवती का पता नहीं था ? वह तो वहाँ से अंतर्हित हो गध थी ? मैं किंकरव्यविभूत हो गया.

सहसा स्थिति का अर्थ मैं समझ गया. मैंने जान लिया कि उस युवती ने मेरी सहोदरा और मेरी आत्मा को सुन लिया; और धृष्ट्या और उपेक्षा से उद्भवान्त होकर उसने आत्मार्थ के घर को परित्याग कर दिया. उसके प्रथम दर्शन ही पर मैंने जान लिया था कि उस युवती में आत्म-संभान और तेजस्विता का विपुल अंश था ! उसके तेजोमय स्वरूप और उसकी स्पष्ट उक्ति को सुन कर ही मैंने यह निष्कर्ष निकाल लिया था कि वह साधारण रमणी नहीं है; यमार के कुल में उत्पन्न होकर भी उसका हृदय रमणी के गौरव और गर्व से परिपूर्ण था. वह मुझे-अपने अधम लाभ को छोड़ कर यही गध. यही क्यों न जाती ? लाभ होकर भी, उसने उसे अपने घर में आश्रय नहीं दिया. लाभ का पवित्र संजघ स्थापित करके भी उसने आह-पूर्वक अपने घर में उसका स्वागत नहीं किया, उस लाभ का और उसके घर का परित्याग करने के अतिरिक्त उस तेजस्विनी देवी के पास उपयान्तर ही क्या था ?

ज्ञान और विज्ञान से मेरा हृदय पापी की चिता के समान लयकर रूप से धू-धू कर उठा. मैं भी शीघ्र ही घर से आह-वाले निकल पड़ा; पर उस घोर अधकार में मुझे कुछ नहीं दिभाप पड़ा. केवल दूर पर-पहुँच दूर पर, एक दीपक अपने क्षीण प्रकाश से अधकार को पराजित करने का विश्व प्रयत्न कर रहा था.

(५)

सारी रात मैं उसे भोजता रहा; पर उस अधकार में मुझे कहीं उसका पता नहीं चला. प्रलात-काव हो गया; पर मुझे इसकी चिंता नहीं. मैं उसी लांति नगर की एक-एक गली में उसे भोजता फिरता था. मैंने मन ही मन प्रतिज्ञा कर ली थी कि जग्य तक उसका पता नहीं चलेगा, तब तक अपने उस घर को लौट कर नहीं जाऊँगा, जहाँ मेरी अनाथिनी, अ-लागिनी, असहाय धर्म-पहिन को आश्रय नहीं मिला था. वह घर मेरे लिये गौरव के समान प्रतीत होने लगा था—उस घर के स्मरणमात्र से मेरा हृदय लयकर विज्ञान से आकुल हो उठता था !

ઈસી પ્રકાર મધ્યાહ્નકાળ આ પહુંચ્યા. ઉસકે ઉપરાંત મધ્યાહ્ન ભી વ્યતીત હો ગયા; ઓર દિન કા તૃતીય પ્રહર આ પહુંચ્યા; પર મુઝે ઉસકા પતા નહીં ચલા. અભી તક મેરે મુખ મેં અન્ન કા એક કોર અથવા જલ કા એક ઘૂંટ ભી નહીં ગયા થા. સત્ય પૂછિયે તો મુઝે જૂખ અથવા પ્યાસ માલૂમ હી નહીં હો રહી થી. મેરે તલુવોં મેં જાણે પડ ગયે થે; મેરા શરીર અવસન્ન હો ગયા થા; મેરે કેશ બિખરે હુયે થે; મેરી મુખ-મુદ્રા અત્યંત વિકૃત હો રહી થી; ઓર મેરી આંખો મેં અગ્નિ વિનિર્ગત હો રહી થી. ઇધર-ઉધર મેં ઉન્મત્ત કી ભાંતિ દોડતા ફિરતા થા. મરીચિકા કે ભ્રમ-ગત્ર મેં પડ કર કરતૂરી-મૃગ જસ પ્રકાર વ્યાકુલ ભાવ સે ઇધર ઉધર દોડતા ફિરતા હૈ; મણિ કે ખો જાને પર નાગરાજ જસ પ્રકાર આતુર હો કર અપના શિર ઇધર-ઉધર ધુનતા ફિરતા હૈ, હીક વહી મેરી દશા થી. મેં ઉન્મત્તપ્રાય હો રહા થા. સખ કોઇ મુઝે દેખતે થે; ઓર આશ્ચર્ય કરતે થે. કોઇ-કોઇ મુઝસે મેરી ઇસ દશા કે સંબંધ મેં પ્રશ્ન ભી કરતે થે; પર મેં કિસી કો ઉત્તર નહીં દેતા થા. મેં તો અપની ઉસ અનાથિની ધર્મ-બહિન કો ઢૂંઢતા ફિરતા થા.

અંત મેં સંધ્યા કા સમય હો આયા. મેં ભી ઇધર-ઉધર ધૂમતે-ધૂમતે ગોમતી-તટપર પહુંચ ગયા. વહી સંધ્યા થી; પશ્ચિમ કે સપ્ત-રાગ-રંજિત ગગન મેં કિસી અજાત શક્તિ કી ઉસી ઐન્દ્ર-જ્વલિક લીલા કા અભિનય હો રહા થા; સામને ઉસી ભાંતિ ગોમતી કી નિર્મળ ધારા અપને પથ પર પ્રવાહિત હો રહી થી; પર આજ મેરે હૃદય મેં આનંદ નહીં થા, ઉદ્ધાસ નહીં થા, મરતી નહીં થી. આજ તો મેરા હૃદય શ્મશાન કી ભાંતિ હો રહા થા. ગ્તાનિ કી અગ્નિ મેં હૃદય કા સમસ્ત રસ ભસ્મ હો ગયા થા.

સહસા એક ઓર સે કોલાહલ સુનાઈ દિયા. મૈને દેખા કિ એક સ્થાન પર કુછ આદમી ખડે હુયે હૈં. કુતૂહલવશાત્ મેં ભી ઉધર હી કો ચલ દિયા. ૨-૩ મિનિટ મેં મેં વહાં પર પહુંચ ગયા. વહાં પહુંચ કર મૈને જો દસ્ય દેખા, ઉસે દેખ કર લગભગ પૂર્ણ-રૂપ સે ઉન્મત્ત હો ગયા, મૈને દેખા કિ મેરી ધર્મબહિન ચિરનિદ્રા મેં શયન કર રહી હૈ. ઉસકી ચેષ્ટા સે પ્રતીત હોતા થા કિ ઉસને ગોમતી મેં ડૂબ કર પ્રાણુ-સાગ કિયે હૈં. મેં એકટક હોકર ઉસ પ્રાણુહીન મૂર્તિ કો દેખને લગા.

પર ઉસ પ્રાણુહીન મૂર્તિ મેં અખ ભી એક વિશિષ્ટ તેજ થા. મૈને દેખા-સ્પષ્ટ રૂપ સે દેખા કિ ઉસ તેજસ્વિની દેવી કે કુંચિત લલાટ કી દો રેખાએ વિશ્વ ઓર ઉસકે-ઉસકી સંસ્થાઓ કે પ્રતિ પૂર્ણરૂપ સે ઉપેક્ષા પ્રકટ કર રહી હૈં, ઓર ઉસકે નીચ અધર પર ઉસ સમય ભી વૃણા કી હાસ્ય-રેખા લીલા કર રહી થી. મેં આત્મ-વિસ્મૃત હોકર ઉસ પ્રાણુહીન મૂર્તિ કો દેખને લગા.

પર થોડી હી દેર મેં મેરી સંજ્ઞા લૌટ આઇ; મેરા હૃદય દારણુ દુઃખ ઓર ભયંકર ગ્તાનિ સે વ્યાકુલ હો ઉઠા. બહુત કુછ રોકને પર ભી મેં અપની અશ્રુધારા ન રોક સકા; મેં ફૂટ-ફૂટ કર રોને લગા. મૈને આગે બદ કર ઉસ તેજસ્વિની દેવી કે ચરણોં મેં અપના લલાટ રખ દિયા. બ્રાહ્મણત્વ અપની સલિલાંજલિ સે શદ્રત્વ કા પાદપ્રક્ષાલન કરને લગા. સંધ્યા કે ઉસ ધનીભૂત અંધકાર મેં મેરે આનંદ કા પ્રભાત વિલીન હો ગયા.

લોગોં ને સમજા મુઝે ઉન્માદ હો ગયા હૈ ! બહુત ખડે અંશ મેં ઉનકા વિચાર હીક થા. જસકા હૃદય દારણુ દુઃખ સે શ્મશાન બન ગયા હો, જસકી શુદ્ધિ વ્યથા કે પ્રહાર સે વ્યાકુલ હો રહી હો, જસકા પ્રભાત સંધ્યા મેં પરિણત હો ગયા હો, વહ યદિ ઉન્મત્ત હો જાય, તો ઉસમેં આશ્ચર્ય કયા હૈ ?

હૃદય યા આવેગ જખ કુછ હલકા હુઆ, તખ મૈને ઉસકે-ઉસ તેજસ્વિની દેવી કે-ચરણોં પર સે અપના શિર ઉઠાયા. ઓર દેખા-આશ્ચર્યચકિત હોકર દેખા કિ સામને હી મેરી વૃદ્ધા સહોદરા ખડી હૈ. ઉન્હેં દેખતે હી મેં ફિર હાહાકાર કર ઉઠા. મૈને દેખા કિ ઉનકે-ઉન દયામયી કે નયનોં મેં ભી અશ્રુ-જલ છલક રહા હૈ. મૈને રોતે-રોતે કહા:-યહી હૈ ! યહી મેરી ધર્મ-બહિન હૈ ?

જીજ ને રૂપે હુયે કંઠ સે કહા:-શ્યામ્ ! તેરી યહ મૃત જીજ વાસ્તવ મેં બડી પુણ્યાત્મા હૈ. ઇન્હેંને મેરે હૃદય કે ધોર અંધકાર કો દૂર કર દિયા હૈ.

મैं ચકિત ભાવ સે જીજી કી ઓર દેખને લગા. જીજી ને અપને આપ કેા શાન્ત કરકે કહા:-મैं મોહ મેં પડી હુઇ થી. ધર્મ કે નામ પર અધર્મ કા અનુધાન કર રહી થી. મैं નિત્ય-પ્રતિ 'દુર્ગા સપ્તશતી' મેં પાઠ કરતી થી કિ જગત કી સમસ્ત સ્ત્રિયાં ભગવતી કી હી પ્રતિ-ભાથે હૈં; પર મેં ઉસકે અર્થ કી ઓર સે સદા ઉપેક્ષા કરતી થી. ઇ-હોને પ્રાણુ-ત્યાગ કરકે મુઝે ઇસ ઋષિ-વાક્ય સે વાસ્તવિક અર્થ કા બોધ કરા દિયા હૈ. યહ બ્રાહ્મણી સે બી અધિક પૂન્ય હૈ.

વિપત્તિ કે ઉસ ભીષણ અંધકાર મેં બી મુઝે આનંદ કી એક રેખા દિખાઇ દી. અપની ધર્મ-બહિન કે ઉસ ત્યાગ કે ગૌરવ સે મેં ઉલ્લસિત હો ઉડા. અપની સ્નેહ-મયી જીજી કે પાદ-પદ્મ મેં અખ કી ખાર શિર રખ દિયા. ઉન્હોને મુઝે અપને હૃદય સે લગા લિયા. ઉનકી આંખોં સે ફિર અશ્રુધારા ખલ ચલી !

કહ નહીં સકતા કિ વહ મેરે ઉ-માદ કી ઉદ્બ્રાન્તિ થી, અથવા કિસી દૈવી લીલા કા વિશેષ ચમત્કાર; પર મેને દેખા-સ્પષ્ટ રૂપ સે દેખા કિ મેરી ઉસ ધર્મ-બહિન કી પ્રાણુહીન મૂર્તિ કે મુખ-મંડળ પર અખ ઉપેક્ષા એવં ધૂણા કે ભાવ લીલા નહીં કર રહે થે; ઉસ પર અખ દિવ્ય આનંદ ઓર સંતોષ કી આભા વિકીર્ણ હો રહી થી.

પ્રાણુ-પરિત્યાગ હી ત્યાગ કી પરમ સીમા હૈ.

છૂત કિસ ખાત કે, અછૂત કિસ ખાત કે ?

(લેખક-પં० અનૂપશાસ્ત્રી-બી० એ० એલ० ડી० “ચાંદ” મે ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

મોડ ઐઠે મુખ ક્યોં સ્વધર્મ-અનુયાયિયોં સે, છોડ ઐઠે આપ ક્યોં સ્વજાતિ કે સપૂતોં કો ? જોડ ઐઠે અપને મહાન્ અભિમાન હી સે, માન કો, ગુમાન કો, મહાન્ કરતૂતોં કો. સંભલ સકે ન સાલ સૈકડોં વ્યતીત હુએ, ડાલા હૈ વિધર્મ મેં સ્વધર્મ કે પ્રસૂતોં કો; અખ તો મુધારો હીન હાલ કો હુઇ હૈ દેર, અખ તો ઉપારો ઈન પતિત અછૂતોં કો. દેખ કે તુમહારી ઇસ હૃદય-વિહીનતા કો, કેસ રહા જન-સમુદાય અવની કા હૈ; મોહિત હુએ હો સાવધાનતા રહી ન શેષ, ગાઢા હૈ સમય પૈ તુમહારા રંગ ફીકા હૈ. જ્ઞાની ઓર માની ક્યારહેન અખ જાતિ બીચ, સારા જ્ઞાન-માન અસ્ત હો ગયા કલ્હી કા હૈ; સમગ્ર અછૂતોં કો અછૂતોં કે સમાન રહે, આપકે લલાટ પૈ કલંક હી કા ટીકા હૈ. અખ તો સંભાલના પડેગા દુનિયા મેં તુમહે, આંખે ખોલ-ખોલ હાનિ-લાભ કો નિહાર લો; જનતા વિધર્મિયોં કી બઢતી દિનોં દિન હૈ, ઘટતે તુમહીં હો ઇસ ખાત કો વિચાર લો. આજ સે રહેંગે ન અછૂત હો અછૂત અખ, ભીષણ પ્રતિજ્ઞા માનસોં મેં યહ ધાર લો; દીન દલિતોં કો, પતિતોં કો, અપનાઓ શીઘ્ર, હીનોં કો મુધાર લો, અછૂતોં કો ઉપાર લો. એક હી સમાન પાયા જીવન ધરા કે મધ્ય, રંગ-ઢંગ એક હી હૈ એક જમાત કે; એક હી સમાન પાપ-પુણ્ય ભોગતે હૈ સદા, એક હી સ્વભાવવાલે ઓર એક ગાત કે. એક હી સમાન બન રહતે સકલ મિત્ર, એક હી બને હૈં સદા સાથી દિન-રાત કે; ફિર યહ કેસા હૈય-નીચ કા વિચાર કહો, છૂત કિસ ખાત કે, અછૂત કિસ ખાત કે ?

शिक्षा का आदर्श

('आदर्श' नामे १८२८ना अंकमांथी उद्धृत)

मद्रास की 'एज्युकेशनल रिव्यू' नामक पत्रिका में अमेरिका की वेदान्त-समिति के अध्यक्ष स्वामी अलेक्जान्दर का 'शिक्षा के आदर्श' पर दिया हुआ लाक्षणिक प्रकाशित हुआ है, उसीके एक अंशका अनुवाद हम नीचे दे रहे हैं:-

हमें अनुहार नहीं होना चाहिये; और विभिन्नता में एकता के आदर्श का हमें अपने सामाजिक जीवन की भिन्न-भिन्न अवस्थाओं में प्रयुक्त करना चाहिये। जिस प्रकार दो आदृतियाँ एक ही नहीं होती हैं, उसी प्रकार दो भस्तिष्क भी एक से नहीं होते। स्वयं भगवान ने तुम्हारे लिये तुम्हारा पथ निर्दिष्ट कर दिया है। मुझे सहिष्णु होना चाहिये, अपने ही नियमानुसार तुम्हें विकसित होने देना मेरा कर्तव्य है। उपवन में लिनन-लिनन प्रकार के वृक्ष होते हैं; पर तुम उनमें से किसी भी दो को एक सा बनाने का प्रयत्न नहीं करते। क्या तुम इस बात का प्रयत्न करते हो कि दो विभिन्न वृक्षों में एक ही सा इल उपन्न हो ? ऐसा करके तुम सबी वृक्षों का विनाश कर दोगे। इस लिये मेरे मित्र ! यह विश्व एक उपवन के समान है; जिसमें प्रत्येक व्याक्त एक-एक वृक्ष है। तुम उसे जटने दो; और उसे अपना ही इल धारण करने दो। उसकी वृद्धि में बाधा मत पहुँचाओ। यही तुम्हारा आदर्श होना चाहिये। उसकी वृद्धि और उन्नति में बाधक बनने की तुम्हें क्या आवश्यकता है ? तुम अपना हाथ दूर पीछे लो। समस्त व्याक्तियों को उसके पथ से हटा लो; और उसे स्वतंत्र भाव में जटने दो, तब तुम देखोगे कि वह श्रेष्ठतम इलों को धारण करेगा; परंतु इससे पहले कि वह श्रेष्ठतम इलों को धारण करे। तुम्हें उसके लिये उपयुक्त वायु-मंडल समुपस्थित कर देना होगा ! कोछ भी वृक्ष श्रेष्ठ इलों को धारण नहीं कर सकता, जब तक कि आप उसे उपयुक्त प्रकाश और उष्णता नहीं देंगे; और जब तक कि उसके लिये पृथ्वी, वायु तथा जलरूपी पौष्टिक पदार्थ प्रदान नहीं करेंगे। यही वह वायुमंडल है, जिसमें परिपोषित होकर वृक्ष सुमधुर और सुंदर इल धारण कर सकते हैं। इसी प्रकार आप उपयुक्त वायु-मंडल उपस्थित करके उसे अपने जीवन के सर्वोच्च आदर्शों का प्राप्त करने में सहायता प्रदान कर सकते हैं। तुम यांजल से क्यों घृणा करते हो ? वह यांजल हुआ ही कैसे ? क्योंकि तुम्हीं ने उसे यांजल बनाया है। यदि तुम उसके लिये आत्मल को उपयुक्त वायु-मंडल उपस्थित कर दो, तो तुम उससे आत्मल बना सकते हो। यदि वह गंधा, अशौच एवं अपवित्र है, तो तुम इसके लिये उसे दोष मत दो। वह क्यों औसा है ? क्योंकि तुम्हीं ने तो उसे औसा बना दिया है; और अब उसे निम्न-तम स्थिति में स्थापित करके और उसके लिये औसी औसी अवस्थाओं उपस्थित करके जो अकान्त रूप से पतित और अपमानजनक है, तुम उसे दोष देते हो; उसे भुरा जताते हो; और उससे घृणा करते हो। यांजल दोषी नहीं है। दोषी हो तुम-तुम जो समाज के नेता हो ! तुम्हीं ने उसे औसा बना दिया है। इसलिये इसके दोष को स्वयं ग्रहण करो, उस दोष को दूर करो; और उसे ऋषि बनाओ। उसे उपयुक्त शिक्षण दो, उसे समुचित शिक्षा प्रदान करो, उसे रनेल करो, और उसे अपने पैरों पर जटने होने का अवसर प्रदान करो। क्या तुम अमा करते हो ? नहीं, तुम औसा नहीं करते। कुछ वर्षों पहले एक दिन अमेरिका के संयुक्त राष्ट्र के राष्ट्रपति अयाहम लिंकन अपने एक मित्र के साथ वाशिंगटन की एक गली में बसे जा रहे थे। उस समय उन्होंने सड़कपर एक कीड़े को देखा। वह अपने पीछे पर लौटा पड़ा था; और उसके पैर उपर की ओर उठे हुए थे, तथा वह अपने पैरों पर जटने होने की कोशिश कर रहा था। अयाहम लिंकन ने नीचे झुक कर उस कीड़े को उठा लिया। और उसे उसके पैरों पर जटने कर दिया है।" यह उनका स्वभाव था। इसलिये मेरे मित्र ! मैं चाहता हूँ, तुममें से प्रत्येक अयाहम लिंकन बन जावे, यदि तुम किसी हरिद्र मनुष्य को देखो तो तुम उसे उसके पैरों पर जटने

હેતે મેં સહાયતા પ્રદાન કરે, ઉસે ઉપયુક્ત અવસર દો. ઉસ પર અત્યાચાર મત કરો, ઉસે કુવાચ્ય મત કહો, ઉસકી નિંદા મત કરો; ઔર તુમ ઉસે ઉસી ભાંતિ રનેહ કરો, જૈસે તુમ અપની આત્મા કો રનેહ કરતે હો !

કૈસે સરલ, સુંદર એવં સત્ય ઉપદેશ હે !

વિશ્વાસ-ઘાત

(લેખક:-શ્રી૦ વ્યાસ મોતીલાલજી શર્મા. 'ચાંદ' ના મે ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

હૈ અખૂતોં કી કહાની કષ્ટકર, શ્રવણુ સે હમ શ્રવણુ કર સકતે નહીં !
ભાવ સારે સ્વાર્થ મેં જખ લીન હૈ, તખ ભલા પરમાર્થ કર સકતે કહીં ? ૧
સ્વાર્થ જખ પરમાર્થ કા શુભ અંગ થા, પ્રેમ-સરિતા ખહ રહી થી દેશ મેં;
દેશ-ઉત્તિ-અર્થ કરતે કર્મ થે, વણુ ચારેં આર્ય જન કે વેશ મેં. ૨
વસ્તુતઃ ઉત્તત દશા થે જનતે, ધ્યાન થા અધ્યાત્મ-વિદ્યા જ્ઞાન કા;
ઐક્ય કા સંચય સદા હોતા રહા, હિંદુઓં કો વેદ કા અભિમાન થા. ૩
દ્વૈત-બીજ વપન હુઆ જખ સે યહાં, “ખૂત” ઔર “અખૂત” લાખોં હો ગયે;
ખન્ધુ સે નિજ-ખન્ધુ કરતે હૈં ધૂણા, ઇસલિએ લાખોં વિધર્મી હો ગયે. ૪
પ્રથમતઃ જનકો “મહત્તર” પદ દિયા, આજ ઉત્તકો બ્રષ્ટ, નીચા, કહ રહે;
એક હો, નિજ “ડેહ” થા જનકો કહા, નીચ સે ભી નીચ હો દુઃખ સહ રહે. ૫
સ્વાર્થવશ “નાયક” જનકે માના સદા, આજ વે ખન દાસ રહતે હૈં યહીં;
હિંદુઓ ! હિંદૂ સકળ નિજ-ખન્ધુ હૈં, કહ રહે વે, કિન્તુ તુમ સુનતે નહીં. ૬
માન દે, અપમાન નિજ જન કા ક્રિયા, ઇસલિએ લાખોં વિધર્મી ખન ગયે;
પ્રલ મિલેગા દીન-હિય કી આહ કા, હિંદુઓં ! ગર વે મુસદ્દાં ખન ગયે ! ૭

હિન્દુજાતિનો નાશ થવાનાં હવે દેખાતાં ચિહ્ન^x

(લે૦:-કુમારી સરસ્વતી દેવી, તકિયાર-‘ચાંદ’ મે-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

છેડના સોએ હુએ મત તાર કો-ક્યા સંભાલોગે અગર વહ છિડ ગયા ?
હૈ છુપી ઉસમેં ખહુત દિન કી કલક, જગ ઉઠેગી આગ ગર વહ છિડ ગયા !! ૧
હૈ ખહુત દિન કી મિટી વહ રોશની, હિન્દુઓં કે પતન કા પ્રતિહાસ હૈ !
હૈ હજારોં વર્ષ કા જુદમેસિતમ, વહ અખૂતોં કા વ્યથિત ઇતિહાસ હૈ !! ૨
ઓખ ક્યોં હૈ અખ તલક યોં દેખતી ? કાન ક્યોં હૈં સુન રહે ઉસ રાગ કો ?
જખ હમારે હી હમારે સામને, થામતે હૈં રામને-ઇસકામ કો !! ૩
જુદમ સે લાખોં ઇસાઇ હો ગયે, જુદમ કા ફિર ભી ન પારાવાર હૈ !
જુદમ હોતે હૈ ધરમ કે નામ પર, કૌમ કે મિટને કા યહ આસાર હૈ !! ૪

અછૂત ઔર વ્યભિચાર

('ચાંદ'—મે ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી ઉદ્ભવ)

દ્વિગ્નતિયોં કે સમાન હી શુદ્ધ ઔર અછૂત જ્ઞતિયોં મેં ભી રમણી કા સ્થાન હેય ઔર નિકૃષ્ટ હૈ. યદ્યપિ શુદ્ધ ઔર અછૂત જ્ઞતિયોં કી અનેક નારિયાં અપને પુરુષોં હી કે સમાન બાહર નિકલ કર પરિશ્રમ—સાધ્ય કર્મોં કે દ્વારા પૈસા પૈદા કરતી હૈં; ઔર ઇસ પ્રકાર ગૃહસ્થી કે સંચાલન મેં પર્યાપ્ત સહાયતા પ્રદાન કરતી હૈ; પર તો ભી ઉનકી પરતંત્ર સ્થિતિ પર ઇસકા રતીબર પ્રભાવ નહીં પડતા હૈ; ઔર ઉન્હેં અપની ઉચ્ચ-જ્ઞતિ કી બહિનોં કે સમાન હી પુરુષોં કી પરિચારિકા એવં નિલ આજ્ઞાનુકારિણી બનકર અપના જીવન વ્યતીત કરતા પડતા હૈ. સિદ્ધાન્ત-રૂપ સે ચાહે યદ્ય જુરા ન ભી હો; પર વર્તમાન કાલ મેં સ્ત્રિયોં કી દારણુ દુર્દશા કા એક મૂલકારણુ યદ્ય ભી હૈ કિ ઉન્હેં બાત-બાત મેં પુરુષોં કી મુખાપેક્ષિણી બનતા હોતા હૈ; ઔર ઉચિત એવં અનુચિત સહી વિષયોં મેં પુરુષોં કા અપના નિલ જ્ઞાનવાન પથ-પ્રદર્શક માન કર, સંસાર કે જટિલ માર્ગ પર ચલના પડતા હૈ. પુરુષ પ્રાકૃતિક રૂપ સે બલ ઔર વીર્ય કા પ્રધાન કેન્દ્ર હૈ, ઇસલિએ યદિ વહ રમણી જ્ઞતિ કા રક્ષક તથા નેતા બન કર ઉસે વિશ્વ કે જટિલ એવં કંટકીર્ણ માર્ગ પર અપને તત્વાવધાન મેં લેકર ચલે, તો ઇસમેં ન તો કુછ હાનિ હૈ, ઔર ન આશ્ચર્ય; પર સ્ત્રિયોં કી ઇસ પરવશતા ઔર ઉનકી સ્વાભાવિક નિર્બળતા એવં ભીરતા સે અનુચિત લાભ ઉઠા કર પુરુષોં ને ઉસે અપની કામ-ક્રીડા કા સાધન એવં અપને ઉચ્છ્રંખલ ઉન્માદ કી શાન્તિ કા ઉપાય બના દિયા હૈ. જો બાત ઉચ્ચ-જ્ઞતિ કે પુરુષોં ને કી, વહી બાત અછૂત તથા શુદ્ધ જ્ઞતિ કે પુરુષોં ને ભી માન લી. અછૂત જ્ઞતિ કે પુરુષોં ને ભી રમણી કા અપને સે નીચ, નિકૃષ્ટ એવં નિર્બલ માન કર ઉસે અપને ઉચ્છ્રંખલ એવં ઉન્મત્ત અત્યાચાર કે યંત્ર મેં બાંધ દિયા ?

સત્ય પૂછિયે તો રમણી-જ્ઞતિ કે પ્રતિ એકાન્ત અનાદર એવં અપમાન કા ભાવ સમસ્ત-હિંદુ-જ્ઞતિ મેં પરિવ્યાપ્ત હો રહા હૈ; ઔર અછૂતોં તથા શુદ્ધોં મેં ભી વહ સંક્રામક વ્યાધિ કે સમાન ફેલ ગયા હૈ. શતાબ્દિયોં કે અત્યાચાર એવં અનાચાર સે અછૂત જ્ઞતિયોં કે જીવ અશેષ ગુણોં કા હાસ હો ગયા હૈ, ઉનકે કારણુ ઉનમેં યદ્ય નીચ ભાવ ઔર ભી પ્રબલ હો ઉઠા હૈ. હમારે કહને કા તાત્પર્ય યદ્ય હૈ કિ શતાબ્દિયોં ઔર યુગોં સે અછૂતોં તથા શુદ્ધોં મેં વિદ્યા, વૃદ્ધિ તથા વૈભવ કી ત્રિવેણી વિલુપ્ત હો ગઈ હૈ; ઔર ઇસકે કારણુ વે રમણી કી મર્યાદા, રમણી કી પ્રતિષ્ઠા, રમણી કી મહિમા, રમણી કી પવિત્રતા, રમણી કી ઉચ્ચતા એવં રમણી કી મહત્ત્વતા કા ભી એક બાર હી વિસ્મૃત કર ઐઝે હૈ. દિવ્જોં ને ઉન પર જો અત્યાચાર કિયે હૈ, ઉનકી આત્મિક ઉન્નેને અપની દેવિયોં પર કી હૈ. વે યદ્ય બાત પ્રાયઃ એક પ્રકાર સે ભૂત ગયે હૈં કિ રમણી સાક્ષાત્ જગજ્જનની કી અંશભૂતા હૈ; ઔર ઉસકા સતીત્વ, ઉસકા ચરિત્ર ઔર ઉસકા શીલ દિવ્ય પદાર્થ હૈ. યદ્ય સત્ય ઉચ્છ્રંખલ માનવ-પ્રવૃત્તિ કી ક્રીડા કે વિષય નહીં હૈ. અપને યુગવ્યાપી અજ્ઞાન ઔર અધિકાર કે વશીભૂત હોકર વહ યદ્ય વિસ્મૃત કર ઐઝે હૈં કિ અપની કલુષિત પ્રવૃત્તિ કી શાન્તિ કે લિયે રમણી કા વ્યભિચાર-પથ પર ઘસીટના મહાપાપ હૈ, વિશ્વેશ્વર કી દૃષ્ટિ મેં વહ અક્ષમ્ય અપરાધ હૈ; ઔર ઉસકા કોઈ ભી પ્રાયશ્ચિત નહીં હૈ. વહ રમણી કે દિવ્ય સતીત્વ કી, રમણી કે પુણ્ય મહત્ત્વ કી એવં રમણી કે પાવન સૌંદર્ય કી કલ્પના તક નહીં કર સકતે હૈ; ઔર ઉન્હેં યદ્ય બાત સમજને કી શક્તિ હી નહીં હૈ કિ રમણી કા અનાદર ઔર અપમાન કરના વિશ્વેશ્વરી કે પ્રતિ ચાર અપમાન પ્રકટ કરના હૈ; રમણી કા અપની કામ-લિખ્સા કા વિષય બનના વિશ્વ-જનની કે પ્રતિ મહાપાપ કરના હૈ; ઔર રમણી કા ગૃહ-લક્ષ્મી કે પાવન આસન સે સ્ખલિત કરકે ઉસે પરિચારિકા એવં પાદ-ભૂષિત બનાના; માનોં વિશ્વ કી પરિચાલિકા શક્તિ કે પ્રતિ વિદ્રોહ પ્રકટ કરના હૈ. વે યદ્ય નહીં જ્ઞાનતે કિ ઇસકા પરિણામ કેવલ અપને હી લિયે નહીં, કેવલ અપની હી જ્ઞતિ કે લિયે નહીં; વરન સમસ્ત હિંદુ-જ્ઞતિ કે લિયે ભયંકર હોગા. દૈવી પ્રકોપ કી પ્રબલ અગ્નિ-જ્વાલા ઇસ મહાપાપ કા સંપૂર્ણ નિરાકરણુ કિયે બિના શાન્તિ નહીં હોગી, યદ્ય નિલ સત્ય સમજને કી શક્તિ ઉન બેચારે અછૂતોં ઔર શુદ્ધોં મેં રહ હી નહીં ગઈ હૈ; ક્યોંકિ દ્વિગ્નતિયોં ને ઉન્હેં

વિદ્યા, બુદ્ધિ એવં વિવેક કી ખિમલ જ્યોતિ કી મંગલમયી સીમા સે એક બાર હી અહિંકૃત કર દિયા હૈ. અસ્તુ.

હમારે કહને કા સાર યહ હૈ કિ વ્યભિચાર કી દારુણ પ્રવૃત્તિ કા મૂલ ઉદ્ગમ હૈ રમણી કે પ્રતિ અપમાન એવં અનાદર કી દુષ્ટ ભાવના ! ઇસીલિયે વહ ભયંકર માનસિક વ્યાધિ હૈ, જો અપની વિષમયી જવાલા સે દૂસરે સમસ્ત માનસિક ગુણોં કો ભસ્મસાત કર દેતી હૈ. ઇતિ-હાસ ઇસ બાત કા સાક્ષી હૈ કિ ઇસ દારુણ વ્યાધિ સે અકાન્ત હોકર અનેક સમ્મ્ય એવં સમૃદ્ધ જાતિયાં અપના પાર્થિવ અસ્તિત્વ તક ખો ગઈ. કહાં હૈ આજ વહ વૈભવશાલિની રામન-જાતિ, જીસકી વિજય કે જયજયકાર સે એક દિન નિખિલ ગગન-મંડળ મુખરિત હોતા થા ? કહાં હૈ વહ દુર્દૃષ્ટ યવન-જાતિ જીસકે હુંકારનાદ સે ઉદયિ-મેખલા-મેદિની પ્રકમ્પિત હોતી થી ? આજ ઇતિહાસ કે પૃષ્ઠોં મેં ઉનકી સ્મૃતિ-માત્ર ઉસ અતીત યુગ કી કહાની આંખોં મેં આંસુ ભર કર રહી રહી હૈ. ઇસી રમણી કે અનાદર-રૂપી મહાપાપ કે અનુષ્ઠાન સે ત્રિભુવન-વિજયી રાવણ કુલ-સહિત નષ્ટ હો ગયા ! દ્રૌપદી કે અપમાન કી અગ્નિ મેં મહાપ્રતાપી કુરુ-વંશ ભસ્મસાત હો ગયા. જય જ્ઞાનસમ્પન્ન, બલસમ્પન્ન, શક્તિસમ્પન્ન જાતિયાં વ્યભિચાર કી વિષમયી જવાલા મેં પતિત હોકર વિનષ્ટ હો ગઈ, તખ્ત અજ્ઞાન ઔર અધિકાર સે આવૃત પથપર ચલનેવાલી શૂદ્ર ઔર અછૂત જાતિયાં તો ઔર ભી જલદી ઇસ દારુણ જવાલા મેં જલ કર ધૂલિ હો જાયગી.

ઇસીલિયે યહ આવશ્યક હૈ કિ અછૂત જાતિયોં મેં ભી ઇસ નિત્ય સત્ય કા પ્રચાર ક્રિયા જાય કિ રમણી જગન્માતા કી પ્રતિમા હૈ, ઔર ઉસકા અપમાન કરના, ઉસે અપની કલુષિત પ્રવૃત્તિ કી શાંતિ કા સાધન બનાના, ઉસકી નિર્બલતા, નિર્બુદ્ધિતા એવં નિસ્સહાયતા સે અનુ-ચિત લાલ ઉઠા કર ઉસે વ્યભિચાર-પથ પર ઘસીટના એકાંત અનુચિત હૈ, ભયંકર પાપ હૈ-બ્રહ્મ-હત્યા સે ભી ખટ કર ઘોર જઘન્ય પાપ હૈ. ઉન્હેં યહ બતાના હોગા કિ અપની માં-એટી કી, બહિન એવં માતા કી રક્ષા કે લિયે પ્રાણ દે દેના ઉનકા શાશ્વત ધર્મ હૈ; ઉનકે સતીત્વ રક્ત કી રક્ષા કે લિયે, ઉનકે ચરિત્ર કી પવિત્રતા કો અશુભ રખને કે લિયે ઉન્હેં અપને હૃદય કે શેષ ખિંદુ ભી સમર્પણ કર દેને મેં સંકોચ નહીં હોના ચાહિયે; માનવ-ધર્મ કા યહ સર્વોચ્ચ આદેશ હૈ !

અછૂત-નારી કી દુર્દશા

(‘ચાંદ’ મે ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી ઉદ્ભવ)

જેસા કિ હમ ઉપર કહ ચૂકે હૈ, યહ વ્યભિચાર કી પ્રવૃત્તિ રમણી કે પ્રતિ અપમાન ઔર અનાદર કી ભાવના સે સમુત્પન્ન હોતી હૈ; પર પુરુષોં કી ઇસ જઘન્ય ભાવના કા પરિણામ યહ હોતા હૈ કિ ઉસકે દૂષિત વાયુમંડળ મેં નિરંતર રહને કે કારણ સ્ત્રિયાં ભી અપને પ્રકૃત-સ્વરૂપ કો વિસ્મૃત કર બેઠતી હૈ; ઔર ધીરે-ધીરે અજ્ઞાન ઔર અધિકાર કી વૃદ્ધિ કે સાથ-સાથ અભ્યાસ ઔર અનાચાર કે ખીલત્સ તાંડવ કે સાથ-સાથ વે ભી યહ બાત બૂલ જાતી હૈં કિ ઉનકા સતીત્વ, ઉનકા ગૌરવ, ઉનકા ચરિત્ર, ઉનકી મહિમા, ઉનકી મહત્ત્વતા-યહ સમ્મ પુરુષોં કે આમોદ, કામ-કીડા એવં વિલાસ-વાસના કે વિષય નહીં હૈ. શતાબ્દિયોં કે અભ્યાસ, અનાચાર એવં દુરાચાર કે નિરંતર સંમિલિત પ્રહાર સે ઉનકી આત્મજ્યોતિ એવં વિવેક-શક્તિ નષ્ટપ્રાય હો જાતી હૈ; ઔર વે પુરુષોં કે પ્રલોભનોં મેં પાપ કે કપટવ્યાપારોં મેં ઉન્હોંબલ-વાસના કે ઉન્માદ એવં વિકાર કે વિપુલ મદ મેં પથ-બ્રષ્ટ હોકર પતિત હો જાતી હૈ. વે સ્વયં હી અભ્યાસી કે અભ્યાસ મેં યોગ દેને કો બાધ્ય હોતી હૈ; વે સ્વયં બલિ-વેદી પર બધિક કી કૃપાણુ કે નીચે અપની કામલ ગર્દન રખ દેતી હૈ. આજ અછૂત જાતિ કી દેવિયોં કી ભી યહી દારુણ દશા હો રહી હૈ-સતીત્વ કી વારતવિક મર્યાદા કો અજ્ઞાન ઔર ઉદ્ભ્રાન્તિ કે કારણ વિસ્મૃત કરકે વે કબી-કબી ઘોકે સે અપને ઉજ્જવલ સર્વસ્વ કો સ્વતઃ હી નરક કે ગર્હસ્ત્ર મેં ધક્કા દે દેતી હૈ.

પર હમ યહ કહને કા પાપ નહીં કર રહે હૈં કિ સમસ્ત અછૂત દેવિયાં ઇસી ભયંકર સં-ક્રામક વ્યાધિ સે ગ્રસ્ત હો રહી હૈં; ન હમારે કહને કા યહ તાત્પર્ય હૈ કિ વે અપને પવિત્ર સતીત્વ કો સાધારણ પદાર્થ સમજ કર ઉસે લીલામાત્ર સે પુરુષોં કી કામ-વાસના કે ચરણોં મેં

समर्पण कर देती हैं। हमारे कलने का अलिप्राय यह है कि पुरुषों के अत्याचार और अनाचार के निरंतर परिपीडन से उद्भ्रान्त होकर वे अपने शुद्ध, दिव्य, प्रकृत स्वरूप को विस्मृत कर देती हैं; और अज्ञान तथा अविवेक के कारण अपनी समुन्नत बलियों का गंवा बैठती हैं; और पीछे भुल्लिखित बलियों के समान व्याकुल होकर-व्यथित होकर, आत्म-व्यापिनी ज्ञानि-ज्वाला में तिल-तिल करके जला करती हैं।

यह कहते हुये उद्दय विहीण होता है; एवं लज्ज से हमारा शिर विनम्र हो जाता है कि अछूत और शूद्र जति की देवियों का पथ-भ्रष्ट करने में दिव्यजति के पुरुषपुंगवों का भी अछूत-कुछ हाथ रहता है। जैसा कि हम उपर कह चुके हैं कि पाप के प्रबलन और पुरुषों के कपट-व्यापारों से उद्भ्रान्त होकर अनेक अछूत जति की स्त्रियों अपना समुन्नत बल जो गंवा बैठती हैं। दरिद्रता के कारण उत्पीडन से एवं पुरुषों की कमाव के पर्याप्त न होने से अछूत जति तथा शूद्रों की देवियों का भी घर की मर्यादा से आकर निकाल कर परिश्रम-साध्य कर्मों का करना पड़ता है-उन-हों की गृहस्थी के निर्वाह के लिये आकर, विश्व के कपटपूर्ण एवं पाप-पूर्ण कोलाहल में काम करना पड़ता है; और उस समय उनकी निरसहाय, निर्धन अवस्था से अनुचित लाभ उठा कर उन-हों पतन के गंभीर अधकारपूर्ण गर्भ में टूटने के लिये पाप और शैतान-दोनों नाना प्रकार के कपट-कौशलों का अनुष्ठान करते हैं; और उन-हों प्रलुब्ध करके पाप के पाश में आबद्ध करके उनका सर्वनाश कर डालते हैं; और शैतान और पाप के मूर्ति-मान स्वरूप बन कर, त्रिपुंड्रधारी ब्राह्मण, और गलमुच्छारी क्षत्रिय, एवं शोहधारी वैश्य अपनी काम-वासना की प्रवृत्ति ज्वाला में घन निरसहाय अण्डाण्डों की आहुति प्रदान करते हैं। कोष्ठ धार्मिक ग्रंथों के अशुद्ध एवं असत्य वचनों का अपने कपट-हारमय मुण्ड से उच्चारण करके उन अण्डाण्डों का ब्राह्मणगुरु के शिष्यत्वों में तन, मन, धन समर्पण करने के लिये आदेश एवं उपदेश देते हैं; और उन अज्ञानांधकार में पड़ी लुब्ध रमणियों का स्वर्ग-लाभ की आशा दिला कर नरक-पथ पर ले जाते हैं। कोष्ठ-कोष्ठ गलमुच्छारी एवं लट्ठग्राही भीराग्रगण्य संध्या के धनीभूत होते हुये अधकार में, दिनभर के कठिन परिश्रम के उपरान्त घर का लौटती लुब्ध अछूत देवी पर जन-प्रांत की तिमिरावृता सीमा में आक्रमण करते हैं; और उसके सतीत्व को विनष्ट करके अपने क्षत्रियत्व, वीरत्व एवं अपने वंश-गौरव की रींग मारने में रत्तीभर सँकोच नहीं करते हैं; और घसी लांति अपने घरों में अनेकवर्षी अछूत पिसनहारियों एवं मज्जरनियों का पैसे का, धुली घाती का, चांदी के कटों का और कभी कभी सोने की अंगूठी का प्रबलन देकर, तुलसी-माला का धारण करनेवाले एवं भरतक पर श्री-चिह्न का अंकित करनेवाले शोहधारी लकत वैश्य उन-हों-उन अछूत तथा शूद्रजति में उत्पन्न होनेवाली लज्जवती की अंशभूता लज्जानियों का अपनी पर्यंकशायिनी जनाते समय रत्ती-भर अनुताप का अनुभव नहीं करते हैं। इस प्रकार जे दिव्य-देवता, जे क्षत्रिय-कुल-कमल-दिवाकर ठाकुर साहब, जे वैश्य-वंश-गौरव सेकल अछूतों के संस्पर्श एवं संसर्ग में मूर्तिमान कालुष्य और शैतान का निवास मानते हैं, वे ही उन जतियों की निर्मोघ निरसहाय नारियों का अपने पर्यंक की अंक-शायिनी जना कर परिभ्रष्ट करने में पूर्व-जन्म के परम पुण्यों का पुण्यकृत प्रसाद मानते हैं ! पाप की यह कैसी विडम्बना है ? कपट का यह कैसा कलुषित कांड है ? कबिकाल का यह कैसा प्रवचनमय व्यापार है ?

इस प्रकार अछूत एवं शूद्र-नारियों की दारण दुर्दशा का लीपण्य एवं व्यथामयी जनाने में दिव्यजति में उत्पन्न होनेवाले अनेक लउ पुरुष सदा तत्पर रहते हैं; और दिव्यजति की आंशों में धूल डाल कर, समाज का अपने आल आसम्भरों से अंधा जना कर एवं देश का अपनी कपट-सीला के द्वारा भूषण जनाकर यह तिलकधारी ब्राह्मण, उंचे मूँछवाले क्षत्रिय, एवं गरी शोहवाले वैश्य अपनी काम-वासना की प्रभर ज्वाला में घन निरीह, निर्मोघ, निरसहाय अण्डाण्डों की निष्ठुरतापूर्वक आहुति देते हैं; परंतु हमारे कलने का यह अलिप्राय नहीं है कि सली ब्राह्मण, सली वैश्य, सली क्षत्रिय जैसा करते हैं। हमारे कथन का जैसा अर्थ करना अनर्थ करना होगा। हमारा अलिप्राय उन-हों लोगों से है, जे अपने ब्राह्मणत्व की रींग मारते फिरते हैं, अपने क्षत्रियत्व का राग गाते फिरते हैं और अपने वैश्यत्व की दुग्गी पीटते

झिंरते हैं; पर जे प्रच्छन्न-रूप से सभी प्रकार के कुकर्मों, कुकृत्यों और कलुषित कान्डों का अनुष्ठापन करने में रत्तीभर पश्चात्ताप अथवा संकोच मोघ नहीं करते हैं। यदि जैसे प्रच्छन्न पिशाचों और पापियों की संख्या नगण्य होती, यदि केवल कहीं-कहीं अपवाद रूप से जैसे दो-चार शैतान अपना कलुषित व्यापार करते होते, तो कदाचित् हम उनकी और इस प्रकार से संकेतमात्र भी न करते, उनका नाम-निर्देश तो हर की आत है; पर हम हमते हैं कि जैसे निरुद्ध नीय जनों की संख्या अंशतः नगण्य नहीं है; जैसे प्रच्छन्न पिशाचों की व्यापार-वीक्षा का क्षेत्र अंशतः संकुचित भी नहीं है। धन पंक्तियों के लेखक का अपने जीवन में जैसे अनेक नर-राक्षसों के जनने का और उनका जडा-झेड़ करने का अवसर प्राप्त हुआ है। इहाराती जड़ी के आवरण में, पीत यदन के लगे हुए त्रिपुंड के नीचे, राम-नामी दुपट्टे के अंतराल में, शुभ्र यज्ञोपवीत के धारण करनेवाले वक्षस्थल के भीतर एवं सौम्य सरलता के कपट-पट में कितने कलुषित भाव, कितने निरुद्ध विचार, कितने लयंकर षडयंत्र, कितनी पापमयी अलिसंधियां, प्रच्छन्न-रूप में व्यूष्याप अपना कार्य कर रही हैं, यह जनने का जन्हे कुछ थोड़ा सा भी अवसर प्राप्त हुआ है, वे यह आत लक्ष्मी-लांति जनते हैं कि अनेक हृदयों में, अनेक भस्तिष्ठों में ब्राह्मणत्व, क्षत्रियत्व और शूद्रत्व के ब्राह्म-आवरण के भीतर, महापाप की लयंकर संहार-वीक्षा का तांडव-नृत्य नित्य निरंतर चलता रहता है; और इसी तांडव-नृत्य की ओर हमने संकेत किया है।

अछूतों और शूद्रों की हेतियों के लिये केवल घन्टीं राक्षसों से सामना करना पड़ता हो, सो आत नहीं है। उनके असने के लिये, उनका लक्षण करने के लिये, उनके सर्वस्व को लूटने के लिये उन्हें जल से, छल से, कपट से, अन्याय से, अत्याचार से, अनाचार से, दुराचार से पतन के गंभीर गर्दर में ढकेलने के लिये मुखिम-युग्म और भसाध-मिशनरी भी सदा सज्जित रहते हैं। उनके अंगुल में ईस कर, उनके निर्यातन-यंत्र में आगूह होकर फिर अछूत-नारी का निस्तार नहीं है। सतीत्व और शील के साथ उसे अपने धर्म, अपनी जति, अपने धर, अपने परिवार, अपने परिजन, अपने कुटुंब-सभी को तिलांजलि देनी पड़ती है। 'याद' के पांडों के लिये इस करुण-कथा को विशद रूप से विवृत करके अतलाने की आवश्यकता नहीं है; वे इस भर्म-भेदनी कलानी को जनते हैं। किस प्रकार मुखिम-युग्म हमारी अछूत अहिनो और माताओं को परजस पकड़ कर उनका सतीत्व नष्ट करते हैं, किस प्रकार रास्ता चलते वे हमारी अछूत भेटियों और आहुओं को अपनी काम-वासना की अग्नि में लक्ष्मसात करते हैं! इसकी-स्मृति-मात्र से हमारा हृदयशोणित औन्नने लगता है; और हमारी प्रतिहिंसा-प्रवृत्ति, प्रवर्धित चित्त की लांति धू-धू करके जल उठती है। मुखिम-युग्मों की लांति आक्रमणपूर्वक नहीं; परंतु कपटपूर्वक एवं प्रवचनापूर्वक भसाध-मिशनरी भी हमारी घन अछूत-अहिनो और माताओं को प्रलुब्ध करके उन्हें परिभ्रष्ट करती हैं।

इस प्रकार हमें घन अछूत-अहिनो की रक्षा के लिये, उनके सतीत्व, उनके चरित्र, उनके शील एवं उनके दिव्य माधुर्य की रक्षा के लिये तीनों ओर के आक्रमणों को विशद करना होगा ! द्विजतियों के हाथों से, विधमियों के प्रहार से, एवं स्वयं अछूत-पुरुषों के जघन्य आक्रमण से हमें घन अहिनो की रक्षा करनी होगी, पर नैसा कि हम उपर प्रारंभ में कह चुके हैं, यह सत्य उस समय तक संभव नहीं हो सकता, जब तक कि हम व्यक्तियारप्रवृत्ति के मूल उद्गम पर आक्रमण न करें। हमारे कहने का तात्पर्य यह है कि जब तक हम अपने समाज में, अपनी जति में इस लावना को पूरुष से जगृत नहीं करेंगे कि रमणी साक्षात् जगदंबा की अंशभूता है, रमणी विश्व की संयालक शक्ति की साकार प्रतिमा है, रमणी का सतीत्व समाज का समुज्ज्वल रत्न, जति का अक्षय प्रदीप, देश का हृदीयमान आलोक, विश्व की विमल ज्योति, धर्म का सुंदर स्वरूप एवं निगमागम का भूर्तिमान सार हैं, तब तक हम याहे कितना प्रयत्न करें, याहे कितने युद्ध करें, याहे कितनी हत्याएं करें, याहे कितना ही शोणित प्रवाहित कर दें; पर हमें सफलता प्राप्त नहीं होगी। हमें अपने समाज में इस आश्वत सिद्धान्त का जेरो से प्रचार करना होगा कि समस्त विश्व का नारीमंडल आराध्य

है। अछूत-रमणी और आक्षेप-देवी दोनों का सतीत्व, दोनों का यशस्वि, दोनों का शीघ्र सम्मान रूप से रक्षणीय एवं वंदनीय है। रमणी के प्रति अपमान अथवा अनादर का लाव प्रकट करना महापाप है।

अछूत-नारियों को भी हमें ज्ञात करना होगा। शताब्दियों के अत्याचार और अन्याय ने उनकी उस दिव्य शक्ति का विघ्न कर दिया है, उसे फिर से हमें ज्वलित करना होगा। उनके उस विभूत तेज को, विनष्टगौरव एवं अंतर्हित आत्म-संमान को हमें फिर से ज्ञात करना होगा। उन्हें ज्ञातना होगा कि यद्यपि आज तुम युगों के परिपीडन के परिणाम-स्वरूप अपनी दिव्य शक्ति, अपना अतुल्य तेज, अपना अक्षय आत्म-संमान जो भेदी है; पर यदि तुम आहो, यदि तुम चेष्टा करो, यदि तुम अध्यवसायपूर्वक प्रयत्न करो, तो फिर से तुम उन्हें प्राप्त कर सकती हो। तुम उन्हें दानव-दक्ष-दक्षिणी सिंह-वाहिनी याँडा की अश्रुता हो, उन्हें एक दिन नारी-जति को अपनी काम-वासना की शान्ति का साधन समझनेवाले, मातृ-जति की महामहिमा और पवित्र गौरव के प्रति असंमान और अनादर प्रकट करने-वाले, रमणी-मंडल की स्वतंत्रता और आत्म-संमान पर पाद-प्रहार करने की कुचोष्टा करने-वाले, शुंभ-निशुंभ नामक राक्षसों का, उनके वंश और सैन्यसहित संहार किया था। द्विजति में उत्पन्न होनेवाले तुच्छ प्रच्छन्न पापियों, उन्हें भी तुच्छतर मुस्लिम गुंडों और तुच्छतम धिमाध-मिशनरियों की तो शक्ति ही क्या है, तुमने तो एक दिन त्रेता के उस समुन्मूलक युग में त्रिभुवनविजयी राक्षसेश्वर रावण के कराव हाथों से अपने सतीत्व की रक्षा की थी! उन अछूत-देवियों के हृदयों में यह लावना अक्षम कर देने लगी कि सतीत्व प्राणों की, प्राण-प्रिय पुत्रों की, एवं प्राणों से भी अधिक प्रिय प्रियतम की अपेक्षा अधिक मूल्यवान, सारवान एवं वंदनीय है। उन्हें यह विश्वास दिला देना होगा कि विश्व की काष्ठ शक्ति ऐसी नहीं है, जो तुम्हारी धृष्टता के विरुद्ध तुम्हारा सतीत्व नष्ट कर सके। तुम और कुछ नहीं कर सकती, जैसे लयंकर समय के समुपरिथत होने पर अपनी ही छुरी से अपना हृदय विदीर्ण कर सकती हो, दीवाल से अपना शिर फेंक कर अपना प्राण-त्याग कर सकती हो, नदी में डूब कर, आग में जल कर, उबे से दूध कर, किसी भी प्रकार हो अपने दिव्य-मधुर सतीत्व को व्यलियारी के हाथों से जया कर विश्वेश्वरी के हाथों में दे सकती हो। सतीत्व ही तुम्हारा धृष्ट है; वही तुम्हारा सार रत्न है!

अछूत-नारी का समुद्धार

('याद' नामा मे १९२७ ना अंकमांथी उद्धृत)

अछूत-देवियों में इस शाश्वत-सिद्धान्त का प्रचार करने के लिये हमें-हम उच्च जति के लोगों को-निरंतर प्रयास करना होगा। हमें अछूत देवियों का संगठन करना होगा; हमें अछूत नारी-मंडलों की संस्थापनायें करनी होंगी। प्रत्येक नगर में, प्रत्येक ग्राम में, प्रत्येक मुहल्ले में, हम अछूत नर और नारियों की सलायें संगठित करके इस दिव्य शाश्वत-धर्म का प्रचार करना होगा, जैसा कि हम ऊपर बार-बार कह चुके हैं। व्यलियारी की प्रवृत्ति को परास्त करने के लिये हमें उसके उद्गम पर ही आक्रमण करना होगा; हमें सत्य से पहले उस लावना को ही नष्ट करने का प्रयत्न प्रयत्न करना होगा; उसने पुरुष को घतना साहसी बना दिया कि वह रमणी के सतीत्व, रमणी के शीघ्र एवं रमणी के दिव्य लावण्य को अपनी विकृत विकार-वासना में, अपनी पापमयी विज्ञास-लीला एवं अपनी क्लृप्त काम-क्रीडा में प्रयुक्त करने लग गया; और लगवती की अश्रुता प्रतिमाओं को अपनी परियारिका बना कर, नंदन-निकुंज से भी अधिक मधुर, उषा के दिव्य अरुण प्रकाश से भी अधिक सुंदर, सद्यःप्रसृष्टित गुलाब से भी अधिक सुरभित एवं स्वर्ग से भी अधिक पवित्र यौवन को, उन्मत्त हस्ती की भांति अपने काम-मद के तीव्र आवेग में नष्ट-भ्रष्ट करने लग गया।

पर हमारी धंस पुण्य-साधना की संपूर्ण सिद्धि के लिये यह अंकांत रूप से आवश्यक है कि अछूत-नारियों के इस पुनरुद्धार के पवित्र प्रयास में हमारी उच्चजति की लड़कियाँ पूर्णरूप

સે સહયોગ એવં સહાયતા પ્રદાન કરે'. હમ પુરુષોં કે લિયે ઇસ વિકટ પથ પર અગ્રસર હોકર વિજય પ્રાપ્ત કર લેના અસંભવ નહીં, તો મહાકઠિન અવશ્ય હૈ. દૂસરી ખાત યહ હૈ કે રમણી હી રમણી કે મર્મસ્થલ કો ભલી-ભાંતિ પદ્યાનતી હૈ; વહ જનતી હૈ કે પુણ્ય-પ્રવૃત્તિ કી જનતિ એવં વિકાસ કે લિયે હૃદય કે કિસ સ્થલ પર અંગુલી રખને કી આવશ્યકતા હૈ; ઉમે ઇસ ખાત કા સ્વાભાવિક જ્ઞાન હોતા હૈ કે હૃદય-વીણા કે કિસ તાર કો છૂને સે કૌનસા સ્વર નિકલેગા. ઇસીલિયે ઇસ ખાત કી પરમ આવશ્યકતા હૈ કે હમારી વે અહિને, જન-હેં ભગવતી કી કૃપા સે વિશેષ બુદ્ધિ, વિશેષ વિવેક એવં વિશેષ વિદ્યા-અજ પ્રાપ્ત હૈ; અપની અછૂત અહિનોં કી માર્ગ-પ્રદર્શિકા ખન કર ઉન્-હેં સત્પથ પર પરિચાલિત કરે'. ગૃહસ્થાશ્રમ કી ઉસ સીમા કે ભીતર જહાં રમણી હી કા રાજ્ય હોતા હૈ, કેવલ રમણી હી પ્રવેશ કર સકતી હૈ; રમણી હી કે સામને રમણી અપને હૃદય કા પ્રત્યેક પરિમાણ પૂર્ણરૂપ સે ખોલ કર રખ સકતી હૈ; નારી હી કી સહાનુભૂતિ એવં સમવેદના કી પુણ્યધારાઓં મેં નારી નિઃસંકોચ એવં નિર્દોષ ભાવ સે સ્નાન કર સકતી હૈ. ઇસીલિયે હમ અછૂત નારી કે ઇસ પુનરુદ્ધાર-વ્રત કી સાધના-કુદીર મેં અપની ઉચ્ચ જાતિ કી અહિનોં ઔર માતાઓં કો સાદર, સપ્રેમ એવં સભક્તિ આવાહન કરતે હૈં.

અછૂત નારીમંડલ કી આયોજના કા પ્રસ્તાવ રખને સે પહેલે હી હમને ઇસ ખાત કી સૂચના દે દી થી કે અછૂત ઔર શુદ્ધ જાતિઓં કે પુરુષોં ને ભી ઉચ્ચ જાતિ કે પુરુષોં કે અધ-અનુકરણ મેં સ્ત્રી કો નિકૃષ્ટ એવં હેય માન કર ઉસે અપને પરિપાશ્વ-પ્રાંત મેં આસન-પ્રદાન ન કરકે, ઉસે અપને પદ-પ્રાંત પર ક્રીત પરિચારિકા કે સમાન આસીન કીયા હૈ. ઔર આજ ભી વહ વહીં પર ઐદી હૈ. વહીં પર ઐદી-ઐદી વહ અપની દારુણ દુર્દશા કો ભોગ રહી હૈ. સખસે પહેલે હમારી ઉચ્ચ જાતિ કી અહિનોં કો ઉસે વહાં સે હાથ પકડ કર, અપને હાથ કા અવલંબન દેકર ઉઠાના હોગા; ઉસકે શરીર મેં જો ધૂલ લગ ગઇ હૈ, ઉસકે રોમ-રોમ મેં અસ્વચ્છતા એવં મલિનતા કા જો પ્રવેશ હો ગયા હૈ ઉસે અપની સહાનુભૂતિ ઔર સમવેદન કી પુણ્યધારાઓં સે પ્રક્ષાલન કરના હોગા. ઉસકો ફિર સે પવિત્ર એવં પરિસ્વચ્છ ખના કર ઉસે ઉસકે પ્રકૃત આસન પર અસીન કરાના હોગા. ઇતના કર ચૂકને કે ઉપરાંત વહ કદાચિત્ અપને પ્રકૃત સ્વરૂપ કો પદ્યાનને યોગ્ય ખન સકેગી, તખ કહીં વહ અપની વિલુપ્ત શક્તિ એવં વિનષ્ટ ગૌરવ કી કલ્પના કરને મેં સમર્થ હોગી. સહૃદય પાઠિકાઓં કો ખતાને કી આવશ્યકતા નહીં કે વે હી અછૂત-નારી કે ઇસ પ્રારમ્ભિક સંસ્કાર કે સમ્પાદન મેં સમર્થ હો સકતી હૈ, વે હી ઉસે સ્વચ્છ પરિષ્કૃત એવં પવિત્ર ખના સકતી હૈં. હમ-હમ પુરુષગણ કિસ પ્રકાર ઉસકે ઇસ પ્રારમ્ભિક સંસ્કાર કે સમ્પાદન મેં સહાયતા કયા દે સકતે હૈં? હમારે સામને કયા વહ સ્નાન કરેગી? કયા હમારે લિએ યહ સમ્ભવ હોગા કે હમ ઉસકે મન ઔર શરીર કા મલિન્ય દૂર કર સકેં? કયા વહ હમારે સામને અપને હૃદય કા સમસ્ત રહસ્ય પ્રકટ કરેગી? કદાપિ નહીં! ઇસીલિએ હમારા યહ વિશ્વાસ હૈ કે અછૂત-નારી કા ઉદ્ધાર-અછૂત દેવી કા પુનઃ સંસ્કાર ઉચ્ચ જાતિ કી દેવિયોં હી સે હો સકતા હૈ, વે હી ઇસ મહાયજ્ઞ કી સિદ્ધિ કા સમ્પાદન કર સકતી હૈં!

હમને ઉપર કહીં પર કહા હૈ કે વ્યભિચાર સંક્રામક વ્યાધિ હૈ; ઔર જખ તક વહ દૂર નહીં કી જાયગી, તખ તક હિંદુ-જાતિ કા વિરાટ શરીર કિસી પ્રકાર સ્વસ્થ ઔર નિરોગ નહીં હો સકેગા. અછૂત એવં શુદ્ધ ભી હિંદુ-જાતિ કે વિરાટ શરીર કે હી અંગ હૈં-ભલે હી વે પૈર સહી. યદિ ઇસ વિશાલ હિંદુ-જાતિ કો પંગુ નહીં ખનના હૈ, યદિ સ્વસ્થ, નિરોગ એવં શક્તિ-સંપન્ન હોકર ઉસે અબ્યુદય એવં ઉન્નતિ કે પથ પર દુતગતિ સે પ્રધાવિત હોના હૈ, અપની સમસ્ત શક્તિ કા સંગઠન કરકે, અપની સમસ્ત વિકીર્ણ સેના કો એકત્રિત કરકે, અપને દુર્બંધ તેજ, અપને અમોઘ વીર્ય તથા અપને અતુલ સાહસ કે સાથ ઉસે ઇસ વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધ મેં વિજય પ્રાપ્ત કરના હૈ, તો ઉસે અપની ઇન અછૂત કલ્લાનેવાસે ભાઇઓં કો અપને મેં ફિર સે મિલાના હોગા. ઉન્-હેં અપને હૃદય પર ધારણ કરના હોગા, ઉન્-હેં શિક્ષિત કરના હોગા એવં ઉન્-હેં તેજસ્વી, શક્તિ-સંપન્ન તથા જ્ઞાનવાન ખનાના હોગા. અછૂતોં કી વ્યાધિ સમસ્ત જાતિ કી વ્યાધિ હૈ, અછૂતોં કી નિર્બલતા સમસ્ત જાતિ કી નિર્બલતા હૈ, અછૂતોં કી હીનતા સમસ્ત જાતિ કી હીનતા હૈ; અછૂતોં કે દુર્ગુણોં, દુર્બલતાઓં એવં દુરાચરોં કા પ્રભાવ સમસ્ત જાતિ પર

પડતા હૈં ઔર પડેગા. ઇસીલિએ હમારા કલના હૈં કિ અછૂતોં કા પ્રશ્ન જાતીય પ્રશ્ન હૈં, અછૂતોં કી સમસ્યા હમારી એક સખસે બીરી જાતીય સમસ્યા હૈં. ઇસ જાતીય સમસ્યા કા નિદાન ઔર ઉસકી ઔપધિ કા હમને અન્યત્ર નિરૂપણ ઔર નિર્દેશ કિયા હૈં; પર યહાં પર કેવલ હમ ઇતના હી કલના હૈં કિ શતાબ્દિયોં કે અશેષ અત્યાચાર એવં દારણુ દુર્ઘવહાર સે અછૂત જાતિ કી દેવિયોં કી જો ભયંકર દુર્દશા હો ગઈ હૈં, ઉસકા સમુચિત રૂપ સે નિરાકરણ કિએ બિના અછૂતો-દ્વાર કી સફલતા એક અસાર સ્વપ્ન કે સમાન હૈં; ઔર હમારી ઉચ્ચ જાતિ કી સુશિક્ષિતા બહિનોં કે ઇસ પવિત્ર યજ્ઞ મેં ભાગ લિએ બિના ઉસ દારણુ દુર્દશા કા નિરાકરણ હોના અસંભવપ્રાય હૈં, યહ હમ મુક્તકંઠે ઉચ્ચ સ્વર મેં કહ સકતે હૈં.

‘ચાંદ’ કે ઇન્દી સમ્પાદકીય વિચારોં કે અન્તર્ગત હમ એક નહીં, અનેક બાર સપ્રમાણુ યહ બાત સિદ્ધ કર ચૂકે હૈં કિ સમાજ-સુધાર કા કોઇ આદોલન ઉસ સમય તક સફલ નહીં હો સકતા, જ્યાં તક કિ નારી-જાતિ કા સમુદ્ધાર ન હો. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોં સે, સજીવ ઉદાહરણોં સે હમારી ઇસ બાત કી પરિપુષ્ટિ હો ચુકી હૈં. આજ જો હમારે જાતીય જીવન મેં એક વિશેષ પ્રકાર કી સ્ફૂર્તિ, એક વિશેષ પ્રકાર કી જાગૃતિ, એક વિશેષ પ્રકાર કી પ્રેરણા તરંગિત હો રહી હૈં. ઉસકા પ્રમુખ કારણ યહી હૈં કિ ધીરે ધીરે હમારા રમણી-મંડલ જાતીય અબ્યુદય કે મહાયજ્ઞ કી સાધના કે પ્રયાસ મેં પ્રવૃત્ત હો રહા હૈં. હમને અપને ઇસી અનુભવ કે બલ પર, અપને ઇસી ‘અનુભૂત યોગ’ કે વિશ્વાસ પર યહ કલને કા સાહસ કિયા હૈં કિ અછૂત જાતિ કા બી ઉદ્ધાર અછૂતજાતિ કી દેવિયોં હી પર નિર્ભર હૈં. જ્યાં તક શક્તિ-સ્વરૂપિણી અછૂત-નારી અપને પ્રકૃત-સ્વરૂપ સે પરિચિત નહીં હોગી, જ્યાં તક ઉસે ઉસકી વિલુપ્ત શક્તિ, વિનષ્ટ ગૌરવ એવં અંતર્હિત તેજ દિર સે પ્રાપ્ત નહીં હોંગે, જ્યાં તક યહ અપના પ્રકૃત-સ્થાન ઘરણુ નહીં કરેગી, ત્યાં તક અછૂતોદ્ધાર કી સમસ્યા કી સંપૂર્ણ મીમાંસા નહીં હોગી; પર યહ તબી સંભવ હૈં, જ્યાં હમારી ઉચ્ચ જાતિ કી બહિનોં ઔર માતાએ ભેદ-ભાવ કે તિલાંજલિ દેકર, અપની ઇન પદ-દ્વલિત બહિનોં કે ઉદ્ધાર-યજ્ઞ મેં સદાયતા ઔર સદયોગ પ્રદાન કરેગી. પ્રત્યેક અછૂત ઘર મેં જાકર પ્રત્યેક અછૂત-નારી સે ભેટ કર, ઉનમેં આત્મ-સંમાન કે જાગૃત કરના હોગા. ઉનહેં જતાના હોગા કિ હમ ઔર તુમ દો નહીં હૈં, એવં એક હી માતા કી મૂર્તિયાં હૈં. હમ શક્તિ કી અવતાર હૈં, હમ દેશ કી માતાએ હૈં, ગૃહસ્થાશ્રમ કી શ્રી હૈં, પુરુષોં કી પ્રેરણા હૈં. ઇન અછૂત નારિયોં કા એકત્રિત કરકે ઉનહેં જતાના હોગા કિ રમણી કા સતીત્વ, રમણી કા લાવણ્ય, રમણી કા માતૃત્વ, રમણીકા શીલ-યદ સખ દિવ્ય પદાર્થ હૈં; તુચ્છ પાર્થિવ પદાર્થોં કે લિએ ઇનકા બલિદાન કરના ઉચિત નહીં હૈં. ઔર એક બાર જહાં શાશ્વત-સત્ય કી-યહ જ્યોતિ ઉનકે હૃદયોં મેં પ્રદીપ્ત હો ઉઠી, એક બાર જહાં આત્મ-ગૌરવ કી અક્ષય આભા સે ઉનકી આત્મ-કુટીર આલોકિત હો ઉઠી, એક બાર જહાં ઉનહોને અપને દિવ્ય સ્વરૂપ કી ઝાંકી કા દર્શન પ્રાપ્ત કર લિયા, દિર વે સ્વતઃ હી અપને પુણ્ય-પથ પર ચલને લગેગી, ઔર દિર કિસકી શક્તિ હૈં કિ ઉનકે સતીત્વ, ઉનકે સૌંદર્ય એવં ઉનકે યૌવન કે અપની આમોદ-લીલા કા વિષય બના સકે! ઔર ઉસી પુણ્ય મુહૂર્ત મેં અછૂત-જાતિ કે સૌભાગ્ય-ગગન મેં મંગલ-પ્રભાત કા મધુર ઉદય હોગા! સામ્ય-લાવ કે અરુણ પ્રકાશ મેં વિશ્વ-જનની હિંદ-માતા કે અર્ધચંદ્ર-શોભી લલાટ પર સ્વતંત્રતા કા મણિ-મય મુકુટ પહનાવેગી!!

હિન્દુભાઈઓ કે ચેતાવની

(લેખકઃ-શ્રીશમ્ભુદયાલજી ત્રિપાઠી ‘નેહુ’-‘ચાંદ’-મે ૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

હિન્દુઓ! અછૂતોં કા ન દૂર દુદકારો કહી, પૂર્તિયાં કરેંગે વે, તુમહારી કામનાઓં કી! પ્રેમ સે લગાઓ ઉર અપનાઓ કવિ “નેહુ”, હિત હૈં ઈસી મેં, ઇતિ હોગી આપદાઓં કી!! ચોટિયાં કટેંગીં નહીં, મૂર્તિયાં મિટેંગીં નહીં, કીર્તિયાં ઘટેંગીં નહીં, પૂર્વ પુરુષાઓં કી! પૂજ્ય દેવ-મન્દિરોં કી માનત! હટેંગીં નહીં, સામને લુટેંગીં નહીં, લાજ અપલાઓં કી!!

પરિરમ્ભ

- (લેખક:-શ્રી૦ રામચરિતજી ઉપાધ્યાય 'ચાંદ'-એ ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)
- જગ કર ઉઠો, દ્રોહ કો છોડો, મોહ-નિશા અખ ખીત ગઈ;
વ્યર્થ મરો મત ટાંગ અડા કર, તુમહે પ્રકૃતિ અખ જીત ગઈ. ૧
- હો કર કે અનુકૂળ સમય કે, શાસ્ત્ર બદલતા રહતા હૈ !
સોચો, સમજો, હઠ મત ઠાનો, સમય તુમહે ક્યા કહતા હૈ ? ૨
- આત્મા સે સંબંધ ધર્મ કા-હૈ ઇસમે સંદેહ નહીં;
આત્મા સખદી શુદ્ધ વસ્તુ હૈ, ચાહે ઉપજ દેહ કહીં. ૩
- જહાં સંધ હૈ શક્તિ વહીં હૈ, ફૂટ જહાં દૌર્બલ્ય વહીં;
હાથ-પૈર કે બિના શીશ ક્યા-હો જતા હૈ વ્યર્થ નહીં. ૪
- હૈંય નીચ કે ભેદ ભગા કર, કર દો પરિરમ્ભણુ આરમ્ભ;
ક્યા હિન્દુત્વ મિટા દેને પર, ચાટોગે લે કર કે દમ્ભ ? ૫
- મુખ મેં રામ, શીશ પર ચોટી, જીનકે હૈં વે હૈં ભાઈ;
કર કે ધુણા બનાતે ક્યોં હો-ઉનકો મુસ્લિમ ઇસાઈ ? ૬
- જીસ કુઆં પર પાની ભરતા, ગો-હિંસા કરનેવાલા !
હૈ ક્યા હાનિ ચઢે યદિ ઉસ પર, રામ રામ કહનેવાલા ? ૭
- સાતઠાટિ વે બિછુડ જાય તો-તુમ કિતને રહ જાતે હો ?
બાઇસઠાટિ અભી હો, તો ભી-ચૈન ન લેને પાતે હો. ૮
- ઉસી રહેચ્છ સે હાથ મિલાતે, જો પહલે કા રહા ચમાર;
પર, છૂતે થે ઉસે ન પહલે, ઇસ હિન્દૂપન કા ધિકાર ! ૯
- ઇસાઈ મૂસાઈ યવનો-સે સખ વિધિ હૈં શ્રેષ્ઠ અછૂત;
નિર્લાજ હિન્દુઓ ! ક્યોં ચઢ બૈઠા-હાય તુમહારે સિર પર ભૂત ? ૧૦
- ઉઠે હુએ યદિ ગિરતે હૈં, તો-ગિરે હુએ ક્યોં ઉઠે નહીં ?
ગિરી જાતિ કો દૈડ, ઉઠાના, સમ્પ્રતિ હૈ કર્તવ્ય યહી. ૧૧
- શખરી કે કર સે લે કર યદિ, રામ નહીં ફલ કા ખાતે;
મર્યાદા-પુરુષોત્તમ ફિર વે-કૈસે આજ કહે જાતે ? ૧૨
- યદિ અછૂત હૈં જગ મેં, તો હૈં-જગન્નાથ ઉનકે ભી નાથ;
પ્રતિદિન જાઓ તુમ મન્દિર મેં, લિએ અછૂતોં કા ભી સાથ. ૧૩
- ડોમ તુમહારા મુસ્લિમ બન કર, સૈયદ કે સંગ પડે નમાજ;
તુમ ઉસકી છાયા સે ખચતે, કૈસે હો સંગઠિત સમાજ ? ૧૪
- જખ કુત્તે ભી હટ જાતે હૈં, તુમસે પા કર કે ફટકાર;
ફિર અછૂત ક્યોં તજ ન તુમકો ? કુછ તો મન મેં કરો વિચાર. ૧૫
- સાત ઠાટિ મુસ્લિમ ભારત મેં, ઔર અસંખ્યક ઇસાઈ;
ધર્મ-શત્રુ હૈં બને વિછુડ કર, રહે તુમહારે હી ભાઈ. ૧૬
- આત્મઘાત સે અધિક અછૂતોં-કા સમજો કરના અપમાન;
સંભલો શીઘ્ર હિંદુઓ નિજ કર, ક્યોં કરતે અપના અવસાન ? ૧૭

યાદ કરો અછૂતોં કે આભાર કિતને કિતને હુએ હૈં ઓર હોતે હૈં ?

(લેખક:-શ્રી પં. રામચંદ્રજી શુક્લ, “ સરસ ” ચાંદ-મે ૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

પરમ પાવની સુર-સરિતા હા ! જન પદ-પદ્મોં કી મધુ-ધાર !	
શ્રી શિવ શિર પર જસકો રખતે-હૈં જસસે પુનીત સંસાર.	૧
સતત વિયુધ બુધ વન્દિત જો હૈ-હોતે જસસે પૂત સપૂત;	
કહ કર ઉઠીં પદોં કા હમકો-માન રહે ક્યોં અરે ! અછૂત.	૨
જન ચરણોં પર વિશ્વવિમોહનિ-રમા-સમા ખસિહારી હૈ;	
જન પદ-કમલોં કી સુષમા કી-સખ ઉપમા અનુહારી હૈ.	૩
શ્રીપતિ કે જન ચરણ-શરણ કી-સભી બાટ લખતે રહતે;	
જન પદમ્બુજોં કે રજ-રસકો-સભી સરસ ચખતે રહતે.	૪
જસ પદ-રજ કી મહિમા કી થી-ગૌતમ-તિથ-ગુહ ને અનુભૂત;	
ઉન ચરણોં સે જન્મ હમારા-કહ કર, :ક્યોં કહ રહે અછૂત ?	૫
ચિત્રકૂટ મેં જન ચરણોં કે-અંક પૂજતા જગત્ સપ્રેમ;	
પ્રયત-પાવડી-પૂજન કા થા, જનકી સદા ભરત કા નેમ.	૬
શેષ-વિદેહ સનેહ ચાહતે-હૈં સરાહતે કહ કર પૂત;	
હૈં હમ ઉઠીં વિષ્ણુ-ચરણોં સે-કૈસે હૈં તખ કહો અછૂત ?	૭
હાં ! યહ સચ હૈ પદ અર મુખ મેં-કભી ન હો સકતી સમતા;	
દોનોં હી હૈં એક દેહ કે-અતઃ ઉચિત ક્ષમતા-મમતા.	૮
સભી દેહ કી, જગ કે મગ પર-સુગતિ હમીં પર હૈં નિર્ભર;	
સખ સમાજ-તન ખડા હમી પર-ચલે હમારે હી બલ પર.	૯
હમી ધર્મ કે તથા કર્મ કે-મર્મ સભી લખતે વાલે;	
હોકર અરે ! અપાવન સખડી-પાવનતા રખતેવાલે.	૧૦
ઓર કહે ક્યા, હૈ પ્રમાણ-ઈસકા ઇતિહાસ ઉઠાઓ ભૂત;	
હરિશ્ચંદ્ર કા સચ બચાને-વાલા થા બસ એક અછૂત.	૧૧
હમેં ગર્વ હૈં ઉસ સુકર્મ કા-જસે ન યોગી* કર પાતે;	
હો જતા દિલ દૂતા યદિ કુછ-પ્રોત્સાહન સપ્રેમ પાતે.	૧૨
આપ તજ, હમ તો ભી સુખ સે-સેવા કરતે જયેંગે;	
અભી ન સહી કભી તો ભાધ-હમે મુદિત અપનાયેંગે.	૧૩
આપ કરેં યા કરેં ન હમ-કર્તવ્ય કર્મ કરતે કરતે;	
ભારત-નૌકા પાર કરેંગે, ધર્મ-ધુરી ધરતે-ધરતે.	૧૪

हिंदुधर्म में अछूतों का स्थान

(लेखक:- श्री० लाला कन्नोमल्ल, एम० ए०-‘याद’-मे १९२७ ना अंकमांथी)

हिंदु-धर्म में सत्य से ऊँची पदवी संन्यासी की है; और संन्यासी की कोष्ठ नति नहीं है। सभी जनते हैं, वात्मीकिष्ठ कौन थे और क्या हो गये। जैसे ही ऋषियों की कोष्ठ नति नहीं है, अनेक संन्यासी और ऋषि अछूत नति के हो गये हैं। रामचंद्र ने लीलिनी के जेर आये, कृष्णचंद्र ने कुण्ड से प्रीति जेरी, रामायण और महाभागवत पढ़ने से ज्ञात होगा कि जे तिरस्कार अछूत नतियों का अर्थ है, वह पहले कदापि नहीं था। यह सत्य आधुनिक लीला है। आर्य-नति में प्राचीन काल में अनेक नतियों आ मिलीं, जिसके प्रमाण हमारे प्राचीन धर्मास में अंकित हैं। अत्यंत प्राचीन समय में वैदिक यज्ञ और कर्मों की प्रधानता थी, उसके बाद दार्शनिक सिद्धान्तों की तूती बोली; लेकिन हजार वर्ष से अधिक काल से लक्ष्मि-मार्ग की प्रधानता है। जन्म से लक्ष्मि-मार्ग ने जेर पकड़ा, तब से कर्मकांड का ह्रास हुआ और हिंदु-नति धर्म सरल मार्ग का अवलम्बन करने लगी। श्रीरामानुजचार्य, श्रीवृद्धाचार्य, श्रीनिवासाचार्य, श्रीनारायणस्वामी, श्रीमाधवाचार्य, श्रीचैतन्यस्वामी-ये लक्ष्मि-मार्ग के उच्चतम स्तंभ हैं, जिनके विचार अधिकतर संस्कृत ग्रंथों में प्रतिपादित हैं; पर पिछले समय के लक्ष्मि-मार्ग-प्रदर्शकों ने अपने विचार हिन्दी भाषाद्वारा ही प्रकट किये हैं। उदाहरण के लिये गुरु नानक, कबीर, तुलसीदास, दादू आदि धर्म महात्माओं ने अपने प्रतिभाशाली विचारों और प्रतिदिन के अर्थों से अछूत और छूतों में कोष्ठ भेद ही नहीं रक्खा है। जिनहोंने लक्ष्मि-मार्ग नामक ग्रंथ पढ़ा है, वे जानते हैं कि धर्म १०१ लक्ष्मियों में अछूत नतियों के लक्ष्मि अधिक थे, कोष्ठ चमार, कोष्ठ कोली, कोष्ठ व्याध, कोष्ठ कसाध-अर्थात् अनेक नतियों के लोग थे, जिनहोंने अर्थ अछूत कहते हैं। धन्ही लक्ष्मियों में गोस्वामी तुलसीदास जैसे उच्च नति के भी थे; पर धर्म परस्पर कोष्ठ छूतकात का विचार नहीं था, सत्य एक-दूसरे के हाथ का आते थे। धर्म संप्रदाय में एक कथा प्रचलित है; जिसके सुनने से मालूम होगा कि लक्ष्मियों में नतपात का कोष्ठ भेद ही न था; कथा यों है:-

रैदास, चरणदास, धन्ना आदि अछूत नति के लक्ष्मियों ने एक बार विचार किया कि गोस्वामी तुलसीदास की सच्ची लक्ष्मि की परीक्षा लेनी चाहिये। गोस्वामीछ प्रकट में तो अडे-अडे उदार विचारों का कला करते हैं; पर भीतर से धन्ने अपनी उच्च नति का अडा धर्म है। यह समजते हैं कि हम सत्य नीय नति के हैं; और वह श्रेष्ठ नति के। जन्म तक तुलसीदासछ में यह अविमान है, तब तक हमारा और उनका भेद कैसे हो सकता है? यदि वह हमारी मंडली में मिले, तो हमारे साथ आना आवे; नहीं तो अपनी दृष्टी अलग अलग। धर्म परामर्श के पश्चात् धर्म सत्य अछूत नति के लक्ष्मियों ने एक प्रेम-भोज किया; और उसमें सम्मिलित होने के लिये गोस्वामी तुलसीदासछ का भी निमंत्रण दिया। गोस्वामीछ, जे अडे दूरदर्शी थे, समज गये कि आज हमारी परीक्षा है। गोस्वामीछ ने धर्म निमंत्रण का सहर्ष स्वीकार किया। भोजन का समय आया; और सत्य लक्ष्मि लोग मंडली आध कर बैठे। दास-लातादि भोजन्य पदार्थ परसे जाने लगे। ये सत्य आध पदार्थ धन्ही अछूत नति के लक्ष्मियों ने अपने हाथों से बनाये थे; और ये ही आपसमें एक-दूसरे का परसने लगे। नतियों का कुछ भेद न रहा। भोजन परस यूँके थे; और लक्ष्मि-मंडली जाने का तैयार थी। धर्म में ही एक ने कहा:-आपने देखा, तुलसीदास नहीं आया है ! हम पहले ही कहते थे कि उसे अपने गोस्वामी होने का अडा धर्म है। यदि हमारे साथ आना आ ले, तो उसकी नति भिन्न न होगी। आज महात्माछ की नय हो गछ। आज से वह अलग और हम अलग। लार्छ! उच्च-नीय का भेद कैसा ? धर्म आत का अनुमोदन करते हुये सत्य लक्ष्मियों ने आना शुरु किया। धर्म में देखते क्या हैं कि गोस्वामी तुलसीदासछ जल्दी-जल्दी हाँकते हुये यत्ने आ रहे हैं। आते ही कहा:-लार्छो, क्षमा करो ! मुझे कुछ देर हो गछ। मेरे सामने भी दास-लात लाओ। यह सुन एक लक्ष्मि दास का अर्थन लेकर गोस्वामीछ के पास परसने आया। गोस्वामीछ सत्य

સે પીછે આએ થે; ઇસ લિએ વે ઇન સખ કે નીએ, જહાં ઇન લોગોં કે જૂતે પડે થે, બેઠ ગએ; ઔર જખ દાલ આઇ તો આપને એક ભક્ત કા જૂતા ઉઠા કર ઉસમેં લે લી ઔર દેખતે-દેખતે ઉસે પી ગએ. + ઇસ દ્રશ્ય સે સભી ભક્ત આશ્ચર્ય મેં આએ ઔર ભોજન છોડ કર તુલસીદાસ કે પાસ આકર કહા:—તુલસીદાસ ! તૂ સચમુચ તુલસીદાસ હી હૈ. હમ સખમેં તેરી પદવી ઉંચી હૈ. હમ અભી તક માયા કે ચક્કર મેં હૈ. ધન્ય હૈ તુમહેં; જો ઇસ ઉચ્ચ સિદ્ધાંત પર પહંચે ગએ હો. હમ સખ તુમહારે શિષ્ય હૈ, તુમ બ્રહ્મમય હો; ઔર હમ જડ માયા કે ચક્કર મેં ભ્રમણ કર રહે હૈ. ક્ષમા કરો, હમ મૂર્ખોં ને તુમહારી પરીક્ષા લેની ચાહી થી; પર કહોં તુમ ઔર કહોં હમ ! હમ તુમહારી ચરણ-પુલિ સિર પર રખતે યોગ્ય ભી નહીં હૈં. ભૈયા ! ક્ષમા કરો, ભૂલ હુઇ.

ગોસ્વામીજી બોલે:—ભગવાન કે ભક્તો ! મૈં તો આપકે ચરણપ્રકાશન કરને યોગ્ય ભી નહીં હું; મુઝે તુચ્છ સમજ કર અપની ભક્ત-મંડલી મેં સે મત નિકાલો. મૈં આપકા દાસ હો કર રહુંગા. આપ જેસે પ્રેમ-પુંજોં કે સામને મૈં કુછ ભી નહીં હું.

યદિ પ્રાચીન હિંદુ-ધર્મ મેં અદ્ભૂત જાતિયોં કે સાથ એસા કઠોર ખર્તાવ હોતા, જેસા કી આજકલ હો રહા હૈ, તો હિંદુ-જાતિ કા ગૌરવ ઔર માન એસા ન હોતા. વર્તમાન સમય કે હિંદુ-ધર્મ કે કેકેદારોં સે પ્રશ્ન હૈ કિ વે હિંદુ-ધર્મ મેં વ્યાસ ઔર વાલ્મીકિ કે રખના ચાહતે હૈં યા નહીં ? યદિ ઇન દો નામોં કા હિંદુ-ધર્મ મેં સે નિકાલ દિયા જાવે, તો હિંદુ-ધર્મ મેં કયા ખચ રહતા હૈ ?

વેદોં કે નિયમિત કરના, ૧૮ પુરાણોં ઔર મહાભારત કે લિખના—વેદાંત-દર્શન કે રચના શ્રી વ્યાસજી કા કાર્ય હૈ. વાલ્મીકિ રામાયણ કી રચના કરના વાલ્મીકિજી કી કીર્તિ હૈ. યદિ વે અંથ હિંદુ-ધર્મ મેં સે નિકાલ દિએ જાવૈં, તો હિંદુ-પ્રાચીન ઇતિહાસ, હિંદુ-વૈદિક ધર્મ એવં હિંદુ-ઉચ્ચતમ દાર્શનિક સિદ્ધાંતોં કા કહોં પતા લગે ? વે દોનોં મહાનુભાવ અદ્ભૂત જાતિ કે થે; ઔર આજ હિંદુ-ધર્મ કી સખ્યતા ઔર વિદ્યા કા ભંધાર ઉન્હીં કે હાથોં મેં હૈ. કયા ઇન દોનોં કે અદ્ભૂત કલ કર નિકાલ દેને સે હિંદુ-ધર્મ કા ગૌરવ ઔર માન હો સકતા હૈ ? કદાપિ નહીં !

હમેં અપને સંકુચિત વિચારોં કા દૂર કરના ચાહિએ; ઔર અદ્ભૂત જાતિયોં કે સાંથ વહી ખર્તાવ કરના ચાહિએ, જો આર્ય-જાતિને ઉનકે સાથ અપને પ્રાચીન ઇતિહાસ મેં કિયા થા. અસ્તુ.

સનાતની કે નામ સે કૂપમંડૂકોં કી પુકાર

(લેખક:—નારાયણદાસ ચતુર્વેદી, વિધ્યક્ષેત્ર—“ વિશ્વમિત્ર ” ના એક અંકમાંથી)

હોને લગા અખ દેશ મેં હાય બડા દુઃકર્મ, કેસે ‘ જો હૈશો ’ યહાં, રહે સનાતન ધર્મ.

દુનિયોં મેં રહે ક્યોંકર હા ! ધર્મ—સનાતન, સખ ‘ આરિયા ’ ગયે ભર, હા ! ધર્મ—સનાતન.

ઉસકે હી નામ પર હમ, યોં મૌજ લૂટતે થે, હર ઐશકા રહા ધર, હા ! ધર્મ—સનાતન. ૧

અખ રંડિયાં બરાતોં મેં જાને નહીં પાતીં, ભજનીક પ્રિરૈં દરદર, હા ! ધર્મ—સનાતન. ૨

બેખૌફ મંદિરોં મેં અખ શૂદ્ર ભી હૈં જાતે, નહીં માનતે જરા ડર, હા ! ધર્મ—સનાતન. ૩

વિધવાઓં કી ભી શાદી હોતી જહાં તહાં હૈ, માનૈ ન કોઇ શાસ્તર, હા ! ધર્મ—સનાતન. ૪

યવનોં કો શુદ્ધ કરકે અખ હિંદૂ બના રહે હૈં, પાગલ હુએ હૈં કયા નર ? હા ! ધર્મ—સનાતન. ૫

યહ દેખકે ‘ નરાયણ ’ હોતા હૈ રંજ બેહદ, પર કિસસે કરૈં અજહર, હા ! ધર્મ—સનાતન. ૬

+ તુલસીકૃત રામાયણમાં પણ ગોસ્વામીજીના ચરિત્રમાં આવો પ્રસંગ અપાયેલો છે; પરંતુ તેમાં અત્યજ સંતસાધુઓને બદલે નાભાદાસજીના આત્મકથનામાં—ભોજનની પંક્તિ બેઠેલી જણાવી છે, તે અત્યજ સાધુની હોય તેવું જણાવેલું નથી. હકીકત ગમે તે હો, પરંતુ આ લેખમાં જે ઉદ્દેશ સમાયેલો છે તે તો દરેકમાટે બહુજ ધ્યાનમાં લેવા જેવો અને ઉપકારક છે.

લિલ્લ-અખડાનંદ

આપણી ભાવના દઢ છે, તો વિનય પણ આપણોજ છે !

(“ સૌરાષ્ટ્ર ” ના તા. ૨૧-૫-૨૭ ના અંકમાંથી)

(અંગાળના નવજુવાન સરદાર, દેશપ્રેમની જીવંત પ્રતિભાસમા, સુખાઝ્ઞાંદ્ર બોઝને આખરે અંગાળની સરકારે મુક્ત અર્પા છે. ફૂવિરશિરોમણિ સુખાઝનો છૂટકારો કરતાં પહેલાં તેની પાસેથી અમુક શરતો કરાવી લેવા સરકારે ખૂબ ફાંફાં માર્યાં. પણ સુખાઝ અચૂનમ રહ્યો. શરતો છૂટકારા કરતાં જેલમાં રીખાઈ રીખાઈને મરી જવાનું એ શહીદ વધારે પસંદ કયું. આખરે સરકાર નમી. સુખાઝ, કોઈ જાતની શરતવિના છૂટો થયો. સુખાઝ જેવા વીરોનો આત્મા કેવી ધાતુનો ધડાયો હોય છે એની ઝાંખી કરાવતો એક પ્રેરણાદાયી પત્ર સુખાઝે એક અઠવાડિયા પહેલાં-જ તેના વડીલ બ્રાતા ઉપર લખ્યો છે. તેમાંથી આ નીચેના ફકરા છે.)

“ તમને લાંબો કાગળ લખવાની પણ શક્તિ નથી રહી; પણ મારે એટલું તો જણાવીજ દેવું જોઈએ કે, મારો વિશ્વાસ અડગ છે. આ જેલખાનાની કાળી દિવાલોની પાછળ પૂરાઈને હું જેમ જેમ વધારે દિવસો કાઢતો જાઉં છું, તેમ તેમ મારી શ્રદ્ધા વધારે ને વધારે અચળ બનતી જાય છે. ભાવના એજ જીવનનું સર્વસ્વ છે, એ સનાતન સત્યનું મને આ કારાગારમાં વધારે સ્પષ્ટ દર્શન થઈ રહ્યું છે. માનવભાવનાની શક્તિ એટલી અજબ છે, કે તે ગમે તેવી કિલ્લે-બંદીને જમીનદોસ્ત કરી શકે છે. આપણે-નિર્બળ, નાચીઝ માટીનાં માળખાંસમા આપણુ માન-વીઓએ-તો, પ્રભુએ તેના પાવનકારી હુતાશનની જે એકાદ નાની ચિનગારી આપણા અંતરમાં મૂકી છે, તે બદલ તે પરમેશના ગુણ ગાતાં ગાતાં, એ ભાવનાની સાધના પાછળ જીવનનું સમર્પણુ-જ કરી દેવાનું રહે છે. એથીજ મારો વિશ્વાસ અડગ છે કે જે ભાવનાને કાળે મેં મારું જીવન અર્પી દીધું છે, તે ભાવનાનોજ અંતે તો વિનય થવાનો છે; એટલેજ, દિવસે દિવસે બગડતી જતી મારી તંદુરસ્તીના અને મારાભાવિના વિચારો મને જરા પણ ચિંતા કરાવી શકતા નથી. ”

“ કોઈ સમાલોચકો કહે છે કે, હું સરકાર પાસેથી સારી શરતો મેળવવાને આ બધું કરી રહ્યો છું. એ જાણી મને ખેદ થાય છે. સુખાઝ દુકાનદાર નથી. સોદો કરવો એ સુખાઝના સ્વભાવમાં નથી. મેં માત્ર મારા જીવનસિદ્ધાન્તોજ જાહેર કર્યા છે અને એ સિદ્ધાન્તો ઉપરજ હું ઉભવા માયું છું. આ સ્થૂળ જીવનને હું એટલું કિંમતી નથી માનતો કે તેને ખાતર, જેને મેં મારી અમૃત્ય દૌલત માની છે, એવા મારા સિદ્ધાન્તોનો ભોગ આપું. આપણું યુદ્ધ એ સ્થૂળ યુદ્ધ નથી, તેમ સ્થૂળ પદાર્થોની સિદ્ધિને માટે પણ એ યુદ્ધ નથી. સેંટ પોલના શબ્દોમાં કહું તો ‘ અમે હાડમાંસની જીત મેળવવા નથી ઝુઝતા, અમે તો આ દુનિયાની રાક્ષસી સત્તાઓ સામે, આ વિશ્વનાં અધિકારનાં બળોની સામે, જગતનાં નૃશંસ તરવોની સામે ઝુઝીએ છીએ. ’ આપણો પક્ષ એ સ્વાતંત્ર્ય અને સત્યનો પક્ષ છે અને એ પક્ષનો વિનયજ નિર્માયો છે. આપણો દેહ ગમે તે રીતે પડે અને નાશ પામે, પણ આપણો નિશ્ચય અડગ હોય તો વિનય પણ આપણોજ છે. ”

પવિત્રતાની પ્રાપ્તિનો એક આબાદ ઉપાય

(“ લોહાણાહિતેન્દ્રુ ” -ના. ૨૮-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

શબ્દે શબ્દે મીઠાશ હોય, વાક્યે વાક્યે શુદ્ધ વિચાર હોય અને જીવનના પ્રસંગોમાં દિલ સાફ હોય એનું નામ પવિત્રતા. ગંગાકાંઠે સ્નાન કરી સ્વચ્છ કપડાં પહેર્યાં હોય, કપાળમાં તિલક કયું હોય, મુખે ‘ રામનામ ’ બોલતો હોય છતાં જો એનું દિલ સાફ ન હોય તો એનું નામ અપવિત્ર. માણસ મનુષ્યતરીકે, લેખકતરીકે, વક્તાતરીકે, વર્તમાનપત્રકારતરીકે, વ્યાપારી-તરીકે, સંસારીતરીકે અને સેવકતરીકે આવા પવિત્ર માણસો કેટલા છે ? શબ્દમાં મલિનતા હોય, વાક્યમાં ગંદા વિચારો ભર્યાં હોય અને જીવનના પ્રસંગોમાં દિલમાં ઝેરવેર ભર્યાં હોય એવા-ઓથી પ્રભુ દેશને, માનવજાતિને બચાવે. એવા લાખ કરતાં જેનું દિલ સાફ હોય એવો એક પવિત્ર માણસ જગતને વંદનીય છે. જેને જેને રોજ એવા એક પવિત્ર માણસનું દર્શન થાય છે એને આંખણે સાચી પવિત્રતા ઉતરે છે અને પ્રભુત્વનાં તેજકિરણ પ્રકાશે છે.

છુઆ-છૂત (આલડછેટ)

(લેખક:-શ્રી૦ હીરાલાલજી, ૫૧૦ એ૦; એમ૦ આર૦ એ૦ એસ૦-“ચાંદ” ના અછૂતાંકમાંથી)

ઇસ ભારતવર્ષ મેં છુઆ-છૂત કા ઇતના નેર હૈ કિ ઇસકી બદોલત માલૂમ નહીં કિતને આદમિયોં ને અપને પ્રાણુ સે ખ્યારે સંખ્યાધિયાં તક કા પરિત્યાગ કર દિયા ઔર અપના જન્મ રો-રોકર ખિતા દિયા. ચાલીસ વર્ષ કી ખાત હૈ કિ, એક બડે પ્રતિભાશાલી વ્યક્તિ સાધારણ સ્કૂલમાસ્ટરી સે ઉન્નતિ કર વિલાયત પડને ગયે. વહાં સે વે ઐરિસ્ટરી ઔર વિલાયત કી એમ૦ એ૦ તથા એલ૦ એલ૦ ડી૦ કી ઉપાધિયોં સે વિભૂષિત હોકર ઘર લૌટે; પરંતુ, ઘર પહુંચને પર ઉતકી સ્ત્રી ને છુઆ-છૂત કે ડર સે ઉ-હેં ભીતર ન આને દિયા. યદ અનાદર દેખ, ઉતકા મન ઇતના ખટ્ટા હો ગયા કિ વે વહાં ક્ષણભર ભી નહીં ટહરે. “પ્રેમાશ્રમ” ઉપન્યાસ મેં શ્રદ્ધા કા ને ચરિત્રચિત્રણ કિયા ગયા હૈ, વહ ઠીક-ઠીક પૂર્વોક્ત ઐરિસ્ટર-રમણી કે ચરિત્ર સે મિલતા હૈ. શ્રદ્ધા કા પતિ પ્રેમશંકર અમેરિકા ગયા થા. વર્ષોં કે પશ્ચાત્ ઘર લૌટને પર જળ્ય ઉસકી સ્ત્રી ભોજન પરોસને તક કેા ન નિકલી તળ વહ ઇતના મર્માલત હુઆ કિ ‘જી ચાહા ઇસી ક્ષણ યહાં સે ચલા જઉં ઔર આને કા નામ ન લૂં.’ ઠીક, યહી દશા ઐરિસ્ટર સાદખ કી હુઇ. પ્રેમશંકર ને ધૈર્ય સે કામ લિયા, પરંતુ ઐરિસ્ટર ને ક્રોધ મેં આકર ઇતના કડા પ્રણુ કર લિયા કિ વહ જન્મભર કે લિએ અમિટ હો ગયા, શ્રદ્ધા કી નાંઇ ઐરિસ્ટર કી રમણી કે હુદય મેં ભી વિચાર ઉત્પન્ન હુઆ ઔર ઉસને અનેક પ્રકાર સે અત્યંત નમ્રતા કે સાથ લામા માંગી ઔર ઉતકી ઇચ્છાનુસાર રહને કી ઉત્સુકતા પ્રકટ કી; પરંતુ ઐરિસ્ટર સાદખ પ્રેમશંકર ન થે કિ પ્રેમ સે પિગલ જતે. વે ભીમશંકર થે, ઉ-હોંને ને અપને મન મેં પ્રણુ કર લિયા થા વહ ભીમપ્રતિજ્ઞા થી, ઉસ રમણી કેા અપની શેષ આયુ રો-રોકર કાટની પડી, ઇસ સખકી જડ છુઆ-છૂત (આલડછેટ) હી થી.

ઇસ દેશ મેં વિદેશ જાને સે યા સમુદ્ર પાર કરને સે હી છુઆ-છૂત નહીં લગતી, બલકિ યદ સંક્રામક-રોગ ઘર બેઠે-બેઠે ભી ઉત્પન્ન હુઆ કરતા હૈ; યા યોં કહિએ કિ ઇસકી જડ ઇતની ગહરી ફેલ ગઇ હૈ કિ સમાજ કા કોઇ ભી અંગ ઇસસે બચા નહીં હૈ. ઇસ દેશ મેં ધૃણિત વસ્તુઓં સે હી નહીં, વરન માનવ-દેહ-પ્રાપ્ત જીવોં કે જીને સે ભી છૂત લગ જતી હૈ. ભલા ઇનકે સાથ સપ્રેમ સામાજિક વ્યવહાર કિસ તરહ હો સકતા હૈ ? કુત્તે-ખિલ્લી ભલે હી છૂ લિએ જાય, પરંતુ ચૌરાસી યોનિ મેં ભ્રમણ કરને કે પશ્ચાત્ બડી તપસ્યા સે નર-દેહ પ્રાપ્ત કરનેવાલા યદિ બસોર કે ઘર પૈદા હુઆ તો ઉસકા સ્પર્શ હોતે હી છૂત લગ જતી હૈ. કહીં-કહીં તો જીના અલગ રહે. એસે વ્યક્તિ કી કેવલ છાંદ પડને સે યા સાદ-સત્તર ગજ કી દૂરી પર આ જાને સે હી છૂત લગ જતી હૈ. મદ્રાસ કી ઔર તો કઇ અછૂત-જાતિયોં કે સડક પર ચલને સે સડક અશુદ્ધ હો જતી હૈ. કુત્તા-ખિલ્લી ભલે હી ઉસ સડક પર મલ-ત્યાગ કરે, પરંતુ સ્નાન કર સ્વચ્છ કપડે પહને હુએ ઔર પાંવે મેં મોળાં તક ડાલે હુએ અછૂત-જાતિ કા કોઇ વ્યક્તિ ઉસ સડક સે નિકલ જાય, તો વહ માર્ગ નરક હો જતો હૈ.

કેવલ મદ્રાસ હી મેં નહીં, અન્ય પ્રાંતોં મેં ભી ઇસ પ્રકાર કી વિચિત્રતાએ દષ્ટિગોચર હોતી હૈ. ઉડીસા મેં ‘ગાંડા’ નામ કી એક જાતિ હોતી હૈ જો મેહતર કે સમાન ગિની જતી હૈ. યદિ ઇસ જાતિ કા કોઇ વ્યક્તિ આમ યા ઇમલી કે ફલ ગિરાને કે લિએ પેડ પર ડંડા ફેંકે ઔર વહ ડંડા અટક જાય ઔર દૂસરે દિન અકરમાત્ વહ કિસી કોલતા કે શરીર પર ગિર પડે, તો વહ જાતિ-ચ્યુત કર દિયા જાતા હૈ, ઔર જળ્ય તક વહ અપની ખિરાદરી કેા દંડરૂપ મેં રોટી ન દે-દે તળ તક ઉસકા હુછા-પાની બન્દ રહતા હૈ.

ઇસ દેશ મેં અછૂત-જાતિ એક હી નહીં, વરન દર્જનોં કી સંખ્યા મેં હૈ. કેવલ એક મધ્યપ્રદેશ મેં તૈતીસ-ચૌતીસ જાતિયોં હૈં જો અછૂત સમજી જતી હૈં. યથા:-ભંગી, બસોર, બલાહી, ચમાર, ડોમ, ડોહોર, ગાંડા, ઘસિયા, મેહરા, પાસી, કતિયા, કોરી, ઘોખી, કુમ્હાર, કુચ-ખંધિયા ઇત્યાદિ. કિસી-કિસી કા કહાના હૈ કિ ઇન જાતિયોં કા વ્યવસાય ઇસ પ્રકાર કા હૈ, જસસે ઉતકા નાપાક વસ્તુઓં સે સંપર્ક રહતા હૈ. ઇસલિયે યે ધૃણિત સમજે જાતે હૈં ઔર

घनसे परहेज किया जाता है। घसमें सदेह नहीं कि कुछ ऐसी जतियां अवश्य हैं जैसे लंगी, यभार, उनका संपर्क घस प्रकार का होता है; परंतु अछूत कहानेवाली अछूत सी ऐसी भी जतियां हैं, उनके काम में कोई भेदापन नहीं होता; यथा जसोर का लीजये-वह आंस का काम करता है, आंसों में कोई अपवित्रता नहीं है, तिस पर भी जसोर अछूत गिना जाता है। जैसे ही कपडा कातने या बनाने या दूध आंधने या मिट्टी के अर्तन बनाने में कोई अपवित्रता नहीं दी जाती। यदि अर्तन-लाड़े, कपड़े-लत्ते आदि अपवित्र गिने जायें तो फिर वे स्वीकृत क्यों किये जाते हैं? यह क्या विचित्र बात नहीं है? क्या यह विचित्र न्याय नहीं है कि अपवित्र वस्तुओं अपना ली जायें और उनके बनानेवाले अछिष्ट किये जायें!

किसी-किसी का मत है कि छुआ-छूत का प्रारंभ तथ से हुआ, जज से आर्यों का अनार्यों से संपर्क हुआ। आर्य समस्त अनार्यों का अछूत समझते थे; परंतु उस समय से कितने अनार्य आर्यों के भीतर ले लिये गये, कितनी जतियां उंची जतियों में मिश्रित या समिलित हो गयी, घसका कोई संपर्क नहीं है। यही नहीं, भारतवर्ष के बाहर की जतियां भी, जैसे यूनानी, तुर्क, मंगोल, हण्ड आदि आर्यों में मिला ली गयीं। आर्यों में घतनी पायन-शक्ति होने पर भी क्या कारण है कि छुआ-छूत का पयडा अब भी यथा जाता है?

अछूत लोग कहेंगे कि भारतवर्ष में स्थिति-पालकता का पडा नजर है। जे प्रथा ऐक बार निकल चुकी उसका भिटाना पडा कहिन है; परंतु ज्ञान पडता है, घससे ली अछूत स्वार्य का पडा नजर है। उपर की तह वाले अपना सुलीता देष कर जैसा तय कर देते हैं, उसी लीक पर गाड़ी ढलकने लगती है। अछूते लोग सुगरिहा कुम्हारों का सुअर पालने की अपवित्रता का दोष लगा, उनको नहीं छूते हैं; परंतु दीमर सुअर पालता और मछली भारता है, तथापि उसके हाथ का पानी पीते हैं। न पिये तो फिर दासत्व का काम कौन करे? घसलिये समझाने का कह दिया गया:—“दीमर का कौन पवित्र होता है।” यह विशेष विशेष प्रांतों के सुभाते की बात है, क्योंकि छत्तीसगढ में दीमरों के हाथ का कोई पानी नहीं पीता। वहां रावत (अहीर) के हाथ का पानी लिया जाता है। रावतों की वहां पर अहुतायत है। घसलिये वे ही घस काम के लिये भिन्न सकते थे। मछारोंष्ट्र आलखु ली दीमरों के हाथ का पानी नहीं पीते। यदि दीमरों में शुद्धता होती, तो सज जगह उनके हाथ का पानी पी लिया जाता। पुनश्च कछ जगह गांड़ों के हाथ का पानी पवित्र समझा जाता है। कारण स्पष्ट है, जहां गांड़ों की संपर्क अधिक है और अन्य जति सेवा-कार्य के निमित्त नहीं मिलती तो ऊन्हीं लोगों से काम लिया जाता है, जे वहां पर सरलता से मिल सकते हैं। अछूत लोग भशक का पानी नहीं पीते, परंतु जहां काम नहीं यत्नता वहां अवश्य पीते हैं। अरार या राजपूताने में पानी की कमी है, वहां घस बात पर जारी की नहीं की जाती। कंठ अवसरों पर छुआ-छूत का आडंबर अलग रज दिया जाता है, यथा भरिया लोगों की छुछ छुछ पूरी कोई नहीं जाता; परंतु कहारों के अभाव में विवाह के पडवान्त वे ही होते हैं। उस समय कुछ तर्क नहीं किया जाता कि भरिया का छुआ कैसे जाया जाय? अरार में विवाह के समय कुछ लोग कुनपी और माली का पानी पी लेते हैं, अन्य अवसरों पर नहीं पीते। घसी प्रकार, साधारण अवसर पर, यौके का पडा ध्यान दिया जाता है; परंतु वही लोग विवाह-शादियों में अपवित्र सडकों पर बैठ कर जाने में आपत्ति नहीं करते। साधारण अवस्था में कली कली ऐक आलखु दूसरे आलखु के हाथ से पानी ग्रहण करने में आगा-पीछा करता है; परंतु वही जेभयेवाले से सत्रह जतियों की छुछ पूरियां भा लेने में नहीं हिचकता। रेल्वे में मेहतर और आलखु ऐक ही जैय पर बैठते हैं, कुछ छत नहीं लगती; परंतु जहां रेल नहीं है वहां नजर डालिये। मलाबार में नमबूदी आलखुओं का किसी दिन साधारण मार्ग ही पर चलने का काम पड जाने से उनका सारा दिन स्नान ही स्नान करने में व्यतीत हो जाता है। उस दिन उनके देश में रेलों का यथोचित प्रचार हो जायगा, उस दिन छत को लगाने में देर न लगेगी। घससे निष्कर्ष यही निकलता है कि छुआ-छूत का प्रश्न सुभाते पर निर्भर है। छूत किसी से बिपकी नहीं रहती। कल का लंगी आज अपतिस्मा लेकर अडे-अडे पडितों से हाथ मिलाता है। प-

જળ મેં એક મેઘ નામ કી જાતિ હે. વહ અછૂત સમજી જાતી હે. એક બાર યે લોગ સડક પર કામ કરતે થે, ઉન્હેં બી પ્યાસ લગી ઇસલિયે વે એક નિકટ કે કુએં પર ગયે. હિંદુઓં ને જીનકી નીચતા કે કારણ કુએં સે પાની ખીંચને ન દિયા. સમીપ કોઇ દૂસરા જલાશય ન થા ઔર પ્યાસ કા બડા તકાબ થા. નિકટ હી એક મસ્જીદ થી. મેઘોં કો ઉસ સમય એક ઉપાય સૂઝ પડા. વે ટુરંત મસ્જીદ મેં જા, કલ્મા પઢ કર મુસલમાન હો ગયે. કુએં સે મુસલમાનોં કો પાની લેને કે લિયે મનાહી નહીં થી. જળ મેઘ મુરિલમ ખન કર કુએં પર આયે તખ હિંદુઓં કો જખ માર કર પાની ખીંચ લેને દેના પડા. દો ઘટે ખીંચ મેં મેઘોં કી અપવિત્રતા કહાં ઉઝ ગઇ ? ઇસ પ્રકાર કે સૈંકડોં ઉદાહરણ દિયે જા સકતે હેં, જનમેં છુઆ-છૂત કી બાધાયેં રક જાતી હેં. જગન્નાથજી મેં જાકર કોઇ બી કિસી અન્ય જાતિ કે હાથ કા ખા સકતા હે. અપને કુળ-દેવ નારાયણ-દેવ કી પૂજા કરતે સમય એક વર્ગ કે ક્ષત્રિય મારોં કે સાથ બેઠ કર ખાતે હે. ઉસ સમય જાતિ-પાંતિ કા બંધન ટૂટ જાતા હે. જીસ દિન સે શાદાવલ સંપ્રદાય કે લોગોં કે હાથ મેં ફકાર ગટે બાંધ દેતા હે, ઉસ દિન સે વે હિંદુ-મુસલમાન કિસી કે યહાં કા ભોજન ખા લેતે હેં. જીસ દિન પૂજા ખતમ હો જાતી હે, ઉસ દિન સે પુનઃ પ્રતિબંધ હો જાતા હે. જળ ઇસ પ્રકાર મનમાની દીલ દી જા સકતી હે, તો ફિર છુઆ-છૂત કા ઉપરી આડંબર ખતાયે રખને સે કયા લાભ હે ? પરંતુ યહ તર્ક કૌન કરને બેઠતા હે ? “જૈસા યજ્ઞા આયા હે ચલને દો, યહી માર્ગ સુગમ હે !” ઇસ સુગમ માર્ગ મેં અખ ગડ્ટે ખોદે જા રહે હેં, ઇસલિયે વિચાર કરને કા સમય આ ગયા હે. પ્રત્યેક જાતિ કે નેતાઓં કો અખ આંખ ખોલને કી આવશ્યકતા હે, નહીં તો ભય ઇસ ખાત કા હે કિ હિંદુ-સમાજ કી લુઠકતી લુઠ ગાડી વિનાશ કે ભયાનક ગઢ્ઢ મેં ન ગિર જાય !!!

ધૃષ્ટા કરના પાપ હે.

(લેખક:-શ્રી૦ રામગોપાલજી મોહતા-“ચાંદ”ના અજ્ઞાતકમાંથી)

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतन्नेतरेषाम् ॥ (કોઠોપનિષદ)

હિંદુ-ધર્મ કા મૂલસિદ્ધાન્ત હે કિ એક હી પરમાત્મા સર્વ ભૂત-પ્રાણિયોં મેં વ્યાપક હે. સ્ત્રીંટી સે લેકર બ્રહ્મા તક સખ મેં એક હી આત્મા સમાન-રૂપ સે વિદ્યમાન હે. અતઃ મનુષ્ય કો સર્વત્ર અપની હી આત્મા સમજ કર સખસે પ્રેમ કરના ચાહિએ. સંસાર કી કોઇ વસ્તુ ધૃણા કરને કે લિએ નહીં હે. પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ મહારાજ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામેં યહી ઉપદેશ કરતે હેં:-

अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मध्यञ्चभूतानामन्त एव च ॥

(ગીતા-અ૦ ૧૦-૨૦)

અર્થાત-હે અર્જુન ! સખ ભૂતોં કે જીતર રહનેવાલી આત્મા મેં હું. સખ ભૂતોં કા આદિ, મધ્ય ઔર અંત બી મેં હી હું. અતઃ કિસી બી ભૂત-પ્રાણી સે ધૃણા કરના સ્વયં પરમાત્મા કે સાથ ધૃણા કરતા હે. ઇસસે બેઠકર ધોરતમ પાપ દૂસરા કયા હો સકતા હે ? પરંતુ કિતને દુઃખ કા વિષય હે કિ આજ હિંદુ-જાતિ અપને ધર્મ કે ઇસ સર્વત્રિષ્ટ સિદ્ધાન્ત કો ભૂલ ગઈ હે.

જહાં હમકો હમારે રાત-દિન કે વ્યવહાર ‘વસુદેવ કુટુમ્બકમ્’ મહા-મંત્ર કો દષ્ટિ મેં રખતે હુએ કરના અપના પરમ કર્તવ્ય સમજના ચાહિએ, જહાં ‘વાસુદેવ સર્વમિતિ’ હમારા ખ્યેય હોના ચાહિએ, વહાં હમ અપને હી અંગોં કે સાથ ધૃણા કર રહે હે-કેવલ ધૃણા હી નહીં કર રહે હેં, ઉન્હેં કાટ-કાટ કર ફેંક બી રહે હેં.

સ્ત્રી-જાતિ, જે પુરુષ કા વામાંગ સમજી જાતી હે, જે હમકો ગર્ભ મેં ધારણ કરતી હે, જીસકો હમારી પરમ પૂજનીયા માતા કા પવિત્ર પદ પ્રાપ્ત હે, ઉસસે હમ ઇતની ધૃણા કરતે હેં કિ હમારે યહાં ઉસકા જન્મ હોના હી નાગવાર ગુજરતા હે, ઔર ઉસે હમ અપશકુન જાન કર અપના દુર્ભાગ્ય સમજતે હેં. જન્મ સે લેકર મરણ-પર્યન્ત ઉસકે સાથ હમ તિરસ્કારયુક્ત વ્યવહાર કરતે રહતે હેં ઔર અનેક અવસરોં પર ઉસકા મુંહ દેખના બી પાપ સમજતે હેં. ઉસ પર હમ

ઇતને અત્યાચાર કરતે હેં જનકા ઠિકાના હી નહીં.

ઇતના હી નહીં, હમારી ઘૃણા કે પાત્ર ઓર લોગ બી હેં. જો હમારા મૈલ સાફ કરતે હેં, જો હમારી ગદ્દકી કે દૂર કર હમેં શુદ્ધ એવં પવિત્ર હોને કા અવકાશ દેતે હેં, જનકા સારા જીવન હમારી સેવાઓં મેં વ્યતીત હોતા હે, વે હી અભાગે હમારે દ્વારા અજૃત કહે જાકર, હમસે કૃતકાર પાતે હેં. યદિ હમારી દષ્ટિ દૂર સે હી જન પર પડી, તો મન મેં જનકે પ્રતિ ઘૃણા હોને લગતી હે. યદિ સંયોગવશ સ્પર્શ હો ગયા, તો ભરસક તો જિ-હેં હમ પીટને કેા દોડતે હેં, ઓર નહીં તો ગાલિયોં તો અવશ્ય હી દે દેતે હેં. અપને અજાનાંધકાર સે હમમેં યહ વિચારને કી શક્તિ હી નહીં કિ હિંદુ-સમાજ કા વહ અમૂલ્ય અંગ, જો હમારા ઇતના ઉપકાર કરતા હે, હમકો સ્વચ્છ બનાતા હે, હમારી જન આવશ્યકતાઓં કી, જિ-હેં હમ સ્વયં બી પૂરી નહીં કર સકતે, પૂર્તિ કરતા હે; ઓર આવશ્યકતા પડને પર શત્રુઓં સે હમારી રક્ષા કરતા હે, જિસકે પ્રતિ કૃતજ્ઞ ન હોકર ઉલટે ઘૃણા કરતે હેં, યહ કિતની ભયંકર નીચતા હે.

યદિ મૈલે કે સંજમ્ સે હી કિસ્તી સે ઘૃણા કરના હમકો ઉચિત પ્રતીત હોતા હો તો સખસે પહિલે હમકો જિસસે ઘૃણા કરની ચાહિએ જો મૈલ ઉત્પન્ન કરતા હે, ન કિ જિસસે જો મૈલા સાફ કરને કા ઉપકાર કરતા હે; પરંતુ હમ ઐસા નહીં કરતે, ક્યોંકિ હમ જાનતે હેં કિ યદિ હમ મૈલા ઉત્પન્ન કરનેવાલે સે ઘૃણા કરેંગે, તો જિસકો હમ “સ્વયં” માનતે હેં જિસકા હી અસ્તિત્વ ન રહેગા. કિતના અન્યાય ઓર કેસા અંધેર હે? સ્વયં અપને દોષ કા દંડ ‘નિર્દોષ ઉપકાર-કર્તા’ કેા દિયા જાતા હે. ઇસ પર એક નિર્દયી, અત્યાચારી, સ્વાર્થલોલુપ રાજા કા દષ્ટાન્ત સ્મરણ હો આતા હે, જો એક સમય શિકાર ખેલને ગયા થા. જખ્મ શિકાર ને જિસકે ઘોડે કેા માર કર જિસે જમીન પર ગિરા દિયા, તખ્મ જિસકે ભાઇને જો પીછે સે આ રહા થા, તુરત શિકાર કેા માર કર રાજા કે પ્રાણુ બચાએ ઓર અપને ઘોડે પર આરૂઢ કરા કર અપને ઘર લે આયા. ઇસકે પ્રત્યુપકાર મેં રાજાને ભાઈ કેા ઇસ બચ સે કિ કહીં ઐસા ન હો કિ લોગોં પર જિસકી નિર્બલતા પ્રકટ હો ઓર ભાઇ કા એહસાન બના રહે, જિસે દેશ-નિકાલે કા દંડ દિયા. રાક્ષસી સ્વાર્થ કી હદ હો ગઇ! કહના ન હોગા કિ ઇસકે પરિણામસ્વરૂપ થોડે હી સમય કે બાદ રાજા કી બચાનક દુર્દશા હો ગઇ, ક્યોંકિ ઇશ્વર કે ઘર મેં પૂર્ણ ન્યાય હે જો ઉચિત સમય આને પર અવશ્ય પ્રાપ્ત હોતા હે.

આજ ઠીક વહી દશા હમારે હિન્દુ-સમાજ કી હો રહી હે, જો અપને ભાઇઓં કે સાથ ઘૃણા કરકે જનપર અત્યાચાર કરતે હેં, જનકા કરુણ-કંદન સુતકર રાવબહાદુર એમં સીં રાજા ને બડી વ્યવસ્થાપિકા પરિષદ મેં બ્યાખ્યાન દેતે હુએ કહા થા કિ પરમાત્મા ને જિ-હેં (અજ્ઞોં કેા) હમારે અત્યાચારોં સે મુક્ત કરાને તથા હમકો અપને અત્યાચારોં કા દંડ દેને કે લિયે અંગરેજોં કેા યહાં બેજા હે, ઓર જખ્મ તક અપને અંગોં પર હમ ઉપરોક્ત પ્રકાર કે અત્યાચાર કરતે રહેંગે, તખ્મ તક લાખ આંદોલન કરતે રહને પર બી, હમકો રાજનૈતિક પરતંત્રતા સે છુટકારા ન મિલેગા.

સમાજ મેં સખ તરહ કે કાર્ય કરનેવાલોં કી આવશ્યકતા એક સમાન રહતી હે. તાત્વિક દષ્ટિ સે કોઇ બી કાર્ય ઉચા વા નીચા નહીં ગિના જના ચાહિએ, અપના અપના કાર્ય સભી કે લિયે શ્રેષ્ઠ હોતા હે; યથા:—

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।

स्वभाव-नियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ (ગીતા-અં ૧૮-૪૭)

અર્થાત્—અચ્છી તરહ સંપાદન કિએ હુએ પરાએ ધર્મ સે અપના ધર્મ વિગુણ-અર્થાત્ સદોષ હોને પર બી શ્રેષ્ઠ હે, સ્વભાવસિદ્ધ અર્થાત્ ગુણ-સ્વભાવાનુસાર નિયત કિયા હુઆ અપના કર્મ કરને મેં કોઇ પાપ નહીં લગતા.

લૌકિક દષ્ટિ સે ચાહે કોઇ કાર્ય ઉચ્ચ હો વા નીચ, અપને-અપને કર્મોં કા અચ્છી તરહ આચરણ કરને સે ધાર્મિકતા સખકી એક સમાન હોતી હે ઓર જિસસે પરમાત્મ-પ્રાપ્તિ કી યોગ્યતા બી એક સી રહતી હે.

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥)

(ગીતા-અં ૧૮-૪૬)

अर्थात्-प्राणी-मान की उससे प्रवृत्ति हुई है और उससे सर्व जगत व्याप्त है, उस (परमात्मा) का अपने (स्वधर्मानुसार प्राप्त होनेवाले) कर्मोंद्वारा पूजन करने से मनुष्य को सिद्धि प्राप्त होती है.

धसलिये लौकिक दृष्टि से नीच कर्म करनेवालों से घृणा करने तथा उच्च कर्म करनेवालों को अहंकार करने का कुछ अधिकार नहीं है.

यदि सामाजिक, मानसिक तथा शारीरिक स्वास्थ्यरक्षा के विचार से मैले और स्वास्थ्य को हानि पहुँचानेवाले अंग से परहेज रहने की आवश्यकता प्रतीत हो, तो साथसे अधिक और आवश्यक परहेज उन लोगों से होना चाहिये, जो अहंकार, काम, क्रोध, लोल, मोह आदि रोगों से ग्रसित तथा जो इन रोगों के कारण संसार का और विशेषकर अपने समाज का पीडा देते हैं, अपने कर्तव्य से विमुख होकर समाज को विशृंखल करते हैं और जो अपनी शारीरिक, मानसिक और आत्मिक दुर्बलताओं को समाज में फैलाकर अपनी नास्तिकता से उसका सर्वनाश कर रहे हैं. यदि वास्तव में कुछ परहेज के लायक हैं, तो धर्म के द्रोही वे ही लोग हैं, जो धस परमोदार और सर्वश्रेष्ठ हिंदुधर्म का पावन करनेवाले लाभों से घृणा करते हैं. परिणाम यह होता है कि जगत् वे लाभ उस घृणा से दुःखित हो कर विधर्मी हो जाते हैं, तब उनका आदर-सम्मान करने लग जाते हैं; और धस तरह धस पतित-पावन हिंदु-धर्म को दूसरे धर्मों के मुकाबिले में पतित और हीन सिद्ध करते हैं; परन्तु वे धार्मिक लोग कदापि घृणा के पात्र नहीं हैं, जो अपने धर्म में धतनी नास्तिकता रहते हैं कि उसमें रहते हुए, अपने लाभों से तिरस्कृत और लांछित होकर भी, उसकी रक्षा के लिये प्राणों का भी न्योछावर कर देना अपना परम कर्तव्य समझते हैं; और राम, कृष्ण आदि की पवित्र लज्जा करके अपने को दृढतम मानते हैं.

यह समस्त संसार एक ही प्रकृति का जेल है. अतः आपस में एकदूसरे के साथ घृणा करना प्रकृति से भी विरुद्ध है. प्रकृति का विरोध करके संसार में कुछ भी हल नही सकता. उनके साथ हम घृणा करते हैं, अनेक अवसरों पर विवश होकर हमको उनके साथ प्रेम करना पड़ता है. उस समय हम विधर्मियों से सताये जाते हैं, लाचार होकर सहायतार्थ उस काल के लिये घृणा मिटा कर अपने उन लाभों से प्रेम कर लेते हैं; धसी तरह राजपूताने में श्री-रामदेवछ के भद्रियों में सभी जातियों के लोग गिना किसी प्रकार के परहेज और घृणा के सम्मिलित होते हैं. “गनगौर” आदि के भेदों में भी परहेज नहीं किया जाता. राजपूत तथा राज-कर्मचारी लोग थोरियों को अपने साथ छोट पर गिहाने में कुछ सँकोच नहीं करते. धस तरह अपनी आवश्यकता के समय उनसे सामयिक प्रेम करते हुए भी आवश्यकता मितने पर ल्यों की ल्यों घृणा करने लग जाते हैं और प्रकृति के विरुद्ध काम करके अपने पैर पर आप ही दुहलाही मारते हैं; धससे अधिक भूर्पाता क्या हो सकती है?

यदि हमको विधर्मियों और विदेशियों के अत्याचारों से मुक्ति पाना है, यदि हमको सुख-समृद्धि प्राप्त करनी है और यदि हमको संसार में ज्वित रहना है तो हमको घृणा के भाव, कमसे कम अपने स्त्री-समाज से तथा अपने से हीन स्थितिवाले लाभों से, अवश्य हटाने होंगे; नहीं तो हमारे कण्ठों का निवारण कुछ देवी शक्ति भी नहीं कर सकती, मानवी शक्ति की तो बात ही क्या?

वर्णन्यवस्थाविषे महाजनाना उद्धार

आरों वर्ण परमात्मा ही के शरीर से उत्पन्न हुये हैं—मुज से आलण, गालु से क्षत्रिय, नंधा से वैश्य और पैरों से शूद्र की उत्पत्ति हुई!

जाति से कुछ पतित नहीं है—पतित वह है, जो योरी, व्यलियार, अललसा, भ्रूललसा, मुरापान इत्यादि दुष्ट कृत्यों को करता है, और उनको गुरन रहने के लिये बार-बार असत्य लाभण करता है.

वेद

x

x

x

मैंने गुण और कर्म के अनुसार ही जति-संस्था की संस्थापना की है। **लगवान कृष्ण**

यह तांत्रिक मनुष्य कितने पुण्यशील है? वे पापी, दुराचारी और भेदों का भी अपने में सम्मिलित करके उसी प्रकार पवित्र बना लेते हैं, जिस प्रकार गङ्गा-जल पवित्र जल-प्रवाह में मिला कर पवित्र हो जाता है।

जिस प्रकार गङ्गाजल में मित्रा हुआ जल गङ्गा-जल हो जाता है, उसी प्रकार यांजल, नीय और यवन भी तांत्रिक जनों के साथ मिला कर पवित्र हो जाता है। **महानिर्माणु तत्र**

वर्णों में काष्ठ उंच नहीं है। सभ्य वर्ण परब्रह्म ही से उत्पन्न हुआ है। तदुपरान्त ही वे अपने-अपने स्वभावानुसार अतुल्यता में विलसित किये हैं। शूद्र अपने आचरण से ब्राह्मण, और ब्राह्मण अपने आचरण से शूद्र हो सकता है। जैसे ही क्षत्रीय और वैश्य भी अपने-अपने गुण-कर्मों के अनुसार ब्राह्मण और शूद्र हो सकते हैं।

जो ब्राह्मण धुरे और नीय कर्म करता है; जेवं जो दंडी, पापी और अज्ञानी है, वह शूद्र ही है; और जो शूद्र संयम, सत्य और धर्म का सदा परिपालन करता है, वह ब्राह्मण ही है। सदाचार ही से दिव्यत्व प्राप्त होता है।

मतंग यांजल-योनियों में उत्पन्न होकर भी उसी देह से अपने तपोमल के प्रभाव से ब्राह्मण हो गया था।

वीतलव्य राज्ञ भी ब्राह्मणत्व का प्राप्त हुआ था।

लगवान व्यासदेव

केवल जन्म ही से काष्ठ ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य, शूद्र या भेद नहीं होता है। ये सभ्य भेद और कर्म से होते हैं। **शुकाचार्य**

कैवर्तकन्या से व्यासदेव उत्पन्न हुआ, यांजल-रमणी से पाराशरका जन्म हुआ, शुक से शुक का उत्पत्ति हुई; उलूही से कल्याण, मण्डिका से वसिष्ठ, लम्बिका से मंदपाल और मण्डूकी से मांडव्य पैदा हुआ; पर यह सभ्य अपने पवित्र तपोमल से विप्रत्व का प्राप्त हुआ थे। **कन्ययित**

सदाचारी ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य जेवं शूद्र धन चारों का गायत्री-मंत्र के जप करने का तथा श्रुतिअध्ययन का समान अधिकार है। **वृद्ध गौतम**

किसी भी जति का मनुष्य हो; पर यदि वह सत्यवादी है तो मैं उसकी सेवा करूँगा, क्योंकि प्रत्येक मनुष्य अपने कर्म और गुण के अनुसार ही उच्चता अथवा नीचता का प्राप्त होता है। सत्य से विहीन सभी जतियाँ नरक में पतित होंगी। सभी जतियों पवित्र हो जायँगी, यदि वे सत्य-धर्म का पालन करें; और उपकार में रत रहें। **निमिजतक**

कभी किसी महात्मा से यह मत पूछा कि तुम्हारी जति क्या है; क्योंकि लगवान के दरबार में जति का ध्यान नहीं रह जाता है। **ऋषिवर कपीर**

अपने अनुग्रह क्षेत्र प्राप्त करने में सभ्यको समान स्वतंत्रता होनी चाहिये। जितना चाहें, उतना तुम अपना शिर जिया उठा सकते हो; पर पैर सदा समान भूमि पर होने चाहिये। किसी व्यक्ति के कंधे अथवा शिर पर उठें स्थापन मत करो, बल्कि ही वह व्यक्ति निर्मल अथवा धृष्ट हो कियों न हो।

मेरे प्यारे भारत के धार्मिक जनो! शास्त्रों का हीक हीक प्रयोग करो। देश-धर्म तुमसे यह आशा करता है कि जति के अत्यंत कठोर नियमों का तुम ढीला कर डालोगे; और जतीय भ्रातृ-भाव के विकास के लिये तुम तीव्र वर्ण-भेदों का निषत्रित कर दोगे।

આજ ભારત મેં સ્વામી ઔર પંડિતગણુ અપની જાતિ કી આલસ્યમયી નિદ્રા કો બદાને કે લિએ લોરિયોં ગા રહે હૈં.

ચાગીરાજ રામ આદશાહ

તુમ અછૂતોં, ચમારોં ઔર ચાંડાલોં તથા ઇસી પ્રકાર કે અન્ય લોગોં કે પાસ જાઓ ઔર ઉનસે કહોઃ—તુમ હી જાતિ કી આત્મા હો ઔર તુમ મેં વહ અનંત શક્તિ નિહિત હૈ, જો અખિલ વિશ્વ મેં જ્ઞાન્તિ ઉત્પન્ન કર સકતી હૈ. અપની શૃંખલાઓં કો છિન્ન-ભિન્ન કરકે તુમ ઉઠ ખડે હોઓ; ઔર તમ તુમહારી આશ્ચર્યમયી શક્તિ પર વિશ્વ ચમત્કૃત હો ઉડેગા. જાઓ, ઔર ઉનકે લિએ વિદ્યાલયોં કી સંસ્થાપના કરો, ઔર ઉન્હેં યજ્ઞોપવીત ધારણુ કરાઓ !

ચાગીવર વિવેકાનંદ

વર્તમાન કાલ મેં જાતિ-પ્રથા જીસ રૂપ મેં પ્રચલિત હૈ, ઉસકા એકાન્ત રૂપ સે વિનાશ કરના હી હોગા. યદિ ભારતીય જનતા કો નવીન જીવન પ્રાપ્ત કરના હૈ, તો ઉસે વર્ણુ-ભેદ કે વર્તમાન સ્વરૂપ કો મિટા દેના હોગા; ક્યોંકિ વહ ઉન્નતિ કે સભી વિભાગોં મેં ભયંકર રૂપ સે આધા સમુપસ્થિત કર રહા હૈ.

પંડિતપ્રવર ભગવાનદાસ

મેં સ્વયં અગ્રાહણુ છૂં. હમ અગ્રાહણુોં કા વહ દદ નિશ્ચય હૈ કિ હમ જાતિ-ભેદ સે ઉત્પન્ન હોનેવાલી કિસી આધા કો અપને સામાજિક ઔર રાજનૈતિક અબ્યુદય કે પથ પર ખડી નહીં હોને દેંગે; ઔર ઇસ ઉદ્દેશ્ય કી સિદ્ધિ કે લિએ હમને નિશ્ચય કર લિયા હૈ કિ 'હમ ઉન લોગોં કો, જો જાતિ-ભેદ કે પક્ષપાતી હૈ', કિસી પ્રકાર કે વિશેષાધિકાર પ્રાપ્ત નહીં કરને દેંગે, જ્યાં તક કિ ઉન લોગોં કો, જી-હેં ઉન વિશેષાધિકારોં સે હાનિ પહુંચાઇ જા સકતી હૈ. ઉનસે (જાતિ-ભેદ કે પક્ષપાતિયોં સે) ભી અધિક વિશેષાધિકાર ન પ્રદાન કિએ જાય. સર શંકરન નાયર

જ્યાં આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત હો જાતા હૈ, તમ સારે બંધન શિથિલ હો જાતે હૈં. તમ બ્રાહ્મણુ એવં અગ્રાહણુ, નીચ એવં ઉચ કા ભેદ નહીં રહ જાતા હૈ.

પરમહંસ રામકૃષ્ણ દેવ

યદિ કોઇ વિદેશી મુઝ સે વહ જિજ્ઞાસા કરે કિ વહ ૩૦ કોટિ ભારતવાસી મુઝીબર પરદે-શિયોં કે પદાનત ઔર કીડા-પુતલિકા ક્યોં બને હુએ હૈં? તો મૈં એક શબ્દ મેં ઉત્તર દૂંગા—અસ્પૃ-શ્યતારૂપ અભિશાપ કે કારણુ ! યદિ કોઇ મુઝ સે પૂછે કિ સ્વરાજ્ય-લાભ કી પ્રધાન આધા કયા હૈ? તો મૈં એક ખાત મેં ઉત્તર દૂંગા:—અસ્પૃશ્યતારૂપ અભિશાપ ! !.....ભંડપન ઔર કપટાયરણુ ધર્મ કે પ્રધાન આવરણુ બન ગયે હૈં; દેશચાર ઔર લોકાચાર ને ધર્મ કા સિંહાસન અધિકૃત કર લિયા હૈ !

આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય

કાળ કે હાથી ઔર ચમડે કે મૃગ દેખને મેં બહુત સુંદર ઔર મનોહર પ્રતીત હોતે હૈં; પર વે કિસી ઉપયોગ મેં નહીં આ સકતે. ઇસી પ્રકાર આજકલ જન્મતા બ્રાહ્મણોં કી અધિકાંશ સંખ્યા, કાળ કે હાથી ઔર ચમડે કે મૃગ કે સમાન ઊપરી આડંબરોં હી સે વિભૂષિત હો રહી હૈ; પરંતુ ઉનમેં ઉસ જાતિ કે પ્રધાન ગુણોં કા બહુત કુછ ઉપયોગી અંશ નહીં રહ ગયા હૈ; વહ ખાત તુમહેં ઉન પરિવર્તનોં કે સંબંધ મેં સ્મરણુ રખના ચાહિએ, જો અમ શીઘ્ર હી ઘટિત હોનેવાલે હૈ.

શ્રીમતી એની બીસેન્ટ

“ પુન્સ્વે છત્ત્વે વિશેષો વા જાતિનામાશ્રદયઃ । ન કારણં યદ્વજને મક્તિરેવેહિ કારણમ્ ॥

યજ્ઞજ્ઞાનતપોભિર્વા વેદાધ્યયન કર્મભિઃ । નૈવ દ્રઘ્દુમહં શક્યો મદ્વક્તિવિમુક્તૈઃ સદા ॥

(અધ્યાત્મ રામાયણુ)

ભારતવર્ષ કે પ્રાચીન જાતીય ચરિત્રચિત્રણ

(લેખક:-શ્રી૦ કાર્તિકેયચરણજી મુખોપાધ્યાય-‘ચાંદ’ના મે ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

આજ દિન હમ ભારતવાસી-ગણ અપને જન પૂર્વજો કી કીર્તિયો કા સ્મરણ કર અપને કો ધન્ય માનતે; ઔર અપની ઇસ અધઃપતિત, પદ-દલિત, લાંચિત ઔર અપમાનિત અવસ્થા મેં ભી સંસાર કે આગે અપના મસ્તક ઉંચા ડિયે રહને કા દમ ભરતે હૈં; કયા કભી હમ ઉનકી કીર્તિયો પર સૂક્ષ્મતાપૂર્વક વિચાર કરને કી ઇચ્છા કરતે હૈં ? કયા કભી હમ ઉનકે દ્વારા પ્રદર્શિત આદર્શો પર અમલ કરને કી ચેષ્ટા કરતે હૈં ? કયા કભી ઉનકે કાર્યો કી આલોચના કર વર્તમાન સમય મેં હમ ઉનસે અપને તથા અપને દેશવાસિયો કે કલ્યાણસાધન કા ચત્ન કરતે હૈં ? નહીં, હમ ઐસા કરના નહીં જાનતે; ઔર ન ઐસા કરને કી ઇચ્છા હી કરતે હૈં. હમ તો કેવલ ઉનકી કીર્તિયો કી યાદ સે હી ફૂલ કર કુપ્પા હો જાતે હૈં; ઔર અપને કો ઉન અદ્ભુત-કર્મી આર્યગણો કી સંતાન સમજ કર હી જગદ્ગુરુ હોને કા દાવા કરતે હૈં. અપની સારી શક્તિયો કો હમ અપને પૂર્વજો કે બહાને અપની હી ગુણ-ગરિમા બખાનને મેં વ્યય કરકે પરમ કૃતાર્થ હો જાતે હૈં.

અપને પૂર્વજો કે કાર્યો કી પ્રશંસા કરના યા ઉનકી અતુલ ક્ષમતાઓ કે લિયે ગૌરવાન્વિત હોના સ્વાભાવિક હૈ. યહ કુછ જુરા નહીં; પરંતુ યદિ અપને મેં એક છોટા બચ્ચે કે ગુરુ હોને કી ભી યોગ્યતા ન હો; ઔર હમ અપને કો જગદ્ગુરુ સમજે, તો કયા હમારા યહ કાર્ય ઉપહાસારપદ નહીં હોગા ? ઇસીલિયે દુનિયા કી આંખો મેં-સમગ્ર સભ્ય જગત કી દષ્ટિ મેં-હમ આજ ઉપહાસારપદ ઔર ઘૃણ્ય સમજે જાતે હૈં. હમારા કોઇ મૂલ્ય નહીં હૈ, હમ ગુલામો ઔર મજદૂરો કી જાતિ કે આદર્શી સમજે જાતે હૈં. ઇસી સે કહતે હૈં કિ ઐસા કરને સે કામ નહીં ચલેગા. કેવલ અપને બાપ-દાદો કી બઝાઇ કે ગીત ગાને સે કામ નહીં ચલેગા. અપને પૂર્વજો કી કીર્તિયો કી હેકડી ભરને સે, ઉન પર નાજ કરને સે હમ દુનિયા કી આંખો મેં સન્માન પા નહીં સકતે. સભ્ય જાતિયો કી સમાનતા કરને કે લિયે એવં ઉનકી આંખો મેં અપની પ્રતિષ્ઠા પાને કે લિયે હમેં સ્વયં કુછ કરના પડેગા. તબી હમ પ્રતિષ્ઠા અથવા સન્માન પાને યોગ્ય હો સકતે હૈં; અન્યથા નહીં !

પરંતુ ઇસકી કોઈ આવશ્યકતા નહીં કિ હમ વર્તમાન સભ્યતા ઔર પાશ્ચાત્ય રીતિ-નીતિ કે અનુસાર હી અપની ઉન્નતિ કરે. હાં, હમ યહ ભી કરતે, યદિ હમારી ઉન્નતિ કે લિયે હમારે પૂર્વજો કે બતાવે આદર્શ વિદ્યમાન ન હોતે. પાશ્ચાત્ય અથવા ભારતેતર દેશો કી સભ્યતા ઔર ભારત કી સભ્યતા મેં બહુત બડા અંતર હૈ. ઇસીલિયે હમેં અપને પ્રાચીન આદર્શો પર હી વિચાર કરને ઔર ઉનકે ગૂઢ તત્ત્વો કો સમજ કર ઉનકી બતાઇ રાહ સે હી ચલને કી આવશ્યકતા હૈ.

સંસાર કા જ્ઞાન અબ તક જીતના વિસ્તૃત હુઆ હૈ, મનુષ્ય અબ તક જીતના જ્ઞાનોપાર્જન કર સકા હૈ, ઇસમેં જીતને ભી અચ્છે વિષય હૈં; ભારતવર્ષ કે પ્રાચીન જાતીય ચરિત્ર-ચિત્રણ મેં ઉનમેં સે કિસી કે આદર્શ કા અભાવ નહીં હૈ. અભાવ હૈ, ઉનકે મનન ઔર અધ્યયન કરને તથા ઉન પર અમલ કરને કા. અસ્તુ. યદિ હમેં અપને પૂર્વજો કે દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત આદર્શો પર ચલના હૈ, તો હમેં ઉન્હીં કે સમાન ધીર, વીર, સાહસી, સંયમી, કાર્ય-કુશલ, ઉદાર, મહાન ઔર કર્મક બનાના હોગા. અપને હૃદયો મેં હમેં ઉન્હીં કે સમાન ઉચ્ચતમ ઔર ઉદાત્ત ભાવો કો ધારણ કરના પડેગા. હમેં અપની સમસ્ત સંકીર્ણતાઓ ઔર તુચ્છતાઓ કો, જો કાલ કે પ્રભાવ સે હમારે અંદર પૈઠ ગઈ હૈં, જડ સે ખોદ કર નિકાલ ફેંકના હોગા. હમેં ઉન તમામ દોષો કો અપને અંદર સે નિકાલ દેના હોગા, જો હમારી ગલતી એવં હમારી વિચાર-બ્રાંતિ સે હમારે જાતીય જીવન કે અંદર ધુસ આચે હૈં; ઔર જો બહુત અંશો મેં હમારે પતન કે કારણ હુએ હૈં-જો હમારી જાતિ કો ગહરે ગર્ભર મેં ઢંકેલને કે કાર્ય મેં સહાયક હુએ હૈં.

પર હમારે અંદર પ્રવિષ્ટ હોનેવાલે વે દોષ કયા હૈં ? પ્રત્યેક જાતિ કા એક-એક વિશેષત્વ હોતા હૈ ! વહ વિશેષત્વ હી ઇસ જાતિ કે ઉત્થાન ઔર પતન-જીવન ઔર મરણ કા કારણ હોતા હૈ. કોઇ જાતિ વ્યવસાયવાણિજ્ય કો હી અપને દેશ ઔર જાતિ કે કલ્યાણ કા અવિચલ

मार्ग समझती है। कोष्ठ जति अपनी संसारआसी आकांक्षाओं की पूर्ति के लिये सामरिक शक्ति की उत्पत्ति और विस्तृति को ही अपने जीवन का लक्ष्य समझती है। कोष्ठ जति अपनी विवास-वासनाओं और पार्थिव सिंहासनों की प्राप्ति के लिये न्याय-अन्याय का विचार छोड़, परम स्वार्थी हो धन-वैभव संग्रह करने को ही अपना परम ध्येय समझती है। इसी प्रकार किसी जति का लक्ष्य कुछ, तो किसी का कुछ और होता है। भारतीय जति धर्म-प्रधान जति है। यह धर्म ही यदा का वह विशेषत्व है, उसके उपर्युक्त जीवन और मरण का प्रश्न अवलंबित है। हम धर्म को विश्व-अहंता को धारण करनेवाला मानते और जानते हैं। धर्म की सिद्धि में ही हम अपनी उत्पत्ति और उसकी क्षान्ति में ही अपना पतन देखते हैं।

धनना होने पर भी हम अपने मंत्र-द्रष्टा ऋषियों के अंतर्गत धर्म-तत्त्वों को भूल गये हैं। हमारा धर्म अद्भुत विशाल और उदार है। वह पक्षपात से शून्य है। वह किसी का भी विरोधी नहीं है। उसके अंदर सत्य विरोध, समस्त मतभेद और सारे द्वंद्व दूरे जाते हैं। वह किसी एक मत विशेष का समर्थक नहीं है। वह शुद्ध सत्य ज्ञानस्वरूप है। हमारा धर्म हमें विश्व-मानव को-मानव ही क्यों ह्युद्रादपिभुद्र कीट-पतंगों तक को-एक समान समझने का अपूर्व तत्त्व अतदाता है। वह भूतमात्र में एक-अणु, अनादि, अनंत, सर्वव्यापी परमात्मा का साक्षात्कार कराता है। वह हमें 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' का पाठ पढ़ा कर सत्य को सादर आखि-गन करने को कहता है। वह हमें 'आत्मवत् सर्वं भूतेषु' की अमोघ शिक्षा देता है। वह हमें परम उदार बनाता है। वह हमें संकीर्णता का त्याग करने को कहता है। वह हमारे मन को हि-माक्षय के समान उन्नत और हृदय को आकाश के समान विशाल बनाता है। यह विशालता, महत्ता, उन्नतता, उदारता और व्यापकता ही इस धर्म की विशेषता है। काव के प्रभाव से कभी-कभी हम इसकी विशेषता को नष्ट कर देते हैं; और इसके उदार-स्वभाव को भूल कर संकीर्ण रूप दे जाते हैं। यह संकीर्णता ही हमारे धर्म के महत्त्व को घटा कर उसकी असीमता का संसार कर देती है; और इस प्रकार हम अनुदार मत के समर्थक हो जाते हैं। इस प्रकार हमारा वह धर्म, जो हमारा जतीय प्राण है, ह्रास को प्राप्त होता है; और उसके ह्रास से हमारा जतीय जीवन भी मृतपत् हो जाता है।

वेद-वेदांगों, दर्शन-शास्त्रों तथा तंत्रों की ज्ञानराशि को छोड़ कर यदि हम अपने रामायण-महाभारतादि धर्मग्रंथों पर ही अटूट विश्वास करें; और उनमें चित्रित आदर्श-चरित्रों पर यदि हम ध्यान दें, तो हम देखेंगे कि हमारे श्रीरामचंद्र ने भी उन्हीं उपनिषद्वाक्य तत्त्वों पर ध्यान रक्ख कभी धर्म को संकुचित नहीं होने दिया है।

'याद' के अक्षुतांक में जैसे ही तीन चित्र प्रकाशित किये गये हैं, उनके द्वारा साधारण पाठक भी यह समझ सकेंगे कि जगवान श्रीरामचंद्र ने किस प्रकार शुद्ध यांदाव को गले लगाया, वसिष्ठमुनि ने भी किस प्रकार उसे सादर आखि-गन किया; और भर्मादा पुरुषोत्तम राम ने स्वयं शवरी के उच्छिष्ट इत किस प्रेम के साथ भाये हैं !

क्या धन आदर्श-उदाहरणों को देख कर भी हम झूतजत के भूत की छाया से अपने को पवित्र नहीं कर सकते हैं ? क्या हम अपने अंदर घुसी हुई इस संकीर्णताइसी भीमारी को दूर नहीं कर सकते, तो कहना पड़ेगा कि हम वृथा ही अपने पूर्वजों की कीर्तियों का अभिमान करते हैं। यदि हम अपने पूर्वजों के आदर्श के अनुकूल नहीं चल सकते, तो धिक्कार है हमें, जो अपने-को उन ऋषियों की संतान अताते हैं, उन्होंने अपने दिव्य ज्ञानाक्षेप से चिरकाल के लिये जगत् को आलोकित और उदासित कर रक्खा है !!

સમાચારસંગ્રહ

('ચાંદ' ના મે ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

દલિતોં પર અત્યાચાર

શોક કે સાથ વિખના પડતા હૈ કિ હમારે કુછ સ્વાર્થી એવં મદમસ્ત હિંદુઓં કી ઓર. સે ઇસ જાગ્રતિ કે યુગ મેં બી દલિતોં પર બરાબર અત્યાચાર હો રહે હૈ. બલોદા જિલા ધાર કો સમાચાર હૈ કિ વહોં કે નંબરદાર ને, જો ઉચ્ચ જાતિ કા હિંદુ હૈ, પૂર્વ રીતિ-રિવાજ કે વિરુદ્ધ, બલાધયોં કો સાર્વજનિક કુઓં સે પાની ભરને સે રોક દિયા હૈ. આપ કા ફરમાના હૈ કિ યદિ બલાધ લોગ સાફ-સુથરે કપડે ન પહને, અપને યહોં કી સ્ત્રિયોં કો ચોંદી કે આભૂષણ ન પહનને દે, તથા તોંબે-ખીતલ કે ખર્તન કામ મેં ન લાવે, તો હમ કુઓં સે પાની ભરને કી આજ્ઞા દે સકતે હૈ ! ઇસ અત્યાચાર કા પરિણામ હિંદુ-સમાજ કે લિએ ભીષણ હોગા ! ! !

x

x

x

x

ચમાર કી હત્યા

સમાચાર હૈ કિ રાયપુર જિલ્લે કે નિપનિયા ગાંવ કે બ્રાહ્મણોં ઓર રાજપૂતોં ને મિલ કર એક ચમાર કી હત્યા કર ડાલી. ચમાર કા અપરાધ યહ થા કિ ઉસને યજ્ઞોપવીત (જનેઊ) ધારણ કિયા થા !

x

x

x

x

અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ

બોલા (બંગાલ) મેં 'દાસ' જાતિ કે કુછ હિંદુ રહતે હૈ, જિન્હેં વહોં કે લોગ દલિત ઓર અસ્પૃશ્ય સમજતે થે. પ્રસન્નતા કી ખાત હૈ કિ અબ વહોં કે હિંદુઓં ને અપને પુરાને વિચાર બદલ દિયે હૈ. હાલ હી મેં વહોં કી 'બાર લાયબ્રેરી' મેં એક સહભોજ હુઆ થા, જિસમેં દાસ જાતિ કે પુરુષોં કે સાથ વહોં કે પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય ઓર કાયસ્થોં ને બી ભોજન કિયા થા.

x

x

x

અનુદારતા કી સીમા

બંબલ પ્રાંત કે મહાદ નામક ગાંવ મેં દિન્ને દ્વારા દલિતોં પર અત્યાચાર કરને કી બબર સમાચાર-પત્રોં મેં પ્રકાશિત હુઇ હૈ. કહા જાતા હૈ કી મ્યુનિસિપૈલિટી ને વહોં કે સાર્વજનિક તાલાવોં કો સર્વ-સાધારણ કે લિએ ખોલ દિયા થા. ઇસ પર વહોં કે દલિત ભાઇ એક તાલાવ પર સ્નાન કરને કે લિએ જ રહે થે કિ પીછે સે કુછ દિન્ને ને આક્રમણ કિયા. જિસને ખીસ આદમી ધાયલ હુએ.

x

x

x

અસ્પૃશ્યોં સે સહભોજ

જબલપુર કે કાલીમાધ કે મંદિર મેં હાલ હી મેં અસ્પૃશ્યોં કે સાથ એક સહભોજ હુઆ થા, જિસમેં બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય આદિ ઉચ્ચ જાતિ કે કઇ સન્નજન સમ્મિલિત હુએ થે.

x

x

x

મેહતરોં મેં જાગ્રતિ

દિલ્લી કે મેહતરોં મેં બરાબર જાગ્રતિ હો રહી હૈ. ઉન્હેંને અપને મુહલ્લોં મેં વાલ્મીકિ સેવાસંઘ સ્થાપિત કર લિએ હૈ; જિનકે દ્વારા વે અપની જાતિ મેં નવજીવન કા સંચાર તથા અપની દેવિયોં કી રક્ષા કરને કા સંગઠન કર રહે હૈ. કયા હમ આશા કરેં કિ અન્ય સ્થાન કે મેહતર ભાઇ બી દિલ્લી કા અનુકરણ કરેંગે ?

x

x

x

સાર્વજનિક જીલ્સોં મેં અછૂત

અલીગઢ, ખનારસ આદિ કઇ સ્થાનોં સે હોલી પર સાર્વજનિક જીલ્સોં મેં અછૂતોં કે સંમિલિત હોને કે સમાચાર પ્રાપ્ત હુએ હૈ. ઇસ અવસર પર સમસ્ત હિંદુ ભાઇયોં ને ઉન્હેં ગંઝે લગાયા ઓર ઉન્હેં મિઠાઇ ઓટી.

x

x

x

મુસલમાનોં ા અત્યાચાર

હાલ હી કા સમાચાર હૈ કિ બનારસ મેં રૈદાસ ભાઇયોં કી એક વિરાટ સભા હો રહી થી; ઔર ઉસમેં જાતિ-સુધાર તથા અધિકાર-પ્રાપ્તિ કે વિષય મેં ઉપદેશ હો રહે થે કિ કોઇ ચાલીસ લક્ષ્યંદ મુસલમાનોં ને ઉન પર આક્રમણ કિયા. પુલીસ કે તુરંત હી પહુંચ જાને કે કારણ લગાઇ ન હો સકી; ઔર ચુડે ભાગ ગયે.

ચમારોં કે અધિકાર

બિવાની કે હિંદુઓં ને ચમારોં કે સાર્વજનિક કુઓં સે પાની ભરને કી આજ્ઞા દે દી હૈ. કઇ સ્થાનોં પર જ્યાં વે પાની ભરને પહુંચે, તો ઉનકા હાદિક સ્વાગત કિયા ગયા.

મંદિરોં મેં અછૂત-પ્રવેશ

ઢંડા (રૌચી) કે મહંત શ્રી રામશરણદાસજી ને ગત શિવરાત્રિ કે અવસર પર અપને શિવ-મંદિર મેં અછૂતોં કે પ્રવેશ કરને કી આજ્ઞા દે દી થી. અતઃ પ્રાતઃકાલ હી સે બહુત સે મેહતર ઔર ચમાર ભાઇ સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહન કર મંદિર મેં ગયે; ઔર શિવરાત્રિ-મહોત્સવ મનાયા.

અછૂત-બાલિકા કે પઢાને સે ઈન્કાર

ઉન્જેન મેં બાલિકાઓં કે લિએ બારહ સ્કૂલ હૈં; પરંતુ શેક કે સાથ લિખના પડતા હૈ કિ ઉનમેં સે કિસી મેં બી બલાઇયોં કી બાલિકાઓં કે ભર્તી નહીં કિયા જતા. હાલ હી મેં એક લગ્ગી એક સ્કૂલ મેં ભર્તી હોને ગઇ થી; પરંતુ વહોં કી મુખ્યાધ્યાપિકા ને ભર્તી કરને સે ઈન્કાર કર દિયા. સાથ હી ઉસસે યહ બી કહ દિયા ગયા કી વહ કીસી બી સ્કૂલ મેં દાખિલ નહીં હો સકતી. ક્યા હમ આશા કર સકતે હૈં કિ વહોં કે ઉચ્ચ પદાધિકારી ઇસ ઔર ધ્યાન દેંગે ?

હિંદુઓં કે ચેતાવની

કોમિટ્ટા (બંગાલ) કે નિકટ મહેશપ્રાંગણ મેં અછૂતોં ને સભા કરકે હિંદુઓં કે ચેતાવની દી હૈ કિ ઉન્હેં અછૂત કા ભેદ-ભાવ મિટા દેના ચાહિએ; અન્યથા વેઇસાઈ યા મુસલમાન હો જાવેંગે.

કાનપુર મેં અછૂતોદ્ધાર

કાનપુર મેં હિંદુ-બાલ-સભા અછૂતોદ્ધાર કા કાર્ય બી તેજ સે કર રહી હૈ. ઉસને કઇ મહલ્કે મેં અછૂતોં કા સંગઠન કરને કે ઉદ્દેશ્ય સે અછૂત-સભા સ્થાપિત કર દી હૈ. અછૂત પાઠશાલાઓં બી જગહ-જગહ સ્થાપિત હો ચૂકી હૈં; ઔર બરાબર હો રહી હૈં.

ચમાર કોન્ફ્રેન્સ

ગાડીવાલા (પંજાબ) મેં હાલ હી મેં એક વિરાટ ચમાર-કોન્ફ્રેન્સ હુઇ થી. ઉસમેં સભી અછૂત-જાતિ કે લગભગ દસ હજાર પ્રતિનિધિ ઉપસ્થિત થે. ઇસ કોન્ફ્રેન્સ કા પ્રભાવ ઇતના હુઆ કિ ધીરે-ધીરે હિંદુઓં કી કટરતા દૂર હોને લગી હૈ; ઔર વહોં કે ચારહ સાર્વજનિક કુઓં દલિત જાતિઓં કે લિએ ખાલ દિએ ગયે હૈ.

અંત્યજ્ઞોદ્ધાર-સંબંધી કાનુન

બ્રિટીશ રાજ્ય કી વ્યવસ્થાપિકા સભા મેં વહોં કે અંત્યજ્ઞ-પ્રતિનિધિ શ્રી ૦ મૂલદાસજી બુધર-દાસજી ને એક ભસવિદા પેશ કિયા હૈ. ઇસ કાનૂન કે અનુસાર અંત્યજ્ઞોં કે સાર્વજનિક એવં સરકારી સ્કૂલોં, અસ્થિઓં, પુસ્તકાલયોં, કચહરિઓં, તાલાવોં, કુઓં, દેવાલયોં, ધર્મશાલાઓં આદિ સે લાભ ઉઠાને કા ઉતના હી અધિકાર હોગા, જિતના દૂસરી જાતિઓં કે હૈ. ઇસકે અનુસાર બેગાર કી પ્રથા ખિલકુલ નષ્ટ કર દી જાયગી. અંત્યજ્ઞ રોગિઓં કી સેવા-શુશ્રૂષા સરકારી ઔષધાલયોં મેં ઉસી પ્રકાર કી જાયગી, જિસ પ્રકાર કી અન્ય જાતિઓં કી. ઇતના હી નહીં; વરન ઇસ કાનુન

કે ઉલ્લંઘન કરને વાલે વ્યક્તિ યદિ સરકારી નોકર હોં, તો નોકરી સે અલગ કર દિયા જાયગા; ઓર યદિ કોઇ ગૈરસરકારી આદમી ઇસકે વિરુદ્ધ આચરણ કરેગા, તો ૫૦૦ રૂપયે તક અર્થ-દંડ (જુર્માના) કિયા જાયગા.

x

x

x

વિરાટ સભા

હાલ હી મેં કલકત્તા મેં અખિલ ભારતવર્ષીય રૈદાસ (ચમાર) સભા હુધ થી. ઉસમેં લગભગ પૌંચ હજાર રૈદાસ ભાઇ ઉપસ્થિત થે ઓર ઉચ્ચવર્ણુ કે સજ્જનોં ને બી ઉસમેં ભાગ લિયા યા. સભા મેં શરાબ, ઓર ગો-માંસ ત્યાગ કરને કે સંબંધ મેં કઇ ઉપયોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ.

x

x

x

રોહતક મેં જાગૃતિ

હાલ હી મેં રોહતક કે દાનક લોગોં કી એક વિરાટ સભા સ્વામી રામાનંદજી કે સભા-પતિત્વ મેં હુધ થી. ઇસ સભા મેં રાજપૂતાના, જીંદ, હિંસાર, કરનાલ, ગુડગાંવ, દિલ્હી આદિ સ્થાનોં કે દાનક કઇ સહસ્રકી સંખ્યા મેં ઉપસ્થિત થે. સભા મેં કઇએક વિદ્વાનોં કે સુધાર-સંબંધી ભાષણ હુએ; તથા કઇ ઉપયોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ.

x

x

x

બરાસત કૉન્ફ્રેન્સ

હાલ હી મેં બરાસત (બંગાલ) અદ્વૈત કૉન્ફ્રેન્સ કી તીસરા અધિવેશન શ્રી ૦ પિયૂષકાંતિ ઘોષ (સંપાદક-અમૃત બાબર પત્રિકા) કી અધ્યક્ષતા મેં હુઆ યા. ઇસ કૉન્ફ્રેન્સ મેં કલકત્તા આદિ સ્થાનોં કે કઇ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ સંમિલિત હુએ થે. ઉસમેં કઇ પ્રસ્તાવોં કે અતિરિક્ત અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, શિક્ષા-પ્રચાર ઓર દલિતોદ્ધાર સંબંધી ઉપયોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ. ઇન પ્રસ્તાવોં કી સમર્થન ઉચ્ચ વર્ણુ કે નેતાઓં ને બી કિયા.

x

x

x

અછતોં કી મંદિર-પ્રવેશ

વિક્રમપુર (ઢાકા) ઇલાકે કે પ્રસિદ્ધ આમ વજ્યોગિની મેં અસ્પૃશ્યોં કે મંદિર-પ્રવેશ કી અધિકાર દે દિયા ગયા હૈ. હાલ હી મેં અસ્પૃશ્યોં ને મંદિર મેં જાકર પૂજા કી ઓર ઉચ્ચ વર્ણુ કે હાલુઓં ને ઉનકે સાથ ખેડ કર જલ ઓર મિષ્ટાન્ન ગ્રહણ કિયા. ઉસી દિન સંખ્યાકો એક વિરાટ સભા હુધ, જિસમેં અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ પર જોરદાર ભાષણ હુએ ઓર દલિત બાઇયોં કે સમાન અધિકાર પ્રદાન કરને પર જોર દિયા ગયા.

x

x

x

ગુડગૉંવ દલિતોદ્ધાર કૉન્ફ્રેન્સ

હાલ હી મેં ગુડગૉંવ જિલા વલ્લભગઢ મેં દલિતોદ્ધાર કૉન્ફ્રેન્સ ખડે સમારોહ ઓર ઉત્સાહ કે સાથ હુધ. સભાપતિ કી આસન ડૉક્ટર મુન્જેજ ને સુશોભિત કિયા યા; તથા શાહપુરાધીશ શ્રી ૦ સર નાહરાસહ, કુંવર રણુજયસિંહ, ડૉક્ટર કેશવદેવ શાસ્ત્રી, સ્વામી રામાનંદજી પ્રસૂતિ સજ્જન બી કૉન્ફ્રેન્સ મેં સંમિલિત હુએ થે; ઓર ઉસમેં યોગ દિયા યા. કૉન્ફ્રેન્સ મેં અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, બેગાર ખંદ કરને આદિ કે સંબંધ મેં પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ.

x

x

x

અછતોં કી અધિકાર

હાલ હી મેં અખ્યધ પ્રાન્તીય વ્યવસ્થાપિકા સભા મેં પ્રશ્ન કરને પર વહોં કે સ્વાયત્ત આસન-વિભાગ કે મંત્રી મહોદય ને સૂચના દી હૈ કિ સરકાર ને અપને કર્મચારીયોં કે તાકીદ કર દી હૈ કિ વે કૉન્સિલ કે ઉસ પ્રસ્તાવ કે અમલ મેં લાવે, જિસમેં કિ અદ્વૈત જાતિયોં કે સાર્વજનિક કુઓં, તાલાવ ઓર સંસ્થાઓં પ્રયોગ મેં લાને કી અધિકાર દિયા હૈ.

x

x

x

અમરાવતી મેં વિરાટ સભા

હાલ હી મેં અમરાવતી કે ગણેશ ચિયેટર મેં વહોં કી હિંદુ-સભા કી ઓર સે એક સાર્વ-

જનિક સભા હુઈ થી, ઉસમેં સભી વિચાર કે હિંદુ સંમિલિત હુએ થે. સભા મેં મહારાં કી ઉપસ્થિતિ કઇ હજર કી થી. સભાપતિ કા આસન સર એમં બીં જોશી ભૂતપૂર્વ ઉપ-પ્રધાન મધ્યપ્રાંતીય વ્યવસ્થાપિકા સભા ને ગ્રહણ કિયા થા. શ્રીં ઓગ્ને, શ્રીં બીં જીં આદિ માનનીય વ્યક્તિયોં ને અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ પર જોરદાર ભાષણ દિએ. સભા મેં સખ કો તિલ-ચુડ ખાંટે ગએ, જીંહેં સખ લોગોં ને ખાયા.

x

x

x

સર્વેટ ઑફ યુપિલ સોસાયટી

સર્વેટ ઑફ યુપિલ સોસાયટી ને હાલ હી મેં અપની સાત વર્ષ કી રિપોર્ટ પ્રકાશિત કી હે. ઉસસે પ્રતીત હોતા હે કિ ઉક્ત સોસાયટી ને પંચમ તથા સંયુક્ત પ્રાંત મેં અછૂતોદ્ધાર કા ખુલ કાર્ય કિયા હે. જાદો ઉચ્ચ વર્ણ કે હિંદુ વાસ્મીકિ (ભંગિયોં) કી પરછાઈ તક સે ખચતે થે, વહોં લાહોર જૈસે વિશાલ નગર મેં ઉનકે ખડે-ખડે જુલૂસ નિકલતે હૈં; ઔર ઉચ્ચ વર્ણ કે હિંદુ ઉનકા હાર્દિક સ્વાગત કરતે હૈં. ઇસી પ્રકાર કઈ સ્થાનો મેં ઉક્ત સોસાયટી કે પ્રચાર કે ફલસ્વરૂપ હિંદુઓં મેં જાગૃતિ હો રહી હે.

હાલ હી મેં સોસાયટી કા વાર્ષિક અધિવેશન ખડે સમારોહ સે મનાયા ગયા થા, જસકે સાથ-સાથ એક વાસ્મીકિ કોન્ફ્રેન્સ લી હુઈ કોન્ફ્રેન્સ કે સભાપતિ થે સુવિખ્યાત દાનવીર સેફ જમના-લાલજી બજાજ થા !

x

x

x

દલિતોદ્ધાર શિક્ષક-સંમેલન

ગત ૧૦ અપ્રેલ કો શ્રી શ્રદ્ધાનંદ દલિતોદ્ધાર સભા કી પાઠશાલાઓં કે શિક્ષકોં કા સંમેલન ખુલંદશહર મેં હુઆ થા સભાપતિ કા આસન પ્રોફેસર પરમાત્માશરણજી એમં એં ને સુશો-ભિત કિયા થા. ઉસમેં દલિતોં કી શિક્ષા કે વિષય મેં કઇ ઉપયોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ.

x

x

x

અછૂતોં કો અધિકાર

કુંભ કે અવસર પર મહામના પંં મદનમોહન માલવીય કે સભાપતિત્વ મેં અખિલ ભારત-વર્ષીય સનાતનધર્મ સભા કા વાર્ષિક અધિવેશન હુઆ થા. ઉસમેં અછૂત કહલાનેવાલી દલિત જાતિયોં કે દેવસ્થાન મેં પ્રવેશ કરને ઔર સાર્વજનિક કુઓં આદિ સે જલ ભરને મેં બાધા ન દેને કે સંબંધ મેં કઇ પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ.

x

x

x

દલિતોં કો આર્ય-સમાજ-પ્રવેશ

હાલ હી મેં બિજનૌર જલે કે ગોવિંદપુર તથા સદાશિવજીવ કે લગભગ ૮૦-૯૦ ચર્મ-કારોં ને આર્યસમાજ મેં પ્રવેશ કિયા. બિજનૌર જલે કી આર્ય-સમાજદ્વારા ઉનકા સંસ્કાર કરાયા ગયા, જસમેં સ્ત્રી-પુરુષોં ને હવન કિયા. તત્પર્યાત્ સહભોજ હુઆ.

x

x

x

અખિલ ભારતીય અછૂતોદ્ધાર કોન્ફ્રેન્સ

ગત ૧૭ અપ્રેલ કો હિંદુ-મહાસભા કે અવસર પર પંચમ-કેસરી લાલા લજપતરાય જી કે સભાપતિત્વ મેં અખિલ ભારતવર્ષીય અછૂતોદ્ધાર કોન્ફ્રેન્સ હુઈ. સ્વાગતાધ્યક્ષ ને મહાત્મા ગાંધી કે નેતૃત્વ મેં અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ કા આંદોલન જારી કરને કો કહા; ઔર લાલા લજપતરાયજી ને અપને ભાષણ મેં અછૂત કે કલંક કી ઘોર નિંદા કરતે હુએ ઉસે ઘો ડાલને કી અપીલ કી. ઉપરાંત અછૂતોદ્ધારસંબંધી કઇ પરમોપયોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ. ઉનમેં દલિત-શ્રેણિયોં કો શિક્ષા એવં સરકારી નોકરી કે વિષય મેં સમાન અધિકાર દિએ જાને ઔર સાર્વજનિક કુઓં કો ઉનકે લિએ ખોલ દેને કો કહા ગયા હે.

x

x

x

બનારસ અછૂત-સંમેલન

ગત ૨૪ અપ્રેલ કો ચૌબેપુર મેં બનારસ જલ્લા અછૂત-સંમેલન શ્રીં નરેન્દ્રદેવજી કે

સભાપતિત્વ મેં ખડે સમારોહ કે સાથ હુઆ. ઈસ અવસર પર શ્રી૦ ગણેશ શંકરજી વિદ્યાર્થી, શ્રી૦ બિહારીલાલજી ચર્મકાર આદિ કઇ પ્રતિષ્ઠિત સન્નજન ઉપસ્થિત થે. સભાપતિ મહોદય ને અપને ભાષણ મેં કહા કિ યદિ હમ અછૂતોં કા નહીં અપનાએગે, તો હમારે હિંદુ ધર્મ, હિંદુ-જાતિ એવં હિંદુ-સમ્યતા કા શીઘ્ર નાશ હો જાયગા. સંમેલન મેં અછૂતોદ્ધારસંબંધી કઈ ઉપ-યોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ. જનમેં અછૂતોં કા સાર્વજનિક અધિકાર દેને એવં ઉનમેં શિક્ષા-પ્રચાર કરને આદિ પર જોર દિયા ગયા.

x

x

x

અછૂત-જલૂસ મેં આધા

હાલ હી મેં શેજપુરિયા (મંદસૌર) કે ચર્મકારોં ને શ્રીગંગાજી કા જલૂસ ખડે ઉત્સાહ સે નિકાલા થા; પરંતુ વહોં કે ઉચ્ચ વર્ણ કે લોગોં ને અહુત પ્રાર્થના કરને પર બી ઉસે રાસ્તે મેં રોક દિયા; ઔર ચર્મકારોં કા યુરી તરહ સે પીટા.

x

x

x

અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ કા સમર્થન

હાલ હી મેં કલકત્તા મેં અખિલ ભારતીય અગ્રવાલ મહાસભા કા વાર્ષિક અધિવેશન હુઆ થા. ઉસકે સભાપતિ શ્રી૦ નેવટિયાજી ને અપના ભાષણ દેતે હુએ અગ્રવાલ-સમાજ સે અસ્પૃશ્ય જાતિ કા સુધારને તથા અસ્પૃશ્યતા કા દૂર કરને કા અપીલ કી.

x

x

x

હિંદુ-મહાસભા ઔર અછૂત

ગત ઈસ્ટર કી છુદ્દિયોં મેં ડોક્ટર મુંજે કે સભાપતિત્વ મેં હિંદુ મહાસભા કા દસવોં અધિ-વેશન પટના મેં હુઆ. સભાપતિ મહોદય ને ધર્મશાસ્ત્ર કે કથનોં કા ઉદ્ધૃત કરતે હુએ અસ્પૃશ્યતા કી નિઃસારતા પ્રકટ કી. મહાસભા મેં અછૂત જાતિ કે સંબંધ મેં કઈ ઉપયોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ; ઔર ઉન્હેં સાર્વજનિક અધિકાર દેને પર જોર દિયા ગયા.

એક વીરાત્મા કા વૃત્તાંત અથવા કુદરત કા કાનુન

(૧)

સૌલહ સૌ સાલ ગુજરે, સિસલી મેં રામન કૈથોલિક લોગોં કા રાજ્ય થા. ઇસાઇ હોના ઉસ સમય કા સમસે ખડા અપરાધ થા. ચોરોં, ડાકુઓં ઔર હલારોં કે લિયે ક્ષમા થી, કિંતુ ઇસાઇઓં કે લિયે ક્ષમા ન થી. રાજ્ય-કર્મચારિયોં કે અધિકાર ઇતને અધિક થે કિ જીસે ચાહતે, ઇસ અપરાધ મેં પકડ કર ગોલી માર દેતે, કોઇ પૂછનેવાલા ન થા. ઇસાઇ, અપની જાન ખચાતે ફિરતે થે. ઉનકો ખુલ્લમ-ખુલ્લા યહ કહને કા સાહસ ન થા કિ હમ ઇસાઇ હૈં, પર વે છિપ-છિપકર સભાએં કરતે થે. દિશોં મેં શ્રદ્ધા થી, વચન મેં સાહસ ન થા. હાં, પકડે જાતે તો ખૂદ ન ખોલતે થે, ન મૃત્યુ સે ડરતે થે. ઉસ સમય ઉનકી ધર્મશક્તિ કા દેખકર લોગ દંગ રહ જાતે થે. કર્મચારી કહતે, તુમ કેવલ ઇતના કહ દો કિ હમ ઇસાઇ નહીં હૈં, છૂટ જાઓગે. પ્રાણ-રક્ષા કી કિતની સરલ વિધિ થી, મગર વે સરમા થે! પ્રાણ છોડ દેતે થે, પ્રણ ન છોડતે થે. જજ ઉનકો લોહે કે લયંકર શિકંજોં મેં કસા જાતા થા, જજ ઉનકે સિર હથોડે માર-માર-કર ચૂર-ચૂર કિએ જાતે થે, જજ ઉનકી આંધી દેહ ભૂમિ મેં ગાડકર ઉન પર ખૂતી કુત્તે છોડે જાતે થે, તો દુશ્મનોં કી આંખેં બી સજલ હો જાતી થી; પરંતુ ઉન ધર્મ-વીરોં કા ઉત્સાહ ભંગ ન હોતા થા, ન મુંહ પર મલાલ આતા થા. હંસતે હંસતે મરતે થે. યહ શરીર શક્તિ ન થી, મન કી મહત્તા થી. યહ દુનિયા કી દિલેરી ન થી, ધર્મ કી નિષ્ઠા થી.

ઇસ અંધેર ઔર અન્યાય કા રાજ્ય યોં તો સિસલી કે સારે ઇલાકે પર થા, મગર સિસલી કી રાજધાની અકતાનિયા કી દશા અકથનીય થી. ઉસકાં અનુમાન કરના બી આસાન નહીં. ઉસ સમય વહાં કા ગવર્નર કૈત્યાનસં થા. સિસલી કે આસમાન ને ઐસા અન્યાયી, ઐસા પાપાણુહદય, ઐસા વિલાસી ગવર્નર કમ દેખા હોગા. વહ ખડે-ખડે આદમિયોં કી ખાલ ઉતરવા

લેતા થા, જીતે જાગતે આદમિયોં કો જમીન મેં દબવા દેતા થા. લોગ તકપતે થે, ઔર વહ મુરકરાતા થા. માતોં વે મનુષ્ય ન થે, મિટ્ટી કે કોદે થે; ઔર ઇસાઇયોં કે લિયે તો વહ જમ-દત થા. ઉસને અકતાનિયા મેં આતે હો એક ઘોષણા કી, જસમેં સાફ-સાફ કહ દિયા કિ મેં ઇસ શહર કે ઇસાઇયોં કો સુન-સુનકર મૌત કે ઘાટ ઉતારંગા. મુઝસે પહલા ગવર્નર ખડૂત દયાવાન થા, ઉસકે રાજ્ય મેં તુમને બડે એશ કિએ હે; મગર અખ વહ જમાના નહીં હે, કૈતયાનસ કી હુકમત હે. ઇસ હુકમત મેં સાંપોં ઔર બિચ્છુઓં કે લિયે સ્થાન હે, ઇસાઇયોં કે લિયે નહીં. મેં અકતાનિયા કી પુણ્ય-ભૂમિ સે ઇસ પાપ-કાલિમા કા ચિન્ન મિટા હૂંગા. વહ કેવલ ધમકી નહીં થી, અકતાનિયા કી ભવિષ્ય-નીતિ કી ઘોષણા થી. ઇસાઇ-પ્રજા સહમ ગઇ. અખ પુલીસ જહાં-તહાં જાપે મારને લગી. પહલે આગ કહીં-કહીં સુઝગતી થી, અખ ઉસકી જવાલા ચારોં ઔર ફેલને લગી.

(૨)

કૈતયાનસ મેં સખસે બડા એખ વહ થા કિ વહ વિષયાસક્ત બી થા, નિલ સૌંદર્ય ઔર ચૌવન કો દૂંદા કરતા થા. ઉસકે રાજ્ય મેં કિસી સુંદરી કા સતીત્વ સુરક્ષિત ન થા, જસે આહતા, મહલ મેં પકડ મંગવાતા. ઉસકે સામને સિર ઉઠાને કી કિસી મેં હિમ્મત ન થી. વહ ગવર્નર થા; ઉસકે પાસ સેના, ઘોડે, શસ્ત્ર ઔર ધન સખ કુછ થા.

રાત્રિ કા સમય થા, અકતાનિયા કે ગલી-કૂચોં મેં અંધેરા જાયા હુઆ થા; પરંતુ કૈતયાનસ કા રાજ-ભવન ચંદ્રમુખી યુવતિયોં કી જ્યોતિ સે ઝગમગા રહા થા. કૈતયાનસ રાજ્ય ઔર મદિરા કે મદ મેં મસ્ત થા, સૌંદર્ય ઔર પ્રકાશ સે ચમકતે હુએ કમરે મેં બેઠા હુઆ અપને રસિક મિત્રોં સે ડીંગ માર રહા થા:-સચ કહના ! કયા મૈને અપની ઇસ આખી રાત કી નૃત્ય-સભા મેં અકતાનિયા કી સખસે સુંદર કામિનિયોં કો એકત્રિત નહીં કર દિયા ?

સખ દોસ્તોં ને ગર્દન ઝુકા દી ઔર કહા હીક હે, મગર સૈલોનિયસ ચૂપ રહા. વહ ચૂપી ન થી, કૈતયાનસ કે અભિમાન કા ખંડન થા. કૈતયાનસ કી દેહ કોષ કી આગ મેં જલને લગી. બોલા:-કયોં સૈલોનિયસ ! તૂ ચૂપ કયોં હે ? કયા તુઝે મેરે કથન મેં સદેહ હે ? સૈલોનિયસ બોલા:-મહારાજ ! મુઝે આપકે કથન મેં સદેહ નહીં, ન મુઝમેં વહ સાહસ હે. મેં સ્વીકાર કરતા હું કિ આપકે સામને ઇસ સુંદર શહર કી સખસે સુંદર યુવતિયાં ઉપસ્થિત હે; પરંતુ અબી વહ સુનાવ અધૂરા હે ! તારે હે, પર ચાંદ નહીં હે.

“ તો કયા અકતાનિયા મેં કોઇ ઐસી સુંદરી હે, જે ચંદ્રમા કી ઇન બેટિયોં સે ખૂબસુરત હો ? ”

“ હાં, સરકાર હે. ”

“ કૌન ? ”

“ અગશા ”

કૈતયાનસ ચૌંક પડા. ઉસે ઇસ પર વિશ્વાસ ન આપા કિ અગશા જીન સ્ત્રિયોં સે સુંદર હોગી. ઉસને અપને માથે પર હાથ ફેરા ઔર કહા:-મગર મૈને વહ નામ આજ સે પહલે કબી નહીં સુના. સાફ-સાફ કહો, કયા વહ સચમુચ ઐસી પરી હે ?

સૈલોનિયસ:-ખસ, કુછ ન પૂછિએ, અકતાનિયા કા ચાંદ હે.

કૈતયાનસ:-મુઝે માલુમ હી ન થા.

સૈલોનિયસ:-યે યુવતિયાં ઉસકે સામને કોઇ ચીજ હી નહીં. યહાં આ જય, તો કમરા ઝગમગાને લગે.

કૈતયાનસ:-તો ઉસે કલ યહાં બુલવાઓ.

સૈલોનિયસ:-આપ દેખકર દંગ રહ જાયંગે. સ્ત્રી નહીં, પરી હે. આપકા હૃદય ખિન્ન હોંગા; પર આસાની સે ખસ મેં ન આએગી. ઉચ્ચ-કુલ કી કન્યા હે. માતા-પિતા મર ચૂકે હૈ, અખ અકેલી રહતી હે. મગર ધન કો તુચ્છ સમજતી હ.

વિષય-વાસના કી આગ પર તેલ પડ ગયા. કૈતયાનસ કુછ દેર ચૂપ રહા. ફિર બોલા:-મેં ખુદ ઉસકે પાસ જાઉંગા.

(૩)

યહ કહકર કૈંતયાનસ ને મિત્ર-મંડલી કેા ઉઠને કા સંકેત કિયા, ઔર જાકર પલંગ પર સેટ ગયા; પરંતુ ઉસે નિંદ ન આધ. સારી રાત અગશા કી કલ્પિત મૂર્તિ, આંખોં મેં ફિરતી રહી. સોચતા થા, કબ્બ દિન ચઢે ઔર કબ્બ જાકર ઉસે દેખૂં. આજ ઉસકા રાજસી વિસ્તર અંગારોં કી ભાંતિ ગરમ હો રહા થા. ઉસ પર લોટતા થા ઔર તડપતા થા. ખાર-ખાર ઉઠતા થા ઔર આકાશ કે તારોં કેા દેખકર ઝુંઝલાતા થા. અગર ઉસકે બસ કી ખાત હોતી, તો વહ ઇસ ચિંતા કી રાત ઔર રાત કી ચિંતા, દોનોં કેા ક્ષણુબર મેં સમાપ્ત કર દેતા; પરંતુ પ્રકૃતિ અપને નિયમોં કેા કિસી બી અવસ્થા મેં નહીં બદલતી.

આખિર દિન નિકલા. કૈંતયાનસ ને અપને રાજસી વસ્ત્ર પહેને ઔર અપને અસ્તબલ કે સખસે ખૂબસુરત ઘોડે પર સ્વાર હોકર રાજ-મહલ સે બાહર નિકલા. ઘોડી દેર બાદ વહ અગશા કે શાંતિ-ભવન કે સામને ખડા દિલ મેં સોચ રહા થા-ઉસે કેસે દેખુ? વહ ગવર્નર થા, અગશા ઉસકી પ્રજા થી, વહ ઉસકે મકાન કે અંદર જા સકતા થા, વહ ઉસે બાહર ખુલા સકતા થા. યહ સખ કુછ ઉસકે લિયે મુશ્કિલ ન થા, મગર વહ ફિર બી સોચ રહા થા.

સહસા દરવાજા ખુલા ઔર એક મોલી-ભાલી લડકી ફૂલ ચુનને કી ટોકરી લિએ હુએ બાહર નિકલી. ઉસકે મુંઠ પર ચાંદ કી ચાંદની, ફૂલોં કી આભા, ઔર પ્રભાત કી છટા થી, ઔર ઉસકે સાથ વસંત કી બહાર. કૈંતયાનસ ને ઉસે દેખા ઔર સખ કુછ સમજ ગયા. યહી અગશા થી. કિતની રૂપવતી, કેસી લજ્જાશીલ, કિતની જલદી મન કેા મોહ લેનેવાલી ! કૈંતયાનસ ને હજારોં મુંદરીયોં દેખી થી, મગર ઉસકે મન કી જો દશા અગશા કેા દેખકર આજ હુઇ, વહ ઇસસે પહલે કબી ન હુઇ થી. યહ સ્ત્રી નહીં થી, દેવી થી. ઉસકે યોવન મેં બદલ જાનેવાલી, મર જાનેવાલી, નષ્ટ હો જાનેવાલી પાર્થિવ શોભા ન થી; સ્વર્ગીય આભા થી, જો કબી નાશ નહીં હોતી. યહ મોહિની મૂર્તિ ઉન પાપ-લિપ્સિત વાસના કી બેટિયોં સે કિતની ઉંચી થી, કેસી પવિત્ર ! ઉનકે સાથ ફૂસકી તુલના નહીં કી જા સકતી થી, જેસે નાલી કે બદખૂદાર કીચડ કા વર્ષા કે નિર્મલ ઔર સ્વચ્છ જલ સે મુકાબિલા નહીં કિયા જા સકતા. કૈંતયાનસ હતથુદ્ધિ-સા હો ગમા. વહ આગે ન બઢ સકા. ઉસને ખોલના ચાહા, મગર ઉસકે શબ્દ ઉસકે ઓઠોં પર જમ ગએ. જીતને આપા થા, હારકર હોટ ગયા.

ઇસકે બાદ ૬ મહીને તક કૈંતયાનસ વહ સખ કુછ કરતા રહા, જો પ્રેમી કર સકતા હે. પત્ર લિખે, સંદેશે ભેજે, પ્રલોભન દિયા, દીનતા પ્રકટ કી, આત્મ-હત્યા કી ધમકી દી; પર અગશા પર કુછ અસર ન હુઆ. ઉસને કહ દિયા કિ મેં અવિવાહિત રહના ચાહતી હૂં, ઔર ઇસ નિશ્ચય સે અણુ-માત્ર બી વિચલિત ન હુઇ. આખિર પ્રેમ ને શત્રુતા કા રૂપ ધારણ કર લિયા. કૈંતયાનસ હાકિમ થા. એક સ્ત્રી કી ઇતની મજલ કિ વહ ઇસ ભાંતિ ઉસકી ઉપેક્ષા કર સકે ! ઔર વહ બી ઇસાઈ સ્ત્રી. હાં, વહ ઇસાઈ થી ઔર અખ ઉસે નીચા દિખાના બહુત આસાન થા.

વહ અખલા ઇસ સમય ઉસ દીપક કે સમાન થી, જીસકે આસપાસ કોઇ દીવાર યા કોઇ ઝોટ ન થી. એસા દીપક વાયુ કે તેજ-ઝોંકોં સે કબ્બ તક બચ સકતા હે ?

(૪)

આખિર એક દિન અગશા ગિરફતાર હો ગઇ. અકતાનિયા કે લોગ ચકિત રહ ગએ. કિસી કેા જ્ઞાત ન હુઆ કિ અગશા કા અપરાધ કયા હે ! બહુત-સે લોગ કચહરી મેં ટૂટ પડે. ઉનકે દિલ મેં સહાનુભૂતિ થી, પર સાહસ ન થા. કચા કરતે, કચા ન કરતે. અગશા ઉનકે શહર કી શોભા થી. ઉસને કબી કિસી સે દુર્વ્યવહાર ન કિયા થા, કિસી કા દિલ ન દુખાયા થા. શરીબ-અમીર સખ ઉસકે શુભચિંતક થે, વૈરી કોઇ બી ન થા. ઉસે ઇસ સંકટ મેં દેખકર, લોગ લોહ કે આંસૂ રોતે થે, પર કુછ કર ન સકતે થે. અગશા કચહરી મેં પહુંચી. કૈંતયાનસ ને પૂછા:-તુ કોન હે ? તેરે માતા-પિતા કોન હે ? તેરા ધર્મ કયા હે ?

ઈશકોં કે દમ રૂક ગએ. વે સોચતે થે, કહીં વહ મહિલા ઇસાઈ તો નહીં, અગર એસા હુઆ, તો ખડા ગજબ હોગા. કૈંતયાનસ કસાઈ હે, વહ કબી દયા ન કરેગા. સખ આંખેં ઉસ

નિર્દોષ બાલિકા કે ચેહરે પર થી, મગર વહાં કોઇ ચિંતા, આત્મિક વેદના કી કોઇ રેખા ન થી. ઉસને ગરદન ઉઠાકર ઉત્તર દિયા:—મેરા નામ અગશા હૈ. મેરે માત-પિતા અકતાનિયા કે નિવાસી થે. મੈ ઇસા મસીહ કી ચેરી હૂં.

કૈંતયાનસ કે દિલ કી મુરાદ પૂરી હો ગઇ. અજ્ઞ જાતી કહાં હૈ ? પ્રકટ મેં બોલા:—કયા તુજે જાત હૈ કે હમારે દેશ મેં ઇસ અપરાધ કે લિયે મૌત કા દંડ દિયા જાતા હૈ ?

અગશા ને નિઃસંકોચ-ભાવ સે ઉત્તર દિયા:—મુઝે માલૂમ હૈ.

કૈંતયાનસ:—ઔર તુ ફિર બી કહતી હૈ, મੈ ઇસાઇ હૂં. જાનતી હૈ, ઇસકા પરિણામ કયા હોગા ?

અગશા:—સજ સમજતી હૂં, નાદાન નહીં હૂં. મગર કયા કરે, ધર્મ છોડના મુશ્કિલ હૈ. જાન હૂંગી, ધર્મ ન હૂંગી.

કૈંતયાનસ:—યહ નિર્ભયતા મૃત્યુ કો સામને દેખ કર સ્થિર ન રહેગી.

અગશા:—ઇસકી બી પરીક્ષા હો જાયગી. યદિ મੈ મરને કો તૈયાર નહીં, તો મੈ ઇસાઇ હોને કે યોગ્ય નહીં.

કૈંતયાનસ:—જરા સમજ-સોચકર ઉત્તર દે, યહ જીવન ઔર મૃત્યુ કા પ્રશ્ન હૈ.

અગશા:—સજ સોચ ચૂકી, વીરાત્માઓ કે લિયે જીવન ઔર મૃત્યુ દોનોં સમાન હૈ.

કૈંતયાનસ કો ક્રોધ ચઢ ગયા. અગશા કે વાક્ય વાગ્યાણુ થે. ઉનમેં ગવર્નર કે લિયે કિતની ઘુણા થી, કેસી અવહેલના, જૈસે વડ ઉચ્ચપદાધિકારી ન હો, કોઇ તુરૂંઝ દાસ હો. કૈંતયાનસ કે દિલ મેં ભાલે ચુમ ગયે. ઉસને ક્રોધ સે હોઠ કાટે, ઔર સિપાલિયોં સે કહા:—કૈંદખાને મેં લે જાઓ. કલ ફૈસલા કરંગા.

સારે સહર મેં હાહાકાર મચ ગયા. લોગ કહતે થે, યહ ન્યાય નહીં, અઘેર હૈ. કિતની ધર્માત્મા લડકી હૈ, કેસી રૂપવતી ! ઉસે દેખકર આંખેં ખુશ હો જાતી હૈ. બોલતી હૈ, તો મુંહ સે ફૂલ ઝરતે હૈ. કયા અજ ઇસે બી મૃત્યુ-દંડ દિયા જાયગા ?

રાત કો જખ સજ લોક સો ગયે, ઔર અકતાનિયા કે ગલીકૂચે સુનસાન હો ગયે, તો કૈંતયાનસ અપને રાજ-મહલ સે નિકલા ઔર ખંદી-ગૃહ કો ચલા, જહાં ઉસકા જીવન, ઉસકા આત્મા, ઉસકા ભાવી-સુખ ખંદ થા. ઉસે દેખકર, કૈંદખાને કે પહરેદારોં ને દરવાજા ખોલ દિયા, ઔર એક ઔર ખડે હો ગયે. કૈંતયાનસ અંદર ચલા ગયા, ઔર કૈંદખાને કે દારોગા સે બોલા:—મેં અગશા સે મિલના ચાહતા હૂં.

થોડી દેર બાદ, વહ ઉસકી કેઠરી મેં થા. ઉસ સમય કોમલાંગી અગશા કૈંદખાને કી વજ-ભૂમિ પર બેસુધ પડી સો રહી થી; પર ઉસકે ચેહરે પર ચિંતા ઔર વ્યાકુલતા કા કોઇ ચિહ્ન ન થા. વસ્ત્ર દૈદિયોં કે થે, શકલ-સૂરત રાજકુમારિયોં સે બી બઢકર થી. સુંદરતા કો છુરે કપડે બી નહીં છિપા સકતે, જૈસે ચાંદ કાલી બદલિયોં મેં બી ચમકતા હૈ. કૈંતયાનસ ને કુછ લાણોં તક લોભી આંખોં સે ઉસકે મુખ-કમલ કી ઔર દેખા, ઔર તખ આજે બઢકર ઔર ઉસકે કંધે પર હાથ રખકર ધીરે સે બોલા:—અગશા !

(૫)

અગશા ચૌંકકર ઉઠ બેઠી. ઉસને ધખરાકર ઇધર-ઉધર દેખા. ઔર સમજ ન સકી કે મੈ કહ્લા હૂં ! સહસા ઉસે ઉસ દિન કી સકલ ઘટનાઓં યાદ આ ગઈ. ઉસને અપને બિખરે હુએ બાલોં કો બોધા, અગ્યવસ્થિત વસ્ત્રોં કો સંભાલ ઔર ખડી હોકર બોલી:—તુમકો કયા અધિકાર હૈ કે અકતાનિયા કી કિસી કવૌરી યુવતી કે પાસ રાત કે ઇસ સમય આઓ ?

શબ્દ કઠોર થે, પર કૈંતયાનસ કો છુરે માલૂમ ન હુએ. ધીરે સે બોલા:—મੈ તુમહારી સૌમ્ય-મૂર્તિ કા પૂજારી હૂં; ઔર પૂજારી અપની ઉપાસ્ય-દેવી કે મંદિર મેં જખ ચા આ સકતા હૈ.

અગશા યહ શબ્દ સુનકર સહમ ગઇ. ઉસકા મુંહ પીલા પડ ગયા, ઉસકી આંખેં નિરતેજ હો ગઈ, વહ કોઇ ઉત્તર ન દે સકી.

કૈંતયાનસ ને ફિર કહા:—અગશા ! મૈને તુમસે કિતની બાર બિનતિ કી, મુઝસે બ્યાહ કર લો, પરંતુ તુમને હરબાર જતાય દે દિયા. મૈ અકતાનિયા કા ગવર્નર હૂં. સિસવી કા સમ્રાટ

મુઝ પર મેહરબાન હૈ. મેરે પાસ ધન હૈ. મૈં ખીમાર નહીં હૂં, બદસરત નહીં હૂં, ફિર તુમ ક્યોં નહીં માન જાતીં ? અગશા ! મૈં જુઠ નહીં કહતા, મૈં અપને આપકો બહુત કુછ સમજતા થા; મગર જસ દિન સે તુમહેં દેખા હૈ, ઉસ દિન સે અપને આપકો બહુત સાધારણ, બલ્કિ તુમ્હ સમજને લગા હૂં. મૈં સમજતા થા, મૈં ગવર્નર હૂં, મેરે હાથ મેં શક્તિ હૈ, જો ચાહૂં, કર સકતા હૂં. મગર તુમ્હારે સામને આતા હૂં, તો સારી સત્તા નષ્ટ હો જાતી હૈ. અખ મુઝ પર દયા કરો, ઔર મુઝસે બ્યાહ કર લો. મૈં આકાશ કે અમર દેવતાઓં કી સૌગંદ ખાકર કહતા હૂં કિ મુઝસે કોઈ ઐસા કર્મ ન હોગા, જસસે તુમ્હારા મન દુખને કી સંભાવના હો—મૈં તુમ્હારી પૂજા કરૂંગા, તુમ્હારી હરએક આજ્ઞા કા અક્ષરશઃ પાલન કરૂંગા.

અગશા ને ઇસ વકતૂતા કો સુના. ઔર ઉત્તર દિયા:—મૈં ઇસકા ઉત્તર બહુત દેર પહલે દે ચૂકી હૂં, ઔર આજ બી જાજ કિ મેરી સ્થિતિ બદલ ગઈ હૈ, ઔર મેરી સ્વાધીનતા પર તુમ્હારે હાથોં વજૂદાત હો રહા હૈ, મેરા જવાબ વહી હૈ. તુમ્હેં જો કુછ કહના થા, કહ ચૂકે; અખ મેરા મતબ્બ સુન લો. મુઝે મૌત મંજૂર હૈ, પર તુમ્હારે સાથ બ્યાહ મંજૂર નહીં. તુમ જો કુછ કર સકતે હો, કર લો; ઔર તુમ દેખોગે, મૈં કીસી બી દશા મેં તુમ્હારે ખુતી હાથોં કો ચૂમને કે લિએ તૈયાર નહીં. રાત કા સમય ખુદા ને વિશ્રામ કે લિયે બતાયા હૈ. જાઓ, આરામ કરો, ઔર આરામ કરને દો. રાજ્ય કે અપરાધી સે ઇસ સમય તુમ્હારા કયા કામ હૈ ?

કૈંતયાનસ કા સિર ચકરાને લગા. ઉસકી આંખોં સે આગ કી ચિનગારિયાં નિકલને લગી. વહ આત્માભિમાની થા, વહ હાકિમ થા, ઉસને શાસન ક્રિયા થા. વહ આજ્ઞા દેને કે લિયે ઉત્પન્ન હુઆ થા. ઉસકી આજ્ઞાઓં કા પાલન હોતા થા—ઔર આજ ઉસને અપના સિર એક સાધારણ લડકી કે પાંવ પર જુકાયા, ઔર ઉસને ઉસે ઘૂણા સે ડોકર મનુકર પરે હટા દિયા. વહ કેસા અનાદર થા ? વહ ઇસે સહન ન કર સકા. ઉસને અપના પાંવ જોર સે જમીન પર મારા, ઔર કડકકર કહા:—“તૂ અપની મૌત ખુલા રહી હૈ. તેરી સુંદરતા કો મેરી આંખેં દેખતી હૈં, જલ્લાહ કી તલવાર ન દેખેગી.”

વહ કહકર કૈંતયાનસ બાહર નિકલ ગયા, ઔર અપને પીછે ઉસ કાલ-કોઠરી કા દરવાજા ખંદ કર ગયા. વહ એક જુઠે પુરુષ કા જુઠા પ્રેમ થા, જો પરીક્ષા-અગ્નિ કી એક આંચ બી નહીં સહ સકતા, ઔર ક્રોધ કા વિકરાલ રૂપ ધારણ કર લેતા હૈ. વિશુદ્ધ પ્રેમ કબી ક્રોધ નહીં કરતા, ન પ્રતીકાર ચાહતા હૈ. વહ સ્વયં કષ્ટ ઉઠાતા હૈ, મગર અપની પ્રેમિકા કી આંખ મેં આંસુ નહીં દેખ સકતા. કૈંતયાનસ ને દૂસરે દિન હુકમ દિયા:—અગશા કો પ્રાણ્તાંતક પીઠા દી જાય.

(૬)

લોગોં કે હોશ ઉડ ગયે, સારે શહર મેં કોલાહલ મચ ગયા. અખ તક પુરુષ મરતે થે, અખ સ્ત્રિયોં કી બારી થી. કચહરી કે બાહર વિસ્તૃત મૈદાન મેં અકતાનિયા કે નિવાસી ઇકઠે થે કિ દેખેં કયા હોતા હૈ ? ચારોં ઔર પુલીસ કે આદમી થે કિ કહીં બચવા ન હો જાય. ખીચમેં અગશા ખડી થી, ઔર લોગોં સે કહ રહી થી:—મૈં ભાગ્યવતી હૂં, જો મુઝે વહ મૌત નસીબ હો રહી હૈ. હરએક કો વહ સુઅવસર પ્રાપ્ત નહીં હોતા. વહ સાધારણ મૌત નહીં, શહીદોં કી મૌત હૈ, જો જીવન સે બી બઢકર હૈ. ઇસસે જાતિયોં ઉન્નત હોતી હૈં, ધર્મ અમર-પથ પર ચલતે હૈં. આદમી અપની મૌત નિલ મરતે હૈં, શહીદોં કી મૌત કોઈ ભાગ્યવાન હી મરતા હૈ. કયા તુમ જાનતે હો, મૈંને કોઈ પાપ ક્રિયા હૈ ?

લોગોં ને એક સ્વર સે ચિદ્વાકર કહા:—તૂ નિર્દોષ હૈ.

“ તો ઇસસે અચ્છી ખાત ઔર કયા હો સકતી હૈ કિ મૈં અપને ધર્મ કી વેદી પર નિજા-વર હો રહી હૂં ? ઔર મુઝે પૂર્ણ વિશ્વાસ હૈ કિ મેરી મૃત્યુ મેરે ધર્મ કે ભાષ્વોં મેં કબી બી ન મરનેવાલા જીવન છિડક દેગી. ”

એકાએક જન-સમૂહ મેં હલચલ મચ ગઈ. વહ કૈંતયાનસ કા આગમન થા. લોગોં કે દિલ દહલ ગયે. કૈંતયાનસ ને અગશા કે નિકટ જાકર કહા:—ચદિ તૂ અખ બી ઇસાઈ-ધર્મ કા ત્યાગ કર દે, ઔર હમારે જિંદા દેવતાઓં કે સામને ચલકર પ્રાર્થશ્રિત કરે, તો મૈં તુઝે બરી કર દૂંગા.

લોગ ડર ગયે, મગર અગશા ઉસી પ્રકાર અભય ખડી થી, જૈસે ગરજતે હુએ સમુદ્ર કી રા. ૩૯

ભયાનક લહરોં મેં યદ્દાન અચલ ખડી હો. ઉસને ઉચ્ચ સ્વર મેં કહા:—મેં અકતાનિયા કે ઇસ મહાન જન-સમૂહ મેં ઉંચે સ્વર સે કહતી હૂં કે મેં ઇસાઈ હૂં, ઓર ચાહે તુમ મેરે એક હાથ પર ચાહ ઓર દૂસરે પર સૂરજ રખ દો, મેં તખ બી અપના ધર્મ બદલને કો તૈયાર નહીં.

જો ઇસાઈ થે, વે ખુશ હુએ; જો ઇસાઈ નહીં થે, વહ હૈરાન હુએ; મગર કેંતયાનસ કોધ સે પાગલ હો ગયા. ઉસકે અપને સિર કો જોર સે હિલાયા, ઓર હુકમ દિયા:—શિકંજ લાઓ.

શિકંજ લાયા ગયા. યહ લોહે કા નહીં મૌત કા શિકંજ થા. ઉસે દેખકર, દર્શકોં કે દિલ ધડકને લગે, મગર અગશા બેપરવા ખડી હુઇ ઉસ યંત્ર કી ઓર દેખતી રહી. ફિર વહ હંસતી હુઈ આગે બઢી, ઓર અપને હાથ-પાંવ મૌત કે મુંઢ મેં ડાલ દિએ. કેસા સાહસ થા, કેસા હૃદય જો મૌત કે સામને બી લય-ભીત નહીં હુઆ. ઉસે યંત્રણા કી ચિંતા ન થી, મરને કી ચિંતા ન થી. ઉસે કેવલ અપની ધર્મ-રક્ષા કી ચિંતા થી! યહ એક અખવા કી પરીક્ષા ન થી, યહ અગશા કી પરીક્ષા ન થી, યહ ધર્મ કી પરીક્ષા થી; જિસકી કસૌટી મૃત્યુ કી આગ કે સિવા ઓર કોઇ નહીં હૈ. શિકંજ કસા ગયા. ઉસકે અગણિત કોલ અગશા કે કોમલ શરીર મેં ચુલ ગએ. હઙ્ગિયોં ટ્રેટ રહીં થી, સધિર બહ રહા થા, લોગ રો રહે થે, મગર અગશા કી આંખ મેં પાની ન થા, ન જીભ પર આહ કા શબ્દ થા! વહ ઉસી તરહ સતેજ, ઉસી તરહ પ્રવૃત્તિત થી.

કેંતયાનસ ને યહ અભૂત-પૂર્વ ધૈર્ય દેખા, તો ઉસે ઓર બી આગ લગ ગઇ. ઉસને હુકમ દિયા:—શિકંજ ખોલ દો, ઓર ઇસે જિંદા આગ મેં જલા દો, યહ જાદૂગરની હૈ.

આગ જલાઇ ગઇ, ઓર ઇસકે સાથ હી અકતાનિયા કે હજારોં દિવોં મેં આગ કી જ્વાલ ઉઠને લગી. કેંતયાનસ બાદર કી આગ દેખતા થા ઓર ખુશ હોતા થા; મગર ઉસકી અંધ આંખેં દિવોં કી ઉસ આગ કો ન દેખતી થી, જો વિઘાતાને ઉસકી આગ કે મુકાબિલે મેં જલાઇ થી. અગ્નિ પ્રચંડ હુઇ, તો અગશા કે સદેહ કબૂતર-જેસે સુંદર હાથ-પાંવ કો લોહે કી જંજીરોં રં બાંધા. અખ દર્શકોં કે દિલ કી આગ ઉતકી આંખોં મેં આ ગઇ થી, પરંતુ કેંતયાનસ કં ઓંખેં ઇસ ઓર સે બંદ થી. વહ દુનિયા કો દિખાના ચાહતા થા કે આદમી અંધા હોકા કિતના નીચે જા સકતા હૈ! ઉસને કુછ સોચા, ઓર ફિર કહા:—ઇસ પાપિની કો દાસ આ કે ઉપર સે ઘસીટો.

કિતના ભયાનક દંડ થા, જિસકી કદવના સે હી દેહ કા ખૂન સર્દ હો જતા હૈ; પરંતુ અગશા અખ બી શાંત થી. માનો ઇસ હુકમ કા ઉસસે કોઇ સંબંધ હી ન થા. એકાએક જસ્વાલોં ને ઉસે આગ કે ઉપર સે ઘસીટના શુરૂ કર દિયા. આગ કી જ્વાલા ઉઠી, જેસે કોઇ કિસી કા સ્વાગત કરને કો ખજા હો જાય. ઉસકે કપડે દેખતે-દેખતે જલ ગએ. અખ વહ નંગી થી. અકતાનિયા કી સખસે ખૂબસુરત, સખસે લજ્જાવતી કવૌરી કન્યા કી યહ બેપરદગી દેખકર લોગ સહન ન કર સકે. ઉતકા ખૂન ખોલને લગા, વે હોહ કાટને લગે. અગશા જલ રહી થી, શીશે કે ઘાત હુકડે ઉસકે સુકોમલ શરીર મેં ચુલ રહે થે, ખૂન કે કતરે આગ પર ગિરકર જલ રહે થે ઓર પરમાત્મા કા ન્યાય યહ સખ કુછ ચુપચાપ દેખ રહા થા.

સહસા એક આદમી ને આગે બંદકર કહા:—અકતાનિયાનિવાસિયો! તુમકો લજ્જા સે રૂખ મરના ચાહિએ. યહ રાક્ષસ કેંતયાનસ, યહ નર-પિશાચ કેંતયાનસ, તુમદારે શહર કે ગૌરવ કો પાંવ તલે મસતતા હૈ, તુમહારી યુવતી કવૌરી કન્યા કો બરે મૈદાન મેં નંગા કરતા હૈ, ઉસે વિતા કિસી અપરાધ કે જિંદા આગ મેં જલાતા હૈ, ઓર તુમ સામને ખડે મુંઢ તકતે હો. અગર તુમ પુરુષ હો, અગર તુમહારી નસોં મેં લહ ઓરે લહ મેં જીવન કી અગ્નિ હૈ, અગર તુમદારે સીનોં મેં દિલ, ઓર દિલ મેં જાતીય પ્રેમ હૈ, અગર તુમ સખ્ય હો ઓર સખ્યતા કા લેશ-માવ બી તુમમેં મૌજૂદ હૈ તો ઇસ ખૂની ભેડિએ કો જિંદા ન જાને દો.

યહ વકીતા નહીં થી, બારુદ કે ટેર પર આગ કી ચિતગારી થી. દર્શક આગે બઢે. કેંતયાનસ ને હુકમ દિયા:—પકડ લો, યહ વિદ્રોહી હૈ.

મગર સમય પૂરા હો ચૂકા થા, સિપાહી બી બાગી હો ગએ. ઉંહેને હથિયાર ફેંક દિએ ઓર કહા:—હમસે યહ ન હોગા.

લોગોં કા ઉત્સાહ બઢ ગયા. અખ પુલીસ બી ઉત કે સાથ થી. ઉંહેને પુલીસ કે ફેંકે હુએ

हथियार उठा लिये, और ज़ोर-ज़ोर से यिस्लाने लगे:-कैतयानस को जला दो ! अगशा को आग से निकाल दो ! छिसा छि होना पाप नहीं है।

कैतयानस यह देखता था, और ठंडी सांस भरता था। वह जन छिपाता फिरता था। कहीं जय, किवर लागे, उसे कुछ आश्रय का स्थान नज़र न आता था। समय कितनी जल्दी बढ़ता है। अभी हाकिम था, अभी मुजरिम बन गया! वह उरता था की अगर पकड़ा गया, तो लोग भोटियाँ नोच लेगे। वह दया-हीन था, उसे किसी से दया की आशा न थी। वह अपने भद्व की ओर नहीं गया, किसी बार-दोस्त के पास नहीं गया। वह नदी की ओर लागा और ओक भद्वाल की नाव में बैठकर उससे बोला:-मुझे पार उतार दे, मैं तुझे मालामाल कर दूंगा।

भद्वाल ने उसे पहचान लिया और उर गया। उसे शहर का हाल मालूम न था। उसने नाव पानी में डाल दी, और जेने लगा। कैतयानस ने शांति की सांस ली और समझा कि ब्राह्मण अच्य गये। लोग किनारे पर पहुँचते थे कि उनका शिकार हाथ से निकल जाता है, और भद्वाल को गावियों देते थे। भद्वाल समझता न था कि मामला क्या है, और कैतयानस पुश हो रहा था। लोग किनारे से निराश होकर लौट गये, भगर कर्म-इल ने उसका पीछा न छोड़ा। उसकी राह में कुछ नदी न थी।

संध्या-समय था, यारों ओर सन्नाटा था। कुछ शब्द सुनाई न देता था, कुछ शवल-सूरत दिखाई न देती थी। उपर नीला आसमान था नीचे नदी का मैला पानी, और धन दोनों के बीच में ओक नाव पाप का भार लिये धीरे-धीरे उस पार ल रही थी। भगर पाप के लिये ज्वन का तीर कहां है ? उस नाव पर ओक घोड़ा भी था, वह दुलितियां जाउने लगा। देखते-देखते नाव उलट गध, और कैतयानस उसकी मृत्यु-तुल्य लहरों में समा गया। भद्वाल और घोड़ा अच्य गया। नाव भी पानी पर तैर रही थी, केवल कैतयानस की लाश का पता न था। वह सोचता था, नदी पार उतरकर घोड़े पर स्वार हो जाऊंगा। भगर उसे क्या पता था कि यह घोड़ा ही मेरा काल बन जायगा! वह अकतानिया की आग की ज्वाला से निकल आया था, परंतु परमात्मा के पानी के प्रवाह से न अच्य सका। कितना पड़ा आदमी था, और कैसी शायनीय मृत्यु, उस पर कुछ शोक मनानेवाला भी न था।

उधर अकतानिया के लोग अगशा के गिर्द जमा थे, श्रद्धा के आंसू गढ़ा रहे थे; परंतु अगशा कहां थी ? उसे लोगों ने आग के मुँह से अया लिया था, भगर मृत्यु के मुँह से न अया सके। अहुत देर अेसुध रहने के बाद, उसने आंखें जोलीं और ओक बार अपने यारों ओर धस तरफ देखा, जैसे कुछ देवी अपने लकड़ों को देखती है, और फिर सदा के लिये आंखें बंद कर लीं।

धन्य अगशा देवी ! अनेकानेक वंदन हो आपना यरणुकमणमां। अमेो भारतीय आदिको पर दया वर्षावे के आपनी धर्मवीरता अमेो कनिष्ठा मानवोमां पणु हवे जगृत थाय। जय लगवती अगशादेवीनी!

लिखु-अभंगानंद

भारत के बाहर रामायणी कथा का प्रचार

(लेखक:-सूरजप्रसाद- “सरस्वती” मासिकना ओक अंकमांथी)

रामायण की कथा केवल भारतवर्ष की देवलाषा और प्रादेशिक लाषाओं में ही आयुद्ध नहीं थी, प्राचीन काल में हिंदुओं के जहां जहां उपनिवेश थे अेव जहां जहां उनका आना-जाना होता था वहां वहां रामायण का भी प्रचार हुआ था। उन देशों की लाषाओं में उनका अनुवाद भी हुआ। उदाहरणार्थ यवद्वीप, वासीद्वीप, लम्बकद्वीप, अहदेश अेव पार्श्ववर्त्ती अन्यान्य देशों में राणायण की कथा प्रयलित हुई थी।

शायद यवद्वीप में धसा की पांचवीं शताब्दी में रामायण का अनुवाद हुआ। यवद्वीप की रामायण के साथ उत्तरकांड नहीं है। धसी से कुछ विद्वानों का कथन है कि यवद्वीप में उस समय रामायण की रचना हुई थी उस समय भारतीय रामायण में उत्तरकांड नहीं था। धसके बाद भारतीय रामायण में उत्तरकांड जोड़ा गया। अंगाल के कृत्तिवासी रामायण की तरफ यव-

द्वीप के कवि ने भी मूल रामायण के नाना भावों का परिवर्तन कर उसकी रचना की है।

यवद्वीप के रामायण-काव्य का नाम “राम-कवि” है। राम-कवि चार अध्यायों में विभक्त है। ‘राम-युगद्रंग’ में आदिकांड की कथा ली विवृत है। दूसरे अध्याय में राम-वनवास से राखन (रावण) द्वारा सीता-हरण तक की कथा है। तीसरे अध्याय में हनुमान का दैत्य और अगस्त्य (स्वर्गलोक) गमन और सेतु-निर्माण की कथा वर्णित है। चतुर्थ या अंतिम अध्याय में रामरावण का युद्ध, सीता (सीता)-उद्धार और नायिका (अयोध्या) प्रत्यागमन एवं देवविषणु (विभीषण) का लंका के सिंहासन पर बैठने का विवरण है।

यवद्वीप के काव्य-साहित्य में ‘कांड’ नामक एक पुराण-ग्रंथ है। उसमें सृष्टिप्रकाश भत्यादि के वर्णन के साथ रामायण और महाभारत की कलानी एवं अन्य पुराणवर्णित कलानियों का विवरण है। यवद्वीप में उत्तरकांड ली है। यह पृथक् ग्रंथ है। जय यवद्वीप के हिंदु अधिवासियों ने वावीद्वीप और लक्ष्मणद्वीप आकर उपनिवेश स्थापित किये, तब वे अपनी इस प्रिय संपत्ति के ली अन्यान्य प्रिय संपत्तियों के साथ ले आये थे।

वावीद्वीप की रामायण ली वाष्मीकि की रचना कही जाती है; किन्तु यह रामायण वही की भाषा में है। इस भाषा में संस्कृत शब्दों का बहुत प्रयोग है। वावीद्वीप की रामायण १ कांडों और २५ सर्गों में संपूर्ण है। इस रामायण में ली उत्तरकांड नहीं है। यहाँ ली उत्तरकांड एक पृथक् ग्रंथ के रूप में प्रयोजित है। इसमें विशेषत्व यह है कि इसमें राम की मृत्यु के बाद उनके वंशजों का वर्णन है। वावी-रामायण के ७ कांडों में संक्षेप में मूल रामायण का विषय ली विवृत है। एवं अंत में राम का वृद्धावस्था में वानप्रस्थ-आश्रम में आगमने का उल्लेख है।

वावी के काव्य-साहित्य में राग कुसुम-रचित एक और दूसरी रामायण है। उसमें भी उत्तरकांड नहीं है। आज-कल वावी में इसी रामायण का बहुत प्रचार है।

अज्जदेश की रामायणी कथा का नाम “रामयत” है। ‘रामयत’ का रावण ‘दशजिरि’ के नाम से प्रसिद्ध है। वाष्मीकि का रावण ली इस मूल और जीस हाथवाला नहीं है। रावण का रागमुकुट इस अगस्त्यमन्त्रित है इसी से अज्जदेश की रामयत में वह दशजिरि है।

भारतीय द्वीपगुणों में एवं अज्ज, आसाम, मलय प्रभृति स्थानों में द्राविड-सभ्यता ली विस्तृत कुछ थी, इसी से शायद इन सकल देशों की रामायण में द्राविड का प्रभाव अधिक पड़ा है।

श्याम देश में अयोध्या की आर्य-सभ्यता विस्तृत कुछ थी। इसी सिद्धे श्याम में मूल वाष्मीकि रामायण ली का प्रचार हुआ। श्याम की प्राचीन रामायण अज्ज नहीं पाठ जाती। श्याम की वावी-भाषा में (शायद वावी भाषा में) यह रामायण लिखी गयी थी। वावी-भाषा में ली संस्कृत के बहुत से शब्द हैं।

ये सभी संस्कृतमूलक भाषाएँ हैं। हिंदु-सभ्यता की विस्तृति के साथ ही साथ विभिन्न आश्रित जनितियों में ली रामायणी कथा पृथ्वी के कोने कोने में फैल गयी थी। जय वे विदेशी लोग भारत में आये थे, तब वही इस मनोरम नवीन चित्र के अडे यत्न के साथ अपने साथ ले गये थे। इस प्रकार रामायणी कथा ऐशिया के विभिन्न देशों में एवं कमला: थोरप में ली विस्तृत कुछ।

ग्रीस-सभ्यता के साथ भारतीय सभ्यता का बहुत विषयों में सामंजस्य है। इनकी आ-लोचना करने से स्पष्ट ही ज्ञात होगा कि प्राचीन भारत के साथ प्राचीन ग्रीस का आदान-प्रदान का संबंध था। मैक्समूलर का मत है कि वेद की एक कथा के आधार पर होमर ने इलियड की रचना की थी। किसी किसी का कथन है कि दक्षिण-भारत के कृषि-प्रवर्तन का रूप देख कर ही रामायण की रचना कुछ थी।

चीन-साहित्य में ली रामायणी कथा का प्रचार हुआ था। औद्ध-पंथ “महाविभाषा” कात्यायनीपुत्र-कृत “ज्ञानप्रस्थान” नामक औद्धग्रंथ की एक विराट टीका है। इस विराट टीका

“મહાવિલાપા” મેં રામાયણ કા ગદ્યાંશ સીતા-હરણુ સે લેકર સીતા-ઉદ્ધાર તક હૈ. “મહા-વિલાપા” હો સૌ ખંડોં મેં સમાપ્ત હૈ. ઇસકે ૪૬ વેં ખંડ મેં ઇસ રામાયણી કથા કા વર્ણન હૈ. મહાવિલાપા કી રચના શકરાજ કનિષ્ક કે સમય મેં હુઈ થી. બૌદ્ધ-ધર્મ કી વિસ્તૃતિ કે સાથ ચીની-ભાષા મેં ઇસકા અનુવાદ હુઆ ઔર વહાં ઉસકા પ્રચાર હુઆ થા. ઇસકે બાદ ચીની પરિવાજક હુ-યેન-સંગ ને ભી ઇસ ગ્રંથ કા અનુવાદ કિયા.

‘દશરથ-ગતક’ કે સાથ ‘મહાવિલાપા’ કા કથાંશ યુક્ત કર લેને સે યહ સ્પષ્ટ હો જતા હૈ કે ઇસા કે પૂર્વ ચતુર્થ શતાબ્દી મેં ભી બૌદ્ધ-સાહિત્ય મેં સંપૂર્ણ રામાયણ કી કથા થી.

અરબ કે અબ્દુદય-કાલ મેં બગદાદ કે રાજા હારન-ઉલ-રશીદ ને ભારતીય ચિકિત્સા-ગ્રંથ-ચરક, સુશ્રુત કે સાથ રામાયણ, મહાભારત કા ભી અનુવાદ કરાયા થા.

સોલહવીં શતાબ્દી મેં સમ્રાટ અકબરશાહ કે રાજત્વકાલ મેં ઉનકે આદેશાનુસાર અબ્દુલ-કાદિર બદૌની ને રામાયણ કા એક ફારસી અનુવાદ કિયા થા. ચાર વર્ષ મેં ઉનકા અનુવાદ સમાપ્ત હુઆ થા. બદૌની ને લિખા હૈ કે ઉન્હોને ૬૫ અક્ષર-સમન્વિત પચાસ હજાર શ્લોકોં કા અનુવાદ કિયા થા.

અંગ્રેજોં કે અધિકાર કે બાદ યોરપીય લોગોં કી દષ્ટિ ભારતીય જ્ઞાન-ભંડાર કી ઔર આકૃષ્ટ હુઈ. ફલાનુસાર શ્રીરામપુર કે મિશનરી કેરી ઔર માર્શમૈન ને ૧૮૦૬ ઔર ૧૮૧૦ કે સાલ મેં બંગદેશીય સંસ્કરણ કે બાલકાંડ ઔર અયોધ્યાકાંડ કા અંગ્રેજી અનુવાદ કિયા.

સન ૧૮૨૬ મેં વાન સ્વિગેઝ ને કાશી-સંસ્કરણ કી રામાયણ કા બાલકાંડ સંપૂર્ણ એવં અયોધ્યાકાંડ કે કુછ અંશ કા મૂલ કે સાથ લેટિન મેં અનુવાદ કર ઉસકા પ્રચાર કિયા.

સન ૧૮૪૦ મેં ઇટલી-નિવાસી સિગનર ગોરેસીડી ને ભી વંગીય સંસ્કરણ કી સંપૂર્ણ રામાયણ કા સંસ્કૃત કે સાથ ઇટલી-ભાષા મેં પ્રકાશિત કિયા. ગોરેસીડી સરકારી સહાયતા સે ઇસ કાર્ય મેં સફલ હુએ થે. સન ૧૮૪૦ મેં વે ઇસ કાર્ય મેં નિયુક્ત હુએ ઔર સન ૧૮૬૦ મેં ઉન્હોને યહ કાર્ય પૂર્ણ કિયા. ઉનકી રામાયણ સે અઘ્ઘા સંસ્કરણ આજ તક ઔર પ્રકાશિત નહીં હુઆ.

ગોરેસીડી કી રામાયણ કા અવધાન કર હિપોલિટ ફ્રેશ ને ફ્રેન્ચ-ભાષા મેં રામાયણ કા અનુવાદ કિયા.

ઇસી સમય ઝૈસ્ટ-મિનિસ્ટર-રિવ્યૂ નામક પત્ર ને રામાયણ કે સંબંધ મેં એક મહત્ત્વ-પૂર્ણ નિબંધ પ્રકાશિત કર યોરપીય વિદ્વાનોં કી દષ્ટિ ઇસ ઔર આકૃષ્ટ કી, એવં ભારતીય સિવિલિયન કાસ્ટ સાહ્ય ને કલકત્તા-રિવ્યૂ મેં રામાયણ કી પ્રશંસા કી. ઇન્હીં દોનોં આ-લોચનાઓં કે કારણ યોરપ કે કિતને હી વિદ્વાનોં કે મન મેં રામાયણ કી આલોચના કી આકાંક્ષા પ્રબલ હો ઉડી.

કાશી-કિવંસ-કાલેજ કે ભૂતપૂર્વ અધ્યક્ષ ટ્રિફિથ સાહ્ય ને રામાયણ કે કાશી-સંસ્કરણ કા અંગ્રેજી અનુવાદ કિયા. મનિયર વિલિયમ ને ઇડિયન-એપિક પોએટ્રી લિખકર રામાયણ ઔર મહાભારત કી વિસ્તૃત ભાવ સે આલોચના કી. મિસેસ સ્પી ને ‘લાઇફ-ઇન-એન્શિયન્ટ ઇડિયા’ નામક ગ્રંથ કી રચના કી. એક ફ્રેન્ચ-લેખક ને ભી એક ગ્રંથ લિખ કર કવિગુરુ વાલ્મીકિ કે યશ કા કીર્તન કિયા.

દેશીય વિદ્વાનોં મેં સ્વર્ગીય મન્મથનાથ દત્ત ને રામાયણ કા સંપૂર્ણ અંગ્રેજી-અનુવાદ પ્રકાશિત કિયા.

સંક્ષેપ મેં રામાયણ કી કથા કી આલોચના વૈદેશિક પંડિતોં કે મધ્ય અનેકોં ને કી હૈ. મનિયર વિલિયમ કી ‘ઇડિયન એપિક-પોએટ્રી’ કે સિવા ઉનકી ‘ઇડિયન વિસડમ,’ ઓમન સાહ્ય કી ‘ગ્રેટ ઇડિયન-એપિક્સ’, ડોનાલ્ડ મેકેન્ઝી કી ‘ઇડિયન મિથ એન્ડ લીજેન્ડ’, કિસી અંગ્રેજી મહિલા દ્વારા રચિત ‘લીજેન્ડ આફ દી ઇસ્ટ’ પ્રભૃતિ ગ્રંથ ઉલ્લેખનીય હેં.

ટાલરેડ હીલર રામાયણ કા એક સંક્ષિપ્ત સંસ્કરણ ભી પ્રકાશિત કર ગયે હૈ. યદ રામાયણ ઉનકે ભારતવર્ષ કે ઇતિહાસ કા એક ખંડ-માત્ર હૈ. વહ રામાયણ હો ભાગોં મેં વિભક્ત હૈ.

પ્રથમ ભાગ મેં રામાયણ કી કથા હૈ ઓર દૂસરે ભાગ મેં રામાયણ કી આલોચના કી ગઇ હૈ. ગ્રંથ કા અનુવાદ બૃહત્ હૈ, કિન્તુ દુઃખ કા વિષય હૈ કિ હીલર સાહબ ને શ્રદ્ધા કે સાથ રામાયણ કી આલોચના નહીં કી. ઉનકે મન કે ઇર્ષ્યા સે ભરે હુએ કલુષિત ભાવ ખાત ખાત મેં વ્યક્ત હોતે હૈં.

હમારા કર્તવ્ય

(લેખક:—શ્રી ૦ રાજેન્દ્રપ્રસાદજી, એમ.એ.એમ.એલ.—“ચૈદ” નામે ૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

હિંદુ-સમાજ કે લિએ ઓર ભારતવર્ષ કે લિએ અછૂતોં કા પ્રશ્ન બહુત જટિલ હૈ, ઓર ઉસ પ્રશ્ન કે સુવલ સાધ્ય બનાવે પર હી ઇસ જાતિ ઓર દેશ કા ઉદ્ધાર નિર્ભર હૈ. મેં સભાઓં મેં ઓર આપસ કી ખાતોં મેં પ્રાયઃ સુના કરતા હૂં કિ જિન્હેં હિંદુ-સમાજ અછૂત સમજ કર તિરસ્કૃત કરતા હૈ, ઉનકો દૂસરે ધર્મોં કે માનવેવાલે અપનાવે કો તૈયાર હૈં; ઓર યદિ હિંદુ-જાતિ સમય રહતે ન ચેતેગી, તો સીધા હી ચે પરધર્માવલમ્બી હો જાયગે ઓર ઇતની ખડી જન-સંખ્યા હિંદુ-જાતિ સે નિકલ જાયગી. યહ ભી કહા જાતા હૈ કિ આજ જિતને લોગ હિંદુ-ધર્મ છોડ, કિસી દૂસરે ધર્મ, જેસે—ઇસ્લામ અથવા ઇસાઇ-ધર્મ મેં જાતે હૈં, ઉનમેં અધિકાંશ ઇન્હીં પદ-દલિતોં કી શ્રેણી હી મેં સે હોતે હૈં. ચે સચ ખાતેં સચ હૈં, પર મેં સમજતા હૂં કિ યહ ભાવ ભી કુછ અંશ મેં અછૂતપન કે પાપ કો કાયમ રખને મેં સહાયક હોતા રહેગા. હિંદુજાતિ કો યહ જાન લેના ચાહિએ કિ કિસી ભી મનુષ્ય કો, જિસે ઇશ્વર ને ઉન્હીં અવયવોં ઓર શક્તિ-યોં કે સાથ ઉત્પન્ન કિયા હૈ, જો ઉંચે સે ઉંચે આલણ મેં વર્તમાન હૈ, પતિત માનના મહા-પાપ હૈ. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા મેં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ને કહા હૈ:—

વિद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गविहस्तिनि। शुनि चैव श्वपाकेच पण्डिताः समदर्शिनः॥

અર્થાત્—જ્ઞાનીજન વિદ્યા ઓર વિનયયુક્ત બ્રાહ્મણ તથા ગૌ, હાથી, કુત્તે ઓર ચાંડાલ મેં ભી સમભાવ સે દેખવેવાલે હોતે હૈં.

ઇસ મહાપાપ કે કલંક સે અપના ઉદ્ધાર કરના હિંદુ-જાતિ કા પરમધર્મ ઓર કર્તવ્ય હૈ. સ્વાર્થ-ભાવ સે દાન-પુણ્ય કાર્ય કો કરના ભવિષ્ય કે લિએ ખાધા ચૈદા કરના હૈ; ઓર ઉન જાતિયોં કે સાથ અન્યાય કરના ભી હૈ, કયોંકિ ઇસ યુક્તિ કા આધાર યહી હૈ કિ અછૂતોં કી હિંદુ-ધર્મ મેં શ્રદ્ધા ઇતની કમ હૈ કિ વદ ઇસ ધર્મ કો છોડ પરધર્માવલમ્બી હો જાયગે; પર સચ પૂછિએ તો ઉનકી શ્રદ્ધા ઉંચી જાતિવાલોં કી શ્રદ્ધા સે કહીં અધિક હૈ, ઓર વે ઇસ ધર્મ કે અધિક પ્રેમી હૈં, કયોંકિ ઉનકે સાથ હિંદુ-સમાજ કે અન્યાયપૂર્ણ વ્યવહાર કે રહતે હુએ ભી ઉન્હોંને અભી તક શ્રદ્ધા નહીં છોડી, ઓર જો મર્યાદા ઉનકે લિએ નિર્ધારિત કર દી ગઈ, ઉસે આજ ભી માનતે હૈં; પર જજ હિંદુ સમાજ સ્વયં ઉન નિયમોં કો અન્યાયપૂર્ણ સમજને લગા હૈ તો ઉનકો યહી ધર્મ હૈ કિ ઉનકો દૂર કર કે અપને કો ઉસ પાપ સે બચાવેં. અછૂતોં કો હમારી મેહરબાની ઓર સહાનુભૂતિ કી આવશ્યકતા નહીં—એક પ્રકાર હમ હી સહાનુભૂતિ કે પાત્ર હૈં, કયોંકિ અપને અજ્ઞાન મેં હમ ઉનકો અછૂત માન રહે હૈં, ઓર હમ મેં ઇતની શક્તિ કા સંચાર નહીં હોતા કિ હમ અપને કો ઇસ પાપ સે મુક્ત કર સકેં. ઇસલિએ અછૂતોદ્ધાર કે કામ મેં ભી હમકો સમ્યે ભાવ ઓર વિચાર કી આવશ્યકતા હૈ. હમારા ધર્મ હૈ કિ હમને જો દુર્વ્યવહાર ઉનકે સાથ આજ તક કિએ હૈં, ઉસકે લિએ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, ઓર અપના ઉદ્ધાર કરે!

राष्ट्र के युवकों के आवाहन

शान्त सेवा की लावना

(साधु टी० जेल० वास्वानी की वक्तृता का अनुवाद—“हिंदूपत्र” ना ता. १४-४-२७ ना अंकमांथी)

मित्रो ! यदि मेरी छत्रछापर ही आत रहती, तो मैं जोलता ही नहीं, यूँपयाप आप लोगो के भीय में भेडा रहता; क्योकि मौनमें अही शक्ति है. कुछ शताब्दियों पहले यूननमें कनकृशियस नाम का एक ऋषि पैदा हुआ था. उसने कहा है:—“आकाश शांत निस्तब्ध है, ऋतुओं का परिवर्तन यूँपयाप ही हो जाता है और सग्न वस्तुओं आपसे आप उत्पन्न होती रहती है—आकाश उसी ज्ञाति निस्तब्ध रहता है.” यदि आकाश स्तब्ध है, तो मनुष्य भी क्यों नहीं मौन रहना शीमे ? मैं बारंवार इस आत का अनुभव करता हूं, कि भारत को इस समय आतों की अपेक्षा शान्त सेवा की अधिक आवश्यकता है—त्यागके लाव और उन्नतम कर्तव्य का प्रयोजन है. मेरे नवयुवा मित्रो ! मैं आज आप के सामने लाषणु करते समय यही लावना प्रकट करना चाहता हूं, कि हमारे कथन की अपेक्षा हमारे कार्य कहीं जड़े-जड़े होने चाहिये.

आपने अपनी इस सला का अध्यक्ष एक दरिद्र, अयोग्य और मरुभूमिके दर्वेश को बनाया है. आपने मुझे शान्त ऐकान्त जवन से भीय कर आप को कुछ संदेश सुनाने के लिये यहां बुलाया है. जवन के आरंभ से ही परमात्माने मेरे हृदय को नवयुवकों के प्रति अनुरक्त बना रखा है. मैं आप के सामने कुछ जहुत जडा विद्वान् या नेता जनकर नहीं आया हूं—मैं आया हूं, युवकों का सेवक जनकर. मैं आपके आशीर्वाद ग्रहण करने आया हूं. मैं अपने हृदय में आपके प्रति स्नेह भरकर ले आया हूं. मैं कुछ और भी साथ लाया हूं—और वह है, आप में—राष्ट्र के नवयुवाओं में—विश्वास, भारत और उसके लाज्योदय का विश्वास. मेरा यह विश्वास है, कि आप नवयुवकगण ही जलित और स्वतंत्र राष्ट्र का निर्माण करने में समर्थ हैं. मैं आप के प्रति अपना आदर और प्रेम प्रकट करता हूं. आप ही लोग कल के पथ—प्रदर्शक या पद—निर्देशक होंगे. आप भूततर भारत के निर्माता हैं. मुझ से जहुतों ने कहा है, कितनोंने मेरे पास पत्र लिखा है, कि भारत के युवकगण विपथगामी हो रहे हैं. कितनों की धारणा है, कि युवकगण सर्वनाश के रास्ते जा रहे हैं. मेरे अनेक देशवासी युवकों के विषय में ऐसी ही अग्रिय धारणा रज्जते है. आपने शान्तिपूर्ण ऐकान्तवास में, संसार के कोलाहलों से दूर रहते हुये, मैंने अपनी जन्मभूमि के तारका-भूषित आकाश के साथ आतों की है और अपने आप ही कह उडा हूं:—“ये ही तारे अतीत युग में भी भारत की ओर दृष्टिपात कर रहे थे. उस समय भारत उतना ही उन्नत था, जतना वह आज पतित है. आज वह जैसा ही दरिद्र है, पूर्व में वैसा ही जलवान, धनवान, सुभी और सन्तुष्टिशावी था. उन दिनों भारत जगत की सभी जलतियों का, सारी मनुष्य-जलति का गुरु था, परंतु हाय ! आज वही भारत सारे जगत के राष्ट्रों में अछूत—अस्पृश्य माना जाता है !” यही कहते हुये मैं रो पडा हूं और अश्रुविसर्जन करते हुये रात्रि के अंधकार में गिजा उडा हूं:—“हिं हमारी वृद्धा माता भारत—भूमि ! आज तूने अपने पुत्रों के सामने से अपनी वह सुंदर और स्वास्थमयी भूर्ति क्यों छिपा रज्ज है ?” उसी समय मानों कुछ ध्वनि कानों में पड़ी:—“निराश मत हो—मेरे युवा पुत्र और पुत्रियों आनेवाले दिनों में जड़े ही उन्न्यादर्शोपर एक नये राष्ट्र का निर्माण करेंगे.”

हां, नवयुवक ही भूततर भारत का निर्माण करेंगे. मैं आप के पास आशा और विश्वासका ही संदेश लेकर आया हूं. आज देश टुकड़ों में जट गया है. कितने ही हृदयों में निराशा भर गयी है. मैं आपके पास भारत और उसके लाज्यपर अनुजनीय जेवं अपार विश्वास लेकर आया हूं. भारत के युवक चाहें तो आश्चर्य—जनक कार्य कर दिज्जायें; परंतु उन्हें एक होना, मिल-जुलकर सेवामें जुट जाना पडेगा, उन्हें भारत और उसके आदर्शों में विश्वास की शक्ति सामूहिक रूप से संय्य करनी होगी.

आज हम भारत के नवयुवकों का एक संप्रदाय—‘ भारत युवक-संघ ’ के नाम से स्थापित

કરતે હૈં. ઇસ સંઘ કે વિશ્વાસ કી સખસે પહલી ખાત ભારત-ધર્મ કે ઉપર શ્રદ્ધા ઔર વિશ્વાસ હૈ. ભારત કબી અપને હી લિયે નહીં જયા. ભારત જતા હૈ ઋષિયોં કા સંદેશ-પ્રાચીન જ્ઞાન કા સંદેશ સારે સંસાર કો સુનાવે કે લિયે. હમારે નવયુવકોં કો ચાહિયે, કિ ઉનકે હૃદય મેં ભારતીય આદર્શ ભાવોમેષ ઉપનન્ન કરતે રહેં. યદિ વે આદર્શ નષ્ટ હો ગયે, તો સમજ રખના, કિ ભારત કી આશા ભી નષ્ટ હો ગયી. ઇસ ભારત-યુવક-સંઘ કા એક પરમ આવશ્યક ઉદ્દેશ ભારત કે ધર્મ કા અધ્યયન ઔર પ્રસાર હોગા. મૈં આપ નવયુવાઓં સે યદ કહના ચાહતા હું, કિ આપ વર્તમાન કી વિદ્વૃક્તતા ઔર નિરાશાસે અપને વિચારોંકો હૂર હટા લે નયેં ઔર ઉસ ભાવી ક-લ્યાણ કી ઔર દ્રષ્ટિ ડાલેં, જે ભારત કે ભાગ્ય મેં હોનેવાલા હૈ. એક ઉપનિષદ મેં લિખા હૈ- “મનુષ્ય જૈસા હોને કા નિશ્ચય કરતા હૈ, વૈસા હી હો જતા હૈ.” ઇસલિયે આજે ચલકર ભારત કયા હોનેવાલા હૈ, ઉસીકે ધ્યાન ઔર ધારણામેં લગ જનધયે. આપ અપને અંદર છિપે હુએ ઉન ગુણોં કા અનુસંધાન કરેં, જે ભારત કો ઉસકે મનુષ્ય-જાતિ કે પ્રતિ કર્તાવ્ય મેં સહાયતા પહુંચાનેવાલે હૈ.

ભારત યુવક-સંઘ કો આશ્રમોં કી સ્થાપના કરની હોગી. સારે ભારત કે કોને કોને મેં ઇન આશ્રમોં કા જાલ ખિજા દેના હોગા. ઇસ તરફ કે આદર્શ આશ્રમ કા ચિત્ર મૈંને કલ્પિત કર રખા હૈ; પર ઇસ સમય મેરે પાસ ઇતના સમય નહીં હૈ, કિ મૈં ઉસ ચિત્ર કે સભી અંગોપાંગો કા વર્ણન કર કે આપકો અતજા સદ્. મૈં ઉસ ચિત્ર કી દો તીન ખાતોં કા સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર કે હી સંતોષ કરૂં. મેરે વિચાર સે ઇન આશ્રમોં કા અન્ય ખાતોં કે સિવા રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ કે ઇસ કેન્દ્રીયુત સત્ત કી શિક્ષા કા પ્રચાર કરના હોગા, કિ “અજવાન ખતો.” મૈં ભારત કે યુવકોં કો શક્તિ કે લાડલે પુત્રોં કે રૂપ મેં દેખના ચાહતા હું. મૈં ચાહતા હું, કિ પ્રત્યેક યુવક શક્તિ-સંચય કરે ઔર સખસે પહલે અપને શરીર કો સુદૃઢ ખતાયે, જસ મેં ઇસકેદ્વારા આદર્શ કા ડીક-ડીક પાલન કિયા જા સકે. આજ હમારે યુવક નિર્જલ હૈ. કછ વર્ષ હુએ, એક અંગ્રેજ સિંધ મેં આયા થા. ઉસને કહા, કિ સિંધી મજબૂત હોતે હેં. પર આજ સિંધ કે નૌજવાન શરીર સે દુર્બલ હૈ. પંજાબ કે લોગ પહલે સૈનિકતા ઔર ઉચ્ચાદર્શ-પૂર્ણ કાર્યોં કે લિયે પરમ પ્રસિદ્ધ થે; પર આજ હમ કયા દેખતે હૈ ? વહાં કે યુવક ભી અખ શરીર સે ખડુત હી નિર્જલ હોતે જાતે હેં. મેરે માનનીય મિત્ર બાબૂ પીયૂષકાન્તિધોષ, જે સ્વાગતકારિણી સમિતિ કે અધ્યક્ષ હેં, મેરી ઇસ ખાત સે નિશ્ચય હી સંમત હોજે, કિ અંગાજ કે યુવક ભી શરીર સે હીન હો રહે હૈ. મૈં ચાહતા હું, કિ હમારે નૌજવાન મજબૂત ખતે. ભારત કો શક્તિ કી આવશ્યકતા હૈ-ઇસે હર પ્રકાર કી શક્તિ ચાહિયે-શારીરિક, માનસિક ઔર આત્મિક. કોઇ નિર્જલ જાતિ સ્વતંત્ર હોને કી આશા નહીં કર સકતી. કૌન્સિલોં કી બદસોં મેં સ્વતંત્રતા કા અન્વેષણ મત કરો. પાર્લામેંટ કે પર્ચોં મેં સ્વાધીનતા કો મત દૂંઢને જાઓ. સ્વતંત્રતા શક્તિ સે હી ઉત્પન્ન હોગી. ઇસલિયે શક્તિમાન ખતો. નિર્જલતા પાપ હૈ. વિશ્વાસ કીજયે, યદ શરીર ઇધિર કા મંદિર હૈ. યદ પ્રાચીન ઉક્તિ કિતની સમ્યાજ સે ભરી હૈ, કિ ‘શરીરં બ્રહ્મ મંદિરમ્’. ઇસલિયે મૈં ચાહતા હું, કિ હમારે આશ્રમ મેં પહલી શિક્ષા નવ-યુવકોં કો અજવાન ખતને કી દી જાયે ઔર દૂસરી શિક્ષા હો સરલ ખતને કી. સત્ય પૂછો તો વા-સ્તવિક સરલતા મેં ભી શક્તિ હોતી હૈ. મેરે એક લાહૌર કે મિત્ર ને કહા થા, કિ પંજાબ કે યુવક આજકલ ફ્રેશન કે પીછે પાગલ હો રહે હેં. પર ફ્રેશન મહામૂર્ખતા હૈ. ભારત કે મહાન પુરુષોં કે જીવનચરિત્ર પઢિયે, વે સખ ખડે સીધે-સાદે થે. આર્યાવર્ત કે ઋષિયોં કા જીવન ખડા હી સીધા સાદા થા. ભારત કે વીરોં ઔર શિશુકોં કે જીવન-રામચંદ્ર સે લેકર ઇસ કલિયુગ કો પ્રકાશિત કરને-વાલે મહાત્મા ગાંધીનક સભી કે જીવન-સરલ હૈં.

મેં અપને ઉસ પ્રસ્તાવિત ઔર કલ્પિત આશ્રમ કે પ્રત્યેક યુવક કો યદ નિયમ ખતા લેને કી રાય દૂંગા, કિ વદ કમ સે કમ પ્રતિદિન એક સેવા કા કાર્ય કરે. સેવા-દરિદ્રોં કી સેવા-જીવન કો ઉદાર ઔર મદત્વપૂર્ણ ખતાતી હૈ. દરિદ્રોં કી સેવા હી જ્ઞાન કી પરમ સીમા હૈ.

વિશ્વાસ કીજયે, દેશ કે અસંખ્ય પ્રાણી આપકી પ્રતીક્ષા કર રહે હૈં. વે ચાહતે હૈ કિ આપ ઉનકે નગરોં ઔર ગામોં મેં આકરે અપના સંદેશ સુના જાયેં. એક પુરાની કિતાબ મેં એક ખડી સુંદર કહાની લિખી હૈ. એક લડકે ને અપની માંસે પૂછા:--“માં, તુમ અકસર શ્રીકૃષ્ણ કી

ચર્ચા ક્રિયા કરતી હો. કયા વે અખ બી જીવિત હૈ ?” ઉસકી માતાને કહા:-“ હાં, ભગવાન મરે નહીં હૈ. વે આજ બી જીવિત હૈ.” લડકે ને કહા:-“ પર મૈં તો ઉ-હેં નહીં દેખ પાતા.” તખ માતા કહતી હૈ:-“ યદિ તુમ ઉ-હેં દેખના ચાહતે હો તો તુમ્હેં સાધના કરની પડેગી.” ઉસને કહા:-“ મૈં તૈયાર હૂં. તુમ મુઝે ઉસ સાધના કી ખાત ખતલાઓ.” માતાને કહા:-“ પ્યારે પુત્ર ! યદિ તુમ શ્રીકૃષ્ણ કે દર્શન કરના ચાહતે હો, તો અપને હૃદય મેં સચ્ચા વિશ્વાસ ઔર પૂર્ણ ભક્તિ રખતે હુએ નિલ ઉનસે યહી પ્રાર્થના ક્રિયા કરો, કિ હે કમલ-લોચન ! મુઝે અપને ઉપર ન્યૌંઝાવર હો જાને દો.”

પ્યારે યુવકો ! મૈં બી આપસે યહી પુરાની પ્રાર્થના કરતે રહને કી પ્રાર્થના કરતા હૂં. અપની આત્મશુદ્ધિ કર લીજીએ ઔર અપને જીવન કો ઇસી પ્રાર્થના ભાવના સે જીવિત કર લીજીએ, કિ હે કમલ-લોચન ! મુઝે અપને ઉપર ન્યૌંઝાવર હો જાને દો.

ઇસકે બાદ આપ દેશ કે અસંખ્ય પ્રાણિયોં કે નિકટ ભારત કા-ભારત કે ધર્મ કા સંદેશ લેકર જાઇયે. જાકર ઉનસે કહિયે, કિ ભારત એક બહુત બડે ઉદ્દેશ કી પૂર્તિ કે લિયે જી રહા હૈ. કાર્યેજ ઔર ખેતીશોનિયા નષ્ટ હો ગયે, પર ભારત અખતક જીવિત હૈ. રોમ-વહ રોમ, જો સદૈવ વિશ્વ-વિજય ઔર સંસાર-શાસન કે હી સપને દેખ રહા થા, ચલ્લા ગયા; પરંતુ ભારત જીતા ખયા હૈ. સખ્યતા કી શૈશવ-ભૂમિ યૂતાન-કલા ઔર દર્શન કા મંદિર-યૂતાન ચલ્લા ગયા; પર ભારત જીવિત હૈ, પરંતુ વિના પ્રયોજન કે હી નહીં. ભારત જીતા હૈ, સંસાર કે સભી રાષ્ટ્રોં કો એક પરમ દિવ્ય સંદેશ સુનાને કે લિયે. ફિર ઐસે ભારત કી સેવા મેં જીવન-પાત કર દેના ભી કિતને સુખ કી ખાત હૈ ? જાઇયે, ગાંવ-ગાંવ ઔર નગર-નગર મેં યહી સંદેશ જાકર સુનાઇયે ઔર સારે હિંદુસ્તાન કો પ્રાચીન આદર્શોં કે સૌંદર્ય સે મંત્ર-મુગ્ધ કર દીજીયે.x

ઉપવાસ કી અવધિ

(“ સરસ્વતી ” માસિકના એક અંકમાંથી)

મનુષ્ય જિના ભોજન કિયે કિતને દિન જી સકતા હૈ, યહ કીક કીક નહીં ખતલાયા જી સકતા. કહા જાતા હૈ કિ વાયુ કા અભાવ હોને સે મનુષ્ય પાંચ મિનટ, જલ ન મિલને સે સાત દિન ઔર નિદ્રા કે અભાવ સે દસ દિન મેં મર જાતા હૈ; કિંતુ અનાહારાવસ્થા મેં મનુષ્ય કિતને દિનોં તક જીવ સકતા હૈ, યહ નહીં કહા જી સકતા. કુછ લોગ દો દો તીન તીન મહીને તક યા ઇસસે બી અધિક સમય તક જિના કુછ ભોજન કિયે રહ જાતે હૈ; કિંતુ ઔસત દર્જે કા મનુષ્ય જિના ભોજન કિયે સિફ્ત આરહ દિન તક જીવ સકતા હૈ. ઇસ વિષય મેં વહ પક્ષી સે કુછ અચ્છા હૈ, ક્યોંકી પક્ષી ભોજન ન મિલને સે ૬ દિનોં સે જ્યાદા નહીં જીવ સકતા. સચ્ચ પૂછિએ તો કુતે ઇસ વિષય મેં હમસે અચ્છે હૈ, વે જિના ખાચે ૨૦ દિન તક રહ સકતે હૈ. જો ખટમલ હમેં તંગ કરતે હૈ ઔર અનેક પ્રકાર કી જિમારિયોં ફૈલાતે રહતે હૈ ઉનસે રક્ષા પાને કા અખ તક કોઈ અચ્છા ઔર સરલ સાધન નહીં નિકાલા જી સકા હૈ. ઉ-હેં ભૂખોં મારને કી ચેષ્ટા કરના તો વ્યર્થ હી હૈ, ક્યોંકિ વે ૧,૨૦૦ દિન તક જિના ભોજન કિયે રહ સકતે હૈ. મછ-લિયોં ઔર સાપ બી બહુત દિનોં તક અનાહાર રહ સકતે હૈ. મછલિયોં એક હજાર દિન ઔર સાપ ૬૦૦ દિન તક ઉપવાસ કર સકતે હૈ. મેંદક પ્રાયઃ સાલ ભર તક ઉપવાસ કરતે હૈ ઔર કછુએ ૫૦૦ દિનતક. ઇસ સંબંધ મેં ઇસ સખ્યકી તુલના મેં મનુષ્ય કિતના નિરીહ જાનવર હૈ, યહ સ્પષ્ટ હી હૈ. ઇસી સે તો મનુષ્યોં મેં ભોજન કે લિયે સંગ્રામ ચલતા રહતા હૈ. “વુમુક્ષિતઃ કિં ન કરોતિ પાપમ્”

પ્રજાસેવક-સમિતિ

(“ હિંદુપંચ ” ના તા. ૧૪-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

ઉક્ત નામ કી એક સંસ્થા લાહૌર મેં શ્રીયુત લાલા લાજપતરાય કે ઉદ્યોગ સે ગત ૧૯૨૦ કે ડીસેમ્બર મહીને મેં સ્થાપિત હુઇ થી. ઇસકા પ્રધાન ઉદ્દેશ નવયુવકોં કે સાર્વજનિક જીવન કે લિયે ઉપયુક્ત શિક્ષાપ્રદાન કરના હૈ. ઇસમેં કિસી પ્રકાર કા ધાર્મિક ભેદભાવ નહીં રખા જતા. હર જાતિ ઔર ધર્મ કે લોગ ઇસમેં યોગ-દાનકર સકતે હૈં. રાજનીતિક વિચારોં મેં કોઇ સહ-યોગી હો યા અસહયોગી, નરમ હો યા ગરમ, સ્વરાજ હો યા પ્રતિયોગી-સભી ઇસમેં શામિલ હો સકતે હૈં.

અસહયોગ કે જમાને મેં ઇસ સમિતિ કે સદસ્યોં ને રાષ્ટ્રીય શિક્ષા કે લિયે બડા હી સ્તુત્ય પ્રયત્ન કિયા થા. લાહૌર કે ‘તિલક સ્કૂલ ઑફ પોલિટિક્સ’ ઇસીકે સદસ્ય ચલા રહે હૈ. ઇસીકે ઉદ્યોગ સે ઉર્દૂ કા સુપ્રસિદ્ધ દૈનિક પત્ર “વહેમાતરમ” ઔર અંગ્રેજી કા ઉચકાટિ કા સાપ્તાહિક “ધી પીપલ” નિકલતા હૈ. આજકલ લાલાજી ઇસીકા સંપાદન કરતે હૈં.

અત્યંતક ઇસ સમિતિ કો દો લાખ સે ઉપર કા ચંદા મિલા હૈ ઔર સમય-સમય પર કોહાટ કે દંગે કે પીડિતોં ઔર ઉડીસે કે અકાલ-પીડિતોં કી સહાયતા કે લિયે બી લોગોં ને ઇસે સહાયતા પ્રદાન કી હૈ. ઇન દોનોં પ્રદેશોં મેં સમિતિ ને બી સંતોષજનક રીતિ સે કાર્ય કિયા હૈ.

ગત ૩ વર્ષોં સે ચલ સમિતિ અછૂતોદ્ધાર કા કાર્ય બી બડી મુસ્તૈદી સે કર રહી હૈ. ચલ કામ કેવલ પંજાબ મેં હી નહીં, ચૂં પીં મેં બી હો રહા હૈ. ઉડીસે મેં બી ઇસકી એક શાખા હૈ, જો કમ પ્રકાર સે જન-સેવા કા કાર્ય કર રહી હૈ. ઇસને પુરી મેં એક વિધવાશ્રમ બી ખોલા હૈ.

ઇસ સમિતિ કે મેમ્બર પંજાબ મેં સ્ત્રીશિક્ષા કે પ્રચાર કા કાર્ય બી તત્પરતા સે કર રહે હૈં ઔર પંજાબ-પ્રાંતીય હિંદી સાહિત્ય-સંમેલન તો ઇન્હીં કે ઉદ્યોગ સે ચલ હી રહા હૈ. ઇસકે એક સદસ્ય બંબાલ ઔર અહમદાબાદ મેં રલકર મજદૂર-સંઘ કા કાર્ય સીખ રહે હૈ. બાબૂ ગોપ-બંધુ દાસ ઉડીસે મેં મજદૂરોં કે હિત કા કાર્ય બહુત કુછ કર રહે હૈં.

સમિતિ કી આર્થિક દશા અચ્છી હી હૈ. ઇસકે દો લાખ રૂપયે બેંક મેં જમા હૈં, અપના મકાન હૈ, પુસ્તકાલય હૈ; પરંતુ ઇસે એક દો મંજૂરે વ્યાખ્યાન-ભવન ઔર પાઠાગાર કી બહુત આવશ્યકતા હૈ. ઇસમેં ૯૦ હજાર રૂપયે કા ખર્ચ ગીના ગયા હૈ, જસમેં ૧૧ હજાર સમિતિ કો મિલ ચૂકે હૈ. શેષ ૫૦ હજાર કે લિયે અપીલ કી જ રહી હૈ.

હમેં ઇસ સમિતિ સે પૂર્ણ સહાનુભૂતિ હૈ ઔર હમ આશા કરતે હૈં, લોગ ઇસકી ઉચિત સહાયતા કરેંગે.

ગીતાજ સાચો માર્ગ બતાવશે.

(નાલાનરેશ શ્રી રિપુદમનસિંહજીના ઉદ્દગાર-“વિશ્વામિત્ર” ના દીપાવલીઅંક ઉપરથી)

પ્રત્યેક ભારતવાસીએ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો પાઠ-અધ્યયન કરવું જોઈએ. ગીતા એ જ્ઞાનનો ભંડાર છે. સર્વ ધર્મોનું વાસ્તવિક તત્ત્વ તેમાં આવી જાય છે. સધળા ભારતવાસીઓ સાચા મનથી ગીતાને કંદેરથ કરી તેમાં કહેલા ધર્મોનું આચરણ કરે, તો આ ચાલુ લડાઈટંડાઓ આપોઆપ નાબુદ થાય અને આપણે આપણાં કર્તવ્ય-કાર્યોમાં રોકાઈ જઈએ, તેથી આપણું કલ્યાણ થશે. મારા સ્વધર્મ મતાનુસાર ગ્રંથ સાહેબની કોઈ વાત મારા સમજવામાં આવતી નથી અને પૂજ્ય સાધુસંતો મારી શંકાનું સમાધાન કરી શકતા નથી, ત્યારે હું ગીતાજીનો આશરો લઉં છું. તે ઉપરાંત જ્યારે વ્યાવહારિક અડચણો તેમજ રાજનૈતિક ચિંતાઓ મને કર્તવ્યશૂન્ય બનાવી દે છે, ત્યારે હું ગીતાજીને શરણે જઈને શાંતિ પ્રાપ્ત કરું છું. ગીતાના ઉપદેશક શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર સમસ્ત સંસારના ગુરુ હતા. અનેક યુગોથી તેમનીજ દિવ્ય વાણીથી ભારતનો ઉદ્ધાર થતો આવ્યો છે અને તેનાથી ભવિષ્યમાં ભારતવર્ષનું કલ્યાણ થશે.

નિર્બળતાનાં કારણો અને તેના ઉપાયો

(લેખકો:—સ્વામી શિવાનંદજી અને પરમાનંદજી સરસ્વતી-સં. ૧૯૮૧)

રાગ-સોહિણી-કવાલી

ક્યોં નિર્બલ બન ગઇ હૈ, હાલત તુમહારી ધન દિનો;
 ૧ ગૌર કરંકે દેખ લો તુમ, સેહત^૨ તુમહારી ધન દિનો.
 ઉમરેં કમતી હો ગઇ, તાકત નહીં હૈ નામ કો;
 સખસે દખને લગ ગયે, હાલત તુમહારી ધન દિનો.
 યાદશક્તિ કુછ નહીં, ડાયરી રહેં હૈ જબ મેં^૩;
 કમર ટેલી હો ગઇ ઔદ, સિર હૈ ભારી ઈન દિનો.
 ધન તો સારા છુટ ગયા થા, અબ આબરૂ બતી રહી;
 કિસપે નાબ^૪ અબહો ફિરતે, શર્મ સારી^૫ ઈન દિનો.
 પહિલે બુબુર્ગોં ને તુમહારે, કામ કૈસે હૈં કરેં;
 અબ નષ્ટ સારી હો ગઇ હૈ, યાદગારી ઈન દિનો.
 યહ વીર્યહી કી નષ્ટતા સે, હો ગઇ હૈ ફુર્દશા;
 ઈસકી રક્ષા ખૂબ કર લો, દેગી યારી ધન દિનો.
 લગ છોટી ઉમર કા હી, દોષ ગિનતે હૈં સબી;
 ઈસસે બઢકર હસ્તક્રિયા^૬, હૈં બિમારી ઈન દિનો.
 અબ તો તાકત કો બઢાકર, કુછ કામ લે લો અકલ સે;
 હૈં સ્વતંત્રતા કી ખ્વાહિશ^૭, અબ તુમહારી ધન દિનો.
 બ્રહ્મચર્ય ખૂબ પાલો, વીર્ય કી રક્ષા કરો;
 સુધર જવેગી ઈસસે, હાલત તુમહારી ધન દિનો.
 અબ વ્યસન સોર છોડકર, કસરત કરો તુમ શૌકસે;
 હોગી પુરી ઈસસે આશા, અબ તુમહારી ધન દિનો.
 કદમ રખના દેખકર, પડના ન તુમને ચાહ^૮ મેં;
 ઔરતેં અબ બન રહી હૈ, નેતા તુમહારી ધન દિનો.
 અમલ કરના કુછ ભી તુમને, પઢકે સખ ઇસ લેખ કો;
 તો હિન્દ મેં આ જવેગી, પ્રસ્લેખહારી^૯ ઈન દિનો.
 ગર થે સ્વામી કી નસીહત, તુમ ન માનોગે જરી;
 તો ખાક મેં મિલ જવેગી, કૌમ^{૧૦} સારી ધન દિનો.

૧ ગૌર=વિચાર ૨ સેહત=તંદુરસ્તી ૩ જબ=જબવું ૪ નાબ=અભિમાની ૫ શર્મસારી=લજ્જા
 ૬ હસ્તક્રિયા=માસ્ટરપેશન ૭ ખ્વાહિશ=ઇચ્છા ૮ ચાહ=ફૂવો-પ્રેમ ૯ પ્રસ્લેખહારી=ખુશાલીની
 મોસમ ૧૦ કૌમ=ખતિ

ભારતવર્ષના યુવકો અને યુવતીઓ કે જેમના ઉપર ભારતવર્ષનો આધાર રહેલો છે, તેમનો રંગ યુવાયના ફૂલ જેવો હોવો જોઈએ તે દિલ્લો ફક જેવો દેખાય છે. યુવાયના ફૂલ ઉપર જેમ હિમ પડવાથી જે અસર થાય છે, તેવીજ અસર આ લવિષ્યના આધારરૂપ જુવાનીઆ વર્ગ ઉપર જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ માત્ર વીર્યની નષ્ટતાજ છે.

નળગાઇ તમામ રોગોનું મૂળકારણ હોય છે. નળગા માણસ ધનાઢ્ય છતાં બળવાન નોકર-થી અંદરથી દબાતો રહે છે. નિર્બળ પુરુષ સ્ત્રીને આવીન હોય છે. કમજોર બાપ છોકરાઓની સંભાળ લેવામાં અશક્ત હોય છે. દુર્બળ મનુષ્ય આપત્તિસમે કોઈને ઉપયોગી થઈ શકતો નથી. કમજોર પોતાના કાર્યમાં નિષ્ફળતા મેળવે છે. બળહીન રેલ્વેની મુસાફરીમાં દુઃખી થાય છે, તેને કોઈ ડબ્બામાં બેસવા દેતું નથી. એક શીખ કે પકાણુને માટે એની મેજે જગ્યા ખાલી થાય છે. કમજોર ધનાઢ્ય છતાં ખાવાપીવામાં આનંદ લઈ શકતો નથી. નિર્બળ પોતાના દેવ-ધર્મની રક્ષા કરી શકતો નથી વગેરે, વગેરે. આ તમામ વાતો અમે જાણીએ છીએ પણ બળવાન થવાના યત્ન અમે કરતા નથી.

જુવાનીઆ વર્ગમાંથી ભાગ્યેજ કોઈ એવો જોવામાં આવશે કે જેણે પોતાના વીર્યની યથાવિધિ રક્ષા કરી હોય. વિદ્વાનવર્ગ તો વીર્યની નષ્ટતાનું કારણ બાળવ્રત્ન બતાવે છે; અને તે વિષય ઉપર મોટાં મોટાં ભાષણો અને લાંબા લાંબા અનેક લેખો કરી ચુક્યા છે. જો કે બાળવ્રત્ન વીર્ય નષ્ટ થવાનું એક કારણ છે; પણ તેના કરતાં એક મોટું કારણ બીજું છે, જેની તરફ હું તમારું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. તે કારણ અથવા દોષ હસ્તક્રિયા છે. આ રોગ એટલો બધો પ્રસરી ગયો છે કે કોઈપણ ઉછરતા છોકરાને લાગુ પડ્યાવિના રહેતોજ નથી અને તે એટલા બધા પ્રમાણમાં વધી ગયો છે કે છોકરાઓના લગ્નનો વખત આવે તે પહેલાં તો તેઓના શરીરની પાયમાલી થઈ ચૂકી હોય છે. અમારી વૈદ્યશીલ લાઇન હોવાને લીધે અમને અનુભવસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે, ભણેલા વર્ગમાં આશરે નવ્વાણું ટકા છોકરાઓ આ ક્રિયામાં ઓછાવધતા સપડાયેલા હોય છે; અને ઉગતી જુવાનીમાંજ આ ઉધછરૂપી ટેવથી કાન્તિ, શક્તિ, ઉત્સાહ વગેરે નાશ પામે છે. યકૃત ક્રિયાહીન થઈ રંગ પીળો પડે છે, જઠરાગ્નિ મંદ થઈ ભૂખ નષ્ટ થાય છે, આંતરડાંની ક્રિયા શૂન્ય થવાથી કબજાબાતનો રોગ લાગુ પડે છે અને માથાનું દરદ થયા કરે છે. મગજ નળગાં પડવાથી યાદશક્તિ જતી રહે છે, કોઈની સાથે વાત કરતી પણ ગમતી નથી. તે એકલો રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે. હૃદયારતી ટેવ વધી જવાથી અંતે પથારીવશ થઈ થોડી મુદતમાંજ પરલોક-ગમન કરી જાય છે; અને કદાચ જો જીવતો પણ રહે તો છાપાંઓમાં જાહેરખબરો વાંચી તેમાંથી શક્તિની દવાઓ અને લગાડવાના લેખો શોધી વાંચી દવાઓમાં ધનનો નાશ કરી દિવસ વ્યતીત કરે છે. હવે આપણે વિચાર કરીશું કે બાળવ્રત્નવિષેનાં મોટાં મોટાં ભાષણો તથા લેખો કાંઈ પણ કામમાં આવી શકે ખરાં કે? કારણ કે ચોર આવે તે પહેલાં તો સર્વ નષ્ટ થઈ ગયું હોય છે, હવે રક્ષા શાની કરવી?

બાળવ્રત્ન કરો યા ન કરો તે બરાબરજ છે. હસ્તક્રિયા કરતાં પહેલાં અજ્ઞાનતાને લીધે ખબર નથી હોતી કે વીર્ય એજ શરીરમાં તેજ, શક્તિ, કાન્તિ અને અચ્છત્તનું કારણ હોય છે. રૂપ અને તંદુરસ્તી વગેરે જે કંઈ છે, તે આનેજ પ્રતાપે છે, એ ભાન વીર્ય નષ્ટ થઈ ગયા પછી આવે છે; પણ ફિર પછતાય કયા હોત હૈ જન્ન ચિહીયાં યુગ ગઈ સ્વેત?

હસ્તક્રિયાથી બચી જઈ કદાચ જો થોડું વીર્ય રહી ગયું હોય તો બાળવ્રત્નના ભોગ થઈ પડે છે ખરા, જેથી વખત બે વખત સ્ત્રીસમાગમમાં લુબ્ધ થઈ શારીરિક શક્તિનો અંત આણે છે. જેમ જેમ માણસ દુર્બળ થતો જાય છે, તેમ તેમ વિષયવાસના વધતી જાય છે. દુર્બળતાને લીધે વિષયભોગ કરી શકતો નથી, તોપણ સ્ત્રીસંગનો યત્ન રાતમાં અનેકવાર કરે છે; પરંતુ કંઈ ન વળી શકવાને લીધે સ્ત્રીની નજરમાં હમેશને લીધે હલકા અને માનહીન થઈ તેની ધમ્મહાને આવીન થઈ જાય છે. સ્ત્રીની તૃપ્તિ ન થવાથી તે બિચારી સારા કુટુંબની હોય તો દુઃખી થાય છે, જેના પરિણામે તે પ્રદર વગેરે અનેક રોગ આદિમાં સપડાઈ જાય છે; અને દિવસે દિવસે લીધે થઈ ઉછરતી જુવાનીમાંજ મૃત્યુનો ભોગ થઈ પડે છે. આ બધી ક્રિયા એક ક્ષણમાત્રના આનંદને માટે થાય છે અને તે આનંદ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. તે પ્રાપ્ત થાય

પણ કેવી રીતે ? જ્યાંસુધી કુદરતી નિયમાનુસાર કોઇ કાર્ય કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી કાર્ય-સિદ્ધિ થતીજ નથી. કાર્યસિદ્ધિ જ્યાંસુધી થાય નહિ ત્યાંસુધી આનંદ પ્રાપ્ત થાયજ કેમ ?

થાકેલા માણસને ઉંઘનો આનંદ ઘણોજ આવે છે. ઉંઘ્યા પછી તે હલકો ફૂલ જેવો જણાય છે. ખૂબ ભૂખ લાગવાથી અનાજમાં મીઠાશ અને સ્વાદ લાગે છે; અગર થાક વગર એક મશરૂ કે મખમલની ગાદીપર પણ ઘણીવાર સુધી આજોટવું પડે છે. અંતે ઉંઘ તો આવે છે, પણ તે તો આજોટવાના થાકથીજ. ભૂખવગર ખાય તો ગળામાં તો ઉતરશે, પણ સ્વાદવગર. ભક્ષેને તેઓ ગમે તેવા પકવાન્ન અને મિષ્ટ પદાર્થો ન હોય ? અને ખાધા પછી ગુણને બદલે અવગુણજ કરશે. તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીભોગની હકીકત છે. કુદરતી ઇચ્છા થયા સિવાય સ્ત્રીસંગ કરવો તે અતિશય હાનિકારક છે.

બે બાળુ આવી સ્થિતિ હોવાથી પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કરવાની પણ શક્તિ રહેતી નથી; અને કદાચ જો ગર્ભ રહી જાય તો એક-બે માસમાંજ સ્ત્રાવ થઇ જાય, અગર નવ માસ થયા પહેલાં-જ ગર્ભપાત થાય; અને કદાચ જો ગર્ભના દિવસો આશરે ૨૮૦ પૂરા થઇ જાય તો પ્રસૂતિ કરાવવા જેટલી પણ શક્તિ હોતી નથી, જેથી દવા અગર શસ્ત્રક્રિયા વગેરેના આધારે પ્રસૂતિ કરાવવી પડે છે. તે વખતે બાળક અને માતા બેમાંથી એક પણ સહીસલામત પાર ઉતરે તો ઇશ્વરનો પાડ. દિલગીરી એ છે કે આ આપણા ભણેલા વર્ગમાંજ આવી લુંડી દશા થાય છે. અભણ ગામડીઆ આપણા શહેરીઓ કરતાં કંઈક સારા. જેમ જેમ મોટાં શહેરોમાં જોશો, તેમ તેમ શારીરિક સ્થિતિ વધારે પ્રમાણમાં ખરાબ જોવામાં આવશે. તેનું કારણ નાટક, સિનેમા અને પ્રેમરસમય નોંવેલો છે. આ ત્રણ વાનાંએ આપણા ભારતવર્ષની જે અધોગતિ આણી છે, તે વર્ણવવા યોગ્ય નથી. આ ત્રણના પ્રતાપે નાના યુવકો અને યુવતીઓ પ્રેમરસમાં પડી મનમાં અનેક કલ્પનાઓ ધડી અનેક રોગોનાં ભોગ થઇ પડે છે. ઉપર વર્ણવેલી ત્રણ વસ્તુઓના પ્રતાપે નવજીવાન છોકરા અને છોકરીઓ કલ્પિત પ્રીતિપાત્ર પોતાના મનમાં કલ્પી રાતદિવસ તેમની કલ્પના કરી કરી ઝુપાં કરે છે, જેના પ્રતાપે વીર્ય અને રજ પાતળું થઇ સ્ત્રાવ થયા કરે છે. પછી તેનું ભયંકર પરિણામ જે આવે છે, તે જગપ્રસિદ્ધ છે. વીર્ય પાતળું થવાથી હમેશાં સ્વપ્ન કે પેસાજમાં સ્ત્રાવ થયા કરે છે, જેથી સ્ત્રીસમાગમ કરતી વખતે તરત સ્ખલિત થઇ શીતળ થઇ જઇ શરમિંદા થાય છે; અને સુભાગ્યે જે કોઇ આવાં દુર્વ્યસનોથી બચી ગયેલો હોય તે પરણ્યા પછી સ્ત્રીનો એટલો બધો દુરૂપયોગ કરે છે કે અનેકવાર રતિક્રિયા કર્યાજ કરે છે, જેથી બન્ને બાળુ શરીરની હાનિ થયા સિવાય બીજું કંઈ પરિણામ આવતું નથી. કોઈના સમજાવ્યાથી આ ટેવ મૂકવાને બદલે જવાબ આપે છે કે, અમારી પોતાની સ્ત્રી છે, ગમે તેટલી-વાર તેને વાપરી શકીએ; પણ તેને ખબર નથી કે પોતાની સ્ત્રી તો શું પણ પોતાના શરીરને નષ્ટ કરવું તે કુદરતે અને સરકારે ગુન્હો દરાવ્યો છે. પોતાની કોઇ પણ વસ્તુ ઉપયોગ કરવામાટે હોય છે, દુરૂપયોગ કરવામાટે હોતી નથી. સરકારના કાયદાથી બચી જવાનો સંભવ છે, પણ કુદરતના કાયદા લાગુ પડ્યાવિના રહેશેજ નહિ; અને તે ભોગવ્યાવગર છુટકોજ નથી.

અમે જગતમાં કેવળ ક્ષણિક સુખને માટેજ ઉત્પન્ન થયેલા નથી. અમારે માથે અનેક જોખમદારીઓ છે. બાળજન્મ્યાને ઉછેરવાં, માબાપની સેવા કરવી, પાડોશીઓને મદદ આપવી, ભારતભૂમિની સેવા બજાવવી અને પરલોકની તૈયારી કરવી વગેરે. આ તમામ અમારા માથે છે. જ્યારે અમારાં પોતાનાંજ શરીર નિર્જન કરી નાખીશું, પોતાની શક્તિ ખોઈ બેસીશું, તો બીજાના કાર્યમાં શું મદદ આપી શકીશું ? ધારો કે તમારી પાસે પુષ્કળ ધન છે તેથી શું ? જ્યારે શરીરથી કાયર થઇ તમારામાં બોલવાની પણ ઇચ્છા નહિ હશે અને લોકોની સામે આવતાં લાજ આવશે ત્યારે તમારાં ધન વગેરે કંઈ કામ આવી શકશે નહિ.

જ્યારે સ્ત્રીપુરુષની સામાન્યતાવિષે વાત ચાલે છે, તે વખતે તો પુરુષ પોતાને એક મોટા ખાં, બુદ્ધિશાળી અને ડહાપણના ભંડારરૂપ માની દરેક વાતના આરોપ સ્ત્રીજાતિપર ઢોળી પાડે છે. પુરુષને કામાંધ, નિર્જન, વિપયાસકત વગેરે બનાવવાના તેનામાંજ અવગુણો છે; પરંતુ જો ઈન્સાફદ્રિષ્ટિ પક્ષપાતરહિત થઇ જોઇએ તો સ્ત્રી જેને પુરુષ કમઅક્કલ, મૂર્ખ, અને વિષયનો ભંડાર માને છે, તે કોઇ દિવસ પોતાના મોઢેથી પોતાની કામચાસનાને વ્યક્ત કરતી નથી; અને

પુરુષજ એવો અધીરો અને ઉતાવળીઓ હોય છે કે જે વારંવાર કામોંધ થઈ સ્ત્રી આગળ યાચના કર્યોજ કરે છે. જો પુરુષે પણ પોતાના મન ઉપર કાબુ રાખી કુદરત ફરજ પાડે ત્યાં-સુધી અટકાવ કર્યો હોત તો પ્રત્યેત્પત્તિનો એક જૂદોજ આનંદ આવત. પોતાના મન ઉપર કાબુ ન રાખવો, વારંવાર સ્ત્રીને વિષયવાસનાને આધીન થવું, સ્ત્રીઓ આગળ રતિકીડાની યાચના કરવી, એવુંજ નામ જો અશ્લેષ, ડહાપણ અને બુદ્ધિ હોય તો પુરુષજ આવા ચાંદ લેવાને અધિકારી છે. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એમ નથી કે સ્ત્રીમાં વિષયવાસનાજ નથી. સ્ત્રીમાં તો પુરુષ કરતાં પણ અધિક હોય છે; પરંતુ તેની સાથે તેના મન ઉપર કાબુ અને લગ્ન પણ અધિક હોય છે. જ્યારે પુરુષ તરફથી આરંભ અથવા છેડછાડ થાય છે, ત્યારેજ સ્ત્રી પોતાના મન ઉપરનો કાબુ ખોદ નાખે છે. પછી અરસપરસ લુબ્ધ થઈ કુદરત રોકવાની ફરજ પાડે છે, ત્યારેજ તેઓ બંધ થાય છે.

જેમ પણ, પક્ષી, ઝાડ આદિમાટે કુદરતે રતિકાળ નિયત કરેલો છે, તેમ પુરુષોમાટે પણ છે. પુરુષસિવાય બધા વર્ગ કુદરતના નિયમેને વળગી રહ્યા છે; અને પુરુષોએ તો કુદરતના નિયમેને તિસાંજસિ આપેલી છે, જેના પરિણામે દિવસે દિવસે આયુષ્ય, બળ, બુદ્ધિ અને સંતતિ ઓછી થતી આવે છે. કુદરતનો નિયમ એવો છે કે, જ્યારે સ્ત્રી રજસ્વલાધર્મથી સ્વચ્છ થાય, ત્યારે પુત્રપ્રાપ્તિની ઈચ્છાવાળા પુરુષે એકાંતી સંખ્યા એટલે ચોથ, છઠ્ઠ, આઠમ વગેરેની રાત્રિએ પોતાના શરીરે ધી મર્દન કરી દૂધ, ધીસુક્ત ભાત વગેરે વસ્તુઓનું સેવન કરવું; અને સ્ત્રીએ તેલ મર્દન કરી તે વખતે અડધાળા પદાર્થો ભોજન કર્યાપછી અડધી રાત્રિ વ્યતીત થયાબાદ પરસ્પર પ્રેમથી સમાગમ કરવો; તથા કન્યાપ્રાપ્તિની ઈચ્છાવાળા દંપતીએ એકાંતી સંખ્યા પાંચમ, સાતમ, તેમ વગેરેની રાત્રિએ સ્ત્રીએ તેલ મર્દન કરવું અને પુરુષે ધી મર્દન કરી ઉપર ખતાવેલા પદાર્થો ભોજનમાં લેવા, તો અવશ્ય કાર્યસિદ્ધિ થાય.

અહીં પ્રત્યેત્પત્તિની ટુંક સમજ આપવી આવશ્યક છે. પુરુષનું શુદ્ધ વીર્ય અને સ્ત્રીનું શુદ્ધ રજ મળવાથી પ્રગ્ની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો સ્ત્રીનો રજ વધારે પ્રમાણમાં હોય તો કન્યા જન્મે છે; અને પુરુષનું વીર્ય વધારે અને બળવાન હોય તો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. તે માટે ઉપર જે તિથિઓ ખતાવી છે તેમાં સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીપુરુષનું રજવીર્ય ઓછુંવધતું હોય છે; અને જે ધી-તેજનું મર્દન અને ખાવાના પદાર્થો ખતાવ્યા છે, તે અનુક્રમે વીર્ય અને રજની વૃદ્ધિ કરવાનાં કારણો છે. જ્યારે સ્ત્રી રજસ્વલાથી નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે પંદર દિવસસુધી વધતાઓછા પ્રમાણમાં તેમાં વિષયવાસના રહ્યા કરે છે; અને કમળગર્ભાશયનું મુખ ખુલ્લું હોવાથી તેજ દિવસોમાં ગર્ભ પણ રહી શકે છે. રજસ્વલા બંધ થયા પછી ગર્ભાશયનું મુખ બંધ થવા માંડે છે અને પંદર દિવસ થતે થતે બંધ થઈ જાય છે. આયુર્વેદ(વૈદકશાસ્ત્ર)ની આજ્ઞા કહો કે નિયમ કહો તે એવો છે કે, જ્યારે સ્ત્રીને ગર્ભ રહી જાય અને પ્રગ્ન ઉત્પન્ન થયા પછી બાળક ધાવતું હોય ત્યાંસુધી સ્ત્રીપુરુષે સમાગમ કરવો નહિ. આ નિયમાનુસાર ચાલવાથી સ્ત્રીપુરુષ બન્નેનું આરોગ્ય સચવાય છે. પ્રગ્ન પણ બળવાન, સુંદર અને આરોગ્ય રહી શકે છે. આ નિયમ કેટલેક અંશે પણ વગેરેમાં સચવાય છે; પણ ધન્ય છે મનુષ્યજાતિને કે ગર્ભ રહ્યા પછી ભલેને પૂરા નવ માસ થયા આગળ હોય અગર બાળક ધાવતું હોય, કે સ્ત્રી રજસ્વલામાં હોય તેની કાંઈ પણ ફરકાર રાખ્યા વગર તે તો ભોગ ભોગવવામાંજ મગ્યા રહે છે! સરકારના કાયદા ભંગ કરવાથી સરકાર શિક્ષા આપે છે, પણ ચોરીથી કાયદાનો ભંગ કરવામાં આવે અગર સાક્ષીઓ લૂંટા પડી જાય તો બચી પણ જવાય છે; પણ કુદરતનો એવો અટક નિયમ છે કે, તેમાંથી કાંઈપણ રીતે નિયમભંગ કર્યો પછી શિક્ષા ભોગવ્યાવગર કાંઈપણ બચી શકતોજ નથી. દિવસે દિવસ જે અધો-ગતિ થાય છે, તેનું આ પણ એક કારણ છે.

સ્ત્રીપુરુષે સમાગમ કરતી વખતે પરસ્પર પ્રેમ, શુદ્ધ ભાવના અને ઉત્તમ વિચાર રાખવા જોઈએ; કારણ કે તે વખતે જેવા વિચાર અને આચરણ હોય છે, તેવીજ પ્રગ્ન ઉપર અસર થાય છે. પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કરવાની ખાતર યથાવિધિ એક માસપર્યંત જે સ્ત્રીપુરુષે બ્રહ્મચર્ય પાળવું હોય અને ઉપર ખતાવેલી વિધિપ્રમાણે સમાગમ કરવામાં આવે, તો અવશ્ય આયુષ્યવાન, તંદુ-

રસ્ત, સુંદર અને સારા વિચારવાળી તેની પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. આજકાલ તો કેવળ વિષય-વાસનાની નિવૃત્તિ અને કામાગ્નિને શાંત કરવા અર્થે રતિકીડા થાય છે; અને સમાગમ કરતી વખતે એકબીજાને છેતરવાની-ખોટા પ્રેમ દેખાડવાની બિભત્સ વાતોસિવાય બીજું કંઈપણ હોતું નથી. જેના પ્રતાપે આજકાલની પ્રજા વિષયમયજ્ઞ જન્મે છે અને નાની ઉંમરમાંજ નાની વયનાં છોકરાંઓ એજ રમત રમે છે. આવી પ્રજાએ સ્વતંત્રતાની આશા રાખવી તે તો આકાશ-પુષ્પ, સસલાનાં શિંગ, ચકલીનાં દૂધ અને વાંઝણીના પુત્ર જેવું છે.

એક પૈસો કે પાંચ ખોવાઈ જાય અગર હિસાબમાં મેળ ન આવતો હોય તો તેને માટે ઘણી દિલગીરી, ખેદ અને વિચાર થયા કરે છે; પરંતુ દિલગીરી આટલી છે કે ધીનાં સો ટીપાં પચ્યા પછી એક ટીપું લોહી થાય છે; અને તે લોહીનાં સો ટીપાંનું એક વીર્યનું ટીપું બંધાય છે. તે વીર્યનાં અનેક ટીપાં જ્યારે પુખ્ત ઉંમર થયા પહેલાં વ્યર્થ નકામાં ફેંકી દેવામાં આવે છે, ત્યારે લેશમાત્ર પણ દિલગીરી થતી નથી; અને જ્યારે તેની સમજણ અને પશ્ચાત્તાપ થાય છે, ત્યારે તે ખોયેલી વસ્તુ મેળવવામાં અનેક ફાંફાં મારવાં પડે છે. ઝાડ ઉપરથી ફળ પાકાં થયા પહેલાં તોડી ખાવામાં આવે તો ખાટાં, તુરાં અગર ખેસ્વાદ લાગે છે. રાંધવા મૂકેલા કોઈપણ પદાર્થ રાંધ્યા વગર ખાવામાં આવે તો ખેસ્વાદ લાગશે; અને શરીરમાં અનેક વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરશે. ઘરનાં ગટર કે મોરીને ગમે તેટલું સીમેન્ટનું પ્લાસ્ટર કરાવેલું હોય; પરંતુ તે પાકું થાય તે પહેલાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પ્લાસ્ટર ઉખડી, પાણી ધરમાં ઉતરશે, જેથી આખી ઇમારત ડગમગી જશે. તેજ પ્રમાણે જો યથાવિધિ વીર્ય પરિપક્વ થયા પહેલાં વાપરવામાં આવશે, તો સ્વાદ આવ્યા વગર શરીરરૂપી ઇમારતને ધક્કો લાગ્યાવિના રહેશે નહિ.

સંસારમાં છોકરાંઓ એ એક ઉત્તમ વસ્તુ છે. જે ઘરમાં તે ન હોય તે દીવાવગરનું કહેવાય છે; પરંતુ છોકરાંઓ પ્રમાણમાં હોય તોજ ઠીક. મારા ખ્યાલમાં તો મજબૂત તંદુરસ્ત બે છોકરા અને એવીજ એક છોકરી બસ છે. વધારે પ્રમાણમાં પ્રજા એ પણ એક દરિદ્રતાની નિશાની છે. વધારે પ્રજા ઉત્પન્ન કરી ઉછેરવામાં સ્ત્રીની તંદુરસ્તીનો તો અંતજ આવી જાય છે. પુરુષ તો વધારે છોકરાંથી કંટાળી ઘરથી બહાર પણ જતો રહે; પણ સ્ત્રી બિચારીને ભોગવ્યાવગર છુટકોગ નથી.

આજકાલના સુધરેલા જમાનામાં દરેક પ્રકારની સ્કુલો, કૉલેજો વગેરે ઉધાડવામાં આવી છે; પણ કોઈ સ્કુલ કે કૉલેજમાં ખોટા થવું, આપ થવું, ઘણી થવું, એવું શીખવાડવામાં આવતું નથી. લગભગ દરેક માણસને આ ત્રણ અવસ્થામાંથી પસાર થવું પડે છે. દરેક અવસ્થામાં આકાશ-પાતાળ જેટલો અંતરાય છે.

કાયદાની અજ્ઞાનતાથી આરોગીને લાલ મળી શકતો નથી. આ નિયમ કાંઈ એકલા રાજ્ય-કર્તાના કાયદાનેજ લાગુ પડે છે એમ નથી, પરંતુ કુદરતના નિયમને પણ લાગુ પડે છે. આયુર્વેદના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવાથી કુદરત તરત શિક્ષા આપે છે, તેમાં બહારના પૂરાવાની પણ જરૂર હોતી નથી.

છોકરાઓની કેટલીએક ખરાબ ટેવો માઆપની નાની ભૂલોનાં ગંભીર પરિણામો હોય છે. જેમકે નાની વયના છોકરાને રમાડતી વખતે વારંવાર તેની ઉપસ્થ ઈંદ્રિયને હલાવી રમાડે છે; અથવા તો તેને એવી રીતે તેડવામાં આવે છે કે તેનો તે ભાગ તેડનારના શરીર સાથે ધસાયા કરે છે. ધસારાથી અગર તો હલાવવાથી ઈંદ્રિય જાગૃત થાય છે; પરંતુ અંડકોશમાં વીર્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ન હોવાને લીધે તેમાંથી કંઈ નીકળી શકતું નથી, પણ જેમ જેમ છોકરાઓ મોટા થાય છે અને નાનપણની કુટેવોને લીધે કોઈ કોઈ વખત સરખી ઉંમરનાં બાળકો રમતમાં પણ તે ક્રિયા ચાલુ રાખે છે, જેના પરિણામે ધસારાથી ગરમી ઉત્પન્ન થઈ અંડકોશ પરિપક્વ થયેલા હોવાથી વીર્ય બહાર નીકળી પડે છે; અને તે ક્ષણિક આનંદને લીધે પછી જો કુટેવ પડે છે, તો તે સર્વસ્વ-નાશ કરીનેજ જાય છે.

અગર તો માઆપને એવી ખરાબ ટેવ હોય છે કે, બાળકોને નાના ધારી તેના રૂબરૂ અનેક ચેષ્ટાઓ કરી તેના સામેજ રતિકીડા પણ કરે છે; પણ તેઓ જાણતા નથી કે અચ્ચાંતી યાદશક્તિ, નકલ કરવાની ટેવ, પૂર્વજન્મના સંસ્કારને લઇને તીવ્ર હોય છે. માઆપને જોઈ તે પણ રમતમાં તેજ રમત રમે છે; અને એ રમત અંતે તેમની પાયમાલીનું કારણ થઈ પડે છે.

હવે લગ્નસંબંધી થોડાંક વિચાર કરવા જેવો છે; કારણ કે આજકાલના વિવાહ એ પણ નબળાઈનાં કારણોમાંનું એક કારણ છે. તેમાં એક દોષ તો બાળલગ્ન છે, જેના જવાબદાર માબાપ અને ભોક્તા બાળકો છે. તે સંબંધી ઘણીજ ચર્ચાઓ થયા કરે છે. તેનું પિષ્ટપેપણું કરવું વ્યર્થ છે.

ઘોડી, ગાય, ભેંસ અગર તો વૃક્ષો માટે માણસ હંમેશા સારી જોડની તપાસ કર્યા કરે છે. ગમે ત્યાંથી સારી જોડ લાવી સંબંધ કરાવે છે; પરંતુ પોતાનાં બાળકો માટે આટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી.

કુદરતે દરેક વસ્તુની જોડ ઉત્પન્ન કરી છે. તેમાં જો ન્યૂતાનિક થાય છે, તો તે કેટલીક આપણી ભૂલનુંજ પરિણામ છે. સ્ત્રી પુરુષની જાતિ ઉપર પણ ઘણો આધાર રહેલો છે. પ્રાચીન ગ્રંથ અનુસાર તો ચાર જાતિ સ્ત્રીની અને ચાર જાતિ પુરુષની હોવી જોઈએ. પદ્મિની, ચિત્રણી, હસ્તિની અને શંખિની—એ સ્ત્રીની જાતિઓ; અને તેજ પ્રમાણે શશક, મૃગ, વૃષભ અને અશ્વ—એમ ચાર જાતિ પુરુષની છે. તેમાં પદ્મિની તારી અને શશક પુરુષનાં શરીર, અવયવ અને સ્વભાવ આપસમાં મળતાં આવે છે; તે બન્ને કામળ, સુંદર, દેખાવડાં, ગાયન અને ગંવપ્રિય હોઈ વિષય-વાસના મંદવાળાં હોય છે. તે બેઉનાં જો આપસમાં લગ્ન કરવામાં આવે, તો તે બેડું ઘણાજ સુખી દિવસો વ્યતીત કરી શકે. તે પછીની ઉત્તરોત્તર જાતિમાં શરીરના બાહ્ય અને ગુપ્ત અવયવો મોટા અને વિષયવાસનાથી ભરેલા હોય છે. તેમાં હસ્તિની સ્ત્રી અને અશ્વજાતિના પુરુષની વિષય-વાસના અને અવયવો એવી રીતના ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે કે તેઓ એકબીજાથીજ સંતોષ પામી શકે. હવે વિચાર કરવાનો છે કે જો પદ્મિની અશ્વ સાથે અને હસ્તિની શશક સાથે શરીરસંબંધમાં જોડાય તો બેમાંથી એકને સુખી થવાનું હોઈ શકેજ નહિ. આ વિષય બહુજ લાંબો છે. એમાં તો આ ટુંક લખાણથીજ સાર લેવાનો છે.

પરણ્યા પછી રતિક્રીડા કયા આસને અને કેવી રીતે થાય છે, એ વિધિ લખવાથી દીર્ઘ-આયુષ્યવાળી સુંદર બળવાન પ્રજા ઉત્પન્ન થાય, તે સિવાય અન્ય હેતુ છેજ નહિ; પરંતુ બીજાઓની સંગતથી એટલી બધી કુટેવો પડી ગયેલી છે કે તેનું ટુંક વર્ણન આખ્યાવગર છુટકોજ નથી. ઉભા ઉભા આસને રતિક્રીડા કરવાથી પુરુષને પદ્માષાત થવાનો સંભવ છે તથા વીર્ય ગર્ભસ્થાનમાં ન જતાં બહાર નીકળી પડે છે; અને કદાચ ગર્ભ રહી પણ જાય તો પ્રજા લૂટી-લંગડી થાયજ. વળી સારી પ્રજાની ઉત્પત્તિ જે આપણો મુખ્ય હેતુ છે, તે પાર પડતો નથી. પુરુષ નીચે અને સ્ત્રી ઉપર રહીને જો સમાગમ કરવામાં આવે તો પ્રમેદ થવાનો સંભવ છે. વાસણનું મુખ જો નીચે હોય તો તેમાં નાખેલી વસ્તુ ક્યાંથી રહી શકે ? અને કદાચ જો પ્રજા થાય તો દુર્બળ અને કદરૂપી થાય, જે જણ જો બેસીને રતિક્રીડા કરે તો તેમાંથી આંતરડાંની વ્યાધિમાં સપડાઈ દુઃખી થાય છે. તેમાં જો ગર્ભ રહી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તો તે પેટની અનેક વ્યાધિઓવાળી થશે. આ પ્રમાણે આવા ઘણાં વિચિત્ર આસનોમાં લાનિઓજ રહેલી છે; માટે રતિક્રીડા કરતી વખતે એક વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે કે, સમાગમ એવા સમયમાં કરવો જોઈએ કે જે વખતે સુવાવડ થાય તે વખતે અતિશય ગરમી કે અતિશય શરદી ન હોવી જોઈએ. પુરુષ તો સમાગમ કરી વેગળો રહે છે, પણ બિચારી સ્ત્રીને આશરે એક માસપર્યંત સુવાવડ-પથારીએ કેદ રહેવું પડે છે. કેવળ પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધવો અને સ્ત્રીના ખ્યાલ ન રાખવો, એ પણ એક અનર્થ નહિ તો બીજું શું ?

સગપણ કરતાં પહેલાં છોકરા તથા છોકરીના જન્મમાદાર જોઈ ગ્રંથ મેળવવામાં આવે છે, અને તેના ઉપરજ મુખ્ય આધાર રખાય છે. તેજ પ્રમાણે એકબીજાની પ્રકૃતિ મેળવવી એ પણ જરૂરનું છે. ધારો કે એક કુટુંબમાં કફ પ્રધાન છે તથા દરેકને કફનો રોગ થયા કરે છે, તો સ્વાભાવિક રીતે તે કુટુંબના છોકરાને પણ કફ વિશેષ હોવોજ જોઈએ; અને બીજું કુટુંબ જો કફ પ્રકૃતિવાળુંજ હોય તથા તે કુટુંબની કન્યા સાથે જો પેલા છોકરાનો શરીરસંબંધ જોડાય અને જો તેનાથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તો તે પ્રજાની શી વસ્તે ? તે તો હમેશાં ઉપરસ, સસણી, દમ આદિ અનેક રોગોમાંજ સપડાવાની; માટે આવાં બે કુટુંબોએ કદી લગ્નસંબંધમાં જોડાવુંજ નહિ. કફપ્રધાન પ્રકૃતિવાળા પુરુષે પિત્ત અગર વાતપ્રધાન કુટુંબમાં લગ્નસંબંધ જોડવાથી તેમની

જે પ્રજા થશે તો તે આવા રોગોથી મુક્ત રહેશે, માટે લગ્નસંબંધ થતાં પહેલાં બંને બાબુથી વૈદ્યકીય સલાહ લેવી જરૂરી છે.

મોટાં શહેરોવાળા, નાનાં ગામડાંઓમાં લગ્નસંબંધ જોડે તો કેટલાક અંશે ઠીક થઈ પડે; અને જગતનું લલુ ઇચ્છનાર માખાપે ક્ષય, ગત્તકુષ્ઠ, હરસ, દમ અને ગરમીના ચેપી રોગોવાળાં બાળકોને તો પરણાવવાંજ નહિ.

સુંદરતા, તંદુરસ્તી અને બળ દરેકને ગમે છે, તે જોઈ મન લલચાય છે, તેવા થવાની ઇચ્છા થાય છે; પણ તેમ બનવામાં યત્ન કરવામાં આવતો નથી. કદાચ પોતાને પૂરો લાભ નજ મળી શકે પણ તેવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી એ સંભવિત છે. બગીચાના માળી ઝાડોનાં બીજમાં સુધારાવધારા કરી, ખાતરમાં ફેરફાર કરી વખત-એ વખત પાણી આપી જમીનને વિધિસર ખોદી ફળફૂલમાં એટલો બધો ફેરફાર કરી નાખે છે કે જોનારને આશ્ચર્ય થયાવિના રહેતુંજ નથી; તેજ પ્રમાણે પોતાની પ્રજા જેના ઉપર માખાપના લવિષ્યનો આધાર રહેલો છે, તેને નિર્બળ, કદરૂપી અને અનેક રોગથી પીડાતી જોઈ માખાપના મનમાં કંઈ નહિ થતું હોય એમ નથી. તેમને તો ઘણુંજ લાગી આવતું હશે; પણ કુદરતને માથે દોષ મૂકી પ્રારબ્ધનો આશ્રય લઈ બેસી રહે છે. તેઓ નથી જાણતા કે કોઈ બનાવનાર કોઈ વસ્તુ કોઈ દિવસ ખરાબ બનાવતોજ નથી; અને પ્રારબ્ધ તો અમારું પોતાનુંજ બનાવેલું છે. ફરીને તેવું પ્રારબ્ધ ન બંધાય તે આપણા હાથમાં છે. છોકરાંઓને મૂર્ખ-ગાંડાં જોઈ માખાપ દુઃખી થાય છે, પણ છોકરાં શું કરે ? તેઓ તો માખાપની ભૂલોના ભોગ થઈ પડેલાં છે. આજકાલ કટાકટીનો વખત આવી ગયો છે. આખું જગત આગળ વધવાના યત્નમાં અને સ્વતંત્રતા મેળવવાની ઇચ્છામાં રોકાયેલું છે. આવા પ્રસંગમાં નિર્બળ, રોગી, ઉત્સાહહીન અને મંદ બુદ્ધિવાળી પ્રજા પૃથ્વી ઉપર ભારરૂપ ઉત્પન્ન કરવી તેના કરતાં જે બાળક અને બાળકીઓ ઉત્પન્ન થયેલાં છે તેઓને યથાવિધિ અભ્યાસ પગાવી, બળવાન બનાવી, કસરતનો શોખ તેઓના મનમાં ઉત્પન્ન કરાવી, ઉત્સાહી બનાવી પુખ્ત ઉંમર થયા પછી પરણાવાય તો તેનાથી જે પ્રજા ઉત્પન્ન થશે તે તમારી આશાઓમાં કાંઈ સહાયતા કરશે; અને એજ ક્રમ જે ચાલુ રહેશે તો વખત વીત્યે એવી પ્રજા પાકશે કે સ્વતંત્રતા માગ્યાવગરજ લેશે.

આજકાલના છોકરાઓને વિષયવાસના કે હસ્તક્રિયાથી છોડાવવાનો એકજ રસ્તો છે અને તે કસરતનો શોખ એજ બસ છે. કસરતનો શોખ લાગ્યા પછી છોકરો તમામ કુટેવો ભૂલી જાય છે અને કેવળ પોતાનું શરીર સુધારવાનીજ ચિંતામાં રહે છે. કસરત કર્યાથી શરીરમાં બળ, ક્રાંતિ, વીર્ય અને ઉત્સાહ વધે છે, એ તો નિર્વિવાદ છે; પરંતુ તે ઉપરાંત જે આજકાલ હિંદુ-મુસલમાનના અધડા ચાલી રહ્યા છે, જેના માટે દિલ્હીમાં મોટી ચર્ચા ચાલી હતી અને કાગળોમાં ઉપર ઠરાવ પણ થયા હતા, તે સર્વે અધડા એની મેળેજ મટી જઈ શાંતિ પ્રસરશે.

વાદ સાથે વાદની મિત્રાચારી નભે છે. વાદ અને બકરાની મિત્રાચારી હોઈ શકતી નથી; કદાચ હોય તો એમજ સમજવું કે બકરો તો વાદની દયા ઉપરજ જીવે છે.

તંદુરસ્તી પ્રાપ્ત કરવા માટે કાંઈ બહારથી લાવવું પડે તેમ નથી. છોકરાઓએ ૨૪ વર્ષ અને છોકરીઓએ સોળ વર્ષપર્યંત અભ્યાસ પાળવું, કસરત કરવી, ખુદ્દી હવામાં ફરવું, ખૂબ ચાવીને ખાવું, દરેક પ્રકારનાં વ્યસન-જેવાં કે ચા, કૌશી, બીડી અને દારૂ આદિથી દૂર રહેવું, એક પથારીમાં સ્ત્રીપુરુષે સૂવું નહિ, પ્રેમરસનાં નાવેલ, નાટક અને સિનેમાનો ત્યાગ, સારા પુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું વાચન, મળમૂલ આદિનો વખતસર ત્યાગ, નયળાં આચરણ વગેરેથી દૂર રહેવું, આ તંદુરસ્તીની પ્રાપ્તિનાં મુખ્ય સાધનો છે. માખાપ જે પોતે આ નિયમ પાળશે તો છોકરાંઓને અનુકરણ કરતાં વાર લાગશે નહિ.

અસ્પૃશ્યતા શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે ?

કાશીમાં શંકરાચાર્યો, શાસ્ત્રીઓ, પંડિતો વગેરેએ ભેગા મળી, ધર્મશાસ્ત્રો તપાસી અસ્પૃશ્ય ગણાતા લોકોને શાળામાં, કૂવા ઉપર, સભાઓમાં અને તીર્થમંદિરોમાં એકસરખા ગણવા જણાવ્યું હોવાનું પંડિત જગતનારાયણ જણાવે છે. ('એકાવર્તમાન' તા. ૬-૭-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

કયા યહ કૂર કર્મ હી સનાતન ધર્મ હૈ ?

મહાન્ત બૈકુંઠદાસ કી લીલા ખુલી!

('અબ્દુન' ના એક અંકમાંથી)

પુષ્કર નંદાપ્રાચી સરસ્વતી કે કિનારે કાનવાય નામ કા પવિત્ર તીર્થસ્થાન હૈ, જહાં જન્મા-
ષ્ટમી કા મેલા ભરાતા હૈ. કુછ સમય સે યહાં કે મહાન્ત બૈકુંઠદાસ બાબા હૈં જન પર અજમેર કે
કઠ સેઠોં કી પૂરી શ્રદ્ધા હૈ. કહતે હૈં કિ બાબાજી કી ચેલી ધનદી ને એક લડકી જની જે જંગલ
મેં ગલ હી ગઈ. પાપ કા ભંડા ફૂટા, પુલિસ પહુચી. કહતે હૈં કિ બંદ મકાન મેં ગડ્ડે કે અંદર
જસપર મટકા ઢકા થા ધનદી ખૂન સે ભરે હુએ કંઠોં સદિત મિત્રી. ઉસને બયાન દિયા. બતાતે
હૈં કિ બાબાજી કા ગર્ભ થા. મામલા પુલિસ મેં હૈ. હિંદૂસભા કે પ્રધાન ભી વહાં પહુચે. લડકી
અભી જાંદી હૈ, જે ઉન્હોંને અપને સુપુર્વગી મેં રકખી હૈ.

તીર્થો મેં ઐસી ઘટના હિંદુજાતિ કે મુખ પર કાલિખ પોત રહી હૈં. હિંદુ અખ ભી ચેતે
ઔર ટોંગી પાપ કે દેકેદારોં કો મહાન્તી સે પરે કરે. ન જાને ઐસે આચારહીન પુરુષોં કો ગૃહસ્થી
કયોં કર અપના દેવ બનાવે રહતે હૈં ? હસરે યદિ કામવેગ નહીં રૂકા તો ખેર, પર પાપ કો છિપાને
કે લિએ યે કૂર દુધમુહોં પર ઇતના અત્યાચાર કેસે કર સેતે હૈં ઔર સાથ હી ઇન પાપિયોં ને
અપની સંગતિ મેં ગર્ભ મેં ૯ માસ તક બાલક કો પાલનેવાલી માતા કો ઇતના કૂર કયોં કર બના
લિયા ! કયા યહી કૂર કર્મ સનાતન ધર્મ હૈ ?

અખલાયેં સખલા બનેગી, તલી દેશોદ્ધાર હોગા.

('અબ્દુન' ના એક અંકમાંથી)

દિલ્લી સે એક દેવી ને હમેં લખ્યા પત્ર લિખા હૈ, જસકા આવશ્યક લાગ તીચે ઉદ્ધૃત
કિયા જતા હૈ:—

“ મેં દિલ્લી.....મુદલ્લે કી રહનેવાલી હું. ઇસી મંગલ કો યાતી ૨૪-૫-૨૭ કો અપની
બહિન સે મિલને જા રહી થી, પરંતુ જખ મેં બિલ્લી ભારત સે જાને લગી ઇસી સમય અનેક
મુસલમાનોં કે બહે અપમાનિત શબ્દ સુનતી ગઈ. મુઝે યાદ નહીં કિ ઉન્હોંને કયા કયા કહા ?
પરંતુ કુછ યે હૈ ‘શાઆશ પદી’ ‘કયા બની હૈ’ ‘કિવર જા રહી હૈ’ ‘મેં તો યે રહી ?’ ‘માર ડાકા’
ઈત્યાદિ. મુઝે ઠીક ઠીક માલૂમ નહીં કિ મેં કિસ સ્થાન પર થી જખ કિ એક મુસલમાન ને જાન
ખૂડ કર દુલની મારી. મેં યદ કેવલ ઇસ લિએ લિખતી હું કિ હરેક હિંદુ આખે ખોલ કર પઢે,
કિ ઉતકી સ્ત્રિયોં કી યદ કેસી બેદજ્જતી કરતે હૈં. કૃપા કર કે અપની સ્ત્રિયોં કો અંકેલા ન
જાને દિયા કરે; જખતક કિ ઉતકે સાથ કોઈ આદમી ન હો.” ઇસ પત્ર કો પઢ કર હમેં બહા
રંજ હુઆ. કયા હસારા શહર ઇસ યોગ્ય નહીં રહા કિ ઇસમેં ભક્ષે ઘરોં કી સ્ત્રિયોં બાબદોં મેં
સે ગુજર સંકે ? કયા ધર્મ ઇસીકા નામ હૈ કિ મનુષ્યતા કો તિલાંજલિ દી જાય ? કયા મુસલમાન
નેતા ઔર ધર્મપ્રચારક અપને અનુયાયિયોં કો ઇતની બાત સમજાને કી કૃપા ન કરેજે કિ વહ
સ્ત્રીજાતિ કો આદર કરતા સીખે—ફિર વહ સ્ત્રી કિસી ધર્મ યા જાતિ કી હો.

હમ હિંદુ સ્ત્રિયોં સે ભી કુછ નિવેદન કરના ચાહતે હૈં. અખ ખુડી શર્મ સે કામ ન ચલેગા.
અપને આપકા હુપ્પે મેં લપેટ કર ઔર ગાલિયાં સુનકર કાન દબાવે ચલાવે જાતા ભી કયા શીલ
મેં શામિલ હૈ ? કયા યદ હિંદુતારી કા ધર્મ હૈ ? કયા યદ હિંદુતારી કા ધર્મ નહીં હૈ
કિ પાપી પુરુષ કે લિએ ચંડી કા રૂપ ધારણ કરે ? હમ કર્ગ વાર પ્રસ્તાવ કર ચૂકે હૈં કિ પ્રત્યેક
હિંદુ સ્ત્રી કો કૃપાણ ધારણ કરતી ચાલિયે. યદિ ઇસ પ્રસ્તાવ કો સ્વીકાર કિયા જાય, કિસી ગુડે
કી યદ શક્તિ નહીં હો સકતી કિ વહ આખે ઉદાર દેખે યા મજાક કરે. સ્ત્રિયોં કી માનરક્ષા
કો કેવલ ઇતના હી ઉપાય નહીં હૈ કિ ઉન્હેં મકાન મેં યા જુકે મેં બંદ કરકે રકખા જાય.
રહા કા યહી અર્થ હૈ કિ વહ આગદી સે ઘુમે ફિરે ઔર ફિર ભી ઉન્હેં છેડને કા કોઈ
સાહસ ન કરે. ઇસકે લિએ આવશ્યક હૈ કિ હિંદુ અખલાયેં અખલાત્વ છોડ કર સખલા બને.
તલી દેશ કો ઉદ્ધાર હોગા, અન્યથા નહીં.

હિંદુસમાજ ! તને સમર્પણ ! ધૂળ પડે તારા હિંદુપણા ઉપર !!

એક હિંદુ અખળાનો પુકાર ! અને હિંદુસમાજ ! સાંભળ. કાં તો હવે તું
જઈને દરિયામાં પડ કે કાં તો ઋષિમુનિઓ તરફ વળ !!

(“પ્રતાપ” પત્રમાં પ્રગટ થયેલી હૃદયદ્રાવક હકીકત)

હું બ્રાહ્મણ જાતની હોવા ખાનદાનની ગરીબ અનાથ સ્ત્રી છું. કેટલાંએક વર્ષો થયાં પ્રભુની મારા ઉપર કરી નજર છે. મારા પતિ દિવાના બની મને ત્યજી પરદેશ ચાલ્યા ગયા છે. બે વર્ષ થયાં તેનો કંઈ પત્તો નથી. હાલ મારી ઉંમર લગભગ ૧૮-અઠાર વર્ષની છે અને મારે ચાર વર્ષનું અભાગીકે બાળક છે. દળણાં દળી અને ચરખો કાંતી હું માંડે અને મારા અભાગી બાળકનું પોષણ કરું છું; પરંતુ કેટલાંએક દિવસ થયાં મારા ઉપર નવી આફત આવી પડી છે. અહિંયાના પોલિસના કોઈ મુસલમાન અધિકારીઓ મને ધર્મભ્રષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. (આ અધિકારીઓનાં નામ ‘પ્રતાપ’ના સંપાદક મહાશય પાસે આવી ગયાં છે. જે યોગ્ય સમયે તે પ્રગટ કરશે.) પહેલાં તો તે લોકોએ મારી પાસે એક હલકી સ્ત્રીને મોકલી. એ સ્ત્રીએ મને અનેક લોભ-લાલચથી ફસાવવા ચાલું. મને કહે કે શામાટે દુઃખો સહન કરે છે ? પોલિસના એક અમલદારનું ખાવાનું કરવું અને બેડાં બેડાં મેળ ઉડાવવી. એને તારા ઉપર દયા આવી છે, માટે તારી પાસે મને મોકલી છે. મેં એ બાઈને ચોખ્ખો ઇનકાર સંભળાવ્યો. કેટલાંએક દિવસ બાદ ફરી તે સ્ત્રી મારી પાસે બત્તી વખતે આવી અને કહ્યું કે, અમલદાર સાહેબને તારા ઉપર દયા આવી છે; માટે તને કંઈ ખેરાત આપવા બોલાવેલ છે. ઉભાં ઉભાં પાછું આવવું છે, ચાલ હું તારી સાથે આવું. મેં વિચારીને રાત્રિને વખતે જવાની ના પાડી. એજ રાત્રે લગભગ અગી-આર વાગે બે માણસ સફેદ પાંચળામ પહેરી મારા મકાનમાં ધુસી આવ્યા અને મને હરકત કરવા લાગ્યા. ડરતી મારી મેં જૂપ પાડવી શરૂ કરી અને પાડોશનાં માણસો ભેળાં થઈ ગયાં; એટલામાં તો તેઓ બંને ગસ્તના માણસ છે, એમ બહાનું બતાવી છટકી ગયા. પાડોશીઓએ પણ પોલીસનાં માણસો ધારી ડરથી કાંઈ ન કહ્યું. એ વખતે એમ માલમ પડી ગયું કે, એ બંને માણસ એક ચાણુના અધિકારી છે. પોલિસના મુસલમાનો હજીસુધી મને તંગ કર્યા કરે છે. કેટલાક દિવસમાં ૩૪ મી કલમ મુજબ માંડે જૂઠું ચણાણ કર્યું. એક કેસ તો હાલ પણ લાગેલો છે. મેં મારા સર્વ હાલ-હવાલના ખર્ચ અરજદાર પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને મોકલ્યા છે અને મથુરા જીલ્લાના કલેક્ટર સાહેબ ઉપર પણ પ્રાર્થનાપત્ર મોકલ્યું છે; પરંતુ હજીસુધી સુનવાઈ થઈ નથી અને પોલિસવાળા હજીસુધી ટેકાણે આવ્યા નથી. અગર સરકાર કે હિંદુ જાતના મારી કષ્ટકથા ઉપર ધ્યાન નહિ દે તો હું અખળા મારો ધર્મ નહિ છોડતાં કોઈ ફૂવા કે તળાવમાં ડૂબી મારો પ્રાણ તજશ ! શું હું આશા રાખું કે સરકાર તથા હિંદુજાતના મારી ધર્મરક્ષાનો કંઈ પ્રયત્ન કરશે ?

અભાગી ચમેલી

x

x

x

x

હે ભગવાન ! આ આર્થદેવીનો પુકાર તારાપ્રત્યે પણ ન થયો હોય તો જરૂર થાઓ, તને સંભળાઓ અને તેનો ઉદ્ધાર થાઓ; પણ હે દીનાનાથ ! રોજ સેંકડો આવા રાક્ષસી દુરાચાર શ્રદ્ધ રહ્યા છે અને હિંદુઓ પોતે પણ તેમાં સામેલ છે ! હે દીનાનાથ ! કાં તો હવે અમે હિંદુ-જાતિને દરિયામાં ડૂબાવી દો, કે કાં તો અમારા ધનના કે ધનવાનોના યુક્તિમ રાષ્ટ્રસેવકોને અક્ષય આપો.

દરરોજ ૬૦ હજાર ચોપડીઓ !

વોટફર્ડ ખાતેની એક કંપની દરરોજ ૬૦ હજાર ચોપડીઓ પ્રકટ કરે છે. દરરોજ આ કંપનીના મકાનમાં ૨૦ ટન કાગળો દાખલ થાય છે અને પુસ્તકોના આધારમાં તે બહારની દુનિયામાં જાય છે.
(‘ ખેડાવર્તમાન ’ તા. ૧-૭-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

ગુલામીની ભાવના છોડો

(લેખક:-સંત પોલ રિશાર-‘દલિતકોમ’ તા. ૧૨-૧૦-૨૬ના અંકમાંથી)

હિંદમાં ક્યાંયે સ્વતંત્રતા નજરે પડતી નથી. હરેક ઠેકાણે સ્વતંત્રતાને દબાવી દેવામાં આવેલી છે. જીવનના હરેક વ્યવહારમાં તેને ગુંગળાવી નાખવામાં આવી છે. બાળકોની સ્વતંત્રતા પર માતાપોતા એકદંથ્રુ સત્તાનો સોટો ધુમ્પા કરે છે. સ્ત્રીઓના પર પુરુષો રાજ્ય કરે છે અને સમાજ ન્યાતન્નત અને રૂઢિનાં બંધનોમાં જકડાયેલા છે. દેશનાંજ બાળકો એકબીજાને ગુલામ બનાવતાં હોય, ત્યારે પ્રજા તે કેવી રીતે મુક્ત-સ્વતંત્ર થઈ શકે?

તમારે હિંદને સ્વતંત્ર બનાવવું છે? તો પહેલાંજ તમે તમારી જાતને મુક્ત કરો! તમારી પરવશતાનું કારણ તમારી અંદર રહેલી ગુલામીની ભાવના છે. આ ગુલામીની ભાવના તમારા પોતાના મકાનમાં બાળપણથીજ શરૂ થઈ ગઈ છે. એ મકાનમાં નાનપણમાંજ તમારા મગજ પર કેમ તાબે થવું, એ ભાવનાઓ ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવે છે. કેવી રીતે મક્કાન થવું, એ ભાવના ત્યાં શીખવવામાં આવતી નથી.

બીજાને તાબે થવું-આજ્ઞાપાલક બનવું એ પણ ખરેખર એક મોટી દ્રવ્ય છે-મક્કાન ધર્મ છે; પણ ક્યાં અને ક્યારે આજ્ઞાનું પાલન કરવું, એ સમજવું જોઈએ. હિંદની પ્રજાનો આર્થ આદર્શ, પ્રાચીન ધર્મ એ કંઈ વહીવેલી આજ્ઞા-લુકમને આંખ મીંચીને પાળ્યા જવાનું કહેતો નથી. પ્રાચીન ધર્મ તો કહે છે કે, માતા-પિતાને માન આપો, ગુરુના લુકમને તાબે થાઓ. આ જમાનામાં તો આખા દેશને દોરનાર ગુરુ હોઈ શકે. તેના લુકમને માથે ચઢાવવો એ પ્રકૃતિના લુકમને માન્યા બરાબર છે. દરજ્જો સવાલ આવી તમારી સામે ખડો રહે, ત્યારે તમે તમારી જાત કરતાં કુટુંબની, કુટુંબ કરતાં દેશ અને દેશ કરતાં માનવજાતિના લુકમ ઉઠાવી લેજો-તે લુકમની બજાવણી કરજો. આ રીતેજ તમે ખરેખરા સ્વતંત્ર બની શકશો; પણ તેની સાથે વિષજીવનવાને ભરેલાં પેલાં ત્રણ ડગલાંની કથા હમેશાં યાદ રાખજો! એ ત્રણ કદમ તે સામાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક સુધારણાનાં છે.

સામાજિક સુધારણા માટે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવી પડશે. લક્ષ્મીના નવા કરારો અને આદર્શ રાખવા પડશે-લાકડેમાંકેટું વળગાડી દેવા સરખા હાલના રિવાજ નહિ ચાલી શકે; અને જે સધળી બનાવટી દિવાલો ખરી કરી છે તેને તોડી તોડી જમીનદોસ્ત કરવી પડશે. આ દિવાલો તે ખાસ કરીને આજ રસકસવિનાની મુઠદાલ બનેલી અને માણસને કચડી નાખનારી ન્યાતન્નતની છે.

નાણાંની બાબતમાં સજાળને હાથે નિર્બળની અને ધનવાનને હાથે ગરીબની થતી ખરબાદીનો અંત આણવો જોઈશે. કારખાનાં અને નરકાગાર સરખાં શહેરોના વેપારધંધાને વેગળા ફેંકવા માટે ધર-ઉદ્યોગ અને ગામડાંના કસબોનો વિકાસ કરવો પડશે. આ ઉપરાંત પુખ્ત ઉંમરનો પુત્ર બાપકમાઇપર જીવે અને બાપ છોડકરાના ગુજરાત માટે અનેક અટકળો બાંધતો રહે, એ બંને શરમભરેલું છે.

ધર્મની બાબતમાં તેનું નવેસરથી મંડાણ કરવું પડશે. ધર્મમાંથી મગજથી અને સ્વાર્થનું જડમૂળ ખોદી કાઢવું જોઈશે.

આ રીતેજ તમે સ્વતંત્ર બની શકશો. સાચી મુક્તિ-સ્વતંત્રતા આ રીતેજ મળશે.

ગઉમાતા કી મહત્તા

(લેખક:-કવિવર હરિશંકર શર્મા-‘વિશ્વમિત્ર’ તા. ૨૮-૬-૨૭ના અંકમાંથી)

લેદ-ભાવ બૂલકર સખેદા સમાનતા સે, દૂધ, દહી, ધૂત, માવા, માખન ખિસાતી હૈ.
બોતે જોતતે હૈં બૈલ, સિંચતે હૈં ખેતીયોંકા, ખીંચતે હૈં ગાડી અન્ન-પટ લી દિસાતી હૈ.
હાડ મલ-મૂત, ચામ-ચર્ખી ચલાતે કામ, વ્યય કો બચાતી, તુચ્છ તિનકે ચખાતી હૈ.
જીવન મેં જગ કી લલાઈ કરતી હૈ ગાય, મરને પૈ જનતા કી જૂતી બન જતિ હૈ.

જ્ઞાતિના નારાયણ

(લેખક:—રા. પુરુષોત્તમ હરજી ભોજણી-‘લોહણા હિતેચ્છુ’ તા. ૨૩-૬-૨૭ના માંથી)

ઉપાએ આજાં અજવાળાંના અંખારનાં મંડાણ માંડ્યાં છે. તેનાં અમીઝરણાંની ઝીણી સરો પુટી રહી છે. કુદરતના કિલ્લોલના ગુંજર ગુંજાઈ રહ્યા છે.

પ્રભુના પ્રેરણાત્મક ભજનોના ઘોષ ગાજી રહ્યા છે; મૃત્યુલોકના માનવીની ઉંઘનાયે મૃત્યુ-ઘન્ટ વાગી રહ્યા છે; છતાં જેમ મૃત્યુદેવની મહેરબાની ઉપરજી જીવતા માનવીને જીવનની તૃણા છૂટતી નથી, તેમ મૃત્યુલોકના માનવીની ઉંઘનાયે મૃત્યુઘન્ટ વાગ્યા છતાં ઉંઘનાં આળસ છૂટતાં નથી.

“...નારાયણ, નારાયણ” નો ઘોષ એકાએક કણગોચર થયો. થતાંની સાથેજ હું ઉઠ્યો. આસપાસ કોઈયે નહોતું. ઉઠ્યા પછી નહોતો સંભળાતો “નારાયણ, નારાયણ” નો મર્મસ્પર્શી ઘોષ કે નહોતો સંભળાતો કોઈનેયે શબ્દમાત્ર. સર્વત્ર શાંતિ હતી, છતાં મને આશ્ચર્ય જેવું કશુંયે નહોતું. ઉઠતું એક પ્રકારના આનંદની-તેજની જાયાના આજા પ્રકાશ પડતા હોય નહિ તેમ લાગતું હતું.

પ્રકાશ આજો હતો, પરંતુ તેમાંથી સરતી તેજની સરો અનેરી હતી; અને તેમાંથી નીતરતી આનંદની છોળ તો અલૌકિક હતી.

પછી એક પ્રકારનું પરિવર્તન ધસી આવ્યું. એ અજાણ પડ્યો હતો. “નારાયણ” ને સપડાવી લીધો. તે પણ વશ થઈ ગયો.

હુંયે તેને નારાજ થવા ન દેતો, ઉઠતું તેને પ્રસન્ન રાખવા પ્રયત્નશીલ હતો. આથી ઉભય વચ્ચે મિત્રતા જામી અને મિત્રતાની આ ગાંઠે તો એવું સ્વરૂપ પકડ્યું કે જાણે તેને છોડવાના યુગયુગના પ્રયત્નોયે નિષ્ફળ નીવડે એમ મને તે વેળા જણાયું.

પરંતુ પછી તો બાજી બદલાઈ ગઈ. તેણે નારાયણે વૈભવ અને વિશ્વાસનગર વસાવ્યાં. વચ્ચે ચેતનાના ચેતનવંતા અગ્નિની ચીણગારીના નવજંત પ્રકાશ પ્રકટાવ્યા. વૈભવ-વિશ્વાસના વિષયદુર્ગમાંયે આ પ્રાણવંત અગ્નિની શીખો ભજુકતી; મૃત્યુદેવની સામેયે આ ચીણગારીઓ પોતાનાં અજેય આયુધ માંડતી અને વિજયવંતાજ સંમેટતી.

પરંતુ પછી ? પછી તો તેણે દાવના પાસા ફેરવી નાખ્યા. સાથે રમતની રેખાયે બદલાવી દીધી. ધીમે ધીમે અગ્નિનો આત્મા ઉડવા લાગ્યો. ચીનગારીનાં ચેતન ચાલવા લાગ્યાં. આત્મા-વિનાનો અગ્નિ ઓલવાવા માંડ્યો. ચેતન્યરહિત ચીનગારીઓ ખુઝાવા લાગી.

આ અંધારામાંયે અવશેષો આશાને આશ્વાસન આપતા કે, બાજી હજુયે હાથમાંજ છે, લગામ હાથમાંથી ગયેલ નથી. ખરેખર, બાવો પાતાળમાં હતો અને ચોટી મારા હાથમાં હતી. જો આશ્વાસન જેવી કોઈ ચીજ હોય તો તેમાંની આ પ્રકારનીજ હતી. ચોટલી ઝાલીને બાવાને ઉપર આણવાના મારા સવળા પ્રયત્નો મિથ્યા હતા, કારણ દેખીતુંજ છે. કોઈએ ચોટલી ઝાલીને બાવાને દૂવામાંથી કાઢ્યાનું સાંભળ્યું છે ?

અને આજે ? આજેયે ચોટલી-લગામનો એક છેડો હાથમાં હોવાનું મને લાન છે. મારી આ નિરાશામાંથીયે આશાનાં અમર કિરણો પુટશે એવી માન્યતાને આધારે હું એક છેડો પકડી રહ્યો છું. નીચું જોતાં તો નાખી નજર સરખીયે પડતી નથી; હું હતાશ થઈ ગયો છું. જ્યારે હું મારી વર્તમાનદશાનો વિચાર કરું છું, ત્યારે મારી દૃષ્ટિએ દુઃખના કુંગરો દેખાય છે અને મારા ઉપર બાવાં આક્રમણો થતાં જોઈને સહેજજ પ્રશ્ન નીકળે છે કે, “નારાયણનું” નારાયણ-તેજ જતાં મારી આ સ્થિતિ ?

અને વાચકબંધુ ! તનેયે આપણી સાંપ્રત સ્થિતિનો ખ્યાલ કરતાં જ્ઞાતિમૈયાનું તેજ ઝાંખું બેઠેલું જોઈને શંકા નથી થતી કે, “આપણાંયે તેજ ઓસરી થયાં છે ?”

અરીહાનો ઉપયોગ

(લેખક:-ડૉક્ટર ડી. મોતીલાલ-ગોપીપુરા, મુસ્ત-‘હિંદુસ્થાન’ ના એક અંકમાંથી)

હિંદુસ્તાનના જંગલની વનસ્પતિ અને તેના ગુણદોષવિષેના લેખો કે જેની દારમાળા આપણા ગ્રંથાત ‘ગુજરાતી કેસરી’ માં શરૂ થઈ હતી, જેનો લાભ સેંકડો ગરીબ-ગુરખાઓ તેમજ ઘણાક સદ્ગુણસ્થોએ લીધો હતો. ત્યારબાદ કમનસીમે અમોને લેખ બંધ કરવાની જરૂર પડી હતી. લેખ બંધ કરવાનું કારણ એ હતું કે, ઘણાક માણસો નાહકના કાગળો લખી અમને ઘણીજ તકલીફ આપતા હતા. તેને અનુસરીને અમોએ લેખ આપવાનું મોટુંક રાખ્યું હતું. હાલમાં ઘણા સદ્ગુણસ્થો તરફથી અમને એવી ફરમાસ થઈ છે કે, તમારા વનસ્પતિના લેખો પાછા શરૂ કરો; કારણ કે તમારા લેખો વાંચી દુઃખી માણસો લાભ લે અને આપને આશીર્વાદ મળે. ખેર...! અમોએ તેઓનું સુઘન રાખી હાલમાં આ સેવકે વળી પાછી પોતાની કલમ લાથ ધરી છે. હવે આજે અરીહાવિષેનો લેખ શરૂ કરું છું. અરીહા છે તો એક અદની વનસ્પતિ, પણ તેના ગુણો ઘણાજ બળવાન છે. અરીહાને સંસ્કૃતમાં અરીષ્ટ, ફેનીલા, ગુચ્છદળ અને ગર્ભપાતન કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતીમાં અરીહા અને હિંદુસ્તાનીમાં રીહા કહેવામાં આવે છે. અરીહાના ઝાડની દરેકે દરેક વસ્તુઓ ઉપયોગી છે. એનું સેવન કરવાથી ટુંકજ વખતમાં ખરેખરો ફાયદો બતાવે છે; પણ મૂળ સવાલ એ છે કે, આ વીસમી સદીને અનુસરીને તેમજ કેટલાક વૈદ્યોની આજ્ઞાસને લઈને લોકોને દેશી દવાપરથી મોહ ઓછો થયો છે. અમો હિંમતથી કહીએ છીએ કે, જેવો ગુણ આવા ઝાડપાકમાં સમાયેલો છે, તેવો ગુણ બીજી રકમ-ધકમપર નથી. ત્યાં સો સો રૂપિયે તોલાની કિમતી દવાઓ નિષ્ફળ જાય છે, ત્યાં આ એક પાંચની વનસ્પતિ ફત્તેહમંદ નીવડે છે. અરીહાનાં ઝાડ વીસથી પચીસ ફીટ જેટલાં ઉંચાં થાય છે. તેમાં ઘણી ડાળીઓ નીકળેલી ચોતરફ ફેલાયેલી જેવામાં આવે છે. ફૂલ ઢિંકા ઘોળા રંગનાં આસો-કારતક માસમાં આવે છે અને ફળ પોપ-મહાસુધીમાં તૈયાર થાય છે. મૂળનું લાકડું ઢિંકા ભુરા-પીળા રંગનું રસભર્યું હોય છે, પણ કાપ્યા પછી તે પરતી જાલ પીળા રંગની થઈ જાય છે. વાસ જરા તીખી ખુશબોદાર અને સ્વાદ કડવાશ લેતો મીઠો તથા ચીરપરો લાગે છે. પાનની વાસ અને સ્વાદ દાહક અને ઉષ્ણ લાગે છે. ફળ કાચાં હોય છે, ત્યારે પીળાશ પડતાં લીલા રંગનાં હોય છે; પણ પાકીને સૂકાય છે, ત્યારે તે પરતી રંજાળ ધીમે ધીમે ખરી જાય છે. ગમે તેવો પેટનો દુઃખાવો-પેટમાં થતી ચુંકતા ઉપર અરીહાનાં ફળની જાલનો ગળ ૨ થી ૩ ઘઉંભાર સરખાત અને આ-સવમાં આપવાથી આરામ થાય છે. અરીહાનો ગુણ જંતુનાશક, ગરમ, મેઘને સાફ કરનાર તથા ઉત્તેજક છે. અરીહાનું મૂળીયું કફન ગણાય છે. અરીહાનું લાકડું બટકણું હોય છે, તેથી તે વિશેષ કરીને કામમાં આવતું નથી; તોપણ તે થાંભલા, કોદાળી વગેરેના હાથાઓ, કાંસકી વગેરે બનાવવાના કામમાં આવે છે. સંપ્તમાં સંપ્ત અર્થો તેમજ આખા માથાનો દુઃખાવો હોય તો નાસાવીરચનતરીકે અરીહાના શીણુનું નાકમાં ડીપું નાખવું; તેથી નાકમાંથી પુષ્કળ પ્રવાહી નીકળે છે. અરીહાના ફળીઆની માળા બનાવવામાં આવે છે, જે પહેરવાથી સાપ આવી શકતો નથી એવી ઘણા લોકોની માન્યતા છે. માથામાં બુ પડી હોય અથવા તો ઢોરના શરીરમાં બુ પડી હોય તો અરીહાનું ફીણુ ઝોળવાથી બુ નો નાશ થાય છે. સાપ, વીંછુ વગેરે ઝેરી જનાવરના કરડવાથી અથવા અરીહાના ઝેરથી પીગ થતી હોય અથવા ઝેર ચઢ્યું હોય તો અરીહાનું પાણી ઉઘટી કરાવવા માટે આપવું. અરીહાની જાલ અને સરગવાનાં પાન આ બે વનસ્પતિને લસણની સાથે વાટી તેમાં હળદર, મીઠું અને મરી મેળવી દૂતરાના કરડવા ઉપર બહારથી લગાડવામાં આવે છે. સરગવાનું મૂળ અને જાલ ઘણાં દંભક છે, તેથી કરીને તે ગર્ભસ્થાન ઉપર બાહ્યોપચારથી પણ ઘણી ઝેરી અસર કરે છે અને તેથી ગર્ભનો પાત થાય છે. તે વિષે લંબાણ હેવાલ કર્નલ કે. આર. કીર્તીકરે પોતાના ‘પોષજનસ પ્લેન્ટસ ઓફ ઓરિએ’ વો. ૧ માં આપેલો છે, તે બંધવા જેવો છે. અરીહાની અસર ગર્ભસ્થાન ઉપર થાય છે અને તેથી ગર્ભપાત કરવામાં તે વપરાય છે. માથે લોહી ચઢી જવાના રોગમાં, મૂઝાં અને બેશુદ્ધિમાં પણ તે વપરાય છે. ઝેરી જનાવર:

કરડેલું હોય અથવા ઝાડા કે કોલેરા થયેલ હોય તેની સુસ્તી ઉડાડવા માટે અરીઠાનું પાણી આપવામાં આવે છે. હિસ્ટીરિયા જેવા દરદમાં તેનો ધુમાડો આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. અરીઠાના ફળનું અંજન કરવાથી સર્પના ઝેરનો નાશ થાય છે. ઉલટી કરાવવાને માટે અરીઠાનું પાણી લગભગ પાંચ રૂપિયાભારે આપવું. અરીઠાનાં બી ઝેરી છે એમ નહિ સમજવું જોઈએ. અમુક એક વનસ્પતિનો એક ભાગ ખોરાકતરીકે વપરાતો હોય તો તેનો બીજો ભાગ ઝેરી ન હોય. ઝેર શબ્દથી લાંબો વિચાર કરી જોતાં માણુસના શરીરને જે જે વસ્તુ હરકતકતોં હોય તે સમજવું. એવા દાખલાઓ બનેલા છે કે કેટલીક વનસ્પતિનો ન્યારે એક ભાગ સલામતીભરેલી રીતે શાક વગેરે કરવામાં વપરાય છે, ત્યારે તેનો બીજો ભાગ ઝેરી પૂરવાર થયેલો હોય છે. ગુજરાતમાં ફણુસીની શીંગો ઘણી જાણીતી છે, અને તેથી કરીને તેનું શાક ઘણું માણુસો ખાય છે; પણ તેનું મૂળ ખાવામાં આવે તો તેથી ઝેરની અસર ઉત્પન્ન થાય છે. રતાળુના મૂળનું શાક તમામ લોકો ખાય છે; તેમ તેને ખાશીને તથા તેનાં લજ્જામાં આપણે ખાઈએ છીએ; પણ એના વેજાની કુમળી ડાંડી-ઓના પાનનું શાક ચાણાના તુરંગમાં કેદીઓએ ખાધું હતું, તેથી તેઓને ઝેરની અસર થતાં ઉલટી ને ઝાડો થયો હતો. શરીરે ફેફસા થયા હોય અને તે પાકપર આવતા ન હોય તો અરીઠાના શીણનાં પોતાં મૂકવાથી પાકપર આવી જાય છે. મગજ ભ્રમિત થયું હોય, મગજપર વાયુની અસર હોય એવાં દરદમાં અરીઠાનો ભૂકો સુંઘાડવામાં આવે છે. અરીઠા ગર્ભને પાડી નાખે છે, ત્રિદોષને મટાડે છે અને અરીઠાના અંદરનો ગર્ભ પાચનશક્તિ વધારે છે. અરીઠાનું શીણ રેશમી કપડાં ધોવામાટે સાધુ કરતાં પચાસગણું વધારે સરસ છે; તેમજ માથાના વાળ, દાંઘીના તથા કપડાં સાફ કરવામાં ખાસ કરીને વપરાય છે.

શિવાજીનો સંદેશો-તેમના આત્માસાથે વાતચીત

(‘હિંદુસ્થાન’ના તા. ૬-૫-૨૭ના અંકમાંથી)

ગયા રવિવારે મૃત આત્મા સાથે વાત કરવાના કાર્યમાં પ્રવીણ એવા સ્પીરીટ્યુલીસ્ટોની એક બેઠક મળી હતી. શિવાજીના ત્રિશત સાંવત્સરિક જન્મોત્સવની શરૂઆત થવા પહેલાં એ લોકોએ શિવાજી તરફથી સંદેશો મેળવ્યો હતો. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં રહેતા ડૉ. જેકબ ઇઝાકીએલ, જેઓ એક ન્યુ છે અને રીટાયર્ડ આઈ. એમ. એસ. હોઈ ઉપરી વિદ્યામાં પ્રવીણ છે, તેમણે શિવાજી તરફથી મળેલો સંદેશો કાગળ ઉપર લખી લીધો હતો. સંદેશ દરમિયાન દેખાયું હતું કે, શ્રી શિવાજી હમણાં સત્યલોકમાં છે. ઉપરી સભા તરફથી શ્રી શિવાજીનો નીચે મુજબ સંબંધાયેલો સંદેશો પ્રગટ કરવામાં આવે છે:-

“દેશની સ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડતી જાય છે. સ્વદેશસેવા કરનારાઓની સંખ્યા ઘટતી જાય છે; અને દંભીઓ દેશને વધુ તુકસાન કરતા જાય છે. દાવની ચળવળો દેશને વધારે ને વધારે ગુલામીમાં જકડતી જાય છે. સંગઠનની ચળવળ હજુ વધુ જોરમાં ચલાવવાની જરૂર છે. આટલું થયા પછીજ બીજાઓ તમને માન આપશે. શુદ્ધિની ચળવળ ચલાવી દેશને એકત્ર કરો, આ કાર્યક્રમ જો થોડાં વર્ષ ચાલશે તો હિંદુસમાજ વધુ બળવાન થશે અને ભવિષ્યમાં જો જરૂર પડશે તો એમ થયા પછીજ સમાજ ટકી રહેશે.”

ન્યારે મી. જેકબે ‘સ્વરાજ્ય ક્યારે મળશે?’ એવો સવાલ પૂછ્યો, ત્યારે શ્રી શિવાજીએ જવાબ આપ્યો કે, “ન્યારે દેશસેવકો સ્વરાજ્ય લેવાને પૂરતા તૈયાર થશે ત્યારે સ્વરાજ્ય મળશે.”

આગળ ચાલતાં શ્રી શિવાજીએ કહ્યું કે, “જો શુદ્ધિ અને સંગઠનની ચળવળો ચાલુ હોય તોજ આવા સમારંભો ફતેહમંદ ગણી શકાય. શુદ્ધિ અને સંગઠનમાંજ તમારા બધા સમારંભો આરંભજો. મારા સંદેશને લોકો માને યા ન માને તોપણ તમે તમારું કાર્ય કરજો. આજે એ કરતાં બીજો સંદેશ હું આપતો નથી.”

“તમારા જન્મભોત્સવનો સમારંભ કયા ચોક્કસ દિવસે થવો જોઈએ?” એ સવાલ ન્યારે ડૉ. જેકબે પૂછ્યો ત્યારે શ્રી શિવાજીએ જવાબ આપ્યો કે, “આ દિવસ ખરો હોય યા ખોટો હોય તે વિષે મને કંઈ લાગતુંવળગતું નથી.”

ધર્મને નામે અધર્મ !

‘દેવદાસીઓ’ તરીકે રહેતી જીવાન બાળાઓની વેશ્યાઓ જવી

દશા—એક કુમારિકાનું બલિદાન—આપઘાત કરતાં તેણે

કરેલો એકરાર—શ્રીમતી મુથુલલક્ષ્મીની અરજ

(‘હિંદુસ્થાન’ તા. ૨૮-૬-૨૭ ના અંકમાંથી)

દેવદાસીતરીકે દેવને અર્પણ કરવામાં આવેલી, પરંતુ ખરી રીતે જોતાં વેશ્યાનું જીવન ગાળવાને સરખાયેલી લોકોથી મનાતી શંપકાવલી નામની ૧૩ વર્ષની મદ્રાસી કુમારિકાએ આપ-ઘાત કરીને પોતાની જીંદગીનો છેડો આણ્યો છે.

એ છોકરીએ “ તામીલ નાડુ ” પત્રના અધિપતિ અને જાણીતા પ્રજાકીય આગેવાન ડૉ. વરદરાજાનું નાયડુપર એક ઘણું દયાજનક પત્ર લખી કલંકિત જીંદગી કરતાં મોતને પોતે શા માટે પસંદ કર્યું, તેનો ચિતાર આપ્યો છે. એ કુમારિકા લખે છે કે:—

“ મારા ખરાબ કર્મના સંજોગે એક “ દાસી ” માતાને પેટે હું જન્મી હતી. મારી ૧૦ વર્ષની ઉંમરે તે મરણ પામી. પછી મારી દાદીમા મારાપર બહુ હેત રાખતી. તેણે મને મોટી કરી. રામાયણની વાતો હું બહુ પ્રેમથી સાંભળતી અને દરરોજ પ્રભુને પ્રાર્થના કરતી કે, તે મને રામ જેવો પતિ આપે અને હું સીતા જેવી સુખી થાઉં.

એક દલાડો મારી મોટીમાએ મને પણ “ દાસી ” થવા કહ્યું, જેથી કરીને હું વેશ્યાના ધંધામાં પડું.

મેં તેની ખરાબ સલાહ માનવાની ના પાડી અને તેને લલી અને સહયુણી થવા કહ્યું.

એ પછી હું ૧૩ વર્ષની થતાં ઉંમરલાયકની થઈ. બીજીવાર પણ તેણે મને દેવને અર્પણ કરવાને જણાવ્યું; કારણ કે હવે હું સ્ત્રી થઈ હતી. થોડા સમયમાં (દેવ સાથે) મારાં લગ્ન કરવાંજ નોંધ્યાં.

સગાંઓનો બળાત્કાર

તે સમયે પણ, મેં તેને ઘણી સમજાવી કે, હું લગ્નની પવિત્ર ક્રિયાથી એક કૂતરા સાથે પણ લગ્ન કરીશ; પરંતુ “ દાસી ” તરીકે વેશ્યા તો થઈશજ નહિ.

એ પછી, મારાં સગાંઓએ પોતાનું ધાર્યું કરવા, મારાપર બળાત્કાર કર્યો; પણ હું ઘણી મક્કમ રહી. ૭ દિવસસુધી મને બૂખે મારવામાં આવી. તેમ કરતાં ૧ મહીનો નીકળી ગયો. મેં આપઘાત કરવાની પણ ધમકી આપી.

દાદીમાનું તરકટ

એક દલાડો એક શ્રીમંત માણસ મારી દાદીમા પાસે આવ્યો અને તેઓ વચ્ચેની લાંબી વાતચીત દરમિયાન, મેં દાદીમાના દ્વંદ્વ નીચલા શબ્દો સાંભળ્યા:—

“ ...તે ઉઘી ગય, પછી તમારે ફાવે તેમ મોજ ઉડાવજો. ”

આ શબ્દોથી મને સખ્ત આંચકો લાગ્યો. મધરાતસુધી હું જાગતીજ પડી રહી. પછી દાદીમા આવીને નોંધ ગઈ અને મને સૂતેલી ધારીને ચાલી ગઈ.

આખાદ બનાવ્યો !

“ તરતજ મેં બેઠી થઈને પથારીમાં ઓશીકાને ઉભું સુવાડ્યું અને તેનાપર મારી સાડી ઓઢાડી ! ”

હું બહાર જઈને ઉભી અને બારીમાંથી જોવા લાગી.

તરતજ પેસો શ્રીમંત માણસ ઘરમાં દાખલ થયો અને ઓશીકાને જોસથી આગ્નિગન દીધું !

પુરુષવેષમાં નાડી

આ પછી હું ગુપચુપ મરદનો પોષાક પહેરીને અને રૂ. ૨૦૦, ના દાગીના લઈને ઘરમાંથી નાહી.

પછી હું કલાદીના પવિત્ર તીર્થે ગઈ અને જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યની કુંબકોનમ ખાતે મુલાકાત લીધી.

પોતાના મરણ અગાઉ લખેલા પત્રમાં કુમારી શંપકાવલી લખે છે કે:—“ હે પ્રભુ ! દેવ-દાસીઓને બચાવ ! ”

“ હું પ્રભુને પ્રાર્થના કરું છું કે, હાલ મારે જે સહન કરવું પડે છે, તેવા દુઃખમાંથી

મારા જેવી બીજી નિર્દોષ બાળાઓને ઉગાર ! તેઓને પરણેલી જીંદગી ગાળવા દે ! જો કે મેં માફ કર છોડી મારી પવિત્રતા જાળવી રાખી છે, છતાં દુનિયાની નિંદાથી અચવા ખાતર, મેં આ જીંદગીનો છેડો લાવવા ઠરાવ કીધો છે.”

“મેં ડાં ૦ વરદરાજાનું નામકુને મારા કેસથી વાકેફ કીધો છે અને તે તેમને પોતાના પત્રમાં જાપવાને અરજ કરી છે.”

મારો પત્ર વાચકો વાંચશે, તે અગાઉ તો હું આ દુનિયા છોડી બીજી દુનિયામાં ચાલી ગઈ હોઈશ; જેથી કરીને મારા પેદા કરનાર પ્રભુને હું આજીજી કંઈ કે, તે મારી રાંક બહેનોને કલંકી “દાસી” ની જીંદગીમાંથી અચાવે. મને આશા છે કે, મારા મોતથી મારી દાદીમાને ઘડો મળશે.

લીં ૦ કુમારી શંપકાવલી”

મદ્રાસની ધારાસભાની જાણીતી બાબત સભાસદ, શ્રીમતી મુયુલલક્ષ્મી આ ભયંકર રિવાજ નાબૂદ કરવાની દિલ પીગળાવનારી અપીલ કરતાં ‘હિંદુ’ માં પત્ર લખી જણાવે છે કે:—

“ગઈ તા. ૧૭ મીના “તામીલ નાડુ” પત્રમાં કુમારી શંપકાવલી નામની “દાસી” કન્યા, કે જેણે વેશ્યાતરીકેનું ભયંકર અને ત્રાસદાયક જીવન ગુજરવામાંથી મુક્તિ મેળવવા આપઘાત કર્યો છે, તેનો હૃદયભેદક પત્ર પ્રગટ થયો છે. તે જીવાન અને બીનઅનુભવી હતી અને આપઘાતસિવાય તેને બીજી કોઈ માર્ગ સૂઝ્યો ન હતો.

પોતાના જેવી હાલતમાં આવી પડેલી નિર્દોષ “દાસી” કુમારિકાઓમાટે તેણે સચોટ દિલ પીગળાવનારી અપીલ કરી છે.

આપઘાત કરતાં તેણે એવી ઉમદા અભિલાષા રાખી હતી કે, તેના જેવી છોકરીઓની જે કમકમાટીલરી, હાલત થાય છે, તે તરફ સમાજનું ધ્યાન ખેંચાય તે માટે કંઈક સચોટ પગલાં ભરવાને પ્રજા જાગ્રત થશે.

તેના સદ્ગુણ, આત્મભોગ અને પવિત્રતાના રક્ષણમાટેની કાળજીએ દુનિયાને ખતાવી આપ્યું છે કે, જીંદગી કરતાં પણ પોતાના શિયળને વડાલું ગણનાર સ્ત્રીઓ ધરાવવાનો, હજી આ દુનિયામાં દરેક કોમ દાવો કરી શકે છે. પછી તે કોમ, ગમે તેટલી પછાત કાં ન હોય !

એ રિવાજ નાબૂદ કરો !

આ ભયંકર અનીતિને ધર્મની સંમતિ હોવાનો લોકોમાં ભ્રમિત ખ્યાલ પેસી ગયો છે. સંહિરના દ્રશ્ટીએ લઈ અને દુરાગ્રહથી તેને પોષી રહ્યા છે. “કોઈમ્મતુર સેનગુલ્લુતર મહાજન સંઘ” ની આ રિવાજ નાબૂદ કરાવવાની કાશીષ ઉપસા કારણસર નિષ્કળ ગઈ છે; છતાં હિંદુ કોમે જાગ્રત થઈને પોતાના સમાજમાં પેડેલી આ ભયંકર બીડને નાબૂદ કરવી જોઈએ.

કહેવાતા ધાર્મિક રિવાજના ખોટા ધર્તીંગ હેઠળ, લાખો નિર્દોષ બાળકીઓને અનીતિના ભયંકર ખાડામાં હોમી દેવામાં આવે છે, જ્યારે ધર્મચાર્યો થઈ બેઠેલાઓ એ ભયંકર “વેશ્યા”-સમૂહ તરફ મુંઝે મોટે નેચા કરે છે. સ્ત્રીકેળવણી નહિ હોવાથી, હિંદુસમાજ આવા અનર્થો જડ-મૂળથી દૂર કરવાને તૈયાર થતો નથી, એ શોચનીય છે. સ્ત્રીઓના એક મોટા વર્ગની આવી પતિત દશાથી હિંદુઓની નૈતિક, ધાર્મિક, શારીરિક અને સામાજિક અધમ સ્થિતિ થતી જાય છે. ઘણા સુખી સંસારનું નખોદ વળે છે. આ જીવાન સ્ત્રીઓ પુરુષોનું મન ચલિત કરવા જીંદગીભર સર-જાયેલી હોવાથી સમાજનો સડો વધતો જાય છે.

“દેવદાસીઓ” માં ઘણી વાંઝીયણો રહે છે; તેઓ પૈસા આપીને કુમળી બાળાઓ ખરીદે છે અને તેઓને “દેવદાસી” બનાવીને અનીતિના જીવનમાં સજાવે છે. એવી હજારો બાળાઓ, હિંદુકોમમાં પરણીને પરણેલું સુખી જીવન નહિ ગાળી શકે ? પણ હિંદુસમાજ આવા ભયંકર અનર્થો હજી પણ ચલાવી લે છે, તે અફસોસની વાત છે.

છેલ્લે શ્રીમતી મુયુલલક્ષ્મી, આ રિવાજ નાબૂદ કરવાનો સુધારો મદ્રાસની ધારાસભામાં હાલ રજુ થયેલા “રીવીજીયસ એન્ડોનમેન્ટસ એક્ટ” (હિંદુ ધર્મોદ્ધાર કંડોને લગતા કાયદો) માં આમેજ કરવાની મજબૂત હીમાયત કરે છે.”

આ તે પુરુષવર્ગનાં પરાક્રમ કે કૂર કાળાં કર્મ !!

(શિષ્યકા:-કુમારી જયવતી દેશાઈ-“હિંદુસ્થાન” તા. ૭-૫-૨૭ ના અંકમાંથી)

લગ્નગાળો શરૂ થયો છે. એ વેદીમાં અનેક બાળાઓનાં બલિદાનો લેવાનાં શરૂ થયાં છે. હિંદુસંસારમાં હામ હામ અજ્ઞાનતાં અંધારાં વ્યાપી ગયાં છે. તેમાં કુરદિઓની અંધભક્તિથી હોળીઓ સળગી રહે છે અને તે ભડભડતી હોળીમાં, જીવદયાના દિમાયતી હિંદુઓ પોતાનાં જ પુત્રપુત્રીઓને હોમી રહ્યા છે !

x

x

x

x

આ ભડભડતી હોળીઓમાં અપાતાં બલિદાનોનાં થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

(૧) વર કે કન્યા પૂરું બોલતાં કે ચાલતાંએ શીખ્યાં ન હોય, તેમને માયાપોતી કર્મરે ચઢાવીને અંધરદિ શ્રદ્ધાની ભડભડતી હોળીમાં લગ્નને નામે હોમવામાં આવે છે !

(૨) બાર વર્ષની બાલિકાને કુળ નામની રાક્ષસિણીની અંધભક્તિને નામે બાસક વર્ષના શુદ્ધાની પાંચમી પત્નીતરીકે ગોટવણ કરવા નીકળેલા પોતાની જાતેજ પોતાને અકુલીન માની લેવાની ગુણામી મનોદશાથી પોતાની પુત્રીના હૈયામાં ભડભડતી હોળી સળગાવે છે !

(૩) એજ કુલરાક્ષસિણીની અંધભક્તિથી સાનસાન ભૂલી કંઈક કાળજનાં બનેલાં હિંદુ માયાપો સોળ વર્ષની પોતાની કુમારિકાને દશ વર્ષના કહેવાતા કુલીન ગઢરની ‘બાયરી’ બનાવવાની રાક્ષસી રમતમાં, લગ્ન નામની હોળીમાં પેટના ફરજંદનું બલિદાન હસતે મુખે યથાવી, “મૂછો છોકરાને આવશે કંઈ છોકરીને ઓછીજ આવવાની છે ?” એવી શબ્દબાણુવળીથી દઝારેલાને ઉપરથી હામવાની શૈતાની ફરતા બતાવે છે !

(૪) ભણીગણી કન્યાને કોઇ અભણ, એદી, વ્યસની કે રોગી વરની સાથે ‘દાયેવાળો’ મેળવવાને બદલે સળગતા સંસારનો ભોગ બનાવવામાં આવે છે !

(૫) દમડાનાં લાલચુડાં માતાપિતા કે સગાંવહાલાં કાગડાની કોટે દહીયરૂં બાંધી, ઘરની તિજોરી તર કરવામાં કસાઈ કરતાંએ અધર્મ કામ કરી મલકાય છે. કસાઈ બકરાને રહેંસે છે, આ લોકો મનુષ્યજાતિમાં કામળ ગણાતી સ્ત્રીજાતિની પોતાનીજ પુત્રીને રહેંસે છે. કસાઈ મુએલા પશુના માંસનું વેચાણ કરે છે, આ લોકો જીવતા મનુષ્યના માંસનું વેચાણ કરે છે !

‘લગ્ન’ નામની આવી હોળીઓ આ મહીનામાં હામ હામ સળગવી શરૂ થશે. તેની જવાબાઓથી હિંદુસંસાર હજીવળ વધુ ને વધુ સળગતો જશે.

અત્યારની લગ્નપ્રથા એટલે રાક્ષસી પ્રથા. પરણતારની સંમતિ લેવામાં ન આવે, તેની ઈચ્છા જાણવામાં ન આવે અને તેમ છતાં નક્કી થયેલા સાટાને જીવનભર વફાદારીથી વગગી રહેજો એવો ‘મારશક-લો’ નો પડકાર કરવામાં આવે તેનું નામ ‘લગ્ન!’ આવી રાક્ષસી રમતોને ‘લગ્ન’ નામ આપવું, તે ‘લગ્ન’ ની પુણ્યમય અને પવિત્ર ભાવનાઓને કલંકિત કરવા જેવું છે.

x

x

x

x

આવાં લગ્નથી હિંદુ ‘વરવહુ’ ધરસંસાર ચલાવે છે, પ્રજોત્પત્તિ કરે છે; પણ તેથી સંસારમાં સ્વર્ગ ઉતરતું નથી. સમાજ સશક્ત, ઉજ્જવલ અને આર્થિક બળવાન નથી. નિર્માલ્ય રૂઢિઓ બલવત્તર બનતી જાય છે, દેશ વધારે ને વધારે પરતંત્ર થતો જાય છે ! આવાં લગ્ન એટલે અંધન, પડતી નીસરણી !

x

x

x

x

આ નીસરણીથી અધઃપતનને માર્ગે ઉછરતી ચૌદ, પંદર અને સોળ વર્ષની બાળાઓને પેટે પાકતી નિર્માલ્ય પ્રજા નથી તો તેના માતાપિતાને મદદ કરતી, નથી તો તેની જ્ઞાતિ, ગામ કે દેશને મદદ કરતી; પણ ખુદ પોતાની જાતને પણ તે મદદ કરી શકતી નથી. હતભાગી ભારતની પરતંત્રતા અને પડતીનું મોટામાં મોટું કારણ એજ છે.

x

x

x

x

જ્યાં આવી પ્રજા પાકે ત્યાં જગજગતનીઓને માટે જોડખાનાં અને ગુલામી ખતો તૈયાર થાય, માતૃપદની હામ હામ અવગણના થાય, સ્વયંશક્તિ અને દેવીઓને અપજા, બેગમ એવાં અપમાનજનક વિશેષણો લગાડવામાં આવે. અરે એટલુંજ નહિ પણ માતા રક્ષતિ કૌમારે, ભર્તા રક્ષતિ યૌવને। પુત્રા રક્ષતિ વાર્ધક્યે, ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ। એવાં શ્લોકો રચાય અને પોતાનીજ માતાઓની સ્વતંત્રતા હરી લઈ, પ્રજા જાતે સ્વતંત્રતા ગુમાવી બેસે ! આવી રીતે પતન પામેલી પ્રજાની ઉન્નતિમાટેનો સાચો માર્ગ ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણવું તે છે. સમાજના ઓ સુધારકો અને નેતાઓ ! સાવધાન થાઓ અને આ લગ્નમહીનામાં લગ્નની લડલડ હોળીઓ અટકાવી ‘પરણવું’ એ તો પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાં ‘લગ્ન એટલે સ્વર્ગવું સોપાન’ એ વ્યાખ્યાઓ સાચી પાડી ખતાવવા મથો.

જૂની પુરાણી થઈ ગયેલી રૂઢિઓને આંધળી રીતે અનુસરવા જતાં પ્રજા મુડદાલ અને અચેતન બની જાય છે. જે સમયે જે કારણસર રૂઢિ યોજવામાં આવી હોય તે સમય અને કારણ બન્નેનો નાશ થઈ જવા છતાં રૂઢિઓના ભૂતને પકડી રાખનાર પ્રજા જાતે ભૂત જેવી બની જાય છે. રૂઢિલક્ષ્ય પ્રજા અને ઘેટાના ટોળામાં ફરક રહેતો નથી. ‘ચાલ્યું’ આવે છે, માટે તેને ચલાવ્યા કરવું’ એજ એ મુડદાલ પ્રજાનું જીવનસૂત્ર બને છે. એ વહેમલરી રૂઢિઓના ડરથીજ પછી તો તે પ્રજા નીતિ અને ધર્મનું પણ પાલન કરે છે. પરિણામે પ્રજાનું પતન થાય છે. રૂઢિની ગુલામી એજ તે પ્રજાનું લક્ષ્ય બને છે.

સ્ત્રીઓને પડદા પાછળ ગોંધી રાખવાની પ્રથા એ જાતની રૂઢિની ગુલામીનું સુસ્મૃતિચિહ્ન છે. તુર્કસ્તાન સ્વતંત્ર થયું ને એ ગુલામીને તોડી ફેડી નાખી. ઇજિપ્તમાં ચેતન આવ્યું અને સ્ત્રીઓના મુખ ઉપરથી પરતંત્રતાના, ગુલામીના, અપમાનના પડદા હઠવા લાગ્યા ! પણ અચેતન હિંદમાં તો હિંદુ અને મુસલમાનોમાં પડદાનાં પ્રાણસ્થ હજી જેમનાં તેમ કાયમ છે.

એ પડદા સ્ત્રીઓમાટે અપમાનની પરાકાષ્ઠા છે. પડદા પાછળ રહેવાથીજ સ્ત્રીજાતિ પવિત્ર રહી શકે એવી દૂર કદપનાનું એ મૂર્તિમંત સ્વરૂપ સ્ત્રીજાતિને હીણપત લગાડનાર છે; અને શું સ્ત્રીઓ એ અપમાનને-એ હીણપતને પસંદ કરે છે ? કદી નહિ. નવા યુગની સ્વતંત્રતાને ચલાનારી સ્ત્રી કદી પણ એ માનભંગ દશાને લઈ ચલાવવા તૈયાર નથીજ.

એનું ઉદાહરણ અંગાળની સ્ત્રીકેળવણી પરિષદમાંનું મીસીસ આર. એસ. હુસેનના હેયાનેદ પુકાર પૂરું પાડે છે. એ બહેન સામાન્ય બાઈ નથી. સોળ સોળ વરસથી તો એ સખાવત સમારક શાળા ચલાવી રહેલ છે. નથી તો એ ઉછાંછળાં કે નથી તો વગરવિચારે એક અક્ષર પણ બોલનાર. એ બહેન દરદલરી ચીસ પાડતાં કહે છે:—

“પડદાની રૂઢિને જીવંતે કારખોનીક ઍસીડ ગેસની સાથે સરખાવવી જોઈએ. જે તે ગેસની સામે સાવચેતીના ઉપાય લેવામાં ન આવે તો તેનાથી દુઃખવિનાનું મરણ થાય છે. તેજ રીતે પડદા પાછળ અમારી બહેનોનું, એ પડદાને લીધે ઉત્પન્ન થતા પ્રાણસંહારક વાયુને લીધે દુઃખ-વિના ધીરે ધીરે મરણ થાય છે-અર્થાત્ ધીરે ધીરે મરણ લાવનાર વિષ અથવા તો ગેસના જેવીજ પરદાની અસર વૈચકીય નજરે થાય છે.”

પરંતુ મનુષ્યત્વની નજરે એના આત્મા ઉપર જે ખરાબ અસર થાય છે, તેની તો સીમાજ નથી ! કુદરતે મનુષ્યને સરજીને ખુલ્લા હવાઅજવાળાની તેને ભેટ કરી ! પણ મનુષ્યે પોતાની સ્ત્રીજાતિને માટે પડદો સરજીને એ નૈસર્ગિક ભેટ ઉપર લૂંટ ચલાવી ! એથી સ્ત્રીજાતિના આત્માનું દેખીતી રીતે જહનતજ થાય છે !

મીસીસ હુસેન એવી ફરીઆદ કરે છે કે, “હિંદમાં આ બહેનોની ફરીઆદ સાંભળનાર કોઈ

નથી. ગાંધીજીએ અત્યંતે અને ત્રીજા વર્ગના રીખાતા મુસાફરોની રાડ સાંભળી, જનવરો ઉપર ગુજરતું ધાતકીપણું અટકાવવા માટે પણ ઘણી સંસ્થાઓ સ્થપાયેલી છે, એકાદા કૂતરા ઉપર ગાડી ફરી વળે તો એંગ્લો ઇન્ડિયન પત્રકારો ભારે હોહા મચાવી મૂકતા જણાય છે; પરંતુ જનાના-માં પૂરી મૂકવામાં આવેલી અમારા જેવી દુર્ભાગી સ્ત્રીઓની દયા ખાનાર સમસ્ત હિંદમાં એકે વીરલો પુરુષ જણાતો નથી.”

× × × ×
એ બહેન હૈયાની વરાળ કાઢતાં કહે છે કે, સ્ત્રી અને પુરુષ એ સમાજનાં બે અંગ છે; જતાં કેટલાય વખતથી પુરુષો અમે સ્ત્રીજાતિને છેતરી રહ્યા છે અને અમે એ બધું મુજે મોઢે સદન કરી રહ્યા છીએ. એટલે જૂના જમાનાથી પુરુષજાતિ આમ સ્ત્રીજાતિ ઉપર વિજય મેળવવાને મતકાષ્ટ રહી છે !” પરંતુ એમનો આ વિજય પક્ષીની પાંખો કાપી તેને ઉડવા કહેવું અને તે ઉડી ન શકે એમાં પોતાનો વિજય માનવો તેના જેવો છે. સહુદય બંધુઓએ આ વાત વિચારવા જેવી છે.

× × × ×
સ્ત્રી અને પુરુષની બેઝડી સંસાર-રથનાં બે ચક્ર છે. એમાંના એક ચક્રે મોટરનું ટાપરવાળું પૈડું જોડ્યું હશે અને બીજા ચક્રે જૂનામાં જૂના સમયના ગાડાનું પૈડું જોડ્યું હશે તો કદી પણ એ રથ ચાલી શકવાનો નથી. હિંદનો સંસાર-રથ અત્યારે બોળાંબે પડ્યો છે, તેનું મૂળકારણ આજ છે; પરંતુ વર્ષોના વિજયથી મસ્ત બનેલા મરદોને આપણે જ્યાંસુધી બરાબર શુદ્ધિ ઉપર કાગીરું નહિ, ત્યાંસુધી તેઓ આપણા હક્ક સ્વીકારવા તૈયાર થવાના નથી. હક્ક અને અધિકાર બીજા માગવાથી કદી પણ મળ્યા જાણ્યા નથી. બહેનો ! ઉઠો અને જ્યાંસુધી લક્ષ્યસિદ્ધિએ ન પહોંચે ત્યાંસુધી લગારે જાવો નહિ.

“ ચન્દા ”

(લેખક:-રામનાથ શર્મા “કમલેશ” ‘વિધિમિત્ર’ ના તા-૨૮-૬-૨૭ ના અંકમાંથી)
નૌકરી તિજારત કૃપી કે કર્મ કરિ દેખા, સારે રોજગારન કા ભાવ હુઆ મન્દા હૈ;
યાતે છોડિ કામ સારે ત્યાગિ કે આરામ બસ, સેવક સમાજ દેશ કા કંઠાયા બન્દા હૈ.
સેવા મેં લગા હૈ દેશપ્રેમ મેં પગા હૈ, જાતિ-ધર્મ મેં રંગા હૈ ખૂબ દૂસરા ન બન્ધા હૈ;
ઔર કછુ ચાહતા નહીં કસમ જુદા કી યાર ! “કમલેશ” માંગતા પ્રકત એક ચન્દા હૈ.

ગારત ભારત કી આરત

(લેખક:-નારાયણદાસ ચતુર્વેદી, વિન્ધ્યક્ષેત્ર-‘વિધિમિત્ર’ ના તા-૨૮-૬-૨૫ ના અંકમાંથી)
અફસોસ! કિસી વક્ત થા ગુલજર યે ભારત, અબ રોના નજર આ રહા જો, યાર એ ભારત.
અર્જુન વ ભીમ, કર્ણ, દ્રોણ, ભીષ્મપિતામહ, અભિમન્યુ સે વીરોં કા થા ભંડાર યે ભારત. ૧
થે ધર્મરાજ સે યહાં ધર્મોત્તમા મહીપ, ભગવાન કૃષ્ણ કા થા પ્રાણાધાર યે ભારત. ૨
નીતિજ રામચંદ્ર સે સીતા સી પતિવ્રતા, ભાઈ ભરત સે પ્રેમ કા આગાર યે ભારત. ૩
આતે થે સીબનેકા ગૈર મુદકસે યાં લોગ, સમ ઇદમે હુનર કા રહા ચટસાર યે ભારત. ૪
પરવા ન કિસીકી ભી કમી રખતા થા જરા, હર એક ખરતુ કા થા ભંડાર યે ભારત. ૫
સમ દેશોં કા શિરતાજ થા કુછ થી કભી નહીં, યોં થા કભી બના નખાકસાર યે ભારત. ૬
હે કૃષ્ણ કર્મવીર કહાં હો બત આ તો-કબતક સડેગા ઝંઝોં કી પ્રટકાર યે ભારત. ૭
અબ કરેકે કૃપા આઓ ફિર એક બાર ‘નરાયણ’, કબસે તુમહારી કરતા ઈન્તજર યે ભારત. ૮

બુદ્ધિમાન દેશભક્તોપ્રત્યે એક ખાસ મહત્વની સૂચના

('લોહાણા હિતેચ્છુ' તા. ૭-૭-૨૭ના અંકમાંથી સાભાર ઉદ્ધૃત)

એ કચ્છી લોહાણા બહાદુર શિવદાસભાઈ! તમને ખારોટના અભિનંદનજ છે. તમારી જ્ઞાતિની લાજ રાખવાની ભક્તિ સર્વવિદિત છે. તમારી નાડીમાં શરવીરતાનાં લોહી ફરે છે, તમે વીર-રસના રસિયા છો, તમે જ્ઞાતિને શોભાવવા સારી રીતે સેવા કરો છો. એવાં કામ કરનાર શિવદાસભાઈને જ્ઞાતિ સાથે મીઠો સંબંધ જળવાઈ રહે એ જોઈને ખારોટ રાજ થાય છે.

પણ શિવદાસભાઈ ! મુ'બઈમાં મળેલા ડાયરામાં તમે હાજર હતા કે ? જો હાજર હો તો ખારોટની મદુલી આગળ એક લાઈ જે સૂચના કરી ગયા, એ સૂચના ખારોટ તમારી આગળ મૂકે છે. એ સૂચના હિંદુવટ જળવનારી ઉંચી સૂચના છે. તમે તો હિંદુવટ જીવતી રાખવા માટે કમરે ભેટ બાંધી છે, એટલે એ સૂચના જરૂર ઝીલજો, ઝીલીને અમલી બનાવજો.

સૂચના એવી છે કે, જે ચારણોએ મુ'બઈમાં ડાયરા જમાવ્યા હોય એવા ચારણોની એક સંસ્થા સ્થાપવી. એવા ચારણોને એમાં પગારદારતરીકે રાખવા અને એ ચારણોનો સંઘ ગામડે ગામડે ફરે, ગામડે ગામડે ડાયરા જમાવી એમાં રામાયણ અને મહાભારતની વીરરસની કથાઓ કહે. જુઓ તો ખરા, તમે જે વીરરસને માટે આંખ લાલ કરો છો એવો વીરરસ સર્વ સ્થળે જામી જાય અને સૌની આંખ તમારા જેવી મર્દાનગીલરી લાલ થઈ જાય. અખતરો છે કરવા જેવો હો !

ખારોટ તો માને છે કે એ માત્ર અખતરો નથી, પણ એક ખરી બીના છે. જો આવા ચારણોને રોકવામાં આવ્યા હોય તો જે હિંદુવટ સાચવવા માટે આજે હિંદે ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો છે એ કાર્યનાં ખૂબ સંગીન પરિણામ આવે. દશ વક્તાઓનાં શરવીરતાવિષે ભાષણો થાય એને બદલે કવિ મેઘાણું જેવો એક ગદવી જો મહાભારત અને રામાયણની શરવીરતાનો પ્રસંગ કહે તો લોકોને ઉભા કરી દે, એમાં ખારોટને જરૂર શંકા લાગતી નથી. ભાષણો કરતાં આભવર્ગ ઉપર વાર્તાઓ સારી અસર કરી શકે છે. શિવદાસભાઈ ! આ કામ (જરૂર) કરવા જેવું છે.

જો વિધવાઓમાટે શિવદાસભાઈને એક મિત્ર હજારો રૂપિયા આપવાને તૈયાર હોય તો વિધવા થતી વીરતામાટે તો જરૂર હજારો રૂપિયા શિવદાસભાઈના મિત્રો આપેજ. ત્રણ ચારણોને પગારદારતરીકે રોકવા જેટલું ફંડ શિવદાસભાઈને કરવું, એ એક ચપરી વગાડે તેટલામાં થઈ જાય, એમ ખારોટને લાગે છે.

ખારોટ તો ધણાંય ગામડાંમાં ફરે છે અને ગામડાંઓને ગોંદરે પ્રાતઃકાળે ન્યારે જાણના મુંડલા લઈને ઉભેલી કન્યાઓને જુએ છે, ત્યારે એને આ યુગના જુવાનીઓ યાદ આવે છે. શકુંતલા અને શીરીનની કલ્પનામાં ઉડતા યુવાનની ભવિષ્યની અર્ધાગના જાણના મુંડલા ભરવા અહીં તહીં દોડે છે, એ વિચારજ તમને કંઈજો લાગતો નથી ? સંસ્કારભૂખ્યા કંઈક જુવાનોની જંદગી બગડે એમાં ખારોટને કંઈ નવાઈ લાગતી નથી.

તંદુરસ્તી હોય પણ સંસ્કાર ન હોય, શરીર ગોંડે હોય પણ અક્કલનો છાંટો ન હોય, હાથ-પગ મજબૂત હોય પણ હૈયું કાચું હોય એવી છોકરીઓને પરણી પેલી શકુંતલા અને શીરીનની કલ્પનાવાળો જુવાન માથે પોક મૂકીને રૂએ તો એમાં જરાય આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી !

ધનાદ્યો આ કન્યાઓને સંસ્કાર આપવા પોતે એ કન્યાઓના પિતા અને તો કેટલું બધું પુણ્ય હાંસલ થાય ! એ કન્યાઓની તંદુરસ્તી જળવાઈ રહે, એ કન્યાઓની શરીરની કાંતિ કાયમ રહે પણ સાથે સાથે થોડું શિક્ષણ એ કન્યાઓને મળે એ ઉદ્દેશથી હામહામ કન્યા-

શિક્ષણની પાઠશાળા ખુદી મૂંઝવાની જરૂર છે.

ખરી રીતે તો મહાજને આ વાત ઉપાડી લેવી જોઈએ. મહાજન એટલે માત્ર તકરારો પતાવવાનું પંચ; એટલેજ અર્થ થતો હોય તો એ વાત તફન ખોરી છે. મહાજને તો જ્ઞાતિના વિકાસનાં સર્વ સાધનો તૈયાર કરી આપવાં જોઈએ. જ્ઞાતિ કેમ ઉત્પત્તિને શિખરે પહોંચે એના વિચાર, એની યોજનાઓ અને એનો અમલી કાર્યક્રમ યોજવો એ મહાજનનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. સ્થળસ્થળનાં મહાજનો કન્યાકેળવણીનો પ્રશ્ન હાથ ધરે એવું કોણ નહિ ઈચ્છે ?

જગતમાં એવા પણ પડ્યા છે કે જેઓ છોકરીઓને લણાવવી એટલે એમાં એક પ્રકારનું મોટું નુકસાન માને છે. લણેલી છોકરીઓ વરને છુપા કાગળો લખે, લણેલી છોકરીઓ પિયરિયે દુઃખના સમાચાર મોકલે, આવી આવી દલીલો કરનારાઓનો દેશમાં તોટો નથી; પણ એ દલીલો પોકળ છે. લણેલી સ્ત્રી દેશને, જ્ઞાતિને અને સમાજને તારી શકે છે. લણવું એટલે માત્ર પરીક્ષાઓ પાસ કરવી એટલું ન સમજવું. લણવું એટલે સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવા. એવી સંસ્કાર રેડનારી કેળવણીનો પ્રયત્ન જ્ઞાતિઓ કરે તો જરૂર ગૃહે ગૃહે દેવીઓના કલ્યાણ થાય. આજે તો ગૃહે ગૃહે શું થાય છે, એ સૌ કોઈ જાણે છે ?

તા. ૬૦—આ લલામણ અગત્યની દેશસેવા બળવનારા અને બળવવા માગનારા દરેક સજ્જનને માટે સમજવાની છે. લલામણ માત્ર આ એકજ નહિ પણ એવી તે એવી અતિ અગત્યની બીજી અનેક બાબતોમાટે કરી શકાય તેમ છે અને કરવી પણ છે; પણ એ તો બીજી રોકાણોમાંથી સમય મળવા ઉપર આધાર છે. દેશોત્તરિના ઘણા આપાદ આવા ઉપાયો તરફ દેશભક્તોનું ધ્યાન અલ્પરસુધી ન ગય, એ તે ભુદ્ધિનું મોટુંજ ભોપાળું કે કુંડાળું હશે !

લી. મેલો-ધેલો-ખાઉધરો-૪૦ અનેક અવગણેલો સાગર લિસુ-અખંડાનંદ

અધૂત ભી હૈ હરિ હી કે હસારે

(લેખક:-અણવરસ્થ કવિ જયદેવ-“વિશ્વમિત્ર” ના તા-૨૮-૬-૨૭ ના અંકમાંથી)

હૈં મતિમાન ગુણી બલવાન, સુજન સ્વકારજ સમ્પતિ વારે;
માનુષ હી કે સ્વભાવ પ્રભાવ, બનાવ નહીં વપુ કે કછુ ન્યારે.
ઈશ્વર કે સખ અતિ સમાન હૈં, અત્યંત ભક્ત અનેક ઉવારે;
યાતે ઘૂણા કરનો નહીં યોગ્ય, અધૂત ભી હૈં હરિહી કે હસારે.

સ્વામી વિવેકાનંદની ૨૫ મી સંવત્સરી

દેવ કરતાં પણ દેશને વધારે ગણનાર સંત—

વિશ્વવ્યાપકસંસ્કૃતિના ઉપદેશક—

એમનાં કેટલાંક બોધવચનો

(લેખક:—દેશભક્ત-‘હિંદુસ્થાન’ તા-૪-૭-૨૭ ના અંકમાંથી)

ધણીને ખપ્પર પણ નહિ હશે કે આજથી બરાબર ૨૫ વર્ષ પહેલાં આજે હિંદુધર્મ અને હિંદી રાષ્ટ્રત્વનો કીર્તિધ્વજ યૂરોપ-અમેરિકા સુધી ઉરાડનાર અને ઉપનિવહના અપૂર્વ તત્ત્વજ્ઞાનના ભાંગરની પશ્ચિમને ઝાંખી કરાવનાર વીર વિવેકાનંદ સ્વર્ગે સીધાવ્યા હતા. સ્વામી વિવેકાનંદ ભગવાં વસ્ત્રધારી સંન્યાસી હતા; પરંતુ તેઓ આજના સાધુ સંન્યાસીઓ કરતાં જૂદી જાતના સંન્યાસી હતા. તેઓ વિશ્વવ્યાપક સંસ્કૃતિના સ્થાપક અને ઉપદેશક હતા. ધર્મના ઉપદેશદ્વારા તેમણે હિંદીઓના યુગાંધ ગયેલા રાષ્ટ્રપ્રેમના અગ્નિને નવી આહુતિઓ આપીને સળગાવ્યો અને આજે રાષ્ટ્રવાદની જે જ્યલંત ભાવનાઓ હિંદમાં જળી છે, તેમાં સ્વામી વિવેકાનંદનો હિસ્સો પણ જેવો તેવો નથી. જ્યારે હિંદની સ્વતંત્રતાનો ઇતિહાસ આલેખાશે, ત્યારે સ્વામી વિવેકાનંદનું તેમાં અપૂર્વ સ્થાન રહેશે.

અત્યારે હિંદમાં ચારે તરફથી જાગૃતિનું મોજું ફરી વળેલું છે, એટલે સ્વામી વિવેકાનંદના કાર્યની લવ્યતા કોઈ સમજી શકે નહિ; પરંતુ તેમના કાર્યની મહત્તા સમજવાને તેમના કાર્યમાં દૃષ્ટિપાત કરવો જોઈએ. સ્વામી વિવેકાનંદના સમયનું હિંદ એટલે વિનીતોનો સમય અને એક રીતે કહીએ તો તે હિંદની રાષ્ટ્રીય ચળવળ પહેલાંનો કાળ. રાજદારી આગેવાનો આપણી રાષ્ટ્રીય ચળવળની શરૂઆત અંગભંગના વખતથી આંકે છે; અને તે સમય ઇ. સ. ૧૯૦૫ ની સાલથી શરૂ થાય છે; જ્યારે સ્વામી વિવેકાનંદ ૧૯૦૨ માં જુલાઈની ચોથી તારીખે સ્વર્ગવાસી થયા, એટલે તેમના જીવનકાળમાં તો હિંદમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ જેવું કાંઈજ નહોતું. પ્રજા સંકુચિત ધાર્મિક ભાવનામાં ડૂબેલી હતી. કેળવણીનો પ્રચાર જુજગજ હતો. બ્રીટીશ સરકારના રાજતંત્રને સૌ સુવર્ણયુગની ઉપમા આપતા અને તે અમલ અમર તપે એવી અનેક શુભાશિષો ઉચ્ચારાતી. સ્વામીજીની ચળવળનું તો જરાયે નામ-નિશાન હતું નહિ. રાષ્ટ્રીય કૌતુસેનો જન્મ થયો હતો ખરો, પરંતુ તેની બેઠકો એટલે કોઈ શાળા કે કૉલેજની ડીમેટીંગ સોસાયટી. તેમાં જે ભાષણો અને દરાવો થતા તે માત્ર પાર્લામેન્ટને વિનંતિતરીકે હતા, જે કાંઈપણ ચળવળ ચાલતી હતી તે સામાજિક સુધારાની ચળવળ હતી.

તેવા નરમ અને ઠંડા વાતાવરણમાં સ્વામી વિવેકાનંદને પ્રખર રાષ્ટ્રવાદના મંત્રો હિંદીઓના કાનમાં ઝૂંકવાના હતા. વળી તે સ્વામી હોવાથી તેમની ગણના પણ તે વખતે બહુ થતી નહોતી; પણ તે વખતે એક બનાવ અન્યો, જેણે સ્વામી વિવેકાનંદની શક્તિઓનો પરચો ખતાવ્યો અને ત્યારથીજ સ્વામી વિવેકાનંદની જ્યલંત દેશભક્તિ અને માતૃપ્રેમની ધગશ જોઈને હિંદીઓ અંજાયા. ઇ. સ. ૧૯૦૦ કે તેની આસપાસ શીકાંગોમાં દુનિયાના સર્વ ધર્મોની પરિષદ ભરવામાં આવી હતી. ત્યાં દરેક દેશમાંથી ધર્મના પ્રતિનિધિઓને બોલાવવામાં આવેલા. હિંદ તરફથી શ્રી મઝમુદાર અને બીજા આગેવાન ગયેલા. સ્વામી વિવેકાનંદને પ્રતિનિધિતરીકે આમંત્રણ નહોતું મળ્યું; પરંતુ તેનો પ્રભાવશાળી આત્મા એ પરિષદમાં જઈને હિંદની ઝગકતી સંસ્કૃતિનો સંદેશ જગતને સુણાવવા તલસતો હતો; પરંતુ અમેરિકા શી રીતે જવું અને જાય તોપણ કોની સીધારસથી શીકાંગો પરિષદમાં દાખલ થવું, એ બધી પારાવાર મુશ્કેલીઓ વિવેકાનંદના માર્ગમાં ખડકની માફક ઉભી હતી; પરંતુ દેહ અને આત્માનાં બલિદાન આપનાર તપસ્વીઓને કયું કાર્ય અસાધ્ય હોય છે? સ્વામી

× અરે ! આહું તે શામટે લખ્યું હશે ? આખા જગતભરનું મહાનપણું હોઈયાં કરવા ઇચ્છનાર હાલના કોઈ મહાન દેશભક્ત કે જે આવા આવા સંતોની પણ નિંદામાં મગા માણે છે, તેમના જીવ તો આહું તેહું વાંચીને બસ બળીને કાચલા જેવાજ બની જવાતા ! કેમકે પોતે કોના પાયા ઉપર ઉભો છે તેનું તો ભાઈને જાન પણ નહિ ! પ્રભુ એવાઓ પર દયા કરે એજ યાચના.

લિલ્લુ-અખંડાનંદ

વિવેકાનંદ એ બધી મુશ્કેલીઓને વટાવીને અમેરિકા ગયા અને શીકાગો પરિપક્વમાં પ્રેક્ષકનરીકે સ્થાન મેળવી શક્યા. તેઓ આ બધી મુશ્કેલીઓમાં કેમ તરી ગયા અને તેમાં તેમને કેટલાં જોખમો અને અગવડો વેઠવી પડી, એ ઇતિહાસ ઘણો રમુજી છતાં તે અસ્થાને હોઈ અને તેનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવતો નથી. એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, તેમણે શીકાગોની પરિપક્વમાં હિંદુધર્મવિદ્યે બોલવાને ત્રણ મીનીટનો સમય મેળવ્યો; પરંતુ તેમની વક્તૃત્વકળાની અજબ શૈલીથી અને તેમના જ્ઞાનભંડારથી તેમણે પશ્ચિમના લોકોને એવો તો મોહપાશ નાખ્યો કે ત્રણ મીનીટને બદલે ત્રણ કલાક ભાષણ કર્યું અને પરિપક્વના દિવસો પછી ભાષણોની પરંપરાથી અમેરિકાને તેમણે ગાંડું કર્યું. આજે અમેરિકા અને યુરોપમાં તેમના અનેક અનુયાયીઓ છે. વિવેકાનંદની આ કૃતિથી તેમણે હિંદુ ગૌરવ વધાર્યું અને ભારપછીજ હિંદુમાટે પશ્ચિમના દેશોને નવીન માન અને નવીન ગૌરવની ભાવના ગળી.

પરંતુ સ્વામી વિવેકાનંદનો હેતુ હિંદની ગૌરવતા વધારીને બેસી રહેવાનો નહોતો. તેમને તો નવીન સંસ્કૃતિની સ્થાપના કરવી હતી અને સાથે સાથે હિંદીઓના સનેલા રાષ્ટ્રવાદને જગાડવો હતો; એટલે તેમણે હિંદમાં પણ ભાષણો, લેખો અને પુસ્તકોદ્વારા ઉપદેશ આપવા માંડ્યો; અને જો કે તેમનો આશય રાજકીય ગત્યતિનો નહોતો—કારણ કે તે વખતે રાજકીય ચળવળ જેવું કંઈ નહોતું—છતાં દેશાભિમાન ગત્યતિ કરવાને તેમણે અનેક ઉપદેશો કર્યા છે. હિંદીઓને તેમનો શાશ્વત સંદેશો એ હતો કે, “**ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાન્થવરાન્નિબોધત**” આ એકજ મંત્રમાં તેમની દેશાભિમાનની લાગણી સ્પષ્ટ થાય છે. હિંદની ગત્યતિમાટે તેમણે એક સ્થળે ઉપદેશ આપતાં જણાવ્યું છે કે, “**જ્યારે હિંદનાં અનેક સ્ત્રીપુરુષો સર્વ ઈચ્છાઓ અને વૈભવોને છોડીને તેમના દુઃખી થતા લાગેશ દેશખંડુઓની સેવા કરવાને જીવન સમર્પણ કરશે ત્યારે હિંદ ગત્યતિ થશે.** આવતાં પચાસ વર્ષસુધી આપણે એકજ મંત્રની ધૂત મચાવવી પડશે કે, “**ભારત હમારા દેશ હૈ !**” તે સમય દરમિયાન બીજા દેવ-દેવીઓને તમારા મગજમાંથી વિસારી દો. “**ભારત**” એજ આપણી પ્રજાનો મહાન પ્રભુ છે. ભારતના વિરાટ સ્વરૂપને મુઝીને બીજા મિથ્યા અને અચ્ચાક્ષ્ય દેવોની આરાધના કરવા ભારતવાસીઓ શામાટે જાય છે ? હિંદીઓ ભારતની પૂજા કરી શકશે, ત્યારેજ બીજા દેવોની પૂજા કરવાને તેઓ લાયક થશે; માટે હિંદના સંતાન ! તું શુરવીર બન ! તું હિંદી છે, તે માટે અભિમાન ધર અને દુનિયાને અભિમાનથી ગંદેર કર કે, હું હિંદી છું. દરેક હિંદી મારો ભાઈ છે; પછી તે અભણ હો, ભીખારી હો, બ્રાહ્મણ હો કે લગ્ની હો; છતાં દરેક મારો ભાઈ છે. એ ભાવના કેળવ અને તેનો પ્રચાર કર; તથા દેશને ખાતર એક લગ્ની પહેરીને ભારતને અને જગતને એવો સંદેશો સુણાવ કે હિંદી મારો ભાઈ છે, તે મારો પ્રાણ છે, ભારત મારું સ્વર્ગ છે, ભારતની ભૂમિ મને પ્રાણથી પણ પ્રિય છે અને ભારતના શ્રેયમાંજ મારું શ્રેય સમાયું છે.”

આ મહામંત્ર આજે ૨૫ વર્ષ પછી પણ કેટલા સત્ય અને ઉપયોગી છે! દેશાભિમાન અને મતૃપ્રેમ તેમના વાક્યે વાક્યે નીતરી રહ્યો છે; અને આજે જ્યારે હિંદુ અને મુસલમાનો કેમીવાદના ઝડપથી એકબીજાનાં ગળાં કાપી રહ્યા છે તથા રાષ્ટ્રીય ભાવનાને કલંક લગાડી રહ્યા છે, તે વખતે બધાજ ધર્મેતિ અને દેવોને છોડીને ભારતનેજ પરમ પ્રભુ ગણીને તેની આરાધના કરવાનો અને દરેક જણે હિંદનાજ સંતાન હોવાની ભાવના કેળવવાનો સ્વામી વિવેકાનંદનો આ ઉપદેશ પોતાના જીવનમાં ઉતારવો કેટલો જરૂરી છે ? આજે જો દરેક હિંદી સ્વામી વિવેકાનંદ કરેલા ઉપદેશનું પ્રખર વ્રત લઈને ભારતની સેવા કરવાને બહાર પડે તો સ્વરાજ્ય અસાધ્ય કેમ અને ? વંદન હો એ ભારતની મહાન વિભૂતિને કે જેણે ભારતનું ગૌરવ જગતમાં વધાર્યું છે.

મહારાની દુર્ગાવતી કા પ્રોત્સાહન

(લેખક:—શ્રીયુત રામવચન દ્વિવેદી ‘અરવિન્દ’—“ હિંદુધર્મ ” ના એક અંકમાંથી)

ગઠામણ્ડલા થા ક્ષત્રિય કા, સુખદ મનોરમ રાજ્ય વિશાલ;
સભી ભાંતિ સંતુષ્ટ પ્રજા થી, લોગ સભી થે માલામાલ.
અકબર કી સેના ને જાકર, તહસન્નહસ કર દિયા તમામ;
તખ રાના બોલી વાયકવર ! વીરોચિત યહ વચન લલામ. ૧

“માતૃભૂમિપર સંકટ અબ હૈ, પડા અહો ક્ષત્રિય—સંતાન !
અસ્ત્ર—શસ્ત્ર સે સન્નિજત હોકર, ઉઠો યુદ્ધ—હિત કરો પ્રયાન.
કાયરતા કી ખાતે છોડો, છોડો વનિતાઓં સી ખાન;
દિખલા દો અરિગણ કો વીરો ! અપના ગૌરવ, અપની શાન. ૨

“ યાદ કરો ચાણક્ય—વીરતા, નાશ કિયા જો નંદ વિરાટ;
પરશુરામ કા વહ કુઠાર જો, ધરા પાટ દી ક્ષત્રિય કાટ.
ચક્રવ્યૂહ કે ખીચ યુવકવર, અર્જુનસુત કા સુભગ વિહાર;
ભીષ્મ પિતામહ કી કઠોરતા, ઔર ભીમ કા ગદા—પ્રહાર. ૩

“આઓ રણ—કંકણ તુમ ખાંધો, ચલો યુદ્ધ કા ધરકર સાજ;
અગર નહીં ચૂડી ખનકાઓ, પહનો સખ સાંડી તુમ આજ.
બેટી—મહન હરી જાતી હૈ, આતી નહીં જરા ભી લાજ;
હૃદય—હીન એસે હિંદુપર, હે ઈશ્વર ! ગિર જાવે ગાજ. ૪

“ ધાયે—ધાયે બંદૂક—નાદ હો, છપ—છપ શબ્દ કરે તલવાર;
તનમેં જા કટાર ‘ગપ’ બોલે, તેગા—ભાલે કા હો વાર.
ખાખ ખજે જુઝાગિ રણ મેં, હોવે સુખદ શંખ કા નાદ;
લગેં યુદ્ધ મેં ચૌદાગણ અખ, ‘મૌ દુર્ગે’ કા કર જય—વાદ. ૫

“ હૈ સખકી રગ—રગ મેં અખ ભી, ખૌલ રહા ક્ષત્રિયકા ખૂન;
દશો—દિશાઓં મેં વીરો ! હૈ, જૂંજ રહી રણભેરી—ફૂન.
કાયરતા કો દૂર લગાઓ, સ્વામિમાન કી છોડો તાન;
સાહસ અખ અપને મેં લાઓ, કરો ઝોજમય હૃદય મહાન. ૬

“ દૌડ ધર્મકી વેદીપર બલિદાન ચઢાઓ અપના શીસ;
કર્મવીર ‘અરવિન્દ’ બનો અખ માતા કી તુમ હર લો ટીસ.
દહલ ઉઠે દિલ દાનવગણ કા, હોવે રણ—ચંડી કા નાય;
ઉથલ—પુથલ મય જાવે જગ મેં, બઢેયુદ્ધ કી અવિચલ ઝાંચ.”*

* શ્રી કેશરવાની—હિંદી—પુસ્તકાલય, ગયા કે ચતુર્થ વાર્ષિકોત્સવ મેં પ્રકિત તથા રૌપ્ય-પદક સે પુરસ્કૃત.

તક્ષશિલાનું પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ*

(લેખક:-રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી, વૈશાખ-૧૯૮૩ ના “વસંત” માંથી)

‘એન્સાઈક્લોપીડીયા ઇટાલિકા’ જેવા ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, હિંદના ઇતિહાસમાં કોઈ કાળે હિંદદેશ વિદ્યાના સંસ્કારથી રહિત નહોતો. દેવનાગરી લિપિનું મૂળ પ્રાચીનતામાં હુમ થયું છે. શિલાલેખ, તામ્રપટ અને તાડપત્રપરના લેખો તથા ઉત્તરકાળમાં કાગળના વિશાળ ઉત્પાદન- (મેન્યુફેક્ચર)પરથી જણાય છે કે, હિંદમાં સામાન્ય કેળવણી હતી; એટલુંજ નહિ પણ લખવાની કળાનો પણ એ દેશમાં સર્વસાધારણ પ્રચાર હતો. વર્ણી પુરાતનતા અને બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતામાં બ્રાહ્મણોએ સાચવેલું હિંદુ સંસ્કૃતિ અત્યંત અપ્રતિમ છે. રાજ્યોની અનેક ઉચ્ચપાઠશાળાઓ ગામડાંમાં શિષ્ટવર્ગને માનુભાવાદારા અતિસરળ પ્રકારનું શિક્ષણ સર્વકાળે આપવામાં આવ્યું છે. કાશી અને નદાઆનાં સરસ્વતીમંદિરો, એથેન્સ અને ઍલેક્ઝાન્ડ્રિયાનાં વિદ્યાલયોનું સ્મરણ કરાવે છે; અને ગણિતનું શિક્ષણ હોરસે વર્ણવેલી રોમની કેળવણીનું સ્વરૂપ સંભારી આપે છે.

આપણા દેશમાં અતિપ્રાચીન કાળથી તે અદ્યતન સદીના મધ્યભાગસુધી સાહિત્ય અને કલાનો અદ્ભુત સ્રોત વધ્યા કર્યો છે. ‘યુનિવર્સિટી ઓ વિદ્વજ્જનો’નું મંડળ હોતી નોંધએ’ એ ન્યુમેને બાંધેલું લક્ષણ તક્ષશિલા, નાલન્દા અને વિક્રમશિક્ષા જેવાં પ્રાચીન વિદ્યાપીઠોને સુચોગ્ય રીતે લાગુ પડે છે. તક્ષશિલાના મહાન વિદ્યાપીઠનું વર્ણન કરવાનો આ લેખનો હેતુ છે. રાવલ-પીઠીની વાયવ્યમાં એકવીસ માઇલને અંતરે વિદ્યાનું આ સુપ્રસિદ્ધ કેંદ્રસ્થાન આવેલું હતું. હમણાંજ તક્ષશિક્ષાનાં પૌરાણિક અવશેષો સર જૉન માર્શલના પ્રયાસથી ખદાર કાઢવામાં આવ્યાં છે. એક અત્યંત મનાદર ખીણમાં ટેકરીઓની વચ્ચે તક્ષશિક્ષા નગર હતું. પૂર્વે મધ્ય-એશિયા અને પશ્ચિમ એશિયાને હિંદ સાથે જોડનાર મહાન વ્યાપારી માર્ગપર આ શહેરની સ્થિતિ હતી. સીકંદરના સમયમાં તે અતિસમૃદ્ધ નગર હતું. નગરની વસ્તી ઘણી હતી. આસ-પાસનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ હતો. પ્રસિદ્ધ ચીનના પ્રવાસી હ્યુએનસંગે એ પ્રદેશની રમણીયતા અને ફળદ્રુપતાનું વર્ણન કર્યું છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૭ઠ્ઠા સૈકામાં આ વિદ્યાપીઠની ખ્યાતિ સર્વત્ર પ્રસરી હતી, એવાં પ્રમાણો આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં છે. મહાભારતમાં તક્ષશિક્ષાના એક શિક્ષાગુરુ ધૌમ્યનો ઉલ્લેખ છે.

સમકાલીન ઇવનની સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ બૌદ્ધ ગ્રંથકોમાં પડેલું છે. વિદ્યા અને સંસ્કારિતાના વાતાવરણથી કેટલાંક ગ્રંથકો ભરપૂર છે. ખાસ કરીને તત્કાલીન કેળવણીની પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થાવિષે આ ગ્રંથો ખૂબ પ્રકાશ પાડે છે.

કાશીના એક રાગને બ્રહ્મદત્ત નામે પુત્ર હતો. જૂના વખતમાં પોતાની પટાશમાં કોઈ પ્રસિદ્ધ વિદ્યાગુરુ હોય, તથાપિ રાજકુમારોની કેળવણીની પરિપૂર્ણતામાટે રાજ્યો તેમને દૂર દેશાવર મોકલતા. આમ કરવામાં એમનો હેતુ એ હતો કે, કુમારોનું અભિમાન ગળી જાય, ટાટતડો વેડતાં શીખે અને જગતના વ્યવહારથી પરિચિત થાય. કાશીરાજે પણ સોળ વર્ષના બ્રહ્મદત્તને પોતાની પાસે મોકલાવ્યો અને એક તળિયાવાળા ચંપકની નેડ, પાંદડાંની એક છત્રી અને એક હજાર દામ આપીને તેને કહ્યું:—‘પુત્ર! તક્ષશિક્ષા જા અને ત્યાં અભ્યાસ કરી આવ.’

રાજકુમારે પિતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી. માતા-પિતાને વંદન કરીને યોગ્ય સમયમાં તક્ષશિક્ષા પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે આચાર્યના નિવાસની તપાસ કરી અને અધ્યયન પૂરું થયા પછી પોતાના ગૃહના દ્વાર પાસે આચાર્ય આમતેમ આંટા મારતા હતા ત્યાં તે જઈ પહોંચ્યો. આચાર્યને જોતાંવેતજ કુમારે ચંપક કાઢી નાખ્યાં, છત્રી બંધ કરી અને પ્રણામ કરી ગુરુ-સમક્ષ શાંતિથી ઉભો રહ્યો. કુમાર થાકી ગયો છે, એમ વિચારી ગુરુએ તેનું તત્કાલ સ્વાગત કર્યું. કુમારે ભોજન કર્યું અને થોડીવાર આરામ લીધો. પછી તે ગુરુ પાસે પાછો આવ્યો અને અદ્ય વાળી એમની સમીપ ઉભો.

‘તમે ક્યાંથી આવો છો ?’

* હસ્તલિખિત ‘અન્સ’ નાં નામો મારો લેખ થોડોક ફેરફાર કરીને પ્રસિદ્ધ કરેલો છે. (લેખક)

‘કાશીથી.’

‘કોના પુત્ર છો?’

‘કાશીરાજનો પુત્ર છું.’

‘અહીંઆં કેમ આવવું થયું છે?’

‘અધ્યયનાર્થે આવ્યો છું.’

‘વાર, તમે કાંઈ રકમ સાથે લાવ્યા છો કે અધ્યયનના બદલામાં મારી પરિચર્યા કરવા ઇચ્છો છો?’

‘હા, હું મારી સાથે રકમ લાવ્યો છું.’

આમ કહીને બ્રહ્મદત્તે ગુરુસમક્ષ એક હજાર દામની કોથળી મૂકી.

આ અવતરણ ઉપરથી તે સમયની કેળવણીનાં મુખ્ય તત્ત્વોનો આપણને પરિચય થાય છે.

તક્ષશિલા વિદ્યાનું સુવિખ્યાત સ્થાન હતું. હિંદુસ્તાનના જૂદા જૂદા અને દૂર દૂરના લાગો-માંથી વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં અભ્યાસ કરવા આવતા. રાજગૃહ, મિથિલા, ઉજ્જયિની, કોસલ અને મધ્યપ્રાંતમાંથી તો ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ ઉભરાતા. તક્ષશિલાની પ્રસિદ્ધિ ત્યાંના અધ્યાપકોને લીધે હતી. તેઓ ‘જગપ્રસિદ્ધ’ કહેવાતા; કારણકે પોતપોતાના વિષયમાં તેઓ નિષ્ણાત અને પ્રમાણ-જૂત ગણાતા. દેશનાં વિવિધ વિદ્યાલયો તક્ષશિલાના વિદ્યાપીઠની સાથે જોડાયેલાં હતાં.

વિદ્યાનો આરંભ કરવામાટે નહિ પણ વિદ્યા પરિપૂર્ણ કરવામાટે વિદ્યાર્થીઓ તક્ષશિલા જતા. સામાન્ય રીતે ત્યાં જવાને માટે સોળ વર્ષની ઉંમર યોગ્ય ગણાતી. સાધારણ નિયમ એવો હતો કે, શિષ્યોએ અધ્યાપકોને પરિપૂર્ણ કેળવણીના બદલામાં એકહજાર દામ આપવા પડતા. જો રોકડ રકમ ન આપી શકાય તો વિદ્યાર્થીએ ગુરુની સેવા કરવાની હતી. આવા ધણા વિદ્યાર્થીઓ દિવસે કાષ્ઠસંચય ધિયાદિ ગુરુનું કામ કરતા અને રાત્રે જ્ઞાન મેળવતા. કેટલીકવાર કોઈ ગરીબ વિદ્યાર્થી પોતાનો બધો સમય અધ્યયનમાં ગાળતો અને તેથી ગુરુની સેવા કે ખીજું કામ કરી શકતો નહોતો. આવી બાબતમાં પોતાની કેળવણી પૂરી કર્યા પછી શ્રીની રકમ આપવાનું વિદ્યાર્થી વચન આપતો. તક્ષશિલામાં વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીએ ગંગાની પારના પ્રદેશમાં યાત્રા કરીને ગુરુદક્ષિણા આપી. અતિદરિદ્ર વિદ્યાર્થીઓને માટે દાન-વીરો તેમનું ખર્ચ પૂરું કરતા. કેટલીકવાર પરોપકારી ગૃહસ્થોને ત્યાં શિષ્યમંડળસહિત અધ્યાપકોને ભોજનનું નિમંત્રણ થતું. કોઈ કોઈ વાર આખા વિદ્યાલયને માટે કમવાર ભોજન આગળથી નિર્મિત થતું.

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને રાજ્ય તરફથી શિષ્યવૃત્તિઓ મળતી. ઘણુંખરું આવા વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી લેવા માટે પોતપોતાના દેશના રાજકુમારોના સાથીઓતરીકે મોકલવામાં આવતા. કાશી અને રાજગૃહના રાજકુમારો સાથે રાજગુરુના પુત્રોને તક્ષશિલામાં મોકલ્યા હતા, એમ જાતકોમાં ઉલ્લેખ છે. કેવળ ઉચ્ચ કેળવણી માટે રાજ્ય તરફથી રાજ્યના ખર્ચે વિદ્યાર્થીઓ મોકલવામાં આવતા એવા પણ ઘણા દાખલાઓ મળી આવે છે. કાશીના એક બ્રાહ્મણના પુત્રને ધનુ-વિદ્યામાં પ્રવીણતા મેળવવા માટે રાજ્યએ જાતે તેને તક્ષશિલા મોકલ્યો હતો.

અધ્યાપનની શી ખર્ચના પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી લેવાતી. વિદ્યાર્થીને ખાવાપીવાનું તથા રહેવાનું મફત મળતું અને તે ઉપરાંત અન્ય જરૂરીઆતો પણ પૂરી પાડવામાં આવતી. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અધ્યાપકો સાથે એકજ ગૃહમાં રહેતા અને કેટલાક નગરમાં સ્વતંત્ર મકાન રાખીને વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ લેવા જતા. કેટલાક પરણેલા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સ્ત્રીસહિત સ્વતંત્ર ઘર રાખીને રહેતા અને દિવસે વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતા.

ઝોઝામાં ઝોઝા પાંચસો વિદ્યાર્થીઓને એક અધ્યાપક લણાવતો. અનેક વર્ષના અને વર્ણના વિદ્યાર્થીઓ તક્ષશિલામાં ભેગા થતા; તેમાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોનું પ્રમાણ વધારે રહેતું. દૂર દેશાવરથી રાજકુમારો અને શ્રીમંતના પુત્રો અધ્યયન કરવા અત્રે આવતા. વ્યાપારીઓ, દરજીઓ અને માછીમારના પુત્રોના પણ જાત્રવંદમાં સમાવેશ થતો. માત્ર ચાંડાલોને દાખલ કરવામાં નહોતા આવતા. પોતાના જન્મનું દુર્ભાગ્ય વિચારીને એ ચાંડાલ-કુમારો પોતાની જાતિ છુપાવીને,

બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓને વેપ ધારણ કરીને તક્ષશિલા ગયા અને ત્યાંના એક પ્રસિદ્ધ અધ્યાપક પાસે તેઓએ અભ્યાસ કર્યો. એકે તો અભ્યાસમાં સફળતા સંપાદન કરી, પણ એકવાર કોઈ ગ્રામવાસીએ વિદ્યાલયમાં ભોજન આપ્યું હતું ત્યાં અજાણતાં ચાંડાલની બોલીમાં બંને વાતચિત કરતાં પકડાઈ ગયા અને પરિણામે તેમને વિદ્યાપીઠમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યા.

ચાંડાલસિવાય બધી જાતિઓને અધ્યયન કરાવવામાં આવતું, એ આપણે જોયું. બધી જાતિઓ વંશપરંપરાના ધંધાને માટે તૈયારી કરતી એવું ખાસ નહોતું. કેટલાક બ્રાહ્મણો જાદુનો અભ્યાસ કરતા અને કેટલાક ધનુર્વિદ્યામાં પ્રાનીણ્ય મેળવતા. કોઈ બ્રાહ્મણ વિજ્ઞાન શીખતો અને કોઈ વેદત્રયી તથા અદાર કલાનો અભ્યાસ કરતો. બધા પ્રકારના અને બધી સ્થિતિના યુવાનો વિદ્યાના ઉપાર્જનમાં નાન-જાતના ભેદો ધ્યાતી હતા. રાજકુમારો અને શ્રીમંતના પુત્રો, વ્યાપારીઓ અને દરજીઓ, પોતાની શી ન આપી શકે તેવા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ-સર્વે-સમાનતાથી પરસ્પર વર્તતા. એકજ વિદ્યાલય અને વિદ્યાચરુના શિષ્યોત્તરકે બંધુભાવની ગાંઠથી તેઓ બંધાતા. ગ્રામાણિક શ્રમનું ગૌરવ તેઓ સ્વીકારતા હતા. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને સેવકની પેઠે સેવા કરવી પડતી; પરંતુ ઉચ્ચ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની સાથે તેઓ સમાનતાના ધોરણે રહી શકતા. વળી વિદ્યાલયમાં સાદાઈ અને નિયમનનાં કેટલાંક ધોરણો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવતો, તેથી બધા ભેદ આપોઆપ દૂર થઈ જતા.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે, કાશીના રાજકુમારને એના પિતાએ માત્ર એક ચંપવતી જોડ, પાંદડાંની છત્રી અને એકદળર દામ આપ્યાં હતાં. એમાંથી પોતાના ખાનગી ખર્ચમાટે રસ્તામાં તે એક પાઈ પણ વાપરી શકે તેમ નહોતું. આ પ્રમાણે એક રાજકુમાર એક નિર્ધન મનુષ્ય-તરીકે વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કરે છે. કાશીના રાજકુમાર જુલની વાત પણ કાંઈક આવીજ છે. એક વખત અંધારામાં અથડાવાથી એનાથી એક બ્રાહ્મણનું 'લિક્ષાનું' કમંડળ ભાગી ગયું. એના બદલામાં એક ટંકના ભોજનની કિંમત આપવાનું એ બ્રાહ્મણે એને કહ્યું, ત્યારે રાજકુમારે ઉત્તર વાળ્યો:—‘અત્યારે હું ભોજનની કિંમત આપી શકું તેમ નથી. હું કાશીના રાજાનો પુત્ર છું, માટે જ્યારે હું મારા રાજ્યમાં પાછો જઈ ત્યારે તું મારી પાસે આવજે.’ આ ઉપરથી જણાય છે કે, રાજાના પુત્રો પણ વિદ્યાલયમાં પોતાની પાસે દ્રવ્ય રાખી શકતા નહિ. વળી રાજપુત અપરાધ કરે તો સામાન્ય વિદ્યાર્થીના જેટલોજ તેને દંડ થતો.

વિદ્યાર્થીઓને સાદો ખારાક આપવામાં આવતો. ચોખાની ઘેંશ નાસ્તામાં અપાતી. ભોજનનાં નિમંત્રણોમાં શેરડી, ગોળ, દહીં અને દૂધ પોરસાતાં. બીજી રીતે પણ વિદ્યાર્થીનું જીવન આકર્ષ હતું.

આ અનેકરંગી જાત્રાનાં વિદ્યાલયો ઉપરાંત તક્ષશિલામાં બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિયના વિશિષ્ટ વર્ગને માટે પણ વિદ્યાલયો હતાં. કોઈ ચુરુને ત્યાં પાંચસો બ્રાહ્મણ-વિદ્યાર્થીઓજ હોય તો કોઈને ત્યાં માત્ર ક્ષત્રિયોજ હોય.

પાંચસો વિદ્યાર્થીઓને એકીસાથે શિક્ષણ આપવું, એ એક ચુરુને માટે અવશ્ય ધણું કઠણ હતું. ઉંચા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ ચુરુને શિક્ષણકાર્યમાં ખાસ સહાયતા આપતા. કેટલીક વાર વિદ્યાચુર પોતેજ ‘વડા વિદ્યાર્થી’ને પોતાની ગેરહાજરીમાં પોતાનું કામ સંભાળવાનું કહેતા. તક્ષશિલાના એક વિદ્યાચુર એકવાર કાંઈ કામને માટે કાશી ગયા અને વડા વિદ્યાર્થીને કહેતા ગયા કે, ‘પુત્ર! હું બહારગામ જઈ છું; મારી ગેરહાજરીમાં આ શિષ્યોનું શિક્ષણ તારે સંભાળવાનું છે.’ આ પ્રમાણે આ મોટા વિદ્યાર્થીઓ અધ્યાપકના કાર્યમાટે તુરંતજ હાયક બનતા.

હમેશાં વિદ્યાલયોમાં રાત્રે અને દિવસે જૂઠું જૂઠું સમયે ઘણા વર્ગો લેવાતા. વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ આવે એવા સમયો જોડવા અધ્યાપન થતું. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ જેઓ દિવસે પરિચર્યામાં રોકાતા તેઓ ચુરુઓ પાસે રાત્રે ભણતા. રાજકુમાર જુલ અધ્યાપક પાસેથી શિક્ષણ લઈ મોટી રાત્રે અંધારામાં પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો હતો. જે જે વિદ્યાર્થીઓ શી આપીને ભણતા તેમને ન્યેષ્ઠપુત્રસમાન ગણવામાં આવતા અને જ્યારે તેઓ ઘરે ત્યારે તેમને શીખવવામાં આવતું.

હવે આપણે તક્ષશિલાના અભ્યાસક્રમ ઉપર આવીએ. જાતકોમાં વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે, તક્ષશિલામાં વેદત્રયી અને અષ્ટાદશ કલામાં કેળવણી પરિપૂર્ણ કરવાને વિદ્યાર્થીઓ

આવતા. કેટલીકવાર વેદ અથવા કલાઓ બેમાંથી એક વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કરતા.

જાતકના સમયમાં અથર્વવેદનો સામાન્ય કેળવણીમાં સમાવેશ કરવામાં આવતો નહિ. વેદ કંઈ કરવા પડતા. તક્ષશિલાના ગુરુઓના મુખેથી પાંચસો વિદ્યાર્થીઓ વેદાધ્યયન કરતા. તક્ષશિલાનાં કેટલાંક વિદ્યાલયોમાં હસ્તિશિક્ષા, મૃગયા, ધનુર્વિદ્યા, આયુર્વેદ વગેરે શીખવવામાં આવતાં. આમાંથી એક વિદ્યામાં ધણા વિદ્યાર્થીઓ નિષ્ણુત થતા.

પ્રત્યેક વિષયનું શાસ્ત્રીય તેમજ વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન આપવામાં આવતું. ગુરુની દેખરેખ નીચે આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો. તક્ષશિલામાં વનસ્પતિનું જ્ઞાન સંપાદન કરવામાટે પ્રત્યેક છોડના ગુણો વૈદ્યક દૃષ્ટિથી તપાસવા પડતા. ખીજા વિષયોમાં વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવવાને વિદ્યાર્થીઓ પ્રવાસ કરતા. એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીએ તક્ષશિલામાં ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પોતાની કળાના વ્યવહાર ઉપયોગને માટે છેક આંધ્રદેશ સુધી પ્રવાસ કર્યો. મગધનો રાજપુત્ર, તક્ષશિલામાં બધી કળાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને વ્યાવહારિક જ્ઞાનાર્થે ગામેગામ કર્યો. કેટલાક તો સ્થાનિક રીતરિવાજો સમજવાના હેતુથી પ્રવાસ કરતા. શિક્ષણ પૂરું કરીને વ્યાપારીના બે પુત્રો અને એક દરજીનો પુત્ર ગામડાંના રીતરિવાજ જાણવાને માટે પ્રવાસે ગયા. કાસલનો રાજકુમાર વેદ અને કળાઓનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કર્યા પછી વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન મેળવવાને દેશપરદેશ વિચર્યો.

આ પ્રમાણે આ સમયની કેળવણીનું અગત્યનું સ્વરૂપ એ હતું કે, સ્નાતક અથવા નિષ્ણુત થયા પછી જૂઠા જૂઠા દેશના રીતરિવાજ, મનુષ્યસ્વભાવ ઇત્યાદિ પારખવાને વિદ્યાર્થી પ્રવાસે જતો. આથી એની દૃષ્ટિ વિશાળ બનતી અને જીવનને માટે એ બહુ સારી રીતે તૈયાર થતો.

તક્ષશિલામાં આયુર્વેદની ઉત્તમોત્તમ કૉલેજ હતી. પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય જીવક ત્યાંના વિદ્યાર્થી હતા. વળી ધર્મશાસ્ત્રનું પણ અહીંનાં સરસ જ્ઞાન અપાતું. તક્ષશિલાની ‘લશ્કરી શાળાઓ’ કાંઈ ઓછી પ્રસિદ્ધ નહોતી. એવી એક શાળા તો હિંદના એકસોત્રણ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપ્યાનું વાસ્તવિક અભિમાન લેતી.

મધ્યકાલીન હિંદમાં જે ઉચ્ચ પદ નાલંદાનું હતું, તેવુંજ ઉન્નત સ્થાન પ્રાચીન હિંદમાં તક્ષશિલાનું હોય એમ જણાય છે; પરંતુ આ મહાન વિદ્યાપીઠનો નાશ અત્યંત સ્વચ્છંદી અને નિર્દય રીતે કરવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૪૫૦ થી ૫૦૦ સુધીમાં જંગલી હજી લોકોએ તક્ષશિલાના વિદ્યાપીઠનો વિનાશ કર્યો.*

પ્રભુપ્રાર્થના

(“વિશ્વમિત્ર” ના એક અંકમાંથી)

ભારતના લોક મોહસિંધુમાં નિમગ્ન થયા, દઢ ગીતાજ્ઞાન તેને દુઃખથી છોડાવજો; પાપીઓથી પૃથ્વી છે પૂર્ણ પરાધીન બની, પ્રાણીઓની વિષમ વિભિન્નતા હઠાવજો. ભૂલી પંથ ભટકી રહ્યા છે બધા ભારતીઓ, સત્વર સુમાર્ગ કર્મયોગનો બતાવજો; દિવ્ય દર્શાવે જ્યોતિ મુક્તિની બતાવી યુક્તિ, દાસની સુણીને રાડ, વાર ન લગાવજો.

* આ લેખ લખવામાં નીચેનાં સાધનોનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે:-

૧ ડૉ. એની બેકેટનું ‘ઇડિયન એન્સાયક્લોપીડિયા-પાર્ટ એન્ડ પ્રેક્ટિસ’

૨ પ્રો. રાધાકૃષ્ણ મુકુર્જીનો ‘વિશ્વભારતી, આક્રોશર, ૧૯૨૩માં ‘ઇડિયન એન્સાયક્લોપીડિયા ઓફ ઇન્ડિયન આર્ટ્સ એન્ડ હિસ્ટરી’ નામનો લેખ.

પાણીના અનુભવી ઉપાયો

(લેખક-પં. મહાવીરપ્રસાદ શર્મા વૈદ્ય. “કૈલાસ” ના તા. ૨૮-૩-૨૭ ના અંકમાંથી)

અપ્સ્વન્તર મૃતમણ્ણુ મેષજમ્ । અપ્ણુ સોમો અબ્રવીદન્તર્વિશ્વાનિમેષજા ॥ આપઃ પ્રણીત મેષજં વર્ષ્ય તન્વે મમઃ । શં ન આપો, ધન્યયા, શંમુસન્વનધ્યાઃ ॥ શં નઃ સ્વનિવ્રયા આપઃ શંમુયાઃ કુમ્ભ અમૃતાઃ । શિવા નઃ સન્તુ વાર્ષિકી ॥ (વેદ)

અર્થાત્-જળમાં અમૃત છે, જળ ઔષધિ છે, જળમાં સૌ ઔષધો છે. હે જળ! તું અમારા શરીરમાં રોગ નિવારનાર ઔષધિરૂપ થાઓ. અમને મરુમૃમિ તથા અનુપદેશનું જળ દિતકારક થાઓ. દેવાનું જળ, ધર્મામાં ભરેલું જળ મુખદાયક થાઓ. વરસાદનું જળ કલ્યાણદાયક હો. વગેરે.

પણ આજ જળ કાઈ જગાએ અમૃત અને કાઈ જગાએ ઝેરનું કામ કરે છે. જુઓ, ગોસાંઘડીએ પણ એ ત્રિપે કેવું લખ્યું છે કે:-

શુદ્ધ લેપજ જલ પવનપર, પાપ કુયોગ મુયોગ;

હોત કુવસ્તુ મુવસ્તુ જગ, લખદિં મુલચ્છન લોગ.

પયઃ કીલાલમમૃતં જીવનં મુવનં વનમ્ ।

(અમરકોશઃ)

અમૃત અને જીવન વગેરે શબ્દો યોગ્યજ છે.

ગંગા, ત્રિવેણી વગેરેમાં સ્નાન કરવાનો મહિમા ઘણોજ છે; કેમકે ત્યાંનાં પાણીમાં અનેક ગુણ રહેલા હોય છે. તેમાં સ્નાન કરવાથી અથવા ખીન કાંઈ પ્રવાહોમાં સ્નાન કરવાથી રોગ નાશ પામે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું થું છે! લૂણ કોટનીની જળચિકિત્સા-કટિસ્નાન અને બાળ્ય વગેરેનાં સ્નાનથી રોગ નાશદ થવાનું મુળકારણ એજ છે. નીચે લખેલા પ્રયોગો કેવળ જળ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. તે ઘણાજ ઉપકારક, આશ્ચર્યકારક તથા અદ્ભુત પરિણામ આપનારા અને અનેકવાર અનુભવાયલા છે. તે નીચે પ્રમાણે:-

(૧) જે માણસ લમેશાં ત્રણ વાર દંડ પાણીથી કોમળા કરે છે, મુખ ધુએ છે, આંખોએ પાણી છોટે છે અને શુદ્ધ જળમાં આંખો ઉઘાડે છે, તેને આંખનાં દર્દો કદી થતાં નથી.

(૨) ભોજન બાદ બીતા લાથ એકખીન સાથે ઘસીને આંખોએ લગાવવાથી આંખોમાં અંધારા આવતાં નથી.

(૩) જે માણસ સૂર્યોદય પહેલાં અર્ધાંત ઉપકોળમાં આઠ અંગુલિ શીતળ જળ પીએ છે, તે વાતપિત્તાદિ રોગો ઉપર જ્ય મેળવી દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

(૪) પ્રાતઃકાળે જળ મુંઘવાથી વાળ ઘોળા થવા, સળખમ, સ્વરજંગ, ખાંસી અને શોષ-રોગ નાશદ થાય છે તથા આંખાનું તેજ વધે છે.

(૫) સૂતી વખતે પગ ઘાંટને સૂવાથી ઉંઘ સારી આવે છે, આંખાનું તેજ વધે છે અને ખરાબ સ્વપ્નો આવતાં નથી.

(૬) પ્રાતઃકાળમાં લોટે લોટે પાણી રેડી સ્નાન કરવાથી રૂપ, તેજ, બળ, બુદ્ધિ, પવિત્રતા, યશ, મેઘાશક્તિ, આયુષ્ય અને આરોગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. મળવૃદ્ધિ અને ખરાબ સ્વપ્નનો નાશ થાય છે.

(૭) વહેતા પાણીમાં સ્નાન કરતી વખતે અંડકોષો ધોવાથી કેટલાક માણસોનો અંડગ્રાહનો રોગ મટી ગયો છે.

(૮) સાપના ઝેર અને અશીણના ઝેરમાં રોગીમાં ચેતન ના આવે ત્યાંસુધી માથા ઉપર ઘડેઘડા પાણી રેડવું. અર્થાત્ ચમત્કારિક લાભ થાય છે.

(૯) પૈત્તિક (પિત્તથી થયેલા) ઉન્માદના રોગીને ૧૦૮ ઘડા પાણીથી સ્નાન કરાવવું ઘણુંજ ફાયદાકારક છે.

(૧૦) અગ્નિ ઉપર ઉકાળીને ટ્રે ભાગનું પાણી રહે તે પીવાથી પિત્ત, અધુરું રાખીને પીવાથી કફ અને ચોથા ભાગનું રહે તેટલું ઉકાળેલું પાણી પીવાથી વાતરોગનું શમન થાય છે.

(૧૧) બત્રીસ દીપક (કોરીયાં) પાણીને ઉકાળીને તેમાંથી એક કોરીઆ જેટલું પાણી બાકી રહે તે પાણી સહેજ ગરમ ગરમ કેટલીક વાર જરૂર પ્રમાણે પાવાથી ભયંકર સન્નિપાત જ્વરમાં અવશ્ય ફાયદો થાય છે.

(૧૨) કફ અથવા લોહી સૂકાઈ જવાથી કે રોડાઈ જવાથી થયેલી આધાશીશી કોઠપણુ

પ્રકારે મટતી નથી, તે ઉપર પ્રાતઃકાળમાં નાકવાટે થોડું થોડું પાણી પીવાનો અભ્યાસ પાડવાથી હંમેશાં સારું થઇ જાય છે.

(૧૩) પ્રાતઃકાળમાં નાકવાટે પાણી પીવાથી શળેખમ મટી જાય છે.

(૧૪) અત્યંત વ્યાયામ કરવાથી શરીરમાં ગરમી ઘણી વધી ગઇ હોય તો તરતાં તરતાં કેટલોક વખત હંમેશાં સ્નાન કરવાથી તે શાંત થઇ જાય છે.

(૧૫) પગે ચાલવાની મુસાફરીમાં કેટલેક અંતરે પાણીથી પગ ધોતા રહેવાથી મુસાફરીનો તાપ અને થાક બહુ જણાતો નથી.

(૧૬) પાણીમાં ખેસીને બસ્તીપ્રદેશને ધસી ધસીને ધોતા રહેવાથી બસ્તીપ્રદેશના કેટલાય રોગ નાશુદ થાય છે.

(૧૭) દાંતના દુખાવામાં વહેતા પાણીમાં (જેમકે યમુનાજળમાં) વારંવાર ડોળા કરવાથી અને આંગળીવડે ધીમે ધીમે ખૂબ ધસવાથી અવાળાં ફૂલવાં તથા બીજા રોગો નાશુદ થાય છે.

વિધવા આશ્રમ (આર્યસમાજ) કાશી

(વૈશાખ-૧૯૮૩ ના “શુદ્ધલક્ષ્મી”ના અંકમાંથી)

૩ વર્ષ હુએ કાશી કી આર્યસમાજ ને એક વિધવા આશ્રમ સ્થાપિત કિયા થા. સ્થાપિત હોતે સમય ઇસમેં કેવલ ૪ વિધવાએં થી. ૩૫થે કી તંગી ઔર કાર્યકર્તાઓં કી કમી હોને પર બી ઇસ આશ્રમ ને આશ્રયજનક ઉત્પત્તિ કી હૈ. યદ્યપિ ઇસ આશ્રમ કા નામ વિધવા આશ્રમ હૈ પર ઇસમેં પ્રત્યેક અસહાય નારી કી રક્ષા કી વ્યવસ્થા કી જતી હૈ. ૧ લી દિસમ્બર સન ૧૯૨૫ સે ૩૦ નવમ્બર સન ૧૯૨૬ તક પ્રવિશ્ઠ હુમ્મ સ્ત્રિઓં કી સંખ્યા વિધવા ૧૦૩, સધવા ૩૬, કુમારી ૫, કુલ સંખ્યા ૧૪૪ હૈ.

પાઠક દેખેં કિ વિધવાઓં કે અલાવા ૩૬ સધવાએં ઔર ૫ કુમારિયોં બી અનાથાવસ્થા મેં ઇસ આશ્રમ મેં પહુંચી હૈ. આશ્રમ કે તૃતીય વાર્ષિક વિવરણ સે પતા ચલતા હૈ કિ યે સધવાએં ઔર કુમારિકાએં અધિકતર અપને સંબંધી લોગોં સે હી બજાતકારપૂર્વક ભ્રષ્ટ્ર કી ગઇ હેં, ઔર ભેદ ખુલને પર ધર સે નિકાલ દી ગઇ હૈ. વિધવાઓં કે પતિત હોને મેં બી સંબંધી લોગોં કા હી અધિક હાય રહા હૈ. જમ્મ ધર કે હી લોગ અપને આશ્રય મેં પડી હુમ્મ અસહાય વિધવાઓં પર પાશવિક અત્યાચાર કરને લગેં તો ઉનકી રક્ષા કૌન કરે? ઇન વિધવાઓં ને જો અપની આત્મકથાએં છપવાઇ હેં ઉનકો પદ કર રોંગટો ખડે હો જાતે હેં. કિસી પર સસુર ને, કિસી પર જોદ ને, કિસી પર મામા ને ઔર કિસી પર દેવર ને બજાતકાર કિયા હૈ. સમજ મેં નહીં આતા કિ એસે લોગોં કો ભેદ ખુલને પર વિધવાઓં કો ધર સે બાહર કર દેને કા ઔર વિધવાવિવાહ કે વિરુદ્ધ આવાજ ઉઠાને કા ક્યા હક્ક હૈ! ઇસ આશ્રમને ૬૦ વિધવાઓં કે વિવાહ કરાયે હૈ. ૪ કો નૌકરી દિવાઇ હૈ. ૪૩ ગર્ભવતી વિધવાએં લી હેં. આશ્રમ મેં ૩૩ બચ્ચે પેદા હુએ હેં. યદિ યહ આશ્રમ ન હોતા તો યે બચ્ચે જન્મતે હી મૌત કે મુંહ મેં ચલે જાતે.

ઇસ આશ્રમ કા કાર્ય બહુત સતોષજનક ઔર સુચારુ રૂપ સે ચલતા હુઆ નજર આતા હૈ. પ્રત્યેક લાઘબલિન કો ઇસ આશ્રમ કી સહાયતા કરની ચાહીએ.

સૂચના:-ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં પણ સ્ત્રીજાતિપર આવી દુષ્ટતા ચાલે છે, તે વર્તમાન-પત્રોમાં આવતી હકીકતો કહી આપે છે. કાશી તો આર્ય હિંદના હૃદયપ્રદેશમાં, એટલે આવા પ્રસંગોમાં સાચા હૃદયથી સેવા કરનારા આશ્રમો નીકળે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. ગુજરાત તો આર્યો મળપ્રદેશમાં, એટલે આ તરફના લોકો તો ધનપ્રાપ્તિ ને પોલી કીર્તિમાટે કાંઈ વળા ઉપર ઉપરથી મોટાં મોટાં નામધારી આશ્રમના ખડેખાં બને તો બને. બાકી અંદરથી કોને પડી હોય કે આવી તેવી સેવાઓ પાછળ સમય અને ધનનો છૂટથી ઉપયોગ કરે! જાંખું સ્મરણ છે કે, કેટલાક આર્યસમાજ બંધુઓ આ તરફ પણ એવો યત્ન કરી રહ્યા છે. શ્રીહરિ તેમને અધિકાધિક ઉત્સાહ, આયુષ્ય અને સફળતા આપો.

લીંબુ-અખંડાનંદ

જ્ઞાનના દીપક પ્રગટાવો.

(“હિલિટકોમ” ના તા. ૭-૧૨-૨૬ ના અંકમાંથી)

આજ આપણે કટોકટીના જમાનામાંથી પસાર થઈએ છીએ. આથી કરીને આજથી ત્રણ-ચાર જમાના પહેલાં આપણે જે જાતની જીંદગી ગુજારતા, તે જાતની જીંદગી ગુજારવાથી આપણું કામ નહિ ચાલી શકે. આપણે પ્રજાઓ અને સામ્રાજ્યોની ચટતી અને પડતી નિહાળી છે. જપાનના ઉત્થાન અને વિકાસ તમે જોયા. અર્ધા સદી પહેલાંનું જપાન કેવું હતું તે તમે જાણ્યું છે. તેણે પોતાના આગસતે દૂર દેશો દીધું, નમાત્રાપણુને હાવી દીધું અને આજ તે પ્રજાસંઘની વચમાં જઈ પડ્યું છે. તે પ્રગતિ અને કીર્તિના માર્ગ ઉપર આગળ ધપી રહ્યું છે; અને આપણે જમાનાઓ થયાં ઉંઘમાં પડ્યા છીએ. એ ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં આપણે પાછળ પડતા ગયા છીએ.

બ્રિટિશ હિંદમાં આપણી આજની હાલત કાન્ને રાજકર્તાવર્ગને માથે સઘળો દોષ ફાલતવામાં આવે છે; પણ તેજ વખતે આપણે એક બાજત ભૂલીએ છીએ. એ બાજત એ છે કે, આપણે દરજ ચૂક્યા છીએ; અને આ ભૂલનો દોષ ખીજાને માથે દોળવાના બદનાની સગવડ આપણે શોધી કાઢી છે, પણ માતૃભૂમિના સાચા પુત્રતરીકેની આપણી દરજ જો આપણે અદા ન કરીએ તો રાજકર્તા ગમે તેટલો લક્ષો હોય તોય શું કરી શકવાનો ?

સમસ્ત હિંદી પ્રજાનો એકજ ધર્મ છે. એ ધર્મ તે રાષ્ટ્રધર્મ, માતૃભૂમિપ્રત્યે અનન્ય પ્રેમધર્મ. રૂસો-જપાનીસ યુદ્ધસમયે જપાનની પ્રજા એજ પ્રેમધર્મથી ઘેરી બની હતી. દેશની ભૂમિપ્રત્યેના એ અનન્ય પ્રેમને કારણે એ યુદ્ધમાં કેટલીક માતાઓએ આપઘાત કરવાનું બહેતર માન્યું હતું; કારણ તેમનાં બાળકો લડાઈના કાલનાની રૂએ સૈન્યમાં ભરતી થઈ શક્યાં ન હતાં. જપાનીસ માતાઓનો એ અપૂર્વ જુસ્સો હતો. રાજપૂત વીરત્વના દિવસોમાં આપણા દેશમાં પણ એવી માતાઓ હતી અને અત્યારે પણ ફોસીને લાકડે લટકતા પોતાના પુત્રને જોઈ હસનારી કોઈ કોઈ માતાઓ હયાત છે. પોતાની જાત-પેટની પ્રજાને સ્થાને રાષ્ટ્રપ્રજાની સ્થાપના કરવી પડશે. એ તત્ત્વ જ્યારે આપણી માતાઓ સમજશે, ત્યારે તે લાણુ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં નોંધવાલાયક પાન લેખાશે. તમારા દેશપ્રત્યેના તમારો પહેલો ધર્મ એ છે કે, તમે તમારી માતાઓ, બહેનો, સ્ત્રીઓ અને પુત્રોને સમજાવો કે વિશ્વવિદ્યાલયનું શિક્ષણ પામી બહાર આવવામાં સરકારી કે ખાનગી ગુલામી કરવા કરતાં કોઈ ઔરજ હેતુ રહેલો છે. તમારાં બાળકોને સ્નાતક બન્યા પછી વકીલાત કાન્ને ધકેલતા નહિ. રાષ્ટ્રની શક્તિના ગર્વનો ખ્યાલ રાખજો. આપણો દેશ વકીલોથી ઉસરાય છે. આજ આપણે દેશભરમાં કામ કરનારાઓની જરૂર છે. આજ દેશના ખૂણે ખૂણામાં, ગામડે ગામડે, દૂર દૂરના ઝુંપડે ઝુંપડે, એ અજ્ઞાનના અંધકારમાં પડેલાં દરેક સ્થાનમાં જ્ઞાનનો દીપક પ્રગટાવવાની જરૂર છે.

આપણા દેશના વાનપ્રસ્થ થયેલા અમલદારો પણ દેશકાર્યમાં સારી સેવા બજાવી શકે; પણ હાલ તો તેઓ પણ નોકરીપરથી ઉતર્યા પછી નકામો સમય બરબાદ કરે છે. આ અમલદારોમાંના કેટલાક તો પોતાના અમલદારમ્યાન “સ્વદેશ”-વિચારતયાત્રા કરવા પાછળ હજારો રૂપિયા ખર્ચાં કાઢે છે. આ હજારો રૂપિયામાંથી જે તેઓ થોડી પણ રકમ તેમના આ દેશવાસી અજ્ઞાન લાકડાંને કેળવણી આપવા પાછળ ખર્ચે તોય દેશપ્રત્યે અગણિત સેવા બજાવી શકે. તેઓ લલે રાજકારણમાં લાગ ન લે! પણ દેશની સામાજિક, આર્થિક કે ધાર્મિક સુધારણા કાન્ને તેમણે શું ક્યું છે ? “૦” તેઓ ગામડાંઓના પુનર્ગઠનની બાજતમાં લાંબી-ચાંડી વાતો ફેકે છે.

આપણા કાર્યનું કેન્દ્ર ગામડાંઓ છે. કેળવણીના વર્ગને કોઈ ને કોઈ દિવસ ગામડાંઓમાં પાછા જવુંજ પડશે, તો પછી આજેજ તે કામ શા સાડ કરતા નથી ?

આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય

પરપ્રાંતના યુવકોને શિક્ષક બનાવવાના ખાસ વર્ગ

દેશનું યૌવન પ્રખર અને મજબૂત બનાવવાનો નિશ્ચય

(દૈનિક “ હિંદુસ્તાન ” ના એક અંકમાંથી)

અમરાવતીના “ શ્રી હનુમાન વ્યાયામ પ્રસારક મંડળ ” તરફથી “ શારીરિક શિક્ષણવર્ગ ” નો ૧૯૨૭ નો બહાર પડેલો હેવાલ અત્રે વિગત વાર આપવામાં આવ્યો છે. તે પ્રત્યે અમે ગુજરાતી યુવકોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી આવતા મે મહીનામાં આ વર્ગનો અવસ્ય લાલ લેવાની અતિ આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરીએ છીએ. દેશભરમાં અંગબળ કેળવવા વ્યાયામ શાળાઓ સ્થાપન થવી જોઈએ, એવી આ મંડળની ઉમેદ છે; અને તેથી તેઓ ઉપરોક્ત વર્ગ શરૂ કરી એક મહીનામાં જ શિક્ષકો તૈયાર કરે છે. અમે આશા રાખીશું કે, આવતા ઉનાળામાં ગુજરાતના શહેર શહેરમાંથી થોડા ઘણા પણ યુવાનો અમરાવતી જઈ આ વર્ગનો લાલ લેશે. તંત્રી

દેશના યુવાનવર્ગની શારીરિક ઉન્નતિ કરવાના હેતુથી સન ૧૯૧૪ માં અમરાવતીમાં “ શ્રી હનુમાન વ્યાયામ પ્રસારક મંડળ ” ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ મંડળ મારફતે હાલ એકલા વરાડ પ્રાંતમાં જ સો વ્યાયામશાળાઓ ચાલતી હોઈ તે સર્વેમાં મળી આશરે ત્રણ હજાર યુવકો અંગબળ કેળવી રહ્યા છે. આ સો શાળામાંનું હનુમાન વ્યાયામ મંદિર મુખ્ય હોઈ પાંચસો યુવાનો તેના લાલ લે છે; એટલું જ નહિ પણ પૂના, નાગપુર, જબલપુર, મીરજ, હૈદરાબાદ વગેરે જેવાં દૂરનાં સ્થળોએથી પણ કેટલાક વ્યાયામપ્રેમી યુવકો આવી અહીંથી તાલીમ મેળવી ગયા છે; અને પોતપોતાનાં શહેરોમાં વ્યાયામપ્રચાર કરી રહ્યા છે.

મંડળના શિક્ષકવર્ગ

આજની સ્થિતિમાં દેશભરમાં વ્યાયામનો પ્રસાર થવો અત્યંત અગત્યનો છે; પણ તે માટે કોઈ બહારના શહેરમાં જઈ પાંચ-છ વર્ષ સુધી રહીને તાલીમ મેળવવી અશક્ય થઈ પડવાથી આ મંડળે દરસાલ ઉનાળાના રમના દિવસોમાં ખાસ શિક્ષકવર્ગ ખોલ્યા છે, જેમાં દોઢ મહીનામાં શિક્ષક તૈયાર કરવામાં આવે છે.

પહેલે વર્ષે આ વર્ગનો માત્ર ૧૩ વિદ્યાર્થીઓએ જ લાલ લીધો હતો; પણ છેલ્લાં ત્રણ-ચાર વર્ષમાં આ સંખ્યા ૨૦૦ જેટલી વધી પડી અને છેલ્લા ઉનાળામાં તો મદ્રાસ, કર્નાટક, મહારાષ્ટ્ર, પૂના, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, બીહાર, યુક્તપ્રાંત, ખાનદેશ જેવાં દૂરનાં શહેરોમાંથી શીક્ષારસપત્રોસહ લગભગ ૩૫૦ યુવાનો તાલીમ મેળવવા આવી ચઢ્યા હતા; જેમાં હાઇસ્કૂલના માસ્તરો, હોડમાસ્તરો, વકીલો, ડાક્ટરો, સ્કાઉટ કમીશ્નરો વગેરે પણ હતા. આથી “ નાટ્યમ્ મિત્ર-રુચેર્જનસ્ય વહુધાપ્યકં સમારાધનમ્ ” એ કવિચર્ય કાલિદાસની ઉક્તિ આ વર્ગને બરાબર લાગુ પડે છે.

લશ્કરી કેમ્પની શિસ્ત

આ વર્ગની રહેવાની તથા ખાવાની વ્યવસ્થા શ્રીમાન શેઠ પન્નાલાલજીના બંસીબાગમાં લગભગ ૧૫ તંત્રી કરવામાં આવી હતી. આ તંત્રીઓને ‘શિવાજીશિબિર’ ‘તાનાજીશિબિર’ વગેરે નામો આપવામાં આવ્યાં હતાં. આથી કેમ જાણે લશ્કરી કેમ્પમાં આપણે ફરતા ન હોઈએ એવો જોનારને ભાસ થયા વિના રહેતો નહિ. આ કેમ્પ પર દેખરેખ રાખવા ચાર સુપરિન્ટેન્ડેન્ટો રાખવામાં આવ્યા હતા. રાત્રે પહેરો રાખવામાં આવતો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની પરવાનગીસિવાય કેમ્પ-બહાર જવાની મનાઈ હોય છે. વાંચવામાટે સર્વે પ્રમુખ પત્રો રાખવામાં આવે છે. આ વર્ગનો લાલ લેનાર મહેમાનોમાટે ૧૫૦ કાર્યકર્તાઓ કોઈપણ જાતની ધનિક અપેક્ષાવિના કામ કરતા હતા.

કેમ્પનું કામકાજ

પ્રાતઃકાળે બરાબર પાંચ વાગે બચ્ચલ ચતાંની સાથેજ સર્વે યુવકોએ ઉઠીને પોતાના પ્રાતઃવિધિ આટોપી લઈ યુનિફોર્મ ચઢાવીને પોણાછ વાગે મેદાનમાં હાજર થઈ જવું જોઈએ. બાદ પ્રથમ રાષ્ટ્રીય ભાવવાહી પ્રાર્થનાઓ ગાવામાં આવે છે. તે પછી છ વાગ્યાથી અભ્યાસક્રમ શરૂ થઈ જાય છે. આખા શિક્ષણક્રમના ત્રણ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે. પહેલા વર્ગના સાત વિભાગ

છે. સવારના ૬ થી ૮ના સુધીમાં ચાર વિષય અને સાંજે પાઠ થી ૭ના સુધીમાં ત્રણ વિષય; એમ તાલીમ આપવામાં આવે છે. સવારના ૧૦ થી ૧૨ દરમિયાન ન્દાઇ-ઘોઘ જમણુ કરવાનું હોય છે. ૧૨ થી ૩ના સુધીમાં આરામ, વાંચન, શીખી ગયેલા વિષયોની નોંધ અને ડાયરી લખવાની હોય છે. આમાં માનસિક પ્રગતિવિષે પણ લખવું પડે છે. ૩ના થી ૪ના કલાકમાં 'ફર્સ્ટ એન્ટ્રી' (તાત્કાલિક શુદ્ધતા), પ્રકૃતિસ્વાસ્થ્ય, અંગબળ વગેરે વિષયોપર ભાષણ થતાં પાઠ થી ૬ સુધીમાં ભોજન પતાવી રાત્રે ૧૦ વાગે બૂચરાલ થતાં આરામ કરવો એવો દૈનિક કાર્યક્રમ હતો. રવીવારે રમ્મ આપવામાં આવતી, બ્યારે આબુખાબુનાં પ્રેક્ષણીય સ્થળો નેવા વિદ્યાર્થીઓને ત્રણ જવામાં આવતા.

પહેલા વર્ગના અભ્યાસક્રમ

પહેલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને કુસ્તી, મલખમ્, લાહી, રજાઉડીંગ, બોથાટી, યોગિક વ્યાયામ. ભાલા, તલ્લવાર, લેઝીમ, મગદળ, ડમેસ્ક, એ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. બીજા વર્ગને ઉપલા ઉપરાંત જળીયા, દાંડપટ્ટો, ડબલ બાર એનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે; બ્યારે ત્રીજા વર્ગમાં આ વિષયોની વધુ તાલીમ એટલે લાહીના હુમલા, મારામારી, ફરી ગદગા, પરશુના ઉપયોગ વગેરેની તાલીમ આપવામાં આવતી.

કેમ્પમાં દાખલ કરતાં પહેલાં દરેક ઇન્સ્ટ્રુક્ટને લાક્ષરો પાસેથી તપાસવામાં આવે છે; તેમજ વચ્ચે વચ્ચે મીજબાની, કેમ્પ-ક્ષેત્ર જેવા પ્રસંગો ગોઠવવામાં આવે છે. આથી શિસ્તની કઠોરતા ન ભાસતાં વિવિધતા, નવીનતા અને મનોરંજકતાનો લાભ મેળવી વિદ્યાર્થી કદી કંટાળતા નથી.

એ રીતે એક મહીનાનો અભ્યાસક્રમ થતાં ત્રણ દિવસ તેની પુનરાવૃત્તિ (રિવિઝન) કરવામાં પસાર થાય છે. તે પછી પરીક્ષા લેવામાં આવે છે. ગઈ વખતે ૨૫૦ વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં બેઠા, જેમાંથી ત્રીજા વર્ગમાં ૧, બીજામાં ૧૭ અને પહેલામાં ૧૭૨ જણ પસાર થયા. તેમને અનુક્રમે વ્યાયામવિદ્યાર્થી, વ્યાયામપટુ અને વ્યાયામપ્રવેશ એવાં પ્રશંસાપત્રો (સર્ટીફિકેટો) આપવામાં આવ્યાં હતાં.

x

x

x

x

ઉપર અમે ખાસ હેતુસર વિગતવાર માહિતી આપી છે, જે પરથી આ પ્રયત્ન વ્યાયામ-પ્રચારનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ વાચક મેળવી શકશે. ત્યાં પ્રાંતિક કે જાતીય ભેદ ન હોવાથી કેઇ પણ ગુજરાતી તેનો લાભ લઈ શકે છે. ગઈ સાલના વિદ્યાર્થીઓનાં અમે નામ મેળવી તપાસી જોયાં, જેમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા ઘણીજ ઓછી હતી. વાસ્તવિક પૈસેટકે ગુજરાત સમૃદ્ધ છે, એટલે અમરાવતી જવા-આવવાનું રેલ્વે લાટું ખર્ચી શકે છે; પરંતુ આપણા ગુજરાતી યુવકોમાં અંગ-બળમંદે લગ્ન લાગણી પેદા થતી નથી, એ અનિશ્ચયનીય છે. જે ગુજરાતી વ્યાપારાર્થી આખું જગત પાદાકાંત કરે છે, યુનિવર્સિટીની મોટી પદવીઓ (ડીગ્રી) મેળવે છે, તે શું ખરા હૃદયથી નિશ્ચય કરે તો મજબૂત ન બને? ગુજરાતના યુવકોએ હવે આ દિશામાં મનોનિશ્ચય કરી ઝંપલાવવું જોઈએ અને 'ગાંડી ગુજરાત' એવા અપમાનકારક શબ્દોથી બીજા લોકો સંબોધે છે તે સંબોધન પ્રત્યક્ષ કૃતિથી ઘોઈ નાખવું જોઈએ.

જગતમાં મિત્ર-રત્ન અણ્મૂલ !

(લેખક:—જમનાદાસ નારાયણજી અઢિયા—“લોહાણાહિતેન્દ્ર” તા. ૭-૭-૨૭ ના અંકમાંથી)

મિત્ર-રત્ન અણ્મૂલ ! જગતમાં મિત્ર-રત્ન અણ્મૂલ !

જળહળ જીવન-જ્યોત જગાવે ! અજ-તિમિરને શીઘ્ર હઠાવે !

વિચલિત-મનને સુપથ બતાવે ! વિપદ કરીદે ચૂર ! જગતમાં ૦ ૧

સુખ સમૃદ્ધિનો પૂરો સાધક ! અઘટિત ઘટનાઓનો બાધક !

જીવન-રણમાં પ્રબલ-સહાયક ! અડગ ટેકીલો શર ! જગતમાં ૦ ૨

રત્ન-સમો ઉજ્જવલ પવિત્ર એ ! પ્રેમ-દયાનું રમ્ય-ચિત્ર એ !

લવમાં લાગ્યે મળે મિત્ર એ ! સાચો, પ્રિય, અનુકૂલ ! જગતમાં ૦ ૩

સર્વ દુઃખોની દવા અથવા માલવીઆ-સ્મૃતિ

(“આર્યપ્રકાશ” ના તા. ૬-૬-૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

અનેક સામાજિક કુરુદિઓથી જર્જરિત થયેલ હિંદુધર્મના અશક્ત શરીરને બહારના હુમલાઓએ વધારે કમજોર બનાવી દીધું છે. આ દશા જોઈને હિંદુદેવી રડી ઉઠી છે, પોતાના વડાલા બાળક હિંદુધર્મની રક્ષા થાય તે માટે સનાતનધર્મના નેતા પં. મદનમોહન માલવીઆને તે પૂછે છે:-

ભારતદેવી—હે નરસિંહ ! ભારતવર્ષ આર્યસંસ્કૃતિનો જૂનો પોષક છે-આર્યસંસ્કૃતિના સૂર્યનો આદીથીજ ઉદય થાય છે. આજે આ સંસ્કૃતિ નાશ પામી રહી છે, ઠેરઠેર હિંદુમંદિરો તોડી નાંખાય છે, ગુડાઓ હિંદુ સ્ત્રીઓને ઉડાવી લઈ જાય છે, હનરો લોકો પરધર્મી, ખ્રિસ્તિ અને મુસલમાન બને છે; હિંદુઓ અંદર અંદર લડી રહ્યા છે. આવી દશામાં હિંદુધર્મની રક્ષા અને તેના પ્રાણ કેમ બચે ? તે કહેા.

માલવીઆ—હૃદયદ્રાવક કરુણાપૂર્ણ સ્વરે કહે છે કે, આ દશાની ઔપચિ માતાજી ! આ રહી:-

સંઘે શક્તિઃ કલૌ યુગે ।

અર્થાત્ કલિયુગમાં તો એકતામાંજ શક્તિ છે.

હિતાય સર્વલોકાનાં નિગ્રહાય ચ દુષ્ક્રતામ્ । ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય પ્રણમ્ય પરમેશ્વરમ્ ॥ ૧ ॥

ગ્રામે ગ્રામે સભા કાર્યા ગ્રામે ગ્રામે કથા શુભા । પાઠશાલા મહુશાલા પ્રતિપર્વ મહોત્સવઃ ॥૨॥

પરમેશ્વરને પ્રણામ કરીને પ્રાણિમાત્રના કલ્યાણને માટે, દુષ્ટોનું તાડન અને નિયમન કરવામાટે તથા ધર્મની સ્થાપનાને માટે ધર્માનુસાર સંગઠન-નિલાપ કરી ગામેગામે સભાઓ સ્થાપવી જોઈએ, ગામે ગામે કથા-ઉત્સવો યોજાડવા જોઈએ, પાઠશાળા અને મહુશાળાઓ ઉઘાડવી જોઈએ, દરેક પર્વોએ મહોત્સવો ઉજવવા જોઈએ. ૧-૨

અનાથાઃ વિધવાઃ રક્ષ્યા મન્દિરાણિ તથા ચ ગૌઃ । ધર્મ્યં સંપ્રદનં કૃત્વા દેયં દાનં ચ તદ્વિતમ્ ૨

સર્વેએ એકત્ર થઈને અનાથો, વિધવાઓ, મંદિરો અને ગાયોની રક્ષા કરવી જોઈએ અને તે માટે દાન આપવું. ૩

સ્ત્રીणां समादरः कार्यो दुःखितेषु दया तथा । अहिंसका न हन्तव्या आततायी वधार्हणः ॥४॥

સ્ત્રીઓનું સન્માન કરવું જોઈએ; દુઃખીઓપર દયા રાખવી જોઈએ; અહિંસકોનું હનન કરવું નહિ; આતતાયીનો તો વધજ કરવો. (એટલે કે જે બીજાપર હુમલા કરતો નથી તેને મારવો નહિ; પરંતુ જે પાપી-દુષ્ટ હોય, સ્ત્રીઓપર અત્યાચાર કરતો હોય, અથવા પારકું ધન પચાવી પડતો હોય અને બીજાના ઘરને બાળી મૂકતો હોય તેનેજ મારવો. જો આવા લોકોને માર્યાવગર પોતાના અથવા બીજાના પ્રાણ કે ધન ન બચી શકતાં હોય તો તેમને મારી નાખવા એજ ધર્મ છે.) ૪

अभयं सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं धृतिः क्षमा । सेव्यं सदाऽमृतमिव स्त्रीभिश्च पुरुषैस्तथा ॥ ५ ॥

સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ અભય, સત્ય, ચોરી ન કરવી, બ્રહ્મચર્ય, ધૃતિ અને ક્ષમાનું અમૃતની પેઢે સેવન કરવું જોઈએ. ૫

कर्मणां फलमस्तीति विस्मर्तव्यं न जातु चित् । भवेत्पुनः पुनर्जन्म मोक्षस्तदनुसारतः ॥६॥

સારાં કર્મોનું ફળ સારૂં અને નિંદ કર્મોનું ફળ ખરાબ મળે છે, એ ન ભૂલવું જોઈએ. કર્મો પ્રમાણેજ પ્રાણીઓને વારંવાર જન્મ લેવા પડે છે અને તેજ પ્રમાણે મોક્ષ મળે છે. ૬

स्मर्तव्यः सततं विष्णुः सर्वभूतेष्ववस्थितः । एक एवाऽद्वितीयो यः शोकपापहरः शिवः ॥७॥

‘પવિત્રાણાં પવિત્રમ્ યો મંગલાનાશ્ચ મંગલમ્ । દૈવતં દેવતાનાં ચ લોકાનાં યોઽવ્યયઃ પિતા’ ૮

ઘટઘટમાં રહેવાવાળા-સર્વવ્યાપક ઇશ્વરનું સદૈવ સ્મરણ કરવું જોઈએ, કે જેના સમાન બીજું કોઈ નથી, જે એક અદ્વિતીય છે અને દુઃખ તથા પાપને હરણ કરવાવાળો શિવ-

સ્વરૂપ છે, જે પવિત્રોમાં પવિત્ર છે, જે મંગલોમાં મંગલ છે, દેવતાઓનું દેવત છે અને સર્વ બ્રહ્માંડનો અવિનાશિ પિતા છે. ૭,૮

સનાતનીયઃ સામાજાઃ સિક્ષાઃ જૈનાશ્ચ સૌગતાઃ। સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ ભાવયેયુઃ પરસ્પરમ્ ॥૧૭॥

સનાતનધર્મા, આર્યસમાજ, બ્રહ્મસમાજ, શીખ, જૈન અને બૌદ્ધોએ પોતપોતાના ધર્મનું પાલન કરતાં કરતાં એકબીજાની સાથે પ્રેમભાવથી વર્તવું જોઈએ. ૯

વિદ્વાસે દૃઢતા સ્વીયે પરનિન્દા વિવર્જનમ્। તિત્તિક્ષા મતભેદેષુ પ્રાણિમાત્રેષુ મિત્રતા ॥૧૮॥

પોતાના ધર્મવિદ્વાસમાં દૃઢતા, બીજાઓની નિંદાનો ત્યાગ, મતભેદોમાં (પછી તે ભલે ધર્મસંગ્રામી કે સાંસારિક વિષયોસંગ્રામી હોય) સહનશીલતા અને પ્રાણિમાત્રમાં મિત્રતા રાખવી જોઈએ. ૧૦

‘શ્રૂયતાં ધર્મસર્વસ્વં શ્રુત્વા ચાપ્યવધાર્યતામ્। આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેપાં ન સમાચરેત્ ॥૧૯॥

આ ધર્મસર્વસ્વને સાંભળો, સાંભળી તે પ્રમાણે આચરણ કરો. જેવું આચરણ પોતા-પ્રત્યે થવાથી ગમે નહિ તેવું આચરણ તમે પણ બીજા પ્રત્યે કરશો નહિ. ૧૧

યદન્યૈર્વિહિતં નેચ્છેદાત્મનઃ કર્મ પૂરુષઃ। ન તત્પરસ્ય દુઃસ્ખં વા જાનન્નાપ્રિયમાત્મનઃ ॥૨૦॥

જે આચરણને મનુષ્ય પોતામાટે ઇચ્છે નહિ, તેવું આચરણ તેણે અન્યપ્રત્યે પણ કરવું નહિ; કારણકે પોતાને ન રહે તેવી વાત કોઈ કરે તો કેટલું દુઃખ થાય છે? ૧૨

ન કદાચિદ્ધિમેત્વન્યાત્ર કંચન વિભીષયેત્। આર્યવૃત્તિં સમાલંબ્ય જીવેત્મજ્ઞન જીવનમ્ ॥૨૧॥

પોતે કોઈથી ન ઈર્ષ્ય અને કોઈને ન ઈર્ષ્યે. આર્યવૃત્તિનું અવલંબન કરીને સજ્જન પુરુષનું જીવન જીવે. ૧૩

સર્વે ચ સુખિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ। સર્વે મદ્રાણિ પશ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્દુઃસ્વભાગ મેવેત્ ॥

સર્વ સુખી રહો, સર્વ નિરોગી રહો, સર્વનું કલ્યાણ હો, કોઈ દુઃખી ના હો. ૧૪

ઇત્યુક્તલક્ષણા પ્રાણિદુઃસ્વધ્વંસતત્પરાઃ। દયા વલવતાં શોભા ન ત્યાજ્યા ધર્મચારિભિઃ ॥૨૫॥

પ્રાણીઓનાં દુઃખ અને ચિંતા દૂર કરવામાં તત્પરા દયા એ બળવાનોની શોભા છે. એનો ત્યાગ યોગ્ય નથી. ૧૫

પારસીયૈર્મુસલ્માનૈરસાંદિર્યયહૂદોભઃ। દેશમક્તં મિલિત્વા ચ કાર્યા દેશ સમુન્નાતિઃ ॥૨૬॥

દેશોન્નાતિનાં કામો દેશભક્ત પારસીઓ, મુસલમાનો, ખ્રિસ્તીઓ અને યાહુદીઓની સાથે મળીને કરવાં જોઈએ. ૧૬

પુણ્યોડયં ભારતો વર્ષો હિંદુસ્થાનઃ પ્રકીર્તિતઃ। વરિષ્ઠઃ સર્વે દેશાનાં ધનધર્મસુખપ્રદઃ ॥૨૭॥

આ પુણ્યરૂપ ભારતવર્ષ હિંદુસ્થાન નામથી પ્રસિદ્ધ છે, પવિત્ર છે, ધન, ધર્મ અને સુખને આપનારો આ દેશ સર્વ દેશોમાં ઉત્તમ છે. ૧૭

‘માયંતિ દેવાઃ કિલ ગીતકાનિ ધન્યાસ્તુ યે ભારતભૂમિ ભાગે।

સ્વર્ગાપવર્ગસ્ય ચ હેતુભૂતે ભવાન્ ભૂયઃ પુરુષાઃ સુરત્વાત્’ ॥ ૨૮ ॥

દેવતાઓ ગાય છે કે, જેમનો જન્મ આ ભારતભૂમિમાં થાય છે તેઓ ધન્ય છે, કે જ્યાં જન્મીને મનુષ્ય સ્વર્ગસુખ અને મોક્ષ બંને મેળવે છે. ૧૮

માતૃભૂમિઃ પિતૃભૂમિઃ કર્મભૂમિઃ સુજન્મનામ્। મક્તિમર્હતિ દેશોડયં સેવ્યઃ પ્રાણૈર્ધનૈરપિ ॥૨૯॥

આ અમારી માતૃભૂમિ છે, અમારી પિતૃભૂમિ છે, સુજન્મનાઓની કર્મભૂમિ છે. આ દેશની ખૂબ સેવા કરવી જોઈએ. પ્રાણો પાથરીને અને ધન ખર્ચીને એની સેવા કરવી જોઈએ. ૧૯

ઉત્તમઃ સર્વધર્માણાં હિન્દુ ધર્મોડયમુચ્યતે। રક્ષયઃ પ્રચારણીયશ્ચ સર્વલોકહિતૈષિભિઃ ॥૩૦॥

સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ ધર્મને હિંદુધર્મ કહે છે, સમગ્ર સંસારનું હિત ઇચ્છનારાઓએ આ ધર્મની ખૂબ રક્ષા અને પ્રચાર કરવો ઘટે છે. ૨૦

વિધવાવિવાહ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય ?

(લેખક:-મ૦ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી-‘નવજીવન’ તા. ૧૦-૭-૨૭ ના અંકમાંથી)

અવિચારી માઆપે જેને બચપણમાં પરણાવી દીધી હતી, જેણે પતિને કદી નોંચ્યો કે ઓળખ્યો ન હતો તે આળા ‘વિધવા’ થઈ એ ખીનાને વિષે મેં મત આપ્યો હતો કે, તેનો વિવાહનું હું થયો ગણું નહિ; પણ વિવાહ થયો ગણાય કે નહિ એ ચર્ચા બાળુએ મેલીને તે આળાને ફરી પરણાવવાનો માઆપનો ધર્મ છે. આ મારો અભિપ્રાય છાપે ચઢ્યો જોઈ એક સન્નને મનો લાંબો કાગળ હિંદીમાં લખ્યો છે તેની મતલબ આ છે:-

‘જે કારણો તમે બાળવિધવાનાં પુનર્લગ્નને સાર યોજાશે, તે બધાં બીજી વિધવાઓને લાગુ પાડી શકાશે; તો પછી તમે વિધવામાત્રના પુનર્વિવાહને ઉત્તેજન આપશો ? હું તો કહું છું કે, પુરુષોનાં પુનર્લગ્ન રોકવાં જોઈએ, ને વિધવાવિવાહની છૂટ તો નજ આપવી જોઈએ.

આવા પ્રકારની દલીલથી મનુષ્ય ધણું પાપ કરતો આવ્યો છે. ઉત્તરધ્રુવમાં ન્યાં બારે માસ બરફ જમશેલો રહે છે, ત્યાં મનુષ્યને માંસાહાર કરવો પડે છે; તેથી અહીં ગરમીમાં પણ માંસ ખાવામાં દોષ નથી એવી દલીલ કરનારા માંસાહારીઓને હું ઓળખું છું.

ન્યાં ત્યાંથી પાપને પોષવાની વાત આપણને તુરત જડી આવે છે. પુરુષ પુનર્લગ્ન કરતો રોકાવાનો નથી, પણ એને આડે ધરીને વિધવાને ન્યાય ચૂકવવાનું મુક્તતરી રાખો. સ્વરાજ્યને સાર આપણને નાલાયક બનાવનાર કહે છે, ‘લાયક બનો ને સ્વરાજ્ય લ્યો.’ અસ્પૃશ્યને દયાની તેની અધોગતિ કરનાર આપણે કહીએ છીએ: ‘અસ્પૃશ્યો સારા થાય ને ભલે આપણી સાથે ભળે.’

મનુષ્ય પોતાની પાસે ખોટા વાણિયાની જેમ બે ત્રાજવાં રાખે છે. એકથી લે છે અને બીજાથી દે છે. પોતાના પર્વત જેવડા દોષ રાખી દાણા જેટલા જીણા જીણા છે ને બીજાના રાષ્ટ્ર જેટલા દોષને પર્વત જેવડા જીણા જીણા છે.

જો ન્યાયબુદ્ધિથી પુરુષ વિચારે તો જાણે કે, વિધવાને દયાવવાનો તેને અધિકાર નથી. બળાત્કારે પળાવેલું વૈધવ્ય ભૂષણ નથી, પણ દુષણ છે. એ ગુપ્ત રોગ છે ને સંગ્રાસંગે ફરી નીકળે છે. ઉમ્મરે પહોંચેલી સ્ત્રી વિધવા થતાં ફરી પરણવાની ઇચ્છા સરખી ન કરે તે જગદંધા છે—તે ધર્મનો સ્તંભ છે; પણ જેને ફરી પરણવાની ઇચ્છા થઈ છે, ને જે સમાજના ભયથી કે કાયદાના અંકુશથી રોકાય છે, તે તો મનથી ફરી પરણી ચૂકી છે. તે વંદના કરવા લાયક નથી, તે દયાને પાત્ર છે ને તેને ફરી વિવાહ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ. પૂર્વે હતી. રૂઢિને વશ થઈને ઉંચ વર્ણના ગણાતા હિંદુઓએ આ ઔચ્છિક ધર્મને કાયદો કરી મેલી ધર્મમાં બળાત્કાર દાખલ કર્યો છે.

ન્યાય એમ કહે છે કે, ન્યાંલગી વિધુરને ફરી પરણવાનો હક્ક છે, ત્યાંલગી વિધવાને તેજ શરતે હોવો જોઈએ. સમાજની રક્ષાને સાર અમુક પ્રતિબંધોની આવશ્યકતા રહે છે. તે પ્રતિબંધ બંને વર્ગને સાર સરખા હોવા જોઈએ; ને તેમાં જેમ આખા સમજી પુરુષવર્ગની તેમ સમજી સ્ત્રીઓની સંમતિ હોવી જોઈએ.

બાળવિધવા અને બીજી વિધવા વચ્ચેનો ભેદ ભૂલાવો ન જોઈએ, બાળવિધવાને ફરી પરણાવી દેવાનો માઆપનો ને સમાજનો ધર્મ છે; પણ બીજી વિધવાને વિષે તેવો ધર્મ નથી. તેમની ઉપર તો અત્યારે રૂઢિનો કે કાનૂનનો જે બળાત્કાર છે, તે દૂર કરવાની જ આવશ્યકતા છે. એટલે કે તેવી વિધવા બીજા વિવાહ કરવા ઇચ્છે તો તેને તેમ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ.

મોટી ઉમ્મરે પહોંચેલાં વિધુર કે વિધવાનાં પુનર્લગ્ન ઉપર તો કેવળ પ્રજામતનો અંકુશ જ હોઈ શકે. અત્યારે તો પ્રજામત ઉલટી દિશામાં વહી રહ્યો છે; પણ ન્યાં ધર્મનું, મર્યાદાનું, સંયમનું પાલન વ્યાપક હોય, ત્યાં થોડાંજ સ્ત્રીપુરુષો મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરશે. અત્યારે તો જે પાળે તેનો ધર્મ છે. સાઠ વર્ષના ધનિક છુટ્ટા દશ કે બાર વર્ષની કન્યાની સાથે ત્રીજા વિવાહ કરતાં શરમાતા નથી ને સમાજ તેને સાંખે છે; અને બ્યારે ગરીબ વીસ વર્ષની વિધવા સંયમ જાળવવાનો યત્ન કરતાં છતાં નથી જાળવી શકતી તેથી ફરી વિવાહ કરવા ઇચ્છે છે, ચારે સમાજ તેનો તિરસ્કાર કરે છે ! આ ધર્મ નહિ પણ અધર્મ છે.

આ બળાત્કારને, અધર્મને દૂર કરવાની સામે બીજા દેશોની અનીતિ ઈલાદિ ટાંકવાં નિરર્થક અને અપ્રસ્તુત છે. બાળવિધવાથી માંડીને બુદ્ધી વિધવાપર્યંત સૌ સતી સીતા જેવી પવિત્ર હોય તોપણ હું કહું કે, તેઓને ફરી પરણવાની ઇચ્છા થાય તો તેમને બળાત્કારે રોકવાનો કોઇને અધિકાર નથી. તેમને પ્રેમપૂર્વક સમજાવવાનું સમાજનું કામ છે, તેમને દબાવવાનો સમાજને અધિકાર નથી.

પોતાને વિષે જે ગળ આપણે વાપરીએ છીએ તે બીજાને વિષે વાપરતા થઇ જઇએ તો દુનિયાના ત્રણે તાપ ટળે, ને ધર્મની સંસ્થાપના ફરી એકવાર થાય.

ઉદ્બોધન

(લેખક:- ડા. અનુરૂપસિંહ 'અમર' - 'વિશ્વમિત્ર' ના એક અંકમાંથી)

ઉઠો ! જગો પુત્રો હમારે, હુએ કૈસે પ્રબલ હૈં રિપુ તુમહારે;
હમેં નિત પદ-દસિત વે કર રહે હૈં, કઠિન અતિશય હમેં દુઃખ દે રહે હૈં. ૧
અહહ તુમ પર હૈં કૈસી નિંદ છાચી, નહીં પડતા હૈં તુમહેં કુછ ભી દિખાચી;
તુમહારા ધન વિદેશી હર રહે હૈં, તુમહારે સાથ છલ નિત કર રહે હૈં. ૨
યુલામી મેં પડે કબ તક રહોગે, કઠિન પારતંત્ર-દુઃખ કબતક સહોગે;
ઉઠો બૈઠો જરા આંખેં તો ખોલો, કરોગે જગ મેં તુમ ભી કુછ તો ખોલો. ૩
રહે પરતંત્ર જગમેં દેશ જિતને, સમ્મલતે જ રહે ઉનમેંસે કિતને;
જગે હૈં મિશ્ર, ટકીં ઔર કાયલ, હુઆ હૈં ચીન ભી જગનેકો વ્યાકુલ. ૪
મચી જગતિ કી હલચલ વિશ્વભર મેં, હુઆ હૈં જગરણુ પ્રત્યેક ઘર મેં;
લગી હૈં કાંપને જગતિ સે ધરણી, તમેંગે નિંદ નહીં ક્યા કુંભકરણી? ૫
સુનો સ્વાતંત્ર વીણા બજ રહી હૈ, યુલામી એશિયા કો તજ રહી હૈ;
મૃદુલ ઉપા છટા નવ છા રહી હૈ, સ્વયં સ્વાધીનતા જનુ આ રહી હૈ. ૬
સભી સ્વાધીન હોંગે દેશ જગકે, હુટેંગે શૂર નહીં ક્યા મેરે મગકે;
જગતકે લોગ જબ સખ જગ રહે હૈં, તો અવસર આપ યહ ક્યોં તજ રહે હૈં? ૭
ઉઠો પુત્રો ! નિશા વીતી હૈ કાલી, છાઇ ઉપા કી પ્રાચી દિશિ મેં લાલી;
કરો સ્વાધીનતા કા અબ તો સ્વાગત, સ્વયં જો આજ દેવી હૈ સમાગત. ૮
જરા સોચો તો મન મેં કૌન હો તુમ, નહીં ક્યા વીર વંશજ આર્ય હો તુમ?
તુમહીં સંતાન અર્જુન ભીખ કે હો, તુમહીં અવતંશ લક્ષ્મણ, કર્ણ કે હો. ૯
ઉઠો પુત્રો ! કરો હુંકાર તુમ ભી, 'બહાદુર' હો કહે સંસાર તુમ ભી;
યુલામી કી કડીકો અબ ભી તોડો, ધૃણિત નિદ્રા સે અબ ભી મુખ તો મોડો. ૧૦
હરો પારતંત્ર-રજની શીઘ્ર કાલી, દિખાઓ વીરતા અપની નિરાલી;
અમર સ્વાતંત્ર-રણ મેં નામ હોગા, તુમહારા શ્રદ્ધાંજલિ જગ મેં કામ હોગા. ૧૧
યહાં સ્વાતંત્ર-ઝંડા ફિર ગડેકા, પુનઃ ભારત સમુન્નતિ પર ચડેગા;
'અમર' જગ મેં તુમહારા નામ હોગા, તુમહારા દેશ ફિર સુખવાસ હોગા. ૧૨

મુસ્લીમ બિરાદરોને લલામણુ

(લેખક:-સલામ આલેકુમ. 'હિંદુસ્થાન' તા. ૯-૭-૨૭ ના અંકમાંથી)

બિરાદરો! આજે તમારો વરસમાંનો એક મહત્ત્વનો તહેવાર છે. આ તહેવારનું મૂળ સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આણો. હિંદુઓના પિતૃપક્ષ, પારસીઓનાં ડોસલાં તેવોજ તમારા મોહરમનો તહેવાર છે. દરેક તહેવાર સાથે ભૂતકાળના ઇતિહાસની દાહક કે ઉલ્લાસક સ્મૃતિ રહેલી હોય છે; તેમ તમારા યુઝરગોના દુઃખદાયક અંતનું સ્મરણ કરાવનારો આ તહેવાર હોવાથી અત્યારે તમારે મનની એકાગ્રતા અને શાંતિ જાળવવી જોઈએ.

લીલાપર લાલ ડાયા

લાલ તો કોમી રમખાણોના અસિકુંડમાં દેશ હોમયલો છે, રોજ રોજ કંઈ ને કંઈ ખરાં ને ખોટાં તોફાનો, મારામારી, ગંભીર ઇજ્જતો અને ખૂનના ચોકાવનારા સમાચાર મળ્યાજ કરે છે. મોહરમનો તહેવાર શરૂ થયો એટલે તો ઉત્તરહિંદમાંથી તોફાનના સમાચાર આવી પહોંચ્યા! બિરાદરો! તમારા ધાર્મિક જંડાનો રંગ લીલો છે. ઇસ્લામ એટલે શાંતિધર્મ, એ તમારો ધર્મ છે. લીલો રંગ એ તો સૃષ્ટિની લીલોતરી જેવો નજરને ઠંડક અને આર્દ્રાદ આપનારો તેમ મનને પ્રસન્નતા અને સોજાવલતા આપનારો છે; પણ કંઈક કારણસર ઉપરાછાપરી તેપર માનવી લોહીના છાંટા ઉડે છે અને તેની આર્દ્રાદકતા તથા પ્રસન્નતા ઝાંખી પડી જાય છે. ધર્મનું નિશાન લોહીથી ખરડાવવું એજ યુઝરગોનો આદેશ હોત, તો તેમણે તે લાલ રંગનું બનાવ્યું હોત, લીલા રંગનું નહિજ; પરંતુ બ્યારે સૃષ્ટિની અનુપમ પ્રસન્નતા દર્શાવનાર લીલા ઝુંડાપર વારેવારે નજરને ત્રાસ આપનાર અને હૃદયમાં કમકમાટ ઉપજાવનાર લાલ લોહીના છાંટા ઉડાવવામાં આવે, ત્યારે સહેજે વિચાર કરવો પડે છે કે, શું આખા જગતને આનંદમય બનાવવાના હેતુએ ધરાવનાર યુઝરગોની આપણે આવીજ કદર કરતા હોઈશું?

તોફાનો કેમ થાય છે?

તો પછી આપણે વિચારવું જોઈએ કે, આ તોફાનો કેમ થતાં હશે? ઉપરટપકે જણાવવામાં આવે છે તે શું ખરું હશે કે તોફાનમાં ભાગ લેનારા બધાજ હિંદુઓ અને બધાજ મુસલમાનો યુંડા હોય? તેમને ખસ ખાટકીની માફક મારફાડમાંજ મઝા લાગતી હોય? ના, ના! મનુષ્ય પ્રાણી આવું હલકટ અને નીચ મનોદશાવાળું તો નજ હોય. તો પછી તોફાનો શાને થતાં હશે? એકજ દેશમાં સદીઓથી વસતા અને એકજ ભૂમિના ખોળામાં ઉછરેલા ભાઈ ભાઈઓ આમ વેરીલા બની લોહીનું છાંટાણુ શાને કરતા હશે?

આનાં બે કારણો છે. એક તો પ્રથમ સંપીલી પ્રજાના વિનાશમાંજ પોતાનું જીવન નભાવી રાખવાની ઇચ્છા રાખતી સરકાર આપણામાંનાં સાદાં ભોળાં માણસોને ભોળાવી કંકાસ કરાવે છે. તેઓ એ વાત બરાબર સમજી ગયા છે કે, હિંદુમુસલમાનોની એક્સપીમાં, આ મહાન દેશની આઝાદી છે, તેમ તેમનો વિનાશ છે. તે માટે તેઓ આપણને લડાવી મારે છે; અને બીજું કારણ એ કે, આપણામાંના જે માલેતુળ્લર નેતાઓ છે; તે અંગ્રેજોના હાથમાં બાહુલા બની નાચી રહ્યા છે. બિરાદરો! દિનભર મહેનત ખેડી પસીનો ઉતારનારા તમારા મારા જેવા ગરીબોના આ કહેવાતા નેતાઓ દુસ્મન છે. અંગ્રેજો તેમને માનચાંદની કે હોદ્દા શીરપાવની કે બીજી આર્થિક લાલચો આપે છે અને તેના બદલામાં તેઓ જમાતના અને દેશના દુસ્મન બની આપણી ગરદનો કપાવે છે! આજના આખા રાજતંત્રનું રહસ્યજ એ છે કે, તેમાં એક અમુક માલદાર વર્ગનોજ લાલ રહ્યો છે અને આ વર્ગ પોતાનો લાલ જાળવી રાખવા સરકાર સાથે ધારાસભાઓમાં તેમ વ્યાપારી ક્ષેત્રમાં સહકાર કરી આપણને લૂંટે છે. બિરાદરો! તમે બ્યારે તેમની લયકંઠ પ્રપંચજળ સમજતા થશો, તમારા ને મારા જેવા ગરીબ પણ પ્રમાણિક કામદારોને પગ નીચે ચગદી રાખી લૂંટવાના તેમના અનેરા પ્રયાસો તમે બરાબર જાણી લેશો તો તમને આગેવાનો કહેવાતા સેતાનો સામે પૂરેપૂરો દ્વેષ ચઢશે. આજે હિંદુ અને મુસલમાન કામદારોને તેમના માલદાર નેતાઓ જાણીબુજીને લડાવી રહ્યા છે, તેનું રહસ્યજ એ છે કે, આપણી સ્થિતિ કેાઈ પણ રીતે ના સુધારતાં, આપણને ભીખારી રાખીનેજ તેમને ગાડીધોડા ને મોટરો દોડાવવી છે.

આ દાખલો બુઝો

દાખલાતરીકે એક વાત કહું. ધર્મને નામે ભોળા ભાઈઓના દિવમાં ખોડી ઝબુન પેદા

કરી આપણા નેતાઓ આપણને લડાવી મારે અને આપણે મારામારી કરી પોલીસના પંખમાં સપડાઈ જેલ જઈએ. આ બધું આપણે આ નેતા કહેવાતાં પ્રાણીની ઉશ્કેરણીથી કર્યું, પણ આપણા જેલભોગવટા પછી આપણાં જે કુટુંબીઓ પાછળ રહ્યાં તેમનું આ નેતાઓને જરાય ભાન છે ? બસ નેતાઓના ભોળવવાથી અત્યાર સુધીમાં જેઓ રમખાણ કરી જેલમાં ગયા, તેમનાં ભાઈભાંડુ કે બાલબચ્ચાંની ખરદાસ્ત આ નેતા કહેવાતા પ્રાણીએ કદી લીધી છે ? કે તેમણે પોતાના મોંમાંનો ડોળીઓ તમારા આક્રમણ અવસરમાં તમારી આગળ ધર્યાનું તમને યાદ છે ? કદીજ નહિ; કેમકે તમને લડાવી માર્યા કે તેમનો અર્થ સરી ગયો !

બાળબચ્ચાં તરફ જુઓ

એજ રીતે સહેજ સહેજમાં મારામારીપર ઉતરી પડી પોલીસમાં સપડાઓ અને જેલ જવું પડે તો તમારાં બાળબચ્ચાંઓની શી વહે થશે ? તેમને ખાવા કોણ આપશે ? તમારી ગેરહાજરીમાં ઘરનું ભાડું ચઢે ને ધરવાળો તેમને ધરમાંથી કાઢી મૂકે તો તેઓ બિચારાં કેનો આશરો કરશે ? મહીનાના પૈસા ચઢતાં દૂધવાળો દૂધ આપવાની ના પાડે તો તમારું વહાલું બાળક ભૂખનું ટળવશે તેનું શું ? આવે વખતે કદી તવાંગરોએ ગરીબોને મદદ આપી છે ? ૧૯૨૧ની સાલમાં મુંબઈમાં રમખાણ થયું તે અંગે જે બિરાદરો જેલમાં પૂરાયા તેમની જેલમાં કેવી હાલત થઈ છે, તે મેં નજરે નીહાણી છે; અને વળી તેમનાં બાળબચ્ચાંઓની ત્યારે કોઈએ કદર કરી હતી ? આ સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ જગતના ભોળા કામદાર બિરાદરો ! નેતા કહેવાતા માલદારોના પ્રપંચ સમજી લો, અને ભાઈ ભાઈની ગરદન ઉતારવાની ધેલછા છોડી દઈ ભાઈચારો વધારો. હિંદબંધારના દરેક દેશમાં જે નવી સ્થિતિ ઉભી થાય છે તે ધ્યાનમાં રાખો તુર્કી ને અફઘાનીસ્તાન ને ઇરાનનું નાવ કથી દિશાએ વહી રહ્યું છે તેનું નિરીક્ષણ કરો અને જગતની નજરમાં હાંસીને પાત્ર થતા અટકી ખરી આઝાદીનું સેવન કરો. આમીન !!

ધર્મને નામે લડી મરતા ભારતવાસીઓને સમર્પણ !

ચકવર્તી મહારાજ અશોક શિલાલેખદ્વારા શું કહે છે ?

(“રાષ્ટ્રશક્તિ” ના તા. ૧૫-૭-૨૭ નું મુખપૃષ્ઠ)

“દેવાનાં પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજ (અશોક) સર્વ ધર્મના સાધુઓ તથા ગૃહસ્થોને દાનવડે તેમજ અન્ય વિવિધ પ્રકારે પૂજે છે; પણ રાજ દાન અને પૂજાને એટલું મહત્ત્વ નથી આપતો જેટલું સર્વ પંથની સારશક્તિને. સારશક્તિ અનેક પ્રકારની છે; પણ તેનું મૂળ તો વાણીનો સંયમ એજ છે. વાણીનો સંયમ એટલે શું ? આપણે આપણી ભાષા ઉપર એવો કાણુ રાખવો જોઈએ કે જેથી પોતાના પંથનીજ સ્તુતિ અને પારકાના ધર્મની નિંદા ન થાય. ધર્મચર્યા જેવા ગંભીર પ્રસંગસિવાય ગમે તે વખતે પોતાના ધર્મની સુંદરતા અને બીજાના ધર્મની એજ ખતાવવા એસવાથી આપણને હીણપત લાગે છે. જે વખતે જેવો પ્રસંગ હોય તે વખતે તે તે પ્રકારે પરધર્મનો આદરજ કરવો ઘટે છે. આમ કરવાથી માણસ પોતાના ધર્મને ખૂબ વધારે છે અને બીજાના ધર્મની પણ સેવા કરે છે. એમ નહિ કરવાથી માણસ પોતાના ધર્મને પણ તોડે છે અને બીજાના ધર્મને પણ તુકસાન પહોંચાડે છે.

માણસ પોતાના ધર્મનાં વખાણુ કરે છે અને પરધર્મની નિંદા કરે છે, તે તો પોતાના ધર્મની ભક્તિથીજ કરવા જાય છે. તેને થાય છે કે, ચાલો આપણે આપણા ધર્મને સુંદર કરી બતાવીએ; પણ તેમ કરતાં તે પોતાના ધર્મનેજ ભરિમાં ભારે તુકસાન પહોંચાડે છે, પોતાના ધર્મનોજ ભારે ઘાત કરે છે. બધા ધર્મોમાં પ્રેમભાવ હોય, બધા હળીમળીને રહે, જાણે કુટુંબ એજ સારું છે, એટલે જૂદાજૂદા પંથવાળા લોકો ધર્મનો ઉપદેશ સાંભળે અને તેનું પાલન કરે.

અશોક રાજાની ખાસ ઇચ્છા છે કે સર્વ પંથના લોકો બહુશ્રુત થાઓ અને તેમનું જ્ઞાન કલ્યાણકારી નીવડે. (ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના ઝગડા ત્યારેજ શમે જ્યારે બહુશ્રુત થવાથી માણસના વિચારની અંધતા મટી જાય છે અને માણસની વિદ્યતા સમાજને કલ્યાણ તરફ દોરે.) આ વાત જેમને પસંદ હોય તેમણે લોકોને સમજાવવું જોઈએ કે, અશોક રાજ દાન કે પૂજાને એટલું મહત્ત્વ નથી આપતો જેટલું સર્વ ધર્મોની સારશક્તિને એટલે કે કલ્યાણ કરવાની શક્તિને. એટલા માટેજ તેણે ધર્મ-મહામાત્રો નીમ્યા છે. સ્ત્રીઓને માટે ઉપદેશકો નીમ્યા છે, ગાયત્રીમંત્રો નીમ્યા છે અને બીજી સભાઓ પણ સ્થાપી છે. આનું ફળ એ છે કે, દરેકના ધર્મની પણ વૃદ્ધિ થઈ જાય અને ધર્મનો વિજય થાય.”

—અશોક-શિલાલેખ—

ભારતવર્ષના ભાવિ વિધાયકોને

[ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવીયાજીના એક અત્યંત મનનીય આખ્યાનમાંનો આ મુખ્ય ભાગ મદ્રાસના “હિંદુ” પત્ર ઉપરથી તા. ૩૦-૭-૨૭ના સૌરાષ્ટ્રમાં છપાયેલો તેનો આ ઉતારો છે.]

પ્રૅક્ટિસર કૃષ્ણરાવના આ વ્યાયામ-વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ જે નમુનેદાર અને તાજુબ કરનારા શારીરિક ખેલો આપણી સમક્ષ ભજવી બતાવ્યા છે, તે જોઈને મને એમજ થઈ જાય છે કે એ ખેલો પોતેજ, મારા શબ્દો કરતાં વધારે છઠ્ઠાદાર રીતે હિંદી જુવાનોને તેમનાં શરીર લઙ્ગાવવાનો ખોધ કરી રહ્યા છે. શરીરને તાલીમ આપવાથી તેનો કેટલેસુધી વિકાસ સાધી શકાય છે અને શરીરવિકાસને મનુષ્યના જીવનમાં કેટલું મહત્ત્વનું સ્થાન છે; એ હું માનું છું કે, આજના મેળાવડાથી અહીં હાજર રહેલા સૌ કોઈને બરાબર સમજાયું હશે. આ વ્યાયામ-વિદ્યાલયના એક વિદ્યાર્થી ગોવિંદરાવને બ્યારે આપણે ભારે વજનો ઉંચકતો અને શરીર-બળના આશ્ચર્યજનક ખેલો કરતો જોતા હતા, ત્યારે મારા એક મિત્રના દિલમાં સદેહ જાગ્યો કે, શરીરને આટલી હદસુધી ખીલવવાની શી જરૂર છે ? પણ એ વખતેજ મને મહાભારતના ગદાધર ભીમનું સ્મરણ થયું અને બ્યારે પાંચ પાંડવબંધુઓ અને દ્રૌપદીજી જીવ બચાવવા લાક્ષાગૃહમાંથી સુરંગવાટે નાસતાં નાસતાં થાકી ગયાં હતાં, ત્યારે એ સૌને પીઠ ઉપર ઉપાડી એકલો ભીમ આગળ ચાલ્યો હતો; એ આખી કથા મનોરમ સમીપ ખડી થઈ. એ કથાનું સ્મરણ થતાં મને મારા મિત્રના સદેહનો જવાબ મળી ગયો. આપણા જુવાનો ભીમ જેવું અહલુત શરીરબળ જમાવે એ, તેમના નિર્બળ બાંધવોને અને તેમની સુકુમાર ભગિનીઓને, વિપદની વેળાએ, પીઠ ઉપર સવારી કરાવી આકૃતની ઝડીમાંથી બહાર લઈ જવાને માટે હું હિંદી જુવાનોને ભીમ અને હનુમાનસરખા બલવંત જોવાને તલસું છું, એટલેજ શરીરવિકાસની સંસ્થાની મુલાકાત લેવી એ મારે માટે એક મહામૂલી જીવનલક્ષણ છે. આપણે આ ભારતવર્ષના ઉદ્ધારને માટે જે જે કાર્યો કરવાનાં છે, તેમાં આ કાર્ય-ભારતીય જુવાનોને શારીરિક તાલીમ આપવાનું કાર્ય-કાંઈ ઓછું મહત્ત્વનું નથી. આપણા પૂર્ણ જાહોજલાલીબર્યાં ભૂતકાળમાં આપણા પૂર્વજો શારીરિક શિક્ષણની કિંમત બરાબર સમજતા. હિંદુ ઇતિહાસના ઉત્તમોત્તમ સમય દરમિયાન તમે જોઈ શકશો કે, વ્યાયામનું શિક્ષણ ઉચ્ચ કે નીચ-સૌ કોઈને એકસરખું ફરજિયાત હતું. હિંદુ ઇતિહાસ કહે છે કે, કૃષ્ણ અને બળરામ વ્યાયામ કરતા; પાંડવો નિલ ફરજિયાત શારીરિક તાલીમ લેતા; મહાભારતનો વાયક જાણે છે કે, ભીમ અને દુર્યોધન એ બન્ને પિતરાઈ બંધુઓ તેમની જુવાનીના કાળમાં ગદાયુદ્ધની સ્પર્ધા ખેલતા. એવી રીતે ગદાની ઉત્તમ તાલીમ પામેલા ભીમ અને જરાસંધ વચ્ચે કુસ્તી થઈ, ત્યારે કેવી જોડી જમી હતી ? એ દ્રંદ્ર અટ્ટાવીસ દિવસસુધી ચાલ્યું હતું અને આખરે એકલા ભીમે પોતાના અનર્ગળ બળના પ્રતાપે જરાસંધને જમીનદોસ્ત કર્યો અને તેના કારાવાસમાં ગોંધાયેલા વૃષ્ટિઓને મુક્તિ અપાવી. તમે મહાભારત વાંચો તો આ ભીમ અને જરાસંધ વચ્ચે મચેલી કુસ્તીના અનેક દાવપેચનું સુંદર વર્ણન તમને મળી શકે. ત્યારેજ તમને ખાત્રી થાય કે, મહાભારતના યુગમાં પણ કુસ્તીની કળા ટોચે પહોંચી હતી.

જેવું ભીમ અને જરાસંધનું દંદયુદ્ધ ઇતિહાસે નોંધ્યું છે, તેવુંજ-બલકે એથી પણ ચઢી જાય એવું, દંદયુદ્ધ શ્રીકૃષ્ણ અને તેના મામા કંસ વચ્ચે ખેલાયું હતું. બ્યારે કૃષ્ણ અને બલરામને કંસે દંદયુદ્ધ માટે આજ્ઞાન કર્યું, ત્યારે તે પડકાર એમણે ખૂબજ આનંદથી સ્વીકારી લીધો. જો કૃષ્ણ અને બલરામે તાલીમ ન લીધી હોત તો તેઓ એ બીકું સ્વીકારી શકત બરા ? જો એમનાં શરીર એમણે કસરત કરીને મજબૂત ન બનાવ્યાં હોત તો તેઓ એ બીકું સ્વીકારી શકત બરા ? પણ કૃષ્ણ અને બલરામ તો મદદ હતા; એટલે તેમણે એ પડકાર વધાવી લીધો અને પછી તો કંસનો સંહાર કર્યો. આ બધું પદ્ધતિસરની શારીરિક તાલીમનુંજ પરિણામ છે.

આપણા સમયમાં પણ તમે પાછી નજર કરશો તો જણાશે કે, માત્ર ત્રીસ વર્ષ ઉપરજ આપણા લોકોનો મોટો ભાગ, અત્યારે આપણે થોડુંક થયાં જે શારીરિક તાલીમ લઈએ છીએ, તેવીજ તાલીમ અતિ મોટા પ્રમાણમાં લેતા. અત્યારે પણ મેં એવા કેટલાયે ઉંચા દરજ્જાના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો-રાજવંશીઓ અને સરદારો-જેવા છે, કે જે નિત્ય નિયમિત કસરત કરેજ છે.

આપણા કેટલાય પંડિતો અને અધ્યાપકો પોતાની પ્રાતઃસંધ્યામાંથી પરવાર્યા પછી નિયમિત વ્યાયામ કરે છે, એ મારો જાત અનુભવ છે; પણ એ બધું જતાં એક રાષ્ટ્રતરીકે, એક પ્રજા-તરીકે, આપણે શારીરિક શિક્ષણનું મહત્ત્વ ભૂલ્યા છીએ અને પરિણામે આપણે જોઈએ છીએ કે, આપણી પ્રજાની વર્ષો થયાં અધોગતિ થઈ રહી છે.

આપણા વિદ્યાર્થીઓએ અભ્યસ્યનો ઉચ્ચ આદર્શ ગુમાવ્યો છે, એ જોઈને મને અનદદગ્ધાનિ થાય છે. જીવનનાં પ્રથમ પચીસ વર્ષો તનના અને મનના વિકાસમાં વ્યતીત થવાં જોઈએ, એ પુરાતન ભાવનાને આજના વિદ્યાર્થી-જીવનમાં સ્થાન નથી રહ્યું. એ અભ્યસ્યદીક્ષાની ભાવના સર્વસંમાનિત જીવનધર્મતરીકે જીવંત નથી રહી શકી. આપણા પૂર્વજો અભ્યસ્યની જે કિંમત આંકતા, તે કિંમત આપણે નથી આંકતા. અહા! ઋષિઓના તપોવનમાં વેદની ઋચાઓના મૂળ-પાઠથી શું જ રહેતાં ગુરુકુળોમાં વિદ્યાર્થીઓને મુકવામાં આવતા, ત્યારે તેઓ કેવો સર્વદેશીય વિકાસ પામતા? ત્યારે તેઓ કેવી અજબ શરીરશક્તિ સંપાદન કરતા? ત્યારે આર્યવર્તના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કુટુંબોના પુત્રોને-રાજવંશીઓ સુદાને-શિક્ષણાર્થે તે દરિદ્ર બ્રાહ્મણ ગુરુઓને ઘેર મોકલતા; અને ત્યાં સુકુમાર અને વિદ્વાસી જીવન જીવવાનું શિક્ષણ નહિ પણ કઠોર, કષ્ટમય અને તપસ્વી જીવન જીવવાની તાલીમ અપાતી. એ રીતે તાલીમ પામી તેઓ શૂદ્રસ્થજીવનને માટે લાયક બનતા.

આપણે હવે એ પુરાણી અભ્યસ્યારી વિદ્યાર્થી-જીવનની પ્રથાને પુનર્જન્મ આપવાનો છે. અભ્યસ્ય એજ સર્વશ્રેષ્ઠ યજ્ઞ છે. જ્યારે અર્જુને પોતાના એક પ્રતિરુપધર્મને હાર લીધી, ત્યારે એ પરાજિત પ્રતિરુપધર્મને અર્જુનને કહેલું કે, “તમે મને આ પરાજય આપો છો એ તમારા અભ્યસ્યનો પ્રતાપ છે.” અભ્યસ્ય તેના દીક્ષાધારીમાં એવી અજબ તાકાત પૂરે છે. આ હેતુથીજ આપણા વિદ્યાર્થીઓને માટે પુનિત અભ્યસ્યારી જીવનની ભાવનાને પુનરુદ્ધાર કરવાનો છે. એ ભાવનાના પુનરુદ્ધારની સાથે શારીરિક તાલીમની ભાવનાને પણ જીવંત કરવાની જરૂર છે. જેમ આપણે એક ધાર્મિક દ્રવ્યતરીકે, સવાર અને સાંજ, નિયમિત સંધ્યા કરીએ છીએ, તેમ દરેક સ્ત્રીપુરુષે પ્રતિદિન નિયમિત શારીરિક કસરત કરવીજ જોઈએ.

આજે જ્યારે ભારતવર્ષની પ્રજા તેનો અભ્યસ્યનો આદર્શ અને તેના શરીરવિકાસના ધર્મને ભૂલી છે, ત્યારે એ દિશામાં, પશ્ચિમની પ્રજાઓએ કેવી અજબ પ્રગતિ કરી છે એ તમે જાણો છો? પશ્ચિમની અર્વાચીન પ્રજાઓએ શારીરિક તાકાતની કિંમત બરાબર આંકી લીધી છે અને તેમનો એક એક જીવાન ભીમ અને હનુમાન બને તે અર્થે, તેઓ ભગીરથ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. મને પારાવાર અદ્ભૂતસા તે એ થાય છે કે, જેમ આપણે જીવનની બધી દિશાઓમાં પાશ્ચિમાત્મ પ્રજાઓથી ક્યાંય પછાત પડી ગયા છીએ, તેમ આ શરીરવિકાસની દિશામાં પણ આપણે તેમના કરતાં ક્યાંય પાછળ છીએ. અમેરિકનોએ અને અંગ્રેજોએ, ફ્રેન્ચોએ અને જર્મનોએ, ખાસ પરિશ્રમ ઉઠાવી, શરીર-વ્યાયામની વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ શોધી કાઢી છે. માત્ર પચાસ વર્ષ પહેલાં માયકાંગરા સમા લાગતા આપણા એશિયાઈ બાંધવ જાપાનીઓએ પણ, આ અર્ધી સદીમાં તો કોઈ વિસ્મયજનક પરિવર્તન સાધી લીધું છે. પચાસ વર્ષ પહેલાં જે જાપાનને ભરખી જવા યુરોપીય પ્રજાઓ આપસઆપસમાં દરિદ્રાઈ એવી રહી હતી, તેજ જાપાન સામે ભુરી નજર મારવાની પણ આજે કોઈ યુરોપીય પ્રજા હિંમત કરી શકતી નથી. એટલી તાકાત અને શક્તિ આજે જાપાનીઓએ જમાવી લીધાં છે. આમ જાપાનીઓ વખતસર જાગી ઉઠ્યા અને ડોમ, જાતિ અને ધર્મના ભેદો ભૂલી તેમણે સ્વદેશપ્રેમનેજ એક સર્વોપરિ જીવનધર્મ બનાવ્યો અને પછી તેમણે તેમના જીવાનોને શારીરિક તાલીમ આપવા માંડી. આ રીતે સ્વદેશપ્રજાની દીક્ષા લીધા પછી, માત્ર બે દશકામાં તો તેમણે કેટલી સિદ્ધિ સંપાદન કરી, એ તમે કોઈ જાણો છો? તેમણે વીસ વર્ષમાં તો તેમના જીવાનોને એવા તૈયાર કરી દીધા કે, ૧૮૯૫ માં જ્યારે ચીન સાથે ઝગડામાં ઉતરવું પડ્યું, ત્યારે તેઓ ચીનને સંપૂર્ણ હાર આપી શક્યા. પછી તો ૧૯૦૫ માં રશિયાને પણ પરાજિત કર્યું. આમ જાપાને જ્યારે રશિયા જેવી બળવાન યુરોપીય પ્રજાની સામે ટક્કર ઝીલી; એટલુંજ નહિ પણ તેને સંપૂર્ણ હાર લીધી, ત્યારે યુરોપની અન્ય પ્રજાઓની આંખો આરોનાં પડળ ખુલી ગયાં. તેમને જ્ઞાન થયું કે, એશિયાઈ પૃથ્વી ઉપર એક એવી નવી પ્રજાનો જન્મ

થયો છે, કે જેને પૃથ્વીના મહાપ્રજ્ઞઓના મંડળમાં સ્થાન આપ્યાવિના છુટકોજ નથી. આ બધી શારીરિક તાલીમનો પ્રતાપ, જપાને તેની તમામ શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને શારીરિક તાલીમ આપવા માંડી અને જપાની જુવાનોને લશ્કરી શિક્ષણ આપવા માંડ્યું, તેનુંજ આ પરિણામ. હિંદુસ્થાને પૃથ્વીની મહાપ્રજ્ઞઓમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન મેળવવું હોય, યુરોપનાં ગીધ અને ગરુડ તેને લક્ષ માનવાની જૂઠ ન કરે એવા પ્રતાપી બનવું હોય, તો જપાને માત્ર અંધોજ સદીમાં જે પ્રકારનું પરિવર્તન સાધ્યું તે પ્રકારનું પરિવર્તન સાધ્યાવિના છુટકો નથી. તમે તાકાત ન ખતાવો, તમે આવડાના બળનો પરિચય ન કરાવો, ત્યાંસુધી માનનીય પ્રગતરીકે તમારો કેઈ સ્વીકાર કરવાનું નથી.

નવયુવકો! તમારા પૂર્ણ આરોગ્યથી પ્રકાશતા ચહેરા જેઝ મને ખૂબ આનંદ થાય છે. તમને સુખી, સ્મિત ફરકાવતા જેઝને મને ભારે હર્ષ થાય છે; પણ એ છતાં, તમને આથીયે વધારે પ્રતાપી અને પાણીદાર બનવાની પ્રાર્થના કરવાની મારી અંતરેચ્છાને નથી રોકી શકતો. જુવાનો! આ વૃદ્ધની તમારી પાસે આગ્રહભરી માગણી છે કે, પ્રતિદિન નિયમિત વ્યાયામ-ઉપાસના કરજો, પવનસુત હનુમાનજીની મૂર્તિ મનસમક્ષ કલ્પી, તેના જેવા બળવાન બનવાને બરાબર જહેમત ઉઠાવજો અને આ દીન, દરિદ્ર, વિદેશીપીડિત ભારતવર્ષના ઉદ્ધારનો સંદેશ લઇને તમારી માતૃદેશને ગામડે ગામડે ધૂમજો.

ભારતવર્ષની જનનીઓને

(તા. ૩૦-૭-૧૯૨૭ ના “સૌરાષ્ટ્ર” ના સુખપૃષ્ઠપરથી)

દરેક યુવકે બ્રહ્મચારી વિદ્યાર્થી-જીવનનું વ્રત લઇને નિયમિત વ્યાયામનું સેવન કરવું જોઈએ, એમ હું જ્યારે કહું છું ત્યારે એકલા યુવકોને-એકલા કુમારોને ઉદ્દેશીનેજ નથી બોલતો; પણ ત્યારે હું ભારતવર્ષની કુમારીઓને પણ કસરત કરવાનું કહું છું.

પુરાતનકાળમાં આર્ય નારી આજના જેવી નિર્બળ નહોતી. જેને ઉંચકવા જતાં લંકાપતિ દશાનનના ગર્વના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા હતા, એ શિવધનુષ્યને પોતાની એક આંગળીએ સાવ સહેલાઈથી ફેરવતાં માતા સીતાદેવીમાં ફેટલું અગાધ સામર્થ્ય હતું, તેની તમને કલ્પના આવી શકે છે? પોતાને ઉંચકી જતા બળશાળી જયદ્રથરાજને ધક્કો લગાવી પાતાળમાં હડસેલી દેનારાં પાંડવપત્ની દ્રૌપદીજી ફેટલી અતુલ તાકાત ધરાવતાં હતાં, તેનો તમને ખ્યાલ આવી શકે છે? યુદ્ધમાં એકચિત્ત બનેલા દશરથરાજના રથની ધરી એકાએક તૂટી ગઈ ત્યારે, પોતાની આંગળી ધરીને સ્થાને ઝોડવીને, દશરથ મહારાજને વિજયી બનાવનારાં કૈકેયીની શક્તિનું તમે માપ કાઢી શકો છો? ભૂતકાળમાં આર્ય નારી એવી અદ્ભુત શક્તિ ધરાવતી અને શક્તિમાતાનું ગર્વદાથી નામ પામીને પૂજતી.

આજે, એક ભારતવર્ષ સિવાય, આખી દુનિયાની નારીઓ ‘શક્તિમાતા’ બનવા જેટલું સામર્થ્ય ધરાવે છે. માત્ર ભારતવર્ષની મહિલાજ અબળા બની ગઈ છે. એક પ્રગતરીકે આપણે સ્વમાનપ્રિય બનવું હોય તો, આપણા પુત્રો અને પુત્રીઓને, દુનિયાના કેઈ પણ દેશનાં પુત્ર-પુત્રીઓ સાથે શારીરિક તાકાતમાં સ્પર્ધા કરી શકે એવાં બળશાળી બનાવ્યાવિના છૂટકોજ નથી. હું વૃદ્ધ છતાં, પ્રભુધામ તરફ પ્રયાણ માંડું એ પહેલાં, આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર એવો રડો દિવસ જેવા તલસું છું, કે જ્યારે મારી પાસે ઝેડેલી આ બાળાઓમાંથી કૈકેયીઓ, દ્રૌપદીઓ અને સીતા-દેવીઓ પ્રગટ થઈ ભારતવર્ષના અને ભારતીય સંસ્કૃતિના વિજયની ગાથાઓ ગાતી હોય.... આજે બાળકજનની કૂર રૂઢિએ આપણાં નવજીવાન કુમાર અને કુમારીઓનાં તેજ હરી લીધાં છે; અને બીજી અનેક રીતે, હિંદી પ્રજાના-ખાસ કરીને હિંદુ કોમના પ્રાણનો વધ થઈ રહ્યો છે. એ અંધું છતાં, હું આશા રાખું છું કે, મારી પાસે ઝેડેલા આ પ્રવૃદ્ધ વદનવાળા જુવાનો એ કૂર રૂઢિએને જોતજોતામાં દફનાવી દેશે અને ભાવિ ભારતવર્ષની જન્મદાત્રીઓને એવી પ્રતાપી, એવી પ્રાણુવાન, અને એવી શક્તિવાળી બનાવશે કે તેમના પ્રતાપે આ ભારતવર્ષ પ્રાચીનકાળમાં જેવું હતું તેવું, જગતભરનું પુનિત તીર્થધામ બની રહેશે! —પંડિત મદનભાઈન માલવીયાજી

હિંદુ-જાતિ કે આદર્શ પુરુષ શ્રીકૃષ્ણ

(લેખક:—શ્રીયુત ચતુર્વેદી દ્વારિકાપ્રસાદજી શર્મા 'હિંદુપંથ' ના શ્રીકૃષ્ણાંકમાંથી)

જન લોકોં ને શ્રીકૃષ્ણ-ચરિત્ર સંબંધી સંસ્કૃત ભાષા કે ગ્રંથોં કા અનુશીલન ક્રિયા હૈ, જે સમજ સકતે હૈ, કે શ્રીકૃષ્ણ મેં લોકોત્તર ગુણોં કા સમાવેશ થા તથા વે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન ઓર યાવન નીતિયોં કે આશ્રય-સ્થળ થે. વે ધર્મોપદેશ હી ન થે, કિંતુ સ્વયં ધર્મ કા પાત્રન કરતે-વાલે થે. વે દુષ્ટોં કે દમન-કર્તા થે ઓર શિષ્ટોં કા સહાય પ્રદાન ક્રિયા કરતે થે.

શ્રીકૃષ્ણ એક આદર્શ પુરુષ થે. ધર્મ કા છોડ અન્ય કોઈ ભી ઉતકા અપના ન થા. જસ યદુવંશ મેં વે સ્વયં ઉત્પન્ન હુએ થે, ઉસ વંશ કે લોકો જળ ધર્મ પરિભાગ કર ઉદંડ બન ગયે, મદિરાપાન મેં મસ્ત રહતે લગે ઓર પૂજ્ય એવં શ્રદ્ધેય મહર્ષિયોં સે ભી હંસી-દિલ્લગી કરતે લગે, તથા વે ઉતકા નાશ કરતે મેં ભી ન હિંચકે. જો અપને મામા કંસ તથા ઉસકે ઘોર અભાચારી સસુર જરાસંધ કા અધર્મી હોતે કે કારણ માર સકા થા, વડ પાપપરાયણ યદુવંશિયોં કા કયોં છોડને લગા !

શ્રીકૃષ્ણ કા ઉદ્દેશ્ય થા-મનુષ્યત્વ કા આદર્શ ઉપસ્થિત કરના. આરંભ હી સે ઉન્હોં ખડે-ખડે હસારોં સે કામ પડા થા આર ઉન્હોંને ઉતકા ઉચિત શાસન ભી ક્રિયા થા. જળ વે ખડુત છોટે થે, તભી ઉતકે મામા કંસ ને ઉતકા વિનષ્ટ કર યત્ન મેં કોઇ બાન નહીં ઉડા રખી થી. વે ઇન દુષ્ટોં કી દષ્ટિ સે બચાતે કે સિયે ગોપ-ગ્વાલોં મેં રજે ગયે થે. ગ્વાલ-ગ્વાલોં કે સાથ બેલ-દંદકે મિસ વે કસરત કર અપને તથા અપને સાથિયોં કે શરીર કા બચવાન બનાને મેં કોઈ બાત ઉડા નહીં રખતે થે. ઉતકે અમાનુષિક કાર્યોં કા દેખ, અનેક લોકોં કા ઉતમેં શ્રદ્ધા ઓર અનુરાગ ઉત્પન્ન હો ગયા થા.

જળ શ્રીકૃષ્ણ સમુદ્રજળ-વેષ્ટિત સુહરવર્તિની દ્વારકાપુરી મેં રહતે થે, તથા ભી વે ભારત-વર્ષ કે પ્રાયઃ સમસ્ત રાજ્યોં કા શાસન ક્રિયા કરતે થે. ખડે-ખડે બુદ્ધિમાન ઓર રાજનીતિ-વિશારદ રાજા, ઉતકે ચરણયુગલ મેં સીસ નવાતે થે. ખડે-ખડે ઋષિમુનિ તથા ખડે-ખડે પ્રસિદ્ધ જ્ઞાની એવં વિજ્ઞાની તપસ્વી ઉન્હોં લોકોત્તર ગુણોં કા આકર પ્રતિભા કી સાક્ષાત્ ભૂતિ માન, એવં અથાહ પાંડિત્ય-પૃથુ ઓર નિર્ઝેતુક કૃપાલુ જન, સજસે અધિક માનતે થે. સાધારણ જનોપર ઉતકા વિલક્ષણ આધિપત્ય થા. વે લોકો શ્રીકૃષ્ણ કા અપને પ્રાણોં સે ભી અધિક ચાહતે થે.

જસ પ્રકાર પાપી ઉતસે થરથર કાંપતે થે, ઉસી પ્રકાર પુણ્યાત્મા ઉતકી ભક્તિ મેં વિદ્વંસ રહા કરતે થે. ઉતકે સમય મેં નયે વિચારોં, નવીન ધાર્મિક યોજનાઓં એવં અભિનવ આનંદોં કા સામ્રાજ્ય છાયા હુઆ થા. કંસ, દુર્યોધન, જરાસંધ, શિશુપાલ જેસે મહા અભાચારી એવં દુષ્ટ રાજાઓં કા આધિપત્ય નષ્ટ કર, શ્રીકૃષ્ણ ને ધર્માત્મા એવં પ્રજાપ્રિય મહારાજ યુધિષ્ઠિર કા ભારત કે સમ્રાટપદપર પ્રતિષ્ઠિત ક્રિયા થા.

શ્રીકૃષ્ણ એક વીર યોદ્ધા થે. વે કિસી સે કભી પરાજિત નહીં હુએ. ખડે-ખડે બચવાન વૈરિયોં કા ઉન્હોંને પરાસ્ત કર દિયા થા. ઉતકે અધીનસ્થ ગ્વાલોં કી એક ખડી ભારી સેના થી. ઉતસે ખડકર રાજનીતિવિશારદ ન આજતક કોઇ હુઆ હૈ ઓર ન આગે હો હી સકતા હૈ. વે કેવલ મહારાજ યુધિષ્ઠિર કે હી નહીં, આર્યોવર્ત કે રાજાઓં કે પરામર્શદાતા થે. વે એસે દૂટ રાજ-નીતિજ થે કે, ઉન્હોંને ઇસ દેશ કી જિન્ન-ભિન્ન એવં પરસ્પર વિરોધિની રાજ-શક્તિયોં કા એક ધાર્મિક એવં પુણ્યાત્મા સમ્રાટ કી છત્રછાયા કે નીચે લાકર ખડા કર દિયા થા. ચિર-કાલ સે અભાચારી નરેશોં કે અભાચારોં સે પીડિત ભારતીય પ્રજા શાંતિ-સુખ સે કાલયાપન કરને લગી થી. શ્રીકૃષ્ણ કી દૂરદર્શિતા ઓર સુવ્યવસ્થા સે સબલ નિર્ગલોં પર અભાચાર નહીં કરને પાતે થે.

શ્રીકૃષ્ણ કી વિદ્વત્તા કા નમૂના શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા હૈ, જસમેં ઉન્હોંને આર્યજાતિ કે લિખે એક એસે ઉપયુક્ત ધર્મ કી પ્રતિષ્ઠા કી હૈ, જસકે માનને સે આર્યજાતિ ઇસ લોક ઓર પર-લોક મેં સુખ-શાંતિ કી અધિકારિણી હો ગઇ હૈ.

શ્રીકૃષ્ણ યાવત્ સહગુણો કે કેન્દ્રસ્થલ થે. વે અપરાજ્યેય, અપરાજિત, વિશુદ્ધ, પુણ્યમય, પ્રેમમય, દયામય, દૃઢકર્મા, ધર્માત્મા, વેદજ્ઞ, નીતિજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ, લોકહિતૈષી, ન્યાયશીલ, ક્ષમાવાન, નિરપેક્ષ, શાસ્ત્રજ્ઞ, નિર્મલ, નિરહંકારી, યોગી ઓર તપસ્વી થે. ઇસી સે ઉનકો લોગ યોગેશ્વર ભી કહા કરતે થે. માનવી શક્તિ સે કામ કરતે હુએ ભી, ઉનકે યાવત્ ચરિત અમાનુષિક થે. યહી કારણ હૈ, કિ ઉનકે ધન અમાનુષિક કર્મોં કા રહસ્ય ન સમજ, આજકલ કે અનેક જ્ઞાનદુર્વિદ્ગધ જન, ઉનકે ચરિત્રોં કો દુર્દૃષ્ટિ સે દેખા કરતે હૈ; કિંતુ વાસ્તવ મેં એસે દુર્લભ ગુણોં કા જો આધાર હો, વહ કયા માનવકોટિ મેં રખને યોગ્ય હૈ? કદાપિ નહીં. ઇસી સે ચિરકૃતજ્ઞ આર્યજાતિ શ્રીકૃષ્ણ કો ધર્મચરાવતાર માનકર તથા ઉનકી પ્રતિમા બનાકર ઉનકે ઉપકારોં કો સ્મરણ કરતી ઓર પ્રતિવર્ષ ઉનકે જન્મદિવસ કો વિશેષ ઉત્સાહ કે સાથ મનાતી હૈ. યદિ વિચારપૂર્વક દેખા જાય તો યહી મનુષ્યોચિત ધર્મ હૈ. કયા કોઇ બતલા સકતા હૈ કિ, સંસાર મેં કોઇ એસી ભી સમ્ય જાતિ હૈ, જો અપની જાતિ કે કિસી વીર ઓર ઉપકારપરાયણ મહાપુરુષ કા સખ પ્રકાર સે સન્માન કરને ઓર ઉસકે પ્રતિ મનસા, વાચા, કર્મણા સે કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરને મેં પરાક્રમ્ય હો? યદિ નહીં, તો આર્યજાતિ કો ભી અપને શ્રીકૃષ્ણ જૈસે મહાપુરુષ કે પ્રતિ કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરના પરમાવશ્યક હૈ ઓર હર્ષ છી બાત હૈ, કિ વહ અપને ઇસ કર્તવ્ય કે પાલન મેં, અપના સર્વસ્વ ગંવાકર ભી, પશ્ચાત્પદ નહીં હુઈ.

હિંદુસમાજ માટે લાલાજીના ઉદ્ગાર

(લાલા લજપતરાય-‘રાષ્ટ્રશક્તિ’ તા. ૨૬-૮-૨૭ ના અંકમાંથી)

હિંદુજાતિ આ સમયે અત્યંત સંકટમયી અવસ્થામાં છે. કારણ એ છે કે, જાતિમાં ફાટકુટ છે યાને ઐક્યનો અભાવ છે. હરેક સમૂહ પોતપોતાના સ્વાર્થમાં મગ્યો છે; તથાપિ મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, જ પ્રમાણે હિંદુસમાજ પ્રાચીન સમયથી તે આજ સુધી અનેક જાતનાં કષ્ટો સહન કરીને વિપત્તિઓનાં વાદળોંઓ વીખેરીને પણ જીવિત રહેલ છે, તેવીજ રીતે હિંદુજાતિની રક્ષામાટે-હિંદુત્વના રક્ષણ કાજ કર્તવ્યપરાયણ બનશે. આ જગતમાં હિંદુધર્મથી ઉચ્ચ એવો અન્ય કોઇ ધર્મ નથી. હિંદુધર્મની ઉત્તમતા તો એ છે કે, આપણો ધર્મ અન્ય કોઇ ધર્મમાં ડબલ કરતો નથી. હિંદુ બાળકોમાં અને યુવાનોમાં નવીન રસ રેડવાનો અદ્ભુત પ્રયત્ન આદરવો જોઈએ. તેઓમાં આશાના અંકુરો મૂકી ‘તેઓ આગળ વધી શકે તેમ છે’ એ વાતથી જાણીતા કરવા. હું ઇચ્છું છું કે, હિંદુ પ્રજામજબૂત અને તંદુરસ્ત બને, મહત્ત્વાકાંક્ષી બને અને પ્રગતિના પથે આગળ ધપે. હું હિંદુરાજ્ય કે મુસ્લીમ રાજ્યની ખૂસીને હાનિકારક સમજું છું.....હિંદુઓ મુસ્લીમો ઉપર ઉપરિપણું નથી ચાહતા, પરંતુ તેઓ સામાન્ય રીતે પોતાના અને દેશના લાભમાટેજ પ્રયત્નો કરે છે.

શુદ્ધિ અને સંગઠન, જ્યાંસુધી હિંદમાં વિધર્મીઓ હિંદુઓને વટલાવવાનું ચાલુ રાખશે, સાંસુધી અન્ય ધર્મીઓને હિંદુધર્મમાં લાવવાનો એટલે કે શુદ્ધ કરવાનો હિંદુઓને સંપૂર્ણ હક્ક છે. સંગઠનની દિલચાલને પરિણામે હિંદુસમાજ-હિંદુધર્મ ઉપર ચોતરફથી હુમલાઓ થાય છે. આ હુમલાઓમાં હું ક્યાંએ વ્યાજબીપણું નથી જોઈ શકતો. હિંદુઓએ એકત્ર થવું-સંગઠિત બનવું એ તેમનું કર્તવ્ય છે.

छंदार में अहल्याबाई का स्मृति-दिवस

(‘हिंदुपंच’ ना अेक अंकमांथी)

अडे हर्ष की आत है, कि भारतवासियों का ध्यान अपने देश के भलापुरुषों तथा देवियों के आदर्श चरित्रों की ओर आकर्षित होता जाता है और वे उनकी जयंति तथा स्मृतिदिवस मनाकर अपने हृदय के भाव उन स्वर्गीय आत्माओं के प्रति प्रकट करते हैं; जिनके चरित्र-पांडसे हमें अपनी इस वर्तमान पतिततावस्था से मुक्त होने में सहायता मिले, हम अपने दिलों और अधिकांशों की रक्षा कर सकें, हमसे देश, जति और धर्म का उपकार हो और हम भी आनेवाली सन्तान के लिये कोण जैसा ही आदर्श रख सकें, जिसका अनुकरण कर वे भी अपना सुधार करते रहें।

गत २५ अगस्त सन १८२७ का हिंदु-संसार ने देवी श्री अहल्याबाई का स्मृति-दिवस मनाया। छंदार-राज्यने यह “अहल्यात्मव” जड़ी की धामधूम से मनाया। उत्सव का जग अत्यंत आयोजन किया गया था। अहल्याबाई छंदार की रानी तो थीं ही, पर उनसे प्रत्येक हिंदु का संबंध है और प्रत्येक हिंदु उन्हें उसी दृष्टि से देखता और उतना ही आदर करता है, जितना की छंदार राज्य की प्रजा-भारत-माता की पवित्र गोद में अवतीर्ण हो कर जिन देवियों ने अपने उज्ज्वल चरित्र से विश्व को अपनी ओर आकर्षित कर लिया है, उन महिला-रत्नों में अहल्याबाई भी एक है।

सन १७२५ में औरंगाबाद के बांटे नामक ग्राम में छनका जन्म हुआ। छनके पिता का नाम मानकोठ सिंधिया था। आस्थावस्था में ही ये जड़ी सुशील और कुशाग्रबुद्धि थीं। छनका विवाह श्रीमंत मल्हाराव होस्कर के एकमात्र पुत्र श्री जंतराव के साथ हुआ। विवाहोपरान्त छनका ने अपनी सेवा से सास-ससुर को प्रसन्न रखा और अपने कर्तव्य से पराङ्मुख न हुई। सन १७४५ में छनके एक पुत्र तथा तीन वर्ष बाद एक पुत्री भी हुई। अहल्याबाई, दाम्पत्यजवन का सुख अधिक दिनों तक न भोग सकीं। उनके पति श्रीजंतराव, कुम्भेरगढ़ के घेरे में जलों से युद्ध करते करते वीरशोक को सिंघार गये। छनका पुत्र मल्हाराव गद्दीपर बैठा; पर वह भी शीघ्र ही परशोक सिंघार गया। विपत्ति में भी अहल्याबाई ने अपना धीरज न छोड़ा; पर विपत्ति कभी अकेली नहीं आती। सन १७६६ में छनकी पुत्री सहसा विधवा हो अपने पति के साथ सती हो गयी। अथ राजसिंहासनपर बैठने और प्रजा का आदर्शरूप से पालन करनेवाला अगर कोण था तो वह अहल्याबाई ही थीं। अतः छनका ने शासनभार ले, उत्तम रीति से प्रजा का पालन किया। छनके सुशासन से प्रजा संतुष्ट थी और उसने अपनी बहुत कुछ उन्नति ली की।

रानी होनेपर भी छनका ने जग परिश्रम किया। ये प्रातःकाल उठ, लज्जन-पूजन करतीं तथा विद्वानों से धर्मशास्त्र सुनती थीं। ब्राह्मणों और कुशाओं को छनके राज्य में कभी कष्ट नहीं हुआ। छनकी दानशीलता आज तक विख्यात है। छनका संपूर्ण समय राज-काज, प्रजापालन, उपवास तथा धर्मचरण में ही जीता। एक आदर्श राज्य की रानी होनेपर भी छनका वेश-भूषण सहैव सादा ही रहा।

परोपकार-वृत्ति और धर्मनिष्ठा में ये जड़ी-बूटी थीं। छनकी दृढ़ धारणा थी, कि धर्म और पुण्य-जड़ की शक्ति से ही संसार वशीभूत हो सकता है। हिमाजय से सेतुगंध रामेश्वर तक कोण जैसा तीर्थस्थान नहीं, जहां छनका द्रव्य पुण्यकार्य में न व्यय हुआ हो। छनके जनाये हुये मंदिर, धाट, धर्मशाळाएँ, तालाब, कुएँ आदि आज भी प्रत्येक तीर्थ में छनकी धर्मनिष्ठा तथा परोपकार-वृत्ति की पताका झलक रही है।

वर्तमान छंदार को, जे पहले एक छोटा सा नगर था, छतना विस्तृत कर देने का श्रेय अहल्याबाई को ही है। भुवनेश्वर के रेशमी और जरी के कारखाने अहल्याबाई के ही स्थापित कराये हुये हैं। अहल्याबाई जैसी उच्च कोटि की आदर्श, सरल और नीतिनिपुण देवी महाभारत के आद शायद ही कोण उत्पन्न हुई है।

अपने आदर्श जवन, परोपकार-वृत्ति, दानशीलता और धर्म-प्रेम के कारण ही ये न केवल छंदार के लिये बल्कि समस्त भारतवर्ष के लिये प्रातःस्मरणीय हो गई हैं। ७० वर्ष की आयु में अतुल्य वैभव और अक्षय कीर्ति-पताका उठाती हुई इस पुण्यक्षेपक देवी ने स्वर्गारोहण किया।

ઘન્ટી દેવી કી સ્મૃતિ ઇન્દૌર રાજ્ય ને રૂપ અગરત કો વિશેષ રૂપ સે મનાયો. હમ પ્રત્યેક હિંદુ નામધારી વ્યક્તિ સે આશા કરતે હૈં, કિ વહ ઇન પ્રાતઃસ્મરણીયા દેવી કા ગુણગાન કર ઉનકે ચરિત્ર સે શિક્ષા ગ્રહણ કર અપના જીવન સફલ કરે. હમ બી પરમાત્મા સે પ્રાર્થના કરતે હૈં, કિ વહ હમારે દેશ મેં ઐસી હી આદર્શ દેવિયાં ઉત્પન્ન કરે, જિસસે હમેં અપની મા-બહિનોં કી દશા સુધારને કા અવસર પ્રાપ્ત હો.

ગૌવધની ચેળ ઉપર રામબાણુ દવા-ડુક્કરનું તેલ

(“શ્રદ્ધાનંદ” ઉપરથી ‘આર્યપ્રકાશ’ના એક અંકમાંથી)

ડુક્કરનું તેલ અનેક પ્રકારના વાતવિકાર વગેરે રોગો ઉપર ઉત્તમ છે, એમ આપણા વૈદક-શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવે છે; પણ એ તેલમાં ખીજ અસાધ્ય રોગોને પણ સારા કરવાનો ગુણ છે. ઉત્તરહિંદુસ્થાનના કેટલાક વૈદ્યોએ હવે જાહેર કર્યું છે કે, હાલમાં આપણા મુસલમાન ભાઈઓમાં ગૌવધલાલસાની ચેળનો વિકાર ઘણો વધી પડેલો છે. એ ચેળ મટાડવાને કરવામાં આવેલા કેટલાક ઉપાયો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે; પણ તે રોગ ઉપર ડુક્કરનું તેલ ચોળતાંજ-નહિ માત્ર ડુક્કરના તેલની વાસથીજ-એ ચેળ કેટલેક દેકાણે મટી ગઈ છે. નમુનાતરીકે કલકત્તાનોજ દાખલો લ્યો. ગઈ બકરી ઇદને દિવસે એક મસ્જિદમાં ગૌવધની લાલસા તીવ્ર થઈ પડવાથી મુસલમાનોએ કાપવા માટે ગાય લાવી બાંધી. તેને છોડાવવા માટે મારામારી, કોટના ઝગડા અને તોફાનના ગાંડા ઉપાયો કરી નાહક સેંકડો માણસોનાં માથાં ફેડવા કરતાં કેટલાક હિંદુઓએ સરસ યુક્તિ શોધી કાઢી. મસ્જિદની સામેજ શીખોનું ગુરુદ્વાર હતું. એ ગુરુદ્વારમાં શીખોએ એક ડુક્કર લાવી બાંધ્યું અને જણાવ્યું કે, તમે સુખેથી ગાય કાપો; પણ જેવી તમે અમારી સામે ગાય કાપશો કે તરતજ તેજ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની છરીવડે અમે આ ડુક્કરને કાપી તમારી આંખો ઉઘાડીશું. આ ઉપાય રામબાણુ નીવડ્યો. તે ડુક્કરના તેલની વાસની કલ્પનાથીજ ગૌવધલાલસાની ખંજવાળ ઠંડી પડી ગઈ. અત્યારસુધી પોલીસ પાસે મોટે ભાગે હિંદુઓનેજ રોઢણું રડવાં પડતાં હતાં કે, જુઓ મુસલમાનો ગાય મારીને અમને ચીઢવે છે, પણ એવું કાંઈ ન કરતાં કલકત્તાના હિંદુઓએ માત્ર વરાહ ભગવાનનીજ આરાધના કરી. આ રામબાણુ ઉપાયને લીધે મુસલમાનોનેજ પોલીસ પાસે રડતાં જવું પડ્યું કે, જુઓ, હિંદુઓ અમને ચીઢવવા માટે અમારી સામે ડુક્કરનું લોહી રેડવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. છેવટે પોલીસે આવી ગાય અને ડુક્કર બન્નેને છોડી મૂક્યાં અને ઝગડો મટાડ્યો.

અયોગ્ય સમાલોચકો

(‘હિંદુપંચ’ ના એક અંકમાંથી)

પુસ્તકોં કી સમાલોચના પક્ષપાતરહિત હોગી. આજકલ જે દ્રેષપૂર્ણ સમાલોચના હોને લગી હૈ, ઉસકા રાસ્તા બંદ હોના ચાહિયે તથા પુસ્તકે યોગ્ય વ્યક્તિયોં કે હાથ મેં જની ચાહિયે. પિછલે વર્ષ માધુરી મેં પંડિત લક્ષ્મીરામ મહતા કી “વિપત્તિ કી કસોટી” કી સમાલોચના શ્રીમતી કમલાદેવી શર્મા ને કી થી. શ્રીમતીજ કા નામ, ન તો લેખિકા કી ન સમાલોચિકા કી હૈસિ-યત સે હિંદી-સંસાર મેં અભીતક પ્રખ્યાત હુઆ હૈ. અતઃ યહ ખાત વિચારણીય હૈ, કિ મહતાજ જૈસે વયોવૃદ્ધ તથા સિદ્ધહસ્ત લેખક કી કૃતિ કે સાથ શ્રીમતીજ કહાંતક ન્યાય કર સકતી થીં ઔર સંપાદક કે લિયે યહ પુસ્તક શ્રીમતીજ કે હાથોં મેં સમાલોચના કે લિયે દેના કહાં તક ઉપયુક્ત થા.

જ્ઞાનસરના ક્રેડેન્સિયલ બોધવચનો

(ભાવાર્થરૂપે અપાયાં છે.)

શરીરનો રોગ મટાડનારા અનેક મળે, પણ મનનો રોગ (અજ્ઞાન-લોભ ઇત્યાદિ) સારો કરે એવો વૈદ્ય જગતમાં દુર્લભ છે.

જગતમાં હવે પાપનો ભય ઓછો થતો જાય છે, એ વર્તમાન સમયની મોટી ન્યૂનતા છે.

હું સમસ્ત જીવનપર્યંત વિદ્યાર્થી હતો અને હજી પણ વિદ્યાર્થીજ છું.

જેમ આકાશ પૃથ્વીની દશે દિશાએ ફેલાયલું છે, તેજ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્ર પણ મનુષ્યના સર્વ વ્યવહારમાં ફેલાયલું છે.

સહવાસ, આવડત, પ્રવૃત્તિ, નવી નવી વાતો વગેરે સાથે ધર્મને ઘણો અઘડો કરવો પડે છે.

ધર્મસ્વાતંત્ર્યનું બળ ઘણું મોટું અને દુર્નિવાર છે. એની આડે કોઈથી પણ અવાવાનું નથી.

હમણાંના કાળના નહિ રોજી શકાય તેવા અને અતિ ગંભીર એવા ધર્મસ્વાતંત્ર્યના પ્રવાહ આડે કોઈથી પણ લાય દબ શકાય તેમ નથી.

મનુષ્ય પૈસાવડેજ સુખ સંપાદન કરી શકે છે, એમ સમજીને જો આપણે ચાલીએ તો તે આપણી મોટી ભૂલ છે.

પાણી ઉપર હળર શબ્દો લખવા કરતાં ખડકપર માત્ર એકજ શબ્દ લખવો અધિક શ્રેયસ્કર છે.

પોતાની સુધારણાને માટે મનુષ્ય પોતાના ખરા અંતઃકરણપૂર્વક જે પ્રયત્ન કરે છે, એજ તેનામાં તેની યોગ્યતાને વધારનારો મોટો ગુણ છે.

પુસ્તકો એ પરલોકવાસી મહાન મનુષ્યોના શબ્દ છે અને તેમના આત્માસાથે વાતચીત કરવામાં તે સર્વોત્તમ સાધનો છે.

સંપત્તિ અને સુખસાધનો વધતાં જાય છે, તેમ તેમ સામાજિક વ્યવહારમાં પણ ફરક પડતો જાય છે.

‘જ્ઞાન’ જેમને સુખના ભંડારરૂપ લાગતું હોય, એવાં માણસો જગતમાં થોડાંજ હોય છે.

ઈંગ્લાંડના અનુભવમાં આવશે કે, રાષ્ટ્રીય અન્યાયથી રાષ્ટ્રીય પતન અવશ્ય થવાનું છે, અને તે કદી દૂર થવાનું નથી.

અનુભવથી મને જણાયું છે કે, વિશ્વાસ રાખવામાં મોટું ડહાપણ છે અને ન રાખવામાં મોટી મૂર્ખતા છે.

ઉન્નતિના જે જે ખરેખરા તથા મનમાં વસી રહેલા પ્રયત્નો છે, તે સર્વ-જો તેની સાથે નમ્રતા જોડાયેલી હોય તો-અન્ય મનુષ્યોને માટે અત્યંત બોધપ્રદ થાય છે.

‘ધર્મ’ એ એક મહાન શક્તિ છે. તેની આગળ રામઓએ તથા રાજ્યપ્રકરણી પુરુષોએ પણ પોતાનાં કામોની ઝડતી કાઢપણ વખતે આપવીજ પડશે.

જે રાષ્ટ્રની સઘળા પ્રકારની સંસ્થાઓમાં તેમજ કાર્યોમાં અભિવૃદ્ધિ જોવામાં આવે, તે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ થતી ચાલે છે, એમ સમજવું.

આપણે પોતાનું કર્તવ્ય બળવવામાં કદી પાછી પાની કરવી જોઈએ નહિ; તેમ તેમાંની અડચણો પ્રત્યે દુર્લ્લક્ષ્ય પણ કરવું જોઈએ નહિ.

પાપના સંબંધમાં ઈશ્વરનો ભય રાખીને વર્તવું, એટલે તેમાં સઘળુંજ આવી જાય છે.

પરમાર્થની વાતો ધણાજ આડંબરથી કહેવી અને રહેણી તેનાથી ઉઘડી રાખવી, એના જેવું સહેલું કામ બીજું નથી.

એકાદ જોયેલી વાત ઉપરથી અંતરાત્માની ગ્રેરણાને ખોટી માનવાને મનુષ્ય મોહિત થાય છે; આ પ્રકારનો પ્રસંગ ખરેખર અત્યંત ભયંકર અને ઘણા સંકટનો છે.

એકાદ મહાન માણસના વિચારોને પોતે વિચાર નહિ કરતાં કબૂલ કરવા, એ જેટલું ખોટું છે; તેટલુંજ મહાન માણસોના વિચારોને યોગ્ય માન ન આપવું એ પણ ખોટું છે.

મનુષ્ય પ્રાણી, એ આ સૃષ્ટિમાં સર્વ સારી વસ્તુઓનો કળશ છે. મનુષ્યજાતિ; મનુષ્યસ્વભાવ, મનુષ્યકર્તવ્ય તથા મનુષ્યનું ભવિતવ્ય એ સર્વ અભ્યાસના અત્યુત્તમ વિષયો છે.

ચિરકાળની કાર્તિની ઇચ્છા એ સત્કાર્યો કરવાને ઉત્તમ પ્રકારની શક્તિ છે; પરંતુ તેને આપણા અંતરાત્માની અને પરમાત્માની આજ્ઞા નીચેજ રાખવી.

મારો અંતકાળ પાસે આવતો જાય છે, તેમ તેમ મને મતભેદ ઓછો દેખાતો જાય છે અને એકંચ અત્યંત મોટું જણાય છે.

કોઈ પણ રાષ્ટ્ર અને કોઈ પણ યુગના મનુષ્યોનો ઉદ્યોગ અને પરસ્પરનો પ્રેમ તેમની ઈશ્વર-ભક્તિના પ્રમાણપર આધાર રાખે છે.

અસત્ય અને દંભના પ્રકાશ કદાચ થોડો સમય કાયમ રહેશે; પરંતુ પરિણામે તો તે ખુટી પડી જઈને અપકીર્તિ અને વિપત્તિ આવ્યા સિવાય રહેશેજ નહિ.

પરમેશ્વરપ્રત્યેનાં કર્તવ્યો તરફ આપણું લક્ષ્ય પુષ્કળ હોવું જોઈએ; અને તે જેટલા પ્રમાણમાં હશે તેટલાજ પ્રમાણમાં આપણી ભવિષ્યત્ ઉન્નતિ થનાર છે.

માત્ર ક્ષણિક પશ્ચાત્તાપથીજ કાંઈ અપરાધ ટળી જતો નથી; પરંતુ પશ્ચાત્તાપનો ક્રમ એક-સરખો ચાલવો જોઈએ તથા પરિપૂર્ણ થવો જોઈએ. તે સિવાય પાપશુદ્ધિ-ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી.

ગ્રંથસંગ્રહ કરવામાં ગ્રંથાવલોકનની આવડત, સમય, પૈસા, જ્ઞાન, સારાસાર-વિચાર અને દૃઢ નિશ્ચય એટલા ગુણોની જરૂર છે. એમાંના આવડત અને નિશ્ચય એ બે ગુણો મારામાં છે.

અનુભવ થવા પહેલાં પુષ્કળ વાતોપર વિશ્વાસ મૂકવો એ કહાપણ છે.

શિક્ષણના હેતુઓમાં એક હેતુ એવો પણ છે ખરો કે, તેની સહાયથી મનુષ્ય કાંઈ પણ ધંધો કરી શકે; પણ આ હેતુ ગૌણ હોઇને મુખ્ય હેતુ તો એજ છે કે, પવિત્ર વિષયોથી અંતઃકરણને ઉન્નત કરવું.

કાંઈ પણ કારણથી કિંવા હેતુથી મનુષ્ય જે દિવસે પોતાના અંતરાત્માની આજ્ઞા-પ્રેરણાનું અપમાન કરે છે, તે દિવસ તેને માટે ઘણોજ ખરાબ અને મહા અનર્થકારી છે.

શરીરશ્રમ લગ્નરૂપદ હોવાની સમજ લોકોમાંથી દૂર કરવી જોઇએ; એટલુંજ નહિ પણ જાતે શરીરશ્રમ કરીને તેથી થયેલી પોતાની શારીરિક ઉન્નતિનું દષ્ટાંત એવી સમજ ધરાવનારાઓને દર્શાવી આપવું જોઇએ.

તમે જેમ જેમ વિશેષ જ્ઞાન મેળવતા જશો, તેમ તેમ તમને જણાશે કે, આપણે જે કાંઈ જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે બહુજ થોડું છે અને જે મેળવવાનું છે તે અગાધ છે.

આપણે જેટલું જાણતા હોઇએ છીએ, તેનેજ આપણે જ્ઞાન કહીએ છીએ. તે આપણી જીભ આપણે સ્વાધીન હોવાથીજ કહીએ છીએ; નહિ તો જ્ઞાન કહ્યું એટલે તેમાં સદજ પણ અજ્ઞાન હોવું જોઇએ નહિ, પરંતુ એવું ક્યાં હોય છે ?

ગુરુએ આપણું કામ જે અંતઃકરણપૂર્વક કર્યું છે, તે જોતાં તમે તેમને કાંઈ માન અથવા પદાર્થ આપો, તેથી કાંઈ તમે તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થઇ શકતા નથી.

ઈશ્વરી સત્ય સમજવાનાં જે સાધનો આપણા હાથમાં છે, તેનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવો એ આપણીજ સત્તામાં છે. તે જ્ઞાનનું (તન, મન કે ધન ઉપર) જે કાંઈ શુભ પરિણામ આવે તે ઈશ્વરનેજ અર્પણ કરવું જોઇએ.

કર્તવ્યકર્મ પ્રત્યે મનુષ્યના હૃદયમાં જે અગાધ શ્રદ્ધા અને તે શ્રદ્ધામાંથી અલંત લીનતા તથા દૃઢ નિશ્ચયનું જે મિશ્રણ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ આ મનુષ્યપર પરમેશ્વરની કૃપા ઉતારવાનું અને તે કૃપાને કાયમ રાખવાનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે.

દુકાનમાં માલ પુષ્કળ ભર્યો હોય, પરંતુ ધરાણી બિલકુલ ન હોય તો એવી દુકાન જેમ નિર્દુળ છે, તેમ મનમાં અનેક સારી વાતો સમાઇ રહેલી હોવા છતાં તે પ્રમાણે ક્રિયા ન થતી હોય એવું શિક્ષણ પણ નિર્દુળ છે.

આપણી મનોવૃત્તિપરજ આપણી સત્તા ચાલતી ન હોય, તો પછી બાહ્યસૃષ્ટિ ઉપર અર્થાત્ જગતના પદાર્થો ઉપર આપણી સત્તા વધતી જાય છે અથવા તો ‘આપણે અધિકાધિક જ્ઞાની થતા જઇએ છીએ’ એવો ગર્વ કરવો એ વ્યર્થજ છે.

આ પાપમય જગતમાં અનેક સ્થળે સત્યને ઓથેજ અસત્ય અને ધર્મશ્રદ્ધાને ઓથેજ અશ્રદ્ધા અને અધાર્મિકતા છુપાઈ રહેલાં હોય છે, માટે સાવધ રહેવું.

મનુષ્યના મનપર સત્તા ચલાવવાને પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધની જે લડાઈ ચાલી રહી છે, તેના

પશ્ચિમામે જેટલા પ્રમાણમાં પુરુષાર્થની સત્તા વધતી જાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં પ્રારબ્ધની સત્તા ઓછી થતી જાય છે.

એકખીજથી વિરુદ્ધ કાર્યો કરવાનો સમય આવે એ મોટું સંકટ લાગે છે ખરું, પરંતુ ખરું જોતાં તો તે એકખીજથી વિરુદ્ધ હોતાંજ નથી; કેમકે સઘળાં કર્તવ્ય એક અગાધ પરમાત્મામાંથીજ નીકળેલાં છે. પછી દેશ-કાળ ઇત્યાદિ પરત્વે તેના પ્રકારમાં ફેરફાર હોય તેમાં કંઈ મોટી વાત નથી.

ધર્મનાં તરવો સઘળાં એકજ છે અને તે સર્વને એકસરખાં માન્ય હોવાથી તેનાંવડે સર્વનું એકય થવું સાહજિકજ છે. આ એકય સુગણુ અને અગ્નણુ વચ્ચે પણ એકસરખું થઈ શકે છે; પરંતુ જ્ઞાનનો ગર્વજ તેમાં અંતરાય પાડે છે અને તેથીજ પંથ-પરંપરા વધી છે.

જે જ્ઞાન અંતરની શુભ વૃત્તિને ખીલવી શક્યું નહિ, તે જ્ઞાનનો ગર્વ કરવો એ વ્યર્થ છે. જે જ્ઞાનવડે આપણે આપણી આંતરવૃત્તિનેજ જીતી શક્યા નહિ, તે જ્ઞાનવડે આપણે જગતના પદાર્થો જીતતા ચાલીએ છીએ, એવો ગર્વ રાખવો એ મૂર્ખતાજ છે.

આધેલા અનનુ મુખ્ય કામ જેમ શરીરને બળવાન અને ચપળ બનાવવાનું છે, તેમ શિક્ષણનું કામ એ છે કે, તે આપણા મનને ભોગ ભોગવવામાં સંયમી, ધારણાશક્તિમાં મજબૂત અને સંકટો ખમવામાં ધીર અને સહનશીલ બનાવે.

અંથસહવાસ અત્યંત આનંદકારક છે. અંથો ગોઠવી રાખ્યા હોય એની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે તેને હાથ નહિ લગાડો તો તે અંથોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે, અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લ્યો અને તેનો ઉપયોગ કરો; એટલે તમારું કલ્યાણ થશે. શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે ?

પાપી વિચારો મનને ખાઇ જાય છે; કેમકે તે એક જગરદસ્ત રોગ છે. તેનું ઔષધ સમસ્ત પૃથ્વીમાં મળી શકતું નથી. ધર્મશાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે, પાપની પાછળ દુઃખ પણ અવસ્ય આવશેજ. અન્યાયની લડાઇ એ પણ એક ભયંકર પાપ હોવાથી તેની પાછળ પણ ભયંકર દુઃખ આવવાનુંજ છે.

પોતાના આયુષ્યનો ઉપયોગ જે તમે બહુજ સાવધાનતાથી કરશો, તો ભવિષ્યમાં તે તમને વ્યાજસહિત મળશે અને એટલું બધું ઉપયોગી થઈ પડશે કે, હાલ તો તેનું અનુમાન પણ તમે કરી શકશો નહિ; પરંતુ એ પ્રમાણે ન કરતાં આયુષ્યને જે તમે વ્યર્થ જવા દેશો તો તે તમને નુકસાન પણ તમે ધારી શકો તે કરતાં ઘણુંજ વધારે કરશે.

દેશમાં શાંતિ હોવી એ મોટું સુખ છે; પરંતુ તે સુખને લીધે નીચ વૃત્તિ ધરાવનારા મનુષ્યોને મોહ વ્યાપે છે. આ વાત જેમ સર્વ પ્રકારના સુખને લાગુ પડે છે, તેમ આ વાત પણ તેટલીજ ખરી છે કે, યુદ્ધના તેમજ સંકટના પ્રસંગોને લીધે મનુષ્યોમાં અમૂલ્ય સદ્ગુણો ઉત્પન્ન થઈને વધે છે અને મનુષ્યોને હાથે મોટાં મોટાં કાર્યો થાય છે.

એ નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ કે, આપણને પ્રથમથી પડેલી ટેવોને રોકવાથી આપણી શુદ્ધિ અને નીતિની વૃત્તિઓ પણ ફેરવાતીજ જાય છે.

એ કદી ભૂલવું જોઈએ નહિ કે, મનુષ્યને આ જગતમાં જે કાર્યો કરવાં પડે છે, તે કરવાના ચોખ્ખા પ્રકારો શીખવવા જેટલું ત્રાસદાયક અને મનુષ્યની શક્તિ ક્ષીણ કરનારું બીજું એક પણ કાર્ય નથી; છતાં પણ આ કાર્ય કેટલાકો એવું ઉત્તમ સાધી શકે છે કે, તેમની પાછળ તેમનો

વિદ્યાર્થી-સેનાપતિની પાછળ સિપાઇઓ યુદ્ધમાં જાય તેમ-જાય છે; પરંતુ આવા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ બહુજ થોડા હોય છે.

આજસુધીમાં ઉત્પત્તિના સર્વોચ્ચ શિખરે ચઢેલાં રાષ્ટ્રો પૈકી કોઇ પણ રાષ્ટ્રના લોકોએ-સૌએ મળીને-પોતાનો રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો નથી. તેમણે જે કાંઈ કર્યું છે તે એ કે, પોતામાંથી શ્રેષ્ઠ લોકોને પસંદ કરવા તથા તેમનાં કાર્યોપર પોતાનો દાખ રાખીને તેમને હાથે રાષ્ટ્રનો કારભાર ચલાવવો. આ કાર્ય કરવામાં તેમને કેટલી બધી અડચણો પડતી હતી તે ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

આ જગતનો અને આપણો યોગ કોઇ પણ રીતે આપોઆપ અનેલો નથી. એ સત્ત્વળા દૈશ્વરની કૃતિ છે. પૃથ્વી મનુષ્યત્વ આવવાને માટે આ જગત ઉત્તમ સ્થાન છે અને તે આગ્યા સિવાય તેનાથી દેવલોકમાં જઈ શકાતું નથી-અર્થાત્ આ લોકમાં જીવવું એ પરલોકના જીવનની તૈયારી કરવા જેવું છે.

અમુક કાર્ય કરવું એજ આપણું કર્તવ્ય છે અથવા તે ન કરવું એજ કર્તવ્ય છે, એમ સારી રીતે સમજ્યા છતાં પણ જો તે કર્તવ્યથી વિરુદ્ધ વર્તવામાં આવે તો તે પાપ છે. એ પાપ માણસના અંતરને ખાય છે; તેથી તેના મૂળ સ્વભાવમાં એક પ્રકારનું તોફાન થાય છે અને તેનું પરિણામ એવું આવે છે કે, અંતઃકરણમાં કુવાસનાનું પ્રાબલ્ય વધીને સદાસનાનો નાશ થાય છે અને એજ તેના આત્માનો નાશ છે.

સત્ત્વળાં રાષ્ટ્રોને સમાન સમજવાં-તેમાં કોઇને ઓછું વધતું ન માનવું એ ખ્રિસ્તીયુધારણાનું મૂળ બીજ છે. એ તત્ત્વ જો છોડ્યું તો તેની સાથેજ સર્વત્ર જગતની શાંતિ અને ઉત્પત્તિની આશા ઉડી જશે. મારો મત એવો છે કે, જે કોઇ આ સમનાનું તત્ત્વ છોડી દે છે કેવા તેને બગાડે છે, તેનો હેતુ ગમે તેટલો સારો હોય તોપણ તે પોતાના રાષ્ટ્રપર મહાન સંકટ લાવે છે, શાંતિનો નાશ કરે છે અને ખ્રિસ્તીધર્મના મૂળ સિદ્ધાંત ઉપર શસ્ત્રપ્રહાર કરે છે.

હું બદલાયો છું; કેમકે હું જ્યારે પ્રથમ સાર્વજનિક કામમાં પડ્યો, ત્યારે સ્વાતંત્ર્યનું ખંડ મૂલ્ય અને તેની અત્યંત આવશ્યકતા હું સમજી શક્યો ન હતો. સ્વાતંત્ર્ય પણ અન્ય ગુણોની પેઠેજ શુભ કાર્યમાં તેમજ અશુભ કાર્યમાં-ઉભયમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે, એ વાત હું પ્રથમ જાણતો ન હતો, તેમ પ્રત્યેક સાર્વજનિક સંસ્થાની ઉન્નતિ સ્વાતંત્ર્યપરજ અવલંબીને રહેલી છે એ પણ મારા લક્ષ્યમાં આવ્યું ન હતું. એ સત્ત્વળાં હવે હું સમજી શક્યો છું તથા તેને અનુસરીનેજ હું હમેશાં વર્તું છું.

સર્વસામાન્ય લોકોની સલા એક ઉત્તમ શાળા છે. એ શાળાની શક્તિ વિવશ છે. અંજીનું સામર્થ્ય તથા મનની ઉચ્ચતા ધણી વધે છે. તે સિવાય નીતિ શીખવાની પણ એ સર્વોત્તમ શાળા છે. શાંતિ શીખવાનું પણ એ ઉત્તમ સ્થાન છે. ત્યાં દુર્દૈવથી જો કોઇને હાથે કાંઈ બૂલ થાય છે તો તે સમજવાને પાંચ મિનિટ પણ લાગતી નથી. ત્યાં સહનશીલતા તો મૂર્તિમંતજ છે. તે મનુષ્યમાં આપોઆપ આવે છે; તેજ પ્રમાણે એ એક મોટું ન્યાયસ્થાન છે.

મનમાં પુષ્કળ વાતો ભરી રાખવી એ મનુષ્યનું શિક્ષણ નથી. કેટલાંક લોકો મનને કોડી જેવું સમજે છે અને તેમાં જ્ઞાનનાં પોટલાં ભરી રાખવાનો વિચાર કરે છે; પરંતુ આ સમજ બરાબર નથી. આ સંબંધી એ લક્ષ્યમાં રાખવું કે, મનુષ્યના જીવિતનો હેતુ, મનુષ્યની સુધારણા-ઉન્નતિ કરવી એજ છે; માટે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેની સહાયતાથી પોતાનાથી બીજી શકે તેટલાં માણસોનું કલ્યાણ કરવું જોઈએ અને તેમ કરવાથીજ આ જગતપરનું પાપ અને દુઃખ ઓછું થાય છે.

ટેનિસનની કારકીર્દી ધણીખરે અંશે મારી કારકીર્દીને મળતીજ છે; પરંતુ તેની જે કૃતિ છે તે મારી કૃતિ કરતાં ધણીજ શ્રેષ્ઠ પંક્તિની છે. તેનો ઉદ્યોગ મારા ઉદ્યોગ કરતાં સર્વોત્તમ પ્રકારનો થયો છે તથા તે મારા ઉદ્યોગ કરતાં વિશેષ ચિરસ્થાયી છે. મારા જેવા પુરુષો સાર્વજનિક હિતના વિષયો ઉપર બોલે છે, એટલે લોકો કૃપા કરીને તેમને યોગ્યતા કરતાં પણ વિશેષ માન આપે છે અને તેથી તેઓ પુલાવ છે એ ખરું છે; પણ બોલવું એજ અમારું કામ છે. તેમાં ઉપાયજ નથી, પરંતુ શબ્દોને પાંખો હોવાને લીધે તેઓ ઝપાટામાં ઉડી જાય છે અને હતા ન હતા થઈ જાય છે. ટેનિસનની કૃતિ આથી વિશેષ ઉચ્ચ યોગ્યતાવાળી છે. તેના ઉપર કાળનું રશું ચાલવાનું નથી. તેણે પોતાનું ચરિત્ર પોતાના દેશબાંધવોના હૃદયપટ પર લખ્યું છે, તે કદી પણ ભૂંસાઈ જનાર નથી.

દરિદ્રતામાંજ રત્નમાનવો વધારે પાકે છે.

(લેખક:—શ્રીયુત “કુમાર” ‘હિંદુપંચ’ના એક અંકમાંથી)

એક બાર ઇમર્સન કે કિસી મિત્રને હાર્વર્ડ વિશ્વવિદ્યાલય મેં એક અત્યંત પ્રતિભાશાલી તથા હોનહાર વિદ્યાર્થી કે સંબંધ મેં ઉસકી સંમતિ પૂછી ! ઇમર્સન ને તુરંત હી જો સંક્ષિપ્ત ઉત્તર દિયા, વહ ઇસ પ્રકાર થા:—

“બસ, ઉસે અબ અગર કિસી વસ્તુ કી આવશ્યકતા હૈ તો વહ ‘દરિદ્રતા’ હી હૈ.”

ઇમર્સન કે ઇસ અદ્ભુત ઉત્તર કે સુનકર ઉસકા મિત્ર એકદમ ચકરા ગયા ઓર ઉસકે ચેહરે કે બકી ઉત્સુકતા સે દેખને લગા.

ઇમર્સન તુરંત હી ઉસકે હૃદય મેં ઉઠતે હુએ ભાવ કે તાડ ગયા. ઉસને અપને મિત્ર કે સંમુખ મુસ્કરાતે હુએ દરિદ્રતા કી ઇસ પ્રકાર વ્યાખ્યા કર ગલી:—

“દરિદ્રતા કે બહુધા લોગ ઇશ્વરીય પ્રકોપ યા શાપ સમજતે હૈ; પર વાસ્તવ મેં ઐસી ખાત નહીં હૈ. વહ તો પરમાત્મા કે સર્વશ્રેષ્ઠ વરદાન હૈ.”

“સંસાર મેં જીતને બડે-બડે મહાપુરુષ હો ગયે હૈ; ઉનમેં સે ઐસી વ્યક્તિ બહુત હી કમ હૈ, જો દરિદ્રાવસ્થા મેં ન પેદા હુએ હો યા જીનકા ઉત્થાન પતિતાવસ્થા સે ન હુઆ હો.”

“દરિદ્રાવસ્થા મેં રહ, ફરે-પુરાને કપડે પહિન, પેટ-ભર અન્ન ન પા તથા સુખ-સાધન-રહિત અવસ્થા મેં હી મનુષ્ય અપને સચ્ચે સ્વરૂપ તથા જ્ઞાન-શક્તિ કે પહચાનતા હૈ.”

“કિસી પ્રકાર કે સાજ સામાન સે રહિત, સૂનસાન કમરે મેં હી ઉસકી આત્મા સે વહ જોયોતિ પ્રજ્વલિત હોતી હૈ, જીસકા પ્રકાશ કિસી દિન સારે સંસાર મેં ફેલ જતા હૈ ઓર વહ વ્યક્તિ મહત્તા કે પ્રાપ્ત હો ગૌરવ પાને લગતા હૈ.”

“પ્રકૃતિ ને મનુષ્ય કે ઇસ પ્રકાર બનાયા હૈ, કિ વહ સ્વભાવતઃ કાર્ય ઓર ઉદ્યોગ સે ઘૂણા કરતા હૈ. ઐસે મનુષ્ય ઇસ સંસાર મેં થોડે હી હોંગે, જીનમેં ઇસ પ્રાકૃતિક નિયમ કે ઉલ્લંઘન કરને કે યોગ્ય આત્મિક શક્તિ હો.”

“દરિદ્રતા હી વહ શક્તિ હૈ, જીસસે મનુષ્ય કાર્ય ઓર ઉદ્યોગ કરને લગતા હૈ. કેવલ ઇતના હી નહીં, ઇસમેં એક વિશેષ ગુણ બી હૈ—વહ મનુષ્ય કે વાસ્તવિક ‘મનુષ્ય’ બનાતી હૈ.”

“દરિદ્રતા સે મનુષ્ય કે ઉન હજારો, લાખો વ્યક્તિયોં સે સંપર્ક હો જતા હૈ, જીનકા આવશ્યકતાઓં ઓર દુઃખ-દર્દ, સ્વાર્થપરતા ઓર ઉસકી આત્મા કે વિશ્વાત્મા કી મધુર સંગીત ધ્વનિ સે અનુણિત કર વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કે સંસાર કે સ્વાર્થ મેં વિચીન કર દેતી હૈ, જીસસે વહ સમસ્ત સંસાર કે અપના સમજને કે મહાજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર લેતા હૈ.”

“દરિદ્રતા આત્મ-શક્તિ પ્રદાન કરતી હૈ ઓર શિષ્ટાચાર કી સુંદર શિક્ષા દેતી હૈ. અત્યેવ દરિદ્રતા કેાઇ ઇશ્વરીય પ્રકોપ યા શાપ નહીં, બલકિ પરમ પિતા પરમાત્મા કે સર્વોચ્ચ આશીર્વાદ હૈ.”

પ્રભુપ્રસાદ પામનારા ભક્તના ઉદ્દગાર

(“સાહિત્ય” માસિકના સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

તમે સાંભળો સખી એક વાર્તા રે, મને સાંભર્યું તે કાંઈક સંભારતાં રે. (ટક) ૧
હું તો હરજીને જોવા નિસરી રે, મુજને સંસારની વાત વિસરી રે. તમે ૧
મુજને ખોળતાં કંઈ એક લાધ્યું રે, લાધ્યું અખંડ બ્રહ્માંડ આ બાધ્યું રે. તમે ૨
હું તો હરજીને જોતાં હું ટળી રે, જ્યમ સાગરમાં સરિતા ભળી રે. તમે ૩
હું તો જ્યાં જોઉં ત્યાં રે તેજ ને રે; મેં તો મનથું વિચાર્યું એજ રે. તમે ૪
સર્વ વસ્તુ તણો વેરો ટળ્યો રે, જોને જોતી'તી તે મુજને મળ્યો રે. તમે ૫
સર્વ પરબ્રહ્મ ઠેરાં પૂતળાં રે, રૂપે એક થકી એક આગળાં રે. તમે ૬
દશે દિશા સન્મુખ હરજી થયા રે, મારા રૂદેકમળમાં વસી રહ્યા રે. તમે ૭
એક હરિ વિના બીજું દીસે નહિ રે, મારી દોષની દષ્ટિ ટળી ગઈ રે. તમે ૮
મારાં અનંત લોચન ઉવડયાં રે, સર્વ રામજીનાં રૂપ ફૂટે પડયાં રે. તમે ૯
હું તો હરખે હીંડું ને જોતી ફરું રે, મુજને પ્રપંચનું વૈકુંઠ વિસર્યું રે. તમે ૧૦
બાધ્યું અખંડ મંડળ નિહાળતાં રે, થઈ તન તદ્રૂપ સંભાળતાં રે. તમે ૧૧
નખ શિખ લગી હરિ વ્યાપી રહ્યો રે, જોવો વેદે કહ્યો તેવો લહ્યો રે. તમે ૧૨
ભૂદ્યુ' હતું તે ધન ધરમાં જડ્યું રે, મહા આનંદ ઉપજ્યો મનડું ઠર્યું રે. તમે ૧૩
હવે જન્મ સફળ થયો માહરો રે, મળ્યો બાવન અક્ષર બાહરો રે. તમે ૧૪
સર્વ ઠામયો અળગો ન થાય રે, અણું માંહે તે અણું માંહ રે. તમે ૧૫
હવે પ્રપંચ પુરાણના પરા થયા રે, દાસ ગોપાળના પ્રભુ જ્યારે લહ્યા રે. તમે ૧૬

અનુરોધ

(“હિંદુપંચ” ના એક અંકમાંથી)

સુનતા હું સર્વેશ વિશ્વ મેં સત્વર આને વાલે હો,
અનય નશાને વાલે જગ મેં શાન્તિ ખસાને વાલે હો.
યદિ આતે હો તો અપને હી નિજગૃહ મેં આના ભગવન્,
ચક્રકુલભૂષણ, ઔર કહીં મત ભારત તજ બના ભગવન્. (૧)
સર્વ પ્રથમ તેરી પદપૂજ કરને કા અધિકાર હમેં,
તેરે પદ ગહિ પતન સિંધુ સે, તરને કા અધિકાર હમેં.
પ્રગટિત કરકે અપની પ્રતિમા, જગ દેઠા આલોકિત કર દો,
ભારત કી કમનીય કીર્તિ, હે કૃષ્ણ ! ભુવનભર મેં ભર દો. (૨)

આજનું શિક્ષણ એ શિક્ષણ નથી.

પરંતુ ગુલામીનાં બંધનોને મજબૂત કરનાર એક ભયંકર યંત્ર છે.

(લેખક:—મૂળશંકર જાદવજી વ્યાસ—‘રાષ્ટ્રશક્તિ’ તા. ૧૨-૮-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી.)

આપણી નિરાળો અને વિદ્યાવલો દેશોત્તરનાં અમીઝરણાં હોઈ શકે, આપણો સમાજ અને ધર્મ ઇતિહાસના દુર્ગમમાં હોઈ શકે, સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વરાજના રથચક્કસમા ખતી શકે; પરંતુ એ બધું ક્યારે? જ્યારે એ શિક્ષણ—કરોબાર આપણા મત મુજબ ચલાવાય ત્યારેજ.

અંગ્રેજો પૂરા વિચક્ષણ છે, એમણે ભારતવર્ષનાં યશસ્વી ઇતિહાસ નિહાળ્યો, એમણે આર્ય સંસ્કૃતિની ઝમક તથા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓના પવિત્ર સંસ્કારો જોયા, પ્રાચીન શૂરવીરોના વીરત્વનાં ગુણગાન સાંભળ્યાં, બ્રહ્મર્ષિઓની ગૃહે ગૃહે વ્યાપી રહેલી બ્રહ્મદીક્ષાઓનું સચરાચર તેજ ભાળ્યું, ગ્રીસ અને સ્પાર્ટાના કેસરીઓથી પણ અધિક ક્ષત્રિયોની ભરમમાં છુપાયેલી દૈવી શક્તિની ચીન-ગારીઓ ભાળી, વૈશ્યોનાં વાણિજ્યશક્તિનાં સાહસો માખ્યાં, શૂદ્રોની ભક્તિપરાયણ નિઃસ્વાર્થ સેવાઓ જોઈ, આકાશમાંથી ઉતરતા વજ્રસામે ટટાર ઉભા રહેનાર વીરકેસરીઓની સુકૃતિઓ સાંભળી અને રણમેદાને જતા કંથને કુમકુમતિલક કરીને કમરે સમશેર બાંધનારી અને મૃત પતિની સાથે ચિતામાં હસતે મોટે ‘જય માતૃભૂમિ, જય માતૃભૂમિ’ ‘જય પતિદેવ, જય પતિદેવ’ની જયગર્જના કરતી સળગી જનારી ભારતી સતીઓનો અપાર મહિમા સાંભળ્યો.

જે દેશમાં આવી અજબ સંસ્કૃતિ, આવું અદ્ભુત શ્રાવન, અનેક ઓજસ અને અપૂર્વ શક્તિ હોય; આ ક્ષણભંગુર દેહને ફેડીને યશસ્વી દેહને ચિરંજીવી કરવાની હોંશ જે દેશમાં હોય; એવા દેશની વિરાટ પ્રજાને વશ કરવાવાળું—તેને ગુલામ બનાવવાવાળું આ જગતમાં કોઈ જન્મ્યું નથી. એ સનાતન સત્ય અંગ્રેજોની વિચક્ષણ બુદ્ધિએ પારખી લીધું. ભારતવર્ષમાં અંગ્રેજ સત્તાનતના પાયા ઉંડા નાખવા એ વિદેશીઓએ હિંદના બાળદેહો ઉપર જૂદીજ છાપ ચીતરવા માંડી. હિંદની અગાધ શક્તિને મુઠ્ઠીમાં પકડી અને આ દેશમાં ટેક, સ્વમાન અને પવિત્ર કીર્તિ—માટે મરી શીટવાનું આદર્શ શિક્ષણ મળતું, તેજ દેશમાં આજે અમારા યુવાન હિંદીઓને કોલેજોમાં ખ્રિદિશો સમા કોઈ બહાદુરી પાક્યા નથી, હિંદના ઇતિહાસમાં યુરોપના ઇતિહાસસમું દેવત નથી, વેલિંગ્ટન અને નેપોલિયન તો ઇંગ્લાંડમાંજ પાકે, નેપોલિયન અને કોમ્બેલ તો યુરોપમાંજ જન્મે, ઈલીઝાબેથ અને સમ્રાજી વિક્ટોરીઆ જેવી સ્ત્રીવિભૂતિઓ તો લંડનની યશસ્વી ગાદીએજ હોય!

વાચક! ભારતીય ઇતિહાસનો પડદો જરા ઉંચો કર. ઇંગ્લાંડ કે યુરોપની વિભૂતિઓનાં નામો તો ત્યાંજ અમર હશે અને ત્યાંજ રહેશે.

પરંતુ જગતના દોહસો કરોડ માનવલોકના ઇતિહાસમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને પ્રતાપી રામચંદ્ર કેટલા થયા છે? જગતમાંથી ગર્વનો નાશ કરનાર પરશુધારી રુદ્રના અવતારસમા ભગવાન પરશુરામ કેટલા છે? દ્રૌપદી અને સીતા જેવી અડગ ટેકીલી, દમયંતી અને તારામતી જેવી આદર્શ સતીઓ કેટલી છે? રણમેદાને ઝડપનારી દુર્ગાના અવતારસમી બ્રાહ્મણસમાજના રત્નસગી લક્ષ્મીબાઈ કેટલી છે? મહાન સિકંદર જેની અપૂર્વ શક્તિથી શરમાયો તેવા બ્રાહ્મણ-સમ્રાટ પૌરસ કેટલા છે? મરણીયા પ્રતાપ અને વીર દુર્ગાદાસ કેટલા છે? દેહદિવાલો ખડી કરીને શત્રુઓની સામે માતૃભૂમિની રક્ષા માટે કિલ્લા રચનારા બ્રહ્મતેજથી દેદીપ્યમાન બ્રહ્મર્ષિઓ અને ક્ષાત્રતેજથી સૂર્યસમા ક્ષત્રિયો કેટલા છે? ૨૫-૩૦ વર્ષની ટુંકી મુદતમાં જગતની એક મહાન જબરદસ્ત સત્તાનતના પાયા હચમચાવી મૂકી તેના ચૂરા કરનારા શિવાજી મહારાજ કેટલા છે?

વિશ્વમાં જે શોધ્યું ન મળે તેવું ધણુંએ આપણા આ પવિત્ર હિંદમાં છે, પણ એ ભાન કરાવનાર શાળાઓ અને કોલેજો તો આજે અમારા ભારતના ભાવી સંચાલકોને ગુલામી પ્રથાનું શિક્ષણ દે છે.

ભૂખે મરતી માતાઓ—બહેનો અને બચ્ચાંઓના દુઃખભર્યા પોકારો સાંભળીને માતૃભૂમિનો ઉપહાસ થતી જોઈને જે વિદ્યાર્થીઓનાં હૈયાં નથી દુઃખતાં તે વિદ્યાર્થીઓ, તે શિક્ષણ હિંદને

ભારત્રપ છે, બોળત્રપ છે. જે વિદ્યા, જે શિક્ષણ નવયુવાનોમાં સ્વાતંત્ર્યજીવસો ઉત્પન્ન ન કરી શકે, માતૃભૂમિની ભક્તિ, સ્વમાન અને સ્વધર્મ માટે મરી શીટવાનું આદર્શ શિક્ષણ ન આપી શકે; તે વિદ્યા, તે શિક્ષણ, તે શાળા અને કોલેજો ભારતીય ઉન્નતિ અને સ્વરાજ્ય તેમજ સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિમાં અડચણ અને વિઘ્નરૂપજ છે. આજનું શિક્ષણ એ શિક્ષણ નથી, પરંતુ યુવામીનાં બંધનોને મજબૂત કરનારું એક ભયંકર યંત્ર છે. રાજ્યકારોબારમાં સહેલાઈથી સસ્તાપણે ચલાવવામાં સહાયભૂત થનારું યુવામીને પોષનારું એક યંત્ર છે. જે દેશમાં સ્વરાજ સ્થાપવું હોય, તો વિદ્યાર્થીઓને સ્વમાન, સ્વધર્મ અને સ્વાતંત્ર્યના સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરવા પ્રયાસો આદરો. રાષ્ટ્રોન્નતિ એજ છંદગીનું સાર્થકય. એ પવિત્ર મંત્ર વિદ્યાર્થીઓના કાનમાં બ્યારે યુંગ્મર કરતો થાય, ત્યારેજ આપણો પવિત્ર ધર્મ, આપણો વહાલો દેશ ઉન્નત થાય, સ્વતંત્ર થાય અને જગતમાં ત્યારેજ આપણે ભારતવર્ષનો વિજયડંકા વગડાવી શકીએ.

નેવનાં પાણી મોભે ચઢ્યાં !!

(‘હિંદુસ્થાન’ તા. ૨૨-૮-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

હિંદુધર્મના ક્ષતિહાસમાં તા. ૨૧ મી ઓગસ્ટ ૧૯૨૭ નો દિવસ જરૂર યાદગાર બની જશે! દિલ્હીમાં તે દિવસે ગોસ્વામી શ્રી ગંગાપ્રસાદજી મહારાજે પોતાના કટરાનીવ મંદિરમાં અત્યંતે દાખલ થવા દીધા! સાંજના છ વાગે મોટો જલસો કરવામાં આવ્યો અને સંખ્યાબંધ અત્યંતેએ યમુનાજીમાં સ્નાન કરીને, અને કપાળમાં તિલક લગાવીને મહારાજશ્રીની મંજુરીથી દેવમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો! હિંદુભાષ્યોએ તેમનો સત્કાર કર્યો અને પ્રસાદ વહેંચવામાં આવ્યો! દિલ્હીના “અર્જુન” પત્રના તા. ૨૮ મી ઓગસ્ટના અંકમાં આ ખુશખબર પ્રગટ કરવામાં આવી છે; અને આવાં આવકારદાયક પગલાંનું દેશભરમાં અનુકરણ કરવામાં આવે, અને હિંદુધર્મ ઉપરના કલંકને ટાળવાની સાથે, બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં અસ્પૃશ્યતાના સંબંધમાં, એ દિલ્હી-ઓના હક્કો લૂંટનારા તુદ્ધમીજીજી ગોરાઓ જે મેણાંટોણાં મારે છે, તેનો પણ સદાને માટે અંત આવે; એવું આખા દેશનો નીતિપરાયણ, ધર્મપ્રેમી, વિચારશીલ વર્ગ ઇચ્છે છે!! હિંદુ માન્યતા મુજબ ગંગાનદીમાં નદાવાથી જેમ પવિત્ર થવાય છે, તેમ મહારાજશ્રી ગંગાપ્રસાદજીએ પોતાની ઉદાર બુદ્ધિના ઉદ્ધમમાં સ્નાન કરાવી અસ્પૃશ્ય મનાતા અત્યંતેને પાવન કરીને, પોતાના સુચરણે સદાને માટે અમર બનાવ્યો છે! પરમાત્મા અમારા ધર્મઆર્યોના સકળ સંધને આવી સન્મતિ અર્પો!!!

*

*

*

*

દૂધમાં સાકર ભળી !!

(‘હિંદુસ્થાન’ તા. ૨૨-૮-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

“દૂધમાં સાકર અને જાશમાં મીઠું હોય” એ વાત સાચી છે! હિંદુ મહાગ્નતિને પીરી રહેલા અસ્પૃશ્યતાના મહા ખુરા રોગનાં પાણાં પગલાંની વાત સંભળાવનારા “અર્જુન” એક બીજી પણ ખુશ વધાઈ આપી છે! ઝાંસી જીલ્લાના મહે ગામમાં હિંદુ-મુસલમાનોએ એક કરાર કર્યો છે; અને તેમાં બંને કોમોની સારી સમજ, દોસ્તી અને ખિરાદરીનાં અચ્છાં દર્શન થતાં જણાય છે! આ કરારની જે મતલબ પ્રગટ કરવામાં આવી છે, તે એવી છે કે, ગમે તે વખતે, રસ્તે, રાત ને દિવસ, ૨૪ કલાક, સ્થાય તે મંદિર પાસે મુસલમાનોને અને સ્થાય તે મસ્જિદ પાસે હિંદુઓને વાગાં વગાડવાની છુટ છે! સામાજિક, ધાર્મિક કે ગમે તે પ્રકારનાં સરથસો કે જલસા હોય, અને ગમે તેવા નાચરંગ કે ગાનતાન-તમાશા થતા હોય, તોપણ મંદિરો આગળ હિંદુઓએ કે મસ્જિદો આગળ મુસલમાનોએ કોઈ જાતની કાંઈ દખલ કરવાની નથી!! વાહ! આના કરતાં વધારે ખુશખબર બીજી કયી હોઈ શકે? અને વળી બ્યારે કોમી કલહના વેરાન રણમાં એકસંપીનો આવો સુંદર બગીચો દસ્યમાન થાય છે, ત્યારે તો ખરેખર આનંદના ઓથ ઉછળવા લાગે છે!! મઉની અસર દેશભરમાં થાય તો “સ્વરાજ્ય” કેવું જલદી હોયું આવે? હિંદુ-મુસ્લીમ આગેવાનો આ કરારનું ઉદાર અને આવકારદાયક અનુકરણ કરશે? ખુદા માલૂમ!!

હિંદ હજી પણ જગતને સંસ્કૃતિના પાઠ આપી શકે તેમ છે.

હિંદના સંગીતવેત્તા શ્રી દિલીપ રાય

એમના અનુપમ સંગીતથી યૂરોપમાં દઢ થતી જતી એ છાપ

(‘ હિંદુસ્થાન અને પ્રજામિત્ર ’ના એક અંકમાંથી)

(મહાન બંગાળી નાટકકાર શ્રી. દિનેન્દ્રલાલ રાયના ચિરંજીવી શ્રી. દિનીપકુમાર રાય એક કસ્ટાઈ સંગીત-શાસ્ત્રી છે અને હિંદના સંગીતને ઉદ્ધાર તેમના દિલમાં નિરંતર રમી રહ્યાં છે. એજ કામને માટે તેઓ હમણાં થોડાજ સમય ઉપર હિંદના કિનારો છોડીને યૂરોપ-અમેરિકાને પ્રવાસે ગયા હતા; અને હમણાંજ તેમને અમેરિકામાં અપૂર્વ સત્કાર મળ્યાના સમાચાર અને આવ્યા છે. તેમનું સંગીત સાંભળવું એ માનવજીવનની અનેરી મોજ છે. ‘મને ચાકર રાખાજી’ ના ભજનથી એઓ ગુજરાતને જાણીતા છે.)

પશ્ચિમની પાસેથી શિક્ષણ લેવા જવાને બદલે તેને શિક્ષણ આપવા માટે પૂર્વમાંથી ધણી ઓછી વ્યક્તિઓ ત્યાં ગઈ છે. એવી થોડી વ્યક્તિઓમાંની એક તે જાણીતા બંગાળી સંગીતવેત્તા બાણુ દિલીપકુમાર રાય છે. ધણી બાબતમાં પશ્ચિમને આમ શિક્ષણ આપવા ધણા પુરુષોને હિંદ ત્યાં મોકલી શકે તેમ છે, પરંતુ ઇંગ્લેંડની સફરે જતા હિંદને ખરેખરા એકનિષ્ઠ એવા પુત્રો ધણાજ ઓછા છે, કે જેઓ પશ્ચિમની સફરે જવા અગાઉ અથવા તો ત્યાં પહોંચ્યા પછી ‘સાહેબ-શાહી’ બની ગયા ન હોય. આ નાનકડા બેટમાં (ઈંગ્લેંડમાં) જે હજારો હિંદી વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લેવા રહે છે, તેઓ ‘સાહેબશાહી’ બની ગયા છે, એ સાચેજ દિલગીર થવા જેવું છે.

હિંદની સંસ્કૃતિમાટે અભિમાન

એવા હિંદીઓ તો આપણને માત્ર ગણ્યાગાંડ્યાજ મળે છે, કે જેમને એવી પૂરેપૂરી આત્મ-શ્રદ્ધા બેસી ગઈ હોય કે, હિંદની પાસે પોતાની તેમજ યુગયુગથી પોતાનામાં પચાવી દીધેલી એવી પરંતી સંસ્કૃતિમાંથી પશ્ચિમને ધણુંય આપવા જેવું છે. જો કે થોડાં વર્ષો પહેલાંજ હિંદ માત્ર ધરને ચાહનારાઓનોજ દેશ ગણાતો, માણસો લાગ્યેજ દરિયાપાર જતા; છતાંપણ તેના ઉદાત્ત હૃદયને લીધે, તે દેશવાસીઓ પોતાનીજ ભૂમિમાં અનેક જાતિ અને સંસ્કૃતિના સમાગમમાં આવેલા છે.

શ્રી દિલીપ બાણુ

શ્રી. દિલીપ બાણુ એવી આત્મશ્રદ્ધાઓ ધરાવનારામાંના એક છે, કે જેઓ એમ માને છે કે, હિંદમાં ‘આપવા’ ની શક્તિ છે. તેઓ સંકુચિત નજરના માનવી નથી. તેમણે દરિયાપારની સફરો ખેડેલી છે અને તેમનું દષ્ટિબિંદુ વિશાળ છે, તેમજ પશ્ચિમની ધણી જાતિઓના જીવનમાં તે ભેળાયલા પણ છે. આ બધાને સાર એમના દિલમાં સ્થાન છે, તોપણ હિંદના આદર્શ સંગીતની દેશીયતા મટી જાય તે એમને ગમતું નથી, અને તેથી તેમને એજ એક વિચાર હમેશાં રહે છે.

હિંદનું આદર્શ સંગીત

હિંદનું સંગીત આદર્શ છે, એ વાત હજી પશ્ચિમને સમજવાની છે. એ વાત શ્રી દિલીપ બાણુ પાસેથી જાણી શકાય છે. જેમણે સર જગદીશચંદ્રના લાપણુમાંનો “કેટલાક રોપાઓ હિંદુઓ કરતાં ચારગણી વધુ લાગણીવાળા હોય છે, પરંતુ સામાન્ય યૂરોપીયન કરતાં હિંદુ વિદ્યાર્થી બમણી લાગણી ધરાવે છે” એ ખુલાસો સાંભળ્યો છે, તેઓ દિલીપ કુમારની કદર કરી શકશે તેમજ તેમને સમજી શકશે.

હિંદી સંગીતમાંનું સત્ય

આમાં રહેલું સત્ય કદાચ હિંદી સંગીતમાંથી પણ તરી આવે છે; કારણ આપણે વાંચીએ છીએ કે: “પશ્ચિમના સંગીતની સ્વરમાલિકામાં અર્ધસપ્તકથી કમી સૂર નથી, જ્યારે હિંદી સંગીતમાં પાસપીકના સૂર પણ છે અને તેને લઈ યૂરોપીયનો હિંદી સૂરોની નકલ કરી શકત નથી.” વળી પ્રાચીન હિંદુ રાગો ધણાજ થોડા યૂરોપીયનો જાણે છે અને એ રાગોનાં સ્વરૂપ એવાં છે કે, આપણે પશ્ચિમની ‘નૅટશન’ની પદ્ધતિમાં ઉતરી શકતા નથી.

હિંદી સંગીતનું ઉચ્ચ વાતાવરણ

ડૉ. ખેસ્ટે એક વખત લાપણ કરતાં જણાવ્યું હતું કે, હિંદી સંગીત બરાબર સમજવા- માટે યુરોપીયનોના કાનો કેળવવા જોઈએ. ખન્ને સંગીતોમાં તફાવત એ છે કે, જ્યારે પશ્ચિમનું સંગીત મનુષ્યના મૂળ વિકાસ અને લાવોને ઉત્તેજિત કરે છે, ત્યારે હિંદી સંગીત નિર્મળ લાવવાનું હોઈ ગાનારને ઉન્નત વાતાવરણમાં લઈ જાય છે અને એ વાતાવરણમાંથી પછી ગાનાર અને સાંભળનાર પવિત્ર ધાર્મિક જગતમાં પ્રવેશ કરે છે.

સદીઓ લાગશે

ડૉ. રૉયે થોડા વખત ઉપર “હિંદી સંગીતમાં રાગો” એ વિષયપર લાપણ આપ્યું હતું, જેણે હિંદી સંગીતની સુંદરતાપ્રત્યે આપણી આંખો ઉઘાડી હતી. આ સંબંધમાં એક જાણીતા લેખકના શબ્દો અત્રે યાદ કરવાની જરૂર છે. તે એ કે, “જ્યારે એંગ્લો-સેક્સન જાતના વડવાઓ જંગલો અને ગુફામાં રહેતા હતા, પોતાનાં નાગાં બદલે રંગોથી ચીતરતા હતા, કાચું માંસ ખાતા અને વસ્ત્રોમાં જાનવરોનાં ચામડાં પહેરતા હતા, તે વખતે હિંદના ગગનમાં સંસ્કૃતિનો સૂર્ય પૂર્ણ પ્રકાશી રહ્યો હતો અને તેથી હિંદી સંગીત સમજવામાટે આપણા કાનો પૂરના ‘સેન્સીટીવ’ થવા માટે જમાનાઓ જોઈશે.

પૂર્વનો ગુપ્તવાદ

પશ્ચિમ સાથે સરખાવતાં ધાર્મિક વિચારણાના ક્ષેત્રમાં હિંદે ઘણી પ્રગતિ કરી છે અને આપણા લોકો પૂર્વનો ગુપ્તવાદ અને ધર્મ શું છે, તે હવે રહી રહીને સમજવા લાગ્યા છે. હિંદી સંગીતની મીઠાશ અનુભવવા માટે આ ગુપ્તવાદનો સાક્ષાત્કાર થવાની જરૂર છે.

મીં રાયની પદ્ધતિ

અંગ્રેજ પ્રેક્ષકો, જે સંગીત તેમની આગળ રજુ થાય તેનો રાગ અને આલાપ સાંભળતાં પહેલાં તેનો અર્થ જાણવાને આતુર હોય છે. મીં દિલીપકુમાર આ ખાસિયત જાણતા હોઈ જ્યારે જ્યારે અંગ્રેજ પ્રેક્ષકો સમક્ષ લાપણ કરે છે કે પોતાનાં ગાયનો રજુ કરે છે, ત્યારે જે રાગો ગાવાના હોય તેના અર્થનો અંગ્રેજ તરજુમે તે પ્રેક્ષકોને પૂરો પાડે છે. અને આ અર્થ ધણેજ સુંદર હોય છે. રાગની મીઠાશની સાથે ઉંડું તત્ત્વજ્ઞાન અને વેદાંત તેમાં સમાયલું હોય છે. વળી રાગની અંદર જે શબ્દો હોય છે, તે પણ જાણે મોતીના દાણાને ચુંટી ચુંટીને મૂકવામાં આવ્યા હોય છે અને તેથી સંગીતની અસર ઘણી બળવત્તર થાય છે.

ભીખારીએ શીખવ્યું

એક વાતથી હું ખરેખર છક્ક થઈ ગઈ. એક મેળાવડામાં એક ઘણેજ અચ્છો રાગ રજુ કરતાં મીં દિલીપકુમારે એ નવાઈ જેવી ખબર આપી કે, એ રાગ તેમને કલકત્તામાં તેમના દ્વારે માગવા આવેલા એક ભીખારીએ શીખવ્યો હતો. મીં રાયને બદલે કોઈ પશ્ચિમનો સંગીતવેત્તા હોત તો એમ જાહેર કરત કે, આંતરેખલ ફલાણા દીકણા કે લૉર્ડ પેન્ના કે લેડી પેન્નાએ જેમની મિત્રતાનું પોતાને માન છે, તેમણે એ રાગ શીખવ્યો હતો.

મીં રાયની દેશપ્રીતિ

મીં દિલીપકુમાર રાયની દેશપ્રીતિ, તેમનાં વર્તન અને તેમના પોશાકમાં તરી આવે છે; પણ તે સાથે મીં રાયમાં વધુ ગુણ તો એ છે કે, પોતાની સંસ્કૃતિ જાળવી રાખવા સાથે ખીજ સંસ્કૃતિઓમાં સારું તત્ત્વ દેખાય તેને ગ્રહણ કરવા તેઓ તત્પર અને આતુર રહે છે.

મીં રાયનો ડ્રેસ શુદ્ધ હિંદી છે, અને તે કેવો સુંદર લાગે છે? અંગ્રેજો પરદેશમાં જાય ત્યારે પોતાનો સ્વદેશી પોશાક જાળવી રાખે છે, પણ તેમના પોશાકમાં રંગોની અચ્છી મેળવણીની ખુબી હોતી નથી. જ્યારે હિંદી પોશાકમાં રંગોની સુંદર મિલાવટથી આંખને દંડક લાગે છે, ઉપરાંત તંદુરસ્તી માટે પણ તે ઇચ્છવાજોગ છે. વિજ્ઞાને પણ હવે તો સાબીત કર્યું છે કે, ચોક્કસ રંગોથી ચોક્કસ દુઃખ-દરદો દૂર થાય છે. મીં રાય યુરોપ અને ઇંગ્લેંડમાં ધૂમતાં પોતાના હિંદી પોશાકને ઓડતા નથી.

મીં રાય કદી પણ કહેવાતા મોટા લોકોને ખુશ કરવા મથતા નથી. તેમનો પેગામ ઇંગ્લેંડ-

ના સામાન્ય વર્ગમાંજ અને તેમને મોજ ચખાડવામાં તેમને પોતાને આનંદ આવે છે. વળી મીઠા રાંધણમાં બીજો ધ્યાન ખેંચનારો ગુણ તેમની સ્વભાવની તીવ્ર લાગણી છે.

ઈંગ્લેંડમાં વસતા બીજા હિંદીઓની માફક તેઓ 'પોતે છતાયલી પ્રજા છે અને અંગ્રેજો રાજ્ય કરતી પ્રજા છે' એમ કદી માનતા નથી. પોતાના સ્વભાવનો સવાલ આવે ત્યાં તે અડગ હોય છે.

ઈંગ્લેંડમાં સત્કાર

જો કે મીઠા રાંધણ આ વખતે ખાસ ગોઠવણથી ઈંગ્લેંડ નથી આવ્યા; છતાં પણ અત્યારસુધીમાં ઈંગ્લેંડ અને રફોર્ટલેંડમાં તેમનો સારો સત્કાર થયો છે. થીઓસોફીકલ સોસાયટીની ફેલોશીપલ ક્લબમાં તેમણે ભાષણ અને સંગીત રજુ કર્યું હતું. ત્યાં તેમને દિલોગ્ન આવકાર મળ્યો હતો. લંડન યુનિયન સોસાયટીની કોન્સર્ટ, અને ટ્રાન્સલેન્ડ એન્ડ નેશનલ ઇન્ડિઅન એસોસિએશનના મેળાવડામાં પણ તેમને ઘણું માન મળ્યું હતું. એક ડ્રામેટિક સોસાયટી સમક્ષ અરદવાનનરેશે મીઠા રાંધણની ઓળખાણ આપી હતી, આંકસફર્ડમાં તેમના માનમાં એક મોટા મેળાવડો કરી તેમને આજીવ આપવામાં આવ્યું હતું. પારીસમાં સોસાયટી ડી સાવા, અનેનાસ આગળ કાઉન્સેલ પ્રોસેડસના સાંલોમાં તેમણે સંગીત રજુ કર્યું હતું. 'ફેલોશીપ ઓફ ફ્રેન્ચ' એટલે સર્વધર્મની પરિપક્વતા મીઠા ફિલ્સોફીકલ ભાષણ આપવાના છે, અને ત્યાર પછી અમેરિકા જવાના છે. અમેરિકામાં સ્વામી વિવેકાનંદે જે છાપ પાડી હતી, તેવીજ છાપ રાંધણ પાડશે તેમાં નવાઇ નથી.

સૂર્યનો સાચો ઉપાસક

(લેખક:-કનૈયાલાલ ગિ. કોઠારી બી. એ. 'હિંદુસ્તાન' તા. ૧૨-૮-૨૦ ના અંકમાંથી)

સૂર્ય પ્રાણુદાતા છે, જીવનદાતા છે; કારણ કે ગરમી, પ્રકાશ અને વિજળી, એ ત્રણે વસ્તુઓનો તે આપનાર છે. પ્રાણીમાત્રને જીવન સમર્પનાર અને વનસ્પતિમાત્રનો તે આધાર છે. તેનાજ આકર્ષણવડે પૃથ્વી આકાશમાં ફરી રહી છે અને ગ્રહોસાથે ફરતું સૂર્યમંડળ, આ અનંત કોટી બ્રહ્માંડમાં જગ-દીશ્વરની અગમ્ય કળા દર્શાવી તેનો કેમ મહાન હેતુ સિદ્ધ કરી રહેલ છે ! સૂર્ય જડ વસ્તુ છે, એ આગનો ગોળો છે; છતાં ઉપર જણાવેલા તેના અનેકવિધ ગુણોને લીધે, આપણા ભાષણો તે સવિતાદેવની શ્રી સૂર્યનારાયણ ભગવાનતરીકે પ્રજા અને ઉપાસના કરે છે ! જડ વસ્તુની પૂજા-ઉપાસના કરવી એ ભ્રમ છે, પણ ધર્મદોષીઓને આવી વહેની વાતો નફાકારક થઇ પડતી હોવાથી, તેમને ખરી વાત નહિ સમજાવતાં ભોળા ભાવિકોને આડે માર્ગેજ દોરે છે ! જેવી રીતે દુશ્મનનું માથું ઉડાવી દેનાર તલવાર નહિ પણ તે વાપરનાર કાંડુ-પરાક્રમી પુરુષ પૂજનીય ગણાય, તેવી રીતે ગરમી, પ્રકાશ અને વિદ્યુત (વિજળી) પૂરાં પાડનારો જડ સૂર્ય નહિ, પણ તેની મારફતે જીવન આપનારા પ્રભુજ ઉપાસના કરવા યોગ્ય ગણાવા જોઈએ. જેમ તલવારની પૂજનો અર્થ તેને સાફસુક રાખી તીક્ષ્ણ ધારવાળી બનાવવા જેવો થવો જોઈએ, તેમ સૂર્યની ઉપાસનાનો સમાવેશ, તડકામાં ફરી, સૂર્યનાં કિરણોનો જેટલો અને તેટલો લાભ લેવામાંજ થઇ જવો જોઈએ ! આજે તો આવા ખરા રસ્તા ઉપર ચાલવાને બદલે રવીવારનાં અપવાસ કે એકટાણું કરવાની, બ્રાહ્મણોને દાન દેવાની અને ત્રાંબા કે રૂપાનાં પતરાં ઉપર સૂર્યનાં કપોલકલ્પિત મોંમાં ફરીને તેની ઉપર ચંદન-અંદાત ચઢાવી, તેની પાસે ધૂપદીપ કરવાની 'લોભી ગુરુ અને લાલચુ ચેલા'ની અવનવી લીલા ચાલી રહી છે ! આ બધા મિથ્યા વહેમ અને ખાલી ઢોંગ હોવાથી, બિચારા ભોળા અજ્ઞાન લોકો બ્રાહ્મણોની સ્વાર્થા જળ અને ખોટી આળપપાળમાંથી વહેલા છુટે, એજ ઇચ્છાચોગ્ય થઇ પડે છે !

થોડા વખત પહેલાં માર્લબેરમાં મીઠા કેન્સેલર નામના "ધી સનપાથ એડવોકેટ" (સૂર્યનાં કિરણોમાં સ્નાન કરવાના હિમાયતી) તરીકે જાણીતા અંગ્રેજ ઉપર 'પબ્લીક ડેકન્સી' (લૌકિક સભ્યતા)નો ભંગ કરવા બદલ કેસ માંડવામાં આવ્યો હતો. આ માણસ નંદીને કિનારે શરીરનો ત્રણોખરો ભાગ ખુલ્લો રાખીને, સૂર્યનાં કિરણોમાં સ્નાન કરવા માટે પડ્યો હતો. હજારો લોકો તેની પાસેથી પસાર થયાં હતાં, અને ઘણાં બાળકો તેની આજુબાજુ રમતાં હતાં; પણ તે અસભ્ય રીતે જાહેર રસ્તા ઉપર પડ્યો છે અને તેથી મર્યાદાનો ભંગ થાય છે, એવી કોપાંગ્રે ફરિયાદ કરી નહેતી; છતાં પોલીસે તેને પકડ્યો અને ઉપર જણાવ્યું તેમ 'લૌકિક સભ્યતા' નો ભંગ કરવાના

ગુન્હા બદલ મેજસ્ટ્રેટ પાસે ખડો કર્યો ! બચાવ માટે પૂછવામાં આવતાં તેણે તિરસ્કારપૂર્વક જણાવ્યું કે, મારા ઉપર ખોટું બહોતાન ચઢાવવામાં આવ્યું છે. સર હર્બર્ટ બાર્કરના લેખમાંથી ઉતારો ટાંકીને તેણે જણાવ્યું કે:—“પીપલ મસ્ટ ગો એક ટુ ધી સન ફ્રાઈ હેલ્થ” (તંદુરસ્તીને માટે લોકોએ સૂર્યતરફ પાછું વળવું જોઈએ.)

સૂર્યનાં કિરણો ખરી તંદુરસ્તી આપનારાં હોવાથી હું સૂર્યનો ઉપાસક બન્યો છું, અને તમે ગમે તે કરો તેની પરવા કર્યાવગર હું આ લડત ચાલુ રાખીશ; અને મારા દેશને “મૉક મૉડેસ્ટી” (કૃત્રિમ ઢોંગી સભ્યતા) ના ખોટા ખ્યાલોમાંથી મુક્ત કરીશ. સૂર્યના તાપથી પોતાના હાથ-પગાદિ અવધવા ઉપર થયેલી અસરનાં ચિહ્નો બતાવી, મીઠું કેન્સેર પોતાને નિર્દોષ બહેર કર્યો હતો, અને પોતાની સત્ય લડત ચાલુ રાખવાનો પણ તેણે પૂરેપૂરો આગ્રહ બતાવ્યો હતો; તેને પાંચ પાઉંડ દંડ અથવા ૨૧ દિવસની કેદની સજા કરવામાં આવતાં, તે ગુસ્સાથી ઘોડી ઉડ્યો કે:—“હું દંડ આપવાનો નથી, હું જેલમાં જાઉં છું.”

આતું નામ તે સૂર્યદેવતાનો ખરો ઉપાસક. જે માણસ સૂર્યનારાયણ શું વસ્તુ છે અને તેની ખરી પ્રજ્ઞ શું કહેવાય, તે સમજીને તેની સન્યાસ-સૂર્યના તાપમાં-તેનાં પ્રાણનાં કિરણોમાં સ્નાન કરવાથી ઉપાસના કરે તેજ સાચો સૂર્યોપાસક ગણાય ! બાકી તો બધા વહેમ અને ઢોંગ !! સ્વાર્થી પોપજીઓનાં પેટ ભરવાનાં પાંપરાં !!! કેટલાક હંબમસોશીયાળો, આપણા દેશને અજ્ઞાનાંધકારમાં અટવાતોજ રાખવા માટે, પશ્ચિમ દેશે પૂર્વદેશની પાસેથી ‘ધર્મ’ શીખવાનો છે, એવી ગલીપચી કરે તેવી વાતો કરે છે; પણ ઉપરના કેસથી તો વહેમી, ખોટી અને ઢોંગી સૂર્યોપાસના કરનારા પૂર્વના દેશે, પશ્ચિમના મીઠું કેન્સેર પાસેથી સૂર્યોપાસનાનો ખરો ધર્મ શીખવાનો છે, એ વાત નક્કી થાય છે !

ઐ વીર હિંદુઓ ! હોશ કરો.

(લેખક:—શ્રીયુત ત્રાઠ મહિરામ ગુપ્ત “હિંદુ પંચ” ના એક અંકમાંથી)

- આપત્તિ હર તરફસે આવી, દુઃખ કી ધનધૌર ઘટા છાથી,
હૈ ગુજર ગયા સરસે પાની, ગદ્ગત હોગી અખ નાદાની; ઐ વીર૦ ૧
- ક્યા દેખો હાલ તુમ્હારા હૈ, લુટ રહા ધામ, ધન સારા હૈ,
બેવશ હો તુમ ક્યા ચારા હૈ, ઈશ્વરકા એક સહારા હૈ; ઐ વીર૦ ૨
- તુમ માર નિત્યપ્રતિ ખાતે હો, કાયર, નિર્બળ કહલાતે હો,
ઈસપર ભી નહીં લજતે હો, વીરત્વ હોના કહલાતે હો; ઐ વીર૦ ૩
- તુમ મૌત-શ્વાન કી મરતે હો, ઐશં કા પાની ભરતે હો,
આગે બઢને સે ડરતે હો, કુછ સોચો યહ ક્યા કરતે હો; ઐ વીર૦ ૪
- તુમ દુનિયા સે મિટ જાઓગે, ફિર હાથ મીજ પછતાઓગે,
ક્યા નષ્ટ ભાઇયો ! પાઓગે, જગમેં નિજ નામ ધરાઓગે; ઐ વીર૦ ૫
- મત દેખ વિદ્ધ સાહસ છોડો, મત કુલ કી મર્યાદા તોડો,
અપને ઊપર વિશ્વાસ કરો, મત કભી કિસી કા ત્રાસ કરો; ઐ વીર૦ ૬
- હૈ નહીં સમય અખ સોનેકા, ધર હાથ શીસપર રોનેકા,
આસૂસે મુંહકા ધોનેકા, રોનેસે હૈ ક્યા હોનેકા ? ઐ વીર૦ ૭
- આપસમેં મિલકર કામ કરો, દુનિયામેં પૈદા નામ કરો,
અપને મુંદર ગુણ-ગામ કરો, તુમ અર્જન કીર્તિ-લલામ કરો; ઐ વીર૦ ૮
- બીરત્વ છોડ આગે આઓ, અખ હુંસી ન અપની કરવાઓ,
નિજ જયકા ઝંડા ફેલાઓ, અપમાન સહો મત, મરજાઓ; ઐ વીર૦ ૯

કુલીનતાનો કાળો નાગ

(એક બળતી બાળાની સાચી કરુણ કથા)

(લેખક :- શ્રી સુધાકાન્ત ભટ્ટ - હિંદુસ્થાન ' તા. ૧૨-૮-૨૦૧૧ અંકમાંથી)

(કુલીનતાને નામે સમાજમાં આઢી રહેલાં પારાવાર પાપની હવે અવધિ થતી બય છે. નીચેની કરુણ આત્માકથા ગુજરાતના હિંદુસમાજમાં ખરેખરી બનેલી છે. એ હિંદુસમાજ ! મૃત્યુશય્યાપર સૂતેલી બાઈના રડતા હૃદયની કારમી ચીસ સાંભળ. અને સાવચ થા !)

“ બા, પુષ્પા કાકી, ચંપા ભાભી ! તમે બધાં આહીં આવો, બહાર બીજું જે કોઈ બેઠું હોય તેને પણ લેતાં આવો. ભલે મારી બા ગમે તે કહે. હવે હું તમારી ઘડી બે ઘડીની મહેમાન છું. ”

“ શ્રદ્ધા ! તારૂં સો વર્ષનું આયુષ્ય હો. એવું અમંગળ ન બોલીએ. ” પુષ્પા કાકીએ તેની પાસે જતાં કહ્યું.

“ એટા ! ડોક્ટરે કહ્યું છે કે, તું વધારે બોલીશ તો મગજ ઉપર દબાણ વધશે, માટે આજનો દહારો શાંત રહે. ” શ્રદ્ધાની બા વિદ્યાએ દયામણું મોઢું કરીને કહ્યું.

“ બા ! મારે આજેજ બોલવું છે, કાલે તો પછી હું આહીં બોલવા કે તને સતાવવા રહેવાની નથી. ” મંદસ્વરે શ્રદ્ધાએ વાસ ખાતાં ખાતાં કહ્યું.

ગુલામની ખીલતી કળીને ભટ્ટીમાં નાખી હોય, તેવી શ્રદ્ધાની દશા હતી. એના શરીરનું વાન, એના ચહેરાનો ડોળ, એનું સપ્રમાણ નાક અને એનાં દીર્ઘ બ્રકડીવાળાં નેત્રા જોઈને કોઈ પણ કહી શકે કે, તંદુરસ્ત હાલતમાં શ્રદ્ધા ખુબસુરત ગણાતી કન્યાઓમાંની એક હશે; પરંતુ સુકોમળ વેલીને વિઘ્નના આઘા આઘા તાપે કરમાવી નાખવામાં આવી હોય, તેવી તેની દેહલતા કરમાઈ ગઈ હતી. માંદગીએ તેના શરીરને જેટલું નહોતું તાવી નાખ્યું, તેટલું માનસિક વ્યથાએ તાવી નાખ્યું હતું.

પુત્રીનાં કરુણ વચન સાંભળીને વિદ્યાનાં નેત્રોમાંથી મોતી જેવાં અશ્રુઓ ટપકી રહ્યાં. તેણે સાડી પાછળ મુખને ઢાંકવાના ધણાએ પ્રયત્ન કર્યા; પરંતુ ચતુર શ્રદ્ધા તે જોઈ ગઈ. માતાને આશ્વાસન આપતાં તેણે કહ્યું :- “ બા ! આમ શોક કર્યે શું વળવાનું છે ? જો હું તને વહાલી હોઉં તો મારી મૃત્યુશય્યા ઉપરની છેઠ્ઠી ધમ્મજા તું પૂર્ણ કર-બધાને અંદર આવવા દે. ”

શ્રદ્ધાના શબ્દોથી સર્વને દયા આવી. પુત્રીના આગ્રહ આગળ ડોક્ટરની આજ્ઞા માતાને માલ-વિનાની લાગી. તેણે બહાર ખેડેલાં સર્વને માનપૂર્વક અંદર બોલાવ્યાં.

માંદા માણસની પાસે આવી, તેને અનેક તરેહના પ્રશ્નો પૂછી કંટાળો આપી, માંદગીમાં વધારો કરવા જેવું હિંદુસંસારમાં નિત્ય બને છે. ડોક્ટરોની ગમે તેવી સલાહ હોય કે દરદીને ખુશમાં રાખવો, તેની પાસે વધારે ગરદી થવા ન દેવી, તેની સાથે તો કોઈને પણ વાતસરખીએ ન કરવા દેવી; પરંતુ હિંદુસમાજમાં સોમાં પંચાણું કેકાણે તેનાથી ઉલટુંજ વર્તન કરવામાં આવે છે.

પરંતુ વિદ્યાએ આજમુઘી ડોક્ટરની દરેક સૂચનાઓનો કડક અમલ કર્યો હતો. આજે પુત્રીનાં કરુણ વચનોએ તેની એ દહતાને પીગળાવી દીધી.

(૨)

બહારથી બધાં અંદર ગયાં. શ્રદ્ધાએ ધીરે રહીને પડખું બદલ્યું. સૌનો સત્કાર કરતાં તેણે કહ્યું :- “ આવો. ”

તેને લાગુ પડેલી ખાંસીથી તેનો અવાજ બદલાઈ ગયો હતો, છતાં પણ એક વખતે એના ગળામાં કોયંડ કે બુલબુલનો વાસો હશે, એવું જણાતું હતું. વિનય અને વિવેકની તો તે શ્રદ્ધામૂર્તિજ હશે એવું આત્મારે પણ તેની વાતચીતની દબ ઉપરથી લાગતું હતું; અને હતું પણ તેમજ.

“ બહેન ! બધાં આવ્યાં છે, પણ હવે તું વધારે ન બોલે તો સાઈ. ” પુષ્પાએ સૌની વતીથી કહ્યું.

“ પુષ્પા કાકી ! તમારી મારા ઉપરની મમતા એમ કહેવડાવે છે; પરંતુ મારો અંતરાત્મા કહે છે કે, હવે હું બહુબહુ તો એકાદ દિવસનીજ મહેમાન છું. હું પણ સમજું છું કે, વધારે બોલવાથી મારી પ્રકૃતિ બગડશે; પરંતુ હવે મને જીવાડવાના તમારા બધા ઉપાયો વ્યર્થ જવાના છે. મારી

બા, બાપુ, ભાઈ તથા ભાભીએ મારેમાટે થાય તેટલું બધું કર્યું છે, પરંતુ એ બધું પાણી વહી જવા પછીથી પાળ બાંધવા જેવું છે.”

શ્રદ્ધા ચંદલા શ્રમને લીધે લગાર વિસામો લેવા થોભી. તે વખતે તેણે જોયું તો સાંભળનારા-માંથી કોઈની પણ આંખ ડેરી નહોતી.

ધીરે રહીને વળી શ્રદ્ધા બોલી:-“ મારે આજે તમને સર્વને આ મૃત્યુશય્યા ઉપરથી એક શિખામણ આપવી છે. એ મારો જ્ઞાતઅનુભવ છે, મારા ટુંકા જીવનની એ કરુણ કથા છે. હું ધરતું હું કે, એ કથા સાંભળી તમારાં હૃદય દ્રવો! તમે બધાં અત્યારે મારી કાળજી રાખો છો, તેટલી કાળજી મારાં લગ્ન ગોઠવતાં કેમ ન રાખી? આ! પુષ્પા કાકી! માફ કરજો. જીવનસુધી તમારી શરમ પાળી છે, હવે મરણને કાંઠે આવી પહોંચી છું, એટલે જેટલું કહેવું છે તે કહેવા દો. કદાચ એમાં મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થતું જણાય તો માફ કરજો.”

“ શ્રદ્ધા! એ શું બોલી? તારા જેવી દીકરીઓ બહુ ઓછી થશે.” સજ્જન નયને વિદ્યાએ કહ્યું.

“ મારા પિતાજીએ મોટાઈ મેળવવા માટે મારાં લગ્ન સરખાં સરખાંઓમાં નહિ કરતાં, પોતે માની લીધેલા કુળવાનને ઘેર કર્યાં, એ તો તમે સૌ જાણો છો. મારા સસરા આખી નાતને સુધારવાનો મોટો બોજો માથે લઈને ફરે છે. મારાં સાસુ દેશમાંથી ચ્હાલી બટી દૂર કરાવવા બહેર ભાષણો કરે છે. મારા પતિ કોલેજનું ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવે છે. તમે બધાં એમને કુલીન માનો છો. એ લોકો પણ પોતાને કુલીન મણાવે છે; પરંતુ અનુભવે મને શીખવ્યું છે કે, તેમનામાં સાચી કુલીનતાનો જાંટો પણ નથી. તેમનું હૃદય કુલીનને જાજતા સદગુણોથી વિભૂષિત નથી; પરંતુ નાતમાં એમનું ગામ કુલીન ગણાય છે, એનું માત્ર મિથ્યાભિમાન છે. મારાં માઆપે એ મોટાઈના યજ્ઞમાં માફે બલિદાન આપ્યું છે. માફે અકાળ મરણ મિથ્યા કુલીનતાનેજ આભારી છે. તમે બધાં એ સમજો અને તમારી બાળાઓને એવા ઉંડે દૂબે ન ઉતારો માટેજ હું આ બધું કહી લઉં છું.”

વિદ્યાથી ન રહેવાયું. તેનાથી મોટેથી ધૂસ્કે ધૂસ્કે રડી જવાયું. સૌ તેને આશ્વાસન આપવા લાગ્યાં.

વિસામો બાઈને માંદો શ્રદ્ધા બોલી:-“ આ! હવે બધો શોક નકામો છે. કુલીનને ઘેર દીકરી દઈ બોટી મોટાઈ મેળવવાની તમારી લાલસાએ તમારી દીકરીનો ભોગ લીધો છે. કુલીનતાને પગથીયું બનાવી મોટાઈના મંદિરે ચઢવાની કષ્ટના તમારો ભ્રમમાત્ર હતી. ત્યાં તો પોણા દૂબો હતો, તમારી દીકરીને તમે એમાં ધકેલી મૂકી હતી. આ! માફ કરજો. તારા ગુણોનો પાર નથી, હું ભવોભવની તમારી ઋણી છું; પરંતુ સત્ય વાત કહેવામાં શામાટે અચકાઉં?”

“ દીકરી! અરેરે, અમે તે વખતે આમ જણ્યું નહોતું.” વિદ્યાએ રડતાં રડતાં કહ્યું.

“ આ! એશરમી માફ કરજો, પરંતુ આ તારી અદાર વર્ષની પુત્રી જો વર્ષની પરણેતર જાંદગી ગાળી, અખંડ બ્રહ્મચર્ય સાથેજ ચિતાએ ચડશે. તારો જમાઈ દુનિયાની નજરમાં ભણેત્રો ગણાતો હોવા છતાં, મારી તેને લગારે કિંમત નહોતી. એનાં માઆપ એના કાનમાં એજ વિષ રેડતાં કે, આપણે કુલીનને તે વળી સ્ત્રીઓનાં માન શાં? આ! મારી સામે ઉસા રહીને તે કદી હસ્યા પણ નથી. મારી સાથે કદી વાત પણ કરી નથી. જાતિનો ઉદ્ધાર કરવાનો દંભ કરનારા મારા સસરા અને દેશને સુધારવાનો દાવો કરનાર સાસુ આ પુત્રવધૂને સદૈવ નળ, ધંટી અને એડવાડમાંજ દાટી રાખતાં, બાવાનું પણ હંડું, વાસી અને દરેલું. જસો રૂપીઆ તમે આપો તોજ સાસુ મને રસોડાં બતાવે કે પરણ્યાને મારી સાથે વાત કરવાની પરવાનગી આપે! આ પુષ્પાકાકી! ચંપાભાભી! જોજો, આ તમારાં કુલીન સગાંની કુલીનતા! ડોક્ટર કહે છે કે નહિ, પરંતુ મને ક્ષયરોગ લાગ્ય પડ્યો છે. જેને પૂરેપૂરું ઓઢવા-પાથરવા કે બાવા ન મળે અને હમેશાં દરેણાં દગળાં, પાણી ભરવાં, એડવાડ કાઢવા, કપડાં ધોવાં એમાંજ રોકાઈ રહેવું પડે અને રાત્રિઓના અખંડ ઉજાગરા થાય, સાસરવાસમાં વિધવાથી પણ વધારે ખરાબ જીવન છતાં સૌભાગ્ય ગાળવાનું થાય, તેને ક્ષયરોગ ન થાય તો બીજું શું થાય? કુલીન સસરાજીની પણ મેં કેટલીએ ગાળો સહી છે, ખાનદાન સામુજના લાથના મીઠા મેથીપાક પણ આરોગ્યા છે! વધારે કેટલું કહું?”

શ્રદ્ધાની વીતક વાતો સાંભળી સૌ રડી રહ્યાં હતાં. તેના પિતા તથા ભાઈ પણ તે દરમિયાન બહારથી આવી વાત સાંભળી રહ્યા હતા અને પોતાને મનમાં ધિક્કારી રહ્યા હતા.

શ્રદ્ધાએ તો આજે બોલવાનો નિર્ધાર જ કર્યો હતો, તે ફરીથી બોલવા લાગી. આ વખતે તેનાં નેત્રોમાં અનેરું તેજ-મુખમંડળ ઉપર દૈવી ઓજસ-ચમકી રહ્યું હતું. કે. યોગિની મૈયાસમી તે દીપી રહી હતી. “શું કામ રડો છો? હાથનાં કર્યો હૈયે વાગ્યાં છે, પણ તમારી દીકરી દુઃખી થાય તેમાંએ દૈવી હેતુ જ રહ્યો છે. જે ઘેર પારકી પુત્રીઓ દુઃખી થઈ હોય, તે ધરની પુત્રીઓને સ્વપ્ને પણ સુખ નજ મળે. પિતાજી! બોલો, તમારા જ કુટુંબમાં પુત્રવધૂઓને હીંચકાની સાંકળે ચોટલાઓ ખાંધી હીંચકામાં આવી નથી? તેમને ઘોડાઓની ચાલુકે ફટકાવવામાં આવેલ નથી? તેમના મુખમાં શ્વાનવી...ભરવામાં આવેલ નથી? નરકયાતના આથી વધારે શું હશે? જગતના લોકો! કાન હોય તો આ મૃત્યુશય્યામાં પડેલી સ્ત્રીનાં વચનો સાંભળજો. જે ધરની પુત્રવધૂઓ ઉપર ત્રાસ પડે છે, તે ધરની દીકરીઓ કદી સુખી નહિ થાય. જે ઘરમાં પુત્રવધૂઓ પીડાય છે, તે ધરની લક્ષ્મી, સુખ, ઉન્નતિ, વિદ્યા, સદાચાર સઘળું હરાય છે! એ ખોટી મોટાઈ માટે મરતાં, સાચી ખાનદાની સિવાયના કહેવાતા કુલીનોને ઘેર રહેસાવા માટે તમારી દીકરીઓ દેતારાં માળાપો! આંખો હોય તો જુઓ, કુલીન કુટુંબનો ભોગ થઈ પડેલ આ સ્ત્રીને!”

(૩)

શ્રદ્ધાની જ્ઞાતિમાં એક વર્ગ પોતાને કુલીન મનાવતો હતો, ખીજા વર્ગને તેઓ પોતાનાથી ઉતરતા ગણતા. તેમને પોતાની દીકરીઓ દેતા નહિ; પરંતુ જેમને તેઓ ઉતરતા માનતા તેમની દીકરીઓ ચાંદલાવિના લેતા પણ નહિ. ખીજા વર્ગમાં પોતાની જાતને માટે શ્રદ્ધા અને આત્મ-ભાન કશુંએ નહોતું. ધીરે ધીરે અધું લુપ્ત થઈ ગયું હતું, એટલે એવું અપમાન પણ રાજ થઈને કબૂલ કરવામાં જ પોતાને મોટાઈ મળેલી ગણતા. પરિણામે કુલીનો એમની દીકરીઓ (પોતાની સ્ત્રીઓ)ને અપાર કષ્ટ આપતાં. તેમને પેટપૂરતું ખાવા કે પહેરવા વસ્ત્રો પણ આપતા નહિ. વસ્ત્રો તો એના બાપે જ પૂરાં પાડવાં જોઈએ, એટલું જ નહિ પરંતુ રસોડાપ્રવેશ માટે તથા ખીજી વિધિઓ માટે પણ કન્યાના પિતાએ ખોટી રકમ આપવી જ જોઈએ, એવો હક્ક એ વર્ગે સ્થાપિત કરી દીધો હતો.

ન્યાયની ખાતર કહેવું જોઈએ કે, નોકરશાહીનો ખરાબમાં ખરાબ સભ્ય પણ એ કહેવાતા કુળવાનો જેવો સંગઠિત નથી હોતો; જનરલ ડાયરની કૂરતા પણ એમની કૂરતા આગળ કુચ્છ ગિસાતમાં ન ગણાય. જેની પુત્રીને તેઓ પત્નીતરીકે સ્વીકારે, તે માણસે એમનું તમામ ખર્ચ નીભાવવું જ જોઈએ, એવી તેમની માન્યતા હતી. એ વર્ગના શિક્ષિત યુવકો સુધ્ધાં એ જ મતને માનનારા અને સ્ત્રીઓને ધરની ઉંડરડી કરતાં પણ તુચ્છ ગણનારા હતા. આમ છતાં શ્રદ્ધાના પિતા જેવા અનેક પિતાઓ એમની ન્યાતમાં હતા, કે જેઓ કરગરીને પણ તેમને કન્યાઓ આપતા અને એથી પોતાના કુળને આકાશમાં ચઢાવેલું ગણતા! જે વર્ગમાંથી સારાસારનો વિચાર કરવાની શક્તિ, સ્વાભિમાન અને વિવેકબુદ્ધિનો નાશ થયો હોય, તે વર્ગની શ્રદ્ધા જેવી નિર્દોષ બાળાઓ અકાળે મૃત્યુમુખે પડે તેમાં શી નવાઈ? એ વર્ગનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય?

શ્રદ્ધા જન્મથી જ કોમળ હૃદયની, સંસ્કારી આત્માવાળી અને દુસ્મનને પણ વહાલી લાગે તેવા સ્વભાવવાળી હતી. એનાં માતાપિતાની તે એકની એક પુત્રી હોવાથી કુટુંબની લાડપત્રી હતી. એ લાડને પરિણામે તેના વિદ્યાભ્યાસમાં કે ગૃહવ્યવહારના કાર્યનાં યોગ્ય શિક્ષણમાં લગાવેલ સમય આપવા દીધી નહોતી.

શ્રદ્ધાના પિતા એના ગામમાં ડાહ્યા પુરુષ ગણાતા, પાંચ પૈસે સુખી અને પોતાના વિભાગમાં કુલીન ગણાતા; એટલે શ્રદ્ધાને કહેવાતા કુલીનને ઘેર દેવામાં જ તેઓ મોટાઈ માનતા હતા. એને લીધે જ તેમણે પોતાના કુટુંબના રિવાજની સામે થઈને, ન્યાતમાં વધારે ખાનદાન ગણાતા કુટુંબમાં શ્રદ્ધાને દીધી; પરંતુ એમની ન્યાતમાં ચારિત્ર્ય કે વિદ્યાની કસોટીથી ખાનદાની નહોતી અંકાતી. અમુક ગામમાં અને તેમાં પણ અમુક કુટુંબમાં જન્મે તે-પછી ભલે ચોરી કરતો હોય, ગરીબોનાં ગળાં રહેસતો હોય, ખરાબ કર્મો કરી જેલ સેવી આવ્યો હોય, ભીખ માગતો હોય છતાં પણ તે-ખાનદાન ગણાતો. પોતાને હલકા ગણાવનારાઓ એ રીતે ખાનદાનીની કસોટી કરતા; એટલે એ કહેવાતા કુલીનો વધારે મક્કમ બની પોતાની જોડકાની વધાર્યે જ જતા. એ ન્યાતનો યુવક-

વર્ગ આ નીતિની સામે થતો, પરંતુ શ્રદ્ધાના પિતા જેવાઓ તેમને હસી કાઢતા. પરિણામે કુલીનો વધારે ખાંડ ખાતા. આજે પુત્રીની વાત સાંભળી એજ પિતા પસ્તાઈ રહ્યો હતો!

(૪)

“બહેન! શાંત થા, તારી વાત ખરી છે; અમે હવે અમારી બૂલ જોઈ શકીએ છીએ. પ્રભુ તને આરામ કરશે.” શ્રદ્ધાના પિતાએ એની શય્યા આગળ આવીને કહ્યું.

બાળુમાંજ શ્રદ્ધાનો જુવાન ભાઈ અવનીશ ચોધાર આંસુ વરસાવી રહ્યો હતો. પોતાની બહેનની વીતક વાર્તા આજે તેણે પહેલીજ વખત સાંભળી હતી. તેનો આત્મા હિંદુસમાજ અને ખાસ કરીને કહેવાતા કુલીનો સામે ખંડ ઉઠાવવા કકળી રહ્યો હતો.

“પિતાજી! હવે આરામ તો પ્રભુ પોતાની પાસે બોલાવીનેજ આપશે, પરંતુ તમે મારા દષ્ટાંતને બૂલશો નહિ. મારા ભોગે પણ ન્યાતમાં આટલો સુધારો થાય કે ખીજ બાળાઓના ભોગો લેવાતા બચે તોપણ ક્યાં?”

શ્રદ્ધા વધુ બોલવા ઇચ્છતી હતી, પરંતુ શ્રમ એટલો જણાતો હતો કે બોલી શકાતું નહોતું. એના પિતાએ કપાળપર સ્નેહથી હાથ ફેરવતાં કહ્યું:—“બહેન! વિશ્રાંતિ લે, હવે બહુ બોલવા જતાં તબિયત બગડશે.”

શ્રદ્ધાના મુખમંડળ ઉપર દિવ્ય તેજ પ્રકાશી ઉઠ્યું, કોઈક અકસ્માત બળે તે એડી થઈ ગઈ. તેને ભાન નહોતું, હવામાં હાથ ફેરવતાં તે પોકારી ઉઠી:—“હિંદુસમાજ! મૃત્યુશય્યામાં સુતારીનાં વચનો સાંભળી લે! હજી જો તારા પીશાચી યંત્રમાં સ્ત્રીવર્ગને આમજ છુંદાવા દૃષ્ટ તો હાલના કરતાં પણ તારો વધુ અધઃપાત થશે! પ્રભુની નજરમાં પણ હવે આ જુલમ ખુંચી રહ્યો છે. નિર્દોષ બાળાઓની ચિતામાં બળી ન મરવું હોય તો આ સમાજ! ચેત.”

છેલ્લા શબ્દો બોલતાંજ શ્રદ્ધા ગમડી પડી, તેનાં નેત્રો વિકસિત થઈ ગયાં, મોં સહેજ પહોળું થઈ ગયું; તે હંમેશને માટે ગઈ.

સંતસમાગમનો મહિમા

(‘નવવજન’ તા. ૧૧-૯-૨૭ ના અંક ઉપરથી)

વિપત્ સંપદિવામાતિ મૃત્યુશ્ચાપ્યમૃતાયતે । શૂન્યમાર્ણતામેતિ મગવજનસક્કમાત્ ॥

અર્થાત્ હરિજનોના સંગમ (મેળાપ) થવાથી વિપત્તિ પણ સંપત્તિ જેવી ભાસે છે, મૃત્યુ પણ અમૃત બની જાય છે અને શૂન્યતા પણ પૂર્ણતા જેવી થઈ રહે છે.

નવું કાટ નહિ ખાય તેવું પોલાદ

(“હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

રસાયણી પ્રયોગોમાં વધારે ઉપયોગી અને ખીજે બધે સ્થળે પણ વધારે કિંમતી, કાટ નહિ ખાય તેવું પોલાદ કે જેનું પ્રમાણ ઉત્તમ પીગળી જાય તેવું ગણાય છે, તે વસ્તુની બનાવટ મેસર્સ ફર્થ કંપનીએ હમણાં કરી છે અને બજારમાં વધારે કિંમતે વેચે છે. આ પોલાદ પતરાં, સળિયા, ખારો, નળીઓ, તારો વગેરે દરેક જાતના આકારમાં મળે છે; અને ઉપરાંત હવાના ફેરફારની સામે ટક્રર ઝીંકે છે, કાટ ખાતું નથી, ભેજ લાગતો નથી, દરિયાનું પાણી અસર કરતું નથી તેમજ તેજા પણ આ પોલાદનું સુદૃઢ રૂપ ફેરવતું નથી. દર ચોરસ ઇંચે ૧૫ ટનની આ પોલાદની પેદાશ છે અને શેરબાઇટ સિસ્ટર સ્ટીલને નામે વિચાપતતા બજારમાં વેચાય છે.

દેશોદ્ધારની સાચી બુદ્ધિ આવેલી ક્યારે ગણાય ? પરોપદેશે પાંડિત્ય કરવાથી નહિ પણ આચરણ થાય ત્યારે

(લેખિકા:-કુમારી જયવતી દશાઈ* 'હિંદુસ્થાન' તા ૨૪-૯-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

જગતમાં જુઓ તો સામાન્ય રીતે સંસારભરનો અને વિશેષ કરીને હિંદુસમાજનો સુંદરી-સંઘ સંયમ અને આપભોગની ભૂતિસભો લાગશે.

x x x x x

લક્ષ્મીના સંસ્કારથી બે સમાન આત્માઓનું જોડાણ થાય, એકલગનની પરાકાષ્ઠા અનુભવાય, ત્યાં પણ સ્ત્રીનેજ ભોગ તો આપવાનો. પતિને ત્યાં એ રહેવા આવે, જ્યાં જીવનનાં ઉદ્ધાસભર્યાં વર્ષો ગાળ્યાં હોય તે મીઠું મહિયર, જેમની મીઠી મમતા જીવનભર ભૂલી ન શકાય તે મમતાળુ માતાપિતા, જેમનાથી છુટાં પડે ન પાલવે એવું બાલ્યકાળનું સખીમંડળ, જીવન સાથે જડાઈ ગયેલાં મહિયરનાં ઉખાલાર્યાં સરોવર, સરીતા, ફૂવા, વૃક્ષલતાઓ, મંદિરો અને પરિચિત માનવ-મંડળ એ બધાનો લાગ એકલા પતિના સ્નેહની ખાતરજ જગતસુંદરીઓ કરે છે.

x x x x x

આ ત્યાગ કરતાં અને પતિસિવાય બીજાં બધાં અજાણ્યાં માણસો, એટલુંજ નહિ પણ, ઘણા પ્રસંગોમાં તો મોટે ભાગે પ્રતિકૂળ સંજોગો અને વાતાવરણમાં આવીને વસતું, એ કેટલું દુઃખદાયી છે, તે તો અનુભવથીજ સમજી શકાય.

x x x x x

અને પછી તો જ્યાં ઉછર્યા તે સ્થાનને જીવનની લાંબી યાત્રાના એકાદ વિશ્રાંતિસ્થાનસમું માનીને કોઈક સમયેજ આવવાનું. આ આપભોગમાં હિમાલય જેવડો સમય જોઈએ અને વળ જોવું હૃદય જોઈએ.

x x x x x

પુરુષોમાંથી કોઈકેજ ધરજમાધતીરીકે રહેવા જતા-જાય છે, છતાં તેને ત્યાં રહેવું કેટલું કપરું લાગે છે તે તો પુરુષવર્ગે ધરજમાધમાટે દરાવેલી વ્યાખ્યા ઉપરથીજ જણાઈ આવે છે !

x x x x x

હિંદુસમાજની હાલની રચના પ્રમાણે, એકજ ગામ કે શહેરમાં પરણીને રહેવાનું ઘણી ઓછી બહેનોના નશીબમાં હોય છે. કેટલીક ન્યાતોમાં તો પચાસ પચાસ માઈલને અંતરે ખાર, ચૌદ કે પંદર વર્ષની કુમારિકાને, તદ્દનજ ભિન્ન સંસ્કૃતિ, ભિન્ન વિચાર અને ભાષાનાયે પ્રાંતિક ભેદમાં આવીને વસવું પડે છે. આ દશામાં તે બાલિકાની કેવી સ્થિતિ હશે, તે કલ્પનાથી સમજવી શકાય તેમ નથી.

અને સંયુક્ત કુટુંબોમાં પરણ્યો પતિ પણ જ્યાં અજાણી વ્યક્તિ હોય, સાસરીયાં કુલીનતા કે બીજી કોઈ માની લીધેલી મોટાઈને લીધે, પોતાના કુળમાં નવી આવેલી વહુવાર તરફ વિના-કારણે, છતાં એમ કરવાથી કુળની મોટાઈ સચવાશે એવી માની લીધેલી અજ્ઞાનમૂલક પ્રણયીની લીધે, બેતમા અને મીઝજથી વર્તતાં હોય, પતિ કાં તો પત્નીનો અર્થ સમજતો ન હોય કે માતા-પિતાની દોરીએ નાચતો હોય, અથવા તો પગનાં પગરખાં જેવી સ્ત્રીને ગણવામાં પોતાની કુલીનતા ચોપાતી માનતો હોય, તે દશામાં પેલી શરમાળ, એકલવાથી, અભોક્ષ બાળાનું શું ?

x x x x x

ઓ દુનિયાના હાલોઓ ! હૈયાની કોમળ ખારી ક્ષણભર ઉઘાડીને કદા આ વિચાર કર્યો છે ? ન કર્યો હોય તો એજ નારીજાતિના ઉદરથી તમારો જન્મ થયો છે. એજ નારીજાતિની લગિની-ઓ તરફથી તમને મીઠો અને મમતાભર્યો પ્રેમ મળ્યો છે, અને એજ નારીજાતિમાંથી તમારી

* એ બહેનને તેમની આ નિઝર લેખ લખવાની બહાદુરી માટે અવગુણસાગર ભિક્ષુના અનેક ધન્યવાદ.

અર્ધાંગના આવી છે. એટલું વિચારીને પણ ધડીભર એ જાતિને માટે તમારા હૈયાને હુકાળું બનાવીને ચિંતન-મનન કરજો.

એટલો વિચાર કરીને હવે આગળ વધો. સંસારસાગરમાં, તમારી ઉપર મોટે ભાગે જેણે આધાર રાખીને સફર આરંભી છે, તે સ્ત્રી પુરુષવર્ગ માટે પદે પદે કેટલી સેવા અને આપભોગની મૂર્તિતરીકે દર્શન દે છે, તેનોએ વિચાર કરો. તમારી દાસી, રસોયણ, ઘાટણ, ઘોળણ એ બધા વેશ ભજવવા ઉપરાંત, જે સારું, તાણું તે તમને સમર્પણ કરે, ઉતરતી રોટલી તે તમને આપે, પોતે ઠંડી જામે, તમારો વિચાર થાય તેટલી વખત તે ચડા બનાવે, ભજ્યાં તળી આપે, ચેવડો વધારી આપે અને તે પણ ‘હું’ આટલું કહું છું, એવી સહેજ પણ ભાવનાવિના માત્ર પ્રેમથી, સ્નેહથી, બુદ્ધિથી! એ તો એકલી હિંદુ બાળાજ કરી શકે!

પુરુષો કમાઈ લાવે તે પણ સ્ત્રીજાતિ ઉપર ઉપકાર કરતા હોય એમ મનાવે. સ્ત્રીને કપડાં કે ખાવાનું આપતા હોય તે પણ જાણે કે કેવળ ઉદારતાની ખાતર! સિવાય કાયદાની નજરે એને કશા અધિકાર નહિ. મરજી પડે ત્યારે એક પત્ની જીવતી હોવા છતાં પુરુષ તેની પરવા કર્યાવિના બીજી લાવે, કે તેને કેાઈક ત્રીજાના વાંકે છોડી દે! બહુ બહુ તો તેને પેટિયાની અધિકારી ગણવામાં આવે, અને સમાજ તેમજ કાયદો તેને મદદ કરે; અરે! એટલુંજ નહિ પણ પુરુષોએ રચેલાં શાસ્ત્રો પણ સ્ત્રીઓની સારેજ!

કાળપાણીની કરુણકથાઓ વાંચીને કંપનારા ઓ યુવાનો અને પુરુષો! ધનવાનો અને સત્તાવાનોની હેવાનિયતોને અનેકમુખે નિંદનારા ઓ બહાદુર જવાંમદો! પૃથ્વી ઉપરજ, તમારાં યુરુ-મંદિરોમાંજ, નિરાધાર નારીજાતિ ઉપર, તમારા સમાજ, શાસ્ત્રો અને કાયદાના જોરે, સીતમની આતસખાજી સળગાવવામાં આવે છે; અને તેમાં તમે પરોક્ષ અથવા તો પ્રત્યક્ષ રીતે ભાગીદાર બનો છો, એનો ખ્યાલ ક્યારે કરશો?

સુંદરીસંઘનો આપભોગ તો હજીએ ઉજળવળ અને અમર નામનાવંતો ગણાવવો બાકી છે; સુંદરીએ તો પુરુષજાતિને ચરણે સર્વોંગ સમર્પણ કરી દીધું છે. પોતાની તંદુરસ્તીના ભોગે પણ તે તમારી વંશની વેણને વાંધતી રાખે છે. તમારા એ ભાવિ વંશજને ઉછેરવા અનેક તપ એજ તપે છે. જે તપ આગળ ઋષિમહર્ષિઓનાં તપ પણ પાછાં પડે; અરે, એટલુંજ શું કામ, વાંધતી વયે તે તમારાં સંતાનોનાં સંતાનને પણ પોતાના વૃદ્ધ બોળામાં ઉછેરી આપે છે. સદાય તે કર-કસર કરતી, પોતાનાં સુખ-સગવડને છોડ દેતી, તમારુંજ ભલું ચાહતી છેલ્લા શ્વાસ ખેંચે છે.

સ્ત્રીજાતિના સંયમ અને આપભોગ આગળ તો દેવોનેય માથાં નમાવવાં પડે. પુરુષજાતિએ ઘરેલાં ફરજિયાત બંધનોને મુંઝે મોટો તાબે થતી, મૃત પતિના નામસ્મરણ ઉપરજ અનેક પ્રકારની યાતનાઓ, કષ્ટ, અપમાન અને તપથી જીવન ગાળતી, હિંદુ વિધવાની પવિત્ર મૂર્તિને કેાઈ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કલ્પી શકે છે? કલ્પી શકે તે તો નારીજાતિનો પૂજક, ભક્ત બન્યાવિના નજર રહે!

‘ઓ હિંદુજાતિના—અરે સમસ્ત માનવજાતિના મદો! આવી નારીજાતિને તેના વાસ્તવિક અર્થમાં સમજો, સમજીને સત્કારો અને સત્કારીને તમારી ઉન્નતિ સાધો!’

જીવતાં જે તમારા વંશની વૃદ્ધિમાટે પોતાના રક્તમાંસમાંથી સંતાનો સરજીને, પિતા કરતાંયે સવાયો બનાવીને કુટુંબને સમર્પે છે, તેજ સ્ત્રીનો સંયમ તો જુઓ! કેાઈક રોગનો ભોગ બનવાથી—અને સંતાનોત્પત્તિ એ મોટો ભાગે હિંદુસમાજની લાક્ષણિકતા હોવાથી, તે જાતેજ સાસરીયાંને કે પતિને (સ્ત્રી તરફ કંઈકે માન રાખતા) સમજાવીને, પોતાને શિરે શોકચતુર સાલ સ્વેચ્છાએ સરજવામાં સંતોષ માને છે. પતિ જીવતાં તે તેની સેવામાં જન્મનું સાર્થક્ય ગણે છે. (અત્યારે તો

આજ ભાવના મોટે ભાગે પ્રવર્તે છે. તેના મૃત્યુ પછી એનું નામસ્મરણ કરતી, સાદું અને સંયમી જીવન ગાળી જગતના લોકો તરફથી મળતાં તમામ અપમાનો અને કબોટાના ધુંટકા ગળી જાય છે !

આવી સ્ત્રીજાતિમાં સહીષ્ણુતા પણ કેટલી ? અનેક રૂપસુંદરીઓ અને ગુણસુંદરીઓને ખેડોળ તેમજ જડભરત પુરુષો સાથે પરણાવી દીધેલી જણાય છે; છતાં લાખો અને કરોડો કુમુદસુંદરી-ઓ (સરસ્વતીચંદ્રની) પ્રમાદધનોને પનારે પડવા છતાં, કંઠણ કાળજી કરીને ‘પડ્યું પાનું નભાવી લે’ એમ કહી કહીને, ઉઠાળા મારતા દિવસે ડામી ડામીને પણ, જગતના સરસ્વતીચંદ્રોને માનસ-પટલ પરથી ભુંસી નાખતી, દૂર કરતી

પ્રમાદધન મુજ સ્વામી સાચા એ વીણ બીજું અન્ય નહી.

એ મંત્રને જીવનસૂત્ર બનાવીને, અનિષ્ટમાંથી ઇષ્ટ શોધતી તે જીવે છે. સીઝાતી, શેકાતી, બળતી, જળતી પણ તે જીવે છે. એવી સ્ત્રીજાતિ તો સ્વર્ગગંગાથી નિર્મળ ધરિત્રીસમી, સંયમ, સહીષ્ણુતા અને આપભોગની જીવંત પ્રતિમા જેવી જગત ઉપર આજે માનવસમાજની વચ્ચે, પુરુષજાતિની મમતા, માન અને સહીષ્ણુતા તથા સમભાવ યાચી રહી છે, માગી રહી છે.

ત્યારે પુરુષજાતિ તેનો કેવો બદલો આપે છે ? સ્ત્રીને બેવકુફ, અક્ષરહીણી, અબળા, પાનીયે મતિ રાખનારી, બે-ગમ જેવી ગણીને પુરુષો તેને અપમાને છે; તો પોતાનાં અનેક પાપો ઉપર સત્તાના દોરથી ઢાંકીપીછેડો પાથરી રાખી, સ્ત્રીજાતિને દુષ્ટ, ન સમજી શકાય તેવા ચારિત્ર્યવાળી, દગાળાજ કલ્પી કલ્પી, તેની કથાઓ અને કવિતાઓ રચે છે. સ્ત્રીને શાસ્ત્રનો અધિકાર નહિ, પતિની માલમીલકતની અધિકારિણી બનવાનો હક્ક નહિ, ગમે તેવા જુદામની ઘાણીમાં પીલાવા છતાં અરે-કાર કરવાનીયે છુટ નહિ ! એને તો માત્ર દોર, પશુ અને ગમારની માફક કેવળ ‘તાડનની અધિકારિણી’ ગણવામાંજ પુરુષજાતિ પોતાની મરદાષ માને છે !

સ્ત્રીજાતિને કેવા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં ઉછરવું પડે છે તેનો જરાકે ખ્યાલ કર્યા વિના, કેટલાક પોતાની ખુબસુરતીના જોર ઉપર, તો કાઈકે પોતાના ભણતર અને ડીગ્રીઓના મદમાં, તો કેટલાક પોતે ખેડેલી દેશપરદેશની સફરોનાં ખુમારીમાં, પોતાને લગતી સોંપડેલી સ્ત્રીને અભણ, અજ્ઞાન, ગામડીઅણ, બદસુરત કલ્પી કલ્પીને ‘ભાઈ તો ભૂગોળ ને ખગોળમાં રમે ત્યારે આઠનું ચિત્ત ચૂલામાંય’ એમ માની માનીને, તેને પોતાને યોગ્ય બનાવવાના પ્રયાસ કરવા જેટલી ધીરજ બતાવ્યા સિવાય, માનવતા માગી લે તેટલી સહીષ્ણુતામાંનો શતાંશ પણ તેની તરફ બતાવ્યા સિવાય એક-દમ તેનો ત્યાગ કરી બેસવામાં, કે બીજી કાઈ, જેને પોતાને યોગ્ય માની લીધી હોય તેને અપનાવી, પોતાની દરી ચૂકેલી પત્નીને દગો દેવામાંજ મદાઈ માને છે !

અને છતાં પોતાનાથી અનેક દરજ્જે ચઢિયાતી કામ અને જાતિની પાસેથી, તેવાઓ પોતાને માટે સમાનતા અને સ્વતંત્રતા માગે છે-અભિમાનપૂર્વક માગે છે. આ કયી જાતનો ન્યાય ?

હું મારી એક બહેનપણીને ત્યાં મુંબાઈના એક આગળ વધેલા પરામાં ગયા રવીવારે ગયેલી. ત્યાં સ્વાભાવિક રીતેજ સરલા-ત્રિવેદી લગ્નની વાત નીકળતાં, નિર્મળા જેવીની દશા સમાજમાં ચાલતાં બાળલગ્નને લીધે તેમજ કાયદો, રૂઢિ અને શાસ્ત્ર સ્ત્રીઓને પ્રતિકૂળ હોવાથીજ વિચિત્ર થાય છે; એ વાત બે સુશિક્ષિત, યુનીવર્સિટીના બેવડી પદવીઓ ધરાવનારા પુરુષોના દિલમાં ઉતરી શકતી નહોતી, એ જોઈને મને પારાવાર અગ્રયબી થઈ.

એ પુરુષ-બેલડીમાં એક યુવાન અને બીજા પ્રૌઢ વયના છે. જીવદયા અને કૃષ્ણભક્તિમાં એમની અચળ શ્રદ્ધા છે; છતાં નિર્મળા જેવી સ્ત્રીઓને ન્યાય આપવા જેવી સહેલી ને સાદી વાત

પણ એમના અહિંસક અને ભક્તહૃદય ઉપર ઠસી શકી નહિ ! આ વાતાવરણ અને રૂઢિની કેવી સંજ્ઞા હાય !

x x x x x

મારો પ્રશ્ન એટલેજ હતો:-આ દશામાં મૂકાયત્રી કોઈક બાળાને સંસારસુખ માણવાની અને માનભરી રીતે પોતાનાં સ્વજનોની વચ્ચે રહેવાની ઇચ્છા હોય, તો તે કયી રીતે રહી શકે ? કારણ-એ બાળનો કંઈ દોષ નથી. તેના પતિની સાથે માત્ર હાથ ઝાલીને લગ્નમંડપમાં ફરવાનોજ માત્ર તેણે લહાવો લીધો છે. તો પછી સમાજે તેને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક જીવીને ઇચ્છા હોય તો સંસારસુખ ભોગવવાની સગવડ શું કામ ન આપવી ?

પેલા બંને ભાઈઓ આ વાત સ્વીકારેજ નહિ. એમની તો એકજ હઠ “એવી સ્ત્રીઓને કોણ રોકે છે ?”

અર્થાત્ કાં તો તેણે ગુપ્ત પાપ કરવું કે પોતાનાં હાડમાંસ વેચનાર દુર્ભાગી સ્ત્રીઓનું જીવન ગાળવું !

x x x x x

આ બંને ભાઈઓને મુખે મને હિંદુસમાજના મતનો પડથો સંભળાય છે ! એક નિર્દોષ બાળાને, તેના કશા પણ ગુન્હાવિના દાંડ દેવો એ કેટલી ક્રૂરતા છે, તે વાતજ જીવદયાની વાતો કરનારાઓને સમજતી નથી. આવી દશામાં મૂકાયેલ જે સ્ત્રીને માન અને પ્રતિષ્ઠાથી રહીને સંસાર જોવો હોય, તેને માટે અત્યારે તો કશો માર્ગ છેજ નહિ !

x x x x x

અને એ માર્ગ બંધ છે એમ કોણ કહે છે ? પચાસમે વર્ષે પણ મુછે ને માથે કલપ લગાવી પાંચમી વખત પરણવા નીકળનાર છુટ્ટાના વરધોડામાં ખુશીથી મદાવવા જનારાઓ !

x x x x x

વળી આતું એકજ ન્યાતમાં કે સમાજમાં છે, એમ પણ કોઈ રખે માની લે. મ. ગાંધીજીએ હમણાં યુવાનોને સલાહ આપી કે, તમે પરણો તો બાળવિધવાઓ સાથેજ પરણજો. તુરંતજ એમના વડીલ પુત્રે એમને પડકાર આપ્યો કે, આપે એક પુત્રને પરણાવ્યો અને બીજાને પરણાવવાની તૈયારીમાં છે. શામાટે તેને કોઈ બાળવિધવા જોડે વરાવતા નથી ? અને આપનાજ કુટુંબમાં કયાં બાળવિધવાઓ નથી ? તેમનું શું ?

x x x x x

એટલે કે-ગાંધીજી પણ આવી બાબતોમાં માત્ર પરાપદેશેજ પંડિતપણું બતાવી રહ્યા છે.

x x x x x

એટલેજ સ્ત્રીઓએ પોતેજ પોતાનો ઉદ્ધાર મેળવવા માટે બહાર પડવાની જરૂર છે. બીજા કોઈની પણ સહાયતાથી આપણો ઉદ્ધાર થાય એમ નથી, એ વાત આપણે બરાબર લક્ષમાં લેવી ઘટે છે; અને સમાજ તેમજ કાયદામાંથી સ્ત્રીજાતિ માટેની અસમાનતા કલાડી નાંખાવવા સામાજિક બળવો કરવો પડે તોપણ ગભરાવું જોઈતું નથી.

x x x x x

પશ્ચિમની બહેનોએ બાઈબલમાં પણ સુધારો કરાવ્યો છે, અને લગ્નનાં ત્રણે પણ ત્યાંના શિશુલોક બ્રાહ્મણો (પાદરીઓ) પાસે ફેરવાવ્યાં છે. આપણે પણ એમની માફક સ્વાધિયથી ઝુઝવું જોઈએ છે; કારણ આપ મુઆ વિના સ્વર્ગે કદી પણ જવાતું નથીજ.

ધર્મની અંતિમ પરીક્ષા*

(“આર્યપ્રકાશ” તા. ૨૫-૯-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

મુગલસરાયના સ્ટેશન ઉપર અસંખ્ય મનુષ્યેથી ભીડ જતી હતી. સૂર્યઘડિયા-સ્નાનનું મહા-પુણ્ય મેળવવાના હેતુથી સેંકડો ગામના યાત્રાળુઓ દૂર દૂરથી આવેલા હતા. અર્ધી રાત્રિના સમયે મુગલસરાયના સ્ટેશનનું પ્લેટફોર્મ મધમાખોની પેઠે યાત્રાળુઓથી ઉભરાઈ ગયું હતું. એટલી બધી ભીડ હતી કે નખળા પોઆ માણસને તેમાંથી સુરક્ષિત બહાર નીકળવું મુશ્કેલ હતું. શોરઅકોર પણ એટલો હતો કે, કોઈ કોઈની વાત સ્પષ્ટ સાંભળી શકતી નહોતી. કેટલાક એકબીજાને હાથ પકડીને કંપાઉંડ બહાર જવા માટે પ્રયત્ન કરતા હતા. કેટલાક એક સ્થળે ઉભા રહી ભીડ ઓછી થવાની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. કેટલાક ગભરાયેલી હાલતમાં પોતાનાથી છૂટા પડી ગયેલાને ખૂસો પાડી રહ્યા હતા.

આ ભયંકર ભીડમાંથી એક બાળા છટી પડી જવાથી પ્લેટફોર્મના એક ખૂણા ઉપર ઉભી ઉભી કાંપતી હતી. તેનું વય આશરે ૨૨ વર્ષનું હશે. તેણે બે-ત્રણ વર્ષનું એક નાનું બાળક તેડેલું હતું. તેનાં વસ્ત્ર વગેરે જોઈ તે કોઈ કુલીન ઘરની વિધવા હશે, એમ સહજ અનુમાન થઈ શકતું હતું; અને ખરેખર તે વિધવાજ હતી. તેનું નામ શાંતા. ૧૮ વર્ષની ભરપૂરાનીમાં સગર્ભાવસ્થામાં પ્રભુએ તેને વૈધવ્ય આપ્યું હતું. ઉગતી જુવાનીમાં પતિવિહીન અનેલી શાંતા પોતાના નાના બાળક-નું મુખ જોઈ વૈધવ્યદુઃખને વિસરી જવા મથતી હતી. આ બાળકને તે પોતાનું સર્વસ્વ સમજતી હતી. તેનાં સાસુ-સસરા તેના ઉપર ઘણીજ માયા રાખતાં હતાં. પોતાની પુત્રી પ્રમાણે પુત્ર-વધૂપ્રત્યે વર્તતાં હતાં, અત્યંત ધાર્મિક હતાં. તેઓ આજે સૂર્યઘડિયાપ્રસંગે નદીસ્નાન કરવા માટે શાંતાને લઈને મુગલસરાય આવ્યા હતા. અત્યંત ભીડમાં શાંતા તેમનાથી છટી પડી જવાથી પ્લેટફોર્મના એક ખૂણામાં ઉભી રહી સાસુ-સસરાને શોધી રહી હતી.

અર્ધી રાત્રે અગભૂ સ્થળે આમ એકાએક વડીલોથી જૂદી પડી જવાથી તે ગભરાઈ ગઈ હતી. તેણે બે હાથમાં ગોપાલને (તેનો પુત્ર) તેડ્યો હતો. સાસુ-સસરાને જોવા માટે તે વ્યાકુળ હૃદયે ઉઘી થઈ થઈને ચારે બાજુ દષ્ટિ ફેરવી રહી હતી. એવામાં એક આઘેડ વયની સ્ત્રી તેની બાજુમાં આવીને ઉભી. થોડીવાર તેણે શાંતાને પૂછ્યું-“અહેન! ક્યાં જવાનાં છો?” શાંતા તેના સામું જોઈ રહી. કંઈ બોલી નહિ. થોડીવાર વળી પેલી સ્ત્રીએ અતિનત્રતા અને મીઠાશથી પૂછ્યું-“તમે ક્યાં જવાનાં છો? કોઈ તમારી સાથે છે કે એકલાં છો?”

શાંતાએ કહ્યું-“મારી સાથે મારાં વડીલો છે, તેઓ મારાથી છૂટાં પડી ગયાં છે. તેમની શોધમાં હું અહીં ઉભી છું.”

પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું-“અહેન! તમે ગભરાશો નહિ. હમણાં તેઓ આવી પહોંચશે, નહિ તો હું તેમને શોધી કાઢીશ.”

શાંતા-“પણ આટલી ભારી ભીડમાં તેઓ શી રીતે હાથ લાગશે?”

પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું-“હા, ભીડ તો ઘણી છે. મને લાગે છે કે કદાચ તેઓ સ્ટેશનની બહાર પણ નીકળી ગયાં હોય! તમે મારી સાથે ચાલો. આપણે બહાર નીકળીને તેમની તપાસ કરીએ!”

કદી પણ ઘરની બહાર નહિ નીકળેલી ભોળી શાંતા ગભરાયેલી હાલતમાં ગોપાલસહિત તે અગભૂની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. સ્ટેશનની બહાર ઘોર અંધારું હતું. અહીં તો નજીક ઉભેલું માણસ પણ હાથ લાગે તેમ નહોતું. પેલી અગભૂ સ્ત્રીએ શાંતાને કહ્યું કે, અહીંથી થોડે દૂર સામે એક મોટી ધર્મશાળા છે. ત્યાં સઘળા જત્રાળુઓ એકઠા થાય છે, માટે આપણે ત્યાં જઈશું તો જરૂર તમારાં વડીલો મળી જશે.

શાંતાની હૃદય ગ્રમ થઈ ગઈ હતી. તેને આ સૂચના ઠીક લાગી. આગળ પેલી સ્ત્રી અને પાછળ બાળકને તેડી શાંતા ચાલવા લાગી. અર્ધી રાત્રિ વીતી ગઈ હતી. સ્ટેશન સામેના જનશૂન્ય મેદાનમાં થોડુંક આગળ ચાલ્યાં તેટલામાં એક મોટા વૃક્ષ પાછળથી ત્રણ પુરુષો નીકળી આવ્યા. તેમાંના એક જણે પ્રશ્ન કર્યો-“કોણ અમીના?”

* હિંદી ઉપરથી લાયાનુવાદિત

પેટી અળણી સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ જ હાં, હજુર! હું છું. આજે તો એક કાફર ગુલામડીને આપની સેવામાં પકડી લાવી છું. ”

શાંતા આ અળણી ઘટનાથી અત્યંત ગભરાઈ ગઈ. લયભીત બનીને ધૂનવા લાગી.

અમીનાએ તેને કહ્યું:—“ અત્યારે રાત્રિ ઘણી વીતી ગઈ છે, માટે હમણાં મારી સાથે સામેના મકાનમાં ચાલો અને થોડીવાર વિશ્રાંતિ લો. સવારે ધર્મશાળામાં જઈ, તમારાં વડીલોને મળીશું ! ”

શાંતાએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. શું કરવું તે વિચારવા લાગી ! નાસીને અળણ્યા સ્થળે ક્યાં જવું ? ખૂંસ માફ તો કોણ સાંભળે ? વગેરે તર્ક-વિતર્કથી તેનું મગજ ભમી ગયું. તેને ચક્કર આવતા હતા, તોપણ એક વરતુનું તેને પૂર્ણ ભાન હતું, તેનું શિયળ લયમાં હતું. તેણે દટ-તાથી પેટી કુલટાને ઉત્તર આપ્યો: “ મારે કોઈ કેકાણે આવવું નથી. મને પાછી સ્ટેશન ઉપર પહોંચાડી દો. ”

આ વાક્ય તેના મુખમાંથી નીકળતાંજ પાછળથી એક દુષ્ટ મુસલમાને તેને પાથમાં પકડી લીધી, બીજાએ મુખ ઉપર લુગડાનો કુચો દબાવી દીધો, ત્રીજાએ તેના બાળકને ઉપાડી લીધો. શાંતાને પણ ઉચકી લીધી. શાંતાએ પાપીઓના હાથમાંથી છૂટવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ ચમદૂત જેવા મ્લેચ્છોના બળ આગળ તે સમગ્ર વ્યર્થ હતું.

આ દુષ્ટોની એક ટોળી હતી. તેમાં અમીના પણ મળેલી હતી. તે નિત્ય સ્ટેશન ઉપર પ્રત્યેક ગાડીના સમય ઉપર હાજર રહેતી અને કોઈ અળણી ભૂલેલી ડિંદુ અળણા હાથ લાગી જાય તો તેને ફસાવીને આ ટોળીવાળાને સોંપી દેતી. ટોળીવાળા પાપી મુસલમાનો તે સ્ત્રીનું સતીત્વ નષ્ટ કરી બળાત્કારે મુસલમાન બનાવી દેતા. અહીં સપડાયેલી કોઈ સ્ત્રી ભાગ્યેજ પુત્ર પોતાના મૂળ કેકાણે જવા યત્ન કરતી; કારણ કે આવા સ્થળમાંથી પાછી ફરેલી સ્ત્રીનો તેના કુટુંબમાં સ્વીકાર થવો પણ અસંભવિત હતો.

શાંતાને આ દુષ્ટો એક ઘરમાં ગુપ-ચૂપ લઇ ગયા. ત્યાં એકાંત ઓરડામાં તેને તથા તેના ગોપાલને પૂરવામાં આવ્યાં ! તે પછી બાળુના ઓરડામાં સઘળા યવનો એકઠા થયા અને શાંતાનું શિયળ લાંગ કરી તેને મુસલમાન બનાવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. પેટી દુષ્ટ અમીના બહારના દરવાજે ચોકી કરતી બેઠી.

અહીં કેદ પકડાયેલી શાંતા અળણ્યા એકાંત સ્થળમાં લયભીત હાલતમાં ગોપાલને બોલામાં લઇને મુકા થવા માટે અનેક તર્ક-વિતર્ક કરવા લાગી. તેને કોઈ માર્ગ સૂઝતો નહોતો. નાનકડા ગોપાલ અને પોતાનું લવિષ્ય અતિભયંકર જણાવા લાગ્યું. તેને એક વિચાર સૂઝી આવ્યો. જાનજર જવાનું બહાનું કાઢી નાસી છૂટવું; પણ પોતાના પ્રાણાધિક પુત્રનું શું થાય ? પુત્રને લઇને જાનજર જવાનું બાનું કાઢી શકાય નહિ. જો નાસી છૂટાય નહિ, તો જેના માટે ભારતની રમ-ણીઓ ભડભડતી આગમાં ઝુકારીને પોતાના જીવનનું અલિદાન આપી દેતી, તે મહામૂલા શિયળનો સંપૂર્ણ નાશ થવાનો સંભવ હતો. પવિત્ર આર્યકુળનું ધાવણ ધાવેલી શાંતા પણ સર્વસ્વનો-એકના એક પુત્રનો પણ નાશ થાય તોપણ ધર્મબ્રષ્ટ થવા તૈયાર નહોતી. શિયળ માટે પુત્રપ્રેમને તુચ્છ સમજનારી આર્યજનની આ પૃથ્વીમાં એકજ અને અન્નેડ છે. શાંતાએ પુત્રને છાતીસરસો ચોંપી આંસુભરી આંખે તેને પ્રભુના બોળે મૂકી ઓરડાના દાર પાસે જઈ, “ ઓ બાઈ ! ઓ બાઈ ! ” એમ કહી પેટી દુષ્ટા અમીનાને બોલાવવા લાગી. તેનો અવાજ સાંભળી અમીના અને બે-ત્રણ યવનો બારણું ઉઘાડી અંદર આવ્યા. શાંતાએ તેમને નમ્રતાથી જાનજર જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. પ્રથમ તો આ પાપીઓ વહેમાયા, પરંતુ શાંતાને બાળક ઓરડામાંજ હતો, એટલે તેને છોડીને તે નાસી નહિ જાય એમ જાણીને અમીના સાથે તેને ઘરબહાર જાનજર જવાની રજા આપી. શાંતાએ કઠોર હેયું કરીને પુત્રને છેવટનો નીરખી લીધો. તેનાં નેત્રોમાં આંસુ જલકાઈ ગયાં. નીચું મુખ કરીને તે અમીના સાથે ઓરડા બહાર નીકળી. પેલા પાપીઓ પાછા પોતાના ઓરડામાં જઈ બેઠા.

શાંતાએ હવે ચંડિકાનું રૂપ ધારણ કર્યું. તેના રોમરોમમાં પવિત્રતા-સતીત્વના જોશથી ઉજ્જ્વલ રહિર વહેવા લાગ્યું. પેલા પાપી યવનો પોતાના ખાનગી ઓરડામાં જઈ બેઠા કે તરતજ શાંતાએ તે ઓરડાનાં અંદરથી બંધ ફરેલાં દારને બહારની સાંકળ ચડાવી દીધી, અને વિકરાળ વાઘણની

પેઠે ફેદીને નીચ અમીના ઉપર તૂટી પડી ! અમીના આ પ્રસંગમાટે બીલકુલ તૈયાર નહોતી. તે બીલકુલ અસાવધ હોવાથી શાંતાએ કંઈ પણ હરકતવગર તેનો ચોટલો પકડી જમીન ઉપર ચત્તાપાટ પછાડી અને છાતી ઉપર ચઢી બેઠી ! અમીના ખૂંસો મારવા લાગી. પેલા યવનો તેની ખૂંસ સાંભળી એકદમ બહાર આવવા માટે ઉઠ્યા; પરંતુ ઓરડાના દ્વારની બહારથી સાંકળ વાસેડી હતી. ઘણા આંચકા મારવા લાગ્યા, પરંતુ મજબૂત દ્વાર અને મજબૂત સાંકળ જરા પણ મચક આપે તેમ નહોતું. તેઓ દ્વાર તોડવા માટે અંદરથી લાઠીઓના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. બહાર શાંતા અને અમીનાનું દ્વંદ્વયુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. અમીનાની છાતી ઉપર ચઢી બેઠેલી શાંતાને એકદમ કંઈ પ્રેરણા થઈ આવી હોય તેમ તેણે મલાકાળીનું રૂપ ધારણ કરી પાપિણી અમીનાના કંઈ ઉપર બંને હાથના અંગુઠા જોરથી દબાવી દીધા. અમીનાનો પ્રાણ રૂંધાવા લાગ્યો અને તેના હાથ-પગ તરફડવા લાગ્યા.

આ બાબુ લાડીના પ્રહારથી ઓરડાનું મજબૂત દ્વાર તૂટે એમ નહિ લાગવાથી યવનોએ એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તેમણે જોરથી ખૂંસ મારી શાંતાને ધમકી આપી કે, “ જો દ્વાર નહિ ઉઘાડે તો તારા છોકરાને કાપી નાખીશું ! ” શાંતા તો ગાંડી બની ગઈ હતી, તેને દેહનું પણ પૂરું ભાન નહોતું; તે તો અમીનાના કંઈમાં બંને અંગુઠા ઘુસાડી દેવામાટે જોર કરી કરીને આંચકા દઈ રહી હતી. યવનોએ શાંતાના બાજકને સોડીવડે મારવા માંડ્યો. બાજક ખૂંસે ખૂંસ પાડવા લાગ્યો. શાંતા આ કંઈ સાંભળતી નહોતી. થોડીવારમાં તો પાપીએ દરવાજા ઉપરની જાળીમાંથી બાજકનો કાંડામાંથી કાપી નાખેલો પંજો બહાર ફેંક્યો. રુધિરથી લાલચોળ રંગાઈ ગયેલો પંજો બરાબર શાંતાની સમક્ષ આવી પડ્યો. પડતાંજ તેના રુધિરના છાંટા શાંતાના મુખ ઉપર પડ્યા. શાંતા ચમકી. આંખો ફાડીને પંજા સામું જોઈ રહી. કુમળી કળી જેવી પુત્રની આંગળીઓ ઓળખી. કાન ફાડી નાખે તેવી ચીસ પાડીને તેણે અમીનાનો કંઈ દબાવી દીધો ! અમીનાની આંખો ફાટી ગઈ. અંતે જીદંગીભર કરેલાં પ્રાપોનો હિસાબ આપવા તેના અધમ આત્મા કિરતારના દરવાજામાં ઉડી ગયો !

શાંતા અર્ધધેલી જેવી હાલતમાં તે દુષ્ટાની છાતી ઉપરથી ઉડીને બહાર માર્ગ ઉપર દોડી આવી, ખૂંસો મારવા લાગી. થોડીવારમાં પાંચ-પચીસ માણસોનું ટોળું તેની આસપાસ ફરી વળ્યું. પોલીસના બે-ત્રણ સિપાઈઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે શાંતાને શાંત પાડી, વસ્તુસ્થિતિ જાણી બીજા વધારે પોલીસોને બોલાવીને તેઓએ દરવાજો ઉઘાડ્યો. સર્વને પકડી લીધા. બહાર અમીનાનું મુઝકું પડ્યું હતું. શાંતા “ મારો પુત્ર ક્યાં ? ” એવી ખૂંસ પાડી જ્યાં પેતાને પૂરવામાં આવી હતી તે ઓરડામાં દોડી. પાપીઓએ તેના પુત્રનું માથું ધડથી જૂદું કરી નાખ્યું હતું. તેણે છાતી-માથું ફૂટ્યાં નહિ. તેની માનસિક અવસ્થા દિવ્ય બની ગઈ હતી. પુત્રના મરતકને હાથમાં ઉપાડી લીધું અને છાતી સરસું ચોંપીને નાચવા લાગી-ગાવા લાગી

• મેં તો દીકરો વેચી સત લીધું રે, મેં તો ધન્ય જીવન આજ કીધું રે.

પેલા યવન-પાપીઓને પ્રાણદંડ મળ્યો, તેમાંના માત્ર બે જણ કાળા પાણીની સજા પામ્યા. શાંતાને સરકારે શાબાશી આપીને સાસરાને ઘેર પહોંચાડી દીધી. તેના માટે ગામમાં વાત ચાલીઃ— “ દીકરો ગુમાવ્યો, પણ શિયળ-ધર્મ ન ગુમાવ્યો ! ”

ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનાં વચનામૃત

રાજ વૃથા, ગજરાજ વૃથા, વનિતા સો વૃથા, સખ સાજ વૃથા તે;
ગર્વ વૃથા, ગુણ સર્વ વૃથા, અસ દ્રવ્ય વૃથા, ગયે દાન દયાતે;
યાર વૃથા, પરિવાર વૃથા, સંસાર વૃથા, ગુરુ નિલ ચેતાતે;
એક રામકે નામ વિના જંગમે, ધિક્કાર, સહી ચતુરાઈ કી ખાતે.

રક્તપિત્તના ઉપાયની ડૉં રાવની શોધ

(“ગુજરાતી”ના તા. ૧૮-૯-૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

દેશમાં હાલની પરિસ્થિતિ એવી થઈ ગઈ છે અને એટલા મહત્વના સવાલો દિનપ્રતિદિન ઉભરાતા જાય છે કે, ઘરને આંગણે કહો કે ખુદ ઘરમાંજ કેટલીક નાની દેખાતી પણ અવશ્યધ્યાન આપવા અને કદર કરવા જેવી બાબતો, જાણે બની કે બનતીજ ન હોય તેમ તે તરફ લક્ષ્ય આપાતું નથી. કોઈ વિદેશી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કે શારીરશાસ્ત્રીએ નવી શોધ કરી હોય તો તેનાં ગુણગાન ગાવાની ધુરસદ આપણને મળે છે, પણ કમનસીબે હિંદીજંધુએ તેનું કંઈ કંઈ હોય તે જાણવાની પણ આપણને ન પડી હોય એવી અક્ષમ્ય બેદરકારી આપણમાં જણાય છે. મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ ડૉં રાધવેન્દ્ર રાવની રક્તપિત્ત અને ક્ષયની દવાને લગતી શોધના સંબંધમાં આવી ઉપેક્ષા થઈ છે; અને તે તરફ થોડા સમય ઉપર અત્રેના ‘ઇન્ડિયન સોસાયટી રીફોર્મર’ નીચેની નોંધથી લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે:—

“મુંબઈના નામાંકિત ડૉક્ટર રાધવેન્દ્ર રાવ કેટલાક વખતથી રક્તપિત્તના ઉપાયની શોધખોળમાં રોકાયેલા છે, એ વાત સારી રીતે જાણવામાં આવેલી છે. તેમની આ શોધનાં પરિણામોની ભારે કદર બ્રાહ્મણમાં થઈ છે. ત્યાંનો એક વિશેષ નામાંકિત વૈદ્યશાસ્ત્રી એમની શોધની અજમાશય લઈ રહ્યો છે. બ્રાહ્મણની રીએ ડી જેનીરીઓની, વૈદ્યક ખાતાની નેશનલ એકેડેમી આગળ ડૉં જે. ડી. એલીવીઅરા ખોટેલોએ એક નિબંધ એ સંબંધમાં વાંચ્યો છે; અને તેમાં ડૉં રાવની શોધને નિષ્ણાત અને જ્વલંત જણાવી છે. તે કહે છે:—“રાવની રસી એ એક સાચી અને યથાર્થ વ્રણુ તથા ક્ષયની રસી છે. એ એવી પરિપૂર્ણ છે અને એવી સારી રીતે તૈયાર થઈ છે તથા તેની માત્રા એવી સારી રીતે નિયમિત થયેલી છે, કે હું જેમ જાણું છું, તેમ દુનિયાના ડૉક્ટરોના જાણવામાં આવશે તે દિવસે તે દુનિયાના સઘળા સુધરેલા ભાગોમાં રક્તપિત્ત અને ક્ષયના નિદાનની પહેલી પસંદગી આપવા યોગ્ય રસી સિદ્ધ થશે.” વળી તે જણાવે છે:—“આ રસીનો ઉપયોગ પૂરતી રીતે જાણવામાં આવશે અને પ્રસરશે ત્યારે મને લાગે છે કે, રક્તપિત્તનાં અને ક્ષયવાળાં રોગીઓના નિદાનસંબંધમાં દુનિયાના સઘળા ડૉક્ટરોને તે જ્વલંત પરિણામ આપનારી નીવડશે. મુંબઈની યુનીવર્સિટી શોધખોળને આગળ વધારવાનાં પગલાં લેવા માગે છે. અહીંઆંજ તેના પોતાના એક સભ્યનું મહાન કાર્ય તેની સમક્ષ પડેલું છે. અમને આશા છે કે, ડૉં રાવને તેમાં જોડેતો સઘળો ટેકો મુંબઈ સરકાર અને યુનીવર્સિટી તરફથી મળશે.”

હિંદના ખંગાળા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ડૉં ખોઝ આદિની કદર કરવામાં જેવી બેદરકારી હિંદી સરકાર તરફથી બતાવાઈ હતી, તેવી ડૉં રાવના સંબંધમાં નહિ બતાવાય, એવી આશા અમે રાખીએ છીએ; અને હિંદમાં પ્રકાશમાં નહિ આવેલાં ગુપ્ત રત્નોને વિશ્વવિખ્યાતજ નહિ પણ વિશ્વોપયોગી થવામાં પૂરતી સરળતા હિંદી અને મુંબઈની સરકારો તથા યુનીવર્સિટી પણ કરી આપશે.

ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનાં વચનામૃત

તુલસી સોહી ચતુરતા, જે રામનામ લવલીન; પરધન પર-મન-હરન કો, વેશ્યા બડી પ્રવીન.
ધન્ય ધન્ય માતા પિતા, ધન્ય પુત્રવર સોધ; તુલસી જે રામહિં ભજ, જૈસેહુ કૈસેહુ હોધ.
એક ભરોસો એક બલ, એક આશ વિશ્વાસ; સ્વાતિ-યુદ્ધ ધનશ્યામ હૈ, ચાતક તુલસીદાસ.
કલિયુગસમયુગઆનંદહિ, જોનરકરતવિશ્વાસ; ગાઘરામગુણગણવિમલ, ભવતરુખિનહિ પ્રયાસ.
રામ નામ મણિ દીપ ધર, જીહ દેહરી દ્વાર; તુલસી ભીતર બહિરહુ, જે ચાહસિ ઉજ્યાર.
સકલ કામના-હીન જે, રામભક્તિ રસલીન; નામ સુપ્રેમ પીયૂષદ્ધ, તિનહું કિયે મન મીન.
રામચંદ્રકે ભજન બિનુ, જે ચહે પદનિર્વાણ; જ્ઞાનવંત અપિસોનર, પશુ બિન પૂંછ વિપાણ.

તુલસીકૃત રામાયણની ૪૦૦ આવૃત્તિઓ!

(સસ્તા સાહિત્યની તુલસીકૃત રામાયણના નિવેદન ઉપરથી)

અન્ય સર્વ રામાયણો કરતાં વાલ્મીકિ રામાયણ પ્રાચીન છે, સર્વ રામાયણોની માતા છે તથા સર્વ કોઈ માટે ઉપકારક પણ ઓછી નથી; છતાં પણ આજથી સાડાત્રણસો વર્ષપર રચાયેલી તુલસીકૃત રામાયણનો પ્રચાર હિંદી ભાષામાં આટલો બધો-લગભગ ચારસો આવૃત્તિ બેટલો-શાથી થયો? અને તે ઘેરેઘેર ઘરગતુ વસ્તુ શાથી બની રહી?

કારણકે-મહાત્મા તુલસીદાસજી પણ વાલ્મીકિ જેવા મહર્ષિ અને પરોપકારી હતા.

કારણકે-તે પણ વાલ્મીકિ પેરે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામેલા ગોસ્વામીજીએ રચેલી છે.

કારણકે-તેમણે પણ તે અનેક જમાના જોયા પછી એંશી વર્ષની પાકટ વયે રચી છે.

કારણકે-તેમણે પણ તે શ્રીહરિ સાથે ઘાડા સંબંધમાં રહીને રચી છે.

કારણકે-તેમણે પણ તે પૂર્ણપ્રેમે, ઉભરાતા હૃદયે અને વહેતાં ચક્ષુએ રચી છે.

કારણકે-તેથી તે પણ બહુ વેદની પેઠે શ્રીહરિએ પોતેજ રચી હોય એવી બની છે.

કારણકે-તુલસીદાસજીનાં નિરભિમાન અને લઘુતા પણ એવુંજ દર્શાવી રહ્યાં છે.

કારણકે-તે હિંદીભાષામાં રચાવાથી કોટચવધિ માનવો માટે સમજવી સુગમ થઈ છે.

કારણકે-તે આબાદ ઔષધિરૂપે અને દિવ્ય કાવ્યમાં રચાવાથી તળસ્પર્શી પિયકારી બની છે.

કારણકે-એમાં હિંદુજાતિના પિતામહ અને કુશળ મહાવૈદ્ય એવા ગોસ્વામીજીએ અવ-

દશાનાં મૂળકારણ, આબાદ ઉપાય અને પથ્યાપથ્યની સમજણ સમાવેલાં છે.

કારણકે-એ પિયકારી વાપરી બહુવાથી, તેમાં કહેલા-સર્વ દુઃખના ઔષધરૂપ સાત્વિક આચારવિચાર-સીધે સીધા હૃદયમાં પ્રવેશી રોમેરોમ વ્યાપી બળ તેવા છે.

કારણકે-તેના બનાવનારે તેને કુશળતાથી, એકાગ્ર ચિત્તથી, અનન્ય નિષ્ઠાથી, સર્વભાવથી

તથા એકાન્ત અને મૌન સેવીને તૈયાર કરવાથી એવી ઉત્તમ, લોકપ્રિય અને સર્વો-

પયોગી થઈ પડી, કે જેથી સ્વાર્થબ્રહ્મ ઈર્ષાળુ માનવો તરફથી ગોસ્વામીજીને

ખરાબ નિંદાઓ તથા જીવ લેવાનાં કાવત્રારૂપે પણ પુષ્કળ ઇનામ મળ્યું હતું.

કારણકે-તે એવી થવાથી સીયારામજીનાં સ્મરણ અને હિંદુજાતિની હયાતિ રહી શક્યાં.

કારણકે-તે એવી હોવાથીજ ધર્મનીતિનાં સેંકડો ઉત્તમોત્તમ વચન કરોડો હિંદી સ્ત્રી-

પુરુષોની જીભે વસી જઈને સેંકડો વર્ષથી વદાતાં અને ગવાતાં આવ્યાં છે.

કારણકે-ગુરુઓના ગુરુ, વૈદ્યોના વૈદ્ય અને સકળ જ્ઞાનશક્તિના સાગર એવા શ્રીહરિએ વિ-

દેશીઓ અને વિદ્યર્મીઓના ડાચામાં જઈ પડેલાં હિંદુસંતાનોનો સમૂળો નાશ

થતો અટકાવવા સાડજ ગોસ્વામીજીને સવાસો વર્ષની વયસુધી વાપર્યાં.

કારણકે-શ્રી ગોસ્વામીજીની વાણી આજે પણ પામર વિષયી પ્રાણીઓની અને સર્વ કોઈ-

ની હલકાઈ તથા તોછડાઈને કતલ કરવામાં સોંસરી ઉતરી બળ એવી તીણી

તલવારનું અને પાણીદાર ખરછીનું કામ બજાવવા સમર્થ છે.

કારણકે-સ્વાર્થસાધક ઈર્ષાળુ માનવો તરફથી છોડાતાં કટાક્ષ, નિંદા વગેરેનાં તીવ્ર આણુ-

વડે માનવોનાં હૃદય ભેદાઈ બળ્ય, ત્યારે તેના ઉપર શાન્તિ અને આશ્વાસનનું

સુંદર ઔષધ આપવામાં રામાયણમૈયાના જેવું હૃદય અન્યત્ર દુર્લભ છે.

કારણકે-ગોસ્વામીજીએ માનવબંધુઓના સમર્થ વૈદ્યતરીકે ઉંડામાં ઉંડાં નિદાન સમજ-

વામાં તથા ઉંચામાં ઉંચા અને સાદાસીધા ઉપાય દર્શાવવામાં હદ વાળી છે.

કારણકે—તેઓ બાહ્યભાવે માનવસમાજથી અલગ—એકાન્તવાસી—રહી શક્યા, મૂર્ખ માન-
વો અને ચેલાચેલી તરફની ખુશામતરૂપી મદિરાથી, તથા સ્તુતિ-પ્રતિષ્ઠારૂપી
શ્વાનવિષ્ણથી બચી શક્યા; તેથીજ શ્રીહરિનું સામીપ્ય અધિક સેવી શક્યા;
અને તેથીજ હિંદુભક્તિની ઉંચામાં ઉંચી અને વધુમાં વધુ સેવા બબ્બવાની
સુગમતા, સખળતા, સહૃદયતા અને અવકાશ મેળવી શક્યા.

આવાં આવાં કારણોને લીધે તેમજ હિંદીભાષાભાષી માનવો ગુજરાતીભાષાભાષી માન-
વો કરતાં ધનધામના લોભપ્રપંચાદિમાં ઉતરતા હોઇને માનવસંખ્યામાં, હૃદયશુદ્ધિમાં તથા
પ્રભુપ્રેમમાં ચઢિયાતા હોવાથી પણ તેઓમાં તુલસીકૃત રામાયણ લગભગ ચારસો આવૃત્તિ
જેટલાં પ્રચલિત થઇ શક્યાં; તથા રંકથી રાબસુધીના સર્વ માનવોનો અપાર આદર અને
પ્રેમભર્યા પૂજન-વંદન પામી શક્યાં; એ સ્વાભાવિકજ છે.

હિંદીભાષાના પ્રેમી અને રામાયણના ભક્ત એવા વિદેશી વિદ્વાન ડૉ. ગ્રિયર્સન તો
એટલે સુધી લખે છે કે:—“ગંગાચમુનાના પ્રદેશમાં આ મહાન ગ્રંથ—તુલસીકૃત રામાયણનો
જેટલો પ્રચાર છે, તેટલો પ્રચાર ઇંગ્લેંડમાં બાઇબલનો પણ નથી.”

વાંચનાર બંધુ! આ સર્વ ઉપરથી તને આ તુલસીકૃત રામાયણ તરફ પણ સહભાવ અને
આકર્ષણ બળે, તો ગમે તેમ કરીને પણ ખરીદજેજ. હા, તારી પાસે ખરીદવા જેટલી સગવડ
ન હોય તો શ્રીમાનો પાસે માગી લીખીને પણ મેળવજે. અમુક કોટીવાળાથી તેમ પણ ન
બને તો ભગવાન પાસે પણ ઉંડા હૃદયથી માગવાનો માર્ગ ક્યાં નથી! હા, જેની પાસે ખરે-
ખર સૂકા રોટલા જેટલી પણ સગવડ કે માલીકિ ન હોય, તેને માટેજ આ રસ્તો છે. કારણકે
સર્વજ્ઞ પ્રભુ કાંઈ છેતરાઈ બંધ તેવો નથી. કેમકે રોટલાની સગવડવાળો તો આખા રોટલાને
બદલે અર્ધો ખાઈને પણ ગ્રંથ ખરીદવાની સગવડ ઉભી કરી શકે છે. આ સસ્તા સાહિત્યની
સંસ્થામાં તો ભેખધારીએ પણ મુક્ત માગવા, અને ‘ના’ કહેવરાવવા માટે આવવાની મહેરબા-
ની જરાય કરવી નહિ. અત્ર તરફથી કોઈ કોઈને વિનામૂલ્યે પણ મોકલાય છે, પણ તે સામા-
ના માગવાથી નહિ, પરંતુ અંતર્યામીની પ્રેરણાથી મોકલાય છે. પછી તે નિર્ધન પણ હોય,
ભેખધારી પણ હોય અને ધનવાન પણ હોય. જે કોઈ રૂબરૂમાં કે પત્રથી મક્ત કે ઓછા મૂલ્યે
માગશે તેણે નકારજ સાંભળવો પડશે. માટે આતુર બંધુએ શ્રીહરિ પાસેજ પ્રાર્થના કરવી.
કેમકે તે જો યોગ્યતા જોશે તો તો હરકોઈને પ્રેરી-મેળવીને અપાવશેજ અપાવશે. ॐ તત્ સત્ !

શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ તૈયાર છે.

ઉત્તમ ટીકા અને બોધપ્રદ સુંદર ૪૦ ચિત્રો સાથે

આમાં મૂળ દોહા-ચોપાઇ આવા મોટા અક્ષરમાં છે.

વગી ગુજરાતી ટીકા આવડા મોટા અક્ષરમાં આપી છે. તુલસીદાસ ૪૦ મહાત્માઓનાં

અસરકારક ચરિત્રો, રામાયણના સંબંધમાં ખાસ બળવા જેવી અનેકાનેક હકીકતો

અને વિચારો, મજામૂત પાકાં પૂઠાં, કદ ઈંચ ૬૧૧×૧૦ અને પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૪૦૦

હોઇને મૂલ્ય ૬) તથા બે પૂઠાંના ૬૦ છે. પોષ ૧૯૮૪ સુધી ૦૧૧ કમી.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ

આર્થોની પરમહિતકારી ધાર્મિક-ઐતિહાસિક મહાન ગ્રંથ

શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ

પૃષ્ઠ ૧૩૪૦, ૩૬ ચિત્ર, પાકાં પૂંકાં,

મૂલ્ય માત્ર ૬, બે ભાગમાં ૬।।

ઉત્તમ ગુજરાતી ભાષાંતર ઉપરાંત આ ગ્રંથમાં:-
હંતુમાન ઇત્યાદિ વાતર હતા કે મનુષ્ય? રાવણને માથાં
દશ હતાં કે એક? હંતુમાન સમુદ્ર ક્ષીને ગયેલા કે તરીને ?

• વગેરે અનેક બાબતો પર નવોજ પ્રકાશ પાડનારા તથા
રામાયણનો અદ્ભુત પ્રભાવ અને ઉપકારકતા
દર્શાવનારા અનેક લેખો જોડાયેલા છે.

૨૬. મણિલાલ નલુભાઈ કહે છે કે:-“ આપણાં પુરાણ વગેરે
અનેકાનેક ચરિત્રાથી ભરપૂર છે; પરંતુ રામકથા આપણામાં
ને વિશુદ્ધિ ગેરે છે, નિલ દૃષ્ટિએ આવતા પ્રસંગોનું
વર્ણન કરી રાગના માહાત્મ્યદ્વારા શુદ્ધ નિયમનો
માર્ગ દર્શાવે છે અને એમ છેક પરમ જ્ઞાનસુધાનો
માર્ગ બોધે છે, તે બીજા કોઈ પણ ગ્રંથમાં
સમગ્રરૂપે મળી આવવું સુલભ નથી. ”

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યોદાય-ભદ્રપાસે, અમદાવાદ અને કાલ્યાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨

આર્થોની પરમહિતકારી ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક રામાયણ

શ્રી તુલસીકૃત રામાયણ

આમાં ઉત્તમ ગુજરાતી ભાષાંતર હોવા સાથે હરદોષ વાંચી શકે તે
માટે સૂળ દોહા-ચોપાઈ પણ મોટા ગુજરાતી અક્ષરમાં લીધા છે.

વળી આર્ટ પેપરમાં છપાવેલાં ૪૦ બોધપ્રદ ચિત્રો, ખાસ
જાણવા જેવા રામાયણમંબધી વિચારો, સુદર છપાઈ,
સ્વદેશી કાગળ, ૧૪૨૪ પૃષ્ઠ, ૬।।x૧૦ નું કદ તથા
પાકાં પૂંકાં સાથે રૂ. ૬, પોસ્ટેજ વી. પી. રૂ. ૧।

શ્રી ગિરધરકૃત રામાયણ

આવા મોટા અક્ષરોમાં શુદ્ધ આવૃત્તિ તૈયાર છે.

પૃષ્ઠ ૭૮૦, કદ ૫।।x૮, પાકું પૂંકું તથા ચિત્રો સાથે રૂ. ૨।
આ ગ્રંથ કવિ ગિરધરદાસના હાથદસ્કતની પ્રત ઉપરથી, શુદ્ધિપૂર્વક
તથા કડીએ કડી છટ્ટી પાડીને છપાવા ઉપરાંત આમાં રામાયણનો
મહિમા સમગ્રવતારા મનનીય વિચારો પણ આપ્યા છે.

ચિત્રાવાલિઓ તથા છૂટાંચિત્રો

દરેક ચિત્રનું કદ ૬x૬ ૬।।x૧૦ છે.

શ્રીરામાયણ ચિત્રાવલિ-ચિત્રો ૩૬, મૂલ્ય ૦.૮૮, પાકું ૧।

શ્રીમહાભારત ચિત્રાવલિ- ” ૨૬, મૂલ્ય ૦.૮૮, ”

પાકાં પૂંકાં સાથે એ દરેક ચિત્રાવલિ રૂ. ૧। થી મળશે.

નવી આવૃત્તિ-વેદાન્તના મહાસાગર! સર્વોત્તમ છતાં અતિ સરળ !

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ-મહારામાયણ

બે મહોટા ભાગમાં-પૃષ્ઠ ૨૦૦૦

વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર, મજબૂત કાગળ અને પાકું પૂઠું

સાથે મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧૦, પરંતુ ૧૯૮૪ ના પોષ સુધી રૂ. ૮)

વેદાંતપ્રેમીઓ માટે આ ગ્રંથની ઉપકારકતા અનુપમ છે. સ્વામી રામતીર્થ તો આ ગ્રંથમાટે ખાસ ભાર દઈને લલામણુ કર્યા કરતા. મહર્ષિ વસિષ્ઠજીએ ખુદ આ ગ્રંથ-માંજ તેની ઉપકારકતા વર્ણવી છે કે:—

“ આ સંહિતા પોતાની મેળેજ અભ્યાસ કરીને જાણી હોય અથવા બીજા ડાઘના મુખથી સાંભળી હોય તો ગંગાજીની પેઠે તુરંતજ સધળા તાપોની શાંતિ કરીને પરમસુખ આપે છે. જેમ રજ્જુ(દોરડી)નું અવલોકન કરવાથી તેમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે, તેમ આ સંહિતાના અવલોકનથી સંસારનાં દુઃખો ટળી જાય છે. ”

“ જેમ શરદ્ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં દિશાઓનું મલિનપણું ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓછું થવા લાગે છે, તેમ આ ગ્રંથનો વિચાર પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધિના લોભ તથા મોહ આદિ દોષો ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓછા થવા લાગે છે. સધળી કલ્પનાઓ શાંત થતાં ધીરે ધીરે પરિપાકને પામેલું, આ ગ્રંથને વિચારનારનું જીવન-મુક્તપણું એવું થાય છે કે જેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. સધળી રીતે શીતળતાવાળી, શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકાશ આપનારી એ પુરુષની બુદ્ધિ શરદ્ઋતુની ચાંદનીની પેઠે અસંત ખીલી નીકળે છે. ”

“ આ ગ્રંથ સાંભળવામાં આવે, વિચાર કરવામાં આવે અને સમજવામાં આવે તો માણસને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં તપની, ધ્યાનની કે જપ આદિની કંઈ પણ અપેક્ષા રહેતી નથી. આ શાસ્ત્રના દૃઢ અભ્યાસથી અને વારંવાર અવલોકનથી ચિત્તના સંસ્કારપૂર્વક અપૂર્વ પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ”

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર

છઠ્ઠી સુંદર સચિત્ર આવૃત્તિ

આમાં વેદધર્મસભાનું ઉત્તમ ભાષાંતર, આવડા મોટા અક્ષર, સુંદર ૧૫ ચિત્રો,

મજબૂત કાગળ, પાકું પૂઠું, છતાં માત્ર રૂ. ૫)

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આ તે મહાન ગ્રંથ! કે વીરતાનો પંથ! વીર-વીરાંગનાઓનાં ચરિત્રચિત્ર! કે જ્ઞાનેશ્વુઓનાં પવિત્ર મિત્ર! વીર કથાઓનો સાગર! કે ગુણુરત્નોની ગાગર! બે ઉચ્ચ-તાની હોય આરત, તો હ્યો આ બીજું ભારત!

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ

નવી આવૃત્તિ, મોટા બે ગ્રંથમાં હોઈ પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૬૦૦
પહેલા ગ્રંથમાં મેવાડ અને બીજામાં બીજાં ૭ રાજ્યોનો

ઈતિહાસ છે. પાકાં પૂંકાં સાથે દરેકના રૂ. ૫

આમાં રાજ-રાણા ઇ. સે. ૬૦૦ સે. ૬૦૦ વ્યક્તિઓનાં ચિત્ર, મૂળલેખકની ભૂલો ઉપર સે. ૬૦૦ ટિપ્પણ, મેવાડ, મારવાડ ઇ. સ. રાજપૂતાનાનાં મુખ્ય રાજ્યોમાં પ્રથમથી હાલ-સુધીમાં થઈ ગયેલા સે. ૬૦૦ ધીરવીર રાજા-મહારાજાઓ, શૂરવીર સામંત-સરદારો તથા પરાક્રમી ક્ષત્રિય વીર-વીરાંગનાઓનાં અદ્ભુત પરાક્રમો અને ચરિત્રોનું વર્ણન એવી તો રસિક તથા છટાદાર રીતે અપાયલું છે કે બધું એકાદ ઉત્તમ અને છટાદાર નવલકથા વાંચતા હોઈએ, અથવા તો ભાટ-ચારણની એકાદ લલકારવાળી વાર્તા સાંભળતા હોઈએ તેવોજ ભાસ રથે રથે થાય છે. વળી મૂળ ગ્રંથમાંની લગભગ સર્વ બાબતો આમાં લેવાયેલી હોવાથી ગુજરાતીમાં અન્યત્ર રૂ. ૧૦-૧૦ માં નીકળેલાં રાજસ્થાનો કરતાં આ રાજસ્થાનમાંનું લખાણ બમણું તથા પૃષ્ઠસંખ્યા પણ દોઢી થઈ છે. ભાષાંતર પણ અન્ય કરતાં આમાં ઘણુંજ સરળ અને સ્પષ્ટ છે.

આર્યભિષક્ અથવા હિંદનો વૈદ્યરાજ

સુધારા વધારા સાથે આવૃત્તિ છઠ્ઠી

પાકાં પૂંકાં અને મજબૂત કાગળ સાથે રૂ. ૪

આ ગ્રંથમાં ન્હાનાં ગામડાંઓમાં પણ પોતાની મેળે બની શકે એવા હજારો સામાન્ય અને ધરમતુ ઉપાયો આપેલા છે. નિત્યના ઉપયોગની તથા બીજી મળી સુમારે ૬૦૦ વસ્તુઓના ગુણુ-દોષ, ઓળખાણ તથા બૂદા બૂદા વ્યાધિઓપર તેને વાપરવાની વિધિઓ આપેલી છે. સુમારે ૧૦૦ ધાતુ-ઉપધાતુઓનું શોધન, મારણ, ઝુલ્મ-દોષ તથા બૂદા બૂદા રોગોપર વાપરવાનાં અતુપાનો આપેલાં છે. વળી બૂદા બૂદા સુમારે ૧૨૫ વ્યાધિઓના પ્રકાર, નિદાન, લક્ષણ તથા ઉપાય આપેલા છે. બૂદા બૂદા જાતના પાક, ચૂર્ણ, ગુટિકા, અવલેહ ઇ. સ. સે. ૬૦૦ની સે. ૬૦૦ બનાવટો આપેલી છે. ઔષધિક્રિયા, નાદીપરીક્ષાનો નિબંધ, તેમજ બીજા અનેક બાબતોના વધારાસુધારા ઉપરાંત સે. ૬૦૦ નવીન ઉપાયો તથા બીજા બાબતોની પૂર્ણ રીતે ઉમેરાવાથી આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા અદ્ભુત વધી છે. ઔષધિક્રિયા નામનો મૂળ ગ્રંથકારે રચેલો એક નવોજ ભાગ ઉમેરાવાથી આ ગ્રંથ આ વખતે સાતને બદલે આઠ ભાગનો થયો છે.

સસ્તું સાહિત્ય વધારે જરૂરી, અમદાવાદ અને મુંબઈ નં. ૨

શ્રીમદ્ ભગવતી ભાગવત

અથવા 'દેવીભગત' ફાગણમાં નીકળશે.

વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર

આમાં આવડા મોટા અક્ષર, પ્રત્યેક શ્લોકના અંક, પાકાં પૂઠાં, મજબૂત ફાગણ, મોટાં ૬૦૦ પૃષ્ઠ છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૫) રહેશે. નામ ઉપરથી આ ગ્રંથ વામના-

ગીર્જાના બ્રહ્માચારીનો સમજવાનો નથી, પણ અનેક યોગદાતા આપ્યાનો

અને ઉત્તમ વિષયોની મુખ્યતાને લીધેજ તે પસંદ કરાયો છે.

'વેદધર્મસભા' જીવી કાળજીથી પસંદગી કરનારી સંસ્થાએ આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરાવીને પ્રથમ છપાવ્યો હતો; અને અનેક સજ્જનો તથા વિદ્વાનો આ ગ્રંથને વિષ્ણુ-ભાગવત કરતાં ચઢિયાતો માને છે. મહાન સંસ્કૃત દીકાકાર નીલકંઠ તો કહે છે કે, ૧૮ મહાપુરાણોમાંનું જે ભાગવત તે આજ ભાગવત છે.

આ પુરાણના વાચનથી શોધકવૃત્તિવાળા વિદ્વાનોને જગતના અતિપ્રાચીન ઇતિહાસ-સંબંધી વિચારણીય સામગ્રી મળી શકે તેમ છે; ભક્ત અને જિજ્ઞાસુ જનોને આમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વેદ અને ઉપનિષદના ગૂઢ આધ્યાત્મિક ઉપદેશો સરળ રૂપમાં ગોઠવાયેલા જણાશે; સર્વ સજ્જનોને એમાંથી નીતિ, ધર્મ, સદાચાર ઈતિ ઉત્તમ વિષયોથી ભરપૂર પુષ્કળ સુયોગ્ય કથાઓનો લાભ મળી શકશે; અને સ્ત્રીવર્ગ માટે મહાન સતીઓનાં યોગદાયક તથા અસરકારક આપ્યાનો પણ આવેલાં જણાશે.

દરેક ભારતસંતાને અવશ્ય વાંચવાયોગ્ય ઉત્તમ વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર

શ્રી શિવાજી છત્રપતિ

હિંદુધર્મના મહાખળવાન રક્ષક અને મરાઠી રાજ્યના પરમ પરાક્રમી સંસ્થાપક પુરુષનું આ મોટું જીવનચરિત્ર દરેક ગૃહમાં અવશ્ય રહેવું જોઈએ. ગુજરાતીમાં અગાઉ કદી પ્રકટ નહિ થયેલા એવા પુષ્કળ જાણવાયોગ્ય ખતોનો અને બીજી ઐતિહાસિક હકીકતોથી ભરપૂર આ ગ્રંથ હોય રસિક અને અસરકારક ભાષામાં લખાયેલો છે. પૃષ્ઠ ૫૨૮, મજબૂત પૂઠું, છતાં માત્ર રૂ. ૨૧

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય {

ઠે. કાલ્યાદેવીરાડ, હનુમાન ગલી—મુંબઈ-૨
અને ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ પાસે—અમદાવાદ

આ સંસ્થાના ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

સાસ મહત્વના ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદદંચ	મૂલ્ય પાસ્ટેજ
સંપૂર્ણ મહાભારત-સાત ભાગમાં	૫૦૦૦	,,૩૬)....	૬)
શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ-ખીણ આવૃત્તિ	૧૩૩૬	૬૧૧×૧૦	૬).... ૧૧
તુલસીકૃત રામાયણ-ગુજરાતી ટીકા સાથે	૧૪૨૪	,, ૬)....	૧૧
મહાભારતનું શાંતિપર્વ-ખીણ આવૃત્તિ	૬૨૮	,, ૫)....	૧)
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-બે ભાગમાં	૨૦૦૦	,,૧૦)....	૨)
છોટાસની વાણી-સર્વથી મોટો સંગ્રહ	૨૬૪	૫×૬ ૧)....	૦)≡
પ્રીતમદાસની વાણી-સર્વથી મોટો સંગ્રહ	૪૨૦	,,૧૧)....	૦-
અખાની વાણી-નવી આવૃત્તિ-પુષ્કળ વધારા સાથે	૫૦૦	૫×૮૧૧)....	૦≡
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ	૭૦૦	૫૧૧×૬....૨૧)....	૦૧
શ્રીમદ્ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાંતર	૭૦૦	૮×૧૧....૫)....	૧)
શ્રી રામકૃષ્ણકથામૃત-અંતે ભાગ લેવા	૬૫૦	૫૧૧×૮....૨૧)....	૦≡
શ્રી દાસબોધ-નવી આવૃત્તિ	૬૨૦	,,૨૧)....	૦≡
સ્વામી રામતીર્થ-ગ્રંથ ૧ થી ૪-ભાગ ૧ થી ૧૩	૨૪૦૦	,,૮૧)....	૧૧
સ્વામી વિવેકાનંદ-ગ્રંથ ૧ લો-ભાગ ૧-૨-૩	૫૭૫	,,૨૧)....	૦≡
,, ગ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૪-૫	૬૦૦	,,૨૧)....	૦≡
,, ભાગ ૬-૭-૮-૯-૧૦-નોખા નોખા છે.	૨૦૦૦	૫×૬૧૧ ૭)....	૦૧૧≡
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ-ખાસ શુદ્ધ આવૃત્તિ	૭૮૪	૫૧૧×૬....૨૧)....	૦૧-
ધર્મતત્ત્વ-સાહિત્યસંગ્રહ બંધિમકૃત ઉત્તમ ધર્મગ્રંથ	૨૪૮	૫૧૧×૮....૦૧૧)....	૦)≡
યોગતત્ત્વ-રામચરકના ગ્રંથો ઉપરથી	૩૮૪	,,૧૧)....	૦-
શ્રીભજનસાગર-ખડોળા વધારાસાથે નવી આવૃત્તિ....	૨૨૮	૫×૬૧૧ ૦૧૧)....	૦)≡
સ્વર્ગનું વિમાન { આ પુસ્તકો સ્વ૦અ.સુ. પદિયારકૃત ૩૮૪.... ૫×૬....૧૧)....	૩૮૪	૫×૬....૧૧)....	૦-
સ્વર્ગની કુંચી { હોઈ એમાં અનેક દાખલાદ્વાંતપૂર્વક ૩૭૮.... ,,૧૧)....	૩૭૮	,,૧૧)....	૦-
સ્વર્ગનો ખજાનો { ભક્તિમાર્ગનો ઉત્તમ અને અસર- ૩૨૪.... ,,૧૧)....	૩૨૪	,,૧૧)....	૦-
સ્વર્ગનો પ્રકાશ { કારક સદ્બોધ સંગ્રહાયેલો છે. ૩૩૬.... ,,૧૧)....	૩૩૬	,,૧૧)....	૦-
મહાભારત અને રામાયણવિષે કેટલાક વિચારો	૨૦૦	૬૧૧×૧૦,૦૧૧)....	૦)-
મહાભારતવિષે અનેક વિદ્વાનોના વિચાર	૩૨૮	૬૧૧×૧૦,૧૧)....	૦≡
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-હિંદી,મરાઠી કે ગુજરાતી ટીકાસાથે ૨૬૦.... ૩૧×૫૧ ૦૧૧)....	૨૬૦	૩૧×૫૧ ૦૧૧)....	૦)≡
ભગવદ્ગીતા-મૂળ મૂળ મધ્યમ અક્ષર ૦૧ મોટા અક્ષર ૦૧
પંચરત્ન ગીતા-મૂળ મૂળ નાના અક્ષર ૦૧, મધ્યમાક્ષર ૦૧, મોટા અક્ષર ૦૧
છબીઓ-રામાયણ, મહાભારતની તથા અનેક પ્રકારની છુટી પાણી મળશે. દરેકનો ૦)૦૧

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

આદર્શ દષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧ લો	૩૩૬	૫૧૧×૮.... ૧)....	૦૧
બંધિમનિબંધમાળા-ધર્મતત્ત્વસાથે નવી આવૃત્તિ	૫૬૦	,, ૧૧)....	૦≡
ભાગ્યના સુધાઓ (સાદું પૂઠું)	૭૨૦	૫×૬૧ ૧૧)....	૦૧
સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ	૫૫૨	,, ૧૧)....	૦)≡
પ્રભુમય જીવન-અંગ્રેજીમાં લખેલો પ્રત નીચળેલી છે. ૨૧૬....	૨૧૬	,, ૦૧)....	૦)≡

આગળ ધસો-(નવી આવૃત્તિ)	૪૬૮....	૫x૬....	૧૧૧....	૦
શુભસંગ્રહ-ભાગ ૧ લો (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૧૬૨....	૫x૬૧૧	૦૧....	૦
શુભસંગ્રહ-ભાગ ૨ જો	૭૦૦....	૬૧૧x૧૦	૨)....	૦૧

ઉત્તમ અને બોધદાયક જીવનચરિત્રો

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-ત્રણ ગ્રંથોમાં	૨૧૦૦....	૫૧૧x૮૧	૬)	૧૧
સ્વામી રામતીર્થની જીવનકથા-(ચોથા ગ્રંથરૂપે)	૬૪૦....	,,	૨)	૦૧
સ્વામી વિવેકાનંદ-સંપૂર્ણ ચરિત્ર (ભાગ ૬ માં રૂપે)	૭૪૦....	૫x૬૧૧....	૨૧	૦૧
શ્રી શિવાજી છત્રપતિ	૫૨૮....	૫૧૧x૬....	૨૧	૦૧
મહાન સમ્રાટ અકબર	૩૫૨....	૫૧૧x૮૧....	૧૧	૦૧
મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય	૬૨૦....	,,	૨૧	૦૧
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	૮૪૦....	,,	૩)	૦૧
વીર દુર્ગાદાસ	૨૪૦....	૫x૭૧	૦૧૧	૦
શ્રી ભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત	૪૦૮....	૫x૬	૧૧	૦૧
દાનવીર કાર્નેગી	૩૮૪....	૫૧૧x૮	૧૧	૦
જગતનો મહાન પુરુષ (મો ગાંધીજી)	૩૫૦....	,,	૦૧૧	૦)૩

ઇતિહાસ અને વૈદકસંબંધી પુસ્તકો

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-બે મોટા ગ્રંથોમાં	૧૫૩૦....	૬૧૧x૧૦	૧૦)....	૧૧૩
આર્ચલિપ્ક અથવા હિંદનો વૈદ્યરાજ	૭૦૦....	,,	૪)....	૦૧૧
આરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીજીકૃત	૧૪૦....	,,	૦૧	૦

સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોમાટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ

દુઃકીવાર્તાઓ-ભાગ ૧ થી ૪ લેગા	૬૦૦....	૫x૬....	૨)....	૦૧
દુઃકીવાર્તાઓ-ભાગ ૫મો-૨૮ સાંસારિક વાર્તા	૩૦૪....	૫x૬૧૧	૦૧૧	૦
દુઃકીવાર્તાઓ-ભાગ ૬ ફો-બોધપ્રદ ૨૭ વાર્તા	૩૬૦....	,,	૧)....	૦
દુઃકીવાર્તાઓ-ભાગ ૭ મો-શેષ સાદી ઇઠની અનેક વાર્તા	૩૫૦....	,,	૧૧	૦
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી	૧૨૮....	,,	૦૧	૦

બાલકોમાટે સ્વાસ્થ્ય ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો-નવી આવૃત્તિ	૧૨૮....	૫x૬૧૧	૦૧....	૦
બાળસંબોધ-વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૨૮....	,,	૦૧....	૦
બાળકોની વાર્તા-રસિક વાર્તાચિત્રરૂપે ૨૧ પાઠ	૬૬....	,,	૦૧....	૦
દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ-સચોટ સાચાં દૃષ્ટાંતો	૬૦....	૫૧૧x૮	૦૧....	૦
સુબોધક નીતિકથા	૧૮૪....	૫x૭૧	૦૧	૦

મુસલમાન મહાત્માઓ, ભારતના સંત અને વીર પુરુષો, સંતવાણીના બીજા ભાગે તેમજ બીજા અનેક ગ્રંથો બનતી સગવડે બહાર પડશે. સર્વ પુસ્તકોમાટે પોસ્ટેજ ઉપરાંત વી. ખર્ચ પશુ રૂ. ૧૦) સુધી રૂ. ૦૧ જૂદું ચઢે છે. મહાભારત સાથે રૂ. ૧૦૦)નાં, અથવા મહાભારત સિવાયનાં રૂ. ૨૫)નાં પુસ્તકો લેનારને અમદાવાદમાં ૧૨૧૧ ટકા કમીશન મળશે અને મહાભારત ૩૦૦)નાં અથવા તે સિવાયનાં ૧૦૦)નાં લેવાથી ૧૨૧૧ ટકા મળશે. રેલવે સ્ટેશન મંગાવનારે મૂલ્ય પ્રથમજો મોઢાં મુઠામાં-કાલબાદેવીના મંદિર અમદાવાદમાં-નદીને રસ્તે, સેશનકોર્ટ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { મુઠામાં-કાલબાદેવીના મંદિર અમદાવાદમાં-નદીને રસ્તે, સેશનકોર્ટ